

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ
ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΟΙ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΧΩΡΩΝ ΕΝΩΘΕΙΤΕ!

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

ΒΙΒΛΙΟ Ι

ΤΟ ΠΡΟΤΣΕΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ
ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Μετάφραση
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗ

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ
ΑΘΗΝΑ 2002

ISBN 960-224-012-1 (set)
ISBN 960-224-013-X (τόμ. Α')

Σόλωνος 130, 106 81 Αθήνα, Τηλ.: 0103820835, 0103823649, Fax: 0103813354

Ἡ ἑλληνική μετάφραση τοῦ «Κεφαλαίου» τοῦ Κάρλ Μάρξ γίνεται μέ ἀπόφαση τῆς 2ης Ὁλομέλειας τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς καί τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς Ἐλέγχου τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος τῆς Ἑλλάδας πού συνῆλθε τόν Ὀχτώβρη τοῦ 1951.

Ἡ μετάφραση αὐτή τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» ἔγινε μέ βάση τό γερμανικό πρωτότυπο, ὅπως ἐκδόθηκε τό 1947 ἀπό τό «Verlag JHW Dietz Nachf. Berlin» καί εἶναι πιστή ἀνατύπωση τῆς ἔκδοσης τοῦ 1932 πού τήν εἶχε ἐπιμεληθεῖ τό Ἰνστιτοῦτο Μάρξ—Ἔνγκελς—Λένιν τῆς Μόσχας.

Ἐκτός ἀπό τήν παραπάνω ἔκδοση πάρθηκαν ὑπόψη καί οἱ παρακάτω ἐκδόσεις:

1) Ἡ 4η γερμανική ἔκδοση τοῦ 1890 πού τήν ἐπιμελήθηκε ὁ ἴδιος ὁ Φρίντριχ Ἔνγκελς.

2) Ἡ νέα ἔκδοση τοῦ 1949 τῆς ρωσικῆς μετάφρασης τοῦ Ι. Ι. Στεπάνοφ-Σκβορτσόφ, πού τήν ἐπιμελήθηκε καί τή διόρθωσε τό Ἰνστιτοῦτο Μάρξ—Ἔνγκελς—Λένιν τῆς Μόσχας.

3) Ἡ ἐπανέκδοση τῆς παλιᾶς γαλλικῆς μετάφρασης 1872—1875 τοῦ Ζ. Ρουά, πού τήν εἶχε θεωρήσει ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ.

Οἱ ὑποσημειώσεις τοῦ Φ. Ἔνγκελς φέρουν στό τέλος τά ἀρχικά τοῦ ὀνόματός του: *Φ. Ε.*

Οἱ ὑποσημειώσεις τοῦ Ἰνστιτούτου Μάρξ—Ἔνγκελς—Λένιν φέρουν στό τέλος τό χαρακτηριστικό: *Σύντ.*

Στίς λιγοστές περιπτώσεις πού χρειάστηκε νά μπεῖ μιά ἐπεξηγηματική ὑποσημείωση τῆς μετάφρασης, φέρει στό τέλος τό χαρακτηριστικό: (Σημ. Μετ.).

Τό μεγάλο ἀπόσπασμα ἀπό τό περιοδικό «**Вестник Европы**» τῆς Πετρούπολης πού παραθέτει ὁ Μάρξ στόν ἐπίλογό του, πάρθηκε ἀπό τή ρωσική ἔκδοση, ὅπου μερικές φράσεις εἶναι πιό ὁλοκληρωμένες σύμφωνα μέ τό πρωτότυπο.

Ὁ μεταφραστής

Φωτοτυπία τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Μάρξ στόν Ἔνγκελς τῆς 16 τοῦ Αὐγούστου 1867.

(Σμίκρυνση)

Ὥρα 2 μετά τά μεσάνυχτα, 16 τοῦ Αὐγούστου 1867

Ἀγαπητέ Φρέντ!

Μόλις τέλειωσα τή διόρθωση τοῦ *τελευταίου τυπογραφικοῦ* (τοῦ 49ου). Τό *παράρτημα*—γιά τίς *μορφές τῆς ἀξίας* *πού τυπώθηκε μέ μικρά στοιχεῖα*, περιλαβαίνει 1 1/4 τυπογραφικό.

Τόν *πρόλογο* τόν ἔστειλα ἐπίσης χτές διορθωμένο. *Ὁ τόμος λοιπόν αὐτός εἶναι ἕτοιμος. Σέ σένα* μόνο χρωστῶ, ὅτι ἔγινε αὐτό δυνατό· χωρίς τή δική σου αὐτοθυσία γιά μένα θά μοῦ ἦταν ἀδύνατο νά κάνω τήν τεράστια δουλιά γιά τούς τρεῖς τόμους. Σέ φιλῶ γεμάτος εὐγνωμοσύνη!

Σοῦ ἐσωκλείω δυό καθαρά τυπογραφικά.

Τίς 15 λίρες στερλίνες τίς πῆρα καί σοῦ χρωστῶ μεγάλη εὐγνωμοσύνη.

Χαῖρε ἀγαπημένε μου, ἀκριβέ μου φίλε!

Δικός σου *Κ. Μάρξ*

ΑΦΙΕΡΩΜΕΝΟ

στόν ἀξέχαστο φίλο μου

στόν πιστό, τολμηρό, εὐγενικό πρωτοπόρο ἀγωνιστή
τοῦ προλεταριάτου

Βίλχελμ Βόλφ.

Γεννήθηκε στό Τάρναου στίς 21 τοῦ Ἰούνη 1809. Πέθανε στήν ἐξορία
στό Μάντσεστερ στίς 9 τοῦ Μάη 1864

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

Τό ἔργο πού τόν πρῶτο του τόμο παραδίδω στό κοινό ἀποτελεῖ τή συνέχεια τοῦ συγγράμματός μου «Zur Kritik der Politischen Oekonomie» [«Κριτική τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας»] πού ἐκδόθηκε τό 1859. Τό μεγάλο διάλειμμα ἀνάμεσα στήν ἀρχή καί στή συνέχεια ὀφείλεται σέ μιά μακρόχρονη ἀρρώστια πού κάθε τόσο διέκοπτε τήν ἐργασία μου.

Τό περιεχόμενο τοῦ προηγούμενου ἐκείνου συγγράμματος συνοψίζεται στό πρῶτο κεφάλαιο αὐτοῦ τοῦ τόμου. Αὐτό δέν ἔγινε μόνο γιά λόγους συνοχῆς καί πληρότητας: Ἡ περιγραφή καλυτέρεψε. Ὅσο τό ἐπέτρεπαν κάπως τά πράγματα, πολλά σημεῖα πού προηγούμενα ἁπλῶς θίγονταν, ἐδῶ ἀναπτύσσονται περισσότερο, ἐνῶ ἀντίστροφα, σημεῖα πού ἐκεῖ ἀναπτύσσονται διεξοδικά, ἐδῶ ἁπλῶς θίγονται. Φυσικά, παραλείπονται τώρα ὁλότελα τά μέρη γιά τήν ἱστορία τῆς θεωρίας τῆς ἀξίας καί τοῦ χρήματος. Ὡστόσο ὁ ἀναγνώστης τοῦ προηγούμενου συγγράμματος βρίσκει στίς ὑποσημειώσεις τοῦ πρώτου κεφαλαίου ν' ἀνοίγονται νέες πηγές γιά τήν ἱστορία αὐτῆς τῆς θεωρίας.

Κάθε ἀρχή εἶναι δύσκολη—αὐτό ἰσχύει γιά ὅλες τίς ἐπιστῆμες. Γιαυτό, τή μεγαλύτερη δυσκολία θά τήν παρουσιάσει ἡ κατανόηση τοῦ πρώτου κεφαλαίου, ἰδιαίτερα τοῦ μέρους πού περιέχει τήν ἀνάλυση τοῦ ἐμπορεύματος. Ὅσο γιά τήν ἀνάλυση τῆς οὐσίας τῆς ἀξίας καί τοῦ μεγέθους τῆς ἀξίας ἰδιαίτερα, τήν ἔχω κάνει πιό ἐκλαϊκευτική, ὅσο ἦταν αὐτό δυνατό[1]. Ἡ μορφή τῆς ἀξίας πού ἡ ὁλοκλήρωσή της εἶναι ἡ

---

[1] Αὐτό μοῦ φάνηκε τόσο πιό ἀναγκαῖο, γιατί περιέχει σοβαρές παρανοήσεις ἀκόμα καί τό μέρος τοῦ συγγράμματος τοῦ Φ. Λασσάλ πού στρεφόταν ἐνάντια στό Σοῦλτσε-Ντέλιτς, ὅπου, ὅπως δηλώνει ὁ συγγραφέας, δίνει «τήν πνευματική πεμπτουσία» τῆς ἀνάλυσής μου πάνω στά θέματα αὐτά. Ἐν παρόδω: ἄν ὁ Φ. Λασσάλ ὅλες τίς γενικές θεωρητικές θέσεις τῶν οἰκονομικῶν του ἔργασιῶν λχ. γιά τόν ἱστορικό χαρακτήρα τοῦ κεφαλαίου, γιά τήν ἀλληλουχία ἀνά-

χρηματική μορφή, εἶναι δλότελα χωρίς περιεχόμενο καί ἁπλή. Καί ὅμως τό ἀνθρώπινο πνεῦμα μάταια προσπαθοῦσε ἐπί 2000 χρόνια καί πάνω νά τήν ξεχνιάσει, ἐνῶ ἀντίθετα κατάφερε, τουλάχιστο κατά προσέγγιση, ν' ἀναλύσει μορφές πολύ πιό πλούσιες σέ περιεχόμενο καί πιό περίπλοκες. Γιατί; Γιατί εἶναι πιό εὔκολο νά μελετήσεις τό διαμορφωμένο σῶμα παρά τό κύτταρο τοῦ σώματος. Ἐκτός ἀπ' αὐτό, στήν ἀνάλυση τῶν οἰκονομικῶν μορφῶν δέν μποροῦν νά μᾶς ἐξυπηρετήσουν οὔτε τό μικροσκόπιο, οὔτε τά χημικά ἀντιδραστήρια. Καί τά δυό πρέπει νά τ' ἀντικαταστήσει ἡ δύναμη τῆς ἀφαίρεσης. Γιά τήν ἀστική κοινωνία ὅμως ἡ ἐμπορευματική μορφή τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας ἤ ἡ ἀξιακή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι ἡ οἰκονομική κυτταρική μορφή. Στόν ἀμόρφωτο ἡ ἀνάλυσή της φαίνεται σάν περιπλάνηση σέ ἁπλές λεπτολογίες. Καί πραγματικά, ἐδῶ πρόκειται γιά λεπτολογίες, ἀλλά μονάχα γιά λεπτολογίες σάν κι αὐτές πού ἀσχολεῖται ἡ μικροσκοπική ἀνατομία.

Γιαυτό ἄν ἐξαιρέσουμε τό μέρος πού ἀφορᾶ τή μορφή τῆς ἀξίας, δέν μπορεῖ κανείς νά κατηγορήσει τό βιβλίο αὐτό ὅτι εἶναι δυσκολονόητο. Προϋποθέτω φυσικά ἀναγνῶστες πού θέλουν νά μάθουν κάτι τό καινούργιο καί ἑπομένως νά σκεφτοῦν καί οἱ ἴδιοι.

Ὁ φυσικός παρατηρεῖ τά φυσικά προτσές ἐκεῖ ὅπου ἐμφανίζονται μέ τήν πιό καθαρή μορφή καί ὅπου θολώνονται ὅσο τό δυνατό λιγότερο ἀπό διαταραχτικές ἐπιδράσεις, εἴτε, ὅπου αὐτό εἶναι δυνατό, κάνει πειράματα μέσα σέ συνθῆκες πού ἐξασφαλίζουν τήν καθαρή πορεία τοῦ προτσές. Αὐτό πού ἔχω νά ἐρευνήσω σέ τοῦτο τό ἔργο, εἶναι ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς κι οἱ σχέσεις παραγωγῆς καί ἀνταλλαγῆς πού ἀντιστοιχοῦν σ' αὐτόν. Ὁ κλασικός τόπος αὐτοῦ τοῦ τρόπου παραγωγῆς εἶναι ὥς τώρα ἡ Ἀγγλία. Αὐτός εἶναι ὁ λόγος πού ἡ Ἀγγλία χρησιμεύει σάν κύριο παράδειγμα γιά τή θεωρητική ἀνάπτυξη πού κάνω. Ἄν ὅμως ὁ γερμανός ἀναγνώστης σήκωνε φαρισαϊκά τούς ὤμους του γιά τήν κατάσταση τῶν ἄγγλων ἐργατῶν τῆς βιομηχανίας καί τῆς γεωργίας, ἤ ἄν θά καθησύχαζε αἰσιόδοξα τόν ἑαυτό του μέ τό ὅτι στή Γερμανία τά πράγματα δέν εἶναι καθόλου τόσο ἄσχημα, τότε εἶμαι ὑποχρεωμένος νά τοῦ φωνάξω: De te fabula narratur! [Γιά σένα μιλάει ὁ μύθος!].

Ἐδῶ δέν πρόκειται καθαυτό γιά τόν ὑψηλότερο ἤ χαμηλότερο βαθμό ἀνάπτυξης τῶν κοινωνικῶν ἀνταγωνισμῶν, πού ξεπηδᾶνε ἀπ' τούς φυσικούς νόμους τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Πρόκειται γι' αὐτούς τούς ἴδιους τούς νόμους, γι' αὐτές τίς ἴδιες τίς τάσεις πού δροῦν κι ἐπιβάλλονται μέ σιδερένια ἀναγκαιότητα. Ἡ βιομηχανικά πιό ανα-

μεσα στίς σχέσεις παραγωγῆς καί τόν τρόπο παραγωγῆς κτλ., κτλ., ἀκόμα καί τήν ὁρολογία πού δημιούργησα ἐγώ, τίς ἔχει πάρει σχεδόν ἐπιλέξει ἀπό τά ἔργα μου, καί μάλιστα χωρίς ν' ἀναφέρει τίς πηγές, ὁ τρόπος αὐτός ἐνέργειας θά καθορίστηκε βέβαια ἀπό λόγους προπαγάνδας. Δέ μιλῶ φυσικά γιά τίς λεπτομερειακές ἐξηγήσεις του καί τίς πραχτικές τους ἐφαρμογές, μέ τίς ὁποῖες δέν ἔχω καμιά σχέση.

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Erster Band.

Buch I: Der Produktionsprocess des Kapitals.

Das Recht der Uebersetzung wird vorbehalten.

Hamburg

Verlag von Otto Meissner.

1867.

New-York: L. W. Schmidt. 24 Barclay-Street.

Τό ἐξώφυλλο τῆς πρώτης γερμανικῆς ἔκδοσης τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου».

(Σημείωση)

πτυγμένη χώρα δείχνει στή λιγότερο ἀναπτυγμένη ἁπλῶς τήν εἰκόνα τοῦ μέλλοντός της.

Δέν εἶναι ὅμως μόνο αὐτό. Ἐκεῖ ὅπου στόν τόπο μας καθιερώθηκε ὁλότελα ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή, λχ. στά καθαυτό ἐργοστάσια, οἱ συνθῆκες εἶναι πολύ χειρότερες ἀπό τήν Ἀγγλία, γιατί λείπει τό ἀντίβαρο τῆς ἐργοστασιακῆς νομοθεσίας. Σ' ὅλες τίς ἄλλες σφαῖρες μᾶς βασανίζει, ὅπως βασανίζει κι ὅλη τήν ὑπόλοιπη ἠπειρωτική Δυτική Εὐρώπη, ὄχι μονάχα ἡ ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς μά καί ἡ ἀνεπάρκεια τῆς ἀνάπτυξής της. Πλάι στά σύγχρονα δεινά μᾶς πιέζει μιά ὁλόκληρη σειρά ἀπό κληρονομημένα δεινά, πού πηγάζουν ἀπό τό γεγονός ὅτι ἐξακολουθοῦν νά φυτοζωοῦν ἀπαρχαιωμένοι, ξεπερασμένοι τρόποι παραγωγῆς μέ τήν ἀκολουθία τους ἀπό ἀναχρονιστικές κοινωνικές καί πολιτικές σχέσεις. Δέν ὑποφέρουμε μονάχα ἀπό τούς ζωντανούς, μά κι ἀπό τούς πεθαμένους. Le mort saisit le vif! [Ὁ πεθαμένος ἀδράχνει τό ζωντανό!].

Σέ σύγκριση μέ τήν ἀγγλική, ἡ κοινωνική στατιστική τῆς Γερμανίας καί τῆς ὑπόλοιπης ἠπειρωτικῆς Δυτικῆς Εὐρώπης βρίσκεται σέ ἄθλια κατάσταση. Ὡστόσο ἀνασηκώνει τόν πέπλο ἴσα-ἴσα ὅσο χρειάζεται γιά νά ὑποπτευθοῦμε πίσω του τήν ὕπαρξη ἑνός κεφαλιοῦ Μέδουσας. Θά μᾶς ἔπιανε τρόμος γιά τή δική μας κατάσταση ἄν οἱ κυβερνήσεις καί τά κοινοβούλιά μας διόριζαν, ὅπως στήν Ἀγγλία, περιοδικές ἐξεταστικές ἐπιτροπές γιά τίς οἰκονομικές συνθῆκες, ἄν οἱ ἐπιτροπές αὐτές ἦταν, ὅπως στήν Ἀγγλία, ἐξοπλισμένες μέ τήν ἴδια πληρεξουσιότητα γιά τήν ἐξερεύνηση τῆς ἀλήθειας, ἄν κατορθωνόταν νά βρεθοῦν γιά τό σκοπό αὐτό ἐξίσου πραγματογνώμονες, ἀμερόληπτοι καί ἀποφασιστικοί ἄνθρωποι, ὅπως εἶναι οἱ ἐπιθεωρητές ἐργοστασίων τῆς Ἀγγλίας, οἱ γιατροί της πού συντάσσουν τίς ἐκθέσεις γιά τήν «Public Health» («Δημόσια ὑγεία»), τά μέλη τῶν ἀγγλικῶν ἐξεταστικῶν ἐπιτροπῶν γιά τήν ἐκμετάλλευση τῶν γυναικῶν καί τῶν παιδιῶν, γιά τίς συνθῆκες κατοικίας καί διατροφῆς κλπ. Ὁ Περσέας χρειαζόταν μιά κουκούλα ἀπό σύννεφο γιά νά κυνηγάει τά τέρατα. Ἐμεῖς κατεβάζουμε τήν κουκούλα βαθιά καί σκεπάζουμε μάτια καί ἀφτιά, γιά νά μποροῦμε ν' ἀρνιόμαστε τήν ὕπαρξη τῶν τεράτων.

Δέν πρέπει νά γελιόμαστε γι' αὐτό. Ὅπως ὁ ἀμερικάνικος πόλεμος τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ 18ου αἰώνα ἀποτέλεσε τό σάλπισμα τῆς ἐφόδου γιά τήν εὐρωπαϊκή ἀστική τάξη, ἔτσι καί ὁ ἀμερικάνικος ἐμφύλιος πόλεμος τοῦ 19ου αἰώνα ἀποτέλεσε τό σάλπισμα τῆς ἐφόδου γιά τήν εὐρωπαϊκή ἐργατική τάξη. Στήν Ἀγγλία εἶναι χειροπιαστό τό προτσές τῆς ἀνατροπῆς. Ὅταν τό προτσές αὐτό φτάσει μιάν ὁρισμένη βαθμίδα ἀνάπτυξης πρέπει νά βρεῖ τόν ἀντίχτυπό του στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη. Ἐκεῖ θά κινηθεῖ μέ πιό θηριώδικες ἤ πιό ἀνθρώπινες μορφές, ἀνάλογα μέ τό βαθμό ἀνάπτυξης τῆς ἴδιας τῆς ἐργατικῆς τάξης. Ἄν παραβλέψουμε λοιπόν τά ἀνώτερα ἐλατήρια, τό πιό οὐσιαστικό συμφέρον τῶν σημερινῶν κυρίαρχων τάξεων ἐπιβάλλει σ' αὐτές νά βγάλουν ἀπό τή μέση ὅλα τά ἐμπόδια πού μποροῦν νά ἐλέγχονται μέ νόμους καί πού ἐμποδίζουν τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐργατι-

κῆς τάξης. Γι' αὐτό τό λόγο, σέ τοῦτο τόν τόμο ἀφιέρωσα ἀνάμεσα στ' ἄλλα τόσο μεγάλο μέρος στήν ἱστορία, στό περιεχόμενο καί στά ἀποτελέσματα τῆς ἀγγλικῆς ἐργοστασιακῆς νομοθεσίας. Τό ἕνα ἔθνος πρέπει καί μπορεῖ νά μαθαίνει ἀπό τό ἄλλο. Κι ἄν ἀκόμα μιά κοινωνία βρίσκεται στά ἴχνη τοῦ φυσικοῦ νόμου τῆς κίνησής της—κι ὁ τελικός σκοπός τούτου τοῦ ἔργου εἶναι ν' ἀποκαλύψει τόν οἰκονομικό νόμο κίνησης τῆς σύγχρονης κοινωνίας—δέν μπορεῖ οὔτε νά ὑπερπηδήσει οὔτε νά καταργήσει μέ διατάγματα φυσικές φάσεις τῆς ἀνάπτυξής της. Μπορεῖ ὅμως νά συντομεύσει καί ν' ἀπαλύνει τούς πόνους τοῦ τοκετοῦ.

Λίγα λόγια γιά ν' ἀποφευχτοῦν ἐνδεχόμενες παρεξηγήσεις. Τίς μορφές τοῦ κεφαλαιοκράτη καί τοῦ γαιοχτήμονα δέν τίς ζωγραφίζω καθόλου μέ ρόδινα χρώματα. Ἐδῶ ὅμως πρόκειται γιά τά πρόσωπα μόνο ἐφόσον ἀποτελοῦν τήν προσωποποίηση οἰκονομικῶν κατηγοριῶν καί εἶναι φορεῖς καθορισμένων ταξικῶν σχέσεων καί συμφερόντων. Ἡ δική μου ἄποψη πού ἀντιλαμβάνεται τήν ἐξέλιξη τῶν οἰκονομικῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν σάν φυσικοϊστορικό προτσές, μπορεῖ, λιγότερο ἀπό κάθε ἄλλη, νά θεωρεῖ τό ξεχωριστό ἄτομο ὑπεύθυνο γιά συνθῆκες, κοινωνικό προϊόν τῶν ὁποίων παραμένει τό ἴδιο, ὅσο κι ἄν ἀνυψώνεται ὑποκειμενικά πάνω ἀπ' αὐτές.

Στήν περιοχή τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας ἡ ἐλεύθερη ἐπιστημονική ἔρευνα δέν ἀντιμετωπίζει μονάχα τόν ἴδιο ἐχθρό πού ἀντιμετωπίζει καί σ' ὅλες τίς ἄλλες περιοχές. Ἡ ἰδιόμορφη φύση τῆς ὕλης πού πραγματεύεται προκαλεῖ ἐνάντιά της στό πεδίο τῆς μάχης τά πιό βίαια, μικροπρεπῆ καί μισητά πάθη τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, τίς μαινάδες τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος. Ἡ Ὑψηλή ἀγγλικανική ἐκκλησία λχ. περισσότερο συγχωρεῖ μιάν ἐπίθεση ἐνάντια στά 38 ἀπό τά 39 της ἄρθρα πίστης, παρά μιάν ἐπίθεση ἐνάντια στό $^1/_{39}$ τῶν χρηματικῶν της εἰσοδημάτων. Σήμερα κι αὐτός ὁ ἀθεϊσμός εἶναι culpa levis [ἐλαφρό ἁμάρτημα] σέ σύγκριση μέ τήν κριτική τῶν πατροπαράδοτων σχέσεων ἰδιοχτησίας. Ἐδῶ ὅμως εἶναι καταφανής ἡ πρόοδος. Παραπέμπω λχ. τόν ἀναγνώστη στή Γαλανή Βίβλο πού δημοσιεύτηκε τίς τελευταῖες βδομάδες: «Correspondence with Her Majesty's Missions Abroad, regarding Industrial Questions and Trades Unions*». Οἱ ἀντιπρόσωποι τοῦ ἀγγλικοῦ στέμματος στό ἐξωτερικό λένε ἐδῶ μέ σταράτα λόγια ὅτι, ὅπως στήν Ἀγγλία, ἔτσι καί στή Γερμανία, τή Γαλλία, κοντολογῆς σ' ὅλα τά πολιτισμένα κράτη τῆς εὐρωπαϊκῆς ἠπείρου, εἶναι αἰσθητή καί ἀναπόφευχτη μιά ἀλλαγή τῶν σχέσεων πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στό κεφάλαιο καί τήν ἐργασία. Ταυτόχρονα, στήν ἀπέναντι ἀκτή τοῦ Ἀτλαντικοῦ Ὠκεανοῦ, ὁ ἀντιπρόεδρος τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς, κύριος Οὐέιντ, δήλωσε σέ δημόσιες συγκεντρώσεις ὅτι, ὕστερα ἀπό τήν κατάργηση τῆς δουλείας μπαίνει στήν ἡμε-

* Ἀλληλογραφία μέ τίς ἀντιπροσωπεῖες τῆς Αὐτῆς Μεγαλειότητας στό ἐξωτερικό, σχετικά μέ τά ζητήματα τῆς βιομηχανίας καί τῶν τρεϊντγιούνιονς. (Σημ. Μετ.).

ρήσια διάταξη ἡ ἀλλαγή τῶν σχέσεων τοῦ κεφαλαίου καί τῆς γαιοχτησίας! Αὐτά εἶναι σημάδια τῶν καιρῶν πού δέν μποροῦν νά κρυφτοῦν μέ πορφυρούς μανδύες ἤ μέ μαῦρα ράσα. Αὐτό δέ σημαίνει ὅτι αὔριο θά γίνουν θαύματα. Δείχνουν ὅμως ὅτι ἀκόμα καί στίς κυρίαρχες τάξεις ἀρχίζει νά γεννιέται ἀμυδρά ἡ διαίσθηση, ὅτι ἡ σημερινή κοινωνία δέν εἶναι στέρεο κρύσταλλο, μά ἕνας ὀργανισμός πού εἶναι ἱκανός γιά ἀλλαγές καί βρίσκεται διαρκῶς σέ προτσές ἀλλαγῆς.

Ὁ δεύτερος τόμος αὐτοῦ τοῦ συγγράμματος θά πραγματεύεται τό προτσές τῆς κυκλοφορίας τοῦ κεφαλαίου (βιβλίο II) καί τίς μορφές τοῦ συνολικοῦ προτσές (βιβλίο III) καί ὁ τελευταῖος, ὁ τρίτος τόμος (βιβλίο IV) τήν ἱστορία τῆς θεωρίας.

Κάθε κρίση ἐπιστημονικῆς κριτικῆς μοῦ εἶναι εὐπρόσδεχτη. Ἀπέναντι στίς προλήψεις τῆς λεγόμενης κοινῆς γνώμης, πού δέν τῆς ἔκανα ποτέ παραχωρήσεις, ἰσχύει γιά μένα τώρα ὅπως καί πρῶτα τό ρητό τοῦ μεγάλου φλωρεντιανοῦ:

Segui il tuo corso, e lascia dir le genti!*

Κάρλ Μάρξ

Λονδίνο, 25 τοῦ Ἰούλη 1867.

* Τράβα τό δρόμο σου, κι ἄσε τόν κόσμο νά λέει! (Ἀπό τή «Θεία Κωμωδία» τοῦ Δάντη). (Σημ. Μετ.).

2. Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», τόμος Ι.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ

Πρέπει πρῶτα νά δόσω ἐξηγήσεις στούς ἀναγνῶστες γιά τίς ἀλλαγές πού ἔγιναν στή δεύτερη ἔκδοση. Χτυπάει στά μάτια ὁ πιό σαφής χωρισμός τοῦ βιβλίου. Οἱ συμπληρωματικές ὑποσημειώσεις ἀναφέρονται παντοῦ σάν ὑποσημειώσεις στή δεύτερη ἔκδοση. Ὅσο γιά τό ἴδιο τό κείμενο τά σπουδαιότερα εἶναι:

Κεφάλαιο Ι, 1—ἔγινε μέ μεγαλύτερη ἐπιστημονική αὐστηρότητα ἡ ἐξαγωγή τῆς ἀξίας ἀπό τήν ἀνάλυση τῶν ἐξισώσεων πού ἐκφράζουν κάθε ἀνταλλαχτική ἀξία, ἐπίσης τονίστηκε ρητά ἡ σχέση ἀνάμεσα στήν οὐσία τῆς ἀξίας καί στόν καθορισμό τοῦ μεγέθους τῆς ἀξίας ἀπό τόν κοινωνικά ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας, σχέση πού στήν πρώτη ἔκδοση ἁπλῶς εἶχε ἀναφερθεῖ. Κεφάλαιο Ι, 3 (Ἡ μορφή τῆς ἀξίας)—ξαναδουλεύτηκε ὁλοκληρωτικά, πράγμα πού ἐπιβλήθηκε κι ἀπ' τό γεγονός ὅτι στήν πρώτη ἔκδοση ἡ περιγραφή γινόταν δυό φορές. Μέ τήν εὐκαιρία σημειώνω ὅτι τή διπλή ἐκείνη περιγραφή τήν προκάλεσε ὁ φίλος μου δρ Λ. Κούγκελμαν στό Ἀνόβερο. Βρισκόμουν στό σπίτι του σέ ἐπίσκεψη τήν ἄνοιξη τοῦ 1867, ὅταν ἔφτασαν ἀπ' τό Ἀμβοῦργο τά πρῶτα δοκίμια καί μέ ἔπεισε ὅτι γιά τούς περισσότερους ἀναγνῶστες χρειάζεται μιά συμπληρωματική, πιό διδαχτική ἀνάλυση τῆς μορφῆς τῆς ἀξίας.—Τό τελευταῖο μέρος τοῦ πρώτου κεφαλαίου «Ὁ φετιχικός χαρακτήρας τοῦ ἐμπορεύματος κλπ.» ἄλλαξε στό μεγαλύτερό του μέρος. Κεφάλαιο ΙΙΙ, 1 (Μέτρο τῶν ἀξιῶν)—αναθεωρήθηκε μέ ἐπιμέλεια, ἐπειδή στήν πρώτη ἔκδοση τό μέρος αὐτό δέν ἀναπτύχθηκε ὅσο ἔπρεπε καί ὁ ἀναγνώστης παραπέμπονταν στήν ἀνάλυση πού εἶχε γίνει κιόλας στήν «Κριτική τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας», Βερολίνο 1859. Κεφάλαιο VII, ἰδιαίτερα τό 2ο μέρος—ξαναδουλεύτηκε σημαντικά.

Θἆταν ἀνώφελο νά ἐπεκταθοῦμε στίς ἀλλαγές πού ἔγιναν σέ διάφορα σημεῖα τοῦ κειμένου καί πού συχνά ἀφοροῦν μόνο τό ὕφος. Οἱ ἀλλαγές αὐτές ἐπεκτείνονται σ' ὅλο τό βιβλίο. Ὡστόσο, θεωρώντας τώρα τή γαλλική μετάφραση πού ἐκδίδεται στό Παρίσι, βρίσκω ὅτι μερικά μέρη τοῦ γερμανικοῦ πρωτότυπου θ' ἀπαιτοῦσαν ἀλλοῦ πιό βαθύ ξαναδούλεμα, ἀλλοῦ μεγαλύτερη στιλιστική διόρθωση ἤ ἀκόμα πιό φροντισμένη ἐξάλειψη ἐνδεχόμενων παραδρομῶν. Μοῦ ἔλειπε ὅμως ὁ καιρός γι' αὐτήν τή δουλιά, γιατί τήν εἴδηση ὅτι ἐξαντλήθηκε τό βιβλίο τήν πῆρα μόλις τό φθινόπωρο τοῦ 1871, ὅταν ἤμουνα ἀπασχολημένος μέ ἄλλες ἐπείγουσες ἐργασίες, ἐνῶ ἡ ἐκτύπωση τῆς δεύτερης ἔκδοσης ἐπρόκειτο ν' ἀρχίσει τό Γενάρη κιόλας τοῦ 1872.

Ἡ καλύτερη ἀμοιβή γιά τήν ἐργασία μου εἶναι ἡ κατανόηση πού βρῆκε γρήγορα «Τό Κεφάλαιο» σέ πλατιούς κύκλους τῆς γερμανικῆς ἐργατικῆς τάξης. Ἕνας ἄνθρωπος πού στά οἰκονομικά ζητήματα ἀντιπροσωπεύει τήν ἀστική ἄποψη, ὁ ἐργοστασιάρχης τῆς Βιέννης κ. Μάγερ, σέ μιά του μπροσούρα πού τή δημοσίευσε στό διάστημα τοῦ γαλλογερμανικοῦ πολέμου, ἔδειξε πολύ πετυχημένα ὅτι τό μεγάλο θεωρητικό αἴσθημα πού θεωροῦνταν γερμανικό κληρονομικό ἀγαθό, τό ἔχουν χάσει τελείως οἱ λεγόμενες μορφωμένες τάξεις τῆς Γερμανίας, ἐνῶ ἀντίθετα ξαναγεννιέται στήν ἐργατική της τάξη.

Στή Γερμανία ἡ πολιτική οἰκονομία ἔμεινε ὥς τώρα ξένη ἐπιστήμη. Ὁ Γκούσταβ φόν Γκύλιχ στό βιβλίο του «Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe usw», ἰδιαίτερα στούς δυό πρώτους τόμους τοῦ ἔργου του πού βγῆκαν τό 1830, ἐξήγησε κιόλας στό μεγαλύτερό τους μέρος τίς ἱστορικές συνθῆκες πού παρεμπόδιζαν στή χώρα μας τήν ἀνάπτυξη τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ἑπομένως καί τή διαμόρφωση τῆς σύγχρονης ἀστικῆς κοινωνίας. Ἔλειπε λοιπόν τό ζωτικό ἔδαφος γιά τήν πολιτική οἰκονομία. Στή Γερμανία τήν εἰσαγάγανε σάν ἕτοιμο ἐμπόρευμα ἀπό τήν Ἀγγλία καί τή Γαλλία, καί οἱ γερμανοί καθηγητές της ἔμειναν μαθητές. Ἡ θεωρητική ἔκφραση μιᾶς ξένης πραγματικότητας μετατράπηκε στά χέρια τους σέ μιά συλλογή δογμάτων, πού τά ἑρμήνευαν στό πνεῦμα τοῦ μικροαστικοῦ κόσμου πού τούς περιέβαλε καί γι' αὐτό τά παρερμήνευαν. Τό αἴσθημα τῆς ἐπιστημονικῆς τους ἀνημποριᾶς πού δέν μποροῦσαν νά τό πνίξουν ὁλότελα, καί τή δυσάρεστη συνείδηση ὅτι ἦταν ὑποχρεωμένοι νά κάνουν τό δάσκαλο σ' ἕναν τομέα πού τούς ἦταν πραγματικά ξένος, προσπαθοῦσαν νά τά κρύψουν κάτω ἀπό τή λάμψη μιᾶς φιλολογικοϊστορικῆς εὐρυμάθειας ἤ μέ τήν ἀνάμιξη ξένης ὕλης πού τή δανείζονταν ἀπό τίς λεγόμενες διοικητικές ἐπιστῆμες (Kameralwissenschaften), ἕνα ἀνακάτωμα ἀπό γνώσεις πού τό καθαρτήριο πῦρ τους ὀφείλει νά τό ὑποστεῖ κάθε εὔελπις ὑποψήφιος τῆς γερμανικῆς γραφειοκρατίας.

Ἀπό τό 1848 καί δῶ ἀναπτύχθηκε γρήγορα στή Γερμανία ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή καί σήμερα δίνει κιόλας τούς κερδοσκοπικούς καρπούς της. Γιά τούς εἰδήμονές μας ὅμως ἡ τύχη ἐξακολούθησε νά εἶναι δυσμενής. Ὅσον καιρό μποροῦσαν ν' ἀσχολοῦνται ἀμερόληπτα μέ τήν πολιτική οἰκονομία, ἔλειπαν οἱ σύγχρονες οἰκονομικές σχέ-

σεις στή γερμανική πραγματικότητα. Ὅταν δημιουργήθηκαν οἱ σχέσεις αὐτές, αὐτό ἔγινε σέ συνθῆκες πού δέν ἐπέτρεπαν πιά τήν ἀμερόληπτη μελέτη τους μέσα στά πλαίσια τοῦ ἀστικοῦ ὁρίζοντα. Ἐφόσον ἡ πολιτική οἰκονομία παραμένει ἀστική, ἐφόσον δηλαδή ἀντιλαμβάνεται τό κεφαλαιοκρατικό καθεστώς ὄχι σάν ἱστορικά παροδική βαθμίδα ἐξέλιξης, ἀλλ' ἀντίθετα σάν ἀπόλυτη καί τελική μορφή τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς, μπορεῖ νά παραμείνει ἐπιστήμη μόνο ὅσο ἡ ταξική πάλη βρίσκεται σέ λανθάνουσα κατάσταση, ἤ ὅταν ἐκδηλώνεται μόνο μέ μεμονωμένα φαινόμενα.

Ἄς πάρουμε τήν Ἀγγλία. Ἡ κλασική πολιτική της οἰκονομία συμπίπτει μέ τήν περίοδο τῆς ἀνεξέλικτης ταξικῆς πάλης. Ὁ τελευταῖος μεγάλος ἐκπρόσωπός της, ὁ Ρικάρντο, βάζει ἐπιτέλους συνειδητά σάν ἀφετηρία τῶν ἐρευνῶν του τήν ἀντίθεση τῶν ταξικῶν συμφερόντων, τοῦ μισθοῦ ἐργασίας καί τοῦ κέρδους, τοῦ κέρδους καί τῆς γαιοπροσόδου, ἀντιλαμβάνεται ὅμως ἁπλοϊκά αὐτή τήν ἀντίθεση σάν φυσικό νόμο τῆς κοινωνίας. Ἔτσι ὅμως ἔφτασε καί ἡ ἀστική ἐπιστήμη τῆς οἰκονομίας τά ἀνυπέρβλητα ὅριά της. Ὅταν ζοῦσε ἀκόμα ὁ Ρικάρντο καί σέ ἀντίθεση μ' αὐτόν ὀρθώθηκε ἀπέναντί της ἡ κριτική στό πρόσωπο τοῦ Σισμόντι[1].

Ἡ περίοδος 1820—1830 πού ἀκολούθησε, χαρακτηρίζεται στήν Ἀγγλία ἀπό μιά ἐπιστημονική ζωντάνια στήν περιοχή τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Ἦταν ἡ περίοδος τόσο τοῦ ἐκχυδαϊσμοῦ καί τῆς διάδοσης τῆς θεωρίας τοῦ Ρικάρντο, ὅσο καί τοῦ ἀγώνα της ἐνάντια στήν παλιά σχολή. Ἔγιναν λαμπροί ἀγῶνες. Τό τί ἐπιτελέστηκε τότε, ἔγινε λίγο γνωστό στήν εὐρωπαϊκή ἤπειρο, γιατί ἡ πολεμική στό μεγαλύτερό της μέρος εἶναι σκορπισμένη σέ ἄρθρα ἐπιθεωρήσεων, σέ μπροσοῦρες καί φυλλάδια τῆς εὐκαιρίας. Ὁ ἀμερόληπτος χαρακτήρας αὐτῆς τῆς πολεμικῆς—παρά τό γεγονός ὅτι ἡ θεωρία τοῦ Ρικάρντο χρησιμεύει κιόλας κατ' ἐξαίρεση καί σάν ἐπιθετικό ὅπλο ἐνάντια στήν ἀστική οἰκονομία—ἐξηγιέται ἀπό τίς συνθῆκες τῆς ἐποχῆς. Ἀπό τή μιά ἡ μεγάλη βιομηχανία μόλις ἔβγαινε ἀπό τήν παιδική της ἡλικία, πράγμα πού τό ἀποδείχνει κιόλας τό γεγονός ὅτι μόλις μέ τήν κρίση τοῦ 1825 ἐγκαινιάζει τήν περιοδική κυκλική κίνηση τῆς σύγχρονης ζωῆς της. Ἀπό τήν ἄλλη ἡ ταξική πάλη ἀνάμεσα στό κεφάλαιο καί τήν ἐργασία ἔμενε ἀπωθημένη στό βάθος τῆς σκηνῆς, στόν πολιτικό τομέα, ἀπό τή σύγκρουση ἀνάμεσα στίς κυβερνήσεις καί τούς φεουδάρχες πού συσπειρώνονταν γύρω ἀπό τήν Ἱερή Συμμαχία, ἀπό τή μιά μεριά, καί στίς λαϊκές μάζες πού τίς καθοδηγοῦσε ἡ ἀστική τάξη ἀπό τήν ἄλλη· στόν οἰκονομικό τομέα, ἀπό τήν ἔριδα ἀνάμεσα στό βιομηχανικό κεφάλαιο καί στήν ἀριστοκρατική γαιοχτησία, πού στή Γαλλία κρυβόταν πίσω ἀπό τήν ἀντίθεση τῆς μικρῆς καί μεγάλης γαιοχτησίας καί πού στήν Ἀγγλία ξέσπασε ἀνοιχτά ἀπό τόν καιρό τῶν νόμων γιά τά σιτηρά. Ἡ φιλολογία τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας στήν Ἀγγλία θυ-

[1] Βλ. τό ἔργο μου: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», πρώτη ἔκδ., Berlin 1859, σελ. 39.

μίζει στήν περίοδο αὐτή τήν οἰκονομική περίοδο τῆς θύελλας καί τῆς ὁρμῆς τῆς Γαλλίας ὕστερα ἀπό τό θάνατο τοῦ Κενέ, ὅμως τόσο μόνο, ὅσο θυμίζει ἄνοιξη τό μικρό καλοκαιράκι. Τό 1830 ἄρχισε μιά γιά πάντα ἡ ἀποφασιστική κρίση.

Ἡ ἀστική τάξη κατάχτησε στή Γαλλία καί τήν Ἀγγλία τήν πολιτική ἐξουσία. Ἀπό τότε ἡ ταξική πάλη ἀποχτοῦσε πραχτικά καί θεωρητικά ὅλο καί πιό πολύ ἔκδηλες καί ἀπειλητικές μορφές. Σήμανε ἡ νεκρώσιμη καμπάνα τῆς ἐπιστημονικῆς ἀστικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Δέν πρόκειται τώρα πιά γιά τό ἄν εἶναι ἀληθινό αὐτό ἤ ἐκεῖνο τό θεώρημα, μά γιά τό ἄν εἶναι ὠφέλιμο ἤ ἐπιζήμιο γιά τό κεφάλαιο, ἄν ταιριάζει ἤ ὄχι στό κεφάλαιο, ἄν ἔρχεται σέ σύγκρουση ἤ ὄχι μέ τίς ἀστυνομικές διατάξεις. Τή θέση τῆς ἀνιδιοτελοῦς ἔρευνας τήν πῆραν οἱ πληρωμένοι διαπληκτισμοί τῶν καλαμαράδων, τή θέση τῆς ἀμερόληπτης ἐπιστημονικῆς ἔρευνας τήν πῆρε ἡ κακή συνείδηση καί ἡ ἄσχημη πρόθεση τῆς ἀπολογητικῆς. Ὡστόσο, ἀκόμα καί οἱ ἐνοχλητικές πραγματειοῦλες πού ξεφούρνιζε ἡ Anti-Cornlaw League [Ἕνωση πάλης ἐνάντια στούς νόμους γιά τά σιτηρά] μ' ἐπικεφαλῆς τούς ἐργοστασιάρχες Κόμπντεν καί Μπράιτ, παρουσίαζαν, ἄν ὄχι ἐπιστημονικό, πάντως κάποιο ἱστορικό ἐνδιαφέρον μέ τήν πολεμική τους ἐνάντια στήν ἀριστοκρατία τῆς γαιοχτησίας. Ἀπό τόν καιρό τοῦ σέρ Ρόμπερτ Πήλ ἡ νομοθεσία τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου ἀφαίρεσε κι αὐτό τό τελευταῖο κεντρί ἀπό τή χυδαία πολιτική οἰκονομία.

Ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1848 στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη εἶχε τόν ἀντίχτυπό της καί στήν Ἀγγλία. Ἄνθρωποι, πού εἶχαν ἀκόμα τήν ἀξίωση νά θεωροῦνται ἐπιστήμονες καί πού ἤθελαν νά εἶναι κάτι παραπάνω ἀπό ἁπλοί σοφιστές καί συκοφάντες στήν ὑπηρεσία τῶν κυρίαρχων τάξεων, προσπαθοῦσαν νά ἐναρμονίσουν τήν πολιτική οἰκονομία τοῦ κεφαλαίου μέ τίς διεκδικήσεις τοῦ προλεταριάτου πού τώρα πιά δέν μποροῦσαν νά τίς ἀγνοοῦν. Ἀπ' ὅλα αὐτά προέκυψε ἕνας κούφιος συγκρητισμός, πού ὁ καλύτερος ἐκπρόσωπός του εἶναι ὁ Τζόν Στιούαρτ Μίλλ. Πρόκειται γιά τή χρεωκοπία τῆς «ἀστικῆς» πολιτικῆς οἰκονομίας πού τή φώτισε κιόλας ἀριστοτεχνικά ὁ μεγάλος ρῶσος σοφός καί κριτικός Ν. Τσερνισέφσκι στό ἔργο του «Σκιαγραφία τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας κατά τό Μίλλ».

Ἔτσι ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς ὡρίμαζε στή Γερμανία ὅταν στή Γαλλία καί στήν Ἀγγλία εἶχε πιά ἀποκαλυφτεῖ θορυβώδικα ὁ ἀνταγωνιστικός της χαρακτήρας μέ ἀγῶνες ἱστορικῆς σημασίας, ἐνῶ τό γερμανικό προλεταριάτο εἶχε κιόλας πολύ πιό ἀποφασιστική θεωρητική ταξική συνείδηση ἀπό τή γερμανική ἀστική τάξη. Γιαυτό, μόλις ἄρχισε νά φαίνεται ὅτι εἶναι δυνατό νά ὑπάρχει στή Γερμανία ἀστική ἐπιστήμη τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας ξανάγινε ἀδύνατη ἡ ὕπαρξή της.

Κάτω ἀπ' αὐτές τίς συνθῆκες οἱ ἀρχηγοί της χωρίστηκαν σέ δυό στρατόπεδα. Οἱ ἔξυπνοι, οἱ ἐπιχειρηματικοί, οἱ πραχτικοί ἄνθρωποι συσπειρώθηκαν κάτω ἀπό τή σημαία τοῦ Μπαστιά, τοῦ πιό ρηχοῦ καί γιαυτό τοῦ πιό ἐπιτυχημένου ἐκπροσώπου τῆς χυδαίας οἰκονομικῆς

ἀπολογητικῆς. Οἱ ἄλλοι, περήφανοι γιά τήν καθηγητική ἀξιοπρέπεια τῆς ἐπιστήμης τους, ἀκολούθησαν τό Τζ. Στ. Μίλλ στήν προσπάθειά του νά συμβιβάσει τά ἀσυμβίβαστα. Ὅπως στήν κλασική περίοδο τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, ἔτσι καί στήν περίοδο τῆς κατάπτωσής της οἱ γερμανοί ἔμειναν ἁπλοί μαθητές, ζηλωτές καί μιμητές, γυρολόγοι τῆς μεγάλης ἐπιχείρησης πού εἶχε τήν ἕδρα της στό ἐξωτερικό.

Ἡ ἰδιόμορφη ἱστορική ἐξέλιξη τῆς γερμανικῆς κοινωνίας ἀποκλείει λοιπόν ἐδῶ κάθε πρωτότυπη παραπέρα ἀνάπτυξη τῆς «ἀστικῆς» πολιτικῆς οἰκονομίας, ὄχι ὅμως καί τήν κριτική της. Ἐφόσον γενικά μιά τέτια κριτική τήν ἀντιπροσωπεύει μιά τάξη, μπορεῖ νά τήν ἀντιπροσωπεύει μόνο ἡ τάξη πού ἡ ἱστορική της ἀποστολή εἶναι ν' ἀνατρέψει τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς καί νά καταργήσει ὁριστικά τίς τάξεις, δηλ. τό προλεταριάτο.

Οἱ σοφοί καί ἄσοφοι ἐκπρόσωποι τῆς γερμανικῆς ἀστικῆς τάξης προσπάθησαν πρῶτα νά κρατήσουν νεκρική σιγή γύρω ἀπό «Τό Κεφάλαιο», ὅπως πέτυχαν νά τό κάνουν μέ τά προηγούμενα ἔργα μου. Μόλις εἶδαν ὅτι ἡ ταχτική αὐτή δέν ἀνταποκρινόταν πιά στίς συνθῆκες τῆς ἐποχῆς ἔγραψαν ὁδηγίες «Γιά τήν καθησύχαση τῆς ἀστικῆς συνείδησης» μέ τό πρόσχημα ὅτι κριτικάρουν τό βιβλίο μου, βρῆκαν ὅμως ἀπό τίς στῆλες τοῦ ἐργατικοῦ τύπου—βλ. λχ. τά ἄρθρα τοῦ Γιόζεφ Ντῆτσγκεν στό «Volksstaat»—ὑπέρτερους ἀντιπάλους, πού ὥς τά σήμερα ἀκόμα τούς χρωστᾶνε τήν ἀπάντηση[1].

Μιά θαυμάσια ρωσική μετάφραση τοῦ «Κεφαλαίου» ἐκδόθηκε τήν ἄνοιξη τοῦ 1872 στήν Πετρούπολη. Ἡ ἔκδοση πού εἶχε βγεῖ σέ 3000 ἀντίτυπα ἐξαντλήθηκε σχεδόν πιά. Τό 1871 κιόλας ὁ κ. Ν. Ζῆμπερ (**Зибер**) καθηγητής τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας στό Πανεπιστήμιο τοῦ Κιέβου, στό ἔργο του «**Теория ценности и капитала Д. Рикардо**» [«Ἡ θεωρία τῆς ἀξίας καί τοῦ κεφαλαίου τοῦ Δ. Ρικάρντο»] ἀπόδειξε ὅτι ἡ θεωρία μου τῆς ἀξίας, τοῦ χρήματος καί τοῦ κεφαλαίου ἀποτελεῖ στίς βασικές της γραμμές τήν ἀναγκαία παραπέρα ἀνάπτυξη τῆς διδασκαλίας τοῦ Σμίθ καί τοῦ Ρικάρντο. Αὐτό

[1] Οἱ μεγαλόστομοι μωρολόγοι τῆς γερμανικῆς χυδαίας πολιτικῆς οἰκονομίας κατηγοροῦν τό ὕφος καί τήν περιγραφή τοῦ βιβλίου μου. Κανένας δέν μπορεῖ νά κρίνει πιό αὐστηρά τίς φιλολογικές ἐλλείψεις τοῦ «Κεφαλαίου» ὅσο ἐγώ ὁ ἴδιος. Ὡστόσο, πρός ὄφελος καί τέρψη αὐτῶν τῶν κυρίων καί τοῦ κοινοῦ τους, ἀναφέρω μιά ἀγγλική καί μιά ρωσική κρίση. Ἡ «Saturday Review», πού εἶναι πέρα γιά πέρα ἐχθρική πρός τίς ἀπόψεις μου, ἀναγγέλλοντας τήν πρώτη γερμανική ἔκδοση ἔγραψε: «Ἡ περιγραφή προσδίδει μιάν ἰδιόμορφη χάρη (charm) ἀκόμα καί στά πιό ξερά οἰκονομικά ζητήματα». Τά «**С.-П Ведомости**» («Νέα τῆς Πετρούπολης») στό φύλλο τους τῆς 20 τοῦ Ἀπρίλη 1872 παρατηροῦν ἀνάμεσα στ' ἄλλα: «Ἄν ἐξαιρέσουμε μερικά πολύ ειδικά μέρη, τήν περιγραφή τή χαρακτηρίζει μιά προσιτή σέ ὅλους σαφήνεια καί, παρά τό ἐπιστημονικό ὕφος τοῦ ἀντικειμένου, ἀσυνήθιστη ζωντάνια. Ἀπ' αὐτήν τήν ἄποψη ὁ συγγραφέας ... δέ μοιάζει καθόλου μέ τήν πλειοψηφία τῶν γερμανῶν ἐπιστημόνων πού ... γράφουν τά ἔργα τους σέ μιά τόσο σκοτεινή καί ξερή γλώσσα πού οἱ κοινοί θνητοί σπάζουν τά κεφάλια τους». Ὅσο ὅμως γιά τούς ἀναγνῶστες τῆς σύγχρονης γερμανικῆς-ἐθνικῆς-φιλελεύθερης καθηγητικῆς φιλολογίας, αὐτονῶν δέν σπάζει τό κεφάλι, ἀλλά κάτι τελείως διαφορετικό.

πού προκαλεῖ ἔκπληξη στό δυτικοευρωπαῖο ὅταν διαβάζει τό θαυμάσιο βιβλίο του, εἶναι ὅτι ὁ συγγραφέας κρατιέται μέ συνέπεια στήν καθαρά θεωρητική ἄποψη.

Ἡ μέθοδος πού χρησιμοποιήθηκε στό «Κεφάλαιο» κατανοήθηκε λίγο, ὅπως τό δείχνουν οἱ ἀντιφατικές γι' αὐτήν γνῶμες.

Ἔτσι ἡ «Revue Positiviste» τοῦ Παρισιοῦ μέ κατηγορεῖ ὅτι ἀπό τή μιά πραγματεύομαι μεταφυσικά τήν πολιτική οἰκονομία καί ὅτι ἀπό τήν ἄλλη—μαντέψτε το!—περιορίζομαι μονάχα σέ μιά κριτική ἀνάλυση τῶν δεδομένων, ἀντί νά γράψω συνταγές (σάν τοῦ Κόντ;) γιά τό μαγειρεῖο τοῦ μέλλοντος. Σχετικά μέ τήν κατηγορία τῆς μεταφυσικῆς ὁ καθηγητής Ζῆμπερ παρατηρεῖ: «Ἐφόσον πρόκειται γιά τήν καθαυτό θεωρία, ἡ μέθοδος τοῦ Μάρξ εἶναι ἡ ἀπαγωγική μέθοδος ὅλης τῆς ἀγγλικῆς σχολῆς πού οἱ ἐλλείψεις καί τά πλεονεχτήματά της εἶναι κοινά στούς καλύτερους θεωρητικούς οἰκονομολόγους». Ὁ κύριος Μ. Μπλόκ —«Les Théoriciens du Socialisme en Allemagne. Extrait du „Journal des Economistes“, juillet et août 1872»—ἀνακαλύπτει ὅτι ἡ μέθοδός μου εἶναι ἀναλυτική καί λέει ἀνάμεσα στ' ἄλλα: «Μέ τό ἔργο αὐτό ὁ κύριος Μάρξ κατατάσσεται ἀνάμεσα στά πιό διακεκριμένα ἀναλυτικά πνεύματα». Οἱ γερμανοί ἐπικριτές φωνάζουν φυσικά γιά χεγκελιανή σοφιστική. Τό περιοδικό «**Вестник Европы**» [«Ἀγγελιοφόρος τῆς Εὐρώπης»] τῆς Πετρούπολης, σ' ἕνα ἄρθρο πού πραγματεύεται ἀποκλειστικά τή μέθοδο τοῦ «Κεφαλαίου» (στό φύλλο τοῦ Μάη 1872, σελ. 427—436) βρίσκει αὐστηρά ρεαλιστική τή μέθοδο τῆς ἔρευνάς μου, δυστυχῶς ὅμως γερμανικά-διαλεχτική τή μέθοδο τῆς ἔκθεσης. Ὁ ἀρθρογράφος λέει: «Μέ τήν πρώτη ματιά, καί ἄν κρίνει κανείς ἀπό τήν ἐξωτερική μορφή τῆς ἔκθεσης, ὁ Μάρξ εἶναι ὁ μεγαλύτερος ἰδεαλιστής φιλόσοφος, καί μάλιστα μέ τή „γερμανική“, δηλ. μέ τήν κακή σημασία τῆς λέξης. Στήν πραγματικότητα ὅμως εἶναι ἀπείρως πιό ρεαλιστής ἀπ' ὅλους τούς προδρόμους του στόν τομέα τῆς οἰκονομικῆς κριτικῆς... Σέ καμιά περίπτωση δέν μπορεῖ νά θεωρεῖται ἰδεαλιστής». Δέν μπορῶ ν' ἀπαντήσω στόν κύριο ἀρθρογράφο καλύτερα, παρά μέ μερικά ἀποσπάσματα ἀπ' τή δική του τήν κριτική, πού ἐξάλλου μποροῦν νά ἐνδιαφέρουν μερικούς ἀπό τούς ἀναγνῶστες μου, στούς ὁποίους δέν εἶναι προσιτό τό ρωσικό κείμενο.

Ὕστερα ἀπό μιά περικοπή ἀπό τόν πρόλογό μου στήν «Κριτική τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας», Βερολίνο 1859, σελ. IV—VII, ὅπου ἔχω ἐκθέσει τήν ὑλιστική βάση τῆς μεθόδου μου, ὁ κύριος ἀρθρογράφος συνεχίζει:

«Γιά τό Μάρξ ἕνα πράγμα μόνο ἔχει σημασία: νά βρεῖ τό νόμο τῶν φαινομένων πού ἀσχολεῖται μέ τήν ἔρευνά τους. Καί μάλιστα γι' αὐτόν δέν ἔχει σημασία μόνο ὁ νόμος πού τά διέπει, ὅσο ἔχουν μιά ὁρισμένη μορφή καί ὅσο βρίσκονται σέ μιά ἀλληλοσχέση πού παρατηριέται σέ μιά δοσμένη περίοδο. Γι' αὐτόν, πάνω ἀπ' ὅλα, ἔχει ἀκόμα μεγαλύτερη σημασία ὁ νόμος τῆς ἀλλαγῆς τους, τῆς ἐξέλιξής τους, δηλ. τό πέρασμα ἀπό τή μιά μορφή στήν ἄλλη, ἀπό μιά κατηγορία ἀλληλοσχέσης σέ μιάν ἄλλη. Ὅταν ἔχει πιά ἀνακαλύψει αὐτό

τό νόμο, ἐξετάζει λεπτομερειακά τίς συνέπειες, μέ τίς ὁποῖες ἐκδηλώνεται στήν κοινωνική ζωή... Ἑπομένως ὁ Μάρξ φροντίζει μονάχα γιά ἕνα πράγμα: ν' ἀποδείξει μέ ἀκριβῆ ἐπιστημονική ἔρευνα τήν ἀναγκαιότητα ὁρισμένων καθεστώτων κοινωνικῶν σχέσεων καί νά διαπιστώσει ὅσο τό δυνατό πιό ἄμεμπτα τά γεγονότα πού τοῦ χρησιμεύουν σάν ἀφετηρίες καί στηρίγματα. Γι' αὐτόν εἶναι πέρα γιά πέρα ἀρκετό, ἄν ἀποδείχνοντας τήν ἀναγκαιότητα τοῦ σημερινοῦ καθεστῶτος, ἀποδείχνει συνάμα καί τήν ἀναγκαιότητα ἑνός ἄλλου καθεστῶτος, στό ὁποῖο πρέπει νά περάσει ἐξάπαντος τό πρῶτο, ἀδιάφορο ἄν οἱ ἄνθρωποι τό πιστεύουν ἤ δέν τό πιστεύουν αὐτό, ἄν ἔχουν ἤ ἄν δέν ἔχουν συνείδηση γι' αὐτό. Ὁ Μάρξ ἐξετάζει τήν κίνηση τῆς κοινωνίας σάν φυσικοϊστορικό προτσές πού τό διέπουν νόμοι, πού ὄχι μόνο εἶναι ἀνεξάρτητοι ἀπό τή θέληση, τή συνείδηση καί τίς ἐπιδιώξεις τοῦ ἀνθρώπου, μά πού, ἀντίθετα, οἱ ἴδιοι καθορίζουν τή θέληση, τή συνείδηση καί τίς ἐπιδιώξεις του... Ἄν τό συνειδητό στοιχεῖο παίζει ἕνα τόσο δευτερεύοντα ρόλο στήν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ, εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ κριτική πού ἔχει γιά ἀντικείμενό της τόν ἴδιο τόν πολιτισμό, μπορεῖ λιγότερο ἀπό καθετί ἄλλο νάχει γιά βάση της κάποια μορφή ἤ κάποιο ἀποτέλεσμα τῆς συνείδησης. Δηλαδή, μόνο τό ἐξωτερικό φαινόμενο μπορεῖ νά τῆς χρησιμεύει σάν ἀφετηρία καί ὄχι ἡ ἰδέα. Ἡ κριτική θά συνίσταται στή σύγκριση, στήν ἀντιπαράθεση καί στήν ἀντιπαραβολή ἑνός γεγονότος ὄχι μέ τήν ἰδέα, ἀλλά μέ ἕνα ἄλλο γεγονός. Γι' αὐτήν σημασία ἔχει μόνο νάχουν ἐξερευνηθεῖ καί τά δυό γεγονότα μέ ὅσο τό δυνατό μεγαλύτερη ἀκρίβεια καί ν' ἀποτελοῦν πραγματικά τό ἕνα ἀπέναντι στό ἄλλο διαφορετικές βαθμίδες ἀνάπτυξης καί, πάνω ἀπ' ὅλα, ἔχει σημασία νάχουν ἐξερευνηθεῖ μέ ὄχι μικρότερη ἀκρίβεια ἡ σειρά, ἡ διαδοχή καί ἡ σχέση, μέ τίς ὁποῖες ἐμφανίζονται αὐτές οἱ βαθμίδες ἀνάπτυξης... Σ' ἄλλον ἀναγνώστη μπορεῖ νά γεννηθεῖ στή σκέψη καί ἕνα τέτιο ἐρώτημα... μήπως οἱ γενικοί νόμοι τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς εἶναι οἱ ἴδιοι, ἀδιάφορο ἄν ἐφαρμόζονται στό παρόν ἤ στό παρελθόν; Μά αὐτό ἀκριβῶς δέν παραδέχεται ὁ Μάρξ. Γι' αὐτόν δέν ὑπάρχουν τέτιοι γενικοί νόμοι... Ἀντίθετα, κατά τή γνώμη του, κάθε μεγάλη ἱστορική περίοδος ἔχει τούς νόμους της... Μόλις ὅμως ἡ ζωή ξεπεράσει μιά δοσμένη περίοδο ἀνάπτυξης, μόλις βγεῖ ἀπό ἕνα δοσμένο στάδιο καί μπεῖ σ' ἕνα ἄλλο, ἀρχίζει πιά νά διέπεται ἀπό ἄλλους νόμους. Μέ δυό λόγια, ἡ οἰκονομική ζωή μᾶς παρουσιάζει στήν περίπτωση αὐτή ἕνα φαινόμενο πέρα γιά πέρα ἀνάλογο μ' αὐτό πού παρατηροῦμε σ' ἄλλες κατηγορίες τῶν βιολογικῶν φαινομένων... Ἡ προσεχτική ἀνάλυση τῆς ἐσωτερικῆς διάρθρωσης καί τῶν ἰδιοτήτων τῆς ἐνεργοῦ κατάστασης τῶν φαινομένων αὐτῆς τῆς (οἰκονομικῆς) ζωῆς, ἀπό τή δεκαετία κιόλας 1840—1850 ἔπειθε πολλούς ἐρευνητές ὅτι δέν εἶναι σωστή ἡ ἄποψη ἐκείνη τῶν παλιῶν οἰκονομολόγων γιά τή φύση τοῦ οἰκονομικοῦ νόμου, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ νόμος αὐτός εἶναι ὅμοιος μέ τούς νόμους τῆς φυσικῆς καί τῆς χημείας... Μιά βαθύτερη ἀνάλυση τῶν φαινομένων ἀπόδειξε ὅτι οἱ κοινωνικοί ὀργανισμοί διαφέρουν ὁ ἕνας ἀπό τόν ἄλλον ἐξίσου ριζικά ὅσο καί οἱ ὀργανισμοί τῶν φυτῶν καί τῶν ζώων... Ἕνα καί τό αὐτό φαινόμενο ὑπόκειται σέ ὁλότελα διαφορετικούς νόμους ἐξαιτίας τῆς διαφορᾶς στή δομή αὐτῶν τῶν ὀργανισμῶν, τῆς ποικιλίας τῶν ὀργάνων τους, τῆς διαφορᾶς τῶν συνθηκῶν μέσα στίς ὁποῖες εἶναι ὑποχρεωμένα νά λειτουργοῦν τά ὄργανα κτλ. Ὁ Μάρξ λχ. ἀρνεῖται νά παραδεχτεῖ ὅτι ὁ νόμος κίνησης τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι ὁ ἴδιος παντοῦ καί πάντοτε, γιά ὅλες τίς ἐποχές καί γιά ὅλους τούς τόπους. Ἀντίθετα, ὑποστηρίζει ὅτι κάθε βαθμίδα ἀνάπτυξης ἔχει τό δικό της νόμο κίνησης τοῦ πληθυσμοῦ... Αὐτό πού συντελεῖται στήν οἰκονομική ζωή, ἐξαρτιέται ἀπό τό βαθμό παραγωγικότητας τῶν οἰκονομικῶν δυνάμεων... Ἀνάλογα μέ τίς διαφορές στήν παραγωγικότητα θά διαφέρουν καί οἱ συνέπειές της καί μαζί μ' αὐτές καί οἱ νόμοι πού τίς διέπουν. Θέτοντας ἔτσι ὁ Μάρξ γιά σκοπό του νά ἐρευνήσει καί νά ἐξηγήσει τό κεφαλαιοκρατικό καθεστώς τῆς οἰκονομίας, διατυπώνει ἁπλῶς αὐστηρά ἐπιστημονικά τό σκοπό πού μπορεῖ νάχει κάθε ἀκριβής ἐξέταση τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς... Ἡ ἐπιστημονική ἀξία μιᾶς τέτιας ἔρευνας βρίσκεται στήν ἀποσαφήνιση τῶν ἰδιαίτερων νόμων πού ρυθμίζουν τήν ἐμφάνιση, τήν ὕπαρξη, τήν ἐξέλιξη καί τό θάνατο ἑνός δοσμένου κοινωνικοῦ ὀργανισμοῦ καί τήν ἀντικατάστασή του ἀπό ἕναν ἄλλο, ἀνώτερο. Κι αὐτή τήν ἀξία τήν ἔχει πραγματικά τό βιβλίο τοῦ Μάρξ».

Περιγράφοντας ὁ κύριος ἀρθρογράφος τόσο πετυχημένα αὐτό πού τό ὀνομάζει πραγματική μου μέθοδο, καί περιγράφοντας μέ τόση εὐμένεια τήν ἐφαρμογή αὐτῆς τῆς μεθόδου ἀπό μένα προσωπικά, τί ἄλλο ἔχει περιγράψει παρά τή διαλεχτική μέθοδο;

Βέβαια ὁ τρόπος τῆς ἔκθεσης πρέπει νά διαφέρει τυπικά ἀπό τόν τρόπο τῆς ἔρευνας. Ἡ ἔρευνα πρέπει ν' ἀφομοιώσει τήν ὕλη στίς λεπτομέρειες, ν' ἀναλύσει τίς διάφορες μορφές ἐξέλιξής της καί ν' ἀνακαλύψει τόν ἐσωτερικό τους δεσμό. Μόνο ὅταν θά ἔχει τελειώσει αὐτή ἡ δουλιά, μπορεῖ νά παρασταθεῖ ὅπως πρέπει ἡ πραγματική κίνηση. Κι ὅταν ἐπιτευχθεῖ αὐτό ἔτσι πού ἡ ζωή τῆς ὕλης νά καθρεφτίζεται ἰδεατά, τότε μπορεῖ νά φαίνεται σά νάχει νά κάνει κανείς μέ ἕνα **a priori** [ἐκ τῶν προτέρων] οἰκοδόμημα.

Ἡ διαλεχτική μου μέθοδος στή βάση της δέν εἶναι μόνο διαφορετική ἀπό τή χεγκελιανή, μά εἶναι τό κατευθεῖαν ἀντίθετό της. Γιά τόν Χέγκελ τό προτσές τῆς νόησης—πού μέ τό ὄνομα ἰδέα τό μετατρέπει μάλιστα σέ αὐθυπόστατο ὑποκείμενο—εἶναι ὁ δημιουργός τοῦ πραγματικοῦ πού ἀποτελεῖ μονάχα τό ἐξωτερικό του φανέρωμα. Γιά μένα ἀντίστροφα τό ἰδεατό δέν εἶναι παρά τό ὑλικό, μεταφερμένο καί μετασχηματισμένο στό ἀνθρώπινο κεφάλι.

Τή μυστικιστική πλευρά τῆς χεγκελιανῆς διαλεχτικῆς τήν ἔχω κριτικάρει πρίν 30 σχεδόν χρόνια, τόν καιρό πού ἦταν ἀκόμα τῆς μόδας. Μά ἴσα-ἴσα τόν καιρό πού ἐπεξεργαζόμουν τόν πρῶτο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου» ἄρεζε στούς σκυθρωπούς, τούς φαντασμένους καί μέτριους ἐπιγόνους πού σήμερα δίνουν τόν τόνο στή μορφωμένη Γερμανία, νά μεταχειρίζονται τόν Χέγκελ ὅπως ὁ ἀγαθός Μόζες Μέντελ-

σον μεταχειριζόταν τό Σπινόζα τόν καιρό τοῦ Λέσσινγκ, δηλαδή σάν «ψόφιο σκυλί». Γιαυτό ἀναγνώρισα ἀνοιχτά τόν ἑαυτό μου μαθητή ἐκείνου τοῦ μεγάλου στοχαστῆ καί στό κεφάλαιο γιά τή θεωρία τῆς ἀξίας ἐρωτοτρόπησα μάλιστα ποῦ καί ποῦ μέ τόν τρόπο ἔκφρασης πού τόν χαρακτηρίζει. Ὁ μυστικισμός πού παθαίνει ἡ διαλεχτική στά χέρια τοῦ Χέγκελ μέ κανέναν τρόπο δέν ἀναιρεῖ τό γενονός ὅτι πρῶτος αὐτός ἔχει ἐκθέσει τίς γενικές της μορφές κίνησης μέ τρόπο καθολικό καί συνειδητό. Στό Χέγκελ ἡ διαλεχτική βρίσκεται μέ τό κεφάλι κάτω. Χρειάζεται νά τήν ἀναποδογυρίσουμε καί νά τή στηρίξουμε στά πόδια γιά ν᾽ ἀποκαλύψουμε τό λογικό πυρήνα μέσα στό μυστικιστικό περίβλημα.

Μέ τή μυστικιστική της μορφή ἡ διαλεχτική ἔγινε γερμανική μόδα, γιατί φαινόταν σά νά ἐξυμνεῖ αὐτό πού ὑπάρχει. Μέ τή λογική της μορφή εἶναι γιά τούς ἀστούς καί γιά τούς δογματικούς ἰδεολόγους τους σκάνδαλο καί φρίκη, γιατί στή θετική ἀντίληψη αὐτοῦ πού ὑπάρχει περικλείνει ταυτόχρονα καί τήν ἀντίληψη τῆς ἄρνησής του, τοῦ ἀναγκαίου ἀφανισμοῦ του, γιατί ἀντιλαμβάνεται κάθε συντελεσμένη μορφή μέσα στή ροή τῆς κίνησης, ἑπομένως τήν ἀντιλαμβάνεται καί ἀπό τήν παροδική της πλευρά, γιατί τίποτε δέν μπορεῖ νά τῆς ἐπιβληθεῖ καί γιατί στήν οὐσία της εἶναι κριτική κι ἐπαναστατική.

Στόν πραχτικό ἀστό, ἡ γεμάτη ἀντιφάσεις κίνηση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας γίνεται αἰσθητή μέ τόν πιό χτυπητό τρόπο στίς ἐναλλαγές τοῦ περιοδικοῦ κύκλου πού διαγράφει ἡ σύγχρονη βιομηχανία καί πού τό ἀποκορύφωμά τους εἶναι ἡ γενική κρίση. Ἡ κρίση ξανάρχεται, ἄν καί βρίσκεται ἀκόμα στά προστάδιά της καί χάρη στήν ὁλόπλευρη ἔκτασή της καθώς καί χάρη στήν ἔκταση τῆς ἀποτελεσματικότητάς της θά μάθει διαλεχτική ἀκόμα καί στούς τυχεράκηδες τῆς νέας ἁγίας, πρωσσο-γερμανικῆς αὐτοκρατορίας.

Κάρλ Μάρξ

Λονδίνο, 24 τοῦ Γενάρη 1873.

Londres 18 Mars 1872.

Au citoyen Maurice La Châtre

Cher citoyen,

J'applaudis à votre idée de publier la traduction de Das Kapital en livraisons périodiques. Sous cette forme l'ouvrage sera plus accessible à la classe ouvrière et pour moi cette considération l'emporte sur toute autre.

Voilà le beau côté de votre médaille, mais en voici le revers: la méthode d'analyse que j'ai employée et qui n'avait pas encore été appliquée aux sujets économiques, rend assez ardue la lecture des premiers chapitres, et il est à craindre que le public français, toujours impatient de conclure, avide de connaître le rapport des principes généraux avec les questions immédiates qui le passionnent, ne se rebute parce qu'il n'aura pu tout d'abord passer outre.

C'est là un désavantage contre lequel je ne puis rien si ce n'est toutefois prévenir et prémunir les lecteurs soucieux de vérité. Il n'y a pas de route royale pour la science et ceux-là seulement ont chance d'arriver à ses sommets lumineux qui ne craignent pas de se fatiguer à gravir ses sentiers escarpés.

Recevez, cher citoyen, l'assurance de mes sentiments dévoués.

Karl Marx.

Φωτοτυπία ἐπιστολῆς τοῦ Μάρξ στό Λασάτρ, τόν ἐκδότη τῆς γαλλικῆς μετάφρασης τοῦ «Κεφαλαίου».

(Σμίκρυνση)

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Στόν πολίτη Μωρίς Λασάτρ.

Ἀξιότιμε πολίτη!

Ἐπιδοκιμάζω τήν ἰδέα σας νά ἐκδόσετε τή μετάφραση τοῦ «Κεφαλαίου» σέ περιοδικά τεύχη. Μέ τή μορφή αὐτή τό ἔργο θά εἶναι πιό προσιτό στήν ἐργατική τάξη, καί γιά μένα ἡ σκέψη αὐτή κυριαρχεῖ πάνω ἀπ' ὅλες.

Αὐτή εἶναι ἡ καλή ὄψη τοῦ νομίσματός σας, νά ὅμως καί ἡ ἀνάποδη: Ἡ μέθοδος τῆς ἀνάλυσης πού χρησιμοποίησα καί πού δέν εἶχε ἀκόμα ἐφαρμοστεῖ στά οἰκονομικά προβλήματα, κάνει ἀρκετά δύσκολη τήν ἀνάγνωση τῶν πρώτων κεφαλαίων καί ὑπάρχει ὁ κίνδυνος, ἐπειδή δέ θά μπορέσει νά προχωρήσει ἀμέσως, ν' ἀποθαρρυνθεῖ τό γαλλικό κοινό, πού πάντα ἀνυπομονεῖ νά φτάσει στό τελικό συμπέρασμα καί διψάει νά μάθει τή σχέση τῶν γενικῶν ἀρχῶν μέ τά ἄμεσα ζητήματα πού τό συγκινοῦν.

Πρόκειται γιά ἕνα μειονέχτημα, πού ἐνάντιά του δέν μπορῶ νά κάνω τίποτα ἄλλο παρά νά προειδοποιήσω καί νά προασφαλίσω πάντως τόν ἀναγνώστη πού νοιάζεται γιά τήν ἀλήθεια. Ὁ δρόμος πού ὁδηγεῖ στήν ἐπιστήμη δέν εἶναι πλατιά λεωφόρος, καί πιθανότητες νά φτάσουν στίς φωτεινές κορυφές της ἔχουν μόνο ἐκεῖνοι πού δέ φοβοῦνται νά κουραστοῦν γιά νά σκαρφαλώσουν στ' ἀπόκρημνα μονοπάτια της.

Δεχτεῖτε, ἀγαπητέ πολίτη, τήν ἔκφραση τῶν αἰσθημάτων μου ἀφοσίωσης.

Κάρλ Μάρξ

Λονδίνο, 18 τοῦ Μάρτη 1872.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Στόν ἀναγνώστη

Ὁ κ. Ζ. Ρουά ἀνάλαβε νά δόσει μιά μετάφραση ὅσο τό δυνατό πιό ἀκριβῆ ἤ ἀκόμα καί κατά λέξη. Ἔχει ἐκπληρώσει εὐσυνείδητα τό καθῆκον του. Μά ἴσα-ἴσα ἡ εὐσυνειδησία του μέ ὑποχρέωσε νά τροποποιήσω τή σύνταξη, γιά νά τήν κάνω πιό προσιτή στόν ἀναγνώστη. Οἱ τροποποιήσεις αὐτές πού ἔγιναν βιαστικά, μιά καί τό βιβλίο ἔβγαινε σέ τεύχη, δέν ἔγιναν πάντα μέ τήν ἴδια προσοχή καί δημιούργησαν ἀναγκαστικά στιλιστικές ἀνομοιότητες.

Μιά καί ἀνάλαβα αὐτή τή δουλιά τῆς θεώρησης κατέληξα στό νά τήν κάνω καί στό πρωτότυπο κείμενο (στή δεύτερη γερμανική ἔκδοση), νά δόσω πρόσθετο ἱστορικό καί στατιστικό ὑλικό, ν' ἁπλοποιήσω ὁρισμένα σημεῖα, νά συμπληρώσω ἄλλα, νά προσθέσω κριτικές παρατηρήσεις κλπ. Ὁποιεσδήποτε κι ἄν εἶναι οἱ φιλολογικές ἀτέλειες αὐτῆς τῆς γαλλικῆς ἔκδοσης, ἔχει μιά ἐπιστημονική ἀξία ἀνεξάρτητη ἀπ' τό πρωτότυπο καί πρέπει νά τή συμβουλεύεται ἀκόμα κι ὁ ἀναγνώστης πού κατέχει τή γερμανική γλώσσα.

Δίνω παρακάτω[1] τά μέρη τοῦ ἐπιλόγου τῆς δεύτερης γερμανικῆς ἔκδοσης πού πραγματεύονται τήν ἐξέλιξη τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας στή Γερμανία καί τή μέθοδο πού ἐφάρμοσα στό ἔργο αὐτό.

Κάρλ Μάρξ

Λονδίνο, 28 τοῦ Ἀπρίλη 1875.

[1] Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 17—26. *Σύντ.*

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΤΡΙΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

Ὁ Μάρξ δέν ἀξιώθηκε νά ἑτοιμάσει ὁ ἴδιος γιά τό τυπογραφεῖο αὐτή τήν τρίτη ἔκδοση. Ὁ μεγάλος στοχαστής, πού μπρός στό μεγαλεῖο του ὑποκλίνονται σήμερα ἀκόμα καί οἱ ἀντίπαλοί του, πέθανε στίς 14 τοῦ Μάρτη 1883.

Σέ μένα, πού ἔχασα στό πρόσωπο τοῦ Μάρξ τόν ἄνθρωπο μέ τόν ὁποῖο μέ συνέδεαν σαράντα χρόνια δεσμοί τῆς καλύτερης καί πιό ἀδιάρρηχτης φιλίας, τό φίλο πού τοῦ χρωστῶ περισσότερα ἀπ' ὅσα μποροῦν νά ἐκφραστοῦν μέ λόγια, σέ μένα ἔλαχε τώρα τό καθῆκον νά ἐπιμεληθῶ τήν ἔκδοση καί τῆς τρίτης αὐτῆς ἔκδοσης, καί τῆς ἔκδοσης τοῦ δεύτερου τόμου πού μᾶς ἄφησε σέ χειρόγραφα. Ἐδῶ πρέπει νά λογοδοτήσω στόν ἀναγνώστη, γιά τό πῶς ἐκπλήρωσα τό πρῶτο μέρος αὐτοῦ τοῦ καθήκοντος.

Ὁ Μάρξ σκόπευε ἀρχικά νά ξαναδουλέψει στό μεγαλύτερό του μέρος τό κείμενο τοῦ πρώτου τόμου, νά διατυπώσει μέ μεγαλύτερη ἀκρίβεια μερικά θεωρητικά σημεῖα, νά παρεμβάλει καινούργια καί νά συμπληρώσει τό ἱστορικό καί στατιστικό ὑλικό μέ τά νεότατα στοιχεῖα. Ἡ κατάσταση τῆς ἀρρώστιας του καί ὁ πόθος νά προλάβει νά τελειώσει τή σύνταξη τοῦ δεύτερου τόμου, τόν ὑποχρέωσαν νά παραιτηθεῖ ἀπό τήν πρόθεσή του αὐτή. Ἐπρόκειτο νά γίνουν μόνο οἱ πιό ἀπαραίτητες ἀλλαγές καί νά παρεμβληθοῦν οἱ προσθῆκες πού περιεῖχε κιόλας ἡ γαλλική ἔκδοση πού εἶχε ἐκδοθεῖ στό μεταξύ («Le Capital», par Karl Marx, Paris, Lachâtre, 1873).

Καί πραγματικά, στά βιβλία πού ἄφησε ὁ Μάρξ βρέθηκε ἕνα γερμανικό ἀντίτυπο τοῦ «Κεφαλαίου», πού σέ ὁρισμένα σημεῖα τό εἶχε διορθώσει ὁ ἴδιος καί τό εἶχε συμπληρώσει μέ παραπομπές στή γαλλική ἔκδοση· βρέθηκε ἐπίσης καί ἕνα γαλλικό ἀντίτυπο ὅπου εἶχε σημειώσει μέ ἀκρίβεια τά σημεῖα πού ἔπρεπε νά χρησιμοποιηθοῦν. Αὐ-

τές οἱ ἀλλαγές καί προσθῆκες περιορίζονται, ἐκτός ἀπό λίγες ἐξαιρέσεις, στό τελευταῖο μέρος τοῦ βιβλίου, στό μέρος: «Τό προτσές τῆς συσώρευσης τοῦ κεφαλαίου». Ἐδῶ τό κείμενο ἀκολουθοῦσε περισσότερο ἀπό ἀλλοῦ τό ἀρχικό σχέδιο, ἐνῶ τά προηγούμενα μέρη τά εἶχε ἐπεξεργαστεῖ πιό ριζικά. Γιαυτό, τό ὕφος ἦταν πιό ζωντανό, πιό ἑνιαῖο, μά καί πιό παραμελημένο, γεμάτο ἀγγλισμούς, καί σέ ὁρισμένα σημεῖα ἀσαφές, ἡ ἔκθεση παρουσίαζε ποῦ καί ποῦ κενά, γιατί μερικά σπουδαῖα σημεῖα ἀναφέρονταν μόνο.

Ὅσο γιά τό ὕφος, ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ εἶχε ξαναθεωρήσει ριζικά πολλά ὑποκεφάλαια καί μοῦ καθόρισε ἔτσι, καθώς καί μέ συχνές προφορικές ὑποδείξεις, ὥς ποιό βαθμό μοῦ ἐπιτρεπόταν νά προχωρήσω στήν ἀπομάκρυνση τεχνικῶν ἀγγλικῶν ἐκφράσεων καί ἄλλων ἀγγλισμῶν. Ὁ Μάρξ θά ξαναδούλευε ὁπωσδήποτε τίς προσθῆκες καί τίς συμπληρώσεις καί θ' ἀντικατάσταινε τή ρέουσα γαλλική γλώσσα μέ τό συμπυκνωμένο γερμανικό ὕφος πού τόν χαρακτηρίζει. Ὑποχρεώθηκα ν' ἀρκεστῶ σέ μιά ἁπλή μετάφρασή τους ἐναρμονίζοντάς τες μέ τό ἀρχικό κείμενο.

Σ' αὐτή τήν τρίτη ἔκδοση δέν ἄλλαξα λοιπόν οὔτε μιά λέξη γιά τήν ὁποία δέν εἶμαι ἀπόλυτα βέβαιος ὅτι θά τήν ἄλλαζε καί ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας. Δέν μποροῦσε φυσικά νά μοῦ περάσει ἀπό τό μυαλό ἡ σκέψη νά μπάσω στό «Κεφάλαιο» τό συνηθισμένο ἀργκό, πού μ' αὐτό συνηθίζουν νά ἐκφράζονται οἱ γερμανοί οἰκονομολόγοι, τά κορακίστικα πού ὀνομάζουν ἐργοδότη (Arbeitgeber) αὐτόν πού ἔναντι χρημάτων παίρνει τήν ἐργασία ἀλλονῶν, καί ἐργολήπτη (Arbeitnehmer) αὐτόν πού τοῦ παίρνουν τήν ἐργασία πληρώνοντάς τον ἕνα μισθό. Καί οἱ γάλλοι χρησιμοποιοῦν στήν καθημερινή ζωή τή λέξη travail μέ τήν ἔννοια τῆς «ἀπασχόλησης». Μέ τό δίκιο τους ὅμως οἱ γάλλοι θά θεωροῦσαν τρελό τόν οἰκονομολόγο πού θά διανοοῦνταν νά ὀνομάσει τόν κεφαλαιοκράτη donneur de travail (ἐργοδότη) καί τόν ἐργάτη receveur de travail (ἐργολήπτη).

Ἐπίσης ἔκρινα ὅτι δέν εἶχα τό δικαίωμα ν' ἀναγάγω στά νεογερμανικά ἰσοδύναμά τους τό ἀγγλικό χρῆμα καί τά ἀγγλικά μέτρα καί σταθμά πού χρησιμοποιοῦνται παντοῦ στό κείμενο. Ὅταν κυκλοφόρησε ἡ πρώτη ἔκδοση τοῦ «Κεφαλαίου» ὑπῆρχαν στή Γερμανία τόσα εἴδη μέτρων καί σταθμῶν, ὅσες μέρες ἔχει ὁ χρόνος, καί ἐπιπλέον ὑπῆρχαν δυό εἰδῶν μάρκα (τό Reichsmark—μάρκο τοῦ Ράιχ—ὑπῆρχε τότε μόνο στό κεφάλι τοῦ Ζέτμπεερ, πού τό εἶχε ἀνακαλύψει στά τέλη τῆς δεκαετίας 1830—1840), δυό εἰδῶν γκοῦλντεν καί τριῶν εἰδῶν τάληρα, πού τό ἕνα ἀπ' αὐτά εἶχε γιά μονάδα «τό νέο δύο-τρίτα». Στίς φυσικές ἐπιστῆμες ἐπικρατοῦσαν τά μετρικά μέτρα καί σταθμά, καί στήν παγκόσμια ἀγορά τά ἀγγλικά. Κάτω ἀπ' αὐτούς τούς ὅρους οἱ ἀγγλικές μονάδες μέτρησης ἦταν αὐτονόητες γιά ἕνα βιβλίο, πού τά στοιχεῖα ἀπό τήν πραγματικότητα πού χρειαζόταν ἦταν ὑποχρεωμένο νά τά παίρνει σχεδόν ἀποκλειστικά ἀπό τίς ἀγγλικές βιομηχανικές συνθῆκες. Κι αὐτός ὁ τελευταῖος λόγος ἐξακολουθεῖ νά ἰσχύει ἀκόμα καί σήμερα, τόσο περισσότερο πού σχεδόν δέν ἔχουν ἀλλάξει οἱ ἀντίστοιχες

συνθῆκες στήν παγκόσμια ἀγορά καί πού, ἰδίως στούς ἀποφασιστικούς κλάδους τῆς βιομηχανίας—σιδηρουργία καί μπαμπακουργία—ἐπικρατοῦν καί σήμερα ἀκόμα σχεδόν τά ἀγγλικά μέτρα καί σταθμά.

Τέλος δυό λόγια ἀκόμα γιά τή μέθοδο τοῦ Μάρξ νά παραθέτει περικοπές, μέθοδο πού λίγο ἔχει κατανοηθεῖ. Ὅταν πρόκειται γιά καθαρά πραγματικά στοιχεῖα καί περιγραφές, οἱ περικοπές, λχ. ἀπό τίς ἀγγλικές Γαλανές Βίβλους, χρησιμεύουν φυσικά σάν ἁπλές παραπομπές σέ ντοκουμέντα. Διαφορετικά ὅμως ἔχει τό ζήτημα ἐκεῖ ὅπου παραθέτονται θεωρητικές ἀπόψεις ἄλλων οἰκονομολόγων. Ἐδῶ ἡ περικοπή ἔχει σκοπό νά διάπιστώσει ἁπλῶς, ποῦ, πότε καί ἀπό ποιόν ἔχει διατυπωθεῖ καθαρά μιά οἰκονομική σκέψη πού γεννιέται στήν πορεία τῆς ἐξέλιξης. Τό μόνο πού ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι ἡ προκείμενη οἰκονομική ἀντίληψη νάχει σημασία γιά τήν ἱστορία τῆς ἐπιστήμης, ν' ἀποτελεῖ λίγο-πολύ τήν ἀντίστοιχη θεωρητική ἔκφραση τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης τῆς ἐποχῆς της. Δέν ἐνδιαφέρει ὅμως καθόλου ἄν ἡ ἀντίληψη αὐτή ἔχει ἀκόμα κάποια ἀπόλυτη εἴτε σχετική ἰσχή γιά τήν ἄποψη τοῦ συγγραφέα ἤ ἄν ἀνήκει πιά ὁλότελα στήν ἱστορία. Ἔτσι οἱ περικοπές αὐτές ἀποτελοῦν ἁπλῶς ἕνα συνεχές σχόλιο στό κείμενο, παρμένο ἀπό τήν ἱστορία τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης, καί διαπιστώνουν κατά χρονολογία καί συγγραφέα τίς διάφορες σπουδαιότερες προόδους τῆς οἰκονομικῆς θεωρίας. Κι ἡ δουλιά αὐτή ἦταν πολύ ἀναγκαία σέ μιά ἐπιστήμη πού τούς ἱστοριογράφους της τούς χαρακτηρίζει ὥς τώρα μόνο μιά μεροληπτική, σχεδόν χαριερίστικη ἀμάθεια. Ὕστερα ἀπ' ὅλα αὐτά εἶναι εὐνόητο γιατί ὁ Μάρξ, σύμφωνα μέ τόν ἐπίλογό του στή δεύτερη ἔκδοση, μόνο πολύ σπάνια τυχαίνει ν' ἀναφέρεται σέ γερμανούς οἰκονομολόγους.

Ἐλπίζω ὁ δεύτερος τόμος νά μπορέσει νά κυκλοφορήσει στή διάρκεια τοῦ 1884.

Φρίντριχ Ἔνγκελς

Λονδίνο, 7 τοῦ Νοέμβρη 1883.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΑΓΓΛΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Δέν εἶναι ἀνάγκη νά ἐξηγήσουμε ὅτι εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ἔκδοση τῆς ἀγγλικῆς μετάφρασης τοῦ «Κεφαλαίου». Ἀντίθετα, θάπρεπε νά περιμένει κανείς μιάν ἐξήγηση τοῦ γιατί καθυστέρησε ὥς τώρα αὐτή ἡ ἀγγλική ἔκδοση, παρά τό γεγονός ὅτι ἐδῶ καί μερικά χρόνια τίς θεωρίες πού ὑποστηρίζονται σ' αὐτό τό βιβλίο διαρκῶς τίς ἀναφέρουν, τίς χτυπᾶνε ἤ τίς ὑπερασπίζουν, τίς ἐξηγοῦν ἤ τίς παρερμηνεύουν ἀπό τίς στῆλες τοῦ περιοδικοῦ τύπου καί τῆς τρέχουσας φιλολογίας τῆς Ἀγγλίας καί τῆς Ἀμερικῆς.

Ὅταν ἀμέσως ὕστερα ἀπό τό θάνατο τοῦ συγγραφέα, τό 1883, ἔγινε ξεκάθαρο ὅτι χρειαζόταν πραγματικά μιά ἀγγλική ἔκδοση αὐτοῦ τοῦ ἔργου, ὁ κύριος Σάμουελ Μούρ, παλιός φίλος τοῦ Μάρξ καί τοῦ συντάχτη αὐτῶν τῶν γραμμῶν, ὁ ἄνθρωπος πού ἤξερε τό θέμα τοῦ βιβλίου ἴσως καλύτερα ἀπό κάθε ἄλλον, δήλωσε ὅτι εἶναι πρόθυμος ν' ἀναλάβει τή μετάφραση, πού οἱ ἐκτελεστές τῆς φιλολογικῆς διαθήκης τοῦ Μάρξ ἐπιθυμοῦσαν νά παρουσιάσουν στό κοινό. Συμφωνήθηκε νά κάνω ἐγώ τή σύγκριση τοῦ χειρογράφου μέ τό πρωτότυπο καί νά προτείνω τίς ἀλλαγές πού θά νόμιζα ὅτι ἔπρεπε νά γίνουν. Ὅταν ὅμως μέ τόν καιρό ἀποδείχτηκε ὅτι τόν κύριο Μούρ τόν ἐμπόδιζαν οἱ ἐπαγγελματικές του ἀσχολίες νά τελειώσει τή μετάφραση τόσο γρήγορα, ὅσο ἐπιθυμούσαμε ὅλοι μας, δεχτήκαμε μέ χαρά τήν προσφορά τοῦ δρα Ἔβελινγκ, ν' ἀναλάβει ἕνα μέρος τῆς ἐργασίας. Ταυτόχρονα ἡ κυρία Ἔβελινγκ, ἡ νεότερη κόρη τοῦ Μάρξ, προσφέρθηκε νά ἐλέγξει τίς περικοπές καί ν' ἀποκαταστήσει τό πρωτότυπο κείμενο τῶν πολυάριθμων χωρίων πού ὁ Μάρξ τά πῆρε ἀπό ἄγγλους συγγραφεῖς καί ἀγγλικές Γαλανές Βίβλους καί τά μετάφρασε στά γερμανικά. Αὐτό ἔγινε γιά ὁλόκληρο τό βιβλίο, ἐκτός ἀπό μερικές ἀναπόφευχτες ἐξαιρέσεις.

Ὁ δρ Ἔβελινγκ μετάφρασε τά παρακάτω μέρη τοῦ βιβλίου*: 1) Τά κεφάλαια X («Ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα») καί XI («Ποσοστό καί μάζα τῆς ὑπεραξίας»)· 2) τό ἕκτο μέρος («Ὁ μισθός ἐργασίας», πού περιλαβαίνει τά κεφάλαια XIX—XXII)· 3) ἀπό τό XXIV κεφάλαιο, τό 4ο ὑποκεφάλαιο («Περιστατικά πού κλπ.») ὥς τό τέλος τοῦ βιβλίου, πού περιλαβαίνει τό τελευταῖο μέρος τοῦ XXIV κεφαλαίου, τό XXV κεφάλαιο καί ὁλόκληρο τό ἕβδομο μέρος (τά κεφάλαια XXVI—XXXIII)· 4) τούς δυό προλόγους τοῦ συγγραφέα. Ὅλο τό ὑπόλοιπο βιβλίο μεταφράστηκε ἀπό τόν κύριο Μούρ. Ἔτσι, ἐνῶ ὁ καθένας ἀπό τούς μεταφραστές εἶναι ὑπεύθυνος μόνο γιά τό μέρος τῆς δουλιᾶς πού ἀνάλαβε, φέρνω ἐγώ τή γενική εὐθύνη γιά τό σύνολο.

Τήν τρίτη γερμανική ἔκδοση, πού τήν πήραμε σάν βάση τῆς δουλιᾶς μας, τήν προετοίμασα ἐγώ τό 1883 μέ τή βοήθεια τῶν σημειώσεων πού ἄφησε ὁ συγγραφέας. Οἱ σημειώσεις αὐτές καθορίζουν τά σημεῖα τῆς δεύτερης ἔκδοσης, πού θάπρεπε ν' ἀντικατασταθοῦν μέ τά σημειωνόμενα μέρη στό γαλλικό κείμενο πού ἐκδόθηκε τό 1873[1]. Οἱ ἀλλαγές πού ἔγιναν ἔτσι στό κείμενο τῆς δεύτερης ἔκδοσης συμφωνοῦν γενικά μέ τίς ἀλλαγές πού καθόρισε ὁ Μάρξ μέ μιά σειρά χειρόγραφες ὁδηγίες γιά μιά ἀγγλική μετάφραση, πού τή σχεδίαζαν πρίν δέκα χρόνια στήν Ἀμερική, πού ὅμως ἐγκαταλείφθηκε κυρίως ἀπό ἔλλειψη ἑνός ἱκανοῦ καί κατάλληλου μεταφραστῆ. Τό χειρόγραφο αὐτό τό ἔθεσε στή διάθεσή μας ὁ παλιός φίλος μας, ὁ κύριος Φ. Α. Ζόργκε ἀπό τό Χόμποκεν τῆς Νέας Ἰερσέης. Σ' αὐτό σημειώνονται ἀκόμα μερικές παρεμβολές, παρμένες ἀπό τή γαλλική ἔκδοση, μιά ὅμως καί τό χειρόγραφο αὐτό γράφτηκε κάμποσα χρόνια πρίν ἀπό τίς τελευταῖες ὁδηγίες γιά τήν τρίτη ἔκδοση, δέ νόμισα ὅτι ἔχω τό δικαίωμα νά τίς χρησιμοποιήσω, ἐκτός ἀπό ἐξαιρετικές περιπτώσεις, ἐκεῖ πού μᾶς βοηθοῦσαν νά ὑπερνικήσουμε δυσκολίες. Ἐπίσης συμβουλευτήκαμε τό γαλλικό κείμενο στά περισσότερα δύσκολα σημεῖα σάν ὑπόδειξη γιά τό τί ἦταν διατεθειμένος νά θυσιάσει ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας ἀπ' ὅλη τή σημασία τοῦ πρωτότυπου, παντοῦ ὅπου ἔπρεπε νά θυσιαστεῖ κάτι γιά τή μετάφραση.

Ὑπάρχει ὡστόσο μιά δυσκολία, πού ἀπ' αὐτήν δέν μπορέσαμε ν' ἀπαλλάξουμε τόν ἀναγνώστη: πρόκειται γιά τή χρησιμοποίηση ὁρισμένων ὅρων μέ μιά ἔννοια πού διαφέρει ὄχι μόνο ἀπό τήν ἔννοια πού τούς χρησιμοποιεῖ ἡ γλώσσα στήν καθημερινή ζωή, μά καί στή συνηθισμένη πολιτική οἰκονομία. Αὐτό ὅμως ἦταν ἀναπόφευχτο. Κάθε

---

* Ὁ χωρισμός τῆς ἀγγλικῆς ἔκδοσης σέ κεφάλαια ἀντιστοιχεῖ μέ τό χωρισμό τῆς γαλλικῆς καί διαφέρει ἀπό τό χωρισμό τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης. Στή γαλλική ἔκδοση τά ὑποκεφάλαια τοῦ 4ου κεφαλαίου (πού ἀποτελεῖ ταυτόχρονα τό II μέρος τοῦ βιβλίου) ὁ Μάρξ τά μετάτρεψε σέ κεφάλαια· τό 24ο κεφάλαιο τό μετάτρεψε σέ VIII μέρος καί τά ὑποκεφάλαιά του σέ κεφάλαια. *Σύντ.*

[1] «Le Capital», par Karl Marx. Traduction de M. J. Roy, entièrement revisée par l' auteur. Paris, Lachâtre. Ἡ μετάφραση αὐτή περιλαβαίνει, ἰδιαίτερα στό τελευταῖο μέρος τοῦ βιβλίου, σημαντικές ἀλλαγές καί συμπληρώσεις στό κείμενο τῆς δεύτερης γερμανικῆς ἔκδοσης.

νέα ἀντίληψη μιᾶς ἐπιστήμης συνεπάγεται μιά ἐπανάσταση στούς τεχνικούς ὅρους αὐτῆς τῆς ἐπιστήμης. Αὐτό τό ἀποδείχνει καλύτερα ἀπ᾽ ὅλα ἡ χημεία, ὅπου κάθε εἴκοσι περίπου χρόνια ἀλλάζει ριζικά ὁλόκληρη ἡ ὁρολογία καί ὅπου ζήτημα εἶναι ἄν μπορεῖ νά βρεθεῖ ἔστω καί μιά μόνο ὀργανική ἕνωση πού νά μήν ἔχει ἀλλάξει μιά ὁλόκληρη σειρά ἀπό διάφορα ὀνόματα. Ἡ πολιτική οἰκονομία ἀρκέστηκε γενικά νά πάρει ἔτσι ὅπως ἦταν τήν ὁρολογία τῆς ἐμπορικῆς καί βιομηχανικῆς ζωῆς καί νά κάνει τή δουλιά της μ᾽ αὐτήν, παραβλέποντας ὁλότελα ὅτι περιοριζόταν ἔτσι στό στενό κύκλο τῶν ἰδεῶν πού ἐκφράζονταν μ᾽ αὐτές τίς λέξεις. Ἔτσι ἀκόμα καί ἡ κλασική πολιτική οἰκονομία, μόλο πού ἤξερε θαυμάσια ὅτι καί τό κέρδος καί ἡ γαιοπρόσοδος εἶναι ἁπλῶς ὑποδιαιρέσεις, κομμάτια τοῦ ἀπλήρωτου ἐκείνου μέρους τοῦ προϊόντος πού ὁ ἐργάτης εἶναι ὑποχρεωμένος νά παραδίνει στόν ἐπιχειρηματία πού τόν ἀπασχολεῖ (πού εἶναι ὁ πρῶτος σφετεριστής, ὄχι ὅμως καί ὁ τελευταῖος ἀποκλειστικός κάτοχός του), ὡστόσο ποτές δέν ξεπέρασε τίς συνηθισμένες ἔννοιες τοῦ κέρδους καί τῆς γαιοπροσόδου, ποτέ δέν ἐξέτασε στό ἀκέραιο, σάν σύνολο, αὐτό τό ἀπλήρωτο μέρος τοῦ προϊόντος (πού ὁ Μάρξ τό ὀνομάζει ὑπερπροϊόν) καί γιαυτό δέν κατάληξε ποτέ σέ μιά ξεκάθαρη κατανόηση οὔτε τῆς προέλευσης καί τῆς φύσης του, οὔτε τῶν νόμων πού ρυθμίζουν τήν κατοπινή κατανομή τῆς ἀξίας του. Τό ἴδιο ἐπίσης κάθε παραγωγή, ἐφόσο δέν πρόκειται γιά τήν ἀγροτική οἰκονομία ἤ γιά τή χειροτεχνία, συμπεριλαβαίνεται χωρίς καμιά διάκριση στόν ὅρο μανουφακτούρα καί σβήνεται ἔτσι ἡ διάκριση ἀνάμεσα σέ δυό μεγάλες καί οὐσιαστικά διαφορετικές περίοδες τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας: τῆς περιόδου τῆς καθαυτό μανουφακτούρας πού βασίζεται στόν καταμερισμό τῆς χειροτεχνικῆς ἐργασίας καί τῆς περιόδου τῆς σύγχρονης βιομηχανίας πού βασίζεται στή χρησιμοποίηση μηχανῶν. Ἀπό τήν ἄλλη εἶναι αὐτονόητο ὅτι μιά θεωρία, πού τή σύγχρονη κεφαλαιοκρατική παραγωγή τή βλέπει σάν ἁπλό περαστικό στάδιο στήν οἰκονομική ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας, εἶναι ὑποχρεωμένη νά χρησιμοποιεῖ ὅρους διαφορετικούς ἀπό τούς ὅρους πού συνηθίζουν νά χρησιμοποιοῦν οἱ συγγραφεῖς πού ἐξετάζουν τή μορφή αὐτή τῆς παραγωγῆς σάν αἰώνια καί ὁριστική.

Δέ θἆναι περιττό νά ποῦμε δυό λόγια γιά τή μέθοδο πού χρησιμοποιεῖ ὁ συγγραφέας, ὅταν παραθέτει περικοπές. Στίς περισσότερες περιπτώσεις οἱ περικοπές χρησιμεύουν ὅπως συνήθως σάν ἀποδειχτικά στοιχεῖα γιά τίς ἀπόψεις πού διατυπώνονται στό κείμενο. Σέ πολλές περιπτώσεις ὅμως παραθέτει ἀποσπάσματα ἀπό οἰκονομολόγους συγγραφεῖς γιά νά δείξει πότε, ποῦ καί ἀπό ποιόν διατυπώθηκε καθαρά γιά πρώτη φορά μιά ὁρισμένη ἄποψη. Αὐτό γίνεται σέ τέτιες περιπτώσεις, ὅπου ἡ γνώμη πού ἀναφέρει ἔχει σημασία σάν λίγο-πολύ ἀντίστοιχη ἔκφραση τῶν ὅρων τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς καί ἀνταλλαγῆς πού ἐπικρατοῦσαν σέ μιά ὁρισμένη ἐποχή καί τελείως ἀνεξάρτητα ἀπό τό γεγονός ἄν τίς παραδέχεται ὁ Μάρξ ἤ ἄν ἔχουν γενική ἰσχή. Ἔτσι οἱ περικοπές αὐτές ἐφοδιάζουν τό κείμενο μέ ἕνα συνεχές σχόλιο, παρμένο ἀπό τήν ἱστορία τῆς ἐπιστήμης.

Ἡ μετάφρασή μας περιλαβαίνει μόνο τό πρῶτο βιβλίο τοῦ ἔργου. Αὐτό τό πρῶτο βιβλίο ὅμως ἀποτελεῖ σέ μεγάλο βαθμό ἕνα ὁλοκληρωμένο σύνολο καί εἴκοσι χρόνια συνέχεια θεωροῦνταν αὐτοτελές ἔργο. Τό δεύτερο βιβλίο πού τό ἔχω ἐκδόσει τό 1885 στά γερμανικά εἶναι ὁπωσδήποτε ἀτελές χωρίς τό τρίτο, πού δέν μπορεῖ νά ἐκδοθεῖ πρίν ἀπό τά τέλη τοῦ 1887. Ὅταν θἄχει ἐκδοθεῖ στό γερμανικό πρωτότυπο τό τρίτο βιβλίο, θά ἔχει ἔρθει ὁ καιρός νά σκεφτοῦμε γιά τήν προετοιμασία μιᾶς ἀγγλικῆς ἔκδοσης καί τῶν δυό βιβλίων.

«Τό Κεφάλαιο» τό ὀνομάζουν συχνά στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη «Βίβλο τῆς ἐργατικῆς τάξης». Κανένας ἀπ᾽ ὅσους γνωρίζουν τό ἐργατικό κίνημα δέ θ᾽ ἀρνηθεῖ ὅτι τά συμπεράσματα πού καταλήγει τό βιβλίο αὐτό γίνονται μέρα μέ τή μέρα οἱ βασικές ἀρχές τοῦ μεγάλου κινήματος τῆς ἐργατικῆς τάξης ὄχι μόνο στή Γερμανία καί τήν Ἑλβετία, ἀλλά καί στή Γαλλία, τήν Ὁλλανδία καί τό Βέλγιο, στήν Ἀμερική καί ἀκόμα καί στήν Ἰταλία καί τήν Ἱσπανία· ὅτι παντοῦ ἡ ἐργατική τάξη ἀναγνωρίζει σ᾽ αὐτά τά συμπεράσματα ὅσο πάει καί περισσότερο τήν πιό ἀκριβῆ ἔκφραση τῆς κατάστασής της καί τῶν ἐπιδιώξεών της. Καί στήν Ἀγγλία ἀκόμα οἱ θεωρίες τοῦ Μάρξ ἀσκοῦν ἴσα-ἴσα αὐτή τή στιγμή τεράστια ἐπιρροή στό σοσιαλιστικό κίνημα πού δέ διαδίδεται στίς γραμμές τῶν «μορφωμένων» λιγότερο ἀπ᾽ ὅ,τι στίς γραμμές τῆς ἐργατικῆς τάξης.

Μά δέν εἶναι μονάχα αὐτό. Πλησιάζει γοργά ὁ καιρός πού θά ἐπιβληθεῖ σάν ἀκαταμάχητη ἐθνική ἀνάγκη ἡ βαθιά μελέτη τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης τῆς Ἀγγλίας. Σταμάτησε ἡ παραπέρα ἀνάπτυξη τοῦ βιομηχανικοῦ συστήματος τῆς Ἀγγλίας, πού εἶναι ἀδύνατη χωρίς συνεχῆ καί γρήγορη ἐπέκταση τῆς παραγωγῆς, ἑπομένως καί τῶν ἀγορῶν. Τό ἐλεύθερο ἐμπόριο ἔχει ἐξαντλήσει τίς βοηθητικές του πηγές. Ἀκόμα καί τό Μάντσεστερ ἀμφιβάλλει γι᾽ αὐτό τό παλιό οἰκονομικό εὐαγγέλιο του[2]. Ἡ βιομηχανία τῶν ἄλλων χωρῶν πού ἀναπτύσσεται γρήγορα ὀρθώνεται παντοῦ ἀντιμέτωπη στήν ἀγγλική παραγωγή, κι αὐτό ὄχι μονάχα στίς δασμοπροστατευόμενες ἀγορές, μά καί στίς οὐδέτερες ἀγορές ἤ ἀκόμα καί δῶθε ἀπό τή Μάγχη. Τή στιγμή πού ἡ παραγωγική δύναμη αὐξάνει μέ γεωμετρική πρόοδο, ἡ ἐπέκταση τῶν ἀγορῶν προχωρεῖ στήν καλύτερη περίπτωση μέ ἀριθμητική πρόοδο. Φαίνεται ἀλήθεια σά νἄχει σταματήσει ὁ κύκλος τῆς στασιμότητας, ἄνθισης, ὑπερπαραγωγῆς καί κρίσης πού ἐπαναλαβαίνονταν σταθερά κάθε δέκα χρόνια ἀπό τό 1825 ὥς τό 1867, μόνο ὅμως γιά νά μᾶς ρίξει στό βάλτο τῆς ἀπελπισίας μιᾶς διαρκοῦς καί χρόνιας ὕφεσης. Δέ θέλει νἄρθει ἡ πολυπόθητη περίοδος τῆς ἄνθισης.

[2] Στήν τρίμηνη συνέλευση τοῦ Ἐμπορικοῦ Ἐπιμελητηρίου τοῦ Μάντσεστερ, σήμερα τό ἀπόγευμα, ἔγινε ζωηρή συζήτηση γύρω ἀπό τό ζήτημα τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου. Ὑποβλήθηκε σέ ψηφοφορία μιά ἀπόφαση πού λέει: «40 χρόνια περιμένουμε μάταια ν᾽ ἀκολουθήσουν καί ἄλλα ἔθνη τό παράδειγμα τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου τῆς Ἀγγλίας, καί τό ἐπιμελητήριο νομίζει ὅτι ἔφτασε πιά ὁ καιρός ν᾽ ἀναθεωρήσουμε αὐτή τήν ἄποψη». Ἡ ἀπόφαση ἀπορρίφθηκε μέ πλειοψηφία μόνο 1 ψήφου: 21 ψῆφοι δόθηκαν ὑπέρ καί 22 κατά. («Evening Standard», 1 τοῦ Νοέμβρη 1886).

Κάθε φορά πού νομίζουμε ὅτι ἀρχίσαμε νά παρατηροῦμε τά προειδοποιητικά συμπτώματά της, τά συμπτώματα αὐτά σκορπᾶνε ξανά σάν καπνός στόν ἀέρα. Στό μεταξύ κάθε καινούργιος χειμώνας ξαναθέτει τό ἐρώτημα: «Τί θά γίνει μέ τούς ἄνεργους;» Ἐνῶ ὅμως αὐξάνει ἀπό χρόνο σέ χρόνο ὁ ἀριθμός τῶν ἀνέργων, δέν ὑπάρχει κανένας πού νά εἶναι σέ θέση νά δόσει ἀπάντηση σ' αὐτό τό ἐρώτημα καί μποροῦμε σχεδόν νά ὑπολογίσουμε τή στιγμή πού οἱ ἄνεργοι θά χάσουν τήν ὑπομονή τους καί θά πάρουν τήν τύχη τους στά δικά τους τά χέρια. Δέ χωράει ἀμφιβολία ὅτι σέ μιά τέτια στιγμή ἔπρεπε ν' ἀκουστεῖ ἡ φωνή τοῦ ἀνθρώπου, πού ὅλη του ἡ θεωρία εἶναι τό ἀποτέλεσμα τῆς μελέτης τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας καί τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης τῆς Ἀγγλίας, μιᾶς μελέτης πού βάσταξε ὅλη του τή ζωή, ἡ φωνή τοῦ ἀνθρώπου πού ἡ μελέτη αὐτή τόν ὁδήγησε στό συμπέρασμα ὅτι τουλάχιστον στήν Εὐρώπη ἡ Ἀγγλία εἶναι ἡ μοναδική χώρα, ὅπου ἡ ἀναπόφευχτη κοινωνική ἐπανάσταση θά μποροῦσε νά γίνει πέρα γιά πέρα μέ εἰρηνικά καί νόμιμα μέσα. Φυσικά δέν ξεχνοῦσε ποτέ νά προσθέσει ὅτι εἶναι ἀμφίβολο ἄν ἡ ἀγγλική κυρίαρχη τάξη θά ὑποταχθεῖ χωρίς «Proslavery rebellion» [ἀνταρσία γιά τή διατήρηση τῆς σκλαβιᾶς] σ' αὐτή τήν εἰρηνική καί νόμιμη ἐπανάσταση.

Φρίντριχ Ἔνγκελς

5 τοῦ Νοέμβρη 1886.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΤΕΤΑΡΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

Ἡ τέταρτη ἔκδοση μοῦ ἐπέβαλε τό καθῆκον νά διατυπώσω ὅσο τό δυνατό πιό ὁριστικά καί τό κείμενο καί τίς ὑποσημειώσεις. Θά πῶ μέ δυό λόγια πῶς ἐκπλήρωσα αὐτό τό καθῆκον.

Ὕστερα ἀπό καινούργια ἀντιπαραβολή τῆς γαλλικῆς ἔκδοσης καί τῶν χειρόγραφων σημειώσεων τοῦ Μάρξ, πρόσθεσα στή γερμανική ἔκδοση μερικές συμπληρώσεις ἀκόμα πού τίς πῆρα ἀπό τή γαλλική. Βρίσκονται στίς σελ. 80 (σελ. 88 τῆς τρίτης ἔκδοσης), σελ. 458—460 (σελ. 509—510 τῆς τρίτης ἔκδ.), σελ. 547—551 (σελ. 600 τῆς τρίτης ἔκδ.), σελ 591—593 (σελ. 644 τῆς τρίτης ἔκδ.) καί σελ. 596 (σελ. 648 τῆς τρίτης ἔκδ.) στήν ὑποσημείωση 79. Ἐπίσης ἀκολουθώντας τή γαλλική καί τήν ἀγγλική ἔκδοση συμπεριέλαβα στό κείμενο τή μεγάλη ὑποσημείωση σχετικά μέ τούς ἐργάτες ὀρυχείων (σελ. 509 515 τῆς τρίτης ἔκδοσης) (σελ. 461—467 τῆς τέταρτης ἔκδοσης)*. Οἱ ὑπόλοιπες ἀλλαγές ἔχουν καθαρά τεχνικό χαρακτήρα.

Ἐπίσης πρόσθεσα ἀκόμα μερικές ἐπεξηγηματικές συμπληρωματικές ὑποσημειώσεις, ἰδιαίτερα ἐκεῖ πού φαινόταν ὅτι τό ἀπαιτοῦσε ἡ ἀλλαγή τῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν. Ὅλες αὐτές οἱ συμπληρωματικές ὑποσημειώσεις μπῆκαν σέ ἀγκύλες καί ὑπογράφονται ἡ μέ τά ἀρχικά τοῦ ὀνόματός μου ἡ μέ τά ψηφία «D. H.»**.

Γιά τήν ἀγγλική ἔκδοση πού κυκλοφόρησε στό μεταξύ χρειάστηκε νά ἐπαληθευτοῦν πέρα γιά πέρα οἱ πολυάριθμες περικοπές. Γιά τήν ἔκδοση ἐκείνη ἡ μικρότερη κόρη τοῦ Μάρξ, ἡ Ἐλεονώρα, εἶχε ἀνα-

* Σέ τούτη τήν ἔκδοση τά σημεῖα αὐτά βρίσκονται στίς σελ. 128, 510—513, 605—608, 649—652, 654, 512—520. *Σύντ.*

** D. H. εἶναι τά ἀρχικά τῶν λέξεων Der Herausgeber πού σημαίνουν: ὁ ἐκδότης. *Σημ. Μετ.*

λάβει ν' άντιπαραβάλει μέ τά πρωτότυπα όλα τά χωρία πού άναφέρονται, γιά νά μή μπούν σ' αύτήν ξαναμεταφρασμένες άπό τά γερμανικά, άλλά όπως ύπάρχουν στό ίδιο τό πρωτότυπο άγγλικό κείμενο οί περικοπές άπό άγγλικές πηγές, πού άριθμητικά είναι πολύ περισσότερες άπ' όλες τίς άλλες. Είχα λοιπόν τήν ύποχρέωση νά συμβουλευτώ αύτό τό κείμενο γιά τήν τέταρτη έκδοση. Στή δουλιά αύτή βρήκα κάμποσες μικρές άνακρίβειες. Παραπομπές σέ λαθεμένους άριθμούς σελίδων, πού ένμέρει άντιγράφηκαν λαθεμένα άπό τά τετράδια καί ένμέρει όφείλονται σέ τυπογραφικά λάθη πού μαζεύτηκαν στή διάρκεια τριών έκδόσεων. Εισαγωγικά ή άποσιωπητικά πού δέν ήταν στή θέση τους, πράγμα άναπόφευχτο όταν χρησιμοποιούνται περικοπές κατά μάζες, παρμένες άπό τετράδια άποδελτίωσης. Πού καί πού καμιά λέξη πού στή μετάφραση δέν άποδόθηκε μέ τόση έπιτυχία. Μερικές περικοπές άπό παλιά τετράδια άποδελτίωσης πού ό Μάρξ τά είχε γράψει στό Παρίσι τό 1843—1845, όταν δέν ήξερε άκόμα τά άγγλικά καί τούς άγγλους οίκονομολόγους τούς διάβαζε άπό γαλλικές μεταφράσεις. Έκεί πού έξαιτίας τής διπλής μετάφρασης είχε γίνει κάποια έλαφριά άλλαγή στήν άπόχρωση, λχ. στούς Στούαρτ, Γιούρ, καί άλλους, χρησιμοποίησα τό άγγλικό κείμενο. Αύτές καί άλλες παρόμοιου είδους είναι οί άνακρίβειες καί οί παραδρομές. Άν λοιπόν συγκρίνει κανείς τήν τέταρτη έκδοση μέ τήν προηγούμενη θά πειστεί ότι όλη αύτή ή έπίπονη δουλιά διόρθωσης δέν άλλαξε στό βιβλίο ούτε τό παραμικρό πού ν' άξιζε νά τονιστεί. Μόνο μιά μοναδική περικοπή δέν μπόρεσε νά βρεθεί, ή περικοπή άπό τόν Ρίτσαρντ Τζόνς (4η έκδοση, σελ. 562, ύποσημείωση 47*). Όπως φαίνεται ό Μάρξ έγραψε λάθος τόν τίτλο τού βιβλίου**. Όλες οί άλλες περικοπές διατηρούν ολόκληρη τήν άποδειχτική τους δύναμη ή τή δυναμώνουν μέ τήν τωρινή άκριβή μορφή τους.

Έδώ όμως είμαι ύποχρεωμένος νά έπανέλθω σέ μιά παλιά ίστορία.

Έγώ προσωπικά γνωρίζω μόνο μιά περίπτωση πού νάχει άμφισβητηθεί ή όρθότητα μιάς άπό τίς περικοπές πού παραθέτει ό Μάρξ. Μιά όμως καί ή ύπόθεση μέ τήν περικοπή αύτή συνεχίστηκε άκόμα καί ύστερα άπό τό θάνατο τού Μάρξ, δέν μπορώ νά τήν προσπεράσω έδώ σιωπηρά.

Στή βερολινέζικη «Concordia», όργανο τής Ένωσης τών γερμανών έργοστασιαρχών, δημοσιεύτηκε στίς 7 τού Μάρτη 1872 ένα άνώνυμο άρθρο μέ τόν τίτλο: «Πώς παραθέτει περικοπές ό Κάρλ Μάρξ». Τό άρθρο αύτό ίσχυρίζεται μέ πληθωρική κατανάλωση ήθικής άγανάχτησης καί μή κοινοβουλευτικών έκφράσεων, ότι είναι πλαστογραφημένη ή περικοπή πού παραθέτεται άπό τό λόγο τού Γλάδστονα τής 16 τού Άπρίλη 1863 γιά τόν προϋπολογισμό (ή περικοπή ύπάρχει στήν Ίδρυτική Διακήρυξη τής Διεθνούς Έργατικής Ένωσης τού 1864, καί έπαναλαβαίνεται στό «Κεφάλαιο», τόμ. I, σελ. 617 τής τέταρτης έκδ. καί σελ. 671 τής τρίτης έκδ.*). Στά στενογραφημένα (δήθεν έπίσημα) πραχτικά τού «Hansard», λέει ό άρθρογράφος, δέν ύπάρχει ούτε λέξη άπό τή φράση: «Αύτή ή ίλιγγιώδης αύξηση πλούτου καί δύναμης... περιορίζεται ολοκληρωτικά στίς ίδιοχτήτριες τάξεις». «Ή φράση αύτή δέν ύπάρχει πουθενά στό λόγο τού Γλάδστονα. Στό λόγο του είπε άκριβώς τό άντίθετο. (Καί ό άρθρογράφος συνεχίζει μέ παχιά στοιχεία): *Άπλούστατα ό Μάρξ στήν πραγματικότητα κόλησε μιά πρόσθετη ψεύτικη φράση!*»

Ό Μάρξ, πού τόν έπόμενο Μάη τού έστειλαν τό φύλλο αύτό τής «Concordia», άπάντησε τήν 1η τού Ίούνη στόν άνώνυμο άρθρογράφο άπό τίς στήλες τού «Volksstaat». Καί έπειδή δέ θυμόταν πιά άπό ποιανής έφημερίδας ρεπορτάζ είχε πάρει τήν παραπάνω περικοπή, περιορίστηκε ν' άποδείξει πρώτα ότι ή ίδια περικοπή ύπάρχει έπιλέξει σέ δυό άγγλικά έντυπα καί έπειτα νά παραθέσει τό ρεπορτάζ τών «Τάιμς», σύμφωνα μέ τό όποίο ό Γλάδστον είπε: «That is the state of the case as regards the wealth of this country. I must say for one, I should look almost with apprehension and with pain upon this intoxicating augmentation of wealth and power, if it were my belief that it was confined to classes who are in easy circumstances. This takes no cognizance at all of the condition of the labouring population. The augmentation I have described and which is founded, I think, upon accurate returns, is an augmentation entirely confined to classes of property»**.

Έπομένως ό Γλάδστον λέει έδώ ότι θά λυπόταν άν τά πράγματα είχαν έτσι, καί όμως έτσι έχουν: Αύτή ή ίλιγγιώδης αύξηση δύναμης καί πλούτου περιορίζεται ολοκληρωτικά στίς ίδιοχτήτριες τάξεις. Κι όσο γιά τό δήθεν έπίσημο «Hansard» ό Μάρξ λέει παρακάτω: «Στήν κατοπινά διορθωμένη έκδοση ό κύριος Γλάδστον φάνηκε τόσο έξυπνος ώστε ν' άφαιρέσει τό σημείο έκείνο τού λόγου του πού άναμφισβήτητα έκθέτει έναν άγγλο καγκελάριο τού θησαυροφυλακίου. Πρόκειται έξάλλου γιά πατροπαράδοτη άγγλική κοινοβουλευτική συνήθεια καί σέ καμιά περίπτωση γιά έπινόηση τού άνθρωπάκου Λάσκερ ένάντια στόν Μπέμπελ».

Ό άνώνυμος άρθρογράφος θυμώνει όλο καί πιό πολύ. Στήν άπάντησή του («Concordia» τής 4 τού Ίούλη) παραμερίζει τίς πηγές άπό δεύτερο χέρι καί λέει ντροπαλά ότι έπικρατεί ή «συνήθεια» όταν παραθέτουν περικοπές άπό λόγους στή βουλή νά τίς παίρνουν άπό τά

---

* Σέ τούτη τήν έκδοση ή περικοπή άπό τόν Ρίτσαρντ Τζόνς βρίσκεται στή σελ. 619. *Σύντ.*

** Ό Μάρξ δέν έκανε λάθος στόν τίτλο τού βιβλίου, έκανε όμως λάθος στή σελίδα, άντί 37 έγραψε 36 (βλ. σέ τούτο τόν τόμο, σελ. 619). *Σύντ.*

* Σελ. 675 τούτης τής έκδοσης. *Σημ. Μετ.*

** [«Έτσι έχουν τά πράγματα σχετικά μέ τόν πλούτο αύτής τής χώρας. Άπό μέρους μου πρέπει νά πώ ότι θάβλεπα σχεδόν μέ άνησυχία καί πόνο αύτή τήν ίλιγγιώδη αύξηση πλούτου καί δύναμης, άν πίστευα ότι περιορίζεται στίς εύπορες τάξεις. Δέν άφορά καθόλου τήν κατάσταση τού έργαζόμενου πληθυσμού. Ή αύξηση πού περιέγραψα, καί πού όπως πιστεύω στηρίζεται σέ άκριβείς έπίσημες έκθέσεις, περιορίζεται ολοκληρωτικά στίς ίδιοχτήτριες τάξεις».]

στενογραφημένα πραχτικά. Ὅμως μᾶς βεβαιώνει ὅτι καί τό ρεπορτάζ τῶν «Τάιμς» (ὅπου ὑπάρχει ἡ «πρόσθετη ψεύτικη» φράση) καί τά πραχτικά τοῦ «Hansard» (ὅπου λείπει) «στήν οὐσία συμφωνᾶνε ἀπόλυτα», ἐπίσης ὅτι τό ρεπορτάζ τῶν «Τάιμς» λέει «ἀκριβῶς τό ἀντίθετο ἀπ' ὅ,τι λέει τό περιβόητο ἐκεῖνο σημεῖο τῆς Ἱδρυτικῆς Διακήρυξης». Καί λέγοντας αὐτά ὁ κύριος αὐτός ἀποσιωπᾶ μέ ἐπιμέλεια ὅτι δίπλα σ' αὐτό τό δῆθεν «ἀντίθετο», τό ρεπορτάζ τῶν «Τάιμς» περιέχει ἀκριβῶς «τό περιβόητο ἐκεῖνο σημεῖο»! Παρ' ὅλα αὐτά ὁ ἀνώνυμος ἀρθρογράφος διαισθάνεται ὅτι τήν ἔπαθε καί ὅτι μόνο μιά καινούργια κατεργαριά μπορεῖ νά τόν σώσει. Ἐνῶ λοιπόν τό ἄρθρο του, πού ὅπως δείξαμε πρίν ἀπό λίγο, ξεχειλίζει ἀπό «αὐθάδικες ψευδολογίες», τό παραγεμίζει μέ ἐποικοδομητικές βρισιές, ὅπως λχ. «mala fides», «ἀτιμία», «ψεύτικα στοιχεῖα», «ἐκείνη ἡ ψεύτικη περικοπή», «αὐθάδικη ψευτιά», «μιά περικοπή πού ἦταν πέρα γιά πέρα πλαστογραφημένη», «αὐτή ἡ πλαστογραφία», «ἁπλούστατα ἀναίσχυντο», κλπ., θεωρεῖ ἀπαραίτητο νά μετατοπίσει τό ἐπίμαχο ζήτημα σέ ἄλλη περιοχή, καί γιαυτό ὑπόσχεται «νά ἐξηγήσει σ' ἕνα δεύτερο ἄρθρο ποιά σημασία δίνουμε ἐμεῖς (ὁ ὄχι «ψευδολόγος» ἀνώνυμος ἀρθρογράφος) στό περιεχόμενο πού ἔχουν τά λόγια τοῦ Γλάδστονα». Σά νάχει ἔστω καί τήν ἐλάχιστη σχέση μέ τήν ὑπόθεση αὐτή ἡ χωρίς καμιά σημασία γνώμη του! Τό δεύτερο αὐτό ἄρθρο ὑπάρχει στήν «Concordia» τῆς 11 τοῦ Ἰούλη.

Ὁ Μάρξ ἀπάντησε ἀκόμα μιά φορά ἀπό τό «Volksstaat» τῆς 7 τοῦ Αὐγούστου, παραθέτοντας τό σχετικό σημεῖο καί ἀπό τά ρεπορτάζ τῆς «Morning Star» καί τῆς «Morning Advertiser» τῆς 17 τοῦ Ἀπρίλη 1863. Σύμφωνα καί μέ τίς δυό αὐτές ἐφημερίδες ὁ Γλάδστον εἶπε ὅτι θά ἔβλεπε μέ ἀνησυχία κλπ. τήν ἰλιγγιώδη αὐτή αὔξηση πλούτου καί δύναμης, ἄν εἶχε τή βεβαιότητα ὅτι περιορίζεται μόνο στίς πραγματικά εὔπορες τάξεις (classes in easy circumstances). Ὅμως αὐτή ἡ αὔξηση περιορίζεται στίς τάξεις πού ἔχουν ἰδιοχτησία (entirely confined to classes possessed of property). Ἑπομένως καί τά ρεπορτάζ αὐτά περιέχουν τή δῆθεν «πρόσθετη ψεύτικη» φράση. Σέ συνέχεια ὁ Μάρξ ὕστερα ἀπό σύγκριση τῶν κειμένων τῶν «Τάιμς» καί τοῦ «Hansard» ἐξακριβώνει ἀκόμα μιά φορά ὅτι ἡ φράση αὐτή —πού εἰπώθηκε πραγματικά, ὅπως διαπιστώθηκε ἀπό τρία ὅμοια ἐπιλέξει ρεπορτάζ ἐφημερίδων πού κυκλοφόρησαν τήν ἐπομένη τό πρωί καί πού γράφτηκαν ἀνεξάρτητα τό ἕνα ἀπό τό ἄλλο—λείπει ἀπό τά πραχτικά τοῦ «Hansard» πού ξανακοιτάχτηκαν σύμφωνα μέ τή γνωστή «συνήθεια» καί ὅτι, ὅπως ἐκφράζεται ὁ Μάρξ, τή φράση αὐτή ὁ Γλάδστον «τήν ἀφαίρεσε κατόπιν λαθραῖα», καί δηλώνει τελικά ὅτι δέν ἔχει καιρό νά ἀσχολεῖται ἄλλο μέ τόν ἀνώνυμο ἀρθρογράφο. Φαίνεται πώς κι ὁ ἀνώνυμος ἀρθρογράφος βαρέθηκε, στό Μάρξ τουλάχιστο δέν ξανάστειλαν ἄλλο φύλλο τῆς «Concordia».

Ὕστερα ἀπ' αὐτό ἡ ὑπόθεση φαινόταν ὅτι ἔληξε ὁριστικά. Ὡστόσο ἀπό τότε ἔφτασαν μιά-δυό φορές στ' ἀφτιά μας μυστηριώδεις φῆμες ἀπό ἀνθρώπους πού σχετίζονταν μέ τό Πανεπιστήμιο τοῦ Καίμπριτς γιά κάποιο ἀνείπωτο φιλολογικό ἔγκλημα, πού τάχα διέπραξε ὁ Μάρξ στό «Κεφάλαιο». Παρ' ὅλες ὅμως τίς ἔρευνές μας δέν μπορέσαμε νά μάθουμε ἀπολύτως τίποτα τό συγκεκριμένο. Καί νά πού στίς 29 τοῦ Νοέμβρη 1883, ὀχτώ μῆνες ὕστερα ἀπό τό θάνατο τοῦ Μάρξ, δημοσιεύτηκε στούς «Τάιμς» ἕνα γράμμα μέ τήν ὑπογραφή κάποιου Σέντλυ Τέιλορ, πού προέρχονταν ἀπό τό Trinity College, Cambridge. Στό γράμμα τοῦτο, ὁ ἀνθρωπάκος αὐτός πού ἐπαγγέλλεται τόν ταπεινό συνεταιριστή, μᾶς προσφέρει ἐπιτέλους ξαφνικά τήν ἐξήγηση ὄχι μόνο γιά τίς φῆμες ἀπό τό Καίμπριτς, μά καί γιά τόν ἀνώνυμο ἀρθρογράφο τῆς «Concordia».

«Αὐτό πού φαίνεται ἐξαιρετικά παράδοξο—λέει ὁ ἀνθρωπάκος τοῦ Trinity College—εἶναι ὅτι ἐπιφυλάχτηκε στόν καθηγητή Μπρεντάνο (τότε βρισκόταν στό Μπρέσλαου καί τώρα στό Στρασβοῦργο)... ν' ἀποκαλύψει τή mala fides πού εἶχε ὁλοφάνερα ὑπαγορέψει στήν (Ἱδρυτική) Διακήρυξη τήν περικοπή ἀπό τό λόγο τοῦ Γλάδστονα. Ὁ κύριος Κάρλ Μάρξ πού... προσπάθησε νά ὑπερασπίσει τήν περικοπή εἶχε τήν τόλμη στήν ἐπιθανάτιο ἀγωνία του (deadly shifts), στήν ὁποία τόν ἔριξαν γρήγορα οἱ ἀριστοτεχνικές ἐπιθέσεις τοῦ Μπρεντάνο, νά ἰσχυριστεῖ ὅτι ὁ κύριος Γλάδστον διόρθωσε τήν ἀπόδοση τοῦ λόγου του ἀπό τούς „Τάιμς" τῆς 17 τοῦ Ἀπρίλη 1863, προτοῦ δημοσιευθεῖ στό „Hansard", γιά ν' ἀφαιρέσει ἕνα σημεῖο πού ἀναμφισβήτητα ἐκθέτει ἕναν ἄγγλο καγκελάριο τοῦ θησαυροφυλακίου. Ὅταν ὁ Μπρεντάνο ὕστερα ἀπό λεπτομερειακή σύγκριση τῶν κειμένων απόδειξε ὅτι συμφωνοῦν μεταξύ τους οἱ ἀποδόσεις τῶν „Τάιμς" καί τοῦ „Hansard" καί ὅτι ἀποκλείεται ἀπόλυτα τό νόημα πού θέλησε ν' ἀποδόσει στά λόγια τοῦ Γλάδστονα ἡ κατεργάρικη ἀπόσπασή τους ἀπό τό σύνολο, τότε ὁ Μάρξ παραιτήθηκε ἀπό τήν πολεμική μέ τό πρόσχημα ὅτι δέν ἔχει καιρό!»

Αὐτό λοιπόν ἦταν τό μυστικό! Νά λοιπόν πόσο λαμπρά καθρεφτίστηκε στήν παραγωγικο-συνεταιριστική φαντασία τοῦ Καίμπριτς ἡ ἀνώνυμη καμπάνια τοῦ κυρίου Μπρεντάνο ἀπό τίς στῆλες τῆς «Concordia»! Ἔτσι λοιπόν στεκόταν κι ἔτσι ἔπαιζε τό σπαθί του σέ «ἀριστοτεχνικές ἐπιθέσεις» αὐτός ὁ Ἁη-Γιώργης τοῦ Συνδέσμου τῶν γερμανῶν ἐργοστασιαρχῶν, ἐνῶ μπροστά στά πόδια του ὁ δράκος τῆς κόλασης, ὁ Μάρξ, βρισκόταν στήν «ἐπιθανάτιο ἀγωνία» του καί ψυχοραγοῦσε γοργά!

Κι ὡστόσο, ὅλη αὐτή ἡ ἀριοστική περιγραφή τοῦ ἀγώνα ἐπιδιώκει νά καλύψει τίς πανουργίες τοῦ Ἁη-Γιώργη μας. Ἐδῶ δέ γίνεται πιά λόγος γιά «ψεύτικες προσθῆκες» καί γιά «πλαστογραφία», παρά γιά «κατεργάρικη ἀπόσπαση ἀπό τό σύνολο» (craftily isolated quotation). Ὅλη ἡ ὑπόθεση μετατοπιζόταν ἀλλοῦ, καί τό γιατί τόξεραν πολύ καλά ὁ Ἁη-Γιώργης κι ὁ ἀσπιδοφόρος του ἀπό τό Καίμπριτς.

Ἡ Ἐλεονώρα Μάρξ ἀπάντησε τό Φλεβάρη τοῦ 1884 ἀπό τίς στῆλες

τοῦ μηνιάτικου περιοδικοῦ «To-Day» γιατί οἱ «Τάιμς» ἀρνήθηκαν νά δημοσιέψουν τήν ἀπάντησή της. Ἐπανέφερε τή συζήτηση στό μοναδικό σημεῖο γιά τό ὁποῖο ἐπρόκειτο: Ἡ φράση αὐτή εἶναι «ψεύτικη προσθήκη» τοῦ Μάρξ ἤ ὄχι; Στό ζήτημα αὐτό ὁ κ. Σέντλυ Τέιλορ ἀπαντάει ὅτι κατά τή γνώμη του στόν καυγά ἀνάμεσα στόν Μάρξ καί τόν Μπρεντάνο «ἔπαιζε πολύ δευτερεύοντα ρόλο τό ζήτημα ἄν ὑπῆρχε ἤ ὄχι στό λόγο τοῦ κυρίου Γλάδστονα κάποια φράση», «σέ σύγκριση μέ τό ζήτημα ἄν παράθεσε τήν περικοπή γιά ν' ἀποδόσει ἤ νά παραμορφώσει τό πνεῦμα τοῦ Γλάδστονα». Καί ἔπειτα παραδέχεται ὅτι τό ρεπορτάζ τῶν «Τάιμς» «περικλείνει στά λόγια μιάν ἀντίφαση», ὅμως, ἄν τό ὑπόλοιπο κείμενο τοῦ λόγου ἐξηγηθεῖ σωστά, δηλαδή μέ τό φιλελεύθερο-γλαδστονικό πνεῦμα, δείχνει τί *ἤθελε* νά πεῖ ὁ κύριος Γλάδστον («To-Day», Μάρτης 1884). Τό πιό κωμικό σ' αὐτή τήν ὑπόθεση εἶναι ὅτι ὁ ἀνθρωπάκος μας τοῦ Καίμπριτς ἐπιμένει τώρα νά μήν παίρνει τήν περικοπή τοῦ λόγου ἀπό τό «Hansard», ὅπως «συνηθίζεται» σύμφωνα μέ τόν ἀνώνυμο Μπρεντάνο, μά ἀπό τό ρεπορτάζ τῶν «Τάιμς» πού ὁ ἴδιος ὁ Μπρεντάνο τό χαρακτήρισε «κατ' ἀνάγκην κακότεχνο». Φυσικά, ἡ μοιραία φράση λείπει ἀπό τό «Hansard»!

Ἡ Ἐλεονώρα Μάρξ εὔκολα ξετίναξε στό ἴδιο τεῦχος τοῦ «To-Day» τήν ἐπιχειρηματολογία αὐτή. Εἴτε ὁ κύριος Τέιλορ ἔχει διαβάσει τή λογομαχία τοῦ 1872, καί στήν περίπτωση αὐτή λέει τώρα «ψέματα» ὄχι μόνο «προσθέτοντας» μά καί «παραλείποντας». Εἴτε δέν τήν ἔχει διαβάσει, καί στήν περίπτωση αὐτή ἦταν ὑποχρεωμένος νά σφαλήσει τό στόμα του. Ὁπωσδήποτε εἶναι βέβαιο ὅτι δέν τόλμησε οὔτε στιγμή νά ὑποστηρίξει τήν κατηγορία τοῦ φίλου του Μπρεντάνο ὅτι ὁ Μάρξ ἔκανε μιά «ψεύτικη προσθήκη». Ἀντίθετα, ὁ Μάρξ κατηγορεῖται τώρα ὄχι ὅτι ἔκανε μιά ψεύτικη προσθήκη, ἀλλά ὅτι ἔχει ὑπεξαιρέσει μιά σπουδαία φράση. Μά αὐτή ἡ ἴδια ἡ φράση ὑπάρχει στή σελ. 5 τῆς Ἱδρυτικῆς Διακήρυξης λίγες ἀράδες πρίν ἀπό τή φράση πού ἀποτελεῖ δῆθεν «ψεύτικη προσθήκη». Κι ὅσο γιά τήν «ἀντίφαση» στό λόγο τοῦ Γλάδστονα, μήπως ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ, στό «Κεφάλαιο» σελ. 618 (σελ. 672 τῆς τρίτης ἔκδοσης), στήν ὑποσημείωση 105*, δέ μιλάει γιά τίς «συνεχεῖς, κατάφωρες ἀντιφάσεις πού ὑπάρχουν στούς λόγους τοῦ Γλάδστονα γιά τούς προϋπολογισμούς τοῦ 1863 καί 1864»; Μόνο πού δέν κοτάει νά τίς διαλύσει μέσα σέ μιά φιλελεύθερη εὐαρέσκεια, à la Σέντλυ Τέιλορ. Καί ἡ Ἐλεονώρα Μάρξ συνοψίζοντας τό ζήτημα καταλήγει στήν ἀπάντησή της μέ τά λόγια: «Ἀντίθετα, ὁ Μάρξ οὔτε ὑπεξαίρεσε κάτι πού ἄξιζε νά ἀναφερθεῖ, οὔτε ἔκανε ἔστω καί τήν παραμικρότερη ψεύτικη προσθήκη. Μά ἀποκατάστησε ξανά καί ἀνάσυρε ἀπό τή λήθη μιάν ὁρισμένη φράση ἑνός

* Σελ. 676 τούτης τῆς ἔκδοσης. *Σύντ.*

ἀπό τούς λόγους τοῦ Γλάδστονα, πού ἀναμφισβήτητα ἔχει εἰπωθεῖ, καί πού κατά κάποιον τρόπο ἔφυγε ἀπό τά πραχτικά τοῦ „Hansard"».

Ὕστερα ἀπ' ὅλα αὐτά βαρέθηκε κι ὁ κ. Τέιλορ. Καί τό ἀποτέλεσμα ὅλης αὐτῆς τῆς καθηγητικῆς πλεκτάνης πού ἐξυφαίνονταν δυό ὁλόκληρες δεκαετίες ἀνάμεσα σέ δυό μεγάλες χῶρες ἦταν ὅτι δέν τόλμησαν ἄλλο νά θίξουν τή φιλολογική εὐσυνειδησία τοῦ Μάρξ. Ἀπό τότε ὅμως ὁ κύριος Σέντλυ Τέιλορ θάχει τόσο λίγη ἐμπιστοσύνη στά ἀνακοινωθέντα τῶν φιλολογικῶν μαχῶν τοῦ κυρίου Μπρεντάνο, ὅση καί ὁ κ. Μπρεντάνο στό παπικό ἀλάνθαστο τοῦ «Hansard».

Φ. Ἔνγκελς

Λονδίνο, 25 τοῦ Ἰούνη 1890.

ΒΙΒΛΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΤΟ ΠΡΟΤΣΕΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΕΜΠΟΡΕΥΜΑ ΚΑΙ ΧΡΗΜΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΤΟ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑ

1. ΟΙ ΔΥΟ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΤΟΥ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΟΣ: ΑΞΙΑ ΧΡΗΣΗΣ ΚΑΙ ΑΞΙΑ (ΟΥΣΙΑ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ, ΜΕΓΕΘΟΣ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ)

Ὁ πλοῦτος τῶν κοινωνιῶν ὅπου κυριαρχεῖ ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς ἐμφανίζεται σάν ἕνας «τεράστιος σωρός ἀπό ἐμπορεύματα»[1], καί τό ξεχωριστό ἐμπόρευμα σάν ἡ στοιχειώδικη μορφή του. Γιαυτό, ἡ ἔρευνά μας ἀρχίζει μέ τήν ἀνάλυση τοῦ ἐμπορεύματος.

Τό ἐμπόρευμα εἶναι πρίν ἀπ' ὅλα ἕνα ἐξωτερικό ἀντικείμενο, ἕνα πράγμα πού μέ τίς ἰδιότητές του ἱκανοποιεῖ ὁποιοδήποτε εἶδος ἀνθρώπινες ἀνάγκες. Ἡ φύση αὐτῶν τῶν ἀναγκῶν, ἄν λχ. προέρχονται ἀπό τό στομάχι ἤ ἀπό τή φαντασία, δέν ἀλλάζει σέ τίποτα τήν ὑπόθεση[2]. Ἐπίσης δέν πρόκειται ἐδῶ γιά τό πῶς τό πράγμα ἱκανοποιεῖ τήν ἀνθρώπινη ἀνάγκη, ἄν τήν ἱκανοποιεῖ ἄμεσα σάν μέσο συντήρησης, δηλαδή σάν μέσο ἀπόλαυσης, ἤ ἔμμεσα σάν μέσο παραγωγῆς.

Κάθε ὠφέλιμο πράγμα, ὅπως τό σίδερο, τό χαρτί κλπ., πρέπει νά τό ἐξετάζουμε ἀπό διπλή ἄποψη, ἀπό τήν ἄποψη τῆς *ποιότητας* καί ἀπό τήν ἄποψη τῆς *ποσότητας*. Κάθε τέτιο πράγμα εἶναι ἕνα σύνολο πολλῶν ἰδιοτήτων καί γι' αὐτό μπορεῖ νά εἶναι χρήσιμο ἀπό διάφορες πλευρές. Εἶναι ἔργο τῆς ἱστορίας ν' ἀνακαλύψει αὐτές τίς διάφορες πλευρές καί ἑπομένως τούς ποικίλους τρόπους χρήσης τῶν πραγμάτων[3]. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τήν ἀνακάλυψη τῶν κοινωνικῶν μέτρων γιά τήν ποσότητα τῶν ὠφέλιμων πραγμάτων. Οἱ διαφορές στά

---

[1] *Karl Marx:* «Zur Kritik der politischen Oekonomie». Berlin 1859, S. 3 (*Κάρλ Μάρξ:* «Κριτική τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας». Βερολίνο 1859, σελ. 3).

[2] «Ἡ ἐπιθυμία προϋποθέτει τήν ἀνάγκη· εἶναι ἡ ὄρεξη τοῦ πνεύματος καί εἶναι τόσο φυσική ὅσο καί ἡ πεῖνα γιά τό σῶμα... τά περισσότερα (πράγματα) ἔχουν ἀξία γιατί ἱκανοποιοῦν τίς ἀνάγκες τοῦ πνεύματος». *Nicolas Barbon:* «A Discourse concerning Coining the New Money lighter, in answer to Mr. Locke's Considerations etc.». London 1696, σελ. 2,3.

[3] «Τά πράγματα ἔχουν μιάν ἐσωτερική ἰδιότητα (vertue... αὐτός εἶναι ὁ εἰδικός χαρακτηρισμός πού χρησιμοποιεῖ ὁ Μπάρμπον γιά τήν ἀξία χρήσης), πού εἶναι παντοῦ ἡ ἴδια, ὅπως ἡ ἰδιότητα τοῦ μαγνήτη νά ἕλκει τό σίδερο» (στό

μέτρα τῶν ἐμπορευμάτων ὀφείλονται ἐνμέρει στή διαφορετική φύση τῶν ἀντικειμένων πού πρόκειται νά μετρηθοῦν, καί ἐνμέρει σέ συμβάσεις.

Ἡ ὠφελιμότητα ἑνός πράγματος τό κάνει ἀξία χρήσης[4]. Ἡ ὠφελιμότητα αὐτή ὅμως δέν κρέμεται στόν ἀέρα. Καθορίζεται ἀπό τίς ἰδιότητες τοῦ σώματος τοῦ ἐμπορεύματος καί δέν ὑπάρχει χωρίς αὐτό. Γιαυτό, τό ἴδιο τό σῶμα τοῦ ἐμπορεύματος, ὅπως τό σίδερο, τό στάρι, τό διαμάντι κλπ. εἶναι ἀξία χρήσης ἤ ἀγαθό. Αὐτός ὁ χαρακτήρας τοῦ σώματος τοῦ ἐμπορεύματος δέν ἐξαρτιέται ἀπό τό ἄν ἡ ἰδιοποίησή τῶν ἰδιοτήτων του χρήσης στοιχίζει στόν ἄνθρωπο πολλή ἤ λίγη ἐργασία. Ὅταν ἐξετάζουμε τίς ἀξίες χρήσης, προϋποθέτουμε πάντα μιάν ὁρισμένη ποσότητα, ὅπως μιά δωδεκάδα ρολόγια, ἕναν πήχυ πανί, ἕναν τόννο σίδερο κλπ. Οἱ ἀξίες χρήσης τῶν ἐμπορευμάτων προσφέρουν τό ὑλικό γιά ἕναν εἰδικό κλάδο τῆς ἐπιστήμης, τήν ἐμπορευματολογία[5]. Ἡ ἀξία χρήσης πραγματοποιεῖται μονάχα στή χρήση ἤ στήν κατανάλωση. Οἱ ἀξίες χρήσης ἀποτελοῦν τό ὑλικό περιεχόμενο τοῦ πλούτου, ὅποια κι ἄν εἶναι ἡ κοινωνική μορφή του. Στήν κοινωνική μορφή πού ἔχουμε νά ἐξετάσουμε οἱ ἀξίες χρήσης εἶναι ταυτόχρονα οἱ ὑλικοί φορεῖς τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας.

Ἡ ἀνταλλακτική ἀξία ἐμφανίζεται πρίν ἀπ' ὅλα σάν ἡ ποσοτική σχέση, σάν ἡ ἀναλογία μέ τήν ὁποία οἱ ἀξίες χρήσης ἑνός εἴδους ἀνταλλάσσονται μέ τίς ἀξίες χρήσης ἑνός ἄλλου εἴδους[6], μιά σχέση πού διαρκῶς ἀλλάζει στό πέρασμα τοῦ χρόνου καί ἀπό τόπο σέ τόπο. Γιαυτό, ἡ ἀνταλλακτική ἀξία φαίνεται σάν κάτι τό τυχαῖο καί τό καθαρά σχετικό, ἐνῶ μιά ἐσωτερική, ἐνυπάρχουσα ἀνταλλακτική ἀξία (valeur intrinsèque) σάν contradictio in adjecto [παραλογισμός][7]. Ἄς ἐξετάσουμε τό ζήτημα ἀπό πιό κοντά.

ἴδιο, σελ. 6). Ἡ ἰδιότητα τοῦ μαγνήτη νά ἕλκει τό σίδερο ἔγινε ὠφέλιμη μόνο ἀπό τότε πού μέ τή βοήθειά της ἀνακάλυψαν τή μαγνητική πόλωση.

4 «Ἡ φυσική ἀξία [natural worth] κάθε πράγματος εἶναι ἡ ἰδιότητά του νά ἱκανοποιεῖ τίς ἀπαραίτητες ἀνάγκες ἤ νά ἐξυπηρετεῖ τίς ἀνέσεις τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου» (*John Locke:* «Some Considerations on the Consequences of the Lowering of Interest», 1691, στά «Work's», ἔκδ. London 1777, τόμ. II, σελ. 28). Τό 17ο αἰώνα συναντοῦμε ἀκόμα συχνά σέ ἄγγλους συγγραφεῖς τή λέξη «worth» γιά τήν ἀξία χρήσης καί τή λέξη «value» γιά τήν ἀνταλλακτική ἀξία, πράγμα πού εἶναι ἀπόλυτα σύμφωνο μέ τό πνεῦμα μιᾶς γλώσσας πού τῆς ἀρέσει νά ἐκφράζει μέ γερμανικῆς καταγωγῆς λέξεις τό *ἄμεσο* πράγμα καί μέ λέξεις ρωμανικῆς καταγωγῆς τό πράγμα πού εἶναι προϊόν τῆς *σκέψης*.

5 Στήν ἀστική κοινωνία κυριαρχεῖ ἡ fictio juris [πλάσμα δικαίου], ὅτι κάθε ἄνθρωπος σάν ἀγοραστής ἐμπορευμάτων ἔχει ἐγκυκλοπαιδικές γνώσεις γιά τά ἐμπορεύματα.

6 «Ἡ ἀξία εἶναι ἡ ἀνταλλακτική σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα σ' ἕνα πράγμα καί σ' ἕνα ἄλλο, ἀνάμεσα στήν ποσότητα ἑνός προϊόντος καί στήν ποσότητα ἑνός ἄλλου» (*Le Trosne:* «De l' intérêt Social», «Physiocrates», ἔκδοση Daire, Paris 1846, σελ. 889).

7 «Τίποτα δέν μπορεῖ νάχει ἐσωτερική ἀνταλλακτική ἀξία» (*N. Barbon:* «A Discourse concerning Coining the New Money lighter etc.». London 1696, σελ. 6), ἤ ὅπως λέει ὁ Μπάτλερ:

«The value of a thing
is just as much as it will bring»
[Ἡ ἀξία ἑνός πράγματος εἶναι ἀκριβῶς τόση, ὅση θ' ἀποφέρει].

Ἕνα ὁρισμένο ἐμπόρευμα, ἕνα κουάρτερ στάρι, ἀνταλλάσσεται λχ. μέ χ κουτιά μπογιά γιά παπούτσια ἤ μέ ψ ποσότητα μετάξι ἤ μέ ω ποσότητα χρυσό κλπ., κοντολογῆς μέ ἄλλα ἐμπορεύματα στίς πιό διαφορετικές ἀναλογίες. Ἑπομένως τό στάρι δέν ἔχει μιά μονάχα, ἀλλά πολλές ἀνταλλακτικές ἀξίες. Ἐπειδή ὅμως χ κουτιά μπογιά γιά παπούτσια ἤ ψ ποσότητα μετάξι ἤ ω ποσότητα χρυσός κλπ. εἶναι ἡ ἀνταλλακτική ἀξία ἑνός κουάρτερ στάρι, πρέπει τά χ κουτιά μπογιά γιά παπούτσια, ἤ ψ ποσότητα μετάξι, ἤ ω ποσότητα χρυσός κλπ. νά μποροῦν ν' ἀντικαταστήσουν τό ἕνα τό ἄλλο ἤ νά εἶναι ἴσες μεταξύ τους ἀνταλλακτικές ἀξίες. Ἀπό δῶ βγαίνει τό συμπέρασμα ὅτι πρῶτο: οἱ διάφορες ἀνταλλακτικές ἀξίες τοῦ ἴδιου ἐμπορεύματος ἐκφράζουν κάτι τό ὅμοιο. Δεύτερο ὅμως ὅτι: ἡ ἀνταλλακτική ἀξία μπορεῖ γενικά νά εἶναι μόνο ὁ τρόπος ἔκφρασης, ἡ «μορφή ἐμφάνισης» ἑνός περιεχομένου πού διαφέρει ἀπό τήν ἀνταλλακτική ἀξία.

Ἄς πάρουμε ἀκόμα δυό ἐμπορεύματα, λχ. στάρι καί σίδερο. Ὁποιαδήποτε κι ἄν εἶναι ἡ ἀνταλλακτική τους σχέση, μπορεῖ πάντα νά παρασταθεῖ μέ μιά ἐξίσωση στήν ὁποία μιά δοσμένη ποσότητα στάρι ἐξισώνεται μέ κάποια ποσότητα σίδερο, λχ. 1 κουάρτερ στάρι $= \alpha$ στατῆρες σίδερο. Τί μᾶς λέει αὐτή ἡ ἐξίσωση; Ὅτι σέ δυό διαφορετικά πράγματα, σέ 1 κουάρτερ στάρι καί σέ α στατῆρες σίδερο ὑπάρχει κάτι τό κοινό πού ἔχει τό ἴδιο μέγεθος. Δηλαδή καί τά δυό εἶναι ἴσα μέ ἕνα τρίτο πού αὐτό καθαυτό δέν εἶναι οὔτε τό ἕνα οὔτε τό ἄλλο. Τό καθένα λοιπόν ἀπ' αὐτά τά δυό, ἐφόσον εἶναι ἀνταλλακτική ἀξία, πρέπει ν' ἀνάγεται σ' αὐτό τό τρίτο.

Ἕνα ἁπλό παράδειγμα ἀπό τή γεωμετρία θά μᾶς τό ξεκαθαρίσει αὐτό. Γιά νά βροῦμε καί νά συγκρίνουμε τό ἐμβαδόν ὅλων τῶν εὐθύγραμμων σχημάτων, τά ἀναλύουμε σέ τρίγωνα. Τό ἴδιο τό τρίγωνο τό ἀνάγουμε σέ μιά ἔκφραση τελείως διαφορετική ἀπό τό ὁρατό σχῆμα του—στό μισό τοῦ γινομένου τῆς βάσης ἐπί τό ὕψος του. Ἔτσι καί οἱ ἀνταλλακτικές ἀξίες τῶν ἐμπορευμάτων πρέπει νά αναχθοῦν σέ κάτι τό κοινό γι' αὐτά, καί ἀπό τό κοινό αὐτό οἱ ἀνταλλακτικές ἀξίες ἀντιπροσωπεύουν κάποια μεγαλύτερη ἤ μικρότερη ποσότητα.

Τό κοινό αὐτό δέν μπορεῖ νά εἶναι μιά γεωμετρική, φυσική, χημική ἤ ἄλλη ὑλική ἰδιότητα τῶν ἐμπορευμάτων. Οἱ σωματικές ἰδιότητες τῶν ἐμπορευμάτων παίρνονται γενικά ὑπόψη μόνο ἐφόσον τά κάνουν ὠφέλιμα, δηλαδή ἀξίες χρήσης. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ὅμως αὐτό πού χαρακτηρίζει ὁλοφάνερα τήν ἀνταλλακτική σχέση τῶν ἐμπορευμάτων εἶναι ἴσα-ἴσα ἡ ἀφαίρεση ἀπό τίς ἀξίες χρήσης τους. Στήν ἀνταλλακτική σχέση τῶν ἐμπορευμάτων μιά ἀξία χρήσης ἀξίζει ἀκριβῶς τόσο ὅσο καί κάθε ἄλλη, φτάνει μόνο νά ὑπάρχει στήν ἀπαιτούμενη ἀναλογία. Ἤ ὅπως λέει ὁ γέρο-Μπάρμπον: «Ἕνα εἶδος ἐμπορεύματος εἶναι ἐξίσου καλό μέ κάθε ἄλλο, ὅταν οἱ ἀνταλλακτικές τους ἀξίες εἶναι ἴσες. Δέν ὑπάρχει καμιά διαφορά ἤ διάκριση ἀνάμεσα σέ

πράγματα πού οἱ ἀνταλλαχτικές τους ἀξίες εἶναι ἴσες»[8]. Σάν ἀξίες χρήσης τά ἐμπορεύματα διαφέρουν πρῶτ' ἀπ' ὅλα στήν ποιότητα, σάν ἀνταλλαχτικές ἀξίες μποροῦν νά διαφέρουν μονάχα στήν ποσότητα, δέν περιέχουν ἑπομένως οὔτε ἕνα ἄτομο ἀξίας χρήσης.

Ἄν τώρα παραβλέψουμε τήν ἀξία χρήσης τῶν σωμάτων τῶν ἐμπορευμάτων, τούς μένει μονάχα μιά ἰδιότητα, ἡ ἰδιότητα ὅτι εἶναι προϊόντα ἐργασίας. Ἔτσι ὅμως μεταμορφώθηκε κιόλας γιά μᾶς τό ἴδιο τό προϊόν τῆς ἐργασίας. Ἄν κάνουμε ἀφαίρεση ἀπό τήν ἀξία του χρήσης, κάνουμε ἐπίσης ἀφαίρεση καί ἀπό τά συστατικά μέρη καί τίς μορφές τοῦ σώματός του πού τό κάνουν νά εἶναι ἀξία χρήσης. Δέν εἶναι πιά τραπέζι ἤ σπίτι ἤ νῆμα ἤ κάποιο ἄλλο ὠφέλιμο πράγμα. Ἔσβησαν ὅλες οἱ αἰσθητές ἰδιότητές του. Δέν εἶναι ἐπίσης πιά τό προϊόν τῆς ἐργασίας τοῦ ξυλουργοῦ ἤ τοῦ οἰκοδόμου ἤ τοῦ κλώστη ἤ κάποιας ἄλλης συγκεκριμένης παραγωγικῆς ἐργασίας. Μαζί μέ τόν ὠφέλιμο χαραχτήρα τῶν προϊόντων τῆς ἐργασίας ἐξαφανίζεται καί ὁ ὠφέλιμος χαραχτήρας τῶν ἐργασιῶν πού περιέχονται σ' αὐτά, ἐξαφανίζονται ἑπομένως καί οἱ διάφορες συγκεκριμένες μορφές αὐτῶν τῶν ἐργασιῶν, δέν διακρίνονται πιά μεταξύ τους, ἀλλά ἔχουν ἀναχθεῖ ὅλες στήν ἴδια ἀνθρώπινη ἐργασία, στήν ἀφηρημένη ἀνθρώπινη ἐργασία.

Ἄς ἐξετάσουμε τώρα τό residuum [τό ὑπόλειμμα] τῶν προϊόντων τῆς ἐργασίας. Δέν ἀπόμεινε ἀπ' αὐτά τίποτ' ἄλλο, ἐκτός ἀπό τήν ἴδια φαντασματική ἀντικειμενικότητα, ἕνα ἁπλό πῆγμα ἀδιάκριτης ἀνθρώπινης ἐργασίας, δηλ. ξοδεμένης ἀνθρώπινης ἐργατικῆς δύναμης ἄσχετα ἀπό τή μορφή πού ξοδεύτηκε. Τά πράγματα αὐτά δείχνουν μονάχα ὅτι γιά τήν παραγωγή τους ξοδεύτηκε ἀνθρώπινη ἐργατική δύναμη, συσσωρεύτηκε ἀνθρώπινη ἐργασία. Σάν ἀποκρυσταλλώματα αὐτῆς τῆς κοινωνικῆς οὐσίας πού εἶναι κοινή σέ ὅλα, οἱ ἀξίες εἶναι ἀξίες ἐμπορευμάτων.

Μέσα στήν ἴδια τήν ἀνταλλαχτική σχέση τῶν ἐμπορευμάτων ἡ ἀνταλλαχτική τους ἀξία μᾶς παρουσιάστηκε σάν κάτι πού εἶναι ὁλότελα ἀνεξάρτητο ἀπό τίς ἀξίες τους χρήσης. Ἄν λοιπόν κάνουμε πραγματικά ἀφαίρεση ἀπό τήν ἀξία χρήσης τῶν προϊόντων ἐργασίας, ἀποχτοῦμε τήν ἀξία τους ἔτσι ἀκριβῶς ὅπως τήν καθορίσαμε πρίν λίγο. Ἑπομένως ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι τό κοινό πού ἐκφράζεται στήν ἀνταλλαχτική σχέση ἤ στήν ἀνταλλαχτική ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος. Ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας θά μᾶς ὁδηγήσει πίσω στήν ἀνταλλαχτική ἀξία σάν τόν ἀναγκαῖο τρόπο ἔκφρασης ἤ τήν ἀναγκαία μορφή ἐμφάνισης τῆς ἀξίας, πού πρίν ἀπ' ὅλα ὅμως πρέπει νά ἐξεταστεῖ ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτή τή μορφή.

Ἔτσι μιά ἀξία χρήσης ἤ ἕνα ἀγαθό ἔχει ἀξία μόνο γιατί μέσα

[8] «Ἕνα εἶδος ἐμπορεύματος εἶναι τόσο καλό, ὅσο καί κάθε ἄλλο, ὅταν οἱ ἀνταλλαχτικές τους ἀξίες εἶναι ἴσες. Δέν ὑπάρχει καμιά διαφορά ἤ διάκριση ἀνάμεσα σέ πράγματα πού οἱ ἀνταλλαχτικές τους ἀξίες εἶναι ἴσες... Μολύβι ἤ σίδερο ἀξίας ἑκατό λιρῶν στερλινῶν ἔχουν τήν ἴδια ἀνταλλαχτική ἀξία μέ ἀσήμι καί χρυσάφι ἀξίας ἑκατό λιρῶν στερλινῶν» *N. Barbon*: «A Discourse concerning Coining the New Money lighter etc.». London 1696, σελ. 53 καί 7).

σ' αὐτό ἔχει ἀντικειμενοποιηθεῖ ἤ ὑλοποιηθεῖ ἀφηρημένη ἀνθρώπινη ἐργασία. Πῶς μποροῦμε λοιπόν νά μετρήσουμε τό μέγεθος τῆς ἀξίας του; Μέ τό ποσό τῆς ἐργασίας πού περιέχεται σ' αὐτό, τῆς «οὐσίας πού δημιουργεῖ ἀξία». Ἡ ποσότητα τῆς ἴδιας τῆς ἐργασίας ὅμως μετριέται μέ τή χρονική της διάρκεια, μέ τό χρόνο ἐργασίας, καί ὁ χρόνος ἐργασίας μέ τή σειρά του ἔχει γιά μέτρο ὁρισμένες ὑποδιαιρέσεις τοῦ χρόνου, ὅπως τήν ὥρα, τήν ἡμέρα κλπ.

Ἄν ἡ ἀξία ἑνός ἐμπορεύματος καθορίζεται ἀπό τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού ξοδεύτηκε στή διάρκεια τῆς παραγωγῆς του, θά μποροῦσε νά νομίσει κανείς ὅτι ὅσο πιό τεμπέλης ἤ ὅσο πιό ἀδέξιος εἶναι ἕνας ἄνθρωπος τόσο μεγαλύτερη ἀξία ἔχει τό ἐμπόρευμά του, γιατί χρειάζεται περισσότερο χρόνο γιά νά τό κατασκευάσει. Ἡ ἐργασία ὅμως πού ἀποτελεῖ τήν οὐσία τῶν ἀξιῶν εἶναι ὅμοια ἀνθρώπινη ἐργασία, εἶναι ξόδεμα τῆς ἴδιας ἀνθρώπινης ἐργατικῆς δύναμης. Ὅλη ἡ ἐργατική δύναμη τῆς κοινωνίας, πού ἐκφράζεται στίς ἀξίες τοῦ κόσμου τῶν ἐμπορευμάτων, ἰσχύει ἐδῶ σάν μιά καί ἡ ἴδια ἀνθρώπινη ἐργατική δύναμη, παρά τό γεγονός ὅτι ἀποτελεῖται ἀπό ἀπειράριθμες ἀτομικές ἐργατικές δυνάμεις. Ἡ κάθε μιά ἀπ' αὐτές τίς ἀτομικές ἐργατικές δυνάμεις εἶναι ἡ ἴδια ἀνθρώπινη ἐργατική δύναμη ὅπως καί κάθε ἄλλη, ἐφόσον ἔχει τό χαραχτήρα μιᾶς κοινωνικῆς μέσης ἐργατικῆς δύναμης καί λειτουργεῖ σάν τέτια κοινωνική μέση ἐργατική δύναμη, ἐφόσον δηλαδή γιά τήν παραγωγή ἑνός δοσμένου ἐμπορεύματος χρειάζεται μόνο τόν μέσο ἀναγκαῖο ἤ τόν κοινωνικά ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας. Κοινωνικά ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας εἶναι ὁ χρόνος ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά νά παραχθεῖ ὁποιαδήποτε ἀξία χρήσης μέ τούς ὑπάρχοντες κοινωνικά-κανονικούς ὅρους παραγωγῆς καί μέ τόν κοινωνικά μέσο βαθμό ἐπιδεξιότητας καί ἐντατικότητας τῆς ἐργασίας. Ἔτσι λχ. στήν Ἀγγλία, ὕστερα ἀπό τή χρησιμοποίηση τοῦ ἀτμοκίνητου ἀργαλιοῦ, ἔφτανε ἴσως ἡ μισή ἐργασία ἀπό προηγούμενα γιά νά μετατραπεῖ μιά ὁρισμένη ποσότητα νῆμα σέ ὑφαντό. Φυσικά ὁ ἄγγλος ὑφαντουργός πού δούλευε μέ χειροκίνητο ἀργαλιό ἐξακολουθοῦσε ὅπως καί προηγούμενα νά χρειάζεται στήν πράξη γιά τή μετατροπή αὐτή τόν ἴδιο χρόνο ἐργασίας, τό προϊόν ὅμως τῆς ἀτομικῆς του ὥρας ἐργασίας ἀντιπροσώπευε τώρα μονάχα μισή κοινωνική ὥρα ἐργασίας καί γιαυτό ἡ ἀξία του ἔπεσε στό μισό τῆς προηγούμενης ἀξίας του.

Ἑπομένως τό μέγεθος τῆς ἀξίας μιᾶς ὁρισμένης ἀξίας χρήσης καθορίζεται μόνο ἀπό τήν ποσότητα τῆς κοινωνικά ἀναγκαίας ἐργασίας ἤ ἀπό τό χρόνο ἐργασίας πού εἶναι κοινωνικά ἀναγκαῖος γιά τήν παραγωγή της[9]. Κάθε ξεχωριστό ἐμπόρευμα λογαριάζεται ἐδῶ ἁπλῶς σάν μέσο

[9] *Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση.* «Ὅταν ἀνταλλάσσονται τό ἕνα μέ τό ἄλλο, ἡ ἀξία τους (τῶν ἀντικειμένων χρήσης) καθορίζεται ἀπό τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού εἶναι ἀναγκαία καί πού ξοδεύεται συνήθως γιά τήν παραγωγή τους» («Some Thoughts on the Interest of Money in general, and particularly in the Public Funds etc.». London, σελ. 36). Αὐτό τό ἀξιοσημείωτο ἀνώνυμο σύγγραμμα τοῦ περασμένου αἰώνα δέν ἔχει χρονολογία. Ἀπό τό περιεχόμενό του ὅμως βγαίνει ὅτι ἐκδόθηκε τόν καιρό τοῦ Γεωργίου Β', γύρω στά 1739 ἤ 1740.

ἀντίτυπο τοῦ εἴδους του[10]. Γιαυτό, τά ἐμπορεύματα πού περιέχουν τίς ἴδιες ποσότητες ἐργασίας, ἤ πού μποροῦν νά παραχθοῦν στόν ἴδιο χρόνο ἐργασίας ἔχουν τό ἴδιο μέγεθος ἀξίας. Ἡ σχέση τῆς ἀξίας ἑνός ἐμπορεύματος πρός τήν ἀξία κάθε ἄλλου ἐμπορεύματος εἶναι ἡ ἴδια μέ τή σχέση τοῦ χρόνου πού εἶναι ἀναγκαῖος γιά τήν παραγωγή τοῦ πρώτου πρός τό χρόνο πού εἶναι ἀναγκαῖος γιά τήν παραγωγή τοῦ δεύτερου. «Σάν ἀξίες ὅλα τά ἐμπορεύματα εἶναι μόνο ὁρισμένη μάζα στερεοποιημένου χρόνου ἐργασίας»[11].

Τό μέγεθος τῆς ἀξίας ἑνός ἐμπορεύματος θάμενε ἐπομένως σταθερό, ἄν ἦταν σταθερός ὁ χρόνος ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή του. Ὅμως ὁ χρόνος ἐργασίας ἀλλάζει μέ κάθε ἀλλαγή στήν παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας. Ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας καθορίζεται ἀπό ποικίλα περιστατικά, ἀνάμεσα στ' ἄλλα ἀπό τό μέσο βαθμό δεξιοτεχνίας τῶν ἐργατῶν, ἀπό τή βαθμίδα ἀνάπτυξης τῆς ἐπιστήμης καί τῆς τεχνολογικῆς ἐφαρμογῆς της, ἀπ' τόν κοινωνικό συντονισμό τοῦ προτσές τῆς παραγωγῆς, ἀπό τήν ἔκταση καί τήν ἀποτελεσματικότητα τῶν μέσων παραγωγῆς, καί ἀπό τούς φυσικούς ὅρους. Ἡ ἴδια ποσότητα ἐργασίας ἐκφράζεται λχ. ὅταν ἡ χρονιά εἶναι εὐνοϊκή μέ 8 μποῦσελ στάρι καί μονάχα μέ 4 μποῦσελ ὅταν δέν εἶναι εὐνοϊκή. Τό ἴδιο ποσό ἐργασίας ἀποδίδει περισσότερο μέταλλο ἀπό πλούσια παρά ἀπό φτωχά μεταλλεῖα κλπ. Τά διαμάντια εἶναι σπάνια στό φλοιό τῆς γῆς καί γιαυτό ἡ ἀνεύρεσή τους στοιχίζει κατά μέσον ὅρο πολύ χρόνο ἐργασίας. Ἐπομένως σέ μικρό ὄγκο ἀντιπροσωπεύουν πολλή ἐργασία. Ὁ Τζάκομπ ἀμφισβητεῖ ἄν ὁ χρυσός πληρώθηκε ποτέ ὁλόκληρη τήν ἀξία του. Αὐτό ἰσχύει ἀκόμα περισσότερο γιά τό διαμάντι. Σύμφωνα μέ τόν Ἔσβεγκε ἡ συνολική παραγωγή ὀγδόντα χρόνων τῶν ἀδαμαντορυχείων τῆς Βραζιλίας δέν εἶχε ἀκόμα φτάσει τό 1823 οὔτε τήν τιμή τῆς μέσης παραγωγῆς τῶν φυτειῶν ζάχαρης καί καφέ τῆς Βραζιλίας $1^1/_2$ μόνο χρόνου, παρά τό γεγονός ὅτι ἀντιπροσώπευε πολύ περισσότερη ἐργασία καί ἐπομένως περισσότερη ἀξία. Μέ πλουσιότερα ὀρυχεῖα ἡ ἴδια ποσότητα ἐργασίας θά ἐκφραζόταν μέ περισσότερα διαμάντια καί ἡ τιμή τους θά ἔπεφτε. Ἄν κατορθωθεῖ νά μετατρέπεται μέ λίγη δουλιά τό κάρβουνο σέ διαμάντια, μπορεῖ ἡ ἀξία τους νά πέσει κάτω ἀπό τήν ἀξία τῶν τούβλων. Γενικά: ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, τόσο μικρότερος εἶναι ὁ χρόνος ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή ἑνός εἴδους, τόσο μικρότερη εἶναι ἡ μάζα τῆς ἐργασίας πού εἶναι ἀποκρυσταλλωμένη μέσα σ' αὐτό, τόσο μικρότερη εἶναι ἡ ἀξία του. Ἀντίστροφα, ὅσο μικρότερη εἶναι ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, τόσο μεγαλύτερος εἶναι ὁ χρόνος ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή ἑνός εἴδους, τόσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ ἀξία του. Ἔτσι, τό μέγεθος τῆς ἀξίας ἑνός ἐμπορεύματος ἀλλάζει ἀπευθείας ἀνάλογα μέ τήν ποσότητα καί ἀντιστρόφως ἀνάλογα μέ τήν παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας πού πραγματοποιεῖται μέσα σ' αὐτό τό ἐμπόρευμα.

Ἕνα πράγμα μπορεῖ νά εἶναι ἀξία χρήσης, χωρίς νά εἶναι ἀξία. Αὐτό γίνεται στήν περίπτωση πού ὠφελεῖ τόν ἄνθρωπο χωρίς τή μεσολάβηση τῆς ἐργασίας. Τέτια εἶναι ὁ ἀέρας, τό παρθένο ἔδαφος, τά φυσικά λειβάδια, τά παρθένα δάση κλπ. Ἕνα πράγμα μπορεῖ νά εἶναι ὠφέλιμο καί προϊόν ἀνθρώπινης ἐργασίας, χωρίς νά εἶναι ἐμπόρευμα. Ὅταν ἕνας ἄνθρωπος ἱκανοποιεῖ τή δική του ἀνάγκη μέ τό δικό του προϊόν, δημιουργεῖ ἀξία χρήσης δέ δημιουργεῖ ὅμως ἐμπόρευμα. Γιά νά παράγει κανείς ἐμπόρευμα, δέν πρέπει νά παράγει ἁπλῶς ἀξία χρήσης, ἀλλά ἀξία χρήσης γιά ἄλλους, κοινωνική ἀξία χρήσης. (Καί ὄχι ἁπλῶς γιά ἄλλους. Ὁ ἀγρότης τοῦ μεσαίωνα παρῆγε τό στάρι τοῦ γεώμορου γιά τόν φεουδάρχη ἀφέντη καί τό στάρι τῆς δεκάτης γιά τόν παπά. Καί ὅμως οὔτε τό στάρι τοῦ γεώμορου, οὔτε τό στάρι τῆς δεκάτης γινόταν ἐμπόρευμα, ἐπειδή παράγονταν γιά ἄλλους. Γιά νά γίνει τό προϊόν ἐμπόρευμα πρέπει νά μεταβιβαστεῖ μέσω τῆς ἀνταλλαγῆς στόν ἄλλο, σ' αὐτόν πού τοῦ χρησιμεύει σάν ἀξία χρήσης)[11a]. Τέλος κανένα πράγμα δέν μπορεῖ νά εἶναι ἀξία, χωρίς νά εἶναι ἀντικείμενο χρήσης. Ἄν εἶναι ἀνώφελο, ἀνώφελη εἶναι καί ἡ ἐργασία πού περιέχεται σ' αὐτό, δέν ὑπολογίζεται σάν ἐργασία καί γι' αὐτό δέν ἀποτελεῖ ἀξία.

10 «Ὅλα τά προϊόντα τοῦ ἴδιου εἴδους ἀποτελοῦν οὐσιαστικά μόνο μιά μάζα πού ἡ τιμή της καθορίζεται γενικά καί χωρίς νά παίρνονται ὑπόψη οἱ ἰδιαίτερες συνθῆκες» (*Le Trosne:* «De l'Intérêt Social», «Physiocrates», ἔκδ. *Daire, Paris 1846, σελ. 893*).

11 *Karl Marx:* «Zur Kritik der politischen Oekonomie». Berlin 1859, σελ. 6.

2. Ο ΔΙΠΛΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΠΟΥ ΠΕΡΙΕΧΕΤΑΙ ΣΤΑ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΑ.

Ἀρχικά τό ἐμπόρευμα μᾶς φάνηκε σάν κάτι τό διφυές: σάν ἀξία χρήσης καί ἀξία ἀνταλλαχτική. Μετά εἴδαμε ὅτι καί ἡ ἐργασία, ἐφόσον ἐκφράζεται στήν ἀξία, δέν ἔχει πιά τά ἴδια χαρακτηριστικά πού ἔχει σάν παραγωγός ἀξιῶν χρήσης. Αὐτή τή διφυῆ φύση τῆς ἐργασίας πού περιέχεται στό ἐμπόρευμα τήν ἀπόδειξα πρῶτος ἐγώ κριτικά[12]. Καί ἐπειδή τό σημεῖο αὐτό εἶναι τό κεντρικό σημεῖο πού γύρω του περιστρέφεται ἡ κατανόηση τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, θά τό φωτίσουμε ἐδῶ πιό λεπτομερειακά.

Ἄς πάρουμε δυό ἐμπορεύματα, λχ. ἕνα σακάκι καί 10 πῆχες πανί. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι τό πρῶτο ἔχει διπλάσια ἀξία ἀπό τό δεύτερο, ἔτσι πού ἄν δέκα πῆχες πανί $= \psi$, τό σακάκι $= 2\psi$.

Τό σακάκι εἶναι μιά ἀξία χρήσης πού ἱκανοποιεῖ μιά εἰδική

11a *[Ὑποσημείωση στήν 4η ἔκδοση.* Παρεμβάλλω τίς λέξεις πού βρίσκονται σέ παρένθεση, γιατί ἡ παράλειψή τους δημιούργησε πολλές φορές τήν παρανόηση ὅτι κάθε προϊόν πού καταναλώνεται ἀπό ὁποιονδήποτε ἄλλον ἐκτός ἀπό τόν ἴδιο τόν παραγωγό, ὁ Μάρξ τό θεωρεῖ ἐμπόρευμα.—*Φ. Ε.]*

12 *Karl Marx:* «Zur Kritik der Politischen Oekonomie». Berlin 1859, σελ. 12, 13 κ. ἑ.

ἀνάγκη. Γιά νά παραχθεῖ τό σακάκι χρειάζεται παραγωγική δραστηριότητα καθορισμένου εἴδους. Ἡ δραστηριότητα αὐτή καθορίζεται ἀπό τό σκοπό πού ἐπιδιώκει, ἀπό τόν τρόπο πού ἐνεργεῖ, ἀπό τό ἀντικείμενο, τά μέσα καί τό ἀποτέλεσμά της. Τήν ἐργασία πού ἡ ὠφελιμότητά της ἐκφράζεται ἔτσι μέ τήν ἀξία χρήσης τοῦ προϊόντος της ἤ μέ τό γεγονός ὅτι τό προϊόν της εἶναι ἀξία χρήσης, τήν ὀνομάζουμε κοντολογῆς ὠφέλιμη ἐργασία. Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή ἐξετάζεται πάντα σέ σχέση μέ τό ὠφέλιμο ἀποτέλεσμά της.

Ὅπως τό σακάκι καί τό πανί εἶναι ποιοτικά διαφορετικές ἀξίες χρήσης, ἔτσι εἶναι ποιοτικά διαφορετικές καί οἱ ἐργασίες στίς ὁποῖες χρωστοῦν τήν ὕπαρξή τους—ἡ ραφτική καί ἡ ὑφαντική. Ἄν τά πράγματα αὐτά δέν ἦταν ποιοτικά διαφορετικές ἀξίες χρήσης καί ἑπομένως προϊόντα ποιοτικά διαφορετικῶν ὠφέλιμων ἐργασιῶν, δέ θά μποροῦσαν καθόλου ν' ἀντιπαρατεθοῦν τό ἕνα στό ἄλλο σάν ἐμπορεύματα. Τό σακάκι δέν ἀνταλλάσσεται μέ σακάκι, μιά ἀξία χρήσης δέν ἀνταλλάσσεται μέ μιάν ἴδια ἀξία χρήσης.

Στό σύνολο τῶν διαφορετικῶν σέ εἶδος ἀξιῶν χρήσης ἤ σωμάτων ἐμπορευμάτων ἀντιστοιχεῖ ἕνα σύνολο ἐξίσου πολυποίκιλων σέ γένος, εἶδος, οἰκογένεια, ὑποδιαίρεση, ποικιλία διαφόρων ὠφέλιμων ἐργασιῶν—ἕνας κοινωνικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας. Ὁ κοινωνικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας ἀποτελεῖ ὅρο ὕπαρξης τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, ἄν καί ἡ ἐμπορευματική παραγωγή δέν ἀποτελεῖ ἀντίστροφα τόν ὅρο ὕπαρξης τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Στήν ἀρχαία ἰνδική κοινότητα ἡ ἐργασία εἶναι κοινωνικά καταμερισμένη, χωρίς τά προϊόντα νά γίνονται ἐμπορεύματα. Ἤ ἕνα πιό κοντινό παράδειγμα: σέ κάθε ἐργοστάσιο ἡ ἐργασία εἶναι συστηματικά καταμερισμένη, ὁ καταμερισμός αὐτός ὅμως δέν πραγματοποιεῖται μέ τό ὅτι οἱ ἐργάτες ἀνταλλάσσουν τά ἀτομικά προϊόντα τους. Μονάχα τά προϊόντα αὐτοτελῶν καί ἀνεξάρτητων τῆς μιᾶς ἀπό τήν ἄλλη ἀτομικῶν ἐργασιῶν ἀντιπαραθέτονται τό ἕνα στό ἄλλο σάν ἐμπορεύματα.

Εἴδαμε λοιπόν ὅτι στήν ἀξία χρήσης κάθε ἐμπορεύματος περιέχεται μιά καθορισμένη σκόπιμη παραγωγική δράση ἤ ὠφέλιμη ἐργασία. Οἱ ἀξίες χρήσης δέν μποροῦν ν' ἀντιπαρατεθοῦν ἡ μιά στήν ἄλλη σάν ἐμπορεύματα, ἄν δέν περιέχουν μέσα τους ποιοτικά διαφορετικές ὠφέλιμες ἐργασίες. Σέ μιά κοινωνία, πού τά προϊόντα της γενικά παίρνουν τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος, δηλ. σέ μιά κοινωνία ἐμπορευματοπαραγωγῶν, ἡ ποιοτική αὐτή διαφορά τῶν ὠφέλιμων ἐργασιῶν, πού τίς ἀσκοῦν ἀνεξάρτητα τή μιά ἀπό τήν ἄλλη αὐτοτελεῖς παραγωγοί σάν ἰδιωτικές τους ὑποθέσεις, ἐξελίσσεται σ' ἕνα πολυδιαρθρωμένο σύστημα, σ' ἕναν κοινωνικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας.

Ἄλλωστε, τοῦ σακακιοῦ τοῦ εἶναι ἀδιάφορο ποιός τό φορεῖ, ἄν τό φορεῖ ὁ ράφτης ἤ ὁ πελάτης τοῦ ράφτη. Καί στίς δυό περιπτώσεις λειτουργεῖ σάν ἀξία χρήσης. Ἐπίσης δέν ἀλλάζει καθόλου ἡ σχέση ἀνάμεσα στό σακάκι καί στήν ἐργασία πού τό παράγει, ἀπ' τό γεγονός ὅτι ἡ ραφτική γίνεται ἰδιαίτερο ἐπάγγελμα, αὐτοτελής κρίκος τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Παντοῦ ὅπου ἡ ἀνάγκη ὑποχρέωνε τόν ἄνθρωπο νά ντυθεῖ, ὁ ἄνθρωπος ἔραβε χιλιάδες χρόνια συνέχεια, προτοῦ κάποιος ἄνθρωπος μετατραπεῖ σέ ράφτη. Ἡ ὕπαρξη ὅμως τοῦ σακακιοῦ, τοῦ πανιοῦ, κάθε στοιχείου τοῦ ὑλικοῦ πλούτου πού δέ βρίσκεται ἕτοιμο στή φύση, ὀφείλεται πάντα σέ μιά εἰδική, σκόπιμη παραγωγική δραστηριότητα πού ὁρισμένες ὕλες τῆς φύσης τίς προσαρμόζει σέ ὁρισμένες ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου. Ὥστε, σάν δημιουργός ἀξιῶν χρήσης, σάν ὠφέλιμη ἐργασία, ἡ ἐργασία εἶναι ἀνεξάρτητος ἀπό κάθε κοινωνική μορφή ὅρος ὕπαρξης τοῦ ἀνθρώπου, αἰώνια φυσική ἀνάγκη, χωρίς τήν ὁποία δέν εἶναι δυνατή ἡ ἀνταλλαγή τῆς ὕλης ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο καί στή φύση, δέν εἶναι δηλ. δυνατή ἡ ἀνθρώπινη ζωή.

Οἱ ἀξίες χρήσης σακάκι, πανί.κλπ., μέ δυό λόγια τά σώματα τῶν ἐμπορευμάτων, εἶναι ἑνώσεις δυό στοιχείων, φυσικῆς ὕλης καί ἐργασίας. Ἄν ἀφαιρέσουμε τό συνολικό ἄθροισμα ὅλων τῶν διαφόρων ὠφέλιμων ἐργασιῶν πού βρίσκονται μέσα στό σακάκι, στό πανί κλπ., μένει πάντα ἕνα ὑλικό ὑπόστρωμα, πού ὑπάρχει ἀπό τή φύση χωρίς τή συμβολή τοῦ ἀνθρώπου. Στήν παραγωγή του ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά ἐνεργεῖ μόνο ὅπως κι ἡ ἴδια ἡ φύση, δηλ. ν' ἀλλάζει μονάχα τή μορφή τῆς ὕλης[13]. Κάτι παραπάνω. Σ' αὐτή τήν ἴδια τή δουλιά τῆς μορφοποίησης ὁ ἄνθρωπος ὑποστηρίζεται διαρκῶς ἀπό δυνάμεις τῆς φύσης. Ἡ ἐργασία λοιπόν δέν εἶναι ἡ μοναδική πηγή τῶν ἀξιῶν χρήσης πού παράγει, τοῦ ὑλικοῦ πλούτου. Ἡ ἐργασία εἶναι ὁ πατέρας του καί ἡ γῆ ἡ μητέρα του, ὅπως λέει ὁ Οὐΐλλιαμ Πέττυ.

Ἄς περάσουμε τώρα ἀπό τό ἐμπόρευμα σάν ἀντικείμενο χρήσης, στό ἐμπόρευμα σάν ἀξία.

Σύμφωνα μέ τήν ὑπόθεση πού κάναμε τό σακάκι ἔχει τή διπλή ἀξία τοῦ πανιοῦ. Ἐδῶ ὅμως πρόκειται μόνο γιά μιά ποσοτική διαφορά, πού γιά τήν ὥρα δέ μᾶς ἐνδιαφέρει. Γιαυτό θυμίζουμε ὅτι, ἄν ἡ ἀξία ἑνός σακακιοῦ εἶναι διπλάσια ἀπό τήν ἀξία πού ἔχουν 10 πήχες πανί, τότε 20 πήχες πανί ἔχουν τό ἴδιο μέγεθος ἀξίας πού ἔχει ἕνα σακάκι. Σάν ἀξίες τό σακάκι καί τό πανί εἶναι πράγματα τῆς ἴδιας οὐσίας, ἀντικειμενικές ἐκφράσεις ὁμοειδοῦς ἐργασίας. Ὅμως ἡ ραφτική καί ἡ ὑφαντική εἶναι ποιοτικά διαφορετικές ἐργασίες. Ὑπάρχουν ὡστόσο

13 «Ὅλα τά φαινόμενα τοῦ σύμπαντος, εἴτε ἔχουν παραχθεῖ ἀπό τό χέρι τοῦ ἀνθρώπου, εἴτε ἀπό τούς γενικούς νόμους τῆς φυσικῆς, δέν εἶναι πραγματικά νεοδημιουργήματα, μά μόνο μεταμόρφωση τῆς ὕλης. Σύνθεση καί διάλυση εἶναι τά μοναδικά στοιχεῖα, πού βρίσκει πάντα τό ἀνθρώπινο πνεῦμα ὅταν ἀναλύει τήν ἰδέα τῆς ἀναπαραγωγῆς· τό ἴδιο γίνεται καί μέ τήν ἀναπαραγωγή τῆς ἀξίας (τῆς ἀξίας χρήσης, ἄν καί ὁ Βέρρι ἐδῶ, στήν πολεμική του ἐνάντια στούς φυσιοκράτες, δέν ξέρει καλά-καλά οὔτε ὁ ἴδιος γιά τί εἴδους ἀξία μιλάει) καί τοῦ πλούτου, ὅταν τό χῶμα, ὁ ἀέρας καί τό νερό μετατρέπονται στούς ἀγρούς σέ γέννημα, ἤ ἀκόμα ὅταν ἡ κολλώδης ἔκκριση ἑνός ἐντόμου μετατρέπεται κάτω ἀπ' τό χέρι τοῦ ἀνθρώπου σέ μετάξι, ἤ ὅταν μερικά κομματάκια μετάλλου τακτοποιοῦνται ἔτσι πού νά σχηματίζουν τό μηχανισμό ἑνός ρολογιοῦ» (*Pietro Verri.* «Meditazioni sulla Economia Politica» (πρώτη φορά τυπώθηκε τό 1773) στήν ἔκδοση τῶν ἰταλῶν οἰκονομολόγων τοῦ Custodi, Parte Moderna, τόμ. XV, σελ. 21, 22).

κοινωνικές καταστάσεις ὅπου ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος ράβει καί ὑφαίνει ἐκ περιτροπῆς καί γι' αὐτό οἱ δυό αὐτοί διαφορετικοί τρόποι δουλιᾶς εἶναι ἁπλῶς παραλλαγές τῆς ἐργασίας τοῦ ἴδιου ἀτόμου καί ὄχι ἀκόμα ἰδιαίτερες μόνιμες λειτουργίες διαφόρων ἀτόμων, ἀκριβῶς ὅπως τό σακάκι πού φτιάχνει ὁ ράφτης μας σήμερα καί τό παντελόνι πού φτιάχνει αὔριο, ἀποτελοῦν μόνο ποικιλίες τῆς ἴδιας ἀτομικῆς ἐργασίας. Ἡ ἁπλή ἐπισκόπηση μᾶς δείχνει ἀκόμα ὅτι στήν κεφαλαιοκρατική μας κοινωνία, ἀνάλογα μέ τήν ἐναλλασσόμενη κατεύθυνση στή ζήτηση ἐργασίας, μιά ὁρισμένη μερίδα ἀνθρώπινης ἐργασίας προσφέρεται ἐκ περιτροπῆς πότε μέ τή μορφή τῆς ραφτικῆς καί πότε μέ τή μορφή τῆς ὑφαντικῆς. Μπορεῖ ἡ ἀλλαγή αὐτή στή μορφή τῆς ἐργασίας νά μή γίνεται χωρίς προστριβές, γίνεται ὅμως ὑποχρεωτικά. Ἄν παραβλέψουμε τόν καθορισμένο χαρακτήρα τῆς παραγωγικῆς δραστηριότητας καί ἑπομένως τόν ὠφέλιμο χαρακτήρα τῆς ἐργασίας, ἐκεῖνο πού ἀπομένει ἀπ' αὐτήν εἶναι ὅτι ἀποτελεῖ ξόδεμα ἀνθρώπινης ἐργατικῆς δύναμης. Παρά τό γεγονός ὅτι ἡ ραφτική καί ἡ ὑφαντική εἶναι ποιοτικά διαφορετικές παραγωγικές δραστηριότητες, εἶναι καί οἱ δυό παραγωγικό ξόδεμα ἀνθρώπινου μυαλοῦ, ἀνθρώπινων μυώνων, νεύρων, χεριῶν κλπ. καί μ' αὐτή τήν ἔννοια εἶναι καί οἱ δυό ἀνθρώπινη ἐργασία. Εἶναι ἁπλῶς δυό διαφορετικές μορφές ξοδέματος ἀνθρώπινης ἐργατικῆς δύναμης. Ἡ ἴδια ἡ ἀνθρώπινη ἐργατική δύναμη πρέπει βέβαια νἆναι λίγο-πολύ ἀναπτυγμένη γιά νά ξοδεύεται μέ τή μιά ἤ τήν ἄλλη μορφή. Ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος ὅμως ἐκφράζει ἁπλῶς ἀνθρώπινη ἐργασία, ξόδεμα ἀνθρώπινης ἐργασίας γενικά. Ἀκριβῶς ὅπως στήν ἀστική κοινωνία ἕνας στρατηγός ἤ τραπεζίτης παίζουν μεγάλο ρόλο, ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος γενικά παίζει ψωραλέο ρόλο[14], τό ἴδιο γίνεται καί ἐδῶ μέ τήν ἀνθρώπινη ἐργασία. Εἶναι ξόδεμα ἁπλῆς ἐργατικῆς δύναμης πού τή διαθέτει κατά μέσο ὅρο στόν ὀργανισμό τοῦ σώματός του κάθε συνηθισμένος ἄνθρωπος, χωρίς ἰδιαίτερη κατάρτιση. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ *ἁπλή μέση ἐργασία* ἀλλάζει τό χαρακτήρα της σέ διάφορες χῶρες καί ἐποχές, εἶναι ὅμως καθορισμένη σέ μιά δοσμένη κοινωνία. Ἡ συνθετότερη ἐργασία σημαίνει μόνο ἐργασία ἁπλή, *ἀνυψωμένη σέ δύναμη* ἤ, καλύτερα, *πολλαπλασιασμένη* ἁπλή ἐργασία ἔτσι, πού μιά μικρότερη ποσότητα σύνθετης ἐργασίας νά εἶναι ἴση μέ μιά μεγαλύτερη ποσότητα ἁπλῆς ἐργασίας. Ἡ πείρα δείχνει ὅτι ἡ ἀναγωγή αὐτή γίνεται διαρκῶς. Ἕνα ἐμπόρευμα μπορεῖ νά εἶναι τό προϊόν τῆς πιό σύνθετης ἐργασίας, ἡ *ἀξία* του ὅμως τό ἐξισώνει μέ τό προϊόν τῆς ἁπλῆς ἐργασίας καί γιαυτό ἐκφράζει μόνο ὁρισμένη ποσότητα ἁπλῆς ἐργασίας[15]. Οἱ διάφορες ἀναλογίες στίς ὁποῖες τά διάφορα εἴδη ἐργασίας ἀνάγονται σέ ἁπλή ἐργασία σάν μετρική τους μονάδα, καθορίζονται ἀπό ἕνα κοινωνικό

[14] Πρβλ. *Hegel:* «Philosophie des Rechts». Berlin 1840, σελ. 250, § 190.

[15] Ὁ ἀναγνώστης πρέπει νάχει ὑπόψη του ὅτι ἐδῶ δέ γίνεται λόγος γιά τό μισθό ἤ τήν ἀξία πού παίρνει ὁ ἐργάτης, λχ. γιά τή δουλιά μιᾶς μέρας, μά γιά τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων, πού εἶναι ἡ ἀντικειμενοποίηση τῆς μιᾶς μέρας δουλιᾶς τοῦ ἐργάτη. Ἡ κατηγορία μισθός τῆς ἐργασίας δέν ὑπάρχει καθόλου ἀκόμα σέ τούτη τή βαθμίδα τῆς ἀνάλυσής μας.

προτσές πίσω ἀπό τήν πλάτη τῶν παραγωγῶν, καί γιαυτό τούς φαίνονται ὅτι ἔχουν καθιερωθεῖ ἀπό τή συνήθεια. Γιά λόγους ἁπλοποίησης κάθε εἶδος ἐργατικῆς δύναμης θά τό θεωροῦμε ἀπό δῶ καί μπρός σάν ἄμεσα ἁπλή ἐργατική δύναμη κι ἔτσι θ' ἀπαλλαχτοῦμε ἀπό τόν κόπο νά κάνουμε τή σχετική ἀναγωγή σέ κάθε ξεχωριστή περίπτωση.

Ὅπως λοιπόν στίς ἀξίες τοῦ σακακιοῦ ἤ τοῦ πανιοῦ κάνουμε ἀφαίρεση ἀπό τή διαφορά στίς ἀξίες χρήσης τους, ἔτσι καί στίς ἐργασίες πού ἐκφράζονται μ' αὐτές τίς ἀξίες κάνουμε ἀφαίρεση ἀπό τή διαφορά πού ὑπάρχει στίς ὠφέλιμές τους μορφές, ἀπό τή ραφτική καί τήν ὑφαντική. Ὅπως οἱ ἀξίες χρήσης σακάκι καί πανί εἶναι ἑνώσεις σκόπιμων παραγωγικῶν δραστηριοτήτων μέ ὕφασμα καί νῆμα, ἐνῶ οἱ ἀξίες σακάκι καί πανί εἶναι ἁπλά ὁμοιοειδῆ πήγματα ἐργασίας, ἔτσι καί οἱ ἐργασίες πού περιέχονται σ' αὐτές τίς ἀξίες λογαριάζονται ὄχι γιατί χρησιμοποίησαν παραγωγικά τό ὕφασμα καί τό νῆμα, ἀλλά μόνο σάν ξοδέματα ἀνθρώπινης ἐργατικῆς δύναμης. Τά στοιχεῖα πού δημιουργοῦν τίς ἀξίες χρήσης σακάκι καί πανί εἶναι ἡ ραφτική καί ἡ ὑφαντική ἀκριβῶς χάρη στήν ποιοτική τους διαφορά. Οἱ ἐργασίες αὐτές εἶναι οὐσία τῆς ἀξίας τοῦ σακακιοῦ καί τῆς ἀξίας τοῦ πανιοῦ μονάχα ἐφόσον γίνεται ἀφαίρεση ἀπό τήν ἰδιαίτερη ποιότητά τους καί ἐφόσον ἔχουν καί οἱ δυό τήν ἴδια ποιότητα, τήν ποιότητα ὅτι εἶναι ἀνθρώπινη ἐργασία.

Τό σακάκι καί τό πανί ὅμως δέν εἶναι μόνο ἀξίες γενικά, ἀλλά καί ἀξίες ὁρισμένου μεγέθους, σύμφωνα μάλιστα μέ τήν ὑπόθεσή μας τό σακάκι ἔχει διπλάσια ἀξία ἀπ' τήν ἀξία πού ἔχουν 10 πῆχες πανί. Ποῦ ὀφείλεται ἡ διαφορά αὐτή στά μεγέθη τῶν ἀξιῶν τους; Στό ὅτι τό πανί περιέχει τή μισή μόνο ἐργασία τοῦ σακακιοῦ, ἔτσι πού γιά τήν παραγωγή τοῦ δεύτερου ἡ ἐργατική δύναμη πρέπει νά ξοδεύεται ἐπί διπλάσιο χρονικό διάστημα ἀπ' ὅ,τι ξοδεύεται γιά τήν παραγωγή τοῦ πρώτου.

Ἄν λοιπόν σχετικά μέ τήν ἀξία χρήσης ἔχει σημασία μόνο ἡ ποιότητα τῆς ἐργασίας πού περιέχεται στό ἐμπόρευμα, σχετικά μέ τό μέγεθος τῆς ἀξίας ἔχει σημασία μόνο ἡ ποσότητά της, ἀφοῦ ἀναχθεῖ πρῶτα σέ ἀνθρώπινη ἐργασία χωρίς καμιά παραπέρα ποιότητα. Στήν πρώτη περίπτωση πρόκειται γιά τό *πῶς* καί τό *τί* τῆς ἐργασίας, στή δεύτερη γιά τό *πόσο*, γιά τή χρονική της διάρκεια. Μιά καί τό μέγεθος τῆς ἀξίας ἑνός ἐμπορεύματος ἐκφράζει μόνο τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού περιέχεται σ' αὐτό, πρέπει τά ἐμπορεύματα πού παίρνονται σέ ὁρισμένες ἀναλογίες νά εἶναι πάντα ἀξίες ἴσου μεγέθους.

Ἄν ἡ παραγωγική δύναμη ὅλων τῶν ὠφέλιμων ἐργασιῶν πού ἀπαιτοῦνται γιά τήν παραγωγή λχ. ἑνός σακακιοῦ μένει ἀμετάβλητη, τότε τό μέγεθος τῆς ἀξίας τῶν σακακιῶν θά αὐξάνει μαζί μέ τήν αὔξηση τῆς ποσότητάς τους. Ἄν ἕνα σακάκι ἀντιπροσωπεύει x μέρες ἐργασίας, τότε 2 σακάκια ἀντιπροσωπεύουν $2x$ μέρες ἐργασίας κλπ. Ἄς ὑποθέσουμε ὅμως ὅτι αὐξάνει στό διπλάσιο ἤ πέφτει στό μισό ἡ ἐργασία πού εἶναι ἀναγκαία γιά τήν παραγωγή ἑνός σακακιοῦ. Στήν πρώτη περίπτωση ἕνα σακάκι ἔχει τόση ἀξία, ὅση εἶχαν προηγούμενα

δυό σακάκια, στή δεύτερη περίπτωση δυό σακάκια ἔχουν τόση ἀξία, ὅση εἶχε προηγούμενα ἕνα, μόλο πού καί στίς δυό περιπτώσεις ἕνα σακάκι ἐξακολουθεῖ ὅπως καί πρῶτα νά προσφέρει τίς ἴδιες ὑπηρεσίες καί νά περιέχει ὅπως καί πρῶτα ὠφέλιμη ἐργασία τῆς ἴδιας ποιότητας. Ἄλλαξε ὅμως ἡ ποσότητα τῆς ἐργασίας πού ξοδεύτηκε γιά τήν παραγωγή του.

Ἕνα μεγαλύτερο ποσό ἀξίας χρήσης ἀποτελεῖ αὐτό καθεαυτό μεγαλύτερο ὑλικό πλοῦτο, τά δυό σακάκια εἶναι περισσότερα ἀπό ἕνα. Μέ δυό σακάκια μπορεῖς νά ντύσεις δυό ἀνθρώπους, μέ ἕνα μονάχα ἕναν ἄνθρωπο κλπ. Καί ὅμως μπορεῖ σέ μιά αὐξανόμενη μάζα τοῦ ὑλικοῦ πλούτου ν᾽ ἀντιστοιχεῖ μιά ταυτόχρονη πτώση τοῦ μεγέθους τῆς ἀξίας του. Αὐτή ἡ ἀντιθετική κίνηση πηγάζει ἀπό τό διφυῆ χαρακτήρα τῆς ἐργασίας. Ἡ παραγωγική δύναμη εἶναι φυσικά πάντα παραγωγική δύναμη ὠφέλιμης, συγκεκριμένης ἐργασίας καί καθορίζει πραγματικά μόνο τό βαθμό τῆς ἀποτελεσματικότητας τῆς σκόπιμης παραγωγικῆς δραστηριότητας σ᾽ ἕνα δοσμένο χρονικό διάστημα. Γιαυτό, ἡ ὠφέλιμη ἐργασία θά γίνει πλουσιότερη ἤ φτωχότερη πηγή προϊόντων ἀπευθείας ἀνάλογα μέ τήν αὔξηση ἤ τήν πτώση τῆς παραγωγικῆς της δύναμης. Ἀντίθετα μιά ἀλλαγή στήν παραγωγική δύναμη δέ θίγει αὐτή καθεαυτή καθόλου τήν ἐργασία πού ἐκφράζεται σέ ἀξία. Μιά καί ἡ παραγωγική δύναμη ἀνήκει στή συγκεκριμένη ὠφέλιμη μορφή τῆς ἐργασίας, δέν μπορεῖ φυσικά νά θίγει πιά τήν ἐργασία μόλις κάνουμε ἀφαίρεση ἀπό τή συγκεκριμένη ὠφέλιμη μορφή της. Γιαυτό, ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ἀλλαγές στήν παραγωγική δύναμη, ἡ ἴδια ἐργασία δίνει πάντα στά ἴδια χρονικά διαστήματα τό ἴδιο μέγεθος ἀξίας. Προσφέρει ὅμως στό ἴδιο χρονικό διάστημα διαφορετικά ποσά ἀξιῶν χρήσης, περισσότερα, ὅταν ἀνεβαίνει ἡ παραγωγική δύναμη, λιγότερα, ὅταν πέφτει. Ἡ ἴδια λοιπόν ἀλλαγή στήν παραγωγική δύναμη, πού αὐξάνει τή γονιμότητα τῆς ἐργασίας κι ἑπομένως τή μάζα τῶν ἀξιῶν χρήσης πού προσφέρει, μειώνει τό μέγεθος τῆς ἀξίας αὐτῆς τῆς αὐξημένης συνολικῆς μάζας, ἐφόσον ἐλαττώνει τό ποσό τοῦ χρόνου ἐργασίας πού εἶναι ἀπαραίτητος γιά τήν παραγωγή της. Τό ἴδιο καί ἀντίστροφα.

Κάθε ἐργασία εἶναι ἀπό τή μιά ξόδεμα ἀνθρώπινης ἐργατικῆς δύναμης μέ τή φυσιολογική ἔννοια, καί μ᾽ αὐτή τήν ἰδιότητα τῆς ὅμοιας ἀνθρώπινης ἤ ἀφηρημένης ἀνθρώπινης ἐργασίας ἀποτελεῖ τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος. Κάθε ἐργασία εἶναι ἀπό τήν ἄλλη ξόδεμα ἀνθρώπινης ἐργατικῆς δύναμης μέ τήν ἰδιαίτερη καθορισμένα σκόπιμη μορφή, καί μέ τήν ἰδιότητα αὐτή τῆς συγκεκριμένης ὠφέλιμης ἐργασίας παράγει ἀξίες χρήσης[16].

[16] *Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση* Γιά ν᾽ ἀποδείξει «ὅτι μόνο ἡ ἐργασία εἶναι τό οριστικό καί πραγματικό μέτρο, πού μ᾽ αὐτό μπορεῖ σ᾽ ὅλες τίς ἐποχές νά ὑπολογίζεται καί νά συγκρίνεται ἡ ἀξία ὅλων τῶν ἐμπορευμάτων», ὁ Α. Σμίθ λέει: «Ἴσες ποσότητες ἐργασίας πρέπει σέ ὅλες τίς ἐποχές καί σέ ὅλους τούς τόπους νά ἔχουν γιά τόν ἴδιο τόν ἐργάτη τήν ἴδια ἀξία. Μέ τή συνηθισμένη κατάσταση τῆς ὑγείας, τῆς δύναμης καί τῆς δραστηριότητάς του, καί μέ τό μέσο βαθμό τῆς δεξιοτεχνίας του πού μπορεῖ νά ἔχει, εἶναι ὑποχρεωμένος πάντα νά θυσιάζει τό ἴδιο μέρος τῆς ἡσυχίας, τῆς ἐλευθερίας καί τῆς εὐτυχίας του» («Wealth of Nations», βιβλίο Ι, κεφ. 5). Ἀπό τή μιά ὁ Α. Σμίθ μπερδεύει ἐδῶ (ὄχι παντοῦ) τόν καθορισμό τῆς ἀξίας ἀπό τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού ξοδεύτηκε γιά τήν παραγωγή τοῦ ἐμπορεύματος μέ τόν καθορισμό τῶν ἀξιῶν τῶν ἐμπορευμάτων ἀπό τήν ἀξία τῆς ἐργασίας, καί γιαυτό προσπαθεῖ ν᾽ ἀποδείξει ὅτι ἴδιες ποσότητες ἐργασίας ἔχουν πάντα τήν ἴδια ἀξία. Ἀπό τήν ἄλλη ὑποπτεύεται ὅτι ἡ ἐργασία, ἐφόσον ἐκφράζεται μέ τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων, σημαίνει μόνο ξόδεμα ἐργατικῆς δύναμης, ἀντιλαμβάνεται ὅμως αὐτό τό ξόδεμα μόνο σάν θυσία τῆς ἡσυχίας, τῆς ἐλευθερίας καί τῆς εὐτυχίας καί ὄχι ἐπίσης σάν φυσιολογική δραστηριότητα τῆς ζωῆς. Εἶναι ὅμως ἀλήθεια ὅτι ἔχει μπροστά στά μάτια του τό σύγχρονο μισθωτό ἐργάτη.—Πολύ πιό πετυχημένα λέει ὁ ἀνώνυμος πρόδρομος τοῦ Α. Σμίθ πού τόν ἀναφέραμε στήν ὑποσημείωση 9: «Ἕνας ἄνθρωπος ξόδεψε μιά βδομάδα γιά τήν παραγωγή αὐτοῦ τοῦ ἀντικειμένου κατανάλωσης... κι αὐτός πού τοῦ δίνει σέ ἀντάλλαγμα ἕνα ἄλλο ἀντικείμενο, δέν μπορεῖ νά ὑπολογίσει πιό σωστά, τί εἶναι πραγματικά ἰσάξιο, παρά μόνο ὑπολογίζοντας ποιό πράγμα τοῦ στοιχίζει τήν ἴδια ἐργασία (labour) καί τόν ἴδιο χρόνο. Αὐτό σημαίνει στήν πραγματικότητα τήν ἀνταλλαγή τῆς ἐργασίας πού ξόδεψε ἕνας ἄνθρωπος σ᾽ ἕνα ὁρισμένο χρονικό διάστημα γιά ἕνα ἀντικείμενο, μέ τήν ἐργασία πού ξόδεψε ἕνας ἄλλος ἄνθρωπος στό ἴδιο χρονικό διάστημα γιά ἕνα ἄλλο ἀντικείμενο» («Some Thoughts on the Interest of Money in general etc.», σελ. 39).

[Ὑποσημείωση στήν 4η ἔκδοση: Ἡ ἀγγλική γλώσσα ἔχει τό πλεονέκτημα ὅτι ἔχει δυό διαφορετικές λέξεις γιά τίς δυό αὐτές ὄψεις τῆς ἐργασίας· Ἡ ἐργασία πού δημιουργεῖ ἀξίες χρήσης καί καθορίζεται ποιοτικά, λέγεται work, σέ ἀντίθεση μέ τή labour· ἡ ἐργασία πού δημιουργεῖ ἀξία καί πού μετριέται μόνο ποσοτικά, λέγεται labour, σέ ἀντίθεση μέ τή work. Βλέπε τήν ὑποσημείωση στήν ἀγγλική μετάφραση, σελ. 14.—*Φ. Ε.]*. (Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο τήν ὑποσημείωση 4 τοῦ πρώτου κεφαλαίου. *Σύντ.*)

3. Η ΜΟΡΦΗ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ Ἤ Η ΑΝΤΑΛΛΑΧΤΙΚΗ ΑΞΙΑ.

Τά ἐμπορεύματα ἔρχονται στόν κόσμο μέ τή μορφή ἀξιῶν χρήσης ἤ σωμάτων ἐμπορευμάτων, ὅπως τό σίδερο, τό πανί, τό στάρι κλπ. Αὐτή εἶναι ἡ συνηθισμένη φυσική τους μορφή. Εἶναι ὅμως ἐμπορεύματα μόνο γιατί εἶναι κάτι τό διπλό, ἀντικείμενα χρήσης καί ταυτόχρονα φορεῖς ἀξίας. Γιαυτό ἐμφανίζονται μόνο σάν ἐμπορεύματα ἤ ἔχουν μόνο τή μορφή ἐμπορευμάτων, ἐφόσον ἔχουν αὐτή τή διπλή μορφή. Τή φυσική μορφή καί τή μορφή τῆς ἀξίας.

Ἡ ἀξιακή ἀντικειμενικότητα [Wertgegenständlichkeit] τῶν ἐμπορευμάτων διαφέρει κατά τοῦτο ἀπό τή χήρα Κουίκλυ*, ὅτι δέν ξέρεις ἀπό ποῦ νά τήν πιάσεις. Τό ἀντίθετο ἀκριβῶς ἀπ᾽ ὅ,τι γίνεται μέ τήν αἰσθητή χοντροκομμένη ἀντικειμενικότητα [Gegenständlichkeit] τῶν σωμάτων τῶν ἐμπορευμάτων, δέν μπαίνει οὔτε ἕνα ἄτομο φυσική ὕλη στήν ἀξιακή ἀντικειμενικότητα [Wertgegenständlichkeit] τους. Γι᾽ αὐτό ὅσο κι ἄν πιάσεις, ὅσο κι ἄν στριφογυρίσεις ἕνα ξεχωριστό ἐμπόρευμα, μένει ἄπιαστο σάν πράγμα ἀξίας [Wertding]. Ἄν ὅμως θυμηθοῦμε ὅτι τά ἐμπορεύματα εἶναι ἀξιακές ἀντικειμενικότητες μόνο ἐφόσον ἀποτελοῦν ἐκφράσεις τῆς ἴδιας κοινωνικῆς μονάδας, τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας, ὅτι ἑπομένως ἡ ἀξιακή ἀντικειμενικότητα [Wertge-

*—πρόσωπο ἀπό τό ἔργο τοῦ Σαίξπηρ: «Οἱ Εὔθυμες Κυράτσες τοῦ Οὐίνδσορ». (Σημ. Μετ.).

genständlichkeit] τους εἶναι καθαρά κοινωνική, τότε εἶναι γιά μᾶς αὐτονόητο ὅτι μπορεῖ νά ἐκδηλώνεται μονάχα στήν κοινωνική σχέση τοῦ ἑνός ἐμπορεύματος μέ ἕνα ἄλλο ἐμπόρευμα. Καί πραγματικά, ξεκινήσαμε ἀπό τήν ἀνταλλαχτική ἀξία ἤ ἀπό τήν ἀνταλλαχτική σχέση τῶν ἐμπορευμάτων, γιά νά βροῦμε τά ἴχνη τῆς ἀξίας πού κρύβεται μέσα τους. Τώρα πρέπει νά ξαναγυρίσουμε στή μορφή αὐτή ἐμφάνισης τῆς ἀξίας.

Ὁ καθένας ξέρει, κι ἄν ἀκόμα δέν ξέρει τίποτα ἄλλο, ὅτι τά ἐμπορεύματα ἔχουν μιά κοινή μορφή ἀξίας πού ἔρχεται στόν ἀνώτατο βαθμό σέ χτυπητή ἀντίθεση μέ τίς ποικίλες φυσικές μορφές τους —τή χρηματική μορφή. Καί τώρα ἐδῶ πρέπει νά κάνουμε κάτι πού οὔτε κάν ἐπιχείρησε νά τό κάνει ἡ ἀστική πολιτική οἰκονομία καί συγκεκριμένα νά δείξουμε τή γένεση αὐτῆς τῆς χρηματικῆς μορφῆς, δηλαδή νά παρακολουθήσουμε τήν ἐξέλιξη τῆς ἔκφρασης τῆς ἀξίας πού περιέχεται μέσα στήν ἀξιακή σχέση τῶν ἐμπορευμάτων ἀπό τήν πιό ἁπλή καί πιό ἀφανῆ μορφή της ὥς τήν ἐκθαμβωτική χρηματική μορφή. Ἔτσι θά ἐξαφανιστεῖ ταυτόχρονα καί τό αἴνιγμα τοῦ χρήματος.

Ἡ πιό ἁπλή ἀξιακή σχέση εἶναι ὁλοφάνερα ἡ ἀξιακή σχέση ἑνός ἐμπορεύματος μέ ἕνα ἄλλο διαφορετικό ἐμπόρευμα, ἀδιάφορο ποιό. Ἑπομένως ἡ ἀξιακή σχέση δυό ἐμπορευμάτων μᾶς προσφέρει τήν πιό ἁπλή ἔκφραση τῆς ἀξίας ἑνός ἐμπορεύματος.

Α. Ἡ ἁπλή, μεμονωμένη ἤ τυχαία μορφή τῆς ἀξίας.

χ ἐμπόρευμα *Α* = *ψ* ἐμπόρευμα *Β*, ἤ: *χ* ἐμπόρευμα *Α* ἀξίζει ὅσο *ψ* ἐμπόρευμα *Β*.

[20 πῆχες πανί = 1 σακάκι, ἤ 20 πῆχες πανί ἀξίζουν ὅσο 1 σακάκι].

1. Οἱ δυό πόλοι τῆς ἔκφρασης τῆς ἀξίας: σχετική μορφή τῆς ἀξίας καί ἰσοδύναμη μορφή.

Τό μυστικό κάθε μορφῆς τῆς ἀξίας κρύβεται σ' αὐτή τήν ἁπλή μορφή τῆς ἀξίας. Γι' αὐτό ἡ ἀνάλυσή της παρουσιάζει τήν κύρια δυσκολία.

Εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι ἐδῶ δυό διαφορετικά ἐμπορεύματα *Α* καί *Β*, στό παράδειγμά μας τό πανί καί τό σακάκι, παίζουν δυό διαφορετικούς ρόλους. Τό πανί ἐκφράζει τήν ἀξία του στό σακάκι καί τό σακάκι χρησιμεύει σάν ὑλικό γι' αὐτή τήν ἔκφραση τῆς ἀξίας. Τό πρῶτο ἐμπόρευμα παίζει ἐνεργητικό, τό δεύτερο παθητικό ρόλο. Ἡ ἀξία τοῦ πρώτου ἐμπορεύματος παρασταίνεται σάν σχετική ἀξία ἤ βρίσκεται στή σχετική μορφή τῆς ἀξίας. Τό δεύτερο ἐμπόρευμα λειτουργεῖ σάν ἰσοδύναμο ἤ βρίσκεται στήν ἰσοδύναμη μορφή.

Ἡ σχετική μορφή τῆς ἀξίας καί ἡ ἰσοδύναμη μορφή εἶναι δυό στοιχεῖα ἀχώριστα τό ἕνα ἀπό τό ἄλλο, πού ἀνήκουν τό ἕνα στό ἄλλο καί πού καθορίζουν τό ἕνα τό ἄλλο, μά ταυτόχρονα εἶναι δυό ἀλληλοαποκλειόμενα ἤ ἀντίθετα ἄκρα, δηλ. δυό πόλοι τῆς ἴδιας ἔκφρασης τῆς ἀξίας. Οἱ δυό αὐτές μορφές κατανέμονται πάντα στά διάφορα ἐμπορεύματα, πού ἡ ἔκφραση τῆς ἀξίας τά σχετίζει τό ἕνα μέ τό ἄλλο. Δέν μπορῶ λχ. τήν ἀξία τοῦ πανιοῦ νά τήν ἐκφράσω μέ πανί. Ἡ ἐξίσωση: 20 πῆχες πανί = 20 πῆχες πανί, δέν ἀποτελεῖ ἔκφραση ἀξίας. Μᾶλλον ἀντίστροφα ἡ ἐξίσωση αὐτή μᾶς λέει ὅτι: 20 πῆχες πανί δέν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπό 20 πῆχες πανί, δηλ. μιά ὁρισμένη ποσότητα τοῦ ἀντικειμένου χρήσης πού λέγεται πανί. Ἡ ἀξία τοῦ πανιοῦ μπορεῖ λοιπόν νά ἐκφραστεῖ μόνο σχετικά, δηλαδή μέ ἕνα ἄλλο ἐμπόρευμα. Γιαυτό, ἡ σχετική μορφή τῆς ἀξίας τοῦ πανιοῦ προϋποθέτει ὅτι ἀντιπαρατίθεται σ' αὐτό κάποιο ἄλλο ἐμπόρευμα πού βρίσκεται στήν ἰσοδύναμη μορφή. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, αὐτό τό ἄλλο ἐμπόρευμα πού φιγουράρει σάν ἰσοδύναμο δέν μπορεῖ νά βρίσκεται ταυτόχρονα καί στή σχετική μορφή τῆς ἀξίας. Δέν ἐκφράζει αὐτό τή δικιά του ἀξία. Προσφέρει ἁπλῶς τό ὑλικό γιά τήν ἔκφραση τῆς ἀξίας ἑνός ἄλλου ἐμπορεύματος.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἔκφραση: 20 πῆχες πανί = 1 σακάκι ἤ 20 πῆχες πανί ἀξίζουν τόσο ὅσο 1 σακάκι, κλείνει μέσα της καί τήν ἀντίστροφη σχέση: 1 σακάκι = 20 πῆχες πανί ἤ 1 σακάκι ἀξίζει ὅσο 20 πῆχες πανί. Μά στήν περίπτωση αὐτή πρέπει ν' ἀντιστρέψω τήν ἐξίσωση γιά νά ἐκφράσω σχετικά τήν ἀξία τοῦ σακακιοῦ, καί μόλις τό κάνω αὐτό, ἀντί τό σακάκι γίνεται ἰσοδύναμο τό πανί. Ἑπομένως στήν ἴδια ἔκφραση τῆς ἀξίας τό ἴδιο ἐμπόρευμα δέν μπορεῖ νά ἐμφανίζεται ταυτόχρονα καί μέ τίς δυό μορφές τῆς ἀξίας. Κάτι παραπάνω, οἱ δυό αὐτές μορφές ἀλληλοαποκλείονται ὅπως ἀλληλοαποκλείονται δυό πόλοι.

Τό γεγονός λοιπόν, ἄν ἕνα ἐμπόρευμα βρίσκεται στή σχετική μορφή τῆς ἀξίας ἤ στήν ἀντίθετη ἰσοδύναμη μορφή, ἐξαρτιέται ἀποκλειστικά ἀπό τή θέση πού κατέχει κάθε φορά στήν ἔκφραση τῆς ἀξίας, δηλ. ἀπό τό ἄν εἶναι τό ἐμπόρευμα τοῦ ὁποίου ἐκφράζεται ἡ ἀξία, ἤ τό ἐμπόρευμα μέ τό ὁποῖο ἐκφράζεται ἀξία.

2. Ἡ σχετική μορφή τῆς ἀξίας.

α) Περιεχόμενο τῆς σχετικῆς μορφῆς τῆς ἀξίας.

Γιά νά βροῦμε πῶς ἡ ἁπλή ἔκφραση τῆς ἀξίας ἑνός ἐμπορεύματος περιέχεται μέσα στήν ἀξιακή σχέση δυό ἐμπορευμάτων, πρέπει τή σχέση αὐτή νά τήν ἐξετάσουμε πρῶτα τελείως ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ποσοτική της πλευρά. Συνήθως κάνουν τό ἀντίθετο καί βλέπουν στήν ἀξιακή σχέση μονάχα τήν ἀναλογία, μέ τήν ὁποία ἐξισώνονται μεταξύ τους ὁρισμένες ποσότητες δυό διαφορετικῶν εἰδῶν ἐμπορευμάτων. Ξεχνοῦν ὅτι τά μεγέθη διαφορετικῶν πραγμάτων γίνονται ποσοτικά συγκρίσιμα μεταξύ τους μόνο ὕστερα ἀπό τήν ἀναγωγή τους στήν ἴδια

μονάδα. Μονάχα σάν ἐκφράσεις τῆς ἴδιας μονάδας εἶναι ὁμώνυμα καί ἑπομένως σύμμετρα μεγέθη[17].

Ἄν 20 πῆχες πανί = 1 σακάκι, ἤ = 20, ἤ = χ σακάκια, δηλ. ἄν μιά δοσμένη ποσότητα πανιοῦ ἀξίζει ὅσο ἀξίζουν λίγα ἤ πολλά σακάκια, κάθε μιά τέτια ἀναλογία ὑπονοεῖ πάντα ὅτι τό πανί καί τά σακάκια σάν μεγέθη ἀξίας εἶναι ἐκφράσεις τῆς ἴδιας μονάδας, πράγματα τῆς ἴδιας φύσης. Πανί = σακάκι, νά ποιά εἶναι ἡ βάση τῆς ἐξίσωσης.

Ὅμως τά δυό αὐτά ἐμπορεύματα πού ἐξισώθηκαν μεταξύ τους ποιοτικά δέν παίζουν τόν ἴδιο ρόλο. Μόνο ἡ ἀξία τοῦ πανιοῦ βρίσκει τήν ἔκφρασή της. Καί πῶς; Σχετίζοντας τό πανί μέ τό σακάκι σάν «ἰσοδύναμό» του ἤ σάν κάτι μέ τό ὁποῖο εἶναι «ἀνταλλάξιμο» τό πανί. Μέσα σ' αὐτή τή σχέση τό σακάκι ἰσχύει σάν μορφή ὕπαρξης τῆς ἀξίας, σάν πράγμα ἀξίας [Wertding], γιατί μονάχα σάν τέτιο εἶναι τό ἴδιο μέ τό πανί. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἐδῶ φανερώνεται ἤ ἀποχτάει αὐτοτελῆ ἔκφραση ἡ ἀξιακή ὀντότητα τοῦ πανιοῦ, γιατί μονάχα σάν ἀξία τό πανί σχετίζεται μέ τό σακάκι σάν μέ κάτι ἰσάξιο ἤ ἀνταλλάξιμο μ' αὐτό. Ἔτσι λχ. τό βουτυρικό ὀξύ διαφέρει σάν σῶμα ἀπό τό ἰσοβουτυρικό ὀξύ. Καί ὅμως καί τά δυό ἀποτελοῦνται ἀπό τίς ἴδιες χημικές οὐσίες: ἄνθρακα (C), ὑδρογόνο (Η) καί ὀξυγόνο (Ο), καί μάλιστα στήν ἴδια ποσοτική ἀναλογία: $C_4 H_8 O_2$. Ἄν λοιπόν τό βουτυρικό ὀξύ ἐξισωνόταν μέ τό ἰσοβουτυρικό ὀξύ, τότε στήν ἐξίσωση αὐτή τό ἰσοβουτυρικό ὀξύ θά ἴσχυε πρῶτα σάν μορφή ὕπαρξης τοῦ $C_4 H_8 O_2$ καί δεύτερο θἆταν σά νάλεγε ὅτι καί τό βουτυρικό ὀξύ ἀποτελεῖται ἀπό $C_4 H_8 O_2$. Στήν ἐξίσωση λοιπόν τοῦ ἰσοβουτυρικοῦ ὀξέος μέ τό βουτυρικό ὀξύ θά ἐκφραζόταν ἡ χημική τους οὐσία σέ διάκριση ἀπό τή σωματική τους μορφή.

Ὅταν λέμε: σάν ἀξίες τά ἐμπορεύματα εἶναι ἁπλῶς πήγματα ἀνθρώπινης ἐργασίας, ἡ ἀνάλυσή μας τά ἀνάγει στήν ἀφηρημένη ἀξία, δέν τούς προσδίδει ὅμως μιά μορφή ἀξίας πού νά διαφέρει ἀπό τή φυσική τους μορφή. Διαφορετικά ἔχει τό ζήτημα στήν ἀξιακή σχέση ἑνός ἐμπορεύματος μέ ἕνα ἄλλο. Ὁ ἀξιακός χαρακτήρας του προβάλλει ἐδῶ στή σχέση του μέ τά ἄλλα ἐμπορεύματα.

Ὅταν λχ. τό σακάκι σάν πράγμα ἀξίας Wertding ἐξισώνεται μέ τό πανί, ἡ ἐργασία πού περιέχεται μέσα στό σακάκι ἐξισώνεται μέ τήν ἐργασία πού περιέχεται μέσα στό πανί. Φυσικά ἡ ραφτική πού φκιάχνει τό σακάκι εἶναι συγκεκριμένη ἐργασία διαφορετικοῦ εἴδους ἀπό τήν ὑφαντική πού φκιάχνει τό πανί. Ὅταν ὅμως ἡ ραφτική ἐξισώνεται μέ τήν ὑφαντική, ἀνάγεται οὐσιαστικά σ' αὐτό πού εἶναι πραγματικά ἴδιο καί στίς δυό ἐργασίες, στό κοινό χαρακτηριστικό τους

[17] Οἱ λίγοι οἰκονομολόγοι, ὅπως ὁ Σ. Μπαίηλυ, πού ἀσχολήθηκαν μέ τήν ἀνάλυση τῆς μορφῆς τῆς ἀξίας, δέν μπόρεσαν νά φτάσουν σέ κανένα ἀποτέλεσμα, ἀπό τή μιά μεριά γιατί μπερδεύουν τή μορφή τῆς ἀξίας καί τήν ἀξία, καί ἀπό τήν ἄλλη, γιατί, κάτω ἀπό τήν ὠμή ἐπίδραση τοῦ πραχτικοῦ ἀστοῦ, προσέχουν ἐκ τῶν προτέρων ἀποκλειστικά τόν ποσοτικό καθορισμό. «Ἡ κυριαρχία πάνω στήν ποσότητα... σχηματίζει τήν ἀξία» («Money and its Vicissitudes». London 1837, σελ. 11). Συγγραφέας Σ. Μπαίηλυ.

ὅτι εἶναι ἀνθρώπινη ἐργασία. Μ' αὐτό τόν ἔμμεσο τρόπο λέγεται παραπέρα ὅτι καί ἡ ὑφαντική, ἐφόσον ὑφαίνει ἀξία, δέν ἔχει γνωρίσματα πού νά τή διακρίνουν ἀπό τή ραφτική, ὅτι ἑπομένως εἶναι ἀφηρημένη ἀνθρώπινη ἐργασία. Τόν εἰδικό χαρακτήρα τῆς ἐργασίας πού δημιουργεῖ ἀξία τόν βγάζει στό φῶς μονάχα ἡ ἰσοδύναμη ἔκφραση διαφορετικῶν στό εἶδος τους ἐμπορευμάτων ἀνάγοντας πραγματικά τίς διαφορετικές στό εἶδος τους ἐργασίες πού περιέχονται στά διαφορετικά ἐμπορεύματα στό κοινό πού ὑπάρχει μέσα τους, σέ ἀνθρώπινη ἐργασία γενικά[17a].

Ὡστόσο δέν ἀρκεῖ νά ἐκφράσουμε τόν εἰδικό χαρακτήρα τῆς ἐργασίας ἀπό τήν ὁποία ἀποτελεῖται ἡ ἀξία τοῦ πανιοῦ. Ἡ ἀνθρώπινη ἐργατική δύναμη σέ ρευστή κατάσταση, ἤ ἡ ἀνθρώπινη ἐργασία, δημιουργεῖ ἀξία, ἡ ἴδια ὅμως δέν εἶναι ἀξία. Γίνεται ἀξία σέ πηγμένη κατάσταση, σέ ἀντικειμενοποιημένη μορφή. Γιά νά ἐκφράσουμε τήν ἀξία τοῦ πανιοῦ σάν πῆγμα ἀνθρώπινης ἐργασίας, πρέπει νά τήν ἐκφράσουμε σάν μιά «ἀντικειμενικότητα» πού διαφέρει σάν πράγμα ἀπό τό ἴδιο τό πανί καί πού ταυτόχρονα εἶναι κοινό στό πανί καί σέ ἕνα ἄλλο ἐμπόρευμα. Τό πρόβλημα λύθηκε κιόλας.

Στήν ἀξιακή σχέση τοῦ πανιοῦ μέ τό σακάκι, τό σακάκι ἰσχύει σάν κάτι πού ποιοτικά εἶναι ἴδιο μ' αὐτό, σάν πράγμα ἴδιας φύσης, γιατί εἶναι ἀξία. Ἰσχύει ἐδῶ σάν ἕνα πράγμα πού μ' αὐτό παρουσιάζεται ἡ ἀξία, ἤ πού μέ τήν χειροπιαστή φυσική μορφή του παρασταίνει ἀξία. Φυσικά τό σακάκι, τό σῶμα τοῦ ἐμπορεύματος σακάκι εἶναι ἁπλῶς ἀξία χρήσης. Ἕνα σακάκι ἐκφράζει τόσο λίγο ἀξία ὅσο καί τό πρῶτο τυχόν κομμάτι πανί. Αὐτό ὅμως ἀποδείχνει μονάχα ὅτι μέσα στήν ἀξιακή σχέση μέ τό πανί τό σακάκι ἔχει μεγαλύτερη σημασία ἀπ' ὅ,τι ἔξω ἀπ' αὐτή τή σχέση, ὅπως πολλοί ἄνθρωποι ἔχουν μεγαλύτερη σημασία ὅταν φοροῦν ἕνα σακάκι μέ χρυσά γαλόνια παρά ὅταν δέ φοροῦν.

Στήν παραγωγή τοῦ σακακιοῦ ξοδεύτηκε πραγματικά ἀνθρώπινη ἐργατική δύναμη μέ τή μορφή τῆς ραφτικῆς. Ἑπομένως συσσωρεύτηκε σ' αὐτό ἀνθρώπινη ἐργασία. Ἀπ' αὐτή τήν πλευρά τό σακάκι εἶναι «φορέας ἀξίας», παρ' ὅλο πού αὐτή του ἡ ἰδιότητα δέ διαφαίνεται ὅσο τριμμένο κι ἄν εἶναι. Καί στήν ἀξιακή του σχέση μέ τό πανί ἰσχύει μόνο αὐτή του ἡ πλευρά, δηλ. ἰσχύει σάν ἐνσαρκωμέ-

[17a] *Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση.* Ἕνας ἀπό τούς πρώτους οἰκονομολόγους πού ὕστερα ἀπό τόν Οὐίλλιαμ Πέττυ εἶδε τή φύση τῆς ἀξίας, ὁ ξακουστός Φρανκλῖνος, λέει: «Ἐπειδή τό ἐμπόριο γενικά δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά ἡ ἀνταλλαγή μιᾶς ἐργασίας μέ μιάν ἄλλη ἐργασία, ἡ ἀξία ὅλων τῶν πραγμάτων ὑπολογίζεται πιό σωστά ἀπ' ὅλα σέ ἐργασία» («The Works of B. Franklin etc., edited by Sparks». Boston 1836, τόμ. II, σελ. 267). Ὁ Φρανκλῖνος δέν ἔχει ἐπίγνωση πώς, ὅταν ὑπολογίζει τήν ἀξία ὅλων τῶν πραγμάτων «σέ ἐργασία», κάνει ἀφαίρεση ἀπό τή διαφορά πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στίς ἀξίες πού ἀνταλλάχτηκαν καί ὅτι ἔτσι τίς ἀνάγει σέ ὅμοια ἀνθρώπινη ἐργασία. Αὐτό ὅμως πού δέν τό ξέρει, τό λέει. Μιλάει πρῶτα γιά «τή μιά ἐργασία», ἔπειτα γιά «τήν ἄλλη ἐργασία» καί τέλος γιά «ἐργασία» χωρίς ἄλλο χαρακτηρισμό σάν οὐσία τῆς ἀξίας ὅλων τῶν πραγμάτων.

νη ἀξία, σάν σῶμα ἀξίας [Wertkörper]. Παρ' ὅλη τήν κουμπωμένη ἐμφάνιση τοῦ σακακιοῦ τό πανί γνώρισε σ' αὐτό τή συγγενική του ὅμορφη ψυχή τῆς ἀξίας. Τό σακάκι ὅμως δέν μπορεῖ νά παρασταίνει τήν ἀξία στά μάτια τοῦ πανιοῦ, χωρίς ταυτόχρονα ἡ ἀξία νά παίρνει γιά τό πανί τή μορφή τοῦ σακακιοῦ. Ἔτσι τό ἄτομο *A* δέν μπορεῖ νά φέρεται πρός τό ἄτομο *B* σάν πρός μιά μεγαλειότητα, χωρίς ταυτόχρονα γιά τό ἄτομο *A* ἡ μεγαλειότητα νά παίρνει τή σωματική μορφή τοῦ *B*, καί γιαυτό, μέ κάθε ἀλλαγή τοῦ πατέρα τοῦ ἔθνους ἀλλάζουν τά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου του, τά μαλλιά του καί κάμποσα ἄλλα ἀκόμα.

Μέσα στή σχέση ἀξίας, στήν ὁποία τό σακάκι ἀποτελεῖ τό ἰσοδύναμο τοῦ πανιοῦ, ἡ μορφή τοῦ σακακιοῦ ἰσχύει λοιπόν σάν μορφή τῆς ἀξίας. Γιαυτό, ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος πανί ἐκφράζεται μέ τό σῶμα τοῦ ἐμπορεύματος σακάκι, δηλ. ἡ ἀξία ἑνός ἐμπορεύματος ἐκφράζεται μέ τήν ἀξία χρήσης ἑνός ἄλλου ἐμπορεύματος. Σάν ἀξία χρήσης τό πανί εἶναι ἕνα πράγμα πού διαφέρει σωματικά ἀπό τό σακάκι, σάν ἀξία ὅμως εἶναι «ἴδιο μέ τό σακάκι», καί γιαυτό ἔχει ὄψη σακακιοῦ. Ἔτσι τό πανί ἀποχτᾶ μιά μορφή ἀξίας πού διαφέρει ἀπό τή φυσική του μορφή. Ἡ ἀξιακή του ὀντότητα ἐμφανίζεται στήν ὁμοιότητά του μέ τό σακάκι, ὅπως ἡ προβατίσια φύση τοῦ χριστιανοῦ ἐμφανίζεται στήν ὁμοιότητά του μέ τό ἀρνί τοῦ θεοῦ.

Βλέπουμε λοιπόν ὅτι ὅλα ὅσα μᾶς εἶπε προηγούμενα ἡ ἀνάλυση τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος, μᾶς τά λέει τό ἴδιο τό πανί, μόλις σχετιστεῖ μέ ἕνα ἄλλο ἐμπόρευμα, μέ τό σακάκι. Μόνο πού προδίνει τίς σκέψεις του στή μοναδική γλώσσα πού τοῦ εἶναι οἰκεία, στή γλώσσα τῶν ἐμπορευμάτων. Γιά νά πεῖ τό πανί ὅτι ἡ ἐργασία στήν ἀφηρημένη της ἰδιότητα τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας δημιουργεῖ τή δικιά του ἀξία, λέει ὅτι τό σακάκι ἐφόσον εἶναι ἰσάξιό του, ἐφόσον δηλ. εἶναι ἀξία, ἀποτελεῖται ἀπό τήν ἴδια ἐργασία πού ἀποτελεῖται καί τό πανί. Γιά νά πεῖ ὅτι ἡ ὑψηλή ἀξιακή ἀντικειμενικότητά [**Wertgegenständlichkeit**] του διαφέρει ἀπό τό κολαριστό σῶμα του, λέει ὅτι ἡ ἀξία ἔχει τήν ὄψη τοῦ σακακιοῦ καί ὅτι γιαυτό καί τό πανί σάν πράγμα ἀξίας [Wertding] μοιάζει μέ τό σακάκι ὅπως τό ἕνα αὐγό μέ τ' ἄλλο. Ἄς σημειώσουμε ἐν παρόδω ὅτι καί ἡ γλώσσα τοῦ ἐμπορεύματος, ἐκτός ἀπό τά ἑβραίικα ἔχει καί πολλές ἄλλες λίγο-πολύ ἀκριβεῖς διαλέχτους. Ἡ γερμανική λέξη «Wertsein» ἐκφράζει λχ. λιγότερο εὔστοχα ἀπό τά ρωμανικά ρήματα **valere, valer, valoir**, ὅτι ἡ ἐξίσωση τοῦ ἐμπορεύματος *B* μέ τό ἐμπόρευμα *A* εἶναι ἡ καθαυτό ἔκφραση τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος *A*. Paris vaut bien une messe! [τό Παρίσι ἀξίζει βέβαια μιά λειτουργία!]

Ἔτσι μέσω τῆς ἀξιακῆς σχέσης ἡ φυσική μορφή τοῦ ἐμπορεύματος *B* γίνεται ἡ μορφή ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος *A*, ἤ τό σῶμα τοῦ ἐμπορεύματος *B* γίνεται ὁ καθρέφτης τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος *A*[18].

---

18 Ἀπό ὁρισμένη ἄποψη μέ τόν ἄνθρωπο γίνεται ὅ,τι καί μέ τό ἐμπόρευμα. Μιά καί δέν γεννιέται μαζί μέ ἕναν καθρέφτη, οὔτε σάν φιλόσοφος τῆς

Ἀναφερόμενο τό ἐμπόρευμα *A* στό ἐμπόρευμα *B* σάν πρός σῶμα ἀξίας, σάν πρός ὑλοποίηση ἀνθρώπινης ἐργασίας, μετατρέπει τήν ἀξία χρήσης *B* σέ ὑλικό πού ἐκφράζει τή δική του ἀξία. Ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος *A*, ἐκφρασμένη ἔτσι μέ τήν ἀξία χρήσης τοῦ ἐμπορεύματος *B*, ἔχει τή μορφή τῆς σχετικῆς ἀξίας.

β) Ποσοτικός καθορισμός τῆς σχετικῆς μορφῆς τῆς ἀξίας.

Κάθε ἐμπόρευμα, πού πρόκειται νά ἐκφραστεῖ ἡ ἀξία του, εἶναι μιά δοσμένη ποσότητα κάποιου ἀντικειμένου χρήσης, 15 κοιλά στάρι, 100 λίβρες καφές κλπ. Αὐτή ἡ δοσμένη ποσότητα τοῦ ἐμπορεύματος περιέχει ἕνα ὁρισμένο ποσό ἀνθρώπινης ἐργασίας. Ἑπομένως, ἡ μορφή τῆς ἀξίας δέν ἔχει νά ἐκφράσει μόνο ἀξία γενικά, μά ποσοτικά καθορισμένη ἀξία ἤ ἕνα καθορισμένο μέγεθος ἀξίας. Γιαυτό, στήν ἀξιακή σχέση τοῦ ἐμπορεύματος *A* μέ τό ἐμπόρευμα *B*, τοῦ πανιοῦ μέ τό σακάκι, τό ἐμπόρευμα πού ἔχει τή μορφή τοῦ σακακιοῦ δέν ἐξισώνεται μόνο ποιοτικά μέ τό πανί σάν σῶμα ἀξίας [Wertkörper] γενικά, μά μέ μιά καθορισμένη ποσότητα πανί, λχ. μέ 20 πῆχες πανί, ἐξισώνεται ἕνα καθορισμένο ποσό τοῦ σώματος τῆς ἀξίας ἤ τοῦ ἰσοδύναμου, λχ. 1 σακάκι.

Ἡ ἐξίσωση: «20 πῆχες πανί = 1 σακάκι, ἤ: 20 πῆχες πανί ἀξίζουν ὅσο ἕνα σακάκι» προϋποθέτει ὅτι σέ 1 σακάκι περιέχεται ἀκριβῶς τόση οὐσία ἀξίας, ὅση καί σέ 20 πῆχες πανί, ὅτι ἑπομένως καί οἱ δυό αὐτές ποσότητες ἐμπορευμάτων ἀπαιτοῦν τήν ἴδια ποσότητα ἐργασίας ἤ ἴσο χρόνο ἐργασίας. Ὁ χρόνος ἐργασίας ὅμως πού εἶναι ἀναγκαῖος γιά νά παραχθοῦν 20 πῆχες πανί ἤ 1 σακάκι, ἀλλάζει μέ κάθε ἀλλαγή στήν παραγωγική δύναμη τῆς ὑφαντικῆς ἤ τῆς ραφτικῆς. Ἄς ἐξετάσουμε τώρα ἀπό πιό κοντά τήν ἐπίδραση αὐτῶν τῶν ἀλλαγῶν στή σχετική ἔκφραση τοῦ μεγέθους τῆς ἀξίας.

I. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἀξία τοῦ πανιοῦ μεταβάλλεται[19], ἐνῶ ἡ ἀξία τοῦ σακακιοῦ μένει σταθερή. Ἄν διπλασιαστεῖ ὁ χρόνος ἐργασίας πού εἶναι ἀναγκαῖος γιά τήν παραγωγή τοῦ πανιοῦ, λχ. ἐπειδή ἐλαττώθηκε ἡ γονιμότητα τοῦ ἐδάφους πού παράγει τό λινάρι, θά διπλασιαστεῖ ἡ ἀξία του. Στήν περίπτωση αὐτή ἀντί 20 πῆχες πανί = 1 σακάκι, θάχουμε 20 πῆχες πανί = 2 σακάκια, γιατί τό 1 σακάκι περιέχει τώρα μονάχα τό μισό χρόνο ἐργασίας ἀπ' ὅ,τι οἱ 20 πῆχες πανί. Ἄν ἀντίθετα ἐλαττωθεῖ στό μισό ὁ χρόνος ἐργασίας πού εἶναι ἀναγκαῖος γιά τήν παραγωγή τοῦ πανιοῦ, λχ. ἐπειδή τελειοποιήθηκαν οἱ ἀργαλιοί

σχολῆς τοῦ Φίχτε: «Ἐγώ εἶμαι ἐγώ», ὁ ἄνθρωπος καθρεφτίζει τόν ἑαυτό του πρῶτα σ' ἕναν ἄλλο ἄνθρωπο. Μόνο ἀφοῦ ἀναφερθεῖ στόν ἄνθρωπο Παῦλο σάν πρός ὅμοιό του, ὁ ἄνθρωπος Πέτρος ἀρχίζει νά ἀναφέρεται στόν ἑαυτό του σάν πρός ἄνθρωπο. Ἔτσι ὅμως ὁ Παῦλος ὁλόκληρος μέ σάρκα καί ὀστά, μέ τήν παυλική σωματικότητά του, ἰσχύει γι' αὐτόν σάν μορφή ἐμφάνισης τοῦ γένους «ἄνθρωπος».

19 Ἡ ἔκφραση «ἀξία» χρησιμοποιεῖται ἐδῶ, ὅπως ἔγινε περίπου πού καί πού καί προηγούμενα, σάν ποσοτικά καθορισμένη ἀξία, δηλ. σάν μέγεθος ἀξίας.

ἡ ἀξία τοῦ πανιοῦ θά πέσει στό μισό. Ἀντίστοιχα, τώρα θάχουμε: 20 πῆχες πανί = $^1/_2$ σακάκι. Ἑπομένως, ὅταν ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος *Β* μένει ἴδια, ἡ σχετική ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος *Α*, δηλ. ἡ ἀξία του ἐκφρασμένη μέ τό ἐμπόρευμα *Β*, ἀνεβαίνει ἤ πέφτει ἀπευθείας ἀνάλογα μέ τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος *Α*.

ΙΙ. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἀξία τοῦ πανιοῦ μένει σταθερή, ἐνῶ ἀλλάζει ἡ ἀξία τοῦ σακακιοῦ. Ἄν κάτω ἀπ' αὐτές τίς συνθῆκες διπλασιαστεῖ ὁ χρόνος ἐργασίας πού εἶναι ἀναγκαῖος γιά τήν παραγωγή τοῦ σακακιοῦ, λχ. ἐπειδή δέν ἦταν καλή ἡ παραγωγή μαλλιοῦ, ἀντί 20 πῆχες πανί = 1 σακάκι θάχουμε τώρα: 20 πῆχες πανί = $^1/_2$ σακάκι. Ἄν ἀντίθετα πέσει στό μισό ἡ ἀξία τοῦ σακακιοῦ, τότε 20 πῆχες πανί = 2 σακάκια. Ἑπομένως ὅταν ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος *Α* μένει ἴδια, ἀνεβαίνει ἤ πέφτει ἡ σχετική του ἀξία πού ἐκφράζεται μέ τό ἐμπόρευμα *Β*, ἀντιστρόφως ἀνάλογα μέ τήν ἀλλαγή τῆς ἀξίας τοῦ *Β*.

Ἄν συγκρίνουμε τίς διάφορες περιπτώσεις τοῦ Ι καί ΙΙ βλέπουμε ὅτι ἡ ἴδια ἀλλαγή στό μέγεθος τῆς σχετικῆς ἀξίας μπορεῖ νά προέρχεται ἀπό τελείως ἀντίθετες αἰτίες. Ἔτσι ἡ ἐξίσωση 20 πῆχες πανί = 1 σακάκι μετατρέπεται 1) στήν ἐξίσωση 20 πῆχες πανί = 2 σακάκια, εἴτε ἐπειδή διπλασιάζεται ἡ ἀξία τοῦ πανιοῦ, εἴτε ἐπειδή πέφτει στό μισό ἡ ἀξία τῶν σακακιῶν, καί 2) στήν ἐξίσωση 20 πῆχες πανί = $^1/_2$ σακάκι, εἴτε ἐπειδή πέφτει στό μισό ἡ ἀξία τοῦ πανιοῦ, εἴτε ἐπειδή ἡ ἀξία τοῦ σακακιοῦ ἀνεβαίνει στό διπλάσιο.

ΙΙΙ. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι οἱ ποσότητες ἐργασίας πού εἶναι ἀναγκαῖες γιά τήν παραγωγή τοῦ πανιοῦ καί τοῦ σακακιοῦ ἀλλάζουν ταυτόχρονα πρός τήν ἴδια κατεύθυνση καί στήν ἴδια ἀναλογία. Στήν περίπτωση αὐτή ὅπως καί προηγούμενα θάχουμε: 20 πῆχες πανί = 1 σακάκι, ἀδιάφορο πόσο ἔχουν μεταβληθεῖ οἱ ἀξίες τους. Τήν ἀλλαγή τῆς ἀξίας τους μποροῦμε νά τήν ἀνακαλύψουμε μόνο ὅταν τά συγκρίνουμε μέ ἕνα τρίτο ἐμπόρευμα πού ἡ ἀξία του ἔμεινε σταθερή. Ἄν ἀνέβαιναν ἤ ἔπεφταν οἱ ἀξίες ὅλων τῶν ἐμπορευμάτων ταυτόχρονα καί στήν ἴδια ἀναλογία, θάμεναν ἀμετάβλητες οἱ σχετικές τους ἀξίες. Τήν πραγματική ἀλλαγή τῆς ἀξίας τους θά τή βλέπαμε στήν περίπτωση αὐτή μόνο ἀπό τό γεγονός ὅτι στόν ἴδιο χρόνο ἐργασίας θά παράγεται τώρα γενικά μιά μεγαλύτερη ἤ μικρότερη ποσότητα ἐμπορευμάτων ἀπ' ὅ,τι προηγούμενα.

IV. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι οἱ χρόνοι ἐργασίας πού εἶναι ἀναγκαῖοι γιά τήν παραγωγή τοῦ πανιοῦ καί τοῦ σακακιοῦ, ἑπομένως καί οἱ ἀξίες τους, ἀλλάζουν ταυτόχρονα πρός τήν ἴδια κατεύθυνση, ἀλλά σέ ἄνισο βαθμό, ἤ ἀλλάζουν σέ ἀντίθετη κατεύθυνση κλπ. Τήν ἐπίδραση ὅλων τῶν πιθανῶν συνδυασμῶν αὐτοῦ τοῦ εἴδους πάνω στή σχετική ἀξία ἑνός ἐμπορεύματος μποροῦμε νά τή βροῦμε ἁπλούστατα ἄν ἐφαρμόσουμε τίς περιπτώσεις Ι, ΙΙ καί ΙΙΙ.

Ἑπομένως οἱ πραγματικές ἀλλαγές στά μεγέθη τῆς ἀξίας δέν καθρεφτίζονται οὔτε ἀναμφισβήτητα οὔτε ἐξαντλητικά στή σχετική τους ἔκφραση ἤ στό μέγεθος τῆς σχετικῆς ἀξίας. Ἡ σχετική ἀξία ἑνός ἐμπορεύματος μπορεῖ ν' ἀλλάζει μόλο πού ἡ ἀξία του παραμένει σταθερή. Ἡ σχετική του ἀξία μπορεῖ νά μένει σταθερή, μόλο πού ἡ ἀξία του ἀλλάζει καί τέλος, δέν εἶναι καθόλου ὑποχρεωτικό νά καλύπτονται ἀμοιβαῖα οἱ ταυτόχρονες ἀλλαγές στό μέγεθος τῆς ἀξίας του καί στή σχετική ἔκφραση αὐτοῦ τοῦ μεγέθους τῆς ἀξίας[20].

3. *Ἡ ἰσοδύναμη μορφή.*

Εἴδαμε πώς ὅταν ἕνα ἐμπόρευμα *Α* (τό πανί) ἐκφράζει τήν ἀξία του μέ τήν ἀξία χρήσης ἑνός διαφορετικοῦ ἐμπορεύματος *Β* (τοῦ σακακιοῦ), προσδίδει σ' αὐτό μιά ἰδιότυπη μορφή τῆς ἀξίας, τή μορφή τοῦ ἰσοδύναμου. Τό ἐμπόρευμα πανί φανερώνει τήν ἀξιακή του ὀντότητα μέ τό ὅτι τό σακάκι, χωρίς νά παίρνει μιά μορφή ἀξίας διαφορετική ἀπό τή σωματική του μορφή, παρουσιάζεται ἰσάξιό του. Τό πανί λοιπόν ἐκφράζει πραγματικά τήν ἀξιακή του ὀντότητα μέ τό ὅτι τό σακάκι εἶναι ἄμεσα ἀνταλλάξιμο μ' αὐτό. Ἡ ἰσοδύναμη μορφή ἑνός ἐμπορεύματος εἶναι συνεπῶς ἡ μορφή τῆς ἄμεσης ἀνταλλαξιμότητάς του μέ ἕνα ἄλλο ἐμπόρευμα.

Ὅταν ἕνα εἶδος ἐμπορεύματος, λχ. τά σακάκια, χρησιμεύει σάν ἰσοδύναμο ἑνός ἄλλου εἴδους ἐμπορεύματος, λχ. τοῦ πανιοῦ, καί τά σακάκια ἀποχτοῦν μ' αὐτό τόν τρόπο τή χαρακτηριστική ἰδιότητα νά βρίσκονται σέ μορφή ἄμεσης ἀνταλλαξιμότητας μέ τό πανί, αὐτό δέ θά πεῖ καθόλου ὅτι μᾶς δίνεται ἔτσι ἡ ἀναλογία μέ τήν ὁποία μποροῦν ν' ἀνταλλάσσονται τά σακάκια καί τό πανί. Μιά καί εἶναι δοσμένο τό μέγεθος τῆς ἀξίας τοῦ πανιοῦ, ἡ ἀναλογία αὐτή ἐξαρτιέται ἀπό τό μέγεθος τῆς ἀξίας τῶν σακακιῶν. Ἄσχετα ἄν τό σακάκι ἐμφανίζεται σάν ἰσοδύναμο καί τό πανί σάν σχετική ἀξία, ἤ ἀντίστροφα τό

---

20 *Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση.* Αὐτή τήν ἀναντιστοιχία ἀνάμεσα στό μέγεθος τῆς ἀξίας καί στή σχετική της ἔκφραση τήν ἐκμεταλλεύτηκε μέ τή συνηθισμένη της ὀξύνοια ἡ χυδαία πολιτική οἰκονομία. Λχ.: «Φτάνει νά παραδεχτεῖτε ὅτι τό *Α* πέφτει, ἐπειδή ἀνεβαίνει τό *Β* μέ τό ὁποῖο ἀνταλλάσσεται, μόλο πού στό μεταξύ δέν ξοδεύεται γιά τό *Α* λιγότερη ἐργασία, καί καταρέει ἡ γενική σας ἀρχή τῆς ἀξίας... Ὅταν παραδεχτοῦμε ὅτι, ἐπειδή ἡ ἀξία τοῦ *Α* ἀνεβαίνει σέ σχέση μέ τό *Β*, πέφτει ἡ ἀξία τοῦ *Β* σέ σχέση μέ τό *Α*, ἀφαιροῦμε τό ἔδαφος πού πάνω του στήριξε ὁ Ρικάρντο τή μεγάλη του ἀρχή ὅτι ἡ ἀξία ἑνός ἐμπορεύματος καθορίζεται πάντα ἀπό τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού ἔχει ἐνσωματωθεῖ σ' αὐτό. Γιατί ἄν μιά ἀλλαγή στό κόστος παραγωγῆς τοῦ *Α* δέν ἀλλάζει μόνο τή δική του ἀξία σέ σχέση μέ τό *Β* μέ τό ὁποῖο ἀνταλλάσσεται, μά καί τήν ἀξία τοῦ *Β* σέ σχέση μέ τό *Α*, μόλο πού δέν συντελέστηκε καμιά ἀλλαγή στήν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού ἀπαιτήθηκε γιά τήν παραγωγή τοῦ *Β*, δέν καταρέει μόνο ἡ θεωρία πού βεβαιώνει ὅτι ἡ ἀξία ἑνός ἐμπορεύματος ρυθμίζεται ἀπό τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού ξοδεύτηκε γι' αὐτό, μά καί ἡ θεωρία ὅτι τά ἔξοδα παραγωγῆς ἑνός ἐμπορεύματος ρυθμίζουν τήν ἀξία του» (*J. Broadhurst:* «Treatise on Political Economy». London 1842, σελ. 11, 14).

Ὁ κ. Μπρόντχερστ θά μποροῦσε μέ τήν ἴδια λογική νά πεῖ: ρίχτε μιά ματιά στίς ἀριθμητικές σχέσεις $^{10}/_{20}$, $^{10}/_{50}$, $^{10}/_{100}$ κλπ. Ὁ ἀριθμός 10 μένει ἀμετάβλητος, καί ὅμως πέφτει διαρκῶς τό ἀναλογικό του μέγεθος, τό μέγεθός του σέ σχέση μέ τούς παρανομαστές 20, 50, 100. Ἑπομένως καταρέει ἡ μεγάλη ἀρχή, ὅτι τό μέγεθος ἑνός ἀκέραιου ἀριθμοῦ, ὅπως λχ. τοῦ 10 «ρυθμίζεται» ἀπό τόν ἀριθμό τῶν μονάδων πού περιέχονται σ' αὐτόν.

πανί σάν ἰσοδύναμο καί τό σακάκι σάν σχετική ἀξία, τό μέγεθος τῆς ἀξίας τοῦ σακακιοῦ ἐξακολουθεῖ νά καθορίζεται ὅπως καί προηγούμενα ἀπό τόν ἀναγκαῖο γιά τήν παραγωγή του χρόνο ἐργασίας, δηλ. ἀνεξάρτητα ἀπό τή μορφή τῆς ἀξίας του. Μόλις ὅμως τό ἐμπόρευμα σακάκι πάρει τή θέση τοῦ ἰσοδύναμου στήν ἔκφραση τῆς ἀξίας, τό μέγεθος τῆς ἀξίας του δέν παίρνει κανενός εἴδους ἔκφραση σάν μέγεθος ἀξίας. Πιό σωστά φιγουράρει στήν ἐξίσωση τῆς ἀξίας μόνο σάν ὁρισμένη ποσότητα ἑνός πράγματος.

Λχ.: 40 πῆχες πανί «ἀξίζουν»—τί; 2 σακάκια. Ἐπειδή τό εἶδος ἐμπορεύματος σακάκι παίζει ἐδῶ τό ρόλο τοῦ ἰσοδύναμου καί ἡ ἀξία χρήσης σακάκι χρησιμεύει σάν σῶμα ἀξίας [Wertkörper] τοῦ πανιοῦ, ἀρκεῖ ἐπίσης ἕνα καθορισμένο ποσό ἀπό σακάκια γιά νά ἐκφράσουν ἕνα καθορισμένο ποσό ἀξίας τοῦ πανιοῦ. Γιαυτό, δυό σακάκια μποροῦν νά ἐκφράσουν τό μέγεθος τῆς ἀξίας πού ἔχουν 40 πῆχες πανί, δέν μποροῦν ὅμως ποτέ νά ἐκφράσουν τό δικό τους μέγεθος ἀξίας, τό μέγεθος ἀξίας τῶν σακακιῶν. Ἡ ἐπιπόλαιη ἀντίληψη αὐτοῦ τοῦ γεγονότος, ὅτι στήν ἐξίσωση τῆς ἀξίας τό ἰσοδύναμο ἔχει πάντα μόνο τή μορφή μιᾶς ἁπλῆς ποσότητας ἑνός πράγματος, μιᾶς ἀξίας χρήσης, ξεγέλασε τόν Μπαίηλυ, ὅπως καί πολλούς προδρόμους καί ἀπογόνους του, καί τόν ἔκανε νά βλέπει στήν ἔκφραση τῆς ἀξίας μόνο μιά ποσοτική σχέση. Πιό σωστά, ἡ ἰσοδύναμη μορφή ἑνός ἐμπορεύματος δέν περιέχει κανένα ποσοτικό καθορισμό τῆς ἀξίας.

Ἡ πρώτη ἰδιομορφία, πού χτυπάει στό μάτι ὅταν ἐξετάζουμε τήν ἰσοδύναμη μορφή εἶναι ὅτι ἡ ἀξία χρήσης γίνεται μορφή ἐμφάνισης τοῦ ἀντίθετού της, τῆς ἀξίας.

Ἡ φυσική μορφή τοῦ ἐμπορεύματος γίνεται ἡ μορφή τῆς ἀξίας. Ὡστόσο nota bene* αὐτό τό quid pro quo** γίνεται γιά ἕνα ἐμπόρευμα *Β* (σακάκι ἤ στάρι ἤ σίδερο κλπ.) μόνο μέσα στή σχέση τῆς ἀξίας, ὅπου ἕνα ὁποιοδήποτε ἄλλο ἐμπόρευμα *Α* (πανί κλπ.) σχετίζεται μ' αὐτό—μόνο μέσα στά πλαίσια αὐτῆς τῆς σχέσης. Ἐπειδή κανένα ἐμπόρευμα δέν μπορεῖ ν' ἀναφερθεῖ στόν ἑαυτό του σάν πρός ἰσοδύναμο, ἑπομένως ἐπειδή δέν μπορεῖ τή φυσική του ὄψη νά τήν κάνει ἔκφραση τῆς δικῆς του ἀξίας εἶναι ὑποχρεωμένο ν' ἀναφερθεῖ σέ ἕνα ἄλλο ἐμπόρευμα σάν πρός ἰσοδύναμό του, ἤ νά κάνει τή φυσική ὄψη ἑνός ἄλλου ἐμπορεύματος δική του μορφή ἀξίας.

Αὐτό θά μᾶς τό παραστήσει ἀνάγλυφα τό παράδειγμα ἑνός μέτρου πού μετράει τά σώματα τῶν ἐμπορευμάτων σάν σώματα ἐμπορευμάτων, δηλ. σάν ἀξίες χρήσης. Ἕνα καλούπι ζάχαρη, ἐπειδή εἶναι σῶμα, εἶναι βαρύ, ἔχει ἑπομένως βάρος, ὅμως σέ κανένα καλούπι ζάχαρης δέν μποροῦμε οὔτε νά δοῦμε οὔτε νά πιάσουμε τό βάρος του. Παίρνουμε τώρα διάφορα κομμάτια σίδερο, πού τό βάρος τους εἶναι ἀπό τά πρίν καθορισμένο. Ἡ σωματική μορφή τοῦ σίδερου παρμένη αὐτή καθαυτή, εἶναι τόσο λίγο μορφή ἐμφάνισης τῆς βαρύτητας, ὅσο

* —ἅς σημειωθεῖ. (Σημ. Μετ.).

** —ἀνακάτωμα, τό νά παίρνεις τό ἕνα γιά τό ἄλλο. (Σημ. Μετ.).

καί ἡ σωματική μορφή τῆς ζάχαρης. Καί ὅμως γιά νά ἐκφράσουμε τό καλούπι τῆς ζάχαρης σάν βάρος τό φέρνουμε σέ μιά σχέση βάρους μέ τό σίδερο. Στή σχέση αὐτή τό σίδερο θεωρεῖται σάν ἕνα σῶμα πού δέν παρασταίνει τίποτα ἄλλο ἐκτός ἀπό βάρος. Ἑπομένως διάφορα ποσά σίδερου χρησιμεύουν σάν μέτρο βάρους τῆς ζάχαρης καί ἀντιπροσωπεύουν γιά τό σῶμα τῆς ζάχαρης ἁπλῶς τήν ὄψη τοῦ βάρους, τή μορφή ἐμφάνισης τῆς βαρύτητας. Τό ρόλο αὐτό τόν παίζει τό σίδερο μόνο μέσα σ' αὐτή τή σχέση πού ἔρχεται μαζί του ἡ ζάχαρη, ἤ ἕνα ὁποιοδήποτε ἄλλο σῶμα πού πρόκειται νά βρεθεῖ τό βάρος του. Ἄν καί τά δυό πράγματα δέν εἶχαν βάρος δέ θά μποροῦσαν νάρθουν σ' αὐτή τή σχέση κι ἑπομένως δέ θά μποροῦσε τό ἕνα νά χρησιμεύει σάν ἔκφραση τοῦ βάρους τοῦ ἄλλου. Ὅταν τά ρίξουμε καί τά δυό στήν πλάστιγγα θά δοῦμε πραγματικά ὅτι σάν βάρη εἶναι τό ἴδιο πράγμα καί γιαυτό ὅταν παρθοῦν σέ καθορισμένη ἀναλογία ἔχουν τό ἴδιο βάρος. Ὅπως τό σῶμα τοῦ σίδερου, σάν μέτρο βάρους ἀντιπροσωπεύει γιά τό καλούπι τῆς ζάχαρης μόνο βαρύτητα, ἔτσι καί στήν ἔκφρασή μας γιά τήν ἀξία τό σῶμα τοῦ σακακιοῦ ἀντιπροσωπεύει γιά τό πανί μόνο ἀξία.

Ἐδῶ ὅμως σταματάει ἡ ἀναλογία. Στήν ἔκφραση τοῦ βάρους τοῦ καλουπιοῦ τῆς ζάχαρης τό σίδερο ἀντιπροσωπεύει μιά φυσική ἰδιότητα πού εἶναι κοινή καί στά δυό σώματα, τή βαρύτητά τους, ἐνῶ τό σακάκι στήν ἔκφραση τῆς ἀξίας τοῦ πανιοῦ ἀντιπροσωπεύει μιάν ὑπερφυσική ἰδιότητα καί τῶν δυό πραγμάτων: τήν ἀξία τους, κάτι τό καθαρά κοινωνικό.

Ἐπειδή ἡ σχετική μορφή τῆς ἀξίας ἑνός ἐμπορεύματος, λχ. τοῦ πανιοῦ, ἐκφράζει τήν ἀξιακή του ὀντότητα σάν κάτι πού διαφέρει πέρα γιά πέρα ἀπ' τό σῶμα του καί τίς σωματικές ἰδιότητές του, λχ. σάν κάτι πού μοιάζει μέ σακάκι, ἡ ἴδια αὐτή ἔκφραση ὑποδηλώνει ὅτι κρύβει μιά κοινωνική σχέση. Τό ἀντίθετο γίνεται μέ τήν ἰσοδύναμη μορφή. Ἡ μορφή αὐτή συνίσταται ἀκριβῶς στό ὅτι ἕνα σῶμα ἐμπορεύματος, ὅπως τό σακάκι, αὐτό τό πράγμα ἔτσι ὅπως εἶναι καί ὑπάρχει, ἐκφράζει ἀξία, ἔχει ἑπομένως ἀπό φυσικό του μορφή ἀξίας. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι αὐτό ἰσχύει μόνο μέσα στή σχέση τῆς ἀξίας, μέσα στήν ὁποία τό ἐμπόρευμα πανί σχετίζεται μέ τό ἐμπόρευμα σακάκι σάν πρός ἰσοδύναμο[21]. Ἐπειδή ὅμως οἱ ἰδιότητες ἑνός πράγματος δέν πηγάζουν ἀπό τή σχέση του μέ ἄλλα πράγματα, ἀλλά μάλλον ἐκδηλώνονται μέσα σ' αὐτή τή σχέση, φαίνεται σά νάχει καί τό σακάκι ἀπό φυσικοῦ του τήν ἰσοδύναμή του μορφή, τήν ἰδιότητα τῆς ἄμεσης ἀνταλλαξιμότητάς του, ἀκριβῶς ὅπως καί τήν ἰδιότητά του νά ἔχει βάρος καί νά κρατάει ζέστη. Ἀπό δῶ πηγάζει τό αἰνιγματικό τῆς ἰσοδύναμης μορφῆς πού χτυπάει στό μάτι τοῦ χοντροκομμένου

21 Αὐτοί οἱ ἀλληλοκαθορισμοί ἀποτελοῦν γενικά κάτι τό ἰδιαίτερο. Αὐτός ὁ ἄνθρωπος εἶναι λχ. βασιλιάς μόνο γιατί ἄλλοι ἄνθρωποι φέρονται ἀπέναντί του σάν ὑπήκοοι. Στό μεταξύ οἱ ἄνθρωποι αὐτοί πιστεύουν ἀντίθετα ὅτι εἶναι ὑπήκοοι γιατί αὐτός εἶναι βασιλιάς.

ἀστοῦ οἰκονομολόγου μόνον ὅταν ἀντικρύσει ὁλοκληρωμένη αὐτή τή μορφή στό χρῆμα. Τότε προσπαθεῖ νά διασκεδάσει τό μυστικιστικό χαρακτήρα τοῦ χρυσοῦ καί τοῦ ἀσημιοῦ βάζοντας στή θέση τους λιγότερο ἐκθαμβωτικά ἐμπορεύματα καί ἐπαναλαβαίνοντας μονότονα μέ ὁλοένα καί νέα εὐχαρίστηση τόν κατάλογο ὅλων τῶν ἐμπορευμάτων πού εἶχαν παίξει κάποτε τό ρόλο τοῦ ἰσοδύναμου τῶν ἐμπορευμάτων. Καί δέν ὑποπτεύεται κάν ὅτι ἡ πιό ἁπλή ἔκφραση τῆς ἀξίας, λχ. ἡ ἔκφραση 20 πῆχες *πανί* — 1 *σακάκι*, μᾶς δίνει κιόλας τή δυνατότητα νά λύσουμε τό αἴνιγμα τῆς ἰσοδύναμης μορφῆς.

Τό σῶμα τοῦ ἐμπορεύματος πού χρησιμεύει σάν ἰσοδύναμο ἰσχύει πάντα σάν ἐνσάρκωση ἀφηρημένης ἀνθρώπινης ἐργασίας καί εἶναι πάντα τό προϊόν μιᾶς καθορισμένης ὠφέλιμης, συγκεκριμένης ἐργασίας. Ἔτσι ἡ συγκεκριμένη αὐτή ἐργασία γίνεται ἡ ἔκφραση τῆς ἀφηρημένης ἀνθρώπινης ἐργασίας. Ἄν λχ. τό σακάκι εἶναι ἁπλή πραγματοποίηση ἀφηρημένης ἀνθρώπινης ἐργασίας, τό ἴδιο καί ἡ ραφτική πού βέβαια πραγματοποιεῖται στό σακάκι, εἶναι ἁπλή μορφή πραγματοποίησης ἀφηρημένης ἀνθρώπινης ἐργασίας. Στήν ἔκφραση τῆς ἀξίας τοῦ πανιοῦ ἡ ὠφελιμότητα τῆς ραφτικῆς δέ συνίσταται στό ὅτι φτιάχνει ροῦχα, ἑπομένως καί ἀνθρώπους, ἀλλά στό ὅτι φτιάχνει ἕνα σῶμα πού δείχνει ὅτι εἶναι ἀξία, δηλ. πῆγμα ἐργασίας, πού δέν διακρίνεται καθόλου ἀπό τήν ἐργασία πού ἔχει ἀντικειμενοποιηθεῖ στήν ἀξία τοῦ πανιοῦ. Γιά νά φτιαχτεῖ ἕνας τέτιος καθρέφτης τῆς ἀξίας, πρέπει ἡ ἴδια ἡ ραφτική νά μήν ἀντανακλάει τίποτα ἄλλο ἐκτός ἀπό τή δικιά της ἀφηρημένη ἰδιότητα, ἀπό τήν ἰδιότητα ὅτι εἶναι ἀνθρώπινη ἐργασία.

Καί μέ τή μορφή τῆς ραφτικῆς καί μέ τή μορφή τῆς ὑφαντικῆς ξοδεύεται ἀνθρώπινη ἐργατική δύναμη. Γιαυτό καί οἱ δυό ἔχουν τή γενική ἰδιότητα τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας καί γιαυτό σέ ὁρισμένες περιπτώσεις, λχ. στήν παραγωγή ἀξίας, μποροῦν νά παίρνονται ὑπόψη μόνο ἀπ᾿ αὐτή τήν ἄποψη. Ὅλα αὐτά δέν εἶναι καθόλου μυστηριώδη. Στήν ἔκφραση τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος ὅμως ἡ ὑπόθεση διαστρέφεται. Γιά νά ἐκφράσει λχ. ἡ δουλιά τῆς ὕφανσης ὅτι σχηματίζει τήν ἀξία τοῦ πανιοῦ ὄχι μέ τή συγκεκριμένη της μορφή σάν δουλιά τῆς ὕφανσης ἀλλά μέ τή γενική της ἰδιότητα σάν ἀνθρώπινη ἐργασία, ἀντιπαρατίθεται σ᾿ αὐτήν ἡ ραφτική, ἡ συγκεκριμένη ἐργασία πού παράγει τό ἰσοδύναμο τοῦ πανιοῦ σάν ἡ χειροπιαστή μορφή πραγματοποίησης τῆς ἀφηρημένης ἀνθρώπινης ἐργασίας.

Ἡ δεύτερη λοιπόν ἰδιομορφία τῆς ἰσοδύναμης μορφῆς εἶναι ὅτι ἡ συγκεκριμένη ἐργασία γίνεται ἡ μορφή ἐμφάνισης τοῦ ἀντίθετού της, τῆς ἀφηρημένης ἀνθρώπινης ἐργασίας.

Χρησιμεύοντας ὅμως αὐτή ἡ συγκεκριμένη ἐργασία, ἡ ραφτική, σάν ἁπλή ἔκφραση τῆς ἀδιάκριτης ἀνθρώπινης ἐργασίας, ἔχει τή μορφή τῆς ὁμοιότητας μέ ἄλλη ἐργασία, μέ τήν ἐργασία πού περιέχεται μέσα στό πανί καί γιαυτό, μ᾿ ὅλο πού εἶναι ἀτομική ἐργασία, ὅπως κάθε ἐργασία πού παράγει ἐμπορεύματα, εἶναι ὡστόσο ἐργασία μέ ἄμεσα κοινωνική μορφή. Ἀκριβῶς γιαυτό παρασταίνεται μ᾿ ἕνα προϊόν,

πού εἶναι ἄμεσα ἀνταλλάξιμο μέ ἄλλο ἐμπόρευμα. Ἡ τρίτη λοιπόν ἰδιομορφία τῆς ἰσοδύναμης μορφῆς εἶναι ὅτι ἡ ἀτομική ἐργασία γίνεται μορφή τοῦ ἀντίθετού της, ἐργασία μέ ἄμεσα κοινωνική μορφή.

Οἱ δυό τελευταῖες ἰδιομορφίες τῆς ἰσοδύναμης μορφῆς πού ἐξετάσαμε γίνονται ἀκόμα πιό κατανοητές, ἄν ἀνατρέξουμε στό μεγάλο ἐρευνητή, πού πρῶτος ἀνάλυσε τή μορφή τῆς ἀξίας, ὅπως καί τόσες μορφές τῆς νόησης, κοινωνικές καί φυσικές μορφές. Πρόκειται γιά τόν Ἀριστοτέλη.

Πρῶτα-πρῶτα ὁ Ἀριστοτέλης λέει ξεκάθαρα ὅτι ἡ χρηματική μορφή τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι ἁπλῶς ἡ παραπέρα ἀναπτυγμένη μορφή τῆς ἁπλῆς μορφῆς τῆς ἀξίας, δηλ. τῆς ἔκφρασης τῆς ἀξίας ἑνός ἐμπορεύματος μέ ἕνα ὁποιοδήποτε ἄλλο ἐμπόρευμα, γιατί λέει:

> «5 κρεβάτια = 1 σπίτι» («*Κλῖναι πέντε ἀντί οἰκίας*»)
> «δέν διαφέρει» ἀπό:
> «5 κρεβάτια — τόσο χρῆμα»
> («*Κλῖναι πέντε ἀντί... ὅσου αἱ πέντε κλῖναι*»).

Βλέπει ἀκόμα ὅτι ἡ ἀξιακή σχέση μέσα στήν ὁποία περιέχεται αὐτή ἡ ἔκφραση τῆς ἀξίας προϋποθέτει μέ τή σειρά της ὅτι τό σπίτι ἐξομοιώνεται ποιοτικά μέ τό κρεβάτι καί ὅτι αὐτά τά διαφορετικά αἰσθητῶς πράγματα χωρίς μιά τέτια ὁμοιότητα τῆς οὐσίας τους δέ θά μποροῦσαν νά συσχετιστοῦν σάν σύμμετρα μεγέθη. «Ἡ ἀνταλλαγή— λέει—δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει χωρίς τήν ἰσότητα, οὔτε ἡ ἰσότητα χωρίς τή συμμετρία» («*οὔτ᾿ ἰσότης μή οὔσης συμμετρίας*»). Ἐδῶ ὅμως σταματάει καί ἐγκαταλείπει τήν παραπέρα ἀνάλυση τῆς μορφῆς τῆς ἀξίας. «Καί εἶναι στ᾿ ἀλήθεια ἀδύνατο («*τῇ μέν οὖν ἀληθείᾳ ἀδύνατον*») νά εἶναι σύμμετρα τόσο διαφορετικά πράγματα», δηλ. νά εἶναι ποιοτικά ἴσα. Μιά τέτια ἐξίσωση μπορεῖ νά εἶναι μόνο κάτι τό ξένο πρός τήν πραγματική φύση τῶν πραγμάτων, δηλ. μόνο «ἔσχατο μέτρο γιά τήν κάλυψη μιᾶς πραχτικῆς ἀνάγκης».

Ἔτσι ὁ Ἀριστοτέλης μᾶς λέει μόνος του ποῦ σκόνταψε κι ἀπότυχε ἡ παραπέρα ἀνάλυσή του, καί συγκεκριμένα στήν ἔλλειψη τῆς ἔννοιας τῆς ἀξίας. Τί εἶναι αὐτό τό ὅμοιο, δηλαδή ἡ κοινή οὐσία πού παρασταίνει τό σπίτι γιά τό κρεβάτι στήν ἔκφραση τῆς ἀξίας τοῦ κρεβατιοῦ; Δέν μπορεῖ «στ᾿ ἀλήθεια νά ὑπάρχει» κάτι τέτιο, λέει ὁ Ἀριστοτέλης. Γιατί; Τό σπίτι παρασταίνει γιά τό κρεβάτι κάτι τό ἴσο, ἐφόσον παρασταίνει αὐτό πού εἶναι πραγματικά ὅμοιο καί στά δυό, στό κρεβάτι καί στό σπίτι. Καί αὐτό εἶναι: ἡ ἀνθρώπινη ἐργασία.

Τό γεγονός ὅμως ὅτι στή μορφή τῶν ἀξιῶν τῶν ἐμπορευμάτων ὅλες οἱ ἐργασίες ἐκφράζονται σάν ἴδια ἀνθρώπινη ἐργασία καί ἑπομένως σάν ἰσάξιες, δέν μποροῦσε ὁ Ἀριστοτέλης νά τό μαντέψει ἀπό τήν ἴδια τή μορφή τῆς ἀξίας, γιατί ἡ ἑλληνική κοινωνία στηριζόταν στήν ἐργασία τῶν δούλων καί ἑπομένως εἶχε σάν φυσική της βάση τήν ἀνισότητα τῶν ἀνθρώπων καί τῶν ἐργατικῶν τους δυνάμεων. Τό μυστικό τῆς ἔκφρασης τῆς ἀξίας, ἡ ἰσότητα καί τό ἰσάξιο ὅλων τῶν ἐργασιῶν ἐπειδή εἶναι καί ἐφόσον εἶναι ἀνθρώπινη ἐργασία γενικά—

μπορεῖ ν' ἀποκρυπτογραφηθεῖ μόνο ὅταν ἡ ἔννοια τῆς ἰσότητας τῶν ἀνθρώπων ἀποχτήσει πιά τή σταθερότητα λαϊκῆς πρόληψης. Αὐτό ὅμως εἶναι δυνατό μόνο σέ μιά κοινωνία, ὅπου ἡ μορφή τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι ἡ γενική μορφή τοῦ προϊόντος ἐργασίας, ἑπομένως καί ἡ σχέση τῶν ἀνθρώπων μεταξύ τους σάν κατόχων ἐμπορευμάτων εἶναι ἡ κυρίαρχη κοινωνική σχέση. Ἡ μεγαλοφυΐα τοῦ Ἀριστοτέλη λάμπει στό γεγονός ἀκριβῶς ὅτι ἀνακάλυψε μιά σχέση ἰσότητας στήν ἔκφραση τῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων. Μονάχα οἱ ἱστορικοί φραγμοί τῆς κοινωνίας πού ζοῦσε τόν ἐμπόδισαν νά βρεῖ σέ τί συνίσταται «στ' ἀλήθεια» αὐτή ἡ σχέση ἰσότητας.

4) Τό σύνολο τῆς ἁπλῆς μορφῆς τῆς ἀξίας.

Ἡ ἁπλή μορφή τῆς ἀξίας ἑνός ἐμπορεύματος περιέχεται στήν ἀξιακή σχέση του μέ ἕνα διαφορετικό ἐμπόρευμα ἤ στήν ἀνταλλακτική σχέση μαζί του. Ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος *Α* ἐκφράζεται ποιοτικά μέ τήν ἄμεση ἀνταλλαξιμότητα τοῦ ἐμπορεύματος *Β* μέ τό ἐμπόρευμα *Α*. Ἐκφράζεται ποσοτικά μέ τήν ἀνταλλαξιμότητα μιᾶς καθορισμένης ποσότητας τοῦ ἐμπορεύματος *Β* μέ τή δοσμένη ποσότητα τοῦ ἐμπορεύματος *Α*. Μ' ἄλλα λόγια: ἡ ἀξία ἑνός ἐμπορεύματος ἐκφράζεται αὐτοτελῶς ὅταν παρασταίνεται σάν «ἀνταλλακτική ἀξία». Ὅταν στήν εἰσαγωγή αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου ἀκολουθώντας τή συνήθεια εἴπαμε ὅτι τό ἐμπόρευμα εἶναι ἀξία χρήσης καί ἀξία ἀνταλλακτική, ἡ διατύπωση αὐτή ἦταν λαθεμένη, ἄν θέλουμε ν' ἀκριβολογήσουμε. Τό ἐμπόρευμα εἶναι ἀξία χρήσης ἤ ἀντικείμενο χρήσης καί «ἀξία». Τό ἐμπόρευμα παρουσιάζεται διπλό, δηλ. αὐτό πού εἶναι, μόλις ἡ ἀξία του ἀποχτήσει δική της μορφή ἐμφάνισης πού διαφέρει ἀπό τή φυσική του μορφή, τή μορφή τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας, καί τή μορφή αὐτή δέν τήν ἔχει ποτέ ὅταν τό ἐξετάζουμε ἀπομονωμένα, ἀλλά πάντα μέσα στήν ἀξιακή ἤ ἀνταλλακτική σχέση μέ ἕνα δεύτερο, διαφορετικό ἐμπόρευμα. Ὅταν ὅμως τό ξέρουμε πιά αὐτό, δέ μᾶς στενοχωρεῖ ἐκεῖνος ὁ τρόπος ἔκφρασης, ἀλλά χρησιμεύει σάν συντομότερη ἔκφραση.

Ἡ ἀνάλυσή μας ἀπόδειξε ὅτι ἡ μορφή τῆς ἀξίας ἤ ἡ ἔκφραση τοῦ ἐμπορεύματος σάν ἀξία ξεπηδάει ἀπό τή φύση τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος καί ὄχι ἀντίστροφα ἡ ἀξία καί τό μέγεθος τῆς ἀξίας ἀπό τόν τρόπο τῆς ἔκφρασής της σάν ἀνταλλακτική ἀξία. Καί ὅμως αὐτή εἶναι ἡ πλάνη καί τῶν ἐμποροκρατῶν καί τῶν σύγχρονων ζηλωτῶν τους, ὅπως τοῦ Φεριέ, τοῦ Γκανίλ κλπ.[22], καθώς καί τῶν ἀντιπόδων τους, τῶν σύγχρονων commis voyageurs [περιοδεύοντες πράχτορες] τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου, ὅπως ὁ Μπαστιά καί Σία. Οἱ ἐμπο-

[22] *Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση. F. L. A. Ferrier* (sous-inspecteur des douanes) [ὑποεπιθεωρητής τῶν τελωνείων]. «Du Gouvernement considéré dans ses Rapports avec le Commerce», Paris 1805, καί *Charles Ganilh*: «Des systèmes de l' Économie politique etc.», δεύτερη ἔκδ., Παρίσι 1821.

ροκράτες ρίχνουν τό κύριο βάρος στήν ποιοτική πλευρά τῆς ἔκφρασης τῆς ἀξίας, δηλ. στήν ἰσοδύναμη μορφή τοῦ ἐμπορεύματος, πού βρῆκε τήν ὁλοκληρωμένη μορφή της στό χρῆμα, ἐνῶ ἀντίθετα οἱ σύγχρονοι γυρολόγοι τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου, πού εἶναι ὑποχρεωμένοι νά πουλήσουν μέ κάθε θυσία τό ἐμπόρευμά τους, ρίχνουν τό κύριο βάρος στήν ποσοτική πλευρά τῆς σχετικῆς μορφῆς τῆς ἀξίας. Γι' αὐτούς ἑπομένως δέν ὑπάρχει οὔτε ἀξία οὔτε μέγεθος τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος ἔξω ἀπό τήν ἔκφραση πού ἀποχτοῦν μέσα στήν ἀνταλλακτική σχέση, δηλ. μόνο στίς στῆλες τοῦ καθημερινοῦ τιμολογίου τῶν ἐμπορευμάτων. Ὁ σκωτσέζος Μάκ Λέοντ, πού ἡ δουλιά του εἶναι νά ἐξωραΐζει ὅσο τό δυνατό πιό σοφά τίς μπερδεμένες ἀντιλήψεις τῆς Λόμπαρντστρητ*, ἀποτελεῖ μιά πετυχημένη σύνθεση τῶν δεισιδαιμόνων ἐμποροκρατῶν καί τῶν φωτισμένων γυρολόγων τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου.

Ἡ πιό ἐμπεριστατωμένη ἐξέταση τῆς ἔκφρασης τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος *Α* πού περιέχεται στήν ἀξιακή σχέση του μέ τό ἐμπόρευμα *Β*, ἔδειξε ὅτι μέσα σ' αὐτήν τή σχέση ἡ φυσική μορφή τοῦ ἐμπορεύματος *Α* χρησιμεύει μόνο σάν μορφή τῆς ἀξίας χρήσης, ἐνῶ ἡ φυσική μορφή τοῦ ἐμπορεύματος *Β* χρησιμεύει μόνο σάν μορφή τῆς ἀξίας ἤ σάν ἐμφάνιση τῆς ἀξίας. Ἔτσι, ἡ κρυμμένη μέσα στό ἐμπόρευμα ἐσωτερική ἀντίθεση ἀνάμεσα στήν ἀξία χρήσης καί στήν ἀξία, παρασταίνεται μέ μιά ἐξωτερική ἀντίθεση, δηλ. μέ τή σχέση ἀνάμεσα σέ δυό ἐμπορεύματα, μέσα στήν ὁποία τό ἕνα ἐμπόρευμα, *πού* πρόκειται νά ἐκφραστεῖ ἡ ἀξία *του* παίζει ἄμεσα μόνο τό ρόλο τῆς ἀξίας χρήσης, ἐνῶ ἀντίθετα τό ἄλλο *πού μ' αὐτό* ἐκφράζεται ἡ ἀξία παίζει ἄμεσα μόνο τό ρόλο τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας. Ἑπομένως, ἡ ἁπλή μορφή τῆς ἀξίας ἑνός ἐμπορεύματος εἶναι ἡ ἁπλή μορφή ἐμφάνισης τῆς ἀντίθεσης ἀνάμεσα στήν ἀξία χρήσης καί στήν ἀξία πού περικλείνεται σ' αὐτό.

Τό προϊόν τῆς ἐργασίας εἶναι σ' ὅλες τίς κοινωνικές καταστάσεις ἀντικείμενο χρήσης, ἀλλά μόνο μιά ἱστορικά καθορισμένη ἐποχή ἀνάπτυξης μετατρέπει τό προϊόν τῆς ἐργασίας σέ ἐμπόρευμα, ἡ ἐποχή πού παρασταίνει τήν ἐργασία πού ξοδεύτηκε γιά τήν παραγωγή ἑνός ἐμπορεύματος σάν «ἀντικειμενοποιημένη» ἰδιότητά του, δηλ. σάν ἀξία του. Ἀπό δῶ βγαίνει ὅτι ἡ ἁπλή μορφή τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι ταυτόχρονα καί ἡ ἁπλή ἐμπορευματική μορφή τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας, ὅτι ἑπομένως καί ἡ ἐξέλιξη τῆς ἐμπορευματικῆς μορφῆς συμπίπτει μέ τήν ἐξέλιξη τῆς μορφῆς τῆς ἀξίας.

Μέ τήν πρώτη κιόλας ματιά βλέπουμε τήν ἀνεπάρκεια τῆς ἁπλῆς μορφῆς τῆς ἀξίας, αὐτῆς τῆς ἐμβρυώδικης μορφῆς, πού μόνο ὕστερα ἀπό μιά σειρά μεταμορφώσεις ὡριμάζει καί γίνεται μορφή τῆς τιμῆς.

Ἡ ἔκφραση τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος *Α* μέ κάποιο ἐμπόρευμα *Β* ξεχωρίζει τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος *Α* μόνο ἀπό τή δική του ἀξία χρήσης καί γιαυτό τή φέρνει μόνο σέ μιά ἀνταλλακτική σχέση

*—ὁδός τοῦ Λονδίνου ὅπου βρίσκονται οἱ μεγάλες τράπεζες. (Σημ. Μετ.).

μέ κάποιο μεμονωμένο, διαφορετικό άπ' αυτό τό ίδιο είδος εμπορεύματος, άντί νά παραστήσει τήν ποιοτική του όμοιότητα καί τήν ποσοτική του άναλογική σχέση μέ όλα τά άλλα εμπορεύματα. Στήν άπλή σχετική μορφή τῆς ἀξίας ένός έμπορεύματος άντιστοιχεΐ ή μεμονωμένη ισοδύναμη μορφή ένός άλλου έμπορεύματος. Έτσι τό σακάκι, μέσα στή σχετική έκφραση τῆς ἀξίας τοῦ πανιοῦ, έχει τήν ισοδύναμη μορφή ή τή μορφή τῆς άμεσης άνταλλαξιμότητας μόνο σχετικά μ' αύτό τό μεμονωμένο είδος έμπορεύματος, μέ τό πανί.

Στό μεταξύ ή μεμονωμένη μορφή τῆς ἀξίας περνᾶ άπό μόνη της σέ μιά πιό πλέρια μορφή. Είναι άλήθεια ότι καί μέ τή μορφή αύτή ή άξία ένός έμπορεύματος έκφράζεται μόνο μέ ένα έμπόρευμα άλλου είδους. Είναι όμως άπολύτως άδιάφορο τί είδους είναι αύτό τό δεύτερο έμπόρευμα, άν δηλ. είναι σακάκι, ή σίδερο, ή στάρι κλπ. Έτσι λοιπόν γεννιοῦνται διάφορες άπλές έκφράσεις τῆς ἀξίας τοῦ ίδιου έμπορεύματος, άνάλογα μέ ποιό διαφορετικοῦ είδους έμπόρευμα έρχεται κάθε φορά σέ άξιακή σχέση[22a]. Ό άριθμός τῶν πιθανῶν έκφράσεων τῆς ἀξίας του περιορίζεται μονάχα άπό τόν άριθμό τῶν διαφορετικῶν άπ' αύτό είδῶν έμπορευμάτων. Έτσι, ή μεμονωμένη έκφραση τῆς ἀξίας του μετατρέπεται σέ μιά σειρά άπό διάφορες άπλές έκφράσεις τῆς ἀξίας του πού μπορεῖ κανείς διαρκῶς νά τή μεγαλώνει.

Β. Ἡ όλική ή άναπτυγμένη μορφή τῆς ἀξίας.

ω έμπόρευμα $A = \upsilon$ έμπόρευμα B, ή $= \varphi$ έμπόρευμα Γ, ή $= \psi$ έμπόρευμα Δ, ή $= \chi$ έμπόρευμα E, ή — κλπ.

(20 πῆχες πανί = 1 σακάκι, ή = 10 λίβρες τσάι, ή = 40 λίβρες καφέ, ή = 1 κουάρτερ στάρι, ή = 2 ούγγιές χρυσό, ή = $^1/_2$ τόννος σίδερο, ή — κλπ.)

1. Ἡ άναπτυγμένη σχετική μορφή τῆς ἀξίας.

Ἡ ἀξία ένός έμπορεύματος, λχ. τοῦ πανιοῦ, έκφράζεται τώρα μέ άπειράριθμα άλλα στοιχεῖα τοῦ κόσμου τῶν έμπορευμάτων. Κάθε άλλο σῶμα έμπορεύματος γίνεται καθρέφτης τῆς ἀξίας τοῦ πανιοῦ[23]. Έτσι

[22a] *Ὑποσημείωση στή 2η έκδοση.* Λχ. στόν Όμηρο ή άξία ένός πράγματος έκφράζεται μέ ολόκληρη σειρά διαφορετικά πράγματα.

[23] Γιαυτό μιλᾶνε γιά σακάκικη άξία τοῦ πανιοῦ, όταν ή άξία του παρασταίνεται μέ σακάκια, γιά σταρίσια άξία του, όταν παρασταίνεται μέ στάρι κλπ. Κάθε μιά τέτια έκφραση λέει ότι αύτό πού έμφανίζεται στίς άξίες χρήσης τοῦ σακακιοῦ, τοῦ σταριοῦ κλπ. είναι ή άξία τοῦ πανιοῦ. «Ἐπειδή ή άξία κάθε έμπορεύματος δείχνει τή σχέση του στήν άνταλλαγή (μέ ένα όποιοδήποτε άλλο έμπόρευμα), μποροῦμε νά μιλᾶμε γι' αύτήν σά νά μιλᾶμε γιά... σταρίσια άξία, πάνινη άξία κλπ., άνάλογα μέ τό έμπόρευμα μέ τό όποῖο συγκρίνεται. Καί γιαυτό ύπάρχουν χίλια διαφορετικά είδη άξιῶν, τόσα, όσα έμπορεύματα ύπάρχουν καί όλα είναι έξίσου πραγματικά καί έξίσου όνομαστικά» («A Critical Dissertation on the Nature, Measure and Causes of Value: chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the Author of Essays on the Formation etc. of Opinions». London 1825, σελ. 39). Ό

μόλις τώρα αύτή ή ίδια ή άξία έμφανίζεται στ' άλήθεια σάν πῆγμα άδιάκριτης άνθρώπινης έργασίας. Γιατί ή έργασία πού τή δημιουργεΐ παρασταίνεται τώρα ρητά σάν έργασία μέ τήν όποία έξισώνεται κάθε άλλη άνθρώπινη έργασία, άδιάφορο ποιά είναι ή φυσική της μορφή καί άν άντικειμενοποιεΐται σέ σακάκι ή στάρι ή σίδερο ή χρυσό κλπ. Γιαυτό, τό πανί μέ τή μορφή τῆς ἀξίας του βρίσκεται τώρα σέ κοινωνική σχέση όχι πιά μέ ένα μονάχα μεμονωμένο διαφορετικοῦ είδους έμπόρευμα, μά μέ όλο τόν κόσμο τῶν έμπορευμάτων. Σάν έμπόρευμα είναι πολίτης αύτοῦ τοῦ κόσμου. Ταυτόχρονα ή άτέλειωτη σειρά τῶν έκφράσεων τῆς ἀξίας τοῦ έμπορεύματος δείχνει ότι γιά τήν άξία τοῦ έμπορεύματος είναι άδιάφορο ποιά είναι ή ίδιαίτερη μορφή τῆς ἀξίας χρήσης μέ τήν όποία έμφανίζεται.

Στήν πρώτη μορφή: 20 πῆχες πανί = 1 σακάκι, μπορεῖ νά άποτελεῖ τυχαῖο γεγονός ότι αύτά τά δυό έμπορεύματα είναι άνταλλάξιμα τό ένα μέ τ' άλλο σέ μιά καθορισμένη ποσοτική άναλογία. Άντίθετα, στήν περίπτωση τῆς δεύτερης μορφῆς διαφαίνεται άμέσως ένα καθοριστικό γι' αύτήν φόντο πού διαφέρει ούσιαστικά άπό τό τυχαῖο φαινόμενο. Τό μέγεθος τῆς ἀξίας τοῦ πανιοῦ μένει τό ίδιο, άδιάφορο άν παρασταίνεται μέ σακάκι ή καφέ ή σίδερο κλπ., δηλ. μέ άναρίθμητα διαφορετικά έμπορεύματα, πού άνήκουν στούς πιό διαφορετικούς κατόχους. Έκλείπει ή τυχαία σχέση δυό άτομικῶν κατόχων έμπορευμάτων. Γίνεται κατάδηλο ότι δέ ρυθμίζει ή άνταλλαγή τό μέγεθος τῆς ἀξίας τοῦ έμπορεύματος, άλλά άντίστροφα τό μέγεθος τῆς ἀξίας τοῦ έμπορεύματος ρυθμίζει τίς άνταλλαχτικές του σχέσεις.

2. Ἡ ίδιαίτερη ίσοδύναμη μορφή.

Κάθε έμπόρευμα, σακάκι, τσάι, στάρι, σίδερο κλπ. παίζει στήν έκφραση τῆς ἀξίας τοῦ πανιοῦ τό ρόλο τοῦ ίσοδύναμου καί έπομένως τοῦ σώματος τῆς ἀξίας. Ἡ καθορισμένη φυσική μορφή καθενός άπ' αύτά τά έμπορεύματα είναι τώρα μιά ίδιαίτερη ίσοδύναμη μορφή δίπλα σέ πολλές άλλες. Τό ίδιο καί τά ποικιλόμορφα καθορισμένα, συγκεκριμένα, ώφέλιμα είδη έργασίας πού περιέχονται στά διάφορα σώματα έμπορευμάτων χρησιμεύουν τώρα σάν άλλες τόσες ίδιαίτερες μορφές πραγματοποίησης ή έμφάνισης τῆς άνθρώπινης έργασίας γενικά.

Σ. Μπαίηλυ, ό συγγραφέας αύτοῦ τοῦ άνώνυμου συγγράμματος, πού όταν βγῆκε έκανε μεγάλο ντόρο στήν Άγγλία, φαντάζεται ότι άναφέροντας τίς ποικιλόμορφες αύτές σχετικές έκφράσεις τῆς ἀξίας τοῦ ίδιου έμπορεύματος, έκμηδενίζει όλους τούς καθορισμούς τῆς έννοιας τῆς ἀξίας. Ότι όμως, παρά τή δική του στενοκεφαλιά, έθιξε τρωτά σημεῖα τῆς θεωρίας τοῦ Ρικάρντο, τό άποδείχνει ή νευρικότητα μέ τήν όποία τοῦ έπιτέθηκε ή σχολή τοῦ Ρικάρντο, λχ. στή «Westminster Review».

3. Ἐλλείψεις τῆς ὁλικῆς ἤ ἀναπτυγμένης μορφῆς τῆς ἀξίας.

Πρῶτον, ἡ σχετική ἔκφραση τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος δέν εἶναι ὁλοκληρωμένη, γιατί ποτέ δέν τελειώνει ἡ σειρά τῶν ἐκφράσεων τῆς ἀξίας του. Ἡ ἁλυσίδα, πού οἱ κρίκοι της ἀποτελοῦνται ἀπό ἐξισώσεις τῆς ἀξίας, μπορεῖ διαρκῶς νά μακραίνει μέ κάθε καινούργιο εἶδος ἐμπορεύματος πού ἐμφανίζεται καί πού προσφέρει τό ὑλικό γιά μιά καινούργια ἔκφραση τῆς ἀξίας. Δεύτερο, ἀποτελεῖ ἕνα παρδαλό μωσαϊκό ἀπό σκόρπιες καί διαφορετικές ἐκφράσεις ἀξίας. Ἄν τέλος, ὅπως πρέπει νά γίνεται, τή σχετική ἀξία κάθε ἐμπορεύματος τήν ἐκφράσουμε μ' αὐτή τήν ἀναπτυγμένη μορφή, τότε ἡ σχετική μορφή τῆς ἀξίας κάθε ἐμπορεύματος ἀποτελεῖ μιάν ἀτέλειωτη σειρά ἀπό ἐκφράσεις τῆς ἀξίας πού διαφέρει ἀπό τή σχετική μορφή τῆς ἀξίας κάθε ἄλλου ἐμπορεύματος.—Οἱ ἐλλείψεις τῆς ἀναπτυγμένης σχετικῆς μορφῆς τῆς ἀξίας ἀντικαθρεφτίζονται καί στήν ἀντίστοιχή της ἰσοδύναμη μορφή. Ἐπειδή ἡ φυσική μορφή κάθε ξεχωριστοῦ εἴδους ἐμπορεύματος ἀποτελεῖ ἐδῶ μιάν ἰδιαίτερη ἰσοδύναμη μορφή δίπλα σέ ἀναρίθμητες ἄλλες ἰδιαίτερες ἰσοδύναμες μορφές, ὑπάρχουν γενικά μόνο περιορισμένες ἰσοδύναμες μορφές πού ἡ κάθε μιά τους ἀποκλείει τήν ἄλλη. Τό ἴδιο ἐπίσης τό καθορισμένο, συγκεκριμένο, ὠφέλιμο εἶδος ἐργασίας πού περιέχεται σέ κάθε ἰδιαίτερο ἰσοδύναμο ἐμπορεύματος ἀποτελεῖ μιά ἰδιαίτερη κι ἑπομένως ὄχι ἐξαντλητική μορφή ἐμφάνισης τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ τελευταία ἀποχτᾶ τήν πλέρια ἤ ὁλική μορφή ἐμφάνισής της στό συνολικό κύκλο ὅλων αὐτῶν τῶν ἰδιαίτερων μορφῶν ἐμφάνισης. Ἔτσι ὅμως δέν ἔχει ἑνιαία μορφή ἐμφάνισης.

Ἡ ἀναπτυγμένη σχετική μορφή τῆς ἀξίας ἀποτελεῖται ὡστόσο μόνο ἀπό ἕνα ἄθροισμα ἁπλῶν σχετικῶν ἐκφράσεων τῆς ἀξίας ἤ ἀπό ἐξισώσεις τῆς πρώτης μορφῆς, ὅπως:

20 πῆχες πανί = 1 σακάκι
20 πῆχες πανί = 10 λίβρες τσάι κλπ.

Κάθε μιά ὅμως ἀπ' αὐτές τίς ἐξισώσεις περιέχει ἀντίστροφα καί τήν ὅμοια ἐξίσωση:

1 σακάκι = 20 πῆχες πανί
10 λίβρες τσάι = 20 πῆχες πανί κλπ.

Πραγματικά: Ὅταν ἕνας ἄνθρωπος ἀνταλλάσσει τό πανί του μέ πολλά ἄλλα ἐμπορεύματα καί ἑπομένως ἐκφράζει τήν ἀξία του μέ μιά σειρά ἄλλα ἐμπορεύματα, πρέπει ἀναγκαστικά καί οἱ πολλοί ἄλλοι κάτοχοι ἐμπορευμάτων ν' ἀνταλλάξουν τά ἐμπορεύματά τους μέ πανί καί ἑπομένως νά ἐκφράσουν τίς ἀξίες τῶν διαφόρων ἐμπορευμάτων τους μ' αὐτό τό ἴδιο τρίτο ἐμπόρευμα, μέ τό πανί. Ἄν λοιπόν ἀντιστρέψουμε τή σειρά: 20 πῆχες πανί = 1 σακάκι, ἤ = 10 λίβρες τσάι, ἤ = κλπ., δηλαδή ἄν ἐκφράσουμε τήν ἀντίστροφη σχέση πού περιέχεται κιόλας πράγματι στή σειρά, τότε ἀποχτοῦμε τή:

Γ. Γενική μορφή τῆς ἀξίας.

1 σακάκι	=	20 πῆχες πανί
10 λίβρες τσάι	=	
40 λίβρες καφές	=	
1 κουάρτερ στάρι	=	
2 οὐγγιές χρυσός	=	
1/2 τόννος σίδερο	=	
χ ἐμπόρευμα Α	=	
κλπ. ἐμπόρευμα	=	

1. Παραλλαγμένος χαρακτήρας τῆς μορφῆς τῆς ἀξίας.

Τά ἐμπορεύματα ἐκφράζουν τώρα τίς ἀξίες τους: 1ον ἁπλά, γιατί τίς ἐκφράζουν μέ ἕνα μοναδικό ἐμπόρευμα, καί 2ο ἑνιαῖα γιατί τίς ἐκφράζουν μέ τό ἴδιο ἐμπόρευμα. Ἡ μορφή τῆς ἀξίας τους εἶναι ἁπλή καί κοινή, καί γιαυτό γενική.

Οἱ μορφές I καί II κατάφερναν μόνο νά ἐκφράζουν τήν ἀξία ἑνός ἐμπορεύματος σάν κάτι πού διαφέρει ἀπό τή δική του ἀξία χρήσης ἤ ἀπό τό δικό του σῶμα ἐμπορεύματος.

Ἡ πρώτη μορφή μᾶς ἔδοσε ἐξισώσεις ἀξίας ὅπως: 1 σακάκι = 20 πῆχες πανί, 10 λίβρες τσάι = 1/2 τόννος σίδερο κλπ. Ἡ ἀξία τοῦ σακακιοῦ παρασταίνεται σάν κάτι ὅμοιο μέ πανί, ἡ ἀξία τοῦ τσαγιοῦ σάν κάτι ὅμοιο μέ σίδερο κλπ., αὐτό ὅμως τό ὅμοιο μέ πανί κι αὐτό τό ὅμοιο μέ σίδερο, αὐτές οἱ ἐκφράσεις ἀξίας τοῦ σακακιοῦ καί τοῦ τσαγιοῦ, διαφέρουν μεταξύ τους ὅπως διαφέρει τό πανί ἀπό τό σίδερο. Ἡ μορφή αὐτή παρουσιάζεται ὅπως φαίνεται στήν πράξη μόνο στίς πρῶτες ἀρχές, ὅταν τά προϊόντα τῆς δουλιᾶς μετατρέπονται σέ ἐμπορεύματα μέ τυχαῖες ἤ εὐκαιριακές ἀνταλλαγές.

Ἡ δεύτερη μορφή ξεχωρίζει πιό ὁλοκληρωμένα ἀπό τήν πρώτη μορφή τήν ἀξία ἑνός ἐμπορεύματος ἀπό τήν ἀξία του χρήσης, γιατί ἡ ἀξία τοῦ σακακιοῦ λχ. ἀντιπαρατίθεται τώρα στή φυσική του μορφή μ' ὅλες τίς πιθανές μορφές, σάν κάτι ὅμοιο μέ πανί, μέ σίδερο, μέ τσάι κλπ., σάν καθετί ἄλλο, μόνον ὄχι σάν κάτι ὅμοιο μέ σακάκι. Ἀπό τήν ἄλλη ἀποκλείεται ἐδῶ ἄμεσα κάθε κοινή ἔκφραση τῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων, γιατί στήν ἔκφραση τῆς ἀξίας τοῦ κάθε ἐμπορεύματος ἐμφανίζονται τώρα ὅλα τά ἄλλα ἐμπορεύματα μόνο μέ τή μορφή ἰσοδυνάμων. Ἡ ἀναπτυγμένη μορφή τῆς ἀξίας πρωτοπαρουσιάζεται πραγματικά ἀπό τή στιγμή πού ἕνα ὁποιοδήποτε προϊόν ἐργασίας, λχ. τά ζῶα, ἀνταλλάσσεται μέ διάφορα ἄλλα ἐμπορεύματα ὄχι πιά σάν ἐξαίρεση, μά ἀπό συνήθεια πιά.

Ἡ καινούργια, ἡ γενική μορφή, ἐκφράζει τίς ἀξίες τοῦ κόσμου τῶν ἐμπορευμάτων μέ ἕνα καί τό αὐτό εἶδος ἐμπορεύματος πού ἀποχωρίστηκε ἀπ' αὐτόν, λχ. μέ πανί, καί παρασταίνει ἔτσι τίς ἀξίες ὅλων τῶν ἐμπορευμάτων ἐξομοιώνοντάς τα μέ πανί. Ἡ ἀξία κάθε ἐμπορεύματος σάν κάτι πού μοιάζει μέ πανί, δέν διαφέρει τώρα μόνο ἀπό τή δική του ἀξία χρήσης, μά ἀπ' ὅλες τίς ἀξίες χρήσης, καί ἀκριβῶς

ἔτσι ἐκφράζεται σάν κάτι πού τό ἔχει κοινό μαζί μέ ὅλα τά ἄλλα ἐμπορεύματα. Ἑπομένως μόνο αὐτή ἡ μορφή σχετίζει πραγματικά τά ἐμπορεύματα μεταξύ τους σάν ἀξίες ἤ τά κάνει νά ἐμφανίζονται σάν ἀνταλλαχτικές ἀξίες τό ἕνα ἀπέναντι στό ἄλλο.

Καί οἱ δυό προηγούμενες μορφές ἐκφράζουν τήν ἀξία κάθε ἐμπορεύματος, εἴτε μέ ἕνα μοναδικό διαφορετικοῦ εἴδους ἐμπόρευμα, εἴτε μέ μιά σειρά πολλά διαφορετικά ἀπ' αὐτό ἐμπορεύματα. Καί στίς δυό περιπτώσεις εἶναι σά νά λέμε ἰδιωτική ὑπόθεση τοῦ κάθε ξεχωριστοῦ ἐμπορεύματος νά δόσει μιά μορφή ἀξίας στόν ἑαυτό του, καί τό κάνει αὐτό χωρίς τή συμβολή τῶν ἄλλων ἐμπορευμάτων. Τά ἐμπορεύματα αὐτά παίζουν ἀπέναντί του ἁπλῶς τόν παθητικό ρόλο τοῦ ἰσοδύναμου. Ἀπεναντίας, ἡ γενική μορφή τῆς ἀξίας γεννιέται μόνο σάν κοινό ἔργο τοῦ κόσμου τῶν ἐμπορευμάτων. Ἕνα ἐμπόρευμα γίνεται γενική ἔκφραση τῆς ἀξίας, γιατί ὅλα τά ἄλλα ἐμπορεύματα ἐκφράζουν ταυτόχρονα τήν ἀξία τους μέ τό ἴδιο ἰσοδύναμο, καί κάθε νεοεμφανιζόμενο εἶδος ἐμπορεύματος εἶναι ὑποχρεωμένο νά τά μιμηθεῖ. Ἔτσι ἀποκαλύπτεται ὅτι ἡ ἀξιακή ἀντικειμενικότητα [Wertgegenständlichkeit] τῶν ἐμπορευμάτων, ἐπειδή ἀποτελεῖ ἁπλούστατα τήν «κοινωνική ὕπαρξη» αὐτῶν τῶν πραγμάτων, μπορεῖ νά ἐκφραστεῖ μόνο μέ τήν ὁλόπλευρη κοινωνική τους σχέση, καί ὅτι ἡ μορφή τῆς ἀξίας τους πρέπει γιαυτό νά εἶναι μορφή μέ κοινωνική ἰσχή.

Μέ τή μορφή ἑνός πράγματος πού μοιάζει μέ πανί, ἐμφανίζονται τώρα ὅλα τά ἐμπορεύματα ὄχι μονάχα σάν ποιοτικά ἴδια, δηλ. σάν ἀξίες γενικά, μά ταυτόχρονα καί σάν ποσοτικά συγκρίσιμα ἀξιακά μεγέθη. Ἐπειδή τά ἀξιακά τους μεγέθη καθρεφτίζονται σ' ἕνα καί τό αὐτό ὑλικό, σέ πανί, τά ἀξιακά αὐτά μεγέθη ἀντικαθρεφτίζονται ἀμοιβαῖα μεταξύ τους. Λχ. ἀφοῦ: 10 λίβρες τσάι — 20 πήχες πανί, καί 40 λίβρες καφές — 20 πήχες πανί, ἑπομένως: 10 λίβρες τσάι — 40 λίβρες καφές. Ἤ σέ 1 λίβρα καφέ περιέχεται τό $^1/_4$ τῆς οὐσίας τῆς ἀξίας, τῆς ἐργασίας, πού περιέχεται σέ 1 λίβρα τσάι.

Ἡ γενική σχετική μορφή τῆς ἀξίας τοῦ κόσμου τῶν ἐμπορευμάτων προσδίδει στό ἐμπόρευμα πού ἔχει ἀποκλειστεῖ ἀπ' αὐτόν, στό πανί, τό χαρακτήρα τοῦ γενικοῦ ἰσοδύναμου. Ἡ φυσική του μορφή εἶναι ἡ κοινή μορφή τῆς ἀξίας αὐτοῦ τοῦ κόσμου, ἑπομένως τό πανί εἶναι ἄμεσα ἀνταλλάξιμο μέ ὅλα τά ἄλλα ἐμπορεύματα. Ἡ σωματική του μορφή ἰσχύει σάν ἡ ὁρατή ἐνσάρκωση, ἡ γενική κοινωνική μεταμόρφωση κάθε ἀνθρώπινης ἐργασίας. Ἡ ὑφαντική, ἡ ἀτομική ἐργασία πού παράγει πανί, ἔχει ταυτόχρονα καί ἄμεσα κοινωνική μορφή, τή μορφή τῆς ἰσότητας μέ ὅλες τίς ἄλλες ἐργασίες. Οἱ ἀμέτρητες ἐξισώσεις πού ἀποτελοῦν τή γενική μορφή τῆς ἀξίας, ἐξισώνουν ἡ μιά ὕστερα ἀπό τήν ἄλλη τήν ἐργασία πού εἶναι πραγματοποιημένη στό πανί μέ κάθε ἐργασία πού περιέχεται σέ ἄλλο ἐμπόρευμα καί μετατρέπουν ἔτσι τήν ὑφαντική στή γενική μορφή ἐμφάνισης τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας γενικά. Ἔτσι ἡ ἐργασία πού εἶναι ἀντικειμενοποιημένη στήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος δέν παρασταίνεται μόνο ἀρνητικά σάν ἐργασία, ἀπ' τήν ὁποία γίνεται ἀφαίρεση κάθε συγκεκριμένης μορφῆς καί κάθε ὠφέλι-

μης ἰδιότητας τῶν πραγματικῶν ἐργασιῶν, μά προβάλλει ρητά καί ἡ δική της θετική φύση. Εἶναι ἡ ἀναγωγή ὅλων τῶν πραγματικῶν ἐργασιῶν στόν κοινό γιά ὅλες χαρακτήρα τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας, στό ξόδεμα ἀνθρώπινης ἐργατικῆς δύναμης.

Ἡ γενική μορφή τῆς ἀξίας, πού παρασταίνει τά προϊόντα τῆς ἐργασίας σάν ἁπλά πήγματα ἀδιάκριτης ἀνθρώπινης ἐργασίας, δείχνει ἀπό τήν ἴδια τή συγκρότησή της ὅτι εἶναι ἡ κοινωνική ἔκφραση τοῦ κόσμου τῶν ἐμπορευμάτων. Ἔτσι ἀποκαλύπτεται ὅτι μέσα σ' αὐτό τόν κόσμο ὁ γενικός ἀνθρώπινος χαρακτήρας τῆς ἐργασίας ἀποτελεῖ τόν εἰδικό κοινωνικό χαρακτήρα της.

2. Σχέση ἐξέλιξης ἀνάμεσα στή σχετική μορφή τῆς ἀξίας καί στήν ἰσοδύναμη μορφή.

Στό βαθμό ἐξέλιξης τῆς σχετικῆς μορφῆς τῆς ἀξίας ἀντιστοιχεῖ ὁ βαθμός ἐξέλιξης τῆς ἰσοδύναμης μορφῆς. Ὅμως, κι αὐτό πρέπει νά προσεχτεῖ καλά, ἡ ἐξέλιξη τῆς ἰσοδύναμης μορφῆς εἶναι ἁπλῶς ἔκφραση καί ἀποτέλεσμα τῆς ἐξέλιξης τῆς σχετικῆς μορφῆς τῆς ἀξίας.

Ἡ ἁπλή ἤ μεμονωμένη σχετική μορφή τῆς ἀξίας ἑνός ἐμπορεύματος μετατρέπει ἕνα ἄλλο ἐμπόρευμα σέ μεμονωμένο ἰσοδύναμο. Ἡ ἀναπτυγμένη μορφή τῆς σχετικῆς ἀξίας, αὐτή ἡ ἔκφραση τῆς ἀξίας ἑνός ἐμπορεύματος μέ ὅλα τά ἄλλα ἐμπορεύματα, προσδίδει σ' αὐτά τή μορφή διαφορετικῶν ἰδιαίτερων ἰσοδυνάμων. Τέλος ἕνα ἰδιαίτερο εἶδος ἐμπορεύματος ἀποχτάει τή γενική ἰσοδύναμη μορφή, γιατί ὅλα τά ἄλλα ἐμπορεύματα τό μετατρέπουν σέ ὑλικό τῆς ἑνιαίας, τῆς γενικῆς τους μορφῆς τῆς ἀξίας.

Στόν ἴδιο βαθμό ὅμως πού ἀναπτύσσεται ἡ μορφή τῆς ἀξίας γενικά, ἀναπτύσσεται καί ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στούς δυό πόλους της, ἀνάμεσα στή σχετική μορφή τῆς ἀξίας καί στήν ἰσοδύναμη μορφή.

Ἡ πρώτη μορφή κιόλας—20 πήχες πανί = 1 σακάκι—περικλείνει αὐτή τήν ἀντίθεση, ὅμως δέν τήν παγιώνει. Ἀνάλογα μέ τό πῶς θά διαβαστεῖ ἡ ἐξίσωση αὐτή, ἀπό τ' ἀριστερά πρός τά δεξιά ἤ ἀπό τά δεξιά πρός τ' ἀριστερά, τό καθένα ἀπό τά δυό ἄκρα, καί τό πανί καί τό σακάκι, βρίσκονται ἐναλλάξ πότε στή σχετική μορφή τῆς ἀξίας, πότε στήν ἰσοδύναμη μορφή. Ἐδῶ χρειάζεται ἀκόμα ἀρκετός κόπος γιά νά καταδειχτεῖ ἡ πολική ἀντίθεση.

Στή μορφή II κάθε φορά μόνο ἕνα εἶδος ἐμπορεύματος μπορεῖ ν' ἀναπτύξει ὁλοκληρωτικά τή σχετική του ἀξία ἤ βρίσκεται τό ἴδιο μόνο στήν ἀναπτυγμένη σχετική μορφή τῆς ἀξίας, ἐπειδή καί ἐφόσον ὅλα τά ἄλλα ἐμπορεύματα βρίσκονται ἀπέναντί του στήν ἰσοδύναμη μορφή. Ἐδῶ δέν μποροῦμε πιά ν' ἀντιστρέψουμε τίς δυό πλευρές τῆς ἐξίσωσης τῆς ἀξίας—λχ. τήν ἐξίσωση 20 πήχες πανί = 1 σακάκι, ἤ = 10 λίβρες τσάι, ἤ = 1 κουάρτερ στάρι κλπ.—χωρίς ν' ἀλλάξουμε τό συνολικό της χαρακτήρα καί νά τή μετατρέψουμε ἀπό τήν ὁλική στή γενική μορφή τῆς ἀξίας.

Τέλος ἡ τελευταία μορφή, ἡ μορφή ΙΙΙ, δίνει στόν κόσμο τῶν ἐμπορευμάτων τή γενική-κοινωνική σχετική μορφή τῆς ἀξίας, ἐπειδή καί ἐφόσον ὅλα τά ἐμπορεύματα πού ἀνήκουν σ' αὐτήν—μέ μιά μόνη ἐξαίρεση—ἀποκλείονται ἀπό τή γενική ἰσοδύναμη μορφή. Γιαυτό, ἕνα ἐμπόρευμα, τό πανί, βρίσκεται στή μορφή τῆς ἄμεσης ἀνταλλαξιμότητας μέ ὅλα τά ἄλλα ἐμπορεύματα ἤ σέ ἄμεση κοινωνική μορφή, ἐπειδή καί ἐφόσον ὅλα τά ἄλλα ἐμπορεύματα δέν βρίσκονται σ' αὐτήν[24].

Ἀντίθετα τό ἐμπόρευμα πού φιγουράρει σάν γενικό ἰσοδύναμο, εἶναι ἀποκλεισμένο ἀπό τήν ἑνιαία, κι ἑπομένως γενική σχετική μορφή τῆς ἀξίας τοῦ κόσμου τῶν ἐμπορευμάτων. Ἄν τό πανί, δηλ. ὁποιοδήποτε ἐμπόρευμα πού βρίσκεται στή γενική ἰσοδύναμη μορφή, συμμετεῖχε ταυτόχρονα καί στή γενική σχετική μορφή τῆς ἀξίας, θάπρεπε τό ἴδιο νά χρησιμεύει στόν ἑαυτό του σάν ἰσοδύναμο. Στήν περίπτωση αὐτή θάχαμε: 20 πῆχες πανί = 20 πῆχες πανί, δηλ. μιά ταυτολογία μέ τήν ὁποία δέν ἐκφράζεται οὔτε ἀξία οὔτε μέγεθος τῆς ἀξίας. Γιά νά ἐκφράσουμε τή σχετική ἀξία τοῦ γενικοῦ ἰσοδύναμου, πρέπει πιό σωστά ν' ἀντιστρέψουμε τή μορφή ΙΙΙ. Τό γενικό ἰσοδύναμο δέν ἔχει κοινή μέ τά ἄλλα ἐμπορεύματα σχετική μορφή ἀξίας, ἀλλά τήν ἀξία του τήν ἐκφράζει σχετικά ἡ ἀτέλειωτη σειρά ὅλων τῶν ἄλλων σωμάτων τῶν ἐμπορευμάτων. Ἔτσι ἡ ἀναπτυγμένη σχετική μορφή τῆς ἀξίας ἤ ἡ μορφή ΙΙ ἐμφανίζεται τώρα σάν ἡ εἰδική σχετική μορφή τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος πού παίζει τό ρόλο τοῦ γενικοῦ ἰσοδύναμου

3. Πέρασμα ἀπό τή γενική μορφή τῆς ἀξίας στή χρηματική μορφή.

Ἡ γενική ἰσοδύναμη μορφή εἶναι μιά μορφή τῆς ἀξίας γενικά Μπορεῖ ἑπομένως νά λάχει σέ ὁποιοδήποτε ἐμπόρευμα. Ἀντίθετα, ἕνα

[24] Πραγματικά, μέ κανέναν τρόπο δέν μπορεῖ κανείς νά δεῖ στή μορφή τῆς γενικῆς ἄμεσης ἀνταλλαξιμότητας ὅτι εἶναι μιά ἀντιφατική μορφή τῆς ἀξίας, τό ἴδιο ἀναπόσπαστη ἀπό τή μορφή τῆς μή ἄμεσης ἀνταλλαξιμότητας, ὅπως καί ὁ θετικός ἀπό τόν ἀρνητικό πόλο τοῦ μαγνήτη. Γιαυτό μπορεῖ κανείς νά φαντάζεται ὅσο θέλει ὅτι εἶναι δυνατό νά βάλει ταυτόχρονα σ' ὅλα τά ἐμπορεύματα τή σφραγίδα τῆς ἄμεσης ἀνταλλαξιμότητας, ἀκριβῶς ὅπως μπορεῖ νά φαντάζεται ὅτι εἶναι δυνατό νά κάνει πάπες ὅλους τούς καθολικούς. Γιά τό μικροαστό πού βλέπει στήν ἐμπορευματική παραγωγή τό nec plus ultra [τό ἄκρον ἄωτον] τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας καί τῆς ἀτομικῆς ἀνεξαρτησίας, θἆταν φυσικά πολύ ἐπιθυμητό ν' ἀπαλλαχτεῖ ἀπό τίς ἐλλείψεις πού συνδέονται μ' αὐτήν τή μορφή καί ἰδιαίτερα ἀπό τή μή ἄμεση ἀνταλλαξιμότητα τῶν ἐμπορευμάτων. Ὁ σοσιαλισμός τοῦ Προυντόν συνίσταται στό ὅτι ζωγραφίζει αὐτή τή φιλισταϊκή οὐτοπία, πού, ὅπως ἀπόδειξα ἀλλοῦ, δέν ἔχει κάν τό προτέρημα τῆς πρωτοτυπίας καί πού, ἀντίθετα, πολύ πρίν ἀπ' αὐτόν καί πολύ καλύτερο τόν ζωγράφισαν οἱ Γκραίη, Μπραίη καί ἄλλοι. Αὐτό τό γεγονός δέν ἐμποδίζει αὐτό τό εἶδος τῆς σοφίας νά κυριαρχεῖ σήμερα σέ ὁρισμένους κύκλους μέ τό ὄνομα τῆς «science» [ἐπιστήμης]. Ποτέ καμιά σχολή δέν καταχράστηκε τόσο τή λέξη «science» ὅσο ἡ προυντονική γιατί

«Wo Begriffe fehlen,
Da stellt zur rechten Zeit ein Wort sich ein».

[«Ἐκεῖ ὅπου λείπουν οἱ ἔννοιες, τήν κατάλληλη στιγμή παίρνει τή θέση τους μιά λέξη»—(Λόγια τοῦ Μεφιστοφελῆ στόν «Φάουστ» τοῦ Γκαῖτε. Σημ. Μετ.)].

ἐμπόρευμα βρίσκεται στή γενική ἰσοδύναμη μορφή (μορφή ΙΙΙ) μονάχα ἐπειδή καί ἐφόσον τό ἔχουν ξεχωρίσει ὅλα τά ἄλλα ἐμπορεύματα σάν ἰσοδύναμο. Καί μόνο ἀπό τή στιγμή πού ὁ ξεχωρισμός αὐτός περιορίζεται ὁριστικά σέ ἕνα εἰδικό εἶδος ἐμπορεύματος, ἡ ἑνιαία σχετική μορφή τῆς ἀξίας τοῦ κόσμου τῶν ἐμπορευμάτων ἀποχτάει ἀντικειμενική σταθερότητα καί γενική κοινωνική ἰσχή.

Τό εἰδικό λοιπόν εἶδος ἐμπορεύματος, πού μέ τή φυσική του μορφή συμφύεται κοινωνικά ἡ ἰσοδύναμη μορφή, γίνεται χρηματικό ἐμπόρευμα ἤ λειτουργεῖ σάν χρῆμα. Εἰδική κοινωνική λειτουργία, κι ἑπομένως κοινωνικό μονοπώλιο αὐτοῦ τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι νά παίζει τό ρόλο τοῦ γενικοῦ ἰσοδύναμου μέσα στόν κόσμο τῶν ἐμπορευμάτων. Τήν προνομιακή αὐτή θέση ἀνάμεσα στά ἐμπορεύματα πού στή μορφή ΙΙ φιγουράρουν σάν ἰδιαίτερα ἰσοδύναμα τοῦ πανιοῦ καί πού στή μορφή ΙΙΙ ἐκφράζουν ὅλα τή σχετική τους ἀξία σέ πανί, τήν κατάχτησε ἱστορικά ἕνα ὁρισμένο ἐμπόρευμα, ὁ χρυσός. Ἄν λοιπόν στή μορφή ΙΙΙ στή θέση τοῦ ἐμπορεύματος πανί βάλουμε τό ἐμπόρευμα χρυσός, τότε ἀποχτοῦμε τή:

Δ. Χρηματική μορφή.

20 πῆχες πανί	=	2 οὐγγιές χρυσός.
1 σακάκι	=	
10 λίβρες τσάι	=	
40 λίβρες καφές	=	
1 κουάρτερ στάρι	=	
$^1/_2$ τόννος σίδερο	=	
χ ἐμπόρευμα *Α*	=	

Στό πέρασμα ἀπό τή μορφή Ι στή μορφή ΙΙ, καί ἀπό τή μορφή ΙΙ στή μορφή ΙΙΙ, συντελοῦνται οὐσιαστικές ἀλλαγές. Ἀντίθετα ἡ μορφή IV δέ διαφέρει σέ τίποτα ἀπό τή μορφή ΙΙΙ, ἐκτός ἀπό τό ὅτι στή θέση τοῦ πανιοῦ τή γενική ἰσοδύναμη μορφή τήν ἔχει ὁ χρυσός. Στή μορφή IV ὁ χρυσός μένει αὐτό πού ἦταν τό πανί στή μορφή ΙΙΙ: γενικό ἰσοδύναμο. Ἡ πρόοδος συνίσταται μόνο στό ὅτι ἡ μορφή τῆς ἄμεσης γενικῆς ἀνταλλαξιμότητας ἤ ἡ γενική ἰσοδύναμη μορφή εἶναι τώρα ἀπό κοινωνική συνήθεια συνυφασμένη ὁριστικά μέ τήν εἰδική φυσική μορφή τοῦ ἐμπορεύματος χρυσός.

Ὁ χρυσός παρουσιάζεται σάν χρῆμα ἀπέναντι στ' ἄλλα ἐμπορεύματα, μόνο γιατί προηγούμενα βρισκόταν κιόλας ἀπέναντί τους σάν ἐμπόρευμα. Ὅπως ὅλα τά ἄλλα ἐμπορεύματα λειτουργοῦσε κι αὐτός σάν ἰσοδύναμο, εἴτε σάν μεμονωμένο ἰσοδύναμο σέ μεμονωμένες πράξεις ἀνταλλαγῆς, εἴτε σάν ἰδιαίτερο ἰσοδύναμο δίπλα στ' ἄλλα ἐμπορεύματα-ἰσοδύναμα. Σιγά-σιγά λειτουργοῦσε σέ στενότερους ἤ πλατύτερους κύκλους σάν γενικό ἰσοδύναμο. Μόλις κατάχτησε τό μονοπώλιο αὐτῆς τῆς θέσης στήν ἔκφραση τῆς ἀξίας τοῦ κόσμου τῶν ἐμπο-

ρευμάτων, ἔγινε χρηματικό ἐμπόρευμα, καί μόνο ἀπό τή στιγμή πού ἔγινε πιά χρηματικό ἐμπόρευμα, διαφέρει ἡ μορφή IV ἀπό τή μορφή III, ἤ ἡ γενική μορφή τῆς ἀξίας ἔχει μετατραπεῖ στή χρηματική μορφή.

Ἡ ἁπλή σχετική ἔκφραση τῆς ἀξίας ἑνός ἐμπορεύματος, λχ. τοῦ πανιοῦ, μέ τό ἐμπόρευμα πού λειτουργεῖ κιόλας σάν χρηματικό ἐμπόρευμα, λχ. μέ τό χρυσό, εἶναι ἡ μορφή τῆς τιμῆς. Ἑπομένως ἡ «μορφή τῆς τιμῆς» τοῦ πανιοῦ εἶναι:

20 πῆχες πανί = 2 οὐγγιές χρυσός,

ἤ ἄν οἱ 2 οὐγγιές χρυσός ἔχουν τό νομισματικό ὄνομα 2 λίρες στερλίνες:

20 πῆχες πανί = 2 λίρες στερλίνες.

Ἡ δυσκολία στήν ἔννοια τῆς χρηματικῆς μορφῆς περιορίζεται στήν κατανόηση τῆς γενικῆς ἰσοδύναμης μορφῆς, δηλ. τῆς γενικῆς μορφῆς τῆς ἀξίας γενικά, τῆς μορφῆς III. Ἡ μορφή III ἀντίστροφα παρμένη ἀναλύεται στή μορφή II, στήν ἀναπτυγμένη μορφή, ἐνῶ συστατικό της στοιχεῖο εἶναι ἡ μορφή I: 20 πῆχες πανί = 1 σακάκι ἤ χ ἐμπόρευμα $A = \psi$ ἐμπόρευμα B. Γιαυτό, ἡ ἁπλή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι τό σπέρμα τῆς χρηματικῆς μορφῆς.

4. Ο ΦΕΤΙΧΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΟΥ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΜΥΣΤΙΚΟ ΤΟΥ.

Ἕνα ἐμπόρευμα φαίνεται ἀπό τήν πρώτη ματιά σάν ἕνα αὐτονόητο συνηθισμένο πράγμα. Ἡ ἀνάλυσή του δείχνει ὅτι εἶναι ἕνα πολύ στρυφνό πράγμα, γεμάτο ἀπό μεταφυσική σοφιστεία καί θεολογικές παραξενιές. Σάν ἀξία χρήσης δέν ἔχει τίποτα τό μυστηριῶδες, ἀδιάφορο ἄν τό ἐξετάζω ἀπό τήν ἄποψη ὅτι ἱκανοποιεῖ μέ τίς ἰδιότητές του ἀνθρώπινες ἀνάγκες, ἤ ἄν τίς ἰδιότητες αὐτές τίς ἀποχτᾶ σάν προϊόν ἀνθρώπινης ἐργασίας. Εἶναι πεντακάθαρο ὅτι ὁ ἄνθρωπος μέ τή δράση του μεταβάλλει τίς μορφές τῶν φυσικῶν ὑλῶν μέ ἕναν τρόπο πού τοῦ εἶναι ὠφέλιμος. Ἡ μορφή τοῦ ξύλου λχ. μεταβάλλεται ὅταν φτιάχνουν ἀπ' αὐτό ἕνα τραπέζι. Παρ' ὅλα αὐτά τό τραπέζι παραμένει ξύλο, ἕνα κοινό αἰσθητό πράγμα. Μόλις ὅμως ἐμφανίζεται σάν ἐμπόρευμα, μετατρέπεται σέ αἰσθητό ὑπεραισθητό πράγμα. Δέ στέκεται μόνο μέ τά πόδια του στό ἔδαφος, μά ἀπέναντι σέ ὅλα τ' ἄλλα ἐμπορεύματα πατάει μέ τό κεφάλι κάτω κι ἀρχίζει τό ξυλένιο του κεφάλι νά γεννοβολᾶ φαντασιοπληξίες, πιό θαυμαστές ἀκόμα κι ἀπό τό ἄν ἄρχιζε νά χορεύει στά καλά καθούμενα[25].

Ὁ μυστικιστικός χαρακτήρας τοῦ ἐμπορεύματος δέν ξεπηδάει λοιπόν ἀπό τήν ἀξία του χρήσης. Ἀκόμα λιγότερο ξεπηδάει ἀπό τό περιεχόμενο τῶν στοιχείων πού καθορίζουν τήν ἀξία. Γιατί, πρῶτο, ὅσο διαφορετικές κι ἄν εἶναι οἱ ὠφέλιμες ἐργασίες ἤ οἱ παραγωγικές δραστηριότητες, ἀποτελεῖ φυσιολογική ἀλήθεια ὅτι εἶναι λειτουργίες τοῦ ἀνθρώπινου ὀργανισμοῦ καί ὅτι κάθε μιά τέτια λειτουργία, ὅποιο κι ἄν εἶναι τό περιεχόμενο καί ἡ μορφή της, εἶναι στήν οὐσία ξόδεμα μυαλοῦ, νεύρων, μυώνων, αἰσθητηρίων ὀργάνων κλπ. τοῦ ἀνθρώπου. Δεύτερο, ὅσο γι' αὐτό πού βρίσκεται στή βάση τοῦ καθορισμοῦ τοῦ μεγέθους τῆς ἀξίας, δηλ. ἡ χρονική διάρκεια αὐτοῦ τοῦ ξοδέματος ἤ ἡ ποσότητα τῆς ἐργασίας, ἡ ποσότητα διακρίνεται ἀκόμα καί ἁπτά ἀπό τήν ποιότητα τῆς ἐργασίας. Σ' ὅλες τίς κοινωνικές καταστάσεις, ἄν καί ὄχι στόν ἴδιο βαθμό στίς διάφορες βαθμίδες ἀνάπτυξης, ἔπρεπε νά ἐνδιαφέρει τούς ἀνθρώπους ὁ χρόνος ἐργασίας πού ἀπαιτεῖ ἡ παραγωγή τῶν μέσων συντήρησης[26]. Τέλος, ἀπό τή στιγμή πού κατά κάποιον τρόπο οἱ ἄνθρωποι ἐργάζονται ὁ ἕνας γιά τόν ἄλλον, ἀποχτάει καί ἡ ἐργασία τους μιά κοινωνική μορφή.

Ἀπό ποῦ πηγάζει λοιπόν ὁ αἰνιγματικός χαρακτήρας τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας μόλις τό προϊόν αὐτό παίρνει τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος; Ὁλοφάνερα ἀπ' αὐτή τήν ἴδια τή μορφή. Ἡ ὁμοιότητα τῶν ἀνθρώπινων ἐργασιῶν ἀποχτάει τήν ἐμπράγματη μορφή τῆς ὅμοιας ἀξιακῆς ἀντικειμενικότητας τῶν προϊόντων τῆς ἐργασίας. Τό μέτρο τοῦ ξοδέματος τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας μέ τή χρονική της διάρκεια ἀποχτάει τή μορφή τοῦ μεγέθους τῆς ἀξίας τῶν προϊόντων τῆς ἐργασίας. Τέλος οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στούς παραγωγούς, μέσα στίς ὁποῖες πραγματοποιοῦνται αὐτοί οἱ κοινωνικοί καθορισμοί τῶν ἐργασιῶν τους, ἀποχτοῦν τή μορφή μιᾶς κοινωνικῆς σχέσης τῶν προϊόντων τῆς ἐργασίας.

Τό μυστηριῶδες τῆς ἐμπορευματικῆς μορφῆς συνίσταται λοιπόν ἁπλούστατα στό ὅτι ἀντανακλάει στούς ἀνθρώπους τά κοινωνικά χαρακτηριστικά τῆς δουλιᾶς τους σάν ὑλικά χαρακτηριστικά τῶν προϊόντων τῆς ἐργασίας, σάν φυσικές κοινωνικές ἰδιότητες αὐτῶν τῶν πραγμάτων, καί γιαυτό ἡ κοινωνική σχέση τῶν παραγωγῶν μέ τή συνολική ἐργασία φαίνεται σ' αὐτούς σάν μιά κοινωνική σχέση ἀντικειμένων πού ὑπάρχει ἔξω ἀπ' αὐτούς. Μ' αὐτό τό quid pro quo τά προϊόντα τῆς ἐργασίας γίνονται ἐμπορεύματα, αἰσθητά ὑπεραισθητά ἤ κοινωνικά πράγματα. Ἔτσι καί ἡ φωτεινή ἐντύπωση ἑνός πράγματος στό ὀπτικό νεῦρο δέν παρουσιάζεται σάν ὑποκειμενικός ἐρεθισμός τοῦ ἴδιου τοῦ ὀπτικοῦ νεύρου, ἀλλά σάν ἀντικειμενική μορφή ἑνός πράγματος πού βρίσκεται ἔξω ἀπό τό μάτι. Ὅταν ὅμως βλέπει κανείς, ἐκπέμπεται πραγματικά φῶς ἀπό ἕνα πράγμα, ἀπό ἕνα ἐξωτερικό ἀντικείμενο, σέ ἕνα ἄλλο πράγμα, στό μάτι. Πρόκειται γιά μιά φυσική σχέση ἀνάμεσα σέ φυσικά πράγματα. Ἀντίθετα, ἡ ἐμπορευματική μορφή καί ἡ

[25] Δέν ἔχουμε παρά νά θυμηθοῦμε ὅτι ἡ Κίνα καί τά τραπεζάκια ἄρχισαν νά χορεύουν, ὅταν ὅλος ὁ ὑπόλοιπος κόσμος φαινόταν ὅτι μένει ἀκίνητος—pour encourager les autres [γιά νά ἐνθαρρύνουν τούς ἄλλους].

[26] *Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση*. Οἱ ἀρχαῖοι γερμανοί ὑπολόγιζαν τό μέγεθος ἑνός μόργκεν [2 1/2 — 3 1/2 στρέμματα. Σημ. Μετ.] γῆς μέ βάση τή δουλιά μιᾶς ἡμέρας καί γιαυτό ὀνόμαζαν τό μόργκεν Tagwerk (ἤ Tagwanne) (jurnale ἤ jurnalis, terra jurnalis, jurnalis ἤ diornalis, [μεροκάματο. (Σημ. Μετ.)], Mannwerk, Mannskraft, Mannsmahd, Mannshauet κλπ. Βλέπε: *Georg Ludwig von Maurer*: «Einleitung zur Geschichte der Mark—, Hof—, usw. Verfassung etc.». München 1854, σελ. 129 κ.έ.

ἀξιακή σχέση τῶν προϊόντων ἐργασίας μέ τήν ὁποία ἐμφανίζεται δέν ἔχει ἀπολύτως καμιά σχέση μέ τήν ὑλική τους φύση καί μέ τίς ἐμπράγματες σχέσεις πού ἀπορέουν ἀπ᾽ αὐτήν. Πρόκειται μόνο γιά τήν καθορισμένη κοινωνική σχέση τῶν ἴδιων τῶν ἀνθρώπων πού παίρνει ἐδῶ τή φαντασμαγορική μορφή μιᾶς σχέσης ἀνάμεσα σέ πράγματα. Γιά νά βροῦμε λοιπόν μιά ἀναλογία, πρέπει νά καταφύγουμε στή νεφελώδικη περιοχή τοῦ θρησκευτικοῦ κόσμου. Ἐδῶ τά προϊόντα τοῦ ἀνθρώπινου κεφαλιοῦ φαίνονται σά νἆναι προικισμένα μέ δική τους ζωή, σάν αὐτοτελεῖς μορφές πού βρίσκονται σέ σχέσεις μεταξύ τους καί μέ τούς ἀνθρώπους. Τό ἴδιο γίνεται καί στόν κόσμο τῶν ἐμπορευμάτων μέ τά προϊόντα τοῦ ἀνθρώπινου χεριοῦ. Αὐτό τό ὀνομάζω φετιχισμό, πού κολάει στά προϊόντα τῆς ἐργασίας μόλις ἀρχίσουν νά παράγονται σάν ἐμπορεύματα, καί πού γιαυτό εἶναι ἀχώριστος ἀπό τήν ἐμπορευματική παραγωγή.

Αὐτός ὁ φετιχικός χαρακτήρας τοῦ κόσμου τῶν ἐμπορευμάτων πηγάζει, ὅπως τό δείξαμε κιόλας μέ τήν πιό πάνω ἀνάλυση, ἀπό τόν ἰδιόμορφο κοινωνικό χαρακτήρα τῆς ἐργασίας, πού παράγει ἐμπορεύματα.

Γενικά τά ἀντικείμενα χρήσης γίνονται ἐμπορεύματα μόνο γιατί εἶναι προϊόντα ἀτομικῶν ἐργασιῶν πού ἀσκοῦνται ἡ μιά ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἄλλη. Τό σύνολο αὐτῶν τῶν ἀτομικῶν ἐργασιῶν ἀποτελεῖ τή συνολική ἐργασία τῆς κοινωνίας. Ἐπειδή οἱ παραγωγοί ἔρχονται σέ κοινωνική ἐπαφή μόνο μέ τήν ἀνταλλαγή τῶν προϊόντων τῆς ἐργασίας τους, καί τά εἰδικά κοινωνικά χαρακτηριστικά τῶν ἀτομικῶν τους ἐργασιῶν φανερώνονται μονάχα μέσα στά πλαίσια αὐτῆς τῆς ἀνταλλαγῆς. Μ᾽ ἄλλα λόγια οἱ ἀτομικές ἐργασίες δροῦν στήν πράξη σάν μέλη τῆς συνολικῆς ἐργασίας τῆς κοινωνίας μόνο μέσω τῶν σχέσεων πού ἡ ἀνταλλαγή φέρνει τά προϊόντα τῆς ἐργασίας μεταξύ τους καί μέσω αὐτῶν τῶν προϊόντων τούς ἴδιους τούς παραγωγούς. Γιαυτό, οἱ κοινωνικές σχέσεις τῶν ἀτομικῶν τους ἐργασιῶν φαίνονται στούς τελευταίους αὐτό πού εἶναι, δηλ. ὄχι σάν ἄμεσα κοινωνικές σχέσεις τῶν προσώπων στίς δουλιές τους, μά ἀντίθετα σάν ἐμπράγματες σχέσεις τῶν προσώπων καί σάν κοινωνικές σχέσεις τῶν πραγμάτων.

Μόνο μέσα στά πλαίσια τῆς ἀνταλλαγῆς τους ἀποχτοῦν τά προϊόντα τῆς ἐργασίας μιά κοινωνικά ὅμοια ἀξιακή ἀντικειμενικότητα, πού ξεχωρίζει ἀπό τήν ὑλικά διαφορετική ἀντικειμενικότητα χρήσης τους. Αὐτή ἡ διάσπαση τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας σέ ὠφέλιμο πράγμα καί σέ πράγμα μέ ἀξία πραγματοποιεῖται στήν πράξη μόνο ἀπό τότε πού ἡ ἀνταλλαγή ἀπόχτησε πιά ἀρκετή ἔκταση καί σπουδαιότητα, ὥστε νά παράγονται ὠφέλιμα πράγματα εἰδικά γιά τήν ἀνταλλαγή καί ἑπομένως ὁ χαρακτήρας τῶν πραγμάτων σάν ἀξίες παίρνεται ὑπόψη μέσα στήν ἴδια κιόλας τήν παραγωγή τους. Ἀπό τή στιγμή αὐτή οἱ ἀτομικές ἐργασίες τῶν παραγωγῶν ἀποχτοῦν πραγματικά διπλό κοινωνικό χαρακτήρα. Ἀπό τή μιά εἶναι ὑποχρεωμένες σάν καθορισμένες ὠφέλιμες ἐργασίες νά ἱκανοποιοῦν μιά καθορισμένη κοινωνική ἀνάγκη καί ν᾽ ἀποδείχνουν ἔτσι ὅτι εἶναι κατάλληλες σάν κρίκοι τῆς συνολικῆς ἐργασίας, τοῦ αὐθόρμητου συστήματος τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Ἀπό τήν ἄλλη ἱκανοποιοῦν τίς πολυποίκιλες ἀνάγκες τῶν ἴδιων τῶν παραγωγῶν τους, μόνο ἐφόσον κάθε ξεχωριστή ὠφέλιμη ἀτομική ἐργασία μπορεῖ ν᾽ ἀνταλλάσσεται μέ ὁποιοδήποτε ἄλλο ὠφέλιμο εἶδος ἀτομικῆς ἐργασίας καί ἑπομένως θεωρεῖται ἴση μ᾽ αὐτό. Ἡ ἰσότητα toto coelo [ἀπ᾽ ὅλες τίς ἀπόψεις] διαφορετικῶν ἐργασιῶν μπορεῖ νά ὑπάρχει μόνο στήν ἀφαίρεση ἀπό τήν πραγματική τους ἀνισότητα, στήν ἀναγωγή τους στό κοινό ἐκεῖνο χαρακτηριστικό, πού τόχουν σάν ξόδεμα ἀνθρώπινης ἐργατικῆς δύναμης, ἀφηρημένης ἀνθρώπινης ἐργασίας. Τό μυαλό τῶν ἀτομικῶν παραγωγῶν ἀντανακλάει αὐτόν τό διπλό κοινωνικό χαρακτήρα τῶν ἀτομικῶν τους ἐργασιῶν μόνο μέ τίς μορφές πού ἐμφανίζονται στήν πραχτική κυκλοφορία, στήν ἀνταλλαγή τῶν προϊόντων—ἀντανακλάει δηλ. τόν κοινωνικά ὠφέλιμο χαρακτήρα τῶν ἀτομικῶν τους ἐργασιῶν μέ τή μορφή ὅτι τό προϊόν τῆς ἐργασίας πρέπει νά εἶναι ὠφέλιμο, καί μάλιστα ὠφέλιμο γιά ἄλλους—ἀντανακλάει μ᾽ ἄλλα λόγια τόν κοινωνικό χαρακτήρα τῆς ἰσότητας τῶν διαφορετικῶν στό εἶδος τους ἐργασιῶν μέ τή μορφή ὅτι αὐτά τά διαφορετικά ἀπό ὑλική ἄποψη πράγματα, τά προϊόντα τῆς ἐργασίας, ἔχουν τό κοινό χαρακτηριστικό νά εἶναι ἀξίες.

Ἑπομένως οἱ ἄνθρωποι δέν συσχετίζουν μεταξύ τους τά προϊόντα τῆς ἐργασίας τους σάν ἀξίες ἐπειδή τά πράγματα αὐτά χρησιμεύουν γι᾽ αὐτούς σάν ἁπλά ἐμπράγματα περιβλήματα ὁμοειδοῦς ἀνθρώπινης ἐργασίας. Ἀντίστροφα. Ἐξισώνοντας στήν ἀνταλλαγή τό ἕνα μέ τό ἄλλο τά διαφορετικά προϊόντα τους σάν ἀξίες, ἐξισώνουν μεταξύ τους τίς διάφορες ἐργασίες τους σάν ἀνθρώπινη ἐργασία. Δέν τό ξέρουν αὐτό, μά τό κάνουν[27]. Ἔτσι λοιπόν, δέν εἶναι γραμμένο στό κούτελο τῆς ἀξίας τί πράγμα εἶναι. Ἡ ἀξία ἀντίθετα μετατρέπει κάθε προϊόν τῆς ἐργασίας σέ κοινωνικό ἱερογλυφικό. Ἀργότερα οἱ ἄνθρωποι προσπαθοῦν νά ἀποκρυπτογραφήσουν τό νόημα τοῦ ἱερογλυφικοῦ καί ν᾽ ἀνακαλύψουν τό μυστικό τοῦ δικοῦ τους κοινωνικοῦ προϊόντος, γιατί ὁ καθορισμός τῶν ἀντικειμένων χρήσης σάν ἀξίες εἶναι δικό τους κοινωνικό προϊόν, ὅπως λχ. καί ἡ γλώσσα. Ἡ κατοπινότερη ἐπιστημονική ἀνακάλυψη ὅτι τά προϊόντα τῆς δουλιᾶς σάν ἀξίες εἶναι ἁπλῶς ἐμπράγματες ἐκφράσεις τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας πού ξοδεύτηκε γιά τήν παραγωγή τους, σημειώνει ἐποχή στήν ἱστορία τῆς ἐξέλιξης τῆς ἀνθρωπότητας, δέν διαλύει ὅμως σέ καμιά περίπτωση τήν ἐμπράγματη ἀπατηλή ὄψη τοῦ κοινωνικοῦ χαρακτήρα τῆς ἐργασίας. Αὐτό λοιπόν πού ἰσχύει μόνο γι᾽ αὐτή τήν ἰδιαίτερη μορφή παραγωγῆς, γιά τήν ἐμπορευματική παραγωγή, ὅτι δηλαδή ὁ εἰδικός κοινωνικός χαρακτήρας τῶν ἀνεξάρτητων τῆς μιᾶς ἀπό τήν ἄλλη ἀτομικῶν ἐργασιῶν συνί-

27 *Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση.* Γιαυτό, ὅταν ὁ Γκαλιάνι λέει: Ἡ ἀξία εἶναι μιά σχέση ἀνάμεσα σέ δυό πρόσωπα—«La Ricchezza è una ragione tra due persone»—θἄπρεπε νά προσθέσει· μιά σχέση πού κρύβεται κάτω ἀπό ἕνα ἐμπράγματο περίβλημα (*Galiani:* «Della Moneta», σελ. 221, τόμ. III τῆς συλλογῆς *Custodi:* «Scrittori Classici Italiani di Economia Politica». Parte Moderna. Milano 1803).

σταται στό ὅτι εἶναι ἴσες σάν ἀνθρώπινη ἐργασία καί ὅτι παίρνει τή μορφή τοῦ ἀξιακοῦ χαρακτήρα τῶν προϊόντων τῆς ἐργασίας, φαίνεται, πρίν ὅπως καί ὕστερα ἀπ' αὐτή τήν ἀνακάλυψη, στούς ἀνθρώπους πού ἐπηρεάζονται ἀπό τίς σχέσεις τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς ἐξίσου δριστική, ὅπως καί ἡ μορφή τοῦ ἀέρα σάν φυσικοῦ σώματος ἔμεινε ἡ ἴδια ὕστερα ἀπό τήν ἐπιστημονική ἀνάλυσή του στά στοιχεῖα του.

Αὐτό πού πρίν ἀπ' ὅλα ἐνδιαφέρει πραχτικά τούς ἀνταλλαχτές προϊόντων εἶναι τό ζήτημα, πόσα ξένα προϊόντα θά πάρουν γιά τό δικό τους τό προϊόν, δηλ. μέ βάση ποιές ἀναλογίες ἀνταλλάσσονται τά προϊόντα μεταξύ τους. Ἀπό τή στιγμή πού οἱ ἀναλογίες αὐτές ἔχουν ὡριμάσει ὥς τό σημεῖο πού ἀποχτοῦν κάποια ἀπό συνήθεια σταθερότητα, φαίνονται σά νά πηγάζουν ἀπό τή φύση τῶν προϊόντων τῆς ἐργασίας, ἔτσι πού λχ. ἕνας τόννος σίδερο νά ἔχει ἴση ἀξία μέ 2 οὐγγιές χρυσό, ὅπως μιά λίβρα χρυσός καί μιά λίβρα σίδερο ἔχουν τό ἴδιο βάρος, παρά τίς διαφορετικές φυσικές καί χημικές ἰδιότητές τους. Πραγματικά, ὁ ἀξιακός χαρακτήρας τῶν προϊόντων τῆς ἐργασίας παγιώνεται μόνο μέ τήν πραγματοποίησή τους σάν ἀξιακά μεγέθη. Τά τελευταῖα μεταβάλλονται διαρκῶς, ἀνεξάρτητα ἀπό τή θέληση, τήν πρόγνωση καί τίς πράξεις τῶν προσώπων πού ἀνταλλάσσουν. Ἡ δική τους κοινωνική κίνηση ἔχει γι' αὐτούς τή μορφή μιᾶς κίνησης πραγμάτων πού τούς ἐλέγχουν ἀντί νά τά ἐλέγχουν. Χρειάζεται νά ἔχει δλοκληρωθεῖ ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, προτοῦ ξεπηδήσει ἀπό τήν ἴδια τήν πείρα ἡ ἐπιστημονική κατανόηση ὅτι οἱ ἀτομικές ἐργασίες πού ἀσκοῦνται ἀνεξάρτητα ἡ μιά ἀπό τήν ἄλλη, πού ὅμως ἐξαρτιόνται δλόπλευρα ἡ μιά ἀπό τήν ἄλλη σάν αὐτοφυεῖς κρίκοι τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, ἀνάγονται διαρκῶς στό κοινωνικό ἀναλογικό μέτρο τους, γιατί ὁ κοινωνικά ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή τους ἐπιβάλλεται βίαια σάν ρυθμιστικός φυσικός νόμος στίς τυχαῖες καί πάντα κυμαινόμενες ἀνταλλαχτικές σχέσεις τῶν προϊόντων τους, ὅπως ἐπιβάλλεται σ' ἕναν λχ. ὁ νόμος τῆς βαρύτητας, ὅταν γκρεμισθεῖ τό σπίτι του πάνω στό ἴδιο του τό κεφάλι[28]. Γιαυτό, ὁ καθορισμός τοῦ μεγέθους τῆς ἀξίας ἀπό τό χρόνο ἐργασίας ἀποτελεῖ ἕνα μυστικό πού κρύβεται πίσω ἀπό τίς δρατές κινήσεις τῶν σχετικῶν ἀξιῶν τῶν ἐμπορευμάτων. Ἡ ἀνακάλυψή του ἀναιρεῖ τήν ἀπατηλή ὄψη ὅτι τά ἀξιακά μεγέθη τῶν προϊόντων τῆς ἐργασίας καθορίζονται ἁπλῶς τυχαῖα, δέν ἀναιρεῖ ὅμως καθόλου τήν ἐμπράγματη μορφή τους.

Ἡ σκέψη γιά τίς μορφές τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, ἑπομένως καί ἡ ἐπιστημονική τους ἀνάλυση, ἀκολουθεῖ γενικά ἕνα δρόμο ἀντίθετο ἀπό τήν πραγματική ἐξέλιξη. Ἀρχίζει post festum [κατόπιν ἑορτῆς], δηλ. μέ τά δλοκληρωμένα ἀποτελέσματα τοῦ προτσές ἀνάπτυξης. Οἱ μορφές,

[28] «Τί νά σκεφτοῦμε γιά ἕνα νόμο πού μπορεῖ νά ἐπιβάλλεται μόνο μέ περιοδικές ἐπαναστάσεις; Πρόκειται ἀκριβῶς γιά ἕνα φυσικό νόμο πού στηρίζεται στήν ἔλλειψη ἐπίγνωσης ἀπό μέρους τῶν ἀνθρώπων πού θίγει» (*Friedrich Engels:* «Umrisse zu einer kritik der Nationalökonomie», στά «Deutsch—Französische Jahrbücher», herausgegeben von Arnold Ruge und Karl Marx. Paris 1844).

πού βάζουν στά προϊόντα τῆς δουλιᾶς τή σφραγίδα τοῦ ἐμπορεύματος καί πού ἑπομένως ἀποτελοῦν προϋποθέσεις τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας, ἔχουν κιόλας ἀποχτήσει τή σταθερότητα φυσικῶν μορφῶν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, προτοῦ οἱ ἄνθρωποι προσπαθήσουν νά κατανοήσουν ὄχι τόν ἱστορικό χαρακτήρα αὐτῶν τῶν μορφῶν, πού μᾶλλον τίς θεωροῦν κιόλας ἀναλλοίωτες, μά τό περιεχόμενό τους. Ἔτσι μόνον ἡ ἀνάλυση τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων δδήγησε στόν προσδιορισμό τοῦ μεγέθους τῆς ἀξίας, μόνο ἡ κοινή χρηματική ἔκφραση τῶν ἐμπορευμάτων δδήγησε στήν παγίωση τοῦ ἀξιακοῦ τους χαρακτήρα. Μά ἴσαἴσα αὐτή ἡ δλοκληρωμένη μορφή—ἡ χρηματική μορφή—τοῦ κόσμου τῶν ἐμπορευμάτων, ἀντί ν' ἀποκαλύψει, συγκάλυψε μέ ἕναν πέπλο ἀπό πράγματα τόν κοινωνικό χαρακτήρα τῶν ἀτομικῶν ἐργασιῶν, ἑπομένως καί τίς κοινωνικές σχέσεις τῶν ἀτομικῶν παραγωγῶν. Ὅταν λέω ὅτι τό σακάκι, τά ὑποδήματα κλπ. ἀναφέρονται στό πανί σάν στή γενική ἐνσάρκωση τῆς ἀφηρημένης ἀνθρώπινης ἐργασίας, χτυπάει στά μάτια ὁ παραλογισμός αὐτῆς τῆς ἔκφρασης. Ὅταν ὅμως οἱ παραγωγοί τοῦ σακακιοῦ, τῶν ὑποδημάτων κλπ. συσχετίζουν τά ἐμπορεύματα αὐτά μέ πανί—ἤ μέ χρυσό καί ἀσήμι, πράγμα πού δέν ἀλλάζει τίποτα στήν ὑπόθεση—σάν γενικό ἰσοδύναμο, τότε ἡ συσχέτιση τῶν ἀτομικῶν τους ἐργασιῶν μέ τή συνολική ἐργασία τῆς κοινωνίας τούς φαίνεται ἀκριβῶς μ' αὐτή τήν παράλογη μορφή.

Τέτιου εἴδους μορφές ἀποτελοῦν ἀκριβῶς τίς κατηγορίες τῆς ἀστικῆς οἰκονομικῆς. Εἶναι κοινωνικά ἰσχύουσες καί ἑπομένως ἀντικειμενικές μορφές νόησης [Gedankenformen] γιά τίς σχέσεις παραγωγῆς αὐτοῦ τοῦ ἱστορικά καθορισμένου κοινωνικοῦ τρόπου παραγωγῆς, τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς. Γιαυτό, μόλις καταφύγουμε σέ ἄλλες μορφές παραγωγῆς ἐξαφανίζεται ἀμέσως ὅλος ὁ μυστικισμός τοῦ κόσμου τῶν ἐμπορευμάτων, ὅλη ἡ γοητεία καί φαντασματικότητα πού περιβάλλουν σάν μ' ἕνα σύννεφο τά προϊόντα τῆς ἐργασίας πάνω στή βάση τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς.

Καί μιά πού τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας τῆς ἀρέσουν οἱ ροβινσονιάδες[29], ἅς ἐπισκεφθοῦμε πρῶτα τό Ροβινσόνα στό νησί του. Ὅσο μετριόφρων κι ἄν εἶναι ἀπό φυσικό του, ἔχει ὡστόσο νά ἱκανοποιήσει διάφορες ἀνάγκες καί γιαυτό εἶναι ὑποχρεωμένος νά ἐκτελεῖ διαφόρων εἰδῶν ὠφέλιμες ἐργασίες, νά φτιάχνει ἐργαλεῖα, νά κατασκευάζει ἔπιπλα, νά ἐξημερώνει λάμα, νά ψαρεύει, νά κυνηγᾶ κλπ. Γιά τίς προσευχές καί τά παρόμοια δέ μιλᾶμε ἐδῶ, γιατί ὁ Ροβινσόνας μας

[29] *Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση.* Καί ὁ Ρικάρντο δέν ἔμεινε χωρίς τή ροβινσονιάδα του. «Τόν πρῶτο ψαρά καί τόν πρῶτο κυνηγό τούς βάζει ἀμέσως ν' ἀνταλλάσσουν σάν κάτοχοι ἐμπορευμάτων ψάρια καί θηράματα ἀνάλογα μέ τό χρόνο ἐργασίας πού ἔχει ἀντικειμενοποιηθεῖ σ' αὐτές τίς ἀνταλλαχτικές ἀξίες. Μέ τήν εὐκαιρία αὐτή διαπράττει τόν ἀναχρονισμό βάζοντας τόν πρῶτο ψαρά καί τόν πρῶτο κυνηγό νά συμβουλεύονται τόν πίνακα τῶν ἀποσβέσεων πού ἴσχυε τό 1817 στό χρηματιστήριο τοῦ Λονδίνου γιά νά ἐκτιμήσουν τά ἐργαλεῖα τῆς δουλιᾶς τους. Φαίνεται ὅτι τά „Παραλληλόγραμμα τοῦ κυρίου Ὄουεν“ ἦταν ἡ μοναδική κοινωνική μορφή πού γνώριζε ἔξω ἀπό τήν ἀστική» (*Karl Marx:* «Zur Kritik der Politischen Oekonomie». Berlin 1859, σελ. 38, 39).

βρίσκει εὐχαρίστηση σ' αὐτές καί τή δουλιά αὐτή τή βλέπει σάν ξεκούραση. Παρά τίς διαφορές ἀνάμεσα στίς παραγωγικές λειτουργίες του ξέρει ὅτι ἀποτελοῦν μονάχα διάφορες μορφές δραστηριότητας τοῦ ἴδιου Ροβινσόνα, δηλαδή ἁπλῶς διάφορους τρόπους τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας. Ἡ ἴδια ἡ ἀνάγκη τόν ἀναγκάζει νά κατανέμει μέ ἀκρίβεια τό χρόνο του ἀνάμεσα στίς διάφορες λειτουργίες του. Ἄν ἡ μιά ἀπαιτεῖ ἕνα μεγαλύτερο ἤ μικρότερο μέρος τῆς συνολικῆς δραστηριότητάς του, αὐτό ἐξαρτιέται ἀπό τή μεγαλύτερη ἤ μικρότερη δυσκολία πού ἔχει νά ξεπεράσει γιά νά πετύχει τό ἐπιδιωκόμενο ὠφέλιμο ἀποτέλεσμα. Ὅλα αὐτά τοῦ τά διδάσκει ἡ πείρα καί ὁ Ροβινσόνας μας πού ἀπό τό ναυάγιο διέσωσε ἕνα ρολόγι, ἕνα κατάστιχο, μελάνι καί πένα ἀρχίζει σέ λίγο, σάν καλός ἐγγλέζος πού εἶναι, νά κρατάει ἡμερολόγιο γιά τό τί κάνει. Ἡ καταγραφή του περιλαβαίνει ἕναν κατάλογο τῶν ἀντικειμένων χρήσης πού κατέχει, τῶν διαφόρων ἀσχολιῶν του πού ἀπαιτοῦνται γιά τήν παραγωγή τους, καί τέλος τοῦ χρόνου ἐργασίας πού τοῦ στοιχίζουν κατά μέσο ὅρο καθορισμένες ποσότητες αὐτῶν τῶν διαφόρων προϊόντων. Ὅλες οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στό Ροβινσόνα καί στά πράγματα πού ἀποτελοῦν τόν πλοῦτο του καί πού τόν δημιούργησε ὁ ἴδιος εἶναι ἐδῶ τόσο ἁπλές καί διάφανες πού θά μποροῦσε νά τίς καταλάβει ἀκόμα καί ὁ κύριος Μάξ Βίρτ χωρίς ἰδιαίτερη διανοητική προσπάθεια. Καί ὅμως μέσα σ' αὐτές περιέχονται ὅλα τά οὐσιαστικά στοιχεῖα πού καθορίζουν τήν ἀξία.

Ἄς μεταφερθοῦμε τώρα ἀπό τό φωτεινό νησί τοῦ Ροβινσόνα στό σκοτεινό εὐρωπαϊκό μεσαίωνα. Στή θέση τοῦ ἀνεξάρτητου ἀνθρώπου βρίσκουμε ἐδῶ ὅλους τούς ἀνθρώπους σέ κατάσταση ἐξάρτησης: δουλοπάροικους καί γαιοχτήμονες, ὑποτελεῖς καί τιμαριοδότες, κοσμικούς καί παπάδες. Ἡ προσωπική ἐξάρτηση χαρακτηρίζει ἐδῶ ἐξίσου καί τίς κοινωνικές σχέσεις τῆς ὑλικῆς παραγωγῆς, καί τίς σφαῖρες τῆς ζωῆς πού εἶναι οἰκοδομημένες πάνω της. Μά ἐπειδή ἀκριβῶς οἱ προσωπικές σχέσεις ἐξάρτησης ἀποτελοῦν τή δοσμένη κοινωνική βάση, δέ χρειάζεται οἱ ἐργασίες καί τά προϊόντα νά παίρνουν μιά φανταστική μορφή, διαφορετική ἀπό τήν πραγματική τους ὕπαρξη. Μπαίνουν στήν κοινωνική κυκλοφορία σάν ἀγγαρεῖες καί δοσίματα. Ἡ φυσική μορφή τῆς ἐργασίας, τό ἰδιαίτερο πού τή χαρακτηρίζει καί ὄχι ὁ γενικός χαρακτήρας της—ὅπως γίνεται πάνω στή βάση τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς—ἀποτελεῖ ἐδῶ τήν ἄμεση κοινωνική της μορφή. Ἀκριβῶς ὅπως ἡ ἐργασία πού παράγει ἐμπορεύματα, ἔτσι καί ἡ ἐργασία μέ τή μορφή τῆς ἀγγαρείας μετριέται μέ τό χρόνο, ὁ κάθε δουλοπάροικος ὅμως ξέρει ὅτι αὐτό πού ξοδεύει στήν ὑπηρεσία τοῦ ἀφέντη του εἶναι μιά καθορισμένη ποσότητα τῆς προσωπικῆς του ἐργατικῆς δύναμης. Ἡ δεκάτη πού εἶναι ὑποχρεωμένος νά πληρώνει στόν παπά εἶναι πιό κατανοητή ἀπό τήν εὐλογία τοῦ παπᾶ. Ἑπομένως, ὅπως κι ἄν κρίνει κανείς τίς προσωπίδες πού φοροῦν οἱ ἄνθρωποι ὅταν ἀντικρύζουν ἐδῶ ὁ ἕνας τόν ἄλλο, οἱ κοινωνικές σχέσεις τῶν προσώπων στίς ἐργασίες τους ἐμφανίζονται πάντως σάν δικές τους προσωπικές σχέσεις καί δέν

μεταμφιέζονται σέ κοινωνικές σχέσεις τῶν πραγμάτων, τῶν προϊόντων τῆς ἐργασίας.

Γιά νά ἐξετάσουμε τήν κοινή, δηλ. τήν ἄμεσα κοινωνικοποιημένη ἐργασία δέ χρειάζεται ν' ἀνατρέξουμε στήν πρωτόγονη μορφή της πού τή βρίσκουμε στό κατώφλι τῆς ἱστορίας ὅλων τῶν πολιτισμένων λαῶν[30]. Ἕνα πιό κοντινό παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ ἀγροτική πατριαρχική παραγωγή μιᾶς ἀγροτικῆς οἰκογένειας πού παράγει γιά τίς δικές της ἀνάγκες γέννημα, ζῶα, νῆμα, πανί, ροῦχα κλπ. Τά διάφορα αὐτά πράγματα ἀποτελοῦν γιά τήν οἰκογένεια διάφορα προϊόντα τῆς οἰκογενειακῆς της ἐργασίας, δέν ἀποτελοῦν ὅμως τό ἕνα γιά τό ἄλλο ἐμπορεύματα. Οἱ διάφορες ἐργασίες πού παράγουν αὐτά τά προϊόντα, ἡ γεωργία, ἡ χτηνοτροφία, τό κλώσιμο, ἡ ὑφαντική, ἡ ραφτική κλπ. εἶναι κοινωνικές λειτουργίες στή φυσική τους μορφή, γιατί εἶναι λειτουργίες τῆς οἰκογένειας πού ἔχει τό δικό της αὐθόρμητο καταμερισμό τῆς ἐργασίας, ἀκριβῶς ὅπως καί ἡ ἐμπορευματική παραγωγή. Οἱ διακρίσεις φύλου καί ἡλικίας, καθώς καί οἱ φυσικοί ὅροι τῆς ἐργασίας πού ἀλλάζουν μαζί μέ τήν ἐναλλαγή τῶν ἐποχῶν τοῦ ἔτους, ρυθμίζουν τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας μέσα στήν οἰκογένεια καί τό χρόνο ἐργασίας τοῦ κάθε ξεχωριστοῦ μέλους τῆς οἰκογένειας. Τό ξόδεμα ὅμως τῶν ἀτομικῶν ἐργατικῶν δυνάμεων πού μετριέται μέ τή χρονική τους διάρκεια ἐμφανίζεται ἐδῶ ἀνέκαθεν σάν κοινωνικός καθορισμός τῶν ἴδιων τῶν ἐργασιῶν, γιατί οἱ ἀτομικές ἐργατικές δυνάμεις δροῦν ἐδῶ ἀπό ἀνέκαθεν μόνο σάν ὄργανα τῆς κοινῆς ἐργατικῆς δύναμης τῆς οἰκογένειας.

Ἄς φανταστοῦμε τέλος γιά λόγους ποικιλίας ἕνα σύλλογο ἐλεύθερων ἀνθρώπων, πού ἐργάζονται μέ κοινά μέσα παραγωγῆς καί ξοδεύουν αὐτοσυνείδητα τίς πολλές τους ἀτομικές ἐργατικές δυνάμεις σάν μιά κοινωνική ἐργατική δύναμη. Ἐδῶ ἐπαναλαβαίνονται ὅλοι οἱ καθορισμοί τῆς ἐργασίας τοῦ Ροβινσόνα, μόνο πού ἐπαναλαβαίνονται σέ κοινωνική ἀντί σέ ἀτομική κλίμακα. Ὅλα τά προϊόντα τοῦ Ροβινσόνα ἦταν ἀποκλειστικά δικό του προσωπικό προϊόν καί ἑπομένως ἄμεσα ἀντικείμενα χρήσης γι' αὐτόν. Τό συνολικό προϊόν τοῦ συλλόγου εἶναι κοινωνικό προϊόν. Ἕνα μέρος αὐτοῦ τοῦ προϊόντος χρησιμεύει ξανά σάν μέσο παραγωγῆς. Τό μέρος αὐτό παραμένει κοινωνι-

30 *Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση.* «Τόν τελευταῖο καιρό διαδόθηκε ἡ γελοία προκατάληψη ὅτι ἡ μορφή τῆς πρωτόγονης κοινοχτημοσύνης εἶναι μιά εἰδικά σλαβική κι ἀκόμα ἀποκλειστικά ρωσική μορφή. Πρόκειται γιά τήν πρωταρχική μορφή πού μποροῦμε νά ἀποδείξουμε τήν ὕπαρξή της στούς ἀρχαίους ρωμαίους, στούς ἀρχαίους γερμανούς καί στούς κέλτες καί πού ἕνα ὁλόκληρο δειγματολόγιό της ἀπό πολυποίκιλες μορφές ὑπάρχει ἀκόμα στούς ἰνδούς ἔστω καί σάν ὑπολείμματα. Μιά προσεχτική μελέτη τῶν ἀσιατικῶν, εἰδικά τῶν ἰνδικῶν, μορφῶν κοινοχτημοσύνης θ' ἀπόδειχνε, πῶς ἀπό τίς διάφορες μορφές τῆς πρωτόγονης κοινοχτημοσύνης προκύπτουν διάφορες μορφές τῆς διάλυσής της. Ἔτσι λχ. διάφορα πρότυπα τῆς ρωμαϊκῆς καί τῆς ἀρχαίας γερμανικῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας μποροῦν νά ἐξηγηθοῦν μέ βάση τίς διάφορες μορφές τῆς ἰνδικῆς κοινοχτημοσύνης» (*Karl Marx:* «Zur Kritik der Politischen Oekonomie». Berlin 1859, σελ. 10).

κό. Ἕνα ἄλλο μέρος καταναλίσκεται ἀπό τά μέλη τοῦ συλλόγου σάν μέσο συντήρησης. Γιαυτό πρέπει νά διανεμηθεῖ μεταξύ τους. Ὁ τρόπος αὐτῆς τῆς διανομῆς θ' ἀλλάζει ὅταν ἀλλάζει ὁ ἰδιαίτερος τρόπος τοῦ ἴδιου τοῦ κοινωνικοῦ παραγωγικοῦ ὀργανισμοῦ καί τό ἀντίστοιχο ἱστορικό ἐπίπεδο ἀνάπτυξης τῶν παραγωγῶν. Μόνο σάν παραλληλισμό μέ τήν ἐμπορευματική παραγωγή προϋποθέτουμε ὅτι τό μερτικό κάθε παραγωγοῦ στά μέσα συντήρησης καθορίζεται ἀπό τό χρόνο τῆς ἐργασίας του. Ἔτσι ὁ χρόνος ἐργασίας θάπαιζε ἐδῶ διπλό ρόλο. Ἡ σχεδιασμένη κοινωνική του κατανομή ρυθμίζει τή σωστή ἀναλογία τῶν διαφόρων λειτουργιῶν τῆς ἐργασίας πρός τίς διάφορες ἀνάγκες. Ἀπό τήν ἄλλη ὁ χρόνος ἐργασίας χρησιμεύει ταυτόχρονα σάν μέτρο τῆς ἀτομικῆς συμμετοχῆς τοῦ παραγωγοῦ στήν κοινή ἐργασία, ἐπομένως καί σάν μέτρο τοῦ μέρους ἐκείνου τοῦ κοινοῦ προϊόντος πού θά καταναλωθεῖ ἀτομικά. Οἱ κοινωνικές σχέσεις τῶν ἀνθρώπων μέ τίς ἐργασίες τους καί μέ τά προϊόντα τῆς ἐργασίας τους παραμένουν ἐδῶ διάφανα ἁπλές τόσο στήν παραγωγή ὅσο καί στή διανομή.

Ὁ χριστιανισμός μέ τή λατρεία τοῦ ἀφηρημένου ἀνθρώπου, ἰδιαίτερα οἱ ἀστικές του παραλλαγές, ὁ προτεσταντισμός, ὁ ντεϊσμός κλπ. ἀποτελεῖ τήν πιό κατάλληλη μορφή θρησκείας γιά μιά κοινωνία ἐμπορευματοπαραγωγῶν, πού ἡ γενική τους κοινωνική σχέση παραγωγῆς συνίσταται στό ὅτι σχετίζονται μέ τά δικά τους τά προϊόντα σά νά σχετίζονται μέ ἐμπορεύματα, δηλ. μέ ἀξίες, καί στό ὅτι μ' αὐτή τήν ἐμπράγματη μορφή σχετίζουν μεταξύ τους τίς ἀτομικές τους ἐργασίες σάν ὅμοια ἀνθρώπινη ἐργασία. Στούς παλιούς ἀσιατικούς, στούς ἀρχαίους κλπ. τρόπους παραγωγῆς ἡ μετατροπή τοῦ προϊόντος σέ ἐμπόρευμα, κι ἐπομένως ἡ ὕπαρξη τῶν ἀνθρώπων σάν ἐμπορευματοπαραγωγῶν, παίζει δευτερεύοντα ρόλο, πού ὅμως γίνεται τόσο πιό σημαντικός ὅσο περισσότερο ἡ κοινότητα μπαίνει στό στάδιο τῆς παρακμῆς της. Καθαυτό ἐμπορικοί λαοί ὑπάρχουν μονάχα στά ἐνδιάμεσα τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ὅπως οἱ θεοί τοῦ Ἐπίκουρου ἤ ὅπως οἱ ἑβραῖοι στούς πόρους τῆς πολωνικῆς κοινωνίας. Οἱ παλιοί ἐκεῖνοι κοινωνικοί παραγωγικοί ὀργανισμοί εἶναι πολύ πιό ἁπλοί καί πιό διάφανοι ἀπό τόν ἀστικό, στηρίζονται ὅμως εἴτε πάνω στήν ἀνωριμότητα τοῦ ἀνθρώπου σάν ἀτόμου πού δέν ἔχει ἀκόμα ἀποσπαστεῖ ἀπό τόν ὀμφάλιο λῶρο τῆς φυσικῆς σχέσης του μέ τούς ἄλλους ἀνθρώπους τοῦ γένους, εἴτε πάνω σέ ἄμεσες σχέσεις κυριαρχίας καί ὑποδούλωσης. Καθορίζονται ἀπό μιά χαμηλή βαθμίδα ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς ἐργασίας καί ἀπό ἀντίστοιχα περιορισμένες σχέσεις τῶν ἀνθρώπων μέσα στά πλαίσια τοῦ ὑλικοῦ προτσές παραγωγῆς τῆς ζωῆς τους, ἐπομένως ἀπό τίς περιορισμένες σχέσεις μεταξύ τους καί πρός τή φύση. Αὐτός ὁ πραγματικός περιορισμός ἀντικαθρεφτίζεται ἰδεατά στίς παλιές φυσικές καί λαϊκές θρησκεῖες. Ἡ θρησκευτική ἀντανάκλαση τοῦ πραγματικοῦ κόσμου μπορεῖ γενικά νά ἐξαφανιστεῖ μόνο ἀπό τή στιγμή πού οἱ σχέσεις τῆς πραχτικῆς καθημερινῆς ζωῆς θά ἐκφράζουν γιά τούς ἀνθρώπους καθημερινά καταφανεῖς λογικές σχέσεις μεταξύ τους καί πρός τή φύση. Ἡ μορφή τοῦ κοινωνικοῦ προτσές τῆς

ζωῆς, δηλ. τοῦ ὑλικοῦ προτσές τῆς παραγωγῆς θ' ἀποβάλει τόν μυστικιστικό νεφελώδικο πέπλο της μόνο ἀπό τή στιγμή πού σάν προϊόν μιᾶς ἐλεύθερης κοινωνικῆς ἕνωσης ἀνθρώπων θά βρίσκεται κάτω ἀπό τό συνειδητό σχεδιασμένο ἔλεγχό τους. Γιά τό σκοπό αὐτό ἀπαιτοῦνται ὡστόσο μιά ὑλική βάση τῆς κοινωνίας ἤ μιά σειρά ὑλικοί ὅροι ὕπαρξης, πού μέ τή σειρά τους πάλι εἶναι τό αὐθόρμητο προϊόν ἑνός μακρόχρονου καί βασανιστικοῦ προτσές ἀνάπτυξης.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ πολιτική οἰκονομία ἔχει ἀναλύσει—ἄν καί ἀτελῶς[31]—τήν ἀξία καί τό μέγεθος τῆς ἀξίας, καί ὅτι ἔχει ἀνακαλύψει τό περιεχόμενο πού κρύβεται μέσα σ' αὐτές τίς μορφές. Δέν ἔχει ὅμως θέσει ποτέ τό ἐρώτημα: γιατί αὐτό τό περιεχόμενο ἀποχτᾶ ἐκείνη τή μορφή, γιατί δηλαδή ἡ ἐργασία ἐκφράζεται στήν ἀξία καί τό μέτρο τῆς ἐργασίας μέ τή χρονική της διάρκεια στό μέγεθος τῆς ἀξίας τοῦ

[31] Τήν ἀνεπάρκεια τῆς ἀνάλυσης τοῦ Ρικάρντο γιά τό μέγεθος τῆς ἀξίας —καί πρόκειται γιά τήν καλύτερη ἀπ' ὅλες τίς ἀναλύσεις της—θά τή συμπεράνουμε ἀπό τό τρίτο καί τέταρτο βιβλίο τούτου τοῦ ἔργου. Ὅσο ὅμως γιά τήν ἀξία γενικά, ἡ κλασική πολιτική οἰκονομία δέν διακρίνει πουθενά ρητά καί μέ καθαρή ἐπίγνωση τήν ἐργασία ὅπως ἐκφράζεται στήν ἀξία, ἀπό τήν ἴδια ἐργασία ἐφόσον ἐκφράζεται στήν ἀξία χρήσης τοῦ προϊόντος της. Κάνει φυσικά πραγματικά τή διάκριση μιά κι ἐξετάζει τήν ἐργασία τή μιά φορά ποσοτικά καί τήν ἄλλη ποιοτικά. Δέν τῆς περνάει ὅμως ἀπό τό μυαλό ὅτι ἡ ἁπλή ποσοτική διάκριση τῶν ἐργασιῶν προϋποθέτει τήν ποιοτική τους ἑνότητα ἤ ὁμοιότητα, ἐπομένως τήν ἀναγωγή τους σέ ἀφηρημένη ἀνθρώπινη ἐργασία. Ὁ Ρικάρντο λχ. συμφωνάει μέ τό Ντεστύτ ντέ Τρασύ ὅταν λέει: «Μιά καί εἶναι βέβαιο ὅτι οἱ σωματικές καί πνευματικές ἱκανότητές μας εἶναι ὁ μόνος ἀρχικός μας πλοῦτος, ὅτι ἡ χρήση αὐτῶν τῶν ἱκανοτήτων, μιά κάποια ἐργασία, ἀποτελοῦν τό μόνο πρωταρχικό μας θησαυρό, καί ὅτι πάντα ἀπ' αὐτή τή χρήση γεννιένται ὅλα τά πράγματα πού ἐμεῖς τά ὀνομάζουμε ἀγαθά... εἶναι ἐπίσης βέβαιο ὅτι ὅλα αὐτά τά ἀγαθά δέν ἐκπροσωποῦν παρά τήν ἐργασία πού τά δημιούργησε καί ὅτι ἄν ἔχουν μιάν ἀξία, ἤ ἀκόμα δυό διαφορετικές ἀξίες, δέν μποροῦν νάχουν αὐτές τίς ἀξίες παρά μόνο ἀπό τήν ἀξία τῆς ἐργασίας ἀπό τήν ὁποία προέρχονται» [*Destutt de Tracy:* «Élements d' ideologie. IVe et Ve parties». Paris 1826, σελ. 35, 36]. Πρβλ. *Ricardo:* «The Principles of Political Economy», 3η ἔκδ., London 1821, σελ. 334). Ἀναφέρουμε ἁπλῶς ὅτι ὁ Ρικάρντο ἀποδίδει στό Ντεστύτ τό δικό του βαθύτερο νόημα. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ Ντεστύτ ἀπό τή μιά λέει πώς ὅλα τά πράγματα πού ἀποτελοῦν τόν πλοῦτο «ἀντιπροσωπεύουν τήν ἐργασία πού τά δημιούργησε», ἀπό τήν ἄλλη ὅμως λέει ὅτι «τίς δυό διαφορετικές ἀξίες τους» (ἀξία χρήσης καί ἀξία ἀνταλλαχτική) τίς παίρνουν ἀπό τήν «ἀξία τῆς ἐργασίας». Πέφτει ἔτσι στή ρηχότητα τῆς χυδαίας οἰκονομολογίας πού προϋποθέτει τήν ἀξία ἑνός ἐμπορεύματος (ἐδῶ τῆς ἐργασίας) γιά νά καθορίσει ὕστερα τήν ἀξία ἑνός ἄλλου ἐμπορεύματος. Ὁ Ρικάρντο διαβάζει τό Ντεστύτ ἔτσι σά νά παρασταίνεται ἐργασία (ὄχι ἀξία τῆς ἐργασίας) τόσο μέ τήν ἀξία χρήσης, ὅσο καί μέ τήν ἀνταλλαχτική ἀξία. Τό διφυῆ ὅμως χαρακτήρα τῆς ἐργασίας πού παρουσιάζεται διπλά, τόν ξεχωρίζει ὁ ἴδιος ὁ Ρικάρντο τόσο λίγο, πού σ' ὅλο τό κεφάλαιο: «Ἀξία καί πλοῦτος, οἱ διακρινόμενες ἰδιότητές τους» εἶναι ὑποχρεωμένος νά διαπληχτίζεται μέ κόπο μέ τίς κοινοτοπίες ἑνός Ζ. Μπ. Σαίη. Γιαυτό ἀκριβῶς μένει τελικά κατάπληχτος ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ Ντεστύτ ἐνῶ εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἀπό τή μιά συμφωνεῖ μαζί του στό ζήτημα τῆς ἐργασίας σάν πηγή ἀξίας, ἀπό τήν ἄλλη συμφωνεῖ καί μέ τό Σαίη στό ζήτημα τῆς ἔννοιας τῆς ἀξίας.

προϊόντος τῆς ἐργασίας[32]; Τύποι πού στό κούτελό τους εἶναι γραμμένο ὅτι ἀνήκουν σ' ἕναν κοινωνικό σχηματισμό, ὅπου τό προτσές τῆς παραγωγῆς κυριαρχεῖ πάνω στόν ἄνθρωπο καί ὄχι ὁ ἄνθρωπος πάνω στό προτσές τῆς παραγωγῆς, ἀποτελοῦν γιά τήν ἀστική της συνείδηση μιάν ἐξίσου αὐτονόητη φυσική ἀναγκαιότητα ὅπως καί ἡ ἴδια ἡ παραγωγική ἐργασία. Γιαυτό, τούς προαστικούς παραγωγικούς ὀργανισμούς ἡ πολιτική οἰκονομία τούς μεταχειρίζεται ἀκριβῶς ὅπως οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας μεταχειρίζονται τίς προχριστιανικές θρησκεῖες[33].

---

32 Μιά ἀπό τίς βασικές ἐλλείψεις τῆς κλασικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας εἶναι ὅτι δέν κατάφερε ποτέ ἀπό τήν ἀνάλυση τοῦ ἐμπορεύματος καί εἰδικότερα τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος νά βρεῖ τή μορφή ἐκείνη τῆς ἀξίας πού τή μετατρέπει ἀκριβῶς σέ ἀνταλλαχτική ἀξία. Ἴσα-ἴσα οἱ καλύτεροι ἐκπρόσωποί της, ὅπως ὁ Α. Σμίθ καί ὁ Ρικάρντο, πραγματεύονται τή μορφή τῆς ἀξίας σάν κάτι τελείως τό ἀδιάφορο ἤ σάν κάτι τό ἐξωτερικό γιά τήν ἴδια τή φύση τοῦ ἐμπορεύματος. Ἡ αἰτία γι' αὐτό δέ βρίσκεται μόνο στό ὅτι τήν προσοχή τους τήν ἀπορροφᾶ ὁλότελα ἡ ἀνάλυση τοῦ μεγέθους τῆς ἀξίας. Ἡ αἰτία βρίσκεται βαθύτερα. Ἡ μορφή ἀξίας τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας εἶναι ἡ πιό ἀφηρημένη, μά καί ἡ πιό γενική μορφή τοῦ ἀστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, πού ἔτσι χαρακτηρίζεται σάν ἕνα ἰδιαίτερο εἶδος κοινωνικῆς παραγωγῆς κι ἑπομένως χαρακτηρίζεται ταυτόχρονα καί ἱστορικά. Ὅταν λοιπόν τήν πάρει κανείς κατά λάθος γιά τήν αἰώνια φυσική μορφή τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς, παραβλέπει ἀναγκαστικά καί τό εἰδικό τῆς μορφῆς τῆς ἀξίας, ἑπομένως τό εἰδικό τῆς μορφῆς τοῦ ἐμπορεύματος, καί στήν παραπέρα ἐξέλιξη, τῆς μορφῆς τοῦ χρήματος, τῆς μορφῆς τοῦ κεφαλαίου κλπ. Γιαυτό βρίσκουμε στούς οἰκονομολόγους πού συμφωνοῦν ἀπόλυτα ὅτι ὁ χρόνος ἐργασίας εἶναι τό μέτρο τοῦ μεγέθους τῆς ἀξίας, τίς πιό παρδαλές καί πιό ἀντιφατικές ἀντιλήψεις γιά τό χρῆμα, δηλ. γιά τήν ὁλοκληρωμένη μορφή τοῦ γενικοῦ ἰσοδύναμου. Αὐτό προβάλλει χτυπητά λχ. ὅταν πραγματεύονται τό τραπεζιτικό σύστημα, ὅπου δέν τά βγάζουν πιά πέρα μέ τούς συνηθισμένους ὁρισμούς τοῦ χρήματος. Σέ ἀντίθεση μ' αὐτό γεννήθηκε ἕνα παλινορθωμένο ἐμποροκρατικό σύστημα (Γκανίλ κλπ.), πού στήν ἀξία βλέπει μόνο τήν κοινωνική μορφή, ἤ πιό σωστά μόνο τήν ἄυλη ὄψη της.—Ἄς σημειωθεῖ μιά γιά πάντα ὅτι ὅταν λέω κλασική πολιτική οἰκονομία ἐννοῶ ὅλη τήν πολιτική οἰκονομία ἀπό τόν Οὐίλ. Πέττυ καί δῶ, πού ἐξερευνάει τήν ἐσωτερική ἀλληλουχία τῶν ἀστικῶν σχέσεων παραγωγῆς, σέ ἀντίθεση μέ τή χυδαία πολιτική οἰκονομία πού στριφογυρίζει μόνο μέσα στή φαινομενική ἀλληλουχία, καί πού ξαναμασάει πάντα ἀπό τήν ἀρχή τό ὑλικό πού ἔχει προσφέρει ἀπό καιρό ἡ ἐπιστημονική πολιτική οἰκονομία μέ σκοπό νά δόσει μιάν ἀνεχτή γιά τούς ἀστούς ἑρμηνεία, ἄς ποῦμε τῶν πιό χοντροκομμένων φαινομένων τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς, προσαρμοσμένη στίς καθημερινές ἀνάγκες τοῦ ἀστοῦ. Κατά τά ἄλλα ὅμως περιορίζεται νά συστηματοποιεῖ, νά λεπτολογεῖ καί νά διακηρύχνει σάν αἰώνιες ἀλήθειες τίς χυδαῖες καί αὐτάρεσκες ἀντιλήψεις τῶν πραχτόρων τῆς ἀστικῆς παραγωγῆς γιά τό δικό τους τόν κόσμο σάν τόν καλύτερο ἀπ' ὅλους τούς κόσμους.

33 «Οἱ οἰκονομολόγοι ἔχουν τό δικό τους ἰδιόμορφο τρόπο πού ἐνεργοῦν. Γι' αὐτούς ὑπάρχουν μόνο δυό εἴδη θεσμῶν, οἱ τεχνητοί καί οἱ φυσικοί θεσμοί. Οἱ θεσμοί τῆς φεουδαρχίας εἶναι τεχνητοί, ἐνῶ οἱ θεσμοί τῆς ἀστικῆς τάξης εἶναι φυσικοί. Στό ζήτημα αὐτό μοιάζουν μέ τούς θεολόγους πού ξεχωρίζουν ἐπίσης δυό εἴδη θρησκειῶν. Κάθε θρησκεία πού δέν εἶναι ἡ δική τους εἶναι ἐπινόηση τῶν ἀνθρώπων, ἡ δική τους ὅμως εἶναι ἀποκάλυψη τοῦ θεοῦ.—Ἔτσι λοιπόν ὑπῆρχε κάποτε ἱστορία, στό ἑξῆς ὅμως δέν θά ὑπάρχει» (*Karl Marx:* «Misère de la Philosophie. Réponse à la Philosophie de la Misère par M. Proud-

Πόσο πολύ γελιέται ἕνα μέρος τῶν οἰκονομολόγων ἀπό τό φετιχισμό πού χαρακτηρίζει τόν κόσμο τῶν ἐμπορευμάτων ἤ ἀπό τήν ὑλική ὄψη τῶν κοινωνικῶν καθορισμῶν τῆς ἐργασίας, τό ἀποδείχνει μεταξύ ἄλλων ἡ ἀνιαρή καί ἀνούσια διαμάχη γιά τό ρόλο τῆς φύσης στή δημιουργία τῆς ἀνταλλαχτικῆς ἀξίας. Ἐπειδή ἡ ἀνταλλαχτική ἀξία εἶναι ἕνας καθορισμένος κοινωνικός τρόπος ἔκφρασης τῆς ἐργασίας πού ξοδεύτηκε γιά ἕνα πράγμα, δέν μπορεῖ νά περιέχει περισσότερη φυσική ὕλη ἀπ' ὅ,τι περιέχει λχ. ἡ τιμή τοῦ συναλλάγματος.

Ἐπειδή ἡ μορφή τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι ἡ πιό γενική καί ἡ πιό ἀνεξέλιχτη μορφή τῆς ἀστικῆς παραγωγῆς, πού γι' αὐτό τό λόγο ἐμφανίζεται νωρίς, ἄν καί ὄχι μέ τόν ἴδιο κυρίαρχο κι ἑπομένως χαρακτηριστικό τρόπο πού ἔχει σήμερα, φαίνεται ὅτι εἶναι ἀκόμα σχετικά εὔκολο νά διαγνώσει κανείς τό φετιχικό χαρακτήρα της. Στίς πιό συγκεκριμένες μορφές ἐξαφανίζεται ἀκόμα κι αὐτή ἡ φαινομενική ἁπλότητα. Ἀπό ποῦ πηγάζουν οἱ αὐταπάτες τοῦ νομισματοκρατικοῦ συστήματος [Monetarsystem]; Ἀπό τό ὅτι δέν ἔβλεπε πώς ὁ χρυσός καί τό ἀσήμι παρασταίνουν σάν χρῆμα μιά κοινωνική σχέση παραγωγῆς, μόνο πού τήν παρασταίνουν μέ τή μορφή φυσικῶν πραγμάτων πού ἔχουν παράδοξα κοινωνικές ἰδιότητες. Καί ἡ σύγχρονη πολιτική οἰκονομία πού κοιτάζει ἀφυψηλοῦ τό νομισματοκρατικό σύστημα χαμογελώντας καταδεχτικά—μήπως ὁ δικός της φετιχισμός δέν γίνεται χειροπια-

---

hon», 1847, σελ. 113). Πραγματικά ἀστεῖος εἶναι ὁ κ. Μπαστιά πού φαντάζεται ὅτι οἱ ἀρχαῖοι ἕλληνες καί ρωμαῖοι ζοῦσαν μόνο ἀπό τή ληστεία. Ὅταν ὅμως αἰῶνες συνέχεια ζεῖ κανείς ἀπό τή ληστεία, πρέπει πάντα νά ὑπάρχει κάτι γιά νά τό ληστεύει ἤ τό ἀντικείμενο τῆς ληστείας πρέπει ν' ἀναπαράγεται διαρκῶς. Φαίνεται λοιπόν ὅτι καί οἱ ἕλληνες καί οἱ ρωμαῖοι εἶχαν τό δικό τους προτσές τῆς παραγωγῆς, ἑπομένως μιάν οἰκονομία, πού ἀποτέλεσε τήν ὑλική βάση τοῦ κόσμου τους, ἀκριβῶς ὅπως ἡ ἀστική οἰκονομία ἀποτελεῖ τήν ὑλική βάση τοῦ σημερινοῦ κόσμου. Ἤ μήπως ὁ Μπαστιά ἔχει τή γνώμη ὅτι ἕνας τρόπος παραγωγῆς πού στηρίζεται στήν ἐργασία τῶν δούλων, στηρίζεται σ' ἕνα σύστημα ληστείας; Ἄν εἶναι ἔτσι, πατάει σέ ἐπικίνδυνο ἔδαφος. Ἄν ἕνας γίγαντας τῆς σκέψης σάν τόν Ἀριστοτέλη γελάστηκε στήν ἐκτίμηση τῆς ἐργασίας τῶν δούλων, γιατί νά ἔχει δίκιο ἕνας νάνος-οἰκονομολόγος ὅπως ὁ Μπαστιά στήν ἐκτίμηση τῆς μισθωτῆς ἐργασίας;—Ἐπωφελοῦμαι ἀπό τήν εὐκαιρία γιά ν' ἀντικρούσω σύντομα μιάν ἀντίρηση πού μοῦ ἔφεραν ἀπό μιά γερμανο-αμερικάνικη ἐφημερίδα, ὅταν ἐκδόθηκε τό σύγγραμμά μου: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie» [«Κριτική τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας»], 1859. Ἡ ἀντίρηση αὐτή ἔλεγε πώς ἡ ἄποψή μου, ὅτι ὁ καθορισμένος τρόπος παραγωγῆς καί οἱ σχέσεις παραγωγῆς πού ἀντιστοιχοῦν κάθε φορά σ' αὐτόν, μέ δυό λόγια: «ἡ οἰκονομική διάρθρωση τῆς κοινωνίας εἶναι ἡ πραγματική βάση, πού πάνω της ὑψώνεται ἕνα νομικό καί πολιτικό ἐποικοδόμημα καί στήν ὁποία ἀντιστοιχοῦν ὁρισμένες μορφές κοινωνικῆς συνείδησης», ὅτι «ὁ τρόπος παραγωγῆς τῆς ὑλικῆς ζωῆς καθορίζει τό κοινωνικό, πολιτικό καί πνευματικό προτσές τῆς ζωῆς γενικά» (*Κ. Μάρξ:* «Κριτική τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας», Πρόλογος)—ὅτι ὅλα αὐτά εἶναι βέβαια σωστά γιά τό σημερινό κόσμο ὅπου κυριαρχοῦν τά ὑλικά συμφέροντα, ὅτι ὅμως δέν εἶναι σωστά οὔτε γιά τό μεσαίωνα, ὅπου κυριαρχοῦσε ὁ καθολικισμός, οὔτε γιά τήν Ἀθήνα καί τή Ρώμη, ὅπου κυριαρχοῦσε ἡ πολιτική. Πρῶτ' ἀπ' ὅλα ξενίζει.

στός μόλις ἀρχίσει νά πραγματεύεται τό κεφάλαιο; Πόσος καιρός εἶναι πού ἐξαφανίστηκε ἡ φυσιοκρατική αὐταπάτη ὅτι ἡ γαιοπρόσοδος φυτρώνει ἀπό τό ἔδαφος καί ὄχι ἀπό τήν κοινωνία;

Γιά νά μήν προτρέξουμε ὅμως, ἀρκεῖ ἐδῶ ἀκόμα ἕνα παράδειγμα σχετικά μέ τήν ἴδια τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος. Ἄν τά ἐμπορεύματα μποροῦσαν νά μιλήσουν θάλεγαν: ἡ ἀξία μας χρήσης μπορεῖ νά ἐνδιαφέρει τόν ἄνθρωπο. Ἐμᾶς σάν πράγματα δέν μᾶς ἀφορᾶ. Αὐτό ὅμως πού ἀφορᾶ ἐμᾶς σάν πράγματα, εἶναι ἡ ἀξία μας. Αὐτό τό ἀποδείχνει αὐτή ἡ ἴδια ἡ κυκλοφορία μας σάν πράγματα-ἐμπορεύματα. Σχετιζόμαστε μεταξύ μας μόνο σάν ἀνταλλαχτικές ἀξίες. Ἄς ἀκούσουμε τώρα πῶς μιλάει ὁ οἰκονομολόγος μέσα ἀπό τήν ἐμπορευματική ψυχή του: «Ἡ ἀξία (ἡ ἀνταλλαχτική ἀξία) εἶναι ἰδιότητα τῶν πραγμάτων, ὁ πλοῦτος (ἡ ἀξία χρήσης) εἶναι ἰδιότητα τοῦ ἀνθρώπου. Μ' αὐτή τήν ἔννοια ἡ ἀξία προϋποθέτει ἀναγκαστικά τήν ἀνταλλαγή, ὁ πλοῦτος ὄχι»[34]. «Ὁ πλοῦτος (ἡ ἀξία χρήσης) εἶναι ἰδιότητα τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἀξία εἶναι ἰδιότητα τῶν ἐμπορευμάτων. Ἕνας ἄνθρωπος ἤ μιά κοινότητα εἶναι πλούσιοι, ἕνα μαργαριτάρι ἤ ἕνα διαμάντι εἶναι πολύτιμα... Τό μαργαριτάρι ἤ τό διαμάντι ἔχουν ἀξία σάν μαργαριτάρι ἤ διαμάντι»[35]. Ὡς τώρα κανένας χημικός δέν ἀνακάλυψε ἀκόμα ἀνταλλαχτική ἀξία στό μαργαριτάρι ἤ στό διαμάντι. Οἱ οἰκονομολόγοι πού ἀνακάλυψαν αὐτή τή χημική οὐσία καί πού διατυπώνουν τήν ἰδιαίτερη ἀξίωση ὅτι τούς διακρίνει βαθύ κριτικό πνεῦμα, βρίσκουν ὡστόσο ὅτι ἡ ἀξία χρήσης τῶν πραγμάτων εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπό τίς ἰδιότητές τους σάν πράγματα, ἐνῶ ἀντίθετα σάν πράγματα πού εἶναι ἡ ἀξία τούς ἀνήκει. Αὐτό πού ἑδραιώνει αὐτή τή σκέψη τους εἶναι τό παράδοξο περιστατικό ὅτι ἡ ἀξία χρήσης τῶν πραγμάτων πραγματοποιεῖται γιά τόν ἄνθρωπο χωρίς ἀνταλλαγή, ἑπομένως στήν ἄμεση σχέση ἀνάμεσα στό πράγμα καί στόν ἄνθρωπο, ἐνῶ ἡ ἀξία τους ἀντίθετα πραγματοποιεῖται μόνο στήν ἀνταλλαγή, δηλ. μέσα σ' ἕνα κοινωνικό προτσές. Ποιός δέ θυμᾶται μέ τήν εὐκαιρία τόν ἀγαθό Ντόγκμπερυ πού ἔλεγε στό νυχτοφύλακα Σῆκολ: «Τό νά εἶσαι ἄνθρωπος εὐπαρουσίαστος εἶναι χάρισμα τῶν περιστάσεων, τό νά ξέρεις ὅμως ἀνάγνωση καί γραφή εἶναι χάρισμα τῆς φύσης»[36].

τό γεγονός ὅτι ἀρέσει σέ μερικούς νά προυποθέτουν ὅτι ἔμειναν ἄγνωστες σέ κάποιον οἱ πασίγνωστες αὐτές φλυαρίες γιά τό μεσαίωνα καί τόν ἀρχαῖο κόσμο. Ἕνα πράγμα εἶναι ξεκάθαρο, ὅτι ὁ μεσαίωνας δέν μποροῦσε νά ζεῖ ἀπό τόν καθολικισμό καί ὁ ἀρχαῖος κόσμος ἀπό τήν πολιτική. Ἀπεναντίας ὁ τρόπος πού κέρδιζαν τά μέσα γιά τή ζωή τους ἐξηγεῖ γιατί τόν κύριο ρόλο τόν ἔπαιζε στήν ἀρχαιότητα ἡ πολιτική καί στό μεσαίωνα ὁ καθολικισμός. Κατά τά ἄλλα δέν χρειάζεται νά γνωρίζει κανείς καί πολύ τήν ἱστορία τῆς Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας γιά νά ξέρει λχ. ὅτι ἡ ἱστορία τῆς γαιοχτησίας ἀποτελεῖ τήν ἀπόκρυφη ἱστορία της. Ἀπό τήν ἄλλη ὁ Δόν Κιχώτης πλήρωσε κιόλας τήν πλάνη ὅτι οἱ πλανόδιοι ἱππότες συμβιβάζονται ἐξίσου μέ ὅλες τίς οἰκονομικές μορφές τῆς κοινωνίας.

34 «Value is a property of things, riches of men. Value, in this sense necessarily implies exchange, riches do not» («Observations on certain verba disputes in Political Economy, particularly relating to value and to demande and supply». London 1821, σελ. 16).

35 «Riches are the attribute of man, value is the attribute of commodities. A man or a community is rich, a pearl or a diamond is valuable... Al pearl or a diamond is valuable as a pearl or diamond». *S. Bailey:* «A critical Dissertation etc., σελ. 165.

36 Ὁ συγγραφέας τῶν «Observations» καί ὁ Σ. Μπαίηλυ κατηγοροῦν τόν Ρικάρντο ὅτι μετάτρεψε τήν ἀνταλλαχτική ἀξία ἀπό κάτι τό σχετικό σέ κάτι τό ἀπόλυτο. Στήν πραγματικότητα ἔκανε τό ἀντίθετο. Ἔχει ἀναγάγει τή φαινομενική σχετικότητα πού κατέχουν αὐτά τά πράγματα, λχ. τό διαμάντι καί τό μαργαριτάρι σάν ἀνταλλαχτικές ἀξίες, στήν ἀληθινή σχέση πού κρύβεται πίσω ἀπό τή φαινομενική ὄψη, στή σχετικότητά τους σάν ἁπλές ἐκφράσεις τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας. Ὅταν οἱ ὀπαδοί τοῦ Ρικάρντο ἀπαντοῦν στόν Μπαίηλυ χοντροκομμένα, ὄχι ὅμως καί εὔστοχα, αὐτό γίνεται μόνο γιατί δέ βρῆκαν στόν Ρικάρντο τόν ἴδιο καμιά πληροφορία γιά τήν ἐσωτερική ἀλληλουχία τῆς ἀξίας καί τῆς μορφῆς τῆς ἀξίας ἤ τῆς ἀνταλλαχτικῆς ἀξίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΟ ΠΡΟΤΣΕΣ ΤΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ

Τά ἐμπορεύματα δέν μποροῦν νά πᾶνε μόνα τους στήν ἀγορά καί δέν μποροῦν ν' ἀνταλλαγοῦν μόνα τους. Εἴμαστε ἐπομένως ὑποχρεωμένοι ν' ἀναζητήσουμε τούς φύλακές τους, τούς κατόχους τῶν ἐμπορευμάτων. Τά ἐμπορεύματα εἶναι πράγματα καί γιαυτό δέν μποροῦν νά φέρουν ἀντίσταση στόν ἄνθρωπο. Ἄν δέν προθυμοποιηθοῦν νά μποῦν στή διάθεσή του, μπορεῖ νά χρησιμοποιήσει βία, μ' ἄλλα λόγια νά τά πάρει[37]. Γιά νά σχετιστοῦν τά πράγματα αὐτά μεταξύ τους σάν ἐμπορεύματα, πρέπει οἱ φύλακες τῶν ἐμπορευμάτων νά σχετιστοῦν μεταξύ τους σάν πρόσωπα πού ἡ θέλησή τους κατοικοεδρεύει μέσα σ' αὐτά τά πράγματα, ἔτσι πού ὁ ἕνας μόνο μέ τή θέληση τοῦ ἄλλου, ἐπομένως ὁ καθένας μόνο μέ τή βοήθεια μιᾶς βουλητικῆς πράξης κοινῆς καί γιά τούς δυό, νά μπορεῖ νά ἰδιοποιεῖται τό ξένο ἐμπόρευμα, ἐκποιώντας τό δικό του. Γιαυτό εἶναι ὑποχρεωμένοι ν' ἀναγνωρίζουν ὁ ἕνας τόν ἄλλο ἀτομικό ἰδιοχτήτη. Ἡ νομική αὐτή σχέση, πού ἡ μορφή της εἶναι τό συμβόλαιο, ἀδιάφορο ἄν κατοχυρώνεται μέ νόμο ἤ ὄχι, ἀποτελεῖ μιά βουλητική σχέση πού ἀντικαθρεφτίζει τήν οἰκονομική σχέση. Τό περιεχόμενο αὐτῆς τῆς νομικῆς ἤ βουλητικῆς σχέσης τό δίνει αὐτή ἡ ἴδια ἡ οἰκονομική σχέση[38]. Τά πρόσωπα ὑπάρχουν ἐδῶ

[37] Στό 12ον αἰώνα, πού φημίζεται τόσο γιά τήν εὐσέβειά του, ἀνάμεσα στά ἐμπορεύματα αὐτά συγκαταλέγονται συχνά πολύ τρυφερά πράγματα. Ἔτσι, ἕνας γάλλος ποιητής τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀνάμεσα στά ἐμπορεύματα πού προσφέρονταν στήν ἀγορά τοῦ Λαντί ἀπαριθμεῖ δίπλα στά ὑφάσματα γιά φορέματα, στά παπούτσια, στά δέρματα, στά ἀγροτικά σύνεργα, στά τομάρια κλπ. καί «femmes folles de leur corps» [γυναῖκες πού πουλοῦν τό κορμί τους].

[38] Ὁ Προυντόν ἀντλεῖ ἀρχικά τό ἰδανικό του τῆς δικαιοσύνης, τῆς «justice éternelle» [αἰώνιας δικαιοσύνης], ἀπό τίς νομικές σχέσεις πού ἀντιστοιχοῦν στήν ἐμπορευματική παραγωγή κι ἔτσι, ἄς σημειωθεῖ μέ τήν εὐκαιρία, προσφέρεται ἡ τόσο παρήγορη γιά ὅλους τούς φιλισταίους ἀπόδειξη ὅτι ἡ μορφή τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς εἶναι αἰώνια, σάν τή δικαιοσύνη. Ἔπειτα θέλει, ἀντίστροφα, νά μεταπλάσσει σύμφωνα μ' αὐτό τό ἰδανικό τήν πραγματική ἐμπορευματική παραγωγή καί τό πραγματικό δίκαιο πού ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτήν. Τί γνώμη θά εἶχε κανείς γιά τό χημικό πού, ἀντί νά μελετήσει τούς πραγματικούς νόμους τῆς ἀνταλλαγῆς τῆς ὕλης καί νά λύσει πάνω στή βάση τους ὁρισμένα προβλήματα, θά ἤθελε νά μεταπλάσσει τήν ἀνταλλαγή τῆς ὕλης σύμφωνα μέ τίς «αἰώνιες ἰδέες» τῆς «naturalité» καί τῆς «affinité» [τῆς «φυσικότητας» καί τῆς «συγγένειας»]; Μήπως θά ξέραμε τίποτα παραπάνω γιά τήν «τοκογλυφία», ὅταν θά λέγαμε ὅτι ἀντιφάσκει στήν «justice éternelle» [αἰώνια δικαιοσύνη] καί στήν «équité éternelle» [αἰώνια εὐθύτητα] καί στήν «mutualité éternelle» [αἰώνια ἀμοιβαιότητα] καί σ' ἄλλες «vérités éternelles» [αἰώνιες ἀλήθειες], ἀπ' ὅ,τι ξέραν οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας, ὅταν λέγανε ὅτι ἡ τοκογλυφία ἀντιφάσκει στήν «grâce éternelle» [αἰώνια χάρη], στήν «foi éternelle» [αἰώνια πίστη], στήν «volonté éternelle de dieu» [αἰώνια θέληση τοῦ θεοῦ];

μόνο τό ἕνα γιά τό ἄλλο σάν ἐκπρόσωποι ἐμπορευμάτων καί ἐπομένως σάν κάτοχοι ἐμπορευμάτων. Στήν παραπέρα ἀνάπτυξή μας θά βροῦμε γενικά ὅτι οἱ οἰκονομικές προσωπίδες πού φοροῦν τά πρόσωπα εἶναι ἁπλῶς οἱ προσωποποιήσεις τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων, πού σάν φορεῖς τους ἔρχονται ἀντιμέτωπα τό ἕνα στό ἄλλο.

Αὐτό πού διακρίνει ἰδίως τόν κάτοχο τοῦ ἐμπορεύματος ἀπό τό ἐμπόρευμα εἶναι τό περιστατικό ὅτι γιά τό ἐμπόρευμα κάθε ἄλλο σῶμα ἐμπορεύματος χρησιμεύει μόνο σάν μορφή ἐμφάνισης τῆς δικῆς του ἀξίας. Γεννημένο ἰσοπεδωτής (Leveller) καί κυνικός, τό ἐμπόρευμα εἶναι ἕτοιμο κάθε στιγμή ν' ἀνταλλάξει ὄχι μόνο τήν ψυχή, μά καί τό σῶμα του μέ κάθε ἄλλο ἐμπόρευμα, ἔστω κι ἄν αὐτό εἶναι προικισμένο μέ περισσότερα ἐλαττώματα κι ἀπ' αὐτή τή Μαριτόρνα. Αὐτή τήν αἴσθηση ν' ἀντιλαμβάνεται τό συγκεκριμένο τοῦ σώματος τοῦ ἐμπορεύματος πού λείπει ἀπό τό ἐμπόρευμα τή συμπληρώνει ὁ κάτοχος τοῦ ἐμπορεύματος μέ τίς πέντε καί πάνω αἰσθήσεις του. Τό ἐμπόρευμά του δέν ἔχει γι' αὐτόν ἄμεση ἀξία χρήσης. Διαφορετικά δέ θά τόφερνε στήν ἀγορά. Ἔχει ἀξία χρήσης γιά ἄλλους. Ἡ μόνη ἀξία χρήσης πού ἔχει γιά τόν κάτοχό του εἶναι ὅτι εἶναι φορέας ἀνταλλαχτικῆς ἀξίας κι ἐπομένως μέσο ἀνταλλαγῆς[39]. Γιαυτό θέλει νά τό ἐκποιήσει γιά νά πάρει σέ ἀντάλλαγμα ἕνα ἄλλο ἐμπόρευμα, πού ἡ ἀξία του χρήσης νά τόν ἱκανοποιεῖ. Ὅλα τά ἐμπορεύματα εἶναι μή-ἀξίες χρήσης γιά τούς κατόχους τους καί ἀξίες χρήσης γιά τούς μή κατόχους τους. Γιαυτό εἶναι ὑποχρεωμένα νά περνοῦν διαρκῶς ἀπό χέρι σέ χέρι. Αὐτό ὅμως τό πέρασμα ἀπό χέρι σέ χέρι ἀποτελεῖ τήν ἀνταλλαγή τους καί ἡ ἀνταλλαγή τους τά σχετίζει μεταξύ τους σάν ἀξίες καί τά πραγματοποιεῖ σάν ἀξίες. Γιαυτό τά ἐμπορεύματα εἶναι ὑποχρεωμένα νά πραγματοποιηθοῦν σάν ἀξίες, προτοῦ μπορέσουν νά πραγματοποιηθοῦν σάν ἀξίες χρήσης.

[39] *«Ἑκάστου γάρ κτήματος διττή ἡ χρῆσις ἐστίν.—Ἡ μέν οἰκεία, ἡ δ' οὐκ οἰκεία τοῦ πράγματος, οἷον ὑποδήματος ἥ τε ὑπόδεσις καί ἡ μεταβλητική· ἀμφότεραι γάρ ὑποδήματος χρήσεις· καί γάρ ὁ ἀλλαττόμενος τῷ δεομένῳ ὑποδήματος ἀντί νομίσματος ἤ τροφῆς χρῆται τῷ ὑποδήματι ἧ ὑπόδημα. ἀλλ' οὐ τήν οἰκείαν χρῆσιν· οὐ γάρ ἀλλαγῆς ἕνεκεν γέγονε»* (*Ἀριστοτέλης* : «Πολιτικά», Βιβλίο Ι, κεφ. 9). [«Γιατί διπλή εἶναι ἡ χρήση κάθε πράγματος.—Ἡ μιά χαρακτηρίζει τό πράγμα σάν τέτιο, ἡ ἄλλη ὄχι, ὅπως ἕνα σαντάλι ἀπό τή μιά χρησιμεύει γιά τήν ὑπόδηση καί ἀπό τήν ἄλλη γιά τήν ἀνταλλαγή. Καί τά δυό εἶναι ἀξίες χρήσης τοῦ σανταλιοῦ, γιατί αὐτός πού ἀνταλλάσσει τό σαντάλι μ' αὐτόν πού χρειάζεται σαντάλια καί παίρνει σέ ἀντάλλαγμα νόμισμα ἤ τροφή χρησιμοποιεῖ τό σαντάλι σάν σαντάλι, ὄχι ὅμως μέ τό φυσικό τρόπο χρήσης του, γιατί τό σαντάλι δέ φτιάχτηκε γιά τήν ἀνταλλαγή».]

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, προτοῦ τά ἐμπορεύματα μπορέσουν νά πραγματοποιηθοῦν σάν ἀξίες, πρέπει ν' ἀποδείξουν ὅτι εἶναι ἀξίες χρήσης. Γιατί ἡ ἀνθρώπινη ἐργασία πού ξοδεύτηκε γι' αὐτά ὑπολογίζεται μόνο ἐφόσον ἔχει ξοδευτεῖ μέ μιά ὠφέλιμη γιά ἄλλους μορφή. Μόνο ὅμως ἡ ἀνταλλαγή τους μπορεῖ ν' ἀποδείξει ἄν εἶναι πραγματικά ὠφέλιμη γιά ἄλλους, ἄν ἑπομένως τό προϊόν της ἱκανοποιεῖ ξένες ἀνάγκες.

Κάθε κάτοχος ἐμπορεύματος θέλει νά ἐκποιήσει τό ἐμπόρευμά του, ἀνταλλάσσοντάς το μόνο μέ ἕνα ἄλλο ἐμπόρευμα, πού ἡ ἀξία του χρήσης νά ἱκανοποιεῖ τή δική του ἀνάγκη. Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή ἡ ἀνταλλαγή ἀποτελεῖ γι' αὐτόν καθαρά ἀτομικό προτσές. Ἀπό τήν ἄλλη, θέλει νά πραγματοποιήσει τό ἐμπόρευμά του σάν ἀξία, δηλ. νά τό πραγματοποιήσει ἀνταλλάσσοντάς το μέ ὁποιοδήποτε ἄλλο ἐμπόρευμα ἴσης ἀξίας, ἀδιάφορο ἄν τό δικό του τό ἐμπόρευμα ἔχει ἀξία χρήσης ἤ ὄχι γιά τόν κάτοχο τοῦ ἄλλου ἐμπορεύματος. Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή ἡ ἀνταλλαγή ἀποτελεῖ γι' αὐτόν ἕνα γενικό κοινωνικό προτσές. Τό ἴδιο ὅμως προτσές δέν μπορεῖ νά εἶναι ταυτόχρονα γιά ὅλους τούς κατόχους ἐμπορευμάτων μόνο ἀτομικό καί συνάμα μόνο γενικά κοινωνικό.

Ἄν προσέξουμε τό ζήτημα καλύτερα, θά δοῦμε ὅτι γιά τόν κάθε κάτοχο ἐμπορεύματος κάθε ξένο ἐμπόρευμα ἰσχύει σάν ἰδιαίτερο ἰσοδύναμο τοῦ ἐμπορεύματός του, κι ἑπομένως τό δικό του τό ἐμπόρευμα χρησιμεύει σάν γενικό ἰσοδύναμο ὅλων τῶν ἄλλων ἐμπορευμάτων. Ἐπειδή ὅμως ὅλοι οἱ κάτοχοι ἐμπορευμάτων κάνουν τό ἴδιο, κανένα ἐμπόρευμα δέν εἶναι γενικό ἰσοδύναμο καί γιαυτό τά ἐμπορεύματα δέν ἔχουν μιά γενική σχετική μορφή ἀξίας, μέ τήν ὁποία νά ἐξομοιώνονται σάν ἀξίες καί νά συγκρίνονται σάν μεγέθη ἀξίας. Ἔτσι δέν ἀντικρύζουν καθόλου τό ἕνα τό ἄλλο σάν ἐμπορεύματα, ἀλλά μόνο σάν προϊόντα ἤ ἀξίες χρήσης.

Στήν ἀμηχανία τους οἱ κάτοχοί μας ἐμπορευμάτων σκέφτονται ὅπως ὁ Φάουστ. «Ἐν ἀρχῇ ἦν ἡ πρᾶξις». Γιαυτό ἔδρασαν προτοῦ σκεφθοῦν. Οἱ νόμοι τῆς φύσης τοῦ ἐμπορεύματος βρῆκαν τήν ἐπιβεβαίωσή τους στό φυσικό ἔνστικτο τῶν κατόχων ἐμπορευμάτων. Μποροῦν νά συσχετίσουν τά ἐμπορεύματά τους μόνο σάν ἀξίες κι ἑπομένως μόνο σάν ἐμπορεύματα, σχετίζοντάς τα μέ ἕνα ὁποιοδήποτε ἄλλο ἐμπόρευμα, ἀντιπαραθέτοντάς τα σ' αὐτό σάν πρός γενικό ἰσοδύναμο. Αὐτό μᾶς τόδειξε ἡ ἀνάλυση τοῦ ἐμπορεύματος. Ὅμως μονάχα ἡ κοινωνική πράξη μπορεῖ ἕνα ὁρισμένο ἐμπόρευμα νά τό μετατρέψει σέ γενικό ἰσοδύναμο. Γιαυτό, ἡ κοινωνική δράση ὅλων τῶν ἄλλων ἐμπορευμάτων ξεχωρίζει ἕνα καθορισμένο ἐμπόρευμα πού μ' αὐτό ἐκφράζουν ὅλα τίς ἀξίες τους. Ἔτσι ἡ φυσική μορφή αὐτοῦ τοῦ ἐμπορεύματος γίνεται ἰσοδύναμη μορφή μέ γενική κοινωνική ἰσχή. Τό κοινωνικό προτσές ἀναθέτει στό ξεχωρισμένο ἐμπόρευμα σάν εἰδική κοινωνική λειτουργία του τό ρόλο τοῦ γενικοῦ ἰσοδύναμου. Ἔτσι τό ἐμπόρευμα αὐτό γίνεται—χρῆμα. «Οὗτοι μίαν γνώμην ἔχουσιν καί τήν δύναμιν καί ἐξουσίαν αὐτῶν τῷ θηρίῳ διδόασιν». «Καί ἵνα μή τις δύνηται ἀγοράσαι ἤ πωλῆσαι, εἰ μή ὁ ἔχων τό χάραγμα τοῦ ὀνόματος τοῦ θηρίου, ἤ τόν ἀριθμόν τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ». (Ἀποκάλυψις τοῦ Ἰωάννου, κεφ. ιζ΄, 13 καί κεφ. ιγ΄, 17).

Τό χρηματικό κρύσταλλο εἶναι ἀναγκαῖο προϊόν τοῦ προτσές τῆς ἀνταλλαγῆς, στό ὁποῖο διαφορετικά στό εἶδος τους προϊόντα ἐργασίας ἐξισώνονται πραγματικά μεταξύ τους καί μετατρέπονται ἔτσι πραγματικά σέ ἐμπορεύματα. Τό ἱστορικό πλάταιμα καί βάθαιμα τῆς ἀνταλλαγῆς ἀναπτύσσει τήν ἀντίθεση ἀνάμεσα στήν ἀξία χρήσης καί στήν ἀξία, ἀντίθεση πού βρίσκεται σέ λανθάνουσα κατάσταση μέσα στή φύση τοῦ ἐμπορεύματος. Ἡ ἀνάγκη νά ἐκφραστεῖ ἐξωτερικά γιά τήν κυκλοφορία αὐτή ἡ ἀντίθεση, ὁδηγεῖ στήν ἐμφάνιση μιᾶς αὐτοτελοῦς μορφῆς τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος καί δέν ἡσυχάζει οὔτε σταματάει ὥς πού τελικά πετυχαίνεται μέ τό διχασμό τοῦ ἐμπορεύματος σέ ἐμπόρευμα καί χρῆμα. Γιαυτό, στόν ἴδιο βαθμό πού τά προϊόντα τῆς ἐργασίας μετατρέπονται σέ ἐμπορεύματα, συντελεῖται ἡ μετατροπή τοῦ ἐμπορεύματος σέ χρῆμα[40].

Ἡ ἄμεση ἀνταλλαγή προϊόντων ἔχει ἀπό τή μιά τή μορφή τῆς ἁπλῆς ἔκφρασης τῆς ἀξίας καί ἀπό τήν ἄλλη δέν τήν ἔχει ἀκόμα. Ἡ μορφή αὐτή, ὅπως εἴδαμε, εἶναι: χ ἐμπόρευμα $A = \psi$ ἐμπόρευμα B. Ἡ μορφή τῆς ἄμεσης ἀνταλλαγῆς προϊόντων εἶναι: χ ἀντικείμενο χρήσης $A = \psi$ ἀντικείμενο χρήσης B[41]. Ἐδῶ τά πράγματα A καί B δέν εἶναι ἐμπορεύματα πρίν ἀπό τήν ἀνταλλαγή, μά γίνονται ἐμπορεύματα μόνο μέ τήν ἀνταλλαγή. Ὁ πρῶτος τρόπος πού ἕνα ἀντικείμενο χρήσης ἔχει τή δυνατότητα νά γίνει ἀνταλλαχτική ἀξία εἶναι ἡ ὕπαρξή του σάν μή-ἀξία χρήσης, σάν μιά ποσότητα ἀπό ἀξίες χρήσης πού ξεπερνᾶνε τίς ἄμεσες ἀνάγκες τοῦ κατόχου του. Τά πράγματα αὐτά καθεαυτά εἶναι γιά τόν ἄνθρωπο ἐξωτερικά ἀντικείμενα καί γιαυτό ἐκποιήσιμα. Γιά νά εἶναι αὐτή ἡ ἐκποίηση ἀμοιβαία, φτάνει οἱ ἄνθρωποι νά ἀντικρύσουν σιωπηρά ὁ ἕνας τόν ἄλλο σάν ἀτομικοί ἰδιοχτῆτες αὐτῶν τῶν ἐκποιήσιμων πραγμάτων κι ἑπομένως σάν πρόσωπα ἀνεξάρτητα τό ἕνα ἀπό τό ἄλλο. Μιά τέτια ὅμως σχέση ἀμοιβαίας ξενότητας δέν ὑπάρχει ὡστόσο γιά τά μέλη μιᾶς πρωτόγονης κοινότητας, ἀδιάφορο ἄν ἔχει τή μορφή μιᾶς πατριαρχικῆς οἰκογένειας, μιᾶς ἀρχαίας ἰνδικῆς κοινότητας, ἑνός κράτους τῶν Ἴνκα κλπ. Ἡ ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων ἀρχίζει ἐκεῖ πού τελειώνουν οἱ κοινότητες, στά σημεῖα τῆς ἐπαφῆς τους μέ ξένες κοινότητες ἤ μέ μέλη ξένων κοινοτήτων. Ἀπό τή στιγμή ὅμως πού ὁρισμένα πράγματα ἔγιναν πιά ἐμπορεύ-

[40] Ὕστερα ἀπ' αὐτό μποροῦμε νά κρίνουμε τήν κατεργαριά τοῦ μικροαστικοῦ σοσιαλισμοῦ πού θέλει νά διαιωνίσει τήν ἐμπορευματική παραγωγή καί ταυτόχρονα νά ἐξαλείψει τήν «ἀντίθεση ἀνάμεσα στό χρῆμα καί στό ἐμπόρευμα», δηλ. τό ἴδιο τό χρῆμα, γιατί ὑπάρχει μόνο μέσα σ' αὐτή τήν ἀντίθεση. Μέ τήν ἴδια ἐπιτυχία θά μποροῦσε κανείς νά καταργήσει τόν πάπα διατηρώντας τόν καθολικισμό. Περισσότερα γιά τό ζήτημα αὐτό βλέπε στό ἔργο μου: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», σελ. 16 κ.ἑ.

[41] Ὅσο δέν ἀνταλλάσσονται ἀκόμα δυό διαφορετικά ἀντικείμενα χρήσης, ἀλλά, ὅπως βλέπουμε συχνά στούς ἄγριους, προσφέρονται σάν ἰσοδύναμα γιά ἕνα τρίτο πράγμα μιά χαώδης μάζα ἀπό πράγματα, ἀκόμα καί ἡ ἄμεση ἀνταλλαγή προϊόντων βρίσκεται μόλις στόν προθάλαμό της.

ματα πρός τά ἔξω, γίνονται ἀπό ἀντανάκλαση καί στήν ἐσωτερική ζωή τῆς κοινότητας. Ἡ ποσοτική τους ἀνταλλαχτική σχέση εἶναι στήν ἀρχή πέρα γιά πέρα τυχαία. Ἀνταλλάξιμα γίνονται χάρη στή βουλητική πράξη τῶν κατόχων τους νά τά ἐκποιήσουν ὁ ἕνας στόν ἄλλον. Ὡστόσο ἑδραιώνεται σιγά-σιγά ἡ ἀνάγκη ἀπό ξένα ἀντικείμενα χρήσης. Ἡ διαρκής ἐπανάληψη τῆς ἀνταλλαγῆς τή μετατρέπει σέ κανονικό κοινωνικό προτσές. Γιαυτό, μέ τόν καιρό, πρέπει τουλάχιστον ἕνα μέρος τῶν προϊόντων ἐργασίας νά παράγονται ἐπίτηδες μέ σκοπό τήν ἀνταλλαγή. Ἀπό τή στιγμή αὐτή σταθεροποιεῖται ἀπό τή μιά ὁ χωρισμός ἀνάμεσα στήν ὠφελιμότητα τῶν πραγμάτων γιά τήν ἄμεση ἀνάγκη καί στήν ὠφελιμότητά τους γιά τήν ἀνταλλαγή. Ἡ ἀξία χρήσης τους χωρίζεται ἀπό τήν ἀνταλλαχτική τους ἀξία. Ἀπό τήν ἄλλη ἡ ποσοτική σχέση πού ἀνταλλάσσονται ἀρχίζει νά ἐξαρτιέται ἀπό τήν ἴδια τήν παραγωγή τους. Ἡ συνήθεια τά παγιώνει σάν μεγέθη ἀξίας.

Στήν ἄμεση ἀνταλλαγή προϊόντων κάθε ἐμπόρευμα εἶναι ἄμεσα μέσο ἀνταλλαγῆς γιά τόν κάτοχό του καί ἰσοδύναμο γιά τόν μή κάτοχό του, αὐτό ὅμως μόνο ἐφ᾽ ὅσον εἶναι ἀξία χρήσης γιά τόν δεύτερο. Ἑπομένως τό ἀνταλλασσόμενο εἶδος δέν ἀποχτάει ἀκόμα μιά μορφή ἀξίας ἀνεξάρτητη ἀπό τή δική του ἀξία χρήσης ἤ ἀπό τήν ἀτομική ἀνάγκη τῶν ἀνταλλαχτῶν. Ἡ ἀνάγκη γι᾽ αὐτή τή μορφή ἀναπτύσσεται στό βαθμό πού αὐξαίνουν ὁ ἀριθμός καί ἡ ποικιλομορφία τῶν ἐμπορευμάτων πού μπαίνουν στό προτσές τῆς ἀνταλλαγῆς. Τό πρόβλημα γεννιέται ταυτόχρονα μέ τά μέσα τῆς λύσης του. Ποτέ δέ συντελεῖται μιά κυκλοφορία ἐμπορευμάτων, ὅπου οἱ κάτοχοι τῶν ἐμπορευμάτων ἀνταλλάσσουν καί συγκρίνουν τά εἴδη τους μέ διάφορα ἄλλα εἴδη, χωρίς μέσα στά πλαίσια τῆς κυκλοφορίας τους διάφορα ἐμπορεύματα διαφόρων κατόχων ἐμπορευμάτων ν᾽ ἀνταλλάσσονται καί νά συγκρίνονται σάν ἀξίες μέ ἕνα καί τό αὐτό τρίτο ἐμπόρευμα. Αὐτό τό τρίτο ἐμπόρευμα, πού γίνεται ἰσοδύναμο γιά διάφορα ἄλλα ἐμπορεύματα, ἀποχτᾶ ἄμεσα, ἔστω καί μέσα σέ στενά ὅρια, γενική ἤ κοινωνική ἰσοδύναμη μορφή. Αὐτή ἡ γενική ἰσοδύναμη μορφή γεννιέται καί σβήνει μαζί μέ τή στιγμιαία κοινωνική ἐπαφή πού τή γέννησε. Τή μορφή αὐτή τήν παίρνουν διαδοχικά καί φευγαλέα πότε τό ἕνα, πότε τό ἄλλο ἐμπόρευμα. Μέ τήν ἀνάπτυξη ὅμως τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων ἡ μορφή αὐτή κολλάει ἀποκλειστικά σέ εἰδικά εἴδη ἐμπορευμάτων, ἤ ἀποκρυσταλλώνεται στή χρηματική μορφή. Στήν ἀρχή εἶναι τυχαῖο σέ ποιό εἶδος ἐμπορεύματος θά κολλήσει. Ὡστόσο γενικά τό ζήτημα τό ἀποφασίζουν δυό περιστατικά. Ἡ μορφή τοῦ χρήματος κολλάει ἤ στά σπουδαιότερα εἴδη πού τά παίρνουν ἀπό ξένες χῶρες, δίνοντας σέ ἀντάλλαγμα τά δικά τους, καί πού πραγματικά ἀποτελοῦν αὐτοφυεῖς μορφές τῆς ἀνταλλαχτικῆς ἀξίας τῶν ντόπιων προϊόντων. Ἤ στό ἀντικείμενο χρήσης πού ἀποτελεῖ τό κύριο στοιχεῖο τῆς ντόπιας ἐκποιήσιμης περιουσίας, ὅπως λχ. στά ζῶα. Τή μορφή τοῦ χρήματος τήν ἀναπτύσσουν πρῶτα οἱ νομάδες λαοί, γιατί ὅλο τους τό βιός ὑπάρχει σέ κινητή κι ἑπομένως ἄμεσα ἐκποιήσιμη μορφή, καί γιατί ὁ τρόπος τῆς ζωῆς τους τούς φέρνει διαρκῶς σ᾽ ἐπαφή

μέ ξένες κοινότητες, πράγμα πού τούς σπρώχνει στήν ἀνταλλαγή προϊόντων. Συχνά οἱ ἄνθρωποι μετάτρεψαν τόν ἴδιο τόν ἄνθρωπο, μέ τή μορφή τοῦ δούλου, σέ πρωταρχικό ὑλικό τοῦ χρήματος, ποτέ ὅμως τή γῆ. Μιά τέτια ἰδέα μποροῦσε νά γεννηθεῖ μονάχα σέ μιά διαμορφωμένη πιά ἀστική κοινωνία. Χρονολογεῖται ἀπό τό τελευταῖο τρίτο τοῦ 17ου αἰώνα καί ἡ ἐφαρμογή της σέ ἐθνική κλίμακα ἐπιχειρήθηκε μόνο ἕναν αἰώνα ἀργότερα, στήν ἀστική ἐπανάσταση τῶν γάλλων.

Στό βαθμό πού ἡ ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων σπάει τά στενά τοπικά δεσμά της καί πού γιαυτό ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος διευρύνεται καί γίνεται ὑλοποίηση τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας γενικά, ἡ μορφή τοῦ χρήματος περνάει σέ ἐμπορεύματα πού ἀπό τή φύση τους εἶναι κατάλληλα γιά τήν κοινωνική λειτουργία τοῦ γενικοῦ ἰσοδύναμου, στά εὐγενῆ μέταλλα.

Τό γεγονός λοιπόν ὅτι «μ᾽ ὅλο πού ὁ χρυσός καί τό ἀσήμι δέν εἶναι ἀπό τή φύση τους χρῆμα, τό χρῆμα ὡστόσο εἶναι ἀπό τή φύση του χρυσός καί ἀσήμι»[42], δείχνει τή σύμπτωση τῶν φυσικῶν ἰδιοτήτων τους μέ τίς λειτουργίες τους[43]. Ὡς τώρα ὅμως γνωρίζουμε μόνο τή μιά λειτουργία τοῦ χρήματος, ὅτι χρησιμεύει σάν μορφή ἐμφάνισης τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος ἤ σάν τό ὑλικό μέ τό ὁποῖο ἐκφράζονται κοινωνικά τά μεγέθη ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων. Κατάλληλη μορφή ἐμφάνισης τῆς ἀξίας ἤ τῆς ὑλοποίησης τῆς ἀφηρημένης, κι ἑπομένως τῆς ὅμοιας ἀνθρώπινης ἐργασίας, μπορεῖ νά εἶναι μόνο μιά ὕλη, πού ὅλα τά ἀντίτυπά της ἔχουν τήν ἴδια ὁμοιόμορφη ποιότητα. Ἀπό τήν ἄλλη, ἐπειδή ἡ διαφορά τοῦ μεγέθους τῆς ἀξίας εἶναι καθαρά ποσοτική, πρέπει τό χρηματικό ἐμπόρευμα νά εἶναι σέ θέση νά δείχνει τίς καθαρά ποσοτικές διαφορές, δηλαδή νά μπορεῖ νά διαιρεῖται κατά βούληση καί νά μπορεῖ ξανά νά ἀνασυντίθεται ἀπό τά κομμάτια του. Ὁ χρυσός καί τό ἀσήμι ὅμως ἔχουν ἀπό τή φύση τους αὐτές τίς ἰδιότητες.

Ἡ ἀξία χρήσης τοῦ χρηματικοῦ ἐμπορεύματος γίνεται διπλή. Παράλληλα μέ τήν ἰδιαίτερη ἀξία του χρήσης σάν ἐμπόρευμα, ὅπως λχ. ὁ χρυσός πού χρησιμεύει γιά τό σφράγισμα κούφιων δοντιῶν, σάν πρώτη ὕλη γιά εἴδη πολυτελείας κλπ., ἀποχτάει μιά τυπική ἀξία χρήσης, πού ξεπηδάει ἀπό τίς εἰδικές κοινωνικές λειτουργίες του.

Μιά καί ὅλα τά ἄλλα ἐμπορεύματα εἶναι μόνο ἰδιαίτερα ἰσοδύναμα τοῦ χρήματος καί τό χρῆμα τό γενικό τους ἰσοδύναμο, συμπεριφέρονται σάν ξεχωριστά ἐμπορεύματα ἀπέναντι στό χρῆμα σάν πρός τό γενικό ἐμπόρευμα[44].

Εἴδαμε ὅτι ἡ μορφή τοῦ χρήματος εἶναι μόνο ἡ κολλημένη σ᾽ ἕνα δοσμένο ἐμπόρευμα ἀντανάκλαση τῶν σχέσεων ὅλων τῶν ἄλ-

---

[42] *Karl Marx:* «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», σελ. 135. «Τά πολύτιμα μέταλλα... εἶναι ἀπό τή φύση τους χρῆμα» (*Galiani:* «Della Moneta» στή Συλλογή Custodi, Parte Moderna, τόμ. III, σελ. 72).

[43] Περισσότερα γι᾽ αὐτό τό ζήτημα βλ. στό σύγγραμμά μου πού τώρα δά ἀνάφερα, στό μέρος: «Τά εὐγενῆ μέταλλα».

[44] «Τό χρῆμα εἶναι τό γενικό ἐμπόρευμα» (*Verri:* «Meditazioni sulla Economia Politica», σελ. 16)

λων ἐμπορευμάτων. Ἑπομένως μόνο γι' αὐτόν πού ξεκινάει ἀπό τήν ὁλοκληρωμένη μορφή τοῦ χρήματος γιά νά τήν ἀναλύσει κατοπινά, ἀποτελεῖ ἀνακάλυψη ὅτι τό χρῆμα εἶναι ἐμπόρευμα[45]. Τό προτσές τῆς ἀνταλλαγῆς δέ δίνει στό ἐμπόρευμα πού μετατρέπει σέ χρῆμα τήν ἀξία του, ἀλλά τήν εἰδική μορφή τῆς ἀξίας του. Ἡ σύγχιση τῶν δυό αὐτῶν πραγμάτων ὁδήγησε στήν πλάνη νά θεωροῦν φανταστική τήν ἀξία τοῦ χρυσοῦ καί τοῦ ἀσημιοῦ[46]. Ἐπειδή σέ ὁρισμένες λειτουργίες του τό χρῆμα μπορεῖ ν' ἀντικατασταθεῖ μέ ἁπλά σύμβολα τοῦ ἑαυτοῦ του, γεννήθηκε ἡ ἄλλη πλάνη ὅτι τό χρῆμα ἀποτελεῖ ἁπλό σύμβολο. Ταυτόχρονα στήν πλάνη αὐτή ἐνυπῆρχε ἡ διαίσθηση ὅτι ἡ χρηματική μορφή τοῦ πράγματος εἶναι κάτι τό ἐξωτερικό γι' αὐτό καί ὅτι ἀποτελεῖ ἁπλή μορφή ἐκδήλωσης ἀνθρώπινων σχέσεων πού κρύβονται πίσω της. Μ' αὐτή τήν ἔννοια κάθε ἐμπόρευμα θἆταν ἕνα σύμβολο, γιατί σάν ἀξία ἀποτελεῖ μόνο ἕνα ἐμπράγματο περίβλημα τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας πού ξοδεύτηκε γι' αὐτό[47]. Ὅταν ὅμως τά κοινωνικά

---

[45] «Τό ἴδιο τό ἀσήμι καί ὁ χρυσός, πού μποροῦμε νά τά χαρακτηρίσουμε μέ τό γενικό ὄνομα „εὐγενῆ μέταλλα" εἶναι... ἐμπορεύματα... πού ἡ ἀξία τους πέφτει ἤ ἀνεβαίνει. Μπορεῖ νά ἐπιδικαστεῖ στό εὐγενές μέταλλο μιά μεγαλύτερη ἀξία μόνο ὅταν μέ ἕνα μικρότερο βάρος εὐγενοῦς μετάλλου μπορεῖ ν' ἀποχτηθεῖ ἕνα μεγαλύτερο ποσό ἀγροτικῶν ἤ βιομηχανικῶν προϊόντων τῆς χώρας κλπ.» («A Discourse of the General Notions of Money, Trade, and Exchanges, as they stand in Relation to each other. By a Merchant». London 1695, σελ. 7). Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τό ἀσήμι καί ὁ χρυσός, νομισματοποιημένα ἤ μή νομισματοποιημένα χρηματοποιοῦνται σάν μέτρο γιά ὅλα τά ἄλλα πράγματα, ὡστόσο ὅμως δέν εἶναι λιγότερο ἐμπορεύματα ἀπ' ὅ,τι εἶναι τό κρασί, τό λάδι, ὁ καπνός, τό πανί ἤ τό ὕφασμα» («A Discourse concerning Trade, and that in particular of the East-Indies etc.». London 1689, σελ. 2). «Ἡ περιουσία καί ὁ πλοῦτος τοῦ βασιλείου δέν μποροῦν ν' ἀποτελοῦνται μόνο ἀπό χρῆμα, οὔτε ὁ χρυσός καί τό ἀσήμι μποροῦν νά μή θεωροῦνται ἐμπορεύματα» («The East-India Trade a most Profitable Trade», London 1677, σελ. 4).

[46] «Ὁ χρυσός καί τό ἀσήμι ἔχουν ἀξία σάν μέταλλα, προτοῦ γίνουν χρῆμα» (*Galiani:* «Della Moneta», σελ. 72). Ὁ Λόκ λέει: «Ἡ γενική συναίνεση τῶν ἀνθρώπων ἀπόδοσε στό ἀσήμι, λόγω τῶν ἰδιοτήτων του πού τό κάνουν κατάλληλο γιά χρῆμα, μιά φανταστική ἀξία». Ἀντίθετα ὁ Λώ λέει: «Πῶς μποροῦσαν διάφορα ἔθνη νά δόσουν σ' ἕνα ὁποιοδήποτε πράγμα μιά φανταστική ἀξία... ἤ πῶς θά μποροῦσε νά διατηρηθεῖ αὐτή ἡ φανταστική ἀξία;». Πόσο λίγο ὅμως καταλάβαινε ὁ ἴδιος τό ζήτημα φαίνεται ἀπό τά παρακάτω λόγια του: «Τό ἀσήμι ἀνταλλασσόταν σύμφωνα μέ τήν ἀξία χρήσης πού εἶχε, δηλ. σύμφωνα μέ τήν πραγματική του ἀξία. Μέ τή χρησιμοποίησή του σάν χρῆμα ἀπόχτησε μιά ἐπιπρόσθετη ἀξία (une valeur additionelle)» (*Jean Law:* «Considérations sur le numéraire et le commerce» στίς ἐκδόσεις τοῦ E. Daire: «Économistes Financiers du XVIII siècle», σελ. 469.470).

[47] «Τό χρῆμα εἶναι τό σύμβολό τους (τῶν ἐμπορευμάτων)» (*V. de Forbonnais:* «Éléments du Commerce», νέα ἔκδοση, Leyde 1766, τόμ. II, σελ. 143). «Σάν σύμβολο ἕλκεται ἀπό τό ἐμπόρευμα» (στό ἴδιο σελ. 155). «Τό χρῆμα εἶναι σύμβολο ἑνός πράγματος καί τό ἐκπροσωπεῖ» (*Montesquieu:* «Esprit des Lois». Oeuvres. London 1767, τόμ. II, σελ. 3). «Τό χρῆμα δέν εἶναι ἁπλό σύμβολο, γιατί καί τό ἴδιο εἶναι πλοῦτος· δέν ἐκπροσωπεῖ τίς ἀξίες, εἶναι ἰσάξιό τους» (*Le Trosne:* «De l'Intérêt Social», σελ. 910). «Ὅταν ἐξετάζουμε τήν ἔννοια τῆς ἀξίας, τότε τό ἴδιο τό πράγμα τό βλέπουμε μόνο σάν σύμβολο καί δέν ἰσχύει αὐτό καθαυτό, μά ὅσο ἀξίζει» (*Hegel:* «Philosophie des Rechts», σελ. 100). Πολύ πρίν ἀπό τούς οἰκονομολόγους, οἱ νομικοί εἶχαν βάλει σέ κυκλοφορία τήν αν-

χαρακτηριστικά πού ἀποχτοῦν τά πράγματα ἤ τά ἐμπράγματα χαρακτηριστικά πού ἀποχτοῦν οἱ κοινωνικοί καθορισμοί τῆς ἐργασίας πάνω στή βάση ἑνός καθορισμένου τρόπου παραγωγῆς τά διακηρύχνει κανείς ἁπλά σύμβολα, εἶναι σά νά τά διακηρύχνει ταυτόχρονα αὐθαίρετα προϊόντα τῆς σκέψης τῶν ἀνθρώπων. Πρόκειται γιά τόν προσφιλῆ στούς διαφωτιστές τοῦ 18ου αἰώνα τρόπο, πού ἀπόβλεπε στό ν' ἀποβάλει τουλάχιστον προσωρινά τήν ὄψη τῆς ξενότητας ἀπό τίς αἰνιγματικές μορφές τῶν ἀνθρώπινων σχέσεων, πού τό προτσές τῆς γέννησής τους δέν μποροῦσαν ἀκόμα νά τό ἀποκρυπτογραφήσουν.

Προηγούμενα σημειώσαμε ὅτι ἡ ἰσοδύναμη μορφή ἑνός ἐμπορεύματος δέν περικλείνει τόν ποσοτικό καθορισμό τοῦ μεγέθους του. Ὅταν ξέρουμε ὅτι ὁ χρυσός εἶναι χρῆμα καί ὅτι ἑπομένως εἶναι ἄμεσα ἀνταλλάξιμος μέ ὅλα τά ἄλλα ἐμπορεύματα, αὐτό δέ θά πεῖ καθόλου ὅτι ξέρουμε πόσο ἀξίζουν λχ. 10 λίβρες χρυσός. Ὅπως κάθε ἄλλο ἐμπόρευμα μπορεῖ ὁ χρυσός τό μέγεθος τῆς ἀξίας του νά τό ἐκφράζει μόνο σχετικά, μόνο μέ ἄλλα ἐμπορεύματα. Ἡ δική του ἡ ἀξία καθορίζεται ἀπό τό χρόνο ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή του καί ἐκφράζεται μόνο μέ τό ποσό κάθε ἄλλου ἐμπορεύματος, στό ὁποῖο ἔχει στερεοποιηθεῖ ἴσος ἐργάσιμος χρόνος[48]. Αὐτός ὁ καθορισμός τοῦ σχετικοῦ μεγέθους τῆς ἀξίας τοῦ χρυσοῦ συντελεῖται στόν τόπο τῆς παραγωγῆς του μέ τό ἄμεσο ἀνταλλαχτικό ἐμπόριο. Ὅταν

τίληψη γιά τό χρῆμα σάν ἁπλό σύμβολο καί γιά τή φανταστική μόνο ἀξία τῶν εὐγενῶν μετάλλων, ὅταν ἐκτελοῦσαν χρέη συκοφάντη στήν ὑπηρεσία τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας, πού σ' ὅλο τό διάστημα τοῦ μεσαίωνα τό δικαίωμά της νά κιβδηλώνει τά νομίσματα τό στήριζαν στίς παραδόσεις τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας καί στίς ἀντιλήψεις γιά τό χρῆμα πού διατυπώνονταν στούς Πανδέκτες. «Κανένας δέν μπορεῖ καί δέν τοῦ ἐπιτρέπεται νά ἀμφιβάλλει—λέει ὁ πιστός μαθητής τους, Φίλιππος ντέ Βαλουά, σ' ἕνα του διάταγμα τοῦ 1346 (16 τοῦ Γενάρη)—ὅτι μόνο σέ Μᾶς καί στή βασιλική Μας μεγαλειότητα ἀνήκει τό δικαίωμα... νά κόβουμε νομίσματα, τό δικαίωμα νά κατασκευάζουμε νομίσματα, νά ἐφοδιάζουμε μέ νομίσματα, νά καθορίζουμε τήν ποιότητά τους καθώς καί τό δικαίωμα νά ἐκδίδουμε ὅλα τά διατάγματα πού ἀφοροῦν τά νομίσματα, τό δικαίωμα νά τά κυκλοφοροῦμε σ' αὐτή ἤ σέ κείνη τήν τιμή, ὅπως Μᾶς ἀρέσει καί ὅπως Ἐμεῖς νομίζουμε». Ἦταν δόγμα τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου ὅτι τήν ἀξία τοῦ χρήματος τήν καθορίζει μέ διάταγμα ὁ αὐτοκράτορας. Ἀπαγορευόταν ρητά νά μεταχειρίζονται τό χρῆμα σάν ἐμπόρευμα. «Pecunias vero nulli emere fas erit nam in usu publico constitutas oportet non esse mercem». («Σέ κανέναν ὅμως δέν ἐπιτρέπεται ν' ἀγοράζει χρήματα, γιατί δημιουργήθηκαν γιά δημόσια χρήση καί δέν ἐπιτρέπεται νά εἶναι ἐμπόρευμα»). Μιά καλή σχετική ἀνάλυση ὑπάρχει στοῦ *G. F. Pagnini:* «Saggio sopra il giusto pregio delle cose», 1751, συλλογή Custodi, Parte Moderna, τόμ. II. Ἰδιαίτερα στό δεύτερο μέρος τοῦ συγγράμματος ὁ Πανίνι κάνει πολεμική ἐνάντια στούς κυρίους νομικούς.

[48] «Ἄν ἕνας ἄνθρωπος μπορεῖ νά φέρει στό Λονδίνο μιά οὐγγιά ἀσήμι ἀπό τά ἔγκατα τῆς γῆς τοῦ Περοῦ στό ἴδιο χρονικό διάστημα πού θά χρειαζόταν γιά νά παραγάγει ἕνα μπούσελ στάρι, τότε τό ἕνα εἶναι ἡ φυσική τιμή τοῦ ἄλλουνοῦ· ἄν λοιπόν τώρα μέ τήν ἐκμετάλλευση νέων καί πιό ἀποδοτικῶν μεταλλείων μπορεῖ νά βγάζει δυό οὐγγιές ἀσήμι μέ τά ἴδια ἔξοδα πού προηγούμενα ἔβγαζε μιά οὐγγιά, τότε τό στάρι μέ τιμή 10 σελίνια τό μπούσελ θά στοιχίζει τό ἴδιο ὅπως καί προηγούμενα μέ τιμή 5 σελίνια, caeteris paribus [ἄν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μείνουν οἱ ἴδιοι]» (*William Petty:* «A Treatise on Taxes and Contributions». London 1667, σελ. 31)

μπαίνει στήν κυκλοφορία σάν χρῆμα, ἡ ἀξία του εἶναι κιόλας καθορισμένη. Ἄν στίς τελευταῖες κιόλας δεκαετίες τοῦ 17ου αἰώνα ἡ ἀνάλυση τοῦ χρήματος εἶχε δείξει ὅτι τό χρῆμα εἶναι ἐμπόρευμα, ἐπρόκειτο ὡστόσο μόνο γιά τήν ἀρχή τῆς ἀνάλυσης. Ἡ δυσκολία δέ βρίσκεται στήν κατανόηση τοῦ γεγονότος ὅτι τό χρῆμα εἶναι ἐμπόρευμα, ἀλλά στό πῶς, γιατί, μέ ποιόν τρόπο τό ἐμπόρευμα ἔγινε χρῆμα[49].

Εἴδαμε πῶς στήν πιό ἁπλή κιόλας ἔκφραση τῆς ἀξίας: x ἐμπόρευμα $A = y$ ἐμπόρευμα B, τό πράγμα μέ τό ὁποῖο παρασταίνεται τό μέγεθος τῆς ἀξίας ἑνός ἄλλου πράγματος φαίνεται σάν νἄχει τήν ἰσοδύναμη μορφή του σάν κοινωνική φυσική ἰδιότητα, ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτή τή σχέση. Παρακολουθήσαμε τήν ἑδραίωση αὐτῆς τῆς πλάνης. Ὁλοκληρώνεται ἀπό τή στιγμή πού ἡ μορφή τοῦ γενικοῦ ἰσοδύναμου συμφύεται μέ τή φυσική μορφή ἑνός εἰδικοῦ εἴδους ἐμπορεύματος ἤ ἀποκρυσταλλώνεται στή μορφή τοῦ χρήματος. Δημιουργιέται ἡ ἐντύπωση ὅτι ἕνα ἐμπόρευμα γίνεται χρῆμα ὄχι γιατί ὅλα τά ἄλλα ἐμπορεύματα ἀρχίζουν νά ἐκφράζουν μ' αὐτό τίς ἀξίες τους, ἀλλά ὅτι ἀντίστροφα μετροῦν τίς ἀξίες τους μ' αὐτό, γιατί εἶναι χρῆμα. Ἡ μεσολαβοῦσα κίνηση ἐξαφανίζεται μέσα στό δικό της τό ἀποτέλεσμα χωρίς ν' ἀφήσει ἴχνη. Τά ἐμπορεύματα βρίσκουν χωρίς τή συμμετοχή τους ὁλοκληρωμένη τή δική τους μορφή ἀξίας στή μορφή ἑνός σώματος ἐμπορεύματος πού ὑπάρχει ἔξω ἀπ' αὐτά καί δίπλα σ' αὐτά. Τά πράγματα αὐτά, χρυσός καί τό ἀσήμι, ὅπως βγαίνουν ἀπό τά σπλάχνα τῆς γῆς, εἶναι ταυτόχρονα ἡ ἄμεση ἐνσάρκωση κάθε ἀνθρώπινης ἐργασίας. Ἀπό δῶ πηγάζει ἡ μαγεία τοῦ χρήματος. Ἡ ἁπλά ἀτομιστική στάση τῶν ἀνθρώπων στό κοινωνικό τους προτσές παραγωγῆς κι ἑπομένως ἡ πραγματική μορφή τῶν δικῶν τους σχέσεων παραγωγῆς, πού εἶναι ἀνεξάρτητες ἀπό τόν ἔλεγχο καί τή συνειδητή ἀτομική πράξη τους, ἐμφανίζονται πρῶτα στό ὅτι τά προϊόντα τῆς δουλειᾶς τους παίρνουν γενικά τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος. Ἔτσι τό αἴνιγμα τοῦ χρήματος-φετίχ δέν εἶναι τίποτα ἄλλο, παρά τό αἴνιγμα τοῦ ἐμπορεύματος-φετίχ πού ἔγινε ὁρατό καί πού θαμπώνει τά μάτια.

---

[49] [illegible] ... Zur Kritik der Politischen Oekonomie ... [illegible]

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΤΟ ΧΡΗΜΑ, Ἡ Η ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΤΩΝ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΩΝ

1. ΜΕΤΡΟ ΤΩΝ ΑΞΙΩΝ

Γιά λόγους ἁπλοποίησης προϋποθέτω παντοῦ σ' αὐτό τό σύγγραμμα ὅτι **χρηματικό ἐμπόρευμα εἶναι μόνο ὁ χρυσός.**

Ἡ πρώτη λειτουργία τοῦ χρυσοῦ εἶναι ὅτι προσφέρει στόν κόσμο τῶν ἐμπορευμάτων τό ὑλικό γιά νά ἐκφράζουν τίς ἀξίες τους ἤ ὅτι ἐκφράζει τίς ἀξίες τῶν ἐμπορευμάτων σάν ὁμώνυμα, ποιοτικά ὅμοια καί ποσοτικά συγκρίσιμα μεγέθη. Ἔτσι λειτουργεῖ σάν γενικό μέτρο τῶν ἀξιῶν καί μόνο χάρη σ' αὐτή τή λειτουργία ὁ χρυσός — αὐτό τό **εἰδικό ἰσοδύναμο ἐμπόρευμα — γίνεται πρῶτα χρῆμα.**

Δέν κάνει τό χρῆμα σύμμετρα τά ἐμπορεύματα. Ἀντίστροφα. Ἐπειδή ὅλα τά ἐμπορεύματα σάν ἀξίες εἶναι ἀντικειμενοποιημένη ἀνθρώπινη ἐργασία καί ἑπομένως αὐτά καθεαυτά εἶναι σύμμετρα, μποροῦν νά μετροῦν τίς ἀξίες τους ἀπό κοινοῦ μέ τό ἴδιο εἰδικό ἐμπόρευμα καί νά μετατρέπουν ἔτσι αὐτό τό ἐμπόρευμα σέ κοινό τους μέτρο ἀξίας ἤ σέ χρῆμα. Τό χρῆμα σάν μέτρο ἀξίας εἶναι ἡ ἀναγκαία μορφή ἐμφάνισης τοῦ μέτρου τῆς ἀξίας, **τοῦ χρόνου ἐργασίας, πού ἐνυπάρχει στά ἐμπορεύματα**[50].

---

[50] Τό ἐρώτημα, γιατί τό χρῆμα νά μήν ἀντιπροσωπεύει ἄμεσα τόν ἴδιο τό χρόνο ἐργασίας, ἔτσι πού λ.χ. ἕνα χαρτονόμισμα νά παρασταίνει x ὧρες ἐργασίας, [illegible] στό ἐρώτημα, γιατί πάνω στή βάση τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς τά προϊόντα ἐργασίας εἶναι ὑποχρεωμένα νά παίρνουν τή μορφή ἐμπορευμάτων, [illegible] ... (Zur Kritik der Politischen Oekonomie, σελ. 61 κ.ε.) [illegible]

Ἡ ἔκφραση τῆς ἀξίας ἑνός ἐμπορεύματος σέ χρυσό — χ ἐμπόρευμα $A = y$ χρηματικό ἐμπόρευμα — εἶναι ἡ χρηματική του μορφή ἤ ἡ τιμή του. Ἀρκεῖ τώρα μιά μεμονωμένη ἐξίσωση, ὅπως: 1 τόννος σίδερο = 2 οὐγγιές χρυσός, γιά νά ἐκφραστεῖ ἡ ἀξία τοῦ σίδερου ἔτσι πού νάχει γενική κοινωνική ἰσχή. Ἡ ἐξίσωση αὐτή δέ χρειάζεται πιά νά παραταχθεῖ στήν ἴδια γραμμή μέ τίς ἐξισώσεις ἀξίας τῶν ἄλλων ἐμπορευμάτων, γιατί τό ἰσοδύναμο ἐμπόρευμα, ὁ χρυσός, ἔχει κιόλας τό χαρακτήρα χρήματος. Γιαυτό, ἡ γενική σχετική μορφή τῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων ἔχει τώρα ξανά τήν ὄψη τῆς ἀρχικῆς της, ἁπλῆς ἤ μεμονωμένης σχετικῆς μορφῆς τῆς ἀξίας. Ἀπό τήν ἄλλη ἡ ἀναπτυγμένη σχετική ἔκφραση τῆς ἀξίας, ἤ ἡ ἀτέλειωτη σειρά τῶν σχετικῶν ἐκφράσεων τῆς ἀξίας, γίνεται ἡ εἰδική σχετική μορφή τῆς ἀξίας τοῦ χρηματικοῦ ἐμπορεύματος. Ἡ σειρά αὐτή ὅμως δίνεται τώρα πιά κοινωνικά στίς τιμές τῶν ἐμπορευμάτων. Δέν ἔχει παρά νά διαβάσει κανείς τίς στῆλες ἑνός τιμολόγιου ἀπό τά δεξιά πρός τ' ἀριστερά καί θά βρεῖ τό μέγεθος τῆς ἀξίας τοῦ χρήματος νά ἐκφράζεται μ' ὅλα τά πιθανά ἐμπορεύματα. Ἀντίθετα, τό χρῆμα δέν ἔχει τιμή. Γιά νά συμμετάσχει σ' αὐτή τήν ἑνιαία σχετική μορφή τῆς ἀξίας τῶν ἄλλων ἐμπορευμάτων, θάπρεπε ν' ἀναφερθεῖ στόν ἴδιο τόν ἑαυτό του σάν πρός δικό του ἰσοδύναμο.

Ἡ τιμή ἤ ἡ χρηματική μορφή τῶν ἐμπορευμάτων εἶναι, ὅπως γενικά ἡ μορφή τῆς ἀξίας τους, μιά μορφή πού διαφέρει ἀπό τή χειροπιαστή πραγματική σωματική μορφή τους, εἶναι ἑπομένως μόνο ἰδεατή ἤ φανταστική μορφή. Ἡ ἀξία τοῦ σίδερου, τοῦ πανιοῦ, τοῦ σταριοῦ κλπ. ὑπάρχει, ἄν καί ἀόρατα, μέσα σ' αὐτά τά ἴδια τά πράγματα. Παρασταίνεται στήν ἰσότητά τους μέ τό χρυσό, στή σχέση τους μέ τό χρυσό, πού, γιά νά ἐκφραστοῦμε ἔτσι, τριγυρνάει μόνο μέσα στά κεφάλια τῶν ἐμπορευμάτων. Γιαυτό, ὁ φύλακας τῶν ἐμπορευμάτων πρέπει νά κολλήσει τή δικιά του τή γλώσσα στά κεφάλια τους ἤ νά κρεμάσει στό λαιμό τους χάρτινες πινακίδες γιά ν' ἀνακοινώσει τίς τιμές τους στόν ἔξω κόσμο[61]. Μιά καί ἡ ἔκφραση τῶν ἀξιῶν τῶν

[61] Ὁ ἄγριος ἤ ἡμιάγριος χρησιμοποιεῖ τή γλώσσα διαφορετικά. Ὁ πλοίαρχος Πάρρυ λέει λχ. γιά τούς κατοίκους τῆς δυτικῆς ἀκτῆς τοῦ κόλπου τοῦ Μπάφφιν: «Στήν περίπτωση αὐτή (στήν ἀνταλλαγή προϊόντων) γλύφουν δυό φορές μέ τή γλώσσα τό πράγμα (πού τούς προσφέρεται) καί ὕστερα ἀπ' αὐτό, ὅπως φαίνεται, θεωροῦν ὅτι ἡ συναλλαγή ἔκλεισε ἱκανοποιητικά». Τό ἴδιο καί στούς ἐσκιμώους τῆς Ἀνατολῆς, ὁ ἀγοραστής γλύφει μέ τή γλώσσα του κάθε φορά τό εἶδος πού παίρνει. Ἄν λοιπόν στό Βορρᾶ ἡ γλώσσα χρησιμεύει σάν ὄργανο τῆς ἰδιοποίησης, δέν εἶναι παράδοξο ὅτι στό Νότο ἡ κοιλιά χρησιμεύει σάν ὄργανο τῆς συσσωρευμένης ἰδιοχτησίας καί ὁ κάφρος ὑπολογίζει τόν πλοῦτο ἑνός ἀνθρώπου ἀπό τό πάχος τῆς κοιλιᾶς του. Οἱ κάφροι εἶναι πολύ ἔξυπνοι ἄνθρωποι, γιατί ἐνῶ ἡ ἐπίσημη βρετανική ἔκθεση γιά τήν κατάσταση τῆς ὑγείας τοῦ λαοῦ τό 1864 παραπονιόταν γιά τήν ἔλλειψη σ' ἕνα μεγάλο μέρος τῆς ἐργατικῆς τάξης οὐσιῶν πού σχηματίζουν λίπος, κάποιος δρ Χάρβεϊ, ὄχι βέβαια αὐτός πού ἀνακάλυψε τήν κυκλοφορία τοῦ αἵματος, ἔκανε τόν ἴδιο ἀκριβῶς χρόνο τήν τύχη του μέ κάτι τσαρλατάνικες συνταγές πού ὑπόσχονταν στήν ἀστική τάξη καί στήν ἀριστοκρατία ὅτι μποροῦν νά τίς ἀπαλλάξουν ἀπό τό περιττό φορτίο τους σέ πάχος.

ἐμπορευμάτων σέ χρυσό εἶναι ἰδεατή, μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ γιά τό σκοπό αὐτό μόνο φανταστικός ἤ ἰδεατός χρυσός. Κάθε κάτοχος ἐμπορευμάτων ξέρει ὅτι τά ἐμπορεύματά του δέν χρυσώθηκαν καθόλου ἀπό τό γεγονός ὅτι δίνει τή μορφή τῆς τιμῆς στήν ἀξία τους ἤ ὅταν τούς δίνει μιά φανταστική μορφή χρυσοῦ καί ὅτι δέν τοῦ χρειάζεται οὔτε κόκκος πραγματικός χρυσός, γιά νά ὑπολογίσει σέ χρυσάφι ἀξίες ἐμπορευμάτων πολλῶν ἑκατομμυρίων. Γιαυτό, στή λειτουργία του σάν μέτρο τῆς ἀξίας τό χρῆμα παίζει τό ρόλο μόνο φανταστικοῦ ἤ ἰδεατοῦ χρήματος. Τό περιστατικό αὐτό ἔγινε ἀφορμή νά γεννηθοῦν οἱ πιό παλαβές θεωρίες[62]. Παρά τό γεγονός ὅτι γιά τή λειτουργία τοῦ μέτρου τῆς ἀξίας χρησιμεύει μόνο φανταστικό χρῆμα, ἡ τιμή ἐξαρτιέται ὁλότελα ἀπό τό πραγματικό χρηματικό ὑλικό. Ἡ ἀξία, δηλ. ἡ ποσότητα τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας πού ὑπάρχει λχ. μέσα σ' ἕναν τόννο σίδερο, ἐκφράζεται μ' ἕνα φανταστικό ποσό τοῦ χρηματικοῦ ἐμπορεύματος, πού περιέχει ἴση ποσότητα ἐργασίας. Ἀνάλογα λοιπόν μέ τό ἄν ὁ χρυσός, τό ἀσήμι ἤ ὁ χαλκός χρησιμεύουν σάν μέτρο τῆς ἀξίας, ἡ ἀξία ἑνός τόννου σίδερου ἀποχτάει τελείως διαφορετικές ἐκφράσεις τιμῆς, ἤ παρασταίνεται μέ τελείως διαφορετικές ποσότητες χρυσοῦ, ἀσημιοῦ ἤ χαλκοῦ.

Ἄν λοιπόν δυό διαφορετικά ἐμπορεύματα, λχ. ὁ χρυσός καί τό ἀσήμι, χρησιμεύουν ταυτόχρονα σάν μέτρο τῆς ἀξίας, τότε ὅλα τά ἐμπορεύματα ἔχουν δυό λογιῶν ἐκφράσεις τιμῆς, τιμές σέ χρυσό καί τιμές σέ ἀσήμι, πού συνυπάρχουν ἤρεμα, ὅσο ἡ σχέση ἀξίας τοῦ ἀσημιοῦ πρός τό χρυσό παραμένει ἀμετάβλητη, λχ. = 1 : 15. Ὅμως κάθε ἀλλαγή αὐτῆς τῆς ἀξιακῆς σχέσης διαταράσσει τή σχέση ἀνάμεσα στίς τιμές τῶν ἐμπορευμάτων σέ χρυσό καί στίς τιμές τους σέ ἀσήμι, καί ἀποδείχνει ἔτσι στήν πραγματικότητα ὅτι ὁ διπλασιασμός τοῦ μέτρου τῆς ἀξίας ἀντιφάσκει μέ τή λειτουργία του[63].

[62] Βλ. *Karl Marx:* «Zur Kritik der Politischen Oekonomie». «Theorien von der Masseinheit des Geldes», σελ. 53 κ. ἑ.

[63] *Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση.* «Παντοῦ ὅπου ὁ χρυσός καί τό ἀσήμι ὑπάρχουν μέ νόμο τό ἕνα δίπλα στό ἄλλο σάν χρῆμα, δηλ. σάν μέτρα τῆς ἀξίας, γινόταν πάντα ἡ μάταιη προσπάθεια νά τά μεταχειρίζονται σάν μιά καί τήν ἴδια ὕλη. Ὅταν ὑποθέτει κανείς ὅτι ὁ ἴδιος χρόνος ἐργασίας πρέπει ἀμετάβλητα νά ἀντικειμενοποιεῖται στήν ἴδια ἀναλογία ἀσημιοῦ καί χρυσοῦ, εἶναι σά νά ὑποθέτει στήν πραγματικότητα ὅτι τό ἀσήμι καί ὁ χρυσός εἶναι σάν ὕλη ἴδια καί ὅτι μιά καθορισμένη μάζα τοῦ λιγότερο πολύτιμου μετάλλου, τοῦ ἀσημιοῦ, ἀποτελεῖ τό ἀμετάβλητο κλάσμα μιᾶς καθορισμένης μάζας χρυσοῦ. Ἀπό τή βασιλεία τοῦ Ἐδουάρδου III ὥς τόν καιρό τοῦ Γεωργίου II ἡ ἱστορία τοῦ ἀγγλικοῦ χρηματικοῦ συστήματος ξετυλίγεται μέσα σέ μιά συνεχῆ σειρά διαταραχῶν, πού ξεκινοῦν ἀπό τή σύγκρουση ἀνάμεσα στό νομοθετικό καθορισμό τῆς ἀξιακῆς σχέσης χρυσοῦ καί ἀσημιοῦ καί στίς πραγματικές διακυμάνσεις τῶν ἀξιῶν τους. Πότε ὑπερεκτιμιόταν ὁ χρυσός, πότε τό ἀσήμι. Τό μέταλλο πού ἐκτιμιόταν κάτω ἀπό τήν ἀξία του, τό ἀπόσυραν ἀπό τήν κυκλοφορία, τό λυώνανε καί τό ἐξάγανε στό ἐξωτερικό. Τότε ἡ ἀξιακή σχέση τῶν δυό μετάλλων ἄλλαζε πάλι μέ νόμο, ἡ νέα ὅμως ὀνομαστική ἀξία ἐρχόταν σέ λίγο στήν ἴδια σύγκρουση μέ τήν πραγματική ἀξιακή σχέση, ὅπως καί ἡ προηγούμενη.—Στίς μέρες μας ἡ πολύ μικρή καί παροδική πτώση τῆς ἀξίας τοῦ χρυσοῦ ἀπέναντι στό ἀσήμι προκάλεσε τό ἴδιο φαινόμενο σέ πολύ μεγάλη κλίμακα στή Γαλλία, ἐξ αἰτίας τῆς

Τά ἐμπορεύματα, πού ἡ τιμή τους εἶναι καθορισμένη, ἐμφανίζονται ὅλα μέ τή μορφή: *α* ἐμπόρευμα *Α*=*χ* χρυσός· *β* ἐμπόρευμα *Β*=*ω* χρυσός· *γ* ἐμπόρευμα *Γ*=*ψ* χρυσός κλπ., ὅπου τά *α*, *β* καί *γ* παρασταίνουν καθορισμένες μάζες τῶν ἐμπορευμάτων *Α*, *Β* καί *Γ*, καί τά *χ*, *ω* καί *ψ* καθορισμένες μάζες χρυσοῦ. Ἔτσι οἱ ἀξίες τῶν ἐμπορευμάτων μετατράπηκαν σέ φανταστικά ποσά χρυσοῦ διαφόρου μεγέθους, δηλ., παρά τήν παρδαλή πολυχρωμία τῶν σωμάτων τῶν ἐμπορευμάτων, μετατράπηκαν σέ ὁμώνυμα μεγέθη, σέ μεγέθη χρυσοῦ. Σάν τέτια διάφορα ποσά χρυσοῦ συγκρίνονται καί μετριοῦνται μεταξύ τους καί δημιουργιέται ἡ τεχνική ἀνάγκη νά τ' ἀναγάγουν σέ ἕνα πάγιο ποσό χρυσοῦ, σάν μονάδα μέτρησής τους. Αὐτή ἡ μονάδα μέτρησης ἀναπτύσσεται πιό πέρα σέ κλίμακα μέ τήν παραπέρα ὑποδιαίρεσή της σέ πολλοστημόρια. Ὁ χρυσός, τό ἀσήμι καί ὁ χαλκός ἔχουν τέτιες κλίμακες προτοῦ ἀκόμα γίνουν χρῆμα, οἱ κλίμακες αὐτές εἶναι τά μεταλλικά τους βάρη, ἔτσι πού λχ. ἡ μιά λίβρα πού χρησιμεύει σάν μονάδα μέτρησης ἀπό τή μιά μεριά ὑποδιαιρεῖται σέ οὐγγιές κλπ. καί ἀπό τήν ἄλλη ἀθροίζεται σέ στατῆρες κλπ.[54]. Γιαυτό παντοῦ ὅπου κυκλοφορεῖ μέταλλο σάν χρῆμα τά προϋπάρχοντα ὀνόματα τῆς κλίμακας τοῦ βάρους τους ἀποτέλεσαν καί τά ἀρχικά ὀνόματα τῆς χρηματικῆς κλίμακας ἤ τῆς κλίμακας τῶν τιμῶν.

Σάν μέτρο τῶν ἀξιῶν καί σάν κλίμακα τῶν τιμῶν τό χρῆμα ἐκτελεῖ δυό τελείως διαφορετικές λειτουργίες. Μέτρο τῶν ἀξιῶν εἶναι σάν κοινωνική ἐνσάρκωση τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας. Κλίμακα τῶν τιμῶν εἶναι σάν καθορισμένο βάρος μετάλλου. Σάν μέτρο τῆς ἀξίας χρησιμεύει γιά νά μετατρέπει τίς ἀξίες τῶν πολυποίκιλων ἐμπορευμάτων σέ τιμές, σέ φανταστικά ποσά χρυσοῦ. Σάν κλίμακα τῶν τιμῶν μετράει τά ποσά αὐτά τοῦ χρυσοῦ. Μέ τό μέτρο τῶν ἀξιῶν μετριοῦνται τά ἐμπορεύματα σάν ἀξίες, ἡ κλίμακα τῶν τιμῶν ἀντίθετα μετράει τά ποσά τοῦ χρυσοῦ μέ βάση ἕνα ὁρισμένο ποσό χρυσοῦ, καί ὄχι τήν ἀξία ἑνός ποσοῦ χρυσοῦ μέ τό βάρος ἑνός ἄλλου. Γιά τήν κλίμακα τῶν τιμῶν πρέπει νά καθοριστεῖ ἕνα καθορισμένο βάρος χρυσοῦ σάν μονάδα μέτρησης. Ἐδῶ, ὅπως καί σ' ὅλους τούς ἄλλους καθορισμούς τῶν μέτρων ὁμώνυμων μεγεθῶν, ἀποφασιστικό ρόλο παίζει ἡ σταθερότητα τοῦ μέτρου. Γιαυτό, ἡ κλίμακα τῶν τιμῶν ἐκπληρώνει τή λειτουργία της τόσο καλύτερα, ὅσο πιό ἀμετάβλητα τό ἴδιο ποσό χρυσοῦ χρησιμεύει σάν μονάδα μέτρησης. Σάν μέτρο τῶν ἀξιῶν ὁ χρυσός μπορεῖ νά χρησιμεύσει μόνο γιατί ὁ ἴδιος εἶναι προϊόν ἐργασίας, δηλ. κάτι πού ἡ ἀξία του μπορεῖ ν' ἀλλάξει[55].

ζήτησης ἀσημιοῦ ἀπό τήν Κίνα καί τίς Ἰνδίες. Προκάλεσε τήν ἐξαγωγή τοῦ ἀσημιοῦ καί τήν ἐκτόπισή του στήν κυκλοφορία ἀπό τό χρυσό. Στά χρόνια 1855—1856—1857 ἡ εἰσαγωγή χρυσοῦ στή Γαλλία ξεπέρασε τήν ἐξαγωγή χρυσοῦ ἀπό τή Γαλλία κατά 41.580.000 λίρες στερλίνες, ἐνῶ ἡ ἐξαγωγή ἀσημιοῦ ξεπέρασε τήν εἰσαγωγή ἀσημιοῦ κατά 14.704.000 λίρες στερλίνες. Στήν πραγματικότητα στίς χῶρες ὅπου καί τά δυό μέταλλα εἶναι μέ νόμο μέτρα τῆς ἀξίας κι ἑπομένως καί τά δυό πρέπει νά γίνονται ὑποχρεωτικά δεχτά στίς πληρωμές, καί ὅπου ὁ καθένας κατά βούληση μπορεῖ νά πληρώνει σέ ἀσήμι ἤ σέ χρυσό, τό μέταλλο πού ἡ ἀξία του ἀνεβαίνει ἀποχτάει ἐπικαταλλογή (agio) καί μετράει, ὅπως καί κάθε ἄλλο ἐμπόρευμα, τήν τιμή του μέ τό μέταλλο πού ἡ τιμή του ἐκτιμιέται πάνω ἀπό τήν ἀξία του, ἐνῶ μόνο τό τελευταῖο χρησιμεύει σάν μέτρο τῆς ἀξίας. «Ὅλη ἡ ἱστορική πεῖρα σ' αὐτό τόν τομέα συνοψίζεται ἁπλῶς στό ὅτι παντοῦ ὅπου δυό ἐμπορεύματα ἐκπληρώνουν μέ νόμο τή λειτουργία τοῦ μέτρου τῆς ἀξίας, στήν πραγματικότητα μόνο τό ἕνα μένει σάν τέτιο κύριος τοῦ πεδίου» (*Karl Marx*: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», σελ. 52, 53).

[54] *Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση*. Τό περίεργο φαινόμενο ὅτι ἡ οὐγγιά χρυσοῦ σάν μονάδα τῆς χρηματικῆς κλίμακας δέ διαιρεῖται στήν Ἀγγλία σέ μικρότερα μέρη ἐξηγιέται μέ τό παρακάτω γεγονός: «Τό νομισματικό μας σύστημα ἀρχικά ἦταν προσαρμοσμένο στή χρησιμοποίηση μόνο τοῦ ἀσημιοῦ, γιαυτό μιά οὐγγιά ἀσημιοῦ μπορεῖ πάντα νά διαιρεῖται σ' ἕνα ἀντίστοιχο ἀριθμό νομισμάτων. Ἐπειδή ὅμως ὁ χρυσός ἔχει εἰσαχθεῖ ἀργότερα σ' ἕνα νομισματικό σύστημα πού ἦταν προσαρμοσμένο μόνο στό ἀσήμι, δέν μπορεῖ μιά οὐγγιά χρυσός νά κοπεῖ σέ ἀντίστοιχο ἀριθμό νομισμάτων» (*Maclaren*: «History of the Currency», London 1858, σελ. 16).

Πρῶτο, εἶναι ξεκάθαρο ὅτι μιά ἀλλαγή στήν ἀξία τοῦ χρυσοῦ δέ θίγει μέ κανέναν τρόπο τή λειτουργία του σάν κλίμακα τῶν τιμῶν. Ὅσο κι ἄν ἀλλάξει ἡ ἀξία τοῦ χρυσοῦ, τά διάφορα ποσά χρυσοῦ βρίσκονται πάντα στήν ἴδια ἀξιακή σχέση μεταξύ τους. Καί ἄν ἀκόμα ἡ ἀξία τοῦ χρυσοῦ ἔπεφτε κατά 1000%, οἱ 12 οὐγγιές χρυσός θά ἐξακολουθοῦσαν νά ἔχουν 12 φορές περισσότερη ἀξία ἀπό μιά οὐγγιά χρυσό, καί στίς τιμές πρόκειται μόνο γιά τή σχέση διαφόρων ποσῶν χρυσοῦ μεταξύ τους. Ἐπειδή ὅμως ἀπό τήν ἄλλη τό βάρος μιᾶς οὐγγιᾶς χρυσοῦ δέν ἀλλάζει καθόλου μέ τήν πτώση ἤ τήν αὔξηση τῆς τιμῆς της, δέν ἀλλάζει ἐπίσης καί τό βάρος τῶν πολλοστημορίων της, κι ἔτσι ὁ χρυσός σάν πάγια κλίμακα τῶν τιμῶν προσφέρει πάντα τήν ἴδια ὑπηρεσία, ὁποιαδήποτε κι ἄν εἶναι ἡ ἀλλαγή τῆς ἀξίας του.

Ἡ ἀλλαγή στήν ἀξία τοῦ χρυσοῦ δέν ἐμποδίζει ἐπίσης τή λειτουργία του σάν μέτρου τῆς ἀξίας. Ἀφορᾶ ταυτόχρονα ὅλα τά ἐμπορεύματα, γιαυτό, caeteris paribus [ὅταν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μένουν ἴδιοι] ἀφήνει ἀμετάβλητες τίς ἀμοιβαῖες σχετικές τους ἀξίες, παρά τό γεγονός ὅτι ὅλες ἐκφράζονται τώρα μέ μεγαλύτερες ἤ μικρότερες τιμές χρυσοῦ ἀπ' ὅ,τι προηγούμενα.

Ὅπως στήν ἔκφραση τῆς ἀξίας ἑνός ἐμπορεύματος μέ τήν ἀξία χρήσης ἑνός ἄλλου ἐμπορεύματος, ἔτσι καί στήν ἐκτίμηση τῶν ἐμπορευμάτων σέ χρυσό προϋποτίθεται μόνο ὅτι στή δοσμένη στιγμή ἡ παραγωγή ἑνός καθορισμένου ποσοῦ χρυσοῦ κοστίζει μιά δοσμένη ποσότητα ἐργασίας. Σχετικά μέ τήν κίνηση τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων γενικά ἰσχύουν οἱ νόμοι τῆς ἁπλῆς σχετικῆς ἔκφρασης τῆς ἀξίας πού τούς ἀναπτύξαμε πιό πάνω.

Ὅταν ἡ ἀξία τοῦ χρήματος μένει ἡ ἴδια, οἱ τιμές τῶν ἐμπορευμάτων μποροῦν γενικά ν' ἀνεβαίνουν μόνο ὅταν ἀνεβαίνουν οἱ ἀξίες τῶν ἐμπορευμάτων, καί ὅταν οἱ ἀξίες τῶν ἐμπορευμάτων μένουν οἱ ἴδιες, οἱ

[55] *Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση*. Εἶναι ἀνεκδιήγητη ἡ σύγχυση πού ἐπικρατεῖ στά ἀγγλικά συγγράμματα γιά τό μέτρο τῶν ἀξιῶν (measure of value) καί τήν κλίμακα τῶν τιμῶν (standard of value). Συγχέονται διαρκῶς οἱ λειτουργίες κι ἑπομένως τά ὀνόματά τους.

τιμές τους μποροῦν ν' ἀνεβαίνουν ὅταν πέφτει ἡ ἀξία τοῦ χρήματος. Ἀντίστροφα. Ὅταν ἡ ἀξία τοῦ χρήματος μένει ἡ ἴδια, οἱ τιμές τῶν ἐμπορευμάτων μποροῦν γενικά νά πέφτουν μόνο ὅταν πέφτουν οἱ ἀξίες τῶν ἐμπορευμάτων, καί ὅταν οἱ ἀξίες τῶν ἐμπορευμάτων μένουν οἱ ἴδιες, οἱ τιμές τους μποροῦν νά πέφτουν ὅταν ἀνεβαίνει ἡ ἀξία τοῦ χρήματος. Ἑπομένως δέ βγαίνει καθόλου τό συμπέρασμα ὅτι ἡ αὐξανόμενη ἀξία τοῦ χρήματος συνεπάγεται ἀνάλογη πτώση τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων καί ἡ ἐλαττωνόμενη ἀξία τοῦ χρήματος ἀνάλογη αὔξηση τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων. Αὐτό ἰσχύει μόνο γιά τά ἐμπορεύματα πού ἡ ἀξία τους μένει ἀμετάβλητη. Τά ἐμπορεύματα λχ. πού ἡ ἀξία τους ἀνεβαίνει ταυτόχρονα καί στόν ἴδιο βαθμό μέ τήν ἀξία τοῦ χρήματος διατηροῦν τίς ἴδιες τιμές. Ὅταν ἡ ἀξία τους ἀνεβαίνει πιό σιγά ἤ πιό γρήγορα ἀπό τήν ἀξία τοῦ χρήματος, τότε ἡ πτώση ἤ ἡ αὔξηση τῶν τιμῶν τους καθορίζεται ἀπό τή διαφορά πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν κίνηση τῆς ἀξίας τους καί στήν κίνηση τῆς ἀξίας τοῦ χρήματος κλπ.

Ἄς γυρίσουμε τώρα στήν ἐξέταση τῆς μορφῆς τῆς τιμῆς.

Γιά διάφορους λόγους οἱ χρηματικές ὀνομασίες τοῦ βάρους τῶν μετάλλων χωρίζουν σιγά-σιγά ἀπό τίς ἀρχικές ὀνομασίες τοῦ βάρους τους. Ἀπό τούς λόγους αὐτούς ἱστορικά ἀποφασιστικό ρόλο παίζουν: 1. Ἡ εἰσαγωγή ξένου χρήματος σέ λιγότερο ἀναπτυγμένους λαούς, ὅπως λχ. στήν ἀρχαία Ρώμη τά ἀσημένια καί χρυσά νομίσματα κυκλοφοροῦσαν στήν ἀρχή σάν ξένα ἐμπορεύματα. Τά ὀνόματα αὐτοῦ τοῦ ξένου χρήματος διαφέρουν ἀπό τίς ντόπιες ὀνομασίες τοῦ βάρους. 2. Μέ τήν αὔξηση τοῦ πλούτου τό πιό εὐγενές μέταλλο ἐκτοπίζει τό λιγότερο εὐγενές ἀπό τή λειτουργία τοῦ μέτρου τῆς ἀξίας. Τό ἀσήμι ἐκτοπίζει τόν χαλκό καί ὁ χρυσός τό ἀσήμι, ὅσο κι ἄν ἡ διαδοχική αὐτή σειρά ἀντιφάσκει μ' ὅλη τήν ποιητική χρονολογία[56]. Ἡ λίβρα λχ. ἦταν τό χρηματικό ὄνομα μιᾶς πραγματικῆς λίβρας ἀσημιοῦ. Ὅταν ὅμως ὁ χρυσός ἐκτόπισε τό ἀσήμι σάν μέτρο τῆς ἀξίας, τό ἴδιο αὐτό ὄνομα δόθηκε ἴσως στό $^1/_{15}$ κλπ. τῆς λίβρας τοῦ χρυσοῦ, ἀνάλογα μέ τή σχέση τῆς ἀξίας τοῦ χρυσοῦ πρός τήν ἀξία τοῦ ἀσημιοῦ. Τώρα πιά ἔχουν χωριστεῖ ἡ λίβρα σάν χρηματικό ὄνομα καί ἡ λίβρα σάν συνηθισμένη ὀνομασία ὁρισμένου βάρους χρυσοῦ[57]. 3. Ἡ κιβδήλωση τοῦ χρήματος ἀπό τούς ἡγεμόνες ἐπί αἰῶνες ὁλόκληρους, πού ἀπό τό ἀρχικό βάρος τῶν νομισμάτων δέν ἄφησε στήν πραγματικότητα παρά μόνο τό ὄνομα[58].

---

[56] Ἐξάλλου δέν ἔχει γενική ἱστορική ἰσχή.

[57] *Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση.* Ἔτσι ἡ ἀγγλική λίρα ἀντιπροσωπεύει σήμερα λιγότερο ἀπό τό ἕνα τρίτο τοῦ πραγματικοῦ της βάρους, ἡ σκωτσέζικη πρίν τήν ἕνωση μόνο τό $^1/_{36}$, ἡ γαλλική λίβρα τό $^1/_{74}$, τό ἱσπανικό μαραβέντι λιγότερο ἀπό $^1/_{1000}$, τό πορτογαλικό ρέι μιά ἀκόμα πολύ μικρότερη ἀναλογία.

[58] *Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση.* «Τά νομίσματα, πού τά ὀνόματά τους σήμερα εἶναι μόνον ἰδεατά, εἶναι σ' ὅλους τούς λαούς τά ἀρχαιότερα. Ὅλα ὅμως ἦταν γιά ἕνα χρονικό διάστημα πραγματικά, καί ἀκριβῶς ἐπειδή ἦταν πραγματικά, λογάριαζαν μ' αὐτά» (*Galiani*: «Della Moneta», σελ. 153).

Αὐτά τά ἱστορικά προτσές κάνουν λαϊκή συνήθεια τό χωρισμό τῆς χρηματικῆς ὀνομασίας τῶν βαρῶν τῶν μετάλλων ἀπό τίς συνηθισμένες ὀνομασίες τοῦ βάρους των. Ἐπειδή ἡ χρηματική κλίμακα ἀπό τή μιά εἶναι καθαρά συμβατική καί ἀπό τήν ἄλλη χρειάζεται νάχει γενική ἰσχή, γιαυτό ρυθμίζεται τελικά μέ νόμο. Ἕνα ὁρισμένο μέρος βάρους τοῦ εὐγενοῦς μετάλλου, λχ. μιά οὐγγιά χρυσός, χωρίζεται ἐπίσημα σέ μικρότερα πολλοστημόρια πού παίρνουν νόμιμα βαφτιστικά ὀνόματα, ὅπως λίρα, τάληρο κλπ. Ἕνα τέτιο πολλοστημόριο, πού στό ἑξῆς ἰσχύει σάν καθαυτή μονάδα μέτρησης τοῦ χρήματος, ὑποδιαιρεῖται σέ ἄλλα πολλοστημόρια μέ νόμιμα βαπτιστικά ὀνόματα, ὅπως σελίνι, πένα κλπ.[59]. Ὅπως καί προηγούμενα, ὁρισμένα μεταλλικά βάρη παραμένουν σάν κλίμακα μέτρησης τοῦ μεταλλικοῦ χρήματος. Αὐτό πού ἄλλαξε εἶναι ἡ ὑποδιαίρεση καί ἡ ὀνομασία.

Ἔτσι οἱ τιμές ἤ τά ποσά τοῦ χρυσοῦ, στά ὁποῖα μετατρέπονται ἰδεατά οἱ ἀξίες τῶν ἐμπορευμάτων, ἐκφράζονται τώρα μέ τά χρηματικά ὀνόματα ἤ μέ τά νόμιμα ἰσχύοντα ὑπολογιστικά ὀνόματα τῆς χρυσῆς κλίμακας. Ἀντίς λοιπόν νά λέμε ὅτι ἕνα κουάρτερ στάρι εἶναι ἴσο μέ μιά οὐγγιά χρυσό, στήν Ἀγγλία θά λέγαν ὅτι εἶναι ἴσο μέ 3 λίρες στερλίνες, 17 σελίνια καί $10^1/_2$ πένες. Ἔτσι μέ τά χρηματικά τους ὀνόματα τά ἐμπορεύματα λένε τό ἕνα στό ἄλλο τί ἀξίζουν, καί τό χρῆμα χρησιμεύει σάν χρῆμα ὑπολογισμοῦ, κάθε φορά πού πρόκειται νά προσδιοριστεῖ ἕνα πράγμα σάν ἀξία, δηλ. στή χρηματική του μορφή[60].

Τό ὄνομα ἑνός πράγματος δέν ἔχει τίποτε τό κοινό μέ τή φύση του. Δέν ξέρω τίποτα γιά τόν ἄνθρωπο, ὅταν ξέρω ὅτι ἕνας ἄνθρωπος ὀνομάζεται Ἰάκωβος. Ἐπίσης στά χρηματικά ὀνόματα λίρα, τάληρο, φράγκο, δουκάτο κλπ. ἐξαφανίζεται κάθε ἴχνος ἀξιακῆς σχέσης. Ἡ σύγχυση γιά τό μυστικό νόημα αὐτῶν τῶν καβαλιστικῶν ἐμβλημάτων γίνεται ἀκόμα πιό μεγάλη, γιατί τά χρηματικά ὀνόματα ἐκφράζουν τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων καί ταυτόχρονα πολλοστημόρια ἑνός βάρους μετάλλου, τῆς χρηματικῆς κλίμακας[61]. Ἀπό τήν ἄλλη εἶναι ἀπαραίτητο σέ διάκριση ἀπό τά παρδαλά σώματα τοῦ κόσμου τῶν

---

[59] *Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση.* Σχετικά μέ τήν τερατωδία (!) ὅτι μιά λίβρα (λίρα στερλ.), πού σήμερα ἀποτελεῖ τή μονάδα τῆς ἀγγλικῆς χρηματικῆς κλίμακας, εἶναι ἴση περίπου μέ $^1/_4$ μιᾶς οὐγγιᾶς χρυσοῦ, ὁ κ. Ντάβιντ Οὔρκαρτ γράφει στά «Familiar Words» του: «Πρόκειται γιά νόθευση ἑνός μέτρου καί ὄχι γιά καθορισμό μιᾶς κλίμακας» Σ' αὐτή τή «νόθα ὀνομασία» τοῦ βάρους τοῦ χρυσοῦ βλέπει, ὅπως καί παντοῦ ἀλλοῦ, τό κιβδηλοποιό χέρι τοῦ πολιτισμοῦ.

[60] *Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση.* «*Ἀνάχαρσις, πυνθανομένου τινός, πρός τί οἱ Ἕλληνες χρῶνται τῷ ἀργυρίῳ, εἶπε, πρός τό ἀριθμεῖν*» [«Ὅταν ρώτησαν τόν Ἀνάχαρση γιά ποιό σκοπό χρησιμοποιοῦν οἱ ἕλληνες τό χρῆμα, ἀπάντησε: γιά νά ὑπολογίζουν»] (*Ἀθήναιος*: «Δειπνοσοφισταί», βιβλίο IV, 49, τόμ. 2 [σελ. 120], ἔκδοση Schweighäuser 1802).

[61] *Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση.* «Ἐπειδή τό χρῆμα σάν κλίμακα τῶν τιμῶν ἐμφανίζεται μέ τά ἴδια ὀνόματα ὑπολογισμοῦ ὅπως καί οἱ τιμές ἐμπορευμάτων, ἔτσι πού λχ. μιά οὐγγιά χρυσός ἐκφράζεται ἀκριβῶς ὅπως καί ἡ ἀξία ἑνός τόννου σίδερου, μέ 3 λίρ. στ., 17 σελίνια καί $10^1/_2$ πένες, αὐτά τά ὀνόματα ὑπολογισμοῦ τά ὀνόμασαν νομισματική του τιμή. Ἀπό δῶ γεννήθηκε ἡ ἀλλόκοτη ἀν-

ἐμπορευμάτων ἡ ἀξία νά ἐξελιχθεῖ σ' αὐτή τήν χωρίς ἔννοια ἐμπράγματη, μά ἐπίσης ἁπλή κοινωνική μορφή[62].

Ἡ τιμή εἶναι τό χρηματικό ὄνομα τῆς ἐργασίας πού ἔχει ἀντικειμενοποιηθεῖ στό ἐμπόρευμα. Ἑπομένως ἡ ἰσοδυναμία τοῦ ἐμπορεύματος καί τοῦ χρηματικοῦ ποσοῦ πού τό ὄνομά του ἀποτελεῖ τήν τιμή τοῦ ἐμπορεύματος, εἶναι ταυτολογία[63], ὅπως γενικά ἡ σχετική ἔκφραση τῆς ἀξίας ἑνός ἐμπορεύματος εἶναι πάντα ἡ ἔκφραση τῆς ἰσοδυναμίας δυό ἐμπορευμάτων. Ἄν ὅμως ἡ τιμή σάν ἐκθέτης τοῦ μεγέθους τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι καί ἐκθέτης τῆς ἀνταλλακτικῆς του σχέσης μέ τό χρῆμα, αὐτό δέ σημαίνει ἀντίστροφα ὅτι ὁ ἐκθέτης τῆς ἀνταλλακτικῆς του σχέσης μέ τό χρῆμα εἶναι ἀπαραίτητα καί ὁ ἐκθέτης τοῦ μεγέθους τῆς ἀξίας τους. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι μέ ἕνα κουάρτερ στάρι καί μέ 2 λίρ. στ. (κάπου μισή οὐγγιά χρυσός) ἐκφράζεται τό ἴδιο μέγεθος κοινωνικά ἀναγκαίας ἐργασίας. Οἱ δυό λίρες στερλίνες εἶναι ἡ χρηματική ἔκφραση τοῦ μεγέθους τῆς ἀξίας τοῦ ἑνός κουάρτερ σταριοῦ ἢ ἡ τιμή του. Ἄν τώρα οἱ περιστάσεις ἐπιτρέπουν νά διατιμηθεῖ τό 1 κουάρτερ στάρι 3 λίρ. στ., ἤ ἄν ἀναγκάζουν νά διατιμηθεῖ 1 λίρ. στ., τότε ἡ 1 καί οἱ 3 λίρ. στ. σάν ἐκφράσεις τοῦ μεγέθους τῆς ἀξίας τοῦ σταριοῦ εἶναι ἤ πολύ μικρές ἤ πολύ μεγάλες. Εἶναι ὅμως ὡστόσο τιμές του, γιατί πρῶτον εἶναι ἡ μορφή τῆς ἀξίας τους, δηλ. χρῆμα, καί δεύτερο εἶναι ἐκθέτες τῆς ἀνταλλακτικῆς του σχέσης μέ τό χρῆμα. Ὅταν οἱ ὅροι τῆς παραγωγῆς μένουν ἴδιοι ἤ ὅταν μένει ἴδια ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, πρέπει πάλι ὅπως καί προηγούμενα νά ξοδεύεται ἴση ποσότητα κοινωνικοῦ χρόνου ἐργασίας γιά τήν ἀναπαραγωγή τοῦ ἑνός κουάρτερ σταριοῦ. Τό περιστατικό αὐ-

---

τίληψη ὅτι ὁ χρυσός (ἤ τό ἀσήμι) ἐκφράζει τήν ἀξία του μέ τό δικό του ὑλικό καί ὅτι σέ διάκριση ἀπ' ὅλα τά ἐμπορεύματα ἀποχτάει μιά πάγια τιμή ἀπό μέρους τοῦ κράτους. Τόν προσδιορισμό τῶν ὀνομάτων ὑπολογισμοῦ ὁρισμένων βαρῶν χρυσοῦ τόν πῆραν γιά προσδιορισμό τῆς ἀξίας αὐτῶν τῶν βαρῶν» (*Karl Marx:* «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», σελ. 52).

62 Πρβλ. «Θεωρίες γιά τή μονάδα μέτρησης τοῦ χρήματος» στήν «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», σελ. 53 κ. ἑ. Τίς φαντασιοπληξίες γιά ὕψωση ἤ πτώση τῆς «τιμῆς τοῦ νομίσματος», πού συνίστανται στό ὅτι τό κράτος μεταβιβάζει τά νόμιμα χρηματικά ὀνόματα γιά προσδιορισμένα μέ νόμο βάρη χρυσοῦ ἤ ἀσημιοῦ σέ μεγαλύτερα ἤ μικρότερα βάρη ἔτσι πού λχ. $^1/_4$ οὐγγιᾶς χρυσοῦ νά κόβεται στό ἑξῆς ἀντί σέ 20 σέ 40 σελίνια—τίς φαντασιοπληξίες αὐτές, ἐφόσο δέν πρόκειται γιά ἀδέξιες οἰκονομικές ἐνέργειες πού στρέφονται ἐνάντια σέ πιστωτές τοῦ κράτους καί σέ ἰδιῶτες πιστωτές, ἀλλά ἐπιδιώκουν οἰκονομικές «θαυματουργές πανάκειες» τίς ἔχει πραγματευθεῖ τόσο ἐξαντλητικά ὁ Πέττυ στό «Quantulumcumque concerning Money. To the Lord Marquis of Halifax», 1682, πού οἱ ἄμεσοι κιόλας διάδοχοί του, οἱ σέρ Ντάντλυ Νόρθ καί Τζόν Λόκ, χωρίς νά γίνεται κάν λόγος γιά τούς πιό κατοπινούς, μπόρεσαν μόνο νά τόν κάνουν πιό ρηχό. «Ἄν ὁ πλοῦτος ἑνός ἔθνους—λέει μεταξύ ἄλλων—μποροῦσε νά δεκαπλασιαστεῖ μέ ἕνα διάταγμα, θἆταν περίεργο γιατί οἱ κυβερνήσεις μας δέν ἔχουν ἐκδόσει ἀπό καιρό κιόλας τέτια διατάγματα» (στό ἔργο πού μόλις ἀναφέραμε, σελ. 36).

63 «Ἤ πρέπει κιόλας νά παραδεχτοῦμε ὅτι ἕνα ἑκατομμύριο σέ χρῆμα ἀξίζει περισσότερο ἀπό μιά ἴση ἀξία σέ ἐμπορεύματα» (*Le Trosne:* De l' Intérêt Social», σελ. 919). ἑπομένως «ὅτι μιά ἀξία ἀξίζει περισσότερο ἀπό μιαν ἄλλη ἴση ἀξία».

τό δέν ἐξαρτιέται οὔτε ἀπό τή θέληση τοῦ σιτοπαραγωγοῦ οὔτε ἀπό τή θέληση τῶν κατόχων τῶν ἄλλων ἐμπορευμάτων. Τό μέγεθος τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος ἐκφράζει λοιπόν μιάν ἀναγκαία σχέση πρός τόν κοινωνικό χρόνο ἐργασίας πού ἐνυπάρχει μέσα στό προτσές τῆς δημιουργίας τοῦ ἐμπορεύματος. Μέ τή μετατροπή τοῦ μεγέθους τῆς ἀξίας σέ τιμή ἡ ἀναγκαία αὐτή σχέση ἐμφανίζεται σάν ἀνταλλαχτική σχέση ἑνός ἐμπορεύματος μέ τό χρηματικό ἐμπόρευμα πού ὑπάρχει ἔξω ἀπ' αὐτό. Στή σχέση αὐτή ὅμως μπορεῖ νά ἐκφράζεται τόσο τό μέγεθος τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος, ὅσο καί τό σύν ἤ πλήν, μέ τό ὁποῖο μπορεῖ νά ἐκποιηθεῖ κάτω ἀπό συγκεκριμένες συνθῆκες. Ἑπομένως μέσα στήν ἴδια τή μορφή τῆς τιμῆς ὑπάρχει ἡ δυνατότητα ποσοτικῆς ἀσυμφωνίας ἀνάμεσα στήν τιμή καί στό μέγεθος τῆς ἀξίας, ἤ ἡ δυνατότητα τῆς ἀπόκλισης τῆς τιμῆς ἀπό τό μέγεθος τῆς ἀξίας. Δέν πρόκειται γιά ἔλλειψη αὐτῆς τῆς μορφῆς, ἀλλά ἀντίθετα τήν κάνει ἔτσι κατάλληλη μορφή ἑνός τρόπου παραγωγῆς, ὅπου ὁ κανόνας μπορεῖ νά ἐπιβάλλεται μόνο σάν νόμος τῶν μέσων ὅρων πού δρᾶ τυφλά μέσα στό χάος τῆς ἀκαταστασίας.

Ἡ μορφή τῆς τιμῆς ὅμως δέν ἐπιτρέπει μόνο τή δυνατότητα ποσοτικῆς ἀσυμφωνίας ἀνάμεσα στό μέγεθος τῆς ἀξίας καί στήν τιμή, δηλ. ἀνάμεσα στό μέγεθος τῆς ἀξίας καί στή χρηματική της ἔκφραση, μά μπορεῖ νά κρύβει μιά ποιοτική ἀντίφαση, ἔτσι πού παύει γενικά ἡ τιμή νά εἶναι ἔκφραση τῆς ἀξίας, παρά τό γεγονός ὅτι τό χρῆμα δέν εἶναι παρά ἡ μορφή ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων. Πράγματα πού αὐτά καθεαυτά δέν εἶναι ἐμπορεύματα, λχ. ἡ συνείδηση, ἡ προσωπική τιμή κλπ. μποροῦν γιά τούς κατόχους τους νά γίνουν ἀντικείμενα ἀγοραπωλησίας καί νά πάρουν ἔτσι μέ τήν τιμή τους τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος. Ἑπομένως, ἕνα πράγμα μπορεῖ τυπικά νάχει τιμή χωρίς νάχει ἀξία. Ἡ ἔκφραση τῆς τιμῆς γίνεται ἐδῶ φανταστική, ὅπως ὁρισμένα μεγέθη στά μαθηματικά. Ἀπό τήν *ἄλλη* μεριά καί ἡ φανταστική μορφή τῆς ἀξίας, ὅπως λχ. ἡ τιμή τῆς ἀκαλλιέργητης γῆς πού δέν ἔχει καμιά ἀξία γιατί δέν ὑπάρχει σ' αὐτήν ἀντικειμενοποιημένη ἀνθρώπινη ἐργασία, μπορεῖ νά κρύβει μιά πραγματική ἀξιακή σχέση ἤ μιά σχέση πού ἀπορέει ἀπ' αὐτήν.

Ὅπως ἡ σχετική μορφή τῆς ἀξίας γενικά, ἔτσι καί ἡ τιμή ἐκφράζει τήν ἀξία ἑνός ἐμπορεύματος, λχ. ἑνός τόννου σίδερου, μέ τό ὅτι ἕνα καθορισμένο ποσό ἰσοδύναμου, λχ. μιά οὐγγιά χρυσός, εἶναι ἄμεσα ἀνταλλάξιμο μέ σίδερο, ὅμως σέ καμιά περίπτωση ἀντίστροφα, ὅτι δηλ. μέ τή σειρά του τό σίδερο εἶναι ἄμεσα ἀνταλλάξιμο μέ χρυσό. Γιά νά ἀσκήσει λοιπόν στήν πράξη τό ἐμπόρευμα τήν ἰδιότητα μιᾶς ἀνταλλαχτικῆς ἀξίας, πρέπει ν' ἀποβάλει τό φυσικό του σῶμα, νά μετατραπεῖ ἀπό ἁπλῶς φανταστικό χρυσάφι, σέ πραγματικό χρυσό, μόλο πού ἡ μετουσίωση αὐτή μπορεῖ νά τοῦ φανεῖ «πιό ξυνή» ἀπ' ὅ,τι μπορεῖ νά φανεῖ στή χεγκελιανή «ἔννοια» τό πέρασμα ἀπό τήν ἀναγκαιότητα στήν ἐλευθερία, ἤ σ' ἕναν ἀστακό ἡ διάρρηξη τοῦ κελύφους του, ἤ στόν πατέρα τῆς ἐκκλησίας Ἱερώνυμο ἡ ἀποβολή τοῦ

παλιοῦ Ἀδάμ[64]. Δίπλα στήν πραγματική του μορφή, λχ. τοῦ σίδερου, μπορεῖ τό ἐμπόρευμα νά κατέχει στήν τιμή μιάν ἰδεατή μορφή ἀξίας ἤ μιά φανταστική χρυσή μορφή, μά δέν μπορεῖ ταυτόχρονα νά εἶναι πραγματικά σίδερο καί πραγματικά χρυσός. Γιά νά προσδιοριστεῖ ἡ τιμή του ἀρκεῖ νά ἰσοφαριστεῖ μέ φανταστικό χρυσό. Πρέπει ν' ἀντικατασταθεῖ μέ πραγματικό χρυσό γιά νά προσφέρει στόν κάτοχό του τήν ὑπηρεσία ἑνός γενικοῦ ἰσοδύναμου. Ἄν ὁ κάτοχος τοῦ σίδερου ἀντίκρυζε λχ. τόν κάτοχο ἑνός κοσμικοῦ ἐμπορεύματος καί τοῦ ἔλεγε ὅτι ἡ τιμή τοῦ σίδερου εἶναι κιόλας ἡ χρηματική του μορφή, τότε ὁ κοσμικός θά τοῦ ἀπαντοῦσε ὅπως ἀπάντησε στόν οὐρανό ὁ ἅγιος Πέτρος στό Δάντη πού τοῦ εἶχε ἀποστηθίσει τόν τύπο τῆς πίστης:

«Assai bene è trascorsa
D' esta moneta gia la lega e'l peso,
Ma dimmi se tu l'hái nella tua borsa»*.

[«Ἀρκετά καλά ἔχεις πετύχει τό κράμα καί τό βάρος αὐτοῦ τοῦ νομίσματος, πές μου ὅμως ἄν τό'χεις στό πουγγί σου»].

Ἡ μορφή τῆς τιμῆς περικλείνει τό ἐκποιήσιμο τῶν ἐμπορευμάτων μέ χρῆμα καί τήν ἀνάγκη αὐτῆς τῆς ἐκποίησης. Ἀπό τήν ἄλλη ὁ χρυσός λειτουργεῖ σάν ἰδεατό μέτρο τῆς ἀξίας, μόνο γιατί κυκλοφορεῖ κιόλας στό προτσές τῆς ἀνταλλαγῆς σάν χρηματικό ἐμπόρευμα. Ἔτσι μέσα στό ἰδεατό μέτρο τῶν ἀξιῶν παραμονεύει τό καμπανιστό χρῆμα.

2. ΜΕΣΟ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑΣ.

α) Μεταμόρφωση τῶν ἐμπορευμάτων.

Εἴδαμε ὅτι τό προτσές ἀνταλλαγῆς τῶν ἐμπορευμάτων κλείνει μέσα του ἀντιφατικές καί ἀλληλοαποκλειόμενες σχέσεις. Ἡ ἐξέλιξη τοῦ ἐμπορεύματος δέν ἀναιρεῖ αὐτές τίς ἀντιφάσεις, δημιουργεῖ ὅμως τή μορφή μέσα στήν ὁποία μποροῦν νά κινοῦνται. Αὐτή εἶναι γενικά ἡ μέθοδος μέ τήν ὁποία λύνονται πραγματικές ἀντιφάσεις. Ἀποτελεῖ λχ. μιάν ἀντίφαση τό ὅτι ἕνα σῶμα πέφτει διαρκῶς σ' ἕνα ἄλλο σῶμα καί ἐξίσου διαρκῶς ἀπομακρύνεται ἀπ' αὐτό. Ἡ ἔλλειψη εἶναι μιά ἀπό τίς μορφές κίνησης μέσα στήν ὁποία ἡ ἀντίφαση αὐτή ταυτόχρονα καί πραγματοποιεῖται καί λύνεται.

Ἐφόσον τό προτσές τῆς ἀνταλλαγῆς μεταβιβάζει ἐμπορεύματα ἀπό τό χέρι στό ὁποῖο εἶναι μή ἀξίες χρήσης, στό χέρι πού εἶναι

[64] Ἄν ὁ Ἱερώνυμος στά νιάτα του χρειάστηκε νά παλαίψει πολύ ἐνάντια στήν ὑλική σάρκα, πράγμα πού τό δείχνει ἡ πάλη του μέ τίς ὀπτασίες ὡραίων γυναικῶν στήν ἔρημο, στά γερατιά του χρειάστηκε νά παλαίψει μέ τήν πνευματική σάρκα. «Φαντάστηκα τόν ἑαυτό μου—λέει λχ. νοερῶς μπροστά στόν κριτή τοῦ κόσμου». «Ποιός εἶσαι;» ρωτάει μιά φωνή. «Εἶμαι ἕνας χριστιανός». «Λές ψέματα», βροντοφώνησε ὁ κριτής τοῦ κόσμου. «Δέν εἶσαι παρά ἕνας φαφλατάς!».

* (Δάντη: «Θεία Κωμωδία», «Ὁ παράδεισος», Ἄσμα 24ο). (Σημ. Μετ.).

ἀξίες χρήσης, ἀποτελεῖ τήν κοινωνική ἀνταλλαγή τῆς ὕλης. Τό προϊόν ἑνός ὠφέλιμου τρόπου ἐργασίας ἀντικαθιστᾶ τό προϊόν ἑνός ἄλλου ὠφέλιμου τρόπου ἐργασίας. Ὅταν πιά φτάσει στό μέρος ὅπου χρησιμεύει σάν ἀξία χρήσης, τό ἐμπόρευμα φεύγει ἀπό τή σφαίρα τῆς ἐμπορευματικῆς ἀνταλλαγῆς καί περνάει στή σφαίρα τῆς κατανάλωσης. Ἐμᾶς ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει μόνο ἡ πρώτη. Ἔχουμε ἑπομένως νά ἐξετάσουμε ὅλο τό προτσές ἀπό τήν πλευρά τῆς μορφῆς, δηλ. μόνο τήν ἀλλαγή τῆς μορφῆς ἤ τή μεταμόρφωση τῶν ἐμπορευμάτων, πού μεσολαβεῖ γιά νά συντελεστεῖ ἡ κοινωνική ἀνταλλαγή τῆς ὕλης.

Ἡ τελείως ἀνεπαρκής ἀντίληψη αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς τῆς μορφῆς, καί ἄν ἀκόμα δέν πάρουμε ὑπόψη τήν ἀσάφεια σχετικά μέ τήν ἴδια τήν ἔννοια τῆς ἀξίας, ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι κάθε ἀλλαγή μορφῆς ἑνός ἐμπορεύματος συντελεῖται μέ τήν ἀνταλλαγή δυό ἐμπορευμάτων, ἑνός κοινοῦ ἐμπορεύματος καί τοῦ χρηματικοῦ ἐμπορεύματος. Ἄν παραμείνουμε μόνο σ' αὐτό τό ὑλικό στοιχεῖο στήν ἀνταλλαγή ἐμπορεύματος μέ χρυσό, τότε παραβλέπουμε αὐτό ἀκριβῶς πού πρέπει νά δοῦμε, καί συγκεκριμένα τί συμβαίνει μέ τή μορφή. Παραβλέπουμε ὅτι ὁ χρυσός σάν ἁπλό ἐμπόρευμα δέν εἶναι χρῆμα, καί ὅτι τά ἴδια τά ἄλλα ἐμπορεύματα μέ τίς τιμές τους ἀναφέρονται στό χρυσό σάν πρός τή δική τους χρηματική μορφή.

Τά ἐμπορεύματα πρῶτα μπαίνουν στό προτσές τῆς ἀνταλλαγῆς ἀχρύσωτα καί ἀζαχάρωτα, ἔτσι ὅπως γεννήθηκαν. Τό προτσές αὐτό προκαλεῖ τό διχασμό τοῦ ἐμπορεύματος σέ ἐμπόρευμα καί χρῆμα, μιάν ἐξωτερική ἀντίθεση μέ τήν ὁποία ἐκφράζουν τήν ἐνυπάρχουσα σ' αὐτά ἀντίθεση ἀνάμεσα στήν ἀξία χρήσης καί στήν ἀξία. Σ' αὐτή τήν ἀντίθεση τά ἐμπορεύματα σάν ἀξίες χρήσης ἀντικρύζουν τό χρῆμα σάν ἀνταλλαχτική ἀξία. Ἀπό τήν ἄλλη ὅμως καί οἱ δυό πλευρές τῆς ἀντίθεσης εἶναι ἐμπορεύματα, δηλ. ἑνότητες ἀξίας χρήσης καί ἀξίας. Αὐτή ὅμως ἡ ἑνότητα διαφορετικῶν πραγμάτων παριστάνεται ἀντίστροφα στόν καθένα ἀπό τούς δυό αὐτούς πόλους καί γιαυτό παρασταίνει ταυτόχρονα καί τήν ἀλληλοσχέση τους. Τό ἐμπόρευμα εἶναι πραγματικά ἀξία χρήσης, ἡ ἀξιακή του ὀντότητα ἐμφανίζεται μόνο ἰδεατά στήν τιμή, ἡ ὁποία τό σχετίζει μέ τό χρυσό πού στέκει ἀντίκρυ του σάν ἡ πραγματική μορφή τῆς ἀξίας του. Ἀντίστροφα, τό ὑλικό τοῦ χρυσοῦ ἰσχύει μόνο σάν ὑλοποίηση τῆς ἀξίας, σάν χρῆμα. Εἶναι πραγματικό, καί γιαυτό εἶναι καί ἀνταλλαχτική ἀξία. Ἡ ἀξία χρήσης του ἐμφανίζεται μόνο ἰδεατά στή σειρά τῶν σχετικῶν ἐκφράσεων τῆς ἀξίας, μέσα στίς ὁποῖες σχετίζεται μέ τά ἐμπορεύματα πού στέκονται ἀντίκρυ του σάν τό σύνολο τῶν πραγματικῶν μορφῶν χρήσης του. Αὐτές οἱ ἀντιθετικές μορφές τῶν ἐμπορευμάτων εἶναι οἱ πραγματικές μορφές κίνησης τοῦ προτσές τῆς ἀνταλλαγῆς τους.

Ἄς συνοδεύσουμε τώρα ἕναν ὁποιοδήποτε κάτοχο ἐμπορευμάτων, λχ. τόν παλιό γνώριμό μας, τόν ὑφαντή τοῦ πανιοῦ, στό στίβο τοῦ προτσές τῆς ἀνταλλαγῆς, στήν ἀγορά τῶν ἐμπορευμάτων. Τό μέγεθος τῆς τιμῆς τοῦ ἐμπορεύματός του, τῶν 20 πήχεων πανιοῦ, εἶναι καθορισμένο. Ἡ τιμή του εἶναι 2 λίρες στερλίνες. Ἀνταλλάσσει τό πανί

μέ 2 λίρες καί, μιά πού εἶναι ἄνθρωπος τοῦ παλιοῦ καιροῦ, ἀνταλλάσσει ξανά τίς 2 λίρες στ. καί παίρνει μιά Βίβλο τῆς ἴδιας τιμῆς γιά τό σπίτι του. Τό πανί, πού γι' αὐτόν εἶναι μόνο ἐμπόρευμα, φορέας ἀξίας, ἐκποιεῖται καί ἀνταλλάσσεται μέ χρυσό, πού ἀποτελεῖ τή μορφή τῆς ἀξίας του, καί ἀπ' αὐτή τή μορφή ἐκποιεῖται ξανά καί ἀνταλλάσσεται μέ ἕνα ἄλλο ἐμπόρευμα, μέ τή Βίβλο, πού πρόκειται ὅμως νά τραβήξει γιά τό σπίτι τοῦ ὑφαντῆ σάν ἀντικείμενο χρήσης γιά νά ἱκανοποιεῖ ἐκεῖ ἐποικοδομητικές ἀνάγκες. Τό προτσές ἀνταλλαγῆς τοῦ ἐμπορεύματος συντελεῖται ἑπομένως μέ δυό ἀντίθετες καί ἀλληλοσυμπληρωνόμενες μεταμορφώσεις—μετατροπή τοῦ ἐμπορεύματος σέ χρῆμα καί ξαναμετατροπή του ἀπό χρῆμα σέ ἐμπόρευμα[65]. Οἱ φάσεις τῆς μεταμόρφωσης τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι ταυτόχρονα συναλλαγές τοῦ κατόχου τοῦ ἐμπορεύματος -πούληση, δηλ. ἀνταλλαγή τοῦ ἐμπορεύματος μέ χρῆμα· ἀγορά, δηλ. ἀνταλλαγή τοῦ χρήματος μέ ἐμπόρευμα, καί ἑνότητα καί τῶν δυό πράξεων: πουλῶ γιά ν' ἀγοράσω.

Ἄν τώρα ὁ ὑφαντής τοῦ πανιοῦ κοιτάξει τό τελικό ἀποτέλεσμα τῆς συναλλαγῆς, θά δεῖ ὅτι στή θέση τοῦ πανιοῦ ἔχει μιά Βίβλο, στή θέση τοῦ ἀρχικοῦ του ἐμπορεύματος ἕνα ἄλλο ἐμπόρευμα ἴσης ἀξίας, διαφορετικῆς ὅμως ὠφελιμότητας. Μέ τόν ἴδιον τρόπο ἀποχτάει καί τά ἄλλα του μέσα συντήρησης καί παραγωγῆς. Ἀπ' τή δική του σκοπιά ὅλο τό προτσές μεσολαβεῖ μόνο γιά νά γίνει ἡ ἀνταλλαγή τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας του μέ ἕνα ξένο προϊόν ἐργασίας, ἡ ἀνταλλαγή τῶν προϊόντων.

Ἑπομένως, τό προτσές ἀνταλλαγῆς τοῦ ἐμπορεύματος συντελεῖται σύμφωνα μέ τίς ἀκόλουθες ἀλλαγές μορφῆς:

Ἐμπόρευμα — Χρῆμα — Ἐμπόρευμα

$$E \quad — \quad X \quad — \quad E$$

Σύμφωνα μέ τό ὑλικό της περιεχόμενο ἡ κίνηση καταλήγει σέ $E—E$, σέ ἀνταλλαγή ἐμπορεύματος μέ ἐμπόρευμα, σέ ἀνταλλαγή τῆς ὕλης τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, πού στό ἀποτέλεσμά της σβήνει τό ἴδιο τό προτσές.

$E—X$. Πρώτη μεταμόρφωση τοῦ ἐμπορεύματος ἤ πούληση. Ἡ μεταπήδηση τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος ἀπό τό σῶμα τοῦ ἐμπορεύματος στό σῶμα τοῦ χρυσοῦ εἶναι, ὅπως σημείωσα ἀλλοῦ, τό salto mortale* τοῦ ἐμπορεύματος. Ὅταν ἀποτύχει τήν παθαίνει, ὄχι βέβαια τό ἐμπόρευμα, ἀλλά ὁ κάτοχος τοῦ ἐμπορεύματος. Ὁ κοινωνικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας κάνει τήν ἐργασία του τόσο μονόπλευρη ὅσο

---

[65] *«Ἐκ δέ τοῦ... πυρός ἀνταμείβεσθαι πάντα, φησίν ὁ Ἡράκλειτος, καί πῦρ ἁπάντων, ὥσπερ χρυσοῦ χρήματα καί χρημάτων χρυσός»* [«Ἀπό τή... φωτιά γίνονται ὅλα, λέει ὁ Ἡράκλειτος, καί ἡ φωτιά ἀπ' ὅλα, ὅπως ἀπ' τό χρυσό γίνονται ἀγαθά καί ἀπό τά ἀγαθά χρυσός»] (*F. Lasalle:* «Die Philosophie Herakleitos des Dunkeln», Berlin 1858, τόμ. I, σελ. 222). Ἡ ὑποσημείωση τοῦ Λασσάλ σ' αὐτό τό σημεῖο, σελ. 224, ὑποσημείωση 3, χαρακτηρίζει λαθεμένα τό χρυσό σάν ἁπλό σύμβολο ἀξίας

* —πήδημα θανάτου. (Σημ. Μετ.).

πολύπλευρες εἶναι οἱ ἀνάγκες του. Γιαυτό ἀκριβῶς τό προϊόν του τοῦ χρησιμεύει μόνο σάν ἀνταλλαχτική ἀξία. Γενική ὅμως κοινωνικά ἰσχύουσα ἰσοδύναμη μορφή παίρνει μόνο στό χρῆμα, καί τό χρῆμα βρίσκεται σέ ξένη τσέπη. Γιά νά τό βγάλει ἀπ' ἐκεῖ μέσα πρέπει τό ἐμπόρευμα νἆναι πρίν ἀπ' ὅλα ἀξία χρήσης γιά τόν κάτοχο τοῦ χρήματος, δηλ. ἡ ἐργασία πού ξοδεύτηκε γι' αὐτό νάχει ξοδευτεῖ μέ κοινωνικά ὠφέλιμη μορφή, ἤ νάχει ἀποδείξει ὅτι ἀποτελεῖ κρίκο τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Ὁ καταμερισμός ὅμως τῆς ἐργασίας εἶναι ἕνας αὐτοφυής παραγωγικός ὀργανισμός, πού τά νήματά του ὑφάνθηκαν καί ἐξακολουθοῦν νά ὑφαίνονται πίσω ἀπό τήν πλάτη τῶν ἐμπορευματοπαραγωγῶν. Ἴσως τό ἐμπόρευμα νἆναι τό προϊόν ἑνός καινούργιου τρόπου ἐργασίας πού διατείνεται ὅτι ἱκανοποιεῖ μιά νεογεννημένη ἀνάγκη ἤ ὅτι θέλει νά δημιουργήσει πρῶτα γιά λογαριασμό του μιά νέα ἀνάγκη. Μιά ἰδιαίτερη ἐργασία, πού χτές ἀκόμα ἀποτελοῦσε μιά ἀπό τίς πολλές λειτουργίες ἑνός καί τοῦ ἴδιου ἐμπορευματοπαραγωγοῦ, σήμερα ἀποσπᾶται ἴσως ἀπ' αὐτή τή συνάφεια, αὐτοτελοποιεῖται καί γιαυτό ἀκριβῶς στέλνει στήν ἀγορά τό μερικότερο προϊόν της σάν αὐτοτελές ἐμπόρευμα. Οἱ συνθῆκες μπορεῖ νά εἶναι ὥριμες ἤ ἀνώριμες γι' αὐτό τό προτσές τοῦ διαχωρισμοῦ. Ἕνα προϊόν ἱκανοποιεῖ σήμερα μιά κοινωνική ἀνάγκη. Αὔριο θά τό ἐκτοπίσει ἴσως ὁλότελα ἤ ἐνμέρει ἀπό τή θέση του ἕνα παρόμοιο εἶδος προϊόντος. Κι ἄν ἀκόμα ἡ ἐργασία, λχ. τοῦ ὑφαντῆ μας πού φτιάχνει τό πανί, εἶναι ἕνας ἀναγνωρισμένος κρίκος τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, αὐτό δέ θά πεῖ καθόλου ὅτι εἶναι ἐγγυημένη ἡ ἀξία χρήσης τῶν δικῶν του ἀκριβῶς 20 πήχεων πανιοῦ. Ἄν ἔχει κιόλας κορεστεῖ ἀπό συναγωνιζόμενους ὑφαντές ἡ κοινωνική ἀνάγκη σέ πανί καί ἡ ἀνάγκη αὐτή ἔχει ὅπως καθετί ἄλλο, τά ὅριά της τό προϊόν τοῦ φίλου μας γίνεται παραπανίσιο, περιττό, κι ἑπομένως ἀνώφελο. Φυσικά ὅταν σοῦ χαρίζουν ἄλογο δέν τό κοιτᾶς στά δόντια. Ὁ ὑφαντής μας ὅμως δέν ἐμφανίζεται στήν ἀγορά γιά νά μοιράσει δῶρα. Ἄς ὑποθέσουμε ὅμως ὅτι τό προϊόν του ἀποδείχνεται ὅτι ἔχει ἀξία χρήσης καί ὅτι ἑπομένως τό χρῆμα ἕλκεται ἀπό τό ἐμπόρευμα. Μπαίνει ὅμως τό ἐρώτημα: πόσο χρῆμα, Βέβαια ἡ ἀπάντηση ἔχει δοθεῖ προκαταβολικά μέ τήν τιμή τοῦ ἐμπορεύματος, μέ τόν ἐκθέτη τοῦ μεγέθους τῆς ἀξίας του. Παραβλέπουμε τά ἐνδεχόμενα καθαρά ὑποκειμενικά λάθη ὑπολογισμοῦ τοῦ κατόχου τοῦ ἐμπορεύματος, πού διορθώνονται ἀμέσως ἀντικειμενικά στήν ἀγορά. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἔχει ξοδέψει γιά τό προϊόν του μόνο τόν κοινωνικά ἀναγκαῖο μέσον ὅρο τοῦ χρόνου ἐργασίας. Ἔτσι ἡ τιμή τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι μόνο τό χρηματικό ὄνομα τῆς ποσότητας τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας πού ἔχει ἀντικειμενοποιηθεῖ σ' αὐτό. Ἀλλά χωρίς τήν ἄδεια καί πίσω ἀπό τήν πλάτη τοῦ ὑφαντῆ μας ἄρχισαν νά ἀναταράσσονται οἱ ἀπό παλιά ἐγγυημένοι ὅροι παραγωγῆς τῆς ὑφαντικῆς τοῦ πανιοῦ. Αὐτό πού χτές χωρίς ἀμφιβολία ἦταν κοινωνικά ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας γιά τήν παραγωγή ἑνός πήχη πανιοῦ, παύει σήμερα νά εἶναι τέτιος, πράγμα πού τό τονίζει μέ ζῆλο ὁ κάτοχος τοῦ χρήματος μέ βάση τά τι-

μολόγια διαφόρων ἀνταγωνιστῶν τοῦ φίλου μας. Τό δυστύχημα γι' αὐτόν εἶναι ὅτι ὑπάρχουν πολλοί ὑφαντές στόν κόσμο. Ἄς ὑποθέσουμε τέλος ὅτι κάθε κομμάτι πανί πού βρίσκεται στήν ἀγορά περιέχει μόνο τόν κοινωνικά ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας. Παρ' ὅλα αὐτά τό συνολικό ἄθροισμα αὐτῶν τῶν κομματιῶν μπορεῖ νά περιέχει περιττά ξοδεμένο χρόνο ἐργασίας. Ὅταν τό στομάχι τῆς ἀγορᾶς δέν εἶναι σέ θέση ν' ἀπορροφήσει ὅλο τό πανί μέ τήν κανονική τιμή τῶν 2 σελινιῶν τόν πήχη, αὐτό ἀποδείχνει ὅτι μέ τή μορφή τῆς ὑφαντικῆς ξοδεύτηκε ἕνα πολύ μεγάλο μέρος τῆς συνολικῆς κοινωνικῆς ἐργασίας. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι τό ἴδιο, σάν νάχει ὁ κάθε ξεχωριστός ὑφαντής ξοδέψει γιά τό δικό του ἀτομικό προϊόν περισσότερο χρόνο ἐργασίας ἀπό τόν κοινωνικά ἀναγκαῖο. Ἐδῶ ταιριάζει ἡ παροιμία: μαζί τούς πιάσανε, μαζί τούς κρεμάσανε. Ὅλο τό πανί στήν ἀγορά ἰσχύει μόνο σάν ἕνα ἐμπορικό εἶδος καί κάθε κομμάτι τοῦ πανιοῦ σάν πολλοστημόριό του. Καί πραγματικά ἡ ἀξία κάθε ἀτομικοῦ πήχη δέν εἶναι παρά ἡ ὑλοποίηση τῆς ἴδιας κοινωνικά καθορισμένης ποσότητας ὁμοειδοῦς ἀνθρώπινης ἐργασίας*.

Ὅπως βλέπουμε, τό ἐμπόρευμα ἀγαπᾶ τό χρῆμα, ὅμως «the course of true love never does run smooth» [«ὁ δρόμος τῆς ἀληθινῆς ἀγάπης δέν εἶναι ποτέ ὁμαλός»]. Ἐξίσου αὐθόρμητη καί τυχαία μέ τήν ποιοτική εἶναι καί ἡ ποσοτική διάρθρωση τοῦ κοινωνικοῦ παραγωγικοῦ ὀργανισμοῦ, πού εἶναι τά δικά του membra disjecta [σκόρπια μέλη] στό σύστημα τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Γιαυτό, οἱ κάτοχοί μας ἐμπορευμάτων ἀνακαλύπτουν ὅτι ὁ ἴδιος καταμερισμός τῆς ἐργασίας πού τούς μετατρέπει σέ ἀνεξάρτητους ἀτομικούς παραγωγούς, κάνει ταυτόχρονα ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτούς τούς ἴδιους τό κοινωνικό προτσές παραγωγῆς καί τίς σχέσεις τους μέσα σ' αὐτό τό προτσές, ὅτι ἡ ἀνεξαρτησία τῶν προσώπων τοῦ ἑνός ἀπό τό ἄλλο συμπληρώνεται μέ ἕνα σύστημα ὁλόπλευρης ἐμπράγματης ἐξάρτησης.

Ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας μετατρέπει τό προϊόν τῆς ἐργασίας σέ ἐμπόρευμα καί κάνει ἔτσι ἀναγκαία τή μετατροπή του σέ χρῆμα. Ταυτόχρονα μετατρέπει σέ ζήτημα τύχης τό ἄν θά πετύχει αὐτή ἡ μετουσίωση. Ἐδῶ ὡστόσο πρέπει νά ἐξετάσουμε τό καθαρό φαινόμενο, πρέπει ἑπομένως νά προϋποθέσουμε τήν ὁμαλή πορεία του. Ἐξάλλου, ἄν γενικά τό προτσές πραγματοποιεῖται, ἄν δηλ. τό ἐμπόρευμα δέν μένει ἀπούλητο, συντελεῖται πάντα ἡ ἀλλαγή τῆς μορφῆς του, μόλο πού σ' αὐτή τήν ἀλλαγή τῆς μορφῆς μπορεῖ κάτω ἀπό ἀνώμαλες περιστάσεις νά χάσει ἤ νά κερδίσει οὐσία, δηλ. μέγεθος ἀξίας.

Γιά τόν ἕνα κάτοχο ἐμπορεύματος ὁ χρυσός ἀντικαθιστᾶ τό ἐμπόρευμά του καί γιά τόν ἄλλο τό ἐμπόρευμα ἀντικαθιστᾶ τό χρυσό του. Τό ἀντιληπτό φαινόμενο εἶναι ὅτι ἀλλάζουν χέρια ἤ θέσεις τό

* Σ' ἕνα του γράμμα τῆς 28 τοῦ Νοέμβρη 1878 στό Ν. Φ. Ντάνιελσον, τό ρῶσο μεταφραστή τοῦ «Κεφαλαίου», ὁ Μάρξ ἀλλάζει τήν τελευταία φράση καί τή διατυπώνει ἔτσι: «Καί πραγματικά ἡ ἀξία κάθε ἀτομικοῦ πήχη εἶναι μόνο ἡ ὑλοποίηση ἑνός μέρους τοῦ κοινωνικοῦ ποσοῦ ἐργασίας πού ἔχει ξοδευτεῖ γιά τό σύνολο τῶν πήχεων». *Σύντ.*

ἐμπόρευμα καί ὁ χρυσός, οἱ 20 πῆχες πανί καί οἱ 2 λίρ. στ., δηλ. ὅτι ἀνταλλάσσονται τό ἕνα μέ τ' ἄλλο. Μέ τί ὅμως ἀνταλλάσσεται τό ἐμπόρευμα; Μέ τή δική του γενική μορφή ἀξίας. Καί μέ τί ὁ χρυσός; Μέ μιά ἰδιαίτερη μορφή τῆς ἀξίας χρήσης του. Γιατί ὁ χρυσός ἀντικρύζει τό πανί σάν χρῆμα; Γιατί ἡ τιμή τοῦ πανιοῦ 2 λίρ. στ. ἤ ἡ χρηματική του ὀνομασία τό σχετίζει κιόλας μέ τό χρυσό σάν χρῆμα. Τό ἐμπόρευμα ἀποβάλλει τήν ἀρχική του μορφή μέ τήν ἐκποίησή του, δηλ. τή στιγμή πού ἡ ἀξία του χρήσης προσελκύει πραγματικά τό χρυσό πού ἁπλῶς παρασταίνεται στήν τιμή του. Γιαυτό ταυτόχρονα ἡ πραγματοποίηση τῆς τιμῆς ἤ τῆς ἰδεατῆς μόνο ἀξιακῆς μορφῆς τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι ἀντίστροφα καί πραγματοποίηση τῆς ἰδεατῆς μόνο ἀξίας χρήσης τοῦ χρήματος, ἡ μετατροπή τοῦ ἐμπορεύματος σέ χρῆμα εἶναι ταυτόχρονα μετατροπή τοῦ χρήματος σέ ἐμπόρευμα. Τό ἕνα προτσές εἶναι δίπλευρο προτσές, ἀπό τόν πόλο τοῦ κατόχου τοῦ ἐμπορεύματος τό προτσές αὐτό εἶναι πούληση, καί ἀπό τόν ἀντίθετο πόλο τοῦ κατόχου τοῦ χρήματος, εἶναι ἀγορά. Ἤ, πούληση εἶναι ἀγορά, τό $E—X$ εἶναι ταυτόχρονα καί $X—E$[66].

Ὡς τώρα δέ γνωρίζουμε ἄλλη οἰκονομική σχέση τῶν ἀνθρώπων, ἐκτός ἀπό τή σχέση κατόχων ἐμπορευμάτων, μιά σχέση μέσα στήν ὁποία ἰδιοποιοῦνται ἕνα ξένο προϊόν ἐργασίας ἀλλοτριώνοντας μόνο τό δικό τους. Ὁ ἕνας κάτοχος ἐμπορεύματος μπορεῖ ἔτσι ν' ἀντικρύσει τόν ἄλλο μόνο σάν κάτοχος χρήματος, εἴτε ἐπειδή τό προϊόν τῆς ἐργασίας του ἔχει ἀπό φυσικοῦ του τή μορφή τοῦ χρήματος, δηλ. εἶναι χρηματικό ὑλικό, χρυσός κλπ., εἴτε ἐπειδή τό δικό του τό ἐμπόρευμα ἔχει ἀλλάξει κιόλας πουκάμισο κι ἀπόβαλε τήν ἀρχική του μορφή χρήσης. Γιά νά λειτουργήσει ὁ χρυσός σάν χρῆμα πρέπει φυσικά νά μπεῖ ἀπό κάποιο σημεῖο στήν ἀγορά τῶν ἐμπορευμάτων. Τό σημεῖο αὐτό βρίσκεται στήν πηγή τῆς παραγωγῆς του, ὅπου ἀνταλλάσσεται σάν ἄμεσο προϊόν ἐργασίας μ' ἕνα ἄλλο προϊόν ἐργασίας τῆς ἴδιας ἀξίας. Ἀπό τή στιγμή αὐτή ὅμως παρασταίνει διαρκῶς πραγματοποιημένες τιμές ἐμπορευμάτων[67]. Ἄσχετα ἀπό τήν ἀνταλλαγή τοῦ χρυσοῦ μέ ἐμπόρευμα στήν πηγή τῆς παραγωγῆς του, ὁ χρυσός στό χέρι κάθε κατόχου ἐμπορεύματος εἶναι ἡ ἀποσπασμένη μορφή τοῦ ἐκποιημένου ἐμπορεύματός του, προϊόν τῆς πούλησης ἤ τῆς πρώτης μεταμόρφωσης τοῦ ἐμπορεύματος $E—X$[68]. Ἰδεατό χρῆμα ἤ μέτρο τῆς ἀξίας ὁ χρυσός ἔγινε γιατί ὅλα τά ἐμπορεύματα μετροῦσαν

[66] «Κάθε πούληση εἶναι ἀγορά». (*Dr. Quesnay:* «Dialogues sur le Commerce et les Travaux des Artisans», «Physiocrates», ἔκδ. Daire, μέρος I, Paris 1846, σελ. 170), ἤ, ὅπως λέει ὁ Κεναί στά «Maximes Générales»: «Πουλῶ θά πεῖ ἀγοράζω». [«Maximes du docteur Quesnay», publiées par Dupont de Nemours, «Physiocrates», ἔκδ. E. Daire, I μέρος, Paris 1846, σελ. 392].

[67] «Ἡ τιμή ἑνός ἐμπορεύματος δέν μπορεῖ νά πληρωθεῖ παρά μόνο μέ τήν τιμή ἑνός ἄλλου ἐμπορεύματος» (*Mercier de la Rivière:* «L' Ordre Naturel et Essentiel des Sociétés Politiques», «Physiocrates», ἔκδ. Daire, μέρος II, σελ. 554).

[68] «Γιά νάχεις αὐτό τό χρῆμα, πρέπει νάχεις πουλήσει» (στό ἴδιο σελ. 543).

τήν ἀξία τους μ' αὐτόν καί τόν μετάτρεψαν ἔτσι σέ φανταστικό ἀντίθετο τῆς μορφῆς χρήσης τους, σέ μορφή τῆς ἀξίας τους. Πραγματικό χρῆμα ὁ χρυσός γίνεται γιατί τά ἐμπορεύματα μέ τήν ὁλόπλευρη ἐκποίησή τους τόν μετατρέπουν σέ πραγματική ἀποσπασμένη ἀπ' αὐτά ἤ ἀλλαγμένη μορφή τῆς χρήσης τους κι ἑπομένως σέ πραγματική μορφή τῆς ἀξίας τους. Στή μορφή τῆς ἀξίας του τό ἐμπόρευμα ἀποβάλλει κάθε ἴχνος τῆς αὐτοφυοῦς του ἀξίας χρήσης καί τῆς ἰδιαίτερης ὠφέλιμης ἐργασίας στήν ὁποία χρωστάει τήν προέλευσή του, γιά νά μεταμορφωθεῖ στήν ὁμοιόμορφη κοινωνική ὑλοποίηση τῆς ἀδιάκριτης ἀνθρώπινης ἐργασίας. Γιαυτό δέν μποροῦμε νά δοῦμε στό χρῆμα τί εἴδους ἐμπόρευμα ἔχει μετατραπεῖ σ' αὐτό. Στή χρηματική του μορφή τό ἕνα ἐμπόρευμα μοιάζει ἀκριβῶς μέ κάθε ἄλλο ἐμπόρευμα. Γιαυτό, τό χρῆμα μπορεῖ νά εἶναι ἀκόμα καί κοπριά, ἄν καί ἡ κοπριά δέν εἶναι χρῆμα. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι τά δυό χρυσά νομίσματα, πού πῆρε ὁ ὑφαντής μας ὅταν ἐκποίησε τό ἐμπόρευμά του, εἶναι ἡ ἀλλαγμένη μορφή ἑνός κουάρτερ σταριοῦ. Ἡ πούληση τοῦ πανιοῦ, *Ε—Χ*, εἶναι ταυτόχρονα καί ἀγορά του, *Χ—Ε*. Σάν πούληση τοῦ πανιοῦ ὅμως τό προτσές αὐτό ἀρχίζει μιά κίνηση πού τελειώνει μέ τό ἀντίθετο τῆς πούλησης, μέ τήν ἀγορά τῆς Βίβλου. Σάν ἀγορά τοῦ πανιοῦ τερματίζει μιά κίνηση πού ἄρχισε μέ τό ἀντίθετο τῆς ἀγορᾶς, μέ τήν πούληση τοῦ σταριοῦ. *Ε—Χ* (πανί—χρῆμα), αὐτή ἡ πρώτη φάση τοῦ *Ε—Χ—Ε* (πανί—χρῆμα—βίβλος), εἶναι ταυτόχρονα καί *Χ—Ε* (χρῆμα—πανί), δηλ. ἡ τελευταία φάση μιᾶς ἄλλης κίνησης *Ε—Χ—Ε* (στάρι—χρῆμα—πανί). Ἡ πρώτη μεταμόρφωση ἑνός ἐμπορεύματος, ἡ μετατροπή του ἀπό τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος σέ χρῆμα, εἶναι πάντα ταυτόχρονα καί δεύτερη ἀντίθετη μεταμόρφωση ἑνός ἄλλου ἐμπορεύματος, ἡ ξαναμετατροπή του ἀπό τή χρηματική μορφή σέ ἐμπόρευμα[69].

Χ—Ε. Δεύτερη ἤ τελική μεταμόρφωση τοῦ ἐμπορεύματος: ἀγορά. Τό χρῆμα εἶναι τό ἀπόλυτα ἐκποιήσιμο ἐμπόρευμα ἐπειδή ἀποτελεῖ τήν ἀποσπασμένη μορφή ὅλων τῶν ἄλλων ἐμπορευμάτων ἤ τό προϊόν τῆς γενικῆς τους ἐκποίησης. Διαβάζει ὅλες τίς τιμές ἀπό τά δεξιά πρός τ' ἀριστερά καί καθρεφτίζεται ἔτσι σ' ὅλα τά σώματα τῶν ἐμπορευμάτων σάν σέ πειθήνιο ὑλικό τῆς δικῆς του μετατροπῆς σέ ἐμπόρευμα. Ταυτόχρονα οἱ τιμές, οἱ ἐρωτικές αὐτές ματιές πού τά ἐμπορεύματα ρίχνουν στό χρῆμα, δείχνουν τά ὅρια τῆς μετατρεψιμότητάς του, δηλαδή τήν ποσότητά του. Ἐπειδή τό ἐμπόρευμα ἐξαφανίζεται ὅταν γίνεται χρῆμα, δέν βλέπουμε στό χρῆμα πῶς φτάνει στά χέρια τοῦ κατόχου του ἤ τί ἀκριβῶς ἔχει μετατραπεῖ σ' αὐτό. Τό χρῆμα non olet [δέν μυρίζει], ὁποιαδήποτε κι ἄν εἶναι ἡ προέλευσή του. Ἄν ἀπό τή μιά τό χρῆμα ἀντιπροσωπεύει πουλημένο ἐμπό-

[69] Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ, ὅπως σημειώσαμε προηγούμενα, ὁ παραγωγός χρυσοῦ ἤ ἀσημιοῦ πού ἀνταλλάσσει τό προϊόν του, χωρίς νά τό ἔχει πουλήσει προηγούμενα.

ρευμα, ἀπό τήν ἄλλη ἀντιπροσωπεύει ἐμπορεύματα πού μποροῦν νά ἀγοραστοῦν[70].

Χ—Ε, δηλ. ἡ ἀγορά, εἶναι ταυτόχρονα καί πούληση, ἤ *Ε—Χ*. Ἑπομένως, ἡ τελευταία μεταμόρφωση ἑνός ἐμπορεύματος εἶναι ταυτόχρονα ἡ πρώτη μεταμόρφωση ἑνός ἄλλου ἐμπορεύματος. Γιά τόν ὑφαντή μας ἡ πορεία τῆς ζωῆς τοῦ ἐμπορεύματός του κλείνει μέ τή Βίβλο στήν ὁποία ξαναμετάτρεψε τίς 2 λίρ. στ. πού εἰσέπραξε. Ὁ πουλητής τῆς Βίβλου ὅμως μετατρέπει τίς 2 λίρ. στ. πού πληρώθηκε ἀπό τόν ὑφαντή σέ ρακί. *Χ—Ε*, ἡ τελική φάση τοῦ *Ε—Χ—Ε* (πανί—χρῆμα—Βίβλος) εἶναι ταυτόχρονα καί *Ε—Χ*, ἡ πρώτη φάση τοῦ *Ε—Χ—Ε* (Βίβλος—χρῆμα—ρακί). Ἐπειδή ὁ ἐμπορευματοπαραγωγός προσφέρει πάντα τό ἴδιο προϊόν, τό πουλάει συχνά σέ μεγαλύτερες ποσότητες, ἐνῶ οἱ πολύπλευρες ἀνάγκες του τόν ἐξαναγκάζουν νά κομματιάζει διαρκῶς σέ πολυάριθμες ἀγορές τήν πραγματοποιημένη τιμή ἤ τό χρηματικό ποσό πού πληρώθηκε. Ἔτσι μιά πούληση καταλήγει σέ πολλές ἀγορές διαφόρων πραγμάτων. Ἡ τελική μεταμόρφωση ἑνός ἐμπορεύματος ἀποτελεῖ ἑπομένως ἕνα ἄθροισμα ἀπό πρῶτες μεταμορφώσεις ἄλλων ἐμπορευμάτων.

Ἄν ἐξετάσουμε τώρα τή συνολική μεταμόρφωση ἑνός ἐμπορεύματος, λχ. τοῦ πανιοῦ, θά δοῦμε πρῶτα ὅτι ἀποτελεῖται ἀπό δυό ἀντίθετες ἀλληλοσυμπληρωνόμενες κινήσεις πού συμπληρώνουν ἡ μιά τήν ἄλλη, ἀπό *Ε—Χ* καί *Χ—Ε*. Αὐτές οἱ δυό ἀντίθετες μετατροπές τοῦ ἐμπορεύματος συντελοῦνται σέ δυό ἀντίθετα κοινωνικά προτσές τοῦ κατόχου τοῦ ἐμπορεύματος καί ἀντανακλῶνται σέ δυό ἀντίθετους οἰκονομικούς ρόλους του. Σάν πράχτορας τῆς πούλησης γίνεται πουλητής, σάν πράχτορας τῆς ἀγορᾶς γίνεται ἀγοραστής. Ὅπως ὅμως σέ κάθε μετατροπή τοῦ ἐμπορεύματος ὑπάρχουν ταυτόχρονα καί οἱ δυό μορφές του, ἡ ἐμπορευματική καί ἡ χρηματική μορφή, μόνο πού ὑπάρχουν σέ ἀντίθετους πόλους, ἔτσι ὁ ἴδιος κάτοχος ἐμπορεύματος σάν πουλητής ἔχει ἀπέναντί του ἕναν ἄλλο μέ τήν ἰδιότητα τοῦ ἀγοραστῆ, καί σάν ἀγοραστής ἔχει ἀπέναντί του ἕναν ἄλλο μέ τήν ἰδιότητα τοῦ πουλητῆ. Ὅπως τό ἴδιο ἐμπόρευμα διαγράφει διαδοχικά καί τίς δυό ἀντίστροφες ἀλλαγές, ἀπό ἐμπόρευμα γίνεται χρῆμα καί ἀπό χρῆμα ἐμπόρευμα, ἔτσι καί ὁ ἴδιος κάτοχος ἐμπορεύματος ἀλλάζει ρόλους, γίνεται πουλητής, ἀπό ἀγοραστής. Δέν πρόκειται ἑπομένως γιά μόνιμους ρόλους, ἀλλά γιά ρόλους πού μέσα στήν κυκλοφορία τῶν ἐμπορευμάτων περνοῦν διαρκῶς ἀπό τό ἕνα πρόσωπο στό ἄλλο.

Ἡ συνολική μεταμόρφωση ἑνός ἐμπορεύματος προϋποθέτει στήν πιό ἁπλή της μορφή τέσσερα ἄκρα καί τρία personae dramatis [δρῶντα πρόσωπα]. Πρῶτα παρουσιάζεται τό χρῆμα ἀπέναντι στό ἐμπό-

[70] «Ἄν στό χέρι μας τό χρῆμα παρασταίνει τά πράγματα πού μπορεῖ νά ἐπιθυμοῦμε ν' ἀγοράσουμε, παρασταίνει ὅμως καί τά πράγματα πού πουλήσαμε γιά ν' ἀποχτήσουμε αὐτό τό χρῆμα» (*Mercier de la Rivière*: «L' Ordre Naturel et Essentiel des Sociétés Politiques», «Physiocrates», ἔκδ. Daire, Paris 1846, σελ. 586).

ρευμα σάν μορφή τῆς ἀξίας του, πού ἐκεῖθε, σέ ξένη τσέπη, ἔχει ἐμπράγματα καμπανιστή πραγματικότητα. Ἔτσι μπροστά στόν κάτοχο τοῦ ἐμπορεύματος ἐμφανίζεται ἕνας κάτοχος χρήματος. Ἀπό τή στιγμή λοιπόν πού τό ἐμπόρευμα μετατρέπεται σέ χρῆμα, τό χρῆμα γίνεται ἡ φευγαλέα ἰσοδύναμη μορφή του, πού ἡ ἀξία του χρήσης ἤ τό περιεχόμενό του βρίσκεται ἐδῶθε, σέ ἄλλα σώματα ἐμπορευμάτων. Σάν τέρμα τῆς πρώτης μεταμόρφωσης τοῦ ἐμπορεύματος τό χρῆμα εἶναι σύγχρονα καί ἀφετηρία τῆς δεύτερης. Ἔτσι ὁ πουλητής τῆς πρώτης πράξης γίνεται ἀγοραστής στή δεύτερη, ὅπου παρουσιάζεται ἀπέναντί του σάν πουλητής ἕνας τρίτος κάτοχος ἐμπορεύματος[71].

Οἱ δυό ἀντίστροφες φάσεις κίνησης τῆς μεταμόρφωσης τοῦ ἐμπορεύματος ἀποτελοῦν ἕναν κύκλο: μορφή ἐμπορεύματος, ἀποβολή τῆς μορφῆς τοῦ ἐμπορεύματος, ἐπιστροφή στή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος. Πάντως τό ἴδιο τό ἐμπόρευμα καθορίζεται ἐδῶ μέ ἀντιφατικό τρόπο. Στήν ἀφετηρία εἶναι μή-ἀξία χρήσης καί στό τέρμα ἀξία χρήσης γιά τόν κάτοχό του. Ἔτσι τό χρῆμα ἐμφανίζεται πρῶτα σάν τό στέρεο κρύσταλλο τῆς ἀξίας στό ὁποῖο μετατρέπεται τό ἐμπόρευμα, γιά νά διαρεύσει κατοπινά σάν ἁπλή ἰσοδύναμη μορφή του.

Οἱ δυό μεταμορφώσεις πού ἀποτελοῦν τήν κυκλική κίνηση ἑνός ἐμπορεύματος, εἶναι ταυτόχρονα οἱ ἀντίστροφες μερικές μεταμορφώσεις δυό ἄλλων ἐμπορευμάτων. Τό ἴδιο ἐμπόρευμα (τό πανί) ἐγκαινιάζει τή σειρά τῶν δικῶν του μεταμορφώσεων καί τερματίζει τή συνολική μεταμόρφωση ἑνός ἄλλου ἐμπορεύματος (τοῦ σταριοῦ). Στό διάστημα τῆς πρώτης μετατροπῆς του, τῆς πούλησης, παίζει τό ἴδιο καί τούς δυό ρόλους. Ἀντίθετα, σάν χρυσή χρυσαλίδα, στήν ὁποία μετατρέπεται τραβώντας κι αὐτό τό δρόμο τοῦ πεπρωμένου ὅλων τῶν ἐμπορευμάτων, τερματίζει ταυτόχρονα τήν πρώτη μεταμόρφωση ἑνός τρίτου ἐμπορεύματος. Ἔτσι ὁ κύκλος πού διαγράφει ἡ σειρά τῶν μεταμορφώσεων κάθε ἐμπορεύματος μπλέκεται ἀξεδιάλυτα μέ τούς κύκλους ἄλλων ἐμπορευμάτων. Τό συνολικό προτσές ἀποτελεῖ τήν κυκλοφορία τῶν ἐμπορευμάτων.

Ἡ κυκλοφορία τῶν ἐμπορευμάτων δέν διαφέρει μόνο τυπικά, μά καί οὐσιαστικά ἀπό τήν ἄμεση ἀνταλλαγή προϊόντων. Γιά νά τό δοῦμε φτάνει νά ρίξουμε μιά ματιά σ' αὐτό πού ἔγινε. Ὁ ὑφαντής ἔχει ὁπωσδήποτε ἀνταλλάξει τό πανί μέ τή Βίβλο, ἕνα δικό του ἐμπόρευμα μέ ἕνα ξένο. Τό φαινόμενο αὐτό ὅμως εἶναι ἀληθινό μόνο γι' αὐτόν τόν ἴδιο. Ὁ πουλητής τῆς Βίβλου πού προτιμάει τό θερμαντικό ποτό ἀπό τό δροσερό πανί δέ σκεφτόταν ν' ἀνταλλάξει τή Βίβλο του μέ πανί, ὅπως καί ὁ ὑφαντής δέν ξέρει ὅτι σέ ἀντάλλαγμα τοῦ πανιοῦ του ἔχει παρθεῖ στάρι κλπ. Τό ἐμπόρευμα τοῦ *B* ἀντικαθιστάει τό ἐμπόρευμα τοῦ *A*, μά ὁ *A* καί ὁ *B* δέν ἀνταλλάσσουν ἀμοιβαῖα τά ἐμπορεύματά τους. Πραγματικά μπορεῖ νά συμβεῖ ὁ *A* καί ὁ *B*

[71] «Ὑπάρχουν ἑπομένως τέσσερα τέρματα (termes) καί τρεῖς συμβαλλόμενοι, ἀπό τούς ὁποίους ὁ ἕνας ἐπεμβαίνει δυό φορές» (*Le Trosne*: «De l'Intérêt Social», «Physiocrates», ἔκδ. Daire, Paris 1846, σελ. 909).

ν' ἀγοράσουν ἀμοιβαῖα ὁ ἕνας ἀπό τόν ἄλλον, μιά τέτια ὅμως ἰδιαίτερη σχέση δέν καθορίζεται σέ καμιά περίπτωση ἀπό τίς γενικές συνθῆκες τῆς κυκλοφορίας τῶν ἐμπορευμάτων. Ἀπό τή μιά βλέπουμε ἐδῶ πῶς ἡ ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων διασπάει τούς ἀτομικούς καί τοπικούς φραγμούς τῆς ἄμεσης ἀνταλλαγῆς προϊόντων καί ἀναπτύσσει τήν ἀνταλλαγή τῆς ὕλης τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας. Ἀπό τήν ἄλλη ἀναπτύσσεται ἕνας ὁλόκληρος κύκλος φυσικῶν κοινωνικῶν ἀλληλουχιῶν πού δέν μποροῦν νά ἐλεγχθοῦν ἀπό τά δρῶντα πρόσωπα. Ὁ ὑφαντής μπορεῖ νά πουλήσει τό πανί μόνο γιατί ὁ χωριάτης πούλησε τό στάρι, ὁ μερακλής τοῦ ρακιοῦ μπορεῖ νά πουλήσει τή Βίβλο μόνο γιατί ὁ ὑφαντής πούλησε τό πανί, ὁ ρακοποιός μπορεῖ νά πουλήσει τό δικό του ποτό μόνο γιατί ὁ ἄλλος πούλησε κιόλας τό ποτό τῆς αἰώνιας ζωῆς κλπ.

Γιά τό λόγο αὐτό τό προτσές τῆς κυκλοφορίας δέ σβήνει ὅταν οἱ ἀξίες χρήσης ἀλλάξουν θέσεις καί χέρια, ὅπως γίνεται στήν ἄμεση ἀνταλλαγή προϊόντων. Τό χρῆμα δέν ἐξαφανίζεται ἐπειδή τελικά βγαίνει ἔξω ἀπό τή σειρά τῶν μεταμορφώσεων ἑνός ἐμπορεύματος. Κατακαθίζει πάντα στίς θέσεις πού ἀδειάζουν τά ἐμπορεύματα στήν κυκλοφορία τους. Λχ. στή συνολική μεταμόρφωση τοῦ πανιοῦ: πανί—χρῆμα—Βίβλος, φεύγει πρῶτα τό πανί ἀπό τήν κυκλοφορία καί μπαίνει χρῆμα στή θέση του, ἔπειτα φεύγει ἡ Βίβλος ἀπό τήν κυκλοφορία καί μπαίνει πάλι χρῆμα στή θέση της. Ἡ ἀντικατάσταση τοῦ ἑνός ἐμπορεύματος μέ ἄλλο ἐμπόρευμα ἀφήνει σύγχρονα τό χρηματικό ἐμπόρευμα κολλημένο σέ τρίτα χέρια[72]. Ἡ κυκλοφορία ἐκκρίνει διαρκῶς χρῆμα.

Δέν ὑπάρχει πιό ἠλίθιο πράγμα ἀπό τό δόγμα πού λέει ὅτι ἡ κυκλοφορία τῶν ἐμπορευμάτων προϋποθέτει τήν ἀναγκαία ἰσορροπία τῶν πουλήσεων καί τῶν ἀγορῶν, ἐπειδή κάθε πούληση εἶναι καί ἀγορά καί vice versa [ἀντίστροφα]. Ἄν ἐννοεῖ μ' αὐτό ὅτι ὁ ἀριθμός τῶν πουλήσεων πού ἔγιναν στήν πραγματικότητα εἶναι ἴσος μέ τόν ἀριθμό τῶν ἀγορῶν, τότε πρόκειται γιά κοινή ταυτολογία. Σκοπός του ὅμως εἶναι ν' ἀποδείξει, ὅτι ὁ πουλητής φέρνει μαζί του στήν ἀγορά καί τόν ἀγοραστή του. Ἡ πούληση καί ἡ ἀγορά εἶναι ταυτόσημη πράξη σάν ἀμοιβαία σχέση ἀνάμεσα σέ δυό πρόσωπα πού ἀντίκειται πολικά μεταξύ τους, ἀνάμεσα στόν κάτοχο τοῦ ἐμπορεύματος καί στόν κάτοχο τοῦ χρήματος. Σάν πράξεις τοῦ ἴδιου προσώπου ἀποτελοῦν δυό πολικά ἀντικείμενες πράξεις. Ἔτσι ἡ ταυτότητα τῆς πούλησης καί τῆς ἀγορᾶς σημαίνει ὅτι τό ἐμπόρευμα γίνεται ἄχρηστο ὅταν ριχτεῖ στήν ἀλχημιστική χοάνη τῆς κυκλοφορίας καί δέ βγεῖ ἀπ' αὐτήν μέ τή μορφή τοῦ χρήματος, ἄν δέν πουληθεῖ ἀπ' τόν κάτοχο τοῦ ἐμπορεύματος, δηλ. ἄν δέν ἀγοραστεῖ ἀπό τόν κάτοχο τοῦ χρήματος. Ἡ ταυτότητα αὐτή σημαίνει ἀκόμα ὅτι τό προτσές τῆς

[72] *Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση.* Ὅσο χειροπιαστό κι ἄν εἶναι αὐτό τό φαινόμενο, ὡστόσο τό παραβλέπουν οἱ οἰκονομολόγοι, ἰδιαίτερα ὁ vulgaris κήρυκας τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου.

ἀνταλλαγῆς, ὅταν πετύχει, ἀποτελεῖ ἕνα σημεῖο ἠρεμίας, μιά φάση τῆς ζωῆς τοῦ ἐμπορεύματος, πού μπορεῖ νά βαστάξει μεγαλύτερο ἤ συντομότερο χρονικό διάστημα. Μιά καί ἡ πρώτη μεταμόρφωση τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι ταυτόχρονα πούληση καί ἀγορά, τό μερικό αὐτό προτσές εἶναι ταυτόχρονα καί αὐτοτελές προτσές. Ὁ ἀγοραστής ἔχει τό ἐμπόρευμα καί ὁ πουλητής ἔχει τό χρῆμα, δηλ. ἕνα ἐμπόρευμα πού διατηρεῖ τήν κυκλοφορήσιμη μορφή, ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἄν θά ξαναεμφανιστεῖ στήν ἀγορά συντομότερα ἤ ἀργότερα. Κανένας δέν μπορεῖ νά πουλήσει χωρίς ν' ἀγοράσει κάποιος ἄλλος. Μά κανένας δέν εἶναι ὑποχρεωμένος ν' ἀγοράσει ἀμέσως γιατί πούλησε ὁ ἴδιος. Ἡ κυκλοφορία τῶν ἐμπορευμάτων σπάει τούς χρονικούς, τοπικούς καί ἀτομικούς φραγμούς τῆς ἄμεσης ἀνταλλαγῆς προϊόντων ἀκριβῶς ἐπειδή διασπάει σέ δυό ἀντίθετες πράξεις, σέ πούληση καί ἀγορά, τήν ἄμεση ταυτότητα πού ὑπάρχει ἐδῶ ἀνάμεσα στό δόσιμο τοῦ δικοῦ του προϊόντος καί στό πάρσιμο σέ ἀντάλλαγμα τοῦ ξένου. Τό γεγονός ὅτι τά δυό προτσές, πού ἔρχονται ἀντιμέτωπα σάν αὐτοτελῆ, ἀποτελοῦν μιάν ἐσωτερική ἑνότητα, σημαίνει ἐπίσης ὅτι ἡ ἐσωτερική τους ἑνότητα κινεῖται μέσα σέ ἐξωτερικές ἀντιθέσεις. Ἄν συνεχιστεῖ πέρα ἀπό ἕνα ὁρισμένο σημεῖο ἡ ἐξωτερική αὐτοτελοποίηση τῶν προτσές πού ἐσωτερικά δέν εἶναι αὐτοτελῆ, ἐπειδή συμπληρώνουν τό ἕνα τό ἄλλο, τότε ἡ ἑνότητα ἐπιβάλλεται βίαια—μέ μιά κρίση. Ἡ ἀντίθεση πού ἐνυπάρχει στό ἐμπόρευμα ἀνάμεσα στήν ἀξία χρήσης καί στήν ἀξία, ἡ ἀντίθεση τῆς ἀτομικῆς ἐργασίας πού εἶναι ταυτόχρονα ὑποχρεωμένη νά παρασταίνεται σάν ἄμεσα κοινωνική ἐργασία, ἡ ἀντίθεση τῆς ἰδιαίτερης συγκεκριμένης ἐργασίας πού ἰσχύει ταυτόχρονα μόνο σάν ἀφηρημένη γενική ἐργασία, ἡ ἀντίθεση τῆς προσωποποίησης τοῦ πράγματος καί τῆς ἐμπραγμάτωσης τῶν προσώπων—αὐτή ἡ ἐνυπάρχουσα ἀντίφαση ἀποχτάει στίς ἀντιθέσεις τῆς μεταμόρφωσης τοῦ ἐμπορεύματος τίς ἀναπτυγμένες μορφές τῆς κίνησής της. Γιαυτό, οἱ μορφές αὐτές κλείνουν μέσα τους τή δυνατότητα, μά μόνο τή δυνατότητα τῶν κρίσεων. Ἡ ἐξέλιξη αὐτῆς τῆς δυνατότητας σέ πραγματικότητα ἀπαιτεῖ ἕνα ὁλόκληρο σύνολο ἀπό σχέσεις πού δέν ὑπάρχουν ἀκόμα καθόλου ἀπό τήν ἄποψη τῆς ἁπλῆς κυκλοφορίας τῶν ἐμπορευμάτων[73].

Σάν μεσολαβητής στήν κυκλοφορία τῶν ἐμπορευμάτων ἀποχτάει τό χρῆμα τή λειτουργία ,τοῦ μέσου κυκλοφορίας.

---

[73] Παράβαλε τίς παρατηρήσεις μου γιά τόν Τζέιμς Μίλλ στήν «Κριτική τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας», σελ. 74—76. Γιά τή μέθοδο πού χρησιμοποιεῖ ἡ οἰκονομική ἀπολογητική εἶναι ἐδῶ χαρακτηριστικά δυό σημεῖα. Πρῶτον, συνταυτίζει τήν κυκλοφορία τῶν ἐμπορευμάτων μέ τήν ἄμεση ἀνταλλαγή προϊόντων, κάνοντας ἁπλούστατα ἀφαίρεση ἀπό τίς διαφορές τους. Δεύτερο, προσπαθεῖ ν' ἀπαρνηθεῖ τίς ἀντιφάσεις τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προτσές παραγωγῆς, ἀνάγοντας τίς σχέσεις ἀνάμεσα στούς παράγοντες τῆς παραγωγῆς του στίς ἁπλές σχέσεις πού ξεπηδοῦν ἀπό τήν κυκλοφορία τῶν ἐμπορευμάτων. Ἡ παραγωγή ἐμπορευμάτων καί ἡ κυκλοφορία ἐμπορευμάτων εἶναι ὅμως φαινόμενα πού ἀνήκουν στούς τιό διαφορετικούς τρόπους παραγωγῆς, ἄν καί σέ διαφορετική ἔκταση καί σπουδαιότητα. Ὥστε δέν ξέρουμε τίποτα γιά τή differentia specifica [τό χαρακτηριστικό διακριτικό] αὐτῶν τῶν τρόπων παραγωγῆς καί ἑπομέ-

β) Ἡ κυκλοφορία τοῦ χρήματος.

Ἡ ἀλλαγή τῆς μορφῆς, μέ τήν ὁποία συντελεῖται ἡ ἀνταλλαγή τῆς ὕλης τῶν προϊόντων τῆς ἐργασίας, $E—X—E$, καθορίζει ὅτι ἡ ἴδια ἀξία σάν ἐμπόρευμα ἀποτελεῖ τήν ἀφετηρία τοῦ προτσές καί ξαναεπιστρέφει στό ἴδιο σημεῖο πάλι σάν ἐμπόρευμα. Ἔτσι ἡ κίνηση αὐτή τῶν ἐμπορευμάτων εἶναι κυκλική. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἡ ἴδια αὐτή μορφή ἀποκλείει τήν κυκλική κίνηση τοῦ χρήματος. Τό ἀποτέλεσμά της εἶναι ἡ διαρκής ἀπομάκρυνση τοῦ χρήματος ἀπό τήν ἀφετηρία του καί ὄχι ἡ ἐπιστροφή του σ' αὐτήν. Ὅσο ὁ πουλητής κρατάει στά χέρια του τήν ἀλλαγμένη μορφή τοῦ ἐμπορεύματός του, τό χρῆμα, τό ἐμπόρευμα βρίσκεται στό στάδιο τῆς πρώτης μεταμόρφωσης ἤ ἔχει διανύσει μόνο τό πρῶτο μισό τῆς κυκλοφορίας του. Ὅταν ἔχει ὁλοκληρωθεῖ τό προτσές: πουλῶ γιά ν' ἀγοράσω, τότε καί τό χρῆμα ἀπομακρύνεται ξανά ἀπό τά χέρια τοῦ ἀρχικοῦ κατόχου του. Φυσικά, ὅταν ὁ ὑφαντής τοῦ πανιοῦ ἀφοῦ ἀγοράσει τή Βίβλο πουλήσει ξανά πανί, τό χρῆμα ξαναεπιστρέφει στά χέρια του. Δέν ξαναεπιστρέφει ὅμως ἀπό τήν κυκλοφορία τῶν πρώτων 20 πήχεων πανιοῦ, μέ τήν ὁποία ἀντίθετα ἀπομακρύνθηκε ἀπό τά χέρια τοῦ ὑφαντῆ γιά νά πάει στά χέρια τοῦ πουλητῆ τῆς Βίβλου. Τό χρῆμα ξαναεπιστρέφει μόνο μέ τήν ἀνανέωση ἤ τήν ἐπανάληψη τοῦ ἴδιου κυκλοφοριακοῦ προτσές γιά ἕνα νέο ἐμπόρευμα καί τελειώνει κι ἐδῶ, ὅπως καί προηγούμενα, μέ τό ἴδιο ἀποτέλεσμα. Ἑπομένως, ἡ μορφή κίνησης πού ἡ κυκλοφορία τῶν ἐμπορευμάτων δίνει ἄμεσα στό χρῆμα εἶναι ἡ διαρκής ἀπομάκρυνσή του ἀπό τήν ἀφετηρία του, τό πέρασμά του ἀπό τά χέρια ἑνός κατόχου ἐμπορευμάτων στά χέρια ἑνός ἄλλου, ἤ ἡ κυκλοφορία του (currency, cours de la monnaie).

Ἡ κυκλοφορία τοῦ χρήματος παρουσιάζει διαρκῆ, μονότονη ἐπανάληψη τοῦ ἴδιου προτσές. Τό ἐμπόρευμα βρίσκεται πάντα στήν πλευρά τοῦ πουλητῆ, τό χρῆμα πάντα στήν πλευρά τοῦ ἀγοραστῆ, σάν μέσο ἀγορᾶς. Λειτουργεῖ σάν μέσο ἀγορᾶς πραγματοποιώντας τήν τιμή τοῦ ἐμπορεύματος, καί πραγματοποιώντας την μεταβιβάζει τό ἐμπόρευμα ἀπό τά χέρια τοῦ πουλητῆ στά χέρια τοῦ ἀγοραστῆ, ἐνῶ τό ἴδιο ἀπομακρύνεται ταυτόχρονα ἀπό τά χέρια τοῦ ἀγοραστῆ στά χέρια τοῦ πουλητῆ γιά νά ἐπαναλάβει τό ἴδιο προτσές μέ κάποιο ἄλλο ἐμπόρευμα. Παραμένει συγκαλυμμένο τό γεγονός ὅτι αὐτή ἡ μονόπλευρη μορφή κίνησης τοῦ χρήματος ξεπηδάει ἀπό τή δίπλευρη μορφή κίνησης τοῦ ἐμπορεύματος. Ἡ ἴδια ἡ φύση τῆς κυκλοφορίας τῶν ἐμπορευμάτων δημιουργεῖ τήν ἀντίθετη ψευδαίσθηση. Ἡ πρώτη μεταμόρφωση τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι ὁρατή ὄχι μόνο σάν κίνηση τοῦ χρήματος, μά καί

νως, δέν μποροῦμε νά τούς κρίνουμε, ὅταν γνωρίζουμε μόνο τίς ἀφηρημένες κατηγορίες τῆς κυκλοφορίας ἐμπορευμάτων πού τίς ἔχουν ἀπό κοινοῦ. Σέ καμιά ἐπιστήμη, ἐκτός ἀπό τήν πολιτική οἰκονομία, δέν ἐπικρατεῖ ἡ τάση νά κάνουν τόσο τό σπουδαῖο μέ στοιχειώδεις κοινοτοπίες. Λχ. ὁ Ζάν Μπατίστ Σαίη ἔχει τό θράσος νά ἐκφέρει γνώμη γιά τίς κρίσεις μόνο γιατί ξέρει ὅτι τό ἐμπόρευμα εἶναι προϊόν.

σάν δική του κίνηση, ἡ δεύτερή του ὅμως μεταμόρφωση εἶναι ὁρατή μόνο σάν κίνηση τοῦ χρήματος. Στό πρῶτο μισό τῆς κυκλοφορίας του τό ἐμπόρευμα ἀλλάζει θέση μέ τό χρῆμα. Ἔτσι ἡ μορφή χρήσης του βγαίνει ταυτόχρονα ἀπό τήν κυκλοφορία καί περνάει στήν κατανάλωση[74]. Στή θέση του μπαίνει ἡ ἀξιακή του μορφή ἤ ἡ χρηματική μάσκα του. Τό δεύτερο μισό τῆς κυκλοφορίας δέν τό διατρέχει πιά μέ τό φυσικό του περίβλημα, ἀλλά μέ τό χρυσό περίβλημά του. Ἔτσι ἡ συνέχεια τῆς κίνησης πέφτει ὁλότελα ἀπό τή μεριά τοῦ χρήματος, καί ἡ ἴδια κίνηση πού περικλείνει γιά τό ἐμπόρευμα δυό ἀντίθετα προτσές, περικλείνει σάν κίνηση τοῦ ἴδιου τοῦ χρήματος πάντα τό ἴδιο προτσές, τήν ἀλλαγή τῆς θέσης του μέ ἕνα ἄλλο πάντα ἐμπόρευμα. Γιαυτό, τό ἀποτέλεσμα τῆς κυκλοφορίας τῶν ἐμπορευμάτων, ἡ ἀντικατάσταση ἑνός ἐμπορεύματος μέ ἕνα ἄλλο ἐμπόρευμα δέν φαίνεται ὅτι προκαλεῖται μέ τή δική του ἀλλαγή μορφῆς, ἀλλά μέ τή λειτουργία τοῦ χρήματος σάν μέσου κυκλοφορίας, πού κυκλοφορεῖ τά αὐτά καθεαυτά ἀκίνητα ἐμπορεύματα, τά μεταβιβάζει ἀπό τά χέρια ὅπου εἶναι μή-ἀξίες χρήσης στά χέρια ὅπου εἶναι ἀξίες χρήσης, πάντα σέ ἀντίθετη κατεύθυνση μέ τή δική του πορεία. Τό χρῆμα ἀπομακρύνει διαρκῶς τά ἐμπορεύματα ἀπό τή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας, μπαίνοντας διαρκῶς τό ἴδιο στήν κυκλοφοριακή τους θέση, ἐνῶ τό ἴδιο ἀπομακρύνεται ἔτσι ἀπό τή δική του ἀφετηρία. Γιαυτό, μόλο πού ἡ κίνηση τοῦ χρήματος δέν εἶναι παρά ἔκφραση τῆς κυκλοφορίας τῶν ἐμπορευμάτων, ἡ κυκλοφορία τῶν ἐμπορευμάτων ἐμφανίζεται ἀντίθετα μόνο σάν ἀποτέλεσμα τῆς κίνησης τοῦ χρήματος[75].

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἀνήκει στό χρῆμα ἡ λειτουργία τοῦ μέσου κυκλοφορίας μόνο γιατί εἶναι ἡ αὐτοτελοποιημένη ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων. Γιαυτό, ἡ κίνησή του σάν μέσο κυκλοφορίας εἶναι στήν πραγματικότητα μόνο ἡ δική τους κίνηση μορφῆς. Ἑπομένως ἡ κίνηση αὐτή πρέπει ν' ἀντικαθρεφτίζεται αἰσθητά στήν κυκλοφορία τοῦ χρήματος. Ἔτσι τό πανί μετατρέπει πρῶτα τήν ἐμπορευματική του μορφή στή χρηματική του μορφή. Τό δεύτερο ἄκρο τῆς πρώτης του μεταμόρφωσης $E-X$, δηλ. ἡ χρηματική μορφή, γίνεται ἔπειτα τό πρῶτο ἄκρο τῆς τελευταίας του μεταμόρφωσης $X-E$, τῆς ἀντίστροφης μετατροπῆς του σέ Βίβλο. Ὅμως, καθεμιά ἀπό τίς δυό αὐτές ἀλλαγές τῆς μορφῆς συντελεῖται μέ μιά ἀνταλλαγή ἀνάμεσα σέ ἐμπόρευμα καί χρῆμα, μέ τήν ἀμοιβαία ἀλλαγή τῆς θέσης τους. Τά ἴδια χρήματα [Geldstücke] ἔρχονται στά χέρια τοῦ πουλητῆ σάν ἀλλαγμένη μορφή τοῦ ἐμπορεύματος, καί τόν ἐγκαταλείπουν σάν ἀπόλυτα ἐκποιήσι-

[74] Ἀκόμα καί στήν περίπτωση πού τό ἐμπόρευμα μεταπουλιέται ξανά καί ξανά—πρόκειται γιά ἕνα φαινόμενο πού δέν ὑπάρχει ἀκόμα γιά μᾶς ἐδῶ—μέ τήν τελευταία ὁριστική πούληση βγαίνει ἀπό τή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας καί μπαίνει στή σφαίρα τῆς κατανάλωσης, γιά νά χρησιμεύσει ἐδῶ σάν μέσο συντήρησης ἤ σάν μέσο παραγωγῆς.

[75] «Τό χρῆμα δέν ἔχει ἄλλη κίνηση, ἐκτός ἀπό τήν κίνηση πού τοῦ δίνουν τά προϊόντα» (*Le Trosne:* «De l' Intérêt Social», «Physiocrates», ἔκδ. Daire, Paris 1846, σελ. 885).

μη μορφή τοῦ ἐμπορεύματος. Ἀλλάζουν δυό φορές θέση. Ἡ πρώτη μεταμόρφωση τοῦ πανιοῦ φέρνει τά χρήματα [Geldstücke] αὐτά στήν τσέπη τοῦ ὑφαντῆ, ἡ δεύτερη τά βγάζει ξανά ἀπό τήν τσέπη του. Ἔτσι οἱ δυό ἀντίθετες ἀλλαγές μορφῆς τοῦ ἴδιου ἐμπορεύματος ἀντικαθρεφτίζονται στή διπλή ἀλλαγή θέσης τοῦ χρήματος πού συντελεῖται σέ ἀντίθετη κατεύθυνση.

Ἀντίθετα, ὅταν γίνονται μόνο μονόπλευρες μεταμορφώσεις ἐμπορευμάτων, ἀδιάφορο ἄν πρόκειται γιά ἁπλές πουλήσεις ἤ ἁπλές ἀγορές, καί τό ἴδιο τό χρῆμα ἀλλάζει θέση μόνο μιά φορά. Ἡ δεύτερη ἀλλαγή τῆς θέσης του ἐκφράζει πάντα τή δεύτερη μεταμόρφωση τοῦ ἐμπορεύμαδος, τήν ἀντίστροφη μετατροπή του ἀπό χρῆμα σέ ἐμπόρευμα. Στή συχνή ἐπανάληψη τῆς ἀλλαγῆς θέσης τῶν ἴδιων χρημάτων [Geldstücke] δέν ἀντικαθρεφτίζεται μονάχα ἡ σειρά τῶν μεταμορφώσεων ἑνός μόνου ἐμπορεύματος, μά καί ἡ σύμπλεξη τῶν ἀναρίθμητων μεταμορφώσεων ὅλου τοῦ κόσμου τῶν ἐμπορευμάτων. Ἄλλωστε εἶναι πέρα γιά πέρα αὐτονόητο ὅτι ὅλα αὐτά ἰσχύουν μόνο γιά τή μορφή τῆς ἁπλῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας πού ἐξετάζουμε ἐδῶ.

Κάθε ἐμπόρευμα μέ τό πρῶτο του βῆμα στήν κυκλοφορία, μέ τήν πρώτη ἀλλαγή τῆς μορφῆς του, βγαίνει ἀπό τήν κυκλοφορία καί μπαίνει σ' αὐτήν πάντα ἕνα καινούργιο ἐμπόρευμα. Ἀντίθετα τό χρῆμα, σάν μέσο κυκλοφορίας, παραμένει διαρκῶς στή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας καί περιφέρεται διαρκῶς μέσα σ' αὐτήν. Ἔτσι γεννιέται τό ἐρώτημα, πόσο χρῆμα ἀπορροφάει μόνιμα αὐτή ἡ σφαίρα.

Σέ μιά χώρα γίνονται καθημερινά πολυάριθμες ταυτόχρονες, κι ἑπομένως στό χῶρο παράλληλες μονόπλευρες μεταμορφώσεις ἐμπορευμάτων, ἤ μ' ἄλλα λόγια, ἁπλές πουλήσεις ἀπό τή μιά πλευρά καί ἁπλές ἀγορές ἀπό τήν ἄλλη. Στίς τιμές τους τά ἐμπορεύματα ἔχουν κιόλας ἐξισωθεῖ μέ ὁρισμένα φανταστικά χρηματικά ποσά. Καί ἐπειδή ἡ ἄμεση μορφή κυκλοφορίας πού ἐξετάζουμε ἐδῶ ἀντιπαραθέτει πάντα σάν σώματα τό ἐμπόρευμα καί τό χρῆμα, τό ἕνα στόν πόλο τῆς πούλησης, τό ἄλλο στόν ἀντίθετο πόλο τῆς ἀγορᾶς, ἡ μάζα τῶν μέσων κυκλοφορίας πού ἀπαιτεῖται γιά τό προτσές κυκλοφορίας τοῦ κόσμου τῶν ἐμπορευμάτων εἶναι κιόλας καθορισμένη ἀπό τό ἄθροισμα τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων. Κι ἀλήθεια, τό χρῆμα παρασταίνει πραγματικά μόνο τό ποσό τοῦ χρυσοῦ πού ἐκφράζεται κιόλας ἰδεατά στό ἄθροισμα τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων. Ἔτσι εἶναι αὐτονόητη ἡ ἰσότητα τῶν δυό αὐτῶν ποσῶν. Ξέρουμε ὡστόσο ὅτι ὅταν οἱ ἀξίες τῶν ἐμπορευμάτων μένουν ἴδιες, οἱ τιμές τους ἀλλάζουν μαζί μέ τήν ἀλλαγή τῆς ἀξίας τοῦ ἴδιου τοῦ χρυσοῦ (τοῦ χρηματικοῦ ὑλικοῦ), ἀνεβαίνουν ἀνάλογα ὅταν αὐτή πέφτει, καί πέφτουν ἀνάλογα ὅταν αὐτή ἀνεβαίνει. Ὅταν λοιπόν ἀνεβαίνει ἤ πέφτει τό ἄθροισμα τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων, πρέπει ν' ἀνεβαίνει ἤ νά πέφτει ἀνάλογα ἡ μάζα τοῦ χρήματος πού κυκλοφορεῖ. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἀλλαγή στή μάζα τῶν μέσων κυκλοφορίας ξεπηδάει ἐδῶ ἀπό τό ἴδιο τό χρῆμα, ὄχι ὅμως ἀπό τή λειτουργία του σάν μέσο κυκλοφορίας, μά ἀπό τή λει-

τουργία του σάν μέτρο ἀξίας. Πρῶτα ἀλλάζει ἡ τιμή τῶν ἐμπορευμάτων ἀντίστροφα ἀπό τήν ἀλλαγή τῆς ἀξίας τοῦ χρήματος, κι ἔπειτα ἀλλάζει ἡ μάζα τῶν μέσων κυκλοφορίας ἀπευθείας ἀνάλογα μέ τήν ἀλλαγή τῆς τιμῆς τῶν ἐμπορευμάτων. Τό ἴδιο ἀκριβῶς φαινόμενο θά δημιουργοῦνταν ἄν λχ. δέν ἔπεφτε ἡ ἀξία τοῦ χρυσοῦ, ἀλλά τόν ἀντικαθιστοῦσε τό ἀσήμι σάν μέτρο τῆς ἀξίας, ἤ ἄν δέν ἀνέβαινε ἡ ἀξία τοῦ ἀσημιοῦ, ἀλλά τό ἐκτόπιζε ὁ χρυσός ἀπό τή λειτουργία τοῦ μέτρου ἀξίας. Στήν πρώτη περίπτωση θάπρεπε νά κυκλοφορεῖ περισσότερο ἀσήμι ἀπό ὅ,τι προηγούμενα χρυσός, στή δεύτερη λιγότερος χρυσός ἀπ' ὅ,τι προηγούμενα ἀσήμι. Καί στίς δυό περιπτώσεις θά εἶχε ἀλλάξει ἡ ἀξία τοῦ χρηματικοῦ ὑλικοῦ, δηλ. τοῦ ἐμπορεύματος πού λειτουργεῖ σάν μέτρο τῶν ἀξιῶν, ἔτσι θά εἶχε ἀλλάξει ἡ ἔκφραση τῆς τιμῆς τῶν ἀξιῶν τῶν ἐμπορευμάτων, ἑπομένως θά εἶχε ἀλλάξει ἡ μάζα τοῦ κυκλοφοροῦντος χρήματος πού χρησιμεύει γιά τήν πραγματοποίηση αὐτῶν τῶν τιμῶν. Εἴδαμε ὅτι ἡ σφαίρα τῆς κυκλοφορίας τῶν ἐμπορευμάτων ἔχει μιά τρύπα ἀπ' ὅπου μπαίνει σ' αὐτήν χρυσός (ἀσήμι, κοντολογῆς τό χρηματικό ὑλικό) σάν ἐμπόρευμα δοσμένης ἀξίας. Ἡ ἀξία αὐτή προϋποτίθεται στή λειτουργία τοῦ χρήματος σάν μέτρο τῆς ἀξίας, δηλ. στόν καθορισμό τῶν τιμῶν. Ἄν τώρα πέφτει λχ. ἡ ἀξία τοῦ ἴδιου τοῦ μέτρου τῆς ἀξίας, αὐτό ἐκδηλώνεται πρῶτα στήν ἀλλαγή τῆς τιμῆς τῶν ἐμπορευμάτων, πού στίς πηγές παραγωγῆς τῶν εὐγενῶν μετάλλων ἀνταλλάσσονται ἄμεσα μ' αὐτά σάν ἐμπορεύματα. Ὅμως ἕνα μεγάλο μέρος τῶν ἄλλων ἐμπορευμάτων θά ἐξακολουθοῦν γιά πολύν καιρό ἀκόμα, ἰδίως στίς λιγότερο ἀναπτυγμένες καταστάσεις τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, νά ὑπολογίζονται μέ τήν παλιωμένη ἀξία τοῦ μέτρου ἀξίας πού ἔχει γίνει πιά χιμαιρική. Ὡστόσο τό ἕνα ἐμπόρευμα μολύνει τό ἄλλο μέσω τῆς ἀξιακῆς σχέσης μαζί του, οἱ τιμές τῶν ἐμπορευμάτων σέ χρυσό ἤ σέ ἀσήμι ἐξισώνονται σιγά-σιγά στίς ἀναλογίες πού καθορίζονται ἀπό τίς ἴδιες τίς ἀξίες τους, ὥσπου τελικά οἱ ἀξίες ὅλων τῶν ἐμπορευμάτων ὑπολογίζονται σύμφωνα μέ τή νέα ἀξία τοῦ χρηματικοῦ μετάλλου. Τό προτσές αὐτό ἐξίσωσης συνοδεύεται ἀπό τή συνεχῆ αὔξηση τοῦ ποσοῦ τῶν εὐγενῶν μετάλλων, πού εἰσρέουν γιά ν' ἀντικαταστήσουν τά ἐμπορεύματα πού ἀνταλλάσσονται ἄμεσα μ' αὐτά. Γιαυτό, στό βαθμό πού γενικεύεται τό διορθωμένο τιμολόγιο τῶν ἐμπορευμάτων, ἤ πού οἱ ἀξίες τους ὑπολογίζονται σύμφωνα μέ τή νέα ἀξία τοῦ μετάλλου πού ἔπεσε καί πού ὥς ἕνα ὁρισμένο σημεῖο ἐξακολουθεῖ νά πέφτει, στόν ἴδιο βαθμό ὑπάρχει κιόλας καί ἡ πρόσθετη μάζα τοῦ μετάλλου πού ἀπαιτεῖται γιά τήν πραγματοποίησή τους. Ἡ μονόπλευρη παρατήρηση τῶν γεγονότων πού ἀκολούθησαν ὕστερα ἀπό τήν ἀνακάλυψη τῶν νέων πηγῶν χρυσοῦ καί ἀσημιοῦ, ὁδήγησαν στό 17ο καί ἰδιαίτερα στό 18ο αἰώνα στό ἀπατηλό συμπέρασμα ὅτι οἱ τιμές τῶν ἐμπορευμάτων ἀνέβηκαν ἐπειδή λειτουργοῦσαν σάν μέσα κυκλοφορίας περισσότερος χρυσός καί περισσότερο ἀσήμι. Στό ἑξῆς θά προϋποθέτουμε ὅτι ἡ ἀξία τοῦ χρυσοῦ εἶναι δοσμένη, ὅπως εἶναι δοσμένη πραγματικά τή στιγμή τοῦ ὑπολογισμοῦ τῶν τιμῶν.

Μ' αὐτή λοιπόν τήν προϋπόθεση ἡ μάζα τῶν μέσων κυκλοφορίας καθορίζεται ἀπό τό ἄθροισμα τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων πού πρόκειται νά πραγματοποιηθοῦν. Ἄν τώρα προϋποθέσουμε σέ συνέχεια δοσμένη τήν τιμή κάθε εἴδους ἐμπορεύματος, τότε τό ἄθροισμα τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων ἐξαρτιέται ὁλοφάνερα ἀπ' τή μάζα τῶν ἐμπορευμάτων πού βρίσκονται σέ κυκλοφορία. Δέ χρειάζεται καί πολλή σπαζοκεφαλιά γιά νά καταλάβουμε ὅτι ὅταν 1 κουάρτερ στάρι στοιχίζει 2 λίρ. στ., τά 100 κουάρτερ στοιχίζουν 200 λίρ. στ., τά 200 κουάρτερ 400 λίρ. στ. κλπ. καί ὅτι ἑπομένως μαζί μέ τή μάζα τοῦ σταριοῦ πρέπει ν' αὐξάνει ἡ μάζα τοῦ χρήματος πού στήν πούληση ἀλλάζει μαζί του τή θέση.

Ἄν ὑποθέσουμε δοσμένη τή μάζα τῶν ἐμπορευμάτων, ἡ μάζα τοῦ χρήματος πού κυκλοφορεῖ αὐξομειώνεται μέ τίς διακυμάνσεις τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων. Ἀνεβαίνει καί πέφτει, γιατί αὐξάνει ἤ μειώνεται τό ἄθροισμα τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων ἐξαιτίας τῆς ἀλλαγῆς τῶν τιμῶν τους. Γιά νά γίνει αὐτό δέν εἶναι σέ καμιά περίπτωση ἀπαραίτητο ν' ἀνεβαίνουν ἤ νά πέφτουν ταυτόχρονα οἱ τιμές ὅλων τῶν ἐμπορευμάτων. Ἡ αὔξηση τῶν τιμῶν ἑνός ὁρισμένου ἀριθμοῦ βασικῶν εἰδῶν στή μιά περίπτωση ἤ ἡ πτώση τῶν τιμῶν τους στήν ἄλλη, εἶναι ἀρκετή γιά ν' ἀνεβάσει ἤ νά κατεβάσει τό ἄθροισμα τῶν τιμῶν ὅλων τῶν ἐμπορευμάτων πού κυκλοφοροῦν καί πού πρέπει νά πραγματοποιηθοῦν, καί ἑπομένως γιά νά ριχτεῖ στήν κυκλοφορία περισσότερο ἤ λιγότερο χρῆμα. Ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἄν ἡ ἀλλαγή τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων ἀντανακλᾶ πραγματικές ἀλλαγές τῶν ἀξιῶν τους ἤ ἁπλές διακυμάνσεις τῶν τιμῶν στήν ἀγορά, ἡ ἐπίδρασή τους στή μάζα τῶν μέσων κυκλοφορίας παραμένει ἡ ἴδια.

Ἄς ὑποθέσουμε δοσμένο ἕναν ὁρισμένο ἀριθμό ταυτόχρονες καί ἑπομένως στό χῶρο παράλληλες πουλήσεις ἤ μερικές μεταμορφώσεις, λχ. 1 κουάρτερ σταριοῦ, 20 πήχεων πανιοῦ, 1 Βίβλου καί 4 γαλονιῶν ρακιοῦ. Ἄν ἡ τιμή τοῦ καθενός ἀπ' αὐτά τά εἴδη εἶναι 2 λίρ. στ. καί τό ἄθροισμα τῶν τιμῶν πού πρέπει νά πραγματοποιηθεῖ εἶναι ἑπομένως 8 λίρ. στ., τότε πρέπει νά μπεῖ στήν κυκλοφορία μιά χρηματική μάζα 8 λίρ. στ. Ἄν ὅμως τά ἴδια ἐμπορεύματα ἀποτελοῦν κρίκους τῆς γνωστῆς μας σειρᾶς μεταμορφώσεων: 1 κουάρτερ στάρι — 2 λίρ. στ. — 20 πῆχες πανί — 2 λίρ στ. — 1 Βίβλος — 2 λίρ. στ. — 4 γαλόνια ρακί — 2 λίρ. στ., τότε οἱ 2 λίρ. στ. κάνουν νά κυκλοφοροῦν διαδοχικά ὅλα αὐτά τά διάφορα ἐμπορεύματα πραγματοποιώντας διαδοχικά τίς τιμές τους, ἑπομένως οἱ 2 αὐτές λίρ. στ. πραγματοποιοῦν καί τό ἄθροισμα τῶν τιμῶν, δηλ. τίς 8 λίρ. στ., γιά νά ἀναπαυθοῦν τελικά στό χέρι τοῦ ρακοποιοῦ. Πραγματοποιοῦν τέσσερις γύρους. Αὐτή ἡ ἐπανειλημμένη ἀλλαγή θέσης τῶν ἴδιων χρημάτων [Geldstücke] ἐκφράζει τή διπλή ἀλλαγή μορφῆς τοῦ ἐμπορεύματος, τήν κίνησή του μέσα ἀπό δυό ἀντίθετα στάδια κυκλοφορίας καί τή σύμπλεξη τῶν μεταμορφώσεων διαφόρων ἐμπορευμάτων[76]. Οἱ ἀν-

[76] «Τά προϊόντα εἶναι πού βάζουν σέ κίνηση τό χρῆμα καί τό κάνουν νά κυκλοφορεῖ κλπ. Ἡ ταχύτητα τῆς κίνησής του (δηλ. τοῦ χρήματος) ἀναπληρώνει

τίθετες καί ἀλληλοσυμπληρωνόμενες φάσεις πού διαγράφει αὐτό τό προτσές δέν μποροῦν νά συντελοῦνται παράλληλα ἡ μιά μέ τήν ἄλλη στό χῶρο, μά πρέπει νά διαδέχονται ἡ μιά τήν ἄλλη στό χρόνο. Γιαυτό, τό μέτρο τῆς διάρκειας τοῦ προτσές τό ἀποτελοῦν χρονικά διαστήματα, ἤ ὁ ἀριθμός τῶν γύρων τῶν ἴδιων χρημάτων [Geldstücke], σέ ἕνα δοσμένο χρονικό διάστημα μετράει τήν ταχύτητα τῆς κυκλοφορίας τοῦ χρήματος. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι τό προτσές τῆς κυκλοφορίας τῶν τεσσάρων ἐμπορευμάτων πού ἀναφέραμε βαστάει λχ. μιά μέρα. Τότε τό ἄθροισμα τῶν τιμῶν πού πρέπει νά πραγματοποιηθεῖ εἶναι 8 λίρ. στ., ὁ ἀριθμός τῶν γύρων τῶν ἴδιων χρημάτων [Geldstücke] στό διάστημα τῆς ἡμέρας: 4, καί ἡ μάζα τοῦ χρήματος πού κυκλοφορεῖ: 2 λίρ. στ. Ἔτσι γιά ἕνα δοσμένο χρονικό διάστημα τοῦ προτσές κυκλοφορίας ἔχουμε:

$$\frac{\text{ἄθροισμα τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων}}{\text{ἀριθμός γύρων τῶν ὁμώνυμων χρηματικῶν μονάδων [Geldstücke]}} = \text{μάζα τοῦ}$$

χρήματος πού λειτουργεῖ σάν μέσο κυκλοφορίας. Ὁ νόμος αὐτός ἔχει γενική ἰσχή. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τό προτσές τῆς κυκλοφορίας μιᾶς χώρας γιά ἕνα δοσμένο χρονικό διάστημα περιλαβαίνει ἀπό τή μιά πολλές σκόρπιες, ταυτόχρονες καί παράλληλες πουλήσεις (ἤ ἀγορές) ἤ μερικές μεταμορφώσεις, ὅπου τά ἴδια χρήματα [Geldstücke] ἀλλάζουν μόνο μιά φορά θέση ἤ διαγράφουν μόνο ἕνα γύρο καί ἀπό τήν ἄλλη περιλαβαίνει πολλές σειρές μεταμορφώσεων μέ λιγότερους ἤ περισσότερους κρίκους πού ἐνμέρει συντελοῦνται παράλληλα καί ἐνμέρει ἀλληλοσυμπλέκονται, ὅπου τά ἴδια χρήματα [Geldstücke] διαγράφουν λιγότερο ἤ περισσότερο πολυάριθμους γύρους. Ὁ συνολικός ἀριθμός τῶν γύρων ὅλων τῶν ὁμώνυμων χρηματικῶν μονάδων [Geldstücke] πού βρίσκονται σέ κυκλοφορία μᾶς δίνει ὡστόσο τό μέσο ἀριθμό τῶν γύρων τῆς ξεχωριστῆς μονάδας τοῦ χρήματος ἤ τή μέση ταχύτητα κυκλοφορίας τοῦ χρήματος. Ἡ μάζα τοῦ χρήματος πού ρίχνεται στό προτσές τῆς κυκλοφορίας, στήν ἀρχή λχ. τοῦ καθημερινοῦ κυκλοφοριακοῦ προτσές, καθορίζεται φυσικά ἀπό τό ἄθροισμα τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων πού κυκλοφοροῦν ταυτόχρονα καί παράλληλα. Μέσα ὅμως στά πλαίσια τοῦ προτσές ἡ μιά χρηματική μονάδα γίνεται σά νά ποῦμε ὑπεύθυνη γιά τήν ἄλλη. Ὅταν ἡ μιά ἀπ' αὐτές ἐπιταχύνει τήν ταχύτητα τῆς κυκλοφορίας της, παραλύει ἡ ταχύτητα τῆς ἄλλης ἤ πετιέται ὁλότελα ἔξω ἀπό τή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας, γιατί ἡ σφαίρα τῆς κυκλοφορίας μπορεῖ ν' ἀπορροφήσει μόνο μιά μάζα χρυσοῦ πού, ὅταν πολλαπλασιαστεῖ μέ τό μέσο ἀριθμό τῶν γύρων τῆς μονάδας της, ἰσοῦται μέ τό ἄθροισμα τῶν τιμῶν πού πρέπει νά πραγματοποιηθοῦν. Γιαυτό ὅταν αὐξάνει ὁ ἀριθμός τῶν γύρων τῶν χρημάτων μειώνεται ἡ μάζα τους πού κυκλοφορεῖ. Ὅταν μειώνεται ὁ

τήν ποσότητά του. Ἄν χρειαστεῖ γλιστράει ἀπό τό ἕνα χέρι στό ἄλλο, χωρίς νά σταματάει οὔτε στιγμή». (*Le Trosne*: «De l' Intérêt Social», «Physiocrates», ἔκδ. Daire, Paris 1846, σελ. 915, 916).

ἀριθμός τῶν γύρων τους, αὐξάνει ἡ μάζα τους. Ἐπειδή ἡ μάζα τοῦ χρήματος πού μπορεῖ νά λειτουργήσει σάν μέσο κυκλοφορίας εἶναι δοσμένη ὅταν εἶναι δοσμένη ἡ μέση ταχύτητα τῆς κυκλοφορίας, φτάνει νά ρίξει κανείς στήν κυκλοφορία λχ. ἕνα καθορισμένο ποσό τραπεζογραμμάτια τῆς μιᾶς λίρας, γιά νά διώξει ἀπό τήν κυκλοφορία ἀκριβῶς τόν ἴδιο ἀριθμό χρυσῶν λιρῶν. Πρόκειται γιά τέχνασμα πού τό ξέρουν πολύ καλά ὅλες οἱ τράπεζες.

Ὅπως στήν κυκλοφορία τοῦ χρήματος γενικά ἐκδηλώνεται μόνο τό προτσές τῆς κυκλοφορίας τῶν ἐμπορευμάτων, δηλ. ἡ κυκλική τους κίνηση μέσω ἀντίθετων μεταμορφώσεων, ἔτσι καί στήν ταχύτητα τῆς χρηματικῆς κυκλοφορίας ἐκδηλώνεται ἡ ταχύτητα τῆς μεταμόρφωσής τους, ἡ διαρκής σύμπλεξη τῆς μιᾶς σειρᾶς τῶν μεταμορφώσεων μέ τήν ἄλλη, ἡ βιασύνη τῆς ἀνταλλαγῆς τῆς ὕλης, ἡ γρήγορη ἐξαφάνιση τῶν ἐμπορευμάτων ἀπό τή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας καί ἡ ἐξίσου γρήγορη ἀντικατάστασή τους μέ νέα ἐμπορεύματα. Ἔτσι, στήν ταχύτητα τῆς χρηματικῆς κυκλοφορίας ἐκδηλώνεται ἡ ρευστή ἑνότητα τῶν ἀντίθετων καί ἀλληλοσυμπληρωνόμενων φάσεων, ἡ μετατροπή τῆς μορφῆς χρήσης σέ μορφή ἀξίας καί ἡ ξαναμετατροπή τῆς μορφῆς ἀξίας σέ μορφή χρήσης, ἤ τῶν δυό προτσές τῆς πούλησης καί τῆς ἀγορᾶς. Ἀπεναντίας, στήν ἐπιβράδυνση τῆς χρηματικῆς κυκλοφορίας ἐκδηλώνεται ὁ χωρισμός καί ἡ ἀντιθετική αὐτοτελοποίηση αὐτῶν τῶν προτσές, τό σταμάτημα τῆς ἀλλαγῆς τῆς μορφῆς καί ἑπομένως καί τῆς ἀνταλλαγῆς τῆς ὕλης. Φυσικά ἡ ἴδια ἡ κυκλοφορία δέ μᾶς δείχνει ἀπό ποῦ πηγάζει αὐτό τό σταμάτημα. Μᾶς δείχνει μόνο τήν ὕπαρξη τοῦ φαινομένου. Ἡ λαϊκή ἀντίληψη, πού ὅταν ἐπιβραδύνεται ἡ χρηματική κυκλοφορία βλέπει τό χρῆμα νά ἐμφανίζεται λιγότερο συχνά καί νά ἐξαφανίζεται σ' ὅλα τά σημεῖα τῆς κυκλοφοριακῆς περιφέρειας, κλίνει νά ἑρμηνεύσει τό φαινόμενο μέ τήν ἀνεπαρκῆ ποσότητα τῶν μέσων κυκλοφορίας[77].

[77] «Ἐπειδή τό χρῆμα... εἶναι τό συνηθισμένο μέτρο γιά τήν ἀγορά καί τήν πούληση, ὁ καθένας πού ἔχει κάτι νά πουλήσει καί πού δέν μπορεῖ νά βρεῖ ἀγοραστές, κλίνει νά πιστέψει πώς ἡ αἰτία πού τά ἐμπορεύματά του δέν πουλιοῦνται εἶναι ἡ ἔλλειψη χρήματος στή χώρα ἤ στήν περιφέρεια. Γιαυτό συνήθως φωνάζουν ὅτι λείπει τό χρῆμα. Πρόκειται ὅμως γιά μεγάλη πλάνη... Τί θέλουν αὐτοί οἱ ἄνθρωποι πού φωνάζουν καί ζητοῦν χρῆμα;... Ὁ παχτωτής (φάρμερ) παραπονιέται... νομίζει ὅτι ἄν ὑπῆρχε περισσότερο χρῆμα στή χώρα θά μποροῦσε νά πάρει μιά καλή τιμή γιά τά προϊόντα του... Ἑπομένως ὅπως φαίνεται αὐτό πού θέλει δέν εἶναι τό χρῆμα, ἀλλά μιά καλή τιμή γιά τά γεννήματά του καί γιά τά ζῶα του, πού θά ἐπιθυμοῦσε νά τά πουλήσει, μά πού δέν μπορεῖ νά τά πουλήσει.... Γιατί δέν μπορεῖ νά πετύχει μιά καλή τιμή;... 1. Εἴτε ὑπάρχουν πάρα πολλά γεννήματα καί πάρα πολλά ζῶα στή χώρα, ἔτσι πού οἱ περισσότεροι πού ἔρχονται ἔχουν, ὅπως κι αὐτός, ἀνάγκη νά πουλήσουν, ἐνῶ ἔρχονται λίγοι γιά ν' ἀγοράσουν, εἴτε 2. Σταματάει ἡ συνηθισμένη πούληση γιά τίς ἐξαγωγές... εἴτε 3. Μειώνεται ἡ κατανάλωση, ὅταν λχ. οἱ ἄνθρωποι λόγω τῆς φτώχιας δέν ξοδεύουν πιά τόσα ὅσα ξόδευαν προηγούμενα γιά τό νοικοκυριό τους, ἔτσι πού δέν εἶναι ἁπλῶς ἡ αὔξηση τῆς ποσότητας τοῦ χρήματος πού θά μποροῦσε νά προωθήσει τήν πούληση τῶν ἀγαθῶν τῶν φάρμερ, μά ἡ παραμέριση μιᾶς ἀπ' αὐτές τίς τρεῖς αἰτίες πού πιέζουν πραγματικά τήν ἀγορά... Ἐπειδή οἱ ἀγορές σταμά-

Ἔτσι τό συνολικό ποσό τοῦ χρήματος, πού σέ κάθε χρονικό διάστημα λειτουργεῖ σάν μέσο κυκλοφορίας, ἀπό τή μιά μεριά καθορίζεται ἀπό τό ἄθροισμα τῶν τιμῶν ὅλων τῶν ἐμπορευμάτων πού κυκλοφοροῦν, καί ἀπό τήν ἄλλη ἀπό τήν ἀργότερη ἤ γοργότερη ροή τῶν ἀντίθετων προτσές κυκλοφορίας τους, ἀπό τήν ὁποία ἐξαρτιέται πόσο μέρος αὐτοῦ τοῦ ἀθροίσματος τῶν τιμῶν μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ μέ τίς ἴδιες μονάδες τοῦ χρήματος. Τό ἄθροισμα τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων ἐξαρτιέται ὅμως καί ἀπό τή μάζα, καί ἀπό τίς τιμές κάθε ξεχωριστοῦ εἴδους ἐμπορεύματος. Οἱ τρεῖς παράγοντες: ἡ κίνηση τῶν τιμῶν, ἡ μάζα τῶν ἐμπορευμάτων πού κυκλοφορεῖ, καί τέλος ἡ ταχύτητα κυκλοφορίας τοῦ χρήματος, μποροῦν ὅμως ν' ἀλλάζουν πρός διάφορες κατευθύνσεις καί σέ διάφορες ἀναλογίες, γιαυτό τό λόγο, τό ἄθροισμα τῶν τιμῶν πού πρέπει νά πραγματοποιηθεῖ, ἑπομένως καί ἡ μάζα τῶν μέσων κυκλοφορίας πού καθορίζεται ἀπ' αὐτό, μπορεῖ νά ὑπόκεινται ἔτσι σέ ἐξαιρετικά πολυάριθμους συνδυασμούς. Ἀπαριθμοῦμε ἐδῶ μόνο τούς σπουδαιότερους στήν ἱστορία τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων.

Ὅταν οἱ τιμές τῶν ἐμπορευμάτων μένουν ἴδιες, ἡ μάζα τῶν μέσων κυκλοφορίας μπορεῖ ν' αὐξάνει, ἄν αὐξάνει ἡ μάζα τῶν κυκλοφορούντων ἐμπορευμάτων ἤ ἄν ἐλαττώνεται ἡ ταχύτητα κυκλοφορίας τοῦ χρήματος ἤ ἄν ἐπενεργοῦν καί οἱ δυό αὐτοί παράγοντες. Ἀντίστροφα, ἡ μάζα τῶν μέσων κυκλοφορίας μπορεῖ νά λιγοστεύει ὅταν μειώνεται ἡ μάζα τῶν ἐμπορευμάτων ἤ ὅταν αὐξάνει ἡ ταχύτητα τῆς κυκλοφορίας τους.

Ὅταν ἀνεβαίνουν γενικά οἱ τιμές τῶν ἐμπορευμάτων, μπορεῖ ἡ μάζα τῶν μέσων κυκλοφορίας νά μένει ἡ ἴδια ἄν ἡ μάζα τῶν κυκλοφορούντων ἐμπορευμάτων μειώνεται στήν ἴδια ἀναλογία πού αὐξάνει ἡ τιμή τους, ἤ ἄν ἡ ταχύτητα κυκλοφορίας τοῦ χρήματος αὐξάνει μέ τήν ἴδια ταχύτητα πού αὐξαίνουν οἱ τιμές, ἐνῶ μένει σταθερή ἡ μάζα τῶν ἐμπορευμάτων πού κυκλοφορεῖ. Ἡ μάζα τῶν μέσων κυκλοφορίας μπορεῖ νά πέφτει, ὅταν ἐλαττώνεται πιό γρήγορα ἡ μάζα τῶν ἐμπορευμάτων, ἤ ὅταν ἡ ταχύτητα κυκλοφορίας αὐξάνει πιό γρήγορα ἀπό τίς τιμές.

Ὅταν πέφτουν γενικά οἱ τιμές τῶν ἐμπορευμάτων μπορεῖ ἡ μά-

τησαν, καί ὁ ἔμπορας κι ὁ μπακάλης χρειάζονται ἐπίσης χρῆμα, δηλ. χρειάζονται νά πουλοῦν τά ἀγαθά πού ἐμπορεύονται... Ἕνα ἔθνος δέν εὐημερεῖ ποτέ περισσότερο, παρά ὅταν τά πλούτη περνοῦν γρήγορα ἀπό χέρι σέ χέρι». (*Sir Dudley North:* «Discourses upon Trade». London 1691, σελ. 11—15 κ. ἄ.). Ὅλα τά τεχνάσματα τοῦ Χέρενσβαντ καταλήγουν στό ὅτι οἱ ἀντιφάσεις πού ξεπηδᾶνε ἀπό τή φύση τοῦ ἐμπορεύματος καί πού γιαυτό ἐμφανίζονται στήν κυκλοφορία τῶν ἐμπορευμάτων, μποροῦν νά παραμεριστοῦν μέ τήν αὔξηση τῶν μέσων κυκλοφορίας. Ἀπό τή λαϊκή αὐταπάτη, πού τά σταματήματα στό προτσές τῆς παραγωγῆς καί τῆς κυκλοφορίας τά ἀποδίδει στήν ἔλλειψη μέσων κυκλοφορίας, δέν βγαίνει ἐξάλλου σέ καμιά περίπτωση τό ἀντίθετο συμπέρασμα ὅτι δέν μπορεῖ μέ τή σειρά της νά προκαλέσει σταματήματα μιά πραγματική ἔλλειψη μέσων κυκλοφορίας, λχ. ἐξαιτίας ἐπίσημων τσαρλατανισμῶν στόν τομέα τῆς «regulation of currency» (τῆς ρύθμισης τῆς χρηματικῆς κυκλοφορίας).

ζα τῶν μέσων κυκλοφορίας νά μένει ἡ ἴδια, ἄν ἡ μάζα τῶν ἐμπορευμάτων αὐξάνει στήν ἴδια ἀναλογία πού πέφτει ἡ τιμή τους, ἤ ἄν ἡ ταχύτητα κυκλοφορίας τοῦ χρήματος ἐλαττώνεται στήν ἴδια ἀναλογία μέ τίς τιμές. Μπορεῖ ν' αὐξάνει ἄν ἡ μάζα τῶν ἐμπορευμάτων αὐξάνει πιό γρήγορα ἤ ἄν ἡ ταχύτητα κυκλοφορίας ἐλαττώνεται πιό γρήγορα ἀπό τίς τιμές τῶν ἐμπορευμάτων.

Οἱ διακυμάνσεις τῶν διαφόρων παραγόντων μποροῦν νά ἰσοφαρίζονται, ἔτσι πού σέ πεῖσμα τῆς ἀδιάκοπης ἀστάθειάς τους νά παραμένει σταθερό τό συνολικό ἄθροισμα τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων πού πρέπει νά πραγματοποιηθεῖ καί ἑπομένως νά παραμένει σταθερή καί ἡ μάζα τοῦ χρήματος πού κυκλοφορεῖ. Γιαυτό βρίσκουμε, ἰδιαίτερα ὅταν ἐξετάζουμε κάπως πιό μακρόχρονες περίοδες, ἕνα πολύ πιό σταθερό μέσο ἐπίπεδο τῆς μάζας τοῦ χρήματος πού κυκλοφορεῖ σέ κάθε χώρα, καί, ἄν ἐξαιρέσουμε τίς μεγάλες διαταραχές πού προκαλοῦνται περιοδικά ἀπό τίς κρίσεις παραγωγῆς καί ἐμπορίου καί σπανιότερα ἀπό μιά ἀλλαγή τῆς ἴδιας τῆς ἀξίας τοῦ χρήματος, βρίσκουμε πολύ μικρότερες παρεκκλίσεις ἀπό αὐτό τό μέσο ἐπίπεδο ἀπ' ὅ,τι θά μποροῦσε νά περιμένει κανείς ἀπό πρώτη ματιά.

Ὁ νόμος πού λέει ὅτι ἡ ποσότητα τῶν μέσων κυκλοφορίας καθορίζεται ἀπό τό ἄθροισμα τῶν τιμῶν τῶν κυκλοφορούντων ἐμπορευμάτων καί ἀπό τή μέση ταχύτητα τῆς χρηματικῆς κυκλοφορίας[78]

---

[78] «Γιά νά κινεῖται τό ἐμπόριο ἑνός ἔθνους ἀπαιτεῖται μιά ὁρισμένη ποσότητα καί μιά ὁρισμένη ἀναλογία χρήματος. Ἄν ὑπῆρχε περισσότερη ἤ λιγότερη ποσότητα χρήματος θά προξενοῦσε ζημιά στό ἐμπόριο. Ἀκριβῶς ὅπως σ' ἕνα μικρό κατάστημα λιανικῆς πούλησης χρειάζεται ἕνας ὁρισμένος ἀριθμός ἀπό φαρδίνια γιά νά χαλάει τά ἀσημένια νομίσματα καί γιά νά κάνει τίς πληρωμές πού δέν μποροῦν νά γίνουν οὔτε καί μέ τά πιό μικρά ἀσημένια νομίσματα... Ὅπως λοιπόν ἡ ἀριθμητική ἀναλογία τῶν φαρδινίων πού εἶναι ἀπαραίτητα στό ἐμπόριο ἐξαρτιέται ἀπό τόν ἀριθμό τῶν ἀγοραστῶν, ἀπό τή συχνότητα τῶν ἀγορῶν πού κάνουν καί πρίν ἀπ' ὅλα ἐπίσης ἀπό τήν ἀξία τοῦ πιό μικροῦ ἀσημένιου νομίσματος, ἔτσι μέ τόν ἴδιο τρόπο ἡ ἀναλογία τοῦ νομισματοποιημένου χρήματος (χρυσοῦ ἤ ἀσημένιου) πού εἶναι ἀναγκαῖο γιά τό ἐμπόριό μας καθορίζεται ἀπό τή συχνότητα τῶν πράξεων ἀνταλλαγῆς καί ἀπό τό ὕψος τῶν πληρωμῶν» (*William Petty:* «A Treatise of Taxes and Contributions». London 1667, σελ. 17). Τή θεωρία τοῦ Χιούμ τήν ὑπεράσπισε ἐνάντια στόν Τζ. Στιούαρτ καί ἄλλους ὁ Α. Γιούνγκ στό ἔργο του «Political Arithmetic». London 1774, ὅπου ὑπάρχει ειδικό κεφάλαιο: «Prices depend on quantity of money» (οἱ τιμές ἐξαρτιοῦνται ἀπό τήν ποσότητα τοῦ χρήματος), σελ. 112 κ. ἑ. Στό ἔργο μου «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», σελ. 149, λέω: «Ὁ Α. Σμίθ παραμερίζει σιωπηρά τό ζήτημα τῆς ποσότητας τῶν κυκλοφορούντων νομισμάτων, γιατί πραγματεύεται ἐντελῶς λαθεμένα τό χρῆμα σάν ἁπλό ἐμπόρευμα». Αὐτό γίνεται μόνο ὅταν ὁ Α. Σμίθ, πραγματεύεται τό χρῆμα ex officio (λόγω τῆς θέσης του). Ὅταν ὅμως τό φέρει ἡ εὐκαιρία, λχ. στήν κριτική τῶν προηγούμενων συστημάτων τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, λέει τό σωστό: «Σ' ὅλες τίς χῶρες ἡ ποσότητα τοῦ νομισματοποιημένου χρήματος ρυθμίζεται ἀπό τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων, πού τό χρῆμα πρέπει νά μεσολαβήσει γιά νά κυκλοφορήσουν... Ἡ ἀξία τῶν ἀγαθῶν πού ἀγοράζονται ἤ πουλιοῦνται μέσα σ' ἕνα χρόνο σέ μιά χώρα, ἀπαιτεῖ μιάν ὁρισμένη ποσότητα χρήματος γιά νά τά κυκλοφορήσει καί γιά νά τά διανείμει στούς πραγματικούς καταναλωτές τους, δέν μπορεῖ ὅμως νά δημιουργήσει τή δυνατότητα χρησιμοποίησης περισσότερου χρήματος. Τό κανάλι τῆς

μπορεῖ νά διατυπωθεῖ κι ἔτσι: ὅταν εἶναι δοσμένο τό ἄθροισμα τῶν ἀξιῶν τῶν ἐμπορευμάτων καί ὅταν εἶναι δοσμένη ἡ μέση ταχύτητα τῶν μεταμορφώσεών τους, ἡ ποσότητα τοῦ χρήματος ἢ τοῦ χρηματικοῦ ὑλικοῦ πού κυκλοφορεῖ ἐξαρτιέται ἀπό τήν ἀξία τοῦ ἴδιου τοῦ χρήματος. Ἡ αὐταπάτη ὅτι ἀντίθετα οἱ τιμές τών ἐμπορευμάτων καθορίζονται ἀπό τή μάζα τῶν μέσων κυκλοφορίας, καί αὐτή μέ τή σειρά της ἀπό τή μάζα τοῦ χρηματικοῦ ὑλικοῦ πού βρίσκεται σέ μιά χώρα[79], ἔχει στούς ἀρχικούς ἐκπροσώπους της τίς ρίζες της στήν ἀνούσια ὑπόθεση, ὅτι τά ἐμπορεύματα μπαίνουν χωρίς τιμή καί τό χρῆμα χωρίς ἀξία στό προτσές τῆς κυκλοφορίας ὅπου ἕνα πολλοστημόριο τοῦ πολτοῦ τῶν ἐμπορευμάτων ἀνταλλάσσεται μέ ἕνα πολλοστημόριο τοῦ μεταλλικοῦ βουνοῦ[80].

κυκλοφορίας τραβάει κατ᾽ ἀνάγκην μόνο τό ποσό πού τοῦ χρειάζεται γιά νά γεμίσει καί δέν παίρνει ποτέ περισσότερο» («Wealth of Nations», Βιβλίο IV, κεφ. I [τόμ. III, σελ. 87 καί 89]). Τό ἴδιο ἐπίσης ὁ Α. Σμίθ ἀρχίζει τό βιβλίο του ex officio μέ μιά ἀποθέωση τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Κατοπινά, στό τελευταῖο βιβλίο, ὅπου μιλάει γιά τίς πηγές τῶν κρατικῶν ἐσόδων, ἐπαναλαβαίνει, ὅταν τοῦ δίνεται εὐκαιρία, τίς κατηγορίες τοῦ Α. Φέργκιουσον, τοῦ δασκάλου του, ἐνάντια στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας.

[79] «Σέ κάθε ἔθνος οἱ τιμές τῶν πραγμάτων θ᾽ ἀνεβαίνουν βέβαια στό βαθμό πού αὐξάνει ἡ ποσότητα τοῦ χρυσοῦ καί τοῦ ἀσημιοῦ πού ἔχουν οἱ ἄνθρωποι: ἑπομένως, ἄν σέ κάποιο ἔθνος λιγοστεύει ὁ χρυσός καί τό ἀσήμι, πρέπει ἀντίστοιχα μέ τήν ἐλάττωση τοῦ χρήματος νά πέφτουν οἱ τιμές ὅλων τῶν ἐμπορευμάτων» (*Jacob Vanderlint:* «Money answers all Things». London 1734, σελ. 5). Μιά πιό προσεχτική σύγκριση τοῦ Βάντερλιντ μέ τό «Essays» τοῦ Χιούμ δέν μοῦ ἀφήνει τήν παραμικρότερη ἀμφιβολία ὅτι ὁ Χιούμ γνώριζε καί χρησιμοποίησε τό σημαντικό κατά τά ἄλλα σύγγραμμα τοῦ Βάντερλιντ. Τήν ἄποψη ὅτι ἡ μάζα τῶν μέσων κυκλοφορίας καθορίζει τίς τιμές, τή βρίσκουμε καί στόν Μπάρμπον, καί σέ πολύ παλαιότερους συγγραφεῖς. Ὁ Βάντερλιντ λέει «τό ἀνεμπόδιστο ἐμπόριο δέν μπορεῖ νά δημιουργήσει καμιά δυσχέρεια, ἀλλά μόνο μεγάλο ὄφελος... γιατί ἄν μέ τό ἐλεύθερο ἐμπόριο ἐλαττώνεται τό ποσό τοῦ μετρητοῦ χρήματος τῶν ἐθνῶν, πράγμα ἐξάλλου πού ἐπιδιώκουν νά τό ἐμποδίσουν τά ἀπαγορευτικά μέτρα, τά ἔθνη στά ὁποῖα πάει τό μετρητό χρῆμα θά διαπιστώσουν σίγουρα, ὅτι ἀνεβαίνει ἡ τιμή ὅλων τῶν πραγμάτων στό βαθμό πού αὐξάνει σ᾽ αὐτά τό ποσό τοῦ μετρητοῦ χρήματος. Καί... τά προϊόντα τῆς μανουφακτούρας μας καί ὅλα τά ἄλλα ἐμπορεύματα θἆναι σέ λίγο τόσο φτηνά, πού τό ἐμπορικό ἰσοζύγιο θά στραφεῖ ξανά πρός ὄφελός μας καί ἔτσι τό χρῆμα θά ἐπιστρέψει ξανά σέ μᾶς» («Money answers all Things», σελ. 43, 44).

[80] Εἶναι αὐτονόητο ὅτι κάθε ξεχωριστό εἶδος ἐμπορεύματος ἀποτελεῖ μέ τήν τιμή του ἕνα στοιχεῖο τοῦ ἀθροίσματος τῶν τιμῶν ὅλων τῶν ἐμπορευμάτων πού κυκλοφοροῦν. Μένει ὅμως τελείως ἀκατανόητο πῶς ἀσύμμετρες μεταξύ τους ἀξίες χρήσης θ᾽ ἀνταλλαχτοῦν en masse (μαζικά) μέ τή μάζα τοῦ χρυσοῦ καί τοῦ ἀσημιοῦ πού βρίσκονται σέ μιά χώρα. Ἄν φανταστοῦμε ὅτι ὅλα τά ἐμπορεύματα ἀποτελοῦν ἕνα καί μόνο συνολικό ἐμπόρευμα καί ὅτι τό κάθε ξεχωριστό ἐμπόρευμα ἀποτελεῖ μόνο ἕνα πολλοστημόριό του, τότε καταλήγουμε στό παρακάτω ὡραῖο ἀριθμητικό πρόβλημα: συνολικό ἐμπόρευμα = χ στατῆρες χρυσός, ἐμπόρευμα A = κάποιο πολλοστημόριο τοῦ συνολικοῦ ἐμπορεύματος = τό ἴδιο πολλοστημόριο τῶν χ στατήρων χρυσοῦ. Αὐτό τό λέει τίμια καί ἀνοιχτά ὁ Μοντεσκιέ: «Ὅταν συγκρίνουμε τή μάζα τοῦ χρυσοῦ καί τοῦ ἀσημιοῦ πού ὑπάρχει στόν κόσμο μέ τό ἄθροισμα τῶν ἐμπορευμάτων πού ὑπάρχουν σ᾽ αὐτόν, εἶναι βέβαιο ὅτι κάθε ξεχωριστό προϊόν ἤ ἐμπόρευμα θά μποροῦμε νά τό συγκρίνουμε μέ ἕνα ὁρισμένο ποσοστό τῆς συνολικῆς μάζας τοῦ χρυσοῦ καί τοῦ ἀσημιοῦ. Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι ὑπάρχει στόν κόσμο μονάχα ἕνα μοναδικό προϊόν ἤ ἐμπό-

γ) Τό νόμισμα. Τό σύμβολο τῆς ἀξίας.

Ἀπό τή λειτουργία τοῦ χρήματος σάν μέσου κυκλοφορίας πηγάζει ἡ νομισματική του μορφή. Τό βάρος τοῦ κομματιοῦ τοῦ χρυσοῦ πού παρασταίνεται στήν τιμή ἤ στό χρηματικό ὄνομα τῶν ἐμπορευμάτων, πρέπει στήν κυκλοφορία νά παρουσιαστεῖ μπροστά τους σάν ὁμώνυμο κομμάτι χρυσοῦ ἤ σάν νόμισμα. Ὅπως ὁ καθορισμός τῆς κλίμακας τῶν τιμῶν, ἔτσι καί ἡ κοπή νομισμάτων περιέρχεται στό κράτος. Στίς διάφορες ἐθνικές στολές πού φοροῦν ὁ χρυσός καί τό ἀσήμι σάν νομίσματα καί πού τίς ἀποβάλλουν ξανά στήν παγκόσμια ἀγορά, ἐκδηλώνεται ὁ χωρισμός ἀνάμεσα στίς ἐσωτερικές ἤ ἐθνικές σφαῖρες τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας καί στή γενική της σφαίρα τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς.

Ἑπομένως τό χρυσό νόμισμα καί ὁ χρυσός σέ ράβδους διακρίνονται ἀνέκαθεν μόνο στήν ἐμφάνιση, καί ὁ χρυσός μπορεῖ διαρκῶς νά μετατρέπεται ἀπό τή μιά μορφή στήν ἄλλη[81]. Ὁ δρόμος ὅμως

ρευμα, ἤ ὅτι ἀγοράζεται μονάχα ἕνα, καί ὅτι αὐτό τό ἕνα εἶναι διαιρετό ὅπως καί τό χρῆμα, τότε ἕνα ὁρισμένο μέρος αὐτοῦ τοῦ ἐμπορεύματος θά ἀντιστοιχεῖ σ᾽ ἕνα μέρος τῆς χρηματικῆς μάζας. Τό μισό τοῦ συνόλου τῶν ἐμπορευμάτων θά ἀντιστοιχεῖ στό μισό τῆς συνολικῆς χρηματικῆς μάζας κλπ... ὁ καθορισμός τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων ἐξαρτιέται βασικά πάντα ἀπό τό λόγο τῆς συνολικῆς ποσότητας τῶν ἐμπορευμάτων πρός τή συνολική ποσότητα τῶν χρηματικῶν συμβόλων» (*Montesquieu:* «Esprit des Lois», «Oeuvres», τόμ. III, σελ. 12, 13). Σχετικά μέ τήν παραπέρα ἀνάπτυξη αὐτῆς τῆς θεωρίας ἀπό τό Ρικάρντο, τό μαθητή τοῦ Τζέιμς Μίλλ, τό λόρδο Ὄβερστον κλπ. πρβλ.: *Karl Marx:* «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», σελ. 140—146 καί 150 κ. ἑ. Μέ τήν ἐκλεχτική λογική πού τόν χαρακτηρίζει ὁ κ. Τζόν Στ. Μίλλ τά καταφέρνει νά εἶναι ταυτόχρονα καί μέ τήν ἄποψη τοῦ πατέρα του Τζέιμς Μίλλ καί μέ τήν ἀντίθετη ἄποψη. Ἄν συγκρίνουμε τό κείμενο τῆς ἐπιτομῆς του: «Principles of Political Economy» μέ τόν πρόλογο (τῆς πρώτης ἔκδοσης) ὅπου διακηρύχνει τόν ἑαυτό του σύγχρονο Ἄνταμ Σμίθ, τότε δέν ξέρουμε τί νά θαυμάσουμε περισσότερο, τήν ἀφέλεια τοῦ ἀνδρός ἤ τήν ἀφέλεια τοῦ κοινοῦ πού τόν πίστεψε μέ κλειστά μάτια σάν Ἄνταμ Σμίθ, μέ τόν ὁποῖο ὅμως ἔχει τόση σχέση, ὅση ἔχει ὁ στρατηγός Οὐίλλιαμ Κάρς τοῦ Κάρς μέ τό δούκα τοῦ Οὐέλλινγκτον. Τίς πρωτότυπες ἔρευνες τοῦ κ. Τζ. Στ. Μίλλ στόν τομέα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, πού δέν εἶναι οὔτε ἐκτεταμένες, οὔτε πλούσιες σέ περιεχόμενο, τίς βρίσκουμε νά παρελαύνουν ἀραδιασμένες ἡ μιά ὕστερα ἀπ᾽ τήν ἄλλη στό βιβλιαράκι του «Some Unsettled Questions of Political Economy» πού ἐκδόθηκε τό 1844. Ὁ Λόκ διατυπώνει ἀνοιχτά τή σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στή θεωρία ὅτι ὁ χρυσός καί τό ἀσήμι δέν ἔχουν ἀξία, καί στόν καθορισμό τῆς ἀξίας τους ἀπό τήν ποσότητα. «Ἐπειδή οἱ ἄνθρωποι ἔχουν συμφωνήσει νά ἀπονέμουν μιά φανταστική ἀξία στό χρυσό καί στό ἀσήμι... ἡ ἐσωτερική ἀξία πού βλέπουμε νάχουν αὐτά τά μέταλλα δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά ἡ ποσότητά τους». («Some Considerations on the Consequences of the Lowering of Interest», 1691, Works, ἔκδ. 1777, τόμ. II, σελ. 15).

[81] Φυσικά, δέν ἔχω σκοπό νά πραγματευθῶ λεπτομέρειες ὅπως τά ἔξοδα τῆς κοπῆς κλπ. Σάν ἀπάντηση ὅμως στό ρομαντικό συκοφάντη Ἄνταμ Μίλλερ πού θαυμάζει «τή μεγαλόπρεπη ἁπλοχεριά» μέ τήν ὁποία «ἡ ἀγγλική κυβέρνηση νομισματοκοπεῖ δωρεάν» παραθέτω τήν παρακάτω κρίση τοῦ σέρ Ντάντλυ Νόρθ: «Τό ἀσήμι καί ὁ χρυσός ἔχουν ὅπως καί ὅλα τά ἄλλα ἐμπορεύματα τίς πλημ-

πού ἀκολουθεῖ ὁ χρυσός γιά νά βγεῖ ἀπό τή μορφή τοῦ νομίσματος, εἶναι ταυτόχρονα ὁ δρόμος πού ὁδηγεῖ στή χοάνη τοῦ χυτηρίου. Στήν κυκλοφορία συγκεκριμένα τά χρυσά νομίσματα φθείρονται, τό ἕνα φθείρεται περισσότερο καί τό ἄλλο λιγότερο. Ὁ τίτλος χρυσοῦ ἑνός νομίσματος καί ἡ περιεχτικότητά του σέ χρυσό, τό ὀνομαστικό περιεχόμενο καί τό πραγματικό περιεχόμενο, ἀρχίζουν τό προτσές τοῦ ἀποχωρισμοῦ τους. Ὁμώνυμα χρυσά νομίσματα γίνονται νομίσματα ἄνισης ἀξίας, γιατί τό βάρος τους γίνεται διαφορετικό. Ὁ χρυσός σάν μέσο κυκλοφορίας ἀποκλίνει ἀπό τό χρυσό σάν κλίμακα τῶν τιμῶν καί παύει ἔτσι νά εἶναι πραγματικό ἰσοδύναμο τῶν ἐμπορευμάτων πού πραγματοποιεῖ τίς τιμές τους. Ἡ ἱστορία αὐτοῦ τοῦ κυκεώνα ἀποτελεῖ τή νομισματική ἱστορία τοῦ μεσαίωνα καί τῶν νεώτερων χρόνων ὥς τό 18ο αἰώνα. Ἡ αὐθόρμητη τάση τοῦ προτσές τῆς κυκλοφορίας νά μετατρέπει τή χρυσή ὑπόσταση τοῦ νομίσματος σέ χρυσή φενάκη, ἤ τό νόμισμα σέ σύμβολο τοῦ ἐπίσημου μεταλλικοῦ του περιεχόμενου, ἀναγνωρίστηκε ἐπίσημα ἀκόμα καί ἀπό τούς πιό σύγχρονους νόμους πού καθορίζουν τό βαθμό τῆς ἀπώλειας σέ μέταλλο ὁ ὁποῖος κάνει ἕνα χρυσό νόμισμα ἀκατάλληλο γιά τήν κυκλοφορία ἤ τό ἀπονομισματοποιεῖ.

Ἄν ἡ ἴδια ἡ χρηματική κυκλοφορία χωρίζει τό πραγματικό περιεχόμενο ἀπό τό ὀνομαστικό περιεχόμενο τοῦ νομίσματος, τή μεταλλική του ὑπόσταση ἀπό τή λειτουργική του ὑπόσταση, αὐτό θά πεῖ ὅτι περιέχει σέ λανθάνουσα κατάσταση τή δυνατότητα ν᾽ ἀντικαταστήσει τό μεταλλικό χρῆμα στή νομισματική του λειτουργία μέ σήματα ἀπό ἄλλο ὑλικό ἤ μέ σύμβολα. Τά τεχνικά ἐμπόδια τῆς κοπῆς πάρα πολύ μικρῶν κομματιῶν βάρους χρυσοῦ ἤ ἀσημιοῦ, καί τό περιστατικό ὅτι ἀρχικά χρησιμεύουν σάν μέτρο τῆς ἀξίας κατώτερα μέταλλα στή θέση τῶν εὐγενέστερων, ἀσήμι ἀντί χρυσός καί χαλκός ἀντί ἀσήμι, καί ἑπομένως τά μέταλλα αὐτά κυκλοφοροῦν σάν χρῆμα τή στιγμή πού τά ξεθρονίζει τό εὐγενέστερο μέταλλο, ἐξηγοῦν ἱστορικά τό ρόλο τῶν ἀσημένιων καί χάλκινων συμβόλων σάν ἀντικαταστατῶν τῶν χρυσῶν νομισμάτων. Τά σύμβολα αὐτά ἀντικαθασταίνουν τό χρυσό στούς κύκλους ἐκείνους τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας, ὅπου τό νόμισμα κυκλοφορεῖ πιό γρήγορα ἀπ᾽ ἀλλοῦ καί ὅπου γιαυτό φθείρεται πιό γρήγορα, δηλ. ἐκεῖ ὅπου οἱ ἀγορές καί οἱ πουλήσεις ἀνανεώνονται

μυρίδες καί τίς ἀμπώτιδές τους. Ὅταν καταφθάνουν ποσότητες χρυσοῦ καί ἀσημιοῦ ἀπό τήν Ἰσπανία, μεταφέρονται στό Τόουερ καί νομισματοκοποῦνται. Σέ λίγο δημιουργιέται ζήτηση ράβδων γιά τήν ἐξαγωγή. Τί γίνεται λοιπόν ἄν δέν ὑπάρχουν ράβδοι ἐπειδή ἔλαχε καί κόπηκαν ὅλες σέ νομίσματα, Τά ξαναλυώνουν. Τό ξαναλυώσιμο δέν συνεπάγεται καμιά ἀπώλεια, γιατί τό κόψιμο σέ νομίσματα δέ στοιχίζει τίποτα στόν ἰδιοχτήτη. Τό ἔθνος ὅμως πληρώνει τή ζημιά, γιατί αὐτό πρέπει ν᾽ ἀνεμοσκορπάει τά χρήματά του. Ἄν ὁ ἔμπορος (ὁ ἴδιος ὁ Νόρθ ἦταν ἕνας ἀπό τούς μεγαλύτερους ἐμπόρους τόν καιρό τοῦ Καρόλου II) ἦταν ὑποχρεωμένος νά πληρώσει γιά τή νομισματοκοπή, δέ θάστελνε ἀσυλλόγιστα τό ἀσήμι του στό Τόουερ. Στήν περίπτωση αὐτή τό νομισματοποιημένο χρῆμα θά εἶχε πάντα μεγαλύτερη ἀξία ἀπό τό μή νομισματοποιημένο ἀσήμι» (*North*: «Discourses upon Trade». London 1691, σελ. 18).

ἀκατάπαυτα στήν πιό μικρή κλίμακα. Γιά νά παρεμποδίσουν τήν ἑδραίωση αὐτῶν τῶν δορυφόρων στή θέση τοῦ ἴδιου τοῦ χρυσοῦ, καθορίζονται μέ νόμο οἱ πολύ μικρές ἀναλογίες πού πρέπει νά γίνονται δεχτοί στίς πληρωμές ἀντί τοῦ χρυσοῦ. Φυσικά οἱ ἰδιαίτεροι κύκλοι, ὅπου κυκλοφοροῦν τά διάφορα εἴδη νομισμάτων, μπλέκονται ὁ ἕνας μέ τόν ἄλλο. Δίπλα στό χρυσό ἐμφανίζεται τό κέρμα γιά τήν πληρωμή κλασμάτων τῶν πιό μικρῶν χρυσῶν νομισμάτων. Ὁ χρυσός μπαίνει συνεχῶς στή λιανική κυκλοφορία, ἐξίσου συνεχῶς ὅμως διώχνεται ἀπ᾽ αὐτήν μέ τό ἄλλαγμά του μέ κέρματα[82].

Τό μεταλλικό περιεχόμενο τῶν ἀσημένιων ἤ χάλκινων σημάτων καθορίζεται αὐθαίρετα μέ νόμο. Στήν κυκλοφορία τά σήματα αὐτά φθείρονται ἀκόμα πιό γρήγορα ἀπό τό χρυσό νόμισμα. Γιαυτό, ἡ νομισματική λειτουργία τους γίνεται πραγματικά πέρα γιά πέρα ἀνεξάρτητη ἀπό τό βάρος τους, δηλ. ἀπό κάθε ἀξία. Ἡ νομισματική ὕπαρξη τοῦ χρυσοῦ χωρίζεται ὁλότελα ἀπό τήν οὐσία τῆς ἀξίας του. Ἔτσι, πράγματα πού σχετικά εἶναι χωρίς ἀξία, λχ. μικρά κομμάτια χαρτιοῦ, μποροῦν νά παίζουν στή θέση τοῦ χρυσοῦ τό ρόλο τοῦ νομίσματος. Στά μεταλλικά χρηματικά σήματα κρύβεται ἀκόμα ὥς ἕνα βαθμό ὁ καθαρά συμβολικός χαρακτήρας τους. Στό χαρτονόμισμα προβάλλει ἐξόφθαλμα. Ὅπως βλέπουμε, ce n' est que le premier pas qui coûte (μόνο τό πρῶτο βῆμα εἶναι δύσκολο).

Πρόκειται ἐδῶ μόνο γιά τό κρατικό χαρτονόμισμα μέ ἀναγκαστική κυκλοφορία. Αὐτό ξεφυτρώνει ἄμεσα ἀπό τή μεταλλική κυκλοφορία. Ἀντίθετα τό πιστωτικό χρῆμα προϋποθέτει σχέσεις πού μᾶς εἶναι ἀκόμα πέρα γιά πέρα ἄγνωστες ἀπό τήν ἄποψη τῆς ἁπλῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας. Ἄς σημειωθεῖ ὡστόσο στά πεταχτά, ὅτι ὅπως τό καθαυτό χαρτονόμισμα ξεπηδάει ἀπό τή λειτουργία τοῦ χρήματος σάν μέσου κυκλοφορίας, τό πιστωτικό χρῆμα ἔχει τίς φυσικές ρίζες του στή λειτουργία τοῦ χρήματος σάν μέσου πληρωμῆς[83]

---

[82] «Ἄν τό σύνολο τῶν ἀσημένιων νομισμάτων δέν ξεπερνάει ποτέ τήν ποσότητα πού ἀπαιτεῖται γιά τίς μικρές πληρωμές, δέν μπορεῖ ποτέ νά μαζευτοῦν ποσότητες πού νά φτάνουν γιά μεγαλύτερες πληρωμές... Ἡ χρήση τοῦ χρυσοῦ γιά τίς μεγάλες πληρωμές περικλείνει ἀναγκαστικά καί τή χρήση του στό μικρεμπόριο. Οἱ κάτοχοι χρυσῶν νομισμάτων τά χρησιμοποιοῦν καί σέ λιανικές ἀγορές καί παίρνουν μαζί μέ τό ἀγορασμένο ἐμπόρευμα τά ρέστα σέ ἀσήμι. Ἔτσι τό πλεόνασμα σέ ἀσήμι, πού διαφορετικά θά βάραινε τό μικρέμπορο, ἀφαιρεῖται ἀπ᾽ αὐτόν καί ξαναρίχνεται στή γενική κυκλοφορία. Ἄν ὅμως ὑπάρχει τόσο ἀσήμι, πού νά μποροῦν οἱ μικρές πληρωμές νά γίνονται ἀνεξάρτητα ἀπό τό χρυσό, τότε ὁ λιανέμπορος γιά τίς μικρές ἀγορές θά παίρνει ἀσήμι πού ἀναγκαστικά θά συσσωρεύεται σ᾽ αὐτόν» (*David Buchanan*: «Inquiry into the Taxation and Commercial Policy of Great Britain». Edinburgh 1844, σελ. 248, 249).

[83] Ὁ μανδαρίνος τῶν οἰκονομικῶν Βάν Μάο-Ἴν εἶχε τό θάρρος νά ὑποβάλει γιά ἔγκριση στό Γιό τοῦ Οὐρανοῦ ἕνα σχέδιο πού ἐπιδίωκε στά κρυφά νά μετατρέψει τά κινέζικα κρατικά χαρτονομίσματα σέ μετατρέψιμα τραπεζογραμμάτια. Ἡ ἔκθεση τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ χαρτονομίσματος τοῦ Ἀπρίλη 1854 τόν κατσαδιάζει γιά καλά. Δέ μαθεύτηκε ἄν ἔφαγε καί τίς σχετικές ὑποχρεωτικές ξυλιές μέ μπαμπού. «Ἡ ἐπιτροπή—λέει στό τέλος ἡ ἔκθεση—συζήτησε

Τό κράτος ρίχνει ἀπό τά ἔξω στό προτσές τῆς κυκλοφορίας μικρά κομμάτια χαρτιοῦ πού πάνω τους εἶναι τυπωμένα ὀνόματα χρημάτων, ὅπως λχ. 1 λίρα στερλίνα, 5 λίρες στερλίνες κλπ. Ἐφόσον κυκλοφοροῦν πραγματικά στή θέση τοῦ ὁμώνυμου ποσοῦ χρυσοῦ, στήν κίνησή τους ἀντικαθρεφτίζονται μονάχα οἱ νόμοι τῆς ἴδιας τῆς χρηματικῆς κυκλοφορίας. Ἕνας εἰδικός νόμος τῆς κυκλοφορίας τοῦ χαρτονομίσματος μπορεῖ νά προέλθει μόνο ἀπό τήν ἀντιπροσωπευτική του σχέση πρός τό χρυσό. Καί ὁ νόμος αὐτός εἶναι ἁπλούστατα ὁ ἀκόλουθος: ἡ ἔκδοση τοῦ χαρτονομίσματος πρέπει νά περιορίζεται στήν ποσότητα στήν ὁποία θάπρεπε πραγματικά νά κυκλοφορεῖ ὁ χρυσός (ἤ τό ἀσήμι) πού τόν παρασταίνει συμβολικά. Τό ποσό τοῦ χρυσοῦ πού μπορεῖ ν' ἀπορροφήσει ἡ σφαίρα τῆς κυκλοφορίας κυμαίνεται βέβαια πάντα πάνω ἤ κάτω ἀπό ἕνα ὁρισμένο μέσο ἐπίπεδο. Ἡ μάζα ὅμως τοῦ μέσου πού κυκλοφορεῖ σέ μιά χώρα δέν πέφτει ποτέ κάτω ἀπό ἕνα ὁρισμένο ἐλάχιστο ὅριο πού διαπιστώνεται μέ τήν πείρα. Τό γεγονός ὅτι ἡ ἐλάχιστη αὐτή μάζα ἀλλάζει διαρκῶς τά συστατικά της μέρη, ὅτι δηλ. ἀποτελεῖται διαρκῶς ἀπό ἄλλα χρυσά νομίσματα, δέν ἀλλάζει φυσικά καθόλου τήν ἔκτασή της καί τή σταθερή περιφορά της στή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας. Γιαυτό μπορεῖ ν' ἀντικατασταθεῖ μέ χάρτινα σύμβολα. Ἄν ἀντίθετα γιομίσουν σήμερα μέ χαρτονόμισμα ὅλα τά κανάλια τῆς κυκλοφορίας ὥς τόν ἀνώτατο βαθμό τῆς ἀπορροφητικῆς τους ἱκανότητας σέ χρῆμα, μποροῦν αὔριο νά ξεχειλίσουν ἐξαιτίας τῶν διακυμάνσεων τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας. Κάθε μέτρο χάνεται. Ἄν ὅμως τό χαρτί ξεπεράσει τό μέτρο του, δηλ. τήν ποσότητα τῶν χρυσῶν νομισμάτων τῆς ἴδιας ὀνομασίας πού θά μποροῦσαν νά κυκλοφοροῦν, ἐκτός ἀπό τό ὅτι διατρέχει τόν κίνδυνο τῆς γενικῆς δυσφήμησής του, δέν μπορεῖ ὡστόσο μέσα στόν κόσμο τῶν ἐμπορευμάτων νά παρασταίνει παρά μόνο τήν ποσότητα τοῦ χρυσοῦ πού καθορίζεται ἀπό τούς ἐσωτερικούς του νόμους καί πού ἑπομένως μόνο αὐτή εἶναι ἀντιπροσωπεύσιμη. Ὅταν ἡ μάζα τῶν χαρτονομισμάτων παρασταίνει λχ. τή 1 οὐγγιά χρυσοῦ μέ 2 οὐγγιές, τότε στήν πραγματικότητα ἡ 1 λίρ. στ. γίνεται ἡ χρηματική ὀνομασία λχ. τοῦ $^1/_8$ τῆς οὐγγιᾶς χρυσοῦ ἀντί τοῦ $^1/_4$. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι τό ἴδιο, σάν νάχει ἀλλάξει ὁ ἴδιος ὁ χρυσός στή λειτουργία του σάν μέτρο τῶν τιμῶν. Ἔτσι οἱ ἴδιες ἀξίες πού προηγούμενα ἐκφράζονταν μέ τήν τιμή τῆς 1. λίρ. στ., ἐκφράζονται τώρα μέ τήν τιμή τῶν 2 λιρ. στ.

Τό χαρτονόμισμα εἶναι σύμβολο χρυσοῦ ἤ σύμβολο χρήματος. Ἡ σχέση του πρός τίς ἐμπορευματικές ἀξίες συνίσταται μόνο στό ὅτι ἐκφράζονται ἰδεατά μέ τά ἴδια ποσά χρυσοῦ πού παρασταίνονται συμβολικά ὁρατά ἀπό τό χαρτί. Τό χαρτονόμισμα εἶναι σύμβολο ἀξίας μόνο ἐφόσον ἀντιπροσωπεύει ποσά χρυσοῦ πού, ὅπως ὅλες οἱ ἄλλες ποσότητες ἐμπορευμάτων, εἶναι ἐπίσης ποσά ἀξίας[84].

Μπαίνει τέλος τό ἐρώτημα: γιατί ὁ χρυσός μπορεῖ ν' ἀντικατασταθεῖ μέ ἁπλά σύμβολα τοῦ ἑαυτοῦ του πού δέν ἔχουν καμιά ἀξία; Ὅπως εἴδαμε ὅμως μπορεῖ ν' ἀντικατασταθεῖ ἔτσι μόνο ἐφόσον ἀπομονώνεται ἤ αὐτοτελοποιεῖται στή λειτουργία του σάν νόμισμα ἤ σάν μέσο κυκλοφορίας. Εἶναι βέβαια ἀλήθεια ὅτι ἡ αὐτοτελοποίηση αὐτῆς τῆς λειτουργίας δέν γίνεται γιά τά ξεχωριστά χρυσά νομίσματα, παρά τό γεγονός ὅτι ἐκδηλώνεται μέ τό ὅτι ἐξακολουθοῦν νά κυκλοφοροῦν φθαρμένα χρυσά νομίσματα. Τά χρυσά νομίσματα εἶναι ἁπλά νομίσματα ἤ μέσα κυκλοφορίας μόνο ὅσον καιρό βρίσκονται πραγματικά σέ κυκλοφορία. Αὐτό ὅμως πού δέν ἰσχύει γιά τό ξεχωριστό χρυσό νόμισμα, ἰσχύει γιά τήν ἐλάχιστη μάζα χρυσοῦ πού μπορεῖ νά τήν ἀντικαταστήσει τό χαρτονόμισμα. Ἡ μάζα αὐτή παραμένει διαρκῶς στή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας, λειτουργεῖ διαρκῶς σάν μέσο κυκλοφορίας καί γιαυτό ὑπάρχει ἀποκλειστικά σάν φορέας αὐτῆς τῆς λειτουργίας. Ἑπομένως ἡ κίνησή της ἐκφράζει μόνο τή διαρκῆ μετατροπή τοῦ ἑνός στό ἄλλο τῶν ἀντίθετων προτσές τῆς μεταμόρφωσης τοῦ ἐμπορεύματος $E—X—E$, ὅπου ἡ μορφή τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος ἐμφανίζεται μόνο μπροστά του γιά νά ἐξαφανιστεῖ ξανά ἀμέσως. Ἡ αὐτοτελής ἔκφραση τῆς ἀνταλλαχτικῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι ἐδῶ μόνο παροδικό στοιχεῖο. Ἀντικατασταίνεται ἀμέσως μέ ἕνα ἄλλο ἐμπόρευμα. Γιαυτό ἀρκεῖ καί ἡ ἁπλή ἀκόμα συμβολική ὕπαρξη τοῦ χρήματος σ' ἕνα προτσές πού διαρκῶς ἀπομακρύνει τό χρῆμα

μέ προσοχή τό σχέδιό του καί βρίσκει ὅτι σ' αὐτό ὅλα ἀπολήγουν πρός ὄφελος τῶν ἐμπόρων, ἐνῶ τό στέμμα δέν ἔχει κανένα ὄφελος». («Arbeiten der Kaiserlich Russischen Gesandtschaft zu Peking über China». Μετάφραση ἀπό τά ρωσικά ἀπό τούς δρ. Κ. Ἄμπελ καί Φ. Α. Μέκλενμπουργκ. Τόμος πρῶτος, Βερολίνο 1858, σελ. 47 κ. ἑ.). Ἕνας «governor» (διοικητής) τῆς Τραπέζης τῆς Ἀγγλίας, πού παρουσιάστηκε σάν μάρτυρας μπρός στήν ἐπιτροπή τῆς βουλῆς τῶν λόρδων (τῆς ἐπιτροπῆς γιά τίς τραπεζιτικές πράξεις) λέει σχετικά μέ τή διαρκῆ ἀπομεταλλοποίηση τῶν χρυσῶν νομισμάτων ἐξαιτίας τῆς κυκλοφορίας τους: «Κάθε χρόνο γίνεται πιό ἐλαφριά ἀπ' ὅ,τι πρέπει μιά καινούργια κλάση σόβερεϊν (ἡ λέξη «sovereign» δέν παίρνεται μέ τήν πολιτική της ἔννοια*. Σόβερεϊν λένε τή λίρα στερλίνα). Ἡ κλάση πού τόν ἕνα χρόνο ἔχει ὅλο της τό βάρος, χάνει μέ τή φθορά τόσο, πού εἶναι ἀρκετό γιά νά γείρει τήν πλάστιγγα σέ βάρος της» (House of Lords' Committee 1848, ἀρ. 429).

* Σόβερεϊν στά ἀγγλικά σημαίνει καί μονάρχης. (Σημ. Μετ.).

[84] *Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση*. Πόσο θολά ἀντιλαμβάνονται τίς διάφορες λειτουργίες τοῦ χρήματος ἀκόμα καί οἱ καλύτεροι συγγραφεῖς πού γράψαν γιά τό χρῆμα, τό δείχνει λχ. τό παρακάτω χωρίο ἀπό τόν Φούλαρτον: «Ὅσο γιά τίς ἐσωτερικές μας συναλλαγές, μποροῦν ὅλες οἱ χρηματικές λειτουργίες πού τίς ἐκπληρώνουν συνήθως ὁ χρυσός καί τό ἀσήμι, νά ἐκπληρωθοῦν μέ τήν ἴδια ἀποτελεσματικότητα μέ μιά κυκλοφορία μή ἐξαργυρώσιμων χαρτονομισμάτων, πού δέν ἔχουν ἄλλη ἀξία ἀπό τήν τεχνητή καί συμβατική αὐτή ἀξία πού τήν ἀπόχτησαν μέ νόμο. Πρόκειται γιά γεγονός πού νομίζω δέν μπορεῖ νά τό ἀρνηθεῖ κανείς: Μιά ἀξία αὐτοῦ τοῦ εἴδους θά μποροῦσε ν' ἀνταποκριθεῖ σ' ὅλους τούς σκοπούς μιᾶς ἐσωτερικῆς ἀξίας καί νά κάνει μάλιστα περιττή τήν ἀνάγκη μιᾶς κλίμακας τῶν ἀξιῶν, φτάνει μόνο ἡ ποσότητα τῆς ἔκδοσής του νά κρατεῖται μέσα στά ἀπαιτούμενα πλαίσια» (*Fullarton*: «Regulation of Currencies», 2η ἔκδοση, London 1845, σελ. 21). Δηλ. ἐπειδή τό χρηματικό ἐμπόρευμα μπορεῖ ν' ἀντικατασταθεῖ στήν κυκλοφορία μέ ἁπλά σύμβολα τῆς ἀξίας, εἶναι περιττό σάν μέτρο τῶν ἀξιῶν καί σάν κλίμακα τῶν τιμῶν!

μεταβιβάζοντάς το ἀπό τό ἕνα χερι στό ἄλλο. Ἡ λειτουργική ὑπόσταση τοῦ χρήματος, μποροῦμε νά ποῦμε, ἀπορροφάει τήν ὑλική του ὑπόσταση. Σάν παροδική ἀντικειμενική ἀντανάκλαση τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων τό χρῆμα λειτουργεῖ πιά μόνο σάν σύμβολο τοῦ ἑαυτοῦ του καί μπορεῖ γιαυτό ν' ἀντικατασταθεῖ μέ σύμβολα[85]. Μόνο πού τό σύμβολο τοῦ χρήματος χρειάζεται νάχει ἀντικειμενική κοινωνική ἰσχή καί τήν ἰσχή αὐτή τήν ἀποχτάει τό χάρτινο σύμβολο μέ τήν ἀναγκαστική κυκλοφορία. Αὐτός ὁ κρατικός ἐξαναγκασμός ἰσχύει μόνο μέσα στά πλαίσια μιᾶς σφαίρας κυκλοφορίας πού καθορίζεται ἀπό τά σύνορα μιᾶς κοινότητας, μά μονάχα ἐδῶ ἀσκεῖ ἐπίσης τό χρῆμα πέρα. γιά πέρα τή λειτουργία του σάν μέσο κυκλοφορίας ἤ σάν νόμισμα καί μπορεῖ γιαυτό ν' ἀποχτήσει στό χαρτονόμισμα ἕναν τρόπο ὕπαρξης πού ἐξωτερικά εἶναι χωρισμένος ἀπό τή μεταλλική του οὐσία καί εἶναι ἁπλῶς λειτουργικός.

3. ΤΟ ΧΡΗΜΑ.

Τό ἐμπόρευμα πού λειτουργεῖ σάν μέτρο τῆς ἀξίας καί ἑπομένως αὐτοπροσώπως ἤ μέ ἀντιπροσώπους σάν μέσο κυκλοφορίας εἶναι χρῆμα. Γιαυτό, ὁ χρυσός (ἤ τό ἀσήμι) εἶναι χρῆμα. Σάν χρῆμα λειτουργεῖ ἀπό τή μιά, ἐκεῖ ὅπου εἶναι ὑποχρεωμένος νά ἐμφανίζεται μέ τή χρυσή (ἤ ἀσημένια) σωματικότητά του, δηλ. σάν χρηματικό ἐμπόρευμα, ἑπομένως οὔτε ἁπλῶς ἰδεατά, ὅπως γίνεται μέ τό μέτρο τῆς ἀξίας, οὔτε καί σάν κάτι κατάλληλο ν' ἀντιπροσωπεύεται, ὅπως γίνεται μέ τό μέσο κυκλοφορίας· ἀπό τήν ἄλλη, ἐκεῖ ὅπου ἡ λειτουργία του τόν παγιώνει σάν μοναδική μορφή τῆς ἀξίας ἤ σάν μοναδική κατάλληλη ὕπαρξη τῆς ἀνταλλαχτικῆς ἀξίας ἀπέναντι σ' ὅλα τά ἄλλα ἐμπορεύματα πού ἀποτελοῦν ἁπλές ἀξίες χρήσης, ἀδιάφορο ἄν τήν ἀσκεῖ αὐτή τή λειτουργία ὁ ἴδιος ἤ μέ ἀντιπροσώπους του.

α) Θησαυρισμός.

Ἡ συνεχής κυκλική κίνηση τῶν δυό ἀντίθετων μεταμορφώσεων τοῦ ἐμπορεύματος, ἤ ἡ ἀδιάκοπη ἐναλλαγή τῶν πράξεων πούλησης καί ἀγορᾶς ἐκδηλώνεται μέ τήν ἀκατάπαυτη κυκλοφορία τοῦ χρήματος ἤ τῆς λειτουργίας του σάν perpetuum mobile (ἀεικίνητου) τῆς

[85] Ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ χρυσός καί τό ἀσήμι σάν νόμισμα ἤ στήν ἀποκλειστική λειτουργία τους σάν μέσο κυκλοφορίας γίνονται σύμβολο τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ τους, ὁ Νικόλας Μπάρμπον συμπεραίνει τό δικαίωμα τῶν κυβερνήσεων «to raise money» (ν' ἀνεβάζουν τήν ἀξία τοῦ χρήματος), λχ. νά δίνουν σέ μιά ποσότητα ἀσημιοῦ πού ὀνομαζόταν γρόσι τήν ὀνομασία μιᾶς μεγαλύτερης ποσότητας ἀσημιοῦ, λχ. τοῦ τάληρου καί νά πληρώνει ἔτσι τούς πιστωτές μέ γρόσια ἀντί μέ τάληρα. «Περνώντας ἀπό χέρι σέ χέρι τό χρῆμα φθείρεται καί γίνεται πιό ἐλαφρύ... Αὐτό πού κοιτάζουν οἱ ἄνθρωποι στό ἐμπόριο· εἶναι ἡ ὀνομασία καί ὁ τίτλος του καί ὄχι ἡ ποσότητα τοῦ ἀσημιοῦ... Τό κύρος τοῦ κράτους μετατρέπει τό μέταλλο σέ χρῆμα» (*N. Barbon*: «A Discourse concerning Coining the New Money lighter. In Answer to Mr. Locke's Considerations etc.». London 1696, σελ. 29, 30, 25).

κυκλοφορίας. Τό χρῆμα ἀκινητοποιεῖται, ἤ, ὅπως λέει ὁ Μπουαγκιλμπέρ, μετατρέπεται ἀπό meuble σέ immeuble (ἀπό κινητό σέ ἀκίνητο), ἀπό νόμισμα σέ χρῆμα, μόλις διακόπτεται ἡ σειρά τῶν μεταμορφώσεων καί ἡ πούληση δέν συμπληρώνεται ἀπό ἑπόμενη ἀγορά.

Ἀπό τήν πρώτη ἀρχή κιόλας τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας γεννιέται ἡ ἀνάγκη καί τό πάθος νά κρατήσουν στό χέρι τό προϊόν τῆς πρώτης μεταμόρφωσης, τήν ἀλλαγμένη μορφή τοῦ ἐμπορεύματος ἤ τή χρυσή χρυσαλίδα του[86]. Τό ἐμπόρευμα πουλιέται ὄχι γιά ν' ἀγοραστεῖ ἄλλο ἐμπόρευμα, ἀλλά γιά ν' ἀντικατασταθεῖ ἡ μορφή τοῦ ἐμπορεύματος μέ τή μορφή τοῦ χρήματος. Ἀπό ἁπλός κρίκος πού μεσολαβεῖ στήν ἀνταλλαγή τῆς ὕλης, ἡ ἀλλαγή αὐτή τῆς μορφῆς γίνεται αὐτοσκοπός. Ἡ ἀλλαγμένη μορφή τοῦ ἐμπορεύματος ἐμποδίζεται νά λειτουργήσει σάν ἡ ἀπόλυτη ἐκποιήσιμη μορφή του ἤ σάν ἡ παροδική χρηματική μορφή του. Τό χρῆμα ἀπολιθώνεται. ἔτσι καί γίνεται θησαυρός καί ὁ πουλητής ἐμπορευμάτων θησαυριστής.

Στίς ἀρχές προπάντων τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας μετατρέπεται σέ χρῆμα μόνο τό πλεόνασμα σέ ἀξίες χρήσης. Ὁ χρυσός καί τό ἀσήμι γίνονται ἔτσι ἀπό μόνα τους κοινωνικές ἐκφράσεις τῆς ἀφθονίας ἤ τοῦ πλούτου. Αὐτή ἡ ἀφελής μορφή τοῦ θησαυρισμοῦ διαιωνίζεται σέ λαούς, ὅπου στόν πατροπαράδοτο τρόπο παραγωγῆς πού ἀποβλέπει στήν κάλυψη τῶν ἰδίων ἀναγκῶν ἀνταποκρίνεται ἕνας αὐστηρά κλειστός κύκλος ἀναγκῶν. Αὐτό γίνεται λχ. στούς ἀσιάτες, ἰδίως στούς ἰνδούς. Ὁ Βάντερλιντ πού νομίζει ὅτι οἱ τιμές τῶν ἐμπορευμάτων καθορίζονται ἀπό τή μάζα τοῦ χρυσοῦ ἤ τοῦ ἀσημιοῦ πού βρίσκεται σέ μιά χώρα ἀναρωτιέται: γιατί εἶναι τόσο φτηνά τά ἰνδικά ἐμπορεύματα; Καί ἀπαντάει: Γιατί οἱ ἰνδοί παραχώνουν τά χρήματά τους. Ἀπ' τό 1602 ὥς τό 1734, λέει, παραχώσανε 150 ἑκατομμύρια λίρ. στ. σέ ἀσήμι πού εἶχαν ἔρθει ἀρχικά στήν Εὐρώπη ἀπό τήν Ἀμερική[87]. Ἀπό τό 1856 ὥς τό 1866, δηλ. μέσα σέ 10 χρόνια ἡ Ἀγγλία ἐξήγαγε στίς Ἰνδίες καί στήν Κίνα (τό μέταλλο πού ἐξάγεται στήν Κίνα ρέει κι αὐτό στό μεγαλύτερό του μέρος στίς Ἰνδίες) 120 ἑκατομμύρια λίρ. στ. σέ ἀσήμι, πού προηγούμενα εἶχε ἀνταλλαχτεῖ μέ χρυσό τῆς Αὐστραλίας.

Σέ μιά πιό ἀναπτυγμένη ἐμπορευματική παραγωγή πρέπει ὁ κάθε ἐμπορευματοπαραγωγός νά ἐξασφαλίσει γιά τόν ἑαυτό του τό nervus rerum, τό «κοινωνικό ἐχέγγυο»[88]. Οἱ ἀνάγκες του ἀνανεώνονται ἀκατάπαυτα καί προστάζουν τήν ἀκατάπαυτη ἀγορά ξένου ἐμπορεύματος, ἐνῶ ἡ παραγωγή καί ἡ πούληση τοῦ δικοῦ του ἐμπορεύματος

[86] «Ἕνας πλοῦτος σέ χρῆμα δέν εἶναι παρά... πλοῦτος σέ προϊόντα πού ἔχουν μετατραπεῖ σέ χρῆμα» (*Mercier de la Rivière*: «L' Ordre Naturel et Essentiel des Sociétés Politiques», «Physiocrates», ἐκδ. Daire, μέρος I, Paris 1846, σελ. 573). «Μιά ἀξία σέ προϊόντα ἄλλαξε μόνο τή μορφή» (στό ἴδιο, σελ. 486).

[87] «Μέ τά μέτρα αὐτά διατηροῦν ὅλα τους τά ἀγαθά καί τά βιομηχανικά προϊόντα τους σέ τόσο χαμηλές τιμές» (*Vanderlint*: «Money answers all Things». London 1734, σελ. 95, 96).

[88] «Τό χρῆμα εἶναι ἐχέγγυο» (*John Bellers*: «Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations, and Immorality». London 1699, σελ. 13).

ἀπαιτεῖ χρόνο καί ἐξαρτιέται ἀπό τυχαῖα γεγονότα. Γιά ν' ἀγοράσει χωρίς νά πουλήσει, πρέπει νάχει προηγούμενα πουλήσει χωρίς νάχει ἀγοράσει. Ὅταν τήν πράξη αὐτή τήν ἐφαρμόσει κανείς σέ γενική κλίμακα, φαίνεται σά ν' ἀντιφάσκει μέ τόν ἑαυτό της. Καί ὅμως στόν τόπο τῆς παραγωγῆς τους τά εὐγενῆ μέταλλα ἀνταλλάσσονται ἀπ' εὐθείας μέ ἄλλα ἐμπορεύματα. Ἐδῶ γίνεται πούληση (ἀπό μέρους τοῦ κατόχου τοῦ ἐμπορεύματος) χωρίς ἀγορά (ἀπό μέρους τῶν κατόχων χρυσοῦ καί ἀσημιοῦ)[89]. Καί κατοπινές πουλήσεις χωρίς ἑπόμενες ἀγορές μεσολαβοῦν ἁπλῶς γιά τήν παραπέρα κατανομή τῶν εὐγενῶν μετάλλων σ' ὅλους τούς κατόχους ἐμπορευμάτων. Ἔτσι σ' ὅλα τά σημεῖα τῆς κυκλοφορίας δημιουργοῦνται θησαυροί διαφορετικοῦ μεγέθους ἀπό χρυσάφι καί ἀσήμι. Μαζί μέ τή δυνατότητα νά κρατηθεῖ στό χέρι τό ἐμπόρευμα σάν ἀνταλλαχτική ἀξία ἤ ἡ ἀνταλλαχτική ἀξία σάν ἐμπόρευμα, ξυπνάει ἡ δίψα τοῦ χρυσοῦ. Μαζί μέ τήν ἐπέκταση τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας μεγαλώνει ἡ ἐξουσία τοῦ χρήματος, αὐτῆς τῆς πάντα ἑτοιμόμαχης καί ἀπόλυτα κοινωνικῆς μορφῆς τοῦ πλούτου. «Ὁ χρυσός εἶναι ἕνα θαυμάσιο πράγμα! Ὅποιος τόν κατέχει εἶναι κύριος ὅλων τῶν πραγμάτων πού ἐπιθυμεῖ. Μέ τό χρυσό μπορεῖ κανείς ν' ἀνοίξει ἀκόμα καί τίς πόρτες τοῦ παραδείσου γιά τίς ψυχές» (Κολόμβος, σ' ἕνα γράμμα του ἀπό τήν Ἰαμαϊκή, 1503). Ἐπειδή ὅταν κοιτάζει κανείς τό χρῆμα δέ βλέπει τί ἔχει μετατραπεῖ σ' αὐτό, μετατρέπονται τά πάντα σέ χρῆμα, εἴτε εἶναι ἐμπορεύματα εἴτε ὄχι. Ὅλα γίνονται ἀντικείμενα ἀγοραπωλησίας. Ἡ κυκλοφορία γίνεται ἡ μεγάλη κοινωνική χοάνη, ὅπου πέφτουν ὅλα μέσα γιά νά ξαναβγοῦν μέ τή μορφή χρηματικοῦ κρυστάλλου. Στήν ἀλχημεία αὐτή δέν μποροῦν ν' ἀντισταθοῦν οὔτε τά κόκκαλα τῶν ἁγίων, καί πολύ λιγότερο πιό λεπτά res sacrosanctae, extra commercium hominum [ἅγια πράγματα, πού βρίσκονται ἔξω ἀπό τήν ἐμπορική δράση τῶν ἀνθρώπων][90]. Ὅπως στό χρῆμα σβήνεται κάθε ποιοτική διαφορά τῶν ἐμπορευμάτων, σβήνει κι αὐτό μέ τή σειρά του ὅλες τίς διακρίσεις, σάν ριζοσπάστης ἰσοπεδωτής πού εἶναι[91]. Τό ἴδιο τό χρῆμα ὅμως εἶναι

[89] Γιατί στήν κατηγορηματική της ἔννοια ἡ ἀγορά προϋποθέτει τό χρυσό ἤ τό ἀσήμι σάν ἀλλαγμένη κιόλας μορφή τοῦ ἐμπορεύματος, ἤ σάν προϊόν τῆς πούλησης.

[90] Ὁ Ἐρίκος ΙΙΙ, ὁ χριστιανικότατος βασιλιάς τῆς Γαλλίας κλέβει ἀπό τά μοναστήρια κλπ. τά λείψανα γιά νά τά μετατρέψει σέ ἀσήμι. Εἶναι γνωστό τί ρόλο ἔπαιξε στήν ἀρχαία ἑλληνική ἱστορία ἡ λήστευση τῶν θησαυρῶν τῶν ναῶν τῶν Δελφῶν ἀπό τούς φωκεῖς. Ὅπως εἶναι γνωστό στούς ἀρχαίους οἱ ναοί χρησίμευαν σάν κατοικία τοῦ θεοῦ τῶν ἐμπορευμάτων. Ἦταν «ἱερές τράπεζες». Γιά τούς φοίνικες πού ἦταν λαός par excellence (κατ' ἐξοχήν) ἐμπορικός, τό χρῆμα ἴσχυε σάν ἡ ἀλλαγμένη μορφή ὅλων τῶν πραγμάτων. Γι' αὐτό τό λόγο θεωροῦνταν φυσικό τό γεγονός ὅτι οἱ παρθένες πού παραδίνονταν στούς ξένους στίς γιορτές τῆς θεᾶς τοῦ ἔρωτα, πρόσφερναν στή θεά σάν ἀμοιβή τό νόμισμα πού εἰσπράττανε.

[91] «Χρυσάφι; Κίτρινο, ἀσπραφτερό, πολύτιμο χρυσάφι;

. . . .

Σάν ἔχεις κάμποσο ἀπ' αὐτό μπορεῖς τό μαῦρο ἄσπρο νά κάνεις
ὄμορφο τό σιχαμερό,

ἐμπόρευμα, ἕνα ἐξωτερικό πράγμα, πού μπορεῖ νά γίνει ἀτομική ἰδιοχτησία τοῦ καθενός. Ἔτσι ἡ κοινωνική δύναμη γίνεται ἀτομική δύναμη τῶν ἰδιωτῶν. Γιαυτό, ἡ ἀρχαία κοινωνία τό καταγγέλλει σάν τόν παράγοντα πού διαλύει τό οἰκονομικό καί ἠθικό καθεστώς της[92]. Ἡ σύγχρονη κοινωνία πού ἀπό τήν παιδική της κιόλας ἡλικία ἁρπάζει ἀπό τά μαλλιά τόν Πλοῦτο καί τόν βγάζει ἀπό τά σπλάχνα τῆς γῆς[93], χαιρετίζει στό χρυσό τήν ἀστραφτερή ἐνσάρκωση τῆς ὁλόδικής της ἀρχῆς γιά τή ζωή.

Τό ἐμπόρευμα σάν ἀξία χρήσης ἱκανοποιεῖ μιάν ἰδιαίτερη ἀνάγκη κι ἀποτελεῖ ἕνα ἰδιαίτερο στοιχεῖο τοῦ ὑλικοῦ πλούτου. Ὅμως ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος μετράει τό βαθμό τῆς ἑλκτικῆς του δύναμης σ' ὅλα τά στοιχεῖα τοῦ ὑλικοῦ πλούτου, γιαυτό μετράει τόν κοινωνικό πλοῦτο τοῦ κατόχου του. Γιά τό βάρβαρο πρωτόγονο κάτοχο ἐμπορευμάτων, ἀκόμα καί γιά ἕνα δυτικοευρωπαῖο ἀγρότη, ἡ ἀξία

Δίκιο τ' ἄδικο, εὐγενικό τό πρόστυχο, νιό τό γέρο,
παληκαρᾶ τόν ἄνανδρο.
... Τί πράγμα εἶναι αὐτό ὦ θεοί; Αὐτό ναι
πού μπορεῖ νά διώξει ἀπ' τό πλευρό σας τούς ἱερεῖς σας
καί τούς ὑπηρέτες σας.

. . . .

Τοῦτος ὁ κίτρινος σκλάβος
Θρησκεῖες χτίζει καί γκρεμνᾶ, βλογάει καταραμένους
Κάνει τή γκρίζα λέπρα λατρευτή·
Θρονιάζει τούς κλέφτες στῶν γερουσιαστῶν τίς ἕδρες
Καί τούς χαρίζει τίτλους, γονυκλισίες κι ἐπευφημίες
Αὐτός εἶναι πού κάνει νιόνυφη ξανά τή γερασμένη χήρα
. . . . καταραμένο μέταλλο.
ὦ πόρνη ἐσύ τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων...»

(*Σαίξπηρ*: «Τίμων ὁ Ἀθηναῖος»)

[92] *«Οὐδέν γάρ ἀνθρώποισιν οἷον ἄργυρος*
Κακόν νόμισμα ἔβλαστε· τοῦτο καί πόλεις
Πορθεῖ, τόδ' ἄνδρας ἐξανίστησιν δόμων.
Τόδ' ἐκδιδάσκει καί παραλλάσσει φρένας
Χρηστάς πρός αἰσχρά ἀνθρώποις ἔχειν,
Καί παντός ἔργου δυσσέβειαν εἰδέναι».

(*Σοφοκλέους*: «Ἀντιγόνη», στίχοι 595—601.

[«Γιατί κανένα νόμιμο κακό γιά τούς ἀνθρώπους
Δέ βγῆκε, σάν τά χρήματα. Αὐτά καί πολιτεῖες
Χαλνοῦν· αὐτά ἀπ' τά σπίτια τους διώχνουν τούς πολίτες.
Αὐτά τίς τίμιες τίς ψυχές μαθαίνουν καί γελοῦνε
Στ' ἀχρεῖα γιά νά στρέφονται, καί δείχνουν στούς ἀνθρώπους
Νάχουνε χίλιες πονηριές, κάθε λογῆς ἀσέβεια»].

(Μετάφραση Κ. Μάνου, ἔκδ. Ζαχαροπούλου, Ἀθήνα 1939)

[93] *«Ἐλπιζούσης τῆς πλεονεξίας ἀνάξειν ἐκ τῶν μυχῶν τῆς γῆς αὐτόν τόν Πλούτωνα»* [«Ἡ πλεονεξία ἐλπίζει νά τραβήξει καί νά βγάλει καί τόν ἴδιο τόν Πλούτωνα ἀπό τά ἔγκατα τῆς γῆς»] (*Ἀθήναιος*: «Δειπνοσοφισταί», βιβλ. VI, κεφ. 23, ἔκδ. Schweighäuser, 1802, τόμ. II, σελ. 397).

εἶναι ἀξεχώριστη ἀπό τή μορφή τῆς ἀξίας καί γιαυτό αὔξηση τοῦ θησαυροῦ σέ χρυσό καί ἀσήμι σημαίνει γι' αὐτόν συγκέντρωση ἀξίας. Φυσικά ἀλλάζει ἡ ἀξία τοῦ χρήματος, εἴτε ἐπειδή ἀλλάζει ἡ δική του ἀξία, εἴτε ἐπειδή ἀλλάζει ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων. Αὐτό ὅμως δέν ἐμποδίζει ἀπό τή μιά, οἱ 200 οὐγγιές χρυσός νά περιέχουν ὅπως καί προηγούμενα περισσότερη ἀξία ἀπό τίς 100, οἱ 300 περισσότερη ἀπό τίς 200 κλπ., οὔτε ἀπό τήν ἄλλη, ἡ μεταλλική φυσική μορφή αὐτοῦ τοῦ πράγματος νά παραμένει ἡ γενική ἰσοδύναμη μορφή ὅλων τῶν ἐμπορευμάτων, ἡ ἄμεσα κοινωνική ἐνσάρκωση κάθε ἀνθρώπινης ἐργασίας. Ἡ τάση τοῦ θησαυρισμοῦ εἶναι ἀπό τή φύση της ἄμετρη. Ποιοτικά, ἤ σύμφωνα μέ τή μορφή του, τό χρῆμα εἶναι ἀπεριόριστο, δηλ. εἶναι γενικός ἐκπρόσωπος τοῦ ὑλικοῦ πλούτου, ἐπειδή εἶναι ἄμεσα μετατρέψιμο σέ ὁποιοδήποτε ἐμπόρευμα. Ταυτόχρονα ὅμως κάθε πραγματικό χρηματικό ποσό εἶναι ποσοτικά περιορισμένο καί γι' αὐτό εἶναι μόνο μέσο ἀγορᾶς περιορισμένης ἀποτελεσματικότητας. Αὐτή ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στόν ποσοτικό φραγμό καί στήν ποιοτική ἀπεριοριστικότητα τοῦ χρήματος σπρώχνει τό θησαυριστή πάντα πίσω, στή σισύφειο δουλιά τῆς συσσώρευσης. Συμβαίνει μ' αὐτόν ἀκριβῶς τό ἴδιο πού συμβαίνει καί μέ τόν καταχτητή τοῦ κόσμου, πού μέ κάθε νέα χώρα πού καταχτᾶ, καταχτᾶ μονάχα ἕνα καινούργιο σύνορο.

Γιά νά κρατηθεῖ ὁ χρυσός σάν χρῆμα κι ἑπομένως σάν στοιχεῖο τοῦ θησαυρισμοῦ, πρέπει νά ἐμποδιστεῖ ἡ κυκλοφορία του ἤ ἡ ἀνάλωσή του, σάν μέσο ἀγορᾶς, σέ εἴδη κατανάλωσης. Γιαυτό, ὁ θησαυριστής θυσιάζει στό χρυσό εἴδωλο τίς σωματικές του ἀπολαύσεις. Παίρνει στά σοβαρά τό εὐαγγέλιο τῆς ἀπάρνησης τῶν ἐγκοσμίων. Ἀπό τήν ἄλλη ὅμως μπορεῖ ν' ἀποσπᾶ ἀπό τήν κυκλοφορία μέ τή μορφή χρήματος μόνο ὅ,τι τῆς δίνει μέ τή μορφή ἐμπορεύματος. Ὅσο περισσότερα παράγει, τόσο περισσότερα μπορεῖ νά πουλάει. Γιαυτό, οἱ κύριες ἀρετές του εἶναι ἡ ἐργατικότητα, ἡ οἰκονομία καί ἡ φιλαργυρία, ἐνῶ τό ἅπαν τῆς πολιτικῆς του οἰκονομίας εἶναι νά πουλάει πολλά καί ν' ἀγοράζει λίγα[94].

Παράλληλα μέ τήν ἄμεση μορφή τοῦ θησαυροῦ ἀναπτύσσεται ἡ αἰσθητική του μορφή, ἡ κατοχή χρυσῶν καί ἀσημένιων ἐμπορευμάτων. Αὐτή ἀναπτύσσεται μαζί μέ τόν πλοῦτο τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. «Soyons riches ou paraissons riches» [«Νάμαστε πλούσιοι ἤ νά φαινόμαστε πλούσιοι»] (Ντιντερό). Ἔτσι δημιουργεῖται ἐνμέρει μιά διαρκῶς ἐπεκτεινόμενη ἀγορά χρυσοῦ καί ἀσημιοῦ, ἀνεξάρτητα ἀπό τίς χρηματικές τους λειτουργίες, καί ἐνμέρει μιά λανθάνουσα πηγή προμήθειας χρήματος πού ρέει ἰδίως σέ περίοδες κοινωνικῆς θύελας.

Ὁ θησαυρισμός ἐκπληρώνει διάφορες λειτουργίες στήν οἰκονομία

[94] «Τά βασικά ζητήματα πού γύρω τους περιστρέφονται ὅλα τά μέτρα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας εἶναι νά πληθαίνει ὅσο εἶναι δυνατό τόν ἀριθμό τῶν πουλητῶν κάθε ἐμπορεύματος καί νά μικραίνει ὅσο εἶναι δυνατό τόν ἀριθμό τῶν ἀγοραστῶν» (*Verri*: «Meditazioni sulla Economia Politica», στήν ἔκδοση Custodi τῶν ἰταλῶν οἰκονομολόγων, Parte Moderna, τόμ. XV, σελ. 52).

τῆς μεταλλικῆς κυκλοφορίας. Ἡ πρώτη λειτουργία του ξεπηδάει ἀπό τούς ὅρους κυκλοφορίας τοῦ χρυσοῦ ἤ ἀσημένιου νομίσματος. Εἴδαμε πώς μέ τίς ἀκατάπαυτες διακυμάνσεις τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας, μέ τίς διακυμάνσεις τῆς ἔκτασής της, τῶν τιμῶν καί τῆς ταχύτητάς της ἀποσύρεται · ἤ πλημμυρίζει ἀκατάπαυτα ἡ μάζα τοῦ χρήματος πού κυκλοφορεῖ. Πρέπει ἑπομένως ἡ μάζα αὐτή νά μπορεῖ νά συστέλλεται καί νά διαστέλλεται. Πότε χρειάζεται νά τραβιέται χρῆμα στήν κυκλοφορία μέ τή μορφή νομίσματος, πότε νά διώχνεται ἀπ' αὐτήν νόμισμα μέ τή μορφή χρήματος. Γιά ν' ἀνταποκρίνεται πάντα ἡ μάζα τοῦ χρήματος, πού κυκλοφορεῖ πραγματικά, στό βαθμό τοῦ κορεσμοῦ τῆς σφαίρας τῆς κυκλοφορίας, πρέπει τό ποσό τοῦ χρυσοῦ καί τοῦ ἀσημιοῦ πού ὑπάρχει σέ μιά χώρα νά εἶναι μεγαλύτερο ἀπό τό ποσό πού ἀσκεῖ τή λειτουργία τοῦ νομίσματος. Ὁ ὅρος αὐτός ἐκπληρώνεται μέ τή μορφή τοῦ χρηματικοῦ θησαυροῦ. Οἱ δεξαμενές τοῦ θησαυροῦ χρησιμεύουν ταυτόχρονα καί γιά ἀποχετευτικοί καί παροχετευτικοί ἀγωγοί τοῦ χρήματος πού κυκλοφορεῖ. Ἔτσι τό χρῆμα δέν ξεχειλίζει ποτέ τά κανάλια τῆς κυκλοφορίας του[95].

β) Μέσο πληρωμῆς.

Στήν ἄμεση μορφή τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας πού ἐξετάσαμε ὡς τώρα, τό ἴδιο μέγεθος ἀξίας παρουσιαζόταν πάντα διπλό: ἐμπόρευμα στόν ἕναν πόλο, χρῆμα στόν ἀντίθετο. Γιαυτό, οἱ κάτοχοι ἐμπορευμάτων ἔρχονταν σ' ἐπαφή μόνο σάν ἐκπρόσωποι ἰσοδυνάμων πού ὑπάρχουν ἀμοιβαῖα. Μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας ἀναπτύσσονται ὡστόσο σχέσεις πού χωρίζουν τήν ἐκποίηση τοῦ ἐμπορεύματος χρονικά ἀπό τήν πραγματοποίηση τῆς τιμῆς του. Ἀρκεῖ ν' ἀναφέρουμε ἐδῶ τίς πιό ἁπλές ἀπ' αὐτές τίς σχέσεις. Τό ἕνα εἶδος ἐμπορεύματος ἀπαιτεῖ μεγαλύτερο, τό ἄλλο μικρότερο χρονικό διάστημα γιά τήν παραγωγή του. Ἡ παραγωγή διαφορετικῶν ἐμπορευμάτων

[95] «Γιά νά μπορεῖ ἕνα ἔθνος νά διεξάγει τό ἐμπόριό του χρειάζεται ἕνα ὁρισμένο ποσό μεταλλικοῦ χρήματος (of specifick money) πού κυμαίνεται καί κάποτε εἶναι μεγαλύτερο, κάποτε μικρότερο, ὅπως τό ἀπαιτοῦν οἱ συνθῆκες... Αὐτές οἱ ἀμπώτιδες καί οἱ πλημμυρίδες τοῦ χρήματος ρυθμίζονται μόνες τους χωρίς καμιά βοήθεια τῶν πολιτικῶν... Οἱ κουβάδες δουλεύουν ἐναλλάξ: ὅταν ὑπάρχει ἔλλειψη χρήματος, νομισματοκοποῦνται ράβδοι, κι ὅταν ὑπάρχει ἔλλειψη ράβδων, λυώνονται νομίσματα» (*Sir D. North*: «Discourses upon Trade». London 1691, Postscript., σελ. 3). Ὁ Τζών Στούαρτ Μίλλ, πού ἦταν πολύν καιρό ὑπάλληλος τῆς Ἑταιρίας τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν, βεβαιώνει ὅτι στίς Ἰνδίες τά ἀσημένια κοσμήματα ἐξακολουθοῦν νά παίζουν ἄμεσα τό ρόλο τοῦ θησαυροῦ. Τά «ἀσημένια στολίδια στέλνονται γιά νά νομισματοκοποῦν ὅταν τό ἐπιτόκιο εἶναι μεγάλο· ξαναγίνονται στολίδια ὅταν τό ἐπιτόκιο πέφτει» (Δηλώσεις τοῦ *J. St. Mill* στό «Reports on Bankacts» 1857, ἀρ. 2084 καί 2101). Σύμφωνα μ' ἕνα κοινοβουλευτικό ντοκουμέντο τοῦ 1864 σχετικά μέ τήν εἰσαγωγή καί ἐξαγωγή χρυσοῦ καί ἀσημιοῦ στίς Ἰνδίες, τό 1863 ἡ εἰσαγωγή χρυσοῦ καί ἀσημιοῦ ξεπέρασε τήν ἐξαγωγή κατά 19.367.764 λίρ. στ. Τά τελευταῖα 8 χρόνια πρίν ἀπό τό 1864 τό πλεόνασμα τῆς εἰσαγωγῆς εὐγενῶν μετάλλων πάνω ἀπό τήν ἐξαγωγή τους ἦταν 109.652.917 λίρ στ. Στό διάστημα ἀπό τό 1800 καί δῶ κόπηκαν στίς Ἰνδίες πολύ περισσότερες ἀπό 200.000.000 λίρ. στ.

συνδέεται μέ διαφορετικές ἐποχές τοῦ ἔτους. Τό ἕνα ἐμπόρευμα γεννιέται στόν τόπο τῆς ἀγορᾶς του, τό ἄλλο εἶναι ὑποχρεωμένο νά ταξιδέψει σέ μακρινή ἀγορά. Γιαυτό, ὁ ἕνας κάτοχος ἐμπορεύματος μπορεῖ νά παρουσιαστεῖ σάν πουλητής, προτοῦ παρουσιαστεῖ ὁ ἄλλος σάν ἀγοραστής. Ὅταν ἐπαναλαβαίνονται διαρκῶς οἱ ἴδιες συναλλαγές ἀνάμεσα στά ἴδια πρόσωπα, οἱ ὅροι τῆς πούλησης τῶν ἐμπορευμάτων ρυθμίζονται σύμφωνα μέ τούς ὅρους τῆς παραγωγῆς τους. Ἀπό τήν ἄλλη πουλιέται γιά ἕνα χρονικό διάστημα ἡ χρήση ὁρισμένων εἰδῶν ἐμπορευμάτων, λχ. ἑνός σπιτιοῦ. Στήν περίπτωση αὐτή μόνο ὅταν λήξει ἡ προθεσμία ὁ ἀγοραστής ἔχει πάρει πραγματικά τήν ἀξία χρήσης τοῦ ἐμπορεύματος. Γιαυτό, τό ἀγοράζει προτοῦ τό πληρώσει. Ὁ ἕνας κάτοχος ἐμπορεύματος πουλάει ὑπάρχον ἐμπόρευμα, ὁ ἄλλος ἀγοράζει σάν ἁπλός ἐκπρόσωπος χρήματος ἤ σάν ἐκπρόσωπος μελλοντικοῦ χρήματος. Ὁ πουλητής γίνεται πιστωτής, ὁ ἀγοραστής ὀφειλέτης. Ἐπειδή ἀλλάζει ἐδῶ ἡ μεταμόρφωση τοῦ ἐμπορεύματος ἤ ἡ ἀνάπτυξη τῆς μορφῆς τῆς ἀξίας του, ἀποχτάει καί τό χρῆμα μιάν ἄλλη λειτουργία. Γίνεται μέσο πληρωμῆς[96].

Οἱ ρόλοι τοῦ πιστωτῆ καί τοῦ ὀφειλέτη ξεπηδᾶνε ἐδῶ ἀπό τήν ἁπλή ἐμπορευματική κυκλοφορία. Ἡ ἀλλαγή τῆς μορφῆς της βάζει στόν πουλητή καί στόν ἀγοραστή αὐτή τήν καινούργια σφραγίδα. Ἑπομένως πρόκειται πρῶτα γιά ρόλους πού τούς παίζουν οἱ ἴδιοι παράγοντες τῆς κυκλοφορίας, ὅπως οἱ ρόλοι τοῦ πουλητῆ καί τοῦ ἀγοραστῆ πού εἶναι ἐξίσου παροδικοί καί ἐναλλασσόμενοι. Ἡ ἀντίθεση ὅμως παρουσιάζεται τώρα ἀποξαρχῆς λιγότερο εὐχάριστη καί εἶναι κατάλληλη γιά μεγαλύτερη ἀποκρυστάλλωση[97]. Οἱ ἴδιοι ρόλοι ὅμως μποροῦν νά ἐμφανιστοῦν καί ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἐμπορευματική κυκλοφορία. Ἡ πάλη τῶν τάξεων τοῦ ἀρχαίου κόσμου λχ. κινεῖται κυρίως μέ τή μορφή τῆς πάλης ἀνάμεσα σέ πιστωτές καί ὀφειλέτες καί τελειώνει στή Ρώμη μέ τήν καταστροφή τοῦ πληβείου ὀφειλέτη πού τόν ἀντικαταστaίνει ὁ δοῦλος. Στό μεσαίωνα ἡ πάλη τελειώνει μέ τήν καταστροφή τοῦ φεουδάρχη ὀφειλέτη πού χάνει τήν πολιτική ἐξουσία του μαζί μέ τήν οἰκονομική της βάση. Ὡστόσο ἡ χρηματική μορφή—καί ἡ σχέση πιστωτῆ καί ὀφειλέτη ἔχει τή μορφή χρηματικῆς σχέσης—καθρεφτίζει ἐδῶ μονάχα τόν ἀνταγωνισμό οἰκονομικῶν ὅρων ζωῆς πού βρίσκονται βαθύτερα.

Ἄς ἐπιστρέψουμε στή σφαίρα τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας. Ἔχει σταματήσει ἡ ταυτόχρονη ἐμφάνιση τῶν ἰσοδύναμων, τοῦ ἐμπο-

96 Ὁ Λούθηρος κάνει διάκριση ἀνάμεσα στό χρῆμα σάν μέσο ἀγορᾶς καί στό χρῆμα σάν μέσο πληρωμῆς. «Μοῦ κάνεις διπλή ζημιά, ἔτσι πού ἐδῶ δέν μπορῶ νά πληρώσω καί κεῖ δέν μπορῶ ν' ἀγοράσω» (*Martin Luther:* «An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen». Wittenberg 1540).

97 Νά ποιές ἦταν οἱ σχέσεις ὀφειλετῶν *καί* πιστωτῶν ἀνάμεσα στούς ἄγγλους ἐμπόρους στίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰώνα: «Ἀνάμεσα στούς ἐμπόρους ἐπικρατεῖ ἐδῶ στήν Ἀγγλία ἕνα τέτιο πνεῦμα ὠμότητας πού δέν τό συναντοῦμε σέ καμιά ἄλλη κοινωνία καί σέ καμιά ἄλλη χώρα τοῦ κόσμου» («An Essay on Credit and the Bankrupt Act». London 1707, σελ. 2).

ρεύματος καί τοῦ χρήματος, στούς δυό πόλους τοῦ προτσές τῆς πούλησης. Τώρα τό χρῆμα λειτουργεῖ πρῶτα σάν μέτρο ἀξίας στόν καθορισμό τῆς τιμῆς τοῦ ἐμπορεύματος πού πουλήθηκε. Ἡ τιμή του πού καθορίστηκε μέ συμβόλαιο μετράει τήν ὑποχρέωση τοῦ ἀγοραστῆ, δηλ. τό χρηματικό ποσό πού πρέπει νά πληρώσει σέ καθορισμένη προθεσμία. Λειτουργεῖ δεύτερο σάν ἰδεατό μέσο ἀγορᾶς. Ἄν καί ὑπάρχει μόνο στή χρηματική ὑπόσχεση τοῦ ἀγοραστῆ, πραγματοποιεῖ τό πέρασμα τοῦ ἐμπορεύματος ἀπό τό ἕνα χέρι στό ἄλλο. Μόνο τή μέρα πού ἡ πληρωμή γίνεται ληξιπρόθεσμη, μπαίνει τό μέσο πληρωμῆς πραγματικά στήν κυκλοφορία, δηλ. περνάει ἀπό τό χέρι τοῦ ἀγοραστῆ στό χέρι τοῦ πουλητῆ. Τό μέσο κυκλοφορίας εἶχε μετατραπεῖ σέ θησαυρό ἐπειδή ὕστερα ἀπό τήν πρώτη φάση διακόπηκε τό προτσές τῆς κυκλοφορίας, ἤ ἐπειδή τραβήχτηκε ἀπό τήν κυκλοφορία ἡ ἀλλαγμένη μορφή τοῦ ἐμπορεύματος. Τό μέσο πληρωμῆς μπαίνει στήν κυκλοφορία ὅμως ἀφοῦ προηγούμενα τό ἐμπόρευμα ἔχει βγεῖ ἀπ' αὐτήν. Τό χρῆμα δέ μεσολαβεῖ πιά γιά νά γίνει τό προτσές. Τό τερματίζει ἀνεξάρτητα καί σάν ἀπόλυτη ὕπαρξη τῆς ἀνταλλαχτικῆς ἀξίας ἤ σάν γενικό ἐμπόρευμα. Ὁ πουλητής μετάτρεψε ἐμπόρευμα σέ χρῆμα γιά νά ἱκανοποιήσει μέ τό χρῆμα μιάν ἀνάγκη, ὁ θησαυριστής γιά νά διατηρήσει τό ἐμπόρευμα μέ τή χρηματική του μορφή, ὁ ὀφειλέτης ἀγοραστής γιά νά μπορέσει νά πληρώσει. Ἄν δέν πληρώσει γίνεται ἀναγκαστικός πλειστηριασμός τῆς περιουσίας του. Ἔτσι ἀπό μιά κοινωνική ἀνάγκη πού ξεπηδάει ἀπό τίς σχέσεις τοῦ ἴδιου τοῦ προτσές τῆς κυκλοφορίας, ἡ ἀξιακή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος, τό χρῆμα, γίνεται τώρα αὐτοσκοπός τῆς πούλησης.

Ὁ ἀγοραστής ξαναμετατρέπει χρῆμα σέ ἐμπόρευμα, προτοῦ μετατρέψει ἐμπόρευμα σέ χρῆμα, ἤ διενεργεῖ τή δεύτερη μεταμόρφωση τοῦ ἐμπορεύματος πρίν ἀπό τήν πρώτη. Τό ἐμπόρευμα τοῦ πουλητῆ κυκλοφορεῖ, πραγματοποιεῖ ὅμως τήν τιμή του μόνο μέ τή μορφή ἑνός τίτλου ἰδιωτικοῦ δικαίου πού τοῦ δίνει δικαίωμα σέ χρῆμα. Μετατρέπεται σέ ἀξία χρήσης προτοῦ μετατραπεῖ σέ χρῆμα. Ἡ πραγματοποίηση τῆς πρώτης του μεταμόρφωσης ἀκολουθεῖ μόνο ἐκ τῶν ὑστέρων[98].

98 *Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση.* Ἀπό τήν παρακάτω περικοπή, παρμένη ἀπό τό ἔργο μου πού ἐκδόθηκε τό 1859, βλέπει κανείς γιατί στό κείμενο δέν παίρνω ὑπόψη μου τήν ἀντίθετη μορφή: «Ἀντίστροφα, στό προτσές $X - E$ τό χρῆμα μπορεῖ νά διατεθεῖ σάν πραγματικό μέσο ἀγορᾶς καί νά πραγματοποιηθεῖ ἔτσι ἡ τιμή τοῦ ἐμπορεύματος προτοῦ ἀκόμα πραγματοποιηθεῖ ἡ ἀξία χρήσης τοῦ χρήματος, ἤ προτοῦ ἐκποιηθεῖ τό ἐμπόρευμα. Αὐτό γίνεται λχ. μέ τή συνηθισμένη μορφή τῆς προπληρωμῆς. Ἤ μέ τή μορφή πού ἡ ἀγγλική κυβέρνηση ἀγοράζει τό ὄπιο τῶν ράιοτ* στίς Ἰνδίες... Ἔτσι ὅμως τό χρῆμα λειτουργεῖ μόνο μέ τή γνωστή πιά μορφή τοῦ μέσου ἀγορᾶς... Καί τό κεφάλαιο φυσικά προκαταβάλλεται μέ τή μορφή τοῦ χρήματος... Ἡ ἄποψη αὐτή ὅμως βρίσκεται ἔξω ἀπό τόν ορίζοντα τῆς ἁπλῆς κυκλοφορίας» (*Karl Marx:* «Zur Kritik der Politischen Oekonomie». Berlin 1859, σελ. 119 καί 120).

*—κατηγορία ἀγροτῶν στίς Ἰνδίες πού πληρώνουν φόρο σέ εἶδος στό γαιοχτήμονα. (Σημ. Μετ.).

Γιά κάθε δοσμένη χρονική περίοδο τοῦ προτσές τῆς κυκλοφορίας οἱ ληξιπρόθεσμες ὑποχρεώσεις ἀντιπροσωπεύουν τό ἄθροισμα τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων πού ἡ πούλησή τους προκάλεσε αὐτές τίς ὑποχρεώσεις. Ἡ μάζα τοῦ χρήματος πού ἀπαιτεῖται γιά τήν πραγματοποίηση αὐτοῦ τοῦ ἀθροίσματος τῶν τιμῶν ἐξαρτιέται πρῶτα ἀπό τήν ταχύτητα κυκλοφορίας τῶν μέσων πληρωμῆς. Ἡ ταχύτητα αὐτή καθορίζεται ἀπό δυό περιστατικά: ἀπό τήν ἁλυσωτή σύμπλεξη τῶν σχέσεων τοῦ πιστωτή καί τοῦ ὀφειλέτη, ἔτσι πού ὁ *A* πού παίρνει χρῆμα ἀπό τόν ὀφειλέτη του *B*, νά πληρώνει στόν πιστωτή του *Γ* κ. ο. κ. — καί ἀπό τό χρονικό διάστημα ἀνάμεσα σέ δυό ληξιπρόθεσμες πληρωμές. Ἡ ἁλυσίδα τῶν διαδοχικῶν πληρωμῶν ἤ τῶν ἐκ τῶν ὑστέρων πρώτων μεταμορφώσεων διαφέρει οὐσιαστικά ἀπό τή σύμπλεξη τῶν σειρῶν τῶν μεταμορφώσεων πού ἐξετάσαμε προηγούμενα. Στήν κυκλοφορία τῶν μέσων κυκλοφορίας δέν ἐκφράζεται ἁπλῶς ἡ ἀλληλουχία τῶν πουλητῶν καί τῶν ἀγοραστῶν. Αὐτή ἡ ἴδια ἡ ἀλληλουχία γεννιέται μόνο μέσα στή χρηματική κυκλοφορία καί μαζί μ' αὐτήν. Ἀντίθετα, ἡ κίνηση τοῦ μέσου πληρωμῆς ἐκφράζει μιά κοινωνική ἀλληλουχία πού ὑπῆρχε κιόλας ἕτοιμη πρίν ἀπ' αὐτή τήν κίνηση.

Τό γεγονός ὅτι οἱ πουλήσεις γίνονται ταυτόχρονα καί παράλληλα, περιορίζει τή δυνατότητα νά ἀναπληρωθεῖ ἡ μάζα τοῦ νομίσματος μέ τήν ταχύτητα τῆς κυκλοφορίας. Ἀπό τήν ἄλλη, αὐτό ἀποτελεῖ ἕνα καινούργιο μοχλό στήν οἰκονομία τῶν μέσων πληρωμῆς. Μέ τή συγκέντρωση τῶν πληρωμῶν στόν ἴδιο τόπο ἀναπτύσσονται αὐθόρμητα εἰδικά ἱδρύματα καί εἰδικές μέθοδες συμψηφισμοῦ τους. Τέτια ἦταν λχ. τά virements [μεταβιβάσεις χρεῶν] στή μεσαιωνική Λυών. Οἱ χρεωστικές ἀπαιτήσεις τοῦ *A* ἀπό τόν *B*, τοῦ *B* ἀπό τόν *Γ*, τοῦ *Γ* ἀπό τόν *A* κλπ. φτάνει ἁπλῶς ν' ἀντιπαραβληθοῦν γιά νά συμψηφιστοῦν μεταξύ τους ὡς ἕνα ὁρισμένο ποσό σάν θετικά καί ἀρνητικά μεγέθη. Ἔτσι ἀπομένει μόνο ἕνα ὑπόλοιπο χρέους γιά ἐξόφληση. Ὅσο πιό μαζική εἶναι ἡ συγκέντρωση τῶν πληρωμῶν, τόσο πιό μικρό εἶναι σχετικά τό ὑπόλοιπο, τόσο πιό μικρή εἶναι ἑπομένως καί ἡ μάζα τῶν κυκλοφορούντων μέσων πληρωμῆς.

Ἡ λειτουργία τοῦ χρήματος σάν μέσου πληρωμῆς περικλείνει μιάν ἄμεση ἀντίφαση. Ἐφόσον συμψηφίζονται οἱ πληρωμές, τό χρῆμα λειτουργεῖ μόνο ἰδεατά σάν χρῆμα ὑπολογισμοῦ ἤ σάν μέτρο τῶν ἀξιῶν. Ἐφόσον πρέπει νά γίνουν πραγματικές πληρωμές, δέν ἐμφανίζεται σάν μέσο κυκλοφορίας, σάν παροδική καί μεσάζουσα μόνο μορφή τῆς ἀνταλλαγῆς τῆς ὕλης, ἀλλά σάν ἡ ἀτομική ἐνσάρκωση τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, σάν αὐτοτελής ὕπαρξη τῆς ἀνταλλαχτικῆς ἀξίας, σάν ἀπόλυτο ἐμπόρευμα. Ἡ ἀντίφαση αὐτή ξεσπάει τή στιγμή ἐκείνη τῶν κρίσεων παραγωγῆς καί ἐμπορίου πού ὀνομάζεται χρηματική κρίση[99].

[99] Πρέπει φυσικά νά γίνει διάκριση ἀνάμεσα στή χρηματική κρίση, ἔτσι ὅπως καθορίζεται στό κείμενο σάν ἰδιαίτερη φάση κάθε γενικῆς κρίσης παραγωγῆς καί ἐμπορίου, καί στό εἰδικό εἶδος τῆς κρίσης, πού τήν ὀνομάζουν ἐπίσης χρηματική κρίση, πού μπορεῖ ὅμως νά ἐκδηλωθεῖ ἀνεξάρτητα, ἔτσι πού μόνο σάν ἀντίχτυπος ἐπιδρᾶ στή βιομηχανία καί στό ἐμπόριο. Πρόκειται γιά κρί-

Ἡ κρίση αὐτή εἶναι δυνατή μόνο ἐκεῖ ὅπου εἶναι πέρα γιά πέρα ἀναπτυγμένη ἡ ἁλυσίδα τῶν διαδοχικῶν πληρωμῶν καί ἕνα τεχνητό σύστημα συμψηφισμοῦ τους. Ὅταν παρουσιάζονται γενικότερες διαταραχές αὐτοῦ τοῦ μηχανισμοῦ, ἀπ' ὁπουδήποτε κι ἄν προέρχονται, τό χρῆμα μετατρέπεται ξαφνικά καί ἄμεσα ἀπό τήν ἁπλῶς ἰδεατή μορφή τοῦ χρήματος ὑπολογισμοῦ σέ μετρητό χρῆμα. Τά βέβηλα ἐμπορεύματα δέν μποροῦν ν' ἀντικαταστήσουν τό χρῆμα. Ἡ ἀξία χρήσης τοῦ ἐμπορεύματος χάνει τήν ἀξία της καί ἡ ἀξία του ἐξαφανίζεται μπρός στή μορφή τῆς ἀξίας του. Μόλις πρίν ἀπό λίγο ὁ μεθυσμένος ἀπό τή βιομηχανική ἄνθιση ἀστός διακήρυχνε ἀγέρωχα ὅτι τό χρῆμα εἶναι κούφια ἰδέα καί ὅτι: «Μόνο τό ἐμπόρευμα εἶναι χρῆμα». «Μόνο τό χρῆμα εἶναι ἐμπόρευμα!» αὐτή ἡ φωνή ἀντηχεῖ τώρα πάνω ἀπ' ὅλη τήν παγκόσμια ἀγορά. Ὅπως τό ἐλάφι λαχταράει φρέσκο νερό, ἔτσι καί ἡ ψυχή τοῦ ἀστοῦ λαχταράει χρῆμα, τό μοναδικό πλοῦτο[100]. Τόν καιρό τῆς κρίσης ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στό ἐμπόρευμα καί στή μορφή τῆς ἀξίας του, τό χρῆμα, ἀνυψώνεται ὡς τήν ἀπόλυτη ἀντίφαση. Γιαυτό δέν ἐνδιαφέρει ἐδῶ ἡ μορφή ἐμφάνισης τοῦ χρήματος. Ἡ δίψα γιά χρῆμα παραμένει ἡ ἴδια, ἄσχετα ἀπό τό ἄν οἱ πληρωμές πρέπει νά γίνουν σέ χρυσό ἤ σέ πιστωτικό χρῆμα, λχ. σέ τραπεζογραμμάτια[101].

Ἄν ἐξετάσουμε τώρα τό συνολικό ποσό τοῦ χρήματος πού κυκλοφορεῖ σέ μιάν ὁρισμένη χρονική περίοδο, βρίσκουμε πώς ὅταν εἶναι δοσμένη ἡ ταχύτητα κυκλοφορίας τῶν μέσων κυκλοφορίας καί πληρωμῆς, τό ποσό αὐτό εἶναι ἴσο μέ τό ἄθροισμα τῶν τιμῶν πού

σεις πού τό κινητικό τους κέντρο εἶναι τό χρηματικό κεφάλαιο καί πού γιά τό λόγο αὐτό ἔχει σάν ἄμεσή της σφαίρα δράσης τήν τράπεζα, τό χρηματιστήριο καί τή χρηματική κυκλοφορία. (*Ὑποσημείωση τοῦ Μάρξ γιά τήν 3η ἔκδοση*).

[100] «Αὐτό τό ἀπότομο πέρασμα ἀπό τό πιστωτικό στό νομισματικό σύστημα προσθέτει στόν πραχτικό πανικό τό θεωρητικό τρόμο: καί οἱ παράγοντες τῆς κυκλοφορίας ἀνατριχιάζουν μπρός στό ἀδιαπέραστο μυστήριο τῶν δικῶν τους σχέσεων» (*Karl Marx:* «Zur Kritik der Politischen Oekonomie». Βερολίνο 1859, σελ. 126). «Οἱ φτωχοί δέν ἔχουν δουλιά, γιατί οἱ πλούσιοι δέν ἔχουν χρήματα γιά νά τούς ἀπασχολοῦν, ἄν καί κατέχουν ὅπως καί προηγούμενα τίς ἴδιες γαῖες καί τίς ἴδιες ἐργατικές δυνάμεις γιά νά φτιάχνουν μέσα συντήρησης καί ροῦχα. Αὐτά ὅμως ἀποτελοῦν τόν πραγματικό πλοῦτο ἑνός ἔθνους καί ὄχι τό χρῆμα» (*John Bellers:* «Proposals for raising a Colledge of Industry». London 1696, σελ. 3).

[101] Νά πῶς οἱ «amis du commerce» [«φίλοι τοῦ ἐμπορίου»] ἐκμεταλλεύονται αὐτές τίς στιγμές: «Σέ μιά τέτια περίπτωση (τό 1839) ἕνας γέρος ἄπληστος τραπεζίτης (τοῦ Σίτυ) τήν ὥρα πού καθόταν στό ἰδιαίτερο γραφεῖο του, ανασήκωσε τό καπάκι τοῦ γραφείου του καί ἅπλωσε μπροστά σ' ἕνα φίλο του πακέτα ἀπό τραπεζογραμμάτια. Μέ ἐνδόμυχη χαρά τοῦ εἶπε ὅτι πρόκειται γιά 600.000 λίρ. στ. πού τίς εἶχε κρατήσει γιά νά προκαλέσει στενότητα χρήματος καί ὅτι θά τίς ἔριχνε ὅλες στήν κυκλοφορία ὕστερα ἀπό τίς 3 μ. μ. τῆς ἴδιας ἡμέρας» («The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844». London 1864, σελ. 81). Τό ἡμιεπίσημο ὄργανο «The Observer» τῆς 24 τοῦ Ἀπρίλη 1864 γράφει: «Κυκλοφοροῦν μερικές πολύ ἰδιόμορφες φῆμες γιά τά μέσα πού χρησιμοποιοῦνται γιά νά προκληθεῖ στενότητα σέ τραπεζογραμμάτια... Ὅσο ἀμφίβολο κι ἄν φαίνεται νά παραδεχτοῦμε ὅτι χρησιμοποιοῦνται κάποια παρόμοια κόλπα, οἱ σχετικές πληροφορίες εἶχαν τόσο πολύ διαδοθεῖ πού πρέπει πραγματικά νά τίς ἀναφέρουμε».

πρέπει νά πραγματοποιηθοῦν, σύν τό ἄθροισμα τῶν ληξιπρόθεσμων πληρωμῶν, πλήν τίς συμψηφιζόμενες πληρωμές, πλήν τέλος τόν ἀριθμό τῶν γύρων πού διαγράφει τό ἴδιο χρῆμα [Geldsctück] ὅταν λειτουργεῖ διαδοχικά, πότε σάν μέσο κυκλοφορίας, πότε σάν μέσο πληρωμῆς. Λχ. ὁ ἀγρότης πουλάει τό στάρι του πρός 2 λίρ. στ. πού χρησιμεύουν ἔτσι σάν μέσο κυκλοφορίας. Τήν ἡμέρα πού λήγει ἡ προθεσμία μέ τίς 2 αὐτές λίρ. στ. πληρώνει τό πανί πού τοῦ ἔχει προμηθεύσει προηγούμενα ὁ ὑφαντής. Οἱ ἴδιες 2 λίρ. στ. λειτουργοῦν τώρα σάν μέσο πληρωμῆς. Ὁ ὑφαντής ἀγοράζει μέ τή σειρά του μιά Βίβλο τοῖς μετρητοῖς—τώρα ξαναλειτουργοῦν σάν μέσο κυκλοφορίας—κλπ. Γιαυτό, ἀκόμα καί στήν περίπτωση πού εἶναι δοσμένες οἱ τιμές, ἡ ταχύτητα τῆς χρηματικῆς κυκλοφορίας καί ἡ οἰκονομία τῶν πληρωμῶν, δέν καλύπτεται πιά ἡ χρηματική μάζα πού κυκλοφορεῖ μέ τή μάζα τῶν ἐμπορευμάτων πού κυκλοφοροῦν στό διάστημα μιᾶς περιόδου, λχ. μιᾶς ἡμέρας. Κυκλοφορεῖ χρῆμα, πού ἀντιπροσωπεύει ἐμπορεύματα πού ἀπό καιρό ἔχουν ἀποσυρθεῖ ἀπό τήν κυκλοφορία. Κυκλοφοροῦν ἐμπορεύματα πού τό χρηματικό τους ἰσοδύναμο ἐμφανίζεται μόνο στό μέλλον. Ἀπό τήν ἄλλη εἶναι τελείως ἀσύμμετρα μεγέθη οἱ πληρωμές πού συμφωνοῦνται κάθε μέρα καί οἱ πληρωμές πού γίνονται ληξιπρόθεσμες τήν ἴδια μέρα[102].

Τό πιστωτικό χρῆμα ξεπηδάει ἄμεσα ἀπό τή λειτουργία τοῦ χρήματος σάν μέσου πληρωμῆς γιατί οἱ χρεωστικές ἀποδείξεις πού ἐκδόθηκαν γιά τά πουλημένα ἐμπορεύματα κυκλοφοροῦν μέ τή σειρά τους μεταβιβάζοντας σέ ἄλλους τίς χρεωστικές ἀπαιτήσεις. Ἀπό τήν ἄλλη, στό βαθμό πού ἐπεκτείνεται τό πιστωτικό σύστημα, ἐπεκτείνεται καί ἡ λειτουργία τοῦ χρήματος σάν μέσου πληρωμῆς. Σάν τέτιο ἀποκτάει δικές του μορφές ὕπαρξης μέ τίς ὁποῖες κυκλοφορεῖ στή σφαίρα τῶν μεγάλων ἐμπορικῶν συναλλαγῶν, ἐνῶ τό χρυσό καί ἀσημένιο νόμισμα ἀπωθεῖται κυρίως στή σφαίρα τοῦ λιανικοῦ ἐμπορίου[103].

[102] «Τό σύνολο τῶν πουλήσεων καί τῶν συμβολαίων πού κλείνονται στό διάστημα μιᾶς ὁρισμένης μέρας, δέν ἐπιδρᾶ στό ποσό τοῦ χρήματος πού κυκλοφορεῖ αὐτήν ἀκριβῶς τήν ἡμέρα, στή μεγάλη ὅμως πλειοψηφία τῶν περιπτώσεων θά ἀναλυθοῦν σέ μιά σειρά τραβήγματα συναλλαγματικῶν γιά τό χρηματικό ποσό πού μπορεῖ νά βρίσκεται στήν κυκλοφορία στίς ἑπόμενες, περισσότερο ἤ λιγότερο μακρινές μέρες ... Οἱ συναλλαγματικές πού ἐκδόθηκαν σήμερα καί οἱ πιστώσεις πού ἀνοίχτηκαν σήμερα δέ χρειάζεται νάχουν καμιά ὁμοιότητα οὔτε στόν ἀριθμό, οὔτε στό συνολικό ποσό, οὔτε στή διάρκεια, μέ τίς συναλλαγματικές ἤ τίς πιστώσεις πού θά ἐκδοθοῦν ἤ πού θ' ἀνοιχτοῦν αὔριο ἤ τίς ἑπόμενες μέρες. Ἀντίθετα, πολλές ἀπ' τίς σημερινές συναλλαγματικές καί πιστώσεις καλύπτονται ὅταν λήγουν μέ ἕνα πλῆθος ὑποχρεώσεις πού ἡ προέλευσή τους μοιράζεται σέ μιά σειρά τελείως ἀκαθόριστες προηγούμενες ἡμερομηνίες. Συναλλαγματικές προθεσμίας 12, 6, 3 καί 1 μηνός συμπίπτουν καμιά φορά ἔτσι πού κάνουν ν' ἀνέβουν ἐξαιρετικά οἱ ληξιπρόθεσμες γιά μιά ὁρισμένη μέρα ὑποχρεώσεις» («The Currency Theory Reviewed; in a Letter to the Scottish People. By a Banker in England». Edinburgh 1845, σελ. 29, 30 κ. έ.).

[103] Σάν παράδειγμα γιά τό πόσο λίγο πραγματικό χρῆμα χρησιμοποιεῖται στίς καθαυτό ἐμπορικές συναλλαγές, παραθέτω τό σχῆμα ἑνός ἀπό τούς μεγαλύτερους ἐμπορικούς οἴκους τοῦ Λονδίνου (Μόρισσον, Ντίλλον καί Σία) γιά τίς

Ὅταν ἡ ἐμπορευματική παραγωγή φτάσει ὁρισμένο ἐπίπεδο ἀνάπτυξης καί ἔκτασης ἡ λειτουργία τοῦ χρήματος σάν μέσου πληρωμῆς βγαίνει ἔξω ἀπό τή σφαίρα τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας. Τό χρῆμα γίνεται τό γενικό ἐμπόρευμα τῶν συμβολαίων[104]. Ἡ γαιοπρόσοδος, οἱ φόροι κλπ. μετατρέπονται ἀπό δοσίματα σέ εἶδος, σέ πληρωμές σέ χρῆμα. Πόσο αὐτή ἡ μετατροπή καθορίζεται ἀπό τή συνολική μορφή τοῦ προτσές παραγωγῆς, τό ἀποδείχνει λχ. τό γεγονός ὅτι ἡ προσπάθεια τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας νά εἰσπράττει ὅλους τούς φόρους σέ χρῆμα ναυάγησε δυό φορές. Ἡ φριχτή ἀθλιότητα τῆς γαλλικῆς ἀγροτιᾶς τόν καιρό τοῦ Λουδοβίκου XIV, πού τήν κατάγγειλαν τόσο εὔγλωττα ὁ Μπουαγκιλμπέρ, ὁ στρατάρχης Βωμπάν κ. ἄ. δέν ὀφειλόταν μόνο στό ὕψος τῶν φόρων, μά καί στή μετατροπή τοῦ φόρου σέ εἶδος σέ φόρο σέ χρῆμα[105]. Ἄν ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἡ φυσική μορφή τῆς γαιοπροσόδου στήν Ἀσία, ὅπου ἀποτελεῖ ταυτόχρονα τό κύριο στοιχεῖο τῶν κρατικῶν φόρων, στηρίζεται σέ σχέσεις παραγωγῆς πού ἀναπαράγονται ἀμετάβλητοι ὅπως οἱ φυσικές συνθῆκες, ἡ μορφή αὐτή τῆς πληρωμῆς διατηρεῖ, ἀντεπιδρώντας μέ τή σειρά της,

χρονιάτικές του εἰσπράξεις καί πληρωμές. Οἱ συναλλαγές του τό 1856 πού φτάνουν τά πολλά ἑκατομμύρια λίρ. στ. ἔχουν ἐδῶ συντομευθεῖ καί ἀναχθεῖ στήν κλίμακα τοῦ ἑνός ἑκατομμυρίου:

Ἔσοδα		
Συναλλαγματικές ἀπό τραπεζίτες καί ἐμπόρους πληρωτέες ἐπί προθεσμία	533.596	λίρ. στ.
Ἐπιταγές ἀπό τραπεζίτες κλπ. πληρωτέες ἐν ὄψει	357.715	» »
Γραμμάτια ἐπαρχιακῶν τραπεζῶν	9.627	» »
Τραπεζογραμμάτια τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας	68.554	» »
Χρυσός	28.089	» »
Ἀσήμι καί χαλκός	1.486	» »
Ταχυδρομικές ἐπιταγές	933	»
Σύνολο	1.000.000	

Ἔξοδα		
Συναλλαγματικές πληρωτέες ἐπί προθεσμία	302.674	λίρ. στ.
Ἐπιταγές τραβηγμένες γιά λογαριασμό τραπεζιτῶν τοῦ Λονδίνου	663.672	» »
Τραπεζογραμμάτια τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας	22.743	» »
Χρυσός	9.427	» »
Ἀσήμι καί χαλκός	1.484	» »
Σύνολο	1.000.000	

(«Report From the Select Committee on the Bankacts». July 1858, σελ. LXXI).

[104] «Οἱ συναλλαγές ἔχουν τόσο ἀλλάξει, πού ἀντί νά γίνεται ἀνταλλαγή ἀγαθῶν μέ ἀγαθά ἤ ἀντί νά γίνεται παράδοση καί παραλαβή, γίνεται τώρα πούληση καί πληρωμή καί ὅλες οἱ ὑποθέσεις ... ἐμφανίζονται σάν καθαρές χρηματικές ὑποθέσεις» («An Essay upon Public Credit», 3η ἔκδ., London 1710, σελ. 8).

[105] «Τό χρῆμα ἔγινε ὁ δήμιος ὅλων τῶν πραγμάτων». Ἡ οἰκονομική τέχνη «εἶναι ἡ χοάνη μέσα στήν ὁποία ἐξατμίζεται ἕνα τρομαχτικό πλῆθος ἀπό ἀγαθά καί ἐμπορεύματα, γιά νά ἐπιτευχθεῖ αὐτό τό μοιραῖο ἐκχείλισμα». «Τό χρῆμα κηρύχνει τόν πόλεμο σ' ὅλο τό ἀνθρώπινο γένος» (*Boisguillebert*: «Dissertation sur la Nature des Richesses, de l'Argent et des Tributs», ἔκδ. Daire, «Économistes financiers». Paris 1843, τόμ. I, σελ. 413. 419, 417).

τήν παλιά μορφή παραγωγῆς. Ἡ μορφή αὐτή ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά μυστικά τῆς αὐτοσυντήρησης τῆς Τουρκικῆς Αὐτοκρατορίας. Ἄν στήν Ἰαπωνία τό ἐξωτερικό ἐμπόριο πού τῆς ἐπιβλήθηκε ἀπό τήν Εὐρώπη θά ἔχει σάν συνέπεια τή μετατροπή τῆς γαιοπροσόδου σέ εἶδος σέ γαιοπρόσοδο σέ χρῆμα, τότε θά καταστραφεῖ ἡ ὑποδειγματική γεωργία της. Θά σπάσουν οἱ στενοί οἰκονομικοί ὅροι τῆς ὕπαρξής της.

Σέ κάθε χώρα καθιερώνονται ὁρισμένες γενικές προθεσμίες πληρωμῆς. Ἄν παραβλέψουμε τούς ἄλλους ἀνακυκλισμούς τῆς ἀναπαραγωγῆς, οἱ προθεσμίες αὐτές στηρίζονται ἐνμέρει στούς φυσικούς ὅρους τῆς παραγωγῆς πού συνδέονται μέ τίς ἀλλαγές τῶν ἐποχῶν τοῦ ἔτους. Ρυθμίζουν ἐπίσης τίς πληρωμές, πού δέν ξεπηδᾶνε κατευθείαν ἀπό τήν ἐμπορευματική κυκλοφορία, ὅπως οἱ φόροι, οἱ γαιοπρόσοδες κλπ. Ἡ μάζα τοῦ χρήματος πού ἀπαιτεῖται γιά τίς πληρωμές αὐτές πού γίνονται ὁρισμένες μέρες τοῦ ἔτους καί πού εἶναι διασπαρμένες πάνω σ' ὅλη τήν ἐπιφάνεια τῆς κοινωνίας, προκαλεῖ περιοδικές μά ὁλότελα ἐπιφανειακές διαταραχές στήν οἰκονομία τῶν μέσων πληρωμῆς[106]. Ἀπό τό νόμο τῆς ταχύτητας κυκλοφορίας τῶν μέσων πληρωμῆς βγαίνει ὅτι γιά ὅλες τίς περιοδικές πληρωμές, ὁποιαδήποτε κι ἄν εἶναι ἡ πηγή τους, ἡ ἀπαραίτητη μάζα τῶν μέσων πληρωμῆς εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογη πρός τή διάρκεια τῶν περιόδων πληρωμῆς[107].

Ἡ ἐξέλιξη τοῦ χρήματος σάν μέσου πληρωμῆς κάνει ἀπαραίτητες τίς συσσωρεύσεις χρήματος γιά τίς πληρωμές τῶν ὀφειλομένων ποσῶν ὅταν γίνονται ληξιπρόθεσμα. Τή στιγμή πού μέ τήν πρόοδο τῆς ἀστικῆς κοινωνίας ὁ θησαυρισμός ἐξαφανίζεται σάν αὐτοτελής μορφή πλουτισμοῦ, αὐξάνει ἀπεναντίας, μαζί μέ τήν πρόοδο αὐτή, μέ τή μορφή τῶν ἐφεδρικῶν διαθεσίμων σέ μέσα πληρωμῆς.

[106] «Τή Δευτέρα τῆς Πεντηκοστῆς τοῦ 1824—καταθέτει ὁ κ. Κραίηγκ στήν κοινοβουλευτική ἐξεταστική ἐπιτροπή τοῦ 1826—σημειώθηκε μιά τόσο τεράστια ζήτηση τραπεζογραμματίων στό Ἐδιμβοῦργο, πού στίς 11 π. μ. δέν εἴχαμε στή διάθεσή μας οὔτε ἕνα τραπεζογραμμάτιο. Στείλαμε καί ζητήσαμε διαδοχικά ἀπό διάφορες τράπεζες νά μᾶς δανείσουν μερικά τραπεζογραμμάτια, δέν μπορέσαμε ὅμως νά βροῦμε, καί πολλές συναλλαγές ἔγιναν μόνο μέ slips of paper [κομμάτια χαρτιοῦ]. Στίς 3 τό ἀπόγευμα ὅμως ὅλα τά τραπεζογραμμάτια εἶχαν κιόλας ἐπιστραφεῖ στίς τράπεζες ἀπό τίς ὁποῖες εἶχαν ἐξαχθεῖ. Ἁπλῶς εἶχαν ἀλλάξει χέρια». Παρά τό γεγονός ὅτι ἡ πραγματική μέση κυκλοφορία τῶν τραπεζογραμματίων στή Σκωτία δέ φτάνει τά 3 ἑκατομμύρια λίρ. στ., ὡστόσο σέ ὁρισμένες προθεσμίες πληρωμῶν τοῦ ἔτους κινητοποιεῖται καί τό τελευταῖο τραπεζογραμμάτιο πού διαθέτουν οἱ τραπεζῖτες καί πού συνολικά φτάνουν τά 7 ἑκατομ. λίρ. στ. Στίς περιπτώσεις αὐτές τά τραπεζογραμμάτια ἔχουν νά ἐκτελέσουν μιά μοναδική καί εἰδική λειτουργία καί μόλις τήν ἐκτελέσουν ξαναεπιστρέφουν ἀμέσως στίς ἀντίστοιχες τράπεζες ἀπό τίς ὁποῖες εἶχαν ἐξαχθεῖ (*John Fullarton:* «Regulation of Currencies», 2η ἔκδ., London 1845, σελ. 86, ὑποσημείωση). Γιά καλύτερη κατανόηση προσθέτουμε ὅτι στή Σκωτία, τόν καιρό πού βγῆκε τό ἔργο τοῦ Φούλλαρτον, ἔναντι τῶν καταθέσεων δέν ἐκδίδονταν ἐπιταγές, ἀλλά μόνο γραμμάτια.

[107] Στό ἐρώτημα «ἄν στήν περίπτωση πού ὑπῆρχε ἀνάγκη νά γίνουν μέσα σ' ἕνα χρόνο πληρωμές 40 ἑκατομμυρίων, θά ἀρκοῦσαν τά ἴδια 6 ἑκατομμύρια (σέ χρυσό) γιά ὅλους τούς γύρους καί κύκλους πού θ' ἀπαιτοῦσε τό ἐμπόριο;» ὁ Πέττυ ἀπαντάει μέ τήν ἀριστοτεχνία πού τόν χαρακτηρίζει: «Ἀπαντῶ, ναί: Γιά τό ποσό τῶν 40 ἑκατομμυρίων θά ἀρκοῦσαν ἀκόμα καί $^{40}/_{52}$ τοῦ ἑκατομμυρίου ἄν οἱ γύροι πραγματοποιοῦνταν μέσα σέ τόσο σύντομες προθεσμίες, δηλ. κάθε βδομάδα, ὅπως γίνεται μέ τούς φτωχούς χειροτέχνες καί ἐργάτες πού κάθε Σάββατο εἰσπράττουν καί πληρώνουν. Ἄν ὅμως οἱ προθεσμίες εἶναι τρίμηνες, ὅπως πληρώνονται σέ μᾶς τά νοίκια γιά τή γῆ (rent) καί εἰσπράττονται οἱ φόροι, τότε θά χρειάζονταν 10 ἑκατομμύρια. Ἄν λοιπόν ὑποθέσουμε ὅτι γενικά οἱ πληρωμές γίνονται σέ διάφορες προθεσμίες πού κυμαίνονται ἀπό 1 ὥς 13 ἑβδομάδες θά πρέπει στά $^{40}/_{52}$ νά προσθέσουμε 10 ἑκατομμύρια καί νά πάρουμε τό μισό τοῦ συνόλου, δηλ. $5\frac{1}{2}$ ἑκατομμύρια. Ἔτσι λοιπόν θά ἐπαρκοῦσαν $5\frac{1}{2}$ ἑκατομμύρια» (*William Petty:* «Political Anatomy of Ireland 1672», ἔκδ. London 1691, σελ. 13, 14).

γ) Παγκόσμιο χρῆμα.

Ὅταν τό χρῆμα βγαίνει ἀπό τή σφαίρα τῆς ἐσωτερικῆς κυκλοφορίας ἀποβάλλει τίς τοπικές μορφές πού ξεφυτρώνουν μέσα σ' αὐτή τή σφαίρα, τίς μορφές τῆς κλίμακας τῶν τιμῶν, τοῦ νομίσματος, τοῦ κέρματος καί τοῦ συμβόλου τῆς ἀξίας καί ἐπανέρχεται στήν ἀρχική μορφή ράβδων τῶν εὐγενῶν μετάλλων. Στό παγκόσμιο ἐμπόριο τά ἐμπορεύματα ἀναπτύσσουν τήν ἀξία τους σέ παγκόσμια κλίμακα. Γιαυτό, ἡ αὐτοτελής μορφή τῆς ἀξίας τους ἐμφανίζεται μπροστά τους σάν παγκόσμιο χρῆμα. Μόνο στήν παγκόσμια ἀγορά λειτουργεῖ τό χρῆμα σ' ὅλη τήν ἔκταση σάν τό ἐμπόρευμα πού ἡ φυσική μορφή του εἶναι ταυτόχρονα ἄμεση κοινωνική μορφή πραγματοποίησης τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας in abstracto [στήν ἀφαίρεσή της]. Ὁ τρόπος ὕπαρξής του γίνεται ἀντίστοιχος πρός τήν ἔννοιά του.

Στήν ἐσωτερική σφαίρα κυκλοφορίας μόνο ἕνα ἐμπόρευμα μπορεῖ νά χρησιμεύει σάν μέτρο τῶν ἀξιῶν κι ἑπομένως σάν χρῆμα. Στήν παγκόσμια ἀγορά ἐπικρατεῖ διπλό μέτρο ἀξιῶν, ὁ χρυσός καί τό ἀσήμι[108].

Τό παγκόσμιο χρῆμα λειτουργεῖ σάν γενικό μέσο πληρωμῆς, σάν

[108] Τό γεγονός αὐτό δείχνει πόσο ἀνόητη εἶναι κάθε νομοθεσία πού καθορίζει ὅτι οἱ Ἐθνικές Τράπεζες πρέπει νά θησαυρίζουν μόνο τό εὐγενές μέταλλο πού λειτουργεῖ σάν χρῆμα στό ἐσωτερικό τῆς χώρας. Εἶναι γνωστά λ.χ. τά «προσφιλῆ ἐμπόδια» πού δημιούργησε στόν ἑαυτό της ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας. Σχετικά μέ τίς μεγάλες ἱστορικές ἐποχές στήν ἀλλαγή τῆς ἀξιακῆς σχέσης χρυσοῦ καί ἀσημιοῦ βλ. *Karl Marx:* «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», σελ. 136 κ. ἑ.—*Προσθήκη στή 2η ἔκδοση:* Ὁ σέρ Ρόμπερτ Πήλ προσπάθησε μέ τό νόμο τοῦ 1844 γιά τίς τράπεζες νά θεραπεύσει τό κακό ἐπιτρέποντας στήν Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας νά ἐκδίδει τραπεζογραμμάτια μέ κάλυμμα ράβδους ἀπό ἀσήμι, μέ τόν περιορισμό ὅμως τό ἀπόθεμα σέ ἀσήμι νά μήν ξεπερνάει ποτέ τό ἕνα τέταρτο τοῦ ἀποθέματος σέ χρυσό. Ἡ ἀξία τοῦ ἀσημιοῦ στήν περίπτωση αὐτή θά ὑπολογίζεται κάθε φορά μέ βάση τήν τιμή τῆς ἀγορᾶς του (σέ χρυσό) στήν ἀγορά τοῦ Λονδίνου. [*Ὑποσημείωση στήν 4η γερμανική ἔκδοση.* —Βρισκόμαστε πάλι σέ μιά ἐποχή μεγάλων ἀλλαγῶν στήν ἀξιακή σχέση χρυσοῦ καί ἀσημιοῦ. Πρίν ἀπό 25 περίπου χρόνια ἡ σχέση ἀξίας τοῦ χρυσοῦ πρός τό ἀσήμι ἦταν $15\frac{1}{2}:1$, σήμερα εἶναι περίπου $22:1$, καί τό ἀσήμι ἐξακολουθεῖ ἀκόμα νά πέφτει σέ σχέση μέ τό χρυσό. Οὐσιαστικά αὐτό ὀφείλεται σέ μιά ἀνατροπή στόν τρόπο παραγωγῆς καί τῶν δυό μετάλλων. Παλιότερα τό χρυσό τόν ἀποχτοῦσαν ἀποκλειστικά σχεδόν ξεπλένοντας χρυσοφόρες ἀλλουβιακές προσχώσεις, πού εἶναι προϊόντα ἀποσάθρωσης χρυσοφόρων πετρωμάτων. Σήμερα ἡ μέθοδος αὐτή δέν ἐπαρκεῖ πιά καί ἔχει παραμεριστεῖ σέ δεύτερη μοίρα ἀπό τήν ἐπεξεργασία

γενικό ἀγοραστικό μέσο καί σάν ἀπόλυτη κοινωνική ὑλοποίηση τοῦ πλούτου γενικά (universal wealth). Ἐπικρατεῖ ἡ λειτουργία τοῦ μέσου πληρωμῆς γιά τήν ἐξόφληση διεθνῶν λογαριασμῶν. Ἀπό δῶ ἀπορέει τό σύνθημα τοῦ ἐμποροκρατικοῦ συστήματος—ἐμπορικό ἰσοζύγιο[109]! Σάν διεθνές ἀγοραστικό μέσο ὁ χρυσός καί τό ἀσήμι χρησιμεύουν οὐσιαστικά κάθε φορά πού διαταράσσεται ξαφνικά ἡ καθιε-

τῶν ἴδιων τῶν χρυσοφόρων φλεβῶν χαλαζίτη, πού παλιά τή χρησιμοποιοῦσαν σάν δευτερεύουσα παρά τό γεγονός ὅτι ἦταν πολύ καλά γνωστή στούς ἀρχαίους (*Διόδωρος*, III. 12—14) «Diodor's von Sicilien Historische Bibliothek», βιβλίο III, § 12—14, Stuttgart 1828, σελ. 258—261). Ἀπό τήν ἄλλη, ὄχι μόνο ἀνακαλύφτηκαν στίς δυτικές περιοχές τῶν Βραχωδῶν Ὀρέων τῆς Ἀμερικῆς καινούργια τεράστια κοιτάσματα ἀσημιοῦ, μά κατασκευάστηκαν καί σιδηροδρομικές γραμμές πού ὁδηγοῦν σ' αὐτά τά κοιτάσματα καθώς καί στά μεταλλεῖα ἀργύρου τοῦ Μεξικοῦ καί ἔγινε ἔτσι δυνατός ὁ ἐφοδιασμός τους μέ σύγχρονες μηχανές καί καύσιμα, ἐπομένως καί ἡ ἐξόρυξη ἀσημιοῦ σέ πλατύτατη κλίμακα καί μέ μικρότερο κόστος. Ὑπάρχει ὅμως μεγάλη διαφορά στό πῶς τά δυό μέταλλα παρουσιάζονται στίς φλέβες τῶν μεταλλευμάτων. Ὁ χρυσός παρουσιάζεται συνήθως καθαρός, σκορπισμένος ὅμως σέ ἐλαχιστότατες ποσότητες μέσα στό χαλαζίτη. Γιαυτό πρέπει νά κονιορτοποιεῖται ὅλη ἡ φλέβα καί νά ξεπλένεται ὁ χρυσός ἤ νά ἐξάγεται μέ τή βοήθεια ὑδραργύρου. Σέ 1.000.000 γραμμάρια χαλαζίτη βρίσκονται συχνά μόνο 1 — 3 καί πολύ σπάνια 30 60 γραμμάρια χρυσός. Τό ἀσήμι παρουσιάζεται σπάνια καθαρό, σέ ἀντιστάθμισμα ὅμως βρίσκεται μέσα σέ μεταλλεύματα πού ξεχωρίζονται εὔκολα ἀπό τό πέτρωμα καί πού ἔχουν συνήθως 40 - 90 % ἀσήμι, ἤ βρίσκεται σέ μικρότερες ποσότητες μέσα σέ μεταλλεύματα χαλκοῦ, μολύβδου κλπ. πού αὐτά καθαυτά ἀξίζουν τόν κόπο νά τά ἐκμεταλλευτεῖ κανείς. Ἀπ' αὐτό κιόλας βγαίνει ὅτι ἐνῶ ἔχει μάλλον αὐξηθεῖ ἡ ἐργασία πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή τοῦ χρυσοῦ, μειώθηκε ἀποφασιστικά ἡ σχετική ἐργασία γιά τήν παραγωγή τοῦ ἀσημιοῦ καί ὅτι ἐπομένως ἐξηγιέται φυσικότατα ἡ πτώση τῆς ἀξίας του. Ἡ πτώση αὐτή τῆς ἀξίας του θά ἐκδηλωνόταν μέ μιά ἀκόμα πιό μεγάλη πτώση τῆς τιμῆς του ἄν ἡ τιμή τοῦ ἀσημιοῦ δέν κρατιόταν καί σήμερα ἀκόμα ψηλά μέ τεχνητά μέσα. Τά κοιτάσματα ἀσημιοῦ τῆς Ἀμερικῆς ἔγιναν ὅμως προσιτά μόνο κατά ἕνα μικρό μέρος καί ὑπάρχει ἐπομένως ὅλη ἡ προοπτική ὅτι ἡ ἀξία τοῦ ἀσημιοῦ θά ἐξακολουθεῖ νά πέφτει γιά μεγάλο ἀκόμα χρονικό διάστημα. Σ' αὐτό θά συντελέσει ἀκόμα πιό πολύ ἡ σχετική μείωση τῆς ζήτησης ἀσημιοῦ γιά εἴδη χρήσης καί πολυτελείας, ἡ ἀντικατάστασή του μέ ἐπαργυρωμένα εἴδη ἤ μέ εἴδη ἀπό ἀλουμίνιο κλπ. Ὕστερα ἀπ' ὅλα αὐτά μπορεῖ κανείς νά κρίνει τήν οὐτοπία τοῦ διμεταλλισμοῦ, ὅτι μιά ἀναγκαστική διεθνής κυκλοφορία θά μπορέσει νά ξανανεβάσει τήν ἀξιακή σχέση τοῦ ἀσημιοῦ στήν παλιά ἀναλογία $1 : 15^1/_2$. Τό πιό πιθανό εἶναι ὅτι τό ἀσήμι θά χάνει σιγά-σιγά καί στήν παγκόσμια ἀγορά τή χρηματική του ἰδιότητα.—*Φ. Ε.*].

[109] Τή λειτουργία τοῦ παγκόσμιου χρήματος τήν παρανόησαν μέ τή σειρά τους τελείως οἱ ἀντίπαλοι τοῦ ἐμποροκρατικοῦ συστήματος, πού πραγματεύεται τήν ἐξόφληση τῶν ὑπολοίπων τοῦ ἐμπορικοῦ ἰσοζυγίου μέ χρυσό καί ἀσήμι σάν σκοπό τοῦ παγκόσμιου ἐμπορίου. Μέ παράδειγμα τό Ρικάρντο ἀπόδειξα διεξοδικά («Zur Kritik der Politischen Oekonomie», σελ. 150 κ. ἑ.) πῶς ἡ ἐσφαλμένη ἀντίληψη γιά τούς νόμους πού ρυθμίζουν τή μάζα τῶν μέσων κυκλοφορίας ἀντανακλᾶται μόνο στήν ἐσφαλμένη ἀντίληψη τῆς διεθνοῦς κίνησης τῶν εὐγενῶν μετάλλων. Γιαυτό, τό λαθεμένο του δόγμα: «Ἕνα δυσμενές ἐμπορικό ἰσοζύγιο δέν μπορεῖ ποτέ νά δημιουργηθεῖ διαφορετικά παρά μόνο μέ τήν πληθώρα μέσων κυκλοφορίας ... Ἡ ἐξαγωγή νομισματοποιημένου χρήματος προκαλεῖται ἀπό τή φτήνια του καί δέν εἶναι τό ἀποτέλεσμα ἀλλά ἡ αἰτία ἑνός δυσμενοῦς ἰσοζυγίου» τό βρίσκουμε κιόλας καί στόν Μπάρμπον: «Τό παθητικό ἐμπορικό ἰσοζύγιο, ἄν ὑπάρχει τέτιο, δέν ἀποτελεῖ τήν αἰτία πού ἐξάγεται χρῆμα ἀπό μιά

ρωμένη ἰσορροπία στήν ἀνταλλαγή τῆς ὕλης ἀνάμεσα σέ διάφορα ἔθνη. Τέλος χρησιμεύουν σάν ἀπόλυτα κοινωνική ὑλοποίηση τοῦ πλούτου, ὅπου δέν πρόκειται οὔτε γιά ἀγορά, οὔτε γιά πληρωμή, παρά γιά μεταβίβαση τοῦ πλούτου ἀπό τή μιά χώρα στήν ἄλλη, καί ὅπου ἀποκλείεται ἡ μεταβίβαση αὐτή μέ τή μορφή ἐμπορευμάτων εἴτε ἐξαιτίας τῆς κατάστασης στήν ἀγορά ἐμπορευμάτων, εἴτε ἐξαιτίας τοῦ ἴδιου τοῦ σκοποῦ πού ἐπιδιώκει ἡ μεταβίβαση[110].

Ὅπως γιά τήν ἐσωτερική της κυκλοφορία, ἔτσι καί γιά τήν παγκόσμια κυκλοφορία κάθε χώρα χρειάζεται νάχει ἕνα ἐφεδρικό ἀπόθεμα. Ἔτσι λοιπόν οἱ λειτουργίες τοῦ θησαυροῦ ξεπηδᾶνε ἐνμέρει ἀπό τή λειτουργία τοῦ χρήματος σάν ἐσωτερικοῦ μέσου κυκλοφορίας καί πληρωμῆς καί ἐνμέρει ἀπό τή λειτουργία του σάν παγκόσμιου χρήματος[110a]. Γιά τόν τελευταῖο ρόλο ἀπαιτεῖται πάντα τό πραγματικό χρηματικό ἐμπόρευμα, αὐτούσιο χρυσάφι καί ἀσήμι, γιαυτό ὁ Τζέιμς Στούαρτ χαρακτηρίζει ρητά τό χρυσό καί τό ἀσήμι money of the world [παγκόσμιο χρῆμα], σέ διάκριση ἀπό τούς τοπικούς μόνο ἐκπροσώπους τους.

Ἡ κίνηση τοῦ χρυσοῦ καί ἀσημένιου ρεύματος εἶναι διπλή. Ἀπό τή μιά κυλάει ἀπό τίς πηγές του καί ξεχύνεται σ' ὅλη τήν παγκόσμια

χώρα, ἀλλά ἡ αἰτία βρίσκεται στή διαφορά πού ὑπάρχει ἀπό χώρα σέ χώρα στήν ἀξία τῶν ράβδων τῶν εὐγενῶν μετάλλων» (*N. Barbon*: «A Discourse concerning Coining the New Money lighter». London 1696, σελ. 59). Στό «The Literature of Political Economy, a classified catalogue», London 1845, ὁ Μάκ Κοῦλοκ ἐπαινεῖ τόν Μπάρμπον γι' αὐτό τό προτρέξιμό του ἀπό τό Ρικάρντο, φρόνιμα ὅμως ἀποφεύγει καί ν' ἀναφέρει τίς ἀφελεῖς μορφές μέ τίς ὁποῖες ἐμφανίζονται ἀκόμα στόν Μπάρμπον οἱ παράλογες προϋποθέσεις τοῦ «currency principle». Ἡ ἔλλειψη κριτικοῦ πνεύματος καί ἀκόμα ἡ ἀνεντιμότητα αὐτοῦ τοῦ καταλόγου ἀποκορυφώνεται στά μέρη πού μιλάει γιά τήν ἱστορία τῆς θεωρίας τοῦ χρήματος, γιατί ὁ Μάκ Κοῦλοκ κάνει ἐδῶ τοῦμπες μπροστά στό λόρδο Ὄβενστον (πρώην τραπεζίτη Λούντ), πού σάν συκοφάντης τόν ὀνομάζει «facile princeps argentariorum» [«ἀναγνωρισμένο ἀρχηγό τῶν τραπεζιτῶν»].

[110] Λχ. στίς χρηματοδοτήσεις καί στά χρηματικά δάνεια γιά τή διεξαγωγή ἑνός πολέμου ἤ γιά τήν ἐπανάληψη τῶν πληρωμῶν σέ μετρητά ἀπό τράπεζες, ἡ ἀξία μπορεῖ νά χρειάζεται μόνο μέ τή μορφή τοῦ χρήματος.

[110a] *Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση.* «Πραγματικά δέ θά μποροῦσα νά ἐπιθυμήσω πιό πειστική ἀπόδειξη γιά τό ὅτι στίς χῶρες μέ μεταλλικό νόμισμα ὁ μηχανισμός τοῦ θησαυρισμοῦ εἶναι σέ θέση νά ἐκπληρώσει ὅλες τίς ἀπαραίτητες λειτουργίες γιά τήν ἐξόφληση διεθνῶν ὑποχρεώσεων καί μάλιστα χωρίς αἰσθητή ὑποστήριξη ἀπό μέρους τῆς γενικῆς κυκλοφορίας, ἀπό τήν εὐκολία μέ τήν ὁποία ἡ Γαλλία, πού μόλις εἶχε ἀρχίσει νά συνέρχεται ἀπό τόν κλονισμό μιᾶς καταστρεπτικῆς ἐχθρικῆς εἰσβολῆς, πλήρωσε στίς σύμμαχες δυνάμεις μέσα σ' ἕνα χρονικό διάστημα 27 μηνῶν τίς πολεμικές ἐπανορθώσεις πού τῆς εἶχαν ἐπιβάλλει καί πού ἔφταναν σχεδόν τά 20 ἑκατομμύρια [λίρες στερλίνες]. Ἕνα σημαντικό μάλιστα μέρος ἀπ' αὐτό τό ποσό τό πλήρωσε σέ μεταλλικό χρῆμα, χωρίς αἰσθητό περιορισμό ἤ διαταραχή τῆς ἐσωτερικῆς χρηματικῆς κυκλοφορίας καί χωρίς ἐπικίνδυνες διακυμάνσεις τοῦ συναλλάγματός της» (*Fullarton*: «Regulation of Currencies», 2η ἐκδ., London 1845, σελ. 191). [*Ὑποσημείωση στήν 4η γερμανική ἔκδοση.* Ἕνα ἀκόμα πιό χτυπητό παράδειγμα ἔχουμε στήν εὐκολία μέ τήν ὁποία ἡ ἴδια ἡ Γαλλία μπόρεσε τό 1871—1873 μέσα σέ 30 μῆνες νά πληρώσει πάνω ἀπό δέκα φορές μεγαλύτερες πολεμικές ἐπανορθώσεις, πού τίς πλήρωσε ἐπίσης κατά ἕνα σημαντικό μέρος σέ μεταλλικό χρῆμα.—*Φ. Ε.*].

ἀγορά, ὅπου τό συλλαμβάνουν σέ διαφορετικές διαστάσεις οἱ διάφορες ἐθνικές σφαῖρες κυκλοφορίας, γιά νά εἰσχωρήσει στά ἐσωτερικά τους κυκλοφοριακά κανάλια, ν' ἀντικαταστήσει φθαρμένα χρυσά καί ἀσημένια νομίσματα, νά προσφέρει τό ὑλικό γιά εἴδη πολυτελείας καί νά παγώσει μέ τή μορφή θησαυρῶν[111]. Αὐτή ἡ πρώτη κίνηση συντελεῖται μέ τήν ἄμεση ἀνταλλαγή ἀνάμεσα στίς ἐθνικές ἐργασίες πού ἔχουν ἀποκρυσταλλωθεῖ μέ τή μορφή ἐμπορευμάτων, καί στήν ἐργασία τῶν χωρῶν πού παράγουν χρυσό καί ἀσήμι καί πού ἔχει ἀποκρυσταλλωθεῖ μέ τή μορφή τῶν εὐγενῶν μετάλλων. Ἀπό τήν ἄλλη ὁ χρυσός καί τό ἀσήμι τρέχουν διαρκῶς πέρα δῶθε ἀνάμεσα στίς διάφορες ἐθνικές σφαῖρες κυκλοφορίας—μιά κίνηση πού ἀκολουθεῖ τίς ἀκατάπαυτες διακυμάνσεις τοῦ συναλλάγματος[112].

Χῶρες μέ ἀναπτυγμένη ἀστική παραγωγή περιορίζουν στό κατώτατο ὅριο πού ἀπαιτεῖ ἡ εἰδική λειτουργία τους τούς θησαυρούς πού συγκεντρώνονται κατά μάζες στά θησαυροφυλάκια τῶν τραπεζῶν[113]. Τό χτυπητό παραγέμισμα τῶν θησαυροφυλακίων πάνω ἀπό τό μέσο ἐπίπεδό τους δείχνει—ἐκτός ἀπό ὁρισμένες ἐξαιρέσεις—ὅτι σταματάει ἡ κυκλοφορία τῶν ἐμπορευμάτων ἤ ὅτι διακόπτεται ἡ ροή τῆς μεταμόρφωσης τοῦ ἐμπορεύματος[114].

---

[111] «Τό χρῆμα κατανέμεται ἀνάμεσα στά ἔθνη σύμφωνα μέ τίς ἀνάγκες τους . . . προσελκυόμενο πάντα ἀπό τά προϊόντα» (*Le Trosne*: «De l' Intérêt Social», «Physiocrates», ἔκδ. Daire, Paris 1846, σελ. 916). «Τά μεταλλεῖα πού προμηθεύουν διαρκῶς χρυσό καί ἀσήμι εἶναι ἀρκετά ἀποδοτικά, ὥστε νά μποροῦν νά προμηθεύουν κάθε ἔθνος μέ ἕνα ἀπαραίτητο ποσό» (*J. Vanderlint*: «Money answers all Things». London 1734, σελ. 40).

[112] «Οἱ τιμές τοῦ συναλλάγματος ἀνεβαίνουν καί πέφτουν κάθε ἑβδομάδα· ὁρισμένες ἐποχές τοῦ ἔτους ἀνεβαίνουν σέ βάρος κάποιου ἔθνους, καί σέ ἄλλες ἐποχές ἀνεβαίνουν πρός ὄφελος αὐτοῦ τοῦ ἴδιου ἔθνους» (*N. Barbon*: «A Discourse concerning Coining the New Money lighter». London 1696, σελ. 39).

[113] Αὐτές οἱ διάφορες λειτουργίες μποροῦν νά συγκρουστοῦν ἐπικίνδυνα μεταξύ τους μόλις προστεθεῖ σ' αὐτές καί ἡ λειτουργία ἑνός μετατρεψίμου ἀποθέματος γιά τά τραπεζογραμμάτια.

[114] «Ὅταν ὑπάρχει περισσότερο χρῆμα ἀπ' ὅ,τι χρειάζεται ὁπωσδήποτε γιά τό ἐσωτερικό ἐμπόριο, τό περίσσιο αὐτό χρῆμα ἀποτελεῖ νεκρό κεφάλαιο καί δέν ἀποφέρει κανένα κέρδος στή χώρα ὅπου φυλάγεται, ἐκτός ἄν εἰσάγεται καί ἐξάγεται μέ τό ἐξωτερικό ἐμπόριο» (*John Bellers*: «Essays about the Poor». London 1699, σελ. 13). «Τί γίνεται ὅμως ὅταν ἔχουμε πάρα πολύ νομισματοποιημένο χρῆμα; Μποροῦμε τότε τό πιό περιεχτικό ἀπ' αὐτό νά τό λυώσουμε καί νά τό μεταπλάσουμε σέ θαυμάσια ἐπιτραπέζια σκεύη, ἤ νά τό στείλουμε σάν ἐμπόρευμα ἐκεῖ ὅπου χρειάζεται καί τό ζητᾶνε· ἤ μποροῦμε νά τό δανείσουμε μέ τόκο ἐκεῖ ὅπου πληρώνουν ὑψηλό ἐπιτόκιο» (*W. Petty*: «Quantulumcumque concernig Money», 1682, σελ. 39). «Τό χρῆμα δέν εἶναι παρά τό λίπος τοῦ κρατικοῦ σώματος, γιαυτό ὅταν ὑπάρχει πάρα πολύ ἐμποδίζει τήν εὐκινησία του, ὅπως ὅταν ὑπάρχει πάρα πολύ λίγο τό κάνει ἄρρωστο· . . . ὅπως τό λίπος εὐκολύνει τήν κίνηση τῶν μυώνων, τρέφει ὅταν λείπουν τά τρόφιμα, γεμίζει ἐνοχλητικά κοιλώματα καί ὀμορφαίνει τό σῶμα, ἔτσι καί τό χρῆμα εὐκολύνει τίς κινήσεις τοῦ κράτους. φέρνει τρόφιμα ἀπό τό ἐξωτερικό ὅταν ὑπάρχει ἀκρίβεια στή χώρα, ξοφλάει χρεωστικούς λογαριασμούς . . . καί ὀμορφαίνει τό σύνολο· φυσικά—καταλήγει εἰρωνικά ὁ συγγραφέας—κυρίως γιά τά ἄτομα πού ἔχουν πολύ χρῆμα» (*W. Petty*: «Political Anatomy of Ireland» 1672, ἔκδ. London 1691, σελ. 14).

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ ΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΟΣ ΣΕ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ ΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΟΣ ΣΕ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

1. Ο ΓΕΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ.

Ἡ ἐμπορευματική κυκλοφορία εἶναι ἡ ἀφετηρία τοῦ κεφαλαίου. Ἡ ἐμπορευματική παραγωγή καί ἡ ἀναπτυγμένη ἐμπορευματική κυκλοφορία, τό ἐμπόριο, ἀποτελοῦν τίς ἱστορικές προϋποθέσεις γιά τή γέννηση τοῦ κεφαλαίου. Τό παγκόσμιο ἐμπόριο καί ἡ παγκόσμια ἀγορά ἐγκαινιάζουν στό 16ο αἰώνα τή νεότερη ἱστορία τῆς ζωῆς τοῦ κεφαλαίου.

Ἄν παραβλέψουμε τό ὑλικό περιεχόμενο τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας, τήν ἀνταλλαγή τῶν διαφόρων ἀξιῶν χρήσης καί ἐξετάσουμε μόνο τίς οἰκονομικές μορφές πού παράγει αὐτό τό προτσές, θά βροῦμε ὅτι τό τελευταῖο του προϊόν εἶναι τό χρῆμα. Αὐτό τό τελευταῖο προϊόν τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας εἶναι ἡ πρώτη μορφή ἐμφάνισης τοῦ κεφαλαίου.

Ἱστορικά τό κεφάλαιο ἀντικρύζει παντοῦ τή γαιοχτησία πρῶτα μέ τή μορφή τοῦ χρήματος, σάν χρηματική περιουσία, ἐμπορικό κεφάλαιο καί τοκογλυφικό κεφάλαιο[1]. Δέ χρειάζεται ὅμως ἡ ἀναδρομή στήν ἱστορία τῆς γέννησης τοῦ κεφαλαίου γιά νά πειστοῦμε ὅτι τό χρῆμα εἶναι ἡ πρώτη μορφή τῆς ἐμφάνισής του. Ἡ ἴδια ἱστορία διαδραματίζεται καθημερινά μπροστά στά μάτια μας. Κάθε νέο κεφάλαιο ἐμφανίζεται γιά πρώτη φορά στή σκηνή, δηλ. στήν ἀγορά, στήν ἀγορά ἐμπορευμάτων, στήν ἀγορά ἐργασίας ἤ στή χρηματαγορά, πάντα σάν χρῆμα, σάν χρῆμα πού πρόκειται μέ ὁρισμένα προτσές νά μετατραπεῖ σέ κεφάλαιο.

Τό χρῆμα σάν χρῆμα καί τό χρῆμα σάν κεφάλαιο διακρίνονται πρίν ἀπ' ὅλα μόνο ἀπό τή διαφορετική μορφή τῆς κυκλοφορίας τους.

---

[1] Ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στή δύναμη τῆς γαιοχτησίας, πού στηρίζεται σέ σχέσεις προσωπικῆς ὑποταγῆς καί κυριαρχίας καί στήν ἀπρόσωπη δύναμη τοῦ χρήματος, συνοψίζεται ξεκάθαρα στίς δυό παρακάτω γαλλικές παροιμίες: «Nulle terre sans seigneur» [«Δέν ὑπάρχει γῆ χωρίς ἀφέντη»], «L' argent n' a pas de maître» [«Τό χρῆμα δέν ἔχει ἀφεντικό»].

Ἡ ἄμεση μορφή τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας εἶναι $E-X-E$, μετατροπή ἐμπορεύματος σέ χρῆμα καί ξαναμετατροπή τοῦ χρήματος σέ ἐμπόρευμα, πουλῶ γιά ν' ἀγοράσω. Δίπλα ὅμως σ' αὐτή τή μορφή βρίσκουμε μιά δεύτερη μορφή πού διακρίνεται εἰδικά, τή μορφή $X-E-X$· μετατροπή χρήματος σέ ἐμπόρευμα καί ξαναμετατροπή τοῦ ἐμπορεύματος σέ χρῆμα, ἀγοράζω γιά νά πουλήσω. Τό χρῆμα, πού στήν κίνησή του διαγράφει αὐτό τόν τελευταῖο κύκλο, μετατρέπεται σέ κεφάλαιο, γίνεται κεφάλαιο καί εἶναι ἀπό τόν προορισμό του κιόλας κεφάλαιο.

Ἄς δοῦμε ἀπό πιό κοντά τήν κυκλοφορία $X-E-X$. Διατρέχει ὅπως καί ἡ ἁπλή ἐμπορευματική κυκλοφορία δυό ἀντίθετες φάσεις. Στήν πρώτη φάση, $X-E$, στήν ἀγορά, τό χρῆμα μετατρέπεται σέ ἐμπόρευμα. Στή δεύτερη φάση, $E-X$, στήν πούληση, τό ἐμπόρευμα ξαναμετατρέπεται σέ χρῆμα. Ἡ ἑνότητα ὅμως καί τῶν δυό φάσεων ἀποτελεῖ τή συνολική κίνηση πού ἀνταλλάσσει τό χρῆμα μέ ἐμπόρευμα καί τό ἴδιο ἐμπόρευμα ξανά μέ χρῆμα, ἀγοράζει ἐμπόρευμα γιά νά τό πουλήσει, ἤ, ἄν παραβλέψουμε τίς τυπικές διαφορές ἀνάμεσα στήν ἀγορά καί στήν πούληση, μέ τό χρῆμα ἀγοράζει ἐμπόρευμα καί μέ τό ἐμπόρευμα χρῆμα[2]. Τό ἀποτέλεσμα μέ τό ὁποῖο σβήνει ὅλο τό προτσές εἶναι ἀνταλλαγή χρήματος μέ χρῆμα, $X-X$. Ἄν ἀγοράσω μέ 100 λίρ. στ. 2 000 λίβρες μπαμπάκι καί τίς 2 000 λίβρες μπαμπάκι τίς ξαναπουλήσω πάλι γιά 110 λίρ. στ., τότε εἶναι σά νάχω τελικά ἀνταλλάξει 100 λίρ. στ. μέ 110 λίρ. στ., δηλ. χρῆμα μέ χρῆμα.

Εἶναι βέβαια ὁλοφάνερο, ὅτι τό κυκλοφοριακό προτσές $X-E-X$ θἆταν ἀνούσιο καί χωρίς περιεχόμενο, ἄν προσπαθοῦσε νά ἀνταλλάξει κανείς ἔμμεσα, μέσω αὐτοῦ τοῦ προτσές, μιά δοσμένη χρηματική ἀξία μέ μιά ἴδια χρηματική ἀξία, δηλ. λχ. 100 λίρ. στ. μέ 100 λίρ. στ. Ἀσύγκριτα ἁπλούστερη καί ἀσφαλέστερη θἆταν ἡ μέθοδος τοῦ θησαυριστῆ πού κρατάει τίς 100 λίρ. στ. του ἀντί νά τίς παραδόσει στούς κινδύνους τῆς κυκλοφορίας. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, εἴτε ὁ ἔμπορας τό μπαμπάκι πού ἀγόρασε μέ τίς 100 λίρ. στ. τό ξαναπουλάει πρός 110 λίρ. στ., εἴτε ὑποχρεώνεται νά τό ξεπουλήσει πάλι πρός 100 λίρ. στ. ἤ ἀκόμα καί πρός 50 λίρ. στ., ὁπωσδήποτε τό χρῆμα του ἔχει διαγράψει μιάν ἰδιόμορφη καί πρωτότυπη κίνηση, τελείως διαφορετική ἀπό τήν κίνηση πού διαγράφει στήν ἁπλή κυκλοφορία τῶν ἐμπορευμάτων, λχ. στά χέρια τοῦ ἀγρότη πού πουλάει γέννημα καί πού μέ τό χρῆμα πού εἰσπράττει ἔτσι ἀγοράζει ροῦχα. Πρέπει λοιπόν νά χαρακτηρίσουμε πρῶτα τίς διαφορές μορφῆς ἀνάμεσα στίς κυκλοφορίες $X-E-X$ καί $E-X-E$. Ἔτσι θά φανεῖ ταυτόχρονα ἡ διαφορά στό περιεχόμενο πού κρύβεται πίσω ἀπ' αὐτές τίς διαφορές μορφῆς.

Ἄς δοῦμε πρῶτα τί τό κοινό ἔχουν καί οἱ δυό μορφές.

[2] «Μέ τό χρῆμα ἀγοράζει κανείς ἐμπορεύματα καί μέ τά ἐμπορεύματα ἀγοράζει χρῆμα» (*Mercier de la Rivière*: «L' Ordre Naturel et Essentiel des Sociétés Politiques», «Physiocrates», ἔκδ. Daire, μέρ. II, σελ. 543).

Καί οἱ δυό κυκλοφορίες ἀναλύονται στίς ἴδιες δυό ἀντίθετες φάσεις: $E-X$, πούληση, καί $X-E$, ἀγορά. Καί στίς δυό φάσεις ἀντικρύζονται τά ἴδια δυό ὑλικά στοιχεῖα, ἐμπόρευμα καί χρῆμα, καί δυό πρόσωπα μέ τίς ἴδιες οἰκονομικές μάσκες, ἕνας ἀγοραστής καί ἕνας πουλητής. Ἡ κάθε μιά ἀπ' αὐτές τίς δυό κυκλοφορίες εἶναι μιά ἑνότητα τῶν ἴδιων ἀντίθετων φάσεων, καί τίς δυό φορές ἡ ἑνότητα αὐτή συντελεῖται μέ τή συμμετοχή τριῶν συμβαλλομένων, ἀπό τούς ὁποίους ὁ ἕνας πουλάει μόνο, ὁ ἄλλος ἀγοράζει μόνο, καί ὁ τρίτος διαδοχικά ἀγοράζει καί πουλάει.

Αὐτό ὅμως πού ξεχωρίζει μιά κι ἐξαρχῆς τίς δυό κυκλοφορίες $E-X-E$ καί $X-E-X$ εἶναι ἡ ἀντίστροφη διαδοχική σειρά τῶν ἴδιων ἀντίθετων κυκλοφοριακῶν φάσεων. Ἡ ἁπλή ἐμπορευματική κυκλοφορία ἀρχίζει μέ τήν πούληση καί τελειώνει μέ τήν ἀγορά, ἡ κυκλοφορία τοῦ χρήματος σάν κεφαλαίου ἀρχίζει μέ τήν ἀγορά καί τελειώνει μέ τήν πούληση. Στήν πρώτη, ἀφετηρία καί τέρμα τῆς κίνησης εἶναι τό ἐμπόρευμα, στή δεύτερη, τό χρῆμα. Στήν πρώτη μορφή μεσολαβητής ὅλου τοῦ προτσές εἶναι τό χρῆμα, ἀντίθετα στή δεύτερη εἶναι τό ἐμπόρευμα.

Στήν κυκλοφορία $E-X-E$ τό χρῆμα μετατρέπεται τελικά σέ ἐμπόρευμα πού χρησιμεύει σάν ἀξία χρήσης. Ἑπομένως, ἐδῶ τό χρῆμα ξοδεύεται ὁριστικά. Ἀπεναντίας, στήν ἀντίθετη μορφή $X-E-X$ ὁ ἀγοραστής ξοδεύει χρῆμα γιά νά εἰσπράξει τελικά χρῆμα σάν πουλητής. Ὅταν ἀγοράζει τό ἐμπόρευμα ρίχνει χρῆμα στήν κυκλοφορία γιά νά τό ἀποσύρει πάλι ἀπ' αὐτήν πουλώντας τό ἴδιο ἐμπόρευμα. Δίνει τό χρῆμα μόνο μέ τήν ὑστερόβουλη πρόθεση νά τό ξαναβάλει στό χέρι. Ἔτσι τό χρῆμα ἁπλῶς προκαταβάλλεται[3].

Στή μορφή $E-X-E$ τό ἴδιο χρῆμα ἀλλάζει δυό φορές θέση. Ὁ πουλητής τό εἰσπράττει ἀπό τόν ἀγοραστή καί τό πληρώνει σ' ἕναν ἄλλον πουλητή. Τό συνολικό προτσές πού ἀρχίζει μέ τήν εἴσπραξη χρήματος ἔναντι ἐμπορεύματος, τελειώνει μέ τό ξόδεμα χρήματος ἔναντι ἐμπορεύματος. Τό ἀντίθετο γίνεται στή μορφή $X-E-X$. Αὐτό πού ἀλλάζει ἐδῶ δυό φορές θέση δέν εἶναι τό ἴδιο χρῆμα, μά τό ἴδιο ἐμπόρευμα. Ὁ ἀγοραστής τό παίρνει ἀπό τό χέρι τοῦ πουλητῆ καί τό δίνει στό χέρι ἑνός ἄλλου ἀγοραστῆ. Ὅπως στήν ἁπλή ἐμπορευματική κυκλοφορία ἡ διπλή ἀλλαγή θέσης τοῦ ἴδιου χρήματος ἔχει σάν ἀποτέλεσμα τό ὁριστικό του πέρασμα ἀπό τό ἕνα χέρι στό ἄλλο, ἔτσι καί δῶ ἡ διπλή ἀλλαγή θέσης τοῦ ἴδιου ἐμπορεύματος ἔχει σάν ἀποτέλεσμα τήν ἐπαναροή τοῦ χρήματος στήν πρώτη του ἀφετηρία.

Ἡ ἐπαναροή τοῦ χρήματος στήν ἀφετηρία του δέν ἐξαρτιέται ἀπό τό ἄν τό ἐμπόρευμα θά πουληθεῖ πιό ἀκριβά ἀπ' ὅ,τι εἶχε ἀγοραστεῖ. Τό περιστατικό αὐτό ἐπηρεάζει μόνο τό μέγεθος τοῦ χρήμα-

[3] «Ὅταν ἕνα πράγμα ἀγοράζεται γιά νά ξαναπουληθεῖ, τό ποσό πού χρησιμοποιεῖται γι' αὐτό τό σκοπό ὀνομάζεται προκαταβλημένο χρῆμα, ἄν τό πράγμα δέν ἀγοράζεται γιά νά ξαναπουληθεῖ, τότε μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι τό χρῆμα ξοδεύτηκε» (*James Steuart*: «Works» etc., edited by General Sir James Steuart, his son. London 1805, τόμ. I, σελ. 274).

τικοῦ ποσοῦ πού ἐπαναρέει. Τό ἴδιο τό φαινόμενο τῆς ἐπαναροῆς συντελεῖται μόλις ξαναπουληθεῖ τό ἀγορασμένο ἐμπόρευμα, δηλ. ὅταν διαγραφεῖ ὁλοκληρωτικά ὁ γύρος $X - E - X$. Ἑπομένως πρόκειται ἐδῶ γιά μιά χειροπιαστά αἰσθητή διαφορά ἀνάμεσα στήν κυκλοφορία τοῦ χρήματος σάν κεφαλαίου καί στήν κυκλοφορία του σάν ἁπλοῦ χρήματος.

Ὁ κύκλος $E - X - E$ ἔχει διανυθεῖ ὁλοκληρωτικά, μόλις ἡ πούληση ἑνός ἐμπορεύματος ἀποφέρει χρῆμα, πού τό ἀφαιρεῖ ξανά ἡ ἀγορά ἑνός ἄλλου ἐμπορεύματος. Ἄν παρ' ὅλα αὐτά τό χρῆμα ἐπιστρέψει ξανά στήν ἀφετηρία του, αὐτό γίνεται μονάχα μέ τήν ἀνανέωση ἤ τήν ἐπανάληψη ὅλου τοῦ προτσές. Ἄν πουλήσω ἕνα κουάρτερ γέννημα πρός 3 λίρ. στ. καί μ' αὐτές τίς 3 λίρ. στ. ἀγοράσω ροῦχα, γιά μένα οἱ 3 αὐτές λίρ. στ. ἔχουν ξοδευτεῖ ὁριστικά. Δέν ἔχω πιά καμιά σχέση μαζί τους. Ἀνήκουν στόν ἔμπορο ρούχων. Ἄν τώρα πουλήσω ἕνα δεύτερο κουάρτερ γέννημα, ξαναεπιστρέφει χρῆμα σέ μένα, ὄχι ὅμως ἐξαιτίας τῆς πρώτης συναλλαγῆς, ἀλλά μόνο γιατί ἡ συναλλαγή ἐπαναλήφτηκε. Τό χρῆμα ξαναπομακρύνεται ἀπό μένα μόλις ὁλοκληρώσω τή δεύτερη συναλλαγή καί ἀγοράσω ξανά. Ἑπομένως, στήν κυκλοφορία $E - X - E$ τό ξόδεμα τοῦ χρήματος δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τήν ἐπαναροή του. Ἀντίθετα, στό $X - E - X$ ἡ ἐπαναροή τοῦ χρήματος καθορίζεται ἀπό τόν τρόπο πού ξοδεύτηκε. Ἄν δέν γίνει αὐτή ἡ ἐπαναροή ἡ ἐπιχείρηση ἀπότυχε ἤ τό προτσές διακόπηκε καί δέν ἔχει ἀκόμα ὁλοκληρωθεῖ, γιατί λείπει ἡ δεύτερή του φάση, ἡ πούληση πού συμπληρώνει καί ὁλοκληρώνει τήν ἀγορά.

Ὁ κύκλος $E - X - E$ ξεκινάει ἀπό ἕνα ἐμπόρευμα καί κλείνει μέ ἕνα ἄλλο ἐμπόρευμα πού βγαίνει ἀπό τήν κυκλοφορία καί περιέρχεται στήν κατανάλωση. Ὁ τελικός του σκοπός εἶναι λοιπόν ἡ κατανάλωση, ἡ ἱκανοποίηση ἀναγκῶν, μέ δυό λόγια ἡ ἀξία χρήσης. Ἀντίθετα, ὁ κύκλος $X - E - X$ ξεκινάει ἀπό τό χρῆμα καί ξαναγυρνάει τελικά στό ἴδιο τό χρῆμα. Γιαυτό, τό κίνητρό του καί ὁ καθοριστικός σκοπός του εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἀνταλλαχτική ἀξία.

Στήν ἁπλή ἐμπορευματική κυκλοφορία καί τά δυό ἄκρα ἔχουν τήν ἴδια οἰκονομική μορφή. Εἶναι καί τά δυό ἐμπορεύματα. Εἶναι ἐπίσης ἐμπορεύματα μέ ἴσο μέγεθος ἀξίας. Εἶναι ὅμως ποιοτικά διαφορετικές ἀξίες χρήσης, λχ. γέννημα καί ροῦχα. Τό περιεχόμενο τῆς κίνησης τό ἀποτελεῖ ἐδῶ ἡ ἀνταλλαγή προϊόντων, ἡ ἀνταλλαγή διαφορετικῶν ὑλικῶν πραγμάτων πού ἐκφράζουν τήν κοινωνική ἐργασία. Διαφορετικά ἔχει τό ζήτημα στήν κυκλοφορία $X - E - X$. Μέ τήν πρώτη ματιά φαίνεται σά νά μήν ἔχει περιεχόμενο, γιατί ἀποτελεῖ μιά ταυτολογία. Καί τά δυό ἄκρα ἔχουν τήν ἴδια οἰκονομική μορφή. Εἶναι καί τά δυό χρῆμα, δηλαδή δέν πρόκειται γιά ποιοτικά διαφορετικές ἀξίες χρήσης, γιατί τό χρῆμα εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἀλλαγμένη μορφή τῶν ἐμπορευμάτων, ὅπου ἔχουν σβήσει οἱ ἰδιαίτερες ἀξίες χρήσης τους. Τό ν' ἀνταλλάσσει κανείς πρῶτα 100 λίρ. στ. μέ μπαμπάκι κι ἔπειτα ξανά τό ἴδιο μπαμπάκι μέ 100 λίρ. στ., δηλ. τό ν' ἀνταλλάσσει κανείς ἔμμεσα χρῆμα μέ χρῆμα, τό ἴδιο μέ τό ἴδιο, φαίνεται σάν μιά

ἐξίσου ἄσκοπη ὅσο καί ἀνούσια ἐπιχείρηση[4]. Ἕνα χρηματικό ποσό μπορεῖ γενικά νά διακρίνεται ἀπό ἕνα ἄλλο χρηματικό ποσό μόνο κατά τό μέγεθός του. Γιαυτό, τό προτσές $X - E - X$ δέ χρωστάει τό περιεχόμενό του σέ ποιοτική διαφορά τῶν ἄκρων του, γιατί καί τά δυό εἶναι χρῆμα, ἀλλά μόνο στήν ποσοτική τους διαφορά. Τελικά ἀφαιρεῖται ἀπό τήν κυκλοφορία περισσότερο χρῆμα ἀπ' ὅσο ρίχτηκε ἀρχικά σ' αὐτήν. Τό μπαμπάκι πού ἀγοράστηκε πρός 100 λίρ. στ. ξαναπουλιέται λχ. πρός 100 + 10 λίρ. στ. ἤ πρός 110 λίρ. στ. Ἑπομένως ἡ ὁλοκληρωμένη μορφή αὐτοῦ τοῦ προτσές εἶναι $X - E - X'$ ὅπου τό $X' = X + \Delta X$, δηλαδή ἴσο μέ τό χρηματικό ποσό πού ἀρχικά προκαταβλήθηκε σύν μιά προσαύξηση. Αὐτή τήν προσαύξηση ἤ αὐτό τό περίσσεμα πάνω ἀπό τήν ἀρχική ἀξία, τό ὀνομάζω: ὑπεραξία (surplus value). Ἔτσι, ἡ ἀξία πού προκαταβλήθηκε ἀρχικά ὄχι μόνο διατηρεῖται στήν κυκλοφορία, ἀλλά μέσα σ' αὐτήν ἀλλάζει τό μέγεθός της, προσθέτει στόν ἑαυτό της μιά ὑπεραξία, ἤ ἀξιοποιεῖται [verwertet sich]. Καί αὐτή ἡ κίνηση τή μετατρέπει σέ κεφάλαιο.

Εἶναι βέβαια ἐπίσης δυνατό στό $E - X - E$ τά δυό ἄκρα $E - E$, λχ. γέννημα καί ροῦχα, νά εἶναι ποσοτικά διαφορετικά μεγέθη ἀξίας. Ὁ ἀγρότης μπορεῖ νά πουλήσει τό γέννημά του πάνω ἀπό τήν ἀξία του ἤ ν' ἀγοράσει τά ροῦχα κάτω ἀπό τήν ἀξία τους. Κι αὐτόν μέ τή σειρά του μπορεῖ νά τόν γελάσει ὁ ἔμπορος τῶν ρούχων. Γι' αὐτή τή μορφή τῆς κυκλοφορίας ὅμως ἡ διαφορά αὐτή στήν ἀξία εἶναι ὁλότελα τυχαία. Στήν περίπτωση αὐτή δέ χάνει οὔτε τή σημασία οὔτε τό

[4] «Δέν ἀνταλλάσσουν χρῆμα μέ χρῆμα», φωνάζει ὁ Μερσιέ ντέ λά Ριβιέρ στούς ἐμποροκράτες. («L'Ordre Naturel et Essentiel des Sociétés Politiques», «Physiocrates», ἔκδ. Daire, σελ. 486). Σ' ἕνα ἔργο πού πραγματεύεται ex professo [ἐξ ἐπαγγέλματος] τό «ἐμπόριο» καί τήν «κερδοσκοπία» διαβάζουμε τά παρακάτω: «Κάθε ἐμπόριο συνίσταται στήν ἀνταλλαγή πραγμάτων διαφορετικοῦ εἴδους, καί τό ὄφελος (γιά τόν ἔμπορο ;) προέρχεται ἀπ' αὐτήν ἀκριβῶς τή διαφορά. Δέ θ' ἄφηνε κανένα ὄφελος ἡ ἀνταλλαγή μιᾶς λίβρας ψωμιοῦ μέ μιά λίβρα ψωμί... ἀπό δῶ ἀπορέει ἡ ἐπωφελής ἀντίθεση ἀνάμεσα στό ἐμπόριο καί στό παιχνίδι, πού δέν εἶναι παρά ἀνταλλαγή χρήματος μέ χρῆμα» (*Th. Corbet:* «An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained». London 1841, σελ. 5). Παρά τό γεγονός ὅτι ὁ Κόρμπετ δέν βλέπει ὅτι $X - X$, ἀνταλλαγή χρήματος μέ χρῆμα, εἶναι ἡ μορφή κυκλοφορίας πού δέν χαρακτηρίζει μόνο τό ἐμπορικό κεφάλαιο, ἀλλά κάθε κεφάλαιο, παραδέχεται τουλάχιστο ὅτι ἡ μορφή αὐτή ἑνός εἴδους τοῦ ἐμπορίου, τῆς κερδοσκοπίας, μοιάζει μέ παιχνίδι, ἔρχεται ὅμως ὕστερα ὁ Μάκ Κοῦλοχ καί βρίσκει ὅτι ὅταν ἀγοράζει κανείς γιά νά πουλήσει, κερδοσκοπεῖ καί ἔτσι φεύγει ἀπό τή μέση ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν κερδοσκοπία καί στό ἐμπόριο. «Μιά ἐπιχείρηση στήν ὁποία ἕνα πρόσωπο ἀγοράζει ἕνα προϊόν γιά νά τό ξαναπουλήσει, εἶναι στήν πραγματικότητα κερδοσκοπία» (*Mac Culloch:* «A Dictionary Practical etc. of Commerce». London 1847, σελ. 1009). Ἀσύγκριτα πιό ἀφελής εἶναι ὁ Πίντο, ὁ Πίνδαρος τοῦ χρηματιστηρίου τοῦ Ἄμστερνταμ, πού γράφει: «Τό ἐμπόριο εἶναι ἕνα παιχνίδι (τή φράση αὐτή τήν ἔχει δανειστεῖ ἀπό τό Λόκ), καί φυσικά ὅταν παίζει κανείς μέ ζητιάνους δέν μπορεῖ νά κερδίσει τίποτα. Γιαυτό, ἄν κανένας πολύν καιρό συνέχεια τἄπαιρνε ὅλα ἀπ' ὅλους, θἄπρεπε μέ φιλική συμφωνία νά ξαναεπιστρέψει τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ κέρδους, γιά νά ξαναρχίσει τό παιχνίδι ἀπό τήν ἀρχή» (*Pinto:* «Traité de la Circulation et du Crédit». Amsterdam 1771, σελ. 231).

νόημά της, ὅπως γίνεται μέ τό προτσές $X-E-X$, ὅταν καί τά δυό του ἄκρα, λχ. τό γέννημα καί τά ροῦχα, εἶναι ἰσοδύναμα. Πιό σωστά, ἡ ἰσότητα τῶν ἀξιῶν τους ἀποτελεῖ ἐδῶ ὅρο γιά τήν ὁμαλή ἐξέλιξη τοῦ προτσές.

Ἡ ἐπανάληψη ἤ ἡ ἀνανέωση τῆς πούλησης μέ σκοπό τήν ἀγορά ἔχει, ὅπως αὐτό τό ἴδιο τό προτσές, ὅρια καί τέρμα σ' ἕνα τελικό σκοπό πού βρίσκεται ἔξω ἀπ' αὐτό, στήν κατανάλωση, στήν ἱκανοποίηση καθορισμένων ἀναγκῶν. Ἀπεναντίας, στήν ἀγορά μέ σκοπό τήν πούληση, καί ἡ ἀρχή καί τό τέλος εἶναι τό ἴδιο πράγμα, χρῆμα, ἀνταλλαχτική ἀξία, καί γιαυτό καί μόνο ἡ κίνηση εἶναι ἀτέρμονη. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τό X ἔγινε $X+\Delta X$, οἱ 100 λίρ. στ. ἔγιναν $100+10$. Ὅταν ὅμως τίς ἐξετάσουμε μόνο ποιοτικά, οἱ 110 λίρ. στ. εἶναι τό ἴδιο μέ τίς 100, δηλαδή χρῆμα. Καί ποσοτικά ἄν τίς ἐξετάσουμε, οἱ 110 λίρ. στ. εἶναι ἕνα περιορισμένο ποσό ἀξίας, ὅπως καί οἱ 100 λίρ. στ. Ἄν οἱ 110 λίρ. στ. ξοδεύονταν σάν χρῆμα, τότε θά ξέφευγαν ἀπό τό ρόλο τους, θά ἔπαυαν νά εἶναι κεφάλαιο. Ἄν ἀποσυρθοῦν ἀπό τήν κυκλοφορία ἀπολιθώνονται σέ θησαυρό καί δέν αὐξάνουν οὔτε κατά ἕνα φαρδίνι, ἔστω κι ἄν μείνουν ἀποθηκευμένες ὥς τή δεύτερη παρουσία. Ἐφόσον πρόκειται λοιπόν γιά ἀξιοποίηση τῆς ἀξίας, ὑπάρχει ἡ ἴδια ἀνάγκη γιά τήν ἀξιοποίηση τῶν 110 λιρ. στ. ὅπως καί γιά τήν ἀξιοποίηση τῶν 100 λιρ. στ., γιατί καί οἱ δυό εἶναι περιορισμένες ἐκφράσεις τῆς ἀνταλλαχτικῆς ἀξίας, ἑπομένως καί οἱ δυό ἔχουν τόν ἴδιο προορισμό, νά πλησιάζουν γενικά τόν πλοῦτο αὐξάνοντας τό μέγεθός τους. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἀξία 100 λίρ. στ. πού προκαταβλήθηκε ἀρχικά διαφέρει γιά μιά στιγμή ἀπό τήν ὑπεραξία τῶν 10 λιρ. στ. πού προστίθεται σ' αὐτές μέσα στήν κυκλοφορία, ἡ διαφορά αὐτή ὅμως ξαναδιαλύεται ἀμέσως. Στό τέλος τοῦ προτσές δέν προκύπτει ἀπό τή μιά πλευρά ἡ πρωταρχική ἀξία τῶν 100 λιρ. στ. καί ἀπό τήν ἄλλη ἡ ὑπεραξία τῶν 10 λιρ. στ. Αὐτό πού προκύπτει εἶναι μιά ἀξία 110 λιρ. στ. πού βρίσκεται ἐντελῶς στήν ἴδια ἀντίστοιχη μορφή γιά ν' ἀρχίσει τό προτσές τῆς ἀξιοποίησης, ὅπως καί οἱ ἀρχικές 100 λίρ. στ. Στό τέλος τῆς κίνησης προκύπτει χρῆμα ξανά σάν ἀρχή τῆς κίνησης[5]. Γιαυτό, τό τέλος κάθε ξεχωριστοῦ γύρου ὅπου ἡ ἀγορά γίνεται γιά τήν πούληση, ἀποτελεῖ ἀπό μόνο του τήν ἀρχή ἑνός νέου γύρου. Ἡ ἁπλή ἐμπορευματική κυκλοφορία—ἡ πούληση γιά τήν ἀγορά—χρησιμεύει σάν μέσο γιά ἕναν τελικό σκοπό πού βρίσκεται ἔξω ἀπό τήν κυκλοφορία, γιά τήν ἰδιοποίηση ἀξιῶν χρήσης, γιά τήν ἱκανοποίηση ἀναγκῶν. Ἀντίθετα, ἡ κυκλοφορία τοῦ χρήματος σάν κεφάλαιο ἀποτελεῖ αὐτοσκοπό, γιατί ἡ ἀξιοποίηση τῆς ἀξίας ὑπάρχει μόνο μέσα στά πλαίσια αὐτῆς τῆς

[5] «Τό κεφάλαιο διαιρεῖται... στό ἀρχικό κεφάλαιο καί στό κέρδος, τήν ἐπαύξηση τοῦ κεφαλαίου... παρά τό γεγονός ὅτι ἡ ἴδια ἡ πράξη προσθέτει τό κέρδος αὐτό ξανά στό κεφάλαιο καί τό βάζει σέ κίνηση μαζί μέ τό κεφάλαιο» (*F. Engels:* «Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie», στά «Deutsch-Französische Jahrbücher, herausgegeben von Arnold Ruge und Karl Marx». Paris 1844, σελ. 99).

κίνησης πού διαρκῶς ἀνανεώνεται. Γιαυτό, ἡ κίνηση τοῦ κεφαλαίου εἶναι ἀπεριόριστη[6].

Σάν συνειδητός φορέας αὐτῆς τῆς κίνησης, ὁ κάτοχος τοῦ χρήματος γίνεται κεφαλαιοκράτης. Τό πρόσωπό του, ἤ πιό σωστά ἡ τσέπη του, εἶναι ἡ ἀφετηρία καί τό σημεῖο ἐπιστροφῆς τοῦ χρήματος. Τό ἀντικειμενικό περιεχόμενο τῆς κυκλοφορίας αὐτῆς—ἡ ἀξιοποίηση τῆς ἀξίας— εἶναι ὁ δικός του ὑποκειμενικός σκοπός, καί μόνο ἐφόσον τό μοναδικό κίνητρο τῶν ἐπιχειρήσεών του εἶναι ἡ αὐξανόμενη ἰδιοποίηση τοῦ ἀφηρημένου πλούτου, λειτουργεῖ σάν κεφαλαιοκράτης ἤ σάν κεφάλαιο προσωποποιημένο, προικισμένο μέ θέληση καί συνείδηση. Ἑπομένως δέν πρέπει ποτέ νά πραγματευόμαστε τήν ἀξία χρή-

[6] Ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιπαρατάσσει τή χρηματιστική στήν οἰκονομική. Ξεκινάει ἀπό τήν οἰκονομική. Ἐφόσον πρόκειται γιά τέχνη πρός πορισμόν περιορίζεται στήν προμήθεια τῶν ἀγαθῶν πού εἶναι ἀπαραίτητα γιά τή ζωή καί ὠφέλιμα γιά τό σπίτι ἤ τό κράτος. «*Ὁ ἀληθινός πλοῦτος* ἀποτελεῖται ἀπό τέτιες ἀξίες χρήσης· γιατί τό ὅριο αὐτοῦ τοῦ εἴδους τῆς κτήσης πού ἐξαρκεῖ γιά μιά ἄνετη ζωή δέν εἶναι ἀπεριόριστο. Ὑπάρχει ὅμως ἕνα δεύτερο εἶδος πορισμοῦ, πού κατά προτίμηση καί δικαιολογημένα ὀνομάζεται χρηματιστική, γιά τήν ὁποία φαίνεται νά μήν ὑπάρχει κανένα ὅριο γιά τόν πλοῦτο καί τήν ἀπόκτηση. Τό ἐμπόριο („*ἡ καπηλική*" θά πεῖ ἐπιλέξει „τό λιανικό ἐμπόριο", ὁ Ἀριστοτέλης παίρνει αὐτή τή μορφή, γιατί σ' αὐτήν κυριαρχεῖ ἡ ἀξία χρήσης) ἀπό τή φύση του δέν ἀνήκει στή χρηματιστική, γιατί ἐδῶ ἡ ἀνταλλαγή περιορίζεται μόνο σ' αὐτό πού εἶναι ἀπαραίτητο γι' αὐτούς (γιά τόν ἀγοραστή καί τόν πουλητή)». Γιαυτό—ἐξηγάει παραπέρα ὁ Ἀριστοτέλης—ἡ ἀρχική μορφή τοῦ ἐμπορίου ἦταν τό ἀνταλλαχτικό ἐμπόριο, μέ τήν ἐπέκτασή του ὅμως γεννήθηκε μέ ἀναγκαιότητα τό χρῆμα. Μέ τήν ἐφεύρεση τοῦ χρήματος τό ἀνταλλαχτικό ἐμπόριο ἐξελίχθηκε μέ ἀναγκαιότητα σέ καπηλική, στό ἐμπόριο ἐμπορευμάτων καί τό ἐμπόριο αὐτό, ἀντιφάσκοντας μέ τήν ἀρχική του τάση, ἐξελίχθηκε στή χρηματιστική, στήν τέχνη νά δημιουργεῖ χρῆμα. Ἡ χρηματιστική λοιπόν διακρίνεται ἀπό τήν οἰκονομική στό ὅτι «γι' αὐτήν ἡ κυκλοφορία εἶναι ἡ πηγή τοῦ πλούτου *(ποιητική χρημάτων... διά χρημάτων μεταβολῆς)*. Καί φαίνεται σά νά περιστρέφεται γύρω στό χρῆμα, γιατί τό χρῆμα εἶναι ἡ ἀρχή καί τό τέλος αὐτοῦ τοῦ τρόπου ἀνταλλαγῆς *(τό γάρ νόμισμα στοιχεῖον καί πέρας τῆς ἀλλαγῆς ἐστίν)*. Ἑπομένως εἶναι ἀπεριόριστος ὁ πλοῦτος, πού ἐπιδιώκει ἡ χρηματιστική. Ἀκριβῶς ὅπως κάθε τέχνη, πού ὁ σκοπός της δέν τῆς χρησιμεύει σάν μέσο ἀλλά σάν τελικός σκοπός, εἶναι ἀπεριόριστη στήν ἐπιδίωξή της, γιατί προσπαθεῖ πάντα νά πλησιάσει ὅσο μπορεῖ περισσότερο σ' αὐτόν, ἐνῶ οἱ τέχνες πού ἐπιδιώκουν τά μέσα γιά τό σκοπό, δέν εἶναι ἀπεριόριστες, γιατί ὁ ἴδιος ὁ σκοπός τούς βάζει ὅριο, ἔτσι καί γι' αὐτήν τή χρηματιστική δέν ὑπάρχουν ὅρια τοῦ σκοποῦ της, ἀλλά ὁ σκοπός της εἶναι ὁ ἀπόλυτος πλουτισμός. Ὅριο ἔχει ἡ οἰκονομική καί ὄχι ἡ χρηματιστική... ἡ πρώτη ἐπιδιώκει κάτι τό διαφορετικό ἀπ' τό ἴδιο τό χρῆμα, ἡ δεύτερη τήν αὔξηση τοῦ χρήματος... Ἡ σύγχιση τῶν δυό μορφῶν πού ἡ μιά περνάει στήν ἄλλη κάνει μερικούς νά θεωροῦν σάν τελικό σκοπό τῆς οἰκονομικῆς τή διατήρηση καί τόν πολλαπλασιασμό τοῦ χρήματος στό ἄπειρο» (*Ἀριστοτέλους:* «Πολιτικά», ἔκδ. Bekker, βιβλ. I, κεφ. 8 καί 9 κ. ἑ.).

[«Καί ἔοικεν ὁ γ' ἀληθινός πλοῦτος ἐκ τούτων εἶναι. Ἡ γάρ τῆς τοιαύτης κτήσεως αὐτάρκεια πρός ἀγαθήν ζωήν οὐκ ἄπειρός ἐστιν... Ἔστι δέ γένος ἄλλο κτητικῆς, ἥν μάλιστα καλοῦσι, καί δίκαιον αὐτήν καλεῖν, χρηματιστικήν, δι' ἥν οὐδέν δοκεῖ πέρας εἶναι πλούτου καί κτήσεως... Ἡ καί δῆλον, ὅτι οὐκ ἔστι φύσει τῆς χρηματιστικῆς ἡ καπηλική· ὅσον γάρ ἱκανόν αὐτοῖς, ἀναγκαῖον ἦν ποιεῖσθαι τήν ἀλλαγήν... Ξενικωτέρας γάρ γενομένης τῆς βοηθείας τῷ εἰσάγεσθαι ὧν ἐνδεῶς καί ἐκπέμπειν ὧν ἐπλεόναζον, ἐξ ἀνάγκης ἡ τοῦ νομίσματος ἐπορίσθη χρῆσις... Πορισθέντος οὖν ἤδη τοῦ νομίσματος ἐκ τῆς ἀναγκαίας ἀλλαγῆς θάτερον εἶδος τῆς χρηματι-

σης σάν άμεσο σκοπό τοῦ κεφαλαιοκράτη[7]. Οὔτε ἐπίσης τό κέρδος γιά μιά μόνο φορά, παρά μόνο τήν ἀκατάπαυτη κίνηση τοῦ κερδίζειν[8]. Αὐτή τή ροπή πρός τόν ἀπόλυτο πλουτισμό, αὐτό τό παθιασμένο κυνήγι τῆς ἀξίας[9] τόχει ὁ κεφαλαιοκράτης κοινό μέ τό θησαυριστή, ἐνῶ ὅμως θησαυριστής γίνεται μόνο ὁ παλαβός κεφαλαιοκράτης, ὁ κεφαλαιοκράτης εἶναι λογικός θησαυριστής. Τήν ἀκατάπαυτη αὔξηση τῆς ἀξίας πού ὁ θησαυριστής τήν ἐπιδιώκει προσπαθώντας νά διασώσει τό χρῆμα ἀπό τήν κυκλοφορία[10], ὁ ἐξυπνότερος κεφαλαιοκράτης τήν πετυχαίνει ξαναρίχνοντας δλοένα τό χρῆμα στήν κυκλοφορία[10α].

Οἱ αὐτοτελεῖς μορφές, οἱ χρηματικές μορφές πού ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων παίρνει στήν ἁπλή κυκλοφορία, μεσολαβοῦν μόνο στήν ἀνταλλαγή τῶν ἐμπορευμάτων καί ἐξαφανίζονται στό τελικό ἀποτέλεσμα τῆς

στικῆς ἐγένετο, τό καπηλικόν, τό μέν πρώην ἁπλῶς ἴσως γινόμενον, εἶτα δι' ἐμπειρίας ἤδη τεχνικώτερον, πόθεν καί πῶς μεταβαλλόμενον πλεῖστον ποιήσει κέρδος. Διό δοκεῖ ἡ χρηματιστική μάλιστα περί τό νόμισμα εἶναι . . Ποιητική γάρ εἶναι . . . χρημάτων . . . Καί γάρ ἑτέρα ἡ χρηματιστική καί ὁ πλοῦτος ὁ κατά φύσιν, καί αὕτη μέν οἰκονομική, ἡ δέ καπηλική, ποιητική χρημάτων οὐ πάντως, ἀλλ' ἤ διά χρημάτων μεταβολῆς. Καί δοκεῖ περί τό νόμισμα αὕτη εἶναι, τό γάρ νόμισμα στοιχεῖον καί πέρας τῆς ἀλλαγῆς ἐστίν . . . Καί ἄπειρος δή οὗτος ὁ πλοῦτος ὁ ἀπό ταύτης τῆς χρηματιστικῆς ὥσπερ γάρ ἑκάστη τῶν τεχνῶν τοῦ τέλους εἰς ἄπειρον (ὅτι μάλιστα γάρ ἐκεῖνο βούλονται ποιεῖν), τῶν δέ πρός τό τέλος οὐκ ἄπειρον (πέρας γάρ τό τέλος πάσαις), οὕτω καί ταύτης τῆς χρηματιστικῆς οὐκ ἔστι τοῦ τέλους πέρας, τέλος δέ ὁ τοιοῦτος πλοῦτος καί τῶν χρημάτων κτῆσις. Τῆς δ' οἰκονομικῆς χρηματιστικῆς ἔστι πέρας . . . 'Επαλλάττει γάρ ἡ χρῆσις τοῦ αὐτοῦ οὖσα ἑκατέρας τῆς χρηματιστικῆς· τῆς γάρ αὐτῆς ἔστι κτήσεως χρῆσις ἀλλ' οὐ κατά ταὐτόν, ἀλλά τῆς μέν ἕτερον τέλος, τῆς δ' ἡ αὔξησις. Ὥστε δοκεῖ τισι τοῦτ' εἶναι τῆς οἰκονομικῆς ἔργον, καί διατελοῦσιν ἤ σώζειν οἰόμενοι δεῖν ἤ αὔξειν τήν τοῦ νομίσματος οὐσίαν εἰς ἄπειρον») (*'Αριστοτέλους*: «Πολιτικά» βιβλ. I, κεφ. 8,9. Τό ἀρχαῖο κείμενο εἶναι παρμένο ἀπό τήν ἔκδοση Π. Ζαχαροπούλου, 'Αθήνα 1939. Σημ. Μετ.).

7 «'Ο καθοριστικός σκοπός τοῦ κεφαλαιοκράτη πού ἀσχολεῖται μέ ἐπιχειρήσεις δέν εἶναι τά ἐμπορεύματα (ἐδῶ μέ τήν ἔννοια τῶν ἀξιῶν χρήσης) . . . ὁ καθοριστικός του σκοπός εἶναι τό χρῆμα» (*Th. Chalmers*: «On Political Economy etc.», ἔκδ. 2η, Glasgow 1832, σελ. 165, 166).

8 «Παρά τό γεγονός ὅτι ὁ ἔμπορος δέν ὑποτιμάει τό κέρδος πού πέτυχε κιόλας, ὡστόσο τό βλέμμα του εἶναι στραμμένο πάντα στό μελλοντικό κέρδος» (*A. Genovesi*: «Lezioni di Economia Civile» (1765). Ἔκδοση τῶν Ἰταλῶν οἰκονομολόγων τοῦ Custodi, Parte Moderna, τόμ. VIII, σελ. 139).

9 «Τόν κεφαλαιοκράτη τόν χαρακτηρίζει πάντα τό ἄσβεστο πάθος τοῦ κέρδους, ἡ auri sacra fames [ἡ ἀναθεματισμένη πεῖνα τοῦ χρυσοῦ]» (*Mac Culloch*: «The Principles of Political Economy». London 1830, σελ. 179). Φυσικά ἡ κατανόηση αὐτή δέν ἐμποδίζει τόν ἴδιο Μάκ Κοῦλοκ καί Σία σέ στιγμές θεωρητικῆς ἀμηχανίας, ὅταν πραγματεύονται τήν ὑπερπαραγωγή, νά μετατρέπουν τόν ἴδιο κεφαλαιοκράτη σέ ἕναν καλό ἀστό, πού τόν ἐνδιαφέρει μόνο ἡ ἀξία χρήσης καί πού μάλιστα πάσχει ἀπό ἀληθινή πεῖνα δράκοντα γιά παπούτσια, καπέλα, αὐγά, κάμποτ καί ἄλλα κοινότατα εἴδη ἀξιῶν χρήσης.

10 «*Σώζειν*», εἶναι μιά ἀπό τίς χαρακτηριστικές ἐκφράσεις τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων γιά τό θησαυρισμό. 'Επίσης στά ἀγγλικά «to save» θά πεῖ ταυτόχρονα σώζω καί κάνω οἰκονομίες.

10α «Τό ἀτελεύτητο πού τά πράγματα δέν μποροῦν νά τό πετύχουν στήν εὐθύγραμμη κίνηση, τό πετυχαίνουν στήν κυκλική κίνηση» (*Galiani*: «Della moneta», βιβλ. II, στούς «Scrittori Classici Italiani di Economia Politica», ἔκδ. Custodi, τόμ. III. Μιλάνο 1803, σελ. 156).

κίνησης. 'Αντίθετα στήν κυκλοφορία $X - E - X$ καί τά δυό, τό ἐμπόρευμα καί τό χρῆμα, λειτουργοῦν σάν διαφορετικοί τρόποι ὕπαρξης τῆς ἴδιας τῆς ἀξίας, τό χρῆμα σάν ὁ γενικός καί τό ἐμπόρευμα σάν ὁ ἰδιαίτερος, ἄς ποῦμε ἁπλῶς μεταμφιεσμένος τρόπος ὕπαρξής της[11]. Ἡ ἀξία περνάει διαρκῶς ἀπό τή μιά μορφή στήν ἄλλη χωρίς νά χάνεται μέσα σ' αὐτή τήν κίνηση καί μετατρέπεται ἔτσι σέ ἕνα αὐτόματο ὑποκείμενο. Ἄν θελήσουμε νά προσδιορίσουμε τίς ἰδιαίτερες μορφές ἐμφάνισης πού παίρνει διαδοχικά ἡ ἀξιοποιούμενη ἀξία στήν κυκλική κίνηση τῆς ζωῆς της, φτάνουμε στούς ὁρισμούς: τό κεφάλαιο εἶναι χρῆμα, τό κεφάλαιο εἶναι ἐμπόρευμα[12]. Στήν πραγματικότητα ὅμως ἡ ἀξία γίνεται ἐδῶ τό ὑποκείμενο ἑνός προτσές, μέσα στό ὁποῖο ἀλλάζοντας διαρκῶς μορφή, παίρνοντας πότε τή μορφή τοῦ χρήματος καί πότε τοῦ ἐμπορεύματος, ἀλλάζει διαρκῶς τό ἴδιο τό μέγεθός της καί ἀξιοποιεῖται ἀπωθώντας τόν ἑαυτό της σάν ὑπεραξία ἀπό τόν ἴδιο τόν ἑαυτό της σάν ἀρχική ἀξία. Γιατί ἡ κίνηση πού μέσα σ' αὐτήν προσθέτει ὑπεραξία στόν ἑαυτό της, εἶναι ἡ δική της κίνηση, ἑπομένως ἡ ἀξιοποίησή της εἶναι αὐτοαξιοποίηση. 'Απόχτησε τήν ἀπόκρυφη ἰδιότητα νά γεννάει ἀξία ἐπειδή ἡ ἴδια εἶναι ἀξία. Γεννοβολάει ζωντανά νεογνά ἤ τουλάχιστο γεννάει χρυσά αὐγά.

Σάν τό ἀναπτυσσόμενο ὑποκείμενο ἑνός τέτιου προτσές, ὅπου πότε ὑποδύεται καί πότε ἀποβάλλει τή μορφή τοῦ χρήματος καί τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος, πού ὅμως διατηρεῖται καί αὐξάνει μέσα σ' αὐτή τήν ἀλλαγή, ἡ ἀξία χρειάζεται πρίν ἀπ' ὅλα μιάν αὐτοτελῆ μορφή, μέ τήν ὁποία νά διαπιστώνεται ἡ ταυτότητα μέ τόν ἴδιο τόν ἑαυτό της. Καί τή μορφή αὐτή τήν ἔχει μόνο στό χρῆμα. Γι' αὐτό τό λόγο τό χρῆμα ἀποτελεῖ τήν ἀφετηρία καί τό τέρμα κάθε προτσές ἀξιοποίησης. Ἦταν 100 λίρ. στ., εἶναι τώρα 110 λίρ. στ. κλπ. Τό ἴδιο τό χρῆμα ὅμως ἀποτελεῖ ἐδῶ μόνο μιά μορφή τῆς ἀξίας, γιατί ἡ ἀξία ἔχει δυό μορφές. Τό χρῆμα δέ γίνεται κεφάλαιο ἄν δέν πάρει τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος. Ἔτσι τό χρῆμα δέν ἀντιμετωπίζει ἐδῶ ἐχθρικά τό ἐμπόρευμα, ὅπως γίνεται στό θησαυρισμό. 'Ο κεφαλαιοκράτης ξέρει ὅτι ὅλα τά ἐμπορεύματα, ὅσο ψωραλέα ὄψη κι ἄν ἔχουν ἤ ὅσο ἄσχημα κι ἄν βρωμᾶνε, εἶναι «ἐν πίστει καί ἀληθεία» χρῆμα, κρυπτοπεριτετμημένοι ἑβραῖοι καί ἐπιπρόσθετα θαυματουργά μέσα γιά νά φτιάχνουν ἀπό χρῆμα περισσότερο χρῆμα.

Ἄν στήν ἁπλή κυκλοφορία ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων ἀποχτάει ἀπέναντι στήν ἀξία τους χρήσης τό πολύ-πολύ τήν αὐτοτελῆ μορφή τοῦ χρήματος, ἐδῶ ἀποκαλύπτεται ξαφνικά σάν μιά οὐσία πού προχωρεῖ καί αὐτοκινεῖται, γιά τήν ὁποία τό ἐμπόρευμα καί τό χρῆμα ἀποτελοῦν ἁπλές μορφές. Κάτι παραπάνω. 'Αντί νά ἐκφράζει σχέσεις

---

11 «Δέν ἀποτελεῖ ἡ ὕλη τό κεφάλαιο, ἀλλά ἡ ἀξία αὐτῆς τῆς ὕλης» (*J. B. Say*: «Traité d' Économie Politique», 3η ἔκδ., Paris 1817, τόμ. II, σελ. 429).

12 «Τό μέσο κυκλοφορίας [currency] (¹), πού χρησιμοποιεῖται γιά παραγωγικούς σκοπούς, εἶναι κεφάλαιο» (*Macleod*: «The Theory and Practice of Banking». London 1855, τόμ. I, κεφ. I, σελ. 55). «Τό κεφάλαιο εἶναι ἐμπορεύματα» (*James Mill*: «Elements of Political Economy». London 1821, σελ. 74).

ἐμπορευμάτων, ἔρχεται τώρα, μποροῦμε νά ποῦμε, σέ μιά ἰδιωτική σχέση μέ τόν ἴδιο τόν ἑαυτό της. Ξεχωρίζει τόν ἑαυτό της σάν ἀξία ἀπό τόν ἑαυτό της σάν ὑπεραξία, ὅπως ὁ θεός πατέρας ξεχωρίζει τόν ἑαυτό του ἀπό τό θεό υἱό, καί ἔχουν καί οἱ δυό τήν ἴδια ἡλικία καί ἀποτελοῦν στήν πραγματικότητα μόνο ἕνα πρόσωπο, γιατί μόνο χάρη στήν ὑπεραξία τῶν 10 λιρ. στ. γίνονται κεφάλαιο οἱ προκαταβλημένες 100 λίρ. στ., καί μόλις γίνουν κεφάλαιο, μόλις δημιουργηθεῖ ὁ υἱός καί μέ τόν υἱό ὁ πατέρας, ξαναεξαφανίζεται ἡ διαφορά τους καί εἶναι καί οἱ δυό ἕνα ὄν: 110 λίρ. στ.

Ἡ ἀξία γίνεται ἑπομένως αὐξανόμενη ἀξία, αὐξανόμενο χρῆμα καί σάν τέτιο γίνεται κεφάλαιο. Προέρχεται ἀπό τήν κυκλοφορία, ξαναμπαίνει σ' αὐτήν, διατηρεῖται καί πολλαπλασιάζεται μέσα σ' αὐτήν, ξαναεπιστρέφει ἀπ' αὐτήν αὐξημένο καί ἀρχίζει ξανά καί ξανά ἀπό τήν ἀρχή τόν ἴδιο γύρο[18]. $X - X'$, χρῆμα πού τίκτει χρῆμα—money which begets money — ἔτσι περιγράφανε τό κεφάλαιο οἱ πρῶτοι ἑρμηνευτές του, οἱ ἐμποροκράτες.

Ἀγοράζω γιά νά πουλήσω, ἤ πιό ὁλοκληρωμένα, ἀγοράζω γιά νά πουλήσω πιό ἀκριβά, $X - E - X'$, φαίνεται βέβαια σά νᾶναι ἡ μορφή πού χαρακτηρίζει μόνο ἕνα εἶδος τοῦ κεφαλαίου, τό ἐμπορικό κεφάλαιο. Ὅμως καί τό βιομηχανικό κεφάλαιο εἶναι χρῆμα, πού μετατρέπεται σέ ἐμπόρευμα καί πού μέ τήν πούληση τοῦ ἐμπορεύματος ξαναμετατρέπεται σέ περισσότερο χρῆμα. Πράξεις πού τυχόν συντελοῦνται ἀνάμεσα στήν ἀγορά καί στήν πούληση, ἔξω ἀπό τή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας, δέν ἀλλάζουν τίποτα στή μορφή αὐτή τῆς κίνησης. Τέλος, στό τοκοφόρο κεφάλαιο ἡ κυκλοφορία $X - E - X'$, παρασταίνεται σέ συντομευμένη μορφή, στό ἀποτέλεσμά της χωρίς καμιά μεσολάβηση, σά νά ποῦμε ἐπιγραμματικά, σάν $X - X'$, σάν χρῆμα πού εἶναι ἴσο μέ περισσότερο χρῆμα, σάν ἀξία πού εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τόν ἴδιο τόν ἑαυτό της.

Ἔτσι ὁ τύπος $X - E - X'$ εἶναι στήν πραγματικότητα ὁ γενικός τύπος τοῦ κεφαλαίου, ὅπως ἐμφανίζεται ἄμεσα στή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας.

2. ΑΝΤΙΦΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ.

Ἡ μορφή τῆς κυκλοφορίας ὅπου τό χρῆμα μεταμορφώνεται σέ κεφάλαιο ἀντιφάσκει μέ ὅλους τούς νόμους πού ἀναπτύξαμε προηγούμενα σχετικά μέ τή φύση τοῦ ἐμπορεύματος, τῆς ἀξίας, τοῦ χρήματος καί τῆς ἴδιας τῆς κυκλοφορίας. Τή μορφή αὐτή τή διακρίνει ἀπό τήν ἁπλή ἐμπορευματική κυκλοφορία ἡ ἀντίστροφη διαδοχική σειρά τῶν ἴδιων δυό ἀντίθετων προτσές, τῆς πούλησης καί τῆς ἀγορᾶς. Καί

---

[18] «Τό κεφάλαιο εἶναι... μιά διαρκής ἀξία πού πολλαπλασιάζεται» (*Sismondi:* «Nouveaux Principes de l' Économie Politique». Paris 1819, τόμ. I, σελ. 88—89).

μέ ποιά μάγια θά μποροῦσε μιά τέτια καθαρά τυπική διάκριση ν' ἀλλάξει τή φύση αὐτῶν τῶν προτσές;

Κάτι παραπάνω. Αὐτή ἡ ἀντιστροφή ὑπάρχει μόνο γιά τόν ἕναν ἀπό τούς τρεῖς συναλλασσόμενους φίλους. Σάν κεφαλαιοκράτης ἀγοράζω ἐμπόρευμα ἀπό τόν *A* καί τό πουλῶ ξανά στόν *B*, ἐνῶ ἐγώ ὁ ἴδιος σάν ἁπλός κάτοχος ἐμπορεύματος πουλῶ ἐμπόρευμα στόν *B* κι ἔπειτα ἀγοράζω ἐμπόρευμα ἀπό τόν *A*. Γιά τούς συναλλασσόμενους φίλους *A* καί *B* ἡ διαφορά αὐτή δέν ὑπάρχει. Ἐμφανίζονται μονάχα σάν ἀγοραστές ἤ πουλητές ἐμπορευμάτων. Ἐγώ ὁ ἴδιος τούς ἀντικρύζω κάθε φορά σάν ἁπλός κάτοχος χρήματος ἤ ἐμπορεύματος, σάν ἀγοραστής ἤ πουλητής, καί μάλιστα καί στίς δυό σειρές συναλλαγῶν ἀντικρύζω τό ἕνα πρόσωπο μόνο σάν ἀγοραστής καί τό ἄλλο μόνο σάν πουλητής, τό ἕνα μόνο σάν χρῆμα, τό ἄλλο μόνο σάν ἐμπόρευμα, καί κανένα ἀπό τά δυό σάν κεφάλαιο ἤ σάν κεφαλαιοκράτης, εἴτε σάν ἐκπρόσωπος κάποιου πράγματος πού νᾶταν κάτι παραπάνω ἀπό χρῆμα ἤ ἐμπόρευμα, ἤ πού νά μποροῦσε νά ἀσκεῖ μιά ἄλλη λειτουργία ἀπό τή λειτουργία τοῦ χρήματος ἤ τοῦ ἐμπορεύματος. Γιά μένα ἡ ἀγορά ἀπό τόν *A* καί ἡ πούληση στόν *B* ἀποτελοῦν μιά διαδοχική σειρά. Ἡ σύνδεση ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς δυό πράξεις ὑπάρχει ὅμως μόνο γιά μένα. Τοῦ *A* δέν τοῦ καίγεται καρφί γιά τή συναλλαγή μου μέ τόν *B*, καί τοῦ *B* γιά τή συναλλαγή μου μέ τόν *A*. Ἄν προσπαθοῦσα νά τούς ἐξηγήσω τό ἰδιαίτερο ὄφελος πού ἀποχτῶ ἀντιστρέφοντας τή διαδοχική σειρά, θά μοῦ ἀπόδειχναν ὅτι γελιέμαι ὁ ἴδιος στή διαδοχική σειρά καί ὅτι ἡ συνολική συναλλαγή δέν ἄρχισε μέ μιά ἀγορά καί δέν τέλειωσε μέ μιά πούληση, ἀλλά ἀντίστροφα ἄρχισε μέ μιά πούληση καί τέλειωσε μέ μιά ἀγορά. Πραγματικά, ἡ πρώτη μου πράξη, ἡ ἀγορά, ἦταν ἀπό τή σκοπιά τοῦ *A* πούληση, καί ἡ δεύτερή μου πράξη, ἡ πούληση, ἦταν ἀπό τή σκοπιά τοῦ *B* ἀγορά. Καί ἐπειδή δέν θά ἱκανοποιηθοῦν μ' αὐτά ὁ *A* καί ὁ *B* θά δηλώσουν ὅτι ὅλη ἡ διαδοχική σειρά ἦταν περιττή καί ταχυδακτυλουργία. Ὁ *A* θά πουλήσει κατευθείαν τό ἐμπόρευμα στόν *B*, καί ὁ *B* θά τ' ἀγοράσει κατευθείαν ἀπό τόν *A*. Ἔτσι ὅλη ἡ συναλλαγή συμπτύσσεται σέ μιά μονόπλευρη πράξη τῆς συνηθισμένης ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας, ἀπό τή σκοπιά τοῦ *A* σέ ἁπλή πούληση καί ἀπό τή σκοπιά τοῦ *B* σέ ἁπλή ἀγορά. Ἑπομένως, ἀντιστρέφοντας τή διαδοχική σειρά δέν βγήκαμε ἀπό τή σφαίρα τῆς ἁπλῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας καί πρέπει μᾶλλον νά κοιτάξουμε ἄν ἡ φύση της ἐπιτρέπει τήν ἀξιοποίηση τῶν ἀξιῶν πού μπαίνουν σ' αὐτήν κι ἑπομένως τή δημιουργία ὑπεραξίας.

Ἄς πάρουμε τό προτσές τῆς κυκλοφορίας στή μορφή πού παρασταίνεται σάν ἁπλή ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων. Αὐτό γίνεται πάντα κάθε φορά πού καί οἱ δυό κάτοχοι ἐμπορευμάτων ἀγοράζουν ὁ ἕνας ἀπό τόν ἄλλον ἐμπορεύματα καί τό ἰσοζύγιο τῶν ἀμοιβαίων χρηματικῶν τους ἀπαιτήσεων συμψηφίζεται τήν ἡμέρα τῆς πληρωμῆς. Τό χρῆμα χρησιμεύει ἐδῶ σάν χρῆμα ὑπολογισμοῦ γιά νά ἐκφράσει τίς ἀξίες τῶν ἐμπορευμάτων στίς τιμές τους, δέν ἀντικρύζει ὅμως σάν πράγμα

τά ἐμπορεύματα. Ἐφόσον πρόκειται γιά τήν ἀξία χρήσης, εἶναι ξεκάθαρο ὅτι μποροῦν νά βγοῦν κερδισμένοι καί οἱ δυό ἀνταλλαχτές. Καί οἱ δυό ἐκποιοῦν ἐμπορεύματα πού τούς εἶναι ἀνώφελα σάν ἀξίες χρήσης καί παίρνουν ἐμπορεύματα πού τά χρειάζονται γιά χρήση τους. Καί τό ὄφελος αὐτό δέν εἶναι τό μοναδικό. Ὁ *A* πού πουλάει κρασί καί ἀγοράζει σιτηρά ἴσως νά παράγει περισσότερο κρασί ἀπ' ὅσο θά μποροῦσε νά παραγάγει στόν ἴδιο χρόνο ἐργασίας ὁ σιτοπαραγωγός *B*, καί ὁ σιτοπαραγωγός *B* ἴσως νά παράγει στόν ἴδιο χρόνο ἐργασίας περισσότερα σιτηρά ἀπ' ὅσα θά μποροῦσε νά παραγάγει ὁ οἰνοπαραγωγός *A*. Ἔτσι, ὁ *A* γιά τήν ἴδια ἀνταλλαχτική ἀξία παίρνει περισσότερα σιτηρά καί ὁ *B* περισσότερο κρασί ἀπ' ὅ,τι θά παιρνε ὁ καθένας ἀπ' αὐτούς χωρίς ἀνταλλαγή, ἄν ἦταν ὑποχρεωμένοι νά παράγουν μόνοι τους κρασί καί σιτηρά γιά τόν ἑαυτό τους. Ἑπομένως ἄν παρθεῖ ὑπόψη ἡ ἀξία χρήσης μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι «ἡ ἀνταλλαγή εἶναι μιά συναλλαγή ἀπό τήν ὁποία κερδίζουν καί τά δυό μέρη»[14]. Διαφορετικά ἔχει τό ζήτημα μέ τήν ἀνταλλαχτική ἀξία. «Ἕνας ἄνθρωπος πού ἔχει πολύ κρασί καί δέν ἔχει καθόλου σιτηρά, συναλλάσσεται μέ ἕναν ἄνθρωπο πού ἔχει πολλά σιτηρά καί δέν ἔχει καθόλου κρασί καί ἀνταλλάσσουν μεταξύ τους στάρι ἀξίας 50 μέ μιά ἀξία 50 σέ κρασί. Ἡ ἀνταλλαγή αὐτή δέ σημαίνει αὔξηση τῆς ἀνταλλαχτικῆς ἀξίας οὔτε γιά τόν ἕναν οὔτε γιά τόν ἄλλον, γιατί ὁ καθένας ἀπ' αὐτούς εἶχε κιόλας πρίν ἀπό τήν ἀνταλλαγή μιάν ἀξία ἴση μέ τήν ἀξία πού προμηθεύτηκε μέ τήν ἀνταλλαγή»[15]. Ἡ ὑπόθεση δέν ἀλλάζει καθόλου ἄν παρουσιαστεῖ τό χρῆμα σάν μέσο κυκλοφορίας ἀνάμεσα στά ἐμπορεύματα καί χωρίσουν χειροπιαστά ἡ μιά ἀπό τήν ἄλλη οἱ πράξεις τῆς ἀγορᾶς καί τῆς πούλησης[16]. Ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων ἐκφράζεται μέ τίς τιμές τους προτοῦ ἀκόμα μποῦν στήν κυκλοφορία, ἑπομένως ἡ ἀξία ἀποτελεῖ προϋπόθεση καί ὄχι ἀποτέλεσμα τῆς κυκλοφορίας[17].

Ἄν ἐξετάσουμε τό προτσές ἀφηρημένα, δηλ. ἄν παραβλέψουμε τά περιστατικά πού δέν ἀπορέουν ἀπό τούς ἐσωτερικούς νόμους τῆς ἁπλῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας, θά δοῦμε ὅτι τό μόνο πού συντελεῖται σ' αὐτήν, ἐκτός ἀπό τήν ἀντικατάσταση τῆς μιᾶς ἀξίας χρήσης ἀπό μιάν ἄλλη, εἶναι μιά μεταμόρφωση, μιά ἁπλή ἀλλαγή μορφῆς τοῦ ἐμπορεύματος. Ἡ ἴδια ἀξία, δηλ. τό ἴδιο ποσό ἀντικειμενοποιημένης

[14] «Ἡ ἀνταλλαγή εἶναι μιά θαυμαστή ἐπιχείρηση, στήν ὁποία κερδίζουν πάντα (!) καί οἱ δυό συμβαλλόμενοι» (*Destutt de Tracy:* «Traité de la Volonté et de ses Effets», Paris 1826, σελ. 68). Τό ἴδιο βιβλίο ἐκδόθηκε ἀργότερα σάν «Traité d' Économie Politique»

[15] *Mercier de la Rivière:* «L'Ordre Naturel et Essentiel», «Physiocrates», ἔκδ. Daire, μέρος II, σελ. 544.

[16] «Αὐτό καθεαυτό εἶναι τελείως ἀδιάφορο, ἄν ἡ μιά ἀπ' αὐτές τίς ἀξίες εἶναι χρῆμα, ἤ ἄν καί οἱ δυό εἶναι συνηθισμένα ἐμπορεύματα» (*Mercier de la Rivière*, στό ἴδιο, σελ. 543).

[17] «Γιά τήν ἀξία δέν ἀποφασίζουν οἱ συμβαλλόμενοι· εἶναι κιόλας καθορισμένη πρίν ἀπό τή συναλλαγή» (*Le Trosne:* «De l' Intérêt Social», «Physiocrates», ἔκδ. Daire, Paris 1846, σελ. 906).

κοινωνικῆς ἐργασίας, μένει πάντα στά χέρια τοῦ ἴδιου κατόχου ἐμπορευμάτων, πρῶτα μέ τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματός του, ὕστερα τοῦ χρήματος στό ὁποῖο μεταβάλλεται, καί τέλος τοῦ ἐμπορεύματος στό ὁποῖο ξαναμεταβάλλεται αὐτό τό χρῆμα. Αὐτή ἡ ἀλλαγή μορφῆς δέν περικλείνει καμιά ἀλλαγή τοῦ μεγέθους τῆς ἀξίας. Ἡ ἀλλαγή ὅμως πού ὑφίσταται ἡ ἴδια ἡ ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος στό προτσές αὐτό περιορίζεται σέ μιά ἀλλαγή τῆς χρηματικῆς του μορφῆς. Ἡ χρηματική μορφή ὑπάρχει πρῶτα σάν τιμή τοῦ ἐμπορεύματος πού προσφέρεται γιά πούληση, ἔπειτα σάν κάποιο χρηματικό ποσό, πού ὅμως ἦταν κιόλας ἐκφρασμένο στήν τιμή, τέλος σάν ἡ τιμή ἑνός ἰσοδύναμου ἐμπορεύματος. Ἡ ἀλλαγή αὐτή τῆς μορφῆς περικλείνει αὐτή καθεαυτή τόση ἀλλαγή τοῦ μεγέθους τῆς ἀξίας ὅση καί ἡ μετατροπή ἑνός τραπεζογραμματίου τῶν πέντε λιρῶν σέ λίρες, σέ μισές λίρες καί σέ σελίνια. Ἐφόσον λοιπόν ἡ κυκλοφορία τοῦ ἐμπορεύματος συνεπάγεται μόνο μιά ἀλλαγή μορφῆς τῆς ἀξίας του, συνεπάγεται—ἄν τό φαινόμενο συντελεστεῖ στήν καθαρή του μορφή—τήν ἀνταλλαγή ἰσοδύναμων. Γιαυτό, ἀκόμα καί ἡ χυδαία πολιτική οἰκονομία, πού δέν ὑποπτεύεται καθόλου τί εἶναι ἡ ἀξία, κάθε φορά πού θέλει νά ἐξετάσει μέ τόν τρόπο της τό φαινόμενο στήν καθαρή του μορφή, προϋποθέτει ὅτι ἡ ζήτηση καί ἡ προσφορά καλύπτονται, ὅτι δηλ. σταματάει γενικά ἡ ἐπενέργειά τους. Ἄν λοιπόν, ὅσον ἀφορᾶ τήν ἀξία χρήσης, μποροῦν νά κερδίζουν καί οἱ δυό ἀνταλλαχτές, δέν μποροῦν νά κερδίζουν καί οἱ δυό σέ ἀνταλλαχτική ἀξία. Ἐδῶ ἰσχύει μάλλον ἡ ἀρχή: «Ὅπου ὑπάρχει ἰσότητα, δέν ὑπάρχει κέρδος»[18]. Μπορεῖ βέβαια νά πουληθοῦν ἐμπορεύματα σέ τιμές πού ἀποκλίνουν ἀπό τίς ἀξίες τους, ἡ ἀπόκλιση ὅμως αὐτή ἐμφανίζεται σάν καταπάτηση τοῦ νόμου τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων[19]. Στήν καθαρή της μορφή εἶναι ἀνταλλαγή ἰσοδυνάμων, ἑπομένως δέν εἶναι μέσο γιά νά πλουτίσει κανείς σέ ἀξίες[20].

Γιαυτό, πίσω ἀπό τίς ἀπόπειρες νά παραστήσουν τήν ἐμπορευματική κυκλοφορία σάν πηγή ὑπεραξίας παραμονεύει συνήθως ἕνα quid pro quo, μιά σύγχιση τῆς ἀξίας χρήσης μέ τήν ἀνταλλαχτική ἀξία. Αὐτό κάνει λχ. ὁ Κοντιγιάκ: «Εἶναι λάθος ὅτι στήν ἀνταλλαγή ἀνταλλάσουν ἴση ἀξία γιά ἴση ἀξία. Ἀντίθετα, ὁ καθένας ἀπό τούς δυό συμβαλλόμενους δίνει μιά μικρότερη ἀξία γιά νά πάρει μιά μεγαλύτερη... Πραγματικά, ἄν ἀντάλλασσαν πάντα ἴση ἀξία μέ ἴση ἀξία δέ θά μποροῦσε νά

[18] «Dove è egualità, non è lucro» (*Galiani:* «Della Moneta», στή συλλογή *Custodi:* [«Scrittori Classici Italiani di Economia Politica»], Parte moderna, τόμ. IV, σελ. 244).

[19] «Ἡ ἀνταλλαγή γίνεται ἀσύμφορη γιά ἕνα ἀπό τά δυό μέρη, ὅταν κάποιο ξένο περιστατικό κατεβάζει ἤ ἀνεβάζει τήν τιμή: τότε καταπατιέται ἡ ἰσότητα, ἡ καταπάτηση ὅμως αὐτή προκλήθηκε ἀπ' αὐτή τήν αἰτία καί ὄχι ἀπό τήν ἀνταλλαγή» (*Le Trosne:* «De l' Intérêt Social», «Physiocrates», ἔκδ. Daire, Paris 1846, σελ. 904).

[20] «Ἡ ἀνταλλαγή εἶναι ἀπό τή φύση της ἕνα συμβόλαιο ἰσότητας πού γίνεται ἀνάμεσα σέ μιάν ἀξία καί σέ μιάν ἄλλη ἴση ἀξία. Δέν ἀποτελεῖ ἑπομένως μέσο πλουτισμοῦ, μιά πού δίνει κανείς ὅσα παίρνει» (*Le Trosne*, στό ἴδιο, σελ. 903).

κερδίσει κανένας ἀπό τούς συμβαλλόμενους. Ὅμως καί οἱ δυό κερδίζουν, ἤ θάπρεπε νά κερδίζουν. Γιατί; Γιατί ἡ ἀξία τῶν πραγμάτων ὑπάρχει μόνο στή σχέση τους πρός τίς ἀνάγκες μας, αὐτό πού εἶναι παραπάνω γιά τόν ἕναν, εἶναι λιγότερο γιά τόν ἄλλον, καί ἀντίστροφα... Δέ νομίζουμε ὅτι προσφέρουμε γιά πούληση πράγματα πού εἶναι ἀπαραίτητα γιά τήν κατανάλωσή μας... Προσπαθοῦμε νά δόσουμε ἕνα πράγμα πού μᾶς εἶναι ἀνώφελο γιά νά προμηθευθοῦμε ἕνα ἄλλο πού μᾶς εἶναι ἀπαραίτητο. Προσπαθοῦμε νά δόσουμε λιγότερα καί νά πάρουμε περισσότερα... Ἦταν φυσικό νά φτάσουμε στό συμπέρασμα ὅτι στήν ἀνταλλαγή δίναμε ἴση ἀξία καί παίρναμε ἴση ἀξία, κάθε φορά πού τά πράγματα πού ἀνταλλάσσαμε ἦταν τό καθένα ἴσο σέ ἀξία μέ τό ἴδιο χρηματικό ποσό... Ὑπάρχει ἀκόμα μιά ἄποψη πού πρέπει νά παρθεῖ ὑπόψη, νά ξέρουμε ἄν καί οἱ δυό ἀνταλλάσσουμε ἕνα περίσσεμα μέ ἕνα πράγμα πού μᾶς χρειάζεται»[21]. Ὅπως βλέπουμε ὁ Κοντιγιάκ ὄχι μόνο μπερδεύει τήν ἀξία χρήσης μέ τήν ἀνταλλαχτική ἀξία, μά μέ πραγματικά παιδικό τρόπο ὑποθέτει ὅτι σέ μιά κοινωνία μέ ἀναπτυγμένη ἐμπορευματική παραγωγή ἐπικρατεῖ μιά κατάσταση ὅπου ὁ παραγωγός παράγει μόνος του τά μέσα συντήρησής του καί ρίχνει στήν κυκλοφορία μόνο αὐτό πού ξεπερνάει τή δική του ἀνάγκη, τό περίσσεμα[22]. Καί ὅμως τό ἐπιχείρημα τοῦ Κοντιγιάκ τό ἐπαναλαβαίνουν συχνά σύγχρονοι οἰκονομολόγοι, ἰδίως ὅταν πρόκειται νά παραστήσουν ὅτι παράγει ὑπεραξία ἡ ἀναπτυγμένη μορφή τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων, τό ἐμπόριο. «Τό ἐμπόριο—λένε λχ.—προσθέτει ἀξία στά προϊόντα, γιατί τά ἴδια προϊόντα ἔχουν περισσότερη ἀξία στά χέρια τοῦ καταναλωτῆ παρά στά χέρια τοῦ παραγωγοῦ καί γιαυτό πρέπει νά θεωρεῖται κυριολεχτικά (strictly) σάν πράξη παραγωγῆς»[23]. Δέν πληρώνει κανείς ὅμως τά ἐμπορεύματα δυό φορές, τή μιά φορά τήν ἀξία τους χρήσης καί τήν ἄλλη τήν ἀξία τους. Καί ἄν ἡ ἀξία χρήσης τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι πιό ὠφέλιμη στόν ἀγοραστή παρά στόν πουλητή, ἡ χρηματική του μορφή εἶναι στόν πουλητή πιό ὠφέλιμη παρά στόν ἀγοραστή. Μήπως θά τό πουλοῦσε διαφορετικά; Κι ἔτσι θά μπορούσαμε ἐξίσου ὡραῖα νά ποῦμε, ὅτι ὁ ἀγοραστής κάνει κυριολεχτικά (strictly) μιά «πράξη παραγωγῆς» ὅταν μετατρέπει σέ χρῆμα τίς κάλτσες τοῦ ἐμπόρου.

Εἶναι φανερό ὅτι ὅταν ἀνταλλάσσονται ἐμπορεύματα ἤ ἐμπορεύματα καί χρῆμα ἴσης ἀνταλλαχτικῆς ἀξίας, ὅταν δηλ. ἀνταλλάσσονται ἰσοδύναμα, κανένας δέν ἀποσύρει ἀπό τήν κυκλοφορία περισσότερη ἀξία ἀπό τήν ἀξία πού ρίχνει σ᾽ αὐτήν. Ὥστε λοιπόν δέ γίνεται παραγωγή ὑπεραξίας. Ὡστόσο στήν καθαρή του μορφή τό προτσές κυκλοφορίας τῶν ἐμπορευμάτων προϋποθέτει ἀνταλλαγή ἰσοδυνάμων. Ὅμως στήν πραγματικότητα τά πράγματα δέ γίνονται στήν καθαρή τους μορφή. Ἄς ὑποθέσουμε λοιπόν ὅτι ἀνταλλάσσονται μή ἰσοδύναμα.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει στήν ἀγορά ἐμπορευμάτων στέκονται ἀντιμέτωποι μόνο κάτοχος ἐμπορευμάτων μέ κάτοχο ἐμπορευμάτων, καί ἡ ἐξουσία πού ἀσκοῦν τά πρόσωπα αὐτά τό ἕνα πάνω στ᾽ ἄλλο εἶναι μόνο ἡ ἐξουσία τῶν ἐμπορευμάτων τους. Ἡ ὑλική διαφορά τῶν ἐμπορευμάτων εἶναι τό ὑλικό κίνητρο τῆς ἀνταλλαγῆς καί φέρνει τούς κατόχους ἐμπορευμάτων σέ ἀμοιβαία ἐξάρτηση μεταξύ τους, γιατί κανένας ἀπ᾽ αὐτούς δέν κρατάει στό χέρι τό ἀντικείμενο τῆς δικῆς του ἀνάγκης, ἐνῶ ὁ καθένας ἀπ᾽ αὐτούς κρατάει στό χέρι του τό ἀντικείμενο τῆς ἀνάγκης τοῦ ἄλλου. Ἐκτός ἀπ᾽ αὐτή τήν ὑλική διαφορά ἀνάμεσα στίς ἀξίες χρήσης τῶν ἐμπορευμάτων ὑπάρχει ἀκόμα μιά διαφορά μεταξύ τους, ἡ διαφορά ἀνάμεσα στή φυσική καί στήν ἀλλαγμένη μορφή τους, ἀνάμεσα στό ἐμπόρευμα καί στό χρῆμα. Κι ἔτσι οἱ κάτοχοι ἐμπορευμάτων ξεχωρίζουν μεταξύ τους μονάχα σάν πουλητές, δηλ. σάν κάτοχοι ἐμπορεύματος, καί σάν ἀγοραστές, δηλ. σάν κάτοχοι χρήματος.

Ἄς ὑποθέσουμε τώρα ὅτι χάρη σέ κάποιο ἀνεξήγητο προνόμιο ὁ πουλητής μπορεῖ καί πουλάει τό ἐμπόρευμα πάνω ἀπό τήν ἀξία του, πρός 110 ὅταν ἀξίζει 100, δηλ. μέ μιά 10% ὀνομαστική αὔξηση τῆς τιμῆς του. Ἔτσι ὁ πουλητής εἰσπράττει ὑπεραξία 10. Ἀπό πουλητής ὅμως πού ἦταν πρῶτα, γίνεται τώρα ἀγοραστής. Τόν ἀντικρύζει τώρα σάν πουλητής ἕνας τρίτος κάτοχος ἐμπορεύματος πού ἀπολαβαίνει μέ τή σειρά του τό προνόμιο νά πουλάει 10% πιό ἀκριβά τό ἐμπόρευμα. Ὁ ἄνθρωπός μας κέρδισε σάν πουλητής 10 γιά νά χάσει 10 σάν ἀγοραστής[24]. Ὅλη ἡ ὑπόθεση καταλήγει πραγματικά στό ὅτι ὅλοι οἱ κάτοχοι ἐμπορευμάτων πουλᾶνε ὁ ἕνας στόν ἄλλον τά ἐμπορεύματά τους 10% πάνω ἀπό τήν ἀξία τους, πράγμα πού εἶναι ἐντελῶς τό ἴδιο σά νά πουλούσανε τά ἐμπορεύματα στίς ἀξίες τους. Μιά τέτια γενική ὀνομαστική αὔξηση τῆς τιμῆς τῶν ἐμπορευμάτων ὁδηγεῖ στό ἴδιο ἀποτέλεσμα, πού θά ὁδηγοῦσε ὁ ὑπολογισμός τῶν ἀξιῶν τῶν ἐμπορευμάτων λχ. σέ ἀσήμι ἀντί σέ χρυσό. Θά φούσκωναν τά χρηματικά ὀνόματα, δηλ. οἱ τιμές τῶν ἐμπορευμάτων, θάμεναν ὅμως ἀναλλοίωτες οἱ ἀξιακές τους σχέσεις.

Ἄς ὑποθέσουμε ἀντίστροφα, ὅτι ὁ ἀγοραστής ἔχει τό προνόμιο ν᾽ ἀγοράζει τά ἐμπορεύματα κάτω ἀπό τήν ἀξία τους. Ἐδῶ δέ χρειάζεται κάν νά θυμίσουμε ὅτι ὁ ἀγοραστής ξαναγίνεται πουλητής. Ἦταν

[21] *Condillac:* «Le Commerce et le Gouvernement» (1776), ἔκδ. Daire καί Molinari στά «Mélanges d' Économie Politique», Paris 1847, σελ. 267 καί 291.

[22] Γιαυτό ὁ Λέ Τρόν ἀπαντάει πολύ σωστά στό φίλο του τόν Κοντιγιάκ: «Σέ μιά διαμορφωμένη κοινωνία δέν ὑπάρχουν περίσσια πράγματα». Ταυτόχρονα τόν πειράζει λέγοντάς του ὅτι «ἄν οἱ δυό ἀνταλλαχτές παίρνουν ἐξίσου περισσότερο γιά ἐξίσου λιγότερο, παίρνουν καί οἱ δυό τό ἴδιο». Ἐπειδή ὁ Κοντιγιάκ δέν ἔχει ἀκόμα καί τήν παραμικρότερη ἰδέα γιά τή φύση τῆς ἀνταλλαχτικῆς ἀξίας, εἶναι ὁ κατάλληλος μάρτυρας γιά τόν κ. καθηγητή Βίλχελμ Ρόσσερ γιά νά στηρίξει τίς δικές του παιδιακίστικες ἀντιλήψεις. Βλ. τό ἔργο του: «Die Grundlagen der Nationalökonomie», τρίτη ἔκδοση 1858.

[23] *S. P. Newman:* «Elements of Political Economy». Andover and New York 1835, σελ. 175.

[24] «Μέ τό ἀνέβασμα τῆς ὀνομαστικῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος... οἱ πουλητές δέ γίνονται πιό πλούσιοι... γιατί μέ τήν ἰδιότητά τους σάν ἀγοραστές χάνουν ἀκριβῶς τόσα, ὅσα κερδίζουν σάν πουλητές» («The Essential Principles of the Wealth of Nations etc.». London 1797, σελ. 96).

πουλητής προτοῦ γίνει ἀγοραστής. Εἶχε χάσει κιόλας 10% σάν πουλητής, προτοῦ κερδίσει 10% σάν ἀγοραστής[25]. Ἔτσι ὅλα μένουν ὅπως παλιά.

Γιαυτό, ἡ δημιουργία ὑπεραξίας κι ἑπομένως ἡ μετατροπή τοῦ χρήματος σέ κεφάλαιο δέν μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ οὔτε μέ τό ὅτι οἱ πουλητές πουλᾶνε τά ἐμπορεύματα πάνω ἀπό τήν ἀξία τους, οὔτε μέ τό ὅτι οἱ ἀγοραστές τά ἀγοράζουν κάτω ἀπό τήν ἀξία τους[26].

Τό πρόβλημα δέν ἁπλοποιεῖται καθόλου ἄν εἰσαγάγουμε λαθραῖα ξένες σχέσεις σ' αὐτό, ἄν δηλ. ποῦμε ὅπως ὁ συνταγματάρχης Τόρρενς: «Ἡ πραγματική ζήτηση συνίσταται στήν ἱκανότητα καί τήν κλίση (!) τῶν καταναλωτῶν νά δίνουν γιά τά ἐμπορεύματα εἴτε μέ ἄμεση εἴτε μέ ἔμμεση ἀνταλλαγή μιά μεγαλύτερη μερίδα ἀπ' ὅλα τά συστατικά μέρη τοῦ κεφαλαίου, ἀπ' ὅσο κοστίζει ἡ παραγωγή τους»[27]. Στήν κυκλοφορία οἱ παραγωγοί καί οἱ καταναλωτές ἀντικρύζονται μόνο σάν πουλητές καί ἀγοραστές. Ὅταν ἰσχυριζόμαστε ὅτι ἡ ὑπεραξία γιά τόν παραγωγό προέρχεται ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ καταναλωτές πληρώνουν τά ἐμπορεύματα πάνω ἀπό τήν ἀξία τους, εἶναι σά νά συγκαλύπτουμε τήν ἁπλή φράση: Ὁ κάτοχος ἐμπορευμάτων ἔχει σάν πουλητής τό προνόμιο νά πουλάει πολύ ἀκριβά. Ὁ πουλητής ἔχει παραγάγει ὁ ἴδιος τό ἐμπόρευμα ἤ ἀντιπροσωπεύει τόν παραγωγό του, ὅμως καί ὁ ἀγοραστής ἔχει ἐξίσου παραγάγει ὁ ἴδιος τό ἐμπόρευμα πού παρασταίνεται μέ τό χρῆμα του ἤ ἀντιπροσωπεύει τόν παραγωγό του. Ἀντικρύζονται λοιπόν παραγωγός μέ παραγωγό. Αὐτό πού ξεχωρίζει τόν ἕναν ἀπό τόν ἄλλον εἶναι ὅτι ὁ ἕνας ἀγοράζει κι ὁ ἄλλος πουλάει. Δέν προχωροῦμε οὔτε κατά ἕνα βῆμα ἄν ὑποθέσουμε ὅτι ὁ κάτοχος τοῦ ἐμπορεύματος ὅταν ὀνομάζεται παραγωγός πουλάει τό ἐμπόρευμά του πάνω ἀπό τήν ἀξία του καί ὅταν ὀνομάζεται καταναλωτής τό πληρώνει πολύ ἀκριβά[28].

Γιαυτό, οἱ συνεπεῖς ἐκπρόσωποι τῆς αὐταπάτης, ὅτι ἡ ὑπεραξία πηγάζει ἀπό μιά ὀνομαστική προσαύξηση στήν τιμή, ἤ ἀπό τό προνόμιο τοῦ πουλητῆ νά πουλάει τό ἐμπόρευμα πολύ ἀκριβά, προϋ-

[26] «Ὅταν ὑποχρεώνεται κανείς νά πουλήσει πρός 18 λίρες μιά ποσότητα προϊόντων πού ἀξίζουν στήν πραγματικότητα 24 λίρες, θά πάρει μέ τίς 18 λίρες ὅσα θά ἀγόραζε μέ 24 λίρες, ὅταν θά χρησιμοποιήσει μέ τή σειρά του τό ἴδιο ποσό γιά ἀγορά» (*Le Trosne:* «De l' intérêt Social», «Physiocrates», ἔκδ. Daire, Paris 1846, σελ. 897).

[26] «Κανένας λοιπόν πουλητής δέ μπορεῖ ν' ἀνεβάζει μόνιμα τίς τιμές τῶν ἐμπορευμάτων του, χωρίς νά ὑποχρεώνει ἐπίσης τόν ἑαυτό του νά πληρώνει μόνιμα πιό ἀκριβά τά ἐμπορεύματα τῶν ἄλλων πουλητῶν. Καί γιά τόν ἴδιο λόγο κανένας καταναλωτής δέν μπορεῖ νά πληρώνει μόνιμα φτηνότερα αὐτό πού ἀγοράζει χωρίς νά ὑποχρεώνει ἐπίσης τόν ἑαυτό του νά κατεβάζει ἀντίστοιχα τήν τιμή τῶν ἐμπορευμάτων πού πουλάει» (*Mercier de la Rivière:* «L' Ordre Naturel et Essentiel», «Physiocrates», ἔκδ. Daire, μέρος ΙΙ, σελ. 555).

[27] *R. Torrens:* «An Essay on the Production of Wealth», London 1821, σελ. 349.

[28] «Χωρίς ἀμφιβολία εἶναι πέρα γιά πέρα παράλογη ἡ σκέψη ὅτι τά κέρδη τά πληρώνουν οἱ καταναλωτές. Ποιοί εἶναι οἱ καταναλωτές;» (*G. Ramsay:* «An Essay on the Distribution of Wealth», Edinburgh 1836, σελ. 183).

ποθέτουν τήν ὕπαρξη μιᾶς τάξης πού μόνο ἀγοράζει χωρίς νά πουλάει καί πού ἑπομένως μονάχα καταναλώνει χωρίς νά παράγει. Ἀπό τή σκοπιά ὅπου φτάσαμε ὥς τώρα, ἀπό τή σκοπιά τῆς ἁπλῆς κυκλοφορίας εἶναι ἀκόμα ἀνεξήγητη ἡ ὕπαρξη μιᾶς τέτιας τάξης. Ἄς προτρέξουμε ὅμως. Τό χρῆμα, μέ τό ὁποῖο μιά τέτια τάξη ἀγοράζει διαρκῶς, πρέπει νά εἰσρέει διαρκῶς σ' αὐτήν ἀπό τούς ἴδιους τούς κατόχους ἐμπορευμάτων χωρίς ἀνταλλαγή, δωρεάν, μέ βάση κάποιους τίτλους δικαίου καί ἐξουσίας. Τό νά πουλάει λοιπόν κανείς σ' αὐτή τήν τάξη τά ἐμπορεύματα πάνω ἀπό τήν ἀξία τους, σημαίνει μονάχα ὅτι ξαναποσπᾶ μέ πανουργία ἕνα μέρος ἀπό τό χρῆμα πού τῆς ἔχει δοθεῖ δωρεάν[29]. Ἔτσι λχ. οἱ μικρασιατικές πόλεις πλήρωναν χρονιάτικο χρηματικό φόρο ὑποτελείας στήν ἀρχαία Ρώμη. Μέ τό χρῆμα αὐτό ἡ Ρώμη ἀγόραζε ἀπ' αὐτές ἐμπορεύματα καί τ' ἀγόραζε πολύ ἀκριβά. Οἱ μικρασιάτες ἐξαπατοῦσαν τούς ρωμαίους ἀποσπῶντας ξανά μέσω τοῦ ἐμπορίου ἀπό τούς καταχτητές ἕνα μέρος τοῦ φόρου ὑποτελείας. Καί ὅμως, ἀπατημένοι ἐξακολουθοῦσαν νά εἶναι οἱ μικρασιάτες. Καί τώρα ὅπως καί πρῶτα, τά ἐμπορεύματά τους πληρώνονταν μέ τό δικό τους τό χρῆμα. Δέν πρόκειται ἑπομένως γιά μέθοδο πλουτισμοῦ ἤ δημιουργίας ὑπεραξίας.

Ἄς παραμείνουμε λοιπόν μέσα στά πλαίσια τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων, ὅπου οἱ πουλητές εἶναι ἀγοραστές καί οἱ ἀγοραστές πουλητές. Ἡ ἀμηχανία μας ἴσως νά προέρχεται ἀπό τό γεγονός ὅτι τά πρόσωπα τά πήραμε μόνο σάν προσωποποιημένες κατηγορίες καί ὄχι σάν ἄτομα.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ὁ κάτοχος ἐμπορευμάτων *Α* εἶναι τόσο τετραπέρατος πού ξεγελάει τούς συναδέλφους του *Β* ἤ *Γ* πού, παρ' ὅλη τήν καλή θέλησή τους, δέν μποροῦν νά τοῦ ἀνταποδόσουν τά ἴσα. Ὁ *Α* πουλάει στόν *Β* κρασί ἀξίας 40 λιρ. στ. καί παίρνει σέ ἀντάλλαγμα σιτηρά ἀξίας 50 λιρ. στ. Ὁ *Α*. μετάτρεψε τίς 40 λίρ. στ. του σέ 50 λίρ. στ., ἕνα μικρότερο ποσό χρῆμα τό ἔκανε περισσοτερο χρῆμα καί μετάτρεψε τό ἐμπόρευμά του σέ κεφάλαιο. Ἄς ἐξετάσουμε τό ζήτημα ἀπό πιό κοντά. Πρίν ἀπό τήν ἀνταλλαγή εἴχαμε κρασί ἀξίας 40 λιρ. στ. στό χέρι τοῦ *Α* καί σιτηρά ἀξίας 50 λιρ. στ. στό χέρι τοῦ *Β*, δηλ. μιά συνολική ἀξία 90 λίρ. στ. Ὕστερα ἀπό τήν ἀνταλλαγή ἔχουμε τήν ἴδια συνολική ἀξία 90 λίρ. στ. Ἡ ἀξία πού κυκλοφορεῖ δέν αὐξήθηκε οὔτε κατά ἕνα ἄτομο, ἄλλαξε μόνο ἡ κατανομή της ἀνάμεσα στόν *Α* καί τόν *Β*. Ἀπό τή μιά μεριά παρουσιάζεται σάν ὑπεραξία αὐτό πού ἀπό τήν ἄλλη εἶναι ὑποαξία, ἀπό τή μιά μεριά παρουσιάζεται σάν σύν αὐτό πού ἀπό τήν ἄλλη εἶναι πλήν. Θά σημειωνόταν ἡ

[29] «Ὅταν ὑποφέρει κανεῖς ἀπό ἔλλειψη ζήτησης, τόν συμβουλεύει ἄραγε ὁ κ. Μάλθους νά δόσει χρήματα σ' ἕνα ἄλλο πρόσωπο γιά νά τοῦ ἀγοράσει τά ἐμπορεύματά του;» ρωτάει ἕνας ἀγαναχτισμένος ρικαρντιανός τόν Μάλθους, πού ὅπως καί ὁ μαθητής του, ὁ παπάς Τσάλμερς ἐκθειάζει τήν οἰκονομική σημασία τῆς τάξης πού ἀποτελεῖται μόνο ἀπό ἀγοραστές ἤ καταναλωτές. Βλ. «An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption lately advocated by Mr. Malthus etc.», London 1821, σελ. 55.

ἴδια ἀλλαγή ἄν ὁ *A* ἔκλεβε κατευθείαν ἀπό τόν *B* 10 λίρ. στ. χωρίς τή συγκαλύπτουσα μορφή τῆς ἀνταλλαγῆς. Εἶναι φανερό ὅτι δέν μπορεῖ ν' αὐξήσει τό συνολικό ποσό τῶν ἀξιῶν πού κυκλοφοροῦνε, ὅσο κι ἄν ἀλλάξει ἡ κατανομή τους, ὅπως κανένας ἑβραῖος δέν μπορεῖ ν' αὐξήσει τή μάζα τῶν εὐγενῶν μετάλλων σέ μιά χώρα ἐπειδή πουλάει γιά μιά λίρα γουϊνέα ἕνα φαρδίνι τῆς ἐποχῆς τῆς βασίλισσας Ἄννας. Δέν μπορεῖ τό σύνολο τῆς τάξης τῶν κεφαλαιοκρατῶν μιᾶς χώρας νά κερδίζει σέ βάρος τοῦ ἑαυτοῦ της[30].

Ὅσο λοιπόν κι ἄν τά στριφογυρίσει κανείς, τό ἀποτέλεσμα παραμένει τό ἴδιο. Ὅταν ἀνταλλάσσονται ἰσοδύναμα δέν γεννιέται ὑπεραξία, κι ὅταν ἀνταλλάσσονται μή-ἰσοδύναμα πάλι δέ γεννιέται ὑπεραξία[31]. Ἡ κυκλοφορία ἤ ἡ ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων δέν δημιουργεῖ ἀξία[32].

Καταλαβαίνουμε λοιπόν γιατί στήν ἀνάλυσή μας τῆς βασικῆς μορφῆς τοῦ κεφαλαίου, τῆς μορφῆς στήν ὁποία καθορίζει τήν οἰκονομική ὀργάνωση τῆς σύγχρονης κοινωνίας, δέν πήραμε πρῶτα καθόλου ὑπόψη μας τίς δημοφιλεῖς καί σά νά λέμε προκατακλυσμιαῖες μορφές του, τό ἐμπορικό καί τό τοκογλυφικό κεφάλαιο.

Στό καθεαυτό ἐμπορικό κεφάλαιο ὁ τύπος *X — E — X'*, ἀγοράζω γιά νά πουλήσω πιό ἀκριβά, ἐμφανίζεται μέ τήν πιό καθαρή του μορφή. Ἀπό τήν ἄλλη, ὅλη του ἡ κίνηση συντελεῖται μέσα στά πλαίσια τῆς σφαίρας τῆς κυκλοφορίας. Ἐπειδή ὅμως εἶναι ἀδύνατο νά ἐξηγηθεῖ ἀπό τήν ἴδια τήν κυκλοφορία ἡ μετατροπή τοῦ χρήματος σέ κεφάλαιο, ἡ δημιουργία ὑπεραξίας, παρουσιάζεται τό ἐμπορικό κεφάλαιο σάν κάτι τό ἀδύνατο ἀπό τή στιγμή πού ἀνταλλάσσονται ἰσοδύναμα[33], γιαυτό φαίνεται ὅτι μπορεῖ νά προέρχεται μόνο ἀπό τή δίπλευρη ἐξαπάτηση τῶν ἐμπορευματοπαραγωγῶν πού ἀγοράζουν καί πουλοῦν ἀπό τόν ἔμπορα πού χώνεται παρασιτικά ἀνάμεσά τους. Μ' αὐτήν τήν ἔννοια ὁ Φραγκλῖνος λέει: «Ὁ πόλεμος εἶναι ληστεία καί τό ἐμπόριο ἀπάτη»[34]. Γιά νά ἐξηγήσουμε τήν ἀξιοποίηση τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου ὄχι ἁπλῶς ἀπό τήν ἐξαπάτηση τῶν ἐμπορευματοπαραγωγῶν χρειάζεται μιά μεγάλη σειρά ἀπό ἐνδιάμεσους κρίκους πού μᾶς λείπει ὁλότελα ἐδῶ, ὅπου σάν μόνη μας προϋπόθεση ἔχουμε τήν ἐμπορευματική κυκλοφορία καί τούς ἁπλούς της συντελεστές.

Αὐτό πού ἰσχύει γιά τό ἐμπορικό κεφάλαιο, ἰσχύει ἀκόμα περισσότερο γιά τό τοκογλυφικό κεφάλαιο. Στό ἐμπορικό κεφάλαιο τά ἄκρα, τό χρῆμα, πού ρίχνεται στήν ἀγορά καί τό αὐξημένο χρῆμα πού ἀφαιρεῖται ἀπό τήν ἀγορά, συνδέονται τουλάχιστον μέ τή μεσολάβηση τῆς ἀγορᾶς καί τῆς πούλησης, μέ τήν κίνηση τῆς κυκλοφορίας. Στό τοκογλυφικό κεφάλαιο ὁ τύπος *X — E — X'* συντομεύεται καί περιορίζεται στά δυό ἄκρα *X — X'* χωρίς καμιά μεσολάβηση, στό χρῆμα πού ἀνταλλάσσεται μέ περισσότερο χρῆμα, μιά μορφή πού ἀντιφάσκει μέ τή φύση τοῦ χρήματος καί πού γιαυτό εἶναι ἀνεξήγητη ἀπό τήν ἄποψη τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων. Γιαυτό ὁ Ἀριστοτέλης λέει: «Ἐπειδή ἡ χρηματιστική εἶναι διπλή, ἡ μιά πού ἀνήκει στό ἐμπόριο καί ἡ ἄλλη στήν οἰκονομική, ἡ δεύτερη εἶναι ἀναγκαία καί ἀξιέπαινη, ἐνῶ ἡ πρώτη στηρίζεται στήν κυκλοφορία καί κατακρίνεται δικαιολογημένα (γιατί δέν στηρίζεται στή φύση, μά στήν ἀμοιβαία ἀπάτη), γιαυτό ἀπόλυτα δικαιολογημένα μισοῦν τήν τοκογλυφία, γιατί ἐδῶ ἡ πηγή τοῦ πορισμοῦ εἶναι τό χρῆμα πού δέν χρησιμοποιεῖται γιά τό σκοπό πού ἐφευρέθηκε. Ἐπειδή τό χρῆμα γεννήθηκε γιά τήν ἀνταλλαγή τῶν ἐμπορευμάτων, ἐνῶ ὁ τόκος φτιάχνει ἀπό τό χρῆμα περισσότερο χρῆμα. Ἀπό δῶ προέρχεται καί τό ὄνομά του (*τόκος* = διάφορο καί τέκνο). Γιατί αὐτοί πού γεννιόνται μοιάζουν μ' αὐτούς πού τούς γεννοῦν. Ὁ τόκος ὅμως εἶναι χρῆμα ἀπό χρῆμα, ἔτσι πού εἶναι ὁ πιό ἀφύσικος ἀπ' ὅλους τούς κλάδους πορισμοῦ»[35].

Στήν πορεία τῆς ἐξέτασής μας θά δοῦμε ὅτι ὅπως τό ἐμπορικό

[30] Ὁ Ντεστύτ ντέ Τρασύ, παρά τό γεγονός ὅτι ἦταν — ἴσως ἐπειδή ἦταν — Membre de l' Institut [μέλος τοῦ Ἰνστιτούτου] εἶχε ἀντίθετη γνώμη. Οἱ βιομήχανοι καπιταλιστές, λέει, βγάζουν τά κέρδη τους ἀπό τό ὅτι «ὅλα τά πουλᾶνε πιό ἀκριβά ἀπ' ὅ,τι τούς κόστισε ἡ παραγωγή τους. Καί σέ ποιόν τά πουλᾶνε; Πρῶτα ὁ ἕνας στόν ἄλλο» («Traité de la Volonté et de ses Effets». Paris 1826, σελ. 239).

[31] «Ἡ ἀνταλλαγή δυό ἴσων ἀξιῶν οὔτε αὐξάνει οὔτε ἐλαττώνει τή μάζα τῶν ἀξιῶν πού ὑπάρχουν στήν κοινωνία. Ἐπίσης καί ἡ ἀνταλλαγή δυό ἄνισων ἀξιῶν δέν ἀλλάζει καθόλου τό συνολικό ποσό τῶν κοινωνικῶν ἀξιῶν ἄν καί προσθέτει στήν περιουσία τοῦ ἑνός ὅ,τι ἀφαιρεῖ ἀπό τήν περιουσία τοῦ ἄλλου» *J. B. Say:* «Traité d' Économie Politique». Paris 1817, τόμ. II, σελ 443, 444). Ὁ Σαίη, πού δέ νοιάζεται φυσικά γιά τίς συνέπειες τῆς θέσης αὐτῆς, τήν παίρνει σχεδόν ἐπιλέξει ἀπό τούς φυσιοκράτες. Ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ἐκμεταλλεύτηκε τά ξεχασμένα πιά στήν ἐποχή του συγγράμματά τους γιά ν' αὐξήσει τή δική του «ἀξία», φαίνεται ἀπό τό παρακάτω παράδειγμα. Ἡ «πιό διάσημη» θέση τοῦ Monsieur Say: «On n'achète des produits qu' avec des produits» [Μονάχα μέ προϊόντα μπορεῖ ν' ἀγοράζει κανείς προϊόντα] (στό ἴδιο, τόμ. II, σελ. 441) στό πρωτότυπο τῶν φυσιοκρατῶν εἶναι διατυπωμένη ἔτσι: «Les productions ne se paient qu' avec des productions» [Τά προϊόντα πληρώνονται μόνο μέ προϊόντα] (*Le Trosne:* «De l' Intérêt Social», «Physiocrates», ἔκδ. Daire, Paris 1846, σελ. 899).

[32] «Ἡ ἀνταλλαγή δέν προσθέτει ἀπολύτως καμιά ἀξία στά προϊόντα» (*F. Wayland*. «The Elements of Political Economy». Boston 1843, σελ 168).

[33] «Τό ἐμπόριο θἆταν ἀδύνατο ἄν κυριαρχοῦσαν ἀμετάβλητα ἰσοδύναμα» (*G. Opdyke* · «A Treatise on Political Economy». New York 1851, σελ. 66—69). «Στή βάση τῆς διαφορᾶς ἀνάμεσα στήν πραγματική ἀξία καί στήν ἀνταλλακτική ἀξία ὑπάρχει ἕνα γεγονός καί συγκεκριμένα ὅτι ἡ ἀξία ἑνός πράγματος εἶναι διαφορετική ἀπό τό λεγόμενο ἰσοδύναμο πού δίνεται γι' αὐτό τό πράγμα στό ἐμπόριο, δηλαδή ὅτι αὐτό τό ἰσοδύναμο δέν εἶναι ἰσοδύναμο» (*F. Engels:* «Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie», στά «Deutsch—Französische Jahrbücher». Paris 1844, σελ. 95, 96).

[34] *Benjamin Franklin:* Works, τόμ. II, ἔκδοση Sparks στό «Positions to be examined concerning National Wealth», σελ. 376.

[35] *[«Διπλῆς δ' οὔσης αὐτῆς (τῆς χρηματιστικῆς) καί τῆς μέν καπηλικῆς τῆς δ' οἰκονομικῆς καί ταύτης μέν ἀναγκαίας καί ἐπαινουμένης, τῆς δέ μεταβλητικῆς ψεγομένης δικαίως (οὐ γάρ κατά φύσιν ἀλλ' ἀπ' ἀλλήλων ἐστίν), εὐλογώτατα μισεῖται ἡ ὀβολοστατική διά τό ἀπ' αὐτοῦ τοῦ νομίσματος εἶναι τήν κτῆσιν καί οὐκ ἐφ' ὅπερ ἐπορίσθη· μεταβολῆς γάρ ἐγένετο χάριν, ὁ δέ τόκος αὐτό ποιεῖ πλέον (ὅθεν καί τοὔνομα τοῦτ' εἴληφεν· ὅμοια γάρ τά τικτόμενα τοῖς γεννῶσιν αὐτά ἐστιν, ὁ δέ τόκος γίνεται νόμισμα ἐκ νομίσματος)· ὥστε καί μάλιστα παρά φύσιν οὗτος τῶν χρηματισμῶν ἐστίν»]* (*Ἀριστοτέλους:* «Πολιτικά», βιβλ. I, κεφ 10).

κεφάλαιο ἔτσι καί τό τοκοφόρο κεφάλαιο ἀποτελεῖ παράγωγη μορφή καί θά δοῦμε ταυτόχρονα γιατί ἱστορικά ἐμφανίζονται καί τά δυό πρίν ἀπό τή σύγχρονη βασική μορφή τοῦ κεφαλαίου.

Δείξαμε ὅτι ἡ ὑπεραξία δέν μπορεῖ νά πηγάζει ἀπό τήν κυκλοφορία, ὅτι ἑπομένως κατά τή δημιουργία της πρέπει νά συντελεῖται κάτι πίσω ἀπό τήν πλάτη τῆς κυκλοφορίας, κάτι πού δέ φαίνεται μέσα στήν ἴδια τήν κυκλοφορία[36]. Μπορεῖ ὅμως ἡ ὑπεραξία νά πηγάζει ἀπό πουθενά ἀλλοῦ ἐκτός ἀπό τήν κυκλοφορία; Ἡ κυκλοφορία εἶναι τό ἄθροισμα ὅλων τῶν ἀλληλοσχέσεων τῶν κατόχων ἐμπορευμάτων. Ἔξω ἀπό τήν κυκλοφορία ὁ κάτοχος ἐμπορεύματος βρίσκεται σέ σχέση μόνο μέ τό δικό του ἐμπόρευμα. Ὅσο γιά τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος ἡ σχέση αὐτή περιορίζεται στό ὅτι περιέχει ἕνα ορισμένο ποσό τῆς δικῆς του ἐργασίας πού μετριέται σύμφωνα μέ καθορισμένους κοινωνικούς νόμους. Τό ποσό αὐτό τῆς ἐργασίας ἐκφράζεται μέ τό μέγεθος τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματός του, καί ἐπειδή τό μέγεθος τῆς ἀξίας παρασταίνεται μέ χρῆμα ὑπολογισμοῦ, γιαυτό ἐκφράζεται μέ μιά τιμή λχ. μέ 10 λίρ. στ. Ἡ ἐργασία του ὅμως δέν παρασταίνεται μέ τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος σύν ἕνα περίσσεμα πάνω ἀπό τήν ἀξία του, δέν ἐκφράζεται μέ μιά τιμή 10 πού εἶναι ταυτόχρονα μιά τιμή 11, δέν ἐκφράζεται μέ μιά ἀξία πού εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τόν ἴδιο τόν ἑαυτό της. Ὁ κάτοχος ἐμπορευμάτων μπορεῖ μέ τήν ἐργασία του νά δημιουργεῖ ἀξίες, δέν μπορεῖ ὅμως νά δημιουργεῖ ἀξίες πού αὐτοαξιοποιοῦνται. Μπορεῖ ν' αὐξήσει τήν ἀξία ἑνός ἐμπορεύματος, προσθέτοντας μέ νέα ἐργασία νέα ἀξία στήν ὑπάρχουσα ἀξία, φτιάχνοντας λχ. ἀπό δέρμα ὑποδήματα. Ἡ ἴδια ὕλη ἔχει τώρα περισσότερη ἀξία, γιατί περιέχει μεγαλύτερο ποσό ἐργασίας. Γιαυτό, τά ὑποδήματα ἔχουν περισσότερη ἀξία ἀπό τό δέρμα, ἡ τιμή τοῦ δέρματος ὅμως ἔμεινε ἡ ἴδια πού ἦταν. Δέν ἀξιοποιήθηκε, δέν πρόσθεσε στόν ἑαυτό της μιάν ὑπεραξία στό διάστημα τῆς κατασκευῆς τῶν ὑποδημάτων. Γιαυτό εἶναι ἀδύνατο ὁ ἐμπορευματοπαραγωγός νά ἀξιοποιεῖ ἀξία κι ἑπομένως νά μετατρέπει χρῆμα ἤ ἐμπόρευμα σέ κεφάλαιο ἔξω ἀπό τή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας, χωρίς νάρθει σέ ἐπαφή μέ ἄλλους κατόχους ἐμπορευμάτων.

Τό κεφάλαιο λοιπόν δέν μπορεῖ νά πηγάζει ἀπό τήν κυκλοφορία καί ἐξίσου δέν μπορεῖ νά μήν πηγάζει ἀπό τήν κυκλοφορία. Πρέπει νά πηγάζει ταυτόχρονα καί μέσα σ' αὐτήν καί ὄχι μέσα σ' αὐτήν.

Ἔτσι ἔχουμε ἕνα διπλό ἀποτέλεσμα.

Ἡ μετατροπή τοῦ χρήματος σέ κεφάλαιο πρέπει νά ἐξηγηθεῖ μέ βάση τούς ἐσώτερους νόμους τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων, ἔτσι πού σάν ἀφετηρία νά χρησιμεύει ἡ ἀνταλλαγή ἰσοδυνάμων[37]. Ὁ κάτοχός

---

[36] «Κάτω ἀπό τούς συνηθισμένους ὅρους τῆς ἀγορᾶς τό κέρδος δέ βγαίνει ἀπό τήν ἀνταλλαγή. Ἄν δέν ὑπῆρχε ἀπό προηγούμενα, δέν μποροῦσε νά ὑπάρχει οὔτε ὕστερα ἀπ' αὐτή τή συναλλαγή» (*Ramsay:* «An Essay on the Distribution of Wealth». Edinburgh 1836, σελ. 184).

[37] Ὕστερα ἀπό τήν ἀνάλυσή μας ὁ ἀναγνώστης καταλαβαίνει πώς αὐτό σημαίνει μονάχα ὅτι: Ἡ δημιουργία κεφαλαίου πρέπει νά εἶναι δυνατή καί

μας χρήματος πού ὑπάρχει ἀκόμα μόνο σάν καπιταλιστής-κάμπια εἶναι ὑποχρεωμένος ν' ἀγοράζει τά ἐμπορεύματα στήν ἀξία τους, νά τά πουλάει στήν ἀξία τους καί ὅμως στό τέλος τοῦ προτσές νά βγάζει περισσότερο χρῆμα ἀπό τό χρῆμα πού ἔριξε σ' αὐτό. Ἡ μεταμόρφωσή του σέ πεταλούδα πρέπει νά συντελεστεῖ μέσα στή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας καί δέν πρέπει νά συντελεστεῖ μέσα στή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας. Αὐτοί εἶναι οἱ ὅροι τοῦ προβλήματος. Hic Rhodus, hic salta!*

3. ΑΓΟΡΑ ΚΑΙ ΠΟΥΛΗΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΔΥΝΑΜΗΣ.

Ἡ ἀλλαγή τῆς ἀξίας τοῦ χρήματος πού πρόκειται νά μετατραπεῖ σέ κεφάλαιο, δέν μπορεῖ νά γίνει σ' αὐτό τό ἴδιο τό χρῆμα, γιατί σάν μέσο ἀγορᾶς καί μέσο πληρωμῆς πραγματοποιεῖ μονάχα τήν τιμή τοῦ ἐμπορεύματος πού ἀγοράζει ἤ πληρώνει, ἐνῶ ὅταν παγώνει στή δική του μορφή μετατρέπεται σέ ἀπολίθωμα ἑνός ἀξιακοῦ μεγέθους πού μένει πάντα τό ἴδιο[38]. Ἐπίσης ἡ ἀλλαγή δέν μπορεῖ νά πηγάζει ἀπό τή δεύτερη πράξη τῆς κυκλοφορίας, ἀπό τήν ξαναπούληση τοῦ ἐμπορεύματος, γιατί ἡ πράξη αὐτή ξαναμετατρέπει ἁπλῶς τό ἐμπόρευμα ἀπό τή φυσική μορφή στή χρηματική μορφή. Ἑπομένως ἡ ἀλλαγή πρέπει νά συντελεῖται στό ἐμπόρευμα πού ἀγοράζεται στήν πρώτη πράξη $X - E$, ὄχι ὅμως στήν ἀξία του, γιατί ἀνταλλάσσονται ἰσοδύναμα καί τό ἐμπόρευμα πληρώνεται στήν ἀξία του. Ὥστε ἡ ἀλλα-

---

στήν περίπτωση πού ἡ τιμή τοῦ ἐμπορεύματος εἶναι ἴση μέ τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος. Δέν μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ μέ τήν παρέκκλιση τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων ἀπό τίς ἀξίες τῶν ἐμπορευμάτων. Ἄν οἱ τιμές παρεκκλίνουν πραγματικά ἀπό τίς ἀξίες, τότε πρέπει νά τίς ἀναγάγουμε πρῶτα στίς ἀξίες, δηλ. νά παραβλέψουμε τό περιστατικό αὐτό σάν κάτι τό τυχαῖο, γιά νάχουμε μπροστά μας καθαρό τό φαινόμενο τῆς δημιουργίας τοῦ κεφαλαίου πάνω στή βάση τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων καί νά μή μπερδευόμαστε στήν ἐξέτασή του ἀπό ἐνοχλητικά δευτερεύοντα περιστατικά πού εἶναι ξένα πρός τήν καθαυτό πορεία τοῦ φαινομένου. Ἄλλωστε ξέρουμε ὅτι αὐτή ἡ ἀναγωγή δέν εἶναι καθόλου μιά ἁπλή ἐπιστημονική διαδικασία. Οἱ διαρκεῖς διακυμάνσεις τῶν τιμῶν στήν ἀγορά, ἡ ἄνοδος καί ἡ πτώση τους ἰσοφαρίζονται, ἀλληλοαναιροῦνται καί ἀνάγονται μόνες τους στή μέση τιμή σάν ἐσωτερικό τους κανόνα. Ὁ κανόνας αὐτός ἀποτελεῖ τό δδηγητικό ἀστέρι λχ. τοῦ ἐμπόρου ἤ τοῦ βιομήχανου σέ ὅλες τίς ἐπιχειρήσεις πού ἀγκαλιάζουν μεγαλύτερο χρονικό διάστημα. Ξέρει λοιπόν ὁ κάτοχος ἐμπορευμάτων πώς ὅταν ἐξετάζει κανείς μιά μεγαλύτερη περίοδο στό σύνολό της τά ἐμπορεύματα δέν πουλιοῦνται πραγματικά οὔτε κάτω, οὔτε πάνω, μά στή μέση τιμή τους. Ἄν λοιπόν ἡ χωρίς συμφέρον σκέψη ἦταν γενικά πρός τό συμφέρον του, τότε ὁ βιομήχανος θάπρεπε νά θέσει στόν ἑαυτό του μέ τόν παρακάτω τρόπο τό πρόβλημα τῆς δημιουργίας τοῦ κεφαλαίου: πῶς μπορεῖ νά δημιουργηθεῖ κεφάλαιο ὅταν οἱ τιμές ρυθμίζονται ἀπό τή μέση τιμή, δηλ. σέ τελευταία ἀνάλυση ἀπό τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος; Λέω «σέ τελευταία ἀνάλυση» γιατί οἱ μέσες τιμές δέν συμπέφτουν ἄμεσα μέ τά ἀξιακά μεγέθη τῶν ἐμπορευμάτων, ὅπως νομίζουν οἱ Α. Σμίθ, Ρικάρντο κλπ.

* Ἰδού ἡ Ρόδος, ἰδού καί τό πήδημα! Σύντ.

[38] «Μέ τή μορφή τοῦ χρήματος... τό κεφάλαιο δέν παράγει κέρδος» (*Ricardo:* «Principles of Political Economy», 3η ἔκδ., London 1821, σελ. 267).

γή μπορεῖ νά πηγάζει μόνο ἀπό τήν ἀξία του χρήσης σάν τέτια, δηλ. ἀπό τήν κατανάλωσή του. Γιά νά μπορεῖ ὅμως ὁ κάτοχός μας χρήματος νά βγάζει ἀξία ἀπό τήν κατανάλωση ἔπρεπε νἆναι τόσο τυχερός ὥστε ν' ἀνακαλύψει μέσα στή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας, στήν ἀγορά, ἕνα ἐμπόρευμα πού ἡ ἴδια ἡ ἀξία του χρήσης νάχει τήν ἰδιόμορφη ἰδιότητα νἆναι πηγή ἀξίας, πού ἡ ἴδια ἡ πραγματική του κατανάλωση νἆναι λοιπόν ἀντικειμενοποίηση τῆς ἐργασίας κι ἑπομένως προτσές δημιουργίας ἀξίας. Καί ὁ κάτοχος τοῦ χρήματος βρίσκει στήν ἀγορά ἕνα τέτιο εἰδικό ἐμπόρευμα—τήν ἱκανότητα γιά ἐργασία, δηλ. τήν ἐργατική δύναμη.

Ὅταν λέμε ἐργατική δύναμη ἤ ἱκανότητα γιά ἐργασία ἐννοοῦμε τό σύνολο τῶν φυσικῶν καί πνευματικῶν ἱκανοτήτων πού ὑπάρχουν στό σῶμα, στή ζωντανή προσωπικότητα ἑνός ἀνθρώπου καί πού τίς βάζει σέ κίνηση κάθε φορά πού παράγει ὁποιουδήποτε εἴδους ἀξίες χρήσης.

Γιά νά βρίσκει ὅμως ὁ κάτοχος χρήματος τήν ἐργατική δύναμη σάν ἐμπόρευμα στήν ἀγορά, πρέπει νάχουν ἐκπληρωθεῖ διάφοροι ὅροι. Ἡ ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων αὐτή καθεαυτή δέν περικλείνει ἄλλες σχέσεις ἐξάρτησης ἐκτός ἀπ' αὐτές πού ἀπορρέουν ἀπό τή φύση της. Κάτω ἀπ' αὐτή τήν προϋπόθεση ἡ ἐργατική δύναμη δέν μπορεῖ νά ἐμφανιστεῖ στήν ἀγορά σάν ἐμπόρευμα, παρά μόνο ἐφόσον καί ἐπειδή προσφέρεται γιά πούληση σάν ἐμπόρευμα ἤ πουλιέται ἀπό τό δικό της κάτοχο, ἀπό τό πρόσωπο τοῦ ὁποίου εἶναι ἐργατική δύναμη. Γιά νά μπορεῖ ὁ κάτοχός της νά τήν πουλάει σάν ἐμπόρευμα, πρέπει νά τήν ἐξουσιάζει, νἆναι δηλ. ἐλεύθερος ἰδιοχτήτης τῆς ἱκανότητάς του γιά ἐργασία, τῆς προσωπικότητάς του[39]. Ὁ κάτοχος τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί ὁ κάτοχος τοῦ χρήματος συναντιόνται στήν ἀγορά καί σχετίζονται μεταξύ τους σάν ἰσότιμοι κάτοχοι ἐμπορευμάτων πού διακρίνονται ὁ ἕνας ἀπό τόν ἄλλο μόνο κατά τό ὅτι ὁ ἕνας εἶναι ἀγοραστής καί ὁ ἄλλος πουλητής, ἑπομένως καί οἱ δυό νομικῶς ἰσότιμα πρόσωπα. Γιά νά μπορεῖ νά συνεχιστεῖ αὐτή ἡ σχέση, ὁ ἰδιοχτήτης τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀπαιτεῖ νά τήν πουλάει πάντα μόνο γιά ὁρισμένο χρονικό διάστημα, γιατί ἄν τήν πουλήσει χοντρικῶς, μιά γιά πάντα, θά πουλήσει τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του καί θά μετατραπεῖ ἀπό ἐλεύθερος σέ δοῦλο, ἀπό κάτοχος ἐμπορεύματος σέ ἐμπόρευμα. Σάν πρόσωπο πρέπει νά σχετίζεται διαρκῶς πρός τήν ἐργατική του δύναμη σάν πρός ἰδιοχτησία του καί ἑπομένως σάν πρός δικό του ἐμπόρευμα, καί αὐτό μπορεῖ νά τό κάνει μόνο ἐφόσον τή βάζει στή διάθεση τοῦ ἀγοραστῆ, ἐφόσον τοῦ τή μεταβιβάζει γιά νά τήν καταναλώσει πάντα μόνο προσωρινά, γιά ἕνα

[39] Στίς ἐγκυκλοπαίδειες γιά τήν κλασική ἀρχαιότητα μπορεῖ νά διαβάσει κανείς τήν ἀνοησία ὅτι στόν ἀρχαῖο κόσμο τό κεφάλαιο ἦταν πέρα γιά πέρα ἀναπτυγμένο, καί ὅτι «ἔλειπαν μόνο ὁ ἐλεύθερος ἐργάτης καί τό πιστωτικό σύστημα». Καί ὁ κ. Μόμζεν ἐπίσης στή «Ρωμαϊκή Ἱστορία» του πέφτει ἀπό τό ἕνα quid pro quo στό ἄλλο.

καθορισμένο χρονικό διάστημα, δηλ. ἐφόσον ἐκποιώντας την δέν παραιτεῖται ἀπό τό δικαίωμα ἰδιοχτησίας πάνω της[40].

Ὁ δεύτερος οὐσιαστικός ὅρος γιά νά βρίσκει ὁ κάτοχος τοῦ χρήματος τήν ἐργατική δύναμη σάν ἐμπόρευμα στήν ἀγορά εἶναι ὁ παρακάτω: ὁ κάτοχος τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἀντί νά μπορεῖ νά πουλάει ἐμπορεύματα στά ὁποῖα ἔχει ἀντικειμενοποιηθεῖ ἡ ἐργασία του, νά εἶναι ἀντίθετα ὑποχρεωμένος νά προσφέρει σάν ἐμπόρευμα γιά πούληση τήν ἴδια τήν ἐργατική του δύναμη πού ὑπάρχει μόνο στό ζωντανό του σῶμα.

Γιά νά πουλάει κάποιος ἐμπορεύματα πού διαφέρουν ἀπό τήν ἐργατική του δύναμη, πρέπει φυσικά νά κατέχει μέσα παραγωγῆς, λχ. πρῶτες ὕλες, ἐργαλεῖα δουλιᾶς κλπ. Δέν μπορεῖ νά φτιάξει ὑποδήματα χωρίς δέρματα. Χώρια ἀπ' αὐτό χρειάζεται μέσα συντήρησης. Κανένας, οὔτε ἀκόμα καί ὁ τραγουδιστής τοῦ μέλλοντος δέν μπορεῖ νά συντηρεῖται μέ προϊόντα τοῦ μέλλοντος, ἑπομένως οὔτε μέ ἀξίες χρήσης πού ἡ παραγωγή τους δέν ὁλοκληρώθηκε ἀκόμα—καί ὅπως τήν πρώτη μέρα τῆς ἐμφάνισής του στή σκηνή τῆς γῆς ὁ ἄνθρωπος εἶναι καί σήμερα ὑποχρεωμένος νά καταναλώνει καθημερινά, προτοῦ ἀκόμα παραγάγει καί στό διάστημα πού παράγει. Ὅταν τά προϊόντα παράγονται σάν ἐμπορεύματα, πρέπει ἀφοῦ παραχθοῦν νά πουληθοῦν, καί μόνο ὕστερα ἀπό τήν πούλησή τους μποροῦν νά ἱκανοποιήσουν τίς ἀνάγκες τοῦ παραγωγοῦ. Στό χρόνο πού χρειάζεται γιά τήν παραγωγή τους προστίθεται ὁ χρόνος πού ἀπαιτεῖται γιά τήν πούλησή τους.

Γιά νά μετατραπεῖ λοιπόν τό χρῆμα σέ κεφάλαιο πρέπει ὁ κάτοχος τοῦ χρήματος νά βρεῖ στήν ἀγορά τῶν ἐμπορευμάτων τόν ἐλεύθερο ἐργάτη, ἐλεύθερο μέ διπλή ἔννοια, ἀπό τή μιά μέ τήν ἔννοια ὅτι σάν ἐλεύθερο πρόσωπο διαθέτει τήν ἐργατική του δύναμη σάν ἐμπόρευμά του, καί ἀπό τήν ἄλλη μέ τήν ἔννοια ὅτι δέν ἔχει ἄλλα

[40] Γιαυτό, διάφορες νομοθεσίες καθορίζουν ἕνα ἀνώτατο ὅριο διάρκειας τοῦ συμβολαίου ἐργασίας. Ὅλοι οἱ κώδικες τῶν λαῶν ὅπου ἐπικρατεῖ ἡ ἐλεύθερη ἐργασία καθιερώνουν ὅρους καταγγελίας τοῦ συμβολαίου ἐργασίας. Σέ διάφορες χῶρες, ἰδιαίτερα στό Μεξικό—πρίν ἀπό τόν ἀμερικάνικο ἐμφύλιο πόλεμο καί στά ἐδάφη πού ἀποσπάστηκαν ἀπό τό Μεξικό, καθώς ἐπίσης στήν πράξη καί στίς παραδουνάβιες ἡγεμονίες ὡς τή μεταρύθμιση τοῦ Ἀλ. Κούζα—ἡ δουλεία κρύβεται κάτω ἀπό τή μορφή τοῦ «πεονάζ» (peonage). Μέ προκαταβολές πού πρέπει νά ξεπληρωθοῦν μέ ἐργασία καί πού μεταφέρονται ἀπό γενεά σέ γενεά γίνεται στήν πραγματικότητα ἰδιοχτησία ἄλλων προσώπων καί τῶν οἰκογενειῶν τους, ὄχι μονάχα ὁ ἴδιος ὁ ἐργάτης, ἀλλά καί ἡ οἰκογένειά του. Ὁ Χουαρέθ κατάργησε τό «πεονάζ». Ὁ λεγόμενος αὐτοκράτορας Μαξιμιλιανός τό ξανακαθιέρωσε μέ ἕνα διάταγμα πού στή βουλή τῶν ἀντιπροσώπων τῆς Βασινγκτόνας καταγγέλθηκε πολύ πετυχημένα σάν διάταγμα ἐπαναφορᾶς τῆς δουλείας στό Μεξικό. «Ἀπό τίς ἰδιαίτερές μου σωματικές καί πνευματικές ἱκανότητες καί δυνατότητες δραστηριότητας μπορῶ... νά ἐκποιήσω σ' ἕναν ἄλλο μιά περιορισμένη στό χρόνο χρήση, γιατί πέρα ἀπ' αὐτό τόν περιορισμό ἀποχτοῦν μιά ἐξωτερική σχέση πρός τήν ὁλότητα καί τή γενικότητά μου. Ἄν ἐκποιοῦσα ὅλο μου τό χρόνο πού πραγματοποιεῖται μέ ἐργασία καί τήν ὁλότητα τῆς παραγωγῆς μου, θά μετάτρεπα σέ ἰδιοχτησία ἄλλου τό οὐσιαστικό πού ὑπάρχει σ' αὐτήν, τή γενική μου δραστηριότητα καί πραγματικότητα, τήν προσωπικότητά μου» (*Hegel*: «Philosophie des Rechts». Berlin 1840, σελ. 104, § 67).

ἐμπορεύματα νά πουλήσει, ὅτι σάν τό ἐλεύθερο πουλί εἶναι ἐλεύθερος ἀπό ὅλα τά πράγματα πού χρειάζονται γιά νά πραγματοποιήσει τήν ἐργατική του δύναμη.

Τό ζήτημα, γιατί ὁ ἐλεύθερος αὐτός ἐργάτης παρουσιάζεται μπροστά του στή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας δέν ἐνδιαφέρει τόν κάτοχο τοῦ χρήματος, πού τήν ἀγορά ἐργασίας τή βρίσκει σάν ἕνα εἰδικό τμῆμα τῆς ἀγορᾶς ἐμπορευμάτων. Κι ἐμᾶς γιά τήν ὥρα δέν μᾶς ἐνδιαφέρει περισσότερο. Ξεκινᾶμε θεωρητικά ἀπό τό γεγονός πού ὑπάρχει, ὅπως ξεκινάει πραχτικά ἀπ᾿ αὐτό ὁ κάτοχος τοῦ χρήματος. Ἕνα πράγμα ὡστόσο εἶναι ξεκάθαρο. Ἡ φύση δέν παράγει ἀπό τή μιά μεριά κατόχους χρήματος ἤ ἐμπορευμάτων καί ἀπό τήν ἄλλη ἀνθρώπους πού κατέχουν μόνο τίς ἐργατικές τους δυνάμεις. Ἡ σχέση αὐτή δέν εἶναι οὔτε φυσικοϊστορική σχέση, οὔτε κοινή γιά ὅλες τίς ἱστορικές περίοδες κοινωνική σχέση. Ἡ ἴδια εἶναι ὁλοφάνερα τό ἀποτέλεσμα μιᾶς ἱστορικῆς ἐξέλιξης πού προηγήθηκε, τό προϊόν πολλῶν οἰκονομικῶν ἀνατροπῶν, τῆς καταστροφῆς μιᾶς ὁλόκληρης σειρᾶς παλαιότερων σχηματισμῶν τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς.

Καί οἱ οἰκονομικές κατηγορίες πού ἐξετάσαμε προηγούμενα ἔχουν πάνω τους τά ἴχνη τῆς ἱστορίας τους. Στήν ὕπαρξη τοῦ προϊόντος μέ τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος κρύβονται ὁρισμένοι ἱστορικοί ὅροι. Γιά νά γίνει τό προϊόν ἐμπόρευμα, δέν ἐπιτρέπεται νά παραχθεῖ σάν ἄμεσο μέσο συντήρησης γιά τόν ἴδιο τόν παραγωγό. Ἄν ἐρευνούσαμε παραπέρα γιά νά βροῦμε: κάτω ἀπό ποιές συνθῆκες ὅλα τά προϊόντα ἤ ἔστω μόνο ἡ πλειονότητά τους παίρνουν τή μορφή τοῦ ἐμπορεύματος, θά βρίσκαμε ὅτι αὐτό γίνεται μόνο πάνω στή βάση ἑνός ὁλότελα εἰδικοῦ τρόπου παραγωγῆς, τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ. Μιά τέτια ἔρευνα θά βρισκόταν ὅμως ἔξω ἀπό τά πλαίσια τῆς ἀνάλυσης τοῦ ἐμπορεύματος. Μπορεῖ νά γίνεται παραγωγή ἐμπορευμάτων καί κυκλοφορία ἐμπορευμάτων παρά τό γεγονός ὅτι ἀπό τή μάζα τῶν προϊόντων τό σημαντικά μεγαλύτερο μέρος προορίζεται ἄμεσα γιά τίς ἀνάγκες τῶν ἴδιων τῶν παραγωγῶν, δέν μετατρέπεται σέ ἐμπόρευμα καί ἐπομένως τό κοινωνικό προτσές τῆς παραγωγῆς δέν κυριαρχεῖται καθόλου σ᾿ ὅλο του τό πλάτος καί βάθος ἀπό τήν ἀνταλλαχτική ἀξία. Γιά νά ἐμφανιστεῖ τό προϊόν σάν ἐμπόρευμα χρειάζεται σάν προϋπόθεση ἕνας τόσο ἀναπτυγμένος καταμερισμός τῆς ἐργασίας μέσα στήν κοινωνία, πού νάχει κιόλας συντελεστεῖ ὁ χωρισμός ἀνάμεσα στήν ἀξία χρήσης καί στήν ἀνταλλαχτική ἀξία, πού μόλις ἀρχίζει στό ἄμεσο ἀνταλλαχτικό ἐμπόριο. Μιά τέτια ὅμως βαθμίδα ἀνάπτυξης εἶναι κοινή στούς πιό διαφορετικούς οἰκονομικούς κοινωνικούς σχηματισμούς.

Ἤ ἄν ἐξετάσουμε τό χρῆμα, θά δοῦμε ὅτι προϋποθέτει ἕνα ὁρισμένο ὕψος τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων. Οἱ διάφορες χρηματικές μορφές: ἁπλό ἰσοδύναμο τῶν ἐμπορευμάτων, ἤ μέσο κυκλοφορίας, ἤ μέσο πληρωμῆς, θησαυρός καί παγκόσμιο χρῆμα, ὑποδηλώνουν, ἀνάλογα μέ τή διαφορετική ἔκταση καί τή σχετική ὑπεροχή τῆς μιᾶς ἤ τῆς ἄλλης λειτουργίας, πολύ διαφορετικές βαθμίδες τοῦ κοινωνικοῦ προτσές παραγωγῆς. Ὡστόσο ἡ πείρα μᾶς δείχνει ὅτι ἀρκεῖ μιά σχετικά

ἀδύνατα ἀναπτυγμένη κυκλοφορία ἐμπορευμάτων γιά νά δημιουργηθοῦν ὅλες αὐτές οἱ μορφές. Διαφορετικά ἔχει τό ζήτημα μέ τό κεφάλαιο. Ἐπειδή ὑπάρχει ἡ κυκλοφορία τῶν ἐμπορευμάτων καί τοῦ χρήματος δέ σημαίνει καθόλου ὅτι ὑπάρχουν οἱ ἱστορικοί ὅροι ὕπαρξής του. Τό κεφάλαιο γεννιέται μόνο ἐκεῖ ὅπου ὁ κάτοχος μέσων παραγωγῆς καί μέσων συντήρησης βρίσκει στήν ἀγορά τόν ἐλεύθερο ἐργάτη σάν πουλητή τῆς ἐργατικῆς του δύναμης, καί αὐτός ὁ ἕνας ἱστορικός ὅρος περικλείνει μέσα του μιάν ὁλόκληρη παγκόσμια ἱστορία. Γιαυτό, τό κεφάλαιο ἀπό μιά κι ἐξαρχῆς εἶναι ὁ προάγγελος μιᾶς νέας ἐποχῆς τοῦ κοινωνικοῦ προτσές παραγωγῆς[41].

Τώρα πρέπει νά ἐξετάσουμε ἀπό πιό κοντά αὐτό τό ἰδιόμορφο ἐμπόρευμα, τήν ἐργατική δύναμη. Ὅπως ὅλα τά ἄλλα ἐμπορεύματα ἔχει κι αὐτή μιάν ἀξία[42]. Πῶς καθορίζεται αὐτή ἡ ἀξία;

Ὅπως ἡ ἀξία κάθε ἄλλου ἐμπορεύματος, καί ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης καθορίζεται ἀπό τό χρόνο ἐργασίας πού εἶναι ἀναγκαῖος γιά τήν παραγωγή, ἐπομένως καί γιά τήν ἀναπαραγωγή αὐτοῦ τοῦ εἰδικοῦ εἴδους. Σάν ἀξία, ἡ ἴδια ἡ ἐργατική δύναμη ἀντιπροσωπεύει μόνο ἕνα καθορισμένο ποσό ἀντικειμενοποιημένης σ᾿ αὐτήν κοινωνικῆς μέσης ἐργασίας. Ἡ ἐργατική δύναμη ὑπάρχει μόνο σάν ἱκανότητα τοῦ ζωντανοῦ ἀτόμου. Ἡ παραγωγή της ἐπομένως προϋποθέτει τήν ὕπαρξή του. Ὅταν ὑπάρχει πιά τό ἄτομο, ἡ παραγωγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης συνίσταται στή δική του ἀναπαραγωγή ἤ συντήρηση. Γιά τή συντήρησή του τό ζωντανό ἄτομο χρειάζεται ὁρισμένο ποσό μέσων συντήρησης. Ἔτσι ὁ χρόνος ἐργασίας πού εἶναι ἀναγκαῖος γιά τήν παραγωγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀναλύεται στό χρόνο ἐργασίας πού εἶναι ἀναγκαῖος γιά τήν παραγωγή αὐτῶν τῶν μέσων συντήρησης, ἤ ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης εἶναι ἡ ἀξία τῶν μέσων συντήρησης πού εἶναι ἀναγκαῖα γιά τή συντήρηση τοῦ κατόχου της. Ἡ ἐργατική δύναμη ὡστόσο πραγματοποιεῖται μόνο μέ τήν ἐξωτερίκευσή της, δρᾶ μόνο στήν ἐργασία. Ὅμως στή δράση της, στήν ἐργασία, ξοδεύεται ἕνα καθορισμένο ποσό ἀνθρώπινων μυώνων, νεύρων, μυαλοῦ κλπ., πού πρέπει πάλι ν᾿ ἀναπληρωθοῦν. Αὐτό τό αὐξημένο ξόδεμα ἀπαιτεῖ αὐξημένη πρόσληψη μέσων συντήρησης[43]. Ἄν ὁ ἰδιοχτήτης τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἔχει δουλέψει σήμερα, πρέπει νά μπο-

---

[41] Αὐτό λοιπόν πού χαρακτηρίζει τήν κεφαλαιοκρατική ἐποχή εἶναι ὅτι ἡ ἐργατική δύναμη ἀποχτάει γιά τόν ἴδιο τόν ἐργάτη τή μορφή ἐμπορεύματος πού τοῦ ἀνήκει, καί ἡ ἐργασία του ἀποχτάει ἐπομένως τή μορφή τῆς μισθωτῆς ἐργασίας. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά μόνο ἀπ᾿ αὐτή τή στιγμή γενικεύεται ἡ ἐμπορευματική μορφή τῶν προϊόντων ἐργασίας.

[42] «Ἡ ἀξία (value or worth) ἑνός ἀνθρώπου, ὅπως καί ὅλων τῶν ἄλλων πραγμάτων, εἶναι ἡ τιμή του: δηλ. εἶναι τόση, ὅση πληρώνεται γιά τή χρησιμοποίηση τῆς δύναμής του» (*Th. Hobbes:* «Leviathan», στά «Works», ἔκδ. Molesworth, London 1839—1844, τόμ. III, σελ. 76).

[43] Ὁ villicus τῆς ἀρχαίας Ρώμης, ὁ ἐπιστάτης ἐπικεφαλῆς τῶν δούλων-γεωργῶν, ἔπαιρνε «μικρότερη μερίδα ἀπό τούς δούλους γιατί ἔκανε ἐλαφρότερη ἐργασία ἀπ᾿ αὐτούς» (*Th. Mommsen:* «Römische Geschichte», Βερολίνο 1856, τόμ. I, σελ. 810).

ρεῖ αὔριο νά ἐπαναλάβει τό ἴδιο προτσές μέ τούς ἴδιους ὅρους δύναμης καί ὑγείας. Τό ποσό τῶν μέσων συντήρησης πρέπει ἑπομένως νά ἐπαρκεῖ γιά νά συντηρεῖ τό ἐργαζόμενο ἄτομο σάν ἐργαζόμενο ἄτομο στή φυσιολογική κατάσταση τῆς ζωῆς του. Οἱ ἴδιες οἱ φυσικές ἀνάγκες, ὅπως ἡ τροφή, ὁ ἱματισμός, ἡ θέρμανση, ἡ κατοικία κλπ. διαφέρουν ἀνάλογα μέ τίς κλιματικές καί ἄλλες φυσικές ἰδιομορφίες μιᾶς χώρας. Ἀπό τήν ἄλλη, ἡ ἴδια ἡ ἔκταση τῶν λεγόμενων ἀπαραίτητων ἀναγκῶν, ὅπως καί ὁ τρόπος τῆς ἱκανοποίησής τους, εἶναι ἱστορικό προϊόν καί γιαυτό ἐξαρτιέται κατά ἕνα μεγάλο μέρος ἀπό τή βαθμίδα τοῦ πολιτισμοῦ μιᾶς χώρας, καί ἀνάμεσα στ' ἄλλα οὐσιαστικά ἀπό τό μέσα σέ ποιές συνθῆκες κι ἑπομένως μέ τί συνήθειες καί ἀπαιτήσεις τῆς ζωῆς σχηματίστηκε ἡ τάξη τῶν ἐλεύθερων ἐργατῶν[44]. Ἔτσι, ἀντίθετα ἀπό τ' ἄλλα ἐμπορεύματα, ὁ καθορισμός τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης περιέχει ἕνα ἱστορικό καί ἠθικό στοιχεῖο. Ὡστόσο, γιά μιά ὁρισμένη χώρα καί γιά μιά ὁρισμένη περίοδο, εἶναι δοσμένο τό μέσο σύνολο τῶν ἀναγκαίων μέσων συντήρησης.

Ὁ ἰδιοχτήτης τῆς ἐργατικῆς δύναμης εἶναι θνητός. Ἄν πρόκειται λοιπόν ἡ παρουσία του στήν ἀγορά νά εἶναι συνεχής, ὅπως προϋποθέτει ἡ συνεχής μετατροπή τοῦ χρήματος σέ κεφάλαιο, πρέπει νά διαιωνίζεται ὁ πουλητής τῆς ἐργατικῆς δύναμης «ὅπως διαιωνίζεται μέ τήν ἀναπαραγωγή τοῦ εἴδους κάθε ζωντανό ἄτομο»[45]. Οἱ ἐργατικές δυνάμεις πού ἀφαιροῦνται ἀπό τήν ἀγορά μέ τή φθορά καί τό θάνατο πρέπει διαρκῶς ν' ἀντικατασταίνονται τουλάχιστον μέ ἕνα ἴσο ἀριθμό νέων ἐργατικῶν δυνάμεων. Γιαυτό, τό ποσό τῶν μέσων συντήρησης πού εἶναι ἀναγκαῖα γιά τήν παραγωγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης περιλαβαίνει καί τά μέσα συντήρησης τῶν ἀντικαταστατῶν, δηλ. τῶν παιδιῶν τῶν ἐργατῶν, ἔτσι πού νά διαιωνίζεται στήν ἀγορά ἡ φυλή αὐτή τῶν ἰδιόμορφων κατόχων ἐμπορευμάτων[46].

Γιά νά μεταβληθεῖ ἡ γενική ἀνθρώπινη φύση ἔτσι πού ν' ἀποχτήσει δεξιότητα κι ἐπιτηδειότητα σ' ἕναν καθορισμένο κλάδο ἐργασίας καί νά γίνει ἀναπτυγμένη καί ειδική ἐργατική δύναμη, χρειάζεται μιά καθορισμένη μόρφωση καί ἐκπαίδευση, πράγμα πού μέ τή σειρά του κοστίζει ἕνα μεγαλύτερο ἤ μικρότερο ποσό ἰσοδύναμων τοῦ ἐμπορεύματος. Τά ἔξοδα αὐτά τῆς μόρφωσης ποικίλουν ἀνάλογα μέ τή μεγαλύτερη ἤ μικρότερη εἰδίκευση τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Αὐτά λοιπόν τά ἔξοδα μάθησης, μηδαμινά γιά τή συνηθισμένη ἐργατική δύναμη, προστίθενται στό σύνολο τῶν ἀξιῶν πού ξοδεύονται γιά τήν παραγωγή της.

[44] Πρβλ. *W. Th. Thornton*: «Overpopulation and its Remedy». London 1846.

[45] Πέττυ.

[46] «Ἡ φυσική της (τῆς ἐργασίας) τιμή... ἀποτελεῖται ἀπό μιά ποσότητα ἀναγκαίων μέσων συντήρησης καί ἄνεσης (comforts) πού ἀπαιτεῖται ἀνάλογα μέ τό κλίμα καί τίς συνήθειες μιᾶς χώρας, γιά νά συντηρεῖται ὁ ἐργάτης καί νά τοῦ δίνεται ἡ δυνατότητα νά θρέψει καί νά μεγαλώσει μιά οἰκογένεια τέτια πού νά ἐξασφαλίζει στήν ἀγορά ἀμείωτη τήν προσφορά ἐργασίας» (*R. Torrens*: «An Essay on the External Corn Trade». London 1815, σελ. 62). Ἡ λέξη ἐργασία ὑπάρχει ἐδῶ λαθεμένα στή θέση τῆς λέξης ἐργατική δύναμη.

Ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀναλύεται στήν ἀξία μιᾶς καθορισμένης ποσότητας μέσων συντήρησης. Γιαυτό μεταβάλλεται μαζί μέ τήν ἀλλαγή τῆς ἀξίας αὐτῶν τῶν μέσων συντήρησης, δηλ. μέ τήν ἀλλαγή τοῦ μεγέθους τοῦ χρόνου ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή τους.

Ἕνα μέρος ἀπό τά μέσα συντήρησης, λχ. τά τρόφιμα, τά καύσιμα κλπ. καταναλώνονται καθημερινά καί πρέπει ν' ἀντικατασταίνονται καθημερινά. Ἄλλα μέσα συντήρησης, ὅπως τά ροῦχα, τά ἔπιπλα κλπ. καταναλώνονται σέ μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα καί γιαυτό χρειάζονται ν' ἀντικατασταίνονται κατά μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα. Ἐμπορεύματα ἑνός εἴδους πρέπει ν' ἀγοράζονται ἤ νά πληρώνονται καθημερινά, ἄλλα κάθε βδομάδα, κάθε τρεῖς μῆνες κλπ. Ὅπως ὅμως καί ἄν κατανέμεται στή διάρκεια λχ. μιᾶς χρονιᾶς τό σύνολο αὐτῶν τῶν ἐξόδων, πρέπει νά καλύπτεται καθημερινά ἀπό τά μέσα ἔσοδα. Ἄν ἡ μάζα τῶν ἐμπορευμάτων πού ἀπαιτοῦνται καθημερινά γιά τήν παραγωγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης $= A$, τῶν ἐμπορευμάτων πού ἀπαιτοῦνται κάθε βδομάδα $= B$, τῶν ἐμπορευμάτων πού ἀπαιτοῦνται κάθε τρεῖς μῆνες $= \Gamma$ κλπ., τότε ὁ καθημερινός μέσος ὅρος αὐτῶν τῶν ἐμπορευμάτων $= \frac{365\,A + 52\,B + 4\,\Gamma + \text{κλπ.}}{365}$. Ἄν τώρα ὑποθέσουμε ὅτι σ' αὐτή τή μάζα τῶν ἐμπορευμάτων πού εἶναι ἀναγκαία γιά τή μέση-ἡμέρα περιέχονται 6 ὧρες κοινωνικῆς ἐργασίας, τότε στήν ἐργατική δύναμη ἀντικειμενοποιεῖται καθημερινά μισῆς μέρας κοινωνική μέση ἐργασία ἤ γιά τήν καθημερινή παραγωγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀπαιτεῖται μισή μέρα ἐργασίας. Αὐτό τό ποσό ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά τήν καθημερινή της παραγωγή ἀποτελεῖ τήν ἡμερήσια ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἤ τήν ἀξία τῆς καθημερινά ἀναπαραγόμενης ἐργατικῆς δύναμης. Ἄν μισή μέρα κοινωνικῆς μέσης ἐργασίας παρασταίνεται ἐπίσης μέ μιά μάζα χρυσοῦ 3 σελινιῶν ἤ ἑνός ταλήρου, τότε τό ἕνα τάληρο εἶναι ἡ τιμή πού ἀνταποκρίνεται στήν ἡμερήσια ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ὅταν ὁ κάτοχος τῆς ἐργατικῆς δύναμης τήν προσφέρει γιά πούληση πρός ἕνα τάληρο τήν ἡμέρα, τότε ἡ τιμή πούλησής της εἶναι ἴση μέ τήν ἀξία της καί, σύμφωνα μέ τήν προϋπόθεσή μας, ὁ κάτοχος τοῦ χρήματος πού τόν ἔχει κυριέψει τό πάθος νά μετατρέψει τά τάληρά του σέ κεφάλαιο, πληρώνει αὐτή τήν ἀξία.

Τό τελευταῖο ὅριο ἤ ἐλάχιστο ὅριο τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀποτελεῖται ἀπό τήν ἀξία μιᾶς μάζας ἐμπορευμάτων, πού χωρίς τήν καθημερινή τους πρόσληψη ὁ φορέας τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ὁ ἄνθρωπος, δέν μπορεῖ ν' ἀνανεώνει τό προτσές τῆς ζωῆς του, ἑπομένως ἀποτελεῖται ἀπό τήν ἀξία τῶν μέσων συντήρησης πού τοῦ εἶναι ἀπαραίτητα γιά νά κρατηθεῖ στή ζωή. Ἄν ἡ τιμή τῆς ἐργατικῆς δύναμης πέσει σ' αὐτό τό ἐλάχιστο ὅριο, τότε πέφτει κάτω ἀπό τήν ἀξία της, γιατί ἔτσι μπορεῖ νά συντηρεῖται καί ν' ἀναπτύσσεται μόνο σέ φθίνουσα μορφή. Ὅμως ἡ ἀξία κάθε ἐμπορεύματος καθορίζεται ἀπό τό χρόνο ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά νά προσφέρεται σέ κανονική ποιότητα.

Θᾶταν ἐξαιρετικά φτηνή αἰσθηματολογία ἄν βρίσκαμε χοντροκομμένο αὐτό τόν καθορισμό τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης πού ἀπορέει ἀπό τή φύση τοῦ πράγματος κι ἄν λέγαμε θρηνώντας σάν τόν Ρόσσι: «Τό νά ἀντιλαμβανόμαστε τήν ἱκανότητα γιά ἐργασία (puissance de travail), κάνοντας ἀφαίρεση ἀπό τά μέσα ὕπαρξης τῶν ἐργατῶν στή διάρκεια τοῦ προτσές τῆς παραγωγῆς, θά πεῖ νά ἀντιλαμβανόμαστε ἕνα πλάσμα τῆς φαντασίας (être de raison). Ὅποιος λέει ἐργασία, ὅποιος λέει ἱκανότητα γιά ἐργασία, λέει ταυτόχρονα ἐργάτης καί μέσα ὕπαρξης, ἐργάτης καί μισθός ἐργασίας»[47]. Ὅταν λέει κανείς ἱκανότητα γιά ἐργασία, δέ λέει ἐργασία, ὅπως ὅποιος λέει ἱκανότητα γιά χώνεψη, δέ λέει χώνεψη. Γιά τή δεύτερη λειτουργία χρειάζεται, ὅπως εἶναι γνωστό, κάτι παραπάνω ἀπό ἕνα καλό στομάχι. Ὅποιος λέει ἱκανότητα γιά ἐργασία δέν κάνει ἀφαίρεση ἀπό τά μέσα συντήρησης πού εἶναι ἀναγκαῖα γιά τήν ὕπαρξή της. Ἀπεναντίας ἡ ἀξία τους ἐκφράζεται μέ τήν ἀξία της. Ἄν δέν πουληθεῖ δέν ὠφελεῖ καθόλου τόν ἐργάτη, μάλλον αὐτός αἰσθάνεται σάν μιά ὠμή φυσική ἀναγκαιότητα τό γεγονός ὅτι ἡ ἱκανότητά του γιά ἐργασία ἀπαίτησε γιά τήν παραγωγή της μιά καθορισμένη ποσότητα μέσων ὕπαρξης, καί τήν ἀπαιτεῖ ξανά καί ξανά ἀπ' τήν ἀρχή γιά τήν ἀναπαραγωγή της. Τότε μαζί μέ τόν Σισμόντι ἀνακαλύπτει ὅτι: «ἡ ἱκανότητα γιά ἐργασία... δέν εἶναι τίποτα ἄν δέν πουληθεῖ»[48].

Ἡ ἰδιόμορφη φύση αὐτοῦ τοῦ εἰδικοῦ ἐμπορεύματος, τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἔχει γιά ἐπακόλουθο ὅταν συνάπτεται τό συμβόλαιο ἀνάμεσα στόν ἀγοραστή καί στόν πουλητή νά μήν περνάει ἀμέσως ἡ ἀξία χρήσης της πραγματικά στά χέρια τοῦ ἀγοραστῆ. Ὅπως ἡ ἀξία ὅλων τῶν ἐμπορευμάτων ἔτσι καί ἡ δική του ἀξία ἦταν καθορισμένη προτοῦ μπεῖ στήν κυκλοφορία, γιατί μιά καθορισμένη ποσότητα κοινωνικῆς ἐργασίας εἶχε κιόλας ξοδευτεῖ γιά τήν παραγωγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ὅμως ἡ ἀξία της χρήσης συνίσταται μόνο στήν κατοπινή ἐνεργό ἐκδήλωσή της. Γιαυτό, ἡ ἐκποίηση τῆς δύναμης καί ἡ πραγματική της ἐκδήλωση, δηλ. ἡ ὕπαρξή της σάν ἀξίας χρήσης, χωρίζονται χρονικά ἡ μιά ἀπό τήν ἄλλη. Σέ ἐμπορεύματα ὅμως[49], στά ὁποῖα ἡ τυπική ἐκποίηση τῆς ἀξίας χρήσης μέ τήν πούληση καί ἡ πραγματική της μεταβίβαση στόν ἀγοραστή χωρίζονται χρονικά, τό χρῆμα τοῦ ἀγοραστῆ λειτουργεῖ συνήθως σάν μέσο πληρωμῆς. Σ' ὅλες τίς χῶρες μέ κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς ἡ ἐργατική δύναμη πληρώνεται μόνο ὅταν ἔχει πιά λειτουργήσει στό διάστημα τῆς χρονικῆς προθεσμίας πού καθορίζεται μέ τό συμβόλαιο ἀγορᾶς, λχ. στό

[47] *Rossi:* «Cours d' Économie Politique». Bruxelles 1842, σελ. 370.

[48] *Sismondi:* «Nouveaux Principes d' Économie Politique», τόμ. I, σελ. 113.

[49] «Κάθε ἐργασία πληρώνεται ἀφοῦ πρῶτα ἔχει τελειώσει» («An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.». [London 1821], σελ. 104). «Ἡ ἐμπορική πίστη πρέπει νάχει ἀρχίσει ἀπό τή στιγμή πού ὁ ἐργάτης, ὁ πρῶτος δημιουργός τῆς παραγωγῆς, ἦταν σέ θέση, μέ βάση τίς οἰκονομίες του, νά περιμένει τό μισθό τῆς ἐργασίας του ὥς τό τέλος τῆς ἑβδομάδας, τοῦ δεκαπενθήμερου, τοῦ μήνα, τῆς τριμηνίας κλπ.» (*Ch. Ganilh:* «Des Systèmes d' Économie Politique», 2η ἔκδ., Paris 1821, τόμ. II, σελ. 150).

τέλος κάθε ἑβδομάδας. Γιαυτό, παντοῦ ὁ ἐργάτης δανείζει στόν κεφαλαιοκράτη τήν ἀξία χρήσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης· ἀφήνει τόν ἀγοραστή νά τήν καταναλώσει προτοῦ εἰσπράξει τήν τιμή της, ἔτσι παντοῦ ὁ ἐργάτης πιστώνει τόν κεφαλαιοκράτη. Ὅτι αὐτή ἡ πίστωση δέν εἶναι κούφιο πλάσμα φαντασίας δέν φαίνεται μόνο ἀπό τήν ἐνδεχόμενη ἀπώλεια τοῦ πιστωμένου μισθοῦ σέ περίπτωση χρεωκοπίας τοῦ κεφαλαιοκράτη[50], μά καί ἀπό μιά σειρά πιό μόνιμα ἀποτελέσματα[51]. Στό μεταξύ δέν ἀλλάζει τίποτα στήν ἴδια τή φύση τῆς ἀνταλ-

[50] «Ὁ ἐργάτης δανείζει τή δουλιά του (industry)» λέει ὁ Στόρχ καί προσθέτει πονηρά, ὅμως «δέν διακινδυνεύει τίποτα», ἐκτός «ἀπό τό νά χάσει τό μισθό του... ὁ ἐργάτης δέν μεταβιβάζει τίποτα τό ὑλικό» (*Storch:* «Cours d' Économie Politique». Petersbourg 1815, τόμ. II, σελ. 37).

[51] Ἕνα παράδειγμα. Στό Λονδίνο ὑπάρχουν δυό εἰδῶν ἀρτοποιοί, οἱ «full priced», πού πουλᾶνε τό ψωμί σ' ὁλόκληρη τήν τιμή του, καί οἱ «undersellers», πού τό πουλᾶνε κάτω ἀπ' αὐτή τήν τιμή. Ἡ τελευταία αὐτή κατηγορία ἀποτελεῖται ἀπό τά 3/4 καί πάνω τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀρτοποιῶν. (Σελ. XXXII τῆς «Report» [ἔκθεσης] τοῦ κυβερνητικοῦ ἐπιτρόπου Χ. Σ. Τρέμενχηρ σχετικά μέ τά «Grievances complained of by the journeymen bakers etc.». London 1862). Οἱ ἀρτοποιοί αὐτοί, σχεδόν χωρίς καμιά ἐξαίρεση, πουλᾶνε ψωμί νοθεμένο ἀναμιγνύοντας στύψη, σαπούνι, ποτάσα, ἀσβέστη, σκόνη ἀπό πέτρα τοῦ Ντέρμπυσηρ καί ἄλλα παρόμοια εὐχάριστα, θρεφτικά καί ὑγιεινά συστατικά (βλ. τή Γαλανή Βίβλο πού ἀναφέραμε πιό πάνω, καθώς καί τήν ἔκθεση τῆς «Committee of 1855 on the Adulteration of Bread» καί τό ἔργο τοῦ δρ Χάσσαλ: «Adulterations Detected», 2η ἔκδ., London 1861). Ὁ σέρ Τζών Γκόρντον κατάθεσε στήν Ἐπιτροπή τοῦ 1855 ὅτι «ἐξαιτίας αὐτῶν τῶν νοθειῶν ὁ φτωχός, πού ζεῖ μέ δυό λίβρες ψωμί τήν ἡμέρα, δέν παίρνει στήν πραγματικότητα οὔτε τό ἕνα τέταρτο τῆς θρεφτικῆς οὐσίας, χώρια οἱ ἐπιβλαβεῖς συνέπειες πούχει γιά τήν ὑγεία του». Σάν λόγο, γιατί «ἕνα μεγάλο μέρος τῆς ἐργατικῆς τάξης» πληρώνει καί παίρνει ψωμί μέ στύψη, σκόνη ἀπό πέτρα κλπ., μ' ὅλο πού εἶναι πολύ καλά πληροφορημένο γιά τίς νοθεῖες, ὁ Τρέμενχηρ (στό ἴδιο, σελ. XLVIII) ἀναφέρει ὅτι οἱ ἐργάτες «ὑποχρεώνονται νά παίρνουν τό ψωμί αὐτό ἀπό τόν ψωμά ἤ τό „chandler's shop“ [μπακάλικο] ὅπως τούς τό δίνουν». Ἐπειδή πληρώνονται μόνο στό τέλος τῆς ἑβδομάδας μποροῦν καί «πληρώνουν μόνο στό τέλος τῆς ἑβδομάδας τό ψωμί πού κατανάλωσε ἡ οἰκογένειά τους», καί, προσθέτει ὁ Τρέμενχηρ ἀναφέροντας τίς καταθέσεις μαρτύρων, «εἶναι πασίγνωστο, ὅτι τό ψωμί πού φτιάχνεται μέ τέτια μίγματα γίνεται εἰδικά γι' αὐτοῦ τοῦ εἴδους τούς πελάτες» («It is notorious that bread composed of those mixtures, is made expressly for sale in this manner»). «Σέ πολλές ἀγγλικές γεωργικές περιοχές (ἀκόμα περισσότερο ὅμως σέ σκωτσέζικες) ὁ μισθός τῆς ἐργασίας πληρώνεται κάθε δεκαπέντε μέρες, ἀκόμα καί κάθε μήνα. Μ' αὐτές τίς μεγάλες προθεσμίες πληρωμῆς ὁ ἐργάτης γῆς εἶναι ὑποχρεωμένος ν' ἀγοράζει ἐπί πιστώσει τά ἐμπορεύματα πού χρειάζεται... Εἶναι ὑποχρεωμένος νά πληρώνει μεγαλύτερες τιμές καί εἶναι πραγματικά δεμένος στό μπακάλικο πού τόν απομυζάει. Ἔτσι λχ. στό Χόρνιγκσχαμ τοῦ Οὐίλτς, ὅπου οἱ ἐργάτες πληρώνονται κάθε μήνα, τό ἀλεύρι τούς κοστίζει 2 σελίνια καί 4 πένες τό στόν [- 14 λίβρες], τή στιγμή πού τό ἴδιο ἀλεύρι ἄλλοῦ τό πληρώνουν 1 σελίνι καί 10 πένες». («Sixth Report» on «Public Health» by «The Medical Officer of the Privy Council etc.», 1864, σελ. 264). «Οἱ ἐργάτες πού δουλεύουν μέ τό χέρι καί σταμπάρουν τσίτια στό Παίηζλυ καί στό Κίλμαρνοκ (Δυτική Σκωτία) πέτυχαν τό 1853 μέ ἀπεργία νά πληρώνονται κάθε δεκαπένε μέρες ἀντί κάθε μήνα» («Reports of the Inspectors of Factories for 31st October 1853», σελ. 34). Σάν μιά παραπέρα χαριτωμένη ἐξέλιξη τῆς πίστωσης πού δίνει ὁ ἐργάτης στόν καπιταλιστή μποροῦμε νά θεωρήσουμε τή μέθοδο πολλῶν ἰδιοχτητῶν ἀνθρακορυχείων, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ ἐργάτης πληρώνεται μόλις στό τέλος τοῦ μήνα, ἐνῶ στό ἐνδιάμεσο διάστημα παίρνει προ-

λαγῆς ἐμπορευμάτων ἄν τό χρῆμα λειτουργεῖ σάν μέσο ἀγορᾶς ἤ σάν μέσο πληρωμῆς. Ἡ τιμή τῆς ἐργατικῆς δύναμης καθορίζεται μέ συμβόλαιο παρά τό γεγονός ὅτι πραγματοποιεῖται κατοπινά, ὅπως ἡ τιμή νοικιάσματος ἑνός σπιτιοῦ. Ἡ ἐργατική δύναμη ἔχει πουληθεῖ, παρά τό γεγονός ὅτι πληρώνεται μόνο κατοπινά. Ὡστόσο γιά νά κατανοηθεῖ καθαρά ἡ σχέση αὐτή, εἶναι ὠφέλιμο νά προϋποθέσουμε πρός τό παρόν ὅτι ὁ κάτοχος τῆς ἐργατικῆς δύναμης εἰσπράττει κάθε φορά ἀμέσως μαζί μέ τήν πούληση τήν τιμή πού συμφωνήθηκε μέ συμβόλαιο.

Ξέρουμε τώρα μέ ποιόν τρόπο καθορίζεται ἡ ἀξία πού πληρώνεται ἀπό τόν κάτοχο τοῦ χρήματος στόν κάτοχο αὐτοῦ τοῦ ἰδιόμορφου ἐμπορεύματος, τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ἡ ἀξία χρήσης πού παίρνει σέ ἀντάλλαγμα μέ τή σειρά του ὁ κάτοχος τοῦ χρήματος φαίνεται μόνο στήν πραγματική κατανάλωση, στό προτσές κατανάλωσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ὅλα τά πράγματα πού χρειάζονται γι' αὐτό τό προτσές, ὅπως τήν πρώτη ὕλη κλπ. τά ἀγοράζει ὁ κάτοχος τοῦ χρήματος στήν ἀγορά ἐμπορευμάτων καί πληρώνει ὁλόκληρη τήν τιμή τους. Τό προτσές κατανάλωσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης εἶναι ταυτόχρονα τό προτσές παραγωγῆς ἐμπορευμάτων καί ὑπεραξίας. Ὅπως ἡ κατανάλωση κάθε ἄλλου ἐμπορεύματος, ἔτσι καί ἡ κατανάλωση τῆς ἐργατικῆς δύναμης συντελεῖται ἔξω ἀπό τήν ἀγορά ἤ ἔξω ἀπό τή σφαίρα κυκλοφορίας. Γιαυτό ἐγκαταλείπουμε αὐτήν τή θορυβώδικη σφαίρα πού βρίσκεται στήν ἐπιφάνεια καί εἶναι προσιτή σ' ὅλα τά μάτια, τήν ἐγκαταλείπουμε μαζί μέ τόν κάτοχο τοῦ χρήματος καί τόν κάτοχο τῆς ἐργατικῆς δύναμης, γιά ν' ἀκολουθήσουμε καί τούς δυό στόν ἀπόκρυφο τόπο τῆς παραγωγῆς πού στό κατώφλι του εἶναι γραμμένο: No admittance except on business ['Απαγορεύεται ἡ εἴσοδος εἰς τούς μή ἔχοντας ἐργασίαν]. Ἐδῶ δέ θά δοῦμε μόνο πῶς τό κεφάλαιο παράγει, μά καί τό πῶς τό παράγουν τό ἴδιο, δηλ. τό κεφάλαιο. Πρέπει ἐπιτέλους ν' ἀποκαλυφτεῖ τό μυστικό πῶς βγαίνει τό κέρδος.

Ἡ σφαίρα τῆς κυκλοφορίας ἤ τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων, πού μέσα στά πλαίσιά της κινεῖται ἡ ἀγορά καί ἡ πούληση τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἦταν στήν πραγματικότητα ἀληθινή Ἐδέμ τῶν φυσικῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου. Ἐδῶ κυριαρχοῦν μόνο ἡ ἐλευθερία, ἡ ἰσότητα, ἡ ἰδιοχτησία, καί ὁ Μπένθαμ. Ἐλευθερία! Ἐπειδή ὁ ἀγοραστής καί ὁ πουλητής ἑνός ἐμπορεύματος, λχ. τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ὑποτάσσονται μόνο στήν ἐλεύθερη θέλησή τους. Συμβάλλονται σάν ἐλεύθερα, νομικῶς ἰσότιμα πρόσωπα. Τό συμβόλαιο εἶναι τό τελικό ἀποτέλεσμα, στό ὁποῖο οἱ θελήσεις τους βρίσκουν μιά κοινή νομική ἔκφραση. Ἰσότητα! Ἐπειδή σχετίζονται μεταξύ τους μόνο σάν κάτοχοι ἐμπορευμάτων καί ἀνταλλάσσουν ἰσοδύναμο μέ ἰσοδύναμο. Ἰδιοχτησία! Ἐπειδή ὁ καθένας ἐξουσιάζει μόνο αὐτό πού εἶναι δικό του. Μπένθαμ! Ἐπειδή ὁ καθένας νοιάζεται μόνο γιά τόν ἑαυτό του. Ἡ μόνη δύναμη πού τούς συνδέει καί τούς σχετίζει εἶναι ἡ δύναμη τῆς ἰδιοτέλειάς τους, τοῦ προσωπικοῦ κέρδους, τῶν ἀτομικῶν τους συμφερόντων. Καί ἀκριβῶς ἐπειδή ἔτσι ὁ καθένας φροντίζει γιά τόν ἑαυτό του καί κανένας γιά τόν ἄλλο, ἐπιτελοῦν ὅλοι ἐξαιτίας μιᾶς προκαθορισμένης ἁρμονίας τῶν πραγμάτων, ἤ κάτω ἀπό τά κελεύσματα μιᾶς παμπόνηρης πρόνοιας, μόνο τό ἔργο τοῦ ἀμοιβαίου τους ὄφελους, τῆς κοινῆς ὠφέλειας, τοῦ γενικοῦ συμφέροντος.

Ἀποχωρώντας ἀπ' αὐτή τή σφαίρα τῆς ἁπλῆς κυκλοφορίας ἤ τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων, ἀπ' τήν ὁποία ὁ vulgaris [κοινός] ὀπαδός τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου δανείζεται ἔννοιες καί κανόνες γιά τήν κρίση του σχετικά μέ τήν κοινωνία τοῦ κεφαλαίου καί τῆς μισθωτῆς ἐργασίας, ὅπως φαίνεται, μεταβάλλεται κιόλας κάπως ἡ φυσιογνωμία τῶν dramatis personae [δρώντων προσώπων] μας. Ὁ πρώην κάτοχος χρήματος προπορεύεται σάν κεφαλαιοκράτης καί ὁ κάτοχος τῆς ἐργατικῆς δύναμης τόν ἀκολουθεῖ σάν ἐργάτης του. Ὁ πρῶτος μ' ἕνα πολυσήμαντο μειδίαμα καί πολυάσχολος, ὁ δεύτερος συνεσταλμένος, διστακτικός, σάν τόν ἄνθρωπο πού φέρνει στήν ἀγορά γιά νά πουλήσει τό ἴδιο τό δικό του τομάρι, ξέροντας ὅτι τό μόνο πού τόν περιμένει εἶναι τό—γδάρσιμο.

καταβολές ἀπό τόν καπιταλιστή, συχνά μέ τή μορφή ἐμπορευμάτων πού εἶναι ὑποχρεωμένος νά τά πληρώνει πάνω ἀπό τήν τιμή τῆς ἀγορᾶς (Trucksystem). -'Επικρατεῖ γενική συνήθεια στούς ἐπιχειρηματίες ἀνθρακορυχείων (coal masters) νά πληρώνουν μιά φορά τό μήνα καί νά δίνουν προκαταβολή στούς ἐργάτες τους στό τέλος κάθε βδομάδας. Ἡ προκαταβολή αὐτή καταβάλλεται στό μαγαζί (δηλ. στό tommy-shop ἤ στό μπακάλικο πού ἀνήκει στόν ἴδιο τόν ἐπιχειρηματία). Ὁ ἄνθρωπος παίρνει τήν προκαταβολή μέ τό ἕνα χέρι καί τή δίνει μέ τό ἄλλο» (Children's Employment Commission, 3rd Report». London 1864, σελ. 38, ἀριθ. 192).

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΑΠΟΛΥΤΗΣ ΥΠΕΡΑΞΙΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΠΡΟΤΣΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΠΡΟΤΣΕΣ ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗΣ

1. ΤΟ ΠΡΟΤΣΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ.

Ἡ χρήση τῆς ἐργατικῆς δύναμης εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἐργασία. Ὁ ἀγοραστής τῆς ἐργατικῆς δύναμης τήν καταναλώνει βάζοντας τόν πουλητή της νά δουλέψει. Ἔτσι ὁ πουλητής γίνεται actu [ἔργῳ] δρώσα ἐργατική δύναμη, ἐργάτης, πράγμα πού προηγούμενα ἦταν μόνο potentia [δυνάμει]. Γιά νά παραστήσει τήν ἐργασία του μέ ἐμπορεύματα, πρέπει πρίν ἀπ' ὅλα νά τήν παραστήσει μέ ἀξίες χρήσης, μέ πράγματα πού χρησιμεύουν γιά τήν ἱκανοποίηση ἀναγκῶν ὁποιουδήποτε εἴδους. Αὐτό λοιπόν πού ὁ κεφαλαιοκράτης βάζει τόν ἐργάτη νά φτιάξει εἶναι κάποια ἰδιαίτερη ἀξία χρήσης, κάποιο καθορισμένο εἶδος. Ἡ γενική φύση τῆς παραγωγῆς ἀξιῶν χρήσης ἤ ἀγαθῶν δέν ἀλλάζει ἀπό τό γεγονός ὅτι γίνεται γιά τόν κεφαλαιοκράτη καί κάτω ἀπό τόν ἔλεγχό του. Γιαυτό πρέπει νά ἐξετάσουμε τό προτσές τῆς ἐργασίας πρῶτα ἀνεξάρτητα ἀπό κάθε καθορισμένη κοινωνική μορφή.

Ἡ ἐργασία εἶναι πρῶτα ἕνα προτσές ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο καί στή φύση, ἕνα προτσές ὅπου ὁ ἄνθρωπος μέ τή δική του πράξη μεσολαβεῖ, ρυθμίζει καί ἐλέγχει τήν ἀνταλλαγή τῆς ὕλης ἀνάμεσα στόν ἑαυτό του καί τή φύση. Τήν ὕλη τῆς φύσης ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος τήν ἀντιμετωπίζει σάν μιά φυσική δύναμη. Τίς φυσικές δυνάμεις πού ἀνήκουν στό σῶμα του, τά μπράτσα καί τά πόδια, τό κεφάλι καί τά χέρια, τά βάζει σέ κίνηση γιά νά ἰδιοποιηθεῖ τή φυσική ὕλη μέ μιά μορφή χρήσιμη γιά τή δική του ζωή. Ἐπενεργώντας μέ τήν κίνηση αὐτή πάνω στή φύση πού βρίσκεται ἔξω ἀπ' αὐτόν καί ἀλλάζοντάς την, ἀλλάζει ταυτόχρονα καί τή δική του φύση. Ἀναπτύσσει τίς δυνάμεις πού κοιμοῦνται μέσα της καί ὑποτάσσει στήν κυριαρχία του τό παιχνίδι τῶν δυνάμεών της. Δέν ἀσχολούμαστε ἐδῶ μέ τίς πρῶτες ζωώδικες, ἐνστιχτώδικες μορφές τῆς ἐργασίας. Βαθιά, πίσω ἀπό τήν κατάσταση ὅπου ὁ ἐργάτης ἐμφανίζεται στήν ἀγορά ἐμπορευμάτων σάν πουλητής τῆς δικῆς του ἐργατικῆς δύναμης, βρίσκεται ἀπομακρυσμένη σέ πανάρχαιους χρόνους ἡ κατάσταση ὅπου ἡ ἀνθρώπινη ἐργασία δέν εἶχε ἀκόμα ἀποβάλει τήν πρώτη της ἐνστιχτώδικη μορφή. Προϋποθέτουμε τήν ἐργασία μέ μιά μορφή πού ἀνήκει ἀποκλειστικά στόν ἄνθρωπο. Ἡ ἀράχνη κάνει δουλιές πού μοιάζουν μ' αὐτές πού κάνει ὁ ὑφαντής, καί ἡ μέλισσα μέ τό χτίσιμο τῶν κυττάρων τῆς κερήθρας της ντροπιάζει κάμποσους ἀνθρώπους — ἀρχιτέκτονες. Αὐτό ὅμως πού ξεχωρίζει ἀπό τά πρίν τό χειρότερο ἀρχιτέκτονα ἀπό τήν καλύτερη μέλισσα εἶναι ὅτι ἔχει κιόλας φτιάξει τό κύτταρο στό κεφάλι του, προτοῦ τό φτιάξει στό κερί. Στό τέλος τοῦ προτσές τῆς ἐργασίας προκύπτει ἕνα ἀποτέλεσμα πού ὑπῆρχε κιόλας ἀπό τήν ἀρχή στήν παράσταση τοῦ ἐργάτη, δηλ. ὑπῆρχε κιόλας ἰδεατά. Ὁ ἐργάτης δέν πετυχαίνει μονάχα μιάν ἀλλαγή τῆς μορφῆς τοῦ φυσικοῦ· πραγματοποιεῖ ταυτόχρονα στό φυσικό στοιχεῖο τό σκοπό του, ἕνα σκοπό πού τόν ξέρει, ἕνα σκοπό πού καθορίζει σά νόμος τόν τρόπο καί τό εἶδος τῆς ἐνέργειάς του καί πού σ' αὐτόν πρέπει νά ὑποτάξει τή θέλησή του. Καί ἡ ὑποταγή αὐτή δέν εἶναι μιά μεμονωμένη πράξη. Ἐκτός ἀπό τήν καταπόνηση τῶν ὀργάνων πού ἐργάζονται, ἀπαιτεῖται γιά ὅλη τή διάρκεια τῆς ἐργασίας ἡ σκόπιμη βούληση πού ἐκδηλώνεται σάν προσοχή, καί μάλιστα τόσο περισσότερο, ὅσο λιγότερο συνεπαίρνει τόν ἐργάτη μέ τό περιεχόμενό της καί μέ τόν τρόπο τῆς ἐκτέλεσής της καί, ἐπομένως, ὅσο λιγότερο τήν ἀπολαβαίνει ὁ ἐργάτης σάν παιχνίδι τῶν δικῶν του σωματικῶν καί πνευματικῶν δυνάμεων.

Τά ἁπλά στοιχεῖα τοῦ προτσές ἐργασίας* εἶναι ἡ σκόπιμη δραστηριότητα ἤ ἡ ἐργασία ἡ ἴδια, τό ἀντικείμενό της καί τά μέσα της.

Ἡ γῆ (στήν ὁποία οἰκονομικά συμπεριλαβαίνεται καί τό νερό), ὅπως ἀρχικά ἐφοδιάζει τόν ἄνθρωπο μέ ζωοτροφίες καί μέ ἕτοιμα μέσα συντήρησης[1], ὑπάρχει χωρίς τή συμβολή του σάν τό γενικό ἀντικείμενο τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας. Ὅλα τά πράγματα πού ἡ ἐργασία ἁπλῶς τά ἀποσπάει ἀπό τήν ἄμεση σχέση τους μέ τό γήινο σύνολο, εἶναι ἀντικείμενα ἐργασίας πού ὑπάρχουν ἀπό τή φύση. Ἔτσι λχ. τό ψάρι πού πιάνεται καί ἀποσπᾶται ἀπό τό στοιχεῖο τῆς ζωῆς του, ἀπό τό νερό, τό ξύλο πού τό κόβουν στό παρθένο δάσος, τό μετάλλευμα πού τό ἀποσπᾶνε ἀπό τή φλέβα του. Ὅταν ὅμως τό ἴδιο τό ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας ἔχει, νά ποῦμε, περάσει καί φιλτραριστεῖ ἀπό

* Στά γερμανικά: Arbeits-Prozess [προτσές ἐργασίας]. Ἡ λέξη *προτσές*, πού ἐκφράζει μιάν ἀνάπτυξη παρμένη στό σύνολο τῶν πραγματικῶν ὅρων της, ἀνήκει ἀπό καιρό στήν ἐπιστημονική γλώσσα ὅλης τῆς Εὐρώπης. Στή Γαλλία τήν εἶχαν ἀρχικά εἰσαγάγει κάπως δειλά μέ τή λατινική της μορφή: Processus. Ὕστερα γλίστρησε καί πέρασε ἀπαλλαγμένη ἀπό τή σχολαστική αὐτή μεταμφίεση στά ἐγχειρίδια τῆς χημείας, τῆς φυσιολογίας κλπ., καθώς καί σέ μερικά ἔργα μεταφυσικῆς. Θά καταλήξει στό νά πολιτογραφηθεῖ γενικά. Ἄς σημειώσουμε ἀνάμεσα σέ ἄλλα ὅτι οἱ γερμανοί, ὅπως καί οἱ γάλλοι, χρησιμοποιοῦν στήν καθημερινή τους γλώσσα τή λέξη «Procès» [δίκη] μέ τή νομική της ἔννοια. (*Ὑποσημείωση τοῦ Μάρξ στή γαλλική ἔκδοση τοῦ «Κεφαλαίου»*).

1 «Τά αὐτοφυῆ προϊόντα τῆς γῆς, πού ὑπάρχουν σέ μικρές ποσότητες καί τελείως ἀνεξάρτητα ἀπό τόν ἄνθρωπο, φαίνεται σά νάχουν δοθεῖ ἀπό τή φύση μέ τόν ἴδιο τρόπο πού δίνει κανείς σ' ἕνα νέο ἕνα μικρό χρηματικό ποσό γιά νά μπορέσει νά ἐργαστεῖ καί νά κάνει τήν τύχη του» (*James Steuart:* «Principles of Political Economy», ἔκδ. Dublin 1770, τόμ. I, σελ. 116).

προηγούμενη ἐργασία, τό ὀνομάζουμε πρώτη ὕλη. Λχ. τό μετάλλευμα πού ἔχει πιά ἀποσπαστεῖ καί πού τώρα τό πλένουν. Κάθε πρώτη ὕλη εἶναι ἀντικείμενο ἐργασίας, κάθε ἀντικείμενο ἐργασίας ὅμως δέν εἶναι πρώτη ὕλη. Πρώτη ὕλη εἶναι τό ἀντικείμενο ἐργασίας μόνο ὅταν ἔχει κιόλας ὑποστεῖ κάποια ἀλλαγή μέ τή μεσολάβηση τῆς ἐργασίας.

Τό μέσο ἐργασίας εἶναι ἕνα πράγμα ἤ ἕνα σύνολο ἀπό πράγματα, πού ὁ ἐργάτης τά παρεμβάλλει ἀνάμεσα στόν ἑαυτό του καί στό ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας καί πού τοῦ χρησιμεύουν σάν ἀγωγοί τῆς δραστηριότητάς του πάνω σ' αὐτό τό ἀντικείμενο. Χρησιμοποιεῖ τίς μηχανικές, φυσικές, χημικές ἰδιότητες τῶν πραγμάτων καί τίς βάζει νά ἐπενεργήσουν σάν δικά του μέσα ἐξουσίας πάνω σ' ἄλλα πράγματα σύμφωνα μέ τό σκοπό πού ἐπιδιώκει[2]. Τό ἀντικείμενο πού ἁδράχνει ἄμεσα ὁ ἐργάτης—παραβλέπουμε τά ἕτοιμα μέσα συντήρησης, λχ. τούς καρπούς, πού τά βρίσκει καί τά παίρνει ἕτοιμα χρησιμοποιώντας σάν μέσα ἐργασίας μόνο τά ὄργανα τοῦ σώματός του—δέν εἶναι τό ἀντικείμενο ἐργασίας, ἀλλά τό μέσο ἐργασίας. Ἔτσι, αὐτό τό ἴδιο πού δίνει ἡ φύση γίνεται ὄργανο τῆς δραστηριότητάς του, ἕνα ὄργανο πού τό προσθέτει στά ὄργανα τοῦ σώματός του καί πού, παρ' ὅλα ὅσα λέει ἡ Βίβλος, προεκτείνει τή φυσική του μορφή. Ἡ γῆ πού εἶναι ἡ πρωταρχική του ἀποθήκη τροφίμων, εἶναι ταυτόχρονα καί τό ἀρχικό ὁπλοστάσιό του σέ μέσα ἐργασίας. Τοῦ προσφέρει λχ. τήν πέτρα πού ρίχνει καί πού μ' αὐτή τρίβει, πιέζει, κόβει κλπ. Ἡ ἴδια ἡ γῆ εἶναι ἕνα μέσο ἐργασίας, ἡ χρησιμοποίησή της ὅμως σάν μέσο ἐργασίας στή γεωργία προϋποθέτει ἀπ' τή μεριά της μιάν ὁλόκληρη σειρά ἀπό ἄλλα μέσα ἐργασίας καί μιά κιόλας σχετικά ὑψηλή ἀνάπτυξη τῆς ἐργατικῆς δύναμης[3]. Μόλις ἀναπτυχθεῖ κάπως τό προτσές τῆς ἐργασίας γενικά, χρειάζεται κιόλας ἐπεξεργασμένα μέσα ἐργασίας. Στίς πιό ἀρχαῖες σπηλιές πού ἔμεναν ἄνθρωποι βρίσκουμε λίθινα ἐργαλεῖα καί λίθινα ὅπλα. Δίπλα στή δουλεμένη πέτρα, στό κατεργασμένο ξύλο καί στά κατεργασμένα κόκαλα καί ὄστρακα, τόν κύριο ρόλο σάν μέσο ἐργασίας τόν παίζει στίς ἀρχές τῆς ἱστορίας τοῦ ἀνθρώπου τό ἐξημερωμένο ζῶο, δηλ. τό δαμασμένο ζῶο πού τόχει κιόλας ἀλλάξει ἡ ἐργασία[4]. Ἡ χρήση καί ἡ κατασκευή μέσων ἐργασίας, παρ' ὅλο πού χαρακτηρίζουν κιόλας ἐμβρυώδικα μερικά εἴδη ζώων, χαρακτηρίζουν τό εἰδικά ἀνθρώπινο προτσές ἐργασίας καί ὁ Φραγκλίνος δίνει

[2] «Τό λογικό εἶναι τόσο πανοῦργο ὅσο καί δυνατό. Ἡ πανουργία συνίσταται γενικά στή μεσολαβοῦσα δραστηριότητα πού, βάζοντας τά ἀντικείμενα νά ἐπενεργοῦν σύμφωνα μέ τή φύση τους τό ἕνα πάνω στό ἄλλο καί νά ἐπεξεργόζονται τό ἕνα τό ἄλλο χωρίς νά ἀναμιγνύεται ἄμεσα σ' αὐτό τό προτσές, πραγματοποιεῖ ὡστόσο μόνο τό δικό του σκοπό» (*Hegel*: «Encyklopädie» Μέρος I. «Die Logik». Berlin 1840, σελ. 382).

[3] Στό κατά τά ἄλλα ἄθλιο σύγγραμμά του: «Théorie de l' Économie Politique», Paris 1815», ὁ Γκανίλ ἀπαντώντας στούς φυσιοκράτες ἀπαριθμεῖ εὔστοχα τή μεγάλη σειρά τῶν προτσές ἐργασίας πού ἀποτελοῦν τήν προϋπόθεση τῆς καθεαυτό γεωργίας.

[4] Στίς «Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses» (1766) [Oeuvres, ἐκδ. Daire, τόμ. I] ὁ Τυργκό ἀναπτύσσει καλά τή σημασία τοῦ ἐξημερωμένου ζώου γιά τίς ἀρχές τοῦ πολιτισμοῦ.

γιά τόν ἄνθρωπο τόν ὁρισμό ὅτι εἶναι «a toolmaking animal», ζῶο πού κατασκευάζει ἐργαλεῖα. Τήν ἴδια σημασία πού ἔχει γιά νά γνωρίσουμε τούς ὀργανισμούς ἐξαφανισθέντων εἰδῶν ζώων ἡ κατασκευή τῶν λειψάνων τῶν ὀστῶν τους, τήν ἴδια σημασία ἔχουν καί τά λείψανα τῶν μέσων ἐργασίας γιά νά κρίνουμε οἰκονομικούς κοινωνικούς σχηματισμούς πού ἔχουν ἐξαφανιστεῖ. Οἱ οἰκονομικές ἐποχές ξεχωρίζουν ἡ μιά ἀπό τήν ἄλλη ὄχι ἀπό τό τί φτιάχνεται, ἀλλά ἀπό τό πῶς καί μέ τί μέσα ἐργασίας φτιάχνεται[5]. Τά μέσα ἐργασίας δέν εἶναι μόνο τό βαθμόμετρο τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐργατικῆς δύναμης τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλ' ἐπίσης καί ὁ δείχτης τῶν κοινωνικῶν σχέσεων μέσα στίς ὁποῖες συντελεῖται ἡ ἐργασία. Ἀπό τά ἴδια τά μέσα ἐργασίας, τά μηχανικά μέσα ἐργασίας πού τό σύνολό τους μποροῦμε νά τό ὀνομάσουμε σκελετό καί μυϊκό σύστημα τῆς παραγωγῆς προσφέρουν πολύ πιό ἀποφασιστικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα, παρά τά μέσα ἐργασίας πού χρησιμεύουν μόνο σάν δοχεῖα τοῦ ἀντικειμένου ἐργασίας καί πού τό σύνολό τους μποροῦμε νά τό χαρακτηρίσουμε σάν τό σύστημα ἀγγείων τῆς παραγωγῆς, ὅπως λχ. τούς σωλῆνες, τά βαρέλια, τά καλάθια, τά σταμνιά κλπ. Μόνο στή χημική παραγωγή τά μέσα αὐτά παίζουν σημαντικό ρόλο[5a].

Μέ πλατύτερη ἔννοια τό προτσές ἐργασίας, ἐκτός ἀπό τά πράγματα πού μεταβιβάζουν τήν ἐνέργεια τῆς ἐργασίας στό ἀντικείμενό της καί πού γιαυτό μέ τόν ἕνα ἤ τόν ἄλλο τρόπο χρησιμεύουν σάν ἀγωγοί τῆς δραστηριότητας, περιλαβαίνει στά μέσα του ὅλους τούς ὑλικούς ὅρους πού ἀπαιτοῦνται γενικά γιά νά συντελεστεῖ τό προτσές. Δέν μπαίνουν ἄμεσα σ' αὐτό, ὅμως χωρίς αὐτά εἴτε δέν μπορεῖ νά συντελεστεῖ καθόλου ἤ συντελεῖται μόνο ἀτελῶς. Τό γενικό μέσο ἐργασίας αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι καί πάλι ἡ ἴδια ἡ γῆ, γιατί προσφέρει στόν ἐργάτη τό locus standi [τό μέρος ὅπου στέκει] καί στό προτσές του τό πεδίο δράσης (field of employement). Μέσα ἐργασίας αὐτοῦ τοῦ εἴδους, πού ὅμως εἶναι πιά προϊόντα προηγούμενης ἐργασίας, εἶναι λχ. τά χτίρια ἐργασίας, οἱ διώρυγες, οἱ δρόμοι κλπ.

Ἔτσι, στό προτσές ἐργασίας ἡ δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου ἐπιφέρει μέ τό μέσο ἐργασίας μιάν ἀλλαγή τοῦ ἀντικειμένου ἐργασίας πού ἐπιδιώκεται ἐκ τῶν προτέρων. Τό προτσές σβήνει στό προϊόν. Τό προϊόν του εἶναι μιά ἀξία χρήσης, μιά φυσική ὕλη πού μέ τήν ἀλλαγή τῆς μορφῆς της ἔχει προσαρμοστεῖ στίς ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἐργασία ἔχει συνδεθεῖ μέ τό ἀντικείμενό της. Ἔχει ἀντικειμενο-

[5] Ἀπ' ὅλα τά ἐμπορεύματα τά πιό ἀσήμαντα γιά τήν τεχνολογική σύγκριση τῶν διαφόρων ἐποχῶν τῆς παραγωγῆς εἶναι τά καθαυτό εἴδη πολυτελείας.

[5a] *Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση.* Ὅσο λίγο κι ἄν γνωρίζει ἡ ὥς τώρα ἱστοριογραφία τήν ἐξέλιξη τῆς ὑλικῆς παραγωγῆς, δηλ. τή βάση κάθε κοινωνικῆς ζωῆς καί ἑπομένως κάθε πραγματικῆς ἱστορίας, ἔχει τουλάχιστο χωρίσει τήν προϊστορική ἐποχή πάνω στή βάση φυσικοεπιστημονικῶν καί ὄχι ἱστορικῶν λεγόμενων ἐρευνῶν, σέ *λίθινη* ἐποχή, σέ ἐποχή τοῦ ὀρειχάλκου καί σέ ἐποχή τοῦ σίδερου, σύμφωνα μέ τό ὑλικό ἀπό τό ὁποῖο εἶναι κατασκευασμένα τά ἐργαλεῖα καί τά ὅπλα.

ποιηθεῖ καί τό ἀντικείμενο εἶναι ἐπεξεργασμένο. Αὐτό πού ἀπό τήν πλευρά τοῦ ἐργάτη ἐμφανιζόταν μέ τή μορφή τῆς ἀνηρεμίας [Unruhe], ἐμφανίζεται τώρα ἀπό τήν πλευρά τοῦ προϊόντος σάν ἠρεμοῦσα ἰδιότητα [ruhende Eigenschaft], μέ τή μορφή τοῦ Εἶναι. Ὁ ἐργάτης ἔκλωσε καί τό προϊόν εἶναι κλωστή.

Ἄν ὅλο τό προτσές τό ἐξετάσουμε ἀπό τήν ἄποψη τοῦ ἀποτελέσματός του, τοῦ προϊόντος, τότε καί τά δυό, τό μέσο ἐργασίας καί τό ἀντικείμενο ἐργασίας, ἐμφανίζονται σάν μέσα παραγωγῆς[6] καί ἡ ἐργασία ἡ ἴδια σάν παραγωγική ἐργασία[7].

Ὅταν μιά ἀξία χρήσης βγαίνει ἀπό τό προτσές τῆς ἐργασίας σάν προϊόν, μπαίνουν σ' αὐτό ἄλλες ἀξίες χρήσης, προϊόντα προηγούμενων προτσές ἐργασίας σάν μέσα παραγωγῆς. Ἡ ἴδια ἀξία χρήσης πού εἶναι τό προϊόν μιᾶς ἐργασίας, ἀποτελεῖ τό μέσο παραγωγῆς μιᾶς ἄλλης ἐργασίας. Γιαυτό, τά προϊόντα δέν εἶναι μόνο τό ἀποτέλεσμα, μά ταυτόχρονα καί ὅρος τοῦ προτσές ἐργασίας.

Ἐκτός ἀπό τήν ἐξορυχτική βιομηχανία, πού τό ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας της τό βρίσκει ἕτοιμο ἀπό τή φύση, ὅπως ἡ μεταλλευτική βιομηχανία, τό κυνήγι, ἡ ἁλιεία κλπ. (ἡ γεωργία μόνο ἐφόσον ξεχερσώνει γιά πρώτη φορά τήν παρθένα γῆ), ὅλοι οἱ κλάδοι τῆς βιομηχανίας ἔχουν νά κάνουν μέ ἕνα ἀντικείμενο πού εἶναι πρώτη ὕλη, δηλ. ἕνα ἀντικείμενο ἐργασίας πού ἔχει πιά περάσει καί φιλτραριστεῖ ἀπό ἐργασία καί πού εἶναι τό ἴδιο κιόλας προϊόν ἐργασίας. Λχ. ὁ σπόρος στή γεωργία. Τά ζῶα καί τά φυτά πού συνηθίζουν νά τά θεωροῦν προϊόντα τῆς φύσης, στήν πραγματικότητα δέν εἶναι μόνο προϊόντα τῆς ἐργασίας τοῦ προηγούμενου ἴσως ἔτους, μά στίς τωρινές τους μορφές προϊόντα μιᾶς μεταβολῆς πού συνεχίστηκε πολλές γενεές κάτω ἀπό τόν ἔλεγχο τοῦ ἀνθρώπου καί μέ τή βοήθεια τῆς ἐργασίας τοῦ ἀνθρώπου. Ὅσο ὅμως γιά τά μέσα ἐργασίας ἰδιαίτερα, ἡ τεράστια πλειονότητά τους παρουσιάζει καί στήν πιό ἐπιπόλαιη ἀκόμα ματιά τά ἴχνη προηγούμενης ἐργασίας.

Ἡ πρώτη ὕλη μπορεῖ ν' ἀποτελέσει τήν κύρια οὐσία ἑνός προϊόντος ἤ νά μπεῖ σ' αὐτό μόνο σάν βοηθητική ὕλη. Ἡ βοηθητική ὕλη καταναλώνεται ἀπό τό μέσο ἐργασίας, ὅπως τό κάρβουνο ἀπό τήν ἀτμομηχανή, τό λάδι ἀπό τή ρόδα, τό χόρτο ἀπό τό ἄλογο ἕλξης, ἤ προστίθεται στήν πρώτη ὕλη γιά νά προκαλέσει σ' αὐτήν μιάν ὑλική ἀλλαγή, ὅπως τό χλώριο στό ἀλεύκαντο λινό, τό κάρβουνο στό σίδερο, τό χρῶμα στό μαλλί, ἤ ὑποστηρίζει τήν ἐκτέλεση τῆς ἴδιας τῆς ἐργασίας, ὅπως λχ. οἱ ὕλες πού χρησιμεύουν γιά τό φωτισμό καί τή θέρμανση τοῦ χώρου ἐργασίας. Στήν καθαυτό χημική παραγωγή σβήνει ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν κύρια ὕλη καί στή βοηθητική ὕλη, γιατί

[6] Φαίνεται παράδοξο λχ. νά ὀνομάζουμε μέσο παραγωγῆς γιά τήν ἁλιεία τό ψάρι πού δέν ἔχει ἀκόμα πιαστεῖ. Ὥς τώρα ὅμως δέν ἐφευρέθηκε ἀκόμα ἡ τέχνη νά πιάνουν ψάρια σέ νερά ὅπου δέν ὑπάρχουν ψάρια.

[7] Ὁ ὁρισμός αὐτός: παραγωγική ἐργασία, πού ἀπορέει ἀπό τήν ἄποψη τοῦ ἁπλοῦ προτσές παραγωγῆς, εἶναι τελείως ἀνεπαρκής γιά τό κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγῆς.

καμιά ἀπό τίς πρῶτες ὕλες πού χρησιμοποιοῦνται δέν ξαναεμφανίζεται σάν ἡ οὐσία τοῦ προϊόντος[8].

Ἐπειδή κάθε πράγμα ἔχει πολλῶν λογιῶν ἰδιότητες καί εἶναι γιαυτό κατάλληλο γιά διαφόρων εἰδῶν χρήση, τό ἴδιο προϊόν μπορεῖ ν' ἀποτελέσει τήν πρώτη ὕλη πολύ διαφορετικῶν προτσές ἐργασίας. Τό γέννημα εἶναι λχ. πρώτη ὕλη γιά τό μυλωνά, γιά τόν ἐργοστασιάρχη πού παράγει ἄμυλο, γιά τόν παραγωγό οἰνοπνεύματος, γιά τόν χτηνοτρόφο κλπ. Σάν σπόρος γίνεται πρώτη ὕλη γιά νά παραχθεῖ τό ἴδιο. Ἔτσι καί τό κάρβουνο βγαίνει σάν προϊόν τῆς μεταλλευτικῆς βιομηχανίας καί μπαίνει στήν ἴδια σάν μέσο παραγωγῆς.

Τό ἴδιο προϊόν μπορεῖ στό ἴδιο προτσές ἐργασίας νά χρησιμεύει σάν μέσο ἐργασίας καί πρώτη ὕλη. Λχ. στήν πάχυνση χτηνῶν, ὅπου τό ζῶο, ἡ ἐπεξεργασμένη πρώτη ὕλη, εἶναι ταυτόχρονα καί μέσο γιά τήν παραγωγή λιπάσματος.

Ἕνα προϊόν πού ὑπάρχει μέ μιά μορφή ἕτοιμη γιά τήν κατανάλωση, μπορεῖ νά γίνει ξανά πρώτη ὕλη ἑνός ἄλλου προϊόντος, ὅπως τό σταφύλι πού γίνεται πρώτη ὕλη γιά τό κρασί. Ἤ ἡ ἐργασία παραδίδει τό προϊόν της μέ μορφές τέτιες πού νά εἶναι ξανά χρησιμοποιήσιμο μόνο σάν πρώτη ὕλη. Ἡ πρώτη ὕλη σ' αὐτή τήν κατάσταση ὀνομάζεται μισοκατεργασμένο προϊόν καί θἆταν πιό σωστό ἄν λεγόταν διάμεσο προϊόν [Stufenfabrikat] ὅπως λχ. τό μπαμπάκι, ἡ κλωστή, τό νῆμα κλπ. Ἄν καί εἶναι ἡ ἴδια κιόλας προϊόν, μπορεῖ ἡ ἀρχική πρώτη ὕλη νά πρέπει νά περάσει ἀπό μιά ὁλόκληρη κλίμακα διαφόρων προτσές, ὅπου πάντα μέ καινούργια μορφή λειτουργεῖ πάντα ἀπ' τήν ἀρχή σάν πρώτη ὕλη ὥς τό τελευταῖο προτσές ἐργασίας πού τό ἀποδιώχνει πιά σάν ἕτοιμο μέσο συντήρησης ἤ σάν ἕτοιμο μέσο ἐργασίας.

Βλέπουμε λοιπόν ὅτι γιά νά ἐμφανιστεῖ μιά ἀξία χρήσης σάν πρώτη ὕλη, ἤ σάν μέσο ἐργασίας, ἤ σάν προϊόν, αὐτό ἐξαρτιέται ὁλότελα ἀπό τήν καθορισμένη λειτουργία της στό προτσές τῆς ἐργασίας, ἀπό τή θέση πού παίρνει σ' αὐτό, καί μέ τήν ἀλλαγή αὐτῆς τῆς θέσης ἀλλάζουν ἐκεῖνοι οἱ καθορισμοί.

Γιαυτό, ὅταν τά προϊόντα μπαίνουν σάν μέσα παραγωγῆς σέ καινούργια προτσές ἐργασίας χάνουν τό χαρακτήρα τοῦ προϊόντος. Λειτουργοῦν πιά μόνο σάν ὑλικοί παράγοντες τῆς ζωντανῆς ἐργασίας. Ὁ κλώστης μεταχειρίζεται τό ἀδράχτι μόνο σάν μέσο μέ τό ὁποῖο κλώθει καί τό λινάρι μόνο σάν ἀντικείμενο πού τό κλώθει. Φυσικά δέν μπορεῖ νά κλώθει κανείς χωρίς ὑλικό γιά κλώσιμο καί χωρίς ἀδράχτι. Γιαυτό προϋποτίθεται ἡ ὕπαρξη αὐτῶν τῶν προϊόντων ὅταν πρόκειται ν' ἀρχίσει τό κλώσιμο. Ὅμως μέσα στό ἴδιο τό προτσές εἶναι ἄλλο τόσο ἀδιάφορο ἄν τό λινάρι καί τό ἀδράχτι εἶναι προϊόντα προηγούμενης ἐργασίας, ὅσο ἀδιάφορο εἶναι καί στήν πράξη τῆς διατρο-

[8] Ὁ Στόρχ διακρίνει τήν καθεαυτό πρώτη ὕλη σάν «matière» ἀπό τίς βοηθητικές ὕλες σάν «matériaux [*H. Storch:* «Cours d' Économie Politique», Paris 1815, τόμ. I, κεφ. 6, βιβλ. II, σελ. 288]. Ὁ Σερμπυλιέ ὀνομάζει τίς βοηθητικές ὕλες «matières instrumentales» [*Cherbuliez:* «Richesse ou Pauvreté», Paris 1841, σελ. 14].

φῆς ἄν τό ψωμί εἶναι τό προϊόν τῶν προηγούμενων ἐργασιῶν τοῦ ἀγρότη, τοῦ μυλωνᾶ, τοῦ ψωμᾶ κλπ. Ἀντίστροφα. Ἄν τά μέσα παραγωγῆς τονίζουν στό προτσές τῆς παραγωγῆς τό χαρακτῆρα τους σάν προϊόντα προηγούμενης ἐργασίας, αὐτό τό κάνουν μέ τίς ἐλλείψεις τους. Ἕνα μαχαίρι πού δέν κόβει, μιά κλωστή πού διαρκῶς κόβεται κλπ. θυμίζουν ζωηρά τό μαχαιροποιό *A* καί τόν κλώστη *B*. Στό καλοφτιαγμένο προϊόν δέ φαίνεται ὅτι οἱ ἰδιότητές του χρήσης εἶναι ἀποτέλεσμα προηγούμενης ἐργασίας.

Μιά μηχανή πού δέ συμμετέχει στό προτσές ἐργασίας εἶναι ἄχρηστη. Χώρια ἀπ' αὐτό ὑπόκειται στήν καταστροφική δύναμη τῆς φυσικῆς ἀνταλλαγῆς τῆς ὕλης. Τό σίδερο σκουριάζει, τό ξύλο σαπίζει, τό νῆμα πού δέν ὑφαίνεται ἤ δέν πλέκεται, εἶναι χαλασμένο μπαμπάκι. Ἡ ζωντανή ἐργασία πρέπει ν' ἀδράξει αὐτά τά πράγματα, νά τά ἀναστήσει ἐκ νεκρῶν καί νά τά μετατρέψει ἀπό ἁπλῶς ἐνδεχόμενες ἀξίες χρήσης σέ πραγματικές καί δρῶσες ἀξίες χρήσης. Εἶναι ἀλήθεια πώς ὅταν τά γλύφει ἡ φωτιά τῆς ἐργασίας, ὅταν ἡ ἐργασία τά ἀφομοιώνει σάν δικά της σώματα, ὅταν τά ἐμπνέει νά ἐκπληρώσουν τίς λειτουργίες τους σύμφωνα μέ τήν ἔννοια καί τόν προορισμό τους μέσα στό προτσές, καταναλώνονται κι αὐτά, καταναλώνονται ὅμως σκόπιμα, σάν στοιχεῖα δημιουργίας νέων ἀξιῶν χρήσης, νέων προϊόντων, πού εἶναι κατάλληλα νά μποῦν σάν μέσα συντήρησης στήν ἀτομική κατανάλωση ἤ σάν μέσα παραγωγῆς σέ ἕνα καινούργιο προτσές ἐργασίας.

Ἄν λοιπόν τά ὑπάρχοντα προϊόντα δέν εἶναι μόνο ἀποτελέσματα, μά καί ὅροι ὕπαρξης τοῦ προτσές τῆς ἐργασίας, ἀπό τήν ἄλλη τό ρίξιμό τους σ' αὐτό τό προτσές, δηλαδή ἡ ἐπαφή τους μέ τή ζωντανή ἐργασία, εἶναι τό μοναδικό μέσο γιά νά διατηρηθοῦν καί νά πραγματοποιηθοῦν σάν ἀξίες χρήσης αὐτά τά προϊόντα προηγούμενης ἐργασίας.

Ἡ ἐργασία καταναλώνει τά ὑλικά της στοιχεῖα, τό ἀντικείμενό της καί τά μέσα της, τά καταβροχθίζει, καί γιαυτό εἶναι προτσές κατανάλωσης. Αὐτή ἡ παραγωγική κατανάλωση διακρίνεται ἀπό τήν ἀτομική κατανάλωση μέ τό ὅτι ἡ ἀτομική κατανάλωση καταναλώνει τά προϊόντα σάν μέσα συντήρησης τοῦ ζωντανοῦ ἀτόμου, ἐνῶ ἡ παραγωγική κατανάλωση τά καταναλώνει σάν μέσα συντήρησης τῆς ἐργασίας, τῆς δρῶσας ἐργατικῆς του δύναμης. Γιαυτό τό λόγο τό προϊόν τῆς ἀτομικῆς κατανάλωσης εἶναι ὁ ἴδιος ὁ καταναλωτής, ἐνῶ τό ἀποτέλεσμα τῆς παραγωγικῆς κατανάλωσης εἶναι ἕνα προϊόν πού διαφέρει ἀπό τόν καταναλωτή.

Ἐφόσο τό μέσο καί τό ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας εἶναι κιόλας τά ἴδια προϊόντα, ἡ ἐργασία καταναλώνει προϊόντα γιά νά δημιουργεῖ προϊόντα, ἤ χρησιμοποιεῖ προϊόντα σάν μέσα παραγωγῆς προϊόντων. Ὅπως ὅμως τό προτσές τῆς ἐργασίας συντελεῖται ἀρχικά μόνο ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο καί στή γῆ πού ὑπάρχει χωρίς τή σύμπραξή του, ἔτσι καί σήμερα ἐξακολουθοῦν νά χρησιμοποιοῦνται σ' αὐτό τέτια μέσα παραγωγῆς πού ὑπάρχουν ἀπό τή φύση καί δέν παρασταίνουν μιά ἕνωση φυσικῆς ὕλης καί ἀνθρώπινης ἐργασίας.

Τό προτσές τῆς ἐργασίας ὅπως τό παραστήσαμε στά ἁπλά καί ἀφηρημένα στοιχεῖα του εἶναι σκόπιμη δραστηριότητα γιά τήν κατασκευή ἀξιῶν χρήσης, γιά τήν ἰδιοποίηση τοῦ φυσικοῦ στοιχείου γιά τίς ἀνθρώπινες ἀνάγκες, γενικός ὅρος τῆς ἀνταλλαγῆς τῆς ὕλης ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο καί τή φύση, αἰώνιος φυσικός ὅρος τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου καί γιαυτό ἀνεξάρτητος ἀπό κάθε μορφή αὐτῆς τῆς ζωῆς, πιό σωστά, εἶναι κάτι ἐξίσου κοινό γιά ὅλες τίς κοινωνικές μορφές. Γιαυτό τό λόγο δέν μᾶς χρειάστηκε νά παραστήσουμε τόν ἐργάτη στή σχέση του μέ τούς ἄλλους ἐργάτες. Ἔφταναν ὁ ἄνθρωπος καί ἡ ἐργασία του ἀπό τή μιά πλευρά, ἡ φύση καί οἱ ὕλες της ἀπό τήν ἄλλη. Ὅπως δέν μπορεῖς νά καταλάβεις ἀπό τή γεύση τοῦ σταριοῦ ποιός τό καλλιέργησε, ἔτσι δέν μπορεῖς κοιτάζοντας τό προτσές αὐτό νά δεῖς κάτω ἀπό ποιούς ὅρους συντελεῖται, ἄν συντελεῖται κάτω ἀπό τό χτηνώδικο μαστίγιο τοῦ ἐπιστάτη τῶν δούλων, ἤ κάτω ἀπό τό ἀνήσυχο μάτι τοῦ κεφαλαιοκράτη, ἄν τό ἐκτελεῖ ὁ Κιγκινάτος ὅταν καλλιεργεῖ τά λίγα του jugera [στρέμματα] ἤ ὁ ἄγριος πού μέ μιά πέτρα σκοτώνει ἕνα ζῶο[9].

Ἄς ξαναγυρίσουμε στόν in spe [ἐν προοπτικῇ] κεφαλαιοκράτη μας. Τόν ἀφήσαμε ὅταν εἶχε ἀγοράσει πιά στήν ἀγορά ἐμπορευμάτων ὅλους τούς ἀναγκαίους γιά ἕνα προτσές ἐργασίας παράγοντες, τούς ὑλικούς παράγοντες ἤ τά μέσα παραγωγῆς, καί τόν προσωπικό παράγοντα ἤ τήν ἐργατική δύναμη. Μέ τό ἔξυπνο μάτι τοῦ γνώστη διάλεξε τά μέσα παραγωγῆς καί τίς ἐργατικές δυνάμεις πού εἶναι κατάλληλες γιά τήν ἰδιαίτερη ἐπιχείρησή του, λχ. γιά ἕνα κλωστήριο, γιά τήν παραγωγή ὑποδημάτων κλπ. Ὁ κεφαλαιοκράτης μας λοιπόν καταπιάνεται μέ τήν κατανάλωση τοῦ ἐμπορεύματος πού ἀγόρασε, τῆς ἐργατικῆς δύναμης, δηλ. βάζει τό φορέα τῆς ἐργατικῆς δύναμης, τόν ἐργάτη, νά καταναλώσει μέ τήν ἐργασία του τά μέσα παραγωγῆς. Ἡ γενική φύση τοῦ προτσές τῆς ἐργασίας δέν ἀλλάζει φυσικά ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ ἐργάτης τό ἐκτελεῖ γιά τόν κεφαλαιοκράτη καί ὄχι γιά τόν ἑαυτό του. Μά καί ὁ συγκεκριμένος τρόπος πού φτιάχνουν ὑποδήματα ἤ κλώθουν κλωστή, δέν μπορεῖ ν' ἀλλάξει μονομιᾶς ἀπό τό γεγονός ὅτι μπαίνει στή μέση ὁ κεφαλαιοκράτης. Ὁ κεφαλαιοκράτης εἶναι πρῶτα ὑποχρεωμένος νά πάρει τήν ἐργατική δύναμη ἔτσι ὅπως τή βρίσκει στήν ἀγορά, ἑπομένως καί τήν ἐργασία της ἔτσι ὅπως ἀναπτύχθηκε σέ μιά περίοδο πού δέν ὑπῆρχαν ἀκόμα κεφαλαιοκράτες. Ἡ μετατροπή τοῦ ἴδιου τοῦ τρόπου παραγωγῆς μέ τήν ὑποταγή τῆς ἐρ-

[9] Ἴσως ἀπ' αὐτή τήν ἐξαιρετικά λογική αἰτία νά ἀνακαλύπτει ὁ συνταγματάρχης Τόρρενς στήν πέτρα τοῦ ἄγριου — τήν καταγωγή τοῦ κεφαλαίου. «Στήν πρώτη πέτρα πού ρίχνει ὁ ἄγριος στό ζῶο πού κυνηγᾶ, στό πρῶτο ραβδί πού ἀδράχνει γιά νά τραβήξει τόν καρπό πού δέ φτάνει νά τόν πιάσει μέ τά χέρια του, βλέπουμε τήν ἰδιοποίηση ἑνός εἴδους γιά τήν απόχτηση ἑνός ἄλλου καί ἀνακαλύπτουμε ἔτσι τήν καταγωγή τοῦ κεφαλαίου» (*R. Torrens*: «An Essay on the Production of Wealth etc.», σελ. 70, 71). Ἴσως μ' ἐκεῖνο τό πρῶτο ραβδί [stock] νά ἐξηγιέται γιατί στά ἀγγλικά ἡ λέξη stock εἶναι συνώνυμη μέ τό κεφάλαιο.

γασίας στό κεφάλαιο μπορεῖ νά συντελεστεῖ μόνο ἀργότερα καί γιαυτό μόνο ἀργότερα θά τήν ἐξετάσουμε.

Τό προτσές ἐργασίας, ἔτσι ὅπως συντελεῖται σάν προτσές κατανάλωσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀπό τόν κεφαλαιοκράτη παρουσιάζει λοιπόν δυό ἰδιόμορφα φαινόμενα.

Ὁ ἐργάτης ἐργάζεται κάτω ἀπό τόν ἔλεγχο τοῦ κεφαλαιοκράτη, στόν ὁποῖο ἀνήκει ἡ ἐργασία του. Ὁ κεφαλαιοκράτης προσέχει ἡ δουλιά νά προχωρεῖ κανονικά καί τά μέσα παραγωγῆς νά χρησιμοποιοῦνται σκόπιμα, δηλ. νά μή σπαταλοῦνται πρῶτες ὕλες καί νά προφυλάγεται τό ὄργανο ἐργασίας, δηλ. νά φθείρεται τόσο μόνο, ὅσο ἀπαιτεῖ ἡ χρησιμοποίησή του στή δουλιά.

Δεύτερο ὅμως: τό προϊόν εἶναι ἰδιοχτησία τοῦ κεφαλαιοκράτη, ὄχι τοῦ ἄμεσου παραγωγοῦ, τοῦ ἐργάτη. Ὁ κεφαλαιοκράτης πληρώνει λχ. τήν ἡμερήσια ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ἔτσι τοῦ ἀνήκει γιά τή διάρκεια τῆς ἡμέρας ἡ χρήση της, ὅπως καί ἡ χρήση κάθε ἄλλου ἐμπορεύματος, λχ. ἑνός ἀλόγου, πού τό νοίκιασε γιά μιά μέρα. Στόν ἀγοραστή τοῦ ἐμπορεύματος ἀνήκει ἡ χρήση τοῦ ἐμπορεύματος, καί ὁ κάτοχος τῆς ἐργατικῆς δύναμης δίνοντας τήν ἐργασία του, παραχωρεῖ στήν πραγματικότητα μόνο τήν ἀξία χρήσης πού πούλησε. Ἀπό τή στιγμή πού μπαίνει στόν τόπο δουλιᾶς τοῦ κεφαλαιοκράτη ἡ ἀξία χρήσης τῆς ἐργατικῆς του δύναμης, δηλ. ἡ χρήση της, ἡ ἐργασία, ἀνήκει στόν κεφαλαιοκράτη. Μέ τήν ἀγορά τῆς ἐργατικῆς δύναμης ὁ κεφαλαιοκράτης ἔχει ἐνσωματώσει τήν ἴδια τήν ἐργασία σάν ζωντανό φύραμα στά νεκρά στοιχεῖα δημιουργίας τοῦ προϊόντος πού ἀνήκουν ἐπίσης σ' αὐτόν. Ἀπό τήν ἄποψή του τό προτσές ἐργασίας δέν εἶναι παρά ἡ κατανάλωση τοῦ ἐμπορεύματος ἐργατική δύναμη πού ἀγόρασε, πού ὅμως μπορεῖ νά τήν καταναλώσει ἐπισυνάπτοντας σ' αὐτήν μέσα παραγωγῆς. Τό προτσές ἐργασίας εἶναι προτσές ἀνάμεσα σέ πράγματα πού τ' ἀγόρασε ὁ κεφαλαιοκράτης, ἀνάμεσα σέ πράγματα πού τοῦ ἀνήκουν. Γιαυτό τοῦ ἀνήκει τό προϊόν αὐτοῦ τοῦ προτσές, ἀκριβῶς ὅπως τοῦ ἀνήκει καί τό προϊόν τοῦ προτσές ζύμωσης στήν ἀποθήκη τῶν κρασιῶν του[10].

[10] «Τά προϊόντα τά ἰδιοποιοῦνται προτοῦ μετατραποῦν σέ κεφάλαιο. Τούτη ἡ μετατροπή δέν τά ἀπαλλάσσει ἀπό τήν ἰδιοποίηση αὐτή» (*Cherbuliez:* «Richesse et Pauvreté», ἔκδ. Paris 1841, σελ. 53, 54). «Πουλώντας ὁ προλετάριος τήν ἐργασία του γιά ἕνα καθορισμένο ποσό μέσων συντήρησης (approvisionnement) παραιτεῖται ὁλότελα ἀπό κάθε δικαίωμα στό προϊόν. Ἡ ἰδιοποίηση τῶν προϊόντων παραμένει ἡ ἴδια ὅπως καί προηγούμενα· δέν ἀλλάζει καθόλου μέ τή σύμβαση πού ἀναφέραμε. Τό προϊόν ἀνήκει ἀποκλειστικά στόν κεφαλαιοκράτη πού προμήθευσε τίς πρῶτες ὕλες καί τά μέσα συντήρησης. Πρόκειται γιά αὐστηρή συνέπεια τοῦ νόμου τῆς ἰδιοποίησης, πού ἀντίθετα ἡ θεμελιακή ἀρχή του εἶναι τό ἀποκλειστικό δικαίωμα ἰδιοχτησίας κάθε ἐργαζόμενου πάνω στό προϊόν τῆς ἐργασίας του κλπ.» (στό ἴδιο, σελ. 58). «Ὅταν οἱ ἐργάτες ἐργάζονται γιά ἕνα μισθό ἐργασίας, ὁ κεφαλαιοκράτης εἶναι ἰδιοχτήτης ὄχι μόνο τοῦ κεφαλαίου (ἐννοεῖ ἐδῶ τά μέσα παραγωγῆς), μά καί τῆς ἐργασίας (of the labour also). Ὅταν, ὅπως γίνεται συνήθως, στήν ἔννοια κεφάλαιο συμπεριλαβαίνει κανείς αὐτό πού πληρώνεται σάν μισθός τῆς ἐργασίας, εἶναι ἀνούσιο νά μιλάει γιά τήν ἐργασία ξεχωρα ἀπό τό κεφάλαιο. Μ' αὐτή τήν ἔννοια ἡ λέξη κεφάλαιο περιλαβαίνει καί τά δυό, καί τό κεφάλαιο καί τήν ἐργασία» (*James Mill:* «Elements of Political Economy etc.», London 1821, σελ. 70, 71).

2. ΤΟ ΠΡΟΤΣΕΣ ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗΣ.

Τό προϊόν — ἡ ἰδιοχτησία τοῦ κεφαλαιοκράτη — εἶναι μιά ἀξία χρήσης: νῆμα, ὑποδήματα κλπ. Ὡστόσο, μόλο πού τά ὑποδήματα λχ. ἀποτελοῦν κατά κάποιον τρόπο τή βάση τῆς κοινωνικῆς προόδου καί μόλο πού ὁ κεφαλαιοκράτης μας εἶναι ἕνας ἀποφασιστικός προοδευτικός ἄνθρωπος, δέν παράγει τά ὑποδήματα χάρη στά ἴδια τά ὑποδήματα. Στήν ἐμπορευματική παραγωγή ἡ ἀξία χρήσης δέν εἶναι καθόλου τό πράγμα «qu' on aime pour lui-même» [πού τό ἀγαποῦν αὐτό καθεαυτό]. Ἐδῶ γενικά παράγονται ἀξίες χρήσης μόνο ἐπειδή καί ἐφόσον εἶναι ὑλικό ὑπόστρωμα, φορεῖς τῆς ἀνταλλαχτικῆς ἀξίας. Καί ὁ κεφαλαιοκράτης μας νοιάζεται γιά δυό λογιῶν πράγματα. Πρῶτα, θέλει νά παραγάγει μιάν ἀξία χρήσης πού ἔχει ἀνταλλαχτική ἀξία, ἕνα εἶδος πού προορίζεται γιά πούληση, ἕνα ἐμπόρευμα. Καί δεύτερο, θέλει νά παραγάγει ἕνα ἐμπόρευμα πού ἡ ἀξία του νά εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τό ἄθροισμα τῶν ἀξιῶν τῶν ἐμπορευμάτων πού ἀπαιτήθηκαν γιά τήν παραγωγή του, δηλ. τῶν μέσων παραγωγῆς καί τῆς ἐργατικῆς δύναμης, γιά τά ὁποῖα προκατάβαλε στήν ἀγορά ἐμπορευμάτων τό ἀγαπητό του χρῆμα. Θέλει νά παραγάγει ὄχι μόνο μιάν ἀξία χρήσης, μά ἕνα ἐμπόρευμα, ὄχι μόνο ἀξία χρήσης, μά ἀξία, καί ὄχι μόνο ἀξία, μά καί ὑπεραξία.

Καί πραγματικά, ἐπειδή ἐδῶ πρόκειται γιά ἐμπορευματική παραγωγή, ἐξετάσαμε ὅπως εἶναι φανερό μονάχα μιά πλευρά τοῦ προτσές. Ὅπως τό ἴδιο τό ἐμπόρευμα εἶναι ἑνότητα ἀξίας χρήσης καί ἀξίας, πρέπει καί τό προτσές τῆς παραγωγῆς του νά εἶναι ἑνότητα προτσές ἐργασίας καί προτσές δημιουργίας ἀξίας.

Ἄς ἐξετάσουμε τώρα τό προτσές παραγωγῆς καί σάν προτσές δημιουργίας ἀξίας.

Ξέρουμε ὅτι ἡ ἀξία τοῦ κάθε ἐμπορεύματος καθορίζεται ἀπό τό ποσό τῆς ἐργασίας πού ἔχει ὑλοποιηθεῖ στήν ἀξία του χρήσης, ἀπό τό χρόνο ἐργασίας πού εἶναι κοινωνικά ἀναγκαῖος γιά τήν παραγωγή του. Αὐτό ἰσχύει ἐπίσης καί γιά τό προϊόν πού πρόκυψε γιά τόν κεφαλαιοκράτη μας σάν ἀποτέλεσμα τοῦ προτσές ἐργασίας. Πρέπει λοιπόν πρῶτα νά ὑπολογιστεῖ ἡ ἐργασία πού ἔχει ἀντικειμενοποιηθεῖ σ' αὐτό τό προϊόν.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι πρόκειται λχ. γιά νῆμα.

Γιά τήν παραγωγή τοῦ νήματος χρειαζόταν πρῶτα-πρῶτα ἡ ἀντίστοιχη πρώτη ὕλη, λχ. 10 λίβρες μπαμπάκι. Γιά τήν ὥρα δέ μᾶς χρειάζεται νά ἐξετάσουμε τί πράγμα εἶναι ἡ ἀξία τοῦ μπαμπακιοῦ, γιατί ὁ κεφαλαιοκράτης τό ἀγόρασε στήν ἀγορά στήν ἀξία του, λχ. 10 σελίνια. Στήν τιμή τοῦ μπαμπακιοῦ παρασταίνεται κιόλας ἡ ἐργασία πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή του σάν γενική κοινωνική ἐργασία. Ἄς ὑποθέσουμε ἀκόμα ὅτι ἡ μάζα τοῦ ἀδραχτιοῦ πού κατα-

ναλώθηκε στήν ἐπεξεργασία τοῦ μπαμπακιοῦ καί πού γιά μᾶς ἀντιπροσωπεύει ὅλα τά ἄλλα μέσα παραγωγῆς πού καταναλώθηκαν, ἀξίζει 2 σελίνια. Ἄν μιά μᾶζα χρυσοῦ 12 σελινιῶν εἶναι τό προϊόν 24 ὡρῶν ἐργασίας ἤ δυό ἡμερῶν ἐργασίας, τότε βγαίνει πρῶτα τό συμπέρασμα ὅτι στό νῆμα εἶναι ἀντικειμενοποιημένες δυό μέρες ἐργασίας.

Δέν πρέπει νά μᾶς παραπλανήσει τό γεγονός ὅτι τό μπαμπάκι ἔχει ἀλλάξει τή μορφή του καί ὅτι ἔχει ἐξαφανιστεῖ δλότελα ἡ μάζα τοῦ ἀδραχτιοῦ πού καταναλώθηκε. Σύμφωνα μέ τό γενικό νόμο τῆς ἀξίας λχ. 10 λίβρες νῆμα εἶναι τό ἰσοδύναμο γιά 10 λίβρες μπαμπάκι + 1/4 ἀδράχτι, ἄν ἡ ἀξία 40 λιβρῶν νήματος = ἡ ἀξία 40 λιβρ. μπαμπακιοῦ + ἡ ἀξία ἑνός δλόκληρου ἀδραχτιοῦ, δηλ. ἄν ἀπαιτεῖται ὁ ἴδιος χρόνος ἐργασίας γιά νά παραχθοῦν καί οἱ δυό πλευρές αὐτῆς τῆς ἐξίσωσης. Στήν περίπτωση αὐτή ὁ ἴδιος χρόνος ἐργασίας παρασταίνεται τή μιά φορά μέ τήν ἀξία χρήσης νῆμα, καί τήν ἄλλη φορά μέ τίς ἀξίες χρήσης μπαμπάκι καί ἀδράχτι. Ἑπομένως δέν τή νοιάζει τήν ἀξία ἄν ἐμφανίζεται σάν νῆμα, σάν ἀδράχτι ἤ σάν μπαμπάκι. Τό γεγονός ὅτι τό ἀδράχτι καί τό μπαμπάκι ἀντί νά κάθονται ἥσυχα τό ἕνα δίπλα στό ἄλλο ἑνώνονται στό προτσές τοῦ κλώσιμου πού μεταβάλλει τίς μορφές χρήσης τους καί τά μετατρέπει σέ νῆμα, δέ θίγει καθόλου τήν ἀξία τους, ὅπως δέ θά τήν ἔθιγε καθόλου ἡ ἁπλή ἀνταλλαγή τους μέ ἕνα ἰσοδύναμο ἀπό νῆμα.

Ὁ χρόνος ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή τοῦ μπαμπακιοῦ εἶναι ἕνα μέρος τοῦ χρόνου ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή τοῦ νήματος, πού τό μπαμπάκι ἀποτελεῖ τήν πρώτη του ὕλη, καί γιαυτό περιλαβαίνεται στό νῆμα. Τό ἴδιο γίνεται καί μέ τό χρόνο ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή τῆς μάζας τοῦ ἀδραχτιοῦ, πού χωρίς τή φθορά ἤ τήν κατανάλωσή του δέν μπορεῖ νά κλωστεῖ τό μπαμπάκι[11].

Ἐφόσον λοιπόν πρόκειται γιά τήν ἀξία τοῦ νήματος, γιά τό χρόνο ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή του, τά διάφορα ἰδιαίτερα προτσές ἐργασίας πού χωρίζονται τό ἕνα ἀπό τό ἄλλο στό χρόνο καί στό χῶρο, πού πρέπει νά γίνουν γιά νά παραχθοῦν τό ἴδιο τό μπαμπάκι καί ἡ φθαρμένη μάζα τοῦ ἀδραχτιοῦ καί γιά νά κατασκευαστεῖ τελικά τό νῆμα ἀπό μπαμπάκι καί ἀδράχτι, τά προτσές αὐτά μποροῦν νά θεωρηθοῦν διάφορες διαδοχικές φάσεις ἑνός καί τοῦ αὐτοῦ προτσές ἐργασίας. Ὅλη ἡ ἐργασία πού περιέχεται στό νῆμα εἶναι παρωχημένη ἐργασία. Παραμένει τελείως ἀδιάφορο τό γεγονός ὅτι ἡ ἐργασία πού ἀπαιτήθηκε γιά τήν παραγωγή τῶν στοιχείων δημιουργίας τοῦ νήματος εἶναι πιό παρωχημένη ἐργασία καί βρίσκεται στόν ὑπερσυντέλικο, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ ἐργασία πού ξοδεύτηκε ἄμεσα στό τελικό προτσές, στό κλώσιμο, βρίσκεται στόν παρακείμενο, δηλ. πιό

[11] «Τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων δέν τήν ἐπηρεάζει μόνο ἡ ἐργασία πού ξοδεύτηκε ἄμεσα γι' αὐτά, μά καί ἡ ἐργασία πού ἔχει ξοδευτεῖ γιά τά σύνεργα, τά ἐργαλεῖα καί τά χτίρια πού χρειάζονται γι' αὐτήν» (*Ricardo*: «The Principles of Political Economy», 3η ἔκδ., London 1821, σελ. 12).

κοντά στόν ἐνεστώτα. Ἄν γιά τό χτίσιμο ἑνός σπιτιοῦ ἀπαιτεῖται μιά καθορισμένη μάζα ἐργασίας, λχ. 30 μέρες ἐργασίας, αὐτό δέν ἀλλάζει καθόλου τή συνολική ποσότητα τοῦ χρόνου ἐργασίας πού ἔχει ἐνσωματωθεῖ στό σπίτι ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ 30ή μέρα ἐργασίας μπῆκε στήν παραγωγή 29 μέρες ἀργότερα ἀπό τήν πρώτη μέρα ἐργασίας. Γιαυτό καί ὁ χρόνος ἐργασίας πού περιέχεται στό ὑλικό τῆς ἐργασίας καί στό μέσο ἐργασίας μπορεῖ νά θεωρεῖται δλότελα σά νάχει ξοδευτεῖ σ' ἕνα προηγούμενο στάδιο τοῦ προτσές τοῦ κλώσιμου, πρίν ἀπό τήν ἐργασία πού προστέθηκε τελευταῖα μέ τή μορφή τοῦ κλώσιμου.

Οἱ ἀξίες τῶν μέσων παραγωγῆς, τοῦ μπαμπακιοῦ καί τοῦ ἀδραχτιοῦ, ἐκφρασμένες στήν τιμή 12 σελίνια, ἀποτελοῦν λοιπόν συστατικά μέρη τῆς ἀξίας τοῦ νήματος ἤ τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος.

Μόνο δυό ὅροι πρέπει νά ἐκπληρωθοῦν. Πρῶτο, πρέπει πραγματικά νάχουν χρησιμεύσει μπαμπάκι καί ἀδράχτι γιά τήν παραγωγή μιᾶς ἀξίας χρήσης. Στήν περίπτωσή μας πρέπει νάχει φτιαχτεῖ νῆμα ἀπ' αὐτά. Γιά τήν ἀξία παραμένει ἀδιάφορο ποιά ἀξία χρήσης εἶναι ὁ φορέας της, ὅμως φορέας της πρέπει νά εἶναι κάποια ἀξία χρήσης. Δεύτερο, προϋποτίθεται ὅτι ἔχει ξοδευτεῖ μόνο ὁ χρόνος ἐργασίας πού εἶναι ἀναγκαῖος μέ τούς δοσμένους κοινωνικούς ὅρους παραγωγῆς. Ἄν λοιπόν χρειαζόταν μόνο 1 λίβρα μπαμπάκι γιά νά κλωστεῖ 1 λίβρα νῆμα, τότε πρέπει γιά τήν παραγωγή 1 λίβρας νήματος νά καταναλωθεῖ μόνο 1 λίβρα μπαμπάκι. Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τό ἀδράχτι. Ἄν λχ. τοῦ κεφαλαιοκράτη τοῦ κατεβεῖ ἡ ἰδέα νά χρησιμοποιήσει χρυσά ἀντί σιδερένια ἀδράχτια, στήν ἀξία τοῦ νήματος ὑπολογίζεται πάλι μόνο ἡ κοινωνικά ἀναγκαία ἐργασία, δηλ. ὁ χρόνος ἐργασίας πού εἶναι ἀναγκαῖος γιά τήν παραγωγή σιδερένιων ἀδραχτιῶν.

Ξέρουμε τώρα ποιό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ νήματος ἀποτελοῦν τά μέσα παραγωγῆς, τό μπαμπάκι καί τό ἀδράχτι. Τό μέρος αὐτό εἶναι ἴσο μέ 12 σελίνια ἤ μέ τήν ὑλοποίηση δυό ἡμερῶν ἐργασίας. Πρόκειται λοιπόν τώρα μόνο γιά τό μέρος τῆς ἀξίας πού προσθέτει στό μπαμπάκι ἡ ἐργασία τοῦ ἴδιου τοῦ κλώστη.

Πρέπει τώρα νά ἐξετάσουμε τήν ἐργασία αὐτή ἀπό μιά τελείως διαφορετική ἄποψη ἀπ' ὅ,τι τήν ἐξετάσαμε στή διάρκεια τοῦ προτσές τῆς ἐργασίας. Σ' αὐτό ἐπρόκειτο γιά τή σκόπιμη δραστηριότητα, πού χρειάζεται γιά νά μετατραπεῖ μπαμπάκι σέ νῆμα. Ὅσο πιό σκόπιμη εἶναι ἡ ἐργασία, τόσο καλύτερο εἶναι τό νῆμα, ὅταν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι προϋποτεθοῦν ἴδιοι. Ἡ ἐργασία τοῦ κλώστη ἦταν στήν εἰδικότητα διαφορετική ἀπό τίς ἄλλες παραγωγικές ἐργασίες, καί ἡ διαφορά ἐκδηλώθηκε ὑποκειμενικά καί ἀντικειμενικά, στόν ἰδιαίτερο σκοπό τοῦ κλώσιμου, στόν ἰδιαίτερο τρόπο τῆς ἐργασίας, στήν ἰδιαίτερη φύση τῶν μέσων παραγωγῆς της, στήν ἰδιαίτερη ἀξία χρήσης τοῦ προϊόντος της. Τό μπαμπάκι καί τό ἀδράχτι χρησιμεύουν σάν μέσα συντήρησης τῆς κλωστικῆς, δέν μπορεῖ ὅμως νά φτιάξει κανείς ἀπ' αὐτά αὐλακωτά κανόνια. Ἀντίθετα, σάν ἐργασία πού δημιουργεῖ ἀξία, δηλ. σάν πηγή ἀξίας, ἡ ἐργασία τοῦ κλώστη δέν διαφέρει καθόλου ἀπό τήν ἐρ-

γασία τοῦ κατασκευαστῆ κανονιῶν, ἤ, πράγμα πού μᾶς ἐνδιαφέρει περισσότερο, ἀπό τίς ἐργασίες τοῦ μπαμπακοπαραγωγοῦ καί τοῦ κατασκευαστῆ ἀδραχτιῶν πού εἶναι πραγματοποιημένες στά μέσα παραγωγῆς τοῦ νήματος. Μόνο χάρη σ' αὐτή τήν ταυτότητα μποροῦν ἡ μπαμπακοκαλλιέργεια, ἡ κατασκευή ἀδραχτιῶν καί τό κλώσιμο νά εἶναι ἁπλῶς ποσοτικά διάφορα μέρη τῆς ἴδιας συνολικῆς ἀξίας, τῆς ἀξίας τοῦ νήματος. Δέν πρόκειται ἐδῶ πιά γιά τήν ποιότητα, τή φύση καί τό περιεχόμενο τῆς ἐργασίας, ἀλλά μονάχα γιά τήν ποσότητά της. Αὐτή ὑπολογίζεται εὔκολα. Ὑποθέτουμε ὅτι ἡ ἐργασία τοῦ κλώσιμου εἶναι ἁπλή ἐργασία, κοινωνικά μέση ἐργασία. Θά δοῦμε ἀργότερα ὅτι ἡ ἀντίθετη ὑπόθεση δέν ἀλλάζει καθόλου τό ζήτημα.

Στό διάστημα τοῦ προτσές τῆς ἐργασίας, ἡ ἐργασία μεταφέρεται διαρκῶς ἀπό τή μορφή τῆς δράσης [Unruhe] στή μορφή τοῦ Εἶναι, ἀπό τή μορφή τῆς κίνησης στή μορφή τῆς ἀντικειμενικότητας [Gegenständlichkeit]. Στό τέλος μιᾶς ὥρας ἡ κίνηση τοῦ κλώσιμου παρασταίνεται μέ μιά κάποια ποσότητα νῆμα, δηλ. μιά καθορισμένη ποσότητα ἐργασίας, μιά ὥρα ἐργασίας, ἔχει ἀντικειμενοποιηθεῖ στό μπαμπάκι. Λέμε ὥρα ἐργασίας, δηλ. τό ξόδεμα τῆς ζωικῆς δύναμης τοῦ κλώστη στό διάστημα μιᾶς ὥρας, γιατί ἡ δουλιά τοῦ κλώσιμου ἰσχύει ἐδῶ μόνο σάν ξόδεμα ἐργατικῆς δύναμης καί ὄχι ἐπειδή εἶναι ἡ ειδική ἐργασία τοῦ κλώστη.

Ἔχει λοιπόν ἀποφασιστική σημασία στή διάρκεια τοῦ προτσές, δηλ. τῆς μετατροπῆς μπαμπακιοῦ σέ νῆμα, νά καταναλώνεται μόνο ὁ κοινωνικά ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας. Ἄν κάτω ἀπό κανονικούς, δηλ. μέσους κοινωνικούς ὅρους παραγωγῆς, α λίβρες μπαμπάκι πρέπει νά μετατραποῦν μέσα σέ μιά ὥρα ἐργασίας σέ β λίβρες νῆμα, τότε μόνο ἐκείνη ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα θεωρεῖται ἐργάσιμη ἡμέρα 12 ὡρῶν πού μετατρέπει $12 \times \alpha$ λίβρες μπαμπάκι σέ $12 \times \beta$ λίβρες νῆμα. Ἐπειδή μόνο ὁ κοινωνικά ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας θεωρεῖται σάν δημιουργός ἀξίας.

Ὅπως ἡ ἴδια ἡ ἐργασία, ἔτσι καί ἡ πρώτη ὕλη καί τό προϊόν ἐμφανίζονται ἐδῶ κάτω ἀπό ἕνα τελείως διαφορετικό φῶς, παρά ἀπό τή σκοπιά τοῦ καθεαυτοῦ προτσές ἐργασίας. Ἡ πρώτη ὕλη ἰσχύει ἐδῶ μονάχα σάν ἀπορροφητής μιᾶς καθορισμένης ποσότητας ἐργασίας. Μέ τήν ἀπορρόφηση αὐτή μετατρέπεται στήν πραγματικότητα σέ νῆμα, γιατί ἡ ἐργατική δύναμη ξοδεύτηκε καί προστέθηκε σ' αὐτήν μέ τή μορφή τοῦ κλώσιμου. Ὅμως τό προϊόν, τό νῆμα, εἶναι τώρα μόνο βαθμόμετρο τῆς ἐργασίας πού ἔχει ἀπορροφηθεῖ ἀπό τό μπαμπάκι. Ἄν μέσα σέ μιά ὥρα ἔχουν κλωστεῖ $1^2/_3$ λίβρες μπαμπάκι ἤ ἔχουν μετατραπεῖ σέ $1^2/_3$ λίβρες νῆμα, τότε οἱ 10 λίβρες νῆμα δείχνουν ὅτι ἔχουν ἀπορροφήσει 6 ὧρες ἐργασίας. Καθορισμένες καί μέ τήν πείρα διαπιστωμένες ποσότητες προϊόντος, δέν παρασταίνουν τώρα παρά καθορισμένες ποσότητες ἐργασίας, μιά καθορισμένη μάζα στερεοποιημένου χρόνου ἐργασίας. Ἀποτελοῦν ἁπλῶς ὑλοποίηση μιᾶς ὥρας, δυό ὡρῶν, μιᾶς ἡμέρας κοινωνικῆς ἐργασίας.

Ἐδῶ εἶναι ἀδιάφορο ἄν ἡ ἐργασία εἶναι ἀκριβῶς κλώσιμο, τό ὑλικό της μπαμπάκι καί τό προϊόν της νῆμα, ὅπως εἶναι ἀδιάφορο ἄν τό ἴδιο τό ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας εἶναι κιόλας προϊόν, δηλ. πρώτη ὕλη. Ἄν ὁ ἐργάτης, ἀντί στό νηματουργεῖο βρισκόταν σ' ἕνα ἀνθρακορυχεῖο, τότε τό ἀντικείμενο ἐργασίας, τό κάρβουνο, θά ὑπῆρχε ἀπό τή φύση. Καί ὅμως μιά καθορισμένη ποσότητα πού θά εἶχε ἀποσπαστεῖ ἀπό τό κοίτασμα, λχ. ἕνας στατήρας, θά παράσταινε μιά καθορισμένη ποσότητα ἀπορροφημένης ἐργασίας.

Στήν πούληση τῆς ἐργατικῆς δύναμης εἶχε ὑποτεθεῖ ὅτι ἡ ἡμερήσια ἀξία της = 3 σελίνια καί ὅτι σ' αὐτά εἶναι ἐνσωματωμένες 6 ὧρες ἐργασίας, ὅτι ἑπομένως ἀπαιτεῖται αὐτή ἡ ποσότητα ἐργασίας γιά νά παραχθεῖ ἡ μέση ποσότητα τῶν καθημερινῶν μέσων συντήρησης τοῦ ἐργάτη. Ἄν τώρα ὁ κλώστης μας στό διάστημα μιᾶς ὥρας ἐργασίας μετατρέπει $1^2/_3$ λίβρες μπαμπάκι σέ $1^2/_3$ λίβρες νῆμα[12], τότε σέ 6 ὧρες μετατρέπει 10 λίβρες μπαμπάκι σέ 10 λίβρες νῆμα. Στό διάστημα λοιπόν τοῦ προτσές τοῦ κλώσιμου τό μπαμπάκι ἀπορροφάει 6 ὧρες ἐργασίας. Ὁ ἴδιος ἐργάσιμος χρόνος παρασταίνεται μέ ἕνα ποσό χρυσοῦ 3 σελινιῶν. Ἑπομένως μέ τό κλώσιμο προστίθεται στό μπαμπάκι μιά ἀξία 3 σελινιῶν.

Ἄς κοιτάξουμε τώρα τή συνολική ἀξία τοῦ προϊόντος, τῶν 10 λιβρῶν νήματος. Σ' αὐτές ἔχουν ἀντικειμενοποιηθεῖ $2^1/_2$ μέρες ἐργασίας, 2 μέρες περιέχονται στό μπαμπάκι καί στή μάζα τοῦ ἀδραχτιοῦ, καί $^1/_2$ μέρα ἀπορροφήθηκε στή διάρκεια τοῦ κλώσιμου. Ὁ ἴδιος χρόνος ἐργασίας παρασταίνεται μέ μιά μάζα χρυσοῦ 15 σελινιῶν. Ἔτσι ἡ τιμή πού ἀντιστοιχεῖ στήν ἀξία τῶν 10 λιβρῶν νήματος εἶναι 15 σελίνια καί ἡ τιμή μιᾶς λίβρας νήματος 1 σελίνι καί 6 πένες.

Ὁ κεφαλαιοκράτης μας παραξενεύεται. Ἡ ἀξία τοῦ προϊόντος εἶναι ἴση μέ τήν ἀξία τοῦ κεφαλαίου πού προκαταβλήθηκε. Ἡ ἀξία πού προκαταβλήθηκε δέν ἀξιοποιήθηκε, δέν παρήγαγε ὑπεραξία, ἑπομένως τό χρῆμα δέ μετατράπηκε σέ κεφάλαιο. Ἡ τιμή τῶν 10 λιβρῶν νήματος εἶναι 15 σελίνια καί ξοδεύτηκαν 15 σελίνια στήν ἀγορά ἐμπορευμάτων γιά τά στοιχεῖα δημιουργίας τοῦ προϊόντος ἤ, πράγμα πού εἶναι τό ἴδιο, γιά τούς παράγοντες τοῦ προτσές ἐργασίας: 10 σελίνια γιά μπαμπάκι, 2 σελίνια γιά τή μάζα τῶν ἀδραχτιῶν πού καταναλώθηκε καί 3 σελίνια γιά τήν ἐργατική δύναμη. Ἡ αὐξημένη ἀξία τοῦ νήματος δέν ἀλλάζει τήν ὑπόθεση, γιατί ἡ ἀξία του εἶναι μόνο τό ἄθροισμα τῶν ἀξιῶν πού ἦταν προηγούμενα κατανεμημένες σέ μπαμπάκι, ἀδράχτια κι ἐργατική δύναμη, καί ἀπό μιά τέτια ἁπλή ἄθροιση ὑπαρχουσῶν ἀξιῶν δέν μπορεῖ νά προκύψει ὑπεραξία οὔτε τώρα, οὔτε ποτέ[13]. Ὅλες αὐτές οἱ ἀξίες εἶναι τώρα συγκεντρω-

[12] Οἱ ἀριθμοί ἐδῶ εἶναι τελείως αὐθαίρετοι.

[13] Αὐτή εἶναι ἡ θεμελιακή ἀρχή πού πάνω της στηρίζεται ἡ θεωρία τῶν φυσιοκρατῶν, ὅτι ὅλες οἱ μή ἀγροτικές ἐργασίες δέν εἶναι παραγωγικές, καί ἡ ἀρχή αὐτή εἶναι ἀκαταμάχητη γιά τόν ἐξ ἐπαγγέλματος οἰκονομολόγο. «Αὐτός ὁ τρόπος νά καταλογίζουν σ' ἕνα καί μόνο πράγμα τήν ἀξία πολλῶν ἄλλων πραγμάτων (λχ. στό πανί τή συντήρηση τοῦ ὑφαντῆ), δηλ., σά νά λέμε, νά συσσωρεύουν κατά στρώματα διάφορες ἀξίες πάνω σέ μιά, ἔχει σάν ἀποτέλεσμα ν' αὐ-

μένες σέ ἕνα πράγμα, μά ἔτσι ὑπῆρχαν στό χρηματικό ποσό τῶν 15 σελινιῶν προτοῦ κομματιαστεῖ μέ τρεῖς ἀγορές ἐμπορευμάτων.

Αὐτό καθεαυτό τό ἀποτέλεσμα τοῦτο δέν εἶναι παράξενο. Ἡ ἀξία μιᾶς λίβρας νήματος εἶναι 1 σελίνι καί 6 πένες κι ἔτσι γιά 10 λίβρες νῆμα ὁ κεφαλαιοκράτης μας θάπρεπε νά πληρώσει στήν ἀγορά ἐμπορευμάτων 15 σελίνια. Εἴτε τό ἰδιόχτητό του σπίτι τό ἀγοράσει ἕτοιμο στήν ἀγορά εἴτε τό χτίσει ὁ ἴδιος, καμιά ἀπ' αὐτές τίς πράξεις δέ θ' αὐξήσει τό χρῆμα πού θά διαθέσει γιά τήν ἀπόχτηση τοῦ σπιτιοῦ.

Ὁ κεφαλαιοκράτης πού κάτι ξέρει ἀπό χυδαία οἰκονομολογία θά πεῖ ἴσως ὅτι προκατάβαλε τά χρήματά του μέ σκοπό νά τ' αὐγατίσει. Ὁ δρόμος πρός τήν κόλαση εἶναι ὡστόσο στρωμένος μέ καλές προθέσεις καί μποροῦσε ἐξίσου νά ἐπιδιώξει νά κερδίζει χρήματα χωρίς νά παράγει[14]. Ἀπειλεῖ. Δέ θά τήν ξαναπάθει. Στό ἑξῆς, λέει, θ' ἀγοράζει τό ἐμπόρευμα ἕτοιμο ἀπό τήν ἀγορά, ἀντί νά τό παράγει ὁ ἴδιος. Ἄν ὅμως ὅλα του τ' ἀδέλφια, οἱ καπιταλιστές, κάνουν τό ἴδιο, ἀπό ποῦ θά βρεῖ ἐμπόρευμα στήν ἀγορά; Καί τό χρῆμα δέν μπορεῖ νά τό φάει. Κανοναρχεῖ. Πρέπει νά πάρουν ὑπόψη τήν ἐγκράτειά του. Μποροῦσε νά σπαταλήσει τά 15 σελίνια του. Ἀντί γι' αὐτό τά κατανάλωσε παραγωγικά κι ἔφτιαξε νῆμα μ' αὐτά. Σέ ἀντιστάθμισμα ὅμως ἔχει νῆμα ἀντί τύψεις συνείδησης. Σέ καμιά περίπτωση δέν πρέπει νά ξαναπέσει στό ρόλο τοῦ θησαυριστῆ, πού μᾶς ἔδειξε ποῦ ὁδηγεῖ ὁ ἀσκητισμός. Ἄλλωστε, «οὐκ ἄν λάβης παρά τοῦ μή ἔχοντος». Ὁποιοδήποτε κι ἄν εἶναι τό ὄφελος τῆς ἀπάρνησής του, δέν ὑπάρχει τίποτα γιά νά τήν ἀμείψει ἰδιαίτερα, γιατί ἡ ἀξία τοῦ προϊόντος πού προκύπτει ἀπό τό προτσές εἶναι ἴση μόνο μέ τό ἄθροισμα τῶν ἐμπορευματικῶν ἀξιῶν πού ρίχτηκαν σ' αὐτό τό προτσές. Μπορεῖ λοιπόν νά παρηγορεῖ τόν ἑαυτό του λέγοντας ὅτι ἡ ἀρετή ἀμείβεται μέ τήν ἀρετή. Ἀντί γι' αὐτό ὅμως, γίνεται ἀπαιτητικός. Τό νῆμα τοῦ εἶναι ἄχρηστο. Τόχει παραγάγει γιά νά τό πουλήσει. Ἄς τό πουλήσει λοιπόν, ἤ, ἁπλούστερα, ἄς παράγει στό μέλλον μόνο πράγματα γιά τίς δικές του ἀνάγκες, μιά συνταγή πού τοῦ τήν ἔδοσε κιόλας ὁ οἰκογενειακός του γιατρός Μάκ Κοῦλοκ σάν δοκιμασμένο μέσο ἐνάντια στήν ἐπιδημία τῆς ὑπερπαραγωγῆς. Πεισματώνει. Μήπως ὁ ἐργάτης μπορεῖ ἔτσι χωρίς τίποτα, μονάχα μέ τά μέλη τοῦ σώματός του νά φτιάχνει προϊόντα ἐργασίας, νά παράγει ἐμπορεύματα; Μήπως δέν τούδοσε τήν ὕλη μέ τήν ὁποία καί στήν ὁποία μόνο μπορεῖ νά ἐν-

ξάνει ἐξίσου αὐτή ἡ τελευταία... Ὁ ὅρος πρόσθεση χαρακτηρίζει πολύ καλά τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο σχηματίζεται ἡ τιμή τῶν προϊόντων ἐργασίας· ἡ τιμή αὐτή εἶναι μόνο τό συνολικό ἄθροισμα πολλῶν καταναλωμένων καί προσθεμένων ἀξιῶν· προσθέτω ὅμως δέ θά πεῖ πολλαπλασιάζω» (*Mercier de la Rivière*: «L'Ordre Naturel et Essentiel etc.», «Physiocrates», ἔκδ. Daire, II μέρος, σελ. 599).

[14] Ἔτσι λχ. τό 1844—1847 ἀπόσυρε ἀπό τήν παραγωγική ἐπιχείρηση μέρος τοῦ κεφαλαίου του γιά νά τό παίξει στίς μετοχές τῶν σιδηροδρόμων. Ἔτσι καί τόν καιρό τοῦ ἀμερικάνικου ἐμφυλίου πολέμου ἔκλεισε τό ἐργοστάσιό του καί πέταξε τόν ἐργοστασιακό ἐργάτη στό δρόμο γιά νά παίξει στό χρηματιστήριο μπαμπακιοῦ τοῦ Λίβερπουλ.

σωματώσει τήν ἐργασία του; Ἐπειδή ὅμως τό μεγαλύτερο μέρος τῆς κοινωνίας ἀποτελεῖται ἀπό τέτιους ξυπόλυτους, δέν πρόσφερε μήπως μέ τά μέσα παραγωγῆς του, μέ τό μπαμπάκι του καί μέ τά ἀδράχτια του, μιάν ἀνεχτίμητη ὑπηρεσία στήν κοινωνία καί στόν ἐργάτη, πού ἐπιπλέον τόν ἔχει ἐφοδιάσει μέ μέσα συντήρησης; Καί δέν πρέπει νά βάλει στό λογαριασμό τήν ὑπηρεσία αὐτή; Μήπως ὅμως ὁ ἐργάτης δέν τοῦ ἀνταπόδωσε τήν ὑπηρεσία πού μετατρέπει τό μπαμπάκι καί τά ἀδράχτια σέ νῆμα; Ἐξάλλου ἐδῶ δέν πρόκειται γιά ὑπηρεσίες[15]. Μιά ὑπηρεσία δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά τό ὠφέλιμο ἀποτέλεσμα μιᾶς ἀξίας χρήσης, εἴτε τοῦ ἐμπορεύματος, εἴτε τῆς ἐργασίας[16]. Ἐδῶ ὅμως πρόκειται γιά τήν ἀνταλλαχτική ἀξία. Ὁ κεφαλαιοκράτης πλήρωσε στόν ἐργάτη τήν ἀξία τριῶν σελινιῶν. Ὁ ἐργάτης τοῦ ἐπέστρεψε ἕνα ἀκριβές ἰσοδύναμο μέ τή μορφή τῆς ἀξίας τῶν 3 σελινιῶν πού πρόσθεσε στό μπαμπάκι, ἀξία ἔναντι ἀξίας. Καί ὁ φίλος μας πού μόλις τώρα δά κόμπαζε μέ τό κεφάλαιό του, παίρνει ξαφνικά τή μετριόφρονη στάση τοῦ ἐργάτη του. Μήπως δέ δούλεψε κι ὁ ἴδιος; Μήπως δέν ἔκανε τή δουλιά τῆς ἐπίβλεψης, τῆς ἐπιστασίας πάνω στόν κλώστη; Μήπως κι αὐτή του ἡ ἐργασία δέ δημιουργεῖ ἀξία; Ὁ overlooker [ἐπιστάτης] του καί ὁ manager [διευθυντής] του σηκώνουν τούς ὤμους. Στό μεταξύ ὅμως ξαναϋποδύθηκε μέ χαρούμενο χαμόγελο τήν παλιά του φυσιογνωμία. Μᾶς κορόϊδευε μ' ὅλη αὐτή τήν κατήχηση. Δέ δίνει πεντάρα γιά ὅλα αὐτά. Ὅλες αὐτές τίς σάπιες δικαιολογίες καί κούφιες φλυαρίες καί τά παρόμοιά τους τίς ἀναθέτει στούς εἰδικά γιαυτό τό σκοπό πληρωνόμενους καθηγητάδες τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Ὁ ἴδιος εἶναι πραχτικός ἄνθρωπος, πού ἄν καί δέν ἀναλογίζεται πάντα τί λέει ἔξω ἀπό τήν ἐπιχείρησή του, ξέρει ὅμως πάντα τί κάνει στήν ἐπιχείρησή του.

Ἄς ἐξετάσουμε τό ζήτημα ἀπό πιό κοντά. Ἡ ἡμερήσια ἀξία

[15] «Μπορεῖς νά ἐγκωμιάζεσαι, νά στολίζεσαι καί νά καλλωπίζεσαι... Ὅποιος ὅμως παίρνει περισσότερα καί καλύτερα (ἀπ' ὅσα δίνει), κάνει τοκογλυφία καί δέ σημαίνει ὅτι πρόσφερε ὑπηρεσία στόν πλησίον του, μά ὅτι τούκανε ζημιά, σά νά τόν ἔχει κλέψει ἤ ληστέψει. Ὅλα ὅσα ὀνομάζουν ὑπηρεσία καί ἀγαθοεργία δέν εἶναι ὑπηρεσία καί ἀγαθοεργία στόν πλησίον σου. Γιατί ὁ μοιχός καί ἡ μοιχαλίδα προσφέρουν μεγάλη ὑπηρεσία καί εὐχαρίστηση ὁ ἕνας στόν ἄλλο. Ἕνας «ρόϊτερ»* προσφέρει μεγάλη ὑπηρεσία σ' ἕνα φονιά καί ἐμπρηστή ὅταν τόν βοηθάει νά ληστεύει στίς δημοσιές καί νά ἐπιτίθεται στά χτήματα καί στούς ἀνθρώπους. Οἱ παπικοί προσφέρουν μεγάλη ὑπηρεσία στούς δικούς μας ὅταν δέν τούς πνίγουν ὅλους, δέν τούς καῖνε, δέν τούς σκοτώνουν, δέν τούς ἀφήνουν νά σαπίσουν στή φυλακή, μά ἀφήνουν καί μερικούς νά ζοῦν, καί τούς κυνηγᾶνε ἤ τούς παίρνουν τό βιός τους. Κι ὁ ἴδιος ὁ διάβολος προσφέρει μεγάλη, ἀνεχτίμητη ὑπηρεσία στούς δούλους του... Μέ δυό λόγια, ὁ κόσμος εἶναι γεμάτος ἀπό μεγάλες, θαυμάσιες, καθημερινές ὑπηρεσίες καί ἀγαθοεργίες» (*Martin Luther*: «An die Pfarrherrn wider den wucher zu predigen etc.», Wittenberg 1540, [σελ. 8—9]).

* Μισθοφόρος ἱππέας στό 16ο αἰώνα στή Γερμανία. (Σημ. Μετ.).

[16] Σχετικά μ' αὐτό, στό ἔργο μου «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», Berlin 1859, σελ. 14 κ.ἄ. λέω ἀνάμεσα στ' ἄλλα: «Καταλαβαίνουμε τί „ὑπηρεσία" μπορεῖ νά προσφέρει ἡ κατηγορία „ὑπηρεσία" (service) σ' ἕνα εἶδος οἰκονομολόγους σάν τούς Ζ. Μπ. Σαίη καί Φ. Μπαστιά».

τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἦταν 3 σελίνια, γιατί σ' αὐτή τήν ἴδια εἶναι ἀντικειμενοποιημένη μισῆς μέρας ἐργασία, δηλ. γιατί τά μέσα συντήρησης πού ἀπαιτοῦνται γιά τήν ἡμερήσια παραγωγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης κοστίζουν μισῆς μέρας ἐργασία. Ἡ παρωχημένη ἐργασία ὅμως πού περιέχεται στήν ἐργατική δύναμη, καί ἡ ζωντανή ἐργασία πού μπορεῖ νά ἐκτελέσει, τά ἡμερήσια ἔξοδα συντήρησής της καί τό ἡμερήσιό της ξόδεμα εἶναι δυό τελείως διαφορετικά μεγέθη. Τό πρῶτο καθορίζει τήν ἀνταλλαχτική της ἀξία, τό δεύτερο ἀποτελεῖ τήν ἀξία χρήσης της. Τό γεγονός ὅτι χρειάζεται μισῆς μέρας ἐργασία γιά νά κρατήσει τόν ἐργάτη 24 ὧρες στή ζωή, δέν ἐμποδίζει καθόλου τόν ἐργάτη νά δουλέψει μιά ὁλόκληρη μέρα. Ὥστε λοιπόν ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί ἡ ἀξιοποίησή της, ἡ ἀξία πού μπορεῖ νά παράγει στό προτσές τῆς ἐργασίας, εἶναι δυό διαφορετικά μεγέθη. Αὐτήν τή διαφορά στήν ἀξία εἶχε ὑπόψη του ὁ κεφαλαιοκράτης ὅταν ἀγόραζε τήν ἐργατική δύναμη. Ἡ χρήσιμη ἰδιότητά της νά φτιάχνει νῆμα ἤ ὑποδήματα ἦταν μόνο ἕνα conditio sine qua non [ὅρος ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ], γιατί ἡ ἐργασία πρέπει νά ξοδεύεται μέ ὠφέλιμη μορφή γιά νά δημιουργεῖ ἀξία. Αὐτό ὅμως πού ἔκρινε τήν ὑπόθεση εἶναι ἡ εἰδική ἀξία χρήσης αὐτοῦ τοῦ ἐμπορεύματος, ἡ ἰδιότητα νά εἶναι πηγή ἀξίας καί μάλιστα περισσότερης ἀξίας ἀπ' ὅ,τι ἔχει τό ἴδιο. Αὐτή εἶναι ἡ εἰδική ὑπηρεσία πού ὁ κεφαλαιοκράτης περιμένει ἀπό τήν ἐργατική δύναμη. Καί ἐνεργεῖ ἐδῶ σύμφωνα μέ τούς αἰώνιους νόμους τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων. Πραγματικά, ὁ πουλητής τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ὅπως καί ὁ πουλητής κάθε ἄλλου ἐμπορεύματος, πραγματοποιεῖ τήν ἀνταλλαχτική της ἀξία καί ἐκποιεῖ τήν ἀξία χρήσης της. Δέν μπορεῖ νά εἰσπράξει τή μιά χωρίς νά δόσει τήν ἄλλη. Ἡ ἀξία χρήσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἡ ἴδια ἡ ἐργασία, δέν ἀνήκει στόν πουλητή της, ὅπως ἡ ἀξία χρήσης τοῦ πουλημένου λαδιοῦ δέν ἀνήκει στό λαδέμπορο. Ὁ κάτοχος τοῦ χρήματος πλήρωσε τήν ἡμερήσια ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, γιαυτό τοῦ ἀνήκει ἡ χρήση της στό διάστημα τῆς ἡμέρας, ἡ ἐργασία μιᾶς ὁλόκληρης ἡμέρας. Τό περιστατικό ὅτι ἡ ἡμερήσια συντήρηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης κοστίζει μόνο μισῆς μέρας ἐργασία παρά τό γεγονός ὅτι ἡ ἐργατική δύναμη μπορεῖ νά δρᾶ, νά ἐργάζεται μιά ὁλόκληρη μέρα, ὅτι ἑπομένως ἡ ἀξία πού δημιουργεῖ ἡ χρήση της στό διάστημα μιᾶς ἡμέρας εἶναι διπλάσια ἀπό τή δική της ἡμερήσια ἀξία, τό περιστατικό αὐτό εἶναι μεγάλο βέβαια εὐτύχημα γιά τόν ἀγοραστή, δέν ἀποτελεῖ ὅμως καθόλου ἀδικία σέ βάρος τοῦ πουλητῆ.

Ὁ κεφαλαιοκράτης μας πρόβλεψε τούτη τήν περίπτωση πού τόν κάνει νά γελάει. Γιαυτό, ὁ ἐργάτης στόν τόπο τῆς δουλιᾶς βρίσκει τά ἀπαραίτητα μέσα παραγωγῆς ὄχι μόνο γιά ἕνα ἑξάωρο, μά γιά ἕνα δωδεκάωρο προτσές ἐργασίας. Ἄν οἱ 10 λίβρες μπαμπάκι ἀπορόφησαν 6 ὧρες ἐργασία καί μετατράπηκαν σέ 10 λίβρες νῆμα, τώρα 20 λίβρες μπαμπάκι θ' ἀπορροφήσουν 12 ὧρες ἐργασία καί θά μετατραποῦν σέ 20 λίβρες νῆμα. Ἄς ἐξετάσουμε τό προϊόν τοῦ παρατεταμένου προτσές ἐργασίας. Στίς 20 λίβρες νῆμα εἶναι τώρα ἀντικειμενοποιημένες 5 ἐργάσιμες ἡμέρες, 4 στήν καταναλωμένη μᾶζα μπαμπακιοῦ καί ἀδραχτιοῦ καί 1 πού ἀπορροφήθηκε ἀπό τό μπαμπάκι στή διάρκεια τοῦ κλώσιμου. Ἡ χρυσή ἔκφραση 5 ἡμερῶν ἐργασίας ὅμως εἶναι 30 σελίνια ἤ 1 λίρ. στ. καί 10 σελίνια. Αὐτή λοιπόν εἶναι ἡ τιμή τῶν 20 λιβρῶν νήματος. Τό νῆμα ἐξακολουθεῖ νά κοστίζει 1 σελίνι καί 6 πένες ἡ λίβρα. Ὅμως τό ἄθροισμα τῶν ἀξιῶν τῶν ἐμπορευμάτων πού ρίχτηκαν στό προτσές ἦταν 27 σελίνια. Ἡ ἀξία τοῦ νήματος εἶναι 30 σελίνια. Ἡ ἀξία τοῦ προϊόντος αὐξήθηκε κατά $1/9$ πέρα ἀπό τήν ἀξία πού προκαταβλήθηκε γιά τήν παραγωγή του. Ἔτσι τά 27 σελίνια μετατράπηκαν σέ 30 σελίνια. Γέννησαν μιά ὑπεραξία ἀπό 3 σελίνια. Τό τέχνασμα πέτυχε ἐπιτέλους. Τό χρῆμα μετατράπηκε σέ κεφάλαιο.

Ὅλοι οἱ ὅροι τοῦ προβλήματος λύθηκαν χωρίς νά καταπατηθοῦν καθόλου οἱ νόμοι τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων. Ἀνταλλάχτηκε ἰσοδύναμο μέ ἰσοδύναμο. Ὁ κεφαλαιοκράτης σάν ἀγοραστής πλήρωσε τό κάθε ἐμπόρευμα στήν ἀξία του, τό μπαμπάκι, τά ἀδράχτια, τήν ἐργατική δύναμη. Ἔκανε ἔπειτα, ὅ,τι κάνει κάθε ἄλλος ἀγοραστής ἐμπορευμάτων. Κατανάλωσε τήν ἀξία τους χρήσης. Τό προτσές κατανάλωσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης πού εἶναι ταυτόχρονα καί προτσές παραγωγῆς τοῦ ἐμπορεύματος ἀπόδοσε ἕνα προϊόν 20 λίβρες νῆμα ἀξίας 30 σελινιῶν. Ὁ κεφαλαιοκράτης ἐπιστρέφει τώρα στήν ἀγορά, ὅπου εἶχε ἀγοράσει προηγούμενα ἐμπόρευμα, καί πουλάει ἐμπόρευμα. Πουλάει τό νῆμα πρός 1 σελίνι καί 6 πένες τή λίβρα, οὔτε μιά πεντάρα πάνω ἤ κάτω ἀπό τήν ἀξία του. Καί ὅμως τραβάει ἀπό τήν κυκλοφορία 3 σελίνια παραπάνω ἀπ' ὅσα εἶχε ρίξει ἀρχικά σ' αὐτήν. Ὅλη αὐτή ἡ πορεία, ἡ μετατροπή τοῦ χρήματός του σέ κεφάλαιο, συντελεῖται μέσα στή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας καί δέν συντελεῖται μέσα στή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας. Συντελεῖται μέ τή μεσολάβηση τῆς κυκλοφορίας, ἐπειδή ἐξαρτιέται ἀπό τήν ἀγορά τῆς ἐργατικῆς δύναμης στήν ἀγορά ἐμπορευμάτων. Δέ συντελεῖται στήν κυκλοφορία, γιατί ἡ κυκλοφορία προετοιμάζει ἁπλῶς τό προτσές ἀξιοποίησης πού συντελεῖται στή σφαίρα τῆς παραγωγῆς. Καί ἔτσι εἶναι «tout pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles» [«ὅλα εἶναι ἄριστα στόν καλύτερο ἀπ' ὅλους τούς δυνατούς κόσμους»].

Μετατρέποντας ὁ κεφαλαιοκράτης χρῆμα σέ ἐμπορεύματα πού χρησιμεύουν σάν ὑλικά στοιχεῖα δημιουργίας ἑνός νέου προϊόντος ἤ σάν παράγοντες τοῦ προτσές ἐργασίας, ἐνσωματώνοντας ζωντανή ἐργατική δύναμη στή νεκρή ἀντικειμενικότητά τους, μετατρέπει ἀξία, παρωχημένη, ἀντικειμενοποιημένη, νεκρή ἐργασία σέ κεφάλαιο, σέ αὐτοαξιοποιούμενη ἀξία, σέ ἕνα ἔμψυχο τέρας, πού ἀρχίζει νά «ἐργάζεται» als hätt' es Lieb' im Leibe* [σά νἆχε τό διάβολο μέσα του].

Ἄν τώρα συγκρίνουμε τό προτσές δημιουργίας τῆς ἀξίας μέ τό προτσές ἀξιοποίησης, θά δοῦμε ὅτι τό προτσές ἀξιοποίησης δέν εἶναι παρά ἕνα προτσές δημιουργίας ἀξίας πού ἔχει παραταθεῖ πέρα ἀπό

* Στίχος ἀπό τό «Φάουστ» τοῦ Γκαῖτε. (Σημ. Μετ.).

ἕνα ὁρισμένο σημεῖο. Ἄν τό τελευταῖο διαρκεῖ μόνο ὥς τό σημεῖο πού ἡ πληρωμένη ἀπό τό κεφάλαιο ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀναπληρώνεται μέ ἕνα νέο ἰσοδύναμο, τότε εἶναι ἁπλό προτσές δημιουργίας ἀξίας. Ἄν τό προτσές δημιουργίας ἀξίας συνεχιστεῖ πέρα ἀπό τό σημεῖο αὐτό, τότε γίνεται προτσές ἀξιοποίησης.

Ἄν συγκρίνουμε ἀκόμα τό προτσές δημιουργίας ἀξίας μέ τό προτσές ἐργασίας, θά δοῦμε ὅτι τό δεύτερο συνίσταται στήν ὠφέλιμη ἐργασία πού παράγει ἀξίες χρήσης. Ἡ κίνηση ἐξετάζεται ἐδῶ ποιοτικά, στόν ἰδιαίτερο τρόπο της, σύμφωνα μέ τό σκοπό καί τό περιεχόμενό της. Τό ἴδιο προτσές ἐργασίας παρουσιάζεται στό προτσές δημιουργίας ἀξίας μόνο ἀπό τήν ποσοτική του πλευρά. Πρόκειται μόνο γιά τό χρόνο πού χρειάζεται ἡ ἐργασία γιά νά γίνει, ἤ γιά τή χρονική περίοδο πού στή διάρκειά της ξοδεύεται μέ ἐπωφελῆ τρόπο ἡ ἐργατική δύναμη. Ἐδῶ καί τά ἐμπορεύματα πού μπαίνουν στό προτσές τῆς ἐργασίας δέν ἰσχύουν πιά σάν λειτουργικά καθορισμένοι ὑλικοί παράγοντες τῆς ἐργατικῆς δύναμης πού δρᾶ σκόπιμα. Ὑπολογίζονται μόνο σάν καθορισμένες ποσότητες ἀντικειμενοποιημένης ἐργασίας. Εἴτε ἡ ἐργασία περιέχεται στά μέσα παραγωγῆς, εἴτε προστίθεται ἀπό τήν ἐργατική δύναμη, ὑπολογίζεται πιά μόνο σύμφωνα μέ τή χρονική της διάρκεια. Εἶναι τόσες ὧρες, μέρες κλπ.

Ὑπολογίζεται ὅμως μόνο ἐφόσον ὁ χρόνος πού καταναλώθηκε γιά τήν παραγωγή τῆς ἀξίας χρήσης εἶναι κοινωνικά ἀναγκαῖος. Αὐτό σημαίνει πολλά. Ἡ ἐργατική δύναμη πρέπει νά λειτουργεῖ κάτω ἀπό κανονικούς ὅρους. Ἄν τό μέσο ἐργασίας πού ἐπικρατεῖ κοινωνικά στή νηματουργία εἶναι ἡ κλωστική μηχανή, δέν ἐπιτρέπεται νά δοθεῖ στόν ἐργάτη ἕνα ροδάνι. Δέν ἐπιτρέπεται ἀντί γιά μπαμπάκι κανονικῆς ποιότητας νά πάρει παλιομπάμπακο πού κάθε τόσο κόβεται. Καί στίς δυό περιπτώσεις θά χρειαζόταν γιά τήν παραγωγή μιᾶς λίβρας νήματος περισσότερος χρόνος ἐργασίας ἀπό τόν κοινωνικά ἀναγκαῖο, ὅμως αὐτός ὁ παραπανήσιος χρόνος δέ θά δημιουργοῦσε ἀξία ἤ χρῆμα. Ὡστόσο ὁ κανονικός χαρακτήρας τῶν ὑλικῶν παραγόντων τῆς ἐργασίας δέν ἐξαρτιέται ἀπό τόν ἐργάτη, μά ἀπό τόν κεφαλαιοκράτη. Ἕνας παραπέρα ὅρος εἶναι ὁ κανονικός χαρακτήρας τῆς ἴδιας τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Στήν εἰδικότητα πού χρησιμοποιεῖται, πρέπει νά ἔχει τό μέσο βαθμό ἐπιτηδειότητας, δεξιότητας καί σβελτάδας. Ὁ κεφαλαιοκράτης μας ὅμως ἀγόρασε στήν ἀγορά ἐργασίας ἐργατική δύναμη κανονικῆς ποιότητας. Ἡ δύναμη αὐτή πρέπει νά ξοδεύεται μέ τό συνηθισμένο μέσο βαθμό μόχθου, μέ τόν κοινωνικά συνηθισμένο βαθμό ἔντασης. Πάνω σ' αὐτό ἐπαγρυπνεῖ ὁ κεφαλαιοκράτης μέ τήν ἴδια ἔγνοια πού ἐπαγρυπνεῖ γιά νά μή σπαταληθεῖ χρόνος χωρίς ἐργασία. Ἔχει ἀγοράσει τήν ἐργατική δύναμη γιά ὁρισμένο χρονικό διάστημα. Ἐπιμένει νά πάρει ἀπ' αὐτήν ὅ,τι τοῦ ἀνήκει. Δέ θέλει νά τόν κλέβουν. Τέλος — καί ἐδῶ ὁ ἴδιος κύριος ἔχει δικό του code pénal [ποινικό κώδικα] — δέν ἐπιτρέπεται νά γίνεται ἄσκοπη κατανάλωση πρώτης ὕλης καί μέσων ἐργασίας, γιατί ἡ σπαταλημένη πρώτη ὕλη καί τό σπαταλημένο μέσο ἐργασίας ἀποτελοῦν περιττά ξοδεμένες ποσότη-

τες ἀντικειμενοποιημένης ἐργασίας πού γιαυτό δέν ὑπολογίζονται καί δέν μπαίνουν στό προϊόν τῆς δημιουργίας ἀξίας[17].

Ἔτσι βλέπουμε ὅτι ἡ διαφορά πού βρήκαμε προηγούμενα μέ τήν ἀνάλυση τοῦ ἐμπορεύματος, ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν ἐργασία ἐφόσον παράγει ἀξία χρήσης καί στήν ἴδια ἐργασία ἐφόσον παράγει ἀξία, ἐκφράζεται τώρα σάν διάκριση ἀνάμεσα στίς διάφορες πλευρές τοῦ προτσές παραγωγῆς.

Σάν ἑνότητα τοῦ προτσές ἐργασίας καί τοῦ προτσές δημιουργίας ἀξίας, τό προτσές τῆς παραγωγῆς εἶναι προτσές παραγωγῆς ἐμπορευμάτων· σάν ἑνότητα τοῦ προτσές ἐργασίας καί τοῦ προτσές ἀξιοποίησης εἶναι κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγῆς, κεφαλαιοκρατική μορφή τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς.

Ἔχει τονιστεῖ προηγούμενα ὅτι γιά τό προτσές ἀξιοποίησης εἶ-

---

[17] Πρόκειται γιά ἕναν ἀπό τούς συντελεστές πού ἀκριβαίνουν τήν παραγωγή πού στηρίζεται στή δουλεία. Ἐδῶ, σύμφωνα μέ τήν εὔστοχη ἔκφραση τῶν ἀρχαίων, ὁ ἐργάτης διαφέρει μόνο σάν instrumentum vocale [ἐργαλεῖο πού μιλάει], ἀπό τό ζῶο σάν instrumentum semivocale [μισοάφωνο ἐργαλεῖο] καί ἀπό τό νεκρό ἐργαλεῖο σάν instrumentum mutum [βουβό ἐργαλεῖο]. Ὁ ἴδιος ὅμως αὐτός ἐργάτης δίνει στό ζῶο καί στό ἐργαλεῖο δουλιᾶς νά καταλάβουν ὅτι δέν εἶναι ὅμοιός τους, ἀλλά ὅτι εἶναι ἄνθρωπος. Καί ἀποχτάει τήν αὐτοεπίγνωση τῆς διαφορᾶς του ἀπ' αὐτά μέ τό ὅτι τά κακομεταχειρίζεται καί τά καταστρέφει con amore [μέ πάθος]. Γιαυτό, σέ τοῦτο τόν τρόπο παραγωγῆς ἰσχύει σάν οἰκονομική ἀρχή ἡ χρησιμοποίηση μόνο τῶν πιό χοντροκομμένων καί πιό δυσκίνητων ἐργαλείων δουλιᾶς, πού ὅμως ἴσα-ἴσα λόγω τῆς δυσκίνητης χοντροκοπιᾶς τους δύσκολα καταστρέφονται. Ἔτσι ὥς τό ξέσπασμα τοῦ ἀμερικάνικου ἐμφυλίου πολέμου στίς Πολιτεῖες ὅπου διατηροῦσαν δούλους καί πού βρίσκονται στίς ἀκτές τοῦ κόλπου τοῦ Μεξικοῦ, ὑπῆρχαν ἀλέτρια ἀρχαίας κινέζικης κατασκευῆς πού ἀνασκάφτουν τή γῆ ὅπως τό γουρούνι κι ὁ τυφλοπόντικας, χωρίς ὅμως νά τή σκίζουν καί νά τήν ἀνατρέπουν. Πρβλ. *J. E. Cairnes:* «The Slave Power». London 1862, σελ. 46 κ. ἑ. Ὁ Ὄλμστεντ στό ἔργο του «Sea Board Slave States» λέει ἀνάμεσα στ' ἄλλα: «Μοῦ ἔδειξαν ἐδῶ ἐργαλεῖα πού σέ μᾶς κανένας λογικός ἄνθρωπος δέν θά ἐπιβάρυνε μ' αὐτά τό μισθωτό ἐργάτη του. Τό ἀσυνήθιστο βάρος τους καί ἡ δυσκινησία τους πρέπει, κατά τή γνώμη μου, νά κάνουν τήν ἐργασία πού γίνεται μ' αὐτά τουλάχιστον κατά 10% πιό δύσκολη ἀπό τήν ἐργασία πού γίνεται μέ τά ἐργαλεῖα πού χρησιμοποιοῦνται συνήθως σέ μᾶς. Ὅπως ὅμως μέ βεβαιώνουν, λόγω τῆς ἀμέλειας καί τῆς ἀδεξιότητας πού τά χρησιμοποιοῦν οἱ δοῦλοι, δέν εἶναι δυνατό νά τούς ἐμπιστευθεῖ κανείς μέ καλή ἐπιτυχία πιό ἐλαφριά ἤ λιγότερο χοντροειδῆ ἐργαλεῖα. Ἐργαλεῖα σάν κι αὐτά πού ἐμπιστευόμαστε πάντα μέ καλό κέρδος στούς ἐργάτες μας δέν θά ἄντεχαν οὔτε μιά μέρα σ' ἕναν ἀγρό σιτηρῶν τῆς Βιργινίας, παρά τό γεγονός ὅτι οἱ ἀγροί ἐκεῖ εἶναι πιό ἀφράτοι καί ἔχουν λιγότερες πέτρες ἀπό τούς δικούς μας. Ἐπίσης ὅταν τούς ρώτησα, γιατί γενικά ἀντικατασταίνουν τά ἄλογα μέ μουλάρια, μοῦ ἀνάφεραν σάν πρῶτο καί ὁμολογημένα ἀποφασιστικό λόγο, ὅτι τά ἄλογα δέν ἀντέχουν στόν τρόπο πού τά μεταχειρίζονται πάντα οἱ νέγροι. Τά ἄλογα τά σακατεύουν πάντα γρήγορα καί τά κάνουν ἀνάπηρα, ἐνῶ τά μουλάρια ἀντέχουν στό ξύλο καί, ποῦ καί ποῦ, στή στέρηση τῆς νομῆς τους χωρίς νά παθαίνουν σωματικές ζημιές. Ἐπίσης δέν κρυολογοῦν καί δέν ἀρρωσταίνουν ὅταν τά παραμελοῦν καί τά παρακουράζουν στή δουλιά. Ὡστόσο φτάνει νά πάω ὥς τό παράθυρο τοῦ δωματίου πού γράφω γιά νά δῶ σχεδόν ὁποιαδήποτε στιγμή μιά τέτια μεταχείριση τῶν ζώων πού θά ἀνάγκαζε κάθε φάρμερ τῶν βόρειων Πολιτειῶν νά διώξει στά σίγουρα τόν ἐργάτη πού περιποιεῖται τά ζῶα» (σελ. 46, 47).

ναι τελείως ἀδιάφορο ἄν ἡ ἐργασία πού ἰδιοποιεῖται ὁ κεφαλαιοκράτης εἶναι ἁπλή, κοινωνική μέση ἐργασία, ἤ συνθετότερη ἐργασία, ἐργασία μεγαλύτερου εἰδικοῦ βάρους. Ἡ ἐργασία πού σέ σύγκριση μέ τήν κοινωνική μέση ἐργασία ἰσχύει σάν ἀνώτερη συνθετότερη ἐργασία, εἶναι ἡ ἐκδήλωση μιᾶς ἐργατικῆς δύναμης στήν ὁποία μπαίνουν μεγαλύτερα ἔξοδα κατάρτισης, πού ἡ παραγωγή της κοστίζει περισσότερο χρόνο ἐργασίας καί πού γιαυτό ἔχει μεγαλύτερη ἀξία ἀπό τήν ἁπλή ἐργατική δύναμη. Ἄν ἡ ἀξία τῆς δύναμης αὐτῆς εἶναι ἀνώτερη, ἐκδηλώνεται σέ ἀντιστάθμισμα μέ ἀνώτερη ἐργασία, καί γιαυτό στά ἴδια χρονικά διαστήματα ἀντικειμενοποιεῖται σέ σχετικά ἀνώτερες ἀξίες. Ὁποιοσδήποτε ὡστόσο κι ἄν εἶναι ὁ βαθμός διάκρισης ἀνάμεσα στήν ἐργασία τοῦ κλώστη καί στήν ἐργασία τοῦ χρυσοχόου, τό μέρος τῆς ἐργασίας μέ τό ὁποῖο ὁ ἐργάτης χρυσοχόος ἀναπληρώνει μόνο τήν ἀξία τῆς δικῆς του ἐργατικῆς δύναμης, δέ διακρίνεται καθόλου ποιοτικά ἀπό τό πρόσθετο μέρος τῆς ἐργασίας πού μ᾽ αὐτό δημιουργεῖ ὑπεραξία. Καί τώρα, ὅπως καί πρῶτα, ἡ ὑπεραξία προκύπτει μόνο ἀπό ἕνα ποσοτικό πλεόνασμα ἐργασίας, ἀπό τήν παρατεταμένη διάρκεια τοῦ ἴδιου προτσές ἐργασίας, πού στή μιά περίπτωση εἶναι τό προτσές παραγωγῆς νήματος καί στήν ἄλλη τό προτσές παραγωγῆς χρυσαφικῶν[18].

---

[18] Ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν ἀνώτερη καί ἁπλή ἐργασία, ἀνάμεσα στή «skilled» καί «unskilled labour» [εἰδικευμένη καί ἀνειδίκευτη ἐργασία], στηρίζεται ἐνμέρει σέ ἁπλές αὐταπάτες, ἤ τουλάχιστον διαφορές, πού ἀπό καιρό πάψανε νά εἶναι πραγματικές καί πού ἐξακολουθοῦν νά ὑπάρχουν χάρη σέ μιά πατροπαράδοτη σύμβαση, καί ἐνμέρει στήν περισσότερο ἀνήμπορη θέση ὁρισμένων στρωμάτων τῆς ἐργατικῆς τάξης πού λιγότερο ἀπό ἄλλους ἔχουν τή δυνατότητα ν᾽ ἀποσποῦν τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς τους δύναμης. Τά τυχαῖα περιστατικά παίζουν ἐδῶ τόσο μεγάλο ρόλο, πού τά ἴδια εἴδη ἐργασίας ἀλλάζουν θέση. Λχ. ἐκεῖ πού οἱ σωματικές δυνάμεις τῆς ἐργατικῆς τάξης ἔχουν ἐξασθενήσει κι ἔχουν ἐξαντληθεῖ σχετικά, ὅπως αὐτό γίνεται σ᾽ ὅλες τίς χῶρες μέ ἀναπτυγμένη κεφαλαιοκρατική παραγωγή, οἱ χοντρές δουλιές που ἀπαιτοῦν μεγάλη μυϊκή δύναμη κινοῦνται γενικά σέ ἀνώτερες βαθμίδες σέ σύγκριση μέ πολύ πιό λεπτές ἐργασίες πού ξεπέφτουν ὥς τή βαθμίδα τῆς ἁπλῆς ἐργασίας, ἔτσι λχ. ἡ ἐργασία ἑνός bricklayer [χτίστη] στήν Ἀγγλία βρίσκεται σέ μιά πολύ πιό ἀνώτερη βαθμίδα ἀπό τή δουλιά ἑνός ὑφαντῆ δαμασκηνῶν ὑφασμάτων. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἡ ἐργασία ἑνός fustian cutter (ἐργάτης πού ψαλιδίζει μπαμπακερά βελοῦδα) φιγουράρει σάν «ἁπλή» ἐργασία μόλο πού ἀπαιτεῖ μεγάλη σωματική προσπάθεια καί πού ἐπιπλέον εἶναι πολύ ἀνθυγιεινή. Ἐξάλλου δέν πρέπει νά φανταζόμαστε ὅτι ἡ λεγόμενη «skilled labour» κατέχει μιά ποσοτικά σημαντική ἔκταση στήν ἐθνική ἐργασία. Ὁ Λένγκ ὑπολογίζει ὅτι στήν Ἀγγλία (καί στήν Οὐαλλία) πάνω ἀπό 11 ἑκατομμύρια ἄνθρωποι ζοῦνε ἀπό ἁπλή ἐργασία. Ὅταν ἀφαιρέσουμε ἕνα ἑκατομμύριο ἀριστοκράτες καί ἑνάμιση ἑκατομμύριο ἐξαθλιωμένους, ἀλῆτες, ἐγκληματίες, πόρνες κλπ., ἀπό τά 18 ἑκατομμύρια τοῦ πληθυσμοῦ, ὅσος ἦταν τόν καιρό πού ἔγραψε τό σύγγραμμά του, ἀπομένουν 4.650.000 ἀστική τάξη μαζί μέ τούς μικροεισοδηματίες, ὑπαλλήλους, συγγραφεῖς, καλλιτέχνες, δασκάλους κλπ. Γιά νά βγάλει αὐτά τά 4 ²/₃ ἑκατομμύρια ὑπολογίζει στό ἐργαζόμενο μέρος τῆς ἀστικῆς τάξης ἐκτός ἀπό τούς τραπεζίτες καί ὅλους τούς «ἐργοστασιακούς ἐργάτες» πού πληρώνονται καλύτερα! Ἀπό τούς «ὑψωμένους σέ δύναμη ἐργάτες» δέ λείπουν οὔτε οἱ bricklayer [χτίστες]. Κι ἔτσι τοῦ ἀπομένουν τά 11 ἑκατομμύρια πού ἀναφέραμε. (*S. Laing:* «National Distress etc.», London 1844 [σελ. 51 — 52]). «Ἡ μεγάλη τάξη πού γιά νά πάρει μέσα συντήρησης δέν μπορεῖ νά δόσει τίποτα ἄλλο ἀπό συνηθισμένη ἐργασία, εἶναι ἡ μεγάλη μάζα τοῦ λαοῦ» (*James Mill* στό ἄρθρο: «Colony». «Supplement to the Encyclopaedia Britannica», 1831 [σελ. 8]).

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά σέ κάθε προτσές δημιουργίας ἀξίας ἡ ἀνώτερη ἐργασία πρέπει νά ἀνάγεται πάντα σέ κοινωνική μέση ἐργασία, λχ. μιά μέρα ἀνώτερη ἐργασία σέ *χ* μέρες ἁπλή ἐργασία[19]. Ἔτσι ἐξοικονομοῦμε μιά περιττή διαδικασία καί ἁπλοποιοῦμε τήν ἀνάλυση μέ τήν ὑπόθεση ὅτι ὁ ἐργάτης πού τόν χρησιμοποιεῖ τό κεφάλαιο ἐκτελεῖ ἁπλή κοινωνική μέση ἐργασία.

---

[19] «Παντοῦ ὅπου ἡ ἐργασία ἀναφέρεται μέ τήν ἔννοια τῆς κλίμακας τῆς ἀξίας, ἐννοεῖται κατ᾽ ἀνάγκην ἐργασία ἑνός καθορισμένου εἴδους... ἡ ἀναλογία στήν ὁποία τά ἄλλα εἴδη ἐργασίας βρίσκονται πρός αὐτήν ἐξακριβώνεται εὔκολα» («Outlines of Political Economy». London 1832, σελ. 22, 23).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

ΣΤΑΘΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΛΗΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Οἱ διάφοροι παράγοντες τοῦ προτσές ἐργασίας συμμετέχουν διαφορετικά στό σχηματισμό τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος.

Ὁ ἐργάτης προσθέτει στό ἀντικείμενο ἐργασίας νέα ἀξία, προσθέτοντας σ' αὐτό μιάν ὁρισμένη ποσότητα ἐργασίας, ἀνεξάρτητα ἀπό τό συγκεκριμένο περιεχόμενο, τό σκοπό καί τόν τεχνικό χαρακτήρα τῆς ἐργασίας του. Ἀπό τήν ἄλλη ξαναβρίσκουμε τίς ἀξίες τῶν καταναλωμένων μέσων παραγωγῆς σάν συστατικά μέρη τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος, λχ. τίς ἀξίες τοῦ μπαμπακιοῦ καί τῶν ἀδραχτιῶν στήν ἀξία τοῦ νήματος. Ἑπομένως ἡ ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς διατηρεῖται μέ τή μεταβίβασή της στό προϊόν. Ἡ μεταβίβαση αὐτή γίνεται στήν πορεία τῆς μετατροπῆς τῶν μέσων παραγωγῆς σέ προϊόν, στό προτσές τῆς ἐργασίας. Πραγματοποιεῖται μέ τήν ἐργασία. Πῶς ὅμως;

Ὁ ἐργάτης δέν ἐργάζεται δυό φορές στόν ἴδιο χρόνο, μιά φορά γιά νά προσθέσει μέ τήν ἐργασία του ἀξία στό μπαμπάκι, καί μιά φορά γιά νά διατηρήσει τήν παλιά του ἀξία ἤ, πράγμα πού σημαίνει τό ἴδιο, γιά νά μεταβιβάσει στό προϊόν, στό νῆμα, τήν ἀξία τοῦ μπαμπακιοῦ πού ἐπεξεργάζεται καί τοῦ ἀδραχτιοῦ μέ τό ὁποῖο ἐργάζεται. Ἀλλά προσθέτοντας ἁπλῶς νέα ἀξία διατηρεῖ τήν παλιά ἀξία. Ἐπειδή ὅμως ἡ πρόσθεση νέας ἀξίας στό ἀντικείμενο ἐργασίας καί ἡ διατήρηση τῶν παλιῶν ἀξιῶν στό προϊόν εἶναι δυό τελείως διαφορετικά ἀποτελέσματα πού ὁ ἐργάτης τά πετυχαίνει στόν ἴδιο χρόνο, μόλο πού στόν ἴδιο χρόνο ἐργάζεται μόνο μιά φορά, τό διπλό αὐτό ἀποτέλεσμα μπορεῖ ὁλοφάνερα νά ἐξηγηθεῖ μονάχα ἀπό τό διπλό χαρακτήρα τῆς ἴδιας τῆς ἐργασίας του. Στόν ἴδιο χρόνο εἶναι ὑποχρεωμένη μέ μιά ἰδιότητα νά δημιουργεῖ ἀξία καί μέ μιάν ἄλλη ἰδιότητα νά διατηρεῖ ἤ νά μεταβιβάζει ἀξία.

Πῶς προσθέτει κάθε ἐργάτης χρόνο ἐργασίας κι ἑπομένως ἀξία; Πάντα μόνο μέ τή μορφή τοῦ παραγωγικοῦ τρόπου ἐργασίας πού τόν προσιδιάζει. Ὁ κλώστης προσθέτει χρόνο ἐργασίας κλώθοντας μόνο, ὁ ὑφαντής ὑφαίνοντας, ὁ σιδεράς σφυρηλατώντας. Ὅμως μέ τή συγκεκριμένη σκόπιμη μορφή μέ τήν ὁποία προσθέτουν γενικά ἐργασία, κι ἑπομένως νέα ἀξία, μέ τό κλώσιμο, τήν ὕφανση καί τή σφυρηλάτηση, τά μέσα παραγωγῆς· μπαμπάκι καί ἀδράχτια, νῆμα καί ἀργαλειός, σίδερο καί ἀμόνι, γίνονται στοιχεῖα δημιουργίας ἑνός προϊόντος, μιᾶς καινούργιας ἀξίας χρήσης[20]. Ἡ παλιά μορφή τῆς ἀξίας τους χρήσης ἐξαφανίζεται, ἀλλά μόνο γιά νά ἐμφανιστεῖ μέ μιά καινούργια μορφή ἀξίας χρήσης. Ἐξετάζοντας ὅμως τό προτσές πού δημιουργεῖ ἀξία προέκυψε ὅτι ἐφόσο μιά ἀξία χρήσης καταναλώνεται σκόπιμα γιά τήν παραγωγή μιᾶς καινούργιας ἀξίας χρήσης, ὁ ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας γιά τήν παραγωγή τῆς καταναλωμένης ἀξίας χρήσης ἀποτελεῖ ἕνα μέρος τοῦ ἀναγκαίου χρόνου ἐργασίας γιά τήν παραγωγή τῆς καινούργιας ἀξίας χρήσης, δηλ. εἶναι χρόνος ἐργασίας πού ἀπό τό καταναλωμένο μέσο παραγωγῆς μεταβιβάζεται στό νέο προϊόν. Ὁ ἐργάτης διατηρεῖ λοιπόν τίς ἀξίες τῶν καταναλωμένων μέσων παραγωγῆς ἤ τίς μεταβιβάζει σάν συστατικά τῆς ἀξίας στό προϊόν, ὄχι προσθέτοντας ἐργασία γενικά, ἀλλά μέ τόν ἰδιαίτερο ὠφέλιμο χαρακτήρα, μέ τήν εἰδικά παραγωγική μορφή αὐτῆς τῆς πρόσθετης ἐργασίας. Σάν τέτια σκόπιμη παραγωγική δραστηριότητα, σάν κλώσιμο, ὕφανση, σφυρηλάτηση, ἡ ἐργασία ἀνασταίνει ἐκ νεκρῶν τά μέσα παραγωγῆς μέ τήν ἁπλή ἐπαφή της μ' αὐτά, δίνει ψυχή σ' αὐτά καί τά μετατρέπει σέ παράγοντες τοῦ προτσές ἐργασίας καί ἑνώνεται μαζί τους γιά νά σχηματίσει προϊόντα.

Ἄν ἡ εἰδική παραγωγική ἐργασία τοῦ ἐργάτη δέν ἦταν τό κλώσιμο, δέ θά μετάτρεπε σέ νῆμα τό μπαμπάκι, ἑπομένως δέ θά μεταβίβαζε στό νῆμα τίς ἀξίες τοῦ μπαμπακιοῦ καί τῶν ἀδραχτιῶν. Ἄν ἀντίθετα ὁ ἴδιος ἐργάτης ἀλλάξει ἐπάγγελμα καί γίνει μαραγκός, θά ἐξακολουθεῖ ὅπως καί προηγούμενα νά προσθέτει μέ τήν ἡμέρα τῆς ἐργασίας του ἀξία στήν πρώτη του ὕλη. Τήν προσθέτει λοιπόν μέ τήν ἐργασία του ὄχι σάν ἐργασία τοῦ κλώστη ἤ σάν ἐργασία τοῦ μαραγκοῦ, μά σάν ἀφηρημένη, κοινωνική ἐργασία γενικά, καί προσθέτει ἕνα καθορισμένο μέγεθος ἀξίας, ὄχι ἐπειδή ἡ ἐργασία του ἔχει ἕνα ἰδιαίτερο ὠφέλιμο περιεχόμενο, μά ἐπειδή διαρκεῖ ἕναν καθορισμένο χρόνο. Μέ τήν ἀφηρημένη λοιπόν γενική ἰδιότητά της, σάν ξόδεμα ἀνθρώπινης ἐργατικῆς δύναμης, ἡ ἐργασία τοῦ κλώστη προσθέτει νέα ἀξία στίς ἀξίες τοῦ μπαμπακιοῦ καί τῶν ἀδραχτιῶν, καί μέ τή συγκεκριμένη, ἰδιαίτερη, ὠφέλιμη ἰδιότητά της σάν προτσές πού κλώθει, μεταβιβάζει τήν ἀξία αὐτῶν τῶν μέσων παραγωγῆς στό προϊόν καί διατηρεῖ ἔτσι τήν ἀξία τους στό προϊόν. Ἀπό δῶ ἀπορέει τό διπλό ἀποτέλεσμα τῆς ἐργασίας στόν ἴδιο χρόνο.

Μέ τήν ἁπλή ποσοτική πρόσθεση ἐργασίας προστίθεται νέα ἀξία, ἐνῶ μέ τήν ποιότητα τῆς ἐργασίας πού προστέθηκε διατηροῦνται στό προϊόν οἱ παλιές ἀξίες τῶν μέσων παραγωγῆς. Αὐτό τό διπλό ἀποτέλεσμα τῆς ἴδιας ἐργασίας ἐξαιτίας τοῦ διπλοῦ της χαρακτήρα ἐμφανίζεται χειροπιαστά σέ διάφορα φαινόμενα.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι μιά κάποια ἐφεύρεση δίνει τή δυνατότητα

[20] «Ἡ ἐργασία δίνει ἕνα καινούργιο δημιούργημα στή θέση ἑνός ἄλλου πού καταστράφηκε» («An Essay on the Political Economy of Nations». London 1821, σελ. 13).

στόν κλώστη νά κλώθει μέσα σέ 6 ὧρες τόσο μπαμπάκι, ὅσο ἔκλωθε προηγούμενα σέ 36 ὧρες. Σάν σκόπιμη ὠφέλιμη παραγωγική δραστηριότητα ἡ ἐργασία του ἑξαπλασίασε τή δύναμή της. Τό προϊόν της εἶναι ἑξαπλάσιο, 36 λίβρες νῆμα ἀντί 6. Ὅμως οἱ 36 λίβρες μπαμπάκι ἀπορροφοῦν τώρα μόνο τόσο χρόνο ἐργασίας ὅσο ἀπορροφοῦσαν προηγούμενα οἱ 6 λίβρες. Σ' αὐτές προστίθεται ἕξη φορές λιγότερη νέα ἐργασία ἀπ' ὅ,τι μέ τήν παλιά μέθοδο, ἑπομένως προστίθεται μόνο ἕνα ἕκτο τῆς προηγούμενης ἀξίας. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὑπάρχει τώρα στό προϊόν, στίς 36 λίβρες νῆμα, ἡ ἑξαπλάσια ἀξία τοῦ μπαμπακιοῦ. Στίς 6 ὧρες τοῦ κλώσιμου διατηρεῖται καί μεταφέρεται στό προϊόν μιά ἀξία πρώτης ὕλης ἕξη φορές μεγαλύτερη, μόλο πού στήν ἴδια πρώτη ὕλη προστίθεται μιά ἕξη φορές μικρότερη καινούργια ἀξία. Αὐτό δείχνει πόσο ἡ ἰδιότητα μέ τήν ὁποία ἡ ἐργασία διατηρεῖ ἀξίες στή διάρκεια τοῦ ἴδιου ἀδιαίρετου προτσές, εἶναι οὐσιαστικά διαφορετική ἀπό τήν ἰδιότητα μέ τήν ὁποία δημιουργεῖ ἀξία. Ὅσο περισσότερος ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας μπαίνει στή διάρκεια τοῦ κλώσιμου στήν ἴδια ποσότητα μπαμπάκι, τόσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ νέα ἀξία πού προστίθεται στό μπαμπάκι, ὅμως ὅσο περισσότερες λίβρες μπαμπάκι κλώθονται στόν ἴδιο χρόνο ἐργασίας, τόσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ παλιά ἀξία πού διατηρεῖται στό προϊόν.

Ἄς ὑποθέσουμε ἀντίθετα ὅτι παραμένει ἴδια ἡ παραγωγικότητα τοῦ κλώσιμου, κι ἔτσι ὁ κλώστης χρειάζεται ὅπως καί προηγούμενα τόν ἴδιο χρόνο γιά νά μετατρέψει μιά λίβρα μπαμπάκι σέ νῆμα. Ὅμως ἀλλάζει ἡ ἀνταλλαχτική ἀξία τοῦ ἴδιου τοῦ μπαμπακιοῦ, ἀνεβαίνει στό ἑξαπλάσιο ἤ πέφτει στό ἕνα ἕκτο ἡ τιμή μιᾶς λίβρας μπαμπάκι. Καί στίς δυό περιπτώσεις ὁ κλώστης ἐξακολουθεῖ στήν ἴδια ποσότητα μπαμπάκι νά προσθέτει τόν ἴδιο χρόνο ἐργασίας κι ἑπομένως τήν ἴδια ἀξία, καί στίς δυό περιπτώσεις στόν ἴδιο χρόνο παράγει τήν ἴδια ποσότητα νῆμα. Καί ὅμως ἡ ἀξία πού μεταβιβάζει ἀπό τό μπαμπάκι στό νῆμα, στό προϊόν, εἶναι τή μιά ἕξη φορές μικρότερη καί τήν ἄλλη ἕξη φορές μεγαλύτερη ἀπό προηγούμενα. Τό ἴδιο γίνεται ὅταν ἀκριβαίνουν ἤ φτηναίνουν τά μέσα ἐργασίας, ἐνῶ ἐξακολουθοῦν πάντα νά προσφέρουν τήν ἴδια ὑπηρεσία στό προτσές τῆς ἐργασίας.

Ἄν μείνουν ἀμετάβλητοι οἱ τεχνικοί ὅροι τοῦ προτσές πού κλώθει κι ἄν ἐπίσης δέν γίνεται καμιά ἀλλαγή στήν ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς του, τότε ὁ κλώστης ἐξακολουθεῖ, ὅπως καί προηγούμενα, στόν ἴδιο χρόνο ἐργασίας νά καταναλώνει τίς ἴδιες ποσότητες πρώτης ὕλης καί μηχανημάτων πού ἡ ἀξία τους μένει ἡ ἴδια. Ἡ ἀξία πού διατηρεῖ στό προϊόν εἶναι τότε ἀπευθείας ἀνάλογη μέ τή νέα ἀξία πού προσθέτει. Σέ δυό ἑβδομάδες προσθέτει δυό φορές περισσότερη ἐργασία ἀπ' ὅ,τι σέ μιά ἑβδομάδα, δηλ. δυό φορές περισσότερη ἀξία, καί ταυτόχρονα καταναλώνει δυό φορές περισσότερα ὑλικά διπλάσιας ἀξίας καί φθείρει δυό φορές περισσότερα μηχανήματα διπλάσιας ἀξίας, διατηρεῖ ἑπομένως στό προϊόν τῶν δυό ἑβδομάδων δυό φορές περισσότερη ἀξία ἀπ' ὅ,τι στό προϊόν τῆς μιᾶς ἑβδομάδας. Ὅταν οἱ δοσμένοι ὅροι παραγωγῆς παραμένουν ἴδιοι ὁ ἐργάτης διατηρεῖ τόσο περισσότερη ἀξία, ὅσο περισσότερη ἀξία προσθέτει, μά δέν διατηρεῖ περισσότερη ἀξία γιατί προσθέτει περισσότερη ἀξία, ἀλλά γιατί τήν προσθέτει κάτω ἀπό ὅρους πού παραμένουν ἴδιοι καί εἶναι ἀνεξάρτητοι ἀπό τή δική του ἐργασία.

Φυσικά, μέ μιά σχετική ἔννοια μπορεῖ νά εἰπωθεῖ ὅτι ὁ ἐργάτης διατηρεῖ πάντα παλιές ἀξίες στήν ἴδια ἀναλογία, στήν ὁποία προσθέτει νέα ἀξία. Εἴτε τό μπαμπάκι ἀνεβαίνει ἀπό 1 σελίνι σέ 2 σελίνια, εἴτε πέφτει σέ 6 πένες, ὁ ἐργάτης στό προϊόν μιᾶς ὥρας διατηρεῖ πάντα τή μισή ἀξία μπαμπακιοῦ ἀπ' ὅ,τι στό προϊόν δυό ὡρῶν, ὁσοδήποτε κι ἄν ἀλλάξει αὐτή ἡ ἀξία. Ἄν σέ συνέχεια ἀλλάξει ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας του, ἄν ἀνέβει ἤ πέσει, θά κλώθει λχ. σέ μιά ὥρα ἐργασίας περισσότερο ἤ λιγότερο μπαμπάκι ἀπό προηγούμενα καί θά διατηρεῖ ἀντίστοιχα στό προϊόν μιᾶς ὥρας ἐργασίας περισσότερη ἤ λιγότερη ἀξία μπαμπακιοῦ. Παρ' ὅλα αὐτά σέ δυό ὧρες ἐργασίας θά διατηρεῖ δυό φορές περισσότερη ἀξία ἀπ' ὅ,τι σέ μιά ὥρα ἐργασίας.

Ἄν παραβλέψουμε τήν ἁπλῶς συμβολική παράσταση τῆς ἀξίας στό σύμβολο τῆς ἀξίας, ἡ ἀξία ὑπάρχει μονάχα σέ μιά ἀξία χρήσης, σ' ἕνα πράγμα. (Ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος ἄν τόν ἐξετάσουμε σάν ἁπλή ὕπαρξη ἐργατικῆς δύναμης, εἶναι ἕνα φυσικό ἀντικείμενο, ἕνα πράγμα, ἄν καί ζωντανό, αὐτοσυνείδητο πράγμα, καί ἡ ἐργασία ἡ ἴδια εἶναι ἡ ἐμπράγματη ἐξωτερίκευση αὐτῆς τῆς δύναμης). Γιαυτό, ὅταν χάνεται ἡ ἀξία χρήσης, χάνεται καί ἡ ἀξία. Ἐπειδή μέ τό προτσές ἐργασίας τά μέσα παραγωγῆς χάνουν στήν πραγματικότητα τήν ἀρχική μορφή τῆς ἀξίας τους χρήσης μόνο γιά ν' ἀποχτήσουν στό προϊόν τή μορφή μιᾶς ἄλλης ἀξίας χρήσης, αὐτό δέ θά πεῖ ὅτι μαζί μέ τήν ἀξία τους χρήσης χάνουν ταυτόχρονα καί τήν ἀξία τους. Ὅσο σπουδαῖο κι ἄν εἶναι ὅμως γιά τήν ἀξία νά ὑπάρχει ἡ ἴδια σέ μιά ὁποιαδήποτε ἀξία χρήσης, ἄλλο τόσο ἀδιάφορο τῆς εἶναι σέ ποιά ἀξία χρήσης ὑπάρχει, ὅπως τό δείχνει ἡ μεταμόρφωση τῶν ἐμπορευμάτων. Ἀπ' αὐτό βγαίνει ὅτι στό προτσές παραγωγῆς περνάει ἀξία ἀπό τό μέσο παραγωγῆς στό προϊόν μόνο στό βαθμό πού τό μέσο παραγωγῆς μαζί μέ τήν αὐτοτελῆ του ἀξία χρήσης χάνει καί τήν ἀνταλλαχτική του ἀξία. Τό μέσο παραγωγῆς παραχωρεῖ στό προϊόν μόνο τήν ἀξία ἐκείνη, πού χάνει σάν μέσο παραγωγῆς. Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή ὅμως οἱ ὑλικοί παράγοντες τοῦ προτσές ἐργασίας συμπεριφέρονται διαφορετικά.

Τό κάρβουνο, μέ τό ὁποῖο θερμαίνουν τή μηχανή, ἐξαφανίζεται χωρίς ν' ἀφήνει ἴχνη, τό ἴδιο καί τό λάδι, μέ τό ὁποῖο λαδώνουν τόν ἄξονα τῆς ρόδας κλπ. Τά χρώματα καί ἄλλες βοηθητικές ὕλες ἐξαφανίζονται, ἐμφανίζονται ὅμως στίς ἰδιότητες τοῦ προϊόντος. Ἡ πρώτη ὕλη ἀποτελεῖ τήν οὐσία τοῦ προϊόντος, ἔχει ὅμως ἀλλάξει τή μορφή της. Ἔτσι ἡ πρώτη ὕλη καί οἱ βοηθητικές ὕλες χάνουν τήν αὐτοτελῆ μορφή, πού μ' αὐτή εἶχαν μπεῖ στό προτσές ἐργασίας σάν ἀξίες χρήσης. Διαφορετικά ἔχει τό ζήτημα μέ τά καθαυτό μέσα ἐργασίας. Ἕνα ἐργαλεῖο,

μιά μηχανή, ἕνα χτίριο ἐργοστασίου, ἕνα δοχεῖο κλπ., χρησιμεύουν στό προτσές ἐργασίας, μόνο ἐφόσο διατηροῦν τήν ἀρχική τους μορφή καί ξαναμπαίνουν αὔριο στό προτσές ἐργασίας μέ τήν ἴδια ἀκριβῶς μορφή πού εἶχαν μπεῖ χτές. Καί διατηροῦν καί μετά τό θάνατό τους τήν αὐτοτελῆ τους μορφή ἀπέναντι στό προϊόν, ὅπως τή διατηροῦν στή διάρκεια τῆς ζωῆς τους, τοῦ προτσές ἐργασίας. Τά πτώματα τῶν μηχανῶν, τῶν ἐργαλείων, τῶν χτιρίων κλπ. ἐξακολουθοῦν νά ὑπάρχουν χώρια ἀπό τά προϊόντα πού βοήθησαν νά παραχθοῦν. Ἄν τώρα ἐξετάσουμε ὅλη τήν περίοδο πού στή διάρκειά της χρησιμεύει ἕνα τέτιο μέσο ἐργασίας, ἀπό τήν ἡμέρα τῆς εἰσόδου του στόν τόπο τῆς δουλιᾶς ὥς τήν ἡμέρα τῆς ἐξορίας του στήν ἀποθήκη τῶν ἀχρήστων, θά δοῦμε ὅτι στήν περίοδο αὐτή ἡ ἀξία του χρήσης ἔχει καταναλωθεῖ ὁλότελα ἀπό τήν ἐργασία καί γιαυτό ἡ ἀνταλλαχτική του ἀξία ἔχει περάσει ὁλοκληρωτικά στό προϊόν. Ἄν λχ. μιά κλωστική μηχανή ἔχει φάει τό ψωμί της μέσα σέ 10 χρόνια, στή διάρκεια τοῦ δεκάχρονου προτσές ἐργασίας ἡ συνολική της ἀξία ἔχει περάσει στό δεκάχρονο προϊόν. Ἔτσι ἡ περίοδος ζωῆς ἑνός μέσου ἐργασίας περιλαβαίνει ἕνα μεγαλύτερο ἤ μικρότερο ἀριθμό ἀπό προτσές ἐργασίας πού ἐπαναλαβαίνονται μ' αὐτό πάντα ἀπό τήν ἀρχή. Καί μέ τό μέσο ἐργασίας συμβαίνει τό ἴδιο πού συμβαίνει καί μέ τόν ἄνθρωπο. Κάθε ἄνθρωπος πεθαίνει κάθε μέρα κατά 24 ὧρες. Μά σέ κανέναν ἄνθρωπο δέν μπορεῖς νά διακρίνεις πόσες ἀκριβῶς μέρες ἔχει κιόλας πεθάνει. Ὡστόσο τό γεγονός αὐτό δέν ἐμποδίζει τίς ἑταιρίες ἀσφάλειας ζωῆς νά βγάζουν πολύ ἀσφαλῆ καί, πράγμα πολύ πιό σπουδαῖο, πολύ ἐπικερδῆ συμπεράσματα ἀπό τή μέση διάρκεια ζωῆς τῶν ἀνθρώπων. Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τό μέσο ἐργασίας. Εἶναι γνωστό ἀπό τήν πείρα πόσον καιρό διαρκεῖ κατά μέσον ὅρο ἕνα μέσο ἐργασίας, λχ. μιά μηχανή ὁρισμένου εἴδους. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἀξία του χρήσης στό προτσές ἐργασίας βαστάει μόνο 6 μέρες. Τότε στήν κάθε μέρα ἐργασίας χάνει κατά μέσον ὅρο τό $^1/_6$ τῆς ἀξίας του χρήσης καί γιαυτό παραχωρεῖ στό ἡμερήσιο προϊόν τό $^1/_6$ τῆς ἀξίας του. Μ' αὐτό τόν τρόπο ὑπολογίζεται ἡ φθορά ὅλων τῶν μέσων ἐργασίας, λχ. ἡ καθημερινή τους ἀπώλεια σέ ἀξία χρήσης καί ἡ ἀντίστοιχη καθημερινή παραχώρηση ἀξίας στό προϊόν.

Ἔτσι φαίνεται χτυπητά ὅτι ἕνα μέσο παραγωγῆς ποτέ δέν παραχωρεῖ περισσότερη ἀξία στό προϊόν ἀπό τήν ἀξία πού χάνει στό προτσές τῆς ἐργασίας μέ τήν ἐκμηδένιση τῆς δικῆς του ἀξίας χρήσης. Ἄν δέν εἶχε ἀξία γιά νά χάσει, δηλ. ἄν τό ἴδιο δέν ἦταν προϊόν ἀνθρώπινης ἐργασίας, δέ θά παραχωροῦσε ἀξία στό προϊόν. Χρησιμεύει ἑπομένως σάν δημιουργός ἀξίας χρήσης, χωρίς νά χρησιμεύει σάν δημιουργός ἀνταλλαχτικῆς ἀξίας. Αὐτό γίνεται λχ. μέ ὅλα τά μέσα παραγωγῆς πού ὑπάρχουν ἕτοιμα ἀπό τή φύση χωρίς τή σύμπραξη τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως μέ τή γῆ, τόν ἀγέρα, τό νερό, τό σίδερο πού βρίσκεται μέσα στή φλέβα τοῦ μεταλλεύματος, τό ξύλο τοῦ παρθένου δάσους κλπ.

Ἐδῶ παρουσιάζεται μπροστά μας ἕνα ἄλλο ἐνδιαφέρον φαινόμενο. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι μιά μηχανή ἀξίζει λχ. 1 000 λίρ. στ. καί φθείρεται μέσα σέ 1 000 μέρες. Στήν περίπτωση αὐτή καθημερινά $^1/_{1000}$ τῆς ἀξίας τῆς μηχανῆς περνάει ἀπ' αὐτή τήν ἴδια στό ἡμερήσιό της προϊόν. Ταυτόχρονα, ἄν καί μέ μειωνόμενη ζωτικότητα, στό προτσές ἐργασίας λειτουργεῖ πάντα ὁλόκληρη ἡ μηχανή. Ἔτσι ἀποδείχνεται ὅτι ἕνας ἀπό τούς παράγοντες τοῦ προτσές ἐργασίας, ἕνα μέσο παραγωγῆς, μπαίνει ὁλόκληρο στό προτσές τῆς ἐργασίας, ἐνῶ μπαίνει μόνο ἐνμέρει στό προτσές τῆς ἀξιοποίησης. Ἡ διαφορά ἀνάμεσα στό προτσές ἐργασίας καί στό προτσές ἀξιοποίησης ἀντανακλᾶται ἐδῶ στούς ὑλικούς τους παράγοντες μέ τό ὅτι τό ἴδιο μέσο παραγωγῆς σάν στοιχεῖο τοῦ προτσές ἐργασίας μπαίνει ὁλόκληρο, ἐνῶ σάν στοιχεῖο δημιουργίας ἀξίας μπαίνει κομματιαστά στό ἴδιο προτσές παραγωγῆς[21].

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἀντίθετα, μπορεῖ ἕνα μέσο παραγωγῆς νά μπεῖ ὁλόκληρο στό προτσές ἀξιοποίησης, μόλο πού μπαίνει κομματιαστά στό προτσές ἐργασίας. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι κατά τό κλώσιμο τοῦ μπαμπακιοῦ ἀπό 115 λίβρες τήν ἡμέρα οἱ 15 εἶναι φύρα πού δέν παράγουν νῆμα ἀλλά μόνο devil's dust [μπαμπακόσκονη]. Ὡστόσο, ἄν ἡ φύρα αὐτή τῶν 15 λιβρῶν εἶναι κανονική καί δέν μπορεῖ νά χωριστεῖ ἀπό τή μέση-ἐπεξεργασία τοῦ μπαμπακιοῦ, ἡ ἀξία τῶν 15 λιβρῶν μπαμπακιοῦ πού δέν ἀποτελοῦν στοιχεῖο τοῦ νήματος, μπαίνει ἐπίσης στήν ἀξία τοῦ νήματος, ὅπως καί ἡ ἀξία τῶν 100 λιβρῶν πού ἀποτελοῦν τήν οὐσία του. Ἡ ἀξία χρήσης 15 λιβρῶν μπαμπα-

[21] Δέν πρόκειται ἐδῶ γιά τίς ἐπιδιορθώσεις τῶν μέσων ἐργασίας, τῶν μηχανῶν, τῶν χτιρίων κλπ. Μιά μηχανή πού ἐπιδιορθώνεται δέ λειτουργεῖ σάν μέσο ἐργασίας, ἀλλά σάν ὑλικό ἐργασίας. Δέν ἐργάζονται μ' αὐτήν, ἀλλά τήν ἐπεξεργάζονται τήν ἴδια γιά νά μπαλώσουν τήν ἀξία της χρήσης. Γιά τό σκοπό μας μποροῦμε τίς ἐργασίες αὐτές τῆς ἐπιδιόρθωσης νά τίς θεωροῦμε πάντα ὅτι συμπεριλαβαίνονται στήν ἐργασία πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή τοῦ μέσου παραγωγῆς. Στό κείμενο πρόκειται γιά τή φθορά πού κανένας γιατρός δέν μπορεῖ νά τή θεραπεύσει καί πού ἐπιφέρει σιγά-σιγά τό θάνατο, γιά «κεῖνο τό εἶδος τή φθορά, πού δέν μπορεῖ ἀπό καιρό σέ καιρό ν' ἀναπληρώνεται καί πού ἄν πρόκειται λχ. γιά ἕνα μαχαίρι καταντάει τελικά σέ τέτια χάλια πού ὁ μαχαιροποιός λέει, δέν ἀξίζει πιά νά τοῦ βάλουμε καινούργια λεπίδα». Στό κείμενο εἴδαμε ὅτι μιά μηχανή λχ. μπαίνει ὁλόκληρη σέ κάθε ξεχωριστό προτσές ἐργασίας, ἀλλά μόνο κομματιαστά στό ταυτόχρονο προτσές ἀξιοποίησης. Ἀπ' αὐτά μποροῦμε νά κρίνουμε τήν παρακάτω σύγχιση ἐννοιῶν: «Γιά τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού ξόδεψε ἕνας μηχανουργός στήν κατασκευή μιᾶς καλτσοπλεχτικῆς μηχανῆς ὁ Ρικάρντο λέει» ὅτι τάχα περιέχεται στήν ἀξία μερικῶν ζευγαριῶν κάλτσες. «Ὡστόσο ὅλη ἡ ἐργασία πού μ' αὐτήν ἔχει παραχθεῖ τό κάθε ξεχωριστό ζευγάρι κάλτσες... περικλείνει ὅλη τήν ἐργασία τοῦ μηχανουργοῦ καί ὄχι μόνο ἕνα μέρος της· γιατί, ναί μέν μιά μηχανή φτιάχνει πολλά ζευγάρια, κανένα ὅμως ἀπ' αὐτά τά ζευγάρια δέ θά μποροῦσε νά παραχθεῖ χωρίς τή βοήθεια ὅλης τῆς μηχανῆς» («Observations on certain verbal disputes in Political Economy, particularly relating to Value, and to Demand and Supply». London 1821, σελ. 54). Ὁ συγγραφέας, ἕνας σέ ἀσυνήθιστο βαθμό αὐτάρεσκος «wiseacre» [«ἐξυπνάκιας»], ἔχει δίκιο μέ τή σύγχιση, κι ἑπομένως μέ τήν πολεμική του, μόνο κατά τό ὅτι οὔτε ὁ Ρικάρντο, οὔτε κανένας ἄλλος οἰκονομολόγος πρίν ἤ ὕστερα ἀπ' αὐτόν δέν ξεχώρισε μέ ἀκρίβεια τίς δυό πλευρές τῆς ἐργασίας καί γιαυτό πολύ περισσότερο δέν ἀνάλυσε τό διαφορετικό τους ρόλο στή δημιουργία τῆς ἀξίας.

κιοῦ πρέπει νά χαθεῖ σάν σκόνη γιά νά φτιαχτοῦν 100 λίβρες νῆμα. Ἑπομένως ἡ ἀπώλεια αὐτή τοῦ μπαμπακιοῦ εἶναι ὅρος παραγωγῆς τοῦ νήματος. Ἀκριβῶς γιαυτό μεταδίδει τήν ἀξία του στό νῆμα. Αὐτό ἰσχύει γιά ὅλα τά ἀπορίμματα τοῦ προτσές ἐργασίας, τουλάχιστο στό βαθμό πού τά ἀπορίμματα αὐτά δέν ξαναγίνονται νέα μέσα παραγωγῆς καί ἑπομένως νέες αὐτοτελεῖς ἀξίες χρήσης. Ἔτσι, στά μεγάλα ἐργοστάσια κατασκευῆς μηχανῶν τοῦ Μάντσεστερ βλέπει κανείς βουνά ὁλόκληρα ἀπό ἀπορίμματα σίδερου, πού τά ἔχουν βγάλει σάν ροκανίδια κυκλώπειες μηχανές, νά ταξιδεύουν κάθε βράδυ φορτωμένα σέ μεγάλα ὀχήματα ἀπό τό ἐργοστάσιο στό σιδηροχυτήριο καί τήν ἄλλη μέρα νά ξαναγυρίζουν ἀπό τό χυτήριο στό ἐργοστάσιο σάν ἀτόφιο σίδερο.

Μόνο στό βαθμό πού στή διάρκεια τοῦ προτσές ἐργασίας τά μέσα παραγωγῆς χάνουν ἀξία πού ὑπῆρχε μέ τή μορφή τῆς παλιᾶς τους ἀξίας χρήσης, μεταδίδουν ἀξία στή νέα μορφή τοῦ προϊόντος. Εἶναι φανερό ὅτι τό ἀνώτατο ὅριο τῆς ἀπώλειας ἀξίας πού μποροῦν νά ὑποστοῦν στό προτσές ἐργασίας, περιορίζεται ἀπό τό ἀρχικό μέγεθος ἀξίας μέ τό ὁποῖο μπαίνουν στό προτσές ἐργασίας, ἤ ἀπό τό χρόνο ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά τή δική τους παραγωγή. Γιαυτό, τά μέσα παραγωγῆς δέν μποροῦν ποτέ νά προσθέσουν στό προϊόν περισσότερη ἀξία ἀπό τήν ἀξία πού ἔχουν τά ἴδια, ἀνεξάρτητα ἀπό τό προτσές ἐργασίας πού ἐξυπηρετοῦν. Ὅσο ὠφέλιμο κι ἄν εἶναι ἕνα ὑλικό ἐργασίας, μιά μηχανή, ἕνα μέσο παραγωγῆς: ὅταν κοστίζουν 150 λίρ. στ., δηλ. 500 ἡμέρες ἐργασίας, δέν προσθέτουν ποτέ στό συνολικό προϊόν πού χρησιμεύουν γιά τήν παραγωγή του, πάνω ἀπό 150 λίρ. στ. Ἡ ἀξία τους δέν καθορίζεται ἀπό τό προτσές ἐργασίας στό ὁποῖο μπαίνουν σάν μέσα παραγωγῆς, ἀλλά ἀπό τό προτσές ἐργασίας, ἀπό τό ὁποῖο βγαίνουν σάν προϊόν. Στό προτσές χρησιμεύουν μόνο σάν ἀξία χρήσης, σάν πράγματα μέ ὠφέλιμες ἰδιότητες, καί γιαυτό δέ θά μετάδιναν καμιά ἀξία στό προϊόν ἄν τά ἴδια δέν εἶχαν ἀξία προτοῦ μποῦν στό προτσές[22].

[22] Γιαυτό καταλαβαίνουμε ὅλη τήν ἀνοησία τοῦ ἀνούσιου Ζ. Μπ. Σαίη πού θέλει νά συνάγει τήν ὑπεραξία (τόκο, κέρδος, γαιοπρόσοδο) ἀπό τίς «services productifs» [«παραγωγικές ὑπηρεσίες»], πού τά μέσα παραγωγῆς, γῆ, ἐργαλεῖα, δέρματα κλπ. προσφέρουν μέ τίς ἀξίες τους χρήσης στό προτσές ἐργασίας. Ὁ κ. Βίλχελμ Ρόσερ πού δέν παραλείπει ποτέ νά καταγράφει τίς κόσμιες ἀπολογητικές ἐπινοήσεις ἀναφωνεῖ: «Πολύ σωστά ὁ Ζ. Μπ. Σαίη παρατηρεῖ (Traité, τόμ. I, κεφ. 4) ὅτι ἡ ἀξία πού παρήγαγε ἕνα ἐλαιοτριβεῖο ὕστερα ἀπό τήν ἀφαίρεση ὅλων τῶν ἐξόδων εἶναι ὡστόσο κάτι τό καινούργιο πού διαφέρει οὐσιαστικά ἀπό τήν ἀξία μέ τήν ὁποία φτιάχτηκε τό ἴδιο τό ἐλαιοτριβεῖο» («Die Grundlagen der Nationalökonomie», 3η ἔκδ., 1858, σελ. 82, ὑποσημείωση). Πολύ σωστά! Τό «λάδι» πού παρήγαγε τό ἐλαιοτριβεῖο εἶναι κάτι πολύ διαφορετικό ἀπό τήν ἐργασία πού κοστίζει τό χτίσιμο τοῦ ἐλαιοτριβείου. Καί μέ τή λέξη «ἀξία» ὁ κ. Ρόσερ ἐννοεῖ πράγματα σάν τό «λάδι», γιατί τό «λάδι» ἔχει ἀξία, ἐπειδή ὅμως «στή φύση» ὑπάρχει πετρέλαιο, ἄν καί σχετικά ὄχι «πάρα πολύ», κάνει μ' αὐτή τήν ἀφορμή τή δεύτερη παρατήρησή του: «Δέν παράγει (ἡ φύση!) σχεδόν καθόλου ἀνταλλαχτική ἀξία» [σελ. 79]. Ἡ φύση τοῦ Ρόσερ μέ τήν ἀνταλλαχτική ἀξία μοιάζει μέ τή μωρά παρθένο μέ τό παιδί πού «ἦταν τόσο δά μικρό». Ὁ ἴδιος «σοφός» («savant sérieux») παρατηρεῖ ἀκόμα μέ τήν ἴδια εὐκαιρία πού ἀναφέραμε πιό πάνω: «Ἡ σχολή τοῦ Ρικάρντο συνηθίζει νά ὑπαγάγει καί τό κεφάλαιο στήν ἔννοια ἐργασία σάν „ἀποταμιευμένη ἐργασία“. Αὐτό εἶναι ἀδέξιο (!), ἐπειδή (!) δά (!) ὁ κεφαλαιοῦχος (!) ἔκανε πάντως (!) περισσότερα (!) ἀπό τήν ἁπλή (;!) παραγωγή (;) καί (;;) διατήρησή του (τίνος;): ἔκανε ἀκριβῶς (;!;) ἀποχή ἀπό τή δική του ἀπόλαυση, γιά τήν ὁποία ζητάει λχ. (!!!) τόκους» (στό ἴδιο). Πόσο «ἐπιτήδεια»! εἶναι αὐτή ἡ «ἀνατομικο-φυσιολογική μέθοδος» τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, πού βγάζει «ἀξία» ἀπό τήν ἁπλή «ἐπιθυμία».

Τήν ὥρα πού ἡ παραγωγική ἐργασία μεταβάλλει μέσα παραγωγῆς σέ στοιχεῖα δημιουργίας ἑνός νέου προϊόντος, ἡ ἀξία τους παθαίνει μιά μετεμψύχωση. Περνάει ἀπό τό καταναλωμένο σῶμα στό νεοδιαμορφωμένο σῶμα. Ὅμως αὐτή ἡ μετεμψύχωση συντελεῖται, σά νά λέμε, πίσω ἀπό τήν πλάτη τῆς πραγματικῆς ἐργασίας. Ὁ ἐργάτης δέν μπορεῖ νά προσθέτει νέα ἐργασία, ἑπομένως δέν μπορεῖ νά δημιουργεῖ νέα ἀξία, χωρίς νά διατηρεῖ παλιές ἀξίες, γιατί εἶναι ὑποχρεωμένος πάντα νά προσθέτει τήν ἐργασία μέ καθορισμένη ὠφέλιμη μορφή, καί δέν μπορεῖ νά τήν προσθέτει μέ ὠφέλιμη μορφή, χωρίς νά μετατρέπει προϊόντα σέ μέσα παραγωγῆς ἑνός νέου προϊόντος καί νά μεταβιβάζει ἔτσι τήν ἀξία τους στό νέο προϊόν. Εἶναι ἑπομένως φυσικό χάρισμα τῆς δρώσας ἐργατικῆς δύναμης, τῆς ζωντανῆς ἐργασίας, νά διατηρεῖ ἀξία, προσθέτοντας ἀξία, ἕνα φυσικό χάρισμα πού δέν κοστίζει τίποτα στόν ἐργάτη, πού φέρνει ὅμως μεγάλο ὄφελος στόν κεφαλαιοκράτη, τή διατήρηση τῆς ὑπάρχουσας ἀξίας τοῦ κεφαλαίου[22a]. Ὅσο οἱ δουλειές τοῦ κεφαλαιοκράτη πᾶνε καλά, εἶναι τόσο βυθισμένος στό κυνήγι τοῦ κέρδους πού δέν βλέπει αὐτό τό δωρεάν χάρισμα τῆς ἐργασίας. Οἱ βίαιες διακοπές τοῦ προτσές ἐργασίας, οἱ κρίσεις, τόν κάνουν νά τό νιώσει γιά καλά[23].

Αὐτό πού γενικά καταναλώνεται ἀπό τά μέσα παραγωγῆς εἶναι

[22a] «Ἀπ' ὅλα τά ἐργαλεῖα πού χρησιμοποιεῖ ὁ φάρμερ, ἡ ἐργασία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τό ἐργαλεῖο ἀπό τό ὁποῖο ἐξαρτιέται περισσότερο γιά τήν ἀναπλήρωση τοῦ κεφαλαίου του. Τά δυό ἄλλα, τά ζῶα ἐργασίας καί τά... κάρα, ἀλέτρια, φτυάρια κλπ. δέν εἶναι τίποτα χωρίς κάποια ποσότητα ἀπό τήν πρώτη» (*Edmund Burke:* «Thoughts and Details on Scarcity, originally presented to the Right Hon. W. Pitt in the Month of November 1795», ἔκδ. London 1800, σελ. 10).

[23] Στούς «Τάιμς» τῆς 26 τοῦ Νοέμβρη 1862 ἕνας ἐργοστασιάρχης, πού τό κλωστήριό του ἀπασχολεῖ 800 ἐργάτες καί πού καταναλώνει τή βδομάδα 150 μπάλες ἰνδικό μπαμπάκι ἤ 130 μπάλες ἀμερικάνικο μπαμπάκι κλαίγεται στό κοινό γιά τά χρονιάτικα ἔξοδα ἀπό τό σταμάτημα τοῦ ἐργοστασίου του. Τά ὑπολογίζει 6000 λίρ. στ. Στά ἔξοδα αὐτά περιλαβαίνονται πολλές μερίδες πού δέν μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ, ὅπως ἡ γαιοπρόσοδος, οἱ φόροι, τά ἀσφάλιστρα, οἱ μισθοί γιά τούς ἐργάτες πού τούς μίσθωσε γιά ὁλόκληρο τό χρόνο, γιά τό manager [διευθυντή], τό λογιστή, τό μηχανικό κλπ. Ἀκόμα ὑπολογίζει 150 λίρ. στ. γιά κάρβουνο γιά νά ζεσταίνει ἀπό καιρό σέ καιρό τό ἐργοστάσιο καί νά βάζει κάπουκάπου σέ κίνηση τήν ἀτμομηχανή, χώρια τούς μισθούς γιά ἐργάτες πού μέ δουλιά εὐκαιρίας κρατοῦν τίς μηχανές «ἕτοιμες». Τέλος 1200 λίρ. στ. γιά τίς βλάβες τῶν μηχανῶν, γιατί «ὁ καιρός καί ὁ φυσικός νόμος τῆς φθορᾶς δέ σταματᾶνε τή δράση τους ἐπειδή ἔπαψε νά στρέφεται ἡ ἀτμομηχανή». Παρατηρεῖ ρητά ὅτι τό ποσό αὐτό τῶν 1200 λιρ. στ. τό ἔχει ὑπολογίσει τόσο μικρό γιατί τά μηχανήματα βρίσκονται κιόλας σέ κατάσταση μεγάλης φθορᾶς.

ἡ ἀξία χρήσης τους, πού μέ τήν κατανάλωσή της ἡ ἐργασία παράγει προϊόντα. Στήν πραγματικότητα ἡ ἀξία τους δέν καταναλώνεται[24], δέν μπορεῖ ἑπομένως νά ἀναπαραχθεῖ. Διατηρεῖται, ὄχι ὅμως γιατί στό προτσές ἐργασίας γίνεται κάποια δουλιά μαζί της, ἀλλά γιατί ἡ ἀξία χρήσης στήν ὁποία ὑπάρχει ἀρχικά ἄν καί ἐξαφανίζεται, ἐξαφανίζεται ὅμως μόνο μέσα σέ μιάν ἄλλη ἀξία χρήσης. Γιαυτό, ἡ ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς ξαναεμφανίζεται στήν ἀξία τοῦ προϊόντος, ὅμως, γιά νά ἀκριβολογήσουμε, δέν ἀναπαράγεται. Αὐτό πού παράγεται εἶναι ἡ νέα ἀξία χρήσης, μέσα στήν ὁποία ξαναεμφανίζεται ἡ παλιά ἀνταλλαχτική ἀξία[25].

Διαφορετικά ἔχει τό ζήτημα μέ τόν ὑποκειμενικό παράγοντα τοῦ προτσές ἐργασίας, μέ τή δρῶσα ἐργατική δύναμη. Τήν ὥρα πού ἡ ἐργασία μέ τή σκόπιμη μορφή της μεταβιβάζει τήν ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς στό προϊόν καί τή διατηρεῖ, κάθε στιγμή τῆς κίνησής της δημιουργεῖ πρόσθετη ἀξία, νέα ἀξία. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι τό προτσές παραγωγῆς σταματάει στό σημεῖο πού ὁ ἐργάτης ἔχει παραγάγει ἕνα ἰσοδύναμο γιά τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς του δύναμης, ὅταν λχ. ὕστερα ἀπό ἐξάωρη ἐργασία ἔχει προσθέσει μιάν ἀξία 3 σελινιῶν. Ἡ ἀξία αὐτή ἀποτελεῖ τό πλεόνασμα τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος πέρα ἀπό ἐκεῖνα τά συστατικά της μέρη πού ὀφείλονται στήν ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς. Εἶναι ἡ μοναδική πρωτότυπη ἀξία πού γεννήθηκε μέσα στά πλαίσια αὐτοῦ τοῦ προτσές, τό μοναδικό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος πού ἔχει παραχθεῖ ἀπό τό ἴδιο τό προτσές. Βέβαια ἀναπληρώνει ἁπλῶς τό χρῆμα πού ὁ κεφαλαιοκράτης προκατάβαλε κατά τήν ἀγορά τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί πού ὁ ἴδιος ὁ ἐργάτης τό ἔχει ξοδέψει σέ μέσα συντήρησης. Σχετικά μέ τά ξοδεμένα 3 σελίνια ἡ νέα ἀξία τῶν 3 σελινιῶν ἐμφανίζεται ἁπλῶς σάν ἀναπαραγωγή. Ἡ ἀξία

[24] «Παραγωγική κατανάλωση: ἐκεῖ ὅπου ἡ κατανάλωση ἑνός ἐμπορεύματος εἶναι ἕνα μέρος τοῦ προτσές παραγωγῆς... Στίς περιπτώσεις αὐτές δέν γίνεται κατανάλωση ἀξίας» (*S. P. Newman:* «Elements of Political Economy», Andover and New York 1835, σελ. 296).

[25] Σ' ἕνα βορειοαμερικάνικο ἐγχειρίδιο, πού ἐκδόθηκε τουλάχιστο 20 φορές, διαβάζουμε: «Δέν ἔχει σημασία μέ ποιά μορφή ξαναεμφανίζεται τό κεφάλαιο». Ὕστερα ἀπό μιά πολύλογη ἀπαρίθμηση ὅλων τῶν πιθανῶν συστατικῶν τῆς παραγωγῆς πού ἡ ἀξία τους ξαναεμφανίζεται στό προϊόν, λέει τελικά: «Ἀλλάζουν ἐπίσης τά διάφορα εἴδη τροφῆς, ρουχισμοῦ καί στέγης πού ἀπαιτοῦνται γιά τήν ὕπαρξη καί τίς ἀνέσεις τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπό καιρό σέ καιρό καταναλώνονται καί ἡ ἀξία τους ξαναεμφανίζεται στή νέα δύναμη πού χαρίζουν στό σῶμα καί στό πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου καί ἀποτελεῖ ἔτσι νέο κεφάλαιο πού ξαναχρησιμοποιεῖται στό προτσές παραγωγῆς» (*F. Wayland:* «The Elements of Political Economy». Boston 1843, σελ. 31, 32). Ἄν παραβλέψουμε ὅλες τίς ἄλλες παραδοξότητες, δέν εἶναι λχ. ἡ τιμή τοῦ ψωμιοῦ πού ξαναεμφανίζεται στήν ἀνανεωμένη δύναμη, μά οἱ αἱματοποιητικές οὐσίες του. Αὐτό πάλι πού ξαναεμφανίζεται σάν ἀξία τῆς δύναμης, δέν εἶναι τά μέσα συντήρησης, μά ἡ ἀξία τους. Τά ἴδια μέσα συντήρησης, ἄν καί κοστίζουν μόνο τό μισό, παράγουν τελείως τήν ἴδια ποσότητα μυῶνες, ὀστά κλπ., μέ δυό λόγια τήν ἴδια δύναμη, ὄχι ὅμως δύναμη ἴσης ἀξίας. Αὐτή ἡ μετουσίωση «ἀξίας» σέ «δύναμη» καί ὅλη αὐτή ἡ φαρισαϊκή ἀοριστία κρύβουν τήν κατά τά ἄλλα μάταιη προσπάθεια νά βγάλουν μέ τό στανιό ὑπεραξία ἀπό τήν ἁπλή ἐπανεμφάνιση προκαταβλημένων ἀξιῶν.

ὅμως αὐτή ἔχει ἀναπαραχθεῖ πραγματικά καί ὄχι μόνο φαινομενικά, ὅπως ἡ ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς. Ἡ ἀναπλήρωση μιᾶς ἀξίας ἀπό μιάν ἄλλη συντελεῖται ἐδῶ μέ τή δημιουργία νέας ἀξίας.

Ὡστόσο ξέρουμε πιά ὅτι τό προτσές ἐργασίας συνεχίζεται πέρα ἀπό τό σημεῖο πού θά εἶχε ἀναπαραχθεῖ ἕνα ἁπλό ἰσοδύναμο γιά τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί θά εἶχε προστεθεῖ στό ἀντικείμενο ἐργασίας. Ἀντί τίς 6 ὧρες πού ἀρκοῦνε γιά τό σκοπό αὐτό, τό προτσές διαρκεῖ λχ. 12 ὧρες. Μέ τή δράση λοιπόν τῆς ἐργατικῆς δύναμης δέν ἀναπαράγεται μόνο ἡ δική της ἀξία, μά παράγεται μιά παραπανήσια ἀξία. Ἡ ὑπεραξία αὐτή ἀποτελεῖ τό πλεόνασμα τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος πέρα ἀπό τήν ἀξία τῶν καταναλωμένων δημιουργῶν τοῦ προϊόντος, δηλ. τῶν μέσων παραγωγῆς καί τῆς ἐργατικῆς δύναμης.

Ὅταν περιγράφαμε τούς διάφορους ρόλους πού παίζουν οἱ διάφοροι παράγοντες τοῦ προτσές ἐργασίας στό σχηματισμό τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος, στήν πραγματικότητα χαρακτηρίσαμε τίς λειτουργίες τῶν διαφόρων συστατικῶν τοῦ κεφαλαίου στό ἴδιο τό δικό του προτσές ἀξιοποίησης. Τό πλεόνασμα τῆς συνολικῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος πέρα ἀπό τό ἄθροισμα τῶν ἀξιῶν τῶν στοιχείων πού τό δημιουργοῦν εἶναι τό πλεόνασμα τοῦ ἀξιοποιημένου κεφαλαίου πέρα ἀπό τήν ἀρχική ἀξία τοῦ κεφαλαίου πού προκαταβλήθηκε. Τά μέσα παραγωγῆς ἀπό τή μιά πλευρά καί ἡ ἐργατική δύναμη ἀπό τήν ἄλλη, εἶναι μόνο οἱ διάφορες μορφές ὕπαρξης πού πῆρε ἡ ἀρχική ἀξία τοῦ κεφαλαίου ὅταν ἀπόβαλε τή χρηματική του μορφή καί μετατράπηκε στούς παράγοντες τοῦ προτσές ἐργασίας.

Τό μέρος λοιπόν τοῦ κεφαλαίου πού μετατρέπεται σέ μέσα παραγωγῆς, δηλ. σέ πρῶτες ὕλες, βοηθητικές ὕλες καί μέσα ἐργασίας, δέν μεταβάλλει τό μέγεθος τῆς ἀξίας του στό προτσές παραγωγῆς. Γιαυτό τό ὀνομάζω σταθερό μέρος τοῦ κεφαλαίου, ἤ πιό σύντομα: σταθερό κεφάλαιο.

Ἀντίθετα, τό μέρος τοῦ κεφαλαίου πού ἔχει μετατραπεῖ σέ ἐργατική δύναμη, μεταβάλλει τήν ἀξία του στό προτσές παραγωγῆς. Παράγει τό δικό του ἰσοδύναμο καί ἕνα πλεόνασμα πέρα ἀπ' αὐτό, μιάν ὑπεραξία, πού μπορεῖ μέ τή σειρά της ν' ἀλλάζει, νά εἶναι μεγαλύτερη ἤ μικρότερη. Ἀπό σταθερό μέγεθος τό μέρος αὐτό τοῦ κεφαλαίου μετατρέπεται διαρκῶς σέ μεταβλητό μέγεθος. Γιαυτό τό ὀνομάζω μεταβλητό μέρος τοῦ κεφαλαίου, ἤ πιό σύντομα: μεταβλητό κεφάλαιο. Τά ἴδια συστατικά τοῦ κεφαλαίου πού ἀπό τήν ἄποψη τοῦ προτσές ἐργασίας διακρίνονται σάν ἀντικειμενικοί καί ὑποκειμενικοί παράγοντες, σάν μέσα παραγωγῆς καί ἐργατική δύναμη, ἀπό τήν ἄποψη τοῦ προτσές ἀξιοποίησης διακρίνονται σάν σταθερό κεφάλαιο καί μεταβλητό κεφάλαιο.

Ἡ ἔννοια τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου δέν ἀποκλείει μέ κανέναν τρόπο μιάν ἐπανάσταση στήν ἀξία τῶν συστατικῶν μερῶν του. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι μιά λίβρα μπαμπάκι κοστίζει σήμερα 6 πένες καί ὅτι αὔριο λόγω τῆς καταστροφῆς μιᾶς σοδιᾶς μπαμπακιοῦ ἡ ἀξία του ἀνεβαίνει

σέ 1 σελίνι. Τό παλιό μπαμπάκι πού ἐξακολουθεῖ ἡ κατεργασία του, εἶχε ἀγοραστεῖ πρός 6 πένες, προσθέτει ὅμως τώρα στό προϊόν ἕνα μέρος ἀξίας 1 σελινιοῦ. Καί τό κλωσμένο πιά μπαμπάκι, πού ἴσως νά κυκλοφορεῖ κιόλας σάν νῆμα στήν ἀγορά, προσθέτει ἐπίσης στό προϊόν τό διπλάσιο τῆς ἀρχικῆς του ἀξίας. Βλέπουμε ὡστόσο ὅτι οἱ ἀλλαγές αὐτές στήν ἀξία εἶναι ἀνεξάρτητες ἀπό τήν ἀξιοποίηση τοῦ μπαμπακιοῦ μέσα στό ἴδιο τό προτσές πού κλώθει. Ἄν τό παλιό μπαμπάκι δέν εἶχε μπεῖ ἀκόμα καθόλου στό προτσές ἐργασίας, θά μποροῦσε τώρα νά ξαναπουληθεῖ πρός 1 σελίνι ἀντί πρός 6 πένες. Ἀντίστροφα. Ὅσο λιγότερα προτσές ἐργασίας ἔχει διατρέξει τό μπαμπάκι, τόσο πιό σίγουρο εἶναι αὐτό τό ἀποτέλεσμα. Γιαυτό εἶναι νόμος τῆς κερδοσκοπίας σέ περιπτώσεις τέτιων ἐπαναστάσεων στήν ἀξία νά σπεκουλάρει. μέ τήν πρώτη ὕλη στή λιγότερο κατεργασμένη μορφή της, ἑπομένως μᾶλλον μέ τό νῆμα παρά μέ τό ὑφαντό, καί μᾶλλον μέ τό ἴδιο τό μπαμπάκι παρά μέ τό νῆμα. Ἐδῶ ἡ ἀλλαγή στήν ἀξία ξεπηδάει ἀπό τό προτσές πού παράγει μπαμπάκι καί ὄχι ἀπό τό προτσές ὅπου τό μπαμπάκι λειτουργεῖ σάν μέσο παραγωγῆς καί ἑπομένως σάν σταθερό κεφάλαιο. Ἄν καί ἡ ἀξία ἑνός ἐμπορεύματος καθορίζεται ἀπό τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού περιέχεται σ' αὐτό, ὡστόσο αὐτή ἡ ἴδια ἡ ποσότητα εἶναι κοινωνικά καθορισμένη. Ἄν ἔχει ἀλλάξει ὁ χρόνος ἐργασίας πού εἶναι κοινωνικά ἀναγκαῖος γιά τήν παραγωγή του—καί ἡ ἴδια λχ. ποσότητα μπαμπάκι παρασταίνει, ὅταν ἡ σοδιά δέν εἶναι καλή, μεγαλύτερη ποσότητα ἐργασίας, παρά ὅταν εἶναι καλή—τότε ἔχουμε ἀντίχτυπο στό παλιό ἐμπόρευμα πού ἰσχύει πάντα ἁπλῶς σάν ἕνα ξεχωριστό ἀντίτυπο τοῦ εἴδους του[26], πού ἡ ἀξία του μετριέται πάντα μέ τήν κοινωνικά ἀναγκαία ἐργασία, καί ἑπομένως πάντα μέ τήν ἐργασία πού εἶναι ἀναγκαία κάτω ἀπό τίς κοινωνικές συνθῆκες τῆς στιγμῆς.

Ὅπως ἡ ἀξία τῆς πρώτης ὕλης, ἔτσι μπορεῖ ν' ἀλλάξει καί ἡ ἀξία τῶν μέσων ἐργασίας, τῶν μηχανημάτων κλπ., πού χρησιμεύουν κιόλας στό προτσές τῆς παραγωγῆς, ἑπομένως καί τό μέρος τῆς ἀξίας πού μεταδίνουν στό προϊόν. Ἄν λχ. ἐξαιτίας μιᾶς νέας ἐφεύρεσης τά μηχανήματα τοῦ ἴδιου εἴδους ἀναπαράγονται μέ λιγότερο ξόδεμα ἐργασίας, τά παλιά μηχανήματα χάνουν περισσότερο ἤ λιγότερο σέ ἀξία καί γιαυτό μεταδίδουν σχετικά λιγότερη ἀξία στό προϊόν. Μά καί δῶ ἡ ἀλλαγή τῆς ἀξίας ἔχει τήν πηγή της ἔξω ἀπό τό προτσές παραγωγῆς, ὅπου ἡ μηχανή λειτουργεῖ σάν μέσο παραγωγῆς. Στό προτσές αὐτό δέ μεταδίδει ποτέ περισσότερη ἀξία ἀπ' ὅση ἔχει ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτό τό προτσές.

Ὅπως μιά ἀλλαγή στήν ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς, κι ἄν ἀκόμα ἔχει τόν ἀντίχτυπό της σ' αὐτά ὕστερα ἀπό τήν εἴσοδό τους στό

[26] «Ὅλα τά προϊόντα τοῦ ἴδιου εἴδους ἀποτελοῦν οὐσιαστικά μόνο μιά μάζα, πού ἡ τιμή της καθορίζεται γενικά καί χωρίς νά παίρνονται ὑπόψη οἱ ἰδιαίτερες συνθῆκες» (*Le Trosne*. «De l' Intérêt Social», «Physiocrates», ἔκδ. Daire, Paris 1846, σελ. 893).

προτσές παραγωγῆς, δέν μεταβάλλει τό χαρακτήρα τους σάν σταθερό κεφάλαιο, ἔτσι καί μιά ἀλλαγή στήν ἀναλογία ἀνάμεσα στό σταθερό καί μεταβλητό κεφάλαιο δέν θίγει τή λειτουργική τους διαφορά. Οἱ τεχνικοί ὅροι τοῦ προτσές ἐργασίας μποροῦν λχ. ν' ἀλλάξουν ἔτσι ὥστε ἐκεῖ πού προηγούμενα 10 ἐργάτες μέ 10 ἐργαλεῖα κατώτερης. ἀξίας ἐπεξεργάζονταν μιά σχετικά μικρή μάζα πρώτης ὕλης, τώρα 1 ἐργάτης μέ μιά ἀκριβή μηχανή νά ἐπεξεργάζεται ἑκατονταπλάσια πρώτη ὕλη. Στήν περίπτωση αὐτή τό σταθερό κεφάλαιο, δηλ. ἡ μάζα ἀξίας τῶν χρησιμοποιούμενων μέσων παραγωγῆς, θά αὔξανε πολύ, ἐνῶ τό μεταβλητό μέρος τοῦ κεφαλαίου, πού ἔχει προκαταβληθεῖ γιά τήν ἐργατική δύναμη, θά ἔπεφτε πολύ. Ἡ ἀλλαγή αὐτή ὡστόσο ἀλλάζει μόνο τή σχέση μεγέθους ἀνάμεσα στό σταθερό καί τό μεταβλητό κεφάλαιο, ἤ τήν ἀναλογία, πού τό συνολικό κεφάλαιο ἀναλύεται σέ σταθερά καί μεταβλητά συστατικά, δέ θίγει ὅμως τή διαφορά σταθεροῦ καί μεταβλητοῦ κεφαλαίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

ΤΟ ΠΟΣΟΣΤΟ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΞΙΑΣ

1. Ο ΒΑΘΜΟΣ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΔΥΝΑΜΗΣ.

Ἡ ὑπεραξία πού τό προκαταβλημένο κεφάλαιο K ἔχει παραγάγει στό προτσές τῆς παραγωγῆς, ἤ ἡ ἀξιοποίηση τῆς προκαταβλημένης ἀξίας τοῦ κεφαλαίου K, παρουσιάζεται πρῶτα σάν πλεόνασμα τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος πέρα ἀπό τό ἄθροισμα τῶν ἀξιῶν τῶν στοιχείων παραγωγῆς του.

Τό κεφάλαιο K ἀναλύεται σέ δυό μέρη, σέ ἕνα χρηματικό ποσό σ πού ξοδεύεται γιά μέσα παραγωγῆς, καί σέ ἕνα ἄλλο χρηματικό ποσό μ, πού ξοδεύεται γιά ἐργατική δύναμη. Τό σ παρασταίνει τό μέρος τῆς ἀξίας πού μετατράπηκε σέ σταθερό, καί τό μ τό μέρος τῆς ἀξίας πού μετατράπηκε σέ μεταβλητό κεφάλαιο*. Ἀρχικά λοιπόν τό $K = \sigma + \mu$, λχ. τό προκαταβλημένο κεφάλαιο 500 λίρ. στ. = 410 λίρ. στ. (σ) + 90 λίρ. στ. (μ). Στό τέλος τοῦ προτσές παραγωγῆς προκύπτει ἕνα ἐμπόρευμα πού ἡ ἀξία του $= (\sigma + \mu) + \upsilon$, ὅπου τό υ παρασταίνει τήν ὑπεραξία, λχ. [410 λίρ. στ. (σ) + 90 λίρ. στ. (μ)] + 90 λίρ. στ. (υ). Τό ἀρχικό κεφάλαιο K μετατράπηκε σέ K', ἀπό 500 λίρ. στ. σέ 590 λίρ. στ. Ἡ διαφορά ἀνάμεσα στά δυό εἶναι $= \upsilon$, δηλ. μιά ὑπεραξία 90. Ἐπειδή ἡ ἀξία τῶν στοιχείων παραγωγῆς εἶναι ἴση μέ τήν ἀξία τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου, ἀποτελεῖ πραγματικά ταυτολογία ὅταν λέμε ὅτι τό πλεόνασμα τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος πέρα ἀπό τήν ἀξία τῶν στοιχείων τῆς παραγωγῆς του εἶναι ἴσο μέ τήν ἀξιοποίηση τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου, ἤ ἴσο μέ τήν παραγμένη ὑπεραξία.

Ὡστόσο πρέπει νά καθορίσουμε ἀκριβέστερα αὐτή τήν ταυτολογία. Αὐτό πού συγκρίνεται μέ τήν ἀξία τοῦ προϊόντος εἶναι ἡ ἀξία τῶν στοιχείων τῆς παραγωγῆς του πού καταναλώθηκαν γιά τό σχηματισμό του. Εἴδαμε ὅμως ὅτι τό μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πού χρησιμοποιήθηκε καί πού ἀποτελεῖται ἀπό μέσα ἐργασίας μεταδίδει στό προϊόν μόνο ἕνα κομμάτι τῆς ἀξίας του, ἐνῶ ἕνα ἄλλο κομμάτι ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει μέ τήν παλιά μορφή ὕπαρξής του. Ἐπειδή

* Οἱ τύποι πού ἀκολουθοῦν, γιά νά εὐκολυνθεῖ ἡ κατανόησή τους, ἀποδίδονται μέ τό γραφικό τρόπο πού τούς ἀπόδοσε ὁ Ἔνγκελς στήν ἀγγλική ἔκδοση τοῦ «Κεφαλαίου». *Συντ.*

τό τελευταῖο δέν παίζει κανένα ρόλο στό σχηματισμό τῆς ἀξίας, πρέπει νά κάνουμε ἐδῶ ἀφαίρεση ἀπ' αὐτό. Ἄν τό συμπεριλαβαίναμε στό λογαριασμό δέ θάλλαζε τίποτα. Ἄς παραδεχτοῦμε ὅτι τό $\sigma = 410$ λίρ. στ. καί ἀποτελεῖται ἀπό πρῶτες ὕλες 312 λίρ. στ., βοηθητικές ὕλες 44 λίρ. στ. καί ἀπό μηχανήματα πού φθάρθηκαν στό προτσές 54 λίρ. στ., ἐνῶ ἡ ἀξία τῶν μηχανημάτων πού χρησιμοποιήθηκαν πραγματικά φτάνει τίς 1 054 λίρ. στ. Σάν προκαταβλημένη ἀξία γιά τήν παραγωγή τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος λογαριάζουμε μόνο τήν ἀξία τῶν 54 λιρ. στ. πού τή χάνουν τά μηχανήματα κατά τή λειτουργία τους καί πού γιαυτό τή μεταδίδουν στό προϊόν. Ἄν λογαριάζαμε μαζί καί τίς 1 000 λίρ. στ. πού ἐξακολουθοῦν νά ὑπάρχουν μέ τήν παλιά τους μορφή, σάν ἀτμομηχανή κλπ., θάπρεπε νά τίς λογαριάσουμε καί στίς δυό πλευρές, στήν πλευρά τῆς προκαταβλημένης ἀξίας καί στήν πλευρά τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος[26α], καί θάχαμε ἔτσι ἀντίστοιχα 1 500 λίρ. στ. καί 1 590 λίρ. στ. Ἡ διαφορά ἤ ἡ ὑπεραξία θά ἦταν πάλι 90 λίρ. στ. Γιαυτό, μέ τήν ἔννοια σταθερό κεφάλαιο πού προκαταβλήθηκε γιά τήν παραγωγή ἀξίας ἐννοοῦμε, ἐκεῖ ὅπου ἀπό τά συμφραζόμενα δέν εἶναι κατάδηλο τό ἐνάντιο, πάντα μονάχα τήν ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς πού ἔχουν καταναλωθεῖ στήν παραγωγή.

Ἔχοντας αὐτά σάν προϋπόθεση, ἄς ξαναγυρίσουμε στόν τύπο $K = \sigma + \mu$ πού μετατρέπεται σέ $K' = (\sigma + \mu) + \upsilon$ καί ἔτσι ἀκριβῶς τό K μετατρέπεται σέ K'. Ξέρουμε ὅτι ἡ ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου ἁπλῶς ξαναεμφανίζεται στό προϊόν. Ἡ νέα ἀξία πού ἔχει πραγματικά παραχθεῖ στό προτσές εἶναι λοιπόν διαφορετική ἀπό τή συνολική ἀξία τοῦ προϊόντος πού πρόκυψε ἀπό τό προτσές, ἑπομένως δέν εἶναι ἔτσι ὅπως φαίνεται μέ τήν πρώτη ματιά $(\sigma + \mu) + \upsilon$ ἤ [410 λίρ. στ. (σ) + 90 λίρ. στ. (μ)] + 90 λίρ. στ. (υ), ἀλλά $\mu + \upsilon$ ἤ 90 λίρ. στ. + 90 λίρ. στ., δηλ. ὄχι 590 λίρ. στ., ἀλλά 180 λίρ. στ. Ἄν τό σ, τό σταθερό κεφάλαιο, ἦταν $= 0$, μ' ἄλλα λόγια, ἄν ὑπῆρχαν κλάδοι βιομηχανίας ὅπου ὁ κεφαλαιοκράτης δέ θά χρειαζόταν νά χρησιμοποιήσει παραγμένα μέσα παραγωγῆς, οὔτε πρῶτες ὕλες, οὔτε βοηθητικές ὕλες, οὔτε ἐργαλεῖα δουλιᾶς, ἀλλά μόνο ὕλες πού ὑπάρχουν ἀπό τή φύση καί ἐργατική δύναμη, τότε δέ θά ὑπῆρχε κανένα σταθερό μέρος ἀξίας γιά νά μεταβιβαστεῖ στό προϊόν. Τό στοιχεῖο αὐτό τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος, στό παράδειγμά μας οἱ 410 λίρ. στ., θά ἔξέλειπε, ἡ νέα ἀξία ὅμως τῶν 180 λιρ. στ. πού περιέχει 90 λίρ. στ. ὑπεραξία, θάμενε ἴδια στό μέγεθος, ὅπως καί στήν περίπτωση πού τό σ θά παράσταινε τό μέγιστο δυνατό ποσό ἀξίας. Θάχαμε $K = (0 + \mu) = \mu$, καί K', τό ἀξιοποιημένο κεφάλαιο, $= \mu + \upsilon$, δηλ. $K' - K$ θᾶταν ὅπως καί προηγούμενα $= \upsilon$. Ἄν ἀντίθετα $\upsilon = 0$, μ' ἄλλα λόγια ἄν ἡ ἐργατική δύναμη, πού ἡ ἀξία της προκαταβάλλεται σάν μεταβλητό κεφάλαιο, παράγει μόνο ἕνα

[26α] «Ἄν λογαριάσουμε τήν ἀξία τοῦ πάγιου κεφαλαίου πού χρησιμοποιήθηκε σάν μέρος τοῦ κεφαλαίου πού προκαταβλήθηκε, πρέπει στό τέλος τοῦ χρόνου νά λογαριάσουμε τήν ὑπολειπόμενη ἀξία αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου σάν ἕνα μέρος τοῦ χρονιάτικου εἰσοδήματος» (*Malthus*: «Principles of Political Economy», 2η ἔκδ., London 1836, σελ. 269).

ἰσοδύναμό της, τότε $K = \sigma + \mu$ καί K' (ἡ ἀξία τοῦ προϊόντος) $= (\sigma + \mu) + 0$, ἐπομένως $K = K'$. Τό προκαταβλημένο κεφάλαιο δέ θἆχε ἀξιοποιηθεῖ.

Στήν πραγματικότητα ξέρουμε κιόλας ὅτι ἡ ὑπεραξία εἶναι ἁπλῶς συνέπεια τῆς ἀλλαγῆς ἀξίας πού παθαίνει τό μ, τό μέρος τοῦ κεφαλαίου πού ἔχει μετατραπεῖ σέ ἐργατική δύναμη, ὅτι ἐπομένως $\mu + \upsilon = \mu + \Delta\mu$ (μ σύν αὔξηση τοῦ μ). Ὅμως ἡ πραγματική ἀλλαγή ἀξίας καί ἡ ἀναλογία στήν ὁποία ἀλλάζει ἡ ἀξία θολώνονται ἀπό τό γεγονός ὅτι ἐξαιτίας τῆς αὔξησης τοῦ μεταβαλλόμενου συστατικοῦ του αὐξάνει καί τό συνολικό κεφάλαιο πού προκαταβλήθηκε. Ἦταν 500 καί γίνεται 590. Ἡ καθαρή ἀνάλυση τοῦ προτσές ἀπαιτεῖ λοιπόν νά κάνουμε ὁλότελα ἀφαίρεση τοῦ μέρους τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος στό ὁποῖο ἐμφανίζεται ξανά μόνο ἡ σταθερή ἀξία τοῦ κεφαλαίου, δηλ. νά ὑπολογίσουμε τό σταθερό κεφάλαιο $\sigma = 0$, καί νά ἐφαρμόσουμε ἔτσι ἕνα νόμο τῶν μαθηματικῶν πού ἐργάζεται μέ μεταβλητά καί σταθερά μεγέθη καί ὅπου τό σταθερό μέγεθος συνδέεται μέ τό μεταβλητό μόνο μέ πρόσθεση καί ἀφαίρεση.

Μιά ἄλλη δυσκολία πηγάζει ἀπό τήν ἀρχική μορφή τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου. Ἔτσι στό παραπάνω παράδειγμα $K' = 410$ λίρ. στ. σταθερό κεφάλαιο $+ 90$ λίρ. στ. μεταβλητό κεφάλαιο $+ 90$ λίρ. στ. ὑπεραξία. Ἐνενήντα λίρες στερλίνες ὅμως εἶναι ἕνα δοσμένο, ἐπομένως σταθερό μέγεθος καί γιαυτό φαίνεται ἀταίριαστο νά τό πραγματευόμαστε σάν μεταβλητό μέγεθος. Ὅμως οἱ 90 λίρ. στ. (μ) ἤ οἱ 90 λίρ. στ. μεταβλητό κεφάλαιο εἶναι ἐδῶ στήν πραγματικότητα μόνο σύμβολο γιά τό προτσές πού διατρέχει αὐτή ἡ ἀξία. Τό μέρος τοῦ κεφαλαίου πού προκαταβλήθηκε γιά τήν ἀγορά τῆς ἐργατικῆς δύναμης εἶναι μιά καθορισμένη ποσότητα ἀντικειμενοποιημένης ἐργασίας, δηλ. σταθερό μέγεθος ἀξίας, ὅπως καί ἡ ἀξία τῆς ἀγορασμένης ἐργατικῆς δύναμης. Στό ἴδιο τό προτσές παραγωγῆς ὅμως, στή θέση τῶν προκαταβλημένων 90 λιρ. στ., μπαίνει ἡ δρῶσα ἐργατική δύναμη, στή θέση τῆς νεκρῆς ἐργασίας μπαίνει ζωντανή ἐργασία, στή θέση ἑνός μεγέθους πού ἠρεμεῖ ἕνα μέγεθος πού ρέει, στή θέση ἑνός σταθεροῦ μεγέθους ἕνα μεταβλητό μέγεθος. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ ἀναπαραγωγή τοῦ μ σύν μιά αὔξηση τοῦ μ. Ἀπό τήν ἄποψη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς ὅλη αὐτή ἡ πορεία εἶναι αὐτοκίνηση τῆς ἀρχικά σταθερῆς ἀξίας πού ἔχει μετατραπεῖ σέ ἐργατική δύναμη. Σ' αὐτήν ἀποδίδονται τό προτσές καί τό ἀποτέλεσμά του. Ἄν λοιπόν φαίνεται ἀντιφατικός, ὁ τύπος 90 λίρ. στ. μεταβλητό κεφάλαιο ἤ ἀξιοποιούμενη ἀξία ἐκφράζει ὡστόσο μόνο μιάν ἀντίφαση πού ἐνυπάρχει στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή.

Ἡ ἐξίσωση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου μέ 0 ξενίζει στήν πρώτη ματιά. Ὡστόσο τήν κάνουν διαρκῶς στήν καθημερινή ζωή. Ὅταν λχ. θέλει κανείς νά ὑπολογίσει τό κέρδος τῆς Ἀγγλίας ἀπό τή μπαμπακοβιομηχανία, ἀφαιρεῖ πρίν ἀπ' ὅλα τήν τιμή τοῦ μπαμπακιοῦ πού πληρώθηκε στίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες, στίς Ἰνδίες, στήν Αἴγυπτο κλπ., δηλ. βάζει $= 0$ τήν ἀξία τοῦ κεφαλαίου πού ἁπλῶς ξαναεμφανίζεται στήν ἀξία τοῦ προϊόντος.

Ἔχει βέβαια μεγάλη οἰκονομική σημασία ἡ σχέση τῆς ὑπεραξίας ὄχι μόνο πρός τό μέρος τοῦ κεφαλαίου ἀπ' τό ὁποῖο πηγάζει ἄμεσα καί τοῦ ὁποίου ἐκφράζει τήν ἀλλαγή τῆς ἀξίας, μά καί πρός τό συνολικό κεφάλαιο πού προκαταβλήθηκε. Γιαυτό, τή σχέση τούτη τήν πραγματευόμαστε διεξοδικά στό τρίτο βιβλίο. Γιά νά ἀξιοποιηθεῖ ἕνα μέρος τοῦ κεφαλαίου μέ τή μετατροπή του σέ ἐργατική δύναμη, πρέπει ἕνα ἄλλο μέρος τοῦ κεφαλαίου νά μετατραπεῖ σέ μέσα παραγωγῆς. Γιά νά λειτουργήσει τό μεταβλητό κεφάλαιο, πρέπει νά προκαταβληθεῖ σταθερό κεφάλαιο σέ ἀντίστοιχες ἀναλογίες, ἀνάλογα μέ τόν καθορισμένο τεχνικό χαρακτήρα τοῦ προτσές ἐργασίας. Ὡστόσο τό γεγονός ὅτι γιά ἕνα χημικό προτσές χρειάζονται χοάνες καί ἄλλα δοχεῖα δέν μᾶς ἐμποδίζει κατά τήν ἀνάλυση νά κάνουμε ἀφαίρεση τῆς ἴδιας τῆς χοάνης. Ἐφόσον ἐξετάζουμε αὐτές καθεαυτές τή δημιουργία ἀξίας καί τήν ἀλλαγή ἀξίας, δηλ. στήν καθαρή τους μορφή, τά μέσα παραγωγῆς, οἱ ὑλικές αὐτές μορφές τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, προσφέρουν μόνο τό ὑλικό στό ὁποῖο πρόκειται νά παγιωθεῖ ἡ ρευστή δύναμη πού δημιουργεῖ ἀξία. Γιαυτό τό λόγο μένει ἀδιάφορο ποιά εἶναι ἡ φύση αὐτοῦ τοῦ ὑλικοῦ, ἄν εἶναι μπαμπάκι ἤ σίδερο. Ἐπίσης δέν μᾶς ἐνδιαφέρει καί ἡ ἀξία αὐτοῦ τοῦ ὑλικοῦ. Πρέπει μόνο νά ὑπάρχει σέ ἐπαρκῆ μάζα, γιά νά μπορεῖ ν' ἀπορροφήσει τήν ποσότητα ἐργασίας πού πρόκειται νά ξοδευτεῖ στή διάρκεια τοῦ προτσές ἐργασίας. Ὅταν ἡ μάζα αὐτή εἶναι δοσμένη, μπορεῖ ἡ ἀξία της ν' ἀνεβαίνει ἤ νά πέφτει, ἤ μπορεῖ καί νά μήν ἔχει ἀξία, ὅπως ἡ γῆ καί ἡ θάλασσα — τό προτσές τῆς δημιουργίας ἀξίας καί τῆς ἀλλαγῆς τῆς ἀξίας δέ θίγεται ἀπ' αὐτό[27].

Ὑποθέτουμε λοιπόν πρῶτα ὅτι τό σταθερό μέρος τοῦ κεφαλαίου εἶναι ἴσο μέ μηδέν. Γιαυτό, τό προκαταβλημένο κεφάλαιο ἀνάγεται ἀπό $\sigma + \mu$ σέ μ καί ἡ ἀξία τοῦ προϊόντος $(\sigma + \mu) + \upsilon$ στή νεοπαραγμένη ἀξία $(\mu + \upsilon)$. Ἄν δεχτοῦμε ὅτι ἡ νέα ἀξία πού παράχθηκε εἶναι 180 λίρ. στ. στίς ὁποῖες ἐκφράζεται ἡ ἐργασία πού ἔρευσε σ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ προτσές παραγωγῆς, τότε δέν ἔχουμε παρά ν' ἀφαιρέσουμε τήν ἀξία τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου $= 90$ λίρ. στ., γιά νά βροῦμε τήν ὑπεραξία $= 90$ λίρ. στ. Ὁ ἀριθμός 90 λίρ. στ. $= \upsilon$ ἐκφράζει ἐδῶ τό ἀπόλυτο μέγεθος τῆς παραγμένης ὑπεραξίας. Τό ἀναλογικό της ὅμως μέγεθος, δηλ. ἡ ἀναλογία στήν ὁποία ἔχει ἀξιοποιηθεῖ τό μεταβλητό κεφάλαιο, καθορίζεται ὅπως εἶναι φανερό ἀπό τή σχέση τῆς ὑπεραξίας πρός τό μεταβλητό κεφάλαιο, ἤ ἐκφράζεται μέ τό κλάσμα $\frac{\upsilon}{\mu}$. Στό παραπάνω παράδειγμά μας εἶναι λοιπόν $^{90}/_{90} = 100\,\%$. Αὐτή τήν ἀναλογική ἀξιοποίηση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, ἤ τό σχετι-

27 *Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση.* Εἶναι αὐτονόητο ὅτι, ὅπως λέει ὁ Λουκρήτιος, «nil posse creari de nihilo». Ἀπό τό τίποτα δέν μπορεῖ νά δημιουργηθεῖ τίποτα. [*Titus Lucretius Carus:* «De rerum natura», βιβλ. I, σελ. 156, 157]. «Δημιουργία ἀξίας» θά πεῖ μετατροπή ἐργατικῆς δύναμης σέ ἐργασία. Μέ τή σειρά της ἡ ἐργατική δύναμη εἶναι πρίν ἀπ' ὅλα φυσική ὕλη μετουσιωμένη μέσα στόν ὀργανισμό τοῦ ἀνθρώπου.

κό μέγεθος τῆς ὑπεραξίας τό ὀνομάζω ποσοστό τῆς ὑπεραξίας (Rate des Mehrwerts)[28].

Εἴδαμε ὅτι ὁ ἐργάτης στή διάρκεια ἑνός μέρους τοῦ προτσές ἐργασίας παράγει μόνο τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς του δύναμης, δηλ. τήν ἀξία τῶν μέσων συντήρησης πού τοῦ εἶναι ἀναγκαῖα. Ἐπειδή παράγει μέσα σέ μιά κατάσταση πού στηρίζεται στόν κοινωνικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας, δέν παράγει τά μέσα συντήρησής του ἀπευθείας, ἀλλά μέ τή μορφή κάποιου ἰδιαίτερου ἐμπορεύματος, λχ. τοῦ νήματος, παράγει μιάν ἀξία ἴση μέ τήν ἀξία τῶν μέσων συντήρησής του, ἤ μέ τα χρήματα μέ τά ὁποῖα τά ἀγοράζει. Τό μέρος τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας του πού τό καταναλώνει γι' αὐτό τό σκοπό εἶναι μεγαλύτερο ἤ μικρότερο, ἀνάλογα μέ τήν ἀξία τῶν ἡμερήσιων μέσων συντήρησής του, δηλ. ἀνάλογα μέ τόν μέσο ἡμερήσιο χρόνο ἐργασίας πού εἶναι ἀναγκαῖος για τήν παραγωγή τους. Ἄν ἡ ἀξία τῶν ἡμερήσιων μέσων συντήρησής του ἀντιπροσωπεύει κατά μέσον ὅρο 6 ἀντικειμενοποιημένες ὧρες ἐργασίας, τότε ὁ ἐργάτης πρέπει νά ἐργάζεται κατά μέσον ὅρο 6 ὧρες τήν ἡμέρα γιά νά την παράγει. Ἄν δέ δούλευε γιά τόν κεφαλαιοκράτη, ἀλλά ἀνεξάρτητα, γιά τον ἴδιο τον ἑαυτό του, θά 'πρεπε, ἐφόσον ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι θά ἔμεναν ἴδιοι, νά ἐξακολουθεῖ ὅπως καί προηγούμενα νά ἐργάζεται κατά μέσον ὅρο τό ἴδιο χρονικό διάστημα τῆς ἡμέρας, γιά νά παράγει τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς του δύναμης καί ν' ἀποκτά ἔτσι τά μέσα τῆς ζωῆς του πού εἶναι ἀναγκαῖα για τή συντήρησή του ἤ για τη διαρκή ἀναπαραγωγή του. Ἐπειδή ὅμως, στο μέρος τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας πού στή διάρκειά του παράγει την ἡμερήσια ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, λχ. 3 σελίνια, παράγει μόνο ἕνα ἰσοδύναμο γιά την ἀξία της πού την ἔχει κιόλας πληρώσει ὁ κεφαλαιοκράτης[28a], δηλ. με τή νεοδημιουργημένη ἀξία ἀναπληρώνει μονάχα την προκαταβλημένη ἀξία τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, αὐτή ἡ παραγωγή ἀξίας ἐμφανίζεται σαν ἁπλή ἀναπαραγωγή. Το μέρος ἐκεῖνο τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας πού στη διάρκειά του συντελεῖται αὐτή ἡ ἀναπαραγωγή, το ὀνομάζω ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας, καί την ἐργασία πού ξοδεύεται στο διάστημα τοῦ, ἀναγκαία ἐργασία[29]. Ἀναγκαία για

[28] [illegible] rate of profits, rate of interest [illegible]

[28a] [illegible]

[29] [illegible]

τόν ἐργάτη, γιατί εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπό την κοινωνική μορφή τῆς ἐργασίας του. Ἀναγκαία για το κεφάλαιο καί τον κόσμο του, γιατί ὁ κόσμος αὐτός ἔχει γιά βάση του τή διαρκή ὕπαρξη τοῦ ἐργάτη.

Ἡ δεύτερη περίοδος τοῦ προτσές ἐργασίας πού ὁ ἐργάτης μοχθεῖ πέρα ἀπό τα ὅρια τῆς ἀναγκαίας ἐργασίας, τοῦ στοιχίζει βέβαια ἐργασία, ξόδεμα ἐργατικῆς δύναμης, δέ δημιουργεῖ ὅμως ἀξία γι' αὐτόν. Δημιουργεῖ ὑπεραξία πού χαμογελάει τον κεφαλαιοκράτη με ὅλες τις χάρες μιᾶς δημιουργίας ἐκ τοῦ μηδενός. Τό μέρος αὐτό τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, το ὀνομάζω χρόνο ὑπερεργασίας, καί τήν ἐργασία πού ξοδεύεται στη διάρκειά του, ὑπερεργασία (surplus labour). Ὅσο ἀποφασιστική σημασία κι ἄν ἔχει για τή γνώση γενικά τῆς ἀξίας ἡ κατανόησή της σάν ἁπλό πήξιμο χρόνου ἐργασίας, σάν ἁπλή ἀντικειμενοποιημένη ἐργασία, ἄλλο τόσο ἀποφασιστική σημασία για τή γνώση τῆς ὑπεραξίας ἔχει ἡ κατανόησή της σάν ἁπλό πήξιμο χρόνου ὑπερεργασίας, σαν ἁπλή ἀντικειμενοποιημένη ὑπερεργασία. Οἱ οἰκονομικοί κοινωνικοί σχηματισμοί, λχ. ἡ δουλοκτητική κοινωνία καί ἡ κοινωνία τῆς μισθωτῆς ἐργασίας, διακρίνονται μεταξύ τους μόνο στή μορφή με τήν ὁποία ἀποσπᾶται ἀπό τον ἄμεσο παραγωγό, ἀπό τον ἐργάτη, αὐτή ἡ ὑπερεργασία[30].

Ἐπειδή ἡ ἀξία τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου = ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης πού ἀγόρασε αὐτό τό κεφάλαιο, ἐπειδή ἡ ἀξία αὐτή τῆς ἐργατικῆς δύναμης καθορίζει τό ἀναγκαῖο μέρος τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, ἐνῶ ἡ ὑπεραξία μέ τή σειρά της καθορίζεται ἀπο το περίσσιο μέρος τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, βγαίνει ὅτι: Ἡ σχέση τῆς ὑπεραξίας πρός τό μεταβλητό κεφάλαιο εἶναι ἡ ἴδια μέ τη σχέση τῆς ὑπερεργασίας πρός τήν ἀναγκαία ἐργασία, ἤ τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας $\frac{m}{v} = \frac{\text{ὑπερεργασία}}{\text{ἀναγκαία ἐργασία}}$. Και οἱ δυο ἀναλογίες ἐκφράζουν τήν ἴδια σχέση μέ διαφορετική μορφή, τή μιά φορά μέ τή μορφή ἀντικειμενοποιημένης, τήν ἄλλη φορά μέ τή μορφή ρευστῆς ἐργασίας.

Τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας εἶναι ἔτσι ἡ ἀκριβής ἔκφραση για τό

[illegible] ἀλάνθαστα σάν κάποια ἐπιστήμη. Δέν ἔχει παρά νά συγκρίνει κανείς λχ. τά ἀνώτερα καί τά κατώτερα μαθηματικά.

[30] Μέ [illegible] ὁ κ. Βίλχελμ Θουκυδίδης Ρόσερ ἀνακαλύπτει ὅτι ἄν ἡ δημιουργία ὑπεραξίας ἤ ὑπερπροϊόντος καί ἡ συσσώρευση πού συνδέεται μαζί της [illegible] τοῦ πολιτισμοῦ ... οἱ πιό ἀδύνατοι ἐξαναγκάζονται ἀπό τούς πιό ἰσχυρούς [illegible] (Die Grundlagen der Nationalökonomie, 3η ἔκδ. 1858, σελ. 78). [illegible] λίγο-πολύ εὐλογοφανείς δικαιολογίες τοῦ κεφαλαιοκράτη γιά τήν [illegible] τῆς ὑπεραξίας.

βαθμό ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀπό τό κεφάλαιο ἤ τοῦ ἐργάτη ἀπό τόν κεφαλαιοκράτη[30a].

Σύμφωνα μέ τήν ὑπόθεσή μας ἡ ἀξία τοῦ προϊόντος ἦταν ἴση μέ [410 λίρ. στ. (σ) + 90 λίρ. στ. (μ)] + 90 λίρ. στ. (υ), καί τό προκαταβλημένο κεφάλαιο = 500 λίρ. στ. Ἐπειδή ἡ ὑπεραξία = 90 καί τό προκαταβλημένο κεφάλαιο = 500, σύμφωνα μέ τό συνηθισμένο τρόπο ὑπολογισμοῦ θάβγαινε τό συμπέρασμα ὅτι τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας (πού τό συγχέουν μέ τό ποσοστό κέρδους) = 18 %, μιά ἀναλογία τόσο μικρή πού θά μποροῦσε νά συγκινήσει τόν κ. Κάρυ καί ἄλλους ὀπαδούς τῆς ἁρμονίας. Στήν πραγματικότητα ὅμως τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας δέν εἶναι — $\frac{\upsilon}{K}$ ἤ $\frac{\upsilon}{\sigma+\mu}$, ἀλλά = $\frac{\upsilon}{\mu}$, δηλ. ὄχι $\frac{90}{500}$, ἀλλά $\frac{90}{90}$ = 100 %, πάνω ἀπό τό πενταπλάσιο τοῦ φαινομενικοῦ βαθμοῦ ἐκμετάλλευσης. Μόλο πού στή δοσμένη περίπτωση δέν γνωρίζουμε τό ἀπόλυτο μέγεθος τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, οὔτε καί τήν περίοδο πού διαρκεῖ τό προτσές ἐργασίας (ἡμέρα, ἑβδομάδα κλπ.), τέλος οὔτε τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν πού τό μεταβλητό κεφάλαιο τῶν 90 λιρ. στ. βάζει ταυτόχρονα σέ κίνηση, τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας $\frac{\upsilon}{\mu}$ μᾶς δείχνει μέ τή μετατρεψιμότητά του σέ $\frac{\text{ὑπερεργασία}}{\text{ἀναγκαία ἐργασία}}$ ἀκριβῶς τή σχέση τῶν δυό συστατικῶν μερῶν τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας μεταξύ τους. Εἶναι 100 %. Δηλ. ὁ ἐργάτης τό ἕνα μισό τῆς ἡμέρας ἐργάστηκε γιά τόν ἑαυτό του καί τό ἄλλο γιά τόν κεφαλαιοκράτη.

Ἡ μέθοδος γιά τόν ὑπολογισμό τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας εἶναι λοιπόν μέ δυό λόγια ἡ παρακάτω: Παίρνουμε ὅλη τήν ἀξία τοῦ προϊόντος καί βάζουμε ἴση μέ τό 0 τήν ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πού ἁπλῶς ξαναεμφανίζεται στήν ἀξία τοῦ προϊόντος. Τό ποσό ἀξίας πού ἀπομένει εἶναι ἡ μοναδική νέα ἀξία πού παράχθηκε πραγματικά στό προτσές παραγωγῆς τοῦ ἐμπορεύματος. Ἄν ἡ ὑπεραξία εἶναι δοσμένη, τότε τήν ἀφαιροῦμε ἀπ' αὐτή τή νέα ἀξία πού παράχθηκε γιά νά βροῦμε τό μεταβλητό κεφάλαιο. Τό ἀντίστροφο γίνεται ὅταν εἶναι δοσμένο τό μεταβλητό κεφάλαιο καί ζητοῦμε τήν ὑπεραξία. Ἄν εἶναι δοσμένα καί τά δυό, δέν χρειάζεται παρά νά κάνουμε τήν τελική πράξη γιά νά ὑπολογίσουμε τή σχέση τῆς ὑπεραξίας πρός τό μεταβλητό κεφάλαιο, $\frac{\upsilon}{\mu}$.

Ὅσο ἁπλή κι ἄν εἶναι ἡ μέθοδος, χρειάζεται ὡστόσο νά ἀναφέρουμε μερικά παραδείγματα γιά νά ἐξοικειώσουμε τόν ἀναγνώστη μέ

[30a] *Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση.* Μόλο πού τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας εἶναι ἡ ἀκριβής ἔκφραση γιά τό βαθμό ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης, δέν ἐκφράζει ὡστόσο τό ἀπόλυτο μέγεθος τῆς ἐκμετάλλευσης. Λχ., ἄν ἡ ἀναγκαία ἐργασία = 5 ὧρες καί ἡ ὑπερεργασία = 5 ὧρες, ὁ βαθμός ἐκμετάλλευσης = 100 %. Τό μέγεθος τῆς ἐκμετάλλευσης μετριέται ἐδῶ μέ 5 ὧρες. Ἄν ἀντίθετα ἡ ἀναγκαία ἐργασία = 6 ὧρες καί ἡ ὑπερεργασία = 6 ὧρες, ὁ βαθμός ἐκμετάλλευσης 100 % παραμένει ἀμετάβλητος, ἐνῶ τό μέγεθος τῆς ἐκμετάλλευσης αὐξαίνει κατά 20 %, ἀπό 5 σέ 6 ὧρες.

τόν τρόπο τῆς ἀντίληψης πού βρίσκεται στή βάση της καί πού τοῦ εἶναι ἀσυνήθιστη.

Πρῶτα τό παράδειγμα ἑνός κλωστηρίου μέ 10.000 ἀδράχτια-μιούλ πού φτιάχνει νῆμα ἀρ. 32 ἀπό ἀμερικάνικο μπαμπάκι καί παράγει 1 λίβρα νῆμα τήν ἑβδομάδα κατά ἀδράχτι. Ἡ φύρα εἶναι 6 %. Ἔτσι, μέσα σέ μιά ἑβδομάδα 10.600 λίβρες μπαμπάκι μετατρέπονται σέ 10.000 λίβρες νῆμα καί 600 λίβρες φύρα. Τόν Ἀπρίλη τοῦ 1871 τό μπαμπάκι αὐτό στοιχίζει 7 ¾ πένες ἡ λίβρα, δηλ. οἱ 10.600 λίβρες, στοιχίζουν 342 στρογγυλές λίρ. στ. Τά 10.000 ἀδράχτια, μαζί μέ τά μηχανήματα προεργασίας καί τήν ἀτμομηχανή στοιχίζουν 1 λίρ. στ. τό ἀδράχτι, δηλ. 10.000 λίρ. στ. Ἡ φθορά τους εἶναι 10 % = 1000 λίρ. στ. ἤ 20 λίρ. στ. τή βδομάδα. Τό νοίκι γιά τό χτίριο τοῦ ἐργοστασίου εἶναι 300 λίρ. στ. ἤ 6 λίρ. στ. τή βδομάδα. Τό κάρβουνο (4 λίβρες τήν ὥρα καί κατά ἱπποδύναμη γιά 100 ἱπποδυνάμεις (σύμφωνα μέ τό δείχτη) καί 60 ὧρες τή βδομάδα, μαζί μέ τή θέρμανση τοῦ χτίριου) 11 τόννοι τή βδομάδα πρός 8 σελίνια καί 6 πένες ὁ τόννος, στοιχίζει στρογγυλές 4 ½ λίρ. στ. τή βδομάδα, τό φωταέριο 1 λίρ. στ. τή βδομάδα, τό λάδι 4 ½ λίρ. στ. τή βδομάδα, ἑπομένως ὅλες οἱ βοηθητικές ὗλες στοιχίζουν 10 λίρ. στ. τή βδομάδα. Δηλαδή τό σταθερό μέρος τῆς ἀξίας εἶναι 378 λίρ. στ. τή βδομάδα. Ὁ μισθός ἐργασίας εἶναι 52 λίρ. στ. τή βδομάδα. Ἡ τιμή τοῦ νήματος 12 ¼ πένες ἡ λίβρα ἤ τῶν 10.000 λιβρῶν = 510 λίρ. στ., ἡ ὑπεραξία 510—430 = 80 λίρ. στ. Τό σταθερό μέρος τῆς ἀξίας, δηλ. τίς 378 λίρ. στ. τό βάζουμε = 0, ἐπειδή δέν συμμετέχει στό βδομαδιάτικο σχηματισμό τῆς ἀξίας. Ἀπομένει ἡ νέα ἀξία πού παράγεται τή βδομάδα καί πού εἶναι 132 = 52 (μ) + 80 (υ) λίρ. στ. Ἑπομένως τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας εἶναι $^{80}/_{52} = 153\,^{11}/_{13}$ %. Μέ δεκάωρη μέση ἐργάσιμη ἡμέρα ἔχουμε: Ἀναγκαία ἐργασία = $3\,^{31}/_{33}$ ὧρες καί ὑπερεργασία = $6\,^{2}/_{33}$ ὧρες[31].

Μέ τιμή σταριοῦ 80 σελίνια τό κουάρτερ καί μέ μέση ἀπόδοση 22 μποῦσσελ τό πλέθρο, ἔτσι πού τό πλέθρο ν' ἀποδίδει 11 λίρ. στ., ὁ Τζάκομπ μᾶς δίνει γιά τό 1815 τόν παρακάτω πολύ λειψό ὑπολογισμό ὕστερα ἀπό ἐξισώσεις διαφόρων μερίδων πού προηγήθηκαν, μά πού εἶναι ἀρκετός γιά τό σκοπό μας:

Παραγωγή ἀξίας κατά πλέθρο

Σπόρος σταριοῦ	1 λίρ. στ. καί 9 σελ.	Δεκάτη, δοσίματα καί φόροι	1 λίρ. στ. καί 1 σελ.
Λίπασμα	2 » » » 10 »	Γαιοπρόσοδος	1 » » » 8 »
Μισθός ἐργασίας	3 » » » 10 »	Κέρδος τοῦ ἐνοικιαστῆ καί τόκοι	1 » » » 2 »
Σύνολο	7 λίρ. στ. καί 9 σελ.	Σύνολο	3 λίρ. στ. καί 11 σελ.

[31] *Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση.* Τό παράδειγμα τοῦ κλωστηρίου τοῦ 1860 πού ἀναφέρθηκε στήν πρώτη ἔκδοση εἶχε μερικά οὐσιαστικά λάθη. Τά στοιχεῖα πού ἀναφέρονται στό κείμενο καί πού εἶναι πέρα γιά πέρα σωστά μοῦ τάδωσε ἕνας ἐργοστασιάρχης τοῦ Μάντσεστερ. Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι στήν

Ἡ ὑπεραξία, μέ τήν προϋπόθεση πάντα ὅτι ἡ τιμή τοῦ προϊόντος εἶναι ἴση μέ τήν ἀξία του, μοιράζεται ἐδῶ στίς διάφορες μερίδες: κέρδος, τόκοι, δεκάτη κλπ. Οἱ μερίδες αὐτές δέν μᾶς ἐνδιαφέρουν. Τίς ἀθροίζουμε ὅλες μαζί καί βρίσκουμε μιά ὑπεραξία 3 λίρ. στ. καί 11 σελίνια. Τίς 3 λίρ. στ. καί 19 σελ. πού διατέθηκαν γιά σπόρο καί λιπάσματα τίς βάζουμε = 0, σάν σταθερό κεφάλαιο πού εἶναι. Ἀπομένει ἕνα προκαταβλημένο μεταβλητό κεφάλαιο 3 λίρ. στ. καί 10 σελίνια, πού στή θέση του ἔχει παραχθεῖ μιά νέα ἀξία 3 λίρ. στ. καί 10 σελ. + 3 λίρ. στ. καί 11 σελ. Ἑπομένως $\frac{υ}{μ} = \frac{3 \text{ λίρ. στ. καί 11 σελίνια}}{3 \text{ λίρ. στ. καί 10 σελίνια}}$, δηλ. πάνω ἀπό 100 %. Ὁ ἐργάτης χρησιμοποιεῖ πάνω ἀπό τό μισό τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας του γιά νά παράγει μιά ὑπεραξία, πού μέ διάφορα προσχήματα τή μοιράζονται μεταξύ τους διάφορα πρόσωπα[31α].

2. ΕΚΦΡΑΣΗ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ ΤΟΥ ΠΡΟΪΟΝΤΟΣ ΣΕ ΑΝΑΛΟΓΙΚΑ ΜΕΡΗ ΤΟΥ ΠΡΟΪΟΝΤΟΣ.

Ἄς ἐπιστρέψουμε τώρα στό παράδειγμα πού μᾶς ἔδειξε πῶς ὁ κεφαλαιοκράτης φτιάχνει κεφάλαιο ἀπό χρῆμα. Ἡ ἀναγκαία ἐργασία τοῦ κλώστη του ἦταν 6 ὧρες, ἡ ὑπερεργασία τό ἴδιο, ἑπομένως ὁ βαθμός ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἦταν 100 %.

Τό προϊόν τῆς δωδεκάωρης ἐργάσιμης ἡμέρας εἶναι 20 λίβρες νῆμα ἀξίας 30 σελινιῶν. Ὄχι λιγότερα ἀπό τά $^8/_{10}$ αὐτῆς τῆς ἀξίας τοῦ νήματος (24 σελίνια) ἀποτελοῦνται ἀπό τήν ἀξία τῶν καταναλωμένων μέσων παραγωγῆς πού ἁπλῶς ξαναεμφανίζεται (20 λίβρες μπαμπάκι ἀξίας 20 σελ., ἀδράχτια κλπ. ἀξίας 4 σελ.), δηλ. ἀποτελοῦνται ἀπό σταθερό κεφάλαιο. Τά ὑπόλοιπα $^2/_{10}$ εἶναι ἡ νέα ἀξία 6 σελινιῶν πού γεννήθηκε στή διάρκεια τοῦ προτσές τοῦ κλώσιμου, ἀπ' τά ὁποῖα τά μισά ἀναπληρώνουν τήν προκαταβλημένη ἡμερήσια ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἤ τό μεταβλητό κεφάλαιο, καί τά ἄλλα μισά ἀποτελοῦν μιάν ὑπεραξία 3 σελ. Ἑπομένως ἡ συνολική ἀξία τῶν 20 λιβρῶν νήματος ἔχει τήν παρακάτω σύνθεση:

ἀξία νήματος 30 σελινιῶν = 24 σελίνια ($σ$) + [3 σελίνια ($μ$) + 3 σελίνια ($υ$)].

Ἐπειδή αὐτή ἡ συνολική ἀξία παρασταίνεται μέ τό συνολικό προϊόν τῶν 20 λιβρῶν νήματος, πρέπει καί τά διάφορα ἀξιακά στοιχεῖα νά μποροῦν νά παρασταθοῦν μέ ἀναλογικά μέρη τοῦ προϊόντος.

Ἄν σέ 20 λίβρες νῆμα ὑπάρχει μιά ἀξία νήματος 30 σελινιῶν, τότε τά $^8/_{10}$ αὐτῆς τῆς ἀξίας, ἤ τό σταθερό της μέρος, δηλ. 24 σελίνια,

Ἀγγλία ἡ παλιά ἱπποδύναμη ὑπολογιζόταν σύμφωνα μέ τή διάμετρο τοῦ κυλίνδρου, ἐνῶ ἡ νέα ἱπποδύναμη ὑπολογίζεται σύμφωνα μέ τήν πραγματική της δύναμη πού δείχνει ὁ δείχτης.

31α Οἱ ὑπολογισμοί πού ἀναφέρθηκαν χρησιμεύουν μόνο γιά νά δόσουν μιάν εἰκόνα. Ὑποθέτουμε δηλ. ὅτι οἱ τιμές = μέ τίς ἀξίες. Στό Βιβλίο ΙΙΙ θά δοῦμε ὅτι αὐτή ἡ ἐξίσωση δέν γίνεται μ' αὐτό τόν ἁπλό τρόπο, ἀκόμα καί γιά τίς μέσες τιμές.

ὑπάρχουν στά $^8/_{10}$ τοῦ προϊόντος, ἤ σέ 16 λίβρες νῆμα. Ἀπ' αὐτές οἱ 13 $^1/_3$ λίβρες παρασταίνουν τήν ἀξία τῆς πρώτης ὕλης, τοῦ κλωσμένου μπαμπακιοῦ τῶν 20 σελινιῶν, καί οἱ 2 $^2/_3$ λίβρες τήν ἀξία τῶν καταναλωμένων βοηθητικῶν ὑλῶν καί μέσων ἐργασίας, ἀδράχτια κλπ. 4 σελινιῶν.

Ἔτσι 13 $^1/_3$ λίβρες νῆμα παρασταίνουν ὅλο τό μπαμπάκι πού κλώστηκε σ' ὅλο τό προϊόν, στίς 20 λίβρες νῆμα, παρασταίνουν τήν πρώτη ὕλη ὅλου τοῦ προϊόντος, καί τίποτα παραπάνω. Ἄν καί περιέχονται σ' αὐτές μόνο 13 $^1/_3$ λίβρες μπαμπάκι ἀξίας 13 $^1/_3$ σελ., ἡ πρόσθετη ὅμως ἀξία του τῶν 6 $^2/_3$ σελ. ἀποτελεῖ ἕνα ἰσοδύναμο γιά τό μπαμπάκι πού ἔχει κλωστεῖ στίς ὑπόλοιπες 6 $^2/_3$ λίβρες νῆμα. Εἶναι σά νάχει μαδηθεῖ τό μπαμπάκι ἀπό τίς τελευταῖες καί νάχει στουμπωθεῖ ὅλο τό μπαμπάκι τοῦ συνολικοῦ προϊόντος στίς 13 $^1/_3$ λίβρες νῆμα. Ἀντίθετα τώρα δέν περικλείνουν κανένα ἄτομο τῆς ἀξίας τῶν βοηθητικῶν ὑλῶν καί μέσων ἐργασίας πού καταναλώθηκαν, οὔτε τῆς νέας ἀξίας πού δημιουργήθηκε στό προτσές τοῦ κλώσιμου.

Ἐπίσης ἄλλες 2 $^2/_3$ λίβρες νῆμα, στίς ὁποῖες περιέχεται τό ὑπόλοιπο τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου (= 4 σελίνια), δέν παρασταίνουν παρά μόνο τήν ἀξία τῶν βοηθητικῶν ὑλῶν καί τῶν μέσων ἐργασίας πού ἔχουν καταναλωθεῖ γιά τό συνολικό προϊόν τῶν 20 λιβρῶν νήματος.

Ἔτσι, ὀχτώ δέκατα τοῦ προϊόντος ἤ 16 λίβρες νῆμα, παρόλο πού ἄν ἐξεταστοῦν σάν σῶμα, σάν ἀξία χρήσης, σάν νῆμα, εἶναι ἐξίσου δημιούργημα τῆς ἐργασίας τοῦ κλώσιμου, ὅπως καί τά ὑπόλοιπα μέρη τοῦ προϊόντος, δέν περιέχουν ὡστόσο σ' αὐτή τή σχέση καθόλου ἐργασία κλώσιμου, καθόλου ἐργασία πού νά τήν ἔχουν ἀπορροφήσει στή διάρκεια τοῦ ἴδιου τοῦ προτσές τοῦ κλώσιμου. Εἶναι σά νάχουν μετατραπεῖ σέ νῆμα χωρίς κλώσιμο καί σά νάταν καθαρό ψέμα καί πλάνη ἡ νηματίνη μορφή τους. Πραγματικά, ὅταν ὁ κεφαλαιοκράτης τά πουλάει πρός 24 σελίνια καί μ' αὐτά ξαναγοράζει τά μέσα παραγωγῆς του, γίνεται φανερό ὅτι οἱ 16 λίβρες νῆμα δέν εἶναι παρά μεταμφιεσμένο μπαμπάκι, ἀδράχτια, κάρβουνο κλπ.

Ἀντίστροφα, τά ὑπόλοιπα $^2/_{10}$ τοῦ προϊόντος ἤ οἱ 4 λίβρες νῆμα πού ἀπόμειναν δέν παρασταίνουν τώρα τίποτα ἄλλο, ἐκτός ἀπό τή νέα ἀξία τῶν 6 σελινιῶν πού παράχθηκε στό δωδεκάωρο προτσές τοῦ κλώσιμου. Ὅ,τι ἀπό τήν ἀξία τῶν καταναλωμένων πρώτων ὑλῶν καί μέσων ἐργασίας περιεχόταν σ' αὐτά, εἶχε κιόλας ἐξαχθεῖ ἀπ' αὐτά κι εἶχε ἐνσωματωθεῖ στίς πρῶτες 16 λίβρες νῆμα. Ἡ ἐργασία τοῦ κλώσιμου πού ἔχει ἐνσωματωθεῖ στίς 20 λίβρες νῆμα ἔχει συγκεντρωθεῖ στά $^2/_{10}$ τοῦ προϊόντος. Εἶναι σά νάχει κλώσει ὁ κλώστης 4 λίβρες νῆμα ἀπό τόν ἀέρα, ἤ ἀπό μπαμπάκι καί μέ ἀδράχτια πού, ἐπειδή ὑπάρχουν ἀπό τή φύση χωρίς τή συμβολή τοῦ ἀνθρώπου, δέν προσθέτουν καμιά ἀξία στό προϊόν.

Ἀπό τίς 4 αὐτές λίβρες νῆμα, στίς ὁποῖες ὑπάρχει ἔτσι ὅλο τό νέο προϊόν τοῦ ἡμερήσιου προτσές κλώσιμου, τό ἕνα μισό παρασταίνει μόνο τήν ἀξία πού ἀναπληρώνει τήν καταναλωμένη ἐργατική δύ-

ναμη, δηλ. τό μεταβλητό κεφάλαιο τῶν 3 σελινιῶν, καί οἱ ἄλλες 2 λίβρες νῆμα μόνο τήν ὑπεραξία τῶν 3 σελινιῶν.

Ἐπειδή οἱ 12 ὧρες ἐργασία τοῦ κλώστη ἀντικειμενοποιοῦνται σέ 6 σελίνια, στήν ἀξία τῶν 30 σελινιῶν τοῦ νήματος εἶναι ἀντικειμενοποιημένες 60 ὧρες ἐργασίας. Οἱ ὧρες αὐτές ὑπάρχουν σέ 20 λίβρες νῆμα, ἀπό τίς ὁποῖες τά $^{8}/_{10}$ ἤ 16 λίβρες εἶναι ἡ ὑλοποίηση 48 ὡρῶν ἐργασίας πού προηγήθηκαν ἀπό τό προτσές τοῦ κλώσιμου, δηλ. ἡ ἀντικειμενοποιημένη στά μέσα παραγωγῆς τοῦ νήματος ἐργασία, ἐνῶ τά $^{2}/_{10}$, ἤ 4 λίβρες, εἶναι ἡ ὑλοποίηση τῶν 12 ὡρῶν ἐργασίας πού ἔχουν ξοδευτεῖ στό ἴδιο τό προτσές τοῦ κλώσιμου.

Προηγούμενα εἴδαμε ὅτι ἡ ἀξία τοῦ νήματος εἶναι ἴση μέ τό ποσό τῆς νέας ἀξίας πού ἔχει παραχθεῖ κατά τήν παραγωγή του, σύν τίς ἀξίες πού προϋπῆρχαν κιόλας στά μέσα παραγωγῆς του. Τώρα φάνηκε πῶς τά συστατικά μέρη τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος πού διαφέρουν λειτουργικά ἤ στήν ἔννοιά τους μποροῦν νά παρασταθοῦν μέ ἀναλογικά μέρη τοῦ ἴδιου τοῦ προϊόντος.

Αὐτή ἡ διάσπαση τοῦ προϊόντος — τοῦ ἀποτελέσματος τοῦ προτσές παραγωγῆς – σέ μιά ποσότητα τοῦ προϊόντος πού ἀντιπροσωπεύει μόνο τήν ἐργασία πού περιέχεται στά μέσα παραγωγῆς ἤ τό σταθερό μέρος τοῦ κεφαλαίου, σέ μιάν ἄλλη ποσότητα πού ἀντιπροσωπεύει μόνο τήν ἀναγκαία ἐργασία ἤ τό μεταβλητό κεφάλαιο πού ἔχει προστεθεῖ στό προτσές τῆς παραγωγῆς, καί σέ μιά τελευταία ποσότητα προϊόντος πού ἀντιπροσωπεύει μόνο τήν ὑπερεργασία ἤ τήν ὑπεραξία πού ἔχει προστεθεῖ στό ἴδιο προτσές, εἶναι τόσο ἁπλή ὅσο καί σπουδαία, ὅπως θά δείξει ἡ κατοπινή ἐφαρμογή της σέ περίπλοκα καί ἄλυτα ἀκόμα προβλήματα.

Ἐξετάσαμε τώρα δά τό συνολικό προϊόν σάν ἕτοιμο ἀποτέλεσμα τῆς δωδεκάωρης ἐργάσιμης ἡμέρας. Μποροῦμε ὅμως νά τό συνοδεύσουμε καί στό προτσές τῆς γέννησής του, καί ὡστόσο νά παραστήσουμε τά μερικά προϊόντα σάν διαφορετικά στή λειτουργία τους μέρη τοῦ προϊόντος.

Ὁ κλώστης παράγει σέ 12 ὧρες 20 λίβρες νῆμα, ἑπομένως σέ μιά ὥρα παράγει $1\,^{2}/_{3}$ καί σέ 8 ὧρες $13\,^{1}/_{3}$ λίβρες, δηλ. ἕνα μερικό προϊόν πού ἡ ἀξία του εἶναι ἴση μέ τή συνολική ἀξία τοῦ μπαμπακιοῦ πού κλώθεται στή διάρκεια ὅλης τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας. Κατά τόν ἴδιο τρόπο τό μερικό προϊόν τῆς ἑπόμενης 1 ὥρας καί 36 λεφτῶν $= 2\,^{2}/_{3}$ λίβρες νῆμα καί γιαυτό ἀντιπροσωπεύει τήν ἀξία τῶν μέσων ἐργασίας πού ἔχουν φθαρεῖ στή διάρκεια τῶν 12 ὡρῶν ἐργασίας. Ἐπίσης κατά τόν ἴδιο τρόπο ὁ κλώστης παράγει στήν ἑπόμενη 1 ὥρα καί 12 λεφτά 2 λίβρες νῆμα = 3 σελίνια, μιάν ἀξία προϊόντος πού εἶναι ἴση μέ ὅλο τό νέο προϊόν πού τό παράγει μέσα σέ 6 ὧρες ἀναγκαία ἐργασία. Τέλος στά τελευταῖα $^{6}/_{5}$ τῆς ὥρας παράγει ἐπίσης 2 λίβρες νῆμα, πού ἡ ἀξία του εἶναι ἴση μέ τήν ὑπεραξία πού ἔχει παραχθεῖ μέ τήν ὑπερεργασία του μισῆς ἡμέρας. Αὐτός ὁ τρόπος τοῦ ὑπολογισμοῦ χρησιμεύει στόν ἄγγλο ἐργοστασιάρχη γιά οἰκιακή του χρήση, καί θά πεῖ λχ. ὅτι στίς πρῶτες 8 ὧρες ἤ στά $^{2}/_{3}$ τῆς ἐρ-

γάσιμης ἡμέρας βγάζει ὅσα ξόδεψε γιά τό μπαμπάκι του κλπ. Βλέπουμε ὅτι ὁ τύπος εἶναι σωστός, στήν πραγματικότητα εἶναι ἁπλῶς ὁ πρῶτος τύπος μεταφερμένος ἀπό τό χῶρο, ὅπου τά μέρη τοῦ προϊόντος βρίσκονται ἕτοιμα τό ἕνα δίπλα στό ἄλλο, στό χρόνο ὅπου ἀκολουθοῦν τό ἕνα τό ἄλλο. Ὁ τύπος αὐτός ὅμως μπορεῖ νά συνοδεύεται καί ἀπό πολύ βάρβαρες ἀντιλήψεις, ἰδιαίτερα στά κεφάλια πού πραχτικά ἔχουν τόσο συμφέρον ἀπό τό προτσές ἀξιοποίησης, ὅσο συμφέρον ἔχουν νά τό παρανοοῦν θεωρητικά. Ἔτσι μπορεῖ νά φανταστεῖ κανείς ὅτι λχ. ὁ κλώστης μας τίς πρῶτες 8 ὧρες τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας του παράγει ἤ ἀναπληρώνει τήν ἀξία τοῦ μπαμπακιοῦ, τήν ἑπόμενη 1 ὥρα καί 36 λεφτά τήν ἀξία τῶν φθαρμένων μέσων ἐργασίας, τήν ἑπόμενη 1 ὥρα καί 12 λεφτά τήν ἀξία τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, καί μόνο τήν πολυθρύλητη «τελευταία ὥρα» τήν ἀφιερώνει στόν ἐργοστασιάρχη, στήν παραγωγή ὑπεραξίας. Ἔτσι στόν κλώστη ἀποδίδουν τό διπλό θαῦμα: νά παράγει μπαμπάκι, ἀδράχτια, ἀτμομηχανή, κάρβουνο, λάδι κλπ. τήν ἴδια στιγμή πού κλώθει μ' ὅλα αὐτά καί τά κάνει ἀπό μιά ἐργάσιμη ἡμέρα ἑνός δοσμένου βαθμοῦ ἔντασης, πέντε τέτιες μέρες. Ἔτσι στήν περίπτωσή μας ἡ παραγωγή τῆς πρώτης ὕλης καί τῶν μέσων ἐργασίας ἀπαιτεῖ $^{24}/_{6} = 4$ δωδεκάωρες ἐργάσιμες ἡμέρες καί ἡ μετατροπή τους σέ νῆμα ἀκόμα μιά δωδεκάωρη ἐργάσιμη ἡμέρα. Ὅτι ἡ ἁρπαχτικότητα πιστεύει σέ τέτια θαύματα καί ὅτι δέν τῆς λείπει ὁ δογματικός συκοφάντης πού ἀναλαβαίνει νά τ' ἀποδείξει, θά τό δοῦμε τώρα σέ ἕνα παράδειγμα πού ἀπόχτησε ἱστορική δόξα.

3. Η «ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΩΡΑ» ΤΟΥ ΣΕΝΙΟΡ.

Ἕνα ὡραῖο πρωινό τοῦ 1836, ὁ γνωστός γιά τίς οἰκονομολογικές του γνώσεις καί γιά τό ὡραῖο του ὕφος Νάσσαου Β. Σένιορ, ἕνα εἶδος Κλάουρεν ἀνάμεσα στούς ἄγγλους οἰκονομολόγους, κλήθηκε ἀπό τήν Ὀξφόρδη στό Μάντσεστερ γιά νά διδαχτεῖ ἐκεῖ πολιτική οἰκονομία ἀντί νά τή διδάσκει στήν Ὀξφόρδη. Οἱ ἐργοστασιάρχες τόν διαλέξανε σάν πρωτοπαλίκαρο ἐνάντια στό Factory Act [ἐργοστασιακό νόμο] πού μόλις εἶχε τότε ἐκδοθεῖ καί ἐνάντια στή ζύμωση γιά τό δεκάωρο πού τραβοῦσε ἀκόμα πιό μακριά. Μέ τήν πραχτική ὀξυδέρκεια πού τούς χαρακτηρίζει ἀντιλήφθηκαν ὅτι ὁ κ. καθηγητής «wanted a good deal of finishing» [χρειαζόταν ἀκόμα μιά γερή ἐπεξεργασία]. Γιαυτό τοῦ παράγγειλαν νά πάει στό Μάντσεστερ. Καί τό μάθημα πού πῆρε στό Μάντσεστερ ἀπό τούς ἐργοστασιάρχες ὁ κ. καθηγητής μέ τή σειρά του τό στιλίζαρισε στό λίβελλο: «Letters on the Factory Act, as it affects the cotton manufacture». London 1837. Στό λίβελλο αὐτό διαβάζουμε ἀνάμεσα στ' ἄλλα καί τά παρακάτω ἐποικοδομητικά:

«Μέ τό σημερινό νόμο κανένα ἐργοστάσιο, πού ἀπασχολεῖ πρόσωπα κάτω ἀπό 18 χρονῶν, δέν μπορεῖ νά ἐργάζεται πάνω ἀπό $11\,^{1}/_{2}$ ὧρες τήν ἡμέρα, δηλ. 12 ὧρες τίς πρῶτες 5 μέρες τῆς ἑβδομάδος καί

9 τό Σάββατο. Ἡ παρακάτω ἀνάλυση (!) μᾶς δείχνει λοιπόν ὅτι σ' ἕνα τέτιο ἐργοστάσιο ὅλο τό καθαρό κέρδος βγαίνει ἀπό τήν τελευτιαία ὥρα. Ἕνας ἐργοστασιάρχης διαθέτει 100.000 λίρ. στ. —80.000 γιά χτίρια καί μηχανές καί 20.000 γιά πρῶτες ὕλες καί μισθούς ἐργασίας. Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι τό κεφάλαιο τζιράρεται μιά φορά στό χρόνο καί ὅτι τό ἀκαθάριστο κέρδος εἶναι 15 $^{0}/_{0}$, τότε ὁ χρονιάτικος τζίρος τοῦ ἐργοστασίου σέ ἐμπορεύματα πρέπει νά φτάνει σέ ἀξία τίς 115.000 λίρ. στ.... Ἀπ' αὐτές τίς 115.000 λίρ. στ. κάθε ἕνα ἀπό τά 23 ἡμίωρα ἐργασίας, πού ὅλα μαζί ἀποτελοῦν τήν ἐργάσιμη ἡμέρα παράγει κάθε μέρα τά $^{5}/_{115}$ ἤ τό $^{1}/_{23}$ τῶν 115.000 λιρ. στ. Ἀπ' αὐτά τά $^{23}/_{23}$, πού ἀποτελοῦν τό σύνολο τῶν 115.000 λιρ. στ. (constituting the whole 115.000 λίρ. στ.), τά $^{20}/_{23}$, δηλ. οἱ 100.000 ἀπό τίς 115.000, ἀναπληρώνουν μόνο τό κεφάλαιο. Τό $^{1}/_{23}$ ἤ οἱ 5 000 λίρ. στ. ἀπό τίς 15.000 τοῦ ἀκαθάριστου κέρδους (!) ἀναπληρώνουν τή φθορά τοῦ ἐργοστασίου καί τῶν μηχανῶν. Τά ὑπόλοιπα $^{2}/_{23}$ πού ἔμειναν, δηλ. τά δυό τελευταῖα ἡμίωρα κάθε μέρας, παράγουν τό 10 $^{0}/_{0}$ καθαρό κέρδος. Γιαυτό, ἄν ἐπιτρεπόταν στό ἐργοστάσιο νά ἐργάζεται 13 ἀντί $11^{1}/_{2}$ ὧρες, χωρίς νάχουν ἀλλάξει οἱ τιμές, τότε μέ μιά αὔξηση τοῦ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου κατά 2 600 λίρ. στ., τό καθαρό κέρδος θά ὑπερδιπλασιαζόταν. Ἀπό τήν ἄλλη, ἄν οἱ ὧρες ἐργασίας ἐλαττώνονταν κατά 1 ὥρα τήν ἡμέρα, θά ἐξαφανιζόταν τό καθαρό κέρδος, κι ἄν ἐλαττώνονταν κατά $1^{1}/_{2}$ ὥρα θά ἐξαφανιζόταν καί τό ἀκαθάριστο κέρδος»[32].

[32] *Senior:* «Letters on the Factory Act etc.». London 1837, σελ. 12, 13. Δέ θά ἐξετάσουμε τά παράδοξα πού δέν ἐνδιαφέρουν τό σκοπό μας, λ.χ. τόν ἰσχυρισμό ὅτι οἱ ἐργοστασιάρχες τήν ἀναπλήρωση τῶν φθαρμένων μηχανῶν κλπ., δηλ. ἑνός συστατικοῦ τοῦ κεφαλαίου, τή λογαριάζουν στό κέρδος, στό ἀκαθάριστο ἤ στό καθαρό, στό βρώμικο ἤ στό παστρικό. Ἐπίσης δέ θά ἐξετάσουμε ἄν εἶναι σωστοί ἤ λαθεμένοι οἱ ἀριθμοί πού δίνει. Ὅτι δέν ἀξίζουν περισσότερο ἀπό τή λεγόμενη «ἀνάλυση», τό ἀπόδειξε ὁ Λέοναρντ Χόρνερ στό «A Letter to Mr. Senior etc.». London 1837 [σελ. 30—42]. Ὁ Λέοναρντ Χόρνερ, ἕνας ἀπό τούς *Factory Inquiry Commissioners* [*Ἐπίτροπος γιά τήν ἐξέταση τῶν συνθηκῶν στά ἐργοστάσια*] τοῦ 1833, καί ἐπιθεωρητής ἐργοστασίων, στήν πραγματικότητα κήνσορας τῶν ἐργοστασίων ὡς τό 1859, πρόσφερε ἀθάνατες ὑπηρεσίες στήν ἀγγλική ἐργατική τάξη. Ἐκτός ἀπό τόν ἀγώνα του ἐνάντια στούς ἐξαγριωμένους ἐργοστασιάρχες διεξήγαγε ἰσόβιον ἀγώνα καί ἐνάντια στούς ὑπουργούς, πού θεωροῦσαν ἀσύγκριτα σπουδαιότερο νά μετροῦν τούς «ψήφους» τῶν ἐργοστασιαρχῶν στήν Κάτω Βουλή παρά τίς ὧρες ἐργασίας τῶν «χεριῶν» στό ἐργοστάσιο.

Προσθήκη στήν ὑποσημείωση 32. Ἄσχετα ἀπό τίς ψευτιές τοῦ περιεχομένου της, ἡ περιγραφή τοῦ Σένιορ εἶναι συγκεχυμένη. Αὐτό πούθελε πραγματικά νά πεῖ ἦταν ὅτι: Ὁ ἐργοστασιάρχης ἀπασχολεῖ τούς ἐργάτες $11^{1}/_{2}$ ὧρες ἤ $^{23}/_{2}$ ὧρες τήν ἡμέρα. Ὅπως ἡ κάθε ξεχωριστή ἐργάσιμη ἡμέρα, ἔτσι καί ἡ χρονιάτικη ἐργασία ἀποτελεῖται ἀπό $11^{1}/_{2}$ ἤ $^{23}/_{2}$ ὧρες (πολλαπλασιασμένες μέ τόν ἀριθμό τῶν ἐργάσιμων ἡμερῶν ὅλου τοῦ χρόνου). Μ' αὐτή τήν προϋπόθεση τά $^{23}/_{2}$ ὧρες ἐργασίας παράγουν τό χρονιάτικο προϊόν τῶν 115.000 λιρ. στ., $^{1}/_{2}$ ὥρα ἐργασίας παράγει $^{1}/_{23} \times 115.000$ λίρ. στ., $^{20}/_{2}$ ὧρες ἐργασίας παράγουν $^{20}/_{23} \times 115.000$ λίρ. στ. = 100.000 λίρ. στ., δηλ. ἀναπληρώνουν μόνο τό προκαταβλημένο κεφάλαιο. Μένουν $^{3}/_{2}$ ὧρες ἐργασίας πού παράγουν $^{3}/_{23} \times 115.000$ λίρ στ. = 15.000, δηλ. τό ἀκαθάριστο κέρδος. Ἀπ' αὐτές τίς $^{3}/_{2}$ ὧρες ἐργασίας ἡ $^{1}/_{2}$ ὥρα ἐργασίας παράγει $^{1}/_{23} \times 115.000$ λίρ. στ. = 5 000 λίρ. στ., δηλ. παρά-

Κι αὐτό ὁ κ. καθηγητής τό ὀνομάζει «ἀνάλυση»! Ἄν πίστευε τίς θρηνωδίες τῶν ἐργοστασιαρχῶν, ὅτι οἱ ἐργάτες σπαταλοῦν τόν καλύτερο χρόνο τῆς ἡμέρας στήν παραγωγή, ἑπομένως στήν ἀναπαραγωγή ἤ στήν ἀναπλήρωση τῆς ἀξίας τῶν χτιρίων, τῶν μηχανῶν, τοῦ μπαμπακιοῦ, τοῦ κάρβουνου κλπ., τότε θά ἦταν περιττή κάθε ἀνάλυση. Στήν περίπτωση αὐτή θάπρεπε ἁπλούστατα ν' ἀπαντήσει: Κύριοί μου! Ἄν θά βάλετε τούς ἐργάτες νά δουλέψουν 10 ὧρες ἀντί $11^{1}/_{2}$, τότε — ἄν οἱ ἄλλοι ὅροι μείνουν ἴδιοι — θά ἐλαττωθεῖ κατά $1^{1}/_{2}$ ὥρα ἡ καθημερινή κατανάλωση μπαμπακιοῦ, μηχανῶν κλπ. Ἔτσι κερδίζετε ἀκριβῶς τόσα, ὅσα χάνετε. Οἱ ἐργάτες σας θά σπαταλοῦν στό ἑξῆς $1^{1}/_{2}$ ὥρα λιγότερη γιά τήν ἀναπαραγωγή ἤ τήν ἀναπλήρωση τῆς προκαταβλημένης ἀξίας τοῦ κεφαλαίου. Ἄν δέν ἔπαιρνε τά λόγια τους τοῖς μετρητοῖς, ἀλλά σάν πραγματογνώμονας θεωροῦσε ἀναγκαία μιάν ἀνάλυση, τότε θάπρεπε πρίν ἀπ' ὅλα σ' ἕνα ζήτημα πού περιστρέφεται ἀποκλειστικά γύρω ἀπό τή σχέση τοῦ καθαροῦ κέρδους πρός τό μέγεθος τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, νά παρακαλέσει τούς κυρίους ἐργοστασιάρχες νά μή μπερδεύουν καί ἀνακατώνουν φύρδην-μίγδην τίς μηχανές καί τά χτίρια τοῦ ἐργοστασίου, τήν πρώτη ὕλη καί τήν ἐργασία, ἀλλά νά εὐαρεστηθοῦν νά βάλουν ἀπό τή μιά μεριά τό σταθερό κεφάλαιο πού περιέχεται στά χτίρια τοῦ ἐργοστασίου, στίς μηχανές, στήν πρώτη ὕλη κλπ., καί ἀπό τήν ἄλλη τό κεφάλαιο πού προκαταβλήθηκε γιά τούς μισθούς ἐργασίας. Ἄν ἀπ' ὅλα αὐτά ἔβγαινε ὅτι σύμφωνα μέ τόν ὑπολογισμό τῶν ἐργοστασιαρχῶν ὁ ἐργάτης μέσα σέ $^{2}/_{2}$ ἐργάσιμες ὧρες, ἤ μέσα σέ μιά ὥρα ἀναπαράγει ἤ ἀναπληρώνει τό μισθό ἐργασίας, τότε ὁ ἀναλυτής μας θάπρεπε νά συνεχίσει:

Σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα σας ὁ ἐργάτης στήν προτελευταία ὥρα παράγει τό μισθό τῆς ἐργασίας του καί στήν τελευταία τήν ὑπεραξία σας ἤ τό καθαρό κέρδος. Ἐπειδή σέ ἴσα χρονικά διαστήματα παράγει ἴσες ἀξίες, τό προϊόν τῆς προτελευταίας ὥρας ἔχει τήν ἴδια ἀξία μέ τό προϊόν τῆς τελευταίας. Ἀκόμα παράγει ἀξία μόνο ἐφόσον ξοδεύει ἐργασία, καί ἡ ποσότητα τῆς ἐργασίας του μετριέται μέ τό χρόνο ἐργασίας του. Ὁ χρόνος αὐτός εἶναι σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα σας $11^{1}/_{2}$ ὧρες τήν ἡμέρα. Ἕνα μέρος ἀπό τίς $11^{1}/_{2}$ αὐτές ὧρες τίς ξοδεύει γιά τήν παραγωγή, δηλ. γιά τήν ἀναπλήρωση τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας του, τό ἄλλο γιά τήν παραγωγή τοῦ καθαροῦ κέρδους σας. Πέρα ἀπ' αὐτό δέν κάνει τίποτα στή διάρκεια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας. Ἐπειδή ὅμως σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα ὁ μισθός του καί ἡ ὑπεραξία πού προσφέρει εἶναι ἰσομεγέθεις ἀξίες, παράγει ὅπως φαίνεται τό μισθό τῆς ἐργασίας του σέ $5^{3}/_{4}$ ὧρες καί τό καθαρό σας κέρδος στίς ὑπόλοιπες $5^{3}/_{4}$ ὧρες. Ἐπειδή ἀκόμα ἡ ἀξία τοῦ νήματος πού παράχθηκε σέ δυό ὧρες εἶναι ἴση μέ τό ἄθροισμα τοῦ μισθοῦ

γει μόνο τήν ἀναπλήρωση τῆς φθορᾶς τοῦ ἐργοστασίου καί τῶν μηχανῶν. Τά δυό τελευταῖα ἡμίωρα ἐργασίας, δηλ. ἡ τελευταία ὥρα ἐργασίας, παράγει $^{2}/_{23} \times 115.000$ λίρ. στ. = 10.000 λίρ. στ., δηλ. τό καθαρό κέρδος. Στό κείμενο ὁ Σένιορ μετατρέπει τά τελευταῖα $^{2}/_{23}$ τοῦ προϊόντος σέ μέρη τῆς ἴδιας τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας.

τῆς ἐργασίας του σύν τό καθαρό σας κέρδος, πρέπει αὐτή ἡ ἀξία τοῦ νήματος νά μετριέται μέ $11^{1}/_{2}$ ὧρες ἐργασίας, τό προϊόν τῆς προτελευταίας ὥρας μέ $5^{3}/_{4}$ ὧρες ἐργασίας καί τῆς τελευταίας ditto [τό ἴδιο]. Φτάνουμε ἔτσι σ' ἕνα ἀκανθῶδες σημεῖο. Προσοχή λοιπόν! Ἡ προτελευταία ὥρα ἐργασίας εἶναι μιά συνηθισμένη ὥρα ἐργασίας ὅπως καί ἡ πρώτη. Ni plus, ni moins [οὔτε παραπάνω οὔτε παρακάτω]. Πῶς μπορεῖ λοιπόν ὁ κλώστης μέσα σέ μιά ὥρα νά παράγει μιάν ἀξία σέ νῆμα πού παρασταίνει $5^{3}/_{4}$ ὧρες ἐργασίας; Στήν πραγματικότητα δέν κάνει ἕνα τέτιο θαῦμα. Αὐτό πού παράγει σάν ἀξία χρήσης μέσα σέ μιά ὥρα, εἶναι μιά καθορισμένη ποσότητα νῆμα. Ἡ ἀξία αὐτοῦ τοῦ νήματος μετριέται μέ $5^{3}/_{4}$ ὧρες ἐργασίας, ἀπ' τίς ὁποῖες οἱ $4^{3}/_{4}$ περιέχονται, χωρίς τή συμβολή του, στά μέσα παραγωγῆς πού καταναλώνονται μέσα σέ μιά ὥρα, σέ μπαμπάκι, μηχανές κλπ., $^{4}/_{4}$ ἤ μιά ὥρα ἔχουν προστεθεῖ ἀπ' αὐτόν τόν ἴδιο. Ἔτσι, ἐπειδή ὁ μισθός τῆς ἐργασίας του παράγεται μέσα σέ $5^{3}/_{4}$ ὧρες καί τό νῆμα πού παράγεται σέ μιά ὥρα κλώσιμου περιέχει ἐπίσης $5^{3}/_{4}$ ὧρες ἐργασίας, δέν ὑπάρχει τίποτα τό μαγικό στό ὅτι ἡ ἀξία τοῦ προϊόντος τῶν $5^{3}/_{4}$ του ὡρῶν κλώσιμου εἶναι ἴση μέ τήν ἀξία τοῦ προϊόντος μιᾶς ὥρας κλώσιμου. Πέφτετε ὅμως τελείως ἔξω ὅταν λέτε ὅτι ὁ ἐργάτης χάνει ἔστω καί ἕνα ἄτομο χρόνου τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας του μέ τήν ἀναπαραγωγή ἤ τήν «ἀναπλήρωση» τῶν ἀξιῶν τοῦ μπαμπακιοῦ, τῶν μηχανῶν κλπ. Μέ τό ὅτι ἡ ἐργασία του φτιάχνει νῆμα ἀπό μπαμπάκι καί ἀδράχτια, μέ τό ὅτι κλώθει, ἡ ἀξία τοῦ μπαμπακιοῦ καί τῶν ἀδραχτιῶν περνάει ἀπό μόνη της στό νῆμα. Αὐτό ὀφείλεται στήν ποιότητα τῆς ἐργασίας του, ὄχι στήν ποσότητά της. Βέβαια μέσα σέ μιάν ὥρα θά μεταβιβάσει περισσότερη ἀξία μπαμπακιοῦ κλπ. στό νῆμα παρά σέ $^{1}/_{2}$ ὥρα, μά μόνο γιατί μέσα σέ 1 ὥρα κλώθει περισσότερο μπαμπάκι παρά σέ $^{1}/_{2}$ ὥρα. Καταλαβαίνετε λοιπόν: ὁ ἰσχυρισμός σας ὅτι τάχα ὁ ἐργάτης τήν προτελευταία ὥρα παράγει τήν ἀξία τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας του καί τήν τελευταία τό καθαρό κέρδος, δέ σημαίνει τίποτα ἄλλο, παρά ὅτι στό νῆμα πού παράχθηκε σέ δυό ὧρες τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας του, ἀδιάφορο ἄν βρίσκονται στήν ἀρχή ἤ στό τέλος, εἶναι ἐνσωματωμένες $11^{1}/_{2}$ ὧρες ἐργασίας, ἀκριβῶς τόσες ὧρες ὅσες ἔχει ὁλόκληρη ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα του. Καί ἡ ἔκφραση ὅτι τίς πρῶτες $5^{3}/_{4}$ ὧρες παράγει τό μισθό τῆς ἐργασίας του καί τίς τελευταῖες $5^{3}/_{4}$ ὧρες τό καθαρό σας κέρδος, δέ σημαίνει πάλι τίποτα ἄλλο, παρά ὅτι πληρώνετε τίς πρῶτες $5^{3}/_{4}$ ὧρες, ἐνῶ τίς τελευταῖες $5^{3}/_{4}$ ὧρες δέν τίς πληρώνετε. Μιλῶ γιά πληρωμή τῆς ἐργασίας, ὄχι τῆς ἐργατικῆς δύναμης, γιά νά μιλήσω τό ἀργκό σας. Συγκρίνετε τώρα, κύριοί μου, τή σχέση τοῦ χρόνου ἐργασίας πού πληρώνετε πρός τό χρόνο ἐργασίας πού δέν πληρώνετε καί θά βρῆτε ὅτι εἶναι μισή μέρα πρός μισή μέρα, δηλ. 100%, πού ἀσφαλῶς εἶναι ἕνα σεβαστό ποσοστό. Δέν ὑπάρχει ἐπίσης ἡ παραμικρότερη ἀμφιβολία, πώς ἄν τά «χέρια» σας τά βάλετε νά μοχθοῦν 13 ἀντί $11^{1}/_{2}$ ὧρες καί, πράγμα πού εἶστε ἱκανοί νά τό κάνετε ὅπως μέ βλέπετε καί σᾶς βλέπω, τήν παραπανήσια $1^{1}/_{2}$ ὥρα τήν προσθέσετε ἁπλῶς στήν ὑπερεργασία, τότε

ἡ ὑπερεργασία θ' αὐξηθεῖ ἀπό $5^{3}/_{4}$ σέ $7^{1}/_{4}$ ὧρες, ἑπομένως καί τό ποσοστό ὑπεραξίας ἀπό 100% σέ $126^{2}/_{23}$%. Ἀντίθετα, εἶστε θερμόαιμοι μέχρι τρέλας ἄν ἐλπίζετε ὅτι μέ μιά προσθήκη $1^{1}/_{2}$ ὥρας θ' ἀνέβει ἡ ὑπεραξία ἀπό 100 σέ 200% ἤ ἀκόμα καί πάνω ἀπό 200%, δηλ. ὅτι «θά ὑπερδιπλασιαστεῖ». Ἀπό τήν ἄλλη ἡ καρδιά τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἕνα παράξενο πράγμα, ἰδίως ὅταν ὁ ἄνθρωπος τήν καρδιά του τήν ἔχει στή χρηματοσακούλα του – εἶστε ἀπαισιόδοξοι μέχρι παλαβομάρας ἄν φοβᾶστε ὅτι μέ τήν ἐλάττωση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας ἀπό $11^{1}/_{2}$ σέ $10^{1}/_{2}$ ὧρες θά χαθεῖ ὁλόκληρο τό καθαρό κέρδος σας. Πρός θεοῦ, ὄχι. Ὅταν ὑποθέσουμε ὅτι ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι παραμένουν ἴδιοι, τότε ἡ ὑπερεργασία θά πέσει ἀπό $5^{3}/_{4}$ σέ $4^{3}/_{4}$ ὧρες, πράγμα πού θά ἐξακολουθεῖ πάντα νά δίνει ἕνα ὄχι εὐκαταφρόνητο ποσοστό ὑπεραξίας, καί συγκεκριμένα $82^{14}/_{23}$%. Ἡ ὀλέθρια ὅμως «τελευταία ὥρα», γιά τήν ὁποία φλυαρήσατε περισσότερο ἀπ' ὅ,τι οἱ χιλιαστές γιά τή συντέλεια τοῦ κόσμου, εἶναι «all bosh» [καθαρά φληναφήματα]. Ἡ ἀπώλειά της δέ θά στοιχίσει οὔτε τό «καθαρό» κέρδος σέ σᾶς οὔτε τήν «καθαρότητα τῆς ψυχῆς» στά παιδιά καί τῶν δυό φύλων πού τά ἐκμεταλλεύεστε[82α].

[82α]. Ἄν ὁ Σένιορ ἀπόδειξε ὅτι ἀπό τήν «τελευταία ὥρα ἐργασίας» κρέμονται τό καθαρό κέρδος τῶν ἐργοστασιαρχῶν, ἡ ὕπαρξη τῆς ἀγγλικῆς βιομηχανίας μπαμπακιοῦ καί ἡ θέση τῆς Ἀγγλίας στήν παγκόσμια ἀγορά, ὁ δρ Ἄντρεου Γιούρ [βλ. «The Philosophy of Manufactures», London 1835, σελ. 406] ἀπόδειξε σέ συνέχεια μέ τή σειρά του ὅτι, ἄν τά παιδιά καί τούς νέους κάτω ἀπό 18 χρονῶν πού δουλεύουν στά ἐργοστάσια δέν τούς κρατοῦν δεμένους 12 ὁλόκληρες ὧρες στό ζεστό καί καθαρό ἠθικό ἀέρα τοῦ ἐργοστασίου, ἀλλά τούς διώχνουν «μιά ὥρα» νωρίτερα στόν ψυχρό καί ἔκλυτο ἔξω κόσμο, θά χάσουν τή σωτηρία τῆς ψυχῆς τους ἀπό τήν τεμπελιά καί τά κακά πάθη. Ἀπό τό 1848 καί δῶ οἱ ἐπιθεωρητές τῶν ἐργοστασίων δέν κουράζονται νά κοροϊδεύουν στίς ἑξάμηνες «Reports» [ἐκθέσεις] τους τούς ἐργοστασιάρχες μέ «τήν τελευταία», τήν «ὀλέθρια ὥρα». Ἔτσι ὁ κ. Χόουελλ στήν ἔκθεσή του τῆς 31 τοῦ Μάη 1855 γιά τά ἐργοστάσια λέει: «Ἄν ἦταν σωστός ὁ παρακάτω ὀξυδερκής ὑπολογισμός (ἀναφέρει μιά περικοπή ἀπό τό Σένιορ), τότε ἀπό τό 1850 καί δῶ ὅλα τά ἐργοστάσια μπαμπακιοῦ στό Ἑνωμένο Βασίλειο θἄπρεπε νά ἐργάζονται μέ ζημιά» («Reports of the Inspection of Factories for the half year, ending 30th April 1855», σελ. 19, 20). Ὅταν τό 1848 ἡ βουλή ψήφισε τό νόμο γιά τό δεκάωρο, οἱ ἐργοστασιάρχες τῶν κλωστηρίων λιναριοῦ πού βρίσκονται στήν ὕπαιθρο σκόρπια ἀνάμεσα στίς κομητεῖες Ντόρσετ καί Σόμερσετ ὑπαγόρευσαν σέ μερικούς ἐργάτες τους μιά ἀντιαίτηση πού λέει ἀνάμεσα σέ ἄλλα: «Οἱ αἰτοῦντες, γονεῖς, νομίζουν ὅτι μιά πρόσθετη ὥρα ἀργίας δέ θἄχει κανένα ἄλλο ἀποτέλεσμα ἐκτός ἀπό τόν ἐκφυλισμό τῶν παιδιῶν τους, γιατί ἡ ἀργία εἶναι μήτηρ πάσης κακίας». Πάνω σ' αὐτό ἡ ἔκθεση τῆς 31 τοῦ Ὀχτώβρη 1848 γιά τά ἐργοστάσια παρατηρεῖ: «Ἡ ἀτμόσφαιρα τῶν κλωστηρίων λιναριοῦ στά ὁποῖα ἐργάζονται τά παιδιά αὐτῶν τῶν ἐνάρετων γονέων εἶναι κορεσμένη μέ τόσα ἀναρίθμητα τεμαχίδια σκόνης καί ἰνῶν τῆς πρώτης ὕλης, πού ἡ παραμονή ἔστω καί γιά 10 λεφτά στούς χώρους πού κλώθουν εἶναι ἐξαιρετικά δυσάρεστη, γιατί γίνεται αἰσθητή μέ τόν πιό ὀδυνηρό τρόπο, ἐπειδή τά μάτια, τ' αὐτιά, τά ρουθούνια καί τό στόμα γεμίζουν ἀμέσως ἀπό σύννεφα λιναρόσκονης ἀπ' τά ὁποῖα δέν ὑπάρχει σωτηρία. Ἡ ἴδια ἡ ἐργασία ἀπαιτεῖ λόγω τῆς πυρετώδικης βιασύνης τῶν μηχανῶν ἀκούραστη κατανάλωση δεξιοτεχνίας καί κίνησης κάτω ἀπό τόν ἔλεγχο μιᾶς κοπιαστικῆς προσοχῆς, καί φαίνεται νά εἶναι κάπως σκληρό νά ὑποχρεώνεις τούς γονεῖς νά χρησιμοποιοῦν τόν ὅρο „τεμπελιά" γιά τά

Ὅταν στ' ἀλήθεια σημάνει κάποτε ἡ «τελευταία ὡρίτσα» σας, νά θυμηθεῖτε τόν καθηγητή τῆς Ὀξφόρδης. Καί τώρα: Σ' ἕναν καλύτερο κόσμο εὔχομαι νάχουμε καλύτερες σχέσεις. Ἀντίο![33]... Τό σύνθημα τῆς «τελευταίας ὥρας» πού τήν ἀνακάλυψε ὁ Σένιορ τό 1836 τό ξανασάλπισε στίς 15 τοῦ Ἀπρίλη 1848 ἀπό τίς στῆλες τοῦ «Ἐκόνομιστ» τοῦ Λονδίνου στήν πολεμική του ἐνάντια στό νόμο γιά τό δεκάωρο ὁ Τζέιμς Οὐίλσον, ἕνας ἀπό τούς ἀρχιμανδαρίνους τῆς οἰκονομολογίας.

4. ΤΟ ΥΠΕΡΠΡΟΪΟΝ.

Τό μέρος τοῦ προϊόντος ($^1/_{10}$ τῶν 20 λιβρῶν νήματος ἤ 2 λίβρες νῆμα στό παράδειγμα τῆς § 2) μέ τό ὁποῖο παρασταίνεται ἡ ὑπεραξία, τό ὀνομάζουμε ὑπερπροϊόν (surplus produce, produit net).

ἴδια τά παιδιά τους, πού, ἄν ἀφαιρεθεῖ ἡ ὥρα τοῦ φαγητοῦ τους, εἶναι δεμένα 10 ὁλόκληρες ὧρες σέ μιά τέτια ἀπασχόληση, μέσα σέ μιά τέτια ἀτμόσφαιρα... Τά παιδιά αὐτά ἐργάζονται περισσότερες ὧρες ἀπό τούς ἐργάτες γῆς τῶν γειτονικῶν χωριῶν... Τέτιες ἄστοργες κατηγορίες γιά „τεμπελιά καί κακά πάθη" πρέπει νά καυτηριαστοῦν σάν ἡ πιό καθαρή διπλοπροσωπία καί σάν ἡ πιό ἀναίσχυντη ὑποκρισία... Ἡ μερίδα τοῦ κοινοῦ πού πρίν ἀπό 12 χρόνια περίπου ἀγανάχτησε ἐξ αἰτίας τῆς πεποίθησης μέ τήν ὁποία κάτω ἀπό τήν προστασία ὑψηλῶν προσωπικοτήτων διακήρυχναν δημόσια καί μ' ὅλη τή σοβαρότητα ὅτι ὅλο τό „καθαρό κέρδος" τοῦ ἐργοστασιάρχη ἀπορέει ἀπό „τήν τελευταία ὥρα" καί ὅτι ἑπομένως ἡ ἐλάττωση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας κατά μιά ὥρα ἐκμηδενίζει τό καθαρό κέρδος, αὐτή ἡ μερίδα τοῦ κοινοῦ, λέμε, εἶναι ζήτημα ἄν θά πιστέψει τά μάτια της ὅταν δεῖ τώρα ὅτι ἡ πρωτότυπη ἀνακάλυψη γιά τίς ἀρετές τῆς „τελευταίας ὥρας" ἔχει τόσο βελτιωθεῖ ἀπό τότε, πού ἐξισώνει τήν „ἠθική" καί τό „κέρδος", ἔτσι πού ἄν ἡ διάρκεια τῆς δουλιᾶς τῶν παιδιῶν μειωθεῖ σέ 10 στρογγυλές ὧρες, πάει περίπατο ἡ ἠθική τῶν παιδιῶν μαζί μέ τό καθαρό κέρδος τῶν ἐκμεταλλευτῶν τους, σά νά ἐξαρτιόνται καί τά δυό ἀπ' αὐτή τήν τελευταία, ἀπ' αὐτή τή μοιραία ὥρα» («Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1848», σελ. 101). Ἡ ἴδια ἐργοστασιακή ἔκθεση ἀναφέρει ἔπειτα μερικά δείγματα ἀπό τήν «ἠθική» καί τήν «ἀρετή» αὐτῶν τῶν κυρίων ἐργοστασιαρχῶν, γιά τίς πανουργίες, τίς κατεργαριές, τούς δελεασμούς, τίς ἀπειλές, τίς πλαστογραφίες κλπ. πού χρησιμοποίησαν γιά νά ὑποχρεώσουν μερικούς, τελείως ἐγκαταλειμμένους ἐργάτες νά ὑπογράψουν τέτιες αἰτήσεις, γιά νά τίς ὑποβάλουν ἔπειτα στή βουλή σάν αἰτήσεις ἑνός ὁλόκληρου βιομηχανικοῦ κλάδου καί ὁλόκληρων κομητειῶν. Γιά τή σημερινή κατάσταση τῆς λεγόμενης οἰκονομικῆς «ἐπιστήμης» παραμένει ἐξαιρετικά χαρακτηριστικό τό γεγονός πώς οὔτε ὁ ἴδιος ὁ Σένιορ, πού ἀργότερα, πράγμα πού τόν τιμάει, τάχθηκε δραστήρια ὑπέρ τῆς ἐργοστασιακῆς νομοθεσίας, οὔτε οἱ ἀρχικοί καί κατοπινοί ἀντίπαλοί του μπόρεσαν νά διαλύσουν τά ἀπατηλά συμπεράσματα τῆς «πρωτότυπης ἀνακάλυψης». Ἐπικαλέστηκαν ἁπλῶς τήν πείρα ἀπό τά γεγονότα. Τό why καί wherefore [τό πῶς καί τό γιατί] ἔμεινε μυστήριο.

[33] Ὡστόσο ὁ κ. καθηγητής κάτι κέρδισε ἀπό τήν ἐκδρομή του στό Μάντσεστερ. Ἀπό τά «Letters on the Factory Act» κρέμεται ὅλο τό καθαρό κέρδος, «κέρδος» καί «τόκοι» καί μάλιστα «something more» [κάτι παραπάνω] ἀπό μιά ἀπλήρωτη ὥρα ἐργασίας τοῦ ἐργάτη! Ἕνα χρόνο πιό μπροστά, στό ἔργο του «Outlines of Political Economy», πού τόγραψε γιά κοινή χρήση τῶν φοιτητῶν καί τῶν μορφωμένων φιλισταίων τῆς Ὀξφόρδης, καταπολεμώντας τήν ἀντίληψη τοῦ Ρικάρντο ὅτι ἡ ἀξία καθορίζεται ἀπό τό χρόνο ἐργασίας, «ἀνακάλυψε» ὅτι τό κέρδος πηγάζει ἀπό τή δουλιά τοῦ καπιταλιστῆ καί ὁ τόκος ἀπό τόν ἀσκητισμό του, ἀπό τήν «Abstinenz» [«ἐγκράτειά»] του. Τό παραμύθι ἦταν παλιό, ὅμως ἡ λέξη «Abstinenz» ἦταν καινούργια. Ὁ κ. Ρόσερ τή μετάφρασε

Ὅπως τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας καθορίζεται ἀπό τή σχέση της ὄχι πρός τό συνολικό ποσό τοῦ κεφαλαίου, ἀλλά μόνο ἀπό τή σχέση της πρός τό μεταβλητό συστατικό μέρος τοῦ κεφαλαίου, ἔτσι καί τό ὕψος τοῦ ὑπερπροϊόντος καθορίζεται ἀπό τή σχέση του ὄχι πρός ὅλο τό ὑπόλοιπο προϊόν, ἀλλά πρός τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ προϊόντος μέ τό ὁποῖο παρασταίνεται ἡ ἀναγκαία ἐργασία. Ὅπως ἡ παραγωγή τῆς ὑπεραξίας εἶναι ὁ καθοριστικός σκοπός τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, ἔτσι καί ὁ βαθμός τοῦ πλούτου δέ μετριέται μέ τό ἀπόλυτο μέγεθος τοῦ προϊόντος, ἀλλά μέ τό σχετικό μέγεθος τοῦ ὑπερπροϊόντος[34].

Τό ἄθροισμα τῆς ἀναγκαίας ἐργασίας καί τῆς ὑπερεργασίας, τῶν χρονικῶν διαστημάτων, στά ὁποῖα ὁ ἐργάτης παράγει τήν ἀξία πού ἀναπληρώνει τήν ἐργατική του δύναμη καί τήν ὑπεραξία, ἀποτελεῖ τό ἀπόλυτο μέγεθος τοῦ ἐργάσιμου χρόνου του — τήν ἐργάσιμη ἡμέρα (working day).

σωστά στά γερμανικά μέ τή λέξη «Enthaltung» [«ἐγκράτεια»]. Οἱ συμπατριῶτες τοῦ Βίρτ, Σοῦλτσε καί ἄλλοι Γιάννηδες, λιγότερο ἐντριβεῖς στά λατινικά, τῆς ἔδοσαν καλογερίστικο σχῆμα καί τή βάφτισαν «Entsagung» [«ἀπάρνηση»].

[34] «Γιά ἕνα ἄτομο μέ κεφάλαιο 20.000 λίρ. στ., πού τά κέρδη του φτάνουν τίς 2 000 λίρ. στ. τό χρόνο, θἆταν τελείως ἀδιάφορο ἄν τό κεφάλαιό του ἀπασχολεῖ 100 ἤ 1 000 ἐργάτες, ἄν τά παραγμένα ἐμπορεύματα πουλιοῦνται πρός 10.000 ἤ 20.000 λίρ. στ., μέ τήν προϋπόθεση πάντα ὅτι σ' ὅλες τίς περιπτώσεις τά κέρδη του δέν πέφτουν κάτω ἀπό τίς 2 000 λίρ. στ. Μήπως τό πραγματικό συμφέρον ἑνός ἔθνους δέν εἶναι τό ἴδιο; Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι τό πραγματικό καθαρό εἰσόδημά του, οἱ πρόσοδοι καί τά κέρδη του μένουν τά ἴδια, τότε δέν ἔχει τήν παραμικρότερη σημασία τό γεγονός ἄν τό ἔθνος ἀποτελεῖται ἀπό 10 ἤ 12 ἑκατομμύρια κατοίκους» (*Ricardo:* «The Principles of Political Economy», 3η ἔκδ., London 1821, σελ. 416). Πολύ πρίν ἀπό τό Ρικάρντο ὁ φανατικός ὀπαδός τοῦ ὑπερπροϊόντος Ἄρθουρ Γιούνγκ, ἕνας κατά τά ἄλλα πολυλογάς καί χωρίς κρίση συγγραφέας, πού ἡ φήμη του εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογη πρός τίς ὑπηρεσίες του, εἶπε μεταξύ ἄλλων: «Τί ὄφελος θ' ἀποτελοῦσε γιά ἕνα σύγχρονο βασίλειο μιά ὁλόκληρη ἐπαρχία, πού τό ἔδαφός της θά καλλιεργοῦνταν μέ ἀρχαῖο ρωμαϊκό τρόπο, ἀπό μικρούς, ἀνεξάρτητους ἀγρότες, ἔστω κι ἄν ἡ καλλιέργεια αὐτή γινόταν μέ τόν καλύτερο δυνατό τρόπο; Ποιός ἄλλος θά ἦταν ὁ σκοπός του, ἐκτός ἀπό τό νά παράγει ἀνθρώπους („the mere purpose of breeding men"), πράγμα πού αὐτό καθαυτό δέν ἔχει κανένα σκοπό» («is a most useless purpose») (*Arthur Young:* «Political Arithmetic etc.», London 1774, σελ. 47).

Προσθήκη στήν ὑποσημείωση 34. Παράξενη εἶναι «ἡ ἰσχυρή κλίση νά θεωροῦν τόν περίσσιο πλοῦτο (net wealth) συμφερτικό γιά τήν ἐργατική τάξη, ἐπειδή τῆς δίνει δυνατότητα ἐργασίας. Μά καί ὅταν ἀκόμα τό κάνει αὐτό, τό κάνει ὁλοφάνερα ὄχι ἐπειδή εἶναι περίσσιος» (*Th. Hopkins:* «On Rent of Land etc.», London 1828, σελ. 126).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΟΟ

Η ΕΡΓΑΣΙΜΗ ΗΜΕΡΑ

1. ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΜΗΣ ΗΜΕΡΑΣ.

Ξεκινήσαμε ἀπό τήν προϋπόθεση ὅτι ἡ ἐργατική δύναμη ἀγοράζεται καί πουλιέται στήν ἀξία της. Ἡ ἀξία της, ὅπως καί ἡ ἀξία κάθε ἄλλου ἐμπορεύματος, καθορίζεται ἀπό τό χρόνο ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή της. Ἄν λοιπόν ἡ παραγωγή τῶν μέσων συντήρησης πού χρειάζεται ὁ ἐργάτης κατά μέσον ὅρο τήν ἡμέρα ἀπαιτεῖ 6 ὧρες, πρέπει νά ἐργάζεται κατά μέσον ὅρο 6 ὧρες τήν ἡμέρα γιά νά παράγει καθημερινά τήν ἐργατική του δύναμη ἤ γιά ν' ἀναπαράγει τήν ἀξία πού παίρνει μέ τήν πούλησή της. Τό ἀναγκαῖο μέρος τῆς ἐργάσ ις ἡμέρας του εἶναι στήν περίπτωση αὐτή 6 ὧρες, δηλαδή ἕνα δοσμένο μέγεθος, ἄν οἱ ἄλλοι ὅροι μείνουν οἱ ἴδιοι. Αὐτό ὅμως δέν πάει νά πεῖ ὅτι ἔχει δοθεῖ κιόλας τό μέγεθος τῆς ἴδιας τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ γραμμή α - - - - - - - β παραστάινει τή διάρκεια ἤ τό μέγεθος τοῦ ἀναγκαίου χρόνου ἐργασίας, λχ. 6 ὧρες. Ἀνάλογα μέ τό ἄν ἡ ἐργασία παραταθεῖ κατά 1, 3 ἤ 6 ὧρες κλπ. πέρα ἀπό τή γραμμή $\alpha\beta$, θάχουμε 3 διαφορετικές γραμμές:

Ἐργάσιμη ἡμέρα I. α - - - - - - - β - γ,

Ἐργάσιμη ἡμέρα II. α - - - - - - - β - - - γ,

Ἐργάσιμη ἡμέρα III. α - - - - - - - β - - - - - - γ,

πού παρασταίνουν τρεῖς διαφορετικές ἐργάσιμες ἡμέρες, 7, 9 καί 12 ὡρῶν. Ἡ γραμμή προέκτασης $\beta\gamma$ παρασταίνει τή διάρκεια τῆς ὑπερεργασίας. Ἐπειδή ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα $= \alpha\beta + \beta\gamma$, ἤ $\alpha\gamma$, ποικίλλει ἀνάλογα μέ τό μεταβλητό μέγεθος $\beta\gamma$. Ἐπειδή τό $\alpha\beta$ εἶναι δοσμένο μέγεθος, μπορεῖ πάντα νά μετριέται ἡ σχέση τοῦ $\beta\gamma$ πρός τό $\alpha\beta$. Στήν ἐργάσιμη ἡμέρα *I* εἶναι $^1/_6$, στήν ἐργάσιμη ἡμέρα *II* $^3/_6$ καί στήν ἐργάσιμη ἡμέρα *III* $^6/_6$ τοῦ $\alpha\beta$. Καί ἐπειδή ἀκόμα ὁ λόγος $\frac{\text{χρόνος ὑπερεργασίας}}{\text{ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας}}$ καθορίζει τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, ὁ λόγος

αὐτός μᾶς δίνει τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας. Στίς τρεῖς διαφορετικές ἐργάσιμες ἡμέρες εἶναι ἀντίστοιχα 16 $^2/_3$, 50 καί 100 %. Ἀντίστροφα τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας μόνο του δέ θά μᾶς ἔδινε τό μέγεθος τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας. Ἄν ἦταν λχ. 100 %, θά μποροῦσε ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα νά εἶναι 8ωρη, 10ωρη, 12ωρη κλπ. Θά ἔδειχνε ὅτι τά δυό συστατικά τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, ἡ ἀναγκαία ἐργασία καί ἡ ὑπερεργασία, εἶναι ἰσομεγέθη, δέ θά ἔδειχνε ὅμως πόσο εἶναι τό μέγεθος τοῦ καθενός ἀπ' αὐτά τά μέρη.

Ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα ἑπομένως δέν εἶναι σταθερό, ἀλλά μεταβλητό μέγεθος. Τό ἕνα ἀπό τά μέρη της καθορίζεται βέβαια ἀπό τό χρόνο ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά τή συνεχῆ ἀναπαραγωγή τοῦ ἴδιου τοῦ ἐργάτη, τό συνολικό μέγεθός της ὅμως ἀλλάζει μαζί μέ τό μάκρος ἤ τή διάρκεια τῆς ὑπερεργασίας. Ἑπομένως ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα μπορεῖ νά καθοριστεῖ, εἶναι ὅμως αὐτή καθεαυτή ἕνα ἀκαθόριστο μέγεθος[35].

Μόλο λοιπόν πού ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα δέν εἶναι σταθερό ἀλλά ρευστό μέγεθος, δέν μπορεῖ ὡστόσο παρά νά κινεῖται μέσα σέ ὁρισμένα ὅρια. Τά κατώτατα ὅριά της ὅμως δέν μποροῦν νά καθοριστοῦν. Βέβαια, ἄν ὑποθέσουμε ὅτι ἡ γραμμή προέκτασης $\beta\gamma$, ἤ ἡ ὑπερεργασία $= 0$, ἔχουμε ἕνα κατώτατο ὅριο καί συγκεκριμένα τό μέρος τῆς ἡμέρας πού ὁ ἐργάτης πρέπει ὑποχρεωτικά νά ἐργάζεται γιά τή δική του συντήρηση. Στίς συνθῆκες ὅμως τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς ἡ ἀναγκαία ἐργασία μπορεῖ πάντα ν' ἀποτελεῖ μόνο ἕνα μέρος τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας του καί γιαυτό ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα δέν μπορεῖ ποτέ νά περιοριστεῖ ὡς αὐτό τό κατώτατο ὅριο. Ἀντίθετα ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα ἔχει ἕνα ἀνώτατο ὅριο. Δέν μπορεῖ νά παραταθεῖ πέρα ἀπό ἕνα ὁρισμένο ὅριο. Τό ἀνώτατο αὐτό ὅριο καθορίζεται ἀπό δυό πράγματα. Τή μιά φορά ἀπό τά φυσικά ὅρια τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ στό διάστημα τῆς φυσικῆς ἡμέρας τῶν 24 ὡρῶν νά ξοδεύει μόνο μιά καθορισμένη ποσότητα ζωϊκῆς δύναμης. Ἔτσι καί τό ἄλογο μπορεῖ νά δουλεύει κάθε μέρα μονάχα 8 ὧρες. Στό διάστημα ἑνός μέρους τῆς ἡμέρας πρέπει ἡ δύναμη νά ἡσυχάζει, νά κοιμᾶται καί στό διάστημα ἑνός ἄλλου μέρους τῆς ἡμέρας πρέπει ὁ ἄνθρωπος νά ἱκανοποιεῖ ἄλλες φυσικές ἀνάγκες, νά τρέφεται, νά καθαρίζεται, νά ντύνεται κλπ. Ἐκτός ἀπ' αὐτά τά καθαρά φυσικά ὅρια ἡ παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας σκοντάφτει σέ ἠθικούς φραγμούς. Ὁ ἐργάτης χρειάζεται χρόνο γιά νά ἱκανοποιεῖ πνευματικές καί κοινωνικές ἀνάγκες, πού ἡ ἔκταση καί ὁ ἀριθμός τους καθορίζονται ἀπό τή γενική κατάσταση τοῦ πολιτισμοῦ. Γιαυτό, οἱ διακυμάνσεις τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας κινοῦνται μέσα σέ φυσικά καί κοινωνικά ὅρια. Καί τά δυό ὅρια ὅμως εἶναι πολύ ἐλαστικά καί ἐπιτρέπουν τίς μεγαλύτερες διακυμάνσεις. Ἔτσι βρίσκουμε ἐργάσιμες ἡμέρες 8, 10, 12, 14, 16 καί 18 ὡρῶν, δηλαδή τῶν πιό διαφορετικῶν μεγεθῶν.

35 «Ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα εἶναι ἕνα ἀκαθόριστο μέγεθος, μπορεῖ νά εἶναι μεγάλη ἤ μικρή» («An Essay on Trade and Commerce, containing Observations on Taxation etc.», London 1770, σελ. 73).

Ὁ κεφαλαιοκράτης ἀγόρασε τήν ἐργατική δύναμη στήν ἡμερήσια ἀξία της. Τοῦ ἀνήκει ἡ ἀξία της χρήσης γιά τό διάστημα μιᾶς ἐργάσιμης ἡμέρας. Ἀπόχτησε ἔτσι τό δικαίωμα νά βάζει τόν ἐργάτη νά δουλεύει γι' αὐτόν στό διάστημα μιᾶς ἡμέρας. Τί εἶναι ὅμως μιά ἐργάσιμη ἡμέρα;[36] Πάντως λιγότερο ἀπό μιά φυσική μέρα ζωῆς. Πόσο λιγότερο; Ὁ κεφαλαιοκράτης ἔχει τή δική του ἄποψη γι' αὐτό τό ultima Thule [ἔσχατο ὅριο], γιά τό ἀναγκαῖο ὅριο τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας. Σάν κεφαλαιοκράτης εἶναι μονάχα προσωποποιημένο κεφάλαιο. Ἡ ψυχή του εἶναι ἡ ψυχή τοῦ κεφαλαίου. Τό κεφάλαιο ὅμως ἔχει ἕνα μοναδικό κίνητρο ζωῆς, τό κίνητρο νά ἀξιοποιεῖται, νά δημιουργεῖ ὑπεραξία, ν' ἀπορροφᾶ μέ τό σταθερό του μέρος, μέ τά μέσα παραγωγῆς, ὅσο τό δυνατό μεγαλύτερη μάζα ὑπερεργασίας[37]. Τό κεφάλαιο εἶναι πεθαμένη ἐργασία πού ζωντανεύει μονάχα σάν τό βρυκόλακα ρουφώντας ζωντανή ἐργασία καί ζεῖ τόσο περισσότερο, ὅσο περισσότερη ζωντανή ἐργασία ρουφᾶ. Ὁ χρόνος πού ἐργάζεται ὁ ἐργάτης, εἶναι ὁ χρόνος πού στή διάρκειά του ὁ κεφαλαιοκράτης καταναλώνει[38] τήν ἐργατική δύναμη πού ἀγόρασε ἀπ' αὐτόν. Ἄν ὁ ἐργάτης καταναλώνει τό διαθέσιμο χρόνο του γιά τόν ἑαυτό του κλέβει ἔτσι τόν κεφαλαιοκράτη[39].

Ἔτσι ὁ κεφαλαιοκράτης ἐπικαλεῖται τό νόμο τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων. Προσπαθεῖ, ὅπως καί κάθε ἄλλος ἀγοραστής, ν' ἀποσπάσει ὅσο τό δυνατό μεγαλύτερο ὄφελος ἀπό τήν ἀξία χρήσης τοῦ ἐμπορεύματός του. Ξαφνικά ὅμως ἀκούεται ἡ φωνή τοῦ ἐργάτη πού εἶχε βουβαθεῖ μέσα στή θύελα καί στήν ὁρμή τοῦ προτσές τῆς παραγωγῆς:

Τό ἐμπόρευμα πού σοῦ πούλησα διακρίνεται ἀπό τόν ὑπόλοιπο συρφετό τῶν ἐμπορευμάτων κατά τό ὅτι ἡ χρήση του δημιουργεῖ ἀξία καί μάλιστα ἀξία μεγαλύτερη ἀπ' ὅ,τι στοιχίζει τό ἴδιο. Αὐτός ἦταν ὁ λόγος πού τό ἀγόρασες. Αὐτό πού ἀπό τήν πλευρά σου ἐμφανίζεται σάν ἀξιοποίηση τοῦ κεφαλαίου, ἀπό τή δική μου πλευρά εἶναι παραπανήσιο ξόδεμα ἐργατικῆς δύναμης. Στήν ἀγορά καί ἐσύ καί ἐγώ γνωρίζουμε μονάχα ἕνα νόμο, τό νόμο τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων. Καί ἡ κατανάλωση τῶν ἐμπορευμάτων δέν ἀνήκει στόν πουλητή πού τά ἐκποιεῖ, ἀλλά στόν ἀγοραστή πού τά ἀποχτάει. Σέ σένα λοιπόν ἀνήκει ἡ χρήση τῆς καθημερινῆς μου ἐργατικῆς δύναμης. Ὅμως μέ τήν καθημερινή τιμή πούλησής της πρέπει νά μπορῶ νά τήν ἀναπαράγω καθημερινά καί ἔτσι νά τήν ξαναπουλῶ. Ἐκτός ἀπό τή φυσική φθορά λόγῳ ἡλικίας κλπ. πρέπει νά εἶμαι ἱκανός νά ἐργάζομαι αὔριο μέ τήν ἴδια ὅπως καί σήμερα φυσιολογική κατάσταση δύναμης, ὑγείας καί φρεσκάδας. Μοῦ κηρύχνεις διαρκῶς τό εὐαγγέλιο τῆς «οἰκονομίας» καί τῆς «ἐγκράτειας». Ὡραῖα! Θά διαχειριστῶ σάν λογικός, οἰκονόμος νοικοκύρης τή μοναδική μου περιουσία, τήν ἐργατική δύναμη καί θ' ἀπόσχω ἀπό κάθε ἀνόητη σπατάλη της. Θά ρευστοποιῶ, θά βάζω σέ κίνηση, θά μετατρέπω σέ ἐργασία καθημερινά μόνο τόση ἐργατική δύναμη, ὅση συμβιβάζεται μέ τήν κανονική της διάρκεια καί τή φυσιολογική της ἀνάπτυξη. Μέ τήν ἄμετρη παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας μπορεῖς μέσα σέ μιά μέρα νά ρευστοποιήσεις μιά ποσότητα ἐργατικῆς δύναμης μεγαλύτερη ἀπ' ἐκείνη πού μπορῶ ν' ἀναπληρώσω μέσα σέ τρεῖς μέρες. Αὐτό πού ἔτσι κερδίζεις ἐσύ σέ ἐργασία, τό χάνω ἐγώ σέ οὐσία ἐργασίας. Ἡ χρησιμοποίηση τῆς ἐργατικῆς μου δύναμης καί ἡ καταλήστεψή της εἶναι δυό τελείως διαφορετικά πράγματα. Ἄν ἡ μέση διάρκεια πού μπορεῖ νά ζήσει ἕνας μέσος ἐργάτης μέ λογικό μέτρο ἐργασίας εἶναι 30 χρόνια, τότε ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς μου δύναμης πού μοῦ πληρώνεις κάθε μέρα εἶναι $\frac{1}{365 \times 30}$ ἤ $^1/_{10950}$ τῆς συνολικῆς της ἀξίας. Ὅταν ὅμως τήν καταναλώνεις μέσα σέ 10 χρόνια μοῦ πληρώνεις καθημερινά τό $^1/_{10950}$ ἀντί τό $^1/_{3650}$ τῆς συνολικῆς της ἀξίας, δηλ. μόνο τό $^1/_3$ τῆς καθημερινῆς της ἀξίας, καί μοῦ κλέβεις ἔτσι καθημερινά τά $^2/_3$ τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματός μου. Μοῦ πληρώνεις τήν ἐργατική δύναμη μιᾶς ἡμέρας, τή στιγμή πού καταναλώνεις τριῶν ἡμερῶν ἐργατική δύναμη. Αὐτό εἶναι ἀντίθετο μέ τό συμβόλαιό μας καί μέ τό νόμο τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων. Ζητῶ λοιπόν μιά ἐργάσιμη ἡμέρα κανονικῆς διάρκειας καί δέν τή ζητῶ κάνοντας ἔκκληση στήν καρδιά σου, γιατί σέ χρηματικά ζητήματα δέν ἔχουν πέραση τά αἰσθήματα. Μπορεῖ νά εἶσαι ὑπόδειγμα πολίτη, ἴσως νά εἶσαι μέλος τοῦ συλλόγου προστασίας τῶν ζώων καί ἀκόμα νάχεις τή φήμη ἁγίου, μά τό πράγμα πού ἀντιπροσωπεύεις ἀπέναντί μου δέν ἔχει καρδιά στά στήθια. Αὐτό πού φαίνεται νά χτυπάει ἐκεῖ μέσα εἶναι ὁ χτύπος τῆς δικῆς μου καρδιᾶς. Ζητῶ τήν κανονική ἐργάσιμη ἡμέρα, γιατί, ὅπως καί κάθε ἄλλος πουλητής, ζητῶ τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματός μου[40].

---

[36] Τό ἐρώτημα αὐτό εἶναι ἀπείρως σπουδαιότερο ἀπό τό περίφημο ἐρώτημα τοῦ σέρ Ρόμπερτ Πήλ στό ἐμπορικό ἐπιμελητήριο τοῦ Βίρμιγχαμ: «What is a pound?» [«Τί εἶναι μιά λίρα στερλίνα;»] ἕνα ἐρώτημα πού μπόρεσε νά τεθεῖ μόνο γιατί ὁ Πήλ εἶχε τόση θολούρα σχετικά μέ τή φύση τοῦ χρήματος ὅση καί οἱ «litele shilling men» τοῦ Βίρμιγχαμ [πρόκειται γιά λογοπαίγνιο πού σημαίνει καί «ὀπαδούς τῆς ὑποτίμησης» καί «ἀνθρώπους πού κυνηγᾶνε τή δεκάρα»].

[37] «Καθῆκον τοῦ κεφαλαιοκράτη εἶναι ν' ἀποσπάσει μέ τό κεφάλαιο πού ξόδεψε ὅσο τό δυνατό μεγαλύτερη ποσότητα ἐργασίας» («D' obtenir du capital dépensé la plus forte somme de travail possible») (*J. G. Courcelle-Seneuil*: «Traité Théorique et Pratique des Entreprises Industrielles», 2η ἔκδ., Paris 1857, σελ. 63).

[38] «Ἡ ἀπώλεια μιᾶς ἐργάσιμης ὥρας τήν ἡμέρα ἀποτελεῖ τεράστια ζημιά γιά ἕνα ἐμπορικό κράτος». «Ἡ κατανάλωση εἰδῶν πολυτελείας ἀπό τούς ἐργαζόμενους φτωχούς αὐτοῦ τοῦ βασιλείου εἶναι πολύ μεγάλη, ἰδιαίτερα ἀπό τόν ἐργατόκοσμο, πού καταναλώνουν ἔτσι καί τό χρόνο τους, μιά κατανάλωση πιό ὀλέθρια ἀπ' ὅλες τίς ἄλλες» («An Essay on Trade and Commerce etc.», London 1770, σελ. 47 καί 153).

[39] «Ὅταν ὁ ἐλεύθερος ἐργάτης ξεκουράζεται γιά μιά στιγμή, ἡ ἄπληστη οἰκονομία, πού τόν παρακολουθεῖ μέ ἀνήσυχο μάτι, ἰσχυρίζεται ὅτι τήν κλέβει» (*N. Linguet*: «Théorie des Lois Civiles etc.», London 1767, τόμ. II, σελ. 466).

[40] Στή διάρκεια τῆς μεγάλης ἀπεργίας τῶν builders [οἰκοδόμων] τοῦ Λονδίνου, 1860—1861, γιά τόν περιορισμό τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας σέ 9 ὧρες, ἡ Ἐπι-

Βλέπουμε πώς ἄν παραβλέψουμε τά τελείως ἐλαστικά ὅρια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, ἡ ἴδια ἡ φύση τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων δέ βάζει καθόλου ὅρια στήν ἐργάσιμη ἡμέρα, ἑπομένως καί στήν ὑπερεργασία. Ὁ κεφαλαιοκράτης ἐπωφελεῖται ἀπό τό δικαίωμά του σάν ἀγοραστής ὅταν προσπαθεῖ νά μεγαλώσει ὅσο γίνεται τήν ἐργάσιμη ἡμέρα, καί ἄν εἶναι δυνατό, νά κάνει τή μιάν ἐργάσιμη ἡμέρα δυό. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἡ εἰδική φύση τοῦ ἐμπορεύματος πού πουλήθηκε περικλείνει ἕνα ὅριο στήν κατανάλωσή του ἀπό τόν ἀγοραστή καί ὁ ἐργάτης ἐπωφελεῖται ἀπό τό δικαίωμά του σάν πουλητής ὅταν προσπαθεῖ νά περιορίσει τήν ἐργάσιμη ἡμέρα σ᾽ ἕνα καθορισμένο κανονικό μέγεθος. Ἑπομένως ἔχουμε ἐδῶ μιάν ἀντινομία, δίκαιο ἐνάντια σέ δίκαιο, καί τά δυό ἐξίσου κατοχυρωμένα ἀπό τό νόμο τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων. Καί ἀνάμεσα σέ δυό ἴσα δίκαια ἀποφασίζει ἡ βία. Γιαυτό, στήν ἱστορία τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς ἡ ρύθμιση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας παρουσιάζεται σάν πάλη γιά τά ὅρια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας—πάλη ἀνάμεσα στό συνολικό κεφαλαιοκράτη, δηλ. τήν τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν, καί στό συνολικό ἐργάτη, δηλ. τήν ἐργατική τάξη.

2. Η ΒΟΥΛΙΜΙΑ ΓΙΑ ΥΠΕΡΕΡΓΑΣΙΑ. ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΑΡΧΗΣ ΚΑΙ ΜΠΟΓΙΑΡΟΣ.

Τήν ὑπερεργασία δέν τήν ἐφεῦρε τό κεφάλαιο. Παντοῦ ὅπου ἕνα μέρος τῆς κοινωνίας κατέχει τό μονοπώλιο τῶν μέσων παραγωγῆς, ὁ ἐργάτης, ἐλεύθερος εἴτε ἀνελεύθερος, εἶναι ὑποχρεωμένος στό χρόνο ἐργασίας πού εἶναι ἀναγκαῖος γιά τή συντήρηση τοῦ ἑαυτοῦ του νά προσθέτει παραπανήσιο χρόνο ἐργασίας, γιά νά παράγει τά μέσα συντήρησης γιά τόν ἰδιοχτήτη τῶν μέσων παραγωγῆς[41], ἀδιάφορο ἄν ὁ ἰδιοχτήτης αὐτός εἶναι ἀθηναῖος «*καλός κἀγαθός*» [εὐγενής], ἐτρουσκος θεοκράτης, civis romanus [ρωμαῖος πολίτης], νορμανδός βαρῶνος, ἀμερικάνος δουλοχτήτης, μπογιάρος τῆς Βλαχίας, σύγχρονος λάντλορδος [γαιοχτήμονας] ἤ κεφαλαιοκράτης[42]. Στό μεταξύ εἶναι καθαρό πώς ὅταν σ᾽ ἕναν οἰκονομικό κοινωνικό σχηματισμό δέν ἐπι-

τροπή τους δημοσίεψε μιά δήλωση, πού σχεδόν συμπίπτει μέ τήν ἀγόρευση τοῦ ἐργάτη μας. Ἡ δήλωση ὑπαινίσσεται ὄχι χωρίς εἰρωνεία ὅτι ὁ πιό ἄπληστος ἀπό τούς «building masters» [ἐργολάβους οἰκοδομῶν]—κάποιος σέρ Μ. Πέτο—ἔχει «φήμη ἁγίου». (Ὁ ἴδιος ὁ Πέτο εἶχε ὕστερα ἀπό τό 1867 τό ἴδιο τέλος μέ τόν Στράουσμπεργκ!)

[41] «Αὐτοί πού ἐργάζονται... τρέφουν στήν πραγματικότητα καί τούς εἰσοδηματίες (pensioners)... τούς λεγόμενους πλούσιους... καί τούς ἑαυτούς τους» (*Edmund Burke:* «Thoughts and Details on Scarcity», London 1800, σελ. 2, 3).

[42] Μέ μεγάλη ἀφέλεια παρατηρεῖ ὁ Νήμπουρ στή «Ρωμαϊκή Ἱστορία» του (52, ἔκδ. 1853, σελ. 74): «Δέν μπορεῖ ν᾽ ἀποσιωπήσει κανείς ὅτι ἔργα σάν τά ἐτρουσκικά, πού καί τά ἐρείπιά τους προκαλοῦν κατάπληξη, προϋποθέτουν σέ μικρά (!) κράτη τήν ὕπαρξη κυρίων καί δούλων». Πολύ πιό βαθυστόχαστα παρατήρησε ὁ Σισμόντι ὅτι οἱ «ντεντέλες τῶν Βρυξελλῶν» προϋποθέτουν ἀφεντικά μισθωτῶν καί μισθωτούς ἐργάτες.

κρατεῖ ἡ ἀνταλλαχτική ἀξία, ἀλλά ἡ ἀξία χρήσης τοῦ προϊόντος, ἡ ὑπερεργασία περιορίζεται ἀπό ἕνα στενότερο ἤ εὐρύτερο κύκλο ἀναγκῶν, ὁ χαρακτήρας ὅμως τῆς ἴδιας τῆς παραγωγῆς δέ γεννάει μιάν ἀπεριόριστη ἀνάγκη ὑπερεργασίας. Ἀπαίσια ἐμφανίζεται γιαυτό ἡ ὑπερβολική ἐργασία στήν ἀρχαιότητα, ὅταν πρόκειται ν᾽ ἀποχτηθεῖ ἡ ἀνταλλαχτική ἀξία στήν αὐτοτελῆ χρηματική της μορφή, στήν παραγωγή χρυσοῦ καί ἀσημιοῦ. Καταναγκαστική δουλιά μέχρι θανάτου εἶναι ἐδῶ ἡ ἐπίσημη μορφή τῆς ὑπερεργασίας. Φτάνει νά διαβάσει κανείς τό Διόδωρο τό Σικελιώτη[43]. Ὡστόσο στόν ἀρχαῖο κόσμο αὐτές εἶναι ἐξαιρέσεις. Μόλις ὅμως οἱ λαοί πού ἡ παραγωγή τους κινεῖται ἀκόμα στίς κατώτερες μορφές τῆς ἐργασίας τοῦ δούλου, τῆς ἀγγαρείας κλπ. τραβηχτοῦν σέ μιά παγκόσμια ἀγορά πού κυριαρχεῖται ἀπό τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς καί κάνει κύριο συμφέρο τήν πούληση τῶν προϊόντων τους στό ἐξωτερικό, προστίθεται στίς βάρβαρες φρικαλεότητες τῆς δουλειας, τῆς δουλοπαροικίας κλπ. ἡ πολιτισμένη φρικαλεότητα τῆς ὑπερβολικῆς ἐργασίας. Γιαυτό, ἡ ἐργασία τῶν μαύρων στίς νότιες Πολιτεῖες τῆς ἀμερικάνικης Ἕνωσης διατηροῦσε κάποιο μετριοπαθῆ πατριαρχικό χαρακτήρα, ὅσο ἡ παραγωγή ἀπόβλεπε κυρίως στήν κάλυψη τῶν ἄμεσων ἀναγκῶν τῶν δουλοχτητῶν. Στό βαθμό ὅμως πού ἡ ἐξαγωγή μπαμπακιοῦ γινόταν ζήτημα ζωτικοῦ συμφέροντος τῶν Πολιτειῶν αὐτῶν, ἡ ὑπερβολική ἐργασία τοῦ μαύρου, καί ποῦ καί ποῦ ἡ ἀνάλωση τῆς ζωῆς του μέσα σέ ἑφτά χρόνια ἐργασίας, γινόταν παράγοντας ἑνός ὑπολογισμένου καί ὑπολογιστικοῦ συστήματος. Δέν ἐπρόκειτο πιά γιά τήν ἀπόσπαση ἀπ᾽ αὐτόν μιᾶς ὁρισμένης μάζας ὠφέλιμων προϊόντων. Ἐπρόκειτο στό ἑξῆς γιά τήν παραγωγή τῆς ἴδιας τῆς ὑπεραξίας. Τό ἴδιο γινόταν καί μέ τήν ἀγγαρεία, λχ. στίς Παραδουνάβιες ἡγεμονίες.

Ἡ σύγκριση τῆς βουλιμίας γιά ὑπερεργασία στίς Παραδουνάβιες ἡγεμονίες μέ τήν ἴδια βουλιμία σέ ἀγγλικά ἐργοστάσια παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, γιατί ἡ ὑπερεργασία στήν ἀγγαρεία ἔχει μιάν αὐτοτελῆ, χειροπιαστά αἰσθητή μορφή.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα ἀριθμεῖ 6 ὧρες ἀναγκαία ἐργασία καί 6 ὧρες ὑπερεργασία. Στήν περίπτωση αὐτή ὁ ἐλεύθερος ἐργάτης προσφέρει στόν κεφαλαιοκράτη 6×6, ἤ 36 ὧρες ὑπερεργασία τήν ἑβδομάδα. Εἶναι τό ἴδιο σά νά δούλευε 3 μέρες τήν ἑβδομάδα γιά τόν ἑαυτό του καί 3 μέρες τήν ἑβδομάδα δωρεάν γιά τόν κεφαλαιοκράτη. Αὐτό ὅμως δέ φαίνεται. Ἡ ὑπερεργασία καί ἡ ἀναγκαία ἐργασία συγχωνεύονται ἡ μιά μέ τήν ἄλλη. Γιαυτό μπορῶ τήν

[43] «Δέν μπορεῖ νά βλέπει κανείς αὐτούς τούς δυστυχισμένους (στά χρυσορυχεῖα ἀνάμεσα στήν Αἴγυπτο, τήν Αἰθιοπία καί τήν Ἀραβία), πού δέν μποροῦν οὔτε τό σῶμα τους νά κρατήσουν καθαρό οὔτε νά καλύψουν τή γύμνια τους, χωρίς νά λυπᾶται γιά τήν οἰκτρή τους μοίρα. Γιατί ἐκεῖ δέ λυποῦνται καί δέ φείδονται τούς ἀρρώστους, τούς ἀδύνατους, τούς γέρους, τή γυναικεία ἀδυναμία. Ὅλοι ὑποχρεώνονται μέ τό ξύλο νά δουλεύουν συνεχῶς ὡσότου ὁ θάνατος βάλει τέλος στά βάσανα καί στή δυστυχία τους» («Diodor's von Sicilien Historische Bibliothek». [Stuttgart 1828], βιβλ. 3, κεφ. 13 [σελ. 260]).

ἴδια σχέση νά τήν ἐκφράσω κι ἔτσι, λχ., ὅτι στό κάθε λεπτό τῆς ὥρας ὁ ἐργάτης δουλεύει 30 δευτερόλεπτα γιά τόν ἑαυτό του καί 30 δευτερόλεπτα γιά τόν κεφαλαιοκράτη κλπ. Διαφορετικά ἔχει τό ζήτημα μέ τήν ἀγγαρεία. Ἡ ἀναγκαία ἐργασία πού ἐκτελεῖ λχ. ὁ ἀγρότης τῆς Βλαχίας γιά τή συντήρηση τοῦ ἑαυτοῦ του χωρίζεται χωρικά ἀπό τήν ὑπερεργασία του γιά τό μπογιάρο. Τή μιά ἐργασία τήν ἐκτελεῖ στό δικό του τό χωράφι, τήν ἄλλη στό ἀρχοντικό κτῆμα. Γιαυτό καί τά δυό μέρη τοῦ χρόνου ἐργασίας ὑπάρχουν ἀνεξάρτητα τό ἕνα δίπλα στό ἄλλο. Στή μορφή τῆς ἀγγαρείας ἡ ὑπερεργασία χωρίζεται μέ ἀκρίβεια ἀπό τήν ἀναγκαία ἐργασία. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ διαφορετική αὐτή μορφή ἐμφάνισης δέν ἀλλάζει τίποτα στήν ποσοτική σχέση ὑπερεργασίας καί ἀναγκαίας ἐργασίας. Τρεῖς μέρες ὑπερεργασία τή βδομάδα παραμένουν τρεῖς μέρες ἐργασία πού δέν δημιουργεῖ κανένα ἰσοδύναμο γιά τόν ἴδιο τόν ἐργάτη, ἀδιάφορο ἄν ἡ ὑπερεργασία αὐτή λέγεται ἀγγαρεία ἤ μισθωτή ἐργασία. Στόν κεφαλαιοκράτη ὅμως ἡ βουλιμία γιά ὑπερεργασία ἐκδηλώνεται μέ τήν τάση τῆς ἄμετρης παράτασης τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, στόν μπογιάρο πιό ἁπλά: μέ τό ἄμεσο κυνήγι τῶν ἡμερῶν ἀγγαρείας[44].

Ἡ ἀγγαρεία στίς Παραδουνάβιες ἡγεμονίες συνδεόταν μέ γαιοπροσόδους σέ εἶδος καί μέ ἄλλα συνακόλουθα τῆς δουλοπαροικίας, ἀποτελοῦσε ὅμως τόν κύριο φόρο πού καταβαλλόταν στήν κυρίαρχη τάξη. Ἐκεῖ ὅπου γινόταν αὐτό, σπάνια ἡ ἀγγαρεία προερχόταν ἀπό τή δουλοπαροικία, μάλλον ἀντίστροφα, ἡ δουλοπαροικία προερχόταν ἀπό τήν ἀγγαρεία[44a]. Ἔτσι εἶχαν τά πράγματα στίς ρουμάνικες ἐπαρχίες. Ὁ ἀρχικός τους τρόπος παραγωγῆς στηριζόταν στήν κοινοχτημοσύνη, ὄχι ὅμως στήν κοινοχτημοσύνη σλάβικου ἤ καί ἰνδικοῦ τύπου. Ἕνα μέρος ἀπό τή γῆ τό καλλιεργοῦσαν ἀνεξάρτητα τά μέλη τῆς κοινότητας σάν ἐλεύθερη ἀτομική ἰδιοχτησία. Ἕνα ἄλλο μέρος —τόν ager publicus [τόν κοινό ἀγρό] — τό καλλιεργοῦσαν ἀπό κοινοῦ οἱ ἴδιοι. Τά προϊόντα αὐτῆς τῆς κοινῆς ἐργασίας χρησίμευαν ἐνμέρει σάν ἐφεδρικό ἀπόθεμα σέ περίπτωση κακῆς σοδιᾶς καί ἄλλων ἀπρόοπτων, ἐνμέρει σάν κρατικός θησαυρός γιά νά καλύπτονται τά ἔξοδα τῶν πολέμων, τῆς θρησκείας καί ἄλλα ἔξοδα τῆς κοινότητας. Στό πέρασμα τοῦ χρόνου στρατιωτικοί καί ἐκκλησιαστικοί ἀξιωματοῦχοι σφετερίστηκαν **μαζί μέ τήν κοινή ἰδιοχτησία καί τίς** ὑποχρεώσεις τῶν ἀγροτῶν γι' αὐτήν. Ἡ ἐργασία τῶν ἐλεύθερων ἀγροτῶν στήν κοινοτική τους γῆ μετατράπηκε σέ ἀγγαρεία γιά τούς κλέφτες τῆς κοινοτικῆς γῆς. Ἔτσι ἐξελίχθηκαν ταυτόχρονα σχέσεις δουλοπαροικίας, ὅμως μόνο στήν πράξη, ὄχι νομικά, ὥσπου ἡ κοσμοαπελευθερώτρια Ρωσία μέ τό πρόσχημα τῆς κατάργησης τῆς δουλοπαροικίας τίς κατοχύρωσε μέ νόμο. Τόν κώδικα τῆς ἀγγαρείας πού ἐξάγγειλε τό 1831 ὁ ρῶσος στρατηγός Κίσσελεψ τόν εἶχαν φυσικά ὑπαγορέψει οἱ ἴδιοι οἱ μπογιάροι. Ἡ Ρωσία κέρδισε ἔτσι μ' ἕνα σμπάρο καί τούς μεγιστάνες τῶν Παραδουνάβιων ἡγεμονιῶν καί τίς ἐπευφημίες τῶν φιλελεύθερων ἠλίθιων ὅλης τῆς Εὐρώπης.

Σύμφωνα μέ τό «Règlement organique», ὅπως ὀνομάζεται ὁ κώδικας αὐτός τῆς ἀγγαρείας, κάθε ἀγρότης τῆς Βλαχίας χρωστάει στό λεγόμενο γαιοχτήμονα ἐκτός ἀπό ἕνα σωρό δοσίματα σέ εἶδος πού ἀπαριθμοῦνται λεπτομερειακά, καί: 1) δώδεκα ἐργάσιμες ἡμέρες γενικά, 2) μιά μέρα δουλιά στό χωράφι καί 3) μιά μέρα κουβάλημα ξύλων. Συνολικά 14 μέρες τό χρόνο. Ὡστόσο, μέ βαθιά γνώση τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας δέν παίρνεται ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα στή συνηθισμένη της ἔννοια, ἀλλά παίρνεται ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα πού εἶναι ἀναγκαία γιά τήν παραγωγή ἑνός ἡμερήσιου μέσου προϊόντος, τό ἡμερήσιο μέσο προϊόν ὅμως καθορίζεται πονηρά ἔτσι πού οὔτε ἕνας κύκλωπας δέ θά μποροῦσε νά τό καταφέρει μέσα σέ 24 ὧρες. Γιαυτό, μέ τά ξερά λόγια τῆς γνήσιας ρωσικῆς εἰρωνείας τό ἴδιο τό «Règlement» δηλώνει ὅτι μέ τίς 12 ἐργάσιμες ἡμέρες ἐννοεῖται τό προϊόν χειρωναχτικῆς ἐργασίας 36 ἡμερῶν, μέ τή μιά μέρα δουλιά στό χωράφι τρεῖς μέρες καί μέ τή μιά μέρα κουβάλημα ξύλων ἐπίσης τό τριπλάσιο. Σύνολο: 42 μέρες ἀγγαρεία. Ἐδῶ ὅμως προστίθεται καί ἡ λεγόμενη «*Jobagie*», ὑπηρεσίες πού προσφέρονται στό γαιοχτήμονα γιά ἔκτακτες ἀνάγκες τῆς παραγωγῆς. Ἀνάλογα μέ τό μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ του κάθε χωριό πρέπει νά διαθέτει τό χρόνο ἕνα ὁρισμένο μέρος ἐργατικῆς δύναμης γιά τή «Jobagie». Αὐτή ἡ πρόσθετη ἀγγαρεία ὑπολογίζεται 14 μέρες γιά κάθε ἀγρότη τῆς Βλαχίας. Ἔτσι ἡ ὑποχρεωτική ἀγγαρεία φτάνει τίς 56 μέρες τό χρόνο. Στή Βλαχία ὅμως λόγω τοῦ ἄσχημου κλίματος τό γεωργικό ἔτος ἔχει μόνο 210 μέρες, κι ἀπ' αὐτές πρέπει ν' ἀφαιρεθοῦν 40 Κυριακές καί γιορτές καί 30 μέρες κακοκαιρίας κατά μέσον ὅρο, δηλ. τό ὅλο 70 μέρες. Ἔτσι μένουν 140 ἐργάσιμες ἡμέρες. Ἡ σχέση τῆς ἀγγαρευτικῆς ἐργασίας πρός τήν ἀναγκαία ἐργασία, $\frac{56}{84}$, ἤ $66\frac{2}{3}\%$, ἐκφράζει ἕνα πολύ μικρότερο ποσοστό ὑπεραξίας ἀπό τό ποσοστό πού καθορίζει τήν ἐργασία τοῦ ἄγγλου γεωργικοῦ ἤ ἐργοστασιακοῦ ἐργάτη. Πρόκειται ὅμως μόνο γιά τήν ἀγγαρεία πού ὑπαγορεύεται ἀπό τό νόμο. Καί τό «Règlement organique» κατάφερε μέ ἀκόμα πιό «φιλελεύθερο» πνεῦμα ἀπό τήν ἀγγλική ἐργοστα-

[44] Ὅσα ἀκολουθοῦν ἀφοροῦν τήν κατάσταση στις ρουμάνικες ἐπαρχίες, ὅπως εἶχαν διαμορφωθεῖ πρίν ἀπό τήν ἀνατροπή πού ἔγινε ὕστερα ἀπό τόν Κριμαϊκό πόλεμο.

[44a] *[Ὑποσημείωση στήν τρίτη ἔκδοση.* Αὐτό ἰσχύει καί γιά τή Γερμανία καί εἰδικά γιά τήν ἀνατολικά ἀπό τόν Ἔλβα Πρωσία. Τό 15ο αἰώνα ὁ γερμανός ἀγρότης ἦταν σχεδόν παντοῦ ἕνας ἄνθρωπος πού ἄν καί ἦταν ὑποχρεωμένος νά δίνει ὁρισμένα δοσίματα σέ προϊόντα καί ἐργασία, κατά τά ἄλλα ὅμως ἦταν τουλάχιστο στήν οὐσία ἐλεύθερος ἄνθρωπος. Οἱ γερμανοί ἄποικοι στό Βρανδεμβοῦργο, στήν Πομμερανία, Σιλεσία καί τήν Ἀνατολική Πρωσία ἦταν μάλιστα καί νομικά ἀναγνωρισμένοι ἐλεύθεροι. Ἡ νίκη τῶν εὐγενῶν στόν Πόλεμο τῶν Χωρικῶν ἔβαλε τέρμα σ' ὅλα αὐτά. Δέν ἔγιναν ξανά δουλοπάροικοι μονάχα οἱ νικημένοι νοτιογερμανοί ἀγρότες. Ἀπό τά μέσα κιόλας τοῦ 16ου αἰώνα ὑποβιβάστηκαν σέ δουλοπάροικους οἱ ἐλεύθεροι ἀγρότες τῆς Ἀνατολικῆς Πρωσίας, τοῦ Βρανδεμβούργου, τῆς Πομμερανίας καί τῆς Σιλεσίας καί λίγο ἀργότερα καί τοῦ Σλέσβιγκ-Χόλσταϊν (*Maurer:* «Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und Hofverfassung in Deutschland», Erlangen 1862—1863, τόμ IV.— *Meitzen:* «Der Boden und die landwirtschaftlichen Verhältnisse des Preussischen Staates nach dem Gebietsumfange von 1866», Berlin 1873.—*Hanssen:* «Leibeigenschaft in Schleswig-Holstein»).—*Φ. Ε.]*

σιακή νομοθεσία, νά διευκολύνει τή δική του καταστρατήγηση. Ἀφοῦ τίς 12 μέρες τίς ἔκανε 56, καθορίζει πάλι τό ὀνομαστικό ἡμερήσιο ἔργο τῆς καθεμιᾶς ἀπό τίς 56 μέρες ἀγγαρείας ἔτσι πού ἕνα συμπλήρωμα νά πέφτει ὑποχρεωτικά στίς ἑπόμενες μέρες. Σέ μιά μέρα λ.χ. πρέπει νά βοτανιστεῖ μιά λουρίδα γῆ πού γι' αὐτήν τή δουλιά, ἰδιαίτερα στά καλαμποχώραφα, ἀπαιτεῖται διπλάσιος χρόνος. Τό νόμιμο ἡμερήσιο ἔργο γιά διάφορες γεωργικές δουλιές μπορεῖ νά ἑρμηνευτεῖ ἔτσι πού ἡ μέρα ν' ἀρχίζει τό Μάη καί νά τελειώνει τόν Ὀχτώβρη. Γιά τή Μολδαβία οἱ ὅροι εἶναι ἀκόμα πιό σκληροί. «Οἱ δώδεκα μέρες ἀγγαρείας τοῦ Règlement organique—ἀναφώνησε ἕνας μεθυσμένος ἀπό τή νίκη μπογιάρος—συμποσοῦνται σέ 365 μέρες τό χρόνο!»[45].

Ἄν τό «Règlement organique» τῶν Παραδουνάβιων ἡγεμονιῶν ἦταν μιά θετική ἔκφραση τῆς βουλιμίας γιά ὑπερεργασία πού τή νομιμοποιεῖ καθεμιά ἀπό τίς παραγράφους του, οἱ ἀγγλικοί Factory-Acts [νόμοι γιά τά ἐργοστάσια] εἶναι ἀρνητικές ἐκφράσεις τῆς ἴδιας βουλιμίας. Οἱ νόμοι αὐτοί βάζουν χαλινάρι στήν τάση τοῦ κεφαλαίου γιά ἀπεριόριστη ἀπομύζηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης, περιορίζοντας μέ τή βία τήν ἐργάσιμη ἡμέρα διά μέσου τοῦ κράτους, καί μάλιστα διά μέσου ἑνός κράτους πού τό κυριαρχοῦν ὁ κεφαλαιοκράτης καί ὁ γαιοχτήμονας. Ἄσχετα ἀπό τό ἐργατικό κίνημα πού μέρα μέ τή μέρα ἀναπτύσσεται πιό ἀπειλητικά, ὁ περιορισμός τῆς ἐργασίας στά ἐργοστάσια εἰχε ὑπαγορευτεῖ ἀπό τήν ἴδια ἀνάγκη πού ἔκανε νά πλημμυρίσουν μέ γκουανό οἱ ἀγροί τῆς Ἀγγλίας. Ἡ ἴδια τυφλή ἁρπαχτικότητα, πού στή μιά περίπτωση ἐξαντλεῖ τή γῆ, χτύπησε στήν ἄλλη περίπτωση στή ρίζα της τή ζωτική δύναμη τοῦ ἔθνους. Γιά τό πράγμα αὐτό μιλοῦσαν ἐδῶ τό ἴδιο καθαρά οἱ περιοδικές ἐπιδημίες, ὅπως μιλάει στή Γερμανία καί τή Γαλλία τό ἐλαττωνόμενο ἀνάστημα τῶν στρατιωτῶν[46].

---

[45] Περισσότερες λεπτομέρειες βρίσκονται στό: *E. Regnault*: «Histoire Politique et Sociale des Principautés Danubiennes», Paris 1855, [σελ. 304 κ. ἑ.]

[46] «Γενικά, μέσα σέ ὁρισμένα ὅρια, ὅταν τά ὀργανικά ὄντα ξεπερνοῦν τό μέσο μέγεθος τοῦ εἴδους τους σημαίνει ὅτι εὐδοκιμοῦν. Στόν ἄνθρωπο μικραίνουν οἱ διαστάσεις τοῦ σώματός του ὅταν παραβλάπτεται ἡ εὐδοκίμησή του λόγω φυσικῶν ἤ κοινωνικῶν συνθηκῶν. Σ' ὅλες τίς εὐρωπαϊκές χῶρες ὅπου ὑπάρχει ἡ στρατιωτική θητεία ἔχει ἐλαττωθεῖ, ἀπό τότε πού ἐφαρμόστηκε ἡ θητεία αὐτή, τό μέσο ἀνάστημα τῶν ἐνήλικων ἀνδρῶν καί γενικά ἡ καταλληλότητά τους γιά τή στρατιωτική ὑπηρεσία. Πρίν ἀπό τήν ἐπανάσταση (1789) τό κατώτατο ἀνάστημα γιά τό φαντάρο ἦταν στή Γαλλία 165 ἑκατοστά τοῦ μέτρου, τό 1818 (νόμος τῆς 10 τοῦ Μάρτη) ἦταν 157 καί σύμφωνα μέ τό νόμο τῆς 21 τοῦ Μάρτη 1832 εἶναι 156 ἑκατοστά τοῦ μέτρου. Στή Γαλλία κατά μέσο ὅρο ἀπαλλάσσονται ἀπό τή στρατιωτική θητεία περισσότεροι ἀπό τούς μισούς ἄνδρες λόγω λειψοῦ ἀναστήματος καί ἀδυναμίας. Τό στρατιωτικό ἀνάστημα στή Σαξωνία τό 1780 ἦταν 178 ἑκατοστά τοῦ μέτρου, σήμερα εἶναι 155. Στήν Πρωσία εἶναι 157. Σύμφωνα μέ στοιχεῖα τοῦ δρ Μάγιερ πού δημοσιεύτηκαν στήν „Ἐφημερίδα τῆς Βαυαρίας" τῆς 9 τοῦ Μάη 1862 ἀποδείχνεται ἀπό τό μέσο ὅρο μιᾶς 9ετίας, ὅτι στήν Πρωσία ἀπό 1 000 κληρωτούς οἱ 716 βγαίνουν ἀκατάλληλοι γιά τή στρατιωτική ὑπηρεσία. 317 γιατί ἔχουν μικρότερο ἀνάστημα ἀπ' τό κανονικό καί 399 ἀπό ἀδυναμία... Ἡ πόλη τοῦ Βερολίνου δέν μπόρεσε τό 1858 νά δώσει τούς κληρωτούς πού τῆς ἀναλογοῦσαν, ἔλειπαν 156 ἄνδρες» (*J. v. Liebig*: «Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie», 1862, 7η ἔκδ., τόμ. I, σελ. 117, 118).

Ὁ Factory Act [νόμος γιά τά ἐργοστάσια] τοῦ 1850 πού ἰσχύει σήμερα (1867) ἐπιτρέπει γιά τή μέση ἐργάσιμη ἡμέρα 10 ὧρες καί συγκεκριμένα γιά τίς πρῶτες 5 μέρες τῆς ἑβδομάδας 12 ὧρες, ἀπό τίς 6 τό πρωί ὥς τίς 6 τό βράδυ, ἀπ' αὐτές ὅμως $^1/_2$ ὥρα προορίζεται μέ νόμο γιά τό πρόγευμα καί μιά ὥρα γιά τό μεσημεριανό φαγητό, ἔτσι μένουν $10\,^1/_2$ ὧρες ἐργασίας γιά τίς πρῶτες 5 μέρες τῆς ἑβδομάδας καί 8 ὧρες γιά τό Σάββατο, ἀπό τίς 6 τό πρωί ὥς τίς 2 τό ἀπόγευμα, κι ἀπ' αὐτές πάλι $^1/_2$ ὥρα πάει γιά τό πρόγευμα. Ἔτσι ἔχουμε 60 ὧρες ἐργασίας, $10\,^1/_2$ γιά τίς πρῶτες πέντε μέρες τῆς ἑβδομάδας καί $7\,^1/_2$ γιά τήν τελευταία[47]. Ἔχουν διοριστεῖ εἰδικοί φύλακες τοῦ νόμου, ἐπόπτες ἐργασίας γιά τά ἐργοστάσια, πού ὑπάγονται ἄμεσα στό ὑπουργεῖο τῶν Ἐσωτερικῶν καί πού οἱ ἐκθέσεις τους δημοσιεύονται κάθε 6 μῆνες ἀπό τό κοινοβούλιο. Μᾶς προσφέρουν ἔτσι μιά συνεχῆ κι ἐπίσημη στατιστική σχετικά μέ τή βουλιμία τῶν κεφαλαιοκρατῶν γιά ὑπερεργασία.

Ἄς ἀκούσουμε γιά μιά στιγμή τούς ἐπόπτες ἐργασίας[48].

«Ὁ κατεργάρης ἐργοστασιάρχης ἀρχίζει τήν ἐργασία ἕνα τέταρτο τῆς ὥρας, κάποτε λιγότερο, κάποτε περισσότερο, πρίν ἀπό τίς 6 π. μ. καί τελειώνει ἕνα τέταρτο τῆς ὥρας, κάποτε λιγότερο, κάποτε περισσότερο, ὕστερα ἀπό τίς 6 μ. μ. Κλέβει 5 λεφτά ἀπό τήν ἀρχή καί 5 λεφτά ἀπό τό τέλος τῆς μισῆς ὥρας πού προορίζεται ὀνομαστικά γιά

---

[47] Ἡ ἱστορία τοῦ νόμου τοῦ 1850 γιά τά ἐργοστάσια θ' ἀκολουθήσει στήν πορεία αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου.

[48] Μόνο ποῦ καί ποῦ ἐπεκτείνομαι στήν περίοδο ἀπό τήν ἀρχή τῆς μεγάλης βιομηχανίας στήν Ἀγγλία ὥς τό 1845 καί παραπέμπω σχετικά τόν ἀναγνώστη στό ἔργο τοῦ Φρίντριχ Ἔνγκελς «Die Lage der arbeitenden Klasse in England», Leipzig 1845. Πόσο βαθιά κατανόησε ὁ Ἔνγκελς τό πνεῦμα τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς τό δείχνουν οἱ Factory Reports [ἐκθέσεις τῶν ἐποπτῶν ἐργασίας γιά τά ἐργοστάσια], οἱ Reports on Mines [ἐκθέσεις τῶν ἐποπτῶν ἐργασίας γιά τά ὀρυχεῖα] κλπ. πού δημοσιεύτηκαν ὕστερα ἀπό τό 1845, καί πόσο ἀξιοθαύμαστα ζωγράφισε τίς συνθῆκες στίς λεπτομέρειές τους, τό δείχνει καί ἡ πιό ἐπιφανειακή σύγκριση τοῦ ἔργου του μέ τίς ἐπίσημες ἐκθέσεις τῆς «Children's Employment Commission» [Ἐπιτροπή γιά τήν ἔρευνα σχετικά μέ τήν ἐργασία τῶν παιδιῶν] (1863—1867) πού δημοσιεύτηκαν 18 ὥς 20 χρόνια ἀργότερα. Οἱ ἐκθέσεις αὐτές μιλοῦν ἀκριβῶς γιά βιομηχανικούς κλάδους ὅπου δέν εἶχε ἀκόμα εἰσαχθεῖ ὥς τό 1862 ἡ ἐργοστασιακή νομοθεσία καί ὅπου ἐν μέρει δέν ἔχει εἰσαχθεῖ καί σήμερα ἀκόμα. Ἔτσι στίς συνθῆκες πού περιέγραψε ὁ Ἔνγκελς γιά τούς κλάδους αὐτούς δέν ἐπιβλήθηκαν μεγάλες ἀλλαγές ἀπ' τά ἔξω. Τά παραδείγματά μου τά παίρνω κυρίως ἀπό τήν περίοδο τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου ὕστερα ἀπό τό 1848, ἀπό τήν παραδεισιακή ἐκείνη ἐποχή γιά τήν ὁποία διηγοῦνται τόσα παραμύθια στούς γερμανούς οἱ τόσο μεγαλόστομοι ὅσο καί ἐπιστημονικά ἀγράμματοι περιοδεύοντες πράκτορες τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου.—Ἄλλωστε ἡ Ἀγγλία φιγουράρει ἐδῶ στό προσκήνιο μονάχα γιατί ἀποτελεῖ τόν κλασικό ἐκπρόσωπο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς καί γιατί εἶναι ἡ μόνη πού ἔχει ἐπίσημη συνεχῆ στατιστική τῶν θεμάτων πού πραγματευόμαστε.

τό πρόγευμα, καί κόβει 10 λεφτά ἀπό τήν ἀρχή καί 10 λεφτά ἀπό τό τέλος τῆς ὥρας πού προορίζεται γιά τό μεσημεριανό φαγητό. Τό Σάββατο σταματάει τήν ἐργασία ἕνα τέταρτο τῆς ὥρας, κάποτε περισσότερο, κάποτε λιγότερο, ὕστερα ἀπό τίς 2 μ. μ. Ἔτσι τό κέρδος του εἶναι:

Πρίν ἀπό τίς 6 π. μ.	15 λεφτά	Σύνολο σέ 5 μέρες: 300 λεφτά τῆς ὥρας.
Ὕστερα ἀπό τίς 6 μ. μ.	15 »	
Ἀπό τό χρόνο τοῦ προγεύματος	10 »	
Ἀπό τό χρόνο τοῦ μεσημεριανοῦ φαγητοῦ	20 »	
	60 λεφτά	

Τά Σάββατα:

Πρίν ἀπό τίς 6 π. μ.	15 λεφτά	Συνολικό βδομαδιάτικο κέρδος: 340 λεφτά τῆς ὥρας.
Ἀπό τό χρόνο τοῦ προγεύματος	10 »	
Ὕστερα ἀπό τίς 2 μ. μ.	15 »	

Ἤ 5 ὧρες καί 40 λεφτά τήν ἑβδομάδα, πού ἄν πολλαπλασιαστοῦν μέ 50 ἐργάσιμες ἑβδομάδες, ἀφοῦ πρῶτα ἀφαιρεθοῦν 2 ἑβδομάδες γιά τίς γιορτές ἤ γιά ἐνδεχόμενες διακοπές, κάνουν 27 ἐργάσιμες μέρες»[49].

«Ἄν ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα παραταθεῖ 5 λεφτά τήν ἡμέρα πέρα ἀπό τήν κανονική διάρκειά της, ἔχουμε $2^1/_2$ ἡμέρες παραγωγῆς τό χρόνο»[50]. «Ἄν κερδηθεῖ μιά πρόσθετη ὥρα τήν ἡμέρα κλέβοντας πότε ἐδῶ ἕνα κομματάκι χρόνου καί πότε ἐκεῖ ἕνα ἄλλο, ἔχουμε 13 ἀντί 12 μῆνες τό χρόνο»[51].

Οἱ κρίσεις, πού στή διάρκειά τους διακόπτεται ἡ παραγωγή καί τά ἐργοστάσια ἐργάζονται μόνο «σύντομο χρονικό διάστημα», μόνο μερικές μέρες τήν ἑβδομάδα, δέν ἀλλάζουν φυσικά τίποτα στήν τάση γιά παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας. Ὅσο περισσότερο περιορίζονται οἱ δουλιές, τόσο μεγαλύτερο πρέπει νά εἶναι τό κέρδος ἀπό κάθε δουλιά πού γίνεται. Ὅσο λιγότερο χρόνο μπορεῖ νά συνεχίζεται ἡ ἐργασία, τόσο περισσότερος χρόνος ὑπερεργασίας πρέπει νά πραγματοποιεῖται. Νά τί μᾶς πληροφοροῦν οἱ ἐπόπτες ἐργασίας γιά τήν περίοδο τῆς κρίσης 1857—1858:

«Μπορεῖ νά τό θεωρήσει κανείς ἀσυνέπεια τό γεγονός ὅτι γίνεται κάποια ἐργασία πέρα ἀπό τά κανονικά χρονικά ὅρια σέ ἐποχή πού πάει

[49] «Suggestions etc. by Mr. L. Horner, Inspector of Factories», στόν «Factories Regulation Act. Ordered by the House of Commons to be printed 9 August 1859», σελ. 4, 5.

[50] «Reports of the Insp. of Fact. for the half year, October 1856» σελ. 35.

[51] «Reports etc. 30th April 1858», σελ. 9.

τόσο ἄσχημα τό ἐμπόριο, ὅμως ἡ κακή του κατάσταση σπρώχνει τούς ἀσυνείδητους ἀνθρώπους σέ ὑπερβασίες· ἔτσι ἐξασφαλίζουν ἕνα πρόσθετο κέρδος...». «Τή στιγμή—λέει ὁ Λέοναρντ Χόρνερ—πού στήν περιοχή μου 122 ἐργοστάσια ἔχουν τελείως ἐγκαταλειφθεῖ, 143 μένουν κλειστά καί ὅλα τά ὑπόλοιπα ἐργάζονται ἕνα μέρος τοῦ χρόνου, συνεχίζεται ἡ ἐργασία πέρα ἀπό τά χρονικά ὅρια πού καθορίζει ὁ νόμος»[62]. «Μόλο πού λόγω τῆς κακῆς κατάστασης τῶν ἐργασιῶν—λέει ὁ Χόουελ—τά περισσότερα ἐργοστάσια ἐργάζονται μόνο τό μισό χρόνο, ἐξακολουθῶ ὅπως καί πρῶτα νά παίρνω τόν ἴδιο ἀριθμό καταγγελιῶν ὅτι καθημερινά κλέβουν (snatched) ἀπό τούς ἐργάτες μισή ὥρα ἤ $^3/_4$ τῆς ὥρας μέ παραβιάσεις τῶν νομοθετικά κατοχυρωμένων χρονικῶν ὁρίων τοῦ φαγητοῦ καί τῆς ἀνάπαυσης»[63].

Τό ἴδιο φαινόμενο ἐπαναλαβαίνεται σέ μικρότερη κλίμακα τόν καιρό τῆς φοβερῆς κρίσης τοῦ μπαμπακιοῦ ἀπό τό 1861 ὥς τό 1865[64].

«Ὅταν ἀνακαλύπτουμε ἐργάτες νά ἐργάζονται τήν ὥρα τοῦ φαγητοῦ ἤ κάποια ἄλλη ὥρα πού ἀπαγορεύει ὁ νόμος, προβάλλεται καμιά φορά ἡ πρόφαση πώς οἱ ἐργάτες δέν θέλουν τάχα μέ κανέναν τρόπο νά ἐγκαταλείψουν τό ἐργοστάσιο καί ὅτι χρειάζεται ν' ἀσκηθεῖ βία γιά νά σταματήσουν τή δουλιά (τό καθάρισμα τῶν μηχανῶν κλπ), ἰδιαίτερα τό Σάββατο τό ἀπόγευμα. Ἄν ὅμως τά „χέρια" μένουν στό ἐργοστάσιο ὕστερα ἀπό τό σταμάτημα τῶν μηχανῶν, αὐτό γίνεται μόνο γιατί στό χρονικό διάστημα ἀπό τίς 6 τό πρωί ὥς τίς 6 τό βράδυ, δηλ. στίς καθορισμένες μέ νόμο ὧρες ἐργασίας, δέν τούς ἔχει παραχωρηθεῖ χρόνος γιά νά ἐκτελοῦν τέτιου εἴδους ἐργασίες»[65].

[62] «Reports etc. 30th April 1858», σελ. 10.

[63] Στό ἴδιο, σελ. 25.

[64] «Reports etc. for the half year ending 30th April 1861». Βλ. Παράρτημα ἀριθ. 2. «Reports etc. 31st October 1862», σελ. 7, 52, 53. Στό δεύτερο μισό τοῦ 1863 πληθαίνουν πάλι οἱ παραβάσεις. Πρβλ. «Reports etc. ending 31st October 1863», σελ. 7.

[65] «Reports etc. 31st Oct 1860», σελ. 23. Τό παρακάτω περίεργο γεγονός μᾶς δείχνει, σύμφωνα μέ τίς καταθέσεις τῶν ἐργοστασιαρχῶν στά δικαστήρια, μέ τί φανατισμό ἀντιστέκονται τά ἐργατικά τους χέρια σέ κάθε διακοπή τῆς δουλιᾶς στό ἐργοστάσιο: Στίς ἀρχές τοῦ Ἰούνη 1836 καταγγέλθηκε στούς εἰρηνοδίκες τοῦ Ντιούσμπερυ (Γιόρκσηρ) ὅτι οἱ ἰδιοχτῆτες 8 μεγάλων ἐργοστασίων κοντά στό Μπάτλυ παραβίαζαν τό νόμο γιά τά ἐργοστάσια. Ἐνάντια σέ μερικούς ἀπό τούς κυρίους αὐτούς εἶχε γίνει μήνυση ὅτι ἔβαζαν καί δούλευαν ἀπό τίς 6 τό πρωί τῆς Παρασκευῆς ὥς τίς 4 τό ἀπόγευμα τοῦ ἑπόμενου Σαββάτου 5 ἀγόρια ἀπό 12 ὥς 15 χρονῶν χωρίς νά τά ἐπιτρέπουν ν' ἀναπαύονται, ἐκτός ἀπό τό χρόνο τοῦ φαγητοῦ καί μιά ὥρα ὕπνο τά μεσάνυχτα. Καί τά παιδιά αὐτά ἦταν ὑποχρεωμένα νά ἐκτελοῦν τήν ἀδιάκοπη 30ωρη ἐργασία σέ μιά «shoddy hole» [κουρελότρυπα], ὅπως ὀνομάζεται ἡ τρώγλη ὅπου σκίζουν μάλινα κουρέλια καί ὅπου ἕνα πυκνό σύννεφο ἀπό σκόνη, σκουπίδια κλπ. ἀναγκάζει ἀκόμα καί τόν ἐνήλικο ἐργάτη νά ἔχει διαρκῶς τό στόμα του δεμένο μέ μαντήλια γιά νά προστατεύει τά πνευμόνια του! Οἱ κ. κ. κατηγορούμενοι ἀντί τοῦ ὅρκου—σάν κουάκεροι πού ἦταν, ἦταν τόσο σχολαστικά θρησκευτικοί ἄνθρωποι πού δέν μποροῦσαν νά πάρουν ὅρκο—βεβαίωσαν ὅτι χάρη στή μεγάλη τους εὐσπλαχνία ἐπέτρεψαν στά ἄθλια παιδιά νά κοιμοῦνται 4 ὧρες, ὅμως τά χοντρο-

«Τό πρόσθετο κέρδος πού βγαίνει ἀπό τήν ὑπερβολική ἐργασία πέρα ἀπό τό χρόνο πού καθορίζει ὁ νόμος φαίνεται πώς ἀποτελεῖ τόσο μεγάλο πειρασμό γιά πολλούς ἐργοστασιάρχες, πού δέν μποροῦν ν' ἀντισταθοῦν σ' αὐτόν. Ὑπολογίζουν στήν τύχη ὅτι δέ θά τούς ἀνακαλύψουν καί λογαριάζουν πώς ἀκόμα καί στήν περίπτωση πού θά τούς ἀνακαλύψουν, τό τιποτένιο πρόστιμο καί τά τιποτένια δικαστικά ἔξοδα τούς ἐξασφαλίζουν πάντως κάποιο κέρδος»[56]. «Ὅπου ὁ πρόσθετος χρόνος κερδίζεται μέ τό ἄθροισμα μικροκλοπῶν („a multiplication of small thefts") πού γίνονται στή διάρκεια τῆς ἡμέρας οἱ ἐπόπτες συναντοῦν ἀξεπέραστες σχεδόν δυσκολίες γιά νά τίς ἀποδείξουν»[57]. Αὐτές τίς «μικροκλοπές» τοῦ κεφαλαίου ἀπό τό χρόνο τοῦ φαγητοῦ καί τῆς ἀνάπαυσης τῶν ἐργατῶν οἱ ἐπόπτες ἐργασίας τίς ὀνομάζουν ἐπίσης «petty pilferings of minutes», σουφρώματα λεπτῶν τῆς ὥρας[58], «snatching a few minutes», ἁρπαγή λεπτῶν[59], ἤ, ὅπως τίς λένε οἱ ἐργάτες μέ τήν ὁρολογία τους, «nibbling and cribbling at meal times» [ροκανίσματα καί ξυσίματα ἀπό τό διάλειμμα τοῦ φαγητοῦ][60].

Ὅπως βλέπουμε, στήν ἀτμόσφαιρα αὐτή δέν ἀποτελεῖ μυστικό ἡ δημιουργία ὑπεραξίας μέ τήν ὑπερεργασία. «Ἄν μοῦ ἐπιτρέψετε —μοῦ εἶπε ἕνας πολύ ἀξιότιμος ἐργοστασιάρχης νά βάζω τούς ἐργάτες νά ἐργάζονται μόνο δέκα λεφτά παραπανήσιο χρόνο τήν ἡμέρα, βάζετε στήν τσέπη μου 1 000 λίρες στερλίνες τό χρόνο»[61]. «Τά ἄτομα τοῦ χρόνου εἶναι τά στοιχεῖα τοῦ κέρδους»[62].

Δέν ὑπάρχει ἀπό τήν ἄποψη αὐτή τίποτα πιό χαρακτηριστικό ἀπό τό γεγονός ὅτι ὀνομάζουν «full times» [«ὁλοχρονίτες»] τούς ἐργάτες πού ἐργάζονται ὁλόκληρη τήν ἡμέρα καί «half times»[63] [«μισοχρονίτες»] τά παιδιά κάτω ἀπό 13 χρονῶν πού ἐπιτρέπεται νά ἐργά-

κέφαλα παιδιά δέν ἤθελαν μέ κανέναν τρόπο νά πλαγιάσουν! Οἱ κ. κ. κουάκεροι καταδικάστηκαν σέ 20 λίρ. στ. πρόστιμο. Ὁ Ντράιντεν περιέγραψε προκαταβολικά αὐτούς τούς κουάκερους μέ τά παρακάτω λόγια:

«For full fraught in seeming sanctity,
That feared an oath, but like the devil would lie,
That look'd like Lent, and had the holy leer,
And durst not sin! before he said his prayer!»

[«Ἀλεπού γεμάτη ψευτοαγιοσύνη
πού φοβόταν νά πάρει ὅρκο, μά ἤξερε νά λέει ψέματα σάν τό διάβολο
πού ρίχνει λοξές ματιές μέ ὕφος σαρακοστιανό
καί δέν τολμοῦσε ν' ἁμαρτήσει! προτοῦ κάνει τήν προσευχή της!»]

56 «Reports etc. 31st October 1856», σελ. 34.
57 Στό ἴδιο, σελ. 35.
58 Στό ἴδιο, σελ. 48.
59 Στό ἴδιο.
60 Στό ἴδιο.
61 Στό ἴδιο.
62 «Moments are the elements of profits». «Reports of the Insp. etc. 30th April 1860», σελ. 56.
63 Ἡ ἔκφραση αὐτή πολιτογραφήθηκε ἐπίσημα, τόσο στό ἐργοστάσιο, ὅσο καί στίς ἐκθέσεις γιά τά ἐργοστάσια.

ζονται μόνο 6 ὧρες. Ὁ ἐργάτης δέν εἶναι ἐδῶ παρά προσωποποιημένος χρόνος ἐργασίας. Ὅλες οἱ ἀτομικές διακρίσεις διαλύονται σέ «Vollzeitler» [ἐργάτες πού ἐργάζονται ὁλόκληρη τήν ἡμέρα] καί «Halbzeitler» [ἐργάτες πού ἐργάζονται τή μισή μέρα].

3. ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟΙ ΚΛΑΔΟΙ ΤΗΣ ΑΓΓΛΙΑΣ ΧΩΡΙΣ ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟ ΤΗΣ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗΣ.

Ὡς τώρα παρακολουθήσαμε τήν τάση γιά παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας καί τή βουλιμία δράκου γιά ὑπερεργασία σ' ἕναν τομέα, ὅπου οἱ ἀπεριόριστες παρεκτροπές πού δέν τίς ξεπερνοῦν, ὅπως γράφει ἕνας ἀστός ἄγγλος οἰκονομολόγος, οὔτε οἱ ἀγριότητες τῶν Ἱσπανῶν ἐνάντια στούς ἐρυθρόδερμους τῆς Ἀμερικῆς[64], ἔβαλαν ἐπιτέλους τίς χειροπέδες τῆς νομοθετικῆς ρύθμισης στό κεφάλαιο. Ἄς ρίξουμε τώρα μιά ματιά σέ μερικούς κλάδους παραγωγῆς, ὅπου εἶναι καί σήμερα ἀκόμα, ἤ ἦταν ὥς τά χτές, ἀδέσμευτη ἡ ἀπομύζηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης.

«Ὁ πρόεδρος μιᾶς συγκέντρωσης πού ἔγινε στίς 14 τοῦ Γενάρη 1860 στήν αἴθουσα τοῦ δημαρχείου τοῦ Νότινγχαμ, κύριος Μπρόουτον, εἰρηνοδίκης κομητείας, δήλωσε ὅτι στούς κατοίκους τῆς πόλης πού ἀσχολοῦνται στήν παραγωγή ντανττελῶν ἐπικρατεῖ ἄγνωστος στόν ὑπόλοιπο πολιτισμένο κόσμο βαθμός πόνου καί στερήσεων... Στίς 2, 3 καί 4 τό πρωί ἀποσποῦνται ἀπό τά βρώμικα κρεβάτια τους παιδιά 9—10 χρονῶν καί ὑποχρεώνονται ἀπλῶς γιά μιά ἄθλια τροφή νά ἐργάζονται ὥς τίς 10, 11 καί 12 τή νύχτα, ἐνῶ τά μέλη τους φθίνουν, τό κορμί τους ζαρώνει, τά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου τους ἀτονοῦν καί ἡ ἀνθρώπινή τους φύση παγώνει κι ἀπολιθώνεται σέ κατάσταση πλέριας ἀποχαύνωσης τόσο πού ἡ ἁπλή θέα της προκαλεῖ τή φρίκη. Δέν μᾶς ἐξέπληξε τό γεγονός ὅτι ὁ κ. Μάλετ καί ἄλλοι ἐργοστασιάρχες παρουσιάστηκαν καί διαμαρτυρήθηκαν γιά νά ἐμποδίσουν κάθε συζήτηση... Τό σύστημα αὐτό, ὅπως τό περιγράφει ὁ αἰδ. Μόνταγκον Βάλπυ, εἶναι ἕνα σύστημα ἀπεριόριστης σκλαβιᾶς, σκλαβιᾶς ἀπό κοινωνική, φυσική, ἠθική καί πνευματική ἄποψη... Τί γνώμη μπορεῖ νάχει κανείς γιά μιά πόλη πού κάνει δημόσια συγκέντρωση γιά νά ζητήσει νά περιοριστοῦν σέ 18 ὧρες τήν ἡμέρα οἱ ὧρες ἐργασίας γιά τούς ἄνδρες!... Βγάζουμε λόγους ἐνάντια στούς ἰδιοχτῆτες φυτειῶν τῆς Βιργινίας καί τῆς Καρολίνας. Μήπως ὅμως τά δουλοπάζαρά τους γιά τούς μαύρους, μ' ὅλες τίς φρίκες τοῦ βούρδουλα καί μέ τό

64 «Ἡ ἀπληστία τῶν ἐργοστασιαρχῶν πού οἱ ἀγριότητές τους στό κυνήγι τοῦ κέρδους μόλις ξεπερνιοῦνται ἀπό τίς ἀγριότητες πού διέπρατταν οἱ Ἱσπανοί ὕστερα ἀπό τήν ἀνακάλυψη τῆς Ἀμερικῆς στό κυνήγι τοῦ χρυσοῦ» (*John Wade:* «History of the Middle and Working Classes», 3η ἔκδ, London 1835, σελ. 114). Τό θεωρητικό μέρος αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, ἕνα εἶδος σχεδιάγραμμα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, περιέχει γιά τήν ἐποχή του μερικές πρωτοτυπίες, λχ. γιά τίς ἐμπορικές κρίσεις. Τό ἱστορικό μέρος πάσχει ἀπό ἀναίσχυντη λογοκλοπία ἀπό τό ἔργο τοῦ *Sir M. Eden:* «The State of the Poor», London 1797.

ἐμπόριο τῆς ἀνθρώπινης σάρκας, εἶναι πιό ἀπαίσια ἀπ' αὐτή τή σιγανή σφαγή ἀνθρώπων πού συντελεῖται γιά νά παράγονται βέλα καί γιακάδες πρός ὄφελος τῶν κεφαλαιοκρατῶν;»[65].

Ἡ ἀγγειοπλαστική (Pottery) τοῦ Στάφφορντσηρ ἀποτέλεσε στά τελευταῖα 22 χρόνια ἀντικείμενο τριῶν κοινοβουλευτικῶν ἐρευνῶν. Τά ἀποτελέσματα αὐτῶν τῶν ἐρευνῶν ὑπάρχουν στήν ἔκθεση πού ἔκανε τό 1841 ὁ κ. Σκρίβεν στούς «Children's Employment Commissioners», στήν ἔκθεση πού ἔκανε τό 1860 ὁ δρ Γκρήνχοου καί πού δημοσιεύτηκε κατ' ἐντολήν τοῦ Ἰατροῦ-ὑπαλλήλου τοῦ Privy Council [Μυστικοῦ Συμβουλίου] («Public Health, 3rd Report», I, 112—113), τέλος στήν ἔκθεση πού ἔκανε τό 1863 ὁ κ. Λόντζ στήν «First Report of the Children's Employment Commission» τῆς 13 τοῦ Ἰούνη 1863. Γιά τό σκοπό μου ἀρκεῖ νά πάρω ἀπό τίς ἐκθέσεις τοῦ 1860 καί 1863 μερικές μαρτυρικές καταθέσεις τῶν ἴδιων τῶν ἐκμεταλλευομένων παιδιῶν. Ἀπό τά παιδιά μπορεῖ νά κρίνει κανείς γιά τούς ἐνήλικους, ἰδίως γιά τίς κοπέλες καί τίς γυναῖκες, καί μάλιστα σ' ἕναν κλάδο τῆς βιομηχανίας πού μπροστά του ἡ μπαμπακονηματουργία κλπ. ἐμφανίζεται σάν μιά πολύ εὐχάριστη καί ὑγιεινή ἀπασχόληση[66].

Ὁ Οὐίλλιαμ Γούντ, ἡλικίας ἐννέα χρονῶν, «ἦταν 7 χρονῶν καί 10 μηνῶν ὅταν ἄρχισε νά ἐργάζεται». Ἀπό τήν ἀρχή «ran moulds» (κουβαλοῦσε τό ἕτοιμο φορμαρισμένο ἐμπόρευμα στό στεγνωτήριο καί ξανακουβαλοῦσε πίσω τό ἄδειο καλούπι). Ὅλες τίς μέρες τῆς ἑβδομάδας ἔρχεται στίς 6 τό πρωί καί σταματάει περίπου στίς 9 τό βράδυ. «Ὅλες τίς μέρες τῆς ἑβδομάδας δουλεύω ὥς τίς 9 τό βράδυ. Αὐτό γίνεται λχ. τίς τελευταῖες 6—7 ἑβδομάδες». Ἑπομένως, δεκαπεντάωρη ἐργασία γιά ἕνα παιδί ἑφτά χρονῶν! Ὁ Τζ. Μάρεϋ, ἕνα παιδί δώδεκα χρονῶν καταθέτει: «I run moulds and turn jigger ([κουβαλῶ φόρμες] καί γυρίζω τόν τροχό). Ἔρχομαι στίς 6 κάποτε καί στίς 4 τό πρωί. Δούλεψα χτές ὅλη τή νύχτα ὥς σήμερα τό πρωί στίς 8 ἡ ὥρα. Ἔχω νά πλαγιάσω ἀπό προχτές τή νύχτα. Ἐκτός ἀπό μένα δούλεψαν χτές ὅλη τή νύχτα καί ἄλλα 8 ἤ 9 ἀγόρια. Ὅλα, ἐκτός ἀπό ἕνα, ξανάρθαν σήμερα τό πρωί. Παίρνω 3 σελίνια καί 6 πέννες (1 τάληρο καί 5 δεκάρες) τή βδομάδα. Ὅταν δουλεύω συνέχεια ὅλη τή νύχτα δέν παίρνω περισσότερα». Ὁ Φέρνυχοου, ἕνα δεκάχρονο ἀγόρι, καταθέτει: «Δέν ἔχω πάντα μιά ὁλόκληρη ὥρα στή διάθεσή μου γιά τό μεσημεριανό φαγητό· συχνά ἔχω μόνο μισή ὥρα· αὐτό γίνεται κάθε Πέμπτη, Παρασκευή καί Σάββατο»[67].

Ὁ δρ Γκρήνχοου λέει πώς στίς περιφέρειες τῆς ἀγγειοπλαστικῆς Στόκ-άπον-Τρέντ καί Γουόλστεντον εἶναι ἐξαιρετικά σύντομη ἡ διάρκεια τῆς ζωῆς. Παρά τό γεγονός ὅτι στήν περιφέρεια Στόκ μόνο τά 30,6 % καί στό Γουόλστεντον μόνο τά 30,4 % τοῦ ἀνδρικοῦ πληθυ-

[65] «London Daily Telegraph» τῆς 17 τοῦ Γενάρη 1860.

[66] Πρβλ. *Friedrich Engels:* «Die Lage der arbeitenden Klasse in England» Leipzig 1845, σελ. 249—251.

[67] «Children's Employment Commission. First Report etc. 1863». Evidence, σελ. 16, 19, 18.

σμοῦ πάνω ἀπό 20 χρονῶν ἐργάζονται στήν ἀγγειοπλαστική, ἀπό τούς θανάτους πού προκαλοῦνται ἀπό στηθικά νοσήματα στούς ἄνδρες αὐτῆς τῆς κατηγορίας ἀναλογοῦν στήν πρώτη περιφέρεια πάνω ἀπό τούς μισούς καί στή δεύτερη περίπου τά ²/₅ στούς ἀγγειοπλάστες. Ὁ δρ Μπούτροϊντ πού ἀσκεῖ τό ἐπάγγελμα τοῦ γιατροῦ στό Χένλυ καταθέτει: «Κάθε καινούργια γενεά τῶν ἀγγειοπλαστῶν εἶναι πιό μικρόσωμη καί πιό ἀδύνατη ἀπό τήν προηγούμενη». Τό ἴδιο λέει καί ἕνας ἄλλος γιατρός ὁ κ. Μάκ Μπήν: «Ἀπό τότε πού ἐδῶ καί 25 χρόνια ἄρχισα νά ἐργάζομαι σάν γιατρός στούς ἀγγειοπλάστες ἐκδηλώθηκε μιά καταφανής ἐκφύλιση αὐτῆς τῆς τάξης μέ τό ἀδιάκοπο μίκραιμα τοῦ ἀναστήματος καί τή συνεχῆ πτώση τοῦ βάρους». Οἱ καταθέσεις αὐτές εἶναι παρμένες ἀπό τήν ἔκθεση πού ἔκανε τό 1860 ὁ Γκρήνχοου[68].

Ἀπό τήν ἔκθεση τῶν μελῶν τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ 1863 παίρνουμε τά παρακάτω: ὁ δρ Τζ. Τ. Ἄρλετζ, διευθυντής νοσοκομείου στό Νόρθ-Στάφφορντσηρ, λέει: «Σάν τάξη οἱ ἀγγειοπλάστες, ἄνδρες καί γυναῖκες... ἐκπροσωποῦν ἕνα σωματικά καί ἠθικά ἐκφυλισμένο πληθυσμό. Κατά κανόνα εἶναι μικρόσωμοι, κακοφτιαγμένοι καί συχνά μέ παραμορφωμένο τό στῆθος. Γερνοῦν πρόωρα καί ζοῦν λίγα χρόνια· εἶναι φλεγματικοί καί ἀναιμικοί καί ἡ ἀδύνατη σωματική τους διάπλαση ἐκδηλώνεται μέ ἐπίμονες προσβολές δυσπεψίας, ἡπατικῶν καί νεφρικῶν διαταραχῶν καί ρευματισμῶν. Πρίν ἀπόλα ὅμως ὑπόκεινται σέ στηθικά νοσήματα, στήν πνευμονία, τή φθίση, τή βρογχίτιδα καί τό ἄσθμα. Εἶναι χαρακτηριστική γι' αὐτούς μιά μορφή ἄσθματος πού εἶναι γνωστή μέ τήν ὀνομασία ἄσθμα τῶν ἀγγειοπλαστῶν ἤ φυματίωση τῶν ἀγγειοπλαστῶν. Οἱ χοιράδες, πού προσβάλλουν τίς ἀμυγδαλές, τά ὀστά ἤ ἄλλα μέρη τοῦ σώματος, εἶναι μιά ἀρρώστια πού τήν ἔχουν πάνω ἀπό τά δυό τρίτα τῶν ἀγγειοπλαστῶν. Τό γεγονός ὅτι δέν εἶναι πολύ πιό μεγάλη ἡ ἐκφύλιση (degenerescence) τοῦ πληθυσμοῦ αὐτῆς τῆς περιφέρειας ὀφείλεται ἀποκλειστικά στή στρατολογία ἀπό τίς γύρω περιφέρειες καί στίς παντριές μέ πιό ὑγιεῖς ράτσες». Ὁ κ. Τσάρλ Πήρσον, πού ὥς τελευταῖα ἀκόμα ἦταν γιατρός τοῦ ἴδιου ἱδρύματος, γράφει σ' ἕνα γράμμα του στόν ἐπίτροπο Λόντζ μ. ἄ.: «Μπορῶ νά μιλήσω μόνο μέ βάση τίς προσωπικές μου παρατηρήσεις καί ὄχι μέ βάση τίς στατιστικές, ὡστόσο δέ διστάζω νά σᾶς διαβεβαιώσω ὅτι ἔβραζε μέσα μου ἡ ἀγανάχτηση κάθε φορά πού ἔβλεπα αὐτά τά κακόμοιρα παιδιά, πού θυσιαζόταν ἡ ὑγεία τους γιά νά ἱκανοποιεῖται ἡ ἀπληστία τῶν γονιῶν καί τῶν ἐργοδοτῶν τους». Ἀπαριθμεῖ τίς αἰτίες τῶν ἀσθενειῶν τῶν ἀγγειοπλαστῶν καί κλείνει τόν κατάλογο μέ τήν κυριότερη ἀπ' αὐτές τίς αἰτίες μέ τίς «long hours» [«πολλές ὧρες δουλιᾶς»]. Ἡ ἔκθεση τῆς ἐπιτροπῆς ἐκφράζει τήν ἐλπίδα ὅτι «ἕνας κλάδος πού κατέχει μιά τόσο ἐξέχουσα θέση στά μάτια ὅλου τοῦ κόσμου δέ θά φέρει πιά γιά πολύν καιρό τό στίγμα ὅτι ἡ μεγάλη του ἐπιτυχία συνοδεύεται ἀπό τό σωματικό ἐκφυλισμό, ἀπό πο-

[68] «Public Health, 3rd Report etc.», σελ. 102, 104, 105.

λυάριθμα σωματικά πάθη καί ἀπό τόν πρόωρο θάνατο τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ πού μέ τήν ἐργασία καί τήν ἐπιδεξιότητά του ἔχουν ἐπιτευχθεῖ τόσο μεγάλα ἀποτελέσματα»[69]. Ὅσα εἰπώθηκαν ἐδῶ γιά τά ἐργοστάσια ἀγγειοπλαστικῆς τῆς Ἀγγλίας ἰσχύουν καί γιά τά ἐργοστάσια ἀγγειοπλαστικῆς τῆς Σκωτίας[70].

Ἡ παραγωγή σπίρτων χρονολογεῖται ἀπό τό 1833, ἀπό τότε πού ἐφευρέθηκε ὁ τρόπος νά κολοῦν τό φώσφορο στό ξυλαράκι τοῦ σπίρτου. Ἀπό τό 1845 καί δῶ ἀναπτύχθηκε γρήγορα στήν Ἀγγλία καί ἀπό τά πυκνοκατοικημένα ἰδίως μέρη τοῦ Λονδίνου διαδόθηκε καί στό Μάντσεστερ, τό Βίρμινγκχαμ, τό Λίβερπουλ, τό Μπρίστολ, τό Νόρβιτς, τό Νιούκαστλ, τή Γλασκόβη, διαδίδοντας μαζί καί τόν τρισμό, πού ἕνας βιεννέζος γιατρός ἀπό τό 1845 κιόλας διαπίστωσε ὅτι πρόκειται γιά εἰδική ἀρρώστια τῶν ἐργατῶν πού δουλεύουν στήν παραγωγή σπίρτων. Οἱ μισοί ἀπό τούς ἐργάτες εἶναι παιδιά κάτω ἀπό 13 χρονῶν καί νέοι κάτω ἀπό 18 χρονῶν. Ὁ κλάδος αὐτός εἶναι τόσο κακοφημισμένος λόγω τῶν ἀνθυγιεινῶν καί ἀηδιαστικῶν συνθηκῶν του, πού μόνο τό πιό ἐξαθλιωμένο μέρος τῆς ἐργατικῆς τάξης —μισοπεθαμένες ἀπό τήν πείνα χῆρες κλπ.—τοῦ δίνει τά παιδιά του, «παιδιά κουρελιασμένα, μισοπεθαμένα ἀπό τήν πείνα, τελείως ἐγκαταλειμμένα καί χωρίς καμιά ἀγωγή»[71]. Ἀπό τούς μάρτυρες πού ἀνάκρινε τό μέλος τῆς ἐπιτροπῆς Ουάιτ (1863) 270 ἦταν κάτω ἀπό 18 χρονῶν, 40 κάτω ἀπό 10, 10 μόνο 8 καί 5 μόνο 6 χρονῶν. Ἐργάσιμη ἡμέρα πού κυμαίνεται ἀπό 12 ὥς 14 καί 15 ὧρες, νυχτερινή ἐργασία, ἄτακτα γεύματα, πού γίνονται συνήθως στούς ἴδιους τούς χώρους τῆς δουλιᾶς πού εἶναι δηλητηριασμένοι ἀπό τό φώσφορο. Ὁ Δάντης θάβρισκε νά ξεπερνιοῦνται στόν κλάδο αὐτό οἱ πιό φριχτές εἰκόνες τῆς φαντασίας του γιά τήν κόλαση.

Στό ἐργοστάσιο ταπετσαρίας τά πιό χοντροκομμένα εἴδη σταμπάρονται μέ μηχανές καί τά πιό λεπτά μέ τό χέρι (block printing). Οἱ μῆνες μέ τίς περισσότερες δουλιές εἶναι ἀπό τίς ἀρχές τοῦ Ὀχτώβρη ὥς τά τέλη τοῦ Ἀπρίλη. Στό διάστημα αὐτῆς τῆς περιόδου ἡ δουλιά αὐτή βαστάει συχνά καί σχεδόν χωρίς διακοπή ἀπό τίς 6 τό πρωί ὥς τίς 10 τό βράδυ κι ἀκόμα πιό ἀργά, ὥς τή βαθιά νύχτα.

Ὁ Τζ. Λήτς καταθέτει: «Τόν περασμένο χειμώνα (1862) ἀπό τά 19 κορίτσια τά 6 δέν ξανάρθαν στή δουλιά γιατί ἀρρώστησαν ἀπό ὑπερκόπωση. Γιά νά μένουν τά κορίτσια ξύπνια εἶμαι ὑποχρεωμένος νά φωνάζω». Ὁ Ού. Ντάφυ λέει: «Συχνά τά παιδιά δέν μποροῦσαν ἀπό τήν κούραση νά κρατοῦν ἀνοιχτά τά μάτια, πραγματικά καί μεῖς οἱ ἴδιοι πολλές φορές μόλις καί τά καταφέρνουμε νά τά κρατᾶμε ἀνοιχτά». Ὁ Τζ. Λάιτμπορν: «Εἶμαι 13 χρονῶν... Τόν περασμένο χειμώνα ἐργαζόμασταν ὥς τίς 9 τό βράδυ καί τόν προπερασμένο χειμώνα ὥς τίς 10. Τόν τελευταῖο χειμώνα σχεδόν κάθε βράδυ ἔκλαιγα γιατί πονοῦσαν τά πληγιασμένα πόδια μου». Ὁ Τζ. Ἄψντεν: «Ὅταν ὁ γιός μου ἦταν 7 χρονῶν τόν κουβαλοῦσα μέσα στό χιόνι στήν πλάτη μου ὥς τό ἐργοστάσιο καί ἀπό τό ἐργοστάσιο στό σπίτι καί δούλευε συνήθως 16 ὧρες!... Συχνά γονάτιζα πλάι του καί τόν τάιζα τήν ὥρα πού στεκόταν μπροστά στή μηχανή γιατί δέν τοῦ ἐπιτρεπόταν οὔτε ν' ἀπομακρυνθεῖ ἀπ' αὐτήν οὔτε νά τή σταματήσει». Ὁ Σμίθ, ὁ διευθύνων συνέταιρος ἑνός ἐργοστασίου τοῦ Μάντσεστερ, καταθέτει: «Ἐμεῖς (ἐννοεῖ τά «χέρια» του πού δουλεύουν γιά «μᾶς») ἐργαζόμαστε χωρίς διακοπή γιά τά γεύματα, ἔτσι πού ἡ ἡμερήσια ἐργασία τῶν 10 ½ ὡρῶν τελειώνει στίς 4 ½ τό ἀπόγευμα, καί ὅλες οἱ ἄλλες ὧρες εἶναι ὑπερωρίες»[72]. (Ἄραγε μένει κι ὁ ἴδιος ὁ κ. Σμίθ τίς 10 ½ αὐτές ὧρες χωρίς νά φάει οὔτε μιά φορά;) «Ἐμεῖς (ὁ ἴδιος πάντα Σμίθ) σπάνια σταματᾶμε πρίν ἀπό τίς 6 τό βράδυ (ἐννοεῖ τήν κατανάλωση τῶν ζωντανῶν μηχανῶν «μας», δηλ. τῆς ἐργατικῆς δύναμης), ἔτσι πού ἐμεῖς (iterum Crispinus [ὁ ἴδιος πάλι Κρίσπιν]) ἐργαζόμαστε στήν πραγματικότητα ὅλο τό χρόνο συνέχεια μέ ὑπερωρίες... Καί τά παιδιά καί οἱ ἐνήλικοι (152 παιδιά καί νέοι κάτω ἀπό 18 χρονῶν καί 140 ἐνήλικοι) ἐργάστηκαν ἐξίσου τούς τελευταίους 18 μῆνες κατά μέσο ὅρο τουλάχιστον 7 μέρες καί 5 ὧρες τήν ἑβδομάδα, ἤ 78 ½ ὧρες. Γιά τίς 6 ἑβδομάδες πού ἔκλεισαν στίς 2 τοῦ περασμένου Μάη (1863) ὁ μέσος ὅρος ἦταν μεγαλύτερος, ἦταν 8 μέρες ἤ 84 ὧρες τήν ἑβδομάδα!» Ὡστόσο, ὁ ἴδιος ὁ κύριος Σμίθ πού εἶναι τόσο ἀφοσιωμένος στόν pluralis majestatis [στό νά μιλάει γιά τόν ἑαυτό του στόν πληθυντικό] προσθέτει χαμογελώντας: «Ἡ δουλιά μέ τίς μηχανές εἶναι εὔκολη». Ἐνῶ οἱ ἐργοστασιάρχες πού χρησιμοποιοῦν τό block printing [στάμπα μέ τό χέρι] λένε: «Ἡ δουλιά μέ τό χέρι εἶναι πιό ὑγιεινή ἀπό τή δουλιά μέ τή μηχανή». Γενικά οἱ κύριοι ἐργοστασιάρχες τάσσονται ἀγαναχτισμένοι ἐνάντια στήν πρόταση «νά σταματοῦν οἱ μηχανές τουλάχιστον τήν ὥρα τοῦ φαγητοῦ». Ὁ κ. Ὄτλεϋ, διευθυντής ἑνός ἐργοστασίου ταπετσαρίας στό Μπόρο (στό Λονδίνο), λέει: «Θά μᾶς (!) ἦταν πολύ βολικός ἕνας νόμος πού θά ἐπέτρεπε μιάν ἐργάσιμη ἡμέρα ἀπό τίς 6 τό πρωί ὥς τίς 9 τό βράδυ, οἱ ὧρες ὅμως πού καθορίζει ὁ νόμος γιά τά ἐργοστάσια, ἀπό τίς 6 τό πρωί ὥς τίς 6 τό βράδυ, δέ μᾶς (!) βολεύουν... Σταματᾶμε τή μηχανή μας στό διάστημα τοῦ μεσημεριανοῦ φαγητοῦ (τί μεγαλοψυχία!). Τό σταμάτημα αὐτό δέν προκαλεῖ ἀξιόλογη ἀπώλεια σέ χαρτί καί χρώματα».

[69] «Children's Employment Commission, 1863», σελ. 22, 24 καί XI.
[70] Στό ἴδιο, σελ. XLVII.
[71] Στό ἴδιο, σελ. LIV

[72] Τίς ὑπερωρίες αὐτές δέν πρέπει νά τίς θεωροῦμε χρόνο ὑπερεργασίας μέ τή δική μας τήν ἔννοια. Οἱ κύριοι αὐτοί θεωροῦν τήν ἐργασία τῶν 10 ½ ὡρῶν κανονική ἐργάσιμη ἡμέρα, πού ἑπομένως περιλαβαίνει καί τήν κανονική ὑπερεργασία. Ἔπειτα ἀπ' αὐτήν ἀρχίζουν «οἱ ὑπερωρίες» πού πληρώνονται κάπως καλύτερα. Ἀργότερα θά μᾶς δοθεῖ ἡ εὐκαιρία νά δοῦμε ὅτι ἡ χρησιμοποίηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης στή διάρκεια τῆς λεγόμενης κανονικῆς ἐργάσιμης ἡμέρας πληρώνεται κάτω ἀπό τήν ἀξία της, ἔτσι πού οἱ «ὑπερωρίες» ἀποτελοῦν ἁπλή καπιταλιστική κατεργαριά γιά νά ξεζουμίζουν περισσότερη «ὑπερεργασία», πού ἄλλωστε ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει καί ὅταν πληρώνεται πραγματικά ὅλη τήν ἀξία της ἡ ἐργατική δύναμη πού χρησιμοποιεῖται στό διάστημα τῆς «κανονικῆς ἐργάσιμης ἡμέρας».

«᾿Αλλά—προσθέτει συμπαθητικά—καταλαβαίνω βέβαια ὅτι ἡ σχετική ἀπώλεια δέν εἶναι εὐχάριστη». Ἡ ἔκθεση τῆς ἐπιτροπῆς παρατηρεῖ μέ ἀφέλεια ὅτι ὁ φόβος πού ἔχουν μερικές «πρῶτες φίρμες» μήπως «χάσουν» χρόνο, δηλ. χρόνο ἰδιοποίησης ξένης ἐργασίας καί ἑπομένως «κέρδος», δέν ἀποτελεῖ «ἀποχρῶντα λόγο» γιά «νά χάνουν» τό μεσημεριανό τους φαγητό παιδιά κάτω ἀπό 13 χρονῶν καί νέοι κάτω ἀπό 18 χρονῶν γιά ἕνα χρονικό διάστημα 12—16 ὡρῶν, ἤ γιά νά τούς τό ταΐζουν τήν ὥρα τῆς παραγωγῆς, ὅπως ταΐζουν μέ κάρβουνο καί νερό τήν ἀτμομηχανή, ἤ ὅπως βάζουν σαπούνι στό μαλί, λάδι στή ρόδα κλπ. σάν ἁπλή βοηθητική ὕλη στό μέσο ἐργασίας[73].

Κανένας βιομηχανικός κλάδος στήν ᾿Αγγλία (δέν παίρνουμε ὑπόψη τό μηχανοποίητο ψωμί πού μόλις τώρα ἀρχίζει τή σταδιοδρομία του) δέν ἔχει ὥς σήμερα διατηρήσει ἕνα τόσο ἀρχαϊκό καί μάλιστα, ἀπ᾿ ὅ,τι μποροῦμε νά κρίνουμε μέ βάση τούς ποιητές τῆς ἐποχῆς τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, προχριστιανικό τρόπο παραγωγῆς, ὅσο ἡ ἀρτοποιία. Ὅμως τό κεφάλαιο, ὅπως παρατηρήσαμε προηγούμενα, εἶναι στήν ἀρχή ἀδιάφορο ἀπέναντι στόν τεχνικό χαρακτήρα τοῦ προτσές ἐργασίας πού καταχτᾶ. Τόν δέχεται ἀρχικά ἔτσι ὅπως τόν βρίσκει.

Ἡ ἀπίστευτη νοθεία τοῦ ψωμιοῦ, ἰδίως στό Λονδίνο, ἀποκαλύφθηκε γιά πρώτη φορά ἀπό τήν ἐπιτροπή τῆς Κάτω Βουλῆς «γιά τή νοθεία τῶν τροφίμων» (1855 -1856) καί ἀπό τό σύγγραμμα τοῦ δρ Χάσσαλ: «Adulterations detected»[74]. Ἡ συνέπεια αὐτῶν τῶν ἀποκαλύψεων ἦταν ὁ νόμος τῆς 6 τοῦ Αὐγούστου 1860: «for preventing the adulteration of articles of food and drink» [«γιά τήν ἀποτροπή τῆς νοθείας τῶν τροφίμων καί τῶν ποτῶν»], ἕνας ἀτελέσφορος νόμος, γιατί εἶναι γεμάτος ἀπό τή μεγαλύτερη λεπτότητα ἀπέναντι σέ κάθε freetrader [ὀπαδό τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου] πού φροντίζει μέ τήν ἀγορά καί τήν πούληση νοθευμένων ἐμπορευμάτων· «to turn an honest penny» [«νά βγάλει μιά τίμια δεκάρα»][75]. Ἡ ἴδια ἡ ἐπιτροπή διατύπωσε μέ ἀρκετή δόση ἀφέλειας τήν πεποίθησή της ὅτι ἐλεύθερο ἐμπόριο θά πεῖ στήν οὐσία ἐμπόριο μέ νοθευμένες, ἤ, ὅπως τό λέει εὐφυολογώντας ὁ ἐγγλέζος, ἐμπόριο μέ «σοφιστικοποιημένες ὕλες». Στήν πραγματικότητα, αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ «σοφιστική» ξέρει

[73] «Children's Employment Commission, 1863», Evidence, σελ. 123, 124, 125, 140 καί LIV

[74] Στίψη, ψιλοτριμμένη ἤ ἀνακατεμένη μέ ἁλάτι, εἶναι ἕνα συνηθισμένο εἶδος ἐμπορίου πού ἔχει τή χαρακτηριστική ὀνομασία «baker's stuff» [σκόνη γιά τούς ἀρτοποιούς].

[75] Ὅπως εἶναι γνωστό ἡ καπνιά εἶναι μιά πολύ δραστική μορφή τοῦ ἄνθρακα καί ἀποτελεῖ ἕνα λίπασμα πού οἱ καπιταλιστές καπνοδοχοκαθαριστές τό πουλοῦν στούς ἄγγλους παχτωτές ἀγρότες. Τό 1862 σέ μιά δίκη ὁ ἄγγλος «juryman» [ἔνορκος] ἐπρόκειτο ν᾿ ἀποφασίσει ἄν ἡ καπνιά, στήν ὁποία ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ ἀγοραστῆ ἀνακατεύουν κατά 90% σκόνη καί ἄμμο, εἶναι «πραγματική» καπνιά μέ τήν «ἐμπορική» ἔννοια τῆς λέξης ἤ ἄν εἶναι «νοθευμένη» καπνιά μέ τή «νόμιμη» ἔννοια. Οἱ «amis du commerce» [«φίλοι τοῦ ἐμπορίου»] ἔκριναν ὅτι εἶναι «πραγματική» ἐμπορική καπνιά καί ἀπόριψαν τή μήνυση τοῦ παχτωτῆ, πού ἐπιπλέον ὑποχρεώθηκε νά πληρώσει καί τά ἔξοδα τῆς δίκης.

πιό καλά ἀπό τόν Πρωταγόρα νά κάνει τό ἄσπρο μαῦρο καί τό μαῦρο ἄσπρο καί ξέρει καλύτερα ἀπό τούς ᾿Ελεάτες ν᾿ ἀποδείξει ad oculos [ἐξόφθαλμα] ὅτι καθετί τό πραγματικό εἶναι ἁπλή δόξα[76].

Πάντως ἡ ἐπιτροπή ἔστρεψε τήν προσοχή τοῦ κοινοῦ στόν «ἐπιούσιο ἄρτο» του καί συνεπῶς καί στήν ἀρτοποιία. Ταυτόχρονα ἀκούστηκε σέ δημόσιες συγκεντρώσεις καί μέ αἰτήσεις στή βουλή ἡ φωνή τῶν ἀρτεργατῶν τοῦ Λονδίνου γιά ὑπερβολική δουλιά κλπ. Ἡ φωνή αὐτή ἔγινε τόσο ἐπιταχτική, πού ὁ κ. Χ. Σ. Τρέμενχηρ, ἐπίσης μέλος τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ 1863 πού τήν ἀναφέραμε ἐπανειλημμένα, διορίστηκε βασιλικός ἐπίτροπος γιά νά ἐρευνήσει τό ζήτημα. Ἡ ἔκθεσή του[77] μαζί μέ τίς καταθέσεις τῶν μαρτύρων ἀναστάτωσε τό κοινό, ὄχι τήν καρδιά του, ἀλλά τό στομάχι του. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ ἐγγλέζος πού ξέρει ἀπ᾿ ἔξω κι ἀνακατωτά τή Βίβλο ἤξερε ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ὅταν δέν εἶναι θεία χάριτι κεφαλαιοκράτης ἤ λόρδος γαιοχτήμονας ἤ ἀργόμισθος, εἶναι προορισμένος νά τρώει τό ψωμί του μέ τόν ἱδρώτα τοῦ προσώπου του, δέν ἤξερε ὅμως ὅτι εἶναι ὑποχρεωμένος καθημερινά νά τρώει μαζί μέ τό ψωμί του μιά ὁρισμένη ποσότητα ἀνθρώπινο ἱδρώτα, ἀνακατεμένο μέ τό πυῶδες περιεχόμενο ἀποστημάτων, μέ ἱστούς ἀράχνης, μέ πτώματα κατσαρίδων καί χαλασμένη γερμανική μαγιά, χώρια ἡ στίψη, ἡ ἀμμόπετρα καί τά ἄλλα εὐχάριστα ὀρυχτά καρυκεύματα. Γιαυτό, χωρίς νά παρθεῖ καθόλου ὑπόψη ἡ ἱερότητα τοῦ «ἐλεύθερου ἐμπορίου», ἡ ὥς τά τότε «ἐλεύθερη» ἀρτοποιία ὑπάχθηκε στήν ἐπίβλεψη κρατικῶν ἐποπτῶν (στό τέλος τῆς κοινοβουλευτικῆς συνόδου τοῦ 1863) καί μέ τόν ἴδιο νόμο πού ψήφισε ἡ βουλή ἀπαγορεύτηκε ἡ δουλιά στά ἀρτοποιεῖα ἀπό τίς 9 τό βράδυ ὥς τίς 5 τό πρωί γιά τούς ἀρτεργάτες κάτω ἀπό 18 χρονῶν. Ὁ τελευταῖος ὅρος εἶναι πιό εὔγλωττος ἀπό ὁλόκληρους τόμους γιά τήν ὑπερβολική δουλιά σ᾿ αὐτό τόν κλάδο πού μᾶς φαίνεται τόσο πατριαρχικά οἰκεῖος.

«Ἡ δουλιά ἑνός ἀρτεργάτη τοῦ Λονδίνου ἀρχίζει συνήθως στίς 11 τή νύχτα. Τήν ὥρα αὐτή φτιάχνει τό ζυμάρι, μιά πολύ κουραστική δουλιά πού βαστάει $^1/_2$ ὥς $^3/_4$ τῆς ὥρας, ἀνάλογα μέ τήν ποσότητα καί τήν ποιότητα τοῦ ζυμαριοῦ. Ἔπειτα πλαγιάζει πάνω στό σανίδι πού χρησιμεύει γιά τό ζύμωμα καί ταυτόχρονα γιά σκέπασμα τῆς σκάφης ὅπου φτιάχνουν τό ζυμάρι καί κοιμᾶται μιά-δυό ὧρες μέ ἕναν ἀλευρόσακο γιά προσκέφαλο καί μέ ἕναν ἄλλο γιά σκέπασμα. Ἔπειτα ἀρχίζει μιά γρήγορη καί ἀδιάκοπη ἐργασία πού βαστάει 4

[76] Ὁ γάλλος χημικός Σεβαλιέ, σέ μιά πραγματεία του γιά τίς «sophistications» [νοθεύσεις] τῶν ἐμπορευμάτων, ἀπαριθμεῖ γιά πολλά ἀπό τά 600 καί πάνω εἴδη πού ἐξέτασε 10, 20 καί 30 διάφορες μέθοδες νοθείας. Προσθέτει πώς δέν γνωρίζει ὅλες τίς μέθοδες καί ὅτι δέν ἀναφέρει ὅλες ὅσες γνωρίζει. Γιά τή ζάχαρη ἀναφέρει 6 εἴδη νοθείας, γιά τό ἐλαιόλαδο 9, γιά τό βούτυρο 10, γιά τό ἁλάτι 12, γιά τό γάλα 19, γιά τό ψωμί 20, γιά τό ρακί 23, γιά τό ἀλεύρι 24, γιά τή σοκολάτα 28, γιά τό κρασί 30, γιά τόν καφέ 32 κλπ. ᾿Ακόμα καί ὁ θεός δέν γλυτώνει ἀπό τό πεπρωμένο αὐτό. Βλ. *Rouard de Card*: «De la Falsification des Substances Sacramentelles», Paris 1856.

[77] «Reports etc. relative to the Grievances complained of by the Journeyman Bakers etc.», London 1862, καί «Second Report etc.», London 1863.

ὧρες, πιάσιμο, ζύγισμα καί πλάσιμο τοῦ ζυμαριοῦ, φούρνισμα καί ξεφούρνισμα τοῦ ψωμιοῦ κλπ. Ἡ θερμοκρασία σ᾽ ἕνα ἀρτοποιεῖο εἶναι 75—90 βαθμοί [Φάρενγαϊτ, ἤ 24 32 βαθμοί Κελσίου] καί στά μικρά ἀρτοποιεῖα μάλλον ὑψηλότερη παρά χαμηλότερη. Ὅταν τελειώσει τό πλάσιμο καί γίνουν τά ψωμιά καί τά φραντζολάκια, ἀρχίζει ἡ διανομή τοῦ ψωμιοῦ. Πολλοί ἀπό τούς μεροκαματιάρηδες, μόλις τελειώσουν τή σκληρή νυχτερινή ἐργασία πού περιγράψαμε, κουβαλᾶνε στό διάστημα τῆς ἡμέρας τό ψωμί σέ πανέρια, ἤ τό σέρνουν μέ καροτσάκια ἀπό σπίτι σέ σπίτι καί ἀνάμεσα κάνουν ποῦ καί ποῦ καί καμιά δουλιά στό φοῦρνο. Ἀνάλογα μέ τήν ἐποχή τοῦ ἔτους καί τίς διαστάσεις τῆς ἐπιχείρησης ἡ δουλιά τελειώνει μεταξύ 1 καί 6 μ. μ. ἐνῶ ἕνα ἄλλο μέρος τῶν ἀρτεργατῶν ἀπασχολεῖται ὥς ἀργά τά μεσάνυχτα στό ἀρτοποιεῖο»[78]. «Στό διάστημα τῆς σαιζόν τοῦ Λονδίνου, οἱ ἐργάτες τῶν ἀρτοποιῶν πού πουλᾶνε τό ψωμί σ᾽ „ὁλόκληρη" τήν τιμή του στό Οὐέστεντ, πιάνουν ταχτικά δουλιά στίς 11 τή νύχτα καί ἀσχολοῦνται μέ τό ψήσιμο τοῦ ψωμιοῦ, μέ ἕνα ἤ δυό πολύ σύντομα διαλείμματα, ὥς τίς 8 τό ἑπόμενο πρωί. Ἔπειτα χρησιμοποιοῦνται ὥς τίς 4, 5, 6 ἀκόμα καί ὥς τίς 7 μ. μ. γιά τή διανομή τοῦ ψωμιοῦ ἤ κάποτε γιά τό ψήσιμο μπισκότων στό φοῦρνο. Ἅμα τελειώσει ἡ δουλιά κοιμοῦνται 6 καί συχνά μόνο 5 ἤ 4 ὧρες. Τήν Παρασκευή ἡ δουλιά ἀρχίζει πάντα πιό νωρίς, λχ. στίς 10 τό βράδυ, καί συνεχίζεται χωρίς διακοπή εἴτε στήν παραγωγή, εἴτε στή διανομή τοῦ ψωμιοῦ ὥς τίς 8 τό βράδυ τοῦ ἑπόμενου Σαββάτου, συνήθως ὅμως ὥς τίς 4 ἤ 5 τό πρωί τῆς Κυριακῆς. Ἀκόμα καί στά πρώτης τάξεως ἀρτοποιεῖα πού πουλοῦν τό ψωμί σ᾽ „ὁλόκληρη τήν τιμή" του, πρέπει πάλι τήν Κυριακή νά γίνει μιά προπαρασκευαστική ἐργασία 4—5 ὡρῶν γιά τήν ἑπόμενη ἡμέρα... Οἱ ἀρτεργάτες τῶν „underselling masters" (πού πουλοῦν τό ψωμί κάτω ἀπό τήν τιμή του) πού, ὅπως ἔχουμε δεῖ προηγούμενα, ἀποτελοῦν πάνω ἀπό τά $^{3}/_{4}$ τῶν ἀρτοποιῶν τοῦ Λονδίνου, ἐργάζονται ἀκόμα περισσότερες ὧρες, ἡ δουλιά τους ὅμως περιορίζεται σχεδόν ὁλοκληρωτικά στό φοῦρνο, γιατί τ᾽ ἀφεντικά τους, ἄν ἐξαιρέσουμε τόν ἐφοδιασμό τῶν μικρομπακάλικων, πουλοῦν τό ψωμί μονάχα στό κατάστημά τους. Στά τέλη τῆς ἑβδομάδας... δηλ. τήν Πέμπτη, ἡ δουλιά ἀρχίζει ἐδῶ στίς 10 τή νύχτα καί βαστάει μέ ἐλάχιστη μόνο διακοπή ὥς βαθιά τά ξημερώματα τῆς Κυριακῆς»[79].

Ὅσο γιά τούς «underselling masters» ἀκόμα καί ἡ ἀστική ἄποψη καταλαβαίνει ὅτι ἡ «ἀπλήρωτη δουλιά τῶν ἀρτεργατῶν (the unpaid labour of the men) ἀποτελεῖ τή βάση τοῦ συναγωνισμοῦ τους»[80]. Καί ὁ «full priced baker» [ἀρτοποιός πού πουλάει τό ψωμί σ᾽ ὁλόκληρη τήν τιμή του] καταγγέλλει στήν ἐπιτροπή ἔρευνας τούς «underselling» [αὐτούς πού πουλοῦν τό ψωμί κάτω ἀπό τήν τιμή του] ἀνταγωνιστές του, ὅτι εἶναι κλέφτες ξένης ἐργασίας καί νοθευτές. «Τά καταφέρνουν

[78] Στό ἴδιο, «First Report etc.», σελ. VI.
[79] Στό ἴδιο, σελ. LXXI.
[80] *George Read:* «The History of Baking», London 1848, σελ. 16.

μόνο γιατί ἀπατοῦν τό κοινό καί γιατί γιά ἕνα μεροκάματο 12 ὡρῶν βγάζουν ἀπό τούς ἐργάτες τους δουλιά 18 ὡρῶν»[81].

Ἡ νοθεία τοῦ ψωμιοῦ καί ἡ διαμόρφωση μιᾶς τάξης ἀρτοποιῶν πού πουλοῦν τό ψωμί κάτω ἀπ᾽ τήν πλήρη τιμή του, ἀναπτύχθηκαν στήν Ἀγγλία ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰώνα, ἀπό τή στιγμή πού ξέπεσε ὁ συντεχνιακός χαρακτήρας τοῦ ἐπαγγέλματος καί ὁ κατ᾽ ὄνομα μάστορας ἀρτοποιός ὑποτάχθηκε στόν κεφαλαιοκράτη πού ἐμφανίστηκε μέ τή μορφή τοῦ μυλωνᾶ ἤ τοῦ ἀλευρέμπορου[82]. Ἔτσι τέθηκαν οἱ βάσεις γιά τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή, γιά τήν ἀπεριόριστη παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας καί τή νυχτερινή ἐργασία, ἄν καί ἡ νυχτερινή ἐργασία μόλις τό 1824 διαδόθηκε γιά καλά στό Λονδίνο[83].

Ὕστερα ἀπ᾽ ὅσα εἰπώθηκαν καταλαβαίνει κανείς γιατί ἡ ἔκθεση τῆς ἐπιτροπῆς συμπεριλαβαίνει τούς ἀρτεργάτες στούς ἐργάτες πού ζοῦν λίγα χρόνια. Οἱ ἐργάτες αὐτοί ἀφοῦ κατάφεραν νά γλυτώσουν ἀπό τή συνηθισμένη σ᾽ ὅλα τά τμήματα τῆς ἐργατικῆς τάξης ἀποδεκάτιση τῶν παιδιῶν, σπάνια φτάνουν ὥς τό 42ο ἔτος τῆς ἡλικίας τους. Καί ὅμως γιά τό ἐπάγγελμα τοῦ ἀρτοποιοῦ ὑπάρχει πάντα πληθώρα ὑποψηφίων. Οἱ πηγές ἀπ᾽ ὅπου τό Λονδίνο προμηθεύεται αὐτές τίς «ἐργατικές δυνάμεις» εἶναι ἡ Σκωτία, οἱ δυτικές ἀγροτικές περιοχές τῆς Ἀγγλίας καί ἡ—Γερμανία.

Τό 1858—1860 οἱ ἀρτεργάτες στήν Ἰρλανδία ὀργάνωσαν μέ δικά τους ἔξοδα μεγάλα συλλαλητήρια ζύμωσης ἐνάντια στή νυχτερινή καί τήν κυριακάτικη ἐργασία. Λχ. στό συλλαλητήριο πού ἔγινε τό Μάη τοῦ 1860 στό Δουβλίνο, τό κοινό τάχθηκε μέ ἰρλανδική θέρμη μέ τό μέρος τους. Χάρη σ᾽ αὐτή τήν κινητοποίηση ἐπιβλήθηκε μ᾽ ἐπιτυχία ἀποκλειστικά ἡ ἐργασία τῆς ἡμέρας στό Οὐέξφορντ, στό Κίλκενυ, στό Κλόνμελ, στό Οὐάτερφορντ κλπ. «Στό Λίμερικ, ὅπου ὅπως εἶναι γνωστό τά βάσανα τῶν μισθωτῶν ἀρτοποιῶν ξεπερνοῦσαν κάθε μέτρο, ἡ κινητοποίηση αὐτή ἀπότυχε γιατί σκόνταψε στήν ἀντίδραση τῶν ἀρτοποιῶν-ἀφεντικῶν καί ἰδιαίτερα τῶν ἀρτοποιῶν-μυλωνάδων. Τό παράδειγμα τοῦ Λίμερικ εἶχε σάν συνέπεια μιάν ὑποχώρηση στό Ἔννις καί στό Τίπερερυ. Στό Κόρκ, ὅπου ἡ δυσαρέσκεια τοῦ κοινοῦ ἐκδηλώθηκε μέ τίς πιό ζωηρές μορφές, τ᾽ ἀφεντικά προ-

[81] Report (First) etc. Evidence. Κατάθεση τοῦ «full priced baker» Τσῆζμεν, σελ. 108.
[82] *George Read:* «The History of Baking», London 1848. Στά τέλη τοῦ 17ου καί στίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰώνα τούς Factors [πράχτορες] πού διείσδυσαν σ᾽ ὅλων τῶν εἰδῶν τά ἐπαγγέλματα τούς κατάγγελναν ἀκόμα ἐπίσημα σάν «public nuisances» [«δημόσια μάστιγα»]. Ἔτσι λχ. στήν τρίμηνη συνεδρίαση τῶν εἰρηνοδικῶν τῆς κομητείας Σόμερσετ, τό Grand Jury [ὁρκωτό δικαστήριο] ἀπεύθυνε στήν Κάτω Βουλή ἕνα ὑπόμνημα, πού λέει ἀνάμεσα στ᾽ ἄλλα ὅτι «αὐτοί οἱ πράχτορες τοῦ Μπλάκγουελ Χώλ ἀποτελοῦν δημόσια μάστιγα, ὅτι προκαλοῦν ζημιά στό ὑφασματεμπόριο καί ὅτι θάπρεπε νά διωχτοῦν σάν ἐπιζήμιοι». («The Case of our English Wool etc.», London 1685. σελ. 6, 7).
[83] First Report etc. relative to the Grievances complained of by the journeymen Bakers etc., London 1862, σελ. VIII.

κάλεσαν τήν ἀποτυχία τῆς κινητοποίησης χρησιμοποιώντας τό δικαίωμά τους νά πετᾶνε τούς ἐργάτες στό δρόμο. Στό Δουβλίνο τ' ἀφεντικά ἔφεραν τήν πιό ἀποφασιστική ἀντίσταση καί μέ τήν καταδίωξη τῶν ἐργατῶν πού βρίσκονταν ἐπικεφαλῆς τῆς ζύμωσης ἀνάγκασαν τούς ὑπόλοιπους νά ὑποχωρήσουν καί νά ὑποταχθοῦν στή νυχτερινή καί τήν κυριακάτικη ἐργασία»[84]. Ἡ ἐπιτροπή τῆς ἀγγλικῆς κυβέρνησης, πού στήν Ἰρλανδία εἶναι ὁπλισμένη ὥς τά δόντια, κάνει θλιβερές παραστάσεις στά ἀμείλιχτα ἀφεντικά-ἀρτοποιούς τοῦ Δουβλίνου, τοῦ Λίμερικ, τοῦ Κόρκ κλπ.: «Ἡ ἐπιτροπή ἔχει τή γνώμη πώς οἱ ὧρες ἐργασίας περιορίζονται ἀπό φυσικούς νόμους πού δέν μπορεῖ νά καταπατοῦνται ἀτιμώρητα. Ὅταν τ' ἀφεντικά ἀναγκάζουν τούς ἐργάτες τους μέ τήν ἀπειλή τῆς ἀπόλυσης νά καταπατοῦν τίς θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, νά μήν ὑπακούουν στούς νόμους τῆς χώρας καί νά περιφρονοῦν τήν κοινή γνώμη (ὅλα αὐτά ἀφοροῦν τή δουλιά τῆς Κυριακῆς) σπέρνουν ζιζάνια ἀνάμεσα στό κεφάλαιο καί τήν ἐργασία καί δίνουν ἕνα παράδειγμα ἐπικίνδυνο γιά τή θρησκεία, τήν ἠθική καί τή δημόσια τάξη... Ἡ ἐπιτροπή ἔχει τή γνώμη πώς ἡ παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας πέρα ἀπό 12 ὧρες ἀποτελεῖ αὐθαίρετη ἐπέμβαση στή σπιτική καί ἀτομική ζωή τοῦ ἐργάτη καί ὁδηγεῖ σέ ὀλέθρια ἠθικά ἀποτελέσματα, μέ τήν ἀνάμιξη στόν οἰκιακό βίο τοῦ ἀνθρώπου, καί στήν ἐκπλήρωση τῶν οἰκογενειακῶν του ὑποχρεώσεων σάν γιοῦ, ἀδερφοῦ, συζύγου καί πατέρα. Ἡ ἐργασία πάνω ἀπό 12 ὧρες ἔχει τήν τάση νά ὑποσκάφτει τήν ὑγεία τοῦ ἐργάτη, ὁδηγεῖ σέ πρόωρα γερατιά καί σέ πρόωρο θάνατο κι ἑπομένως στή δυστυχία τῶν ἐργατικῶν οἰκογενειῶν πού τούς ἀποστεροῦν («are deprived») τή φροντίδα καί τό στήριγμα τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς οἰκογένειας τή στιγμή ἀκριβῶς πού εἶναι πιό ἀπαραίτητα»[85].

Βρισκόμασταν ὥς τώρα στήν Ἰρλανδία. Στήν ἀντιπέρα ὄχθη τῆς διώρυγας, στή Σκωτία, ὁ ἐργάτης γῆς, ὁ ἄνθρωπος τοῦ ἀλετριοῦ, καταγγέλλει τή 13ωρη ὥς 14ωρη ἐργασία τον σ' ἕνα δριμύτατο κλίμα καί μέ μιά πρόσθετη τετράωρη ἐργασία τήν Κυριακή (στή χώρα αὐτή πού γιορτάζουν ἀκόμα καί τό Σάββατο!)[86]· τήν ἴδια ὥρα ἕνα

[84] «Report of Committee on the Baking Trade in Ireland for 1861».

[85] Στό ἴδιο.

[86] Δημόσιο συλλαλητήριο τῶν ἐργατῶν γῆς στό Λάσουειντ τῆς Γλασκόβης, στίς 5 τοῦ Γενάρη 1866 (βλ. «Workman's Advocate» τῆς 13 τοῦ Γενάρη 1866). Ἀποτελεῖ ἱστορικό γεγονός ἡ δημιουργία στά τέλη τοῦ 1865 ἑνός σωματείου (Trades' Union) τῶν ἐργατῶν γῆς πρῶτα στή Σκωτία. Σέ μιά ἀπό τίς πιό καταπιεζόμενες γεωργικές περιφέρειες τῆς Ἀγγλίας, στό Μπούκινγκχαμσηρ, οἱ μισθωτοί ἐργάτες ἔκαναν τό Μάρτη τοῦ 1867 μιά μεγάλη ἀπεργία γιά τήν αὔξηση τοῦ βδομαδιάτικου μισθοῦ ἀπό 9—10 σελίνια σέ 12 σελίνια.—(Ἀπό τά παραπάνω βλέπει κανείς ὅτι τό κίνημα τοῦ ἀγγλικοῦ ἀγροτικοῦ προλεταριάτου, πού εἶχε τσσκιστεῖ ὁλότελα ἀπό τότε πού εἶχαν καταπνιγεῖ οἱ ἔντονες διαδηλώσεις του ὕστερα ἀπό τό 1830 καί ἰδίως ὕστερα ἀπό τήν ἐφαρμογή τοῦ νέου νόμου γιά τούς ἀπόρους, νά ξαναρχίζει στή δεκαετία 1860—1870 ὥς πού ἀφήνει ἐποχή τό 1872. Στό II τόμο θά ἐπανέλθω σ' αὐτό τό ζήτημα, καθώς καί στίς Γαλανές Βίβλους τίς σχετικές μέ τήν κατάσταση τοῦ ἄγγλου ἐργάτη γῆς πού ἐκδόθηκαν ὕστερα ἀπό τό 1867.—*Προσθήκη γιά τήν τρίτη ἔκδοση*).

Grand Jury [δικαστήριο ἐνόρκων] τοῦ Λονδίνου δικάζει τρεῖς σιδηροδρομικούς, ἕναν τροχοπεδητή ἐπιβατικῆς ἁμαξοστοιχίας, ἕναν μηχανοδηγό καί ἕναν φύλακα γραμμῆς. Ἕνα μεγάλο σιδηροδρομικό δυστύχημα ἔχει στείλει στόν ἄλλο κόσμο ἑκατοντάδες ἐπιβάτες. Αἰτία τοῦ δυστυχήματος ἦταν ἡ ἀμέλεια τῶν σιδηροδρομικῶν. Μπρός στό ὁρκωτό δικαστήριο οἱ σιδηροδρομικοί δηλώνουν ὁμόφωνα ὅτι πρίν 10—12 χρόνια ἐργάζονταν μόνο 8 ὧρες τήν ἡμέρα. Στό διάστημα ὅμως τῶν τελευταίων 5 ὥς 6 χρόνων αὔξησαν τίς ὧρες ἐργασίας σέ 14, 18 καί 20 τήν ἡμέρα, καί ὅταν ὑπάρχει ἐξαιρετικά μεγάλη συρροή ταξιδιωτῶν, λχ. στήν περίοδο τῶν ἐκδρομικῶν ἁμαξοστοιχιῶν, ἐργάζονται συχνά χωρίς διακοπή 40—50 ὧρες. Οἱ σιδηροδρομικοί ὅμως εἶναι κι αὐτοί κοινοί ἄνθρωποι κι ὄχι κύκλωπες. Σέ ἕνα ὁρισμένο σημεῖο παραλύει ἡ ἐργατική τους δύναμη. Τούς κυριεύει ἡ νάρκη. Τό μυαλό τους παύει νά σκέφτεται καί τά μάτια τους νά βλέπουν. Ὁ πέρα γιά πέρα «respectable British Juryman» [«ἀξιοσέβαστος βρετανός ἔνορκος»] ἀπαντάει μέ μιά ἐτυμηγορία πού τούς παραπέμπει ἐπί «manslaughter» [ἀνθρωποκτονία] στό κακουργιοδικεῖο καί σέ ἕνα ἤπια διατυπωμένο παράρτημα ἐκφράζει μέ εὐλάβεια τήν εὐχή ὅτι οἱ κύριοι κεφαλαιοῦχοι μεγιστάνες τῶν σιδηροδρόμων θά εὐαρεστηθοῦν νά εἶναι στό μέλλον πιό σπάταλοι στήν ἀγορά τῶν ἀπαραίτητων «ἐργατικῶν δυνάμεων» καί πιό «ἐγκρατεῖς» ἤ πιό «ὀλιγαρκεῖς» ἤ πιό «οἰκονόμοι» στήν ἀπομύζηση τῆς ἀγορασμένης ἐργατικῆς δύναμης[87].

Ἀπό τό πολύχρωμο πλῆθος τῶν ἐργατῶν ὅλων τῶν ἐπαγγελμάτων, ἡλικιῶν καί γενεῶν πού ἔρχονται σέ μᾶς μέ μεγαλύτερη ἐπιμονή ἀπ' ὅ,τι οἱ ψυχές τῶν σκοτωμένων στόν Ὀδυσσέα, καί πού στά πρόσωπά τους μπορεῖ νά διαβάσει κανείς μέ τήν πρώτη ματιά καί

[87] «Reynold's Newspaper», 20 τοῦ Γενάρη 1866. Τό ἴδιο βδομαδιάτικο φύλλο δημοσιεύει κάθε βδομάδα μέ τούς «sensational headings» [«ἐντυπωσιακούς τίτλους»], «Fearful and fatal accidents» [«Φριχτά καί ὀλέθρια δυστυχήματα»], «Appalling tragedies» [«Τρομερές τραγωδίες»] κλπ. ἕνα ὁλόκληρο κατάλογο νέων σιδηροδρομικῶν καταστροφῶν. Στά δημοσιεύματα αὐτά ἀπαντάει ἕνας σιδηροδρομικός τῆς γραμμῆς τοῦ Βόρειου Στάφφορντσηρ· «Ὅλοι ξέρουν ποιές εἶναι οἱ συνέπειες ὅταν γιά μιά στιγμή παραλύσει ἡ προσοχή τοῦ μηχανοδηγοῦ καί τοῦ θερμαστῆ. Καί πῶς εἶναι δυνατό νά γίνει διαφορετικά μέ τήν ἀπεριόριστη παράταση τῆς ἐργασίας, στόν πιό δριμύ χειμώνα, χωρίς διαλείμματα καί ἀνάπαυση; Πάρτε γιά παράδειγμα τήν παρακάτω περίπτωση πού ἐπαναλαβαίνεται καθημερινά. Τήν τελευταία Δευτέρα ἕνας θερμαστής ἔπιασε δουλιά πολύ νωρίς τό πρωί καί τέλειωσε ὕστερα ἀπό 14 ὧρες καί 50 λεφτά. Προτοῦ προλάβει ἀκόμα νά πιεῖ ἔστω καί ἕνα τσάι, τόν ξαναφώναξαν νά πιάσει δουλιά... Ἔτσι ὑποχρεώθηκε νά ἐργαστεῖ βαριά καί χωρίς διακοπή 29 ὧρες καί 15 λεφτά. Τό ὑπόλοιπο τῆς ἑβδομάδας ἐργάστηκε τίς παρακάτω ὧρες: Τήν Τετάρτη 15 ὧρες, τήν Πέμπτη 15 ὧρες καί 35 λεφτά, τήν Παρασκευή 14 1/2 ὧρες, τό Σάββατο 14 ὧρες καί 10 λεφτά. Συνολικά ὅλη τήν ἑβδομάδα 88 ὧρες καί 30 λεφτά. Καί τώρα σκεφθεῖτε τήν κατάπληξή του ὅταν πληρώθηκε μόνο 6 μεροκάματα. Ὁ ἄνθρωπος αὐτός ἦταν καινούργιος στή δουλιά καί ρώτησε: τί έννοοῦν μέ ἕνα μεροκάματο; Ἡ ἀπάντηση ἦταν: 13 ὧρες, δηλ. 78 ὧρες τήν ἑβδομάδα. Καί τί γίνεται τότε μέ τήν πληρωμή τῶν ὑπερωριῶν, τῶν 10 ὡρῶν καί 30 λεφτῶν. Ὕστερα ἀπό μεγάλο καυγά τοῦ δόσαν 10 πέννες [οὔτε δέκα δεκάρες]» (Στό ἴδιο φύλλο τῆς 4 τοῦ Φλεβάρη 1866).

χωρίς ν' ἀνοίξει τίς Γαλανές Βίβλους πού κρατοῦν κάτω ἀπό τή μασχάλη, τήν ὑπερβολική ἐργασία, παίρνουμε στήν τύχη δυό ἀκόμα φιγοῦρες, μιά καπελού κι ἕναν σιδερά, πού ἡ χτυπητή ἀντίθεσή τους ἀποδείχνει, ὅτι μπροστά στό κεφάλαιο ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἴσοι.

Τίς τελευταῖες ἑβδομάδες τοῦ Ἰούνη 1863 ὅλες οἱ ἐφημερίδες τοῦ Λονδίνου δημοσίεψαν μιάν εἴδηση μέ τήν «sensational» [«ἐντυπωσιακή»] ἐπικεφαλίδα: «Death from simple overwork» («Θάνατος ἁπλῶς καί μόνο ἀπό ὑπερβολική ἐργασία»). Ἐπρόκειτο γιά τό θάνατο τῆς καπελοῦς Μαίρης-Ἄννας Οὐέλκλυ, ἡλικίας 20 χρονῶν, πού ἐργαζόταν σέ ἕνα πολύ ἀξιοσέβαστο κατάστημα μόδας, πού τό ἐκμεταλλευόταν μιά κυρία μέ τό χαριτωμένο ὄνομα Ἐλίζα, προμηθεύτρια τῆς Αὐλῆς. Ἔτσι ἀνακαλύφθηκε ξανά ἡ παλιά χιλιοειπωμένη ἱστορία[88], ὅτι τά κορίτσια αὐτά ἐργάζονται κατά μέσον ὅρο 16 $^{1}/_{2}$ ὧρες, καί στήν περίοδο τῆς σαιζόν συχνά 30 ὧρες συνέχεια. Γιά νά τονώνουν τήν ἐργατική τους δύναμη πού τά ἐγκαταλείπει τά δίνουν ποῦ καί ποῦ κρασί σέρρυ, πορτό ἤ καφέ. Καί ἦταν ἴσα-ἴσα ἡ σαιζόν στό φόρτε της. Ἔπρεπε στό ἄψε-σβῆσε νά ἑτοιμαστοῦν ὡς διά μαγείας οἱ λαμπρές τουαλέτες πού θά φοροῦσαν οἱ εὐγενεῖς κυρίες στό χορό πού δινόταν πρός τιμήν τῆς νεοφερμένης ἀπό τό ἐξωτερικό πριγκήπισσας τῆς Οὐαλλίας. Ἡ Μαίρη-Ἄννα Οὐέλκλυ ἐργάστηκε 26 $^{1}/_{2}$ ὧρες χωρίς διακοπή μαζί μέ ἄλλα 60 κορίτσια, ἀπό 30 σέ κάθε δωμάτιο πού εἶναι ζήτημα ἄν χωροῦσε τό $^{1}/_{3}$ τῶν ἀπαραίτητων κυβικῶν σέ ἀέρα, ἐνῶ τή νύχτα κοιμοῦνταν δυό-δυό σ' ἕνα κρεβάτι σέ μιά ἀπό τίς βρωμερές τρῶγλες ὅπου σκαρώνουν ὑπνοδωμάτια χωρισμένα μέ σανίδια[89].

[88] Πρβλ. *F. Engels:* «Die Lage der arbeitenden Klasse in England», Leipzig 1845, σελ. 253, 254.

[89] Ὁ γιατρός δρ Λήθμπαϊ, ὑπάλληλος τῆς Board of Health [ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίας], εἶχε δηλώσει τότε: «Γιά τούς ἐνήλικους πρέπει σ' ἕνα δωμάτιο ὕπνου νά ὑπάρχουν τουλάχιστο 300 κυβικά πόδια ἀτμοσφαιρικός ἀέρας καί σ' ἕνα δωμάτιο κατοικίας 500». Ὁ δρ Ρίτσαρντσον, διευθυντής ἑνός νοσοκομείου τοῦ Λονδίνου, εἶπε: «Οἱ ράφτρες ὅλων τῶν εἰδῶν, οἱ καπελοῦδες, οἱ μοδίστρες καί οἱ ἀσπρορουχοῦδες πάσχουν ἀπό τρία κακά—ἀπό ὑπερβολική ἐργασία, ἀπό λειψό ἀέρα καί ἀπό λειψή τροφή ἤ λειψή χώνεψη. Γενικά αὐτό τό εἶδος τῆς δουλιᾶς ταιριάζει ὁπωσδήποτε περισσότερο σέ γυναῖκες παρά σέ ἄνδρες. Ἡ συμφορά ὅμως γιά τό ἐπάγγελμα αὐτό εἶναι ὅτι, ἰδίως στήν πρωτεύουσα, τό ἔχουν μονοπωλήσει κάπου 26 κεφαλαιοκράτες πού μέ μέσα πιεστικά πού πηγάζουν ἀπό τό κεφάλαιο (that spring from capital), κάνουν οἰκονομία ἀπομυζώντας τήν ἐργασία (force economy out of labour: ἐννοεῖ ὅτι κάνουν οἰκονομία στά ἔξοδά τους σπαταλώντας τήν ἐργατική δύναμη). Ἡ ἐξουσία τους γίνεται αἰσθητή σ' ὅλη αὐτή τήν τάξη τῶν ἐργατριῶν. Ὅταν μιά ράφτρα ἀποχτήσει ἕνα μικρό κύκλο πελατῶν, ὁ συναγωνισμός τήν ἀναγκάζει νά ξεθεώνεται στή δουλιά στό σπίτι γιά νά μπορέσει νά τόν διατηρήσει, καί τήν ἴδια ὑπερβολική ἐργασία εἶναι ὑποχρεωμένη νά ἐπιβάλλει καί στίς βοηθούς της. Ἄν δέν προκόψει ἡ ἐπιχείρησή της ἤ ἄν δέν μπορέσει νά ἀνεξαρτοποιηθεῖ, τότε ἀποτείνεται σέ ἕνα κατάστημα ὅπου ἡ δουλιά δέν εἶναι λιγότερη, εἶναι ὅμως στά σίγουρα μικρότερη ἡ πληρωμή. Ἔτσι μετατρέπεται σέ καθαυτό σκλάβα, πού κάθε κύμα τῆς κοινωνίας τήν πετάει πότε ἐδῶ, πότε ἐκεῖ, πότε στό σπίτι, σ' ἕνα μικρό δωματιάκι ὅπου ἀργοπεθαίνει ἀπό τήν πείνα ἤ κάτι παρόμοιο, πότε δουλεύοντας ξανά 15, 16 ἤ καί 18 ὧρες τό 24ωρο μέσα σέ μιά ἀτμόσφαιρα πού μόλις καί μετά βίας εἶναι ὑποφερτή καί μέ τροφή πού, κι ἄν ἀκόμα εἶναι καλή, δέν μπορεῖ νά τή χωνέψει ὁ

Καί ἐπρόκειτο γιά ἕνα ἀπό τά καλύτερα καταστήματα μόδας τοῦ Λονδίνου. Ἡ Μαίρη-Ἄννα Οὐέλκλυ ἀρρώστησε τήν Παρασκευή καί πέθανε τήν Κυριακή χωρίς νά προλάβει κάν—πρός κατάπληξη τῆς κυρίας Ἐλίζας—νά τελειώσει τό τελευταῖο κέντημα. Ὁ γιατρός κ. Κέυς πού κλήθηκε πολύ ἀργά στό νεκροκρέβατό της κατάθεσε στό «Coroner's Jury» (δικαστήριο γιά περιπτώσεις νεκροψιῶν) ὀρθά-κοφτά: «Ἡ Μαίρη-Ἄννα Οὐέλκλυ πέθανε γιατί ἐργάστηκε πολλές ὧρες σέ ἕνα παραγεμισμένο δωμάτιο καί γιατί κοιμόταν σέ ἕνα ἐξαιρετικά στενό καί κακοαεριζόμενο δωμάτιο ὕπνου». Καί γιά νά δώσει στό γιατρό ἕνα μάθημα καλῆς συμπεριφορᾶς τό «Coroner's Jury» ἀποφάνθηκε πώς: «Πέθανε ἀπό ἀποπληξία, ὑπάρχουν ὅμως λόγοι νά ὑποψιάζεται κανείς ὅτι ὁ θάνατός της ἐπιταχύνθηκε ἐξαιτίας ὑπερβολικῆς ἐργασίας σ' ἕνα παραγεμισμένο ἐργαστήρι κλπ.». Οἱ «λευκοί σκλάβοι μας—ἀναφωνεῖ μέ τήν εὐκαιρία ἡ «Μόρνινγκ Στάρ», τό ὄργανο τῶν ὀπαδῶν τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου κ. κ. Κόμπντεν καί Μπράιτ—οἱ λευκοί σκλάβοι μας ἐργάζονται τόσο πού ὁδηγοῦνται στόν τάφο καί χάνονται καί πεθαίνουν ἀθόρυβα καί χωρίς φασαρία»[90].

«Ἡ δουλιά μέχρι θανάτου βρίσκεται στήν ἡμερήσια διάταξη ὄχι μόνο στά ἀτελιέ τῶν καπελούδων, μά σέ χιλιάδες μέρη, πιό σωστά παντοῦ ὅπου οἱ δουλιές πᾶνε καλά. Ἄς πάρουμε γιά παράδειγμα τό σιδερά. Ἄν πιστέψουμε τούς ποιητές δέν ὑπάρχει ἄλλος πιό γερός, πιό ζωντανός καί πιό χαρούμενος ἄνθρωπος ἀπό τό σιδερά.

ὀργανισμός της ἀπό ἔλλειψη ἀέρα. Ἀπό τά θύματα αὐτά τροφοδοτεῖται ἡ φυματίωση, μιά ἀρρώστια πού προέρχεται μόνο ἀπό τόν κακό ἀέρα» (*Dr Richardson:* «Work and Overwork» στή «Social Science Review», 18 τοῦ Ἰούλη 1863).

[90] «Morning Star», 23 τοῦ Ἰούνη 1863. Οἱ «Τάιμς» ἐκμεταλλεύτηκαν τήν περίπτωση γιά νά ὑπερασπίσουν τούς ἀμερικάνους δουλοχτῆτες ἐνάντια στούς Μπράιτ κλπ. «Πάρα πολλοί ἀπό μᾶς—γράφουν οἱ «Τάιμς»—ἔχουν τή γνώμη πώς ὅσον καιρό μέ τήν πολλή δουλιά θά ὁδηγοῦμε στό θάνατο τίς νεαρές γυναῖκες μας, χρησιμοποιώντας τή μάστιγα τῆς πείνας ἀντί τό σφύριγμα τοῦ μαστιγίου, ζήτημα εἶναι ἄν ἔχουμε τό δικαίωμα νά ἐκστρατεύουμε ὅλο φωτιά καί λαύρα ἐνάντια σέ οἰκογένειες πού γεννήθηκαν δουλοχτήτριες καί πού τουλάχιστον ταΐζουν καλά τούς δούλους τους καί τούς βάζουν νά ἐργάζονται μέτρια» («Times», 2 τοῦ Ἰούλη 1863). Στόν ἴδιο τόνο ἡ συντηρητική ἐφημερίδα «Standard» τάψαλε τοῦ αἰδ. Νιούμαν Χώλ: «Ἀναθεματίζει τούς δουλοχτῆτες, προσεύχεται ὅμως μαζί μέ τούς καθώς πρέπει κυρίους πού ὑποχρεώνουν νά δουλεύουν μόνο 16 ὧρες τήν ἡμέρα γιά ἕνα σκυλίσιο μεροκάματο πείνας τούς ἁμαξάδες καί τούς ὁδηγούς λεωφορείων τοῦ Λονδίνου κλπ.». Τέλος μίλησε καί τό μαντεῖο, ὁ κ. Τόμας Κάρλαϊλ, γιά τόν ὁποῖο ἀπό τό 1850 κιόλας εἶχα γράψει: «Πῆγε κατά διαβόλου ὁ καλός δαίμονας, μᾶς ἔμεινε ὅμως ἡ λατρεία του». [Πρβλ. *Κ. Μάρξ:* «Τ. Κάρλαϊλ: Σύγχρονοι λίβελλοι», Ἅπαντα, Κ. Μάρξ καί Φ. Ἔνγκελς, ρωσ. ἔκδ., τόμ. VIII, σελ. 282]. Σε μιά σύντομη παραβολή συνοψίζει τό μοναδικό μεγαλειώδικο γεγονός τῆς σύγχρονης ἱστορίας, τόν ἀμερικάνικο ἐμφύλιο πόλεμο, μέ τά λόγια, ὅτι ὁ Πέτρος τοῦ Βορρᾶ βάζει ὅλα του τά δυνατά γιά νά σπάσει τό κεφάλι τοῦ Παύλου τοῦ Νότου, γιατί ὁ Πέτρος τοῦ Βορρᾶ «μισθώνει» τόν ἐργάτη του «μέρα μέ τήν ἡμέρα», ἐνῶ ὁ Παῦλος τοῦ Νότου τόν «μισθώνει γιά ὅλη του τή ζωή» («Macmillan's Magazine», Ilias Americana in nuce. Τεῦχος τοῦ Αὐγούστου 1863 [σελ. 301]). Ἔτσι ἔσπασε ἐπιτέλους ἡ σαπουνόφουσκα τῆς συμπάθειας τῶν τόρυ γιά τόν μισθωτό ἐργάτη τῆς πόλης—πρός θεοῦ, ὄχι τῆς ὑπαίθρου! Ὁ πυρήνας αὐτῆς τῆς συμπάθειας ὀνομάζεται σκλαβιά!

Σηκώνεται τά χαράματα καί μέ τό σφυρί του πετάει σπίθες προτοῦ ἀκόμα βγεῖ ὁ ἥλιος, τρώει καί πίνει καί κοιμᾶται ὅσο κανένας ἄλλος ἄνθρωπος. Ἀπό καθαρά φυσική ἄποψη κι ὅταν ἡ ἐργασία του εἶναι μέτρια ἡ θέση του εἶναι πραγματικά ἀπό τίς καλύτερες γιά τόν ἄνθρωπο. Ἄς τόν ἀκολουθήσουμε ὅμως στήν πόλη κι ἄς δοῦμε τό βάρος τῆς δουλιᾶς πού φορτώνουν στούς γερούς του ὤμους καί ποιά θέση παίρνει στίς στατιστικές θνησιμότητας τῆς χώρας μας! Στό Μαίρηλεμπον (μιά ἀπό τίς μεγαλύτερες συνοικίες τοῦ Λονδίνου) πεθαίνουν τό χρόνο 31 στούς 1000 σιδεράδες, δηλ. 11 πάνω ἀπό τή μέση θνησιμότητα ἐνήλικων ἀνδρῶν στήν Ἀγγλία. Ἡ δουλιά τοῦ σιδερᾶ, μιά σχεδόν ἐνστιχτώδικη τέχνη τῆς ἀνθρωπότητας, πού αὐτή καθαυτή εἶναι ἄμεμπτη, γίνεται ὁ καταστροφέας τοῦ ἀνθρώπου ἁπλῶς μέ τήν ὑπερβολική παράταση τῆς ἐργασίας. Μπορεῖ λχ. νά ζήσει κατά μέσο ὅρο 50 χρόνια ὅταν χτυπάει τόσες καί τόσες σφυριές τήν ἡμέρα, ὅταν κάνει τόσα καί τόσα βήματα, ὅταν παίρνει τόσες καί τόσες ἀναπνοές, ὅταν ἐκτελεῖ τόση καί τόση ἐργασία. Τόν ἀναγκάζουν νά χτυπάει τόσες παραπάνω σφυριές, νά κάνει τόσα παραπάνω βήματα, νά παίρνει τόσες παραπάνω ἀναπνοές τήν ἡμέρα καί συνολικά νά ξοδεύει κατά ἕνα τέταρτο περισσότερη ζωή τήν ἡμέρα. Καταβάλλει τή σχετική προσπάθεια καί τό ἀποτέλεσμα εἶναι σ' ἕνα ὁρισμένο χρονικό διάστημα νά ἐκτελεῖ κατά ἕνα τέταρτο περισσότερη ἐργασία καί νά πεθαίνει στά 37 ἀντί στά 50 χρόνια»[91].

4. ΔΟΥΛΙΑ ΤΗΣ ΗΜΕΡΑΣ ΚΑΙ ΔΟΥΛΙΑ ΤΗΣ ΝΥΧΤΑΣ. ΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΗΣ ΒΑΡΔΙΑΣ.

Ἀπό τήν ἄποψη τοῦ προτσές ἀξιοποίησης τό σταθερό κεφάλαιο, τά μέσα παραγωγῆς, ὑπάρχουν μόνο γιά ν' ἀπορροφοῦν ἐργασία καί μαζί μέ κάθε σταγόνα ἐργασίας μιάν ἀνάλογη ποσότητα ὑπερεργασίας. Ὅταν δέν τό κάνουν αὐτό, καί μόνο ἡ ἁπλή ὕπαρξή τους ἀποτελεῖ ἀρνητική ἀπώλεια γιά τόν κεφαλαιοκράτη, ἐπειδή στό διάστημα πού μένουν ἀχρησιμοποίητα ἀποτελοῦν ἀνώφελη προκαταβολή κεφαλαίου, καί ἡ ἀπώλεια αὐτή γίνεται θετική μόλις ἡ διακοπή τῆς ἐργασίας κάνει ἀπαραίτητα πρόσθετα ἔξοδα γιά νά ξαναμπεῖ μπρός ἡ δουλιά. Ἡ παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας ὥς τή νύχτα, *πέρα ἀπό τά ὅρια τῆς φυσικῆς ἡμέρας*, ἐπενεργεῖ μόνο σάν καταπραϋντικό καί σβήνει μόνο ὥς ἕνα βαθμό τή δίψα βρυκόλακα γιά ζωντανό αἷμα ἐργασίας. Γι' αὐτό, ἡ βαθύτερη τάση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς εἶναι νά ἰδιοποιεῖται ἐργασία στό διάστημα ὅλων, καί τῶν 24 ὡρῶν τοῦ ἡμερονυχτίου. Ἐπειδή ὅμως εἶναι φυσιολογικά ἀδύνατο νά ξεζουμίζονται συνεχῶς νύχτα καί ἡμέρα οἱ ἴδιες ἐργατικές δυνάμεις, χρειάζεται, γιά νά ξεπεραστεῖ τό φυσικό αὐτό ἐμπόδιο, μιά ἐναλλαγή τῶν ἐργατικῶν δυνάμεων πού καταβροχθίζονται τήν ἡμέρα καί τή νύχτα, μιά ἐναλλαγή πού ἐπιτρέπει διάφορες μέθοδες, λχ. ἡ ἐναλλαγή μπορεῖ νά εἶναι ἔτσι ρυθμισμένη πού ἕνα μέρος τοῦ ἐργατικοῦ προσωπικοῦ τή μιά ἑβδομάδα νά ἐργάζεται τήν ἡμέρα καί τήν ἄλλη ἑβδομάδα τή νύχτα κλπ. Ὅπως εἶναι γνωστό, αὐτό τό σύστημα τῆς βάρδιας, αὐτή ἡ μέθοδος τῆς ἐναλλαγῆς, ἐπικρατοῦσε στήν πληθωρική περίοδο τῆς νεότητας τῆς ἀγγλικῆς μπαμπακοβιομηχανίας κλπ., καί ἀνάμεσα στ' ἄλλα εὐδοκιμεῖ σήμερα στά κλωστήρια μπαμπακιοῦ τοῦ κυβερνείου τῆς Μόσχας. Σάν σύστημα τό 24ωρο αὐτό προτσές παραγωγῆς ὑπάρχει καί σήμερα ἀκόμα σέ πολλούς, ὥς τώρα «ἐλεύθερους», βιομηχανικούς κλάδους τῆς Μεγάλης Βρετανίας, μεταξύ ἄλλων στίς ὑψικάμινες, στά σιδηρουργεῖα, στά ἐλασματοποιεῖα καί σέ ἄλλους κλάδους τῆς μεταλλοβιομηχανίας τῆς Ἀγγλίας, τῆς Οὐαλλίας καί τῆς Σκωτίας. Τίς περισσότερες φορές τό προτσές ἐργασίας περιλαβαίνει ἐδῶ, ἐκτός ἀπό τίς 24 ὧρες τῶν 6 ἐργάσιμων ἡμερῶν τῆς ἑβδομάδας, καί τίς 24 ὧρες τῆς Κυριακῆς. Οἱ ἐργάτες ἀποτελοῦνται ἀπό ἄνδρες καί γυναῖκες, ἐνήλικους καί παιδιά καί τῶν δύο φύλων. Ἡ ἡλικία τῶν παιδιῶν καί τῶν νέων περιλαβαίνει ὅλες τίς ἐνδιάμεσες βαθμίδες, ἀπό 8 (σέ μερικές περιπτώσεις καί 6) ὥς 18 χρονῶν[92]. Σέ μερικούς κλάδους μαζί μέ τό ἀνδρικό προσωπικό ἐργάζονται τή νύχτα καί τά κορίτσια καί οἱ γυναῖκες[93].

Ἄν παραβλέψουμε τίς γενικές ἐπιβλαβεῖς ἐπιδράσεις τῆς νυχτερινῆς ἐργασίας[94], ἡ ἀδιάκοπη, εἰκοσιτετράωρη διάρκεια τοῦ προτσές

[91] *Dr. Richardson:* «Work and Overwork», στή «Social Science Review», 18 τοῦ Ἰούλη 1863 [σελ. 476 κ. ἑ.].

[92] «Children's Employment Commission. Third Report», London 1864, σελ. IV, V, VI.

[93] «Στό Στάφφορντσηρ καθώς καί στή Νότια Οὐαλλία ἀπασχολοῦν νεαρά κορίτσια καί γυναῖκες στά ἀνθρακορυχεῖα καί στίς στίβες τοῦ κόκ ὄχι μόνο τήν ἡμέρα ἀλλά καί τή νύχτα. Στίς ἐκθέσεις πού ὑποβάλλονται στή βουλή ἀναφέρεται συχνά αὐτό τό γεγονός σάν μιά συνήθεια πού ἔχει μεγάλες καί ὁλοφάνερες κακές συνέπειες. Οἱ γυναῖκες αὐτές πού ἐργάζονται μαζί μέ τούς ἄνδρες καί πού μόλις διακρίνονται στό ντύσιμο ἀπ' αὐτούς, μουτζουρωμένες μέ λάσπη καί καπνιά, εἶναι ἐκτεθειμένες στόν κίνδυνο νά διαφθαρεῖ ὁ χαρακτήρας τους γιατί χάνουν τόν αὐτοσεβασμό τους, πράγμα πού ἀποτελεῖ σχεδόν ἀναπόφευχτη συνέπεια τῆς μή γυναικείας ἀπασχόλησής τους» (στό ἴδιο, 194, σελ. XXVI. Πρβλ. Fourth Report (1865), 61, σελ. XIII). Τό ἴδιο γίνεται καί στά ἐργοστάσια ὑαλουργίας.

[94] «Φαίνεται φυσικό—παρατηρεῖ ἕνας βιομήχανος ἀτσαλιοῦ πού χρησιμοποιεῖ παιδιά στή νυχτερινή ἐργασία—ὅτι οἱ ἀνήλικοι πού ἐργάζονται τή νύχτα δέν μποροῦν νά κοιμηθοῦν τήν ἡμέρα καί νά βροῦν τήν ἀπαραίτητη ἡσυχία, ἀλλά κυκλοφοροῦν ἀκατάπαυστα ὅλη τήν ἐπόμενη ἡμέρα» («Children's Employment Commission. Fourth Report», 63, σελ. XIII). Σχετικά μέ τή σπουδαιότητα τοῦ ἡλιακοῦ φωτός γιά τή συντήρηση καί ἀνάπτυξη τοῦ σώματος, ἕνας γιατρός παρατηρεῖ ἀνάμεσα στ' ἄλλα: «Τό φῶς ἐπενεργεῖ ἄμεσα καί στούς ἱστούς τοῦ σώματος πού τούς δίνει δύναμη καί ἐλαστικότητα. Οἱ μῦς τῶν ζώων πού στεροῦνται τήν κανονική ποσότητα φωτός γίνονται σάν σφουγγάρια καί χάνουν τήν ἐλαστικότητά τους, ἡ δύναμη τῶν νεύρων χάνει τόν τόνο της ἀπό ἔλλειψη ἐρεθισμοῦ καί μαραίνεται καθετί πού βρίσκεται στήν ἀνάπτυξή του... Στήν περίπτωση τῶν παιδιῶν ἔχει ἀπόλυτα οὐσιαστική σημασία γιά τήν ὑγεία τους νά τά βλέπει διαρκῶς ἄφθονο φῶς τῆς ἡμέρας καί νά ἐκτίθενται ἄμεσα στίς ἡλιακές ἀχτίνες γιά ἕνα διάστημα τῆς ἡμέρας. Τό φῶς βοηθάει στή μετατροπή τῶν τροφῶν σέ καλό πλαστικό αἷμα καί δυναμώνει τίς σχηματισμένες πιά ἴνες.

Ἄς ἀκούσουμε τώρα πῶς τό ἴδιο τό κεφάλαιο ἀντιλαμβάνεται αὐτό τό σύστημα τῆς εἰκοσιτετράωρης ἐργασίας. Φυσικά προσπερνάει σιωπηρά τίς ὑπερβολές τοῦ συστήματος, τήν κατάχρησή του γιά νά παρατείνει «ἀπάνθρωπα καί ἀπίστευτα» τήν ἐργάσιμη ἡμέρα. Μιλάει μονάχα γιά τό σύστημα στήν «κανονική» του μορφή.

Οἱ βιομήχανοι ἀτσαλιοῦ κύριοι Νέυλορ καί Βίκερς πού ἀπασχολοῦν 600 ὥς 700 πρόσωπα, ἀπό τά ὁποῖα μόνο 10% εἶναι κάτω ἀπό 18 χρονῶν, καί ἀπ᾽ αὐτά πάλι μόνο 20 ἀγόρια ἐργάζονται τή νύχτα, ἐκφράζονται μέ τόν παρακάτω τρόπο: «Τά ἀγόρια δέν ὑποφέρουν καθόλου ἀπό τή ζέστη. Ἡ θερμοκρασία εἶναι πιθανόν 86—90° [Φάρενχαϊτ ἤ 30—32° Κελσίου] ... Στά σιδηρουργεῖα καί στά ἐλασματοποιεῖα τά χέρια ἐργάζονται ἐκ περιτροπῆς νύχτα καί ἡμέρα, σέ ἀντιστάθμισμα ὅμως σέ ὅλα τά ἄλλα τμήματα ἡ δουλιά γίνεται τήν ἡμέρα ἀπό τίς 6 τό πρωί ὥς τίς 6 τό βράδυ. Στό σιδηρουργεῖο ἐργάζονται ἀπό τίς 12 ὥς τίς 12. Μερικά χέρια ἐργάζονται συνεχῶς τή νύχτα χωρίς ν᾽ ἀλλάζουν καί νά περνοῦν ἀπό τή δουλιά τῆς νύχτας στή δουλιά τῆς ἡμέρας... Δέ νομίζουμε ὅτι ὑπάρχει καμιά διαφορά γιά τήν ὑγεία (τῶν κυρίων Νέυλορ καί Βίκερς;) ἀνάμεσα στή δουλιά τῆς ἡμέρας καί στή δουλιά τῆς νύχτας, καί πιθανόν νά κοιμοῦνται οἱ ἄνθρωποι καλύτερα ὅταν ἔχουν πάντα τήν ἴδια ὥρα ἀνάπαυσης, παρά ὅταν ἡ ὥρα αὐτή ἀλλάζει... Κάπου εἴκοσι ἀγόρια κάτω ἀπό 18 χρονῶν ἐργάζονται μέ τό προσωπικό τῆς νυχτερινῆς βάρδιας... Δέν

ὑαλουργίας καί χαρτιοῦ. Στά ἐργοστάσια χαρτιοῦ, ὅπου τό χαρτί φτιάχνεται μέ μηχανές, ἡ νυχτερινή ἐργασία εἶναι κανόνας γιά ὅλες τίς δουλιές ἐκτός ἀπό τή δουλιά τῆς διαλογῆς τῶν κουρελιῶν. Σέ μερικές περιπτώσεις ἡ νυχτερινή ἐργασία συνεχίζεται μέ βάρδιες χωρίς διακοπή ὅλη τήν ἑβδομάδα, συνήθως ἀπό τή νύχτα τῆς Κυριακῆς ὥς τίς 12 τά μεσάνυχτα τοῦ ἑπόμενου Σαββάτου. Ἡ βάρδια πού ἔχει σειρά νά δουλέψει τήν ἡμέρα ἐργάζεται 5 μέρες τήν ἑβδομάδα ἀπό 12 ὧρες καί μιά μέρα 18 ὧρες, καί ἡ βάρδια τῆς νύχτας ἐργάζεται 5 νύχτες τήν ἑβδομάδα ἀπό 12 ὧρες καί μιά νύχτα 6 ὧρες. Σέ ἄλλες περιπτώσεις τίς μέρες πού ἀλλάζει ἡ σειρά κάθε βάρδια ἐργάζεται διαδοχικά 24 ὧρες. Μιά βάρδια ἐργάζεται 6 ὧρες τή Δευτέρα καί 18 τό Σάββατο γιά νά συμπληρώσει τίς 24 ὧρες. Σέ ἄλλες περιπτώσεις καθιερώθηκε ἕνα ἐνδιάμεσο σύστημα, σύμφωνα μέ τό ὁποῖο ὅλοι ὅσοι ἐργάζονται στίς χαρτοποιητικές μηχανές δουλεύουν κάθε μέρα τῆς ἑβδομάδας 15—16 ὧρες. Τό σύστημα αὐτό—λέει ὁ Λόρντ, μέλος τῆς ἐπιτροπῆς ἔρευνας—φαίνεται νά συγκεντρώνει ὅλα τά κακά τῆς 12ωρης καί 24ωρης βάρδιας. Στό σύστημα αὐτό τῆς νυχτερινῆς ἐργασίας ἐργάζονται παιδιά κάτω ἀπό 13 χρονῶν, νέοι κάτω ἀπό 18 χρονῶν καί γυναῖκες. Πολλές φορές στό σύστημα τῆς δωδεκάωρης ἐργασίας ὑποχρεώθηκαν νά ἐργαστοῦν τή διπλή βάρδια τῶν 24 ὡρῶν ἐπειδή ἀπουσίασαν οἱ ἀντικαταστάτες τους τῆς δεύτερης βάρδιας. Καταθέσεις μαρτύρων ἀποδείχνουν ὅτι τ᾽ ἀγόρια καί τά κορίτσια δουλεύουν πολύ συχνά ὑπερωρίες, πού ὄχι σπάνια παρατείνονται σέ 24ωρη ἤ 36ωρη συνεχῆ ἐργασία. Στή «συνεχῆ καί μονότονη» δουλιά τῶν τμημάτων στίλβωσης ἐργάζονται κορίτσια 12 χρονῶν πού ὅλο τό μήνα συνέχεια δουλεύουν 14 ὧρες τήν ἡμέρα «χωρίς καμιά ταχτική ἀνάπαυση ἤ διακοπή τῆς ἐργασίας ἐκτός ἀπό δυό, τό πολύ τρεῖς ἡμίωρες διακοπές γιά τό φαγητό». Σέ μερικά ἐργοστάσια ὅπου ἔχει ἐγκαταλειφθεῖ τελείως ἡ ταχτική νυχτερινή ἐργασία δουλεύουν σέ φριχτό βαθμό ὑπερωρίες καί αὐτό γίνεται «συχνά στίς πιό βρώμικες, τίς πιό ζεστές καί πιό μονότονες δουλιές» («Children's Employment Commission. 4th Report, 1865, σελ. XXXVIII καί XXXIX).

θά τά καλοβγάζαμε πέρα (not well do) χωρίς τή νυχτερινή ἐργασία τῶν νέων κάτω ἀπό 18 χρονῶν. Ἡ ἀντίρησή μας εἶναι ἡ αὔξηση τῶν ἐξόδων παραγωγῆς. Εἶναι δύσκολο νά βρεῖς ἐπιδέξια χέρια καί ἀρχιεργάτες, νέους ὅμως βρίσκεις ὅσους θέλεις... Φυσικά, παίρνοντας ὑπόψη τή μικρή ἀναλογία τῶν νέων πού ἀπασχολοῦμε, οἱ περιορισμοί τῆς νυχτερινῆς ἐργασίας θἄχαν γιά μᾶς μικρή σημασία καί δέ θά μᾶς ἔνοιαζαν καί πολύ»[99].

Ὁ κ. Τζ. Ἔλλις, τῆς ἐπιχείρησης τῶν κυρίων Τζών Μπράουν καί Σία—χαλυβουργεῖα καί σιδηρουργεῖα—πού ἀπασχολοῦν 3000 ἄνδρες καί νέους, καί μάλιστα ἕνα μέρος ἀπ᾽ αὐτούς πού ἐργάζονται στή βαριά δουλιά κατεργασίας τοῦ ἀτσαλιοῦ καί τοῦ σίδερου τούς ἀπασχολοῦν «νύχτα καί ἡμέρα ἐκ περιτροπῆς», δηλώνει ὅτι στά μεγάλα ἐργοστάσια ἀτσαλιοῦ σέ κάθε δυό ἐνήλικους ἄνδρες ἀναλογοῦν ἕνας ἤ δυό νέοι. Ἡ ἐπιχείρησή τους ἀριθμεῖ 500 νέους κάτω ἀπό 18 χρονῶν καί ἀπ᾽ αὐτούς τό $^{1}/_{3}$, δηλ. 170, κάτω ἀπό 13 χρονῶν. Σχετικά μέ τήν τροποποίηση τοῦ νόμου πού προτάθηκε ὁ κ. Ἔλλις λέει: «Δέ νομίζω πώς θἆταν καί πολύ κατακριτέο (very objectionable) ἄν ἀπαγορευόταν ἡ ἐργασία πάνω ἀπό 12 ὧρες τό 24ωρο σέ νέους κάτω ἀπό 18 χρονῶν. Δέν πιστεύω ὅμως πώς μπορεῖ ν᾽ ἀποδείξει κανείς ὅτι δέν εἶναι ἀπαραίτητοι γιά τή νυχτερινή ἐργασία οἱ νέοι πάνω ἀπό 12 χρονῶν. Θά δεχόμασταν μάλλον ἕνα νόμο πού θ᾽ ἀπαγόρευε ἐντελῶς τή χρησιμοποίηση παιδιῶν κάτω ἀπό 13 ἤ ἀκόμα κάτω καί ἀπό 14 χρονῶν, παρά μιάν ἀπαγόρευση νά χρησιμοποιοῦμε τή νύχτα τούς νέους πού ἐργάζονται κιόλας σέ μᾶς. Οἱ νέοι τῆς βάρδιας τῆς ἡμέρας πρέπει νά ἐργάζονται ἐκ περιτροπῆς καί στή νυχτερινή βάρδια, γιατί οἱ ἄνδρες δέν μποροῦν νά δουλεύουν διαρκῶς στή νυχτερινή βάρδια, αὐτό θά κατάστρεφε τήν ὑγεία τους. Νομίζουμε ὅμως πώς ἡ νυχτερινή ἐργασία δέν μπορεῖ νά βλάψει ὅταν γίνεται βδομάδα παρά βδομάδα. (Οἱ κύριοι Νέυλορ καί Βίκερς ὑπερασπίζοντας τά συμφέροντα τῆς ἐπιχείρησής τους εἶχαν ἀντίθετα τή γνώμη πώς αὐτό πού ἴσως νά βλάφτει δέν εἶναι ἡ συνεχής ἀλλά ἀκριβῶς ἡ περιοδικά ἐναλλασσόμενη νυχτερινή ἐργασία). Βρίσκουμε ὅτι οἱ ἄνθρωποι πού ἐργάζονται ἐκ περιτροπῆς τή νύχτα καί τήν ἡμέρα εἶναι ἐξίσου ὑγιεῖς μέ τούς ἐργάτες πού ἐργάζονται μόνο τήν ἡμέρα... Οἱ ἀντιρήσεις μας ἐνάντια στή μή χρησιμοποίηση τῶν νέων κάτω ἀπό 18 χρονῶν στή νυχτερινή ἐργασία γίνονται γιατί ἔτσι αὐξάνουν τά ἔξοδα, αὐτός ὅμως εἶναι καί ὁ μοναδικός λόγος. (Τί ἀφελής κυνισμός!) Νομίζουμε ὅτι ἡ αὔξηση αὐτή τῶν ἐξόδων θἆταν μεγαλύτερη ἀπό κείνη πού θά μποροῦσε νά σηκώσει ἡ ἐπιχείρηση (the trade) χωρίς νά θιχτοῦν τά συμφέροντα τῆς ἐπιτυχοῦς διεξαγωγῆς της. (As the trade with due regard to etc. could fairly bear! Τί λαπαδιασμένη φρασεολογία!) Ἡ ἐργασία σπανίζει ἐδῶ καί θά μποροῦσε νά γίνει ἀνεπαρκής μέ μιά τέτια ρύθμιση» (δηλ. οἱ Ἔλλις, οἱ Μπράουν καί Σία θά μποροῦσαν

[99] «Fourth Report etc. 1865», 79, σελ. XVI.

νά βρεθοῦν στή μοιραία δυσάρεστη θέση νά ὑποχρεωθοῦν νά πληρώνουν ὁλόκληρη τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης)[100].

Τά «Ἐργοστάσια ἀτσαλιοῦ καί σίδερου „Κύκλωπας"» τῶν κυρίων Κάμελ καί Σία ἔχουν τίς ἴδιες διαστάσεις μέ τά ἐργοστάσια τοῦ Τζών Μπράουν καί Σία πού ἀναφέραμε. Ὁ διευθυντής-διαχειριστής εἶχε δόσει γραφτή τήν κατάθεσή του στό μέλος τῆς κυβερνητικῆς ἐπιτροπῆς Οὐάιτ, θεώρησε ὅμως σωστό νά κατακρατήσει τό χειρόγραφο πού τοῦ εἶχε ἐπιστραφεῖ γιά νά τό ἀναθεωρήσει. Ὁ κ. Οὐάιτ ὅμως ἔχει γερό μνημονικό. Θυμᾶται πάρα πολύ καλά πώς γι' αὐτούς τούς κυρίους κύκλωπες ἡ ἀπαγόρευση τῆς νυχτερινῆς ἐργασίας γιά τά παιδιά καί τούς νέους εἶναι «κάτι τό ἀδύνατο· θά ἰσοδυναμοῦσε μέ τό σταμάτημα τῶν ἐργοστασίων τους», καί ὅμως ἡ ἐπιχείρησή τους ἔχει μόνο 6% νέους κάτω ἀπό 18 χρονῶν καί μόνο 1% κάτω ἀπό 13 χρονῶν![101]

Σχετικά μέ τό ἴδιο ζήτημα ὁ κ. Ε. Φ. Σάντερσον, τῆς φίρμας Ἀδελφοί Σάντερσον καί Σία, ἐργοστάσια ἀτσαλιοῦ, ἐλασματοποιεῖα καί σιδηρουργεῖα τοῦ Ἄττερκλιφ, δήλωσε· «Ἡ ἀπαγόρευση τῆς νυχτερινῆς ἐργασίας γιά τούς νέους κάτω ἀπό 18 χρονῶν θά δημιουργοῦσε μεγάλες δυσκολίες. Ἡ κύρια δυσκολία εἶναι ἡ αὔξηση τοῦ κόστους πού θά προκαλοῦσε ἡ ἀντικατάσταση τῆς δουλιᾶς τῶν ἀγοριῶν μέ δουλιά ἀνδρῶν. Δέν μπορῶ νά πῶ πόση θά εἶναι ἡ αὔξηση αὐτή, πιθανόν ὅμως νά μήν εἶναι τόσο μεγάλη πού νά μπορεῖ ὁ ἐργοστασιάρχης ν'αὐξήσει τήν τιμή τοῦ ἀτσαλιοῦ κι ἑπομένως τή ζημιά θά τήν πληρώσει αὐτός, γιατί εἶναι φυσικό ὅτι θά ἀρνοῦνταν οἱ ἐνήλικοι ἐργάτες (τί στραβοκέφαλος κόσμος!) νά τήν πληρώσουν οἱ ἴδιοι». Ὁ κ. Σάντερσον δέν ξέρει πόσα πληρώνει στά παιδιά, «ἴσως, ὅμως, νἆναι 4 ὥς 5 σελίνια στό κάθε παιδί τήν ἑβδομάδα... Ἡ δουλιά τῶν ἀγοριῶν εἶναι τέτιου εἴδους πού γενικά («generally», φυσικά ὄχι πάντα «ἰδιαίτερα») ἀνταποκρίνεται ἴσα-ἴσα στίς δυνάμεις τῶν ἀνήλικων καί ἑπομένως δέ θά ἀπόδιδε κανένα κέρδος ἡ μεγαλύτερη δύναμη τῶν ἀνδρῶν ἔτσι πού ν' ἀντιστάθμιζε τή ζημιά, ἤ θ' ἀπόδιδε μόνο στίς λίγες περιπτώσεις πού λαχαίνει νά εἶναι πολύ βαρύ τό μέταλλο. Καί στούς ἐνήλικους ἐργάτες δέ θάρεζε νά μήν ἔχουν παιδιά στίς διαταγές τους, γιατί οἱ ἐνήλικοι ἄνδρες εἶναι λιγότερο ὑπάκουοι. Ἄλλωστε οἱ νέοι πρέπει ν' ἀρχίσουν σέ μικρή ἡλικία τή δουλιά γιά νά τή μάθουν. Ὁ περιορισμός τῶν νέων μόνο στή δουλιά τῆς ἡμέρας δέ θά ἐκπλήρωνε αὐτό τό σκοπό». Καί γιατί ὄχι; Γιατί δέν μποροῦν οἱ νέοι νά μάθουν τήν τέχνη τους τήν ἡμέρα, Γιά λέγε τούς λόγους σου; «Ἐπειδή οἱ ἐνήλικοι ἐργάτες πού κάθε ἑβδομάδα ἀλλάζουν βάρδια καί ἐργάζονται πότε τήν ἡμέρα καί πότε τή νύχτα θάχαναν τό μισό κέρδος πού βγάζουν ἀπό τούς νέους τῆς βάρδιας τους ἅμα χωρίζονταν ἀπ' αὐτούς στό διάστημα τῆς νύχτας. Κι αὐτό, γιατί οἱ ὁδηγίες πού δίνουν στούς νέους λογαριάζονται σάν μέρος τοῦ μισθοῦ ἐργασίας αὐτῶν τῶν

[100] Fourth Report etc. 1865, 80, σελ. XVI.
[101] Στό ἴδιο, 82, σελ. XVII.

νέων καί δίνεται ἔτσι στούς ἐνήλικους ἐργάτες ἡ δυνατότητα νάχουν πιό φτηνή τή δουλιά τῶν νέων. Ὅλοι οἱ ἐνήλικοι ἐργάτες θάχαναν τό μισό τους κέρδος». (Μ' ἄλλα λόγια οἱ κύριοι Σάντερσον θά ὑποχρεώνονταν νά πληρώνουν ἕνα μέρος τοῦ μισθοῦ τῶν ἐνήλικων ἀπό τήν τσέπη τους καί ὄχι μέ τή νυχτερινή ἐργασία τῶν ἀνήλικων. Στήν περίπτωση αὐτή θάπεφταν λίγο τά κέρδη τῶν κυρίων Σάντερσον, κι αὐτοί εἶναι οἱ λόγοι πού κατά τούς Σάντερσον οἱ νέοι δέν μποροῦν νά μάθουν τήν τέχνη τους τήν ἡμέρα[102]. Ἐκτός ἀπ' αὐτό ὅλη ἡ κανονική νυχτερινή δουλιά θάπεφτε στούς ἐνήλικους πού τώρα τούς ἀντικαθιστοῦν στή βάρδια οἱ νέοι, πράγμα πού δέ θά μποροῦσαν νά τό ἀντέξουν. Μέ λίγα λόγια οἱ δυσκολίες θἆταν τόσο μεγάλες πού θά ὁδηγοῦσαν πιθανόν στήν ὁλοκληρωτική κατάργηση τῆς νυχτερινῆς ἐργασίας). «Ὅσο γιά τήν παραγωγή τοῦ ἴδιου τοῦ ἀτσαλιοῦ—λέει ὁ Ε. Φ. Σάντερσον—δέ θίγεται καθόλου ἀπ' αὐτό, ἀλλά!..» Ἀλλά οἱ κύριοι Σάντερσον ἔχουν κι ἄλλες ἔγνοιες ἐκτός ἀπ' τήν παραγωγή ἀτσαλιοῦ. Ἡ παραγωγή ἀτσαλιοῦ εἶναι μόνο πρόφαση γιά τήν παραγωγή κέρδους. Τά χυτήρια, τά ἐλασματοποιεῖα κλπ., τά χτίρια, οἱ μηχανές, τό σίδερο, τό κάρβουνο κλπ. ἔχουν νά κάνουν κάτι παραπάνω ἀπό τήν ἁπλή μετατροπή τους σέ ἀτσάλι. Ὑπάρχουν γιά ν' απορροφοῦν ὑπερεργασία καί φυσικά ἀπορροφοῦν περισσότερη ὑπερεργασία μέσα σέ 24 ὧρες παρά σέ 12. Καί πραγματικά, σύμφωνα μέ τούς νόμους τοῦ θεοῦ καί τῶν ἀνθρώπων, δίνουν στούς Σάντερσον μιά ἐντολή πού τούς παρέχει δικαίωμα στό χρόνο ἐργασίας ἑνός ὁρισμένου ἀριθμοῦ χεριῶν καί γιά τίς 24 ὧρες τῆς ἡμέρας καί χάνουν τό χαρακτήρα τους σάν κεφάλαιο, ἀποτελοῦν ἑπομένως καθαρή ζημιά γιά τούς Σάντερσον, μόλις διακοπεῖ ἡ λειτουργία τους ἀπορρόφησης ἐργασίας. «Στήν περίπτωση αὐτή ὅμως θά δημιουργοῦνταν ζημιά ἀπό τό γεγονός ὅτι θά μέναν ἀδρανεῖς τό μισό χρόνο τόσο ἀκριβές μηχανές καί θά εἴμασταν ὑποχρεωμένοι νά διπλασιάσουμε τίς διαστάσεις τῶν χτιρίων καί τίς μηχανικές ἐγκαταστάσεις γιά νά παράγουμε τήν ἴδια μάζα προϊόντων πού εἴμαστε σέ θέση νά παράγουμε μέ τό σημερινό σύστημα, πράγμα πού θά διπλασίαζε τά ἔξοδα παραγωγῆς». Γιατί ὅμως ἴσα-ἴσα αὐτοί οἱ Σάντερσον νά διεκδικοῦν ἕνα προνόμιο ἀπέναντι στούς ἄλλους κεφαλαιοκράτες, πού τούς ἐπιτρέπεται νά ἐργάζονται οἱ ἐπιχειρήσεις τους μόνο τήν ἡμέρα καί πού γιά τό λόγο αὐτό μένουν «ἀδρανῆ» τή νύχτα τά χτίρια, οἱ μηχανές καί οἱ πρῶτες ὕλες τους; «Εἶναι ἀλήθεια —ἀπαντάει ὁ Ε. Φ. Σάντερσον ἐξ ὀνόματος ὅλων τῶν Σάντερσον—εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ζημιά αὐτή πού προκαλεῖται ἀπό τήν ἀδράνεια τῶν μηχανῶν ἀφορᾶ ὅλους τούς κλάδους πού ἐργάζονται μόνο τήν ἡμέρα. Ἡ χρήση τῶν καμινιῶν ὅμως θά προκαλοῦσε στήν περίπτωσή μας μιά πρόσθετη ζημιά. Ἄν συντηρεῖ κανείς τή φωτιά σ' αὐτά διασπαθίζει καύ-

[102] «Στήν πλούσια σέ λογισμό καί σοφιστεία ἐποχή μας δέν χρειάζεται νάχει καταφέρει κανείς καί πολύ στή ζωή γιά νά εἶναι σέ θέση νά βρίσκει μιά καλή δικαιολογία γιά ὅλα, ἀκόμα καί γιά τό χειρότερο καί τό πιό στραβό. Ὅ,τι ἔχει χαλάσει στόν κόσμο, ἔχει τούς λόγους του πού ἔχει χαλάσει» (*Hegel*: «Encyklopädie». Μέρος πρῶτο. «Die Logik», Berlin 1840, σελ. 249).

σιμη ὕλη (ἀντί νά διασπαθίζει ὅπως τώρα τή ζωική ὕλη τῶν ἐργατῶν), κι ἄν πάλι δέν συντηρεῖ σ' αὐτά τή φωτιά, χάνεται χρόνος ὥσπου νά ξανανάψει ἡ φωτιά καί νά ἐπιτευχθεῖ ὁ ἀπαραίτητος βαθμός θερμότητας (ἐνῶ ὅταν χάνουν χρόνο ὕπνου ἀκόμα καί τά 8χρονα παιδιά κερδίζει χρόνο ἐργασίας ἡ φάρα τῶν Σάντερσον), ἐπίσης θά πάθαιναν ζημιά τά ἴδια τά καμίνια λόγω τῆς ἀλλαγῆς τῆς θερμοκρασίας» (ἐνῶ τά ἴδια τά καμίνια δέν παθαίνουν καμιά ζημιά ἀπό τήν ἐκ περιτροπῆς ἀπασχόληση τῆς ἐργασίας τή νύχτα καί τήν ἡμέρα)[103].

---

[103] «Children's Employment Commission. 4th Report etc.», 1865, 85, σελ. XVII. Σ' ἕναν παρόμοιο ἀβρό ἐνδοιασμό τῶν κυρίων ἐργοστασιαρχῶν ὑαλουργίας, ὅτι δηλ. εἶναι ἀδύνατο τά παιδιά νάχουν «ταχτική ὥρα φαγητοῦ» γιατί ἔτσι μιά ὁρισμένη ποσότητα θερμότητας πού ἀχτινοβολοῦν τά καμίνια θά «διασπαθιζόταν» καί θά δημιουργόταν «καθαρή ζημιά» γι' αὐτούς, ἀπαντάει τό μέλος τῆς ἐπιτροπῆς ἔρευνας Οὐάιτ, ὄχι βέβαια ὅπως ἀπαντοῦν οἱ Γιούρ, Σένιορ κλπ. καί οἱ ἄθλιοι γερμανοί μιμητές τους, σάν τούς Ρόσερ καί ἄλλους πού τούς ἔχει συγκινήσει ἡ «ἐγκράτεια», ἡ «ἀπάρνηση» καί τό «πνεῦμα οἰκονομίας» τῶν κεφαλαιοκρατῶν στό ξόδεμα τῶν χρημάτων τους καί ἡ τιμούρ-ταμερλανική «διασπάθιση» τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων. Ὁ Οὐάιτ ἀπαντάει: «Μπορεῖ μιά ὁρισμένη ποσότητα θερμότητας νά διασπαθίζεται πέρα ἀπό τό σημερινό μέτρο ἄν ἐξασφαλιστοῦν ταχτικές ὧρες φαγητοῦ, μά κι ἄν ἀκόμα πάρουμε τή χρηματική της ἀξία, δέν εἶναι τίποτα μπρός στή διασπάθιση τῆς ζωικῆς δύναμης («the waste of animal power») πού προξενεῖται στό Ἑνωμένο Βασίλειο ἀπό τό γεγονός ὅτι τά παιδιά πού βρίσκονται στήν ἀνάπτυξή τους καί ἐργάζονται στά ὑαλουργεῖα δέν ἔχουν οὔτε τόν καιρό νά φᾶνε καί νά χωνέψουν ἄνετα τό φαγητό τους» (στό ἴδιο, σελ. XLV). Κι ὅλα αὐτά στό «ἔτος τῆς προόδου» 1865! Στά ὑαλουργεῖα πού φτιάχνουν μπουκάλια καί κρύσταλλα, τά παιδιά αὐτά χώρια πού ξοδεύουν σωματικές δυνάμεις γιά τό σήκωμα καί τή μεταφορά, βαδίζουν μέσα σέ 6 ὧρες συνεχοῦς ἐργασίας 15 ὡς 20 (ἀγγλικά) μίλια! Καί ἡ ἐργασία συνεχίζεται συχνά 14—15 ὧρες! Σέ πολλά ἀπ' αὐτά τά ὑαλουργεῖα ἐφαρμόζεται, ὅπως καί στά κλωστήρια τῆς Μόσχας, τό σύστημα τῆς ἑξάωρης βάρδιας. «Σ' ὅλο τό διάστημα τῆς βδομαδιάτικης δουλιᾶς τό μεγαλύτερο χρονικό διάστημα ἀδιάκοπης ἀνάπαυσης εἶναι 6 ὧρες, καί ἀπ' αὐτές πρέπει ν' ἀφαιρεθεῖ ὁ χρόνος γιά τό πᾶνε κι ἔλα ἀπό τό σπίτι στό ἐργοστάσιο καί ἀπό τό ἐργοστάσιο στό σπίτι, γιά τό πλύσιμο, τό ντύσιμο καί τό φαγητό, πού ἀπαιτοῦν κι αὐτά χρόνο. Ἔτσι δέ μένει παρά ἐλάχιστος χρόνος ἀνάπαυσης. Δέ μένει καθόλου καιρός γιά παιχνίδι καί καθαρό ἀέρα, πού εἶναι τόσο ἀπαραίτητα γιά παιδιά πού ἐκτελοῦν μιά τόσο κοπιαστική ἐργασία σέ μιά τόσο θερμή ἀτμόσφαιρα, ἐκτός ἄν κόψουν ἀπό τόν ὕπνο τους... Μά ἀκόμα καί ὁ σύντομος ὕπνος διακόπτεται ἀπό τό γεγονός ὅτι τό παιδί πρέπει τή νύχτα νά ξυπνάει μόνο του ἐνῶ τήν ἡμέρα ξυπνάει ἀπό τόν ἐξωτερικό θόρυβο». Ὁ κ. Οὐάιτ ἀναφέρει περιπτώσεις πού ἕνα παιδί ἐργάστηκε 36 ὧρες συνέχεια, ἄλλες πού παιδιά 12 χρονῶν ἐργάζονται βαριά ὡς τίς 2 τή νύχτα καί ἔπειτα κοιμοῦνται μέσα στό ὑαλουργεῖο ὡς τίς 5 τό πρωί (3 ὧρες!) γιά νά ξαναρχίσουν τή δουλιά τῆς ἡμέρας! Οἱ συντάχτες τῆς γενικῆς ἔκθεσης Τρέμενχηρ καί Τάφνελ γράφουν: «Εἶναι ἀφάνταστη ἡ μάζα τῆς ἐργασίας πού ἐκτελοῦν τά ἀγόρια, τά κορίτσια καί οἱ γυναῖκες στή διάρκεια τῆς ἡμερήσιας ἤ νυχτερινῆς τους βάρδιας (spell of labour)» (στό ἴδιο, σελ. XLIII καί XLIV). Στό μεταξύ τό «γεμάτο ἀπάρνηση» κεφάλαιο τῆς ὑαλουργίας ἴσως ἀργά κανένα βραδάκι, ζαλισμένο ἀπό κρασί πορτό, νά τραβάει ἀπό τή λέσχη στό σπίτι μουρμουρίζοντας μέ ἠλίθιο τρόπο τό τραγούδι: «Britons never, never, shall be slaves!» [Οἱ βρετανοί δέ θά γίνουν ποτέ, ποτέ σκλάβοι!]

5. Η ΠΑΛΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΝΟΝΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΜΗ ΗΜΕΡΑ. ΑΝΑΓΚΑΣΤΙΚΟΙ ΝΟΜΟΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΡΑΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΜΗΣ ΗΜΕΡΑΣ ΑΠΟ ΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ 14ου ΩΣ ΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 17ου ΑΙΩΝΑ.

«Τί εἶναι μιά ἐργάσιμη ἡμέρα;» Πόσος εἶναι ὁ χρόνος πού στή διάρκειά του τό κεφάλαιο ἐπιτρέπεται νά καταναλώνει τήν ἐργατική δύναμη πού πληρώνει τήν ἡμερήσια ἀξία της; Πόσο μπορεῖ νά παραταθεῖ ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα πέρα ἀπό τό χρόνο ἐργασίας πού εἶναι ἀναγκαῖος γιά τήν ἀναπαραγωγή τῆς ἴδιας τῆς ἐργατικῆς δύναμης; Σ' αὐτά τά ἐρωτήματα, ὅπως εἴδαμε, τό κεφάλαιο ἀπαντάει: ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα ἀριθμεῖ καθημερινά 24 ὁλόκληρες ὧρες, ἐκτός ἀπό λίγες ὧρες ἀνάπαυσης, πού χωρίς αὐτές ἡ ἐργατική δύναμη εἶναι ἀπολύτως ἀνίκανη νά ἐπαναλάβει τήν ὑπηρεσία της. Πρῶτα-πρῶτα εἶναι αὐτονόητο πώς σ' ὅλη τή διάρκεια τῆς ζωῆς του ὁ ἐργάτης δέν εἶναι τίποτ' ἄλλο ἀπό ἐργατική δύναμη, ὅτι ἑπομένως ὅλος ὁ χρόνος πού διαθέτει εἶναι φύσει καί νόμῳ χρόνος ἐργασίας καί γιαυτό ἀνήκει στήν αὐτοαξιοποίηση τοῦ κεφαλαίου. Ὁ χρόνος γιά τή μόρφωση τοῦ ἀνθρώπου, γιά τήν πνευματική ἀνάπτυξη, γιά τήν ἐκπλήρωση κοινωνικῶν λειτουργιῶν, γιά τήν κοινωνική συναναστροφή, γιά τό ἐλεύθερο παιχνίδι τῶν φυσικῶν καί πνευματικῶν δυνάμεων, ἀκόμα καί ὁ ἐλεύθερος χρόνος τῆς Κυριακῆς — κι ἄς εἶναι στή χώρα πού γιορτάζουν ἀκόμα καί τό Σάββατο[104] — ὅλα αὐτά εἶναι καθαρή ἀνοησία! Τό κεφάλαιο ὅμως, μέ τό ἀπεριόριστα τυφλό πάθος του καί μέ τήν πείνα δράκου γιά ὑπερεργασία, σπάει ὄχι μόνο τά ἠθικά, μά καί τά φυσικά ἀνώτατα ὅρια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας. Σφετερίζεται τό χρόνο πού εἶναι ἀπαραίτητος γιά τήν ἀνάπτυξη, τήν ἐξέλιξη καί τή διατήρηση τῆς ὑγείας τοῦ σώματος. Ληστεύει τό χρόνο πού εἶναι ἀπαραίτητος γιά τήν κατανάλωση καθαροῦ ἀέρα καί ἡλιακοῦ φωτός. Τσιγ-

---

[104] Στήν Ἀγγλία λχ. ἐξακολουθοῦν καί σήμερα ἀκόμα στην ὕπαιθρο νά καταδικάζουν ποῦ καί ποῦ σέ φυλάκιση κανέναν ἐργάτη γιά βεβήλωση τοῦ Σαββάτου ἐπειδή δούλεψε στό κηπάκι πού ἔχει μπροστά στό σπίτι του. Ὁ ἴδιος ἐργάτης τιμωρεῖται γιά παράβαση τοῦ συμβολαίου ἄν ἀπουσιάσει τήν Κυριακή, ἔστω καί ἀπό θρησκευτική λόξα, ἀπό τό ἐργοστάσιο μετάλλου, ἀπό τό χαρτοποιεῖο ἤ ἀπό τό ὑαλουργεῖο. Τό ὀρθόδοξο κοινοβούλιο δέ σκοτίζεται γιά τή βεβήλωση τοῦ Σαββάτου, ὅταν ἡ βεβήλωση αὐτή γίνεται στό «προτσές ἀξιοποίησης» τοῦ κεφαλαίου. Μ' ἕνα ὑπόμνημά τους (Αὔγουστος τοῦ 1863) οἱ μεροκαματιάρηδες πού ἐργάζονται στά ψαράδικα καί στά μαγαζιά πουλερικῶν τοῦ Λονδίνου ζητοῦν τήν κατάργηση τῆς ἐργασίας τῆς Κυριακῆς. Στό ὑπόμνημα αὐτό λένε ὅτι τίς πρῶτες 6 μέρες τῆς ἑβδομάδας ἐργάζονται κατά μέσον ὅρο 15 ὧρες τήν ἡμέρα καί τίς Κυριακές 8 ὡς 10 ὧρες. Στό ἴδιο ὑπόμνημα διαβάζουμε ὅτι τήν «κυριακάτικη αὐτή ἐργασία», τήν ἐνθαρρύνει ἰδίως ἡ λεπτεπίλεπτη λαιμαργία τῶν ψευτοευσεβῶν τῆς ἀριστοκρατίας τοῦ Ἔξετερ Χώλ. Αὐτοί οἱ «εὐσεβεῖς» πού δείχνουν τόσο ζῆλο «in cute curanda» [γιά τή φροντίδα τῆς σωματικῆς τους καλοπέρασης] ἀποδείχνουν τό χριστιανισμό τους μέ τήν καρτερία μέ τήν ὁποία ὑπομένουν τήν ὑπερβολική ἐργασία, τίς στερήσεις καί τήν πείνα τῶν ἄλλων. Obsequium ventris istis (γιά τούς ἐργάτες) perniciosius est [(γιά τούς ἐργάτες) ἡ πολυφαγία εἶναι πιό βλαβερή].

κουνεύεται τό χρόνο πού εἶναι ἀπαραίτητος γιά τό φαγητό καί ὅπου μπορεῖ τόν ἐνσωματώνει στό ἴδιο τό προτσές παραγωγῆς, ἔτσι πού τόν ἐργάτη τόν τροφοδοτοῦν μέ φαγητό σάν ἁπλό μέσο παραγωγῆς, ὅπως τροφοδοτοῦν μέ κάρβουνο τό ἀτμοκάζανο καί μέ γράσσο ἤ λάδι τίς μηχανές. Τόν ὑγιεινό ὕπνο πού εἶναι ἀπαραίτητος γιά τή συγκέντρωση, τήν ἀνανέωση καί τό φρεσκάρισμα τῆς ζωικῆς δύναμης, τόν περιορίζει τό κεφάλαιο σέ τόσες ὧρες ἀπονάρκωσης, ὅσες εἶναι ὁπωσδήποτε ἀπαραίτητες γιά νά ξαναζωντανέψει ἕνας ἀπόλυτα ἐξαντλημένος ὀργανισμός. Ἀντί τά ὅρια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας νά τά καθορίζει ἐδῶ ἡ φυσιολογική συντήρηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἀντίστροφα ἡ μεγαλύτερη δυνατή ἡμερήσια κατανάλωση τῆς ἐργατικῆς δύναμης — ὅσο νοσηρά βίαιη καί ἐπίπονη κι ἄν εἶναι ἡ κατανάλωση αὐτή — καθορίζει τά ὅρια γιά τό χρόνο ἀνάπαυσης τοῦ ἐργάτη. Τό κεφάλαιο δέ ρωτάει πόσο διαρκεῖ ἡ ζωή τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Αὐτό πού τό ἐνδιαφέρει εἶναι ἀποκλειστικά καί μόνο τό ἀνώτατο ὅριο ἐργατικῆς δύναμης πού μπορεῖ νά ρευστοποιηθεῖ μέσα σέ μιά ἐργάσιμη ἡμέρα. Τό σκοπό αὐτό τόν πετυχαίνει ἐλαττώνοντας τή διάρκεια τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ὅπως ἕνας ἄπληστος γεωργός πετυχαίνει μιά μεγαλύτερη ἀπόδοση τοῦ ἐδάφους καταληστεύοντας τή γονιμότητά του.

Ἔτσι, μέ τήν παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή, πού εἶναι οὐσιαστικά παραγωγή ὑπεραξίας, ἀπορρόφηση ὑπερεργασίας, δέν προκαλεῖ ἁπλῶς τό μαρασμό τῆς ἀνθρώπινης ἐργατικῆς δύναμης, πού τῆς στεροῦν τούς κανονικούς ὅρους τῆς ἠθικῆς καί φυσικῆς ἀνάπτυξης καί δραστηριότητάς της. Προκαλεῖ τήν πρόωρη ἐξάντληση καί θανάτωση αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς ἐργατικῆς δύναμης[105]. Παρατείνει γιά ἕνα ὁρισμένο διάστημα τόν παραγωγικό χρόνο τοῦ ἐργάτη συντομεύοντας τό χρόνο τῆς ζωῆς του.

Ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης ὅμως περιλαβαίνει τήν ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων πού ἀπαιτοῦνται γιά τήν ἀναπαραγωγή τοῦ ἐργάτη ἤ γιά τήν ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς τάξης. Ἄν λοιπόν ἡ παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας πέρα ἀπό τά φυσικά της ὅρια, πού ἐπιδιώκει κατ' ἀνάγκην τό κεφάλαιο μέ τήν ἀπεριόριστη τάση του ν' αὐτοαξιοποιεῖται, συντομεύει τή διάρκεια τῆς ζωῆς τῶν ξεχωριστῶν ἐργατῶν καί ἑπομένως τή διάρκεια λειτουργίας τῆς ἐργατικῆς τους δύναμης, γίνεται ἀπαραίτητη ἡ γρηγορότερη ἀναπλήρωση τῶν φθαρμένων ἐργατικῶν δυνάμεων καί ἑπομένως ἡ διάθεση μεγαλύτερων ἐξόδων φθορᾶς γιά τήν ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἀκριβῶς ὅπως τό μέρος τῆς ἀξίας μιᾶς μηχανῆς πού πρέπει ν' ἀναπαράγεται καθημερινά εἶναι τόσο πιό μεγάλο, ὅσο πιό γρήγορα φθείρεται ἡ μηχανή. Θά

---

105 «Στίς προηγούμενες ἐκθέσεις μας δώσαμε τίς διαπιστώσεις διαφόρων ἔμπειρων ἐργοστασιαρχῶν πού λένε ὅτι οἱ ὑπερωρίες... περικλείνουν ὁπωσδήποτε τόν κίνδυνο νά ἐξαντλήσουν πρόωρα τήν ἐργατική δύναμη τῶν ἀνθρώπων» («Children's Employment Commission. 4th Report, 1865», 64, σελ. XIII)

νόμιζε λοιπόν κανένας ὅτι τό κεφάλαιο ἀπ' αὐτό τό ἴδιο του τό συμφέρον τείνει πρός μιά κανονική ἐργάσιμη ἡμέρα.

Ὁ δουλοχτήτης ἀγοράζει τόν ἐργάτη του ὅπως ἀγοράζει καί τό ἄλογό του. Ὅταν χάσει τό δοῦλο του χάνει ἕνα ὁρισμένο κεφάλαιο πού πρέπει ν' ἀντικατασταθεῖ μέ ἕνα νέο ἔξοδο στό σκλαβοπάζαρο. Ὅμως «μπορεῖ οἱ ριζῶνες τῆς Γεωργίας καί τά ἕλη τοῦ Μισσισιπῆ νά ἀσκοῦν ὀλέθρια καταστρεφτική ἐπίδραση στόν ἀνθρώπινο ὀργανισμό, ὡστόσο ἡ διασπάθιση αὐτή τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς δέν εἶναι τόσο μεγάλη πού νά μή μπορεῖ ν' ἀναπληρωθεῖ ἀπό τά παραγεμισμένα φυτώρια μαύρων τῆς Βιργινίας καί τοῦ Κεντάκυ. Οἱ οἰκονομικοί ὑπολογισμοί, πού θά μποροῦσαν ν' ἀποτελέσουν ἕνα εἶδος ἐγγύηση γιά τήν ἀνθρώπινη μεταχείριση τῶν δούλων, ἐφόσον ταυτίζουν τό συμφέρον τοῦ ἀφέντη μέ τή συντήρηση τοῦ δούλου, μετατρέπονται ἀντίθετα, ὕστερα ἀπό τήν εἰσαγωγή τοῦ δουλεμπορίου, σέ αἰτίες τῆς πιό μεγάλης καταστροφῆς τοῦ δούλου, γιατί ἀπό τή στιγμή πού ὁ δοῦλος μπορεῖ ν' ἀντικατασταθεῖ μέ τήν εἰσροή μαύρων ἀπό ξένα φυτώρια, ἡ διάρκεια τῆς ζωῆς του γίνεται λιγότερο σπουδαία ἀπό τήν παραγωγικότητά του ὅσο ζεῖ. Γιαυτό, στίς χῶρες εἰσαγωγῆς δούλων, ἀποτελεῖ ἀξίωμα τῆς δουλοχτητικῆς οἰκονομίας, ὅτι ἡ πιό τελεσφόρα οἰκονομία συνίσταται στήν ἀπόσπαση ἀπό τό ἀνθρώπινο χτῆνος (human cattle) ὅσο τό δυνατό μεγαλύτερης μάζας ἐργασίας σέ ὅσο τό δυνατό συντομότερο χρονικό διάστημα. Καί ἀκριβῶς σέ χῶρες μέ τροπικές καλλιέργειες, ὅπου τά χρονιάτικα κέρδη φτάνουν συχνά τό συνολικό κεφάλαιο τῶν φυτειῶν, ἡ ζωή τῶν μαύρων θυσιάζεται μέ τόν πιό ἀνελέητο τρόπο. Ἡ γεωργία τῶν Δυτικῶν Ἰνδιῶν ἀποτελεῖ ἀπό αἰῶνες τώρα τό λίκνο μυθικοῦ πλούτου πού ἔχει καταβροχθίσει ἑκατομμύρια ἀνθρώπους τῆς ἀφρικανικῆς φυλῆς. Στήν Κούβα, πού τά εἰσοδήματά της μετριοῦνται μέ ἑκατομμύρια καί πού οἱ ἰδιοχτῆτες τῶν φυτειῶν της εἶναι πρίγκηπες, βλέπουμε σήμερα ὅτι κάθε χρόνο ἡ τάξη τῶν δούλων ὄχι μόνο τρέφεται μέ τόν πιό ἄθλιο τρόπο καί ὑποβάλλεται στήν πιό ἐξαντλητική καί ἀδιάκοπη βαριά δουλιά, ἀλλά καί ὅτι ἕνα μεγάλο μέρος τους ἐξοντώνεται ἄμεσα μέ τό βάσανο τῆς ὑπερβολικῆς ἐργασίας καί τήν ἔλλειψη ὕπνου καί ἀνάπαυσης»[106].

Mutato nomine de te fabula narratur! [Μέ ἄλλο ὄνομα γιά σένα μιλάει ὁ μύθος!] Ἀντί δουλεμπόριο διάβαζε ἀγορά ἐργασίας, ἀντί Κεντάκυ καί Βιργινία διάβαζε Ἰρλανδία καί ἀγροτικές περιοχές τῆς Ἀγγλίας, τῆς Σκωτίας καί τῆς Οὐαλλίας, ἀντί Ἀφρική διάβαζε Γερμανία! Εἴδαμε πῶς ἡ ὑπερβολική ἐργασία ξεπαστρεύει τούς ἀρτεργάτες τοῦ Λονδίνου, καί ὅμως ἡ ἀγορά ἐργασίας τοῦ Λονδίνου εἶναι πάντα παραγεμισμένη μέ γερμανούς καί ἄλλους μελλοθάνατους γιά τήν ἀρτοποιία. Ἡ ἀγγειοπλαστική, ὅπως εἴδαμε, εἶναι ἕνας ἀπό τούς βιομηχανικούς κλάδους μέ τήν πιό μικρή διάρκεια ζωῆς τῶν ἐργατῶν. Μήπως γιά τό λόγο αὐτό ὑπάρχει ἔλλειψη ἀγγειοπλαστῶν; Ὁ Τζόσαϊ Οὐέντγουντ, ὁ ἐφευρέτης τῆς σύγχρονης ἀγγειοπλαστικῆς, πού ὁ

---

106 *J. E. Cairnes*: «The Slave Power», London 1862, σελ. 110, 111.

ἴδιος ἀπό προέλευση εἶναι ἁπλός ἐργάτης, δήλωσε τό 1785 μπροστά στή Βουλή τῶν Κοινοτήτων, ὅτι ὅλος ὁ κλάδος ἀπασχολεῖ 15 ὥς 20 χιλιάδες ἄτομα[107]. Τό 1861 ὁ πληθυσμός μόνο τῶν ἀστικῶν κέντρων αὐτῆς τῆς βιομηχανίας στή Μεγάλη Βρετανία ἦταν 101.302. «Ἡ μπαμπακοβιομηχανία ὑπάρχει κιόλας 90 χρόνια... Μέσα σέ τρεῖς γενεές τῆς ἀγγλικῆς φυλῆς ἔχει καταβροχθίσει ἐννιά γενεές ἐργάτες μπαμπακουργίας»[108]. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι σέ ὁρισμένες ἐποχές πυρετώδικης ἀνόδου ἡ ἀγορά ἐργασίας παρουσίασε σοβαρά κενά. Ἔτσι ἔγινε λχ. τό 1834. Ὅμως οἱ κύριοι ἐργοστασιάρχες πρότειναν τότε στούς Poor Law Commissioners [μέλη τῆς ἐπιτροπῆς γιά τούς φτωχούς] νά στείλουν τόν «ὑπερπληθυσμό» τῶν γεωργικῶν περιφερειῶν στό Βορρά μέ τή δήλωση ὅτι «οἱ ἐργοστασιάρχες θά τόν ἀπορροφήσουν καί θά τόν καταναλώσουν»[109]. Πρόκειται γιά καταδικά τους λόγια. «Μέ τή συγκατάθεση τῶν Poor Law Commissioners στάλθηκαν πράχτορες στό Μάντσεστερ. Καταρτίστηκαν κατάλογοι τῶν ἐργατῶν γῆς καί δόθηκαν σ' αὐτούς τούς πράχτορες. Οἱ ἐργοστασιάρχες τρέξαν στά γραφεῖα, καί ἀφοῦ διάλεξαν ἀπό τούς καταλόγους ὅ,τι τούς χρειάζονταν, στάλθηκαν οἱ οἰκογένειες ἀπό τίς νότιες περιοχές τῆς Ἀγγλίας. Αὐτά τά δέματα ἀνθρώπων, ἐφοδιασμένα μέ πινακίδες ὅπως οἱ μπάλες ἐμπορευμάτων, στάλθηκαν μέ πλωτά μέσα τῶν διωρύγων καί μέ φορτηγά κάρα. Μερικοί τράβηξαν πεζοί καί πολλοί περιπλανιόνταν σάν χαμένοι καί πεθαμένοι ἀπό τήν πείνα στίς βιομηχανικές περιφέρειες. Ἡ ὑπόθεση ἐξελίχθηκε καί μετατράπηκε σέ πραγματικό ἐμπορικό κλάδο. Ζήτημα εἶναι ἄν θά τό πιστέψει αὐτό ἡ Βουλή τῶν Κοινοτήτων. Τό κανονικό αὐτό ἐμπόριο, ἡ καπηλεία αὐτή τῆς ἀνθρώπινης σάρκας συνεχίστηκε καί οἱ ἄνθρωποι αὐτοί ἀγοράζονταν ἀπό τούς πράχτορες τοῦ Μάντσεστερ καί πουλιοῦνταν στούς ἐργοστασιάρχες τοῦ Μάντσεστερ, ἀκριβῶς ὅπως στίς νότιες Πολιτεῖες πουλιοῦνται ταχτικά μαῦροι στούς ἰδιοχτῆτες μπαμπακοφυτειῶν... Τό 1860 ἦταν τό ζενίθ τῆς μπαμπακοβιομηχανίας... Παρουσιάστηκε πάλι ἔλλειψη χεριῶν. Οἱ ἐργοστασιάρχες ἀποτάθηκαν καί πάλι στούς πράχτορες τῆς σάρκας... Οἱ πράχτορες ψάξαν τίς ἀμμουδιές τοῦ Ντόρσετ, τούς λόφους τοῦ Ντέβον καί τίς πεδιάδες τοῦ Οὐίλτς, ὅμως ὁ ὑπερπληθυσμός εἶχε πιά καταβροχθιστεῖ». Ἡ «Bury Guardian» ὀδυρόταν καί ἔγραφε ὅτι ὕστερα ἀπό τήν ὑπογραφή τῆς ἀγγλογαλλικῆς ἐμπορικῆς συμφωνίας θά μποροῦσαν ν' ἀπορροφηθοῦν 10 χιλιάδες πρόσθετα χέρια καί ὅτι σέ λίγο θά χρειάζονται κι ἄλλα 30 ὥς 40 χιλιάδες. Ὅταν τό 1860 οἱ πράχτορες καί οἱ ὑποπράχτορες τοῦ ἐμπορίου τῆς σάρκας εἶχαν σαρώσει σχεδόν χωρίς ἀποτέλεσμα τίς γεωργικές περιφέρειες, «μιά ἀντιπροσωπεία ἐργοστασιαρχῶν ἀποτάθηκε στόν κ. Βίλλιερς, πρόεδρο τῆς Poor Law Board [ἐπιτροπῆς

[107] *John Ward:* «History of the Borough of Stoke-upon-Trent etc.», London 1843, σελ. 42.

[108] Λόγος τοῦ Φέρραντ στή Βουλή τῶν Κοινοτήτων στίς 27 τοῦ Ἀπρίλη 1863.

[109] «That the manufactures would absorb it and use it up. Αὐτά ἦταν ἀκριβῶς τά λόγια τῶν μπαμπακοεργοστασιαρχῶν» (στό ἴδιο).

γιά τούς φτωχούς], καί ζήτησε νά ξαναεπιτραπεῖ ὁ ἐφοδιασμός τους μέ τά φτωχά καί ὀρφανά παιδιά τῶν workhouses [σπίτια δουλιᾶς ἤ φτωχοκομεῖα]»[110].

Αὐτό πού δείχνει γενικά ἡ πεῖρα στόν κεφαλαιοκράτη εἶναι ἕνας μόνιμος ὑπερπληθυσμός, δηλ. ὑπερπληθυσμός σέ σχέση μέ τίς ἀνάγκες ἀξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου στήν κάθε συγκεκριμένη στιγμή, μόλο πού ὁ ὑπερπληθυσμός αὐτός ἀποτελεῖται ἀπό μαραγκιασμένες γενεές ἀνθρώπων πού πεθαίνουν γρήγορα καί πού διαδέχονται γρήγορα ἡ μιά τήν ἄλλη, σά νά ποῦμε ἀπό ἀνθρώπινες γενεές πού τίς ἔχουν δρέψει

[110] Στό ἴδιο. Ὁ Βίλλιερς παρ' ὅλη τήν καλή του θέληση ἦταν ὑποχρεωμένος «σύμφωνα μέ τό νόμο» ν' ἀποκρούσει τήν αἴτηση τῶν ἐργοστασιαρχῶν. Οἱ κύριοι ὅμως αὐτοί πέτυχαν τό σκοπό τους χάρη στήν προθυμία τῶν τοπικῶν διοικήσεων τῶν φτωχοκομείων. Ὁ ἐπόπτης ἐργασίας Α. Ρέντγκρεϊβ βεβαιώνει πώς αὐτή τή φορά τό σύστημα πού καθορίζει μέ «νόμο» ὅτι τά ὀρφανά καί τά φτωχά παιδιά εἶναι apprentices [μαθητευόμενοι] «δέ συνοδεύτηκε ἀπό τά παλιά ἄτοπα»—(γιά τά «ἄτοπα» αὐτά βλ. *Friedrich Engels:* «Die Lage der arbeitenden Klasse in England», Leipzig 1845) -παρά τό γεγονός βέβαια ὅτι σέ μιά περίπτωση «ἔγινε κατάχρηση τοῦ συστήματος σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τά κορίτσια καί τίς νεαρές γυναῖκες πού μεταφέρθηκαν ἀπό τίς γεωργικές περιφέρειες τῆς Σκωτίας στό Λάνκασηρ καί στό Τσέσηρ». Σύμφωνα μέ τό «σύστημα» αὐτό ὁ ἐργοστασιάρχης κλείνει συμβόλαιο μέ τίς διοικήσεις τῶν φτωχοκομείων γιά μιά ὁρισμένη περίοδο. Τρέφει, ντύνει καί στεγάζει τά παιδιά καί τούς δίνει καί ἕνα μικρό χρηματικό ἐπίδομα. Περίεργη εἶναι ἡ παρακάτω παρατήρηση τοῦ κ. Ρέντγκρεϊβ, ἰδίως ὅταν ἀναλογιστεῖ κανείς ὅτι τό 1860 εἶναι μοναδικό ἀκόμα καί ἀνάμεσα στά χρόνια ἄνθισης τῆς ἀγγλικῆς μπαμπακοβιομηχανίας καί ὅτι ἐπιπλέον οἱ ἐργατικοί μισθοί ἦταν ἐξαιρετικά μεγάλοι, γιατί ἡ ἐξαιρετική ζήτηση ἐργασίας σκόνταψε στήν ἐρήμωση τῆς Ἰρλανδίας ἀπό τούς κατοίκους της, στήν πρωτοφανῆ μετανάστευση στήν Αὐστραλία καί τήν Ἀμερική ἀπό τίς γεωργικές περιφέρειες τῆς Ἀγγλίας καί τῆς Σκωτίας, στή θετική μείωση τοῦ πληθυσμοῦ σέ μερικές ἀγγλικές γεωργικές περιφέρειες, ἐνμέρει γιατί πέτυχε ἡ ἐπιδιωκόμενη κάμψη τῆς ζωικῆς δύναμης τοῦ πληθυσμοῦ, καί ἐνμέρει γιατί εἶχε προηγούμενα ἀντληθεῖ ὅλο τό διαθέσιμο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ ἀπό τούς ἐμπόρους ἀνθρώπινης σάρκας. Καί παρ' ὅλα αὐτά ὁ κ. Ρέντγκρεϊβ λέει: «Αὐτό τό εἶδος τῆς δουλιᾶς (τῶν παιδιῶν τῶν φτωχοκομείων) τό ζητοῦν ὅμως μόνον ὅταν δέν μπορεῖ νά βρεθεῖ ἄλλη, γιατί εἶναι ἀκριβή ἐργασία (high-priced labour). Ὁ συνηθισμένος μισθός ἐργασίας γιά ἕναν ἀνήλικο 13 χρονῶν εἶναι κάπου 4 σελίνια τήν ἑβδομάδα. Ὅμως εἶναι ἀδύνατο μέ 4 σελίνια τό ἄτομο τήν ἑβδομάδα νά στεγάζεις, νά ντύνεις, νά θρέφεις καί νά ἐφοδιάζεις μέ ἰατρική περίθαλψη καί κατάλληλη ἐπιστασία 50 ἤ 100 τέτιους ἀνήλικους, καί νά τούς δίνεις ἐπιπλέον ἕνα μικρό ἐπίδομα σέ χρῆμα» («Reports of the Insp. of Factories for 30th April 1860», σελ. 27). Ὁ κ. Ρέντγκρεϊβ ξεχνάει νά μᾶς πεῖ πῶς μπορεῖ ὁ ἴδιος ὁ ἐργάτης νά προσφέρει ὅλα αὐτά στά δικά του παιδιά μέ τά 4 σελίνια βδομαδιάτικο μισθό πού παίρνουν, τή στιγμή πού δέν μπορεῖ νά τό κάνει αὐτό ὁ ἐργοστασιάρχης γιά 50 ἤ 100 ἀνήλικους, πού τούς στεγάζουν, τούς θρέφουν καί τούς ἐπιστατοῦν ὅλους μαζί. Γιά ν' ἀποφευχθοῦν λαθεμένα συμπεράσματα ἀπό τό κείμενο εἶναι ἀνάγκη ἀκόμα νά παρατηρήσω ἐδῶ ὅτι ἡ ἀγγλική μπαμπακοβιομηχανία, ἀπό τότε πού ὑπάχθηκε στό νόμο τοῦ 1850 γιά τά ἐργοστάσια πού ρυθμίζει τό χρόνο ἐργασίας κλπ., πρέπει νά θεωρεῖται σάν ἡ ὑποδειγματική βιομηχανία τῆς Ἀγγλίας. Ὁ ἄγγλος ἐργάτης μπαμπακουργίας στέκει ἀπ' ὅλες τίς ἀπόψεις πιό ψηλά ἀπό τό σύντροφό του τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης. «Ὁ πρῶσος ἐργοστασιακός ἐργάτης ἐργάζεται τουλάχιστον 10 ὧρες περισσότερο τήν ἑβδομάδα ἀπό τόν ἄγγλο ἀνταγωνιστή του, καί ὅταν ἐργάζεται στό δικό του ἰδιόχτητο ἀργαλειό στό σπίτι πέφτει κι αὐτός ὁ φραγμός γιά τίς πρόσθετες ὧρες ἐργασίας του» («Reports of the Insp. of Fact. 31st Oct. 1855», σελ. 103). Ὁ

πρόωρα[111]. Πάντως ἡ πείρα δείχνει στό λογικό παρατηρητή ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, πόσο γρήγορα καί βαθιά ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή πού, ἅμα τήν ἐξετάσουμε ἱστορικά, χρονολογεῖται μόλις ἀπό χτές, χτύπησε στή ζωτική της ρίζα τή δύναμη τοῦ λαοῦ, πῶς ὁ ἐκφυλισμός τοῦ βιομηχανικοῦ πληθυσμοῦ ἐπιβραδύνεται μόνο χάρη στή διαρκῆ ἀπορρόφηση ἄθιχτων ζωτικῶν στοιχείων ἀπό τήν ὕπαιθρο καί πῶς ἀκόμα ἀρχίζουν νά ξεκληρίζονται καί οἱ ἐργάτες γῆς, παρά τόν καθαρό ἀέρα καί τήν principle of natural selection [ἀρχή τῆς φυσικῆς ἐπιλογῆς] πού ἐπικρατεῖ μέ τόση παντοδυναμία σ' αὐτούς καί πού ἐπιτρέπει νά ἐπιζοῦν μόνο τά γερά ἄτομα[112]. Τό κεφάλαιο ὅμως, πού ἔχει τόσο «σοβαρούς λόγους» ν' ἀρνιέται τά βάσανα τῆς ἐργατικῆς γενεᾶς πού τό περιβάλλει σήμερα, καθορίζεται τόσο λίγο στήν πραχτική κίνησή του ἀπό τήν προοπτική τοῦ μελλοντικοῦ σαπίσματος τῆς ἀνθρωπότητας, δηλ. σέ τελευταία ἀνάλυση ἀπό τό ἀσυγκράτητο ξεκλήρισμα τοῦ πληθυσμοῦ, ὅσο καί ἀπό τήν ἐνδεχόμενη πτώση τῆς γῆς πάνω στόν ἥλιο. Κάθε φορά πού γίνεται κάποια χρηματιστηριακή ἀπάτη μέ τίς μετοχές ὅλοι ξέρουν ὅτι κάποτε θά ξεσπάσει ὁπωσδήποτε ἡ μπόρα, ὅμως ὁ καθένας ἐλπίζει ὅτι θά ξεσπάσει στό κεφάλι τοῦ διπλανοῦ του, ἀφοῦ ὁ ἴδιος προηγούμενα θάχει συλλέξει τή χρυσή βροχή καί θά τήν ἔχει μεταφέρει σέ ἀσφαλές μέρος. Après moi le déluge! ["Υστερα ἀπό μένα ἄς γίνει κατακλυσμός!] εἶναι τό σύνθημα κάθε κεφαλαιοκράτη καί κάθε κεφαλαιοκρατικοῦ ἔθνους. Γι' αὐτό τό λόγο τό κεφάλαιο εἶναι ἀνελέητο ἀπέναντι στήν ὑγεία καί στή διάρκεια ζωῆς τοῦ ἐργάτη, παντοῦ

ἐπόπτης ἐργασίας Ρέντγκρειβ πού ἀναφέραμε πιό πάνω ἐπισκέφτηκε τίς βιομηχανικές ἐκθέσεις τοῦ 1851 στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη, ἰδιαίτερα στή Γαλλία καί τήν Πρωσία, γιά νά μελετήσει τίς συνθῆκες στά ἐργοστάσια σ' αὐτές τίς χῶρες. Γιά τόν πρῶσο ἐργοστασιακό ἐργάτη λέει: «Παίρνει ἕνα μισθό ἀρκετό γιά τήν ἁπλή τροφή καί τή λίγη ἄνεση πού ἔχει συνηθίσει καί πού τόν ἱκανοποιεῖ.... Ζεῖ χειρότερα καί ἐργάζεται πιό σκληρά ἀπό τόν ἄγγλο ἀνταγωνιστή του» («Reports of the Insp. of Fact. 31st Oct. 1853», σελ. 85).

111 «Οἱ ἐργάτες πού ἐργάζονται ὑπερβολικά πεθαίνουν μέ καταπληχτική γρηγοράδα· οἱ θέσεις ὅμως αὐτῶν πού χάνονται συμπληρώνονται ἀμέσως, καί ἡ συχνή ἀλλαγή τῶν προσώπων δέν ἐπιφέρει καμιά ἀλλαγή στή σκηνή» («England and America», London 1833, τόμ. I, σελ. 55. Συγγραφέας τοῦ ἔργου εἶναι ὁ E. G. Wakefield).

112 Βλ. «Public Health. Sixth Report of the Medical Officer of the Privy Council, 1863». Δημοσιεύτηκε στό Λονδίνο τό 1864. Ἡ ἔκθεση αὐτή ἀφορᾶ ἰδίως τούς ἐργάτες γῆς. «Τήν κομητεία Σάθερλαντ τήν ἔχουν παρουσιάσει σάν μιά πολύ βελτιωμένη κομητεία, νεότερη ὅμως ἔρευνα ἀποκάλυψε, πώς ἐδῶ, σέ περιφέρειες ἄλλοτε τόσο ξακουστές γιά τούς ὡραίους ἄνδρες καί τούς γενναίους στρατιῶτες τους, οἱ κάτοικοι ἐκφυλίστηκαν σέ μιά ἰσχνή καί μαραγκιασμένη ράτσα. Στά πιό ὑγιεινά μέρη, στίς πλαγιές τῶν λόφων καί ἀντικρυ στή θάλασσα, τά πρόσωπα τῶν παιδιῶν τους εἶναι τόσο λεπτά καί ὠχρά ὅσο μποροῦν νά εἶναι μόνο στήν ἀποσυντεθειμένη ἀτμόσφαιρα ἑνός στενοσόκακου τοῦ Λονδίνου» (*Thornton*: «Overpopulation and its Remedy», London 1846, σελ. 74, 75). Μοιάζουν πραγματικά μέ τούς 30.000 «gallant Highlanders» [«βουνίσιους λεβέντες»] πού ἡ Γλασκόβη τούς στοιβάζει στά wynds [σοκάκια] καί στίς closes [αὐλές] της μαζί μέ πόρνες καί κλέφτες.

ὅπου δέν τό ὑποχρεώνει ἡ κοινωνία νά τίς ὑπολογίζει[113]. Στήν κατηγορία γιά σωματικό καί πνευματικό μαρασμό, γιά πρόωρο θάνατο καί γιά τό μαρτύριο τῆς ὑπερβολικῆς ἐργασίας ἀπαντάει: Μήπως θάπρεπε νά μᾶς βασανίζει αὐτό τό βάσανο μιά καί αὐξάνει τίς ἀπολαύσεις (τά κέρδη) μας; Γενικά ὅμως αὐτό δέν ἐξαρτιέται ἀπό τήν καλή ἤ κακή θέληση τοῦ ξεχωριστοῦ κεφαλαιοκράτη. Ὁ ἐλεύθερος συναγωνισμός ἐπιβάλλει στόν ξεχωριστό κεφαλαιοκράτη σάν ἐξωτερικό ἀναγκαστικό νόμο τούς ἐσωτερικούς νόμους τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς[114].

Ὁ καθορισμός μιᾶς κανονικῆς ἐργάσιμης ἡμέρας εἶναι τό ἀποτέλεσμα πάλης ἀνάμεσα στόν κεφαλαιοκράτη καί τόν ἐργάτη πού βάσταξε πολλούς αἰῶνες. Ἡ ἱστορία ὅμως αὐτῆς τῆς πάλης παρουσιάζει δυό ἀντίθετα ρεύματα. Ἄς συγκρίνουμε λχ. τή σημερινή ἀγγλική ἐργοστασιακή νομοθεσία μέ τά ἀγγλικά καταστατικά ἐργασίας ἀπό τό 14ο ὥς τά μέσα τοῦ 18ου αἰώνα[116]. Ἐνῶ ὁ σύγχρονος ἐργοστασιακός νόμος περιορίζει μέ τή βία τήν ἐργάσιμη ἡμέρα, τά καταστατικά πού ἀναφέραμε προσπαθοῦν νά τήν παρατείνουν μέ τή βία. Πάντως οἱ

---

113 «Μ' ὅλο πού ἡ ὑγεία τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι ἕνα τόσο σπουδαῖο στοιχεῖο τοῦ ἐθνικοῦ κεφαλαίου φοβούμαστε ὅτι θά ὑποχρεωθοῦμε νά ὁμολογήσουμε πώς οἱ κεφαλαιοκράτες δέν εἶναι καθόλου διατεθειμένοι νά διατηρήσουν αὐτόν τό θησαυρό καί νά ἐκτιμήσουν τήν ἀξία του... Τούς ἐργοστασιάρχες τούς ἐξανάγκασαν νά παίρνουν ὑπόψη τήν ὑγεία τῶν ἐργατῶν» («Τάιμς», 5 τοῦ Νοέμβρη 1861). «Οἱ ἄνδρες τοῦ Οὐέστ Ρόϊντινγκ ἔγιναν οἱ ὑφαντουργοί τῆς ἀνθρωπότητας... θυσιάστηκε ἡ ὑγεία τῆς ἐργατιᾶς καί σέ μιά-δυό γενεές ἡ ράτσα θά εἶχε ἐκφυλιστεῖ, ἄν δέν παρουσιαζόταν μιά ἀντίδραση. Περιορίστηκαν οἱ ὧρες τῆς παιδικῆς ἐργασίας κλπ.» («Report of the Registrar General for October 1861»).

114 Γιαυτό βλέπουμε στίς ἀρχές τοῦ 1863 26 φίρμες πού ἔχουν μεγάλα ἐργοστάσια ἀγγειοπλαστικῆς στό Στάφφορντσιρ, ἀνάμεσά τους καί ὁ οἶκος Τζ. Οὐέντγκγουντ καί Υἱοί, νά ζητοῦν μέ ἕνα τους ὑπόμνημα ἀπό «τό κράτος νά ἐπέμβει μέ τό κῦρος του». Ὁ «συναγωνισμός μέ τούς ἄλλους κεφαλαιοκράτες» τούς ἐμποδίζει νά προβοῦν σέ «ἐθελοντικό» περιορισμό τοῦ χρόνου ἐργασίας τῶν παιδιῶν κλπ. «Γιαυτό, ὅσο κι ἄν λυπούμαστε γιά τό κακό πού ἀναφέραμε πιό πάνω, θἆταν ἀδύνατο νά τό ἐμποδίσουμε μέ κάποια συμφωνία ἀνάμεσα στούς ἐργοστασιάρχες... Παίρνοντας ὑπόψη ὅλα αὐτά τά περιστατικά καταλήξαμε στήν πεποίθηση ὅτι χρειάζεται ἕνας ἀναγκαστικός νόμος» («Children's Employment Commission. 1st Report, 1863», σελ. 322).

Προσθήκη στήν ὑποσημείωση 114. — Ἕνα πολύ πιό χτυπητό παράδειγμα μᾶς πρόσφερε τό πρόσφατο παρελθόν. Οἱ ὑψηλές τιμές τοῦ μπαμπακιοῦ σέ μιά ἐποχή πυρετώδικων ἐργασιῶν ἀνάγκασε τούς ἰδιοχτῆτες ὑφαντηρίων μπαμπακερῶν τοῦ Μπλάκμπορν νά περιορίσουν, ὕστερα ἀπό κοινή συνεννόηση, τό χρόνο ἐργασίας γιά ἕνα ὁρισμένο χρονικό διάστημα στά ἐργοστάσιά τους. Τό χρονικό αὐτό διάστημα ἔληξε περίπου στά τέλη τοῦ Νοέμβρη (1871). Στό μεταξύ οἱ πιό πλούσιοι ἐργοστασιάρχες πού συνδυάζουν κλωστήρια καί ὑφαντουργεῖα μαζί, ἐκμεταλλεύτηκαν τήν πτώση τῆς παραγωγῆς, πού προκλήθηκε ὕστερα ἀπό τή συμφωνία ἐκείνη, γιά νά ἐπεκτείνουν τίς δικές τους ἐπιχειρήσεις καί νά πραγματοποιήσουν ἔτσι μεγάλα κέρδη σέ βάρος τῶν μικρῶν ἐπιχειρηματιῶν. Οἱ τελευταῖοι πιεζόμενοι ἀπό τήν ἀνάγκη ἀποτάθηκαν στούς ἐργοστασιακούς ἐργάτες, τούς κάλεσαν νά διεξαγάγουν στά σοβαρά τή ζύμωση γιά τήν 9ωρη ἐργάσιμη ἡμέρα καί ὑποσχέθηκαν ὅτι θά συνεισφέρουν χρήματα γι' αὐτό τό σκοπό!

116 Αὐτά τά καταστατικά ἐργασίας, πού τά βρίσκουμε ταυτόχρονα καί στή Γαλλία, τίς Κάτω Χῶρες κλπ., καταργήθηκαν τυπικά στήν Ἀγγλία μόλις τό 1813, ἀφοῦ ἀπό καιρό πιά τά εἶχαν καταργήσει οἱ σχέσεις παραγωγῆς.

ἀξιώσεις τοῦ κεφαλαίου στήν ἐμβρυακή του κατάσταση, τόν καιρό πού μόλις γεννιέται, καί ὅταν τό δικαίωμά του ν' ἀπορροφᾶ μιά ἐπαρκῆ ποσότητα ὑπερεργασίας δέν τό ἐξασφαλίζει ἀκόμα μόνο μέ τή δύναμη τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων ἀλλά καί μέ τή βοήθεια τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, οἱ ἀξιώσεις αὐτές φαίνονται ἐξαιρετικά μετριοπαθεῖς ἄν συγκριθοῦν μέ τίς παραχωρήσεις πού εἶναι ὑποχρεωμένο νά κάνει μουρμουρίζοντας καί δυστροπώντας κατά τήν ἀνδρική του ἡλικία. Ἀπαιτήθηκαν αἰῶνες ὁλόκληροι, ὥσπου ὁ «ἐλεύθερος» ἐργάτης νά συγκατατεθεῖ ἐθελοντικά, δηλ. νά ἐξαναγκαστεῖ κοινωνικά, συνεπεία τοῦ ἀναπτυγμένου κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, νά πουλάει ὁλόκληρο τόν ἐνεργό χρόνο τῆς ζωῆς του στήν τιμή τῶν συνηθισμένων του μέσων συντήρησης, νά πουλάει ἀντί πινακίου φακῆς τήν ἴδια τήν ἱκανότητά του γιά ἐργασία, τά πρωτοτόκια του. Γιαυτό εἶναι φυσικό, ἡ παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, πού ἀπό τά μέσα τοῦ 14ου ὥς τά τέλη τοῦ 17ου αἰώνα προσπαθεῖ τό κεφάλαιο νά ἐπιβάλλει στούς ἐνήλικους ἐργάτες μέ τή βοήθεια τῆς κρατικῆς βίας, νά συμπίπτει περίπου μέ τά ὅρια τοῦ ἐργάσιμου χρόνου πού στό δεύτερο μισό τοῦ 19ου αἰώνα βάζει ποῦ καί ποῦ τό κράτος στή μετατροπή τοῦ αἵματος τῶν παιδιῶν σέ κεφάλαιο. Αὐτό λχ. πού στή Μασσαχουσέτη, στήν πιό ἐλεύθερη ὥς τώρα Πολιτεία τῆς βορειοαμερικάνικης δημοκρατίας, ἀνακηρύχνεται σήμερα σάν κρατικό ὅριο γιά τήν ἐργασία τῶν παιδιῶν κάτω ἀπό 12 χρονῶν, ἦταν στήν Ἀγγλία, στά μέσα ἀκόμα τοῦ 17ου αἰώνα, ἡ κανονική ἐργάσιμη ἡμέρα ὑγιέστατων χειροτεχνῶν, ρωμαλέων ἐργατῶν γῆς καί σιδεράδων μέ σώματα γιγάντων[116].

Σάν ἄμεσο πρόσχημα (ὄχι σάν αἰτία, γιατί ἡ νομοθεσία αὐτοῦ τοῦ εἴδους συνεχίζεται ὁλόκληρους αἰῶνες χωρίς νά ὑπάρχει τό πρόσχημα) γιά τό πρῶτο «Statute of Labourers» [«Καταστατικό γιά τούς ἐργάτες»] (23, Ἐδουάρδος III, 1349*) χρησίμευσε ἡ μεγάλη ἐπιδημία πανούκλας, πού ἀποδεκάτισε τόν πληθυσμό, ἔτσι πού, ὅπως γράφει ἕνας τόρυ συγγραφέας, «ἔγινε πραγματικά ἀνυπόφορη ἡ δυσκολία νά βρίσκουν ἐργάτες σέ λογικές τιμές (δηλ. σέ τιμές πού ν' ἀφή-

[116] «Κανένα παιδί κάτω ἀπό 12 χρονῶν δέν ἐπιτρέπεται νά ἐργάζεται σέ ἐργοστάσιο πάνω ἀπό 10 ὧρες τήν ἡμέρα» («General Statutes of Massachusetts», 63, κεφ. 12). (Οἱ διατάξεις αὐτές ἐκδόθηκαν ἀπό τό 1836 ὥς τό 1858). «Ἡ ἐργασία πού συντελεῖται τήν ἡμέρα μέσα σέ χρονικό διάστημα 10 ὡρῶν πρέπει νά ἰσχύει σά νόμιμη ἐργάσιμη ἡμέρα σ' ὅλα τά ἐργοστάσια μπαμπακουργίας, ἐριουργίας, μεταξουργίας, βιομηχανίας χαρτιοῦ, γυαλιοῦ καί λινοῦ, καθώς καί στή σιδηροβιομηχανία καί μεταλλουργία. Ἀκόμα καθορίζεται πώς στό ἑξῆς κανένας νέος πού ἐργάζεται σ' ἕνα ὁποιοδήποτε ἐργοστάσιο δέν ἐπιτρέπεται νά κρατηθεῖ στή δουλιά ἤ νά κληθεῖ νά ἐργαστεῖ πάνω ἀπό 10 ὧρες τήν ἡμέρα ἤ 60 ὧρες τήν ἑβδομάδα· ἀκόμα πώς στό ἑξῆς στό ἔδαφος αὐτῆς τῆς Πολιτείας δέν ἐπιτρέπεται ν' ἀπασχολεῖται σέ ἐργοστάσιο κανένας ἀνήλικος κάτω ἀπό 10 χρονῶν» («State of New-Jersey. An act to limit the hours of labour etc.», § 1 καί 2. Νόμος τῆς 11 τοῦ Μάρτη 1851). «Κανένας ἀνήλικος ἡλικίας 12 ὥς 15 χρονῶν δέν ἐπιτρέπεται νά ἐργάζεται σέ ὁποιοδήποτε ἐργοστάσιο περισσότερο ἀπό 11 ὧρες τήν ἡμέρα εἴτε πρίν ἀπό τίς 5 τό πρωί εἴτε μετά τίς 7 $^1/_2$ τό βράδυ» («Revised Statutes of the State of Rhode Island etc.», κεφ. 139, § 23, 1η τοῦ Ἰούλη 1857).

* Δηλ. νόμος τοῦ 23ου ἔτους τῆς βασιλείας Ἐδουάρδου III. Σύντ.

νουν στ' ἀφεντικά τους μιά λογική ποσότητα ὑπερεργασίας)»[117]. Γιαυτό οἱ λογικοί μισθοί- ἐργασίας ὑπαγορεύτηκαν μέ ἀναγκαστικό νόμο, ὅπως καί τά ὅρια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας. Τό δεύτερο σημεῖο, τό μόνο πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, ἐπαναλαβαίνεται στό καταστατικό τοῦ 1496 (ἐπί Ἑρρίκου VII). Ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα γιά ὅλους τούς χειροτέχνες (artificers) καί γιά τούς ἐργάτες γῆς ἀπό τό Μάρτη ὥς τό Σεπτέμβρη ἔπρεπε τότε—πράγμα ὅμως πού δέν ἐφαρμόστηκε ποτέ—νά διαρκεῖ ἀπό τίς 5 τό πρωί ὥς τίς 7 ἤ 8 τό βράδυ, οἱ ὧρες γιά τά γεύματα ὅμως ἦταν 1 ὥρα γιά τό πρόγευμα, $1^1/_2$ ὥρα γιά τό μεσημέρι καί μισή ὥρα γιά τό δειλινό στίς 4 μ. μ., δηλ. ἀκριβῶς διπλάσιες ἀπ' ὅ,τι καθορίζει ὁ νόμος γιά τά ἐργοστάσια πού βρίσκεται σήμερα σέ ἰσχύ[118]. Τό χειμώνα ἡ ἐργασία ἔπρεπε νά διαρκεῖ μέ τίς ἴδιες διακοπές ἀπό τίς 5 τό πρωί ὥς τήν ὥρα πού σκοτεινιάζει. Ἕνα καταστατικό τῆς Ἐλισάβετ τοῦ 1562 γιά ὅλους τούς ἐργάτες «πού μισθώνονται μέ τήν ἡμέρα ἤ μέ τήν ἑβδομάδα», ἀφήνει ἄθιχτη τή διάρκεια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, προσπαθεῖ ὅμως νά περιορίσει τίς διακοπές σέ $2^1/_2$ ὧρες γιά τό καλοκαίρι καί σέ 2 ὧρες γιά τό χειμώνα. Τό μεσημεριανό φαγητό ἔπρεπε νά διαρκεῖ μονάχα μιά ὥρα καί «ὁ ἡμίωρος ἀπογευματινός ὕπνος» νά ἐπιτρέπεται μονάχα ἀπό τά μέσα τοῦ Μάη ὥς τά μέσα τοῦ Αὐγούστου. Γιά κάθε ὥρα ἀπουσίας θά κόβονταν ἀπό τό μισθό 1 πέννα (10 [χρυσά] λεφτά). Στήν πράξη ὅμως οἱ ἀναλογίες ἦταν πολύ πιό εὐνοϊκές γιά τούς ἐργάτες ἀπ' ὅ,τι καθορίζει τό καταστατικό. Ὁ πατέρας τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας κι ὥς ἕνα βαθμό ὁ ἐφευρέτης τῆς στατιστικῆς, ὁ Οὐίλλιαμ Πέττυ, σ' ἕνα σύγγραμμά του πού τό δημοσίεψε στό τελευταῖο τρίτο τοῦ 17ου αἰώνα λέει: «Οἱ ἐργάτες (labouring men, στήν οὐσία ἐπρόκειτο τότε γιά τούς ἐργάτες γῆς) ἐργάζονται 10 ὧρες τήν ἡμέρα καί παίρνουν 20 γεύματα τήν ἑβδομάδα, καί συγκεκριμένα τίς καθημερινές ἡμέρες ἐργασίας τρία καί τίς Κυριακές δυό· ἔτσι βλέπουμε ξεκάθαρα ὅτι ἄν θέλαν νά νηστέψουν τά βράδια τῆς Παρασκευῆς καί νά τρῶνε τό μεσημέρι σέ μιάμιση ὥρα, ἐνῶ τώρα γιά τό φαγητό αὐτό χρειάζονται δυό ὧρες,

[117] «Sophisms of Free Trade», 7η ἔκδ., London 1850, σελ. 205. Ὁ ἴδιος τόρυ ὁμολογεῖ ἐξάλλου ὅτι: «Οἱ κοινοβουλευτικοί νόμοι πού ρύθμιζαν τούς μισθούς ἐργασίας σέ βάρος τῶν ἐργατῶν καί ὑπέρ τῶν ἀφεντικῶν τους, διατηρήθηκαν 464 ὁλόκληρα χρόνια. Ὁ πληθυσμός αὐξήθηκε καί οἱ νόμοι αὐτοί ἔγιναν πιά περιττοί κι ἐνοχλητικοί» (στό ἴδιο, σελ. 206).

[118] Σχετικά μέ τό καταστατικό αὐτό παρατηρεῖ μέ τό δίκιο του ὁ Τζ. Οὐέιντ: «Ἀπό τό καταστατικό τοῦ 1496 προκύπτει ὅτι ἡ τροφή θεωροῦνταν ἰσοδύναμο γιά τό $^1/_3$ τῶν ἀπολαβῶν ἑνός χειροτέχνη καί γιά τό $^1/_2$ τῶν ἀπολαβῶν ἑνός ἐργάτη γῆς, πράγμα πού δείχνει μεγαλύτερο ἀπό τό σημερινό βαθμό ἀνεξαρτησίας τῶν ἐργατῶν, πού ἡ τροφή τους στή γεωργία καί στή βιομηχανία ἀποτελεῖ ἕνα πολύ μεγαλύτερο ποσοστό τῶν μισθῶν τους» (*J. Wade:* «History of the Middle and Working Classes», 3η ἔκδ., London 1835, σελ. 24, 25 καί 577). Ὅσο γιά τή γνώμη ὅτι ἡ διαφορά αὐτή ὀφείλεται στή διαφορά πού ὑπάρχει στή σχέση τῶν τιμῶν, τότε καί τώρα, ἀνάμεσα στά μέσα διατροφῆς καί στά εἴδη ρουχισμοῦ, ἡ γνώμη αὐτή ἀντικρούεται μέ τήν πρώτη ἐπιφανειακή ματιά πού θά ρίξει κανείς στό «Chronicon Pretiosum etc.». By Bishop Fleetwood. 1η ἔκδ., London 1707, 2η ἔκδ., London 1745.

ἀπό τίς 11 π. μ. ὥς τίς 1 μ. μ., ἄν ἑπομένως ἐργάζονταν $^{1}/_{20}$ περισσότερο καί κατανάλωναν $^{1}/_{20}$ λιγότερο, θά μποροῦσε νά εἰσπραχθεῖ τό ἕνα δέκατο τοῦ φόρου πού ἀναφέραμε»[119]. Μήπως εἶχε ἄδικο ὁ δρ Ἄντριου Γιούρ ὅταν κατηγοροῦσε τό νόμο τοῦ 1833 γιά τό 12ωρο σάν ἕνα βῆμα πίσω, πρός τήν ἐποχή τοῦ σκοταδιοῦ; Φυσικά οἱ διατάξεις πού περιέχει τό καταστατικό καί πού τίς ἀναφέρει ὁ Πέττυ ἰσχύουν καί γιά τούς «apprentices» [«μαθητευόμενους»]. Πῶς ὅμως εἶχαν τά πράγματα μέ τήν ἐργασία τῶν παιδιῶν στά τέλη τοῦ 17ου αἰώνα τό βλέπουμε ἀπό τό παρακάτω παράπονο: «Οἱ νέοι μας ἐδῶ στήν Ἀγγλία δέν κάνουν ἀπολύτως τίποτα ὥσπου γίνονται μαθητευόμενοι, καί τότε χρειάζονται φυσικά πολύν καιρό—ἑφτά χρόνια—γιά νά μορφωθοῦν καί νά γίνουν τέλειοι χειροτέχνες». Ἡ Γερμανία ἀντίθετα φημίζεται γιατί ἐκεῖ τά παιδιά ἀπό τήν κούνια τους ἀκόμα «διαπαιδαγωγοῦνται» τουλάχιστο «νά ἐργάζονται λίγο»[120].

Ἀκόμα καί στό μεγαλύτερο μέρος τοῦ 18ου αἰώνα, ὥς τήν ἐποχή τῆς μεγάλης βιομηχανίας, τό κεφάλαιο στήν Ἀγγλία δέν εἶχε καταφέρει πληρώνοντας τή βδομαδιάτικη ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης

[119] *W. Petty*: «Political Anatomy of Ireland», 1672, ἔκδ. 1691, σελ. 10

[120] «A Discourse on the Necessity of Encouraging Mechanic Industry», London 1690, σελ. 13. Ὁ Μάκολεϋ, πού πλαστογράφησε τήν ἀγγλική ἱστορία πρός τό συμφέρον τῶν οὐίγων καί τῆς ἀστικῆς τάξης, ἀναφωνεῖ: «Ἡ συνήθεια νά βάζουν πρόωρα τά παιδιά νά ἐργάζονται... ἐπικρατοῦσε τό 17ο αἰώνα σέ βαθμό σχεδόν ἀπίστευτο γιά τήν τότε κατάσταση τῆς βιομηχανίας. Στό Νόρβιτς, τό κύριο κέντρο τῆς ἐριουργίας, ἕνα παιδί 6 χρονῶν θεωροῦνταν κιόλας ἱκανό πρός ἐργασίαν. Διάφοροι συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης—καί ἀνάμεσά τους μερικοί πού θεωροῦνταν ἐξαιρετικά καλοπροαίρετοι—ἀναφέρουν μέ „exultation" [ἀγαλλίαση] τό γεγονός ὅτι στήν πόλη αὐτή μόνο τά ἀγόρια καί τά κορίτσια δημιουργοῦν ἕναν πλοῦτο πού μέσα σ' ἕνα χρόνο ξεπέρασε κατά 12.000 λίρες στερλίνες τή συντήρησή τους. Ὅσο πιό ἐμπεριστατωμένα ἐρευνοῦμε τήν ἱστορία τοῦ παρελθόντος, τόσο περισσότερους λόγους βρίσκουμε γιά ν' ἀπορίψουμε τήν ἄποψη ἐκείνων πού τήν ἐποχή μας τή θεωροῦν γόνιμη σέ νέα κοινωνικά κακά. Τό καινούργιο σήμερα εἶναι ἡ διανόηση πού ἀνακαλύπτει τά κακά καί ὁ ἀνθρωπισμός πού τά θεραπεύει» («History of England», τόμ. I, σελ. 417). Ὁ Μάκολεϋ θά μποροῦσε νά μᾶς πληροφορήσει ἀκόμα ὅτι τό 17ο αἰώνα «ἐξαιρετικά καλοπροαίρετοι» amis du commerce [φίλοι τοῦ ἐμπορίου] ἀφηγοῦνται μέ «exultation» [ἀγαλλίαση] πώς σ' ἕνα φτωχοκομεῖο τῆς Ὁλλανδίας ἐργαζόταν ἕνα παιδί 4 χρονῶν καί ὅτι τό παράδειγμα αὐτό τῆς «vertu mise en pratique» [«ἀρετῆς ἐφαρμοσμένης στήν πράξη»] φιγουράρει σ' ὅλα τά γραπτά τῶν ἀνθρωπιστῶν τύπου Μάκολεϋ ὥς τήν ἐποχή τοῦ Α. Σμίθ. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι μέ τήν ἐμφάνιση τῆς μανουφακτούρας καί σέ διάκριση ἀπό τή χειροτεχνία παρουσιάζονται ἴχνη τῆς ἐκμετάλλευσης τῶν παιδιῶν, πού ὥς ἕνα βαθμό ὑπάρχει ἀπό ἀνέκαθεν στούς ἀγρότες καί πού εἶναι τόσο πιό ἀναπτυγμένη ὅσο πιό σκληρός εἶναι ὁ ζυγός πού βαραίνει πάνω στόν ἀγρότη. Ἡ τάση τοῦ κεφαλαίου εἶναι ὁλοφάνερη, ὅμως τά ἴδια τά γεγονότα εἶναι ἀκόμα τόσο σπάνια ὅσο ἡ γέννηση παιδιῶν μέ δυό κεφάλια. Γιαυτό, τά γεγονότα αὐτά τά σημείωσαν μέ «exultation» [ἀγαλλίαση] σάν ἐξαιρετικά ἀξιοπρόσεχτα καί ἀξιοθαύμαστα καί τά σύστησαν γιά μίμηση στό σύγχρονο καί μελλοντικό κόσμο οἱ γεμάτοι προαίσθηση «amis du commerce» [«φίλοι τοῦ ἐμπορίου»]. Ὁ ἴδιος σκῶτος συκοφάντης καί ὡραιολόγος Μάκολεϋ λέει: «Σήμερα ἀπ' ὅλες τίς μεριές ἀκοῦμε νά μιλᾶνε μονάχα γιά πισωδρόμηση, ἐνῶ βλέπουμε μονάχα πρόοδο». Πραγματικά τί μάτια καί προπάντων τί ἀφτιά!

νά γίνει κύριος ὅλης τῆς ἑβδομάδας τοῦ ἐργάτη. Ἐξαίρεση ὡστόσο ἀποτελοῦν οἱ ἐργάτες γῆς. Τό γεγονός ὅτι μέ τό μισθό 4 ἡμερῶν μποροῦσαν νά ζοῦν μιάν ὁλόκληρη ἑβδομάδα δέν ἀποτελοῦσε γιά τούς ἐργάτες ἀρκετό λόγο γιά νά ἐργάζονται καί τίς ὑπόλοιπες δυό μέρες γιά τόν κεφαλαιοκράτη. Ἕνα μέρος τῶν ἄγγλων οἰκονομολόγων πού ὑπηρετοῦσαν τό κεφάλαιο κατάγγελνε μέ τή μεγαλύτερη λύσσα αὐτή τήν ἰδιοτροπία τῶν ἐργατῶν, ἕνα ἄλλο μέρος τῶν οἰκονομολόγων ὑπεράσπιζε τούς ἐργάτες. Ἄς ἀκούσουμε λχ. τήν πολεμική ἀνάμεσα στόν Πόστλτγουεϊτ, πού τό ἐμπορικό του λεξικό εἶχε τήν ἐποχή ἐκείνη τήν ἴδια φήμη πού ἔχουν σήμερα τά συγγράμματα αὐτοῦ τοῦ εἴδους τοῦ Μάκ Κοῦλλοκ καί τοῦ Μάκ Γκρέγκορ, καί στόν συγγραφέα τοῦ «Essay on Trade and Commerce» πού ἀναφέραμε πιό πάνω[121].

Ὁ Πόστλτγουεϊτ λέει ἀνάμεσα στ' ἄλλα: «Δέν μπορῶ νά κλείσω τίς λίγες αὐτές παρατηρήσεις, χωρίς νά πάρω ὑπό σημείωση τίς τριμμένες φλυαρίες πολλῶν πού λένε πώς, ὅταν ὁ ἐργάτης (industrious poor) μπορεῖ μέσα σέ 5 μέρες νά εἰσπράττει ἀρκετά γιά νά ζήσει, δέ θέλει νά δουλεύει 6 ὁλόκληρες μέρες. Γιαυτό καταλήγουν ὅτι εἶναι ἀνάγκη ν' ἀκριβαίνουν μέ φόρους ἤ μέ ὁποιαδήποτε ἄλλα μέσα ἀκόμα καί τά πιό ἀπαραίτητα μέσα συντήρησης γιά νά ἐξαναγκαστοῦν ὁ χειροτέχνης καί ὁ ἐργάτης τῆς μανουφακτούρας νά ἐργάζονται συνεχῶς καί τίς ἕξι μέρες τήν ἑβδομάδα. Θά μοῦ ἐπιτρέψετε νά ἔχω διαφορετική γνώμη ἀπό τούς μεγάλους αὐτούς πολιτικούς, πού ξεσπαθώνουν ὑπέρ τῆς αἰώνιας σκλαβιᾶς τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ αὐτοῦ τοῦ βασιλείου («the perpetual slavery of the working people») καί ξεχνοῦν τήν παροιμία πού λέει· „all work and no play" κλπ. (ἡ δουλειά μόνη χωρίς παιχνίδι κάνει τόν ἄνθρωπο κουτό). Μήπως οἱ ἐγγλέζοι δέν καμαρώνουν γιά τά χαρίσματα καί τήν ἐπιδεξιότητα τῶν χειροτεχνῶν τους καί τῶν ἐργατῶν τους μανουφακτούρας, πού ἐπέβαλαν γενικά τά ἀγγλικά ἐμπορεύματα καί τά κάναν διάσημα; Σέ τί ὀφείλονταν αὐτό; Πιθανόν σέ τίποτα ἄλλο, ἐκτός ἀπό τόν τρόπο πού οἱ εὔθυμοι ἐργάτες μας ξέρουν νά διασκεδάζουν. Ἄν ἦταν ὑποχρεωμένοι νά ἐργάζονται ὁλόκληρο τό χρόνο, καί τίς ἕξι μέρες τήν ἑβδομάδα, ἐπαναλαβαίνοντας πάντα τήν ἴδια ἐργασία, δέ θά ἄμβλυνε αὐτό μήπως τά χαρίσματά τους καί δέ θά τούς ἔκανε κουτούς καί νωθρούς, ἀντί

[121] Ἀνάμεσα στούς κατήγορους τῶν ἐργατῶν ὁ πιό μανιασμένος εἶναι ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας τοῦ «An Essay on Trade and Commerce: containing Observations on Taxation etc.», London 1770. Καί πρωτύτερα ἀκόμα ἐκδηλώθηκε σάν τέτιος στό σύγγραμμά του «Considerations on Taxes», London 1765. Στήν ἴδια σειρά ἀκολουθεῖ καί ὁ Πολώνιους Ἄρθουρ Γιούνγκ, ὁ ἀνεκδιήγητος φοφλατάς τῆς στατιστικῆς. Ἀνάμεσα στούς ὑπερασπιστές τῶν ἐργατῶν ἔρχονται πρῶτοι: Ὁ Τζάκομπ Βάντερλιντ στό «Money answers all Things», London 1734, ὁ αἰδ. Ναθαναήλ Φόστερ, δρ τῆς θεολογίας, στό «An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions», London 1767, ὁ δρ Πράις καί ἰδίως ὁ Πόστλτγουεϊτ, τόσο στό Supplement τοῦ «Universal Dictionary of Trade and Commerce» ὅσο καί στό «Great Britain's Commercial Interest explained and improved», 2η ἔκδ., London 1755. Τά ἴδια γεγονότα βλέπουμε νά τό διαπιστώνουν καί πολλοί ἄλλοι σύγχρονοι συγγραφεῖς, ἀνάμεσά τους καί ὁ Τζόσαϊ Τάκερ.

ζωηρούς καί ἐπιδέξιους; Καί δέ θά ἔχαναν οἱ ἐργάτες μας τή φήμη τους ἐξαιτίας μιᾶς τέτιας αἰώνιας σκλαβιᾶς, ἀντί νά τή διατηρήσουν;... Τί εἴδους ἐπιδεξιότητα στήν τέχνη θά μπορούσαμε νά περιμένουμε ἀπό τόσο σκληρά βασανιζόμενα ζῶα (hard driven animals);... Πολλοί ἀπ' αὐτούς πραγματοποιοῦν μέσα σέ 4 μέρες τόση ἐργασία ὅση πραγματοποιεῖ ἕνας γάλλος μέσα σέ 5 καί 6 μέρες. Ὅταν ὅμως οἱ ἐγγλέζοι μετατραποῦν σέ ἐργάτες πού αἰώνια ξεθεώνονται στή δουλιά, ὑπάρχει κίνδυνος νά ἐκφυλιστοῦν (degenerate) περισσότερο κι ἀπό τούς γάλλους. Ὅταν ὁ λαός μας φημίζεται γιά τή γενναιότητά του στόν πόλεμο, δέ λέμε πώς αὐτό ὀφείλεται ἀπό τή μιά στό καλό ἀγγλικό μπιφτέκι καί στήν ἀγγλική πουντίνγκα πού ἔχει στήν κοιλιά του καί ἀπό τήν ἄλλη ὄχι λιγότερο στό συνταγματικό μας πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας; Καί γιατί τά μεγαλύτερα χαρίσματα, ἡ μεγαλύτερη ἐνεργητικότητα καί ἐπιδεξιότητα τῶν χειροτεχνῶν μας καί τῶν ἐργατῶν μας μανουφακτούρας νά μήν ὀφείλονται στήν ἐλευθερία μέ τήν ὁποία διασκεδάζουν μέ τό δικό τους τρόπο; Ἐλπίζω ὅτι δέ θά ξαναχάσουν ποτέ πιά αὐτά τά προνόμια καί τήν καλή τους ζωή, ἀπ' ὅπου κατάγονται ταυτόχρονα καί ἡ καπατσωσύνη τους στή δουλιά καί τό θάρρος τους!»[122]

Σ' αὐτά ὁ συγγραφέας τοῦ «Essay on Trade and Commerce ἀπαντάει:

«Ἄν εἶναι ρυθμισμένο ἀπό τό θεό νά ἀργοῦμε τήν ἕβδομη ἡμέρα τῆς ἑβδομάδας, πάει νά πεῖ πώς οἱ ὑπόλοιπες μέρες τῆς ἑβδομάδας ἀνήκουν στήν ἐργασία (ἐννοεῖ στό κεφάλαιο, ὅπως θά δοῦμε ἀμέσως) καί δέν μπορεῖ νά κατηγορεῖται σάν ἀπάνθρωπος ὁ ἐξαναγκασμός γιά τήν ἐκπλήρωση αὐτῆς τῆς θείας ἐντολῆς... Ὅτι ἡ ἀνθρωπότητα ἀπό τή φύση της γενικά τείνει πρός τήν ἄνεση καί τήν ὀκνηρία, μᾶς τό δείχνει ἡ μοιραία πείρα ἀπό τή συμπεριφορά τοῦ ὄχλου τῆς μανουφακτούρας, πού κατά μέσον ὅρο δέ δουλεύει πάνω ἀπό 4 μέρες τήν ἑβδομάδα, ἐκτός ἀπό τήν περίπτωση πού ἀκριβαίνουν τά μέσα συντήρησης... Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἕνα μποῦσελ στάρι ἀντιπροσωπεύει ὅλα τά μέσα συντήρησης τοῦ ἐργάτη καί στοιχίζει 5 σελίνια, ἐνῶ ὁ ἐργάτης κερδίζει μέ τήν ἐργασία του 1 σελίνι τήν ἡμέρα. Στήν περίπτωση αὐτή χρειάζεται νά ἐργαστεῖ μόνο 5 μέρες τήν ἑβδομάδα, καί μόνο 4 μέρες ἄν τό μποῦσελ στοιχίζει 4 σελίνια... Ἐπειδή ὅμως στό βασίλειο τοῦτο ὁ μισθός ἐργασίας στέκει πολύ πιό ψηλά σέ σύγκριση μέ τίς τιμές τῶν μέσων συντήρησης, ὁ ἐργάτης μανουφακτούρας πού ἐργάζεται 4 μέρες διαθέτει ἕνα περίσσεμα σέ χρῆμα μέ τό ὁποῖο ζεῖ ἀργός τό ὑπόλοιπο τῆς ἑβδομάδας... Ἐλπίζω πώς ἔχω πεῖ ἀρκετά ὥστε νά κάνω ξεκάθαρο ὅτι μιά μέτρια ἐργασία 6 ἡμερῶν τήν ἑβδομάδα δέν εἶναι σκλαβιά. Τόσες μέρες ἐργάζονται οἱ ἐργάτες μας γῆς καί ἀπ' ὅ,τι φαίνεται εἶναι οἱ πιό εὐτυχισμένοι ἀπ' ὅλους τούς ἐργάτες (labouring poor)[123]. Οἱ ὁλλανδοί κάνουν τό ἴδιο καί στίς μανουφακτοῦρες καί φαίνονται νἆναι ἕνας πολύ εὐτυχισμένος λαός. Καί οἱ γάλλοι ἐργάζονται ὅλη τήν ἑβδομάδα, μόνο πού μεσολαβοῦν οἱ πολλές γιορτές[124]... Ὁ ὄχλος μας ὅμως ἔμπασε στό κεφάλι του τήν ἔμμονη ἰδέα ὅτι σάν ἐγγλέζοι πού εἶναι δικαιοῦνται ἀπό γεννησιμιό τό προνόμιο νά εἶναι πιό ἐλεύθεροι καί πιό ἀνεξάρτητοι ἀπό (τούς ἐργάτες) ὁποιασδήποτε ἄλλης χώρας τῆς Εὐρώπης. Μπορεῖ βέβαια αὐτή ἡ ἰδέα νἆναι κάπως ὠφέλιμη ἐφόσον ἀσκεῖ ἐπίδραση στή γενναιότητα τῶν στρατιωτῶν μας, ὅσο ὅμως λιγότερο οἱ ἐργάτες μανουφακτούρας συμμερίζονται τήν ἰδέα αὐτή τόσο τό καλύτερο καί γι' αὐτούς τούς ἴδιους καί γιά τό κράτος. Οἱ ἐργάτες δέ θἄπρεπε ποτέ νά θεωροῦν τούς ἑαυτούς τους ἀνεξάρτητους ἀπό τούς προϊσταμένους τους («independent of their superiors»)... Εἶναι ἐξαιρετικά ἐπικίνδυνο νά ἐνθαρρύνεται ὁ συρφετός σ' ἕνα ἐμπορικό κράτος σάν τό δικό μας, ὅπου ἴσως τά 7/8 ὅλου τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι ἄνθρωποι μέ λίγη ἤ καθόλου περιουσία[125]... Ἡ θεραπεία δέ θἄχει ὁλοκληρωθεῖ ἄν οἱ φτωχοί τῆς βιομηχανίας δέν ἀρκεστοῦν νά ἐργάζονται 6 μέρες γιά τό ἴδιο χρηματικό ποσό πού κερδίζουν σήμερα σέ 4 μέρες μόνο»[126]. Γιά τό σκοπό αὐτό, καθώς καί γιά τό «ξερίζωμα τῆς τεμπελιᾶς, τῆς ἀσωτείας καί τῆς ρωμαντικῆς μέθης τῆς λευτεριᾶς», ditto [καθώς] καί «γιά νά περιοριστοῦν οἱ φόροι ὑπέρ τῶν φτωχῶν, γιά νά προωθηθεῖ τό πνεῦμα τῆς βιομηχανίας καί νά μειωθεῖ ἡ τιμή τῆς ἐργασίας στίς μανουφακτοῦρες», ὁ πιστός μας Ἔκκαρτ τοῦ κεφαλαίου προτείνει τό δοκιμασμένο μέσο, τούς ἐργάτες πού προσφεύγουν στή δημόσια φιλανθρωπία, μέ δυό λόγια τούς πάουπερ [ἐξαθλιωμένους], νά τούς κλείνουν σ' ἕνα «ἰδεῶδες σπίτι δουλιᾶς» (an ideal workhouse). «Ἕνα τέτιο σπίτι πρέπει νά γίνει σπίτι τοῦ τρόμου (house of terror)»[127]. Σ' αὐτό τό «σπίτι τοῦ τρόμου», σ' αὐτό τό «ἰδεῶδες workhouse [σπίτι δουλιᾶς]», πρέπει νά

---

[122] *Postlethwayt:* Στό ἴδιο. «First Preliminary Discourse», σελ. 14.

[123] «An Essay on Trade and Commerce etc.», London 1770. Ὁ ἴδιος, στή σελ. 96, ἀφηγεῖται σέ τί συνίστατο τό 1770 κιόλας ἡ «εὐτυχία» τῶν ἄγγλων ἐργατῶν γῆς. «Οἱ ἐργατικές τους δυνάμεις («their working powers») εἶναι πάντα τεταμένες στό ἔπακρο («on the stretch») δέν μποροῦν νά ζοῦν χειρότερα ἀπ' ὅ,τι ζοῦν («they cannot live cheaper than they do»), οὔτε νά ἐργάζονται πιό σκληρά» («nor work harder»).

[124] Ὁ προτεσταντισμός, καί μόνο γιατί μετατρέπει σέ ἐργάσιμες ἡμέρες ὅλες τίς πατροπαράδοτες γιορτές, παίζει σπουδαῖο ρόλο στή γένεση τοῦ κεφαλαίου.

[125] «An Essay on Trade and Commerce etc.», London 1770, σελ. 41, 15, 96, 97, 55, 56 καί 57.

[126] «An Essay on Trade and Commerce etc.», London 1770, σελ. 69. Ὁ Τζάκομπ Βάντερλιντ ἀπό τό 1734 κιόλας εἶπε ὅτι τό μυστικό τοῦ παραπόνου τῶν κεφαλαιοκρατῶν γιά τήν τεμπελιά τῶν ἐργατῶν εἶναι ἁπλούστατα ὅτι γιά τόν ἴδιο μισθό ζητοῦν ἀπό τούς ἐργάτες νά δουλεύουν 6 ἀντί 4 μέρες.

[127] Στό ἴδιο, σελ. 242—243: «Ἕνα τέτιο ἰδεῶδες σπίτι δουλιᾶς πρέπει νά γίνει „σπίτι τοῦ τρόμου" καί ὄχι καταφύγιο γιά τούς φτωχούς, ὅπου τρῶνε πλουσιοπάροχα, ντύνονται ζεστά καί καθώς πρέπει καί ἐργάζονται λίγο μόνο».

ἐργάζονται «14 ὧρες τήν ἡμέρα, μαζί ὅμως μέ τίς ὧρες γιά τά γεύματα, ἔτσι πού ν' ἀπομένουν ὁλόκληρες 12 ὧρες ἐργασίας»[128].

Δώδεκα ὧρες ἐργασίας στό «ideal workhouse», στό σπίτι τοῦ τρόμου τοῦ 1770! Ἑξηντατρία χρόνια ἀργότερα, τό 1833, ὅταν ἡ ἀγγλική βουλή ἐλάττωσε σέ τέσσερις βιομηχανικούς κλάδους τήν ἐργάσιμη ἡμέρα γιά παιδιά ἀπό 13 ὥς 18 χρονῶν σέ 12 ὁλόκληρες ὧρες ἐργασίας, νόμιζαν ὅτι σήμανε ἡ τελευταία ὥρα τῆς ἀγγλικῆς βιομηχανίας! Ὅταν τό 1852 ὁ Λουδοβίκος Βοναπάρτης γιά νά ἐξασφαλίσει τήν ὑποστήριξη τῆς ἀστικῆς τάξης διανοήθηκε νά βάλει χέρι στή νόμιμη ἐργάσιμη ἡμέρα, ὁλόκληρος ὁ ἐργατόκοσμος τῆς Γαλλίας φώναξε μ' ἕνα στόμα: «Ὁ νόμος πού περιορίζει σέ 12 ὧρες τήν ἐργάσιμη ἡμέρα, εἶναι τό μόνο ἀγαθό πού μᾶς ἀπόμεινε ἀπό τή νομοθεσία τῆς δημοκρατίας!»[129] Στή Ζυρίχη ἡ ἐργασία τῶν παιδιῶν πάνω ἀπό 10 χρονῶν ἔχει περιοριστεῖ σέ 12 ὧρες. Στό Ἄαργκαου ἡ ἐργασία τῶν παιδιῶν 13—16 χρονῶν περιορίστηκε τό 1862 ἀπό 12 1/2 σέ 12 ὧρες, καί τό 1860 στήν Αὐστρία ἐπίσης σέ 12 ὧρες γιά παιδιά 14—16 χρονῶν[130]. Τί «πρόοδος ἀπό τό 1770», θά ἀλάλαζε «μέ exultation» [ἀγαλλίαση] ὁ Μάκολεϋ!

Τό «σπίτι τοῦ τρόμου» γιά τούς ἐξαθλιωμένους, πού ἡ ψυχή τοῦ κεφαλαίου τό ὀνειρευόταν ἀκόμα ἀπό τό 1770, ὑψώθηκε λίγα χρόνια ἀργότερα σάν γιγάντιο «σπίτι δουλιᾶς» γιά τούς ἴδιους τούς ἐργάτες βιομηχανίας. Τό ὄνομά του εἶναι: ἐργοστάσιο. Καί τούτη τή φορά τό ἰδανικό ὠχρίασε μπροστά στήν πραγματικότητα.

[128] «In this ideal workhouse the poor shall work 14 hours in a day, allowing proper time for meals, in such manner that there shall remain 12 hours of neat labour» (στό ἴδιο). «Οἱ γάλλοι—λέει— γελοῦν μέ τίς ἐνθουσιώδεις ἰδέες μας γιά τή λευτεριά» (στό ἴδιο, σελ. 78).

[129] «Ἀντιτάχθηκαν σέ μιά ἐργασία πού θά ξεπερνοῦσε τίς 12 ὧρες τήν ἡμέρα κυρίως γιατί ὁ νόμος πού καθόρισε αὐτό τόν ἀριθμό ὡρῶν εἶναι τό μόνο ἀγαθό πού τούς ἀπομένει ἀπό τή νομοθεσία τῆς δημοκρατίας» («Reports of Insp. of Fact. 31st Octob. 1855», σελ. 80). Ὁ γαλλικός νόμος τῆς 5 τοῦ Σεπτέμβρη 1850 γιά τό δωδεκάωρο, μιά ἀστικοποιημένη ἔκδοση τοῦ διατάγματος τῆς 2 τοῦ Μάρτη 1848 πού εἶχε βγάλει ἡ Προσωρινή Κυβέρνηση, ἐπεκτεινόταν σέ ὅλα τά ateliers [ἐργοστάσια] χωρίς καμιά διάκριση. Πρίν ἀπό τό νόμο αὐτό ἦταν ἀπεριόριστη ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα στή Γαλλία. Βάσταγε 14, 15 καί πάνω ὧρες στά ἐργοστάσια. Βλ. «Des classes ouvrières en France, pendant l'année 1848. Par M. Blanqui». Τόν κ. Μπλανκί, τόν οἰκονομολόγο καί ὄχι τόν ἐπαναστάτη, τόν εἶχε ἐπιφορτίσει ἡ κυβέρνηση νά κάνει μιά ἔρευνα σχετικά μέ τήν κατάσταση τῶν ἐργατῶν.

[130] Τό Βέλγιο τό θεωροῦν ὑποδειγματικό ἀστικό κράτος ἀκόμα καί στό ζήτημα τῆς ρύθμισης τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας. Ὁ λόρδος Χόουαρντ ντέ Οὐόλντεν, ἄγγλος πληρεξούσιος στίς Βρυξέλλες, γράφει στίς 12 τοῦ Μάη 1862 στό Foreign Office [ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν]. «Ὁ ὑπουργός Ροζιέ μοῦ ἐξήγησε ὅτι ἡ ἐργασία τῶν παιδιῶν δέν περιορίζεται καθόλου οὔτε ἀπό γενικό νόμο οὔτε ἀπό τοπικούς κανονισμούς· ὅτι τά τελευταῖα 3 χρόνια ἡ κυβέρνηση σ' ὅλες της τίς συνεδριάσεις σκεφτόταν νά προτείνει στίς βουλές ἕνα νόμο σχετικά μέ τό ζήτημα αὐτό, μά σκόνταφτε πάντα σ' ἕνα ἀνυπέρβλητο ἐμπόδιο, στό ζηλότυπο φόβο της μπρός σέ μιά νομοθεσία ἀντίθετη μέ τήν ἀρχή τῆς πλέριας ἐλευθερίας τῆς ἐργασίας»!

6. Η ΠΑΛΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΝΟΝΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΜΗ ΗΜΕΡΑ. ΑΝΑΓΚΑΣΤΙΚΟΣ ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟΣ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ ΕΡΓΑΣΙΑΣ. Η ΑΓΓΛΙΚΗ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΑΚΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΤΟΥ 1833 - 1864.

Ἀφοῦ τό κεφάλαιο χρειάστηκε αἰῶνες ὁλόκληρους, γιά νά παρατείνει τήν ἐργάσιμη ἡμέρα ὥς τά κανονικά ἀνώτατα ὅριά της καί ἔπειτα πέρα ἀπό τά ὅρια αὐτά, ὥς τά ὅρια τῆς φυσικῆς ἡμέρας τῶν 12 ὡρῶν[131], ἀκολούθησε, ἀπό τή γέννηση τῆς μεγάλης βιομηχανίας στό τελευταῖο τρίτο τοῦ 18ου αἰώνα καί δῶ, μιά θυελλώδικη, βίαιη καί ἀπεριόριστη ἀνατροπή ὅλων τῶν ὁρίων. Συντρίφτηκε κάθε ἠθικός καί φυσικός φραγμός, κάθε ὅριο ἡλικίας καί φύλου, ἡμέρας καί νύχτας. Ἀκόμα καί οἱ ἔννοιες νύχτα καί ἡμέρα, πού ἦταν χωριάτικα ἁπλές στά παλιά καταστατικά, μπερδεύτηκαν τόσο, πού ἕνας ἄγγλος δικαστής χρειάστηκε ἀληθινά ταλμουδική ὀξύνοια γιά νά καθορίσει «ὑπεύθυνα μέ ἀπόφαση» τί εἶναι ἡ ἡμέρα καί τί ἡ νύχτα[132]. Τό κεφάλαιο ὀργίαζε.

Μόλις συνῆλθε κάπως ἡ ἐξαπατημένη ἀπό τό θόρυβο γιά τήν παραγωγή ἐργατική τάξη, ἄρχισε ἡ ἀντίστασή της, πρῶτα στή γενέτειρα χώρα τῆς μεγάλης βιομηχανίας, στήν Ἀγγλία. Οἱ παραχωρήσεις ὅμως πού ἀπόσπουσε ἔμειναν τρεῖς ὁλόκληρες δεκαετίες καθαρά ὀνομαστικές. Ἀπό τό 1802 ὥς τό 1833 ἡ βουλή ψήφισε 5 νόμους γιά τή ρύθμιση τῆς ἐργασίας, ἦταν ὅμως ἀρκετά πονηρή καί δέν ψήφισε οὔτε μιά πεντάρα γιά τήν ὑποχρεωτική ἐφαρμογή τους, γιά τό ἀπαραίτητο ὑπαλληλικό προσωπικό κλπ.[133]. Οἱ νόμοι αὐτοί ἔμειναν ἔτσι

[131] «Εἶναι φυσικά πολύ λυπηρό τό γεγονός ὅτι μιά ὁποιαδήποτε τάξη προσώπων εἶναι ὑποχρεωμένη νά παιδεύεται στή δουλιά 12 ὧρες τήν ἡμέρα. Ἄν ὑπολογίσουμε μαζί τό χρόνο γιά τά γεύματα καί τό χρόνο γιά τό πᾶνε κι ἔλα στό ἐργοστασιο, φτάνουμε τίς 14 ἀπό τίς 24 ὧρες τοῦ ἡμερονυχτίου... Κι ἄν δέν πάρουμε ὑπόψη τό ζήτημα τῆς ὑγείας, ἐλπίζω πώς κανένας δέ θά διστάσει νά ὁμολογήσει ὅτι εἶναι ἐξαιρετικά ἐπιβλαβής καί ἀποτελεῖ φριχτό κακό μιά τόσο ὁλοκληρωτική καί χωρίς διακοπή ἀπορρόφηση τοῦ χρόνου τῶν ἐργαζόμενων τάξεων πού ἀρχίζει ἀπό τό 13ο ἔτος τῆς ἡλικίας τους καί στούς „ἐλεύθερους" βιομηχανικούς κλάδους ἀπό μιά πολύ πιό μικρή ἡλικία ἀκόμα... Πρός τό συμφέρον τῆς δημόσιας ἠθικῆς, γιά τήν ἀνατροφή ἑνός γεροῦ πληθυσμοῦ καί γιά νά δοθεῖ μιά λογική ἀπόλαυση ζωῆς στή μεγάλη μάζα τοῦ λαοῦ, πρέπει νά ἀπαιτήσουμε νά παραμένει σ' ὅλους τούς κλάδους ἕνα μέρος κάθε ἐργάσιμης ἡμέρας γιά ἀνάπαυση καί σχόλη» (*Leonard Horner* στό «Reports of Insp. of Fact. for 31st December 1841»).

[132] Βλ. «Judgement of Mr J. H. Otway, Belfast, Hilary Sessions, County Antrim 1860».

[133] Πολύ χαρακτηριστικό γιά τό καθεστώς τοῦ Λουδοβίκου Φιλίππου, τοῦ roi bourgeois [ἀστοῦ βασιλιᾶ], εἶναι ὅτι δέν ἐφαρμόστηκε ποτέ ὁ μοναδικός νόμος γιά τά ἐργοστάσια πού ἐξέδοχε στίς 22 τοῦ Μάρτη 1841. Καί ὁ νόμος αὐτός ἀφορᾶ μόνο τή δουλιά τῶν παιδιῶν. Καθορίζει 8 ὧρες γιά παιδιά 8 ὥς 12 χρονῶν, 12 ὧρες γιά παιδιά 12 ὥς 16 χρονῶν κλπ., μέ πολλές ἐξαιρέσεις, πού ἐπιτρέπουν τή νυχτερινή ἐργασία ἀκόμα καί γιά παιδιά 8 χρονῶν. Στή χώρα ὅπου καί τά ποντίκια ἀκόμα τά ἐπιτηρεῖ ἡ ἀστυνομία ἀφέθηκε στήν καλή θέληση τῶν «amis du commerce» [«φίλων τοῦ ἐμπορίου»] ἡ ἐπίβλεψη καί ἡ ἐπιβολή τοῦ νόμου. Μόνον ἀπό τό 1853 καί δῶ ὑπάρχει σέ ἕνα μοναδικό νομό, στό νομό τοῦ

γράμμα νεκρό. «Γεγονός εἶναι ὅτι πρίν ἀπό τό νόμο τοῦ 1833 τά παιδιά καί οἱ νέοι τσακίζονταν στή δουλιά («were worked») ὅλη τή νύχτα ἤ ὅλη τήν ἡμέρα, ἤ καί τή νύχτα καί τήν ἡμέρα ad libitum [κατά βούλησιν]»[134].

Μόλις ἀπό τό νόμο τοῦ 1833 γιά τά ἐργοστάσια—πού ἀγκαλιάζει τά ἐργοστάσια μπαμπακουργίας, ἐριουργίας, λινουργίας καί μεταξουργίας—χρονολογεῖται ἡ κανονική ἐργάσιμη ἡμέρα γιά τή σύγχρονη βιομηχανία. Τίποτα δέν χαρακτηρίζει τό πνεῦμα τοῦ κεφαλαίου καλύτερα ἀπό τήν ἱστορία τῆς ἀγγλικῆς ἐργοστασιακῆς νομοθεσίας τῆς περιόδου 1833—1864!

Ὁ νόμος τοῦ 1833 καθορίζει ἡ συνηθισμένη ἐργάσιμη ἡμέρα στό ἐργοστάσιο ν' ἀρχίζει στίς $5^{1}/_{2}$ τό πρωί καί νά τελειώνει στίς $8^{1}/_{2}$ τό βράδυ. Μέσα στά χρονικά αὐτά ὅρια, στό διάστημα τῶν 15 αὐτῶν ὡρῶν, θεωρεῖται νόμιμη ἡ ἀπασχόληση ἀνηλίκων (δηλ. προσώπων ἀπό 13 ὥς 18 χρονῶν) ὁποιαδήποτε ὥρα τῆς ἡμέρας, πάντα μέ τήν προϋπόθεση ὅτι τό ἴδιο ἀνήλικο πρόσωπο δέν θά ἐργάζεται στή διάρκεια μιᾶς ἡμέρας πάνω ἀπό 12 ὧρες, ἐκτός ἀπό ὁρισμένες περιπτώσεις πού προβλέπονται εἰδικά. Ἡ παράγραφος 6 τοῦ νόμου καθορίζει «ὅτι στή διάρκεια κάθε ἡμέρας πρέπει νά παραχωρεῖται στό καθένα ἀπ' αὐτά τά πρόσωπα πού ἐργάζονται περιορισμένο χρονικό διάστημα τουλάχιστο $1^{1}/_{2}$ ὥρα γιά τά γεύματα». Ἀπαγορευόταν ἡ χρησιμοποίηση παιδιῶν κάτω ἀπό 9 χρονῶν, ἐκτός ἀπό μιά ἐξαίρεση πού θά τήν ἀναφέρουμε ἀργότερα, ἐνῶ ἡ ἐργασία τῶν παιδιῶν ἀπό 9 ὥς 13 χρονῶν περιοριζόταν σέ 8 ὧρες τήν ἡμέρα. Ἡ νυχτερινή ἐργασία, δηλ. σύμφωνα μέ τό νόμο αὐτό ἡ ἐργασία μεταξύ $8^{1}/_{2}$ τό βράδυ καί $5^{1}/_{2}$ τό πρωί, ἀπαγορευόταν γιά ὅλα τά πρόσωπα ἀπό 9 ὥς 18 χρονῶν.

Οἱ νομοθέτες εἶχαν τόσο λίγο τήν πρόθεση νά θίξουν τήν ἐλευθερία τοῦ κεφαλαίου στήν ἀπομύζηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης τῶν ἐνηλίκων ἤ, ὅπως τό λέγαν, «τήν ἐλευθερία τῆς ἐργασίας», πού μηχανεύτηκαν ἕνα εἰδικό σύστημα γιά νά ἀποτρέψουν μιά τέτια φριχτή συνέπεια τοῦ νόμου γιά τά ἐργοστάσια.

«Τό μεγάλο κακό τοῦ ἐργοστασιακοῦ συστήματος, ἔτσι ὅπως εἶναι ρυθμισμένο σήμερα—λέει ἡ πρώτη ἔκθεση τοῦ κεντρικοῦ συμβουλίου τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς 25 τοῦ Ἰούνη 1833—συνίσταται στό ὅτι δημιουργεῖ τήν ἀνάγκη νά ἐπεκταθεῖ ἡ ἐργασία τῶν παιδιῶν ὥς τά ἀκρότατα ὅρια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας τῶν ἐνηλίκων. Τό μοναδικό μέσο θεραπείας τοῦ κακοῦ αὐτοῦ, χωρίς περιορισμό τῆς ἐργασίας τῶν ἐνηλίκων, ἀπό τόν ὁποῖο θά πήγαζε ἕνα κακό ἀκόμα μεγαλύτερο ἀπό τό κακό πού πρόκειται ν' ἀποτραπεῖ, φαίνεται νά εἶναι

Βορᾶ, ἕνας ἔμμισθος κυβερνητικός ἐπόπτης. Ὄχι λιγότερο χαρακτηριστικό γιά τήν ἐξέλιξη τῆς γαλλικῆς κοινωνίας γενικά εἶναι τό γεγονός ὅτι ὥς τήν ἐπανάσταση τοῦ 1848 ὁ νόμος τοῦ Λουδοβίκου Φιλίππου στάθηκε ὁ μοναδικός νόμος αὐτοῦ τοῦ εἴδους, μόλο πού ἡ γαλλική φάμπρικα νόμων περιβάλλει τά πάντα μέ τό δίχτυ της!

134 «Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1860», σελ. 50.

τό σχέδιο ν' ἀπασχολοῦνται διπλές βάρδιες παιδιῶν». Τό «σχέδιο» αὐτό εἶχε ἐφαρμοστεῖ τότε μέ τό ὄνομα Relaissystem («System of Relays». Relay λένε στά ἀγγλικά καί στά γαλλικά τήν ἀλλαγή τῶν ταχυδρομικῶν ἀλόγων στίς διάφορες στάσεις), ἔτσι πού λχ. ἀπό τίς $5^{1}/_{2}$ τό πρωί ὥς τίς $1^{1}/_{2}$ μετά τό μεσημέρι ζεύουνε στή δουλιά μιά βάρδια παιδιά 9 ὥς 13 χρονῶν, καί ἀπό τίς $1^{1}/_{2}$ τό μεσημέρι ὥς τίς $8^{1}/_{2}$ τό βράδυ μιά δεύτερη βάρδια παιδιά κλπ.

Γιά ν' ἀνταμείψουν τούς κυρίους ἐργοστασιάρχες, πού τά τελευταῖα 22 χρόνια ἀγνοοῦσαν μέ τόν πιό αὐθάδικο τρόπο ὅλους τούς νόμους γιά τήν παιδική ἐργασία πού εἶχαν ἐκδοθεῖ, τούς χρυσώσαν τώρα τό χάπι. Ἡ Βουλή καθόρισε νά ἀπαγορεύεται ἀπό τήν 1η τοῦ Μάρτη 1834 ἡ ἐργασία πάνω ἀπό 8 ὧρες στό ἐργοστάσιο γιά παιδιά ἀπό 11 χρονῶν καί κάτω, ἀπό τήν 1η τοῦ Μάρτη 1835 γιά παιδιά ἀπό 12 χρονῶν καί κάτω, καί ἀπό τήν 1η τοῦ Μάρτη 1836 γιά παιδιά ἀπό 13 χρονῶν καί κάτω! Αὐτός ὁ τόσο διακριτικός ἀπέναντι στό κεφάλαιο «φιλελευθερισμός» ἦταν τόσο πιό ἀξιέπαινος, πού ὁ δρ Φάρρε, ὁ σέρ Α. Κάρλεϊλ, ὁ σέρ Μπ. Μπρόντυ, ὁ σέρ Τσ. Μπέλλ, ὁ μίστερ Γκούτριν κ. ἄ., μέ δυό λόγια οἱ πιό ἐπιφανεῖς physicians καί surgeons [παθολόγοι καί χειροῦργοι] τοῦ Λονδίνου, στίς μαρτυρικές τους καταθέσεις μπροστά στήν Κάτω Βουλή δήλωσαν ὅτι ὑπάρχει «periculum in mora!» [«κίνδυνος ἐν ὄψει!»]. Ὁ δρ Φάρρε ἐκφράστηκε κάπως πιό ὠμά μέ τά λόγια: «Ἡ νομοθεσία εἶναι ἐξίσου ἀναγκαία γιά ν' ἀποτρέπεται ὁ θάνατος σ' ὅλες ἐκεῖνες τίς μορφές πού θά μποροῦσε νά προξενηθεῖ πρόωρα, καί χωρίς ἀμφιβολία ὁ θάνατος αὐτός (πού προξενεῖται μέ τή μέθοδο τοῦ ἐργοστασίου) πρέπει νά θεωρεῖται σάν θάνατος πού προξενεῖται μέ μιά ἀπό τίς πιό ἀπάνθρωπες μέθοδες»[135]. Τό ἴδιο «μεταρρυθμισμένο» κοινοβούλιο, πού ἀπό ἀβρότητα πρός τούς κυρίους ἐργοστασιάρχες καταδίκαζε γιά χρόνια ἀκόμα παιδιά κάτω τῶν 13 χρονῶν στήν κόλαση μιᾶς 72ωρης βδομαδιάτικης ἐργασίας στό ἐργοστάσιο, ἀπαγόρευε ἀντίθετα μέ τό νόμο τῆς ἀπελευθέρωσης, πού κι αὐτός τήν ἐλευθερία τή χορηγοῦσε μέ τό σταγονόμετρο, στούς ἰδιοχτῆτες φυτειῶν νά ἀπασχολοῦν στό ἐξῆς ὁποιοδήποτε μαῦρο δοῦλο πάνω ἀπό 45 ὧρες τήν ἑβδομάδα!

Ὅμως τό κεφάλαιο πού δέν ἐξιλεώθηκε καθόλου, ἄρχισε τώρα μιά πολύχρονη καί θορυβώδικη ζύμωση. Ἡ ζύμωση περιστρεφόταν κυρίως γύρω ἀπό τήν ἡλικία τῶν κατηγοριῶν πού μέ τό ὄνομα παιδιά εἶχαν περιοριστεῖ σέ 8ωρη ἐργασία καί εἶχαν ὑποβληθεῖ σέ μιά κάποια ὑποχρεωτική ἐκπαίδευση. Σύμφωνα μέ τήν κεφαλαιοκρατική ἀνθρωπολογία ἡ παιδική ἡλικία σταματοῦσε στό 10ο ἤ τό πολύ στόν 11ο χρόνο. Ὅσο περισσότερο πλησίαζε ἡ προθεσμία τῆς ὁλοκληρωτικῆς ἐφαρμογῆς τοῦ νόμου γιά τά ἐργοστάσια, τό ὀλέθριο ἔτος 1836,

135 «Legislation is equally necessary for the prevention of death, in any form in which it can be prematurely inflicted, and certainly this must be viewed as a most cruel mode of inflicting it» [«Report of the select Committee on the Bill to regulate the Labour of Children in the Mills and Factories», London 1831—1832, σελ. 602].

τόσο πιό ἄγρια λυσσομανοῦσε ὁ συρφετός τῶν ἐργοστασιαρχῶν. Καί πραγματικά κατάφερε τόσο νά ἐκφοβίσει τήν κυβέρνηση πού τό 1835 πρότεινε νά μειωθεῖ τό ὅριο τῆς παιδικῆς ἡλικίας ἀπό τά 13 στά 12 χρόνια. Στό μεταξύ μεγάλωνε ἀπειλητικά ἡ pressure from without [ἡ πίεση ἀπ' ἔξω]. Τό κοινοβούλιο ἔχασε τό θάρρος του. Ἀρνήθηκε νά ρίξει περισσότερο ἀπό 8 ὥρες τήν ἡμέρα κάτω ἀπό τόν τροχό Τζάγκερνατ τοῦ κεφαλαίου παιδιά 13 χρονῶν, καί ὁ νόμος τοῦ 1833 ἀπόχτησε πλέρια ἰσχή. Ἔμεινε ἀμετάβλητος ὥς τόν Ἰούνη τοῦ 1844.

Στή διάρκεια τῆς δεκαετίας πού ὁ νόμος αὐτός ρύθμιζε, στήν ἀρχή ἐνμέρει καί μετά ὁλοκληρωτικά, τή δουλιά στά ἐργοστάσια, οἱ ἐπίσημες ἐκθέσεις τῶν ἐποπτῶν ἐργασίας ἦταν γεμάτες παράπονα ὅτι εἶναι ἀδύνατη ἡ ἐφαρμογή του. Ἐπειδή ὁ νόμος τοῦ 1833 ἄφηνε ἐλεύθερους τούς κυρίους τοῦ κεφαλαίου ν' ἀρχίζουν, νά σταματοῦν καί νά τερματίζουν ὁποιαδήποτε ὥρα μέσα στά πλαίσια τοῦ 15ωρου χρονικοῦ διαστήματος, ἀπό τίς $5\,^1/_2$ τό πρωί ὥς τίς $8\,^1/_2$ τό βράδυ, τή 12ωρη ἤ 8ωρη δουλιά κάθε «νέου» καί κάθε «παιδιοῦ», καθώς ἐπίσης στά διάφορα πρόσωπα νά καθορίζουν διαφορετικές ὥρες φαγητοῦ, οἱ κύριοι ἐργοστασιάρχες ἐφεῦραν σέ λίγο ἕνα καινούργιο «Relaissystem» σύμφωνα μέ τό ὁποῖο τά ἄλογα-ἐργάτες δέν τ' ἄλλαζαν σέ καθορισμένες στάσεις, ἀλλά τά ξαναζεύανε πάντα σέ ἄλλες στάσεις. Δέ στεκόμαστε περισσότερο στήν ὀμορφιά αὐτοῦ τοῦ συστήματος, γιατί θά χρειαστεῖ νά ἐπανέλθουμε σ' αὐτό ἀργότερα. Εἶναι ὅμως φανερό μέ τήν πρώτη ματιά ὅτι κατάργησε ὁλόκληρο τό νόμο γιά τά ἐργοστάσια καί μάλιστα ὄχι μόνο τό πνεῦμα, μά καί τό γράμμα αὐτοῦ τοῦ νόμου. Πῶς μποροῦσαν οἱ ἐπόπτες ἐργασίας νά ἐπιβάλουν τό χρόνο ἐργασίας πού ἔχει καθοριστεῖ μέ νόμο καί τήν παροχή τῶν νόμιμων χρονικῶν διαλειμμάτων γιά τά γεύματα, μέ τήν περίπλοκη αὐτή λογιστική γιά τό κάθε παιδί καί τόν κάθε νέο χωριστά; Σέ λίγο ἄνθιζε καί πάλι ἀτιμώρητα σ' ἕνα μεγάλο μέρος τῶν ἐργοστασίων ἡ παλιά χτηνώδικη ἀσυδοσία. Σέ μιά συνάντησή τους μέ τόν ὑπουργό τῶν Ἐσωτερικῶν (1844) οἱ ἐπόπτες ἐργασίας ἀπόδειξαν ὅτι μέ τό νεοξεφουρνισμένο Relaissystem ἦταν ἀδύνατος ὁποιοσδήποτε ἔλεγχος[136]. Στό μεταξύ ὅμως εἶχαν ἀλλάξει πολύ οἱ συνθῆκες. Οἱ ἐργοστασιακοί ἐργάτες, ἰδιαίτερα ἀπό τό 1838 καί δῶ, εἶχαν μετατρέψει σέ ἐκλογικό τους οἰκονομικό σύνθημα τό νόμο γιά τό 10ωρο, ὅπως εἶχαν μετατρέψει σέ πολιτικό τους σύνθημα τό Χάρτη (Charter). Ἀκόμα καί ἕνα μέρος τῶν ἴδιων τῶν ἐργοστασιαρχῶν πού εἶχαν ρυθμίσει τή δουλιά στά ἐργοστάσιά τους σύμφωνα μέ τό νόμο τοῦ 1833 κατάκλυσαν τή βουλή μέ ὑπομνήματα σχετικά μέ τόν ἀθέμιτο «συναγωνισμό» ἀπό μέρους τῶν «ὑποκριτῶν ἀδερφῶν» τους, πού μποροῦσαν νά καταπατοῦν τό νόμο εἴτε ἐπειδή ἦταν πιό θρασεῖς, εἴτε ἐπειδή τούς εὐνοοῦσαν πιό βολικές τοπικές συνθῆκες. Ἐπιπλέον, ὅσο κι ἄν ἐπιθυμοῦσε ὁ ξεχωριστός ἐργοστασιάρχης ν' ἀφήσει ἐλεύθερα τά ἡνία τῆς παλιᾶς ἁρπαχτικότητας, οἱ ἐκπρόσωποι καί οἱ

[136] «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1849», σελ. 6.

πολιτικοί ἡγέτες τῆς τάξης τῶν ἐργοστασιαρχῶν πρόσταζαν ν' ἀλλάξει ἡ στάση καί ἡ γλώσσα ἀπέναντι στούς ἐργάτες. Εἶχαν ἀρχίσει τήν εκστρατεία τους ὑπέρ τῆς κατάργησης τῶν νόμων γιά τά σιτηρά καί γιά νά νικήσουν χρειάζονταν τή βοήθεια τῶν ἐργατῶν! Γιαυτό ὑπόσχονταν ὄχι μόνο νά διπλασιάσουν τό καρβέλι τοῦ ψωμιοῦ, ἀλλά καί νά δεχτοῦν τό νόμο γιά τό 10ωρο στό χιλιόχρονο βασίλειο τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου[137]. Ἔτσι ἀκόμα λιγότερο τούς ἐπιτρεπόταν νά καταπολεμοῦν τή λήψη ἑνός μέτρου, πού ἐπρόκειτο νά κάνει ἁπλῶς ἀλήθεια τό νόμο τοῦ 1833. Τέλος οἱ τόρυ, πού ἔβλεπαν ν' ἀπειλεῖται τό πιό ἱερό συμφέρον τους, ἡ γαιοπρόσοδος, ξεσπάθωσαν, ἀγαναχτισμένοι ἀπό φιλανθρωπικά αἰσθήματα, ἐνάντια στήν «ἐπαίσχυντη συνήθεια»[138] τῶν ἀντιπάλων τους.

Ἔτσι γεννήθηκε ὁ συμπληρωματικός νόμος γιά τά ἐργοστάσια τῆς 7 τοῦ Ἰούνη 1844. Μπῆκε σέ ἰσχή στίς 10 τοῦ Σεπτέμβρη 1844. Συμπεριέλαβε στούς προστατευόμενους μιά νέα κατηγορία ἐργατῶν, καί συγκεκριμένα τίς γυναῖκες πάνω ἀπό 18 χρονῶν. Οἱ γυναῖκες ἐξισώθηκαν ἀπό κάθε ἄποψη μέ τούς νέους, ὁ χρόνος ἐργασίας τους περιορίστηκε σέ 12 ὧρες, ἀπαγορεύτηκε ἡ νυχτερινή ἐργασία γι' αὐτές κλπ. Ἔτσι γιά πρώτη φορά ἡ νομοθεσία ὑποχρεώθηκε νά ἐλέγξει ἄμεσα καί ἐπίσημα καί τήν ἐργασία ἐνήλικων. Ἡ ἔκθεση τοῦ 1844 1845 γιά τά ἐργοστάσια λέει εἰρωνικά: «Δέν μᾶς ἔγινε γνωστή οὔτε μιά περίπτωση, πού ἐνήλικες γυναῖκες νάχουν παραπονεθεῖ γιά τήν ἀνάμιξη αὐτή στά δικαιώματά τους»[139]. Ἡ ἐργασία γιά παιδιά κάτω ἀπό 13 χρονῶν περιορίστηκε σέ $6\,^1/_2$ ὧρες καί, κάτω ἀπό ὁρισμένους ὅρους, σέ 7 ὧρες τήν ἡμέρα[140].

Γιά νά ἐξαλείψει τίς παραβάσεις ἀπό μέρους τοῦ ψεύτικου Relaissystem ὁ νόμος θέσπισε ἀνάμεσα στ' ἄλλα καί τούς παρακάτω λεπτομερειακούς ὅρους: «Ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα γιά τά παιδιά καί τούς νέους λογαριάζεται ἀπό τήν ὥρα πού ἕνα ὁποιοδήποτε παιδί ἤ ἕνας ὁποιοσδήποτε νέος πιάνει δουλιά τό πρωί στό ἐργοστάσιο». Ἔτσι, ἄν τό παιδί *Α* ἀρχίσει λχ. νά ἐργάζεται στίς 8 τό πρωί καί τό παιδί *Β* στίς 10, ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα θά πρέπει καί γιά τό *Β* νά τελειώσει τήν ἴδια ὥρα μέ τοῦ *Α*. Ἡ ἔναρξη τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας πρέπει νά καθορίζεται σύμφωνα μέ ἕνα δημόσιο ρολόι, λχ. μέ τό πιό κοντινό ρολόι τῶν σιδηροδρόμων, καί μ' αὐτό πρέπει νά ρυθμίζεται τό κουδούνι τοῦ ἐργοστασίου. Ὁ ἐργοστασιάρχης εἶναι ὑποχρεωμένος νά τοιχοκολλήσει στό ἐργοστάσιο μιά ἀνακοίνωση τυπωμένη μέ μεγάλα γράμματα, ὅπου θά γνωστοποιοῦνται ἡ ἔναρξη, τό τέλος καί τά διαλείμ-

[137] «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848», σελ. 98.

[138] Ἄλλωστε καί ὁ Λέοναρντ Χόρνερ χρησιμοποιεῖ καί ἐπίσημα τήν ἔκφραση «nefarious practice» [ἐπαίσχυντη συνήθεια] (Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1859», σελ. 7).

[139] «Reports etc. for 30th Sept. 1844», σελ. 15.

[140] Ὁ νόμος ἐπιτρέπει νά χρησιμοποιοῦνται παιδιά 10 ὧρες ὅταν δέν ἐργάζονται κάθε μέρα, ἀλλά μέρα παρά μέρα. Γενικά ὁ ὅρος αὐτός δέν ἐφαρμόστηκε.

ματα τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας. Τά παιδιά πού πιάνουν δουλιά πρίν ἀπό τίς 12 τό μεσημέρι δέν ἐπιτρέπεται νά χρησιμοποιοῦνται ὕστερα ἀπό τή 1 μ. μ. Ἑπομένως ἡ ἀπογευματινή βάρδια πρέπει ν' ἀποτελεῖται ἀπό ἄλλα παιδιά καί ὄχι ἀπό τά παιδιά τῆς πρωινῆς βάρδιας. Ἡ 1 ½ ὥρα γιά τά γεύματα πρέπει νά παραχωρεῖται τήν ἴδια ὥρα γιά ὅλους τούς ἐργάτες πού προστατεύει ὁ νόμος, ἡ 1 ὥρα ἀπ' αὐτές νά εἶναι τουλάχιστον πρίν ἀπό τίς 3 μ. μ. Τά παιδιά καί οἱ νέοι δέν ἐπιτρέπεται νά χρησιμοποιοῦνται στή δουλιά περισσότερο ἀπό 5 ὧρες συνέχεια πρίν ἀπό τή 1 μ. μ., χωρίς νά τούς παραχωρεῖται τουλάχιστον ἕνα ἡμίωρο διάλειμμα γιά τό φαγητό. Τά παιδιά, οἱ νέοι καί οἱ γυναῖκες δέν ἐπιτρέπεται νά παραμένουν τήν ὥρα τοῦ φαγητοῦ σέ χώρους τοῦ ἐργοστασίου ὅπου συντελεῖται ὁποιαδήποτε ἐργασία κλπ.

Εἴδαμε ὅτι αὐτές οἱ πολύ λεπτομερειακές διατάξεις πού ρυθμίζουν μέ τόση στρατιωτική ὁμοιομορφία, σύμφωνα μέ τό χτύπημα τοῦ κουδουνιοῦ, τή διάρκεια, τά ὅρια καί τά διαλείμματα τῆς ἐργασίας, δέν ἦταν καθόλου προϊόντα κοινοβουλευτικῆς φαντασίας. Γεννήθηκαν σιγά-σιγά ἀπό τίς δοσμένες σχέσεις σάν φυσικοί νόμοι τοῦ σύγχρονου τρόπου παραγωγῆς. Ἡ διατύπωσή τους, ἡ ἐπίσημη ἀναγνώρισή τους καί ἡ διακήρυξή τους ἀπό τό κράτος ἦταν καρπός μακρόχρονων ταξικῶν ἀγώνων. Μιά ἀπό τίς πιό ἄμεσες συνέπειές τους ἦταν ὅτι ἡ πράξη ἐπέβαλε τούς ἴδιους φραγμούς καί στήν ἐργάσιμη ἡμέρα τῶν ἐνήλικων ἀνδρῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν ἐπειδή στά περισσότερα προτσές παραγωγῆς εἶναι ἀπαραίτητη ἡ συνεργασία τους μέ τά παιδιά, τούς νέους καί τίς γυναῖκες. Γιαυτό, σέ γενικές γραμμές, στήν περίοδο 1844—1847 ἐφαρμοζόταν γενικά καί ὁμοιόμορφα ἡ δωδεκάωρη ἐργάσιμη ἡμέρα σ' ὅλους τούς βιομηχανικούς κλάδους πού ὑπάγονταν στήν ἐργοστασιακή νομοθεσία.

Οἱ ἐργοστασιάρχες ὅμως δέν ἐπέτρεψαν τήν «πρόοδο» αὐτή χωρίς μιά «πισωδρόμηση» πού νά τούς ἀποζημιώνει. Μέ δική τους παρακίνηση ἡ Κάτω Βουλή μείωσε ἀπό 9 σέ 8 χρόνια τό κατώτατο ὅριο ἡλικίας τῶν παιδιῶν πού χρησιμοποιοῦν, γιά νά ἐξασφαλιστεῖ ἔτσι στό κεφάλαιο ἡ ὀφειλόμενη σ' αὐτό ἐλέῳ θεοῦ καί νόμου «πρόσθετη προμήθεια παιδιῶν γιά τά ἐργοστάσια»[141].

Τά χρόνια 1846 καί 1847 ἀφήνουν ἐποχή στήν οἰκονομική ἱστορία τῆς Ἀγγλίας. Ἀκυρώνονται οἱ νόμοι γιά τά σιτηρά, καταργοῦνται οἱ εἰσαγωγικοί δασμοί γιά τό μπαμπάκι καί ἄλλες πρῶτες ὕλες, τό ἐλεύθερο ἐμπόριο ἀνακηρύσσεται ὁδηγητικό ἀστέρι τῆς νομοθεσίας! Μέ δυό λόγια, ἀνάτειλε τό χιλιόχρονο βασίλειο. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά στά ἴδια αὐτά χρόνια ἔφτασαν στό ἀποκορύφωμά τους τό χαρτιστικό κίνημα καί ἡ ζύμωση γιά τή 10ωρη ἐργάσιμη ἡμέρα. Βρῆκαν συμμάχους στούς διψασμένους γιά ἐκδίκηση τόρυ. Καί παρά τή φανατική ἀντίσταση τῆς ἐπίορκης στρατιᾶς τῶν ὀπαδῶν τοῦ ἐλεύ-

[141] «Ἐπειδή ἡ ἐλάττωση τοῦ χρόνου ἐργασίας τους θἄχε σάν συνέπεια τήν πρόσληψη ἑνός μεγάλου ἀριθμοῦ (παιδιῶν), σκέφθηκαν ὅτι ἡ πρόσθετη εἰσροή παιδιῶν ἀπό 8 ὡς 9 χρονῶν θά κάλυπτε τήν αὐξημένη ζήτηση» («Reports etc. for 30th Sept. 1844», σελ. 13).

θερου ἐμπορίου μέ τούς Μπράιτ καί Κόμπντεν ἐπικεφαλῆς, τό κοινοβούλιο ψήφισε τό νόμο γιά τό δεκάωρο πού στοίχισε τόσους ἀγῶνες.

Ὁ νέος νόμος γιά τά ἐργοστάσια τῆς 8 τοῦ Ἰούνη 1847 καθόριζε πώς τήν 1η τοῦ Ἰούλη 1847 θά ἐφαρμοστεῖ ἕνας προσωρινός περιορισμός τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας σέ 11 ὧρες γιά τούς «νέους» (ἀπό 13 ὥς 18 χρονῶν) καί γιά ὅλες τίς ἐργάτριες, τήν 1η τοῦ Μάη 1848 ὅμως θά ἐφαρμοστεῖ ὁ ὁριστικός περιορισμός της σέ 10 ὧρες. Κατά τά ἄλλα ὁ νόμος αὐτός ἦταν ἁπλῶς μιά προσθήκη στούς νόμους τοῦ 1833 καί 1844 πού τούς τροποποιοῦσε.

Τό κεφάλαιο ἐπιχείρησε μιά προεισαγωγική ἐκστρατεία γιά νά ἐμποδίσει τήν ὁλοκληρωτική ἐφαρμογή τοῦ νόμου τήν 1η τοῦ Μάη 1848. Καί μάλιστα ἔπρεπε οἱ ἴδιοι οἱ ἐργάτες, πού τούς σωφρόνισε τάχα ἡ πείρα, νά βοηθήσουν στήν καταστροφή τοῦ ἴδιου τους τοῦ ἔργου. Ἡ στιγμή διαλέχτηκε ἐπιτήδεια. «Πρέπει νά θυμούμαστε ὅτι ἐξαιτίας τῆς φοβερῆς κρίσης τοῦ 1846—1847 οἱ ἐργοστασιακοί ἐργάτες ὑπόφεραν πολλά, ἐπειδή πολλά ἐργοστάσια ἐργάζονταν μόνο περιορισμένο χρονικό διάστημα, ἐνῶ ἄλλα εἶχαν κλείσει τελείως. Γιαυτό, σημαντικός ἀριθμός ἐργατῶν βρισκόταν σέ πολύ δύσκολη θέση καί πολλοί εἶχαν χρεωθεῖ. Ἔτσι μποροῦσαν μέ ἀρκετή βεβαιότητα νά ὑποθέσουν ὅτι οἱ ἐργάτες θά προτιμοῦσαν μιά μεγαλύτερη ἐργάσιμη ἡμέρα γιά νά ἰσοφαρίσουν τίς ἀπώλειες τοῦ παρελθόντος, ἴσως γιά νά ξοφλήσουν χρέη, ἤ γιά νά πάρουν ἀπό τό ἐνεχυροδανειστήριο τά ἔπιπλά τους, ἤ γιά ν' ἀναπληρώσουν τά ἀντικείμενα πού ἔχουν πουλήσει, ἤ γιά ν' ἀγοράσουν καινούργια ροῦχα γιά τόν ἑαυτό τους καί τίς οἰκογένειές τους»[142]. Οἱ κύριοι ἐργοστασιάρχες προσπάθησαν νά ἐντείνουν τή φυσική ἐπίδραση αὐτῶν τῶν παραγόντων μέ μιά γενική ἐλάττωση τῶν μισθῶν κατά 10%. Αὐτό ἔγινε σά νά λέμε γιά νά ἐγκαινιάσουν τή νέα ἐποχή τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου. Ἔπειτα ἀκολούθησε κι ἄλλη ἐλάττωση τῶν μισθῶν κατά 8 ⅓%, ὅταν ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα περιορίστηκε σέ 11 ὧρες, καί ἄλλη μιά, διπλάσια, ὅταν περιορίστηκε ὁριστικά σέ 10 ὧρες. Ἔτσι λοιπόν, παντοῦ ὅπου τό ἐπέτρεπαν κάπως οἱ περιστάσεις ἔγινε μιά ἐλάττωση τῶν μισθῶν τουλάχιστο κατά 25%[143]. Καί κάτω ἀπό τούς ὅρους αὐτούς πού εἶχαν προετοιμαστεῖ τόσο εὐνοϊκά ἄρχισαν τή ζύμωση μέσα στούς ἐργάτες γιά ν' ἀνακαλέσουν τό νόμο τοῦ 1847. Καί στή ζύμωση αὐτή δέν περιφρονήθηκε κανένα μέσο ἀπάτης, δελεασμοῦ καί ἀπειλῆς—τοῦ κάκου ὅμως. Ὅσο γιά τή μισή ντουζίνα αἰτήσεις ἐργατῶν μέ τίς ὁποῖες τούς ἔβαλαν νά παραπονεθοῦν πώς «τούς καταπιέζει ὁ νόμος», οἱ ἴδιοι οἱ αἰτοῦντες, στήν προφορική ἀκρόασή τους, δήλωσαν ὅτι τίς ὑπογρα-

[142] «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848», σελ. 16.

[143] «Διαπίστωσα περιπτώσεις πού ἀπό ἀνθρώπους πού ἔπαιρναν 10 σελίνια τήν ἑβδομάδα κόψαν τό 1 σελίνι, βάσει τῆς γενικῆς κατά 10% ἐλάττωσης τῶν μισθῶν, καί ἔπειτα ἀκόμα 1 σελίνι καί 6 πένες ἐπειδή περιορίστηκε ὁ χρόνος ἐργασίας, δηλ. τό ὅλο 2 σελίνια καί 6 πένες, καί ὅμως ἡ πλειοψηφία ἐξακολουθοῦσε νά εἶναι ὑπέρ τοῦ νόμου γιά τό δεκάωρο» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848», σελ. 16).

φές τους τούς τίς πῆραν ὕστερα ἀπό ἐκβιασμό. «Ὅτι τούς καταπιέζει κάποιος, αὐτό εἶναι σωστό, ὄχι ὅμως ὁ νόμος γιά τά ἐργοστάσια»[144]. Ἄν ὅμως οἱ ἐργοστασιάρχες δέν κατάφεραν νά βάλουν τούς ἐργάτες νά μιλήσουν σύμφωνα μέ τό δικό τους τό πνεῦμα, τόσο περισσότερο ξελαρυγγίζονταν οἱ ἴδιοι ἀπό τίς στῆλες τῶν ἐφημερίδων καί στή βουλή ἐξ ὀνόματος τῶν ἐργατῶν. Κατάγγειλαν τούς ἐπόπτες ἐργασίας σάν ἕνα εἶδος ἐπιτρόπους τῆς Συμβατικῆς, πού θυσίαζαν ἀλύπητα τό δυστυχισμένο ἐργάτη στή λόξα τους γιά τή βελτίωση τοῦ κόσμου. Κι αὐτή ἡ μανούβρα ἀπότυχε. Ὁ ἐπόπτης ἐργασίας Λέοναρντ Χόρνερ πῆρε ὁ ἴδιος προσωπικά καί μέ τούς ὑποεπόπτες του πολυάριθμες μαρτυρικές καταθέσεις ἀπό τά ἐργοστάσια τοῦ Λάνκασηρ. Κάπου 70% τῶν ἐργατῶν πού ρωτήθηκαν τάχθηκαν ὑπέρ τοῦ 10ωρου, ἕνα πολύ πιό μικρό ποσοστό ὑπέρ τοῦ 11ωρου καί μιά τελείως ἀσήμαντη μειοψηφία ὑπέρ τοῦ παλιοῦ 12ωρου[145].

Μιά ἄλλη «φιλική» μανούβρα ἦταν νά βάλουν τούς ἐνήλικους ἄνδρες ἐργάτες νά ἐργαστοῦν 12 ὥς 15 ὧρες καί ἔπειτα νά διακηρύξουν τό γεγονός αὐτό σάν τήν καλύτερη ἔκφραση τῶν ἐνδόμυχων πόθων τῶν προλετάριων. Ὅμως ὁ «ἀμείλικτος» ἐπόπτης ἐργασίας Λέοναρντ Χόρνερ ἐμφανίστηκε πάλι ἐπιτόπου. Οἱ περισσότεροι ἀπό τούς «ἐργάτες πού ἐργάζονταν ὑπερωρίες» κατάθεσαν πώς «θά προτιμοῦσαν πολύ περισσότερο νά ἐργάζονται 10 ὧρες μέ μικρότερο μισθό, δέν εἶχαν ὅμως τή δυνατότητα τῆς ἐκλογῆς. Ὑπάρχουν τόσοι ἄνεργοι ἀνάμεσά τους, τόσοι κλῶστες ὑποχρεώθηκαν νά ἐργάζονται σάν ἁπλοί piecers [ἐργάτες πού δένουν τήν κλωστή ὅταν κόβεται], πού ἄν ἀρνιόνταν νά δουλέψουν περισσότερες ὧρες θάπαιρναν ἀμέσως ἄλλοι τή θέση τους, ἔτσι πού τό ζήτημα γι' αὐτούς μπαίνει μ' αὐτό τόν τρόπο: ἤ θά δουλέψουν περισσότερες ὧρες ἤ θά πεταχτοῦν στό δρόμο»[146].

Ἡ προεισαγωγική ἐκστρατεία τοῦ κεφαλαίου ἀπότυχε καί ὁ νόμος γιά τό δεκάωρο μπῆκε σέ ἰσχή τήν 1η τοῦ Μάη 1848. Στό μεταξύ ὅμως ἡ χρεωκοπία τοῦ κόμματος τῶν χαρτιστῶν, πού οἱ ἀρχηγοί του φυλακίστηκαν καί οἱ ὀργανώσεις του διασκορπίστηκαν, εἶχε κιόλας κλονίσει τήν αὐτοπεποίθηση τῆς ἀγγλικῆς ἐργατικῆς τάξης. Λί-

[144] «Ὅταν ὑπόγραφα τήν αἴτηση δήλωσα ταυτόχρονα πώς κάνω ἔτσι κάτι κακό.—Τότε γιατί τήν ὑπογράψατε; Γιατί σέ περίπτωση πού θά ἀρνιόμουνα θά μέ πετοῦσαν στό δρόμο.—Ὁ αἰτῶν αἰσθανόταν πραγματικά τόν ἑαυτό του „νά καταπιέζεται", ὄχι ὅμως ἀκριβῶς ἀπό τό νόμο γιά τά ἐργοστάσια» («Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1848», σελ. 102).

[145] «Reports of. Insp. of Fact. for 31st October 1848», σελ. 17. Στήν περιφέρεια τοῦ κ. Χόρνερ ἐρωτήθηκαν ἔτσι 10.270 ἐνήλικοι ἄνδρες ἐργάτες 181 ἐργοστασίων. Οἱ καταθέσεις τους ὑπάρχουν στό παράρτημα τῆς ἔκθεσης γιά τά ἐργοστάσια τοῦ ἑξαμήνου πού τέλειωσε στά τέλη τοῦ Ὀχτώβρη 1848. Οἱ μαρτυρικές αὐτές καταθέσεις ἀποτελοῦν πολύτιμο ὑλικό καί ἀπό ἄλλη ἄποψη.

[146] «Reports of Insp of Fact for 31st Oct 1848». Βλ. τίς καταθέσεις ἀριθ. 69, 70, 71, 72, 92, 93 πού συγκέντρωσε ὁ ἴδιος ὁ Λέοναρντ Χόρνερ, καί τίς καταθέσεις ἀριθ. 51, 52, 58, 59, 62, 70 πού τίς συγκέντρωσε ὁ ὑποεπόπτης Α. καί πού δημοσιεύονται στό «Παράρτημα». Ἕνας ἐργοστασιάρχης ξεκαθάρισε μόνος του τό ζήτημα. Βλ. τόν ἀριθ. 14 πού ἀκολουθεῖ ὕστερα ἀπό τόν ἀριθ. 265 [σελ. 37].

γο ἀργότερα, ἡ ἐξέγερση τοῦ Ἰούνη στό Παρίσι καί ἡ αἱματηρή κατάπνιξή της συνένωσε στήν Ἀγγλία, ὅπως καί στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη, ὅλες τίς ὁμάδες τῶν κυρίαρχων τάξεων, γαιοχτήμονες καί κεφαλαιοκράτες, λύκους τοῦ χρηματιστηρίου καί μπακάληδες, ὀπαδούς τῶν προστατευτικῶν δασμῶν καί ὀπαδούς τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου, κυβέρνηση καί ἀντιπολίτευση, παπάδες καί ἐλευθεροστοχαστές, νεαρές πόρνες καί γριές καλογριές, κάτω ἀπό τό γενικό σύνθημα τῆς σωτηρίας τῆς ἰδιοχτησίας, τῆς θρησκείας, τῆς οἰκογενείας, καί τῆς κοινωνίας! Ἡ ἐργατική τάξη εἶχε παντοῦ προγραφεῖ, ἀναθεματιστεῖ, ὑπαχθεῖ στό «loi des suspects» [«νόμο γιά τούς ὑπόπτους»]. Ἔτσι οἱ κύριοι ἐργοστασιάρχες δέν εἶχαν ἀνάγκη νά στεναχωριοῦνται. Στασίασαν ἀνοιχτά ὄχι μόνο ἐνάντια στό νόμο γιά τό δεκάωρο, μά καί ἐνάντια σ' ὅλη τή νομοθεσία πού ἀπό τό 1833 προσπαθοῦσε νά χαλιναγωγήσει κάπως τήν «ἐλεύθερη» ἀπομύζηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ἦταν μιά σέ μικρογραφία Proslavery Rebellion [ἀνταρσία γιά τήν ὑπεράσπιση τῆς σκλαβιᾶς], πού τή διεξάγανε πάνω ἀπό δυό χρόνια συνέχεια μέ κυνική ἀνοικτιρμοσύνη καί μέ τρομοκρατική ἐνεργητικότητα, πού καί τά δυό τούς στοίχιζαν τόσο πιό φτηνά ὅσο ὁ στασιαστής κεφαλαιοκράτης δέν διακινδύνευε τίποτα ἄλλο ἐκτός ἀπό τό τομάρι τῶν ἐργατῶν του.

Γιά νά κατανοηθοῦν ὅσα θ' ἀκολουθήσουν πρέπει νά θυμηθοῦμε ὅτι οἱ νόμοι τοῦ 1833, τοῦ 1844 καί τοῦ 1847 γιά τά ἐργοστάσια ἴσχυαν καί οἱ τρεῖς, ἐφόσον ὁ ἕνας δέν τροποποιοῦσε τόν ἄλλο, ὅτι κανένας ἀπ' αὐτούς τούς νόμους δέν περιορίζει τήν ἐργάσιμη ἡμέρα τοῦ ἄνδρα ἐργάτη πάνω ἀπό 18 χρονῶν, καί ὅτι ἀπό τό 1833 καί δῶ ἔμεινε νόμιμη «ἐργάσιμη ἡμέρα» τό 15ωρο διάστημα ἀπό τίς $5\frac{1}{2}$ τό πρωί ὥς τίς $8\frac{1}{2}$ τό βράδυ, πού μέσα στά πλαίσιά του ἔπρεπε νά ἐκτελεῖται σύμφωνα μέ τούς προβλεπόμενους ὅρους πρῶτα ἡ δωδεκάωρη καί ἔπειτα ἡ δεκάωρη ἐργασία τῶν νέων καί τῶν γυναικῶν.

Οἱ ἐργοστασιάρχες ἄρχισαν ποῦ καί ποῦ νά ἀπολύουν ἕνα μέρος, κάποτε τούς μισούς νέους καί τίς μισές ἐργάτριες πού ἀπασχολοῦσαν, καί ἐπανέφεραν γιά τούς ἐνήλικους ἄνδρες ἐργάτες τή νυχτερινή ἐργασία πού εἶχε σχεδόν ἐξαφανιστεῖ. Ὁ νόμος γιά τό δεκάωρο, φώναζαν, δέν τούς ἀφήνει ἄλλη ἐκλογή[147].

Τό δεύτερο βῆμα ἀφοροῦσε τά νόμιμα διαλείμματα γιά τά γεύματα. Ἄς δόσουμε τό λόγο στούς ἐπόπτες ἐργασίας: «Ἀπό τότε πού οἱ ὧρες ἐργασίας περιορίστηκαν σέ 10, οἱ ἐργοστασιάρχες, μ' ὅλο πού δέν ἐφαρμόζουν ἀκόμα ὥς τήν τελευταία συνέπεια τίς ἀπόψεις τους, ἰσχυρίζονται πώς ἀνταποκρίνονται στίς διατάξεις τοῦ νόμου, ὅταν λχ. ἡ δουλιά συνεχίζεται ἀπό τίς 9 τό πρωί ὥς τίς 7 τό βράδυ, παραχωρώντας μιά ὥρα γιά φαγητό πρίν ἀπό τίς 9 π. μ. καί μισή ὥρα ὕστερα ἀπό τίς 7 μ. μ., ὅταν δηλ. παραχωροῦν ἔτσι $1\frac{1}{2}$ ὥρα γιά τά γεύματα. Σέ μερικές περιπτώσεις ἐπιτρέπουν τώρα μισή ἤ μιά ὁλό-

[147] «Reports etc. for 31st October 1848», σελ. 133, 134

κληρη ὥρα γιά τό μεσημεριανό φαγητό, ἐπιμένουν ὅμως ταυτόχρονα ὅτι δέν εἶναι καθόλου ὑποχρεωμένοι νά παραχωροῦν ἕνα ὁποιοδήποτε μέρος τῆς 1 $^{1}/_{2}$ ὥρας στό διάστημα τῆς δεκάωρης ἐργάσιμης ἡμέρας»[148]. Ἔτσι οἱ κύριοι ἐργοστασιάρχες ἰσχυρίζονται πώς οἱ σχολαστικά ἀκριβεῖς διατάξεις τοῦ νόμου τοῦ 1844 σχετικά μέ τά γεύματα δίνουν στούς ἐργάτες τό δικαίωμα νά τρῶνε καί νά πίνουν μόνο πρίν μποῦν στό ἐργοστάσιο καί ὕστερα ἀπό τήν ἔξοδό τους ἀπό τό ἐργοστάσιο, δηλ. στό σπίτι τους! Καί γιατί οἱ ἐργάτες νά μήν τρῶνε καί τό μεσημεριανό τους φαγητό πρίν ἀπό τίς 9 π. μ.; Οἱ νομικοί τοῦ στέμματος ὡστόσο ἀποφάνθηκαν ὅτι τά προβλεπόμενα γεύματα «πρέπει νά γίνονται στά διαλείμματα τῆς πραγματικῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, καί ὅτι εἶναι παράνομο νά βάζεις τούς ἐργάτες νά ἐργάζονται χωρίς διακοπή 10 ὧρες συνέχεια, ἀπό τίς 9 τό πρωί ὥς τίς 7 τό βράδυ»[149].

Ὕστερα ἀπ' αὐτές τίς φιλικές ἐκδηλώσεις τό κεφάλαιο σάν εἰσαγωγή στήν ἀνταρσία του ἔκανε ἕνα βῆμα πού ἀνταποκρινόταν στό γράμμα τοῦ νόμου τοῦ 1844 καί πού ἑπομένως ἦταν νόμιμο.

Ὁ νόμος τοῦ 1844 ἀπαγόρευε βέβαια σέ παιδιά 8—13 χρονῶν πού εἶχαν ἐργαστεῖ πρίν ἀπό τίς 12 τό μεσημέρι, νά ξαναεργαστοῦν ὕστερα ἀπό τή 1 μ. μ. Ὅμως δέ ρύθμιζε μέ κανένα τρόπο τήν 6 $^{1}/_{2}$ωρη ἐργασία τῶν παιδιῶν, πού ἔπιαναν δουλιά στίς 12 τό μεσημέρι ἤ καί ἀργότερα! Ἔτσι 8 χρονῶν παιδιά πού ἔπιαναν δουλιά στίς 12 τό μεσημέρι μποροῦσαν νά τά ἀπασχολοῦν 1 ὥρα, ἀπό τίς 12 ὥς τίς 1 μ. μ., 2 ὧρες, ἀπό τίς 2 ὥς τίς 4 μ. μ., καί 3$^{1}/_{2}$ ὧρες, ἀπό τίς 5 ὥς τίς 8$^{1}/_{2}$ τό βράδυ. Δηλ. συνολικά τίς 6$^{1}/_{2}$ ὧρες πού προβλέπει ὁ νόμος! Ἤ ἀκόμα καλύτερα: γιά νά προσαρμόσουν οἱ ἐργοστασιάρχες τή χρησιμοποίηση τῶν παιδιῶν στήν ἐργασία τῶν ἐνήλικων ἀνδρῶν ἐργατῶν ὥς τίς 8$^{1}/_{2}$ τό βράδυ, ἔφτανε νά μή δόσουν στά παιδιά δουλιά ὥς τίς 2 μ. μ. ὁπότε μποροῦσαν νά τά κρατοῦν κατόπι στό ἐργοστάσιο χωρίς διακοπή ὥς τίς 8$^{1}/_{2}$ τό βράδυ! «Καί ὁμολογοῦν τώρα ρητά ὅτι τελευταῖα ἐξαιτίας τῆς τάσης τῶν ἐργοστασιαρχῶν νά βάζουν ἀπό ἀπληστία τίς μηχανές τους νά ἐργάζονται πάνω ἀπό 10 ὧρες τό 24ωρο, παρεισέφρησε στήν Ἀγγλία ἡ συνήθεια νά βάζουν νά ἐργάζονται μόνα μαζί μέ τούς ἐνήλικους ἄνδρες ὥς τίς 8$^{1}/_{2}$ τό βράδυ παιδιά 8—13 χρονῶν καί τῶν δύο φύλων, ἀφοῦ προηγούμενα ἀπομακρυνθοῦν ἀπό τό ἐργοστάσιο ὅλοι οἱ νέοι καί ὅλες οἱ γυναῖκες»[150]. Οἱ ἐργάτες καί οἱ ἐπόπτες ἐργασίας διαμαρτυρήθηκαν ἐνάντια σ' αὐτή τή συνήθεια γιά λόγους ὑγείας καί ἠθικῆς. Ὅμως τό κεφάλαιο ἀπάντησε:

> «Ἄς πέσουν οἱ συνέπειες τῶν πράξεών μου στό δικό μου κεφάλι!
> Ζητῶ τό δίκιο μου! Τήν ἐξόφληση τοῦ γραμματίου μου!»*

[148] «Reports etc. for 30th April 1848», σελ. 47.
[149] «Reports etc. for 31st October 1848», σελ. 130.
[150] Στό ἴδιο, σελ. 142.
* *Σαίξπηρ*: «Ὁ Ἔμπορος τῆς Βενετιᾶς», πράξη IV, σκηνή I, στίχοι 204—205, λόγια τοῦ Σάυλοκ. (Σημ. Μετ.).

Καί πραγματικά, σύμφωνα μέ στατιστικά στοιχεῖα πού τά φέρανε στίς 26 τοῦ Ἰούλη 1850 στήν Κάτω Βουλή, στίς 15 τοῦ Ἰούλη 1850 ὑποβλήθηκαν σέ 275 ἐργοστάσια, παρ' ὅλες τίς διαμαρτυρίες, 3742 παιδιά σ' αὐτή τή «συνήθεια»[151]. Καί σάν νά μήν ἔφτανε αὐτό! Τό λυγκίσιο μάτι τοῦ κεφαλαίου ἀνακάλυψε πώς ἐνῶ ὁ νόμος τοῦ 1844 δέν ἐπιτρέπει πρίν ἀπό τό μεσημέρι συνεχῆ ἐργασία πάνω ἀπό πέντε ὧρες χωρίς ἕνα διάλειμμα τουλάχιστον 30 λεφτῶν, δέν περιλαβαίνει τίποτα τό σχετικό γιά τήν ἀπογευματινή ἐργασία. Ἔτσι τό κεφάλαιο ἀπαίτησε καί πέτυχε τήν ἀπόλαυση νά βάζει ὄχι μόνο νά ἐργάζονται βαριά, ἀλλά καί νά πεινοῦν συνέχεια ἀπό τίς 2 μ. μ. ὥς τίς 8$^{1}/_{2}$ τό βράδυ 8 χρονῶν ἐργατόπαιδα!

> «Μάλιστα, τό κρέας μου ἀνήκει.
> Αὐτά λέει τό γραμμάτιο» *[152].

Αὐτό τό σαϋλοκικό γάντζωμα ἀπό τό γράμμα τοῦ νόμου τοῦ 1844 στό σημεῖο πού ρυθμίζει τήν ἐργασία τῶν παιδιῶν, ἐπρόκειτο ὡστόσο νά προετοιμάσει ἁπλῶς τήν ἀνοιχτή ἀνταρσία ἐνάντια στόν ἴδιο τό νόμο στό ζήτημα πού ρυθμίζει τήν ἐργασία «τῶν νέων καί τῶν γυναικῶν». Ἄς θυμηθοῦμε ὅτι ἡ κατάργηση τοῦ «ψεύτικου Relaissystem» ἦταν ὁ κύριος σκοπός καί τό κύριο περιεχόμενο ἐκείνου τοῦ νόμου. Οἱ ἐργοστασιάρχες ἄρχισαν τήν ἀνταρσία τους δηλώνοντας ἁπλούστατα ὅτι τά ἄρθρα τοῦ νόμου τοῦ 1844, πού ἀπαγορεύουν τήν αὐθαίρετη χρησιμοποίηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης τῶν νέων καί τῶν γυναικῶν σέ αὐθαίρετα διαλεγμένα μικρότερα χρονικά διαστήματα μέσα στά πλαίσια τής 15ωρης ἐργοστασιακῆς ἡμέρας, ἔμεναν «σχετικά ἀβλαβῆ (comparatively harmless) ὅσο οἱ ὧρες ἐργασίας ἦταν περιορισμένες σέ 12. Στίς συνθῆκες τοῦ νόμου γιά τό δεκάωρο ἀποτελοῦν ἀνυπόφορη ἀδικία (hardship)»[153]. Γιαυτό καί δήλωσαν μέ τόν πιό ψυχρό τρόπο στούς ἐπόπτες πώς δέ θά πάρουν ὑπόψη τους τό γράμμα τοῦ νόμου καί ὅτι θά εἰσαγάγουν πάλι μέ δική τους εὐθύνη τό παλιό καθεστώς[154]. Ὅτι αὐτό γίνεται πρός τό συμφέρο τῶν

[151] «Reports etc. for 31st October 1850», σελ. 5, 6.
* Λόγια τοῦ Σάυλοκ, στό ἴδιο, στίχοι 250—251. (Σημ. Μετ.).
[152] Ἡ φύση τοῦ κεφαλαίου παραμένει ἡ ἴδια καί στίς ἀνεξέλιχτες καί στίς ἐξελιγμένες μορφές του. Ὁ κώδικας πού ἐπιβάλανε οἱ δουλοχτῆτες στό ἔδαφος τοῦ Νέου Μεξικοῦ λίγο πρίν τό ξέσπασμα τοῦ ἀμερικάνικου ἐμφυλίου πολέμου λέει: ὁ ἐργάτης, ἐφόσον ὁ κεφαλαιοκράτης ἔχει ἀγοράσει τήν ἐργατική του δύναμη «εἶναι δικό του (τοῦ κεφαλαιοκράτη) χρῆμα» («The labourer is his (the capitalist's) money»). Ἡ ἴδια ἀντίληψη ἐπικρατοῦσε στούς ρωμαίους πατρίκιους. Τό χρῆμα πού εἶχαν προκαταβάλει στόν πληβεῖο χρεώστη εἶχε μετατραπεῖ μέ τή βοήθεια τῶν μέσων συντήρησης σέ σάρκα καί ὀστά τοῦ χρεώστη. Γιαυτό «αὐτή ἡ σάρκα κι αὐτά τά ὀστά» ἦταν «δικό τους χρῆμα». Ἀπό δῶ πηγάζει ὁ σαϋλοκικός νόμος τῆς Δωδεκαδέλτου! Ὅσο γιά τήν ὑπόθεση τοῦ Λενγκέ, ὅτι οἱ πατρίκιοι πιστωτές ὀργάνωναν ἀπό καιρό σέ καιρό πέρα ἀπό τόν Τίβερη συμπόσια μέ βρασμένο κρέας χρεωστῶν, δέν τή συζητᾶμε φυσικά, ὅπως δέ συζητᾶμε καί τήν ὑπόθεση τοῦ Ντάουμερ γιά τό χριστιανικό μυστικό δεῖπνο.
[153] «Reports etc. for 30th April 1848», σελ. 28.
[154] Ἀνάμεσα σ' ἄλλους ἔκανε μιά παρόμοια δήλωση καί ὁ φιλάνθρωπος Ἄσγουωρθ σ' ἕνα του γράμμα στόν Λέοναρντ Χόρνερ, γραμμένο στήν ἀηδιαστική γλώσσα τῶν κουάκερων («Reports etc. April 1849», σελ. 4).

ἴδιων τῶν ἐργατῶν πού ἄκουσαν κακές συμβουλές, «γιά νά μποροῦν νά τούς δίνουν μεγαλύτερα μεροκάματα». «Πρόκειται γιά τό μοναδικό δυνατό σχέδιο διατήρησης τῆς βιομηχανικῆς ὑπεροχῆς τῆς Μεγάλης Βρετανίας μέσα στίς συνθῆκες τοῦ νόμου γιά τό δεκάωρο»[155]. «Μπορεῖ νἆναι κάπως δύσκολη ἡ ἀνακάλυψη ἀνωμαλιῶν στό καθεστώς τοῦ Relaissystem, ἀλλά καί τί μ' αὐτό; (what of that?) Μήπως πρέπει νά πραγματευόμαστε σάν δευτερεῦον ζήτημα τό μεγάλο βιομηχανικό συμφέρον αὐτῆς τῆς χώρας, μόνο καί μόνο γιά ν' ἀπαλλάξουμε ἀπό λίγο παραπανήσιο κόπο (some little trouble) τούς ἐπόπτες καί τούς ὑποεπόπτες ἐργασίας;»[156].

Ὅλες αὐτές οἱ ὑπεκφυγές δέ βοήθησαν φυσικά σέ τίποτα. Οἱ ἐπόπτες ἐργασίας ἐπέμβηκαν δικαστικά. Σέ λίγο ὅμως ἕνα τέτιο σύννεφο ἀπό αἰτήσεις τῶν ἐργοστασιαρχῶν κατάκλυσε τόν ὑπουργό τῶν Ἐσωτερικῶν σέρ Τζώρτζ Γκρέυ, πού μέ τήν ἐγκύκλιό του τῆς 5 τοῦ Αὐγούστου 1848 σύστηνε στούς ἐπόπτες «γενικά νά μήν ἐπεμβαίνουν ὅταν καταπατεῖται τό γράμμα τοῦ νόμου, κάθε φορά πού δέν ὑπάρχουν ἀποδείξεις ὅτι παραβιάζεται τό Relaissystem καί ὅτι βάζουν τούς νέους καί τίς γυναῖκες νά ἐργάζονται πάνω ἀπό 10 ὧρες». Ὕστερα ἀπ' αὐτό ὁ ἐπόπτης ἐργασίας Τζ. Στιούαρτ ἐπέτρεψε σ' ὅλη τή Σκωτία τό λεγόμενο σύστημα βάρδιας μέσα στά πλαίσια τῆς δεκαπεντάωρης διάρκειας τῆς ἐργοστασιακῆς ἡμέρας, πού σέ λίγο ξανάνθισε μέ τόν παλιό τρόπο ἐκεῖ. Ἀντίθετα, οἱ ἄγγλοι ἐπόπτες ἐργασίας δήλωσαν ὅτι ὁ ὑπουργός δέν ἔχει καμιά δικτατορική ἐξουσία νά ἀναστέλλει τούς νόμους καί συνέχισαν τή δικαστική δίωξη τῶν proslavery rebels [στασιαστῶν ὑπέρ τῆς σκλαβιᾶς].

Ποιό ἦταν ὅμως τό ὄφελος ὅλων αὐτῶν τῶν παραπομπῶν στά δικαστήρια, τή στιγμή πού τά δικαστήρια, οἱ county magistrates[157], ἀθώωναν τούς ἐργοστασιάρχες; Στά δικαστήρια αὐτά παρακάθονταν οἱ ἴδιοι οἱ ἐργοστασιάρχες καί δίκαζαν τούς ἴδιους τούς ἑαυτούς τους. Νά ἕνα παράδειγμα. Κάποιος Ἔσκριτζ, τῶν μπαμπακοκλωστηρίων Κέρσω, Λήζ καί Σία, πρότεινε στόν ἐπόπτη ἐργοστασίων τῆς περιφέρειάς του ἕνα σχέδιο κάποιου Relaissystem γιά τό ἐργοστάσιό του. Ὅταν τό σχέδιό του ἀπορρίφτηκε κράτησε στήν ἀρχή παθητική στάση. Λίγους μῆνες ἀργότερα οἱ εἰρηνοδίκες τοῦ Στόκπορτ δίκαζαν κάποιο πρόσωπο, ἐπίσης ἐργοστασιάρχη μπαμπακοκλωστηρίου, πού κατηγοροῦνταν ὅτι ἐφάρμοσε ἕνα σχέδιο βάρδιας ὅμοιο μέ τό σχέδιο πού ξεφούρνισε ὁ Ἔσκριτζ. Τό πρόσωπο αὐτό ὀνομαζόταν Ροβινσώνας καί ἄν δέν ἦταν ὁ Παρασκευᾶς τοῦ Ἔσκριτζ, ἦταν πάντως συγγενής του. Τό εἰρηνοδικεῖο ἀποτελοῦνταν ἀπό 4 δικαστές. 3 ἀπ' αὐτούς ἦταν ἐργοστασιάρχες μπαμπακοκλωστηρίων μέ ἐπικεφαλῆς τόν ἀναπόφευχτο Ἔσκριτζ. Ὁ Ἔσκριτζ ἀθώωσε τό Ροβινσώνα καί δήλωσε ἀμέσως πώς ὅ,τι εἶναι νόμιμο γιά τό Ροβινσώνα ἐπιτρέπεται καί στόν Ἔσκριτζ. Στηριγμένος λοιπόν στή δική του ἀπόφαση πού ἀπόχτησε ἔτσι ἰσχύ νόμου, ἐφάρμοσε ἀμέσως τό σύστημα καί στό δικό του ἐργοστάσιο[158]. Φυσικά, ἡ ἴδια ἡ σύνθεση αὐτῶν τῶν δικαστηρίων ἀποτελοῦσε ἀνοιχτή καταπάτηση τοῦ νόμου[159]. «Αὐτοῦ τοῦ εἴδους οἱ δικαστικές φάρσες—ἀναφωνεῖ ὁ ἐπόπτης Χόουελλ—ζητοῦν κάποιο μέσο θεραπείας. Ἕνα ἀπό τά δυό: ἤ προσαρμόστε τό νόμο σ' αὐτές τίς δικαστικές ἀποφάσεις, ἤ φροντίστε νά τόν χειρίζεται ἕνα περισσότερο ἀλάθευτο δικαστήριο, πού... σ' ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις νά προσαρμόζει τίς ἀποφάσεις του στό νόμο. Πόσο ἐπιθυμητός εἶναι ὁ ἔμμισθος δικαστής!»[160]

Οἱ νομικοί τοῦ στέμματος χαρακτήρισαν ἀνόητες τίς ἑρμηνεῖες τοῦ νόμου τοῦ 1848 πού δίναν οἱ ἐργοστασιάρχες, οἱ σωτῆρες ὅμως τῆς κοινωνίας δέν ἀφέθηκαν νά παραπλανηθοῦν. «Ἀφοῦ—λέει στήν ἔκθεσή του ὁ Λέοναρντ Χόρνερ—προσπάθησα μέ 10 δικαστικές διώξεις σέ 7 διάφορες δικαστικές περιφέρειες νά ἐπιβάλω τό νόμο, καί ἀπ' ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις μόνο σέ μιά περίπτωση μέ ὑποστήριξαν οἱ εἰρηνοδίκες... θεωρῶ ἀνώφελη κάθε παραπέρα δίωξη ἐπί παραβάσει τοῦ νόμου. Στό Λάνκασηρ δέν ἰσχύει πιά... τό μέρος τοῦ νόμου πού συντάχθηκε γιά νά δημιουργήσει μιά ὁμοιόμορφη κατάσταση στό ζήτημα τῶν ὡρῶν ἐργασίας. Ἐπίσης καί ἐγώ καί οἱ βοηθοί μου δέν διαθέτουμε ἀπολύτως κανένα μέσο, γιά νά ἐξακριβώνουμε ἄν στά ἐργοστάσια ὅπου ἐπικρατεῖ τό λεγόμενο Relaissystem, οἱ νέοι καί οἱ γυναῖκες δέν ἀπασχολοῦνται πάνω ἀπό 10 ὧρες... Στά τέλη τοῦ Ἀπρίλη 1849 στήν περιφέρειά μου ἐργάζονταν κιόλας σύμφωνα μέ τή μέθοδο αὐτή 114 ἐργοστάσια καί ὁ ἀριθμός τους αὐξάνει ὁρμητικά τόν τελευταῖο καιρό. Γενικά ἐργάζονται τώρα 13½ ὧρες, ἀπό τίς 6 τό πρωί ὥς τίς 7½ τό βράδυ· σέ μερικές περιπτώσεις ἐργάζονται 15 ὧρες, ἀπό τίς 5½ τό πρωί ὥς τίς 8½ τό βράδυ»[161]. Τό Δεκέμβρη τοῦ 1848 ὁ Λέοναρντ Χόρνερ διέθετε κιόλας ἕναν κατάλογο 65 ἐργοστασιαρχῶν καί 29 ἐπιστατῶν ἐργοστασίων πού δήλωναν ὁμόφωνα πώς κανένα σύστημα ἐποπτείας δέν μπορεῖ στίς συνθῆκες αὐτοῦ τοῦ Relaissystem νά ἐμποδίσει ἀκόμα καί τήν πιό ὑπερβολική παράταση τῆς ἐργασίας[162]. Πότε τά ἴδια παιδιά καί οἱ ἴδιοι νέοι στέλνονταν ἀπό τό κλωστήριο στό ὑφαντήριο κλπ., πότε μεταφέρον-

[155] «Reports etc. for 31st October 1848», σελ. 133.
[156] Στό ἴδιο. σελ. 140.
[157] Αὐτοί οἱ «county magistrates», οἱ «great unpaid» [«οἱ μεγάλοι ἄμισθοι»], ὅπως τούς ὀνομάζει ὁ Οὐ. Κόμπετ, εἶναι ἕνα εἶδος ἄμισθοι εἰρηνοδίκες πού τούς διαλέγουν ἀπό τούς προύχοντες τῶν κομητειῶν. Στήν οὐσία ἀποτελοῦν τά πατρογονικά δικαστήρια τῶν κυρίαρχων τάξεων.

[158] «Reports etc. for 30th April 1849», σελ. 21, 22. Πρβλ. τά ἀνάλογα παραδείγματα τοῦ ἴδιου εἴδους στή σελ. 4 καί 5.
[159] Μέ τό νόμο 1 καί 2 τοῦ Γουλιέλμου IV, § 24, σελ. 10, πού εἶναι γνωστός σάν νόμος τοῦ σέρ Τζών Χόμπχοουζ γιά τά ἐργοστάσια, ἀπαγορεύεται σ' ἕνα ἰδιοχτήτη μπαμπακοκλωστηρίου ἤ ὑφαντουργείου, ἤ στόν πατέρα, τό γιό καί τόν ἀδερφό ἑνός τέτιου ἰδιοχτήτη, νά ἀσκεῖ τή λειτουργία τοῦ εἰρηνοδίκη σέ ζητήματα πού ἀφοροῦν τό νόμο γιά τά ἐργοστάσια. [«Reports etc. for 30th April 1849», σελ. 22, ὑποσημείωση].
[160] «Reports etc. for 30th April 1849» [σελ. 22].
[161] Στό ἴδιο, σελ. 5.
[162] «Reports etc. for 31st October 1849», σελ. 6.

ταν (shifted) ἐπί 15 ὧρες ἀπό τό ἕνα ἐργοστάσιο στό ἄλλο[163]. Πῶς νά ἐλέγξεις ἕνα σύστημα «πού καταχρᾶται τή λέξη βάρδια, γιά ν' ἀνακατεύει μεταξύ τους σάν τραπουλόχαρτα τά χέρια μέ ἀτέλειωτη ποικιλία συνδυασμῶν καί γιά νά μετατοπίζει καθημερινά τίς ὧρες τῆς ἐργασίας καί τῆς ἀνάπαυσης γιά τά διάφορα ἄτομα, ἔτσι πού ποτέ ἡ ἴδια πλέρια ὁμάδα χεριῶν νά μή συνεργάζεται στόν ἴδιο τόπο καί τήν ἴδια ὥρα»[164]!

Ὅμως, ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπό τήν πραγματική ὑπερβολική ἐργασία, τό λεγόμενο αὐτό Relaissystem ἦταν ἀποκύημα τῆς φαντασίας τοῦ κεφαλαίου, τέτιο πού κι ὁ Φουριέ δέν κατάφερε ποτέ νά τό ξεπεράσει στά χιουμοριστικά του σκίτσα τῶν «courtes séances» [σύντομες βάρδιες], μέ τή διαφορά μόνο πού ἡ εὐχαρίστηση τῆς δουλιᾶς εἶχε μετατραπεῖ σέ εὐχαρίστηση τοῦ κεφαλαίου. Ἀρκεῖ νά δεῖ κανείς τά σκίτσα τῶν ἐργοστασιαρχῶν, πού ὁ καθώς πρέπει τύπος τά ἐγκωμίαζε σάν ὑποδείγματα γιά τό «τί μπορεῖ νά καταφέρει ἕνας λογικός βαθμός ἐπιμέλειας καί μεθόδου» («what a reasonable degree of care and method can accomplish»). Τό ἐργατικό προσωπικό χωριζόταν καμιά φορά σέ 12 ὥς 15 κατηγορίες, πού κι αὐτές μέ τή σειρά τους ἄλλαζαν διαρκῶς τά συστατικά τους μέρη. Στό διάστημα τῆς δεκαπεντάωρης διάρκειας τῆς ἐργοστασιακῆς ἡμέρας τό κεφάλαιο τραβοῦσε τόν ἐργάτη πότε γιά 30 λεφτά τῆς ὥρας καί πότε γιά μιά ὥρα στή δουλιά καί ὕστερα τόν ἀπωθοῦσε γιά νά τόν τραβήξει καί πάλι στό ἐργοστάσιο καί νά τόν ἀπωθήσει ξανά ἀπ' αὐτό, σέρνοντάς τον πότε δῶ καί πότε κεῖ σέ ἀκανόνιστα ράκη χρόνου, χωρίς νά τόν χάνει οὔτε στιγμή ἀπ' τά μάτια ὥς πού νάχει ὁλοκληρώσει τή δεκάωρη ἐργασία. Ὅπως στή σκηνή τοῦ θεάτρου ἔτσι καί δῶ τά ἴδια πρόσωπα ἔπρεπε νά ἐμφανίζονται διαδοχικά στίς διάφορες σκηνές τῶν διαφόρων πράξεων. Ὅπως ὅμως ἕνας ἠθοποιός σ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ δράματος ἀνήκει στή σκηνή, ἔτσι ἀνῆκαν τώρα καί οἱ ἐργάτες 15 ὧρες συνέχεια στό ἐργοστάσιο, χωρίς νά συμπεριλαβαίνεται ὁ χρόνος γιά τό πᾶνε κι ἔλα σ' αὐτό. Οἱ ὧρες τῆς ἀνάπαυσης μετατρέπονταν ἔτσι σέ ὧρες ἀναγκαστικῆς ἀργίας, πού ἔσπρωχναν τό νεαρό ἐργάτη στό καπηλιό καί τή νεαρή ἐργάτρια στό μπορντέλο. Ὕστερα ἀπό κάθε καινούργια ἰδέα πού σοφιζόταν καθημερινά ὁ κεφαλαιοκράτης γιά νά κρατάει σέ κίνηση τίς μηχανές του 12 ἤ 15 ὧρες συνέχεια χωρίς ν' αὐξήσει τό ἐργατικό προσωπικό, ὁ ἐργάτης ἦταν ὑποχρεωμένος νά καταπίνει γρήγορα τό μεσημεριανό του φαγητό πότε στό ἕνα καί πότε στό ἄλλο κενό χρόνου. Τόν καιρό πού γινόταν ἡ ζύμωση γιά τό δεκάωρο οἱ κεφαλαιοκράτες φώναζαν ὅτι ὁ συρφετός τῶν ἐργατῶν κάνει αἰτήσεις μέ τήν ἐλπίδα ὅτι θά παίρνει μισθό δώδεκα ὡρῶν γιά ἐργασία δέκα ὡρῶν. Τώρα εἶχαν ἀντιστρέψει τό νόμισμα. Πλήρωναν μισθό δέκα ὡρῶν καί εἶχαν τήν ἐργατική δύναμη στή διάθεσή τους

[163] «Reports etc. for 30th April 1849», σελ. 21.
[164] «Reports etc. for 31st October 1848», σελ. 95.

δώδεκα καί δεκαπέντε ὧρες![165]. Αὐτή ἦταν ἡ οὐσία τῆς ὑπόθεσης, αὐτή ἦταν ἡ ἐκδοχή τῶν ἐργοστασιαρχῶν γιά τό νόμο τοῦ δεκάωρου! Καί ἐπρόκειτο γιά τούς ἴδιους ἐκείνους ὀπαδούς τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου πού ἦταν ὅλο κατάνυξη καί ξεχείλιζαν ἀπό ἀγάπη γιά τόν ἄνθρωπο καί πού 10 ὁλόκληρα χρόνια, τόν καιρό τῆς ζύμωσης ἐνάντια στούς νόμους γιά τά σιτηρά, ἀπόδειχναν στούς ἐργάτες μέ λεπτομερειακούς ὑπολογισμούς ὥς τήν τελευταία δεκάρα, πώς ὅταν τά σιτηρά θά εἰσάγονται ἐλεύθερα, θά ἀρκεῖ πέρα γιά πέρα, μέ τά μέσα πού διαθέτει ἡ ἀγγλική βιομηχανία, ἡ δεκάωρη ἐργασία γιά νά πλουτίζει τούς κεφαλαιοκράτες[166].

Ἡ δίχρονη ἀνταρσία τοῦ κεφαλαίου ἐπιστεγάστηκε ἐπιτέλους μέ τήν ἐτυμηγορία ἑνός ἀπό τά τέσσερα ἀνώτατα δικαστήρια τῆς Ἀγγλίας, τοῦ Court of Exchequer, πού γιά μιά ἀπό τίς περιπτώσεις πού ἔφτασαν ὥς αὐτό στίς 8 τοῦ Φλεβάρη 1850 ἀποφάνθηκε πώς ναί μέν οἱ ἐργοστασιάρχες ἐνέργησαν ἀντίθετα πρός τό πνεῦμα τοῦ νόμου τοῦ 1844, ὅμως αὐτός ὁ ἴδιος ὁ νόμος περιέχει ὁρισμένες λέξεις πού τόν ἔκαναν παράλογο. «Μέ τήν ἀπόφαση αὐτή εἶχε καταργηθεῖ ὁ νόμος γιά τό δεκάωρο»[167]. Πλῆθος ἐργοστασιάρχες, πού ὥς τώρα ἀπόφευγαν ἀκόμα τό Relaissystem γιά τούς ἀνήλικους καί τίς ἐργάτριες, ἄρχισαν νά τό ἐφαρμόζουν μέ τά ὅλα τους[168].

Ὕστερα ὅμως ἀπ' αὐτή τή φαινομενικά ὁριστική νίκη τοῦ κεφαλαίου ἀκολούθησε ἀμέσως μιά ἀπότομη ἀλλαγή. Οἱ ἐργάτες εἶχαν προβάλει ὥς τότε παθητική, ἄν καί ἀλύγιστη καί καθημερινά ἀνανεούμενη ἀντίσταση. Τώρα διαμαρτύρονταν σέ θορυβώδικα ἀπειλητικά συλλαλητήρια στό Λάνκασηρ καί στό Γιόρκσηρ. Ὥστε ὁ δῆθεν νόμος γιά τό δεκάωρο ἦταν ἁπλή κοροϊδία, κοινοβουλευτική ἀπάτη, καί δέν ὑπῆρξε ποτέ! Οἱ ἐπόπτες ἐργασίας προειδοποίησαν ἐπειγόντως τήν κυβέρνηση ὅτι ὁ ταξικός ἀνταγωνισμός ἔχει ἐνταθεῖ σέ ἀπίστευτο βαθμό. Μουρμούριζε καί μιά μερίδα τῶν ἴδιων τῶν ἐργοστασιαρχῶν: «Ὕστερα ἀπό τίς ἀντιφατικές ἀποφάσεις τῶν εἰρηνοδικῶν ἐπικρατεῖ μιά τελείως ἀνώμαλη καί ἀναρχική κατάσταση. Ἄλλος νόμος ἰσχύει στό Γιόρκσηρ, ἄλλος στό Λάνκασηρ, ἄλλος σέ μιά ἐνορία τοῦ Λάνκασηρ καί ἄλλος στήν ἄμεση γειτονιά της. Στίς μεγαλουπόλεις ὁ ἐργοστασιάρχης μπορεῖ νά παρακάμπτει τό νόμο, ἐνῶ στούς μικρούς

[165] Βλ. «Reports etc. for 30th April 1849», σελ. 6, καί τή διεξοδική ἐξήγηση τοῦ shifting system [σύστημα μετακινήσεων] ἀπό τούς ἐπόπτες ἐργασίας Χόουελλ καί Σῶντερς στό «Reports etc. for 31st October 1848». Βλ. ἐπίσης τήν αἴτηση τοῦ κλήρου τοῦ Ἄστον καί περιχώρων στή βασίλισσα, ἄνοιξη τοῦ 1849, ἐνάντια στό shift system.

[166] Πρβλ. λχ. «The factory Question and the Ten Hours Bill» τοῦ *R. H. Greg*, [London] 1837.

[167] *Friedrich Engels:* «Die englische Zehnstundenbill (στό περιοδικό «Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue», πού τό ἐξέδιδα ἐγώ ὁ ἴδιος, τεῦχος τοῦ Ἀπρίλη 1850, σελ. 13). Τό ἴδιο ἐπίσης «ὑψηλό» δικαστήριο εἶχε ἀνακαλύψει τόν καιρό τοῦ ἀμερικάνικου ἐμφυλίου πολέμου μιά διφορούμενη φράση πού ἀντίστρεφε στό διαμετρικά ἀντίθετό του τό νόμο πού ἀπαγορεύει τόν ἐξοπλισμό πειρατικῶν πλοίων.

[168] «Reports etc. for 30th April 1850».

συνοικισμούς τῆς ὑπαίθρου ὁ ἐργοστασιάρχης δέ βρίσκει τό ἀπαραίτητο προσωπικό γιά τό Relaissystem καί ἀκόμα λιγότερο γιά τή μεταφορά τῶν ἐργατῶν ἀπό τό ἕνα ἐργοστάσιο στό ἄλλο κλπ.». Καί ἡ ἰσότητα στήν ἐκμετάλλευση τῆς ἐργατικῆς δύναμης εἶναι γιά τό κεφάλαιο τό πρῶτο δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου.

Κάτω ἀπ' αὐτές τίς συνθῆκες ἡ ὑπόθεση κατάληξε σέ ἕνα συμβιβασμό ἀνάμεσα στούς ἐργοστασιάρχες καί στούς ἐργάτες πού ἐπισφραγίστηκε κοινοβουλευτικά μέ τό νέο συμπληρωματικό νόμο τῆς 5 τοῦ Αὐγούστου 1850 γιά τά ἐργοστάσια. Γιά τούς «νέους καί τίς γυναῖκες» ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα αὐξήθηκε ἀπό 10 σέ 10 ½ ὧρες γιά τίς πρῶτες 5 μέρες τῆς ἑβδομάδας, ἐνῶ γιά τό Σάββατο περιορίστηκε σέ 7 ½ ὧρες. Ἡ ἐργασία πρέπει νά ἐκτελεῖται μέσα στά πλαίσια τοῦ χρονικοῦ διαστήματος ἀπό τίς 6 τό πρωί ὥς τίς 6 τό βράδυ[169], μέ 1 ½ ὥρα διακοπές γιά τά γεύματα πού πρέπει νά παραχωροῦνται ταυτόχρονα καί σύμφωνα μέ τίς διατάξεις τοῦ 1844 κλπ. Ἔτσι μιά γιά πάντα δόθηκε τέλος στό Relaissystem[170]. Γιά τήν ἐργασία τῶν παιδιῶν ἔμεινε σέ ἰσχή ὁ νόμος τοῦ 1844.

Μιά κατηγορία ἐργοστασιαρχῶν ἐξασφάλισε αὐτή τή φορά, ὅπως καί προηγούμενα, γιά τόν ἑαυτό της κυριαρχικά δικαιώματα πάνω στά παιδιά τῶν προλετάριων. Πρόκειται γιά τούς ἐργοστασιάρχες μεταξουργείων. Τό 1833 εἶχαν οὐρλιάξει ἀπειλητικά πώς «θά τούς κλείσουν τά ἐργοστάσια ἄν τούς στερήσουν τήν ἐλευθερία νά βάζουν κάθε μέρα νά δουλεύουν βαριά 10 ὁλόκληρες ὧρες παιδιά κάθε ἡλικίας» (if the liberty of working children of any age for 10 hours a day was taken away, it would stop their works), καί πώς τούς ἦταν ἀδύνατο ν' ἀγοράζουν ἀρκετό ἀριθμό παιδιῶν πάνω ἀπό 13 χρονῶν. Ἀπόσπασαν μέ ἐκβιασμό τό προνόμιο πού ἐπιθυμοῦσαν. Μιά κατοπινή ἔρευνα ἀποκάλυψε ὅτι ἡ πρόφασή τους ἀποτελοῦσε καθαρό ψέμα[171], πράγμα πού δέν τούς ἐμπόδισε ὅμως μιά ὁλόκληρη δεκαετία νά κλώθουν κάθε μέρα 10 ὧρες συνέχεια μετάξι ἀπό τό αἷμα μικρῶν παιδιῶν πού, γιά νά ἐκτελέσουν τήν ἐργασία πού τούς ἔδιναν, ἔπρεπε νά τά βάζουν νά στέκονται πάνω σέ καρέκλες[172]. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ νόμος τοῦ 1844 τούς «στέρησε» τήν «ἐλευθερία» νά ἐκμεταλλεύονται πάνω ἀπό 6 ½ ὧρες τήν ἡμέρα παιδιά κάτω ἀπό 11 χρονῶν, τούς ἐξασφάλισε ὅμως ἀντίθετα τό προνόμιο νά ἐκμεταλλεύονται 10 ὧρες τήν ἡμέρα παιδιά ἀπό 11 ὥς 13 χρονῶν καί κατάργησε τή σχολική μόρφωση πού ἦταν ὑποχρεωτική γιά τά ἄλλα παιδιά πού ἐργάζονταν στό ἐργοστάσιο. Τή

169 Τό χειμώνα τό χρονικό αὐτό διάστημα μπορεῖ νά βαστάξει ἀπό τίς 7 τό πρωί ὥς τίς 7 τό βράδυ.

170 «Ὁ σημερινός νόμος (τοῦ 1850) ἦταν ἕνας συμβιβασμός, σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο οἱ ἐργάτες παραιτοῦνταν ἀπό τά εὐεργετήματα τοῦ νόμου γιά τό δεκάωρο παίρνοντας σέ ἀντάλλαγμα τό ταυτόχρονο ἀρχίνημα καί σταμάτημα τῆς δουλιᾶς γιά τούς ἐργάτες πού ὁ χρόνος τους ἐργασίας εἶναι περιορισμένος» («Reports etc for 30th April 1852», σελ. 14).

171 «Reports etc for 30th Sept 1844», σελ. 13

172 Στό ἴδιο.

φορά αὐτή τό πρόσχημά τους ἦταν: «Ἡ λεπτότητα τοῦ ὑφαντοῦ ἀπαιτεῖ τέτια ἁπαλοσύνη τῶν δαχτύλων, πού ἀποχτιέται μονάχα ἄν μποῦν νωρίς στό ἐργοστάσιο»[173]. Σκοτώναν τά παιδιά χάρη στά λεπτά τους δάχτυλα, ἀκριβῶς ὅπως στή Νότια Ρωσία σφάζουν τά μεγάλα κερασφόρα ζῶα γιά νά παίρνουν τό τομάρι καί τό λίπος τους. Τέλος τό προνόμιο πού εἶχε παραχωρηθεῖ τό 1844 περιορίστηκε τό 1850 στά τμήματα πού κλώθουν καί τυλίγουν τό μετάξι, μά καί ἐδῶ πάλι γιά ν' ἀποζημιωθεῖ τό κεφάλαιο πού τοῦ στεροῦσαν τήν «ἐλευθερία» του, οἱ ὧρες ἐργασίας αὐξήθηκαν ἀπό 10 σέ 10 ½ γιά παιδιά ἀπό 11 ὥς 13 χρονῶν. Πρόφαση: «Στά μεταξουργεῖα ἡ δουλιά εἶναι πιό ἐλαφριά ἀπό τά ἄλλα ἐργοστάσια καί σέ καμιά περίπτωση τόσο βλαβερή γιά τήν ὑγεία»[174]. Ἐπίσημη ἰατρική ἔρευνα ἀπόδειξε ἐκ τῶν ὑστέρων ὅτι, ἀντίστροφα, «τό μέσο ποσοστό θνησιμότητας εἶναι ἐξαιρετικά μεγάλο στίς περιφέρειες παραγωγῆς μεταξωτῶν, καί γιά τό γυναικεῖο τμῆμα τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι μάλιστα πιό μεγάλο καί ἀπό τίς μπαμπακοπεριφέρειες τοῦ Λάνκασηρ»[175]. Καί τό σκάνδαλο συνεχίζεται ὥς τώρα, παρ' ὅλες τίς διαμαρτυρίες τῶν ἐποπτῶν ἐργασίας πού ἐπαναλαβαίνονται κάθε ἕξι μῆνες[176].

173 «The delicate texture of the fabric in which they were employed requiring a lightness of touch, only to be acquired by their early introduction to these factories» («Reports etc. for 31st October 1846», σελ. 20).

174 «Reports etc. for 31st October 1861», σελ. 26.

175 «Reports etc. for 31st October 1861», σελ. 27. Γενικά καλυτέρεψε ἡ σωματική κατάσταση τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ πού ὑπάγεται στό νόμο γιά τά ἐργοστάσια. Πάνω σ' αὐτό συμφωνοῦν ὅλες οἱ ἰατρικές γνωματεύσεις, κι ὅσο γιά μένα πείστηκα γι' αὐτό ἀπό τή δική μου προσωπική ἀντίληψη σέ διάφορες χρονικές περίοδες. Ὡστόσο, κι ἄν ἀκόμα δέν πάρουμε ὑπόψη τό τεράστιο ποσοστό θνησιμότητας τῶν παιδιῶν στά πρῶτα χρόνια τῆς ἡλικίας τους, οἱ ἐπίσημες ἐκθέσεις τοῦ δρ Γκρήνχοου δείχνουν τή δυσμενή ὑγειονομική κατάσταση τῶν βιομηχανικῶν περιφερειῶν, σέ σύγκριση μέ «ἀγροτικές περιφέρειες μέ κανονική ὑγεία». Γιά ὑπόδειξη παραθέτω ἀνάμεσα στ' ἄλλα καί τόν παρακάτω πίνακα ἀπό τήν ἔκθεσή του τοῦ 1861·

Ποσοστό τῶν ἐνήλικων ἀνδρῶν πού ἀπασχολοῦνται στή βιομηχανία	Ἀριθμός θανάτων ἀπό πνευμονικά νοσήματα σέ κάθε 100.000 ἄνδρες	Ὄνομα περιφέρειας	Ἀριθμός θανάτων ἀπό πνευμονικά νοσήματα σέ κάθε 100.000 γυναῖκες	Ποσοστό τῶν ἐνήλικων γυναικῶν πού ἀπασχολοῦνται στή βιομηχανία	Εἶδος ἐργασίας τῶν γυναικῶν
14,9	598	Οὐίγκαν	644	18,0	μπαμπάκι
42,6	708	Μπλάκμπορν	734	34,9	μπαμπάκι
37,3	547	Χάλιφαξ	564	20,4	μαλλί
41,9	611	Μπράντφορντ	603	30,0	μαλλί
31,0	691	Μάκλσφηλντ	804	26,0	μετάξι
14,9	588	Λήκ	705	17,2	μετάξι
36,6	721	Στόκ-ἀπον-Τρέντ	665	19,3	ἀγγειοπλαστική
30,4	726	Γούλσταντον	727	13,9	ἀγγειοπλαστική
—	305	Ὀχτώ ὑγιεῖς ἀγροτικές περιφέρειες	340	—	

176 Εἶναι γνωστό μέ πόση δυστροπία οἱ ἄγγλοι «ὀπαδοί τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου» ἀπαρνήθηκαν τόν προστατευτικό δασμό γιά τή μεταξουργία. Καί τώ-

Ὁ νόμος τοῦ 1850 μετάτρεψε μόνο γιά «τούς νέους καί τίς γυναῖκες» τό δεκαπεντάωρο διάστημα ἀπό τίς $5\frac{1}{2}$ τό πρωί ὥς τίς $8\frac{1}{2}$ τό βράδυ, σέ δωδεκάωρο διάστημα ἀπό τίς 6 τό πρωί ὥς τίς 6 τό βράδυ. Ἑπομένως ὄχι γιά τά παιδιά, πού ὅπως καί πρωτήτερα μποροῦσαν νά τά ἐκμεταλλεύονται ἀκόμα μισή ὥρα πρίν ἀπό τήν ἔναρξη καί $2\frac{1}{2}$ ὧρες ὕστερα ἀπό τό τέλος τοῦ χρονικοῦ αὐτοῦ διαστήματος, μ' ὅλο πού δέν ἐπιτρεπόταν νά ξεπεράσει τίς $6\frac{1}{2}$ ὧρες ἡ συνολική διάρκεια τῆς ἐργασίας τους. Κατά τή συζήτηση τοῦ νόμου ὑποβλήθηκε στή βουλή ἀπό τούς ἐπόπτες ἐργασίας μιά στατιστική γιά τίς ἐπαίσχυντες καταχρήσεις πού ἐπέτρεπε αὐτή ἡ ἀνωμαλία. Τοῦ κάκου ὅμως. Στό βάθος καιροφυλαχτοῦσε ἡ πρόθεση στά χρόνια τῆς ἄνθισης νά ξανανεβάσουν μέ τή βοήθεια τῶν παιδιῶν σέ 15 ὧρες τήν ἐργάσιμη ἡμέρα τῶν ἐνήλικων ἐργατῶν. Ἡ πείρα τῶν ἑπόμενων 3 χρόνων ἔδειξε ὅτι μιά τέτια ἀπόπειρα θά τσακιζόταν πάνω στήν ἀντίσταση τῶν ἐνήλικων ἀνδρῶν ἐργατῶν[177]. Γι' αὐτό τό λόγο τό 1853 συμπληρώθηκε ἐπιτέλους ὁ νόμος τοῦ 1850 μέ τήν ἀπαγόρευση «νά χρησιμοποιοῦνται παιδιά τό πρωί, προτοῦ οἱ νέοι καί οἱ γυναῖκες πιάσουν δουλιά καί τό βράδυ ἀφοῦ τελειώσουν τή δουλιά τους». Ἀπό δῶ καί μπρός, ἐκτός ἀπό λίγες ἐξαιρέσεις, ὁ νόμος τοῦ 1850 ρύθμιζε τήν ἐργάσιμη ἡμέρα ὅλων τῶν ἐργατῶν στούς βιομηχανικούς κλάδους πού ὑπάγονταν σ' αὐτόν[178]. Ἀπό τήν ἔκδοση τοῦ πρώτου νόμου γιά τά ἐργοστάσια εἶχε περάσει μισός αἰώνας[179].

Μόνο μέ τόν «Printworks' Act» (νόμο γιά τά ἐργοστάσια πού σταμπάρουν μπαμπακερά κλπ.) τοῦ 1845 ἡ νομοθεσία ἐπεκτάθηκε πέρα ἀπό τήν ἀρχική της σφαίρα. Κάθε λέξη τοῦ νόμου μιλάει γιά τή δυσφορία μέ τήν ὁποία τό κεφάλαιο δέχτηκε αὐτό τόν «παραλογι-

ρα ἀντί τῆς προστασίας ἐνάντια στίς εἰσαγωγές ἀπό τή Γαλλία ἰσχύει τό ἀπροστάτευτο γιά τά παιδιά τῆς Ἀγγλίας πού ἐργάζονται στά ἐργοστάσια.

177 «Reports etc. for 30th April 1853», σελ. 31.

178 Στά χρόνια πού μεσουρανοῦσε ἡ ἀγγλική μπαμπακοβιομηχανία, τό 1859 καί τό 1860, μερικοί ἐργοστασιάρχες προσπάθησαν μέ τό δόλωμα τῶν μεγάλων μισθῶν γιά πρόσθετο χρόνο ἐργασίας, νά κάνουν τούς ἐνήλικους ἄνδρες κλῶστες κλπ. νά ταχθοῦν ὑπέρ τῆς παράτασης τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας. Οἱ κλῶστες πού ἐργάζονταν σέ χειροκίνητες μηχανές μιούλ καί σέλφακτορ [αὐτόματες] ἔβαλαν τέρμα στήν προσπάθεια αὐτή μέ ἕνα ὑπόμνημα στούς ἐπιχειρηματίες τους, ὅπου ἀνάμεσα στ' ἄλλα λένε: «Γιά νά μιλήσουμε ἔξω ἀπό τά δόντια, ἡ ζωή μας μᾶς εἶναι βάρος, καί ἐφόσον θά εἴμαστε ἁλυσοδεμένοι στό ἐργοστάσιο σχεδόν δυό μέρες (20 ὧρες) περισσότερο τήν ἑβδομάδα ἀπ' ὅ,τι οἱ ἄλλοι ἐργάτες, θά αἰσθανόμαστε τόν ἑαυτό μας σάν εἵλωτες στή χώρα καί θά κατηγοροῦμε τόν ἴδιο τόν ἑαυτό μας ὅτι διαιωνίζουμε ἕνα σύστημα πού βλάφτει σωματικά καί ἠθικά κι ἐμᾶς τούς ἴδιους καί τούς ἀπογόνους μας... Γιαυτό σᾶς πληροφοροῦμε εὐσεβάστως ὅτι ἀπό τήν πρώτη τοῦ ἔτους δέ θά ἐργαζόμαστε οὔτε λεφτό πάνω ἀπό 60 ὧρες τήν ἑβδομάδα, δηλ. ἀπό τίς 6 τό πρωί ὥς τίς 6 τό βράδυ, μαζί μέ τά νόμιμα διαλείμματα τῆς $1\frac{1}{2}$ ὥρας τήν ἡμέρα» («Reports etc. for 30th April 1860», σελ. 30).

179 Σχετικά μέ τά μέσα πού προσφέρει ἡ σύνταξη αὐτοῦ τοῦ νόμου γιά τήν καταπάτησή του, βλ. τήν κοινοβουλευτική ἔκθεση «Factory Regulation Acts» (6 τοῦ Αὐγούστου 1859) καί σ' αὐτήν τίς παρατηρήσεις τοῦ Λέοναρντ Χόρνερ «Suggestions for Amending the Factory Acts to enable the Inspectors to prevent illegal Working now become very prevalent».

σμό»! Ὁ νόμος αὐτός περιορίζει τήν ἐργάσιμη ἡμέρα γιά τά παιδιά 8 ὥς 13 χρονῶν καί γιά τίς γυναῖκες σέ 16 ὧρες, ἀπό τίς 6 τό πρωί ὥς τίς 10 τή νύχτα, χωρίς νά καθορίζει καθόλου νόμιμα διαλείμματα γιά τά γεύματα. Ἐπιτρέπει νά ξεθεώνουν στή δουλιά κατά βούληση συνέχεια νύχτα καί ἡμέρα τούς ἄνδρες ἐργάτες ἀπό 13 χρονῶν καί πάνω[180]. Πρόκειται γιά κοινοβουλευτικό ἔκτρωμα[181].

Ὡστόσο ἡ ἀρχή εἶχε νικήσει μέ τή νίκη της στούς μεγάλους βιομηχανικούς κλάδους, πού ἀποτελοῦν τό πιό γνήσιο δημιούργημα τοῦ σύγχρονου τρόπου παραγωγῆς. Ἡ θαυμαστή ἀνάπτυξή τους ἀπό τό 1853 ὥς τό 1860, μαζί μέ τή σωματική καί ἠθική ἀναγέννηση τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν, ἄνοιξε τά μάτια καί τῶν πιό κοντόφθαλμων. Οἱ ἴδιοι οἱ ἐργοστασιάρχες ἀπό τούς ὁποίους ἀποσπάστηκε βῆμα-βῆμα, καί ὕστερα ἀπό ἐμφύλιο πόλεμο μισοῦ αἰώνα, τό νόμιμο ὅριο καί ὁ νόμιμος κανόνας τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, καμάρωναν τονίζοντας τήν ἀντίθεση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στούς τομεῖς πού ἐλέγχονται ἀπό τό νόμο καί στούς «ἐλεύθερους» ἀκόμα τομεῖς ἐκμετάλλευσης[182]. Καί οἱ φαρισαῖοι τῆς «πολιτικῆς οἰκονομίας» διακήρυχναν τώρα ὅτι ἡ χαρακτηριστική νεότερη κατάχτηση τῆς «ἐπιστήμης» τους εἶναι ὅτι εἶδαν τήν ἀνάγκη μιᾶς ρυθμισμένης μέ νόμο ἐργάσιμης ἡμέρας[183]. Εἶναι εὐκολονόητο πώς, ὅταν οἱ μεγιστάνες τῆς βιομηχανίας συμμορφώθηκαν πιά μέ τό ἀναπόφευχτο καί συμφιλιώθηκαν μαζί του, ἐξασθένιζε βαθμηδόν ἡ δύναμη ἀντίστασης τοῦ κεφαλαίου, ἐνῶ ταυτόχρονα μεγάλωνε ἡ δύναμη ἐπίθεσης τῆς ἐργατικῆς τάξης, ὅσο αὔξανε ὁ ἀριθμός τῶν συμμάχων της στά κοινωνικά στρώματα πού δέν ἔχουν ἄμεσο συμφέρον ἀπό τόν ἀγώνα. Ἔτσι ἐξηγιέται ἡ σχετικά γρήγορη πρόοδος ἀπό τό 1860 καί δῶ.

Στό νόμο τοῦ 1850 γιά τά ἐργοστάσια εἶχαν ὑπαχθεῖ τό 1860 τά βαφεῖα καί τά λευκαντήρια[184] καί τό 1861 τά ἐργοστάσια νταντε-

180 «Πραγματικά τό τελευταῖο ἑξάμηνο (1857) στήν περιφέρειά μου βάζουν καί δουλεύουν βαριά ἀπό τίς 6 τό πρωί ὥς τίς 9 τό βράδυ παιδιά ἀπό 8 χρονῶν καί πάνω» («Reports etc. for 31st October 1857», σελ. 39).

181 «Ὁμολογοῦν ὅτι ὁ νόμος γιά τά ἐργοστάσια πού σταμπάρουν μπαμπακερά εἶναι σφάλμα καί ὅσον ἀφορᾶ τά μέτρα του διαπαιδαγώγησης, καί ὅσον ἀφορᾶ τά μέτρα του προστασίας» («Reports etc. for 31st October 1862», σελ. 52).

182 Αὐτό ἔκανε λχ. ὁ Ε. Πόττερ μέ ἕνα γράμμα του στούς «Τάιμς» τῆς 24 τοῦ Μάρτη 1863. Οἱ «Τάιμς» τοῦ ὑπενθυμίζουν τήν ἐξέγερση τῶν ἐργοστασιαρχῶν ἐνάντια στό νόμο γιά τό δεκάωρο.

183 Αὐτά λέει μεταξύ ἄλλων καί ὁ κ. Οὐ. Νισύμαρτς, συνεργάτης καί ἐκδότης τοῦ «History of Prices» τοῦ Τοῦκες. Μήπως ἀποτελεῖ ἐπιστημονική πρόοδο ὅταν κάνεις δειλές παραχωρήσεις στήν κοινή γνώμη;

184 Ὁ νόμος γιά τά λευκαντήρια καί τά βαφεῖα πού ἐκδόθηκε τό 1860 καθορίζει ὅτι ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα ἐλαττώνεται ἀπό τήν 1η Αὐγούστου 1861 προσωρινά σέ 12 ὧρες καί ἀπό τήν 1η Αὐγούστου 1862 ὁριστικά σέ 10 ὧρες, δηλ. σέ $10\frac{1}{2}$ ὧρες γιά τίς πρῶτες 5 μέρες τῆς ἑβδομάδας καί σέ $7\frac{1}{2}$ ὧρες τό Σάββατο. Καί ὅταν ἔφτασε ἡ κακή χρονιά 1862, ἐπαναλήφθηκε ἡ παλιά φάρσα. Οἱ κύριοι ἐργοστασιάρχες ζήτησαν ἀπό τή βουλή νά ἀνεχθεῖ μόνο γιά ἕνα χρόνο ἀκόμα τή δωδεκάωρη ἐργασία τῶν νέων καί τῶν γυναικῶν... «Μέ τή σημερινή κατάσταση τοῦ κλάδου (ἦταν ἡ περίοδος πού σημειώθηκε ἔλλειψη μπα-

λῶν καί τά καλτσοποιεῖα. Ἡ συνέπεια τῆς πρώτης ἔκθεσης τῆς «Ἐπιτροπῆς γιά τήν ἐργασία τῶν παιδιῶν» (1863) ἦταν νά συμμεριστοῦν τήν ἴδια τύχη ἡ βιομηχανία ὅλων τῶν εἰδῶν πού κατασκευάζονται ἀπό ἄργιλλο (ὄχι μόνο ἡ ἀγγειοπλαστική), τά ἐργοστάσια σπίρτων, καψουλιῶν καί φυσιγγίων, τά ἐργοστάσια ταπετσαρίας, τά ἐργοστάσια πού ψαλλιδίζουν βελοῦδα (fustian cutting) καί πολλά ἄλλα εἴδη ἐργασίας πού περιλαβαίνονται στή συλλογική ὀνομασία «finishing» (τελική ἐπεξεργασία). Τό 1863 εἶχαν ὑπαχθεῖ σέ εἰδικούς νόμους τά «ὑπαίθρια λευκαντήρια»[186] καί τά ἀρτοποιεῖα. Ἀπό τούς νόμους αὐ-

μπακιοῦ) θά εἶναι πρός μεγάλο ὄφελος τῶν ἐργατῶν ἄν τούς ἐπιτρέψουν νά ἐργάζονται 12 ὧρες τήν ἡμέρα καί νά βγάζουν ὅσο τό δυνατό μεγαλύτερο μεροκάματο... Εἶχαν κιόλας καταφέρει νά ὑποβάλουν στήν Κάτω Βουλή ἕνα νομοσχέδιο συνταγμένο μ' αὐτό τό πνεῦμα. Ναυάγησε ὅμως μπρός στήν κινητοποίηση τῶν ἐργατῶν στά λευκαντήρια τῆς Σκωτίας» («Reports etc. for 31st October 1862», σελ. 14, 15). Ἡττημένο ἔτσι ἀπό τούς ἴδιους τούς ἐργάτες πού προφασιζόταν ὅτι μιλάει ἐξ ὀνόματός τους, τό κεφάλαιο, χρησιμοποιώντας νομικά ματογυάλια, ἀνακάλυψε τώρα ὅτι ὁ νόμος τοῦ 1860, ὅπως ὅλοι οἱ νόμοι πού ἐκδίδει ἡ βουλή γιά τήν «προστασία τῆς ἐργασίας», εἶναι κι αὐτός συνταγμένος μέ μπερδεμένα λεχτικά γυρίσματα καί προσφέρει ἕνα πρόσχημα γιά ν' ἀποκλειστοῦν ἀπό τήν προστασία του οἱ «calenderers» καί οἱ «finishers» [μαντανάδες καί ἐργάτες πού ἐπεξεργάζονται τελικά τό ὕφασμα]. Ἡ ἀγγλική δικαιοσύνη, πάντα πιστός δοῦλος τοῦ κεφαλαίου, υἱοθέτησε μέσω τοῦ «Common Pleas» [πολιτικό δικαστήριο] αὐτή τή στρεψοδικία. «Τό γεγονός αὐτό προκάλεσε μεγάλη δυσαρέσκεια στούς ἐργάτες καί εἶναι πολύ λυπηρό ὅτι μέ πρόσχημα μιά λειψή λεχτική διατύπωση τοῦ νόμου ματαιώνεται ἡ ξεκάθαρη πρόθεσή του» (στό ἴδιο, σελ. 18).

[186] Οἱ «ἰδιοχτῆτες ὑπαίθριων λευκαντηρίων» ξέφυγαν ἀπό τό νόμο τοῦ 1860 γιά τά «λευκαντήρια» μέ τό ψέμα ὅτι δέν ἐκμεταλλεύονται γυναῖκες τή νύχτα. Τό ψέμα ἀποκαλύφθηκε ἀπό τούς ἐπόπτες ἐργασίας, ταυτόχρονα οἱ ἐργάτες μέ τίς αἰτήσεις τους ἀπάλλαξαν τή βουλή ἀπό τήν εἰδυλλιακή ἀντίληψη πού εἶχε γιά τά δροσερά «ὑπαίθρια λευκαντήρια» πού μοσχοβολοῦν λιβάδι. Σ' αὐτά τά ὑπαίθρια λευκαντήρια χρησιμοποιοῦνται θάλαμοι-στεγνωτήρια ὅπου ἡ θερμοκρασία φτάνει τούς 90 ὥς 100 βαθμούς Φάρενχάιτ [32—38° Κελσίου] καί ὅπου ἐργάζονται κυρίως κορίτσια. «Cooling» (δρόσισμα) εἶναι ἡ τεχνική ἔκφραση γιά τό εὐκαιριακό ξεγλίστρημα ἀπό τό θάλαμο-στεγνωτήριο στόν καθαρό ἀέρα. «Δεκαπέντε κορίτσια ἐργάζονται στούς θαλάμους-στεγνωτήρια. Ἡ θερμοκρασία εἶναι 80—90 βαθμοί [27—32° Κελσίου] γιά τά λινά καί 100 [38° Κελσίου] καί πάνω βαθμοί γιά τή μπατίστα. Δώδεκα κορίτσια σιδερώνουν καί διπλώνουν (μπατίστες κλπ.) σ' ἕνα μικρό τετράγωνο δωμάτιο πού ἡ κάθε πλευρά του εἶναι 10 περίπου πόδια, στή μέση τοῦ δωματίου ὑπάρχει μιά τελείως κλειστή σόμπα. Τά κορίτσια στέκονται γύρω στή σόμπα πού ἀκτινοβολεῖ μιά φοβερή ζέστη καί στεγνώνει γρήγορα τή μπατίστα γιά τίς σιδερώτριες. Οἱ ὧρες ἐργασίας εἶναι ἀπεριόριστες γιά τά χέρια αὐτά. Ὅταν ὑπάρχουν δουλιές τά χέρια ἐργάζονται πολλές μέρες συνέχεια ὥς τίς 9 καί 12 τή νύχτα» («Reports etc. for 31st October 1862», σελ. 56). Ἕνας γιατρός δηλώνει: «Γιά τό δρόσισμα δέν ὑπάρχουν εἰδικές ὧρες, ὅταν ὅμως ἡ θερμοκρασία παραγίνει ἀνυπόφορη, ἤ ὅταν τά χέρια τῶν ἐργατριῶν λερώνονται ἀπό τόν ἱδρώτα, τούς ἐπιτρέπεται νά βγοῦν ἔξω γιά ἕνα-δυό λεφτά... Ἡ πεῖρα μου ἀπό τή θεραπεία τῶν ἀσθενειῶν αὐτῶν τῶν ἐργατριῶν μέ ἀναγκάζει νά διαπιστώσω ὅτι ἡ κατάσταση τῆς ὑγείας τους βρίσκεται πολύ πιό κάτω ἀπό τήν ὑγεία τῶν κλωστριῶν μπαμπακιοῦ (ἐνῶ τό κεφάλαιο στίς αἰτήσεις του πρός τή βουλή τίς εἶχε ζωγραφίσει σφριγηλές σάν πορτραῖτα τοῦ Ρούμπενς!). Οἱ πιό συχνές ἀρρώστιες τους εἶναι ἡ φθίση, ἡ βρογχίτιδα, τά μητρικά, ἡ ὑστερία στήν πιό ἀπαίσια μορφή της, καί οἱ ρευματισμοί. Νομίζω πώς ὅλες αὐτές οἱ ἀρρώστιες προέρχονται ἄμεσα ἤ ἔμμεσα

τούς ὁ πρῶτος ἀπαγορεύει, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, τή νυχτερινή (ἀπό τίς 8 τό βράδυ ὥς τίς 6 τό πρωί) ἐργασία τῶν παιδιῶν, τῶν νέων καί τῶν γυναικῶν, καί ὁ δεύτερος τή χρησιμοποίηση ἀρτεργατῶν κάτω ἀπό 18 χρονῶν ἀπό τίς 9 τό βράδυ ὥς τίς 5 τό πρωί. Ἀργότερα θά ἐπανέλθουμε στίς κατοπινές προτάσεις τῆς ἐπιτροπῆς πού ἀναφέραμε καί πού ἄν ἐξαιρέσουμε τή γεωργία, τά μεταλλεῖα καί τίς μεταφορές, ἀπειλοῦν νά στερήσουν τήν «ἐλευθερία» ἀπ' ὅλους τούς σημαντικούς κλάδους τῆς ἀγγλικῆς βιομηχανίας[186a].

7. Η ΠΑΛΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΝΟΝΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΜΗ ΗΜΕΡΑ. Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΑΓΓΛΙΚΗΣ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΑΚΗΣ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑΣ ΣΕ ΑΛΛΕΣ ΧΩΡΕΣ.

Ὁ ἀναγνώστης θυμᾶται ὅτι ἡ παραγωγή ὑπεραξίας ἤ ἡ ἀπόσπαση ὑπερεργασίας ἀποτελεῖ τό εἰδικό περιεχόμενο καί τόν εἰδικό σκοπό τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, ἀνεξάρτητα ἀπό κάθε μετασχηματισμό τοῦ ἴδιου τοῦ τρόπου παραγωγῆς πού πηγάζει ἀπό τήν ὑποταγή τῆς ἐργασίας στό κεφάλαιο. Θυμᾶται ὅτι ἀπό τήν ἄποψη πού ἀναπτύξαμε ὥς τώρα μόνο ὁ αὐτοτελής καί ἑπομένως νομικά ἐνήλικος ἐργάτης συμβάλλεται σάν πουλητής ἐμπορεύματος μέ τόν κεφαλαιοκράτη. Ἄν λοιπόν στήν ἱστορική μας σκιαγράφηση παίζουν κύριο ρόλο ἀπό τή μιά ἡ σύγχρονη βιομηχανία καί ἀπό τήν ἄλλη ἡ ἐργασία φυσικά καί νομικά ἀνήλικων προσώπων, ἡ πρώτη μᾶς χρησίμεψε μόνο σάν ἰδιαίτερη σφαίρα, καί ἡ δεύτερη μόνο σάν ἰδιαίτερα χτυπητό παράδειγμα ἀπορόφησης ἐργασίας. Χωρίς ὡστόσο νά θέλουμε νά προτρέξουμε, ἀπό τήν ἁπλή ἀλληλουχία τῶν ἱστορικῶν γεγονότων προκύπτει:

ἀπό τήν παραθερμασμένη ἀτμόσφαιρα τῶν δωματίων ὅπου ἐργάζονται καί ἀπό τήν ἔλλειψη ἀρκετῆς καί κατάλληλης ἐνδυμασίας πού θά τίς προστάτευε τούς μῆνες τοῦ χειμώνα ἀπό τήν ψυχρή καί ὑγρή ἀτμόσφαιρα τῆς νύχτας ὅταν βγαίνουν ἔξω» (στό ἴδιο, σελ. 56, 57). Σχετικά μέ τό νόμο τοῦ 1863 πού ἀποσπάστηκε ἀργότερα ἀπό τούς εὔθυμους «ἰδιοχτῆτες ὑπαίθριων λευκαντηρίων» οἱ ἐπόπτες ἐργασίας παρατηροῦν: «Ὁ νόμος αὐτός δέν παράλειψε μόνο νά δώσει στούς ἐργάτες τήν προστασία πού διατείνεται ὅτι δίνει... ἀλλά εἶναι ἔτσι διατυπωμένος, πού ἡ προστασία ἀρχίζει μόνο ὅταν πιάσουν ἐπ' αὐτοφόρῳ νά ἐργάζονται ὕστερα ἀπό τίς 8 τό βράδυ παιδιά καί γυναῖκες, μά καί τότε ἀκόμα ἡ ἀποδειχτική μέθοδος πού καθορίζεται ὑποβάλλεται σέ τόσους περιορισμούς πού εἶναι ζήτημα ἄν μπορεῖ νά ἐπιβληθεῖ κάποια τιμωρία» (στό ἴδιο, σελ. 52). «Ἔχει ἀστοχήσει τελείως σάν νόμος πού ἐπιδιώκει ἀνθρωπιστικούς καί διαπαιδαγωγικούς σκοπούς. Φυσικά, ζήτημα εἶναι ἄν μποροῦμε νά ὀνομάσουμε ἀνθρωπισμό τό γεγονός ὅτι ἐπιτρέπουν ἤ, πράγμα πού καταλήγει στό ἴδιο, ἀναγκάζουν γυναῖκες καί παιδιά νά ἐργάζονται 14, ἴσως ἀκόμα καί περισσότερες ὧρες τήν ἡμέρα, μέ ἤ χωρίς διαλείμματα γιά τά γεύματα, ἀνάλογα ὅπως λάχει, καί χωρίς κανένα περιορισμό σχετικά μέ τήν ἡλικία, χωρίς καμιά διάκριση φύλου καί χωρίς νά παίρνονται ὑπόψη οἱ κοινωνικές συνήθειες τῶν οἰκογενειῶν τῆς γειτονιᾶς ὅπου βρίσκονται τά λευκαντήρια» («Reports etc. for 30th April 1863», σελ. 40).

[186a] *Υποσημείωση στή 2η ἔκδ.*—Ἀπό τό 1866, πού ἔγραψα ὅσα λέγονται στό κείμενο, ἄρχισε πάλι μιά ἀντίδραση.

Πρῶτο: Ἡ τάση τοῦ κεφαλαίου πρός μιά ἀπεριόριστη καί ἀνελέητη παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας ἱκανοποιεῖται πρίν ἀπόλα στίς βιομηχανίες πού πρῶτες ἐπαναστατικοποιήθηκαν μέ τό νερό, τόν ἀτμό καί τίς μηχανές, στά πρῶτα αὐτά δημιουργήματα τοῦ σύγχρονου τρόπου παραγωγῆς, στά κλωστήρια καί στά ὑφαντήρια μπαμπακιοῦ, μαλλιοῦ, λινοῦ καί μεταξιοῦ. Ὁ ἀλλαγμένος ὑλικός τρόπος παραγωγῆς καί οἱ ἀντίστοιχα μ' αὐτόν ἀλλαγμένες κοινωνικές σχέσεις τῶν παραγωγῶν[186] δημιουργοῦν πρῶτα τήν ἀπεριόριστη ἐκτροπή καί προκαλοῦν ἔπειτα σάν ἀντίδραση τόν κοινωνικό ἔλεγχο, πού περιορίζει, ρυθμίζει καί ὁμοιομορφεῖ μέ νόμο τήν ἐργάσιμη ἡμέρα μέ τά διαλείμματά της. Γιά τοῦτο, ὁ ἔλεγχος αὐτός ἐμφανίζεται στή διάρκεια τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 19ου αἰώνα μόνο σάν ἔκτακτη νομοθεσία[187]. Καί ὅταν ὁ ἔλεγχος αὐτός εἶχε πιά καταχτήσει τήν πρωταρχική περιοχή τοῦ νέου τρόπου παραγωγῆς, ἀποκαλύφτηκε ὅτι στό μεταξύ εἶχαν μπεῖ στό καθαυτό ἐργοστασιακό καθεστώς ὄχι μόνο πολλοί ἄλλοι κλάδοι τῆς παραγωγῆς, ἀλλά ὅτι στόν ἴδιο βαθμό μέ τό ἐργοστάσιο εἶχαν ἀπό καιρό ὑπαχθεῖ στήν κεφαλαιοκρατική ἐκμετάλλευση καί μανουφακτοῦρες μέ λίγο πολύ ξεπερασμένο τρόπο παραγωγῆς, ὅπως λχ. τά ἐργαστήρια ἀγγειοπλαστικῆς, τά ὑαλουργεῖα κλπ. καί ἀπαρχαιωμένα χειροτεχνικά ἐπαγγέλματα σάν τήν ἀρτοποιία καί τέλος ἀκόμα καί τά σκόρπια λεγόμενα οἰκοτεχνικά ἐπαγγέλματα, ὅπως ἡ καρφοβελονοποιία κλπ.[188] Ἔτσι ἡ νομοθεσία ἦταν ὑποχρεωμένη νά ἀποβάλλει βαθμιαῖα τόν ἔκτακτο χαρακτήρα της, ἤ, ὅπου ἐνεργεῖ σύμφωνα μέ τή ρωμαϊκή καζουϊστική, ὅπως στήν Ἀγγλία, νά χαρακτηρίζει κατά βούληση ἐργοστάσιο (factory) ὁποιοδήποτε σπίτι ὅπου ἐργάζονται[189].

Δεύτερο: Ἡ ἱστορία τῆς ρύθμισης τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας σέ μερικούς κλάδους παραγωγῆς καί ὁ ἀγώνας γιά τή ρύθμιση αὐτή, πού συνεχίζεται ἀκόμα σέ ἄλλους, ἀποδείχνουν χειροπιαστά, ὅτι ὁ μεμονωμένος ἐργάτης, ὁ ἐργάτης σάν «ἐλεύθερος» πουλητής τῆς ἐργατικῆς του δύναμης, σέ μιάν ὁρισμένη βαθμίδα ὡρίμανσης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, ὑποκύπτει χωρίς ἀντίσταση. Γιαυτό, ἡ δημιουργία μιᾶς κανονικῆς ἐργάσιμης ἡμέρας εἶναι τό προϊόν ἑνός μακρόχρονου, περισσότερο ἤ λιγότερο συγκαλυμμένου ἐμφυλίου πολέμου ἀνάμεσα στήν τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν καί στήν ἐργατική τάξη. Καί ἐπειδή ὁ ἀγώνας ἀρχίζει στήν περιοχή τῆς σύγχρονης βιομηχανίας, διαδραματίζεται πρῶτα στήν πατρίδα αὐτῆς τῆς βιομηχανίας, στήν Ἀγγλία[190]. Οἱ ἄγγλοι ἐργοστασιακοί ἐργάτες ἦταν οἱ πρωταγωνιστές ὄχι μόνο τῆς ἀγγλικῆς, ἀλλά γενικά τῆς σύγχρονης ἐργατικῆς τάξης, ὅπως καί οἱ θεωρητικοί της ἦταν οἱ πρῶτοι πού πέταξαν τό γάντι στή θεωρία τοῦ κεφαλαίου[191]. Γιαυτό ὁ Γιούρ, ὁ φιλόσοφος τοῦ ἐργοστασίου, καταγγέλλει σάν ἀνεξάλειπτο ὄνειδος τῆς ἀγγλικῆς ἐργατικῆς τάξης τό γεγονός ὅτι ἔγραψε στή σημαία της «τή σκλαβιά τῶν νόμων γιά τά ἐργοστάσια», σ' ἀντίθεση μέ τό κεφάλαιο πού μάχονταν μέ ἀνδρισμό γιά τήν «ὁλοκληρωτική ἐλευθερία τῆς ἐργασίας»[192].

Ἡ Γαλλία ἀκολουθεῖ κούτσα-κούτσα τήν Ἀγγλία. Χρειάστηκε τή Φεβρουαριανή Ἐπανάσταση γιά νά γεννήσει τό νόμο γιά τό δωδεκάωρο[193], πού εἶναι πολύ πιό λειψός ἀπό τό ἀγγλικό πρωτότυπό του.

[186] «Ἡ στάση καθεμιᾶς ἀπ' αὐτές τίς τάξεις (τῶν κεφαλαιοκρατῶν καί τῶν ἐργατῶν) ἦταν τό ἀποτέλεσμα τῆς κατάστασης στήν ὁποία περιέρχονταν κάθε φορά» («Reports etc. for 31st October 1854», σελ. 113).

[187] «Τά εἴδη ἐργασίας πού ὑπόκεινταν στόν περιορισμό συνδέονταν μέ τήν κατασκευή ὑφαντουργικῶν προϊόντων μέ τή βοήθεια τῆς κινητήριας δύναμης τοῦ ἀτμοῦ ἤ τοῦ νεροῦ. Γιά νά ὑπαχθεῖ στήν προστασία τῆς ἐργοστασιακῆς ἐποπτείας ἕνας κλάδος, ἔπρεπε νά ἐκπληρώνει δυό ὅρους, τή χρήση τῆς κινητήριας δύναμης τοῦ ἀτμοῦ ἤ τοῦ νεροῦ καί τήν ἐπεξεργασία ὁρισμένων εἰδῶν ἰνῶν πού ἀναφέρονται τό κάθε ἕνα ξεχωριστά» («Reports etc. for 31st October 1864», σελ. 8).

[188] Σχετικά μέ τήν κατάσταση σ' αὐτή τή λεγόμενη οἰκιακή βιομηχανία ὑπάρχει ἐξαιρετικά πλούσιο ὑλικό στίς τελευταῖες ἐκθέσεις τῆς «Children's Employment Commission».

[189] «Οἱ νόμοι τῆς τελευταίας συνόδου (1864)... ἀγκαλιάζουν βιομηχανικούς κλάδους διαφόρων εἰδῶν, στούς ὁποίους ἐπικρατοῦν πολύ διαφορετικές συνήθειες, καί ἡ χρησιμοποίηση μηχανικῆς δύναμης γιά τήν κίνηση τῶν μηχανῶν δέν ἀνήκει πιά ὅπως πρῶτα, στούς ὅρους πού σύμφωνα μέ τό νόμο εἶναι ἀπαραίτητοι γιά νά θεωρεῖται μιά ἐπιχείρηση ἐργοστάσιο» («Reports etc. for 31st October 1864», σελ. 8).

[190] Καί τό Βέλγιο, ὁ παράδεισος τοῦ ἠπειρωτικοῦ φιλελευθερισμοῦ, δέν παρουσιάζει οὔτε ἴχνος αὐτοῦ τοῦ κινήματος. Ἀκόμα καί στά ἀνθρακορυχεῖα καί τά μεταλλεῖα του καταναλώνονται ἐργάτες καί τῶν δυό φύλων καί κάθε ἡλικίας μέ πλέρια «ἐλευθερία», χωρίς κανένα χρονικό περιορισμό καί σέ κάθε ὥρα καί χρόνο. Σέ κάθε 1000 ἐργαζόμενους στά ἀνθρακορυχεῖα καί τό μεταλλεῖα ἀναλογοῦν 733 ἄνδρες, 88 γυναῖκες, 135 νέοι καί 44 κορίτσια κάτω ἀπό 16 χρονῶν. Στίς ὑψικάμινους κλπ. σέ κάθε 1000 ἐργαζόμενους ἀναλογοῦν 668 ἄνδρες, 149 γυναῖκες, 98 νέοι καί 85 κορίτσια κάτω ἀπό 16 χρονῶν. Σ' αὐτά πρέπει νά προστεθεῖ καί ὁ χαμηλός μισθός γιά μιά τεράστια ἐκμετάλλευση τῶν ὥριμων καί ἀνώριμων ἐργατικῶν δυνάμεων, μισθός πού φτάνει κατά μέσον ὅρο τήν ἡμέρα τά 2 σελίνια καί 8 πένες γιά τούς ἄντρες, 1 σελίνι καί 8 πένες γιά τίς γυναῖκες καί 1 σελίνι καί $2^1/_2$ πένες γιά τούς νέους. Σέ ἀντιστάθμισμα ὅμως τό Βέλγιο διπλασίασε σχεδόν τό 1863, σέ σύγκριση μέ τό 1850, τήν ποσότητα καί τήν ἀξία τῆς ἐξαγωγῆς κάρβουνου, σίδερου κλπ.

[191] Ὅταν ὁ Ρόμπερτ Ὄουεν στίς ἀρχές τῆς δεύτερης δεκαετίας τοῦ αἰώνα μας δέν ὑπεράσπισε μόνο θεωρητικά τήν ἀνάγκη τοῦ περιορισμοῦ τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, ἀλλά ἐφάρμοσε στήν πράξη τή δεκάωρη ἐργάσιμη ἡμέρα στό ἐργοστάσιό του στό Νιού-Λάναρκ, τό πείραμα αὐτό τό περιγελάσανε σάν κομμουνιστική οὐτοπία, ἀκριβῶς ὅπως καί τή «σύνδεση τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας μέ τήν ἀνατροφή τῶν παιδιῶν» πού ἐφάρμοσε, καί ἀκριβῶς ὅπως περιγελάσανε καί τούς συνεταιρισμούς τῶν ἐργατῶν πού δημιούργησε. Σήμερα ἡ πρώτη οὐτοπία εἶναι νόμος γιά τά ἐργοστάσια, ἡ δεύτερη φιγουράρει σάν ἐπίσημη φράση σ' ὅλους τούς «νόμους γιά τά ἐργοστάσια», καί ἡ τρίτη χρησιμεύει μάλιστα κιόλας γιά νά συγκαλύπτουν ἀντιδραστικές κατεργαριές.

[192] *Ure* (γαλλική μετάφραση): «Philosophie des Manufactures», Paris 1836, τόμ. II, σελ. 39, 40, 67, 77 κ. ἄ.

[193] Ἡ Compte Rendu [ἔκθεση] τοῦ «Διεθνοῦς στατιστικοῦ συνεδρίου τοῦ Παρισιοῦ, 1855» [σελ. 332] λέει ἀνάμεσα στ' ἄλλα: «Ὁ γαλλικός νόμος, πού περιορίζει σέ 12 ὧρες τή διάρκεια τῆς ἡμερήσιας ἐργασίας στά ἐργοστάσια καί στό ἐργαστήρια, δέν περιορίζει τήν ἐργασία αὐτή μέσα στά πλαίσια ὁρισμένων πάγιων ὡρῶν (χρονικῶν διαστημάτων). Μόνο γιά τήν ἐργασία τῶν παιδιῶν καθορίζει τό διάστημα ἀνάμεσα στίς 5 τό πρωί καί 9 τό βράδυ. Γιαυτό μιά μερίδα ἐργοστασιάρχες ἐκμεταλλεύεται αὐτό τό δικαίωμα πού τῆς δίνει αὐτή ἡ ὀλέθρια σιωπή γιά νά βάζει τούς ἐργάτες νά δουλεύουν ὅλες τίς μέρες χωρίς διακοπή, μέ ἐξαίρεση ἴσως τίς Κυριακές. Γιά τό σκοπό αὐτό χρησιμοποιοῦν δυό

Παρ' ὅλα αὐτά καί ἡ γαλλική ἐπαναστατική μέθοδος ἔχει τά δικά της ἰδιάζοντα πλεονεχτήματα. Ὑπαγορεύει μονοκοπανιᾶς σ' ὅλα χωρίς διάκριση τά ἐργαστήρια καί ἐργοστάσια τά ἴδια ὅρια στήν ἐργάσιμη ἡμέρα, ἐνῶ ἡ ἀγγλική νομοθεσία ὑποχωρεῖ ἀπρόθυμη πότε στό ἕνα σημεῖο καί πότε στό ἄλλο, ἀνάλογα μέ τήν πίεση τῶν πραγμάτων καί βρίσκει πάντα τόν τρόπο νά ξεφουρνίσει ἕνα καινούργιο νομικό τερατούργημα[194]. Ἀπό τήν ἄλλη ὁ γαλλικός νόμος διακηρύχνει σάν ἀρχή αὐτό πού στήν Ἀγγλία τό ἀποσποῦν μέ ἀγώνα μόνο ἐξ ὀνόματος τῶν παιδιῶν, τῶν ἀνήλικων καί τῶν γυναικῶν καί ὅπου μόλις τελευταῖα τό διεκδικοῦνε σάν γενικό δικαίωμα[195].

Στίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς παράλυε κάθε αὐτοτελές ἐργατικό κίνημα, ὅσον καιρό ἡ δουλεία παραμόρφωνε ἕνα μέρος τῆς δημοκρατίας. Ἡ ἐργασία τῶν ἀνθρώπων μέ λευκή ἐπιδερμίδα δέν μπορεῖ νά χειραφετηθεῖ ἐκεῖ ὅπου στιγματίζεται ἡ ἐργασία τῶν ἀνθρώπων μέ μαύρη ἐπιδερμίδα. Ἀπό τό θάνατο τῆς δουλείας ὅμως ξεπήδησε ἀμέσως μιά καινούργια ξανανιωμένη ζωή. Ὁ πρῶτος καρπός τοῦ ἐμφυλίου πολέμου ἦταν ἡ ζύμωση γιά τό ὀχτάωρο πού μέ ταχύτητα ἀτμομηχανῆς προχωρεῖ ἀπό τόν Ἀτλαντικό ὥς τόν Εἰρηνικό Ὠκεανό, ἀπό τή Νέα Ἀγγλία ὥς τήν Καλιφορνία. Τό πανεργατικό συνέδριο τῆς Βαλτιμόρης (16 τοῦ Αὐγούστου 1866) διακηρύχνει: «Ἡ πρώτη καί μεγάλη ἀπαίτηση τῆς σημερινῆς ἐποχῆς γιά ν' ἀπελευθερωθεῖ ἡ ἐργασία αὐτῆς τῆς χώρας ἀπό τήν καπιταλιστική σκλαβιά εἶναι ἡ ἔκδοση ἑνός νόμου πού θά καθορίζει ὅτι τό 8ωρο θ' ἀποτελεῖ τήν κανονική ἐργάσιμη ἡμέρα σ' ὅλες τίς Πολιτεῖες τῆς ἀμερικάνικης Ἕνωσης. Εἴμαστε ἀποφασισμένοι νά καταβάλλουμε ὅλες

διαφορετικές βάρδιες, ἀπό τίς ὁποῖες καμιά δέν μένει στόν τόπο τῆς δουλιᾶς πάνω ἀπό 12 ὧρες, ὅμως ἡ δουλιά τῆς ἐπιχείρησης συνεχίζεται μέρα καί νύχτα. Ἔτσι ἱκανοποιεῖται ὁ νόμος, ἱκανοποιεῖται ὅμως ἄραγε καί ὁ ἀνθρωπισμός;» Ἐκτός ἀπό τήν «καταστροφική ἐπίδραση τῆς νυχτερινῆς ἐργασίας στόν ὀργανισμό τοῦ ἀνθρώπου», τονίζεται καί «ἡ μοιραία ἐπίδραση πού ἀσκεῖ ἡ νυχτερινή ἀπό κοινοῦ διαμονή καί τῶν δυό φύλων στούς ἴδιους ἀμυδρά φωτιζόμενους χώρους δουλιᾶς».

[194] «Στήν περιφέρειά μου, λχ., στίς ἴδιες ἐργοστασιακές ἐγκαταστάσεις ὁ ἴδιος ἐργοστασιάρχης σύμφωνα μέ τό „νόμο γιά τά λευκαντήρια καί βαφεῖα" εἶναι λευκαντής καί βαφέας, σύμφωνα μέ τόν „Printworks' Act" [νόμος γιά τά ἐργοστάσια πού σταμπάρουν μπαμπακερά] εἶναι πιεστής μπαμπακερῶν καί σύμφωνα μέ τόν „Factory Act" εἶναι finisher ...» (Report of Mr. Baker in «Reports etc. for 31st October 1861», σελ. 20) Ἀφοῦ ἀπαριθμεῖ τίς διάφορες διατάξεις αὐτῶν τῶν νόμων καί τό μπέρδεμα πού δημιουργεῖται ἔτσι, ὁ κ. Μπαῖκερ λέει: «Βλέπουμε πόσο δύσκολη πρέπει νά εἶναι ἡ ἐξασφάλιση τῆς ἐφαρμογῆς αὐτῶν τῶν τριῶν νόμων πού ψήφισε ἡ βουλή, ὅταν ὁ ἰδιοχτήτης τοῦ ἐργοστασίου θελήσει νά παρακάμψει τό νόμο». Σέ ἀντιστάθμισμα ὅμως ἐξασφαλίζουν δίκες οἱ νομικοί.

[195] Ἔτσι τολμοῦν ἐπιτέλους οἱ ἐπόπτες ἐργασίας νά ποῦν. «Οἱ ἀντιρρήσεις αὐτές (τοῦ κεφαλαίου ἐνάντια στόν περιορισμό τοῦ χρόνου ἐργασίας μέ νόμο) πρέπει νά ὑποκύψουν μπρός στή μεγάλη ἀρχή τῶν δικαιωμάτων τῆς ἐργασίας ... ὑπάρχει μιά στιγμή πού παύει νά ἰσχύει τό δικαίωμα τοῦ ἐπιχειρηματία (Master's) πάνω στήν ἐργασία τοῦ ἐργάτη του καί πού ὁ ἐργάτης, κι ὅταν δέν ἔχει ἀκόμα ἐξαντληθεῖ, μπορεῖ νά διαθέτει ὁ ἴδιος τό χρόνο του» («Reports etc. for 31st October 1862», σελ. 54).

μας τίς δυνάμεις ὥσπου νά πετύχουμε αὐτό τό ἔνδοξο ἀποτέλεσμα»[196]. Ταυτόχρονα (ἀρχές Σεπτέμβρη 1866) τό «Διεθνές Ἐργατικό Συνέδριο» τῆς Γενεύης [τό Συνέδριο τῆς Διεθνοῦς Ἕνωσης τῶν Ἐργατῶν] ὕστερα ἀπό πρόταση τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου τοῦ Λονδίνου ψήφισε τήν παρακάτω ἀπόφαση: «Δηλώνουμε πώς ὁ περιορισμός τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας ἀποτελεῖ προκαταρκτικό ὅρο χωρίς τόν ὁποῖο θά ναυαγήσουν ὅλες οἱ ἄλλες προσπάθειες γιά χειραφέτηση τῶν ἐργατῶν ... Προτείνουμε τίς 8 ὧρες ἐργασίας σάν νόμιμο ὅριο τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας».

Ἔτσι τό ἐργατικό κίνημα πού καί στίς δυό πλευρές τοῦ Ἀτλαντικοῦ Ὠκεανοῦ γεννήθηκε ἐνστικτώδικα ἀπό τίς ἴδιες τίς σχέσεις παραγωγῆς ἐπισφραγίζει τά λόγια τοῦ ἄγγλου ἐπόπτη ἐργασίας Ρ. Τζ. Σώντερς: «Ποτέ οἱ παραπέρα ἐνέργειες γιά τή μεταρρύθμιση τῆς κοινωνίας δέ θά ἔχουν κάποιες πιθανότητες ἐπιτυχίας, ἄν δέν περιοριστεῖ προηγούμενα ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα καί ἄν δέν ἐπιβληθοῦν αὐστηρά τά ὅρια πού θά τῆς καθοριστοῦν»[197].

Πρέπει νά ὁμολογήσουμε πώς ἀπό τό προτσές παραγωγῆς ὁ ἐργάτης μας βγαίνει διαφορετικός, ἀπ' ὅ,τι ἦταν ὅταν μπῆκε σ' αὐτό. Στήν ἀγορά, σάν ἰδιοχτήτης τοῦ ἐμπορεύματος «ἐργατική δύναμη» ἀντίκρυσε τούς ἰδιοχτῆτες ἑνός ἄλλου ἐμπορεύματος, ἀντικρύστηκαν ἰδιοχτήτης ἐμπορεύματος μέ ἰδιοχτήτη ἐμπορεύματος. Τό συμβόλαιο μέ τό ὁποῖο πούλησε στόν κεφαλαιοκράτη τήν ἐργατική του δύναμη ἀπόδειξε, σάν νά λέμε ὅπως ἕνα κι ἕνα κάνουν δυό, ὅτι διαθέτει τόν ἑαυτό του σάν ἐλεύθερος ἄνθρωπος. Ὅταν κλείσει ἡ συναλλαγή ἀνακαλύπτει ὅτι «δέν ἦταν ἐλεύθερος ἄνθρωπος», ὅτι ὁ χρόνος, γιά τόν ὁποῖο εἶναι ἐλεύθερος νά πουλάει τήν ἐργατική του δύναμη, εἶναι ὁ χρόνος γιά τόν ὁποῖο εἶναι ἀναγκασμένος νά τήν πουλάει[198], ὅτι στήν πραγματικότητα ὁ ἀπομυζητής του δέν τόν παρατάει «ὅσο ὑπάρχουν γιά ἐκμετάλλευση ἀκόμα ἔστω καί ἕνας μῦς, ἕνα νεῦρο, μιά σταγόνα

---

[196] «Ἐμεῖς, οἱ ἐργάτες τοῦ Ντάνκερκ δηλώνουμε ὅτι ἡ διάρκεια τοῦ χρόνου ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται στό σημερινό καθεστώς εἶναι πολύ μεγάλη καί δέν ἀφήνει στόν ἐργάτη χρόνο γιά ν' ἀναπαυθεῖ καί ν' ἀναπτυχθεῖ, ἀπεναντίας τόν ρίχνει σέ μιά κατάσταση δουλείας πού δέν εἶναι πολύ καλύτερη ἀπό τή σκλαβιά («a condition of servitude but little better than slavery»). Γιαυτό ἀποφασίσαμε ὅτι 8 ὧρες εἶναι ἀρκετές γιά μιά ἐργάσιμη ἡμέρα καί πρέπει νά ἀναγνωριστεῖ μέ νόμο ὅτι εἶναι ἀρκετές, ἀποφασίσαμε νά ζητήσουμε τή βοήθεια τοῦ τύπου, αὐτοῦ τοῦ τεράστιου μοχλοῦ ... καί θά θεωροῦμε ἐχθρούς τῆς μεταρρύθμισης τῆς ἐργασίας καί τῶν δικαιωμάτων τῶν ἐργατῶν ὅσους ἀρνοῦνται νά μᾶς προσφέρουν αὐτή τή βοήθεια» (Ἀποφάσεις τῶν ἐργατῶν τοῦ Ντάνκερκ τῆς Πολιτείας τῆς Νέας Ὑόρκης, 1866).

[197] «Reports etc. for 31st October 1848», σελ. 112.

[198] «Οἱ ραδιουργίες αὐτές (οἱ μανοῦβρες τοῦ κεφαλαίου λχ. τό 1848—1850) πρόσφεραν ἐπιπρόσθετα τήν ἀναντίρρητη ἀπόδειξη γιά τό πόσο λαθεμένος εἶναι ὁ ἰσχυρισμός πού προβάλλεται τόσο συχνά πώς τάχα οἱ ἐργάτες δέ χρειάζονται προστασία, ἀλλά πρέπει νά θεωροῦνται ἐλεύθεροι διαχειριστές τῆς μοναδικῆς περιουσίας πού κατέχουν, τῆς ἐργασίας τῶν χεριῶν τους καί τοῦ ἱδρώτα τοῦ προσώπου τους» («Reports etc. for 30th April 1850», σελ. 45). «Ἡ ἐλεύθερη ἐργασία, ἄν μποροῦμε γενικά νά τήν ὀνομάσουμε ἐλεύθερη, ἀκόμα καί σέ μιά

αἵματος»[199]. Γιά «νά προστατευθοῦν» ἀπό die Schlange ihrer Qualen* [τό φείδι τῶν βασάνων τους], οἱ ἐργάτες εἶναι ὑποχρεωμένοι νά συνενωθοῦν καί σάν τάξη νά πετύχουν μέ τόν ἀγῶνα τους ἕνα νόμο τοῦ κράτους, ἕνα ἀνυπέρβλητο κοινωνικό πρόσκομμα πού νά τούς ἐμποδίζει τούς ἴδιους νά πουλᾶνε μέ ἐθελοντικό συμβόλαιο μέ τό κεφάλαιο τόν ἑαυτό τους καί τό γένος τους στό θάνατο καί στή σκλαβιά[200]. Στή θέση τοῦ περίλαμπρου καταλόγου τῶν «ἀναπαλλοτρίωτων δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου» μπαίνει ἡ μετριόφρονη Magna Charta [Μεγάλος Χάρτης] μιᾶς ἐργάσιμης ἡμέρας πού τήν περιορίζει ὁ νόμος καί πού «ἐπιτέλους ξεκαθαρίζει πότε τελειώνει ὁ χρόνος πού πουλάει ὁ ἐργάτης καί πότε ἀρχίζει ὁ χρόνος πού ἀνήκει σ' αὐτόν τόν ἴδιο»[201]. Quantum mutatus ab illo! [Τί μεγάλη ἀλλαγή!]

———

ἐλεύθερη χώρα χρειάζεται γιά τήν προστασία της τόν ἰσχυρό βραχίονα τοῦ νόμου» («Reports etc. for 31st October 1864», σελ. 34). «Ἐπιτρέπω, θά πεῖ ἐξαναγκάζω ... νά ἐργάζονται 14 ὧρες τήν ἡμέρα μέ ἤ χωρίς διαλείμματα γιά φαγητό κλπ.» («Reports etc. for 30th April 1863», σελ. 40).

199 *Friedrich Engels:* «Die englische Zehnstundenbill» (στό περιοδικό «Neue Rheinische Zeitung», Aprilheft, 1850, σελ. 5).

* Λόγια τοῦ Χάινριχ Χάινε. (Σημ. Μετ.)

200 Στούς βιομηχανικούς κλάδους πού ὑπάγονται στό νόμο γιά τό δεκάωρο, ὁ νόμος αὐτός ἔσωσε «τούς ἐργάτες ἀπό τόν ὁλοκληρωτικό ἐκφυλισμό καί προστάτεψε τή σωματική τους ὑγεία» («Reports etc. for 31st October 1859», σελ. 47). «Τό κεφάλαιο (στά ἐργοστάσια) δέν μπορεῖ ποτέ νά κρατάει σέ κίνηση τίς μηχανές πέρα ἀπό ἕνα περιορισμένο χρονικό διάστημα χωρίς νά βλάπτει τήν ὑγεία καί τήν ἠθική τῶν ἐργατῶν πού ἀπασχολεῖ: καί αὐτοί δέν εἶναι σέ θέση νά προστατεύουν τόν ἑαυτό τους» (στό ἴδιο, σελ. 8).

201 «Ἕνα ἀκόμα μεγαλύτερο ὄφελος συνίσταται στό ὅτι ἐπιτέλους γίνεται καθαρή διάκριση ἀνάμεσα στό χρόνο πού ἀνήκει στόν ἴδιο τόν ἐργάτη καί στό χρόνο πού ἀνήκει στόν ἐπιχειρηματία του (his master's time). Ὁ ἐργάτης ξέρει τώρα πότε τελειώνει ὁ χρόνος πού πουλάει καί πότε ἀρχίζει ὁ δικός του χρόνος καί, μιά πού τό ξέρει αὐτό όριστικά καί μέ ἀκρίβεια ἀπό τά πρίν, μπορεῖ ἀπό τά πρίν κιόλας νά διαθέτει γιά τούς δικούς του σκοπούς τά δικά του λεφτά τῆς ὥρας» (στό ἴδιο, σελ. 52). «Τό γεγονός ὅτι (οἱ νόμοι γιά τά ἐργοστάσια) ἔκαναν τούς ἐργάτες κύριους τοῦ δικοῦ τους χρόνου, τούς ἔδωσε μιά τέτια ἠθική δύναμη πού εἶναι ἐνδεχόμενο νά τούς ὁδηγήσει στήν κατάληψη τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας» (στό ἴδιο, σελ. 47). Μέ συγκρατημένη εἰρωνεία καί μέ πολύ προσεχτικές ἐκφράσεις οἱ ἐπόπτες ἐργασίας τονίζουν ὅτι ὁ τωρινός νόμος γιά τό δεκάωρο ἀπελευθέρωσε ὥς ἕνα βαθμό καί τόν κεφαλαιοκράτη ἀπό τήν ἔμφυτη βαναυσότητά του σάν ἁπλή ἐνσάρκωση τοῦ κεφαλαίου καί τοῦ ἔδωσε καιρό νά «μορφωθεῖ» κάπως. Πρῶτα «ὁ ἐπιχειρηματίας (master) εἶχε καιρό μόνο γιά τό χρῆμα καί ὁ ἐργάτης μόνο γιά τήν ἐργασία» (στό ἴδιο, σελ. 48).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ

ΠΟΣΟΣΤΟ ΚΑΙ ΜΑΖΑ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΞΙΑΣ

Στό κεφάλαιο αὐτό, ὅπως καί στά προηγούμενα, προϋποθέτουμε ὅτι ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, δηλαδή τό μέρος τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, τό ἀναγκαῖο γιά τήν ἀναπαραγωγή καί τή συντήρηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης, εἶναι ἕνα δοσμένο, σταθερό μέγεθος.

Μ' αὐτή τήν προϋπόθεση, μᾶς δίνεται μαζί μέ τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας καί ἡ μᾶζα τῆς ὑπεραξίας πού ὁ κάθε ξεχωριστός ἐργάτης δίνει στόν κεφαλαιοκράτη μέσα σ' ἕνα ὁρισμένο χρονικό διάστημα. Ἄν λχ. ἡ ἀναγκαία ἐργασία εἶναι 6 ὧρες τήν ἡμέρα καί ἐκφράζεται μέ ἕνα ποσό χρυσοῦ 3 σελινιῶν = 1 τάληρο, τό τάληρο ἀποτελεῖ τήν ἡμερήσια ἀξία μιᾶς ἐργατικῆς δύναμης, ἤ τήν ἀξία τοῦ κεφαλαίου πού ἔχει προκαταβληθεῖ γιά τήν ἀγορά μιᾶς ἐργατικῆς δύναμης. Ἄν σέ συνέχεια τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας εἶναι 100%, τό μεταβλητό αὐτό κεφάλαιο τοῦ 1 ταλήρου παράγει μιά μᾶζα ὑπεραξίας 1 ταλήρου, ἤ ὁ ἐργάτης δίνει κάθε μέρα μιά μᾶζα ὑπερεργασίας 6 ὡρῶν.

Τό μεταβλητό κεφάλαιο ὅμως εἶναι ἡ χρηματική ἔκφραση τῆς συνολικῆς ἀξίας ὅλων τῶν ἐργατικῶν δυνάμεων πού χρησιμοποιεῖ ταυτόχρονα ὁ κεφαλαιοκράτης. Ἡ ἀξία του ἑπομένως εἶναι ἴση μέ τή μέση ἀξία μιᾶς ἐργατικῆς δύναμης πολλαπλασιασμένης ἐπί τόν ἀριθμό τῶν ἐργατικῶν δυνάμεων πού χρησιμοποιοῦνται. Μέ δοσμένη λοιπόν τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, τό μέγεθος τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου εἶναι ἀπευθείας ἀνάλογο μέ τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν πού ἀπασχολοῦνται ταυτόχρονα. Ἔτσι, ἄν ἡ ἡμερήσια ἀξία μιᾶς ἐργατικῆς δύναμης = 1 τάληρο, πρέπει ὁ κεφαλαιοκράτης νά προκαταβάλει ἕνα κεφάλαιο 100 ταλήρων γιά νά μπορεῖ νά ἐκμεταλλεύεται 100 ἐργατικές δυνάμεις, καί n ταλήρων γιά νά ἐκμεταλλεύεται n ἐργατικές δυνάμεις.

Ἐπίσης, ἄν ἕνα μεταβλητό κεφάλαιο 1 ταλήρου, δηλ. ἡ ἡμερήσια ἀξία μιᾶς ἐργατικῆς δύναμης, παράγει μιά ἡμερήσια ὑπεραξία 1 ταλήρου, ἕνα μεταβλητό κεφάλαιο 100 ταλήρων θά παράγει μιά ἡμερήσια ὑπεραξία 100 ταλήρων, καί ἕνα κεφάλαιο n ταλήρων θά παράγει μιά ἡμερήσια ὑπεραξία 1 ταλήρου $\times n$. Ἑπομένως, ἡ μᾶζα τῆς παραγμένης ὑπεραξίας εἶναι ἴση μέ τήν ὑπεραξία πού δίνει ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα τοῦ ξεχωριστοῦ ἐργάτη πολλαπλασιασμένη μέ τόν ἀριθμό

τῶν ἐργατῶν πού χρησιμοποιήθηκαν. Ἐπειδή ὅμως, ὅταν εἶναι δοσμένη ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας πού παράγει ὁ κάθε ἐργάτης χωριστά καθορίζεται ἀπό τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, προκύπτει ὁ παρακάτω πρῶτος νόμος: ἡ μάζα τῆς παραγμένης ὑπεραξίας εἶναι ἴση μέ τό μέγεθος τοῦ προκαταβλημένου μεταβλητοῦ κεφαλαίου πολλαπλασιασμένου ἐπί τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, ἤ καθορίζεται ἀπό τήν ἀξία μιᾶς ἐργατικῆς δύναμης ἐπί τό γινόμενον τοῦ βαθμοῦ ἐκμετάλλευσής της καί τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατικῶν δυνάμεων πού ἐκμεταλλεύεται ταυτόχρονα ὁ ἴδιος κεφαλαιοκράτης.

Ἔτσι ἄν ὀνομάσουμε Y τή μάζα τῆς ὑπεραξίας, υ τήν ὑπεραξία πού δίνει ὁ κάθε ξεχωριστός ἐργάτης κατά μέσον ὅρο τήν ἡμέρα, μ τό μεταβλητό κεφάλαιο πού προκαταβάλλεται καθημερινά γιά τήν ἀγορά μιᾶς ἐργατικῆς δύναμης, M τό συνολικό ποσό τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, δ τήν ἀξία μιᾶς μέσης ἐργατικῆς δύναμης, $\frac{\varepsilon'}{\varepsilon}\left(\frac{\text{ὑπερεργασία}}{\text{ἀναγκαία ἐργασία}}\right)$ τό βαθμό τῆς ἐκμετάλλευσής της καί ν τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν πού χρησιμοποιοῦνται, θά ἔχουμε:

$$Y = \begin{cases} \frac{\upsilon}{\mu} \times M \\ \delta \times \frac{\varepsilon'}{\varepsilon} \times \nu \end{cases}$$

Προϋποθέτουμε πάντα ὄχι μονάχα ὅτι εἶναι σταθερή ἡ ἀξία μιᾶς μέσης ἐργατικῆς δύναμης, ἀλλά ὅτι ἔχουν ἀναχθεῖ σέ μέσους ἐργάτες οἱ ἐργάτες πού χρησιμοποιεῖ ἕνας κεφαλαιοκράτης. Ὑπάρχουν ἐξαιρέσεις ὅπου ἡ παραγμένη ὑπεραξία δέν αὐξάνει στήν ἀναλογία πού αὐξάνει ὁ ἀριθμός τῶν ἐκμεταλλευομένων ἐργατῶν, στίς περιπτώσεις αὐτές ὅμως δέν μένει σταθερή καί ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης.

Γιαυτό, στήν παραγωγή μιᾶς ὁρισμένης μάζας ὑπεραξίας μπορεῖ ἡ μείωση τοῦ ἑνός παράγοντα ν' ἀναπληρωθεῖ μέ τήν αὔξηση τοῦ ἄλλου. Ἄν ἐλαττωθεῖ τό μεταβλητό κεφάλαιο καί αὐξηθεῖ ταυτόχρονα στήν ἴδια ἀναλογία τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, παραμένει ἀμετάβλητη ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας πού παράγεται. Ἄν μέ βάση τίς πιό πάνω προϋποθέσεις ὁ κεφαλαιοκράτης εἶναι ὑποχρεωμένος νά προκαταβάλλει 100 τάλληρα γιά νά ἐκμεταλλευτεῖ 100 ἐργάτες τήν ἡμέρα, καί ἄν τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας εἶναι 50%, τό μεταβλητό αὐτό κεφάλαιο τῶν 100 ταλήρων θ' ἀποφέρει ὑπεραξία 50 ταλήρων ἤ 100 × 3 ὡρῶν ἐργασίας. Ἄν διπλασιαστεῖ τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, ἤ ἄν ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα παραταθεῖ ἀπό 6 σέ 12 ὧρες ἀντί ἀπό 6 σέ 9 ὧρες, τότε καί τό ἐλαττωμένο στό μισό μεταβλητό κεφάλαιο τῶν 50 ταλήρων θ' ἀποφέρει ἐπίσης ὑπεραξία 50 ταλήρων ἤ 50 × 6 ὡρῶν ἐργασίας. Ἑπομένως ἡ ἐλάττωση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου μπορεῖ νά ἰσοφαριστεῖ μέ τήν ἀνάλογη αὔξηση τοῦ βαθμοῦ ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἤ ἡ μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀπασχολημένων

ἐργατῶν ἰσοφαρίζεται μέ ἀνάλογη παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας. Ἔτσι, μέσα σέ ὁρισμένα ὅρια ἡ ἐργασία πού μπορεῖ τό κεφάλαιο νά ἐκμεταλλεύεται εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπό τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν[202]. Ἀντίστροφα, ἡ ἐλάττωση τοῦ ποσοστοῦ ὑπεραξίας ἀφήνει ἀμετάβλητη τή μάζα τῆς ὑπεραξίας πού παράγεται, ἄν αὐξηθεῖ ἀνάλογα τό μέγεθος τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου ἤ ὁ ἀριθμός τῶν ἀπασχολημένων ἐργατῶν.

Ἔχει ὅμως ἀνυπέρβλητα ὅρια τό ἀντιστάθμισμα τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν ἤ τοῦ μεγέθους τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου μέ τήν αὔξηση τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας ἤ μέ τήν παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας. Ὁποιαδήποτε κι ἄν εἶναι ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἄν δηλ. ὁ χρόνος ἐργασίας πού εἶναι ἀναγκαῖος γιά τή συντήρηση τοῦ ἐργάτη εἶναι 2 ἤ 10 ὧρες, ἡ συνολική ἀξία πού μπορεῖ νά παράγει ἕνας ἐργάτης κάθε μέρα εἶναι πάντα μικρότερη ἀπό τήν ἀξία στήν ὁποία ἀντικειμενοποιοῦνται 24 ὧρες ἐργασίας, μικρότερη ἀπό 12 σελίνια ἤ ἀπό 4 τάληρα, ἄν αὐτά ἀποτελοῦν τή χρηματική ἔκφραση 24 ἀντικειμενοποιημένων ὡρῶν ἐργασίας. Μέ βάση τήν προηγούμενη προϋπόθεσή μας, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἀπαιτοῦνται καθημερινά 6 ὧρες ἐργασίας γιά ν' ἀναπαραχθεῖ ἡ ἴδια ἡ ἐργατική δύναμη ἤ γιά ν' ἀναπληρωθεῖ ἡ ἀξία τοῦ κεφαλαίου πού προκαταβλήθηκε στήν ἀγορά της, ἕνα μεταβλητό κεφάλαιο 500 ταλήρων πού χρησιμοποιεῖ 500 ἐργάτες μέ ἕνα ποσοστό ὑπεραξίας 100%, ἤ μέ δωδεκάωρη ἐργάσιμη ἡμέρα, παράγει καθημερινά μιά ὑπεραξία 500 ταλήρων ἤ 6 × 500 ὡρῶν ἐργασίας. Ἕνα κεφάλαιο 100 ταλήρων πού χρησιμοποιεῖ καθημερινά 100 ἐργάτες μέ ποσοστό ὑπεραξίας 200%, ἤ μέ 18ωρη ἐργάσιμη ἡμέρα, παράγει μόνο μιά μάζα ὑπεραξίας 200 ταλήρων ἤ 12 × 100 ὡρῶν ἐργασίας. Καί ἡ συνολική νέα ἀξία πού παράγει τό κεφάλαιο, τό ἰσοδύναμο τοῦ προκαταβλημένου μεταβλητοῦ κεφαλαίου σύν τήν ὑπεραξία, δέν μπορεῖ ποτέ νά φτάνει τό ποσό τῶν 400 ταλήρων ἤ τῶν 24 × 100 ὡρῶν ἐργασίας κάθε μέρα. Τό ἀπόλυτο ὅριο τῆς μέσης ἐργάσιμης ἡμέρας, πού ἀπό τή φύση της εἶναι πάντα μικρότερη ἀπό 24 ὧρες, ἀποτελεῖ ἕνα ἀπόλυτο ὅριο στό ἀντιστάθμισμα τῆς μείωσης τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου μέ τήν αὔξηση τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας, ἤ τῆς ἐλάττωσης τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐκμεταλλευομένων ἐργατῶν μέ τήν αὔξηση τοῦ βαθμοῦ ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Αὐτός ὁ χειροπιαστός δεύτερος νόμος εἶναι σπουδαῖος γιά τήν ἐξήγηση πολλῶν φαινομένων πού πηγάζουν ἀπό τήν τάση τοῦ κεφαλαίου, πού θά ἐξηγήσουμε ἀργότερα, νά ἐλαττώνει ὅσο εἶναι δυνατό τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν πού ἀπασχολεῖ ἤ τό μεταβλητό συστατικό του μέρος πού μετατρέπεται σέ ἐργατική δύναμη, πράγμα πού βρίσκεται σέ ἀντίφαση μέ τήν ἄλλη του τάση νά παράγει ὅσο τό δυνα-

[202] Φαίνεται πώς ὁ στοιχειώδης αὐτός νόμος εἶναι ἄγνωστος στούς κυρίους τῆς χυδαίας οἰκονομολογίας, πού, σάν Ἀρχιμήδηδες ἀπό τήν ἀνάποδη, νομίζουν ὅτι βρῆκαν στόν καθορισμό τῶν τιμῶν ἀγορᾶς τῆς ἐργασίας ἀπό τή ζήτηση καί τήν προσφορά τό σημεῖο στήριξης, ὄχι γιά νά μετακινήσουν τόν κόσμο, ἀλλά γιά νά σταματήσουν τήν κίνησή του.

τό μεγαλύτερη μάζα ὑπεραξίας. Καί ἀντίστροφα. Ὅταν ἡ μάζα τῶν χρησιμοποιημένων ἐργατικῶν δυνάμεων, ἤ τό μέγεθος τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου αὐξάνει, ὄχι ὅμως στήν ἴδια ἀναλογία μέ τή μείωση τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας, πέφτει ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας πού παράγεται.

Ἕνας τρίτος νόμος ἀπορέει ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας πού παράγεται καθορίζεται ἀπό δυό παράγοντες: ἀπό τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας καί ἀπό τό μέγεθος τοῦ προκαταβλημένου μεταβλητοῦ κεφαλαίου. Ὅταν εἶναι δοσμένο τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας ἤ ὁ βαθμός ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἤ τό μέγεθος τοῦ ἀναγκαίου χρόνου ἐργασίας, εἶναι αὐτονόητο πώς ὅσο πιό μεγάλο εἶναι τό μεταβλητό κεφάλαιο, τόσο μεγαλύτερη εἶναι καί ἡ μάζα τῆς ἀξίας καί τῆς ὑπεραξίας πού παράγεται. Ὅταν εἶναι δοσμένο τό ὅριο τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, καθώς καί τό ὅριο τοῦ ἀναγκαίου συστατικοῦ της, εἶναι φανερό πώς ἡ μάζα τῆς ἀξίας καί τῆς ὑπεραξίας πού παράγει ὁ κάθε κεφαλαιοκράτης χωριστά ἐξαρτιέται ἀποκλειστικά ἀπό τή μάζα τῆς ἐργασίας πού βάζει σέ κίνηση. Μέ τίς δοσμένες προϋποθέσεις ὅμως ἡ μάζα αὐτή ἐξαρτιέται ἀπό τή μάζα τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἤ ἀπό τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν πού ἐκμεταλλεύεται, καί ὁ ἀριθμός αὐτός μέ τή σειρά του καθορίζεται ἀπό τό μέγεθος τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου πού προκαταβάλλει ὁ κεφαλαιοκράτης. Ἑπομένως, μέ δοσμένο τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας καί δοσμένη τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης οἱ μάζες τῆς ὑπεραξίας πού παράγονται εἶναι ἀπευθείας ἀνάλογες πρός τά μεγέθη τῶν μεταβλητῶν κεφαλαίων πού προκαταβλήθηκαν. Ξέρουμε ὅμως ὅτι ὁ κεφαλαιοκράτης χωρίζει τό κεφάλαιό του σέ δυό μέρη. Τό ἕνα μέρος τό ξοδεύει γιά μέσα παραγωγῆς. Αὐτό εἶναι τό σταθερό μέρος τοῦ κεφαλαίου του. Τό ἄλλο μέρος τό μετατρέπει σέ ζωντανή ἐργατική δύναμη. Τό μέρος αὐτό ἀποτελεῖ τό μεταβλητό του κεφάλαιο. Πάνω στή βάση τοῦ ἴδιου τρόπου παραγωγῆς γίνεται στούς διάφορους κλάδους παραγωγῆς διαφορετικός χωρισμός τοῦ κεφαλαίου σέ σταθερό καί μεταβλητό συστατικό. Μέσα στά πλαίσια τοῦ ἴδιου κλάδου παραγωγῆς ἡ σχέση αὐτή ποικίλλει ἀνάλογα μέ τήν τεχνική βάση καί τόν κοινωνικό συνδυασμό τοῦ προτσές παραγωγῆς. Ὁποιαδήποτε ὅμως κι ἄν εἶναι ἡ ἀναλογία πού ἕνα δοσμένο κεφάλαιο χωρίζεται σέ σταθερό καί μεταβλητό συστατικά μέρη, ἄν δηλ. ἡ σχέση τοῦ δεύτερου πρός τό πρῶτο εἶναι 1 : 2 ἤ 1 : 10 ἤ 1 : χ, αὐτό δέ θίγει τό νόμο πού μόλις διατυπώσαμε, γιατί, σύμφωνα μέ προηγούμενή μας ἀνάλυση, ναί μέν ξαναεμφανίζεται ἡ ἀξία τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου στή συνολική ἀξία τοῦ προϊόντος, δέν μπαίνει ὅμως στή νέα ἀξία πού παράγεται. Φυσικά χρειάζονται περισσότερες πρῶτες ὕλες καί περισσότερα ἀδράχτια κλπ. γιά νά χρησιμοποιηθοῦν 1000 κλῶστες ἀντίς 100. Ἡ ἀξία αὐτῶν τῶν πρόσθετων μέσων παραγωγῆς μπορεῖ ν' ἀνεβαίνει, νά πέφτει, νά μένει ἀμετάβλητη, νά εἶναι μεγάλη ἤ μικρή, δέν ἐπηρεάζει ὅμως καθόλου τό προτσές ἀξιοποίησης τῶν ἐργατικῶν δυνάμεων πού τά κινοῦν. Ἑπομένως ὁ νόμος πού διατυπώσαμε πιό πάνω παίρνει

τήν παρακάτω μορφή: Ὅταν εἶναι δοσμένη ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί ἴσος ὁ βαθμός ἐκμετάλλευσής της, οἱ μάζες τῆς ἀξίας καί τῆς ὑπεραξίας πού παράγονται ἀπό διάφορα κεφάλαια εἶναι ἀπευθείας ἀνάλογες πρός τά μεγέθη τῶν μεταβλητῶν συστατικῶν μερῶν αὐτῶν τῶν κεφαλαίων, δηλ. τῶν συστατικῶν τους μερῶν πού ἔχουν μετατραπεῖ σέ ζωντανή ἐργατική δύναμη.

Ὁ νόμος αὐτός ἀντιφάσκει ὁλοφάνερα μέ ὅλη τήν πείρα, τή στηριγμένη στήν ἐξωτερική ἐπισκόπηση τῶν φαινομένων. Ὁ καθένας ξέρει πώς αὐτό δέ σημαίνει ὅτι ἕνας ἰδιοχτήτης μπαμπακοκλωστηρίου, πού, ἄν πάρουμε ὑπόψη τά ποσοστά τοῦ συνολικά χρησιμοποιουμένου κεφαλαίου, χρησιμοποιεῖ σχετικά πολύ σταθερό καί λίγο μεταβλητό κεφάλαιο, βγάζει μικρότερο κέρδος ἤ ὑπεραξία ἀπό ἕνα φούρναρη, πού βάζει σέ κίνηση σχετικά πολύ μεταβλητό καί λίγο σταθερό κεφάλαιο. Γιά τή λύση αὐτῆς τῆς φαινομενικῆς ἀντίφασης χρειάζονται ἀκόμα πολλοί ἐνδιάμεσοι κρίκοι, ὅπως ἀπό τήν ἄποψη τῆς στοιχειώδους ἄλγεβρας χρειάζονται πολλοί ἐνδιάμεσοι κρίκοι γιά νά καταλάβουμε ὅτι τό $\frac{0}{0}$ μπορεῖ ν' ἀποτελεῖ πραγματικό μέγεθος. Ἡ κλασική πολιτική οἰκονομία, μόλο πού δέ διατύπωσε ποτέ τό νόμο αὐτό, γαντζώνεται ἐνστιχτώδικα ἀπ' αὐτόν ἐπειδή ἀποτελεῖ μιά ἀναγκαία συνέπεια τοῦ νόμου τῆς ἀξίας γενικότερα. Προσπαθεῖ μέ μιά βεβιασμένη ἀφαίρεση νά τόν σώσει ἀπό τίς ἀντιφάσεις τοῦ φαινομένου. Θά δοῦμε ἀργότερα[203] πῶς ἡ σχολή τοῦ Ρικάρντο σκόνταψε σ' αὐτή τήν πέτρα τοῦ σκανδάλου. Ἡ χυδαία οἰκονομολογία πού «πραγματικά δέν ἔμαθε τίποτα» ἐπικαλεῖται καί ἐδῶ, ὅπως καί παντοῦ, τήν ἐξωτερική ὄψη ἐνάντια στό νόμο τοῦ φαινομένου. Ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι ὁ Σπινόζα, νομίζει ὅτι «ἡ ἄγνοια εἶναι ἀποχρῶν λόγος».

Ἡ ἐργασία πού τό συνολικό κεφάλαιο μιᾶς κοινωνίας βάζει καθημερινά σέ κίνηση μπορεῖ νά θεωρεῖται σάν μιά μοναδική ἐργάσιμη ἡμέρα. Ἄν λχ. ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν εἶναι ἕνα ἑκατομμύριο καί ἄν ἡ μέση ἐργάσιμη ἡμέρα ἑνός ἐργάτη εἶναι 10 ὧρες, ἡ κοινωνική ἐργάσιμη ἡμέρα ἀποτελεῖται ἀπό 10 ἑκατομμύρια ὧρες. Ὅταν εἶναι δοσμένη ἡ διάρκεια αὐτῆς τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, ἀδιάφορο ἄν τά ὅριά της καθορίζονται ἀπό τή φύση ἤ ἀπό τήν κοινωνία, ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας μπορεῖ ν' αὐξηθεῖ μόνο μέ τήν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν, δηλ. τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ ἀποτελεῖ ἐδῶ τό μαθηματικό ὅριο στήν παραγωγή ὑπεραξίας ἀπό τό συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο. Ἀντίστροφα. Ὅταν εἶναι δοσμένο τό μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ τό ὅριο αὐτό ἀποτελεῖται ἀπό τή δυνατότητα παράτασης τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας[204]. Στό ἑπόμενο κεφάλαιο θά

[203] Περισσότερα γι' αὐτό στό «Τέταρτο Βιβλίο».
[204] «Ἡ ἐργασία μιᾶς κοινωνίας, δηλαδή ὁ χρόνος πού ξοδεύεται στήν οἰκονομία (economic time), ἀποτελεῖ ἕνα δοσμένο μέγεθος, λχ. 10 ὧρες ἑνός

δοῦμε ὅτι ὁ νόμος αὐτός ἰσχύει μόνο γιά τή μορφή τῆς ὑπεραξίας πού πραγματευτήκαμε ὡς τώρα.

Ἀπό τήν ὥς τώρα ἐξέταση τῆς παραγωγῆς ὑπεραξίας βγαίνει ὅτι δέν εἶναι μετατρέψιμο σέ κεφάλαιο ὁποιοδήποτε ποσό χρήματος ἤ ἀξίας, ὅτι ἀπεναντίας, προϋπόθεση γιά τή μετατροπή αὐτή εἶναι νά βρίσκεται στά χέρια τοῦ κάθε ξεχωριστοῦ κατόχου χρήματος ἤ ἐμπορευμάτων ἕνα ὁρισμένο ἐλάχιστο ποσό χρήματος ἤ ἀνταλλαχτικῶν ἀξιῶν. Τό ἐλάχιστο μέγεθος μεταβλητοῦ κεφαλαίου εἶναι ἡ τιμή κόστους μιᾶς μόνης ἐργατικῆς δύναμης πού χρησιμοποιεῖται κάθε μέρα σ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ ἔτους γιά τήν παραγωγή ὑπεραξίας. Ἄν ὁ ἐργάτης αὐτός ἦταν κάτοχος τῶν δικῶν του μέσων παραγωγῆς καί ἄν ἀρκοῦνταν νά ζεῖ σάν ἐργάτης, θά τοῦ ἔφτανε ὁ χρόνος ἐργασίας πού εἶναι ἀναγκαῖος γιά τήν ἀναπαραγωγή τῶν μέσων συντήρησής του, λχ. 8 ὧρες τήν ἡμέρα. Ἑπομένως θά χρειαζόταν ἐπίσης μέσα παραγωγῆς μόνο γιά 8 ὧρες ἐργασίας. Ὁ κεφαλαιοκράτης ἀντίθετα, πού ἐκτός ἀπ' αὐτές τίς 8 ὧρες τόν βάζει καί ἐργάζεται λχ. ἄλλες 4 ὧρες ὑπερεργασία, χρειάζεται ἕνα πρόσθετο χρηματικό ποσό γιά νά προμηθευτεῖ τά πρόσθετα μέσα παραγωγῆς. Σύμφωνα ὅμως μέ τήν προϋπόθεσή μας ἔπρεπε νά χρησιμοποιεῖ κιόλας δυό ἐργάτες γιά νά μπορεῖ νά ζεῖ σάν ἐργάτης, δηλ. νά ἱκανοποιεῖ τίς ἀπαραίτητες ἀνάγκες του μέ τήν ὑπεραξία πού ἰδιοποιεῖται καθημερινά. Στήν περίπτωση αὐτή ὁ σκοπός τῆς παραγωγῆς του θἆταν ἡ ἁπλή συντήρησή του καί ὄχι ἡ αὔξηση τοῦ πλούτου, ἐνῶ τοῦτο τό τελευταῖο ἀποτελεῖ τήν προϋπόθεση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Γιά νά μπορεῖ νά ζεῖ μονάχα δυό φορές καλύτερα ἀπό ἕνα συνηθισμένο ἐργάτη καί γιά νά μπορεῖ νά ξαναμετατρέπει σέ κεφάλαιο τή μισή ὑπεραξία πού παράγεται, θἄπρεπε μαζί μέ τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν νά αὐξήσει στό ὀχταπλάσιο καί τό ἐλάχιστο τοῦ κεφαλαίου πού προκαταβάλλει. Φυσικά μπορεῖ κι ὁ ἴδιος νά συμμετέχει ἄμεσα, ὅπως καί ὁ ἐργάτης του, στό προτσές τῆς παραγωγῆς, στήν περίπτωση ὅμως αὐτή θά εἶναι κάτι τό ἐνδιάμεσο μεταξύ κεφαλαιοκράτη καί ἐργάτη, ἕνας «μικρός μάστορας». Ἕνας ὁρισμένος βαθμός ἀνάπτυξης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς ἀπαιτεῖ νά μπορεῖ ὁ κεφαλαιοκράτης νά χρησιμοποιεῖ ὅλο τό χρόνο πού στή διάρκειά του ἀσκεῖ τήν ἰδιότητα τοῦ κεφαλαιοκράτη, δηλ. τοῦ προσωποποιημένου κεφαλαίου, γιά νά ἰδιοποιεῖται καί ἑπομένως γιά νά ἐλέγχει ξένη ἐργασία καί γιά νά πουλάει τά προϊόντα αὐτῆς τῆς ἐργασίας[206]. Οἱ συντεχνίες τοῦ μεσαίωνα προσπαθοῦσαν νά ἐμποδίσουν μέ τή βία τή μετατροπή τοῦ χειροτέχνη μάστορα σέ κεφαλαιοκράτη, περιορίζοντας σέ ἕνα πολύ χαμηλό ἀνώτατο ὅριο τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν πού εἶχε τό δικαίωμα ν' ἀπασχολεῖ ὁ κάθε μάστορας χωριστά. Ὁ κάτοχος χρήματος ἤ ἐμπορευμάτων μετατρέπεται πραγματικά σέ κεφαλαιοκράτη μόνο ἀπό τή στιγμή πού τό ἐλάχιστο ποσό πού προκαταβάλλεται γιά τήν παραγωγή ξεπερνᾶ κατά πολύ τό μεσαιωνικό ἀνώτατο ὅριο. Ἐδῶ, ὅπως καί στίς φυσικές ἐπιστῆμες, ἐπιβεβαιώνεται ἡ ὀρθότητα τοῦ νόμου πού ἀνακάλυψε ὁ Χέγκελ στή «Λογική» του, ὅτι σ' ἕνα ὁρισμένο σημεῖο οἱ ἁπλῶς ποσοτικές ἀλλαγές μετατρέπονται σέ ποιοτικές διαφορές[205a].

Τό ἐλάχιστο ποσό ἀξίας, πού πρέπει νά διαθέτει ὁ κάθε ξεχωριστός κάτοχος χρήματος ἤ ἐμπορευμάτων γιά νά μεταμορφωθεῖ σέ κεφαλαιοκράτη, ποικίλλει στίς διάφορες βαθμίδες ἀνάπτυξης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς καί σέ μιά δοσμένη βαθμίδα ἀνάπτυξης εἶναι διαφορετικό στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς, ἀνάλογα μέ τούς ἰδιαίτερους τεχνικούς ὅρους τους. Ὁρισμένοι κλάδοι παραγωγῆς ἀπαιτοῦν ἀπό τίς ἀρχές κιόλας τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς ἕνα ἐλάχιστο ποσό κεφαλαίου πού δέν ὑπάρχει ἀκόμα στά χέρια μεμονωμένων ἀτόμων. Αὐτό προκαλεῖ ἀπό τή μιά κρατικές ἐπιχορηγήσεις σέ τέτιους ἰδιῶτες, ὅπως ἔγινε στή Γαλλία τόν καιρό τοῦ Κολμπέρ καί

ἑκατομμυρίου ἀνθρώπων τήν ἡμέρα ἤ 10 ἑκατομμύρια ὧρες... Τό κεφάλαιο ἔχει τά ὅρια τῆς αὔξησής του. Σέ κάθε δοσμένη περίοδο τά ὅρια αὐτά συνίστανται στίς πραγματικές διαστάσεις τοῦ χρόνου πού ξοδεύεται στήν οἰκονομία» («An Essay on the Political Economy of Nations», London 1821, σελ. 47, 49).

[206] «Ὁ παχτωτής (φάρμερ) δέν πρέπει νά βασίζεται στή δική του δουλιά. κι ἄν τό κάνει αὐτό, θά χάσει κατά τή γνώμη μου. Ἡ δράση του πρέπει νά συνίσταται στήν ἐπίβλεψη ὅλης τῆς ἐπιχείρησης: Πρέπει νάχει τό νοῦ του στόν ἁλωνιστή του, γιατί διαφορετικά ὁ μισθός πού τοῦ δίνει θἆναι μισθός πού τόν πετάει γιά στάρι πού δέν ἁλωνίστηκε. Τό ἴδιο πρέπει νά ἐπιβλέπει καί τούς θεριστές του κλπ. Πρέπει πάντα νά ρίχνει μιά ματιά στούς φράχτες του. Πρέπει νά προσέχει νά μήν παραμελεῖται τίποτα, ὅπως θά γινόταν ἄν ἔμενε κολλημένος σέ μιά θέση». («An Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions and the Size of Farms etc. By a Farmer», London 1773, σελ. 12). Τό σύγγραμμα αὐτό εἶναι πολύ ἐνδιαφέρον. Μπορεῖ κανείς νά μελετήσει σ' αὐτό τή γένεση τοῦ «capitalist farmer» [«κεφαλαιοκράτη παχτωτῆ»] ἤ τοῦ «merchant farmer» [«ἐμπορευόμενου παχτωτῆ»], ὅπως τόν ὀνομάζει ρητά καί νά δεῖ τόν αὐτοεγκωμιασμό του ἀπέναντι στόν «small farmer» [«μικροπαχτωτή»] πού νοιάζεται κυρίως γιά τή συντήρησή του. «Ἡ τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν ἀπαλλάσσεται στήν ἀρχή ἐν μέρει καί στό τέλος ὁλότελα ἀπό τήν ἀνάγκη τῆς χειρωναχτικῆς ἐργασίας» («Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations. By the *Rev. Richard Jones*», Hertford 1852, Lecture III, σελ. 39).

[205a] Ἡ μοριακή θεωρία πού ἐφαρμόζεται στή σύγχρονη χημεία καί πού πρῶτοι τήν ἀνάπτυξαν ἐπιστημονικά οἱ Λωράν καί Ζεράρ δέ στηρίζεται σέ ἄλλο νόμο. [*Προσθήκη στήν 3η ἔκδοση.*—Γιά νά ἐξηγήσουμε αὐτή τήν ἀρκετά σκοτεινή γιά τούς μή χημικούς ὑποσημείωση παρατηροῦμε ὅτι ὁ συγγραφέας μιλάει ἐδῶ γιά τίς «ὁμόλογες σειρές» τῶν ἑνώσεων τῶν ὑδρογονανθράκων, ὅπως πρῶτος τίς ὀνόμασε τό 1843 ὁ Ζεράρ, καί πού ἡ καθεμιά της ἔχει δικό της ἀλγεβρικό ἀναλυτικό τύπο. Ἔτσι λχ. ἡ σειρά τῶν παραφινῶν C_nH_{2n+2}, τῶν κοινῶν ἀλκοόλ $C_nH_{2n+2}O$, τῶν κοινῶν λιπαρῶν ὀξέων: $C_nH_{2n}O_2$ καί πολλές ἄλλες. Στά παραπάνω παραδείγματα μέ μιά ἁπλή ποσοτική προσθήκη ἑνός CH_2 στόν μοριακό τύπο σχηματίζεται κάθε φορά ἕνα ποιοτικά διαφορετικό σῶμα. Γιά τή συμβολή τοῦ Λωράν καί τοῦ Ζεράρ στή διαπίστωση αὐτοῦ τοῦ σημαντικοῦ γεγονότος, συμβολή πού ὁ Μάρξ τήν ὑπερεκτίμησε, πρβλ. *Kopp*: «Entwicklung der Chemie», München 1873, σελ. 709 καί 716 καί *Schorlemmer*: «Rise and Progress of Organic Chemistry» London 1879, σελ. 54.—*Φ. Ε.*]

ὅπως γίνεται σέ μερικά γερμανικά κράτη ὥς τήν ἐποχή μας, καί ἀπό τήν ἄλλη τό σχηματισμό ἑταιριῶν μέ νόμιμο μονοπώλιο γιά τή λειτουργία ὁρισμένων βιομηχανικῶν καί ἐμπορικῶν κλάδων[206]—τῶν προδρόμων τῶν σύγχρονων μετοχικῶν ἑταιριῶν.

*

Δέ σταματοῦμε στίς λεπτομέρειες τῶν ἀλλαγῶν πού συντελέστηκαν στή σχέση τοῦ κεφαλαιοκράτη καί τοῦ μισθωτοῦ ἐργάτη στήν πορεία τοῦ προτσές παραγωγῆς, ἑπομένως οὔτε καί στούς ὁρισμούς τοῦ ἴδιου τοῦ κεφαλαίου ὅπως ἀναπτύχθηκαν παραπέρα. Θά τονίσουμε ἐδῶ μόνο λίγα κύρια σημεῖα.

Μέσα στό προτσές τῆς παραγωγῆς τό κεφάλαιο ἐξελίχθηκε σέ ἀφεντικό πού ἔχει τό πρόσταγμα πάνω στήν ἐργασία, δηλαδή στήν ἐργατική δύναμη πού δρᾶ ἤ στόν ἴδιο τόν ἐργάτη. Τό προσωποποιημένο κεφάλαιο, ὁ κεφαλαιοκράτης, φροντίζει ὁ ἐργάτης νά ἐκτελεῖ τήν ἐργασία του κανονικά καί μέ τό βαθμό ἐντατικότητας πού ἁρμόζει.

Τό κεφάλαιο ἐξελίχθηκε παραπέρα σέ μιά ἀναγκαστική σχέση, πού ὑποχρεώνει τήν ἐργατική τάξη τά ἐκτελεῖ περισσότερη ἐργασία ἀπ' ὅση ἀπαιτεῖ ὁ στενός κύκλος τῶν δικῶν της ἀναγκῶν ζωῆς. Καί σάν παραγωγός ξένης ἐργατικότητας, σάν ἀπομυζητής ὑπερεργασίας καί ἐκμεταλλευτής ἐργατικῆς δύναμης τό κεφάλαιο ξεπερνάει σέ ἐνεργητικότητα, ἀπληστία καί ἀποτελεσματικότητα ὅλα τά προηγούμενα συστήματα παραγωγῆς πού βασίζονταν σέ ἄμεση ἀναγκαστική ἐργασία.

Τό κεφάλαιο ἀρχικά ὑποτάσσει τήν ἐργασία μέ τούς τεχνικούς ὅρους κάτω ἀπό τούς ὁποίους τή βρίσκει ἱστορικά. Γιαυτό δέν μεταβάλλει ἀμέσως τόν τρόπο παραγωγῆς. Ἔτσι, ἡ παραγωγή ὑπεραξίας, μέ τή μορφή πού ἐξετάσαμε ὥς τώρα, δηλ. μέ τήν ἁπλή παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, ἐμφανιζόταν ἀνεξάρτητη ἀπό κάθε ἀλλαγή αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ τρόπου παραγωγῆς. Δέν ἦταν λιγότερο ἀποτελεσματική στό ἀπαρχαιωμένο ἀρτοποιεῖο ἀπ' ὅ,τι ἦταν στό σύγχρονο μπαμπακοκλωστήριο.

Ἄν ἐξετάσουμε τό προτσές παραγωγῆς ἀπό τήν ἄποψη τοῦ προτσές ἐργασίας, ὁ ἐργάτης σχετίζεται μέ τά μέσα παραγωγῆς ὄχι σάν νά σχετίζεται μέ κεφάλαιο, ἀλλά σάν νά σχετίζεται μέ ἁπλό μέσο καί ὑλικό τῆς σκόπιμης παραγωγικῆς του δραστηριότητας. Σ' ἕνα βυρσοδεψεῖο λχ. μεταχειρίζεται τά ἀκατέργαστα τομάρια σάν ἁπλά ἀντικείμενα τῆς ἐργασίας του. Δέν κατεργάζεται τό τομάρι τοῦ κεφαλαιοκράτη. Διαφορετικά ἔχει τό ζήτημα ἄν ἐξετάσουμε τό προτσές παραγωγῆς ἀπό τήν ἄποψη τοῦ προτσές ἀξιοποίησης. Τά μέσα παραγωγῆς μετατρέπονται ἀμέσως σέ μέσα γιά τήν ἀπορρόφηση ξένης ἐργασίας. Δέν χρησιμοποιεῖ πιά ὁ ἐργάτης τά μέσα παραγωγῆς, ἀλλά τά μέσα παραγωγῆς χρησιμοποιοῦν τόν ἐργάτη. Ἀντί τά μέσα παραγωγῆς νά καταναλώνονται ἀπό τόν ἐργάτη σάν ὑλικά στοιχεῖα τῆς παραγωγικῆς

[206] Τά ἱδρύματα αὐτοῦ τοῦ εἴδους ὁ Μαρτῖνος Λούθηρος τά ὀνομάζει: «die Gesellschaft-Monopolia» [«οἱ ἑταιρίες-μονοπώλια»].

του δραστηριότητας, τά μέσα παραγωγῆς καταναλώνουν τόν ἐργάτη σάν φύραμα τοῦ δικοῦ τους προτσές ζωῆς καί τό προτσές ζωῆς τοῦ κεφαλαίου συνίσταται μόνο στήν κίνησή του σάν μιά ἀξία πού αὐτοαξιοποιεῖται. Τά καμίνια καί τά χτίρια ἐργασίας πού ἀργοῦν τή νύχτα καί δέν ἀπορροφοῦν ζωντανή ἐργασία ἀποτελοῦν «καθαρή ζημιά» («mere loss») γιά τόν κεφαλαιοκράτη. Γιαυτό, τά καμίνια καί τά χτίρια ἐργασίας τοῦ δίνουν τό δικαίωμα νά «ἀπαιτεῖ τή νυχτερινή ἐργασία» τῶν ἐργατικῶν δυνάμεων. Ἡ ἁπλή μετατροπή τοῦ χρήματος σέ ὑλικούς παράγοντες τοῦ προτσές παραγωγῆς, σέ μέσα παραγωγῆς, μετατρέπει τά μέσα παραγωγῆς σέ τίτλο δικαίου καί τίτλο ἐξαναγκασμοῦ πάνω σέ ξένη ἐργασία καί ὑπερεργασία. Τέλος ἕνα ἀκόμα παράδειγμα θά μᾶς δείξει πῶς καθρεφτίζεται στή συνείδηση τῶν κεφαλαιοκρατῶν αὐτή ἡ ἀναστροφή, ἤ ἀκόμα καί μετατόπιση τῆς σχέσης ἀνάμεσα στή νεκρή καί ζωντανή ἐργασία, ἀνάμεσα στήν ἀξία καί στή δύναμη πού δημιουργεῖ ἀξία—ἀναστροφή καί μετατόπιση πού προσιδιάζει στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή καί τή χαρακτηρίζει. Τόν καιρό τῆς ἀνταρσίας τῶν ἄγγλων ἐργοστασιαρχῶν στά 1848—1850 «ὁ διευθυντής τῶν κλωστηρίων λιναριοῦ καί μπαμπακιοῦ τοῦ Παίηζλυ, ἑνός ἀπό τούς πιό παλιούς καί πιό σεβαστούς οἴκους τῆς Δυτικῆς Σκωτίας, τῆς ἑταιρίας Κάρλαϊλ, υἱοί καί Σία, πού ὑπάρχει ἀπό τό 1752 καί πού ἀπό γενιά σέ γενιά τόν διευθύνει ἡ ἴδια οἰκογένεια», αὐτός ὁ ἐξαιρετικά ἔξυπνος τζέντλεμαν ἔγραψε λοιπόν στήν «Γκλάσγκοου Νταίηλυ Μαίηλ» τῆς 25 τοῦ Ἀπρίλη 1849 ἕνα γράμμα[207] μέ τόν τίτλο «Relaissystem», ὅπου τοῦ ξέφυγε ἀνάμεσα στ' ἄλλα καί τό παρακάτω γελοῖο στήν ἀφέλειά του χωρίο: «Ἄς ἐξετάσουμε λοιπόν τά κακά πού προξενεῖ ἡ μείωση τοῦ χρόνου ἐργασίας ἀπό 12 σέ 10 ὧρες... „Συμποσοῦνται" σέ μιά σοβαρότατη βλάβη τῶν προοπτικῶν καί τῆς ἰδιοχτησίας τοῦ ἐργοστασιάρχη. Ἄν ἐργαζόταν ὁ ἐργοστασιάρχης (δηλ. τά «χέρια» του) 12 ὧρες καί τώρα περιορίζεται σέ 10, περιορίζονται σέ 10 κάθε 12 μηχανές ἤ ἀδράχτια τοῦ ἐργοστασίου του («then every 12 machines or spindles, in his establishment, shrink to 10»), κι ἄν ἤθελε νά πουλήσει τό ἐργοστάσιό του οἱ 12 μηχανές θά ἐκτιμιόνταν 10, ἔτσι πού σ' ὅλη τή χώρα θ' ἀφαιροῦνταν τό ἕνα ἕκτο ἀπό τήν ἀξία κάθε ἐργοστασίου»[208].

Σ' αὐτό τό ἀπό γεννησιμιοῦ καπιταλιστικό μυαλό τῆς δυτικῆς Σκωτίας τόσο πολύ συγχωνεύονται ἡ ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς,

[207] «Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1849», σελ. 59.

[208] «Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1849», σελ. 60. Ὁ ἐπόπτης ἐργασίας Στούαρτ πού ἦταν ὁ ἴδιος σκωτσέζος καί πού, ἀντίθετα ἀπό τούς ἄγγλους ἐπόπτες ἐργασίας, ἦταν πέρα γιά πέρα αἰχμάλωτος τῆς κεφαλαιοκρατικῆς νοοτροπίας, διαβεβαιώνει ρητά ὅτι τό γράμμα αὐτό, πού τό ἐπισυνάπτει στήν ἔκθεσή του, «ἀποτελεῖ τήν πιό χρήσιμη πληροφορία ἀπ' ὅσες ἔδωσε ὁποιοσδήποτε ἐργοστασιάρχης πού ἐφαρμόζει τό Relaissystem καί γράφτηκε εἰδικά γιά νά ἐξαλείψει τίς προλήψεις καί τούς ἐνδοιασμούς ἐνάντια σ' αὐτό τό σύστημα»

τῶν ἀδραχτιῶν κλπ., μέ τήν ἰδιότητα πού ἔχουν σάν κεφάλαιο νά αὐτοαξιοποιοῦνται, ἤ νά καταβροχθίζουν καθημερινά μιάν ὁρισμένη ποσότητα ξένης ἀπλήρωτης ἐργασίας, πού ὁ ἀρχηγός τοῦ οἴκου Κάρλαϊλ καί Σία φαντάζεται πραγματικά πώς ὅταν πουλήσει τό ἐργοστάσιό του δέ θά τοῦ πληρωθεῖ μονάχα ἡ ἀξία τῶν ἀδραχτιῶν, μά ἐπιπλέον καί ἡ ἀξιοποίησή τους, ὄχι μονάχα ἡ ἐργασία πού περιέχεται σ' αὐτά καί πού εἶναι ἀναγκαία γιά τήν παραγωγή ἀδραχτιῶν τοῦ ἴδιου εἴδους, μά καί ἡ ὑπερεργασία πού τοῦ δίνουν τή δυνατότητα νά ἀπομυζάει καθημερινά ἀπό τούς ἀγαθούς σκωτσέζους τοῦ Παίηζλυ καί, ἀκριβῶς γιαυτό, ἔχει τή γνώμη ὅτι μέ τόν περιορισμό τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας κατά δυό ὧρες ἐλαττώνεται ἡ τιμή πούλησης 12 κλωστικῶν μηχανῶν στήν τιμή πούλησης 10 κλωστικῶν μηχανῶν!

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΣΧΕΤΙΚΗΣ ΥΠΕΡΑΞΙΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ

ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΣΧΕΤΙΚΗΣ ΥΠΕΡΑΞΙΑΣ

Τό μέρος τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, πού παράγει ἁπλῶς ἕνα ἰσοδύναμο γιά τήν πληρωμένη ἀπό τό κεφάλαιο ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, τό θεωρούσαμε ὥς τώρα σταθερό μέγεθος, καί στήν πραγματικότητα εἶναι τέτιο κάτω ἀπό δοσμένους ὅρους παραγωγῆς στήν ὑπάρχουσα βαθμίδα οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς κοινωνίας. Πέρα ἀπ' αὐτό τόν ἀναγκαῖο του χρόνο ἐργασίας, ὁ ἐργάτης μποροῦσε νά δουλέψει 2, 3, 4, 6 κλπ. πρόσθετες ὧρες. Ἀπό τό μέγεθος αὐτῆς τῆς παράτασης ἐξαρτιόνταν τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας καί τό μέγεθος τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας. Ἄν ὁ ἀναγκαῖος χρόνος ἦταν σταθερός, ἀντίθετα ἦταν μεταβλητή ἡ συνολική ἐργάσιμη ἡμέρα. Ἄς ὑποθέσουμε τώρα μιάν ἐργάσιμη ἡμέρα πού εἶναι δοσμένα τό μέγεθος καί ὁ χωρισμός της σέ ἀναγκαία ἐργασία καί σέ ὑπερεργασία. Ἡ γραμμή *αγ*, *α*— — — — — — — — — — — *β*— —*γ*, παρασταίνει λχ. μιά δωδεκάωρη ἐργάσιμη ἡμέρα, τό κομμάτι *αβ* 10 ὧρες ἀναγκαία ἐργασία καί τό κομμάτι *βγ* 2 ὧρες ὑπερεργασία. Πῶς μπορεῖ λοιπόν ν' αὐξηθεῖ ἡ παραγωγή ὑπεραξίας, δηλ. νά παραταθεῖ ἡ ὑπερεργασία, χωρίς καμιά παραπέρα παράταση τοῦ *αγ* ἤ ἀνεξάρτητα ἀπό κάθε παραπέρα παράτασή του;

Παρά τό γεγονός ὅτι τά ὅρια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας *αγ* εἶναι δοσμένα, φαίνεται πώς τό *βγ* μπορεῖ νά παραταθεῖ, ἄν ὄχι μέ τήν ἐπέκταση τοῦ *αγ* πέρα ἀπό τό τελικό σημεῖο τοῦ *γ*, πού εἶναι ταυτόχρονα τό τελικό σημεῖο τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας *αγ*, πάντως μέ τή μετατόπιση τῆς ἀφετηρίας του, τοῦ σημείου *β*, σέ ἀντίθετη κατεύθυνση, πρός τό *α*. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι στή γραμμή

α— — — — — — — *β'*—*β*— —*γ*

τό *β'*—*β* εἶναι ἴσο μέ τό μισό τοῦ *βγ* ἤ ἴσο μέ μιά ὥρα ἐργασίας. Ἄν λοιπόν στή δωδεκάωρη ἐργάσιμη ἡμέρα *αγ* τό σημεῖο *β* μετατοπιστεῖ στό *β'*, τό *βγ* ἐπεκτείνεται καί γίνεται *β'γ*, ἡ ὑπερεργασία αὐξάνει κατά τό ἥμισυ, ἀπό 2 ὧρες γίνεται 3, μόλο πού ἡ ἐργάσιμη

ἡμέρα ἐξακολουθεῖ ὅπως καί προηγούμενα νά ἀριθμεῖ 12 ὧρες. Αὐτή ὅμως ἡ ἐπέκταση τῆς ὑπερεργασίας ἀπό *βγ* σέ *β΄γ*, ἀπό 2 ὧρες σέ 3, εἶναι ὁλοφάνερα ἀδύνατη χωρίς ταυτόχρονη βράχυνση τῆς ἀναγκαίας ἐργασίας ἀπό *αβ* σέ *αβ΄*, ἀπό 10 σέ 9 ὧρες. Στήν παράταση τῆς ὑπερεργασίας θ᾿ ἀντιστοιχοῦσε στήν περίπτωση αὐτή ἡ συντόμευση τῆς ἀναγκαίας ἐργασίας, ἤ ἕνα μέρος τοῦ ἐργάσιμου χρόνου, πού ὥς τώρα ὁ ἐργάτης τό καταναλώνει στήν πραγματικότητα γιά τόν ἑαυτό του, μετατρέπεται σέ χρόνο ἐργασίας γιά τόν κεφαλαιοκράτη. Αὐτό πού θ᾿ ἄλλαζε δέ θἆταν ἡ διάρκεια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, ἀλλά ὁ χωρισμός της σέ ἀναγκαία ἐργασία καί σέ ὑπερεργασία.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὅταν εἶναι δοσμένο τό μέγεθος τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας καί δοσμένη ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, εἶναι ὁλοφάνερα δοσμένο καί τό ἴδιο τό μέγεθος τῆς ὑπερεργασίας. Ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, δηλ. ὁ χρόνος ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή της, καθορίζει τό χρόνο ἐργασίας πού εἶναι ἀναγκαῖος γιά τήν ἀναπαραγωγή τῆς ἀξίας της. Ἄν μιά ὥρα ἐργασίας παρασταίνεται μέ ἕνα ποσό χρυσοῦ ἴσο μέ μισό σελίνι ἤ μέ 6 πένες, καί ἄν ἡ ἡμερήσια ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης εἶναι 5 σελίνια, ὁ ἐργάτης πρέπει νά ἐργάζεται καθημερινά 10 ὧρες γιά ν᾿ ἀναπληρώνει τήν ἡμερήσια ἀξία τῆς ἐργατικῆς του δύναμης πού τοῦ πληρώνει τό κεφάλαιο, ἤ γιά νά παράγει ἕνα ἰσοδύναμο γιά τήν ἀξία τῶν μέσων συντήρησης πού τοῦ εἶναι ἀναγκαῖα κάθε μέρα. Ἡ ἀξία αὐτῶν τῶν μέσων συντήρησης καθορίζει τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς του δύναμης[1] καί ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς του δύναμης καθορίζει τό μέγεθος τοῦ ἀναγκαίου του χρόνου ἐργασίας. Τό μέγεθος ὅμως τῆς ὑπερεργασίας βρίσκεται ὅταν ἀφαιρέσουμε τόν ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας ἀπό τή συνολική ἐργάσιμη ἡμέρα. Ὅταν ἀπό δώδεκα ὧρες ἀφαιρέσουμε τίς δέκα μένουν δυό, καί μέ τούς δοσμένους ὅρους δέν ὑπάρχει προφανῶς τρόπος νά παραταθεῖ ἡ ὑπερεργασία πέρα ἀπό δυό ὧρες. Φυσικά ὁ κεφαλαιοκράτης μπορεῖ νά πληρώνει τόν ἐργάτη ἀντί 5 σελίνια μόνο 4 σελίνια καί 6 πένες ἤ κι ἀκόμα λιγότερο. Γιά τήν ἀναπαραγωγή αὐτῆς

[1] Ἡ ἀξία τοῦ μέσου ἡμερομισθίου καθορίζεται ἀπ᾿ αὐτό πού χρειάζεται ὁ ἐργάτης «γιά νά ζεῖ, νά ἐργάζεται καί νά διαιωνίζεται» (*William Petty:* «Political Anatomy of Ireland», 1672, σελ. 64). «Ἡ τιμή τῆς ἐργασίας καθορίζεται πάντα ἀπό τήν τιμή τῶν ἀναγκαίων μέσων συντήρησης». Ὁ ἐργάτης δέν παίρνει τόν ἀνάλογο μισθό «κάθε φορά πού ὁ μισθός τοῦ ἐργάτη δέ φτάνει γιά νά θρέψει σύμφωνα μέ τό χαμηλό ἐπίπεδο τῆς ζωῆς του καί σύμφωνα μέ τήν κατάστασή του σάν ἐργάτης μιά τόσο μεγάλη οἰκογένεια, πού ἀποτελεῖ τή μοίρα πολλῶν ἐργατῶν» (*J. Vanderlint:* «Money answers all Things», London 1734, σελ. 15). «Ὁ ἁπλός ἐργάτης πού δέν ἔχει παρά μόνο τά μπράτσα καί τήν τέχνη του ἀπολαβαίνει κάτι, μόνο ἐφόσον κατορθώνει νά πουλήσει σέ ἄλλους τήν ἐργασία του... Σέ κάθε εἴδους ἐργασία πρέπει νά πετυχαίνεται καί πραγματικά πετυχαίνεται ὁ μισθός τοῦ ἐργάτη νά περιορίζεται στά ὅσα χρειάζεται ἀπαραίτητα γιά τή συντήρησή του» (*Turgot:* «Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses». Oeuvres, ἔκδ. Daire, τόμ. I, σελ. 10). «Ἡ τιμή τῶν μέσων συντήρησης εἶναι στήν πραγματικότητα ἴση μέ τό κόστος παραγωγῆς τῆς ἐργασίας» (*Malthus:* «Inquiry into the Nature and Progress of Rent and the Principles by which it is regulated», London 1815, σελ. 48. ὑποσημείωση).

τῆς ἀξίας τῶν 4 σελινιῶν καί 6 πενῶν θάφταναν 9 ὧρες ἐργασίας καί ἔτσι ἀπό τή δωδεκάωρη ἐργάσιμη ἡμέρα στό μερτικό τῆς ὑπερεργασίας θ᾿ ἀναλογούσανε 3 ἀντί 2 ὧρες καί ἡ ἴδια ἡ ὑπεραξία θ᾿ ἀνέβαινε ἀπό 1 σελίνι σέ 1 σελίνι καί 6 πένες. Ὡστόσο τό ἀποτέλεσμα αὐτό θά πετυχαινόταν μόνο μέ τήν ἐλάττωση τοῦ μισθοῦ τοῦ ἐργάτη κάτω ἀπό τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς του δύναμης. Μέ τά 4 σελίνια καί 6 πένες πού παράγει μέσα σέ 9 ὧρες ἔχει στή διάθεσή του $^{1}/_{10}$ λιγότερα μέσα συντήρησης ἀπό πρίν καί ἔτσι συντελεῖται μόνο μιά μειωμένη ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς του δύναμης. Στήν περίπτωση αὐτή ἡ ὑπερεργασία θά παρατεινόταν μόνο μέ τό ξεπέρασμα τῶν κανονικῶν της ὁρίων, τό πεδίο της θά ἐπεκτεινόταν μόνο μέ ἕνα σφετερισμό σέ βάρος τοῦ πεδίου τοῦ ἀναγκαίου χρόνου ἐργασίας. Παρά τό σημαντικό ρόλο πού παίζει ἡ μέθοδος αὐτή στήν πραγματική κίνηση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, ἐδῶ τήν ἀποκλείσαμε γιατί ξεκινᾶμε ἀπό τήν προϋπόθεση ὅτι ὅλα τά ἐμπορεύματα, ἑπομένως καί ἡ ἐργατική δύναμη, ἀγοράζονται καί πουλιοῦνται σ᾿ ὁλόκληρη τήν ἀξία τους. Καί ὅταν ξεκινᾶμε ἀπ᾿ αὐτή τήν προϋπόθεση, ὁ χρόνος ἐργασίας πού εἶναι ἀναγκαῖος γιά τήν παραγωγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἤ γιά τήν ἀναπαραγωγή τῆς ἀξίας της, δέν μπορεῖ νά μειωθεῖ μέ τήν πτώση τοῦ μισθοῦ τοῦ ἐργάτη κάτω ἀπό τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς του δύναμης, ἀλλά μόνο μέ τήν πτώση αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς ἀξίας. Ὅταν εἶναι δοσμένη ἡ διάρκεια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, πρέπει ἡ παράταση τῆς ὑπερεργασίας νά προκύψει ἀπό τή συντόμευση τοῦ ἀναγκαίου χρόνου ἐργασίας καί ὄχι ἀντίστροφα ἡ συντόμευση τοῦ ἀναγκαίου χρόνου ἐργασίας ἀπό τήν παράταση τῆς ὑπερεργασίας. Στό παράδειγμά μας ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης πρέπει νά πέσει πραγματικά κατά $^{1}/_{10}$, γιά νά ἐλαττωθεῖ κατά $^{1}/_{10}$ ὁ ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας, δηλ. ἀπό 10 σέ 9 ὧρες, καί νά παραταθεῖ ἑπομένως ἡ ὑπερεργασία ἀπό 2 σέ 3 ὧρες.

Μιά τέτια ὅμως πτώση τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης κατά $^{1}/_{10}$ προϋποθέτει μέ τή σειρά της νά παράγεται τώρα σέ 9 ὧρες ἡ ἴδια μάζα μέσων συντήρησης, πού πρίν παραγόταν σέ 10 ὧρες. Αὐτό ὅμως εἶναι ἀδύνατο χωρίς ἀνέβασμα τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας. Μέ ὁρισμένα μέσα μπορεῖ λχ. ἕνας τσαγκάρης νά φτιάξει ἕνα ζευγάρι μποτίνια σέ μιά ἐργάσιμη ἡμέρα 12 ὡρῶν. Γιά νά μπορεῖ ὅμως νά φτιάχνει δυό ζευγάρια μποτίνια στό ἴδιο χρονικό διάστημα, πρέπει νά διπλασιαστεῖ ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας του, καί δέν μπορεῖ νά διπλασιαστεῖ χωρίς ἀλλαγή στά μέσα του ἐργασίας ἤ στή μέθοδό του ἐργασίας ἤ καί στά δυό μαζί. Γιαυτό πρέπει νά γίνει ἐπανάσταση στούς ὅρους παραγωγῆς τῆς ἐργασίας του, δηλ. στόν τρόπο του παραγωγῆς κι ἑπομένως στό ἴδιο τό προτσές ἐργασίας. Ὅταν λέμε ἀνέβασμα τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας ἐννοοῦμε ἐδῶ γενικά μιά ἀλλαγή στό προτσές ἐργασίας, ἀλλαγή πού συντομεύει τόν κοινωνικά ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας γιά τήν παραγωγή ἑνός ἐμπορεύματος ἔτσι πού μιά μικρότερη ποσότητα ἐργασίας ἀποχτάει τή δύναμη νά παράγει μιά μεγαλύτερη ποσότητα ἀξίας.

χρήσης[2]. Ἐνῶ λοιπόν κατά τήν παραγωγή τῆς ὑπεραξίας στή μορφή πού τήν ἐξετάζαμε ὥς τώρα ὑποθέταμε δοσμένο τόν τρόπο τῆς παραγωγῆς, γιά τήν παραγωγή ὑπεραξίας μέ τή μετατροπή ἀναγκαίας ἐργασίας σέ ὑπερεργασία δέν ἀρκεῖ καθόλου νά γίνει τό κεφάλαιο κύριος τοῦ προτσές ἐργασίας μέ τήν ἱστορικά κληρονομημένη ἤ ὑπάρχουσα μορφή του καί νά παρατείνει ἁπλῶς τή διάρκειά του. Πρέπει νά ἀνατρέψει τούς τεχνικούς καί κοινωνικούς ὅρους τοῦ προτσές ἐργασίας, δηλ. τόν ἴδιο τόν τρόπο παραγωγῆς, γιά ν' ἀνεβάσει τήν παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, γιά νά κατεβάσει τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης μέ τό ἀνέβασμα τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας καί γιά νά συντομέψει ἔτσι τό μέρος τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας πού εἶναι ἀναγκαῖο γιά τήν ἀναπαραγωγή αὐτῆς τῆς ἀξίας.

Τήν ὑπεραξία πού παράγεται μέ τήν παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας τήν ὀνομάζω ἀπόλυτη ὑπεραξία. Ἀντίθετα τήν ὑπεραξία πού προκύπτει ἀπό τή συντόμευση τοῦ ἀναγκαίου χρόνου ἐργασίας καί ἀπό τήν ἀντίστοιχη ἀλλαγή στή σχέση τῶν μεγεθῶν τῶν δυό συστατικῶν μερῶν τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας τήν ὀνομάζω σχετική ὑπεραξία.

Γιά νά πέσει ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, πρέπει τό ἀνέβασμα τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας ν' ἀγκαλιάσει κλάδους παραγωγῆς πού τά προϊόντα τους καθορίζουν τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί ἑπομένως εἴτε ἀνήκουν στόν κύκλο τῶν συνηθισμένων μέσων συντήρησης, εἴτε μποροῦν νά τά ἀντικαταστήσουν. Ἡ ἀξία ὅμως ἑνός ἐμπορεύματος δέν καθορίζεται μόνο ἀπό τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας, πού τοῦ δίνει τήν τελική μορφή, μά ἐξίσου καί ἀπό τή μάζα ἐργασίας πού περιέχεται στά μέσα παραγωγῆς του. Λογουχάρη ἡ ἀξία ἑνός μποτινιοῦ δέν καθορίζεται μόνο ἀπό τήν ἐργασία τοῦ τσαγκάρη, μά καί ἀπό τήν ἀξία τοῦ δέρματος, τοῦ κατραμιοῦ, τῶν σπάγγων κλπ. Ἑπομένως τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης τήν κατεβάζουν ἐπίσης καί τό ἀνέβασμα τῆς παραγωγικῆς δύναμης καί τό ἀντίστοιχο φτήναιμα τῶν ἐμπορευμάτων στούς κλάδους πού προσφέρουν τά ὑλικά στοιχεῖα τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, τά μέσα ἐργασίας καί τό ὑλικό ἐργασίας γιά τήν παραγωγή τῶν ἀναγκαίων μέσων συντήρησης. Ἀντίθετα στούς κλάδους παραγωγῆς πού δέν προσφέρουν οὔτε ἀναγκαῖα μέσα συντήρησης, οὔτε μέσα παραγωγῆς γιά τήν κατασκευή τους ἡ ἀνεβασμένη παραγωγική δύναμη ἀφήνει ἄθιχτη τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης.

Φυσικά, τό ἐμπόρευμα πού φτηναίνει κατεβάζει τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης μόνο pro tanto, δηλ. μόνο στήν ἀναλογία πού μπαίνει στήν ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Τό πουκάμισο λχ. εἶναι ἕνα ἀναγκαῖο μέσο συντήρησης, μά μόνο ἕνα ἀπό τά πολλά μέσα συντήρησης. Τό φτήναιμα τῶν πουκαμίσων ἐλαττώνει μόνο τό ἔξοδο τοῦ ἐργάτη γιά πουκάμισα. Ὅμως ἡ συνολική ποσότητα τῶν ἀναγκαίων μέσων συντήρησης ἀποτελεῖται ἀπό διάφορα ἐμπορεύματα, ὅλα προϊόντα ἰδιαίτερων κλάδων, καί ἡ ἀξία κάθε τέτιου ἐμπορεύματος ἀποτελεῖ πάντα ἕνα πολλοστημόριο τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ἡ ἀξία αὐτή ἐλαττώνεται ὅταν ἐλαττώνεται ὁ χρόνος ἐργασίας πού εἶναι ἀναγκαῖος γιά τήν ἀναπαραγωγή της καί πού ἡ συνολική συντόμευσή του εἶναι ἴση μέ τό ἄθροισμα τῶν συντομεύσεών του σ' ὅλους αὐτούς τούς χωριστούς κλάδους παραγωγῆς. Αὐτό τό γενικό ἀποτέλεσμα τό πραγματευόμαστε ἐδῶ σάν νἆταν τό ἄμεσο ἀποτέλεσμα καί ὁ ἄμεσος σκοπός σέ καθεμιά περίπτωση χωριστά. Ὅταν ἕνας μόνον κεφαλαιοκράτης φτηναίνει λχ. τά πουκάμισα ἀνεβάζοντας τήν παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας δέ βάζει σέ καμιά περίπτωση γιά σκοπό νά ἐλαττώσει pro tanto τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης κι ἑπομένως τόν ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας, ἀλλά μόνο στό μέτρο πού τελικά συμβάλλει στήν ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ ἀποτελέσματος, συμβάλλει στό ἀνέβασμα τοῦ γενικοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας[3]. Πρέπει νά γίνεται διάκριση ἀνάμεσα στίς γενικές καί ἀναγκαῖες τάσεις τοῦ κεφαλαίου καί στίς μορφές ἐμφάνισής τους.

Δέν πρόκειται νά ἐξετάσουμε ἐδῶ τόν τρόπο πού ἐμφανίζονται στήν ἐξωτερική κίνηση τῶν κεφαλαίων οἱ ἐσωτερικοί νόμοι τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, τόν τρόπο πού ἐπιβάλλονται σάν ἀναγκαστικοί νόμοι τοῦ συναγωνισμοῦ καί πού γιαυτό τούς συνειδητοποιεῖ σάν κίνητρα ὁ ἀτομικός κεφαλαιοκράτης. Ὡστόσο μᾶς εἶναι ξεκάθαρο ἐκ τῶν προτέρων ὅτι ἡ ἐπιστημονική ἀνάλυση τοῦ συναγωνισμοῦ εἶναι δυνατή μόνο ὅταν ἔχει κατανοηθεῖ ἡ ἐσωτερική φύση τοῦ κεφαλαίου, ἀκριβῶς ὅπως ἡ φαινομενική κίνηση τῶν οὐρανίων σωμάτων γίνεται κατανοητή μόνο σέ κεῖνον πού γνωρίζει τήν πραγματική, αἰσθητά ὅμως μή ἀντιληπτή κίνησή τους. Ὡστόσο, γιά νά κατανοήσουμε τήν παραγωγή τῆς σχετικῆς ὑπεραξίας καί μάλιστα μόνο πάνω στή βάση τῶν ἀποτελεσμάτων πού ἔχουμε κιόλας πετύχει στήν πορεία τῆς ἔρευνάς μας, πρέπει νά παρατηρήσουμε τά παρακάτω.

Ἄν μιά ὥρα ἐργασίας παρασταίνεται μέ ἕνα ποσό χρυσοῦ 6 πενῶν ἤ $^{1}/_{2}$ σελινιοῦ, σέ μιά δωδεκάωρη ἐργάσιμη ἡμέρα παράγεται μιά ἀξία 6 σελινιῶν. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι μέ τήν ὑπάρχουσα παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας σ' αὐτές τίς 12 ὧρες ἐργασίας κατασκευάζονται 12 κομμάτια ἑνός ἐμπορεύματος καί ὅτι ἡ ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς, πρώτων ὑλῶν κλπ. πού καταναλώνονται στό κάθε κομμάτι εἶναι 6 πένες. Κάτω ἀπ' αὐτούς τούς ὅρους τό κάθε ἐμπόρευμα κοστίζει 1

---

[1] «Ὅταν τελειοποιοῦνται τά ἐπαγγέλματα, δέ σημαίνει παρά ὅτι ἀνακαλύπτονται νέα μέσα χάρη στά ὁποῖα ἕνα ἐμπόρευμα μπορεῖ νά κατασκευάζεται μέ λιγότερους ἐργάτες ἤ (πράγμα πού σημαίνει τό ἴδιο) σέ λιγότερο χρονικό διάστημα» (*Galiani*: «Della Moneta», τόμ. III, στή Συλλογή *Custodi*: «Scrittori Classici Italiani di Economia Politica», Parte Moderna, Milano 1803, σελ. 158, 159). «Ἡ οἰκονομία στά ἔξοδα παραγωγῆς δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι οἰκονομία στήν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού ξοδεύεται γιά νά γίνει ἡ παραγωγή» (*Sismondi*: «Études etc.», τόμ. I, σελ. 22)

[3] «Ὅταν ὁ ἐργοστασιάρχης διπλασιάζει τά προϊόντα του μέ τήν βελτίωση τῶν μηχανημάτων ... κερδίζει (τελικά) μόνο ἐφόσο μέ τόν τρόπο αὐτό καταφέρνει νά ντύσει πιό φτηνά τόν ἐργάτη ... ἔτσι πού στόν ἐργάτη νά πηγαίνει ἕνα μικρότερο μέρος τοῦ συνολικοῦ προϊόντος» (*Ramsay*: «An Essay on the Distribution of Wealth», London 1821, σελ. 168, 169).

σελίνι, δηλ. 6 πένες ἡ ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς καί 6 πένες ἡ νέα ἀξία πού προστέθηκε σ᾽ αὐτά τά μέσα παραγωγῆς κατά τήν κατεργασία τους. Ἄς ὑποθέσουμε τώρα ὅτι κάποιος κεφαλαιοκράτης καταφέρνει νά διπλασιάσει τήν παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας καί ἑπομένως νά παράγει 24 κομμάτια αὐτοῦ τοῦ ἐμπορεύματος ἀντί 12 στή διάρκεια τῆς δωδεκάωρης ἐργάσιμης ἡμέρας. Ἄν μείνει ἀμετάβλητη ἡ ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς, ἡ ἀξία τοῦ ἑνός κομματιοῦ αὐτοῦ τοῦ ἐμπορεύματος θά πέσει στήν περίπτωση αὐτή σέ 9 πένες, καί συγκεκριμένα 6 πένες γιά τήν ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς καί 3 πένες γιά τή νέα ἀξία πού προστέθηκε σ᾽ αὐτά μέ τήν τελευταία ἐργασία. Παρά τό διπλασιασμό τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας, ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα ἐξακολουθεῖ ὅπως καί πρῶτα νά παράγει νέα ἀξία μονάχα 6 σελινιῶν, μόνο πού ἡ τελευταία κατανέμεται τώρα σέ διπλάσιο ἀριθμό προϊόντων. Γιαυτό, σέ κάθε μονάδα τοῦ ἐμπορεύματος ἀναλογεῖ τώρα μόνο τό $^{1}/_{24}$ ἀντί τό $^{1}/_{12}$ αὐτῆς τῆς συνολικῆς ἀξίας, 3 πένες ἀντί 6 πένες, ἤ, πράγμα πού εἶναι τό ἴδιο, στά μέσα παραγωγῆς προστίθεται τώρα κατά τή μετατροπή τους σέ προϊόν καί ὑπολογισμένα κατά μονάδα προϊόντος, μόνο μισή, ἀντί νά προστίθεται ὅπως πρωτήτερα μιά ὁλόκληρη ὥρα ἐργασίας. Ἡ ἀτομική ἀξία αὐτοῦ τοῦ ἐμπορεύματος βρίσκεται τώρα κάτω ἀπό τήν κοινωνική του ἀξία, δηλ. τό ἐμπόρευμα στοιχίζει λιγότερο χρόνο ἐργασίας ἀπ᾽ ὅσο στοιχίζει ὁ μεγάλος σωρός τῶν προϊόντων τοῦ ἴδιου εἴδους, πού παράγονται μέ τούς ὑπάρχοντες μέσους κοινωνικούς ὅρους. Τό κομμάτι κοστίζει κατά μέσον ὅρο 1 σελίνι ἤ παρασταίνει 2 ὧρες κοινωνικῆς ἐργασίας. Μέ τόν ἀλλαγμένο τρόπο παραγωγῆς κοστίζει μόνο 9 πένες ἤ περιέχει μόνο $1^{1}/_{2}$ ὥρα ἐργασίας. Ἡ πραγματική ἀξία ἑνός ἐμπορεύματος ὅμως δέν εἶναι ἡ ἀτομική του, ἀλλά ἡ κοινωνική του ἀξία, δηλ. δέ μετριέται μέ τό χρόνο ἐργασίας πού στοιχίζει πραγματικά στόν παραγωγό στήν κάθε περίπτωση χωριστά, ἀλλά μέ τό χρόνο ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται κοινωνικά γιά τήν παραγωγή του. Ἄν λοιπόν ὁ κεφαλαιοκράτης πού χρησιμοποιεῖ τή νέα μέθοδο πουλάει τό ἐμπόρευμά του στήν κοινωνική του τιμή τοῦ 1 σελινιοῦ, τό πουλάει 3 πένες πάνω ἀπό τήν ἀτομική του ἀξία καί πραγματοποιεῖ ἔτσι μιά πρόσθετη ὑπεραξία 3 πενῶν. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ὅμως ἡ δωδεκάωρη ἐργάσιμη ἡμέρα παρασταίνεται τώρα γι᾽ αὐτόν μέ 24 κομμάτια ἐμπορεύματος ἀντί μέ 12. Γιά νά πουλήσει λοιπόν τό προϊόν μιᾶς ἐργάσιμης ἡμέρας χρειάζεται τώρα νά διπλασιάσει τήν πούληση, δηλαδή χρειάζεται δυό φορές μεγαλύτερη ἀγορά πούλησης. Ὅταν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μείνουν ἀμετάβλητοι τά ἐμπορεύματά του μποροῦν νά καταχτήσουν μεγαλύτερο χῶρο ἀγορᾶς μόνο μέ τή σύμπτυξη τῶν τιμῶν τους. Γιαυτό ὁ κεφαλαιοκράτης θά τά πουλήσει πάνω ἀπό τήν ἀτομική τους ἀξία, ὅμως κάτω ἀπό τήν κοινωνική τους ἀξία, λ.χ. 10 πένες τό κομμάτι. Ἔτσι ἐξακολουθεῖ πάντως νά βγάζει ἀπό τό κάθε κομμάτι μιά πρόσθετη ὑπεραξία 1 πένας. Ἡ αὔξηση αὐτή τῆς ὑπεραξίας γίνεται γι᾽ αὐτόν ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἄν τό ἐμπόρευμά του ἀνήκει ἤ ὄχι στόν κύκλο τῶν ἀναγκαίων μέσων συντήρησης κι ἑπομένως ἀπό τό ἄν μπαίνει ἤ ὄχι σάν καθοριστικός παράγοντας στή γενική ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ἑπομένως, ἀνεξάρτητα ἀπ᾽ αὐτό τό τελευταῖο περιστατικό, γιά τόν κάθε κεφαλαιοκράτη ὑπάρχει τό κίνητρο νά φτηναίνει τό ἐμπόρευμα αὐξάνοντας τήν παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας.

Ὡστόσο, ἀκόμα καί σ᾽ αὐτή τήν περίπτωση ἡ αὐξημένη παραγωγή ὑπεραξίας ξεπηδάει ἀπό τήν ἐλάττωση τοῦ ἀναγκαίου χρόνου ἐργασίας καί τήν ἀντίστοιχη παράταση τῆς ὑπερεργασίας[3a]. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας εἶναι 10 ὧρες, ὅτι δηλ. ἡ ἡμερήσια ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης εἶναι 5 σελίνια, ἡ ὑπερεργασία 2 ὧρες καί ἑπομένως ἡ ὑπεραξία πού παράγεται μέσα σέ μιά μέρα 1 σελίνι. Ὁ κεφαλαιοκράτης μας ὅμως παράγει τώρα 24 κομμάτια πού τά πουλάει πρός 10 πένες τό κομμάτι ἤ ὅλα μαζί πρός 20 σελίνια. Ἐπειδή ἡ ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς εἶναι ἴση μέ 12 σελίνια, $14^{2}/_{5}$ κομμάτια τοῦ ἐμπορεύματος ἀναπληρώνουν μόνο τό προκαταβλημένο σταθερό κεφάλαιο. Ἡ δωδεκάωρη ἐργάσιμη ἡμέρα παρασταίνεται μέ τά ὑπόλοιπα $9^{3}/_{5}$ κομμάτια. Καί ἐπειδή ἡ τιμή τῆς ἐργατικῆς δύναμης = 5 σελίνια, μέ τό προϊόν τῶν 6 κομματιῶν παρασταίνεται ὁ ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας καί μέ τό προϊόν τῶν $3^{3}/_{5}$ κομματιῶν ἡ ὑπερεργασία. Ἡ σχέση τῆς ἀναγκαίας ἐργασίας πρός τήν ὑπερεργασία, πού μέ τούς κοινωνικούς μέσους ὅρους ἦταν 5 : 1, εἶναι τώρα μόνο 5 : 3. Τό ἴδιο ἀποτέλεσμα τό παίρνουμε κι ἔτσι: Ἡ ἀξία τοῦ προϊόντος τῆς δωδεκάωρης ἐργάσιμης ἡμέρας εἶναι 20 σελίνια. Ἀπ᾽ αὐτά, 12 σελίνια ἀνήκουν στήν ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς πού ἁπλῶς ξαναεμφανίζεται στήν ἀξία τοῦ προϊόντος. Μένουν ἑπομένως 8 σελίνια σάν χρηματική ἔκφραση τῆς ἀξίας μέ τήν ὁποία παρασταίνεται ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα. Ἡ χρηματική αὐτή ἔκφραση εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τή χρηματική ἔκφραση τῆς κοινωνικῆς μέσης ἐργασίας τοῦ ἴδιου εἴδους, γιατί 12 ὧρες τῆς τελευταίας ἐκφράζονται μόνο σέ 6 σελίνια. Ἡ ἐργασία ἐξαιρετικῆς παραγωγικῆς δύναμης δρᾶ σάν ἐργασία ὑψωμένη σέ δύναμη ἤ δημιουργεῖ σέ ἴσα χρονικά διαστήματα μεγαλύτερη ἀξία ἀπό τήν κοινωνική μέση ἐργασία τοῦ ἴδιου εἴδους. Ὁ κεφαλαιοκράτης μας ὅμως ἐξακολουθεῖ ὅπως καί προηγούμενα νά πληρώνει μόνο 5 σελίνια γιά τήν ἡμερήσια ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Γιαυτό ὁ ἐργάτης χρειάζεται τώρα $7^{1}/_{2}$ ὧρες γιά νά ἀναπαραγάγει αὐτή τήν ἀξία, ἀντί 10 πού χρειαζόταν προηγούμενα. Ἑπομένως ἡ ὑπερεργασία του αὐξάνει κατά $2^{1}/_{2}$ ὧρες καί ἡ ὑπεραξία πού παράγει αὐξάνει ἀπό 1 σέ 3 σελίνια. Ὁ κεφαλαιοκράτης πού ἐφαρμόζει τό βελτιωμένο τρόπο παραγωγῆς, ἰδιοποιεῖται ἑπομένως μέ τή μορφή ὑπερεργασίας ἕνα μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, ἀπ᾽ ὅ,τι οἱ ὑπόλοιποι κεφαλαιο-

[3a] «Τό κέρδος ἑνός ἀνθρώπου δέν ἐξαρτιέται ἀπό τήν ἐξουσία του πάνω στό προϊόν τῆς ἐργασίας ἄλλων, ἀλλά ἀπό τήν ἐξουσία του πάνω στήν ἴδια τήν ἐργασία. Ὅταν μπορεῖ νά πουλήσει τά ἐμπορεύματά του σέ μεγαλύτερη τιμή ἐνῶ οἱ μισθοί τῶν ἐργατῶν του μένουν ἴδιοι, τότε βγάζει προφανῶς κέρδος... Ἕνα μικρότερο μέρος ἀπ᾽ αὐτό πού παράγει φτάνει γιά νά βάλει σέ κίνηση αὐτή τήν ἐργασία καί ἔτσι μένει γι᾽ αὐτόν τόν ἴδιο ἕνα μεγαλύτερο μέρος» («Outlines of Political Economy», London 1832, σελ. 49, 50).

ἀρχίζει τοῦ ἴδιου κλάδου. Κάνει ἀτομικά αὐτὸ ποὺ κάνει γενικά τὸ κεφάλαιο κατὰ τὴν παραγωγὴ τῆς σχετικῆς ὑπεραξίας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως ἡ πρόσθετη ἐκείνη ὑπεραξία ἐξαφανίζεται ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ γενικεύεται ὁ νέος τρόπος παραγωγῆς καὶ μαζί της ἐξαφανίζεται ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ἀτομικὴ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων ποὺ παράγονται φτηνότερα καὶ στὴν κοινωνική τους ἀξία. [illegible]

[illegible]

[illegible]

Τὸν κεφαλαιοκράτη ποὺ παράγει τὸ ἐμπόρευμα δὲν τὸν ἐνδιαφέρει αὐτὴ καθαυτὴ ἡ ἀπόλυτη ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος. Αὐτὸν τὸν ἐνδιαφέρει μόνο ἡ ὑπεραξία ποὺ ὑπάρχει μέσα στὸ ἐμπόρευμα καὶ ποὺ μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ μὲ τὴν πούλησή του. Ἡ πραγματοποίηση τῆς ὑπεραξίας περιλαμβάνει, ἀπὸ μόνη της, τὴν ἀναπλήρωση τῆς προκαταβλημένης ἀξίας. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ σχετικὴ ὑπεραξία αὐξάνει ἀνάλογα πρὸς τὴν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας, ἐνῶ ἡ ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων πέφτει ἀντίστροφα ἀνάλογα πρὸς αὐτὴ τὴν ἀνάπτυξη, ἐπειδὴ ἑπομένως τὸ ἴδιο προτσὲς φτηναίνει τὰ ἐμπορεύματα καὶ αὐξάνει τὴν ὑπεραξία ποὺ περιέχουν [illegible]

[illegible]

[illegible] «Considerations concerning Taking off the Bounty on Corn exported etc.», London 1753, σελ. [illegible] [illegible] «A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Co-operation», London 1834, σελ. [illegible]

[illegible] «Ils conviennent que plus on peut, sans préjudice, épargner de frais ou de travaux dispendieux dans la fabrication des ouvrages des artisans, plus cette épargne est profitable par la diminution du prix de ces ouvrages. Cependant ils croient que la production de richesse qui résulte des travaux des artisans consiste dans l'augmentation de la valeur vénale de leurs ouvrages.» (Quesnay: «Dialogues sur le Commerce et sur les Travaux des Artisans», «Physiocrates», éd. Daire, Paris 1846, σελ. 188, 189.)

[illegible] «Des Monopoles qui s'établissent dans les Arts industriels et le Commerce», Paris 1828, σελ. 13. [illegible] Works ed. by Sir W. Hamilton, Edinburgh 1855, [illegible] VIII, «Lectures on Political Economy», σελ. 318.

ἀποβλέπει καθόλου στή συντόμευση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας. Ἀποβλέπει μόνο στήν ἐλάττωση τοῦ χρόνου ἐργασίας πού εἶναι ἀναγκαῖος γιά τήν παραγωγή μιᾶς ὁρισμένης ποσότητας ἐμπορευμάτων. Τό γεγονός ὅτι ὁ ἐργάτης μέ ἀνεβασμένη τήν παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας του παράγει μέσα σέ μιά ὥρα λχ. 10 φορές περισσότερα ἐμπορεύματα ἀπ' ὅσα παρῆγε προηγούμενα, καί ἑπομένως γιά κάθε κομμάτι ἐμπορεύματος ξοδεύει 10 φορές λιγότερο χρόνο ἐργασίας, τό γεγονός αὐτό δέν ἐμποδίζει καθόλου νά τόν βάζουν ὅπως καί προηγούμενα νά ἐργάζεται 12 ὧρες καί νά παράγει στίς 12 ὧρες 1200 κομμάτια ἀντί 120 πού παρῆγε προηγούμενα. Μπορεῖ μάλιστα καί νά παραταθεῖ ταυτόχρονα ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα του, ἔτσι πού τώρα νά παράγει 1400 κομμάτια σέ 14 ὧρες κλπ. Γιαυτό σέ οἰκονομολόγους τοῦ τύπου Μάκ Κοῦλλοκ, Γιούρ, Σένιορ καί tutti quanti [καί ὅπως ἀλλιῶς λέγονται], στή μιά σελίδα μποροῦμε νά διαβάσουμε ὅτι ὁ ἐργάτης χρωστάει εὐγνωμοσύνη στό κεφάλαιο ἐπειδή ἀναπτύσσει τίς παραγωγικές δυνάμεις καί συντομεύει τόν ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας, καί στήν ἑπόμενη σελίδα ὅτι πρέπει ν' ἀποδείξει τήν εὐγνωμοσύνη αὐτή, δουλεύοντας στό ἑξῆς 15 ὧρες ἀντί 10. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας μέσα στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή ἔχει σκοπό νά συντομέψει τό μέρος τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας πού ὁ ἐργάτης ἐργάζεται γιά τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του, γιά νά παρατείνει ἴσα-ἴσα ἔτσι τό ἄλλο μέρος τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας πού ἐργάζεται δωρεάν γιά τόν κεφαλαιοκράτη. Κατά πόσο τό ἀποτέλεσμα αὐτό μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ καί χωρίς φτήναιμα τῶν ἐμπορευμάτων, θά φανεῖ ἀπό τίς ἰδιαίτερες μέθοδες παραγωγῆς τῆς σχετικῆς ὑπεραξίας, πού περνᾶμε τώρα στήν ἐξέτασή τους.

«Αὐτοί (οἱ καπιταλιστές) ἐνδιαφέρονται νά εἶναι ὅσο τό δυνατό πιό μεγάλες οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῶν ἐργατῶν πού ἀπασχολοῦν. Γιαυτό, ἡ προσοχή τους στρέφεται σχεδόν ἀποκλειστικά στήν ἀνάπτυξη αὐτῆς τῆς δύναμης» (*R. Jones*: «Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations», Hertford 1852, Lecture III [σελ. 39]).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΔΕΚΑΤΟ

Η ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ

Ὅπως εἴδαμε ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή ἀρχίζει στήν πραγματικότητα ἀπό τή στιγμή πού τό ἴδιο ἀτομικό κεφάλαιο ἀπασχολεῖ ταυτόχρονα ἕνα μεγαλύτερο ἀριθμό ἐργατῶν, ἑπομένως ἀπό τή στιγμή πού τό προτσές τῆς ἐργασίας ἐπεκτείνει τίς διαστάσεις του καί προσφέρει προϊόντα σέ μεγαλύτερη ποσοτική κλίμακα. Ἡ δράση ἑνός μεγαλύτερου ἀριθμοῦ ἐργατῶν στό ἴδιο χρονικό διάστημα, στόν ἴδιο χῶρο (ἤ ἄν θέλετε στό ἴδιο πεδίο ἐργασίας) γιά τήν παραγωγή τοῦ ἴδιου εἴδους ἐμπορεύματος, κάτω ἀπό τίς διαταγές τοῦ ἴδιου κεφαλαιοκράτη ἀποτελεῖ ἱστορικά καί ἐννοιακά τό σημεῖο ἀφετηρίας τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Ὅσο γιά τόν ἴδιο τόν τρόπο παραγωγῆς εἶναι ζήτημα ἄν λχ. ἡ μανουφακτούρα στίς ἀρχές της διαφέρει ἀπό τή συντεχνιακή χειροτεχνική παραγωγή σέ ἄλλο τίποτα, ἐκτός ἀπό τό μεγαλύτερο ἀριθμό τῶν ἐργατῶν πού ἀπασχολεῖ ταυτόχρονα τό ἴδιο κεφάλαιο. Τό ἐργαστήρι τοῦ συντεχνιακοῦ μάστορα ἔχει ἁπλῶς διευρυνθεῖ.

Ἑπομένως ἡ διαφορά στήν ἀρχή εἶναι μόνο ποσοτική. Εἴδαμε πώς ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας πού παράγει ἕνα δοσμένο κεφάλαιο εἶναι ἴση μέ τήν ὑπεραξία πού προσφέρει ὁ κάθε ἐργάτης χωριστά, πολλαπλασιασμένη μέ τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν πού ἀπασχολοῦνται ταυτόχρονα. Ὁ ἀριθμός αὐτός καθαυτός δέν ἐπηρεάζει καθόλου τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας ἤ τό βαθμό ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί, ὅσο γιά τήν παραγωγή ἐμπορευματικῆς ἀξίας γενικά, φαίνεται νά τήν ἀφήνει ἀδιάφορη ὁποιαδήποτε ποιοτική ἀλλαγή τοῦ προτσές ἐργασίας. Αὐτό προκύπτει ἀπό τή φύση τῆς ἀξίας. Ἄν μιά δωδεκάωρη ἐργάσιμη ἡμέρα ἀντικειμενοποιεῖται σέ 6 σελίνια, 1200 τέτιες δωδεκάωρες ἐργάσιμες μέρες ἀντικειμενοποιοῦνται σέ 6 σελίνια × 1200. Στή μιά περίπτωση ἔχουν ἐνσωματωθεῖ στά προϊόντα 12 × 1200 ὧρες ἐργασίας, στήν ἄλλη μόνο 12 ὧρες ἐργασίας. Στήν παραγωγή ἀξίας τό πλῆθος ἀποτελεῖται ἁπλῶς ἀπό πολλές μονάδες. Γιά τήν παραγωγή ἀξίας λοιπόν εἶναι ἀδιάφορο ἄν οἱ 1200 ἐργάτες παράγουν χωριστά ὁ ἕνας ἀπό τόν ἄλλο ἤ ἑνωμένοι κάτω ἀπό τίς διαταγές τοῦ ἴδιου κεφαλαίου.

Ὡστόσο μέσα σέ ὁρισμένα ὅρια συντελεῖται κάποια ἀλλαγή. Ἡ

ἀντικειμενοποιημένη σέ ἀξία ἐργασία εἶναι ἐργασία μέσης κοινωνικῆς ποιότητας, δηλ. ἡ ἐκδήλωση μιᾶς μέσης ἐργατικῆς δύναμης. Ἕνα μέσο μέγεθος ὅμως ὑπάρχει πάντοτε μόνο σάν μέσος ὅρος πολλῶν διαφορετικῶν ἀτομικῶν μεγεθῶν τοῦ ἴδιου εἴδους. Σέ κάθε κλάδο τῆς βιομηχανίας ὁ ἐργάτης Πέτρος ἤ Παῦλος, σάν ἄτομο, ἀποκλίνει λιγότερο ἤ περισσότερο ἀπό τό μέσο ἐργάτη. Αὐτές οἱ ἀτομικές ἀποκλίσεις πού στή γλώσσα τῶν μαθηματικῶν ὀνομάζονται «λάθη» ἰσοφαρίζονται καί ἐξαφανίζονται μόλις πάρουμε ἕνα μεγαλύτερο ἀριθμό ἐργατῶν μαζί. Ὁ διάσημος σοφιστής καί συκοφάντης Ἔντμουντ Μποῦρκε ὑποστηρίζει ὅτι καί ἀπό τήν προσωπική του πείρα σάν ἐνοικιαστής γῆς ξέρει πώς ἀκόμα καί «γιά μιά τόσο μηδαμινή ὁμάδα», ὅπως εἶναι 5 ἐργάτες γῆς, ἐξαφανίζεται κάθε ἀτομική διαφορά, ἔτσι πού οἱ πρῶτοι τυχόντες πέντε ἄγγλοι ἐργάτες γῆς πού βρίσκονται στήν ἀνδρική τους ἡλικία μαζί παρμένοι ἐκτελοῦν στό ἴδιο χρονικό διάστημα τόση ἐργασία, ὅση θά ἐκτελοῦσαν ὁποιοιδήποτε ἄλλοι πέντε ἄγγλοι ἐργάτες γῆς[8]. Ὅπως καί νάχει τό πράγμα, εἶναι φανερό πώς ἡ συνολική ἐργάσιμη ἡμέρα ἑνός μεγαλύτερου ἀριθμοῦ ταυτόχρονα ἀπασχολούμενων ἐργατῶν, ὅταν διαιρεθεῖ μέ τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν εἶναι αὐτή καθαυτή μιά μέρα μέσης κοινωνικῆς ἐργασίας. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα τοῦ κάθε ἐργάτη εἶναι δωδεκάωρη. Στήν περίπτωση αὐτή ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα 12 ταυτόχρονα ἐργαζόμενων ἐργατῶν ἀποτελεῖ μιά συνολική ἐργάσιμη ἡμέρα 144 ὡρῶν καί, μόλο πού ἡ ἐργασία τοῦ καθενός ἀπό τούς δώδεκα μπορεῖ ν' ἀποκλίνει περισσότερο ἤ λιγότερο ἀπό τή μέση κοινωνική ἐργασία καί ἑπομένως ὁ κάθε ἐργάτης νά χρειάζεται κάτι περισσότερο ἤ κάτι λιγότερο χρόνο γιά νά ἐκτελέσει τήν ἴδια ἐργασία, ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα τοῦ κάθε ἐργάτη χωριστά, ἐπειδή εἶναι τό ἕνα δωδέκατο τῆς συνολικῆς ἐργάσιμης ἡμέρας τῶν 144 ὡρῶν, ἔχει μόνο τή μέση κοινωνική ποιότητα. Γιά τόν κεφαλαιοκράτη ὅμως, πού ἀπασχολεῖ δώδεκα ἐργάτες, ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα ὑπάρχει σάν συνολική ἐργάσιμη ἡμέρα τῶν δώδεκα ἐργατῶν. Ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα τοῦ κάθε ἐργάτη χωριστά ὑπάρχει σάν πολλοστημόριο τῆς συνολικῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, τελείως ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἄν οἱ δώδεκα συνεργάζονται ὁ ἕνας μέ τόν ἄλλο, ἤ ἄν ὅλη ἡ σχέση τῶν ἐργασιῶν τους συνίσταται μόνο στό ὅτι ἐργάζονται γιά τόν ἴδιο κεφαλαιοκράτη. Ἄν ἀντίθετα οἱ

[8] «Οὔτε συζήτηση ὅτι ὑπάρχει σημαντική διαφορά ἀνάμεσα στήν ἀξία τῆς ἐργασίας ἑνός ἀνθρώπου καί στήν ἐργασία ἑνός ἄλλου ἀπό τήν ἄποψη τῆς δύναμης, τῆς ἐπιτηδειότητας καί τῆς προσοχῆς. Στηριζόμενος ὅμως στή δική μου προσεχτική παρατήρηση εἶμαι πέρα γιά πέρα βέβαιος ὅτι ὁποιοιδήποτε πέντε ἄνδρες σάν σύνολο προσφέρουν τήν ἴδια ποσότητα ἐργασίας πού προσφέρουν ὁποιοιδήποτε ἄλλοι πέντε, τῆς ἴδιας ἡλικίας πού ἀναφέραμε. Αὐτό θά πεῖ ὅτι ἀνάμεσα σ' αὐτούς τούς πέντε ἄνδρες βρίσκεται ἕνας, πού ἔχει ὅλες τίς ἰδιότητες ἑνός καλοῦ ἐργάτη, ἕνας ἄλλος πού εἶναι κακός ἐργάτης, ἐνῶ οἱ τρεῖς ἄλλοι εἶναι μέτριοι ἐργάτες καί πλησιάζουν τόν πρῶτο ἤ τό δεύτερο. Ἔτσι λοιπόν σέ μιά τόσο μικρή ὁμάδα κιόλας πέντε μόνο ἀνδρῶν βρίσκει κανείς τό σύνολο ὅλων ἐκείνων πού μποροῦν νά παράγουν πέντε ἄνδρες» (*E. Burke*: «Thoughts and Details on Scarcity», London 1800, σελ. 15, 16). Πρβλ. Quételet γιά τό μέσο ἄτομο.

12 ἐργάτες ἀπασχολοῦνται δυό-δυό ἀπό μικρομαστόρους, θ' ἀποτελεῖ τυχαία σύμπτωση ἄν ὁ κάθε ἕνας μάστορας παράγει τήν ἴδια μάζα ἀξίας καί ἄν ἑπομένως πραγματοποιεῖ τό γενικό ποσοστό ὑπεραξίας. Στήν περίπτωση αὐτή θά σημειώνονταν ἀτομικές ἀποκλίσεις. Ἄν ἕνας ἐργάτης ξόδευε σημαντικά περισσότερο χρόνο γιά τήν παραγωγή ἑνός ἐμπορεύματος ἀπ' ὅ,τι ἀπαιτεῖται κοινωνικά, ἄν ὁ ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας πού χρειάζεται αὐτός ἀτομικά ἀπόκλινε σημαντικά ἀπό τόν κοινωνικά ἀναγκαῖο ἤ ἀπό τόν μέσο χρόνο ἐργασίας, τότε ἡ ἐργασία του δέ θά ἴσχυε σάν μέση ἐργασία καί ἡ ἐργατική του δύναμη δέ θά ἴσχυε σάν μέση ἐργατική δύναμη. Δέ θά πουλιόταν καθόλου ἤ θά πουλιόταν μόνο κάτω ἀπό τή μέση ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Προϋποτίθεται λοιπόν ἕνα ὁρισμένο ἐλάχιστο ὅριο δεξιοτεχνίας στή δουλιά, καί θά δοῦμε ἀργότερα ὅτι ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή βρίσκει τόν τρόπο νά μετρᾶ αὐτό τό ἐλάχιστο ὅριο. Μολαταῦτα τό ἐλάχιστο ὅριο ἀποκλίνει ἀπό τό μέσον ὅρο, παρόλο πού πρέπει νά πληρώνεται ἡ μέση ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Γιαυτό, ἀπό τούς ἔξι μικρομαστόρους ὁ ἕνας θάβγαζε περισσότερα καί ὁ ἄλλος λιγότερα ἀπό τό γενικό ποσοστό ὑπεραξίας. Οἱ ἀνισότητες θά ἰσοφαρίζονταν γιά τήν κοινωνία, ὄχι ὅμως καί γιά τόν κάθε μάστορα παρμένο χωριστά. Γενικά λοιπόν, ὁ νόμος τῆς ἀξιοποίησης πραγματοποιεῖται πέρα γιά πέρα γιά τόν κάθε παραγωγό χωριστά μόνο ἀπό τή στιγμή πού παράγει σάν κεφαλαιοκράτης, πού χρησιμοποιεῖ ταυτόχρονα πολλούς ἐργάτες καί ἑπομένως μιά κι ἐξαρχῆς βάζει σέ κίνηση κοινωνική μέση ἐργασία[9].

Ἀκόμα κι ὅταν ὁ τρόπος ἐργασίας μένει ὁ ἴδιος, ἡ ταυτόχρονη χρησιμοποίηση ἑνός μεγαλύτερου ἀριθμοῦ ἐργατῶν προκαλεῖ ἐπανάσταση στούς ὑλικούς ὅρους τοῦ προτσές ἐργασίας. Τά χτίρια ὅπου ἐργάζονται πολλοί μαζί, οἱ ἀποθῆκες γιά τίς πρῶτες ὕλες κτλ., τά δοχεῖα, τά ὄργανα, οἱ συσκευές κτλ. πού ἐξυπηρετοῦν πολλούς ταυτόχρονα ἤ διαδοχικά, μέ δυό λόγια ἕνα μέρος τῶν μέσων παραγωγῆς καταναλώνεται τώρα ἀπό κοινοῦ στό προτσές ἐργασίας. Ἀπό τή μιά δέν αὐξάνει καθόλου ἡ ἀνταλλαχτική ἀξία τῶν ἐμπορευμάτων, ἑπομένως καί τῶν μέσων παραγωγῆς, ἀπ' ὁποιαδήποτε αὐξημένη ἐκμετάλλευση τῆς ἀξίας τους χρήσης. Ἀπό τήν ἄλλη αὐξάνει ἡ κλίμακα τῶν μέσων παραγωγῆς πού χρησιμοποιοῦνται ἀπό κοινοῦ. Ἕνα δωμάτιο ὅπου ἐργάζονται 20 ὑφαντουργοί μέ τούς 20 ὀργαλειούς τους, πρέπει νά εἶναι πιό μεγάλο ἀπό τό δωμάτιο ἑνός ἀνεξάρτητου ὑφαντουργοῦ μέ δυό καλφάδες. Ἡ ἀνέγερση ὅμως ἑνός ἐργαστηρίου γιά 20 πρόσωπα στοιχίζει λιγότερη ἐργασία ἀπό τήν ἀνέγερση 10 ἐργαστηρίων γιά 2 πρόσωπα τό καθένα, κι ἔτσι ἡ ἀξία τῶν κατά μάζες συγκεντρωμένων καί κοινῶν μέσων παραγωγῆς δέν αὐξάνει γενικά στήν ἀναλο-

[9] Ὁ καθηγητής κ. Ρόσερ ἰσχυρίζεται πώς ἀνακάλυψε ὅτι μιά μοδιστρούλα πού τήν ἀπασχολεῖ ἡ κυρία καθηγητοῦ δυό μέρες συνέχεια προσφέρει περισσότερη ἐργασία ἀπ' ὅ,τι δυό μοδιστροῦλες πού ἡ κυρία καθηγητοῦ τίς ἀπασχολεῖ τήν ἴδια μέρα. Ὁ κύριος καθηγητής ἄς μή κάνει τίς παρατηρήσεις του γιά τό κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγῆς στό δωμάτιο τῶν παιδιῶν του οὔτε σέ συνθῆκες ὅπου λείπει τό κύριο πρόσωπο, ὁ κεφαλαιοκράτης.

γία πού αὐξάνουν ἡ ἔκταση καί ἡ ἀποδοτικότητά τους. Τά μέσα παραγωγῆς πού καταναλώνονται ἀπό κοινοῦ μεταδίδουν ἕνα μικρότερο ποσοστό τῆς ἀξίας τους στή μονάδα τοῦ προϊόντος, ἐνμέρει γιατί ἡ συνολική ἀξία πού μεταδίδουν κατανέμεται ταυτόχρονα σέ μιά μεγαλύτερη μάζα προϊόντων, ἐνμέρει γιατί, σέ σύγκριση μέ τά μεμονωμένα μέσα παραγωγῆς, μπαίνουν μέν στό προτσές μέ ἀπόλυτα μεγαλύτερη ἀξία, ἀλλά πάντως μέ σχετικά μικρότερη ἀξία ἄν ἐξεταστοῦν ἀπό τήν ἄποψη τοῦ πεδίου δράσης τους. Ἔτσι μικραίνει ἕνα ἀπό τά συστατικά μέρη τῆς ἀξίας τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου καί, ἀνάλογα μέ τήν πτώση τοῦ μεγέθους του, πέφτει ἑπομένως καί ἡ συνολική ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι τό ἴδιο σάν νά παράγονταν πιό φτηνά τά μέσα παραγωγῆς τοῦ ἐμπορεύματος. Ἡ οἰκονομία αὐτή στή χρησιμοποίηση τῶν μέσων παραγωγῆς προκύπτει μόνο ἀπό τήν κατανάλωσή τους ἀπό κοινοῦ μέσα στό προτσές τῆς ἐργασίας πολλῶν ἀτόμων. Καί τά μέσα παραγωγῆς ἀποχτοῦν αὐτό τό χαρακτήρα νά εἶναι ὅροι τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας ἤ κοινωνικοί ὅροι τῆς ἐργασίας, σέ διάκριση ἀπό τά κομματιασμένα καί σχετικά ἀκριβά μέσα παραγωγῆς τῶν μεμονωμένων αὐτοτελῶν ἐργατῶν ἤ μικρομαστόρων, ἀκόμα καί ὅταν οἱ πολλοί ἐργάζονται ἁπλῶς στόν ἴδιο χῶρο, χωρίς νά συνεργάζονται μεταξύ τους. Ἕνα μέρος τῶν μέσων ἐργασίας ἀποχτᾶ αὐτό τόν κοινωνικό χαρακτήρα προτοῦ τόν ἀποχτήσει τό ἴδιο τό προτσές ἐργασίας.

Τήν οἰκονομία τῶν μέσων παραγωγῆς πρέπει γενικά νά τήν ἐξετάζουμε ἀπό διπλή ἄποψη. Τή μιά φορά, ἐφόσον φτηναίνει τά ἐμπορεύματα καί ρίχνει ἔτσι τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Τήν ἄλλη φορά, ἐφόσον ἀλλάζει τή σχέση τῆς ὑπεραξίας πρός τό προκαταβλημένο συνολικό κεφάλαιο, δηλ. πρός τό ἄθροισμα τῆς ἀξίας τῶν συστατικῶν μερῶν του, τοῦ σταθεροῦ καί τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου. Τό τελευταῖο σημεῖο θά τό ἀναλύσουμε μόλις στό πρῶτο μέρος τοῦ Τρίτου Βιβλίου τούτου τοῦ ἔργου, στό ὁποῖο παραπέμπουμε ποῦ καί ποῦ γιά τή συνοχή τῆς ἔκθεσης στά σημεῖα τά σχετικά μέ τό θέμα πού θίγεται ἐδῶ. Ἡ πορεία τῆς ἀνάλυσης ἐπιβάλλει αὐτό τό κομμάτιασμα τοῦ ἀντικειμένου, πού ἄλλωστε ἀνταποκρίνεται στό πνεῦμα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Ἐπειδή δηλαδή στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή οἱ ὅροι τῆς ἐργασίας ἀντιπαρατίθενται στόν ἐργάτη σάν κάτι τό αὐτοτελές, ἐμφανίζεται καί ἡ οἰκονομία τους σάν μιά ἰδιαίτερη ἐπιχείρηση πού δέν τόν ἀφορᾶ καθόλου καί γιαυτό χωρισμένη ἀπό τίς μέθοδες πού ἀνεβάζουν τήν προσωπική του παραγωγικότητα.

Ἡ μορφή τῆς ἐργασίας ὅπου πολλά ἄτομα ἐργάζονται σχεδιασμένα τό ἕνα δίπλα στό ἄλλο καί τό ἕνα μαζί μέ τό ἄλλο στό ἴδιο προτσές παραγωγῆς ἤ σέ διάφορα, συναφῆ ὅμως προτσές παραγωγῆς, ὀνομάζεται *συνεργασία* [Kooperation][10].

Ὅπως ἡ ἐπιθετική δύναμη μιᾶς ἴλης ἱππικοῦ ἤ ἡ δύναμη ἀντίστασης ἑνός συντάγματος πεζικοῦ διαφέρουν οὐσιαστικά ἀπό τό ἄθροισμα τῶν δυνάμεων ἐπίθεσης καί ἀντίστασης πού μπορεῖ ν' ἀναπτύξει ὁ κάθε ἱππέας ἤ φαντάρος χωριστά παρμένος, ἔτσι καί τό μηχανικό ἄθροισμα τῶν δυνάμεων τῶν μεμονωμένων ἐργατῶν διαφέρει ἀπό τό κοινωνικό δυναμικό πού ἀναπτύσσεται ὅταν πολλά χέρια ταυτόχρονα ἐκτελοῦν ἀπό κοινοῦ τό ἴδιο ἀδιαμοίραστο ἔργο, λχ. ὅταν πρόκειται νά σηκώσουν ἕνα βάρος, νά γυρίσουν ἕνα στρόφαλο ἤ νά παραμερίσουν ἀπό τό δρόμο ἕνα ἐμπόδιο[11]. Στίς περιπτώσεις αὐτές τό ἀποτέλεσμα τῆς συνδυασμένης ἐργασίας εἴτε δέν μποροῦσε νά ἐπιτευχθεῖ καθόλου ἀπό τούς μεμονωμένους ἐργάτες, εἴτε μποροῦσε νά ἐπιτευχθεῖ μόνο σέ μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα, εἴτε μόνο σέ πολύ μικρές διαστάσεις. Δέν πρόκειται ἐδῶ μόνο γιά τό ἀνέβασμα τῆς ἀτομικῆς παραγωγικῆς δύναμης μέ τή συνεργασία, ἀλλά γιά τή δημιουργία μιᾶς παραγωγικῆς δύναμης πού αὐτή καθαυτή πρέπει νἆναι μαζική δύναμη[11a].

Ἄσχετα μέ τό νέο δυναμικό πού ξεπηδάει ἀπό τή συγχώνευση πολλῶν δυνάμεων σέ μιά συνολική δύναμη, ἡ ἁπλή κοινωνική ἐπαφή προκαλεῖ στίς περισσότερες παραγωγικές ἐργασίες μιάν ἅμιλλα καί μιά ἰδιόμορφη διέγερση τῶν ζωικῶν πνευματικῶν ἱκανοτήτων (animal spirits) πού ἀνεβάζουν τήν ἱκανότητα γιά ἐργασία τῶν ἀτόμων, ἔτσι πού δώδεκα ἄτομα παρμένα μαζί σέ μιά ταυτόχρονη ἐργάσιμη ἡμέρα 144 ὡρῶν προσφέρουν ἕνα πολύ μεγαλύτερο συνολικό προϊόν ἀπό δώδεκα μεμονωμένους ἐργάτες πού θά ἐργαστοῦν ὁ καθένας 12 ὧρες ἤ ἀπό ἕναν ἐργάτη πού θά ἐργαστεῖ συνέχεια 12 μέρες[12]. Αὐτό προέρχεται ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀπό τή φύση του, ἄν δέν

[10] «Concours des forces» [«σύμπραξη τῶν δυνάμεων»] (*Destutt de Tracy:* «Traité de la Volonté et de ses Effets», Paris 1826, σελ. 80).

[11] «Ὑπάρχουν ἕνα σωρό δουλιές τόσο ἁπλές πού δέν ἐπιτρέπουν τό κομμάτιασμά τους, πού μποροῦν ὅμως νά γίνουν μόνο ὅταν συνεργαστοῦν πολλά ζευγάρια χέρια. Λογουχάρη τό σήκωμα ἑνός μεγάλου κορμοῦ δέντρου καί τό φόρτωμά του σ' ἕνα κάρο … μέ δυό λόγια, κάθε δουλιά πού δέν μπορεῖ νά γίνει χωρίς νά ἀλληλοβοηθοῦνται ταυτόχρονα πολλά ζευγάρια χέρια στήν ἴδια ἀδιαμοίραστη ἀπασχόληση» (*E. G. Wakefield:* «A View of the Art of Colonization», London 1849, σελ. 168).

[11a] «Ἐνῶ ἕνας ἄνδρας δέν εἶναι σέ θέση νά σηκώσει ἕνα βάρος ἑνός τόννου καί δέκα ἄνδρες πρέπει νά κατατσακιστοῦν γιά νά τό σηκώσουν, μποροῦν ἑκατό ἄνδρες νά τό σηκώσουν μέ τή δύναμη τοῦ ἑνός μόνου δάχτυλού τους» (*John Bellers:* «Proposals for Raising a College of Industry», London 1696, σελ. 21).

[12] «Βγαίνει ὄφελος καί ἀπό τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν γῆς πού δέν μπορεῖ εὔκολα νά γίνει ἀντιληπτό ἐκτός ἀπό ἀνθρώπους πού ξέρουν ἀπό τή δουλιά (ὅταν ὁ ἴδιος ἀριθμός ἐργατῶν χρησιμοποιεῖται ἀπό ἕνα ἐνοικιαστή γῆς σέ 300 ἄκρ γῆς ἀντί ἀπό 10 ἐνοικιαστές σέ 30 ἄκρ ἀπό τόν καθένα). Λένε φυσικά πώς ἡ ἀναλογία τοῦ 1 πρός τό 4 εἶναι ἴδια μέ τήν ἀναλογία τοῦ 3 πρός τό 12, αὐτό ὅμως δέν τό ὑποδείχνει ἡ πράξη, γιατί τόν καιρό τοῦ θερισμοῦ καί σέ πολλές ἄλλες ἐργασίες πού ἀπαιτοῦν ὅμοια βιασύνη, ἡ ἐργασία συντελεῖται καλύτερα καί ταχύτερα μέ τή συνένωση πολλῶν ἐργατικῶν δυνάμεων: λχ. στό θέρο 2 καραγωγεῖς, 2 φορτωτές, 2 τροφοδότες καί 2 ἐργάτες πού μαζεύουν τό χόρτο μέ τή τσουγκράνα μαζί μέ μερικούς ἄλλους στή θημωνιά καί στόν ἀχερώνα βγάζουν διπλάσια δουλιά ἀπό ἴσο ἀριθμό ἐργατῶν ἄν κατανέμονταν σέ διάφορες ὁμάδες (gangs) καί διάφορα ἀγροχτήματα (farms)». («An Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions and the Size of Farms. By a Farmer», London 1773, σελ. 7, 8).

εἶναι, ὅπως λέει ὁ Ἀριστοτέλης, πολιτικό[8] ζῶο, εἶναι πάντως ζῶο κοινωνικό.

Παρά τό γεγονός ὅτι πολλοί ἐκτελοῦν ταυτόχρονα τήν ἴδια ἤ ὁμοειδή ἐργασία, [illegible]

[illegible]

τεῖ ὁ χρόνος ἐργασίας [illegible] γιά τήν παραγωγή τοῦ συνολικοῦ προϊόντος[11].

[illegible]

[illegible]

Ἀπό τή μιά μεριά ἡ συνεργασία ἐπιτρέπει νά διευρύνεται στό χῶρο ἡ σφαίρα τῆς ἐργασίας καί γιά ὁρισμένα προτσές ἐργασίας τή συνεργασία τήν ἀπαιτεῖ κιόλας ἡ διάταξη στό χῶρο τοῦ ἀντικειμένου ἐργασίας, ὅπως στήν ἀποξήρανση γαιῶν, στήν ἀνέγερση ἀναχωμάτων, στήν ἄρδευση, στό ἄνοιγμα διωρύγων, στήν κατασκευή δρόμων, σιδηροδρομικῶν γραμμῶν κτλ. Ἀπό τήν ἄλλη, ἡ συνεργασία κάνει δυνατό τόν περιορισμό στό χῶρο τοῦ πεδίου παραγωγῆς σέ σχέση μέ τήν κλίμακα τῆς παραγωγῆς. Αὐτός ὁ περιορισμός στό χῶρο τῆς σφαίρας τῆς ἐργασίας μέ ταυτόχρονη διεύρυνση τῆς σφαίρας δράσης της, ὁπότε ἐξοικονομοῦνται ἕνα σωρό μή παραγωγικά ἔξοδα (faux frais), πηγάζει ἀπό τή συσσώρευση τῶν ἐργατῶν, τό συμπλησίασμα διαφόρων προτσές ἐργασίας καί τή συγκέντρωση τῶν μέσων παραγωγῆς[18].

Σέ σύγκριση μέ ἕνα ἰσομέγεθο ἄθροισμα χωριστῶν ἀτομικῶν ἐργάσιμων ἡμερῶν, ἡ συνδυασμένη ἐργάσιμη ἡμέρα παράγει μεγαλύτερη μάζα ἀξιῶν χρήσης καί γιαυτό μειώνει τό χρόνο ἐργασίας πού εἶναι ἀναγκαῖος γιά τήν παραγωγή ἑνός ὠφέλιμου ἀποτελέσματος. Ἄν στή δοσμένη περίπτωση ἡ συνδυασμένη ἐργάσιμη ἡμέρα ἀποχτάει αὐτή τήν ἀνυψωμένη παραγωγική δύναμη, εἴτε ἐπειδή ἀνυψώνει τό μηχανικό δυναμικό τῆς ἐργασίας, εἴτε ἐπειδή εὐρύνει τή σφαίρα τῆς δράσης της, εἴτε ἐπειδή στενεύει τό χῶρο τοῦ πεδίου παραγωγῆς σέ σχέση μέ τήν κλίμακα τῆς παραγωγῆς, εἴτε ἐπειδή στήν κρίσιμη στιγμή ρευστοποιεῖ πολλή ἐργασία μέσα σέ σύντομο χρονικό διάστημα, εἴτε ἐπειδή διεγείρει τήν ἅμιλλα τῶν ἀτόμων καί ἐντείνει τίς ζωτικές πνευματικές ἱκανότητές τους, εἴτε ἐπειδή βάζει στίς ὁμοειδεῖς ἐργασίες πολλῶν τή σφραγίδα τῆς συνέχειας καί τῆς πολυμέρειας, εἴτε ἐπειδή ἐκτελεῖ διάφορες ἐργασίες ταυτόχρονα, εἴτε ἐπειδή ἐξοικονομεῖ μέσα παραγωγῆς λόγω τῆς χρησιμοποίησής τους ἀπό κοινοῦ, εἴτε ἐπειδή δίνει στήν ἀτομική ἐργασία τό χαρακτήρα κοινωνικῆς μέσης ἐργασίας, σέ ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις ἡ εἰδική παραγωγική δύναμη τῆς συνδυασμένης ἐργάσιμης ἡμέρας εἶναι κοινωνική παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας ἤ παραγωγική δύναμη τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας. Πηγάζει ἀπό τήν ἴδια τή συνεργασία. Στή σχεδιασμένη συνεργασία μέ ἄλλους ὁ ἐργάτης ἀποβάλλει τούς ἀτομικούς περιορισμούς του καί ἀναπτύσσει τίς ἱκανότητες τοῦ εἴδους του[19].

πού τόσο ἐπειγόντως τό χρειάζεται ἡ Ἀγγλία» («Bengal Hurkaru». Bi-Monthly Overland Summary of News, 22nd July 1861).

[18] «Μέ τήν πρόοδο τῆς καλλιέργειας τοῦ ἐδάφους ὅλο τό κεφάλαιο καί ὅλη ἡ ἐργασία, ἴσως μάλιστα ἀκόμα περισσότερο κεφάλαιο καί περισσότερη ἐργασία ἀπ' ὅ,τι χρησιμοποιοῦνταν προηγούμενα σκόρπια σέ 500 ἄκρ γῆς, συγκεντρώνονται τώρα γιά τήν πιό συστηματική καλλιέργεια 100 ἄκρ γῆς». Μόλο πού «σέ σχέση μέ τό χρησιμοποιούμενο ποσό κεφαλαίου καί ἐργασίας ὁ χῶρος ἔγινε στενότερος (is concentrated) ἡ σφαίρα παραγωγῆς διευρύνθηκε σέ σύγκριση μέ τή σφαίρα παραγωγῆς πού εἶχε ἤ πού καλλιεργοῦσε προηγούμενα ἕνας μοναδικός ἀνεξάρτητος παραγωγός» (*R. Jones:* «An Essay on the Distribution of Wealth», «On Rent», London 1831, σελ. 191).

[19] «Ἡ δύναμη τοῦ κάθε ἀνθρώπου χωριστά εἶναι πολύ μικρή, ὅμως ἡ συνένωση αὐτῶν τῶν πολύ μικρῶν δυνάμεων δημιουργεῖ μιά συνολική δύναμη πού εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τό ἄθροισμα ὅλων αὐτῶν τῶν μικρότερων δυνάμεων,

Ἄν γενικά οἱ ἐργάτες δέν μποροῦν νά συνεργάζονται ἄμεσα χωρίς νά βρίσκονται μαζί, ἄν δηλ. ἡ συγκέντρωσή τους σέ ὁρισμένο χῶρο ἀποτελεῖ ὅρο τῆς συνεργασίας τους, οἱ μισθωτοί ἐργάτες δέν μποροῦν νά συνεργαστοῦν [kooperieren], χωρίς νά τούς χρησιμοποιεῖ ταυτόχρονα τό ἴδιο κεφάλαιο, ὁ ἴδιος κεφαλαιοκράτης, δηλ. ἄν δέν ἀγοράσει ταυτόχρονα τίς ἐργατικές τους δυνάμεις. Ἡ συνολική ἀξία αὐτῶν τῶν ἐργατικῶν δυνάμεων, ἤ τό ἄθροισμα τῶν μισθῶν τῶν ἐργατῶν μιᾶς ἡμέρας, μιᾶς ἑβδομάδας κτλ., πρέπει ἑπομένως νά ὑπάρχει ἑνωμένη στήν τσέπη τοῦ κεφαλαιοκράτη, προτοῦ ἑνωθοῦν οἱ ἴδιες αὐτές ἐργατικές δυνάμεις μέσα στό προτσές τῆς παραγωγῆς. Γιά νά πληρωθοῦν μέ μιᾶς 300 ἐργάτες, ἔστω καί γιά μιά μόνο μέρα, ἀπαιτεῖται μεγαλύτερη δαπάνη κεφαλαίου ἀπ' ὅ,τι γιά νά πληρωθοῦν λιγότεροι ἐργάτες στή διάρκεια ὅλης τῆς χρονιᾶς, ὅταν ἡ πληρωμή γίνεται κάθε ἑβδομάδα. Ὁ ἀριθμός λοιπόν τῶν συνεργαζομένων ἐργατῶν ἤ ἡ κλίμακα τῆς συνεργασίας ἐξαρτιέται πρῶτα ἀπό τό μέγεθος τοῦ κεφαλαίου πού μπορεῖ νά δαπανήσει ὁ κάθε κεφαλαιοκράτης χωριστά γιά τήν ἀγορά ἐργατικῶν δυνάμεων, δηλ. ἀπό τήν ποσότητα τῶν μέσων συντήρησης πολλῶν ἐργατῶν πού διαθέτει ὁ κάθε κεφαλαιοκράτης.

Καί αὐτό ἀφορᾶ ὄχι μονάχα τό μεταβλητό, ἀλλά καί τό σταθερό κεφάλαιο. Ἡ δαπάνη γιά πρῶτες ὕλες λχ. εἶναι 30 φορές πιό μεγάλη γιά τόν ἕνα κεφαλαιοκράτη πού ἀπασχολεῖ 300 ἐργάτες, ἀπ' ὅ,τι εἶναι γιά τόν καθένα ἀπό τούς 30 κεφαλαιοκράτες πού ἀπασχολοῦν ἀπό 10 ἐργάτες. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ συνολική ἀξία καί ἡ ὑλική μάζα τῶν μέσων ἐργασίας πού χρησιμοποιοῦνται ἀπό κοινοῦ δέν αὐξάνουν στόν ἴδιο βαθμό πού αὐξάνει ὁ ἀριθμός τῶν ἀπασχολουμένων ἐργατῶν, αὐξάνουν ὅμως σημαντικά. Ὥστε ἡ συγκέντρωση μεγάλων μαζῶν μέσων παραγωγῆς στό χέρι μεμονωμένων κεφαλαιοκρατῶν ἀποτελεῖ ὑλικό ὅρο γιά τή συνεργασία μισθωτῶν ἐργατῶν, καί ἡ ἔκταση τῆς συνεργασίας, ἤ ἡ κλίμακα τῆς παραγωγῆς, ἐξαρτιῶνται ἀπό τήν ἔκταση αὐτῆς τῆς συγκέντρωσης.

Στήν ἀρχή φάνηκε ὅτι εἶναι ἀπαραίτητο ἕνα ὁρισμένο ἐλάχιστο μέγεθος τοῦ ἀτομικοῦ κεφαλαίου ἔτσι πού ὁ ἀριθμός τῶν ταυτόχρονα ἐκμεταλλευόμενων ἐργατῶν, ἑπομένως καί ἡ μάζα τῆς παραγόμενης ὑπεραξίας νά ἐπαρκεῖ γιά ν' ἀπελευθερώσει ἀπό τή χειρωναχτική δουλιά τόν ἴδιο τόν ἐκμεταλλευτή τῆς ἐργασίας, γιά νά μετατραπεῖ ὁ μικρομάστορας σέ κεφαλαιοκράτη καί νά δημιουργηθεῖ ἔτσι τυπικά ἡ σχέση τοῦ κεφαλαίου. Τώρα τό ἐλάχιστο αὐτό ὅριο παρουσιάζεται σάν ὑλικός ὅρος γιά τή μετατροπή πολλῶν σκόρπιων καί ἀνεξάρτητων τό ἕνα ἀπό τό ἄλλο προτσές ἐργασίας σέ ἕνα συνδυασμένο κοινωνικό προτσές ἐργασίας.

ἔτσι πού ἡ ἁπλή συνένωση τῶν δυνάμεων μπορεῖ νά μειώσει τό χρόνο καί νά μεγαλώσει τό χῶρο τῆς δράσης της» (*G. R. Carli*, ὑποσημείωση στό ἔργο τοῦ *P. Verri:* «Meditazioni sulla Economia Politica» (πρωτοεκδόθηκε τό 1773), στήν ἔκδοση τῶν ἰταλῶν οἰκονομολόγων τοῦ *Custodi*, Parte Moderna, τόμ. XV, σελ. 196).

Ἔτσι φάνηκε ἐπίσης στήν ἀρχή ἡ διοικητική ἐξουσία τοῦ κεφαλαίου πάνω στήν ἐργασία μόνο σάν τυπική συνέπεια τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ ἐργάτης ἀντί νά ἐργάζεται γιά τόν ἑαυτό του, ἐργάζεται γιά τόν κεφαλαιοκράτη καί ἑπομένως κάτω ἀπό τίς διαταγές τοῦ κεφαλαιοκράτη. Μέ τή συνεργασία πολλῶν μισθωτῶν ἐργατῶν ἡ ἐξουσία τοῦ κεφαλαιοκράτη ἐξελίσσεται σέ ἀπαίτηση γιά τήν πραγματοποίηση τοῦ ἴδιου τοῦ προτσές τῆς ἐργασίας, σέ πραγματικό ὅρο τῆς παραγωγῆς. Τό πρόσταγμα τοῦ κεφαλαιοκράτη στό πεδίο τῆς παραγωγῆς γίνεται τώρα τόσο ἀπαραίτητο, ὅσο τό πρόσταγμα τοῦ στρατηγοῦ στό πεδίο τῆς μάχης.

Κάθε ἄμεσα κοινωνική ἤ ἀπό κοινοῦ ἐργασία σέ σχετικά μεγάλη κλίμακα χρειάζεται λίγο-πολύ μιά διεύθυνση, πού νά ἐναρμονίζει τίς ἀτομικές δραστηριότητες καί νά ἐκτελεῖ τίς γενικές λειτουργίες πού πηγάζουν ἀπό τήν κίνηση τοῦ συνολικοῦ παραγωγικοῦ σώματος, σέ διάκριση ἀπό τήν κίνηση τῶν αὐτοτελῶν ὀργάνων του. Ἕνας μονάχος βιολίστας διευθύνει τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του, ἐνῶ μιά ὀρχήστρα χρειάζεται τό μαέστρο της. Ἡ λειτουργία αὐτή τῆς διεύθυνσης, τῆς ἐπίβλεψης καί τῆς μεσολάβησης γίνεται λειτουργία τοῦ κεφαλαίου ἀπό τή στιγμή πού γίνεται συνεργατική ἡ ὑποταγμένη σ' αὐτό ἐργασία. Σάν εἰδική λειτουργία τοῦ κεφαλαίου ἡ λειτουργία τῆς διεύθυνσης ἀποχτᾶ εἰδικά χαρακτηριστικά.

Πρῶτ' ἀπ' ὅλα τό κίνητρο καί ὁ καθοριστικός σκοπός τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προτσές παραγωγῆς εἶναι ἡ ὅσο τό δυνατό μεγαλύτερη αὐτοαξιοποίηση τοῦ κεφαλαίου[20], δηλ. ἡ ὅσο τό δυνατό μεγαλύτερη παραγωγή ὑπεραξίας, ἑπομένως ἡ ὅσο τό δυνατό μεγαλύτερη ἐκμετάλλευση τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀπό τόν κεφαλαιοκράτη. Μαζί μέ τήν αὔξηση τῆς μάζας τῶν ταυτόχρονα ἀπασχολούμενων ἐργατῶν αὐξάνει ἡ ἀντίστασή τους καί ἑπομένως αὐξάνει κατ' ἀνάγκην ἡ πίεση τοῦ κεφαλαίου γιά τήν ὑπερνίκηση αὐτῆς τῆς ἀντίστασης. Ἡ διεύθυνση τοῦ κεφαλαιοκράτη δέν εἶναι μόνο μιά εἰδική λειτουργία πού πηγάζει ἀπό τή φύση τοῦ κοινωνικοῦ προτσές τῆς ἐργασίας καί πού ἀνήκει σ' αὐτό, εἶναι ταυτόχρονα καί λειτουργία τῆς ἐκμετάλλευσης ἑνός κοινωνικοῦ προτσές ἐργασίας καί γιαυτό καθορίζεται ἀπό τόν ἀναπόφευχτο ἀνταγωνισμό ἀνάμεσα στόν ἐκμεταλλευτή καί στήν πρώτη ὕλη τῆς ἐκμετάλλευσής του. Ἔτσι ἐπίσης μαζί μέ τήν αὔξηση τῶν διαστάσεων τῶν μέσων παραγωγῆς, πού ὀρθώνονται ἀπέναντι στόν ἐργάτη σάν ξένη ἰδιοχτησία, αὐξάνει καί ἡ ἀνάγκη τοῦ ἐλέγχου πάνω στή σκόπιμη χρησιμοποίησή τους[21]. Ἡ συνεργασία τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν εἶ-

[20] «Τά κέρδη ..., εἶναι ὁ μοναδικός σκοπός τῆς ἐπιχείρησης» (*J. Vanderlint:* «Money answers all Things», London 1734, σελ. 11).

[21] Μιά ἀγγλική φιλισταϊκή ἐφημερίδα, ὁ «Spectator» τῆς 26 τοῦ Μάη 1866 γράφει πώς, ὕστερα ἀπό τήν ἐφαρμογή ἑνός εἴδους συνεταιρικῆς ἐπιχείρησης ἀνάμεσα στόν κεφαλαιοκράτη καί στούς ἐργάτες στήν «wirework Company of Manchester» (Ἑταιρία παραγωγῆς σύρματος τοῦ Μάντσεστερ), «τό πρῶτο ἀποτέλεσμα ἦταν μιά ἀπότομη μείωση τῆς σπατάλης ὑλικοῦ, γιατί οἱ ἐργάτες δέ βλέπαν τό λόγο γιατί νά σπαταλοῦν περισσότερο τήν ἰδιοχτησία τους ἀπό ὁποιουσδήποτε ἄλλους ἐπιχειρηματίες, καί ἡ σπατάλη ὑλικοῦ εἶναι δίπλα στούς

ναι ἀκόμα ἁπλῶς τό ἀποτέλεσμα τοῦ κεφαλαίου πού τούς χρησιμοποιεῖ ταυτόχρονα. Ἡ συνάρτηση τῶν λειτουργιῶν τους καί ἡ ἑνότητά τους σάν συνολικό παραγωγικό σῶμα βρίσκονται ἔξω ἀπ' αὐτούς, βρίσκονται στό κεφάλαιο πού τούς φέρνει τόν ἕνα κοντά στόν ἄλλο καί τούς συγκρατεῖ. Γιαυτό ἡ συνάρτηση τῶν ἐργασιῶν τους ἀντιπαρατάσσεται σ' αὐτούς ἰδεατά σάν σχέδιο καί πραχτικά σάν κύρος τοῦ κεφαλαιοκράτη, σάν ἐξουσία μιᾶς ξένης θέλησης πού ὑποτάσσει τή δράση τους στό σκοπό του.

Ἄν λοιπόν σύμφωνα μέ τό περιεχόμενό της ἡ κεφαλαιοκρατική διεύθυνση εἶναι διφυής, ἐπειδή διφυές εἶναι τό ἴδιο τό προτσές παραγωγῆς πού ἔχει νά διευθύνει καί πού ἀπό τή μιά μεριά εἶναι κοινωνικό προτσές ἐργασίας γιά τήν παραγωγή ἑνός προϊόντος καί ἀπό τήν ἄλλη προτσές ἀξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου—στή μορφή της, ἡ διεύθυνση αὐτή εἶναι δεσποτική. Μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς συνεργασίας σέ πλατύτερη κλίμακα ὁ δεσποτισμός αὐτός ἀναπτύσσει τίς ἰδιάζουσες μορφές του. Ὅπως ὁ κεφαλαιοκράτης ἀπαλλάσσεται στήν ἀρχή ἀπό τή χειρωναχτική ἐργασία μόλις τό κεφάλαιό του φτάσει τό ἐλάχιστο ἐκεῖνο μέγεθος μέ τό ὁποῖο καί μόνο ἀρχίζει ἡ καθαυτό κεφαλαιοκρατική παραγωγή, ἔτσι παραχωρεῖ τώρα τή λειτουργία τῆς ἄμεσης καί συνεχοῦς ἐπίβλεψης τῶν ξεχωριστῶν ἐργατῶν καί ἐργατικῶν ὁμάδων σέ μιά εἰδική κατηγορία μισθωτῶν ἐργατῶν. Ὅπως ἕνας στρατός χρειάζεται στρατιωτικούς ἀξιωματικούς καί ὑπαξιωματικούς, ἔτσι καί μιά μάζα ἐργατῶν πού συνεργάζονται κάτω ἀπό τό πρόσταγμα τοῦ ἴδιου κεφαλαίου χρειάζεται ἀξιωματικούς (διευθυντές, διαχειριστές) καί ὑπαξιωματικούς τῆς βιομηχανίας (ἐπιστάτες, foremen, overlookers, contre-maîtres) πού στή διάρκεια τοῦ προτσές ἐργασίας διοικοῦν ἐξονόματος τοῦ κεφαλαίου. Ἡ δουλιά τῆς ἐπιστασίας ἑδραιώνεται σάν ἀποκλειστική τους λειτουργία. Ὅταν ὁ οἰκονομολόγος συγκρίνει τόν τρόπο παραγωγῆς ἀνεξάρτητων ἀγροτῶν ἤ αὐτοτελῶν χειροτεχνῶν μέ τό νοικοκυριό τῶν φυτειῶν, πού στηρίζεται στή δουλεία, συγκαταλέγει τή δουλιά αὐτή τῆς ἐπιστασίας στά faux frais de production [μή παραγωγικά ἔξοδα τῆς παραγωγῆς][21a]. Ἀντίθετα ὅταν ἐξετάζει τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς ταυτίζει τή λειτουργία τῆς διεύθυνσης,

κακούς δανεισμούς, ἡ μεγαλύτερη πηγή ἀπωλειῶν τῆς ἐπιχείρησης». Ἡ ἴδια ἐφημερίδα ἀνακαλύπτει σάν κύρια ἔλλειψη τῶν συνεταιριστικῶν προσπαθειῶν τοῦ Ρότσνταλ ὅτι: «They showed that associations of workmen could manage shops, mills and almost all forms of industry with success, and they immensely improved the condition of the men, but then they did not leave a clear place for masters» (Ἀπόδειξαν πώς οἱ ἑνώσεις τῶν ἐργατῶν μποροῦν νά διευθύνουν μ' ἐπιτυχία καταστήματα, ἐργοστάσια καί σχεδόν ὅλες τίς μορφές τῆς βιομηχανίας καί ταυτόχρονα βελτίωσαν ἐξαιρετικά τήν κατάσταση τῶν ἴδιων τῶν ἐργατῶν ὅμως! ὅμως δέν ἄφησαν καμιά καταφανῆ θέση γιά τούς κεφαλαιοκράτες». Quelle horreur! [τί φρίκη!]).

[21a] Ἀφοῦ ὁ καθηγητής Κέρνς ἔχει περιγράψει τήν «superintendence of labour» [«ἐπιστασία τῆς ἐργασίας»] σάν ἕνα ἀπό τά κύρια χαρακτηριστικά τῆς παραγωγῆς μέ δούλους στίς νότιες Πολιτεῖες τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς, συνεχίζει: «Μιά καί ὁ ἀγρότης ἰδιοχτήτης (τοῦ Βορρᾶ) παίρνει ὅλο τό προϊόν τοῦ ἐδάφους

ἐφόσον ἀπορέει ἀπό τή φύση τοῦ κοινοῦ προτσές ἐργασίας, μ' αὐτή τήν ἴδια τή λειτουργία, ἐφόσον ἡ λειτουργία αὐτή καθορίζεται ἀπό τόν κεφαλαιοκρατικό καί ἑπομένως ἀνταγωνιστικό χαρακτήρα αὐτοῦ τοῦ προτσές[22]. Ὁ κεφαλαιοκράτης δέν εἶναι κεφαλαιοκράτης ἐπειδή διευθύνει μιά βιομηχανική ἐπιχείρηση, ἀλλά γίνεται διοικητής τῆς βιομηχανίας ἐπειδή εἶναι κεφαλαιοκράτης. Ἡ ἀνώτατη ἀρχηγία στή βιομηχανία γίνεται ἰδιότητα τοῦ κεφαλαίου, ὅπως τόν καιρό τῆς φεουδαρχίας ἡ ἀνώτατη ἀρχηγία στόν πόλεμο καί στή δικαιοσύνη ἦταν ἰδιότητα τῆς γαιοχτησίας[22a].

Ὁ ἐργάτης εἶναι ἰδιοχτήτης τῆς ἐργατικῆς του δύναμης μονάχα ὅσον καιρό παζαρεύει σάν πουλητής της μέ τόν κεφαλαιοκράτη καί μπορεῖ νά πουλήσει μόνο αὐτό πού κατέχει, τήν ἀτομική του, μεμονωμένη ἐργατική δύναμη. Ἡ σχέση αὐτή δέν ἀλλάζει καθόλου ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ κεφαλαιοκράτης ἀγοράζει 100 ἐργατικές δυνάμεις ἀντί μιά ἤ ἀπό τό γεγονός ὅτι κλείνει συμβόλαιο μέ 100 ἀνεξάρτητους μεταξύ τους ἐργάτες ἀντί μέ ἕνα. Μπορεῖ νά χρησιμοποιήσει τούς 100 ἐργάτες χωρίς νά τούς βάλει νά συνεργαστοῦν. Ἑπομένως ὁ κεφαλαιοκράτης πληρώνει τήν ἀξία τῶν 100 αὐτοτελῶν ἐργατικῶν δυνάμεων, μά δέν πληρώνει τή συνδυασμένη ἐργατική δύναμη τῶν ἑκατό. Σάν ἀνεξάρτητα πρόσωπα οἱ ἐργάτες εἶναι μεμονωμένα ἄτομα πού ἔρχονται σέ σχέση μέ τό ἴδιο κεφάλαιο, ὄχι ὅμως μεταξύ τους. Ἡ συνεργασία τους ἀρχίζει μόνο μέσα στό προτσές τῆς ἐργασίας, ἀλλά μέσα στό προτσές ἐργασίας ἔπαψαν πιά ν' ἀνήκουν στόν ἴδιο τόν ἑαυτό τους. Ὅταν μπαίνουν σ' αὐτό εἶναι πιά ἐνσωματωμένοι στό κεφάλαιο. Σάν συνεργαζόμενοι, σάν μέλη ἑνός ἐργαζόμενου ὀργανισμοῦ ἀποτελοῦν οἱ ἴδιοι ἁπλῶς ἕναν τρόπο ὕπαρξης τοῦ κεφαλαίου. Γιαυτό ἡ παραγωγική δύναμη πού ἀναπτύσσει ὁ ἐργάτης σάν κοινωνικός ἐργάτης εἶναι παραγωγική δύναμη τοῦ κεφαλαίου. Ἡ κοινωνική παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας ἀναπτύσσεται δωρεάν, μόλις οἱ ἐργάτες μποῦν κάτω ἀπό καθορισμένους ὅρους, καί τό κεφάλαιο τούς βάζει κάτω ἀπ' αὐτούς ἀκριβῶς τούς ὅρους. Ἐπειδή ἡ κοινωνική παραγωγική δύναμη δέ στοιχίζει τίποτα στό κεφάλαιο, ἐπειδή ἀπό τήν ἄλλη ὁ ἐργάτης δέν τήν ἀναπτύσσει προτοῦ ἡ ἴδια ἡ ἐργασία του ἀνήκει στό κεφάλαιο, παρουσιάζεται σάν παραγωγική δύναμη πού τήν ἔχει τό κεφάλαιο ἀπό φυσικοῦ του, σάν ἐνυπάρχουσα σ' αὐτό παραγωγική δύναμη.

του δέ χρειάζεται ἰδιαίτερο κίνητρο γιά νά μοχθήσει. Ἐδῶ γίνεται τελείως περιττή κάθε ἐπιστασία») *Cairnes*: «The Slave Power», London 1862, σελ. 48, 49).

[22] Ὁ σέρ Τζέιμς Στιούαρτ, πού γενικά τόν διακρίνει ὅτι βλέπει τίς χαρακτηριστικές κοινωνικές διακρίσεις διαφόρων τρόπων παραγωγῆς, παρατηρεῖ: «Γιατί ἄλλο οἱ μεγάλες βιομηχανικές ἐπιχειρήσεις καταστρέφουν τή μικροεπιχείρηση (private industry) ἄν ὄχι ἐπειδή πλησιάζουν περισσότερο στήν ἁπλότητα τῆς ἐργασίας τῶν δούλων;» («Principles of Political Economy», London 1767, τόμ. I, σελ. 167, 168).

[22a] Ἑπομένως ὁ Ὀγκύστ Κόντ καί ἡ σχολή του θά μποροῦσαν ν' ἀποδείξουν μέ τόν ἴδιο τρόπο πώς εἶναι ἀνάγκη νά ὑπάρχουν αἰώνια οἱ φεουδάρχες, ὅπως τόκαμαν γιά τούς κεφαλαιοκράτες.

Ἡ ἀποτελεσματικότητα τῆς ἁπλῆς συνεργασίας φανερώνεται κολοσιαία στά γιγάντια ἔργα τῶν ἀρχαίων ἀσιατῶν, αἰγυπτίων, ἐτρούσκων κλπ. «Στούς παλιούς καιρούς τύχαινε νά βρίσκονται τά ἀσιατικά αὐτά κράτη, ἀφοῦ εἶχαν ἀντιμετωπίσει τά πολιτικά καί στρατιωτικά τους ἔξοδα, μέ ἕνα πλεόνασμα μέσων συντήρησης πού μποροῦσαν νά τά ξοδέψουν γιά μεγαλοπρεπῆ καί ὠφέλιμα ἔργα. Ἡ ἐξουσία τους πάνω στά χέρια καί τά μπράτσα ὅλου σχεδόν τοῦ πληθυσμοῦ πού δέν ἀσχολοῦνταν μέ τή γεωργία καί τό γεγονός ὅτι ὁ μονάρχης καί οἱ ἱερεῖς διέθεταν ἀποκλειστικά αὐτό τό πλεόνασμα τούς πρόσφεραν τά μέσα νά ἀνεγείρουν τά τεράστια ἐκεῖνα μνημεῖα μέ τά ὁποῖα γέμιζαν τή χώρα... Γιά τή μετακίνηση τῶν κολοσιαίων ἀγαλμάτων καί τῶν τεράστιων ὄγκων, πού ἡ μεταφορά τους προκαλεῖ κατάπληξη, χρησιμοποιήθηκε σπάταλα σχεδόν ἀποκλειστικά ἀνθρώπινη ἐργασία. Ὁ μεγάλος ἀριθμός τῶν ἐργατῶν καί ἡ συγκέντρωση τῶν προσπαθειῶν τους ἀρκοῦσαν γι' αὐτό τό σκοπό. Ἔτσι βλέπουμε τεράστιους ὑφάλους ἀπό κοράλια νά ἀνυψώνονται ἀπό τά βάθη τῶν ὠκεανῶν καί νά σχηματίζουν νησιά καί στεριές, μόλο πού ὁ κάθε ἀτομικός καταθέτης (depositary) πού συντελεῖ στό σχηματισμό τους εἶναι μικροσκοπικός, ἀδύνατος καί περιφρονητέος. Οἱ ἐργάτες μιᾶς ἀσιατικῆς μοναρχίας πού δέν ἀσχολοῦνταν μέ τή γεωργία, δέν μποροῦσαν νά συμβάλουν στό ἔργο παρά μόνο ἐλάχιστα μέ τίς ἀτομικές τους σωματικές προσπάθειες, ὁ ἀριθμός τους ὅμως ἦταν ἡ δύναμή τους, ἡ δύναμη ὅμως τῆς διεύθυνσης αὐτῶν τῶν μαζῶν γέννησε ἐκεῖνα τά γιγάντια ἔργα. Χάρη στό γεγονός ὅτι συγκεντρώθηκαν σέ ἕνα χέρι ἤ σέ λίγα χέρια τά εἰσοδήματα ἀπό τά ὁποῖα ζοῦσαν οἱ ἐργάτες ἔγιναν δυνατά αὐτά τά ἔργα»[23]. Στή σύγχρονη κοινωνία ἡ ἐξουσία αὐτή τῶν ἀσιατῶν καί αἰγυπτίων βασιλιάδων ἤ τῶν ἐτρούσκων θεοκρατῶν μεταβιβάστηκε στόν κεφαλαιοκράτη, ἀδιάφορο ἄν ἐμφανίζεται σάν μεμονωμένος κεφαλαιοκράτης, ἤ, ὅπως στίς μετοχικές ἑταιρίες, σάν συνδυασμένος κεφαλαιοκράτης.

Ἡ συνεργασία στό προτσές τῆς ἐργασίας, ὅπως τή βρίσκουμε νά ἐπικρατεῖ στίς ἀρχές τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἀνθρωπότητας, σέ κυνηγετικούς λαούς[23a] ἤ λχ. στή γεωργία τῶν ἰνδικῶν κοινοτήτων, στηρίζεται ἀπό τή μιά μεριά στήν κοινοχτημοσύνη τῶν ὅρων παραγωγῆς καί ἀπό τήν ἄλλη στό ὅτι τό χωριστό ἄτομο ἔχει ἀκόμα ἀποσπαστεῖ τόσο λίγο ἀπό τόν ὀμφάλιο λῶρο τῆς φυλῆς ἤ τῆς κοινότητας, ὅσο τό άτομο μέλισσα ἀπό τήν κυψέλη. Καί οἱ δυό διαφέρουν ἀπό τήν κεφα-

[23] *R. Jones*: «Text-book of Lectures etc.», Hertford 1852, σελ. 77, 78. Οἱ ἀρχαῖες ἀσσυριακές, αἰγυπτιακές κλπ. συλλογές στό Λονδίνο καί σ' ἄλλες εὐρωπαϊκές πρωτεύουσες μᾶς κάνουν αὐτόπτες μάρτυρες ἐκείνων τῶν προτσές ἐργασίας πού στηρίζονταν στή συνεργασία.

[23a] Ὁ Λενγκέ στό ἔργο του «Théorie des Lois Civiles» ἴσως νά μήν ἔχει ἄδικο ὅταν ὀνομάζει τό κυνήγι πρώτη μορφή τῆς συνεργασίας καί τό κυνήγι τῶν ἀνθρώπων (τόν πόλεμο) μιά ἀπό τίς πρῶτες μορφές τοῦ κυνηγιοῦ.

λαιοκρατική συνεργασία. Ἡ σποραδική χρησιμοποίηση τῆς συνεργασίας σέ μεγάλη κλίμακα στόν ἀρχαῖο κόσμο, στό μεσαίωνα καί στίς σύγχρονες ἀποικίες στηρίζεται σέ ἄμεσες σχέσεις κυριαρχίας καί ὑποταγῆς, συνήθως στή δουλεία. Ἀντίθετα ἡ κεφαλαιοκρατική μορφή συνεργασίας προϋποθέτει ἀπό τά πρίν τόν ἐλεύθερο μισθωτό ἐργάτη, πού πουλάει τήν ἐργατική του δύναμη στό κεφάλαιο. Ἱστορικά ὅμως ἀναπτύσσεται σέ ἀντίθεση πρός τό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη καί πρός τήν ἀνεξάρτητη ἐπιχείρηση τοῦ χειροτέχνη, ἀδιάφορο ἄν ἡ ἐπιχείρηση αὐτή ἔχει ἤ δέν ἔχει συντεχνιακή μορφή[24]. Ἀπέναντί τους ἡ κεφαλαιοκρατική συνεργασία δέν ἐμφανίζεται σάν μιά ἰδιαίτερη ἱστορική μορφή τῆς συνεργασίας, ἀλλά ἡ ἴδια ἡ συνεργασία ἐμφανίζεται σάν μιά ἱστορική μορφή πού χαρακτηρίζει τό κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγῆς καί πού τό διακρίνει εἰδικά.

Ὅπως ἡ κοινωνική παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας πού ἀναπτύσσει ἡ συνεργασία ἐμφανίζεται σάν παραγωγική δύναμη τοῦ κεφαλαίου, ἔτσι καί ἡ ἴδια ἡ συνεργασία ἐμφανίζεται σάν μιά εἰδική μορφή τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προτσές παραγωγῆς σέ ἀντίθεση μέ τό προτσές παραγωγῆς μεμονωμένων ἀνεξάρτητων ἐργατῶν ἤ καί μικρομαστόρων. Εἶναι ἡ πρώτη ἀλλαγή πού ὑφίσταται τό πραγματικό προτσές ἐργασίας μέ τήν ὑπαγωγή του στό κεφάλαιο. Ἡ ἀλλαγή αὐτή συντελεῖται αὐθόρμητα. Ἡ προϋπόθεσή της, ἡ ταυτόχρονη ἀπασχόληση ἑνός μεγάλου ἀριθμοῦ μισθωτῶν ἐργατῶν στό ἴδιο προτσές ἐργασίας, ἀποτελεῖ τήν ἀφετηρία τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Αὐτή ἡ ἀφετηρία συμπίπτει μέ τήν ἴδια τήν ὕπαρξη τοῦ κεφαλαίου. Γι' αὐτό, ἄν ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς παρουσιάζεται ἀπό τη μιά μεριά σάν ἱστορική ἀνάγκη γιά τή μετατροπή τοῦ προτσές ἐργασίας σέ κοινωνικό προτσές, ἀπό τήν ἄλλη, αὐτή ἡ κοινωνική μορφή τοῦ προτσές ἐργασίας ἐμφανίζεται σάν μιά μέθοδος πού τή χρησιμοποιεῖ τό κεφάλαιο γιά νά ἐκμεταλλευτεῖ πιό κερδοφόρα τό προτσές ἐργασίας μέ τό ἀνέβασμα τῆς παραγωγικῆς του δύναμης.

Στην ἁπλή της μορφή πού ἐξετάζουμε ὡς τώρα ἡ συνεργασία συμπίπτει μέ την παραγωγή σέ μεγάλη κλίμακα, δέν ἀποτελεῖ ὅμως μιά σταθερή, χαρακτηριστική μορφή μιᾶς ἰδιαίτερης ἐποχῆς στην ἀνάπτυξη τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Τό πολύ-πολύ νά ἐμφανίζεται περίπου ἔτσι στις χειροτεχνικές ἀκόμα ἀρχές τῆς μανουφακτούρας[25] καί σέ κεῖνο τό εἶδος τῆς μεγάλης γεωργίας, πού ἀντιστοιχεῖ στήν περίοδο τῆς μανουφακτούρας καί πού οὐσιαστικά διακρίνεται ἀπό τό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη μόνο μέ τή μάζα τῶν ἐργατῶν πού χρησιμοποιοῦνται ταυτόχρονα καί μέ τόν ἀριθμό τῶν συγκεντρωμένων μέσων παραγωγῆς. Ἡ ἁπλή συνεργασία ἐξακολουθεῖ πάντα νά εἶναι ἡ κυριαρχοῦσα μορφή σέ κλάδους παραγωγῆς ὅπου τό κεφάλαιο δρᾶ σέ μεγάλη κλίμακα, χωρίς ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας καί οἱ μηχανές νά παίζουν ἀκόμα σημαντικό ρόλο.

Ἡ συνεργασία παραμένει ἡ βασική μορφή τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, μόλο πού ἡ ἁπλή της μορφή ἐμφανίζεται ἡ ἴδια σάν ἰδιαίτερη μορφή δίπλα στίς πιό ἀναπτυγμένες μορφές της.

[24] Τό μικρό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη καί ἡ ἀνεξάρτητη ἐπιχείρηση τοῦ χειροτέχνη, πού καί τα δυό ἀποτελοῦν τη βάση τοῦ φεουδαρχικοῦ τρόπου παραγωγῆς, καί ἐπίσης ὕστερα ἀπό τη διάλυσή του ἐμφανίζονται δίπλα στην κεφαλαιοκρατική ἐπιχείρηση, [illegible]

[25] [illegible] Berkeley, «The Querist», London 1750, [illegible] § 521.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΩΔΕΚΑΤΟ

ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΜΑΝΟΥΦΑΚΤΟΥΡΑ

1. Η ΔΙΠΛΗ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΗΣ ΜΑΝΟΥΦΑΚΤΟΥΡΑΣ.

Ἡ συνεργασία ἡ βασισμένη στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας δημιουργεῖ τήν κλασική της μορφή στή μανουφακτούρα. Σάν χαρακτηριστική μορφή τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προτσές παραγωγῆς κυριαρχεῖ στή διάρκεια τῆς καθαυτό περιόδου τῆς μανουφακτούρας, πού, χοντρά ὑπολογισμένη, βαστάει ἀπό τά μέσα τοῦ 16ου ὥς τό τελευταῖο τρίτο τοῦ 18ου αἰώνα.

Ἡ μανουφακτούρα γεννιέται μέ δυό τρόπους.

Στήν πρώτη περίπτωση ἑνώνονται σέ ἕνα ἐργαστήρι καί κάτω ἀπό τίς διαταγές τοῦ ἴδιου κεφαλαιοκράτη ἐργάτες διαφορετικῶν, αὐτοτελῶν χειροτεχνικῶν ἐπαγγελμάτων, πού ἀπό τά χέρια τους πρέπει νά περάσει διαδοχικά ἕνα προϊόν ὥς τήν τελευταία του φάση. Λογουχάρη ἕνα ἁμάξι ἦταν τό συνολικό προϊόν τῶν ἐργασιῶν μεγάλου ἀριθμοῦ ἀνεξάρτητων χειροτεχνῶν, ὅπως οἱ καροποιοί, σαγματοποιοί, ραφτάδες, σιδηρουργοί, χαλκωματάδες, τορνευτές, γαϊτανάδες, τζαμτζῆδες, ζωγράφοι, λουστραδόροι, χρυσωτές κλπ. Ἡ μανουφακτούρα ἁμαξιῶν ἑνώνει ὅλους αὐτούς τούς διαφόρους χειροτέχνες σ' ἕνα ἐργαστήρι, ὅπου ὅλοι τους ἐργάζονται ταυτόχρονα καί χέρι μέ χέρι. Δέν μπορεῖς βέβαια νά ἐπιχρυσώσεις ἕνα ἁμάξι προτοῦ φτιαχτεῖ. Ὅταν ὅμως φτιάχνονται ταυτόχρονα πολλά ἁμάξια μπορεῖ διαρκῶς ἕνα μέρος ἀπ' αὐτά νά ἐπιχρυσώνεται, ἐνῶ ἕνα ἄλλο μέρος νά διατρέχει μιά προηγούμενη φάση τοῦ προτσές παραγωγῆς. Ὡς ἐδῶ μένουμε ἀκόμα στό ἔδαφος τῆς ἁπλῆς συνεργασίας πού βρίσκει ἕτοιμο τό ὑλικό της σέ ἀνθρώπους καί σέ πράγματα. Ὡστόσο σημειώνεται σέ λίγο μιά οὐσιαστική ἀλλαγή. Ὁ ράφτης, ὁ σιδηρουργός, ὁ χαλκωματάς κλπ. πού ἀπασχολοῦνται μόνο στήν ἁμαξοποιία χάνουν σιγά-σιγά μαζί μέ τή συνήθεια καί τήν ἱκανότητα νά ἀσκοῦν τήν παλιά τους τέχνη σ' ὅλη της τήν ἔκταση. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἡ μονόπλευρη ἀπασχόλησή τους ἀποχτᾶ τήν πιό σκόπιμη μορφή γι' αὐτή τή στενεμένη σφαίρα δράσης. Ἀρχικά ἡ μανουφακτούρα ἁμαξιῶν ἐμφανιζόταν σάν ἕνας συνδυασμός αὐτοτελῶν χειροτεχνικῶν ἐπαγγελμάτων. Σιγά-σιγά καταμερίζεται ἡ παραγωγή ἁμαξιῶν στίς διάφορες ἰδιαίτερες ἐργασίες της, ἀπό τίς ὁποῖες ἡ καθεμιά ἀποκρυσταλλώνεται σάν ἀποκλειστική λειτουργία ἑνός

ἐργάτη καί πού στό σύνολό τους ἐκτελοῦνται ἀπό τήν ἕνωση αὐτῶν τῶν μερικῶν ἐργατῶν. Ἔτσι γεννήθηκε ἡ μανουφακτούρα τσόχας καί μιά σειρά ἄλλες μανουφακτοῦρες ἀπό τό συνδυασμό διαφόρων χειροτεχνικῶν ἐπαγγελμάτων κάτω ἀπό τίς διαταγές τοῦ ἴδιου κεφαλαίου[28].

Ἡ μανουφακτούρα ὅμως γεννιέται καί ἀπό ἀντίθετο δρόμο. Πολλοί χειροτέχνες πού κάνουν τήν ἴδια ἤ παρόμοια δουλιά, πού φτιάχνουν λχ. χαρτί ἤ τυπογραφικά στοιχεῖα ἤ βελόνες, ἀπασχολοῦνται ταυτόχρονα στό ἴδιο ἐργαστήρι ἀπό τό ἴδιο κεφάλαιο. Πρόκειται γιά τή συνεργασία στήν πιό ἁπλή της μορφή. Ὁ καθένας ἀπ' αὐτούς τούς χειροτέχνες (ἴσως μαζί μέ ἕνα-δυό καλφάδες) φτιάχνει ὁλόκληρο τό ἐμπόρευμα καί ἐκτελεῖ ἔτσι διαδοχικά τίς διάφορες ἐργασίες πού ἀπαιτοῦνται γιά τήν κατασκευή του. Ἐξακολουθεῖ νά ἐργάζεται μέ τόν παλιό χειροτεχνικό του τρόπο. Ὡστόσο, ἐξωτερικά περιστατικά δίνουν γρήγορα τή δυνατότητα νά χρησιμοποιηθεῖ διαφορετικά τό γεγονός ὅτι οἱ ἐργάτες εἶναι συγκεντρωμένοι στόν ἴδιο χῶρο καί ἐκτελοῦν ταυτόχρονα τίς ἐργασίες τους, ὅταν πρόκειται λχ. νά παραδοθεῖ σέ ὁρισμένη προθεσμία μιά μεγαλύτερη ποσότητα ἕτοιμων ἐμπορευμάτων. Γιά τό σκοπό αὐτό ἡ ἐργασία μοιράζεται. Ἀντί νά βάζουν τόν ἴδιο χειροτέχνη νά ἐκτελεῖ διαδοχικά στό χρόνο τίς διάφορες ἐργασίες, οἱ ἐργασίες αὐτές χωρίζονται ἡ μιά ἀπό τήν ἄλλη, ἀπομονώνονται καί τίθενται ἡ μιά δίπλα στήν ἄλλη στό χῶρο, ἡ καθεμιά ἀπ' αὐτές ἀνατίθεται σ' ἕναν ἄλλο χειροτέχνη καί ὅλες μαζί ἐκτελοῦνται ταυτόχρονα ἀπό τούς συνεργαζόμενους χειροτέχνες. Αὐτός ὁ τυχαῖος καταμερισμός ἐπαναλαβαίνεται, ἀποκαλύπτει τά ἰδιάζοντα πλεονεχτήματά του καί ἀποκρυσταλλώνεται σιγά-σιγά σέ συστηματικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας. Ἀπό ἀτομικό προϊόν ἑνός αὐτοτελοῦς χειροτέχνη πού φτιάχνει πολλές δουλιές, τό ἐμπόρευμα μετατρέπεται σέ κοινωνικό προϊόν μιᾶς ἕνωσης χειροτεχνῶν, ἀπό τούς ὁποίους ὁ καθένας ἐκτελεῖ διαρκῶς μιά καί μόνη μερικότερη ἐργασία. Οἱ ἴδιες ἐργασίες, πού ἀλληλοδένονταν σάν διαδοχικές πράξεις τοῦ γερμανοῦ συντεχνιακοῦ χαρτοποιοῦ, αὐτοτελοποιοῦνταν στήν ὀλλανδι-

[28] Γιά ν' ἀναφέρω ἕνα πιό σύγχρονο παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ τρόπου σχηματισμοῦ τῆς μανουφακτούρας, παραθέτω τό παρακάτω ἀπόσπασμα. Τά *κλωστήρια καί ὑφαντήρια μεταξιοῦ τῆς Λυώνας καί τῆς Νίμης «ἔχουν πέρα γιά πέρα πατριαρχικό* χαρακτήρα· ἀπασχολοῦν πολλές γυναῖκες καί παιδιά, χωρίς ὅμως νά τά παρακουράζουν ἤ νά τά ἀφανίζουν· τά ἀφήνουν στίς ὄμορφες κοιλάδες τους τοῦ Ντρώμ, τοῦ Βάρ, τοῦ Ἰζέρ καί τοῦ Βωκλύζ νά τρέφουν μεταξοσκώληκες καί νά ξετυλίγουν τά κουκούλια τους· ὁ κλάδος αὐτός δέ θά πάρει ποτέ τό χαρακτήρα καθαυτό ἐργοστασίου. Ὅταν κοιτάξει κανείς πιό προσεχτικά ... ἡ ἀρχή τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας παρουσιάζει ἐδῶ μιάν εἰδική ἰδιομορφία. Ὑπάρχουν βέβαια τυλιγαδιαστροῦδες, κλώστριες μεταξιοῦ, βαφεῖς, κολλορίστρες, ὑπάρχουν ἐπίσης ὑφαντές· δέν εἶναι ὅμως ἑνωμένοι στό ἴδιο ἐργαστήρι, δέν ἐξαρτιῶνται ἀπό τό ἴδιο ἀφεντικό· ὅλοι τους εἶναι ἀνεξάρτητοι» (*A. Blanqui*: «Cours d' Économie Industrielle. Recueilli par A. Blaise», Paris 1838—1839, σελ. 79). Ἀπό τότε πού ὁ Μπλανκί τάχει γράψει αὐτά ἔχουν ἑνωθεῖ ἐν μέρει σέ ἐργοστάσια οἱ διάφοροι ἀνεξάρτητοι ἐργάτες. [*Ὑποσημείωση στήν 4η ἔκδοση.*—Καί ἀπό τότε πού ὁ Μάρξ ἔγραψε τά παραπάνω ὁ μηχανοκίνητος ἀργαλιός ἔχει ἐγκαθιδρυθεῖ στά ἐργοστάσια αὐτά καί ἐκτοπίζει γρήγορα τό χειροκίνητο ἀργαλιό. Ἡ μεταξουργία τοῦ Κρέφελντ μπορεῖ κι αὐτή νά πεῖ ἐδῶ τό λογάκι της.— *Φ. Ε.*].

29. *Κ. Μάρξ, «Τό Κεφάλαιο», τόμος 1.*

κή μανουφακτούρα χαρτιοῦ σέ παράλληλα συντελούμενες μερικότερες ἐργασίες πολλῶν συνεργαζομένων ἐργατῶν. Ὁ συντεχνιακός βελονάς τῆς Νυρεμβέργης ἀποτελεῖ τό βασικό στοιχεῖο τῆς ἀγγλικῆς μανουφακτούρας βελονιῶν. Ἐνῶ ὅμως ἐκεῖνος ὁ ἕνας βελονάς ἐκτελοῦσε μιά σειρά ἀπό 20 ἴσως διαδοχικές ἐργασίες, ἐδῶ σέ λίγο ἐκτελοῦσαν 20 βελονάδες ὁ ἕνας δίπλα στόν ἄλλο μόνο μιά ἀπό τίς 20 ἐργασίες πού μέ τήν πεῖρα διασπάστηκαν παραπέρα, ἀπομονώθηκαν καί αὐτοτελοποιήθηκαν σέ ἀποκλειστικές λειτουργίες χωριστῶν ἐργατῶν.

Ἡ γέννηση λοιπόν τῆς μανουφακτούρας, ἡ διαμόρφωσή της ἀπό τή χειροτεχνία, γίνεται μέ δυό τρόπους. Ἀπό τή μιά μεριά προέρχεται ἀπό τό συνδυασμό διαφορετικῶν, αὐτοτελῶν χειροτεχνιῶν, πού χάνουν τήν αὐτοτέλειά τους καί γίνονται μονόπλευρες ὥς τό σημεῖο πού ἀποτελοῦν μονάχα μερικότερες ἀλληλοσυμπληρωνόμενες ἐργασίες στό προτσές παραγωγῆς ἑνός καί τοῦ ἴδιου ἐμπορεύματος. Ἀπό τήν ἄλλη ἡ μανουφακτούρα προέρχεται ἀπό τή συνεργασία ὁμοειδῶν χειροτεχνῶν, ἀναλύει τό ἴδιο χειροτεχνικό ἐπάγγελμα στίς διάφορες ἰδιαίτερες ἐργασίες του καί τίς αὐτοτελοποιεῖ ὥς τό σημεῖο πού ἡ καθεμιά τους γίνεται ἀποκλειστική λειτουργία ἑνός εἰδικοῦ ἐργάτη. Γιαυτό, ἀπό τή μιά ἡ μανουφακτούρα μπάζει τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας σ' ἕνα προτσές παραγωγῆς ἤ τόν ἀναπτύσσει παραπέρα, ἐνῶ ἀπό τήν ἄλλη συνδυάζει χειροτεχνικά ἐπαγγέλματα πού ἦταν πρωτήτερα χωρισμένα. Ὁποιαδήποτε ὅμως κι ἄν εἶναι ἡ ἀφετηρία της, ἡ τελική της μορφή εἶναι ἡ ἴδια — ἕνας παραγωγικός μηχανισμός πού τά ὄργανά του εἶναι ἄνθρωποι.

Γιά νά κατανοηθεῖ σωστά ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας στή μανουφακτούρα ἔχει σημασία νάχουμε ὑπόψη τά παρακάτω σημεῖα: Πρῶτα-πρῶτα ἡ ἀνάλυση τοῦ προτσές παραγωγῆς στίς ἰδιαίτερες φάσεις του συμπίπτει ἐδῶ ὁλότελα μέ τήν ἀνάλυση μιᾶς χειροτεχνικῆς δραστηριότητας στίς διάφορες μερικότερες ἐργασίες της. Εἴτε σύνθετη, εἴτε ἁπλή, ἡ δουλιά παραμένει χειρωναχτική καί γιαυτό ἐξαρτιέται ἀπό τή δύναμη, τήν ἐπιδεξιότητα, τήν ταχύτητα καί τή σιγουριά τοῦ μεμονωμένου ἐργάτη στό χειρισμό τοῦ ἐργαλείου του. Ἡ χειροτεχνία παραμένει ἡ βάση. Ἡ στενή αὐτή τεχνική βάση ἀποκλείει μιά πραγματικά ἐπιστημονική ἀνάλυση τοῦ προτσές παραγωγῆς, ἐπειδή κάθε μερικότερο προτσές ἀπό τό ὁποῖο περνάει τό προϊόν πρέπει νά μπορεῖ νά ἐκτελεῖται σάν χειρωναχτική μερικότερη ἐργασία. Καί ἀκριβῶς ἐπειδή ἡ χειρωναχτική δεξιοτεχνία παραμένει ἔτσι ἡ βάση τοῦ προτσές παραγωγῆς, κάθε ἐργάτης προσαρμόζεται ἀποκλειστικά σέ μιά μερικότερη ἐργασία καί ἡ ἐργατική του δύναμη μετατρέπεται στό ἰσόβιο ὄργανο αὐτῆς τῆς μερικότερης ἐργασίας. Τέλος αὐτός ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας εἶναι μιά ἰδιαίτερη μορφή τῆς συνεργασίας, καί κάμποσα ἀπό τά πλεονεχτήματά της πηγάζουν ἀπό τή γενική οὐσία τῆς συνεργασίας καί ὄχι ἀπ' αὐτή τήν ἰδιαίτερη μορφή της.

2. Ο ΜΕΡΙΚΟΣ ΕΡΓΑΤΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΑΛΕΙΟ ΤΟΥ.

Ἄν τώρα προχωρήσουμε περισσότερο στίς λεπτομέρειες γίνεται πρῶτα ξεκάθαρο, πώς ἕνας ἐργάτης πού σ' ὅλη του τή ζωή ἐκτελεῖ μιά καί τήν ἴδια ἁπλή ἐργασία, μετατρέπει ὅλο τό σῶμα του σέ αὐτόματα μονόπλευρο ὄργανό της καί ἑπομένως ξοδεύει λιγότερο χρόνο γι' αὐτήν ἀπό τό χειροτέχνη πού ἐκτελεῖ ἐκ περιτροπῆς ὁλόκληρη σειρά ἀπό ἐργασίες. Ὁ συνδυασμένος συνολικός ἐργάτης, πού εἶναι ὁ ζωντανός μηχανισμός τῆς μανουφακτούρας, ἀποτελεῖται ὅμως μόνο ἀπό τέτιους μονόπλευρους μερικούς ἐργάτες. Γιαυτό, σέ σύγκριση μέ τό αὐτοτελές χειροτεχνικό ἐπάγγελμα παράγονται περισσότερα προϊόντα σέ λιγότερο χρόνο, δηλ. ἀνεβαίνει ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας[27]. Ἐπίσης ἡ μέθοδος τῆς μερικῆς ἐργασίας τελειοποιεῖται, ὅταν αὐτοτελοποιηθεῖ καί γίνει πιά ἀποκλειστική λειτουργία ἑνός προσώπου. Ἡ διαρκής ἐπανάληψη τῆς ἴδιας περιορισμένης δράσης καί ἡ συγκέντρωση τῆς προσοχῆς σ' αὐτή τήν περιορισμένη δράση διδάσκουν μέ τήν πεῖρα νά πετυχαίνεται τό ἐπιδιωκόμενο ὠφέλιμο ἀποτέλεσμα μέ τή μικρότερη δυνατή κατανάλωση δύναμης. Ἐπειδή ὅμως ζοῦνε πάντα ταυτόχρονα διάφορες γενεές ἐργατῶν καί ἐργάζονται μαζί στίς ἴδιες μανουφακτοῦρες, σταθεροποιοῦνται, σωρεύονται καί μεταβιβάζονται γρήγορα ἀπό γενεά σέ γενεά οἱ τεχνικές μέθοδες πού καταχτήθηκαν μ' αὐτό τόν τρόπο[28].

Πραγματικά, ἡ μανουφακτούρα ἀναπαράγοντας στό ἐσωτερικό τοῦ ἐργαστηρίου καί ὀξύνοντας συστηματικά ὥς τό ἔπακρο τόν αὐθόρμητο χωρισμό τῶν ἐπαγγελμάτων πού βρῆκε ἔξω στήν κοινωνία, παράγει τή δεξιοτεχνία τοῦ μερικοῦ ἐργάτη. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ μετατροπή τῆς μερικότερης ἐργασίας σέ ἰσόβιο ἐπάγγελμα ἑνός ἀνθρώπου ἀντιστοιχεῖ στήν τάση προηγούμενων γενεῶν νά κάνουν τά ἐπαγγέλματα κληρονομικά, νά τά ἀπολιθώσουν σέ κάστες, ἤ σέ συντεχνίες, σέ περίπτωση πού ὁρισμένοι ἱστορικοί ὅροι δημιουργοῦν μιά μεταβλητότητα τοῦ ἀτόμου ἀσυμβίβαστη μέ τό καθεστώς τῆς κάστας. Οἱ κάστες καί οἱ συντεχνίες γεννιοῦνται ἀπό τόν ἴδιο φυσικό νόμο πού ρυθμίζει τό χωρισμό τῶν φυτῶν καί τῶν ζώων σέ εἴδη καί ποικιλίες, μόνο πού σ' ἕναν ὁρισμένο βαθμό ἐξέλιξης ἡ κληρονομικότητα τῆς κάστας ἤ ἡ ἀποκλειστικότητα τῆς συντεχνίας ὑπαγορεύεται σάν κοινωνικός νόμος[29]. «Οἱ μουσελίνες τοῦ Ντακά δέν ξεπεράστηκαν ποτέ σέ

---

[27] «Ὅσο περισσότερο εἶναι καταμερισμένη ἡ ἐργασία σ' ἕνα πολυσύνθετο κλάδο ἔτσι πού νά μπορεῖ ν' ἀνατίθεται σέ διάφορους εἰδικούς ἐργάτες, τόσο περισσότερο πρέπει ἀναγκαστικά νά ἐκτελεῖται καλύτερα καί γρηγορότερα μέ λιγότερη ἀπώλεια χρόνου καί ἐργασίας» («The Advantages of the East-India Trade», London 1720, σελ. 71).

[28] «Ἡ γρηγοράδα στή δουλιά εἶναι ἁπλῶς κληρονομημένη δεξιοτεχνία» (*Th. Hodgskin*: «Popular Political Economy», London 1827, σελ. 48).

[29] «*Καί οἱ τέχνες* ... στήν Αἴγυπτο εὐδοκιμοῦν στόν πρέποντα βαθμό τελειότητας. Γιατί μόνο σ' αὐτή τή χώρα οἱ χειροτέχνες δέν ἐπιτρέπεται νά παίρνουν μέρος σέ ἄλλη ἐργασία ἤ στίς ὑποθέσεις μιᾶς ἄλλης τάξης πολιτῶν, ἀλλά ἁπλῶς νά ἀσκοῦν τήν καθορισμένη καί πατροπαράδοτη τέχνη τους... Σέ

λεπτότητα, ὅπως καί τά μπαμπακερά καί τά ἄλλα ὑφαντά τοῦ Κορομάντελ δέν ξεπεράστηκαν ποτέ σέ λαμπρότητα καί στερεότητα τῶν χρωμάτων. Καί ὅμως παράγονται χωρίς κεφάλαιο, χωρίς μηχανές, χωρίς καταμερισμό τῆς ἐργασίας ἤ ὁποιοδήποτε ἄλλο ἀπό τά μέσα πού προσφέρουν τόσα πλεονεκτήματα στήν ἐργοστασιακή παραγωγή τῆς Εὐρώπης. Ὁ ὑφαντής εἶναι ἕνα μεμονωμένο ἄτομο, πού φτιάχνει τό ὑφαντό ὕστερα ἀπό παραγγελία κάποιου πελάτη καί τό φτιάχνει μέ ἕναν ἀργαλιό ἁπλούστατης κατασκευῆς, πού κάποτε ἀποτελεῖται μόνο ἀπό ξύλινους πῆχες συναρμολογημένους μέ χοντροκομμένο τρόπο. Δέν ἔχει κάν τό μηχανισμό γιά νά τεντώνει τό στιμόνι, γιαυτό ὁ ἀργαλιός μένει ὑποχρεωτικά τεντωμένος σ' ὅλο του τό μάκρος καί γίνεται τόσο ἄγαρμπος καί μεγάλος, ὥστε δέ χωράει στήν καλύβα τοῦ παραγωγοῦ, πού γιά τό λόγο αὐτό ἐκτελεῖ τήν ἐργασία του στό ὕπαιθρο, ὅπου τή διακόπτει κάθε ἀλλαγή τοῦ καιροῦ»[30]. Μόνο ἡ ἐξαιρετική ἐπιδεξιότητα πού σωρεύτηκε ἀπό γενεά σέ γενεά καί πού κληροδοτεῖται ἀπό τόν πατέρα στό γιό χαρίζει στόν Ἰνδό αὐτή τή δεξιοτεχνία ὅπως γίνεται καί μέ τήν ἀράχνη. Καί ὅμως ἕνας τέτιος ἰνδός ὑφαντής ἐκτελεῖ μιά πολύ σύνθετη ἐργασία σέ σύγκριση μέ τήν πλειοψηφία τῶν ἐργατῶν μανουφακτούρας.

Ἕνας χειροτέχνης πού ἐκτελεῖ διαδοχικά τά διάφορα μερικά προτσές κατά τήν παραγωγή ἑνός προϊόντος εἶναι ὑποχρεωμένος πότε ν' ἀλλάζει θέση, πότε ἐργαλεῖα. Τό πέρασμα ἀπό τή μιά δουλιά στήν ἄλλη διακόπτει τή ροή τῆς ἐργασίας του καί ἀποτελεῖ σά νά λέμε ἀνοιχτούς πόρους μέσα στήν ἐργάσιμή του ἡμέρα. Οἱ πόροι αὐτοί κλείνουν ἀπό τή στιγμή πού ὅλη τήν ἡμέρα ἐκτελεῖ συνεχῶς τήν ἴδια ἐργασία, ἤ ἐξαφανίζονται στό μέτρο πού μειώνονται οἱ ἐναλλαγές στή δουλιά του. Ἡ αὐξημένη παραγωγικότητα ὀφείλεται ἐδῶ εἴτε στήν αὐξημένη δαπάνη ἐργατικῆς δύναμης σ' ἕνα δοσμένο χρονικό διάστημα, ἑπομένως στήν ἀναπτυσσόμενη ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας, εἴτε στήν ἐλάττωση τῆς μή παραγωγικῆς κατανάλωσης ἐργατικῆς δύναμης. Δηλ. ἡ παραπανήσια κατανάλωση δύναμης πού ἀπαιτεῖ κάθε πέρασμα ἀπό τήν ἠρεμία στήν κίνηση ἀντισταθμίζεται, ὅταν διαρκεῖ περισσότερο χρόνο ἡ κανονική ταχύτητα πού ἔχει πιά ἐπιτευχθεῖ. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἡ συνεχής μονοτονία τῆς δουλιᾶς καταστρέφει τή δύναμη ἔντασης καί τήν ἔξαρση τοῦ πνεύματος, πού μέσα στήν ἐναλλαγή τῆς δραστηριότητας βρίσκουν τήν ἀνάπαυση καί τό κίνητρό τους.

Ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας δέν ἐξαρτιέται μόνο ἀπό τή δεξιοτεχνία τοῦ ἐργάτη, ἀλλά καί ἀπό τήν τελειότητα τῶν ἐργαλείων του. Ἐργαλεῖα τοῦ ἴδιου εἴδους, ὅπως κοπτικά ἐργαλεῖα, τρυπάνια, κόπανοι, σφυριά κλπ. χρησιμοποιοῦνται σέ διάφορα προτσές ἐργασίας, καί τό ἴδιο ἐργαλεῖο στό ἴδιο προτσές ἐργασίας χρησιμεύει γιά διάφορες δουλιές. Μόλις ὅμως οἱ διάφορες πράξεις ἑνός προτσές ἐργασίας ἀποσπαστοῦν ἡ μιά ἀπό τήν ἄλλη καί ἡ κάθε μερικότερη πράξη ἀποχτήσει μιάν ὅσο τό δυνατό πιό ἀντίστοιχη καί ἑπομένως ἀποκλειστική μορφή στό χέρι τοῦ μερικοῦ ἐργάτη, χρειάζεται νά γίνουν ἀλλαγές στά ἐργαλεῖα πού χρησίμευαν πρωτήτερα γιά διάφορους σκοπούς. Πρός ποιά κατεύθυνση θ' ἀλλάξει ἡ μορφή τους θά τό δείξει ἡ πείρα ἀπό τίς ἰδιαίτερες δυσκολίες πού δημιουργεῖ ἡ χρήση τῶν ἐργαλείων στή μή ἀλλαγμένη μορφή τους. Τή μανουφακτούρα τή χαρακτηρίζουν ἡ διαφοροποίηση τῶν ἐργαλείων δουλιᾶς, χάρη στήν ὁποία τά ἐργαλεῖα τοῦ ἴδιου εἴδους ἀποχτοῦν ἰδιαίτερες σταθερές μορφές γιά κάθε ἰδιαίτερη ὠφέλιμη χρήση τους, καί ἡ εἰδίκευσή τους, χάρη στήν ὁποία κάθε τέτιο ἰδιαίτερο ἐργαλεῖο ἀποδίδει σ' ὅλη του τήν ἔκταση μόνο στό χέρι εἰδικῶν μερικῶν ἐργατῶν. Μόνο στό Μπίρμιγκχαμ παράγουν 500 ποικιλίες σφυριῶν, τό καθένα ἀπό τά ὁποῖα δέν χρησιμεύει μόνο γιά ἕνα εἰδικό προτσές παραγωγῆς, ἀλλά ἕνας ἀριθμός ποικιλιῶν χρησιμεύει συχνά γιά διάφορες δουλιές στό ἴδιο προτσές ἐργασίας. Ἡ περίοδος τῆς μανουφακτούρας ἁπλοποιεῖ, καλυτερεύει καί ποικίλλει τά ἐργαλεῖα δουλιᾶς μέ τήν προσαρμογή τους στίς ἀποκλειστικές εἰδικές λειτουργίες τῶν μερικῶν ἐργατῶν[31]. Ἔτσι δημιουργεῖ ταυτόχρονα τούς ὑλικούς ὅρους τῆς μηχανῆς πού ἀποτελεῖται ἀπό ἕνα συνδυασμό ἁπλῶν ἐργαλείων.

Ὁ μερικός ἐργάτης καί τό ἐργαλεῖο του ἀποτελοῦν τά ἁπλά στοιχεῖα τῆς μανουφακτούρας. Ἄς ἐξετάσουμε τώρα τή συνολική μορφή της.

ἄλλους λαούς βρίσκουμε τούς τεχνίτες νά περισπᾶται ἡ προσοχή τους σέ πολλά... Πότε καταπιάνονται μέ τή γεωργία, πότε ἐπιδίδονται σέ ἐμπορικές ὑποθέσεις, πότε ἀσχολοῦνται ταυτόχρονα μέ δυό ἤ τρεῖς τέχνες. Στίς δημοκρατίες πᾶνε συνήθως στίς ἐκκλησίες τοῦ δήμου... Ἀντίθετα στήν Αἴγυπτο τιμωρεῖται βαριά κάθε τεχνίτης πού ἀνακατεύεται στίς κρατικές ὑποθέσεις ἤ ὅταν ἐπαγγέλεται ταυτόχρονα πολλές τέχνες. Ἔτσι τίποτα δέν μπορεῖ νά διαταράξει τόν ἐπαγγελματικό τους ζῆλο... Ἐπιπλέον μέ βάση τούς κανόνες πού κληρονόμησαν ἀπό τούς προγόνους τους προσπαθοῦν μέ ζῆλο νά ἐξεύρουν καί καινούργια πλεονεχτήματα» (*Διόδωρος ὁ Σικελιώτης*: «Ἱστορική Βιβλιοθήκη», Βιβλίο I, κεφ. 74 [σελ. 117, 118]).

[30] «Historical and Descriptive Account of British India etc.» by Hugh Murray, James Wilson etc. Edinburgh 1832, τόμ. II, σελ. 449. Ὁ ἰνδικός ἀργαλιός εἶναι πολύ ψηλός, γιατί τά στιμόνια εἶναι τεντωμένα κάθετα.

[31] Στό ἔργο του γιά τήν «Καταγωγή τῶν εἰδῶν» πού ἄφησε ἐποχή ὁ Δαρβίνος παρατηρεῖ σχετικά μέ τά φυσικά ὄργανα τῶν φυτῶν καί τῶν ζώων: «Ὅσο ἕνα καί τό ἴδιο ὄργανο ἔχει νά ἐκτελεῖ διάφορες ἐργασίες, μποροῦμε ἴσως νά βροῦμε μιά αἰτία γιά τή μεταβλητότητά του στό ὅτι ἡ φυσική ἐπιλογή διατηρεῖ ἤ ἐξαλείφει κάθε μικροπαρέκκλιση τῆς μορφῆς μέ λιγότερη ἐπιμέλεια ἀπ' ὅ,τι θά ἔκανε στίς περιπτώσεις πού τό ἴδιο ὄργανο θά ἦταν προορισμένο μόνο γιά ἕναν εἰδικό σκοπό. Ἔτσι λχ. τά μαχαίρια πού προορίζονται νά κόβουν τά πιό διαφορετικά πράγματα μπορεῖ γενικά νά ἔχουν περίπου τήν ἴδια μορφή, ἐνῶ ἕνα ἐργαλεῖο προορισμένο γιά ἑνός εἴδους χρήση πρέπει γιά κάθε ἄλλη χρήση νάχει καί μιάν ἄλλη μορφή» [*Charles Darwin*: «The Origin of Species» etc., London 1859, σελ. 149].

3. ΟΙ ΔΥΟ ΒΑΣΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΤΗΣ ΜΑΝΟΥΦΑΚΤΟΥΡΑΣ: ΕΤΕΡΟΓΕΝΗΣ ΜΑΝΟΥΦΑΚΤΟΥΡΑ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΙΚΗ ΜΑΝΟΥΦΑΚΤΟΥΡΑ.

Ἡ διάρθρωση τῆς μανουφακτούρας ἔχει δυό βασικές μορφές πού, παρά τό γεγονός ὅτι κάποτε ἀλληλομπλέκονται, ἀποτελοῦν δυό εἴδη διαφορετικά στήν οὐσία τους καί ἰδίως παίζουν τελείως διαφορετικό ρόλο ὅταν κατοπινά ἡ μανουφακτούρα μετατρέπεται σέ μεγάλη βιομηχανία πού διεξάγεται μέ μηχανές. Ὁ διπλός αὐτός χαρακτήρας προέρχεται ἀπό τή φύση τοῦ ἴδιου τοῦ προϊόντος, πού σχηματίζεται εἴτε μέ μιά ἁπλή συναρμολόγηση αὐτοτελῶν μερικῶν προϊόντων εἴτε χρωστάει τήν ἕτοιμη μορφή του σέ μιά διαδοχική σειρά συναρτημένων προτσές καί χειρισμῶν.

Μιά ἀτμομηχανή σιδηροδρόμων λχ. ἀποτελεῖται ἀπό 5 000 αὐτοτελῆ μέρη. Δέν μπορεῖ ὅμως νά θεωρηθεῖ σάν παράδειγμα τοῦ πρώτου εἴδους τῆς καθαυτό μανουφακτούρας γιατί εἶναι δημιούργημα τῆς μεγάλης βιομηχανίας. Μπορεῖ ὅμως νά θεωρηθεῖ τέτιο τό ρολόι πού τό πῆρε σάν παράδειγμα καί ὁ Οὐίλλιαμ Πέττυ γιά νά δόσει μιά εἰκόνα τοῦ μανουφακτουρικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Ἀπό ἀτομικό ἔργο ἑνός χειροτέχνη τῆς Νυρεμβέργης τό ρολόι μετατράπηκε σέ κοινωνικό προϊόν ἑνός πολύ μεγάλου ἀριθμοῦ μερικῶν ἐργατῶν, ὅπως εἶναι οἱ ἐργάτες πού φτιάχνουν τό χοντρό σκελετό τοῦ ρολογιοῦ, αὐτοί πού φτιάχνουν τό ἐλατήριο, τήν πλάκα, τήν τρίχα, ἀνοίγουν τίς τρύπες καί φτιάχνουν τά ρουμπίνια, οἱ ἐργάτες πού φτιάχνουν τούς δεῖχτες, τήν κάσα, τίς βιδίτσες, οἱ χρυσωτές. Ὅλοι αὐτοί ὑποδιαιροῦνται σέ πολλές εἰδικότητες. Τέτιοι εἶναι λχ. αὐτοί πού φτιάχνουν ρόδες (κι ἐδῶ πάλι χωρίζονται αὐτοί πού φτιάχνουν ρόδες ἀπό μπροῦντζο ἀπ' αὐτούς πού φτιάχνουν ρόδες ἀπό ἀτσάλι), γρανάζια, μηχανισμούς γιά τούς δεῖχτες, ὁ acheveur de pignon (αὐτός πού στερεώνει τίς ρόδες στούς ἄξονες τῶν γραναζιῶν, λειαίνει τίς facettes [ἕδρες] κλπ.), ὁ ἐργάτης πού φτιάχνει ἄξονες, ὁ planteur de finissage (αὐτός πού συναρμολογεῖ διάφορες ρόδες καί γρανάζια), ὁ finisseur de barillet [αὐτός πού φτιάχνει τήν πυξίδα τοῦ ἐλατηρίου] (αὐτός πού φτιάχνει τά δόντια, ἀνοίγει τίς τρύπες στήν κανονική διάμετρο, στερεώνει τό ἐλατήριο καί τό ἐπίσχεστρο), ὁ ἐργάτης πού φτιάχνει τόν ἐκκρουστήρα καί, ὅταν οἱ ἐκκρουστῆρες εἶναι μέ κύλινδρο, αὐτός πού φτιάχνει τούς κυλίνδρους, ὁ ἐργάτης πού φτιάχνει τόν ταλαντευόμενο δαχτύλιο, τό ρυθμιστήρα (τό μηχανισμό μέ τόν ὁποῖο διορθώνουμε τήν ὥρα), ὁ planteur d'échappement (ὁ καθαυτό κατασκευαστής τοῦ ἐκκρουστήρα)· ἀκόμα ὁ repasseur de barillet (αὐτός πού ἀποτελειώνει τήν πυξίδα τοῦ ἐλατηρίου καί μοντάρει τό ἐπίσχεστρο), ὁ στιλβωτής τῶν ἀτσάλινων κομματιῶν, ὁ ἐργάτης πού στιλβώνει τίς ρόδες κι ὁ ἐργάτης πού στιλβώνει τίς βιδίτσες, αὐτός πού ζωγραφίζει τούς ἀριθμούς στήν πλάκα, ὁ σμαλτωτής (πού λυώνει τό σμάλτο καί σμαλτώνει τή χάλκινη πλάκα), ὁ fabricant de pendants (φτιάχνει μόνο τόν κρίκο τῆς κάσας), ὁ finisseur de charnière (στερεώνει τήν κλείδωση στή μέση τῆς κάσας

κλπ.), ὁ faiseur de secret (φτιάχνει τά ἐλατήρια τῆς κάσας πού ἀνοίγουν τά καπάκια), ὁ graveur (χαράκτης), ὁ ciseleur (γλύπτης), ὁ polisseur de boîte (στιλβωτής τῆς κάσας) κλπ. κλπ., τέλος ὁ repasseur, πού συναρμολογεῖ ὁλόκληρο τό ρολόι καί τό παραδίνει ἀφοῦ πρῶτα τό βάλει καί δουλεύει. Μονάχα ὁρισμένα μέρη τοῦ ρολογιοῦ περνοῦν ἀπό περισσότερα χέρια καί ὅλα αὐτά τά membra disjecta συγκεντρώνονται μόνο στό χέρι πού τά συνδέει ἐπιτέλους σέ ἕνα μηχανικό σύνολο. Αὐτή ἡ ἐξωτερική σχέση τοῦ ἕτοιμου προϊόντος πρός τά διάφορα στοιχεῖα του κάνει τυχαῖο, ὅπως γίνεται σέ προϊόντα αὐτοῦ τοῦ εἴδους, τό συνδυασμό τῶν μερικῶν ἐργατῶν στό ἴδιο ἐργαστήρι. Οἱ μερικότερες ἐργασίες μποροῦν μέ τή σειρά τους νά ἐκτελοῦνται σάν ἀνεξάρτητα τό ἕνα ἀπό τό ἄλλο χειροτεχνικά ἐπαγγέλματα, ὅπως στό καντόνι Βάατ καί Νεσατέλ, ἐνῶ στή Γενεύη ὑπάρχουν λχ. μεγάλες μανουφακτοῦρες ρολογιῶν, δηλ. ὑπάρχει ἄμεση συνεργασία τῶν μερικῶν ἐργατῶν κάτω ἀπό τό πρόσταγμα ἑνός κεφαλαίου. Καί στή δεύτερη περίπτωση σπάνια κατασκευάζονται μέσα στή μανουφακτούρα οἱ πλάκες τῶν ρολογιῶν, τά ἐλατήρια καί οἱ κάσες. Ἡ συνδυασμένη μανουφακτουρική ἐπιχείρηση ἐδῶ εἶναι ἐπικερδής μόνο σέ ἐξαιρετικές συνθῆκες, γιατί ὁ συναγωνισμός εἶναι πιό μεγάλος ἀνάμεσα στούς ἐργάτες πού θέλουν νά ἐργάζονται στό σπίτι τους, γιατί τό κομμάτιασμα τῆς παραγωγῆς σέ ἕνα σωρό ἑτερογενῆ προτσές ἐπιτρέπει πολύ λίγο τή χρησιμοποίηση κοινῶν μέσων ἐργασίας καί μ' αὐτή τή διασπαρμένη παραγωγή ὁ κεφαλαιοκράτης ἐξοικονομᾶ τά ἔξοδα γιά οἰκήματα ἐργασίας κλπ.[32] Ὡστόσο καί ἡ θέση αὐτῶν τῶν μερικῶν ἐργατῶν, πού ἐργάζονται μέν στό σπίτι, ἀλλά γιά κάποιον κεφαλαιοκράτη (Fabricant, établisseur), εἶναι τελείως διαφορετική ἀπό τή θέση τοῦ αὐτοτελοῦς χειροτέχνη πού ἐργάζεται γιά τούς δικούς του πελάτες[33].

Τό δεύτερο εἶδος τῆς μανουφακτούρας, ἡ ὁλοκληρωμένη της μορφή, παράγει προϊόντα πού περνοῦν ἀπό συναφεῖς φάσεις ἐξέλιξης,

---

[32] Τό 1854 ἡ Γενεύη παρήγαγε 80 000 ρολόγια, δηλ. οὔτε τό ἕνα πέμπτο τῆς παραγωγῆς ρολογιῶν τοῦ Καντονίου τοῦ Νεσατέλ. Τό Σώ-ντέ-Φόν, πού μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὁλόκληρο μιά μανουφακτούρα ρολογιῶν, παράγει διπλάσια ρολόγια τό χρόνο ἀπό τή Γενεύη. Ἀπό τό 1850 ὡς τό 1861 ἡ Γενεύη παρήγαγε 750 000 ρολόγια. Βλ. «Report from Geneva of the Watch Trade» στό «Reports by H. M's Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce etc.», Nº 6, 1863. Ἄν ἡ ἔλλειψη σύνδεσης ἀνάμεσα στά διάφορα προτσές, στά ὁποῖα ἀναλύεται ἡ παραγωγή σύνθετων μόνο προϊόντων, αὐτή καθαυτή δυσκολεύει πολύ τή μετατροπή τέτιας μανουφακτούρας σέ ἐκμηχανισμένη παραγωγή τῆς μεγάλης βιομηχανίας, προστίθενται στό ρολόι ἀκόμα δυό ἐμπόδια, τό μικρό μέγεθος καί ἡ λεπτότητα τῶν στοιχείων του καθώς καί ὁ πολυτελής χαρακτήρας του, ἐπομένως καί ἡ ποικιλία του, ἔτσι πού λχ. στούς καλύτερους οἴκους τοῦ Λονδίνου ζήτημα εἶναι ἄν στή διάρκεια ὅλου τοῦ ἔτους φτιάχνονται μιά δωδεκάδα ρολόγια πού νά μοιάζουν τό ἕνα μέ τ' ἄλλο. Τό ἐργοστάσιο ρολογιῶν Βασερόν καί Κονσταντέν πού χρησιμοποιεῖ μέ ἐπιτυχία μηχανές βγάζει τό πολύ 3 -4 διαφορετικές σέ μέγεθος καί μορφή ποικιλίες ρολογιῶν.

[33] Στήν ὡρολογοποιία, στό κλασικό αὐτό παράδειγμα ἑτερογενοῦς μανουφακτούρας, μποροῦμε νά μελετήσουμε μέ μεγάλη ἀκρίβεια τή διαφοροποίηση καί τήν εἰδίκευση τῶν ἐργαλείων δουλιᾶς πού ἀναφέραμε πιό πάνω καί πού πηγάζει ἀπό τήν ἀποσύνθεση τῆς χειροτεχνικῆς δραστηριότητας.

ἀπό μιά διαδοχική σειρά κλιμακωτῶν προτσές, ὅπως λχ. στή μανουφακτούρα πού φτιάχνει βελόνες ραψίματος τό σύρμα περνάει ἀπό τά χέρια 72 ἤ ἀκόμα καί 92 εἰδικῶν μερικῶν ἐργατῶν.

Ἐφόσον μιά τέτια μανουφακτούρα συνδυάζει στίς ἀρχές σκόρπια χειροτεχνικά ἐπαγγέλματα, ἐλαττώνει τίς ἀποστάσεις πού χωρίζουν στό χῶρο τίς ἰδιαίτερες φάσεις παραγωγῆς τοῦ προϊόντος. Συντομεύεται ὁ χρόνος πού περνᾶ τό προϊόν ἀπό τό ἕνα στάδιο στό ἄλλο, καθώς καί ἡ ἐργασία πού πραγματοποιεῖ αὐτά τά περάσματα[34]. Ἔτσι, σέ σύγκριση μέ τή χειροτεχνία κερδίζεται παραγωγική δύναμη, καί μάλιστα αὐτό τό κέρδος ἀπορέει ἀπό τό γενικό συνεργατικό χαρακτήρα τῆς μανουφακτούρας. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ ἰδιάζουσα ἀρχή τῆς μανουφακτούρας, ἡ ἀρχή τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, συνεπάγεται τήν ἀπομόνωση τῶν διαφόρων φάσεων τῆς παραγωγῆς, πού ἔχουν ἀποχτήσει αὐτοτέλεια ἡ μιά ἀπό τήν ἄλλη σάν ἴσες σέ ἀριθμό χειροτεχνικές μερικότερες ἐργασίες. Ἡ ἀποκατάσταση καί ἡ διατήρηση τῆς σχέσης ἀνάμεσα στίς ἀπομονωμένες λειτουργίες κάνουν ἀπαραίτητη τή διαρκῆ μεταφορά τοῦ προϊόντος ἀπό ἕνα χέρι σέ ἄλλο, ἀπό ἕνα προτσές σέ ἄλλο. Ἀπό τήν ἄποψη τῆς μεγάλης βιομηχανίας τό γεγονός αὐτό προβάλλει σάν ἕνας χαρακτηριστικός καί δαπανηρός περιορισμός πού ἐνυπάρχει στήν ἀρχή τῆς μανουφακτούρας[35].

Ἄν ἐξετάσουμε μιάν ὁρισμένη ποσότητα πρώτης ὕλης, λχ. κουρελιῶν στή μανουφακτούρα χαρτιοῦ, ἤ σύρματος στή μανουφακτούρα βελονιῶν, θά δοῦμε πώς ὥσπου νά λάβει τήν τελική της μορφή περνάει στά χέρια τῶν διαφόρων μερικῶν ἐργατῶν ἀπό μιά κλίμακα φάσεων παραγωγῆς στό χρόνο. Ἄν ἀντίθετα ἐξετάσουμε τό ἐργαστήρι σάν συνολικό μηχανισμό, ἡ πρώτη ὕλη βρίσκεται ταυτόχρονα σ' ὅλες τίς φάσεις τῆς παραγωγῆς της. Ὁ συνολικός ἐργάτης πού ἀποτελεῖται ἀπό συνδυασμένους μερικούς ἐργάτες, μέ ἕνα μέρος τῶν πολλῶν, ἐξοπλισμένων μέ ἐργαλεῖα χεριῶν του τραβάει τό σύρμα, ἐνῶ ταυτόχρονα μέ ἄλλα χέρια καί ἐργαλεῖα τό τεντώνει, μέ ἄλλα τό κόβει, φτιάχνει τίς αἰχμές κλπ. Τά διάφορα κλιμακωτά προτσές ἀπό διαδοχικά στό χρόνο μετατράπηκαν σέ παράλληλα στό χῶρο. Ἔτσι, στό ἴδιο χρονικό διάστημα παράγονται περισσότερα ἕτοιμα ἐμπορεύματα[36]. Εἶναι ἀλήθεια πώς ὁ συγχρονισμός αὐτός πηγάζει ἀπό τή γενική συ-

[34] «Ὅταν ὑπάρχει τόσο στενή συνεργασία τῶν ἀνθρώπων, πρέπει κατ' ἀνάγκην οἱ μεταφορές νᾶναι λιγότερες» («The Advantages of the East-India Trade», σελ. 106).

[35] «Ὁ διαχωρισμός τῶν διαφόρων βαθμίδων τῆς παραγωγῆς στή μανουφακτούρα, πού προκύπτει ἀπό τή χρησιμοποίηση τῆς χειρωναχτικῆς ἐργασίας, αὐξάνει τρομερά τά ἔξοδα παραγωγῆς. Ἡ ζημιά προκαλεῖται κυρίως ἀπό τήν ἁπλή μεταφορά τοῦ προϊόντος ἀπό τό ἕνα προτσές στό ἄλλο» («The Industry of Nations», London 1855, μέρος II, σελ. 200).

[36] «Αὐτός (ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας) ἐπιφέρει καί μιά οἰκονομία χρόνου, ἀναλύοντας τήν ἐργασία στίς διάφορες πράξεις της, πού ὅλες τους μποροῦν νά ἐκτελοῦνται τήν ἴδια στιγμή... Μέ τήν ταυτόχρονη διεξαγωγή ὅλων τῶν διαφόρων προτσές ἐργασίας, πού θάπρεπε νά τά ἐκτελεῖ χωριστά ἕνας μονάχος ἄνθρωπος, γίνεται λχ. δυνατό νά κατασκευάζονται ἕνα σωρό βελόνες στόν ἴδιο

νεργατική μορφή τοῦ συνολικοῦ προτσές, ὅμως ἡ μανουφακτούρα δέ βρίσκει μόνο τούς ὅρους τῆς συνεργασίας ἕτοιμους, ἀλλά καί τούς δημιουργεῖ ἐνμέρει μέ τό κομμάτιασμα τῆς χειροτεχνικῆς δραστηριότητας. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά πετυχαίνει τήν κοινωνική αὐτή ὀργάνωση τοῦ προτσές ἐργασίας μόνο καθηλώνοντας τόν ἴδιο ἐργάτη στήν ἴδια λεπτομερειακή ἐργασία.

Ἐπειδή τό μερικό προϊόν κάθε μερικοῦ ἐργάτη εἶναι ταυτόχρονα μόνο μιά ἰδιαίτερη βαθμίδα ἐξέλιξης τοῦ ἴδιου προϊόντος, ὁ ἕνας ἐργάτης προμηθεύει στόν ἄλλο, ἤ ἡ μιά ὁμάδα ἐργατῶν στήν ἄλλη, τήν πρώτη τους ὕλη. Τό ἀποτέλεσμα τῆς ἐργασίας τοῦ ἑνός ἀποτελεῖ τήν ἀφετηρία γιά τήν ἐργασία τοῦ ἄλλου. Ἔτσι ἐδῶ ὁ ἕνας ἐργάτης ἀπασχολεῖ ἄμεσα τόν ἄλλο. Ὁ ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας γιά τήν ἐπίτευξη τοῦ ἐπιδιωκόμενου ὠφέλιμου ἀποτελέσματος σέ κάθε μερικό προτσές καθορίζεται ἀπό τήν πεῖρα καί ὁ συνολικός μηχανισμός τῆς μανουφακτούρας στηρίζεται στήν προϋπόθεση, ὅτι σ' ἕνα δοσμένο χρόνο ἐργασίας πετυχαίνεται ἕνα δοσμένο ἀποτέλεσμα. Μόνο κάτω ἀπ' αὐτή τήν προϋπόθεση μποροῦν τά διάφορα ἀλληλοσυμπληρωνόμενα προτσές ἐργασίας νά συντελοῦνται συνεχῶς, ταυτόχρονα καί τό ἕνα δίπλα στό ἄλλο στό χῶρο. Εἶναι φανερό πώς αὐτή ἡ ἄμεση ἀλληλοεξάρτηση τῶν ἐργασιῶν, συνεπῶς καί τῶν ἐργατῶν, ἀναγκάζει τόν καθένα ἀπ' αὐτούς νά χρησιμοποιεῖ μόνο τόν ἀναγκαῖο γιά τήν ἄσκηση τῆς λειτουργίας του χρόνο καί ἔτσι δημιουργιέται μιά ὁλότελα διαφορετική συνέχεια, ὁμοιομορφία, κανονικότητα, τάξη[37] καί ἰδίως ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας ἀπ' ὅ,τι στήν ἀνεξάρτητη χειροτεχνία ἤ ἀκόμα καί στήν ἁπλή συνεργασία. Ἡ ἀρχή ὅτι σέ ἕνα ἐμπόρευμα ξοδεύεται μονάχα ὁ κοινωνικά ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας, ἐμφανίζεται στήν ἐμπορευματική παραγωγή γενικά σάν ἐξωτερικός ἐξαναγκασμός τοῦ συναγωνισμοῦ, ἐπειδή, γιά νά ἐκφραστοῦμε ἐπιφανειακά, ὁ κάθε ξεχωριστός παραγωγός εἶναι ὑποχρεωμένος νά πουλάει τό ἐμπόρευμα στήν τιμή τῆς ἀγορᾶς. Ἀντίθετα στή μανουφακτούρα ἡ παράδοση ὁρισμένης ποσότητας προϊόντων σέ ὁρισμένο χρόνο ἐργασίας γίνεται τεχνικός νόμος τοῦ ἴδιου τοῦ προτσές τῆς παραγωγῆς[38].

Ὡστόσο διάφορες ἐργασίες ἀπαιτοῦν ἄνισο χρόνο γιά νά γίνουν καί γιαυτό σέ ἴσα χρονικά διαστήματα παράγουν ἄνισες ποσότητες μερικότερων προϊόντων. Ἄν λοιπόν ὁ ἴδιος ἐργάτης εἶναι ὑποχρεωμένος κάθε μέρα νά ἐκτελεῖ μόνο τήν ἴδια ἐργασία πρέπει γιά διάφορες ἐργασίες νά χρησιμοποιοῦνται ἀριθμητικά διάφορες ἀναλογίες

χρόνο, στόν ὁποῖο διαφορετικά μιά μόνη βελόνα ἁπλῶς θά κοβόταν ἤ θά φτιαχνόταν ἡ αἰχμή της» (*Dugald Stewart*, Works, ed. by Sir W. Hamilton, Edinburgh 1855, τόμ. VIII, «Lectures on Political Economy», σελ. 319).

[37] «Ὅσο μεγαλύτερη ποικιλία ἐργατῶν [artists] ὑπάρχει σέ κάθε μανουφακτούρα... τόσο πιό μεγάλη εἶναι ἡ τάξη καί ἡ κανονικότητα κάθε ἐργασίας, τόσο λιγότερος εἶναι ὁ χρόνος καί ἡ ἐργασία πού ξοδεύεται γι' αὐτήν» («The Advantages of the East-India Trade», London 1720, σελ. 68).

[38] Ὡστόσο σέ πολλούς κλάδους τό ἀποτέλεσμα αὐτό ἡ μανουφακτουρική ἐπιχείρηση τό πετυχαίνει μόνο ἀτελῶς, γιατί δέν εἶναι σε θέση νά ἐλέγχει μέ βεβαιότητα τούς γενικούς χημικούς καί φυσικούς ὅρους τοῦ προτσές παραγωγῆς.

ἐργατῶν, λχ. 4 χύτες, 2 κόπτες καί ἕνας στιλβωτής στή μανουφακτούρα πού παράγει τυπογραφικά στοιχεῖα, ὅπου ὁ ἕνας χύτης χύνει σέ μιά ὥρα 2 000 στοιχεῖα, ὁ κόπτης κόβει 4 000 καί ὁ στιλβωτής στιλβώνει 8 000 στοιχεῖα. Ἐδῶ ἡ ἀρχή τῆς συνεργασίας ἐπιστρέφει στήν πιό ἁπλή της μορφή, στήν ταυτόχρονη ἀπασχόληση πολλῶν πού κάνουν ὅμοια δουλιά, μόνο πού τώρα ἡ ἀρχή αὐτή ἐκφράζει μιά ὀργανική σχέση. Ὁ μανουφακτουρικός λοιπόν καταμερισμός τῆς ἐργασίας ἁπλοποιεῖ καί ποικίλλει ὄχι μόνο τά ποιοτικά διαφορετικά ὄργανα τοῦ κοινωνικοῦ συνολικοῦ ἐργάτη, μά δημιουργεῖ καί μιά μαθηματικά σταθερή σχέση ἀνάμεσα στήν ποσοτική ἔκταση αὐτῶν τῶν ὀργάνων, δηλ. ἀνάμεσα στό σχετικό ἀριθμό τῶν ἐργατῶν ἤ τό σχετικό μέγεθος τῶν ἐργατικῶν ὁμάδων σέ κάθε ξέχωρη λειτουργία. Μαζί μέ τήν ποιοτική διάρθρωση ἀναπτύσσει τόν ποσοτικό κανόνα καί τήν ἀναλογική σχέση τοῦ κοινωνικοῦ προτσές ἐργασίας.

Ὅταν μέ τήν πεῖρα ἔχει διαπιστωθεῖ ποιά πρέπει νά εἶναι ἡ σκοπιμότερη ἀριθμητική σχέση ἀνάμεσα στίς διάφορες ὁμάδες μερικῶν ἐργατῶν γιά μιά ὁρισμένη κλίμακα τῆς παραγωγῆς, μπορεῖ κανείς νά ἐπεκτείνει αὐτή τήν κλίμακα μόνο χρησιμοποιώντας ἕνα πολλαπλάσιο τῆς κάθε ξέχωρης ὁμάδας ἐργατῶν[39]. Ἐδῶ πρέπει νά προσθέσουμε ὅτι τό ἴδιο ἄτομο μπορεῖ νά ἐκτελεῖ ὁρισμένες ἐργασίες ἐξίσου καλά καί σέ μεγαλύτερη καί σέ μικρότερη κλίμακα, λχ. τήν ἐργασία τῆς ἀνώτερης ἐπιστασίας, τή μεταφορά τῶν μερικότερων προϊόντων ἀπό τή μιά φάση τῆς παραγωγῆς στήν ἄλλη κλπ. Ἡ αὐτοτελοποίηση αὐτῶν τῶν λειτουργιῶν ἤ ἡ ἀνάθεσή τους σέ εἰδικούς ἐργάτες γίνεται λοιπόν ἐπωφελής μέ τήν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀπασχολουμένων ἐργατῶν, ἡ αὔξηση αὐτή ὅμως πρέπει ἀμέσως ν' ἀγκαλιάσει ἀναλογικά ὅλες τίς ὁμάδες.

Ἡ ξέχωρη ὁμάδα, ἕνας ἀριθμός ἐργατῶν πού ἐκτελοῦν τήν ἴδια μερική λειτουργία, συνίσταται ἀπό ὁμογενῆ στοιχεῖα καί ἀποτελεῖ ἕνα ἰδιαίτερο ὄργανο τοῦ συνολικοῦ μηχανισμοῦ. Σέ διάφορες μανουφακτοῦρες ὅμως ἡ ἴδια ἡ ὁμάδα εἶναι ἕνα διαρθρωμένο σῶμα ἐργασίας, ἐνῶ ὁ συνολικός μηχανισμός σχηματίζεται μέ τήν ἐπανάληψη ἤ τόν πολλαπλασιασμό αὐτῶν τῶν παραγωγικῶν στοιχειωδῶν ὀργανισμῶν. Ἄς πάρουμε λχ. τή μανουφακτούρα παραγωγῆς μπουκαλιῶν. Ἡ μανουφακτούρα αὐτή ἀναλύεται σέ τρεῖς οὐσιαστικά διαφορετικές φάσεις. Πρῶτα ἡ προπαρασκευαστική φάση, ἡ παρασκευή τῆς σύνθεσης ἀπό τήν ὁποία θ' ἀποτελεστεῖ τό γυαλί, ἕνα μίγμα ἄμμου, ἀσβέστη κλπ.,

[39] «Ὅταν σύμφωνα μέ τήν ἰδιαίτερη φύση τῶν προϊόντων κάθε μανουφακτούρας ἡ πεῖρα ἔχει πιά δείξει ποιός εἶναι ὁ πιό ἐπωφελής τρόπος χωρισμοῦ τῆς παραγωγῆς σέ μερικότερες ἐργασίες, καί ποιός ὁ ἀπαραίτητος ἀριθμός ἐργατῶν πού ἀπαιτοῦνται γιά κάθε μερικότερη ἐργασία, ὅλες οἱ ἐπιχειρήσεις πού δέν χρησιμοποιοῦν κάποιο ἀκριβές πολλαπλάσιο αὐτῶν τῶν ἀριθμῶν, θά παράγουν μέ μεγαλύτερο κόστος... Αὐτός εἶναι ἕνας ἀπό τούς λόγους τῆς κολοσσιαίας ἐπέκτασης τῶν βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων» (*Ch. Babbage:* «On the Economy of Machinery» [1η ἔκδ.], London 1832, κεφ. XXI, σελ. 172, 173).

καί τό λυώσιμο αὐτοῦ τοῦ μίγματος σέ μιά ρευστή μάζα γυαλιοῦ[40]. Στήν πρώτη αὐτή φάση ἀσχολοῦνται διάφοροι μερικοί ἐργάτες, τό ἴδιο καί στήν τελική φάση, στό βγάλσιμο τῶν μπουκαλιῶν ἀπό τούς φούρνους-στεγνωτήρια, στή διαλογή τους, στό πακετάρισμά τους κλπ. Ἀνάμεσα στήν πρώτη καί στήν τελική φάση βρίσκεται ἡ καθαυτό ὑαλουργία ἤ ἡ κατεργασία τῆς ρευστῆς μάζας τοῦ γυαλιοῦ. Στό ἴδιο στόμιο ἑνός φούρνου πού παράγει γυαλί ἐργάζεται μιά ὁμάδα, πού στήν Ἀγγλία τήν ὀνομάζουν «hole» (τρύπα), καί πού ἀποτελεῖται ἀπό ἕναν bottle maker [κατασκευαστή μπουκαλιῶν] ἤ finisher [αὐτόν πού κάνει τήν τελική ἐπεξεργασία], ἕναν blower [φυσητή], ἕναν gatherer [συλλέχτη], ἕναν putter up [στιβαχτή] ἤ whetter off [τροχιστή] καί ἀπό ἕναν taker in [κουβαλητή]. Οἱ πέντε αὐτοί μερικοί ἐργάτες ἀποτελοῦν ἰσάριθμα ξεχωριστά ὄργανα ἑνός καί μόνου σώματος ἐργασίας, πού μπορεῖ νά λειτουργεῖ μόνο σάν ἑνότητα, δηλ. μόνο μέ τήν ἄμεση συνεργασία καί τῶν πέντε μαζί. Ἄν λείψει ἕνα ἀπό τά μέλη τοῦ πενταμελοῦς σώματος παραλύει ὁλόκληρο τό σῶμα. Ὁ ἴδιος φοῦρνος ὅμως ἔχει κάμποσα στόμια, λχ. στήν Ἀγγλία ἔχει 4—6, ἀπό τά ὁποῖα τό καθένα ἀντιστοιχεῖ σέ μιά χωμάτινη χοάνη μέ ρευστό γυαλί, καί ἀπό τά ὁποῖα τό καθένα ἀπασχολεῖ μιά ἰδιαίτερη ὁμάδα ἐργατῶν τοῦ ἴδιου πενταμελοῦς τύπου. Ἡ διάρθρωση τῆς καθεμιᾶς ἀπ' αὐτές τίς ὁμάδες βασίζεται ἐδῶ ἄμεσα στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας, ἐνῶ ὁ δεσμός ἀνάμεσα στίς διάφορες ὁμοειδεῖς ὁμάδες εἶναι ἁπλή συνεργασία, πού καταναλώνει ἀπό κοινοῦ πιό οἰκονομικά ἕνα μέσο παραγωγῆς, στήν περίπτωσή μας ἕνα φοῦρνο γυαλιοῦ. Ἕνας τέτιος φοῦρνος γυαλιοῦ μέ τίς 4—6 ὁμάδες του ἀποτελεῖ ἕνα ἐργαστήρι, καί μιά μανουφακτούρα γυαλιοῦ περιλαβαίνει πολλά τέτια ἐργαστήρια μαζί μέ τίς ἐγκαταστάσεις καί τούς ἐργάτες της γιά τίς προπαρασκευαστικές καί τελικές φάσεις τῆς παραγωγῆς.

Τέλος μπορεῖ ἡ μανουφακτούρα, ὅπως γεννιέται ἐνμέρει ἀπό τό συνδυασμό διαφόρων χειροτεχνιῶν, νά ἐξελιχθεῖ σ' ἕνα συνδυασμό διαφόρων μανουφακτουρῶν. Λογουχάρη τά μεγάλα ἀγγλικά ὑαλουργεῖα κατασκευάζουν μόνα τους τίς χωμάτινες χοάνες τους, γιατί ἀπό τήν ποιότητά τους ἐξαρτιέται σημαντικά ἡ ἐπιτυχία ἤ ἀποτυχία τοῦ προϊόντος. Ἡ μανουφακτούρα ἑνός μέσου παραγωγῆς συνδέεται ἐδῶ μέ τή μανουφακτούρα τοῦ προϊόντος. Ἀντίστροφα, ἡ μανουφακτούρα τοῦ προϊόντος μπορεῖ νά συνδεθεῖ μέ μανουφακτοῦρες, ὅπου τό ἴδιο προϊόν χρησιμεύει πάλι σάν πρώτη ὕλη, ἤ πού ἑνώνεται ἀργότερα μέ τά προϊόντα τους. Ἔτσι βλέπουμε λχ. τή μανουφακτούρα πού παράγει Flintglas [γυαλί γιά ὀπτικά καί ἄλλα εἴδη] νά συνδυάζεται μέ τροχιστήριο γυαλιοῦ καί μέ χυτήριο μπρούντζου—τό δεύτερο χρησιμεύει γιά τήν κατασκευή τῶν μετάλλινων σκελετῶν διαφόρων εἰδῶν ἀπό γυαλί. Στήν περίπτωση αὐτή οἱ διάφορες συνδυασμένες μανου-

[40] Στήν Ἀγγλία ὁ φοῦρνος γιά τό λυώσιμο εἶναι χωρισμένος ἀπό τή χοάνη τοῦ γυαλιοῦ, πού χρησιμεύει γιά νά παρασκευάζονται τά γυάλινα εἴδη, στό Βέλγιο λχ. ὁ ἴδιος φοῦρνος χρησιμεύει καί γιά τίς δυό δουλιές.

φακτοῦρες ἀποτελοῦν λίγο-πολύ χωρισμένα στό χῶρο τμήματα μιᾶς συνολικῆς μανουφακτούρας καί ταυτόχρονα ἀνεξάρτητα τό ἕνα ἀπό τό ἄλλο προτσές παραγωγῆς, τό καθένα μέ τό δικό του καταμερισμό τῆς ἐργασίας. Παρ' ὅλα τά πλεονεχτήματα πού παρουσιάζει ἡ συνδυασμένη μανουφακτούρα δέν ἀποχτάει πραγματική τεχνική ἑνότητα ὅσο στηρίζεται στή δική της βάση. Ἡ ἑνότητα αὐτή γεννιέται μόνο μέ τή μετατροπή της σέ ἐκμηχανισμένη βιομηχανία.

Ἡ περίοδος τῆς μανουφακτούρας, πού πολύ γρήγορα διατυπώνει σάν συνειδητή ἀρχή της τή μείωση τοῦ ἀναγκαίου χρόνου ἐργασίας γιά τήν παραγωγή ἐμπορευμάτων[41], ἀναπτύσσει σποραδικά καί τή χρησιμοποίηση μηχανῶν, ἰδίως γιά ὁρισμένες ἁπλές προκαταρκτικές ἐργασίες, πού πρέπει νά ἐκτελοῦνται κατά μάζες καί μέ μεγάλη κατανάλωση δύναμης. Ἔτσι λχ. πολύ γρήγορα στή μανουφακτούρα χαρτιοῦ τό κομμάτιασμα τῶν κουρελιῶν γίνεται μέ εἰδικούς μύλους καί στή μεταλλουργία τό θρυμμάτισμα τῶν μεταλλευμάτων μέ τούς λεγόμενους μύλους-κοπανιστήρια[42]. Τήν πιό στοιχειώδη μορφή ὅλων τῶν μηχανῶν τήν εἶχε κληροδοτήσει ἡ Ρωμαϊκή Αὐτοκρατορία μέ τή μορφή τοῦ νερόμυλου[43]. Ἡ περίοδος τῆς χειροτεχνίας κληροδότησε τίς μεγάλες ἐφευρέσεις τῆς πυξίδας, τοῦ μπαρουτιοῦ, τῆς τυπογραφίας καί τοῦ αὐτόματου ρολογιοῦ. Γενικά ὅμως ἡ μηχανή παίζει ἀκόμα ἐκεῖνο τό δευτερεύοντα ρόλο πού τῆς ἀποδίδει ὁ Ἄνταμ Σμίθ δίπλα στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας[44]. Μεγάλη σημασία ἀπόχτησε ἡ σποραδική χρησιμοποίηση τῶν μηχανῶν τό 17ο αἰώνα, γιατί πρόσφερε στούς μεγάλους μαθηματικούς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης πραχτικά στηρίγματα καί κίνητρα γιά τή δημιουργία τῆς σύγχρονης μηχανικῆς.

Εἰδικός μηχανισμός τῆς περιόδου τῆς μανουφακτούρας παραμένει ὁ ἴδιος ὁ συνολικός ἐργάτης πού σχηματίζεται μέ τό συνδυασμό πολλῶν μερικῶν ἐργατῶν. Οἱ διάφορες πράξεις πού ἐκτελεῖ ἐκ περιτροπῆς ὁ παραγωγός ἑνός ἐμπορεύματος καί πού συγχωνεύονται στό συνολικό του προτσές ἐργασίας τόν ἀπασχολοῦν κατά διαφορετικούς τρόπους. Στή μιά περίπτωση εἶναι ὑποχρεωμένος νά χρησιμοποιήσει περισσότερη δύναμη, στήν ἄλλη περισσότερη δεξιοτεχνία, στήν τρίτη περισσότερη πνευματική προσοχή κλπ., ἐνῶ τό ἴδιο ἄτομο δέν ἔχει τίς ἰδιότητες αὐτές στόν ἴδιο βαθμό. Ὕστερα ἀπό τό χωρισμό, τήν αὐτοτελοποίηση καί τήν ἀπομόνωση τῶν διαφόρων ἐργασιῶν οἱ ἐργάτες χωρίζονται, ταξινομοῦνται καί κατατάσσονται σύμφωνα μέ τίς κύριες ἰδιότητές τους. Ἄν οἱ φυσικές ἰδιότητες τῶν ἐργατῶν ἀποτελοῦν τό ἔδαφος πού πάνω του βλασταίνει ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας, ἡ μανουφακτούρα, ὅταν πιά ἔχει καθιερωθεῖ, ἀναπτύσσει ἐργατικές δυνάμεις πού ἀπό τή φύση τους εἶναι κατάλληλες μόνο γιά μονόπλευρη, εἰδική λειτουργία. Ὁ συνολικός ἐργάτης κατέχει τώρα ὅλες τίς παραγωγικές ἰδιότητες στόν ἴδιο ὑψηλό βαθμό δεξιοτεχνίας καί τίς ξοδεύει μέ τόν πιό οἰκονομικό τρόπο χρησιμοποιώντας ἀποκλειστικά γιά τίς εἰδικές λειτουργίες τους ὅλα του τά ὄργανα πού ἔχουν ἐξατομικευτεῖ σέ εἰδικούς ἐργάτες ἤ εἰδικές ὁμάδες ἐργατῶν[45]. Ἡ μονομέρεια, ἀκόμα καί ἡ ἀτέλεια τοῦ μερικοῦ ἐργάτη μετατρέπονται σέ τελειότητά του ὅταν γίνει μέλος τοῦ συνολικοῦ ἐργάτη[46]. Τό συνήθισμα σέ μιά μονόπλευρη λειτουργία τόν μετατρέπει σέ ὄργανό της πού δρᾶ μέ ἐνστιχτώδικη σιγουριά, ἐνῶ ἡ συνάρτηση τοῦ συνολικοῦ μηχανισμοῦ τόν ἀναγκάζει νά ἐργάζεται μέ τήν κανονικότητα ἑνός τμήματος μηχανῆς[47].

Ἐπειδή οἱ διάφορες λειτουργίες τοῦ συνολικοῦ ἐργάτη εἶναι ἁπλούστερες ἤ συνθετότερες, κατώτερες ἤ ἀνώτερες, τά ὄργανά του, οἱ ἀτομικές ἐργατικές δυνάμεις, ἀπαιτοῦν πολύ διαφορετικούς βαθμούς μαθήτευσης καί ἔχουν γιαυτό πολύ διαφορετικές ἀξίες. Ἡ μανουφακτούρα λοιπόν ἀναπτύσσει μιάν ἱεραρχία τῶν ἐργατικῶν δυνάμεων στήν ὁποία ἀντιστοιχεῖ μιά κλιμάκωση τῶν μισθῶν ἐργασίας. Ἄν ἀπό τή μιά ὁ ἐργάτης-ἄτομο προσαρμόζεται σέ μιά μονόπλευρη λειτουργία καί προσαρτιέται σ' αὐτήν ἐφ' ὅρου ζωῆς, ἀπό τήν ἄλλη προσαρμό-

[41] Αὐτό φαίνεται καί ἀπό τά ἔργα τῶν Οὐίλ. Πέττυ, Τζόν Μπέλλερς, Ἄντριου Γιάραντον, ἀπό τό «The Advantages of the East-India Trade» καί ἀπό τά ἔργα τοῦ Τζ. Βάντερλιντ.

[42] Ἀπό τά τέλη κιόλας τοῦ 16ου αἰώνα ἡ Γαλλία χρησιμοποιεῖ γουδιά καί κόσκινα γιά τό κοπάνισμα καί τό πλύσιμο τῶν μεταλλευμάτων.

[43] Ὅλη τήν ἱστορία τῆς ἐξέλιξης τῶν μηχανῶν μποροῦμε νά τήν παρακολουθήσουμε στήν ἱστορία τῶν ἀλευρόμυλων. Στά ἀγγλικά τό ἐργοστάσιο ἐξακολουθοῦν ἀκόμα νά τό λένε mill [μύλο]. Καί σέ γερμανικά τεχνολογικά συγγράμματα τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 19ου αἰώνα βρίσκουμε ἀκόμα τή λέξη Mühle [μύλος] ὄχι μόνο γιά ὅλες τίς μηχανές πού κινοῦνται μέ φυσική κινητήρια δύναμη, μά καί γιά ὅλες τίς μανουφακτοῦρες πού χρησιμοποιοῦν μηχανικές συσκευές.

[44] Ὅπως θά δοῦμε πιό λεπτομερειακά στό Τέταρτο Βιβλίο τούτου τοῦ ἔργου ὁ Α. Σμίθ δέν διατύπωσε καμιά καινούργια θέση γιά τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας. Αὐτό ὅμως πού τόν χαρακτηρίζει σάν τόν οἰκονομολόγο πού συνόψισε τήν περίοδο τῆς μανουφακτούρας, εἶναι ὁ τόνος πού δίνει στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας. Ὁ δευτερεύων ρόλος πού ἀποδίδει στίς μηχανές προκάλεσε ἐναντίον του, στίς ἀρχές τῆς μεγάλης βιομηχανίας, τήν πολεμική τοῦ Λώντερντελ καί, σέ μιά πιό προχωρημένη ἐποχή, τοῦ Γιούρ. Ὁ Α. Σμίθ μπερδεύει ἐπίσης τή διαφοροποίηση τῶν ἐργαλείων, γιά τήν ὁποία δούλεψαν δραστήρια οἱ ἴδιοι οἱ μερικοί ἐργάτες τῆς μανουφακτούρας, μέ τήν ἐφεύρεση τῶν μηχανῶν. Αὐτοί πού παίζουν ἐδῶ κάποιο ρόλο δέν εἶναι ἐργάτες τῆς μανουφακτούρας, ἀλλά ἐπιστήμονες, χειροτέχνες, ἀκόμα καί ἀγρότες (Μπρίντλεϋ) κλπ.

[45] «Χωρίζοντας τήν ἐργασία σέ πολλές διαφορετικές πράξεις, ἀπό τίς ὁποῖες ἡ καθεμιά ἀπαιτεῖ διαφορετικό βαθμό ἐπιτηδειότητας καί δύναμης, μπορεῖ τό ἀφεντικό τῆς μανουφακτούρας νά προμηθευτεῖ τήν ἀντίστοιχη ποσότητα δύναμης καί ἐπιτηδειότητας πού ἀνταποκρίνεται σέ κάθε πράξη τῆς παραγωγῆς. Ἄν ἀντίθετα ὅλο τό ἔργο ἐπρόκειτο νά τό ἐκτελέσει ἕνας ἐργάτης, θά ἔπρεπε τό ἴδιο ἄτομο νά ἔχει ἀρκετή ἐπιτηδειότητα γιά τίς πιό λεπτές καί ἀρκετή δύναμη γιά τίς πιό κοπιαστικές πράξεις» (*Ch. Babbage:* «On the Economy of Machinery», London 1832, κεφ. XIX).

[46] Λογουχάρη μονόπλευρη ἀνάπτυξη μυώνων, στρεβλώσεις ὀστῶν κλπ.

[47] Ὁ κ. Οὐίλ. Μάρσαλ, ὁ general manager [γενικός διευθυντής] μιᾶς μανουφακτούρας γυαλιοῦ, στήν ἐρώτηση πού τοῦ ἔβαλε ἕνα μέλος τῆς ἐπιτροπῆς ἔρευνας, γιά τό πῶς διατηρεῖται ἡ ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας στούς ἀπασχολούμενους νέους, ἀπάντησε πολύ σωστά: «Δέν μποροῦν νά παραμελήσουν καθόλου τήν ἐργασία τους· ὅταν ἔχουν πιά ἀρχίσει νά ἐργάζονται εἶναι ὑποχρεωμένοι νά συνεχίσουν· εἶναι ἀκριβῶς ὅπως τά μέρη μιᾶς μηχανῆς» («Children's Employment Commission. Fourth Report 1865», σελ. 247).

ζονται οἱ διάφορες ἐργασίες σ' αὐτή τήν ἱεραρχία τῶν ἔμφυτων καί ἐπίκτητων δεξιοτήτων[48]. Κάθε προτσές παραγωγῆς ἀπαιτεῖ ὡστόσο ὁρισμένους ἁπλούς χειρισμούς, πού εἶναι ἱκανός νά τίς κάνει ὁ κάθε τυχών ἄνθρωπος. Καί οἱ χειρισμοί αὐτοί ἀποσποῦνται τώρα ἀπό τή ρευστή σχέση τους μέ τίς πλουσιότερες σέ περιεχόμενο φάσεις τῆς δουλιᾶς καί ἀποστεώνονται σέ ἀποκλειστικές λειτουργίες.

Ἔτσι ἡ μανουφακτούρα, σέ ὅλες τίς χειροτεχνίες πού καταχτᾶ, δημιουργεῖ μιά τάξη τῶν λεγόμενων ἀνειδίκευτων ἐργατῶν, πού τούς ἀπόκλειε αὐστηρά τό ἐργαστήρι τοῦ χειροτέχνη τοῦ μεσαίωνα. Ἀναπτύσσοντας ἴσαμε τή δεξιοτεχνία τήν πέρα γιά πέρα μονόπλευρη εἰδικότητα σέ βάρος ὅλης τῆς ἱκανότητας γιά ἐργασία, ἀρχίζει νά μετατρέπει σέ εἰδικότητα καί τήν ἔλλειψη κάθε ἀνάπτυξης. Δίπλα στήν ἱεραρχική κλιμάκωση ἐμφανίζεται ὁ ἁπλός χωρισμός τῶν ἐργατῶν σέ ἐπιδέξιους καί ἀδέξιους. Γιά τούς τελευταίους ἐξαλείφονται τελείως τά ἔξοδα μαθήτευσης, ἐνῶ γιά τούς πρώτους ἐλαττώνονται σέ σύγκριση μέ τό χειροτέχνη, ἐπειδή εἶναι πιό ἁπλοποιημένη ἡ λειτουργία τους. Καί στίς δυό περιπτώσεις πέφτει ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης[49]. Ἐξαίρεση παρουσιάζεται μόνο ἐφόσον ἡ ἀποσύνθεση τοῦ προτσές τῆς ἐργασίας δημιουργεῖ νέες σύνθετες λειτουργίες πού δέν ὑπῆρχαν καθόλου ἤ ὑπῆρχαν σέ περιορισμένη ἔκταση στήν ἐπιχείρηση τοῦ χειροτέχνη. Ἡ σχετική ὑποτίμηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης, πού προκύπτει ἀπό τήν ἐξάλειψη ἤ τή μείωση τῶν ἐξόδων μαθήτευσης, συνεπάγεται ἄμεσα μεγαλύτερη ἀξιοποίηση τοῦ κεφαλαίου, ἐπειδή καθετί πού συντομεύει τόν ἀναγκαῖο γιά τήν ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης χρόνο μεγαλώνει τήν περιοχή τῆς ὑπερεργασίας.

4. ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΜΕΣΑ ΣΤΗ ΜΑΝΟΥΦΑΚΤΟΥΡΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ.

Ἐξετάσαμε πρῶτα τήν καταγωγή τῆς μανουφακτούρας, ἔπειτα τά ἁπλά της στοιχεῖα, τόν μερικό ἐργάτη καί τό ἐργαλεῖο του, τέλος τό

[48] Ὁ δρ Γιούρ πού ἀποθεώνει τή μεγάλη βιομηχανία ἀντιλαμβάνεται μέ μεγαλύτερη ὀξύνοια τά ἰδιάζοντα χαρακτηριστικά τῆς μανουφακτούρας ἀπό τούς παλιότερους οἰκονομολόγους, πού δέν ἐνδιαφέρονταν ὅπως ἐκεῖνος νά κάνουν πολεμική, ἀκόμα καί ἀπό τούς σύγχρονούς του, λχ. τόν Μπάμπατζ πού εἶναι ὑπέρτερός του σάν μαθηματικός καί μηχανικός, πού ὅμως τή μεγάλη βιομηχανία τήν ἀντιλαμβάνεται οὐσιαστικά μόνο ἀπό τήν ἄποψη τῆς μανουφακτούρας. Ὁ Γιούρ παρατηρεῖ: «Ἡ προσαρμογή τοῦ ἐργάτη σέ κάθε ξεχωριστή πράξη τῆς παραγωγῆς ἀποτελεῖ τήν οὐσία τοῦ καταμερισμοῦ τῶν ἐργασιῶν». Ἀπό τήν ἄλλη μεριά τόν καταμερισμό αὐτόν τόν χαρακτηρίζει σάν «προσαρμογή τῶν ἐργασιῶν στίς διάφορες ἀτομικές ἱκανότητες» καί χαρακτηρίζει τέλος ὅλο τό σύστημα τῆς μανουφακτούρας σάν «σύστημα διαβαθμίσεων σύμφωνα μέ τό βαθμό ἐπιτηδειότητας» σάν «ἕνα καταμερισμό τῆς ἐργασίας σύμφωνα μέ τούς διάφορους βαθμούς τῆς ἐπιτηδειότητας» κλπ. (*Ure:* «Philosophy of Manufactures», σελ. 19—23 σέ πολλά σημεῖα).

[49] «Κάθε χειροτέχνης... πού ἀπόκτησε τή δυνατότητα νά τελειοποιηθεῖ μέ τήν πράξη σέ μιά μεμονωμένη ἐργασία... ἔγινε ἕνας φτηνότερος ἐργάτης» (*Ure:* «Philosophy of Manufactures», σελ. 19).

συνολικό μηχανισμό της. Θίγουμε τώρα σύντομα τή σχέση ἀνάμεσα στό μανουφακτουρικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας καί στόν κοινωνικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας, πού ἀποτελεῖ τή γενική βάση κάθε ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς.

Ὅταν πάρουμε ὑπόψη μόνο τήν ἴδια τήν ἐργασία, μποροῦμε νά χαρακτηρίσουμε τό χωρισμό τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς στίς μεγάλες της κατηγορίες, ὅπως λχ. τή γεωργία, τή βιομηχανία κλπ., σάν καταμερισμό τῆς ἐργασίας γενικά [im allgemeinen], τό χωρισμό αὐτῶν τῶν κατηγοριῶν τῆς παραγωγῆς σέ εἴδη καί ποικιλίες σάν καταμερισμό τῆς ἐργασίας ἰδιαίτερα [im besonderen] καί τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας μέσα στό ἐργαστήρι σάν καταμερισμό τῆς ἐργασίας στίς λεπτομέρειες [im einzelnen][50].

Ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας μέσα στήν κοινωνία καί ὁ ἀντίστοιχος περιορισμός τῶν ἀτόμων σέ ἰδιαίτερες ἐπαγγελματικές σφαῖρες ἀναπτύσσεται, ὅπως καί ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας μέσα στή μανουφακτούρα, ξεκινώντας ἀπό δυό ἀντίθετες ἀφετηρίες. Μέσα στά πλαίσια μιᾶς οἰκογένειας[60a], καί κατ' ἐπέκταση μέσα στά πλαίσια μιᾶς φυλῆς, γεννιέται ἕνας φυσικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας μέ βάση τίς διαφορές φύλου καί ἡλικίας, δηλ. πάνω σέ καθαρά φυσιολογική βάση, πού πλαταίνει μέ τήν ἐπέκταση τῆς κοινότητας, μέ τήν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ καί ἰδίως μέ τίς συγκρούσεις ἀνάμεσα σέ διάφορες φυλές καί τήν ὑποδούλωση τῆς μιᾶς φυλῆς ἀπό τήν ἄλλη. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὅπως σημείωσα κιόλας πιό πάνω, ἡ ἄμεση ἀνταλλαγή προϊόντων γεννιέται στά σημεῖα ὅπου ἔρχονται σέ ἐπαφή διάφορες οἰκογένειες, φυλές, κοινότητες, ἐπειδή στίς ἀρχές τοῦ πολιτισμοῦ δέν σχετίζονται μεταξύ τους σάν ἀνεξάρτητες μονάδες τά ἄτομα, ἀλλά οἱ οἰκογένειες, οἱ φυλές κλπ.

[50] «Ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας ξεκινάει ἀπό τό χωρισμό τῶν πιό διαφορετικῶν ἐπαγγελμάτων ὥς τόν καταμερισμό ἐκεῖνο κατά τόν ὁποῖο πολλοί ἐργάτες μοιράζονται μεταξύ τους τήν παραγωγή ἑνός καί τοῦ ἴδιου προϊόντος, ὅπως γίνεται στή μανουφακτούρα» (*Storch:* «Cours d' Economie Politique», ἔκδοση Παρισιοῦ, τόμ. I, σελ. 173). «Στούς λαούς πού ἔχουν φτάσει μιάν ὁρισμένη βαθμίδα τοῦ πολιτισμοῦ βρίσκουμε τρία εἴδη καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας: ὁ πρῶτος, πού τόν ὀνομάζουμε γενικό, ὁδηγεῖ στό χωρισμό τῶν παραγωγῶν σέ γεωργούς, βιοτέχνες καί ἐμπόρους, ὁ καταμερισμός αὐτός ἀνταποκρίνεται στούς τρεῖς κύριους κλάδους τῆς ἐθνικῆς ἐργασίας. Ὁ δεύτερος, πού θά μπορούσαμε νά τόν ὀνομάσουμε εἰδικό, εἶναι ἡ διαίρεση κάθε κλάδου ἐργασίας σέ εἴδη... Τέλος ὁ τρίτος καταμερισμός τῆς ἐργασίας, πού θάπρεπε νά τόν χαρακτηρίσουμε σάν καταμερισμό τοῦ προτσές ἐργασίας ἤ σάν καθαυτό καταμερισμό τῆς ἐργασίας, εἶναι ὁ καταμερισμός πού διαμορφώνεται στίς ξεχωριστές τέχνες καί τά ξεχωριστά ἐπαγγέλματα... πού ἐφαρμόζεται στίς περισσότερες μανουφακτοῦρες καί στά περισσότερα ἐργαστήρια» (*Skarbeck:* «Théorie des Richesses Sociales», 2η ἔκδ. Paris 1840, τόμ. I, σελ. 84, 85).

[60a] *Ὑποσημείωση στήν 3η ἔκδοση.*—Κατοπινές, πολύ βαθιές μελέτες τῶν ἀρχέγονων συνθηκῶν τῆς ἀνθρωπότητας ὁδήγησαν τό συγγραφέα στό συμπέρασμα ὅτι δέ διαμορφώθηκε ἀρχικά ἡ οἰκογένεια σέ φυλή, ἀλλά ἀντίστροφα, ἡ ἀρχέγονη αὐτοφυής μορφή τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας πού στηρίζεται στήν αἱματοσυγγένεια ἦταν ἡ φυλή, ἔτσι πού οἱ πολυποίκιλες διάφορες μορφές τῆς οἰκογένειας ἐξελίχθηκαν μόνο ἀργότερα, ὅταν εἶχε ἀρχίσει ἡ διάλυση τοῦ δεσμοῦ τῆς φυλῆς.—*[Φ. Ε.]*

Διάφορες κοινότητες βρίσκουν στό φυσικό τους περιβάλλον διαφορετικά μέσα παραγωγῆς καί διαφορετικά μέσα συντήρησης. Γιαυτό εἶναι διαφορετικός ὁ τρόπος τῆς παραγωγῆς τους, ὁ τρόπος τῆς ζωῆς τους καί τά προϊόντα τους. Αὐτή ἡ διαφορά πού ὀφείλεται σέ φυσικούς λόγους εἶναι πού προκαλεῖ κατά τήν ἐπαφή τῶν κοινοτήτων τήν ἀνταλλαγή τῶν ἀμοιβαίων προϊόντων τους καί ἑπομένως τή βαθμιαία μετατροπή αὐτῶν τῶν προϊόντων σέ ἐμπορεύματα. Ἡ ἀνταλλαγή δέ δημιουργεῖ τή διαφορά ἀνάμεσα στίς σφαῖρες παραγωγῆς, ἀλλά σχετίζει τίς διαφορετικές σφαῖρες παραγωγῆς καί τίς μετατρέπει ἔτσι σέ λιγότερο ἤ περισσότερο ἐξαρτημένους τόν ἕναν ἀπό τόν ἄλλο κλάδους μιᾶς συνολικῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς. Ἐδῶ γεννιέται ὁ κοινωνικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας μέ τήν ἀνταλλαγή ἀρχικά διαφορετικῶν, μά ἀνεξάρτητων μεταξύ τους σφαιρῶν παραγωγῆς. Ἐκεῖ πού ὁ φυσιολογικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας ἀποτελεῖ τήν ἀφετηρία, ἀποσποῦνται τό ἕνα ἀπό τό ἄλλο τά ἰδιαίτερα ὄργανα ἑνός ἀτόφιου συνόλου, ἀποσυνθέτονται, κυρίως μέ τήν ὤθηση πού δίνει στό προτσές αὐτό τῆς ἀποσύνθεσης ἡ ἀνταλλαγή ἐμπορευμάτων μέ ξένες κοινότητες, καί αὐτοτελοποιοῦνται ὥς τό σημεῖο πού ἡ σχέση ἀνάμεσα στίς διάφορες ἐργασίες συντελεῖται μέσω τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν προϊόντων σάν ἐμπορεύματα. Στή μιά περίπτωση πρόκειται γιά ἀπώλεια τῆς αὐτοτέλειας τῶν πρώην αὐτοτελῶν, καί στήν ἄλλη γιά αὐτοτελοποίηση τῶν προηγούμενα ὄχι αὐτοτελῶν.

Ἡ βάση κάθε ἀναπτυγμένου καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας πού συντελεῖται μέ τή μεσολάβηση τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων εἶναι ὁ χωρισμός τῆς πόλης ἀπό τό χωριό[61]. Μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ὅλη ἡ οἰκονομική ἱστορία τῆς κοινωνίας συνοψίζεται στήν κίνηση αὐτῆς τῆς ἀντίθεσης, πού δέν πρόκειται ὡστόσο νά τήν ἐξετάσουμε περισσότερο ἐδῶ.

Ὅπως τήν ὑλική προϋπόθεση γιά τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας μέσα στή μανουφακτούρα τήν ἀποτελεῖ ἕνας κάποιος ἀριθμός ταυτόχρονα χρησιμοποιούμενων ἐργατῶν, ἔτσι τήν προϋπόθεση γιά τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας μέσα στήν κοινωνία τήν ἀποτελεῖ τό μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ καί ἡ πυκνότητά του, πού ἀντικαθιστᾶ τή συγκέντρωση τῶν ἐργατῶν στό ἴδιο ἐργαστήρι[62]. Ὡστόσο ἡ πυκνότητα αὐτή εἶναι κάτι τό σχετικό. Μιά σχετικά ἀραιά κατοικημένη χώρα μέ ἀναπτυγμένα μέσα συγκοινωνίας ἔχει πυκνότερο πληθυσμό ἀπό μιά πιό κατοικημένη χώρα μέ ἀνεξέλιχτα μέσα συγκοινωνίας, καί ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη οἱ βόρειες Πολιτεῖες τῆς ἀμερικάνικης Ἕνωσης εἶναι πιό πυκνοκατοικημένες λχ. ἀπό τίς Ἰνδίες[63].

Ἐπειδή ἡ παραγωγή ἐμπορευμάτων καί ἡ κυκλοφορία ἐμπορευμάτων ἀποτελοῦν τή γενική προϋπόθεση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ὁ μανουφακτουρικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας ἀπαιτεῖ κιόλας μέσα στήν κοινωνία τήν ὕπαρξη ἑνός καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας πού νάχει ὡριμάσει ἴσαμε ἕνα ὁρισμένο βαθμό ἀνάπτυξης. Ἀντίστροφα, ὁ μανουφακτουρικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας ἀντεπιδρώντας μέ τή σειρά του ἀναπτύσσει καί πολλαπλασιάζει τόν κοινωνικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας. Μέ τή διαφοροποίηση τῶν ἐργαλείων δουλιᾶς διαφοροποιοῦνται ὅλο καί περισσότερο τά ἐπαγγέλματα πού παράγουν αὐτά τά ἐργαλεῖα[64]. Ὅταν ἡ μανουφακτουρική παραγωγή καταχτήσει ἕναν κλάδο, πού ὥς τώρα συνδεόταν μέ ἄλλους σάν κύριος ἤ δευτερεύων κλάδος καί πού τόν ἀσκοῦσε ὥς τώρα ὁ ἴδιος παραγωγός, συντελοῦνται ἀμέσως ὁ χωρισμός καί ἡ ἀμοιβαία αὐτοτελοποίηση. Ὅταν καταχτήσει μιάν ἰδιαίτερη βαθμίδα τῆς παραγωγῆς ἑνός ἐμπορεύματος, οἱ διάφορες βαθμίδες τῆς παραγωγῆς του μετατρέπονται σέ διάφορους ἀνεξάρτητους κλάδους. Ἔχουμε κιόλας ἀναφέρει πώς ὅταν τό προϊόν εἶναι ἁπλῶς ἕνα μηχανικά συναρμολογημένο σύνολο μερικότερων προϊόντων, οἱ μερικότερες ἐργασίες μποροῦν μέ τή σειρά τους ν' ἀποχτήσουν αὐτοτέλεια καί νά γίνουν χωριστά ἐπαγγέλματα. Γιά νά γίνει πιό πλέριος ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας μέσα σέ μιά μανουφακτούρα, ὁ ἴδιος κλάδος παραγωγῆς διασπᾶται σέ διάφορες, ἐνμέρει ὁλότελα νέες, μανουφακτοῦρες ἀνάλογα μέ τήν ποικιλία τῶν πρώτων ὑλῶν του ἤ τῶν διαφόρων μορφῶν πού μπορεῖ νά πάρει ἡ ἴδια πρώτη ὕλη. Ἔτσι στό πρῶτο κιόλας μισό τοῦ 18ου αἰώνα ὑφαίνονταν, μόνο στή Γαλλία, πάνω ἀπό 100 διαφορετικά εἴδη μεταξωτῶν, καί στήν Ἀβινιόν λχ. ἦταν νόμος «κάθε μαθητευόμενος ν' ἀφιερώνεται μόνο στήν παραγωγή ἑνός εἴδους καί δέν ἐπιτρεπόταν νά μαθαίνει ταυτόχρονα τήν κατασκευή πολλῶν εἰδῶν προϊόντων». Ὁ ἐδαφικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας, πού ὁρισμένους κλάδους παραγωγῆς τούς περιορίζει σέ ὁρισμένες περιφέρειες μιᾶς χώρας, δέχεται μιά νέα ὤθηση μέ τή μανουφακτουρική παραγωγή, πού ἐκμεταλλεύεται ὅλες τίς

---

[61] Ὁ σέρ Τζέιμς Στούαρτ πραγματεύτηκε καλύτερα ἀπ' ὅλους αὐτό τό σημεῖο. Πόσο λίγο γνωστό εἶναι σήμερα τό ἔργο του πού βγῆκε 10 χρόνια πρίν ἀπό τόν «Wealth of Nations» [«Πλοῦτο τῶν ἐθνῶν»] τοῦ Α. Σμίθ φαίνεται, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, καί ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ θαυμαστές τοῦ Μάλθους δέν ξέρουν κάν, ὅτι ὁ Μάλθους στήν πρώτη ἔκδοση τοῦ ἔργου του γιά τόν «Πληθυσμό» — ἄσχετα ἀπό τό καθαρά στομφῶδες μέρος — δίπλα στούς παπάδες Οὐάλλας καί Τάουνσεντ, ἀντέγραψε σχεδόν ὁλοκληρωτικά τό Στούαρτ.

[62] «Ἀπαιτεῖται μιά κάποια πυκνότητα τοῦ πληθυσμοῦ, τόσο γιά ν' ἀναπτυχθεῖ ἡ κοινωνική ἐπικοινωνία ὅσο καί ὁ συντονισμός ἐκεῖνος τῶν δυνάμεων χάρη στόν ὁποῖο αὐξάνει ἡ ἀποδοτικότητα τῆς ἐργασίας» (*James Mill:* «Elements of Political Economy», London 1821, σελ. 50). Ὅταν αὐξάνει ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν, ἀνεβαίνει ἡ παραγωγική δύναμη τῆς κοινωνίας στήν ἴδια ἀναλογία μ' αὐτή τήν αὔξηση, πολλαπλασιασμένη μέ τό ἀποτέλεσμα τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας» (*Th. Hodgskin:* «Popular Political Economy», σελ. 120).

[63] Λόγω τῆς μεγάλης ζήτησης μπαμπακιοῦ ἀπό τό 1861 καί δῶ, σέ μερικές κατά τά ἄλλα πυκνοκατοικημένες περιοχές τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν, ἐπεκτάθηκε ἡ παραγωγή μπαμπακιοῦ σέ βάρος τῆς παραγωγῆς ρυζιοῦ. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν νά σημειωθεῖ κατά τόπους πεῖνα, γιατί ἐξαιτίας τῆς ἀνεπάρκειας τῶν μέσων συγκοινωνίας καί ἑπομένως ἐξαιτίας τῆς ἀνεπάρκειας τῆς φυσικῆς σύνδεσης δέν μποροῦσε νά ἀντισταθμιστεῖ ἡ ἔλλειψη ρυζιοῦ σέ μιά περιοχή μέ τήν εἰσαγωγή ρυζιοῦ ἀπό ἄλλες περιοχές.

[64] Ἔτσι λχ. ἀκόμα ἀπό τό 17ο αἰώνα ἡ κατασκευή σαϊτῶν γιά τούς ὑφαντές ἀποτελοῦσε στήν Ὀλλανδία εἰδικό κλάδο βιομηχανίας.

ἰδιομορφίες[65]. Πλούσιο ὑλικό γιά τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας μέσα στήν κοινωνία προσφέρει στήν περίοδο τῆς μανουφακτούρας ἡ διεύρυνση τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς καί τό ἀποικιακό σύστημα, πού ἀνήκουν στόν κύκλο τῶν γενικῶν ὅρων ὕπαρξής της. Δέν εἶναι ἐδῶ ὁ τόπος ν' ἀποδείξουμε παραπέρα, πώς δίπλα στήν οἰκονομική ἀγκαλιάζει καί κάθε ἄλλη σφαίρα τῆς κοινωνίας καί βάζει παντοῦ τό θεμέλιο γιά νά διαμορφωθοῦν ὁ ἐπαγγελματισμός καί οἱ εἰδικότητες ἐκεῖνες, ἐκεῖνο τό κομμάτιασμα τοῦ ἀνθρώπου πού ἔκανε τόν Α. Φέργκουσον, τό δάσκαλο τοῦ Α. Σμίθ, ν' ἀναφωνήσει: «Φτιάχνουμε ἕνα ἔθνος ἀπό εἵλωτες καί δέν ὑπάρχουν πιά ἐλεύθεροι ἄνθρωποι ἀνάμεσά μας»[66].

Ὡστόσο, παρά τίς πολυάριθμες ἀναλογίες καί σχέσεις ἀνάμεσα στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας μέσα στήν κοινωνία καί στόν καταμερισμό μέσα σ' ἕνα ἐργαστήρι, οἱ δυό αὐτοί καταμερισμοί δέ διαφέρουν μεταξύ τους μόνο στό βαθμό, μά καί στήν οὐσία. Πιό χτυπητά φαίνεται ἀναμφισβήτητη ἡ ἀναλογία αὐτή ἐκεῖ ὅπου ἕνας ἐσωτερικός δεσμός μπλέκει μαζί διάφορους κλάδους παραγωγῆς. Λογουχάρη ὁ χτηνοτρόφος παράγει τομάρια, ὁ βυρσοδέψης μετατρέπει τά τομάρια σέ δέρματα καί ὁ τσαγκάρης μετατρέπει τά δέρματα σέ ὑποδήματα. Ὁ καθένας παράγει ἐδῶ μιά βαθμίδα τοῦ προϊόντος, ἐνῶ ἡ τελευταία ἕτοιμη μορφή εἶναι τό συνδυασμένο προϊόν τῶν ἰδιαίτερων ἐργασιῶν τους. Σ' αὐτούς πρέπει ἀκόμα νά προσθέσουμε καί τούς πολυποίκιλους κλάδους ἐργασίας, πού προμηθεύουν μέ μέσα παραγωγῆς τό χτηνοτρόφο, τό βυρσοδέψη καί τόν τσαγκάρη. Μπορεῖ τώρα νά φανταστεῖ κανείς, ὅπως ὁ Α. Σμίθ, ὅτι αὐτός ὁ κοινωνικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας διαφέρει μόνο ὑποκειμενικά ἀπό τό μανουφακτουρικό καταμερισμό, δηλ. μόνο γιά τόν παρατηρητή, πού τίς ποικίλες μερικές ἐργασίες τίς ἀγκαλιάζει ἐδῶ μέ μιά ματιά μέσα σέ ἕνα χῶρο, ἐνῶ ἐκεῖ, στήν κοινωνική παραγωγή, ἡ διασπορά τους σέ μεγάλες ἐπιφάνειες καί ὁ μεγάλος ἀριθμός τῶν ἀπασχολουμένων σέ κάθε ξεχωριστό κλάδο θολώνουν τό δεσμό[67]. Τί εἶναι ὅμως αὐτό πού δημιουργεῖ ἐδῶ τό δεσμό ἀνάμεσα στίς ἀνεξάρτητες ἐργασίες τοῦ χτηνοτρόφου, τοῦ βυρσοδέψη καί τοῦ τσαγκάρη; Τό γεγονός ὅτι τά ἀντίστοιχα προϊόντα τους ὑπάρχουν σάν ἐμπορεύματα. Ἀντίθετα, τί εἶναι αὐτό πού χαρακτηρίζει τό μανουφακτουρικό καταμερισμό τῆς ἐρ-

[65] «Μήπως ἡ ἐριουργία τῆς Ἀγγλίας δέν εἶναι χωρισμένη σέ διάφορα τμήματα ἤ κλάδους, πού ρίζωσαν σέ ὁρισμένα μέρη, ὅπου συντελεῖται μόνο ἤ κυρίως ἡ παραγωγή· λεπτά ὑφάσματα στό Σόμερσετσιρ, χοντροκομμένα στό Γιόρκσιρ, διπλόφαρδα στό Ἔξετερ, μεταξωτά στό Σύντμπερυ, κρέπια στό Νόρβιτς, μισομάλλινα στό Κένταλ, κουβέρτες στό Οὐίτνεϋ κλπ.» (*Berkeley*: «The Querist», 1750, § 520).

[66] *A. Ferguson*: «History of Civil Society», Edinburgh 1767, μέρος IV, τμ. II, σελ. 285.

[67] Στίς καθαυτό μανουφακτοῦρες, λέει, φαίνεται ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας μεγαλύτερος, γιατί «αὐτοί πού ἀπασχολοῦνται σέ κάθε ξεχωριστό κλάδο ἐργασίας μποροῦν συχνά νά βρίσκονται μαζί σέ ἕνα χῶρο ἐργασίας καί ὁ παρατηρητής μπορεῖ νά τούς ἐπισκοπήσει μέ μιά ματιά. Ἀντίθετα στίς μεγάλες ἐκεῖνες μανουφακτοῦρες (!), πού προορισμός τους εἶναι νά ἱκανοποιοῦν τίς κύ-

γασίας; Τό γεγονός ὅτι ὁ μερικός ἐργάτης δέν παράγει ἐμπόρευμα[68]. Μόνο τό κοινό προϊόν τῶν μερικῶν ἐργατῶν μετατρέπεται σέ ἐμπόρευμα[68a]. Ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας μέσα στήν κοινωνία συντελεῖται μέ τή μεσολάβηση τῆς ἀγορᾶς καί τῆς πούλησης τῶν προϊόντων διαφόρων κλάδων ἐργασίας, ἐνῶ ἡ σύνδεση τῶν μερικῶν ἐργασιῶν στή μανουφακτούρα συντελεῖται μέ τήν πούληση διαφόρων ἐργατικῶν δυνάμεων στόν ἴδιο κεφαλαιοκράτη, πού τίς χρησιμοποιεῖ σάν συνδυασμένη ἐργατική δύναμη. Ὁ μανουφακτουρικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας προϋποθέτει συγκέντρωση τῶν μέσων παραγωγῆς στά χέρια ἑνός κεφαλαιοκράτη, ἐνῶ ὁ κοινωνικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας προϋποθέτει σκόρπισμα τῶν μέσων παραγωγῆς ἀνάμεσα σέ πολλούς ἐμπορευματοπαραγωγούς, ἀνεξάρτητους τόν ἕνα ἀπό τόν ἄλλο. Ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι γίνεται στή μανουφακτούρα, ὅπου ὁ σιδερένιος νόμος τῆς ἀναλογικῆς σχέσης ἤ τῶν ἀναλογιῶν κατανέμει ὁρισμένες μάζες ἐργατῶν σέ ὁρισμένες λειτουργίες, στόν καταμερισμό τῶν ἐμπορευματοπαραγωγῶν καί τῶν μέσων τους παραγωγῆς ἀνάμεσα στούς διάφορους κοινωνικούς κλάδους ἐργασίας παίζουν τό παρδαλό παιχνίδι τους ἡ τύχη καί ἡ αὐθαιρεσία. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι οἱ διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς τείνουν διαρκῶς πρός τήν ἰσορροπία μέ τό ὅτι ἀπό τή μιά μεριά κάθε ἐμπορευματοπαραγωγός εἶναι ὑποχρεωμένος νά παράγει μιάν ἀξία χρήσης, δηλ. νά ἱκανοποιεῖ μιάν εἰδική κοινωνική ἀνάγκη, ἡ ἔκταση ὅμως αὐτῶν τῶν ἀναγκῶν διαφέρει ποσοτικά καί ἕνας ἐσωτερικός δεσμός δένει σέ ἕνα φυσικό σύστημα τίς διάφορες ἀνάγκες· μέ τό ὅτι ἀπό τήν ἄλλη ὁ νόμος τῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων καθορίζει πόσο

ριες ἀνάγκες τῆς μεγάλης μάζας τοῦ πληθυσμοῦ, ἀπασχολοῦνται σέ κάθε ξεχωριστό κλάδο ἐργασίας τόσοι ἐργάτες πού εἶναι ἀδύνατο νά τούς συγκεντρώσουν σέ ἕνα ἐργαστήρι .. ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας δέν εἶναι οὔτε κατά προσέγγιση τόσο καταφανής» (*A. Smith*: «Wealth of Nations», τόμ. I, κεφ. I). Τό περίφημο χωρίο στό ἴδιο κεφάλαιο, πού ἀρχίζει μέ τά λόγια «Κοιτάχτε τό βιός τῶν πιό συνηθισμένων χειροτεχνῶν ἤ μεροκαματιάρηδων σέ μιά πολιτισμένη χώρα πού εὐημερεῖ κλπ.» καί πού σέ συνέχεια περιγράφει πόσα ἄπειρα σέ ἀριθμό ἐπαγγέλματα συντονίζουν τή δράση τους γιά νά ἱκανοποιήσουν τίς ἀνάγκες ἑνός συνηθισμένου ἐργάτη, αὐτό τό μέρος εἶναι σχεδόν ἐπιλέξει ἀντιγραμμένο ἀπό τίς σημειώσεις τοῦ Μπ. ντέ Μοντεβίλ στό ἔργο του «Fable of the Bees, or Private Vices Publick Benefits» (Πρώτη ἔκδοση χωρίς τίς σημειώσεις τό 1706, μέ τίς σημειώσεις τό 1714).

[68] «Δέν ὑπάρχει ὅμως τίποτα ἄλλο πού θά μποροῦσε νά τό χαρακτηρίσει κανείς σάν τό φυσικό μισθό τοῦ ἀτόμου. Κάθε ἐργάτης παράγει μόνο ἕνα μέρος ἑνός συνόλου, καί μιά πού κάθε μέρος μόνο του δέν ἔχει ἀξία καί εἶναι ἄνωφελο, δέν ὑπάρχει τίποτα πού θά μποροῦσε νά τό πάρει ὁ ἐργάτης καί γιά τό ὁποῖο θά μποροῦσε νά πεῖ: αὐτό εἶναι δικό μου προϊόν καί θέλω νά τό κρατήσω γιά τόν ἑαυτό μου» («Labour Defended against the Claims of Capital», London 1825, σελ. 25). Ὁ συγγραφέας αὐτοῦ τοῦ ἐξαίρετου συγγράμματος εἶναι ὁ Τ. Χότζκιν πού ἀναφέραμε πιο πάνω.

[68a] *Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση*.—Ἡ διαφορά αὐτή ἀνάμεσα στόν κοινωνικό καί μανουφακτουρικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας ἀπεικονίστηκε μέ πραχτικό τρόπο στούς γιάνκηδες. Ἕνας ἀπό τούς νέους φόρους πού ξεφουρνίστηκαν στή Βάσιγκτον στό διάστημα τοῦ ἐμφυλίου πολέμου ἦταν ὁ φόρος κατανάλωσης 6% πάνω «σ' ὅλα τά βιομηχανικά προϊόντα». Ἐρώτηση: Τί εἶναι ἕνα βιομηχανικό προϊόν; Ἀπάντηση τοῦ νομοθέτη: Ἕνα προϊόν ἔχει παραχθεῖ «ὅταν

ἀπό τό διαθέσιμο χρόνο ἐργασίας της μπορεῖ νά ξοδεύει ἡ κοινωνία γιά τήν παραγωγή κάθε ἰδιαίτερου εἴδους ἐμπορεύματος. Αὐτή ὅμως ἡ διαρκής τάση πρός τήν ἰσορροπία τῶν διαφόρων σφαιρῶν παραγωγῆς δρᾶ σάν ἀντίδραση ἐνάντια στή διαρκῆ παραβίαση αὐτῆς τῆς ἰσορροπίας. Ὁ κανόνας πού κατά τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας μέσα στό ἐργαστήρι ἐφαρμόζεται a priori [ἐκ τῶν προτέρων] καί σχεδιασμένα, ἐπενεργεῖ μόνο a posteriori [ἐκ τῶν ὑστέρων] κατά τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας μέσα στήν κοινωνία, σάν ἐσωτερική, τυφλή φυσική ἀναγκαιότητα πού καταγράφεται ἀπό τό βαρόμετρο τῶν τιμῶν τῆς ἀγορᾶς καί πού ὑποτάσσει τήν ἄτακτη αὐθαιρεσία τῶν ἐμπορευματοπαραγωγῶν. Ὁ μανουφακτουρικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας προϋποθέτει τήν ἀπόλυτη αὐθεντία τοῦ κεφαλαιοκράτη πάνω σέ ἀνθρώπους πού εἶναι ἁπλά μέλη ἑνός συνολικοῦ μηχανισμοῦ πού τοῦ ἀνήκει· ὁ κοινωνικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας ἀντιπαραθέτει ἀνεξάρτητους μεταξύ τους ἐμπορευματοπαραγωγούς πού δέν ἀναγνωρίζουν καμιά ἄλλη αὐθεντία ἐκτός ἀπό τό συναγωνισμό, ἐκτός ἀπό τόν ἐξαναγκασμό, πού ἀσκεῖ πάνω τους ἡ πίεση τῶν ἀμοιβαίων τους συμφερόντων, ἀκριβῶς ὅπως καί στό βασίλειο τῶν ζώων ὁ bellum omnium contra omnes [ὁ πόλεμος ὅλων ἐνάντια σέ ὅλους] ἀποτελεῖ λίγο-πολύ τόν ὅρο ὕπαρξης ὅλων τῶν εἰδῶν. Γιαυτό ἡ ἴδια ἀστική συνείδηση, πού τό μανουφακτουρικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας, τήν ἰσόβια προσάρτηση τοῦ ἐργάτη σέ μιά μερική ἐργασία καί τήν ἀπόλυτη ὑποταγή τῶν μερικῶν ἐργατῶν στό κεφάλαιο, τά πανηγυρίζει σάν ὀργάνωση τῆς ἐργασίας πού ἀνεβάζει τήν παραγωγική της δύναμη, καταγγέλλει ἐξίσου φωναχτά κάθε συνειδητό κοινωνικό ἔλεγχο καί ρύθμιση τοῦ κοινωνικοῦ προτσές καταγωγῆς· τά καταγγέλλει σάν ἐπέμβαση στά ἀπαραβίαστα δικαιώματα τῆς ἰδιοχτησίας, στήν ἐλευθερία καί στήν αὐτοκαθοριζόμενη «ἰδιοφυΐα» τοῦ ἀτομικοῦ κεφαλαιοκράτη. Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό ὅτι ἡ χειρότερη κατηγορία, πού οἱ ἐνθουσιώδεις ἀπολογητές τοῦ ἐργοστασιακοῦ συστήματος βρῆκαν ν' ἀπευθύνουν ἐνάντια σέ κάθε γενική ὀργάνωση τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, εἶναι ὅτι θά μετάτρεπε ὅλη τήν κοινωνία σέ ἕνα ἐργοστάσιο.

Ἄν στήν κοινωνία τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς ἡ ἀναρχία τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας καί ὁ δεσποτι-

---

ἔχει κατασκευαστεῖ» (when it is made), καί ἔχει κατασκευαστεῖ ὅταν εἶναι ἕτοιμο γιά τήν πούληση. Καί τώρα ἕνα μονάχα παράδειγμα ἀπό τά πολλά. Παλιότερα στή Νέα Ὑόρκη καί στή Φιλαδέλφεια τίς ὀμπρέλες μέ ὅλα τους τά ἐξαρτήματα τίς «κατασκεύαζαν» μανουφακτοῦρες. Ἐπειδή ὅμως ἡ ὀμπρέλα εἶναι ἕνα mixtum compositum [μιά σύνθεση] τελείως ἑτερογενῶν συστατικῶν μερῶν, τά μέρη αὐτά ἔγιναν βαθμηδόν ἀνεξάρτητοι ὁ ἕνας ἀπό τόν ἄλλο κλάδοι παραγωγῆς πού λειτουργοῦν σέ διάφορα μέρη. Τά μερικότερα προϊόντα τους μπαίνανε τώρα σάν αὐτοτελῆ ἐμπορεύματα στή μανουφακτούρα τῶν ὀμπρελῶν, πού ἁπλῶς καί μόνο τά συνθέτει σέ ἕνα σύνολο. Τά εἴδη αὐτά τά βάφτισαν οἱ γιάνκηδες «assembled articles» (συγκεντρωμένα εἴδη), μιά ὀνομασία πού τούς ἀνήκει ἰδίως γιατί ἔγιναν σημεῖα συγκέντρωσης φόρων. Ἔτσι ἡ ὀμπρέλα «συγκέντρωνε» πρῶτα 6 % φόρο κατανάλωσης πάνω στήν τιμή τοῦ κάθε στοιχείου της καί ξανά 6 % πάνω στή συνολική της τιμή.

σμός τοῦ μανουφακτουρικοῦ καταμερισμοῦ της ἀλληλοκαθορίζονται, ἀντίθετα οἱ προηγούμενες κοινωνικές μορφές, ὅπου ὁ χωρισμός τῶν ἐπαγγελμάτων ἀναπτύχθηκε αὐθόρμητα, ἔπειτα ἀποκρυσταλώθηκε καί τέλος κατοχυρώθηκε μέ νόμο, μᾶς προσφέρουν ἀπό τή μιά μεριά τήν εἰκόνα μιᾶς σχεδιασμένης καί αὐθεντικῆς ὀργάνωσης τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, ἐνῶ ἀπό τήν ἄλλη ἀποκλείουν ὁλότελα τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας μέσα στό ἐργαστήρι, ἤ τόν ἀναπτύσσουν μόνο σέ πολύ μικρή κλίμακα, ἤ μόνο σποραδικά καί τυχαῖα[69].

Ἔτσι λχ. οἱ πανάρχαιες ἐκεῖνες μικρές ἰνδικές κοινότητες, ποῦ ἐξακολουθοῦν ἐνμέρει νά ὑπάρχουν, στηρίζονται στήν κοινοχτημοσύνη τῆς γῆς, στήν ἄμεση σύνδεση τῆς γεωργίας μέ τή χειροτεχνία καί σέ ἕνα σταθερό καταμερισμό τῆς ἐργασίας πού χρησιμεύει σάν δοσμένο σχέδιο καί σχεδιάγραμμα κατά τήν ἵδρυση νέων κοινοτήτων. Σχηματίζουν αὐτάρκη σύνολα παραγωγῆς, πού ἡ παραγωγική τους περιοχή ποικίλλει ἀπό 100 ὥς μερικές χιλιάδες ἄκρ γῆ. Ἡ κύρια μάζα τῶν προϊόντων παράγεται γιά τήν κάλυψη τῶν ἄμεσων ἀναγκῶν τῆς ἴδιας τῆς κοινότητας καί ὄχι σάν ἐμπορεύματα, καί γιαυτό ἡ ἴδια ἡ παραγωγή εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπό τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας τῆς ἰνδικῆς κοινωνίας σάν σύνολο πού πραγματοποιεῖται μέσω τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων. Μονάχα τό περίσσεμα τῶν προϊόντων μετατρέπεται σέ ἐμπόρευμα, καί ἐνμέρει πάλι μόνο στά χέρια τοῦ κράτους, στό ὁποῖο ἀπό ἀμνημονεύτων χρόνων συρρέει μιά ὁρισμένη ποσότητα προϊόντων μέ τή μορφή γαιοπροσόδου σέ εἶδος. Διάφορα μέρη τῶν Ἰνδιῶν ἔχουν διάφορες μορφές κοινοτήτων. Στήν πιό ἁπλή μορφή ἡ κοινότητα καλλιεργεῖ τή γῆ ἀπό κοινοῦ καί μοιράζει τά προϊόντα της στά μέλη της, ἐνῶ κάθε οἰκογένεια κλώθει, ὑφαίνει κλπ. σάν δευτερεῦον οἰκιακό ἐπάγγελμα. Δίπλα σ' αὐτή τή μάζα πού ἔχει ὁμοειδῆ ἀσχολία βρίσκουμε τόν «κύριο κάτοικο», τό δικαστή, τόν ἀστυνόμο καί τό φοροεισπράχτορα, ἑνωμένους σέ ἕνα πρόσωπο· τό λογιστή πού κρατάει τούς λογαριασμούς σχετικά μέ τή γεωργία καί καταχωρεῖ καί καταγράφει ὅ,τι σχετίζεται μ' αὐτήν· ἕναν τρίτο ὑπάλληλο· πού καταδιώκει τούς ἐγκληματίες καί προστατεύει τούς ξένους ταξιδιῶτες, πού τούς συνοδεύει ἀπό χωριό σέ χωριό· τό φύλακα τῶν συνόρων πού φρουρεῖ τά σύνορα τῆς κοινότητας ἀπό τίς γειτονικές κοινότητες· τό νεροκράτη πού διανέμει τό νερό ἀπό τίς κοινές δεξαμενές γιά γεωργικούς σκοπούς· τό βραχμάνο πού ἀσκεῖ τίς λειτουργίες τῆς θρησκευτικῆς λατρείας· τό δάσκαλο πού διδάσκει στά παιδιά νά γράφουν καί νά διαβάζουν στήν ἄμμο· τό βραχμάνο τοῦ ἡμερολογίου, πού σάν ἀστρολόγος ὁρίζει τίς ἡμερομηνίες γιά τή σπορά καί τό θέρο καί γενικά

---

[69] «Μπορεῖ κανείς νά διατυπώσει... σάν γενικό κανόνα ὅτι ὅσο λιγότερο τόν καταμερισμό μέσα στήν κοινωνία τόν καθορίζει ἡ αὐθεντία, τόσο περισσότερο ἀναπτύσσεται ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας μέσα στό ἐργαστήρι, γιά νά ὑποταχθεῖ ἐκεῖ ἀκόμα περισσότερο στήν αὐθεντία ἑνός μόνου προσώπου. Ἐπομένως στό ζήτημα τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογες ἡ αὐθεντία μέσα στό ἐργοστάσιο καί ἡ αὐθεντία στήν κοινωνία» (*K. Marx*· «Misère de la Philosophie», Paris 1847, σελ. 130, 131).

ὑποδείχνει τίς καλές καί τίς κακές ὧρες γιά ὅλες τίς εἰδικές γεωργικές ἐργασίες· ἕνα σιδερά καί ἕνα μαραγκό πού φτιάχνουν καί διορθώνουν ὅλα τά γεωργικά ἐργαλεῖα· τόν ἀγγειοπλάστη πού φτιάχνει ὅλα τά δοχεῖα γιά τό χωριό· τόν κουρέα, τόν πλύστη γιά τό καθάρισμα τῶν ρούχων, τόν ἀργυροχόο, ποῦ καί ποῦ τόν ποιητή, πού σέ μερικές κοινότητες ἀντικαθιστᾶ τόν ἀργυροχόο ἤ τό δάσκαλο. Αὐτά τά λίγα πρόσωπα συντηροῦνται μέ ἔξοδα ὅλης τῆς κοινότητας. Ὅταν αὐξηθεῖ ὁ πληθυσμός, δημιουργιέται καί ἐγκαθισταίνεται πάνω σέ ἀκαλλιέργητο ἔδαφος μιά νέα κοινότητα σύμφωνα μέ τό πρότυπο τῆς παλιᾶς. Ὁ μηχανισμός τῆς κοινότητας δείχνει σχεδιασμένο καταμερισμό τῆς ἐργασίας, ὁ μανουφακτουρικός της ὅμως καταμερισμός εἶναι πράγμα ἀδύνατο, γιατί ἡ ἀγορά γιά τό σιδερά, τό μαραγκό κλπ. μένει ἀναλλοίωτη, καί τό πολύ-πολύ, ἀνάλογα μέ τή διαφορά στό μέγεθος τῶν χωριῶν, στή θέση τοῦ ἑνός σιδερᾶ, ἀγγειοπλάστη κλπ. νά ὑπάρχουν δυό ἤ τρεῖς[60]. Ὁ νόμος πού ρυθμίζει τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας τῆς κοινότητας ἐνεργεῖ ἐδῶ μέ τήν ἀπαρέγκλιτη ἰσχή φυσικοῦ νόμου, ἐνῶ ὁ κάθε ξεχωριστός χειροτέχνης, ὅπως ὁ σιδεράς κλπ., ἐκτελεῖ σύμφωνα μέ τόν πατροπαράδοτο τρόπο ὅλες τίς δουλιές πού ἀνήκουν στήν εἰδικότητά του, μόνο πού τίς ἐκτελεῖ μέ αὐτοτέλεια καί χωρίς ν' ἀναγνωρίζει ὁποιοδήποτε αὐθέντη μέσα στό ἐργαστήρι του. Ὁ ἁπλός παραγωγικός μηχανισμός σ' αὐτές τίς αὐτάρκεις κοινότητες, πού ἀναπαράγονται διαρκῶς μέ τήν ἴδια μορφή καί πού, ἄν κατά τύχη καταστραφοῦν, τίς ξανασυγκροτοῦν στό ἴδιο μέρος μέ τό ἴδιο ὄνομα[61], μᾶς δίνει τό κλειδί γιά νά λύσουμε τό μυστικό τῆς ἀμεταβλητότητας τῶν ἀσιατικῶν κοινωνιῶν, πού ἔρχεται σέ τόσο χτυπητή ἀντίθεση μέ τή διαρκῆ διάλυση τῶν ἀσιατικῶν κρατῶν καί τό σχηματισμό νέων καί μέ τήν ἀσταμάτητη διαδοχή τῶν δυναστῶν. Οἱ θύελες στά σύννεφα τῆς πολιτικῆς περιοχῆς ἀφήνουν ἄθιχτη τή διάρθρωση τῶν βασικῶν στοιχείων τῆς κοινωνίας.

Ὅπως εἴπαμε κιόλας προηγούμενα, οἱ συντεχνιακοί νόμοι, περιορίζοντας ἐξαιρετικά τόν ἀριθμό τῶν καλφάδων πού ἐπιτρεπόταν ν' ἀπασχολεῖ ἕνας μόνον συντεχνιακός μάστορας, ἐμπόδιζαν συστηματικά τή μετατροπή του σέ κεφαλαιοκράτη. Ἐπίσης μποροῦσε ν' ἀπασχολεῖ καλφάδες ἀποκλειστικά καί μόνο στό χειροτεχνικό ἐπάγγελμα ὅπου ὁ ἴδιος ἦταν μάστορας. Ἡ συντεχνία ἀμυνόταν ζηλότυπα ἐνάντια σέ κάθε ἐπιβουλή ἀπομέρους τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου, τῆς μόνης ἐλεύθερης μορφῆς τοῦ κεφαλαίου πού ὀρθωνόταν ἀπέναντί της. Ὁ ἔμπορος μποροῦσε ν' ἀγοράζει ὅλα τά ἐμπορεύματα, μόνο τήν ἐργασία δέν μποροῦσε ν' ἀγοράζει σάν ἐμπόρευμα. Τόν ἀνέχονταν μόνο σάν μετατράπη τῶν χειροτεχνικῶν προϊόντων. Ὅταν ἐξωτερικά περιστατικά προκαλοῦσαν ἕναν προοδευτικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας, οἱ συντεχνίες πού ὑπῆρχαν διασποῦνταν σέ ὑποείδη ἤ δίπλα στίς παλιές προσθέτονταν καινούργιες συντεχνίες, χωρίς ὅμως ν' ἀγκαλιάζουν διάφορα χειροτεχνικά ἐπαγγέλματα σέ ἕνα ἐργαστήρι. Γιαυτό, ὅσο κι ἄν ὁ ξεχωρισμός, ἡ απομόνωση καί ἡ διαμόρφωση τῶν ἐπαγγελμάτων πού ἔφερνε ἡ συντεχνιακή ὀργάνωση ἀποτελοῦν τούς ὑλικούς ὅρους ὕπαρξης τῆς περιόδου τῆς μανουφακτούρας, ἡ συντεχνιακή αὐτή ὀργάνωση ἀπόκλειε τό μανουφακτουρικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας. Γενικά, ὁ ἐργάτης ἔμενε δεμένος μέ τά μέσα του παραγωγῆς, ὅπως ὁ σάλιαγκας μέ τό καβούκι του, κι ἔτσι ἔλειπε ἡ πρώτη βάση τῆς μανουφακτούρας, ἡ αὐτοτελοποίηση τῶν μέσων παραγωγῆς μέ τήν ἰδιότητα τοῦ κεφαλαίου καί ἡ ἀντιπαράθεσή τους στόν ἐργάτη.

Τή στιγμή πού ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας στό σύνολο μιᾶς κοινωνίας, ἀδιάφορο ἄν ὁ καταμερισμός αὐτός συντελεῖται μέ τή μεσολάβηση ἤ χωρίς τή μεσολάβηση τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων, χαρακτηρίζει τούς πιό διαφορετικούς οἰκονομικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, ὁ μανουφακτουρικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας εἶναι ἕνα ὁλότελα εἰδικό δημιούργημα τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς.

5. Ο ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΗΣ ΜΑΝΟΥΦΑΚΤΟΥΡΑΣ.

Ἡ συγκέντρωση μεγάλου ἀριθμοῦ ἐργατῶν κάτω ἀπό τίς προσταγές τοῦ ἴδιου κεφαλαίου ἀποτελεῖ τή φυσική ἀφετηρία τόσο τῆς συνεργασίας γενικά, ὅσο καί τῆς μανουφακτούρας. Ἀντίθετα, ὁ μανουφακτουρικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας μετατρέπει σέ τεχνική ἀνάγκη τήν αὔξηση τοῦ χρησιμοποιούμενου ἀριθμοῦ ἐργατῶν. Ὁ ἐλάχιστος ἀριθμός ἐργατῶν πού πρέπει νά χρησιμοποιεῖ ἕνας μόνος κεφαλαιοκράτης ὑπαγορεύεται τώρα ἀπό τόν ὑπάρχοντα καταμερισμό τῆς ἐργασίας. Ἀπό τήν ἄλλη, τά πλεονεχτήματα τοῦ παραπέρα καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας ἐξαρτιῶνται ἀπό τήν παραπέρα αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν, πού μέ τή σειρά της μπορεῖ νά συντελεῖται μόνο πολλαπλασιάζοντας στίς ἴδιες ἀναλογίες τίς διάφορες ὁμάδες ἐργατῶν. Μαζί ὅμως μέ τό μεταβλητό πρέπει ν' αὐξάνει καί τό σταθερό συστατικό τοῦ κεφαλαίου, καί δέν πρέπει ν' αὐξάνουν μόνο οἱ διαστάσεις τῶν κοινῶν ὅρων παραγωγῆς, ὅπως τῶν χτιρίων, τῶν καμινιῶν κλπ., μά καί οἱ πρῶτες ὗλες ἰδίως, καί μάλιστα πολύ πιό γρήγορα ἀπό τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν. Ἡ μᾶζα τῶν πρώτων ὑλῶν πού καταναλώνεται σέ ἕνα δοσμένο χρονικό διάστημα ἀπό μιά δοσμένη πο-

[60] Ἀντισυνταγματάρχης *Mark Wilks*: «Historical Sketches of the South of India», London 1810—1817, τόμ. I, σελ. 118—20. Μιά καλή συμπαράθεση τῶν διαφόρων μορφῶν τῆς ἰνδικῆς κοινότητας βρίσκουμε στό ἔργο τοῦ *George Campbell*: «Modern India», London 1852.

[61] «Σ' αὐτή τήν ἁπλή μορφή . . . ζοῦν οἱ κάτοικοι τῆς χώρας ἀπό ἀμνημονεύτων χρόνων. Μόνο σπάνια ἔχουν ἀλλαχτεῖ τά σύνορα τῶν χωριῶν. Καί μόλο πού τά ἴδια τά χωριά ὑπόφεραν συχνά ἀπό πολέμους, πείνα καί ἐπιδημίες ἤ καί καταστρέφονταν ἀκόμα, διατηρήθηκαν διαμέσου τῶν αἰώνων τά ἴδια ὀνόματα, τά ἴδια σύνορα, τά ἴδια συμφέροντα, ἀκόμα καί οἱ ἴδιες οἰκογένειες. Οἱ κάτοικοι δέ νοιάζονται γιά τήν κατάρρευση καί τό μοίρασμα τῶν βασιλείων, ἐφόσον τό χωριό μένει ἀκέραιο δέν τούς νοιάζει σέ ποιά ἐξουσία μεταβιβάζεται ἤ σέ ποιόν ἄρχοντα περιέρχεται· ἡ ἐσωτερική του οἰκονομία παραμένει ἀναλλοίωτη» (*Th. Stamford Raffles*, πρώην ἀντικυβερνήτης τῆς Ἰάβας: «The History of Java», London 1817, τόμ. I, σελ. 285).

σότητα ἐργασίας, αὐξάνει στήν ἴδια ἀναλογία πού αὐξάνει ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας λόγω τοῦ καταμερισμοῦ της. Ἑπομένως οἱ αὐξανόμενες διαστάσεις τοῦ ἐλάχιστου κεφαλαίου πού χρειάζεται ἕνας μόνος κεφαλαιοκράτης, ἤ ἡ αὐξανόμενη μετατροπή σέ κεφάλαιο τῶν κοινωνικῶν μέσων συντήρησης καί μέσων παραγωγῆς εἶναι νόμος πού ξεπηδάει ἀπό τόν τεχνικό χαρακτήρα τῆς μανουφακτούρας[62].

Ὅπως στήν ἁπλή συνεργασία, ἔτσι καί στή μανουφακτούρα τό δρῶν σῶμα ἐργασίας εἶναι μιά μορφή ὕπαρξης τοῦ κεφαλαίου. Ὁ κοινωνικός παραγωγικός μηχανισμός, πού ἀποτελεῖται ἀπό πολλούς ἀτομικούς μερικούς ἐργάτες, ἀνήκει στόν κεφαλαιοκράτη. Γιαυτό ἡ παραγωγική δύναμη πού προκύπτει ἀπό τό συνδυασμό τῶν ἐργασιῶν ἐμφανίζεται σάν παραγωγική δύναμη τοῦ κεφαλαίου. Ἡ καθαυτό μανουφακτούρα δέν καθυποτάσσει μόνο τόν πρωτήτερα αὐτοτελῆ ἐργάτη στό πρόσταγμα καί στήν πειθαρχία τοῦ κεφαλαίου, μά δημιουργεῖ ἐπιπλέον καί μιά ἱεραρχική κλιμάκωση τῶν ἴδιων τῶν ἐργατῶν. Ἐνῶ ἡ ἁπλή συνεργασία ἀφήνει γενικά ἀναλλοίωτο τόν τρόπο ἐργασίας τῶν ξεχωριστῶν ἀτόμων, ἡ μανουφακτούρα ἐπαναστατικοποιεῖ αὐτό τόν τρόπο ἀπό τή βάση της καί χτυπᾶ στή ρίζα της τήν ἀτομική ἐργατική δύναμη. Σακατεύει τόν ἐργάτη καί τόν μετατρέπει σέ ἐξάμβλωμα, καλλιεργώντας σάν μέσα σ' ἕνα θερμοκήπιο τή μερικότερη ἐπιδεξιότητά του καί πνίγοντας ἕναν ὁλόκληρο κόσμο ἀπό παραγωγικές κλίσεις καί χαρίσματα, ἀκριβῶς ὅπως στίς Πολιτεῖες τοῦ Λά Πλάτα σφάζουν ἕνα ὁλόκληρο ζῶο μόνο καί μόνο γιά νά πάρουν τό τομάρι ἤ τό λίπος του. Δέν κατανέμονται μόνο οἱ ἰδιαίτερες μερικότερες ἐργασίες ἀνάμεσα σέ διάφορα ἄτομα, μά τεμαχίζεται καί τό ἴδιο τό ἄτομο, μετατρέπεται σέ αὐτόματο ὄργανο μιᾶς μερικότερης ἐργασίας[63] καί πραγματοποιεῖται ἔτσι ὁ σαχλός μύθος τοῦ Μενένιου Ἀγρίππα, πού παριστάνει τόν ἄνθρωπο ἁπλῶς σάν ἕνα κομμάτι τοῦ ἴδιου τοῦ σώματός του[64]. Ἄν ὁ ἐργάτης πουλάει ἀρχικά τήν ἐργατική του δύναμη στό κεφάλαιο, ἐπειδή τοῦ λείπουν τά ὑλικά μέσα γιά τήν παραγωγή

62 «Δέν ἀρκεῖ νά ὑπάρχει στήν κοινωνία τό κεφάλαιο πού εἶναι ἀναγκαῖο (θάπρεπε νά πεῖ: τά μέσα συντήρησης καί παραγωγῆς πού εἶναι ἀναγκαῖα) γιά τήν ὑποδιαίρεση τῶν χειροτεχνικῶν ἐπαγγελμάτων· εἶναι ἀκόμα ἀπαραίτητο νά εἶναι συσσωρευμένο στά χέρια τῶν ἐπιχειρηματιῶν σέ ἀρκετά σημαντικές μάζες, ὥστε νά τούς κάνει ἱκανούς νά παράγουν σέ μεγάλη κλίμακα... Ὅσο περισσότερο μεγαλώνει ὁ καταμερισμός, ἡ διαρκής ἀπασχόληση τοῦ ἴδιου ἀριθμοῦ ἐργατῶν ἀπαιτεῖ διαρκῶς πιό σημαντικό κεφάλαιο σέ ἐργαλεῖα, πρῶτες ὕλες κλπ. (*Storch*: «Cours d' Économie Politique», ἔκδοση Παρισιοῦ, τόμ. I, σελ. 250, 251). «Ἡ συγκέντρωση τῶν μέσων παραγωγῆς καί ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας εἶναι τόσο ἀχώριστα τό ἕνα ἀπ' τ' ἄλλο, ὅσο ἀχώριστα εἶναι στόν τομέα τῆς πολιτικῆς ἡ συγκέντρωση τῶν δημόσιων ἐξουσιῶν καί ὁ καταμερισμός τῶν ἰδιωτικῶν συμφερόντων» (*Karl Marx*: «Misère de la Philosophie», Paris 1847, σελ. 134).

63 Ὁ Ντούγκαλντ Στιούαρτ ὀνομάζει τούς ἐργάτες μανουφακτούρας «ζωντανά αὐτόματα... πού χρησιμοποιοῦνται γιά μερικότερες ἐργασίες» (Works, ἔκδ. Sir W. Hamilton, Edinburgh 1855, τόμ. III, «Lectures on Political Economy», σελ. 318).

64 Στά κοράλια τό κάθε ξεχωριστό ἄτομο ἀποτελεῖ πράγματι τό στομάχι ὅλης τῆς ὁμάδας. Μόνο πού προμηθεύει τροφή στήν ὁμάδα, ἀντί νά τῆς τήν ἀφαιρεῖ ὅπως ἔκανε ὁ ρωμαῖος πατρίκιος.

ἑνός ἐμπορεύματος, παραλύει τώρα ἡ ἴδια ἡ ἀτομική ἐργατική δύναμή του καί ἀρνιέται τίς ὑπηρεσίες της, ἄν δέν πουληθεῖ στό κεφάλαιο. Εἶναι σέ θέση νά λειτουργεῖ μόνο σέ συνάρτηση μέ ἄλλες ἐργατικές δυνάμεις, καί ἡ συνάρτηση αὐτή ὑπάρχει μόνο ὕστερα ἀπό τήν πούλησή της, μέσα στό ἐργαστήρι τοῦ κεφαλαιοκράτη. Ἔχοντας γίνει ἀνίκανος νά φτιάξει κάτι τό αὐτοτελές σύμφωνα μέ τά φυσικά του χαρίσματα ὁ ἐργάτης τῆς μανουφακτούρας ἀναπτύσσει παραγωγική δραστηριότητα μόνο πιά σάν ἐξάρτημα τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ καπιταλιστῆ[65]. Ὅπως ἦταν γραμμένο στό κούτελο τοῦ περιούσιου λαοῦ ὅτι εἶναι ἰδιοχτησία τοῦ Ἰεχωβᾶ, ἔτσι καί ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας βάζει στόν μανουφακτουρικό ἐργάτη τή σφραγίδα πού τόν ἀνακηρύχνει ἰδιοχτησία τοῦ κεφαλαίου.

Οἱ γνώσεις, ἡ νοημοσύνη καί ἡ θέληση πού ἀναπτύσσει ὁ αὐτοτελής ἀγρότης ἤ χειροτέχνης, ἔστω καί σέ μικρή κλίμακα, καί πού τίς ἀναπτύσσει ὅπως περίπου ὁ ἄγριος ἀσκεῖ ὅλη τήν τέχνη τοῦ πολέμου σάν προσωπική πανουργία, ἀπαιτοῦνται τώρα μόνο γιά τό σύνολο τοῦ ἐργαστηρίου. Οἱ πνευματικές δυνάμεις τῆς παραγωγῆς ἀναπτύσσονται πρός μιά πλευρά, γιατί ἐξαφανίζονται ἀπό πολλές ἄλλες πλευρές. Αὐτό πού χάνουν οἱ μερικοί ἐργάτες, συγκεντρώνεται ἀντίκρυ τους στό κεφάλαιο[66]. Εἶναι προϊόν τοῦ μανουφακτουρικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Τό γεγονός ὅτι οἱ πνευματικές δυνάμεις τοῦ ὑλικοῦ προτσές παραγωγῆς ἀντιπαραθέτονται σ' αὐτούς σάν ξένη ἰδιοχτησία καί σάν δύναμη πού τούς ἐξουσιάζει εἶναι προϊόν τοῦ μανουφακτουρικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Τό προτσές αὐτό τοῦ χωρισμοῦ ἀρχίζει στήν ἁπλή συνεργασία, ὅπου ἀπέναντι στούς ξεχωριστούς ἐργάτες ὁ κεφαλαιοκράτης ἀντιπροσωπεύει τήν ἑνότητα καί τή θέληση τοῦ κοινωνικοῦ σώματος ἐργασίας. Ἀναπτύσσεται παραπέρα στή μανουφακτούρα πού σακατεύει τόν ἐργάτη καί τόν μετατρέπει σέ μερικό ἐργάτη. Ὁλοκληρώνεται στή μεγάλη βιομηχανία πού τήν ἐπιστήμη τή χωρίζει σάν αὐτοτελῆ παραγωγική δύναμη ἀπό τήν ἐργασία καί τή βάζει μέ τό στανιό στήν ὑπηρεσία τοῦ κεφαλαίου[67].

Στή μανουφακτούρα ὁ πλουτισμός τοῦ συνολικοῦ ἐργάτη κι ἑπομένως τοῦ κεφαλαίου σέ κοινωνική παραγωγική δύναμη καθορίζεται

65 «Ὁ ἐργάτης πού ξέρει ἕνα ὁλόκληρο χειροτεχνικό ἐπάγγελμα μπορεῖ νά πιάνει δουλιά παντοῦ καί νά ἐξασφαλίζει τή συντήρησή του: ὁ ἄλλος (ὁ μανουφακτουρικός ἐργάτης) εἶναι μόνο ἐξάρτημα, καί ὅταν εἶναι χωρισμένος ἀπό τούς ἄλλους ἐργάτες, τούς συναδέλφους του, δέν μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ καί δέν εἶναι ἀνεξάρτητος, γιαυτό ἀναγκάζεται νά δεχτεῖ τό νόμο πού θεωροῦν σωστό νά τοῦ ἐπιβάλλουν» (*Storch*: «Cours d' Économie Politique», ἔκδ. Πετρούπολης 1815, τόμ. I, σελ. 204).

66 *A. Ferguson*: «History of Civil Society», Edinburgh 1767, μέρος IV τμ. I, σελ. 281: «Ὁ ἕνας κέρδισε αὐτό πού ἔχασε ὁ ἄλλος».

67 «Ὁ ἄνθρωπος τῆς γνώσης καί ὁ παραγωγικός ἐργάτης χωρίζονται πολύ ὁ ἕνας ἀπό τόν ἄλλο καί ἡ ἐπιστήμη, ἀντί στό χέρι τοῦ ἐργάτη νά πληθαίνει γι' αὐτόν τόν ἴδιο τίς παραγωγικές του δυνάμεις, ἔχει παντοῦ σχεδόν ἀντιπαρατεθεῖ στόν ἐργάτη... Ἡ γνώση γίνεται ἕνα ὄργανο ἱκανό ν' *ἀποχωρίζεται* ἀπό τήν ἐργασία καί ν' ἀντιπαραθέτεται σ' αὐτήν». (*W. Thompson*: «An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth», London 1824, σελ. 274).

ἀπό τό φτώχαιμα τοῦ ἐργάτη σέ ἀτομική παραγωγική δύναμη. «Ἡ ἀμάθεια εἶναι ἡ μητέρα τῆς βιομηχανίας ὅπως καί τῆς δεισιδαιμονίας. Ἡ σκέψη καί ἡ δύναμη τῆς φαντασίας ὑπόκεινται σέ πλάνη· ὅμως ἡ συνήθεια νά κινᾶς τό πόδι ἤ τό χέρι δέν ἐξαρτιέται οὔτε ἀπό τή μιά, οὔτε ἀπό τήν ἄλλη. Ἄρα οἱ μανουφακτοῦρες εὐημεροῦν περισσότερο ἐκεῖ ὅπου οἱ ἐργάτες ἀποβάλλουν περισσότερο τό πνεῦμα, ἔτσι πού τό ἐργαστήρι μπορεῖ νά θεωρεῖται σάν μιά μηχανή πού τά μέρη της ἀποτελοῦνται ἀπό ἀνθρώπους»[68]. Καί πραγματικά, στά μέσα τοῦ 18ου αἰώνα μερικές μανουφακτοῦρες χρησιμοποιοῦσαν κατά προτίμηση μισοηλίθιους γιά ὁρισμένες ἁπλές δουλιές, οἱ ὁποῖες ὅμως ἀποτελοῦσαν μυστικά τοῦ ἐργοστασίου[69].

«Ἡ διανοητικότητα τῆς μεγάλης πλειοψηφίας τῶν ἀνθρώπων —λέει ὁ Α. Σμίθ— διαμορφώνεται μέ ἀναγκαιότητα ἀπό τίς καθημερινές τους ἀσχολίες καί σέ σχέση μ' αὐτές. Ὁ ἄνθρωπος, πού ὅλη του τή ζωή τήν καταναλώνει ἐκτελώντας λίγες ἁπλές κινήσεις... δέν ἔχει τήν εὐκαιρία νά ἀσκήσει τή νόησή του... Γίνεται γενικά τόσο κουτός καί ἀμαθής, ὅσο κουτό καί ἀμαθές μπορεῖ νά γίνει ἕνα ἀνθρώπινο πλάσμα». Καί ἀφοῦ ὁ Σμίθ περιγράψει πιά τήν ἀμβλύνοια τοῦ μερικοῦ ἐργάτη, συνεχίζει: «Ἡ μονοτονία τῆς στάσιμης ζωῆς του ἀφανίζει φυσικά καί τό θάρρος τοῦ πνεύματός του... Καταστρέφει ἀκόμα καί τήν ἐνεργητικότητα τοῦ σώματός του καί τό κάνει ἀνίκανο νά χρησιμοποιεῖ μέ ἔξαρση καί ἀντοχή τή δύναμή του ἔξω ἀπό τή μερική ἀσχολία γιά τήν ὁποία ἔχει διαπαιδαγωγηθεῖ. Ἔτσι τήν ἐπιδεξιότητά του στήν εἰδική τέχνη του φαίνεται σάν νά τήν ἔχει ἀποχτήσει σέ βάρος τῶν διανοητικῶν, κοινωνικῶν καί πολεμικῶν ἀρετῶν του. Σέ κάθε ὅμως βιομηχανική καί πολιτισμένη κοινωνία αὐτή εἶναι ἡ κατάσταση πού θά βρεθεῖ ἀναγκαστικά ὁ ἐργαζόμενος φτωχός (the labouring poor), δηλ. ἡ μεγάλη μάζα τοῦ λαοῦ»[70]. Γιά νά παρεμποδιστεῖ τό ὁλοκληρωτικό μαράζωμα τῆς λαϊκῆς μάζας πού προέρχεται ἀπό τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας, ὁ Α. Σμίθ συστήνει ν' ἀναλάβει τό κράτος τή λαϊκή ἐκπαίδευση, ἄν καί συστήνει νά γίνει αὐτό μέ προσοχή καί μέ ὁμοιοπαθητικές δόσεις. Ἀντίθετα, τήν ἄποψη αὐτή τήν καταπολεμάει μέ συνέπεια ὁ γάλλος μεταφραστής καί σχολιαστής του Ζ. Γκαρνιέ, πού τόν καιρό τῆς πρώτης γαλλικῆς αὐτοκρατορίας μεταμορφώθηκε φυσιολογικά σέ γερουσιαστή. Ἡ λαϊκή ἐκπαίδευση, κατά τή γνώμη του, προσκρούει στούς θεμελιακούς νόμους τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας καί καθιερώνοντάς την «προγράφουμε ὁλόκληρο τό κοινωνικό μας σύστημα». «Ὅπως κάθε ἄλλος καταμερισμός τῆς ἐργασίας—λέει—ὁ καταμερισμός ἀνάμεσα στή χειρωναχτική καί τήν πνευματική ἐργασία[71] γίνεται ὅλο καί πιό ἔκδηλος καί πιό ἀποφασιστικός στό βαθμό πού ἡ κοινωνία (τήν ἔκφραση αὐτή τή χρησιμοποιεῖ σωστά γιά τό κεφάλαιο, τή γαιοχτησία καί τό κράτος τους) γίνεται πιό πλούσια. Ὅπως κάθε ἄλλος καταμερισμός τῆς ἐργασίας, ἔτσι κι αὐτός εἶναι ἀποτέλεσμα προηγηθεισῶν καί αἰτία μελλοντικῶν προόδων... Ἐπιτρέπεται λοιπόν ἡ κυβέρνηση νά πάει ἐνάντια σ' αὐτόν τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας καί νά παρεμποδίσει τή φυσική του πορεία; Ἐπιτρέπεται ἄραγε νά ξοδεύει ἕνα μέρος τῶν κρατικῶν ἐσόδων στήν προσπάθεια νά μπερδέψει καί ν' ἀνακατέψει δυό τάξεις ἐργασίας, πού ἐπιδιώκουν οἱ ἴδιες τόν καταμερισμό καί τό χωρισμό τους;»[72].

Ἕνα κάποιο πνευματικό καί σωματικό σακάτεμα εἶναι ἀναπόσπαστο ἀκόμα καί ἀπό τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας στήν κοινωνία γενικά. Ἐπειδή ὅμως ἡ περίοδος τῆς μανουφακτούρας ὁδηγεῖ πολύ πιό πέρα αὐτό τό κοινωνικό κομμάτιασμα τῶν κλάδων ἐργασίας καί ἐπειδή, ἀπό τήν ἄλλη, μόνο μέ τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας πού τή χαρακτηρίζει χτυπάει τό ἄτομο στή ζωτική του ρίζα, πρώτη αὐτή εἶναι πού προσφέρει καί τό ὑλικό καί τό κίνητρο γιά τή γέννηση τῆς βιομηχανικῆς παθολογίας[73].

«Ὅταν ὑποδιαιρεῖς ἕναν ἄνθρωπο, εἶναι σά νά τόν ἐκτελεῖς, ἄν τοῦ ἀξίζει ἡ θανατική καταδίκη, καί σά νά τόν δολοφονεῖς, ἄν δέν

[68] *A. Ferguson:* «History of Civil Society», Edinburgh 1867, μέρος IV, τμ. I. σελ. 281.

[69] *J. D. Tuckett:* «A History of the Past and Present State of the Labouring Population», London 1846, τόμ. I, σελ. 149.

[70] *A. Smith:* «Wealth of Nations», βιβλ. V, κεφ. I, μέρος II. Σάν μαθητής τοῦ Α. Φέργκουσον, πού εἶχε ἀναπτύξει τίς βλαβερές συνέπειες τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, ὁ Α. Σμίθ εἶχε σαφῆ ἀντίληψη σχετικά μ' αὐτό τό σημεῖο. Στήν ἀρχή τοῦ ἔργου του, ὅπου τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας τόν ἐξυμνεῖ ex professo [ἐξ ἐπαγγέλματος] τόν ἑρμηνεύει ἁπλῶς στά πεταχτά σάν πηγή τῶν κοινωνικῶν ἀνισοτήτων. Μόνο στό 5ο Βιβλίο, τό ἀφιερωμένο στά ἔσοδα τοῦ κράτους, ἐπαναλαβαίνει ὅσα λέει ὁ Φέργκουσον. Στήν «Misère de la Philosophie» [«Ἀθλιότητα τῆς Φιλοσοφίας»] ἔχω ἐκθέσει ὅσα χρειάζονται σχετικά μέ τήν ἱστορική σχέση τοῦ Φέργκουσον, τοῦ Α. Σμίθ, τοῦ Λεμοντέη καί τοῦ Σαίη στήν κριτική τους γιά τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας καί περιγράφω ἐκεῖ ἐπίσης γιά πρώτη φορά τό μανουφακτουρικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας σάν εἰδική μορφή τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς (*Karl Marx*: «Misère de la Philosophie», Paris 1847, σελ. 122 κ. ἑ.).

[71] Ὁ Φέργκουσον στό ἔργο του κιόλας «History of Civil Society», σελ. 281, λέει: «Σ' αὐτόν τόν αἰώνα τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας [of separations] ἀκόμα καί ἡ σκέψη μπορεῖ νά γίνει εἰδικό ἐπάγγελμα».

[72] *G. Garnier*, τόμ. V τῆς μετάφρασής του [τοῦ Σμίθ], σελ. 4—5.

[73] Ὁ Ραματζίνι, καθηγητής τῆς πραχτικῆς ἰατρικῆς στήν Πάδουα, δημοσίεψε τό 1713 τό ἔργο του «De morbis artificum», πού τό 1781 μεταφράστηκε στά γαλλικά καί ξανατυπώθηκε τό 1811 στήν «Encyclopédie des Sciences Médicales. 7ème Discours: Auteurs Classiques». Ἡ περίοδος τῆς μεγάλης βιομηχανίας πλούτισε φυσικά πολύ τόν κατάλογό του τῶν ἐργατικῶν ἀσθενειῶν. Βλέπε ἀνάμεσα στ' ἄλλα καί «Hygiène physique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en général, et dans la ville de Lyon en particulier. Par le Dr. A. L. Fonteret». Paris 1858 καί «Die Krankheiten, welche verschiedenen Ständen, Altern und Geschlechtern eigentümlich sind», 6 τόμοι. Ulm 1860. Τό 1854 ἡ Society of Arts [Ἑταιρία τῶν τεχνῶν] διόρισε μιάν ἐξεταστική ἐπιτροπή σχετικά μέ τή βιομηχανική παθολογία. Ὁ κατάλογος τῶν ντοκουμέντων πού μάζεψε αὐτή ἡ ἐπιτροπή βρίσκεται στόν κατάλογο τοῦ «Twickenham Economic Museum». Πολύ σπουδαῖες εἶναι οἱ ἐπίσημες «Reports of Public Health». Βλ. ἐπίσης καί τοῦ γιατροῦ δρ *Eduard Reich*: «Ueber die Entartung des Menschen». Erlangen 1868.

τού άξίζει. Ή ύποδιαίρεση τής έργασίας είναι ή δολοφονία ένός λαού»[71].

Ή συνεργασία πού στηρίζεται στόν καταμερισμό τής έργασίας ή ή μανουφακτούρα είναι στήν άρχή ένα αύθόρμητο δημιούργημα. Μόλις όμως άποχτήσει κάποια σταθερότητα καί εύρύτητα ύπαρξης γίνεται συνειδητή, σχεδιασμένη καί συστηματική μορφή τού κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Ή ίστορία τής καθαυτό μανουφακτούρας δείχνει πώς ό καταμερισμός τής έργασίας πού τή χαραχτηρίζει άποχτά πρώτα μέ βάση τήν πείρα—σά νά λέμε πίσω άπό τήν πλάτη τών δρώντων προσώπων τίς κατάλληλες μορφές, έπειτα όμως, όπως γινόταν στή συντεχνιακή χειροτεχνία, τείνει νά διατηρήσει σάν παράδοση τή μορφή πού έχει κιά βρεθεί καί σέ μερικές περιπτώσεις τή διατηρεί αίώνες συνέχεια. Όταν άλλάζει ή μορφή αύτή, έκτός άπό τίς περιπτώσεις δευτερεύουσας σημασίας, άλλάζει πάντα σάν άποτέλεσμα μιάς έπανάστασης στά έργαλεία παραγωγής. Ή σύγχρονη μανουφακτούρα—δέ μιλώ έδώ γιά τή μεγάλη βιομηχανία πού στηρίζεται στίς μηχανές—είτε βρίσκει, όπως γίνεται λχ. μέ τή μανουφακτούρα έτοιμων ένδυμάτων, στίς μεγάλες πόλεις, όπου γεννιέται, έτοιμα κιόλας τά disjecta membra poetae [τά διάφορα σκόρπια μέλη] της καί δέν έχει παρά νά μαζέψει τά σκόρπια αύτά μέλη της, είτε ή άρχή τού καταμερισμού είναι ξεκάθαρη καί δέ χρειάζεται παρά άπλώς οί διάφορες έργασίες τής χειροτεχνικής παραγωγής (λχ. στή βιβλιοδεσία) ν' άνατεθούν άποκλειστικά σέ είδικούς έργάτες. Στίς περιπτώσεις αύτές φτάνει μιάς έβδομάδας πείρα γιά νά βρεθεί ή άριθμητική άναλογία τών χεριών πού άπαιτούνται γιά κάθε λειτουργία[72].

Μέ τήν άνάλυση τής χειροτεχνικής δραστηριότητας, τήν είδίκευση τών έργαλείων δουλιάς, τή διαμόρφωση τών μερικών έργατών, τή συσσωμάτωση καί τό συνδυασμό τους σέ ένα συνολικό μηχανισμό, ό μανουφακτουρικός καταμερισμός τής έργασίας δημιουργεί τήν ποιοτική διάρθρωση καί τήν ποσοτική άναλογία τών κοινωνικών προτσές παραγωγής, δημιουργεί έπομένως μιά καθορισμένη όργάνωση τής κοινωνικής έργασίας καί άναπτύσσει έτσι ταυτόχρονα μιά καινούργια, κοινωνική παραγωγική δύναμη τής έργασίας. Σάν είδική κεφαλαιοκρατική μορφή

[71] «To subdivide a man is to execute him if he deserves the sentence, to assassinate him, if he does not... the subdivision of labour is the assassination of a people» (*D. Urquhart*: «Familiar Words», London 1855, σελ. 119). Ό Χέγκελ είχε πολύ αίρετικές άπόψεις γιά τόν καταμερισμό τής έργασίας. «Μέ τήν έννοια μορφωμένοι άνθρωποι πρέπει νά έννοούμε πρώτα έκείνους που μπορούν νά κάνουν όλα όσα κάνουν οί άλλοι», λέει στή «Φιλοσοφία τού Δικαίου» [*Hegel*: «Grundlinien der Philosophie des Rechts», 2η έκδ., Berlin 1840, σελ. 247].

[72] Τή βολική πίστη στήν έφευρετική ίδιοφυΐα τού κεφαλαιοκράτη, πού ό κάθε ξεχωριστός κεφαλαιοκράτης τήν έφαρμόζει στόν καταμερισμό τής έργασίας a priori, τή βρίσκουμε σήμερα πιά μόνο σέ γερμανούς καθηγητές, όπως λχ. στόν κ. Ρόσερ, πού γι' αύτό παραχωρεί σάν άνταμοιβή «διάφορους μισθούς έργασίας» στόν κεφαλαιοκράτη πού σάν τόν Δία κάνει νά ξεπηδήσει άπό τό κεφάλι του έτοιμος ό καταμερισμός τής έργασίας. Ή μεγαλύτερη ή μικρότερη έφαρμογή του καταμερισμού τής έργασίας έξαρτιέται άπό τό μέγεθος τού βαλαντίου καί όχι άπό τό μέγεθος τής ίδιοφυΐας.

τού κοινωνικού προτσές παραγωγής—καί πάνω στίς δοσμένες ίστορικές βάσεις δέν μπορούσε ν' άναπτυχθεί διαφορετικά παρά μόνο μέ τήν κεφαλαιοκρατική μορφή—είναι άπλώς μιά είδική μέθοδος παραγωγής σχετικής ύπεραξίας ή αύξησης σέ βάρος τών έργατών τής αύτοαξιοποίησης τού κεφαλαίου, πράγμα πού τό όνομάζουν κοινωνικό πλούτο, «wealth of nations» κλπ. Δέν άναπτύσσει άπλώς τήν κοινωνική παραγωγική δύναμη τής έργασίας ύπέρ τού κεφαλαιοκράτη, άντί ύπέρ τού έργάτη, άλλά τήν άναπτύσσει σακατεύοντας τόν έργάτη σάν άτομο. Δημιουργεί νέους όρους γιά τήν κυριαρχία τού κεφαλαίου πάνω στήν έργασία. Έπομένως άν έμφανίζεται άπό τή μιά σάν ίστορική πρόοδος καί άναγκαία φάση άνάπτυξης στό προτσές οίκονομικής διαμόρφωσης τής κοινωνίας, άπό τήν άλλη έμφανίζεται σάν μέσο πολιτισμένης καί ραφιναρισμένης έκμετάλλευσης.

Ή πολιτική οίκονομία, πού μόλις στήν περίοδο τής μανουφακτούρας άναφαίνεται σάν είδική έπιστήμη, βλέπει γενικά τόν κοινωνικό καταμερισμό τής έργασίας μόνο άπό τήν άποψη τού μανουφακτουρικού καταμερισμού τής έργασίας[73], σάν μέσο νά παράγονται περισσότερα έμπορεύματα μέ τήν ίδια ποσότητα έργασίας καί έπομένως σάν μέσο νά φτηναίνουν τά έμπορεύματα καί νά έπιταχυνθεί ή συσσώρευση τού κεφαλαίου. Σέ διαμετρική άντίθεση μ' αύτή τήν ύπογράμμιση τής ποσότητας καί τής άνταλλαχτικής άξίας οί συγγραφείς τής κλασικής άρχαιότητας έξετάζουν άποκλειστικά τήν ποιότητα καί τήν άξία χρήσης[74]. Έπειδή χωρίζονται οί κοινωνικοί κλάδοι παραγωγής τά έμπορεύματα γίνονται καλύτερα, οί διάφορες κλίσεις καί τά διάφορα ταλέντα τών άνθρώπων διαλέγουν άντίστοιχες σφαίρες δράσης[75], καί χω-

[73] Πιό παλιοί συγγραφείς, όπως ό Πέττυ, όπως ό άνώνυμος συγγραφέας τού «Advantages of the East-India Trade» κλπ. τονίζουν περισσότερο άπό τόν Α. Σμίθ τόν κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα τού μανουφακτουρικού καταμερισμού τής έργασίας.

[74] Έξαίρεση άνάμεσα στούς νεώτερους άποτελούν μερικοί συγγραφείς τού 18ου αίώνα, όπως ό Μπεκκάρια καί ό Τζέιμς Χάρις, πού σχετικά μέ τόν καταμερισμό τής έργασίας έπαναλαβαίνουν σχεδόν μονάχα όσα είπαν οί άρχαίοι. Έτσι ό Μπεκκάρια γράφει: «Ό καθένας ξέρει άπ' τή δική του τήν πείρα πώς όταν χρησιμοποιεί πάντα τά χέρια και τό πνεύμα του στο ίδιο είδος έργασίας καί γιά τήν παραγωγή τών ίδιων έμπορευμάτων, τά προϊόντα αύτά τά παράγει πιό εύκολα, πιό άφθονα και πιό καλά, άπ' ότι στήν περίπτωση πού ό καθένας θά παράγει γιά τόν έαυτό του τά πράγματα πού χρειάζεται... Μ' αύτό τόν τρόπο οί άνθρωποι χωρίζονται σέ διάφορες τάξεις και κάστες πρός όφελος τού συνόλου καί πρός δικό τους όφελος» (*Cesare Beccaria*: «Elementi di Economia Publica», έκδ. Custodi, Parte Moderna, τομ. XI, σελ. 29). Ό Τζέιμς Χάρις, άργότερα κόμης τού Μάλμσμπουρυ, όνομαστός γιά τά «Diaries» [«Ήμερολόγια»] του τής περιόδου πού ήταν πρεσβευτής στήν Πετρούπολη, λέει σέ μιά ύποσημείωση τού έργου του «Dialogue concerning Happiness», London 1741 (πού δημοσιεύτηκε καί άργότερα στο «Three Treatises etc.» 3η έκδ. Λονδίνο 1772 [σελ. 292]): «Όλη ή άπόδειξη γιά τό ότι ή κοινωνία είναι κάτι τό φυσικό (δηλ. ή άπόδειξη πού στηρίζεται στόν «καταμερισμό τών άπασχολήσεων») έχει παρθεί άπό τό δεύτερο βιβλίο της „Πολιτείας" τού Πλάτωνα».

[75] Έτσι στήν Όδύσσεια XIV, 228 άναφέρεται: «Άλλος γάρ τ' άλλοισιν άνήρ έπιτέρπεται έργοις» [«άλλες δουλιές εύχαριστούν τόν ένα, κι άλλες τόν άλ-

ρίς περιορισμό τῆς σφαίρας δράσης δέν μπορεῖ πουθενά νά παραχθεῖ κάτι τό σημαντικό[79]. Ὥστε καί τό προϊόν καί ὁ παραγωγός καλυτερεύουν μέ τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας. Ἄν κάπου-κάπου ἀναφέρεται καί ἡ αὔξηση τῆς μάζας τῶν προϊόντων, αὐτό γίνεται μόνο σέ σχέση μέ τή μεγαλύτερη ἀφθονία σέ ἀξίες χρήσης. Δέν ἀναφέρεται οὔτε μέ μιά λέξη ἡ ἀνταλλαχτική ἀξία καί τό φτήναιμα τῶν ἐμπορευμάτων. Ἡ ἄποψη αὐτή τῆς ἀξίας χρήσης ἐπικρατεῖ τόσο στόν Πλάτωνα[80], πού τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας τόν πραγματεύεται σάν

λον»] καί ὁ Ἀρχίλοχος, κατά τόν Σέξτο Ἐμπειρικό, λέει: *«Ἄλλος ἄλλω ἐπ' ἔργω καρδίην ἰαίνεται»* [«εὐφραίνει τοῦ καθενός τήν καρδιά μιά ἄλλη ἐργασία»].

79 *«Πολλ' ἠπίστατο ἔργα, κακῶς δ' ἠπίστατο πάντα»* [«Πολλές δουλιές ἤξερε, ὅλες ὅμως τίς ἤξερε ἄσχημα»] — ὁ ἀθηναῖος σάν ἐμπορευματοπαραγωγός ἔνιωθε τόν ἑαυτό του ἀνώτερο ἀπό τό σπαρτιάτη, ἐπειδή ὁ σπαρτιάτης ἤξερε βέβαια νά διαθέτει στόν πόλεμο ἀνθρώπους, ὄχι ὅμως καί χρῆμα, ὅπως βάζει ὁ Θουκυδίδης τόν Περικλῆ νά λέει σέ μιά δημηγορία μέ τήν ὁποία ξεσηκώνει τούς ἀθηναίους γιά τόν πελοποννησιακό πόλεμο: *«σώμασί τε ἑτοιμότεροι οἱ αὐτουργοί τῶν ἀνθρώπων ἤ χρήμασι πολεμεῖν»* [«οἱ ἄνθρωποι πού ἐργάζονται οἱ ἴδιοι εἶναι προθυμότεροι νά πολεμοῦν μέ τά σώματά τους παρά μέ χρήματα»] (*Θουκυδίδης*, βιβλ. Ι, κεφ. 141). Ὡστόσο ἰδανικό τους, ἀκόμα καί στήν ὑλική παραγωγή, παρέμενε ἡ «αὐτάρκεια» πού ἀντίκειται στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας *«παρ' ὧν γάρ τό εὖ, παρά τούτων καί τό αὔταρκες»* [«γιατί ἀπ' ὅπου προέρχεται ἡ εὐημερία ἀπό κεῖ προέρχεται καί ἡ αὐτοτέλεια»]. Ἐδῶ πρέπει κανείς νά ἔχει ὑπόψη του ὅτι ἀκόμα καί τόν καιρό τῆς ἀνατροπῆς τῶν 30 τυράννων οἱ ἀθηναῖοι πού δέν εἶχαν γαιοχτησία δέν ξεπερνοῦσαν τούς 5 000.

80 Ὁ Πλάτων συμπεραίνει πώς ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας μέσα στήν κοινότητα ὀφείλεται στήν πολυμέρεια τῶν ἀναγκῶν καί στή μονομέρεια τῶν ἱκανοτήτων τῶν ἀτόμων. Ἡ κύρια του ἄποψη εἶναι ὅτι ὁ ἐργάτης ὀφείλει νά προσαρμόζεται στήν ἐργασία καί ὄχι ἡ ἐργασία στόν ἐργάτη, πράγμα πού θἆταν ἀναπόφευχτο ἄν ἀσκοῦσε ταυτόχρονα διάφορες τέχνες, ὁπότε θά ἀσκοῦσε τή μιά ἤ τήν ἄλλη σάν πάρεργο. *«Οὐ γάρ ... ἐθέλει τό πραττόμενον τήν τοῦ πράττοντος σχολήν περιμένειν, ἀλλ' ἀνάγκη τόν πράττοντα τῷ πραττομένῳ ἐπακολουθεῖν μή ἐν παρέργου μέρει. —Ἀνάγκη.—Ἐκ δή τούτων πλείων τε ἕκαστα γίγνεται καί κάλλιον καί ῥᾷον, ὅταν εἷς ἕν κατά φύσιν καί ἐν καιρῷ, σχολήν τῶν ἄλλων ἄγων, πράττῃ»* [«Γιατί... ἡ δουλιά δέν περιμένει τή σχόλη τοῦ ἐργάτη, ἀλλά εἶναι ἀνάγκη ὁ ἐργάτης νά παρακολουθεῖ τή δουλιά του μέ προσοχή καί ὄχι σάν πάρεργο.—Αὐτό εἶναι ἀναγκαῖο.—Ἀπ' ἐδῶ προκύπτει ὅτι παράγονται περισσότερα πράγματα καί ὡραιότερα καί μέ εὐκολότερο τρόπο ὅταν ὁ καθένας φτιάχνει μόνο ἕνα πράγμα, σύμφωνα μέ τά φυσικά χαρίσματα καί στόν κατάλληλο χρόνο, ἀπαλλαγμένος ἀπό ἄλλες ἀσχολίες»] (*Πλάτων*, Πολιτεία, Ι, 2η ἔκδ. Baiter Orelli etc.), Παρόμοιες σκέψεις ἀναπτύσσει καί ὁ *Θουκυδίδης*, στό ἴδιο, κεφ. 142: *«τό δέ ναυτικόν τέχνης ἐστίν, ὥσπερ καί ἄλλο τι, καί οὐκ ἐνδέχεται, ὅταν τύχῃ, ἐκ παρέργου μελετᾶσθαι, ἀλλά μᾶλλον μηδέν ἐκείνῳ πάρεργον ἄλλο γίγνεσθαι»* [«ἡ ναυτική εἶναι τέχνη ὅπως ἀκριβῶς καί κάθε ἄλλη καί δέν ἐπιδέχεται νά τήν ἀσκεῖ κανείς σάν πάρεργο, ὅταν τύχει νά καταπιαστεῖ μ' αὐτήν, ἀλλά πολύ περισσότερο δέν ἐπιδέχεται νά ἀσκεῖ κανείς τίποτα ἄλλο σάν πάρεργο παράλληλα μ' αὐτήν»]. Ἄν ἡ δουλιά θά περιμένει τόν ἐργάτη, λέει ὁ Πλάτωνας, συχνά θά χάνεται ἡ κρίσιμη στιγμή τῆς παραγωγῆς καί ἡ δουλιά θά χαλάει, *«ἔργου καιρόν διόλλυται»* [«χάνεται ἡ κατάλληλη εὐκαιρία γιά τό ἔργο»]. Τήν ἴδια πλατωνική ἰδέα τήν ξαναβρίσκουμε στή διαμαρτυρία τῶν ἄγγλων ἰδιοχτητῶν λευκαντηρίων ἐνάντια στόν ὅρο ἐκεῖνο τοῦ νόμου γιά τά ἐργοστάσια πού καθορίζει μιά ὁρισμένη ὥρα φαγητοῦ γιά ὅλους τούς ἐργάτες. Ὁ κλάδος τους δέν μπορεῖ, λέει, νά προσαρμοστεῖ στούς ἐργάτες. γιατί «καμιά ἀπό τίς διάφορες ἐργασίες: ἡ ἐπίκαυση, τό πλύσιμο, ἡ λεύκανση, τό μαγγάνισμα, τό πρεσσάρισμα καί τό βάψιμο, δέν μποροῦν νά διακοποῦν σέ μιά ὁρισμένη στιγμή χωρίς κίνδυνο νά προκληθεῖ ζημιά... Ὁ κα-

βάση τοῦ χωρισμοῦ τῆς κοινωνίας σέ κλειστές τάξεις, ὅσο καί στόν Ξενοφώντα[81], πού μέ τό ἀστικό ἔνστικτο πού τόν χαρακτηρίζει πλησιάζει κιόλας πιό κοντά στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας μέσα στό ἐργαστήρι. Στό μέτρο πού ἡ Πολιτεία τοῦ Πλάτωνα ἀναπτύσσει τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας σάν ἀρχή διαμόρφωσης τοῦ κράτους, ἡ πολιτεία αὐτή εἶναι ἁπλῶς ἡ ἀθηναϊκή ἐξιδανίκευση τοῦ αἰγυπτιακοῦ συστήματος μέ τίς κάστες του. Ἡ Αἴγυπτος ἄλλωστε ἀποτελοῦσε τό πρότυπο βιομηχανικῆς χώρας καί γιά ἄλλους σύγχρονούς του, ὅπως λχ. γιά τόν Ἰσοκράτη[82], καί τή σημασία αὐτή τή διατήρησε ἡ Αἴγυ-

---

θορισμός τῆς ἴδιας ὑποχρεωτικῆς ὥρας φαγητοῦ γιά ὅλους τούς ἐργάτες θά μποροῦσε νά θέσει σέ κίνδυνο πολύτιμα ἀγαθά γιατί θά μένει στή μέση τό προτσές ἐργασίας». **Le platonisme où va-t-il se nicher!** [καί ποῦ δέν τρυπώνει ὁ πλατωνισμός!].

81 Ὁ Ξενοφῶν ἀφηγεῖται πώς ὄχι μόνο εἶναι τιμή νά τρώει κανείς φαγητά ἀπό τό τραπέζι τοῦ βασιλιᾶ τῶν περσῶν, ἀλλά καί τά φαγητά αὐτά εἶναι πολύ πιό νόστιμα ἀπό ἄλλα. *«Καί τοῦτο μέντοι ὄντως ἔχειν οὐδέν τι θαυμαστόν· ὥσπερ γάρ καί αἱ ἄλλαι τέχναι διαφερόντως ἐν ταῖς μεγάλαις πόλεσιν ἐξειργασμέναι εἰσί, κατά τόν αὐτόν τρόπον καί τά παρά βασιλεῖ σῖτα πολύ διαφερόντως ἐκπεπόνηται· ἐν μέν γάρ ταῖς μικραῖς πόλεσιν οἱ αὐτοί ποιοῦσι κλίνην, θύραν, ἄροτρον, τράπεζαν, πολλάκις δ' ὁ αὐτός οὗτος καί οἰκοδομεῖ καί ἀγαπᾷ ἦν καί οὕτως ἱκανούς αὐτόν τρέφειν ἐργοδότας λαμβάνῃ· ἀδύνατον οὖν πολλά τεχνώμενον ἄνθρωπον πάντα καλῶς ποιεῖν· ἐν δέ ταῖς μεγάλαις πόλεσι διά τό πολλούς ἑκάστου δεῖσθαι ἀρκεῖ καί μία ἑκάστῳ τέχνη εἰς τό τρέφεσθαι· πολλάκις οὐδ' ὅλη μία ἀλλ' ὑποδήματα ποιεῖ ὁ μέν ἀνδρεῖα· ὁ δέ γυναικεῖα· ἔστι δέ ἔνθα καί ὑποδήματα ὁ μέν νευρορραφῶν μόνον τρέφεται, ὁ δέ σχίζων, ὁ δέ χιτῶνας μόνον συντέμνων, ὁ δέ γέ τούτων οὐδέν ποιῶν ἀλλά συντιθείς ταῦτα· ἀνάγκη οὖν τόν ἐν βραχυτάτῳ διατρίβοντα ἔργῳ τοῦτον καί ἄριστα δή ἠναγκάσθαι τοῦτο ποιεῖν· τό αὐτό δέ τοῦτο πέπονθε καί τά ἀμφί τήν δίαιταν»* [«Καί ὡστόσο δέν εἶναι καθόλου παράξενο πώς ἔτσι ἔχουν τά πράγματα, γιατί ὅπως καί οἱ ἄλλες τέχνες εἶναι πολύ τελειοποιημένες στίς μεγάλες πόλεις ἔτσι καί τά βασιλικά φαγητά παρασκευάζονται μέ πολύ τελειοποιημένη εἰδική τέχνη. Δηλαδή στίς μικρές πόλεις ὁ ἴδιος ἄνθρωπος φτιάχνει κρεβάτια, πόρτες, ἀλέτρια τραπέζια καί πολλές φορές ὁ ἴδιος αὐτός ἄνθρωπος χτίζει σπίτια καί εἶναι εὐχαριστημένος ἄν λάβει ἀπό ἐργοδότες παραγγελίες ἀρκετές γιά τή συντήρησή του. Εἶναι ἀδύνατο λοιπόν ὁ ἄνθρωπος πού ἀσχολεῖται μέ πολλές τέχνες νά τίς ἀσκεῖ ὅλες καλά. Στίς μεγάλες ὅμως πόλεις ἐπειδή ὁ καθένας βρίσκει πολλούς ἀγοραστές πού ἔχουν ἀνάγκη ἀπό τό καθετί ἀρκεῖ καί μιά μόνο τέχνη γιά νά συντηρεῖται ὁ καθένας. Πολλές φορές μάλιστα ἀρκεῖ ὄχι μιά ὁλόκληρη τέχνη, ἀλλά ὁ ἕνας κάνει ὑποδήματα ἀνδρικά καί ὁ ἄλλος γυναικεῖα. Συμβαίνει ἐπίσης κάποτε νά ζεῖ ἕνας ράβοντας μόνο ὑποδήματα καί ἕνας ἄλλος κόβοντας μόνο τά δέρματα γιά τά ὑποδήματα ἤ ἕνας κόβει μόνο τό ὕφασμα γιά χιτῶνες καί ἕνας ἄλλος ἁπλῶς ἑνώνει τά κομμάτια. Κατ' ἀνάγκη λοιπόν, ὅποιος ἀσχολεῖται μέ μιά ἁπλούστατη δουλιά εἶναι ἀναγκασμένος νά τήν κάνει ἄριστα. Τό ἴδιο ἀκριβῶς ἰσχύει καί γιά τή μαγειρική»] (*Ξενοφῶν*, «Κύρου Παιδεία», βιβλ. VIII, κεφ. 2). Ὁ Ξενοφῶν στρέφει ἐδῶ τήν προσοχή του ἀποκλειστικά στήν ποιότητα τῆς ἀξίας χρήσης πού πρέπει νά ἐπιτευχθεῖ, ἄν καί ξέρει πιά ὅτι ἡ κλίμακα τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας ἐξαρτιέται ἀπό τήν ἔκταση τῆς ἀγορᾶς.

82 *«Ἅπαντας δέ τούς ἀριθμούς περιλαβών ... ἀεί τοῖς αὐτοῖς, τάς αὐτάς πράξεις μεταχειρίζεσθαι προσέταξεν, εἰδώς, τούς μέν μεταβαλλομένους τάς ἐργασίας, πρός οὐδέν τῶν ἔργων ἀκριβῶς ἔχοντας, τούς δέ ἐπί ταῖς αὐταῖς πράξεσι συνεχῶς ἐπιμένοντας, εἰς ὑπερβολήν ἕκαστον ἀποτελοῦντας. Τοιγαροῦν καί πρός τάς τέχνας εὑρήσομεν αὐτούς πλεῖον διαφέροντας τῶν περί τάς αὐτάς ἐπιστήμας, ἤ τούς ἄλλους δημιουργούς τῶν ἰδιωτῶν· καί περί τήν σύνταξιν, δι' ἧς τήν τε βασιλείαν, καί τήν ἄλλην πολιτείαν διαφυλάττουσιν, οὕτω καλῶς ἔχοντας, ὥστε καί τῶν φιλοσόφων τούς ὑπέρ τῶν τοιούτων λέγειν ἐπιχειροῦντας καί μάλιστα εὐδοκιμοῦντας, τήν ἐν Αἰγύπτῳ*

πτος καί γιά τούς ἕλληνες τῆς ἐποχῆς τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας[83].

Τόν καιρό τῆς καθαυτό περιόδου τῆς μανουφακτούρας, δηλ. τῆς περιόδου πού ἡ μανουφακτούρα εἶναι ἡ κυρίαρχη μορφή τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ἡ πλέρια πραγματοποίηση τῶν ἴδιων τῶν τάσεών της σκοντάφτει σέ πολύπλευρα ἐμπόδια. Μόλο πού, ὅπως εἴδαμε, δίπλα στήν ἱεραρχική κλιμάκωση τῶν ἐργατῶν ἡ μανουφακτούρα δημιουργεῖ ἕναν ἁπλό χωρισμό ἀνάμεσα σέ ἐπιδέξιους καί ἀδέξιους ἐργάτες, ὁ ἀριθμός τῶν δεύτερων μένει πολύ περιορισμένος χάρη στήν ὑπέρτερη σημασία τῶν πρώτων. Μόλο πού ἡ μανουφακτούρα προσαρμόζει τίς ἰδιαίτερες δουλιές στό διαφορετικό βαθμό ὡριμότητας, δύναμης καί ἀνάπτυξης τῶν ἔμψυχων ὀργάνων τῆς ἐργασίας καί τείνει ἑπομένως πρός τήν παραγωγική ἐκμετάλλευση τῶν γυναικῶν καί τῶν παιδιῶν, ἡ τάση αὐτή ναυαγεῖ γενικά γιατί σκοντάφτει στίς συνήθειες καί στήν ἀντίσταση τῶν ἀνδρῶν ἐργατῶν. Μόλο πού ἡ ἀποσύνθεση τῆς χειροτεχνικῆς δραστηριότητας ρίχνει τά ἔξοδα μαθήτευσης κι ἑπομένως τήν ἀξία τῶν ἐργατῶν, ἐξακολουθεῖ νά χρειάζεται γιά τή δυσκολότερη μερική ἐργασία ἕνας κάπως μεγαλύτερος χρόνος μαθήτευσης, πού διατηρεῖται μέ ζῆλο ἀπό τούς ἐργάτες ἀκόμα καί κεῖ πού γίνεται περιττός. Βλέπουμε λχ. στήν Ἀγγλία νά διατηροῦν πλέρια τήν ἰσχή τους ὥς τό τέλος τῆς περιόδου τῆς μανουφακτούρας οἱ laws of apprenticeship [νόμοι γιά τούς μαθητευόμενους] πού καθορίζουν εφτάχρονη μαθήτευση καί πού μονάχα ἡ μεγάλη βιομηχανία τούς κατάργησε ὁριστικά. Ἐπειδή ἡ χειροτεχνική ἐπιτηδειότητα ἐξακολουθεῖ νά παραμένει ἡ βάση τῆς μανουφακτούρας καί ἐπειδή ὁ συνολικός μηχανισμός πού λειτουργεῖ σ' αὐτήν δέ διαθέτει ἕναν ἀνεξάρτητο ἀπ' τούς ἴδιους τούς ἐργάτες ἀντικειμενικό σκελετό, τό κεφάλαιο παλαίβει διαρκῶς μέ τήν ἀνυποταγή τῶν ἐργατῶν. «Ἡ ἀδυναμία τῆς ἀνθρώπινης φύσης—φωνάζει ὁ φίλος μας ὁ Γιούρ—εἶναι τόσο μεγάλη, πού ὅσο πιό ἐπιτήδιος εἶναι ὁ ἐργάτης, τόσο πιό ἰδιόγνωμος γίνεται καί τόσο πιό δύσκολο εἶναι νά τόν μεταχειρίζεσαι, καί γιαυτό προξενεῖ μεγάλη βλάβη στό συνολικό μηχανισμό μέ τά ξεροκέφαλα καμώματά του»[84]. Γιαυτό, σ' ὅλη τήν περίοδο τῆς μανουφακτούρας ἀκούγονται παράπονα γιά τήν ἀπειθαρχία τῶν ἐργατῶν[85]. Κι ἄν ἀκόμα δέν εἴχαμε τίς μαρτυρίες σύγχρονων συγγραφέων, καί μόνο τά ἁπλά γεγονότα ὅτι ἀπό τό 16ο αἰώνα ὥς τήν ἐποχή τῆς μεγάλης βιομηχανίας τό κεφάλαιο δέν καταφέρνει νά γίνει κύριος ὅλου τοῦ ἐργάσιμου χρόνου πού διάθεταν οἱ μανουφακτουρικοί ἐργάτες, ὅτι οἱ μανουφακτοῦρες ζοῦν λίγα χρόνια καί μέ τή μετανάστευση τῶν ἐργατῶν μεταφέρουν τήν ἕδρα τους ἀπό τή μιά χώρα στήν ἄλλη—καί μόνο τά ἁπλά αὐτά γεγονότα μᾶς λένε περισσότερα ἀπ' ὅσα θά μᾶς λέγανε ὁλόκληρες βιβλιοθῆκες. «Πρέπει μέ τόν ἕνα ἤ τόν ἄλλο τρόπο νά μπεῖ τάξη», ἀναφωνεῖ τό 1770 ὁ συγγραφέας τοῦ «Essay on Trade and Commerce», πού τόν ἀναφέραμε ἐπανειλημμένα. «Τάξη», ἀντηχεῖ 60 χρόνια ἀργότερα ἀπό τό στόμα τοῦ δρ Ἄντριου Γιούρ. Ἀπό τή μανουφακτούρα ὅμως, πού στηρίζεται «στό σχολαστικό δόγμα τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας», ἔλειπε ἡ «τάξη», καί αὐτή «τήν τάξη τήν ἀποκατάστησε ὁ Ἄρκραϊτ».

προαιρεῖσθαι πολιτείαν» [«Ἀφοῦ (ο Βούσιρις) τούς χώρισε ὅλους σέ κλειστές κατηγορίες... πρόσταξε οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι νά ἀσχολοῦνται πάντα μέ τήν ἴδια ἐργασία, ἐπειδή ἤξερε καλά ὅτι αὐτοί πού ἀλλάζουν ἐργασία καμιά δουλιά δέν τήν κάνουν ὅπως πρέπει, ἐνῶ ἐκεῖνοι πού παραμένουν συνεχῶς στήν ἴδια δουλιά τήν ἐπιτελοῦν μέ τελειότατο τρόπο. Πραγματικά λοιπόν θά βροῦμε ὅτι στίς τέχνες αὐτοί ὑπερέχουν ἀπό τούς ἀντιζήλους τους περισσότερο ἀπό ὅ,τι οἱ ἔμπειροι τεχνίτες ἀπό τούς ἄτεχνους καί ὅσο γιά τούς θεσμούς μέ τούς ὁποίους περιφρουροῦν καί τή βασιλική ἐξουσία καί τό ὑπόλοιπο πολίτευμα εἶναι τόσο ὡραῖοι πού ὅσοι φιλόσοφοι, καί μάλιστα οἱ πιό διάσημοι, καταπιάνονται νά μιλήσουν γιά αὐτά τά πράγματα, προτιμοῦν τό πολίτευμα τῆς Αἰγύπτου»]. (*Ἰσοκράτης*, «Βούσιρις», κεφ. 8).

[83] Πρβλ. *Διόδωρο τόν Σικελιώτη* [«Diodor's von Sicilien Historische Bibliothek», βιβλ. I. 1831].

[84] *Ure*: «Philosophy of Manufactures», σελ. 20.

[85] Ὅσα λέγονται στό κείμενο ἰσχύουν περισσότερο γιά τήν Ἀγγλία παρά γιά τή Γαλλία, καί περισσότερο γιά τή Γαλλία παρά γιά τήν Ὁλλανδία.

Ταυτόχρονα ἡ μανουφακτούρα δέν μπόρεσε οὔτε ν' ἀγκαλιάσει τήν κοινωνική παραγωγή σ' ὅλη της τήν ἔκταση, οὔτε νά τήν ανατρέψει σ' ὅλο της τό βάθος. Ὀρθωνόταν σάν οἰκονομικό τεχνούργημα πάνω στήν πλατιά βάση τῆς χειροτεχνίας τῶν πόλεων καί τῆς οἰκοτεχνίας τῆς ὑπαίθρου. Ἡ ἴδια στενή της τεχνική βάση σέ ἕνα ορισμένο βαθμό ἐξέλιξης ἦρθε σέ ἀντίφαση μέ τίς ἀνάγκες τῆς παραγωγῆς πού δημιούργησε ἡ ἴδια.

Ἕνα ἀπό τά πιό ὁλοκληρωμένα δημιουργήματα τῆς μανουφακτούρας ἦταν τό ἐργαστήρι γιά τήν παραγωγή τῶν ἴδιων τῶν ἐργαλείων, καί ἰδίως τῶν περίπλοκων μηχανικῶν συσκευῶν πού εἶχαν κιόλας ἀρχίσει νά χρησιμοποιοῦνται. «Ἕνα τέτιο ἐργαστήρι—λέει ὁ Γιούρ—παρουσίαζε τήν εἰκόνα τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας στίς πολλαπλές κλιμακώσεις της. Τό τρυπάνι, τό σκαρπέλο, ὁ τόρνος, εἶχε τό καθένα τούς δικούς του ἐργάτες κλιμακωμένους ἱεραρχικά σύμφωνα μέ τό βαθμό τῆς ἐπιδεξιότητάς τους». Τό προϊόν αὐτό τοῦ μανουφακτουρικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας παρῆγε μέ τή σειρά του μηχανές. Οἱ μηχανές αὐτές καταργοῦν τή χειροτεχνική δραστηριότητα σάν ρυθμιστική ἀρχή τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς. Ἔτσι ἀπό τή μιά παραμερίζεται ἡ τεχνική βάση τῆς ἰσόβιας προσάρτησης τοῦ ἐργάτη σέ μιά μερική λειτουργία. Ἀπό τήν ἄλλη πέφτουν οἱ φραγμοί πού ἡ ἴδια αὐτή ἀρχή ἔβαζε ἀκόμα στήν κυριαρχία τοῦ κεφαλαίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΤΡΙΤΟ

ΟΙ ΜΗΧΑΝΕΣ ΚΑΙ Η ΜΕΓΑΛΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ

1. ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΜΗΧΑΝΩΝ.

Ὁ Τζόν Στούαρτ Μίλλ στό ἔργο του «Ἀρχές τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας» λέει: «Ζήτημα εἶναι ἄν ὅλες οἱ ὥς τώρα μηχανικές ἐφευρέσεις ἔχουν ἀνακουφίσει τόν καθημερινό μόχθο ὁποιουδήποτε ἀνθρώπινου ὄντος»[86]. Ἀλλά δέν εἶναι καθόλου αὐτός ὁ σκοπός τῶν μηχανῶν πού χρησιμοποιοῦνται μέ κεφαλαιοκρατικό τρόπο. Ὅπως καί κάθε ἄλλη ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας ἔτσι καί ἡ ἀνάπτυξή της μέ τίς μηχανές ἔχει σκοπό νά φτηναίνει τά ἐμπορεύματα καί νά συντομέψει τό μέρος ἐκεῖνο τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας πού χρειάζεται ὁ ἐργάτης γιά τόν ἑαυτό του, γιά νά μεγαλώσει τό ἄλλο μέρος τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας του, πού τό δίνει δωρεάν στόν κεφαλαιοκράτη. Οἱ μηχανές εἶναι μέσο γιά τήν παραγωγή ὑπεραξίας.

Στή μανουφακτούρα ἡ ἀνατροπή τοῦ τρόπου παραγωγῆς ἔχει γιά ἀφετηρία της τήν ἐργατική δύναμη, ἐνῶ στή μεγάλη βιομηχανία ἔχει τό μέσο ἐργασίας. Πρέπει ἑπομένως νά ἐξετάσουμε πρῶτα, μέ ποιόν τρόπο τό μέσο ἐργασίας μετατρέπεται ἀπό ἐργαλεῖο σέ μηχανή, ἤ σέ τί ἡ μηχανή διαφέρει ἀπό τό ἐργαλεῖο τοῦ χειροτέχνη. Πρόκειται ἐδῶ μόνο γιά τά μεγάλα, τά γενικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα, γιατί οἱ ἐποχές τῆς ἱστορίας τῆς κοινωνίας, ὅπως καί οἱ ἐποχές τῆς ἱστορίας τῆς γῆς, δέν χωρίζονται ἡ μιά ἀπό τήν ἄλλη μέ ἀφηρημένα αὐστηρές διαχωριστικές γραμμές.

Οἱ μαθηματικοί καί οἱ μηχανικοί δηλώνουν ὅτι τό ἐργαλεῖο εἶναι ἁπλή μηχανή καί ἡ μηχανή σύνθετο ἐργαλεῖο—καί τήν ἄποψη αὐτή τή βρίσκουμε νά τήν ἐπαναλαβαίνουν ποῦ καί ποῦ καί ἄγγλοι οἰκονομολόγοι. Δέ βλέπουν ἐδῶ καμιά οὐσιαστική διαφορά καί ὀνομάζουν μηχανές ἀκόμα καί τά ἁπλά μηχανικά μέσα, ὅπως τό μοχλό, τό κεκλιμένο ἐπίπεδο, τόν κοχλία, τή σφήνα κλπ.[87]. Καί πράγματι κάθε μηχανή, ὅσο μετασχηματισμένη καί σύνθετη κι ἄν εἶναι, ἀποτελεῖται ἀπ' αὐτά τά ἁπλά μηχανικά μέσα. Ἀπό οἰκονομική ἄποψη ὅμως

[86] «It is questionable, if all the mechanical inventions yet made have lightened the day's toil of any human being». Ὁ Μίλλ θἄπρεπε νάχει πεῖ «of any human being not fed by other people's labour» [ὁποιουδήποτε ἀνθρώπινου ὄντος, πού δέ ζεῖ ἀπό τήν ἐργασία ἄλλων ἀνθρώπων], γιατί, χωρίς καμιά ἀμφιβολία, οἱ μηχανές αὔξησαν πολύ τόν ἀριθμό τῶν καθώς πρέπει ἀργόσχολων.

[87] Βλ. λογουχάρη τό «Course of Mathematics» τοῦ *Hutton*.

ὁ ὁρισμός αὐτός δέν ἀξίζει τίποτα, γιατί τοῦ λείπει τό ἱστορικό στοιχεῖο. Ἀπό τήν ἄλλη, τή διαφορά ἀνάμεσα στό ἐργαλεῖο καί στή μηχανή τή βλέπουν στό ὅτι κινητήρια δύναμη στό ἐργαλεῖο εἶναι ὁ ἄνθρωπος, ἐνῶ στή μηχανή κινητήρια δύναμη εἶναι μιά φυσική δύναμη διαφορετική ἀπό τήν ἀνθρώπινη, ὅπως τό ζῶο, τό νερό, ὁ ἀέρας κλπ.[88]. Σύμφωνα μ' ὅλα αὐτά θἆταν μηχανή καί τό ἀλέτρι πού τό σέρνουν βόδια καί πού ἀνήκει στίς πιό διαφορετικές ἐποχές τῆς παραγωγῆς, ἐνῶ ὁ circular loom [στρογγυλός ἀργαλιός] τοῦ Κλάουσεν, πού τόν κινεῖ μέ τό χέρι ἕνας ἐργάτης μόνος του καί πού μέσα σ' ἕνα λεπτό τῆς ὥρας ὑφαίνει 96 000 θηλιές, θἆταν ἁπλῶς ἐργαλεῖο. Ἀκόμα ὁ ἴδιος ἀργαλιός θἆταν ἐργαλεῖο, ὅταν θά τόν κινοῦσαν μέ τό χέρι, καί μηχανή, ὅταν θά τόν κινοῦσαν μέ ἀτμό. Καί ἐπειδή ἡ χρησιμοποίηση τῆς δύναμης τοῦ ζώου εἶναι μιά ἀπό τίς πιό παλιές ἐφευρέσεις τῆς ἀνθρωπότητας, ἡ μηχανική παραγωγή θά εἶχε ἔτσι προηγηθεῖ ἀπό τή χειροτεχνική. Ὅταν ὁ Τζόν Οὐάιατ τό 1735 γνωστοποίησε τήν ἐφεύρεση τῆς κλωστικῆς του μηχανῆς καί ἐγκαινίασε μ' αὐτήν τή βιομηχανική ἐπανάσταση τοῦ 18ου αἰώνα, δέν εἶπε λέξη γιά τό ὅτι τή μηχανή τήν κινεῖ ἕνας γάιδαρος ἀντίς ὁ ἄνθρωπος, καί ὅμως ὁ ρόλος αὐτός ἔλαχε στό γάιδαρο. Τό πρόγραμμά του ἔλεγε: μιά μηχανή «γιά νά κλώθουν χωρίς δάχτυλα»[89].

Κάθε ἀναπτυγμένη μηχανική ἐγκατάσταση [entwickelte Maschine-

[88] «Ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη μποροῦμε νά τραβήξουμε μιά ξεκάθαρη διαχωριστική γραμμή ἀνάμεσα στό ἐργαλεῖο καί τή μηχανή: τά φτυάρια, τά σφυριά, τά σκαρπέλα κλπ., οἱ μοχλοί καί τά κατσαβίδια, γιά τά ὁποῖα, ὅσο τεχνικά κι ἄν εἶναι φτιαγμένα, ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἡ κινητήρια δύναμη ... ὅλα αὐτά ἀνήκουν στήν ἔννοια ἐργαλεῖο· ἐνῶ τό ἀλέτρι μέ τή ζωική δύναμη πού τό κινεῖ, οἱ ἀνεμόμυλοι καί λοιποί μύλοι πρέπει νά συμπεριληφθοῦν στίς μηχανές» (*Wilhelm Schulz*: «Ἡ κίνηση τῆς παραγωγῆς», Ζυρίχη 1843, σελ. 38). Ἕνα ἀπό πολλές ἀπόψεις ἀξιέπαινο σύγγραμμα.

[89] Ἀκόμα πρίν ἀπ' αὐτόν χρησιμοποιήθηκαν, ἄν καί πολύ ἀτελῶς, μηχανές γιά κλώσιμο, πιθανόν γιά πρώτη φορά στήν Ἰταλία. Μιά κριτική ἱστορία τῆς τεχνολογίας θ' ἀπόδειχνε γενικά πόσο λίγο ἀνήκει σέ ἕνα μόνο ἄτομο ὁποιαδήποτε ἐφεύρεση τοῦ 18ου αἰώνα. Ὥς τώρα ὅμως δέν ὑπάρχει τέτιο ἔργο. Ὁ Δαρβῖνος ἔστρεψε τήν προσοχή στήν ἱστορία τῆς φυσικῆς τεχνολογίας, δηλ. στή διαμόρφωση τῶν ὀργάνων τῶν φυτῶν καί τῶν ζώων σάν ἐργαλείων παραγωγῆς γιά τή ζωή τῶν φυτῶν καί τῶν ζώων. Δέν ἀξίζει μήπως τήν ἴδια προσοχή ἡ ἱστορία τῆς διαμόρφωσης τῶν παραγωγικῶν ὀργάνων τοῦ κοινωνικοῦ ἀνθρώπου, τῆς ὑλικῆς βάσης κάθε ἰδιαίτερης κοινωνικῆς ὀργάνωσης; Καί δέ θἆταν πιό εὔκολο νά γραφεῖ αὐτή ἡ ἱστορία, μιά καί, ὅπως λέει ὁ Βίκο, ἡ ἱστορία τῶν ἀνθρώπων διακρίνεται ἀπό τήν ἱστορία τῆς φύσης κατά τό ὅτι τή μιά τή φτιάξαμε ἐμεῖς, ἐνῶ τήν ἄλλη δέν τή φτιάξαμε ἐμεῖς; Ἡ τεχνολογία ἀποκαλύπτει τήν ἐνεργό στάση τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στή φύση, τό ἄμεσο προτσές παραγωγῆς τῆς ζωῆς του καί ἑπομένως καί τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς του καί τῶν πνευματικῶν παραστάσεών του πού πηγάζουν ἀπ' αὐτές. Ἀκόμα καί κάθε ἱστορία τῆς θρησκείας πού κάνει ἀφαίρεση ἀπ' αὐτή τήν ὑλική βάση δέν εἶναι κριτική. Καί πραγματικά, εἶναι πολύ πιό εὔκολο νά βρεῖ κανείς μέ τήν ἀνάλυση τόν ἐπίγειο πυρήνα τῶν θρησκευτικῶν νεφελώδικων παραστάσεων, παρά, ἀντίστροφα, ἀπό τίς κάθε φορά πραγματικές συνθῆκες ζωῆς νά συνάγει τίς θρησκευτικές μορφές τους. Ὁ τελευταῖος αὐτός τρόπος εἶναι ἡ μοναδικά ὑλιστική καί ἑπομένως ἐπιστημονική μέθοδος. Οἱ ἐλλείψεις τοῦ ἀφηρημένα φυσικοεπιστημονικοῦ ὑλισμοῦ, πού ἀποκλείει τό ἱστορικό προτσές, φαίνονται κιόλας ἀπό τίς ἀφηρημένες καί ἰδεολογικές παραστάσεις τῶν ἐκπροσώπων του, μόλις τολμήσουν νά ξεμυτίσουν ἔξω ἀπό τήν εἰδικότητά τους.

rie] ἀποτελεῖται ἀπό τρία μέρη πού διαφέρουν οὐσιαστικά τό ἕνα ἀπό τό ἄλλο: ἀπό τήν κινητήρια μηχανή, ἀπό τό μηχανισμό μετάδοσης καί τέλος ἀπό τήν ἐργαλειομηχανή ἤ ἐργασιομηχανή. Ἡ κινητήρια μηχανή ἐνεργεῖ σάν κινητήρια δύναμη ὅλης τῆς ἐγκατάστασης. Παράγει ἡ ἴδια τήν κινητήρια δύναμή της, ὅπως ἡ ἀτμομηχανή, ἡ θερμική μηχανή, ἡ ἠλεκτρομαγνητική μηχανή κλπ. ἤ δέχεται τήν κίνηση ἀπό μιά ἕτοιμη φυσική δύναμη πού βρίσκεται ἔξω ἀπ' αὐτή, ὅπως ἡ φτερωτή τή δέχεται ἀπό τήν ὑδατόπτωση, τό φτερό τοῦ ἀνεμόμυλου ἀπό τόν ἀέρα κλπ. Ὁ μηχανισμός μετάδοσης, πού ἀποτελεῖται ἀπό τροχαλίες, ἄξονες, ὀδοντωτούς τροχούς, ἔκκεντρα, ἀτράκτους, καλώδια, λουριά, ἐνδιάμεσους μοχλούς καί ἐξαρτήματα ὅλων τῶν εἰδῶν, ρυθμίζει τήν κίνηση, μετατρέπει τή μορφή της, ὅπου εἶναι αὐτό ἀναγκαῖο, λχ. ἀπό κατακόρυφη σέ περιστροφική, τήν κατανέμει καί τή μεταδίδει στίς ἐργαλειομηχανές. Καί τά δυό αὐτά μέρη τοῦ μηχανισμοῦ ὑπάρχουν μόνο γιά νά βάζουν σέ κίνηση τήν ἐργαλειομηχανή, πού πιάνει ἔτσι τό ἀντικείμενο ἐργασίας καί τό μεταβάλλει σύμφωνα μέ τόν ἐπιδιωκόμενο σκοπό. Ἡ βιομηχανική ἐπανάσταση τοῦ 18ου αἰώνα ξεκινάει ἴσα-ἴσα ἀπ' αὐτό τό μέρος τῆς μηχανικῆς ἐγκατάστασης, ἀπό τήν ἐργαλειομηχανή. Καί ἐξακολουθεῖ καθημερινά ν' ἀποτελεῖ τήν ἀφετηρία, κάθε φορά πού μιά χειροτεχνική ἤ μανουφακτουρική παραγωγή μετατρέπεται σέ μηχανοποίητη παραγωγή.

Ἄν τώρα ἐξετάσουμε ἀπό πιό κοντά τήν ἐργαλειομηχανή ἤ τήν καθαυτό ἐργασιομηχανή, ξαναεμφανίζονται σέ γενικές γραμμές, ἄν καί συχνά σέ πολύ ἀλλαγμένη μορφή, οἱ συσκευές καί τά ἐργαλεῖα μέ τά ὁποῖα ἐργάζεται ὁ χειροτέχνης καί ὁ μανουφακτουρικός ἐργάτης, μόνο πού ἐμφανίζονται σάν ἐργαλεῖα ἑνός μηχανισμοῦ ἤ σάν μηχανικά ἐργαλεῖα ἀντί σάν ἐργαλεῖα τοῦ ἀνθρώπου. Εἴτε ὅλη ἡ μηχανή εἶναι μιά λίγο-πολύ ἀλλαγμένη μηχανική ἔκδοση τοῦ παλιοῦ χειροτεχνικοῦ ἐργαλείου, ὅπως συμβαίνει μέ τό μηχανοκίνητο ἀργαλιό[90], εἴτε τά δρῶντα ὄργανα πού ἔχουν προσκοληθεῖ στό σκελετό τῆς ἐργασιομηχανῆς εἶναι παλιοί γνώριμοι, ὅπως τά ἀδράχτια στίς κλωστικές μηχανές, οἱ βελόνες στίς καλτσοπλεχτικές μηχανές, τά πριόνια στίς πριονομηχανές, τά μαχαίρια στίς κοπτικές μηχανές κλπ. Ἡ διαφορά ἀνάμεσα σ' αὐτά τά ἐργαλεῖα καί στό καθαυτό σῶμα τῆς ἐργασιομηχανῆς φτάνει ὥς τή γέννησή τους. Τά ἐργαλεῖα αὐτά ἐξακολουθοῦν ἀκόμα στό μεγαλύτερό τους μέρος νά παράγονται μέ χειρωναχτικό ἤ μέ μανουφακτουρικό τρόπο καί μόνο ἔπειτα στερεώνονται στό σῶμα τῆς ἐργασιομηχανῆς πού παράγεται μέ μηχανές[91]. Ἑπομένως ἡ ἐργαλειομηχανή εἶναι ἕνας μηχανισμός, πού ἀφοῦ δεχτεῖ τήν ἀντίστοιχη

[90] Ἰδίως στήν ἀρχική μορφή τοῦ μηχανοκίνητου ἀργαλιοῦ ἀναγνωρίζει κανείς μέ τήν πρώτη ματιά τόν παλιό ἀργαλιό. Μόνο στή σύγχρονή του μορφή ἐμφανίζεται οὐσιαστικά ἀλλαγμένος.

[91] Μόνο ἀπό τό 1850 περίπου καί δῶ κατασκευάζεται στήν Ἀγγλία μέ μηχανές ἕνας αὐξανόμενος ἀριθμός τῶν ἐργαλείων καί ἐργασιομηχανῶν, ἄν καί δέν κατασκευάζονται ἀπό τούς ἴδιους ἐργοστασιάρχες πού φτιάχνουν τήν ἴδια τή μηχανή. Μηχανές γιά τήν παραγωγή τέτιων μηχανικῶν ἐργαλείων εἶναι λχ. ἡ automatic bobbin-making engine [αὐτόματη μηχανή κατασκευῆς καρουλιῶν], ἡ card-setting engine, οἱ μηχανές πού φτιάχνουν τά χτένια τῶν ἀργαλιῶν, οἱ μηχανές γιά τήν κατασκευή ἀδραχτιῶν πού προορίζονται γιά τίς κλωστικές μηχανές μιούλ καί βάτερ.

κίνηση ἐκτελεῖ μέ τά ἐργαλεῖα του τίς ἴδιες ἐργασίες πού ἐκτελοῦσε προηγούμενα ὁ ἐργάτης μέ παρόμοια ἐργαλεῖα. Ἄν τώρα ἡ κινητήρια δύναμη ξεκινάει ἀπό τόν ἄνθρωπο ἤ πάλι μέ τή σειρά της ἀπό μιά μηχανή, αὐτό δέν ἀλλάζει καθόλου τήν οὐσία τῆς ὑπόθεσης. Ἀφοῦ περάσει τό καθαυτό ἐργαλεῖο ἀπό τόν ἄνθρωπο σ' ἕνα μηχανισμό, τή θέση τοῦ ἁπλοῦ ἐργαλείου τήν παίρνει μιά μηχανή. Ἡ διαφορά χτυπάει ἀμέσως στό μάτι, ἀκόμα καί ὅταν ἐξακολουθεῖ ὁ ἄνθρωπος νά μένει ἡ πρώτη κινητήρια δύναμη. Ὁ ἀριθμός τῶν ἐργαλείων δουλιᾶς, μέ τά ὁποῖα μπορεῖ νά ἐργάζεται ταυτόχρονα ὁ ἄνθρωπος, περιορίζεται ἀπό τόν ἀριθμό τῶν φυσικῶν του ἐργαλείων παραγωγῆς, τῶν σωματικῶν του ὀργάνων. Στή Γερμανία προσπάθησαν πρῶτα νά βάλουν ἕναν κλώστη νά γυρνάει δυό ροδάνια, δηλαδή τόν βάζαν νά δουλεύει ταυτόχρονα μέ τά δυό χέρια καί μέ τά δυό πόδια. Αὐτό ὅμως ἦταν πάρα πολύ κοπιαστικό. Ἀργότερα ἐφεῦραν ἕνα ποδοκίνητο ροδάνι μέ δυό ἀδράχτια, οἱ δεξιοτέχνες κλῶστες ὅμως πού μποροῦσαν νά κλώθουν ταυτόχρονα δυό κλωστές ἦταν σχεδόν τόσο σπάνιοι, ὅσο οἱ ἄνθρωποι μέ δυό κεφάλια. Ἀντίθετα, ἡ κλωστική μηχανή «Τζένυ» κλώθει ἀπό τήν πρώτη στιγμή μέ 12—18 ἀδράχτια, ἡ καλτσοπλεχτική μηχανή πλέκει ταυτόχρονα μέ πολλές χιλιάδες βελόνες κλπ. Ὁ ἀριθμός τῶν ἐργαλείων μέ τά ὁποῖα ἐργάζεται ἡ ἴδια ἐργαλειομηχανή εἶναι ἀπό τήν πρώτη στιγμή χειραφετημένος ἀπό τούς ὀργανικούς περιορισμούς στούς ὁποίους ὑποβάλλεται τό χειροκίνητο ἐργαλεῖο ἑνός ἐργάτη.

Ὑπάρχουν πολλά χειροτεχνικά ἐργαλεῖα πού δείχνουν αἰσθητά χειροπιαστή τή διαφορά ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο σάν ἁπλή κινητήρια δύναμη καί στόν ἄνθρωπο σάν ἐργάτη πού ἐκτελεῖ τήν καθαυτό ἐργασία. Λογουχάρη στό ροδάνι τό πόδι λειτουργεῖ μόνο σάν κινητήρια δύναμη, ἐνῶ τό χέρι, πού δουλεύει στό ἀδράχτι, ξαίνει καί στρίβει, δηλ. ἐκτελεῖ τήν καθαυτό πράξη τοῦ κλωσίματος. Καί ἀκριβῶς, αὐτό τό τελευταῖο μέρος τοῦ χειροτεχνικοῦ ἐργαλείου ἀδράχνει πρῶτα ἡ βιομηχανική ἐπανάσταση καί ἀφήνει τόν ἄνθρωπο νά παίζει στήν ἀρχή ἀκόμα τόν καθαρά μηχανικό ρόλο τῆς κινητήριας δύναμης, δίπλα στήν καινούργια του δουλιά τῆς ἐπίβλεψης τῆς μηχανῆς μέ τά μάτια καί τῆς διόρθωσης τῶν λαθῶν της μέ τό χέρι του. Ἀπό τήν ἄλλη τά ἐργαλεῖα πού πάνω τους ὁ ἄνθρωπος ἐπενεργεῖ ἀπό τήν ἀρχή μόνο σάν ἁπλή κινητήρια δύναμη, ὅπως λχ. στό γύρισμα τοῦ στροφάλου ἑνός μύλου[92], στήν ἄντληση, στό ἀνεβοκατέβασμα τῶν βρα-

[92] Ὁ Μωυσῆς τῆς Αἰγύπτου λέει: «Δέν πρέπει νά δένεις τό στόμα τοῦ βοδιοῦ πού ἁλωνίζει» [«Βίβλος», «Ἡ πεντάτευχος τοῦ Μωυσῆ», κεφ. 25, σελ. 4]. Ἀντίθετα οἱ χριστιανοί γερμανοί φιλάνθρωποι βάζαν γύρω στό λαιμό τοῦ δουλοπάροικου, πού χρησιμοποιοῦσαν σάν κινητήρια δύναμη στό ἄλεσμα, ἕνα μεγάλο ξύλινο δίσκο γιά νά μή μπορεῖ μέ τό χέρι του νά βάζει ἀλεύρι στό στόμα του.

χιάνων ἑνός φυσεροῦ, στό κοπάνισμα μέσα σέ γουδί κλπ., προκαλοῦν βέβαια πρῶτα τή χρησιμοποίηση τῶν ζώων, τοῦ νεροῦ καί τοῦ ἀέρα[93] σάν κινητήριων δυνάμεων. Πολλά ἀπ' αὐτά τά ἐργαλεῖα ἐξελίσσονται σέ μηχανές ἐν μέρει ἀκόμα στήν περίοδο τῆς μανουφακτούρας, καί σποραδικά πολύ πρίν ἀπό τήν περίοδο τῆς μανουφακτούρας, ὅμως δέν ἐπαναστατικοποιοῦν τόν τρόπο τῆς παραγωγῆς. Ὅτι εἶναι κιόλας μηχανές καί στή χειροτεχνική τους ἀκόμα μορφή φαίνεται στήν περίοδο τῆς μεγάλης βιομηχανίας. Λογουχάρη οἱ ἀντλίες μέ τίς ὁποῖες τό 1836/37 οἱ ὀλλανδοί ἀδειάσανε τή λίμνη τοῦ Χάρλεμ ἦταν κατασκευασμένες σύμφωνα μέ τήν ἀρχή τῶν συνηθισμένων ἀντλιῶν, μόνο πού τά ἔμβολά τους τά κινοῦσαν κυκλώπειες ἀτμομηχανές ἀντίς ἐργατικά χέρια. Καί σήμερα ἀκόμα στήν Ἀγγλία τό συνηθισμένο καί πολύ ἀτελές φυσερό τοῦ σιδερᾶ μετατρέπεται καμιά φορά σέ μηχανική ἀεραντλία, ἄν συνδεθεῖ ἁπλῶς ὁ βραχίονάς του μέ μιά ἀτμομηχανή. Ἡ ἴδια ἡ ἀτμομηχανή, ὅπως εἶχε ἐφευρεθεῖ στά τέλη τοῦ 17ου αἰώνα, τήν ἐποχή τῆς μανουφακτούρας, καί ὅπως ἐξακολουθοῦσε νά ὑπάρχει ὥς τό 1780[94], δέν προκάλεσε καμιά βιομηχανική ἐπανάσταση. Ἀντίστροφα, μᾶλλον ἡ δημιουργία τῶν ἐργαλειομηχανῶν ἦταν πού ἔκανε ἀναγκαία τήν ἐπανάσταση τῆς ἀτμομηχανῆς. Ἀπό τή στιγμή πού ὁ ἄνθρωπος ἀντί νά ἐπιδρᾶ πάνω στό ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας μέ τό ἐργαλεῖο, ἐπιδρᾶ μόνο σάν κινητήρια δύναμη μιᾶς ἐργαλειομηχανῆς, γίνεται πιά ζήτημα τύχης τό γεγονός ὅτι φορέας τῆς κινητήριας δύναμης εἶναι οἱ μύες τοῦ ἀνθρώπου, καί μπορεῖ νά πάρουν τή θέση τους ὁ ἀέρας, τό νερό, ὁ ἀτμός κλπ. Τό γεγονός αὐτό δέν ἀποκλείει φυσικά μιά τέτια ἀλλαγή νά ἔχει συχνά σάν ἀποτέλεσμα μεγάλες τεχνικές ἀλλαγές στό μηχανισμό πού ἀρχικά εἶχε κατασκευαστεῖ μέ τήν προϋπόθεση ὅτι θά κινοῦνταν μέ τή δύναμη τοῦ ἀνθρώπου. Σήμερα ὅλες οἱ μηχανές πού πάνε ν' ἀνοίξουν τό δρόμο τους γιά πρώτη φορά, ὅπως οἱ ραπτομηχανές, οἱ ἀρτοποιητικές μηχανές κλπ., κατασκευάζονται ἔτσι πού νά μποροῦν ταυτόχρονα νά κινοῦνται καί ἀπό τόν ἄνθρωπο καί ἀπό μιά καθαρά μηχανική κινητήρια δύναμη, ἐκτός ἀπό τίς περιπτώσεις πού ὁ προορισμός τους ἀποκλείει ἀπό τά πρίν κιόλας τή μικρή κλίμακα.

[93] Ἐν μέρει ἡ ἔλλειψη φυσικῶν ὑδατοπτώσεων, ἐν μέρει ἡ πάλη ἐνάντια σέ κάθε ἄλλου εἴδους πλημμύρα νεροῦ ἀνάγκασαν τούς ὀλλανδούς νά χρησιμοποιήσουν τόν ἀέρα σάν κινητήρια δύναμη. Τόν ἴδιο τόν ἀνεμόμυλο τόν πῆραν ἀπό τή Γερμανία, ὅπου ἡ ἐφεύρεση αὐτή εἶχε προκαλέσει σοβαρή πάλη ἀνάμεσα στούς εὐγενεῖς, τούς παπάδες καί τόν αὐτοκράτορα γύρω στό ζήτημα σέ ποιόν ἀπ' τούς τρεῖς «ἀνήκει» ὁ ἀέρας. Στή Γερμανία λέγανε ὅτι ὁ ἀέρας μεταβάλλει τόν ἄνθρωπο σέ ξένη ἰδιοκτησία [Luft macht eigen], ἐνῶ ὁ ἀέρας ἀπελευθέρωσε τήν Ὀλλανδία. Αὐτό πού ἔκανε ἐδῶ ὁ ἀέρας δέν ἦταν ὅτι μετέβαλε τόν ὀλλανδό σέ ἰδιοκτησία, ἀλλά ἔκανε τή γῆ ἰδιοκτησία γιά τόν ὀλλανδό. Τό 1836 κιόλας λειτουργούσαν στήν Ὀλλανδία 12.000 ἀνεμόμυλοι συνολικῆς δύναμης 6.000 ἵππων, γιά ν' ἀποτρέψουν τήν ξαναμετατροπή σέ βάλτο τῶν δυό τρίτων τῆς χώρας.

[94] Εἶναι ἀλήθεια ὅτι βελτιώθηκε κιόλας πολύ μέ τήν πρώτη ἀτμομηχανή τοῦ Οὐάτ πού λέγεται ἀτμομηχανή ἁπλῆς κίνησης, μέ τή μορφή αὐτή ὅμως ἔμεινε ἁπλή ἀνυψωτική μηχανή γιά νερό καί ἁρμύρα.

Ἡ μηχανή ἀπό τήν ὁποία ξεκινάει ἡ βιομηχανική ἐπανάσταση ἀντικαθιστᾶ τόν ἐργάτη πού χειρίζεται ἕνα μόνο ἐργαλεῖο μέ ἕνα μηχανισμό πού ἐργάζεται ταυτόχρονα μ' ἕνα πλῆθος τέτια ἤ παρόμοια ἐργαλεῖα καί πού τόν κινεῖ μιά μοναδική κινητήρια δύναμη, ἀδιάφορο ποιᾶς μορφῆς[95]. Ἐδῶ ἔχουμε τή μηχανή, ἀλλά μόνο σάν ἁπλό στοιχεῖο τῆς ἐκμηχανισμένης παραγωγῆς.

Ἡ διεύρυνση τῶν διαστάσεων τῆς ἐργασιομηχανῆς καί ἡ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ταυτόχρονα δρώντων ἐργαλείων της προϋποθέτουν ἕνα πιό μαζικό μηχανισμό κίνησης, καί ὁ μηχανισμός αὐτός μέ τή σειρά του προϋποθέτει, γιά τήν ὑπερνίκηση τῆς ἴδιας του τῆς ἀντίστασης, μιά πιό ἰσχυρή κινητήρια δύναμη ἀπό τήν κινητήρια δύναμη τοῦ ἀνθρώπου, χώρια ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἕνα στόν ἀνώτατο βαθμό ἀτελές ὄργανο παραγωγῆς ὁμοιόμορφης καί συνεχοῦς κίνησης. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος λειτουργεῖ πιά μόνο σάν ἁπλή κινητήρια δύναμη, δηλ. ὅταν στή θέση τοῦ ἐργαλείου του ἔχει μπεῖ μιά ἐργαλειομηχανή, εἶναι δυνατό νά τόν ἀντικαταστήσουν καί σάν κινητήρια δύναμη ἄλλες φυσικές δυνάμεις. Ἀπ' ὅλες τίς μεγάλες κινητήριες δυνάμεις πού κληροδότησε ἡ περίοδος τῆς μανουφακτούρας ἡ δύναμη τοῦ ἀλόγου ἦταν ἡ χειρότερη, ἐν μέρει γιατί τό ἄλογο ἔχει τίς ἰδιοτροπίες του καί ἐν μέρει γιατί στοιχίζει πολύ καί γιατί εἶναι περιορισμένες οἱ διαστάσεις χρησιμοποίησής του μέσα σέ ἐργοστάσια[96]. Ὡστόσο στήν

[95] «Ἡ συνένωση ὅλων αὐτῶν τῶν ἁπλῶν ἐργαλείων, πού κινοῦνται ἀπό ἕνα μοναδικό κινητήρα σχηματίζει μιά μηχανή» (*Babbage*: «On the Economy of Machinery», London 1832 [σελ. 136]).

[96] Το Γενάρη τοῦ 1861 στη Society of Arts [Ἑταιρία τῶν τεχνῶν] ὁ Τζόν Σ. Μόρτον ἔκανε μιά εἰσήγηση «για τίς δυνάμεις πού χρησιμοποιοῦνται στή γεωργία». Ἡ εἰσήγηση αὐτή λέει ἀνάμεσα σ' ἄλλα: «Κάθε τελειοποίηση πού προωθεῖ τήν ὁμοιομορφία τοῦ ἐδάφους κάνει πιό εὔχρηστη τήν ἀτμομηχανή γιά τήν παραγωγή καθαρῆς μηχανικῆς κίνησης... ἡ δύναμη τοῦ ἀλόγου ἀπαιτεῖται ἐκεῖ ὅπου καμπύλοι φράχτες καί ἄλλα ἐμπόδια ἐμποδίζουν τήν ὁμοιόμορφη δράση. Αὐτά τά ἐμπόδια ἐξαφανίζονται καθημερινά ὅλο καί περισσότερο. Σέ δουλειές πού ἀπαιτεῖται περισσότερη ἄσκηση θέλησης καί λιγότερη πραγματική δύναμη εἶναι χρησιμοποιήσιμη μόνο ἡ δύναμη πού τήν καθοδηγεῖ ἀπό λεπτό σέ λεπτό το ἀνθρώπινο πνεῦμα, ἑπομένως ἡ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου». Ὁ κ. Μόρτον μετά ἀνάγει τή δύναμη τοῦ ἀτμοῦ, τοῦ ἀλόγου καί τοῦ ἀνθρώπου στη μονάδα μέτρησης πού χρησιμοποιεῖται συνήθως στίς ἀτμομηχανές, δηλ. στή δύναμη πού μέσα σ' ἕνα λεπτό της ὥρας σηκώνει 33.000 λίβρες στό ὕψος ἑνός ποδιοῦ, καί ὑπολογίζει τό κόστος μιᾶς ἱπποδύναμης τῆς ἀτμομηχανῆς σε 3 πέννες καί τοῦ ἀλόγου σε 5½ πέννες τήν ὥρα. Ἀκόμα τό ἄλογο γιά νά βρίσκεται σέ καλή κατάσταση ὑγείας πρέπει νά ἐργάζεται μόνο 8 ὧρες τήν ἡμέρα. Μέ τή χρησιμοποίηση τῆς δύναμης τοῦ ἀτμοῦ μποροῦν σέ καλλιεργημένη γῆ ἀπό κάθε 7 ἄλογα νά ἐξοικονομηθοῦν τουλάχιστον τά 3, ὁπότε τά ἔξοδα γιά τήν ἀτμομηχανή σ' ὅλο τό διάστημα τοῦ ἔτους δέ θά εἶναι μεγαλύτερα ἀπό τά ἔξοδα τῶν ἀντικατασταθέντων ἀλόγων γιά τούς 3—4 μῆνες πού μονάχα δουλεύουν στήν πραγματικότητα. Τέλος, στίς γεωργικές ἐργασίες ὅπου μπορεῖ νά χρησιμοποιεῖται ἡ δύναμη τοῦ ἀτμοῦ, ἡ δύναμη αὐτή καλυτερεύει τελικά την ποιότητα τοῦ ἔργου σέ σύγκριση μέ τήν ποιότητα πού δίνει ἡ δύναμη τοῦ ἀλόγου. Γιά νά ἐκτελέσουν τό ἔργο τῆς ἀτμομηχανῆς ἐργάτες, θάπρεπε νά ἀμείβονται 66 ἄνδρες μαζί πού τήν ὥρα στοιχίζουν 15 σελίνια, ἐνῶ γιά νά ἐκτελέσουν τό ἔργο τοῦ ἀλόγου θάπρεπε νά ἐργάζονται 32 ἄνδρες μαζί πού στοιχίζουν 8 σελίνια τήν ὥρα.

παιδική ἡλικία τῆς μεγάλης βιομηχανίας τό ἄλογο χρησιμοποιήθηκε συχνά, πράγμα πού τό μαρτυροῦν ἐκτός ἀπό τίς κλάψες τῶν γεωπόνων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καί ἡ ἔκφραση τῆς μηχανικῆς δύναμης σέ ἱπποδυνάμεις πού κληροδοτήθηκε ὥς τώρα ἀπό παράδοση. Ὅσο γιά τόν ἀέρα ἦταν πολύ ἀσταθής καί δέν μποροῦσε νά ἐλέγχεται. Καί ἐξάλλου ἡ χρησιμοποίηση τῆς δύναμης τοῦ νεροῦ ἐπικρατοῦσε στήν Ἀγγλία, τή γενέτειρα τῆς μεγάλης βιομηχανίας, ἀκόμα τόν καιρό τῆς περιόδου τῆς μανουφακτούρας. Τό 17ο αἰώνα κιόλας προσπάθησαν νά βάλουν σέ κίνηση δυό μυλόπετρες μέ μιά φτερωτή, δηλ. νά κάνουν δυό ἀλέσματα ταυτόχρονα. Ὅμως οἱ ἐξογκωμένες διαστάσεις τοῦ μηχανισμοῦ μετάδοσης τῆς κίνησης ἦρθαν τώρα σέ σύγκρουση μέ τήν ἀνεπαρκῆ πιά δύναμη τοῦ νεροῦ, καί αὐτή εἶναι μιά ἀπό τίς αἰτίες πού προκάλεσε τήν ἀκριβέστερη μελέτη τῶν νόμων τῆς τριβῆς. Ἐπίσης ἡ ἀνομοιόμορφη ἀποτελεσματικότητα τῆς κινητήριας δύναμης στούς μύλους πού κινοῦνταν μέ ὤθηση καί ἕλξη ἑνός γερανοῦ, ὁδήγησε στή θεωρία καί στή χρησιμοποίηση τῆς τροχαλίας[97] πού παίζει ἀργότερα τόσο σπουδαῖο ρόλο στή μεγάλη βιομηχανία. Ἔτσι ἡ περίοδος τῆς μανουφακτούρας ἀνάπτυξε τά πρῶτα ἐπιστημονικά καί τεχνικά στοιχεῖα τῆς μεγάλης βιομηχανίας. Τό κλωστήριο τοῦ Ἄρκραϊτ κινοῦνταν ἀπό τήν ἀρχή μέ νερό. Ὡστόσο καί ἡ χρησιμοποίηση τῆς δύναμης τοῦ νεροῦ σάν ἀποκλειστικῆς κινητήριας δύναμης συνδεόταν μέ παράγοντες πού δημιούργησαν δυσκολίες. Δέν μποροῦσε νά αὐξηθεῖ κατά βούληση καί δέν μποροῦσαν νά διορθωθοῦν οἱ ἐλλείψεις της, συχνά παράλυε καί ἦταν πρίν ἀπ' ὅλα κινητήρια δύναμη τοπικῆς σημασίας[98]. Μόνο μέ τή δεύτερη ἀτμομηχανή τοῦ Οὐάττ, τή λεγόμενη παλινδρομική, βρέθηκε ἕνας κινητήρας πού παράγει μόνος του τήν κινητήρια δύναμή του καταναλώνοντας κάρβουνο καί νερό, πού ἡ δυναμική του απόδοση μπορεῖ νά ἐλέγχεται ἀπόλυτα ἀπό τόν ἄνθρωπο, κινητήρας πού εἶναι κινητός καί ταυτόχρονα μέσο μετακίνησης, πού εἶναι κάτοικος τῆς πόλης καί ὄχι τῆς ὑπαίθρου, ὅπως ἡ φτερωτή πού κινεῖται μέ τό νερό καί πού ἐπιτρέπει τή συγκέντρωση τῆς παραγωγῆς σέ πόλεις, ἀντί νά τή σκορπάει στήν ὕπαιθρο ὅπως κάνει ἡ φτερωτή[99], πού εἶναι καθολικός στήν τεχνολογική του χρήση καί πού ὅσον ἀφορᾶ τήν

[97] Φάουλχαμπερ 1625, Ντέ Κῶ 1688.

[98] Ἡ τελευταία ἐφεύρεση τῶν στροβίλων ἀπελευθερώνει τή βιομηχανική ἐκμετάλλευση τῆς δύναμης τοῦ νεροῦ ἀπό πολλούς παλιούς περιορισμούς.

[99] «Στούς πρώτους χρόνους τῆς ὑφαντουργικῆς μανουφακτούρας ὁ τόπος τοῦ ἐργοστασίου ἐξαρτιοῦνταν ἀπό τήν ὕπαρξη τρεχούμενου νεροῦ μέ ἀρκετή πτώση ὥστε νά κινεῖ μιά φτερωτή. Καί μόλο πού ἡ ἐφαρμογή τῶν ὑδρόμυλων σήμαινε τήν ἀρχή τῆς διάλυσης τοῦ συστήματος τῆς οἰκοτεχνίας, οἱ μύλοι πού κατ' ἀνάγκην ἔπρεπε νά βρίσκονται ἐκεῖ πού ὑπάρχουν τρεχούμενα νερά καί πού συχνά βρίσκονταν σέ σημαντική ἀπόσταση ὁ ἕνας ἀπό τόν ἄλλο, ἀποτελοῦσαν μάλλον μέρος ἑνός συστήματος τῆς ὑπαίθρου καί ὄχι τῶν πόλεων. Μόνο μέ τήν εἰσαγωγή τῆς δύναμης τοῦ ἀτμοῦ σέ ἀντικατάσταση τῆς δύναμης τοῦ νεροῦ μαζεύτηκαν τά ἐργοστάσια σέ πόλεις καί σέ μέρη ὅπου ὑπῆρχαν σέ ἀρκετή ποσότητα κάρβουνο καί νερό, πού χρειάζονταν γιά τήν παραγωγή τοῦ ἀτμοῦ. Ἡ ἀτμομηχανή εἶναι ἡ μητέρα τῶν βιομηχανικῶν πόλεων» (*A. Redgrave* στό «Reports of the Insp. of Fact. for 30th April 1860»).

ἕδρα του δέν πολυεξαρτιέται ἀπό τοπικές συνθῆκες. Ἡ μεγάλη ἰδιοφυΐα τοῦ Οὐάττ φαίνεται στό αἰτιολογικό τοῦ διπλώματος εὑρεσιτεχνίας, πού πῆρε τόν Ἀπρίλη τοῦ 1784, καί ὅπου τήν ἀτμομηχανή του δέν τήν περιγράφει σάν ἐφεύρεση γιά εἰδικούς σκοπούς, ἀλλά σάν γενικό παράγοντα τῆς μεγάλης βιομηχανίας. Ὑπαινίσσεται ἐδῶ ἐφευρέσεις ἀπό τίς ὁποῖες μερικές, ὅπως ἡ ἀτμόσφυρα, ἐφαρμόστηκαν μόνο ὕστερα ἀπό μισόν αἰώνα καί πάνω. Ὡστόσο ἀμφισβητοῦσε τή δυνατότητα χρησιμοποίησης τῆς ἀτμομηχανῆς στή ναυσιπλοΐα. Οἱ διάδοχοί του Μπόλτον καί Οὐάττ ἐκθέσανε τό 1851 στήν ἔκθεση τοῦ Λονδίνου τήν κολοσσιαία ἀτμομηχανή γιά ὑπερωκεάνεια.

Μόνον ἀφοῦ μετατράπηκαν τά ἐργαλεῖα ἀπό ἐργαλεῖα τοῦ ἀνθρώπινου ὀργανισμοῦ σέ ἐργαλεῖα μιᾶς μηχανικῆς συσκευῆς, τῆς ἐργαλειομηχανῆς, ἀπόχτησε καί ἡ κινητήρια μηχανή μιά μορφή ὁλότελα ἀνεξάρτητη ἀπό τά ὅρια τῆς δύναμης τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι ἡ ξεχωριστή ἐργαλειομηχανή, πού ἐξετάζαμε ὥς τώρα, ξεπέφτει σέ ἕνα ἁπλό στοιχεῖο τῆς μηχανικῆς παραγωγῆς. Μιά κινητήρια μηχανή μποροῦσε τώρα νά κινεῖ ταυτόχρονα πολλές ἐργασιομηχανές. Ὅταν αὐξάνει ὁ ἀριθμός τῶν ταυτόχρονα κινούμενων ἐργασιομηχανῶν μεγαλώνει καί ἡ κινητήρια μηχανή καί μαζί της ἐπεκτείνεται ὁ μηχανισμός μετάδοσης καί γίνεται ἕνα εὐρύ σύστημα.

Τώρα πρέπει νά κάνουμε διάκριση ἀνάμεσα σέ δυό λογῆς πράγματα: στή συνεργασία πολλῶν ὁμοειδῶν μηχανῶν καί στό σύστημα μηχανῶν.

Στή μιά περίπτωση ὅλο τό προϊόν κατασκευάζεται ἀπό τήν ἴδια ἐργασιομηχανή. Ἡ μηχανή ἐκτελεῖ ὅλες τίς διάφορες ἐργασίες πού ἔκανε ἕνας χειροτέχνης μέ τό ἐργαλεῖο του, λχ. ὁ ὑφαντής μέ τόν ἀργαλιό του, ἤ πού ἔκαναν διαδοχικά πολλοί χειροτέχνες μέ διάφορα ἐργαλεῖα, εἴτε ἀνεξάρτητα, εἴτε σάν μέλη μιᾶς μανουφακτούρας[100]. Λογουχάρη στή σύγχρονη μανουφακτούρα παραγωγῆς φακέλων ἕνας ἐργάτης δίπλωνε τό χαρτί μέ τό διπλωτήρα, ἕνας ἄλλος ἔβαζε τή γόμα, ἕνας τρίτος τσάκιζε τήν ἄκρη πού πάνω της τυπώνεται τό μονόγραμμα, ἕνας ἄλλος τύπωνε τό μονόγραμμα κλπ., καί σέ καθεμιά ἀπ' αὐτές τίς πράξεις ἔπρεπε ὁ κάθε φάκελος ν' ἀλλάζει χέρια. Μιά μόνη φακελομηχανή κάνει μεμιᾶς ὅλες αὐτές τίς δουλιές καί φτιάχνει 3.000 καί πάνω φακέλους τήν ὥρα. Μιά ἀμερικάνικη μηχανή γιά τήν κατασκευή χαρτοσακούλων πού ἐκτέθηκε τό 1862 στή βιομηχανική ἔκθεση τοῦ Λονδίνου, κόβει τό χαρτί, κολάει, διπλώνει καί φτιάχνει

[100] Ἀπό τήν ἄποψη τοῦ μανουφακτουρικοῦ καταμερισμοῦ ἡ δουλιά τῆς ὕφανσης δέν ἦταν ἁπλή, ἀλλά μάλλον σύνθετη χειροτεχνική ἐργασία, ἔτσι λοιπόν ὁ μηχανικός ἀργαλιός εἶναι μιά μηχανή πού ἐκτελεῖ ποικίλες ἐργασίες. Γενικά εἶναι λαθεμένη ἡ ἀντίληψη ὅτι οἱ σύγχρονες μηχανές ἐπικρατοῦν ἀρχικά στίς δουλιές πού τίς εἶχε ἁπλοποιήσει ὁ μανουφακτουρικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας. Τό κλώσιμο καί ἡ ὕφανση χωρίστηκαν τόν καιρό τῆς μανουφακτούρας σέ νέα εἴδη καί τά ἐργαλεῖα τους τελειοποιήθηκαν καί διαφοροποιήθηκαν. Τό ἴδιο τό προτσές τῆς δουλιᾶς ὅμως δέν χωρίστηκε καθόλου, ἔμεινε χειροτεχνικό. Ἡ μηχανή ξεκινᾶ ἀπό τό μέσο ἐργασίας καί ὄχι ἀπό τήν ἐργασία.

300 κομμάτια τό λεφτό. Τό συνολικό προτσές πού καταμερίζεται μέσα στή μανουφακτούρα καί πού ἐκτελεῖται μέ μιά διαδοχική σειρά ἀπό πράξεις, γίνεται ἐδῶ ἀπό μιά ἐργασιομηχανή πού λειτουργεῖ μέ τό συνδυασμό πολλῶν ἐργαλείων. Ἀνεξάρτητα λοιπόν ἀπό τό ἄν μιά τέτια ἐργασιομηχανή εἶναι ἁπλῶς μηχανική ἀναγέννηση ἑνός πιό πολύπλοκου χειροτεχνικοῦ ἐργαλείου, ἤ συνδυασμός διαφορετικῶν μανουφακτουρικά εἰδικευμένων ἁπλῶν ἐργαλείων—στό ἐργοστάσιο, δηλ. στό ἐργαστήρι πού στηρίζεται στή χρησιμοποίηση μηχανῶν, ξαναεμφανίζεται κάθε φορά ἡ ἁπλή συνεργασία, καί μάλιστα πρῶτα (ἀφήνουμε ἐδῶ κατά μέρος τόν ἐργάτη) σάν συγκέντρωση στόν ἴδιο χῶρο ὁμοειδῶν καί ταυτόχρονα ἐργαζομένων ἐργασιομηχανῶν. Ἔτσι ἕνα ὑφαντουργικό ἐργοστάσιο σχηματίζεται μέ τό παράλληλο ἀράδιασμα πολλῶν μηχανικῶν ἀργαλιῶν καί ἕνα ἐργοστάσιο ραφτικῆς μέ τό παράλληλο ἀράδιασμα πολλῶν ραφτομηχανῶν στό ἴδιο ἐργαστήρι. Ὅμως ἐδῶ ὑπάρχει μιά τεχνική ἑνότητα, γιατί οἱ πολλές ὁμοειδεῖς ἐργασιακές μηχανές δέχονται ταυτόχρονα καί σύμμετρα τήν ὤθησή τους ἀπό τό χτύπημα τῆς καρδιᾶς τοῦ κοινοῦ πρώτου κινητήρα, πού μεταδίδεται σ' αὐτές μέσω τοῦ μηχανισμοῦ μετάδοσης, πού εἶναι κι αὐτός ἐν-μέρει κοινός γι' αὐτές καί πού συνδέεται μέ εἰδικές διακλαδώσεις γιά κάθε μηχανή χωριστά. Ἀκριβῶς ὅπως πολλά ἐργαλεῖα ἀποτελοῦν τά ὄργανα μιᾶς ἐργασιομηχανῆς, ἔτσι καί πολλές ἐργασιομηχανές ἀποτελοῦν τώρα μονάχα ὁμοειδῆ ὄργανα τοῦ ἴδιου μηχανισμοῦ κίνησης.

Ἕνα καθαυτό σύστημα μηχανῶν ὅμως μπαίνει στή θέση τῆς μεμονωμένης αὐτοτελοῦς μηχανῆς μόνο ἐκεῖ πού τό ἀντικείμενο ἐργασίας περνάει ἀπό μιά σειρά διαφόρων συναρτημένων διαδοχικῶν προτσές πού ἐκτελοῦνται ἀπό μιά ἁλυσίδα διαφορετικῶν μά ἀλληλοσυμπληρωνόμενων ἐργαλειομηχανῶν. Ἐδῶ ξαναεμφανίζεται ἡ χαρακτηριστική γιά τή μανουφακτούρα συνεργασία πού στηρίζεται στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας, μόνο πού τώρα ἐμφανίζεται σάν συνδυασμός μερικότερων ἐργασιομηχανῶν. Τά εἰδικά ἐργαλεῖα τῶν διαφόρων μερικῶν ἐργατῶν, στή μανουφακτούρα τῆς ἐριουργίας λχ. τά ἐργαλεῖα τῶν ἐργατῶν πού χτυποῦν τό μαλλί, πού τό λαναρίζουν, τό ψαλιδίζουν, τό κλώθουν κλπ., μετατρέπονται τώρα σέ ἐργαλεῖα εἰδικῶν ἐργασιομηχανῶν, ἀπό τίς ὁποῖες ἡ καθεμιά τους ἀποτελεῖ ἕνα ὄργανο γιά μιά ἰδιαίτερη λειτουργία στό σύστημα τοῦ συνδυασμένου ἐργαλειομηχανισμοῦ. Στούς κλάδους ὅπου τό σύστημα τῶν μηχανῶν εἰσάγεται γιά πρώτη φορά, ἡ ἴδια ἡ μανουφακτούρα προσφέρει σέ γενικές γραμμές τή φυσική βάση τοῦ καταμερισμοῦ, ἑπομένως καί τῆς ὀργάνωσης τοῦ προτσές παραγωγῆς[101]. Ὡστόσο παρουσιάζεται ἀμέσως μιά οὐσιαστική διαφορά. Στή μανουφακτούρα οἱ ἐργάτες, μεμονωμένοι ἤ κατά ὁμάδες, εἶναι ὑποχρεωμένοι νά ἐκτελοῦν μέ τό χειροτεχνικό τους ἐργαλεῖο κάθε ἰδιαίτερο μερικότερο προτσές. Ἄν ὁ ἐργάτης προσαρμόζεται στό προτσές, προσαρμόζεται ὅμως προκαταβολικά καί τό προτσές στόν ἐργάτη. Αὐτή ἡ ὑποκειμενική ἀρχή τοῦ καταμερισμοῦ ἐκλείπει στή μηχανική παραγωγή. Ἐδῶ τό συνολικό προτσές αὐτό καθαυτό ἀναλύεται ἀντικειμενικά στίς φάσεις πού τό συγκροτοῦν, καί τό πρόβλημα τῆς διεκπεραίωσης κάθε μερικότερου προτσές καί τῆς σύνδεσης τῶν διαφόρων μερικότερων προτσές μεταξύ τους λύνεται μέ τήν τεχνική χρησιμοποίηση τῆς μηχανικῆς, τῆς χημείας κλπ.[102], ὁπότε, φυσικά, ὅπως γίνεται πάντα, ἡ θεωρητική σύλληψη πρέπει νά τελειοποιεῖται μέ βάση τήν πραχτική πείρα, τή συσσωρευμένη σέ μεγάλη κλίμακα. Κάθε μερικότερη μηχανή προσφέρει στήν ἀμέσως ἑπόμενη μηχανή τήν πρώτη της ὕλη, καί ἐπειδή λειτουργοῦν ὅλες οἱ μηχανές ταυτόχρονα, τό προϊόν βρίσκεται συνεχῶς στίς διάφορες βαθμίδες τοῦ προτσές διαμόρφωσής του καί περνάει συνεχῶς ἀπό τή μιά φάση παραγωγῆς στήν ἄλλη. Ὅπως στή μανουφακτούρα ἡ ἄμεση συνεργασία τῶν μερικῶν ἐργατῶν δημιουργεῖ καθορισμένες ἀριθμητικές σχέσεις ἀνάμεσα στίς διάφορες ὁμάδες ἐργατῶν, ἔτσι καί στό διαρθρωμένο σύστημα μηχανῶν ἡ διαρκής ἀπασχόληση τῆς μιᾶς μερικῆς μηχανῆς ἀπό τήν ἄλλη δημιουργεῖ μιάν ὁρισμένη σχέση ἀνάμεσά τους ὅσον ἀφορᾶ τόν ἀριθμό, τήν ἔκταση καί τήν ταχύτητα τῆς λειτουργίας τους. Ἡ συνδυασμένη ἐργασιομηχανή, πού εἶναι τώρα ἕνα διαρθρωμένο σύστημα διαφορετικῶν μεμονωμένων μηχανῶν καί ὁμάδων μηχανῶν, εἶναι τόσο πιό τέλεια, ὅσο πιό συνεχές εἶναι τό συνολικό της προτσές, δηλ. μέ ὅσο λιγότερες διακοπές ἡ πρώτη ὕλη περνάει ἀπό τήν πρώτη στήν τελευταία της φάση, ἑπομένως ὅσο περισσότερο τό προωθεῖ ὁ ἴδιος ὁ μηχανισμός ἀντί τό χέρι τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τή μιά φάση τῆς παραγωγῆς στήν ἄλλη. Ἄν στή μανουφακτούρα ἡ ἀπομόνωση τῶν ξεχωριστῶν προτσές εἶναι μιά ἀρχή πού πηγάζει ἀπό αὐτόν τόν ἴδιο τόν κα-

[101] Πρίν ἀπό τήν ἐποχή τῆς μεγάλης βιομηχανίας ἡ μανουφακτούρα πού ἐπικρατοῦσε στήν Ἀγγλία ἤταν ἡ ἐριουργία. Γιαυτό, στό πρῶτο μισό τοῦ 18ου αἰώνα, τά περισσότερα πειράματα ἔγιναν σ' αὐτή τή μανουφακτούρα. Ἡ πείρα πού συγκεντρώθηκε στήν κατεργασία τοῦ μαλλιοῦ ἀπόβηκε πρός ὄφελος τοῦ μπαμπακιοῦ, πού ἡ μηχανική του κατεργασία ἀπαιτεῖ λιγότερο κοπιαστικές προετοιμασίες, ἐνῶ ἀργότερα ἔγινε τό ἀντίθετο, ὅταν ἡ μηχανική ἐριουργία ἀναπτύχθηκε πάνω στή βάση τῆς μηχανικῆς κλωστοϋφαντουργίας τοῦ μπαμπακιοῦ.

Μόλις τίς τελευταῖες δεκαετίες ἐνσωματώθηκαν στό ἐργοστασιακό σύστημα ὁρισμένα στοιχεῖα τῆς μανουφακτούρας μαλλιοῦ, ὅπως λχ. τό λανάρισμα. «Ἡ χρησιμοποίηση τῆς μηχανικῆς δύναμης στό λανάρισμα τοῦ μαλλιοῦ ... πού γίνεται σέ μεγάλη κλίμακα ὕστερα ἀπό τήν εἰσαγωγή τῆς „λαναριστικῆς" μηχανῆς, ἰδιαίτερα τῆς μηχανῆς τύπου Λίστερ ... εἶχε ἀναμφισβήτητα σάν ἀποτέλεσμα νά διωχτεῖ ἀπό τή δουλιά ἕνας μεγάλος ἀριθμός ἐργατῶν. Ὥς τότε τό λανάρισμα τοῦ μαλλιοῦ γινόταν μέ τό χέρι, καί γινόταν συνήθως στήν καλύβα τοῦ λαναρᾶ. Τώρα λαναρίζεται γενικά στό ἐργοστάσιο καί ἡ χειρωναχτική δουλιά ἔγινε περιττή, ἐκτός ἀπό μερικά εἰδικά εἴδη ὅπου προτιμιέται ἀκόμα ἡ δουλιά μέ τό χέρι. Πολλοί ἀπό τούς λαναράδες πού δουλεύουν μέ τό χέρι βρῆκαν δουλιά στά ἐργοστάσια, ὅμως ἡ παραγωγή τοῦ χειροτέχνη λαναρᾶ εἶναι τόσο μικρή σέ σύγκριση μέ τήν παραγωγή τῆς μηχανῆς, πού γιά ἕνα πολύ μεγάλο ἀριθμό λαναράδων ἐξαφανίστηκε ἡ δυνατότητα ἀπασχόλησής τους» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1856», σελ. 16).

[102] «Ἡ ἀρχή τοῦ ἐργοστασιακοῦ συστήματος συνίσταται λοιπόν στό ὅτι... ὁ καταμερισμός τοῦ προτσές ἐργασίας στά οὐσιώδη συστατικά του μέρη μπαίνει στή θέση τῆς κατανομῆς ἤ τῆς κλιμάκωσης τῆς ἐργασίας ἀνάμεσα στούς διάφορους χειροτέχνες» (*Ure*: «Philosophy of Manufactures», σελ. 20).

ταμερισμό τῆς ἐργασίας, στό ἀναπτυγμένο ἐργοστάσιο ἀντίθετα ἐπικρατεῖ ἡ ἀρχή τῆς συνέχειας τῶν ξεχωριστῶν προτσές.

Ἕνα σύστημα μηχανῶν, εἴτε στηρίζεται στήν ἁπλή συνεργασία ὁμοειδῶν ἐργασιομηχανῶν, ὅπως γίνεται στήν ὑφαντουργία, εἴτε στό συνδυασμό διαφορετικῶν μηχανῶν, ὅπως γίνεται στά νηματουργεῖα, ἀποτελεῖ αὐτό καθαυτό ἕνα μεγάλο αὐτόματο ἀπό τή στιγμή πού τό κινεῖ ἕνας ἀρχικός αὐτοκινούμενος κινητήρας. Ὡστόσο μπορεῖ τό συνολικό σύστημα νά κινεῖται λχ. ἀπό τήν ἀτμομηχανή, μόλο πού εἴτε ὁρισμένες ἐργαλειομηχανές γιά ὁρισμένες κινήσεις χρειάζονται ἀκόμα τόν ἐργάτη, ὅπως ὁρισμένες κινήσεις τῆς κλωστικῆς μηχανῆς μιούλ προτοῦ εἰσαχθεῖ ἡ αὐτόματη μιούλ, καί ὅπως ἐξακολουθεῖ νά γίνεται σήμερα στήν παραγωγή λεπτῶν νημάτων, εἴτε πάλι ὁρισμένα τμήματα τῆς μηχανῆς γιά νά ἐκτελέσουν τήν ἐργασία τους πρέπει νά διευθύνονται σάν ἐργαλεῖα ἀπό τόν ἐργάτη, ὅπως γίνεται λχ. στίς μηχανοκατασκευές προτοῦ ἡ slide-rest (μιά συσκευή τοῦ τόρνου) μετατραπεῖ σέ αὐτόματη. Ἀπό τή στιγμή πού ἡ ἐργασιομηχανή ἐκτελεῖ χωρίς τή βοήθεια τοῦ ἀνθρώπου ὅλες τίς κινήσεις πού εἶναι απαραίτητες γιά τήν ἐπεξεργασία τῆς πρώτης ὕλης καί δέ χρειάζεται παρά μόνο τήν ἐπίβλεψη ἀπομέρους τοῦ ἐργάτη, ἔχουμε ἕνα αὐτόματο σύστημα μηχανῶν, πού ὡστόσο ἐπιδέχεται διαρκεῖς τελειοποιήσεις στίς λεπτομέρειές του. Ἔτσι λχ. ὁλότελα σύγχρονες ἐφευρέσεις εἶναι ἡ συσκευή πού σταματάει αὐτόματα τήν κλωστική μηχανή, μόλις κοπεῖ μιά κλωστή, καί ὁ selfacting stop [αὐτόματος διακόπτης] πού σταματάει τόν τελειοποιημένο ἀτμοκίνητο ἀργαλιό, μόλις τελειώσει τό ὑφάδι στό καρούλι τῆς σαΐτας. Σάν παράδειγμα τόσο τῆς συνέχειας τῆς παραγωγῆς ὅσο καί τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ἀρχῆς τῆς αὐτόματης λειτουργίας μπορεῖ νά χρησιμεύσει τό σύγχρονο ἐργοστάσιο χαρτοποιίας. Γενικά στήν παραγωγή χαρτιοῦ μποροῦν νά μελετηθοῦν καλά στίς λεπτομέρειές τους τόσο ἡ διαφορά ἀνάμεσα στούς διαφορετικούς τρόπους παραγωγῆς πού βασίζονται σέ διαφορετικά μέσα παραγωγῆς, ὅσο καί ἡ σχέση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων παραγωγῆς μ' αὐτούς τούς τρόπους παραγωγῆς, γιατί ἡ παλιά γερμανική χαρτοποιία μᾶς προσφέρει τό πρότυπο τῆς χειροτεχνικῆς παραγωγῆς, ἡ Ὁλλανδία τοῦ 17ου καί ἡ Γαλλία τοῦ 18ου αἰώνα τό πρότυπο τῆς καθαυτό μανουφακτουρικῆς καί ἡ σύγχρονη Ἀγγλία τό πρότυπο τῆς αὐτόματης παραγωγῆς σ' αὐτό τόν κλάδο, χώρια ἀπό τό γεγονός ὅτι στήν Κίνα καί στίς Ἰνδίες ὑπάρχουν ἀκόμα δυό διαφορετικές ἀρχαῖες ἀσιατικές μορφές αὐτῆς τῆς βιομηχανίας.

Ἡ παραγωγή μέ μηχανές ἀποχτᾶ τήν πιό ἀναπτυγμένη της μορφή ὅταν ἐξελιχθεῖ σέ ἕνα διαρθρωμένο σύστημα ἐργασιομηχανῶν, πού δέχονται τήν κίνησή τους μόνο ἀπό ἕνα κεντρικό αὐτόματο κινητήρα μέσω ἑνός μηχανισμοῦ μετάδοσης. Στή θέση τῆς μιᾶς μηχανῆς μπαίνει τώρα ἕνα μηχανικό τέρας, πού τό σῶμα του γεμίζει ὁλόκληρα χτίρια ἐργοστασίων καί πού ἡ δαιμονική του δύναμη, ἀρχικά κρυμμένη ἀπό τή σχεδόν πανηγυρικά μετρημένη κίνηση τῶν γιγάντιων μελῶν του, ξεσπάει

στό πυρετώδικο πανδαιμόνιο τῶν ἀναρίθμητων καθαυτό ἐργασιακῶν ὀργάνων του.

Ὑπῆρχαν κλωστικές μηχανές μιούλ, ἀτμομηχανές κλπ. προτοῦ ὑπάρξουν ἐργάτες πού ν' ἀσχολοῦνται ἀποκλειστικά μέ τήν κατασκευή ἀτμομηχανῶν, μιούλ κλπ., ἀκριβῶς ὅπως ὁ ἄνθρωπος φοροῦσε ροῦχα προτοῦ ὑπάρξουν ράφτες. Οἱ ἐφευρέσεις ὅμως τοῦ Βωκανσόν, τοῦ Ἄρκραϊτ, τοῦ Οὐάττ κλπ. μπόρεσαν νά ἐκτελεστοῦν, γιατί οἱ ἐφευρέτες αὐτοί βρῆκαν ἀπό τήν περίοδο τῆς μανουφακτούρας ἕτοιμο ἕνα σημαντικό ἀριθμό ἐπιτήδειους ἐργάτες μηχανουργούς. Ἕνα μέρος ἀπό τούς ἐργάτες αὐτούς ἀποτελοῦνταν ἀπό αὐτοτελεῖς χειροτέχνες διαφόρων ἐπαγγελμάτων, ἕνα ἄλλο μέρος ἦταν συνενωμένο σέ μανουφακτοῦρες ὅπου, ὅπως εἴπαμε πιό πάνω, ἐπικρατοῦσε αὐστηρότατος καταμερισμός τῆς ἐργασίας. Μέ τήν αὔξηση τῶν ἐφευρέσεων καί μέ τήν αὐξανόμενη ζήτηση τῶν μηχανῶν πού πρωτοεφευρίσκονταν ἀναπτύχθηκε σιγά-σιγά, ἀπό τή μιά, ὁ χωρισμός τῆς παραγωγῆς μηχανῶν σέ ποικίλους αὐτοτελεῖς κλάδους, καί ἀπό τήν ἄλλη, ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας μέσα στίς μανουφακτοῦρες πού κατασκεύαζαν μηχανές. Ἑπομένως ἐδῶ, στή μανουφακτούρα, βλέπουμε τήν ἄμεση τεχνική βάση τῆς μεγάλης βιομηχανίας. Ἡ πρώτη κατασκεύαζε τίς μηχανές, μέ τίς ὁποῖες ἡ δεύτερη καταργοῦσε τή χειροτεχνική καί μανουφακτουρική παραγωγή στίς σφαῖρες παραγωγῆς πού πρωτοκατάχτησε. Ἔτσι ἡ παραγωγή μέ μηχανές στηρίχθηκε φυσιολογικά πάνω σέ μιάν ὑλική βάση πού δέν ἀνταποκρίνεται σ' αὐτήν. Σ' ἕνα ὁρισμένο βαθμό ἀνάπτυξης ἔπρεπε νά ἀνατρέψει αὐτή τήν ἴδια τή βάση, πού τή βρῆκε πρῶτα ἕτοιμη καί πού κατοπινά τήν ἀνάπτυξε παραπέρα, καί νά δημιουργήσει γιά τόν ἑαυτό της μιά καινούργια βάση πού ν' ἀνταποκρίνεται στό δικό της τρόπο παραγωγῆς. Ὅπως ἡ ξεχωριστή μηχανή μένει μικρή στίς διαστάσεις της, ὅσον καιρό κινεῖται ἀπό τόν ἄνθρωπο, ὅπως τό σύστημα τῶν μηχανῶν δέν μποροῦσε ν' ἀναπτυχθεῖ ἐλεύθερα, προτοῦ νάχει μπεῖ ἡ ἀτμομηχανή στή θέση τῶν κινητήριων δυνάμεων πού προϋπῆρχαν—τοῦ ζώου, τοῦ ἀέρα, ἀκόμα καί τοῦ νεροῦ—ἔτσι παράλυε καί ὅλη ἡ ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης βιομηχανίας, ὅσο τό χαρακτηριστικό της μέσο παραγωγῆς, αὐτή ἡ ἴδια ἡ μηχανή, χρωστοῦσε τήν ὕπαρξή του στήν προσωπική δύναμη καί στήν προσωπική ἐπιδεξιότητα, δηλ. ὅσο ἐξαρτιοῦνταν ἀπό τή μυϊκή δύναμη, τήν ὀξύτητα τῆς ὅρασης καί τή δεξιοτεχνία τοῦ χεριοῦ μέ τό ὁποῖο χειρίζονταν τό μικρό ἐργαλεῖο τους ὁ μερικός ἐργάτης στή μανουφακτούρα καί ὁ χειροτέχνης ἔξω ἀπ' αὐτήν. Ἄσχετα ἀπό τό ὅτι ἀκρίβαιναν οἱ μηχανές ἐξαιτίας αὐτοῦ τοῦ τρόπου προέλευσής τους—παράγοντας πού τό κεφάλαιο τόν ἔχει σάν συνειδητό κίνητρό του ἡ ἐπέκταση τῆς βιομηχανίας πού διεξαγόταν κιόλας μέ μηχανές καί ἡ διείσδυση τῶν μηχανῶν σέ νέους κλάδους παραγωγῆς ἐξακολουθοῦσαν ἁπλούστατα νά ἐξαρτιοῦνται ἀπό τήν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ μιᾶς κατηγορίας ἐργατῶν, πού λόγω τῆς μισοκαλλιτεχνικῆς φύσης τῆς ἀσχολίας τους μποροῦσαν νά αὐξάνουν μόνο βαθμιαῖα καί ὄχι ἀλματικά. Σέ μιά ὁρισμένη ὅμως βαθμίδα τῆς ἀνάπτυξής της ἡ μεγάλη βιομηχανία ἦρθε

καί ἀπό τεχνική ἄποψη σέ σύγκρουση [Widerstreit] μέ τό χειροτεχνικό καί μανουφακτουρικό ὑπόβαθρό της. Ἡ αὔξηση τῶν διαστάσεων τῶν κινητήριων μηχανῶν, τοῦ μηχανισμοῦ μετάδοσης καί τῶν ἐργαλειομηχανῶν, ἡ μεγαλύτερη πολυπλοκότητα, ἡ ποικιλομορφία καί ἡ αὐστηρότερη κανονικότητα τῶν συστατικῶν τους μερῶν, στό μέτρο πού ἡ ἐργαλειομηχανή ἀπομακρυνόταν ἀπό τό χειροτεχνικό πρότυπο πού ἐπικρατοῦσε ἀρχικά στήν κατασκευή της καί ἀποχτοῦσε μιά μορφή ἐλεύθερη πού καθοριζόταν μόνο ἀπό τό μηχανικό της καθῆκον[103] ἡ διαμόρφωση τοῦ αὐτόματου συστήματος καί ἡ ὅλο πιό ἀναπόφευχτη χρησιμοποίηση μιᾶς πρώτης ὕλης πού ἡ κατεργασία της ἦταν δύσκολη, λχ. σίδερου ἀντί ξύλου—ἡ λύση ὅλων αὐτῶν τῶν προβλημάτων πού γεννιόνταν φυσιολογικά σκόνταφτε παντοῦ στούς προσωπικούς περιορισμούς, πού ἀκόμα καί τό συνδυασμένο ἐργατικό προσωπικό τῆς μανουφακτούρας τούς ξεπερνάει μόνο σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τό βαθμό ὄχι ὅμως καί σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τήν οὐσία. Ἡ μανουφακτούρα δέν μποροῦσε λχ. νά δόσει μηχανές σάν τά σύγχρονα τυπογραφικά πιεστήρια, τό σύγχρονο ἀτμοκίνητο ἀργαλιό καί τή σύγχρονη λαναριστική μηχανή.

Ἡ ἀνατροπή τοῦ τρόπου παραγωγῆς σέ μιά σφαίρα τῆς βιομηχανίας προκαλεῖ τήν ἀνατροπή του στίς ἄλλες σφαῖρες. Αὐτό ἰσχύει πρῶτα γιά τούς κλάδους τῆς βιομηχανίας πού ναί μέν τούς ἔχει απομονώσει ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας, ἔτσι πού ὁ καθένας τους νά παράγει ἕνα αὐτοτελές ἐμπόρευμα, ὡστόσο ὅμως συμπλέκονται σάν φάσεις ἑνός συνολικοῦ προτσές. Ἔτσι ἡ μηχανοκίνητη νηματουργία ἔκανε ἀπαραίτητη τή μηχανοκίνητη ὑφαντουργία, καί τά δυό μαζί τή μηχανο-χημική ἐπανάσταση στά λευκαντήρια, στό σταμπάρισμα καί στό βάψιμο. Ἔτσι ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἡ ἐπανάσταση στή μπαμπακονηματουργία προκάλεσε τήν ἐφεύρεση τοῦ «τζίν», τῆς μηχανῆς γιά τόν ἀποχωρισμό τοῦ σπόρου ἀπό τίς ἴνες τοῦ μπαμπακιοῦ, πράγμα πού ἔκανε καταρχήν δυνατή τήν παραγωγή μπαμπακιοῦ στή μεγάλη κλίμακα πού ἀπαιτεῖται σήμερα[104]. Ἡ ἐπανάσταση στόν τρόπο παραγωγῆς τῆς βιομηχανίας καί τῆς γεωργίας ἔκανε ὅμως ἀπαραίτητη καί μιά ἐπανάσταση στούς γενικούς ὅρους τοῦ κοινωνικοῦ προτσές παραγωγῆς, δηλ. στά μέσα ἐπικοινωνίας καί μεταφορᾶς. Ὅπως τά μέσα ἐπικοινωνίας καί μεταφορᾶς μιᾶς κοινωνίας, πού pivot [ἄξονας] της ἦταν—γιά νά χρησιμοποιήσω μιάν ἔκφραση τοῦ Φουριέ—ἡ μικρή γεωργία μέ πάρεργο τήν οἰκοτεχνία καί ἡ χειροτεχνία τῶν πόλεων, δέν μποροῦσαν καθόλου ν' ἀνταποκριθοῦν στίς ἀνάγκες παραγωγῆς τῆς περιόδου τῆς μανουφακτούρας μέ τό διευρυμένο καταμερισμό τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, μέ τή συγκέντρωση τῶν μέσων ἐργασίας καί τῶν ἐργατῶν καί μέ τίς ἀποικιακές της ἀγορές καί πού γιαυτό ἀνατράπηκαν στήν πραγματικότητα, ἔτσι καί τά μέσα μεταφορᾶς καί ἐπικοινωνίας πού κληρονομήθηκαν ἀπό τήν περίοδο τῆς μανουφακτούρας μετατράπηκαν σύντομα σέ ἀφόρητη τροχοπέδη γιά τή μεγάλη βιομηχανία μέ τήν πυρετώδικη της ταχύτητα τῆς παραγωγῆς, μέ τήν παραγωγή της σέ μαζική κλίμακα, μέ τήν ἀδιάκοπη μετακίνηση τῶν κεφαλαίων καί τῶν ἐργατικῶν μαζῶν ἀπό τή μιά σφαίρα τῆς παραγωγῆς στήν ἄλλη καί μέ τούς νεοδημιουργημένους δεσμούς της τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς. Ἄσχετα ἀπό τή ναυπήγηση ἱστιοφόρων πού ἔχει τελείως ἀνατραπεῖ, προσαρμόστηκαν σιγά-σιγά στόν τρόπο παραγωγῆς τῆς μεγάλης βιομηχανίας οἱ ἐπικοινωνίες καί οἱ μεταφορές μέ ἕνα σύστημα ποταμοατμόπλοιων, σιδηροδρόμων, ὑπερωκεανείων καί τηλεγράφων. Ὅμως οἱ τρομαχτικές μάζες σίδερου πού ἔπρεπε τώρα νά σφυρηλατοῦνται, νά συγκολοῦνται, νά κόβονται, νά τρυπιοῦνται καί νά φορμάρονται, ἀπαιτοῦσαν μέ τή σειρά τους κυκλώπειες μηχανές πού δέν μποροῦσε νά τίς δημιουργήσει ὁ μανουφακτουρικός τρόπος κατασκευῆς μηχανῶν.

Ἡ μεγάλη βιομηχανία ἦταν λοιπόν ὑποχρεωμένη νά καταχτήσει τό μέσο παραγωγῆς πού τή χαρακτηρίζει, αὐτή τήν ἴδια τή μηχανή, καί νά παράγει μηχανές μέ μηχανές. Ἔτσι μόνο δημιούργησε τήν ἀντίστοιχή της τεχνική βάση καί στάθηκε στά δικά της πόδια. Μέ τήν αὐξανόμενη μηχανική παραγωγή στίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰώνα οἱ μηχανές πῆραν πραγματικά στά χέρια τους σιγά-σιγά τήν κατασκευή τῶν ἐργαλειομηχανῶν. Ὡστόσο μόνο στίς τελευταῖες δεκαετίες οἱ τεράστιες κατασκευές σιδηροδρομικῶν γραμμῶν καί ἡ ὑπερωκεάνεια ναυσιπλοΐα ἔφεραν στή ζωή τίς κυκλώπειες μηχανές πού χρησιμοποιοῦνται γιά τήν κατασκευή τῶν πρώτων κινητήρων.

Ὁ πιό οὐσιαστικός ὅρος παραγωγῆς γιά τήν κατασκευή μηχανῶν μέ μηχανές ἦταν μιά κινητήρια μηχανή ἱκανή ν' ἀναπτύσσει ὁποιοδήποτε βαθμό δύναμης καί ὡστόσο νά μπορεῖ ταυτόχρονα νά ἐλέγχεται ἀπόλυτα. Ἡ μηχανή αὐτή ὑπῆρχε κιόλας—ἦταν ἡ ἀτμομηχανή. Χρειαζόταν ὅμως ταυτόχρονα νά μποροῦν νά παράγονται μέ μηχανές τά αὐστηρά γεωμετρικά σχήματα πού εἶναι ἀναγκαῖα γιά τά διάφορα κομμάτια τῆς μηχανῆς, λχ. γραμμές, ἐπίπεδες ἐπιφάνειες, κύκλοι, κύλινδροι, κῶνοι καί σφαῖρες. Τό πρόβλημα αὐτό τό ἔλυσε ὁ

---

[103] Ὁ μηχανοκίνητος ἀργαλιός στήν πρώτη του μορφή εἶναι φτιαγμένος κυρίως ἀπό ξύλο, ἐνῶ ὁ τελειοποιημένος σύγχρονος ἀργαλιός εἶναι φτιαγμένος ἀπό σίδερο. Πόσο ἡ παλιά μορφή τοῦ μέσου παραγωγῆς κυριαρχεῖ ἀρχικά πάνω στή νέα του μορφή, τό δείχνει ἀνάμεσα στ' ἄλλα καί μιά ἐπιφανειακή σύγκριση τοῦ σύγχρονου ἀτμοκίνητου ἀργαλιοῦ μέ τόν παλιό, τῶν σύγχρονων φυσερῶν στά σιδεροχυτήρια μέ τήν πρώτη χοντροκομμένη μηχανική ξαναγέννηση τοῦ κοινοῦ φυσεροῦ, ἤ καί ἀκόμα ἴσως πιό χτυπητά ἀπ' ὅλα τό δείχνει ἡ σύγκριση μιᾶς ἀτμομηχανῆς πού εἶχε κατασκευαστεῖ προτοῦ ἐφευρεθεῖ ἡ σημερινή σιδηροδρομική ἀτμομηχανή, καί πού εἶχε πραγματικά δυό πόδια πού τά σήκωνε ἐναλλάξ ὅπως τό ἄλογο. Μόνο ὅταν ἡ μηχανική ἐξελίχθηκε πιό πέρα καί ὅταν εἶχε συγκεντρωθεῖ πραχτική πεῖρα, ἡ μορφή τῆς μηχανῆς ἄρχισε νά καθορίζεται ὁλότελα ἀπό τίς ἀρχές τῆς μηχανικῆς, καί ἑπομένως χειραφετήθηκε ὁλότελα ἀπό τήν πατροπαράδοτη μορφή τοῦ ἐργαλείου πού μεταμορφώθηκε σέ μηχανή.

[104] Ἡ ἐκκοκιστική μηχανή [cottongin] πού ἐπινόησε ὁ γιάνκης Ἔλ. Οὐίτνι εἶχε οὐσιαστικά λιγότερο ἀλλάξει ὥς τώρα τελευταῖα ἀπό κάθε ἄλλη μηχανή τοῦ 18ου αἰώνα. Μόλις τίς τελευταῖες δεκαετίες (πρίν ἀπό τό 1867) ἕνας ἄλλος ἀμερικανός, ὁ κ. Ἔμερυ ἀπό τό Ἄλμπανυ τῆς Νέας Ὑόρκης, τελειοποίησε τή μηχανή τοῦ Οὐίτνι μέ μιά ἐξίσου ἁπλή ὅσο καί ἀποτελεσματική βελτίωση.

Χένρυ Μόντσλεϋ τήν πρώτη δεκαετία τοῦ 19ου αἰώνα μέ τήν ἐφεύρεση τοῦ slide-rest [ἕλκηθρου τοῦ τόρνου] πού πολύ γρήγορα ἔγινε αὐτόματο καί πού, τροποποιημένο, μεταφέρθηκε ἀπό τόν τόρνο, γιά τόν ὁποῖο· προοριζόταν ἀρχικά, καί σέ ἄλλες μηχανές πού κατασκευάζουν μηχανές. Ἡ μηχανική αὐτή συσκευή δέν ἀντικαθιστᾶ ἕνα ὁποιοδήποτε ἐργαλεῖο, ἀλλά τό ἴδιο τό χέρι τοῦ ἀνθρώπου πού δημιουργεῖ ὁρισμένα σχήματα προβάλλοντας, προσαρμόζοντας καί κατευθύνοντας τόν κοπτήρα τῶν κοπτικῶν ἐργαλείων κλπ. πρός ἤ πάνω στό ὑλικό ἐπεξεργασίας, λχ. στό σίδερο. Ἔτσι ἐπιτεύχθηκε «νά παράγονται» τά γεωμετρικά σχήματα τῶν διαφόρων τμημάτων τῶν μηχανῶν «μέ τέτιο βαθμό εὐκολίας, ἀκρίβειας καί ταχύτητας, πού καμιά συγκεντρωμένη πείρα καί τοῦ πιό ἐπιτήδειου ἐργάτη δέ θά μποροῦσε νά τόν πετύχει»[106].

Ἄν τώρα στίς μηχανές πού χρησιμοποιοῦνται γιά τήν παραγωγή μηχανῶν ἐξετάσουμε τό μέρος ἐκεῖνο πού ἀποτελεῖ τήν καθαυτό ἐργαλειομηχανή, θά δοῦμε ξανά τό χειροτεχνικό ἐργαλεῖο, μόνο πού θά τό δοῦμε σέ κυκλώπειες διαστάσεις. Τό ὄργανο λχ. τοῦ μηχανικοῦ τρυπανιοῦ εἶναι ἕνα τεράστιο τρυπάνι πού τό κινεῖ μιά ἀτμομηχανή καί πού πάλι χωρίς αὐτό δέν θά μποροῦσαν νά παραχθοῦν οἱ κύλινδροι μεγάλων ἀτμομηχανῶν καί ὑδραυλικῶν πιεστηρίων. Ὁ μηχανικός τόρνος εἶναι ἡ κυκλώπεια ξαναγέννηση τοῦ συνηθισμένου ποδοκίνητου τόρνου· ἡ πλανιστική μηχανή εἶναι ἕνας σιδερένιος μαραγκός πού κατεργάζεται τό σίδερο μέ τά ἴδια ἐργαλεῖα πού ὁ μαραγκός κατεργάζεται τό ξύλο· τό ἐργαλεῖο μέ τό ὁποῖο στά ναυπηγεῖα τοῦ Λονδίνου κόβουν τά κόντρα-πλακέ εἶναι ἕνα τεράστιο ξυράφι· τό ἐργαλεῖο τῆς μηχανικῆς ψαλίδας πού κόβει τά σίδερα ὅπως τό ψαλίδι τοῦ ράφτη κόβει τό ὕφασμα, εἶναι ἕνα τέρας ψαλιδιοῦ, καί ἡ ἀτμόσφυρα ἐργάζεται μέ μιά συνηθισμένη σφυροκεφαλή, τόσο βαριά ὅμως πού δέ θά μποροῦσε νά τήν κουνήσει οὔτε ὁ Θόρ[106]. Μιά ἀπ' αὐτές τίς ἀτμόσφυρες, πού τίς ἐφεῦρε ὁ Νάσμυθ, ζυγίζει πάνω ἀπό 6 τόννους καί πέφτει κατακόρυφα ἀπό ὕψος 7 ποδῶν πάνω σ' ἕνα ἀμόνι βάρους 36 τόννων. Μπορεῖ νά κονιορτοποιήσει σάν παιχνιδάκι ἕνα ὁλόκληρο βράχο ἀπό γρανίτη καί εἶναι ταυτόχρονα σέ θέση νά καρφώσει μέ ἐπαναληπτικά ἐλαφριά χτυπήματα ἕνα καρφί σέ μαλακό ξύλο[107].

[106] «The Industry of Nations», London 1855, μέρος II, σελ. 238. Τό ἴδιο ἔργο λέει ἐπίσης: «Ὅσο ἁπλό καί ἐξωτερικά ἀσήμαντο κι ἄν φαίνεται τό ἐξάρτημα αὐτό τοῦ τόρνου δέ νομίζουμε ὅτι ὑπερβάλλουμε ὅταν διαπιστώνουμε πώς ἡ ἐπίδρασή του στή βελτίωση καί τή διάδοση τῆς χρήσης τῶν μηχανῶν ἦταν τόσο μεγάλη, ὅση ἦταν καί ἡ ἐπίδραση πού ἄσκησαν οἱ βελτιώσεις τῆς ἀτμομηχανῆς ἀπό τόν Οὐάττ. Ἡ εἰσαγωγή του εἶχε ἄμεση συνέπεια τή βελτίωση καί τό φτήναιμα ὅλων τῶν μηχανῶν καί ὁδήγησε σέ κατοπινές ἐφευρέσεις καί τελειοποιήσεις».

[106] Μιά ἀπ' αὐτές τίς μηχανές γιά τή σφυρηλάτηση paddlewheelshaft [ἄτρακτος φτερωτῶν τροχῶν] τή δόσαν στό Λονδίνο τό ὄνομα «Θόρ» [ὄνομα θεοῦ τῶν βόρειων λαῶν. (Σημ. Μετ.)]. Σφυρηλατεῖ μιά ἄτρακτο βάρους 16½ τόννων μέ τήν ἴδια εὐκολία πού ὁ σιδεράς σφυρηλατεῖ ἕνα πέταλο ἀλόγου.

Σάν μηχανή τό μέσο ἐργασίας ἀποχτᾶ ἕναν ὑλικό τρόπο ὕπαρξης, πού ἀπαιτεῖ τήν ἀντικατάσταση τῆς δύναμης τοῦ ἀνθρώπου μέ φυσικές δυνάμεις καί τῆς ἀποχτημένης μέ τήν πείρα δεξιότητας μέ τή συνειδητή ἐφαρμογή τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Στή μανουφακτούρα ἡ διάρθρωση τοῦ κοινωνικοῦ προτσές ἐργασίας εἶναι καθαρά ὑποκειμενική, εἶναι συνδυασμός μερικῶν ἐργατῶν· στό σύστημα τῶν μηχανῶν ἡ μεγάλη βιομηχανία ἔχει ἕναν ἀπόλυτα ἀντικειμενικό παραγωγικό ὀργανισμό, πού ὁ ἐργάτης τόν βρίσκει κιόλας νά ὑπάρχει σάν ἕτοιμο ὑλικό ὅρο τῆς παραγωγῆς. Στήν ἁπλή συνεργασία, ἀκόμα καί στή συνεργασία τήν εἰδικευμένη ἀπό τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας, ἐξακολουθεῖ νά φαίνεται ἀκόμα σάν τυχαῖο γεγονός ἡ ἐκτόπιση τοῦ μεμονωμένου ἐργάτη ἀπό τόν κοινωνικοποιημένο ἐργάτη. Οἱ μηχανές, ἐκτός ἀπό μερικές ἐξαιρέσεις πού θά τίς ἀναφέρουμε ἀργότερα, λειτουργοῦν μόνο στά χέρια ἄμεσα κοινωνικοποιημένης ἤ ἀπό κοινοῦ ἐργασίας. Ἑπομένως, ὁ συνεργατικός χαρακτήρας τοῦ προτσές ἐργασίας γίνεται τώρα τεχνική ἀνάγκη, πού ὑπαγορεύεται ἀπό τή φύση τοῦ ἴδιου τοῦ μέσου ἐργασίας.

2. Η ΑΞΙΑ ΠΟΥ ΔΙΝΕΙ Η ΜΗΧΑΝΗ ΣΤΟ ΠΡΟΪΟΝ.

Εἴδαμε ὅτι δέ στοιχίζουν τίποτα στό κεφάλαιο οἱ παραγωγικές δυνάμεις πού ἀπορέουν ἀπό τή συνεργασία καί τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας. Εἶναι φυσικές δυνάμεις τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας. Ἐπίσης τίποτα δέ στοιχίζουν καί οἱ φυσικές δυνάμεις, σάν τόν ἀτμό, τό νερό κλπ., πού χρησιμοποιοῦνται γιά παραγωγικούς σκοπούς. Ὅπως ὅμως ὁ ἄνθρωπος χρειάζεται τό πνευμόνι γιά ν' ἀναπνέει, χρειάζεται καί ἕνα «ὄργανο σάν τό ἀνθρώπινο χέρι» γιά νά καταναλώνει παραγωγικά φυσικές δυνάμεις. Ἡ φτερωτή χρειάζεται γιά τήν ἐκμετάλλευση τῆς κινητήριας δύναμης τοῦ νεροῦ, ἡ ἀτμομηχανή γιά τήν ἐκμετάλλευση τῆς ἐλαστικότητας τοῦ ἀτμοῦ. Καί ὅ,τι γίνεται μέ τίς φυσικές δυνάμεις, τό ἴδιο γίνεται καί μέ τήν ἐπιστήμη. Ὅταν ἔχει πιά ἀνακαλυφτεῖ, δέ στοιχίζει οὔτε πεντάρα ὁ νόμος γιά τήν παρέκκλιση τῆς μαγνητικῆς βελόνας στό πεδίο δράσης ἑνός ἠλεκτρικοῦ ρεύματος ἤ γιά τήν παραγωγή μαγνητισμοῦ στό σίδερο πού γύρω του κυκλοφορεῖ ἠλεκτρικό ρεῦμα[108]. Γιά τήν ἐκμετάλλευση ὅμως αὐτῶν τῶν νόμων

[107] Οἱ μηχανές πού κατεργάζονται τό ξύλο καί πού μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν καί σέ μικρή κλίμακα εἶναι συνήθως ἀμερικάνικες ἐφευρέσεις.

[108] Ἡ ἐπιστήμη δέ στοιχίζει ἀπολύτως «τίποτα» στόν κεφαλαιοκράτη, πράγμα πού δέν τόν ἐμποδίζει καθόλου νά τήν ἐκμεταλλεύεται. Τήν «ξένη» ἐπιστήμη τήν προσαρτοῦν στό κεφάλαιο, ὅπως τήν ξένη ἐργασία. Ἡ «κεφαλαιοκρατική» ἰδιοποίηση καί ἡ «προσωπική» ἰδιοποίηση εἴτε ἐπιστήμης, εἴτε ὑλικοῦ πλούτου, εἶναι ὡστόσο δυό τελείως διαφορετικά πράγματα. Ὁ ἴδιος ὁ δρ Γιούρ θρηνοῦσε γιά τή χοντροκομμένη ἄγνοια τῆς μηχανικῆς ἀπό τούς ἀγαπημένους του ἐργοστασιάρχες πού ἐκμεταλλεύονταν μηχανές, ἐνῶ ὁ Λήμπιγκ μιλάει γιά τή φριχτή ἄγνοια τῆς χημείας ἀπό τούς ἄγγλους ἐργοστασιάρχες τῆς χημικῆς βιομηχανίας.

στόν τηλέγραφο κλπ. χρειάζεται μιά συσκευή πολυδάπανη καί πολύπλοκη. Ὅπως εἴδαμε, ἡ μηχανή δέν ἐκτοπίζει τό ἐργαλεῖο. Ἀπό μικροσκοπικό ἐργαλεῖο τοῦ ἀνθρώπινου ὀργανισμοῦ μεγαλώνει σέ ἔκταση καί ἀριθμό καί μετατρέπεται σέ ἐργαλεῖο ἑνός μηχανισμοῦ δημιουργημένου ἀπό τόν ἄνθρωπο. Τό κεφάλαιο βάζει τώρα τόν ἄνθρωπο νά ἐργάζεται ὄχι πιά μέ τό χειροτεχνικό ἐργαλεῖο, ἀλλά μέ μιά μηχανή πού κινεῖ μόνη τά ἐργαλεῖα της. Ἄν λοιπόν εἶναι ξεκάθαρο μέ τήν πρώτη ματιά, ὅτι ἡ μεγάλη βιομηχανία, ἐνσωματώνοντας τεράστιες φυσικές δυνάμεις καί τίς φυσικές ἐπιστῆμες στό προτσές παραγωγῆς, πρέπει ν' ἀνεβάζει ἐξαιρετικά τήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, δέν εἶναι καθόλου ἐξίσου ξεκάθαρο, ὅτι αὐτή ἡ ἀνεβασμένη παραγωγική δύναμη πρέπει ἐπίσης νά ἐξαγοράζεται ἀπό τήν ἄλλη πλευρά μέ αὐξημένη δαπάνη ἐργασίας. Ὅπως καί κάθε ἄλλο συστατικό τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, τό ἴδιο καί ἡ μηχανή δέ δημιουργεῖ ἀξία, δίνει ὅμως τή δική της ἀξία στό προϊόν πού χρησιμεύει γιά τήν παραγωγή του. Ἐφόσον ἔχει ἀξία καί ἑπομένως ἐφόσον μεταδίνει ἀξία στό προϊόν, ἡ μηχανή ἀποτελεῖ συστατικό τῆς ἀξίας του. Ἀντί νά τό φτηναίνει, τό ἀκριβαίνει ἀνάλογα μέ τή δική της ἀξία. Καί εἶναι χειροπιαστό ὅτι ἡ μηχανή καί τό ἀναπτυγμένο σύστημα μηχανῶν [systematisch entwickelte Maschinerie], τό μέσο ἐργασίας πού χαρακτηρίζει τή μεγάλη βιομηχανία, αὐξάνει δυσανάλογα σέ ἀξία, ἄν συγκριθεῖ μέ τά μέσα ἐργασίας τῆς χειροτεχνικῆς καί μανουφακτουρικῆς παραγωγῆς.

Πρέπει λοιπόν πρῶτα νά παρατηρήσουμε ὅτι ἡ μηχανή μπαίνει πάντα ὁλόκληρη στό προτσές ἐργασίας καί πάντα ἐνμέρει μόνο στό προτσές ἀξιοποίησης. Ποτέ δέν προσθέτει περισσότερη ἀξία ἀπό τήν ἀξία πού χάνει κατά μέσον ὅρο μέ τή φθορά της. Ὑπάρχει ἑπομένως μεγάλη διαφορά ἀνάμεσα στήν ἀξία τῆς μηχανῆς καί στό μέρος τῆς ἀξίας πού μεταδίνει περιοδικά στό προϊόν. Ὑπάρχει μεγάλη διαφορά ἀνάμεσα στή μηχανή σάν στοιχεῖο πού δημιουργεῖ ἀξία καί στή μηχανή σάν στοιχεῖο πού δημιουργεῖ προϊόν. Ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ περίοδος, πού στή διάρκειά της ἡ ἴδια μηχανή χρησιμοποιεῖται ἐπανειλημμένα στό ἴδιο προτσές ἐργασίας, τόσο μεγαλύτερη εἶναι αὐτή ἡ διαφορά. Εἴδαμε βέβαια ὅτι κάθε καθαυτό μέσο ἐργασίας ἤ ἐργαλεῖο παραγωγῆς μπαίνει πάντα ὁλόκληρο στό προτσές ἐργασίας, ἐνῶ στό προτσές ἀξιοποίησης μπαίνει πάντα μόνο κομματιαστά, ἀνάλογα μέ τή μέση καθημερινή φθορά του. Ἡ διαφορά αὐτή ὅμως ἀνάμεσα στή χρήση καί στή φθορά εἶναι πολύ μεγαλύτερη στίς μηχανές παρά στό ἐργαλεῖο, ἐπειδή εἶναι κατασκευασμένες ἀπό μονιμότερο ὑλικό καί ζοῦν περισσότερο καιρό, ἐπειδή ἡ χρήση τους, πού ρυθμίζεται ἀπό αὐστηρά ἐπιστημονικούς νόμους, κάνει δυνατή μεγαλύτερη οἰκονομία στό ξόδεμα τῶν συστατικῶν μερῶν τους καί τῶν μέσων πού καταναλώνουν, καί, τέλος, ἐπειδή τό πεδίο τῆς παραγωγικῆς δράσης τους εἶναι ἀσύγκριτα μεγαλύτερο ἀπό τό πεδίο τῆς παραγωγικῆς δράσης τοῦ ἐργαλείου. Ἄν καί ἀπό τά δυό, ἀπό τή μηχανή καί ἀπό τό ἐργαλεῖο, ἀφαιρέσουμε τό μέσο καθημερινό τους

κόστος, ἤ τό συστατικό τῆς ἀξίας πού προσθέτουν στό προϊόν μέ τή μέση καθημερινή φθορά τους καί μέ τήν κατανάλωση βοηθητικῶν ὑλῶν, λχ. λαδιοῦ, κάρβουνου κλπ., θά δοῦμε ὅτι λειτουργοῦν δωρεάν, ἀκριβῶς ὅπως οἱ φυσικές δυνάμεις πού ὑπάρχουν χωρίς τή συμβολή τοῦ ἀνθρώπου. Ὅσο μεγαλύτερη ἀπό τήν ἔκταση τῆς παραγωγικῆς λειτουργίας τοῦ ἐργαλείου εἶναι ἡ ἔκταση τῆς παραγωγικῆς λειτουργίας τῆς μηχανῆς, τόσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ ἔκταση τῆς δωρεάν ὑπηρεσίας της σέ σύγκριση μέ τή δωρεάν ὑπηρεσία τοῦ ἐργαλείου. Μόνο στή μεγάλη βιομηχανία μαθαίνει ὁ ἄνθρωπος νά βάζει νά δουλεύει δωρεάν σέ μεγάλη κλίμακα σάν φυσική δύναμη τό προϊόν τῆς παρωχημένης ἐργασίας του πού ἔχει πιά ἀντικειμενοποιηθεῖ[109].

Ὅταν ἐξετάζαμε τή συνεργασία καί τή μανουφακτούρα, εἴδαμε ὅτι μέ τήν ἀπό κοινοῦ κατανάλωση γίνεται οἰκονομία σέ ὁρισμένους γενικούς ὅρους τῆς παραγωγῆς, ὅπως σέ χτίρια κλπ., σέ σύγκριση μέ τούς κομματιασμένους ὅρους παραγωγῆς τῶν μεμονωμένων ἐργατῶν, καί γιαυτό οἱ ὅροι αὐτοί ἀκριβαίνουν λιγότερο τό προϊόν. Στήν παραγωγή μέ μηχανές δέν καταναλώνεται μόνο τό σῶμα μιᾶς ἐργασιομηχανῆς ἀπό τά πολλά της ἐργαλεῖα, μά καί ἡ ἴδια ἡ κινητήρια μηχανή μαζί μέ ἕνα μέρος τοῦ μηχανισμοῦ μετάδοσης καταναλώνεται ἀπό κοινοῦ ἀπό πολλές ἐργασιομηχανές.

Ὅταν εἶναι δοσμένη ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν ἀξία τῶν μηχανῶν καί στό μέρος τῆς ἀξίας πού μεταδίνουν στό ἡμερήσιο προϊόν τους, ὁ βαθμός πού τό μέρος αὐτό τῆς ἀξίας ἀκριβαίνει τό προϊόν ἐξαρτιέται πρίν ἀπ' ὅλα ἀπό τήν ἔκταση τοῦ προϊόντος, σά νά ποῦμε ἀπό τήν ἐπιφάνειά του. Σέ μιά του διάλεξη, πού δημοσιεύτηκε τό 1858, ὁ κ. Μπαίηνς ἀπό τό Μπλάκμπορν ὑπολογίζει πώς «κάθε πραγματική[109a] μηχανική ἱπποδύναμη κινεῖ 450 selfacting [αὐτόματα] ἀδρά-

---

[109] Ὁ Ρικάρντο βλέπει καμιά φορά τόσο ἀποκλειστικά αὐτή τή δράση τῶν μηχανῶν—δράση πού κατά τά ἄλλα τήν ἔχει ἀναπτύξει τόσο λίγο, ὅσο καί τή γενική διαφορά ἀνάμεσα στό προτσές ἐργασίας καί στό προτσές ἀξιοποίησης—πού ξεχνάει κάποτε τό συστατικό τῆς ἀξίας πού δίνουν οἱ μηχανές στό προϊόν καί τίς ταυτίζει πέρα γιά πέρα μέ τίς φυσικές δυνάμεις. Ἔτσι λχ. λέει πώς «ὁ Ἄνταμ Σμίθ δέν ὑποτιμάει πουθενά τίς ὑπηρεσίες πού μᾶς προσφέρουν οἱ φυσικές δυνάμεις καί οἱ μηχανές, ξεχωρίζει ὅμως πολύ σωστά τή φύση τῆς ἀξίας πού προσθέτουν στά ἐμπορεύματα, ... ἐπειδή κάνουν τή δουλιά (work) τους δωρεάν ἡ συνδρομή πού μᾶς προσφέρουν δέν προσθέτει τίποτα στήν ἀνταλλαχτική ἀξία» (*Ricardo*: «Principles of Political Economy», 3η ἔκδ., London 1821, σελ. 336, 337). Εἶναι φυσικά σωστή ἡ παρατήρηση τοῦ Ρικάρντο σχετικά μέ τόν Ζ. Μπ. Σαίη, πού φαντάζεται πώς οἱ μηχανές προσφέρουν τήν «ὑπηρεσία» νά δημιουργοῦν ἀξία, πού ἀποτελεῖ μέρος τοῦ «κέρδους».

[109a] [*Ὑποσημείωση στήν 3η ἔκδοση.*—Μιά ἱπποδύναμη εἶναι ἴση μέ τή δύναμη 33 000 ποδολιβρῶν στό λεφτό τῆς ὥρας, δηλ. μέ τή δύναμη πού μέσα σέ ἕνα λεφτό σηκώνει 33 000 λίβρες σέ ὕψος 1 ποδιοῦ (ἀγγλικοῦ) ἤ 1 λίβρα σέ 33 000 πόδια ὕψος. Αὐτή εἶναι ἡ ἱπποδύναμη πού παίρνεται ὑπόψη στό κείμενο. Στή συνηθισμένη ἐμπορική γλώσσα καί ποῦ καί ποῦ σέ διάφορα χωρία τούτου τοῦ βιβλίου γίνεται διάκριση ἀνάμεσα στίς «ὀνομαστικές» καί στίς «ἐμπορικές» ἤ «ἐνδειχτικές» ἱπποδυνάμεις τῆς ἴδιας μηχανῆς. Ἡ παλιά ἤ ὀνομαστική ἱπποδύναμη ὑπολογίζεται ἀποκλειστικά μέ βάση τή διαδρομή τοῦ ἐμβόλου καί τή διάμετρο τοῦ κυλίνδρου, χωρίς νά παίρνεται καθόλου ὑπόψη ἡ πίεση τοῦ

χτια μιᾶς κλωστικῆς μηχανῆς μιούλ μαζί μέ τά ἐξαρτήματά της, ἤ 200 ἀδράχτια βάτερ, ἤ 15 ἀργαλιούς γιά 40 inch cloth [ὕφασμα φάρδους 40 ἴντσῶν], μαζί μέ τά ἐξαρτήματα γιά τό τέντωμα τοῦ στημονιοῦ, τό κολάρισμα κλπ.». Τά ἡμερήσια ἔξοδα μιᾶς ἀτμοϊπποδύναμης καί ἡ φθορά τῶν μηχανῶν πού κινεῖ κατανέμονται: στήν πρώτη περίπτωση στό ἡμερήσιο προϊόν 450 ἀδραχτιῶν μιούλ, στή δεύτερη στό ἡμερήσιο προϊόν 200 ἀδραχτιῶν βάτερ καί στήν τρίτη στό ἡμερήσιο προϊόν 15 μηχανοκίνητων ἀργαλιῶν, ἔτσι πού σέ μιά οὐγγιά νῆμα ἤ σέ μιά πήχη ὑφαντό νά μεταβιβάζεται ἕνα μικροσκοπικό μέρος ἀξίας. Ὅσα εἰπώθηκαν ἰσχύουν καί γιά τό παράδειγμα τῆς ἀτμόσφυρας πού ἀναφέραμε πιό πάνω. Ἐπειδή ἡ καθημερινή της φθορά, ἡ κατανάλωση κάρβουνου κλπ. κατανέμεται στίς τεράστιες μάζες σίδερου πού σφυρηλατεῖ καθημερινά, σέ κάθε στατήρα σίδερο κολάει ἕνα μικρό μέρος ἀξίας, πού θᾶταν πολύ μεγάλο, ἄν τό κυκλώπειο αὐτό ἐργαλεῖο κάρφωνε μικρά καρφιά.

Ὅταν εἶναι δοσμένος ὁ κύκλος δράσης τῆς ἐργασιομηχανῆς, δηλ. ὁ ἀριθμός τῶν ἐργαλείων της, ἤ, ἐκεῖ πού πρόκειται γιά δύναμη, ὅταν εἶναι δοσμένο τό μέγεθός της, ἡ μάζα τῶν προϊόντων ἐξαρτιέται ἀπό τήν ταχύτητα τῆς λειτουργίας της, ἔτσι λχ. ἀπό τήν ταχύτητα μέ τήν ὁποία περιστρέφεται τό ἀδράχτι, ἤ ἀπό τόν ἀριθμό τῶν χτυπημάτων πού δίνει τό σφυρί μέσα σ' ἕνα λεφτό τῆς ὥρας. Μερικά ἀπ' αὐτά τά κολοσιαῖα σφυριά καταφέρνουν 70 χτυπήματα, ἡ μηχανή σφυρηλάτησης τοῦ Ράιντερ, πού χρησιμοποιεῖ ἀτμόσφυρες μικρότερων διαστάσεων γιά τή σφυρηλάτηση ἀδραχτιῶν, δίνει 700 χτυπήματα στό λεφτό.

Ὅταν εἶναι δοσμένη ἡ ἀναλογία πού οἱ μηχανές μεταδίνουν ἀξία στό προϊόν, τό μέγεθος αὐτοῦ τοῦ μέρους τῆς ἀξίας ἐξαρτιέται ἀπό τό μέγεθος τῆς δικῆς τους ἀξίας[110] Ὅσο λιγότερη ἀξία περιέχουν οἱ ἴδιες οἱ μηχανές, τόσο λιγότερη ἀξία προσθέτουν στό προϊόν. Ὅσο λιγότερη ἀξία μεταδίνουν στό προϊόν, τόσο πιό παραγωγικές εἶναι καί τόσο περισσότερο ἡ ὑπηρεσία πού προσφέρουν πλησιάζει τήν ὑπηρεσία πού προσφέρουν οἱ φυσικές δυνάμεις. Ἡ παραγωγή ὅμως μηχανῶν μέ μηχανές μειώνει τήν ἀξία τους σέ σχέση μέ τήν ἔκταση καί τήν ἀποτελεσματικότητά τους.

Μιά συγκριτική ἀνάλυση τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων, πού παράγονται μέ χειροτεχνικό ἤ μανουφακτουρικό τρόπο, καί τῶν τιμῶν τῶν ἴδιων ἐμπορευμάτων, πού παράγονται μέ μηχανές, μᾶς δείχνει γενικά ὅτι στό μηχανοποίητο προϊόν τό συστατικό τῆς ἀξίας πού ὀφείλεται στό μέσο ἐργασίας αὐξάνει σχετικά, μειώνεται ὅμως ἀπόλυτα. Δηλαδή, μειώνεται τό ἀπόλυτο μέγεθός του, αὐξάνει ὅμως τό μέγεθός του σέ σχέση μέ τή συνολική ἀξία τοῦ προϊόντος, λχ. μιᾶς λίβρας νήματος[111].

Εἶναι φανερό πώς ὅταν ἡ παραγωγή μιᾶς μηχανῆς στοιχίζει τόση ἐργασία, ὅση ἐξοικονομεῖ ἡ χρησιμοποίησή της, γίνεται ἁπλή μετατόπιση τῆς ἐργασίας, δηλ. δέ μειώνεται τό συνολικό ποσό τῆς ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή ἑνός ἐμπορεύματος, ἤ δέ μεγαλώνει ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας. Ὡστόσο ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν ἐργασία πού στοιχίζει ἡ μηχανή καί στήν ἐργασία πού ἐξοικονομεῖ, ἤ ὁ βαθμός τῆς παραγωγικότητάς της, εἶναι φανερό πώς δέν ἐξαρτιέται ἀπό τή διαφορά ἀνάμεσα στή δική της ἀξία καί στήν ἀξία τοῦ ἐργαλείου πού ἀντικαθιστᾶ. Ἡ πρώτη διαφορά διαρκεῖ τόσο, ὅσο τά ἔξοδα ἐργασίας τῆς μηχανῆς, ἑπομένως καί τό κομμάτι τῆς ἀξίας πού προσθέτει στό προϊόν, παραμένουν μικρότερα ἀπό τήν ἀξία πού θά πρόσθετε στό ἀντικείμενο ἐργασίας ὁ ἐργάτης μέ τό ἐργαλεῖο του. Γιαυτό ἡ παραγωγικότητα τῆς μηχανῆς μετριέται μέ τό βαθμό πού ἀντικαθιστᾶ ἐργατική δύναμη τοῦ ἀνθρώπου. Σύμφωνα μέ τούς ὑπολογισμούς τοῦ κ. Μπαίηνς, σέ κάθε 450 ἀδράχτια μιούλ, μαζί μέ τά ἐξαρτήματα τῆς μηχανῆς πού κινοῦνται ἀπό μιά ἀτμοϊπ-

---

ἀτμοῦ καί ἡ ταχύτητα τοῦ ἐμβόλου. Μ' ἄλλα λόγια στήν οὐσία λέει: τούτη ἡ ἀτμομηχανή ἔχει λχ. 50 ἱπποδυνάμεις, ἀδιάφορο ἄν κινεῖται μέ τήν ἴδια μικρή πίεση ἀτμοῦ καί μέ τήν ἴδια μικρή ταχύτητα τοῦ ἐμβόλου, ὅπως κινοῦνταν τόν καιρό τοῦ Μπόλτον καί τοῦ Οὐάτ. Οἱ τελευταῖοι ὅμως δυό παράγοντες ἔχουν μεγαλώσει ἀπό τότε σέ τεράστιο βαθμό. Γιά νά μετροῦν τή μηχανική δύναμη, πού παρέχει σήμερα πραγματικά μιά μηχανή, ἐφευρέθηκε ὁ δείχτης πού δείχνει τήν πίεση τοῦ ἀτμοῦ. Ἡ ταχύτητα τοῦ ἐμβόλου μπορεῖ νά διαπιστωθεῖ μέ εὐκολία. Ἔτσι τό μέτρο τῆς «ἐνδειχτικῆς» ἱπποδύναμης μιᾶς μηχανῆς ἤ τῆς «ἐμπορικῆς» ἱπποδύναμης εἶναι ἕνας μαθηματικός τύπος πού παίρνει ταυτόχρονα ὑπόψη τή διάμετρο τοῦ κυλίνδρου, τό μῆκος τῆς διαδρομῆς τοῦ ἐμβόλου, τήν ταχύτητα τοῦ ἐμβόλου καί τήν πίεση τοῦ ἀτμοῦ, κι ἔτσι δείχνει πόσες φορές στό λεφτό ἡ μηχανή παρέχει δύναμη 33 000 ποδολιβρῶν. Ἔτσι μιά ὀνομαστική ἱπποδύναμη μπορεῖ στήν πραγματικότητα νά παράγει τρεῖς, τέσσερις, ἀκόμα καί πέντε ἐνδειχτικές ἤ πραγματικές ἱπποδυνάμεις. Ὅλα αὐτά γιά τή διασάφηση διάφορων κατοπινῶν χωρίων.— *Φ. Ε.]*

110 Ὁ ἀναγνώστης πού εἶναι αἰχμάλωτος τῶν καπιταλιστικῶν ἀντιλήψεων δέ βλέπει, φυσικά, ἐδῶ τό «διάφορο» πού προσθέτει ἡ μηχανή στό προϊόν pro rata [ἀνάλογα] μέ τή συνολική της ἀξία. Μποροῦμε ὅμως νά πειστοῦμε εὔκολα ὅτι ἡ μηχανή πού, ὅπως καί κάθε ἄλλο συστατικό τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, δέ δημιουργεῖ καθόλου νέα ἀξία, δέν μπορεῖ νά προσθέτει νέα ἀξία μέ τό ὄνομα «διάφορο». Εἶναι ἀκόμα ξεκάθαρο, ὅτι ἐδῶ, ὅπου πρόκειται γιά τήν παραγωγή τῆς ὑπεραξίας, κανένα μέρος της δέν μπορεῖ νά τό προϋποθέτει κανείς a priori μέ τό ὄνομα «διάφορο». Ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος ὑπολογισμοῦ, πού prima facie [ἐκ πρώτης ὄψεως] φαίνεται ἀνούσιος καί ἀντιφατικός πρός τούς νόμους τῆς δημιουργίας ἀξίας, ἐξηγιέται στό Τρίτο Βιβλίο τούτου τοῦ ἔργου.

111 Τό συστατικό αὐτό τῆς ἀξίας πού προσθέτει ἡ μηχανή πέφτει ἀπόλυτα καί σχετικά ἐκεῖ πού ἐκτοπίζει τά ἄλογα καί γενικά τά ζῶα ἐργασίας, πού χρησιμοποιοῦνται μονάχα σάν κινητήρια δύναμη καί ὄχι σάν μηχανές ἀνταλλαγῆς τῆς ὕλης. Ἄς σημειωθεῖ, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, ὅτι ὁ Ντεκάρτ, μέ τόν ὁρισμό του γιά τά ζῶα σάν ἁπλές μηχανές, βλέπει μέ τά μάτια τῆς μανουφακτουρικῆς περιόδου, ἀντίθετα ἀπό τό μεσαίωνα, ὅπου τό ζῶο θεωροῦνταν βοηθός τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως τό θεωρεῖ ξανά ἀργότερα ὁ κύριος φόν Χάλλερ στό ἔργο του «Restauration der Staatswissenschaften». Ὅτι ὁ Ντεκάρτ, ὅπως καί ὁ Βάκων, θεωροῦσε πώς μιά ἀλλαγή στή μέθοδο σκέψης θά ὁδηγοῦσε στήν ἀλλαγή τοῦ τρόπου παραγωγῆς καί στήν πραχτική κυριάρχηση τῆς φύσης ἀπό τόν ἄνθρωπο, μᾶς τό δείχνει τό ἔργο του «Discours de la Méchode», ὅπου ἀνάμεσα στ' ἄλλα λέει: «Εἶναι δυνατό (μέ τή μέθοδο πού εἰσήγαγε ὁ ἴδιος στή φιλοσοφία) νά φτάσουμε σέ γνώσεις πού εἶναι πολύ ὠφέλιμες γιά τή ζωή, καί ἀντί τή θεωρητική ἐκείνη φιλοσοφία, πού διδάσκεται στά σχολειά, νά βροῦμε μιά πραχτική

ποδύναμη, ἀναλογοῦν 2½ ἐργάτες[112], καί σέ μιά δεκάωρη ἐργάσιμη ἡμέρα κλώθονται μέ κάθε selfacting mule spindle [αὐτόματα κινούμενο ἀδράχτι μιούλ] 13 οὐγγιές νῆμα (πρόκειται γιά μέσο ἀριθμό), δηλ. 2½ ἐργάτες κλώθουν μέσα σέ μιά ἑβδομάδα 365⅝ λίβρες νῆμα. Ἑπομένως, κατά τή μετατροπή τους σέ νῆμα οἱ 366 περίπου λίβρες μπαμπάκι (γιά λόγους ἁπλοποίησης δέν παίρνουμε ὑπόψη τή φύρα) ἀπορροφοῦν μόνο 150 ὧρες ἐργασίας ἤ 15 δεκάωρες ἐργάσιμες ἡμέρες, ἐνῶ μέ τό ροδάνι, ἄν ὁ κλώστης πού δουλεύει μέ τό χέρι παράγει 13 οὐγγιές νῆμα σέ 60 ὧρες, ἡ ἴδια ποσότητα μπαμπάκι θ' ἀπορροφοῦσε 2700 δεκάωρες ἐργάσιμες ἡμέρες ἤ 27 000 ὧρες ἐργασίας[113]. Ἐκεῖ ὅπου τό σταμπάρισμα μέ μηχανή ἐκτόπισε τήν παλιά μέθοδο τοῦ blockprinting ἤ τοῦ σταμπαρίσματος μπαμπακερῶν ὑφασμάτων μέ τό χέρι, μιά μόνη μηχανή σταμπάρει μέ τή βοήθεια ἑνός ἐνήλικου ἤ ἑνός ἀνήλικου ἐργάτη μέσα σέ μιά ὥρα τόσο τετράχρωμο μπαμπακερό ὕφασμα, ὅσο σταμπάρανε προηγούμενα 200 ἐνήλικοι ἐργάτες[114]. Προτοῦ ὁ Ἔλι Οὐίτνι ἐφεύρει τό 1793 τήν cottongin [ἐκκοκκιστική μηχανή μπαμπακιοῦ], ὁ ἐκκοκκισμός μιᾶς λίβρας μπαμπακιοῦ στοίχιζε μιά μέση ἐργάσιμη ἡμέρα. Χάρη σ' αὐτή τήν ἐφεύρεση μιά Μαύρη μποροῦσε τώρα νά παράγει 100 λίβρες ἐκκοκκισμένο μπαμπάκι τήν ἡμέρα, καί ἀπό τότε ἔχει αὐξηθεῖ σημαντικά ἡ παραγωγικότητα αὐτῆς τῆς ἐκκοκκιστικῆς μηχανῆς. Μιά λίβρα ἐκκοκκισμένο μπαμπάκι, πού προηγούμενα ἡ παραγωγή της στοίχιζε 50 σέντς, πουλιοῦνταν ἀργότερα πρός 10 σέντς, ἀφήνοντας μεγαλύτερο κέρδος, δηλ. περιλαβαίνοντας περισσότερη ἀπλήρωτη ἐργασία. Στίς Ἰνδίες γιά τόν ἀποχωρισμό τῆς ἴνας τοῦ μπαμπακιοῦ ἀπό τό σπόρο του χρησιμοποιοῦν ἕνα ἐργαλεῖο πού κατά τό μισό εἶναι μηχανή, τήν τσούρκα, μέ τήν ὁποία ἕνας ἄνδρας καί μιά γυναίκα καθαρίζουν 28 λίβρες τήν ἡμέρα. Μέ τήν τσούρκα, πού ἐφεῦρε πρίν λίγα χρόνια ὁ δρ Φόρμπς, ἕνας ἐνήλικος καί ἕνας ἀνήλικος ἐργάτης παράγουν 250 λίβρες τήν ἡμέρα. Ἐκεῖ ὅπου χρησιμοποιοῦνται σάν κινητήρια δύναμη τό βόδι, ὁ ἀτμός ἤ τό νερό ἀπαιτοῦνται μόνο λίγα ἀγόρια ἤ κορίτσια σάν feederes (τροφοδότες τῆς μηχανῆς μέ ὑλικό). Δεκάξι ἀπ' αὐτές τίς μηχανές πού κινοῦνται μέ βόδια ἐκτελοῦν τήν ἡμέρα μιάν ἐργασία πού κατά μέσον ὅρο τήν ἐκτελοῦσαν προηγούμενα 750 ἄνθρωποι[115].

Ὅπως ἀναφέραμε κιόλας, μέ τό ἀτμοκίνητο ἀλέτρι ἡ ἀτμομηχανή ἐκτελεῖ μέσα σέ μιάν ὥρα πρός 3 πένες ἤ πρός ¼ τοῦ σελινιοῦ τόση ἐργασία, ὅση ἐκτελοῦν 66 ἄνθρωποι πρός 15 σελίνια τήν ὥρα. Ἐπανέρχομαι σ' αὐτό τό παράδειγμα γιά ν' ἀντικρούσω μιά λαθεμένη ἀντίληψη. Τά 15 σελίνια δέν ἐκφράζουν καθόλου τήν ἐργασία πού προσθέτουν οἱ 66 ἄνθρωποι μέσα σέ μιάν ὥρα. Ἄν ἡ σχέση τῆς ὑπερεργασίας πρός τήν ἀναγκαία ἐργασία ἦταν 100%, οἱ 66 αὐτοί ἐργάτες θά παρῆγαν μέσα σέ μιά ὥρα μιάν ἀξία 30 σελινιῶν, μόλο πού στό ἰσοδύναμο πού θά εἰσέπρατταν, δηλ. στό μισθό τους τῶν 15 σελινιῶν, θά ἐκφράζονταν μόνο 33 ἀπό τίς συνολικές 66 ὧρες. Ἄν ὑποθέσουμε λοιπόν ὅτι μιά μηχανή στοιχίζει ὅσο ὁ χρονιάτικος μισθός 150 ἐργατῶν πού ἔχει ἐκτοπίσει, λχ. 3000 λίρες στερλίνες, αὐτό δέ θά πεῖ καθόλου πώς οἱ 3000 λίρες στερλίνες εἶναι ἡ χρηματική ἔκφραση τῆς ἐργασίας πού παράγουν οἱ 150 ἐργάτες καί τήν προσθέτουν στό ἀντικείμενο ἐργασίας, ἀλλά μόνο ἐκείνου τοῦ μέρους τῆς χρονιάτικης δουλιᾶς τους πού ἐκφράζεται γι' αὐτούς σέ μισθό. Ἀντίθετα, ἡ χρηματική ἀξία τῆς μηχανῆς, οἱ 3000 λίρες στερλίνες ἐκφράζουν ὅλη τήν ἐργασία πού ξοδεύτηκε κατά τήν παραγωγή της, ἀδιάφορο σέ ποιά ἀναλογία ἡ ἐργασία αὐτή δημιουργεῖ μισθό γιά τόν ἐργάτη καί ὑπεραξία γιά τόν κεφαλαιοκράτη. Ὅταν λοιπόν ἡ μηχανή στοιχίζει ὅσο καί ἡ ἐργατική δύναμη πού ἀντικαθιστᾶ, τότε ἡ ἐργασία πού ἀντικειμενοποιεῖται σ' αὐτήν εἶναι πάντα πολύ μικρότερη ἀπό τή ζωντανή ἐργασία πού ἀντικαθιστᾶ[116].

Ἄν ἐξεταστεῖ ἀποκλειστικά σάν μέσο γιά τό φτήναιμα τοῦ προϊόντος, ἡ χρήση τῆς μηχανῆς ἔχει ἕνα ὅριο. Ἡ ἐργασία πού ξοδεύεται γιά τήν παραγωγή της πρέπει νά εἶναι λιγότερη ἀπό τήν ἐργασία πού ἀντικαθιστᾶ ἡ χρησιμοποίησή της. Ὡστόσο, γιά τό κεφάλαιο τό

ἐφαρμογή αὐτῶν τῶν γνώσεων μέ τήν ὁποία γνωρίζοντας τίς δυνάμεις καί τήν ἀποτελεσματικότητα τῆς φωτιᾶς, τοῦ νεροῦ, τοῦ ἀέρα, τῶν ἄστρων καί ὅλων τῶν ἄλλων σωμάτων, πού μᾶς περιβάλλουν, μέ τήν ἴδια ἀκρίβεια πού γνωρίζουμε τίς διάφορες τέχνες τῶν χειροτεχνῶν μας—θά μπορούσαμε νά χρησιμοποιήσουμε τίς γνώσεις μας μέ τόν ἴδιο τρόπο γιά ὅλους τούς χρήσιμους σκοπούς, γιά τούς ὁποίους εἶναι κατάλληλες, καί ἔτσι θά μπορούσαμε νά γίνουμε αὐθέντες καί κυρίαρχοι τῆς φύσης» καί «νά συμβάλουμε» ἔτσι «στήν τελειοποίηση τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς». Στόν πρόλογο τοῦ ἔργου τοῦ σέρ Ντάντλυ Νόρθ «Discourses upon Trade» (1691) λέγεται ὅτι ἡ μέθοδος τοῦ Ντεκάρτ, ἐφαρμοσμένη στήν πολιτική οἰκονομία, ἄρχισε νά τήν ἀπελευθερώνει ἀπό τά παλιά παραμύθια καί τίς δεισιδαίμονες ἀντιλήψεις σχετικά μέ τό χρῆμα, τό ἐμπόριο κλπ. Κατά μέσον ὅρο ὅμως οἱ ἄγγλοι οἰκονομολόγοι τῆς πρώτης ἐποχῆς προσχωροῦν στή φιλοσοφία τοῦ Βάκωνα καί τοῦ Χόμπς, ἐνῶ ἀργότερα ὁ Λόκ ἔγινε ὁ *κατ' ἐξοχήν** «φιλόσοφος» τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας γιά τήν Ἀγγλία τή Γαλλία καί τήν Ἰταλία.

* —Ἑλληνικά στό κείμενο. *Σημ. Μετ.*

112 Σύμφωνα μέ μιά χρονιάτικη ἔκθεση τοῦ ἐμπορικοῦ ἐπιμελητηρίου τοῦ Ἔσσεν (Ὀχτώβρης 1863), τό 1862 τά χυτήρια ἀτσαλιοῦ τοῦ Κρούπ μέ 161 καμίνια τήξης, πυράκτωσης καί τσιμέντου, μέ 32 ἀτμομηχανές (τό 1800 ἦταν τόσος περίπου ὁ συνολικός ἀριθμός τῶν ἀτμομηχανῶν πού χρησιμοποιοῦνταν σ' ὅλο τό Μάντσεστερ) καί μέ 14 ἀτμόσφυρες, πού ὅλες μαζί ἀντιπροσώπευαν 1236 ἱπποδυνάμεις, μέ 49 σιδεροκάμινα, 203 ἐργαλειομηχανές καί μέ 2400 περίπου ἐργάτες παρήγαγαν 13 ἑκατομμύρια λίβρες ἀτσάλι. Δηλ. σέ κάθε ἱπποδύναμη δέν ἀναλογοῦσαν οὔτε 2 ἐργάτες.

113 Ὁ Μπάμπατζ ὑπολογίζει ὅτι στήν Ἰάβα μέ μόνη σχεδόν τή δουλιά τοῦ κλωσίματος ἡ ἀξία τοῦ μπαμπακιοῦ αὐξάνει κατά 117%. Τόν ἴδιο καιρό (τό 1832) στή βιομηχανία λεπτῶν νημάτων τῆς Ἀγγλίας ἡ συνολική ἀξία πού πρόσθεταν στό μπαμπάκι οἱ μηχανές καί ἡ ἐργασία ἦταν κάπου 33% τῆς ἀξίας τῆς πρώτης ὕλης («On the Economy of Machinery», London 1832, σελ. 165, 166).

114 Ἐκτός ἀπ' αὐτό στό σταμπάρισμα μέ μηχανές γίνεται οἰκονομία στά χρώματα.

115 Πρβλ. «Paper read by Dr. Watson. Reporter on the Products to the Government of India, before the Society of Arts», 17 April 1860.

116 «Αὐτοί οἱ βουβοί παράγοντες (οἱ μηχανές) εἶναι πάντα προϊόν πολύ λιγότερης ἐργασίας ἀπό τήν ἐργασία πού ἐκτοπίζουν, ἀκόμα καί τότε πού ἔχουν τήν ἴδια χρηματική ἀξία» (*Ricardo:* «Principles of Political Economy», 3η ἐκδ., London 1821, σελ. 40).

ὅριο αὐτό ἐκφράζεται πιό στενά. Ἐπειδή δέν πληρώνει τήν ἐργασία πού χρησιμοποιεῖ, ἀλλά τήν ἀξία τῆς χρησιμοποιούμενης ἐργατικῆς δύναμης, ἡ χρησιμοποίηση μηχανῶν καθορίζεται γιαυτό ἀπό τή διαφορά πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν ἀξία τῆς μηχανῆς καί στήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης πού ἀντικαθιστᾶ. Ἐπειδή ὁ χωρισμός τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας σέ ἀναγκαία ἐργασία καί ὑπερεργασία εἶναι διαφορετικός σέ διάφορες χῶρες, ὅπως ἐπίσης εἶναι διαφορετικός στήν ἴδια χώρα σέ διάφορες χρονικές περίοδες ἤ στήν ἴδια χρονική περίοδο σέ διάφορους κλάδους· ἐπειδή ἀκόμα ὁ πραγματικός μισθός τοῦ ἐργάτη πότε πέφτει κάτω ἀπό τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς του δύναμης καί πότε ἀνεβαίνει πάνω ἀπ' αὐτήν, μπορεῖ νά ποικίλλει πολύ ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν τιμή τῆς μηχανῆς καί στήν τιμή τῆς ἐργατικῆς δύναμης πού ἀντικαθιστᾶ, ἄν καί ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή τῆς μηχανῆς καί στή συνολική ποσότητα τῆς ἐργασίας πού ἀντικαθιστᾶ παραμένει ἡ ἴδια[116a]. Ὅμως μόνο ἡ πρώτη διαφορά καθορίζει γιά τόν κεφαλαιοκράτη τόν ἴδιο τά ἔξοδα παραγωγῆς τοῦ ἐμπορεύματος καί ἐπιδρᾶ σ' αὐτόν μέ τούς ἀναγκαστικούς νόμους τοῦ συναγωνισμοῦ. Γιαυτό βλέπουμε νά ἐφευρίσκονται σήμερα στήν Ἀγγλία μηχανές πού χρησιμοποιοῦνται μόνο στή Βόρεια Ἀμερική, ὅπως τό 16ο καί 17ο αἰώνα ἐφεύρισκε ἡ Γερμανία μηχανές πού τίς χρησιμοποιοῦσε μόνο ἡ Ὁλλανδία, καί ὅπως πολλές γαλλικές ἐφευρέσεις τοῦ 18ου αἰώνα τίς ἐκμεταλλεύονταν μόνο στήν Ἀγγλία. Σέ χῶρες μέ παλιότερη ἀνάπτυξη ἡ ἴδια ἡ μηχανή μέ τή χρησιμοποίησή της σέ μερικούς κλάδους προκαλεῖ σέ ἄλλους κλάδους τόση πληθώρα ἐργασίας (redundancy of labour, λέει ὁ Ρικάρντο), πού ἡ πτώση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας κάτω ἀπό τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἐμποδίζει στούς κλάδους αὐτούς τή χρήση τῶν μηχανῶν καί τήν κάνει περιττή καί συχνά ἀδύνατη ἀπό τήν ἄποψη τοῦ κεφαλαίου, πού ἔτσι ἡ ἀλλιῶς τό κέρδος του βγαίνει ἀπό τή μείωση ὄχι τῆς χρησιμοποιούμενης, ἀλλά τῆς πληρωνόμενης ἐργασίας. Σέ μερικούς κλάδους τῆς ἀγγλικῆς ἐριουργίας μειώθηκε πολύ τά τελευταῖα χρόνια ἡ ἐργασία τῶν παιδιῶν, καί ποῦ καί ποῦ σχεδόν ἐκτοπίστηκε. Γιατί; Ὁ νόμος γιά τά ἐργοστάσια ἐπέβαλε τή χρησιμοποίηση διπλῆς βάρδιας παιδιῶν, πού ἡ μιά ἐργάζεται 6 καί ἡ ἄλλη 4 ὧρες, ἤ καί οἱ δυό ἐργάζονται ἀπό 5 ὧρες. Οἱ γονεῖς ὅμως δέ θέλαν νά πουλᾶνε πιό φτηνά τούς half-times (ἐργάτες πού ἐργάζονται τή μισή μέρα) ἀπ' ὅ,τι πουλοῦσαν προηγούμενα τούς full-times (ἐργάτες πού ἐργάζονταν ὅλη τήν ἡμέρα). Τό ἀποτέλεσμα ἦταν οἱ half-times ν' ἀντικατασταθοῦν ἀπό μηχανές[117]. Προτοῦ ἀπαγορευτεῖ

[116a] *Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση.*—Γι' αὐτό τό λόγο σέ μιά κομμουνιστική κοινωνία οἱ μηχανές θά εἶχαν ἕνα τελείως διαφορετικό πεδίο δράσης ἀπό ὅ,τι στήν ἀστική κοινωνία.

[117] «Οἱ ἐπιχειρηματίες δέ θέλουν νά κρατοῦν χωρίς λόγο στή δουλιά δυό βάρδιες παιδιά κάτω ἀπό δεκατριῶν χρονῶν... Μιά ὁμάδα ἐργοστασιαρχῶν, αὐτοί πού παράγουν μάλλινα νήματα, ἀπασχολοῦν σήμερα πραγματικά σέ σπάνιες περιπτώσεις παιδιά κάτω ἀπό δεκατριῶν χρονῶν, δηλ. half-times. Ἔχουν

ἡ ἐργασία τῶν γυναικῶν καί τῶν παιδιῶν (κάτω ἀπό 10 χρονῶν) στά ὀρυχεῖα, τό κεφάλαιο εἶχε βρεῖ τή μέθοδο νά χρησιμοποιεῖ σέ ἀνθρακορυχεῖα καί σέ ἄλλα μεταλλεῖα γυμνές γυναῖκες καί κορίτσια, δεμένες συχνά μαζί μέ ἄνδρες, μέθοδο τόσο σύμφωνη μέ τόν κώδικα τῆς ἠθικῆς του καί προπάντων μέ τά λογιστικά του βιβλία, πού μόνο ὕστερα ἀπό τήν ἀπαγόρευση κατάφυγε στίς μηχανές. Οἱ γιάνκηδες ἔχουν ἐφεύρει μηχανές πού σπάζουν τήν πέτρα. Οἱ ἄγγλοι δέν τίς χρησιμοποιοῦν γιατί ὁ «ἄθλιος» («wretch»—τό ράκος—εἶναι ἡ τεχνική ἔκφραση τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας γιά τό γεωργικό ἐργάτη) πού ἐκτελεῖ αὐτή τήν ἐργασία πληρώνεται γιά ἕνα τόσο μικρό μέρος τῆς ἐργασίας του, ὥστε οἱ μηχανές θ' ἀκρίβαιναν τήν παραγωγή γιά τόν κεφαλαιοκράτη[118]. Στήν Ἀγγλία ἐξακολουθοῦν ποῦ καί ποῦ νά χρησιμοποιοῦν γυναῖκες ἀντίς ἄλογα γιά νά τραβοῦν κλπ. τίς μαοῦνες στίς διώρυγες[119], ἐπειδή ἡ ἐργασία πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή ἀλόγων καί μηχανῶν εἶναι ἕνα μαθηματικά δοσμένο ποσό, ἐνῶ ἡ ἐργασία πού ἀπαιτεῖται γιά τή συντήρηση γυναικῶν τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ βρίσκεται κάτω ἀπό κάθε ὑπολογισμό. Γιαυτό δέ βρίσκουμε πουθενά πιό ἀδιάντροπη σπατάλη ἀνθρώπινης δύναμης γιά ψευτοδουλιές ἀπ' ὅ,τι ἴσα-ἴσα στήν Ἀγγλία, στή χώρα τῶν μηχανῶν.

3. ΟΙ ΑΜΕΣΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΜΕ ΜΗΧΑΝΕΣ ΠΑΝΩ ΣΤΟΝ ΕΡΓΑΤΗ.

Ἡ ἀφετηρία τῆς μεγάλης βιομηχανίας εἶναι, ὅπως δείξαμε, ἡ ἐπανάσταση τοῦ μέσου ἐργασίας, καί τό ἐπαναστατικοποιημένο μέσο ἐργασίας ἀποχτᾶ τήν πιό ἀναπτυγμένη μορφή του στό διαρθρωμένο σύστημα μηχανῶν τοῦ ἐργοστασίου. Προτοῦ ὅμως δοῦμε πῶς σ' αὐτό τόν ἀντικειμενικό μηχανισμό ἐνσωματώνεται ἀνθρώπινο ὑλικό, ἄς δοῦμε μερικές γενικές ἀντεπιδράσεις αὐτῆς τῆς ἐπανάστασης πάνω στόν ἴδιο τόν ἐργάτη.

α) Ἰδιοποίηση συμπληρωματικῶν ἐργατικῶν δυνάμεων ἀπό τό κεφάλαιο. **Ἐργασία τῶν γυναικῶν καί τῶν παιδιῶν.**

Στό μέτρο πού οἱ μηχανές κάνουν περιττή τή μυϊκή δύναμη, γίνονται μέσο χρησιμοποίησης ἐργατῶν χωρίς μυϊκή δύναμη ἤ ἐργατῶν

εἰσαγάγει τελειοποιημένες καί νέες μηχανές διάφορων εἰδῶν πού κάνανε τελείως περιττή τή χρησιμοποίηση παιδιῶν» (δηλ. κάτω ἀπό 13 χρονῶν)· «σάν παράδειγμα καί γιά νά δόσω μιά εἰκόνα τῆς μείωσης τοῦ ἀριθμοῦ τῶν παιδιῶν θ' ἀναφέρω μιά δουλιά, ὅπου στίς ὑπάρχουσες μηχανές ἔχουν προσκολήσει μιά συσκευή, τή λεγόμενη piecing machine [μηχανή γιά τό στρίψιμο τοῦ νήματος], μέ τήν ὁποία ἕνας ἀνήλικος» (πάνω ἀπό 13 χρονῶν) «μπορεῖ νά κάνει τή δουλιά ἕξι ἤ τεσσάρων half-times, ἀνάλογα μέ τήν κατασκευή τῆς κάθε μηχανῆς... Τό σύστημα τῶν half-times» ἀποτέλεσε κίνητρο γιά «τήν ἐφεύρεση τῆς piecing machine» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1858»).

[118] «Συχνά... οἱ μηχανές δέν μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν προτοῦ ἀνέβει ἡ ἐργασία» (ἐννοεῖ: τό μισθό) (*Ricardo:* «Principles of Political Economy», 3η ἐκδ., London 1821, σελ. 479).

[119] Βλ. «Report of the Social Science Congress at Edinburgh. October 1863».

μέ ἀνώριμη σωματική ἀνάπτυξη, μέ μεγαλύτερη ὅμως εὐστροφία τῶν μελῶν. Ἐργασία τῶν γυναικῶν καί τῶν παιδιῶν ἦταν λοιπόν ἡ πρώτη λέξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς χρησιμοποίησης τῶν μηχανῶν! Ἔτσι αὐτό τό τεράστιο ὑποκατάστατο τῆς ἐργασίας καί τῶν ἐργατῶν μετατράπηκε ἀμέσως σέ μέσο αὔξησης τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν μέ τήν ἔνταξη ὅλων τῶν μελῶν τῆς ἐργατικῆς οἰκογένειας, χωρίς διάκριση φύλου καί ἡλικίας, κάτω ἀπό τήν ἄμεση ἐξουσία τοῦ κεφαλαίου. Ἡ ἀναγκαστική ἐργασία γιά τόν κεφαλαιοκράτη δέ σφετερίστηκε μονάχα τό χρόνο τοῦ παιδικοῦ παιχνιδιοῦ, μά καί τῆς ἐλεύθερης ἐργασίας γιά τίς ἀνάγκες τῆς ἴδιας τῆς οἰκογένειας μέσα στά πλαίσια τοῦ σπιτιοῦ, τά καθιερωμένα ἀπό τά ἤθη καί ἔθιμα[120].

Ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης καθοριζόταν ὄχι μόνο ἀπό τόν ἐργάσιμο χρόνο πού ἦταν ἀναγκαῖος γιά τή συντήρηση τοῦ ἐνήλικου ἐργάτη σάν ἀτόμου, μά καί ἀπό τόν ἐργάσιμο χρόνο πού ἦταν ἀναγκαῖος γιά τή συντήρηση τῆς ἐργατικῆς οἰκογένειας. Οἱ μηχανές, ρίχνοντας ὅλα τά μέλη τῆς ἐργατικῆς οἰκογένειας στήν ἀγορά ἐργασίας, κατανέμουν τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης τοῦ ἄνδρα σ' ὅλα τά μέλη τῆς οἰκογένειάς του. Γιαυτό κατεβάζουν τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς του δύναμης. Ἡ ἀγορά τῆς κομματιασμένης λχ. σέ 4 ἐργατικές δυνάμεις οἰκογένειας μπορεῖ νά κοστίζει περισσότερο ἀπ' ὅ,τι κόστιζε προηγούμενα ἡ ἀγορά τῆς ἐργατικῆς δύναμης τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς οἰκογένειας, σάν ἀντιστάθμισμα ὅμως στή θέση τῆς μιᾶς μπαίνουν 4 ἐργάσιμες ἡμέρες, καί ἡ τιμή τους πέφτει στήν ἴδια ἀναλογία πού αὐξάνει ἡ ὑπεραξία τῶν τεσσάρων πάνω ἀπό τήν ὑπεραξία τοῦ ἑνός. Γιά νά ζεῖ τώρα μιά οἰκογένεια εἶναι ὑποχρεωμένα τέσσερα ἄτομα νά προσφέρουν ὄχι μονάχα ἐργασία, μά καί ὑπερεργασία στό κεφάλαιο. Ἔτσι οἱ μηχανές ἀπό τήν ἀρχή-ἀρχή μαζί μέ τό πλάταιμα τοῦ ἀνθρώπινου ἐκμεταλλεύσιμου ὑλικοῦ, αὐτοῦ τοῦ πιό καθαυτοῦ πεδίου ἐκμετάλλευσης τοῦ κεφαλαίου[121], αὐξάνουν ταυτόχρονα καί τό βαθμό ἐκμετάλλευσης.

[120] Τόν καιρό τῆς κρίσης τοῦ μπαμπακιοῦ, πού συνόδεψε τόν ἀμερικάνικο ἐμφύλιο πόλεμο, ἡ ἀγγλική κυβέρνηση εἶχε στείλει τό γιατρό Ἔντουαρντ Σμίθ στό Λάνκασηρ, στό Τσέσηρ κλπ. γιά νά μελετήσει τήν ὑγειονομική κατάσταση τῶν ἐργατῶν μπαμπακουργίας καί νά ὑποβάλει σχετική ἔκθεση. Στήν ἔκθεσή του ἔγραφε ἀνάμεσα στ' ἄλλα: Ἐκτός ἀπό τήν ἀπομάκρυνση τῶν ἐργατῶν ἀπό τήν ἀτμόσφαιρα τοῦ ἐργοστασίου, ἡ κρίση εἶχε ἀπό ἄποψη ὑγείας καί πολλά ἄλλα ὀφέλη. Οἱ ἐργάτριες εἶχαν τώρα τόν ἀπαραίτητο καιρό γιά νά θηλάζουν τά παιδιά τους, ἀντί νά τά δηλητηριάζουν μέ τό cordial τοῦ Godfrey (ἕνα ναρκωτικό). Εἶχαν τόν καιρό νά μάθουν νά μαγειρεύουν. Δυστυχῶς τήν τέχνη τῆς μαγειρικῆς τή μάθανε σέ στιγμές πού δέν εἶχαν τί νά φᾶνε. Βλέπουμε ὅμως ὥς ποιό βαθμό τό κεφάλαιο ἔχει σφετεριστεῖ πρός ὄφελος τῆς δικῆς του ἀξιοποίησης τήν ἐργασία πού εἶναι ἀπαραίτητη γιά τήν κατανάλωση τῆς οἰκογένειας. Ἐπίσης ἡ κρίση χρησιμοποιήθηκε γιά νά μάθουν νά ράβουν τά κορίτσια τῶν ἐργατῶν σέ εἰδικά σχολειά. Χρειάστηκε μιά ἀμερικάνικη ἐπανάσταση καί μιά παγκόσμια κρίση γιά νά μάθουν νά ράβουν τά ἐργατοκόριτσα πού κλώθουν γιά ὁλόκληρο τόν κόσμο!

[121] «Μέ τή διαρκῶς αὐξανόμενη ἀντικατάσταση τῆς δουλιᾶς τῶν ἀνδρῶν μέ τή δουλιά τῶν γυναικῶν, καί προπάντων μέ τήν ἀντικατάσταση τῆς δουλιᾶς τῶν ἐνήλικων μέ τή δουλιά τῶν παιδιῶν, ἔχει αὐξηθεῖ πολύ ὁ ἀριθμός τῶν ἐρ-

Οἱ μηχανές ἐπαναστατικοποιοῦν ἐπίσης ριζικά τήν τυπική ἔκφραση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς σχέσης, τό συμβόλαιο ἀνάμεσα στόν ἐργάτη καί στόν κεφαλαιοκράτη. Πρώτη προϋπόθεση πάνω στή βάση τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων ἦταν ν' ἀντικρύζονται ὁ κεφαλαιοκράτης καί ὁ ἐργάτης σάν ἐλεύθερα πρόσωπα, σάν ἀνεξάρτητοι κάτοχοι ἐμπορευμάτων, ὁ ἕνας σάν κάτοχος χρήματος καί μέσων παραγωγῆς, ὁ ἄλλος σάν κάτοχος ἐργατικῆς δύναμης. Τώρα ὅμως τό κεφάλαιο ἀγοράζει ἀνήλικους ἤ μισοενήλικους. Προηγούμενα ὁ ἐργάτης πουλοῦσε τή δική του ἐργατική δύναμη πού τή διάθετε σάν τυπικά ἐλεύθερο πρόσωπο. Τώρα πουλάει τή γυναίκα καί τό παιδί του. Γίνεται δουλέμπορος[122]. Ἡ ζήτηση παιδικῆς ἐργασίας μοιάζει συχνά καί στή μορφή μέ τή ζήτηση μαύρων δούλων, ὅπως εἴχαμε συνηθίσει νά διαβάζουμε σέ ἀμερικάνικες ἀγγελίες ἐφημερίδων. «Τήν προσοχή μου—λέει λχ. ἕνας ἄγγλος ἐπιθεωρητής ἐργασίας—τήν τράβηξε μιά ἀγγελία στήν τοπική ἐφημερίδα μιᾶς ἀπό τίς σημαντικότερες μανουφακτουρικές πόλεις τῆς περιφέρειάς μου. Νά τό κείμενο τῆς ἀγγελίας: „Ζητοῦνται 12 ὥς 20 νέοι τέτιας ἡλικίας, πού νά μποροῦν νά περνᾶνε γιά 13

γατῶν. Τρία κορίτσια ἡλικίας 13 χρονῶν μέ μισθό 6 ὥς 8 σελίνια τήν ἑβδομάδα ἔχουν ἐκτοπίσει ἕναν ἐνήλικο ἄνδρα μέ μισθό 18 ὥς 45 σελίνια» (*Th. de Quinsey*: «The Logic of Political Economy», London 1844, ὑποσημείωση στή σελ. 147). Ἐπειδή δέν μποροῦν νά καταργηθοῦν πέρα γιά πέρα ὁρισμένες λειτουργίες τῆς οἰκογένειας, λχ. ἡ περιποίηση καί τό θήλασμα τῶν παιδιῶν κλπ., οἱ μητέρες πού ἀποσπᾶ τό κεφάλαιο ἀπό τήν οἰκογένεια ἀναγκάζονται νά μισθώνουν μέ τόν ἕναν ἤ τόν ἄλλο τρόπο ἀντικαταστάτριες. Οἱ δουλιές τοῦ σπιτιοῦ πού ἀπαιτεῖ ἡ κατανάλωση τῆς οἰκογένειας, ὅπως τό ράψιμο, τό μπάλωμα κλπ., πρέπει ν' ἀντικατασταθοῦν μέ τήν ἀγορά ἕτοιμων ἐμπορευμάτων. Ἑπομένως στή μειωμένη δαπάνη τῆς δουλιᾶς τοῦ σπιτιοῦ ἀντιστοιχεῖ αὐξημένη δαπάνη σέ χρῆμα. Γιαυτό αὐξάνουν τά ἔξοδα παραγωγῆς τῆς ἐργατικῆς οἰκογένειας καί ἰσοφαρίζουν τήν αὔξηση τοῦ εἰσοδήματός της. Σ' ὅλα αὐτά πρέπει νά προστεθεῖ καί τό γεγονός ὅτι γίνεται ἀδύνατη ἡ οἰκονομία καί ἡ σκοπιμότητα στήν κατανάλωση καί τήν παρασκευή τῶν μέσων συντήρησης. Γιά ὅλα αὐτά τά γεγονότα, πού τά ἀποσιωπᾶ ἡ ἐπίσημη πολιτική οἰκονομία, ὑπάρχει πλούσιο ὑλικό στίς «Reports» [ἐκθέσεις] τῶν ἐπιθεωρητῶν ἐργασίας, στίς ἐκθέσεις τῆς «Children's Employment Commission», καί ἰδίως στίς «Reports on Public Health».

[122] Σέ ἀντίθεση μέ τό μεγάλο γεγονός, ὅτι ὁ περιορισμός τῆς ἐργασίας τῶν γυναικῶν καί τῶν παιδιῶν στά ἀγγλικά ἐργοστάσια καταχτήθηκε μέ ἀγώνα τῶν ἐνήλικων ἐργατῶν ἐνάντια στό κεφάλαιο, στίς πιό πρόσφατες ἀκόμα ἐκθέσεις τῆς «Children's Employment Commission» βρίσκουμε σχετικά μέ τό παζάρεμα παιδιῶν στούς ἐργάτες γονεῖς τους γνωρίσματα πέρα γιά πέρα δουλεμπορικά, πού προκαλοῦν στ' ἀλήθεια τήν ἀγανάχτηση. Ὅπως ὅμως βλέπουμε ἀπό τίς ἴδιες «ἐκθέσεις», ὁ καπιταλιστής φαρισαῖος καταγγέλλει αὐτήν τή χτηνωδία πού τή δημιούργησε, τή διαιωνίζει καί τήν ἐκμεταλλεύεται ὁ ἴδιος καί πού κατά τά ἄλλα τή βάφτισε «ἐλευθερία τῆς ἐργασίας». «Κατέφυγαν στή βοήθεια τῆς ἐργασίας τῶν παιδιῶν... ἀκόμα καί γιά νά βγάζουν τό καθημερινό τους ψωμί. Τά παιδιά, χωρίς νάχουν τή δύναμη ν' ἀντέχουν σέ μιά τόσο δυσανάλογα κοπιαστική ἐργασία χωρίς καμιά προετοιμασία γιά τή μελλοντική τους ζωή, τά ἔριξαν σέ ἕνα ἀπό φυσική καί ἠθική ἄποψη μολυσμένο περιβάλλον. Σχετικά μέ τήν καταστροφή τῶν Ἱεροσολύμων ἀπό τόν Τίτο ὁ ἑβραῖος ἱστορικός ἔχει γράψει ὅτι δέν εἶναι ἐκπληχτικό πώς ἡ πόλη καταστράφηκε τόσο ὁλοκληρωτικά, ἀφοῦ μιά ἀπάνθρωπη μητέρα θυσίασε τό βρέφος της γιά νά κορέσει τή φριχτή πείνα της» («Public Economy Concentrated», Carlisle 1833, σελ. 66).

χρονῶν. Μισθός 4 σελίνια τήν ἑβδομάδα. Ἀπευθυνθεῖτε κλπ."»[123] Ἡ φράση «πού νά μποροῦν νά περνᾶνε γιά 13 χρονῶν» ἔχει σχέση μέ τό γεγονός ὅτι, σύμφωνα μέ τό νόμο γιά τά ἐργοστάσια, παιδιά κάτω ἀπό 13 χρονῶν ἐπιτρέπεται νά ἐργάζονται μόνο ἔξι ὧρες. Ἕνας γιατρός τοῦ δημόσιου (**certifying surgeon**) πρέπει νά πιστοποιήσει τήν ἡλικία. Ὁ ἐργοστασιάρχης λοιπόν ζητάει νέους πού νάχουν ὄψη δεκατριῶν χρονῶν. Ἡ ἀγγλική στατιστική τῶν τελευταίων 20 χρόνων παρουσιάζει συχνά μιάν ἁλματική ἐλάττωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν παιδιῶν κάτω ἀπό 13 χρονῶν πού ἀπασχολοῦν οἱ βιομήχανοι στά ἐργοστάσια. Σύμφωνα μέ τίς μαρτυρίες τῶν ἴδιων τῶν ἐπιθεωρητῶν ἐργασίας, ἡ ἐλάττωση αὐτή στό μεγαλύτερο μέρος της ἦταν ἔργο αὐτῶν τῶν **certifying surgeons**, πού προσάρμοζαν τήν ἡλικία τῶν παιδιῶν στίς ἐκμεταλλευτικές ὀρέξεις τῶν κεφαλαιοκρατῶν καί στίς ἀνάγκες συναλλαγῆς τῶν γονιῶν. Κάθε Δευτέρα καί Τρίτη πρωί γίνεται ἀνοιχτό παζάρι στό Μπέθνελ Γκρήν, τήν πιό κακόφημη συνοικία τοῦ Λονδίνου, ὅπου παιδιά καί τῶν δύο φύλων ἀπό 9 χρονῶν καί πάνω μισθώνονται μόνα τους στίς μανουφακτοῦρες μεταξιοῦ τοῦ Λονδίνου. «Οἱ συνηθισμένοι ὅροι εἶναι 1 σελίνι καί 8 πένες τήν ἑβδομάδα (πού τά παίρνουν οἱ γονεῖς) καί 2 πένες γιά μένα μαζί μέ ἕνα τσάι», λέει ἕνα παιδί στήν κατάθεσή του. Τά συμβόλαια ἰσχύουν μόνο γιά μιά ἑβδομάδα. Προκαλοῦν πραγματικά τήν ἀγανάχτηση οἱ σκηνές πού διαδραματίζονται καί ἡ γλώσσα πού χρησιμοποιεῖται σ' αὐτό τό παζάρι[124]. Ἐξακολουθοῦν ἀκόμα στήν Ἀγγλία γυναῖκες «νά παίρνουν παιδιά ἀπό τά **workhouse** [σπίτια δουλιᾶς] καί νά τά νοικιάζουν στόν πρῶτο τυχόντα ἀγοραστή πρός 2 σελίνια καί 6 πένες τήν ἑβδομάδα»[125]. Παρά τή σχετική νομοθεσία, στή Μεγάλη Βρετανία ἐξακολουθοῦν ἀκόμα νά πουλιοῦνται ἀπό τούς γονεῖς τους τουλάχιστο 2000 ἀνήλικα σάν ζωντανές καπνοδοχοκαθαριστικές μηχανές (μόλο πού ὑπάρχουν μηχανές γιά νά τά ἀντικαταστήσουν)[126]. Ἡ ἐπανάσταση πού προκάλεσαν οἱ μηχανές στή νομική σχέση τῶν ἀγοραστῶν καί τῶν πωλητῶν τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἔτσι πού ἡ ὅλη συναλλαγή νά χάνει ἀκόμα καί τήν ἐπίφαση ἑνός συμβολαίου ἀνάμεσα σέ ἐλεύθερα πρόσωπα, πρόσφερε ἀργότερα στό ἀγγλικό κοινοβούλιο τή νομική βάση γιά νά δικαιολογήσει τήν ἀνάμιξη τοῦ κράτους στά ἐργοστάσια. Κάθε φορά πού ὁ νόμος γιά τά ἐργοστάσια περιορίζει τήν ἐργασία τῶν παιδιῶν σέ 6 ὧρες σέ κλάδους πού ὥς τώρα ἔμειναν ἄθιχτοι, ξεσπάει πάντα ἀπό τήν ἀρχή ὁ θρῆνος τῶν ἐργοστασιαρχῶν ὅτι ἕνα μέρος τῶν γονέων ἀποσύρει τά παιδιά ἀπό τή βιομηχανία πού ὑπάγεται στό νόμο γιά νά τά πουλήσουν σέ βιομηχανίες ὅπου ἐπικρατεῖ ἀκόμα

[123] *A. Redgrave* in «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1858», σελ. 41.

[124] «Children's Employment Commission, 5th Report», London 1866, σελ. 81, ἀριθ. 31. [*Ὑποσημείωση στήν 4η ἔκδοση.*— Ἡ μεταξουργία τοῦ Μπέθνελ Γκρήν ἔχει σήμερα σχεδόν καταστραφεῖ.—*Φ.Ε.*]

[125] «Children's Employment Commission. 3rd Report», London 1864, σελ. 53, ἀριθ. 15.

[126] Στό ἴδιο, 5th Report, σελ. XXII, ἀριθ. 137.

ἡ «ἐλευθερία τῆς ἐργασίας», δηλαδή ὅπου παιδιά κάτω ἀπό 13 χρονῶν ὑποχρεώνονται νά ἐργάζονται σάν ἐνήλικοι καί ἑπομένως μποροῦν νά πουλιοῦνται πιό ἀκριβά. Ἐπειδή ὅμως τό κεφάλαιο ἀπό τή φύση του εἶναι **leveller** [ἰσοπεδωτής], ζητάει δηλαδή σέ ὅλες τίς σφαῖρες τῆς παραγωγῆς ἰσότητα στούς ὅρους ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας σάν ἀνθρώπινο δικαίωμα πού τοῦ ἀνήκει ἀπό γεννησιμιοῦ του, ὁ περιορισμός μέ νόμο τῆς ἐργασίας τῶν παιδιῶν στόν ἕναν κλάδο τῆς βιομηχανίας γίνεται αἰτία γιά τόν περιορισμό της σέ ἕναν ἄλλο.

Προηγούμενα ἔχουμε κιόλας μιλήσει γιά τή σωματική κατάπτωση τῶν παιδιῶν καί τῶν νέων, καθώς καί τῶν γυναικῶν, πού ἡ μηχανή τούς ὑποτάσσει στήν ἐκμετάλλευση τοῦ κεφαλαίου, πρῶτα ἄμεσα στά ἐργοστάσια, πού ξεπηδᾶνε πάνω στό ἔδαφος τῆς μηχανῆς, καί ἔπειτα ἔμμεσα σέ ὅλους τούς ὑπόλοιπους βιομηχανικούς κλάδους. Γιαυτό σταματᾶμε ἐδῶ μόνο σ' ἕνα σημεῖο, στήν τεράστια θνησιμότητα τῶν ἐργατόπαιδων στά πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς τους. Στήν Ἀγγλία ὑπάρχουν 16 ληξιαρχικές περιφέρειες, ὅπου ἀπό 100 000 παιδιά ἡλικίας κάτω τοῦ ἑνός ἔτους κατά μέσον ὅρο πεθαίνουν τό χρόνο μόνο 9085 (σέ μιά περιφέρεια μόνο 7047), σέ 24 περιφέρειες πεθαίνουν πάνω ἀπό 10 000, λιγότερα ὅμως ἀπό 11 000, σέ 39 περιφέρειες πάνω ἀπό 11 000, λιγότερα ὅμως ἀπό 12 000, σέ 48 περιφέρειες πάνω ἀπό 12 000, λιγότερα ὅμως ἀπό 13 000, σέ 22 περιφέρειες πάνω ἀπό 20 000, σέ 25 περιφέρειες πάνω ἀπό 21 000, σέ 17 πάνω ἀπό 22 000, σέ 11 πάνω ἀπό 23 000, στό Χού, στό Οὐόλβερεμπτον, στό Ἄστον-ἄντερ-Λάιν καί στό Πρέστον πάνω ἀπό 24 000, στό Νόττινγκχαμ, Στόκπορτ καί Μπράντφορντ πάνω ἀπό 25 000, στό Οὐΐζμπητς 26 000 καί στό Μάντσεστερ 26 125[127]. Ὅπως ἀπόδειξε μιά ἐπίσημη ἰατρική ἔρευνα τοῦ 1861, ἄν ἀφεθοῦν κατά μέρος οἱ τοπικές συνθῆκες, οἱ μεγάλοι αὐτοί ἀριθμοί θνησιμότητας ὀφείλονται κυρίως στήν ἀπασχόληση τῶν μητέρων ἔξω ἀπό τό σπίτι καί στίς συνέπειές της, ὅπως εἶναι ἡ παραμέληση καί κακοποίηση τῶν παιδιῶν, ἀνάμεσα σέ ἄλλα καί ἡ ἀκατάλληλη τροφή, ἡ ἔλλειψη τροφῆς, ἡ χορήγηση ναρκωτικῶν στά παιδιά κλπ. Σ' αὐτά πρέπει νά προστεθεῖ ἡ ἀφύσικη ἀποξένωση τῶν μητέρων ἀπό τά παιδιά τους καί, σάν συνέπεια ὅλων αὐτῶν, ἡ προμελετημένη θανάτωση τῶν παιδιῶν μέ τήν πείνα καί ἡ δηλητηρίασή τους[128]. Ἀντίθετα, στίς ἀγροτικές ἐκεῖνες περιφέρειες, «ὅπου ἐπικρατεῖ ἕνα κατώτατο ὅριο γυναικείας ἀπασχόλησης, τό ποσοστό θνησιμότητας εἶναι τό χαμηλότερο»[129]. Ἡ ἐπιτροπή ἔρευνας τοῦ 1861 ἔφερε

[127] «Sixth Report on Public Health», London 1864, σελ. 34.

[128] «Αὐτή (ἡ ἔρευνα τοῦ 1861)... ἀπόδειξε ἐπιπλέον πώς, ἀπό τή μιά μεριά, κάτω ἀπό τίς συνθῆκες πού περιγράψαμε τά παιδιά πεθαίνουν ἐξαιτίας τῆς ἐγκατάλειψης καί τῆς κακομεταχείρισης πού ὀφείλονται στήν ἐργασία τῶν μητέρων τους στά ἐργοστάσια, ἐνῶ, ἀπό τήν ἄλλη, οἱ μητέρες συνήθισαν νά φέρονται μέ ἕνα τρομαχτικά ἀφύσικο τρόπο ἀπέναντι στά βρέφη τους—συνήθως δέν πολυσκοτίζονται γιά τό θάνατό τους. καί κάποτε... παίρνουν ἄμεσα μέτρα γιά νά τόν προκαλέσουν» (στό ἴδιο).

[129] «Sixth Report on Public Health», London 1864, σελ. 454.

ὡστόσο στό φῶς τό ἀναπάντεχο ἀποτέλεσμα, ὅτι σέ μερικές καθαρά γεωργικές περιφέρειες στίς ἀκτές τῆς Βόρειας Θάλασσας τό ποσοστό θνησιμότητας τῶν παιδιῶν κάτω τοῦ ἑνός χρόνου φτάνει σχεδόν τό ποσοστό τῶν πιό κακόφημων βιομηχανικῶν περιφερειῶν. Ὕστερα ἀπ' αὐτό ὁ γιατρός Τζούλιαν Χάντερ ἐπιφορτίστηκε νά μελετήσει ἐπιτόπου τό φαινόμενο. Ἡ ἔκθεσή του συμπεριλήφθηκε στή «Sixth Report on Public Health»[180]. Ὡς τότε ὑπόθεταν ὅτι τά παιδιά τά ἀποδεκάτιζαν ἡ ἑλονοσία καί ἄλλες ἀρρώστιες πού χαρακτηρίζουν τίς χαμηλές καί ἑλώδεις περιοχές. Ἡ ἔρευνα ἀπόδειξε ἀκριβῶς τό ἀντίθετο, ὅτι δηλαδή «ἡ ἴδια αἰτία πού ἔχει ἐξαλείψει τήν ἑλονοσία, καί συγκεκριμένα ἡ μετατροπή τοῦ ἐδάφους ἀπό ἕλος τό χειμώνα καί φτωχό βοσκότοπο τό καλοκαίρι σέ εὔφορο σιτοβολώνα προκάλεσε καί τό ἐξαιρετικά μεγάλο ποσοστό θνησιμότητας τῶν βρεφῶν»[181]. Οἱ 70 γιατροί πού ἀσκοῦν τό ἐπάγγελμά τους σ' αὐτήν τήν περιοχή καί πού τούς ἀνάκρινε ὁ δρ Χάντερ «ἔδειξαν θαυμαστή ὁμοφωνία» σ' αὐτό τό σημεῖο. Ὅτι δηλ. μαζί μέ τήν ἐπανάσταση στήν καλλιέργεια τοῦ ἐδάφους ἔχει εἰσαχθεῖ καί τό βιομηχανικό σύστημα. «Ἕνας ἄνδρας πού λέγεται „gangmeister" [«ἀρχηγός τοῦ συνεργείου»] βάζει ἔναντι ὁρισμένου ποσοῦ στή διάθεση τοῦ παχτωτῆ παντρεμένες γυναῖκες, πού ἐργάζονται κατά ὁμάδες μαζί μέ κορίτσια καί νέους. Τίς ὁμάδες αὐτές τίς νοικιάζει σάν σύνολα. Οἱ ὁμάδες αὐτές πᾶνε συχνά μέ τά πόδια πολλά μίλια μακριά ἀπό τά χωριά τους, τίς συναντᾶ κανείς τό πρωί καί τό βράδυ στίς δημοσιές· οἱ γυναῖκες ντυμένες μέ κοντές φοῦστες καί ἀνάλογα σακάκια, μέ μπότες, καί κάποτε μέ παντελόνια, μέ ὄψη πολύ γερή καί ὑγιή, χαλασμένες ὅμως ἀπό τήν ἠθική ἔκλυση πού τούς ἔγινε συνήθεια καί τελείως ἀδιάφορες μπρός στίς ὀλέθριες συνέπειες πού ἔχει γιά τά βρέφη τους πού μαραζώνουν στό σπίτι, ἡ προτίμησή τους γιά ἕναν τέτιο δραστήριο καί ἀνεξάρτητο τρόπο ζωῆς»[182]. Ἐδῶ ἀναπαράγονται ὅλα τά φαινόμενα τῶν βιομηχανικῶν περιφερειῶν, ἀναπαράγεται σέ μεγαλύτερο ἀκόμα βαθμό ἡ καλυμμένη παιδοχτονία καί τό πότισμα τῶν παιδιῶν μέ ναρκωτικά[183]. «Οἱ γνώσεις μου γιά τό κακό πού προξενεῖ—λέει ὁ γιατρός δρ Σάιμον, ὑπάλληλος καί μέλος τοῦ ἀγγλικοῦ Privy Council [Μυστικοῦ Συμβουλίου] καί ἀρχισυντάχτης τῶν ἐκθέσεων γιά τήν „Public Health" [δημόσια ὑγεία]—πρέπει

180 «Sixth Report on Public Health», London 1864, σελ. 454, 463. «Reports by Dr. Henry Julian Hunter on the excessive mortality of infants in some rural discrits of England».

181 «Sixth Report on Public Health», London 1864, σελ. 35, 455, 456.

182 Στό ἴδιο, σελ. 456.

183 Ὅπως στίς ἀγγλικές βιομηχανικές περιφέρειες, ἔτσι καί στίς γεωργικές περιφέρειες διαδίδεται μέρα μέ τήν ἡμέρα ἡ κατανάλωση ὄπιου ἀπό τούς ἐνήλικους ἐργάτες καί ἐργάτριες. «Ὁ μεγάλος σκοπός μερικῶν ἐπιχειρηματικῶν μεγαλεμπόρων εἶναι νά προωθήσουν τήν πούληση ναρκωτικῶν... Οἱ φαρμακέμποροι τά θεωροῦν σάν τό εἶδος πού ἔχει τή μεγαλύτερη πέραση» (στό ἴδιο, σελ. 459). Τά βρέφη πού τά τάιζαν ναρκωτικά «ζαρώναν καί γίνονταν σάν μικρά γεροντάκια ἤ μαράζωναν καί γίνονταν σάν μικροί πίθηκοι» (στό ἴδιο, σελ. 460). Ἔτσι ἐκδικοῦνται τήν Ἀγγλία οἱ Ἰνδίες καί ἡ Κίνα.

νά δικαιολογήσουν τή βαθιά ἀποστροφή πού νιώθω ὅταν βλέπω ν' ἀπασχολοῦνται συνέχεια ἐνήλικες γυναῖκες στή βιομηχανία»[184]. «Θά εἶναι—ἀναφωνεῖ σέ μιά ἐπίσημη ἔκθεση ὁ ἐπιθεωρητής ἐργασίας Ρ. Μπαΐκερ—θά εἶναι πραγματικά εὐτύχημα γιά τίς βιομηχανικές περιφέρειες τῆς Ἀγγλίας, ἄν ἀπαγορευτεῖ σέ ὅλες τίς παντρεμένες γυναῖκες πού ἔχουν οἰκογένεια νά ἐργάζονται σέ ὁποιοδήποτε ἐργοστάσιο»[185].

Τό ἠθικό σακάτεμα πού πηγάζει ἀπό τήν κεφαλαιοκρατική ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας τῶν γυναικῶν καί τῶν παιδιῶν τό ἔχουν περιγράψει τόσο ἐξαντλητικά ὁ Φ. Ἔνγκελς στό ἔργο του «Ἡ κατάσταση τῆς ἐργατικῆς τάξης στήν Ἀγγλία», καθώς καί ἄλλοι συγγραφεῖς, πού ἐγώ δέν ἔχω ἐδῶ παρά νά τήν ὑπενθυμίσω ἁπλῶς. Ἡ διανοητική ὅμως ἐρήμωση, πού δημιουργήθηκε τεχνητά μέ τή μετατροπή ἀνώριμων ἀνθρώπων σέ ἁπλές μηχανές γιά τήν παραγωγή ὑπεραξίας καί πού διαφέρει πολύ ἀπό κείνη τήν πρωτόγονη ἄγνοια, πού ἀφήνει χέρσο τό πνεῦμα, χωρίς νά διαφθείρει τήν ἱκανότητα ἀνάπτυξής του, αὐτή τήν ἴδια τή φυσική γονιμότητά του, ἀνάγκασε ἐπιτέλους ἀκόμα καί τό ἀγγλικό κοινοβούλιο νά θεσπίσει τή στοιχειώδη ἐκπαίδευση σάν νόμιμο ὅρο γιά τήν «παραγωγική» κατανάλωση παιδιῶν κάτω ἀπό 14 χρονῶν σέ ὅλες τίς βιομηχανίες πού ὑπόκεινται στό νόμο γιά τά ἐργοστάσια. Τό πνεῦμα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς ἔλαμψε μέ τήν προχειρότητα πού συντάχτηκαν τά λεγόμενα ἄρθρα γιά τήν ἐκπαίδευση, πού περιέχονται στούς νόμους γιά τά ἐργοστάσια, μέ τήν ἔλλειψη διοικητικῆς μηχανῆς, χωρίς τήν ὁποία γίνεται στό μεγαλύτερό της μέρος χιμαιρική αὐτή ἡ ὑποχρεωτική ἐκπαίδευση, μέ τήν ἀντίπραξη τῶν ἐργοστασιαρχῶν ἐνάντια καί σ' αὐτόν ἀκόμα τό νόμο γιά τήν ἐκπαίδευση καί μέ τά τεχνάσματα καί τίς ραδιουργίες γιά νά τήν ἀποφύγουν. «Ὁ μόνος πού πρέπει νά μεμφθοῦμε εἶναι ἡ νομοθετική ἐξουσία, γιατί ἔχει ἐκδόσει ἕναν ἀπατηλό νόμο (delusive law), πού μέ τήν ἐπίφαση ὅτι φροντίζει γιά τήν ἀγωγή τῶν παιδιῶν δέν περιέχει οὔτε μιά διάταξη πού νά ἐξασφαλίζει τόν προβαλλόμενο αὐτό σκοπό. Δέν καθορίζει τίποτα ἄλλο, ἐκτός ἀπό τό ὅτι τά παιδιά πρέπει νά κλείνονται ὁρισμένες ὧρες τήν ἡμέρα (3 ὧρες) μέσα στούς τέσσερις τοίχους ἑνός χώρου πού τόν βάφτισαν σχολειό, καί ὅτι σχετικά μ' αὐτό ὁ ἐπιχειρηματίας πού χρησιμοποιεῖ τό παιδί πρέπει νά παίρνει κάθε βδομάδα ἕνα πιστοποιητικό ἀπό ἕνα πρόσωπο πού τό ὑπογράφει μέ τό ὄνομά του σάν δάσκαλος ἤ δασκάλα»[186]. Πρίν ἀπό τήν ἔκδοση τοῦ τροποποιημένου νόμου τοῦ 1844 γιά τά ἐργοστάσια δέν ἦταν σπάνια σχολικά πιστοποιητικά πού εἶχαν ἕνα σταυρό γιά ὑπογραφή, γιατί κι ὁ ἴδιος ὁ δάσκαλος ἤ ἡ δασκάλα δέν ξέραν νά γράφουν. «Ὅταν ἐπισκέφθηκα ἕνα σχολειό πού ἐκδίδει τέτια πιστοποιητικά, ἔμεινα τόσο κατάπληχτος ἀπό τήν ἀμάθεια τοῦ

184 «Sixth Report on Public Health», London 1864. σελ. 37.

185 «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1862», σελ. 59. Αὐτός ὁ ἐπιθεωρητής ἐργασίας ἦταν προηγούμενα γιατρός.

186 *Leonhard Horner* στό «Reports of Insp. of Fact. for 30th June [30th April] 1857». σελ. 17.

δασκάλου, πού τόν ἐρώτησα: „Συγγνώμην, κύριε, ξέρετε νά διαβάζετε;" Ἡ ἀπάντησή του ἦταν: „Γενικά ναί (summat)". Καί γιά νά δικαιολογηθεῖ πρόσθεσε: „Πάντως ξέρω περισσότερα ἀπό τούς μαθητές μου"». Τόν καιρό πού προετοιμαζόταν ὁ νόμος τοῦ 1844 οἱ ἐπιθεωρητές ἐργασίας κατάγγειλαν τήν ἐπαίσχυντη κατάσταση τῶν χώρων πού ἐπονομάζονταν σχολειά καί πού τά πιστοποιητικά τους ὄφειλαν νά τ' ἀναγνωρίζουν σάν πιστοποιητικά μέ ἀπόλυτα νόμιμη ἰσχή. Τό μόνο πού πέτυχαν ἦταν πώς ἀπό τό 1844 καί δῶ «οἱ ἀριθμοί στό σχολικό πιστοποιητικό πρέπει νά γράφονται ἰδιοχείρως ἀπό τόν ἴδιο τό δάσκαλο, καθώς καί νά τά ὑπογράφει ὁ ἴδιος μέ τό ὄνομα καί τό ἐπίθετό του»[137] Ὁ σέρ Τζόν Κίνκεϊντ, ἐπιθεωρητής ἐργασίας γιά τή Σκωτία, ἐξιστορεῖ παρόμοιες περιπτώσεις ἀπό τή δική του ὑπηρεσιακή πεῖρα. «Τό πρῶτο σχολειό πού ἐπισκεφθήκαμε τό διατηροῦσε κάποια κυρία Ἄν Κίλλιν. Ὅταν τῆς ζήτησα νά συλλαβίσει τό ὄνομά της ἔκανε ἀμέσως ἕνα λάθος ἀρχίζοντας μέ τό γράμμα C, τό διόρθωσε ὅμως ἀμέσως μόνη της προσθέτοντας ὅτι ἀρχίζει ἀπό K. Ὅταν ὅμως κοίταξα τήν ὑπογραφή της στά βιβλία τῶν σχολικῶν πιστοποιητικῶν εἶδα ὅτι τόγραφε μέ διάφορους τρόπους, ἐνῶ τό γράψιμό της δέν ἄφηνε καμιά ἀμφιβολία γιά τήν ἀνικανότητά της νά διδάσκει. Ἐπίσης καί ἡ ἴδια ὁμολόγησε ὅτι δέν ξέρει νά κρατάει τό μητρῶο... Σέ ἕνα ἄλλο σχολειό βρῆκα τήν αἴθουσα τοῦ σχολείου νάχει μῆκος 15 πόδια καί πλάτος 10 πόδια καί μέτρησα μέσα σ' αὐτό τό χῶρο 75 παιδιά πού μουρμούριζαν κάτι τό ἀκατάληπτο»[138]. «Δέν εἶναι ὅμως μόνο αὐτές οἱ ἀξιοθρήνητες τρῶγλες, ὅπου τά παιδιά παίρνουν σχολικά πιστοποιητικά χωρίς ὅμως νά παίρνουν καί μόρφωση, γιατί σέ πολλά σχολειά ὅπου ὁ δάσκαλος εἶναι κατάλληλος, οἱ προσπάθειές του ναυαγοῦν σχεδόν ὁλοκληρωτικά μπρός στό ἐξωφρενικό ἀνακάτωμα τῶν παιδιῶν ὅλων τῶν ἡλικιῶν πάνω ἀπό τριῶ χρονῶν. Ὁ μισθός τοῦ δασκάλου, πού καί στήν καλύτερη περίπτωση εἶναι ἄθλιος, ἐξαρτιέται πέρα γιά πέρα ἀπό τίς πένες πού εἰσπράττει ἀπό τά παιδιά καί πού εἶναι τόσο περισσότερες, ὅσο περισσότερα παιδιά μπορέσει νά στριμώξει μέσα σ' ἕνα δωμάτιο. Σ' ὅλα αὐτά πρέπει νά προστεθοῦν καί ἡ πενιχρή ἐπίπλωση τῶν σχολείων, ἡ ἔλλειψη βιβλίων καί ἄλλου διδαχτικοῦ ὑλικοῦ καί ἡ καταθλιπτική ἐπίδραση μιᾶς ἀποπνιχτικῆς καί ἀπαίσιας ἀτμόσφαιρας πάνω στά κακόμοιρα τά παιδιά. Ἐπισκέφθηκα πολλά τέτια σχολειά, ὅπου εἶδα ὁλόκληρες ὁμάδες παιδιῶν νά μήν κάνουν ἀπολύτως τίποτα. Καί αὐτό χαρακτηρίζεται μέ πιστοποιητικά σχολική φοίτηση, καί τά παιδιά αὐτά φιγουράρουν στίς ἐπίσημες στατιστικές σάν παιδιά μορφωμένα (educated)»[139]. Στή Σκωτία οἱ ἐργοστασιάρχες προσπαθοῦν ὅσο μποροῦν ν' ἀποκλείουν τά παιδιά πού εἶναι ὑποχρεωμένα νά φοιτήσουν στό σχολειό. «Αὐτό ἀρκεῖ γιά ν' ἀποδειχτεῖ

[137] Τοῦ ἴδιου στό «Reports of Insp. of Fact, for 31st October 1855», σελ. 18. 19.

[138] Sir John Kincaid στό «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1858», σελ. 31. 32.

[139] Leonhard Horner στό «Reports etc. for 30th April 1857», σελ. 17, 18.

ἡ μεγάλη ἀντιπάθεια τῶν ἐργοστασιαρχῶν γιά τίς διατάξεις πού ἀφοροῦν τήν ἐκπαίδευση τῶν παιδιῶν»[140]. Αὐτό ἐκδηλώνεται μέ γελοῖο καί φριχτό τρόπο στά ἐργοστάσια πού σταμπάρουν μπαμπακερά ὑφάσματα κλπ., ὅπου ἡ ἐργασία ρυθμίζεται μέ εἰδικό νόμο. Σύμφωνα μέ τίς διατάξεις τοῦ νόμου «κάθε παιδί, προτοῦ πιάσει δουλιά σ' ἕνα τέτιο ἐργοστάσιο, πρέπει νάχει φοιτήσει σ' ἕνα σχολειό τουλάχιστο 30 μέρες καί ὄχι λιγότερο ἀπό 150 ὧρες στή διάρκεια τῶν 6 μηνῶν πού προηγήθηκαν ἄμεσα ἀπό τήν πρώτη μέρα τῆς ἀπασχόλησής του. Στή διάρκεια τῆς ἀπασχόλησής του στό ἐργοστάσιο πρέπει νά φοιτάει στό σχολειό ἐπίσης γιά μιά περίοδο 30 ἡμερῶν καί 150 ὡρῶν κάθε δεύτερο ἑξάμηνο... Ἡ φοίτηση στό σχολειό πρέπει νά γίνεται ἀνάμεσα στίς 8 τό πρωί καί στίς 6 τό ἀπόγευμα. Καμιά φοίτηση πού βαστάει λιγότερο ἀπό $2^1/_2$ ἤ πάνω ἀπό 5 ὧρες τήν ἴδια μέρα δέν μπορεῖ νά ὑπολογίζεται σάν μέρος τῶν 150 ὡρῶν. Συνήθως τά παιδιά φοιτοῦν στό σχολειό τό πρωί καί τ' ἀπόγευμα 5 ὧρες τήν ἡμέρα ἐπί 30 μέρες, καί ὅταν περάσουν οἱ 30 μέρες καί ἔχουν συμπληρωθεῖ οἱ 150 ὧρες πού προβλέπει ὁ κανονισμός, ὅταν—γιά νά μιλήσουμε τή δική τους τή γλώσσα—τελειώσουν τό βιβλίο τους, ἐπιστρέφουν στό ἐργοστάσιο, ὅπου μένουν ἄλλους 6 μῆνες, ὥσπου ν' ἀρχίσει ἕνας καινούργιος κύκλος σχολικῆς φοίτησης, ὁπότε ξαναπηγαίνουν στό σχολειό, ὥσπου νά τελειώσουν ξανά τό βιβλίο... Πάρα πολλά παιδιά, πού φοίτησαν στό σχολειό τίς 150 ὧρες πού προβλέπει ὁ νόμος, ὅταν ξαναγυρίζουν σ' αὐτό ὕστερα ἀπό τήν ἑξάμηνη παραμονή τους στό ἐργοστάσιο ξέρουν ὅσα ξέραν καί στήν ἀρχή... Φυσικά ἔχουν χάσει ὅλα ὅσα εἶχαν κερδίσει ἀπό τήν προηγούμενη φοίτησή τους στό σχολειό. Σέ ἄλλα ἐργοστάσια πού σταμπάρουν μπαμπακερά ἡ φοίτηση στό σχολειό ἐξαρτιέται πέρα γιά πέρα ἀπό τίς δουλιές τοῦ ἐργοστασίου. Ὁ ἀπαιτούμενος γιά κάθε ἑξάμηνη περίοδο ἀριθμός ὡρῶν συμπληρώνεται μέ 3ωρες ἤ 5ωρες φοιτήσεις, πού κατανέμονται ἴσως καί σ' ὅλο τό ἑξάμηνο. Λογουχάρη μιά μέρα φοιτοῦν στό σχολειό ἀπό τίς 8 ὥς στίς 11 π. μ., τήν ἑπόμενη ἀπό τή 1 ὥς τίς 4 μ. μ., καί ἀφοῦ τό παιδί ἔχει ἀπουσιάσει ξανά κάμποσες μέρες ἀπό τό σχολειό, ξανάρχεται ξαφνικά ἀπό τίς 3 ὥς τίς 6 τό ἀπόγευμα· πότε κάνει τήν ἐμφάνισή του ἐπί 3—4 μέρες συνέχεια ἤ ἐπί μιά ἑβδομάδα, γιά νά ἐξαφανιστεῖ ἔπειτα ξανά γιά 3 ἑβδομάδες ἤ γιά ἕνα ὁλόκληρο μήνα καί νά ξαναγυρίσει πίσω γιά λίγες ὧρες καί γιά μερικές μέρες πού δέν ἔχει δουλιά στό ἐργοστάσιο, ὅταν δηλαδή λάχει νά μήν τό χρειάζονται τ' ἀφεντικά του· κι ἔτσι τό παιδί τό πετᾶνε σάν κλωτσοσκούφι πότε ἐδῶ, πότε ἐκεῖ (buffeted), ἀπό τό σχολειό στό ἐργοστάσιο κι ἀπό τό ἐργοστάσιο στό σχολειό, ὥσπου νά συμπληρωθεῖ ὁ συνολικός ἀριθμός τῶν 150 ὡρῶν»[141]. Τρα-

[140] Sir J. Kincaid στό «Reports of Insp. etc. for 31st October 1856», σελ. 66.

[141] A. Redgrave στό «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1857», σελ. 41, 42. Στούς κλάδους τῆς ἀγγλικῆς βιομηχανίας, ὅπου ἐπικρατεῖ ἀπό κάμποσο καιρό ὁ καθαυτό νόμος γιά τά ἐργοστάσια (ὄχι ὁ Printwork's Akt [Νόμος γιά τά ἐργοστάσια πού σταμπάρουν μπαμπακερά], πού τόν ἀναφέραμε πρίν ἀπό λίγο στό κείμενο), τά τελευταῖα χρόνια ὑπερνικήθηκαν κάπως τά ἐμπόδια

βώντας ἕνα πολύ μεγάλο ἀριθμό παιδιῶν καί γυναικῶν στό συνδυασμένο ἐργατικό προσωπικό, ἡ μηχανή σπάει ἐπιτέλους τήν ἀντίσταση πού μέσα στή μανουφακτούρα ἀντέτασσαν ἀκόμα οἱ ἄνδρες ἐργάτες στό δεσποτισμό τοῦ κεφαλαίου[142].

β) Ἡ παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας.

Ἄν ἡ μηχανή εἶναι τό πιό ἰσχυρό μέσο γιά τό ἀνέβασμα τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας, δηλ. γιά τήν ἐλάττωση τοῦ χρόνου ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή ἑνός ἐμπορεύματος, γίνεται σάν φορέας τοῦ κεφαλαίου, πρῶτ' ἀπόλα στίς βιομηχανίες πού ἀγκαλιάζει ἄμεσα, τό ἰσχυρότερο μέσο γιά τήν παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας πέρα ἀπό κάθε φυσικό ὅριο. Ἀπό τή μιά δημιουργεῖ νέους ὅρους, πού ἐπιτρέπουν στό κεφάλαιο νά ἐπιδίδεται ἐλεύθερα σ' αὐτή τή μόνιμη τάση του, καί ἀπό τήν ἄλλη νέα ἐλατήρια γιά ν' ἀκονίζει τή βουλιμία του γιά ξένη ἐργασία.

Πρῶτα-πρῶτα μέ τίς μηχανές ἀνεξαρτοποιεῖται ἀπό τόν ἐργάτη ἡ κίνηση καί ἡ παραγωγική δράση τοῦ μέσου ἐργασίας. Τό μέσο ἐργασίας γίνεται αὐτό καθαυτό ἕνα βιομηχανικό perpetuum mobile [ἀεικίνητο], πού θά παρῆγε συνεχῶς ἄν δέν σκόνταφτε σέ ὁρισμένους φυσικούς φραγμούς ἀπό τήν πλευρά τῶν ἀνθρώπων βοηθῶν του: στή σωματική τους ἀδυναμία καί στήν ἰδιογνωμοσύνη τους. Γιαυτό σάν κεφάλαιο, καί σάν τέτιο τό αὐτόματο ἔχει στό πρόσωπο τοῦ κεφαλαιοκράτη συνείδηση καί θέληση, τό μέσο ἐργασίας ἐμπνέεται ἀπό τήν τάση νά περιορίζει μέ τό στανιό στό ἐλάχιστο ὅριο ἀντίστασης τούς ἐναντιωτικούς, ἐλαστικούς ὅμως ἀνθρώπινους φυσικούς φραγμούς[143]. Ἐξάλλου ἡ ἀντίσταση αὐτή μειώνεται χάρη στή φαινομενι-

πού συναντοῦσαν οἱ διατάξεις, οἱ σχετικές μέ τήν ἐκπαίδευση. Στίς βιομηχανίες πού δέν ὑπάγονται στό νόμο γιά τά ἐργοστάσια ἐπικρατοῦν ἀκόμα σέ μεγάλο βαθμό οἱ ἀπόψεις τοῦ ἐργοστασιάρχη ὑαλουργίας Τζ. Γκέντς πού δασκαλεύει τόν Οὐάιτ, μέλος τῆς ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς, λέγοντάς του: «Ἀπ' ὅ,τι βλέπω, κάνει κακό ἡ περισσότερη μόρφωση πού παίρνει τά τελευταῖα χρόνια ἕνα μέρος τῆς ἐργατικῆς τάξης. Εἶναι ἐπικίνδυνη γιατί τήν παρακάνει ἀνεξάρτητη» («Children's Employment Commission, 4th Report», London 1865, σελ. 253).

[142] «Ὁ κ. Ε., ἐργοστασιάρχης, μοῦ εἶπε ὅτι στούς μηχανοκίνητους ἀργαλιούς του ἀπασχολεῖ ἀποκλειστικά γυναῖκες. Προτιμάει, λέει, τίς παντρεμένες γυναῖκες, ἰδιαίτερα ὅσες ἔχουν οἰκογένεια πού ἡ συντήρησή της ἐξαρτιέται ἀπ' αὐτές. Οἱ γυναῖκες τοῦτες εἶναι πολύ πιό προσεχτικές καί πιό πειθήνιες ἀπό τίς ἀνύπαντρες καί εἶναι ὑποχρεωμένες νά ἐντείνουν τίς δυνάμεις τους στό ἔπακρο γιά νά κατορθώνουν νά κερδίζουν τά ἀπαραίτητα χρήματα γιά τήν προμήθεια τῶν μέσων συντήρησης. Ἔτσι οἱ ἀρετές, οἱ καθαυτό ἀρετές τοῦ γυναικείου χαρακτήρα, στρέφονται σέ βάρος τῶν γυναικῶν—ἔτσι καθετί τό ἠθικό καί τό ἁβρό πού ἔχει ἡ γυναίκα στό χαρακτήρα της μετατρέπεται σέ μέσο ὑποδούλωσής της καί σέ πηγή τῶν βασάνων της» («Ten Hours' Factory Bill. The Speech of Lord Ashley, 15th March», London 1844, σελ. 20).

[143] «Ἀπό τότε πού ἔχουν εἰσαχθεῖ σέ γενική κλίμακα ἀκριβές μηχανές ὁ ἄνθρωπος ὑποχρεώθηκε νά ἐργάζεται πάνω ἀπό τίς μέσες δυνάμεις του» (*Robert Owen:* «Observations on the Effect of the Manufacturing System», 2η ἐκδ., London 1817 [σελ. 16]).

κή εὐκολία τῆς ἐργασίας μέ τή μηχανή καί χάρη στό γεγονός ὅτι οἱ γυναῖκες καί τά παιδιά εἶναι στοιχεῖο πιό πειθήνιο καί πιό εὐλύγιστο[144].

Ἡ παραγωγικότητα τῶν μηχανῶν εἶναι, ὅπως εἴδαμε, ἀντιστρόφως ἀνάλογη πρός τό μέγεθος τοῦ συστατικοῦ ἐκείνου μέρους τῆς ἀξίας πού μεταδίνουν στό προϊόν. Ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ περίοδος πού λειτουργεῖ ἡ μηχανή, τόσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ μάζα τῶν προϊόντων, στήν ὁποία κατανέμεται ἡ ἀξία πού προσθέτει, καί τόσο μικρότερο εἶναι τό μέρος τῆς ἀξίας πού προσθέτει στή μονάδα τοῦ ἐμπορεύματος. Ἡ περίοδος ὅμως τῆς ἐνεργοῦ ζωῆς τῶν μηχανῶν καθορίζεται, ὅπως εἶναι φανερό, ἀπό τό μέγεθος τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας ἤ ἀπό τή διάρκεια τοῦ ἡμερήσιου προτσές ἐργασίας, πολλαπλασιασμένη μέ τόν ἀριθμό τῶν ἡμερῶν πού ἐπαναλαβαίνεται αὐτό τό προτσές.

Ἡ φθορά τῶν μηχανῶν δέν ἀνταποκρίνεται καθόλου μέ μαθηματική ἀκρίβεια στό χρόνο τῆς χρήσης τους. Κι ἄν ἀκόμα τό προϋποθέσουμε αὐτό, μιά μηχανή, πού ἐπί $7^1/_2$ χρόνια ἐργάζεται 16 ὧρες τήν ἡμέρα, ἀγκαλιάζει τήν ἴδια σέ μέγεθος περίοδο παραγωγῆς πού ἀγκαλιάζει ἡ ἴδια μηχανή, ὅταν ἐπί 15 χρόνια ἐργάζεται μόνο 8 ὧρες τήν ἡμέρα καί δέν προσθέτει στό συνολικό προϊόν περισσότερη ἀξία ἀπ' ὅ,τι προσθέτει στή δεύτερη περίπτωση. Στήν πρώτη ὅμως περίπτωση ἡ ἀξία τῆς μηχανῆς θά ἀναπαραγόταν δυό φορές γρηγορότερα, ἀπ' ὅ,τι στή δεύτερη, καί ὁ κεφαλαιοκράτης θά καταβρόχθιζε μ' αὐτήν μέσα σέ $7^1/_2$ χρόνια τόση ὑπεραξία, ὅση θά καταβρόχθιζε διαφορετικά μέσα σέ 15 χρόνια.

Ἡ ὑλική φθορά τῆς μηχανῆς εἶναι διπλή. Ἡ μιά πηγάζει ἀπό τή χρήση της, ὅπως φθείρονται τά νομίσματα μέσα στήν κυκλοφορία, ἡ δεύτερη ἀπό τή μή χρήση της, ὅπως σκουριάζει ἕνα σπαθί πού μένει ἀχρησιμοποίητο μέσα στή θήκη του. Στήν περίπτωση αὐτή πρό-

[144] Οἱ ἄγγλοι, πού τούς ἀρέσει νά βλέπουν σάν αἰτία ἑνός πράγματος τήν πρώτη ἐμπειρική μορφή τῆς ἐμφάνισής του, ἀναφέρουν συχνά σάν αἰτία τοῦ μεγάλου χρόνου ἐργασίας στά ἐργοστάσια τή μεγάλη ἡρώδεια ἁρπαγή τῶν παιδιῶν ἀπό τά φτωχοκομεῖα καί ὀρφανοτροφεῖα, πού διέπραξε τό κεφάλαιο στίς ἀρχές τοῦ ἐργοστασιακοῦ συστήματος καί μέ τήν ὁποία προσάρτησε ἕνα τελείως ἄβουλο ἀνθρώπινο ὑλικό. Ἔτσι λχ. ὁ Φίλντεν, πού ἦταν ὁ ἴδιος ἄγγλος βιομήχανος, γράφει: «Εἶναι ξεκάθαρο πώς οἱ πολλές ὧρες ἐργασίας ἐπιτεύχθηκαν χάρη στό γεγονός, ὅτι οἱ ἐπιχειρηματίες εἶχαν προμηθευτεῖ ἕνα τόσο μεγάλο ἀριθμό ἐγκαταλειμμένων παιδιῶν ἀπό διάφορα μέρη τῆς χώρας, ἔτσι πού ἔγιναν ἀνεξάρτητοι ἀπό τούς ἐργάτες καί, ἀφοῦ κάναν πιά συνήθεια τίς πολλές ὧρες ἐργασίας μέ τή βοήθεια τοῦ ἄθλιου ἀνθρώπινου ὑλικοῦ πού τό προμηθεύτηκαν μ' αὐτό τόν τρόπο, μπόρεσαν νά τίς ἐπιβάλουν πιό εὔκολα καί στούς γειτόνους τους» (*J. Fielden:* «The Curse of the Factory System», London 1836, σελ. 11). Στήν ἔκθεσή του τοῦ 1844 γιά τά ἐργοστάσια, ὁ ἐπιθεωρητής ἐργασίας Σῶντερς λέει τά παρακάτω σχετικά μέ τήν ἐργασία τῶν γυναικῶν: «Ἀνάμεσα στίς ἐργάτριες ὑπάρχουν γυναῖκες πού, ἐκτός ἀπό λίγες μέρες, ἀπασχολοῦνται βδομάδες ὁλόκληρες συνέχεια ἀπό τίς 6 τό πρωί ὥς τίς 12 τή νύχτα, μέ λιγότερο ἀπό 2 ὧρες διαλείμματα γιά τό φαγητό, ἔτσι πού γιά τίς 5 μέρες τῆς ἑβδομάδας ἀπό τίς 24 ὧρες τοῦ ἡμερονυχτίου τούς μένουν μόνο 6 γιά τό πᾶνε κι ἔλα ἀπό τό σπίτι στό ἐργοστάσιο καί γιά νά γείρουν νά ξεκουραστοῦν στό κρεβάτι».

κειται γιά τήν ἀνάλωσή της ἀπό τά στοιχεῖα τῆς φύσης. Ἡ φθορά τοῦ πρώτου εἴδους εἶναι λίγο-πολύ ἀπευθείας ἀνάλογη πρός τή χρήση τῆς μηχανῆς, ἡ φθορά τοῦ δεύτερου εἶναι ὥς ἕνα βαθμό ἀντιστρόφως ἀνάλογη πρός τή χρήση της[145].

Δίπλα ὅμως στήν ὑλική φθορά ἡ μηχανή ὑπόκειται καί σέ μιά, σά νά λέμε, ἠθική φθορά. Χάνει ἀνταλλαχτική ἀξία στό βαθμό πού μποροῦν εἴτε νά παράγονται πιό φτηνά μηχανές τῆς ἴδιας κατασκευῆς, εἴτε νά ἐμφανίζονται δίπλα της καλύτερες μηχανές πού τή συναγωνίζονται[146]. Καί στίς δυό περιπτώσεις, ὅσο νεαρή καί γεμάτη ζωή κι ἄν εἶναι ἡ μηχανή, ἡ ἀξία της δέν καθορίζεται πιά ἀπό τόν ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας πού εἶναι πραγματικά ἀντικειμενοποιημένος σ' αὐτήν, ἀλλά ἀπό τό χρόνο πού εἶναι ἀναγκαῖος γιά τήν ἀναπαραγωγή της ἤ γιά τήν ἀναπαραγωγή τῆς καλύτερης μηχανῆς. Γιαυτό λίγο-πολύ χάνει σέ ἀξία. Ὅσο μικρότερη εἶναι ἡ χρονική περίοδος πού ἀναπαράγεται ἡ συνολική της ἀξία, τόσο μικρότερος εἶναι ὁ κίνδυνος τῆς ἠθικῆς φθορᾶς, καί ὅσο πιό μεγάλη εἶναι ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα, τόσο πιό σύντομη εἶναι ἡ περίοδος αὐτή. Ὅταν οἱ μηχανές εἰσάγονται γιά πρώτη φορά σ' ἕναν ὁποιονδήποτε κλάδο παραγωγῆς, ἀκολουθοῦν ἡ μιά πάνω στήν ἄλλη οἱ νέες μέθοδες γιά τή φτηνότερή της ἀναπαραγωγή[147] καί οἱ νέες τελειοποιήσεις, πού δέν ἀφοροῦν μόνο ξεχωριστά κομμάτια ἤ ξεχωριστές συσκευές, ἀλλά ὅλη τήν κατασκευή της. Γιαυτό, στήν πρώτη περίοδο τῆς ζωῆς τῆς μηχανῆς τό ἰδιαίτερο αὐτό κίνητρο γιά τήν παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας δρᾶ μέ τή μεγαλύτερη δύναμη[148].

Ὅταν κατά τά ἄλλα οἱ ὅροι μένουν οἱ ἴδιοι καί εἶναι δοσμένη ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα, ἡ ἐκμετάλλευση διπλάσιου ἀριθμοῦ ἐργατῶν ἀπαιτεῖ νά διπλασιαστεῖ τόσο τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου

[145] «Ἡ αἰτία ... τῆς βλάβης τῶν εὐαίσθητων κινητῶν μερῶν τοῦ μετάλλινου μηχανισμοῦ μπορεῖ νά ὀφείλεται στήν ἀδράνειά του» (*Ure:* «Philosophy of Manufactures», London 1835, σελ. 28).

[146] Ὁ «Manchester Spinner» («Times», 26 τοῦ Νοέμβρη 1862), πού τόν ἀναφέραμε πιό πάνω, συγκαταλέγει στό κόστος τῶν μηχανῶν τά παρακάτω: «Αὐτή (δηλ. «ἡ ἀφαίρεση γιά τή φθορά τῶν μηχανῶν») ἐπιδιώκει καί τό σκοπό νά καλύπτει τή ζημιά πού γεννιέται διαρκῶς ἀπό τό γεγονός, ὅτι οἱ μηχανές προτοῦ φθαροῦν ἀχρηστεύονται ἀπό ἄλλες μηχανές, καινούργιες καί καλύτερης κατασκευῆς».

[147] Ὑπολογίζουν χοντρικά ὅτι γιά νά κατασκευαστεῖ μιά μόνη μηχανή σύμφωνα μέ ἕνα νέο μοντέλο στοιχίζει πέντε φορές περισσότερα ἀπό τήν ἀναπαραγωγή τῆς ἴδιας μηχανῆς σύμφωνα μέ τό ἴδιο μοντέλο (*Babbage:* «On the Economy of Machinery», London 1832, σελ. 349).

[148] «Εἶναι μερικά χρόνια πού ἔγιναν τόσο σημαντικές καί τόσο πολλές τελειοποιήσεις στήν παραγωγή τουλιῶν, πού μιά καλά διατηρημένη μηχανή πού κόστιζε ἀρχικά 1200 λίρ. στ. πουλιόταν ὕστερα ἀπό μερικά χρόνια πρός 60 λίρ. στ. ... Οἱ τελειοποιήσεις διαδέχονταν ἡ μιά τήν ἄλλη μέ τέτια ταχύτητα, πού οἱ μηχανές ἔμεναν μισοφτιαγμένες στά χέρια τῶν κατασκευαστῶν τους, γιατί προτοῦ τελειώσει ἡ κατασκευή τους ἀπαρχαιώνονταν κιόλας ἐξαιτίας νέων καλύτερων ἐφευρέσεων». Γιαυτό, σέ τούτη τήν περίοδο τῆς θυελλώδικης ἀνάπτυξης οἱ ἐργοστασιάρχες τουλιῶν παράτειναν σέ λίγο τήν ἀρχικά 8ωρη ἐργάσιμη ἡμέρα σέ 24ωρη ἐργάσιμη ἡμέρα μέ δυό βάρδιες (στό ἴδιο, σελ. 233).

πού ξοδεύεται γιά μηχανές καί χτίρια, ὅσο καί τό μέρος ἐκεῖνο πού ξοδεύεται γιά πρῶτες ὕλες, βοηθητικές ὕλες κλπ. Ὅταν παρατείνεται ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα, μεγαλώνει ἡ κλίμακα τῆς παραγωγῆς, ἐνῶ μένει ἀμετάβλητο τό μέρος τοῦ κεφαλαίου πού διαθέτεται γιά μηχανές καί χτίρια[149]. Γιαυτό δέ μεγαλώνει μόνο ἡ ὑπεραξία, μά μειώνονται καί τά ἔξοδα, τά ἀναγκαῖα γιά τήν ἀπόχτησή της. Εἶναι ἀλήθεια πώς αὐτό γίνεται λίγο-πολύ καί σέ κάθε παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, μόνο πού ἐδῶ ἔχει ἀποφασιστικότερη βαρύτητα, γιατί τό μέρος τοῦ κεφαλαίου πού ἔχει μετατραπεῖ σέ μέσα ἐργασίας παίζει γενικά μεγαλύτερο ρόλο[150]. Πραγματικά, ἡ ἀνάπτυξη τῆς μηχανικῆς παραγωγῆς δένει ἕνα διαρκῶς αὐξανόμενο μέρος τοῦ κεφαλαίου μέ μιά μορφή, μέ τήν ὁποία, ἀπό τή μιά, εἶναι διαρκῶς ἀξιοποιήσιμο καί, ἀπό τήν ἄλλη, χάνει καί τήν ἀξία του χρήσης καί τήν ἀνταλλαχτική του ἀξία μόλις διακοπεῖ ἡ ἐπαφή του μέ τή ζωντανή ἐργασία. «Ὅταν—λέει ὁ Ἄσγουορθ, ἕνας ἄγγλος μεγιστάνας τοῦ μπαμπακιοῦ, στόν καθηγητή Νάσσαου Β. Σένιορ—ὅταν ἕνας γεωργός παρατήσει τό φτυάρι του, ἀχρηστεύει γιά τήν περίοδο αὐτή ἕνα κεφάλαιο 18 πενῶν. Ὅταν ἕνας ἀπό τούς ἀνθρώπους μας (δηλ. ἕνας ἀπό τούς ἐργοστασιακούς ἐργάτες,) ἐγκαταλείψει τό ἐργοστάσιο, ἀχρηστεύει ἕνα κεφάλαιο πού ἔχει στοιχίσει 100 000 λίρες στερλίνες»[151]. Γιά σκέψου! «Ν' ἀχρηστευθεῖ», ἔστω καί γιά μιά στιγμή, ἕνα κεφάλαιο πού στοίχισε 100 000 λίρες στερλίνες! Εἶναι πράγματι ἐξωφρενικό νά ἐγκαταλείπει γενικά ἕνας ἀπό τούς ἀνθρώπους μας ὁποτεδήποτε τό ἐργοστάσιο! Ὁ αὐξανόμενος ὄγκος τῶν μηχανῶν κάνει «ἐπιθυμητή» τή διαρκῶς αὐξανόμενη παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, πράγμα πού τό καταλαβαίνει κι ὁ δασκαλεμένος ἀπό τόν Ἄσγουορθ Σένιορ[152].

[149] «Εἶναι αὐτονόητο ... ὅτι μέ τίς παλίρροιες τῆς ἀγορᾶς καί μέ τήν ἐναλλασσόμενη αὔξηση καί μείωση τῆς ζήτησης θά ἐπαναλαβαίνονται διαρκῶς οἱ εὐκαιρίες, πού ὁ ἐργοστασιάρχης μπορεῖ νά χρησιμοποιεῖ πρόσθετο κυκλοφοριακό (floating) κεφάλαιο, χωρίς νά χρησιμοποιεῖ πρόσθετο πάγιο κεφάλαιο ... ὅταν μπορεῖ νά γίνεται ἡ κατεργασία πρόσθετων ποσοτήτων πρώτων ὑλῶν χωρίς πρόσθετα ἔξοδα γιά χτίρια καί μηχανές» (*R. Torrens:* «On Wages and Combination», London 1834, σελ. 64).

[150] Ἡ περίπτωση αὐτή ἀναφέρεται στό κείμενο γιά νά ὁλοκληρωθεῖ μόνο ἡ εἰκόνα, γιατί μόνο στό Τρίτο Βιβλίο πραγματεύομαι τό ποσοστό τοῦ κέρδους, δηλ. τή σχέση τῆς ὑπεραξίας πρός τό συνολικό κεφάλαιο πού προκαταβλήθηκε.

[151] «When a labourer—said Mr. Ashworth—lays down his spade, he renders useless, for that period, a capital worth 18 d. When one of our people leaves the mill, he renders useless a capital that has cost 100 000 pounds» (*Senior:* «Letters on the Factory Act», London 1837, σελ. 13, 14).

[152] «Ἡ μεγάλη ὑπεροχή τοῦ πάγιου κεφαλαίου σέ σχέση μέ τό κυκλοφοριακό ... κάνει ἐπιθυμητό τό μεγάλο χρόνο ἐργασίας». Ὅσο αὐξάνει ὁ ὄγκος τῶν μηχανῶν κλπ. «γίνονται πιό ἰσχυρά τά κίνητρα γιά παράταση τοῦ χρόνου ἐργασίας, γιατί ἡ παράτασή του εἶναι τό μοναδικό μέσο νά γίνει κερδοφόρα μιά μεγάλη μάζα πάγιου κεφαλαίου» (στό ἴδιο, σελ. 11—14). «Σέ κάθε ἐργοστάσιο ὑπάρχουν διάφορα ἔξοδα πού μένουν σταθερά, ἀδιάφορο ἄν τό ἐργοστάσιο ἐργάζεται πολύ ἤ λίγο, λχ. τό νοίκι γιά τά χτίρια, οἱ τοπικοί καί οἱ γενικοί φόροι, τά ἀσφάλιστρα γιά πυρκαϊά, οἱ μισθοί διάφορων μόνιμων ἐργατῶν καί ἡ χειροτέρεψη τῶν μηχανῶν μαζί μ' ἄλλα διάφορα βάρη, πού τό μέγεθός τους σέ σχέση μέ τό κέρδος μειώνεται στήν ἴδια ἀναλογία πού αὐξάνουν οἱ διαστάσεις τῆς παραγωγῆς» («Reports of the Insp. of Fact. for 31st October 1862», σελ. 19).

[illegible]

[illegible]

λάτρες!» Δέν καταλάβαιναν γρύ ἀπό πολιτική οἰκονομία καί ἀπό χριστιανισμό, ὅπως ἀνακάλυψε ὁ ἔξυπνος Μπαστιά καί πιό μπροστά ὁ ἀκόμα ἐξυπνότερος Μάκ Κοῦλλοχ. Δέν καταλάβαιναν ἀνάμεσα στ' ἄλλα ὅτι ἡ μηχανή εἶναι τό πιό δοκιμασμένο μέσο γιά τήν παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας. Κι ἄν δικαιολογοῦσαν τή σκλαβιά τοῦ ἑνός, τή δικαιολογοῦσαν σάν μέσο γιά τήν πλέρια ἀνθρώπινη ἀνάπτυξη τοῦ ἄλλου. Τούς ἔλειπε ὅμως τό εἰδικό χριστιανικό ὄργανο πού χρειάζεται γιά νά κηρύχνουν τή σκλαβιά τῶν μαζῶν μέ σκοπό νά μετατρέψουν μερικούς ἄξεστους ἤ ἡμιμαθεῖς τυχάρπαστους σέ «eminent spinners», «extensive sausage makers» καί «influential shoe black dealers» [«διακεκριμένους νηματουργούς ἐπιχειρηματίες», «μεγάλους ἐργοστασιάρχες λουκάνικων» καί «ἐμπόρους μπογιᾶς παπουτσιῶν μέ μεγάλη ἐπιρροή»].

γ) Ἐντατικοποίηση τῆς ἐργασίας.

Ἡ ἀπεριόριστη παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, πού προκαλοῦν οἱ μηχανές στά χέρια τοῦ κεφαλαίου, ὁδηγεῖ ἀργότερα, ὅπως εἴδαμε, σέ μιά ἀντίδραση τῆς κοινωνίας, πού ἀπειλεῖται ὡς τή ρίζα τῆς ζωῆς της, καί μαζί σέ μιά περιορισμένη ἀπό τό νόμο κανονική ἐργάσιμη ἡμέρα. Πάνω στή βάση τῆς περιορισμένης αὐτῆς ἐργάσιμης ἡμέρας ἀναπτύσσεται καί ἀποχτᾶ ἀποφασιστική σημασία ἕνα φαινόμενο πού τό συναντήσαμε καί προηγούμενα, καί συγκεκριμένα ἡ ἐντατικοποίηση τῆς ἐργασίας. Ὅταν ἀναλύαμε τήν ἀπόλυτη ὑπεραξία, εἴχαμε νά κάνουμε πρίν ἀπ' ὅλα μέ τό ἐκτατικό μέγεθος τῆς ἐργασίας, ἐνῶ ὁ βαθμός τῆς ἐντατικότητάς της προϋποθέτονταν δοσμένος. Τώρα ἔχουμε νά ἐξετάσουμε τή μετατροπή τοῦ ἐκτατικοῦ μεγέθους σέ ἐντατικό ἤ σέ μέγεθος βαθμοῦ.

ἐργασίας, χαρακτηρίζει τήν ἀντίθεση τῆς ἀντίληψης τῶν ἀρχαίων πρός τή σύγχρονη ἀντίληψη.

«Schonet der mahlenden Hand, o Müllerinnen, und schlafet
Sanft! es verkünde der Hahn euch den Morgen umsonst!
Däo hat die Arbeit der Mädchen den Nymphen befohlen,
Und itzt hüpfen sie leicht über die Räder dahin,
Dass die erschütterten Achsen mit ihren Speichen sich wälzen,
Und im Kreise die Last drehen des wälzenden Steins.
Lasst uns leben das Leben der Väter, und lasst uns der Gaben
Arbeitslos uns freun, wehlche die Göttin uns schenkt».

(«Gedichte aus dem Griechischen übersetzt von *Christian Graf zu Stolberg*», Hamburg 1782 [σελ. 312]).

[«Ξεκουράστε τό χέρι ἀπό τό ἄλεσμα, ὦ μυλωνοῦδες, καί κοιμηθεῖτε
Ἥσυχα! τοῦ κόκου ὁ κόκορας θά φωνάζει τό πρωί γιά σᾶς!
Ἡ Δαιώ ἀνάθεσε στίς νύμφες τή δουλιά τῶν κοριτσιῶν.
Καί τώρα πηδοῦν λαφριά πάνω στίς φτερωτές,
Ἔτσι πού κυλᾶνε οἱ ἄξονες μέ τ' ἀδράχτια τους,
Καί γυρίζουν τό βάρος τῆς μυλόπετρας πού κυλᾶ.
Ἄς ζήσουμε τή ζωή τῶν πατέρων μας, κι ἄς χαροῦμε,
Χωρίς νά δουλεύουμε, τά δῶρα πού μᾶς χαρίζει ἡ θεά».]

Εἶναι αὐτονόητο ὅτι μέ τήν πρόοδο τῶν μηχανῶν καί μέ τή συσσωρευμένη πεῖρα μιᾶς εἰδικῆς τάξης ἐργατῶν πού δουλεύουν μέ μηχανές αὐξάνει φυσιολογικά ἡ ταχύτητα καί μαζί της ἡ ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας. Ἔτσι στήν Ἀγγλία στή διάρκεια μισοῦ αἰώνα ἡ παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας βαδίζει χέρι-χέρι μέ τήν αὐξανόμενη ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας στά ἐργοστάσια. Ὡστόσο καταλαβαίνουμε ὅτι σέ μιά ἐργασία πού δέν ἔχει χαραχτήρα παροδικοῦ παροξυσμοῦ, ἀλλά καθημερινά ἐπαναλαμβανόμενης κανονικῆς ὁμοιομορφίας, θά παρουσιαστεῖ κατ' ἀνάγκην ἕνα κρίσιμο σημεῖο, ὅπου ἀλληλοαποκλείονται ἡ παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας καί ἡ ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας ἔτσι, πού ἡ παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας νά συμβιβάζεται μόνο μέ ἕνα μικρότερο βαθμό ἐντατικότητας τῆς ἐργασίας καί, ἀντίστροφα, ἕνας μεγαλύτερος βαθμός ἐντατικότητας νά συμβιβάζεται μόνο μέ τή συντόμευση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας. Ἀπό τή στιγμή πού ἡ βαθμιαῖα ἀναπτυσσόμενη ἀγανάχτηση τῆς ἐργατικῆς τάξης ἐξανάγκασε τό κράτος νά περιορίσει μέ τή βία τό χρόνο ἐργασίας καί νά ὑπαγορεύσει μιά κανονική ἐργάσιμη ἡμέρα,—πρῶτ' ἀπ' ὅλα στό καθαυτό ἐργοστάσιο—δηλ. ἀπό τή στιγμή πού εἶχε κοπεῖ μιά γιά πάντα ἡ αὔξηση τῆς παραγωγῆς ὑπεραξίας μέ τήν παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, τό κεφάλαιο ρίχτηκε μ' ὅλη του τή δύναμη καί μέ πλέρια συνείδηση στήν παραγωγή σχετικῆς ὑπεραξίας μέσω τῆς ἐπιταχυμένης ἀνάπτυξης τοῦ συστήματος τῶν μηχανῶν. Ταυτόχρονα συντελεῖται μιά ἀλλαγή στό χαραχτήρα τῆς σχετικῆς ὑπεραξίας. Γενικά ἡ μέθοδος παραγωγῆς τῆς σχετικῆς ὑπεραξίας συνίσταται στό ἀνέβασμα τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας, πού κάνει τόν ἐργάτη ἱκανό, ξοδεύοντας τήν ἴδια ἐργασία, νά παράγει περισσότερα στόν ἴδιο χρόνο. Ὁ ἴδιος χρόνος ἐργασίας ἐξακολουθεῖ, ὅπως καί προηγούμενα, νά προσθέτει τήν ἴδια ἀξία στό συνολικό προϊόν, μόλο πού αὐτή ἡ ἴδια ἀνταλλαχτική ἀξία παρασταίνεται τώρα μέ περισσότερες ἀξίες χρήσης, καί ἑπομένως πέφτει ἡ ἀξία τῆς μονάδας τοῦ ἐμπορεύματος. Ὡστόσο, τό ζήτημα παρουσιάζεται διαφορετικά ἀπό τή στιγμή πού ἡ βίαιη συντόμευση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, μέ τήν τεράστια ὤθηση πού δίνει στήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης καί μέ τήν οἰκονομία πού κάνει στούς ὅρους παραγωγῆς, ἐξαναγκάζει ταυτόχρονα τόν ἐργάτη νά ξοδεύει περισσότερη ἐργασία στό ἴδιο χρονικό διάστημα, ν' αὐξάνει τήν ἔνταση τῆς ἐργατικῆς δύναμης, νά γεμίζει πιό πυκνά τούς πόρους τοῦ χρόνου ἐργασίας, δηλ. νά συμπυκνώνει τήν ἐργασία σέ βαθμό πού μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ μόνο μέσα στά πλαίσια τῆς συντομευμένης ἐργάσιμης ἡμέρας. Αὐτή ἡ συμπίεση μιᾶς μεγαλύτερης μάζας ἐργασίας σέ μιά δοσμένη χρονική περίοδο ὑπολογίζεται σάν μεγαλύτερη ποσότητα ἐργασίας, δηλ. αὐτό πού εἶναι. Πλάι στό χρόνο ἐργασίας σάν μέτρο «ἐκτατικοῦ μεγέθους» προβάλλει τώρα τό μέτρο τοῦ βαθμοῦ τῆς συμπύκνωσής του[157]. Ἡ ἐντατικότερη ὥρα τῆς δεκάωρης ἐργάσιμης ἡμέρας

---

[157] Φυσικά ὑπάρχουν γενικά διαφορές στήν ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας ἀνάμεσα στούς διάφορους κλάδους τῆς βιομηχανίας. Οἱ διαφορές αὐτές, ὅπως τό-

περιέχει τώρα ἴση ἤ περισσότερη ἐργασία, δηλ. ξοδεμένη ἐργατική δύναμη, ἀπ' ὅση περιέχει ἡ πιό πορώδης ὥρα τῆς δωδεκάωρης ἐργάσιμης ἡμέρας. Γιαυτό τό προϊόν της ἔχει τήν ἴδια ἤ περισσότερη ἀξία ἀπό τό προϊόν τῆς πιό πορώδους $1^1/_5$ ὥρας. Ἀνεξάρτητα ἀπό τήν αὔξηση τῆς σχετικῆς ὑπεραξίας μέ τήν ἀνυψωμένη παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, οἱ $3^1/_3$ λχ. ὧρες ὑπερεργασία μέ $6^2/_3$ ὧρες ἀναγκαίας ἐργασίας δίνουν τώρα στόν κεφαλαιοκράτη τήν ἴδια μάζα ἀξίας πού ἔδιναν προηγούμενα 4 ὧρες ὑπερεργασίας μέ 8 ὧρες ἀναγκαίας ἐργασίας.

Μπαίνει τώρα τό ἐρώτημα, πῶς ἐντατικοποιεῖται ἡ ἐργασία;

Τό πρῶτο ἀποτέλεσμα τῆς συντομευμένης ἐργάσιμης ἡμέρας στηρίζεται στόν αὐτονόητο νόμο, ὅτι ἡ ἱκανότητα δράσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογη πρός τό χρόνο τῆς δράσης της. Γιαυτό, μέσα σέ ὁρισμένα ὅρια, αὐτό πού χάνεται σέ διάρκεια ἀπό τή δράση τῆς ἐργατικῆς δύναμης κερδίζεται σέ βαθμό τῆς ἐντατικότητάς της. Καί τό κεφάλαιο φροντίζει μέ τή μέθοδο τῆς πληρωμῆς νά μετατρέπει ὁ ἐργάτης περισσότερη ἐργατική δύναμη σέ ἐργασία[158]. Στίς μανουφακτοῦρες, λχ. στήν ἀγγειοπλαστική, ὅπου οἱ μηχανές δέν παίζουν κανένα ἤ παίζουν ἀσήμαντο ρόλο, ἡ ἐφαρμογή τοῦ νόμου γιά τά ἐργοστάσια ἀπόδειξε χτυπητά πώς ἡ ἁπλή συντόμευση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας ἀνεβάζει μέ θαυμαστό τρόπο τήν κανονικότητα, τήν ὁμοιομορφία, τήν τάξη, τή συνέχεια καί τήν ἐνέργεια τῆς ἐργασίας[159]. Φαινόταν ὅμως ἀμφίβολο ἄν τό ἀποτέλεσμα αὐτό μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ στό καθαυτό ἐργοστάσιο, γιατί ἡ ἐξάρτηση τοῦ ἐργάτη ἀπό τή συνεχῆ καί ὁμοιόμορφη κίνηση τῆς μηχανῆς ἀπό καιρό εἶχε ἐπιβάλει ἐδῶ τήν πιό αὐστηρή πειθαρχία. Γιαυτό, ὅταν τό 1844 συζητιοῦνταν ὁ περιορισμός τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας κάτω ἀπό 12 ὧρες, οἱ ἐργοστασιάρχες δήλωσαν σχεδόν ὁμόφωνα ὅτι «οἱ ἐπιστάτες τους προσέχουν στούς διάφορους χώρους δουλιᾶς νά μή χάνουν χρόνο τά χέρια», ὅτι «εἶναι ζήτημα ἄν μπορεῖ ν' ἀνεβεῖ ὁ βαθμός προσήλωσης καί προσοχῆς ἀπό μέρους τῶν ἐργατῶν» («the extent of vigilance and attention on the part of the workmen»), καί ὅτι γιαυτό, ἄν ὑποτεθεῖ πώς ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι, λχ. ἡ ταχύτητα τῶν μηχανῶν κλπ., μείνουν οἱ ἴδιοι, «θἆναι παραλογισμός νά περιμένουμε ἀπό τήν αὐξημένη προσοχή κλπ. τῶν ἐργατῶν ὁποιοδήποτε ἀξιόλογο ἀποτέλεσμα σέ καλοδιευθυνόμενα ἐργοστάσια»[160]. Ὁ ἰσχυρισμός αὐτός ἀναιρέθηκε μέ πειράματα. Ἀπό τίς 20 τοῦ Ἀπρίλη 1844 κι ἐδῶ ὁ κ. Ρ. Γκάρντνερ ἔβαλε τούς ἐρ-

δειξε κιόλας ὁ Α. Σμίθ, ἰσοφαρίζονται ἐνμέρει μέ τούς δευτερεύοντες παράγοντες πού προσιδιάζουν σέ κάθε εἶδος ἐργασίας. Μά κι ἐδῶ οἱ διαφορές αὐτές ἐπηρεάζουν τόν ἐργάσιμο χρόνο σάν μέτρο τῆς ἀξίας μόνο ἐφόσον τό ἐντατικό καί τό ἐκτατικό μέγεθος ἀποτελοῦν ἀντίθετες καί ἀλληλοαποκλειόμενες ἐκφράσεις τῆς ἴδιας ποσότητας ἐργασίας.

[158] Ἰδίως μέ τήν πληρωμή μέ τό κομμάτι, μιά μορφή πού θά τήν ἀναπτύξουμε στό ἕκτο μέρος.

[159] Βλ. «Reports of Insp. of Fact for 31st October 1865».

[160] «Reports of Insp. of Fact. for 1844 and the quarter ending 30th April 1845», σελ. 20, 21.

γάτες τῶν δυό μεγάλων ἐργοστασίων του στό Πρέστον νά δουλεύουν 11 ἀντί 12 ὧρες τήν ἡμέρα. Ὕστερα ἀπό ἕνα χρόνο περίπου τό ἀποτέλεσμα ἦταν πώς «εἶχε ἐπιτευχθεῖ ἡ ἴδια ποσότητα προϊόντων μέ τό ἴδιο κόστος, ἐνῶ ὅλοι οἱ ἐργάτες ἔβγαζαν μέσα σέ 11 ὧρες τόν ἴδιο μισθό πού ἔβγαζαν πρίν σέ 12 ὧρες»[161]. Προσπερνῶ ἐδῶ τά πειράματα πού ἔγιναν στούς χώρους τῶν κλωστηρίων καί τῶν λαναριστηρίων, γιατί συνδυάζονταν μέ τό ἀνέβασμα τῆς ταχύτητας κίνησης τῶν μηχανῶν (κατά 2%). Ἀντίθετα, στό τμῆμα ὕφανσης, ὅπου ἐπιπλέον ὑφαίνονταν πολύ διαφορετικά εἴδη λεπτῶν φανταιζί ὑφασμάτων μέ σχέδια, δέν ἔγινε καμιά ἀλλαγή στούς ἀντικειμενικούς ὅρους τῆς παραγωγῆς. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν: «Ἀπό τίς 6 τοῦ Γενάρη ὥς τίς 20 τοῦ Ἀπρίλη 1844, μέ δωδεκάωρη ἐργάσιμη ἡμέρα, ὁ μέσος βδομαδιάτικος μισθός κάθε ἐργάτη ἦταν 10 σελίνια καί $1^1/_2$ πένα, ἐνῶ ἀπό τίς 20 τοῦ Ἀπρίλη ὥς τίς 29 τοῦ Ἰούνη 1844, μέ ἑνδεκάωρη ἐργάσιμη ἡμέρα, ὁ μέσος βδομαδιάτικος μισθός ἦταν 10 σελίνια καί $3^1/_2$ πένες»[162]. Ἐδῶ σέ 11 ὧρες παράγονταν περισσότερα ἀπ' ὅ,τι παράγονταν προηγούμενα σέ 12, ἀποκλειστικά καί μόνο γιατί οἱ ἐργάτες δούλεψαν μέ μεγαλύτερη ὁμοιομορφία καί ἐπιμονή καί γιατί χρησιμοποίησαν πιό οἰκονομικά τό χρόνο τους. Ἐνῶ οἱ ἐργάτες ἔπαιρναν τόν ἴδιο μισθό καί κέρδιζαν μιᾶς ὥρας ἐλεύθερο χρόνο, ὁ κεφαλαιοκράτης ἔπαιρνε τήν ἴδια μάζα προϊόντων καί ἐξοικονομοῦσε μιᾶς ὥρας κάρβουνο, φωταέριο κλπ. Παρόμοια πειράματα καί μέ τήν ἴδια ἐπιτυχία ἔγιναν στά ἐργοστάσια τῶν κυρίων Χόρροξ καί Τζάκσον[163].

Ἀπό τή στιγμή πού ἐπιβάλλεται ὑποχρεωτικά μέ νόμο ἡ συντόμευση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, πού δημιουργεῖ πρῶτα-πρῶτα τόν ὑποκειμενικό ὅρο τῆς συμπύκνωσης τῆς ἐργασίας, δηλαδή τήν ἱκανότητα τοῦ ἐργάτη νά ρευστοποιεῖ περισσότερη δύναμη μέσα σέ ἕνα δοσμένο χρονικό διάστημα, ἡ μηχανή γίνεται στά χέρια τοῦ κεφαλαίου ἀντικειμενικό καί συστηματικά χρησιμοποιούμενο μέσο γιά νά ἀπομυζᾶ περισσότερη ἐργασία στό ἴδιο χρονικό διάστημα. Αὐτό γίνεται μέ δυό τρόπους: μέ τήν αὔξηση τῆς ταχύτητας τῶν μηχανῶν καί μέ τήν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μηχανῶν πού ἐπιβλέπει ἕνας ἐργάτης, δηλ. μέ τή διεύρυνση τοῦ πεδίου τῆς δουλιᾶς του. Ἡ τελειοποίηση τῆς κατασκευῆς μηχανῶν ἐνμέρει εἶναι ἀπαραίτητη γιά ν' ἀσκεῖται μεγαλύτερη πίεση στόν ἐργάτη καί ἐνμέρει συνοδεύει ἀπό μόνη της τήν ἐντατικοποίηση τῆς ἐργασίας, ἐπειδή ὁ περιορισμός τῆς ἐργάσιμης ἡμέ-

[161] «*Reports of Insp. of Fact. for 1844 and the quarter ending 30th April 1845*», σελ. 19. Ἐπειδή ἡ πληρωμή μέ τό κομμάτι ἔμενε ἡ ἴδια, τό μέγεθος τοῦ βδομαδιάτικου μισθοῦ ἐξαρτιόταν ἀπό τήν ποσότητα τοῦ προϊόντος.

[162] Στό ἴδιο, σελ. 20.

[163] Στό ἴδιο, σελ. 21. Στά πιό πάνω παραδείγματα τό ἠθικό στοιχεῖο ἔπαιξε σημαντικό ρόλο. «Ἐμεῖς», δήλωσαν οἱ ἐργάτες στόν ἐπόπτη ἐργασίας, «ἐργαζόμαστε μέ μεγαλύτερη ἔξαρση, σκεφτόμαστε πάντα τήν ἀμοιβή, πού συνίσταται στή δυνατότητα νά σχολνοῦμε πιό νωρίς, καί ὅλο τό ἐργοστάσιο, ἀπό τόν πιό νεαρό βοηθό ὥς τόν πιό γέρο ἐργάτη, τό διαπερνᾶ ἕνα πνεῦμα δραστηριότητας καί χαρᾶς, καί μποροῦμε νά ἀλληλοβοηθούμαστε περισσότερο στή δουλιά» (στό ἴδιο).

ρας ὑποχρεώνει τόν κεφαλαιοκράτη νά διαχειρίζεται μέ τήν αὐστηρότερη οἰκονομία τά ἔξοδα τῆς παραγωγῆς. Ἡ τελειοποίηση τῆς ἀτμομηχανῆς ἀνεβάζει τόν ἀριθμό τῶν κινήσεων πού κάνει τό ἔμβολό της σ' ἕνα λεφτό καί ταυτόχρονα, χάρη σέ μιά μεγαλύτερη οἰκονομία δυνάμεων, ἐπιτρέπει νά κινοῦνται μέ τόν ἴδιο κινητήρα μεγαλύτερες μηχανικές ἐγκαταστάσεις μέ τήν ἴδια ἤ ἀκόμα καί μέ ἐλαττωμένη κατανάλωση κάρβουνου. Ἡ τελειοποίηση τοῦ μηχανισμοῦ μετάδοσης μειώνει τήν τριβή καί, πράγμα πού ξεχωρίζει τόσο ἐξόφθαλμα τίς σύγχρονες μηχανές ἀπό τίς παλιότερες, μικραίνει τή διάμετρο καί τό βάρος τῶν μεγάλων καί τῶν μικρῶν ἀξόνων σέ ἕνα διαρκῶς ἐλαττωνόμενο ἐλάχιστο ὅριο Τέλος, μέ τίς τελειοποιήσεις τῶν ἐργασιομηχανῶν μικραίνουν οἱ διαστάσεις τους καί αὐξάνει ταυτόχρονα ἡ ταχύτητα καί ἡ ἀποτελεσματικότητά τους, ὅπως ἔγινε λχ. μέ τό σύγχρονο ἀτμοκίνητο ἀργαλιό, ἤ μεγαλώνει τό σῶμα τους καί μαζί του μεγαλώνουν οἱ διαστάσεις καί ὁ ἀριθμός τῶν ἐργαλείων πού κινοῦν, ὅπως ἔγινε λχ. μέ τήν κλωστική μηχανή, ἤ αὐξάνει ἡ εὐκινησία αὐτῶν τῶν ἐργαλείων μέ ἀνεπαίσθητες ἐπιμέρους ἀλλαγές, σάν κι αὐτές πού ἔγιναν γύρω στά 1855 στή selfacting mule [αὐτόματη κλωστική μηχανή μιούλ] καί πού ἀνέβασαν τήν ταχύτητα περιστροφῆς τῶν ἀδραχτιῶν κατά τό 1/5.

Ἡ συντόμευση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας σέ 12 ὧρες χρονολογεῖται στήν Ἀγγλία ἀπό τό 1833. Τό 1836 κιόλας ἕνας ἄγγλος ἐργοστασιάρχης δήλωσε: «Σέ σύγκριση μέ πρωτήτερα αὐξήθηκε πολύ ἡ ἐργασία πού πρέπει νά ἐκτελεῖται στά ἐργοστάσια ἐξαιτίας τῆς μεγαλύτερης προσοχῆς καί δραστηριότητας πού ἀπαιτεῖ ἀπό τόν ἐργάτη ἡ σημαντικά αὐξημένη ταχύτητα τῶν μηχανῶν»[164]. Ὁ λόρδος Ἄσλυ, ὁ σημερινός κόμης τοῦ Σέφτσμπερυ, ἔκανε τό 1844 στή Βουλή τῶν Κοινοτήτων τίς παρακάτω ντοκουμενταρισμένες ἀνακοινώσεις:

«Ἡ ἐργασία τῶν ἀτόμων πού ἀπασχολοῦνται σέ ἐργοστασιακές δουλιές ἔχει σήμερα τριπλασιαστεῖ ἀπό τόν καιρό πού πρωτοεισάχθηκε αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ δουλιά. Χωρίς ἀμφιβολία, οἱ μηχανές ἐκτελοῦν ἕνα ἔργο πού ἀντικαθιστᾶ τά νεῦρα καί τούς μῦς ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων, ταυτόχρονα ὅμως ἔχουν αὐξήσει καταπληχτικά (prodigiously) τήν ἐργασία τῶν ἀνθρώπων πού ὑποτάσσονται στή φοβερή κίνησή τους... Ἡ ἐργασία πού ἐκτελοῦσε τό 1825 ἕνας ἐργάτης γιά νά παρακολουθεῖ ἐπί 12 ὧρες δυό μηχανές μιούλ πού ἔκλωθαν νῆμα ἀρ. 40 τόν ὑποχρέωνε νά κάνει μιά διαδρομή 8 μιλίων. Τό 1832 ἡ παρακολούθηση ἐπί 12 ὧρες δυό μηχανῶν μιούλ πού ἔκλωθαν νῆμα τοῦ ἴδιου ἀριθμοῦ ἀπαιτοῦσε τή διαδρομή μιᾶς ἀπόστασης 20 μιλίων καί συχνά περισσότερο. Τό 1825 μέσα σέ 12 ὧρες ὁ κλώστης ἔπρεπε νά κάνει 820 κινήσεις μέ τό χέρι του σέ κάθε μηχανή μιούλ, δηλ. συνολικά 1640 στίς 12 ὧρες. Τό 1832 ὁ κλώστης ἔπρεπε νά κάνει στή διάρκεια τῆς 12ωρης ἐργάσιμης ἡμέρας του 2200 κινήσεις σέ κάθε μηχανή μιούλ, δηλ. συνολικά 4400, τό 1844 σέ κάθε μιούλ ἔπρεπε νά κάνει 2400 κινήσεις, δηλ. συνολικά 4800· καί σέ μερικές περιπτώσεις ἡ ἀπαιτούμενη μάζα ἐργασίας (amount of labour) εἶναι ἀκόμα πιό μεγάλη... Ἔχω πρόχειρο ἕνα ἄλλο ντοκουμέντο τοῦ 1842 πού ἀποδείχνει πώς ἡ ἐργασία αὐξάνει προοδευτικά, ὄχι μόνο γιατί πρέπει νά διανύεται μεγαλύτερη ἀπόσταση, μά καί γιατί αὐξάνει ἡ ποσότητα τῶν παραγόμενων ἐμπορευμάτων, ἐνῶ ἐλαττώνεται ἀναλογικά ὁ ἀριθμός τῶν χεριῶν, καί ἀκόμα γιατί συχνά κλώθεται μπαμπάκι χειρότερης ποιότητας πού ἀπαιτεῖ περισσότερη ἐργασία... Καί στό χῶρο πού ξαίνουν τό μπαμπάκι αὐξήθηκε πολύ ἡ ἐργασία. Σήμερα ἕνα πρόσωπο ἐκτελεῖ τήν ἐργασία, πού παλιότερα ἦταν μοιρασμένη σέ δυό πρόσωπα... Στό ὑφαντήριο, ὅπου ἀπασχολοῦνται πολλά πρόσωπα, κυρίως γυναικείου φύλου, τά τελευταῖα [ἕνα-δυό] χρόνια ἡ ἐργασία αὐξήθηκε κατά ὁλόκληρα 10%, ἐπειδή αὐξήθηκε ἡ ταχύτητα τῶν μηχανῶν. Τό 1833 ὁ ἀριθμός τῶν hanks [ματσάκια κλωστῆς], πού κλώθονταν μέσα σέ μιά ἑβδομάδα, ἔφτανε τίς 18 000, τό 1843 εἶχε φτάσει κιόλας τίς 21 000. Τό 1819 ὁ ἀριθμός τῶν picks [κινήσεων τῆς σαΐτας] στούς ἀργαλιούς ἦταν 60 στό λεφτό, τό 1842 ἦταν 140, πράγμα πού δείχνει ὅτι αὐξήθηκε πολύ ἡ δουλιά»[165].

Μπροστά σ' αὐτή τήν ἀξιοσημείωτη ἐντατικότητα, ὅπου εἶχε φτάσει κιόλας ἡ ἐργασία τό 1844 κάτω ἀπό τήν κυριαρχία τοῦ νόμου γιά τό 12ωρο, φαινόταν τότε δικαιολογημένη ἡ δήλωση τῶν ἄγγλων ἐργοστασιαρχῶν πώς εἶναι ἀδύνατη κάθε παραπέρα πρόοδος πρός αὐτή τήν κατεύθυνση καί πώς ἑπομένως κάθε παραπέρα ἐλάττωση τοῦ χρόνου ἐργασίας ἰσοδυναμεῖ μέ ἐλάττωση τῆς παραγωγῆς. Ἡ φαινομενική αὐτή ὀρθότητα τῆς ἐπιχειρηματολογίας τους ἀποδείχνεται καλύτερα ἀπ' ὅλα μέ τήν παρακάτω ταυτόχρονη δήλωση τοῦ ἀκούραστου κήνσορά τους, τοῦ ἐπιθεωρητῆ ἐργασίας Λέοναρντ Χόρνερ:

«Ἐπειδή ἡ ποσότητα τῶν προϊόντων πού παράγονται ρυθμίζεται κυρίως ἀπό τήν ταχύτητα τῶν μηχανῶν, πρέπει νά εἶναι συμφέρον τῶν ἐργοστασιαρχῶν νά τίς κινοῦν μέ τόν ἀνώτατο βαθμό ταχύτητας πού συμβιβάζεται μέ τούς παρακάτω ὅρους: προφύλαξη τῶν μηχανῶν γιά νά μή φθαροῦν πολύ γρήγορα, τήρηση τῆς ποιότητας τῶν εἰδῶν πού παράγονται καί ἱκανότητα τοῦ ἐργάτη νά παρακολουθεῖ τήν κίνηση τῆς μηχανῆς χωρίς προσπάθεια μεγαλύτερη ἀπό κείνη πού μπορεῖ νά καταβάλλει συνεχῶς. Συχνά τυχαίνει ὁ ἐργοστασιάρχης στή βιασύνη του νά ἐπιταχύνει πολύ τήν κίνηση. Στίς περιπτώσεις αὐτές, τά σπασίματα τῶν μηχανῶν καί ἡ κακή ποιότητα τοῦ προϊόντος ἀντισταθμίζουν μέ τό παραπάνω τήν ταχύτητα, καί ὁ ἐργοστασιάρχης ἀναγκάζεται νά μετριάσει τήν ταχύτητα τῶν μηχανῶν. Ἐπειδή ἕνας δραστήριος καί συνετός ἐργοστασιάρχης βρίσκει τό ἀνώτατο ὅριο πού μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ, ἔφτασα στό συμπέρασμα πώς εἶναι ἀδύνατο νά παράγονται σέ 11 ὧρες τόσα, ὅσα παράγονται σέ 12. Χώρια ἀπ' αὐτό, ὑπόθεσα ὅτι ὁ ἐργάτης πού πληρώνεται μέ τό κομμάτι καταβάλ-

[164] *John Fielden*: «The Curse of the Factory System», London 1836, σελ. 32

[165] *Lord Ashley*: «The Ten Hours' Factory Bill. Speech of the 15th March», London 1844, σελ. 6-9. σέ διάφορα σημεῖα

[illegible] ... φέρει ὁ ἴδιος τούς ἰσχυρισμούς του τοῦ 1845 γιά ν' ἀποδείξει πόσο [illegible] ... ἰσόμετρα [illegible] ... τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας.

Ἄς ἐξετάσουμε τώρα στην περίοδο ἀπό τό 1847 κι ἐδῶ, ὕστερα ἀπό τήν ἐφαρμογή τοῦ νόμου γιά τό δεκάωρο στά ἀγγλικά ἐργοστάσια [illegible] ...

Ἡ ταχύτητα περιστροφῆς τῶν ἀδραχτιῶν στο λεπτό αὐξήθηκε κατά 500 στροφές [illegible] ... κατά 1000 στροφές [illegible] ...

[illegible]

ποδιῶν τό λεφτό παρῆγαν δύναμη 50 ἵππων, σήμερα μέ ἐλαττωμένη κατανάλωση κάρβουνου παράγουν πάνω ἀπό 100 ἵππων δύναμη... Ἡ σύγχρονη ἀτμομηχανή τῆς ἴδιας ὀνομαστικῆς δύναμης σέ ἵππους κινεῖται μέ μεγαλύτερη δύναμη ἀπό προτήτερα χάρη στις τελειοποιήσεις στήν κατασκευή της, στις μικρότερες διαστάσεις της καί στή διαφορετική κατασκευή τοῦ ἀτμολέβητος της κλπ. [illegible] ...

[illegible]

[illegible]

μόνο τό γεγονός ὅτι ἡ μέση χρονιάτικη αὔξηση τῶν ἀγγλικῶν ἐργοστασίων μπαμπακουργίας κλπ. ἀπό τό 1838 ὥς τό 1850 ἦταν 32%, ἐνῶ ἀντίθετα ἀπό τό 1850 ὥς τό 1856 ἔφτασε τά 86%*.

Ὅσο μεγάλη κι ἄν ἦταν ἡ πρόοδος τῆς ἀγγλικῆς βιομηχανίας στήν 8ετία 1848—1856, τότε πού κυριαρχοῦσε ἡ δεκάωρη ἐργάσιμη ἡμέρα, ξεπεράστηκε ξανά πολύ στήν ἑπόμενη ἑξάχρονη περίοδο 1856—1862. Λογουχάρη στά μεταξουργεῖα ὑπῆρχαν 1 093 799 ἀδράχτια τό 1856 καί 1 388 544 τό 1862· ἀργαλιοί ὑπῆρχαν 9260 τό 1856 καί 10 709 τό 1862. Ἀντίθετα, ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν ἦταν 56 131 τό 1856 καί 52 429 τό 1862. Ἔχουμε δηλαδή αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀδραχτιῶν κατά 26,9% καί τῶν ἀργαλιῶν κατά 15,6% μέ ταυτόχρονη μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν κατά 7%. Τό 1850 στά ἐργοστάσια μάλλινων νημάτων ὑπῆρχαν 875 830 ἀδράχτια, τό 1856—1 324 549 (αὔξηση κατά 51,2%) καί τό 1862—1 289 172 (μείωση κατά 2,7%). Ἄν ὑπολογιστοῦν ὅμως καί τά ἀδράχτια βάτερ πού περιλαβαίνονται στόν ἀριθμό τοῦ 1856 ὄχι ὅμως καί τοῦ 1862, θά δοῦμε πώς ἀπό τό 1856 καί δῶ ὁ ἀριθμός τῶν ἀδραχτιῶν μένει σχεδόν στάσιμος. Ἀντίθετα ἀπό τό 1850 καί δῶ σέ πολλές περιπτώσεις διπλασιάστηκε ἡ ταχύτητα περιστροφῆς τῶν ἀδραχτιῶν καί κίνησης τῶν ἀργαλιῶν. Ὁ ἀριθμός τῶν ἀτμοκίνητων ἀργαλιῶν στά ἐργοστάσια worsted [μάλλινων ὑφασμάτων] ἦταν 32 617 τό 1850, 38 956 τό 1856 καί 43 048 τό 1862. Ἀπασχολοῦνταν σ᾽ αὐτά 79 737 πρόσωπα τό 1850, 87 794 τό 1856 καί 86 063 τό 1862, ἀπ᾽ αὐτά ὅμως παιδιά κάτω ἀπό 14 χρονῶν ἦταν 9956 τό 1850, 11 228 τό 1856 καί 13 178 τό 1862. Ἔτσι, παρά τό γεγονός ὅτι ὁ ἀριθμός τῶν ἀργαλιῶν ἔχει αὐξηθεῖ πολύ τό 1862 σέ σύγκριση μέ τό 1856, ὁ συνολικός ἀριθμός τῶν ἀπασχολούμενων ἐργατῶν μίκρυνε, ἐνῶ αὐξήθηκε ὁ ἀριθμός τῶν ἐκμεταλλευόμενων παιδιῶν[174].

Στίς 27 τοῦ Ἀπρίλη 1863 ὁ βουλευτής Φέρραντ ἔκανε τήν παρακάτω δήλωση στήν Κάτω Βουλή: «Ἐργάτες ἀντιπρόσωποι 16 περιφερειῶν τοῦ Λάνκασηρ καί τοῦ Τσέσηρ, πού μιλῶ ἐξονόματός τους, μοῦ ἀνακοίνωσαν πώς ἐξαιτίας τῆς βελτίωσης τῶν μηχανῶν αὐξάνει διαρκῶς ἡ δουλιά στά ἐργοστάσια. Ἀντίς ὅπως προηγούμενα ἕνας ἐργάτης νά ἐπιβλέπει μαζί μέ τούς βοηθούς του δυό ἀργαλιούς, ἐπιβλέπει τώρα χωρίς βοηθούς τρεῖς ἀργαλιούς καί δέν εἶναι καθόλου κάτι τό ἀσυνήθιστο ἕνα πρόσωπο νά ἐπιβλέπει 4 ἀργαλιούς κλπ. Ὅπως βγαίνει ἀπό τά γεγονότα πού ἀνακοίνωσα, δώδεκα ὡρῶν ἐργασία στριμώχνεται τώρα σέ λιγότερες ἀπό 10 ὧρες ἐργασίας. Γιαυτό

* Βλ. τίς σημειώσεις τῆς Σύνταξης στό τέλος τοῦ τόμου. Σύντ.

[174] «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1862», σελ. 129. 100 103 καί 130.

εἶναι αὐτονόητο, σέ τί τεράστιο βαθμό ἔχει αὐξηθεῖ τά τελευταῖα χρόνια ὁ μόχθος τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν»[175].

Γιαυτό, παρά τό γεγονός ὅτι οἱ ἐπιθεωρητές ἐργασίας ἐξυμνοῦν ἀκούραστα καί μ᾽ ὅλο τους τό δίκιο τά εὐνοϊκά ἀποτελέσματα τῶν νόμων γιά τά ἐργοστάσια πού ἐκδόθηκαν τό 1844 καί 1850, ὁμολογοῦν ὡστόσο πώς ἡ συντόμευση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας ἔχει προκαλέσει κιόλας μιά τέτια ἔνταση τῆς ἐργασίας, πού καταστρέφει τήν ὑγεία τῶν ἐργατῶν, δηλαδή τήν ἴδια τήν ἐργατική δύναμη. «Στά περισσότερα ἐργοστάσια μπαμπακουργίας, ἐριουργίας καί μεταξουργίας φαίνεται πώς ἡ ἐξαντλητική ὑπερδιέγερση, ἀπαραίτητη γιά τή δουλιά στίς μηχανές, πού τά τελευταῖα χρόνια ἡ κίνησή τους ἔχει ἐπιταχυνθεῖ τόσο πολύ, εἶναι μιά ἀπό τίς αἰτίες τῆς ὑπερβολικῆς θνησιμότητας ἀπό πνευμονικές παθήσεις, πράγμα πού τό ἀπόδειξε ὁ γιατρός δρ Γκρήνχαου μέ τήν τελευταία ἀξιοθαύμαστη ἔκθεσή του»[176]. Δέ χωράει καί ἡ παραμικρότερη ἀμφιβολία, πώς ἀπό τή στιγμή πού κόπηκε μιά γιά πάντα μέ τό νόμο ἡ δυνατότητα γιά τό κεφάλαιο νά παρατείνει τήν ἐργάσιμη ἡμέρα, ἡ τάση του ν᾽ ἀποζημιωθεῖ μέ ἕνα συστηματικό ἀνέβασμα τοῦ βαθμοῦ ἔντασης τῆς ἐργασίας καί ν᾽ ἀντιστρέψει σέ μέσο μεγαλύτερης ἀπομύζησης τῆς ἐργατικῆς δύναμης κάθε τελειοποίηση τῶν μηχανῶν πρέπει σύντομα νά ὁδηγήσει πάλι σέ ἕνα σημεῖο στροφῆς, ὅπου θά γίνει ἀναπόφευχτη μιά καινούργια ἐλάττωση τῶν ὡρῶν ἐργασίας[177]. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ θυελώδικη πορεία τῆς ἀγγλικῆς βιομηχανίας ἀπό τό 1848 ὥς τίς μέρες μας, δηλ. στήν περίοδο τῆς δεκάωρης ἐργάσιμης ἡμέρας, ξεπέρασε τήν περίοδο ἀπό τό 1833 ὥς τό 1847, δηλ. τήν περίοδο τῆς δωδεκάωρης ἐργάσιμης ἡμέρας, ἀκόμα πιό πολύ ἀπ᾽ ὅ,τι ξεπέρασε ἡ περίοδος τῆς δωδεκάωρης ἐργάσιμης ἡμέρας τό μισό αἰώνα πού ἀκολούθησε ὕστερα ἀπό τήν εἰσαγωγή τοῦ ἐργοστασιακοῦ συστήματος στή βιομηχανία, δηλ. τήν περίοδο πού κυριαρχοῦσε ἡ ἀπεριόριστη ἐργάσιμη ἡμέρα[178].

[175] Μέ τό σύγχρονο ἀτμοκίνητο ἀργαλιό ἕνας ὑφαντής παράγει τώρα σέ 60 ὧρες τήν ἑβδομάδα μέ δυό ἀργαλιούς 26 κομμάτια ὑφάσματος ὁρισμένου εἴδους καί καθορισμένου μήκους καί φάρδους, ἐνῶ μέ τόν παλιό ἀτμοκίνητο ἀργαλιό μποροῦσε νά παράγει μόνο 4. Τά ἔξοδα ὕφανσης ἑνός τέτιου κομματιοῦ στίς ἀρχές κιόλας τῆς δεκαετίας 1850—1860 εἶχαν πέσει ἀπό 2 σελίνια καί 9 πένες σέ 5½ πένες.

Προσθήκη στή 2η ἔκδοση.—«Πρίν 30 χρόνια (τό 1841) ἀπό ἕναν κλώστη μπαμπακιοῦ μέ 3 βοηθούς ζητοῦσαν νά ἐπιβλέπει μόνο δυό μηχανές μιούλ μέ 300—324 ἀδράχτια. Σήμερα (τέλη τοῦ 1871) εἶναι ὑποχρεωμένος μέ 5 βοηθούς νά ἐπιβλέπει μηχανές μιούλ μέ 2200 ἀδράχτια, καί παράγει τουλάχιστο ἑφτά φορές περισσότερο νῆμα ἀπ᾽ ὅ,τι τό 1841» (*Alexander Redgrave*, ἐπιθεωρητής ἐργασίας, στό «Journal of the Society of Arts», 5 τοῦ Γενάρη 1872).

[176] «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1861», σελ. 25, 26.

[177] Στούς ἐργοστασιακούς ἐργάτες τοῦ Λάνκασηρ ἄρχισε τώρα (1867) ἡ ζύμωση γιά τό ὀχτάωρο.

[178] Οἱ παρακάτω λίγοι ἀριθμοί δείχνουν τήν πρόοδο τῶν καθαυτό «Factories» [ἐργοστασίων] στό United Kingdom [Ἑνωμένο Βασίλειο] ἀπό τό 1848 καί δῶ:

4. ΤΟ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟ.

Στήν ἀρχή τούτου τοῦ κεφαλαίου ἐξετάσαμε τό σῶμα τοῦ ἐργοστασίου, τή διάρθρωση τοῦ συστήματος τῶν μηχανῶν. Ἔπειτα εἴδαμε πῶς οἱ μηχανές αὐξάνουν γιά τό κεφάλαιο τό ἀνθρώπινο ὑλικό ἐκμετάλλευσης τραβώντας στήν παραγωγή τήν ἐργασία τῶν γυναικῶν καί τῶν παιδιῶν, πῶς δημεύουν ὅλο τό χρόνο ζωῆς τοῦ ἐργάτη, ἐπεκτείνοντας ἀπεριόριστα τήν ἐργάσιμη ἡμέρα, καί πῶς ἡ πρόοδός τους, πού δίνει τή δυνατότητα νά παράγεται σέ ὁλοένα μικρότερο χρόνο μιά σέ τεράστιο βαθμό αὐξανόμενη ποσότητα προϊόντων, χρησιμεύει τελικά σάν συστηματικό μέσο γιά νά ρευστοποιεῖ κάθε στιγμή περισσότερη ἐργασία ἤ γιά νά ἐκμεταλλεύεται ὅλο καί πιό ἐντατικά τήν ἐργατική δύναμη. Θά ἐξετάσουμε τώρα τό σύνολο τοῦ ἐργοστασίου, καί μάλιστα στήν πιό ἀναπτυγμένη του μορφή.

Ὁ δρ Γιούρ, ὁ Πίνδαρος τοῦ αὐτόματου ἐργοστασίου, τό περιγράφει, ἀπό τή μιά μεριά, σάν «συνεργασία διάφορων τάξεων ἐργατῶν, ἐνήλικων καί ἀνήλικων, πού ἐπιβλέπουν μέ ἐπιδεξιότητα καί ἐπιμέλεια ἕνα σύστημα παραγωγικῶν μηχανῶν πού μπαίνει ἀδιάκοπα σέ κίνηση ἀπό μιά κεντρική δύναμη (τόν πρωτοκινητήρα)»,

	Ἐξαγωγή σέ ὄγκο			
	1848	1851	1860	1865
Ἐργοοτάσια μπαμπακουργίας				
Μπαμπακερά νήματα (λίβρες)	135 831 162	143 966 106	197 345 655	103 751 455
Κλωστή ραψίματος (λίβρες)		4 392 176	6 297 554	4 648 611
Μπαμπακερά ὑφάσματα (γυάρδες)	1 091 373 930	1 543 161 789	2 776 218 427	2 015 237 851
Ἐργοστάσια λινουργίας καί καναβουργίας				
Νήματα (λίβρες) . . .	11 722 182	18 841 326	31 210 612	36 777 334
Ὑφάσματα (γυάρδες)	88 901 519	129 106 753	143 996 773	247 012 329
Ἐργοοτάσια μεταξουργίας				
Νήματα γιά στημόνια, κλωστές, νήματα (λίβρες)	[1846] 466 825	462 513	897 402	812 589
Ὑφάσματα (λίβρες)		1 181 455	1 307 293	2 869 837
Ἐργοστάσια ἐριουργίας				
Μάλλινα νήματα (λίβρες)		14 670 880	27 533 968	31 669 267
Ὑφάσματα (γυάρδες)		151 231 153	190 037 537	278 837 418

ἀπό τήν ἄλλη, τό περιγράφει σάν «ἕνα τεράστιο αὐτόματο, πού συγκροτεῖται ἀπό ἀναρίθμητα μηχανικά καί ἐνσυνείδητα ὄργανα πού δροῦν συνεννοημένα καί χωρίς διακοπή γιά νά παράγουν τό ἴδιο ἀντικείμενο, ἔτσι πού ὅλα αὐτά τά ὄργανα νά ὑπάγονται σέ μιά κινητήρια δύναμη πού κινεῖται μόνη της». Οἱ δυό αὐτοί ὁρισμοί δέν εἶναι καθόλου ταυτόσημοι. Στόν ἕνα ὁ συνδυασμένος συνολικός ἐργάτης ἤ τό κοινωνικό σῶμα ἐργασίας ἐμφανίζεται σάν δρῶν ὑποκείμενο καί τό μηχανικό αὐτόματο σάν ἀντικείμενο· στόν ἄλλο εἶναι ὑποκείμενο τό ἴδιο τό αὐτόματο, ἐνῶ οἱ ἐργάτες μόνο σάν ἐνσυνείδητα ὄργανα εἶναι ἐνταγμένοι στά ἀσυνείδητα ὄργανά του καί μαζί μ' αὐτά εἶναι

	Ἐξαγωγή σέ ἀξία (λίρες στερλίνες)			
	1848	1851	1860	1865
Ἐργοοτάσια μπαμπακουργίας				
Μπαμπακερά νήματα	5 927 831	6 634 026	9 870 875	10 351 049
Μπαμπακερά ὑφάσματα	16 753 369	23 454 810	42 141 505	46 903 796
Ἐργοστάσια λινουργίας καί καναβουργίας				
Νήματα	493 449	951 426	1 801 272	2 505 497
Ὑφάσματα	2 802 789	4 107 396	4 804 803	9 155 358
Ἐργοοτάσια μεταξουργίας				
Νήματα γιά στημόνια, κλωστές, νήματα . .	77 789	196 380	826 107	768 064
Ὑφάσματα . . .	[510 328]	1 130 398	1 587 303	1 409 221
Ἐργοοτάσια ἐριουργίας				
Μάλλινα νήματα . . .	776 975	1 484 544	3 843 450	5 424 047
Ὑφάσματα	5 733 828	8 377 183	12 156 998	20 102 259

(Βλ. τίς Γαλανές Βίβλους. «Statistical Abstract for the United Kingdom» ἀριθ. 8 καί 13, London 1861 καί 1866.)

Στό Λάνκασηρ ὁ ἀριθμός τῶν ἐργοστασίων αὐξήθηκε μόνο κατά 4% ἀπό τό 1839 ὥς τό 1850, κατά 19% ἀπό τό 1850 ὥς τό 1856 καί κατά 33% ἀπό τό 1856 ὥς τό 1862, ἐνῶ καί στίς δυό ἑνδεκάχρονες περίοδες ὁ ἀριθμός τῶν ἀπασχολούμενων προσώπων αὐξήθηκε ἀπόλυτα καί ἔπεσε σχετικά. Πρβλ. «Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1862», σελ. 63. Στό Λάνκασηρ ἐπικρατοῦν τά ἐργοστάσια μπαμπακουργίας. Ποιά εἶναι ὅμως ἡ ἀναλογική θέση πού κατέχουν γενικά στήν παραγωγή νημάτων καί ὑφασμάτων, αὐτό φαίνεται ἀπό τό γεγονός ὅτι ἀπ' ὅλα τά ἐργοστάσια μπαμπακουργίας τῆς Ἀγγλίας, τῆς Οὐαλλίας, τῆς Σκωτίας καί τῆς Ἰρλανδίας στό Λάνκασηρ βρίσκονται τά 45,2%, ἀπ' ὅλα τά ἀδράχτια τά 83,3%, ἀπ' ὅλους τούς ἀτμοκίνητους ἀργαλειούς τά 81,4%, ἀπ' ὅλες τίς ἱπποδυνάμεις πού κινοῦν τά ἐργοστάσια μπαμπακουργίας τά 72,6% καί ἀπό τό συνολικό ἀριθμό τῶν ἐργατῶν πού ἀπασχολοῦν τά 58,2% (στό ἴδιο, σελ. 62, 63)

[illegible] στήν κεντρική κινητήρια δύναμη. Ὁ πρῶτος ὁρισμός ἰσχύει γιά κάθε δυνατή χρησιμοποίηση τῶν μηχανῶν σέ μεγάλη κλίμακα, ὁ δεύτερος χαρακτηρίζει τήν κεφαλαιοκρατική τους χρησιμοποίηση καί συνεπῶς τό σύγχρονο ἐργοστασιακό σύστημα. Γιαυτό, τοῦ Γιούρ τοῦ ἀρέσει νά παρουσιάζει τήν κεντρική μηχανή, ἀπό τήν ὁποία ξεκινάει ἡ κίνηση, ὄχι μόνο σάν αὐτόματο, μά καί σάν αὐτοκράτη. «Σ' αὐτά τα μεγάλα ἐργοστήρια ἡ εὐεργετική δύναμη τοῦ ἀτμοῦ συγκεντρώνει γύρω της τίς μυριάδες τῶν ὑπηκόων της»[179].

Μαζί με τό ἐργαλεῖο δουλιᾶς περνάει ἀπό τόν ἐργάτη στή μηχανή καί ἡ δεξιοτεχνία τοῦ χειρισμοῦ του. Ἡ παραγωγική ἱκανότητα τοῦ ἐργαλείου ἔχει χειραφετηθεῖ ἀπό τούς προσωπικούς φραγμούς πού τῆς βάζει ἡ ἐργατική δύναμη τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι καταργεῖται ἡ τεχνική βάση πού πάνω της στηρίζεται ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας στή μανουφακτούρα. Γιαυτό, στή θέση τῆς ἱεραρχίας τῶν εἰδικευμένων ἐργατῶν πού χαρακτηρίζει τή μανουφακτούρα, μπαίνει στό αὐτόματο ἐργοστάσιο ἡ τάση τῆς ἐξίσωσης ἤ τῆς ἰσοπέδωσης τῶν ἐργασιῶν, πού εἶναι ὑποχρεωμένοι νά ἐκτελοῦν οἱ βοηθοί τῶν μηχανῶν[180], στή θέση τῶν τεχνητά δημιουργημένων διαφορῶν ἀνάμεσα στούς μερικούς ἐργάτες ἐπικρατοῦν οἱ φυσικές διαφορές ἡλικίας καί φύλου.

Ἐφόσον ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας ξαναεμφανίζεται στό αὐτόματο ἐργοστάσιο, ἀποτελεῖ στήν ἀρχή κατανομή ἐργατῶν στίς εἰδικευμένες μηχανές καί κατανομή ἐργατικῶν μαζῶν — πού δέν ἀποτελοῦν ὡστόσο διαρθρωμένες ὁμάδες — στά διάφορα τμήματα τοῦ ἐργοστασίου ὅπου ἐργάζονται σέ ὁμοειδεῖς ἐργαλειομηχανές, βαλμένες ἡ μιά δίπλα στήν ἄλλη, ὅπου ὑπάρχει ἁπλή συνεργασία ἀνάμεσά τους. Ἡ διαρθρωμένη ὁμάδα τῆς μανουφακτούρας ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἐδῶ ἀπό τήν ὁμάδα τοῦ κύριου ἐργάτη με τούς λίγους βοηθούς του. Ὁ οὐσιαστικός χωρισμός εἶναι ὁ χωρισμός ἀνάμεσα σέ ἐργάτες πού ἐργάζονται πραγματικά στις ἐργαλειομηχανές (σ' αὐτούς πρέπει νά προστεθοῦν οἱ [illegible] ἐργάτες πού ἐπιβλέπουν ἤ τροφοδοτοῦν τήν κινητήρια μηχανή) καί σε ἁπλούς βοηθούς (σχεδόν ἀποκλειστικά παιδιά) αὐτῶν τῶν ἐργατῶν τῶν [illegible] στίς μηχανές. Στούς βοηθούς συμπεριλαμβάνονται [illegible] ὅλοι οἱ «feeders» (πού ἁπλῶς τροφοδοτοῦν τη μηχανή με ὑλικό κατεργασίας). Δίπλα σ' αὐτές τίς κύριες κατηγορίες [illegible] ἕνα ἀριθμητικά ἀσήμαντο προσωπικό πού ἀσχολεῖται με τον ἔλεγχο ὅλων τῶν μηχανῶν καί με τη διαρκή ἐπισκευή τους, [illegible], μηχανικοί, μηχανοτεχνίτες, [illegible] κλπ. Πρόκειται γιά ἕνα ἀνώτερο στρῶμα ἐργατῶν, [illegible] ἐπιστημονικά καταρτισμένο [illegible] χειροτεχνικό, [illegible] ἔξω ἀπό τον κύκλο τῶν

[179] Ure, «Philosophy of Manufactures», σελ. 18.

[180] [illegible] καί Β. Πολλ. *Karl Marx*, «Misère de la Philosophie», Paris 1847, σσ. 140–141.

ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν καί πού ἔχει ἁπλῶς προσκολληθεῖ σ' αὐτούς[181]. Ὁ καταμερισμός αὐτός τῆς ἐργασίας εἶναι καθαρά τεχνικός.

Κάθε ἐργασία στή μηχανή ἀπαιτεῖ τήν κατάρτιση τοῦ ἐργάτη ἀπό τά μικρά του χρόνια, γιά νά μάθει νά προσαρμόζει τις δικές του κινήσεις στήν ὁμοιόμορφη συνεχή κίνηση ἑνός αὐτομάτου. Μιά καί τό σύνολο τῶν μηχανῶν ἀποτελεῖ τό ἴδιο ἕνα σύστημα ποικίλων συνδυασμένων μηχανῶν πού λειτουργοῦν ταυτόχρονα, καί ἡ συνεργασία πού στηρίζεται σ' αὐτό ἀπαιτεῖ ἐπίσης μιά κατανομή διαφόρων ἐργατικῶν ὁμάδων ἀνάμεσα στίς διάφορες μηχανές. Ἡ παραγωγή με μηχανές ἐξαλείφει ὅμως τήν ἀνάγκη νά παγιωθεῖ με μανουφακτουρικό τρόπο αὐτή ἡ κατανομή με μόνιμη προσαρμογή τοῦ ἴδιου ἐργάτη στην ἴδια λειτουργία[182]. Ἐπειδή ἡ κίνηση τοῦ ἐργοστασίου [illegible] δέν ξεκινάει ἀπό τόν ἐργάτη ἀλλά ἀπό τή μηχανή, μπορεῖ νά γίνεται διαρκής ἀλλαγή προσώπων χωρίς νά διακόπτεται τό προτσές ἐργασίας. Τήν πιό χτυπητή ἀπόδειξη σχετικά μ' αὐτό μᾶς τήν προσφέρει τό σύστημα τῆς βάρδιας [Relaissystem] πού ἐφαρμόστηκε τον καιρό τῆς ἀντιδρασίας τῶν ἐργοστασιαρχῶν τό 1848–1850. Τέλος ἡ ταχύτητα, με τήν ὁποία μαθαίνεται σέ νεαρή ἡλικία ἡ δουλειά στη μηχανή, παραμερίζει με τή σειρά της τήν ἀνάγκη νά ἐκπαιδεύεται μιά εἰδική κατηγορία ἐργατῶν ἀποκλειστικά γιά τή δουλειά στις μηχανές[183].

[181] Εἶναι χαρακτηριστικό γιά τό σκοπό τῆς στατιστικῆς ἀπάτης, [illegible] [illegible] ν' ἀποδειχτεῖ καί στις λεπτομέρειες, [illegible] [illegible] ἀπό τή [illegible] [illegible] «Returns» [illegible] [illegible] στήν κατηγορία τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν [illegible] μηχανικούς, τούς μηχανοτεχνίτες, κλπ., μά καί τούς διευθυντές τῶν ἐργοστασίων, τούς ὑπαλλήλους [illegible], [illegible] [illegible] κλπ., [illegible] τῶν [illegible] τοῦ ἐργοστασίου.

[182] Ὁ Γιούρ τό παραδέχεται αὐτό. Λέει πως οἱ ἐργάτες [illegible] ἀνάγκης μπορούν νά μετατεθοῦν ἀπό τή μιά μηχανή στην ἄλλη κατά βούληση τοῦ διευθυντῆ» καί ἀναφωνεῖ θριαμβολογώντας: «[illegible] λογή βρίσκεται σέ ἀνοιχτή ἀντίφαση με τήν παλιά ρουτίνα πού καταμερίζει τήν ἐργασία καί πού σέ ἕναν ἐργάτη ἀναθέτει [illegible] [illegible] καί σε ἕναν ἄλλο νά [illegible]» («Philosophy of Manufactures», σελ. 22). Θάπρεπε μάλλον νά διερωτηθεῖ, γιά ποιό λόγο [illegible] ἐργοστάσιο [illegible] τήν «παλιά ρουτίνα» [illegible] [illegible] ἀνάγκης».

[183] Ὅταν ὑπάρχει ἔλλειψη ἀνθρώπων, ὅπως λ.χ. τόν καιρό τοῦ [illegible] [illegible], ὁ ἐργοστασιακός ἐργάτης χρησιμοποιεῖται ἀπό τόν [illegible] [illegible] στίς πιό χοντρές δουλειές, ὅπως στήν ὁδοποιία κλπ. [illegible] «ateliers nationaux» [ἐθνικά ἐργαστήρια], τοῦ 1862 [illegible] [illegible] ἀπό τα γαλλικά τοῦ 1848 [illegible] [illegible] [illegible] παραγωγική ἐργασία, [illegible] [illegible] [illegible] παραγωγικές ἐργασίες τοῦ [illegible], καί [illegible] [illegible] ἐργάτες [illegible] [illegible]. Ἡ [illegible] [illegible] [illegible] ἐργατῶν [illegible] ἔχει [illegible] [illegible]. Αὐτό, [illegible] [illegible] [illegible] στή δουλειά πού [illegible]

Οἱ δουλιές ὅμως τῶν ἁπλῶν βοηθῶν ἐνμέρει μποροῦν στό ἐργοστάσιο ν' ἀντικατασταθοῦν ἀπό μηχανές[184], καί ἐνμέρει, ἐπειδή εἶναι πάρα πολύ ἁπλές, ἐπιτρέπουν τή γρήγορη καί διαρκῆ ἀλλαγή τῶν προσώπων πού εἶναι ἐπιφορτισμένα μ' αὐτό τό βάσανο.

Παρά τό γεγονός λοιπόν ὅτι οἱ μηχανές ἀνατρέπουν ἀπό τεχνική ἄποψη τό παλιό σύστημα τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, ὡστόσο τό σύστημα αὐτό στήν ἀρχή σέρνεται μέσα στό ἐργοστάσιο μέ τή δύναμη τῆς συνήθειας σάν παράδοση τῆς μανουφακτούρας, γιά νά ἀναπαραχθεῖ καί νά παγιωθεῖ ἀργότερα ἀπό τό κεφάλαιο μέ ἀκόμα πιό ἀποκρουστική μορφή σάν μέσο ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ἡ ἰσόβια εἰδικότητα νά χειρίζεται ὁ ἐργάτης ἕνα μερικό ἐργαλεῖο, μετατρέπεται σέ ἰσόβια εἰδικότητα νά ὑπηρετεῖ μιά μερική μηχανή. Χρησιμοποιοῦν καταχρηστικά τή μηχανή γιά νά μετατρέπουν τόν ἴδιο τόν ἐργάτη ἀπό νήπιο σέ μέρος μιᾶς μερικῆς μηχανῆς[185]. Ἔτσι, ὄχι μόνο μειώνονται σημαντικά τά ἔξοδα πού εἶναι ἀναγκαῖα γιά τή δική του ἀναπαραγωγή, μά ὁλοκληρώνεται ταυτόχρονα ἡ ἀπόλυτη ἐξάρτησή του ἀπό τό σύνολο τοῦ ἐργοστασίου, δηλ. ἀπό τόν κεφαλαιοκράτη. Ὅπως παντοῦ, πρέπει κι ἐδῶ νά γίνεται διάκριση ἀνάμεσα στή μεγαλύτερη παραγωγικότητα, πού ὀφείλεται στήν ἀνάπτυξη τοῦ κοινωνικοῦ προτσές παραγωγῆς, καί στή μεγαλύτερη παραγωγικότητα, πού ὀφείλεται στήν κεφαλαιοκρατική του ἐκμετάλλευση.

Στή μανουφακτούρα καί στή χειροτεχνία ὁ ἐργάτης ἐξυπηρετεῖται ἀπό τό ἐργαλεῖο, ἐνῶ στό ἐργοστάσιο ὁ ἐργάτης ὑπηρετεῖ τή μηχανή. Ἐκεῖ ἡ κίνηση τοῦ μέσου ἐργασίας ξεκινάει ἀπ' αὐτόν, ἐδῶ εἶναι ὑποχρεωμένος ν' ἀκολουθεῖ αὐτός τίς κινήσεις τοῦ μέσου ἐργασίας. Στή μανουφακτούρα οἱ ἐργάτες εἶναι μέλη ἑνός ζωντανοῦ μηχανισμοῦ. Στό ἐργοστάσιο ὑπάρχει ἕνας νεκρός μηχανισμός ἀνεξάρτητα ἀπό τούς ἐργάτες, καί οἱ ἐργάτες προσαρτοῦνται σ' αὐτόν σάν ζωντανά ἐξαρτήματα. «Ἡ θλιβερή μονοτονία ἑνός ἀτέλειωτου μαρτυρίου τῆς δουλιᾶς, ὅπου ἐπαναλαβαίνεται διαρκῶς τό ἴδιο μηχανικό προτσές, μοιάζει μέ τό μαρτύριο τοῦ Σίσυφου. Τό βάρος τῆς δουλιᾶς πέφτει συνεχῶς ξανά καί ξανά σάν τό βράχο τοῦ Σίσυφου πάνω στόν ἀποκαμωμένο ἐργάτη»[186]. Ἐνῶ ἡ δουλιά στίς μηχανές καταπονεῖ στό ἔπακρο τό νευρικό σύστημα, πνίγει τό πολύπλευρο παιχνίδι τῶν μυώνων καί στερεῖ ἀπό τόν ἄνθρωπο κάθε ἐλεύθερη σωματική καί πνευματική δραστηριότητα[187]. Ἀκόμα καί τό ξαλάφρωμα τῆς δουλιᾶς γίνεται μέσο βασανισμοῦ, γιατί ἡ μηχανή δέν ἀπελευθερώνει τόν ἐργάτη ἀπό τήν ἐργασία, ἀλλά τήν ἐργασία ἀπό τό περιεχόμενό της. Κάθε κεφαλαιοκρατική παραγωγή, ἐφόσον δέν εἶναι μόνο προτσές ἐργασίας, μά ταυτόχρονα εἶναι καί προτσές ἀξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου, ἔχει κοινό χαρακτηριστικό της ὅτι δέ χρησιμοποιεῖ ὁ ἐργάτης τόν ὅρο ἐργασίας, ἀλλά ἀντίστροφα ὁ ὅρος ἐργασίας χρησιμοποιεῖ τόν ἐργάτη, μονάχα ὅμως μέ τίς μηχανές ἡ ἀντιστροφή αὐτή ἀποχτάει μιά τεχνικά χειροπιαστή πραγματικότητα. Στή διάρκεια τοῦ ἴδιου τοῦ προτσές ἐργασίας, τό μέσο ἐργασίας, μέ τή μετατροπή του σέ αὐτόματο, ὀρθώνεται ἀπέναντι στόν ἐργάτη σάν κεφάλαιο, σάν νεκρή ἐργασία, πού ἐξουσιάζει καί ἀπομυζᾶ τή ζωντανή ἐργατική δύναμη. Ὅπως εἴπαμε κιόλας πιό πάνω, ὁ χωρισμός τῶν πνευματικῶν δυνάμεων τοῦ προτσές παραγωγῆς ἀπό τή χειρωνακτική ἐργασία καί ἡ μετατροπή τους σέ δυνάμεις κυριαρχίας τοῦ κεφαλαίου πάνω στήν ἐργασία ὁλοκληρώνονται στή μεγάλη βιομηχανία πού στηρίζεται στίς μηχανές. Ἡ μερική δεξιότητα τοῦ μεμονωμένου ἐργάτη, πού δουλεύει στή μηχανή καί πού τοῦ ἀφαίρεσαν κάθε περιεχόμενο, ἐξαφανίζεται σάν μηδαμινό πάρεργο μπρός στήν ἐπιστήμη, μπρός στίς τεράστιες φυσικές δυνάμεις καί μπρός στή μαζική κοινωνική ἐργασία πού ἐνσαρκώνονται στό σύστημα τῶν μηχανῶν καί ἀποτελοῦν μαζί του τή δύναμη τοῦ «ἀφέντικοῦ» (master). Γιαυτό, σέ περίπτωση σύγκρουσης μέ τά «χέρια», τό ἀφεντικό αὐτό, πού στό μυαλό του εἶναι ἀχώριστα συνυφασμένα οἱ μηχανές καί τό μονοπώλιό του σ' αὐτές, ἀναφωνεῖ περιφρονητικά ἀπευθυνόμενος στά «χέρια»: «Οἱ ἐργοστασιακοί ἐργάτες θάκαναν καλά νά θυμοῦνται ὅτι στήν πραγματικότητα ἡ ἐργασία τους εἶναι ἕνα πολύ κατώτερο εἶδος εἰδικευμένης δουλιᾶς, ὅτι καμιά ἄλλη δουλιά δέν μπορεῖ νά μαθευτεῖ πιό εὔκολα καί ὅτι, παίρνοντας ὑπόψη τήν ποιότητά της, καμιά ἄλ-

---

στό ὕπαιθρο σέ δημόσια ἔργα». (Ἐδῶ πρόκειται γιά τούς ἐργοστασιακούς ἐργάτες τοῦ Πρέστον, πού δούλευαν στήν ἀποξήρανση τοῦ «ἕλους τοῦ Πρέστον».) («Reports of Insp. of Fact. October 1863», σελ. 59).

[184] Παράδειγμα: οἱ διάφορες μηχανοσυσκευές πού ἔχουν εἰσαχθεῖ στά ἐργοστάσια ἐριουργίας γιά τήν ἀντικατάσταση τῆς ἐργασίας τῶν παιδιῶν, ὕστερα ἀπό τό νόμο τοῦ **1844**. Ὅταν τά παιδιά τῶν ἴδιων τῶν κυρίων ἐργοστασιαρχῶν θά εἶναι ὑποχρεωμένα νά περάσουν «ἀπό τό σχολειό» τοῦ ἁπλοῦ βοηθοῦ τοῦ ἐργοστασίου, θά σημειωθεῖ σέ λίγο μιά ἀξιόλογη ἄνοδος σ' αὐτό τόν ἀνέπαφο σχεδόν τομέα τῆς μηχανικῆς. «Οἱ selfacting mules [αὐτόματες κλωστικές μηχανές μιούλ] εἶναι ἴσως μηχανές ἐξίσου ἐπικίνδυνες μέ ὁποιεσδήποτε ἄλλες. Τά περισσότερα δυστυχήματα γίνονται σέ μικρά παιδιά καί μάλιστα γιατί σέρνονται κάτω ἀπό τίς μιούλ γιά νά σκουπίσουν τό πάτωμα τή στιγμή πού οἱ μιούλ βρίσκονται σέ κίνηση. Πολλοί „minders' (ἐργάτες πού ἐργάζονται σέ μιούλ) παραπέμφθηκαν στά δικαστήρια (ἀπό τούς ἐπιθεωρητές ἐργασίας) καί τιμωρήθηκαν μέ χρηματικό πρόστιμο γι' αὐτό τους τό παράπτωμα, χωρίς ὅμως κάποιο γενικό ὄφελος. Ἄν οἱ μηχανοκατασκευαστές ἐφεύρισκαν μιά αὐτόματη σκούπα πού ἡ χρήση της θάκανε περιττό γιά τά μικρά αὐτά παιδάκια νά σέρνονται κάτω ἀπό τίς μηχανές, αὐτό θ' ἀποτελοῦσε μιά εὐτυχῆ συμβολή στά μέτρα προστασίας πού παίρνουμε» («Reports of Insp. of Factories for 31st October 1866», σελ. 63).

[185] Ἑπομένως μποροῦμε νά ἐκτιμήσουμε ὅπως πρέπει τά παραμύθια τοῦ Προυντόν, πού τίς μηχανές δέν τίς «συγκροτεῖ» σάν σύνθεση μέσων ἐργασίας, ἀλλά σάν σύνθεση ἐπιμέρους ἐργασιῶν γιά τούς ἴδιους τούς ἐργάτες.

[186] *F. Engels:* «Die Lage der arbeitenden Klasse in England»,[5] Leipzig 1845, σελ. 217. Ἀκόμα καί ἕνας κοινότατος, αἰσιόδοξος ὀπαδός τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου ὁ κ. Μολινάρι, παρατηρεῖ: «Ἕνας ἄνθρωπος ἀναλώνεται πιό γρήγορα ὅταν ἐπιβλέπει δεκαπέντε ὧρες τήν ἡμέρα τή μονότονη κίνηση ἑνός μηχανισμοῦ, παρά ὅταν στό ἴδιο χρονικό διάστημα βάζει σέ κίνηση τή φυσική του δύναμη. Ἡ ἐργασία αὐτή τῆς ἐπίβλεψης, πού θά μποροῦσε ἴσως νά χρησιμέψει σάν γυμναστική ὠφέλιμη γιά τό πνεῦμα, ἄν δέν παρατεινόταν πάρα πολύ, καταστρέφει μέ τόν καιρό, μέ τήν ὑπερβολή της, ταυτόχρονα καί τό πνεῦμα καί τό σῶμα» (*G. de Molinari:* «Etudes Economiques», Paris 1846, [σελ. 49]).

[187] *F. Engels*, στό ἴδιο, σελ. 216.

λη δέν πληρώνεται καλύτερα, ὅτι καμιά ἐργασία δέν μπορεῖ, μέ μιά τόσο σύντομη διδασκαλία στό λιγότερο ἔμπειρο, νά προσφερθεῖ σέ τέτια ἀφθονία καί σέ τόσο σύντομο χρονικό διάστημα. Στήν πραγματικότητα οἱ μηχανές τοῦ ἀφεντικοῦ παίζουν στήν ὑπόθεση τῆς παραγωγῆς πολύ σημαντικότερο ρόλο ἀπό τό ρόλο τῆς ἐργασίας καί τῆς δεξιότητας τοῦ ἐργάτη, πού μπορεῖ νά τή διδαχτεῖ κανείς μέ μαθήτευση 6 μηνῶν καί πού μπορεῖ νά τή μάθει καί ὁ τελευταῖος σκαφτιάς»[188].

Ἡ τεχνική ὑποταγή τοῦ ἐργάτη στή μονότονη πορεία τοῦ μέσου ἐργασίας καί ἡ ἰδιόμορφη σύνθεση τοῦ σώματος ἐργασίας ἀπό ἄτομα καί τῶν δυό φύλων καί τῶν πιό διαφορετικῶν ἡλικιῶν δημιουργοῦν μιά πειθαρχία στρατώνας, πού διαμορφώνεται καί γίνεται τό ὁλοκληρωμένο καθεστώς τοῦ ἐργοστασίου καί πού ἀναπτύσσει ὥς τήν ὁλοκλήρωσή της τήν προαναφερμένη δουλιά τῆς ἐπίβλεψης, δηλ. ταυτόχρονα καί τό χωρισμό τῶν ἐργατῶν σέ χειρωνακτικούς ἐργάτες καί σέ ἐπιστάτες ἐργασίας, σέ κοινούς φαντάρους τῆς βιομηχανίας καί σέ ὑπαξιωματικούς τῆς βιομηχανίας. «Ἡ κύρια δυσκολία στό αὐτόματο ἐργοστάσιο... συνίστατο... στήν πειθαρχία, πού εἶναι ἀπαραίτητη γιά νά μάθουν τούς ἀνθρώπους ν' ἀπαρνηθοῦν τίς ἄταχτες συνήθειές τους στή δουλιά καί γιά νά τούς κάνουν ἕνα μέ τήν ἀμετάβλητη κανονικότητα τοῦ μεγάλου αὐτόματου. Ἦταν ὅμως ἡράκλειο ἔργο ἡ ἐφεύρεση καί ἡ πετυχημένη ἐφαρμογή ἑνός κώδικα πειθαρχίας, πού ν' ἀνταποκρίνεται στίς ἀνάγκες καί στήν ταχύτητα τοῦ αὐτόματου συστήματος, καί τό εὐγενικό αὐτό ἔργο τό πραγματοποίησε ὁ Ἄρκραϊτ! Ἀκόμα καί σήμερα, πού τό σύστημα εἶναι ὀργανωμένο σ' ὅλη του τήν ἐντέλεια, εἶναι σχεδόν ἀδύνατο νά βρεῖ κανείς κατάλληλους βοηθούς γιά τό αὐτόματο σύστημα ἀνάμεσα στούς ἐργάτες πού ἔχουν φτάσει τήν ἀνδρική ἡλικία...»[189]. Ὁ κώδικας τοῦ ἐργοστασίου, μέ τόν ὁποῖο τό κεφάλαιο διατυπώνει τήν ἀπόλυτη κυριαρχία του πάνω στούς ἐργάτες του σάν ἰδιώτης νομοθέτης καί αὐτεξούσια, χωρίς τό χωρισμό τῶν ἐξουσιῶν, τόν τόσο ἀρεστό ἄλλωστε στούς ἀστούς, καί χωρίς τό ἀντιπροσωπευτικό σύστημα, πού τούς ἀρέσει ἀκόμα περισσότερο, ὁ κώδικας αὐτός εἶναι ἁπλῶς ἡ κεφαλαιοκρατική γελοιογραφία τῆς κοινωνικῆς ρύθμισης τοῦ προτσές ἐργασίας, πού τήν κάνει ἀπαραίτητη ἡ

[188] «The factory operatives should keep in wholesome remembrance the fact that theirs is really a low species of skilled labour; and that there is non which is more easily acquired or of its quality more amply remunerated, or which, by a short training of the least expert can be more quickly as well as abundantly acquired... The master's machinery really plays a far more important part in the business of production than the labour and the skill of the operative, which six month'education can teach, and a common labourer can learn»(«The Masters Spinners' and Manufacturers' Defence Fund. Report of the Committee», Manchester 1854, σελ. 17). Θά δοῦμε ἀργότερα ὅτι ὁ «Master» ἀρχίζει ἄλλο τροπάρι ἀπό τή στιγμή πού κινδυνεύει νά χάσει τά «ζωντανά» αὐτόματά του.

[189] *Ure:* «Philosophie of Manufactures», σελ. 15. Ὅποιος γνωρίζει τή βιογραφία τοῦ Ἄρκραϊτ, δέ θά ὀνομάσει ποτέ τό μεγαλοφυῆ αὐτόν κουρέα «εὐγενῆ». Ἀπ' ὅλους τούς μεγάλους ἐφευρέτες τοῦ 18ου αἰώνα ἦταν χωρίς ἀμφιβολία ὁ μεγαλύτερος κλέφτης ξένων ἐφευρέσεων καί ὁ πιό πρόστυχος ἄνθρωπος.

συνεργασία σέ πλατιά κλίμακα καί ἡ χρησιμοποίηση κοινῶν μέσων ἐργασίας, καί ἰδίως τῶν μηχανῶν. Στή θέση τοῦ βούρδουλα τοῦ ἐπιστάτη τῶν δούλων μπαίνει τό βιβλιάριο τιμωριῶν τοῦ ἐπιστάτη ἐργασίας. Ὅλες οἱ τιμωρίες ἀνάγονται φυσικότατα σέ χρηματικά πρόστιμα καί σέ περικοπές ἀπό τό μισθό, καί ἡ νομοθετική ὀξυδέρκεια τῶν Λυκούργων τοῦ ἐργοστασίου κάνει γι' αὐτούς τήν παράβαση τῶν νόμων τους ἀκόμα πιό ἐπικερδῆ ἀπό τήν τήρησή τους[190].

[190] «Ἡ σκλαβιά, στήν ὁποία ἡ ἀστική τάξη κρατάει δεμένο τό προλεταριάτο, πουθενά ἀλλοῦ δέ φαίνεται τόσο καθαρά, ὅσο στό ἐργοστασιακό σύστημα. Ἐδῶ σταματάει νομικά καί οὐσιαστικά κάθε ἐλευθερία. Ὁ ἐργάτης εἶναι ὑποχρεωμένος νά βρίσκεται στό ἐργοστάσιο τό πρωί στίς $5^1/_2$· ἄν φτάσει λίγα λεφτά ἀργότερα τιμωρεῖται, κι ἄν φτάσει 10 λεφτά τῆς ὥρας ἀργότερα δέν τόν ἀφήνουν καθόλου νά μπεῖ μέσα ὥς πού νά τελειώσει ἡ ὥρα τοῦ κολατσιοῦ καί χάνει τό ἕνα τέταρτο τοῦ μεροκάματου. Εἶναι ὑποχρεωμένος νά τρώει, νά πίνει καί νά κοιμᾶται κατ' ἐπιταγήν... Τό τυραννικό κουδούνι τόν καλεῖ ἀπό τό κρεβάτι, ἀπό τό κολατσιό κι ἀπό τό μεσημεριανό φαγητό. Καί τί γίνεται μέσα στό ἴδιο τό ἐργοστάσιο; Ἐδῶ ὁ ἐργοστασιάρχης εἶναι ἀπόλυτος νομοθέτης. Ἐκδίδει κανονισμούς τοῦ ἐργοστασίου, ὅπως τοῦ γουστάρει· τροποποιεῖ τόν κώδικά του ἤ κάνει προσθῆκες σ' αὐτόν, ὅπως τοῦ καπνίσει· κι ἄν ἀκόμα συμπεριλάβει στόν κώδικά του καί τίς πιό μεγάλες παλαβομάρες, τά δικαστήρια λένε στούς ἐργάτες: Μιά καί δεχτήκατε ἑκούσια τό συμβόλαιο αὐτό, εἶστε ὑποχρεωμένοι τώρα νά τό ἐφαρμόσετε... Οἱ ἐργάτες αὐτοί εἶναι καταδικασμένοι νά ζοῦν κάτω ἀπό τήν ἀπειλή τοῦ πνευματικοῦ καί σωματικοῦ μαστιγίου ἀπό τό ἔνατο ἔτος τῆς ἡλικίας τους ὥς τό θάνατό τους» (*Friedrich Engels:* «Die Lage der arbeitenden Klasse in England», Leipzig 1845, σελ. 217 κ. ἑ.). Τό τί «λένε τά δικαστήρια», θά τό διαλευκάνω μέ δυό παραδείγματα. Ἡ μιά περίπτωση διαδραματίστηκε στό Σέφφηλντ, στά τέλη τοῦ 1866. Ἐκεῖ, ἕνας ἐργάτης εἶχε μισθωθεῖ γιά δυό χρόνια σ' ἕνα ἐργοστάσιο μετάλλου. Ὕστερα ἀπό ἕναν καυγά μέ τόν ἐργοστασιάρχη ἔφυγε ἀπό τό ἐργοστάσιο καί δήλωσε ὅτι σέ καμιά περίπτωση δέ θέλει νά δουλέψει σ' αὐτόν τόν ἐργοστασιάρχη. Ὁ ἐργάτης αὐτός μηνύθηκε γιά ἀθέτηση τοῦ συμβολαίου καί καταδικάστηκε σέ δυό μῆνες φυλακή. (Ἄν τό συμβόλαιο τό ἀθετήσει ὁ ἐργοστασιάρχης μπορεῖ νά ἐναχθεῖ μόνο civiliter [μέ βάση τό ἀστικό δίκαιο] καί διακινδυνεύει τό πολύ-πολύ νά τιμωρηθεῖ μέ ἕνα πρόστιμο.) Ἀφοῦ ὁ ἐργάτης ἔκατσε τούς δυό μῆνες στή φυλακή, ὁ ἴδιος ἐργοστασιάρχης τόν καλεῖ μέ βάση τό παλιό συμβόλαιο νά ἐπιστρέψει στό ἐργοστάσιο. Ὁ ἐργάτης ἀπαντάει. Ὄχι. Τήν ἀθέτηση τοῦ συμβολαίου τήν ἔχει πιά πληρώσει μέ φυλακή. Ὁ ἐργοστασιάρχης τόν ξαναενάγει, τό δικαστήριο τόν καταδικάζει ξανά, παρά τό γεγονός ὅτι ἕνας ἀπό τούς δικαστές, ὁ μίστερ Σῆ, χαρακτήρισε ἀνοιχτά σάν δικαστικό τερατούργημα τήν περίπτωση αὐτή, ὅτι δηλ. ἕνας ἄνθρωπος μπορεῖ νά τιμωρεῖται περιοδικά σ' ὅλη του τή ζωή γιά τό ἴδιο καί τό αὐτό παράπτωμα ἤ ἔγκλημα. Τή δικαστική αὐτή ἀπόφαση δέν τήν ἐκδόσανε κάποιοι «Great Unpaid» [«μεγάλοι ἄμισθοι»—ἐπαρχιακοί εἰρηνοδίκες], ἐπαρχιακοί Ντόγκμπερις, ἀλλά στό Λονδίνο, ἕνα ἀπ' τά ἀνώτατα δικαστήρια. [*Ὑποσημείωση στήν 4η ἔκδοση.*—Τώρα αὐτό ἔχει καταργηθεῖ. Ἐκτός ἀπό μερικές περιπτώσεις- λχ. στά δημόσια ἐργοστάσια φωταερίου—ὁ ἐργάτης ἔχει ἐξισωθεῖ στήν Ἀγγλία μέ τόν ἐπιχειρηματία στό ζήτημα τῆς ἀθέτησης τοῦ συμβολαίου καί δέν μπορεῖ νά ἐναχθεῖ παρά μόνο μέ βάση τό ἀστικό δίκαιο.—*Φ. Ε.*] —Ἡ δεύτερη περίπτωση διαδραματίστηκε στό Οὐίλτσηρ, τέλη τοῦ Νοέμβρη 1863. Κάπου 30 ὑφάντριες, πού ἐργάζονταν σέ ἀτμοκίνητους ἀργαλιούς κάποιου ὑφασματοβιομήχανου Χέραπ ἀπό τό Λέβερς Μίλ τοῦ Οὐέστμπερι Λῆ, κατέβηκαν σέ ἀπεργία, γιατί ὁ ἴδιος αὐτός ὁ Χέραπ εἶχε τήν ὡραία συνήθεια νά περικόβει τό μισθό τους ὅταν ἀργοῦσαν τό πρωί, καί συγκεκριμένα γιά 2 λεφτά ἀργοπορία τούς ἔκοβε 6 πένες, γιά 3 λεφτά 1 σελίνι καί γιά 10 λεφτά 1 σελ. καί 6 πένες. Αὐτό ἰσοδυναμεῖ μέ 9 σελίνια τήν ὥρα, δηλ. μέ 4 λίρ. στερλίνες καί 10 σελίνια

Ἀναφέρουμε ἐδῶ μόνο τούς ὑλικούς ὅρους, κάτω ἀπό τούς ὁποίους ἐκτελεῖται ἡ ἐργοστασιακή ἐργασία. Ἡ τεχνητά ἀνεβασμένη θερμοκρασία, ἡ κορεσμένη ἀπό τεμαχίδια τῆς πρώτης ὕλης ἀτμόσφαιρα, ὁ ξεκουφαντικός θόρυβος κλπ., προσβάλλουν ἐξίσου ὅλα τά αἰσθητήρια ὄργανα, χώρια ὁ κίνδυνος γιά τή ζωή τῶν ἐργατῶν ἀπό τίς πυκνοαραδιασμένες μηχανές, πού μέ τήν κανονικότητα τῶν ἐποχῶν τοῦ ἔτους ἐκδίδουν τά δελτία ἀπωλειῶν στίς μάχες τῆς βιομηχανίας[190a]. Ἡ οἰ-

τήν ἡμέρα, ἐνῶ ὁ μέσος μισθός τους, ὑπολογισμένος μέ βάση ὅλο τό χρόνο, δέν ξεπερνάει ποτέ τά 10 μέ 12 σελίνια τήν ἑβδομάδα. Ὁ Χέραπ εἶχε τοποθετήσει ἕνα παιδί γιά νά σαλπίζει τήν ὥρα πού ἄρχιζε ἡ δουλιά στό ἐργοστάσιο, πράγμα πού τό ἔκανε κάποτε πρίν ἀπό τίς 6 π.μ., κι ἄν τά χέρια δέν ἦταν παρόντα τή στιγμή πού σταματοῦσε τό σάλπισμα, ἔκλειναν οἱ πόρτες τοῦ ἐργοστασίου καί βάζαν πρόστιμο σ' ὅσους ἔμεναν ἀπ' ἔξω. Καί ἐπειδή δέν ὑπῆρχε ρολόι στό ἐργοστάσιο, τά δυστυχισμένα χέρια βρίσκονταν κάτω ἀπό τήν ἐξουσία τοῦ μικροῦ φρουροῦ τῆς ὥρας πού τόν δασκάλευε ὁ Χέραπ. Τά χέρια πού «ἀπεργοῦσαν», μητέρες καί κορίτσια, δήλωσαν πώς θά ξανάπιαναν δουλιά ἄν ὁ φρουρός τῆς ὥρας ἀντικατασταίνονταν ἀπό ἕνα ρολόι καί ἄν ἐφαρμοζόταν μιά πιό λογική ταρίφα προστίμων. Ὁ Χέραπ ἔκανε μήνυση στό εἰρηνοδικεῖο ἐνάντια σέ 19 γυναῖκες καί κορίτσια γιά ἀθέτηση τοῦ συμβολαίου. Καταδικάστηκαν σέ 9 πένες πρόστιμο ἡ κάθε μιά καί σέ 2 σελίνια καί 6 πένες δικαστικά ἔξοδα γιά ἀθέτηση τοῦ συμβολαίου, πράγμα πού προκάλεσε τήν ἀνοιχτή ἀγανάχτηση τοῦ ἀκροατηρίου. Τόν Χέραπ φεύγοντας ἀπό τό δικαστήριο τόν πῆρε τό κατόπι τό πλῆθος καί τόν σφύριξε.—Μιά ἀγαπημένη μέθοδος τῶν ἐργοστασιαρχῶν εἶναι νά τιμωροῦν τούς ἐργάτες μέ περικοπή τοῦ μεροκάματού τους γιά τά σκάρτα ὑλικά πού τούς δίνουν. Ἡ μέθοδος αὐτή προκάλεσε τό 1866 μιά γενική ἀπεργία στίς ἀγγλικές περιφέρειες ἀγγειοπλαστικῆς. Οἱ ἐκθέσεις τῆς «Children's Employment Commission» (1863—1866) ἀναφέρουν περιπτώσεις, πού ὁ ἐργάτης ἀντί νά πάρει μισθό, στό τέλος τῆς ἐργασίας του, καί μέ τή βοήθεια τοῦ κανονισμοῦ προστίμων, βγαίνει ἐπιπλέον καί ὀφειλέτης τοῦ ἐξοχότατου «ἀφεντικοῦ» του. Ἐποικοδομητικές ἀποδείξεις γιά τήν ὀξυδέρκεια τῶν αὐτοκρατῶν τῶν ἐργοστασίων στό ζήτημα τῆς περικοπῆς τῶν μισθῶν, μᾶς προσφέρει καί ἡ τελευταία κρίση μπαμπακιοῦ. Ὁ ἐπιθεωρητής ἐργασίας Ρ. Μπαίκερ λέει. «Ἐγώ ὁ ἴδιος παράπεμψα τελευταῖα στή δικαιοσύνη ἕναν ἐργοστασιάρχη μπαμπακουργίας, γιατί στή δύσκολη καί βασανιστική αὐτή ἐποχή κρατοῦσε ἀπό τό μισθό μερικῶν „νεαρῶν" (πάνω ἀπό 13 χρονῶν), πού ἀπασχολεῖ, 10 πένες γιά τό ἰατρικό πιστοποιητικό ἡλικίας πού τοῦ κοστίζει μόνο 6 πένες, ἐνῶ ὁ νόμος προβλέπει κράτηση μόνο 3 πενῶν καί ἡ συνήθεια δέν προβλέπει ἀπολύτως καμιά κράτηση γι' αὐτό... Ἕνας ἄλλος ἐργοστασιάρχης, γιά νά πετύχει τόν ἴδιο σκοπό χωρίς νάρθει σέ σύγκρουση μέ τό νόμο, ἐπιβαρύνει ὅλα τά φτωχά παιδιά, πού ἐργάζονται σ' αὐτόν, μέ ἕνα σελίνι σάν δίδαχτρα γιά τήν ἐκμάθηση τῆς τέχνης καί τῶν μυστηρίων τῆς κλωστικῆς, ἀπό τή στιγμή πού τό πιστοποιητικό τοῦ γιατροῦ τά ἀνακηρύξει ὥριμα γιά τή δουλιά αὐτή. Ὑπάρχουν ἑπομένως ὑπόγεια ρεύματα, πού πρέπει νά τά γνωρίζει κανείς γιά νά μπορεῖ νά κατανοεῖ τέτια ἐξαιρετικά φαινόμενα, ὅπως εἶναι οἱ ἀπεργίες σέ ἐποχές σάν τίς σημερινές» (πρόκειται γιά μιά ἀπεργία ὑφαντουργῶν πού ἐργάζονταν σέ μηχανοκίνητους ἀργαλιούς σ' ἕνα ἐργοστάσιο στό Ντάρβεν, τόν Ἰούνη τοῦ 1863). «Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1863», σελ. 50, 51. (Οἱ ἐκθέσεις τῶν ἐπιθεωρητῶν ἐργασίας ἀναφέρονται πάντα καί σέ γεγονότα πού ἔγιναν ὕστερα ἀπό τήν ἐπίσημη ἡμερομηνία τους.)

[190a] Οἱ νόμοι γιά τήν προστασία ἀπό ἐπικίνδυνες μηχανές εἶχαν εὐεργετική ἐπίδραση. «Ὅμως ... ὑπάρχουν τώρα καινούργιες πηγές ἀτυχημάτων, πού δέν ὑπῆρχαν πρίν 20 χρόνια, ἰδίως ἡ αὐξημένη ταχύτητα τῶν μηχανῶν. Οἱ τροχοί, οἱ κύλινδροι, τ' ἀδράχτια καί οἱ ἀργαλιοί κινοῦνται τώρα μέ αὐξημένη καί διαρκῶς αὐξανόμενη ταχύτητα· τά δάχτυλα πρέπει ν' ἁρπάζουν πιό γρήγορα καί

κονομία στά κοινωνικά μέσα παραγωγῆς, πού μόνο στό ἐργοστασιακό σύστημα ἔχει ὡριμάσει γρήγορα σάν σέ θερμοκήπιο, μετατρέπεται ταυτόχρονα στά χέρια τοῦ κεφαλαίου σέ συστηματική κατά τή διάρκεια τῆς δουλιᾶς καταλήστευση τῶν ὅρων ζωῆς τοῦ ἐργάτη, τοῦ χώρου, τοῦ ἀέρα, τοῦ φωτός καί τῶν προσωπικῶν μέσων προστασίας ἀπό τίς θανατηφόρες καί ἀνθυγιεινές συνθῆκες τοῦ προτσές παραγωγῆς, χωρίς κάν νά γίνεται λόγος γιά ἐξαρτήματα πού θάκαναν πιό ἄνετη τή δουλιά τοῦ ἐργάτη[191]. Μήπως ἔχει ἄδικο ὁ Φουριέ, ὅταν ὀνομάζει τά ἐργοστάσια «μετριασμένα κάτεργα»;[192]

πιό σίγουρα τήν κομμένη κλωστή, γιατί ἄν ἐπέμβουν διστάζοντας καί ἀπρόσεχτα—θυσιάστηκαν ... Ἕνας μεγάλος ἀριθμός ἀτυχημάτων προκαλεῖται ἀπό τό ζῆλο τῶν ἐργατῶν νά ἐκτελοῦν γρήγορα τή δουλιά τους. Πρέπει νά θυμόμαστε πώς γιά τούς ἐργοστασιάρχες ἔχει τή μεγαλύτερη σημασία νά κρατοῦν τίς μηχανές τους σέ ἀδιάκοπη κίνηση, δηλ. νά παράγουν συνεχῶς νῆμα καί ὑφάσματα. Κάθε σταμάτημα ἑνός λεφτοῦ δέν εἶναι ἀπώλεια μόνο σέ κινητήρια δύναμη, μά καί σέ παραγωγή. Γιαυτό οἱ ἐπιστάτες ἐργασίας, πού ἔχουν συμφέρον ἀπό τήν ποσοτική αὔξηση τοῦ προϊόντος, παροτρύνουν τούς ἐργάτες νά κρατοῦν σέ κίνηση τίς μηχανές· μά αὐτό δέν ἔχει λιγότερη σημασία καί γιά τούς ἐργάτες πού πληρώνονται μέ τό βάρος ἤ μέ τό κομμάτι. Ἔτσι, μόλο πού στά περισσότερα ἐργοστάσια ἀπαγορεύεται ρητά τό καθάρισμα τῶν μηχανῶν τήν ὥρα πού κινοῦνται, στήν πράξη αὐτό γίνεται παντοῦ. Ἀπ' αὐτή μόνο τήν αἰτία προκλήθηκαν τούς τελευταίους 6 μῆνες 906 ἀτυχήματα... Μόλο πού τό καθάρισμα γίνεται καθημερινά, ὡστόσο ἔχει καθοριστεῖ συνήθως τό Σάββατο γιά τό βασικό καθάρισμα τῶν μηχανῶν, κι αὐτό γίνεται στό μεγαλύτερό του μέρος τήν ὥρα πού οἱ μηχανές κινοῦνται... Εἶναι μιά δουλιά πού δέν πληρώνεται, καί γιαυτό οἱ ἐργάτες προσπαθοῦν νά τήν τελειώσουν ὅσο τό δυνατό πιό γρήγορα. Γιά τό λόγο αὐτό τήν Παρασκευή, καί ἰδιαίτερα τό Σάββατο, ὁ ἀριθμός τῶν ἀτυχημάτων εἶναι πολύ πιό μεγάλος ἀπό τίς ὑπόλοιπες μέρες τῆς ἑβδομάδας. Τήν Παρασκευή τά ἀτυχήματα ξεπερνοῦν περίπου κατά 12% τό μέσο ἀριθμό τῶν ἀτυχημάτων τῶν πρώτων 4 ἡμερῶν τῆς ἑβδομάδας καί τό Σάββατο ξεπερνοῦν κατά 25% τό μέσο ἀριθμό τῶν ἀτυχημάτων τῶν πρώτων 5 ἡμερῶν τῆς ἑβδομάδας· ἄν ὅμως πάρουμε ὑπόψη ὅτι τό Σάββατο ἡ δουλιά στό ἐργοστάσιο βαστάει $7\frac{1}{2}$ ὧρες ἔναντι $10\frac{1}{2}$ ὧρες τίς ἄλλες μέρες, αὐξάνουν σέ 65% καί πάνω τά ἀτυχήματα τοῦ Σαββάτου» («Reports of Insp. of Factories for 31st October 1866», London 1867, σελ. 9, 15, 16, 17).

[191] Στό πρῶτο μέρος τοῦ Τρίτου Βιβλίου θά μιλήσω γιά τήν τελευταία ἐκστρατεία τῶν ἄγγλων ἐργοστασιαρχῶν ἐνάντια στά ἄρθρα ἐκεῖνα τοῦ νόμου γιά τά ἐργοστάσια πού προβλέπουν μέτρα προστασίας γιά τά μέλη τῶν «χεριῶν» πού ἐργάζονται σέ μηχανές ἐπικίνδυνες. Ἐδῶ ἀρκεῖ μιά περικοπή ἀπό ἐπίσημη ἔκθεση τοῦ ἐπιθεωρητῆ ἐργασίας Λέοναρντ Χόρνερ: «Ἔχω ἀκούσει ἐργοστασιάρχες νά μιλᾶνε μέ ἀσυγχώρητη ἐλαφρότητα γιά μερικές περιπτώσεις ἀτυχημάτων, λχ. νά λένε πώς ἡ ἀπώλεια ἑνός δαχτύλου εἶναι λεπτομέρεια. Ἡ ζωή καί ἡ προκοπή ἑνός ἐργάτη ἐξαρτιοῦνται τόσο πολύ ἀπό τά δάχτυλά του, πού μιά τέτια ἀπώλεια ἀποτελεῖ γι' αὐτόν ἕνα ἐξαιρετικά σοβαρό γεγονός. Ὅταν ἀκούω τέτιες ἀπερίσκεφτες φλυαρίες, βάζω τό ἐρώτημα: Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι χρειάζεστε ἕναν ἐπιπλέον ἐργάτη καί παρουσιάζονται δυό, πού κατά τά ἄλλα εἶναι ἐξίσου ἱκανοί, μόνο πού ὁ ἕνας δέν ἔχει ἀντίχειρα ἤ δείχτη, ποιόν λοιπόν θά διαλέγατε; Χωρίς νά διστάσουν οὔτε στιγμή ἀπαντοῦν ὅτι θά διάλεγαν τόν ἐργάτη πού ἔχει ὅλο τά δάχτυλά του... Αὐτοί οἱ κύριοι ἐργοστασιάρχες ἔχουν λαθεμένες προκαταλήψεις ἐνάντια σ' αὐτό πού τό ὀνομάζουν ψευτοφιλανθρωπική νομοθεσία» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1855»). Οἱ κύριοι αὐτοί εἶναι «ἔξυπνοι ἄνθρωποι» καί δέν εἶναι τυχαῖο πού τούς ἐνθουσιάζει ἡ ἀνταρσία τῶν δουλοχτητῶν!

[192] Στά ἐργοστάσια, πού ἔχουν ἀπό περισσότερο χρονικό διάστημα ὑπό τά

5. Η ΠΑΛΗ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟΝ ΕΡΓΑΤΗ ΚΑΙ ΣΤΗ ΜΗΧΑΝΗ.

Ἡ πάλη ἀνάμεσα στόν κεφαλαιοκράτη καί στό μισθωτό ἐργάτη ἀρχίζει ἀπό τή στιγμή πού γεννιέται αὐτή ἡ ἴδια ἡ σχέση τοῦ κεφαλαίου. Ἡ πάλη αὐτή λυσσομανάει σ' ὅλη τήν περίοδο τῆς μανουφακτούρας[193]. Μόνο ὅμως ὕστερα ἀπό τήν εἰσαγωγή τῶν μηχανῶν καταπολεμάει ὁ ἐργάτης τό ἴδιο τό μέσο ἐργασίας, τόν ὑλικό τρόπο ὕπαρξης τοῦ κεφαλαίου. Ἐξεγείρεται ἐνάντια σ' αὐτή τή συγκεκριμένη μορφή τοῦ μέσου παραγωγῆς, σάν τήν ὑλική βάση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς.

Ὅλη σχεδόν ἡ Εὐρώπη γνώρισε τό 17ο αἰώνα ἐξεγέρσεις ἐργατῶν ἐνάντια στή λεγόμενη Bandmühle ([ἀργαλιός ταινιῶν], πού λέγεται καί Schnurmühle ἤ Mühlenstuhl), μιά μηχανή πού ὑφαίνει κορδέλες καί σειρήτια[194]. Στά τέλη τοῦ πρώτου τρίτου τοῦ 17ου αἰώνα

ἄλλα ὑπαχθεῖ στό νόμο γιά τά ἐργοστάσια, μέ τόν ὑποχρεωτικό περιορισμό τοῦ χρόνου ἐργασίας καί μέ τίς ὑπόλοιπες διατάξεις του ἐξαλείφθηκαν κάμποσα κακά πού ὑπῆρχαν προηγούμενα. Ὅταν ἡ τελειοποίηση τῶν ἴδιων τῶν μηχανῶν φτάσει σέ ἕνα ὁρισμένο σημεῖο, οἱ μηχανές ἀπαιτοῦν «καλύτερη κατασκευή τῶν χτιρίων τοῦ ἐργοστασίου», πράγμα πού ἀποβαίνει πρός ὄφελος τῶν ἐργατῶν (βλ. «Reports etc., for 31st October 1863», σελ. 109).

[193] Βλέπε, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, *John Houghton*: «Husbandry and Trade improved», London 1727. «The Advantages of the East-India Trade, 1720» *John Bellers*: «Proposals for Raising a Colledge of Industry», London 1696. «Οἱ ἐπιχειρηματίες (masters) καί οἱ ἐργάτες τους βρίσκονται δυστυχῶς σέ αἰώνια κατάσταση πολέμου μεταξύ τους. Οἱ πρῶτοι ἐπιδιώκουν σταθερά τό σκοπό νά κάνουν τή δουλιά τους ὅσο τό δυνατό πιό φτηνά, καί δέ διστάζουν γι' αὐτό τό σκοπό νά χρησιμοποιήσουν κάθε πανουργία, ἐνῶ οἱ δεύτεροι χρησιμοποιοῦν μέ τήν ἴδια ἐπιμονή κάθε εὐκαιρία γιά νά ἐξαναγκάσουν τούς ἐπιχειρηματίες τους νά ἱκανοποιήσουν τίς αὐξημένες διεκδικήσεις τους». «An Inquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions», 1767, σελ. 61, 62. (Συγγραφέας εἶναι ὁ αἰδ. Ναθάνιελ Φόρστερ, πού στέκει ἀπόλυτα μέ τό μέρος τῶν ἐργατῶν.)

[194] Ἡ «Bandmühle» ἐφευρέθηκε στή Γερμανία. Ὁ ἰταλός ἀββάς Λαντσελόττι σ' ἕνα του ἔργο πού βγῆκε τό 1636 στή Βενετία ἀφηγεῖται: «Ὁ Ἄντον Μύλλερ ἀπό τό Ντάντσιγκ εἶδε, ὅπως λέει, πρίν 50 περίπου χρόνια (ὁ Λαντσελόττι ἔγραφε τό 1629) μιά πολύ τεχνική μηχανή στό Ντάντσιγκ, πού ὑφαίνει μέ μιᾶς 4 ὥς 6 ὑφαντά· ἐπειδή ὅμως τό δημοτικό συμβούλιο φοβήθηκε μήπως ἡ ἐφεύρεση αὐτή μετάτρεπε σέ ζητιάνους πλῆθος ἐργάτες, ἐμπόδισε τή χρήση τῆς μηχανῆς καί ἔβαλε νά στραγγαλίσουν ἤ νά πνίξουν στά κρυφά τόν ἐφευρέτη της». Ἡ ἴδια μηχανή χρησιμοποιήθηκε γιά πρώτη φορά τό 1629 στό Λέυντεν. Οἱ ἐξεγέρσεις τῶν σειρητοπλεχτῶν ἀνάγκασαν τή δημαρχία στήν ἀρχή νά τήν ἀπαγορέψει, ἀργότερα, μέ διάφορα διατάγματα τοῦ 1623, 1639 κλπ. τῆς Γενικῆς Συνέλευσης περιορίζονταν ἡ χρήση της· τέλος μέ τό διάταγμα τῆς 15 τοῦ Δεκέμβρη 1661 ἐπιτράπηκε ἡ χρησιμοποίησή της κάτω ἀπό ὁρισμένους ὅρους. «Στήν πόλη αὐτή—λέει ὁ Μπόξχορν («Institutiones Politicae», Leyden 1633) σχετικά μέ τήν εἰσαγωγή τῆς Bandmühle στό Λέυντεν—ὁρισμένοι ἄνθρωποι ἐφεῦραν πρίν εἴκοσι περίπου χρόνια ἕνα ὄργανο γιά νά ὑφαίνουν, μέ τό ὁποῖο ἕνας μονάχα ἄνθρωπος μποροῦσε νά ὑφαίνει περισσότερο ὑφαντό καί πιό εὔκολα, ἀπ' ὅσο ὕφαιναν ἄλλοτε πολλοί μαζί στό ἴδιο χρονικό διάστημα. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν νά προκληθοῦν ταραχές καί παράπονα τῶν ὑφαντουργῶν, ὥσπου ἀπαγορεύτηκε ἀπό τή δημαρχία ἡ χρήση αὐτοῦ τοῦ ὀργάνου». Ἡ ἴδια μηχανή εἶχε ἀπαγορευτεῖ στήν Κολωνία τό 1676, ἐνῶ ἡ εἰσαγωγή της στήν Ἀγγλία εἶχε προκαλέσει ταυτόχρονα ταραχές ἐργατῶν. Μέ τό αὐτοκρατορικό διάταγμα τῆς 19 τοῦ Φλεβάρη

ὁ ἐξεγερμένος ὄχλος κατάστρεψε ἕνα ἀνεμοκίνητο πριονιστήριο, πού τό εἶχε φτιάξει ἕνας ὀλλανδός κοντά στό Λονδίνο. Ἀκόμα καί στίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰώνα οἱ ὑδροκίνητες πριονιστικές μηχανές μόλις καί μετά βίας κατάφεραν νά ὑπερνικήσουν τή λαϊκή ἀντίσταση πού τήν ὑποστήριζε τό κοινοβούλιο. Ὅταν τό 1758 ὁ Ἔβερετ κατασκεύασε τήν πρώτη ὑδροκίνητη κουρευτική μηχανή, τή μηχανή αὐτή τήν κάψαν μερικές ἑκατοντάδες ἐργάτες πού μείνανε χωρίς δουλιά. 50 000 ἐργάτες, πού ζοῦσαν ὥς τότε ἀπό τό λανάρισμα τοῦ μαλλιοῦ, μέ αἴτησή τους πρός τή βουλή τάχθηκαν ἐνάντια στίς scribbling mills [ξαντικές μηχανές] καί στή λαναριστική μηχανή τοῦ Ἄρκραϊτ. Ἡ μαζική καταστροφή μηχανῶν στίς ἀγγλικές μανουφακτουρικές περιφέρειες στά πρῶτα 15 χρόνια τοῦ 19ου αἰώνα, καταστροφή πού στρεφόνταν κυρίως ἐνάντια στόν ἀτμοκίνητο ἀργαλιό καί εἶναι γνωστή μέ τήν ὀνομασία κίνημα τῶν λουντιτῶν, πρόσφερε στήν ἀντιγιακωβίνικη κυβέρνηση τῶν Σίντμαουθ, Κέσλρυ κλπ. τό πρόσχημα γιά νά πάρει τά πιό ἀντιδραστικά μέτρα βίας. Χρειάζεται χρόνος καί πείρα γιά νά μάθει ὁ ἐργάτης νά διακρίνει τίς μηχανές ἀπό τήν κεφαλαιοκρατική τους χρησιμοποίηση κι ἔτσι νά στρέφει τίς ἐπιθέσεις του ὄχι ἐνάντια στά ἴδια τά ὑλικά μέσα παραγωγῆς, ἀλλά ἐνάντια στήν κοινωνική μορφή τῆς ἐκμετάλλευσής τους[195].

Οἱ ἀγῶνες γιά τό μεροκάματο μέσα στή μανουφακτούρα προϋποθέτουν τή μανουφακτούρα καί σέ καμιά περίπτωση δέ στρέφονται ἐνάντια στήν ὕπαρξή της. Ἄν καταπολεμεῖται ὁ σχηματισμός μανουφακτούρων, καταπολεμεῖται ἀπό τούς συντεχνιακούς μαστόρους καί τίς προνομιοῦχες πόλεις, καί ὄχι ἀπό τούς μισθωτούς ἐργάτες. Γιαυτό, οἱ συγγραφεῖς τῆς περιόδου τῆς μανουφακτούρας ἀντιλαμβάνονται τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας κυρίως σάν μέσο πού ἀναπληρώνει δυνάμει ἐργάτες, καί ὄχι σάν μέσο πού ἐκτοπίζει πραγματικά ἐργάτες. Ἡ διαφορά αὐτή εἶναι αὐτονόητη. Ὅταν λχ. λένε ὅτι στήν Ἀγγλία θ' ἀπαιτοῦνταν 100 ἑκατομμύρια ἄνθρωποι γιά νά κλώθουν μέ τό παλιό ροδάνι τό μπαμπάκι πού κλώθεται τώρα ἀπό 500 000 ἀνθρώπους μέ τή μηχανή, αὐτό φυσικά δέ σημαίνει πώς ἡ μηχανή πῆρε τή θέση αὐτῶν τῶν ἑκατομμυρίων πού δέν ὑπῆρξαν ποτέ. Σημαίνει μόνο ὅτι θά χρειάζονταν πολλά ἑκατομμύρια ἐργάτες γιά ν' ἀντικαταστήσουν τίς κλωστικές μηχανές. Ἀντίθετα, ὅταν λένε ὅτι στήν Ἀγγλία ὁ ἀτμοκίνητος

1685 εἶχε ἀπαγορευτεῖ ἡ χρήση της σ' ὅλη τή Γερμανία. Στό Ἁμβοῦργο κάηκε δημόσια κατά διαταγή τῆς δημαρχίας. Στίς 9 τοῦ Φλεβάρη 1719 ὁ Κάρολος ΣΤ' ανανέωσε τό διάταγμα τοῦ 1685, καί τό Ἐκλεκτοράτο τῆς Σαξωνίας μόλις τό 1765 ἐπέτρεψε τή δημόσια χρήση της. Ἡ μηχανή αὐτή, πού δημιούργησε τόσο θόρυβο στόν κόσμο, ἦταν στήν οὐσία ὁ πρόδρομος τῶν κλωστικῶν καί ὑφαντικῶν μηχανῶν, δηλ. τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης τοῦ 18ου αἰώνα. Ἔδινε τή δυνατότητα σέ ἕνα τελείως ἄπειρο παιδί μέ ἕνα ἁπλό τράβηγμα καί σπρώξιμο μιᾶς ράβδου νά κινεῖ ὅλο τόν ἀργαλιό μέ ὅλες του τίς σαΐτες, καί παρῆγε μέ τή βελτιωμένη της μορφή 40 ὥς 50 κομμάτια μεμιᾶς.

[196] Στίς ἀπαρχαιωμένες μανουφακτοῦρες ἐπαναλαβαίνεται καί σήμερα κάποτε ἡ χοντροκομμένη μορφή τῶν ἐργατικῶν ἐξεγέρσεων ἐνάντια στίς μηχανές: Λογουχάρη τό 1865 ἡ ἐξέγερση ἐνάντια στίς μηχανές λιμαρίσματος στό Σέφφηλντ.

ἀργαλειός ῥίχτηκε στό δρόμο 800.000 ὑφαντουργοί, δέν ἐννοοῦν ὑπάρχουσες μηχανές πού θἄπρεπε ν' ἀντικατασταθοῦν ἀπό ἕναν ὁρισμένο ἀριθμό ἐργατῶν, ἀλλά ἕναν ὑπάρχοντα ἀριθμό ἐργατῶν, πού πράγματι ἀντικαταστάθηκαν ἤ ἐκτοπίστηκαν ἀπό τίς μηχανές. Στή διάρκεια τῆς περιόδου τῆς μανουφακτούρας βάση ἐξακολουθοῦσε νά παραμένει ἡ χειροτεχνική παραγωγή, ἄν καί ἀναλυόταν σέ μερικότερες πράξεις. Τίς καινούργιες ἀποικιακές ἀγορές δέν μποροῦσαν νά τίς ἱκανοποιήσουν οἱ σχετικά ὀλιγάριθμοι ἐργάτες τῶν πόλεων, πού κληρονομήθηκαν ἀπό τό μεσαίωνα, καί οἱ καθαυτό μανουφακτοῦρες ἄνοιξαν ταυτόχρονα καινούργια πεδία παραγωγῆς γιά τόν ἀγροτικό πληθυσμό, πού μέ τή διάλυση τῆς φεουδαρχίας διώχτηκε ἀπό τή γῆ. Γι' αὐτό τό λόγο τότε πρόβαλε περισσότερο στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας καί στή συνεργασία στά ἐργαστήρια ἡ θετική πλευρά, δηλ. ὅτι ἔκανε πιό παραγωγικούς τούς ἀπασχολούμενους ἐργάτες[186]. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ συνεργασία καί ὁ συνδυασμός τῶν μέσων ἐργασίας στά χέρια λίγων, ὅταν ἐφαρμοστοῦν στή γεωργία, προκαλοῦν σέ πολλές χῶρες πολύ πρίν ἀπό τήν περίοδο τῆς μεγάλης βιομηχανίας μεγάλες, απότομες καί βίαιες ἐπαναστάσεις στόν τρόπο παραγωγῆς καί ἑπομένως στούς ὅρους ζωῆς καί στά μέσα ἀπασχόλησης τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ πάλη ὅμως αὐτή διαδραματίζεται ἀρχικά περισσότερο ἀνάμεσα σέ μεγάλους καί μικρούς ἰδιοχτῆτες γῆς, παρά ἀνάμεσα στό κεφάλαιο καί στή μισθωτή ἐργασία ἀπό τήν ἄλλη, στό βαθμό πού τούς ἐργάτες τους ἐκτοπίζουν τά μέσα ἐργασίας—τά πρόβατα, τά ἄλογα κλπ.—οἱ ἄμεσες πράξεις βίας ἀποτελοῦν ἐδῶ σέ πρώτη γραμμή τήν προϋπόθεση τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης. Πρῶτα διώχνονται ἀπό τή γῆ οἱ ἐργάτες καί κατόπι ἀκολουθοῦν τά πρόβατα. Καί μόνο ἡ ἁρπαγή τῆς γῆς σέ μεγάλη κλίμακα, ὅπως ἔγινε στήν Ἀγγλία, δημιουργεῖ τό πεδίο ἐφαρμογῆς γιά τή μεγάλη γεωργία[186a]. Γι' αὐτό στίς

[186] Ἀκόμα κι ὁ σέρ Τζέιμς Στιούαρτ αντιλαμβάνεται την αποτελεσματικότητα τῶν μηχανών ἐντελώς μ' αὐτή τήν έννοια. «Βλέπω λοιπόν τίς μηχανές σάν μέσα ν' αὐξηθεῖ (σέ αποτελεσματικότητα) ὁ ἀριθμός τῶν δρώντων ἀνθρώπων, χωρίς νά χρειάζεται νά τρέφονται περισσότεροι ἄνθρωποι (qu'on n'est pas obligé de nourrir). Σέ τι διαφέρει ἡ αποτελεσματικότητα μιᾶς μηχανῆς ἀπό την αποτελεσματικότητα καινούργιων κατοίκων;» («Principes d'Économie Politique», γαλλική μετάφραση, τόμ. I, Βιβλίο 1ο, κεφ. XIX). Πολύ πιό ἀφελής εἶναι ὁ Πέττυ, πού λέει πώς ἡ μηχανή ἀντικαθιστᾶ τήν «πολυγαμία». Ἡ ἄποψη αὐτή, τό πολύ-πολύ να ταιριάζει για μερικά τμήματα τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν. Ἀντίθετα: «Οἱ μηχανές σπάνια μπορούν να χρησιμοποιηθούν μ' επιτυχία γιά νά λιγοστέψουν τίς ἐργασίες ἑνός μεμονωμένου ἀνθρώπου για την κατασκευή τους θά χανόταν περισσότερος χρόνος από το χρόνο πού θα εξοικονομόταν με τή χρησιμοποίησή τους. Οἱ μηχανές εἶναι ὠφέλιμες, μόνο ὅταν επηρεάζουν μεγάλες μάζες, ὅταν μια μόνη μηχανή μπορεῖ νά ὑποστηρίξει την ἐργασία χιλιάδων. Γι' αυτό πάντα οἱ μηχανές χρησιμοποιοῦνται συνήθως στίς πιό πυκνοκατοικημένες χώρες, ὅπου ὑπάρχουν οἱ περισσότεροι άνεργοι. Χρησιμοποιοῦνται ὄχι γιατί λείπουν ἐργάτες, ἀλλά γιατί μποροῦν εὔκολα καί τραβοῦν κατά μάζες τούς ἐργάτες στή δουλιά» (*Piercy Ravenstone*: «Thoughts on the Funding System and its Effects», London 1824, σελ. 45).

[186a] [Ὑποσημείωση στήν 4η ἔκδοση. Αὐτό ἰσχύει καί γιά τή Γερμανία. Ἐκεῖ ὅπου ἔχουμε μεγάλη γεωργία, δηλ. ἰδίως στήν ἀνατολική Γερμανία, ἔγινε δυνατή

ἀρχές της ἡ ἀνατροπή τῆς γεωργίας ἔχει περισσότερο τήν ὄψη μιᾶς πολιτικῆς ἐπανάστασης.

Σάν μηχανή τό μέσο ἐργασίας γίνεται ἀμέσως ἀνταγωνιστής τοῦ ἴδιου τοῦ ἐργάτη[187]. Ἡ αὐτοαξιοποίηση τοῦ κεφαλαίου μέ τή μηχανή εἶναι ἀπευθείας ἀνάλογη πρός τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν πού καταστρέφει τούς ὅρους ὕπαρξής τους. Ὅλο τό σύστημα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς στηρίζεται στό ὅτι ὁ ἐργάτης πουλάει τήν ἐργατική του δύναμη σάν ἐμπόρευμα. Ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας κάνει μονόπλευρη αὐτή τήν ἐργατική δύναμη καί τή μετατρέπει στήν τελείως μερικευμένη δεξιότητα νά χειρίζεται ἕνα μερικό ἐργαλεῖο. Ἀπό τή στιγμή πού ὁ χειρισμός τοῦ ἐργαλείου περιέρχεται στή μηχανή, μαζί μέ τήν ἀξία χρήσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης σβήνει καί ἡ ἀνταλλακτική της ἀξία. Ὁ ἐργάτης δέν μπορεῖ νά βρεῖ ἀγοραστές ὅπως τό χαρτονόμισμα πού ἔχει τεθεῖ ἐκτός κυκλοφορίας. Ἡ μερίδα τῆς ἐργατικῆς τάξης, πού οἱ μηχανές τή μετατρέπουν ἔτσι σέ περισσεύοντα πληθυσμό, δηλ. σέ πληθυσμό πού στό ἑξῆς δέν εἶναι ἄμεσα ἀναγκαῖος γιά τήν αὐτοαξιοποίηση τοῦ κεφαλαίου, εἴτε χάνεται στόν ἄνισον ἀγώνα πού κάνει ἡ παλιά χειροτεχνική καί μανουφακτουρική παραγωγή ἐνάντια στήν παραγωγή μέ μηχανές, εἴτε πλημμυρίζει ὅλους τούς πιό εὐπρόσιτους βιομηχανικούς κλάδους, παραγεμίζει τήν ἀγορά ἐργασίας καί ρίχνει ἔτσι τήν τιμή τῆς ἐργατικῆς δύναμης κάτω ἀπό τήν ἀξία της. Ἀποτελεῖ τάχα μεγάλη παρηγοριά γιά τούς ἐξαθλιωμένους ἐργάτες τό γεγονός ὅτι ἐν μέρει τά βάσανά τους εἶναι μόνο «πρόσκαιρα» («a temporary inconvenience») καί ὅτι ἐν μέρει οἱ μηχανές μόνο βαθμιαία καταχτοῦν ἕνα ὁλόκληρο πεδίο τῆς παραγωγῆς, πράγμα πού σπάει τήν ἔκταση καί τήν ἔνταση τῆς καταστρεπτικῆς τους ἐπίδρασης. Ἡ μιά παρηγοριά χτυπάει τήν ἄλλη. Ἐκεῖ πού ἡ μηχανή καταχτάει σιγά-σιγά ἕνα πεδίο παραγωγῆς δημιουργεῖ χρόνια ἀθλιότητα στά ἐργατικά στρώματα πού συναγωνίζονται μαζί της. Ἐκεῖ πού τό πέρασμα εἶναι γρήγορο, ἡ μηχανή δρᾶ μαζικά καί μέ ὀξεία μορφή. Ἡ παγκόσμια ἱστορία δέν ἔχει νά παρουσιάσει πιό φριχτό θέαμα ἀπό τό σιγανό ἀφανισμό τῶν ἄγγλων χειροτεχνῶν μπαμπακοϋφαντουργῶν πού κράτησε δεκαετίες ὁλόκληρες καί πού ἐπισφραγίστηκε ὁριστικά τό 1838. Πολλοί ἀπ' αὐτούς πέθαναν ἀπό τήν πείνα, πολλοί φυτοζωοῦσαν χρόνια συνέχεια μαζί μέ τίς οἰκογένειές τους μέ $2^1/_2$ πένες τήν ἡμέρα[188]. Ἀντίθετα, μέ ὀξεία μορφή ἐπέδρασε ἡ ἀγγλική μηχανοκί-

ἀπό τό 16ο αἰώνα καί δῶ, ἰδίως ὕστερα ἀπό τό 1648, μέ τή διάδοση τοῦ λεγόμενου «Bauernlegen» [ἁρπαγή τῆς γῆς τῶν χωρικῶν καί συνένωσή της με τή γῆ τῶν τσιφλικάδων]. — Φ. Ε.]

[187] «Οἱ μηχανές και ἡ ἐργασία βρίσκονται σέ μόνιμο ἀνταγωνισμό» (*Ricardo*: «Principles of Political Economy», 3rd ed., London 1821, σελ. 479).

[188] Πρίν ἀπό τήν ἐφαρμογή τοῦ νόμου τοῦ 1833 γιά τους φτωχούς, ὁ συναγωνισμός ἀνάμεσα στό χειροποίητο καί στο μηχανοποίητο ὕφασμα στην Ἀγγλία τράβηξε σε μάκρος χάρη στο γεγονός ὅτι συμπλήρωναν με ἐπιδόματα τῶν ἐνοριῶν τους μισθούς που εἶχαν πέσει πολύ κάτω ἀπό το ἐλάχιστο ὅριο. «Ὁ αἰδεσιμότατος κ. Τέρνερ ἦταν τό 1827 παπάς στό Οὐίλμσλοου τοῦ Τσέσαϊρ, μια βιομηχανική περιφέρεια. Οἱ ἐρωτήσεις τῆς ἐπιτροπῆς μεταναστεύσεως καί οἱ άπαν-

νητη μπαμπακουργία στίς Ἀνατολικές Ἰνδίες, πού ὁ γενικός διοικητής τους διαπίστωνε τό 1834—1835: «Ζήτημα εἶναι ἄν ἡ ἱστορία τοῦ ἐμπορίου ἔχει νά παρουσιάσει παρόμοια ἀθλιότητα. Τά κόκκαλα τῶν μπαμπακοϋφαντουργῶν λευκαίνουν τίς πεδιάδες τῶν Ἰνδιῶν». Φυσικά, ἐφόσον οἱ ὑφαντουργοί αὐτοί ἐγκατάλειψαν τόν πρόσκαιρο αὐτόν κόσμο, «πρόσκαιρο» ἦταν καί τό «κακό» πού τούς προξένησε ἡ μηχανή. Ἄλλωστε ἡ «πρόσκαιρη» ἐπίδραση τῶν μηχανῶν εἶναι διαρκής γιατί καταχτᾶ διαρκῶς καινούργιους τομεῖς τῆς παραγωγῆς. Ὥστε ἡ αὐτοτελής καί ἀποξενωμένη μορφή, πού δίνει γενικά ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς στούς ὅρους ἐργασίας καί στό προϊόν ἐργασίας ἀπέναντι στόν ἐργάτη, ἐξελίσσεται μέ τήν ἐμφάνιση τῶν μηχανῶν σέ ὁλοκληρωμένη ἀντίθεση ἀνάμεσα στόν ἐργάτη, ἀπό τή μιά, καί στούς ὅρους ἐργασίας καί τό προϊόν ἐργασίας, ἀπό τήν ἄλλη[199]. Ἔτσι ἐξηγιέται γιατί μαζί μέ τίς μηχανές ἐμφανίζεται γιά πρώτη φορά καί ἡ βάναυση ἐξέγερση τοῦ ἐργάτη ἐνάντια στό μέσο ἐργασίας.

Τό μέσο ἐργασίας σκοτώνει τόν ἐργάτη. Αὐτή ἡ ἄμεση ἀντίθεση παρουσιάζεται βέβαια πιό χειροπιαστή κάθε φορά πού οἱ νεοεισαγμένες μηχανές συναγωνίζονται τήν πατροπαράδοτη χειροτεχνική ἤ μανουφακτουρική παραγωγή. Ὅμως καί μέσα στούς κόλπους τῆς ἴδιας τῆς μεγάλης βιομηχανίας δρᾶ ἀνάλογα ἡ διαρκής τελειοποίηση τῶν μηχανῶν καί ἡ ἐξέλιξη τοῦ αὐτόματου συστήματος. «Ὁ σταθερός σκοπός τῶν τελειοποιημένων μηχανῶν εἶναι νά περιορίσει τή χειρωνακτική ἐργασία ἤ νά τελειοποιήσει τόν ἕνα ἤ τόν ἄλλο κρίκο τῆς παραγωγικῆς ἁλυσίδας τοῦ ἐργοστασίου, ἀντικατασταίνοντας τίς ἀνθρώπινες μηχανές μέ σιδερένιες»[200]. «Ἡ χρησιμοποίηση τῆς κινητήριας δύναμης τοῦ ἀτμοῦ ἤ τοῦ νεροῦ σέ μηχανές, πού ὥς τώρα κινοῦνταν μέ τό χέρι, εἶναι καθημερινό γεγονός... Διαρκῶς γίνονται μικρές τελειοποιήσεις στίς μηχανές, πού ἔχουν σκοπό νά κάνουν οἰκονομία σέ κινητήρια δύναμη, νά βελτιώσουν τό προϊόν, ν' αὐξήσουν τήν παραγωγή στή μονάδα τοῦ χρόνου ἤ νά ἐκτοπίσουν ἕνα παιδί, μιά γυναίκα ἤ ἕναν ἄνδρα, καί οἱ τελειοποιήσεις αὐτές, μόλο πού φαινομενικά εἶναι ἀσήμαντες, ἔχουν ὡστόσο σοβαρά ἀποτελέσματα»[201]. «Παντοῦ ὅπου μιά δουλιά ἀπαιτεῖ πολλή δεξιοσύνη καί σίγουρο χέρι, τήν ἀποσποῦν ὅσο τό δυνατό πιό γρήγορα ἀπό τά μπράτσα τοῦ πάρα πολύ ἐπιτήδειου ἐργάτη, πού συχνά κλείνει πρός κάθε λογῆς ἀνωμαλίες, γιά νά τήν ἀναθέσουν σ' ἕναν ἰδιαίτερο μηχανισμό, πού εἶναι τόσο καλά ρυθμισμένος, ὥστε νά μπορεῖ νά τόν ἐπιβλέπει ἕνα παιδί»[202]. «Στό αὐτόματο σύστημα τό ταλέντο τοῦ ἐργάτη ἐκτοπίζεται προοδευτικά»[203]. «Ἡ τελειοποίηση τῶν μηχανῶν δέν ἀπαιτεῖ μόνο ἐλάττωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀπασχολούμενων ἐνήλικων ἐργατῶν γιά τήν ἐπίτευξη ἑνός ὁρισμένου ἀποτελέσματος, ἀλλά καί ἀντικατασταίνει μιά κατηγορία ἀτόμων μέ μιάν ἄλλη, μιά εἰδικευμένη μέ μιά λιγότερο εἰδικευμένη, τούς ἐνήλικους μέ παιδιά, τούς ἄνδρες μέ γυναῖκες. Ὅλες αὐτές οἱ ἀλλαγές προκαλοῦν διαρκεῖς διακυμάνσεις στό ἐπίπεδο τῶν μισθῶν»[204]. «Οἱ μηχανές πετοῦν ἀκατάπαυστα ἐνήλικους ἀπό τά ἐργοστάσια»[205]. Ἡ θυελλώδικη ἀνάπτυξη τοῦ συστήματος τῶν μηχανῶν, πού προκλήθηκε κάτω ἀπό τήν πίεση τῆς περιορισμένης ἐργάσιμης ἡμέρας, ἔδειξε τήν ἐξαιρετική ἐλαστικότητά του χάρη στή σωρευμένη πραχτική πείρα, τήν ὑπάρχουσα πιά ποσότητα τῶν μηχανικῶν μέσων καί τή διαρκῆ πρόοδο τῆς τεχνικῆς. Ποιός ὅμως μποροῦσε τό 1860, τό χρόνο πού ἡ ἀγ-

τήσεις τοῦ κ. Τῶρνερ δείχνουν πῶς διατηρεῖται ὁ ἀνταγωνισμός ἀνάμεσα στή χειροτεχνική ἐργασία καί στίς μηχανές. Ἐρώτηση: „Ἡ χρησιμοποίηση τοῦ μηχανοκίνητου ἀργαλιοῦ δέν ἔχει ἐκτοπίσει τό χειροκίνητο ἀργαλιό;" Ἀπάντηση: „Χωρίς καμιά ἀμφιβολία καί θά τόν ἐκτόπιζε ἀκόμα περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ἔγινε ὥς τώρα, ἄν οἱ ὑφαντουργοί πού ἐργάζονται μέ χειροκίνητο ἀργαλιό δέν εἶχαν περιέλθει σέ κατάσταση πού τούς ὑποχρέωσε νά ὑποταχθοῦν σέ μιά πτώση τοῦ μισθοῦ τους". Ἐρώτηση: „Μά μέ τήν ὑποταγή του αὐτή ὁ ὑφαντουργός πού ἐργάζεται μέ χειροκίνητο ἀργαλιό δέχτηκε νά ἱκανοποιεῖται μέ ἕνα μισθό, πού δέ φτάνει γιά τή συντήρησή του, καί ζητάει ἐνίσχυση ἀπό τήν ἐνορία γιά νά συμπληρώσει τή συντήρησή του;" Ἀπάντηση: „Ναί, πραγματικά, ὁ συναγωνισμός ἀνάμεσα στό χειροκίνητο καί στό μηχανοκίνητο ἀργαλιό διατηρεῖται μέ τό ἐπίδομα γιά τούς φτωχούς". Ἔτσι λοιπόν ἡ ταπεινωτική ἐξαθλίωση ἤ ἡ μετανάστευση εἶναι τό ὄφελος πού ἔφερε στούς ἐργαζόμενους ἡ εἰσαγωγή τῶν μηχανῶν, ἀπό ἀξιοσέβαστοι καί ὥς ἕνα ὁρισμένο βαθμό ἀνεξάρτητοι χειροτέχνες κατάντησαν δουλοπρεπεῖς ἄθλιοι πού τρῶνε τό ταπεινωτικό ψωμί τῆς ἐλεημοσύνης. Κι αὐτό ὀνομάζεται πρόσκαιρο κακό» («A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Co-operation», London 1834, σελ. 29).

[199] «Ἡ ἴδια αἰτία, πού μπορεῖ ν' αὐξάνει τό εἰσόδημα τῆς χώρας (δηλ., ὅπως ἐξηγάει στό ἴδιο σημεῖο ὁ Ρικάρντο, τό εἰσόδημα τῶν γαιοχτημόνων καί τῶν κεφαλαιοκρατῶν, πού ὁ πλοῦτος τους, ἄν ἐξεταστεῖ γενικά ἀπό οἰκονομική ἄποψη = Wealth of the nation [πλοῦτος τοῦ ἔθνους] μπορεῖ νά δημιουργεῖ ταυτόχρονα καί πληθυσμιακό περίσσευμα καί νά χειροτερεύει τήν κατάσταση τοῦ ἐργάτη» (*Ricardo:* «Principles of Political Economy», 3η ἐκδ., London 1821, σελ. 469). «Ὁ σταθερός σκοπός καί ἡ τάση κάθε τελειοποίησης τοῦ μηχανισμοῦ εἶναι πραγματικά ν' ἀπαλλαχτοῦν ὁλότελα ἀπό τήν ἐργασία τοῦ ἀνθρώπου ἤ νά μειώσουν τήν τιμή της, ἀντικατασταίνοντας τήν ἐργασία τῶν ἐνήλικων ἀνδρῶν ἐργατῶν μέ τήν ἐργασία τῶν γυναικῶν καί τῶν παιδιῶν ἤ τούς εἰδικευμένους ἐργάτες μέ ἀνειδίκευτους» (*Ure:* [«Philosophy of Manufactures», σελ. 23]).

[200] «Reports of Insp. of Fact. 31st October 1858», σελ. 43.

[201] «Reports etc. for 31st October 1856», σελ. 15.

[202] *Ure:* «Philosophy of Manufactures», σελ. 19. «Τό μεγάλο πλεονέχτημα τῶν μηχανῶν πού χρησιμοποιοῦνται στό ψήσιμο τῶν τούβλων συνίσταται στό ὅτι κάνουν τόν ἐπιχειρηματία τελείως ἀνεξάρτητο ἀπό τούς εἰδικευμένους ἐργάτες» («Children's Employment Commission. 5th Report», London 1866, σελ. 130, ἀρ. 46).

Προσθήκη στή 2η ἔκδοση.— Ὁ κ. Α. Στῶρροκ, γενικός ἐπιστάτης τοῦ τμήματος μηχανῶν τοῦ «Great Northern Railway», λέει σχετικά μέ τήν κατασκευή μηχανῶν (ἀτμομηχανῶν τῶν σιδηροδρόμων κλπ.): «Καθημερινά χρειάζονται λιγότερο δαπανηροί (expensive) ἄγγλοι ἐργάτες. Ἡ παραγωγή αὐξάνει μέ τή χρησιμοποίηση βελτιωμένων ἐργαλείων καί τά ἐργαλεῖα αὐτά τά χειρίζονται μέ τή σειρά τους ἐργάτες κατώτερης κατηγορίας (a low class of labour)... Προηγούμενα ἡ εἰδικευμένη ἐργασία παρῆγε κατ' ἀνάγκην ὅλα τά κομμάτια τῆς ἀτμομηχανῆς. Τά ἴδια κομμάτια παράγονται τώρα μέ ἐργασία λιγότερης εἰδικότητας, μέ καλά ὅμως ἐργαλεῖα... Μέ τή λέξη ἐργαλεῖα ἐννοῶ τίς μηχανές πού χρησιμοποιοῦνται στήν κατασκευή μηχανῶν» («Royal Commission on Railways, Minutes of Evidence, Nº 17862 καί 17863», London 1867).

[203] *Ure:* «Philosophy of Manufactures» σελ. 20.

[204] Στό ἴδιο, σελ. 321.

[205] Στό ἴδιο, σελ. 23.

γλική μπαμπακουργία βρισκόταν στό ζενίθ, νά μαντέψει τίς καλπάζουσες τελειοποιήσεις τῶν μηχανῶν καί τήν ἀντίστοιχη ἐκτόπιση τῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας, πού προκάλεσαν τά ἑπόμενα τρία χρόνια κάτω ἀπό τό κέντρισμα τοῦ ἀμερικάνικου ἐμφύλιου πολέμου; Ἀρκοῦν ἐδῶ μερικά παραδείγματα ἀπό τίς ἐπίσημες ἀναφορές τῶν ἄγγλων ἐπιθεωρητῶν ἐργασίας σχετικά μ' αὐτό τό σημεῖο. Ἕνας ἐργοστασιάρχης τοῦ Μάντσεστερ δήλωσε: «Ἀντίς 75 λαναριστικές μηχανές, χρειαζόμαστε τώρα μόνο 12, πού παράγουν τήν προηγούμενη ποσότητα στήν ἴδια, ἄν ὄχι σέ καλύτερη ποιότητα... Ἡ οἰκονομία σέ μισθούς φτάνει τίς 10 λίρ. στ. τήν ἑβδομάδα, καί ἡ οἰκονομία σέ ἀπορίμματα μπαμπακιοῦ τά 10%». Σέ ἕνα τμῆμα κάποιου κλωστηρίου παραγωγῆς λεπτῶν νημάτων τοῦ Μάντσεστερ «ἐκτοπίστηκε τό 1/4 καί σέ ἕνα ἄλλο πάνω ἀπό τό 1/2 τοῦ ἐργατικοῦ προσωπικοῦ χάρη στήν ἐπιτάχυνση τῆς κίνησης τῶν μηχανῶν καί στήν ἐφαρμογή διάφορων self acting [αὐτόματων] προτσές, ἐνῶ ἡ χτενιστική μηχανή, πού μπῆκε στή θέση τῆς δεύτερης λαναριστικῆς μηχανῆς, λιγόστεψε πολύ τόν ἀριθμό τῶν χεριῶν πού ἐργάζονται στό λαναριστήριο». Ἕνα ἄλλο κλωστήριο ὑπολογίζει ὅτι γενικά ἡ οἰκονομία του σέ ἐργατικά χέρια φτάνει τά 10%. Οἱ κύριοι Τζίλμορ, κλωστοβιομήχανοι τοῦ Μάντσεστερ, δηλώνουν: «Στό δικό μας blowing departement [καθαριστήριο μπαμπακιοῦ] ὑπολογίζουμε ὅτι μέ τίς καινούργιες μηχανές κάνουμε οἰκονομία ἑνός ὁλόκληρου τρίτου σέ χέρια καί μισθούς... στά jack frame καί drawing frame room [διαμερίσματα καρουλιῶν καί ταινιῶν] κάνουμε οἰκονομία κάπου τό ἕνα τρίτο σέ ἔξοδα καί χέρια. Στό κλωστήριο κάνουμε οἰκονομία τό ἕνα τρίτο περίπου σέ ἔξοδα. Κάτι ἀκόμα: ὅταν τό νῆμα μας πηγαίνει τώρα στόν ὑφαντή, εἶναι τόσο βελτιωμένο χάρη στή χρήση τῶν νέων μηχανημάτων, πού παράγει περισσότερο καί καλύτερο ὑφαντό ἀπό τό ὑφαντό πού παρῆγε μέ τό παλιό μηχανοποίητο νῆμα»[206]. Ὁ ἐπιθεωρητής ἐργασίας Α. Ρέντγκρεηβ παρατηρεῖ σχετικά μ' αὐτό: «Προχωρεῖ γρήγορα ἡ ἐλάττωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν μέ παράλληλη αὔξηση τῆς παραγωγῆς· στά ἐργοστάσια ἐριουργίας ἄρχισε τελευταῖα ἕνας καινούργιος περιορισμός τοῦ ἀριθμοῦ τῶν χεριῶν, καί ὁ περιορισμός αὐτός συνεχίζεται: πρίν λίγες μέρες ἕνας δάσκαλος, πού κάθεται κοντά στό Ρότσντεηλ, μοῦ εἶπε πώς ἡ μεγάλη ἐλάττωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μαθητριῶν στά σχολειά θηλέων δέν ὀφείλεται μονάχα στήν πίεση τῆς κρίσης, ἀλλά καί στίς ἀλλαγές πού ἔγιναν στίς μηχανές τῶν ἐργοστασίων ἐριουργίας, χάρη στίς ὁποῖες ὁ μέσος ἀριθμός τῶν **Halbzeitler** [τῶν παιδιῶν πού δουλεύουν τή μισή μέρα] περιορίστηκε κατά 70»[207].

Ὁ παρακάτω πίνακας μᾶς δείχνει τό συνολικό ἀποτέλεσμα τῶν τελειοποιήσεων τῶν μηχανῶν στήν ἀγγλική μπαμπακουργία πού ὀφείλονται στόν ἀμερικάνικο ἐμφύλιο πόλεμο:

[206] «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1863», σελ. 108 κ. ἑ.

[207] «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1863», σελ. 109. Ἡ γρήγορη τελειοποίηση τῶν μηχανῶν στή διάρκεια τῆς κρίσης τοῦ μπαμπακιοῦ ἐπέτρεψε

Ἀριθμός ἐργοστασίων.

	1858	1861	1868
Ἀγγλία καί Οὐαλλία	2 046	2 715	2 405
Σκωτία	152	163	131
Ἰρλανδία	12	9	13
Ἑνωμένο Βασίλειο	2 210	2 887	2 549

Ἀριθμός ἀτμοκίνητων ἀργαλιῶν.

	1858	1861	1868
Ἀγγλία καί Οὐαλλία	275 590	368 125	344 719
Σκωτία	21 624	30 110	31 864
Ἰρλανδία	1 633	1 757	2 746
Ἑνωμένο Βασίλειο	298 847	399 992	379 329

Ἀριθμός ἀδραχτιῶν.

	1858	1861	1868
Ἀγγλία καί Οὐαλλία	25 818 576	28 352 125	30 478 228
Σκωτία	2 041 129	1 915 398	1 397 546
Ἰρλανδία	150 512	119 944	124 240
Ἑνωμένο Βασίλειο	28 010 217	30 387 467	32 000 014

Ἀριθμός ἀπασχολούμενων ἐργατῶν.

	1858	1861	1868
Ἀγγλία καί Οὐαλλία	341 170	407 598	357 052
Σκωτία	34 698	41 237	39 809
Ἰρλανδία	3 345	2 731	4 203
Ἑνωμένο Βασίλειο	379 213	451 569	401 064

Ἑπομένως ἀπό τό 1861 ὥς τό 1868 ἐξαφανίστηκαν 338 ἐργοστάσια μπαμπακουργίας, δηλ. πιό παραγωγικές καί πιό μεγάλες μηχανές συγκεντρώθηκαν στά χέρια ἑνός μικρότερου ἀριθμοῦ κεφαλαιοκρατῶν. Ὁ ἀριθμός τῶν ἀτμοκίνητων ἀργαλιῶν μειώθηκε κατά 20 663, ταυ-

στούς ἄγγλους ἐργοστασιάρχες ἀμέσως ὕστερα ἀπό τό τέλος τοῦ ἀμερικάνικου ἐμφυλίου πολέμου νά πλημμυρίσουν ξανά στό ἄψε-σβῆσε τήν παγκόσμια ἀγορά. Ἀπό τό δεύτερο κιόλας ἑξάμηνο τοῦ 1866 ἄρχισαν τά ὑφαντά νά μένουν σχεδόν ἀπούλητα. Τότε ἄρχισε ἡ ἀποστολή τῶν ἐμπορευμάτων γιά ἀποθήκευση στήν Κίνα καί στίς Ἰνδίες, πράγμα πού ἔκανε φυσικά ἀκόμα πιό ἔντονη τήν ὑπερπληθώρα (glut) τῆς ἀγορᾶς. Στίς ἀρχές τοῦ 1867 οἱ ἐργοστασιάρχες κατάφυγαν στό συνηθισμένο τους μέσο σωτηρίας, στή μείωση τῶν μισθῶν κατά 5%. Οἱ ἐργάτες ἀντιτάχθηκαν καί δήλωσαν, ἀπό θεωρητική ἄποψη πολύ σωστά, ὅτι τό μοναδικό μέσο θεραπείας εἶναι νά δουλεύουν λιγότερο χρόνο, 4 μέρες τήν ἑβδομάδα. Ὕστερα ἀπό κάμποση ἀντίσταση οἱ αὐτοκαλούμενοι καπετάνιοι τῆς βιομηχανίας ὑποχρεώθηκαν νά συμφωνήσουν μ' αὐτό, σέ μερικές περιπτώσεις μέ περικοπή κατά 5% τῶν μισθῶν καί σέ ἄλλες χωρίς περικοπή.

τόχρονα ὅμως αὐξήθηκε τό προϊόν τους ἔτσι, πού ἕνας τελειοποιημένος ἀργαλιός παράγει τώρα περισσότερα ἀπό ἕναν παλιό. Τέλος ὁ ἀριθμός τῶν ἀδραχτιῶν αὐξήθηκε κατά 1 612 541, ἐνῶ μειώθηκε κατά 50 505 ὁ ἀριθμός τῶν ἀπασχολούμενων ἐργατῶν. Ἡ «πρόσκαιρη» λοιπόν ἀθλιότητα μέ τήν ὁποία ἡ κρίση τοῦ μπαμπακιοῦ πίεζε τούς ἐργάτες ἐντάθηκε καί στερεώθηκε μέ τή γοργή καί ἀδιάκοπη πρόοδο τῶν μηχανῶν.

Ὡστόσο ἡ μηχανή δέ δρᾶ μόνο σάν ὑπέρτερος ἀνταγωνιστής, ἕτοιμος πάντα νά κάνει «περιττό» τό μισθωτό ἐργάτη. Τό κεφάλαιο τήν ἐξαγγέλνει φωναχτά καί σκόπιμα σάν δύναμη ἐχθρική γιά τόν ἐργάτη, καί τή χειρίζεται σάν τέτια. Ἡ μηχανή γίνεται τό πιό ἰσχυρό πολεμικό μέσο γιά τήν κατάπνιξη τῶν περιοδικῶν ἐργατικῶν ἐξεγέρσεων, ἀπεργιῶν κλπ., πού στρέφονται ἐνάντια στήν αὐτοκράτεια τοῦ κεφαλαίου[208]. Ὅπως λέει ὁ Γκάσκελ, ἡ ἀτμομηχανή ἦταν ἀμέσως ἀπό τήν ἀρχή ἀνταγωνίστρια τῆς «δύναμης τοῦ ἀνθρώπου» καί ἐπέτρεψε στόν κεφαλαιοκράτη νά συντρίψει τίς αὐξανόμενες ἀξιώσεις τῶν ἐργατῶν, πού ἀπειλοῦσαν νά ὁδηγήσουν σέ κρίση τό ἐργοστασιακό σύστημα πού γεννιόταν[209]. Θά μποροῦσε νά γράψει κανείς μιά ὁλόκληρη ἱστορία τῶν ἐφευρέσεων ἀπό τό 1830 καί δῶ, πού ἔγιναν ἁπλῶς σάν πολεμικά μέσα τοῦ κεφαλαίου ἐνάντια στίς ἀνταρσίες τῶν ἐργατῶν. Θυμίζουμε πρίν ἀπ' ὅλα τή selfacting mule γιατί ἐγκαινιάζει μιά νέα ἐποχή τοῦ αὐτόματου συστήματος[210].

Στήν κατάθεσή του πού ἔκανε στήν Trades' Unions Commission [Ἐπιτροπή τῶν τρέιντ-γιούνιονς] ὁ Νάσμιθ, ὁ ἐφευρέτης τῆς ἀτμόσφυρας, εἶπε τά παρακάτω γιά τίς τελειοποιήσεις τῶν μηχανῶν πού τίς εἰσήγαγε ἐξαιτίας τῆς μεγάλης καί μακρόχρονης ἀπεργίας τῶν μηχανουργῶν τό 1851: «Τό χαρακτηριστικό γνώρισμα τῶν σύγχρονών μας μηχανικῶν τελειοποιήσεων εἶναι ἡ εἰσαγωγή αὐτόματων ἐργαλειομηχανῶν. Αὐτό πού ἔχει νά κάνει σήμερα ἕνας ἐργάτης, πού ἐργάζεται στή μηχανή, καί πού μπορεῖ νά τό κάνει καί κάθε ἀνήλικος, δέν εἶναι νά ἐργάζεται ὁ ἴδιος, ἀλλά νά ἐπιβλέπει τήν ὄμορφη ἐργασία τῆς μηχανῆς. Σήμερα ἔχει ἐκτοπιστεῖ ὁλόκληρη ἡ τάξη τῶν ἐργατῶν πού ἐξαρτιοῦνται ἀποκλειστικά ἀπό τή δεξιοσύνη τους. Πρωτήτερα ἀπασχολοῦσα τέσσερις ἀνήλικους γιά κάθε μηχανουργό. Χάρη σ' αὐτούς τούς καινούργιους μηχανικούς συνδυασμούς μείωσα τόν ἀριθμό τῶν

[208] «Στά ὑαλουργεῖα πού παράγουν φυσητό γυαλί γιά κρυστάλλινα εἴδη καί μπουκάλια, ἡ σχέση ἀνάμεσα στ' ἀφεντικά καί στά χέρια, εἶναι μιά χρόνια ἀπεργία». Ἔτσι ἐξηγιέται ἡ ἄνοδος τῆς βιομηχανίας πρεσαρισμένου γυαλιοῦ, ὅπου οἱ κύριες πράξεις τῆς παραγωγῆς ἐκτελοῦνται μέ μηχανές. Μιά φίρμα στό Νιούκασλ, πού προηγούμενα παρῆγε 350 000 λίβρες φυσητά κρυστάλλινα εἴδη τό χρόνο, παράγει τώρα 3 000 500 λίβρες πρεσαρισμένα γυάλινα ἀντικείμενα («Children's Employment Commission. 4th Report, 1865», σελ. 262—263).

[209] *Gaskell:* «The Manufacturing Population of England», London 1833, σελ. 3—4.

[210] Μερικές πολύ σημαντικές ἐφαρμογές μηχανῶν γιά τήν κατασκευή μηχανῶν τίς ἐφεῦρε ὁ κ. Φαίρμπερν ἐξαιτίας ἀπεργιῶν στό δικό του ἐργοστάσιο κατασκευῆς μηχανῶν.

ἐνήλικων ἀνδρῶν ἀπό 1500 σέ 750. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν σημαντική αὔξηση τοῦ κέρδους μου».

Ὁ Γιούρ λέει γιά μιά μηχανή χρωμοτυπογραφίας στά ἐργοστάσια πού σταμπάρουν μπαμπακερά ὑφάσματα: «Ἐπιτέλους προσπάθησαν οἱ κεφαλαιοκράτες ν' ἀπελευθερωθοῦν ἀπ' τήν ἀνυπόφορη αὐτή σκλαβιά (δηλ. ἀπό τούς ἐνοχλητικούς γι' αὐτούς ὅρους συμβολαίου τῶν ἐργατῶν), καταφεύγοντας στίς βοηθητικές πηγές τῆς ἐπιστήμης, καί σέ λίγο ἀποκαταστάθηκαν στά νόμιμα δικαιώματά τους, στά δικαιώματα τοῦ κεφαλιοῦ πάνω στά ἄλλα μέλη τοῦ σώματος». Ὁ ἴδιος μιλάει γιά μιά ἐφεύρεση πού κολαρίζει τό στημόνι καί πού ἀποτέλεσε ἄμεση ἀφορμή γιά τό ξέσπασμα μιᾶς ἀπεργίας καί λέει: «Ἡ ὀρδή τῶν δυσαρεστημένων, πού νόμιζε ὅτι ἡ παλιά ὀχυρωματική γραμμή τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας τήν ἔκανε ἀνίκητη, εἶδε τή νέα μηχανική ταχτική νά προσβάλλει τά πλευρά της καί νά ἐκμηδενίζει τά μέσα ἄμυνάς της. Ὑποχρεώθηκε νά παραδοθεῖ στό ἔλεος τοῦ νικητῆ». Γιά τήν ἐφεύρεση τῆς selfacting mule [αὐτόματη κλωστική μηχανή] λέει: «Ἀποστολή της ἦταν ν' ἀποκαταστήσει τήν τάξη ἀνάμεσα στίς βιομηχανικές τάξεις... Ἡ ἐφεύρεση αὐτή ἐπικυρώνει τή θεωρία πού διατυπώσαμε κιόλας, ὅτι τό κεφάλαιο, ὑποχρεώνοντας τήν ἐπιστήμη νά μπεῖ στήν ὑπηρεσία της, ἐξαναγκάζει πάντα τό ἀτίθασο χέρι τῆς ἐργασίας νά πειθαρχήσει»[211]. Παρά τό γεγονός ὅτι τό σύγγραμμα τοῦ Γιούρ βγῆκε τό 1835, δηλ. τόν καιρό πού τό ἐργοστασιακό σύστημα ἦταν ἀκόμα σχετικά ἀδύνατα ἀναπτυγμένο, ὡστόσο παραμένει ἡ κλασική ἔκφραση τοῦ πνεύματος τοῦ ἐργοστασίου, ὄχι μόνο λόγω τοῦ ἀνοιχτόκαρδου κυνισμοῦ του, μά καί λόγω τῆς ἀφέλειας μέ τήν ὁποία ὁμολογεῖ τίς ἀλόγιστες ἀντιφάσεις τοῦ μυαλοῦ τοῦ κεφαλαίου. Ἀφοῦ λχ. ἀναπτύσσει πρῶτα τή «θεωρία» ὅτι τό κεφάλαιο μέ τή βοήθεια τῆς μισθωμένης ἀπ' αὐτό ἐπιστήμης «ἐξαναγκάζει πάντα τό ἀτίθασο χέρι τῆς ἐργασίας νά πειθαρχήσει», ἀγανακτεῖ γιατί «ἀπό μιά ὁρισμένη πλευρά κατηγοροῦν τήν ἐπιστήμη τῆς μηχανικῆς καί τῆς φυσικῆς ὅτι μπαίνει στήν ὑπηρεσία τοῦ δεσποτισμοῦ τῶν πλούσιων κεφαλαιοκρατῶν καί ὅτι προσφέρεται σάν μέσο καταπίεσης τῶν φτωχῶν τάξεων». Καί ἀφοῦ κηρύχνει φαρδιά-πλατιά πόσο ἡ γρήγορη ἀνάπτυξη τῶν μηχανῶν ὠφελεῖ τούς ἐργάτες, τούς συσταίνει νά μήν ἐπιταχύνουν μέ τήν ἐναντίωσή τους, μέ τίς ἀπεργίες τους κλπ. τήν ἀνάπτυξη τῶν μηχανῶν. «Τέτιες βίαιες ἀνταρσίες—λέει—δείχνουν τή μυωπία τῶν ἀνθρώπων στήν πιό περιφρονητέα μορφή της, στή μορφή τοῦ ἀνθρώπου πού γίνεται δήμιος τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ του». Λίγες σελίδες πιό πάνω λέει τό ἀντίθετο: «Χωρίς τίς σφοδρές συγκρούσεις καί τίς διακοπές, πού προκαλοῦνται ἀπό τίς πλανεμένες ἀπόψεις τῶν ἐργατῶν, τό ἐργοστασιακό σύστημα θἄχε ἐξελιχθεῖ ἀκόμα πιό γρήγορα καί πιό ὠφέλιμα γιά ὅλα τά ἐνδιαφερόμενα μέρη». Καί κατόπιν ἀναφωνεῖ πάλι: «Εἶναι εὐτύχημα γιά τόν πληθυσμό τῶν ἐργοστασιακῶν περιοχῶν τῆς Μεγάλης Βρετανίας, πού οἱ τελειοποιήσεις τῆς μηχανικῆς γίνονται μό-

[211] *Ure:* «Philosophy of Manufactures», σελ. 367—370.

νο βαθμιαία»... «Άδικα—λέει—κατηγορούν τίς μηχανές ότι μειώνουν τό μισθό τών ενήλικων, εκτοπίζοντας ένα μέρος άπ' αυτούς, όπότε ό αριθμός τους ξεπερνάει τίς ανάγκες γιά εργασία. Όμως, οί μηχανές μεγαλώνουν τή ζήτηση παιδικής εργασίας καί ανεβάζουν έτσι τό επίπεδο τού μισθού της». Από τήν άλλη, ό ίδιος παρηγορητής υπερασπίζει τά χαμηλά μεροκάματα τών παιδιών, λέγοντας ότι «εμποδίζουν τούς γονείς νά στέλνουν τά παιδιά τους πολύ μικρά στά εργοστάσια». Όλο του τό βιβλίο είναι μιά απολογία τής απεριόριστης εργάσιμης ημέρας καί ή φιλελεύθερη ψυχή του, όταν ή νομοθεσία απαγορεύει νά ξεθεώνουν στή δουλιά πάνω από δώδεκα ώρες παιδιά 13 χρονών, αναπολεί τίς πιό σκοτεινές περίοδες τού μεσαίωνα. Αυτό δέν τόν εμποδίζει νά καλεί τούς εργοστασιακούς εργάτες ν' απευθύνουν ευχαριστήρια προσευχή στή θεία πρόνοια, πού μέ τίς μηχανές τούς «έδοσε τόν καιρό νά σκέφτονται τά συμφέροντα τής αθανασίας τής ψυχής τους»[212].

6. Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΘΜΙΣΗΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΟΥΣ ΕΡΓΑΤΕΣ ΠΟΥ ΕΚΤΟΠΙΖΟΥΝ ΟΙ ΜΗΧΑΝΕΣ.

Μιά ολόκληρη σειρά αστοί οικονομολόγοι, όπως ό Τζέιμς Μίλλ, ό Μάκ Κούλλοχ, ό Τόρρενς, ό Σένιορ, ό Τζόν Στ. Μίλλ κ.ά., υποστηρίζουν πώς κάθε μηχανή πού εκτοπίζει εργάτες, απελευθερώνει ταυτόχρονα καί κατ' ανάγκην ένα αντίστοιχο κεφάλαιο γιά τήν απασχόληση τών ίδιων αυτών εργατών[213].

Άς υποθέσουμε ότι ένας κεφαλαιοκράτης χρησιμοποιεί 100 εργάτες λχ. σέ μιά μανουφακτούρα ταπετσαρίας καί πληρώνει 30 λίρ. στ. τό χρόνο στόν κάθε εργάτη. Επομένως τό μεταβλητό κεφάλαιο πού διαθέτει τό χρόνο είναι 3000 λίρ. στ. Άς υποθέσουμε ότι απολύει τούς 50 εργάτες καί απασχολεί τούς υπόλοιπους 50 μέ μηχανές πού τού στοίχισαν 1500 λίρ. στ. Γιά λόγους απλοποίησης δέν παίρνουμε υπόψη τά χτίρια, τό κάρβουνο κλπ. Άς υποθέσουμε ακόμα ότι οί πρώτες ύλες πού καταναλώνει εξακολουθούν νά στοιχίζουν όπως καί πρώτα 3000 λίρ. στ.[214]. Έχει «απελευθερωθεί» καθόλου κεφάλαιο μέ τή μεταμόρφωση αυτή; Στόν παλιό τρόπο παραγωγής τό συνολικό διαθετειμένο ποσό τών 6000 λιρ. στ. αποτελούνταν τό μισό από σταθερό καί τό μισό από μεταβλητό κεφάλαιο. Αποτελείται τώρα από 4500 λίρ. στ. (3000 λίρ. στ. γιά τίς πρώτες ύλες καί 1500 λίρ. στ. γιά τίς μηχανές) σταθερό καί 1500 μεταβλητό κεφάλαιο. Τό μεταβλητό

[212] *Ure:* «Philosophy of Manufactures», σελ. 368, 7, 370, 280, 322, 321 καί 475.

[213] Ό Ρικάρντο συμμεριζόταν αρχικά αυτή τήν άποψη, αργότερα όμως τήν ανακάλεσε ρητά μέ τήν επιστημονική αμεροληψία καί τή φιλαλήθεια πού τόν χαρακτηρίζει. Βλ. *David Ricardo:* «Principles of Political Economy», κεφ. XXXI «On Machinery».

[214] Nota bene.—Κάνω τήν περιγραφή απολύτως σύμφωνα μέ τό πνεύμα τών οικονομολόγων πού ανάφερα πιό πάνω.

μέρος τού κεφαλαίου, ή τό μέρος πού έχει μετατραπεί σέ ζωντανή εργατική δύναμη, αντί ν' αποτελεί τό 1/2, αποτελεί τώρα μόνο τό 1/4 τού συνολικού κεφαλαίου. Αντί απελευθέρωση έχουμε εδώ δέσμευση κεφαλαίου μέ μορφή πού παύει ν' *ανταλλάσσεται* μέ εργατική δύναμη, έχουμε δηλ. μετατροπή μεταβλητού σέ σταθερό κεφάλαιο. Όταν οί άλλοι όροι μείνουν οί ίδιοι, τό κεφάλαιο τών 6000 λιρ. στ. ποτέ πιά δέν μπορεί στό εξής ν' απασχολεί περισσότερους από 50 εργάτες. Μέ κάθε καινούργια τελειοποίηση τών μηχανών απασχολεί λιγότερους. Άν οί νεοεισαγμένες μηχανές στοίχιζαν λιγότερο από τό ποσό πού στοίχιζαν ή εργατική δύναμη καί τά εργαλεία πού εκτόπισαν, λχ. μόνο 1000 αντί 1500 λίρ. στ., τότε θά μετατρεπόταν σέ σταθερό κεφάλαιο ή θά δεσμευόταν ένα μεταβλητό κεφάλαιο 1000 λιρ. στ. καί θ' απελευθερωνόταν ένα κεφάλαιο 500 λιρ. στ. Άν πάρουμε σάν βάση τόν ίδιο χρονιάτικο μισθό, τό κεφάλαιο αυτό αποτελεί ένα ποσό πού μπορεί ν' απασχολήσει κάπου 16 εργάτες, ενώ απολύθηκαν 50, καί μάλιστα πολύ λιγότερους από 16, επειδή οί 500 λίρ. στ. γιά νά μετατραπούν σέ κεφάλαιο πρέπει κατά ένα μέρος νά ξαναμετατραπούν σέ σταθερό κεφάλαιο, επομένως μόνο ενμέρει μπορούν νά μετατραπούν σέ εργατική δύναμη.

Ωστόσο, άς υποθέσουμε ακόμα ότι ή παραγωγή τών νέων μηχανών απασχόλησε μεγαλύτερο αριθμό μηχανουργών· μήπως αυτό αποτελεί αντιστάθμισμα γιά τούς εργάτες ταπετσαρίας πού πετάχτηκαν στό δρόμο; Στήν καλύτερη περίπτωση ή παραγωγή τών μηχανών απασχολεί λιγότερους εργάτες από τούς εργάτες πού εκτοπίζει ή χρησιμοποίησή τους. Τό ποσό τών 1500 λιρ. στ., πού αντιπροσώπευε μόνο τό μισθό τών εργατών ταπετσαρίας πού απολύθηκαν, αντιπροσωπεύει τώρα μέ τή μορφή τών μηχανών: 1) τήν αξία τών μέσων παραγωγής πού απαιτούνται γιά τήν κατασκευή τών μηχανών, 2) τό μισθό τών μηχανουργών πού τίς φτιάξανε, 3) τήν υπεραξία πού πηγαίνει στό «αφεντικό» τους. Ακόμα: όταν πιά κατασκευαστεί ή μηχανή, δέ χρειάζεται ν' ανανεωθεί παρά μετά τό θάνατό της. Επομένως, γιά νά μπορεί ν' απασχολείται διαρκώς ό πρόσθετος αριθμός μηχανουργών, θά πρέπει ό ένας ύστερα από τόν άλλο οί εργοστασιάρχες ταπετσαρίας νά εκτοπίζουν μέ τίς μηχανές εργάτες

Καί πραγματικά, οί απολογητές αυτοί δέν εννοούν αυτό τό είδος απελευθέρωσης τού κεφαλαίου. Εννοούν τά μέσα συντήρησης τών απελευθερωμένων εργατών. Δέν μπορούμε ν' αρνηθούμε ότι λχ. στήν πιό πάνω περίπτωση οί μηχανές δέν απελευθερώνουν απλώς 50 εργάτες μετατρέποντάς τους έτσι σέ «διαθέσιμους», μά κόβουν ταυτόχρονα τή σύνδεσή τους μέ μέσα συντήρησης αξίας 1500 λιρ. στ. καί έτσι «απελευθερώνουν» αυτά τά μέσα συντήρησης. Ώστε τό απλό καί καθόλου νέο γεγονός ότι οί μηχανές απελευθερώνουν τόν εργάτη από τά μέσα συντήρησης, σημαίνει στή γλώσσα τών οικονομολόγων ότι οί μηχανές απελευθερώνουν μέσα συντήρησης γιά τόν εργάτη, ή ότι τά μετατρέπουν σέ κεφάλαιο πού θά χρησιμοποιήσει τόν εργάτη. Έτσι βλέπουμε πώς όλα εξαρτιούνται από τόν τρόπο πού θά εκφραστεί

κανείς. Nominibus mollire licet mala. ['Επιτρέπεται νά άπαλύνει κανείς μέ λέξεις τό κακό.]

Σύμφωνα μ' αὐτή τή θεωρία, τά μέσα συντήρησης ἀξίας 1500 λιρ. στ. ἦταν κεφάλαιο πού ἀξιοποιοῦνταν μέ τή δουλιά τῶν πενήντα ἐργατῶν ταπετσαρίας πού ἀπολύθηκαν. Ἄρα, τό κεφάλαιο αὐτό χάνει τήν ἀπασχόλησή του μόλις ἀπολυθοῦν οἱ πενήντα καί δέν μπορεῖ νά ἡσυχάσει ὡσότου δέ βρεῖ μιά καινούργια «τοποθέτηση», ὅπου οἱ πενήντα αὐτοί ἐργάτες νά μποροῦν ξανά νά τό καταναλώνουν παραγωγικά. Ὥστε, ἀργά ἤ γρήγορα πρέπει νά ξανασμίξουν τό κεφάλαιο καί οἱ ἐργάτες, καί τότε θάχουμε τήν ἀντιστάθμιση. Ἑπομένως, τά βάσανα τῶν ἐργατῶν πού ἐκτοπίζονται ἀπό τίς μηχανές εἶναι παροδικά, ὅπως παροδικά εἶναι καί τά πλούτη τούτου τοῦ κόσμου.

Τά μέσα συντήρησης ἀξίας 1500 λιρ. στ. ποτέ δέν ἀντιπαραθέτονταν σάν κεφάλαιο στούς ἐργάτες πού ἀπολύθηκαν. Αὐτό πού οἱ ἐργάτες ἀντίκρυζαν σάν κεφάλαιο ἦταν οἱ 1500 λίρ. στ. πού ἔχουν τώρα μετατραπεῖ σέ μηχανές. Ἄν ἐξεταστοῦν ἀπό πιό κοντά οἱ 1500 αὐτές λίρ. στ., ἀντιπροσωπεύουν μόνο ἕνα μέρος τῆς ταπετσαρίας πού παρῆγαν τό χρόνο οἱ ἀπολυμένοι 50 ἐργάτες καί πού τό παίρνανε σάν μισθό σέ χρηματική μορφή καί ὄχι in natura [σέ εἶδος] ἀπό τόν ἐπιχειρηματία τους. Μέ τήν ταπετσαρία πού μετατρεπόταν σέ 1500 λίρ. στ. ἀγόραζαν ἰσάξια μέσα συντήρησης. Ἔτσι τά μέσα συντήρησης δέν ὑπῆρχαν γι' αὐτούς σάν κεφάλαιο, ἀλλά σάν ἐμπορεύματα, καί οἱ ἴδιοι οἱ ἐργάτες δέν ὑπῆρχαν γι' αὐτά τά μέσα συντήρησης σάν μισθωτοί ἐργάτες, ἀλλά σάν ἀγοραστές. Τό γεγονός ὅτι οἱ μηχανές τούς ἔχουν «ἀπελευθερώσει» ἀπό τά μέσα ἀγορᾶς τούς μετατρέπει ἀπό ἀγοραστές σέ μή ἀγοραστές. Καί τό ἀποτέλεσμα: μειωμένη ζήτηση γι' αὐτά τά ἐμπορεύματα. Voilà tout. [Αὐτό εἶναι ὅλο.] Ἄν ἡ μειωμένη αὐτή ζήτηση δέν ἀντισταθμιστεῖ μέ αὐξημένη ζήτηση ἀπό ἄλλη πλευρά, θά πέσει ἡ τιμή ἀγορᾶς τῶν ἐμπορευμάτων. Ἄν αὐτό βαστάξει περισσότερο καί σέ μεγαλύτερη ἔκταση, θάχουμε ἐκτόπιση τῶν ἐργατῶν πού ἀπασχολοῦνται στήν παραγωγή αὐτῶν τῶν ἐμπορευμάτων. Ἕνα μέρος τοῦ κεφαλαίου, πού παρῆγε προηγούμενα ἀναγκαῖα μέσα συντήρησης, θ' ἀναπαράγεται τώρα μέ ἄλλη μορφή. Στό διάστημα πού πέφτουν οἱ τιμές στήν ἀγορά καί μετατοπίζεται κεφάλαιο «ἀπελευθερώνονται» ἀπό ἕνα μέρος τοῦ μισθοῦ τους καί οἱ ἐργάτες πού ἀπασχολοῦνται στήν παραγωγή τῶν ἀναγκαίων μέσων συντήρησης. Ἀντί λοιπόν ὁ κύριος ἀπολογητής ν' ἀποδείξει ὅτι οἱ μηχανές μέ τήν ἀπελευθέρωση τῶν ἐργατῶν ἀπό τά μέσα συντήρησης μετατρέπουν ταυτόχρονα τά μέσα συντήρησης σέ κεφάλαιο γιά τή χρησιμοποίηση τῶν ἐργατῶν, ἀποδείχνει, ἀντίθετα, μέ τό δοκιμασμένο νόμο τῆς ζήτησης καί τῆς προσφορᾶς, ὅτι οἱ μηχανές πετοῦν ἐργάτες στό δρόμο ὄχι μόνο στόν κλάδο παραγωγῆς πού εἰσάγονται, ἀλλά καί στούς κλάδους παραγωγῆς στούς ὁποίους δέν εἰσάγονται.

Τά πραγματικά γεγονότα, πού τά ἔχει παραποιήσει ἡ αἰσιοδοξία τῶν οἰκονομολόγων, εἶναι τά παρακάτω: Τούς ἐργάτες πού ἐκτοπίζουν οἱ μηχανές τούς πετοῦν ἔξω ἀπό τό ἐργαστήρι στήν ἀγορά ἐργασίας

καί πληθαίνουν ἐκεῖ τόν ἀριθμό τῶν ἐργατικῶν δυνάμεων, πού εἶναι κιόλας διαθέσιμες γιά κεφαλαιοκρατική ἐκμετάλλευση. Στό ἕβδομο μέρος θά δείξουμε ὅτι τό ἀποτέλεσμα αὐτό τῶν μηχανῶν, πού τό παρουσιάζουν ἐδῶ σάν ἀντιστάθμισμα γιά τήν ἐργατική τάξη, ἀποτελεῖ στήν πραγματικότητα γιά τόν ἐργάτη τήν πιό φριχτή μάστιγα. Γιά τήν ὥρα ἀρκοῦν τά παρακάτω: Οἱ ἐργάτες πού διώχνονται ἀπό ἕναν κλάδο βιομηχανίας μποροῦν βέβαια νά ζητήσουν νά βροῦν ἀπασχόληση σέ ὁποιονδήποτε ἄλλον κλάδο. Ἄν τύχει νά βροῦν δουλιά καί ξαναποκατασταθεῖ ἔτσι ὁ δεσμός ἀνάμεσα σ' αὐτούς καί στά μέσα συντήρησης πού εἶχαν ἀπελευθερωθεῖ μαζί τους, τοῦτο γίνεται μέ τή βοήθεια ἑνός νέου, πρόσθετου κεφαλαίου πού ζητάει νά βρεῖ τοποθέτηση, σέ καμιά περίπτωση ὅμως δέ γίνεται μέ τή βοήθεια τοῦ κεφαλαίου πού λειτουργοῦσε ἀπό προηγούμενα κιόλας καί πού τώρα ἔχει μετατραπεῖ σέ μηχανές. Μά καί τότε ἀκόμα, πόσο λίγες ἐλπίδες ἔχουν μπροστά τους! Σακατεμένοι ἀπό τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας, οἱ κακομοίρηδες αὐτοί ἀξίζουν τόσο λίγο ἔξω ἀπό τόν παλιό τους κύκλο ἐργασίας, πού βρίσκουν θέση μόνο σέ λίγους κατώτερους καί γιαυτό διαρκῶς πλημμυρισμένους καί κακοπληρωνόμενους κλάδους[216]. Ἀκόμα, κάθε βιομηχανικός κλάδος προσελκύει κάθε χρόνο ἕνα καινούργιο ρεῦμα ἀπό ἀνθρώπους, πού τοῦ προμηθεύει τίς ἀναγκαῖες δυνάμεις γιά τήν κανονική ἀναπλήρωση τῶν δυνάμεων πού φθείρονται καί γιά τήν ἀνάπτυξή του. Ὅταν οἱ μηχανές ἀπελευθερώνουν ἕνα μέρος τῶν ἐργατῶν πού ἀπασχολοῦσε ὡς τώρα ἕνας ὁρισμένος κλάδος βιομηχανίας, ἀνακατανέμεται καί ἡ ἐφεδρεία καί ἀπορροφιέται ἀπ' ἄλλους κλάδους, ἐνῶ τά ἀρχικά θύματα στό μεγαλύτερο μέρος τους χάνονται καί φθίνουν στό διάστημα τῆς μεταβατικῆς περιόδου.

Εἶναι ἀναμφισβήτητο γεγονός ὅτι οἱ μηχανές αὐτές καθαυτές δέν εἶναι ὑπεύθυνες γιά τήν «ἀπελευθέρωση» τῶν ἐργατῶν ἀπό τά μέσα συντήρησης. Φτηναίνουν καί πληθαίνουν τό προϊόν στόν κλάδο πού καταχτοῦν καί ἀφήνουν στήν ἀρχή ἀμετάβλητη τή μάζα τῶν μέσων συντήρησης πού παράγονται σέ ἄλλους βιομηχανικούς κλάδους. Ἑπομένως, ὕστερα ἀπό τήν εἰσαγωγή τῶν μηχανῶν, ὅπως καί πρίν ἀπ' αὐτήν, ἡ κοινωνία ἐξακολουθεῖ νά ἔχει τά ἴδια ἤ καί περισσότερα μέσα συντήρησης γιά τούς ἐκτοπισμένους ἐργάτες, καί τοῦτο τελείως ἀνεξάρτητα ἀπό τό τεράστιο μέρος τοῦ χρονιάτικου προϊόντος πού σπαταλιέται ἀπό μή ἐργάτες. Καί αὐτή εἶναι ἡ οὐσία τῆς ἀπολογητικῆς τῶν οἰκονομολόγων! Οἱ ἀχώριστοι ἀπό τήν κεφαλαιοκρατι-

216 Καταπολεμώντας τίς ἀνοησίες τοῦ Ζ. Μπ. Σαίη, ἕνας ὀπαδός τοῦ Ρικάρντο λέει σχετικά: «Ὅταν εἶναι ἀναπτυγμένος ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας ἡ δεξιοτεχνία τῶν ἐργατῶν μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ μόνο στόν κλάδο πού ἔχουν ἐκπαιδευτεῖ. Οἱ ἴδιοι οἱ ἐργάτες εἶναι ἕνα εἶδος μηχανές. Γιαυτό δέν ὠφελεῖ ἀπολύτως σέ τίποτα νά φλυαρεῖ κανείς σάν παπαγάλος ὅτι τά πράγματα ἔχουν τήν τάση νά ἰσορροποῦνται. Ἀρκεῖ νά ρίξουμε μιά ματιά γύρω μας γιά νά δοῦμε πώς γιά πολύν καιρό δέν μποροῦν νά ἰσορροπήσουν καί πώς ὅταν ἰσορροπήσουν ἡ στάθμη τους βρίσκεται χαμηλότερα ἀπ' ὅ,τι βρισκόταν στήν ἀρχή τοῦ προτσές» («An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.», London 1821, σελ. 72).

κή χρησιμοποίηση τῶν μηχανῶν ἀντιφάσεις καί ἀνταγωνισμοί δέν ὑπάρχουν γιά τούς κυρίους αὐτούς, γιατί δέν προκύπτουν ἀπ' αὐτές τίς ἴδιες τίς μηχανές, ἀλλά ἀπό τήν κεφαλαιοκρατική τους χρησιμοποίηση! Ἐπειδή λοιπόν οἱ μηχανές ἐξεταζόμενες αὐτές καθαυτές περιορίζουν τό χρόνο ἐργασίας, ἐνῶ ὅταν χρησιμοποιοῦνται καπιταλιστικά παρατείνουν τήν ἐργάσιμη ἡμέρα, ἐπειδή αὐτές καθαυτές εὐκολύνουν τήν ἐργασία, ἐνῶ ὅταν χρησιμοποιοῦνται καπιταλιστικά αὐξάνουν τήν ἐντατικότητά της, ἐπειδή αὐτές καθαυτές ἀποτελοῦν νίκη τοῦ ἀνθρώπου πάνω στίς δυνάμεις τῆς φύσης, ἐνῶ ὅταν χρησιμοποιοῦνται καπιταλιστικά ὑποδουλώνουν τόν ἄνθρωπο στίς δυνάμεις τῆς φύσης, ἐπειδή αὐτές καθαυτές αὐξάνουν τόν πλοῦτο τοῦ παραγωγοῦ, ἐνῶ ὅταν χρησιμοποιοῦνται καπιταλιστικά ἐξαθλιώνουν τόν παραγωγό κλπ., ὁ ἀστός οἰκονομολόγος δηλώνει ἁπλούστατα πώς ὅταν ἐξετάσουμε αὐτές καθαυτές τίς μηχανές ἀποδείχνεται μέ ἀπόλυτη ἀκρίβεια ὅτι ὅλες αὐτές οἱ χειροπιαστές ἀντιφάσεις ἀποτελοῦν ἁπλή ἐπίφαση τῆς κοινῆς πραγματικότητας, ἐνῶ αὐτές καθαυτές, ἑπομένως καί στή θεωρία, δέν ὑπάρχουν καθόλου. Ἔτσι ἀπαλλάσσεται ἀπό κάθε παραπέρα σπαζοκεφαλιά καί ἐπιπλέον φορτώνει στόν ἀντίπαλό του τήν ἀνοησία ὅτι δέν καταπολεμάει τήν κεφαλαιοκρατική χρησιμοποίηση τῶν μηχανῶν, ἀλλά τίς ἴδιες τίς μηχανές.

Ὁ ἀστός οἰκονομολόγος δέν ἀρνιέται καθόλου πώς ἐδῶ προβάλλουν καί προσωρινά δυσάρεστα· ὑπάρχει ὅμως νόμισμα χωρίς ἀνάποδη ὄψη; Γι' αὐτόν εἶναι ἀδύνατη ἄλλη ἐκμετάλλευση τῶν μηχανῶν ἐκτός ἀπό τήν κεφαλαιοκρατική. Ἑπομένως, γι' αὐτόν ἡ ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργάτη μέσω τῆς μηχανῆς ταυτίζεται μέ τήν ἐκμετάλλευση τῆς μηχανῆς μέσω τοῦ ἐργάτη. Ὅποιος λοιπόν ξεσκεπάζει, πῶς ἔχει στήν πραγματικότητα τό ζήτημα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς χρησιμοποίησης τῆς μηχανῆς, δέ θέλει καθόλου τή χρησιμοποίησή της, εἶναι ἐχθρός τῆς κοινωνικῆς προόδου![216] Αὐτό μοιάζει ἀπόλυτα μέ τήν ἐπιχειρηματολογία τοῦ διαβόητου μαχαιροβγάλτη Μπίλλ Σάικς: «Εἶναι ἀλήθεια, κύριοι ἔνορκοι, πώς ἔχει κοπεῖ τό λαρύγγι αὐτοῦ τοῦ παραγγελιοδόχου. Δέ φταίω ὅμως ἐγώ γιά τό γεγονός αὐτό, φταίει τό μαχαίρι. Μήπως θάπρεπε ἐξαιτίας αὐτῶν τῶν προσωρινῶν δυσάρεστων γεγονότων νά καταργήσουμε τή χρήση τοῦ μαχαιριοῦ; Γιά σκεφτεῖτε τό ζήτημα! Σέ ποιά κατάσταση θά βρίσκονταν σήμερα ἡ γεωργία καί ἡ χειροτεχνία χωρίς τό μαχαίρι; Μήπως τό μαχαίρι δέν εἶναι ἐξίσου σωτήριο στή χειρουργική, ὅσο σοφό εἶναι στήν ἀνατομία; Καί μήπως δέν εἶναι

---

[216] Ἀριστοτέχνης αὐτοῦ τοῦ αὐθάδικου κρετινισμοῦ εἶναι ἀνάμεσα σέ ἄλλους καί ὁ Μάκ Κοῦλλοχ. «Ἄν συμφέρει—λέει λχ. μέ τήν ἐπιτηδευμένη ἀφέλεια 8χρονου παιδιοῦ—ν' ἀναπτύσσουμε ὅλο καί περισσότερο τή δεξιοτεχνία τοῦ ἐργάτη γιά νά μπορεῖ νά παράγει μέ τήν ἴδια ἤ μέ μικρότερη ποσότητα ἐργασίας μιά διαρκῶς αὐξανόμενη ποσότητα ἐμπορευμάτων, πρέπει ἐπίσης νά συμφέρει νά χρησιμοποιεῖ γιά βοήθειά του τέτιες μηχανές, πού νά τόν ὑποστηρίζουν μέ τόν πιό ἀποτελεσματικό τρόπο στήν ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ ἀποτελέσματος» (*Mac Culloch*: «Principles of Political Economy», London 1830, σελ. 166).

ἀκόμα πρόθυμος βοηθός σέ χαρούμενο γλέντι; Καταργεῖστε τό μαχαίρι καί μᾶς πετᾶτε πίσω στήν πιό βαθιά βαρβαρότητα»[216a].

Μόλο πού οἱ μηχανές ἐκτοπίζουν ἀναπόφευχτα ἐργάτες στούς κλάδους ἐργασίας ὅπου εἰσάγονται, μποροῦν ὡστόσο νά προκαλέσουν αὔξηση τῆς ἀπασχόλησης σέ ἄλλους κλάδους ἐργασίας. Τό ἀποτέλεσμα ὅμως αὐτό δέν ἔχει τίποτα τό κοινό μέ τή λεγόμενη θεωρία τῆς ἀντιστάθμισης. Ἐπειδή κάθε μηχανοποίητο προϊόν, λχ. μιά πήχη μηχανοποίητο ὑφαντό, εἶναι πιό φτηνό ἀπό τό χειροποίητο προϊόν τοῦ ἴδιου εἴδους πού ἐκτόπισε, προκύπτει ὁ παρακάτω ἀπόλυτος νόμος: Ἄν ἡ συνολική ποσότητα τοῦ μηχανοποίητου εἴδους μείνει ἡ ἴδια μέ τή συνολική ποσότητα τοῦ χειροποίητου ἤ μανουφακτουροποίητου εἴδους πού ἀντικαθιστᾶ, μειώνεται ἡ συνολική ποσότητα τῆς ἐργασίας πού χρησιμοποιεῖται. Ἡ αὔξηση τῆς ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται λχ. γιά τήν παραγωγή τῶν ἴδιων τῶν μέσων ἐργασίας, τῶν μηχανῶν, τοῦ κάρβουνου κλπ. πρέπει νά εἶναι μικρότερη ἀπό τή μείωση τῆς ἐργασίας πού ἐπιφέρει ἡ χρησιμοποίηση τῶν μηχανῶν. Διαφορετικά τό μηχανοποίητο προϊόν θά ἦταν ἐξίσου ἀκριβό ἤ καί ἀκριβότερο ἀπό τό χειροποίητο. Ἀντίς ὅμως νά μείνει ἴδια, στήν πραγματικότητα ἡ συνολική μάζα τοῦ μηχανοποίητου εἴδους, πού παράγει ἕνας μειωμένος ἀριθμός ἐργατῶν, αὐξάνει πολύ πιό πέρα ἀπό τή συνολική μάζα τοῦ ἐκτοπισμένου χειροποίητου εἴδους. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι 400 000 πῆχες μηχανοποίητο ὑφαντό τό παράγουν λιγότεροι ἐργάτες ἀπό τούς ἐργάτες πού παρῆγαν 100 000 πῆχες χειροποίητο ὑφαντό. Στό τετραπλάσιο προϊόν ὑπάρχουν τέσσερις φορές περισσότερες πρῶτες ὕλες. Ἄρα, πρέπει νά τετραπλασιαστεῖ ἡ παραγωγή πρώτων ὑλῶν. Ὅσο ὅμως γιά τά μέσα ἐργασίας πού καταναλώνονται, λχ. τά χτίρια, τό κάρβουνο, τίς μηχανές κλπ., τά ὅρια μέσα στά ὁποῖα μπορεῖ ν' αὐξηθεῖ ἡ πρόσθετη ἐργασία, πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή τους, ἀλλάζουν ἀνάλογα μέ τή διαφορά ἀνάμεσα στή μάζα τοῦ μηχανοποίητου προϊόντος καί στή μάζα τοῦ χειροποίητου προϊόντος, πού μπορεῖ νά παράγει ὁ ἴδιος ἀριθμός ἐργατῶν.

Μέ τήν ἐπέκταση λοιπόν τῆς μηχανικῆς παραγωγῆς σ' ἕναν κλάδο τῆς βιομηχανίας αὐξάνει πρῶτα-πρῶτα ἡ παραγωγή στούς ἄλλους κλάδους, πού τοῦ προσφέρουν τά μέσα παραγωγῆς του. Τώρα, πόσο αὐξάνει ἔτσι ἡ μάζα τῶν ἀπασχολούμενων ἐργατῶν, αὐτό ἐξαρτιέται —ὅταν εἶναι δοσμένη ἡ διάρκεια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας καί ἡ ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας— ἀπό τή σύνθεση τῶν χρησιμοποιούμενων κεφαλαίων, δηλ. ἀπό τή σχέση ἀνάμεσα στά συστατικά τους μέρη, στό σταθερό καί στό μεταβλητό. Ἡ σχέση αὐτή μέ τή σειρά της ποικίλλει πολύ, ἀνάλογα μέ τό βαθμό πού οἱ μηχανές κατόχτησαν κιόλας ἤ κατακτοῦν αὐτούς τούς κλάδους. Μέ τήν πρόοδο τῆς χρησιμοποίησης

[216a] «Ὁ ἐφευρέτης τῆς κλωστικῆς μηχανῆς κατάστρεψε τίς Ἰνδίες, πράγμα πού ὡστόσο λίγο μᾶς συγκινεῖ» (*A. Thiers*: «De la Propriété» [Paris 1848, σελ. 275]). Ὁ κ. Θιέρσος μπερδεύει ἐδῶ τήν κλωστική μηχανή μέ τό μηχανοκίνητο ἀργαλιό. «πράγμα πού ὡστόσο λίγο μᾶς συγκινεῖ»

τῶν μηχανῶν στήν Ἀγγλία αὐξήθηκε σέ τεράστιο βαθμό ὁ ἀριθμός τῶν ἀνθρώπων, πού εἶναι καταδικασμένοι νά ἐργάζονται σέ ἀνθρακορυχεῖα καί μεταλλορυχεῖα, μόλο πού τίς τελευταῖες δεκαετίες ἡ αὔξηση αὐτή ἐπιβραδύνεται μέ τή χρήση καινούργιων μηχανῶν γιά τά ὀρυχεῖα[217]. Μέ τή γέννηση τῆς μηχανῆς γεννιέται ἕνα καινούργιο εἶδος ἐργατῶν, οἱ ἐργάτες πού κατασκευάζουν μηχανές. Ξέρουμε πιά ὅτι ἡ μηχανική παραγωγή καταχτάει ὅλο καί σέ πλατύτερη κλίμακα κι αὐτό τόν κλάδο παραγωγῆς[218]. Ἀκόμα, ὅσον ἀφορᾶ τίς πρῶτες ὕλες[219], δέ χωράει λχ. καμιά ἀμφιβολία ὅτι ἡ θυελλώδικη ἀνάπτυξη τῆς μπαμπακονηματουργίας προώθησε ἐξαιρετικά τήν ἀνάπτυξη τῆς μπαμπακοκαλλιέργειας στίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες καί παράλληλα μ' αὐτή προώθησε ἐξαιρετικά ὄχι μόνο τό ἀφρικανικό δουλεμπόριο, μά ταυτόχρονα ἔκανε τήν παραγωγή Μαύρων κύριο κλάδο τῶν Πολιτειῶν πού συνόρευαν ἄμεσα μέ τίς δουλοχτητικές Πολιτεῖες. Ὅταν τό 1790 ἔγινε στίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες ἡ πρώτη ἀπογραφή τῶν δούλων ὑπῆρχαν τό ὅλο 697 000 δοῦλοι, ἐνῶ τό 1861 ἦταν γύρω στά τέσσερα ἑκατομμύρια. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, δέν εἶναι λιγότερο ἀληθινό ὅτι ἡ ἄνθιση τοῦ μηχανοκίνητου ἐργοστασίου ἐριουργίας προκάλεσε, μαζί μέ τήν προοδευτική μετατροπή τῶν ἀγρῶν σέ προβατοβοσκές, τό μαζικό διώξιμο τῶν ἐργατῶν γῆς καί «τή μετατροπή τους σέ ὑπεράριθμους». Ἡ Ἰρλανδία ἀκόμα καί τούτη τή στιγμή περνάει τό προτσές τῆς παραπέρα μείωσης τοῦ πληθυσμοῦ της— πού ἀπό τό 1845 ἔχει ἐλαττωθεῖ σχεδόν στό μισό—ἀκριβῶς ὡς τό ἐπίπεδο πού ν' ἀνταποκρίνεται στίς ἀνάγκες τῶν δικῶν της γαιοχτημόνων καί τῶν κυρίων ἄγγλων ἐριοβιομηχάνων.

Ὅταν οἱ μηχανές καταχτοῦν τά προστάδια ἤ τά ἐνδιάμεσα στάδια, ἀπ' ὅπου πρέπει νά περάσει ἕνα ἀντικείμενο ἐργασίας ὥς τήν τελευταία του μορφή, αὐξάνει μαζί μέ τήν αὔξηση τοῦ ὑλικοῦ ἐργασίας καί ἡ ζήτηση ἐργασίας στούς κλάδους πού διεξάγονται ἀκόμα μέ χειροτεχνικό ἤ μανουφακτουρικό τρόπο καί στούς ὁποίους μπαίνει σάν

[217] Σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τοῦ 1861 (τόμ. II, Λονδίνο 1863) ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν πού ἐργάζονταν στά ἀνθρακορυχεῖα τῆς Ἀγγλίας καί τῆς Οὐαλλίας ἦταν 246 613, ἀπ' αὐτούς οἱ 73 545 ἦταν κάτω καί οἱ 173 067 πάνω ἀπό 20 χρονῶν. Στήν πρώτη κατηγορία ἀνήκουν 835 παιδιά ἀπό 5 ὥς 10 χρονῶν, 30 701 ἀπό 10 ὥς 15 χρονῶν καί 42 010 ἀπό 15 ὥς 19 χρονῶν. Ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν πού ἐργάζονταν στά μεταλλεῖα σίδερου, χαλκοῦ, μολύβδου, κασσίτερου κλπ. ἦταν 319 222.

[218] Στήν Ἀγγλία καί στήν Οὐαλλία ἐργάζονταν τό 1861 στήν παραγωγή μηχανῶν 60 807 ἄτομα μαζί μέ τούς ἐργοστασιάρχες, τούς ὑπαλλήλους τους κλπ., δηλ., μαζί μέ ὅλους τούς πράχτορες καί τούς ἐμπόρους αὐτοῦ τοῦ κλάδου. Ἀντίθετα στόν ἀριθμό αὐτό δέ συμπεριλαβαίνονταν οἱ παραγωγεῖς μικρῶν μηχανῶν, λχ. ραφτομηχανῶν κλπ., καθώς καί οἱ παραγωγεῖς ἐργαλείων γιά ἐργασιομηχανές, λχ. ἀδραχτιῶν κλπ. Ὁ ἀριθμός ὅλων τῶν πολιτικῶν μηχανικῶν ἦταν 3329.

[219] Ἐπειδή τό σίδερο εἶναι μιά ἀπό τίς σπουδαιότερες πρῶτες ὕλες, ἀξίζει νά σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι τό 1861 στήν Ἀγγλία καί τήν Οὐαλλία ὑπῆρχαν 125 771 σιδηροχύτες, ἀπ' τούς ὁποίους οἱ 123 430 ἦταν ἄνδρες καί οἱ 2341 γυναῖκες. Ἀπό τούς πρώτους οἱ 30 810 ἦταν κάτω καί οἱ 92 620 πάνω ἀπό 20 χρονῶν

στοιχεῖο τό προϊόν τῶν μηχανῶν. Ἡ μηχανική νηματουργία λχ. πρόσφερε τόσο φτηνά καί τόσο ἄφθονα τό νῆμα, πού οἱ ὑφαντουργοί μέ χειροκίνητο ἀργαλιό στήν ἀρχή μποροῦσαν νά ἐργάζονται συνεχῶς ὅλο τόν καιρό χωρίς ν' αὐξήσουν τά ἔξοδά τους. Ἔτσι αὐξήθηκε τό εἰσόδημά τους[220]. Γιαυτό σημειώθηκε εἰσροή ἀνθρώπων στήν ὑφαντουργία μπαμπακερῶν ὥσπου στό τέλος οἱ 800 000 ὑφαντουργοί μπαμπακερῶν πού δημιούργησαν οἱ κλωστικές μηχανές Jenny [Τζέννυ], Throstle [θράτερ] καί Mule [μιούλ] τσακίστηκαν μέ τή σειρά τους ἀπό τόν ἀτμοκίνητο ἀργαλιό. Ἔτσι ἐπίσης μαζί μέ τήν ἀφθονία τῶν μηχανοποίητων ὑφασμάτων αὐξάνουν ἀριθμητικά οἱ ράφτες, οἱ ράφτρες, οἱ ἀσπρορουχοῦδες κλπ., ὥσπου κάνει τήν ἐμφάνισή της ἡ ραφτομηχανή.

Ἀντίστοιχα μέ τήν αὔξηση τῆς μάζας τῶν πρώτων ὑλῶν, τῶν ἡμικατεργασμένων προϊόντων, τῶν ἐργαλείων κλπ. πού προμηθεύει μέ σχετικά μικρό ἀριθμό ἐργατῶν ἡ μηχανική παραγωγή, ἡ κατεργασία αὐτῶν τῶν πρώτων ὑλῶν καί ἡμικατεργασμένων προϊόντων χωρίζεται σέ ἀναρίθμητα ὑποείδη, δηλ. αὐξάνει ἡ ποικιλία τῶν κοινωνικῶν κλάδων παραγωγῆς. Ἡ μηχανική παραγωγή προωθεῖ τόν κοινωνικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας ἀσύγκριτα περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ἡ μανουφακτούρα, γιατί αὐξάνει σέ ἀσύγκριτα μεγαλύτερο βαθμό τήν παραγωγική δύναμη τῶν κλάδων πού καταχτᾶ.

Τό ἄμεσο ἀποτέλεσμα τῶν μηχανῶν εἶναι ὅτι αὐξάνουν τήν ὑπεραξία καί ταυτόχρονα τή μάζα τῶν προϊόντων στήν ὁποία ἐνσαρκώνεται αὐτή ἡ ὑπεραξία, ἑπομένως μαζί μέ τήν αὔξηση τῆς οὐσίας, ἀπό τήν ὁποία τρώει ἡ τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν καί τά παρακλάδια της, οἱ μηχανές αὐξάνουν κι αὐτά τά ἴδια τά κοινωνικά στρώματα. Ὁ αὐξανόμενος πλοῦτος τους καί ὁ σχετικά διαρκῶς ἐλαττωνόμενος ἀριθμός τῶν ἐργατῶν, πού ἀπαιτοῦνται γιά τήν παραγωγή τῶν ἀπαραίτητων μέσων συντήρησης, δημιουργοῦν καινούργιες ἀνάγκες σέ εἴδη πολυτελείας καί ταυτόχρονα νέα μέσα γιά τήν ἱκανοποίησή τους. Ἕνα διαρκῶς αὐξανόμενο μέρος τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος μετατρέπεται σέ ὑπερπροϊόν καί ἕνα διαρκῶς αὐξανόμενο μέρος τοῦ ὑπερπροϊόντος ἀναπαράγεται καί καταναλώνεται σέ πιό ἐκλεπτυσμένες καί πιό ποικίλες μορφές. Μ' ἄλλα λόγια: αὐξάνει ἡ παραγωγή εἰδῶν πολυτελείας[221]. Ὁ ἐκλεπτυσμός καί ἡ ποικιλία τῶν προϊόντων πηγάζει ἐπίσης καί ἀπό

[220] «Μιά οἰκογένεια μέ τέσσερα ἐνήλικα ἄτομα (ὑφαντουργούς μπαμπακερῶν) καί μέ δυό παιδιά πού ἐργάζονταν σάν winders (τυλιγαδιαστές) κέρδιζε στά τέλη τοῦ περασμένου καί στίς ἀρχές τούτου τοῦ αἰώνα 4 λίρ. στ. τήν ἑβδομάδα μέ 10ωρη ἐργάσιμη ἡμέρα. Ὅταν ἡ δουλιά ἦταν πολύ βιαστική μποροῦσαν νά βγάζουν καί περισσότερα... Παλιότερα ὑπόφεραν πάντα ἀπό ἔλλειψη νήματος» (*Gaskell*: «The Manufacturing population of England», London 1833, σελ. 25—27).

[221] *Friedrich Engels*: «Die Lage der arbeitenden Klasse in England». Στό ἔργο του αὐτό ὁ Ἔνγκελς τονίζει τήν ἀξιοθρήνητη κατάσταση στήν ὁποία βρίσκεται μεγάλο μέρος ἴσα-ἴσα αὐτῶν τῶν ἐργατῶν πού παράγουν εἴδη πολυτελείας. Σχετικά μ' αὐτό τό ζήτημα ὑπάρχουν ἄφθονα καινούργια στοιχεῖα στίς ἐκθέσεις τῆς «Children's Employment Commission».

τίς καινούργιες σχέσεις τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς πού δημιουργεῖ ἡ μεγάλη βιομηχανία. Δέν ἀνταλλάσσονται μόνο διαρκῶς περισσότερα ξένα εἴδη κατανάλωσης μέ τό ντόπιο προϊόν, μά στή ντόπια βιομηχανία μπαίνουν ἐπίσης σάν μέσα παραγωγῆς μιά διαρκῶς αὐξανόμενη μάζα ξένων πρώτων ὑλῶν, συστατικῶν, ἡμικατεργασμένων προϊόντων κλπ. Μέ τήν ἀνάπτυξη αὐτῶν τῶν σχέσεων τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς μεγαλώνει ἡ ζήτηση ἐργασίας στή βιομηχανία μεταφορῶν, πού μέ τή σειρά της διασπᾶται σέ πολυάριθμα ὑποείδη[222].

Ἡ αὔξηση τῶν μέσων παραγωγῆς καί συντήρησης μέ ταυτόχρονη σχετική μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν ὠθεῖ στήν ἐπέκταση τῆς ἐργασίας σέ βιομηχανικούς κλάδους πού τά προϊόντα τους, λχ. διώρυγες, ἐμπορικά λιμάνια, σήραγγες, γέφυρες κλπ., καρποφοροῦν μόνο στό ἀπώτερο μέλλον. Εἴτε ἄμεσα πάνω στή βάση τῶν μηχανῶν, εἴτε ἔστω πάνω στή βάση τῆς γενικῆς βιομηχανικῆς ἀνατροπῆς πού ἀνταποκρίνεται σ' αὐτές, ἀναφύονται ὁλότελα καινούργιοι κλάδοι παραγωγῆς καί ἑπομένως καινούργια πεδία ἐργασίας. Ὡστόσο ἡ συμμετοχή αὐτῶν τῶν κλάδων στή συνολική παραγωγή δέν εἶναι καθόλου σημαντική ἀκόμα καί στίς πιό ἀναπτυγμένες χῶρες. Ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν πού ἀπασχολοῦν αὐξάνει στήν ἴδια ἀναλογία πού ἀναπαράγεται ἡ ἀνάγκη τῆς πιό χειρωνακτικῆς χοντροδουλιᾶς. Σάν κύριες βιομηχανίες αὐτοῦ τοῦ εἴδους μποροῦμε νά θεωροῦμε σήμερα τά ἐργοστάσια παραγωγῆς φωταερίου, τόν τηλέγραφο, τή φωτογραφική τέχνη, τήν ἀτμοπλοΐα καί τούς σιδηροδρόμους. Ἡ ἀπογραφή τοῦ 1861 (στήν Ἀγγλία καί τήν Οὐαλλία) δείχνει ὅτι στή βιομηχανία φωταερίου (ἐργοστάσια παραγωγῆς φωταερίου, παραγωγή τῶν μηχανικῶν συσκευῶν, ὑπάλληλοι τῶν ἑταιριῶν φωταερίου κλπ.) ἐργάζονται 15 211 ἄτομα, στόν τηλέγραφο 2399, στή φωτογραφική τέχνη 2366, στήν ἀτμοπλοΐα 3570 καί στούς σιδηροδρόμους 70 599, σ' αὐτούς περιλαβαίνονται κάπου 28 000 λίγο-πολύ μόνιμα ἐργαζόμενοι «ἀνειδίκευτοι» σκαφτιάδες δίπλα σ' ὅλο τό ἄλλο διαχειριστικό καί ὑπαλληλικό προσωπικό. Δηλαδή ὁ συνολικός ἀριθμός τῶν ἀτόμων σ' αὐτές τίς πέντε καινούργιες βιομηχανίες εἶναι 94 145.

Τέλος, ἡ ἐξαιρετικά ἀνεβασμένη παραγωγική δύναμη στίς σφαῖρες τῆς μεγάλης βιομηχανίας, συνοδευόμενη ἔτσι ὅπως εἶναι ἀπό μιά ἐντατικά καί ἐκτατικά αὐξημένη ἐκμετάλλευση τῆς ἐργατικῆς δύναμης σ' ὅλες τίς ὑπόλοιπες σφαῖρες παραγωγῆς, ἐπιτρέπει τή μή παραγωγική χρησιμοποίηση ἑνός διαρκῶς αὐξανόμενου μέρους τῆς ἐργατικῆς τάξης καί ἑπομένως τήν ὁλοένα μαζικότερη ἀναπαραγωγή ἰδίως τῶν παλιῶν οἰκιακῶν σκλάβων μέ τήν ὀνομασία «ὑπηρετική τάξη», δηλ. ὑπηρέτες, ὑπηρέτριες, λακέδες κλπ. Σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τοῦ 1861 ὅλος ὁ πληθυσμός τῆς Ἀγγλίας καί τῆς Οὐαλλίας ἦταν 20 066 244 ἄτομα, ἀπό τά ὁποῖα τά 9 776 259 ἦταν ἄνδρες καί τά 10 289 965 γυναῖκες. Ἄν ἀπό τόν ἀριθμό αὐτόν ἀφαιρέσουμε τούς πολύ γέρους

---

[222] Στό ἐμπορικό ναυτικό τῆς Ἀγγλίας καί τῆς Οὐαλλίας τό 1861 ἐργάζονταν 94 665 ναυτεργάτες.

καί τούς πολύ νέους γιά δουλιά, ὅλες τίς «μή παραγωγικές» γυναῖκες, τούς νεαρούς καί τά παιδιά, ἔπειτα τά «ἰδεολογικά» συνάφια, δηλ. τήν κυβέρνηση, τούς παπάδες, τούς νομικούς, τούς στρατιωτικούς κλπ., ἀκόμα ὅλους ἐκείνους πού ἔχουν ἀποκλειστική τους ἀσχολία νά καταναλώνουν ξένη ἐργασία μέ τή μορφή γαιοπροσόδου, τόκων κλπ., καί τέλος τούς ἐξαθλιωμένους, τούς ἀλῆτες, τούς ἐγκληματίες κλπ., μένουν σέ στρογγυλό ἀριθμό 8 ἑκατομμύρια ἄτομα καί τῶν δυό φύλων καί τῶν πιό διαφορετικῶν ἡλικιῶν. Σ' αὐτούς συμπεριλαβαίνονται καί ὅλοι οἱ κεφαλαιοκράτες πού ἔχουν κάποια θέση στήν παραγωγή, στό ἐμπόριο, στήν οἰκονομία κλπ. Ἀπ' αὐτά τά 8 ἑκατομμύρια εἶναι:

Ἐργάτες γεωργίας (μαζί μέ τούς βοσκούς καί τούς ἐργάτες καί τίς ἐργάτριες γῆς πού μένουν στά σπίτια τῶν φάρμερ)	1 098 261	πρόσωπα
Ἐργάτες τῶν ἐργοστασίων μπαμπακουργίας, ἐριουργίας, λινουργίας, καναβουργίας, μεταξουργίας, ἰούτας καί τῆς μηχανικῆς καλτσοποιίας καί νταντελοποιίας . .	642 607[223]	»
Ἐργάτες τῶν ἀνθρακορυχείων καί μεταλλορυχείων	565 835	»
Ἐργάτες τῶν μεταλλουργικῶν ἐργοστασίων (ὑψικαμίνων, ἐλασματοποιείων κλπ.) καί τῶν μεταλλομανουφακτούρων ὅλων τῶν εἰδῶν	396 998[224]	»
Ὑπηρετική τάξη	1 208 648[225]	»

Ἄν στό προσωπικό τῶν ἀνθρακορυχείων καί μεταλλορυχείων προσθέσουμε ὅλους ὅσους ἐργάζονται σ' ὅλα τά κλωστοϋφαντουργικά ἐργοστάσια, ἔχουμε 1 208 442 ἄτομα· ἄν τούς προσθέσουμε στό προσωπικό τῶν μεταλλουργικῶν ἐργοστασίων καί τῶν μεταλλομανουφακτούρων ἔχουμε 1 039 605. Καί στίς δυό περιπτώσεις ἔχουμε ἕναν ἀριθμό μικρότερο ἀπό τόν ἀριθμό τῶν σύγχρονων οἰκιακῶν δούλων. Τί θαυμάσιο ἀποτέλεσμα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἐκμετάλλευσης τῶν μηχανῶν!

---

[223] Ἀπ' αὐτούς μόνο οἱ 177 596 εἶναι ἀνδρικοῦ φύλου πάνω ἀπό 13 χρονῶν.

[224] Ἀπ' αὐτούς οἱ 30 501 εἶναι γυναικείου φύλου.

[225] Ἀπ' αὐτούς οἱ 137 447 εἶναι ἀνδρικοῦ φύλου. Στούς 1 208 648 δέ συμπεριλαβαίνεται τό ποικίλο προσωπικό πού ὑπηρετεῖ σέ ξενοδοχεῖα καί ἄλλα δημόσια κέντρα.

Προσθήκη στή 2η ἔκδοση.—Ἀπό τό 1861 ὥς τό 1870 ἔχει σχεδόν διπλασιαστεῖ ὁ ἀριθμός τῶν ἀνδρῶν ὑπηρετῶν. Ἔφτασε τίς 267 671. Τό 1847 ὑπῆρχαν 2694 φύλακες θηραμάτων (στά πάρκα κυνηγιοῦ τῶν ἀριστοκρατῶν), ἐνῶ τό 1869 ὑπῆρχαν 4921.—Τά νεαρά κορίτσια πού ἐργάζονται σάν ὑπηρέτριες στά σπίτια τῶν μικροαστῶν τοῦ Λονδίνου στή γλώσσα τοῦ λαοῦ λέγονται «little slaveys», μικρές σκλάβες.

7. ΑΠΩΘΗΣΗ ΚΑΙ ΠΡΟΣΕΛΚΥΣΗ ΕΡΓΑΤΩΝ ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ. ΚΡΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΜΠΑΜΠΑΚΟΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ.

Ὅλοι οἱ λογικοί ἐκπρόσωποι τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας παραδέχονται πώς ὅταν πρωτοεισάγονται οἱ μηχανές ἐπιδροῦν σάν πανούκλα στούς ἐργάτες τῶν πατροπαράδοτων χειροτεχνιῶν καί μανουφακτούρων, τούς πρώτους πού συναγωνίζονται. Σχεδόν ὅλοι τους ἐλεεινολογοῦν τή σκλαβιά τοῦ ἐργοστασιακοῦ ἐργάτη. Καί ποιό εἶναι τό μεγάλο ἀτού ὅλων αὐτῶν; Ὅτι οἱ μηχανές, ὕστερα ἀπό τίς φρίκες τῆς περιόδου τῆς εἰσαγωγῆς καί τῆς ἀνάπτυξής τους, αὐξάνουν σέ τελευταία ἀνάλυση τόν ἀριθμό τῶν σκλάβων τῆς δουλιᾶς, ἀντί τελικά νά τόν ἐλαττώνουν! Μάλιστα, ἡ πολιτική οἰκονομία μεθάει μέ τό ἀποτροπιαστικό θεώρημα—ἀποτροπιαστικό γιά κάθε «φιλάνθρωπο» πού πιστεύει στήν αἰώνια φυσική ἀναγκαιότητα τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς—πώς ἀκόμα καί τό ἐργοστάσιο, πού στηρίζεται στή μηχανική παραγωγή, ὕστερα ἀπό μιάν ὁρισμένη περίοδο ἀνάπτυξης, ὕστερα ἀπό μιά μικρή ἤ μεγάλη «μεταβατική περίοδο», βασανίζει περισσότερους ἐργάτες ἀπό τούς ἐργάτες πού πέταξε ἀρχικά στό δρόμο![226]

Φυσικά, ἀποδείχτηκε κιόλας μέ λίγα παραδείγματα, λχ. μέ τό παράδειγμα τῶν ἀγγλικῶν ἐργοστασίων ἐριουργίας καί μεταξουργίας, ὅτι σέ μιά ὁρισμένη βαθμίδα ἀνάπτυξης μιά ἐξαιρετική ἐπέκταση ἐργοστασιακῶν κλάδων μπορεῖ νά συνδέεται μέ μιά ὄχι μόνο σχετική, μά καί ἀπόλυτη μείωση τοῦ χρησιμοποιούμενου ἀριθμοῦ ἐργατῶν. Τό 1860, ὅταν μέ διαταγή τῆς βουλῆς ἔγινε εἰδική ἀπογραφή ὅλων τῶν ἐργοστασίων τοῦ Ἑνωμένου Βασιλείου, τό τμῆμα τῶν ἐργοστασιακῶν περιοχῶν τοῦ Λάνκασηρ, τοῦ Τσέσηρ καί τοῦ Γιόρκσηρ, πού εἶχε ἀνα-

---

[226] Ἀντίθετα ὁ Γκανίλ ἔχει τή γνώμη ὅτι τελικό ἀποτέλεσμα τῆς παραγωγῆς μέ μηχανές εἶναι ἡ ἀπόλυτη μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν σκλάβων τῆς δουλιᾶς, πού σέ βάρος τους τρώει κατόπιν ἕνας αὐξανόμενος ἀριθμός «gens honnêtes» [«καθωσπρέπει ἀνθρώπων»] καί ἀναπτύσσει τή γνωστή του «perfectibilité perfectible» [«ἱκανότητα τελειοποίησης πού εἶναι ἱκανή γιά τελειοποίηση»]. Ὅσο λίγο κι ἄν καταλαβαίνει ὁ Γκανίλ τήν κίνηση τῆς παραγωγῆς, νιώθει τουλάχιστο ὅτι οἱ μηχανές εἶναι ἕνας πολύ μοιραῖος θεσμός, ἀφοῦ ἡ εἰσαγωγή τους μετατρέπει ἐργαζόμενους ἐργάτες σέ ἐξαθλιωμένους, ἐνῶ ἡ ἀνάπτυξή τους δημιουργεῖ περισσότερους σκλάβους τῆς δουλιᾶς ἀπ᾽ ὅσους ἔχουν σκοτώσει. Τόν κρετινισμό τῆς δικῆς τους ἄποψης μποροῦμε νά τόν ἐκφράσουμε μόνο μέ τά δικά του λόγια: «Οἱ τάξεις, οἱ καταδικασμένες νά παράγουν καί νά καταναλώνουν, μικραίνουν, ἐνῶ αὐξάνουν οἱ τάξεις πού διευθύνουν τήν ἐργασία, βοηθοῦν, παρηγοροῦν καί διαφωτίζουν ὅλο τόν πληθυσμό ... καί ἰδιοποιοῦνται ὅλα τά πλεονεχτήματα πού προκύπτουν ἀπό τήν ἐλάττωση τῶν ἐξόδων δουλιᾶς, ἀπό τήν πληθώρα τῶν ἐμπορευμάτων καί τή φτηνή τιμή τῶν ἀγαθῶν κατανάλωσης. Μ᾽ αὐτό τόν τρόπο τό ἀνθρώπινο γένος ἀνυψώνεται ὥς τά ἀνώτατα δημιουργήματα τοῦ πνεύματος, διαπερνᾶ τά μυστηριώδη βάθη τῆς θρησκείας, διατυπώνει τίς σωτήριες ἀρχές τῆς ἠθικῆς» (πού συνίσταται «στήν ἰδιοποίηση ὅλων τῶν πλεονεχτημάτων» κλπ.), «τούς νόμους γιά τήν προστασία τῆς ἐλευθερίας» (τῆς ἐλευθερίας γιά «τίς τάξεις πού εἶναι καταδικασμένες νά παράγουν»;) «καί τῆς ἐξουσίας, τῆς ὑπακοῆς καί τῆς δικαιοσύνης, τοῦ καθήκοντος καί τοῦ ἀνθρωπισμοῦ». Ὅλα αὐτά

τεθεῖ στόν ἐπιθεωρητή ἐργασίας Ρ. Μπαῖκερ, ἀριθμοῦσε 652 ἐργοστάσια. Ἀπό τά ἐργοστάσια αὐτά τά 570 εἶχαν: 85 622 ἀτμοκίνητους ἀργαλιούς, 6 819 146 ἀδράχτια (χωρίς νά συμπεριλαβαίνονται σ᾽ αὐτά τά ἀδράχτια βάτερ), ἀτμομηχανές δύναμης 27 439 ἵππων, φτερωτές 1390 ἵππων καί ἐργαζόμενο προσωπικό 94 119 ἄτομα. Ἀντίθετα, τό 1865 τά ἴδια ἐργοστάσια εἶχαν: 95 163 ἀργαλιούς, 7 025 031 ἀδράχτια, ἀτμομηχανές δύναμης 28 925 ἵππων, φτερωτές 1445 ἵππων καί ἐργαζόμενο προσωπικό 88 913 ἄτομα. Ὥστε ἀπό τό 1860 ὥς τό 1865 τά ἐργοστάσια αὐτά σημείωσαν αὔξηση: 11% σέ ἀτμοκίνητους ἀργαλιούς, 3% σέ ἀδράχτια καί 5% σέ ἀτμόιππους, ἐνῶ ταυτόχρονα ἔπεσε ὁ ἀριθμός τοῦ ἐργαζόμενου προσωπικοῦ κατά 5,5%[227]. Ἀπό τό 1852 ὥς τό 1862 αὐξήθηκε σημαντικά ἡ ἀγγλική ἐργοστασιακή παραγωγή μάλλινων εἰδῶν, ἐνῶ ἔμεινε σχεδόν στάσιμος ὁ ἀριθμός τῶν χρησιμοποιούμενων ἐργατῶν. «Αὐτό δείχνει σέ πόσο μεγάλο βαθμό οἱ νεοεισαγμένες μηχανές εἶχαν ἐκτοπίσει τήν ἐργασία τῶν περιόδων πού προηγήθηκαν»[228]. Σέ ὁρισμένες ἐμπειρικά δοσμένες περιπτώσεις ἡ αὔξηση τῶν ἐργαζόμενων ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν εἶναι συχνά μόνο φαινομενική, δηλ. δέν ὀφείλεται στήν ἐπέκταση τῶν ἐργοστασίων πού στηρίζονται πιά στή μηχανική παραγωγή, ἀλλά στή βαθμιαία προσάρτηση δευτερευόντων κλάδων. Λογουχάρη «στή (βρετανική) ἐργοστασιακή μπαμπακουργία ἡ αὔξηση τῶν μηχανοκίνητων ἀργαλιῶν καί τῶν ἐργατῶν πού ἐργάζονταν σ᾽ αὐτούς ἀπό τό 1838 ὥς τό 1858 ὀφειλόταν ἁπλούστατα στήν ἐπέκταση αὐτοῦ τοῦ κλάδου· ἀντίθετα, στά ἄλλα ἐργοστάσια ὀφειλόταν στή χρησιμοποίηση γιά πρώτη φορά τῆς δύναμης τοῦ ἀτμοῦ στούς ἀργαλιούς τῆς ταπητουργίας, στούς ἀργαλιούς πού φτιάχνουν κορδέλες, λινά ὑφάσματα κλπ., πού προηγούμενα κινοῦνταν μέ τή μυϊκή δύναμη τοῦ ἀνθρώπου»[229]. Ἑπομένως, ἡ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ αὐτῶν τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν ἦταν ἁπλῶς ἔκφραση μιᾶς ἐλάττωσης τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργαζόμενων ἐρ-

---

τά χαρακτηριστικά ὑπάρχουν στό ἔργο τοῦ *M. Ch. Ganilh:* «Des Systèmes d' Economie Politique etc.», 2η ἔκδ., Paris 1821, τόμ. I, σελ. 224. Πρβλ. στό ἴδιο, σελ. 212.

[227] «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», σελ. 58 κ. ἑ. Ταυτόχρονα ὅμως δημιουργήθηκε πιά καί ἡ ὑλική βάση γιά τήν ἀπασχόληση ἑνός αὐξανόμενου ἀριθμοῦ ἐργατῶν σέ 110 νέα ἐργοστάσια μέ 11 625 ἀτμοκίνητους ἀργαλιούς, 628 756 ἀδράχτια καί 2695 ἀτμοϊπποδυνάμεις καί ὑδατοϊπποδυνάμεις (στό ἴδιο).

[228] «Reports etc. for 31st October 1862», σελ. 79.

Προσθήκη στή 2η ἔκδοση.—Σέ μιά διάλεξη πού ἔκανε στό «New Mechanic's Institution» τοῦ Μπράντφορντ στά τέλη τοῦ Δεκέμβρη 1871 ὁ ἐπιθεωρητής ἐργασίας Α. Ρέντγκρεηβ εἶπε: Αὐτό πού μοῦ ἔκανε ἐντύπωση ἐδῶ καί κάμποσον καιρό εἶναι ἡ ἀλλαγμένη ὄψη τῶν ἐργοστασίων ἐριουργίας. Προτήτερα ἦταν γεμάτα ἀπό γυναῖκες καί παιδιά, τώρα φαίνεται πώς ὅλη τή δουλιά τήν κάνουν οἱ μηχανές. Σέ σχετική μου ἐρώτηση, ἕνας ἐργοστασιάρχης μοῦ ἔδωσε τήν παρακάτω ἐξήγηση: μέ τό παλιό σύστημα ἀπασχολοῦσα 63 πρόσωπα, ὕστερα ἀπό τήν εἰσαγωγή τελειοποιημένων μηχανῶν ἐλάττωσα τά χέρια μου σέ 33, καί τελευταῖα, ὕστερα ἀπό καινούργιες μεγάλες ἀλλαγές, μπόρεσα νά τά περιορίσω ἀπό 33 σέ 13.

[229] «Reports etc. for 31st October 1856», σελ. 16.

γατῶν. Τέλος, παραβλέπουμε ἐδῶ τελείως τό γεγονός, ὅτι παντοῦ—ἐκτός ἀπό τά ἐργοστάσια μετάλλου—τό στοιχεῖο πού ἐπικρατεῖ κατά πολύ στό ἐργοστασιακό προσωπικό ἀποτελεῖται ἀπό νεαρούς ἐργάτες (κάτω ἀπό 18 χρονῶν) καί ἀπό γυναικόπαιδα.

Ὅση κι ἄν εἶναι ἡ μάζα τῶν ἐργατῶν πού ἐκτοπίζει οὐσιαστικά ἡ μηχανική παραγωγή ἤ πού τούς ἀντικαταστaίνει δυνάμει, καταλαβαίνουμε ὡστόσο πῶς μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς ἴδιας τῆς μηχανικῆς παραγωγῆς, πού ἐκφράζεται μέ τόν αὐξημένο ἀριθμό τῶν ἐργοστασίων τοῦ ἴδιου εἴδους ἤ μέ τή διεύρυνση τῶν διαστάσεων τῶν ἐργοστασίων πού ὑπάρχουν, οἱ ἐργοστασιακοί ἐργάτες μποροῦν τελικά νά ξεπεράσουν σέ ἀριθμό τούς μανουφακτουρικούς ἐργάτες ἤ τούς χειροτέχνες πού ἐκτόπισαν. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι τό κεφάλαιο τῶν 500 λιρ. στ. πού χρησιμοποιοῦνταν κάθε βδομάδα ἀποτελοῦνταν λχ. στόν παλιό τρόπο παραγωγῆς κατά τά $^2/_5$ ἀπό σταθερό καί κατά τά $^3/_5$ ἀπό μεταβλητό συστατικό μέρος, δηλ. 200 λίρ. στ. ξοδεύονταν γιά μέσα παραγωγῆς καί 300 λίρ. στ. γιά ἐργατική δύναμη, ἄς ποῦμε 1 λίρ. στ. κατά ἐργάτη. Μέ τήν εἰσαγωγή τῆς μηχανικῆς παραγωγῆς μεταβάλλεται ἡ σύνθεση τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου. Τώρα χωρίζεται λχ. σέ $^4/_5$ σταθερό καί $^1/_5$ μεταβλητό κεφάλαιο, ἤ ξοδεύονται πιά μόνο 100 λίρ. στ. γιά ἐργατική δύναμη. Ἑπομένως, ἀπολύονται τά δυό τρίτα τῶν ἐργατῶν πού ἀπασχολοῦνταν προηγούμενα. Ἄν τώρα ἡ ἐργοστασιακή αὐτή παραγωγή ἐπεκταθεῖ καί ἄν τό χρησιμοποιούμενο συνολικό κεφάλαιο, μέ ἴδιους τούς ὑπόλοιπους ὅρους παραγωγῆς, αὐξηθεῖ ἀπό 500 σέ 1500, θ' ἀπασχολοῦνται τώρα 300 ἐργάτες, ὅσοι δηλ. καί πρίν ἀπό τή βιομηχανική ἐπανάσταση. Ἄν τό χρησιμοποιούμενο κεφάλαιο αὐξηθεῖ παραπέρα καί γίνει 2000 λίρ. στ., τότε θ' ἀπασχολοῦνται 400 ἐργάτες, δηλ. κατά $^1/_3$ περισσότεροι ἀπ' ὅ,τι μέ τόν παλιό τρόπο παραγωγῆς. Ἀπόλυτα ὁ ἀριθμός τῶν χρησιμοποιούμενων ἐργατῶν αὐξήθηκε κατά 100, σχετικά ὅμως, δηλ. σέ σχέση μέ τό προκαταβλημένο συνολικό κεφάλαιο, ἔπεσε κατά 800, γιατί μέ τόν παλιό τρόπο παραγωγῆς ἕνα κεφάλαιο 2000 λιρ. στ. θ' ἀπασχολοῦσε 1200 ἀντίς 400 ἐργάτες. Ἄρα, ἡ σχετική ἐλάττωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀπασχολούμενων ἐργατῶν συμβιβάζεται μέ τήν ἀπόλυτη αὔξησή του. Πιό πάνω ὑποθέσαμε πώς ὅταν αὐξάνει τό συνολικό κεφάλαιο παραμένει σταθερή ἡ σύνθεσή του, γιατί δέν ἀλλάζουν οἱ ὅροι τῆς παραγωγῆς. Ξέρουμε ὅμως κιόλας ὅτι μαζί μέ κάθε πρόοδο τῆς μηχανικῆς παραγωγῆς αὐξάνει τό σταθερό μέρος τοῦ κεφαλαίου, τό μέρος πού ἀποτελεῖται ἀπό μηχανές, πρῶτες ὕλες κλπ., ἐνῶ πέφτει τό μεταβλητό μέρος τοῦ κεφαλαίου, τό μέρος πού ξοδεύεται γιά ἐργατική δύναμη, καί ξέρουμε ταυτόχρονα ὅτι σέ κανέναν ἄλλο τρόπο παραγωγῆς οἱ τελειοποιήσεις δέν εἶναι τόσο συνεχεῖς καί συνεπῶς τόσο μεταβλητή ἡ σύνθεση τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου, ὅσο στή μηχανική παραγωγή. Αὐτή ὅμως ἡ συνεχής ἀλλαγή διακόπτεται ἐξίσου συνεχῶς ἀπό σημεῖα ἠρεμίας καί ἀπό ἁπλή ποσοτική ἐπέκταση πάνω στή δοσμένη τεχνική βάση. Γιαυτό αὐξάνει ὁ ἀριθμός τῶν ἀπασχολούμενων ἐργατῶν. Ἔτσι ὁ ἀριθμός ὅλων τῶν ἐργατῶν στά ἐργοστάσια μπαμπακουργίας, ἐριουργίας, λινουργίας καί μεταξουργίας τοῦ Ἑνωμένου Βασιλείου ἦταν τό 1835 ὅλο-ὅλο 354 684, ἐνῶ τό 1861 μονάχα ὁ ἀριθμός τῶν ὑφαντουργῶν πού ἐργάζονταν μέ ἀτμοκίνητο ἀργαλιό ἦταν 230 654 (περιλαβαίνονται οἱ ἐργάτες καί τῶν δυό φύλων καί τῶν πιό διαφορετικῶν ἡλικιῶν ἀπό 8 χρονῶν καί ἄνω). Φυσικά, ἡ αὔξηση αὐτή θά φανεῖ μικρότερη, ἄν πάρουμε ὑπόψη ὅτι ἀκόμα τό 1838 οἱ βρετανοί ὑφαντουργοί πού ἐργάζονταν μέ χειροκίνητο ἀργαλιό ἦταν 800 000 μαζί μέ τά μέλη τῶν οἰκογενειῶν τους πού ἀπασχολοῦσαν οἱ ἴδιοι[230], χωρίς νά παίρνουμε ὑπόψη αὐτούς πού ἐκτοπίστηκαν στήν Ἀσία καί στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη.

Στίς λίγες παρατηρήσεις πού ἔχουμε ἀκόμα νά κάνουμε σχετικά μ' αὐτό τό σημεῖο θίγουμε ἐνμέρει τήν καθαρῶς πραγματική πλευρά τῶν σχέσεων, ὥς τίς ὁποῖες δέ μᾶς ὁδήγησε ἀκόμα ἡ θεωρητική μας ἀνάλυση.

Ὅσο ἡ μηχανική παραγωγή σ' ἕνα βιομηχανικό κλάδο ἐπεκτείνεται σέ βάρος τῆς κληρονομημένης χειροτεχνίας ἤ τῆς μανουφακτούρας, ἡ ἐπιτυχία της εἶναι τόσο σίγουρη, ὅσο σίγουρη εἶναι λχ. ἡ νίκη ἑνός στρατοῦ ὁπλισμένου μέ πυροβόλα ὅπλα ἐνάντια σ' ἕνα στρατό τοξοτῶν. Ἡ πρώτη αὐτή περίοδος, πού ἡ μηχανή μόλις ἀρχίζει νά καταχτᾶ τό πεδίο δράσης της, ἔχει ἀποφασιστική σημασία λόγω τῶν ἐξαιρετικῶν κερδῶν, πού παράγονται μέ τή βοήθειά της. Τοῦτα τά κέρδη δέν ἀποτελοῦν μόνο αὐτά καθαυτά πηγή ἐπιταχυμένης συσσώρευσης, ἀλλά καί προσελκύουν στήν εὐνοούμενη σφαίρα παραγωγῆς μεγάλο μέρος τοῦ πρόσθετου κοινωνικοῦ κεφαλαίου, πού διαρκῶς δημιουργιέται καί ζητάει καινούργιες σφαῖρες τοποθέτησης. Τά ἰδιαίτερα πλεονεχτήματα τῆς πρώτης περιόδου τῆς θυελώδικης ἀνάπτυξης ἐπαναλαβαίνονται διαρκῶς στούς κλάδους παραγωγῆς στούς ὁποίους πρωτοεισάγονται οἱ μηχανές. Ἀπό τή στιγμή ὅμως πού τό ἐργοστασιακό σύστημα ἔχει ἀποχτήσει κάποια εὐρύτητα ὕπαρξης καί ἕναν ορισμένο βαθμό ὡριμότητας, ἀπό τή στιγμή ἰδίως πού ἡ ἴδια ἡ τεχνική του βάση, ἡ μηχανή, παράγεται κι αὐτή μέ μηχανές, ἀπό τή στιγμή πού ἐπαναστατικοποιοῦνται ἡ ἐξόρυξη κάρβουνου καί σίδερου, καθώς καί ἡ κατεργασία τῶν μετάλλων καί οἱ συγκοινωνίες, μέ δυό λόγια, ἀπό τή στιγμή πού ἔχουν δημιουργηθεῖ οἱ γενικοί ὅροι παραγωγῆς πού ἀνταποκρίνονται στή μεγάλη βιομηχανία, ὁ τρόπος αὐτός παραγωγῆς ἀποχτάει μιά ἐλαστικότητα, μιά ἀπότομη ἀλματική ἱκανότητα ἐπέκτασης πού σκοντάφτει μόνο στούς φραγμούς πού τῆς βάζουν ἡ προμήθεια τῶν πρώτων ὑλῶν καί ἡ ἀγορά πούλησης. Ἀπό τή

---

230 «Τά βάσανα τῶν ὑφαντουργῶν πού ἐργάζονταν μέ χειροκίνητο ἀργαλιό (καί ὕφαιναν μπαμπακερά ὑφάσματα ἤ ὑφάσματα πού ἐκτός ἀπό ἄλλα ὑλικά περιέχουν καί μπαμπάκι) ἀποτέλεσαν τό ἀντικείμενο ἔρευνας μιᾶς βασιλικῆς ἐπιτροπῆς. Ὅμως παρά τό γεγονός ὅτι ἀναγνώρισαν τήν ἀθλιότητά τους καί τήν ἐθρήνησαν, ὡστόσο τή βελτίωση (!) τῆς κατάστασής τους τήν ἀνάθεσαν στήν τύχη καί στήν ἀλλαγή τῶν καιρῶν, καί μποροῦμε νά ἐλπίζουμε πώς τά βάσανα αὐτά σχεδόν (nearly) ἔχουν σβήσει σήμερα (ὕστερα ἀπό 20 χρόνια !), καί σ' αὐτό συνετέλεσε, σύμφωνα μέ ὅλες τίς πιθανότητες, ἡ σημερινή μεγάλη διάδοση τῶν ἀτμοκίνητων ἀργαλιῶν» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1856», σελ. 15).

Πεντάχρονες περίοδες καί τό έτος 1866

	1831—1835	1836—1840	1841—1845	1846—1850	1851—1855	1856—1860	1861—1865	1866
Κατά μέσο όρο τό χρόνο								
Εἰσαγωγή (σέ κουάρτερ)	1 096 373	2 389 729	2 843 865	8 776 552	8 345 237	10 913 612	15 009 871	16 457 340
Κατά μέσο όρο τό χρόνο								
Ἐξαγωγή (σέ κουάρτερ)	225 263	251 770	139 056	155 461	307 491	341 150	302 754	216 218
Μέση χρονιάτικη ὑπεροχή τῆς εἰσαγωγῆς πάνω ἀπό τήν ἐξαγωγή	874 110	2 137 959	2 704 809	8 621 091	8 037 746	10 572 462	14 707 117	16 241 122
Πληθυσμός								
Μέσος χρονιάτικος ἀριθμός τῆς περιόδου	24 621 107	25 929 507	27 262 559	27 797 598	27 572 923	28 391 544	29 381 760	29 935 404
Μέση ποσότητα σταριοῦ κλπ. σέ κουάρτερ, πού καταναλώνει μέσα σ' ἕνα χρόνο ἕνα ἄτομο, πάνω ἀπό τή ντόπια παραγωγή, μέ κατανομή τῆς κατανάλωσης ἐξίσου σ' ὅλο τόν πληθυσμό	0,036	0,082	0,099	0,310	0,291	0,372	0,501	0,543

μιά μεριά, ἡ μηχανή προκαλεῖ ἄμεση αὔξηση τῶν πρώτων ὑλῶν, ὅπως λχ. ἡ cottongin [ἐκκοκκιστική μηχανή μπαμπακιοῦ] αὔξησε τήν παραγωγή τοῦ μπαμπακιοῦ[231]. Ἀπό τήν ἄλλη, ἡ φτήνια τοῦ μηχανοποίητου προϊόντος καί ἡ ἐπανάσταση στίς συγκοινωνίες καί ἐπικοινωνίες εἶναι ὅπλα γιά τήν κατάχτηση ξένων ἀγορῶν. Ἡ μηχανική παραγωγή, καταστρέφοντας τή χειροτεχνική παραγωγή αὐτῶν τῶν ἀγορῶν, τίς μετατρέπει ἀναγκαστικά σέ πεδία παραγωγῆς τῶν δικῶν της πρώτων ὑλῶν. Ἔτσι οἱ Ἀνατολικές Ἰνδίες ὑποχρεώθηκαν νά παράγουν μπαμπάκι, μαλλί, κανάβι, ἰούτα, λουλάκι κλπ. γιά τή Μεγάλη Βρετανία[232]. Ἡ διαρκής «μετατροπή» τῶν ἐργατῶν σέ «ὑπεράριθμους ἐργάτες» στίς χῶρες τῆς μεγάλης βιομηχανίας προωθεῖ ἐξαιρετικά τή μετανάστευση καί τόν ἀποικισμό ξένων χωρῶν πού μετατρέπονται σέ τόπους παραγωγῆς πρώτων ὑλῶν γιά τή μητρόπολη, ὅπως ἔγινε λχ. ἡ Αὐστραλία τόπος παραγωγῆς μαλλιοῦ[233]. Διαμορφώνεται ἕνας καινούργιος διεθνής καταμερισμός τῆς ἐργασίας, πού ἀντιστοιχεῖ στίς κύριες ἕδρες τῆς μηχανικῆς παραγωγῆς καί μετατρέπει ἕνα μέρος τῆς ὑδρογείου σέ πεδίο ἀγροτικῆς κυρίως παραγωγῆς γιά τό ἄλλο, πού εἶναι πεδίο κυρίως βιομηχανικῆς παραγωγῆς. Ἡ ἐπανάσταση αὐτή σχετίζεται μέ τήν ἀνατροπή στή γεωργία, πού ἐδῶ δέ θά τήν ἐξετάσουμε ἀκόμα[234].

Μέ πρωτοβουλία τοῦ κ. Γλάδστονα ἡ Βουλή τῶν Κοινοτήτων στίς 17 τοῦ Φλεβάρη 1867 ἔδοσε ἐντολή νά γίνει μιά στατιστική γιά ὅλες τίς ποσότητες σταριοῦ, σιτηρῶν καί ἀλεύρων ὅλων τῶν εἰδῶν πού ἔχουν εἰσαχθεῖ στό Ἑνωμένο Βασίλειο ἀπό τό 1831 ὥς τό 1866. Παραθέτω σέ συνέχεια τή σύνοψιση τῶν ἀποτελεσμάτων αὐτῆς τῆς στατιστικῆς. Τά ἄλευρα ἔχουν ἀναχθεῖ σέ κουάρτερ σταριοῦ (βλέπε τόν πίνακα στή σελ. 468).

---

231 Ἄλλες μέθοδες, μέ τίς ὁποῖες ἡ μηχανή ἐπιδρᾶ πάνω στήν παραγωγή τῶν πρώτων ὑλῶν, θά ἀναφερθοῦν στό Τρίτο Βιβλίο.

232 Ἐξαγωγή μπαμπακιοῦ ἀπό τίς Ἀνατολικές Ἰνδίες στή Μεγάλη Βρετανία:

1846: 34 540 143 λίβρ. **1860**: 204 141 168 λίβρ. **1865**: 445 947 600 λίβρ.

Ἐξαγωγή μαλλιοῦ ἀπό τίς Ἀνατολικές Ἰνδίες στή Μεγάλη Βρετανία:

1846: 4 570 581 λίβρ. **1860**: 20 214 173 λίβρ. **1865**: 20 679 111 λίβρ.

233 Ἐξαγωγή μαλλιοῦ ἀπό τό Ἀκρωτήριο τῆς Καλῆς Ἐλπίδας στή Μεγάλη Βρετανία:

1846: 2 958 457 λίβρ. **1860**: 16 574 345 λίβρ. **1865**: 29 920 623 λίβρ.

Ἐξαγωγή μαλλιοῦ ἀπό τήν Αὐστραλία στή Μεγάλη Βρετανία:

1846: 21 789 346 λίβρ. **1860**: 59 166 616 λίβρ. **1865**: 109 734 261 λίβρ.

234 Καί ἡ οἰκονομική ἀνάπτυξη τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν εἶναι προϊόν τῆς εὐρωπαϊκῆς καί πιό συγκεκριμένα τῆς ἀγγλικῆς μεγάλης βιομηχανίας. Στή σημερινή τους μορφή (1866) οἱ Ἑνωμένες Πολιτεῖες πρέπει νά ἐξακολουθοῦν νά θεωροῦνται ἀκόμα ἀποικία τῆς Εὐρώπης. [*Ὑποσημείωση στήν 4η ἔκδοση.*—Ἀπό τότε ἔχουν ἐξελιχθεῖ στή δεύτερη βιομηχανική χώρα τοῦ κόσμου, χωρίς ὡστόσο νάχουν χάσει τελείως τόν ἀποικιακό τους χαρακτήρα.—*Φ. Ε.*]

Ἐξαγωγή μπαμπακιοῦ ἀπό τίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες στή Μεγάλη Βρετανία (σέ λίβρες).

Ἡ τεράστια καί ἁλματική ἱκανότητα ἐπέκτασης τοῦ ἐργοστασιακοῦ συστήματος καί ἡ ἐξάρτησή του ἀπό τήν παγκόσμια ἀγορά γεννοῦν κατ' ἀνάγκην μιά πυρετώδικη παραγωγή καί τό ἐπακόλουθό της, τό παραγέμισμα τῶν ἀγορῶν, πού ἡ συστολή τους ὁδηγεῖ σέ παράλυση. Ἡ ζωή τῆς βιομηχανίας μετατρέπεται σέ μιά διαδοχή περιόδων μέσης ζωογόνησης, ἄνθισης, ὑπερπαραγωγῆς, κρίσης καί στασιμότητας. Ἡ ἀβεβαιότητα καί ἡ ἀστάθεια στίς ὁποῖες ἡ μηχανική παραγωγή ὑποτάσσει τήν ἐργασία, ἑπομένως καί τήν κατάσταση τῆς ζωῆς τοῦ ἐργάτη, γίνονται φυσιολογικό φαινόμενο μ' αὐτή τήν ἐναλλαγή τῶν περιόδων τοῦ βιομηχανικοῦ κύκλου. Ἄν ἐξαιρέσουμε τίς περιόδους τῆς ἄνθισης, ἀνάμεσα στούς κεφαλαιοκράτες μαίνεται ἡ πιό ἄγρια πάλη γιά τό ἀτομικό τους μερτικό στήν ἀγορά. Τό μερτικό αὐτό εἶναι ἀπευθείας ἀνάλογο μέ τή φτήνια τοῦ προϊόντος. Ἐκτός ἀπό τόν ἀνταγωνισμό, πού δημιουργιέται μ' αὐτό τόν τρόπο στή χρησιμοποίηση τελειοποιημένων μηχανῶν πού ἀντικαθιστοῦν ἐργατική δύναμη, καί τίς νέες μέθοδες παραγωγῆς, ἐπέρχεται κάθε φορά ἕνα σημεῖο, ὅπου τό φτήναιμα τοῦ ἐμπορεύματος ἐπιδιώκεται μέ τό βίαιο κατέβασμα τοῦ μισθοῦ ἐργασίας κάτω ἀπό τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης[235].

1846:	401 949 393	**1852:**	765 630 544
1859:	961 707 264	**1860:**	1 115 890 608

Ἐξαγωγή σιτηρῶν κλπ. ἀπό τίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες στή Μεγάλη Βρετανία (στά χρόνια 1850 καί 1862) (σέ κουάρτερ):

Στάρι	**1850:**	16 202 312	**1862:**	41 033 503
Κριθάρι	**1850:**	3 669 653	**1862:**	6 624 800
Βρώμη	**1850:**	3 174 801	**1862:**	4 426 994
Σίκαλη	**1850:**	388 749	**1862:**	7 108
Ἀλεύρι σταρίσιο	**1850:**	3 819 440	**1862:**	7 207 113
Πυροφάγος	**1850:**	1 054	**1862:**	19 571
Καλαμπόκι	**1850:**	5 473 161	**1862:**	11 694 818
Bere ἤ Bigg (εἶδος κριθαριοῦ)	**1850:**	2 039	**1862:**	7 675
Μπιζέλια	**1850:**	811 620	**1862:**	1 024 722
Φασόλια	**1850:**	1 822 972	**1862:**	2 037 137
Σύνολο ἐξαγωγῶν	**1850:**	34 365 801	**1862:**	74 083 351

[235] Σέ μιά ἔκκληση πού ἀπηύθυναν τόν Ἰούλη τοῦ 1866 στά «Trade Societies of England» [Συνδικαλιστικές Ἑνώσεις τῆς Ἀγγλίας] οἱ ἐργάτες, πού μ' ἕνα «lock out» (λοκάουτ) τούς εἶχαν πετάξει στό δρόμο οἱ βιομήχανοι ὑποδηματοποιίας τοῦ Λέστερ, λένε ἀνάμεσα στ' ἄλλα: «Ἐδῶ καί 20 χρόνια ἔγινε ἐπανάσταση στήν ὑποδηματοποιία τοῦ Λέστερ μέ τήν ἐφαρμογή τοῦ καρφώματος ἀντί τοῦ ραψίματος. Τότε μποροῦσαν νά κερδίζονται καλά μεροκάματα. Σέ λίγο διαδόθηκε πολύ αὐτή ἡ καινούργια μέθοδος. Ἄρχισε μεγάλος συναγωνισμός ἀνάμεσα στίς διάφορες φίρμες, ποιά θά παράγει τά πιό κομψά εἴδη. Ὡστόσο, λίγο ἀργότερα παρουσιάστηκε ἕνα χειρότερο εἶδος συναγωνισμοῦ, καί συγκεκριμένα, ποιός θά πουλήσει πιό φτηνά ἀπό τόν ἄλλο (undersell) στήν ἀγορά. Οἱ βλαβερές συνέπειες ἐκδηλώθηκαν σέ λίγο μέ μείωση τῶν μισθῶν,

Ἑπομένως, ἡ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν ἐξαρτιέται ἀπό τήν ἀναλογικά πολύ πιό γρήγορη ἀνάπτυξη τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου πού εἶναι τοποθετημένο στά ἐργοστάσια. Τό προτσές ὅμως αὐτό συντελεῖται μόνο μέσα στά πλαίσια τῶν περιόδων ἄμπωτης καί πλημμυρίδας τοῦ βιομηχανικοῦ κύκλου. Ἐπιπλέον διαρκῶς διακόπτεται ἀπό τήν τεχνική πρόοδο, πού πότε ἀντικαθιστᾶ δυνάμει τόν ἐργάτη καί πότε τόν ἐκτοπίζει οὐσιαστικά. Αὐτή ἡ ποιοτική ἀλλαγή στή μηχανική παραγωγή ἀπομακρύνει διαρκῶς ἐργάτες ἀπό τό ἐργοστάσιο ἤ κλείνει τίς πόρτες του στό καινούργιο ρεῦμα τῶν νεοσυλλέχτων, ἐνῶ ἡ ἁπλῶς ποσοτική ἐπέκταση τῶν ἐργοστασίων καταβροχθίζει μαζί μ' αὐτούς πού πετιοῦνται ἔξω καί νέα τμήματα ἐργατῶν. Ἔτσι οἱ ἐργάτες διαρκῶς ἀπωθοῦνται καί προσελκύονται, πετιοῦνται πότε δῶ, πότε κεῖ, κι αὐτό συνοδεύεται ἀπό διαρκεῖς ἀλλαγές ὅσον ἀφορᾶ τό φῦλο, τήν ἡλικία καί τήν εἰδίκευση τῶν στρατολογημένων.

Ἡ μοίρα τοῦ ἐργοστασιακοῦ ἐργάτη προβάλλει πιό παραστατικά, ὅταν ρίξουμε μιά γρήγορη ματιά στή μοίρα τῆς ἀγγλικῆς μπαμπακοβιομηχανίας.

Ἀπό τό 1770 ὥς τό 1815 ἡ μπαμπακοβιομηχανία πέρασε 5 χρόνια κατάστασης πίεσης ἤ στασιμότητας. Στήν πρώτη αὐτή 45χρονη περίοδο οἱ ἄγγλοι ἐργοστασιάρχες κατεῖχαν τό μονοπώλιο τῶν μηχανῶν καί τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς. Ἀπό τό 1815 ὥς τό 1821 ἡ μπαμπακοβιομηχανία βρίσκεται σέ κατάσταση πίεσης, τό 1822 καί 1823 ἀνθίζει, τό 1824 καταργοῦνται οἱ νόμοι ἐνάντια στό δικαίωμα τοῦ συνεταιρίζεσθαι καί σημειώνεται γενική μεγάλη ἐπέκταση τῶν ἐργοστασίων, τό 1825 κρίση· τό 1826 μεγάλη ἀθλιότητα καί ἐξεγέρσεις τῶν ἐργατῶν μπαμπακουργίας· τό 1827 μικρή καλυτέρεψη, τό 1828 αὐξάνουν πολύ ὁ ἀριθμός τῶν ἀτμοκίνητων ἀργαλιῶν καί οἱ ἐξαγωγές· τό 1829 οἱ ἐξαγωγές, ἰδιαίτερα γιά τίς Ἰνδίες, ξεπερνοῦν ὅλα τά προηγούμενα χρόνια·

καί ἡ πτώση τῆς τιμῆς τῆς ἐργασίας ἦταν τόσο ὁρμητική, πού πολλές φίρμες πληρώνουν τώρα μόνο τό μισό τοῦ ἀρχικοῦ μισθοῦ. Καί ὅμως, παρά τό γεγονός ὅτι οἱ μισθοί πέφτουν ὅλο καί πιό χαμηλά, φαίνεται ν' ἀνεβαίνουν τά κέρδη ὕστερα ἀπό κάθε ἀλλαγή τοῦ μισθολογίου».—Οἱ ἐργοστασιάρχες χρησιμοποιοῦν ἀκόμα καί τίς δυσμενεῖς γιά τή βιομηχανία περίοδες γιά νά βγάζουν ἐξαιρετικά κέρδη μέ μιά ὑπερβολική ἐλάττωση τῶν μεροκάματων, δηλ. μέ ἄμεση κλοπή τῶν πιό ἀναγκαίων μέσων συντήρησης τοῦ ἐργάτη. Νά ἕνα παράδειγμα. Πρόκειται γιά τήν κρίση τῆς μεταξοϋφαντουργίας τοῦ Κόβεντρυ: «Ἀπό πληροφορίες πού πῆρα, τόσο ἀπό ἐργοστασιάρχες, ὅσο καί ἀπό ἐργάτες, βγαίνει χωρίς ἀμφιβολία πώς τά μεροκάματα κόπηκαν πολύ περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ἀπαιτοῦσε ὁ συναγωνισμός τῶν ξένων παραγωγῶν ἤ ἄλλα περιστατικά. Ἡ πλειοψηφία τῶν ὑφαντουργῶν ἐργάζεται μέ τά μεροκάματα μειωμένα κατά 30 ὥς 40%. Ἕνα κομμάτι κορδέλα, γιά τήν ὁποία πέντε χρόνια πρωτήτερα ὁ ὑφαντής ἔπαιρνε 6 ἤ 7 σελίνια, τοῦ δίνει τώρα μόνο 3 σελίνια καί 3 πένες ἤ 3 σελίνια καί 6 πένες· ἄλλη ἐργασία, πού πρωτήτερα πληρωνόταν 4 σελίνια ἤ 4 σελίνια καί 3 πένες, πληρώνεται τώρα 2 σελίνια ἤ 2 σελίνια καί 3 πένες. Ἡ ἐλάττωση τῶν μισθῶν εἶναι μεγαλύτερη ἀπ' ἐκείνη πού ἀπαιτεῖται γιά νά ἐνθαρρυνθεῖ ἡ ζήτηση. Καί πραγματικά, γιά κορδέλες πολλῶν εἰδῶν ἡ περικοπή τῶν μισθῶν δέ συνοδευόταν κάν ἀπό ὁποιαδήποτε μείωση τῆς τιμῆς τοῦ εἴδους αὐτοῦ» (Ἔκθεση τοῦ μέλους τῆς ἐπιτροπῆς Φ. Ντ. Λόντζ στήν «Children's Employment Commission. 5th Report 1866», σελ. 114, ἀριθ. 1).

τό 1830 ἔχουμε παραγεμισμένες τίς ἀγορές, μεγάλη δυστυχία, ἀπό τό 1831 ὥς τό 1833 ὑπάρχει διαρκής κατάσταση πίεσης, ἀφαιρεῖται ἀπό τήν Ἑταιρία Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν τό μονοπώλιο τοῦ ἐμπορίου μέ τήν Ἀνατολική Ἀσία (Ἰνδίες καί Κίνα). Τό 1834 σημειώνεται μεγάλη αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργοστασίων καί τῶν μηχανῶν καί ἔλλειψη χεριῶν. Ὁ νέος νόμος γιά τούς φτωχούς ἐπιταχύνει τή μετανάστευση τῶν ἐργατῶν γῆς πρός τίς βιομηχανικές περιφέρειες. Σαρώνονται τά παιδιά ἀπό τίς ἀγροτικές κομητεῖες. Δουλεμπόριο λευκῶν. Τό 1835 μεγάλη ἄνθιση. Ταυτόχρονα πεθαίνουν ἀπό τήν πείνα οἱ μπαμπακοϋφαντουργοί πού ἐργάζονται μέ χειροκίνητο ἀργαλιό. Τό 1836 μεγάλη ἄνθιση. Τό 1837 καί 1838 κατάσταση πίεσης καί κρίση. Τό 1839 ἀναζωογόνηση. Τό 1840 μεγάλη ὕφεση, ἐξεγέρσεις, ἐπέμβαση τοῦ στρατοῦ. Τό 1841 καί 1842 φρικτά βάσανα τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν. Τό 1842 οἱ ἐργοστασιάρχες διώχνουν τούς ἐργάτες ἀπό τά ἐργοστάσια γιά νά ἐπιβάλουν τήν κατάργηση τῶν νόμων γιά τά σιτηρά. Οἱ ἐργάτες συρρέουν κατά χιλιάδες στό Γιόρκσηρ, ὁ στρατός τούς ἀπωθεῖ, οἱ ἀρχηγοί τους παραπέμπονται στό δικαστήριο τοῦ Λάνκαστερ. Τό 1843 μεγάλη φτώχια. Τό 1844 ἀναζωογόνηση. Τό 1845 μεγάλη ἄνθιση. Τό 1846 στήν ἀρχή συνέχεια τῆς ἀνόδου, ἔπειτα συμπτώματα ἀντίδρασης. Κατάργηση τῶν νόμων γιά τά σιτηρά. Τό 1847 κρίση. Γενική μείωση τῶν μεροκάματων κατά 10% καί πάνω, πρός δόξαν τοῦ «big loaf» [«μεγάλου καρβελιοῦ»]. Τό 1848 συνεχίζεται ἡ κατάσταση πίεσης. Τό Μάντσεστερ τό φρουρεῖ στρατός. Τό 1849 ἀναζωογόνηση. Τό 1850 ἄνθιση. Τό 1851 πέφτουν οἱ τιμές τῶν ἐμπορευμάτων, χαμηλά μεροκάματα, συχνές ἀπεργίες. Τό 1852 ἀρχίζει μιά καλυτέρεψη. Οἱ ἀπεργίες συνεχίζονται. Οἱ ἐργοστασιάρχες ἀπειλοῦν πώς θά εἰσαγάγουν ξένους ἐργάτες. Τό 1853 αὐξάνουν οἱ ἐξαγωγές. Ὀχτάμηνη ἀπεργία καί μεγάλη φτώχια στό Πρέστον. Τό 1854 ἄνθιση, παραγέμισμα τῶν ἀγορῶν. Τό 1855 συρρέουν εἰδήσεις γιά χρεωκοπίες στίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες, στόν Καναδά, στίς ἀγορές τῆς Ἀνατολικῆς Ἀσίας. Τό 1856 μεγάλη ἄνθιση. Τό 1857 κρίση. Τό 1858 καλυτέρεψη. Τό 1859 μεγάλη ἄνθιση. Αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργοστασίων. Τό 1860 ἡ ἀγγλική μπαμπακουργία βρίσκεται στό ζενίθ της. Οἱ ἀγορές τῶν Ἰνδιῶν, τῆς Αὐστραλίας κλπ. εἶναι τόσο παραγεμισμένες, πού μόλις καί μετά βίας τό 1863 ἀπορόφησαν ὅλο ἐκεῖνο τό σωρό τῶν ἐμπορευμάτων. Ἀγγλογαλλική ἐμπορική συμφωνία. Τεράστια αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργοστασίων καί τῶν μηχανῶν. Τό 1861 συνεχίζεται ἕνα διάστημα ἡ ἄνοδος, κατόπιν ἀντίδραση, ἀμερικάνικος ἐμφύλιος πόλεμος, ἔλλειψη μπαμπακιοῦ. Τό 1862 ὥς τό 1863 ὁλοκληρωτική κατάρευση.

Εἶναι τόσο χαρακτηριστική ἡ ἱστορία τῆς ἔλλειψης μπαμπακιοῦ, πού πρέπει νά σταματήσουμε λίγο σ' αὐτήν. Ἀπό τίς ἐνδείξεις γιά τήν κατάσταση τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς τό 1860 καί τό 1861 βλέπουμε πώς ἡ ἔλλειψη μπαμπακιοῦ ἦρθε βολική στούς ἐργοστασιάρχες καί ἐνμέρει τούς ὠφέλησε, γεγονός πού τό ὁμολογοῦν οἱ ἐκθέσεις τοῦ ἐμπορικοῦ ἐπιμελητηρίου τοῦ Μάντσεστερ,

πού τό διακήρυξαν στή βουλή ὁ Πάλμερστον καί ὁ Ντέρμπυ καί πού τό πιστοποίησαν τά γεγονότα[236]. Εἶναι ἀλήθεια πώς τό 1861 ἀπό τά 2887 ἐργοστάσια μπαμπακουργίας τοῦ Ἑνωμένου Βασιλείου πολλά ἦταν μικρά. Σύμφωνα μέ τήν ἔκθεση τοῦ ἐπιθεωρητῆ ἐργασίας Α. Ρέντγκρεηβ, πού στήν περιφέρειά του ὑπάρχουν τά 2109 ἀπ' αὐτά τά 2887 ἐργοστάσια, τά 392 ἤ 19% τῶν 2109 χρησιμοποιοῦσαν κινητήρια δύναμη μόνο ἀπό 10 ἀτμόιππους καί κάτω, τά 345 ἐργοστάσια ἤ τό 16% χρησιμοποιοῦσαν κινητήρια δύναμη πάνω ἀπό 10 καί κάτω ἀπό 20 ἱπποδυνάμεις, ἐνῶ 1372 χρησιμοποιοῦσαν πάνω ἀπό 20 ἱπποδυνάμεις τό καθένα[237]. Τά περισσότερα μικρά ἐργοστάσια ἦταν ὑφαντουργεῖα πού ἱδρύθηκαν ὕστερα ἀπό τό 1858, τόν καιρό τῆς ἄνθισης, τίς περισσότερες φορές ἀπό κερδοσκόπους, ἀπό τούς ὁποίους ὁ ἕνας ἔβαζε τό νῆμα, ὁ ἄλλος τίς μηχανές καί ὁ τρίτος τά χτίρια. Τά ἐργοστάσια αὐτά τά διεύθυναν πρώην ἐπιστάτες ἤ ἄλλοι ἄποροι ἄνθρωποι. Οἱ περισσότεροι ἀπό τούς μικρούς αὐτούς ἐργοστασιάρχες ἀφανίστηκαν. Τήν ἴδια τύχη θάβρισκαν καί ἀπό τήν ἐμπορική κρίση πού παρεμποδίστηκε τό ξέσπασμά της χάρη στήν ἔλλειψη μπαμπακιοῦ. Παρά τό γεγονός ὅτι ἀποτελοῦσαν τό $^1/_3$ τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργοστασιαρχῶν, τά ἐργοστάσιά τους ἀπορροφοῦσαν ἕνα ἀσύγκριτα μικρότερο μέρος τοῦ κεφαλαίου, τοῦ τοποθετημένου στή βιομηχανία μπαμπακιοῦ. Ὅσο γιά τίς διαστάσεις τοῦ περιορισμοῦ τῶν ἐργασιῶν, σύμφωνα μέ αὐθεντικούς ὑπολογισμούς, τόν Ὀχτώβρη τοῦ 1862 δέν ἐργάζονταν τά 60,3% τῶν ἀδραχτιῶν καί τά 58% τῶν ἀργαλιῶν. Οἱ ἀριθμοί αὐτοί ἀναφέρονται σέ ὅλον αὐτό τό βιομηχανικό κλάδο καί κυμαίνονταν φυσικά πολύ ἀπό περιφέρεια σέ περιφέρεια. Μόνο πολύ λίγα ἐργοστάσια ἐργάζονταν ὅλο τό χρόνο ἐργασίας (60 ὧρες τήν ἑβδομάδα), τά ὑπόλοιπα ἐργάζονταν μέ διακοπές. Ἀκόμα καί γιά τούς λίγους ἐργάτες, πού δούλευαν ὅλο τό χρόνο ἐργασίας καί μέ τή συνηθισμένη πληρωμή μέ τό κομμάτι, περιορίστηκε κατ' ἀνάγκην ὁ βδομαδιάτικος μισθός λόγω τῆς ἀντικατάστασης τοῦ καλύτερου μπαμπακιοῦ μέ χειρότερο, τοῦ μπαμπακιοῦ Sea Island μέ αἰγυπτιακό (στά κλωστήρια λεπτῶν νημάτων), τοῦ ἀμερικάνικου καί τοῦ αἰγυπτιακοῦ μέ σουράτ (τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν) καί τοῦ καθαροῦ μπαμπακιοῦ μέ μίγματα ἀπορριμμάτων μπαμπακιοῦ καί σουράτ. Ἡ κοντότερη ἴνα τοῦ μπαμπακιοῦ-σουράτ, ἡ βρωμιά του, τό εὐκολόσπαστο τῆς ἴνας του, ἡ ἀντικατάσταση τοῦ ἀλευριοῦ μέ κάθε λογῆς ἄλλα βαρύτερα συστατικά στό κολάρισμα τοῦ στημονιοῦ κλπ., ἐλάττωσαν τήν ταχύτητα τῶν μηχανῶν ἤ τόν ἀριθμό τῶν ἀργαλιῶν πού μποροῦσε νά ἐπιβλέπει ἕνας ὑφαντουργός, αὔξησαν τή δουλιά γιά τή διόρθωση τῶν λαθῶν τῆς μηχανῆς καί περιόρισαν μαζί μέ τή μάζα τοῦ προϊόντος καί τό μισθό μέ τό κομμάτι. Ὅταν χρησιμοποιοῦνταν σουράτ ἡ ζημιά τοῦ ἐργάτη ἦταν 20, 30 καί περισσότερο στά ἑκατό, ἀκόμα καί ὅταν δούλευε ὅλο τόν ἐργάσιμο χρόνο. Οἱ περισσότεροι ὅμως ἐργοστασιάρχες

[236] Πρβλ. «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1862», σελ. 30.
[237] Στό ἴδιο, σελ. 19.

μείωσαν καί τό μέγεθος τῆς πληρωμῆς μέ τό κομμάτι κατά 5, $7\frac{1}{2}$ καί 10 στά ἑκατό. Ἔτσι μποροῦμε νά συμπεράνουμε ποιά ἦταν ἡ κατάσταση τῶν ἐργατῶν πού ἐργάζονταν 3, $3\frac{1}{2}$ καί 4 μέρες τήν ἑβδομάδα ἤ μόνο 6 ὧρες τήν ἡμέρα. Τό 1863, ὅταν εἶχε πιά ἀρχίσει κάποια σχετική καλυτέρεψη, οἱ βδομαδιάτικοι μισθοί τῶν ὑφαντουργῶν, νηματουργῶν κλπ. ἦταν 3 σελίνια καί 4 πένες, 3 σελ. καί 10 πένες, 4 σελ. καί 6 πένες, 5 σελ. καί 1 πένα κλπ.[238]. Ἀκόμα καί μέσα στή βασανιστική αὐτή κατάσταση δέ σταμάτησε νά λειτουργεῖ τό ἐφευρετικό πνεῦμα τοῦ ἐργοστασιάρχη σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τίς περικοπές τῶν μισθῶν. Οἱ περικοπές αὐτές γίνονταν ἐνμέρει μέ τή μορφή προστίμων γιά τά ἐλαττωματικά προϊόντα, πράγμα πού ὀφειλόταν στήν κακή ποιότητα τοῦ μπαμπακιοῦ, στίς ἀκατάλληλες μηχανές κλπ. Ἐκεῖ πάλι, ὅπου ὁ ἐργοστασιάρχης ἦταν καί ἰδιοχτήτης τῶν οἰκημάτων τῶν ἐργατῶν, πλήρωνε ὁ ἴδιος στόν ἑαυτό του τό νοίκι τοῦ σπιτιοῦ μέ περικοπές ἀπό τόν ὀνομαστικό μισθό τῶν ἐργατῶν. Ὁ ἐπιθεωρητής ἐργασίας Ρέντγκρεηβ διηγεῖται γιά κάποιους selfacting minders (ἐργάτες πού ἐπιβλέπουν δυό αὐτόματες μηχανές μιούλ ὁ καθένας), πού «στό τέλος δεκαπενθήμερης πλέριας ἀπασχόλησης κέρδιζαν 8 σελίνια καί 11 πένες, καί ἀπό τό ποσό αὐτό κρατοῦνταν τό νοίκι τοῦ σπιτιοῦ, ἀπό τό ὁποῖο ὅμως ὁ ἐργοστασιάρχης ἐπέστρεφε τό μισό μέ τή μορφή δώρου, ἔτσι πού οἱ minders ἔφερναν στό σπίτι ὁλόκληρα 6 σελίνια καί 11 πένες. Στό τέλος τοῦ 1862 ὁ βδομαδιάτικος μισθός τῶν ὑφαντουργῶν ἄρχιζε ἀπό 2 σελίνια καί 6 πένες»[239]. Συχνά τό νοίκι κρατοῦνταν ἀπό τούς μισθούς ἀκόμα καί στίς περιπτώσεις πού οἱ ἐργάτες ἐργάζονταν περιορισμένο μόνο χρόνο[240]. Δέν εἶναι περίεργο ὅτι σέ μερικά μέρη τοῦ Λάνκασηρ ξέσπασε ἕνα εἶδος πανούκλας ἀπό τήν πείνα! Πιό χαρακτηριστικό ὅμως ἀπ' ὅλα αὐτά ἦταν πῶς ἡ ἐπαναστατικοποίηση τοῦ προτσές παραγωγῆς γινόταν σέ βάρος τοῦ ἐργάτη. Ἦταν καθαυτό **experimenta in corpore vili** [πειράματα σέ ζωντανό σῶμα χωρίς ἀξία], σάν τά πειράματα πού κάνουν οἱ ἀνατόμοι μέ βατράχους. «Παρά τό γεγονός—λέει ὁ ἐπιθεωρητής ἐργασίας Ρέντγκρεηβ—ὅτι παράθεσα τίς πραγματικές ἀπολαβές τῶν ἐργατῶν σέ πολλά ἐργοστάσια, δέν πρέπει νά συμπεράνει κανείς ὅτι εἰσπράττουν τό ἴδιο ποσό κάθε βδομάδα. Οἱ ἐργάτες ὑπόκεινται στίς πιό μεγάλες διακυμάνσεις λόγω τῶν διαρκῶν πειραματισμῶν («experimentalizing») τῶν ἐργοστασιαρχῶν... οἱ ἀπολαβές τους ἀνεβαίνουν καί πέφτουν ἀνάλογα μέ τήν ποιότητα τοῦ μίγματος μπαμπακιοῦ· πότε πλησιάζουν κατά 15% τίς προηγούμενες ἀπολαβές τους, καί τήν ἑπόμενη ἤ μεθεπόμενη ἑβδομάδα πέφτουν κατά 50 ὥς 60%»[241]. Τά πειράματα αὐτά δέ γίνονταν μόνο σέ βάρος τῶν μέσων συντήρησης τῶν ἐργατῶν. Οἱ ἐργάτες ἦταν ὑποχρεωμένοι νά τά πληρώνουν καί μέ τίς πέντε αἰσθήσεις τους. «Ὅσοι ἐργάζονται στό ἄνοιγμα τοῦ μπαμπακιοῦ μέ πληροφοροῦν ὅτι τούς ἀνακατεύει ἡ ἀνυπόφορη βρώμα... Ὅσοι ἐργάζονται στούς χώρους ὅπου ἀνακατεύονται, ξαίνονται καί λαναρίζονται τά μπαμπάκια, ἡ σκόνη πού σηκώνεται τούς ἐρεθίζει τό στόμα, τή μύτη, τά μάτια καί τ' αφτιά, προκαλεῖ βήχα καί δύσπνοια... Ἐπειδή ἡ ἴνα εἶναι κοντή, ὅταν κολαρίζουν τό νῆμα προσθέτεται σ' αὐτό μεγάλη ποσότητα κόλας, καί μάλιστα κάθε λογῆς ὑποκατάστατα ἀντί τοῦ ἀλευριοῦ πού χρησιμοποιοῦνταν προηγούμενα. Ἀπό δῶ οἱ ἀναγοῦλες καί ἡ δυσπεψία τῶν ὑφαντουργῶν. Ἐξαιτίας τῆς σκόνης εἶναι πολύ διαδομένη ἡ βρογχίτιδα καί ἡ φλόγωση τοῦ λαιμοῦ, καθώς καί μιά δερματική ἀρρώστια λόγω τοῦ ἐρεθισμοῦ τῆς ἐπιδερμίδας ἀπό τή βρωμιά πού περιέχει τό σουράτ». Ἀπό τήν ἄλλη μεριά τά ὑποκατάστατα τοῦ ἀλευριοῦ ἦταν πακτωλός γιά τούς κυρίους ἐργοστασιάρχες, γιατί αὔξαιναν τό βάρος τοῦ νήματος. «Τίς 15 λίβρες πρώτης ὕλης τίς ἔκαναν νά ζυγίζουν 26 λίβρες ὅταν εἶχαν ὑφανθεῖ»[242]. Στήν ἔκθεση τῶν ἐπιθεωρητῶν ἐργασίας τῆς 30 τοῦ Ἀπρίλη 1864 διαβάζουμε: «Ἡ βιομηχανία ἀξιοποιεῖ σήμερα τή βοηθητική αὐτή πηγή σέ βαθμό πραγματικά ἀπρεπῆ. Ξέρω ἀπό ὑπεύθυνη πηγή πώς ὀχτώ λίβρες ὑφαντό γίνεται ἀπό $5\frac{1}{4}$ λίβρες μπαμπάκι καί $2\frac{3}{4}$ λίβρες κόλα. Ἕνα ἄλλο ὑφαντό βάρους $5\frac{1}{4}$ λιβρῶν περιεῖχε δύο λίβρες κόλα. Ἐπρόκειτο γιά συνηθισμένα shirtings [ὕφασμα γιά πουκάμισα], πού προορίζονταν γιά ἐξαγωγή. Σέ ἄλλα εἴδη πρόσθεταν κάποτε 50% κόλα, ἔτσι πού ὑπάρχουν ἐργοστασιάρχες πού μποροῦν νά παινεύονται, καί πραγματικά παινεύονταν, ὅτι πλουτίζουν πουλώντας ὑφαντά πιό φτηνά ἀπ' ὅ,τι κοστίζει τό νῆμα πού περιέχουν ὀνομαστικά»[243]. Οἱ ἐργάτες ὅμως δέν ὑπόφεραν μόνο ἀπό τά πειράματα τῶν ἐργοστασιαρχῶν στά ἐργοστάσια καί τῶν δημαρχιῶν ἔξω ἀπό τά ἐργοστάσια, δέν ὑπόφεραν μόνο ἀπό τήν ἐλάττωση τῶν μεροκάματων καί ἀπό τήν ἀνεργία, ἀπό τίς στερήσεις καί τίς ἐλεημοσύνες, ἀπό τούς ἐγκωμιαστικούς λόγους τῶν λόρδων καί τῶν μελῶν τῆς Κάτω Βουλῆς. «Δυστυχισμένες γυναῖκες, πού ἔμειναν ἄνεργες ἐξαιτίας τῆς ἔλλειψης μπαμπακιοῦ, γίνονταν ἀπορίμματα τῆς κοινωνίας καί ἔμεναν τέτιες... Οἱ νεαρές πόρνες αὐξήθηκαν σέ ἀριθμό περισσότερο ἀπ' ὅσο εἶχαν αὐξηθεῖ στά τελευταῖα 25 χρόνια»[244].

Στά πρῶτα λοιπόν 45 χρόνια τῆς βρετανικῆς μπαμπακοβιομηχανίας, ἀπό τό 1770 ὥς τό 1815, ἔχουμε μόνο 5 χρόνια κρίσης καί στασιμότητας, ἐπρόκειτο ὅμως γιά τήν περίοδο τοῦ παγκόσμιου μονοπωλίου της. Ἡ δεύτερη, 48χρονη, περίοδος ἀπό τό 1815 ὥς τό 1863, ἀριθμεῖ μόνο 20 χρόνια ἀναζωογόνησης καί ἄνθισης ἔναντι 28 χρόνων κατάστασης πίεσης καί στασιμότητας. Τό 1815-1830 ἀρχίζει ὁ συναγωνισμός μέ τήν ἠπειρωτική Εὐρώπη καί τίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες. Ἀπό τό 1833 πετυχαίνεται μέ τή βία ἡ διεύρυνση τῶν ἀσια-

[238] «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1863», σελ. 41—45 καί 51.
[239] Στό ἴδιο, σελ. 41, 42.
[240] Στό ἴδιο, σελ. 57.
[241] Στό ἴδιο, σελ. 50, 51.

[242] «Reports etc. for 31st October 1863», σελ. 62, 63.
[243] «Reports etc. for 30th April 1864», σελ. 27.
[244] Ἀπό μιά ἐπιστολή τοῦ Chief Constable [ἀστυνομικοῦ διευθυντῆ] τοῦ Χάρις Μπόλτον, πού δημοσιεύτηκε στίς «Reports of Insp. of Fact. for 30st October 1865», σελ. 61, 62.

τικῶν ἀγορῶν μέ τήν «καταστροφή τῆς ἀνθρώπινης φυλῆς». Ἀπό τήν κατάργηση τῶν νόμων γιά τά σιτηρά, ἀπό τό 1846 ὥς τό 1863, σέ ὀχτώ χρόνια μέσης ζωογόνησης καί ἄνθισης ἀναλογοῦν 9 χρόνια πίεσης καί στασιμότητας. Τήν κατάσταση τῶν ἐνήλικων ἀνδρῶν ἐργατῶν μπαμπακουργίας, ἀκόμα καί στή διάρκεια τῆς περιόδου ἄνθισης μποροῦμε νά τήν κρίνουμε ἀπό τήν παρακάτω ὑποσημείωση[245].

8 ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΜΑΝΟΥΦΑΚΤΟΥΡΑΣ, ΤΗΣ ΧΕΙΡΟΤΕΧΝΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΟΙΚΟΤΕΧΝΙΑΣ ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΓΑΛΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ.

α) Κατάργηση τῆς συνεργασίας πού στηρίζεται στή χειροτεχνία καί στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας.

Εἴδαμε πῶς οἱ μηχανές καταργοῦν τή συνεργασία πού στηρίζεται στή χειροτεχνία, καθώς καί τή μανουφακτούρα πού στηρίζεται στόν καταμερισμό τῆς χειροτεχνικῆς ἐργασίας. Ἕνα παράδειγμα τοῦ πρώτου εἴδους εἶναι ἡ θεριστική μηχανή πού ἀντικαθιστᾶ τή συνεργασία τῶν θεριστάδων. Ἕνα χτυπητό παράδειγμα τοῦ δεύτερου εἴδους εἶναι ἡ μηχανή πού φτιάχνει βελόνια ραψίματος. Σύμφωνα μέ τόν Ἄνταμ Σμίθ, στήν ἐποχή του 10 ἄνδρες ἔφτιαχναν χάρη στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας πάνω ἀπό 48 000 βελόνια ραψίματος τήν ἡμέρα. Ἀντίθετα, μιά μόνη μηχανή φτιάχνει μέσα σέ μιά 11ωρη ἐργάσιμη ἡμέρα 145 000 βελόνια ραψίματος. Μιά γυναίκα ἤ ἕνα κορίτσι ἐπιβλέπει κατά μέσο ὅρο 4 τέτιες μηχανές καί ἑπομένως παράγει μέ τίς μηχανές 600 000 βελόνες τήν ἡμέρα, δηλ. πάνω ἀπό 3 000 000 τήν ἑβδομάδα[246]. Ὅταν μιά μόνη ἐργασιομηχανή μπαίνει στή θέση τῆς συνεργασίας ἤ τῆς μανουφακτούρας, μπορεῖ μέ τή σειρά της νά γίνει ἡ ἴδια βάση μιᾶς νέας χειροτεχνικῆς παραγωγῆς. Ὡστόσο αὐτή ἡ αναπαραγωγή τῆς χειροτεχνικῆς παραγωγῆς πού στηρίζεται στή μηχανή ἀποτελεῖ ἁπλῶς τό πέρασμα στήν ἐργοστασιακή παραγωγή, πού κατά κανόνα ἐμφανίζεται κάθε φορά ἀπό τή στιγμή πού κάποια μηχανική κινητήρια δύναμη, ἀτμός ἤ νερό, ἀντικαθιστᾶ τούς μῦς τοῦ ἀνθρώπου στήν κίνηση τῆς μηχανῆς. Σποραδικά καί ἐπίσης μόνο παροδικά μπορεῖ μιά μικρή ἐπιχείρηση νά συνδεθεῖ μέ μιά μηχανική κινητήρια δύναμη, νοικιάζοντας τόν ἀτμό, ὅπως γίνεται σέ μερικές μανουφακτοῦρες τοῦ Μπίρμινγχαμ, ἤ μέ τή χρησιμοποίηση μικρῶν θερμικῶν μηχανῶν, ὅπως γίνεται σέ ὁρισμένους κλάδους τῆς ὑφαντουργίας κλπ[247]. Στή μεταξουργία τοῦ Κόβεντρυ ἀναπτύχθηκε αὐθόρμητα τό πείραμα τῶν cottage-factories [κατοικίες-ἐργοστάσια]. Στή μέση πολλῶν κατοικιῶν, πού εἶναι χτισμένες ἔτσι ὥστε νά σχηματίζουν τετράγωνο, χτιζόταν τό λεγόμενο engine house [μηχανοστάσιο] γιά τήν ἀτμομηχανή, πού μέ ἄξονες συνδεόταν μέ τούς ἀργαλιούς στίς κατοικίες. Σέ ὅλες τίς περιπτώσεις ὁ ἀτμός νοικιαζόταν, λχ. πρός $2^1/_2$ σελίνια κατά ἀργαλιό. Τό νοίκι αὐτό γιά τόν ἀτμό πληρωνόταν κάθε ἑβδομάδα, ἀδιάφορο ἄν ἐργάζονταν οἱ ἀργαλιοί ἤ ὄχι. Κάθε κατοικία εἶχε 2—6 ἀργαλιούς πού εἴτε ἀνῆκαν στούς ἐργάτες, εἴτε τούς εἶχαν πάρει ἐπί πιστώσει, εἴτε τούς εἶχαν νοικιάσει. Ἡ πάλη ἀνάμεσα στό cottage-ἐργοστάσιο καί στό καθαυτό ἐργοστάσιο βάσταξε πάνω ἀπό 12 χρόνια. Ἔληξε μέ τήν ὁλοκληρωτική καταστροφή τῶν 300 cottage-factories [κατοικιῶν-ἐργοστασίων][248]. Ἐκεῖ πού ἡ φύση τοῦ προτσές δέν προϋπόθετε ἐξαρχῆς παραγωγή σέ μεγάλη κλίμακα, οἱ βιομηχανίες πού πρωτοεμφανίστηκαν τίς τελευταῖες δεκαετίες, ὅπως λχ. οἱ βιομηχανίες πού παράγουν φακέλους, ἀτσάλινα πενάκια γραψίματος κλπ., περνοῦσαν κατά κανόνα πρῶτα ἀπό τή χειροτεχνική παραγωγή καί ἔπειτα ἀπό τή μανουφακτουρική παραγωγή σάν βραχύβιες μεταβατικές φάσεις πρός τήν ἐργοστασιακή παραγωγή. Ἡ μεταμόρφωση αὐτή εἶναι πιό δύσκολη ἐκεῖ ὅπου ἡ μανουφακτουρική παραγωγή τοῦ προϊόντος

[245] Μιά ἔκκληση τῶν ἐργατῶν μπαμπακουργίας, γραμμένη τήν ἄνοιξη τοῦ 1863 γιά τή συγκρότηση μιᾶς μεταναστευτικῆς ἑταιρίας, λέει ἀνάμεσα στ' ἄλλα: «Μόνο λίγοι θ' ἀρνηθοῦν ὅτι τώρα εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαία μιά μεγάλη μετανάστευση ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν. Τά παρακάτω ὅμως γεγονότα δείχνουν ὅτι γιά ὅλες τίς ἐποχές ἀπαιτεῖται ἕνα μόνιμο ρεῦμα μετανάστευσης καί ὅτι στίς συνηθισμένες συνθῆκες χωρίς αὐτό τό ρεῦμα εἶναι ἀδύνατο νά διατηρήσουμε τή θέση μας: Τό 1814 ἡ ἐπίσημη ἀξία (πού ἀποτελεῖ ἁπλῶς δείχτη τῆς ποσότητας) τῶν μπαμπακερῶν ειδῶν πού εἶχαν ἐξαχθεῖ ἔφτασε τίς 17 665 378 λίρ. στ., ἐνῶ ἡ πραγματική τους ἀξία ἀγορᾶς ἦταν 20 070 824 λίρ. στ. Τό 1858 ἡ ἐπίσημη ἀξία τῶν μπαμπακερῶν ειδῶν πού εἶχαν ἐξαχθεῖ ἔφτασε τίς 182 221 681 λίρ. στ., ἐνῶ ἡ πραγματική τους ἀξία ἀγορᾶς ἦταν μόνο 43 001 322 λίρ. στ., ἔτσι πού ὁ δεκαπλασιασμός τῆς ποσότητας εἶχε σάν ἀποτέλεσμα μόνο κάτι παραπάνω ἀπό τό διπλασιασμό τοῦ ἰσοδύναμου. Αὐτό τό ἀποτέλεσμα, τό τόσο ὀλέθριο γιά τή χώρα γενικά καί γιά τούς ἐργοστασιακούς ἐργάτες ἰδιαίτερα, προκλήθηκε ἀπό τή σύμπραξη διάφορων αἰτιῶν. Μιά ἀπό τίς πιό ἐξόφθαλμες αἰτίες εἶναι τό μόνιμο πλεόνασμα ἐργασίας, ἀπαραίτητη γι' αὐτόν τόν κλάδο, πού ἐπί ποινῆ ἐκμηδένισης ἔχει ἀνάγκη ἀπό διαρκῆ διεύρυνση τῆς ἀγορᾶς. Τά ἐργοστάσιά μας μπαμπακουργίας μποροῦν νά κλείσουν λόγω τῆς περιοδικῆς στασιμότητας τοῦ ἐμπορίου, πού στίς σημερινές συνθῆκες εἶναι τόσο ἀναπόφευχτη, ὅσο κι ὁ ἴδιος ὁ θάνατος. Ἀπ' αὐτό ὅμως δέ σταματάει τό ἐφευρετικό πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου. Παρά τό γεγονός ὅτι σύμφωνα μέ τούς μετριότερους ὑπολογισμούς 6 ἑκατομμύρια ἄνθρωποι ἐγκατάλειψαν τά τελευταῖα 25 χρόνια τοῦτο τόν τόπο, ὑπάρχει ὡστόσο ἕνα μεγάλο ποσοστό ἐνήλικων ἀνδρῶν πού ἀκόμα καί στά χρόνια τῆς πιό μεγάλης ἄνθισης, λόγω τῆς διαρκοῦς ἐκτόπισης τῆς ἐργασίας πού ἀποβλέπει στό φτήναιμα τοῦ προϊόντος, δέν μποροῦν νά βροῦν μιά ὁποιαδήποτε ἐργασία στά ἐργοστάσια, ἀδιάφορο κάτω ἀπό ποιούς ὅρους» («Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1863», σελ. 51. 52). Σ' ἕνα ἀπό τά ἑπόμενα κεφάλαια θά δοῦμε πῶς οἱ κύριοι ἐργοστασιάρχες τόν καιρό τῆς καταστροφικῆς κρίσης τοῦ μπαμπακιοῦ προσπαθοῦσαν μέ κάθε τρόπο, ἀκόμα καί μέ τή βοήθεια τοῦ κράτους, νά ἐμποδίσουν τή μετανάστευση τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν.

[246] «Children's Employment Commission. 3rd Report 1864», σελ. 108, ἀριθ. 447.

[247] Στίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες εἶναι συχνό φαινόμενο μιά τέτια ἀναπαραγωγή τῆς βιοτεχνίας πάνω στή βάση τῶν μηχανῶν. Γιαυτό ἀκριβῶς σέ σύγκριση μέ τήν Εὐρώπη, ἀκόμα καί μέ τήν Ἀγγλία, ἡ συγκέντρωση θά προχωρήσει ἐκεῖ μέ γιγάντια βήματα κατά τό ἀναπόφευχτο πέρασμα στήν ἐργοστασιακή παραγωγή.

[248] Πρβλ. «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», σελ. 64.

δέν περιλαβαίνει μιά διαδοχική σειρά προτσές, ἀλλά μιά πληθώρα ἄσχετων μεταξύ τους προτσές. Τό γεγονός αὐτό ἀποτέλεσε λχ. ἕνα μεγάλο ἐμπόδιο γιά τή δημιουργία ἐργοστασίου γιά πενάκια. Ὡστόσο ἐδῶ καί δεκαπέντε περίπου χρόνια ἐφευρέθηκε ἕνα αὐτόματο μηχάνημα, πού κάνει μέ μιᾶς 6 διαφορετικές δουλιές. Τό 1820 ἡ χειροτεχνία πρόσφερε τίς πρῶτες 12 ντουζίνες ἀτσάλινα πενάκια πρός 7 λίρ. στ. καί 4 σελίνια, ἡ μανουφακτούρα τίς πρόσφερε τό 1830 πρός 8 σελίνια καί τό ἐργοστάσιο τίς προσφέρει σήμερα πρός 2 ὥς ἕξι πένες[249]»

β) Ἀντεπίδραση τοῦ ἐργοστασίου στή μανουφακτούρα καί στήν οἰκοτεχνία.

Μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἐργοστασιακοῦ συστήματος καί μέ τήν ἀνατροπή στή γεωργία, πού συνοδεύει αὐτή τήν ἀνάπτυξη, ὄχι μόνο εὐρύνονται οἱ διαστάσεις τῆς παραγωγῆς σ' ὅλους τούς ἄλλους βιομηχανικούς κλάδους, παρά ἀλλάζει καί ὁ χαρακτήρας τους. Παντοῦ ἐπιβάλλεται ἀποφασιστικά ἡ ἀρχή τῆς μηχανικῆς παραγωγῆς, πού αναλύει τό προτσές τῆς παραγωγῆς στίς συστατικές του φάσεις καί λύνει τά προβλήματα πού ἀναφύονται ἔτσι, μέ τή χρησιμοποίηση τῆς μηχανικῆς, τῆς χημείας κλπ., μέ δυό λόγια τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Γιαυτό, οἱ μηχανές διεισδύουν στίς μανουφακτοῦρες πότε γιά τή μιά καί πότε γιά τήν ἄλλη μερικότερη ἐργασία. Ἔτσι ἡ μόνιμη ἀποκρυστάλωση τῆς διάρθρωσης τῆς μανουφακτούρας, πού καταγόταν ἀπό τόν παλιό καταμερισμό τῆς ἐργασίας, διαλύεται καί παραχωρεῖ τή θέση της στή διαρκῆ ἀλλαγή. Ἄσχετα ἀπ' αὐτό ἀνατρέπεται ἄρδην ἡ σύνθεση τοῦ συνολικοῦ ἐργάτη ἤ τοῦ συνδυασμένου ἐργατικοῦ προσωπικοῦ. Σέ ἀντίθεση μέ τήν περίοδο τῆς μανουφακτούρας, τό σχέδιο τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας βασίζεται τώρα στή χρησιμοποίηση τῆς ἐργασίας τῶν γυναικῶν, τῆς ἐργασίας τῶν παιδιῶν ὅλων τῶν ἡλικιῶν καί τῶν ἀνειδίκευτων ἐργατῶν, παντοῦ ὅπου αὐτό εἶναι δυνατό, μέ δυό λόγια στή χρησιμοποίηση τῆς «cheap labour», τῆς φτηνῆς ἐργασίας, ὅπως τήν ὀνομάζει χαρακτηριστικά ὁ ἄγγλος. Αὐτό δέν ἰσχύει μόνο γιά κάθε συνδυασμένη παραγωγή σέ μεγάλη κλίμακα, ἀδιάφορο ἄν χρησιμοποιεῖ ἤ ὄχι μηχανές, ἀλλά καί γιά τή λεγόμενη οἰκιακή βιομηχανία, ἀδιάφορο ἄν ἐκτελεῖται στίς ἰδιωτικές κατοικίες τῶν ἐργατῶν ἤ σέ μικρά ἐργαστήρια. Αὐτή ἡ λεγόμενη σύγχρονη οἰκιακή βιομηχανία, ἐκτός ἀπό τήν ὀνομασία, δέν ἔχει τίποτα τό κοινό μέ τήν ἀπαρχαιωμένη οἰκοτεχνία πού προϋποθέτει τήν ὕπαρξη ἀνεξάρτητης χειροτεχνίας τῶν πόλεων, αὐτοτελοῦς νοικοκυριοῦ τοῦ ἀγρότη καί προπάντων τήν ὕπαρξη σπιτιοῦ τῆς ἐργατικῆς οἰκογένειας. Τώρα ἔχει μετατραπεῖ σέ ἐξωτερικό τμῆμα τοῦ ἐργοστασίου, τῆς μανουφακτούρας ἤ τοῦ ἐμπορικοῦ καταστήματος. Δίπλα στούς ἐργοστασιακούς ἐργάτες, τούς μανουφακτουρικούς ἐργάτες καί τούς χειροτέχνες, πού τούς συγκεντρώνει κατά μεγάλες μάζες στόν ἴδιο χῶρο καί πού τούς ἔχει ἄμεσα κάτω ἀπό τίς διαταγές του, τό κεφάλαιο κινεῖ μέ ἀόρατα νήματα μιάν ἄλλη στρατιά οἰκιακῶν ἐργατῶν, πού εἶναι σκόρπιοι στίς μεγάλες πόλεις καί στήν ὕπαιθρο. Παράδειγμα: τό ἐργοστάσιο πουκάμισων τῶν κυρίων Τίλλι στό Λοντόντερρυ τῆς Ἰρλανδίας ἀπασχολεῖ 1000 ἐργοστασιακούς ἐργάτες καί 9000 οἰκιακούς ἐργάτες σκορπισμένους στήν ὕπαιθρο[250].

Στή σύγχρονη μανουφακτούρα ἡ ἐκμετάλλευση φτηνῶν καί ἀνώριμων ἐργατικῶν δυνάμεων γίνεται πιό ξετσίπωτη ἀπ' ὅ,τι στό καθαυτό ἐργοστάσιο, γιατί στή μανουφακτούρα λείπει στό μεγαλύτερό της μέρος ἡ τεχνική βάση πού ὑπάρχει στό ἐργοστάσιο, ἡ ἀντικατάσταση τῆς μυϊκῆς δύναμης μέ μηχανές καί ἡ εὐκολία τῆς δουλιᾶς, καί γιατί ταυτόχρονα τό γυναικεῖο ἤ τό ἀνώριμο σῶμα τῶν ἀνήλικων ἐκθέτεται μέ τόν πιό ἀσυνείδητο τρόπο στήν ἐπίδραση δηλητηριωδῶν οὐσιῶν κλπ. Στή λεγόμενη δουλιά στό σπίτι ἡ ἐκμετάλλευση γίνεται πιό ξετσίπωτη καί ἀπό τή μανουφακτούρα, γιατί μέ τή διασπορά τῶν ἐργατῶν μειώνεται ἡ ἱκανότητα ἀντίστασής τους, γιατί ἀνάμεσα στόν καθαυτό ἐργοδότη καί στόν ἐργάτη χώνεται ὁλόκληρη σειρά ἀπό ληστρικά παράσιτα, γιατί παντοῦ ἡ δουλιά στό σπίτι παλαίβει ἐνάντια στή μηχανική ἤ τουλάχιστο στή μανουφακτουρική παραγωγή τοῦ ἴδιου κλάδου. παραγωγῆς, γιατί ἡ φτώχια στερεῖ ἀπό τόν ἐργάτη τούς πιό ἀπαραίτητους ὅρους δουλιᾶς, τό χῶρο, τό φῶς, τόν ἀερισμό κλπ., γιατί μεγαλώνει ἡ μή κανονικότητα τῆς ἀπασχόλησης, καί τέλος, γιατί ὁ συναγωνισμός ἀνάμεσα στούς ἐργάτες, πού ἡ μεγάλη βιομηχανία καί γεωργία τούς ἔχουν κάνει «ὑπεράριθμους», φτάνει κατ' ἀνάγκην στό κορύφωμά του σ' αὐτά τά τελευταῖα καταφύγια τῶν ἐργατῶν. Ἡ οἰκονομία σέ μέσα παραγωγῆς, πού πρωτοαναπτύχθηκε συστηματικά χάρη στή μηχανική παραγωγή καί πού ἐξαρχῆς ἀποτελεῖ ταυτόχρονα τήν πιό ἀμείλιχτη κατασπατάληση τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί καταλήστευση τῶν κανονικῶν προϋποθέσεων λειτουργίας τῆς ἐργασίας, προβάλλει τώρα αὐτή τήν ἀνταγωνιστική καί ἀνθρωποκτόνα πλευρά της τόσο περισσότερο, ὅσο λιγότερο σ' ἕνα βιομηχανικό κλάδο εἶναι ἀναπτυγμένες ἡ κοινωνική παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας καί ἡ τεχνική βάση τῶν συνδυασμένων προτσές ἐργασίας.

γ) Ἡ σύγχρονη μανουφακτούρα.

Θά προσπαθήσω τώρα νά ἐξηγήσω μέ μερικά παραδείγματα τίς θέσεις πού διατύπωσα πιό πάνω. Ὁ ἀναγνώστης γνωρίζει κιόλας

[249] Ὁ κ. Τζίλοτ ἵδρυσε στό Μπίρμινγκχαμ τήν πρώτη μανουφακτούρα πού παράγει πενάκια γραψίματος σέ μεγάλη κλίμακα. Τό 1851 τό ἐργοστάσιο αὐτό παρήγαγε κιόλας 180 ἑκατομμύρια πενάκια καί κατανάλωνε 120 τόννους ἀτσάλινες λαμαρίνες τό χρόνο. Τό Μπίρμινγκχαμ, πού μονοπώλησε τή βιομηχανία αὐτή στό Ἑνωμένο Βασίλειο, παράγει σήμερα δισεκατομμύρια πενάκια τό χρόνο. Σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τοῦ 1861 ὁ ἀριθμός τῶν ἀπασχολούμενων σ' αὐτό τόν κλάδο ἐργατῶν ἦταν 1428, ἀπ' αὐτούς οἱ 1268 ἦταν ἐργάτριες πού μπῆκαν στό ἐργοστάσιο ἀπό 5 χρονῶν καί πάνω.

[250] «Children's Employment Commission. 2nd Report 1864», σελ. LXVIII, ἀριθ. 415.

πράγματι πάρα πολλά γεγονότα ἀπό τό μέρος τοῦ βιβλίου πού εἶναι ἀφιερωμένο στήν ἐργάσιμη ἡμέρα. Οἱ μανουφακτοῦρες πού παράγουν μετάλλινα εἴδη στό Μπίρμινγκχαμ καί στά περίχωρά του χρησιμοποιοῦν στό μεγαλύτερό τους μέρος γιά πολύ βαριές δουλιές 30 000 παιδιά καί νέους μαζί μέ 10 000 γυναῖκες. Τούς βρίσκουμε ἐδῶ στά ἀνθυγιεινά χυτήρια χαλκοῦ, στά ἐργοστάσια παραγωγῆς κουμπιῶν, στίς δουλιές τοῦ σμιλτωτῆ, τοῦ γαλβανωτῆ καί τοῦ λουστραδόρου[251]. Ἡ ὑπερβολική ἐργασία τῶν ἐνήλικων καί τῶν ἀνήλικων σέ διάφορα τυπογραφεῖα ἐφημερίδων καί βιβλίων τοῦ Λονδίνου ἐξασφάλισε σ' αὐτά τά τυπογραφεῖα τό τιμητικό ὄνομα «σφαγεῖα»[251a]. Ἡ ἴδια ὑπερβολική ἐργασία γίνεται καί στή βιβλιοδεσία, ὅπου τά θύματα τῆς σφαγῆς εἶναι ἰδίως γυναῖκες, κορίτσια καί παιδιά. Βαριά δουλιά γιά ἀνήλικους στά σχοινάδικα. Νυχτερινή ἐργασία στά ἁλατορυχεῖα, στά κηροποιεῖα καί σ' ἄλλες χημικές μανουφακτοῦρες, δολοφονική χρησιμοποίηση νέων γιά νά κινοῦν τούς ἀργαλιούς στά μεταξουργεῖα πού δέν κινοῦνται μέ μηχανές[252]. Ἡ διαλογή τῶν κουρελιῶν εἶναι μιά ἀπό τίς πιό σιχαμερές, τίς πιό βρώμικες καί τίς πιό κακοπληρωνόμενες δουλιές, ὅπου κατά προτίμηση χρησιμοποιοῦνται νεαρά κορίτσια καί γυναῖκες. Εἶναι γνωστό πώς ἡ Μεγάλη Βρετανία, χώρια ἀπό τά δικά της ἀπειράριθμα κουρέλια, εἶναι τό ἐμπορεῖο τῶν κουρελιῶν ὅλου τοῦ κόσμου. Ἐδῶ συρρέουν κουρέλια ἀπό τήν Ἰαπωνία, ἀπό τά πιό ἀπόμερα κράτη τῆς Νότιας Ἀμερικῆς καί ἀπό τίς Καναρίους νήσους. Οἱ κύριες ὅμως πηγές προέλευσής τους εἶναι ἡ Γερμανία, ἡ Γαλλία, ἡ Ρωσία, ἡ Ἰταλία, ἡ Αἴγυπτος, ἡ Τουρκία, τό Βέλγιο καί ἡ Ὁλλανδία. Τά κουρέλια χρησιμοποιοῦνται σάν λίπασμα, γιά τήν παραγωγή κροκυδιῶν (γιά τό γέμισμα στρωμάτων), shoddy (τεχνητοῦ μαλλιοῦ) καί σάν πρώτη ὕλη γιά τήν παραγωγή χαρτιοῦ. Οἱ γυναῖκες διαλογεῖς τῶν κουρελιῶν χρησιμεύουν σάν φορεῖς τῆς εὐλογιᾶς καί ἄλλων κολλητικῶν ἀσθενειῶν, πού τίς μεταδίδουν σέ ἄλλους καί πού πρῶτα θύματά τους εἶναι αὐτές οἱ ἴδιες[253]. Κλασικό παράδειγμα ὑπερβολικῆς ἐργασίας, βαριᾶς καί ἀκατάλληλης ἐργασίας, καί ἑπομένως ἐργασίας πού ἀποχτηνώνει τούς ἐργάτες πού τούς ἀναλώνουν ἀπό τήν παιδική κιόλας ἡλικία, μπορεῖ, δίπλα στήν ἐξόρυξη μεταλλευμάτων καί κάρβουνου, νά θεωροῦνται ἡ τουβλοποιία καί ἡ κεραμοποιία, στίς ὁποῖες σποραδικά μόνο χρησιμοποιεῖται στήν Ἀγγλία ἡ νεοεφευρεμένη μηχανή (1866). Ἀπό τό Μάη ὡς τό Σεπτέμβρη ἡ δουλιά βαστάει ἀπό τίς 5 τό πρωί ὡς τίς 8 τό βράδυ, καί ἐκεῖ πού τό στέγνωμα γίνεται στό ὕπαιθρο συχνά βαστάει ἀπό τίς 4 τό πρωί ὡς τίς 9 τό βράδυ.

251 Στό Σέφφιλντ συναντᾶ κανείς παιδιά ἀκόμα καί στό λιμάρισμα!

251a «Children's Employment Commission. 5th Report 1866», σελ. 3, ἀριθ. 24, σελ. 6, ἀριθ. 55, 56' σελ. 7, ἀριθ. 59, 60.

252 Στό ἴδιο. σελ. 114, 115, ἀριθ. 6—7. Τό μέλος τῆς ἐπιτροπῆς παρατηρεῖ σωστά πώς ἄν κατά τά ἄλλα ἡ μηχανή ἀντικαθιστᾶ τόν ἄνθρωπο, στήν περίπτωση αὐτή ὁ νέος verbatim [κυριολεχτικά] ἀντικαθιστᾶ τή μηχανή.

253 Βλ. τήν ἔκθεση γιά τό ἐμπόριο τῶν κουρελιῶν καί πολλά ντοκουμέντα: «Public Health. 8th Report», London 1866, Appendix, σελ. 196—208.

Ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα πού βαστάει ἀπό τίς 5 τό πρωί ὡς τίς 7 τό βράδυ θεωρεῖται «περιορισμένη», «μέτρια» ἐργάσιμη ἡμέρα. Χρησιμοποιοῦνται στή δουλιά παιδιά καί τῶν δυό φύλων ἀπό 6 ἤ ἀκόμα καί ἀπό 4 χρονῶν καί πάνω. Ἐργάζονται τόσες ὧρες, ὅσες καί οἱ ἐνήλικοι, καί συχνά περισσότερες. Ἡ δουλιά εἶναι σκληρή καί ἡ ζέστη τοῦ καλοκαιριοῦ μεγαλώνει ἀκόμα πιό πολύ τήν ἐξάντληση. Λογουχάρη, σ' ἕνα τουβλοποιεῖο τοῦ Μόσλεϋ ἕνα κορίτσι 24 χρονῶν ἔφτιαχνε 2000 τοῦβλα τήν ἡμέρα μέ βοηθούς δυό ἀνήλικα κορίτσια, πού κουβαλοῦσαν τή λάσπη καί στίβαζαν τά τοῦβλα. Τά κορίτσια αὐτά ἀνέβαζαν κάθε μέρα 10 τόννους λάσπη ἀπό τίς γλιστερές πλαγιές τοῦ λασπόλακκου, πού εἶχε βάθος 30 πόδια, καί τήν κουβαλοῦσαν σέ ἀπόσταση 210 πόδια. «Εἶναι ἀδύνατο ἕνα παιδί νά περάσει ἀπό τό καθαρτήριο πῦρ ἑνός τουβλοποιείου χωρίς νά ξεπέσει ἠθικά πολύ... Ἡ χυδαία γλώσσα πού ἀκοῦνε ἀπό τήν πιό τρυφερή ἡλικία, οἱ βρωμερές, ἀπρεπεῖς καί ἀναίσχυντες συνήθειες μέσα στίς ὁποῖες μεγαλώνουν ἐν ἀγνοίᾳ τους καί ἀποχτηνώνονται, τά κάνουν γιά τήν κατοπινή ζωή τους ἄνομα, διεφθαρμένα, ἀκόλαστα... Πηγή φριχτῆς διαφθορᾶς εἶναι ὁ τρόπος στέγασής τους. Κάθε moulder (φορμαδόρος) (ὁ καθαυτό εἰδικευμένος ἐργάτης καί ἀρχηγός μιᾶς ὁμάδας ἐργατῶν) δίνει στήν ὁμάδα του, πού ἀποτελεῖται ἀπό 7 πρόσωπα, στέγη καί τροφή μέσα στή δική του καλύβα ἤ κατοικία. Εἴτε ἀνήκουν στήν οἰκογένειά του εἴτε ὄχι, ἄνδρες, νέοι καί κορίτσια κοιμοῦνται σ' αὐτήν τήν καλύβα. Ἡ καλύβα ἀποτελεῖται ἀπό 2 καί μόνο κατ' ἐξαίρεση ἀπό 3 δωμάτια, ὅλα ἰσόγεια μέ λίγο ἀερισμό. Τά σώματα εἶναι τόσο κουρασμένα ἀπό τό μεγάλο ἱδρωκόπημα τῆς ἡμέρας, πού δέ δίνεται καμιά προσοχή στά ζητήματα τῶν κανόνων ὑγιεινῆς, τῆς καθαριότητας καί τῆς σεμνότητας. Πολλές ἀπό τίς καλύβες αὐτές εἶναι ἀληθινά ὑποδείγματα ἀκαταστασίας, βρωμιᾶς καί σκόνης... Τό μεγαλύτερο κακό τοῦ συστήματος, πού χρησιμοποιεῖ νεαρά κορίτσια σ' αὐτό τό εἶδος τῆς ἐργασίας, εἶναι ὅτι κατά κανόνα ἀπό τήν παιδική τους ἡλικία καί ἐφ' ὅρου ζωῆς τά ἁλυσοδένει μέ τόν πιό ἀχρεῖο συρφετό. Μετατρέπονται σέ βάναυσα, κακόγλωσσα ἀγοροκόριτσα («rough, foul-mouthed boys») προτοῦ ἡ φύση τά διδάξει ὅτι εἶναι γυναῖκες. Ντυμένα μέ μερικά βρώμικα κουρέλια, μέ γυμνά τά πόδια ὡς πολύ ψηλά πάνω ἀπό τά γόνατα, μέ τά μαλλιά καί τό πρόσωπο βουτηγμένα στή βρωμιά, μαθαίνουν νά περιφρονοῦν κάθε αἴσθημα εὐπρέπειας καί αἰδοῦς. Τήν ὥρα τοῦ φαγητοῦ ξαπλώνουν φαρδιά πλατιά καταγῆς ἤ κοιτάζουν τούς νεαρούς πού κάνουν μπάνιο σ' ἕνα ἀπό τά γειτονικά κανάλια. Κι ὅταν τελειώσει ἐπιτέλους ἡ βαριά δουλιά τῆς ἡμέρας, βάζουν καλύτερα ροῦχα καί συνοδεύουν τούς ἄνδρες στίς μπυραρίες». Εἶναι λοιπόν φυσικό ὅτι σ' ὅλη αὐτή τήν τάξη ἀπό τήν παιδική κιόλας ἡλικία ἐπικρατεῖ τό πιό ἄγριο μεθοκόπι. «Τό χειρότερο ἀπ' ὅλα εἶναι ὅτι οἱ ἐργάτες τουβλοποιίας ἔχουν χάσει κάθε ἐλπίδα γιά τόν ἴδιο τόν ἑαυτό τους. Θά μπορούσατε, κύριε, εἶπε ἕνας ἀπό τούς καλύτερούς τους στόν ἐφημέριο τοῦ Σάουθαλφηλντ, μέ μεγαλύτερη ἐπιτυχία νά ἐπιχειρήσετε νά ἀνυψώσετε καί νά διορθώσετε τό διάβο-

λο παρά έναν τουβλοποιό!» («You might as well try to raise and improve the devil as a brickie, Sir!»)[254].

Γιά τήν οἰκονομία πού κάνει τό κεφάλαιο στούς ὅρους παραγωγῆς στή σύγχρονη μανουφακτούρα (μέ τόν ὅρο αὐτό ἐννοοῦμε ἐδῶ ὅλα τά ἐργαστήρια μεγάλης κλίμακας, ἐκτός ἀπό τά καθαυτό ἐργοστάσια) βρίσκουμε ἐπίσημο καί πλουσιότατο ὑλικό στήν τέταρτη (1861) καί ἕκτη (1863) «Public Health Report». Ἡ περιγραφή τῶν workshops (ἐργαστηρίων), ἰδίως τῶν πιεστῶν καί ραφτάδων τοῦ Λονδίνου, ξεπερνάει καί τίς πιό ἀηδιαστικές φαντασίες τῶν μυθιστοριογράφων μας. Εἶναι αὐτονόητη ἡ ἐπίδραση τῆς κατάστασης αὐτῆς πάνω στήν ὑγεία τῶν ἐργατῶν. Ὁ δρ Σάιμον, ὁ ἀνώτατος γιατρός-ὑπάλληλος τοῦ Privy Council (Μυστικοσυμβουλίου) καί ἐπίσημος ἐκδότης τῶν «Public Health Reports», λέει ἀνάμεσα στ' ἄλλα: «Στήν τέταρτη ἔκθεσή μου (1861) ἔδειξα πόσο ἀδύνατο εἶναι στήν πράξη γιά τούς ἐργάτες νά ἐπιμένουν στό πρωταρχικό τους δικαίωμα προστασίας τῆς ὑγείας τους, στό δικαίωμα, σέ ὁποιαδήποτε δουλιά κι ἄν τούς συγκεντρώσει ὁ ἐπιχειρηματίας τους, ὅσο ἐξαρτιέται ἀπ' αὐτόν, ἡ ἐργασία τους νά εἶναι ἀπαλλαγμένη ἀπ' ὅλους τούς ἀνθυγιεινούς ὅρους πού μποροῦν ν' ἀποφευχτοῦν. Ἀπόδειξα πώς ὅσο οἱ ἐργάτες δέν εἶναι στήν πράξη σέ θέση νά ἐξασφαλίσουν τό δικαίωμα αὐτό γιά τήν ὑγεία τους, δέν μποροῦν νά πετύχουν μιά ἀποτελεσματική βοήθεια ἀπό τούς εἰδικά ἐπιφορτισμένους ὑπαλλήλους τῆς ὑγειονομικῆς ἀστυνομίας... Σήμερα μυριάδες ἐργάτες καί ἐργάτριες βασανίζονται ἀνώφελα καί ἡ ζωή τους συντομεύεται μέ τό ἀτέλειωτο σωματικό μαρτύριο, πού γεννάει ἡ ἁπλή ἀπασχόλησή τους»[255]. Γιά νά ἀπεικονίσει τήν ἐπίδραση τῶν τόπων δουλιᾶς στήν κατάσταση τῆς ὑγείας τῶν ἐργατῶν, ὁ δρ Σάιμον παραθέτει τόν παρακάτω πίνακα θνησιμότητας:

Ἀριθμός προσώπων ὅλων τῶν ἡλικιῶν πού χρησιμοποιοῦνται στούς ἀντίστοιχους κλάδους παραγωγῆς	Σύγκριση τῶν κλάδων παραγωγῆς σχετικά μέ τήν ὑγεία	Θνησιμότητα κατά 100 000 ἄτομα στούς ἀντίστοιχους κλάδους παραγωγῆς καί κατά ἡλικία		
		25 ὥς 35 χρονῶν	35 ὥς 45 χρονῶν	45 ὥς 55 χρονῶν
958 265	Γεωργία τῆς Ἀγγλίας καί τῆς Οὐαλλίας	743	805	1 145
22 301 ἄνδρες, 12 377 γυναῖκες	Ραφτάδες τοῦ Λονδίνου . .	958	1 262	2 093
13 803	Πιεστές τοῦ Λονδίνου	894	1 747	2 367[256]

[254] «Children's Employment Commission. 5th Report 1866», σελ. XVI—XVIII, ἀριθ. 86—97, καί σελ. 130—133, ἀριθ. 39—71. Πρβλ. ἐπίσης στό ἴδιο, 3rd Report 1864, σελ. 48, 56.

[255] «Public Health 6th Report», London 1864, σελ. 29, 31.

[256] Στό ἴδιο, σελ. 30. Ὁ δρ Σάιμον παρατηρεῖ πώς ἡ θνησιμότητα τῶν ραφτάδων καί τῶν πιεστῶν τοῦ Λονδίνου ἀπό 25 ὥς 35 χρονῶν εἶναι στήν πραγματικότητα πολύ μεγαλύτερη, γιατί τ' ἀφεντικά τους φέρνουν σάν «μαθητευόμενους» καί «improvers» (αὐτοί πού θέλουν νά τελειοποιηθοῦν στήν τέχνη τους) πολλούς νέους ἀπό τήν ὕπαιθρο ἡλικίας ὥς 30 χρονῶν. Στήν ἀπογραφή κι αὐτοί φιγουράρουν σάν λοντρέζοι καί αὐξάνουν τόν ἀριθμό πού χρησιμοποιεῖται σάν βάση γιά τόν ὑπολογισμό τῆς θνησιμότητας, χωρίς νά συντελοῦν ἀνάλογα στήν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν θανάτων στό Λονδίνο. Ἕνα μεγάλο μέρος ἀπ' αὐτούς ἐπιστρέφει στό χωριό, ἰδιαίτερα σέ περιπτώσεις βαριῶν ἀσθενειῶν (στό ἴδιο).

δ) Ἡ σύγχρονη δουλιά στό σπίτι.

Θά ἐξετάσω τώρα τή λεγόμενη δουλιά στό σπίτι. Γιά ν' ἀποκτήσουμε μιάν ἰδέα γι' αὐτή τή σφαίρα ἐκμετάλλευσης τοῦ κεφαλαίου στό φόντο τῆς μεγάλης βιομηχανίας καί γιά τίς τερατουργίες της, θά ἔφτανε νά ρίξουμε μιά ματιά λχ. στήν καρφοβελονοποιία, πού ἀσκεῖται σέ μερικά ἀπόμερα χωριά τῆς Ἀγγλίας καί πού φαινομενικά εἶναι πέρα γιά πέρα εἰδυλλιακή[257]. Ἐδῶ ὅμως ἀρκοῦν μερικά παραδείγματα ἀπό τούς κλάδους ἐκείνους τῆς νταντελοποιίας καί τῆς κατασκευῆς ψάθινων εἰδῶν, πού ἀκόμα δέν παράγονται καθόλου μέ μηχανές ἤ πού συναγωνίζονται τή μηχανική καί μανουφακτουρική παραγωγή.

Ἀπό τά 150 000 ἄτομα, πού ἐργάζονται στήν ἀγγλική νταντελοποιία, κάπου 10 000 ὑπάγονται στή δικαιοδοσία τοῦ νόμου τοῦ 1861 γιά τά ἐργοστάσια. Ἡ τεράστια πλειοψηφία τῶν ὑπόλοιπων 140 000 εἶναι γυναῖκες, νέοι καί παιδιά καί τῶν δυό φύλων, μόλο πού τό ἀνδρικό φύλο ἀντιπροσωπεύεται λίγο μόνο. Ἡ κατάσταση ὑγείας αὐτοῦ τοῦ «φτηνοῦ» ὑλικοῦ ἐκμετάλλευσης φαίνεται ἀπό τόν παρακάτω πίνακα τοῦ δρ Τρούμαν, γιατροῦ τῆς General Dispensary (Γενικῆς Πολυκλινικῆς) τοῦ Νόττινγχαμ. Σέ 686 ἄρρωστες νταντελοῦδες οἱ περισσότερες ἀπό 17 ὥς 24 χρονῶν—ἦταν φυματικές:

τό 1852: 1 στίς 45	τό 1857: 1 στίς 13
τό 1853: 1 στίς 28	τό 1858: 1 στίς 15
τό 1854: 1 στίς 17	τό 1859: 1 στίς 9
τό 1855: 1 στίς 18	τό 1860: 1 στίς 8
τό 1856: 1 στίς 15	τό 1861: 1 στίς 8[258]

Ἡ πρόοδος αὐτή στό ποσοστό τῆς φυματίωσης πρέπει νά εἶναι ἀρκετή καί γιά τόν πιό αἰσιόδοξο προοδευτικό καί γεμάτο ψευτιά γερμανό γυρολόγο τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου.

Ὁ νόμος τοῦ 1861 γιά τά ἐργοστάσια ρυθμίζει τήν καθαυτό νταντελοποιία, ἐφόσον γίνεται μέ μηχανές, πρᾶγμα πού στήν Ἀγγλία ἀποτελεῖ τόν κανόνα. Οἱ κλάδοι πού παίρνουμε ἐδῶ σύντομα ὑπόψη μας—καί συγκεκριμένα ὄχι οἱ κλάδοι στούς ὁποίους οἱ ἐργάτες εἶναι

[257] Ἐδῶ πρόκειται γιά σφυρηλατημένα καρφιά, σέ διάκριση ἀπό τά κοφτά καρφιά πού παράγονται μέ μηχανές. Βλ. «Children's Employment Commission. 3rd Report», σελ. XI, XIX, ἀριθ. 125—130· σελ. 52, ἀριθ. 11· σελ. 114, ἀριθ. 487· σελ. 137, ἀριθ. 674.

[258] «Children's Employment Commission. 2nd Report», σελ. XXII, ἀριθ. 166.

συγκεντρωμένοι σέ μανουφακτοῦρες, ἐμπορικά καταστήματα κλπ., ἀλλά οἱ κλάδοι στούς ὁποίους οἱ ἐργάτες εἶναι οἱ λεγόμενοι ἐργάτες πού δουλεύουν στό σπίτι—διαιροῦνται: 1) στή lace finishing (τελική ἐπεξεργασία τῆς μηχανοποίητης νταντέλας, μιά κατηγορία πού μέ τή σειρά της περιλαβαίνει πολλές ὑποδιαιρέσεις) καί 2) στό πλέξιμο μέ κοπανέλι.

Ἡ lace finishing (τελική ἐπεξεργασία τῆς νταντέλας) ἀσκεῖται σάν δουλιά στό σπίτι, εἴτε στά λεγόμενα mistresses houses [σπίτια τῶν μαστορισσῶν], εἴτε ἀπό γυναῖκες πού δουλεύουν μόνες τους ἤ μέ τά παιδιά τους στίς ἰδιωτικές κατοικίες τους. Φτωχές εἶναι κι οἱ ἴδιες οἱ γυναῖκες πού διατηροῦν «mistresses houses». Τό ἐργαστήρι εἶναι ἕνα μέρος τῆς ἰδιωτικῆς κατοικίας τους. Παίρνουν παραγγελίες ἀπό ἐργοστασιάρχες, ἰδιοκτῆτες ἐμπορικῶν καταστημάτων κλπ., καί χρησιμοποιοῦν γυναῖκες, κορίτσια καί μικρά παιδιά ἀνάλογα μέ τίς διαστάσεις τῶν δωματίων τους καί τήν κυμαινόμενη ζήτηση τοῦ κλάδου. Σέ μερικά ἀπ' αὐτά τά ἐργαστήρια ὁ ἀριθμός τῶν ἀπασχολούμενων ἐργατριῶν κυμαίνεται ἀπό 20 ὥς 40 καί σέ ἄλλα ἀπό 10 ὥς 20. Ἡ μέση κατώτατη ἡλικία τῶν παιδιῶν πού ἀρχίζουν νά ἐργάζονται εἶναι 6 χρονῶν, ὑπάρχουν ὅμως καί παιδιά κάτω ἀπό 5 χρονῶν. Ἡ συνηθισμένη ἐργάσιμη ἡμέρα βαστάει ἀπό τίς 8 τό πρωί ὥς τίς 8 τό βράδυ μέ $1^1/_2$ ὥρα διακοπές γιά τά γεύματα, πού γίνονται σέ ἀκανόνιστα χρονικά διαστήματα καί συχνά μέσα στίς ἴδιες τίς βρωμερές τρῶγλες δουλιᾶς. Ὅταν ὑπάρχουν δουλιές, ἡ ἐργασία βαστάει συχνά ἀπό τίς 8 (κάποτε ἀπό τίς 6) τό πρωί ὥς τίς 11 ἤ 12 τή νύχτα. Στούς στρατῶνες τῆς Ἀγγλίας ὁ χῶρος πού πρέπει νάχει κάθε στρατιώτης σύμφωνα μέ τούς κανονισμούς εἶναι 500—600 κυβικά πόδια καί στά στρατιωτικά νοσοκομεῖα 1200 κυβικά πόδια. Σ' αὐτές ὅμως τίς τρῶγλες δουλιᾶς ἀναλογοῦν σέ κάθε ἄτομο 67 ὥς 100 κυβικά πόδια. Ταυτόχρονα ὁ φωτισμός μέ φωταέριο καταναλώνει τό ὀξυγόνο τοῦ ἀέρα. Γιά νά κρατοῦν καθαρές τίς νταντέλες, τά παιδιά ὑποχρεώνονται συχνά νά βγάζουν τά παπούτσια τους ἀκόμα καί τό χειμώνα, μόλο πού τό πάτωμα εἶναι ἀπό πλακάκια ἤ ἀπό τοῦβλα. «Στό Νόττινγκχαμ δέν εἶναι ἀσυνήθιστο τό θέαμα 15—20 παιδιῶν, στιβαγμένων μέσα σ' ἕνα τετράγωνο δωμάτιο, πού ἡ κάθε πλευρά του δέν ξεπερνάει ἴσως τά 12 πόδια. Τά παιδιά αὐτά ἀσχολοῦνται τίς 15 ὧρες τοῦ 24ώρου μέ μιά δουλιά πού αὐτή καθαυτή ἐξαντλεῖ, γιατί εἶναι βαρετή καί μονότονη, καί πού ἐπιπλέον ἐκτελεῖται κάτω ἀπό τίς πιό ἀπίθανα ἀνθυγιεινές συνθῆκες... Ἀκόμα καί τά πιό μικρά παιδιά ἐργάζονται μέ μιά τόσο ἐντατική προσοχή καί ταχύτητα, πού προκαλοῦν κατάπληξη, χωρίς ποτέ σχεδόν νά ἐπιτρέπουν στά δάχτυλά τους νά ἡσυχάσουν ἤ νά κινηθοῦν πιό ἀργά. Ὅταν ἀπευθύνει κανείς ἐρωτήσεις στά παιδιά αὐτά, δέ σηκώνουν τά μάτια τους ἀπό τή δουλιά ἀπό φόβο μή χάσουν ἔστω καί μιά στιγμή». Ἡ «μακριά βέργα» χρησιμεύει στίς «mistresses» [μαστόρισσες] τόσο περισσότερο σάν μέσο παρότρυνσης στή δουλιά, ὅσο περισσότερο παρατείνεται ὁ χρόνος ἐργασίας. «Τά παιδιά σιγά-σιγά κουράζονται καί γίνονται ἀνήσυχα, σάν πουλιά, πρός τό τέλος τῆς

πολύωρης προσήλωσής τους σέ μιά ἀσχολία μονότονη, κουραστική γιά τά μάτια καί ἐξαντλητική ἐξαιτίας τῆς στάσης τοῦ σώματος πού μένει ἴδια ὅλη τήν ὥρα τῆς δουλιᾶς. Πρόκειται γιά ἀληθινή δουλιά σκλάβου» («Their work is like slavery»)[259]. Ἐκεῖ ὅπου οἱ γυναῖκες ἐργάζονται μαζί μέ τά παιδιά τους στό σπίτι, δηλ. μέ τή σύγχρονη ἔννοια τῆς λέξης—σ' ἕνα νοικιασμένο δωμάτιο, συχνά σέ μιά σοφίτα, οἱ συνθῆκες εἶναι ἀκόμα χειρότερες, ἄν εἶναι δυνατό νά ὑπάρξουν χειρότερες. Αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ δουλιά μοιράζεται σέ ἀχτίνα 80 μιλίων γύρω ἀπό τό Νόττινγκχαμ. Ὅταν τό παιδί πού ἐργάζεται στά ἐμπορικά καταστήματα φεύγει στίς 9 ἤ 10 τό βράδυ, τοῦ δίνουν συχνά ἕνα δέμα μέ δουλιά γιά νά τήν ἀποτελειώσει στό σπίτι. Ὁ φαρισαῖος κεφαλαιοκράτης, πού τόν ἀντιπροσωπεύει κάποιος μισθωτός δοῦλος, τό κάνει αὐτό φυσικά μέ τήν κατανυχτική φράση: «αὐτό εἶναι γιά τή μητέρα», ἐνῶ ξέρει πολύ καλά ὅτι τό καϋμένο τό παιδί εἶναι ὑποχρεωμένο νά κάτσει νά βοηθήσει[260].

Ἡ νταντελοποιία μέ κοπανέλι ἀσκεῖται κυρίως σέ δυό ἀγγλικές γεωργικές περιφέρειες, στήν περιφέρεια νταντελοποιίας τοῦ Χόνιτον, 20 ὥς 30 μίλια κατά μῆκος τῆς νότιας ἀκτῆς τοῦ Ντέβονσηρ, πού περιλαβαίνει καί μερικά μέρη τοῦ Βόρειου Ντέβον, καί σέ μιάν ἄλλη περιφέρεια, πού περιλαβαίνει μεγάλο τμῆμα τῶν κομητειῶν τοῦ Μπούκινγκχαμ, Μπέντφορντ, Νόρθαμπτον καί τά γειτονικά μέρη τοῦ Ὄξφορντσηρ καί τοῦ Χάντινγκντονσηρ. Οἱ κατοικίες τῶν μεροκαματιάρηδων τῆς γεωργίας ἀποτελοῦν συνήθως καί τούς τόπους δουλιᾶς. Μερικοί ἰδιοκτῆτες ἐπιχειρήσεων μανουφακτούρας χρησιμοποιοῦν πάνω ἀπό 3000 τέτιους οἰκιακούς ἐργάτες, κυρίως παιδιά καί νεαρά πρόσωπα, ἀποκλειστικά γυναικείου φύλου. Ἐδῶ ἐπαναλαβαίνονται οἱ συνθῆκες πού περιγράψαμε στή lace finishing [τελική ἐπεξεργασία τῶν νταντελῶν]. Μόνο πού τή θέση τῶν «mistresses houses» τήν παίρνουν τά λεγόμενα «lace schools» (σχολειά νταντελοποιίας), πού τά διατηροῦν φτωχές γυναῖκες στίς καλύβες τους. Στά σχολειά αὐτά τά παιδιά ἐργάζονται ἀπό 5 χρονῶν, καμιά φορά ἀπό πιό μικρή ἡλικία, ὥς 12 ἤ 15 χρονῶν. Τόν πρῶτο χρόνο τά πιό μικρά ἐργάζονται 4 ὥς 8 ὧρες τήν ἡμέρα, ἀργότερα ἐργάζονται ἀπό τίς 6 τό πρωί ὥς τίς 8 καί 10 τό βράδυ. «Γενικά τά δωμάτια εἶναι συνηθισμένες κάμαρες μικρῶν κατοικιῶν, μέ τό τζάκι βουλωμένο γιά νά μή γίνεται ρεῦμα, καί μέ τούς ἐργαζόμενους νά ζεσταίνονται, κάποτε καί τό χειμώνα, μόνο μέ τή δική τους ζωική θερμότητα. Σέ ἄλλες περιπτώσεις οἱ λεγόμενες αὐτές σχολικές αἴθουσες εἶναι μικροί χῶροι πού μοιάζουν μέ μικρές ἀποθῆκες χωρίς τζάκι... Συχνά στίς τρῶγλες αὐτές στιβάζονται τόσο πολλά ἄτομα, πού ἡ μόλυνση τοῦ ἀέρα φτάνει στό ἔπακρο. Σ' αὐτά πρέπει νά προστεθεῖ ἡ βλαβερή ἐπίδραση πού προέρχεται ἀπό τά λούκια, τά ἀποχωρητήρια καί τήν ἀποσύνθεση διάφορων ὑλικῶν καί ἀκαθαρ-

[259] «Children's Employment Commission. 2nd Report 1864», σελ. XIX, XX, XXI.

[260] Στό ἴδιο, σελ. XXI, XXII.

οιῶν, πού βρίσκονται συνήθως μπροστά στίς εἰσόδους τῶν μικρῶν κατοικιῶν». Κι ὅσο γιά τό χῶρο: «Σέ ἕνα σχολειό ντατνελοποιίας μέ 18 κορίτσια καί μιά μαστόρισσα ἀναλογοῦσαν 35 κυβικά πόδια κατά ἄτομο· σ' ἕνα ἄλλο, πού βρωμοῦσε ἀνυπόφορα καί ὅπου βρίσκονταν 18 ἄτομα, ἀναλογοῦσαν $24^{1}/_{2}$ κυβικά πόδια κατά ἄτομο. Στόν κλάδο αὐτό βρίσκουμε νά χρησιμοποιοῦνται παιδιά 2 καί $2^{1}/_{2}$ χρονῶν»[261].

Ἐκεῖ πού στίς ἀγροτικές κομητεῖες τοῦ Μπούκινγκχαμ καί τοῦ Μπέντφορντ σταματάει ἡ ντατνελοποιία μέ κοπανέλι ἀρχίζει τό πλέξιμο ψάθινων εἰδῶν, πού ἀγκαλιάζει ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ Χέρτφορντσηρ καί τίς δυτικές καί βόρειες περιφέρειες τοῦ Ἔσσεξ. Τό 1861 ἀπασχολοῦνταν στό πλέξιμο ψαθῶν καί ψάθινων καπέλων 48 043 ἄτομα, καί συγκεκριμένα: 3815 ἀνδρικοῦ φύλου ὅλων τῶν ἡλικιῶν καί τά ὑπόλοιπα γυναικείου φύλου. Ἀπ' αὐτά 14 913 ἦταν κάτω ἀπό 20 χρονῶν κι ἀπ' αὐτά πάλι 7000 ἦταν παιδιά. Ἐδῶ στή θέση τῶν σχολείων ντατνελοποιίας ἔχουμε τά «straw plait schools» (σχολειά πλεχτικῆς ψάθινων εἰδῶν). Τά παιδιά ἀρχίζουν ἐδῶ νά μαθαίνουν τό πλέξιμο ψάθινων εἰδῶν συνήθως ἀπό τό 4ο καί κάποτε ἀνάμεσα στό 3ο καί 4ο ἔτος τῆς ἡλικίας τους. Φυσικά, τά παιδιά αὐτά δέ μορφώνονται καθόλου. Τά ἴδια τά παιδιά ὀνομάζουν τά δημοτικά σχολειά «natural schools» (ἀληθινά σχολειά) σέ διάκριση ἀπ' αὐτά τά ἱδρύματα, πού ρουφοῦν τό αἷμα τους, καί ὅπου τά κρατοῦν στή δουλιά ἁπλῶς καί μόνο γιά νά παράγουν τό προϊόν πού τούς καθορίζουν οἱ μισοπεθαμένες ἀπό τήν πείνα μανάδες τους καί πού συνήθως φτάνει τίς 30 γυάρδες τήν ἡμέρα. Συχνά οἱ μανάδες αὐτές ὕστερα ἀπό τό σχολειό τά βάζουν καί δουλεύουν στό σπίτι ὥς τίς 10, 11 καί 12 τή νύχτα. Ἡ ψάθα τούς κόβει τά δάχτυλα καί τό στόμα, ἐπειδή εἶναι ὑποχρεωμένα νά σαλιώνουν διαρκῶς τό χόρτο πού πλέκουν. Σύμφωνα μέ τή γενική γνώμη τῶν ἐπίσημων γιατρῶν τοῦ Λονδίνου, πού τή συνόψισε ὁ δρ Μπάλλαρντ, 300 κυβικά πόδια ἀποτελοῦν τόν ἐλάχιστο χῶρο πού πρέπει νά ἔχει κάθε ἄτομο σέ ἕνα δωμάτιο ὕπνου ἤ δουλιᾶς. Στά σχολειά ὅμως πλεχτικῆς ψάθινων εἰδῶν ὁ χῶρος εἶναι μετρημένος μέ ἀκόμα μεγαλύτερη τσιγκουνιά ἀπ' ὅ,τι στά σχολειά ντατνελοποιίας: $12^{2}/_{3}$, 17, $18^{1}/_{2}$ καί γενικά κάτω ἀπό 22 κυβικά πόδια κατ' ἄτομο. «Οἱ μικρότεροι ἀπ' αὐτούς τούς ἀριθμούς — λέει ὁ ἐπίτροπος Οὐάιτ — ἀντιπροσωπεύουν ἕνα χῶρο μικρότερο ἀπό τό μισό τοῦ χώρου πού θάπιανε ἕνα παιδί, ἄν τό πακετάρανε σ' ἕνα κουτί, πού ἡ καθεμιά ἀπό τίς τρεῖς διαστάσεις του θᾶταν 3 πόδια». Αὐτή εἶναι ἡ χαρά τῆς ζωῆς πού ἀπολαβαίνουν τά παιδιά ὥς τό 12ο καί 14ο ἔτος τῆς ἡλικίας τους. Οἱ ἄθλιοι, διεφθαρμένοι γονεῖς ἕνα πράγμα μόνο ἔχουν στό νοῦ τους, νά βγάλουν ὅσο τό δυνατό περισσότερα κέρδη ἀπό τά παιδιά. Κι ὅταν μεγαλώσουν τά παιδιά, δέ λογαριάζουν φυσικά οὔτε μιά πεντάρα τούς γονεῖς τους καί τούς ἐγκαταλείπουν. «Δέν εἶναι παράξενο ὅτι ἡ ἀμάθεια καί τά κακά πάθη βρίθουν σέ ἕναν πληθυσμό πού ἔχει ἀνατραφεῖ μ' αὐτό τόν τρόπο... Ἡ ἠθική τους βρίσκεται στά κατώτατα σκαλοπάτια... Μεγάλος ἀριθμός γυναικῶν ἔχουν νόθα παιδιά, καί μερικές μάλιστα σέ τόσο ἄνωριμη ἡλικία πού τά χάνουν ἀκόμα καί οἱ εἰδήμονες τῆς ἐγκληματολογικῆς στατιστικῆς»[262]. Καί ἡ πατρίδα αὐτῶν τῶν ὑποδειγματικῶν οἰκογενειῶν εἶναι ἡ ὑποδειγματική χριστιανική χώρα τῆς Εὐρώπης, ὅπως λέει ὁ ὁπωσδήποτε ἁρμόδιος στά ζητήματα τοῦ χριστιανισμοῦ κόμης Μονταλαμπέρ!

Στούς κλάδους παραγωγῆς, πού τώρα δά ἐξετάσαμε, ὁ μισθός ἐργασίας εἶναι γενικά ἀξιοθρήνητος (ὁ μεγαλύτερος μισθός τῶν παιδιῶν στά σχολειά πλεχτικῆς ψάθινων εἰδῶν εἶναι σέ ἐξαιρετικές περιπτώσεις 3 σελίνια) καί τόν κατεβάζουν πολύ πιό κάτω ἀπό τό ὀνομαστικό ὕψος του μέ τό truck-system [σύστημα πληρωμῆς τοῦ ἐργάτη μέ εἴδη πού τοῦ δίνονται μέ πίστωση], πού στίς περιφέρειες ντατνελοποιίας ἐπικρατεῖ σέ γενική κλίμακα[263].

ε) Πέρασμα τῆς σύγχρονης μανουφακτούρας καί δουλιᾶς στό σπίτι σέ μεγάλη βιομηχανία. Ἐπιτάχυνση αὐτῆς τῆς ἐπανάστασης καί σ' αὐτούς τούς τρόπους παραγωγῆς μέ τήν ἐπέκταση τῆς ἰσχῆς τῶν νόμων γιά τά ἐργοστάσια.

Τό φτήναιμα τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἁπλῶς καί μόνο μέ τήν κατάχρηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης τῶν γυναικῶν καί τῶν ἀνώριμων προσώπων, ἁπλῶς καί μόνο μέ τήν καταλήστευση ὅλων τῶν κανονικῶν ὅρων δουλιᾶς καί ζωῆς καί μέ τή χτηνωδία τῆς ὑπερεργασίας καί τῆς νυχτερινῆς ἐργασίας σκοντάφτει τελικά σέ ὁρισμένα ἀνυπέρβλητα φυσικά ὅρια, καί μαζί του σκοντάφτει καί τό φτήναιμα τῶν ἐμπορευμάτων καί τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἐκμετάλλευσης γενικά, πού στηρίζεται πάνω σ' αὐτές τίς βάσεις. Μόλις τά πράγματα φτάσουν ἐπιτέλους σ' αὐτό τό σημεῖο, καί χρειάζεται πολύς χρόνος γιά νά φτάσουν, σημαίνει ἡ ὥρα γιά τήν εἰσαγωγή τῶν μηχανῶν καί τή γρήγορη μετατροπή τῆς κομματιασμένης δουλιᾶς στό σπίτι (ἤ καί τῆς μανουφακτούρας) σέ ἐργοστασιακή παραγωγή.

Τό πιό κολοσσιαῖο παράδειγμα αὐτῆς τῆς κίνησης μᾶς τό προσφέρει ἡ παραγωγή «wearing apparel» (εἰδῶν ἱματισμοῦ). Σύμφωνα μέ τήν ταξινόμηση τῆς «Children's Employment Commission», ἡ βιομηχανία αὐτή περιλαβαίνει ἐργάτες ψάθινων καί γυναικείων καπέλων, ἐργάτες σκούφων, ραφτάδες, milliners καί dressmakers[264], πουκαμισάδες καί ράφτρες, ἐργάτες πού φτιάχνουν κορσέδες καί γάντια, καί τσαγκαράδες μαζί μέ ἄλλους πολλούς δευτερεύοντες κλάδους, ὅπως εἶναι λχ. ἡ κατασκευή γραβατῶν, γιακάδων κλπ. Τό

262 «Children's Employment Commission. 2nd Report 1864», σελ. XL, XLI.
263 «Children's Employment Commission. 1st Report 1863», σελ. 185.
264 Millinery λένε κυρίως τήν παραγωγή πού ἔχει σχέση μέ καπέλα, μά καί μέ γυναικεῖα πανωφόρια καί μαντῆλες, ἐνῶ οἱ dressmakers ἀντιστοιχοῦν στίς δικές μας μοδίστρες.

γυναικεῖο προσωπικό πού στήν Ἀγγλία καί τήν Οὐαλλία ἐργαζόταν σ' αὐτούς τούς κλάδους ἔφτανε τό 1861 τίς 586 298 γυναῖκες, ἀπό τίς ὁποῖες τουλάχιστο οἱ 115 242 ἦταν κάτω ἀπό 20 χρονῶν καί οἱ 16 650 κάτω ἀπό 15 χρονῶν. Ὁ ἀριθμός αὐτῶν τῶν ἐργατριῶν σ' ὅλο τό Ἑνωμένο Βασίλειο ἦταν (τό 1861) 750 334. Ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν ἀνδρικοῦ φύλου, πού ἐργάζονταν τόν ἴδιο καιρό στή ραφτική, στήν πιλοποιία, τήν ὑποδηματοποιία καί τή γαντοποιία τῆς Ἀγγλίας καί τῆς Οὐαλλίας, ἦταν 437 969, ἀπό τούς ὁποίους οἱ 14 964 ἦταν κάτω ἀπό 15 χρονῶν, οἱ 89 285 δεκαπέντε ὥς εἴκοσι χρονῶν καί οἱ 333 117 πάνω ἀπό 20 χρονῶν. Ἀπό τά στοιχεῖα αὐτά λείπουν πολλοί μικρότεροι κλάδοι πού ἀνήκουν ἐδῶ. Ἄν ὅμως πάρουμε τούς ἀριθμούς ἔτσι ὅπως εἶναι, θά δοῦμε ὅτι σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τοῦ 1861 μονάχα γιά τήν Ἀγγλία καί τήν Οὐαλλία ἔχουμε ἕνα συνολικό ἀριθμό 1 024 277 ἄτομα, δηλαδή περίπου ὅσα ἀπορροφοῦν ἡ γεωργία καί ἡ κτηνοτροφία. Ἔτσι ἀρχίζουμε νά καταλαβαίνουμε γιά ποιό σκοπό οἱ μηχανές παράγουν τέτιες τεράστιες μάζες προϊόντων καί πῶς συντελοῦν στήν «ἀπελευθέρωση» τόσο τεράστιων ἐργατικῶν μαζῶν.

Ἡ παραγωγή τῶν «wearing apparel» γίνεται ἀπό μανουφακτοῦρες, πού στό ἐσωτερικό τους ἀναπαράγουν ἁπλῶς τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας πού τά membra disjecta [διασπαρμένα μέλη] του τά βρῆκαν ἕτοιμα. Ἡ παραγωγή αὐτή γίνεται ἀπό μικρούς χειροτέχνες μαστόρους, πού ὅμως δέν ἐργάζονται ὅπως παλιά γιά ἀτομικούς καταναλωτές, ἀλλά γιά μανουφακτοῦρες καί ἐμπορικά καταστήματα, ἔτσι πού συχνά τούς κλάδους αὐτούς, λχ. τήν ὑποδηματοποιία κλπ., τούς ἀσκοῦν σάν εἰδικότητά τους ὁλόκληρες πόλεις καί περιοχές. Τέλος στήν πιό μεγάλη ἔκταση γίνεται ἀπό τούς λεγόμενους οἰκιακούς ἐργάτες, πού ἀποτελοῦν τό ἐξωτερικό τμῆμα τῶν μανουφακτούρων, τῶν ἐμπορικῶν καταστημάτων, ἀκόμα καί τῶν μικρομαστόρων[265]. Τή μάζα τοῦ ὑλικοῦ ἐργασίας, τῆς πρώτης ὕλης τῶν ἡμικατεργασμένων προϊόντων κλπ. τήν προσφέρει ἡ μεγάλη βιομηχανία, ἐνῶ ἡ μάζα τοῦ φτηνοῦ ἀνθρώπινου ὑλικοῦ (taillable à merci et miséricorde) [παραδομένου στό ἔλεος καί τήν εὐσπλαχνία] ἀποτελεῖται ἀπό τούς ἐργάτες πού «ἀπελευθέρωσε» ἡ μεγάλη βιομηχανία καί γεωργία. Οἱ μανουφακτοῦρες αὐτῆς τῆς σφαίρας χρωστοῦν τήν καταγωγή τους κυρίως στήν ἀνάγκη τοῦ κεφαλαιοκράτη νάχει στό χέρι ἕναν ἑτοιμόμαχο στρατό, πού ν' ἀνταποκρίνεται σέ κάθε διακύμανση τῆς ζήτησης[266]. Ὡστόσο οἱ μανουφακτοῦρες αὐτές ἄφησαν νά ὑπάρχουν δίπλα τους σάν πλατιά βάση ἡ σκόρπια χειροτεχνική καί οἰκιακή παραγωγή. Ἡ μεγάλη

[265] Τήν ἀγγλική millinery καί τήν dressmaking τίς ἀσκοῦν συνήθως σέ χτίρια τῶν ἐπιχειρηματιῶν ἐνμέρει μισθωμένες ἐργάτριες, πού κατοικοῦν ἤ πιάνουν δουλιά σ' αὐτά, καί ἐνμέρει μεροκαματιάρισσες, πού κατοικοῦν ἔξω.

[266] Ὁ ἐπίτροπος Οὐάιτ ἐπισκέφτηκε μιά μανουφακτούρα στρατιωτικῶν στολῶν πού ἀπασχολοῦσε 1000 ὥς 1200 ἄτομα, σχεδόν ὅλα γυναικείου φύλου, μιά μανουφακτούρα ὑποδηματοποιίας πού ἀπασχολοῦσε 1300 ἄτομα, ἀπό τά ὁποῖα περίπου τά μισά ἦταν παιδιά καί νέοι, κλπ. («Children's Employment Commission. 2nd Report», σελ. XLVII, ἀριθ. 319).

παραγωγή ὑπεραξίας σ' αὐτούς τούς κλάδους ἐργασίας, μαζί μέ τό προοδευτικό φτήναιμα τῶν προϊόντων τους, ὀφειλόταν καί ὀφείλεται κυρίως στό ἐλάχιστο μεροκάματο πού ἀπαιτεῖται γιά μιά ἄθλια φυτοζώηση, σέ συνδυασμό μέ τόν ἀνθρωπίνως δυνατό μέγιστο χρόνο ἐργασίας. Ἡ φτήνια ἀκριβῶς τοῦ ἀνθρώπινου ἱδρώτα καί τοῦ ἀνθρώπινου αἵματος, πού μετατρεπόταν σέ ἐμπόρευμα, διεύρυνε διαρκῶς καί διευρύνει καθημερινά τήν ἀγορά κατανάλωσης, ἰδίως γιά τήν Ἀγγλία καί τήν ἀποικιακή ἀγορά, ὅπου ἐπιπλέον ἐπικρατοῦν ἀγγλικές συνήθειες καί ἀγγλικά γοῦστα. Τέλος, ἦρθε τό σημεῖο στροφῆς. Στήν αὐξανόμενη ἀγορά καί στόν ἀκόμα γρηγορότερα αὐξανόμενο συναγωνισμό τῶν κεφαλαιοκρατῶν δέν ἀρκοῦσε πιά ἡ βάση τῆς παλιᾶς μεθόδου, ἡ ἁπλῶς καί μόνο χτηνώδικη ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργατικοῦ ὑλικοῦ, πού τή συνοδεύει ἕνας λίγο-πολύ συστηματικά ἀναπτυγμένος καταμερισμός τῆς ἐργασίας. Σήμανε ἡ ὥρα τῶν μηχανῶν. Ἡ μηχανή πού ἔπαιξε ἀποφασιστικό ἐπαναστατικό ρόλο καί ἀγκαλιάζει ἐξίσου ὅλους τούς πολυάριθμους κλάδους αὐτῆς τῆς σφαίρας παραγωγῆς, ὅπως τή μοδιστρική, τή ραφτική, τήν ὑποδηματοποιία, τήν πιλοποιία κλπ., εἶναι—ἡ ραφτομηχανή.

Ἡ ἄμεση ἐπίδραση πού ἄσκησε ἡ ραφτομηχανή στούς ἐργάτες εἶναι περίπου ἡ ἴδια μέ τήν ἐπίδραση πού ἀσκοῦν ὅλες οἱ μηχανές, πού στήν περίοδο τῆς μεγάλης βιομηχανίας καταχτοῦν νέους κλάδους παραγωγῆς. Τά πιό μικρά παιδάκια ἀπομακρύνονται. Ὁ μισθός τῶν ἐργατῶν πού ἐργάζονται στίς μηχανές αὐξάνει σέ σύγκριση μέ τό μισθό τῶν ἐργατῶν πού ἐργάζονται στό σπίτι, ἀπό τούς ὁποίους πολλοί ἀνήκουν «στούς φτωχότερους τῶν φτωχῶν» («the poorest of the poor»). Ὁ μισθός τῶν πιό καλοστεκούμενων χειροτεχνῶν, πού τούς συναγωνίζεται ἡ μηχανή, πέφτει. Οἱ καινούργιοι ἐργάτες πού δουλεύουν στίς μηχανές εἶναι ἀποκλειστικά κορίτσια καί νεαρές γυναῖκες. Μέ τή βοήθεια τῆς μηχανικῆς δύναμης ἐκμηδενίζουν τό μονοπώλιο τῆς ἀνδρικῆς δουλιᾶς στίς πιό βαριές ἐργασίες καί ἀπό τίς πιό ἐλαφριές διώχνουν μάζες ὑπερήλικων γυναικῶν καί ἀνώριμων παιδιῶν. Ὁ ὑπέρτερος συναγωνισμός σκοτώνει τούς πιό ἀδύνατους χειρώνακτες ἐργάτες. Ἡ φριχτή αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν θανάτων ἀπό τήν πείνα (death from starvation) στό Λονδίνο συμβαδίζει τήν τελευταία δεκαετία μέ τήν ἐπέκταση τῆς ραφτομηχανῆς[267]. Οἱ καινούργιες ἐργάτριες πού δουλεύουν μέ ραφτομηχανή καί πού τήν κινοῦν μέ τό χέρι καί μέ τό πόδι ἤ μονάχα μέ τό χέρι, καθισμένες ἤ ὄρθιες, ἀνάλογα μέ τό βάρος, τό μέγεθος καί τήν εἰδικότητα τῆς μηχανῆς, ξοδεύουν πολλή ἐργατική δύναμη. Ἡ ἐργασία τους γίνεται ἀνθυγιεινή ἐξαιτίας τῆς μεγάλης διάρκειας τῆς δουλιᾶς, παρά τό γεγονός ὅτι γενικά ἡ δουλιά βαστάει λιγότερο ἀπ' ὅ,τι στό παλιό σύστημα. Παν-

[267] Ἕνα παράδειγμα: Ἡ βδομαδιάτικη ἔκθεση θνησιμότητας τοῦ «Registrar General» [ἀνώτατου ληξίαρχου] τῆς 25 τοῦ Φλεβάρη 1864 ἀναφέρει 5 περιπτώσεις θανάτων ἀπό τήν πείνα. Τήν ἴδια μέρα οἱ «Τάιμς» δημοσιεύουν τήν εἴδηση μιᾶς νέας περίπτωσης θανάτου ἀπό τήν πείνα. Ἕξι θύματα θανάτου ἀπό τήν πείνα μέσα σέ μιά βδομάδα!

τοῦ ὅπου εἰσβάλλει ἡ ραφτομηχανή στά ἔτσι ἤ ἀλλιῶς στενά καί παραγεμισμένα ἐργαστήρια, λχ. στήν ὑποδηματοποιία, τήν κορσεδοποιία, τήν πιλοποιία κλπ., αὐξάνει τίς ἀνθυγιεινές ἐπιδράσεις. «Ὅταν μπαίνει κανείς στά χαμηλοτάβανα ἐργαστήρια, ὅπου ἐργάζονται ταυτόχρονα 30 ὥς 40 ἐργάτες στίς μηχανές,—λέει ὁ ἐπίτροπος Λόρντ ἡ ἐντύπωση εἶναι ἀνυπόφορη... Εἶναι φοβερή ἡ ζέστη, πού ὀφείλεται ἐνμέρει ατίς σόμπες πού καῖνε μέ φωταέριο καί χρησιμεύουν γιά νά ζεσταίνουν τά σίδερα γιά τό σιδέρωμα... Κι ἄν ἀκόμα στά ἐργαστήρια αὐτά ἐπικρατεῖ ἡ λεγόμενη μέτρια ἐργάσιμη ἡμέρα, δηλ. ἀπό τίς 8 τό πρωί ὥς τίς 6 τό βράδυ, ὡστόσο κανονικά λιγοθυμᾶνε 3 ὥς 4 ἄτομα τήν ἡμέρα»[268].

Ἡ ἀνατροπή τοῦ κοινωνικοῦ τρόπου παραγωγῆς, τό ἀναγκαῖο αὐτό προϊόν τῆς μετατροπῆς τοῦ μέσου παραγωγῆς, συντελεῖται μέσα σ' ἕνα παρδαλό ἀνακάτωμα ἀπό μεταβατικές μορφές. Οἱ μορφές αὐτές μεταβάλλονται ἀνάλογα μέ τό βαθμό καί τή χρονική διάρκεια πού ἡ ραφτομηχανή ἔχει κιόλας καταχτήσει τόν ἕνα ἤ τόν ἄλλο βιομηχανικό κλάδο, ἀνάλογα μέ τήν κατάσταση στήν ὁποία βρῆκε τούς ἐργάτες, ἀνάλογα μέ τό ἄν ὑπερέχει ἡ μανουφακτουρική, ἡ χειροτεχνική ἤ ἡ οἰκιακή παραγωγή, ἀνάλογα μέ τό νοίκι τῶν ἐργαστηρίων[269] κλπ. Στήν παραγωγή εἰδῶν μόδας λχ., ὅπου ἡ δουλιά στό μεγαλύτερο μέρος ἦταν κιόλας ὀργανωμένη κυρίως πάνω στή βάση τῆς ἁπλῆς συνεργασίας, ἡ ραφτομηχανή ἀρχικά εἶναι ἁπλῶς ἕνας καινούργιος παράγοντας τῆς μανουφακτουρικῆς παραγωγῆς. Στή ραφτική, στό ράψιμο πουκάμισων, στήν ὑποδηματοποιία κλπ. διασταυρώνονται ὅλες οἱ μορφές. Ἀλλοῦ ἐπικρατεῖ ἡ καθαυτό ἐργοστασιακή παραγωγή. Ἀλλοῦ πάλι μεσάζοντες παίρνουν τήν πρώτη ὕλη ἀπό τόν κεφαλαιοκράτη en chef [ἐπιχειρηματία κεφαλαιοκράτη] καί συγκεντρώνουν σέ «θαλάμους» ἤ «σοφίτες» 10 ὥς 50 ἤ καί περισσότερους μισθωτούς ἐργάτες μαζί μέ ραφτομηχανές. Τέλος, ὅπως συμβαίνει μέ ὅλες τίς μηχανές, πού δέν ἀποτελοῦν διαρθρωμένο σύστημα καί πού μποροῦν νά χρησιμοποιοῦνται σέ μικρό μέγεθος, ἔτσι καί δῶ οἱ χειροτέχνες ἤ οἱ ἐργάτες, πού δουλεύουν στό σπίτι μέ τήν οἰκογένειά τους ἤ προσλαβαίνοντας λίγους ξένους ἐργάτες, χρησιμοποιοῦν δικές τους ραφτομηχανές[270]. Πράγματι, σήμερα στήν Ἀγγλία ἐπικρατεῖ τό σύστημα, ὅπου ὁ κεφαλαιοκράτης συγκεντρώνει στό χτίριό του ἕνα σχετικά μεγάλο ἀριθμό μηχανῶν καί κατόπι μοιράζει τό μηχανοποίητο προϊόν γιά παραπέρα ἐπεξεργασία στή στρατιά τῶν ἐργατῶν πού δουλεύουν στό σπίτι τους[271]. Ὡστόσο ἡ μεγάλη ποικιλία τῶν μεταβατικῶν μορφῶν δέν μπορεῖ νά κρύψει τήν τάση μετατροπῆς τους σέ καθαυτό ἐργοστασιακή παραγωγή. Τήν τάση αὐτή τήν τρέφει ὁ χαρακτήρας τῆς ἴδιας τῆς ραφτομηχανῆς, πού οἱ ποικίλοι τρόποι χρησιμοποίησής της ὁδηγοῦν στή συνένωση, στό ἴδιο χτίριο καί κάτω ἀπό τίς προσταγές τοῦ ἴδιου κεφαλαίου, κλάδων πού προηγούμενα ἦταν χωρισμένοι· τήν τρέφει τό γεγονός ὅτι τό τρύπωμα καί μερικές ἄλλες πράξεις γίνονται πιό καλά στήν ἕδρα τῆς μηχανῆς· τέλος, τήν τρέφει ἡ ἀναπόφευχτη ἀπαλλοτρίωση τῶν χειροτεχνῶν καί τῶν ἐργατῶν πού δουλεύουν στό σπίτι καί παράγουν μέ δικές τους μηχανές. Ἡ μοίρα αὐτή ἐνμέρει τούς ἔχει βρεῖ σήμερα κιόλας. Ἡ διαρκῶς αὐξανόμενη μάζα τοῦ κεφαλαίου, πού τοποθετεῖται σέ ραφτομηχανές[272], κεντρίζει τήν παραγωγή καί δημιουργεῖ συμφορήσεις στήν ἀγορά, πού δίνουν τό σύνθημα γιά τήν πούληση τῶν ραφτομηχανῶν ἀπό τούς ἐργάτες πού δουλεύουν στό σπίτι. Ἡ ἴδια ἡ ὑπερπαραγωγή ραφτομηχανῶν ἀναγκάζει τούς παραγωγούς τους, πού ἔχουν ἀνάγκη νά τίς πουλήσουν, νά τίς νοικιάζουν μέ βδομαδιάτικο νοίκι, πράγμα πού δημιουργεῖ ἔτσι ἕνα θανάσιμο συναγωνισμό γιά τούς μικροϊδιοχτῆτες μηχανῶν[273]. Ἐπίσης καί οἱ διαρκῶς συνεχιζόμενες ἀλλαγές στήν κατασκευή τῶν μηχανῶν καί τό φτήναιμά τους ἐξευτελίζουν συνεχῶς τά παλιά τους μοντέλα, ἔτσι πού μόνο στά χέρια μεγαλοκαπιταλιστῶν, πού τίς ἀγοράζουν κατά μάζες σέ ἐξευτελιστικές τιμές, μποροῦν τά μοντέλα αὐτά νά χρησιμοποιηθοῦν κερδοφόρα. Τέλος, ὅπως καί σέ ὅλα τά προτσές ἀνατροπῆς αὐτοῦ τοῦ εἴδους, ἀποφασιστικό ρόλο παίζει κι ἐδῶ ἡ ἀντικατάσταση τοῦ ἀνθρώπου μέ τήν ἀτμομηχανή. Ἡ χρησιμοποίηση τῆς δύναμης τοῦ ἀτμοῦ σκοντάφτει ἀρχικά σέ καθαρά τεχνικά ἐμπόδια, ὅπως εἶναι τό τράνταγμα τῶν μηχανῶν, ἡ δυσκολία ρύθμισης τῆς ταχύτητάς τους, ἡ γρήγορη φθορά τῶν ἐλαφρότερων μηχανῶν κλπ., δηλ. ἁπλῶς σέ ἐμπόδια, πού ἡ πείρα διδάσκει σέ λίγο τήν ὑπερνίκησή τους[274]. Ἄν ἀπό τή μιά ἡ συγκέντρωση πολλῶν ἐργασιομηχανῶν σέ σχετικά μεγάλες μανουφακτοῦρες σπρώχνει πρός τή χρησιμοποίηση τῆς δύναμης τοῦ ἀτμοῦ, ἀπό τήν ἄλλη ὁ συναγωνισμός τοῦ ἀτμοῦ μέ τούς μῦς τοῦ ἀνθρώπου ἐπιταχύνει τή συγκέντρωση ἐργατῶν καί ἐργασιομηχανῶν σέ μεγάλα ἐργοστάσια. Ἔτσι σήμερα, τόσο στήν κολοσσιαία σφαίρα

---

[268] «Children's Employment Commission. 2nd Report 1864», σελ. LXVII, ἀριθ. 406—9· σελ. 84, ἀριθ. 124· σελ. LXXIII, ἀριθ. 441· σελ. 68, ἀριθ. 6· σελ. 84, ἀριθ. 126· σελ. 78, ἀριθ. 85· σελ. 76, ἀριθ. 69· σελ. LXXII, ἀριθ. 438.

[269] «Φαίνεται πώς ἡ τιμή τοῦ ἐνοικίου γιά τό χῶρο τῶν ἐργαστηρίων εἶναι ὁ παράγοντας πού κρίνει τελικά καί πού εἶχε σάν συνέπεια νά διατηρηθεῖ περισσότερο ἀπό ἀλλοῦ στήν πρωτεύουσα τό παλιό σύστημα πού μοιράζει δουλιά σέ μικροεπιχειρηματίες καί σέ οἰκογένειες, ἤ νά ἐπιστρέψουν τό γρηγορότερο στό σύστημα αὐτό» (στό ἴδιο, σελ. 83, ἀριθ. 123). Ἡ τελευταία φράση ἀφορᾶ ἀποκλειστικά τήν ὑποδηματοποιία.

[270] Αὐτό δέ γίνεται στή γαντοποιία κλπ., ὅπου ἡ κατάσταση τοῦ ἐργάτη μόλις καί μετά βίας διακρίνεται ἀπό τήν κατάσταση τῶν paupers [ἐξαθλιωμένων].

[271] «Children's Employment Commission. 2nd Report 1864», σελ. 83, ἀριθ. 122

[272] Καί μόνο στήν ὑποδηματοποιία τοῦ Λέστερ, πού παράγει μπότες καί παπούτσια γιά τό χοντρικό ἐμπόριο, τό 1861 κιόλας χρησιμοποιοῦνταν 800 ραφτομηχανές.

[273] «Children's Employment Commission. 2nd Report 1864», σελ. 84, ἀριθ. 124.

[274] Αὐτό ἔγινε λχ. στήν ἀποθήκη ἱματισμοῦ τοῦ στρατοῦ στό Πίμλικο τοῦ Λονδίνου, στό ἐργοστάσιο πουκάμισων τῶν Τίλλι καί Χέντερσον στό Λοντόντερρυ, στό ἐργοστάσιο ἕτοιμων ἐνδυμάτων τῆς φίρμας Τάιτ στό Λίμερικ, πού χρησιμοποιεῖ κάπου 1200 «χέρια».

παραγωγῆς «wearing apparel» [εἰδῶν ἱματισμοῦ], ὅσο καί στά περισσότερα ἄλλα ἐπαγγέλματα, ἡ 'Αγγλία ζεῖ τήν ἀνατροπή τῆς μανουφακτούρας, τῆς χειροτεχνίας καί τῆς δουλιᾶς στό σπίτι, καί τή μετατροπή τους σέ ἐργοστασιακή παραγωγή, ἀφοῦ πρῶτα ὅλες αὐτές οἱ μορφές ἔχουν ἀλλάξει, ἀποσυντεθεῖ καί παραμορφωθεῖ τελείως κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῆς μεγάλης βιομηχανίας καί ἀπό πολύν καιρό πιά ἔχουν ἀναπαραγάγει ἤ ἀκόμα καί ξεπεράσει ὅλες τίς τερατωδίες τοῦ ἐργοστασιακοῦ συστήματος χωρίς τά θετικά του στοιχεῖα ἀνάπτυξης[275].

Αὐτή ἡ βιομηχανική ἐπανάσταση, πού ξετυλίγεται στοιχειακά, ἐπιταχύνεται τεχνητά μέ τήν ἐπέκταση τῶν νόμων γιά τά ἐργοστάσια σέ ὅλους τούς βιομηχανικούς κλάδους, ὅπου ἐργάζονται γυναῖκες, νέοι καί παιδιά. Ἡ ἀναγκαστική ρύθμιση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας ὅσον ἀφορᾶ τή διάρκειά της, τά διαλείμματα, τήν ἀρχή καί τό τέλος της, τό σύστημα τῆς βάρδιας τῶν παιδιῶν, τοῦ ἀποκλεισμοῦ ὅλων τῶν παιδιῶν κάτω ἀπό μιάν ὁρισμένη ἡλικία κλπ. κάνουν, ἀπό τή μιά, ἀπαραίτητη τήν αὔξηση τῶν μηχανῶν[276] καί τήν ἀντικατάσταση τῶν μυώνων μέ τόν ἀτμό σάν κινητήρια δύναμη[277]. 'Από τήν ἄλλη, γιά νά κερδηθεῖ σέ χῶρο αὐτό πού χάνεται σέ χρόνο, αὐξάνουν τά μέσα παραγωγῆς πού χρησιμοποιοῦνται ἀπό κοινοῦ, τά καμίνια, τά χτίρια κλπ., δηλ. μέ δυό λόγια γίνεται μεγαλύτερη συγκέντρωση τῶν μέσων παραγωγῆς καί μεγαλύτερη ἀντίστοιχη συγκέντρωση ἐργατῶν. Ἡ κύρια ἀντίρρηση, πού ἐπαναλαβαίνει μέ πάθος κάθε μανουφακτούρα πού ἀπειλεῖται ἀπό τήν ἐφαρμογή τοῦ νόμου γιά τά ἐργοστάσια, εἶναι στήν πραγματικότητα ὅτι χρειάζονται μεγαλύτερα κεφάλαια γιά νά συνεχιστεῖ ἡ ἐπιχείρηση στίς προηγούμενες διαστάσεις της. Ὅσο ὅμως γιά τίς ἐνδιάμεσες μορφές ἀνάμεσα στή μανουφακτούρα καί στή δουλιά στό σπίτι καί γι' αὐτή τήν ἴδια τή δουλιά στό σπίτι, φεύγει τό

[275] «Ἡ τάση πρός τό ἐργοστασιακό σύστημα» («Children's Employment Commission. 2nd Report 1864», σελ. LXVII). «Ὅλος ὁ κλάδος βρίσκεται τώρα σ' ἕνα μεταβατικό στάδιο καί δοκιμάζει τίς ἴδιες ἀλλαγές πού ἔχουν δοκιμάσει καί ἡ ντaντελοποιία, ἡ ὑφαντουργία κλπ.» (στό ἴδιο, ἀριθ. 405). «Πλέρια ἐπανάσταση» (στό ἴδιο, σελ. XLVI, ἀριθ. 318). Τόν καιρό τῆς «Children's Employment Commission» τοῦ 1840 ἡ καλτσοπλεχτική γινόταν ἀκόμα μέ τό χέρι. 'Από τά 1846 καί δῶ ἔχουν εἰσαχθεῖ λογιῶ-λογιῶ μηχανές πού τώρα κινοῦνται μέ ἀτμό. Ὁ συνολικός ἀριθμός τῶν ἐργαζομένων στήν καλτσοποιία τῆς 'Αγγλίας ἦταν τό 1862 κάπου 129 000 ἄτομα καί τῶν δύο φύλων καί ὅλων τῶν ἡλικιῶν, ἀρχίζοντας ἀπό 3 χρονῶν καί πάνω. Σύμφωνα μέ τήν Parliamentary Return [κοινοβουλευτική ἔκθεση] τῆς 11 τοῦ Φλεβάρη 1862, ἀπ' αὐτούς μόνο 4063 ὑπάγονταν στή δικαιοδοσία τοῦ νόμου γιά τά ἐργοστάσια.

[276] Ἔτσι λχ. σχετικά μέ τήν ἀγγειοπλαστική ἡ φίρμα Κόκραιν τῆς «Britannia Pottery, Glasgow» μᾶς πληροφορεῖ: «Γιά νά διατηρήσουμε τό ὕψος τῆς παραγωγῆς μας, χρησιμοποιοῦμε τώρα σέ εὐρεία κλίμακα μηχανές, στίς ὁποῖες ἐργάζονται ἀνειδίκευτοι ἐργάτες, καί κάθε καινούργια μέρα μᾶς πείθει, ὅτι μποροῦμε νά παράγουμε περισσότερα ἀπ' ὅσα μέ τήν παλιά μέθοδο» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», σελ. 13). «Τό ἀποτέλεσμα τοῦ νόμου γιά τά ἐργοστάσια εἶναι ὅτι σπρώχνει στήν παραπέρα εἰσαγωγή μηχανῶν» (στό ἴδιο, σελ. 13, 14).

[277] Ἔτσι, ὕστερα ἀπό τήν ἐφαρμογή τοῦ νόμου γιά τά ἐργοστάσια στήν ἀγγειοπλαστική ἔχουμε μεγάλη αὔξηση τῶν power jiggers [μηχανοκίνητοι κεραμικοί τροχοί] ἀντί τῶν handmoved jiggers [χειροκίνητοι κεραμικοί τροχοί]

ἔδαφος κάτω ἀπό τά πόδια τους ὅταν μποῦν οἱ περιορισμοί στήν ἐργάσιμη ἡμέρα καί στήν παιδική ἐργασία. Ἡ ἀπεριόριστη ἐκμετάλλευση φτηνῶν ἐργατικῶν δυνάμεων εἶναι ἡ μοναδική βάση τῆς ἱκανότητάς τους γιά συναγωνισμό.

Οὐσιαστικός ὅρος γιά τήν ἐργοστασιακή παραγωγή, ἰδίως ἀπό τότε πού ὑπάγεται στή ρύθμιση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, εἶναι ἡ ἐξασφάλιση κανονικοῦ ἀποτελέσματος, δηλ. ἡ παραγωγή καθορισμένης ποσότητας ἐμπορεύματος, ἤ ἑνός ἐπιδιωκόμενου ὠφέλιμου ἀποτελέσματος, σ' ἕνα δοσμένο χρονικό διάστημα. Τά καθορισμένα μέ νόμο διαλείμματα τῆς ρυθμισμένης ἐργάσιμης ἡμέρας προϋποθέτουν ἀκόμα ξαφνικά καί περιοδικά σταματήματα τῆς ἐργασίας χωρίς βλάβη τοῦ προϊόντος, πού βρίσκεται στό προτσές τῆς παραγωγῆς του. Ἡ ἐξασφάλιση αὐτή τοῦ ἀποτελέσματος καί ἡ δυνατότητα διακοπῆς τῆς ἐργασίας μποροῦν, φυσικά, νά πετυχαίνονται πιό εὔκολα σέ καθαρά μηχανικές δουλιές, παρά ἐκεῖ ὅπου παίζουν κάποιο ρόλο χημικά καί φυσικά προτσές, ὅπως λχ. στήν ἀγγειοπλαστική, στά λευκαντήρια, στά χρωματουργεῖα, στά ἀρτοποιεῖα καί στίς περισσότερες μανουφακτοῦρες παραγωγῆς μετάλλινων εἰδῶν. Ἐκεῖ ὅπου βασιλεύει ἡ ρουτίνα τῆς ἀπεριόριστης ἐργάσιμης ἡμέρας, τῆς νυχτερινῆς ἐργασίας καί τῆς ἀσύδοτης διασπάθισης τῶν ἀνθρώπων, κάθε αὐθόρμητο ἐμπόδιο θεωρεῖται σέ λίγο αἰώνιο «φυσικό ὅριο» τῆς παραγωγῆς. Κανένα δηλητήριο δέν ἐξοντώνει τά ζωύφια τόσο σίγουρα, ὅσο σίγουρα ὁ νόμος γιά τά ἐργοστάσια ἐκμηδενίζει τά τέτια «φυσικά ὅρια». Κανένας δέν ξελαρυγγιζόταν τόσο νά φωνάζει γιά «ἀδύνατο», ὅσο οἱ κύριοι τῆς ἀγγειοπλαστικῆς. Τό 1864 τούς ἐπιβλήθηκε ὁ νόμος γιά τά ἐργοστάσια, καί 16 κιόλας μῆνες ἀργότερα εἶχε ἐξαφανιστεῖ καθετί τό ἀδύνατο. Οἱ «τελειοποιημένες μέθοδες» πού προκάλεσε ὁ νόμος γιά τά ἐργοστάσια, «ἡ παρασκευή τοῦ πηλοῦ γιά τά ἀγγεῖα (slip) μέ τή μέθοδο τῆς πίεσης ἀντί μέ τή μέθοδο τῆς ἐξάτμισης καί ἡ καινούργια κατασκευή τῶν καμινιῶν γιά τό στέγνωμα τοῦ ἄψητου ἐμπορεύματος —εἶναι γεγονότα πού ἔχουν μεγάλη σπουδαιότητα γιά τήν τέχνη τῆς ἀγγειοπλαστικῆς καί σημειώνουν τέτια πρόοδο, πού παρόμοιά της δέν ἔχει νά παρουσιάσει ἡ τελευταία ἑκατονταετία. Ἡ θερμοκρασία τῶν καμινιῶν ἔχει μειωθεῖ σημαντικά μέ σημαντική ταυτόχρονη μείωση τῆς κατανάλωσης κάρβουνου καί γρηγορότερη ἐπίδραση πάνω στό ἐμπόρευμα»[278]. Παρ' ὅλες τίς προφητεῖες δέν ἀνέβηκε ἡ τιμή κόστους τοῦ ἀγγείου, ἐνῶ αὐξήθηκε ἡ μάζα τῶν προϊόντων, ἔτσι πού οἱ ἐξαγωγές τοῦ 12μηνου Δεκέμβρης 1864—Δεκέμβρης 1865 ἄφησαν ἐνεργητικό 138 628 λίρ. στ. πάνω ἀπό τό μέσον ὅρο τῆς τριετίας πού προηγήθηκε. Στήν παραγωγή σπίρτων θεωροῦνταν φυσικός νόμος οἱ νέοι, ἀκόμα καί τήν ὥρα πού κατάπιναν τό μεσημεριανό φαγητό τους, νά βουτᾶνε τά ξυλάκια μέσα σέ ἕνα ζεστό μίγμα φωσφόρου, πού οἱ δηλητηριώδεις ἀναθυμιάσεις του τούς χτυποῦσαν στό πρόσωπο. Ὁ νόμος γιά τά ἐργοστάσια (1864), πού ἔκανε ἀπαραίτητη τήν

[278] «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», σελ. 96 καί 127.

οἰκονομία τοῦ χρόνου, ἐπέβαλε τήν εἰσαγωγή μιᾶς «dipping machine» (μηχανῆς βουτήγματος), πού δέν ἀφήνει τίς ἀναθυμιάσεις τοῦ φωσφόρου νά φτάνουν ὥς τόν ἐργάτη[279]. Τό ἴδιο καί στούς κλάδους τῆς νταντελοποιίας, πού δέν ὑπάγονται ἀκόμα στό νόμο γιά τά ἐργοστάσια, ἰσχυρίζονται τώρα πώς δέ θά μποροῦσαν νά καθοριστοῦν τακτές ὧρες γιά τά γεύματα, ἐπειδή τά διάφορα ὑλικά τῶν νταντελῶν γιά νά στεγνώσουν χρειάζονται διαφορετικά χρονικά διαστήματα πού ποικίλλουν ἀπό 3 λεφτά ὥς μιά ὥρα καί πάνω. Τά μέλη τῆς «Children's Employment Commission» ἀπαντοῦν σ' αὐτό τόν ἰσχυρισμό: «Οἱ συνθῆκες εἶναι οἱ ἴδιες ὅπως καί στό τύπωμα τῆς ταπετσαρίας. Μερικοί ἀπό τούς κυριότερους ἐργοστασιάρχες αὐτοῦ τοῦ κλάδου ἀπόδειχναν μέ πάθος πώς ἡ φύση τῶν χρησιμοποιούμενων ὑλικῶν καί ἡ ποικιλομορφία τῶν προτσές ἀπό τά ὁποῖα περνᾶνε δέν ἐπιτρέπανε χωρίς μεγάλη ζημιά ξαφνικά σταματήματα τῆς δουλιᾶς γιά τά γεύματα... Μέ τό 6ο ἄρθρο τοῦ 6ου μέρους τοῦ Factory Acts Extension Act [συμπληρωματικοῦ νόμου γιά τήν ἐπέκταση τοῦ νόμου γιά τά ἐργοστάσια] (1864) τούς δόθηκε δεκαοχτάμηνη προθεσμία ἀπό τήν ἡμερομηνία ἔκδοσης τοῦ νόμου, πού καθόριζε ὅτι ὕστερα ἀπό τή λήξη τῆς προθεσμίας ἦταν ὑποχρεωμένοι νά συμμορφωθοῦν καί νά ἐφαρμόσουν τά διαλείμματα ἀνάπαυσης πού καθόριζε ὁ νόμος γιά τά ἐργοστάσια»[280]. Προτοῦ καλά-καλά ἐπικυρωθεῖ ὁ νόμος ἀπό τή βουλή, οἱ κύριοι ἐργοστασιάρχες ἀνακάλυψαν ὅτι: «Τά κακά ἀποτελέσματα πού περιμέναμε ἀπό τήν ἐφαρμογή τοῦ νόμου γιά τά ἐργοστάσια δέν ἐκδηλώθηκαν. Δέ βρίσκουμε ὅτι παράλυσε κατά κάποιο βαθμό ἡ παραγωγή. Στήν πραγματικότητα στό ἴδιο χρονικό διάστημα παράγουμε περισσότερα»[281]. Βλέπουμε πώς ἡ ἀγγλική βουλή, πού σίγουρα δέν μπορεῖ νά τήν κατηγορήσει κανείς γιά ἰδιοφυΐα, κατάλαβε ἀπό τήν πείρα πώς ἕνας ἀναγκαστικός νόμος μπορεῖ ἁπλούστατα νά διατάξει νά ἐξαφανιστοῦν ὅλα τά λεγόμενα φυσικά ἐμπόδια πού βάζει τάχα ἡ παραγωγή στόν περιορισμό καί τή ρύθμιση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας. Γιαυτό, ὅταν ἐφαρμόζεται ὁ νόμος γιά τά ἐργοστάσια σ' ἕναν κλάδο τῆς βιομηχανίας καθορίζεται μιά προθεσμία 6 ὥς 18 μηνῶν, μέσα στά πλαίσια τῆς ὁποίας εἶναι πιά ζήτημα τοῦ ἐργοστασιάρχη νά παραμερίσει τά τεχνικά ἐμπόδια. Τά λόγια τοῦ Μιραμπώ: «Impossible? Ne me dites jamais ce bête de mot!» [«Ἀδύνατο; Μή μοῦ ξαναπεῖτε αὐτή τήν ἀνόητη λέξη!»] ἰσχύουν ἰδίως γιά τή σύγχρονη τεχνολογία. Ἄν ὅμως ὁ νόμος γιά τά ἐργοστάσια συντελεῖ ἔτσι νά ὡριμάσουν μέ ταχύτητα θερμοκηπίου τά ἀναγκαῖα ὑλικά στοιχεῖα γιά τή μετατροπή τῆς μανουφακτουρικῆς παραγωγῆς σέ ἐργοστασιακή παραγωγή, ταυτόχρονα,

[279] Μέ τήν εἰσαγωγή αὐτῆς τῆς μηχανῆς, καθώς καί ἄλλων, στό ἐργοστάσιο σπίρτων σ' ἕνα ἀπό τά τμήματά του 230 νέοι ἀντικαταστάθηκαν μέ 32 ἀγόρια καί κορίτσια ἡλικίας 14 ὥς 17 χρονῶν. Ἡ οἰκονομία αὐτή σέ ἐργατικές δυνάμεις συνεχίστηκε παραπέρα τό 1865 μέ τή χρησιμοποίηση τῆς δύναμης τοῦ ἀτμοῦ.

[280] «Children's Employment Commission. 2nd Report 1864», σελ. IX, ἀριθ. 50

[281] «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», σελ. 22.

χάρη στήν ἀνάγκη μεγαλύτερης διάθεσης κεφαλαίων, ἐπιταχύνει τόν ἀφανισμό τῶν μικρομαστόρων καί τή συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου[282].

Ἄσχετα ἀπό τά καθαρῶς τεχνικά ἐμπόδια πού μποροῦν νά παραμεριστοῦν μέ τήν τεχνική, ἡ ρύθμιση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας σκοντάφτει σέ ἄταχτες συνήθειες τῶν ἴδιων τῶν ἐργατῶν, ἰδίως ἐκεῖ πού ἐπικρατεῖ ἡ πληρωμή μέ τό κομμάτι καί ὅπου ἡ ἄσκοπη κατανάλωση ἑνός μέρους τῆς ἡμέρας ἤ τῆς ἑβδομάδας μπορεῖ ν' ἀναπληρωθεῖ μέ κατοπινή πρόσθετη ἐργασία ἤ μέ νυχτερινή ἐργασία, μιά μέθοδος πού ἀποχτηνώνει τόν ἐνήλικο ἐργάτη καί καταστρέφει τούς ἀνήλικους συντρόφους του καί τίς γυναῖκες[283]. Μόλο πού ἡ ἀταξία αὐτή στό ξόδεμα τῆς ἐργατικῆς δύναμης εἶναι μιά αὐθόρμητη ἀγροίκα ἀντίδραση ἐνάντια στήν πλήξη τοῦ μονότονου βασάνου τῆς δουλιᾶς, πηγάζει ὡστόσο σέ ἀσύγκριτα μεγαλύτερο βαθμό ἀπό τήν ἀναρχία τῆς ἴδιας τῆς παραγωγῆς, πού μέ τή σειρά της προϋποθέτει πάλι τήν ἀχαλίνωτη ἐκμετάλλευση τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀπό τό κεφάλαιο. Δίπλα στίς γενικές περιοδικές ἐναλλαγές τοῦ βιομηχανικοῦ κύκλου καί τίς ἰδιαίτερες διακυμάνσεις στήν ἀγορά κάθε ξεχωριστοῦ κλάδου παραγωγῆς μπαίνουν ἰδίως ἡ λεγόμενη σαιζόν, ἀδιάφορο ἄν ὀφείλεται στήν περιοδικότητα τῶν εὐνοϊκῶν γιά τή ναυσιπλοΐα ἐποχῶν τοῦ ἔτους ἤ στή μόδα, καί οἱ ξαφνικές μεγάλες παραγγελίες πού πρέπει νά ἐκτελοῦνται στήν πιό σύντομη προθεσμία. Ἡ συνήθεια τῶν ξαφνικῶν παραγγελιῶν διαδίδεται στό βαθμό πού ἐπεκτείνονται οἱ σιδηρόδρομοι καί ὁ τηλέγραφος. «Ἡ ἐπέκταση τοῦ συστήματος τῶν σιδηροδρόμων σ' ὅλη τή χώρα -λέει λχ. ἕνας ἐργοστασιάρχης τοῦ Λονδίνου— εὐνόησε τή συνήθεια τῶν παραγγελιῶν ταχείας ἐκτέλεσης, τώρα ἔρχονται κάθε 15 μέρες ἀγοραστές ἀπό τή Γλασκόβη, τό Μάντσεστερ καί τό Ἐδιμβοῦργο ἤ γιά νά κάνουν χοντρικές ἀγορές ἀπό τά μεγάλα ἐμπορικά καταστήματα τοῦ Σίτυ, πού ἐμεῖς τά προμηθεύουμε μέ ἐμπορεύματα. Ἀντί ν' ἀγοράζουν ἀπό τίς ἀποθῆκες, ὅπως συνηθιζόταν

[282] «Σέ πολλές παλιές μανουφακτοῦρες δέν μποροῦν νά ἐφαρμοστοῦν οἱ ἀπαραίτητες τελειοποιήσεις... χωρίς νά γίνουν τοποθετήσεις κεφαλαίων μεγαλύτερες ἀπό τά μέσα πού διαθέτουν πολλοί σημερινοί κάτοχοί τους... Γιαυτό ἡ ἐφαρμογή τῶν νόμων γιά τά ἐργοστάσια συνοδεύεται κατ' ἀνάγκην ἀπό μιά παροδική ἀποδιοργάνωση. Ἡ ἔκταση αὐτῆς τῆς ἀποδιοργάνωσης εἶναι ἀπευθείας ἀνάλογη πρός τό μέγεθος τῶν κακῶν πού πρέπει νά θεραπευθοῦν» (στό ἴδιο, σελ. 96, 97).

[283] Λογουχάρη στίς ὑψικαμίνους «ἡ ἐργασία παρατείνεται πολύ πρός τό τέλος τῆς ἑβδομάδας, λόγω τῆς συνήθειας τῶν ἐργατῶν νά μή δουλεύουν τή Δευτέρα καί κάποτε ἐν μέρει ἤ ὁλοκληρωτικά ἐπίσης καί τήν Τρίτη» («Children's Employment Commission. 3rd Report», σελ. VI). «Οἱ μικροί μαστόροι ἔχουν γενικά πολύ ἀκανόνιστες ὧρες ἐργασίας. Χάνουν 2 ἤ 3 ἡμέρες, καί ἔπειτα ἐργάζονται ὁλόκληρη τή νύχτα γιά νά ἀναπληρώσουν τήν ἀπώλεια... Ἀπασχολοῦν πάντοτε τά παιδιά τους, ἐφόσον βέβαια ἔχουν παιδιά» (στό ἴδιο, σελ. VII). «Ἡ ἔλλειψη τάξης στήν ἔναρξη τῆς δουλιᾶς ἐνισχύεται ἀπό τή δυνατότητα καί τή συνήθεια νά ἀναπληρώνουν τήν ἀπώλεια μέ ὑπερεργασία» (στό ἴδιο, σελ. XVIII). «Τεράστια ἀπώλεια χρόνου στό Μπίρμινγκχαμ... γιατί ἕνα μέρος τοῦ χρόνου τό χάνουν ἄσκοπα, ἐνῶ τόν ὑπόλοιπο χρόνο ξεθεώνονται στή δουλιά» (στό ἴδιο, σελ. XI).

παλαιότερα, δίνουν παραγγελίες πού πρέπει νά ἐκτελεστοῦν ἀμέσως. Σέ προηγούμενα χρόνια εἴμασταν πάντα σέ θέση στίς περιόδους πού χαλάρωναν οἱ δουλιές νά παράγουμε γιά τή ζήτηση τῆς ἑπόμενης σαιζόν, σήμερα ὅμως κανένας δέν μπορεῖ νά μαντέψει ποιά θά εἶναι ἡ ζήτηση»[284].

Στά ἐργοστάσια καί στίς μανουφακτοῦρες, πού δέν ὑπάγονται ἀκόμα στό νόμο γιά τά ἐργοστάσια, ἐπικρατεῖ περιοδικά ἡ πιό φριχτή ὑπερβολική ἐργασία στή διάρκεια τῆς λεγόμενης σαιζόν, πού γίνεται κατά ἅλματα λόγω τῶν ξαφνικῶν παραγγελιῶν. Στό ἐξωτερικό τμῆμα τοῦ ἐργοστασίου, τῆς μανουφακτούρας καί τοῦ μεγάλου ἐμπορικοῦ καταστήματος, στή σφαίρα τῆς δουλιᾶς στό σπίτι, πού ἔτσι ἤ ἀλλιῶς δέν εἶναι καθόλου κανονική, πού στό ζήτημα τῶν πρώτων ὑλῶν καί τῶν παραγγελιῶν της ἐξαρτιέται ὁλότελα ἀπό τίς ἰδιοτροπίες τοῦ κεφαλαιοκράτη, πού ἐδῶ δέν τόν δεσμεύει τό γεγονός ὅτι πρέπει νά παίρνει ὑπόψη τήν ἀξιοποίηση τῶν χτιρίων, τῶν μηχανῶν κλπ. καί δέν διακινδυνεύει τίποτα ἄλλο ἐκτός ἀπό τό τομάρι τῶν ἴδιων τῶν ἐργατῶν, στή σφαίρα αὐτή ἐκτρέφεται ἔτσι συστηματικά ἕνας διαρκῶς διαθέσιμος, βιομηχανικός ἐφεδρικός στρατός, πού ἕνα μέρος τοῦ ἔτους ἀποδεκατίζεται μέ τήν πιό ἀπάνθρωπη ἀναγκαστική ἐργασία, ἐνῶ τό ὑπόλοιπο μέρος τοῦ ἔτους μέ τήν ἔλλειψη δουλιᾶς κατρακυλάει ὥς τό ἐπίπεδο τῆς ἀλητείας. «Οἱ ἐπιχειρηματίες—λέει ἡ «Children's Employment Commission»—ἐκμεταλλεύονται τή συνηθισμένη ἀταξία τῆς δουλιᾶς στό σπίτι, γιά νά παρατείνουν τήν ἐργασία, ὅταν τό ἐπιβάλλουν ἔκτακτες δουλιές, ὥς τίς 11, 12 καί 2 τή νύχτα, στήν πραγματικότητα γιά νά τήν παρατείνουν ἴσαμε ὁποιαδήποτε ὥρα, ὅπως συνηθίζουν νά λένε, καί αὐτό σέ οἰκήματα „ὅπου ἀρκεῖ ἡ βρώμα γιά νά σᾶς τσακίσει" (the stench is enough to knock you down). Φτάνετε ἴσως ἴσαμε τήν πόρτα καί τήν ἀνοίγετε, ὅμως διστάζετε νά προχωρήσετε μέσα»[285]. «Περίεργοι ἄνθρωποι εἶναι τ' ἀφεντικά μας—λέει ἕνας ἀπό τούς μάρτυρες πού ἐρωτήθηκαν, ἕνας τσαγκάρης—νομίζουν πώς δέν κάνει κακό σ' ἕνα νέο, ὅταν τό μισό χρόνο ξεθεώνεται στή δουλιά, ἐνῶ τόν ἄλλο μισό ἀναγκάζεται σχεδόν ν' ἀλητεύει ἄνεργος»[286].

Ὅπως γιά τά τεχνικά ἐμπόδια, ἔτσι καί γι' αὐτές τίς λεγόμενες «συνήθειες τοῦ ἐμπορίου» («usages which have grown with the growth of trade») οἱ ἐνδιαφερόμενοι κεφαλαιοκράτες ἰσχυρίζονταν καί ἰσχυρίζονται ὅτι εἶναι τά «φυσικά ὅρια» τῆς παραγωγῆς—ἀγαπημένο τροπάρι τῶν λόρδων τοῦ μπαμπακιοῦ ὅταν τούς πρωτοαπείλησε ὁ νόμος γιά τά ἐργοστάσια. Παρά τό γεγονός ὅτι ἡ βιομηχανία τους στηρίζεται περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλη στήν παγκόσμια ἀγορά

[284] «Children's Employment Commission. 4th Report», σελ. XXXII. «Λένε πώς ἡ ἐπέκταση τοῦ συστήματος τῶν σιδηροδρόμων προώθησε πολύ τή συνήθεια νά δίνουν βιαστικές παραγγελίες· ἡ συνέπεια εἶναι λαχανιαστοί ρυθμοί, παραμέληση τῶν γευμάτων καί ὑπερωρίες τῶν ἐργατῶν» (στό ἴδιο, σελ. XXXI).

[285] «Children's Employment Commission. 4th Report», σελ. XXXV, ἀριθ. 235 καί 237.

[286] Στό ἴδιο, σελ. 127, ἀριθ. 56.

καί ἑπομένως καί στή ναυσιπλοΐα, ἡ πείρα τούς διέψευσε. Ἀπό τότε οἱ ἄγγλοι ἐπιθεωρητές ἐργασίας ἀντιμετωπίζουν σάν κοροφέξαλα κάθε δῆθεν «ἐμπόδιο τῆς δουλιᾶς»[287]. Πραγματικά, οἱ ἐμβριθεῖς καί εὐσυνείδητες ἔρευνες τῆς «Children's Employment Commission» ἀποδείχνουν ὅτι σέ μερικές βιομηχανίες ἡ ρύθμιση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας ἁπλῶς ἔχει καταιείμει πιό ἰσόμετρα σ' ὅλο τό ἔτος τή μάζα τῆς χρησιμοποιούμενης κιόλας ἐργασίας[288], ὅτι ἡ ρύθμιση αὐτή ἦταν τό πρῶτο ἀποτελεσματικό χαλινάρι στά ἀνθρωποκτόνα, παράλογα καί αὐτά καθαυτά ἀταίριαστα γιά τό σύστημα τῆς μεγάλης βιομηχανίας καπρίτσια τῆς μόδας[289], ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῆς ὑπερωκεάνειας ναυσιπλοΐας καί γενικά τῶν μέσων ἐπικοινωνίας κατάργησε τήν καθαυτό τεχνική βάση τῆς ἐποχικῆς ἐργασίας[290], ὅτι ὅλοι οἱ ἄλλοι δῆθεν ἀνεξέλεγκτοι ὅροι παραμερίζονται ἀπό νέα οἰκοδομήματα, ἀπό πρόσθετες μηχανές, ἀπό τήν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ταυτόχρονα ἀπασχολούμενων ἐργατῶν[291] καί ἀπό τόν ἀντίχτυπο στό σύστημα τοῦ μεγάλου ἐμπορίου πού ἀπορέει ἀπ' ὅλα αὐτά[292]. Ὡστόσο τό κεφάλαιο, ὅπως τό δήλωσε ἐπανει-

[287] «Ὅσο γιά τή ζημιά πού προξενεῖται στό ἐμπόριο ἀπό τή μή ἔγκαιρη ἐκπλήρωση τῆς ἀποστολῆς τῶν παραγγελιῶν μέ θαλάσσια μεταφορικά μέσα, θυμᾶμαι πώς αὐτό ἦταν τό ἀγαπημένο ἐπιχείρημα τῶν ἐργοστασιαρχῶν τό 1832 καί 1833. Ὅ,τι κι ἄν ποῦμε σήμερα πάνω σ' αὐτό τό ζήτημα δέν μπορεῖ νάχει τή σημασία πού εἶχε τότε πού ὁ ἀτμός δέν εἶχε ἀκόμα συντομεύσει στό μισό ὅλες τίς ἀποστάσεις καί δέν εἶχε ἀκόμα εἰσαγάγει νέους κανόνες στίς μεταφορές. Τότε, ὅταν εἶχε ἐλεγχθεῖ στήν πράξη, ὁ ἰσχυρισμός αὐτός ἀποδείχτηκε ἀβάσιμος καί ἀσφαλῶς θ' ἀποδειχνόταν καί πάλι ἀβάσιμος ἄν ξαναελεγχόταν» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1862», σελ. 54, 55).

[288] «Children's Employment Commission. 3rd Report», σελ. XVIII, ἀριθ. 118.

[289] Τό 1699 κιόλας ὁ Τζόν Μπέλλερς παρατηρεῖ: «Ἡ ἀβεβαιότητα σχετικά μέ τή μόδα αὐξάνει τόν ἀριθμό τῶν φτωχῶν πού δυστυχοῦν. Ἡ ἀβεβαιότητα αὐτή κρύβει μέσα της δυό μεγάλα κακά: 1) οἱ καλφάδες δυστυχοῦν τό χειμώνα ἀπό ἔλλειψη δουλιᾶς, γιατί οἱ ἔμποροι μεταξωτῶν καί οἱ μαστόροι ὑφαντουργοί δέν τολμοῦν νά ξοδεύουν τά κεφάλαιά τους γιά νά δίνουν δουλιά στούς καλφάδες προτοῦ ἔρθει ἡ ἄνοιξη, ὁπότε ξέρουν ποιά θά εἶναι ἡ μόδα· 2) τήν ἄνοιξη δέν ὑπάρχουν ἀρκετοί καλφάδες, ἔτσι πού οἱ μαστόροι ὑφαντουργοί ἀναγκάζονται νά τραβήξουν στή δουλιά πολλούς μαθητευόμενους, γιά νά μποροῦν νά ἐφοδιάζουν τό ἐμπόριο τοῦ βασιλείου μέσα σέ ἕνα τρίμηνο ἤ ἑξάμηνο, ἔτσι ὅμως ἀφαιροῦν τά χέρια ἀπό τή γεωργία, ἀπογυμνώνουν τήν ὕπαιθρο ἀπό ἐργάτες, παραγεμίζουν τίς πόλεις μέ ζητιάνους καί τό χειμώνα παραδίνουν στό θάνατο ἀπό τήν πείνα κάμποσους πού ντρέπονται νά διακονέψουν» («Essays about the Poor, Manufactures etc.», σελ. 9).

[290] «Children's Employment Commission. 5th Report», σελ. 171, ἀριθ. 34.

[291] Ἔτσι λχ. οἱ μαρτυρικές καταθέσεις τῶν ἐξαγωγέων τοῦ Μπράντφορντ λένε: «Κάτω ἀπ' αὐτές τίς συνθῆκες εἶναι φανερό πώς στά ἐμπορικά καταστήματα δέ χρειάζεται ν' ἀπασχολοῦνται οἱ νέοι περισσότερο ἀπό τίς 8 τό πρωί ὥς τίς 7 ἤ $7^1/_2$ τό βράδυ. Εἶναι μόνο ζήτημα πρόσθετων ἐξόδων καί πρόσθετων χεριῶν. (Δέ θά ὑπῆρχε ἀνάγκη νά ἐργάζονται οἱ νέοι ὥς τόσο ἀργά τή νύχτα, ἄν μερικοί ἐπιχειρηματίες δέ διψοῦσαν τόσο γιά κέρδος· μιά συμπληρωματική μηχανή στοιχίζει μόνο 16 ἤ 18 λίρ. στ.) ... Ὅλες οἱ δυσκολίες προκύπτουν ἀπό τήν ἀνεπάρκεια ἐγκαταστάσεων καί χώρου» (στό ἴδιο, σελ. 171, ἀριθ. 35, 36 καί 38).

[292] «Children's Employment Commission. 5th Report». Ἕνας λοντρέζος ἐργοστασιάρχης, πού ἐξάλλου τήν ἀναγκαστική ρύθμιση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας τή βλέπει σάν μέσο προστασίας τῶν ἐργατῶν ἀπό τούς ἐργοστασιάρχες καί

λημμένα μέ τό στόμα τῶν ἐκπροσώπων του, συμφωνάει μέ μιά τέτια ἀνατροπή «μόνο κάτω ἀπό τήν πίεση μιᾶς γενικῆς πράξης τῆς βουλῆς»[293], πού ρυθμίζει μέ ἀναγκαστικό νόμο τήν ἐργάσιμη ἡμέρα.

9. ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΑΚΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ (ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΥΓΕΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ). Η ΓΕΝΙΚΕΥΣΗ ΤΗΣ ΣΤΗΝ ΑΓΓΛΙΑ.

Ἡ ἐργοστασιακή νομοθεσία, αὐτή ἡ πρώτη συνειδητή καί σχεδιασμένη ἀντίδραση τῆς κοινωνίας στήν αὐθόρμητη συγκρότηση τοῦ προτσές τῆς παραγωγῆς της, εἶναι, ὅπως εἴδαμε, ἐξίσου ἀναγκαῖο προϊόν τῆς μεγάλης βιομηχανίας, ὅπως ἡ μπαμπακερή κλωστή, τά αὐτόματα μηχανήματα καί ὁ ἠλεκτρικός τηλέγραφος. Προτοῦ μιλήσουμε γιά τή γενίκευσή της στήν Ἀγγλία, πρέπει ν' ἀναφέρουμε σύντομα μερικές ἀκόμα διατάξεις τοῦ ἀγγλικοῦ νόμου γιά τά ἐργοστάσια, πού δέν ἀφοροῦν τόν ἀριθμό τῶν ὡρῶν τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας.

Οἱ διατάξεις σχετικά μέ τήν ὑγεία, ἐκτός ἀπό τή διατύπωσή τους πού εὐκολύνει τόν κεφαλαιοκράτη νά τίς παρακάμπτει, εἶναι ἐξαιρετικά ἰσχνές καί στήν πράξη περιορίζονται σέ ὁδηγίες γιά τό ἄσπρισμα τῶν τοίχων καί σέ μερικά ἄλλα μέτρα καθαριότητας, τόν ἀερισμό καί τήν προστασία ἀπό ἐπικίνδυνες μηχανές. Στό Τρίτο Βιβλίο θά ἐπανέλθουμε στή φανατική πάλη τῶν ἐργοστασιαρχῶν ἐνάντια στή διάταξη τοῦ νόμου, πού τούς ἐπιβάλλει ἕνα μηδαμινό ἔξοδο γιά τήν προστασία τῶν μελῶν τῶν «χεριῶν» τους. Ἐδῶ ξαναεπιβεβαιώνεται λαμπρά τό δόγμα τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου, ὅτι σέ μιά κοινωνία ἀνταγωνιστικῶν συμφερόντων ὁ καθένας, ἐπιδιώκοντας τό δικό του ἰδιοτελές συμφέρον, προάγει τό κοινό συμφέρον. Ἕνα καί μόνο παράδειγμα εἶναι ἀρκετό. Εἶναι γνωστό πώς στή διάρκεια τῆς τελευταίας εἰκοσάχρονης περιόδου στήν Ἰρλανδία ἀναπτύχθηκε πολύ ἡ λινουργία καί μαζί της αὐξήθηκε ὁ ἀριθμός τῶν scutching mills (ἐργοστάσια γιά τό κοπάνισμα καί τό σπάσιμο τοῦ λιναριοῦ). Τό 1864 ὑπῆρχαν ἐκεῖ κάπου 1800 τέτια ἐργοστάσια. Ἐποχικά, τό φθινόπωρο καί τό χειμώνα, ἀποσπῶνται ἀπό τίς γεωργικές ἐργασίες κυρίως νέοι καί γυναῖκες, οἱ γιοί, οἱ θυγατέρες καί οἱ σύζυγοι τῶν μικροπαχτωτῶν τῆς γύρω περιοχῆς, δηλ. ἄνθρωποι πού δέν ἔχουν ἰδέα ἀπό μηχανές, γιά νά τροφοδοτοῦν μέ λινάρι τούς κυλίνδρους τῶν scutching mills. Ἡ

τῶν ἴδιων τῶν ἐργοστασιαρχῶν ἀπό τό μεγάλο ἐμπόριο, λέει: «Ἡ πίεση στόν κλάδο μας προκαλεῖται ἀπό τούς ἐξαγωγεῖς, πού ἐπιδιώκουν νά στείλουν τό ἐμπόρευμα λχ. μέ ἱστιοφόρα, γιά νά βρίσκονται ἐπιτόπου μιάν ὁρισμένη σαιζόν καί νά τσεπώνουν ταυτόχρονα τή διαφορά πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στά ναῦλα τοῦ ἱστιοφόρου καί τοῦ ἀτμοπλοίου, ἤ πού ἀπό δυό ἀτμόπλοια διαλέγουν ἐκεῖνο πού ἀναχωρεῖ πρῶτο, γιά νά ἐμφανιστοῦν στήν ἀγορά τοῦ ἐξωτερικοῦ πρίν ἀπό τούς ἀνταγωνιστές τους».

[293] Ἕνας ἐργοστασιάρχης λέει: «Αὐτό μποροῦσε ν' ἀποφευχθεῖ μέ μιά ἐπέκταση τῶν ἐπιχειρήσεων κάτω ἀπό τήν πίεση μιᾶς γενικῆς πράξης τῆς βουλῆς» («Children's Employment Commission. 5th Report», σελ. X, ἀριθ. 38).

ἔκταση καί ἡ ἔνταση τῶν ἀτυχημάτων πού γίνονται ἐδῶ εἶναι ὁλότελα χωρίς προηγούμενο στήν ἱστορία τῶν μηχανῶν. Ἕνα καί μόνο λινοκοπανιστήριο τοῦ Κίλντιναν (κοντά στό Κόρκ) εἶχε στό παθητικό του ἀπό τό 1852 ὥς τό 1856 ἔξι θανατηφόρα ἀτυχήματα καί 60 βαριούς ἀκρωτηριασμούς, πού ὅλα τους θά μποροῦσαν ν' ἀποφευχθοῦν μέ μερικά ἁπλούστατα ἐξαρτήματα πού στοιχίζουν λίγα σελίνια. Ὁ δρ Οὐ. Οὐάιτ, ὁ certifying surgeon [γιατρός τοῦ δημοσίου] τῶν ἐργοστασίων τοῦ Ντάουνπατρικ, σέ μιά ἐπίσημη ἔκθεσή του μέ ἡμερομηνία 15 τοῦ Δεκέμβρη 1865 λέει: «Τά ἀτυχήματα στά scutching mills εἶναι ἀπό τά πιό φριχτά. Σέ πολλές περιπτώσεις κόβεται ἀπό τό κορμί τοῦ ἐργάτη τό ἕνα τέταρτο. Οἱ συνηθισμένες συνέπειες τῶν τραυμάτων εἶναι ὁ θάνατος ἤ ἕνα μέλλον ἄθλιας ἀναπηρίας καί βασάνων. Ἡ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργοστασίων σ' αὐτή τή χώρα θά μεγαλώσει φυσικά τόν ἀριθμό αὐτῶν τῶν ἀνατριχιαστικῶν ἀποτελεσμάτων. Ἔχω τήν πεποίθηση πώς μέ μιά κατάλληλη κρατική ἐπίβλεψη τῶν scutching mills μποροῦν ν' ἀποφευχθοῦν μεγάλες θυσίες σέ μέλη τοῦ σώματος καί ζωές»[294]. Τί ἄλλο θά μποροῦσε νά χαρακτηρίσει καλύτερα τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς, παρά αὐτή ἡ ἀνάγκη νά τοῦ ἐπιβληθοῦν ἀπό τό κράτος μέ ἀναγκαστικό νόμο τά πιό στοιχειώδη μέτρα καθαριότητας καί ὑγείας; «Ὁ νόμος τοῦ 1864 γιά τά ἐργοστάσια ἀσβέστωσε καί καθάρισε 200 ἐργαστήρια ἀγγειοπλαστικῆς, ὕστερ' ἀπό εἰκοσάχρονη ἀποχή ἀπό κάθε τέτια πράξη (αὐτή εἶναι ἡ «ἐγκράτεια» τοῦ κεφαλαίου!) σέ ἐργαστήρια ὅπου ἐργάζονται 27 800 ἐργάτες καί ὅπου ὥς τώρα, σ' ὅλη τή διάρκεια μιᾶς ὑπερβολικῆς ἡμερήσιας καί συχνά νυχτερινῆς ἐργασίας, ἀνάπνεαν μιά ἀποτροπιαστική ἀτμόσφαιρα, πού μιά κατά τά ἄλλα σχετικά ἀβλαβῆ ἀπασχόληση τήν ἔκανε νά ἐγκυμονεῖ ἀρρώστιες καί θάνατο. Ὁ νόμος γιά τά ἐργοστάσια εἶχε σάν ἀποτέλεσμα ν' αὐξήσει πολύ ὁ ἀριθμός τῶν μέσων ἀερισμοῦ»[295]. Ταυτόχρονα, αὐτός ὁ τομέας ἐφαρμογῆς τοῦ νόμου γιά τά ἐργοστάσια δείχνει χτυπητά, πῶς πέρα ἀπό ἕνα ὁρισμένο σημεῖο ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς ἀπό τήν ἴδια του τή φύση ἀποκλείει κάθε λογική καλυτέρεψη. Ἔχουμε ἀναφέρει ἐπανειλημμένα ὅτι οἱ ἄγγλοι γιατροί δηλώνουν ὁμόφωνα πώς γιά ἕνα πρόσωπο, πού ἐργάζεται συνεχῶς, μόλις καί μετά βίας μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἱκανοποιητικό ἐλάχιστο ὅριο τά 500 κυβικά πόδια ἀέρα. Ἄς εἶναι! Ἄν ὁ νόμος γιά τά ἐργοστάσια μέ ὅλα τά καταναγκαστικά του μέτρα ἐπιταχύνει ἔμμεσα τή μετατροπή τῶν μικρότερων ἐργαστηρίων σέ ἐργοστάσια, καί ἐπομένως ἐπεμβαίνει ἔμμεσα στό δικαίωμα ἰδιοχτησίας τῶν μικρότερων κεφαλαιοκρατῶν καί ἐξασφαλίζει στούς μεγάλους τό μονοπώλιο, ἡ ἐπιβολή μέ νόμο τοῦ ἀναγκαίου ἀέρα γιά κάθε ἐργάτη στόν τόπο τῆς δουλιᾶς θ' ἀπαλλοτρίωνε ἄμεσα μεμιᾶς χιλιάδες μικρούς κεφαλαιοκράτες! Θά πρόσβαλλε τή ρίζα τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου

[294] «Children's Employment Commission. 5th Report», σελ. XV, ἀριθ. 72 κ.ἑ.

[295] «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», σελ. 127.

παραγωγῆς, δηλ. τήν αὐτοαξιοποίηση τοῦ κεφαλαίου, ἀδιάφορο ἄν πρόκειται γιά μεγάλο ἤ μικρό κεφάλαιο, πού γίνεται μέ τήν «ἐλεύθερη» ἀγορά καί κατανάλωση τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Γιαυτό, τά 500 αὐτά κυβικά πόδια ἀέρα κόβουν τήν ἀνάσα τῆς ἐργοστασιακῆς νομοθεσίας. Οἱ ὑγειονομικές ὑπηρεσίες, οἱ ἐξεταστικές ἐπιτροπές γιά τή βιομηχανία καί οἱ ἐπιθεωρητές ἐργασίας ἐπαναλαβαίνουν ξανά καί ξανά τήν ἀνάγκη τῶν 500 κυβικῶν ποδιῶν καί τό ἀδύνατο νά ἐπιβληθοῦν στό κεφάλαιο. Ἔτσι, στήν πράξη ἐξαγγέλλουν σάν ὅρο ὕπαρξης τοῦ κεφαλαίου τή φθίση καί ἄλλες πνευμονικές ἀρρώστιες[296].

Ὅσο πενιχρές κι ἄν φαίνονται στό σύνολό τους οἱ διατάξεις τοῦ νόμου γιά τά ἐργοστάσια σχετικά μέ τήν ἐκπαίδευση, διακήρυξαν ὡστόσο τή στοιχειώδη ἐκπαίδευση σάν ὑποχρεωτικό ὅρο τῆς ἐργασίας[297]. Ἡ ἐπιτυχία τους ἀπόδειξε πρῶτα-πρῶτα τή δυνατότητα νά συνδυαστοῦν ἡ ἐκπαίδευση καί ἡ γυμναστική[298] μέ τή δουλιά τοῦ χεριοῦ, ἑπομένως καί ἡ δουλιά τοῦ χεριοῦ μέ τήν ἐκπαίδευση καί τή γυμναστική. Ἀπό τίς μαρτυρικές καταθέσεις τῶν δασκάλων οἱ ἐπιθεωρητές ἐργασίας ἀνακάλυψαν σέ λίγο πώς τά παιδιά πού ἐργάζονται σέ ἐργοστάσια, ἄν καί παρακολουθοῦν τά μισά ἀπό τά μαθήματα πού γίνονται στούς ταχτικούς μαθητές πού φοιτοῦν ὅλη τήν ἡμέρα, μαθαίνουν τά ἴδια καί συχνά περισσότερα ἀπ' αὐτούς. «Τό ζήτημα εἶναι ἁπλό. Ὅσοι μένουν μόνο τή μισή μέρα στό σχολειό, εἶναι πάντα φρέσκοι καί σχεδόν πάντα ἱκανοί καί πρόθυμοι νά μάθουν. Τό σύστημα—μισή μέρα ἐργασία καί μισή μέρα σχολειό μετατρέπει τήν καθεμιά ἀπό τίς ἀσχολίες αὐτές σέ ξεκούραση καί ἀνάπαυση ἀπό τήν ἄλλη, καί ἑπομένως ταιριάζει περισσότερο στό παιδί, παρά ἡ ἀδιάκοπη συνέχεια τῆς μιᾶς ἀπ' αὐτές. Ἕνα

[296] Ἡ πείρα ἔδειξε ὅτι ἕνα μέσο ὑγιές ἄτομο καταναλώνει σέ κάθε ἀναπνοή μέσης ἔντασης 25 κυβικά δάχτυλα ἀέρα καί ὅτι κάνει κάπου 20 ἀναπνοές στό λεφτό. Ἔτσι ὁ ἀέρας πού καταναλώνει ἕνα ἄτομο στό 24ωρο εἶναι κάπου 720 000 κυβικά δάχτυλα ἤ 416 κυβικά πόδια. Ξέρουμε ὅμως πώς ὁ ἀέρας πού ἔχει χρησιμοποιηθεῖ γιά τήν ἀναπνοή δέν μπορεῖ νά χρησιμεύσει ξανά γιά τόν ἴδιο σκοπό, ἄν προηγούμενα δέν καθαριστεῖ στό μεγάλο ἐργαστήρι τῆς φύσης. Σύμφωνα μέ τά πειράματα τοῦ Βάλεντιν καί τοῦ Μπροῦνερ φαίνεται πώς ἕνας ὑγιής ἄνδρας ἐκπνέει κάπου 1300 κυβικά δάχτυλα διοξείδιο τοῦ ἄνθρακα τήν ὥρα, δηλ. μέσα σέ 24 ὧρες τό πνευμόνι βγάζει κάπου 8 οὐγγιές στερεό ἄνθρακα. «Κάθε ἄνθρωπος θάπρεπε νάχει στή διάθεσή του κάπου 800 κυβικά πόδια ἀέρα» (*Huxley*, [«Lessons in Elementary Physiology», London 1866, σελ. 105]).

[297] Σύμφωνα μέ τόν ἀγγλικό νόμο γιά τά ἐργοστάσια, οἱ γονεῖς δέν ἐπιτρέπεται νά στέλνουν παιδιά κάτω ἀπό 14 χρονῶν στά «ἐλεγχόμενα» ἐργοστάσια, ἄν δέ φροντίζουν ὥστε τά παιδιά νά παίρνουν ταυτόχρονα καί στοιχειώδη ἐκπαίδευση. Ὁ ἐργοστασιάρχης εἶναι ὑπεύθυνος γιά τήν τήρηση τοῦ νόμου. «Ἡ ἐργοστασιακή ἐκπαίδευση εἶναι ὑποχρεωτική καί ἀποτελεῖ ὅρο τῆς ἐργασίας» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», σελ. 111).

[298] Σχετικά μέ τά ἐπωφελῆ ἀποτελέσματα τοῦ συνδυασμοῦ τῆς γυμναστικῆς (καί τῶν στρατιωτικῶν ἀσκήσεων γιά τ' ἀγόρια) μέ τήν ὑποχρεωτική ἐκπαίδευση τῶν παιδιῶν πού ἐργάζονται σέ ἐργοστάσια καί τῶν φτωχῶν μαθητῶν, βλέπε τό λόγο τοῦ Ν. Οὐ. Σένιορ στό 7ο ἐτήσιο συνέδριο τῆς «National Association for the Promotion of Social Science» στή «Report of Proceedings etc.», London 1863, σελ. 63, 64, καθώς καί τήν ἔκθεση τῶν ἐπιθεωρητῶν ἐργασίας τῆς 31 τοῦ Ὀχτώβρη 1865, σελ. 118, 119, 120, 126 κ. ἑ.

παιδί πού κάθεται στό σχολειό ἀπό τό πρωί-πρωί, καί μάλιστα ὅταν κάνει ζέστη, εἶναι ἀδύνατο νά συναγωνιστεῖ μέ ἕνα ἄλλο παιδί πού ἔρχεται φρέσκο καί ξύπνιο ἀπό τή δουλιά του»[299]. Περισσότερα τεκμήρια ὑπάρχουν στό λόγο τοῦ Σένιορ στό κοινωνιολογικό συνέδριο τοῦ Ἐδιμβούργου τό 1863. Στό λόγο του αὐτό δείχνει ἐπίσης, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, πώς ἡ μονόπλευρη, μή παραγωγική καί παρατεταμένη σχολική ἡμέρα τῶν παιδιῶν τῶν ἀνώτερων καί μεσαίων τάξεων αὐξάνει ἀνώφελα τή δουλιά τῶν δασκάλων, «ἐνῶ διασπαθίζει μέ τρόπο ὄχι μόνο ἄγονο, μά καί ἀπόλυτα βλαβερό τό χρόνο, τήν ὑγεία καί τήν ἐνέργεια τῶν παιδιῶν»[300]. Ὅπως μποροῦμε νά τό δοῦμε αὐτό λεπτομερειακά στόν Ρόμπερτ Ὄουεν, ἀπό τό ἐργοστασιακό σύστημα βλάστησε τό φύτρο τῆς ἀγωγῆς τοῦ μέλλοντος, πού θά συνδυάζει γιά ὅλα τά παιδιά πέρα ἀπό μιάν ὁρισμένη ἡλικία τήν παραγωγική ἐργασία μέ τήν ἐκπαίδευση καί τή γυμναστική, ὄχι μόνο σάν μέθοδο γιά τήν αὔξηση τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς, μά καί σάν μοναδική μέθοδο γιά τή δημιουργία ὁλόπλευρα ἀναπτυγμένων ἀνθρώπων.

Εἴδαμε ὅτι ἀπό τεχνική ἄποψη ἡ μεγάλη βιομηχανία καταργεῖ τό μανουφακτουρικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας, πού προσαρτᾶ ἰσόβια ἕναν ὁλόκληρο ἄνθρωπο σέ μιά μερική πράξη, ἐνῶ ταυτόχρονα ἡ κεφαλαιοκρατική μορφή τῆς μεγάλης βιομηχανίας ἀναπαράγει μέ ἀκόμα πιό τερατώδικη μορφή αὐτό τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας— στό καθαυτό ἐργοστάσιο, μέ τή μετατροπή τοῦ ἐργάτη σέ ἐνσυνείδητο ἐξάρτημα μιᾶς μερικῆς μηχανῆς, καί παντοῦ ἔξω ἀπό τό ἐργοστάσιο, ἐν μέρει μέ τή σποραδική χρησιμοποίηση τῶν μηχανῶν καί τῆς

[299] «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», σελ. 118. Ἕνας ἀφελής ἐργοστασιάρχης μεταξουργείου δηλώνει στά μέλη τῆς «Children's Employment Commission»: «Εἶμαι πέρα γιά πέρα πεπεισμένος ὅτι τό ἀληθινό μυστικό τῆς παραγωγῆς ἱκανῶν ἐργατῶν ἔχει βρεθεῖ στό συνδυασμό τῆς ἐργασίας μέ τήν ἐκπαίδευση, ἀρχίζοντας ἀπό τά παιδικά χρόνια. Φυσικά ἡ ἐργασία δέν πρέπει νά εἶναι οὔτε πολύ κοπιαστική, οὔτε ἀηδιαστική καί ἀνθυγιεινή. Θά εὐχόμουνα νά εἶχαν τά παιδιά μου ἐργασία καί παιχνίδι σάν ποικιλία ἀπό τό σχολειό» («Children's Employment Commission. 5th Report», σελ. 82, ἀριθ. 36).

[300] *Senior* στό «Report of Proceedings» τοῦ ἕβδομου ἐτήσιου συνεδρίου τῆς «National Association for the Promotion of Social Science», σελ. 66. Ἴσαμε ποιό βαθμό ἡ μεγάλη βιομηχανία, ἀνατρέποντας σ' ἕνα ὁρισμένο σημεῖο τῆς ἀνάπτυξής της τόν τρόπο τῆς ὑλικῆς παραγωγῆς καί τῶν κοινωνικῶν σχέσεων παραγωγῆς, ἀνατρέπει καί τά μυαλά, μᾶς τό δείχνει χτυπητά μιά σύγκριση ἀνάμεσα στό λόγο τοῦ Ν. Οὐ. Σένιορ τοῦ 1863 καί στούς φιλιππικούς του ἐνάντια στό νόμο τοῦ 1833 γιά τά ἐργοστάσια, ἤ μιά σύγκριση τῶν ἀπόψεων τοῦ συνεδρίου πού ἀναφέραμε μέ τό γεγονός ὅτι σέ μερικές ἀγροτικές περιφέρειες τῆς Ἀγγλίας ἀπαγορεύεται στούς φτωχούς γονεῖς ἐπί ποινῇ θανάτου ἀπό τήν πείνα νά μορφώνουν τά παιδιά τους. Ἔτσι λχ. ὁ κ. Σνέλλ μᾶς πληροφορεῖ πώς στό Σόμερσετσηρ ἐπικρατεῖ ἡ συνήθεια, ὁ φτωχός πού ἀποτείνεται στήν ἐνορία γιά βοήθεια νά ὑποχρεώνεται ν' ἀποσύρει τά παιδιά του ἀπό τό σχολειό. Ἔτσι ὁ κ. Οὐόλλεστον, παπάς τοῦ Φέλτχαμ, ἀφηγεῖται περιπτώσεις πού ἀπορίφτηκαν οἱ αἰτήσεις γιά βοήθεια πολλῶν οἰκογενειῶν, «ἐπειδή στέλναν τά παιδιά τους στό σχολειό»!

δουλιᾶς μέ μηχανές[301], καί ἐνμέρει μέ τή χρησιμοποίηση τῆς ἐργασίας τῶν γυναικῶν, τῶν παιδιῶν καί τῆς ἀνειδίκευτης ἐργασίας, σάν νέας βάσης τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Ἐπιβάλλεται μέ βίαιο τρόπο ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στό μανουφακτουρικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας καί στήν οὐσία τῆς μεγάλης βιομηχανίας. Ἡ ἀντίφαση αὐτή ἐκδηλώνεται, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, μέ τό φοβερό γεγονός ὅτι ἕνα μεγάλο μέρος τῶν παιδιῶν, πού ἀπασχολοῦνται στά σύγχρονα ἐργοστάσια καί στίς σύγχρονες μανουφακτοῦρες, τά ἐκμεταλλεύονται χρόνια συνέχεια ἁλυσοδεμένα ἀπό τήν πιό τρυφερή ἡλικία στούς πιό ἁπλούς χειρισμούς, χωρίς νά μαθαίνουν κάποια δουλιά, πού θά τά ἔκανε ἀργότερα χρησιμοποιήσιμα, ἔστω καί μόνο στήν ἴδια μανουφακτούρα ἤ στό ἴδιο ἐργοστάσιο. Λογουχάρη, παλιότερα στά ἀγγλικά τυπογραφεῖα γινόταν ἕνα πέρασμα τῶν μαθητευομένων ἀπό εὐκολότερες ἐργασίες σέ ἐργασίες πλουσιότερες σέ περιεχόμενο, πράγμα πού ἀνταποκρινόταν στό σύστημα τῆς παλιᾶς μανουφακτούρας καί τῆς χειροτεχνίας. Περνοῦσαν ἀπό μαθήτευση, ὥσπου γίνονταν ὁλοκληρωμένοι πιεστές. Ἦταν ἀπαίτηση τοῦ ἐπαγγέλματος γιά ὅλους νά ξέρουν ἀνάγνωση καί γραφή. Ὅλα αὐτά ἄλλαξαν μέ τήν εἰσαγωγή τῆς τυπογραφικῆς μηχανῆς. Ἡ μηχανή αὐτή χρησιμοποιεῖ δυό εἰδῶν ἐργάτες, ἕναν ἐνήλικο ἐργάτη, πού ἐπιβλέπει τή μηχανή, καί παιδιά, συνήθως ἀπό 11 ὥς 17 χρονῶν, πού ἡ δουλιά τους συνίσταται ἀποκλειστικά στό νά βάζουν τίς κόλες τοῦ χαρτιοῦ στή μηχανή ἤ νά βγάζουν ἀπό τή μηχανή τίς τυπωμένες κόλες. Τή βασανιστική αὐτή δουλιά τήν κάνουν, ἰδίως στό Λονδίνο, 14, 15 καί 16 ὧρες συνέχεια μερικές μέρες τῆς ἑβδομάδας καί συχνά 36 ὧρες συνέχεια, μέ δυό ὧρες μονάχα ἀνάπαυση γιά τό φαγητό καί τόν ὕπνο![302] Πολλά ἀπ' αὐτά τά παιδιά δέν ξέρουν ἀνάγνωση καί εἶναι κατά κανόνα τελείως ἀπαγριωμένα, ἀνώμαλα πλάσματα. «Γιά νά τά κάνουν ἱκανά γιά τή δουλιά τους δέ χρειάζεται κανενός εἴδους διανοητική ἀγωγή, ἔχουν λίγες εὐκαιρίες γιά νά ειδικευθοῦν στήν τέχνη τους κι ἀκόμα λιγότερες γιά ν' ἀναπτύξουν τήν κρίση τους. Ἄν καί ὁ μισθός τους εἶναι σχετικά μεγάλος γιά παιδιά,

[301] Ἐκεῖ ὅπου μηχανές τῶν χειροτεχνῶν πού κινοῦνται μέ τή δύναμη τοῦ ἀνθρώπου συναγωνίζονται ἄμεσα ἤ ἔμμεσα μέ πιό ἀναπτυγμένες μηχανές, δηλαδή μέ μηχανές πού προϋποθέτουν μηχανική κινητήρια δύναμη, συντελεῖται μιά μεγάλη ἀλλαγή σχετικά μέ τόν ἐργάτη πού κινεῖ τή μηχανή. Ἀρχικά ἡ ἀτμομηχανή ἀντικατάσταινε αὐτό τόν ἐργάτη, τώρα πρέπει αὐτός ν' ἀντικαταστήσει τήν ἀτμομηχανή. Γιαυτό ἡ ἔνταση καί τό ξόδεμα τῆς ἐργατικῆς του δύναμης αὐξάνουν σέ τερατώδικο βαθμό καί ἰδιαίτερα γιά τούς ἀνήλικους πού εἶναι καταδικασμένοι σ' αὐτό τό μαρτύριο! Ἔτσι, στό Κόβεντρυ καί στά περίχωρά του ὁ ἐπίτροπος Λόντζ βρῆκε νέους 10 ὥς 15 χρονῶν πού χρησιμοποιοῦνταν γιά νά κινοῦν ἀργαλιούς ταινιῶν, χώρια τά μικρότερα ἀκόμα παιδιά, πού ἦταν ὑποχρεωμένα νά κινοῦν μικρότερους ἀργαλιούς. «Πρόκειται γιά ἐργασία ἐξαιρετικά κοπιαστική. The boy is a mere subscitute for steam power. [Τό παιδί ἀναπληρώνει ἁπλῶς τή δύναμη τοῦ ἀτμοῦ.]» («Children's Employment Commission. 5th Report 1866», σελ. 114, ἀριθ. 6). Βλ. στό ἴδιο, σχετικά μέ τίς φονικές συνέπειες «αὐτοῦ τοῦ συστήματος δουλείας», ὅπως τό ἀποκαλεῖ ἡ ἴδια ἡ ἐπίσημη ἔκθεση.

[302] «Children's Employment Commission. 5th Report 1866», σελ. 3, ἀριθ. 24.

δέν αὐξάνει στήν ἀναλογία πού μεγαλώνουν τά ἴδια, καί στή μεγάλη πλειοψηφία τους δέν ἔχουν καθόλου ἐλπίδες νά καταλάβουν κάποτε τό πιό προσοδοφόρο καί πιό ὑπεύθυνο πόστο τοῦ ἐργάτη πού ἐπιβλέπει τή μηχανή, γιατί σέ κάθε μηχανή ἀναλογοῦν μόνο ἕνας ἐργάτης πού τήν ἐπιβλέπει καί συχνά 4 παιδιά»[303]. Μόλις παραμεγαλώσουν γιά τήν παιδική τους αὐτή ἐργασία, δηλ. ὅταν γίνουν τουλάχιστον 17 χρονῶν, τά διώχνουν ἀπό τό τυπογραφεῖο. Γίνονται ὑποψήφιοι τοῦ ἐγκλήματος. Μερικές προσπάθειες πού ἔγιναν γιά νά τούς βροῦν ἀλλοῦ δουλιά ἀπότυχαν μπρός στήν ἀμάθειά τους, στούς ἀγροίκους τρόπους τους, στή σωματική καί πνευματική τους κατάπτωση.

Αὐτό πού ἰσχύει γιά τό μανουφακτουρικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας μέσα στό ἐργαστήρι ἰσχύει καί γιά τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας μέσα στήν κοινωνία. Ὅσο ἡ χειροτεχνία καί ἡ μανουφακτούρα ἀποτελοῦν τή γενική βάση τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς, γίνεται ἀναγκαῖο στοιχεῖο τῆς ἀνάπτυξης ἡ ὑποταγή τοῦ παραγωγοῦ σ' ἕναν ἀποκλειστικό κλάδο παραγωγῆς, τό κομμάτιασμα τῆς ἀρχικῆς ποικιλίας τῆς ἀπασχόλησής του[304]. Πάνω σ' αὐτή τή βάση κάθε ξεχωριστός κλάδος παραγωγῆς βρίσκει ἐμπειρικά τήν τεχνική μορφή πού τοῦ ἀντιστοιχεῖ, τήν τελειοποιεῖ σιγά-σιγά καί τήν ἀποκρυσταλώνει γρήγορα, μόλις ἐπιτευχθεῖ κάποιος βαθμός ὡριμότητας. Αὐτό πού ἐπιφέρει ποῦ καί ποῦ μιάν ἀλλαγή εἶναι, ἐκτός ἀπό τό νέο ὑλικό δουλιᾶς πού προσφέρεται ἀπό τό ἐμπόριο, ἡ βαθμιαία ἀλλαγή τοῦ ἐργαλείου τῆς δουλιᾶς. Ὅταν ὅμως βρεθεῖ πιά μέ τήν πεῖρα ἡ ἀντίστοιχη μορφή τοῦ ἐργαλείου, ἀποστεώνεται κι αὐτό, πράγμα πού τό ἀποδείχνει τό πέρασμά του ἀπό τό χέρι τῆς μιᾶς γενεᾶς στό χέρι τῆς ἄλλης, πού συχνά βαστάει ὁλόκληρες χιλιετίες. Εἶναι χαρακτηριστικό πώς ὥς τό 18ο αἰώνα τά διάφορα χειροτεχνικά ἐπαγγέλματα ὀνομάζονταν mysteries (mystères[305] [μυστήρια]), πού στά ἄδυτά τους μποροῦσε νά εἰσχωρήσει μόνο ὁ ἐμπειρικά καί ἐπαγγελματικά μυημένος. Ἡ μεγάλη βιομηχανία

[303] «Children's Employment Commission. 5th Report 1866», σελ. 7, ἀριθ. 60.

[304] «Σύμφωνα μέ τήν Statistical account [στατιστική ἔκθεση] σέ μερικά μέρη τῆς Ἄνω Σκωτίας... ἐμφανίστηκαν πολλοί προβατοβοσκοί καί cotters [μικροχωρικοί] μέ τίς γυναῖκες καί τά παιδιά τους, φορώντας παπούτσια πού τἆχαν φτιάξει μόνοι τους ἀπό δέρμα πού τόχαν ἐπεξεργαστεῖ μόνοι τους, μέ ροῦχα πού δέν τάχει ἀγγίξει κανένα ἄλλο χέρι ἐκτός ἀπό τό δικό τους, πού τό μαλλί τους τόχαν κουρέψει μόνοι τους ἀπό τά πρόβατα ἤ πού τό λινάρι τους τόχαν φυτέψει οἱ ἴδιοι. Ζήτημα εἶναι ἄν στήν κατασκευή τῶν ρούχων χρησιμοποιόταν κάποιο ἀγοραστό εἶδος, ἐκτός ἀπό τό σουβλί, τό βελόνι, τή δαχτυλήθρα καί πολύ λίγα μέρη τῶν σιδερένιων ἐξαρτημάτων τοῦ ἀργαλιοῦ. Τά χρώματα τάβγαζαν οἱ γυναῖκες μόνες τους ἀπό δέντρα, θάμνους καί χόρτα, κλπ.». (*Dugald Stewart:* «Works», ἔκδ. Hamilton, τόμ. VIII, σελ. 327—328).

[305] Στό περίφημο «Livre des métiers» τοῦ Ἐτιέν Μποαλώ καθορίζεται ἀνάμεσα στ' ἄλλα πώς ὁ κάλφας ὅταν προβιβάζεται σέ μάστορα ὁρκίζεται ὅτι «θ' ἀγαπᾶ ἀδελφικά τ' ἀδέλφια του, ὅτι θά τά ὑποστηρίζει, ὅτι ὁ καθένας στό métier [ἐπάγγελμά] του δέ θά προδίδει ἑκούσια τά μυστικά τῆς τέχνης καί μάλιστα ὅτι, πρός τό συμφέρον τοῦ συνόλου, δέ θά ἐπισύρει τήν προσοχή τοῦ ἀγοραστῆ στά ἐλαττώματα τοῦ προϊόντος τῶν ἄλλων γιά νά συστήσει τό δικό του ἐμπόρευμα».

ξέσχισε τόν πέπλο πού ἔκρυβε ἀπό τούς ἀνθρώπους τό κοινωνικό τους προτσές παραγωγῆς καί μετάτρεπε τούς διάφορους κλάδους παραγωγῆς, πού ξεχώρισαν αὐθόρμητα ὁ ἕνας ἀπό τόν ἄλλο, σέ αἰνίγματα γιά τούς ἄλλους κλάδους, ἀκόμα καί γιά κεῖνον πού ἦταν μυημένος στόν κάθε κλάδο. Ἡ ἀρχή τῆς μεγάλης βιομηχανίας ν' ἀναλύει στά συστατικά του στοιχεῖα κάθε προτσές παραγωγῆς, παρμένο αὐτό καθαυτό, καί πρίν ἀπ' ὅλα, χωρίς νά παίρνει ὑπόψη τό ἀνθρώπινο χέρι, δημιούργησε τή νεότατη ἐπιστήμη τῆς τεχνολογίας. Οἱ παρδαλές, φαινομενικά ἄσχετες ἡ μιά μέ τήν ἄλλη καί ἀποστεωμένες μορφές τοῦ κοινωνικοῦ προτσές παραγωγῆς ἀναλύθηκαν σέ συνειδητά σχεδιολογημένες καί, ἀνάλογα μέ τό ἐπιδιωκόμενο ὠφέλιμο ἀποτέλεσμα, σέ συστηματικά χωρισμένες ἐφαρμογές τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης. Ἡ τεχνολογία ἀνακάλυψε ἐπίσης τίς λίγες μεγάλες βασικές μορφές τῆς κίνησης, μέ τίς ὁποῖες συντελεῖται κατανάγκην κάθε παραγωγική δράση τοῦ ἀνθρώπινου σώματος, παρ' ὅλη τήν ποικιλομορφία τῶν χρησιμοποιούμενων ἐργαλείων, ἀκριβῶς ὅπως τή μηχανική, παρά τή μέγιστη περιπλοκότητα τῶν μηχανῶν, δέν τήν ξεγελάει τό γεγονός ὅτι σ' ὅλες τίς μηχανές δέν πρόκειται παρά γιά τή διαρκῆ ἐπανάληψη τῶν ἁπλῶν μηχανικῶν δυνάμεων. Ἡ σύγχρονη βιομηχανία δέν ἐξετάζει καί δέν ἀντικρύζει ποτέ σάν ὁριστική τήν ὑπάρχουσα μορφή ἑνός προτσές παραγωγῆς. Γιαυτό, ἡ τεχνική της βάση εἶναι ἐπαναστατική, ἐνῶ ἡ τεχνική βάση ὅλων τῶν προηγούμενων τρόπων παραγωγῆς οὐσιαστικά ἦταν συντηρητική[306]. Μέ μηχανές, μέ χημικά προτσές καί μέ ἄλλες μέθοδες ἀνατρέπει διαρκῶς τήν τεχνική βάση τῆς παραγωγῆς καί μαζί της τίς λειτουργίες τῶν ἐργατῶν καί τούς κοινωνικούς συνδυασμούς τοῦ προτσές τῆς δουλιᾶς. Ἔτσι ἐπαναστατικοποιεῖ ἐπίσης διαρκῶς τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας στό ἐσωτερικό τῆς κοινωνίας καί πετάει ἀδιάκοπα μάζες κεφαλαίων καί μάζες ἐργατῶν ἀπό τόν ἕνα κλάδο παραγωγῆς στόν ἄλλο. Γιαυτό, ἡ φύση τῆς μεγάλης βιομηχανίας ἀπαιτεῖ τήν ἀλλαγή στήν ἐργασία, τή ροή τῆς λειτουργίας, τήν ὁλόπλευρη κινητότητα τοῦ ἐργάτη. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, στήν κεφαλαιοκρατική της μορφή ἀναπαράγει τόν παλιό καταμερισμό τῆς ἐργασίας μέ τίς ἀποστεωμένες ἰδιομορφίες του. Εἴδαμε πῶς αὐτή ἡ ἀπόλυτη ἀντίφαση καταργεῖ κάθε

[306] «Ἡ ἀστική τάξη δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει χωρίς νά ἐπαναστατικοποιεῖ ἀδιάκοπα τά ἐργαλεῖα παραγωγῆς, δηλαδή τίς σχέσεις παραγωγῆς, δηλαδή ὅλες τίς κοινωνικές σχέσεις. Ἀντίθετα, ἡ ἀμετάβλητη διατήρηση τοῦ παλιοῦ τρόπου παραγωγῆς ἀποτελοῦσε τόν πρῶτο ὅρο ὕπαρξης γιά ὅλες τίς προηγούμενες βιομηχανικές τάξεις. Ἡ συνεχής ἀνατροπή τῆς παραγωγῆς, ὁ ἀδιάκοπος κλονισμός ὅλων τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, ἡ αἰώνια ἀβεβαιότητα καί κίνηση διακρίνουν τήν ἀστική ἐποχή ἀπ' ὅλες τίς προηγούμενες. Διαλύονται ὅλες οἱ στέρεες καί σκουριασμένες σχέσεις μέ τήν ἀκολουθία τους ἀπό παλιές σεβάσμιες παραστάσεις καί ἀντιλήψεις, κι ὅσες καινούργιες διαμορφώνονται παλιώνουν πρίν προλάβουν ν' ἀποστεωθοῦν. Καθετί τό κλειστό καί τό στεκούμενο ἐξατμίζεται, καθετί πού ἦταν ἱερό βεβηλώνεται, καί τέλος οἱ ἄνθρωποι ἀναγκάζονται ν' ἀντικρύζουν μέ νηφάλιο μάτι τή θέση τους στή ζωή καί τίς ἀμοιβαῖες σχέσεις τους» (*F. Engels und Karl Marx*: «Manifest der Kommunistischen Partei». London 1848, σελ. 5).

ἠρεμία, σταθερότητα καί βεβαιότητα τῆς ζωῆς τοῦ ἐργάτη, ὅτι ἀπειλεῖ διαρκῶς νά τοῦ ἀφαιρέσει ἀπό τό χέρι μαζί μέ τό ἐργαλεῖο καί τό μέσο συντήρησης[307] καί, κάνοντας περιττή τή μερική λειτουργία του, νά τόν κάνει κι αὐτόν περιττό· πῶς αὐτή ἡ ἀντίφαση ξεσπάει στήν ἀδιάκοπη θυσία τῆς ἐργατικῆς τάξης, στήν πιό ἀπεριόριστη διασπάθιση τῶν ἐργατικῶν δυνάμεων καί στίς καταστροφές πού προκαλεῖ ἡ κοινωνική ἀναρχία. Αὐτή εἶναι ἡ ἀρνητική πλευρά. Ἄν ὅμως ἡ ἀλλαγή στήν ἐργασία ἐπιβάλλεται τώρα μόνο σάν ἀκαταμάχητος φυσικός νόμος καί μέ τήν τυφλή, καταστρεφτική δύναμη φυσικοῦ νόμου πού σκοντάφτει παντοῦ σέ ἐμπόδια[308], ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ μεγάλη βιομηχανία μέ τίς ἴδιες τίς καταστροφές της κάνει ζήτημα ζωῆς ἤ θανάτου τήν ἀνάγκη ν' ἀναγνωριστεῖ ἡ ἀλλαγή στήν ἐργασία, καί ἑπομένως ἡ ὅσο τό δυνατό μεγαλύτερη πολυμέρεια τῶν ἐργατῶν, σάν γενικός κοινωνικός νόμος τῆς παραγωγῆς, καί τήν ἀνάγκη νά προσαρμοστοῦν οἱ συνθῆκες στή φυσιολογική πραγματοποίηση αὐτοῦ τοῦ νόμου. Κάνει ζήτημα ζωῆς ἤ θανάτου τήν ἀντικατάσταση τῆς τερατωδίας ἑνός ἄθλιου διαθέσιμου ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ, πού κρατεῖται σάν ἐφεδρεία γιά τήν ἐναλλασσόμενη ἐκμεταλλευτική ἀνάγκη τοῦ κεφαλαίου, μέ τήν ἀπόλυτη διαθεσιμότητα τοῦ ἀνθρώπου γιά τίς ἐναλλασσόμενες ἀνάγκες τῆς ἐργασίας· τήν ἀντικατάσταση τοῦ μερικοῦ ἀτόμου, τοῦ ἁπλοῦ φορέα μιᾶς κοινωνικῆς μερικῆς λειτουργίας, μέ τό ὁλόπλευρα ἀναπτυγμένο ἄτομο, γιά τό ὁποῖο οἱ διάφορες κοινωνικές λειτουργίες δέν εἶναι παρά διαδοχικοί τρόποι δραστηριότητας. Ἕνα στοιχεῖο αὐτοῦ τοῦ προτσές ἀνατροπῆς, πού ἀναπτύσσεται αὐθόρμητα πάνω στή βάση τῆς μεγάλης βιομηχανίας, εἶναι οἱ πολυτεχνικές καί γεωπονικές σχολές, ἕνα ἄλλο εἶναι οἱ «écoles d' enseignement professionnel» [ἐπαγγελματικές σχολές], ὅπου τά παιδιά τῶν ἐργατῶν ἐκπαιδεύονται κάπως στήν τεχνολογία καί στόν πρακτικό χειρισμό τῶν διάφορων ἐργαλείων παραγωγῆς. Ἄν ἡ ἐργοστασιακή νομοθεσία, σάν πρώτη πενιχρή παραχώρηση πού ἀποσπάστηκε ἀπό τό κεφάλαιο, συνδέει μόνο τή στοιχειώδη ἐκπαίδευση μέ τήν ἐργοστασιακή ἐργασία,

[307] «You take my life,
when you do take the means whereby I live» (Shakespeare).
[«Μοῦ παίρνεις τή ζωή
Ὅταν μοῦ παίρνεις τά μέσα, πού μ' αὐτά ζῶ».]

(*Σαίξπηρ*: [«Ὁ ἔμπορος τῆς Βενετιᾶς», πράξη IV, σκηνή I, σελ. 375—376]).

[308] Ὕστερα ἀπό τήν ἐπιστροφή του ἀπό τόν Ἅγιο Φραγκίσκο ἕνας γάλλος ἐργάτης γράφει: «Δέ θά πίστευα ποτέ μου πώς εἶμουν ἱκανός ν' ἀσκήσω ὅλα τά ἐπαγγέλματα μέ τά ὁποῖα ἀσχολήθηκα στήν Καλιφορνία. Πίστευα ἀκράδαντα πώς ἐκτός ἀπό τήν τυπογραφία δέν εἶμουν ἱκανός γιά τίποτα... Κι ὅταν βρέθηκα στόν κόσμο αὐτό τῶν τυχοδιωχτῶν πού ἀλλάζουν τό ἐπάγγελμά τους πιό εὔκολα ἀπ' ὅ,τι ἀλλάζουν τό πουκάμισό τους—μά τήν πίστη μου—ἔκανα κι ἐγώ τά ἴδια μέ τούς ἄλλους. Ἐπειδή μέ τή δουλιά στά μεταλλεῖα δέν ἔβγαζα ἀρκετά τήν παράτησα κι ἔφυγα γιά τήν πόλη ὅπου μέ τή σειρά ἔγινα τυπογράφος, στεγαστής, χύτης μολυβιοῦ κλπ. Ἡ πεῖρα αὐτή, τό γεγονός ὅτι εἶμαι ἱκανός γιά ὅλες τίς δουλιές, μέ κάνει νά αἰσθάνομαι τόν ἑαυτό μου λιγότερο σάν μαλάκιο καί περισσότερο σάν ἄνθρωπο». (*A. Corbon*: «De l' Enseignement professionnel», 2η ἔκδ., [Paris 1860] σελ. 50).

δέ χωράει ἀμφιβολία πώς ἡ ἀναπόφευχτη κατάχτηση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ἀπό τήν ἐργατική τάξη θά καταχτήσει καί γιά τήν τεχνολογική ἐκπαίδευση, θεωρητικά καί πραχτικά, τή θέση πού τῆς ἀνήκει στά ἐργατικά σχολειά. Δέ χωράει ἐπίσης ἀμφιβολία ὅτι ἡ κεφαλαιοκρατική μορφή τῆς παραγωγῆς καί οἱ ἀντίστοιχές της οἰκονομικές σχέσεις τῶν ἐργατῶν βρίσκονται σέ διαμετρικότατη ἀντίθεση μέ τά τέτια ἀνατρεπτικά φυράματα καί μέ τό σκοπό τους, τήν κατάργηση τοῦ παλιοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Ὡστόσο ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἀντιφάσεων μιᾶς ἱστορικῆς μορφῆς παραγωγῆς ἀποτελεῖ τό μοναδικό ἱστορικό δρόμο τῆς διάλυσής της καί τοῦ σχηματισμοῦ μιᾶς νέας. «Ne sutor ultra crepidam!» [«Τσαγκάρη, κοίτα τά τσαγκαροσούβλια σου»]—αὐτό τό nec plus ultra [τό ἀποκορύφωμα] τῆς χειροτεχνικῆς σοφίας ἔγινε τρομερή ἀνοησία ἀπό τή στιγμή πού ὁ ρολογάς Οὐάττ ἔχει ἐφεύρει τήν ἀτμομηχανή, ὁ κουρέας Ἄρκραϊτ—τήν κλωστική μηχανή, καί ὁ χρυσοχόος Φοῦλτον—τό ἀτμόπλοιο[309].

Ἐφόσον ἡ ἐργοστασιακή νομοθεσία ρυθμίζει τήν ἐργασία στά ἐργοστάσια, στίς μανουφακτοῦρες κλπ., στήν ἀρχή φαίνεται ἁπλῶς σάν ἀνάμιξη στά ἐκμεταλλευτικά δικαιώματα τοῦ κεφαλαίου. Ἀντίθετα, κάθε ρύθμιση τῆς λεγόμενης δουλιᾶς στό σπίτι[310] παρουσιάζεται ἀμέσως σάν ἄμεση ἐπέμβαση στήν patria potestas [πατρική ἐξουσία], δηλ., σύμφωνα μέ τή σύγχρονη ἑρμηνεία, στήν ἐξουσία τῶν γονέων—ἕνα βῆμα, πού πολύν καιρό τό ἁβρό ἀγγλικό κοινοβούλιο προσποιοῦνταν πώς τρόμαζε νά τό κάνει. Ἡ δύναμη ὅμως τῶν γεγονότων ἀνάγκασε ν' ἀναγνωριστεῖ τελικά ὅτι ἡ μεγάλη βιομηχανία, διαλύοντας τήν οἰκονομική βάση τῆς παλιᾶς οἰκογένειας καί τήν ἀντίστοιχή της οἰκογενειακή ἐργασία, διαλύει μαζί κι αὐτές τίς ἴδιες τίς παλιές οἰκογενειακές σχέσεις. Χρειάστηκε νά διακηρυχτοῦν τά δικαιώματα τῶν παιδιῶν. Ἡ τελική ἔκθεση τῆς «Children's Employment Commission» τοῦ 1866 λέει: «Δυστυχῶς, ἀπό τό σύνολο τῶν μαρτυρικῶν καταθέ-

[309] Ὁ Τζόν Μπέλλερς, πού ἀποτελεῖ ἀληθινό φαινόμενο στήν ἱστορία τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, ἀπό τά τέλη κιόλας τοῦ 17ου αἰώνα κατάλαβε μέ ἀπόλυτη σαφήνεια ὅτι εἶναι ἀναγκαία ἡ κατάργηση τῆς σημερινῆς ἐκπαίδευσης καί τοῦ σημερινοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, πού γεννοῦν ὑπερτροφία καί ἀτροφία στά δυό ἄκρα τῆς κοινωνίας, ἔστω καί σέ ἀντίθετη κατεύθυνση. Ἀνάμεσα στ' ἄλλα ὡραῖα λέει: «Μιά τεμπέλικη μάθηση λίγο διαφέρει ἀπό τή μάθηση τῆς τεμπελιᾶς...Ἡ σωματική ἐργασία εἶναι ἀρχικός θεσμός τοῦ θεοῦ... Ἡ ἐργασία εἶναι τόσο ἀναγκαία γιά τήν ὑγεία τοῦ σώματος, ὅσο τό φαγητό γιά τή ζωή του· γιατί τούς πόνους, ἀπό τούς ὁποίους γλυτώνει κανείς μέ τήν τεμπελιά, θά τούς ἀποχτήσει μέ ἀρρώστιες.. Ἡ ἐργασία χύνει λάδι στό λυχνάρι τῆς ζωῆς, ἡ σκέψη τό ἀνάβει... Μιά παιδικά κουτή ἀσχολία (γεμάτα ἀπό προαίσθηση τά λόγια αὐτά στρέφονται ἐνάντια στόν Μπάζεντοφ καί στούς σύγχρονους μιμητές του) ἀφήνει κουτό τό πνεῦμα τῶν παιδιῶν» («Proposals for raising a College of Industry of all useful Trades and Husbandry», London 1696, σελ. 12, 14, 16, 18).

[310] Ἐξάλλου ἡ δουλιά αὐτή κατά ἕνα μεγάλο μέρος γίνεται καί σέ μικρά ἐργαστήρια, ὅπως τό εἴδαμε στή μανουφακτούρα τῆς νταντέλας καί στή χορτοπλεχτική καί ὅπως ἐπίσης θά μπορούσαμε νάχαμε δείξει πιό λεπτομερειακά ἰδίως στίς μανουφακτοῦρες μετάλλινων εἰδῶν τοῦ Σέφφηλντ, τοῦ Μπίρμινγκχαμ κλπ.

σεων βγαίνει ὅτι τά παιδιά καί τῶν δυό φύλων περισσότερο ἀπ' ὅλα χρειάζεται νά τά προστατεύσουμε ἀπό τούς γονεῖς τους». Τό σύστημα τῆς ἀπεριόριστης ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας τῶν παιδιῶν γενικά καί τῆς δουλιᾶς στό σπίτι ἰδιαίτερα «διατηρεῖται χάρη στό γεγονός ὅτι οἱ γονεῖς ἀσκοῦν πάνω στούς νεαρούς καί τρυφερούς βλαστούς τους μιάν αὐθαίρετη καί ὀλέθρια ἐξουσία πού δέν χαλιναγωγεῖται καί δέν ἐλέγχεται... Οἱ γονεῖς δέν ἐπιτρέπεται νά ἔχουν τήν ἀπόλυτη ἐξουσία νά μετατρέπουν τά παιδιά τους σέ σωστές μηχανές, γιά νά βγάζουν ἀπ' αὐτά τόσο καί τόσο βδομαδιάτικο μισθό... Τά παιδιά καί οἱ νέοι δικαιοῦνται τή νομοθετική προστασία ἐνάντια στήν κατάχρηση τῆς ἐξουσίας ἀπό μέρους τῶν γονέων τους, πού τσακίζει πρόωρα τή σωματική τους δύναμη καί τά κατεβάζει πιό χαμηλά στήν κλίμακα τῶν ἠθικῶν καί διανοητικῶν ὄντων»[311]. Ὡστόσο, τήν ἄμεση ἤ ἔμμεση ἐκμετάλλευση ἀνώριμων ἐργατικῶν δυνάμεων ἀπό τό κεφάλαιο δέν τή δημιούργησε ἡ κατάχρηση τῆς ἐξουσίας ἀπό μέρους τῶν γονέων, ἀλλά, ἀντίστροφα, ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος ἐκμετάλλευσης μετάτρεψε σέ κατάχρηση τήν ἐξουσία τῶν γονέων, ἐπειδή ἐξάλειψε τήν ἀντίστοιχή της οἰκονομική βάση. Ὅσο φριχτή καί ἀπαίσια κι ἄν ἐμφανίζεται λοιπόν ἡ διάλυση τῆς παλιᾶς οἰκογένειας μέσα στό κεφαλαιοκρατικό σύστημα, ὡστόσο ἡ μεγάλη βιομηχανία, μέ τόν ἀποφασιστικό ρόλο πού ἀναθέτει στίς γυναῖκες, στούς νέους καί στά παιδιά καί τῶν δυό φύλων στά κοινωνικά ὀργανωμένα προτσές παραγωγῆς πέρα ἀπό τή σφαίρα τοῦ σπιτιοῦ, δημιουργεῖ τήν καινούργια οἰκονομική βάση γιά μιάν ἀνώτερη μορφή τῆς οἰκογένειας καί τῆς σχέσης τῶν δυό φύλων. Γιαυτό εἶναι φυσικά ἐξίσου κουτό νά θεωροῦμε ἀπόλυτη τή χριστιανική γερμανική μορφή τῆς οἰκογένειας, ὅσο θᾶταν ἄν θεωρούσαμε τέτια τήν ἀρχαία ρωμαϊκή, ἤ τήν ἀρχαία ἑλληνική, ἤ τήν ἀνατολίτικη, πού κατά τά ἄλλα ἡ μιά μέ τήν ἄλλη ἀποτελοῦν μιάν ἱστορική σειρά ἐξέλιξης. Ἐπίσης βγαίνει καθαρά ὅτι ἡ συγκρότηση τοῦ συνδυασμένου ἐργατικοῦ προσωπικοῦ ἀπό ἄτομα καί τῶν δυό φύλων καί τῶν πιό διαφορετικῶν ἡλικιῶν, ἄν καί στήν αὐθόρμητη, χτηνώδικη, κεφαλαιοκρατική της μορφή, ὅπου ὁ ἐργάτης ὑπάρχει γιά τό προτσές παραγωγῆς καί ὄχι τό προτσές παραγωγῆς γιά τόν ἐργάτη, ἀποτελεῖ βρωμερή πηγή διαφθορᾶς καί σκλαβιᾶς, ἀπεναντίας κάτω ἀπό κατάλληλες συνθῆκες ὀφείλει νά μετατραπεῖ σέ πηγή ἀνθρωπιστικῆς ἀνάπτυξης[312].

Ἡ ἀνάγκη νά γενικευθεῖ ὁ νόμος γιά τά ἐργοστάσια, ἀπό εἰδικός νόμος γιά τά κλωστήρια καί τά ὑφαντήρια—τά πρῶτα αὐτά δημιουργήματα τῆς μηχανικῆς παραγωγῆς—σέ νόμο γιά ὅλη τήν κοινωνική παραγωγή, ξεπηδάει, ὅπως εἴδαμε, ἀπό τήν ἱστορική πορεία ἀνάπτυξης τῆς μεγάλης βιομηχανίας, πού στό φόντο της ἡ πατροπαράδοτη μορφή τῆς

[311] «Children's Employment Commission. 5th Report», σελ. XXV, ἀριθ. 162 καί 2nd Report, σελ. XXXVIII, ἀριθ. 285, 289· σελ. XXV, XXVI, ἀριθ. 191.

[312] «Ἡ δουλιά στό ἐργοστάσιο θά μποροῦσε νά εἶναι τόσο καθαρή καί θαυμάσια... ὅσο ἀκριβῶς καί ἡ δουλιά στό σπίτι, ἴσως μάλιστα καί ἀκόμα περισσότερο» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», σελ. 129).

μανουφακτούρας, τῆς χειροτεχνίας καί τῆς οἰκοτεχνίας ἀνατρέπεται ὁλοκληρωτικά, ἡ μανουφακτούρα μετατρέπεται διαρκῶς σέ ἐργοστάσιο, ἡ χειροτεχνία διαρκῶς σέ μανουφακτούρα, καί τέλος σέ σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα οἱ σφαῖρες τῆς χειροτεχνίας καί τῆς οἰκοτεχνίας διαμορφώνονται σέ κόλαση ὅπου παίζουν τό ἐλεύθερο παιχνίδι τους οἱ πιό παράλογες τερατωδίες τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἐκμετάλλευσης. Δυό εἶναι τά περιστατικά πού ἀποφασίζουν τελικά: πρῶτα, ἡ συνεχῶς ἐπαναλαμβανόμενη πείρα, πώς τό κεφάλαιο ὅταν ὑπαχθεῖ στόν κρατικό ἔλεγχο σέ ὁρισμένα μόνο σημεῖα τῆς κοινωνικῆς περιφέρειας ἀποζημιώνεται τόσο πιό ἀπεριόριστα στά ἄλλα σημεῖα[313]· δεύτερο, ἡ κραυγή τῶν ἴδιων τῶν κεφαλαιοκρατῶν γιά ἰσότητα στούς ὅρους συναγωνισμοῦ, δηλ. γιά ἰσότητα στούς περιορισμούς τῆς ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας[314]. Ἄς ἀκούσουμε πάνω σ' αὐτό τό ζήτημα δυό καρδιοχτύπια. Οἱ κύριοι Οὑ. Κοῦκσλυ (ἐργοστασιάρχες καρφιῶν, ἁλυσίδων κλπ. στό Μπρίστολ) εἰσήγαγαν ἐθελοντικά στήν ἐπιχείρησή τους τόν περιορισμό τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας. «Ἐπειδή στά γειτονικά ἐργοστάσια συνεχίζεται τό παλιό ἀρύθμιστο σύστημα, εἶναι ἐκτεθειμένοι στήν ἀδικία νά βλέπουν νά δελεάζονται (enticed) οἱ ἀνήλικοι πού ἐργάζονται σ' αὐτούς καί νά πηγαίνουν νά ἐργάζονται ἀλλοῦ ὕστερα ἀπό τίς 6 τό βράδυ». «Αὐτό —λένε φυσικά— εἶναι ἀδικία σέ βάρος μας καί ζημιά, γιατί ἐξαντλεῖ ἕνα μέρος τῆς δύναμης τῶν ἀνήλικων πού ἡ ἐπικαρπία της μᾶς ἀνήκει ὁλόκληρη»[315]. Ὁ κ. Τζ. Σίμψον (Paper-Box Bag maker [ἐργοστασιάρχης χαρτοσακούλων καί κουτιῶν], London) δήλωσε στά μέλη τῆς «Children's Employment Commission» ὅτι: «Εἶναι ἕτοιμος νά ὑπογράψει ὁποιαδήποτε αἴτηση γιά τήν ἐφαρμογή τῶν νόμων γιά τά ἐργοστάσια. Ὅπως ὅμως ἔχουν τά πράγματα σήμερα, αἰσθάνεται πάντα ἀνήσυχο τόν ἑαυτό του τή νύχτα («he always felt restless at night»), ὕστερα ἀπό τό κλείσιμο τοῦ ἐργοστασίου του, ὅταν σκέφτεται πώς ἄλλοι θά ἐργάζονταν περισσότερο καί θά τοῦ ἅρπαζαν τίς παραγγελίες μπροστά ἀπό τή μύτη του»[316]. «Θἆταν ἀδικία —λέει συνοψίζοντας ἡ «Children's Employment Commission»— γιά τούς μεγάλους ἐπιχειρηματίες νά ὑπαχθοῦν τά ἐργοστάσια τους στή ρύθμιση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, τή στιγμή πού στόν ἴδιο τόν κλάδο τους ἡ μικρή ἐπιχείρηση δέν ὑπόκειται σέ κανένα νομοθετικό περιορισμό τῶν ὡρῶν ἐργασίας. Στήν ἀδικία τῶν ἄνισων ὅρων συναγωνισμοῦ, πού ἀπορέει ἀπό τό γεγονός ὅτι στά μικρά ἐργαστήρια δέν περιορίζονται οἱ ὧρες ἐργασίας, θά προστίθονταν καί τό ἄλλο μειονέκτημα γιά τούς μεγάλους ἐργοστασιάρχες, ὅτι ἡ προσφορά τῆς ἐργασίας τῶν ἀνήλικων καί τῶν γυναικῶν θ' ἀπόκλινε πρός τά ἐργαστήρια πού τάχει φεισθεῖ ὁ νόμος. Τέλος, τό γεγονός αὐτό θάδινε ἀφορμή

[313] «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», σελ. 27, 32.
[314] Μπόλικα στοιχεῖα γι' αὐτό τό ζήτημα ὑπάρχουν στά «Reports of Insp. of Fact.».
[315] «Children's Employment Commission, 5th Report», σελ. X, ἀριθ. 35.
[316] Στό ἴδιο, σελ. IX, ἀριθ. 28.

ν' αὐξηθοῦν τά μικρά ἐργαστήρια, πού σχεδόν χωρίς ἐξαίρεση εἶναι τά λιγότερο εὐνοϊκά γιά τήν ὑγεία, τήν ἄνεση, τή διαπαιδαγώγηση καί τή γενική καλυτέρευση τῆς κατάστασης τοῦ λαοῦ»[317].

Στήν τελική της ἔκθεση ἡ «Children's Employment Commission» προτείνει νά ὑπαχθοῦν στό νόμο γιά τά ἐργοστάσια πάνω ἀπό 1 400 000 παιδιά, νέοι καί γυναῖκες, πού κάπου τούς μισούς ἀπ' αὐτούς τούς ἐκμεταλλεύονται στή μικρή παραγωγή καί στή δουλιά στό σπίτι[318]. «Ἄν—λέει ἡ ἐπιτροπή— ἡ βουλή ψήφιζε τήν πρότασή μας σ' ὅλη της τήν ἔκταση, δέ χωράει ἀμφιβολία, ὅτι μιά τέτια νομοθεσία θά ἀσκοῦσε τήν πιό εὐεργετική ἐπίδραση ὄχι μόνο στούς νέους καί τούς ἀδύνατους, μέ τούς ὁποίους προπαντός ἀσχολεῖται, μά καί στήν ἀκόμα μεγαλύτερη μάζα τῶν ἐνήλικων ἐργατῶν, πού ὑπάγονται ἄμεσα (γυναῖκες) καί ἔμμεσα (ἄνδρες) στή σφαίρα δράσης της. Θά τούς ἐπέβαλλε ταχτικές καί περιορισμένες ὧρες ἐργασίας· θά διαφύλαγε καί θά συσσώρευε τό ἀπόθεμα τῆς σωματικῆς δύναμης, πού τόσο πολύ ἐξαρτιέται ἀπ' αὐτήν ἡ δική τους εὐημερία καί ἡ εὐημερία τῆς χώρας· θά προστάτευε τήν ἀναπτυσσόμενη γενεά ἀπό τήν ὑπερκόπωση στά μικρά της χρόνια, πού ὑποσκάφτει τή σωματική της διάπλαση καί ὁδηγεῖ σέ πρόωρο μαρασμό· τέλος, θά πρόσφερνε, τουλάχιστο ὥς τό 13ο ἔτος τῆς ἡλικίας τους, τήν εὐκαιρία τῆς στοιχειώδους ἐκπαίδευσης κι ἔτσι θάβαζε τέρμα στήν ἀπίστευτη ἀμάθεια πού περιγράφεται τόσο πιστά στίς ἐκθέσεις τῆς ἐπιτροπῆς καί πού δέν μπορεῖ νά τήν ἀντικρύσει κανείς παρά μόνο μέ πολύ μεγάλο πόνο καί μέ βαθύ αἴσθημα ἐθνικῆς ταπείνωσης»[319]. Ἡ κυβέρνηση τῶν τόρυ στό λόγο τοῦ θρόνου τῆς 5 τοῦ Φλεβάρη 1867 ἀνάγγειλε ὅτι ἔχει διατυπώσει σέ «bills» [νομοσχέδια] τίς προτάσεις[319a] τῆς ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιομηχανία. Γιά νά τό

[317] «Children's Employment Commission. 5th Report», σελ. XXV, ἀριθ. 165—167. Γιά τά πλεονεχτήματα τῆς μεγάλης παραγωγῆς σέ σύγκριση μέ τή μικροσκοπική παραγωγή πρβλ. «Children's Employment Commission. 3rd Report», σελ. 13, ἀριθ. 144· σελ. 25. ἀριθ. 121· σελ. 26, ἀριθ. 125· σελ. 27, ἀριθ. 140 κλπ.

[318] Οἱ βιομηχανικοί κλάδοι πού πρέπει νά ὑπαχθοῦν στό νόμο γιά τά ἐργοστάσια εἶναι οἱ παρακάτω: ἡ ντεντελοποιία, ἡ καλτσοποιία, ἡ χορτοπλεχτική, ἡ μανουφακτούρα ἱματισμοῦ μέ τά πολυάριθμα εἴδη της, ἡ κατασκευή τεχνητῶν λουλουδιῶν, ἡ ὑποδηματοποιία, ἡ πιλοποιία καί ἡ γαντοποιία, ἡ ραφτική, ὅλα τά ἐργοστάσια μετάλλου ἀπό τίς ὑψικάμινους ὥς τά καρφοβελονοποιεῖα κλπ., ἡ χαρτοποιία, ἡ ὑαλουργία, ἡ καπνοβιομηχανία, ἡ βιομηχανία ἐλαστικοῦ, ἡ σειρητοποιία (γιά τήν ὑφαντουργία), ἡ χειροτεχνική ταπητουργία, ἡ μανουφακτούρα ὀμπρελῶν, ἡ κατασκευή ἀδραχτιῶν καί καρουλιῶν, ἡ τυπογραφία, ἡ βιβλιοδεσία, τό ἐμπόριο γραφικῆς ὕλης (Stationery, ἐδῶ ἀνήκουν ἡ κυτιοποιία, ἡ χαρτογραφία, ἡ παραγωγή χρωμάτων γιά χάρτινα εἴδη κλπ.), ἡ σχοινοποιία, ἡ μανουφακτούρα στολιδιῶν ἀπό γαγάτη, τά τουβλοποιεῖα, ἡ χειροτεχνική μεταξουργία, ἡ ὑφαντουργία τοῦ Κόβεντρυ, τά ἐργοστάσια ἁλατιοῦ, κεριῶν καί τσιμέντου, τά ἐργοστάσια ζάχαρης, τά ἐργοστάσια παξιμαδιῶν, διάφοροι κλάδοι κατεργασίας ξύλου καί ἄλλοι μιχτοί κλάδοι.

[319] «Children's Employment Commission. 5th Report», σελ. XXV, ἀριθ. 169.

[319a] Ὁ Factory Acts Extension Act [νόμος γιά τήν ἐπέκταση τοῦ νόμου γιά τά ἐργοστάσια] ψηφίστηκε στίς 12 τοῦ Αὐγούστου 1867. Ρυθμίζει τή δουλιά σ' ὅλα τά χυτήρια, τά σιδηρουργεῖα καί τίς μανουφακτοῦρες μετάλλου, μαζί καί στά ἐργοστάσια κατασκευῆς μηχανῶν, ἔπειτα στίς μανουφακτοῦρες γυαλιοῦ,

κάνει αὐτό χρειάστηκε ἕνα νέο εἰκοσάχρονο experimentum in corpore vili [πείραμα σέ ζωντανό σῶμα χωρίς ἀξία]. Τό 1840 κιόλας εἶχε διοριστεῖ μιά κοινοβουλευτική ἐπιτροπή γιά νά ἐξετάσει τήν ἐργασία τῶν παιδιῶν. Ἡ ἔκθεσή της τοῦ 1842 εἶχε ξεδιπλώσει σύμφωνα μέ τά λόγια τοῦ Ν. Οὐ. Σένιορ «τήν πιό φοβερή εἰκόνα πλεονεξίας, ἐγωισμοῦ καί ἀγριότητας τῶν κεφαλαιοκρατῶν καί τῶν γονέων, ἀθλιότητας, ἐξευτελισμοῦ καί καταστροφῆς τῶν παιδιῶν καί τῶν νέων, πού εἶχε δεῖ ποτέ ὁ κόσμος... Ἴσως νά φαντάζεται κανείς ὅτι ἡ ἔκθεση περιγράφει τίς ἀγριότητες κάποιας περασμένης ἐποχῆς. Δυστυχῶς ὅμως ὑπάρχουν ἐκθέσεις πού λένε πώς οἱ ἀγριότητες αὐτές συνεχίζονται πιό ἐντατικά ἀπό κάθε ἄλλη φορά. Μιά μπροσούρα πού ἔχει ἐκδόσει πρίν δυό χρόνια ὁ Χάρντουϊκ λέει πώς οἱ καταχρήσεις πού καταγγέλθηκαν τό 1842 ἐξακολουθοῦν καί σήμερα (τό 1863) νά βρίσκονται σέ πλέρια ἄνθιση... Ἡ ἔκθεση αὐτή (τοῦ 1842) ἔμεινε χωρίς νά τήν προσέξει κανείς εἴκοσι ὁλόκληρα χρόνια, πού στό πέρασμά τους ἐπέτρεψαν νά γίνουν γονεῖς τῆς σημερινῆς γενεᾶς τά παιδιά ἐκεῖνα πού μεγάλωσαν χωρίς νάχουν τήν παραμικρότερη ἰδέα οὔτε ἀπ' αὐτό πού ἐμεῖς τό ὀνομάζουμε ἠθική, οὔτε ἀπό σχολική μόρφωση, θρησκεία ἤ φυσική οἰκογενειακή ἀγάπη»[320].

Στό μεταξύ εἶχε ἀλλάξει ἡ κοινωνική κατάσταση. Ἡ βουλή δέν τόλμησε ν' ἀποκρούσει τά αἰτήματα τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ 1863, ὅπως εἶχε κάνει προηγούμενα μέ τά αἰτήματα τοῦ 1842. Γιαυτό τό 1864 κιόλας, ὅταν ἡ ἐπιτροπή εἶχε δημοσιέψει μόνο ἕνα μέρος τῶν ἐκθέσεών της, στούς νόμους πού ὑπαγόταν ἡ ὑφαντουργία ὑπάχθηκαν καί οἱ παρακάτω κλάδοι: ἡ βιομηχανία χωμάτινων εἰδῶν (μαζί καί ἡ ἀγγειοπλαστική), ἡ ταπητουργία, ἡ παραγωγή σπίρτων, φυσιγγίων καί καψουλιῶν, καθώς καί τό ψαλίδισμα βελούδινων ὑφασμάτων. Στό λόγο τοῦ θρόνου τῆς 5 τοῦ Φλεβάρη 1867 ἡ τότε κυβέρνηση τῶν τόρυ ἀνήγγειλε καινούργια νομοσχέδια, στηριγμένα στίς τελικές προτάσεις τῆς ἐπιτροπῆς πού στό μεταξύ τό 1866 εἶχε ὁλοκληρώσει τό ἔργο της.

Στίς 15 τοῦ Αὐγούστου 1867 ἐπικυρώθηκε ἀπό τό βασιλιά ὁ Factory Acts Extension Act, καί στίς 21 τοῦ Αὐγούστου ὁ Workshops' Regulation Act [νόμος πού ρυθμίζει τή δουλιά στά ἐργαστήρια]. Ὁ πρῶτος νόμος ρυθμίζει τούς μεγάλους, ὁ δεύτερος τούς μικρούς κλάδους.

Ὁ Factory Acts Extension Act ρυθμίζει τίς ὑψικάμινους, τά σιδηρουργεῖα καί χαλκουργεῖα, τά χυτήρια, τά ἐργοστάσια μηχανουργίας,

---

χαρτιοῦ, γουταπέρκας, καουτσούκ καί καπνοῦ, στά τυπογραφεῖα καί βιβλιοδετεῖα, καί τέλος σ' ὅλα τά ἐργαστήρια πού ἀπασχολοῦν πάνω ἀπό 50 ἄτομα. —Ὁ Hours of Labour Regulation Act [νόμος γιά τή ρύθμιση τοῦ χρόνου ἐργασίας] ψηφίστηκε στίς 17 τοῦ Αὐγούστου 1867. Ὁ νόμος αὐτός ρυθμίζει τίς ὧρες ἐργασίας στά μικρά ἐργαστήρια καί στή λεγόμενη δουλιά στό σπίτι.

Στό II τόμο θά ἐπανέλθω σ' αὐτούς τούς νόμους, στό νέο Mining Act [νόμος γιά τά μεταλλεῖα] τοῦ 1872 κλπ.

[320] *Senior:* «Social Science Congress» [Edinburgh 1863], σελ. 55—58.

τά ἐργαστήρια μετάλλου, τά ἐργοστάσια γουταπέρκας, χαρτιοῦ, γυαλιοῦ καί καπνοῦ, ἔπειτα τά τυπογραφεῖα καί τά βιβλιοδετεῖα καί γενικά ὅλα τά βιομηχανικά ἐργαστήρια αὐτοῦ τοῦ εἴδους, ὅπου ἀπασχολοῦνται ταυτόχρονα 50 καί πάνω πρόσωπα τουλάχιστον 100 μέρες τό χρόνο.

Γιά νά δόσουμε μιάν εἰκόνα γιά τήν ἔκταση τοῦ τομέα πού ἀγκαλιάζει ὁ νόμος αὐτός παραθέτουμε μερικές ἀπό τίς διατάξεις πού περιέχει:

«*Χειροτεχνία* (σύμφωνα μ' αὐτό τό νόμο) εἶναι ὁποιαδήποτε ἐργασία πού γίνεται μέ τό χέρι καί πού ἀσκεῖται σάν ἐπάγγελμα ἤ πρός πορισμόν κατά τήν κατασκευή ἤ γιά τήν κατασκευή, τή μεταποίηση, τή διακόσμηση, τήν ἐπισκευή ἤ τήν ἀποπεράτωση κάποιου εἴδους ἤ ἑνός μέρους αὐτοῦ τοῦ εἴδους μέ σκοπό τήν πούλησή του.

Ἐργαστήρι εἶναι ὁποιοδήποτε δωμάτιο ἤ χῶρος, στεγασμένος ἤ ὑπαίθριος, ὅπου ἀσκεῖται κάποια „χειροτεχνία" ἀπό ὁποιοδήποτε παιδί, νεαρό ἐργάτη ἤ γυναίκα, καί ὅπου τό πρόσωπο πού ἀπασχολεῖ αὐτό τό παιδί, τό νεαρό ἐργάτη ἤ τή γυναίκα ἔχει τό δικαίωμα τῆς εἰσόδου καί τοῦ ἐλέγχου.

Ἀπασχολούμενος εἶναι ὁ ἐργαζόμενος σέ μιά „χειροτεχνία" ἀδιάφορο ἄν ἐργάζεται μέ μισθό ἤ χωρίς μισθό, κάτω ἀπό τήν ἐπίβλεψη ἑνός μάστορα ἤ ἑνός ἀπό τούς γονεῖς, ὅπως καθορίζεται πιό κάτω.

Γονεῖς εἶναι ὁ πατέρας, ἡ μητέρα, ὁ κηδεμόνας ἤ ἄλλο πρόσωπο πού ἀσκεῖ τήν κηδεμονία ἤ τόν ἔλεγχο πάνω σέ κάποιο... παιδί ἤ νεαρό ἐργάτη».

Τό ἄρθρο 7 πού προβλέπει τίς ποινές γιά τήν ἀπασχόληση παιδιῶν, νεαρῶν ἐργατῶν καί γυναικῶν κατά παράβαση τῶν διατάξεων αὐτοῦ τοῦ νόμου καθορίζει πρόστιμα ὄχι μόνο γιά τόν ἰδιοχτήτη τοῦ ἐργαστηρίου, ἀδιάφορο ἄν πρόκειται γιά γονιό ἤ ὄχι, μά ἀκόμα καί γιά «τούς γονεῖς ἤ τά ἄλλα πρόσωπα πού ἔχουν ὑπό τήν προστασία τους τό παιδί, τό νεαρό ἐργάτη ἤ τή γυναίκα, ἤ πού ἔχουν ἄμεσο ὄφελος ἀπό τήν ἐργασία τους».

Ὁ Factory Acts Extension Act, πού ἀφορᾶ τίς μεγάλες ἐπιχειρήσεις, ὑστερεῖ σέ σχέση μέ τό νόμο γιά τά ἐργοστάσια, γιατί περιέχει πλῆθος ἀπό ἄθλιες διατάξεις ἐξαιρέσεων καί δειλούς συμβιβασμούς μέ τούς κεφαλαιοκράτες.

Ὁ Workshops' Regulation Act, οἰκτρός σ' ὅλες του τίς λεπτομέρειες, ἔμεινε νεκρό γράμμα στά χέρια τῶν δημοτικῶν καί τοπικῶν ἀρχῶν, πού εἶχαν ἐπιφορτισθεῖ μέ τήν ἐφαρμογή του. Ὅταν τό 1871 ἡ βουλή τούς ἀφαίρεσε αὐτή τήν ἐξουσιοδότηση γιά νά τή μεταβιβάσει στούς ἐπιθεωρητές ἐργασίας, πού ὁ τομέας τους ἐπίβλεψης αὔξανε ἔτσι μέ μιᾶς κατά 100 000 καί πάνω ἐργαστήρια καί κατά 300 τουβλοποιεῖα, φρόντισαν ν' αὐξηθεῖ τό προσωπικό τους μονάχα.

κατά όχτώ βοηθούς, τή στιγμή πού ἤδη ἦταν πάρα πολύ ὀλιγάριθμο[321].

Αὐτό λοιπόν πού χτυπάει στό μάτι σέ τούτη τήν ἀγγλική νομοθεσία τοῦ 1867 εἶναι, ἀπό τή μιά, ἡ ἀνάγκη πού ἐπέβαλε στή βουλή τῶν κυρίαρχων τάξεων νά πάρει κατ' ἀρχήν τόσο ἐξαιρετικά καί σέ τόσο μεγάλη κλίμακα μέτρα ἐνάντια στίς ὑπερβολές τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἐκμετάλλευσης, καί ἀπό τήν ἄλλη, ὁ μεσοβέζικος χαρακτήρας, ἡ ἀποστροφή καί ἡ mala fides [ἡ κακή πίστη] μέ τίς ὁποῖες πῆρε αὐτά τά μέτρα.

Ἡ ἐξεταστική ἐπιτροπή τοῦ 1862 πρότεινε ἐπίσης μιά νέα ρύθμιση στήν ἐξορυχτική βιομηχανία, μιά βιομηχανία, πού διαφέρει ἀπ' ὅλες τίς ἄλλες στό ὅτι σ' αὐτήν συμβαδίζουν τά συμφέροντα τῶν γαιοχτημόνων καί τῶν βιομήχανων κεφαλαιοκρατῶν. Ἡ ἀντίθεση αὐτῶν τῶν συμφερόντων εἶχε εὐνοήσει τήν ἐργοστασιακή νομοθεσία: ἡ ἀπουσία αὐτῆς τῆς ἀντίθεσης εἶναι ἀρκετή γιά νά ἐξηγήσει τήν κωλυσιεργία καί τίς ὑπεκφυγές στή νομοθεσία γιά τά ὀρυχεῖα.

Ἡ ἐξεταστική ἐπιτροπή τοῦ 1840 εἶχε κάνει τόσο φρικιαστικές καί ἐξοργιστικές ἀποκαλύψεις καί εἶχε προκαλέσει τέτιο σκάνδαλο μπρός σ' ὅλη τήν Εὐρώπη, πού ἡ βουλή χρειάστηκε νά καθησυχάσει τή συνείδησή της μέ τόν Mining Act [νόμος γιά τά ὀρυχεῖα] τοῦ 1842, πού περιοριζόταν μόνο στό νά ἀπαγορεύει γιά γυναῖκες καί παιδιά κάτω ἀπό 10 χρονῶν τήν ἐργασία σέ ὑπόγειους χώρους.

Ἔπειτα ἀκολούθησε τό 1860 ὁ Mines' Inspection Act [νόμος γιά τήν ἐπιθεώρηση τῶν ὀρυχείων], σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο τά ὀρυχεῖα θά τά ἐπιθεωροῦν εἰδικά διορισμένοι δημόσιοι ὑπάλληλοι, καί δέ θά ἐπιτρέπεται ν' ἀπασχολοῦνται σ' αὐτά ἀγόρια ἀπό 10 ὥς 12 χρονῶν, ἐκτός ἄν ἔχουν πιστοποιητικό σχολείου ἤ ἄν ἔχουν φοιτήσει ὁρισμένο ἀριθμό ὡρῶν σέ σχολεῖο. Ὁ νόμος αὐτός ἔμεινε πέρα γιά πέρα νεκρό γράμμα ἐξαιτίας τοῦ διορισμοῦ ἑνός γελοῖα μικροῦ ἀριθμοῦ ἐπιθεωρητῶν, ἐξαιτίας τῆς ἐλάχιστης ἁρμοδιότητάς τους καί γιά ἄλλους λόγους πού θά ἐξηγηθοῦν πιό λεπτομερειακά στήν πορεία τῆς ἀνάλυσής μας.

Μιά ἀπό τίς νεότατες Γαλανές Βίβλους γιά τά ὀρυχεῖα εἶναι ἡ «Report from the Select Committee on Mines, together with... Evidence, 23 July 1866». Εἶναι τό ἔργο μιᾶς ἐπιτροπῆς ἀπό μέλη τῆς Κάτω Βουλῆς, πού εἶχε ἐξουσιοδοτηθεῖ νά καλέσει καί ν' ἀνακρίνει μάρτυρες. Πρόκειται γιά ἕνα χοντρό τόμο, ὅπου ἡ ἴδια ἡ «ἔκθεση» ἀποτελεῖται μόνο ἀπό πέντε ἀράδες πού λένε: ἡ ἐπιτροπή δέν ἔχει νά προσθέσει τίποτα καί πρέπει ν' ἀνακριθοῦν κι ἄλλοι ἀκόμα μάρτυρες!

Ὁ τρόπος ἐξέτασης τῶν μαρτύρων θυμίζει τίς cross examinations [κατ' ἀντιπαράσταση ἀνακρίσεις] στά ἀγγλικά δικαστήρια, ὅπου ὁ δικηγόρος μέ ἀναίσχυντες, παραπειστικές, διασταυρούμενες καί πλάγιες ἐρωτήσεις προσπαθεῖ νά σαστίσει τό μάρτυρα καί νά διαστρέψει τά λόγια του. Τό ρόλο τῶν δικηγόρων τόν παίζουν ἐδῶ οἱ ἴδιοι οἱ βουλευτές, τά μέλη τῆς ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς, πού ἀνάμεσά τους βρίσκονται καί ἰδιοχτῆτες καί ἐκμεταλλευτές ὀρυχείων. Μάρτυρες εἶναι ἐργάτες ὀρυχείων, συνήθως ἀνθρακορυχείων. Ὅλη ἡ κωμωδία εἶναι πάρα πολύ χαρακτηριστική γιά τό πνεῦμα τοῦ κεφαλαίου καί γιαυτό δέν μποροῦμε νά μήν παραθέσουμε ἐδῶ μερικά κομμάτια. Γιά μεγαλύτερη εὐκολία δίνω τά ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας κτλ. κατά κεφάλαια. Ὑπενθυμίζω ὅτι στίς ἀγγλικές Γαλανές Βίβλους ἡ ἐρώτηση καί ἡ ὑποχρεωτική ἀπάντηση εἶναι ἀριθμημένες καί ὅτι οἱ μάρτυρες πού παραθέτουμε ἐδῶ τίς καταθέσεις τους εἶναι ἐργάτες ἀνθρακορυχείων.

1. *Ἀπασχόληση τῶν ἐνηλίκων ἀπό 10 χρονῶν καί πάνω στά ὀρυχεῖα.*—Ἡ ἐργασία μαζί μέ τόν ὑποχρεωτικό δρόμο ἀπό τό σπίτι στό ὀρυχεῖο κι ἀπό τό ὀρυχεῖο στό σπίτι βαστάει συνήθως 14 ὥς 15 ὧρες καί σέ ἐξαιρετικές περιπτώσεις περισσότερο, ἀπό τίς 3, 4, 5 ἡ ὥρα τό πρωί ὥς τίς 4 μέ 5 τό ἀπόγευμα (ἀριθ. 6, 452, 83). Οἱ ἐνήλικοι ἐργάτες ἐργάζονται σέ δυό βάρδιες, ἤ 8 ὧρες, γιά τούς ἀνήλικους ὅμως δέ γίνεται ἀλλαγή βάρδιας γιά λόγους οἰκονομίας (ἀριθ. 80, 203, 204). Τά μικρότερα παιδιά χρησιμοποιοῦνται κυρίως γιά ν' ἀνοιγοκλείνουν τίς πόρτες στά διάφορα τμήματα τοῦ ὀρυχείου, τά μεγαλύτερα σέ βαριές δουλιές, στή μεταφορά τοῦ κάρβουνου κλπ. (ἀριθ. 122, 739, 740). Οἱ πολλές ὧρες δουλιᾶς κάτω ἀπό τή γῆ βαστᾶνε ὥς τό 18ο ἤ 22ο ἔτος τῆς ἡλικίας τους, ὁπότε γίνεται τό πέρασμα στήν καθαυτό δουλιά τοῦ ἀνθρακορύχου (ἀριθ. 161). Τά παιδιά καί οἱ νέοι τσακίζονται σήμερα στή δουλιά περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλη προηγούμενη περίοδο (ἀριθ. 1663—1667). Οἱ ἐργάτες ὀρυχείων ζητοῦν σχεδόν ὁμόφωνα νά ψηφιστεῖ ἕνας νόμος πού ν' ἀπαγορεύει τή δουλιά στά ὀρυχεῖα γιά παιδιά κάτω ἀπό 14 χρονῶν. Καί ὁ Χέσσυ Βίβιαν (πού ὁ ἴδιος εἶναι ἐκμεταλλευτής ὀρυχείου) ρωτάει τώρα: «Μήπως τό αἴτημα αὐτό δέν ἐξαρτιέται ἀπό τή μεγαλύτερη ἤ μικρότερη φτώχια τῶν γονέων;»—Ἔπειτα ρωτάει ὁ μίστερ Μπριούτς: «Δέ θἆταν σκληρό ν' ἀφαιρεθεῖ ὁ πόρος αὐτός ἀπό τίς οἰκογένειες, πού δέν ἔχουν πατέρα ἤ πού ὁ πατέρας εἶναι ἀνάπηρος κλπ.; Κι ἐξάλλου πρέπει νά ἐπικρατεῖ ἕνας γενικός κανόνας. Θέλετε σ' ὅλες τίς περιπτώσεις ν' ἀπαγορέψετε τήν ὑπόγεια ἐργασία γιά παιδιά κάτω ἀπό 14 χρονῶν;». Ἀπάντηση: «Σ' ὅλες τίς περιπτώσεις» (ἀριθ. 107 ὥς 110). Βίβιαν: «Ἄν ἀπαγορευτεῖ ἡ ἐργασία στά ὀρυχεῖα γιά παιδιά κάτω ἀπό 14 χρονῶν, δέ θάστελναν οἱ γονεῖς τά παιδιά τους σέ ἐργοστάσια; Κανονικά, ὄχι» (ἀριθ. 174). Ἐργάτης: «Μοιάζει εὔκολη δουλιά τό ν' ἀνοιγοκλείνει κανείς τίς πόρτες. Πρόκειται ὅμως γιά πολύ βασανιστική δουλιά. Κι ἄν ἀκόμα παραβλέψουμε τό συνεχές ρεῦμα, τό παιδί εἶναι σάν φυλακισμένο μέσα σ' ἕνα σκοτεινό κελί φυλακῆς». Ὁ ἀστός Βίβιαν: «Τήν ὥρα πού τό παιδί φυλάει τήν πόρτα δέν μπορεῖ νά διαβάζει ἄν ἔχει φῶς;—Πρῶτα θἄπρεπε ν' ἀγοράζει μέ

[321] Τό προσωπικό τῆς Ἐπιθεώρησης ἐργασίας ἀποτελοῦνταν ἀπό 2 ἐπιθεωρητές, 2 βοηθούς-ἐπιθεωρητές καί 41 ὑποεπιθεωρητές. Τό 1871 διορίστηκαν κι ἄλλοι ὀχτώ ὑποεπιθεωρητές. Τά συνολικά ἔξοδα γιά τήν ἐφαρμογή τῶν νόμων γιά τά ἐργοστάσια στήν Ἀγγλία, τή Σκωτία καί τήν Ἰρλανδία ἦταν τό 1871—1872 μόνο 25 347 λίρ. στ. μαζί μέ τά δικαστικά ἔξοδα γιά τίς δίκες τῶν ἐπιχειρηματιῶν πού παράβαιναν τό νόμο.

δικά του λεφτά τά κεριά. Χώρια άπ' αυτό δμως δέ θά τοΰ έπιτρεπόταν νά διαβάζει. Βρίσκεται έκεΐ γιά νά κοιτάζει τή δουλιά του, έκτελεΐ ένα καθήκον. Ποτέ δέν είδα ένα παιδί νά διαβάζει μέσα στό όρυχεΐο» (άριθ. 139, 141, 143, 158, 160).

2. *'Εκπαίδευση.*—Οί έργάτες όρυχείων ζητοΰν νά ψηφιστεί ένας νόμος πού νά έπιβάλλει τήν ύποχρεωτική έκπαίδευση γιά τά παιδιά, δπως γίνεται στά έργοστάσια. Δηλώνουν πώς είναι καθαρά χιμαιρική ή διάταξη τοΰ νόμου τοΰ 1860, πού λέει δτι χρειάζονται σχολικά πιστοποιητικά γιά νά χρησιμοποιοΰνται παιδιά 10—12 χρονών. Ή «καταπονητική» μέθοδος άνάκρισης πού έφαρμόζουν οί καπιταλιστές άνακριτές γίνεται έδώ πραγματικά άστεία. «Ό νόμος χρειάζεται περισσότερο ένάντια στούς έπιχειρηματίες ή ένάντια στούς γονεΐς;—Ένάντια καί στούς δυό» (άριθ. 115). «Περισσότερο ένάντια στούς πρώτους ή ένάντια στούς δεύτερους;—Πώς ν' άπαντήσω σ' αυτή τήν έρώτηση;» (άριθ. 116).«Έκδηλώνουν οί έπιχειρηματίες καμιά τάση νά προσαρμόσουν τίς ώρες δουλιάς στή σχολική έκπαίδευση;—Ποτέ» (άριθ. 137). «Καλυτερεύουν οί έργάτες όρυχείων κατοπινά τήν άγωγή τους;—Γενικά γίνονται χειρότεροι· άποχτοΰν κακές συνήθειες· άρχίζουν τό πιοτό καί τόν τζόγο καί άλλα παρόμοια καί πάνε πέρα γιά πέρα χαμένοι» (άριθ. 211). «Γιατί νά μή στέλνονται τά παιδιά σέ νυχτερινά σχολειά;—Στίς περισσότερες άνθρακοφόρες περιφέρειες δέν ύπάρχουν νυχτερινά σχολειά. Τό κύριο δμως είναι πώς άπό τήν ύπερβολική δουλιά είναι τόσο έξαντλημένα, πού άπό τήν κούραση δέν μποροΰν ν' άνοίξουν τά μάτια τους» (άριθ. 454). «Λοιπόν—συμπεραίνει ό άστός—είστε ένάντια στήν έκπαίδευση; —Πρός θεοΰ, δχι, άλλά», κλπ. «Ό νόμος τοΰ 1860 δέν ύποχρεώνει τούς ίδιοχτήτες όρυχείων νά ζητάνε σχολικά πιστοποιητικά, δταν χρησιμοποιοΰν παιδιά άπό 10 ώς 12 χρονών;—Ό νόμος—ναί, δμως οί έπιχειρηματίες δέν τό κάνουν αυτό». «Κατά τή γνώμη σας δέν έχει έφαρμοστεΐ γενικά αυτή ή διάταξη τοΰ νόμου;—Δέν έφαρμόζεται καθόλου» (άριθ. 443, 444). «Δείχνουν μεγάλο ένδιαφέρον οί έργάτες όρυχείων γιά τό ζήτημα τής έκπαίδευσης;—Στή μεγάλη τους πλειοψηφία» (άριθ. 717). «Νοιάζονται γιά τήν έφαρμογή τοΰ νόμου; —Στή μεγάλη τους πλειοψηφία» (άριθ. 718). «Γιατί λοιπόν δέν έπιβάλλουν τήν έφαρμογή του;—Τυχαίνει ένας έργάτης νά θέλει ν' άρνηθεΐ τή χρησιμοποίηση παιδιών χωρίς σχολικό πιστοποιητικό, μά τότε γίνεται έπισημασμένος άνθρωπος (a marked man)» (άριθ. 720). «Ποιός τόν έπισημαίνει;—Ό έπιχειρηματίας του» (άριθ. 721). «Δέν πιστεύω νά νομίζετε δτι οί έπιχειρηματίες θά κατάτρεχαν έναν άνθρωπο, έπειδή ύπακούει στό νόμο.—Νομίζω δτι θά τόκαναν» (άριθ. 722). «Γιατί οί έργάτες δέν άρνοΰνται νά χρησιμοποιήσουν τέτια παιδιά; —Ή έκλογή δέν άφήνεται σ' αυτούς» (άριθ. 723). «Ζητάτε τήν έπέμβαση τής βουλής;—Άν πρόκειται νά γίνει κάτι τό άποτελεσματικό γιά τήν έκπαίδευση τών παιδιών τών έργατών όρυχείων, πρέπει νά γίνει άπό τή βουλή μέ άναγκαστικό νόμο» (άριθ. 1634). «Πρέπει νά ίσχύει αυτό γιά τά παιδιά δλων τών έργατών τής Μεγάλης Βρετανίας ή μόνο γιά τά παιδιά τών έργατών όρυχείων;—Έγώ βρίσκομαι έδώ γιά νά μιλήσω έξονόματος τών έργατών όρυχείων» (άριθ. 1636). «Γιατί νά γίνεται διάκριση άνάμεσα στά παιδιά τών όρυχείων καί στ' άλλα παιδιά; —Έπειδή άποτελοΰν έξαίρεση άπό τόν κανόνα» (άριθ. 1638). «Άπό ποιάν άποψη;—Άπό σωματική» (άριθ. 1639). «Γιατί ή έκπαίδευση θά είχε μεγαλύτερη άξία γι' αυτά, παρά γιά τ' άγόρια άλλων κατηγοριών;—Δέ λέω δτι έχει γι' αυτά μεγαλύτερη άξία, άλλά έξαιτίας τής ύπερβολικής έργασίας τους στά όρυχεΐα έχουν λιγότερες πιθανότητες έκπαίδευσης σέ ήμερήσια ή κυριακάτικα σχολειά» (άριθ. 1640). «Δέν είναι άλήθεια πώς είναι άδύνατο νά χειρίζεται κανείς μέ τρόπο άπόλυτο ζητήματα αυτοΰ τοΰ είδους;» (άριθ. 1644). «Ύπάρχουν άρκετά σχολειά στίς περιφέρειες;—Όχι» (άριθ. 1646). «Άν τό κράτος ζητοΰσε νά στέλνεται κάθε παιδί στό σχολειό, άπό ποΰ θά βρίσκονταν τά σχολειά γιά δλα τά παιδιά;—Νομίζω πώς άπό τή στιγμή πού θά τό έπιβάλουν αυτό οί περιστάσεις, τά σχολειά θά ξεπηδήσουν μόνα τους» (άριθ. 1647). «Ή μεγάλη πλειοψηφία δχι μόνο τών παιδιών, μά καί τών ένήλικων έργατών δέν ξέρουν άνάγνωση καί γραφή» (άριθ. 705, 726).

3. *Ή έργασία τών γυναικών.*—Είναι άλήθεια πώς άπό τό 1842 καί δώ δέ χρησιμοποιοΰνται πιά έργάτριες σέ ύπόγειες έργασίες, χρησιμοποιοΰνται δμως σέ έργασίες έπιφανείας, στό φόρτωμα τοΰ κάρβουνου κλπ., στό σύρσιμο τών κοφινιών ώς τίς διώρυγες καί τά σιδηροδρομικά βαγόνια, στή διαλογή τοΰ κάρβουνου κλπ. Στά τελευταία 3—4 χρόνια έχει αυξηθεΐ πολύ ή χρησιμοποίησή τους (άριθ. 1727). Πρόκειται συνήθως γιά γυναΐκες, θυγατέρες καί χήρες άνθρακορύχων άπό 12 ώς 50 καί 60 χρονών (άριθ. 645, 1779, 1781). «Τί γνώμη έχουν οί έργάτες όρυχείων γιά τή χρησιμοποίηση γυναικών στά όρυχεΐα;—Όλοι τους τήν καταδικάζουν» (άριθ. 648). «Γιατί;—Τή θεωροΰν έξευτελιστική γιά τό γυναικεΐο φΰλο» (άριθ. 649). «Φοροΰν ένα είδος άνδρικά ροΰχα. Σέ πολλές περιπτώσεις πνίγεται κάθε ντροπή. Πολλές γυναΐκες καπνίζουν. Ή δουλιά τους είναι τόσο βρώμικη, δσο καί ή δουλιά μέσα στά ίδια τά όρυχεΐα. Άνάμεσά τους ύπάρχουν πολλές παντρεμένες γυναΐκες, πού δέν μποροΰν νά έκπληρώνουν τά οίκιακά τους καθήκοντα» (άριθ. 650—654, 701). «Μποροΰν οί χήρες νά βροΰν άλλοΰ μιά τόσο έπικερδή άσχολία (8—10 σελίνια τήν έβδομάδα);—Δέν μπορώ ν' άπαντήσω σ' αυτό» (άριθ. 709, 708). «Καί δμως (καρδιά άπό πέτρα!) είστε άποφασισμένοι νά τούς κόψετε αυτό τόν πόρο ζωής;—Όπωσδήποτε» (άριθ. 710). «Άπό ποΰ προέρχεται αυτή ή διάθεση;—Έμεΐς, οί έργάτες όρυχείων, σεβόμαστε τόσο τό ώραΐο φΰλο, πού δέ θέλουμε νά τό βλέπουμε καταδικασμένο νά έργάζεται στά άνθρακορυχεΐα... Ή δουλιά αυτή στό μεγαλύτερό της μέρος είναι πολύ βαριά. Πολλά άπ' αυτά τά κορίτσια κουβαλοΰν 10 τόννους τήν ήμέρα» (άριθ. 1715, 1717). «Μήπως νομίζετε δτι οί έργάτριες πού δουλεύουν στά όρυχεΐα είναι πιό άνήθικες άπό τίς έργάτριες πού δουλεύουν σέ έργοστάσια;—Τό ποσοστό τών διεφθαρμένων είναι μεγαλύτερο άπ' δ,τι στά κορίτσια τών έργοστασίων» (άριθ. 1732). «Ώστε σεΐς δέν είστε ευχαριστημένοι οΰτε καί μέ τήν κατάσταση τής ήθικής στά

ἐργοστάσια;—"Οχι» (ἀριθ. 1733). «Μήπως θέλετε νά ἀπαγορέψετε καί τήν ἐργασία τῶν γυναικῶν στά ἐργοστάσια;—"Οχι, δέν τό θέλω αὐτό» (ἀριθ. 1734). «Γιατί ὄχι; Εἶναι πιό ἀξιοπρεπής καί πιό κατάλληλη γιά τό γυναικεῖο φύλο» (ἀριθ. 1735). «Καί ὅμως ἔχετε τή γνώμη πώς εἶναι βλαβερή γιά τήν ἠθικότητά τους; —"Οχι, ὄχι τόσο πολύ ὅσο ἡ δουλιά στό ὀρυχεῖο. Ἐξἄλλου δέ μιλῶ μόνο ἀπό ἠθική, μά καί ἀπό σωματική καί κοινωνική ἄποψη. Ὁ κοινωνικός ξεπεσμός τῶν κοριτσιῶν εἶναι ἀξιοθρήνητος καί ἔφτασε στό ἔπακρο. "Οταν τά κορίτσια αὐτά γίνονται γυναῖκες τῶν ἀνθρακορύχων, οἱ ἄνδρες ὑποφέρουν πολύ ἀπό τόν ξεπεσμό αὐτό, πράγμα πού τούς διώχνει ἀπό τό σπίτι καί τούς ρίχνει στό πιοτό» (ἀριθ. 1736). «Δέν ἰσχύει ὅμως τό ἴδιο καί γιά τίς γυναῖκες πού ἐργάζονται σέ ἐργοστάσια σιδηρουργίας;—Δέν εἶμαι σέ θέση νά μιλήσω γιά ἄλλους κλάδους» (ἀριθ. 1737). «Ποιά εἶναι ὅμως ἡ διαφορά ἀνάμεσα στίς γυναῖκες πού ἐργάζονται σέ ἐργοστάσια σιδηρουργίας καί σέ ἀνθρακορυχεῖα;—Δέν ἔχω ἀσχοληθεῖ μ' αὐτό τό ζήτημα» (ἀριθ.1740). «Μπορεῖτε ν' ἀνακαλύψετε κάποια διαφορά ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς δυό κατηγορίες;—Δέν ἔχω ἐξακριβώσει τίποτα μέ βεβαιότητα γι' αὐτό τό ζήτημα, ξέρω ὅμως ἀπό τίς ἐπισκέψεις πού ἔκανα ἀπό σπίτι σέ σπίτι τήν ἐπαίσχυντη κατάσταση πραγμάτων στήν περιφέρειά μας» (ἀριθ. 1741). «Μήπως θά ἐπιθυμούσατε πολύ νά καταργήσετε τήν ἐργασία τῶν γυναικῶν παντοῦ ὅπου ἡ ἐργασία αὐτή εἶναι ἐξευτελιστική;—Μάλιστα... τά καλύτερα αἰσθήματα τῶν παιδιῶν πρέπει νά προέρχονται ἀπό τήν ἀνατροφή πού τούς δίνει ἡ μητέρα» (ἀριθ. 1750). «Μά αὐτό ἰσχύει καί γιά τήν ἀπασχόληση τῶν γυναικῶν στή γεωργία; Ἡ δουλιά αὐτή διαρκεῖ μόνο δυό ἐποχές τοῦ ἔτους, στή δουλιά μας ὅμως ἐργάζονται καί τίς τέσσερις ἐποχές» (ἀριθ. 1751). «Συχνά δουλεύουν μέρα καί νύχτα, βρεμένες ὥς τό κόκκαλο, μέ τόν ὀργανισμό τους ἀδυνατισμένο καί μέ τσακισμένη τήν ὑγεία τους». «Δέν ἔχετε μελετήσει γενικά τό ζήτημα (τῆς ἀπασχόλησης τῶν γυναικῶν),—Κοίταξα γύρω μου καί μπορῶ νά πῶ μονάχα πώς πουθενά δέ βρῆκα κάτι πού νά μπορεῖ νά παραλληλιστεῖ μέ τή δουλιά τῶν γυναικῶν στά ἀνθρακορυχεῖα. Ἡ δουλιά αὐτή εἶναι γιά ἄνδρες καί μάλιστα δουλιά γιά γερούς ἄνδρες» (ἀριθ. 1753, 1793, 1794). «Ἡ καλύτερη μερίδα τῶν ἀνθρακορύχων, πού προσπαθοῦν ν' ἀνυψωθοῦν καί νά ἐξανθρωπιστοῦν, ἀντί νά βροῦν στήριγμα στίς γυναῖκες τους, τραβιοῦνται ἀπ' αὐτές πρός τά κάτω» (ἀριθ. 1808). Κι ἀφοῦ οἱ ἀστοί συνέχισαν τίς διασταυρούμενες καί πλάγιες ἐρωτήσεις τους, βγαίνει ἐπιτέλους στά φόρα τό μυστικό τῆς «συμπόνιας» τους γιά τίς χῆρες, τίς φτωχές οἰκογένειες κλπ.: «Ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ ἀνθρακορυχείου διορίζει ὁρισμένους τζέντλεμαν γιά τήν ἐπίβλεψη καί ἡ πολιτική αὐτωνῶν εἶναι, γιά ν' ἀποσπάσουν συγχαρητήρια, νά προσπαθοῦν ὥστε νά γίνονται ὅλα πιό οἰκονομικά, καί τά ἐργαζόμενα κορίτσια παίρνουν 1 σελίνι ὥς 1 σελίνι καί 6 πένες τήν ἡμέρα, τή στιγμή πού ἕνας ἄνδρας θάπρεπε νά παίρνει 2 σελίνια καί 6 πένες (ἀριθ. 1816).

4. *"Ενορκοι νεκροσκόποι.*—«Σχετικά μέ τίς coroner's inquests [ἀνακρίσεις τῶν νεκροσκόπων] στήν περιφέρειά σας εἶναι οἱ ἐργάτες εὐχαριστημένοι μέ τή δικαστική διαδικασία ὅταν γίνονται ἀτυχήματα; —"Οχι, δέν εἶναι» (ἀριθ. 360). «Γιατί ὄχι;—Ἰδίως γιατί κάνουν ἐνόρκους ἀνθρώπους, πού δέν ἔχουν ἀπολύτως καμιά ἰδέα ἀπό ἀνθρακορυχεῖα. Ποτέ δέν τραβιοῦνται ἐργάτες, παρά μόνο σάν μάρτυρες. Γενικά στή δουλιά αὐτή παίρνουν μπακάληδες ἀπό τίς γειτονικές περιφέρειες, πού ἐπηρεάζονται ἀπό τούς ἰδιοκτῆτες τῶν ὀρυχείων, τούς πελάτες τους, καί δέν καταλαβαίνουν οὔτε κάν τίς τεχνικές ἐκφράσεις τῶν μαρτύρων. Ζητᾶμε ἕνα μέρος τῶν ἐνόρκων ν' ἀποτελεῖται ἀπό ἀνθρακορύχους. Συνήθως ἡ ἀπόφαση ἀντιφάσκει μέ τίς καταθέσεις τῶν μαρτύρων» (ἀριθ. 361, 364, 366, 368, 371, 375). «Δέν πρέπει οἱ ἔνορκοι νά εἶναι ἀμερόληπτοι;—Πῶς». «Θᾶταν ἀμερόληπτοι οἱ ἐργάτες;—Δέ βλέπω τούς λόγους γιατί νά μήν εἶναι ἀμερόληπτοι. Ξέρουν τά πράγματα» «Δέ θᾶχαν ὅμως τήν τάση νά ἐκδίδουν ἄδικες καί σκληρές ἀποφάσεις πρός ὄφελος τῶν ἐργατῶν;—"Οχι, δέν τό νομίζω» (ἀριθ. 378, 379, 380).

5. *Ψεύτικα μέτρα καί σταθμά κλπ.*—Οἱ ἐργάτες ζητᾶνε βδομαδιάτικη ἀντί δεκαπενθήμερη πληρωμή, μέτρημα τῆς παραγωγῆς σύμφωνα μέ τό βάρος της καί ὄχι σύμφωνα μέ τή χωρητικότητα τῶν κοφινιῶν σέ κυβικά, προστασία ἀπό τή χρησιμοποίηση ψεύτικων βαρῶν κλπ. (ἀριθ. 1701). «Μήπως ὅταν τά κοφίνια τά μεγαλώνουν καταχρηστικά δέν μπορεῖ ὁ ἐργάτης νά ἐγκαταλείψει τό ὀρυχεῖο ὕστερα ἀπό 15μερη προειδοποίηση;—Μά κι ἄν πιάσει ἀλλοῦ δουλιά θά βρεῖ τήν ἴδια κατάσταση» (ἀριθ. 1701). «Μπορεῖ ὅμως νά ἐγκαταλείψει τή θέση, ὅπου ἐπικρατεῖ τό ἄδικο;—Ἐπικρατεῖ παντοῦ» (ἀριθ. 1702). «Μήπως ὁ ἐργάτης δέν μπορεῖ κάθε φορά νά ἐγκαταλείπει τή θέση του ὕστερα ἀπό 15μερη προειδοποίηση; Ναί» (ἀριθ. 1703). Καί ἡ ὑπόθεση τέλειωσε.

6. *Ἐπιθεώρηση ὀρυχείων.*—Οἱ ἐργάτες δέν ὑποφέρουν μόνο ἀπό τά ἀτυχήματα πού προκαλοῦν οἱ ἐκρήξεις ἀερίων. «"Εχουμε ἀκόμα νά παραπονεθοῦμε ἐξίσου καί γιά τόν κακό ἀερισμό τῶν ἀνθρακορυχείων, ἔτσι πού σ' αὐτά οἱ ἄνθρωποι μόλις καί μετά βίας μποροῦν κι ἀναπνέουν· τό ἀποτέλεσμα εἶναι νά γίνονται ἀνίκανοι γιά ὁποιαδήποτε ἐργασία. "Ετσι λχ. ἴσα-ἴσα τοῦτες τίς μέρες στό τμῆμα τοῦ ὀρυχείου, ὅπου ἐργάζομαι ἐγώ, ὁ μολυσμένος ἀέρας ἔριξε πολλούς ἐργάτες γιά ἑβδομάδες στό κρεβάτι. Οἱ κύριες στοές ἀερίζονται συνήθως ἀρκετά, ὄχι ὅμως τά μέρη ἴσα-ἴσα ὅπου ἐργαζόμαστε "Αν ἕνας ἐργάτης παραπονεθεῖ στόν ἐπιθεωρητή ἐργασίας γιά τόν ἀερισμό, ἀπολύεται καί γίνεται „ἐπισημασμένος" ἄνθρωπος, πού δέν μπορεῖ πιά νά βρεῖ πουθενά ἀλλοῦ δουλιά. Ὁ „Mining inspecting Act" [νόμος γιά τήν ἐπιθεώρηση ὀρυχείων] τοῦ 1860 εἶναι ἁπλό κουρελόχαρτο. Ὁ ἐπιθεωρητής κι ὁ ἀριθμός τῶν ἐπιθεωρητῶν εἶναι πάρα πολύ μικρός κάνει ἴσως κάθε 7 χρόνια μιά τυπική ἐπίσκεψη. Ὁ δικός μας ἐπιθεωρητής εἶναι ἕνας τελείως ἀνίκανος ἑβδομηντάρης, στόν ὁποῖο ὑπάγονται πάνω ἀπό 130 ἀνθρακορυχεῖα. "Εχουμε ἀνάγκη ἀπό περισσότερους ἐπιθεωρητές

καί ἐπιπλέον χρειαζόμαστε καί ὑποεπιθεωρητές» (ἀριθ. 234 κ. ἑ.). «Μήπως θά πρέπει ἡ κυβέρνηση νά διατηρεῖ ἕναν τέτιο στρατό ἀπό ἐπιθεωρητές, ὥστε νά μποροῦν νά κάνουν μόνοι τους ὅλα ὅσα ζητᾶτε, χωρίς νά συγκεντρώνουν πληροφορίες ἀπό τούς ἐργάτες;—Αὐτό εἶναι ἀδύνατο, ὅμως τίς πληροφορίες πρέπει νάρχονται νά τίς παίρνουν οἱ ἴδιοι μέσα ἀπό τά ὀρυχεῖα» (ἀριθ. 280, 277). «Δέ νομίζετε ὅτι τό ἀποτέλεσμα θᾶταν ἡ εὐθύνη (!) γιά τόν ἀερισμό κλπ. ἀπό τούς ἰδιοχτῆτες τῶν ἀνθρακορυχείων νά φορτωθεῖ στούς κυβερνητικούς ὑπαλλήλους; Καθόλου· δουλιά τους πρέπει νά εἶναι νά ἐπιβάλουν τήν τήρηση τῶν νόμων πού ὑπάρχουν κιόλας» (ἀριθ. 285). «Ὅταν μιλᾶτε γιά ὑποεπιθεωρητές, μήπως ἐννοεῖτε ἀνθρώπους μέ λιγότερο μισθό καί κατώτερο χαρακτήρα ἀπό τούς σημερινούς ἐπιθεωρητές;—Καθόλου δέν ἐπιθυμῶ νά εἶναι κατώτεροι, ἄν μπορεῖτε νά βρεῖτε καλύτερους» (ἀριθ. 294). «Θέλετε περισσότερους ἐπιθεωρητές ἤ μιά κατηγορία ἀνθρώπων κατώτερων ἀπό τούς ἐπιθεωρητές;—Χρειαζόμαστε ἀνθρώπους πού νά τριγυρνᾶνε οἱ ἴδιοι μέσα στά ὀρυχεῖα, ἀνθρώπους πού δέ φοβοῦνται γιά τό πετσί τους» (ἀριθ. 295). «Ἄν ἐκπληρωθεῖ ἡ ἐπιθυμία σας γιά ἐπιθεωρητές χειρότερης ποιότητας, δέ θά δημιουργοῦσε κινδύνους τό γεγονός ὅτι θά τούς ἔλειπε ἡ ἱκανότητα κλπ.;—Ὄχι, εἶναι δουλιά τῆς κυβέρνησης νά τοποθετήσει κατάλληλα πρόσωπα» (ἀριθ. 297). Αὐτός ὁ τρόπος ἀνάκρισης γίνεται στό τέλος ἀνυπόφορος ἀκόμα καί στόν ἴδιο τόν πρόεδρο τῆς ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς. «Θέλετε—λέει ἐπεμβαίνοντας—πραχτικούς ἀνθρώπους πού νά βλέπουν οἱ ἴδιοι μέ τά μάτια τους τί γίνεται στά ὀρυχεῖα καί νά κατατοπίζουν τόν ἐπιθεωρητή, πού θά μπορεῖ ἔπειτα νά χρησιμοποιεῖ τίς ἀνώτερες γνώσεις του» (ἀριθ. 298, 299). «Δέ θά στοίχιζε πολύ ὁ ἀερισμός ὅλων αὐτῶν τῶν παλιῶν ὀρυχείων;—Πῶς, τά ἔξοδα μπορεῖ ν' αὐξηθοῦν, ὅμως θά προστατευθοῦν ἀνθρώπινες ζωές» (ἀριθ. 531). Ἕνας ἀνθρακορύχος διαμαρτύρεται ἐνάντια στό ἄρθρο 17 τοῦ νόμου τοῦ 1860: «Ὅταν σήμερα ὁ ἐπιθεωρητής ὀρυχείων βρεῖ ἕνα μέρος τοῦ ὀρυχείου σέ κατάσταση ἀκατάλληλη γιά ἐργασία, εἶναι ὑποχρεωμένος νά εἰδοποιήσει σχετικά τόν ἰδιοχτήτη τοῦ ὀρυχείου καί τόν ὑπουργό τῶν Ἐσωτερικῶν. Ὕστερα ἀπό τήν εἰδοποίηση ὁ ἰδιοχτήτης τοῦ ὀρυχείου ἔχει 20 μέρες καιρό νά σκεφτεῖ, καί ἅμα περάσουν οἱ 20 αὐτές μέρες μπορεῖ ν' ἀρνηθεῖ κάθε ἀλλαγή. Ὅταν τό κάνει αὐτό, πρέπει νά γράψει στόν ὑπουργό τῶν Ἐσωτερικῶν καί νά τοῦ προτείνει 5 μηχανικούς ὀρυχείων, ἀπό τούς ὁποίους ὁ ὑπουργός πρέπει νά διαλέξει τούς διαιτητές. Ὑποστηρίζουμε ὅτι στήν περίπτωση αὐτή ὁ ἰδιοχτήτης τοῦ ἀνθρακορυχείου διορίζει οὐσιαστικά ὁ ἴδιος τούς δικαστές πού θά τόν κρίνουν» (ἀριθ. 581). Ὁ ἀστός ἀνακριτής, πού εἶναι ὁ ἴδιος ἰδιοχτήτης ὀρυχείου: «Πρόκειται γιά καθαρά θεωρητική ἀντίρηση» (ἀριθ. 586). «Ἔχετε λοιπόν πολύ κακή γνώμη γιά τήν ἐντιμότητα τῶν μηχανικῶν ὀρυχείων;—Λέω πώς αὐτό εἶναι πολύ ἀδικαιολόγητο καί ἄδικο» (ἀριθ. 588). «Μήπως οἱ μηχανικοί ὀρυχείων δέν ἔχουν ἕνα εἶδος ἐπίσημου χαρακτήρα, πράγμα πού ἀνυψώνει τίς ἀποφάσεις τους πάνω ἀπό κάθε μεροληψία πού φοβᾶστε;—Ἀρνοῦμαι ν' ἀπαντήσω σέ ἐρωτήσεις πού

ἀφοροῦν τόν προσωπικό χαρακτήρα αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων. Ἔχω τήν πεποίθηση ὅτι σέ πολλές περιπτώσεις ἐνεργοῦν πολύ μεροληπτικά καί ὅτι θάπρεπε νά τούς ἀφαιρεθεῖ αὐτό τό δικαίωμα στίς περιπτώσεις πού διακυβεύονται ἀνθρώπινες ζωές» (ἀριθ. 589). Ὁ ἴδιος ἀστός ἔχει τήν ἀναισχυντία νά ρωτήσει: «Δέ νομίζετε πώς καί οἱ ἰδιοχτῆτες ὀρυχείων ζημιώνουν ὅταν γίνονται ἐκρήξεις;» Τέλος: «Δέν μπορεῖτε ἐσεῖς οἱ ἐργάτες νά περιφρουρήσετε μόνοι τά συμφέροντά σας χωρίς νά ἐπικαλεῖστε τή βοήθεια τῆς κυβέρνησης;—Ὄχι» (ἀριθ. 1042). Τό 1865 ὑπῆρχαν στή Μεγάλη Βρετανία 3217 ἀνθρακορυχεῖα καί 12 ἐπιθεωρητές. Ἕνας ἰδιοχτήτης ὀρυχείων στό Γιόρκσηρ («Times», 26 τοῦ Γενάρη 1867) ὑπολογίζει μόνος του πώς κι ἄν ἀκόμα δέν παρθοῦν ὑπόψη οἱ καθαρά γραφειοκρατικές ὑποθέσεις τῶν ἐπιθεωρητῶν, πού ἀπορροφοῦν ὅλο τόν καιρό τους, κάθε ἀνθρακορυχεῖο θά μποροῦσε νά ἐπιθεωρεῖται μιά φορά στά 10 χρόνια. Δέν εἶναι παράξενο ὅτι τά τελευταῖα χρόνια (ἰδίως τό 1866 καί τό 1867) αὐξήθηκαν προοδευτικά σέ ἀριθμό καί ἔκταση οἱ καταστροφές (καμιά φορά μέ θύματα 200 ὥς 300 ἐργάτες). Αὐτές εἶναι οἱ ὀμορφιές τῆς «ἐλεύθερης» κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς!

Πάντως ὁ νόμος τοῦ 1872, ὅσο λειψός κι ἄν εἶναι, εἶναι ὁ πρῶτος, πού ρυθμίζει τίς ὧρες ἐργασίας τῶν παιδιῶν πού ἐργάζονται σέ ὀρυχεῖα καί πού καθιστᾶ ὥς ἕνα βαθμό ὑπεύθυνους γιά τά λεγόμενα ἀτυχήματα τούς ἐκμεταλλευτές καί τούς ἰδιοχτῆτες ὀρυχείων.

Ἡ βασιλική ἐπιτροπή τοῦ 1867 γιά τήν ἐξέταση τῆς ἀπασχόλησης παιδιῶν, νέων καί γυναικῶν στή γεωργία δημοσίεψε μερικές πολύ σπουδαῖες ἐκθέσεις. Ἔγιναν διάφορες προσπάθειες νά ἐφαρμοστοῦν στή γεωργία οἱ ἀρχές τῆς ἐργοστασιακῆς νομοθεσίας μέ τροποποιημένη μορφή, μά ὥς τώρα ἀπότυχαν ὅλες. Τό σημεῖο ὅμως ὅπου θέλω ἐδῶ νά ἐπιστήσω τήν προσοχή εἶναι ἡ ὕπαρξη μιᾶς ἀκατάσχετης τάσης γιά γενική ἐφαρμογή αὐτῶν τῶν ἀρχῶν.

Ἄν, ἀπό τή μιά μεριά, ἡ γενίκευση τῆς ἐργοστασιακῆς νομοθεσίας ἔγινε ἀναπόφευχτη σάν μέσο σωματικῆς καί πνευματικῆς προστασίας τῆς ἐργατικῆς τάξης, ἀπό τήν ἄλλη, γενικεύει καί ἐπιταχύνει, ὅπως τό δείξαμε κιόλας, τή μετατροπή σκόρπιων προτσές ἐργασίας μικροσκοπικῆς κλίμακας σέ συνδυασμένα προτσές ἐργασίας μεγάλης κοινωνικῆς κλίμακας, δηλ. γενικεύει κι ἐπιταχύνει τή συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου καί τή μονοκρατορία τοῦ ἐργοστασιακοῦ συστήματος. Καταστρέφει ὅλες τίς ἀρχαϊκές καί μεταβατικές μορφές, πού πίσω τους κρύβεται ἀκόμα ἐνμέρει ἡ κυριαρχία τοῦ κεφαλαίου, καί τίς ἀντικατασταίνει μέ τήν ἄμεση καί ἀπροκάλυπτη κυριαρχία του. Γενικεύει ἔτσι καί τόν ἄμεσο ἀγώνα ἐνάντια σ' αὐτή τήν κυριαρχία. Ἐνῶ στό κάθε ἐργαστήρι ξεχωριστά ἐπιβάλλει τήν ὁμοιομορφία, τήν κανονικότητα, τήν τάξη καί τήν οἰκονομία, αὐξάνει, χάρη στό τεράστιο κέντρισμα πού δίνουν στήν τεχνική ὁ περιορισμός καί ἡ ρύθμιση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, τήν ἀναρχία καί τίς καταστροφές τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς γενικά, καθώς καί τήν ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας καί τό συναγωνισμό τῶν μηχανῶν μέ τόν ἐργάτη. Καταστρέφοντας τίς σφαῖρες

τῆς μικρῆς παραγωγῆς καί τῆς δουλιᾶς στό σπίτι, καταστρέφει τά τελευταῖα καταφύγια τῶν «ὑπεράριθμων» καί μαζί τήν ὥς τά σήμερα ἀσφαλιστική δικλείδα τοῦ ὅλου κοινωνικοῦ μηχανισμοῦ. Ὁδηγώντας στό ὡρίμασμα τῶν ὑλικῶν ὅρων καί τοῦ κοινωνικοῦ συνδυασμοῦ τοῦ προτσές τῆς παραγωγῆς, ὁδηγεῖ στό ὡρίμασμα τῶν ἀντιφάσεων καί τῶν ἀνταγωνισμῶν τῆς κεφαλαιοκρατικῆς του μορφῆς, καί ἑπομένως ὁδηγεῖ ταυτόχρονα στό ὡρίμασμα τῶν μορφικῶν στοιχείων μιᾶς καινούργιας κοινωνίας καί τῶν παραγόντων ἀνατροπῆς τῆς παλιᾶς κοινωνίας[322].

---

[322] Ὁ Ρόμπερτ Ὄουεν, ὁ πατέρας τῶν συνεταιριστικῶν ἐργοστασίων καί καταστημάτων, πού ὡστόσο, ὅπως παρατηρήσαμε πιό πάνω, δέ συμμεριζόταν καθόλου τίς αὐταπάτες τῶν μιμητῶν του γιά τή σημασία αὐτῶν τῶν μεμονωμένων στοιχείων μετασχηματισμοῦ, στά πειράματά του πραγματικά δέν ξεκινοῦσε μόνο ἀπό τό ἐργοστασιακό σύστημα, μά τό διακήρυχνε καί θεωρητικά σάν τήν ἀφετηρία τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης. Ὁ κ. Βίσσερινγκ. καθηγητής τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας στό Πανεπιστήμιο τοῦ Λέυντεν, φαίνεται σά νά διαισθάνεται κάτι τέτιο, ὅταν στό ἔργο του «Handboek van Praktische Staatshuishoudkunde» [Amsterdam] 1860—1862, *πού σερβίρει μέ* τήν πιό κατάλληλη μορφή τίς κοινοτοπίες τῆς χυδαίας οἰκονομολογίας, τάσσεται μέ ζῆλο ὑπέρ τῆς χειροτεχνικῆς παραγωγῆς καί ἐνάντια στή μεγάλη βιομηχανία.—[*Ὑποσημείωση στήν 4η ἔκδοση.*— Τό «νέο νομικό τερατούργημα» (σελ. 264) [σελ. 314 τούτου τοῦ τόμου], πού δημιούργησε ἡ ἀγγλική νομοθεσία μέ τούς ἀλληλοαντιφάσκοντες Factory Acts, Factory Acts Extension Act καί Workshops' Act, ἔγινε ἐπιτέλους ἀνυπόφορο, καί γιαυτό μέ τόν Factory and Workshop Act [νόμο γιά τά ἐργοστάσια καί τά ἐργαστήρια] τοῦ 1878 κωδικοποιήθηκε ὅλη ἡ σχετική νομοθεσία. Φυσικά ἐδῶ δεν μπορεῖ νά γίνει διεξοδική κριτική αὐτοῦ τοῦ βιομηχανικοῦ κώδικα τῆς Ἀγγλίας πού ἰσχύει καί σήμερα. Γιαυτό θ' ἀρκεστοῦμε στίς παρακάτω παρατηρήσεις. Ὁ νόμος περιλαβαίνει. 1) Τά κλωστοϋφαντουργικά ἐργοστάσια. Ἐδῶ ὅλα μένουν περίπου ὅπως ἦταν: ὁ χρόνος ἐργασίας πού ἐπιτρέπεται γιά τά παιδιά πάνω ἀπό 10 χρονῶν εἶναι $5^1/_2$ ὧρες τήν ἡμέρα ἤ 6 ὧρες μέ ἐλεύθερο τό Σάββατο. Γιά τούς νέους καί τίς γυναῖκες 10 ὧρες τίς πρῶτες πέντε μέρες τῆς ἑβδομάδας καί τό πολύ $6^1/_2$ ὧρες τό Σάββατο.—2) Τά μή κλωστοϋφαντουργικά ἐργοστάσια. Ἐδῶ οἱ διατάξεις προσαρμόστηκαν στίς διατάξεις τοῦ 1 περισσότερο ἀπ' ὅ,τι γινόταν προηγούμενα, ἐξακολουθοῦν ὅμως νά ὑπάρχουν μερικές ἐξαιρέσεις, πού εὐνοοῦν τούς κεφαλαιοκράτες καί πού σέ μερικές περιπτώσεις μποροῦν νά ἐπεκταθοῦν ἀκόμα περισσότερο μέ εἰδική ἄδεια τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐσωτερικῶν.—3) Τά Workshops [ἐργαστήρια] καθορίζονται περίπου ὅπως καί στόν προηγούμενο νόμο. Ἐφόσο στά ἐργαστήρια ἐργάζονται παιδιά, νέοι ἐργάτες ἤ γυναῖκες, ἐξισώνονται περίπου μέ τά μή κλωστοϋφαντουργικά ἐργοστάσια, ὅμως πάλι μέ εὐκολίες στίς λεπτομέρειες.—4) Τά ἐργαστήρια ὅπου δέν ἐργάζονται παιδιά καί νέοι, ἀλλά πρόσωπα καί τῶν δυό φύλων πάνω ἀπό 18 χρονῶν γιά τήν κατηγορία αὐτή ἰσχύουν καί ἄλλες διευκολύνσεις.—5) Τά Domestic Workshops [οἰκιακά ἐργαστήρια], ὅπου ἀπασχολοῦνται μόνο μέλη τῆς οἰκογένειας μέσα στήν οἰκογενειακή κατοικία τους. Γι' αὐτά τά ἐργαστήρια ἰσχύουν ἀκόμα πιό ἐλαστικές διατάξεις, καί ταυτόχρονα ὁ περιορισμός ὅτι ὁ ἐπιθεωρητής μπορεῖ νά μπαίνει, χωρίς εἰδική ὑπουργική ἤ δικαστική ἄδεια, μόνο σέ τέτιους χώρους πού δέ χρησιμοποιοῦνται ταυτόχρονα σάν χῶροι κατοικίας. καί τέλος ἡ ἀπόλυτη ἐλευθερία γιά τή χορτοπλεχτική, τή νταντελοποιία μέ κοπανέλι καί τή γαντοποιία, ὅταν ἀσκοῦνται μέσα στά πλαίσια τῆς οἰκογένειας. Παρ' ὅλες τίς ἐλλείψεις του ὁ νόμος αὐτός ἐξακολουθεῖ ἀκόμα, δίπλα στόν ἐλβετικό ὁμοσπονδιακό νόμο γιά τά ἐργοστάσια τῆς 23 τοῦ Μάρτη 1877, νά εἶναι κατά πολύ ὁ καλύτερος νόμος σ' αὐτόν τόν τομέα. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει μιά σύγκριση αὐτοῦ τοῦ νόμου μέ τόν πιό πάνω ἐλβετικό ὁμοσπονδιακό νόμο, γιατί

10. ΜΕΓΑΛΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΚΑΙ ΓΕΩΡΓΙΑ.

Ἡ ἐπανάσταση πού προκαλεῖ ἡ μεγάλη βιομηχανία στή γεωργία καί στίς κοινωνικές σχέσεις τῶν συντελεστῶν τῆς παραγωγῆς της μπορεῖ νά περιγραφεῖ μόνον ἀργότερα. Ἐδῶ προτρέχοντας ἀρκεῖ ν' ἀναφέρουμε σύντομα λίγα ἀποτελέσματα. Ἄν ἡ χρήση τῶν μηχανῶν στή γεωργία εἶναι στό μεγαλύτερό της μέρος ἀπαλλαγμένη ἀπό τά μειονεχτήματα πού ἐκθέτουν σέ κίνδυνο τό σῶμα τοῦ ἐργοστασιακοῦ ἐργάτη[323], δρᾶ ἐδῶ ἀκόμα πιό ἐντατικά καί χωρίς ν' ἀντισταθμίζει τή μετατροπή τῶν ἐργατῶν σέ «ὑπεράριθμους», ὅπως θά τό δοῦμε ἀργότερα λεπτομερειακά. Λογουχάρη στίς κομητεῖες τοῦ Καίμπριτς καί τοῦ Σάφφολκ στά τελευταῖα εἴκοσι χρόνια ἔχει ἐπεκταθεῖ πολύ ἡ ἐπιφάνεια τῆς καλλιεργημένης γῆς, ἐνῶ ὁ ἀγροτικός πληθυσμός μειώθηκε στήν περίοδο αὐτή ὄχι μόνο σχετικά, μά καί ἀπόλυτα. Στίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς οἱ γεωργικές μηχανές ἀναπληρώνουν γιά τήν ὥρα μόνο δυνάμει τούς ἐργάτες, δηλ. ἐπιτρέπουν στόν παραγωγό νά καλλιεργεῖ μιά μεγαλύτερη ἐπιφάνεια, χωρίς ὅμως νά διώχνουν ἀπό τήν παραγωγή πραγματικά ἐργαζόμενους ἐργάτες. Στήν Ἀγγλία καί στήν Οὐαλλία τό 1861 ὁ ἀριθμός τῶν προσώπων πού συμμετεῖχαν στήν παραγωγή γεωργικῶν μηχανῶν ἦταν 1034, ἐνῶ ὁ ἀριθμός τῶν γεωργικῶν ἐργατῶν πού ἐργάζονταν σέ ἀτμομηχανές καί ἐργασιομηχανές ἦταν τό ὅλο 1205.

Στή σφαίρα τῆς γεωργίας ἡ μεγάλη βιομηχανία ἐπενεργεῖ πιό ἐπαναστατικά ἀπό ὁπουδήποτε ἀλλοῦ μέ τήν ἔννοια ὅτι καταστρέφει τό προπύργιο τῆς παλιᾶς κοινωνίας, τόν «ἀγρότη» καί στή θέση του βάζει τό μισθωτό ἐργάτη. Ἔτσι οἱ ἀνάγκες τῆς κοινωνικῆς ἀνατροπῆς καί οἱ κοινωνικές ἀντιθέσεις τῆς ὑπαίθρου ἐξομοιώνονται μέ τίς ἀνάγκες τῆς κοινωνικῆς ἀνατροπῆς καί τίς κοινωνικές ἀντιθέσεις τῆς πόλης. Στή θέση τῆς πιό ρουτινιασμένης καί τῆς πιό ἄλογης παραγωγῆς μπαίνει ἡ συνειδητή, τεχνολογική ἐφαρμογή τῆς ἐπιστήμης. Ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς ὁλοκληρώνει τή διάλυση τοῦ ἀρχικοῦ οἰκογενειακοῦ δεσμοῦ γεωργίας καί βιομηχανίας, πού ἕνωνε τήν παιδική ἀνεξέλιχτη μορφή καί τῶν δυό. Ταυτόχρονα ὅμως δημιουργεῖ τίς ὑλικές προϋποθέσεις μιᾶς καινούργιας, ἀνώτερης σύνθεσης, τῆς

δείχνει πολύ παραστατικά τά πλεονεχτήματα καθώς καί τά μειονεχτήματα τῶν δυό νομοθετικῶν μεθόδων—τῆς ἀγγλικῆς, «ἱστορικῆς», πού ἐπενέβαινε ἀπό περίπτωση σέ περίπτωση, καί τῆς ἠπειρωτικῆς, πού στηρίζεται στίς παραδόσεις τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης καί πού γενικεύει περισσότερο. Δυστυχῶς ὁ ἀγγλικός κώδικας στήν ἐφαρμογή του στά ἐργαστήρια ἐξακολουθεῖ ἀκόμα κατά ἕνα μεγάλο μέρος νά παραμένει νεκρό γράμμα—λόγω ἀνεπαρκοῦς προσωπικοῦ ἐπιθεωρητῶν.—*Φ. Ε.*]

[323] Διεξοδική περιγραφή τῶν μηχανῶν πού χρησιμοποιοῦνται στήν ἀγγλική γεωργία βρίσκουμε στό βιβλίο τοῦ δρ *Β. Χάμμ*· «Die Landwirtschaftlichen Geräte und Maschinen Englands», 2η ἔκδ. [Braunschweig], 1856. Στή σκιαγράφηση τῆς πορείας ἐξέλιξης τῆς ἀγγλικῆς γεωργίας ὁ κ. Χάμμ ἀκολουθεῖ πολύ ἄκριτα τόν κ. Λεόνς ντέ Λαβέρν. [*Ὑποσημείωση στήν 4η ἔκδοση.*—Φυσικά, σήμερα τό βιβλίο αὐτό ἔχει παλιώσει. *Φ.Ε.*]

συνένωσης τῆς γεωργίας καί τῆς βιομηχανίας πάνω στή βάση τῶν ἀντιθετικά ὁλοκληρωμένων μορφῶν της. Ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή μαζί μέ τή διαρκῶς αὐξανόμενη ὑπεροχή τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ, πού τόν συγκεντρώνει σέ μεγάλα κέντρα, ἀπό τή μιά μεριά συσσωρεύει τήν ἱστορική κινητήρια δύναμη τῆς κοινωνίας, ἐνῶ ἀπό τήν ἄλλη διαταράσσει τήν ἀνταλλαγή τῆς ὕλης ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο καί τή γῆ, δηλ. τήν ἐπιστροφή στό ἔδαφος τῶν συστατικῶν τοῦ ἐδάφους πού καταναλώνει ὁ ἄνθρωπος μέ τή μορφή μέσων συντήρησης καί ἱματισμοῦ, καί ἑπομένως τόν αἰώνιο φυσικό ὅρο ἀέναης γονιμότητας τοῦ ἐδάφους. Ἔτσι καταστρέφει ταυτόχρονα τή σωματική ὑγεία τῶν ἐργατῶν τῶν πόλεων καί τήν πνευματική ζωή τῶν ἐργατῶν τῆς ὑπαίθρου[324]. Ταυτόχρονα ὅμως μέ τήν καταστροφή τῶν αὐθόρμητα μόνο δημιουργημένων ὅρων αὐτῆς τῆς ἀνταλλαγῆς τῆς ὕλης δημιουργεῖ τήν ἀνάγκη ν᾽ ἀποκατασταθεῖ συστηματικά αὐτή ἡ ἀνταλλαγή τῆς ὕλης σάν ρυθμιστικός νόμος τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς καί μέ μορφή πού ν᾽ ἀνταποκρίνεται ὁλοκληρωτικά στήν πλέρια ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου. Στή γεωργία, ὅπως καί στή μανουφακτούρα, ἡ κεφαλαιοκρατική μετατροπή τοῦ προτσές παραγωγῆς ἐμφανίζεται ταυτόχρονα σάν μαρτυρολόγιο τοῦ παραγωγοῦ, τό μέσο ἐργασίας ἐμφανίζεται σάν μέσο ὑποδούλωσης, ἐκμετάλλευσης καί φτώχευσης τοῦ ἐργάτη, καί ὁ κοινωνικός συνδυασμός τῶν προτσές ἐργασίας ἐμφανίζεται σάν ὀργανωμένη καταπίεση τῆς ἀτομικῆς του ζωντάνιας, ἐλευθερίας καί αὐτοτέλειας. Ἡ διασπορά τῶν ἐργατῶν τῆς ὑπαίθρου πάνω σέ μεγάλες ἐπιφάνειες σπάει ταυτόχρονα τή δύναμη ἀντίστασής τους, ἐνῶ ἡ συγκέντρωση τῶν ἐργατῶν τῶν πόλεων μεγαλώνει τή δύναμη ἀντίστασής τους. Ὅπως στή βιομηχανία τῶν πόλεων, ἔτσι καί στή σύγχρονη γεωργία ἡ ἀνεβασμένη παραγωγική δύναμη καί ἡ μεγαλύτερη ρευστοποίηση τῆς ἐργασίας ἐξαγοράζονται μέ τή διασπάθιση καί τό μαράζωμα τῆς ἴδιας τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Καί κάθε πρόοδος τῆς κεφαλαιοκρατικῆς γεωργίας δέν εἶναι πρόοδος μόνο στήν τέχνη καταλήστευψης τοῦ ἐργάτη, μά καί στήν τέχνη καταλήστευψης τοῦ ἐδάφους, κάθε πρόοδος στό ἀνέβασμα τῆς γονιμότητάς του γιά ἕνα ὁρισμένο χρονικό διάστημα εἶναι ταυτόχρονα καί πρόοδος στήν καταστροφή τῶν μόνιμων πηγῶν αὐτῆς τῆς γονιμότητας. Καί ὅσο περισσότερο μιά χώρα, ὅπως λχ. οἱ Ἑνωμένες Πολιτεῖες τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς, ξεκινάει ἀπό τή βιομηχανία σάν τό φόντο τῆς ἀνάπτυξής της, τόσο

---

[324] «Χωρίζετε τό λαό σέ δυό ἐχθρικά στρατόπεδα, σέ ἀγροίκους χωρικούς καί σέ ἐκθηλυσμένους νάνους. Θεέ μου! Ἕνα ἔθνος διασπασμένο σέ γεωργικά κ. ἐμπορικά συμφέροντα αὐτοονομάζεται ὑγιές, καί θεωρεῖ μάλιστα τόν ἑαυτό του φωτισμένο καί πολιτισμένο, ὄχι παρά τόν τερατώδικο καί ἀφύσικο αὐτό χωρισμό, *ἀλλά ἴσα-ἴσα ἐξαιτίας του*» (*David Urquhart:* «Familiar Words». London 1855, σελ. 119). Το χωρίο αὐτό δείχνει ταυτόχρονα καί τή δύναμη καί τήν ἀδυναμία ἑνός εἴδους κριτικῆς, πού ξέρει νά κρίνει καί νά καταχρίνει τό παρόν, πού δέν μπορεῖ ὅμως νά τό κατανοήσει.

πιό γρήγορο εἶναι αὐτό τό προτσές τῆς καταστροφῆς[325]. Ἑπομένως, ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή ἀναπτύσσει μόνο τήν τεχνική καί τό συνδυασμό τοῦ κοινωνικοῦ προτσές παραγωγῆς, ὑποσκάφτοντας ταυτόχρονα τίς πηγές ἀπ᾽ ὅπου ἀναβρύζει κάθε πλοῦτος: τή γῆ καί τόν ἐργάτη.

---

[325] Πρβλ. *Liebig:* «Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie», 7η ἔκδ. 1862, καί ἰδίως τήν «Einleitung in die Naturgesetze des Feldbaus» στόν πρῶτο τόμο. Ἡ διασάφηση τῆς ἀρνητικῆς πλευρᾶς τῆς σύγχρονης γεωργίας, ἀπό φυσικοεπιστημονική ἄποψη, εἶναι μιά ἀπό τίς ἀθάνατες ὑπηρεσίες πού πρόσφερε ὁ Λῆμπιγκ. Ἐπίσης καί οἱ ἱστορικές του παρατηρήσεις γιά τήν ἱστορία τῆς γεωργίας, ἄν καί δέν εἶναι ἀπαλλαγμένες ἀπό χοντροκομμένες πλάνες, ρίχνουν φῶς σέ μερικά προβλήματα. Λυπηρό εἶναι μόνο πού πετάει στήν τύχη κουβέντες σάν κι αὐτήν: «Μέ τή συνεχιζόμενη κονιορτοποίηση καί τό συχνό ὄργωμα ἐντείνεται ἡ ἀνταλλαγή τοῦ ἀέρα στό ἐσωτερικό πορωδῶν τμημάτων τῆς γῆς καί μεγαλώνει κι ἀνανεώνεται ἡ ἐπιφάνεια τῶν τμημάτων τῆς γῆς, πού πάνω τους πρέπει νά ἐπενεργήσει ὁ ἀέρας, εἶναι ὅμως εὐκολονόητο, ὅτι οἱ αὐξήσεις τῆς σοδιᾶς τοῦ χωραφιοῦ δέν μποροῦν νά εἶναι ἀνάλογες μέ τήν ἐργασία πού χρησιμοποιεῖται στό χωράφι, ἀλλά ὅτι μεγαλώνουν σέ πολύ μικρότερη ἀναλογία». «Ὁ νόμος αὐτός—προσθέτει ὁ Λῆμπιγκ—διατυπώθηκε γιά πρώτη φορά ἀπό τόν Τζ. Στ. Μίλλ στό ἔργο του „Principles of Political Economy“, τόμ. I, σελ. 17, μέ τόν παρακάτω τρόπο: „Ὅτι ἡ ἀποδοτικότητα τοῦ ἐδάφους caeteris paribus [ὅταν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μένουν ἴδιοι] αὐξάνει σέ φθίνουσα ἀναλογία σέ σύγκριση μέ τήν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀπασχολούμενων ἐργατῶν (ὁ κ. Μίλλ ἐπαναλαβαίνει μάλιστα μέ λαθεμένη διατύπωση τό γνωστό νόμο τοῦ Ρικάρντο, γιατί, μιά καί «the decrease of the labourers employed» [«ἡ μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀπασχολούμενων ἐργατῶν»] στήν Ἀγγλία συμβάδιζε πάντα μέ τήν πρόοδο τῆς γεωργίας, ὁ νόμος αὐτός πού εἶχε ἐφευρεθεῖ γιά τήν Ἀγγλία καί στήν Ἀγγλία, τουλάχιστον στήν Ἀγγλία δέν ἐφαρμοζόταν) εἶναι ὁ γενικός νόμος τῆς γεωργίας“, καί αὐτό εἶναι ἀρκετά περίεργο, ἐπειδή τοῦ ἦταν ἄγνωστη ἡ αἰτία αὐτοῦ τοῦ νόμου» (*Liebig*, στό ἴδιο, τόμ. I, σελ. 143 καί ὑποσημείωση). Ἐκτός ἀπό τήν πλανεμένη ἑρμηνεία τῆς λέξης «ἐργασία», μέ τήν ὁποία ὁ Λῆμπιγκ ἐννοεῖ κάτι τό διαφορετικό ἀπό ἐκεῖνο πού ἐννοεῖ ἡ πολιτική οἰκονομία, εἶναι πάντως «ἀρκετά περίεργο» ὅτι κάνει τόν κ. Τζ. Στ. Μίλλ πρῶτο κήρυκα μιᾶς θεωρίας, πού τή διατύπωσε δημοσία πρῶτος ὁ Τζέιμις Ἄντερσον τόν καιρό πού ζοῦσε ἀκόμα ὁ Α. Σμίθ καί τήν ἐπαναλάβαινε σέ διάφορα ἔργα του ὥς τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα, πού τό 1815 τήν ἰδιοποιήθηκε ὁ Μάλθους, μάστορας γενικά στή λογοκλοπία (ὅλη ἡ θεωρία του γιά τόν πληθυσμό εἶναι μιά ξετσίπωτη λογοκλοπία), πού τήν εἶχε ἀναπτύξει ὁ Οὐέστ ταυτόχρονα καί ἀνεξάρτητα ἀπό τόν Ἄντερσον, πού τό 1817 ὁ Ρικάρντο τή συνέδεσε μέ τή γενική θεωρία τῆς ἀξίας καί πού ἀπό τότε ἔκανε τό γύρο τοῦ κόσμου μέ τό ὄνομα τοῦ Ρικάρντο, πού τό 1820 τήν εἶχε ἐκχυδαΐσει ὁ Τζέιμς Μίλλ (ὁ πατέρας τοῦ Τζ. Στ. Μίλλ) καί πού τέλος ἀνάμεσα στ᾽ ἄλλα τήν ἐπαναλαβαίνει καί ὁ κύριος Τζ. Στ. Μίλλ σάν σχολικό δόγμα πού ἔχει γίνει πιά κοινοτοπία. Δέν μποροῦμε ν᾽ ἀρνηθοῦμε πώς ὁ Τζ. Στ. Μίλλ τό ὁπωσδήποτε «περίεργο» κῦρος του τό ὀφείλει σχεδόν μονάχα σέ τέτιες qui pro quo [συγχύσεις]

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ

Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΑΠΟΛΥΤΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΧΕΤΙΚΗΣ ΥΠΕΡΑΞΙΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΑΠΟΛΥΤΗ ΚΑΙ ΣΧΕΤΙΚΗ ΥΠΕΡΑΞΙΑ

Τό προτσές ἐργασίας (βλέπε τό πέμπτο κεφάλαιο) τό ἐξετάσαμε πρῶτα ἀφηρημένα, ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ἱστορικές του μορφές, σάν προτσές ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο καί τή φύση. Ἐκεῖ εἴπαμε: «Ἄν ὅλο τό προτσές ἐργασίας τό ἐξετάσουμε ἀπό τήν ἄποψη τοῦ ἀποτελέσματός του, τότε καί τά δυό, τό μέσο ἐργασίας καί τό ἀντικείμενο ἐργασίας ἐμφανίζονται σάν μέσα παραγωγῆς καί ἡ ἐργασία ἡ ἴδια σάν παραγωγική ἐργασία». Καί στήν ὑποσημείωση 7 συμπληρώσαμε: «Ὁ ὁρισμός αὐτός: παραγωγική ἐργασία, πού ἀπορρέει ἀπό τήν ἄποψη τοῦ ἁπλοῦ προτσές παραγωγῆς, εἶναι τελείως ἀνεπαρκής γιά τό κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγῆς». Αὐτό πρέπει νά τό ἀναπτύξουμε ἐδῶ περισσότερο.

Ὅσο τό προτσές ἐργασίας εἶναι καθαρά ἀτομικό, ὁ ἴδιος ἐργάτης συνενώνει ὅλες τίς λειτουργίες πού ἀργότερα χωρίζονται. Στήν ἀτομική ἰδιοποίηση φυσικῶν ἀντικειμένων γιά τούς σκοπούς τῆς ζωῆς του ἐλέγχει τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του. Ἀργότερα τόν ἐλέγχουν. Ὁ ξεχωριστός ἄνθρωπος δέν μπορεῖ νά ἐπενεργεῖ πάνω στή φύση χωρίς νά βάζει σ' ἐνέργεια τούς μῦς του κάτω ἀπό τόν ἔλεγχο τοῦ δικοῦ του μυαλοῦ. Ὅπως στό φυσικό σύστημα ἀνήκουν μαζί τό κεφάλι καί τό χέρι, ἔτσι καί τό προτσές τῆς ἐργασίας συνενώνει τήν ἐργασία τοῦ κεφαλιοῦ καί τήν ἐργασία τοῦ χεριοῦ. Ἀργότερα οἱ ἐργασίες αὐτές χωρίζονται καί φτάνουν ὥς τήν ἐχθρική ἀντίθεση. Τό προϊόν μετατρέπεται γενικά ἀπό ἄμεσο προϊόν τοῦ ἀτομικοῦ παραγωγοῦ σέ κοινωνικό, στό κοινό προϊόν ἑνός συνολικοῦ ἐργάτη, δηλ. ἑνός συνδυασμένου ἐργατικοῦ προσωπικοῦ, πού τά μέλη του βρίσκονται πιό κοντά ἤ πιό μακριά στό χειρισμό τοῦ ἀντικειμένου ἐργασίας. Γιαυτό, μαζί μέ τό συνεργατικό χαρακτήρα τοῦ ἴδιου τοῦ προτσές ἐργασίας, εὐρύνεται κατανάγκην ἡ ἔννοια τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας καί τοῦ φορέα της, τοῦ παραγωγικοῦ ἐργάτη. Γιά νά ἐργάζεται κανείς παραγωγικά δέ χρειάζεται πιά νά χρησιμοποιεῖ ἄμεσα τά χέρια του· ἀρκεῖ νά εἶναι ὄργανο τοῦ συνολικοῦ ἐργάτη, νά ἐκτελεῖ κάποια ἀπό τίς ὑπολειτουργίες του. Ὁ πιό πάνω ἀρχικός ὁρισμός τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας, βγαλμένος ἀπό τή φύση τῆς ἴδιας τῆς ὑλικῆς παραγωγῆς, μένει πάντα ἀληθινός γιά τό συνολικό ἐργάτη, ὅταν τόν ἐξετάζουμε σάν σύνολο. Δέν ἰσχύει ὅμως πιά γιά τό καθένα ἀπό τά μέλη του, παρμένα χωριστά.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ὅμως στενεύει ἡ ἔννοια τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας. Ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή δέν εἶναι μόνο παραγωγή ἐμπορευμάτων, εἶναι στήν οὐσία παραγωγή ὑπεραξίας. Ὁ ἐργάτης δέν παράγει γιά τόν ἑαυτό του, ἀλλά γιά τό κεφάλαιο. Γιαυτό δέν εἶναι πιά ἀρκετό ὅτι γενικά παράγει. Πρέπει νά παράγει ὑπεραξία. Παραγωγικός εἶναι μονάχα ὁ ἐργάτης ἐκεῖνος, πού παράγει ὑπεραξία γιά τόν κεφαλαιοκράτη ἤ πού ἐξυπηρετεῖ τήν αὐτοαξιοποίηση τοῦ κεφαλαίου. Ἄν ἔχουμε τό δικαίωμα νά διαλέξουμε ἕνα παράδειγμα ἔξω ἀπό τή σφαίρα τῆς ὑλικῆς παραγωγῆς, τότε ἕνας δάσκαλος εἶναι παραγωγικός ἐργάτης, ὅταν, ὄχι μόνο ἐπεξεργάζεται παιδικά κεφάλια, μά τσακίζεται κι ὁ ἴδιος στή δουλιά γιά νά πλουτίζει ὁ ἐπιχειρηματίας. Τό ὅτι ὁ τελευταῖος ἔχει τοποθετήσει τά κεφάλαιά του σ' ἕνα ἐργοστάσιο ἐκπαίδευσης ἀντί σ' ἕνα ἐργοστάσιο λουκάνικων δέν ἀλλάζει τίποτα στή σχέση. Ἡ ἔννοια λοιπόν τοῦ παραγωγικοῦ ἐργάτη καθόλου δέν περικλείνει μονάχα μιά σχέση ἀνάμεσα στή δράση καί στό ὠφέλιμο ἀποτέλεσμα, ἀνάμεσα στόν ἐργάτη καί στό προϊόν ἐργασίας, ἀλλά περικλείνει καί μιά σχέση παραγωγῆς εἰδικά κοινωνική, πού ἔχει γεννηθεῖ ἱστορικά καί βάζει στόν ἐργάτη τή σφραγίδα τοῦ ἄμεσου μέσου ἀξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου. Ἔτσι δέν εἶναι εὐτύχημα, ἀλλά ἀτύχημα, νά εἶναι κανείς παραγωγικός ἐργάτης. Στό τέταρτο βιβλίο τοῦ ἔργου τούτου, πού πραγματεύεται τήν ἱστορία τῆς θεωρίας, θά δοῦμε ἀπό πιό κοντά πώς ἡ κλασική πολιτική οἰκονομία ἀπό ἀνέκαθεν ἔκανε τήν παραγωγή ὑπεραξίας ἀποφασιστικό χαρακτηριστικό τοῦ παραγωγικοῦ ἐργάτη. Γιαυτό, μαζί μέ τήν ἀλλαγή τῆς ἀντίληψής της γιά τή φύση τῆς ὑπεραξίας ἀλλάζει κι ὁ ὁρισμός της τοῦ παραγωγικοῦ ἐργάτη. Ἔτσι, οἱ φυσιοκράτες δηλώνουν πώς μονάχα ἡ γεωργική ἐργασία εἶναι παραγωγική, γιατί αὐτή μονάχα παρέχει ὑπεραξία. Γιά τούς φυσιοκράτες ὅμως ἡ ὑπεραξία ὑπάρχει ἀποκλειστικά μέ τή μορφή τῆς γαιοπροσόδου.

Ἡ παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας πέρα ἀπό τό σημεῖο πού ὁ ἐργάτης θά παρῆγε μόνο ἕνα ἰσοδύναμο γιά τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς του δύναμης, καί ἡ ἰδιοποίηση αὐτῆς τῆς ὑπερεργασίας ἀπό τό κεφάλαιο—αὐτή εἶναι ἡ παραγωγή τῆς ἀπόλυτης ὑπεραξίας. Ἡ παραγωγή τῆς ἀπόλυτης ὑπεραξίας ἀποτελεῖ τή γενική βάση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συστήματος καί τήν ἀφετηρία τῆς παραγωγῆς τῆς σχετικῆς ὑπεραξίας. Κατά τήν παραγωγή τῆς σχετικῆς ὑπεραξίας ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα εἶναι ἐξαρχῆς χωρισμένη σέ δυό κομμάτια: σέ ἀναγκαία ἐργασία καί ὑπερεργασία. Γιά νά παραταθεῖ ἡ ὑπερεργασία περιορίζεται ἡ ἀναγκαία ἐργασία μέ μέθοδες πού ἐπιτρέπουν νά παράγεται μέσα σέ λιγότερο χρόνο τό ἰσοδύναμο τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας. Ἡ παραγωγή τῆς ἀπόλυτης ὑπεραξίας περιστρέφεται μόνο γύρω στό ζήτημα τῆς διάρκειας τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας· ἡ παραγωγή τῆς σχετικῆς ὑπεραξίας ἐπαναστα-

τικοποιεῖ πέρα γιά πέρα τά τεχνικά προτσές τῆς ἐργασίας καί τούς κοινωνικούς συσχετισμούς.

Ἑπομένως, ἡ παραγωγή τῆς σχετικῆς ὑπεραξίας προϋποθέτει ἕναν εἰδικό κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς, πού γεννιέται καί διαμορφώνεται ὁ ἴδιος αὐθόρμητα μέ τίς μέθοδες, τά μέσα καί τούς ὅρους του μόνο πάνω στή βάση τῆς τυπικῆς ὑποταγῆς τῆς ἐργασίας στό κεφάλαιο. Στή θέση τῆς τυπικῆς ὑποταγῆς μπαίνει ἡ πραγματική ὑποταγή τῆς ἐργασίας στό κεφάλαιο.

Ἀρκεῖ ἁπλῶς ν' ἀναφέρουμε ἑρμαφρόδιτες μορφές, ὅπου οὔτε ἀπομυζοῦν τήν ὑπερεργασία ἀπό τόν παραγωγό μέ ἄμεσο ἐξαναγκασμό, οὔτε καί ἔχει συντελεστεῖ ἡ τυπική του ὑποταγή στό κεφάλαιο. Τό κεφάλαιο δέν ἔχει γίνει ἐδῶ ἀκόμα ἄμεσα κύριος τοῦ προτσές ἐργασίας. Δίπλα στούς αὐτοτελεῖς παραγωγούς, πού ἀσκοῦν τό ἐπάγγελμα τοῦ χειροτέχνη ἤ τοῦ γεωργοῦ μέ τόν πατροπαράδοτο, παμπάλαιο τρόπο παραγωγῆς, μπαίνει ὁ τοκογλύφος ἤ ὁ ἔμπορος, τό τοκογλυφικό κεφάλαιο ἤ τό ἐμπορικό κεφάλαιο, πού τούς ἀπομυζᾶ σάν παράσιτο. Ὅταν σέ μιά κοινωνία ἐπικρατεῖ αὐτή ἡ μορφή τῆς ἐκμετάλλευσης, ἀποκλείει τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς, ἀπό τήν ἄλλη ὅμως μπορεῖ ν' ἀποτελεῖ τό πέρασμα στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς, ὅπως ἔγινε στά τέλη τοῦ μεσαίωνα. Τέλος, ὅπως δείχνει τό παράδειγμα τῆς σύγχρονης δουλιᾶς στό σπίτι, ὁρισμένες ἑρμαφρόδιτες μορφές ἀναπαράγονται ἐνμέρει καί στό φόντο τῆς μεγάλης βιομηχανίας, ἄν καί ἀναπαράγονται μέ ὁλότελα ἀλλαγμένη τή φυσιογνωμία τους.

Ἄν, ἀπό τή μιά μεριά, γιά τήν παραγωγή τῆς ἀπόλυτης ὑπεραξίας ἀρκεῖ ἡ ἁπλῶς τυπική ὑποταγή τῆς ἐργασίας στό κεφάλαιο, λχ. ὅταν χειροτέχνες, πού παλιά ἐργάζονταν γιά λογαριασμό τους ἤ καί σάν καλφάδες ἑνός συντεχνιακοῦ μάστορα, μπαίνουν τώρα σάν μισθωτοί ἐργάτες κάτω ἀπό τόν ἄμεσο ἔλεγχο τοῦ κεφαλαιοκράτη, ἀπό τήν ἄλλη, εἴδαμε πώς οἱ μέθοδες γιά τήν παραγωγή τῆς σχετικῆς ὑπεραξίας εἶναι ταυτόχρονα καί μέθοδες γιά τήν παραγωγή ἀπόλυτης ὑπεραξίας. Μάλιστα, ἡ ἀπεριόριστη παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας παρουσιάστηκε σάν τό πιό χαρακτηριστικό προϊόν τῆς μεγάλης βιομηχανίας. Γενικά, ὁ εἰδικά κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς παύει νά εἶναι ἁπλό μέσο γιά τήν παραγωγή τῆς σχετικῆς ὑπεραξίας, ἀπό τή στιγμή πού γίνεται κύριος ἑνός ὁλόκληρου κλάδου παραγωγῆς, καί ἀκόμα περισσότερο, ἀπό τή στιγμή πού γίνεται κύριος ὅλων τῶν ἀποφασιστικῶν κλάδων παραγωγῆς. Τώρα γίνεται γενική, κοινωνικά κυρίαρχη μορφή τοῦ προτσές παραγωγῆς. Σάν ἰδιαίτερη μέθοδος γιά τήν παραγωγή τῆς σχετικῆς ὑπεραξίας ἐνεργεῖ ἀκόμα μόνον, πρῶτο, ἐφόσον κυριεύει βιομηχανίες, πού ὥς τώρα ὑποτάσσονταν μόνο τυπικά στό κεφάλαιο, δηλ. ἐφόσον ἐπεκτείνεται ὁλοένα καί περισσότερο. Δεύτερο, ἐφόσον μέ τήν ἀλλαγή τῶν μεθόδων παραγωγῆς ἐπαναστατικοποιεῖ διαρκῶς τίς βιομηχανίες πού εἶχαν ὑποκύψει σ' αὐτόν.

Ἀπό ὁρισμένη ἄποψη φαίνεται γενικά ἀπατηλή ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν ἀπόλυτη καί τή σχετική ὑπεραξία. Ἡ σχετική ὑπεραξία εἶναι ἀπόλυτη, γιατί προϋποθέτει τήν ἀπόλυτη παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας πέρα ἀπό τό χρόνο πού εἶναι ἀναγκαῖος γιά τήν ὕπαρξη τοῦ ἴδιου τοῦ ἐργάτη. Ἡ ἀπόλυτη ὑπεραξία εἶναι σχετική, γιατί προϋποθέτει τήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας, πού ἐπιτρέπει τόν περιορισμό τοῦ ἀναγκαίου χρόνου ἐργασίας σέ ἕνα μέρος τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας. Ἄν ὅμως προσέξουμε τήν κίνηση τῆς ὑπεραξίας, τότε ἐξαφανίζεται αὐτή ἡ ἐπίφαση τῆς ταυτότητας. Ἅμα ἔχει γεννηθεῖ πιά ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς καί ἔχει γίνει ὁ γενικός τρόπος παραγωγῆς, γίνεται αἰσθητή ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν ἀπόλυτη καί τή σχετική ὑπεραξία, ὅταν πρόκειται ν' αὐξηθεῖ τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας γενικά. Ἄν ξεκινήσουμε ἀπό τήν προϋπόθεση ὅτι ἡ ἐργατική δύναμη πληρώνεται στήν ἀξία της, τότε βρισκόμαστε μπρός σέ δυό πράγματα: ὅταν εἶναι δοσμένα ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας καί ὁ κανονικός βαθμός ἐντατικότητάς της, τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας μπορεῖ ν' αὐξηθεῖ μόνο μέ τήν ἀπόλυτη παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας· ἤ, ἀπό τήν ἄλλη, ὅταν εἶναι δοσμένα τά ὅρια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας μπορεῖ ν' αὐξηθεῖ μόνο μέ τή σχετική ἀλλαγή στά μεγέθη τῶν συστατικῶν της, τῆς ἀναγκαίας ἐργασίας καί τῆς ὑπερεργασίας, πράγμα πού μέ τή σειρά του προϋποθέτει ἀλλαγή τῆς παραγωγικότητας ἤ τῆς ἐντατικότητας τῆς ἐργασίας, ἄν δέν πρόκειται ὁ μισθός νά πέσει κάτω ἀπό τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης.

Ἄν ὁ ἐργάτης ὅλο τό χρόνο πού διαθέτει τόν χρειάζεται γιά νά παράγει τά ἀναγκαῖα μέσα συντήρησης τοῦ ἑαυτοῦ του καί τῆς οἰκογένειάς του, τότε δέν τοῦ μένει καθόλου καιρός νά ἐργάζεται δωρεάν γιά τρίτα πρόσωπα. Χωρίς ἕναν ὁρισμένο βαθμό παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας ὁ ἐργάτης δέν ἔχει τέτιο διαθέσιμο χρόνο, χωρίς τέτιο περίσσιο χρόνο δέν ὑπάρχει ὑπερεργασία καί ἑπομένως δέν ὑπάρχουν κεφαλαιοκράτες, δέν ὑπάρχουν ὅμως οὔτε δουλοχτῆτες, οὔτε φεουδάρχες βαρῶνοι, μέ δυό λόγια, δέν ὑπάρχει τάξη μεγαλοϊδιοχτητῶν[1].

Ἔτσι μποροῦμε νά μιλᾶμε γιά μιά φυσική βάση τῆς ὑπεραξίας, μόνον ὅμως μέ τήν τελείως γενική ἔννοια, ὅτι δέν ὑπάρχει ἀπόλυτο φυσικό κώλυμα πού νά ἐμποδίζει κάποιον νά ξεφορτωθεῖ ὁ ἴδιος καί νά φορτώσει σέ ἄλλον τήν ἀναγκαία γιά τή δική του ὕπαρξη ἐργασία, ἀκριβῶς ὅπως δέν ὑπάρχουν ἀπόλυτα φυσικά κωλύματα, πού νά ἐμποδίζουν ἕναν ἄνθρωπο νά χρησιμοποιεῖ γιά τροφή τό κρέας ἑνός ἄλλου ἀνθρώπου[1α]. Δέν πρέπει σέ καμιά περίπτωση, ὅπως ἔγινε ποῦ καί ποῦ, νά συνδέονται μυστικιστικές παραστάσεις μ' αὐτή τήν

---

[1] «Ἀκόμα καί ἡ ὕπαρξη μιᾶς ἰδιαίτερης τάξης κεφαλαιοκρατῶν ἐξαρτιέται ἀπό τήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας» (*Ramsay:* «An Essay on the Distribution of Wealth», London 1821, σελ. 206). «Ἄν ἡ ἐργασία τοῦ κάθε ἀνθρώπου ἀρκοῦσε μόνο γιά νά ἐξασφαλίζει τή δική του τροφή, δέν θά μποροῦσε νά ὑπάρχει ἰδιοχτησία» (*Ravenstone:* «Thoughts on the Funding System», London 1824, σελ. 14).

[1α] Σύμφωνα μέ ἕναν πρόσφατο ὑπολογισμό, στίς περιοχές τῆς γῆς πού ἔχουν ἐξερευνηθεῖ ὥς τώρα ζοῦνε ἀκόμα τουλάχιστο τέσσερα ἑκατομμύρια ἀνθρωποφάγοι.

αὐθόρμητη παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας. Μόνο ἀπό τή στιγμή πού οἱ ἄνθρωποι κατάφεραν μέ τήν ἐργασία καί βγῆκαν ἀπό τίς πρῶτες τους ζώώδεις καταστάσεις, ἀπό τή στιγμή δηλαδή πού ἡ ἐργασία τους ἔχει κοινωνικοποιηθεῖ ὥς ἕναν ὁρισμένο βαθμό, παρουσιάζονται συνθῆκες, ὅπου ἡ ὑπερεργασία τοῦ ἑνός γίνεται ὅρος ὕπαρξης τοῦ ἄλλου. Στίς ἀρχές τοῦ πολιτισμοῦ οἱ καταχτημένες παραγωγικές δυνάμεις τῆς ἐργασίας εἶναι λιγοστές, λιγοστές ὅμως εἶναι καί οἱ ἀνάγκες πού ἀναπτύσσονται μαζί μέ τά μέσα γιά τήν ἱκανοποίησή τους καί σέ ἐξάρτηση ἀπ᾽ αὐτά. Ἔπειτα, στίς πρῶτες ἐκεῖνες βαθμίδες τά τμήματα τῆς κοινωνίας πού ζοῦνε ἀπό ξένη ἐργασία εἶναι μηδαμινά σέ σύγκριση μέ τή μάζα τῶν ἄμεσων παραγωγῶν. Μέ τήν πρόοδο τῆς κοινωνικῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας τά τμήματα αὐτά μεγαλώνουν καί ἀπόλυτα καί σχετικά[2]. Ἄλλωστε ἡ σχέση τοῦ κεφαλαίου γεννιέται πάνω σ᾽ ἕνα οἰκονομικό ἔδαφος, πού εἶναι προϊόν ἑνός μακρόχρονου προτσές ἐξέλιξης. Ἡ ὑπάρχουσα παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, πού ἀπ᾽ αὐτήν ξεκινᾶ σάν βάση ἡ σχέση τοῦ κεφαλαίου, δέν εἶναι δῶρο τῆς φύσης, ἀλλά δῶρο μιᾶς ἱστορίας πού ἀγκαλιάζει χιλιάδες αἰῶνες.

Ἄν παραβλέψουμε τήν περισσότερο ἤ λιγότερο ἀναπτυγμένη μορφή τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς, ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας ἐξαρτιέται ἀπό φυσικούς ὅρους. Ὅλοι αὐτοί οἱ ὅροι μποροῦν ν᾽ αναχθοῦν στή φύση τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου, λχ. στή φυλή κλπ., καί στή φύση πού τόν περιβάλλει. Οἱ ἐξωτερικοί φυσικοί ὅροι διαιροῦνται οἰκονομικά σέ δυό μεγάλες κατηγορίες: φυσικός πλοῦτος σέ μέσα συντήρησης, δηλ. γονιμότητα τοῦ ἐδάφους, ὕδατα μέ πολλά ψάρια κλπ., καί φυσικός πλοῦτος σέ μέσα ἐργασίας, ὅπως εἶναι οἱ καταράχτες, τά πλωτά ποτάμια, ἡ ξυλεία, τά μέταλλα, τό κάρβουνο κλπ. Στίς ἀρχές τοῦ πολιτισμοῦ ἀποφασιστική σημασία ἔχει τό πρῶτο εἶδος τοῦ φυσικοῦ πλούτου, σέ ἀνώτερη βαθμίδα ἀνάπτυξης ἀποφασιστική σημασία ἔχει τό δεύτερο εἶδος. Ἀρκεῖ νά συγκρίνουμε λχ. τήν Ἀγγλία μέ τίς Ἰνδίες ἤ, στόν ἀρχαῖο κόσμο, τήν Ἀθήνα καί τήν Κόρινθο μέ τίς παράκτιες περιοχές τῆς Μαύρης Θάλασσας.

Ὅσο μικρότερος εἶναι ὁ ἀριθμός τῶν φυσικῶν ἀναγκῶν, πού πρέπει ἀπολύτως νά ἱκανοποιηθοῦν, καί ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ φυσική γονιμότητα τοῦ ἐδάφους καί ἡ εὔνοια τοῦ κλίματος, τόσο μικρότερος εἶναι ὁ χρόνος ἐργασίας πού εἶναι ἀναγκαῖος γιά τή συντήρηση καί τήν ἀναπαραγωγή τοῦ παραγωγοῦ. Τόσο μεγαλύτερο μπορεῖ λοιπόν νά εἶναι τό πλεόνασμα τῆς ἐργασίας του γιά ἄλλους, πέρα ἀπό τήν ἐργασία πού ἀπαιτεῖται γιά τόν ἑαυτό του. Ἔτσι ὁ Διόδωρος κιόλας παρατηρεῖ σχετικά μέ τούς ἀρχαίους αἰγυπτίους: «Εἶναι τελείως ἀπίστευτο μέ πόσο λίγο κόπο καί λίγα ἔξοδα ἀνατρέφουν τά παιδιά τους. Τούς ψήνουν τό πρῶτο τυχόν ἁπλό φαγητό, ἐπίσης τούς δίνουν

[2] «Στούς ἄγριους ἰνδιάνους τῆς Ἀμερικῆς σχεδόν ὅλα ἀνήκουν στόν ἐργάτη. Τά 99 στά ἑκατό ὀφείλονται στήν ἐργασία. Στήν Ἀγγλία ὁ ἐργάτης ἴσως νά μήν παίρνει οὔτε τά $^{2}/_{3}$» («The Advantages of the East-India Trade etc», London 1720, σελ. 72, 73).

καί τρῶνε τό κάτω μέρος τοῦ στελέχους τοῦ φυτοῦ πάπυρος, ἐφόσον μπορεῖ νά ψηθεῖ στή φωτιά, καθώς καί τίς ρίζες καί τά στελέχη τῶν φυτῶν πού φυτρώνουν στά ἕλη, πότε ὠμά, πότε βρασμένα καί πότε ψητά. Τά περισσότερα παιδιά γυρνοῦν ἀνυπόδητα καί γυμνά, γιατί τό κλίμα εἶναι πολύ ἤπιο. Γι᾽ αὐτό τό λόγο τό παιδί ὥσπου νά ἐνηλικιωθεῖ δέ στοιχίζει στούς γονεῖς του συνολικά πάνω ἀπό εἴκοσι δραχμές. Αὐτό ἐξηγεῖ κυρίως γιατί στήν Αἴγυπτο ὁ πληθυσμός εἶναι τόσο πολυάριθμος καί γιατί μπόρεσαν νά γίνουν τόσα μεγάλα ἔργα»[3]. Ὡστόσο, τά μεγάλα οἰκοδομικά ἔργα τῆς ἀρχαίας Αἰγύπτου ὀφείλονται λιγότερο στό μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ της καί περισσότερο στή μεγάλη ἀναλογία πού ἦταν διαθέσιμος. Ὅπως ὁ ἀτομικός ἐργάτης μπορεῖ νά προσφέρει τόσο περισσότερη ὑπερεργασία, ὅσο μικρότερος εἶναι ὁ ἀναγκαῖος του χρόνος ἐργασίας, ἔτσι, ὅσο πιό μικρό εἶναι τό μέρος τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή τῶν ἀναγκαίων μέσων συντήρησης, τόσο μεγαλύτερο εἶναι τό μέρος, τό διαθέσιμο γιά ἄλλα ἔργα.

Ὅταν ὑπάρχει πιά ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή, τότε, ὅταν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μένουν ἴδιοι καί εἶναι δοσμένη ἡ διάρκεια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, τό μέγεθος τῆς ὑπερεργασίας θά ποικίλλει ἀνάλογα μέ τούς φυσικούς ὅρους τῆς ἐργασίας καί ἰδίως ἀνάλογα μέ τή γονιμότητα τοῦ ἐδάφους. Ὡστόσο ἀπό δῶ καθόλου δέν προκύπτει τό ἀντίθετο, ὅτι δηλ. τό πιό εὔφορο ἔδαφος εἶναι τό πιό κατάλληλο γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς προϋποθέτει τήν κυριαρχία τοῦ ἀνθρώπου πάνω στή φύση. Μιά πάρα πολύ δαψιλής φύση «κρατάει τόν ἄνθρωπο ἀπό τό χέρι, ὅπως κρατάει κανείς ἕνα παιδί ὅταν τό χειραγωγεῖ». Δέν κάνει φυσική ἀνάγκη τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου[4]. Ἡ πατρίδα τοῦ κεφαλαίου δέν εἶναι τό τροπικό κλίμα μέ τήν

[3] [«*Τρέφουσι δέ τά παιδία μετά τινος εὐχερείας ἀδαπάνου καί παντελῶς ἀπίστου· ἑψήματα γάρ αὐτοῖς χορηγοῦσιν ἔκ τινος εὐτελείας ἑτοίμης γινόμενα, καί τῶν ἐκ τῆς βύβλου πυθμένων τούς δυναμένους εἰς τό πῦρ ἐγκρύβεσθαι, καί τῶν ριζῶν καί τῶν καυλῶν τῶν ἑλείων τά μέν ὠμά, τά δ᾽ ἕψοντες, τά δ᾽ ὀπτῶντες, διδόασιν. Ἀνυποδήτων δέ καί γυμνῶν τῶν πλείστων τρεφομένων διά τήν εὐκρασίαν τῶν τόπων, τήν πᾶσαν δαπάνην οἱ γονεῖς, ἄχρι ἄν εἰς ἡλικίαν ἔλθη τό τέκνον, οὐ πλείω ποιοῦσι δραχμῶν εἴκοσι. Δι᾽ ἅς αἰτίας μάλιστα τήν Αἴγυπτον συμβαίνει πολυανθρωπία διαφέρειν, καί διά τοῦτο πλείστας ἔχειν μεγάλων ἔργων κατασκευάς*» (*Διόδωρος ὁ Σικελιώτης:* «Ἱστορική Βιβλιοθήκη»)]. *Diodorus Siculus*, «Historiche Bibliothek», Βιβλίο I, κεφ. 80 [σελ. 126].

[4] «Ἐπειδή ὁ πρῶτος (ὁ φυσικός πλοῦτος) εἶναι ἐξαιρετικά εὐνοϊκός καί συμφερτικός, ... κάνει τό λαό ξέγνοιαστο, ἀλαζονικό καί ἐπιρεπῆ πρός ὅλες τίς ἀσωτεῖες· ἀντίθετα, ὁ δεύτερος ἐπιβάλλει τήν ἐπαγρύπνηση, τήν ἐπιστήμη, τήν ἐπιδεξιότητα καί τήν κρατική φρόνηση» («England's Treasure by Foreign Trade. Or the Balance of our Foreign Trade is the Rule of our Treasure. Written by Thomas Mun, of London, Merchant, and now published for the common good by his son John Mun», London 1669, σελ. 181, 182). «Ἐπίσης δέν μπορῶ νά φανταστῶ, γιά τό σύνολο ἑνός λαοῦ χειρότερη κατάρα, ἀπό τό νά εἶναι ριγμένος σέ μιά πιθαμή γῆ, ὅπου ἡ παραγωγή τῶν μέσων ὕπαρξης καί διατροφῆς γίνεται κατά ἕνα μεγάλο μέρος αὐτόματα καί ὅπου τό κλίμα ἀπαιτεῖ κι ἐπιτρέπει λίγη ἔγνοια γιά τό ντύσιμο καί τή στέγαση... Πάντως εἶναι δυνατό

ὑπεράφθονη βλάστηση, ἀλλά ἡ εὔκρατη ζώνη. Ἡ ποικιλία καί ἡ πολυμορφία τῶν φυσικῶν προϊόντων τοῦ ἐδάφους καί ὄχι ἡ ἀπόλυτη γονιμότητά του ἀποτελοῦν τή φυσική βάση τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας καί κεντρίζουν τόν ἄνθρωπο, μέ τήν ἐναλλαγή τῶν φυσικῶν συνθηκῶν μέσα στίς ὁποῖες ζεῖ, νά ποικίλλει τίς ἀνάγκες, τίς ἱκανότητες, τά μέσα ἐργασίας καί τούς τρόπους τῆς δουλιᾶς του. Στήν ἱστορία τῆς βιομηχανίας παίζει τόν πιό ἀποφασιστικό ρόλο ἡ ἀνάγκη νά ἐλέγχει ὁ ἄνθρωπος κοινωνικά μιά φυσική δύναμη, νά τή διαχειρίζεται, νά τήν κάνει πρῶτα χτῆμα του ἤ νά τή δαμάζει μέ ἔργα τοῦ ἀνθρώπινου χεριοῦ σέ πλατιά κλίμακα. Σάν παράδειγμα μποροῦμε νά πάρουμε τή ρύθμιση τῆς ροῆς τῶν ὑδάτων στήν Αἴγυπτο[5], τή Λομβαρδία, τήν Ὁλλανδία κλπ., ἤ στίς Ἰνδίες, τήν Περσία κλπ., ὅπου ἡ ἄρδευση μέ τεχνητές διώρυγες δέ φέρνει στό ἔδαφος μόνο τό ἀπαραίτητο νερό, μά μέ τήν ἰλύ του φέρνει ἀπό τά βουνά μαζί καί τό ὀρυχτό λίπασμα. Τό μυστικό τῆς βιομηχανικῆς ἄνθισης τῆς Ἱσπανίας καί τῆς Σικελίας τόν καιρό τῆς κυριαρχίας τῶν ἀράβων βρίσκεται στήν τεχνητή ἄρδευση[6].

Ἡ εὔνοια τῶν φυσικῶν ὅρων προσφέρει πάντα μόνο τή δυνατότητα καί ποτέ τήν πραγματικότητα τῆς ὑπερεργασίας, δηλ. τῆς ὑπεραξίας ἤ τοῦ ὑπερπροϊόντος. Οἱ διάφοροι φυσικοί ὅροι τῆς ἐργασίας ἔχουν σάν ἀποτέλεσμα ἡ ἴδια ποσότητα ἐργασίας νά καλύπτει στίς διάφορες χῶρες διάφορες μάζες ἀναγκῶν[7], ἑπομένως, κάτω ἀπό ἀνάλογες κατά

καί τό ἄκρως ἀντίθετο. Ἕνα ἔδαφος πού, παρά τήν ἐργασία, δέν μπορεῖ ν' ἀποδόσει καθόλου καρπούς, εἶναι ἐξίσου κακό, ὅπως ἕνα ἔδαφος πού παράγει ἄφθονα προϊόντα χωρίς ἐργασία» («An Inquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions», London 1767, σελ. 10).

5 Ἡ ἀνάγκη νά ὑπολογίζονται οἱ περίοδες τῆς πλημμύρας τοῦ Νείλου δημιούργησε τήν αἰγυπτιακή ἀστρονομία καί μαζί της τήν κυριαρχία τῆς κάστας τῶν ἱερέων σάν ρυθμίστριας τῆς γεωργίας. «Τό ἡλιοστάσιο εἶναι τό σημεῖο τοῦ ἔτους πού ἀρχίζει ἡ ἄνοδος τῶν νερῶν τοῦ Νείλου καί πού ἑπομένως οἱ αἰγύπτιοι ἔπρεπε νά τό παρακολουθοῦν μέ τή μεγαλύτερη φροντίδα... Ἦταν τό σημεῖο στροφῆς τοῦ ἔτους, πού ἦταν ὑποχρεωμένοι νά τό διαπιστώνουν γιά νά προσαρμόζουν σ' αὐτό τίς γεωργικές ἐργασίες τους. Ὑποχρεώθηκαν λοιπόν ν' ἀναζητήσουν νά βροῦν στόν οὐρανό ἕνα ὁρατό σημάδι τῆς ἐπιστροφῆς του» (*Cuvier:* «Discours sur les révolutions du globe», ἐκδ. Hoefer, Paris 1863, σελ. 141).

6 Στίς Ἰνδίες μιά ἀπό τίς ὑλικές βάσεις τῆς κρατικῆς ἐξουσίας πάνω στούς ἀσύνδετους μεταξύ τους μικρούς ὀργανισμούς παραγωγῆς ἦταν ἡ ρύθμιση τοῦ ἐφοδιασμοῦ μέ νερό. Οἱ μωαμεθανοί κυρίαρχοι τῶν Ἰνδιῶν τό εἶχαν κατανοήσει αὐτό καλύτερα ἀπό τούς ἄγγλους διαδόχους τους. Θυμίζουμε μόνο τήν πείνα τοῦ 1866, πού στοίχισε τή ζωή ἑνός ἑκατομμυρίου ἰνδῶν καί πάνω στήν περιφέρεια Ὀρίσσα τῆς περιοχῆς τῆς Βεγγάλης.

7 «Δέν ὑπάρχουν δυό χῶρες στόν κόσμο πού νά προσφέρουν τόν ἴδιο ἀριθμό ἀναγκαίων μέσων συντήρησης στήν ἴδια ἀφθονία καί μέ τήν ἴδια δαπάνη ἐργασίας. Οἱ ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων αὐξάνουν ἤ ἐλαττώνονται ἀνάλογα μέ τή δριμύτητα ἤ τήν ἠπιότητα τοῦ κλίματος ὅπου ζοῦνε, καί ἑπομένως οἱ σχετικές διαστάσεις τῶν ἐργασιῶν (proportion of trade), πού εἶναι ὑποχρεωμένοι νά ἀσκοῦν οἱ κάτοικοι τῶν διάφορων χωρῶν, δέν μπορεῖ νά εἶναι ἴσες, οὔτε ὁ βαθμός τῆς διαφορᾶς μπορεῖ νά διαπιστωθεῖ διαφορετικά, παρά μέ τούς βαθμούς τῆς ζέστης ἤ τοῦ ψύχους. Γιαυτό μποροῦμε γενικά νά συμπεράνουμε ὅτι

τά ἄλλα συνθῆκες νά εἶναι διαφορετικός ὁ ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας. Στήν ὑπερεργασία ἐπενεργοῦν μόνο σάν φυσικό ὅριο, δηλ. καθορίζουν τό σημεῖο ἀπ' ὅπου μπορεῖ ν' ἀρχίζει ἡ δουλιά γιά ἄλλους. Στό μέτρο πού προβάλλει ἡ βιομηχανία, ὑποχωρεῖ τό φυσικό αὐτό ὅριο. Στή δυτικοευρωπαϊκή κοινωνία, ὅπου ὁ ἐργάτης μόνο μέ τήν ὑπεραξία ἐξαγοράζει τό δικαίωμα νά ἐργάζεται γιά τή δική του ὕπαρξη, γεννιέται εὔκολα ἡ αὐταπάτη ὅτι ἀποτελεῖ ἔμφυτη ἰδιότητα τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας νά παρέχει ὑπερπροϊόν[8]. Ἄς πάρουμε ὅμως σάν παράδειγμα λχ. τόν κάτοικο τῶν ἀνατολικῶν νησιῶν τοῦ ἀσιατικοῦ ἀρχιπελάγους, ὅπου ὁ σάγος [ψωμόδεντρο] φύεται σέ ἄγρια κατάσταση στά δάση. «Ὅταν οἱ κάτοικοι ἀνοίξουν μιά τρύπα στό δέντρο καί πεισθοῦν ὅτι ἡ ψύχα εἶναι ὥριμη, τότε κόβουν τόν κορμό καί τόν κομματιάζουν, ξύνουν καί βγάζουν τήν ψύχα του, τήν ἀνακατεύουν μέ νερό καί τή σουρώνουν· ἔτσι μεταβάλλεται σέ ὁλότελα χρησιμοποιήσιμο σαγοάλευρο. Ἕνα δέντρο δίνει συνήθως 300 λίβρες ἀλεύρι καί μπορεῖ νά δόσει ὥς 500 μέ 600 λίβρες. Ἐκεῖ λοιπόν πᾶνε στό δάσος καί κόβουν τό ψωμί, ὅπως πᾶνε σέ μᾶς καί κόβουν τά καυσόξυλα»[9]. Ἄς ὑποθέσουμε πώς ἕνας τέτιος ἀνατολικοασιάτης ψωμοτόμος χρειάζεται 12 ὧρες ἐργασία τήν ἑβδομάδα γιά νά ἱκανοποιήσει ὅλες τίς ἀνάγκες του. Αὐτό πού τοῦ δίνει ἄμεσα ἡ εὔνοια τῆς φύσης εἶναι ὁ πολύς ἐλεύθερος χρόνος. Γιά νά χρησιμοποιήσει τό χρόνο αὐτό παραγωγικά γιά τόν ἑαυτό του χρειάζονται μιά ὁλόκληρη σειρά ἱστορικοί ὅροι, γιά νά τόν ξοδέψει σέ ὑπερεργασία γιά ξένα πρόσωπα ἀπαιτεῖται ἐξωτερικός ἐξαναγκασμός. Ἄν εἰσαγόταν ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή, ἴσως νά ὑποχρεωνόταν ὁ ἄνθρωπος νά ἐργάζεται 6 μέρες τήν ἑβδομάδα γιά νά μπορεῖ νά χρησιμοποιεῖ γιά τόν ἑαυτό του τό προϊόν μιᾶς μόνης ἐργάσιμης ἡμέρας. Ἡ εὔνοια τῆς φύσης δέν ἐξηγεῖ γιατί ἐργάζεται τώρα 6 μέρες τήν ἑβδομάδα ἤ γιατί προσφέρει τώρα 5 μέρες ὑπερεργασίας. Ἐξηγεῖ μόνο γιατί ὁ ἀναγκαῖος του χρόνος ἐργασίας περιορίζεται σέ μιά μέρα τήν ἑβδομάδα. Σέ καμιά περίπτωση ὅμως τό ὑπερπροϊόν του δέν πηγάζει ἀπό κάποια ἀπόκρυφη ἰδιότητα πού εἶναι ἔμφυτη στήν ἐργασία τοῦ ἀνθρώπου.

Ὅπως οἱ κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις τῆς ἐργασίας πού ἀναπτύχθηκαν ἱστορικά, ἔτσι καί κεῖνες πού ἐξαρτιοῦνται ἀπό τούς

ἡ ποσότητα τῆς ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά τή συντήρηση ἑνός ὁρισμένου ἀριθμοῦ ἀνθρώπων εἶναι μεγαλύτερη στά ψυχρά κλίματα καί μικρότερη στά θερμά. Στά ψυχρά κλίματα οἱ ἄνθρωποι ὄχι μόνο χρειάζονται περισσότερα ροῦχα, μά καί τό ἔδαφος πρέπει νά καλλιεργεῖται καλύτερα ἀπ' ὅ,τι στά θερμά κλίματα» («An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest», London 1750, σελ. 59). Συγγραφέας αὐτοῦ τοῦ ἀνώνυμου ἔργου πού ἄφησε ἐποχή εἶναι ὁ Τζ. Μάσσι. Ὁ Χιούμ πῆρε ἀπ' αὐτό τή θεωρία του γιά τόν τόκο.

8 «Κάθε ἐργασία ὀφείλει (φαίνεται πώς ἀνήκει κι αὐτό στά droits [δικαιώματα] καί τά devoirs du citoyen [καθήκοντα τοῦ πολίτη]) ν' ἀφήνει περίσσεμα» (Προυντόν).

9 *F. Schouw:* «Die Erde, die Pflanzen und der Mensch», 2η ἔκδ., Leipzig 1854, σελ. 148.

φυσικούς ὅρους ἐμφανίζονται σάν παραγωγικές δυνάμεις τοῦ κεφαλαίου πού προσαρτᾶ τήν ἐργασία.

Ὁ Ρικάρντο δέ νοιάζεται ποτέ γιά τήν προέλευση τῆς ὑπεραξίας. Τήν πραγματεύεται σάν κάτι τό συμφυές μέ τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς, πού στά μάτια του ἀποτελεῖ τή φυσική μορφή τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς. Ὅπου μιλάει γιά τήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, δέν ἀναζητεῖ σ' αὐτήν τήν αἰτία τῆς ὕπαρξης τῆς ὑπεραξίας, ἀλλά μόνο τήν αἰτία πού καθορίζει τό μέγεθός της. Ἀντίθετα, ἡ σχολή του διακήρυξε φωναχτά ὅτι ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας εἶναι ἡ αἰτία προέλευσης τοῦ κέρδους (διάβαζε: τῆς ὑπεραξίας). Πάντως μιά πρόοδος σέ σύγκριση μέ τούς ἐμποροκράτες, πού ἀπό τήν πλευρά τους τό περίσσεμα τῆς τιμῆς τῶν προϊόντων πάνω ἀπό τό κόστος τῆς παραγωγῆς τους συμπεραίνουν ὅτι βγαίνει ἀπό τήν ἀνταλλαγή, ἀπό τήν πούλησή τους πάνω ἀπό τήν ἀξία τους. Παρ' ὅλα αὐτά καί ἡ σχολή τοῦ Ρικάρντο ἁπλῶς παράκαμψε τό πρόβλημα καί δέν τό ἔλυσε. Κι αὐτό εἶναι εὐνόητο: αὐτοί οἱ ἀστοί οἰκονομολόγοι νιώθανε σωστά μέ τό ἔνστικτό τους ὅτι εἶναι πολύ ἐπικίνδυνο νά βαθύνουν πάρα πολύ στό καφτερό ζήτημα τῆς προέλευσης τῆς ὑπεραξίας. Τί νά ποῦμε ὅμως ὅταν, μισόν αἰώνα ὕστερα ἀπό τόν Ρικάρντο, ὁ κ. Τζών Στούαρτ Μίλλ διαπίστωσε ἀξιοπρεπέστατα τήν ὑπεροχή του ἀπέναντι στούς ἐμποροκράτες, ἐπαναλαβαίνοντας ἄσχημα τίς κούφιες ὑπεκφυγές τῶν πρώτων ἐκχυδαϊστῶν τοῦ Ρικάρντο;

Ὁ Μίλλ λέει: «Ἡ αἰτία τοῦ κέρδους εἶναι ὅτι ἡ ἐργασία παράγει περισσότερα ἀπ' ὅσα ἀπαιτοῦνται γιά τή συντήρησή της». Ἴσαμε δῶ ἐπαναλαβαίνει μόνο τό παλιό τροπάρι. Μά ὁ Μίλλ θέλει νά προσθέσει καί κάτι δικό του: «Ἤ, γιά νά ποικίλουμε τή μορφή τῆς φράσης: ὁ λόγος πού τό κεφάλαιο φέρνει κέρδος εἶναι ὅτι ἡ τροφή, τά ροῦχα, οἱ πρῶτες ὕλες καί τά μέσα ἐργασίας βαστοῦν περισσότερον καιρό ἀπ' ὅσο χρειάζονται γιά νά παραχθοῦνε». Ὁ Μίλλ μπερδεύει ἐδῶ τή διάρκεια τοῦ χρόνου ἐργασίας μέ τή διάρκεια τῶν προϊόντων της. Σύμφωνα μ' αὐτή τήν ἄποψη ἕνας ἐπιχειρηματίας ἀρτοποιός, πού τά προϊόντα του βαστᾶνε μονάχα μιά μέρα, δέ θά μποροῦσε ποτέ νά βγάζει ἀπό τούς μισθωτούς ἐργάτες του τό ἴδιο κέρδος μέ τόν ἐπιχειρηματία πού παράγει μηχανές καί πού τά προϊόντα του βαστᾶνε εἴκοσι χρόνια καί πάνω. Δέ χωράει ἀμφιβολία πώς ἄν οἱ φωλιές τῶν πουλιῶν δέν ἀντέχαν περισσότερον καιρό ἀπ' ὅσο ἀπαιτεῖ ἡ κατασκευή τους, τά πουλιά θάπρεπε νά βολεύονται χωρίς φωλιές.

Κι ἀφοῦ ὁ Μίλλ καθόρισε πιά αὐτή τή βασική ἀλήθεια, διαπιστώνει τήν ὑπεροχή του ἀπέναντι στούς ἐμποροκράτες: «Βλέπουμε λοιπόν ὅτι τό κέρδος δέν προέρχεται ἀπό τό ἐπεισόδιο τῶν ἀνταλλαγῶν, ἀλλά ἀπό τήν παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας· τό συνολικό κέρδος μιᾶς χώρας καθορίζεται πάντα ἀπό τήν παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, ἀδιάφορο ἄν γίνεται ἤ ὄχι ἀνταλλαγή. Ἄν δέν ὑπῆρχε καταμερισμός τῶν ἀσχολιῶν, δέ θά ὑπῆρχε οὔτε ἀγορά οὔτε πούληση, θά ὑπῆρχε ὅμως πάντα κέρδος». Ἑπομένως, ἡ ἀνταλλαγή, ἡ ἀγορά καί ἡ πούληση, οἱ γενικοί αὐτοί ὅροι τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, εἶναι ἐδῶ καθαρό ἐπεισόδιο, καί ὑπάρχει πάντα κέρδος, ἀκόμα καί χωρίς ἀγορά καί πούληση τῆς ἐργατικῆς δύναμης!

Παρακάτω: «Ἄν τό σύνολο τῶν ἐργατῶν μιᾶς χώρας παράγει 20% πάνω ἀπό τό σύνολο τοῦ μισθοῦ τους, τά κέρδη θά εἶναι 20%, ὁποιεσδήποτε κι ἄν εἶναι οἱ τιμές τῶν ἐμπορευμάτων». Αὐτό, ἀπό τή μιά μεριά, εἶναι μιά ἐξαιρετικά πετυχημένη ταυτολογία, γιατί ἄν οἱ ἐργάτες παράγουν γιά τούς κεφαλαιοκράτες τους μιάν ὑπεραξία 20%, τότε ὁ λόγος τῶν κερδῶν πρός τό συνολικό μισθό τῶν ἐργατῶν θά εἶναι 20 : 100. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, εἶναι ἀπόλυτα λαθεμένο ὅτι τά κέρδη «θά εἶναι 20%». Πρέπει πάντα νά εἶναι μικρότερα, γιατί τά κέρδη ὑπολογίζονται σέ σχέση μέ τό συνολικό ποσό τοῦ κεφαλαίου πού προκαταβλήθηκε. Ἄς ὑποθέσουμε λχ. ὅτι ὁ κεφαλαιοκράτης ἔχει προκαταβάλει 500 λίρες στερλίνες, ἀπ' αὐτές τίς 400 σέ μέσα παραγωγῆς καί τίς 100 σέ μισθούς. Ἄν τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας εἶναι ὅπως ὑποθέσαμε 20%, τότε τό ποσοστό τοῦ κέρδους θά εἶναι 20 : 500, δηλ. 4% καί ὄχι 20%.

Σέ συνέχεια ἀκολουθεῖ ἕνα λαμπρό δεῖγμα γιά τό πῶς ὁ Μίλλ πραγματεύεται τίς διάφορες ἱστορικές μορφές τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς: «Προϋποθέτω παντοῦ τή σημερινή κατάσταση πραγμάτων, πού μέ λίγες ἐξαιρέσεις ἐπικρατεῖ παντοῦ*, δηλ. ὅτι ὁ κεφαλαιοκράτης κάνει ὅλες τίς προκαταβολές, μαζί καί τήν πληρωμή τοῦ ἐργάτη». Περίεργη ὀπτική ἀπάτη, νά βλέπεις παντοῦ μιά κατάσταση πού ὥς τώρα μόνο σάν ἐξαίρεση ἐπικρατεῖ στήν ὑδρόγειο! Ἄς προχωρήσουμε ὅμως. Ὁ Μίλλ εἶναι διατεθειμένος νά συμφωνήσει πώς «δέν εἶναι ἀπόλυτα ἀναγκαῖο νάχουν ἔτσι τά πράγματα». Ἀπεναντίας. «Ὁ ἐργάτης θά μποροῦσε νά περιμένει νά πληρωθεῖ ὥσπου νά τελειώσει ὁλότελα ἡ δουλιά, ἄν εἶχε τά μέσα πού εἶναι ἀπαραίτητα γιά τή συντήρησή του στό ἐνδιάμεσο χρονικό διάστημα. Σ' αὐτήν ὅμως τήν περίπτωση θᾶταν ἴσαμε ἕνα βαθμό κεφαλαιοκράτης, πού θά τοποθετοῦσε κεφάλαιο στήν ἐπιχείρηση καί θά παρεῖχε ἕνα μέρος τοῦ ποσοῦ πού εἶναι ἀπαραίτητο γιά τή συνέχισή της». Ἐξίσου καλά θά μποροῦσε ὁ Μίλλ νά πεῖ πώς ὁ ἐργάτης, πού προκαταβάλλει στόν ἑαυτό του ὄχι μονάχα τά μέσα συντήρησης, μά καί τά μέσα ἐργασίας, στήν πραγματικότητα εἶναι μισθωτός ἐργάτης τοῦ ἑαυτοῦ του. Ἤ πώς ὁ ἀμερικάνος ἀγρότης

* Ὅπως λέει ὁ Μάρξ σ' ἕνα γράμμα του τῆς 28 τοῦ Νοέμβρη 1878 στόν Ντάνιελσον—τό ρῶσο μεταφραστή τοῦ «Κεφαλαίου» στό σημεῖο αὐτό πρέπει νά παρεμβληθεῖ ἡ φράση: «ὅπου οἱ ἐργάτες καί οἱ κεφαλαιοκράτες ἀποτελοῦν ξεχωριστές τάξεις». Ἡ περικοπή εἶχε ἀποδοθεῖ λειψή. Ὁ Μάρξ συνεχίζει: «Νά σβηστοῦν οἱ δυό φράσεις πού ἀκολουθοῦν: „Περίεργη ὀπτική ἀπάτη, νά βλέπεις παντοῦ μιά κατάσταση πού ὥς τώρα μόνο σάν ἐξαίρεση ἐπικρατεῖ στήν ὑδρόγειο! Ἄς προχωρήσουμε ὅμως." —καί νά μπεῖ στή θέση τους ἡ παρακάτω φράση: Ὁ κ. Μίλλ εἶναι διατεθειμένος νά πιστεύει πώς δέν ὑπάρχει ἀπόλυτη ἀνάγκη νᾆναι ἔτσι τά πράγματα—ἀκόμα καί στό οἰκονομικό σύστημα, ὅπου οἱ ἐργάτες καί οἱ κεφαλαιοκράτες ἀποτελοῦν ξεχωριστές τάξεις».

Φυσικά, τό γεγονός ὅτι ἡ παρατήρηση πού πρέπει νά σβηστεῖ δέν ταιριάζει ἀκριβῶς γιά τήν προκείμενη φράση τοῦ Μίλλ δέν τῆς ἀφαιρεῖ τή γενική της σημασία. *Σύντ.*

εἶναι δοῦλος τοῦ ἑαυτοῦ του, πού κάνει ἀγγαρεία μόνο γιά τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του ἀντί γιά ἕνα ξένο ἀφέντη.

Ἔτσι, ἀφοῦ ὁ Μίλλ μᾶς ἔδειξε μέ τόση σαφήνεια πώς ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή θά ὑπῆρχε ἀκόμα κι ἄν δέν ὑπῆρχε, εἶναι τώρα ἀρκετά συνεπής γιά νά μᾶς ἀποδείξει πώς δέν ὑπάρχει ἀκόμα καί ὅταν ὑπάρχει: «Ἀκόμα καί στήν προηγούμενη περίπτωση (ὅταν ὁ κεφαλαιοκράτης προκαταβάλλει στό μισθωτό ἐργάτη ὅλα τά μέσα ὕπαρξης) μποροῦμε νά βλέπουμε τόν ἐργάτη ἀπό τήν ἴδια ἄποψη (δηλ. σάν κεφαλαιοκράτη). Γιατί, προσφέροντας τήν ἐργασία του κάτω ἀπό τήν τιμή τῆς ἀγορᾶς (!), μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὅτι προκαταβάλλει στόν ἐπιχειρηματία του τή διαφορά (;) κλπ.»[9α]. Στήν πραγματική ζωή ὁ ἐργάτης προκαταβάλλει δωρεάν τήν ἐργασία του στόν κεφαλαιοκράτη γιά τή διάρκεια μιᾶς ἑβδομάδας κλπ., γιά νά εἰσπράξει στό τέλος τῆς ἑβδομάδας κλπ. τήν τιμή τῆς ἀγορᾶς της· κατά τόν Μίλλ αὐτό τόν μετατρέπει σέ κεφαλαιοκράτη! Στήν ἐπίπεδη πεδιάδα καί οἱ σωροί ἀπό χῶμα φαίνονται σάν λόφοι· μποροῦμε νά μετρήσουμε τή ρηχότητα τῶν σημερινῶν ἀστῶν μέ τό διαμέτρημα τῶν «μεγάλων πνευμάτων» τους.

[9α] *J. St. Mill*: «Principles of Political Economy», London 1868, σελ 252—253. σέ πολλά σημεῖα [βιβλ II, κεφ. XV, § 5.]—*[Τά πιό πάνω χωρία ἔχουν μεταφραστεῖ ἀπό τή γαλλική ἔκδοση τοῦ «Κεφαλαίου».—Φ Ε]*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΑΛΛΑΓΗ ΣΤΟ ΜΕΓΕΘΟΣ ΤΗΣ ΤΙΜΗΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΔΥΝΑΜΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΞΙΑΣ

Ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης καθορίζεται ἀπό τήν ἀξία τῶν ἀναγκαίων ἀπό συνήθεια καθιερωμένων μέσων συντήρησης τοῦ μέσου ἐργάτη. Σέ μιάν ὁρισμένη ἐποχή μιᾶς ὁρισμένης κοινωνίας εἶναι δοσμένη ἡ μάζα αὐτῶν τῶν μέσων συντήρησης, μόλο πού μπορεῖ ν' ἀλλάζει ἡ μορφή τους, καί γιαυτό πρέπει νά τήν πραγματευόμαστε σάν σταθερό μέγεθος. Αὐτό πού ἀλλάζει εἶναι ἡ ἀξία αὐτῆς τῆς μάζας. Στόν καθορισμό τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης μπαίνουν ἄλλοι δυό παράγοντες. Ἀπό τή μιά, τά ἔξοδα γιά τήν ἀνάπτυξή της, πού ἀλλάζουν ὅταν ἀλλάζει ὁ τρόπος παραγωγῆς, καί ἀπό τήν ἄλλη, ἡ φυσική διαφορά ἀνάμεσα στήν ἐργατική δύναμη τοῦ ἄνδρα καί στήν ἐργατική δύναμη τῆς γυναίκας, τοῦ ἐνήλικου καί τοῦ ἀνήλικου. Ἡ κατανάλωση αὐτῶν τῶν διαφορετικῶν μεταξύ τους ἐργατικῶν δυνάμεων, πού πάλι καθορίζεται ἀπό τόν τρόπο τῆς παραγωγῆς, δημιουργεῖ μεγάλες διαφορές στά ἔξοδα ἀναπαραγωγῆς τῆς ἐργατικῆς οἰκογένειας καί στήν ἀξία τοῦ ἐνήλικου ἄνδρα ἐργάτη. Ὡστόσο καί οἱ δυό αὐτοί παράγοντες δέν παίρνονται ὑπόψη στήν παρακάτω ἔρευνα[9β].

Προϋποθέτουμε: 1) ὅτι τά ἐμπορεύματα πουλιοῦνται στήν ἀξία τους, 2) ὅτι ἡ τιμή τῆς ἐργατικῆς δύναμης μπορεῖ ποῦ καί ποῦ ν' ἀνεβαίνει πάνω ἀπό τήν ἀξία της, ποτέ ὅμως δέν πέφτει κάτω ἀπ' αὐτήν.

Μ' αὐτή τήν προϋπόθεση εἴδαμε πώς τά σχετικά μεγέθη τῆς τιμῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί τῆς ὑπεραξίας καθορίζονται ἀπό τρεῖς παράγοντες: 1) ἀπό τή διάρκεια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας ἤ ἀπό τό ἐκτατικό μέγεθος τῆς ἐργασίας· 2) ἀπό τήν κανονική ἔνταση τῆς ἐργασίας, ἤ ἀπό τό ἐντατικό της μέγεθος, ἔτσι πού σέ ὁρισμένο χρονικό διάστημα νά ξοδεύεται μιά ὁρισμένη ποσότητα ἐργασίας· 3) τέλος, ἀπό τήν παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, ἔτσι πού ἀνάλογα μέ τό βαθμό ἀνάπτυξης τῶν ὅρων παραγωγῆς ἡ ἴδια ποσότητα ἐργασίας στό ἴδιο χρονικό διάστημα νά παρέχει μεγαλύτερη ἤ μικρότερη ποσότητα προϊόντος. Εἶναι φανερό πώς ἐδῶ εἶναι δυνατοί οἱ πιό διαφορετικοί συνδυασμοί, ἀνάλογα μέ τό ἄν ὁ ἕνας ἀπό τούς τρεῖς παρά-

---

[9β] Φυσικά, δέν παίρνεται ἐδῶ ὑπόψη καί ἡ περίπτωση πού ἐξετάζεται στή σελ. 281 [σελ. 332 τούτου τοῦ τόμου]. *[Ὑποσημείωση τοῦ Φ. Ε. στήν 3η ἔκδοση.]*

γοντες εἶναι σταθερός καί οἱ δυό μεταβλητοί, ἤ ἄν οἱ δυό παράγοντες εἶναι σταθεροί καί ὁ ἕνας μεταβλητός, ἤ τέλος ἄν εἶναι μεταβλητοί ταυτόχρονα καί οἱ τρεῖς παράγοντες. Οἱ συνδυασμοί αὐτοί ποικίλλουν ἀκόμα καί γιατί μέ τήν ταυτόχρονη ἀλλαγή διάφορων παραγόντων μπορεῖ νά εἶναι διαφορετικό τό μέγεθος καί ἡ κατεύθυνση τῆς ἀλλαγῆς. Σέ συνέχεια δίνουμε μόνο τούς κυριότερους συνδυασμούς.

I. ΤΟ ΜΕΓΕΘΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΗΜΕΡΑΣ ΚΑΙ Η ΕΝΤΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΠΑΡΑΜΕΝΟΥΝ ΣΤΑΘΕΡΑ (ΕΙΝΑΙ ΔΟΣΜΕΝΑ), Η ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΗ ΔΥΝΑΜΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΜΕΤΑΒΑΛΛΕΤΑΙ.

Κάτω ἀπ' αὐτή τήν προϋπόθεση ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί ἡ ὑπεραξία καθορίζονται ἀπό τρεῖς νόμους:

Πρῶτο: Ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα ἑνός δοσμένου μεγέθους ἐκφράζεται πάντα μέ τήν ἴδια νέα ἀξία, ἄσχετα ἀπό τό πῶς ἀλλάζει ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας καί μαζί της ἡ μάζα τῶν προϊόντων, ἐπομένως καί ἡ τιμή τῆς μονάδας τοῦ ἐμπορεύματος.

Ἡ νέα ἀξία πού παράγει μιά δωδεκάωρη ἐργάσιμη ἡμέρα εἶναι λχ. 6 σελίνια, μόλο πού ἡ μάζα τῶν παραγμένων ἀξιῶν χρήσης ἀλλάζει, ὅταν ἀλλάζει ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, καί ἐπομένως ἡ ἀξία τῶν 6 σελινιῶν κατανέμεται σέ περισσότερα ἤ λιγότερα ἐμπορεύματα.

Δεύτερο: Ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί ἡ ὑπεραξία μεταβάλλονται σέ ἀντίστροφη κατεύθυνση. Μιά ἀλλαγή στήν παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, ἡ αὔξηση ἤ ἡ μείωσή της, ἐπιδρᾶ σέ ἀντίστροφη κατεύθυνση πάνω στήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί σέ εὐθεία κατεύθυνση πάνω στήν ὑπεραξία.

Ἡ νέα ἀξία πού παράγεται στή δωδεκάωρη ἐργάσιμη ἡμέρα εἶναι σταθερό μέγεθος, λχ. 6 σελίνια. Τό σταθερό αὐτό μέγεθος εἶναι ἴσο μέ τό ποσό τῆς ὑπεραξίας σύν τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, πού ὁ ἐργάτης τήν ἀναπληρώνει μέ ἕνα ἰσοδύναμο. Εἶναι αὐτονόητο πώς ἀπό τά δυό μέρη ἑνός σταθεροῦ μεγέθους δέν μπορεῖ ν' αὐξάνει τό ἕνα, χωρίς νά μειώνεται τό ἄλλο. Ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης δέν μπορεῖ ν' ἀνεβεῖ ἀπό 3 σέ 4 σελίνια χωρίς ἡ ὑπεραξία νά πέσει ἀπό 3 σέ 2 σελίνια, καί, ἀντίστροφα, ἡ ὑπεραξία δέν μπορεῖ ν' ἀνέβει ἀπό 3 σέ 4 σελίνια χωρίς ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης νά πέσει ἀπό 3 σελίνια σέ 2. Ἑπομένως, κάτω ἀπ' αὐτές τίς συνθῆκες εἶναι ἀδύνατη μιά ἀλλαγή στό ἀπόλυτο μέγεθος εἴτε τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης, εἴτε τῆς ὑπεραξίας, χωρίς ταυτόχρονα νά ἀλλάζουν τά σχετικά ἤ ἀναλογικά τους μεγέθη. Τά μεγέθη αὐτά εἶναι ἀδύνατο νά μειώνονται ἤ νά αὐξάνουν ταυτόχρονα.

Ἀκόμα, ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης δέν μπορεῖ νά πέφτει, καί ἑπομένως ἡ ὑπεραξία δέν μπορεῖ ν' ἀνεβαίνει, χωρίς ν' ἀνεβαίνει ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, λχ. στήν πιό πάνω περίπτωση ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης δέν μπορεῖ νά πέσει ἀπό τά 3 σελίνια στά 2, χωρίς ἡ ἀνεβασμένη παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας νά

ἐπιτρέπει νά παράγεται μέσα σέ 4 ὧρες ἡ ἴδια μάζα μέσων συντήρησης, πού προηγούμενα ἀπαιτοῦσαν 6 ὧρες γιά τήν παραγωγή τους. Καί ἀντίστροφα, ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης δέν μπορεῖ ν' ἀνέβει ἀπό 3 σελίνια στά 4, χωρίς νά πέσει ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, χωρίς δηλ. γιά τήν παραγωγή τῆς ἴδιας μάζας μέσων συντήρησης ν' ἀπαιτοῦνται τώρα 8 ὧρες, ἐκεῖ πού προηγούμενα ἀρκοῦσαν 6 ὧρες. Ἀπ' ὅλα αὐτά βγαίνει ὅτι ἡ αὔξηση τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας κατεβάζει τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί αὐξάνει ἔτσι τήν ὑπεραξία, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ μείωση τῆς παραγωγικότητας ἀνεβάζει τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί ἐλαττώνει τήν ὑπεραξία.

Ὅταν ὁ Ρικάρντο διατύπωσε αὐτό τό νόμο, τοῦ διέφυγε ἕνα σημεῖο: μόλο πού ἡ ἀλλαγή στό μέγεθος τῆς ὑπεραξίας ἤ τῆς ὑπερεργασίας προϋποθέτει μιάν ἀντίστροφη ἀλλαγή στό μέγεθος τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἤ τῆς ἀναγκαίας ἐργασίας, δέν ἕπεται καθόλου ὅτι τά μεγέθη αὐτά ἀλλάζουν στήν ἴδια ἀναλογία. Αὐξάνουν ἤ ἐλαττώνονται κατά τό ἴδιο μέγεθος. Ἡ ἀναλογία ὅμως πού αὐξάνει ἤ ἐλαττώνεται κάθε μέρος τῆς νέας ἀξίας ἤ τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας ἐξαρτιέται ἀπό τόν ἀρχικό χωρισμό πού εἶχε γίνει πρίν ἀπό τήν ἀλλαγή στήν παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας. Ἄν ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἦταν 4 σελίνια, ἤ ὁ ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας 8 ὧρες καί ἡ ὑπεραξία 2 σελίνια, ἤ ἡ ὑπερεργασία 4 ὧρες, καί ἄν ἐξαιτίας μιᾶς ἀνόδου τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας πέσει ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης σέ 3 σελίνια, ἤ ἡ ἀναγκαία ἐργασία σέ 6 ὧρες, τότε ἡ ὑπεραξία ἀνεβαίνει σέ 3 σελίνια, ἤ ἡ ὑπερεργασία σέ 6 ὧρες. Πρόκειται γιά τό ἴδιο μέγεθος τῶν 2 ὡρῶν ἤ τοῦ 1 σελινιοῦ, πού προσθέτεται στό ἕνα καί ἀφαιρεῖται ἀπό τό ἄλλο. Ἡ ἀναλογική ὅμως ἀλλαγή στά μεγέθη εἶναι διαφορετική στίς δυό πλευρές. Ἐνῶ ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης πέφτει ἀπό 4 σέ 3 σελίνια, δηλ. κατά τό $^1/_4$ ἤ κατά 25 στά ἑκατό, ἡ ὑπεραξία αὐξάνει ἀπό 2 σελίνια σέ 3, δηλαδή κατά τό $^1/_2$ ἤ κατά 50 στά ἑκατό. Ἑπομένως, ἡ ἀναλογική αὔξηση ἤ μείωση τῆς ὑπεραξίας ἐξαιτίας μιᾶς δοσμένης ἀλλαγῆς στήν παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας εἶναι τόσο μεγαλύτερη, ὅσο μικρότερο ἦταν τό ἀρχικό μέρος τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, πού ἐκφράζεται μέ ὑπεραξία, καί τόσο μικρότερη, ὅσο μεγαλύτερο εἶναι αὐτό τό μέρος.

Τρίτο: Ἡ αὔξηση ἤ ἡ μείωση τῆς ὑπεραξίας εἶναι πάντα συνέπεια καί ποτέ αἰτία τῆς ἀντίστοιχης μείωσης ἤ αὔξησης τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης[10].

[10] Σ' αὐτό τόν τρίτο νόμο ὁ Μάκ Κοῦλλοκ ἔχει κάνει, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, τήν ἄνοστη προσθήκη, πώς ἡ ὑπεραξία μπορεῖ ν' ἀνέβει καί χωρίς νά σημειωθεῖ πτώση στήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, μέ τήν κατάργηση φόρων πού ἦταν ὑποχρεωμένος νά καταβάλλει ὁ κεφαλαιοκράτης προηγούμενα. Ἡ κατάργηση αὐτῶν τῶν φόρων δέν ἀλλάζει ἀπολύτως τίποτα στό ποσό τῆς ὑπεραξίας, που ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης ἀπομυζᾶ ἀπό πρῶτο χέρι ἀπό τόν ἐργάτη. Ἀλλάζει ἁπλῶς τό μερτικό τῆς ὑπεραξίας πού τσεπώνει ὁ ἴδιος ἤ πού εἶναι ὑποχρεωμένος νά τό μοιράζεται μέ τρίτα πρόσωπα. Ἑπομένως, καθόλου δέν ἀλλάζει τή σχέση ἀνάμεσα στήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί στήν ὑπεραξία. Ἔτσι, ἡ ἐξαίρεση πού κάνει ὁ Μάκ Κοῦλλοκ ἀποδείχνει ἁπλῶς ὅτι δέν κατάλαβε τόν

Ἐπειδή ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα ἔχει σταθερό μέγεθος καί ἐκφράζεται μέ ἕνα σταθερό ἀξιακό μέγεθος, ἐπειδή ἀκόμα σέ κάθε ἀλλαγή στό μέγεθος τῆς ὑπεραξίας ἀντιστοιχεῖ μιά ἀντίστροφη ἀλλαγή στό μέγεθος τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης, καί ἐπειδή ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης μπορεῖ ν' ἀλλάζει μόνον ὅταν ἀλλάζει ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, προκύπτει ὁλοφάνερα πώς κάτω ἀπ' αὐτούς τούς ὅρους κάθε ἀλλαγή στό μέγεθος τῆς ὑπεραξίας πηγάζει ἀπό μιάν ἀντίστροφη ἀλλαγή στό μέγεθος τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Γιαυτό, ἄν προηγούμενα εἴδαμε ὅτι δέν εἶναι δυνατή καμιά ἀπόλυτη ἀλλαγή στό μέγεθος τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί τῆς ὑπεραξίας χωρίς ἀλλαγή στά σχετικά τους μεγέθη, τώρα ἕπεται πώς δέν εἶναι δυνατή καμιά ἀλλαγή στά σχετικά τους ἀξιακά μεγέθη χωρίς ἀλλαγή στό ἀπόλυτο μέγεθος τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης.

Σύμφωνα μέ τόν τρίτο νόμο ἡ ἀλλαγή στό μέγεθος τῆς ὑπεραξίας προϋποθέτει μιά κίνηση στήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, πού προκαλεῖται ἀπό μιάν ἀλλαγή στήν παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας. Τό ὅριο τῆς ἀλλαγῆς στό μέγεθος τῆς ὑπεραξίας μᾶς τό δίνει τό νέο ὅριο τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ὡστόσο, ἀκόμα καί ὅταν οἱ συνθῆκες ἐπιτρέπουν στό νόμο νά λειτουργεῖ, μποροῦν νά σημειωθοῦν καί ἐνδιάμεσες κινήσεις. Ἄν λχ. ἐξαιτίας τῆς αὐξημένης παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας πέφτει ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀπό 4 σελίνια σέ 3, ἤ ὁ ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας ἀπό 8 σέ 6 ὧρες, τότε ἡ τιμή τῆς ἐργατικῆς δύναμης μπορεῖ νά πέσει μόνο στά 3 σελίνια καί 8 πένες, στά 3 σελίνια καί 6 πένες, στά 3 σελίνια καί 2 πένες κλπ., καί ἐπομένως ἡ ὑπεραξία ν' ἀνέβει στά 3 σελίνια καί 4 πένες, στά 3 σελίνια καί 6 πένες, στά 3 σελίνια καί 10 πένες κλπ. Ὁ βαθμός τῆς πτώσης—πού τό κατώτατο* ὅριό της εἶναι τά 3 σελίνια—ἐξαρτιέται ἀπό τό σχετικό βάρος πού θά ρίχνει στήν πλάστιγγα, ἀπό τή μιά μεριά, ἡ πίεση τοῦ κεφαλαίου καί, ἀπό τήν ἄλλη, ἡ ἀντίσταση τῶν ἐργατῶν.

Ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης καθορίζεται ἀπό τήν ἀξία μιᾶς ὁρισμένης ποσότητας μέσων συντήρησης. Ἐκεῖνο πού ἀλλάζει, ὅταν ἀλλάζει ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, εἶναι ἡ ἀξία αὐτῶν τῶν μέσων συντήρησης καί ὄχι ἡ μάζα τους. Ἡ ἴδια ἡ μάζα μπορεῖ, ὅταν ἀνεβαίνει ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, ν' αὐξάνει ταυτόχρονα καί στήν ἴδια ἀναλογία καί γιά τόν ἐργάτη καί γιά τόν κεφαλαιοκράτη, χωρίς καμιά ἀλλαγή στή σχέση ἀνάμεσα στό μέγεθος τῆς τιμῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί τῆς ὑπεραξίας. Ἄν ἡ ἀρχική ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης εἶναι 3 σελίνια καί ὁ ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας 6 ὧρες καί ἄν ἡ ὑπεραξία εἶναι ἐπίσης 3 σελίνια ἤ ἡ ὑπερεργασία ἐπίσης 6 ὧρες, τότε ὁ διπλασιασμός τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας θ' ἄφηνε ἀμετάβλητη τήν τιμή τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί τήν ὑπεραξία στήν περίπτωση πού ὁ χωρισμός τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας θάμενε ὁ ἴδιος.

κανόνα, ἕνα ἀτύχημα πού τοῦ συμβαίνει κάθε φορά πού ἐκχυδαΐζει τόν Ρικάρντο, ὅπως τό παθαίνει καί ὁ Ζ. Μπ. Σαίη, ὅταν ἐκχυδαΐζει τόν Α. Σμίθ.

* Βλ. τή σχετική σημείωση στό παράρτημα, στό τέλος τοῦ βιβλίου. *Σύντ.*

Μόνο πού ἡ καθεμιά τους θά ἐκφραζόταν μέ διπλάσιες σέ ἀριθμό, σχετικά ὅμως φτηνότερες, ἀξίες χρήσης. Ἄν καί θάμενε ἀμετάβλητη ἡ τιμή τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ὡστόσο θάχε ἀνέβει πάνω ἀπό τήν ἀξία της. Ἄν ἔπεφτε ἡ τιμή τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ὄχι ὅμως ἴσαμε τό κατώτατο ὅριο τοῦ $1^1/_2$ σελινιοῦ, πού καθορίζει ἡ καινούργια της ἀξία, ἀλλά σέ 2 σελίνια καί 10 πένες, 2 σελίνια καί 6 πένες κλπ., τότε ἡ μειωνόμενη αὐτή τιμή θά ἐξακολουθοῦσε πάντα ν' ἀντιπροσωπεύει μιάν αὐξανόμενη μάζα μέσων συντήρησης. Ἔτσι, μέ τό ἀνέβασμα τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας ἡ τιμή τῆς ἐργατικῆς δύναμης θά μποροῦσε νά πέφτει διαρκῶς μέ ταυτόχρονη, συνεχῆ αὔξηση τῆς μάζας τῶν μέσων συντήρησης τοῦ ἐργάτη. Σχετικά ὅμως, δηλ. συγκρινόμενη μέ τήν ὑπεραξία, θάπεφτε διαρκῶς ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί, ἐπομένως, θά μεγάλωνε τό χάσμα ἀνάμεσα στό ἐπίπεδο ζωῆς τοῦ ἐργάτη καί στό ἐπίπεδο ζωῆς τοῦ κεφαλαιοκράτη[11].

Πρῶτος ὁ Ρικάρντο διατύπωσε μέ ἀκρίβεια τούς πιό πάνω τρεῖς νόμους. Οἱ ἐλλείψεις τῆς περιγραφῆς του εἶναι: 1) ὅτι τούς εἰδικούς ὅρους, κάτω ἀπό τούς ὁποίους ἰσχύουν οἱ νόμοι αὐτοί, τούς θεωρεῖ σάν τούς αὐτονόητους, γενικούς καί ἀποκλειστικούς ὅρους τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Δέ γνωρίζει καμιά ἀλλαγή, οὔτε στή διάρκεια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, οὔτε στήν ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας, ἔτσι πού γι' αὐτόν ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας εἶναι ἀπό μόνη της ὁ μοναδικός μεταβλητός παράγοντας·—2) ὅμως ὁ Ρικάρντο, ὅπως καί οἱ ἄλλοι οἰκονομολόγοι, δέν ἐρεύνησε ποτέ τήν ὑπεραξία σάν τέτια, δηλ. ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ἰδιαίτερες μορφές της, ὅπως εἶναι τό κέρδος, ἡ γαιοπρόσοδος κλπ. Κι αὐτό τό δεύτερο ψευτίζει τήν ἀνάλυσή του σέ πολύ μεγαλύτερο βαθμό ἀπό τό πρῶτο. Γιαυτό ἀνακατεύει ἄμεσα τούς νόμους τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας μέ τούς νόμους τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους. Ὅπως εἴπαμε ὅμως, τό ποσοστό τοῦ κέρδους εἶναι ἡ σχέση τῆς ὑπεραξίας πρός τό προκαταβλημένο συνολικό κεφάλαιο, ἐνῶ τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας εἶναι ἡ σχέση τῆς ὑπεραξίας πρός τό μεταβλητό μονάχα μέρος αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου. Ἄς ὑποθέσουμε πώς ἕνα κεφάλαιο 500 λιρ. στ. *(K)* χωρίζεται σέ πρῶτες ὕλες, μέσα ἐργασίας κτλ. συνολικῆς ἀξίας 400 λιρ. στ. *(σ)*, καί σέ 100 λίρ. στ. μισθούς *(μ)*· ἄς ὑποθέσουμε ἀκόμη ὅτι ἡ ὑπεραξία = 100 λίρ. στ. *(υ)*. Στήν περίπτωση αὐτή τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας $\frac{υ}{μ} = \frac{100 \text{ λίρ. στ.}}{100 \text{ λίρ. στ.}} = 100\%$. Τό ποσοστό τοῦ κέρδους ὅμως $\frac{υ}{K} = \frac{100 \text{ λίρ. στ.}}{500 \text{ λίρ. στ.}} = 20\%$. Ἐξάλλου εἶναι φανερό πώς τό ποσοστό τοῦ κέρδους μπορεῖ νά ἐξαρτιέται ἀπό περιστατικά, πού

11 «Ὅταν συντελεῖται μιά ἀλλαγή στήν παραγωγικότητα τῆς βιομηχανίας, ἔτσι πού μέ μιά δοσμένη ποσότητα ἐργασίας καί κεφαλαίου νά παράγεται περισσότερο ἤ λιγότερο προϊόν, εἶναι φανερό πώς μπορεῖ ν' ἀλλάζει τό σχετικό μέγεθος τοῦ μισθοῦ καί νά παραμένει ταυτόχρονα ἴδια ἡ ποσότητα πού ἐκφράζεται μ' αὐτό τό σχετικό μέγεθος, ἤ μπορεῖ ν' ἀλλάζει ἡ ποσότητα καί νά παραμένει ἀμετάβλητο τό σχετικό μέγεθος» («Outlines of Political Economy etc.», London 1832, σελ. 67).

σέ καμιά περίπτωση δέν ἐπηρεάζουν τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας. Ἀργότερα, στό Τρίτο Βιβλίο τούτου τοῦ ἔργου, θ' ἀποδείξω ὅτι τό ἴδιο ποσοστό ὑπεραξίας μπορεῖ νά ἐκφραστεῖ μέ τά πιό διαφορετικά ποσοστά κέρδους, καί κάτω ἀπό ὁρισμένες συνθῆκες διάφορα ποσοστά ὑπεραξίας μποροῦν νά ἐκφραστοῦν μέ τό ἴδιο ποσοστό κέρδους.

II. ΣΤΑΘΕΡΗ ΕΡΓΑΣΙΜΗ ΗΜΕΡΑ, ΣΤΑΘΕΡΗ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΗ ΔΥΝΑΜΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ, ΜΕΤΑΒΛΗΤΗ ΕΝΤΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ.

Ἡ αὐξανόμενη ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας προϋποθέτει αὐξημένη δαπάνη ἐργασίας στό ἴδιο χρονικό διάστημα. Γιαυτό, ἡ πιό ἐντατική ἐργάσιμη ἡμέρα ἐνσαρκώνεται σέ περισσότερα προϊόντα ἀπ' ὅ,τι ἡ λιγότερο ἐντατική μέ ἴσο ἀριθμό ὡρῶν. Εἶναι ἀλήθεια ἐπίσης, πώς ἡ ἴδια ἐργάσιμη ἡμέρα δίνει περισσότερα προϊόντα, ὅταν εἶναι ἀνεβασμένη ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας. Στήν τελευταία ὅμως περίπτωση πέφτει ἡ ἀξία τῆς μονάδας τοῦ ἐμπορεύματος, γιατί στοιχίζει λιγότερη ἐργασία ἀπό προηγούμενα, ἐνῶ στήν πρώτη περίπτωση μένει ἀμετάβλητη, γιατί τό προϊόν στοιχίζει τήν ἴδια ἐργασία πού στοίχιζε καί προηγούμενα. Ἐδῶ ὁ ἀριθμός τῶν προϊόντων αὐξάνει χωρίς νά πέφτει ἡ τιμή τους. Ὅταν αὐξάνει ὁ ἀριθμός τους, αὐξάνει καί τό ἄθροισμα τῶν τιμῶν τους, ἐνῶ ὅταν ἀνεβαίνει ἡ παραγωγικότητα, τό ἴδιο ποσό ἀξίας ἐκφράζεται ἁπλῶς μέ μιά μεγαλύτερη μάζα προϊόντων. Ἑπομένως, ὅταν ὁ ἀριθμός τῶν ὡρῶν μένει ἴδιος, ἡ πιό ἐντατική ἐργάσιμη ἡμέρα ἐνσαρκώνεται σέ μιά μεγαλύτερη νέα ἀξία, δηλ. σέ περισσότερο χρῆμα, ἄν μένει ἴδια ἡ ἀξία τοῦ χρήματος. Ἡ νέα ἀξία πού παράγεται σέ μιά ἐντατικότερη ἐργάσιμη ἡμέρα ποικίλλει ἀνάλογα μέ τήν παρέκκλιση τῆς ἐντατικότητάς της ἀπό τόν κανονικό βαθμό ἐντατικότητας τῆς κοινωνίας. Ἔτσι ἡ ἴδια ἐργάσιμη ἡμέρα δέν ἐκφράζεται πιά μέ μιά σταθερή νέα ἀξία, ὅπως γινόταν προηγούμενα, ἀλλά μέ μιά μεταβλητή νέα ἀξία, ἡ πιό ἐντατική δωδεκάωρη ἐργάσιμη ἡμέρα ἐκφράζεται λχ. μέ 7 σελίνια, 8 σελίνια κλπ., ἀντί μέ 6 σελίνια, πού ἐκφράζουν τήν ἐργάσιμη ἡμέρα συνηθισμένης ἐντατικότητας. Ἀπ' ὅλα αὐτά βγαίνει ξεκάθαρα πώς: ὅταν ἡ νέα ἀξία, πού παράγεται μέσα σέ μιά ἐργάσιμη ἡμέρα, μεταβάλλεται, λχ. ἀπό 6 γίνεται 8 σελίνια, μπορεῖ ν' αὐξάνουν ταυτόχρονα, σέ ἴσο ἤ σέ ἄνισο βαθμό, καί τά δυό μέρη αὐτῆς τῆς νέας ἀξίας, ἡ τιμή τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί ἡ ὑπεραξία. Ἡ τιμή τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί ἡ ὑπεραξία μποροῦν ν' αὐξηθοῦν καί οἱ δυό ταυτόχρονα ἀπό 3 σέ 4 σελίνια, ἄν τό νέο προϊόν ἔχει αὐξηθεῖ ἀπό 6 σέ 8. Ἡ αὔξηση τῆς τιμῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης δέ σημαίνει ἐδῶ κατανάγκην αὔξηση τῆς τιμῆς της πάνω ἀπό τήν ἀξία της. Ἀντίθετα, μπορεῖ νά συνοδεύεται ἀπό μιά πτώση τῆς ἀξίας της. Αὐτό γίνεται πάντα στήν περίπτωση πού ἡ αὔξηση τῆς τιμῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης δέν ἰσοσταθμίζει τήν ἐπιταχυμένη φθορά της.

Ξέρουμε πώς, ἐκτός ἀπό παροδικές ἐξαιρέσεις, μιά ἀλλαγή στήν

παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας τότε μόνο φέρνει μιάν ἀλλαγή στό μέγεθος τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης, καί ἑπομένως στό μέγεθος τῆς ὑπεραξίας, ὅταν τά προϊόντα τῶν βιομηχανικῶν κλάδων, ὅπου γίνεται αὐτή ἡ ἀλλαγή, μπαίνουν στή συνηθισμένη κατανάλωση τοῦ ἐργάτη. Ὁ περιορισμός αὐτός ἐκλείπει ἐδῶ. Εἴτε ἐκτατικά, εἴτε ἐντατικά ἀλλάζει τό μέγεθος τῆς ἐργασίας, στήν ἀλλαγή τοῦ μεγέθους της ἀντιστοιχεῖ μιά ἀλλαγή στό μέγεθος τῆς νέας ἀξίας πού παράγει, ἀνεξάρτητα ἀπό τή φύση τοῦ προϊόντος, μέ τό ὁποῖο ἐκφράζεται αὐτή ἡ ἀξία.

Ἄν ἡ ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας μεγάλωνε ταυτόχρονα καί ἰσόμετρα σέ ὅλους τούς βιομηχανικούς κλάδους, τότε ὁ νέος ἀνώτερος βαθμός ἐντατικότητας θά γινόταν ὁ συνηθισμένος κανονικός κοινωνικός βαθμός καί θάπαυε ἔτσι νά θεωρεῖται ἐκτατικό μέγεθος. Ὡστόσο καί τότε ἀκόμα οἱ μέσοι βαθμοί ἐντατικότητας τῆς ἐργασίας στά διάφορα ἔθνη θάμεναν διαφορετικοί καί ἑπομένως θά τροποποιοῦσαν τήν ἐφαρμογή τοῦ νόμου τῆς ἀξίας στίς ἐργάσιμες ἡμέρες τῶν διάφορων ἐθνῶν. Ἡ πιό ἐντατική ἐργάσιμη ἡμέρα τοῦ ἑνός ἔθνους ἐκφράζεται μέ περισσότερο χρῆμα ἀπό τή λιγότερο ἐντατική τοῦ ἄλλου ἔθνους[12].

III. ΣΤΑΘΕΡΗ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΗ ΔΥΝΑΜΗ ΚΑΙ ΣΤΑΘΕΡΗ ΕΝΤΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ, ΜΕΤΑΒΛΗΤΗ ΕΡΓΑΣΙΜΗ ΗΜΕΡΑ.

Ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα μπορεῖ νά μεταβάλλεται πρός δυό κατευθύνσεις. Μπορεῖ νά περιορίζεται ἤ νά παρατείνεται.

1) Ὁ περιορισμός τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας μέ τούς δοσμένους ὅρους, δηλ. μέ ἀμετάβλητες τήν παραγωγική δύναμη καί ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας, ἀφήνει ἀμετάβλητη τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἑπομένως καί τόν ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας. Περιορίζει τήν ὑπερεργασία καί τήν ὑπεραξία. Ὅταν πέφτει τό ἀπόλυτο μέγεθος τῆς τελευταίας, πέφτει καί τό σχετικό μέγεθός της, δηλ. τό μέγεθός της σέ σχέση μέ τό μέγεθος τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης, πού μένει ἀμετάβλητο. Μόνο μέ τή μείωση τῆς τιμῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης κάτω ἀπό τήν ἀξία της θά μποροῦσε ὁ κεφαλαιοκράτης στήν περίπτωση αὐτή ν' ἀποφύγει τή ζημιά.

Ὅλες οἱ συνηθισμένες ἀντιρήσεις γιά τόν περιορισμό τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας προϋποθέτουν πώς τό φαινόμενο συντελεῖται στίς

[12] «Ὅταν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μείνουν ἴδιοι, ὁ ἄγγλος ἐργοστασιάρχης μπορεῖ σ' ἕνα καθορισμένο χρονικό διάστημα νά βγάλει σημαντικά μεγαλύτερη ποσότητα ἐργασίας (work) ἀπό ἕναν ξένο ἐργοστασιάρχη, τόση ὅση χρειάζεται γιά νά ἰσοφαρίσει τή διαφορά τῆς δικῆς του 60ωρης ἑβδομάδας, ἀπό τήν 72ωρη καί 80ωρη τῶν ἄλλων χωρῶν» («Reports of Insp of Fact. for 31st October 1855», σελ. 65). Ἕνας μεγαλύτερος νομοθετικός περιορισμός τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας στά ἐργοστάσια τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης θά ἦταν τό πιό ἀλάθευτο μέσο γιά νά μειωθεῖ αὐτή ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν ἠπειρωτική καί τήν ἀγγλική ὥρα ἐργασίας.

συνθῆκες πού ὑποθέσαμε ἐδῶ, ἐνῶ στήν πραγματικότητα γίνεται τό ἀντίθετο: ἡ ἀλλαγή στήν παραγωγικότητα καί ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας εἴτε προηγεῖται ἀπό τή συντόμευση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, εἴτε τήν ἀκολουθεῖ ἄμεσα[13].

2) Παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας: Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας εἶναι 6 ὧρες, ἤ ὅτι ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης εἶναι 3 σελίνια, ἐπίσης ὅτι ἡ ὑπερεργασία εἶναι 6 ὧρες καί ἡ ὑπεραξία 3 σελίνια. Στήν περίπτωση αὐτή ἡ συνολική ἐργάσιμη ἡμέρα εἶναι 12 ὧρες καί ἐκφράζεται μέ ἕνα προϊόν 6 σελινιῶν. Ἄν ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα παραταθεῖ κατά 2 ὧρες καί μείνει ἀμετάβλητη ἡ τιμή τῆς ἐργατικῆς δύναμης, τότε μαζί μέ τό ἀπόλυτο μεγαλώνει καί τό σχετικό μέγεθος τῆς ὑπεραξίας. Μόλο πού τό μέγεθος τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀπόλυτα μένει ἀμετάβλητο, σχετικά ὡστόσο πέφτει. Κάτω ἀπό τούς ὅρους πού προϋποθέσαμε στό ὑποκεφάλαιο I τό σχετικό μέγεθος τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης δέ θά μποροῦσε ν' ἀλλάξει χωρίς νά ἀλλάξει τό ἀπόλυτο μέγεθός της. Ἀντίθετα, ἐδῶ ἡ ἀλλαγή τοῦ σχετικοῦ μεγέθους τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης εἶναι τό ἀποτέλεσμα ἀλλαγῆς τοῦ ἀπόλυτου μεγέθους τῆς ὑπεραξίας.

Ἐπειδή ἡ νέα ἀξία, μέ τήν ὁποία ἐκφράζεται ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα, αὐξάνει μέ τήν παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, μποροῦν γιαυτό ἡ τιμή τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί ἡ ὑπεραξία, νά αὐξάνουν ταυτόχρονα εἴτε σέ ἴσο, εἴτε σέ ἄνισο βαθμό. Ἑπομένως, ἡ ταυτόχρονη αὐτή αὔξηση εἶναι δυνατή σέ δυό περιπτώσεις, στήν περίπτωση πού παρατείνεται ἀπόλυτα ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα, καί στήν περίπτωση πού αὐξάνει ἡ ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας χωρίς μιά τέτια παράταση.

Ὅταν παραταθεῖ ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα, ἡ τιμή τῆς ἐργατικῆς δύναμης μπορεῖ νά πέσει κάτω ἀπό τήν ἀξία της, μόλο πού ὀνομαστικά μένει ἀμετάβλητη ἤ ἀνεβαίνει. Ὅπως θυμούμαστε, ἡ ἡμερήσια ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης ὑπολογίζεται μέ βάση τήν κανονική μέση διάρκειά της ἤ τήν κανονική διάρκεια ζωῆς τοῦ ἐργάτη καί μέ βάση τήν ἀντίστοιχη, κανονική καί κατάλληλη γιά τήν ἀνθρώπινη φύση μετατροπή ζωικῆς οὐσίας σέ κίνηση[14]. Ἴσαμε ἕνα ὁρισμένο σημεῖο ἡ μεγαλύτερη φθορά τῆς ἐργατικῆς δύναμης, φθορά ἀναπόσπαστη ἀπό τήν παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, μπορεῖ νά ἰσοφαριστεῖ μέ μεγαλύτερη ἀναπλήρωσή της. Πέρα ἀπ' αὐτό τό σημεῖο ἡ φθορά αὐξάνει μέ γεωμετρική πρόοδο καί ταυτόχρονα καταστρέφονται ὅλοι οἱ κανονικοί ὅροι ἀναπαραγωγῆς καί λειτουργίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ἡ τιμή τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί ὁ βαθμός τῆς ἐκμετάλλευσής της παύουν νά εἶναι σύμμετρα μεγέθη.

---

[13] «Ὑπάρχουν ἀντισταθμίζοντες παράγοντες... πού τούς ἔφερε στό φῶς ἡ ἐφαρμογή τοῦ νόμου γιά τό δεκάωρο» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848», σελ. 7)

[14] «Ἡ ποσότητα τῆς ἐργασίας, πού παρήγαγε ἕνας ἄνθρωπος μέσα σέ 24 ὧρες, μπορεῖ νά προσδιοριστεῖ κατά προσέγγιση μέ μιάν ἐξέταση τῶν χημικῶν μεταβολῶν πού ἔχουν συντελεστεῖ μέσα στό σῶμα του, γιατί οἱ μεταβλημένες μορφές τῆς ὕλης δείχνουν τήν κατανάλωση τῆς κινητήριας δύναμης πού προηγήθηκε» (*Grove*: «On the Correlation of Physical Forces»)

IV. ΤΑΥΤΟΧΡΟΝΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΣΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ, ΤΗΝ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΗ ΔΥΝΑΜΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΝΤΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ.

Εἶναι φανερό πώς ἐδῶ εἶναι δυνατός μεγάλος ἀριθμός συνδυασμῶν. Κάθε φορά μποροῦν νά μεταβάλλονται οἱ δυό παράγοντες καί νά μένει σταθερός ὁ ἕνας, ἤ μποροῦν νά μεταβάλλονται ταυτόχρονα καί οἱ τρεῖς. Μποροῦν νά μεταβάλλονται στόν ἴδιο ἤ σέ ἄνισο βαθμό, στήν ἴδια ἤ σέ ἀντίθετη κατεύθυνση, καί γιαυτό οἱ μεταβολές τους μποροῦν ν' ἀντιζυγίζονται ἐνμέρει ἤ ὁλότελα. Ὡστόσο, μέ βάση τίς ἐξηγήσεις πού δόθηκαν στά ὑποκεφάλαια I, II καί III, εἶναι εὔκολη ἡ ἀνάλυση ὅλων τῶν πιθανῶν περιπτώσεων. Τό ἀποτέλεσμα κάθε πιθανοῦ συνδυασμοῦ τό βρίσκουμε, ἄν ἐξετάσουμε μέ τή σειρά τους τόν κάθε παράγοντα σάν μεταβλητό καί τούς ἄλλους στήν ἀρχή σάν σταθερούς. Γιαυτό σημειώνουμε ἐδῶ σύντομα μόνο δυό ἀκόμα περιπτώσεις.

1) Ἐλαττωνόμενη παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας μέ ταυτόχρονη παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας.

Ὅταν μιλᾶμε ἐδῶ γιά ἐλαττωνόμενη παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, πρόκειται γιά κλάδους ἐργασίας, πού τά προϊόντα τους καθορίζουν τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἑπομένως καί γιά ἐλαττωνόμενη λχ. παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας ἐξαιτίας αὐξανόμενης ἀφορίας τοῦ ἐδάφους καί ἀντίστοιχης αὔξησης τῆς τιμῆς τῶν προϊόντων τῆς γῆς. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα εἶναι δωδεκάωρη, ὅτι ἡ νέα ἀξία πού παράγεται στή διάρκειά της εἶναι 6 σελίνια καί ὅτι τά μισά ἀπ' αὐτά ἀναπληρώνουν τήν ἐργατική δύναμη, ἐνῶ τά ἄλλα μισά ἀποτελοῦν τήν ὑπεραξία. Ἑπομένως, ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα ἀναλύεται σέ 6 ὧρες ἀναγκαία ἐργασία καί 6 ὧρες ὑπερεργασία. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι, ἐπειδή ἀκρίβαιναν τά προϊόντα τῆς γῆς, ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης αὐξάνει ἀπό 3 σέ 4 σελίνια, δηλ. ὁ ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας αὐξάνει ἀπό 6 σέ 8 ὧρες. Ἄν τώρα ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα μείνει ἀμετάβλητη, ἡ ὑπερεργασία θά πέσει ἀπό 6 σέ 4 ὧρες καί ἡ ὑπεραξία ἀπό 3 σέ 2 σελίνια. Ἄν ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα παραταθεῖ κατά 2 ὧρες, δηλ. ἀπό 12 σέ 14 ὧρες, ἡ ὑπερεργασία θά μείνει 6 ὧρες καί ἡ ὑπεραξία 3 σελίνια, τό μέγεθός της ὅμως θά πέσει σέ σύγκριση μέ τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης πού μετριέται μέ τήν ἀναγκαία ἐργασία. Ἄν ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα παραταθεῖ κατά 4 ὧρες, δηλ. ἀπό 12 γίνει 16 ὧρες, θά μείνουν ἀμετάβλητα τά σχετικά μεγέθη τῆς ὑπεραξίας καί τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης, τῆς ὑπερεργασίας καί τῆς ἀναγκαίας ἐργασίας, τό ἀπόλυτο ὅμως μέγεθος τῆς ὑπεραξίας θ' αὐξηθεῖ ἀπό 3 σέ 4 σελίνια καί τῆς ὑπερεργασίας ἀπό 6 σέ 8 ὧρες ἐργασίας, δηλ. κατά $^1/_3$ ἤ κατά $33^1/_3\%$. Ἑπομένως, ὅταν ἐλαττώνεται ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας καί παρατείνεται

ταυτόχρονα ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα, τό ἀπόλυτο μέγεθος τῆς ὑπεραξίας μπορεῖ νά παραμένει ἀμετάβλητο, ἐνῶ πέφτει τό σχετικό της μέγεθος· τό σχετικό της μέγεθος μπορεῖ νά παραμένει ἀμετάβλητο ἐνῶ μεγαλώνει τό ἀπόλυτο μέγεθός της, καί τέλος, ἀνάλογα μέ τό βαθμό τῆς παράτασης τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας μπορεῖ ν' αὐξάνουν ταυτόχρονα καί τό σχετικό καί τό ἀπόλυτο μέγεθος τῆς ὑπεραξίας.

Στή διάρκεια τῆς περιόδου 1799—1815 οἱ αὐξανόμενες τιμές τῶν μέσων συντήρησης στήν Ἀγγλία προκάλεσαν μιάν ὀνομαστική αὔξηση τῶν μισθῶν, ἄν καί ἔπεσαν οἱ πραγματικοί μισθοί, ἐκφρασμένοι σέ μέσα συντήρησης. Ἀπό δῶ ὁ Οὐέστ καί ὁ Ρικάρντο συμπέραναν πώς ἡ μείωση τῆς παραγωγικότητας τῆς γεωργικῆς ἐργασίας εἶχε προκαλέσει πτώση τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας καί ἔκαναν τήν ὑπόθεση αὐτή, πού ἴσχυε μόνο στή φαντασία τους, ἀφετηρία σπουδαίων ἀναλύσεων γιά τή σχέση ἀνάμεσα στά μεγέθη τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας, τοῦ κέρδους καί τῆς γαιοπροσόδου. Στήν πραγματικότητα ὅμως, χάρη στήν ἀνεβασμένη ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας καί στήν ἀναγκαστική παράταση τοῦ χρόνου ἐργασίας, ἡ ὑπεραξία εἶχε αὐξηθεῖ τότε καί ἀπόλυτα καί σχετικά. Ἦταν ἡ περίοδος πού πολιτογραφοῦνταν ἡ ἀπεριόριστη παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας[15], ἡ περίοδος πού

[15] «Τό στάρι καί ἡ ἐργασία σπάνια βαδίζουν στό ἴδιο ὕψος· ὑπάρχει ὅμως κάποιο ὁλοφάνερο ὅριο, πέρα ἀπό τό ὁποῖο δέν μποροῦν νά χωριστοῦν. Ὅσο γιά τίς ἀσυνήθιστες προσπάθειες πού καταβάλλουν οἱ ἐργαζόμενες τάξεις στά χρόνια τῆς ἀκρίβειας καί τῆς πτώσης τῶν μισθῶν, πού προκαλεῖται ἀπό τήν ἀκρίβεια αὐτή καί πού ἀναφέρεται στίς καταθέσεις (δηλ. στίς καταθέσεις μπροστά στίς ἐξεταστικές ἐπιτροπές τῆς βουλῆς τό 1814—1815), πρέπει νά διαπιστώσουμε ὅτι τιμοῦν πολύ τά ξεχωριστά ἄτομα καί εὐνοοῦν ὁπωσδήποτε τήν αὔξηση τοῦ κεφαλαίου. Κανένας ὅμως ἄνθρωπος μέ ἀνθρώπινα αἰσθήματα δέν εὔχεται νά τίς βλέπει νά συνεχίζονται ἀμετάβλητες. Εἶναι ἐξαιρετικά ἀξιοθαύμαστες σάν παροδική θεραπεία, ἄν ὅμως καταβάλλονταν μόνιμα, θά προκαλοῦνταν συνέπειες, σάν κι αὐτές πού θά δημιουργοῦνταν, ἄν ὁ πληθυσμός μιᾶς χώρας αὐξανόταν ὥς τά ἀκρότατα ὅρια τῶν τροφίμων της» (*Malthus:* «Inquiry into the Nature and Progress of Rent», London 1815, σελ. 48, ὑποσημείωση). Ἀποτελεῖ τιμή γιά τόν Μάλθους ὅτι τονίζει τήν παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, γιά τήν ὁποία μιλᾶ ἀνοιχτά καί σέ ἄλλο σημεῖο τοῦ φυλλαδίου του, ἐνῶ ὁ Ρικάρντο καί ἄλλοι, παρά τά γεγονότα πού φωνάζουν μόνα τους, ἔθεταν στή βάση ὅλων τῶν ἐρευνῶν τους τό σταθερό μέγεθος τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας. Τά συντηρητικά ὅμως συμφέροντα, πού δοῦλος τους ἦταν ὁ Μάλθους, τόν ἐμπόδισαν νά δεῖ ὅτι ἡ ἀπεριόριστη παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, παράλληλα μέ τήν ἐξαιρετική ἀνάπτυξη τῶν μηχανῶν καί τῆς ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας τῶν γυναικῶν καί τῶν παιδιῶν, κατ' ἀνάγκην θά έκαναν «ὑπεράριθμο» ἕνα μεγάλο μέρος τῆς ἐργατικῆς τάξης, ἰδίως ἀπό τή στιγμή πού θά σταματοῦσαν ἡ ζήτηση πού προκαλοῦσε ὁ πόλεμος καί τό ἀγγλικό μονοπώλιο στήν παγκόσμια ἀγορά. Ἦταν φυσικά πολύ πιό βολικό καί ἀνταποκρινόταν πολύ περισσότερο στά συμφέροντα τῶν κυρίαρχων τάξεων, πού ὁ Μάλθους τίς λιβάνιζε μέ γνήσιο παπαδίστικο τρόπο, νά ἐξηγάει τόν «ὑπερπληθυσμό» αὐτό μέ τούς αἰώνιους νόμους τῆς φύσης, παρά μέ τούς ἱστορικούς μονάχα νόμους τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς.

τή χαρακτηρίζει εἰδικά ἡ ἐπιταχυμένη αὔξηση ἀπό τή μιά μεριά τοῦ κεφαλαίου καί ἀπό τήν ἄλλη τῆς ἔσχατης φτώχιας[16].

2) Αὐξανόμενη ἐντατικότητα καί παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας μέ ταυτόχρονο περιορισμό τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας:

Τό ἀνέβασμα τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας καί ἡ αὔξηση τῆς ἔντασής της ἐπενεργοῦν ἀπό μιά ἄποψη ὁμοιόμορφα. Καί τά δυό αὐξάνουν τή μάζα τῶν προϊόντων πού παράγονται στό ἴδιο χρονικό διάστημα. Καί τά δυό συντομεύουν λοιπόν τό μέρος ἐκεῖνο τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας πού χρειάζεται ὁ ἐργάτης γιά τήν παραγωγή τῶν μέσων συντήρησής του ἤ τοῦ ἰσοδύναμού τους. Τό ἀπόλυτο κατώτατο ὅριο τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας ἀπαρτίζεται γενικά ἀπ' αὐτό τό ἀναγκαῖο συστατικό της, πού μπορεῖ ὅμως νά συσταλθεῖ. Ἄν ὅλη ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα περιοριζόταν σ' αὐτό, θά ἐξαφανιζόταν ἡ ὑπερεργασία, πράγμα ἀδύνατο στό καθεστώς τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἡ κατάργηση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς μορφῆς παραγωγῆς θά ἐπιτρέψει τόν περιορισμό τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας στήν ἀναγκαία ἐργασία. Μόνο πού ἡ ἀναγκαία ἐργασία θά ἐπεκτεινόταν ἄν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μέναν ἴδιοι. Ἀπό τή μιά μεριά, ἐπειδή οἱ ὅροι ζωῆς τοῦ ἐργάτη θά εἶναι πλουσιότεροι καί οἱ ἀπαιτήσεις του ἀπό τή ζωή μεγαλύτερες. Ἀπό τήν ἄλλη, ἐπειδή στόν ἀναγκαῖο χρόνο θά συγκαταλεγόταν ἕνα μέρος τῆς σημερινῆς ὑπερεργασίας, καί συγκεκριμένα ἡ ἐργασία πού εἶναι ἀναγκαία γιά τήν ἐπίτευξη ἑνός ἐφεδρικοῦ καί συσσωρευτικοῦ ἀποθέματος τῆς κοινωνίας.

Ὅσο περισσότερο μεγαλώνει ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, τόσο περισσότερο μπορεῖ νά περιορίζεται ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα, καί ὅσο περισσότερο περιορίζεται ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα, τόσο περισσότερο μπορεῖ νά μεγαλώνει ἡ ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας. Ἀπό κοινωνική ἄποψη ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας μεγαλώνει καί μέ τήν οἰκονομία της. Ἡ οἰκονομία αὐτή δέ συμπεριλαβαίνει μόνο τήν οἰκονομία στά μέσα παραγωγῆς, μά καί τήν ἀποφυγή κάθε ἀνώφελης ἐργασίας. Ἐνῶ ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς ἀναγκάζει κάθε ἀτομική ἐπιχείρηση νά κάνει οἰκονομία, τό ἀναρχικό του σύστημα τοῦ συναγωνισμοῦ γεννάει τήν πιό ἀπεριόριστη διασπάθιση τῶν κοινωνικῶν μέσων παραγωγῆς καί τῶν ἐργατικῶν δυνάμεων, παράλληλα μ' ἕνα ἄπειρο ἀριθμό λειτουργιῶν, πού τώρα εἶναι ἀπαραίτητες, μά πού αὐτές καθαυτές εἶναι περιττές.

[16] «Μιά βασική αἰτία τῆς αὔξησης τοῦ κεφαλαίου τόν καιρό τοῦ πολέμου ἦταν τό γεγονός ὅτι οἱ ἐργαζόμενες τάξεις, πού σ' ὅλες τίς κοινωνίες εἶναι οἱ πιό πολυάριθμες, κατέβαλαν μεγαλύτερες προσπάθειες καί ὑπόφεραν ἴσως τίς μεγαλύτερες στερήσεις. Ἡ δύναμη τῶν πραγμάτων ἀνάγκασε περισσότερες γυναῖκες καί παιδιά νά ἐργαστοῦν καί ὅσοι ἦταν ἀπό προηγούμενα κιόλας ἐργάτες ἦταν ὑποχρεωμένοι γιά τόν ἴδιο λόγο ν' ἀφιερώσουν ἕνα μεγαλύτερο μέρος τοῦ χρόνου τους γιά τήν αὔξηση τῆς παραγωγῆς» («Essays on Political Economy in which are illustrated the Principal Causes of the Present National Distress», London 1830, σελ. 248).

Ὅταν εἶναι δοσμένες ἡ ἐντατικότητα καί ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, τό μέρος τῆς κοινωνικῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, τό ἀναγκαῖο γιά τήν ὑλική παραγωγή, εἶναι τόσο πιό σύντομο, καί ἑπομένως εἶναι τόσο πιό μεγάλο τό μέρος τοῦ χρόνου πού ἔχει καταχτηθεῖ γιά τήν ἐλεύθερη πνευματική καί κοινωνική δραστηριότητα τῶν ἀτόμων, ὅσο πιό ὁμοιόμορφα εἶναι κατανεμημένη ἡ ἐργασία σ' ὅλα τά ἱκανά γιά ἐργασία μέλη τῆς κοινωνίας, ὅσο λιγότερο ἕνα κοινωνικό στρῶμα μπορεῖ νά ξεφορτώνεται τή φυσική ἀνάγκη τῆς ἐργασίας καί νά τή φορτώνει σ' ἕνα ἄλλο κοινωνικό στρῶμα. Ἑπομένως, ἀπό τήν πλευρά αὐτή τό ἀπόλυτο ὅριο γιά τή συντόμευση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας εἶναι ἡ γενίκευση τῆς ἐργασίας. Στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία παράγεται ἐλεύθερος χρόνος γιά μιά τάξη, μέ τή μετατροπή ὅλου τοῦ χρόνου τῆς ζωῆς τῶν μαζῶν σέ χρόνο ἐργασίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΕΚΤΟ

ΔΙΑΦΟΡΟΙ ΤΥΠΟΙ ΓΙΑ ΤΟ ΠΟΣΟΣΤΟ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΞΙΑΣ

Εἴδαμε ὅτι τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας παρασταίνεται μέ τούς παρακάτω τύπους:

I.

$$\frac{\text{ὑπεραξία}}{\text{μεταβλητό κεφάλαιο}}\left(\frac{v}{\mu}\right)=\frac{\text{ὑπεραξία}}{\text{ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης}}=\frac{\text{ὑπερεργασία}}{\text{ἀναγκαία ἐργασία}}.$$

Οἱ δυό πρῶτοι τύποι ἐκφράζουν σάν σχέση ἀξιῶν ἐκεῖνο πού ὁ τρίτος τύπος τό ἐκφράζει σάν σχέση τῶν χρόνων, πού στή διάρκειά τους παράγονται αὐτές οἱ ἀξίες. Οἱ δυό αὐτοί τύποι πού ἀλληλοαναπληρώνονται εἶναι λογικά ἀκριβεῖς. Γιαυτό τούς βρίσκουμε ἐπεξεργασμένους, στήν οὐσία βέβαια καί ὄχι συνειδητά, καί στήν κλασική πολιτική οἰκονομία, ὅπου ἀντίθετα, βρίσκουμε τούς παρακάτω παράγωγους τύπους:

II.

$$\frac{\text{ὑπερεργασία}^{*}}{\text{ἐργάσιμη ἡμέρα}}=\frac{\text{ὑπεραξία}}{\text{ἀξία τοῦ προϊόντος}}=\frac{\text{ὑπερπροϊόν}}{\text{συνολικό προϊόν}}.$$

Ἡ ἴδια ἀναλογία ἐκφράζεται ἐδῶ διαδοχικά μέ τή μορφή τῶν χρόνων ἐργασίας, τῶν ἀξιῶν πού τούς ἐνσαρκώνουν καί τῶν προϊόντων μέσα στά ὁποῖα ὑπάρχουν αὐτές οἱ ἀξίες. Ὑποθέτουμε φυσικά πώς μέ τόν ὅρο ἀξία τοῦ προϊόντος πρέπει νά ἐννοεῖται μόνο ἡ νέα ἀξία πού παράγεται στή διάρκεια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, ἐνῶ πρέπει ν' ἀποκλείεται τό σταθερό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος.

Σ' ὅλους αὐτούς τούς τύπους ἐκφράζεται λαθεμένα ὁ πραγματικός βαθμός ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας ἤ τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα βαστάει 12 ὧρες. Μέ βάση τίς προϋποθέσεις τοῦ προηγούμενου παραδείγματός μας, στήν περί-

---

* Στή γαλλική ἔκδοση τοῦ «Κεφαλαίου» τόν πρῶτο αὐτό τύπο τόν βάζει ὁ Μάρξ σέ παρένθεση, «γιατί, ὅπως λέει, στήν ἀστική πολιτική οἰκονομία ἡ ἔννοια τῆς ὑπερεργασίας δέν ὑπάρχει ξεκάθαρα ἐκφρασμένη». *Σύντ.*

πτωση αὐτή ὁ πραγματικός βαθμός ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας παρασταίνεται μέ τίς παρακάτω ἀναλογίες:

$$\frac{\text{6 ὧρες ὑπερεργασία}}{\text{6 ὧρες ἀναγκαία ἐργασία}} = \frac{\text{ὑπεραξία 3 σελινιῶν}}{\text{μεταβλητό κεφάλαιο 3 σελινιῶν}} = 100\%.$$

Ἀντίθετα, σύμφωνα μέ τούς τύπους II ἔχουμε:

$$\frac{\text{6 ὧρες ὑπερεργασία}}{\text{ἐργάσιμη ἡμέρα 12 ὡρῶν}} = \frac{\text{ὑπεραξία 3 σελινιῶν}}{\text{νέα ἀξία 6 σελινιῶν}} = 50\%.$$

Οἱ παράγωγοι αὐτοί τύποι ἐκφράζουν στήν πραγματικότητα τήν ἀναλογία στήν ὁποία ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα, ἤ ἡ νέα ἀξία πού παράγεται στή διάρκειά της, μοιράζεται ἀνάμεσα στόν κεφαλαιοκράτη καί στόν ἐργάτη. Γιαυτό ἄν θεωρηθοῦν σάν ἄμεσες ἐκφράσεις τοῦ βαθμοῦ αὐτοαξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου, τότε καταλήγουμε στό λαθεμένο νόμο ὅτι: ἡ ὑπερεργασία ἤ ἡ ὑπεραξία δέν μποροῦν ποτέ νά φτάσουν τά 100%[17]. Ἐπειδή ἡ ὑπερεργασία μπορεῖ ν' ἀποτελεῖ πάντα μόνο ἕνα πολλοστημόριο τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, ἤ ἐπειδή ἡ ὑπεραξία μπορεῖ ν' ἀποτελεῖ πάντα μόνο ἕνα πολλοστημόριο τῆς νέας ἀξίας, ἡ ὑπερεργασία ἀναγκαστικά εἶναι πάντα μικρότερη ἀπό τήν ἐργάσιμη ἡμέρα, ἤ ἡ ὑπεραξία εἶναι πάντα μικρότερη ἀπό τή νέα ἀξία πού παράγεται. Γιά νά σχετίζονται ὅμως μεταξύ τους ὅπως τό $\frac{100}{100}$ θάπρεπε νᾶναι ἴσες. Γιά νά μπορεῖ ἐδῶ ἡ ὑπερεργασία ν' ἀπορροφάει ὅλη τήν ἐργάσιμη ἡμέρα (ἐδῶ πρόκειται γιά τή μέση ἡμέρα τῆς ἐργάσιμης ἑβδομάδας, τοῦ ἐργάσιμου ἔτους κλπ.), ἡ ἀναγκαία ἐργασία θάπρεπε νά πέσει στό

---

[17] Βλ. λχ. τό «Dritter Brief an v. Kirchmann von Rodbertus. Widerlegung der Ricardo 'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie», Berlin 1851. Ἀργότερα θά ἐπανέλθω σ' αὐτό τό σύγγραμμα πού, παρά τή λαθεμένη θεωρία του γιά τή γαιοπρόσοδο, βλέπει τήν οὐσία τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς.—*[Προσθήκη στήν 3η ἔκδοση.*— Ἐδῶ βλέπουμε μέ πόση εὐμένεια ἔκρινε ὁ Μάρξ τούς προκατόχους του, κάθε φορά πού ἔβρισκε σ' αὐτούς μιά πραγματική πρόοδο, μιά σωστή καινούργιά σκέψη. Στό μεταξύ ἡ δημοσίεψη τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ροντμπέρτους στόν Ροῦντ. Μάγερ ἔχει περιορίσει κάπως τήν πιό πάνω ἀναγνώριση. Στίς ἐπιστολές αὐτές διαβάζουμε: «Πρέπει νά σώσουμε τό κεφάλαιο ὄχι μόνο ἀπό τήν ἐργασία, μά κι ἀπό τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του, κι αὐτό γίνεται στήν πραγματικότητα καλύτερα ἄν ἀντιληφθοῦμε τή δράση τοῦ ἐπιχειρηματία-κεφαλαιοκράτη σάν λαϊκοοικονομικές καί κρατικοοικονομικές λειτουργίες, πού τοῦ τίς ἀναθέτει ἡ ἰδιοχτησία τοῦ κεφαλαίου, κι ἄν ἀντιληφθοῦμε τό κέρδος του σάν μιά μορφή ἀμοιβῆς, γιατί δέν γνωρίζουμε ἀκόμα ἄλλη κοινωνική ὀργάνωση. Οἱ ἀμοιβές ὅμως αὐτές ἐπιτρέπεται νά ρυθμίζονται καί νά περιορίζονται, ὅταν ἀφαιροῦν πολλά ἀπό τό μισθό τοῦ ἐργάτη. Ἔτσι πρέπει νά ἀποκρουστεῖ καί ἡ εἰσβολή τοῦ Μάρξ στήν κοινωνία—ἔτσι θά ὀνόμαζα τό βιβλίο του—... Γενικά τό βιβλίο τοῦ Μάρξ δέν εἶναι τόσο μιά μελέτη γιά τό κεφάλαιο, ὅσο μιά πολεμική ἐνάντια στή σημερινή μορφή τοῦ κεφαλαίου, πού τή μπερδεύει μέ τήν ἴδια τήν ἔννοια τοῦ κεφαλαίου, καί ἀπό δῶ ἀκριβῶς πηγάζουν οἱ πλάνες του» («Briefe etc. von Dr. Rodbertus-Jagetzow, herausgegeben von Dr. Rud. Meyer», Berlin 1881, τόμ. I, σελ. 111, 48η ἐπιστολή τοῦ Ροντμπέρτους).—Σέ τέτιες ἰδεολογικές κοινοτοπίες τελματώνουν τά πράγματι τολμηρά ξεκινήματα τῶν «κοινωνικῶν ἐπιστολῶν» τοῦ Ροντμπέρτους.—*Φ.Ε.]*

μηδέν. Ἄν ὅμως ἐξαφανιστεῖ ἡ ἀναγκαία ἐργασία, ἐξαφανίζεται καί ἡ ὑπερεργασία, γιατί ἡ τελευταία ἀποτελεῖ ἁπλῶς συνάρτηση τῆς πρώτης. Ἑπομένως ἡ ἀναλογία $\frac{\text{ὑπερεργασία}}{\text{ἐργάσιμη ἡμέρα}} = \frac{\text{ὑπεραξία}}{\text{νέα ἀξία}}$ ποτέ δέν μπορεῖ νά φτάσει τό ὅριο τῶν $\frac{100}{100}$ καί ἀκόμα λιγότερο ποτέ δέν μπορεῖ ν' ἀνέβει στά $\frac{100 + \chi}{100}$. Τό ποσοστό ὅμως τῆς ὑπεραξίας, ἤ ὁ πραγματικός βαθμός ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας, μπορεῖ ν' ἀνέβει ὥς αὐτοῦ. Ἄς πάρουμε λχ. τόν ὑπολογισμό τοῦ κυρίου Λ. ντέ Λαβέρν, σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο ὁ ἄγγλος ἐργάτης γεωργίας παίρνει μόνο τό $^1/_4$, ἐνῶ ἀντίθετα ὁ κεφαλαιοκράτης (ὁ παχτωτής) παίρνει τά $^3/_4$ τοῦ προϊόντος[18] ἤ τῆς ἀξίας του, ἀνεξάρτητα ἀπό τό γεγονός πῶς μοιράζεται κατοπινά ἡ λεία αὐτή ἀνάμεσα στόν κεφαλαιοκράτη καί τό γαιοχτήμονα κλπ. Σύμφωνα μ' αὐτά ἡ ὑπερεργασία τοῦ ἄγγλου ἐργάτη γῆς σχετίζεται πρός τήν ἀναγκαία του ἐργασία ὅπως τό 3:1, δηλ. ἔχουμε ποσοστό ἐκμετάλλευσης 300%.

Ἡ συνηθισμένη μέθοδος τῆς κλασικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, δηλ. τό νά πραγματεύεται σάν σταθερό μέγεθος τήν ἐργάσιμη ἡμέρα στερεώθηκε μέ τή χρησιμοποίηση τοῦ τύπου II, γιατί σ' αὐτό τόν τύπο ἡ ὑπερεργασία συγκρίνεται πάντα μέ μιά ἐργάσιμη ἡμέρα δοσμένου μεγέθους. Καταλήγουμε στό ἴδιο ἄν πάρουμε ὑπόψη ἀποκλειστικά τό χωρισμό τῆς νέας ἀξίας πού παράγεται. Ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα, πού ἔχει πιά ἀντικειμενοποιηθεῖ σέ μιά νέα ἀξία, εἶναι πάντα μιά ἐργάσιμη ἡμέρα δοσμένης διάρκειας.

Ἡ ἔκφραση τῆς ὑπεραξίας καί τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης σάν κλάσματα τῆς νέας ἀξίας—ἕνας τρόπος ἔκφρασης πού ἀναφύεται ἐξάλλου ἀπό τόν ἴδιο τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς καί πού ἡ σημασία του θά φανεῖ ἀργότερα —κρύβει τόν εἰδικό χαρακτήρα τῆς σχέσης τοῦ κεφαλαίου, καί συγκεκριμένα τό γεγονός ὅτι τό μεταβλητό κεφάλαιο ἀνταλλάσσεται μέ τή ζωντανή ἐργατική δύναμη καί ὅτι ἀποκλείεται ἀντίστοιχα ὁ ἐργάτης ἀπό τό προϊόν. Στή θέση του μπαίνει ἡ πλασματική ὄψη μιᾶς συνεταιριστικῆς σχέσης, ὅπου ὁ ἐργάτης καί ὁ κεφαλαιοκράτης μοιράζονται τό προϊόν σύμφωνα μέ τή συμμετοχή τοῦ καθενός ἀπ' αὐτούς στή δημιουργία του[19].

---

[18] Τό μέρος τοῦ προϊόντος, πού ἁπλῶς ἀντικαθιστᾶ τό ξοδεμένο σταθερό κεφάλαιο, ἔχει ἀφαιρεθεῖ φυσικά ἀπό τό λογαριασμό αὐτό. Ὁ κ. Λ. ντέ Λαβέρν. τυφλός θαυμαστής τῆς Ἀγγλίας, μᾶλλον ἐλαττώνει παρά ὑπερβάλλει τήν ἀναλογία.

[19] Ἐπειδή ὅλες οἱ ἀναπτυγμένες μορφές τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προτσές παραγωγῆς εἶναι μορφές τῆς συνεργασίας, δέν ὑπάρχει φυσικά πιό εὔκολο πράγμα ἀπό τό νά κάνει κανείς ἀφαίρεση ἀπό τόν εἰδικό ἀνταγωνιστικό χαρακτήρα τους γιά νά τόν παραστήσει ἔτσι σάν ἐλεύθερη συνεταιριστική μορφή. ὅπως γίνεται στά παραμύθια. Αὐτό τό κάνει ὁ κόμης Α. Laborde στό «De l' Esprit d' Association dans tous les Intérêts de la Communauté», Paris 1818. Ὁ γιάνκης Χ. Κέρυ καταφέρνει τό ἴδιο καί μέ τήν ἴδια ἐπιτυχία ἀκόμα καί γιά τίς σχέσεις τοῦ δουλοχτητικοῦ συστήματος.

Ἐξάλλου οἱ τύποι II μποροῦν πάντα νά ξαναμετατραποῦν στούς τύπους I. Ἄν λχ. ἔχουμε:

$$\frac{\text{ὑπερεργασία 6 ὡρῶν}}{\text{ἐργάσιμη ἡμέρα 12 ὡρῶν}},$$

τότε ὁ ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας = ἐργάσιμη ἡμέρα δώδεκα ὡρῶν πλήν ὑπερεργασία ἕξι ὡρῶν. Καί ἔτσι ἔχουμε:

$$\frac{\text{ὑπερεργασία 6 ὡρῶν}}{\text{ἀναγκαία ἐργασία 6 ὡρῶν}} = \frac{100}{100}.$$

Ἕνας τρίτος τύπος πού εὐκαιριακά καί προτρέχοντας τόν ἔχω ἀναφέρει κιόλας πιό πάνω εἶναι:

III.

$$\frac{\text{ὑπεραξία}}{\text{ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης}} = \frac{\text{ὑπερεργασία}}{\text{ἀναγκαία ἐργασία}} = \frac{\text{ἀπλήρωτη ἐργασία}}{\text{πληρωμένη ἐργασία}}.$$

Ἡ παρεξήγηση στήν ὁποία θά μποροῦσε νά παρασύρει ὁ τύπος $\frac{\text{ἀπλήρωτη ἐργασία}}{\text{πληρωμένη ἐργασία}}$, ὅτι τάχα ὁ κεφαλαιοκράτης πληρώνει τήν ἐργασία καί ὄχι τήν ἐργατική δύναμη, ἀποκλείεται ὕστερα ἀπό τίς ἐξηγήσεις πού ἔχουν δοθεῖ προηγούμενα. Ὁ τύπος $\frac{\text{ἀπλήρωτη ἐργασία}}{\text{πληρωμένη ἐργασία}}$ εἶναι ἁπλῶς ἡ λαϊκή ἔκφραση τοῦ τύπου $\frac{\text{ὑπερεργασία}}{\text{ἀναγκαία ἐργασία}}$. Ὁ κεφαλαιοκράτης πληρώνει τήν ἀξία, ἤ τήν τιμή τῆς ἐργατικῆς δύναμης πού ἀποκλίνει ἀπό τήν ἀξία, καί παίρνει σέ ἀντάλλαγμα τό δικαίωμα νά διαθέτει τήν ἴδια τή ζωντανή ἐργατική δύναμη. Ἡ ἐπικαρπία αὐτῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀπό μέρους του χωρίζεται σέ δυό περίοδες. Στή διάρκεια τῆς μιᾶς περιόδου ὁ ἐργάτης παράγει μόνο μιά ἀξία ἴση μέ τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς του δύναμης, δηλ. μόνο ἕνα ἰσοδύναμό της. Ἔτσι ἔναντι τῆς τιμῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης πού προκατάβαλε ὁ κεφαλαιοκράτης παίρνει ἕνα προϊόν ἴσης τιμῆς. Εἶναι σά νά εἶχε ἀγοράσει ἕτοιμο τό προϊόν στήν ἀγορά. Ἀντίθετα, στήν περίοδο τῆς ὑπερεργασίας ἡ ἐπικαρπία τῆς ἐργατικῆς δύναμης δημιουργεῖ ἀξία γιά τόν κεφαλαιοκράτη, χωρίς νά τοῦ στοιχίζει μιάν ἀναπληρωματική ἀξία[20]. Ὁ κεφαλαιοκράτης πετυχαίνει δωρεάν αὐτή τή ρευστοποίηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Μ' αὐτή τήν ἔννοια ἡ ὑπερεργασία μπορεῖ νά ὀνομαστεῖ ἀπλήρωτη ἐργασία.

[20] Μόλο πού οἱ φυσιοκράτες δέν διάγνωσαν τό μυστικό τῆς ὑπεραξίας, εἶχαν ὡστόσο σαφῆ ἀντίληψη γιά τό ὅτι ἡ ὑπεραξία εἶναι «ἕνας ἀνεξάρτητος καί διαθέσιμος πλοῦτος, πού ὁ κάτοχός του δέν τόν ἔχει ἀγοράσει καί πού ὅμως τόν πουλᾶ» (*Turgot*: «Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses», σελ. 11).

Ἑπομένως τό κεφάλαιο δέν εἶναι μόνο ἐξουσία πάνω σέ ἐργασία, ὅπως λέει ὁ Α. Σμίθ. Οὐσιαστικά εἶναι ἐξουσία πάνω σέ ἀπλήρωτη ἐργασία. Κάθε ὑπεραξία, ἀδιάφορο μέ ποιά μορφή ἀποκρυσταλώνεται ἀργότερα, μέ τή μορφή τοῦ κέρδους, τοῦ τόκου, τῆς γαιοπροσόδου κλπ., στήν οὐσία της εἶναι ὑλοποίηση ἀπλήρωτου χρόνου ἐργασίας. Ἡ λύση τοῦ μυστικοῦ τῆς αὐτοαξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου συνίσταται στό ὅτι τό κεφάλαιο ἔχει στή διάθεσή του μιάν ὁρισμένη ποσότητα ἀπλήρωτης ξένης ἐργασίας.

ΜΕΡΟΣ ΕΚΤΟ

Ο ΜΙΣΘΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΕΒΔΟΜΟ

ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ Ή ΤΗΣ ΤΙΜΗΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΔΥΝΑΜΗΣ ΣΕ ΜΙΣΘΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Στήν ἐπιφάνεια τῆς ἀστικῆς κοινωνίας ὁ μισθός τοῦ ἐργάτη ἐμφανίζεται σάν τιμή τῆς ἐργασίας, σάν ἕνα ὁρισμένο ποσό χρήματος, πού πληρώνεται γιά μιάν ὁρισμένη ποσότητα ἐργασίας. Ἐδῶ μιλᾶνε γιά ἀξία τῆς ἐργασίας καί ὀνομάζουν τή χρηματική της ἔκφραση ἀναγκαία ἤ φυσική τιμή της. Ἀπό τήν ἄλλη, μιλᾶνε γιά τιμές ἀγορᾶς τῆς ἐργασίας, δηλ. γιά τιμές πού κυμαίνονται πάνω ἤ κάτω ἀπό τήν ἀναγκαία της τιμή.

Τί εἶναι ὅμως ἡ ἀξία ἑνός ἐμπορεύματος; Ἀντικειμενική μορφή τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας πού ἔχει ξοδευτεῖ γιά τήν παραγωγή του. Καί μέ τί μετρᾶμε τό μέγεθος τῆς ἀξίας του; Μέ τό μέγεθος τῆς ἐργασίας πού περιέχει. Ἀπό τί λοιπόν θά καθοριζόταν ἡ ἀξία μιᾶς δωδεκάωρης λχ. ἐργάσιμης ἡμέρας; Ἀπό τίς 12 ὧρες ἐργασίας πού περιέχονται σέ μιά ἐργάσιμη ἡμέρα 12 ὡρῶν, πράγμα πού εἶναι μιά ἄνοστη ταυτολογία[21].

Γιά νά μπορεῖ ἡ ἐργασία νά πουλιέται στήν ἀγορά σάν ἐμπόρευμα, θά πρέπει ἐξάπαντος νά ὑπάρχει προτοῦ πουληθεῖ. Ἄν ὅμως ὁ

[21] «Ὁ κ. Ρικάρντο, ἀποφεύγει ἀρκετά ἔξυπνα μιά δυσκολία, πού ἀπό τήν πρώτη ματιά φαίνεται νά ἐναντιώνεται στή θεωρία του, ὅτι δηλ. ἡ ἀξία ἐξαρτιέται ἀπό τό ποσό τῆς ἐργασίας πού ἔχει ξοδευτεῖ στήν παραγωγή. Ἄν ἐπιμείνει κανείς αὐστηρά σ' αὐτή τήν ἀρχή, βγαίνει τό συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀξία τῆς ἐργασίας ἐξαρτιέται ἀπό τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού ξοδεύεται γιά τήν παραγωγή της, πράγμα πού εἶναι ὁλοφάνερος παραλογισμός. Γιαυτό, μέ μιά ἐπιτήδεια στροφή, ὁ Ρικάρντο ἐξαρτᾶ τήν ἀξία τῆς ἐργασίας ἀπό τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή τοῦ μισθοῦ· ἤ, γιά νά μιλήσουμε μέ τά δικά του λόγια, ἰσχυρίζεται πώς ἡ ἀξία τῆς ἐργασίας πρέπει νά ὑπολογίζεται μέ βάση τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή τοῦ μισθοῦ, ἐννοώντας μ' αὐτό τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή τοῦ χρήματος ἤ τοῦ ἐμπορεύματος πού δίνεται στόν ἐργάτη. Ἐξίσου καλά θά μποροῦσε νά πεῖ κανείς ὅτι ἡ ἀξία τοῦ πανιοῦ δέν ὑπολογίζεται μέ τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού ξοδεύτηκε γιά τήν παραγωγή του, ἀλλά μέ τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού ξοδεύτηκε γιά τήν παραγωγή τοῦ ἀσημιοῦ μέ τό ὁποῖο ἀνταλλάσσεται τό πανί» («A Critical Dissertation on the Nature etc. of Value», σελ. 50, 51).

ἐργάτης μποροῦσε νά τῆς δόσει αὐτοτελῆ ὕπαρξη, θά πουλοῦσε ἐμπορεύματα καί ὄχι ἐργασία[22].

Ἄσχετα ἀπ' αὐτές τίς ἀντιφάσεις, μιά ἄμεση ἀνταλλαγή χρήματος, δηλ. ἀντικειμενοποιημένης ἐργασίας, μέ ζωντανή ἐργασία, θά καταργοῦσε εἴτε τό νόμο τῆς ἀξίας, πού ἀναπτύσσεται ἐλεύθερα ἴσα-ἴσα μόνο πάνω στή βάση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, εἴτε τήν ἴδια τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή, πού στηρίζεται ἴσα-ἴσα στή μισθωτή ἐργασία. Ἄς ὑποθέσουμε λχ. ὅτι ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα 12 ὡρῶν ἐκφράζεται μέ μιά χρηματική ἀξία 6 σελινιῶν. Εἴτε λοιπόν ἀνταλλάσσονται ἰσοδύναμα, καί τότε ὁ ἐργάτης παίρνει γιά μιά δωδεκάωρη ἐργασία 6 σελίνια. Δηλαδή ἡ τιμή τῆς ἐργασίας του θά εἶναι ἴση μέ τήν τιμή τοῦ προϊόντος του. Στήν περίπτωση αὐτή δέ θά παρῆγε καθόλου ὑπεραξία γιά τόν ἀγοραστή τῆς ἐργασίας του, τά 6 σελίνια δέ θά μετατρέπονταν σέ κεφάλαιο καί ἡ βάση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς θά ἐξαφανιζόταν, μά ἴσα-ἴσα πάνω σ' αὐτή τή βάση ὁ ἐργάτης πουλάει τήν ἐργασία του καί ἡ ἐργασία του εἶναι μισθωτή ἐργασία. Εἴτε γιά 12 ὧρες ἐργασία παίρνει λιγότερο ἀπό 6 σελίνια, δηλ. λιγότερο ἀπό 12 ὡρῶν ἐργασία. Δώδεκα ὧρες ἐργασίας ἀνταλλάσσονται στήν περίπτωση αὐτή μέ 10 ὧρες ἐργασίας, μέ 6 ὧρες ἐργασίας κλπ. Αὐτή ἡ ἐξίσωση ἄνισων μεγεθῶν δέν ἀναιρεῖ μόνο τόν ὁρισμό τῆς ἀξίας. Μά ἀκόμα, μιά τέτια αὐτοαναιρούμενη ἀντίφαση δέν μπορεῖ καθόλου καί νά ἐκφραστεῖ ἤ νά διατυπωθεῖ σά νόμος[23].

Δέν ὠφελεῖ σέ τίποτα ἡ ἐξήγηση τῆς ἀνταλλαγῆς περισσότερης ἔναντι λιγότερης ἐργασίας μέ τή διαφορά τῆς μορφῆς, μέ τό ὅτι τή μιά φορά εἶναι ἀντικειμενοποιημένη ἐργασία καί τήν ἄλλη ζωντανή[24]. Αὐτό εἶναι τόσο πιό ἀνόητο, πού ἡ ἀξία ἑνός ἐμπορεύματος δέν καθορίζεται ἀπό τήν ποσότητα τῆς ζωντανῆς ἐργατικῆς δύναμης πού ἔχει πραγματικά ἀντικειμενοποιηθεῖ σ' αὐτό, ἀλλά ἀπό τήν

[22] «Ἄν ὀνομάζετε τήν ἐργασία ἐμπόρευμα, αὐτό δέ θά πεῖ ὡστόσο πώς εἶναι ὅμοια μέ ἐμπόρευμα, πού παράγεται πρῶτα μέ σκοπό τήν ἀνταλλαγή καί πού ἔπειτα τό φέρνουν στήν ἀγορά, ὅπου ἀνταλλάσσεται μέ βάση μιά καθορισμένη ἀναλογία μέ ἄλλα ἐμπορεύματα πού βρίσκονται ταυτόχρονα στήν ἀγορά· ἡ ἐργασία δημιουργιέται τή στιγμή πού τή φέρνουν στήν ἀγορά, ἤ, πιό σωστά, τή φέρνουν στήν ἀγορά προτοῦ δημιουργηθεῖ» («Observations on certain Verbal Disputes etc», σελ. 75, 76).

[23] «Ἄν ἐξετάζει κανείς τήν ἐργασία σάν ἐμπόρευμα, καί τό κεφάλαιο, τό προϊόν τῆς ἐργασίας, σάν ἕνα δεύτερο ἐμπόρευμα, καί ἄν οἱ ἀξίες τῶν δυό αὐτῶν ἐμπορευμάτων καθορίζονταν ἀπό ἴσες ποσότητες ἐργασίας, τότε μιά δοσμένη ποσότητα ἐργασίας θ' ἀνταλλασσόταν μέ μιά τέτια ποσότητα κεφαλαίου πού θά παραγόταν μέ ἴση ποσότητα ἐργασίας· παρωχημένη ἐργασία θ' ἀνταλλασσόταν... μέ ἴση ποσότητα σημερινῆς ἐργασίας. Ἡ ἀξία ὅμως τῆς ἐργασίας, σέ σχέση μέ ἄλλα ἐμπορεύματα... δέν καθορίζεται ἀπό ἴσες ποσότητες ἐργασίας» (*E. G. Wakefield*, στή δική του ἔκδοση τοῦ «Wealth of Nations» τοῦ A. Smith, London 1836, τόμ. I, σελ. 231, ὑποσημείωση).

[24] «Θάπρεπε νά συμφωνηθεῖ» (εἶναι κι αὐτή μιά ἔκδοση τοῦ «contrat social» [κοινωνικοῦ συμβόλαιου]) «κάθε φορά πού ἀνταλλάσσεται συντελεσμένη ἐργασία μέ ἐργασία πού πρόκειται νά συντελεστεῖ, ὁ δεύτερος (ὁ κεφαλαιοκράτης) νά παίρνει μιά μεγαλύτερη ἀξία ἀπό τόν πρῶτο (τόν ἐργάτη)» (*Simonde de Sismondi*: «De la Richesse Commerciale», Genève 1803, τόμ. I, σελ. 37).

ποσότητα τῆς ζωντανῆς ἐργασίας πού εἶναι ἀναγκαία γιά τήν παραγωγή του. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἕνα ἐμπόρευμα ἀντιπροσωπεύει 6 ὧρες ἐργασίας. Ἄν γίνουν ἐφευρέσεις πού ἔχουν σάν ἀποτέλεσμα νά μπορεῖ νά παράγεται μέσα σέ 3 ὧρες, τότε πέφτει στό μισό καί ἡ τιμή τοῦ ἐμπορεύματος πού ἔχει πιά παραχθεῖ. Τό ἐμπόρευμα αὐτό ἀντιπροσωπεύει τώρα 3 ἀντί, ὅπως προηγούμενα, 6 ὧρες ἀναγκαίας ἐργασίας. Ἑπομένως, τό μέγεθος τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος καθορίζεται ἀπό τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παραγωγή του καί ὄχι ἀπό τήν ἀντικειμενική της μορφή.

Αὐτό πού στήν ἀγορά τῶν ἐμπορευμάτων ἀντιπαραθέτεται ἄμεσα στόν κάτοχο τοῦ χρήματος δέν εἶναι στήν πραγματικότητα ἡ ἐργασία, ἀλλά ὁ ἐργάτης. Αὐτό πού πουλάει ὁ ἐργάτης εἶναι ἡ ἐργατική του δύναμη. Ἀπό τή στιγμή πού ἀρχίζει ἡ ἐργασία : , ἔχει παύσει κιόλας νά τοῦ ἀνήκει, καί ἑπομένως δέν μπορεῖ πιά νά τήν πουλήσει. Ἡ ἐργασία εἶναι ἡ οὐσία καί τό ἐνυπάρχον μέτρο τῶν ἀξιῶν, ἡ ἴδια ὅμως δέν ἔχει ἀξία[25].

Στήν ἔκφραση: «ἀξία τῆς ἐργασίας» ἡ ἔννοια τῆς ἀξίας δέν ἔχει μόνο σβήσει ὁλότελα, μά ἔχει μετατραπεῖ στό ἀντίθετό της. Εἶναι μιά φανταστική ἔκφραση, ὅπως λχ. ἡ ἔκφραση ἀξία τῆς γῆς. Ὡστόσο, οἱ φανταστικές αὐτές ἐκφράσεις πηγάζουν ἀπό τίς ἴδιες τίς σχέσεις παραγωγῆς. Εἶναι κατηγορίες μορφῶν ἐμφάνισης οὐσιαστικῶν σχέσεων. Ὅτι στήν ἐμφάνισή τους τά πράγματα συχνά παρουσιάζονται ἀνάποδα, εἶναι γνωστό σ' ὅλες σχεδόν τίς ἐπιστῆμες, ἐκτός ἀπό τήν πολιτική οἰκονομία[26].

[25] «Ἡ ἐργασία, τό ἀποκλειστικό μέτρο τῆς ἀξίας... ὁ δημιουργός κάθε πλούτου, δέν εἶναι ἐμπόρευμα» («*Th. Hodgskin:* «Popular Political Economy», σελ. 186).

[26] Τό νά διακηρύχνει κανείς πώς οἱ ἐκφράσεις αὐτές γίνονται ἁπλῶς licentia poetica [ποιητική ἀδεία] δείχνει μονάχα τήν ἀδυναμία τῆς ἀνάλυσης. Γιαυτό, σχετικά μέ τή φράση τοῦ Προυντόν: «Ἀποδίδουν στήν ἐργασία ἀξία, ὄχι ἐπειδή ἡ ἴδια εἶναι ἐμπόρευμα, μά παίρνοντας ὑπόψη τίς ἀξίες πού ὑποθέτουν ὅτι ἐμπεριέχει δυναμικά. Ἡ ἀξία τῆς ἐργασίας εἶναι μιά μεταφορική ἔκφραση κτλ.» —λέω: «Στό ἐμπόρευμα ἐργασία πού εἶναι μιά φοβερή πραγματικότητα βλέπει μόνο ἕνα γραμματικό σχῆμα ἔλλειψης. Ἑπομένως, ἡ σημερινή κοινωνία, πού στηρίζεται στό ἐμπόρευμα ἐργασία ἀπό δῶ καί μπρός βασίζεται σέ κάτι πού γίνεται ποιητική ἀδεία, σέ μιά μεταφορική ἔκφραση. Ἄν ἡ κοινωνία θέλει „νά παραμερίσει ὅλες τίς ἀσυμφωνίες" πού τῆς δημιουργοῦν ζητήματα, δέν ἔχει παρά νά παραμερίσει ὅλες τίς κακόηχες ἐκφράσεις, ν' ἀλλάξει τή γλώσσα, καί γι' αὐτό τό σκοπό δέν ἔχει παρά ν' ἀποταθεῖ στήν Ἀκαδημία καί νά ζητήσει νά κάνει μιά νέα ἔκδοση τοῦ λεξικοῦ της» (*K. Marx:* «Misère de la Philosophie», σελ. 34, 35). Φυσικά, ἀκόμα πιό βολικό εἶναι νά μήν ἐννοεῖ κανείς ἀπολύτως τίποτα μέ τή λέξη «ἀξία». Τότε μπορεῖ κανείς χωρίς πολλές σκοτοῦρες νά τά ὑπαγάγει ὅλα σ' αὐτή τήν κατηγορία. Ἔτσι λχ. ὁ Ζ. Μπ. Σαίη ρωτάει: τί εἶναι «ἀξία» (valeur); καί ἀπαντάει: «Ὅ,τι ἀξίζει ἕνα πράγμα». Καί τί εἶναι «τιμή»; Ἀπάντηση: «Ἡ ἀξία ἑνός πράγματος ἐκφρασμένη σέ χρῆμα». Καί γιατί «ἡ ἐργασία τῆς γῆς... ἔχει ἀξία; Γιατί τῆς ἀποδίδουν μιά τιμή». Ἑπομένως, ἀξία εἶναι αὐτό πού ἀξίζει ἕνα πράγμα, καί ἡ γῆ ἔχει ἀξία, γιατί «ἐκφράζουν τήν ἀξία της σέ χρῆμα». Πρόκειται πάντως γιά μιά πολύ ἁπλή μέθοδο νά ἐξηγεῖ κανείς στόν ἑαυτό του τό γιατί καί τό πρός τί τῶν πραγμάτων.

Ἡ κλασική πολιτική οἰκονομία δανείστηκε ἀπό τήν καθημερινή ζωή ἐντελῶς ἄκριτα τήν κατηγορία «τιμή τῆς ἐργασίας», γιά νά θέσει ὕστερα τό ἐρώτημα, πῶς καθορίζεται αὐτή ἡ τιμή. Γρήγορα κατάλαβε πώς ἡ ἀλλαγή στή σχέση τῆς ζήτησης καί τῆς προσφορᾶς δέν ἐξηγεῖ τίποτα σχετικά μέ τήν τιμή τῆς ἐργασίας, ὅπως καί σχετικά μέ τήν τιμή κάθε ἄλλου ἐμπορεύματος, ἐκτός ἀπό τήν ἀλλαγή της, δηλ. τίς διακυμάνσεις τῶν τιμῶν τῆς ἀγορᾶς κάτω ἤ πάνω ἀπό ἕνα ὁρισμένο μέγεθος. Ὅταν ἡ ζήτηση καί ἡ προσφορά ἀλληλοκαλύπτονται, παύει ἡ διακύμανση τῆς τιμῆς, ἄν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι παραμένουν ἴδιοι. Μά τότε καί ἡ ζήτηση καί ἡ προσφορά παύουν ἐπίσης νά ἐξηγοῦν κάτιτι. Ὅταν ἡ ζήτηση καί ἡ προσφορά ἀλληλοκαλύπτονται, ἡ τιμή τῆς ἐργασίας εἶναι ἡ τιμή πού καθορίζεται ἀνεξάρτητα ἀπό τή σχέση τῆς ζήτησης καί τῆς προσφορᾶς, ἡ φυσική της τιμή πού βρέθηκε ἔτσι πώς εἶναι τό καθαυτό ἀντικείμενο πού πρέπει ν' ἀναλυθεῖ. Ἤ πῆραν μιά κάπως μακρόχρονη περίοδο τῶν διακυμάνσεων τῆς τιμῆς στήν ἀγορά, λχ. ἕνα χρόνο, καί βρῆκαν πώς τά σκαμπανεβάσματά της ἰσοφαρίζονται σέ ἕνα μέσο μέγεθος, σέ ἕνα σταθερό μέγεθος. Φυσικά, τό μέσο αὐτό μέγεθος ἔπρεπε νά καθοριστεῖ διαφορετικά ἀπ' ὅ,τι καθορίζονται οἱ ἰσοφαριζόμενες ἀπ' αὐτό ἀποκλίσεις. Αὐτή ἡ ρυθμιστική τιμή πού ἐπιβάλλεται πάνω στίς τυχαῖες τιμές τῆς ἐργασίας στήν ἀγορά, ἡ «ἀναγκαία τιμή» (φυσιοκράτες) ἤ ἡ «φυσική τιμή» τῆς ἐργασίας (Ἄνταμ Σμίθ), μπορεῖ, ὅπως καί σέ ἄλλα ἐμπορεύματα, νά εἶναι μόνο ἡ ἀξία της ἐκφρασμένη σέ χρῆμα. Ἔτσι ἡ πολιτική οἰκονομία νόμιζε πώς μέσω τῶν τυχαίων τιμῶν τῆς ἐργασίας θά προχωρήσει ὥς τήν ἀξία της. Ὅπως γιά τά ἄλλα ἐμπορεύματα, ἔτσι καί ἡ ἀξία αὐτή καθορίστηκε σέ συνέχεια μέ τά ἔξοδα παραγωγῆς. Τί εἶναι ὅμως τά ἔξοδα παραγωγῆς—τοῦ ἐργάτη, δηλ. τά ἔξοδα πού χρειάζονται γιά νά παραχθεῖ καί νά ἀναπαραχθεῖ ὁ ἴδιος ὁ ἐργάτης; Αὐτό τό ἐρώτημα ὑποβλήθηκε ἀσυνείδητα στήν πολιτική οἰκονομία σάν τό πρωταρχικό ἐρώτημα, μιά καί μέ τά ἔξοδα παραγωγῆς τῆς ἐργασίας σάν τέτιας στριφογύριζε σάν σέ φαῦλο κύκλο καί δέν μποροῦσε νά κάνει οὔτε βῆμα μπρός. Αὐτό λοιπόν πού ὀνομάζει ἀξία τῆς ἐργασίας (value of labour) εἶναι στήν πραγματικότητα ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, πού ὑπάρχει στήν προσωπικότητα τοῦ ἐργάτη καί πού εἶναι τόσο διαφορετική ἀπό τή λειτουργία της, τήν ἐργασία, ὅσο διαφορετική εἶναι μιά μηχανή ἀπό τίς πράξεις της. Καθώς ἀσχολοῦνταν μέ τή διαφορά ἀνάμεσα στίς τιμές τῆς ἐργασίας στήν ἀγορά καί στή λεγόμενη ἀξία τῆς ἐργασίας, μέ τή σχέση αὐτῆς τῆς ἀξίας πρός τό ποσοστό κέρδους, πρός τίς ἐμπορευματικές ἀξίες πού παράγονται μέ τήν ἐργασία κλπ., οἱ οἰκονομολόγοι δέν ἀνακάλυψαν ποτέ ὅτι ἡ πορεία τῆς ἀνάλυσης εἶχε ὁδηγήσει ὄχι μόνο ἀπό τίς τιμές ἀγορᾶς τῆς ἐργασίας στή δῆθεν ἀξία τῆς ἐργασίας, μά στό ν' ἀναχθεῖ παραπέρα αὐτή ἡ ἴδια ἡ ἀξία τῆς ἐργασίας στήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Τό γεγονός ὅτι ἡ κλασική πολιτική οἰκονομία δέν εἶχε συνείδηση αὐτοῦ τοῦ ἀποτελέσματος τῆς ἀνάλυσής της, ἡ ἄκριτη παραδοχή ἀπ' αὐτήν τῶν κατηγοριῶν «ἀξία τῆς ἐργασίας», «φυσική

τιμή τῆς ἐργασίας» κλπ. σάν τελευταίων ἀντίστοιχων ἐκφράσεων τῆς ἀξιακῆς σχέσης πού πραγματευόταν, τήν μπέρδεψε, ὅπως θά δοῦμε ἀργότερα, σέ ἀξεδιάλυτους λαβύρινθους καί ἀντιφάσεις, ἐνῶ πρόσφερνε στή χυδαία οἰκονομολογία μιά σίγουρη βάση ἐπιχειρήσεων γιά τήν καταρχήν ρηχότητά της πού προσκυνάει μονάχα τήν ἐξωτερική ὄψη.

Ἄς δοῦμε τώρα πρῶτα-πρῶτα, πῶς στήν παραλλαγμένη μορφή τους ἡ ἀξία καί οἱ τιμές τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἐκφράζονται σάν μισθός τῆς ἐργασίας.

Ξέρουμε ὅτι ἡ ἡμερήσια ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης ὑπολογίζεται μέ βάση μιάν ὁρισμένη διάρκεια ζωῆς τοῦ ἐργάτη, στήν ὁποία ἀντιστοιχεῖ μιά ὁρισμένη διάρκεια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ συνηθισμένη ἐργάσιμη ἡμέρα βαστάει 12 ὧρες καί ὅτι ἡ ἡμερήσια ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης εἶναι 3 σελίνια, δηλ. ἡ χρηματική ἔκφραση μιᾶς ἀξίας, πού ἀντιπροσωπεύει 6 ὧρες ἐργασίας. Ἄν ὁ ἐργάτης πάρει 3 σελίνια, παίρνει τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς του δύναμης πού λειτουργεῖ 12 ὧρες. Ἄν τώρα ἡ ἡμερήσια ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἐκφραστεῖ σάν ἀξία τῆς ἡμερήσιας ἐργασίας, προκύπτει ὁ τύπος: Ἡ δωδεκάωρη ἐργασία ἔχει ἀξία 3 σελίνια. Ἔτσι ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης καθορίζει τήν ἀξία τῆς ἐργασίας, ἤ, γιά νά τό ἐκφράσουμε αὐτό σέ χρῆμα, τήν ἀναγκαία της τιμή. Ἄν ἀντίθετα ἡ τιμή τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀποκλίνει ἀπό τήν ἀξία της, τότε ἀποκλίνει καί ἡ τιμή τῆς ἐργασίας ἀπό τή λεγόμενη ἀξία της.

Ἐπειδή ἡ ἀξία τῆς ἐργασίας εἶναι μιά ἄλογη ἔκφραση γιά τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, προκύπτει ἀπό μόνο του ὅτι ἡ ἀξία τῆς ἐργασίας πρέπει πάντα νά εἶναι μικρότερη ἀπό τή νέα ἀξία πού παράγει, γιατί ὁ κεφαλαιοκράτης βάζει πάντα τήν ἐργατική δύναμη νά λειτουργεῖ περισσότερο χρόνο ἀπό τό χρόνο πού ἀπαιτεῖται γιά τήν ἀναπαραγωγή τῆς δικῆς της ἀξίας. Στό πιό πάνω παράδειγμα ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης πού λειτουργεῖ 12 ὧρες εἶναι 3 σελίνια, δηλ. μιά ἀξία πού χρειάζεται 6 ὧρες γιά νά τήν ἀναπαραγάγει. Ἀντίθετα, ἡ νέα ἀξία πού παράγει ἡ ἐργατική δύναμη εἶναι 6 σελίνια, γιατί στήν πραγματικότητα λειτουργεῖ 12 ὧρες καί ἡ νέα ἀξία πού παράγει δέν ἐξαρτιέται ἀπό τή δική της ἀξία, ἀλλά ἀπό τή διάρκεια τῆς λειτουργίας της. Ἔτσι καταλήγουμε στό ἀπό πρώτη ματιά ἀνούσιο ἀποτέλεσμα, ὅτι ἡ ἐργασία, πού δημιουργεῖ ἀξία 6 σελινιῶν, ἀξίζει 3 σελίνια[27].

Παραπέρα βλέπουμε ὅτι ἡ ἀξία τῶν 3 σελινιῶν, πού ἐκφράζουν τό πληρωμένο μέρος τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, δηλαδή μιά ἑξάωρη ἐργασία, ἐμφανίζεται σάν ἀξία ἤ τιμή τῆς συνολικῆς ἐργάσιμης ἡμέρας τῶν 12 ὡρῶν, πού περιέχει 6 ἀπλήρωτες ὧρες. Ἑπομένως, ἡ μορφή

[27] Πρβλ. «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», Berlin 1859, σελ. 40, ὅπου λέω πώς κατά τήν ἐξέταση τοῦ κεφαλαίου πρέπει νά λυθεῖ τό πρόβλημα: «Πῶς ἡ παραγωγή πάνω στη βάση τῆς ἀνταλλαχτικῆς ἀξίας, πού καθορίζεται μόνο ἀπό τό χρόνο ἐργασίας, ὁδηγεῖ στό ἀποτέλεσμα—ἡ ἀνταλλαχτική ἀξία τῆς ἐργασίας νά εἶναι μικρότερη ἀπό τήν ἀνταλλαχτική ἀξία τοῦ προϊόντος της».

τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας σβήνει κάθε ἴχνος τοῦ χωρισμοῦ τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας σέ ἀναγκαία ἐργασία καί ὑπερεργασία, σέ πληρωμένη καί ἀπλήρωτη ἐργασία. Ὅλη ἡ ἐργασία παρουσιάζεται σάν πληρωμένη ἐργασία. Στήν ἀγγαρεία, ἡ ἐργασία πού ὁ δουλοπάροικος κάνει γιά τόν ἑαυτό του καί ἡ ἀναγκαστική ἐργασία πού κάνει γιά τόν ἀφέντη τῆς γῆς ξεχωρίζουν μεταξύ τους χωρικά καί χρονικά, δηλ. μέ τόν πιό χειροπιαστό τρόπο. Στήν ἐργασία τοῦ δούλου ἀκόμα καί τό μέρος ἐκεῖνο τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, πού ὁ δοῦλος ἀναπληρώνει ἁπλῶς τήν ἀξία τῶν δικῶν του μέσων συντήρησης, παρουσιάζεται σάν ἐργασία γιά τόν ἀφέντη του. Ὅλη ἡ ἐργασία τοῦ δούλου παρουσιάζεται σάν ἀπλήρωτη ἐργασία[28]. Ἀντίθετα, στή μισθωτή ἐργασία ἀκόμα καί ἡ ὑπερεργασία, δηλ. ἡ ἀπλήρωτη ἐργασία, παρουσιάζεται σάν πληρωμένη ἐργασία. Ἐκεῖ ἡ σχέση ἰδιοχτησίας κρύβει τήν ἐργασία πού κάνει ὁ δοῦλος γιά τόν ἑαυτό του, ἐδῶ ἡ χρηματική σχέση κρύβει τήν ἀπλήρωτη ἐργασία τοῦ μισθωτοῦ ἐργάτη.

Ἔτσι καταλαβαίνουμε πόσο ἀποφασιστική σημασία ἔχει ἡ μετατροπή τῆς ἀξίας καί τῆς τιμῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης στή μορφή τοῦ μισθοῦ ἐργασίας ἤ σέ ἀξία καί τιμή τῆς ἴδιας τῆς ἐργασίας. Ὅλες οἱ νομικές ἀντιλήψεις τοῦ ἐργάτη καί τοῦ κεφαλαιοκράτη, ὅλες οἱ ἀπάτες τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ὅλες οἱ αὐταπάτες γιά ἐλευθερία πού γεννάει ὁ τρόπος αὐτός, ὅλα τά ἀπολογητικά κοροφέξαλα τῆς χυδαίας οἰκονομολογίας στηρίζονται πάνω σ᾽ αὐτή τή μορφή ἐμφάνισης, πού κάνει ἀόρατη τήν πραγματική σχέση καί τήν παρουσιάζει ἀκριβῶς μέ ἀντίθετη ὄψη.

Ἄν ἡ παγκόσμια ἱστορία χρειάστηκε πολύ χρόνο γιά νά ξεδιαλύνει τό μυστικό τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας, ἀντίθετα δέν ὑπάρχει πιό εὔκολο πράγμα ἀπό τό νά καταλάβει κανείς τήν ἀναγκαιότητα, τίς raisons d'être αὐτῆς τῆς μορφῆς ἐμφάνισης.

Ἡ ἀνταλλαγή ἀνάμεσα στό κεφάλαιο καί στήν ἐργασία γίνεται ἀντιληπτή στήν ἀρχή ἀκριβῶς μέ τόν ἴδιο τρόπο πού γίνονται ἀντιληπτές ἡ ἀγορά καί ἡ πούληση ὅλων τῶν ἄλλων ἐμπορευμάτων. Ὁ ἀγοραστής δίνει ἕνα ὁρισμένο χρηματικό ποσό, ὁ πουλητής ἕνα εἶδος πού διαφέρει ἀπό τό χρῆμα. Ἡ νομική συνείδηση ἀναγνωρίζει ἐδῶ τό πολύ-πολύ μιάν ὑλική διαφορά πού ἐκφράζεται στούς νομικά ἰσοδύναμους τύπους: Do ut des, do ut facias, facio ut des καί facio ut facias [Δίνω γιά νά δόσεις, δίνω γιά νά κάνεις, κάνω γιά νά δόσεις καί κάνω γιά νά κάνεις].

Παρακάτω: ἐπειδή ἡ ἀνταλλαχτική ἀξία καί ἡ ἀξία χρήσης αὐτές καθαυτές εἶναι ἀσύμμετρα μεγέθη, οἱ ἐκφράσεις: «ἀξία τῆς ἐργασίας»,

[28] Ἡ «Morning Star», ἕνα μέχρι βλακείας ἀπλοϊκό ὄργανο τῶν ὀπαδῶν τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου, πού ἐκδίδεται στό Λονδίνο, τόν καιρό τοῦ ἀμερικάνικου ἐμφυλίου πολέμου διαβεβαίωνε ξανά καί ξανά, μέ ὅλη τήν ἀνθρώπινα δυνατή ἠθική ἀγανάχτηση, ὅτι στίς «Confederate States» [νότιες Πολιτεῖες τῆς Βορειοαμερικάνικης Ἕνωσης] οἱ Μαῦροι ἐργάζονταν ἐντελῶς δωρεάν. Καλό θἆταν ἄν ἔκανε μιά σύγκριση τοῦ ποσοῦ πού στοιχίζει τήν ἡμέρα ἕνας Μαῦρος μέ τά ἡμερήσια ἔξοδα λχ. ἑνός ἐλεύθερου ἐργάτη στό Ἥστ Ἔντ τοῦ Λονδίνου.

«τιμή τῆς ἐργασίας» δέ φαίνονται πιό ἄλογες ἀπό τίς ἐκφράσεις «ἀξία τοῦ μπαμπακιοῦ», «τιμή τοῦ μπαμπακιοῦ». Ἐπιπλέον ὁ ἐργάτης πληρώνεται ἀφοῦ δόσει τήν ἐργασία του. Τό χρῆμα ὅμως στή λειτουργία του σάν μέσο πληρωμῆς πραγματοποιεῖ ἐκ τῶν ὑστέρων τήν ἀξία ἤ τήν τιμή τοῦ εἴδους πού ἔχει παραδοθεῖ, δηλ. στήν προκείμενη περίπτωση τήν ἀξία ἤ τήν τιμή τῆς ἐργασίας πού δόθηκε. Τέλος, ἡ «ἀξία χρήσης» πού δίνει ὁ ἐργάτης στόν κεφαλαιοκράτη δέν εἶναι στήν πραγματικότητα ἡ ἐργατική του δύναμη, ἀλλά ἡ λειτουργία της, μιά καθορισμένη ὠφέλιμη ἐργασία, ἡ ἐργασία τοῦ ράφτη, ἡ ἐργασία τοῦ τσαγκάρη, ἡ ἐργασία τοῦ κλώστη κλπ. Τό γεγονός ὅτι ἡ ἴδια ἐργασία ἀπό μιάν ἄλλη πλευρά εἶναι γενικό ἀξιοδημιουργό στοιχεῖο, μιά ἰδιότητα πού διακρίνει τήν ἐργασία ἀπ' ὅλα τά ἄλλα ἐμπορεύματα, τό γεγονός αὐτό βγαίνει ἔξω ἀπό τήν περιοχή τῆς συνηθισμένης συνείδησης.

Ἄν πᾶμε μέ τήν ἄποψη τοῦ ἐργάτη, πού γιά δωδεκάωρη ἐργασία παίρνει λχ. τή νέα ἀξία πού παράγεται μέ ἑξάωρη ἐργασία, ἄς ποῦμε 3 σελίνια, τότε γι' αὐτόν ἡ δωδεκάωρή του ἐργασία εἶναι στήν πραγματικότητα τό μέσο ἀγορᾶς τῶν τριῶν σελινιῶν. Ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς του δύναμης μπορεῖ ν' ἀλλάζει ὅταν ἀλλάζει ἡ ἀξία τῶν συνηθισμένων μέσων συντήρησής του, λχ. ἀπό 3 σέ 4 σελίνια ἤ ἀπό 3 σέ 2 σελίνια, ἤ ὅταν μένει ἴδια ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς του δύναμης ἡ τιμή της μπορεῖ ἐξαιτίας τῆς μεταβαλλόμενης σχέσης τῆς ζήτησης καί τῆς προσφορᾶς ν' ἀνέβει στά 4 σελίνια ἤ νά πέσει στά 2 σελίνια—σ' ὅλες ὅμως αὐτές τίς περιπτώσεις ὁ ἐργάτης ἐξακολουθεῖ νά δίνει 12 ὡρῶν ἐργασία. Γιαυτό, κάθε ἀλλαγή στό μέγεθος τοῦ ἰσοδύναμου πού παίρνει τοῦ φαίνεται κατανάγκην σάν ἀλλαγή στήν ἀξία ἤ στήν τιμή τῶν 12 ὡρῶν του ἐργασίας. Τό περιστατικό αὐτό παράσυρε τόν Ἄνταμ Σμίθ, πού πραγματεύεται τήν ἐργάσιμη ἡμέρα σάν σταθερό μέγεθος[29], στό ἀντίθετο λάθος, στόν ἰσχυρισμό πώς ἡ ἀξία τῆς ἐργασίας εἶναι σταθερή, ἄν καί ἀλλάζει ἡ ἀξία τῶν μέσων συντήρησης, καί γιαυτό ἡ ἴδια ἐργάσιμη ἡμέρα ἐκφράζεται γιά τόν ἐργάτη μέ περισσότερο ἤ λιγότερο χρῆμα.

Ἄν πάρουμε, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, τόν κεφαλαιοκράτη, εἶναι ἀλήθεια ὅτι θέλει νά πάρει ὅσο τό δυνατό περισσότερη ἐργασία μέ ὅσο τό δυνατό λιγότερο χρῆμα. Γιαυτό, πραχτικά τόν ἐνδιαφέρει μόνο ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν τιμή τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί στήν ἀξία πού δημιουργεῖ ἡ λειτουργία της. Ὅμως προσπαθεῖ ν' ἀγοράσει ὅσο τό δυνατό πιό φτηνά ὅλα τά ἐμπορεύματα καί ἐξηγάει ὅτι παντοῦ τό κέρδος του βγαίνει ἀπό τήν ἁπλή ἐξαπάτηση, ἀπό τήν ἀγορά κάτω ἀπό τήν ἀξία καί ἀπό τήν πούληση πάνω ἀπό τήν ἀξία. Ἔτσι δέν καταλαβαίνει πώς ἄν πραγματικά ὑπῆρχε κάτι σάν τήν ἀξία τῆς ἐργασίας, καί πώς ἄν πραγματικά πλήρωνε αὐτή τήν ἀξία, δέ θά μποροῦσε νά ὑπάρχει κεφάλαιο καί δέ θά μποροῦσε τό χρῆμα του νά μετατραπεῖ σέ κεφάλαιο.

[29] Ὁ Α. Σμίθ μόνο τυχαῖα, μέ τήν εὐκαιρία πού μιλᾶ γιά τό μισθό μέ τό κομμάτι, ὑπαινίσσεται τίς ἀλλαγές τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας.

Ἐπιπλέον ἡ πραγματική κίνηση τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας παρουσιάζει φαινόμενα, πού λές κι ἀποδείχνουν πώς δέν πληρώνεται ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἀλλά ἡ ἀξία τῆς λειτουργίας της, δηλ. τῆς ἴδιας τῆς ἐργασίας. Τά φαινόμενα αὐτά μποροῦμε νά τ' ἀναγάγουμε σέ δυό μεγάλες κατηγορίες. Πρῶτο: Ἀλλαγή τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας ὅταν ἀλλάζει ἡ διάρκεια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας. Θά μποροῦσε κανείς νά συμπεράνει ἐπίσης ὅτι δέν πληρώνεται ἡ ἀξία τῆς μηχανῆς ἀλλά ἡ ἀξία τῆς δουλιᾶς της, γιατί τό νοίκιασμα μιᾶς μηχανῆς γιά μιά ἑβδομάδα στοιχίζει περισσότερο ἀπό τό νοίκιασμά της γιά μιά μέρα. Δεύτερο: Ἡ ἀτομική διαφορά ἀνάμεσα στούς μισθούς διάφορων ἐργατῶν πού κάνουν τήν ἴδια δουλιά. Αὐτή τήν ἀτομική διαφορά τή βρίσκουμε, χωρίς ὅμως αὐτό ν' ἀποτελεῖ ἀφορμή γιά αὐταπάτες, καί στό σύστημα τῆς δουλείας, ὅπου ὀρθά-κοφτά, χωρίς περικοκλάδες, πουλιέται ἡ ἴδια ἡ ἐργατική δύναμη. Μόνο πού στό σύστημα τῆς δουλείας τό ὄφελος ἀπό μιά ἐργατική δύναμη, πού βρίσκεται πάνω ἀπό τό μέσον ὅρο, ἤ ἡ ζημιά ἀπό μιά ἐργατική δύναμη, πού βρίσκεται κάτω ἀπό τό μέσον ὅρο, πηγαίνει στό δουλοχτήτη, ἐνῶ στό σύστημα τῆς μισθωτῆς ἐργασίας πηγαίνει στόν ἴδιο τόν ἐργάτη, γιατί στή δεύτερη περίπτωση ἡ ἐργατική δύναμη πουλιέται ἀπό τόν ἴδιο τόν ἐργάτη, ἐνῶ στήν πρώτη πουλιέται ἀπό τρίτους.

Ἄλλωστε, γιά τέτιες μορφές ἐμφάνισης, ὅπως εἶναι ἡ «ἀξία καί τιμή τῆς ἐργασίας» ἤ ὁ «μισθός τῆς ἐργασίας», σέ διάκριση ἀπό τήν οὐσιαστική σχέση πού ἐκφράζουν, ἀπό τήν ἀξία καί τήν τιμή τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἰσχύει τό ἴδιο πού ἰσχύει γιά ὅλες τίς μορφές ἐμφάνισης καί γιά τό κρυμμένο τους φόντο. Οἱ πρῶτες ἀναπαράγονται ἄμεσα μέ αὐθόρμητο τρόπο σάν μορφές σκέψης τῆς καθημερινῆς ζωῆς, τό δεύτερο πρέπει πρῶτα νά τό ἀνακαλύψει ἡ ἐπιστήμη. Ἡ κλασική πολιτική οἰκονομία πλησιάζει πολύ κοντά στήν ἀληθινή κατάσταση τῶν πραγμάτων, χωρίς ὡστόσο νά τή διατυπώνει συνειδητά. Δέν μπορεῖ νά τό κάνει αὐτό, ὅσο δέ βγαίνει ἀπό τό ἀστικό της καβούκι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΟΓΔΟΟ

ΤΟ ΧΡΟΝΟΜΙΣΘΙΟ

Ὁ ἴδιος ὁ μισθός τῆς ἐργασίας παίρνει κι αὐτός μέ τή σειρά του τίς πιό ποικίλες μορφές, κάτι γιά τό ὁποῖο δέ λένε λέξη τά ἐγχειρίδια τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, πού μέ τό ὠμό τους ἐνδιαφέρον γιά τήν ὑλική πλευρά τοῦ ζητήματος παραμελοῦν κάθε διαφορά στή μορφή. Ὡστόσο ἡ περιγραφή ὅλων αὐτῶν τῶν μορφῶν ἀνήκει στήν εἰδική θεωρία γιά τή μισθωτή ἐργασία, δηλαδή ὄχι σέ τοῦτο τό ἔργο. Ἀντίθετα, ἐδῶ θ' ἀναπτύξουμε σύντομα τίς δυό βασικές μορφές πού ἐπικρατοῦν.

Ὅπως θά θυμούμαστε, ἡ πούληση τῆς ἐργατικῆς δύναμης γίνεται γιά ὁρισμένες χρονικές περιόδες. Ἑπομένως ἡ παραλλαγμένη μορφή μέ τήν ὁποία ἐκφράζεται ἄμεσα ἡ ἡμερήσια, ἡ βδομαδιάτικη κλπ. ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης εἶναι ἡ μορφή τοῦ «χρονομισθίου», λχ. τό ἡμερομίσθιο κλπ.

Πρέπει λοιπόν πρῶτ' ἀπ' ὅλα νά παρατηρήσουμε ὅτι οἱ νόμοι γιά τήν ἀλλαγή στό μέγεθος τῆς τιμῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί τῆς ὑπεραξίας, πού ἐκθέσαμε στό δέκατο πέμπτο κεφάλαιο, μέ μιά ἁπλή ἀλλαγή στή μορφή μετατρέπονται σέ νόμους τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας. Ἐπίσης ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν ἀνταλλαχτική ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί στή μᾶζα τῶν μέσων συντήρησης, στά ὁποῖα μετατρέπεται αὐτή ἡ ἀξία, ἐμφανίζεται τώρα σάν διαφορά ἀνάμεσα στόν ὀνομαστικό καί στόν πραγματικό μισθό. Θᾶταν ἀνώφελο νά ἐπαναλάβουμε γιά τή μορφή ἐμφάνισης ὅσα ἔχουμε κιόλας ἀναπτύξει γιά τήν οὐσιαστική μορφή. Γιαυτό περιοριζόμαστε σέ λίγα σημεῖα πού χαρακτηρίζουν τό χρονομίσθιο.

Τό χρηματικό ποσό[30] πού παίρνει ὁ ἐργάτης γιά τήν ἡμερήσια, βδομαδιάτικη κλπ. ἐργασία του, ἀποτελεῖ τό ποσό τοῦ ὀνομαστικοῦ του μισθοῦ ἤ τοῦ μισθοῦ του, ὑπολογισμένου σέ ἀξία. Εἶναι ὅμως φανερό πώς ἀνάλογα μέ τή διάρκεια τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, δηλαδή ἀνάλογα μέ τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού παρέχει καθημερινά ὁ ἐργάτης, τό ἴδιο ἡμερομίσθιο, ὁ ἴδιος βδομαδιάτικος κλπ. μισθός μπορεῖ ν' ἀντιπροσωπεύει πολύ διαφορετικές τιμές τῆς ἐργασίας, δηλ. πο-

[30] Ἡ ἀξία τοῦ ἴδιου τοῦ χρήματος ὑποτίθεται ἐδῶ πάντα σταθερή.

λύ διαφορετικά χρηματικά ποσά γιά τήν ἴδια ποσότητα ἐργασίας[31]. Γιαυτό, ὅταν ἐξετάζουμε τό χρονομίσθιο, πρέπει πάλι νά κάνουμε διάκριση ἀνάμεσα στό συνολικό ποσό τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας, τοῦ ἡμερήσιου, τοῦ βδομαδιάτικου κλπ. μισθοῦ καί στήν τιμή τῆς ἐργασίας. Πῶς λοιπόν βρίσκουμε αὐτή τήν τιμή, δηλ. τή χρηματική ἀξία μιᾶς δοσμένης ποσότητας ἐργασίας; Τή μέση τιμή τῆς ἐργασίας τή βρίσκουμε ἄν διαιρέσουμε τή μέση ἡμερήσια ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης μέ τόν ἀριθμό τῶν ὡρῶν τῆς μέσης ἐργάσιμης ἡμέρας. Ἄν λχ. ἡ ἡμερήσια ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης εἶναι ἴση μέ 3 σελίνια, δηλ. μέ τή νέα ἀξία πού παράγεται μέσα σέ 6 ὧρες, κι ἄν ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα εἶναι δωδεκάωρη, τότε ἡ τιμή μιᾶς ὥρας ἐργασίας εἶναι $\frac{3 \text{ σελίνια}}{12} = 3$ πένες. Ἡ τιμή τῆς μιᾶς ὥρας ἐργασίας πού βρίσκουμε ἔτσι χρησιμεύει σάν μονάδα μέτρησης γιά τήν τιμή τῆς ἐργασίας.

Ἀπό δῶ προκύπτει πώς τό ἡμερομίσθιο, ὁ βδομαδιάτικος μισθός κλπ. μπορεῖ νά μένει ὁ ἴδιος, μόλο πού πέφτει διαρκῶς ἡ τιμή τῆς ἐργασίας. Ἄν λχ. ἡ συνηθισμένη ἐργάσιμη ἡμέρα ἦταν 10 ὧρες καί ἡ ἡμερήσια ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης 3 σελίνια, τότε ἡ τιμή τῆς μιᾶς ὥρας ἐργασίας θᾶταν $3^3/_5$ πένες· ἡ τιμή αὐτή θά πέσει στίς 3 πένες ἀπό τή στιγμή πού ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα θ' ἀνέβει στίς 12 ὧρες, καί θά πέσει στίς $2^2/_5$ πένες ἀπό τή στιγμή πού ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα θ' ἀνέβει στίς 15 ὧρες. Παρ' ὅλα αὐτά τό μεροκάματο καί τό βδομαδιάτικο μένουν ἀμετάβλητα. Ἀντίθετα τό μεροκάματο ἤ τό βδομαδιάτικο μπορεῖ ν' αὐξάνουν, μ' ὅλο πού ἡ τιμή τῆς ἐργασίας μένει σταθερή ἤ καί πέφτει ἀκόμα. Ἄν λχ. ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα εἶναι δεκάωρη κι ἡ ἡμερήσια ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης εἶναι 3 σελίνια, τότε ἡ τιμή μιᾶς ὥρας ἐργασίας θά εἶναι $3^3/_5$ πένες. Ἄν ὁ ἐργάτης ἀρχίσει νά ἐργάζεται 12 ὧρες, ἐπειδή αὐξήθηκε ἡ ἀπασχόλησή του, ἐνῶ μένει στάσιμη ἡ τιμή τῆς ἐργασίας, τότε τό μεροκάματό του θ' ἀνέβει στά 3 σελίνια καί $7^1/_5$ πένες, χωρίς ν' ἀλλάξει καθόλου ἡ τιμή τῆς ἐργασίας. Τό ἴδιο ἀποτέλεσμα θά μποροῦσε νά προκύψει, ἄν ἀντί γιά τό ἐκτατικό αὔξανε τό ἐντατικό μέγεθος τῆς ἐργασίας[32]. Ἔτσι ἡ αὔξηση τοῦ ὀνομαστικοῦ ἡμερήσιου ἤ βδομαδιάτικου μισθοῦ

[31] «Ἡ τιμή τῆς ἐργασίας εἶναι τό ποσό πού πληρώνεται γιά μιά δοσμένη ποσότητα ἐργασίας» (*Sir Edward West:* «Price of Corn and Wages of Labour», London 1815, σελ. 67). Ὁ Οὐέστ εἶναι ὁ συγγραφέας τοῦ ἀνώνυμου συγγράμματος: «Essay on the Application of Capital to Land. By a Fellow of the University College of Oxford», London 1815, ἔργο πού ἄφησε ἐποχή στήν πολιτική οἰκονομία.

[32] «Οἱ μισθοί τῆς ἐργασίας ἐξαρτιοῦνται ἀπό τήν τιμή τῆς ἐργασίας καί ἀπό τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας πού συντελεῖται... Μιά αὔξηση τῶν μισθῶν δέ συνεπάγεται κατανάγκην καί αὔξηση τῆς τιμῆς τῆς ἐργασίας. Ὅταν παρατείνεται ἡ ἀπασχόληση καί ὅταν καταβάλλεται μεγαλύτερη προσπάθεια, οἱ μισθοί μποροῦν ν' ἀνέβουν σημαντικά, ἐνῶ ἡ τιμή τῆς ἐργασίας μπορεῖ νά μένει ἴδια» (*West:* «Price of Corn and Wages of Labour», London 1826, σελ: 67, 68 καί 112) Ἐξάλλου τό κύριο ζήτημα, πῶς καθορίζεται ἡ «τιμή τῆς ἐργασίας», ὁ Οὐέστ τό ξεμπερδεύει μέ κοινές φλυαρίες.

μπορεῖ νά συνοδεύεται ἀπό μιά στάσιμη ἤ μειωνόμενη τιμή τῆς ἐργασίας. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τά ἔσοδα τῆς ἐργατικῆς οἰκογένειας ἀπό τή στιγμή πού ἡ ποσότητα τῆς ἐργασίας πού παρέχει ὁ ἀρχηγός τῆς οἰκογένειας αὐξάνει μέ τήν ἐργασία τῶν ἄλλων μελῶν τῆς οἰκογένειας. Ὑπάρχουν λοιπόν μέθοδες κατεβάσματος τῆς τιμῆς τῆς ἐργασίας ἀνεξάρτητες ἀπό τήν περικοπή τοῦ ὀνομαστικοῦ ἡμερήσιου ἤ βδομαδιάτικου μισθοῦ[33].

Προκύπτει ὅμως ὁ παρακάτω γενικός νόμος: ὅταν εἶναι δοσμένη ἡ ποσότητα τῆς ἡμερήσιας, τῆς βδομαδιάτικης κλπ. ἐργασίας, ὁ ἡμερήσιος ἤ βδομαδιάτικος μισθός ἐξαρτιέται ἀπό τήν τιμή τῆς ἐργασίας, πού κι ἡ ἴδια μεταβάλλεται, εἴτε ὅταν μεταβάλλεται ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, εἴτε ὅταν ἡ τιμή της παρεκκλίνει ἀπό τήν ἀξία της. Ἀντίθετα, ὅταν εἶναι δοσμένη ἡ τιμή τῆς ἐργασίας, ὁ ἡμερήσιος ἤ ὁ βδομαδιάτικος μισθός ἐξαρτιέται ἀπό τήν ποσότητα τῆς ἡμερήσιας ἤ βδομαδιάτικης ἐργασίας.

Ἡ μονάδα μέτρου τοῦ χρονομίσθιου, δηλ. ἡ τιμή τῆς μιᾶς ὥρας ἐργασίας, εἶναι τό πηλίκον πού προκύπτει, ὅταν ἡ ἡμερήσια ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης διαιρεθεῖ μέ τόν ἀριθμό τῶν ὡρῶν τῆς συνηθισμένης ἐργάσιμης ἡμέρας. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα εἶναι 12ωρη καί ἡ ἡμερήσια ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἴση μέ 3 σελίνια, δηλ. μέ τή νέα ἀξία πού παράγεται μέσα σέ 6 ὧρες ἐργασίας. Κάτω ἀπ' αὐτούς τούς ὅρους ἡ τιμή τῆς μιᾶς ὥρας ἐργασίας εἶναι 3 πένες, ἐνῶ ἡ νέα ἀξία πού παράγει εἶναι 6 πένες. Ἄν τώρα ὁ ἐργάτης ἀπασχολεῖται λιγότερο ἀπό 12 ὧρες τήν ἡμέρα (ἤ λιγότερο ἀπό 6 μέρες τήν ἑβδομάδα), λχ. μονάχα 6 ἤ 8 ὧρες, τότε μ' αὐτή τήν τιμή τῆς ἐργασίας παίρνει μονάχα 2 ἤ $1\frac{1}{2}$ σελίνι μεροκάματο[34]

[33] Αὐτό τό διαισθάνεται σωστά ὁ φανατικός ἐκπρόσωπος τῆς βιομηχανικῆς ἀστικῆς τάξης τοῦ 18ου αἰώνα, ὁ συγγραφέας τοῦ «Essay on Trade and Commerce» πού τόν ἀναφέραμε συχνά, ἄν καί περιγράφει μπερδεμένα τό ζήτημα: «Ἡ τιμή τῶν μέσων συντήρησης καί τῶν ἄλλων εἰδῶν πρώτης ἀνάγκης καθορίζει τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας καί ὄχι τήν τιμή της (μέ τήν τιμή ἐννοεῖ τόν ὀνομαστικό ἡμερήσιο ἤ βδομαδιάτικο μισθό): ἄν ἡ τιμή τῶν εἰδῶν πρώτης ἀνάγκης πέσει πολύ, πέφτει ἀνάλογα καί ἡ ποσότητα τῆς ἐργασίας. Οἱ ἐργοστασιάρχες ξέρουν ὅτι, ἐκτός ἀπό τήν ἀλλαγή τοῦ ὀνομαστικοῦ της ποσοῦ, ὑπάρχουν διάφοροι τρόποι γιά ν' αὐξάνει ἤ νά ἐλαττώνεται ἡ τιμή τῆς ἐργασίας» (στό ἴδιο, σελ. 48 καί 61). Ὁ Ν. Οὐ. Σένιορ στό ἔργο του «Three Lectures on the Rate of Wages», London 1830, ὅπου χρησιμοποιεῖ τό σύγγραμμα τοῦ Οὐέστ χωρίς νά τό ἀναφέρει, λέει ἀνάμεσα στ' ἄλλα: «Ὁ ἐργάτης ἐνδιαφέρεται κυρίως γιά τό ὕψος τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας» (σελ. 15). Ἑπομένως, ὁ ἐργάτης ἐνδιαφέρεται κυρίως γιά κεῖνο πού παίρνει, γιά τό ὀνομαστικό ποσό τοῦ μισθοῦ, καί ὄχι γιά κεῖνο πού δίνει, γιά τήν ποσότητα τῆς ἐργασίας!

[34] Τό ἀποτέλεσμα μιᾶς τέτιας ἀνώμαλης ὑποαπασχόλησης εἶναι τελείως διαφορετικό ἀπό τό ἀποτέλεσμα μιᾶς γενικῆς ἀναγκαστικῆς ἐλάττωσης τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας μέ νόμο. Τό πρῶτο δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τό ἀπόλυτο μέγεθος τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας καί μπορεῖ ἐξίσου νά παρουσιαστεῖ καί μέ 15ωρη καί μέ 6ωρη ἐργάσιμη ἡμέρα. Ἡ κανονική τιμή τῆς ἐργασιας στήν πρώτη περίπτωση ὑπολογίζεται μέ βάση τό γεγονός ὅτι ὁ ἐργάτης κατά μέσον ὅρο ἐργάζεται 15 ὧρες τήν ἡμέρα, στή δεύτερη ὑπολογίζεται μέ βάση τό γεγονός ὅτι ἐργάζεται 6 ὧρες. Γι' αὐτό τό λόγο τό ἀποτέλεσμα παραμένει τό ἴδιο, ἄν στήν πρώτη περίπτωση ἐργαζόταν μόνο $7\frac{1}{2}$ ὧρες καί στή δεύτερη μόνο 3.

Ἐπειδή, σύμφωνα μέ τήν προϋπόθεσή μας, ὁ ἴδιος ἐργάτης εἶναι ὑποχρεωμένος νά ἐργάζεται κατά μέσον ὅρο 6 ὧρες τήν ἡμέρα γιά νά παράγει ἁπλῶς ἕνα μεροκάματο, πού ν' ἀνταποκρίνεται στήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς του δύναμης, ἐπειδή, σύμφωνα μέ τήν ἴδια προϋπόθεση, ἀπό κάθε ὥρα μόνο τή $\frac{1}{2}$ ἐργάζεται γιά τόν ἑαυτό του ἐνῶ τήν ἄλλη $\frac{1}{2}$ ὥρα ἐργάζεται γιά τόν κεφαλαιοκράτη, εἶναι φανερό πώς δέν μπορεῖ νά βγάλει τή νέα ἀξία τῶν 6 ὡρῶν, ὅταν ἀπασχολεῖται λιγότερο ἀπό 12 ὧρες. Ἄν πρωτήτερα εἴδαμε τίς καταστρεφτικές συνέπειες τῆς ὑπερβολικῆς ἐργασίας, τώρα ἀνακαλύπτουμε τίς πηγές τῶν βασάνων τοῦ ἐργάτη πού προκύπτουν ἀπό τήν ὑποαπασχόλησή του.

Ἄν τό ὡρομίσθιο καθοριστεῖ ἔτσι πού ὁ κεφαλαιοκράτης νά ὑποχρεώνεται νά πληρώνει ὄχι ἕνα ἡμερήσιο ἤ βδομαδιάτικο μισθό, ἀλλά μόνο τίς ὧρες ἐργασίας πού στή διάρκειά τους εὐαρεστεῖται ν' ἀπασχολεῖ τόν ἐργάτη, τότε μπορεῖ νά τόν ἀπασχολεῖ λιγότερο ἀπό τό χρόνο πού βρίσκεται ἀρχικά στή βάση τοῦ ὑπολογισμοῦ τοῦ ὡρομίσθιου ἤ τῆς μονάδας μέτρου γιά τήν τιμή τῆς ἐργασίας. Ἐπειδή αὐτή ἡ μονάδα μέτρου καθορίζεται ἀπό τήν ἀναλογία:

$$\frac{\text{ἡμερήσια ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης}}{\text{ἐργάσιμη ἡμέρα δοσμένου ἀριθμοῦ ὡρῶν}},$$

χάνει φυσικά κάθε ἔννοια, μόλις ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα παύσει νάχει ἕναν καθορισμένο ἀριθμό ὡρῶν. Καταργεῖται ἡ σχέση ἀνάμεσα στήν πληρωμένη καί ἀπλήρωτη ἐργασία. Ὁ κεφαλαιοκράτης μπορεῖ τώρα νά βγάζει ἀπό τόν ἐργάτη μιάν ὁρισμένη ποσότητα ὑπερεργασίας, χωρίς νά τοῦ παραχωρεῖ τόν ἀναγκαῖο γιά τήν αὐτοσυντήρησή του χρόνο ἐργασίας. Μπορεῖ νά ἐκμηδενίζει κάθε κανονικότητα στήν ἀπασχόληση καί, ἀπόλυτα σύμφωνα μέ τήν εὐκολία, τήν αὐθαιρεσία καί τό συμφέρον του τῆς στιγμῆς, νά ἐναλλάσσει τήν πιό τρομερή ὑπερβολική ἐργασία μέ τή σχετική ἤ ὁλοκληρωτική ἀνεργία. Μέ τό πρόσχημα ὅτι πληρώνει τήν «κανονική τιμή τῆς ἐργασίας», μπορεῖ νά παρατείνει ἀφύσικα τήν ἐργάσιμη ἡμέρα, χωρίς καμιά ἀντίστοιχη ἰσοστάθμιση γιά τόν ἐργάτη. Σ' αὐτό ὀφείλεται ἡ πέρα γιά πέρα λογική ἐξέγερση (1860) τῶν ἐργατῶν οἰκοδόμων τοῦ Λονδίνου ἐνάντια στήν ἀπόπειρα τῶν κεφαλαιοκρατῶν νά ἐπιβάλουν αὐτό τό ὡρομίσθιο. Ὁ περιορισμός μέ νόμο τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας βάζει τέρμα σ' αὐτή τήν ἀσχημία ἄν καί δέ βάζει φυσικά τέρμα στήν ὑποαπασχόληση πού πηγάζει ἀπό τό συναγωνισμό τῶν μηχανῶν, ἀπό τήν ἀλλαγή στήν ποιότητα τῶν χρησιμοποιούμενων ἐργατῶν, καθώς καί ἀπό τίς μερικές καί γενικές κρίσεις.

Ὅταν αὐξάνει ὁ ἡμερήσιος ἤ βδομαδιάτικος μισθός, ἡ τιμή τῆς ἐργασίας μπορεῖ νά μείνει ὀνομαστικά σταθερή καί ὡστόσο νά πέσει κάτω ἀπό τό κανονικό της ἐπίπεδο. Αὐτό γίνεται κάθε φορά, πού, μέ σταθερή τήν τιμή τῆς ἐργασίας ἤ τῆς μιᾶς ὥρας ἐργασίας, ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα παρατείνεται πέρα ἀπό τή συνηθισμένη της διάρκεια. Ὅταν στό κλάσμα $\frac{\text{ἡμερήσια ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης}}{\text{ἐργάσιμη ἡμέρα}}$ μεγαλώνει ὁ πα-

ρονομαστής, μεγαλώνει ἀκόμα πιό γρήγορα ὁ ἀριθμητής. Ἡ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἐξαιτίας τῆς φθορᾶς της, μεγαλώνει ὅταν μεγαλώνει ἡ διάρκεια τῆς λειτουργίας της καί μεγαλώνει σέ μεγαλύτερη ἀναλογία ἀπό τήν αὔξηση τῆς διάρκειας τῆς λειτουργίας της. Γιαυτό, σέ πολλούς βιομηχανικούς κλάδους, ὅπου ἐπικρατεῖ τό χρονομίσθιο χωρίς νομοθετικούς περιορισμούς τοῦ χρόνου ἐργασίας, διαμορφώθηκε αὐθόρμητα ἡ συνήθεια νά θεωρεῖται κανονική ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα μονάχα ἴσαμε ἕνα σημεῖο, λχ. ὥσπου νά περάσει ἡ δέκατη ὥρα («normal working day», «the day' s work», «the regular hours of work» [κανονική ἐργάσιμη ἡμέρα, ἡμερήσια ἐργασία, κανονικές ὧρες δουλιᾶς]). Πέρα ἀπ' αὐτά τά ὅρια ὁ χρόνος ἐργασίας θεωρεῖται ὑπερωρία (overtime) καί, μέ βάση τήν ὥρα σάν μονάδα μέτρου, πληρώνεται καλύτερα (extra pay), ἄν καί γίνεται αὐτό συχνά σέ γελοῖα μικρή ἀναλογία[35]. Ἡ κανονική ἐργάσιμη ἡμέρα ὑπάρχει ἐδῶ σάν κλάσμα τῆς πραγματικῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, καί συχνά ἡ πραγματική ἐργάσιμη ἡμέρα βαστάει ὁλόκληρο τό χρόνο περισσότερες ὧρες ἀπό τήν κανονική[36]. Ἡ αὔξηση στήν τιμή τῆς ἐργασίας μέ τήν παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας πέρα ἀπό κάποιο κανονικό ὅριο διαμορφώνεται σέ διάφορους βιομηχανικούς κλάδους τῆς Ἀγγλίας κατά τρόπο τέτιο, πού ἡ χαμηλή τιμή τῆς ἐργασίας στή διάρκεια τοῦ λεγόμενου κανονικοῦ χρόνου ἐπιβάλλει στόν ἐργάτη τήν καλύτερα πληρωνόμενη ὑπερωρία, ἄν γενικά θέλει νά βγάζει ἕνα μεροκάματο πού νά τοῦ φτάνει[37]

[35] «Ἡ προσαύξηση στήν πληρωμή γιά τίς ὑπερωρίες (στή μανουφακτούρα τῆς ντατνέλας) εἶναι τόσο μικρή, $^{1}/_{2}$ πένα κλπ. τήν ὥρα, πού βρίσκεται σέ ὀδυνηρή ἀντίθεση μέ τό μαζικό κακό πού προξενεῖ στήν ὑγεία καί στή ζωτική δύναμη τῶν ἐργατῶν... Ἐξάλλου τό μικρό πλεόνασμα πού κερδίζεται ἔτσι ξοδεύεται συχνά σέ ἔκτακτα ἀναψυχτικά» («Children's Employment Commission. 2nd Report», σελ. XVI, ἀριθ. 117).

[36] Λογουχάρη, στά πιεστήρια ταπετσαρίας προτοῦ ἐφαρμοστεῖ τελευταῖα ὁ νόμος γιά τά ἐργοστάσια. «Δουλεύουμε χωρίς διαλείμματα γιά τά γεύματα, ἔτσι πού ἡ ἡμερήσια ἐργασία τῶν $10^{1}/_{2}$ ὡρῶν συμπληρώνεται στίς $4^{1}/_{2}$ τό ἀπόγεμα καί ὅλη ἡ κατοπινή ἐργασία εἶναι ὑπερωρία, πού σπάνια σταματάει πρίν ἀπό τίς 8 τό βράδυ. Ἔτσι στήν πραγματικότητα ὅλο τό χρόνο δουλεύουμε ὑπερωρία» (Κατάθεση τοῦ μίστερ Σμίθ στήν «Children's Employment Commission. 1st Report», σελ. 125).

[37] Λογουχάρη, στά λευκαντήρια τῆς Σκωτίας. «Σέ μερικά μέρη τῆς Σκωτίας ἡ βιομηχανία αὐτή (προτοῦ ἐφαρμοστεῖ τό 1862 ὁ νόμος γιά τά ἐργοστάσια) ἀσκοῦνταν μέ τό σύστημα τῶν ὑπερωριῶν, δηλ. οἱ 10 ὧρες θεωροῦνταν κανονική ἐργάσιμη ἡμέρα. Γιά μιά τέτια ἐργάσιμη ἡμέρα ὁ ἐργάτης ἔπαιρνε 1 σελίνι καί 2 πένες. Σ' αὐτή τήν ἐργάσιμη ἡμέρα προσθέτονταν καθημερινά 3 ἤ 4 ὧρες ὑπερωρία, πού πληρώνονταν πρός 3 πένες τήν ὥρα. Ἡ συνέπεια αὐτοῦ τοῦ συστήματος ἦταν: ἕνας ἐργάτης, πού ἐργαζόταν μονάχα τόν κανονικό χρόνο ἐργασίας, μποροῦσε νά βγάζει μόνο 8 σελίνια βδομαδιάτικο μισθό. Χωρίς ὑπερωρίες ὁ μισθός δέν ἔφτανε» («Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1863», σελ. 10). «Ἡ πρόσθετη πληρωμή γιά τίς ὑπερωρίες εἶναι ἕνας πειρασμός στόν ὁποῖο δέν μποροῦν ν' ἀντισταθοῦν οἱ ἐργάτες» («Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1848», σελ. 5). «Στόν κλάδο τῆς βιβλιοδεσίας στό Σίτυ τοῦ Λονδίνου ἐργάζονταν πολλές νεαρές κοπέλες ἀπό 14 μέ 15 χρονῶν καί πάνω, καί μάλιστα ἐργάζονταν σύμφωνα μέ τό συμβόλαιο μαθήτευσης, πού προβλέπει καθορισμένες ὧρες ἐργασίας. Παρ' ὅλα αὐτά τήν τελευταία ἑβδομάδα τοῦ μήνα ἐργάζονται ὥς τίς 10, 11, 12 καί 1 τή νύχτα, μαζί μέ πιό ἡλικιωμένους ἐρ-

Ὁ περιορισμός μέ νόμο τοῦ χρόνου ἐργασίας βάζει τέλος σ' αὐτό τό ξεφάντωμα[38].

Εἶναι πασίγνωστο γεγονός πώς ὅσο πιό μεγάλη εἶναι ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα σέ ἕναν βιομηχανικό κλάδο, τόσο πιό χαμηλός εἶναι ὁ μισθός τῆς ἐργασίας[39]. Ὁ ἐπιθεωρητής ἐργασίας Α. Ρέντγκρεϊβ τό δείχνει αὐτό μέ μιά συγκριτική ἐπισκόπηση τῆς εἰκοσάχρονης περιόδου 1839—1859, σύμφωνα μέ τήν ὁποία στά ἐργοστάσια πού ὑπάγονται στό νόμο γιά τό δεκάωρο ὁ μισθός ἀνέβηκε, ἐνῶ ἔπεσε στά ἐργοστάσια ὅπου ἐργάζονται 14 ὥς 15 ὧρες τήν ἡμέρα[40].

Ἀπό τό νόμο πού λέει: «Ὅταν εἶναι δοσμένη ἡ τιμή τῆς ἐργασίας, ὁ ἡμερήσιος ἤ ὁ βδομαδιάτικος μισθός ἐξαρτιέται ἀπό τήν ποσότητα τῆς παρεχόμενης ἐργασίας» βγαίνει πρίν ἀπ' ὅλα τό συμπέρασμα πώς ὅσο χαμηλότερη εἶναι ἡ τιμή τῆς ἐργασίας, τόσο μεγαλύτερη πρέπει νά εἶναι ἡ ποσότητα τῆς ἐργασίας ἤ τόσο μεγαλύτερη ἡ ἐργάσιμη ἡμέρα πού χρειάζεται ὁ ἐργάτης γιά νά μπορεῖ νά ἐξασφαλίζει ἔστω καί ἕνα πενιχρό μέσο μισθό. Ἡ χαμηλή τιμή τῆς ἐργασίας δρᾶ ἐδῶ σάν κίνητρο γιά τήν παράταση τοῦ χρόνου ἐργασίας[41].

Γίνεται ὅμως καί τό ἀντίθετο, ἡ παράταση τοῦ χρόνου ἐργασίας προκαλεῖ μέ τή σειρά της πτώση τῆς τιμῆς τῆς ἐργασίας, ἑπομένως καί τοῦ ἡμερήσιου ἤ βδομαδιάτικου μισθοῦ.

γάτες, σέ πολύ ἀνακατεμένες παρέες. «Τ' ἀφεντικά τίς δελεάζουν (tempt) μέ τόν πρόσθετο μισθό καί μέ τό ἀντίτιμο ἑνός καλοῦ δείπνου», πού τό τρῶνε στίς γειτονικές ταβέρνες. Ἡ μεγάλη ἀκολασία πού δημιουργιέται ἔτσι σ' αὐτές τίς «young immortals» [«νεαρές θεές»] («Children's Employment Commission. 5th Report», σελ. 44, ἀριθ. 191) ἀντισταθμίζεται μέ τό ὅτι τά κορίτσια αὐτά δένουν πολλές Βίβλους καί ἄλλα ἠθικοπλαστικά βιβλία.

[38] Βλ. «Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1863», στό ἴδιο μέρος. Οἱ ἐργάτες οἰκοδόμοι τοῦ Λονδίνου, κριτικάροντας πολύ σωστά τήν κατάσταση, δήλωσαν στή διάρκεια τῆς μεγάλης ἀπεργίας καί τοῦ λοκάουτ τοῦ 1860, ὅτι δέχονται τό ὡρομίσθιο μόνο μέ δυό ὅρους: 1) μαζί μέ τήν τιμή τῆς μιᾶς ὥρας ἐργασίας νά καθοριστεῖ μιά κανονική ἐργάσιμη ἡμέρα 9 ἤ 10 ὡρῶν καί ἡ τιμή τῆς ὥρας τῆς δεκάωρης ἐργάσιμης ἡμέρας νά εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τήν τιμή τῆς ὥρας τῆς ἐννιάωρης ἐργάσιμης ἡμέρας· 2) κάθε ὥρα πέρα ἀπό τήν κανονική ἐργάσιμη ἡμέρα νά πληρώνεται σάν ὑπερωρία σχετικά καλύτερα

[39] «Ἀποτελεῖ ἐπιπλέον ἕνα πολύ ἀξιοσημείωτο γεγονός, ὅτι ἐκεῖ ὅπου εἶναι κανόνας ὁ μεγάλος χρόνος ἐργασίας, κανόνας εἶναι καί οἱ χαμηλοί μισθοί» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1863», σελ. 9). «Ἡ ἐργασία πού μόλις καί μετά βίας ἐξασφαλίζει μιά μερίδα πείνας (the scanty pittance) παρατείνεται συνήθως πέρα ἀπό κάθε μέτρο» («Public Health. 6th Report 1864», σελ. 15).

[40] «Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1860», σελ. 31, 32.

[41] Οἱ ἄγγλοι καρφοβελονοποιοί πού δουλεύουν μέ τό χέρι ὑποχρεώνονται, λχ. ἐξαιτίας τῆς χαμηλῆς τιμῆς τῆς ἐργασίας, νά ἐργάζονται 15 ὧρες τήν ἡμέρα γιά νά βγάζουν τόν πιό πενιχρό βδομαδιάτικο μισθό. «Πολλές, πάρα πολλές ὧρες τῆς ἡμέρας καί σ' ὅλη τή διάρκεια τῆς δουλιᾶς εἶναι ὑποχρεωμένος νά τσακίζεται γιά νά βγάλει 11 πένες ἤ 1 σελίνι. καί ἀπ' αὐτά $2^{1}/_{2}$ ὥς 3 πένες πᾶνε γιά τή φθορά τῶν ἐργαλείων, γιά τά καύσιμα καί γιά τά ἀπορίμματα τοῦ σίδερου» («Children's Employment Commission. 3rd Report», σελ. 136, ἀριθ. 671). Γιά τόν ἴδιο χρόνο ἐργασίας οἱ γυναῖκες παίρνουν μόνο 5 σελίνια μισθό τήν ἑβδομάδα (στό ἴδιο, σελ. 137, ἀριθ. 674).

Ἀπό τόν καθορισμό τῆς τιμῆς τῆς ἐργασίας μέ τό κλάσμα:

$$\frac{\text{ἡμερήσια ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης}}{\text{ἐργάσιμη ἡμέρα δοσμένου ἀριθμοῦ ὡρῶν}}$$

βγαίνει πώς ἡ ἁπλή παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας ρίχνει τήν τιμή τῆς ἐργασίας, ὅταν δέ γίνεται καμιά ἀντιστάθμιση. Οἱ ἴδιοι ὅμως παράγοντες, πού ἐπιτρέπουν στόν κεφαλαιοκράτη νά παρατείνει μόνιμα τήν ἐργάσιμη ἡμέρα, στήν ἀρχή τοῦ ἐπιτρέπουν καί τελικά τόν ἐξαναγκάζουν νά κατεβάσει καί ὀνομαστικά τήν τιμή τῆς ἐργασίας, ὥσπου νά ἐλαττωθεῖ ἡ συνολική τιμή τοῦ αὐξημένου ἀριθμοῦ ὡρῶν, ἑπομένως καί ὁ ἡμερήσιος καί ὁ βδομαδιάτικος μισθός. Ἀρκεῖ ἐδῶ ν' ἀναφέρουμε δυό περιστατικά. Ὅταν ἕνας ἐργάτης κάνει τή δουλιά $1^1/_2$ ἤ 2 ἐργατῶν, ἡ προσφορά ἐργασίας αὐξάνει ἀκόμα κι ἄν μένει σταθερή ἡ προσφορά τῶν ἐργατικῶν δυνάμεων πού βρίσκονται στήν ἀγορά. Ὁ συναγωνισμός ἀνάμεσα στούς ἐργάτες πού γεννιέται μ' αὐτό τόν τρόπο ἐπιτρέπει στόν κεφαλαιοκράτη νά κατεβάσει τήν τιμή τῆς ἐργασίας, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ ἐλαττωνόμενη τιμή τῆς ἐργασίας τοῦ ἐπιτρέπει νά παρατείνει ἀκόμα πιό πολύ τό χρόνο ἐργασίας[42]. Ὡστόσο σέ λίγο ἡ δυνατότητα νά διαθέτουν αὐτή τήν ἀφύσικη, δηλ. τήν πάνω ἀπό τό μέσο κοινωνικό ἐπίπεδο, ποσότητα ἀπλήρωτης ἐργασίας γίνεται μέσο συναγωνισμοῦ ἀνάμεσα στούς ἴδιους τούς κεφαλαιοκράτες. Ἕνα μέρος τῆς τιμῆς τοῦ ἐμπορεύματος ἀποτελεῖται ἀπό τήν τιμή τῆς ἐργασίας. Ὅμως τό ἀπλήρωτο μέρος τῆς τιμῆς τῆς ἐργασίας μπορεῖ καί νά μήν ὑπολογιστεῖ στήν τιμή τοῦ ἐμπορεύματος. Μπορεῖ νά χαριστεῖ στόν ἀγοραστή τοῦ ἐμπορεύματος. Αὐτό εἶναι τό πρῶτο βῆμα πρός τό ὁποῖο ὠθεῖ ὁ συναγωνισμός. Τό δεύτερο βῆμα πού ἐπιβάλλει κατανάγκην ὁ συναγωνισμός εἶναι ὅτι ἀποκλείει ἐπίσης ἀπό τήν τιμή πούλησης τοῦ ἐμπορεύματος τουλάχιστο ἕνα μέρος τῆς ἀφύσικης ὑπεραξίας, πού δημιουργιέται μέ τήν παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας. Ἔτσι, στήν ἀρχή σχηματίζεται σποραδικά καί ἔπειτα παγιώνεται σιγά-σιγά μιά ἀφύσικα χαμηλή τιμή πούλησης τοῦ ἐμπορεύματος, τιμή πού στό ἑξῆς γίνεται ἡ σταθερή βάση ἑνός πενιχροῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας μέ παράλληλο ὑπέρμετρο χρόνο ἐργασίας, δηλ. ἡ βάση δυό φαινομένων, πού προϊόν τους ἦταν ἀρχικά. Ἀναφέρουμε ἁπλῶς αὐτή τήν κίνηση, γιατί σκοπός μας δέν εἶναι ἡ ἀνάλυση τοῦ συναγωνισμοῦ. Ἄς ἀφήσουμε ὅμως γιά μιά στιγμή νά μιλήσει ὁ ἴδιος ὁ κεφαλαιοκράτης. «Στό Μπίρμινγκχαμ ὁ συναγωνισμός ἀνάμεσα στ' ἀφεντικά εἶναι τόσο μεγάλος, ὥστε πολλοί ἀπό μᾶς εἶναι ὑποχρεωμένοι σάν ἐπιχειρηματίες νά κάνουν πράγματα πού διαφορετικά θά ντρέπονταν νά τά κάνουν· καί ὅμως δέν κερδίζουν περισσότερα χρήματα (and yet no more money is made), καί μόνο τό κοινό ἐπωφελεῖται ἀπ' αὐτό»[43]. Ἀρκεῖ νά θυμηθοῦμε τίς δυό κατηγορίες τῶν ἀρτοποιῶν τοῦ Λονδίνου, ἀπό τίς ὁποῖες ἡ μιά πουλάει τό ψωμί σ' ὁλόκληρη τήν τιμή του (the «fullpriced» bakers), καί ἡ ἄλλη τό πουλάει κάτω ἀπό τήν κανονική του τιμή («the underpriced», «the undersellers»). Οἱ «fullpriced» καταγγέλλουν τούς συναγωνιστές τους στήν κοινοβουλευτική ἐξεταστική ἐπιτροπή μέ τά παρακάτω λόγια «Ὑπάρχουν μονάχα γιατί, πρῶτο, ἐξαπατοῦν τό κοινό (νοθεύοντας τό ἐμπόρευμα), καί, δεύτερο, γιατί γιά ἕνα μισθό δωδεκάωρης ἐργασίας· βγάζουν 18 ὧρες ἐργασία ἀπό τούς ἀνθρώπους τους... Ἡ ἀπλήρωτη ἐργασία (the unpaid labour) τῶν ἐργατῶν εἶναι τό μέσο μέ τό ὁποῖο διεξάγεται ὁ συναγωνισμός... Ὁ συναγωνισμός ἀνάμεσα στούς ἀρτοποιούς ἐπιχειρηματίες εἶναι ἡ αἰτία πού δυσκολεύει τήν ἐξάλειψη τῆς νυχτερινῆς ἐργασίας. Ὁ ἀρτοποιός πού πουλάει τό ψωμί του κάτω ἀπό τήν τιμή τοῦ κόστους, πού ἀλλάζει ὅταν ἀλλάζει ἡ τιμή τοῦ ἀλευριοῦ, ἀποζημιώνεται βγάζοντας περισσότερη ἐργασία ἀπό τούς ἐργάτες του. Ἄν βγάζω ἀπό τούς ἐργάτες μου μονάχα 12 ὧρες ἐργασία, ἐνῶ ὁ γειτονάς μου βγάζει 18 ἤ 20 ὧρες, δέν μπορεῖ παρά νά μέ βάλει κάτω στήν τιμή πούλησης. Ἄν οἱ ἐργάτες μποροῦσαν νά ἐπιμείνουν νά πληρώνονται οἱ ὑπερωρίες, θάπαιρνε τέλος αὐτή ἡ μανούβρα... Ἕνας μεγάλος ἀριθμός ἀπό τούς ἀνθρώπους, πού ἀπασχολοῦν οἱ ἀρτοποιοί πού πουλᾶνε πιό φτηνά, εἶναι ξένοι, νέοι καί ἄλλοι, πού εἶναι ὑποχρεωμένοι ν' ἀρκοῦνται μέ ὁποιοδήποτε μισθό μπορέσουν νά πάρουν»[44].

Ἡ ἱερεμιάδα αὐτή παρουσιάζει ἐνδιαφέρον καί γιατί δείχνει μέ ποιό τρόπο στό μυαλό τοῦ κεφαλαιοκράτη ἀντικαθρεφτίζεται μόνο ἡ ἐξωτερική ὄψη τῶν σχέσεων παραγωγῆς. Ὁ κεφαλαιοκράτης δέν ξέρει πώς ἀκόμα καί ἡ φυσική τιμή τῆς ἐργασίας περιέχει μιάν ὁρισμένη ποσότητα ἀπλήρωτης ἐργασίας καί πώς αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἀπλήρωτη ἐργασία εἶναι ἡ φυσική πηγή τοῦ κέρδους του. Ἡ κατηγορία τοῦ χρόνου ὑπερεργασίας δέν ὑπάρχει γι' αὐτόν καθόλου, γιατί περιλαβαίνεται στήν κανονική ἐργάσιμη ἡμέρα, πού νομίζει ὅτι τήν πληρώνει μέ τό μεροκάματο. Γι' αὐτόν ὅμως ὑπάρχουν βέβαια οἱ ὑπερωρίες, ἡ παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας πέρα ἀπό τά ὅρια πού

---

42 Ἄν ἕνας ἐργοστασιακός ἐργάτης ἀρνιόταν λχ. νά ἐργαστεῖ τό συνηθισμένο ἀριθμό ὡρῶν, «πολύ γρήγορα θάμενε ἄνεργος, γιατί θά τόν ἀντικατάσταιναν μέ ἄλλο, πού εἶναι διατεθειμένος νά ἐργάζεται ὁσεσδήποτε ὧρες» («Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1848», Evidence, σελ. 39, ἀριθ. 58). «Ὅταν ἕνας ἄνθρωπος κάνει τή δουλιά δυό ἀνθρώπων... θ' αὐξηθεῖ γενικά τό ποσοστό κέρδους... μιά καί ἡ πρόσθετη αὐτή προσφορά ἐργασίας ρίχνει τήν τιμή της» (*Senior:* «Three Lectures on the Rate of Wages», London 1830 σελ. 15).

43 «Children's Employment Commission. 3rd Report», Evidence, σελ. 66 ἀριθ. 22.

44 «Report etc. relative to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers», London 1862, σελ. LII, καί στό ἴδιο Evidence ἀριθ. 479, 359, 27. Ὡστόσο καί οἱ fullpriced, ὅπως εἴπαμε πιό πάνω καί ὅπως ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος ὁ ἐκπρόσωπός τους Μπένετ, βάζουν τούς ἐργάτες τους καί «πιάνουν δουλιά στίς 11 τή νύχτα ἤ ἀκόμα νωρίτερα καί συχνά παρατείνουν τήν ἐργασία ὥς τίς 7 μ. μ. τῆς ἐπόμενης ἡμέρας» (στό ἴδιο, σελ. 22).

ἀνταποκρίνονται στή συνηθισμένη τιμή τῆς ἐργασίας. Ἀπό τόν ἀνταγωνιστή του, πού πουλάει κάτω ἀπό τήν κανονική τιμή, ζητάει μάλιστα νά πληρώνει ξέχωρα (extra pay) αὐτές τίς ὑπερωρίες. Μά καί πάλι δέν ξέρει ὅτι κι αὐτή ἡ ξέχωρη πληρωμή περικλείνει ἀπλήρωτη ἐργασία, ἀκριβῶς ὅπως καί ἡ τιμή τῆς συνηθισμένης ὥρας ἐργασίας. Λογουχάρη ἡ τιμή μιᾶς ὥρας τῆς δωδεκάωρης ἐργάσιμης ἡμέρας εἶναι 3 πένες, δηλ. ἡ νέα ἀξία πού παράγεται μέσα σέ $^1/_2$ ὥρα ἐργασίας, ἐνῶ ἡ τιμή τῆς μιᾶς ὥρας ὑπερωρίας εἶναι 4 πένες, δηλ. ἡ νέα ἀξία πού παράγεται μέσα σέ $^2/_3$ τῆς ὥρας. Στήν πρώτη περίπτωση ὁ κεφαλαιοκράτης ἰδιοποιεῖται χωρίς πληρωμή $^1/_2$ ὥρα ἐργασίας, στή δεύτερη $^1/_3$.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΕΝΑΤΟ

Ο ΜΙΣΘΟΣ ΜΕ ΤΟ ΚΟΜΜΑΤΙ

Ὁ μισθός [ἡ πληρωμή] μέ τό κομμάτι εἶναι ἁπλῶς καί μόνο παραλλαγμένη μορφή τοῦ χρονομίσθιου, εἶναι ἁπλῶς καί μόνο παραλλαγμένη μορφή τῆς ἀξίας ἤ τῆς τιμῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ὅπως καί τό χρονομίσθιο.

Στήν πληρωμή μέ τό κομμάτι τά πράγματα παρουσιάζονται μέ τήν πρώτη ματιά ἔτσι, λές καί ἡ ἀξία χρήσης πού πουλάει ὁ ἐργάτης δέν εἶναι ἡ λειτουργία τῆς ἐργατικῆς του δύναμης, δέν εἶναι ζωντανή ἐργασία, ἀλλά ἐργασία πού ἔχει πιά ἀντικειμενοποιηθεῖ στό προϊόν, καί ὅτι ἡ τιμή αὐτῆς τῆς ἐργασίας δέν καθορίζεται τάχα ἀπό τό κλάσμα

$$\frac{\text{ἡμερήσια ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης}}{\text{ἐργάσιμη ἡμέρα δοσμένου ἀριθμοῦ ὡρῶν}}$$

ὅπως γίνεται στό χρονομίσθιο, ἀλλά ἀπό τήν παραγωγική ἱκανότητα τοῦ παραγωγοῦ[45].

Πρῶτα ἀπ' ὅλα ἡ πίστη σ' αὐτή τήν ἐπίφαση ἔπρεπε νάχει κλονιστεῖ κιόλας πολύ ἀπό τό γεγονός ὅτι καί οἱ δυό μορφές τοῦ μισθοῦ ὑπάρχουν ταυτόχρονα ἡ μιά δίπλα στήν ἄλλη στούς ἴδιους κλάδους παραγωγῆς. Λογουχάρη, «οἱ στοιχειοθέτες τοῦ Λονδίνου ἐργάζονται κατά κανόνα μέ τό κομμάτι, καί τό χρονομίσθιο ἀποτελεῖ ἐξαίρεση γι' αὐτούς. Τό ἀντίθετο γίνεται μέ τούς στοιχειοθέτες στίς ἐπαρχίες, ὅπου τό χρονομίσθιο ἀποτελεῖ τόν κανόνα καί ἡ πληρωμή μέ τό κομμάτι τήν ἐξαίρεση. Οἱ ναυπηγοξυλουργοί στό λιμάνι τοῦ

---

[45] «Τό σύστημα τῆς δουλιᾶς μέ τό κομμάτι χαρακτηρίζει μιάν ὁρισμένη ἐποχή στήν ἱστορία τοῦ ἐργάτη: βρίσκεται στή μέση ἀνάμεσα στήν κατάσταση τοῦ ἁπλοῦ μεροκαματιάρη, πού ἐξαρτιέται ἀπό τή θέληση τοῦ κεφαλαιοκράτη, καί στό συνεταιρισμένο ἐργάτη (artizan), πού ὑπόσχεται σέ ὄχι πολύ μακρινό μέλλον νά συνενώσει στό ἴδιο πρόσωπο τόν ἐργάτη καί τόν κεφαλαιοκράτη. Οἱ ἐργάτες πού ἐργάζονται μέ τό κομμάτι εἶναι πραγματικά ἀφεντικά τοῦ ἑαυτοῦ τους, ἀκόμα κι ὅταν ἐργάζονται μέ τό κεφάλαιο τοῦ ἐπιχειρηματία τους» (*John Watts:* «Trade Societies and Strikes, Machinery and Co-operative Societies», Manchester 1865, σελ. 52, 53). Ἀναφέρω ἐδῶ αὐτό τό συγγραμματάκι, γιατί εἶναι σωστός ὀχετός ὅλων τῶν ἀπό καιρό μουχλιασμένων, ἀπολογητικῶν κοινοτοπιῶν. Ὁ ἴδιος κύριος Οὐάττς ἔκανε παλιότερα τόν ὀουενιστή καί δημοσίευε τό 1842 ἕνα ἄλλο συγγραμματάκι: «Facts and Fictions of Political Economists», ὅπου ἀνάμεσα στ' ἄλλα χαρακτηρίζει σάν Robbery [ληστεία] τήν Property [ἰδιοχτησία]. Ἔχει ὅμως περάσει πολύς καιρός ἀπό τότε.

Λονδίνου πληρώνονται μέ τό κομμάτι, σ' ὅλα τά ἄλλα ἀγγλικά λιμάνια πληρώνονται μέ χρονομίσθιο»[46]. Στό Λονδίνο, στά ἴδια σαγματοποιεῖα συχνά γιά τήν ἴδια ἐργασία πληρώνουν τούς γάλλους μέ τό κομμάτι καί τούς ἐγγλέζους μέ χρονομίσθιο. Στά καθαυτό ἐργοστάσια, ὅπου ἐπικρατεῖ γενικά ἡ πληρωμή μέ τό κομμάτι, γιά τεχνικούς λόγους ὁρισμένες ἐργασίες δέν μποροῦν νά μετρηθοῦν μέ τό κομμάτι καί γιαυτό πληρώνονται μέ χρονομίσθιο[47]. Ὡστόσο εἶναι ἀφεαυτοῦ του ξεκάθαρο πώς οἱ διαφορές μορφῆς στήν πληρωμή τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας δέν ἀλλάζουν τίποτα στήν οὐσία του, μόλο πού ἡ μιά μορφή μπορεῖ νά εὐνοεῖ τήν ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς περισσότερο ἀπό τήν ἄλλη.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἡ συνηθισμένη ἐργάσιμη ἡμέρα βαστάει 12 ὧρες καί ὅτι ἀπ' αὐτές οἱ 6 πληρώνονται καί οἱ 6 δέν πληρώνονται. Ἡ νέα ἀξία πού παράγεται στή διάρκεια αὐτῆς τῆς ἡμέρας ἄς ὑποθέσουμε ὅτι εἶναι 6 σελίνια, ἑπομένως ἡ νέα ἀξία πού παράγεται μέσα σέ μιά ὥρα εἶναι 6 πένες. Ἄς ὑποθέσουμε ἀκόμα ὅτι ἡ πεῖρα δείχνει πώς ἕνας ἐργάτης πού ἐργάζεται μέ τό μέσο βαθμό ἔντασης καί δεξιοτεχνίας, πού ξοδεύει δηλαδή στήν πραγματικότητα μονάχα τόν κοινωνικά ἀναγκαῖο χρόνο ἐργασίας γιά τήν παραγωγή ἑνός εἴδους, φτιάχνει μέσα σέ 12 ὧρες 24 κομμάτια, ἀδιάφορο ἄν πρόκειται γιά ἀνεξάρτητα κομμάτια ἤ γιά μέρη ἑνός ἀδιαίρετου προϊόντος πού μποροῦν νά μετρηθοῦν. Ἔτσι ἡ ἀξία τῶν 24 αὐτῶν κομματιῶν, ὅταν ἀφαιρεθεῖ τό μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πού περιέχουν, εἶναι 6 σελίνια καί ἡ ἀξία τοῦ κάθε ξεχωριστοῦ κομματιοῦ 3 πένες. Ὁ ἐργάτης πληρώνεται $1^1/_2$ πένα γιά τό κάθε κομμάτι καί βγάζει ἔτσι 3 σελίνια σέ 12 ὧρες. Ὅπως στό χρονομίσθιο εἶναι ἀδιάφορο ἄν θά παραδεχτοῦμε ὅτι ὁ ἐργάτης ἐργάζεται 6 ὧρες γιά τόν ἑαυτό του καί 6 ὧρες γιά τόν κεφαλαιοκράτη, ἤ ὅτι ἀπό κάθε ὥρα τή μισή τήν ἐργάζεται γιά τόν ἑαυτό του καί τήν ἄλλη μισή γιά τόν κεφαλαιοκράτη, ἔτσι καί δῶ εἶναι ἀδιάφορο ἄν θά ποῦμε ὅτι ἀπό κάθε ξεχωριστό κομμάτι πληρώνεται τό μισό, ἐνῶ τό ἄλλο μισό δέν πληρώνεται, ἤ ὅτι ἡ τιμή

---

[46] *T. J. Dunning:* «Trades' Unions and Strikes», London 1860, σελ. 22.

[47] Νά πῶς ἡ ταυτόχρονη συνύπαρξη τῶν δυό αὐτῶν μορφῶν τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας εὐνοεῖ τίς ἀπάτες τῶν ἐργοστασιαρχῶν: «Ἕνα ἐργοστάσιο ἀπασχολεῖ 400 ἐργάτες, ἀπ' αὐτούς οἱ μισοί ἐργάζονται μέ τό κομμάτι καί ἔχουν ἄμεσο συμφέρον νά ἐργάζονται περισσότερο. Οἱ ὑπόλοιποι 200 πληρώνονται μεροκάματο, ἐργάζονται ὅσο καί οἱ ἄλλοι χωρίς ὅμως νά πληρώνονται γιά τίς ὑπερωρίες... Ἡ ἐργασία μισῆς ὥρας τήν ἡμέρα αὐτῶν τῶν 200 ἐργατῶν ἰσοδυναμεῖ μέ τήν ἐργασία ἑνός ἀτόμου ἐπί 50 ὧρες ἤ μέ τά $^5/_6$ τῆς βδομαδιάτικης παραγωγῆς ἑνός ἀτόμου καί ἀποτελεῖ χειροπιαστό κέρδος γιά τόν ἐπιχειρηματία» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1860», σελ. 9). «Οἱ ὑπερωρίες ἐξακολουθοῦν ἀκόμα νά κυριαρχοῦν σέ μεγάλη ἔκταση καί στίς περισσότερες περιπτώσεις ὁ ἴδιος ὁ νόμος ἐξασφαλίζει τή μή ἀνακάλυψή τους καί τήν ἀτιμωρησία τῶν ἐνόχων. Σέ πολλές προηγούμενες ἐκθέσεις ἔχω δείξει... τί ἀδικία γίνεται σέ βάρος ὅλων τῶν ἐργατῶν πού δέν πληρώνονται μέ τό κομμάτι, ἀλλά μέ τήν ἑβδομάδα» (*Leonhard Horner* στίς «Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1859», σελ. 8, 9).

τῶν 12 κομματιῶν ἀναπληρώνει μόνο τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἐνῶ στά ὑπόλοιπα 12 κομμάτια ἐνσαρκώνεται ἡ ὑπεραξία.

Ἡ μορφή τοῦ μισθοῦ μέ τό κομμάτι εἶναι τόσο ἀνορθόλογη ὅσο καί ἡ μορφή τοῦ χρονομίσθιου. Ἐνῶ λχ. δυό κομμάτια ἑνός ἐμπορεύματος, ἀφοῦ ἀφαιρεθεῖ ἡ ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς πού ἔχουν καταναλωθεῖ σ' αὐτά, ἀξίζουν 6 πένες, ἐπειδή εἶναι προϊόν μιᾶς ὥρας ἐργασίας, ὁ ἐργάτης παίρνει γι' αὐτά μιά τιμή 3 πένες. Πράγματι, ὁ μισθός μέ τό κομμάτι δέν ἐκφράζει ἄμεσα καμιά ἀξιακή σχέση. Δέν πρόκειται γιά τό μέτρημα τῆς ἀξίας τοῦ κομματιοῦ μέ τό χρόνο ἐργασίας πού εἶναι ἐνσαρκωμένος σ' αὐτό, ἀλλ' ἀντίθετα γιά τό μέτρημα τῆς ἐργασίας πού ξόδεψε ὁ ἐργάτης μέ τόν ἀριθμό τῶν κομματιῶν πού ἔχει παραγάγει. Στό χρονομίσθιο ἡ ἐργασία μετριέται ἄμεσα μέ τή χρονική της διάρκεια. Στό μισθό μέ τό κομμάτι μετριέται μέ τήν ποσότητα τοῦ προϊόντος στό ὁποῖο συμπυκνώνεται ἡ ἐργασία στή διάρκεια καθορισμένου χρόνου[48]. Ἡ τιμή τοῦ ἴδιου τοῦ χρόνου ἐργασίας τελικά καθορίζεται ἀπό τήν ἐξίσωση: ἀξία τῆς ἡμερήσιας ἐργασίας = ἡμερήσια ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ἑπομένως, ὁ μισθός μέ τό κομμάτι εἶναι ἁπλῶς μιά παραλλαγμένη μορφή τοῦ χρονομίσθιου.

Ἄς ἐξετάσουμε τώρα κάπως πιό ἐπισταμένα τίς χαρακτηριστικές ἰδιομορφίες τοῦ μισθοῦ μέ τό κομμάτι.

Ἐδῶ ἡ ποιότητα τῆς ἐργασίας ἐλέγχεται ἀπό τό ἴδιο τό προϊόν της, πού πρέπει νάχει τή μέση ποιότητα, ἄν πρόκειται νά πληρωθεῖ ὁλόκληρη ἡ τιμή τοῦ κομματιοῦ. Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή, ὁ μισθός μέ τό κομμάτι γίνεται ἡ πιό προσοδοφόρα πηγή περικοπῆς τοῦ μισθοῦ καί κεφαλαιοκρατικῆς ἀπάτης.

Προσφέρει στούς κεφαλαιοκράτες ἕνα ὁλότελα καθορισμένο μέτρο γιά τήν ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας. Μόνο ὁ χρόνος ἐργασίας, πού ἐνσαρκώνεται σέ μιά ἀπό τά πρίν καθορισμένη καί ἐμπειρικά διαπιστωμένη ποσότητα ἐμπορεύματος, θεωρεῖται κοινωνικά ἀναγκαῖος χρόνος ἐργασίας καί πληρώνεται σάν τέτιος. Γιαυτό, στά κάπως μεγαλύτερα ἐργαστήρια ραφτικῆς τοῦ Λονδίνου ἕνα ὁρισμένο κομμάτι δουλιᾶς, λχ. ἕνα γελέκο κλπ., ὀνομάζεται ὥρα, μισή ὥρα κλπ., καί πληρώνεται πρός 6 πένες ἡ ὥρα. Ἡ πράξη ἔχει δείξει πόσο εἶναι τό μέσο προϊόν μιᾶς ὥρας. Ὅταν ἀλλάζει ἡ μόδα, ὅταν γίνονται ἐπιδιορθώσεις κλπ. τσακώνονται πάντα οἱ ἐπιχειρηματίες καί οἱ ἐργάτες γιά τό ἄν ἕνα καθορισμένο κομμάτι δουλιᾶς = μιά ὥρα κλπ., ὥσπου ν' ἀποφασίσει καί δῶ ἡ πεῖρα. Τό ἴδιο γίνεται καί στά ἐπιπλοποιεῖα κλπ. τοῦ Λονδίνου. Ἄν ὁ ἐργάτης δέν κατέχει τή μέση παραγωγικότητα, ἄν ἑπομένως δέν μπορεῖ νά παραδόσει ἕνα καθορισμένο ἐλάχιστο ἡμερήσιο προϊόν, τόν ἀπολύουν[49].

---

[48] «Ὁ μισθός μπορεῖ νά μετρηθεῖ μέ δυό τρόπους: εἴτε μέ τή διάρκεια τῆς ἐργασίας εἴτε μέ τό προϊόν της» («Abregé élémentaire des principes de l' Economie Politique», Paris 1796, σελ 32). Συγγραφέας αὐτοῦ τοῦ ἀνώνυμου ἔργου εἶναι ὁ Ζ. Γκαρνιέ.

[49] «Δίνουν στόν κλώστη ὁρισμένες λίβρες μπαμπάκι καί ὁ κλώστης εἶναι ὑποχρεωμένος ὕστερα ἀπό ὁρισμένο χρονικό διάστημα νά παραδόσει στή θέση

'Επειδή ἐδῶ ἡ ποιότητα καί ἡ ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας ἐλέγχονται ἀπό τήν ἴδια τή μορφή τοῦ μισθοῦ, ἡ μορφή αὐτή κάνει περιττό κατά ἕνα μεγάλο μέρος τήν ἐπιστασία τῆς ἐργασίας. Γιαυτό, ἡ πληρωμή μέ τό κομμάτι ἀποτελεῖ τόσο τή βάση τῆς σύγχρονης δουλιᾶς στό σπίτι, πού τήν περιγράψαμε πιό πάνω, ὅσο καί ἑνός ἱεραρχικά διαρθρωμένου συστήματος ἐκμετάλλευσης καί καταπίεσης. Τό σύστημα αὐτό ἔχει δυό βασικές μορφές. Ὁ μισθός μέ τό κομμάτι εὐκολύνει, ἀπό τή μιά μεριά, τήν παρείσφρυση παρασίτων ἀνάμεσα στόν κεφαλαιοκράτη καί στό μισθωτό ἐργάτη, τήν ὑπομίσθωση τῆς ἐργασίας (subletting of labour). Τό κέρδος τῶν ἐνδιάμεσων προσώπων ἀπορέει ἀποκλειστικά ἀπό τή διαφορά ἀνάμεσα στήν τιμή τῆς ἐργασίας πού πληρώνει ὁ κεφαλαιοκράτης καί στό μέρος αὐτῆς τῆς τιμῆς πού οἱ ἐνδιάμεσοι παραχωροῦν πραγματικά στόν ἐργάτη[50]. Στήν 'Αγγλία τό σύστημα αὐτό τό ὀνομάζουν χαρακτηριστικά «Sweating system» (σύστημα ἱδρωκοπήματος). 'Από τήν ἄλλη ὁ μισθός μέ τό κομμάτι ἐπιτρέπει στόν κεφαλαιοκράτη νά κλείνει συμβόλαιο μέ τό βασικό ἐργάτη—στή μανουφακτούρα μέ τόν ὁμαδάρχη, στά ἀνθρακορυχεῖα μέ τόν ἐργάτη πού σπάει τό κάρβουνο κλπ., στό ἐργοστάσιο μέ τόν καθαυτό ἐργάτη πού δουλεύει στή μηχανή—πρός τόσα ἤ τόσα τό κομμάτι καί μέ τιμή πού ἐπιτρέπει στό βασικό ἐργάτη νά βρίσκει καί νά πληρώνει ὁ ἴδιος τούς βοηθούς ἐργάτες πού χρειάζεται. 'Εδῶ ἡ ἐκμετάλλευση τῶν ἐργατῶν ἀπό τό κεφάλαιο πραγματοποιεῖται μέ τήν ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργάτη ἀπό τόν ἐργάτη[51].

Ὅταν εἶναι δοσμένος ὁ μισθός μέ τό κομμάτι, ἔχει φυσικά προσωπικό συμφέρον ὁ ἐργάτης νά ἐντείνει ὅσο τό δυνατό περισσότερο τήν ἐργατική του δύναμη, πράγμα πού εὐκολύνει τόν κεφαλαιοκράτη ν' ἀνεβάζει τόν κανονικό βαθμό ἐντατικότητας[51a]. Προσωπικά ἐπίσης

τοῦ μπαμπακιοῦ ὁρισμένες λίβρες κλωστή ἤ νῆμα ὁρισμένου βαθμοῦ λεπτότητας καί τόν πληρώνουν τόσο καί τόσο τή λίβρα τοῦ προϊόντος πού παραδίνει. Ἄν ἡ δουλιά του εἶναι ποιοτικά ἐλαττωματική, τιμωρεῖται μέ πρόστιμο· ἄν ἡ ποσότητα πού προσφέρει εἶναι μικρότερη ἀπό τήν ἐλάχιστη ποσότητα πού ἔχει καθοριστεῖ γιά ὁρισμένο χρονικό διάστημα, ἀπολύεται καί στή θέση του βάζουν ἕναν πιό ἱκανό ἐργάτη» (*Ure:* «Philosophy of Manufactures», σελ. 316, 317).

50 «Ὅταν τό προϊόν περνάει ἀπό πολλά χέρια, πού ὅλα θέλουν νά συμμετέχουν στό κέρδος, ἐνῶ μόνο τό τελευταῖο χέρι κάνει τή δουλιά, τότε συμβαίνει νά βρίσκεται σέ ἀξιοθρήνητη δυσαναλογία ἡ πληρωμή πού παίρνει τελικά ἡ ἐργάτρια» («Children's Employment Commission. 2nd Report», σελ. LXX, ἀριθ. 424).

51 'Ακόμα καί ὁ ἀπολογητής Οὐάττς παρατηρεῖ: «Θ' ἀποτελοῦσε μεγάλη βελτίωση τοῦ συστήματος τῆς πληρωμῆς μέ τό κομμάτι, ἄν ὅλοι οἱ ἐργάτες πού ἀσχολοῦνται στήν ἴδια δουλιά συμμετεῖχαν στό συμβόλαιο, ἀνάλογα μέ τίς ἱκανότητές τους, ἀντίς νάχει συμφέρον ἕνας ἐργάτης νά ξεθεώνει τούς συντρόφους του πρός δικό του ὄφελος» (στό ἴδιο, σελ. 53). Γιά τίς προστυχιές αὐτοῦ τοῦ συστήματος πρβλ. «Children's Employment Commission. 3rd Report», σελ. 66, ἀριθ. 22· σελ. 11, ἀριθ. 124· σελ. XI, ἀριθ. 13, 53, 59 κλπ.

51a Αὐτό τό φυσικό ἀποτέλεσμα τό ὑποβοηθοῦν συχνά μέ τεχνητά μέσα. Λογουχάρη στήν Engineering Trade [κλάδος κατασκευῆς μηχανῶν] τοῦ Λονδίνου θεωρεῖται πατροπαράδοτο trick [τέχνασμα] «ὁ κεφαλαιοκράτης νά διαλέγει γιά ἀρχηγό ἑνός ἀριθμοῦ ἐργατῶν ἕναν ἐργάτη μέ μεγαλύτερη σωματική δύνα-

ἔχει συμφέρον ὁ ἐργάτης νά παρατείνει τήν ἐργάσιμη ἡμέρα, γιατί ἔτσι ἀνεβαίνει ὁ ἡμερήσιος ἤ ὁ βδομαδιάτικος μισθός του[52]. Αὐτό προκαλεῖ τήν ἀντίδραση πού περιγράψαμε κιόλας στό χρονομίσθιο, ἀνεξάρτητα ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας αὐτή καθαυτή περικλείνει μιά πτώση τῆς τιμῆς τῆς ἐργασίας, ἀκόμα κι ὅταν ὁ μισθός μέ τό κομμάτι παραμένει σταθερός.

Στό χρονομίσθιο, ἐκτός ἀπό λίγες ἐξαιρέσεις, ἐπικρατεῖ ἴσος μισθός γιά τίς ἴδιες λειτουργίες, ἐνῶ στό μισθό μέ τό κομμάτι, μόλο πού ἡ τιμή τοῦ χρόνου ἐργασίας μετριέται μέ μιά καθορισμένη ποσότητα προϊόντων, ὡστόσο ὁ ἡμερήσιος ἤ βδομαδιάτικος μισθός ποικίλλει ἀνάλογα μέ τίς ἀτομικές διαφορές τῶν ἐργατῶν, ἀπό τούς ὁποίους σ' ἕνα δοσμένο χρονικό διάστημα ὁ ἕνας παράγει μονάχα τό κατώτατο ὅριο τοῦ προϊόντος, ὁ ἄλλος μονάχα τό μέσον ὅρο καί ὁ τρίτος περισσότερο ἀπό τό μέσον ὅρο. 'Επομένως, ὅσον ἀφορᾶ τά πραγματικά ἔσοδα τοῦ ἐργάτη, παρουσιάζονται ἐδῶ μεγάλες διαφορές ἀνάλογα μέ τή διαφορετική δεξιοτεχνία, δύναμη, ἐνεργητικότητα, ἀντοχή κλπ. τῶν ἀτομικῶν ἐργατῶν[53]. Φυσικά, τό γεγονός αὐτό δέν ἀλλάζει τίποτα στή γενική σχέση ἀνάμεσα στό κεφάλαιο καί τή μισθωτή ἐργασία. Πρῶτο, γιά τό ἐργοστάσιο σάν σύνολο ἐξισώνονται οἱ ἀτομικές διαφορές, ἔτσι πού σ' ἕνα καθορισμένο χρονικό διάστημα ἐργασίας τό ἐργοστάσιο παραδίνει τό μέσο προϊόν καί ὁ συνολικός μισθός

μη καί μεγαλύτερη ἐπιτηδειότητα στή δουλιά. Τόν πληρώνει κάθε τρίμηνο, ἤ κάθε τόσο, ἕνα πρόσθετο μισθό, μέ τή συμφωνία νά κάνει ὅ,τι μπορεῖ γιά νά παροτρύνει τούς συντρόφους του, πού παίρνουν μόνο τό συνηθισμένο μισθό, νά ἐντείνουν στό ἔπακρο τίς δυνάμεις τους... Χωρίς ἄλλα σχόλια αὐτό ἐξηγεῖ τά παράπονα τῶν κεφαλαιοκρατῶν ὅτι τά ἐργατικά σωματεῖα „παραλύουν τή δραστηριότητα ἤ τήν ἀνώτερη δεξιότητα καί τήν ἐργατική δύναμη" («stinting the action, superior skill and working power»)» (*Dunning:* «Trades' Unions and Strikes», London 1860, σελ. 22, 23). 'Επειδή ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας εἶναι ἐργάτης καί γραμματέας ἐργατικοῦ σωματείου, θά μποροῦσαν ἴσως νά θεωρηθοῦν ὑπερβολή αὐτά πού λέει. 'Αρκεῖ ὅμως νά κοιτάξει κανείς τήν «highly respectable» [ἀξιοσέβαστη] γεωπονική ἐγκυκλοπαίδεια τοῦ Τζ. Τσ. Μόρτον καί θά δεῖ πώς στό ἄρθρο «Labourer» [«'Εργάτης»] ἡ μέθοδος αὐτή συστήνεται στούς φάρμερ σάν μέθοδος δοκιμασμένη.

52 «Ὅλοι ὅσοι ἐργάζονται μέ τό κομμάτι, ἔχουν ὄφελος ἀπό τήν παράβαση τῶν νόμιμων χρονικῶν ὁρίων τῆς ἐργασίας. Αὐτή τήν προθυμία νά ἐργάζονται ὑπερωρίες μποροῦμε νά τήν παρατηρήσουμε ἰδίως στίς γυναῖκες, πού ἐργάζονται ὑφάντριες καί τυλιγαδιάστριες» («Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1858», σελ. 9). «Τό σύστημα αὐτό τῆς πληρωμῆς μέ τό κομμάτι, τό τόσο κερδοφόρο γιά τόν κεφαλαιοκράτη... ἀποβλέπει ἄμεσα στό νά παροτρύνει τό νεαρό ἀγγειοπλάστη νά ἐργάζεται πολύ περισσότερο στά 4 ἤ 5 χρόνια πού πληρώνεται μέ τό κομμάτι, ἀλλά σέ χαμηλή τιμή. Τό σύστημα αὐτό εἶναι μιά ἀπό τίς μεγάλες αἰτίες ὅπου πρέπει ν' ἀποδοθεῖ ἡ σωματική ἐκφύλιση τῶν ἀγγειοπλαστῶν» («Children's Employment Commission. 1st Report» σελ. XIII).

53 «Ἐκεῖ ὅπου ἡ ἐργασία σ' ἕναν ὁποιοδήποτε κλάδο πληρώνεται μέ τό κομμάτι, δηλ. κατ' ἀποκοπή .. τό ὕψος τῶν μισθῶν μπορεῖ νά διαφέρει πάρα πολύ... Ἐκεῖ ὅμως πού πληρώνεται μεροκάματο, τό ὕψος γενικά εἶναι τό ἴδιο... πού ἀναγνωρίζεται καί ἀπό τόν ἐπιχειρηματία καί ἀπό τούς ἐργάτες σάν μέσος μισθός γιά τή μέση παραγωγικότητα τῶν ἐργατῶν τοῦ κλάδου» (*Dunning:* «Trades' Unions and Strikes», London 1860, σελ. 17).

πού πληρώνει στούς ἐργάτες θά εἶναι ὁ μέσος μισθός ὅλου τοῦ κλάδου. Δεύτερο, ἡ σχέση ἀνάμεσα στό μισθό καί στήν ὑπεραξία παραμένει ἀναλλοίωτη, γιατί στόν ἀτομικό μισθό τοῦ ξεχωριστοῦ ἐργάτη ἀντιστοιχεῖ ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας πού προσφέρει ἀτομικά. Τά μεγαλύτερα ὅμως περιθώρια κίνησης πού προσφέρει στήν ἀτομικότητα ὁ μισθός μέ τό κομμάτι, τείνουν ν᾽ ἀναπτύξουν, ἀπό τή μιά μεριά, τήν ἀτομικότητα, ἑπομένως καί τό αἴσθημα τῆς ἐλευθερίας, τήν αὐτοτέλεια καί τόν αὐτοέλεγχο τῶν ἐργατῶν, καί, ἀπό τήν ἄλλη, τό συναγωνισμό καί τόν ἀνταγωνισμό μεταξύ τους. Γιαυτό, ὁ μισθός μέ τό κομμάτι ἔχει τήν τάση, ἀνεβάζοντας ὁρισμένους ἀτομικούς μισθούς πάνω ἀπό τό μέσο ἐπίπεδο, νά ρίχνει αὐτό τό ἴδιο τό ἐπίπεδο. Ἐκεῖ ὅμως πού ἕνας καθορισμένος μισθός μέ τό κομμάτι εἶχε καθιερωθεῖ ἀπό μακρόχρονη παράδοση καί γιά τό λόγο αὐτό ἡ μείωσή του παρουσίαζε ἰδιαίτερες δυσκολίες, τ᾽ ἀφεντικά κατάφευγαν σάν ἐξαίρεση ἀκόμα καί στή βίαιη μετατροπή του σέ χρονομίσθιο. Ἐνάντια σ᾽ αὐτό ξέσπασε λχ. τό 1860 μιά μεγάλη ἀπεργία τῶν ἐργατῶν κορδελοποιίας τοῦ Κόβεντρυ[54]. Ὁ μισθός μέ τό κομμάτι εἶναι τέλος ἕνα ἀπό τά κύρια στηρίγματα τοῦ συστήματος τῆς πληρωμῆς μέ τήν ὥρα πού τό περιγράψαμε πιό πάνω[55].

[54] «Ἡ ἐργασία τῶν καλφάδων ρυθμίζεται μέ τή μέρα ἤ μέ τό κομμάτι (à la journée ou à la pièce)... Οἱ μαστόροι ξέρουν περίπου πόση δουλιά μπορεῖ νά κάνει τήν ἡμέρα ἕνας κάλφας σέ κάθε métier [ἐπάγγελμα] καί τόν πληρώνουν ἀνάλογα μέ τή δουλιά πού ἔκανε. Ἔτσι οἱ καλφάδες αὐτοί ἐργάζονται ὅσο μποροῦν περισσότερο, πρός δικό τους συμφέρο καί χωρίς καμιά ἄλλη ἐπίβλεψη» (*Cantillon:* «Essai sur la Nature du Commerce en général», ἔκδ. Amsterdam 1756, σελ. 185 καί 202. Ἡ πρώτη ἔκδοση βγῆκε τό 1755). Ἑπομένως ὁ Καντιγιόν, ἀπό τόν ὁποῖο ἄντλησαν πολλά ὁ Κεναί, ὁ σέρ Τζέιμς Στιούαρτ καί ὁ Α. Σμίθ, παρουσιάζει κιόλας ἐδῶ τό μισθό μέ τό κομμάτι σάν ἁπλή παραλλαγμένη μορφή τοῦ χρονομίσθιου. Ἡ γαλλική ἔκδοση ἀναγγέλλεται στόν τίτλο σάν μετάφραση ἀπό τά ἀγγλικά, ἡ ἀγγλική ὅμως ἔκδοση: «The Analysis of Trade, Commerce etc. by Philip Cantillon, late of the City of London, Merchant» ὄχι μόνο ἔχει κατοπινή χρονολογία (1759), ἀλλά καί ἀποτελεῖ, ὅπως δείχνει τό περιεχόμενό της, κατοπινή ἐπεξεργασία. Ἔτσι λχ. στή γαλλική ἔκδοση ὁ Χιούμ δέν μνημονεύεται ἀκόμα, ἐνῶ ἀντίθετα στήν ἀγγλική ὁ Πέττυ δέν ἐμφανίζεται σχεδόν καθόλου. Ἡ ἀγγλική ἔκδοση ἀπό θεωρητική ἄποψη εἶναι πιό ἀσήμαντη, περιέχει ὅμως πολλά εἰδικά στοιχεῖα σχετικά μέ τό ἀγγλικό ἐμπόριο, μέ τό ἐμπόριο τῶν εὐγενῶν μετάλλων κλπ., πράγμα πού λείπει ἀπό τό γαλλικό κείμενο. Γιαυτό, ἡ φράση πού περιλαβαίνεται στόν τίτλο τῆς ἀγγλικῆς ἔκδοσης καί πού λέει πώς εἶναι «taken chiefly from the Manuscript of a very ingenious Gentleman deceased, and adapted etc.» [παρμένο κυρίως ἀπό τό χειρόγραφο ἑνός πολύ πνευματώδους τζέντλεμαν πού ἀποβίωσε, καί προσαρμοσμένο κλπ.] φαίνεται νά εἶναι κάτι παραπάνω ἀπό ἕνα ἁπλό πλάσμα φαντασίας, πού συνηθιζόταν πολύ τότε.

[55] «Πόσες φορές ὅμως δέν εἴδαμε ὅτι σέ ὁρισμένα εργαστήρια ἔπαιρναν πολύ περισσότερους ἐργάτες ἀπ᾽ ὅσους χρειάζονταν στήν πραγματικότητα. Συχνά παίρνουν ἐργάτες περιμένοντας μιά ἀβέβαιη ἀκόμα, κάποτε μάλιστα καί φανταστική ἐργασία: μιά καί πληρώνουν τούς ἐργάτες μέ τό κομμάτι, τ᾽ ἀφεντικά σκέφτονται ὅτι δέ διακινδυνεύουν τίποτα, ἐπειδή ὅλες οἱ ἀπώλειες χρόνου πέφτουν σέ βάρος τῶν ἐργατῶν πού τούς ἀφήνουν χωρίς δουλιά» (*H. Grégoir:* «Les Typographes devant le Tribunal Correctionnel de Bruxelles», Bruxelles 1865, σελ. 9).

Ἀπό τήν ὥς τώρα περιγραφή βγαίνει ὅτι ὁ μισθός μέ τό κομμάτι εἶναι ἡ μορφή ἐκείνη τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας, πού ἀνταποκρίνεται περισσότερο στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς. Παρά τό γεγονός ὅτι δέν εἶναι καθόλου καινούργιος—φιγουράρει ἐπίσημα δίπλα στό χρονομίσθιο, ἀνάμεσα στ᾽ ἄλλα καί στά γαλλικά καί ἀγγλικά ἐργατικά καταστατικά τοῦ δέκατου τέταρτου αἰώνα ὡστόσο μόνο στήν καθαυτό περίοδο τῆς μανουφακτούρας ἀποχτάει μεγαλύτερα περιθώρια δράσης. Στήν περίοδο τῆς θυελώδικης καί ὁρμητικῆς ἀνάπτυξης τῆς μεγάλης βιομηχανίας, ἰδίως ἀπό τό 1797 ὥς τό 1815, ὁ μισθός μέ τό κομμάτι χρησιμεύει σάν μοχλός γιά τήν παράταση τοῦ χρόνου ἐργασίας καί γιά τή μείωση τοῦ μισθοῦ. Σπουδαιότατο ὑλικό γιά τήν κίνηση τοῦ μισθοῦ στή διάρκεια αὐτῆς τῆς περιόδου βρίσκουμε στίς Γαλανές Βίβλους: «Report and Evidence from the Select Committee on Petitions respecting the Corn Laws» (Σύνοδος τῆς Βουλῆς 1813/14) καί: «Reports from the Lords' Committee, on the state of the Growth, Commerce, and Consumption of Grain and all Laws relating thereto» (Σύνοδος 1814/15). Σ᾽ αὐτές τίς Βίβλους βρίσκουμε τή ντοκουμενταρισμένη ἀπόδειξη γιά τή διαρκῆ πτώση τῆς τιμῆς τῆς ἐργασίας ἀπό τίς ἀρχές τοῦ ἀντιγιακωμπινικοῦ πολέμου καί δῶ. Λογουχάρη, στήν ὑφαντουργία ὁ μισθός μέ τό κομμάτι εἶχε πέσει τόσο, πού, παρά τή μεγάλη παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, τό μεροκάματο ἦταν τώρα χαμηλότερο ἀπό πρίν. «Τό πραγματικό ἔσοδο τοῦ ὑφαντῆ εἶναι κατά πολύ μικρότερο ἀπό πρίν: ἡ ὑπεροχή του πάνω ἀπό τό ἔσοδο τοῦ συνηθισμένου ἐργάτη, πού πρῶτα ἦταν πολύ μεγάλη, ἔχει σχεδόν ἐξαφανιστεῖ ὁλότελα. Στήν πραγματικότητα, ἡ διαφορά ἀνάμεσα στούς μισθούς τῆς εἰδικευμένης καί τῆς συνηθισμένης ἐργασίας εἶναι σήμερα πολύ πιό ἀσήμαντη, ἀπ᾽ ὅ,τι ἦταν σέ ὁποιαδήποτε προηγούμενη περίοδο»[56]. Πόσο λίγο ὠφέλησαν τό προλεταριάτο τῆς ὑπαίθρου ἡ αὐξημένη ἐντατικότητα καί ἡ παράταση τῆς ἐργασίας πού προκαλοῦνται ἀπό τό μισθό μέ τό κομμάτι, μᾶς τό δείχνει τό παρακάτω χωρίο, παρμένο ἀπό ἕνα ἔγγραφο πού συνηγορεῖ ὑπέρ τῶν λόρδων γαιοχτημόνων καί τῶν παχτωτῶν: «Τό συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος τῶν γεωργικῶν ἐργασιῶν ἐκτελεῖται ἀπό ἀνθρώπους πού μισθώνονται μέ τήν ἡμέρα ἤ μέ τό κομμάτι. Τό βδομαδιάτικό τους φτάνει κάπου τά 12 σελίνια. Καί μόλο πού μποροῦμε νά προϋποθέσουμε ὅτι ἕνας ἐργάτης, πού πληρώνεται μέ τό κομμάτι, παρακινεῖται νά καταβάλλει μεγαλύτερη προσπάθεια στή δουλιά καί βγάζει 1 ἤ ἴσως 2 σελίνια τήν ἑβδομάδα περισσότερα ἀπ᾽ ὅ,τι ὅταν πληρώνεται βδομαδιάτικο, ὡστόσο, ὅταν ὑπολογίσουμε τά συνολικά του ἔσοδα, βλέπουμε ὅτι οἱ ἀπώλειές του σέ ἀπασχόληση κατά τή διάρκεια τοῦ ἔτους ἰσοφαρίζουν αὐτό τό κέρδος... Παραπέρα θά δοῦμε γενικά ὅτι οἱ μισθοί αὐτῶν τῶν ἐργατῶν βρίσκονται σέ ὁρισμένη σχέση πρός τήν τιμή τῶν ἀναγκαίων μέσων συντήρησης, ἔτσι πού

[56] «Remarks on the Commercial Policy of Great Britain», London 1815, σελ. 48.

ἕνας ἐργάτης μέ δυό παιδιά εἶναι σέ θέση νά συντηρεῖ τήν οἰκογένειά του χωρίς νά καταφεύγει στή βοήθεια ἀπό μέρους τῆς ἐνορίας»[67]. Σχετικά μέ τά γεγονότα πού εἶχε δημοσιέψει τό κοινοβούλιο, ὁ Μάλθους ἔκανε τότε τήν παρατήρηση: «Ὁμολογῶ πώς βλέπω μέ δυσαρέσκεια τή μεγάλη διάδοση τοῦ συστήματος τῆς πληρωμῆς μέ τό κομμάτι. Μιά πραγματικά σκληρή ἐργασία 12 ἤ 14 ὡρῶν τήν ἡμέρα γιά μιά κάπως μακρόχρονη περίοδο εἶναι πάρα πολλή γιά ἕνα ἀνθρώπινο ὄν»[68].

Στά ἐργαστήρια πού ὑπάγονται στό νόμο γιά τά ἐργοστάσια ὁ μισθός μέ τό κομμάτι γίνεται γενικός κανόνας, γιατί σ' αὐτά μπορεῖ τό κεφάλαιο μόνο ἐντατικά νά διευρύνει τήν ἐργάσιμη ἡμέρα[69].

Ὅταν ἀλλάζει ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, ἡ ἴδια ποσότητα προϊόντων ἐκφράζει διαφορετικούς χρόνους ἐργασίας. Ἑπομένως ἀλλάζει καί ὁ μισθός μέ τό κομμάτι, γιατί εἶναι ἡ ἔκφραση σέ τιμή ἑνός ὁρισμένου χρόνου ἐργασίας. Στό πιό πάνω παράδειγμά μας μέσα σέ 12 ὧρες εἶχαν παραχθεῖ 24 κομμάτια, ἐνῶ ἡ καινούργια ἀξία πού παραγόταν μέσα σέ 12 ὧρες ἦταν 6 σελίνια, ἡ ἡμερήσια ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης 3 σελίνια, ἡ τιμή τῆς μιᾶς ὥρας ἐργασίας 3 πένες καί ὁ μισθός γιά τό κάθε κομμάτι $1\frac{1}{2}$ πένα. Σέ κάθε κομμάτι εἶχε ἀπορροφηθεῖ $\frac{1}{2}$ ὥρα ἐργασίας. Ἄν τώρα ἡ ἴδια ἐργάσιμη ἡμέρα προσφέρει 48 κομμάτια ἀντί 24, λχ. ἐπειδή ἔχει διπλασιαστεῖ ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, καί ἄν μείνουν ἀμετάβλητοι ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι, τότε ὁ μισθός μέ τό κομμάτι ἀπό $1\frac{1}{2}$ πένα πέφτει στά $\frac{3}{4}$ τῆς πένας, γιατί τό κάθε κομμάτι ἐκφράζει πιά μόνο $\frac{1}{4}$ ἀντί $\frac{1}{2}$ ὥρα ἐργασίας. $24 \times 1\frac{1}{2}$ πένες $= 3$ σελίνια, καθώς ἐπίσης $48 \times \frac{3}{4}$ τῆς πένας $= 3$ σελίνια. Μ' ἄλλα λόγια: ὁ μισθός μέ τό κομμάτι ἐλαττώνεται στήν ἴδια ἀναλογία, πού αὐξάνει ὁ ἀριθμός τῶν κομματιῶν πού παράγονται στό ἴδιο χρονικό διάστημα[60], ἑπομένως στήν ἴδια ἀναλογία πού ἐλαττώνεται ὁ χρόνος ἐργασίας πού ξοδεύεται γιά τό ἴδιο κομμάτι.

[67] «A Defence of the Landowners and of Farmers of Great Britain», London 1814, σελ. 4, 5.

[68] *Malthus:* «Inquiry into the Nature and Progress of Rent», London 1815 [σελ. 49, ὑποσημείωση].

[69] «Οἱ ἐργάτες πού πληρώνονται μέ τό κομμάτι ἀποτελοῦν πιθανόν τά $\frac{4}{5}$ ὅλων τῶν ἐργατῶν πού ἐργάζονται σέ ἐργοστάσια» («Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1858», σελ. 9).

[60] «Ἡ παραγωγική δύναμη τῆς κλωστικῆς του μηχανῆς μετριέται μέ ἀκρίβεια καί τό μέγεθος τῆς πληρωμῆς γιά τήν ἐργασία πού παράγει μ' αὐτήν ἐλαττώνεται μέ τήν αὔξηση τῆς παραγωγικῆς της δύναμης, ἄν καί ὄχι στήν ἴδια ἀναλογία» (*Ure:* «Philosophy of Manufactures», σελ. 317). Αὐτή τήν τελευταία ἀπολογητική ἀποστροφή τήν ἀναιρεῖ πάλι ὁ ἴδιος ὁ Γιούρ. Παραδέχεται ὅτι τό μεγάλωμα τῆς μιούλ λχ. συνεπάγεται μιά πρόσθετη ἐργασία. Ἑπομένως, ἡ ἐργασία δέ λιγοστεύει στό ἴδιο μέτρο πού μεγαλώνει ἡ παραγωγικότητά της. Ἐπιπλέον: «Μέ τό μεγάλωμα αὐτό ἡ παραγωγική δύναμη τῆς μηχανῆς αὐξάνει κατά $\frac{1}{5}$. Ὕστερα ἀπ' αὐτό ὁ κλώστης δέν πληρώνεται πιά γιά τή συντελεσμένη ἐργασία μέ τήν ἴδια μισθολογική βάση πού πληρωνόταν προηγούμενα, ἀλλά, ἐπειδή ὁ μισθός του δέ μειώνεται στήν ἀναλογία τοῦ $\frac{1}{5}$, ἡ βελτίωση αὐξάνει τή χρηματική του ἀπολαβή γιά κάθε δοσμένο ἀριθμό ὡρῶν ἐργασίας»—ὅμως, ὅμως—«ἡ πιό πάνω διαπίστωση ἀπαιτεῖ κάποιον περιορισμό... ὁ κλώστης πρέ-

Αὐτή ἡ ἀλλαγή τοῦ μισθοῦ μέ τό κομμάτι, ἄν καί εἶναι καθαρά ὀνομαστική, προκαλεῖ διαρκεῖς ἀγῶνες ἀνάμεσα στόν κεφαλαιοκράτη καί στόν ἐργάτη: εἴτε ἐπειδή ὁ κεφαλαιοκράτης χρησιμοποιεῖ αὐτό τό πρόσχημα γιά νά μειώσει πραγματικά τήν τιμή τῆς ἐργασίας, εἴτε ἐπειδή ἡ αὔξηση τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας συνοδεύεται ἀπό μιάν αὔξηση τῆς ἐντατικότητάς της—εἴτε ἐπειδή ὁ ἐργάτης παίρνει στά σοβαρά τήν ἐπίφαση τοῦ μισθοῦ μέ τό κομμάτι καί φαντάζεται ὅτι τοῦ πληρώνουν τό προϊόν του καί ὄχι τήν ἐργατική του δύναμη, καί γι' αὐτό τό λόγο ἐναντιώνεται σέ μιά μείωση τοῦ μισθοῦ πού δέν ἀνταποκρίνεται στή μείωση τῆς τιμῆς πούλησης τοῦ ἐμπορεύματος. «Οἱ ἐργάτες παρακολουθοῦν προσεχτικά τήν τιμή τῶν πρώτων ὑλῶν καί τήν τιμή τῶν ἀγαθῶν πού παράγονται καί εἶναι πάντα σέ θέση νά ὑπολογίζουν μέ ἀκρίβεια τά κέρδη τῶν ἀφεντικῶν τους»[61]. Τό κεφάλαιο μέ τό δίκιο του ἀπορίπτει μιά τέτια ἀξίωση σάν μεγάλη πλάνη σχετικά μέ τή φύση τῆς μισθωτῆς ἐργασίας[62]. Βάζει τίς φωνές γιά τό θράσος τῶν ἐργατῶν νά θέλουν νά βάλουν φόρο στήν πρόοδο τῆς βιομηχανίας, καί δηλώνει ὀρθά-κοφτά πώς τοῦ ἐργάτη δέν τοῦ πέφτει καθόλου λόγος στά ζητήματα τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας[63].

πει ἀπό τό μισό πρόσθετο σελίνι του νά πληρώσει κάτι παραπάνω γιά τίς νεαρές βοηθητικές δυνάμεις, πού ἐπιπλέον ἐκτοπίζουν ἐνήλικους» (στό ἴδιο, σελ. 320, 321), πράγμα πού σέ καμιά περίπτωση δέν ἔχει τήν τάση αὔξησης τοῦ μισθοῦ.

[61] *H. Fawcett:* «The Economic Position of the British Labourer», Cambridge and London 1865, σελ. 178.

[62] Στή «Standard» τοῦ Λονδίνου τῆς 26 τοῦ Ὀχτώβρη 1861 δημοσιεύεται ρεπορτάζ γιά μιά δίκη πού προκάλεσε ἡ φίρμα Τζόν Μπράιτ καί Σία στό Rochdale Magistrates (εἰρηνοδικεῖο τοῦ Ρότσνταιηλ) «γιά νά διώξει δικαστικά τούς ἐκπροσώπους τῶν τρέιντ-γιούνιονς τῶν ταπητουργῶν μέ τήν κατηγορία τοῦ ἐκφοβισμοῦ. Οἱ συνέταιροι Μπράιτ εἶχαν εἰσαγάγει καινούργια μηχανήματα, πού θά παρῆγαν 240 γυάρδες χαλί στό ἴδιο χρονικό διάστημα καί μέ τήν ἴδια ἐργασία (!) πού ἀπαιτοῦνταν προηγούμενα γιά νά παραχθοῦν 160 γυάρδες. Οἱ ἐργάτες δέν εἶχαν, λέει, κανένα δικαίωμα συμμετοχῆς στά κέρδη, πού πραγματοποιοῦνταν χάρη στίς τοποθετήσεις κεφαλαίων τῶν ἐπιχειρηματιῶν τους γιά τίς τελειοποιήσεις τῶν μηχανῶν. Γιαυτό οἱ κύριοι Μπράιτ πρότειναν νά μειωθεῖ ὁ μισθός ἀπό $1\frac{1}{2}$ πένα τή γυάρδα σέ 1 πένα, ἀφήνοντας τίς ἀπολαβές τῶν ἐργατῶν γιά τήν ἴδια ἐργασία ἀκριβῶς ὅσες ἦταν καί προηγούμενα. Ἐπρόκειτο ὅμως γιά ὀνομαστική ἐλάττωση, γιά τήν ὁποία, ὅπως ἰσχυρίζονται οἱ ἐργάτες, δέν προειδοποιήθηκαν μέ ἔντιμο τρόπο».

[63] «Στή μανία τους νά διατηρήσουν τό μισθό ὅπως ἦταν, τά τρέιντ-γιούνιονς, προσπαθοῦν νά συμμετάσχουν στό κέρδος πού προκύπτει ἀπό τά τελειοποιημένα μηχανήματα! (Quelle horreur! [Τί φρίκη!])... ζητοῦν μεγαλύτερο μισθό, γιατί λιγόστεψε ἡ ἐργασία... μ' ἄλλα λόγια, προσπαθοῦν νά ἐπιβάλλουν φόρο στίς βιομηχανικές βελτιώσεις» («On combination of Trades». Νέα ἔκδοση, London 1834, σελ. 42).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΙΚΟΣΤΟ

ΕΘΝΙΚΕΣ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΣΤΟΥΣ ΜΙΣΘΟΥΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Στό δέκατο πέμπτο κεφάλαιο ἀσχοληθήκαμε μέ τούς πολυποίκιλους συνδυασμούς πού μπορεῖ νά προκαλέσει μιά ἀλλαγή στό ἀπόλυτο ἤ σχετικό (δηλ. σέ σύγκριση μέ τήν ὑπεραξία) μέγεθος τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἐνῶ ἀπό τήν ἄλλη πάλι ἡ ποσότητα τῶν μέσων συντήρησης, μέ τά ὁποῖα πραγματοποιεῖται ἡ τιμή τῆς ἐργατικῆς δύναμης, μποροῦσε νά διαγράφει κινήσεις ἀνεξάρτητες[64] ἤ διαφορετικές ἀπό τίς διακυμάνσεις αὐτῆς τῆς τιμῆς. Ὅπως σημειώσαμε κιόλας, μέ μιά ἁπλή μεταφορά τῆς ἀξίας ἤ τῆς τιμῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης στήν ἐξωτερική μορφή τοῦ μισθοῦ, ὅλοι αὐτοί οἱ νόμοι μετατρέπονται σέ νόμους κίνησης τοῦ μισθοῦ. Ἐκεῖνο πού, μέσα στά πλαίσια αὐτῆς τῆς κίνησης, ἐμφανίζεται σάν ἐναλλασσόμενος συνδυασμός, μπορεῖ γιά τίς διάφορες χῶρες νά ἐμφανίζεται σάν ταυτόχρονη διαφορά τῶν ἐθνικῶν μισθῶν. Ὅταν λοιπόν συγκρίνουμε ἐθνικούς μισθούς πρέπει νά ὑπολογίζουμε ὅλους τούς παράγοντες πού καθορίζουν τήν ἀλλαγή στό μέγεθος τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης, τήν τιμή καί τήν ἔκταση τῶν φυσικά καί ἱστορικά ἀναπτυγμένων πρώτων ἀναγκῶν ζωῆς, τά ἔξοδα ἐκπαίδευσης τοῦ ἐργάτη, τό ρόλο τῆς ἐργασίας τῶν γυναικῶν καί τῶν παιδιῶν, τήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, τό ἐκτατικό καί ἐντατικό μέγεθός της. Ἀκόμα καί ἡ πιό ἐπιπόλαια σύγκριση ἀπαιτεῖ πρῶτα ν' ἀναχθεῖ σέ ἰσομεγέθεις ἐργάσιμες ἡμέρες τό μέσο ἡμερομίσθιο γιά τούς ἴδιους κλάδους σέ διάφορες χῶρες. Ὕστερα ἀπό μιά τέτια ἐξίσωση τῶν ἡμερομισθίων τό χρονομίσθιο πρέπει μέ τή σειρά του ν' ἀναχθεῖ σέ μισθό μέ τό κομμάτι, μιά καί μόνο ὁ δεύτερος ἀποτελεῖ μέτρο καί τῆς παραγωγικότητας καί τοῦ ἐντατικοῦ μεγέθους τῆς ἐργασίας.

Σέ κάθε χώρα ὑπάρχει μιά ὁρισμένη μέση ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας· ἡ ἐργασία πού δέ φτάνει αὐτή τή μέση ἐντατικότητα ξοδεύει κατά τήν παραγωγή ἑνός ἐμπορεύματος περισσότερο ἀπό τόν κοινωνικά ἀναγκαῖο χρόνο καί γιαυτό δέν ὑπολογίζεται σάν ἐργασία κανο-

[64] «Δέν μποροῦμε νά ποῦμε μέ ἀκρίβεια πώς οἱ μισθοί (ἐδῶ πρόκειται γιά τήν τιμή τους) ἀνέβηκαν ἐπειδή μπορεῖ κανείς ν' ἀγοράζει μ' αὐτούς μιά μεγαλύτερη ποσότητα ἀπό ἕνα πιό φτηνό εἶδος» (*David Buchanan* στήν ἔκδοση τοῦ ἔργου τοῦ A. Smith: «Wealth of Nations», 1814, τομ. I, σελ. 417, ὑποσημείωση).

νικῆς ποιότητας. Μονάχα ἕνας βαθμός ἐντατικότητας πού ξεπερνάει τό μέσο ἐθνικό ὅρο ἀλλάζει, σέ μιά δοσμένη χώρα, τό μέτρημα τῆς ἀξίας μέ τήν ἁπλή διάρκεια τοῦ χρόνου ἐργασίας. Ἀλλιῶς ἔχει τό ζήτημα στήν παγκόσμια ἀγορά, πού οἱ διάφορες χῶρες ἀποτελοῦν τά συστατικά της μέρη. Ἡ μέση ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας διαφέρει ἀπό χώρα σέ χώρα· στή μιά εἶναι μεγαλύτερη καί στήν ἄλλη μικρότερη. Αὐτοί οἱ ἐθνικοί μέσοι ὅροι σχηματίζουν ἑπομένως μιά κλίμακα, πού ἔχει γιά μονάδα μέτρου της τή μέση μονάδα τῆς παγκόσμιας ἐργασίας. Ἑπομένως, ἡ ἐντατικότερη ἐθνική ἐργασία, συγκρινόμενη μέ τή λιγότερο ἐντατική, παράγει στόν ἴδιο χρόνο περισσότερη ἀξία, πού ἐκφράζεται σέ περισσότερο χρῆμα.

Στή διεθνῆ του ὅμως ἐφαρμογή ὁ νόμος τῆς ἀξίας τροποποιεῖται ἀκόμα περισσότερο ἀπό τό γεγονός ὅτι στήν παγκόσμια ἀγορά ἡ πιό παραγωγική ἐθνική ἐργασία ὑπολογίζεται ἐπίσης σάν ἐργασία πιό ἐντατική, κάθε φορά πού τό πιό παραγωγικό ἔθνος δέν ἐξαναγκάζεται ἀπό τό συναγωνισμό νά κατεβάζει τήν τιμή πούλησης τοῦ ἐμπορεύματός του ὥς τήν ἀξία του.

Στό μέτρο πού εἶναι ἀναπτυγμένη σέ μιά χώρα ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή, στό ἴδιο μέτρο στή χώρα αὐτή ἐπίσης ἡ ἐθνική ἐντατικότητα καί παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας ξεπερνοῦν τό διεθνές ἐπίπεδο[64a]. Ἑπομένως, οἱ διάφορες ποσότητες ἐμπορευμάτων τοῦ ἴδιου εἴδους, πού σέ διάφορες χῶρες παράγονται στόν ἴδιο χρόνο ἐργασίας, ἔχουν ἄνισες διεθνεῖς ἀξίες πού ἐκφράζονται σέ διαφορετικές τιμές, δηλ. σέ διαφορετικά χρηματικά ποσά, ἀνάλογα μέ τίς διεθνεῖς ἀξίες. Ἔτσι, ἡ σχετική ἀξία τοῦ χρήματος θά εἶναι μικρότερη στό ἔθνος μέ πιό ἀναπτυγμένο κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς ἀπ' ὅ,τι στό ἔθνος μέ λιγότερο ἀναπτυγμένο κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς. Ἑπομένως, ὁ ὀνομαστικός μισθός—τό ἰσοδύναμο τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἐκφρασμένο σέ χρῆμα θά εἶναι ἐπίσης μεγαλύτερος στό πρῶτο ἔθνος ἀπ' ὅ,τι στό δεύτερο, πράγμα πού δέ σημαίνει καθόλου ὅτι αὐτό ἰσχύει καί γιά τόν πραγματικό μισθό, δηλαδή γιά τά μέσα συντήρησης πού βρίσκονται στή διάθεση τοῦ ἐργάτη.

Ἀνεξάρτητα ὅμως κι ἀπ' αὐτή τή σχετική διαφορά τῆς ἀξίας τοῦ χρήματος σέ διάφορες χῶρες, θά δοῦμε συχνά ὅτι τό μεροκάματο, τό βδομαδιάτικο κλπ., στό πρῶτο ἔθνος εἶναι μεγαλύτερο ἀπ' ὅ,τι στό δεύτερο, ἐνῶ ἡ σχετική τιμή τῆς ἐργασίας, δηλ. ἡ τιμή τῆς ἐργασίας σέ σχέση τόσο μέ τήν ὑπεραξία ὅσο καί μέ τήν ἀξία τοῦ προϊόντος εἶναι στό δεύτερο ἔθνος μεγαλύτερη ἀπ' ὅ,τι στό πρῶτο[65].

[64a] Σέ ἄλλο σημεῖο θά ἐξετάσουμε, ποιοί παράγοντες σχετικά μέ τήν παραγωγικότητα, μποροῦν νά τροποποιήσουν αὐτό τό νόμο γιά ξεχωριστούς κλάδους παραγωγῆς.

[65] Ὁ Τζέιμς Ἄντερσον στήν πολεμική του ἐνάντια στόν Σμίθ παρατηρεῖ· «Ἀξίζει ἐπίσης νά σημειωθεῖ πώς μόλο πού ἡ φαινομενική τιμή τῆς ἐργασίας εἶναι συνήθως χαμηλότερη στίς φτωχές χῶρες, ὅπου τά προϊόντα τῆς γεωργίας καί ἰδίως τά σιτηρά εἶναι πιό φτηνά, ὡστόσο στίς χῶρες αὐτές ἡ πραγματική τιμή τίς περισσότερες φορές εἶναι μεγαλύτερη ἀπ' ὅ,τι στίς ἄλλες χῶρες. Γιατί

Ὁ Τζ. Οὐ. Κόουελ, μέλος τῆς Ἐξεταστικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ 1833 γιά τά ἐργοστάσια, ὕστερα ἀπό ἐπισταμένη ἐξέταση τῶν κλωστηρίων κατάληξε στό συμπέρασμα ὅτι «στήν Ἀγγλία γιά τόν ἐργοστασιάρχη οἱ μισθοί στήν πραγματικότητα εἶναι πιό χαμηλοί παρά στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη, μόλο πού γιά τόν ἐργάτη μπορεῖ νά εἶναι πιό ὑψηλοί». (*Ure:* «Philosophy of Manufactures», σελ. 314). Ὁ ἄγγλος ἐπιθεωρητής ἐργασίας Ἀλεξάντερ Ρέντγκρεϊβ στήν ἔκθεση τῆς 31 τοῦ Ὀχτώβρη 1866 γιά τά ἐργοστάσια ἀποδείχνει ὕστερα ἀπό στατιστική σύγκριση μέ τά ἠπειρωτικά κράτη ὅτι, παρά τό χαμηλό μισθό καί τόν πολύ μεγαλύτερο χρόνο ἐργασίας, σέ σχέση μέ τό προϊόν, ἡ ἐργασία τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης εἶναι πιό ἀκριβή ἀπό τήν ἀγγλική. Ἕνας ἄγγλος διευθυντής (manager) ἑνός μπαμπακουργείου τοῦ Ὄλντενμπουργκ δηλώνει πώς ἐκεῖ ὁ χρόνος ἐργασίας διαρκεῖ κάθε μέρα, μαζί καί τό Σάββατο, $14^1/_2$ ὧρες, ἀπό τίς $5^1/_2$ τό πρωί ὥς τίς 8 τό βράδυ, καί πώς ἄν οἱ ἐργάτες τοῦ Ὄλντενμπουργκ στό χρονικό αὐτό διάστημα, ὅταν ἐργάζονται κάτω ἀπό τήν ἐπίβλεψη ἄγγλων ἐπιστατῶν δέ βγάζουν οὔτε τόσο προϊόν, ὅσο βγάζουν οἱ ἐργάτες τῆς Ἀγγλίας μέσα σέ 10 ὧρες, βγάζουν ὅμως πολύ λιγότερο ἀκόμα, ὅταν ἐργάζονται κάτω ἀπό τήν ἐπίβλεψη γερμανῶν ἐπιστατῶν. Στό Ὄλντενμπουργκ ὁ μισθός εἶναι πολύ πιό χαμηλός ἀπ' ὅ,τι στήν Ἀγγλία, σέ πολλές περιπτώσεις κατά 50%, ὁ ἀριθμός ὅμως τῶν χεριῶν σέ σχέση μέ τά μηχανήματα εἶναι πολύ μεγαλύτερος, σέ μερικά τμήματα ἡ ἀναλογία εἶναι 5 : 3. Ὁ κύριος Ρέντγκρεϊβ δίνει πολύ ἀκριβῆ λεπτομερειακά στοιχεῖα γιά τά ρωσικά μπαμπακουργεῖα. Τά στοιχεῖα τοῦ τά ἔδοσε ἕνας ἄγγλος manager [διευθυντής] πού ὥς τελευταῖα ἀκόμα ἐργαζόταν ἐκεῖ. Σ' αὐτό τό ρωσικό ἔδαφος, τό τόσο γόνιμο γιά ὅλων τῶν εἰδῶν τίς ἀνομίες, βρίσκονται σέ πλέρια ἄνθιση καί ὅλες οἱ παλιές φρίκες τῆς παιδικῆς περιόδου τῶν ἀγγλικῶν factories [ἐργοστασίων]. Οἱ διευθυντές εἶναι φυσικά ἄγγλοι, γιατί ὁ ντόπιος ρῶσος κεφαλαιοκράτης δέν κάνει γιά ἐργοστασιακές ἐπιχειρήσεις. Παρ' ὅλη τήν ὑπερβολική ἐργασία, παρά τή συνεχῆ ἡμερήσια καί νυχτερινή ἐργασία καί παρά τήν πιό ἐπαίσχυντη ἐξευτελιστική πληρωμή τῶν ἐργατῶν, τό ρωσικό ἐργοστασιακό προϊόν κατορθώνει καί φυτοζωεῖ μόνο χάρη στήν ἀπαγόρευση τοῦ

τήν πραγματική τιμή τῆς ἐργασίας δέν τήν ἐκφράζει ὁ μισθός πού παίρνει γιά μιά μέρα ὁ ἐργάτης, ἄν καί ἀποτελεῖ τή φαινομενική τιμή της. Ἡ πραγματική τιμή εἶναι αὐτό πού στοιχίζει πραγματικά στόν ἐπιχειρηματία μιά ὁρισμένη ποσότητα ἐκτελεσμένης ἐργασίας καί ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη σ' ὅλες σχεδόν τίς περιπτώσεις στίς πλούσιες χῶρες ἡ ἐργασία εἶναι φτηνότερη ἀπ' ὅ,τι εἶναι στίς πιό φτωχές, παρά τό γεγονός ὅτι ἡ τιμή τῶν σιτηρῶν καί τῶν ἄλλων μέσων συντήρησης στίς δεύτερες εἶναι συνήθως πιό χαμηλή ἀπ' ὅ,τι στίς πρῶτες... Ἡ ἐργασία πού ἀμείβεται μέ τήν ἡμέρα στέκει πιό χαμηλά στή Σκωτία, παρά στήν Ἀγγλία... Ἡ ἐργασία πού πληρώνεται μέ τό κομμάτι εἶναι γενικά πιό φτηνή στήν Ἀγγλία» (*James Anderson:* «Observations on the means of exciting a spirit of National Industry etc.», Edinburgh 1777, σελ. 350, 351).—Ἀντίστροφα, ὁ χαμηλός μισθός προκαλεῖ μέ τή σειρά του ἀκρίβαιμα τῆς ἐργασίας. «Ἡ ἐργασία εἶναι πιό ἀκριβή στήν Ἰρλανδία ἀπ' ὅ,τι στήν Ἀγγλία... ἐπειδή οἱ μισθοί εἶναι πολύ πιό χαμηλοί» (Ἀριθ. 2074 στή «Royal Commission on Railways Minutes», 1867).

ξένου προϊόντος.—Τέλος παραθέτω ἀκόμα μιά συγκριτική ἐπισκόπηση τοῦ κυρίου Ρέντγκρεϊβ γιά τό μέσο ἀριθμό ἀδραχτιῶν κατά ἐργοστάσιο καί κατά κλώστη στίς διάφορες χῶρες τῆς Εὐρώπης. Ὁ ἴδιος ὁ κύριος Ρέντγκρεϊβ παρατηρεῖ ὅτι τούς ἀριθμούς αὐτούς τούς συγκέντρωσε πρίν μερικά χρόνια καί ὅτι ἀπό τότε στήν Ἀγγλία μεγάλωσαν οἱ διαστάσεις τῶν ἐργοστασίων καί ὁ ἀριθμός τῶν ἀδραχτιῶν κατά ἐργάτη. Ὑποθέτει ὅμως ὅτι ἴδια εἶναι ἀναλογικά καί ἡ πρόοδο πού συντελέστηκε στίς χῶρες τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης πού ἀπαριθμεῖ, ὥστε τά ἀριθμητικά στοιχεῖα νά διατηροῦν τή συγκριτική ἀξία τους.

Μέσος ἀριθμός ἀδραχτιῶν κατά ἐργοστάσιο

Στήν Ἀγγλία	μέσος	ἀριθμός	ἀδραχτιῶν	κατά	ἐργοστάσιο	12 600
Στήν Ἑλβετία	»	»	»	»	»	8 000
Στήν Αὐστρία	»	»	»	»	»	7 000
Στή Σαξωνία	»	»	»	»	»	4 500
Στό Βέλγιο	»	»	»	»	»	4 000
Στή Γαλλία	»	»	»	»	»	1 500
Στήν Πρωσία	»	»	»	»	»	1 500

Μέσος ἀριθμός ἀδραχτιῶν κατά ἐργάτη

Στή Γαλλία	σέ	ἕναν	ἐργάτη	ἀναλογοῦν	14	ἀδράχτια
Στή Ρωσία	»	»	»	»	28	»
Στήν Πρωσία	»	»	»	»	37	»
Στή Βαυαρία	»	»	»	»	46	»
Στήν Αὐστρία	»	»	»	»	49	»
Στό Βέλγιο	»	»	»	»	50	»
Στή Σαξωνία	»	»	»	»	50	»
Στά μικρότερα γερμανικά κράτη	»	»	»	»	55	»
Στήν Ἑλβετία	»	»	»	»	55	»
Στή Μεγάλη Βρετανία	»	»	»	»	74	»

«Ἡ σύγκριση αὐτή—λέει ὁ κύριος Ρέντγκρεϊβ—ἐκτός ἀπό ἄλλους λόγους, εἶναι δυσμενής γιά τή Μεγάλη Βρετανία καί γιά τό λόγο ἰδίως ὅτι ὑπάρχουν ἐκεῖ πολλά ἐργοστάσια, ὅπου συνδυάζονται ἡ μηχανική ὑφαντουργία μέ τήν κλωστουργία, ἐνῶ στόν πίνακα δέν ἀφαιρεῖται κανένας ἀπό τούς ἐργάτες πού ἐργάζονται στούς ἀργαλιούς. Ἀντίθετα, τά ἐργοστάσια τοῦ ἐξωτερικοῦ εἶναι συνήθως ἁπλά κλωστήρια. Ἄν μπορούσαμε νά συγκρίνουμε ἀκριβῶς ὅμοια μέ ὅμοια, θά μποροῦσα ν' ἀπαριθμήσω πολλά μπαμπακοκλωστήρια στήν περιφέρειά μου, ὅπου ἕνας μόνο ἐργάτης (minder) μέ δυό γυναῖκες βοηθούς ἐπιβλέ-

πει μηχανές μιούλ μέ 2200 ἀδράχτια πού παράγουν 220 λίβρες νῆμα, μήκους 400 (ἀγγλικῶν) μιλίων τήν ἡμέρα» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1866», σελ. 31—37, σέ πολλά σημεῖα).

Ὅπως εἶναι γνωστό, στήν Ἀνατολική Εὐρώπη, καθώς καί στήν Ἀσία, ἀγγλικές ἑταιρίες ἔχουν ἀναλάβει τήν κατασκευή σιδηροδρομικῶν γραμμῶν καί ὅτι στή δουλιά αὐτή χρησιμοποιοῦν δίπλα στούς ντόπιους καί ὁρισμένο ἀριθμό ἄγγλων ἐργατῶν. Τό γεγονός ὅτι ἡ πραχτική ἀνάγκη τούς ὑποχρέωσε ἔτσι νά παίρνουν ὑπόψη τίς ἐθνικές διαφορές στήν ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας, δέν τούς ζημίωσε καθόλου. Ἡ πείρα τους διδάσκει πώς κι ἄν ἀκόμα τό ὕψος τοῦ μισθοῦ ἀνταποκρίνεται λίγο-πολύ στή μέση ἐντατικότητα τῆς ἐργασίας, ἡ σχετική τιμή της (σέ σχέση μέ τό προϊόν) κινεῖται γενικά στήν ἀντίθετη κατεύθυνση.

Στό «Δοκίμιο γιά τό ἐπίπεδο τῶν μισθῶν»[66], ἕνα ἀπό τά πρῶτα του οἰκονομικά ἔργα, ὁ Χ. Κέρυ προσπαθεῖ ν' ἀποδείξει πώς οἱ διάφοροι ἐθνικοί μισθοί εἶναι ἀπευθείας ἀνάλογοι πρός τό βαθμό παραγωγικότητας τῶν ἐθνικῶν ἐργάσιμων ἡμερῶν, γιά νά βγάλει ἀπ' αὐτή τή διεθνῆ σχέση τό συμπέρασμα, ὅτι ὁ μισθός γενικά ἀνεβαίνει καί πέφτει ἀνάλογα μέ τήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας. Ὅλη μας ἡ ἀνάλυση τῆς παραγωγῆς τῆς ὑπεραξίας ἀποδείχνει τήν ἀνουσιότητα αὐτοῦ τοῦ συμπεράσματος, ἀκόμα κι ἄν ὁ Κέρυ ἀπόδειχνε τήν ὑπόθεσή του, ἀντί κατά τή συνήθειά του ν' ἀνακατεύει φύρδην μίγδην ἄκριτα καί ἐπιπόλαια στατιστικό ὑλικό ἁρπαγμένο ἀπό δῶ κι ἀπό κεῖ. Τό ὡραιότερο εἶναι ὅτι δέν ἰσχυρίζεται πώς τά πράγματα εἶναι στ' ἀλήθεια ὅπως θάπρεπε νᾶναι σύμφωνα μέ τή θεωρία. Γιατί σύμφωνα μ' αὐτόν ἡ κρατική ἀνάμιξη ἔχει νοθεύσει τή φυσική οἰκονομική σχέση. Γιαυτό πρέπει νά ὑπολογίζουμε τούς ἐθνικούς μισθούς ἔτσι, σά νά περιέρχεται στόν ἴδιο τόν ἐργάτη τό μέρος ἐκεῖνο τῶν μισθῶν πού περιέρχεται στό κράτος μέ τή μορφή φόρων. Δέ θάπρεπε ὁ κύριος Κέρυ νά διερωτηθεῖ ἀκόμα μήπως αὐτά τά «κρατικά ἔξοδα» δέν εἶναι ἐπίσης «φυσικοί καρποί» τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἀνάπτυξης; Ὁ συλλογισμός εἶναι ἀπολύτως ἀντάξιος τοῦ ἀνδρός, πού τίς κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγῆς τίς διακηρύχνει στήν ἀρχή σάν αἰώνιους νόμους τῆς φύσης καί τοῦ λογικοῦ, πού τό ἐλεύθερο ἁρμονικό παιχνίδι τους διαταράσσεται μόνο ἀπό τήν κρατική ἀνάμιξη, γιά ν' ἀνακαλύψει κατόπι πώς ἡ διαβολική ἐπιρροή τῆς Ἀγγλίας στήν παγκόσμια ἀγορά, ἐπιροή πού ὅπως φαίνεται δέν προέρχεται ἀπό τούς φυσικούς νόμους τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, κάνει ἀναγκαία τήν ἀνάμιξη τοῦ κράτους, δηλ. τήν προστασία ἀπό μέρους τοῦ κράτους τῶν προκείμενων νόμων τῆς φύσης καί τοῦ λογικοῦ, alias [μ' ἄλλα λόγια] κάνει ἀναγκαῖο τό προστατευτικό σύστημα. Ἀνακάλυψε παραπέρα ὅτι τά θεωρήματα τοῦ Ρικάρντο κλπ. πού διατυπώνουν ὑπάρχουσες κοινωνικές ἀντιθέσεις καί ἀντιφάσεις, δέν εἶναι τό ἰδεῶδες προϊόν τῆς πραγματικῆς οἰκονομικῆς κίνησης, ἀλλά ἀντίστροφα οἱ πραγματικές ἀντιθέσεις τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς στήν Ἀγγλία καί ἀλλοῦ εἶναι τό ἀποτέλεσμα τῆς θεωρίας τοῦ Ρικάρντο κλπ.! Τέλος ἀνακάλυψε ὅτι σέ τελευταία ἀνάλυση τό ἐμπόριο εἶναι ἐκεῖνο πού καταστρέφει τίς ἔμφυτες ὀμορφιές καί ἁρμονίες τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ἀκόμα ἕνα βῆμα καί θ' ἀνακαλύψει, ἴσως, πώς τό μοναδικό κακό τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς εἶναι τό ἴδιο τό κεφάλαιο. Μονάχα ἕνας ἄνθρωπος μέ τόσο τρομαχτική ἀκρισία καί τόση πολυμάθεια de faux aloi [κάλπικου περιεχομένου] ἀξίζει παρά τόν προστατευτικό αἱρετισμό του, νά γίνει ἡ μυστική πηγή τῆς ἁρμονικῆς σοφίας ἑνός Μπαστιά καί ὅλων τῶν ἄλλων αἰσιόδοξων ὀπαδῶν τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου τῆς ἐποχῆς μας.

[66] «Essay on the Rate of Wages: with an Examination of the Causes of the Differences in the Conditions of the Labouring Population throughout the World», Philadelphia 1835.

ΜΕΡΟΣ ΕΒΔΟΜΟ

ΤΟ ΠΡΟΤΣΕΣ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Ἡ μετατροπή ἑνός χρηματικοῦ ποσοῦ σέ μέσα παραγωγῆς καί ἐργατική δύναμη εἶναι ἡ πρώτη κίνηση πού διαγράφει τό ποσό τῆς ἀξίας πού πρόκειται νά λειτουργήσει σάν κεφάλαιο. Ἡ μετατροπή αὐτή συντελεῖται στήν ἀγορά, στή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας. Ἡ δεύτερη φάση τῆς κίνησης, τό προτσές τῆς παραγωγῆς, ἔχει ὁλοκληρωθεῖ, μόλις τά μέσα παραγωγῆς ἔχουν μετατραπεῖ σέ ἐμπόρευμα, πού ἡ ἀξία του ξεπερνάει τήν ἀξία τῶν συστατικῶν μερῶν του, δηλαδή περιέχει τό ἀρχικά προκαταβλημένο κεφάλαιο σύν μιά ὑπεραξία. Τά ἐμπορεύματα αὐτά πρέπει ἔπειτα νά ξαναριχτοῦν στή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας. Πρέπει νά πουληθοῦν, νά πραγματοποιηθεῖ ἡ ἀξία τους σέ χρῆμα, τό χρῆμα αὐτό νά ξαναμετατραπεῖ σέ κεφάλαιο καί νά ἐπαναλαβαίνεται τό ἴδιο πάντα ἀπό τήν ἀρχή. Ἡ κυκλική αὐτή κίνηση πού διατρέχει πάντα τίς ἴδιες διαδοχικές φάσεις ἀποτελεῖ τήν κυκλοφορία τοῦ κεφαλαίου.

Ὁ πρῶτος ὅρος τῆς συσσώρευσης εἶναι νάχει καταφέρει ὁ κεφαλαιοκράτης νά πουλήσει τά ἐμπορεύματά του καί νά ξαναμετατρέψει σέ κεφάλαιο τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ χρήματος πού εἰσέπραξε μ' αὐτό τόν τρόπο. Στό ἑξῆς θά προϋποθέτουμε ὅτι τό κεφάλαιο διατρέχει μέ κανονικό τρόπο τό προτσές τῆς κυκλοφορίας του. Πιό ἐπισταμένη ἀνάλυση αὐτοῦ τοῦ προτσές θά κάνουμε στό Δεύτερο Βιβλίο.

Ὁ κεφαλαιοκράτης πού παράγει τήν ὑπεραξία, δηλ. πού ἀπομυζάει ἄμεσα ἀπό τούς ἐργάτες ἀπλήρωτη ἐργασία καί τήν παγιώνει σέ ἐμπορεύματα, εἶναι μέν ὁ πρῶτος πού ἰδιοποιεῖται αὐτή τήν ὑπεραξία, δέν εἶναι ὅμως καθόλου ὁ τελευταῖος ἰδιοχτήτης της. Κατοπινά εἶναι ὑποχρεωμένος νά τή μοιραστεῖ μέ ἄλλους κεφαλαιοκράτες, πού στό σύνολο τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς ἐκπληρώνουν ἄλλες λειτουργίες, λχ. μέ τούς ἰδιοχτῆτες τῆς γῆς κλπ. Γιαυτό, ἡ ὑπεραξία μοιράζεται σέ διάφορα μέρη. Τά κλάσματά της περιέρχονται σέ διάφορες κατηγορίες προσώπων καί ἀποχτοῦν διάφορες, ἀνεξάρτητες ἡ μιά ἀπό

τήν ἄλλη μορφές, ὅπως εἶναι τό κέρδος, ὁ τόκος, τό ἐμπορικό κέρδος, ἡ γαιοπρόσοδος κλπ. Οἱ παραλλαγμένες αὐτές μορφές τῆς ὑπεραξίας μποροῦν νά ἐξεταστοῦν μόνο στό Τρίτο Βιβλίο.

Ἔτσι ὑποθέτουμε ἐδῶ, ἀπό τή μιά, πώς ὁ κεφαλαιοκράτης πού παράγει τό ἐμπόρευμα τό πουλάει στήν ἀξία του καί δέ στεκόμαστε περισσότερο στήν ἐπιστροφή του στήν ἀγορά ἐμπορευμάτων, οὔτε στίς καινούργιες μορφές πού προσκολλοῦνται στό κεφάλαιο μέσα στή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας, οὔτε στούς συγκεκριμένους ὅρους τῆς ἀναπαραγωγῆς πού περιέχονται σ' αὐτές τίς μορφές. Ἀπό τήν ἄλλη, τόν κεφαλαιοκράτη παραγωγό τόν θεωροῦμε ἰδιοχτήτη ὅλης τῆς ὑπεραξίας ἤ, ἄν θέλετε, ἐκπρόσωπο ὅλων ἐκείνων πού συμμετέχουν στό μοίρασμα τῆς λείας. Στήν ἀρχή λοιπόν ἐξετάζουμε τή συσσώρευση ἀφηρημένα, δηλ. σάν ἁπλό στοιχεῖο τοῦ ἄμεσου προτσές παραγωγῆς.

Ἐξάλλου, ἐφόσο γίνεται συσσώρευση, θά πεῖ πώς ὁ κεφαλαιοκράτης πετυχαίνει τήν πούληση τοῦ παραγμένου ἐμπορεύματος καί τήν ξαναμετατροπή σέ κεφάλαιο τοῦ χρήματος πού εἰσέπραξε ἀπό τό ἐμπόρευμα. Ἔπειτα: ὁ τεμαχισμός τῆς ὑπεραξίας σέ διάφορα κομμάτια δέν ἀλλάζει καθόλου τή φύση της, οὔτε τούς ἀναγκαίους ὅρους κάτω ἀπό τούς ὁποίους ἡ ὑπεραξία γίνεται στοιχεῖο τῆς συσσώρευσης. Ὁποιαδήποτε μερίδα τῆς ὑπεραξίας κι ἄν κρατάει ὁ κεφαλαιοκράτης παραγωγός γιά τόν ἑαυτό του ἤ παραχωρεῖ σέ ἄλλους, αὐτός πάντα τήν ἰδιοποιεῖται ἀπό πρῶτο χέρι. Αὐτό λοιπόν πού ὑποθέτουμε ὅτι συντελεῖται κατά τήν περιγραφή μας τῆς συσσώρευσης, συντελεῖται στό πραγματικό προτσές τῆς συσσώρευσης. Ἀπό τήν ἄλλη τό κομμάτιασμα τῆς ὑπεραξίας καί ἡ κίνηση τῆς κυκλοφορίας πού μεσολαβεῖ συσκοτίζουν τήν ἁπλή βασική μορφή τοῦ προτσές συσσώρευσης. Γιαυτό, ἡ ἀνάλυση αὐτοῦ τοῦ προτσές στήν καθαρή του μορφή ἀπαιτεῖ νά παραβλέψουμε προσωρινά ὅλα τά φαινόμενα, πού κρύβουν τό ἐσωτερικό παιχνίδι τοῦ μηχανισμοῦ του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΙΚΟΣΤΟ ΠΡΩΤΟ

ΑΠΛΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ

Ὁποιαδήποτε κι ἄν εἶναι ἡ κοινωνική μορφή τοῦ προτσές παραγωγῆς, τό προτσές αὐτό πρέπει νά εἶναι συνεχές ἤ νά διατρέχει περιοδικά, πάντα ἀπό τήν ἀρχή, τά ἴδια στάδια. Ἐπίσης, ὅσο λίγο μιά κοινωνία μπορεῖ νά παύσει νά καταναλώνει, ἄλλο τόσο μπορεῖ νά παύσει νά παράγει. Γιαυτό, κάθε κοινωνικό προτσές παραγωγῆς ἐξεταζόμενο στή διαρκῆ του συνάφεια καί στήν ἀέναη ροή τῆς ἀνανέωσής του, εἶναι ταυτόχρονα καί προτσές ἀναπαραγωγῆς.

Οἱ ὅροι τῆς παραγωγῆς εἶναι ταυτόχρονα καί οἱ ὅροι τῆς ἀναπαραγωγῆς. Καμιά κοινωνία δέν μπορεῖ νά παράγει διαρκῶς, δηλ. ν' ἀναπαράγει, χωρίς νά ξαναμετατρέπει διαρκῶς ἕνα μέρος τῶν προϊόντων της σέ μέσα παραγωγῆς ἤ σέ στοιχεῖα τῆς νέας παραγωγῆς. Ὅταν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μένουν ἴδιοι, ἡ κοινωνία μπορεῖ ν' ἀναπαράγει ἤ νά διατηρεῖ τόν πλοῦτο της στήν ἴδια κλίμακα μόνο στήν περίπτωση πού ἀναπληρώνει in natura [σέ εἶδος] καί σέ ἴση ποσότητα νέων ἀντιτύπων τά μέσα παραγωγῆς πού κατανάλωσε στή διάρκεια τοῦ ἔτους, δηλ. τά μέσα ἐργασίας, τίς πρῶτες ὕλες καί τίς βοηθητικές ὕλες, ποσότητα πού ἀποσπᾶται ἀπό τή χρονιάτικη μάζα τῶν προϊόντων καί ξαναμπαίνει στό προτσές παραγωγῆς. Ἑπομένως, μιά ὁρισμένη ποσότητα τοῦ χρονιάτικου προϊόντος ἀνήκει στήν παραγωγή. Ἡ ποσότητα αὐτή, ἐπειδή ἐξαρχῆς προορίζεται γιά τήν παραγωγική κατανάλωση, ὑπάρχει στό μεγαλύτερό της μέρος σέ φυσικές μορφές τέτιες πού ἀπό μόνες τους ἀποκλείουν τήν ἀτομική κατανάλωση.

Ἄν ἡ παραγωγή ἔχει κεφαλαιοκρατική μορφή, τό ἴδιο γίνεται καί μέ τήν ἀναπαραγωγή. Ὅπως στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς τό προτσές τῆς ἐργασίας ἐμφανίζεται μόνο σάν ἕνα μέσο γιά τό προτσές ἀξιοποίησης, ἔτσι καί ἡ ἀναπαραγωγή ἐμφανίζεται μόνο σάν ἕνα μέσο γιά ν' ἀναπαραχθεῖ σάν κεφάλαιο ἡ προκαταβλημένη ἀξία, δηλαδή σάν ἀξία πού ἀξιοποιεῖται. Ὁ οἰκονομικός ρόλος πού χαρακτηρίζει τόν κεφαλαιοκράτη προσκολᾶται σ' ἕναν ἄνθρωπο μόνο ἐπειδή τό χρῆμα του λειτουργεῖ διαρκῶς σάν κεφάλαιο. Ἄν λχ. τό προκαταβλημένο χρηματικό ποσό τῶν 100 λιρ. στ. ἔχει μετατραπεῖ φέτος σέ κεφάλαιο καί ἔχει παράγει μιάν ὑπεραξία 20 λιρ. στ. εἶναι ὑποχρεωμένο νά ἐπαναλάβει τοῦ χρόνου κλπ. τήν ἴδια πράξη. Σάν περιοδική προσαύξηση τῆς ἀξίας τοῦ κεφαλαίου, ἤ σάν περιοδικός καρπός τοῦ λειτουργοῦντος κεφαλαίου, ἡ ὑπεραξία ἀποχτάει τή μορφή ἑνός εἰσοδήματος [Revenue] πού πηγάζει ἀπό τό κεφάλαιο[1].

Ἄν τό εἰσόδημα αὐτό χρησιμεύει στόν κεφαλαιοκράτη μονάχα σάν κοντύλι κατανάλωσης [Konsumtionsfonds] ἤ ἄν καταναλώνεται μέ τήν ἴδια περιοδικότητα μέ τήν ὁποία παράγεται, γίνεται ἁπλή ἀναπαραγωγή, ὅταν μένουν ἴδιοι ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι. Ἄν καί ἡ ἁπλή ἀναπαραγωγή ἀποτελεῖ μόνο ἁπλή ἐπανάληψη τοῦ προτσές τῆς παραγωγῆς στήν ἴδια κλίμακα, ὡστόσο ἡ ἁπλή αὐτή ἐπανάληψη ἤ συνέχεια ἐναποτυπώνει στό προτσές ὁρισμένα καινούργια χαρακτηριστικά ἤ, καλύτερα, διαλύει τά φαινομενικά χαρακτηριστικά πού ἔχει σάν μεμονωμένη πράξη.

Ἀφετηρία τοῦ προτσές τῆς παραγωγῆς εἶναι ἡ ἀγορά τῆς ἐργατικῆς δύναμης γιά ἕνα ὁρισμένο χρονικό διάστημα, κι αὐτή ἡ ἀφετηρία ἀνανεώνεται διαρκῶς κάθε φορά πού λήγει ἡ προθεσμία πούλησης τῆς ἐργασίας, ὁπότε λήγει καί μιά καθορισμένη περίοδος παραγωγῆς, λχ. μιά βδομάδα, ἕνας μήνας κλπ. Ὁ ἐργάτης ὅμως πληρώνεται μόνο ἀφοῦ λειτουργήσει ἡ ἐργατική του δύναμη καί ἀφοῦ πραγματοποιήσει σέ ἐμπορεύματα τόσο τή δική της ἀξία, ὅσο καί τήν ὑπεραξία. Ἔχει ἑπομένως παραγάγει καί τήν ὑπεραξία, πού γιά τήν ὥρα τή θεωροῦμε μονάχα σάν κοντύλι κατανάλωσης [Konsumtionsfonds] τοῦ κεφαλαιοκράτη, καί τό κοντύλι [Fonds, ποσό] γιά τή δική του πληρωμή, δηλ. τό μεταβλητό κεφάλαιο, προτοῦ τοῦ ἐπιστραφεῖ μέ τή μορφή τοῦ μισθοῦ ἐργασίας. Τόν ἐργάτη ὅμως τόν ἀπασχολοῦν μόνο τόσο, ὅσο ἀναπαράγει διαρκῶς τό μεταβλητό κεφάλαιο. Ἀπό δῶ ἀπορέει ὁ «ΙΙ» τύπος τῶν οἰκονομολόγων πού ἀναφέραμε στό δέκατο ἕκτο κεφάλαιο, τύπος πού παρασταίνει τό μισθό σάν μερίδιο στό ἴδιο τό προϊόν[2]. Πρόκειται γιά τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ προϊόντος πού τό ἀναπαράγει διαρκῶς ὁ ἴδιος ὁ ἐργάτης καί πού ἐπιστρέφει διαρκῶς σ' αὐτόν μέ τή μορφή τοῦ μισθοῦ. Ὁ κεφαλαιοκράτης τοῦ πληρώνει βέβαια σέ χρῆμα τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος. Τό χρῆμα αὐτό εἶναι ἁπλῶς ἡ μεταβλημένη μορφή τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας ἤ καλύτερα ἑνός μέρους τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας. Τόν καιρό πού ὁ ἐργάτης μετατρέπει σέ προϊόν ἕνα μέρος τῶν μέσων παραγωγῆς, ἕνα μέρος τοῦ προηγούμενου προϊόντος του ξαναμετατρέ-

---

[1] «Οἱ πλούσιοι πού καταναλώνουν τά προϊόντα τῆς ἐργασίας ἄλλων τά ἀποχτοῦν μόνο μέ ἀνταλλαχτικές πράξεις (ἀγορές ἐμπορευμάτων)... Γιαυτό φαίνονται σά νἆναι ἐκτεθειμένοι στόν κίνδυνο γρήγορης ἐξάντλησης τῶν ἀποθεμάτων τους... Στό σημερινό κοινωνικό καθεστώς ὅμως ὁ πλοῦτος ἔχει ἀποχτήσει τή δύναμη ν' ἀναπαράγεται μέ ξένη ἐργασία... Ὁ πλοῦτος, ὅπως ἡ ἐργασία καί μέσω τῆς ἐργασίας, παρέχει ἕνα χρονιάτικο καρπό, πού μπορεῖ κάθε χρόνο νά ἐκμηδενίζεται, χωρίς ὁ πλούσιος νά γίνεται φτωχότερος. Ὁ καρπός αὐτός εἶναι τό εἰσόδημα πού πηγάζει ἀπό τό κεφάλαιο» (*Sismondi:* «Nouveaux Principes d' Economie Politique», 1η ἔκδ., Paris 1819, τόμ. I, σελ. 81, 82).

[2] «Καί οἱ μισθοί καί τά κέρδη πρέπει νά θεωροῦνται μέρος τοῦ ἕτοιμου προϊόντος» (*G. Ramsay:* «An Essay on the Distribution of Wealth», Edinburgh 1836, σελ. 142). «Τό μερίδιο τοῦ προϊόντος, πού ἀναλογεῖ στόν ἐργάτη μέ τή μορφή τοῦ μισθοῦ» (*James Mill:* «Elements of Political Economy», γαλλική μετάφραση τοῦ Parissot, Paris 1823, σελ. 34).

πεται σέ χρῆμα. Ἡ σημερινή του ἐργασία ἤ ἡ ἐργασία τοῦ ἑπόμενου ἑξάμηνου πληρώνεται μέ τήν ἐργασία του τῆς προηγούμενης ἑβδομάδας ἤ τοῦ τελευταίου ἑξάμηνου. Ἡ αὐταπάτη πού δημιουργεῖ ἡ χρηματική μορφή, ἐξαφανίζεται ἀμέσως, μόλις πάρουμε ὑπόψη ὄχι τόν ξεχωριστό κεφαλαιοκράτη καί τόν ξεχωριστό ἐργάτη, ἀλλά τήν τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν καί τήν τάξη τῶν ἐργατῶν. Ἡ τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν δίνει διαρκῶς στήν ἐργατική τάξη μέ τή μορφή χρήματος διαταχτικές πού τῆς δίνουν δικαίωμα σ' ἕνα μέρος τοῦ προϊόντος πού τό ἔχει παράγει ἡ ἴδια ἡ ἐργατική τάξη καί πού τό ἔχει σφετεριστεῖ ἡ τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν. Τίς διαταχτικές αὐτές ὁ ἐργάτης τίς ἐπιστρέφει μέ τήν ἴδια κανονικότητα στήν τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν καί τῆς ἀφαιρεῖ ἔτσι τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ δικοῦ του προϊόντος πού τοῦ ἀναλογεῖ. Ἡ ἐμπορευματική μορφή τοῦ προϊόντος καί ἡ χρηματική μορφή τοῦ ἐμπορεύματος μεταμφιέζουν αὐτή τή συναλλαγή.

Ἑπομένως, τό μεταβλητό κεφάλαιο εἶναι μόνο μιά εἰδική ἱστορική μορφή ἐμφάνισης τοῦ κοντυλιοῦ [Fonds, ποσοῦ] σέ μέσα συντήρησης ἤ τοῦ κοντυλιοῦ ἐργασίας [Arbeitsfonds], πού χρειάζεται ὁ ἐργάτης γιά τήν αὐτοσυντήρηση καί τήν ἀναπαραγωγή του καί πού σ' ὅλα τά συστήματα τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς εἶναι πάντα ὑποχρεωμένος νά τό παράγει καί νά τό ἀναπαράγει ὁ ἴδιος. Τό κοντύλι ἐργασίας ἐπιστρέφει στόν ἐργάτη ἀδιάκοπα μέ τή μορφή μέσων πληρωμῆς γιά τήν ἐργασία του, μόνο ἐπειδή τό δικό του προϊόν ἀπομακρύνεται ἀδιάκοπα ἀπ' αὐτόν μέ τή μορφή τοῦ κεφαλαίου. Αὐτή ὅμως ἡ μορφή ἐμφάνισης τοῦ κοντυλιοῦ ἐργασίας δέν ἀλλάζει τίποτα στό γεγονός ὅτι ὁ κεφαλαιοκράτης προκαταβάλλει στόν ἐργάτη τήν ἀντικειμενοποιημένη ἐργασία τοῦ ἴδιου τοῦ ἐργάτη[3]. Ἄς πάρουμε ἕναν ἀγρότη δουλοπάροικο. Ἐργάζεται μέ τά δικά του μέσα παραγωγῆς στό δικό του χωράφι, λχ. 3 μέρες τήν ἑβδομάδα. Τίς τρεῖς ἄλλες μέρες τῆς ἑβδομάδας δουλεύει ἀγγαρεία στό ἀρχοντικό χτῆμα. Ἀναπαράγει διαρκῶς τό δικό του κοντύλι ἐργασίας πού δέν ἀποχτάει γι' αὐτόν ποτέ τή μορφή ἑνός τρίτου μέσου πληρωμῆς πού τοῦ προκαταβάλλεται γιά τήν ἐργασία του. Σάν ἀντιστάθμισμα ὅμως καί ἡ ἀπλήρωτη ἀναγκαστική ἐργασία του δέν παίρνει ποτέ τή μορφή ἐλεύθερης πληρωμένης ἐργασίας. Ἄν αὔριο ὁ τσιφλικάς ἰδιοποιηθεῖ ὁ ἴδιος τό χωράφι, τό ζῶο ἐργασίας, τό σπόρο, μέ δυό λόγια τά μέσα παραγωγῆς τοῦ δουλοπάροικου, τότε στό ἑξῆς ὁ τελευταῖος εἶναι ὑποχρεωμένος νά πουλάει τήν ἐργατική του δύναμη στόν τσιφλικά. Ἄν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μείνουν ἴδιοι θά ἐξακολουθεῖ ὅπως καί προηγούμενα νά ἐργάζεται 6 μέρες τήν ἑβδομάδα, 3 μέρες γιά τόν ἑαυτό του καί 3 μέρες γιά τόν πρώην τσιφλικά ἀφέντη του, πού τώρα ἔχει μετατραπεῖ σέ

[3] «Ὅταν χρησιμοποιεῖται κεφάλαιο γιά τήν προκαταβολή τῶν μισθῶν τῶν ἐργατῶν δέν προσθέτει τίποτα στό ἀπόθεμα γιά τή συντήρηση τῆς ἐργασίας» (*Cazenove* σέ μιά ὑποσημείωση στό ἔργο τοῦ Μάλθους «Definitions in Political Economy», London 1853, σελ. 22, πού τό ἔχει ἐκδόσει ὁ ἴδιος).

ἀφεντικό πού μισθώνει ἐργάτες. Θά ἐξακολουθεῖ ὅπως καί προηγούμενα νά χρησιμοποιεῖ τά μέσα παραγωγῆς σάν μέσα παραγωγῆς καί νά μεταβιβάζει τήν ἀξία τους στό προϊόν. Ὅπως καί πρῶτα ἕνα ὁρισμένο μέρος τοῦ προϊόντος θά μπαίνει στήν ἀναπαραγωγή. Ὅπως ὅμως ἡ ἐργασία μέ τή μορφή ἀγγαρείας παίρνει τή μορφή τῆς μισθωτῆς ἐργασίας, ἔτσι καί τό κοντύλι ἐργασίας [Arbeitsfonds] πού ἐξακολουθεῖ νά παράγεται καί ν' ἀναπαράγεται ἀπό τόν πρώην δουλοπάροικο ἀγρότη, παίρνει τή μορφή κεφαλαίου πού τοῦ τό προκαταβάλλει ὁ πρώην τσιφλικάς ἀφέντης. Ὁ ἀστός οἰκονομολόγος, πού τό περιορισμένο του μυαλό δέν μπορεῖ νά ξεχωρίσει τή μορφή ἐμφάνισης ἀπό τό περιεχόμενο πού ἐμφανίζει αὐτή ἡ μορφή, κλείνει τά μάτια μπρός στό γεγονός ὅτι ἀκόμα καί σήμερα τό κοντύλι ἐργασίας μονάχα σάν ἐξαίρεση παρουσιάζεται στήν ὑδρόγειο μέ τή μορφή κεφαλαίου[4].

Τό μεταβλητό κεφάλαιο χάνει βέβαια τό χαρακτήρα μιᾶς ἀξίας προκαταβλημένης ἀπό τά κοντύλια τοῦ ἴδιου τοῦ κεφαλαιοκράτη[4a], μόνο ἀπό τή στιγμή πού τό κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγῆς τό ἐξετάζουμε στήν ἀέναη ροή τῆς ἀνανέωσής του. Τό προτσές ὅμως αὐτό πρέπει κάπου καί κάποτε νάχει ἀρχίσει. Γιαυτό, μέ βάση τήν ὥς τά τώρα ἄποψή μας, εἶναι πιθανό ὁ κεφαλαιοκράτης νάγινε κάποτε κάτοχος χρήματος μέ κάποια πρωταρχική συσσώρευση, ἀνεξάρτητη ἀπό ἀπλήρωτη ξένη ἐργασία, κι ἔτσι νά μπόρεσε νά ἐμφανιστεῖ στήν ἀγορά σάν ἀγοραστής ἐργατικῆς δύναμης. Ὡστόσο, ἡ ἁπλή συνέχεια τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προτσές παραγωγῆς, ἡ ἁπλή ἀναπαραγωγή, προκαλεῖ καί ἄλλες περίεργες ἀλλαγές, πού ἀγκαλιάζουν ὄχι μόνο τό μεταβλητό μέρος τοῦ κεφαλαίου, ἀλλά καί τό συνολικό κεφάλαιο.

Ἄν ἡ ὑπεραξία πού παράγεται περιοδικά, λχ. κάθε χρόνο, μέ ἕνα κεφάλαιο 1000 λιρ. στ. εἶναι 200 λίρ. στ. κι ἄν ἡ ὑπεραξία αὐτή καταναλώνεται ὁλόκληρη κάθε χρόνο, εἶναι φανερό πώς ὕστερα ἀπό πέντε χρόνων ἐπανάληψη τοῦ ἴδιου προτσές τό συνολικό ποσό πού θάχει καταναλωθεῖ $= 5 \times 200$, δηλαδή θά εἶναι ἴσο μέ τήν ἀξία τοῦ ἀρχικά προκαταβλημένου κεφαλαίου τῶν 1000 λιρ. στ. Ἄν ἡ χρονιάτικη ὑπεραξία εἶχε καταναλωθεῖ ἐνμέρει, λχ. μόνο ἡ μισή, θάχαμε τό ἴδιο ἀποτέλεσμα ὕστερα ἀπό δέκα χρόνων ἐπανάληψη τοῦ προτσές παραγωγῆς, γιατί $10 \times 100 = 1000$. Γενικά: Ἄν διαιρέσουμε τήν ἀξία τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου μέ τήν ὑπεραξία πού καταναλώνεται κάθε χρόνο ἔχουμε τόν ἀριθμό τῶν χρόνων ἤ τόν ἀριθμό τῶν περιόδων ἀναπαραγωγῆς, πού ὕστερα ἀπό τήν παρέλευσή τους ἔχει καταναλωθεῖ ἀπό τόν κεφαλαιοκράτη καί ἑπομένως ἔχει ἐξαφανιστεῖ τό

[4] «Οὔτε στό ἕνα τέταρτο τῆς γῆς τά μέσα ὕπαρξης τοῦ ἐργάτη δέν προκαταβάλλονται στούς ἐργάτες ἀπό κεφαλαιοκράτες» (*Richard Jones:* «Textbook of Lectures on the Political Economy of Nations», Hertford 1852, σελ. 36)

[4a] «Παρά τό γεγονός ὅτι τό ἀφεντικό προκαταβάλλει στόν ἐργάτη μανουφακτούρας τό μισθό του, στήν πραγματικότητα αὐτό δέν τοῦ στοιχίζει τίποτα, ἐπειδή ἡ ἀξία αὐτῶν τῶν μισθῶν μαζί μέ κάποιο κέρδος βρίσκεται συνήθως στήν αὐξημένη ἀξία τοῦ ἀντικειμένου στό ὁποῖο χρησιμοποιήθηκε ἡ ἐργασία τοῦ ἐργάτη» (*A. Smith:* «Wealth of Nations», βιβλ. II, κεφ. III, σελ. 311).

ἀρχικά προκαταβλημένο κεφάλαιο. Ἡ ἀντίληψη τοῦ κεφαλαιοκράτη ὅτι καταναλώνει τό προϊόν τῆς ξένης ἀπλήρωτης ἐργασίας, τήν ὑπεραξία, καί ὅτι διατηρεῖ τήν ἀρχική ἀξία τοῦ κεφαλαίου, δέν μπορεῖ ν᾽ ἀλλάξει τίποτα ἀπολύτως σ᾽ αὐτό τό γεγονός. Ὅταν περάσουν μερικά χρόνια, ἡ ἀξία τοῦ κεφαλαίου πού τοῦ ἀνήκει εἶναι ἴση μέ τό ποσό τῆς ὑπεραξίας πού ἔχει ἰδιοποιηθεῖ στά χρόνια αὐτά χωρίς νάχει καταβάλει ἔναντι ἕνα ἰσοδύναμο, καί τό ποσό τῆς ἀξίας πού ἔχει καταναλώσει εἶναι ἴσο μέ τήν ἀρχική ἀξία τοῦ κεφαλαίου. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι κρατάει στό χέρι ἕνα κεφάλαιο, πού δέν ἔχει ἀλλάξει τό μέγεθός του, καί πού ἕνα μέρος του, τά χτίρια, οἱ μηχανές κλπ. ὑπῆρχαν κιόλας ὅταν ἔβαζε μπρός τήν ἐπιχείρησή του. Ἐδῶ ὅμως πρόκειται γιά τήν ἀξία τοῦ κεφαλαίου καί ὄχι γιά τά ὑλικά συστατικά του μέρη. Ὅταν καταναλώσει κανείς ὅλη τήν περιουσία του δημιουργώντας χρέη πού εἶναι ἴσα μέ τήν ἀξία αὐτῆς τῆς περιουσίας, τότε ὅλη ἡ περιουσία του ἀντιπροσωπεύει ἀκριβῶς μόνο τό συνολικό ποσό τῶν χρεῶν του. Ἐπίσης, ὅταν ὁ κεφαλαιοκράτης καταναλώσει τό ἰσοδύναμο τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου του, ἡ ἀξία αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου δέν ἀντιπροσωπεύει πιά παρά μόνο τό συνολικό ποσό τῆς ὑπεραξίας πού ἔχει ἰδιοποιηθεῖ δωρεάν. Ἀπό δῶ καί μπρός δέν ὑπάρχει πιά οὔτε ἕνα ἄτομο ἀξίας τοῦ παλιοῦ του κεφαλαίου.

Ἔτσι λοιπόν, τελείως ἀνεξάρτητα ἀπό κάθε συσσώρευση, ἡ ἁπλή συνέχεια τοῦ προτσές τῆς παραγωγῆς, ἤ ἡ ἁπλή ἀναπαραγωγή, ὕστερα ἀπό μιά μικρή ἤ μεγάλη περίοδο, μετατρέπει ἀναγκαστικά κάθε κεφάλαιο σέ συσσωρευμένο κεφάλαιο ἤ σέ κεφαλαιοποιημένη ὑπεραξία. Κι ἄν ἀκόμα τό κεφάλαιο αὐτό, μπαίνοντας στό προτσές τῆς παραγωγῆς, ἦταν ἰδιοχτησία τοῦ ἐπιχειρηματία, κερδισμένη μέ τήν προσωπική του ἐργασία, ἀργά ἤ γρήγορα γίνεται ἀξία ἰδιοποιημένη χωρίς καταβολή ἔναντι ἑνός ἰσοδύναμου, ἤ ὑλοποίηση—μέ χρηματική ἤ ἄλλη μορφή—ξένης ἀπλήρωτης ἐργασίας.

Στό τέταρτο κεφάλαιο εἴδαμε πώς γιά νά μετατραπεῖ χρῆμα σέ κεφάλαιο δέν ἀρκοῦσε ἡ ὕπαρξη ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς κι ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας. Ἔπρεπε ν᾽ ἀντικρυστοῦν σάν ἀγοραστές καί πουλητές ἀπό τή μιά κάτοχοι ἀξίας ἤ χρήματος καί ἀπό τήν ἄλλη κάτοχοι τῆς ἀξιοδημιουργοῦ οὐσίας· ἀπό τή μιά κάτοχοι μέσων παραγωγῆς καί μέσων συντήρησης καί ἀπό τήν ἄλλη κάτοχοι μόνο ἐργατικῆς δύναμης. Ἑπομένως, ἡ πραγματικά δοσμένη βάση, ἡ ἀφετηρία τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προτσές παραγωγῆς ἦταν ὁ χωρισμός ἀνάμεσα στό προϊόν τῆς ἐργασίας καί στήν ἴδια τήν ἐργασία, ἀνάμεσα στούς ἀντικειμενικούς ὅρους τῆς ἐργασίας καί στόν ὑποκειμενικό παράγοντα—τήν ἐργατική δύναμη.

Αὐτό ὅμως πού ἀρχικά ἦταν μόνο ἀφετηρία ἀναπαράγεται συνεχῶς καί ὁλοένα ἀπό τήν ἀρχή καί διαιωνίζεται σάν εἰδικό ἀποτέλεσμα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς ἁπλῶς καί μόνο μέ τή συνέχεια τοῦ προτσές, τῆς ἁπλῆς ἀναπαραγωγῆς. Ἀπό τή μιά μεριά, τό προτσές τῆς παραγωγῆς μετατρέπει διαρκῶς τόν ὑλικό πλοῦτο σέ κεφάλαιο, σέ μέσα ἀξιοποίησης καί κατανάλωσης γιά τόν κεφαλαιοκράτη. Ἀπό τήν

ἄλλη, ὁ ἐργάτης βγαίνει πάντα ἀπό τό προτσές ὅπως ἦταν ὅταν μπῆκε σ᾽ αὐτό—σάν προσωπική πηγή τοῦ πλούτου, ἀπογυμνωμένος ὅμως ἀπ᾽ ὅλα τά μέσα πού θά τούδιναν τή δυνατότητα νά πραγματοποιήσει γιά τόν ἑαυτό του αὐτό τόν πλοῦτο. Ἐπειδή προτοῦ μπεῖ στό προτσές ἡ δική του ἐργασία ἔχει ἀποξενωθεῖ ἀπ᾽ αὐτόν τόν ἴδιο, ἔχει ἰδιοποιηθεῖ ἀπό τόν κεφαλαιοκράτη κι ἔχει προσαρτηθεῖ στό κεφάλαιο, γιά τό λόγο αὐτό στή διάρκεια τοῦ προτσές ἀντικειμενοποιεῖται διαρκῶς σέ ξένα προϊόντα. Ἐπειδή τό προτσές παραγωγῆς εἶναι ταυτόχρονα καί προτσές κατανάλωσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀπό τόν κεφαλαιοκράτη, γι᾽ αὐτό τό λόγο τό προϊόν τοῦ ἐργάτη μετατρέπεται διαρκῶς ὄχι μόνο σέ ἐμπόρευμα, ἀλλά καί σέ κεφάλαιο, σέ ἀξία πού απομυζάει τήν ἀξιοδημιουργό δύναμη, σέ μέσα συντήρησης πού ἀγοράζουν ἀνθρώπους, σέ μέσα παραγωγῆς πού χρησιμοποιοῦν τόν παραγωγό[5]. Ἔτσι, ὁ ἴδιος ὁ ἐργάτης παράγει ἀκατάπαυτα τόν ἀντικειμενικό πλοῦτο σάν κεφάλαιο, σάν μιά δύναμη ξένη πρός αὐτόν πού τόν ἐξουσιάζει καί τόν ἐκμεταλλεύεται, καί ὁ κεφαλαιοκράτης παράγει ἐξίσου ἀκατάπαυτα τήν ἐργατική δύναμη σάν ὑποκειμενική πηγή πλούτου, χωρισμένη ἀπό τά δικά της μέσα ἀντικειμενοποίησης καί πραγματοποίησης, σάν ἀφηρημένη πηγή πού ὑπάρχει μόνο στό σῶμα τοῦ ἐργάτη, μέ δυό λόγια παράγει τόν ἐργάτη σάν μισθωτό ἐργάτη[6]. Αὐτή ἡ διαρκής ἀναπαραγωγή ἡ διαιώνιση τοῦ ἐργάτη εἶναι τό sine qua non [ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ] τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς.

Ἡ κατανάλωση τοῦ ἐργάτη εἶναι δυό λογιῶν. Μέσα στήν ἴδια τήν παραγωγή ὁ ἐργάτης καταναλώνει μέ τήν ἐργασία του μέσα παραγωγῆς καί τά μετατρέπει σέ προϊόντα μεγαλύτερης ἀξίας ἀπό τήν ἀξία τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου. Αὐτή εἶναι ἡ παραγωγική του κατανάλωση. Ἡ κατανάλωση αὐτή εἶναι ταυτόχρονα καί κατανάλωση τῆς ἐργατικῆς του δύναμης ἀπό τόν κεφαλαιοκράτη πού τήν ἔχει ἀγοράσει. Ἀπό τήν ἄλλη, ὁ ἐργάτης ξοδεύει σέ μέσα συντήρησης τό χρῆμα πού ἔχει πληρωθεῖ γιά τήν ἀγορά τῆς ἐργατικῆς δύναμης: αὐτή εἶναι ἡ ἀτομική του κατανάλωση. Ἑπομένως, ἡ παραγωγική καί ἡ ἀτομική κατανάλωση τοῦ ἐργάτη εἶναι τελείως διαφορετικές. Στήν πρώτη ὁ ἐργάτης ἐνεργεῖ σάν κινητήρια δύναμη τοῦ κεφαλαίου καί ἀνήκει στόν κεφαλαιοκράτη· στή δεύτερη ἀνήκει στόν ἴδιο τόν ἑαυτό

---

[5] «Πρόκειται γιά μιά ἐξαιρετικά ἀξιοπρόσεχτη ἰδιότητα τῆς παραγωγικῆς κατανάλωσης. Ὅ,τι καταναλώνεται παραγωγικά εἶναι κεφάλαιο καί γίνεται κεφάλαιο μέ τήν κατανάλωση» (*James Mill:* «Eléments d' Economie Politique», γαλλική μετάφραση τοῦ Parissot, Paris 1823, σελ. 242). Ὡστόσο, ὁ Τζ. Μίλλ δέν μπόρεσε νά βρεῖ τά ἴχνη αὐτῆς τῆς «ἐξαιρετικά ἀξιοπρόσεχτης ἰδιότητας».

[6] «Εἶναι πράγματι ἀλήθεια πώς ὅταν εἰσάγεται γιά πρώτη φορά μιά μανουφακτούρα ἀπασχολεῖ πολλούς φτωχούς, ὅμως μένουν φτωχοί καί ἡ συνέχιση τῆς μανουφακτούρας δημιουργεῖ κι ἄλλους πολλούς φτωχούς» («Reasons for a limited Exportation of Wool», London 1677, σελ. 19). «Ὁ παχτωτής (farmer) ὑποστηρίζει λοιπόν παράλογα, ὅτι συντηρεῖ τούς φτωχούς. Στήν πραγματικότητα οἱ φτωχοί κρατιοῦνται στήν ἀθλιότητα» («Reasons for the late Increase of the Poor Rates: or a comparative View of the Prices of Labour and Provisions», London 1777, σελ. 31).

του καί ἐκτελεῖ ζωικές λειτουργίες ἔξω ἀπό τό προτσές παραγωγῆς. Τό ἀποτέλεσμα τῆς μιᾶς εἶναι ἡ ζωή τοῦ κεφαλαιοκράτη, τό ἀποτέλεσμα τῆς ἄλλης εἶναι ἡ ζωή τοῦ ἴδιου τοῦ ἐργάτη.

Ὅταν ἐξετάζαμε τήν «ἐργάσιμη ἡμέρα» κλπ. εἴδαμε ὅτι πολλές φορές ὁ ἐργάτης ἀναγκάζεται νά μετατρέπει τήν ἀτομική του κατανάλωση σέ ἁπλό ἐπεισόδιο τοῦ προτσές παραγωγῆς. Στήν περίπτωση αὐτή τρώει τρόφιμα γιά νά κρατάει σέ λειτουργία τήν ἐργατική του δύναμη, ὅπως τροφοδοτοῦν τήν ἀτμομηχανή μέ κάρβουνο καί νερό ἤ βάζουν λάδι στή ρόδα. Ἔτσι τά μέσα του κατανάλωσης εἶναι στήν περίπτωση αὐτή ἁπλῶς μέσα κατανάλωσης ἑνός μέσου παραγωγῆς καί ἡ ἀτομική του κατανάλωση εἶναι ἄμεσα παραγωγική κατανάλωση. Τό γεγονός αὐτό ὅμως ἐμφανίζεται σάν κατάχρηση πού δέν προσιδιάζει στό κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγῆς[7].

Διαφορετικά παρουσιάζεται τό ζήτημα ὅταν ἐξετάζουμε ὄχι τό μεμονωμένο κεφαλαιοκράτη καί τό μεμονωμένο ἐργάτη, ἀλλά τήν τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν καί τήν ἐργατική τάξη, ὄχι τό μεμονωμένο προτσές παραγωγῆς τοῦ ἐμπορεύματος, ἀλλά τό κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγῆς στή ροή του καί στήν παγκοινωνική του ἔκταση.—Ὅταν ὁ κεφαλαιοκράτης μετατρέπει ἕνα μέρος τοῦ κεφαλαίου του σέ ἐργατική δύναμη, ἀξιοποιεῖ τό συνολικό του κεφάλαιο. Σκοτώνει μ' ἕνα σμπάρο δυό τρυγόνια. Δέν κερδίζει μόνο ἀπ' αὐτό πού παίρνει ἀπό τόν ἐργάτη, μά κι ἀπ' αὐτό πού τοῦ δίνει. Τό κεφάλαιο πού ἔχει ξοδευτεῖ στήν ἀνταλλαγή μέ ἐργατική δύναμη μετατρέπεται σέ μέσα συντήρησης, πού ἡ κατανάλωσή τους χρησιμεύει γιά ν' ἀναπαράγει μῦς, νεῦρα, κόκαλα, μυαλό ὑπαρχόντων ἐργατῶν καί γιά νά παράγει καινούργιους ἐργάτες. Γιαυτό, μέσα στά ὅρια τοῦ ἀπολύτως ἀναγκαίου ἡ ἀτομική κατανάλωση τῆς ἐργατικῆς τάξης εἶναι ἐπαναμετατροπή σέ ἐπανεκμεταλλεύσιμη ἀπό τό κεφάλαιο ἐργατική δύναμη τῶν μέσων συντήρησης, πού τά εἶχε ξοδέψει τό κεφάλαιο ἀνταλλάσσοντάς τα μέ ἐργατική δύναμη. Εἶναι παραγωγή καί ἀναπαραγωγή τοῦ πιό ἀπαραίτητου γιά τόν κεφαλαιοκράτη μέσου παραγωγῆς—τοῦ ἴδιου τοῦ ἐργάτη. Ἡ ἀτομική κατανάλωση τοῦ ἐργάτη παραμένει λοιπόν στοιχεῖο τῆς παραγωγῆς καί ἀναπαραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου, ἀδιάφορο ἄν συντελεῖται μέσα ἤ ἔξω ἀπό τό ἐργοστάσιο, τό ἐργαστήρι κλπ., μέσα ἤ ἔξω ἀπό τό προτσές τῆς ἐργασίας, ἀκριβῶς ὅπως εἶναι ἀδιάφορο ἄν τό καθάρισμα τῆς μηχανῆς γίνεται στή διάρκεια τοῦ προτσές ἐργασίας ἤ στή διάρκεια ὁρισμένων διαλειμμάτων του. Δέν ἀλλάζει τίποτα στήν ὑπόθεση τό γεγονός ὅτι ὁ ἐργάτης κάνει τήν ἀτομική του κατανάλωση χάρη τοῦ ἑαυτοῦ του καί ὄχι χάρη τοῦ κεφαλαιοκράτη. Ἔτσι καί ἡ κατανάλωση τοῦ ὑποζυγίου δέν παύει ν' ἀποτελεῖ ἀναγκαῖο στοιχεῖο τοῦ προτσές παραγωγῆς ἐπειδή τό ἴδιο τό ζῶο ἀπολαβαίνει αὐτό πού τρώει. Ἡ διαρκής συντήρηση καί ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς τάξης παραμένει μόνιμος ὅρος γιά τήν ἀναπαραγωγή τοῦ κεφαλαίου. Ὁ κεφαλαιοκράτης μπορεῖ ν' ἀναθέσει ξέγνοιαστα τήν ἐκπλήρωση αὐτοῦ τοῦ ὅρου στό ἔνστιχτο αὐτοσυντήρησης καί διαιώνισης τοῦ ἐργάτη. Τό μόνο πού φροντίζει ὁ κεφαλαιοκράτης εἶναι νά περιορίζει τήν κατανάλωση τῆς ἐργατικῆς τάξης στά ἀπολύτως ἀπαραίτητα, καί ἀπέχει, ὅσο ἀπέχει ὁ οὐρανός ἀπό τή γῆ, ἀπό κείνη τή νοτιοαμερικάνικη ὠμότητα πού ἀναγκάζει τόν ἐργάτη νά τρώει πιό περιεχτικά σέ οὐσίες τρόφιμα ἀντί λιγότερο περιεχτικά[8].

Γιαυτό καί ὁ κεφαλαιοκράτης καί ὁ ἰδεολογικός του ἐκπρόσωπος, ὁ πολιτικοοικονομολόγος, θεωροῦν παραγωγική κατανάλωση μόνο ἐκεῖνο τό μέρος τῆς ἀτομικῆς κατανάλωσης τοῦ ἐργάτη, πού ἀπαιτεῖται γιά τή διαιώνιση τῆς ἐργατικῆς τάξης, δηλ. ἐκεῖνο πού πρέπει νά καταναλώνεται πραγματικά γιά νά μπορεῖ τό κεφάλαιο νά καταναλώνει τήν ἐργατική δύναμη. Καθετί πού καταναλώνει ὁ ἐργάτης πέρα ἀπ' αὐτό πρός εὐχαρίστησή του, εἶναι μή παραγωγική κατανάλωση[9]. Ἄν ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου προκαλοῦσε αὔξηση τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας καί ἑπομένως αὔξηση τῶν μέσων κατανάλωσης τοῦ ἐργάτη, χωρίς κατανάλωση περισσότερης ἐργατικῆς δύναμης ἀπό τό κεφάλαιο, τότε τό πρόσθετο κεφάλαιο θά καταναλωνόταν μή παραγωγικά[10]. Πράγματι: ἡ ἀτομική κατανάλωση τοῦ ἐργάτη εἶναι γι' αὐτόν τόν ἴδιο μή παραγωγική, γιατί ἀναπαράγει μόνο τό ἄπορο ἄτομο· εἶναι παραγωγική γιά τόν κεφαλαιοκράτη καί τό κράτος, γιατί εἶναι παραγωγή τῆς δύναμης πού παράγει τόν ξένο πλοῦτο[11].

Ἀπό κοινωνική ἄποψη λοιπόν ἡ ἐργατική τάξη, ἀκόμα καί ἔξω ἀπό τό ἄμεσο προτσές τῆς δουλιᾶς, εἶναι ἐξίσου ἐξάρτημα τοῦ κεφαλαίου ὅπως καί τό νεκρό ἐργαλεῖο δουλιᾶς. Ἀκόμα καί ἡ ἀτομική της κατανάλωση εἶναι, μέσα σέ ὁρισμένα πλαίσια, μόνο ἕνα στοιχεῖο

[7] Ὁ Ρόσσι δέ θά διαλαλοῦσε μέ τόση ἔμφαση τό σημεῖο αὐτό ἄν εἶχε μπεῖ πραγματικά στό μυστικό τῆς «productive consumption» [«παραγωγικῆς κατανάλωσης»].

[8] «Οἱ ἐργάτες στά ὀρυχεῖα τῆς Νότιας Ἀμερικῆς, πού ἡ καθημερινή τους δουλιά (ἴσως ἡ πιό βαριά σ' ὅλο τόν κόσμο) συνίσταται στό νά μεταφέρουν στήν πλάτη ὥς τήν ἐπιφάνεια ἀπό βάθος 450 ποδῶν φορτία μεταλλεύματος βάρους 180 ὥς 200 λιβρῶν, ζοῦνε μόνο μέ ψωμί καί φασόλια. Θά προτιμοῦσαν σάν τροφή σκέτο τό ψωμί, μά τ' ἀφεντικά τους, πού τούς μεταχειρίζονται σάν ἄλογα, βρῆκαν πώς μέ τό ψωμί μονάχο οἱ ἐργάτες δέ θά μποροῦσαν νά δουλεύουν τόσο πολύ καί τούς ἀναγκάζουν νά τρῶνε φασόλια. Τά φασόλια ὅμως εἶναι πολύ πιό πλούσια ἀπό τό ψωμί σέ φώσφορο» (*Liebig:* «Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie», 7η ἔκδοση, 1862, μέρος I, σελ. 194, ὑποσημείωση).

[9] *James Mill:* «Eléments d' Economie Politique», γαλλική μετάφραση Parissot, Paris 1823, σελ. 238 κ. ἑ.

[10] «Ἄν ἡ τιμή τῆς ἐργασίας ἀνέβαινε τόσο ψηλά, πού παρά τήν αὔξηση τοῦ κεφαλαίου νά μή μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ περισσότερη ἐργασία, θάλεγα πώς μιά τέτια αὔξηση τοῦ κεφαλαίου θά καταναλώνεται μή παραγωγικά» (*Ricardo:* «Principles of Political Economy», 3η ἔκδ., London 1821, σελ. 163).

[11] «Ἡ μοναδική παραγωγική κατανάλωση εἶναι στήν κυριολεξία της ἡ κατανάλωση ἤ καταστροφή πλούτου (ἐννοεῖ τήν κατανάλωση τῶν μέσων παραγωγῆς) ἀπό κεφαλαιοκράτες μέ σκοπό τήν ἀναπαραγωγή... Ὁ ἐργάτης... εἶναι παραγωγικός καταναλωτής γιά τό πρόσωπο πού τόν χρησιμοποιεῖ καί γιά τό κράτος, ὄχι ὅμως καί γιά τόν ἑαυτό του ἄν θέλουμε ν' ἀκριβολογήσουμε» (*Malthus:* «Definitions in Political Economy», London 1853, σελ. 30).

τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς τοῦ κεφαλαίου. Τό ἴδιο αὐτό προτσές ὅμως, ἀπομακρύνοντας διαρκῶς τό προϊόν τῆς ἐργασίας τῶν ἐργατῶν ἀπό τό δικό τους πόλο στόν ἀντίπολο τοῦ κεφαλαίου, φροντίζει νά μή φεύγουν αὐτά τά· προικισμένα μέ συνείδηση ἐργαλεῖα δουλιᾶς. Ἡ ἀτομική κατανάλωση τῶν ἐργατῶν ἀπό τή μιά φροντίζει γιά τή δική τους συντήρηση καί ἀναπαραγωγή, καί ἀπό τήν ἄλλη, ἐκμηδενίζοντας τά μέσα συντήρησης, ἐξασφαλίζει τή διαρκῆ ἐπανεμφάνιση τῶν ἐργατῶν στήν ἀγορά ἐργασίας. Ὁ ρωμαῖος δοῦλος ἦταν δεμένος στόν ἰδιοχτήτη του μέ ἁλυσίδες, ὁ μισθωτός ἐργάτης εἶναι δεμένος στό δικό του ἰδιοχτήτη μέ ἀόρατα νήματα. Ἡ ἐπίφαση τῆς ἀνεξαρτησίας του διατηρεῖται χάρη στό γεγονός ὅτι ἀλλάζουν διαρκῶς τά ἀτομικά ἀφεντικά πού τόν μισθώνουν καί ὅτι ὑπάρχει τό fictio juris [πλάσμα δικαίου] τοῦ συμβολαίου.

Παλιότερα τό κεφάλαιο, ὅταν τοῦ φαινόταν ἀπαραίτητο, χρησιμοποιοῦσε τόν ἀναγκαστικό νόμο γιά ν' ἀσκήσει τό δικαίωμά του ἰδιοχτησίας πάνω στόν ἐλεύθερο ἐργάτη. Ἔτσι λχ. ὥς τό 1815 ἀπαγορευόταν μέ βαριές ποινές ἡ μετανάστευση ἐργατῶν μηχανουργῶν ἀπό τήν Ἀγγλία.

Ἡ ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς τάξης συνεπάγεται ταυτόχρονα τή μεταβίβαση καί τή συγκέντρωση τῆς δεξιοτεχνίας ἀπό τή μιά γενεά στήν ἄλλη[12]. Σέ πόσο μεγάλο βαθμό ὁ κεφαλαιοκράτης ὑπολογίζει, ἀνάμεσα στούς ὅρους παραγωγῆς πού τοῦ ἀνήκουν, τήν ὕπαρξη μιᾶς τέτιας ἐπιδέξιας ἐργατικῆς τάξης καί τή θεωρεῖ τῶ ὄντι σάν τήν πραγματική ὕπαρξη τοῦ μεταβλητοῦ του κεφαλαίου, φαίνεται μόλις μιά κρίση τόν ἀπειλήσει μέ τήν ἀπώλεια αὐτῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ὅπως εἶναι γνωστό, ἐξαιτίας τοῦ ἀμερικάνικου ἐμφυλίου πολέμου καί τῆς ἔλλειψης μπαμπακιοῦ πού προκάλεσε, πετάχτηκαν στό δρόμο οἱ περισσότεροι ἐργάτες μπαμπακουργίας τοῦ Λάνκασηρ κλπ. Ἀπό τούς κόλπους τῆς ἴδιας τῆς ἐργατικῆς τάξης, καθώς καί ἄλλων κοινωνικῶν στρωμάτων, ὑψώθηκε ἡ φωνή νά ὀργανωθεῖ μέ κρατική ὑποστήριξη, ἤ μέ ἐθελοντικούς ἐθνικούς ἐράνους, ἡ μετανάστευση τῶν «περισσευάμενων» ἐργατῶν σέ ἀγγλικές ἀποικίες ἤ στίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες. Τότε οἱ «Τάιμς» (24 τοῦ Μάρτη 1863) δημοσίεψαν ἕνα γράμμα τοῦ Ἔντμοντ Πόττερ, πρώην προέδρου τοῦ ἐμπορικοῦ ἐπιμελητηρίου τοῦ Μάντσεστερ. Τό γράμμα αὐτό χαρακτηρίστηκε πολύ σωστά στήν Κάτω Βουλή σάν «μανιφέστο τῶν ἐργοστασιαρχῶν»[13]. Ἀναδημοσιεύουμε ἐδῶ μερικά χαρακτηριστικά σημεῖα, ὅπου διακηρύχνεται ἀνυπόκριτα ὁ τίτλος ἰδιοχτησίας τοῦ κεφαλαίου πάνω στήν ἐργατική δύναμη.

[12] «Τό μόνο πράγμα πού γι' αὐτό μποροῦμε νά λέμε ὅτι ἀποταμιεύεται καί παρασκευάζεται ἀπό τά πρίν, εἶναι ἡ δεξιοτεχνία τοῦ ἐργάτη... Ἡ συσσώρευση καί ἀποταμίευση ἐπιδέξιας ἐργασίας, ἡ σπουδαιότατη αὐτή διαδικασία γίνεται, ὅσον ἀφορᾶ τή μεγάλη μάζα τῶν ἐργατῶν, χωρίς κανένα κεφάλαιο» (*Hodgskin:* «Labour defended against the claims of Capital», σελ. 12, 13).

[13] «Τό γράμμα αὐτό μπορεῖ νά θεωρηθεῖ σαν μανιφέστο τῶν ἐργοστασιαρχῶν» (*Ferrand:* Πρόταση σχετικά μέ τήν cotton famine [πείνα γιά μπαμπάκι] στή συνεδρίαση τῆς Βουλῆς τῶν Κοινοτήτων τῆς 27 τοῦ Ἀπρίλη 1863).

«Μπορεῖ νά λένε στούς ἐργάτες μπαμπακουργίας πώς προσφέρονται σέ πολύ μεγάλο ἀριθμό... πώς θάπρεπε ἴσως νά περιοριστεῖ ὁ ἀριθμός τους κατά τό ἕνα τρίτο, ὁπότε θά δημιουργοῦνταν μιά ὑγιής ζήτηση γιά τά ἄλλα δυό τρίτα... Ἡ κοινή γνώμη πιέζει καί ζητάει τή μετανάστευση ... Τό ἀφεντικό (δηλ. ὁ ἐργοστασιάρχης μπαμπακουργίας) δέν μπορεῖ νά βλέπει μέ εὐχαρίστηση νά λιγοστεύει ἡ ἐργασία πού τοῦ προσφέρεται· μπορεῖ νάχει τή γνώμη πώς αὐτό εἶναι τόσο ἄδικο ὅσο καί λαθεμένο... Ἄν ἡ μετανάστευση ὑποστηριχτεῖ μέ χρήματα τοῦ δημοσίου ὁ ἐργοστασιάρχης ἔχει τό δικαίωμα νά ζητήσει νά εἰσακουστεῖ καί ἴσως καί νά διαμαρτυρηθεῖ». Ὁ ἴδιος αὐτός ὁ Πόττερ ἐξηγεῖ παραπέρα πόσο ὠφέλιμη εἶναι ἡ βιομηχανία μπαμπακιοῦ, πῶς «χωρίς ἀμφιβολία ἀποχέτευσε κι ἀπορόφησε τόν πληθυσμό τῆς Ἰρλανδίας καί τῶν ἀγγλικῶν γεωργικῶν περιφερειῶν», πόσο τεράστια εἶναι ἡ ἔκτασή της, πῶς τό 1860 πρόσφερε τά $^{5}/_{13}$ ὅλου τοῦ ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου τῆς Ἀγγλίας καί πῶς ὕστερα ἀπό λίγα χρόνια θά ξαναεπεκταθεῖ μέ τή διεύρυνση τῆς ἀγορᾶς, ἰδιαίτερα τῶν Ἰνδιῶν, καί μέ τήν ἀναγκαστική «εἰσαγωγή ἀρκετοῦ μπαμπακιοῦ πρός 6 πένες τή λίβρα». Ἔπειτα συνεχίζει: «Μέ τόν καιρό—ἴσως σ' ἕνα, δυό, τρία χρόνια—θά παραχθεῖ ἡ ἀπαραίτητη ποσότητα μπαμπακιοῦ... Γιαυτό θάθελα νά θέσω τό ἐρώτημα: ἀξίζει ἡ βιομηχανία αὐτή νά διατηρηθεῖ; ἀξίζει ὁ κόπος νά κρατοῦνται ἐντάξει οἱ μηχανές (δηλ. οἱ ζωντανές μηχανές ἐργασίας) καί δέν εἶναι ἡ μεγαλύτερη κουταμάρα νά σκεφτόμαστε νά τίς ἐγκαταλείψουμε; Αὐτό πιστεύω. Παραδέχομαι πώς οἱ ἐργάτες δέν εἶναι ἰδιοχτησία («I allow that the workers are not a property»), δέν εἶναι ἰδιοχτησία τοῦ Λάνκασηρ καί τῶν ἐργοστασιαρχῶν· ἀποτελοῦν ὅμως τή δύναμη καί τῶν δυό, εἶναι ἡ πνευματική καί ἐκπαιδευμένη δύναμη πού δέν μπορεῖ ν' ἀντικατασταθεῖ μέσα σέ μιά γενεά· ἀντίθετα, οἱ ἄλλες μηχανές μέ τίς ὁποῖες ἐργάζονται («the mere machinery which they work») θά μποροῦσαν κατά ἕνα μεγάλο μέρος ν' ἀντικατασταθοῦν καί νά τελειοποιηθοῦν ἐπωφελῶς μέσα σέ δώδεκα μῆνες[14]. Παροτρύνετε ἤ ἐπιτρέψτε (!) τή μετανάστευση τῆς ἐργατικῆς δύναμης, καί τί θά γίνει τότε ὁ κεφαλαιοκράτης;

[14] Ἄς θυμηθοῦμε πώς τό ἴδιο κεφάλαιο σέ συνηθισμένες συνθῆκες ψέλνει ἄλλο τροπάρι ὅταν πρόκειται νά περικοποῦν τά μεροκάματα. Τότε οἱ «ἐργοστασιάρχες» δηλώνουν μ' ἕνα στόμα (βλ. μέρος τέταρτο τούτου τοῦ τόμου, ὑποσημείωση 188, σελ. 439—440): «Οἱ ἐργοστασιακοί ἐργάτες θάκαναν καλά νά θυμοῦνται ὅτι στήν πραγματικότητα ἡ ἐργασία τους εἶναι ἕνα πολύ κατώτερο εἶδος εἰδικευμένης δουλιᾶς, ὅτι καμιά ἄλλη δουλιά δέν μπορεῖ νά μαθευτεῖ πιό εὔκολα καί ὅτι παίρνοντας ὑπόψη τήν ποιότητά της, καμιά ἄλλη δέν πληρώνεται καλύτερα, ὅτι καμιά ἐργασία δέν μπορεῖ μέ μιά τόσο σύντομη διδασκαλία στόν λιγότερο ἔμπειρο, νά προσφερθεῖ σέ τέτια ἀφθονία καί σέ τόσο σύντομο χρονικό διάστημα. Στήν πραγματικότητα οἱ μηχανές τοῦ ἀφεντικοῦ (πού ὅπως μαθαίνουμε τώρα, μποροῦν ν' ἀντικατασταθοῦν ἐπωφελῶς καί τελειοποιημένες μέσα σέ 12 μῆνες) παίζουν στήν ὑπόθεση τῆς παραγωγῆς πολύ σημαντικότερο ρόλο ἀπό τό ρόλο τῆς ἐργασίας καί τῆς δεξιότητας τοῦ ἐργάτη (πού

(«Encourage or allow the working power to emigrate and what of the capitalist?». Αὐτή ἡ φωνή τῆς καρδιᾶς θυμίζει τόν αὐλάρχη Κάλμπ). ...᾿Αφαιρέστε τήν ἀφρόκρεμα τῶν ἐργατῶν καί τό πάγιο κεφάλαιο θά ὑποτιμηθεῖ σέ μεγάλο βαθμό, ἐνῶ τό κυκλοφοριακό κεφάλαιο δέ θά ἐκτεθεῖ στήν πάλη μέ μιά περιορισμένη προσφορά κατώτερης ποιότητας ἐργασίας... Μᾶς λένε πώς οἱ ἴδιοι οἱ ἐργάτες θέλουν τή μετανάστευση. Εἶναι πολύ φυσικό νά τή θέλουν... Περιορίστε, συμπιέστε τόν κλάδο τῆς μπαμπακουργίας ἀφαιρώντας τίς ἐργατικές του δυνάμεις (by taking away its working power), μειώνοντας τά κοντύλια πού διαθέτει γιά τή μίσθωσή τους, λχ. κατά $^1/_3$ ἤ κατά 5 ἑκατομμύρια λίρες στερλίνες, καί τί θά γίνει τότε ἡ ἑπόμενη τάξη πού στέκει πάνω ἀπό τούς ἐργάτες, οἱ μικρομαγαζάτορες; Τί θ᾿ ἀπογίνει ἡ γαιοπρόσοδος καί τί τό νοίκι τῶν κατοικιῶν;... τί θά γίνουν ὁ μικροπαχτωτής, ὁ εὐκατάστατος ἰδιοχτήτης σπιτιοῦ καί ὁ γαιοχτήμονας; Καί πέστε μου τώρα, ἄν ἕνα ὁποιοδήποτε ἄλλο σχέδιο μπορεῖ νά εἶναι σέ μεγαλύτερο βαθμό σχέδιο αὐτοκτονίας γιά ὅλες τίς τάξεις τῆς χώρας, ἀπ᾿ ὅ,τι εἶναι αὐτό τό σχέδιο, τό σχέδιο ἐξασθένισης τοῦ ἔθνους μέ τήν ἐξαγωγή τῶν καλύτερων ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν καί τήν ὑποτίμηση ἑνός μέρους τοῦ πιό παραγωγικοῦ του κεφαλαίου καί πλούτου». «Προτείνω νά κλειστεῖ ἕνα δάνειο 5—6 ἑκατομμυρίων λιρῶν, νά κατανεμηθεῖ σέ 2—3 χρόνια καί νά διατεθεῖ ἀπό εἰδικούς ἐπιτρόπους ἐνταγμένους στίς διοικήσεις περίθαλψης τῶν φτωχῶν στίς μπαμπακουργικές περιφέρειες· ἡ δουλιά αὐτή νά ρυθμιστεῖ μέ εἰδικό νόμο καί μέ κάποια ἀναγκαστική ἐργασία, γιά νά διατηρηθεῖ ἡ ἠθική ἀξία τῶν ἐργατῶν πού θά ἐλεοῦνται... Μήπως μπορεῖ νά ὑπάρξει τίποτα χειρότερο γιά τούς γαιοχτήμονες καί τούς ἐργοστασιάρχες («can anything be worse for landowners or masters») ἀπό τό νά στερηθοῦν τούς καλύτερους ἐργάτες τους καί ἀπό τό νά ρίξουν τό ἠθικό τῶν ὑπόλοιπων καί νά τούς κακοκαρδίσουν μέ μιά πλατιά μετανάστευση πού ἐρημώνει μιά ὁλόκληρη ἐπαρχία καί τῆς ἀφαιρεῖ τήν ἀξία καί τό κεφάλαιό της;»

῾Ο Πόττερ, αὐτός ὁ ἐκλεχτός ἐκπρόσωπος τῶν ἐργοστασιαρχῶν μπαμπακουργίας, ξεχωρίζει δυό εἴδη «μηχανῶν» πού καί τά δυό ἀνήκουν στόν κεφαλαιοκράτη· οἱ μηχανές τοῦ ἑνός εἴδους μένουν διαρκῶς μέσα στό ἐργοστάσιο, ἐνῶ οἱ μηχανές τοῦ ἄλλου εἴδους τίς νύχτες καί τίς Κυριακές μένουν ἔξω σέ ἐργατικές κατοικίες. Οἱ μηχανές τοῦ ἑνός εἴδους εἶναι ἄψυχες, οἱ ἄλλες εἶναι ζωντανές. Οἱ ἄψυχες χειροτερεύουν καί χάνουν σέ ἀξία ὄχι μόνο μέρα μέ τή μέρα, ἀλλά μέ τή συνεχῆ τεχνική πρόοδο μεγάλο μέρος τῆς ὑπάρχουσας μάζας τους παλιώνει διαρκῶς τόσο πολύ, πού μπορεῖ ἐπωφελῶς καί μέσα σέ λίγους μῆνες ν᾿ ἀντικατασταθεῖ μέ νεότερες μηχανές. ᾿Αντίθετα, οἱ ζωντανές μηχανές τελειοποιοῦνται ὅσο περισσότερο χρόνο βαστοῦν,

τώρα δέν μπορεῖ ν᾿ ἀντικατασταθεῖ οὔτε σέ 30 χρόνια), πού μπορεῖ νά τή διδαχτεῖ κανείς μέ μαθήτευση 6 μηνῶν καί πού μπορεῖ νά τή μάθει καί ὁ τελευταῖος σκαφτιάς».

ὅσο περισσότερο συσσωρεύουν μέσα τους τή δεξιοτεχνία πολλῶν γενεῶν. Οἱ «Τάιμς» ἀπάντησαν στό μεγιστάνα τῶν ἐργοστασιαρχῶν ἀνάμεσα στ᾿ ἄλλα καί μέ τά παρακάτω:

«῾Ο κύριος Ε. Πόττερ εἶναι τόσο διαποτισμένος ἀπό τή συναίσθηση τῆς ἐξαιρετικῆς καί ἀπόλυτης σπουδαιότητας τῶν ἐργοστασιαρχῶν μπαμπακουργίας πού γιά νά διατηρήσει αὐτή τήν τάξη καί γιά νά διαιωνίσει τό ἐπάγγελμά τους εἶναι ἕτοιμος νά κλείσει μέ τή βία μισό ἑκατομμύριο ἐργάτες μέσα σέ ἕνα μεγάλο ἠθικό workhouse [σπίτι δουλιᾶς]. ᾿Αξίζει νά διατηρηθεῖ αὐτή ἡ βιομηχανία; ρωτάει ὁ κύριος Πόττερ. ᾿Ασφαλῶς, μέ ὅλα τά χρηστά μέσα, ἀπαντοῦμε ἐμεῖς. ᾿Αξίζει ὁ κόπος νά κρατοῦνται ἐντάξει οἱ μηχανές; ξαναρωτάει ὁ κύριος Πόττερ. ᾿Εδῶ ξαφνιαζόμαστε. Μέ τή λέξη μηχανές ὁ κύριος Πόττερ ἐννοεῖ ἀνθρώπινες μηχανές, γιατί παίρνει ὅρκο πώς δέν ἔχει τήν πρόθεση νά τίς μεταχειριστεῖ σάν ἀπόλυτη ἰδιοχτησία. Πρέπει νά ὁμολογήσουμε ὅτι δέ νομίζουμε πώς „ἀξίζει τόν κόπο" ἤ ἀκόμα πώς εἶναι δυνατό νά κρατοῦμε ἐντάξει τίς ἀνθρώπινες μηχανές, δηλ. νά τίς κλειδώνουμε καί νά τίς γρασέρνουμε, ὥσπου νάρθει ὁ καιρός πού θά χρειαστοῦν. ῾Η ἀνθρώπινη μηχανή ἔχει τήν ἰδιότητα νά σκουριάζει ὅταν μένει ἀδρανής, ὅσο κι ἄν τή γρασέρνετε ἤ τήν καθαρίζετε. ᾿Επιπλέον, ὅπως μᾶς διδάσκει ἡ πείρα, ἡ ἀνθρώπινη μηχανή εἶναι σέ θέση ἀπό μόνη της νά πάρει φωτιά καί νά ἐκραγεῖ ἤ ν᾿ ἀρχίσει ἕναν τρελό χορό στούς δρόμους τῶν μεγαλουπόλεών μας. Μπορεῖ, ὅπως λέει ὁ κύριος Πόττερ, ν᾿ ἀπαιτεῖται πολύς καιρός γιά τήν ἀναπαραγωγή τῶν ἐργατῶν, κρατώντας ὅμως στό χέρι τούς μηχανικούς καί τό χρῆμα θά βρίσκουμε πάντα ἐργατικούς, σκληρούς καπάτσους ἀνθρώπους, καί θά μποροῦμε νά φτιάχνουμε ἀπ᾿ αὐτούς περισσότερους ἐργοστασιακούς μαστόρους, ἀπ᾿ ὅσους θά μποροῦμε νά καταναλώνουμε... ῾Ο κύριος Πόττερ φλυαρεῖ γιά ἀναζωογόνηση τῆς βιομηχανίας σέ 1, 2 καί 3 χρόνια καί ζητάει ἀπό μᾶς νά μήν παροτρύνουμε ἤ νά μήν ἐπιτρέπουμε τή μετανάστευση τῆς ἐργατικῆς δύναμης! Λέει πώς εἶναι φυσικό νά θέλουν οἱ ἐργάτες νά μεταναστεύσουν, ἔχει ὅμως τή γνώμη πώς τό ἔθνος πρέπει αὐτό τό μισό ἑκατομμύριο ἐργάτες μαζί μέ τίς 700 000 ἄτομα πού ἐξαρτιοῦνται ἀπ᾿ αὐτούς νά τούς κλείσει παρά τή θέλησή τους στίς μπαμπακουργικές περιφέρειες καί, πράγμα πού ἀποτελεῖ ἀναγκαία συνέπεια, νά καταπνίξει μέ τή βία τή δυσαρέσκειά τους καί νά τούς ἀναγκάσει νά φυτοζωοῦν ἀπό ἐλεημοσύνες, καί ὅλα αὐτά, γιατί ὑπάρχει ἡ πιθανότητα οἱ ἐργοστασιάρχες μπαμπακουργίας νά τούς ξαναχρειαστοῦν κάποτε... Ἦρθε ὁ καιρός πού ἡ μεγάλη κοινή γνώμη αὐτῶν τῶν νησιῶν πρέπει νά κάνει κάτι, γιά νά σώσει „αὐτή τήν ἐργατική δύναμη" ἀπό κείνους πού θέλουν νά τή μεταχειριστοῦν ὅπως μεταχειρίζονται τό κάρβουνο, τό σίδερο, τό μπαμπάκι» («to save this „working power" from those who would deal with it as they deal with iron, coal and cotton»)[16].

[16] «Times» 24 τοῦ Μάρτη 1863.

Τό ἄρθρο τῶν «Τάιμς» ἦταν μονάχα ἕνα jeu d'esprit [εὐφυολόγημα]. Ἡ «μεγάλη κοινή γνώμη» εἶχε στήν πραγματικότητα τή γνώμη πού εἶχε καί ὁ κύριος Πόττερ, ὅτι οἱ ἐργοστασιακοί ἐργάτες εἶναι κινητό ἐξάρτημα τῶν ἐργοστασίων. Ἡ μετανάστευσή τους ἐμποδίστηκε[16]. Τούς κλείσανε στό «ἠθικό σπίτι δουλιᾶς» τῶν μπαμπακουργικῶν περιφερειῶν καί ἐξακολουθοῦν ν' ἀποτελοῦν «τή δύναμη (the strength) τῶν ἐργοστασιαρχῶν μπαμπακουργίας τοῦ Λάνκασηρ».

Τό κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγῆς, λοιπόν, μέ τήν ἴδια του τή λειτουργία ἀναπαράγει τό χωρισμό τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀπό τούς ὅρους τῆς ἐργασίας. Ἔτσι ἀναπαράγει καί διαιωνίζει τούς ὅρους ἐκμετάλλευσης τοῦ ἐργάτη. Ὑποχρεώνει διαρκῶς τόν ἐργάτη νά πουλάει τήν ἐργατική του δύναμη γιά νά ζεῖ, καί δίνει διαρκῶς τή δυνατότητα στόν κεφαλαιοκράτη νά τήν ἀγοράζει γιά νά πλουτίζει[17]. Δέν εἶναι πιά ἡ σύμπτωση πού φέρνει ἀντιμέτωπους στήν ἀγορά ἐμπορευμάτων τόν κεφαλαιοκράτη καί τόν ἐργάτη σάν ἀγοραστή καί πουλητή. Εἶναι τό μάγγανο τοῦ ἴδιου τοῦ προτσές, πού τόν ἕνα ἀπό τούς δυό τόν ξαναπετάει διαρκῶς πίσω στήν ἀγορά ἐμπορευμάτων σάν πουλητή τῆς ἐργατικῆς του δύναμης καί πού μετατρέπει διαρκῶς τό δικό του προϊόν σέ μέσο ἀγορᾶς στά χέρια τοῦ ἄλλου. Στήν πραγματικότητα ὁ ἐργάτης ἀνήκει στό κεφάλαιο προτοῦ πουλήσει τόν ἑαυτό του στόν κεφαλαιοκράτη. Τήν οἰκονομική του ἐξάρτηση[18] ταυτόχρονα καί τή μεσολαβεῖ

[16] Ἡ βουλή δέν ψήφισε οὔτε ἕνα φαρδίνι γιά τή μετανάστευση, ἀλλά μόνο νόμους πού ἔδιναν στίς δημαρχίες τή δυνατότητα νά κρατοῦν τούς ἐργάτες ἀνάμεσα στή ζωή καί τό θάνατο ἤ νά τούς ἐκμεταλλεύονται, χωρίς νά τούς πληρώνουν τούς κανονικούς μισθούς. Ὅταν, ἀντίθετα, τρία χρόνια ἀργότερα ξέσπασε ἡ ἐπιζωοτία, ἡ βουλή καταπάτησε ἀκόμα καί τήν κοινοβουλευτική ἐθιμοτυπία καί ψήφισε στό ἄψε-σβῆσε ἑκατομμύρια γιά νά μή ζημιώσουν οἱ γαιοχτήμονες, πού οἱ παχτωτές τους ἔτσι ἤ ἀλλιῶς ἀπόφυγαν τή ζημιά ἀνεβάζοντας τήν τιμή τοῦ κρέατος. Τό χτηνώδικο μούγγρισμα τῶν γαιοχτημόνων κατά τήν ἔναρξη τῶν ἐργασιῶν τῆς βουλῆς τό 1866 ἀπόδειξε πώς δέν χρειάζεται νᾶναι κανείς ἰνδοῦ γιά νά προσκυνάει τή γελάδα, οὔτε Δίας γιά νά μετατρέπεται σέ βόδι.

[17] «Ὁ ἐργάτης ζητοῦσε μέσα συντήρησης γιά νά ζήσει, τό ἀφεντικό ζητοῦσε ἐργασία γιά νά κερδίσει (pour gagner)» (*Sismondi:* «Nouveaux Principes d'Economie Politique», ἔκδ. Paris, τόμ. I, σελ. 91).

[18] Μιά χωριάτικα ἀγροίκια μορφή αὐτῆς τῆς ἐξάρτησης ὑπάρχει στήν κομητεία Ντάρχαμ. Πρόκειται γιά μιά ἀπό τίς λίγες κομητεῖες, ὅπου οἱ τοπικές συνθῆκες δέν ἐξασφαλίζουν στόν παχτωτή ἀναμφισβήτητο τίτλο ἰδιοχτησίας πάνω στούς μεροκαματιάρηδες ἐργάτες γῆς. Ἡ ἐξορυχτική βιομηχανία ἐπιτρέπει στούς τελευταίους τήν ἐκλογή. Γιαυτό ὁ παχτωτής ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι γίνεται συνήθως, ἀναλαβαίνει μόνο τήν πάχτωση γαιῶν πού πάνω τους ὑπάρχουν σπίτια γιά τούς ἐργάτες. Τό νοίκι τῶν σπιτιῶν ἀποτελεῖ μέρος τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας. Τά σπίτια αὐτά ὀνομάζονται «hind's houses» [σπίτια τῶν ἐργατῶν γῆς]. Τά νοικιάζουν στούς ἐργάτες μέ ὁρισμένες φεουδαρχικές ὑποχρεώσεις, μέ ἕνα συμβόλαιο πού ὀνομάζεται «bondage» (κολήγικη ἐξάρτηση) καί πού ὑποχρεώνει *λχ.* τόν ἐργάτη στό διάστημα πού ἐργάζεται ἀλλοῦ, ν' ἀφήνει στή δουλιά τήν κόρη του κλπ. Ὁ ἴδιος ὁ ἐργάτης ὀνομάζεται bondsman, δηλ. κολῆγος. Ἡ σχέση αὐτή δείχνει καί ἀπό μιά τελείως διαφορετική πλευρά τήν ἀτομική κατανάλωση τοῦ ἐργάτη σάν κατανάλωση γιά τό κεφάλαιο ἤ σάν παραγωγική κατανάλωση: «Ἀξίζει νά σημειωθεῖ. πώς ἀκόμα *καί* τά περιττώματα αὐτοῦ τοῦ κολήγου μπαίνουν στά ἔκτακτα ἔσοδα τοῦ μισθωτῆ του... Ὁ παχτωτής σ' ὅλη τή γειτονιά

καί τή συγκαλύπτει ἡ περιοδική ἀνανέωση τῆς αὐτοπούλησής του, ἡ ἀλλαγή τῶν ἀτομικῶν του ἀφεντικῶν πού τόν μισθώνουν καί ἡ διακύμανση στήν τιμή τῆς ἐργασίας στήν ἀγορά[19].

Τό κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγῆ, ἐξεταζόμενο στή συνάρτησή του ἤ σάν προτσές ἀναπαραγωγῆς, παράγει ἑπομένως ὄχι μονάχα ἐμπόρευμα, ὄχι μονάχα ὑπεραξία, παράγει καί ἀναπαράγει τήν ἴδια τή σχέση τοῦ κεφαλαίου, ἀπό τή μιά μεριά τόν κεφαλαιοκράτη καί ἀπό τήν ἄλλη τό μισθωτό ἐργάτη[20].

δέν ἐπιτρέπει νά χρησιμοποιεῖται ἄλλο ἀποχωρητήριο ἐκτός ἀπό τό δικό του, καί σ' αὐτό τό ζήτημα δέν ἀνέχεται καμιά παράβαση τῶν κυριαρχικῶν δικαιωμάτων του» («Public Health. 7th Report 1864», σελ. 188).

[19] Φτάνει νά θυμηθοῦμε ὅτι στήν ἐργασία τῶν παιδιῶν ἐξαφανίζεται ἀκόμα καί ὁ τύπος τῆς αὐτοπούλησης.

[20] «Τό κεφάλαιο προϋποθέτει τή μισθωτή ἐργασία, ἡ μισθωτή ἐργασία προϋποθέτει τό κεφάλαιο. Ἀλληλοκαθορίζονται καί ἀλληλοπαράγονται. Μήπως σ' ἕνα ἐργοστάσιο μπαμπακουργίας ὁ ἐργάτης παράγει μόνο μπαμπακερά ὑφάσματα; Ὄχι, παράγει κεφάλαιο. Παράγει ἀξίες, πού χρησιμεύουν ξανά γιά νά ἐξουσιάζουν τήν ἐργασία του καί γιά νά παράγονται μέ τήν ἐργασία του καινούργιες ἀξίες» (*Karl Marx:* «Lohnarbeit und Kapital», στή «Neue Rheinische Zeitung», ἀριθ. φύλλου 266, 7 τοῦ Ἀπρίλη 1849). Τά ἄρθρα πού δημοσιεύτηκαν μ' αὐτό τόν τίτλο [«Μισθωτή ἐργασία καί κεφάλαιο»] στή «Neue Rheinische Zeitung» [«Νέα Ἐφημερίδα τοῦ Ρήνου»] εἶναι ἀποσπάσματα ἀπό τά μαθήματα πού ἔκανα τό 1847 πάνω σ' αὐτό τό θέμα στό γερμανικό ἐργατικό σύλλογο τῶν Βρυξελλῶν καί πού ἡ δημοσίευσή τους διακόπηκε ἀπό τήν Ἐπανάσταση τοῦ Φλεβάρη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΙΚΟΣΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΞΙΑΣ ΣΕ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

1. ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΟ ΠΡΟΤΣΕΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΣΕ ΔΙΕΥΡΥΜΕΝΗ ΚΛΙΜΑΚΑ. ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΝΟΜΩΝ ΙΔΙΟΧΤΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΣΕ ΝΟΜΟΥΣ ΤΗΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΙΔΙΟΠΟΙΗΣΗΣ.

Στά προηγούμενα κεφάλαια εἴδαμε πῶς ἀπό τό κεφάλαιο γεννιέται ἡ ὑπεραξία, τώρα θά δοῦμε πῶς ἀπό τήν ὑπεραξία γεννιέται τό κεφάλαιο. Ἡ χρησιμοποίηση ὑπεραξίας σάν κεφάλαιο ἤ ἡ ξαναμετατροπή ὑπεραξίας σέ κεφάλαιο ὀνομάζεται συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου[21].

Ἄς ἐξετάσουμε αὐτό τό προτσές πρῶτα ἀπό τήν ἄποψη τοῦ μεμονωμένου κεφαλαιοκράτη. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἕνας ἐργοστασιάρχης νηματουργίας ἔχει προκαταβάλει λχ. ἕνα κεφάλαιο 10 000 λιρ. στ., κι ἀπ᾿ αὐτά διάθεσε τά τέσσερα πέμπτα γιά μπαμπάκι, μηχανήματα κλπ. καί τό τελευταῖο πέμπτο γιά μισθούς. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι παράγει 240 000 λίβρες νῆμα τό χρόνο, ἀξίας 12 000 λιρ. στ. Μέ 100% ποσοστό ὑπεραξίας, ἡ ὑπεραξία περιέχεται στό ὑπερπροϊόν ἤ καθαρό προϊόν πού ἀποτελεῖται ἀπό 40 000 λίβρες νῆμα, δηλ. στό ἕνα ἕκτο τοῦ ἀκαθάριστου προϊόντος, καί ἔχει ἀξία 2000 λίρ. στ. πού θά πραγματοποιηθεῖ μέ τήν πούληση. Ἕνα ποσό ἀξίας 2000 λιρ. στ. εἶναι ἕνα ποσό ἀξίας 2000 λιρ. στ. Οὔτε ἀπό τή μυρωδιά, οὔτε ἀπό τήν ὄψη αὐτοῦ τοῦ χρήματος μπορεῖ νά καταλάβει κανείς ὅτι πρόκειται γιά ὑπεραξία. Ὁ χαρακτήρας μιᾶς ἀξίας σάν ὑπεραξίας δείχνει τό πῶς ἡ ἀξία αὐτή περιῆλθε στά χέρια ἐκείνου πού τήν ἰδιοποιεῖται, ὅμως διόλου δέν ἀλλάζει τή φύση τῆς ἀξίας ἤ τοῦ χρήματος.

Γιά νά μετατρέψει λοιπόν ὁ ἐργοστασιάρχης νηματουργίας σέ κεφάλαιο τό καινούργιο πρόσθετο ποσό τῶν 2000 λιρ. στ. θά χρειαστεῖ νά προκαταβάλει—ὅταν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μένουν ἴδιοι—τά τέσσερα πέμπτα του γιά τήν ἀγορά μπαμπακιοῦ κλπ. καί τό ἕνα πέμπτο γιά τήν ἀγορά νέων ἐργατῶν κλωστουργῶν. Οἱ ἐργάτες αὐτοί θά βροῦν στήν ἀγορά τά μέσα συντήρησης πού τήν ἀξία τους τούς τήν ἔχει προκαταβάλει ὁ ἐργοστασιάρχης. Ὕστερα ἀπ᾿ αὐτό, τό νέο

---

[21] «Συσσώρευση κεφαλαίου: Ἡ χρησιμοποίηση ἑνός μέρους τοῦ εἰσοδήματος σάν κεφάλαιο» (*Malthus:* «Definitions in Political Economy», ἔκδ. Cazenove, σελ. 11). «Μετατροπή εἰσοδήματος σέ κεφάλαιο» (*Malthus:* «Principles of Political Economy», 2η ἔκδ., London 1836, σελ. 320).

κεφάλαιο τῶν 2000 λιρ. στ. λειτουργεῖ στό νηματουργεῖο καί ἀποφέρει μέ τή σειρά του μιάν ὑπεραξία 400 λιρῶν.

Ἡ κεφαλαιακή ἀξία εἶχε ἀρχικά προκαταβληθεῖ μέ χρηματική μορφή· ἀντίθετα ἡ ὑπεραξία ὑπάρχει ἀπό τήν ἀρχή σάν ἀξία ἑνός μέρους τοῦ ἀκαθάριστου προϊόντος. Ἄν αὐτό τό προϊόν πουληθεῖ, δηλ. ἄν μετατραπεῖ σέ χρῆμα, τότε ἡ κεφαλαιακή ἀξία ξαναποχτάει τήν ἀρχική της μορφή, ἐνῶ ἡ ὑπεραξία ἀλλάζει τόν ἀρχικό τρόπο ὕπαρξής της. Ἀπό τή στιγμή αὐτή ὅμως καί ἡ κεφαλαιακή ἀξία καί ἡ ὑπεραξία εἶναι χρηματικά ποσά καί ἡ ξαναμετατροπή τους σέ κεφάλαιο συντελεῖται μέ τόν ἴδιο ἐντελῶς τρόπο. Καί τό ἕνα καί τό ἄλλο τά τοποθετεῖ ὁ κεφαλαιοκράτης στήν ἀγορά τῶν ἐμπορευμάτων, πού τοῦ δίνουν τή δυνατότητα νά ξαναρχίσει τήν παραγωγή τοῦ εἴδους του, καί μάλιστα αὐτή τή φορά σέ διευρυμένη κλίμακα. Γιά ν᾿ ἀγοράσει ὅμως αὐτά τά ἐμπορεύματα πρέπει νά τά βρεῖ στήν ἀγορά.

Τά δικά του νήματα κυκλοφοροῦν μόνο γιατί φέρνει στήν ἀγορά τό χρονιάτικο προϊόν του, ὅπως κάνουν μέ τά ἐμπορεύματά τους καί ὅλοι οἱ ἄλλοι κεφαλαιοκράτες. Προτοῦ ὅμως αὐτά ἔρθουν στήν ἀγορά ὑπῆρχαν κιόλας μέσα στό χρονιάτικο προϊόν, δηλ. στή συνολική μᾶζα τῶν κάθε λογῆς ἀντικειμένων, στά ὁποῖα μετατρέπεται στήν πορεία τοῦ ἔτους ὅλη ἡ μᾶζα τῶν ξεχωριστῶν κεφαλαίων ἤ τό συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο, ἀπό τό ὁποῖο κάθε ξεχωριστός κεφαλαιοκράτης ἔχει στό χέρι μόνο ἕνα πολλοστημόριο. Τά προτσές πού συντελοῦνται στήν ἀγορά πραγματοποιοῦν μόνο τή μεταβίβαση τῶν ξεχωριστῶν συστατικῶν μερῶν τῆς χρονιάτικης παραγωγῆς, τά στέλνουν ἀπό τό ἕνα χέρι στό ἄλλο, δέν μποροῦν ὅμως οὔτε νά μεγαλώσουν τή συνολική χρονιάτικη παραγωγή, οὔτε ν᾿ ἀλλάξουν τή φύση τῶν παραγμένων ἀντικειμένων. Ἑπομένως, τό πῶς θά χρησιμοποιηθεῖ τό χρονιάτικο συνολικό προϊόν ἐξαρτιέται ἀπό τήν ἴδια του τή σύνθεση, σέ καμιά ὅμως περίπτωση ἀπό τήν κυκλοφορία.

Πρῶτα πρέπει ἡ χρονιάτικη παραγωγή νά δόσει ὅλα ἐκεῖνα τ᾿ ἀντικείμενα (ἀξίες χρήσης) πού εἶναι κατάλληλα γιά ν᾿ ἀναπληρώσουν τά ἐμπράγματα συστατικά μέρη τοῦ κεφαλαίου πού ἔχουν καταναλωθεῖ στή διάρκεια τῆς χρονιᾶς. Ἅμα ἀφαιρεθοῦν αὐτά ἀπομένει τό καθαρό προϊόν ἤ τό ὑπερπροϊόν, πού περιέχει τήν ὑπεραξία. Καί ἀπό τί ἀποτελεῖται αὐτό τό ὑπερπροϊόν; Μήπως ἀπό πράγματα πού προορίζονται νά ἱκανοποιήσουν τίς ἀνάγκες καί τά γοῦστα τῆς τάξης τῶν κεφαλαιοκρατῶν, ἑπομένως ἀπό πράγματα πού πᾶνε στήν κατανάλωσή τους; Ἄν ἦταν μόνον αὐτό, τότε ἡ ὑπεραξία θά διασπαθιζόταν ὥς τήν τελευταία δεκάρα καί θά εἴχαμε μόνο ἁπλή ἀναπαραγωγή.

Γιά νά συσσωρεύεις, πρέπει νά μετατρέπεις ἕνα μέρος τοῦ ὑπερπροϊόντος σέ κεφάλαιο. Χωρίς θαύματα ὅμως δέν μπορεῖς νά μετατρέψεις σέ κεφάλαιο παρά μόνο τέτια πράγματα πού μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν στό προτσές τῆς δουλιᾶς, δηλ. μέσα παραγωγῆς, καί ἀκόμα πράγματα πού μ᾿ αὐτά μπορεῖ νά συντηρεῖται ὁ ἐργάτης, δηλ.

μέσα συντήρησης. Συνεπῶς, ἕνα μέρος τῆς χρονιάτικης ὑπερεργασίας πρέπει νάχει χρησιμοποιηθεῖ γιά τήν παραγωγή πρόσθετων μέσων παραγωγῆς καί συντήρησης, πάνω ἀπό τίς ποσότητες πού ἀπαιτοῦνται γιά τήν ἀναπλήρωση τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου. Μέ δυό λόγια, ἡ ὑπεραξία εἶναι μετατρέψιμη σέ κεφάλαιο μόνον ἐπειδή τό ὑπερπροϊόν, πού ἡ ὑπεραξία ἀποτελεῖ τήν ἀξία του, περιέχει κιόλας τά ἐμπράγματα συστατικά μέρη ἑνός νέου κεφαλαίου[21α].

Γιά νά βάλει ὅμως ἡ τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν αὐτά τά συστατικά μέρη νά λειτουργήσουν πραγματικά σάν κεφάλαιο, χρειάζεται πρόσθετη ἐργασία. Ἄν δέν πρόκειται ν' αὐξήσει ἐκτατικά ἤ ἐντατικά ἡ ἐκμετάλλευση τῶν ἤδη ἀπασχολούμενων ἐργατῶν, πρέπει νά προσληφθοῦν πρόσθετες ἐργατικές δυνάμεις. Καί γι' αὐτό ἐπίσης ἔχει φροντίσει ὁ μηχανισμός τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, ἀναπαράγοντας τήν ἐργατική τάξη σάν τάξη ἐξαρτημένη ἀπό τό μισθό τῆς ἐργασίας, πού ὁ συνηθισμένος μισθός της ἐπαρκεῖ ὄχι μόνο γιά νά ἐξασφαλίσει τή συντήρησή της, μά καί τήν ἀριθμητική της αὔξηση. Ἀρκεῖ στά πρόσθετα μέσα παραγωγῆς πού περιέχονται κιόλας στή χρονιάτικη παραγωγή τό κεφάλαιο νά προσαρτήσει τίς πρόσθετες ἐργατικές δυνάμεις διάφορων ἡλικιῶν πού τοῦ προσφέρει κάθε χρόνο ἡ ἐργατική τάξη, καί ἔχει ἕτοιμη τή μετατροπή τῆς ὑπεραξίας σέ κεφάλαιο. Ἄν ἐξεταστεῖ συγκεκριμένα, ἡ συσσώρευση ἀναλύεται σέ ἀναπαραγωγή τοῦ κεφαλαίου κατά προοδευτική κλίμακα. Ἀλλάζει ἡ κυκλική κίνηση τῆς ἁπλῆς ἀναπαραγωγῆς καί μετατρέπεται, σύμφωνα μέ τήν ἔκφραση τοῦ Σισμόντι, σέ σπειροειδῆ γραμμή[21β].

Ἄς γυρίσουμε τώρα στό παράδειγμά μας. Παλιά ἡ ἱστορία. Ὁ Ἀβραάμ ἐγέννησε τόν Ἰσαάκ, ὁ Ἰσαάκ ἐγέννησε τόν Ἰακώβ κλπ. Τό ἀρχικό κεφάλαιο τῶν 10 000 λιρ. στ. φέρνει μιάν ὑπεραξία 2000 λιρ. στ. πού κεφαλαιοποιεῖται. Τό νέο κεφάλαιο τῶν 2000 λιρ. στ. φέρνει μιάν ὑπεραξία 400 λιρ. στ., πού ἐπίσης μέ τή σειρά της κεφαλαιοποιεῖται, δηλ. μετατρέπεται σέ δεύτερο πρόσθετο κεφάλαιο πού φέρνει καινούργια ὑπεραξία 80 λιρ. στ. κ.ο.κ.

Δέν παίρνουμε ἐδῶ ὑπόψη τό μέρος τῆς ὑπεραξίας πού τό καταναλώνει ὁ κεφαλαιοκράτης. Γιά τήν ὥρα μᾶς εἶναι ἐπίσης ἀδιάφορο ἄν τά πρόσθετα κεφάλαια προσθέτονται στό ἀρχικό κεφάλαιο ἤ ἄν ἀποχωρίζονται ἀπ' αὐτό γιά ν' ἀξιοποιηθοῦν αὐτοτελῶς, ἄν δηλ. τά χρησιμοποιεῖ ὁ ἴδιος κεφαλαιοκράτης πού τά ἔχει συσσωρεύσει, ἤ ἄν τά μεταβιβάζει σέ ἄλλους. Δέν πρέπει μόνο νά ξεχνᾶμε ὅτι δίπλα

[21α] Ἐδῶ κάνουμε ἀφαίρεση ἀπό τό ἐξαγωγικό ἐμπόριο, πού μ' αὐτό ἕνα ἔθνος μπορεῖ νά μετατρέπει εἴδη πολυτελείας σέ μέσα παραγωγῆς καί συντήρησης καί ἀντίστροφα. Γιά νά συλλάβουμε τό ἀντικείμενο πού ἐξετάζουμε στήν καθαρότητά του, ἐλεύθερο ἀπό δευτερεύοντα περιστατικά πού τό θολώνουν, πρέπει νά δοῦμε ἐδῶ ὁλόκληρο τόν ἐμπορικό κόσμο σάν ἕνα ἔθνος καί νά προϋποθέσουμε πώς ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή εἶχε στερεωθεῖ παντοῦ καί ἔχει καταχτήσει ὅλους τούς βιομηχανικούς κλάδους.

[21β] Ἡ ἀνάλυση τῆς συσσώρευσης ἀπό τόν Σισμόντι κάνει τό μεγάλο λάθος ν' ἀρκεῖται πάρα πολύ στή φράση «μετατροπή εἰσοδήματος σέ κεφάλαιο», χωρίς νά διερευνάει τούς ὑλικούς ὅρους αὐτῆς τῆς πράξης.

στά νεοσχηματισμένα κεφάλαια τό ἀρχικό κεφάλαιο ἐξακολουθεῖ ν' ἀναπαράγεται καί νά παράγει ὑπεραξία, καί ὅτι τό ἴδιο ἰσχύει γιά κάθε συσσωρευμένο κεφάλαιο σχετικά μέ τό παραγμένο ἀπ' αὐτό πρόσθετο κεφάλαιο.

Τό ἀρχικό κεφάλαιο σχηματίστηκε μέ τήν προκαταβολή 10 000 λιρῶν στερλινῶν. Ποῦ τίς βρῆκε ὁ κάτοχός τους; Μέ τή δική του ἐργασία καί μέ τήν ἐργασία τῶν πατεράδων του! μᾶς ἀπαντοῦν μέ μιά φωνή οἱ ἐκπρόσωποι τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας[21γ], καί ἡ ὑπόθεσή τους αὐτή φαίνεται πράγματι νά εἶναι ἡ μοναδική πού συμφωνάει μέ τούς νόμους τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς.

Τελείως διαφορετικά ἔχουν τά πράγματα σχετικά μέ τό πρόσθετο κεφάλαιο τῶν 2000 λιρ. στ. Τό προτσές τῆς γέννησής του τό γνωρίζουμε μέ ὅλη τήν ἀκρίβεια. Εἶναι κεφαλαιοποιημένη ὑπεραξία. Ἀπό καταγωγῆς δέν περιέχει οὔτε ἕνα ἄτομο ἀξίας πού νά μήν προέρχεται ἀπό ἀπλήρωτη ξένη ἐργασία. Τά μέσα παραγωγῆς στά ὁποῖα προσαρτιέται ἡ πρόσθετη ἐργατική δύναμη, καθώς καί τά μέσα συντήρησης μέ τά ὁποῖα συντηρεῖται, δέν εἶναι παρά συστατικά μέρη τοῦ ὑπερπροϊόντος, τοῦ φόρου, πού ἡ τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν ἀποσπάει κάθε χρόνο ἀπό τήν ἐργατική τάξη. Ἄν ἡ τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν ἀγοράζει μέ ἕνα μέρος αὐτοῦ τοῦ φόρου πρόσθετη ἐργασία ἀπό τήν ἐργατική τάξη, πληρώνοντας ἔστω ὁλόκληρη τήν τιμή της, ἔτσι πού ἰσοδύναμο ν' ἀνταλλάσσεται μέ ἰσοδύναμο, ἐξακολουθεῖ ὡστόσο νά ὑπάρχει ἡ παλιά μέθοδος τοῦ καταχτητῆ πού ἀγοράζει ἀπό τούς ἡττημένους ἐμπορεύματα καί τά πληρώνει μέ τά δικά τους χρήματα, μέ τά χρήματα πού τούς ἔχει ληστέψει.

Ἄν τό πρόσθετο κεφάλαιο ἀπασχολεῖ τόν ἴδιο τόν παραγωγό του, τότε ὁ παραγωγός αὐτός πρέπει, πρῶτο, νά ἐξακολουθεῖ νά ἀξιοποιεῖ τό ἀρχικό κεφάλαιο, καί ἐπιπλέον νά ξαναγοράζει τό προϊόν τῆς προηγούμενης ἐργασίας του μέ περισσότερη ἐργασία ἀπ' ὅ,τι ἔχει κοστίσει. Ἄν τό δοῦμε αὐτό σάν συναλλαγή ἀνάμεσα στήν τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν καί στήν ἐργατική τάξη, δέν ἀλλάζει καθόλου ἡ ὑπόθεση ἀπό τό γεγονός ὅτι μέ τήν ἀπλήρωτη ἐργασία τῶν ὥς τώρα ἀπασχολούμενων ἐργατῶν ἀπασχολοῦνται πρόσθετοι ἐργάτες. Ὁ κεφαλαιοκράτης ἴσως νά μετατρέπει καί τό πρόσθετο κεφάλαιο σέ μιά μηχανή, πού πετάει στό δρόμο τόν παραγωγό τοῦ πρόσθετου κεφαλαίου καί τόν ἀντικατασταίνει μ' ἕνα-δυό παιδιά. Σέ ὅλες τίς περιπτώσεις ἡ ἐργατική τάξη μέ τήν ὑπερεργασία της τούτης τῆς χρονιᾶς ἔχει δημιουργήσει τό κεφάλαιο πού τοῦ χρόνου θ' ἀπασχολήσει πρόσθετη ἐργασία[22]. Νά τί ὀνομάζουν: παραγωγή κεφαλαίου μέ κεφάλαιο.

Ἡ προϋπόθεση τῆς συσσώρευσης τοῦ πρώτου πρόσθετου κεφα-

[21γ] «Ἡ πρωταρχική ἐργασία στήν ὁποία τό κεφάλαιό του χρωστοῦσε τή γέννησή του» (*Sismondi*: «Nouveaux Principes d' Economie Politique», ἔκδ. Paris, τόμ. I, σελ. 109).

[22] «Ἡ ἐργασία δημιουργεῖ τό κεφάλαιο, προτοῦ τό κεφάλαιο χρησιμοποιήσει τήν ἐργασία» («Labour creates capital, before capital employs labour») (*E. G. Wakefield*: «England and America», London 1833, τόμ. II, σελ. 110).

λαίου τῶν 2000 λιρ. στ. ἦταν ἕνα ποσό ἀξίας 10000 λιρ. στ. πού τόχε προκαταβάλει ὁ κεφαλαιοκράτης καί πού τοῦ ἀνῆκε χάρη στήν «ἀρχική ἐργασία» του. Ἀντίθετα, ἡ προϋπόθεση τοῦ δεύτερου πρόσθετου κεφαλαίου τῶν 400 λιρ. στ. δέν εἶναι τίποτα ἄλλο, παρά ἡ προηγηθεῖσα συσσώρευση τοῦ πρώτου πρόσθετου κεφαλαίου, τῶν 2000 λιρ. στ., πού οἱ 400 αὐτές λίρ. στ. εἶναι ἡ κεφαλαιοποιημένη ὑπεραξία του. Ἡ ἰδιοχτησία σέ παρωχημένη ἀπλήρωτη ἐργασία παρουσιάζεται τώρα σάν ὁ μοναδικός ὅρος γιά τή σημερινή ἰδιοποίηση ζωντανῆς ἀπλήρωτης ἐργασίας σέ διαρκῶς αὐξανόμενη ἔκταση. Ὅσο περισσότερα ἔχει συσσωρεύσει ὁ κεφαλαιοκράτης, τόσο περισσότερα μπορεῖ νά συσσωρεύει.

Ἐφόσον ἡ ὑπεραξία, ἀπό τήν ὁποία ἀποτελεῖται τό πρόσθετο κεφάλαιο ἀριθ. I, ἦταν τό ἀποτέλεσμα τῆς ἀγορᾶς τῆς ἐργατικῆς δύναμης μέ ἕνα μέρος τοῦ ἀρχικοῦ κεφαλαίου, ἀγορᾶς πού ἔγινε σύμφωνα μέ τούς νόμους τῆς ἐμπορευματικῆς ἀνταλλαγῆς καί πού, ἅμα τήν ἐξετάσουμε ἀπό νομική ἄποψη, δέν προϋποθέτει παρά μόνο νά διαθέτει ὁ ἐργάτης ἐλεύθερα τίς δικές του ἱκανότητες, καί ὁ κάτοχος τοῦ χρήματος ἤ τῶν ἐμπορευμάτων νά διαθέτει ἐλεύθερα τίς ἀξίες πού τοῦ ἀνήκουν· ἐφόσον τό πρόσθετο κεφάλαιο ἀριθ. II κλπ. εἶναι ἁπλῶς ἀποτέλεσμα τοῦ πρόσθετου κεφαλαίου ἀριθ. I, δηλαδή συνέπεια τῆς πρώτης ἐκείνης σχέσης· ἐφόσον κάθε ξεχωριστή συναλλαγή γίνεται διαρκῶς σύμφωνα μέ τό νόμο τῆς ἐμπορευματικῆς ἀνταλλαγῆς, δηλ. ὁ κεφαλαιοκράτης ἀγοράζει πάντα τήν ἐργατική δύναμη καί ὁ ἐργάτης πάντα τήν πουλάει—καί ὑποθέτουμε μάλιστα ὅτι τήν ἀγοράζει στήν πραγματική της ἀξία—εἶναι φανερό πώς ὁ νόμος τῆς ἰδιοποίησης ἤ ὁ νόμος τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας πού στηρίζεται στήν ἐμπορευματική παραγωγή καί τήν ἐμπορευματική κυκλοφορία μετατρέπεται στό κατευθείαν ἀντίθετό του, χάρη στή δική του, ἐσωτερική, ἀναπόφευχτη διαλεχτική. Ἡ ἀνταλλαγή ἰσοδύναμων, πού παρουσιάστηκε σάν ἡ ἀρχική πράξη, ἔχει ὑποστεῖ τέτια ἀλλαγή, πού μόνο κατ' ἐπίφαση γίνεται ἀνταλλαγή, πρῶτο, γιατί τό μέρος τοῦ κεφαλαίου πού ἀνταλλάσσεται μέ ἐργατική δύναμη ἀποτελεῖ τό ἴδιο μονάχα ἕνα μέρος τοῦ προϊόντος ξένης ἐργασίας πού τό ἔχουν ἰδιοποιηθεῖ χωρίς νά καταβάλλουν ἔναντι ἕνα ἰσοδύναμο καί, δεύτερο, γιατί ὁ παραγωγός του, ὁ ἐργάτης, δέν ὀφείλει ἁπλῶς νά τό ἀναπληρώσει, μά ὀφείλει νά τό ἀναπληρώσει μαζί καί μέ ἕνα πρόσθετο προϊόν. Ὥστε ἡ σχέση τῆς ἀνταλλαγῆς ἀνάμεσα στόν κεφαλαιοκράτη καί τόν ἐργάτη γίνεται μονάχα μιά ἐπίφαση πού ἀνήκει στό προτσές κυκλοφορίας, ἁπλή μορφή, ξένη πρός τό ἴδιο τό περιεχόμενο καί πού μόνο τό συγκαλύπτει. Ἡ διαρκής ἀγορά καί πούληση τῆς ἐργατικῆς δύναμης εἶναι ἡ μορφή. Τό περιεχόμενο εἶναι πώς ὁ κεφαλαιοκράτης ἀνταλλάσσει διαρκῶς ἕνα μέρος τῆς ἀντικειμενοποιημένης πιά ξένης ἐργασίας, πού τήν ἰδιοποιεῖται ἀκατάπαυτα χωρίς νά καταβάλλει ἔναντι ἕνα ἰσοδύναμο, μέ μιά μεγαλύτερη ποσότητα ζωντανῆς ξένης ἐργασίας. Στήν ἀρχή τό δικαίωμα τῆς ἰδιοχτησίας μᾶς φαινόταν ὅτι στηρίζεται στήν ἐργασία τοῦ ἴδιου τοῦ ἰδιοχτήτη. Τουλάχιστον ἔπρεπε νά ἰσχύει αὐτή ἡ ὑπόθεση, ἐπειδή στήν

ἀγορά ἀντικρύζονται μόνο ἰσότιμοι κάτοχοι ἐμπορευμάτων, ἐνῶ τό μέσο γιά νά ἰδιοποιηθεῖ κανείς ξένο ἐμπόρευμα εἶναι μόνο νά ἐκποιήσει τό δικό του ἐμπόρευμα, καί τό ἐμπόρευμα αὐτό μπορεῖ νά τό δημιουργήσει μόνο μέ ἐργασία. Ἀπό τήν πλευρά τοῦ κεφαλαιοκράτη ἡ ἰδιοχτησία ἐμφανίζεται τώρα σάν τό δικαίωμα νά ἰδιοποιεῖται ξένη ἀπλήρωτη ἐργασία ἤ τό προϊόν της, καί ἀπό τήν πλευρά τοῦ ἐργάτη σάν ἀδυναμία νά ἰδιοποιεῖται τό ἴδιο τό δικό του τό προϊόν. Ὁ χωρισμός τῆς ἰδιοχτησίας ἀπό τήν ἐργασία γίνεται ἡ ἀναγκαία συνέπεια ἑνός νόμου, πού ὅπως φαίνεται ξεκίνησε ἀπό τήν ταυτότητά τους[28].

Ὅσο λοιπόν κι ἄν ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος ἰδιοποίησης φαίνεται νά χτυπάει κατάμουτρα τούς ἀρχικούς νόμους τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας, ὁ τρόπος αὐτός δέν προκύπτει ὡστόσο καθόλου ἀπό τήν καταπάτηση, ἀλλ' ἀπεναντίας ἀπό τήν ἐφαρμογή αὐτῶν τῶν νόμων. Μιά σύντομη ἀνασκόπηση τῆς διαδοχικῆς σειρᾶς τῶν φάσεων τῆς κίνησης, πού τέρμα της εἶναι ἡ κεφαλαιοκρατική συσσώρευση, θά μᾶς τό δείξει αὐτό καθαρά γιά μιά ἀκόμα φορά.

Πρῶτα εἴδαμε πώς ἡ ἀρχική μετατροπή ἑνός ποσοῦ ἀξίας σέ κεφάλαιο συντελέστηκε ἀπολύτως σύμφωνα μέ τούς νόμους τῆς ἀνταλλαγῆς. Ὁ ἕνας συμβαλλόμενος πουλάει τήν ἐργατική του δύναμη, ὁ ἄλλος τήν ἀγοράζει. Ὁ πρῶτος εἰσπράττει τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματός του, πού ἡ ἀξία χρήσης του—ἡ ἐργασία ἐκποιεῖται καί μεταβιβάζεται ἔτσι στό δεύτερο. Ὁ δεύτερος μετατρέπει τώρα μέσα παραγωγῆς, πού τοῦ ἀνήκουν πιά, μέ τή βοήθεια ἐργασίας, πού ἐπίσης τοῦ ἀνήκει, σέ καινούργιο προϊόν, πού ἐπίσης τοῦ ἀνήκει δικαιωματικά.

Ἡ ἀξία αὐτοῦ τοῦ προϊόντος περικλείνει: πρῶτο τήν ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς πού καταναλώθηκαν. Ἡ ὠφέλιμη ἐργασία δέν μπορεῖ νά καταναλώσει αὐτά τά μέσα παραγωγῆς χωρίς νά μεταβιβάσει ταυτόχρονα τήν ἀξία τους στό νέο προϊόν. Γιά νά μπορεῖ ὅμως ἡ ἐργατική δύναμη νά πουλιέται πρέπει νά εἶναι σέ θέση νά παρέχει ὠφέλιμη ἐργασία στό βιομηχανικό κλάδο πού πρόκειται νά χρησιμοποιηθεῖ.

Ἡ ἀξία τοῦ νέου προϊόντος περικλείνει ἀκόμα: τό ἰσοδύναμο τῆς ἀξίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί μιά ὑπεραξία. Καί μάλιστα αὐτό γίνεται, ἐπειδή ἡ ἐργατική δύναμη πού πουλήθηκε γιά ἕνα ὁρισμένο χρονικό διάστημα, γιά μιά μέρα, μιά ἑβδομάδα κλπ. ἔχει μικρότερη ἀξία ἀπό τήν ἀξία πού δημιουργεῖ ἡ χρήση της στό ἴδιο χρονικό διάστημα. Ὁ ἐργάτης ὅμως ἔχει πιά πληρωθεῖ τήν ἀνταλλαχτική ἀξία τῆς ἐργατικῆς του δύναμης κι ἔχει ἔτσι ἐκποιήσει τήν ἀξία της χρήσης, ὅπως γίνεται σέ κάθε ἀγορά καί πούληση.

Τό γεγονός ὅτι τό εἰδικό αὐτό ἐμπόρευμα, ἡ ἐργατική δύναμη,

---

[28] Ἡ ἰδιοχτησία τοῦ κεφαλαιοκράτη στό ξένο προϊόν δουλιᾶς «εἶναι αὐστηρή συνέπεια τοῦ νόμου τῆς ἰδιοποίησης πού θεμελιακή του ἀρχή ἦταν, ἀντίθετα, ὁ ἀποκλειστικός τίτλος ἰδιοχτησίας κάθε ἐργαζομένου στό προϊόν τῆς δικῆς του ἐργασίας» (*Cherbuliez*: «Richesse ou Pauvreté», Paris 1841, σελ. 58, ὅπου ὡστόσο δέν ἀναπτύσσεται σωστά ἡ διαλεχτική αὐτή μετατροπή).

ἔχει τήν ἰδιάζουσα ἀξία χρήσης νά παρέχει ἐργασία, δηλ. νά δημιουργεῖ ἀξία, δέν μπορεῖ νά θίξει τό γενικό νόμο τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς. Ἄν λοιπόν τό ποσό ἀξίας πού προκαταβλήθηκε σέ μισθό δέν τό ξαναβρίσκουμε ἁπλῶς στό προϊόν, ἀλλά τό βρίσκουμε αὐξημένο κατά μιά ὑπεραξία, αὐτό δέν προέρχεται ἀπό τήν ἐξαπάτηση τοῦ πουλητῆ, πού ἔχει ἄλλωστε εἰσπράξει τήν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματός του, μά ἀπό τήν κατανάλωση αὐτοῦ τοῦ ἐμπορεύματος ἀπό τόν ἀγοραστή.

Ὁ νόμος τῆς ἀνταλλαγῆς καθορίζει ἰσότητα μόνο γιά τίς ἀνταλλαχτικές ἀξίες τῶν ἐμπορευμάτων πού ἀνταλλάσσονται ἀμοιβαῖα. Προϋποθέτει μάλιστα ἐξαρχῆς ὅτι πρέπει νά διαφέρουν οἱ ἀξίες χρήσης τους καί δέν ἔχει ἀπολύτως καμιά σχέση μέ τήν κατανάλωσή τους πού ἀρχίζει μόνο ἀφοῦ ἔχει κλειστεῖ καί συντελεστεῖ ἡ ἐμπορική πράξη.

Ἡ ἀρχική μετατροπή τοῦ χρήματος σέ κεφάλαιο συντελεῖται λοιπόν σέ ἀπόλυτη συμφωνία μέ τούς οἰκονομικούς νόμους τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς καί μέ τό δικαίωμα ἰδιοχτησίας πού ἀπορεέι ἀπ᾽ αὐτούς. Καί ὅμως ἔχει σάν ἀποτέλεσμα:

1) τό προϊόν ν᾽ ἀνήκει στόν κεφαλαιοκράτη καί ὄχι στόν ἐργάτη·

2) ἡ ἀξία αὐτοῦ τοῦ προϊόντος νά περικλείνει, ἐκτός ἀπό τήν ἀξία τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου, καί μιάν ἀξία πού στόν ἐργάτη στοίχισε ἐργασία, στόν κεφαλαιοκράτη ὅμως δέ στοίχισε τίποτα καί πού παρ᾽ ὅλα αὐτά γίνεται νόμιμη ἰδιοχτησία τοῦ κεφαλαιοκράτη·

3) ὁ ἐργάτης νά διατηρεῖ τήν ἐργατική του δύναμη καί νά μπορεῖ νά τήν ξαναπουλάει ἐφόσο βρίσκει ἀγοραστή.

Ἡ ἁπλή ἀναπαραγωγή εἶναι ἡ περιοδική μόνον ἐπανάληψη αὐτῆς τῆς πρώτης πράξης· κάθε φορά ξαναμετατρέπεται χρῆμα σέ κεφάλαιο. Ὁ νόμος λοιπόν δέν παραβιάζεται, ἀπεναντίας ἀποχτάει μόνο τή δυνατότητα νά δρᾶ διαρκῶς. «Πολλές διαδοχικές πράξεις ἀνταλλαγῆς μετατρέπουν ἁπλούστατα τήν τελευταία πράξη σέ ἐκπρόσωπο τῆς πρώτης». (*Sismondi:* «Nouveaux Principes d' Economie Politique», τόμ. I, σελ. 70).

Καί ὅμως εἴδαμε πώς ἡ ἁπλή ἀναπαραγωγή ἀρκεῖ γιά νά δόσει τελείως διαφορετικό χαρακτήρα σ᾽ αὐτή τήν πρώτη πράξη, ἐφόσον τήν ἐξετάζαμε σάν μεμονωμένο προτσές. «Ἀπ᾽ αὐτούς πού μοιράζονται τό ἐθνικό εἰσόδημα οἱ πρῶτοι (οἱ ἐργάτες) ἀποχτοῦν κάθε χρόνο μέ καινούργια ἐργασία ἕνα καινούργιο δικαίωμα σ᾽ αὐτό, οἱ δεύτεροι (οἱ κεφαλαιοκράτες) ἔχουν ἀποχτήσει ἀπό τά πρίν μόνιμο δικαίωμα σ᾽ αὐτό μέ μιά ἀρχική ἐργασία» (στό ἴδιο, σελ. 111). Ὅπως εἶναι γνωστό ὁ τομέας τῆς ἐργασίας δέν εἶναι ὁ μόνος ὅπου τά πρωτοτόκια κάνουν θαύματα.

Ἡ ὑπόθεση δέν ἀλλάζει ἄν ἡ ἁπλή ἀναπαραγωγή ἀντικατασταθεῖ ἀπό τήν ἀναπαραγωγή σέ διευρυμένη κλίμακα, ἀπό τή συσσώρευση. Στήν πρώτη ὁ κεφαλαιοκράτης τρώει ὅλη τήν ὑπεραξία, στή δεύτερη ἀποδείχνει τίς ἀρετές του σάν ἀστός, καταναλώνοντας μονάχα ἕνα μέρος τῆς ὑπεραξίας καί μετατρέποντας τό ὑπόλοιπο σέ χρῆμα.

Ἡ ὑπεραξία εἶναι δική του ἰδιοχτησία, ποτέ δέν ἀνῆκε σέ ἄλλον. Ὅταν τήν προκαταβάλλει στήν παραγωγή, κάνει προκαταβολές ἀπό τά δικά του χρήματα ἀκριβῶς ὅπως εἶχε κάνει τήν ἡμέρα πού πρωτοπάτησε στήν ἀγορά. Τό γεγονός ὅτι τούτη τή φορά τά χρήματα αὐτά προέρχονται ἀπό τήν ἀπλήρωτη ἐργασία τῶν ἐργατῶν του δέν ἀλλάζει τίποτα ἀπολύτως στήν ὑπόθεση. Ἄν ὁ ἐργάτης *B* μισθώνεται μέ τήν ὑπεραξία πού ἔχει παραγάγει ὁ ἐργάτης *A*, πρῶτο, ὁ *A* παρήγαγε αὐτή τήν ὑπεραξία χωρίς νά τοῦ ἔχουν κόψει οὔτε μιά πεντάρα ἀπό τή δίκαιη τιμή τοῦ ἐμπορεύματός του, καί, δεύτερο, ἡ ὑπόθεση αὐτή δέν ἀφορᾶ καθόλου τόν *B*. Αὐτό πού ζητάει ὁ *B* καί πού ἔχει δικαίωμα νά τό ζητάει εἶναι νά τοῦ πληρώνει ὁ κεφαλαιοκράτης τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς του δύναμης. «Καί οἱ δυό βγῆκαν κερδισμένοι· ὁ ἐργάτης, γιατί τοῦ προκατάβαλαν τούς καρπούς τῆς ἐργασίας του (θάπρεπε νά πεῖ: τήν ἀπλήρωτη ἐργασία ἄλλων ἐργατῶν), προτοῦ νάχει γίνει (θάπρεπε νά πεῖ: προτοῦ φέρει τούς καρπούς της)· ὁ ἐπιχειρηματίας (le maître), γιατί ἡ ἐργασία αὐτοῦ τοῦ ἐργάτη ἄξιζε περισσότερο ἀπό τό μισθό του» (θάπρεπε νά πεῖ: παρήγαγε περισσότερη ἀξία ἀπό τήν ἀξία τοῦ μισθοῦ του) (*Sismondi*, στό ἴδιο, σελ. 135).

Φυσικά, ἡ ὑπόθεση παρουσιάζεται ὁλότελα διαφορετικά, ἄν ἐξετάσουμε τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή στήν ἀκατάπαυτη ροή τῆς ἀνανέωσής της καί ἀντί τοῦ μεμονωμένου κεφαλαιοκράτη καί τοῦ μεμονωμένου ἐργάτη πάρουμε ὑπόψη τό σύνολο, τήν τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν καί ἀπέναντί της τήν ἐργατική τάξη. Ἔτσι ὅμως θά χρησιμοποιούσαμε ἕνα κριτήριο τελείως ξένο πρός τήν ἐμπορευματική παραγωγή.

Στήν ἐμπορευματική παραγωγή ἀντικρύζονται μόνο πουλητές καί ἀγοραστές, ἀνεξάρτητοι ὁ ἕνας ἀπό τόν ἄλλο. Οἱ ἀμοιβαῖες τους σχέσεις διακόπτονται τή μέρα λήξης τοῦ συμβολαίου πού ἔκλεισαν μεταξύ τους. Ἄν ἡ συναλλαγή ἐπαναληφθεῖ, αὐτό γίνεται ἐξαιτίας ἑνός καινούργιου συμβολαίου, πού δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τό προηγούμενο καί πού μόνο τυχαῖα μπορεῖ νά ξανασμίξει τόν ἴδιο ἀγοραστή μέ τόν ἴδιο πουλητή.

Ἄν λοιπόν πρόκειται νά κρίνουμε τήν ἐμπορευματική παραγωγή, ἤ ἕνα φαινόμενο πού ἀνήκει σ᾽ αὐτήν, σύμφωνα μέ τούς δικούς της οἰκονομικούς νόμους, πρέπει νά ἐξετάσουμε κάθε ἀνταλλαχτική πράξη ξεχωριστά, ἔξω ἀπό κάθε σχέση μέ τήν ἀνταλλαχτική πράξη πού προηγήθηκε, καθώς καί ἔξω ἀπό κάθε σχέση μέ τήν ἀνταλλαχτική πράξη πού τήν ἀκολουθεῖ. Καί ἐπειδή οἱ ἀγορές καί οἱ πουλήσεις γίνονται μόνο ἀνάμεσα σέ ξεχωριστά ἄτομα, δέν ἐπιτρέπεται ν᾽ ἀναζητοῦμε σ᾽ αὐτές σχέσεις ἀνάμεσα σέ ὁλόκληρες κοινωνικές τάξεις.

Ὅσο μεγάλη κι ἄν εἶναι ἡ διαδοχική σειρά τῶν περιοδικῶν ἀναπαραγωγῶν καί τῶν προηγηθεισῶν συσσωρεύσεων πού διέτρεξε τό κεφάλαιο πού λειτουργεῖ σήμερα, τό κεφάλαιο αὐτό διατηρεῖ πάντα τήν ἀρχική του παρθενιά. Ἐφόσον σέ κάθε πράξη ἀνταλλαγῆς — παρμένη χωριστά - τηροῦνται οἱ νόμοι τῆς ἀνταλλαγῆς, μπορεῖ ὁ τρόπος ἰδιοποίησης νά ὑποστεῖ ὁλοκληρωτική ἀνατροπή, χωρίς νά θίξει κατά κάποιο τρόπο τό δικαίωμα ἰδιοχτησίας πού ἀνταποκρίνεται στήν ἐμπορευματική παραγωγή. Αὐτό τό ἴδιο δικαίωμα ἰσχύει καί στήν

κεφαλαιοκρατική περίοδο, ὅπου ὁ κοινωνικός πλοῦτος ὅλο καί περισσότερο γίνεται ἰδιοχτησία ἐκείνων πού εἶναι σέ θέση νά ἰδιοποιοῦνται πάντα ἀπό τήν ἀρχή τήν ἀπλήρωτη ἐργασία ἄλλων, ὅπως ἴσχυε καί στήν ἀρχή, τότε πού τό προϊόν ἀνῆκε στόν παραγωγό, καί πού ὁ παραγωγός, ἀνταλλάσσοντας ἰσοδύναμο μέ ἰσοδύναμο, μποροῦσε νά πλουταίνει μόνο μέ τή δική του ἐργασία.

Τό ἀποτέλεσμα αὐτό γίνεται ἀναπόφευχτο ἀπό τή στιγμή πού ἡ ἐργατική δύναμη πουλιέται ἐλεύθερα σάν ἐμπόρευμα ἀπό τόν ἴδιο τόν ἐργάτη. Μά ἐπίσης μόνο ἀπό τή στιγμή αὐτή γενικεύεται ἡ ἐμπορευματική παραγωγή καί γίνεται ἡ χαρακτηριστική μορφή τῆς παραγωγῆς· μόνο ἀπό τή στιγμή αὐτή κάθε προϊόν παράγεται ἀπό τά πρίν γιά τήν πούληση καί ὅλος ὁ παραγμένος πλοῦτος περνάει μέσα ἀπό τήν κυκλοφορία. Μόνο ἀπό τή στιγμή πού ἡ μισθωτή ἐργασία γίνεται ἡ βάση τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς ἐπιβάλλεται σ' ὅλη τήν κοινωνία ἡ ἐμπορευματική παραγωγή, μά ἐπίσης μόνο ἀπό τή στιγμή αὐτή ἀναπτύσσει ὅλες τίς κρυμμένες δυνάμεις της. Ὅταν λέμε πώς ἡ παρεμβολή τῆς μισθωτῆς ἐργασίας νοθεύει τήν ἐμπορευματική παραγωγή, εἶναι σά νά λέμε πώς ἡ ἐμπορευματική παραγωγή δέν πρέπει νά ἐξελιχθεῖ, ἄν θέλει νά μείνει ἀνόθευτη. Στόν ἴδιο βαθμό πού μέ βάση τούς δικούς της ἐσωτερικούς νόμους ἡ ἐμπορευματική παραγωγή ἐξελίσσεται σέ κεφαλαιοκρατική παραγωγή, στόν ἴδιο βαθμό οἱ νόμοι ἰδιοχτησίας τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς μετατρέποντα σέ νόμους τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἰδιοποίησης[24].

Εἴδαμε πώς ἀκόμα καί στήν ἁπλή ἀναπαραγωγή ὅλο τό προκαταβλημένο κεφάλαιο, μέ ὁποιοδήποτε τρόπο κι ἄν ἔχει ἀποχτηθεῖ, μετατρέπεται σέ συσσωρευμένο κεφάλαιο ἤ σέ κεφαλαιοποιημένη ὑπεραξία. Ὅμως μέσα στό γενικό ρεῦμα τῆς παραγωγῆς, κάθε ἀρχικά προκαταβλημένο κεφάλαιο μετατρέπεται γενικά σέ ἀπειροστό μέγεθος (magnitudo evanescens μέ τή μαθηματική ἔννοια) συγκρινόμενο μέ τό ἄμεσα συσσωρευμένο κεφάλαιο, δηλ. μέ τήν ὑπεραξία ἤ τό ὑπερπροϊόν πού ἔχει ξαναμετατραπεῖ σέ κεφάλαιο, ἀδιάφορο ἄν λειτουργεῖ στό χέρι πού τό συσσώρευσε ἤ σέ ξένο χέρι. Γιαυτό, ἡ πολιτική οἰκονομία παρασταίνει τό κεφάλαιο γενικά σάν «συσσωρευμένο πλοῦτο» (μεταμορφωμένη ὑπεραξία ἤ εἰσόδημα) «πού χρησιμοποιεῖται ξανά γιά τήν παραγωγή ὑπεραξίας»[25], ἤ παρασταίνει τόν κεφαλαιοκράτη

[24] Δέν μποροῦμε λοιπόν παρά νά θαυμάζουμε τήν κουτοπονηριά τοῦ Προυντόν, πού θέλει νά καταργήσει τήν κεφαλαιοκρατική ἰδιοχτησία ἀντιπαραθέτοντας σ' αὐτήν — τούς αἰώνιους νόμους ἰδιοχτησίας τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς!

[25] «Τό κεφάλαιο εἶναι συσσωρευμένος πλοῦτος πού χρησιμοποιεῖται μέ σκοπό τό κέρδος» (*Malthus:* «Principles of Political Economy» [σελ. 262]). «Τό κεφάλαιο... *ἀποτελεῖται ἀπό πλοῦτο πού* ἐξοικονομήθηκε *ἀπό* τό εἰσόδημα καί χρησιμεύει γιά τήν ἀπόχτηση κέρδους» (*R. Jones:* «Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations», Hertford 1852 σελ. 16).

σάν «κάτοχο τοῦ ὑπερποιόντος»[26]. Ὁ ἴδιος τρόπος ἀντίληψης ἔχει ἁπλῶς διαφορετική μορφή στήν ἔκφραση πού λέει πώς ὅλο τό ὑπάρχον κεφάλαιο εἶναι συσσωρευμένος ἤ κεφαλαιοποιημένος τόκος, ἐπειδή ὁ τόκος εἶναι μονάχα κλάσμα τῆς ὑπεραξίας[27].

2. ΛΑΘΕΜΕΝΗ ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΣΕ ΔΙΕΥΡΥΜΕΝΗ ΚΛΙΜΑΚΑ.

Προτοῦ προχωρήσουμε σέ μερικούς πιό ἐπισταμένους ὁρισμούς τῆς συσσώρευσης ἤ τῆς ξαναμετατροπῆς ὑπεραξίας σέ κεφάλαιο πρέπει νά βγάλουμε ἀπό τή μέση ἕνα διφορούμενο πού τό ἐπινόησε ἡ κλασική πολιτική οἰκονομία.

Ὅπως τά ἐμπορεύματα πού μ' ἕνα μέρος τῆς ὑπεραξίας ἀγοράζει ὁ κεφαλαιοκράτης γιά τή δική του κατανάλωση δέν τοῦ χρησιμεύουν σάν μέσα παραγωγῆς καί ἀξιοποίησης, ἔτσι δέν εἶναι παραγωγική ἐργασία, ἡ ἐργασία πού ἀγοράζει γιά τήν ἱκανοποίηση τῶν φυσικῶν καί κοινωνικῶν του ἀναγκῶν. Ἀγοράζοντας ὁ κεφαλαιοκράτης αὐτά τά ἐμπορεύματα κι αὐτή τήν ἐργασία, ἀντί νά μετατρέπει τήν ὑπεραξία σέ κεφάλαιο, τήν καταναλώνει ἤ τήν ξοδεύει σάν εἰσόδημα. Ἀντίθετα ἀπό τήν ἀντίληψη τῶν παλιῶν εὐγενῶν, πού, ὅπως λέει σωστά ὁ Χέγκελ, «συνίσταται στό νά καταναλώνουν ὅ,τι ὑπάρχει» καί ἰδίως στό νά κάνουν ἐπίδειξη πολυτέλειας σέ ὑπηρετικό προσωπικό, γιά τήν ἀστική πολιτική οἰκονομία εἶχε ἀποφασιστική σημασία ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου σάν πρωταρχικό χρέος τοῦ πολίτη καί τό ἀκούραστο κήρυγμα ὅτι: δέν μπορεῖ κανείς νά συσσωρεύει ὅταν τρώει ὁλόκληρο τό εἰσόδημά του, ἀντί νά ξοδεύει ἕνα μεγάλο μέρος του γιά τήν ἀπόχτηση πρόσθετων παραγωγικῶν ἐργατῶν, πού ἀποφέρουν περισσότερα ἀπ' ὅ,τι στοιχίζουν. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἡ πολιτική οἰκονομία ἦταν ὑποχρεωμένη νά καταπολεμάει τή λαϊκή πρόληψη, πού συγχέει τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή μέ τό θησαυρισμό[28] καί γιαυτό νομίζει πώς συσσωρευμένος πλοῦτος εἶναι πλοῦτος

[26] «Οἱ κάτοχοι ὑπερπροϊόντος (surplus produce) ἤ κεφαλαίου» («The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord John Russel», London 1821).

[27] «Ἕνα κειφάλαιο, μαζί μέ τούς τόκους τῶν τόκων ἀπό κάθε μέρος τοῦ ἀποταμιευμένου κεφαλαίου, αὐξάνει σέ τέτιο βαθμό, πού ὅλος ὁ πλοῦτος στόν κόσμο, ἀπό τόν ὁποῖο προέρχεται τό εἰσόδημα, ἀπό καιρό τώρα ἀποτελεῖται μόνο ἀπό τόκους τοῦ κεφαλαίου» («Economist» τοῦ Λονδίνου, τῆς 19 Ἰούλη 1859).

[28] «Κανένας οἰκονομολόγος τῆς σημερινῆς ἐποχῆς δέν μπορεῖ μέ τή λέξη ἀποταμιεύω νά ἐννοεῖ τό θησαυρισμό: καί ἄσχετα ἀπ' αὐτή τή συντομευμένη καί ἀτελέσφορη μέθοδο δέν μποροῦμε νά φανταστοῦμε ἄλλη χρήση αὐτῆς τῆς ἔκφρασης σχετικά μέ τόν ἐθνικό πλοῦτο, ἐκτός ἀπό τή χρήση πού θά προκύψει ἀπό τή διαφορετική χρησιμοποίηση τῶν ἀποταμιεύσεων, τή στηριγμένη σέ μιά πραγματική διάκριση ἀνάμεσα στά διάφορα εἴδη τῆς ἐργασίας, πού ἀποχτοῦνται μέ τίς ἀποταμιεύσεις αὐτές» (*Malthus:* «Principles of Political Economy», σελ. 38—39).

πού διασώθηκε άπό τήν καταστροφή στή φυσική μορφή πού ύπάρχει, πού άποσύρθηκε δηλ. άπό τήν κατανάλωση ή καί πού διασώθηκε άπό τήν κυκλοφορία. Τό κλειδαμπάρωμα τοῦ χρήματος καί τό τράβηγμά του άπό τήν κυκλοφορία θἆταν άκριβῶς τό άντίθετο τῆς άξιοποίησής του σάν κεφαλαίου, καί ή συσσώρευση έμπορευμάτων μέ τήν έννοια τοῦ θησαυρισμοῦ θἆταν καθαρή τρέλα[28α]. Ἡ συσσώρευση έμπορευμάτων κατά μεγάλες μάζες εἶναι άποτέλεσμα σταματήματος στήν κυκλοφορία ή άποτέλεσμα ύπερπαραγωγῆς[29]. Πάντως στή λαϊκή άντίληψη όρθώνεται άπ' τή μιά μεριά ή εἰκόνα τῶν άγαθῶν πού συσσωρεύονται γιά τήν κατανάλωση τῶν πλουσίων καί καταναλώνονται σιγά-σιγά, κι άπό τήν άλλη ό σχηματισμός άποθεμάτων, ένα φαινόμενο πού χαρακτηρίζει όλους τούς τρόπους παραγωγῆς καί στό όποῖο θά σταθοῦμε λίγο όταν άναλύσουμε τό προτσές τῆς κυκλοφορίας.

Ὡς ἐδῶ λοιπόν ή κλασική πολιτική οἰκονομία έχει δίκιο όταν τονίζει σάν χαρακτηριστικό στοιχεῖο τοῦ προτσές συσσώρευσης τήν κατανάλωση τοῦ ύπερπροϊόντος άπό παραγωγικούς έργάτες, άντί άπό μή-παραγωγικούς. Μά ἐδῶ άρχίζει καί ή πλάνη της. Ὁ Α. Σμίθ έκανε τῆς μόδας νά παρουσιάζουν τή συσσώρευση άπλῶς σάν κατανάλωση τοῦ ύπερπροϊόντος άπό παραγωγικούς έργάτες, δηλ. τήν κεφαλαιοποίηση τῆς ύπεραξίας σάν άπλή μετατροπή της σέ έργατική δύναμη. Ἄς άκούσουμε λχ. τόν Ρικάρντο: «Πρέπει νά καταλάβουμε πώς όλα τά προϊόντα μιᾶς χώρας καταναλώνονται· ή πιό μεγάλη διαφορά όμως πού μπορεῖ νά φανταστεῖ κανείς συνίσταται στό άν καταναλώνονται άπό άνθρώπους πού άναπαράγουν μιάν άλλη άξία ή άπό άνθρώπους πού δέν τήν άναπαράγουν. Ὅταν λέμε ότι άποταμιεύεται εἰσόδημα καί προστίθεται στό κεφάλαιο, έννοοῦμε ότι τό μέρος τοῦ εἰσοδήματος, γιά τό όποῖο λένε πώς προστέθηκε στό κεφάλαιο, καταναλώνεται άπό παραγωγικούς καί όχι άπό μή παραγωγικούς έργάτες. Δέν ύπάρχει πιό μεγάλη πλάνη άπό τό νά ύποθέτουμε πώς ένα κεφάλαιο μπορεῖ ν' αὐξάνει μέ τή μή-κατανάλωση»[30]. Δέν ύπάρχει πιό μεγάλη πλάνη άπό τήν πλάνη πού διατύπωσε ό Α. Σμίθ καί τήν άναμάσησαν ύστερα άπ' αὐτόν ό Ρικάρντο καί όλοι οἱ κατοπινοί, πώς «τό μέρος τοῦ εἰσοδήματος, γιά τό όποῖο λένε πώς προστέθηκε στό κεφάλαιο, καταναλώνεται άπό παραγωγικούς έργάτες». Σύμφωνα μ' αὐτή τήν άντίληψη όλη ή ύπεραξία πού μετατρέπεται σέ κεφάλαιο θά γινόταν μεταβλητό κεφάλαιο. Στήν πραγματικότητα χωρίζεται, όπως καί ή άρχικά προκαταβλημένη άξία, σέ σταθερό καί μεταβλητό κεφάλαιο, σέ μέσα παραγωγῆς καί έργατική δύναμη. Ἐργατική δύναμη

[28α] Ἔτσι στόν Μπαλζάκ, πού μελέτησε τόσο βαθιά όλες τίς άποχρώσεις τῆς φιλαργυρίας, βλέπουμε τό γέρο τοκογλύφο Γκομπσέκ νάχει πιά ξαναμωραθεῖ όταν άρχίζει νά σχηματίζει θησαυρό άπό συσσωρευμένα έμπορεύματα.

[29] «Συσσώρευση έμπορευμάτων... σταμάτημα τῆς άνταλλαγῆς... ύπερπαραγωγή» (*Th. Corbet:* «An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals», London 1841, σελ. 104).

[30] *Ricardo:* «Principles of Political Economy», 3η έκδ., London 1821, σελ. 163, ύποσημείωση.

εἶναι ή μορφή μέ τήν όποία ύπάρχει τό μεταβλητό κεφάλαιο μέσα στό προτσές τῆς παραγωγῆς. Στό προτσές αὐτό ή ἴδια ή έργατική δύναμη καταναλώνεται άπό τόν κεφαλαιοκράτη. Μέ τή λειτουργία της—τήν έργασία—καταναλώνει μέσα παραγωγῆς. Ταυτόχρονα τό χρῆμα πού πληρώθηκε γιά τήν άγορά τῆς έργατικῆς δύναμης μετατρέπεται σέ μέσα συντήρησης πού δέν καταναλώνονται άπό τήν «παραγωγική έργασία», άλλά άπό τόν «παραγωγικό έργάτη». Ὁ Α. Σμίθ μέ μιά όλότελα στραβή άνάλυση καταλήγει στό άνούσιο συμπέρασμα πώς κι άν άκόμα κάθε άτομικό κεφάλαιο χωρίζεται σέ σταθερό καί μεταβλητό συστατικό, τό κοινωνικό κεφάλαιο άναλύεται μόνο σέ μεταβλητό κεφάλαιο ή ξοδεύεται μόνο γιά τήν πληρωμή μισθῶν. Λογουχάρη, ένας ύφασματοβιομήχανος μετατρέπει 2000 λίρ. στ. σέ κεφάλαιο. Ἕνα μέρος αὐτοῦ τοῦ χρήματος τό ξοδεύει γιά τή μίσθωση ύφαντουργῶν καί τό ύπόλοιπο γιά τήν άγορά μάλλινων νημάτων, μηχανῶν κλπ. Οἱ άνθρωποι όμως άπό τούς όποίους άγόρασε τά νήματα καί τίς μηχανές, μέ τή σειρά τους πληρώνουν μέ ένα μέρος αὐτοῦ τοῦ χρήματος έργάτες κλπ., ώσπου καί οἱ 2000 λίρ. στ. νάχουν ξοδευτεῖ γιά τήν πληρωμή μισθῶν, ή ώσπου όλόκληρο τό προϊόν πού άντιπροσωπεύεται άπό τίς 2000 λίρ. στ. νά καταναλωθεῖ άπό παραγωγικούς έργάτες. Ὅπως βλέπουμε: όλη ή δύναμη αὐτοῦ τοῦ έπιχειρήματος βρίσκεται στίς λέξεις «κλπ.», πράγμα πού μᾶς στέλνει άπό τόν Ἄννα στόν Καϊάφα. Πραγματικά, ό Α. Σμίθ σταματάει τήν έρευνά του άκριβῶς ἐκεῖ πού άρχίζει ή δυσκολία της[31].

Ὅσο παίρνουμε ύπόψη μονάχα τή συνολική χρονιάτικη παραγωγή, κατανοοῦμε εὔκολα τό χρονιάτικο προτσές άναπαραγωγῆς. Ὅμως όλα τά συστατικά μέρη τῆς χρονιάτικης παραγωγῆς πρέπει νά πᾶνε στήν άγορά έμπορευμάτων, καί δῶ άρχίζουν οἱ δυσκολίες. Οἱ κινήσεις τῶν ξεχωριστῶν κεφαλαίων καί τῶν άτομικῶν εἰσοδημάτων διασταυρώνονται, άνακατώνονται, χάνονται μέσα σέ μιά γενική μετατόπιση—στήν κυκλοφορία τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου—πού μπερδεύει τό μάτι καί βάζει στήν έρευνα νά λύσει πολύ περίπλοκα προβλήματα. Στό τρίτο μέρος τοῦ Δεύτερου Βιβλίου θά δώσω τήν άνάλυση τῆς πραγματικῆς άλληλουχίας. Ἡ μεγάλη ύπηρεσία πού πρόσφεραν οἱ φυσιοκράτες εἶναι ότι γιά πρώτη φορά έπιχείρησαν στό «Tableau économique» τους νά δώσουν μιά εἰκόνα τῆς χρονιάτικης παραγωγῆς μέ τή μορφή πού προκύπτει άπό τήν κυκλοφορία[32].

[31] Παρ' όλη τή «λογική» του ό κ. Τζ. Στ. Μίλλ πουθενά δέν άνακαλύπτει τά λάθη στήν άνάλυση τῶν προκατόχων του, πού άκόμα καί μέσα στά πλαίσια τοῦ άστικοῦ όρίζοντα φωνάζουν γιά διόρθωση, έστω καί μόνο άπό τήν άποψη τοῦ εἰδικοῦ. Παντοῦ καταγράφει μέ μαθητικό δογματισμό τίς συγχυσμένες σκέψεις τῶν δασκάλων του. Τό ἴδιο καί δῶ: «Ἅμα δοῦμε τό κεφάλαιο στή διάρκειά του, άναλύεται πλέρια σέ μισθούς, κι άν άναπληρωθεῖ μέ τήν πούληση τῶν προϊόντων μετατρέπεται πάλι σέ μισθούς».

[32] Στήν περιγραφή τοῦ προτσές άναπαραγωγῆς, έπομένως καί τῆς συσσώρευσης, ό Α. Σμίθ άπό πολλές άπόψεις, όχι μόνο δέν έκανε βήματα πρός τά μπρός, μά έκανε ξεκάθαρα βήματα πρός τά πίσω σέ σύγκριση μέ τούς προκατόχους του, ἰδίως σέ σύγκριση μέ τούς φυσιοκράτες. Μέ τήν αὐταπάτη του πού

Ἐξ ἄλλου εἶναι αὐτονόητο πώς ἡ πολιτική οἰκονομία δέν παράλειψε νά ἐκμεταλλευτεῖ πρός ὄφελος τῆς τάξης τῶν κεφαλαιοκρατῶν τή θέση τοῦ Α. Σμίθ: ὅτι ὅλο τό μέρος τοῦ καθαροῦ προϊόντος πού ἔχει μετατραπεῖ σέ κεφάλαιο καταναλώνεται ἀπό τήν ἐργατική τάξη.

3. ΧΩΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΞΙΑΣ ΣΕ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ ΕΙΣΟΔΗΜΑ. Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΕΓΚΡΑΤΕΙΑΣ.

Στό προηγούμενο κεφάλαιο ἐξετάσαμε τήν ὑπεραξία, ἤ τό ὑπερπροϊόν, μόνο σάν ἀτομικό κοντύλι κατανάλωσης τοῦ κεφαλαιοκράτη, ἐνῶ σέ τοῦτο τό κεφάλαιο τό ἐξετάσαμε ὥς τώρα μόνο σάν κοντύλι συσσώρευσης. Δέν εἶναι ὅμως οὔτε μόνο τό ἕνα, οὔτε μόνο τό ἄλλο, ἀλλά καί τά δυό μαζί. Ἕνα μέρος τῆς ὑπεραξίας καταναλώνεται ἀπό τόν κεφαλαιοκράτη σάν εἰσόδημα[33], ἕνα ἄλλο χρησιμοποιεῖται σάν κεφάλαιο, δηλαδή συσσωρεύεται.

Ὅταν εἶναι δοσμένη ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας, τό ἕνα ἀπ' αὐτά τά μέρη θά εἶναι τόσο πιό μεγάλο, ὅσο πιό μικρό θά εἶναι τό ἄλλο. Ὅταν ὑποθέσουμε πώς ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μένουν ἀμετάβλητοι, ἡ ἀναλογία σύμφωνα μέ τήν ὁποία συντελεῖται αὐτός ὁ χωρισμός καθορίζει τό μέγεθος τῆς συσσώρευσης. Τό χωρισμό ὅμως αὐτό τόν κάνει ὁ ἰδιοχτήτης τῆς ὑπεραξίας, ὁ κεφαλαιοκράτης. Εἶναι δηλαδή πράξη τῆς βούλησής του. Γιά τό μέρος τοῦ φόρου πού εἰσπράττει ἀπό τήν ἐργατική τάξη καί πού τό συσσωρεύει λένε πώς τό οἰκονομᾶ, ἐπειδή δέν τό τρώει, δηλ. ἐπειδή ἀσκεῖ τή λειτουργία του σάν κεφαλαιοκράτης, μ' ἄλλα λόγια τή λειτουργία νά πλουταίνει.

Μόνο σάν προσωποποιημένο κεφάλαιο ἔχει ὁ κεφαλαιοκράτης κάποια ἱστορική ἀξία καί ἐκεῖνο τό ἱστορικό δικαίωμα ὕπαρξης πού, ὅπως λέει ὁ πνευματώδης Λιχνόβσκι, «keinen Datum nicht hat» [«δέν ἔχει χρονολογία»]. Μόνο στήν παροδική ἀναγκαιότητα τοῦ

ἀναφέρεται στό κείμενο σχετίζεται τό πραγματικά ἀπίστευτο δόγμα πού τό κληροδότησε ἐπίσης ὁ ἴδιος στήν πολιτική οἰκονομία, ὅτι ἡ τιμή τῶν ἐμπορευμάτων ἀποτελεῖται ἀπό μισθό, κέρδος (τόκο) καί γαιοπρόσοδο, δηλ. μόνο ἀπό μισθό τῆς ἐργασίας καί ἀπό ὑπεραξία. Ξεκινώντας ἀπ' αὐτή τή βάση ὁ Στόρχ ὁμολογεῖ τουλάχιστο μέ ἀφέλεια. «Εἶναι ἀδύνατο ν' ἀναλυθεῖ ἡ ἀναγκαία τιμή στά ἁπλά της στοιχεῖα» (*Storch:* «Cours d' Economie Politique», ἔκδ. Πετρούπολης 1815, τόμ. II, σελ. 141, ὑποσημείωση). Ὡραία οἰκονομολογική ἐπιστήμη πού δηλώνει πώς εἶναι ἀδύνατο ν' ἀναλύσει τήν τιμή τῶν ἐμπορευμάτων στά ἁπλούστατα στοιχεῖα της! Περισσότερες λεπτομέρειες πάνω σ' αὐτό τό ζήτημα θά δοῦμε στό 3ο μέρος τοῦ Δεύτερου Βιβλίου καί στό 7ο μέρος τοῦ Τρίτου Βιβλίου.

[33] Ὁ ἀναγνώστης θά παρατηρήσει ὅτι τή λέξη Revenue [εἰσόδημα] τή χρησιμοποιοῦμε μέ διπλή ἔννοια, πρῶτα γιά νά χαρακτηρίσουμε τήν ὑπεραξία σάν καρπό πού προκύπτει περιοδικά ἀπό τό κεφάλαιο, δεύτερο γιά νά χαρακτηρίσουμε τό μέρος ἐκεῖνο αὐτοῦ τοῦ καρποῦ πού καταναλώνεται περιοδικά ἀπό τόν κεφαλαιοκράτη ἤ πού προσθέτεται στό δικό του κοντύλι κατανάλωσης. Διατηρῶ αὐτή τή διπλή ἔννοια, γιατί ταιριάζει μέ τή συνηθισμένη ὁρολογία τῶν ἄγγλων καί γάλλων οἰκονομολόγων.

κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς περιέχεται ἡ δική του παροδική ἀναγκαιότητα. Μά γιαυτό ἐπίσης τό κίνητρο τῆς δράσης του δέν εἶναι ἡ ἀξία χρήσης καί ἡ κατανάλωση, μά ἡ ἀνταλλαχτική ἀξία καί ἡ αὔξησή της. Σάν φανατικός ὀπαδός τῆς ἀξιοποίησης τῆς ἀξίας ἐξαναγκάζει ἀνελέητα τήν ἀνθρωπότητα νά παράγει γιά νά παράγει, κι ἑπομένως ν' ἀναπτύξει τόσο τίς κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις καί νά δημιουργήσει τέτιους ὑλικούς ὅρους τῆς παραγωγῆς, πού μόνον αὐτοί μποροῦν ν' ἀποτελέσουν τήν πραγματική βάση μιᾶς ἀνώτερης κοινωνικῆς μορφῆς, πού θεμελιακή της ἀρχή εἶναι ἡ πλέρια κι ἐλεύθερη ἀνάπτυξη τοῦ κάθε ἀτόμου. Μόνο σάν προσωποποίηση τοῦ κεφαλαίου ἔχει σημασία ὁ κεφαλαιοκράτης. Σ' αὐτό του τό ρόλο συμμερίζεται μέ τό θησαυριστή τήν ἀπόλυτη τάση τοῦ πλουτισμοῦ. Αὐτό ὅμως πού στό θησαυριστή ἐμφανίζεται σάν ἀτομική μανία, εἶναι στόν κεφαλαιοκράτη ἀποτέλεσμα τοῦ κοινωνικοῦ μηχανισμοῦ, καί ὁ ἴδιος δέν εἶναι παρά μόνο ἕνας ἀπό τούς τροχούς του. Ἐξάλλου ἡ ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς μετατρέπει σέ ἀναγκαιότητα τή διαρκῆ αὔξηση τοῦ κεφαλαίου πού εἶναι τοποθετημένο σέ μιά βιομηχανική ἐπιχείρηση καί ὁ συναγωνισμός ἐπιβάλλει στόν κάθε ἀτομικό κεφαλαιοκράτη τούς ἐσωτερικούς νόμους τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς σάν ἐξωτερικούς ἀναγκαστικούς νόμους. Τόν ἀναγκάζει ν' αὐξάνει διαρκῶς τό κεφάλαιό του γιά νά τό διατηρεῖ, καί μόνο μέ προοδευτική συσσώρευση μπορεῖ νά τό αὐξάνει.

Ἐφόσον λοιπόν ἡ ζωή καί ἡ δράση τοῦ κεφαλαιοκράτη δέν εἶναι παρά λειτουργία τοῦ κεφαλαίου πού στό πρόσωπό του προικίστηκε μέ θέληση καί συνείδηση, ὁ κεφαλαιοκράτης θεωρεῖ τή δική του ἀτομική κατανάλωση ληστεία σέ βάρος τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου του, ὅπως λχ. στήν ἰταλική λογιστική τά ἀτομικά ἔξοδα τοῦ κεφαλαιοκράτη καταχωροῦνται στή στήλη τῆς χρέωσης, δηλ. σάν ποσό πού τό χρωστάει ὁ κεφαλαιοκράτης στό κεφάλαιο. Ἡ συσσώρευση εἶναι κατάχτηση τοῦ κόσμου τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου. Μαζί μέ τήν αὔξηση τῆς μάζας τοῦ ἐκμεταλλευόμενου ἀνθρώπινου ὑλικοῦ ἡ συσσώρευση ἐπεκτείνει καί τήν ἄμεση καί ἔμμεση κυριαρχία τοῦ κεφαλαιοκράτη[34].

[34] Μέ παράδειγμα τόν τοκογλύφο—αὐτή τήν ὀπαρχαιωμένη ἄν καί διαρκῶς ἀνανεούμενη μορφή τοῦ κεφαλαιοκράτη—ὁ Λούθηρος παρασταίνει πολύ ὡραῖα τήν ἀρχομανία σάν στοιχεῖο τῆς τάσης πλουτισμοῦ «Οἱ εἰδωλολάτρες μπόρεσαν νά συμπεράνουν μέ τό λογικό πώς ὁ τοκογλύφος εἶναι τέσσερις φορές κλέφτης καί φονιάς. Ἐμεῖς ὅμως, οἱ χριστιανοί, τιμᾶμε τούς τοκογλύφους τόσο πολύ, πού σχεδόν τούς προσκυνᾶμε γιατί ἔχουν χρήματα... Ὅποιος κλέβει, ληστεύει καί τρώει τήν τροφή ἀλλουνοῦ, κάνει ἐξίσου μεγάλο φόνο (ἐφόσον αὐτό ἐξαρτιέται ἀπ' αὐτόν) μέ τό φόνο πού κάνει ἐκεῖνος πού προκαλεῖ τό θάνατο ἀπό τήν πείνα ἤ τήν ὁλοκληρωτική καταστροφή ἑνός ἄλλου. Αὐτό ὅμως κάνει ὁ τοκογλύφος, κι ὡστόσο κάθεται σίγουρα στήν πολυθρόνα του, ἐνῶ θἄταν πιό δίκαιο νά κρέμεται στήν κρεμάλα, καί νά τόν τρῶνε τόσα κοράκια, ὅσα φλουριά εἶχε κλέψει, ἄν ἦταν δυνατό νἄχει πάνω του τόσο κρέας ὥστε τόσα κοράκια νά μποροῦν νά πάρουν τό καθένα ἀπό ἕνα κομμάτι. Στό μεταξύ κρεμᾶνε τούς μικρούς κλέφτες... Οἱ μικροί κλέφτες εἶναι κλεισμένοι στίς φυλακές, ἐνῶ οἱ μεγάλοι γυρνᾶνε καί φαντάζουν μέσα στό χρυσάφι καί τό μετάξι... Δέν ὑπάρχει λοιπόν πιό μεγάλος ἐχθρός τοῦ ἀνθρώπου στή γῆ (ὕστερα ἀπό τό διάβολο) ἀπό τό

Τό προπατορικό ὅμως ἁμάρτημα ἐκδηλώνεται παντοῦ. Μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, τῆς συσσώρευσης καί τοῦ πλούτου παύει ὁ κεφαλαιοκράτης νά εἶναι ἁπλή ἐνσάρκωση τοῦ κεφαλαίου. Νιώθει μιάν «ἀνθρώπινη συγκίνηση» γιά τόν ἑαυτούλη του, καί γίνεται τόσο μορφωμένος, πού κοροϊδεύει σάν πρόληψη τοῦ ἀπαρχαιωμένου θησαυριστῆ τ' ὀνειροπόλημα τοῦ ἀσκητισμοῦ. Ἐνῶ ὁ κλασικός κεφαλαιοκράτης καυτηριάζει τήν ἀτομική κατανάλωση σάν ἁμάρτημα σέ βάρος τῆς λειτουργίας καί τῆς «ἐγκράτειάς» του ὑπέρ τῆς συσσώρευσης, ὁ συγχρονισμένος κεφαλαιοκράτης εἶναι σέ θέση νά παρουσιάσει τή συσσώρευση σάν «ἀπάρνηση» τοῦ ὁρμέμφυτου τῆς ἀπόλαυσης.

«Zwei Seelen wohnen, ach! in seiner Brust,
die eine will sich von der andren trennen!»*

Στίς ἀρχές τῆς ἱστορίας τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς—καί κάθε νεόπλουτος κεφαλαιοκράτης περνάει σάν ἄτομο ἀπ' αὐτό τό ἱστορικό στάδιο—ἐπικρατοῦν σάν ἀπόλυτα πάθη ἡ τάση πλουτισμοῦ καί ἡ φιλαργυρία. Ἡ πρόοδος ὅμως τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς δέ δημιουργεῖ μόνο ἕναν καινούργιο κόσμο ἀπολαύσεων. Μέ

φιλάργυρο καί τόν τοκογλύφο, γιατί θέλει νἆναι θεός ὅλων τῶν ἀνθρώπων. Καί οἱ τοῦρκοι, οἱ πολεμιστές καί οἱ τύραννοι εἶναι κι αὐτοί κακοί ἄνθρωποι, καί ὅμως εἶναι ὑποχρεωμένοι ν' ἀφήνουν τούς ἀνθρώπους νά ζοῦν καί νά ὁμολογοῦν ὅτι εἶναι κακοί καί ἐχθροί. Καί μποροῦν, κάποτε μάλιστα εἶναι καί ὑποχρεωμένοι, νά λυποῦνται μερικούς. Ὅμως ἕνας τοκογλύφος καί ἕνας φιλάργυρος θέλει ὅλος ὁ κόσμος νά πεινάει, νά διψάει, νά πενθεῖ καί νά δυστυχεῖ γι' αὐτόν, θέλει νά τάχει ὅλα μόνος του, καί ὁ καθένας νά παίρνει ἀπ' αὐτόν, ὅπως παίρνει ἀπό τό θεό, γιά νἆναι αἰώνια δουλοπάροικός του. Θέλει νά φοράει πανωφόρια, νάχει χρυσές ἁλυσίδες, δαχτυλίδια, νά πλένει τή μούρη του, νά περνάει γιά ἀγαπητός καί νάχει τή φήμη εὐσεβοῦς ἀνθρώπου... Ὁ τοκογλύφος εἶναι ἕνα μεγάλο τέρας, σάν τό δράκοντα πού ὅλα τά καταστρέφει, χειρότερα ἀπό τόν Κάκο, τόν Γηρυώνη καί τόν Ἀνταῖο. Κι ὡστόσο στολίζεται καί θέλει νά φαίνεται εὐσεβής, γιά νά μή μποροῦν νά δοῦν ποῦ βρίσκονται τά βόδια, πού τά σέρνει καί τά μπάζει ἀνάποδα στό ἄντρο του. Ὁ Ἡρακλῆς ὅμως πρέπει ν' ἀκούσει τό μουκάνισμα τῶν βοδιῶν καί τίς φωνές τῶν αἰχμαλώτων καί ν' ἀναζητήσει τόν Κάκο ἀκόμα καί ἀνάμεσα στίς πέτρες καί τά βράχια γιά νά ξαναλευτερώσει τά βόδια ἀπό τόν κακοῦργο. Γιατί Κάκος εἶναι τό ὄνομα ἑνός κακούργου, ἑνός εὐσεβοῦς τοκογλύφου, πού κλέβει, ληστεύει καί ὅλα τά τρώει. Καί ὅμως καμώνεται πώς δέν τάκανε αὐτά, καί γιά νά μήν ἀνακαλυφτεῖ ὅτι ἔμπασε τά βόδια στό ἄντρο του τά ἔσυρε μέσα ἀπό τήν ἀνάποδη καί ἀφήνει τά ἴχνη ἀπό τίς πατησιές τους νά φαίνονται γιά νά νομίζει κανείς ὅτι τά βόδια βγῆκαν ἔξω. Θέλει δηλ. ὁ τοκογλύφος νά κοροϊδέψει τόν κόσμο πώς κάνει τάχα καλό καί δίνει βόδια στόν κόσμο, τή στιγμή πού τ' ἁρπάζει καί τά τρώει μόνος του... Καί ἄν βασανίζουν στόν τροχό κι ἀποκεφαλίζουν τούς ληστές καί τούς φονιάδες, πολύ περισσότερο θάπρεπε νά βασανίσουν στόν τροχό, νά κομματιάσουν, νά κυνηγήσουν, ν' ἀναθεματίσουν καί ν' ἀποκεφαλίσουν ὅλους τούς τοκογλύφους» (*Martin Luther:* «An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen», Wittenberg 1540).

* —«Δυό ψυχές κατοικοῦν, ἄχ! στά στήθια του,
ἡ μιά θέλει νά χωριστεῖ ἀπό τήν ἄλλη!»
(Παράφραση δυό στίχων ἀπό τό «Φάουστ» τοῦ Γκαῖτε, μέρος I. *Σημ. Μετ.*)

τήν κερδοσκοπία καί τό πιστωτικό σύστημα ἡ πρόοδος αὐτή ἀνοίγει χίλιες πηγές ἀπότομου πλουτισμοῦ. Σ' ἕνα ὁρισμένο ἐπίπεδο ἀνάπτυξης γίνεται ἀκόμα καί ἐπαγγελματική ἀνάγκη τοῦ «δυστυχισμένου» κεφαλαιοκράτη ἕνας κάποιος συμβατικός βαθμός σπατάλης, πού ταυτόχρονα εἶναι καί ἐπίδειξη πλούτου, ἑπομένως καί μέσο πίστης. Ἡ πολυτέλεια μπαίνει στά ἔξοδα παραστάσεως τοῦ κεφαλαίου. Ἔτσι ἤ ἀλλιῶς ὁ κεφαλαιοκράτης δέν πλουτίζει σάν τό θησαυριστή ἀνάλογα μέ τήν προσωπική του ἐργασία καί τόν περιορισμό τῆς ἀτομικῆς του κατανάλωσης, ἀλλά στό μέτρο πού ἀπομυζάει ξένη ἐργατική δύναμη καί ἐπιβάλλει στόν ἐργάτη τήν ἀπάρνηση ὅλων τῶν ἀπολαύσεων τῆς ζωῆς. Γιαυτό, παρά τό γεγονός ὅτι ἡ σπατάλη τοῦ κεφαλαιοκράτη δέν ἔχει ποτέ τόν bona fide [καλῆς πίστης] χαρακτήρα τῆς σπατάλης τοῦ γλεντζέ φεουδάρχη ἀφέντη καί στό βάθος της παραμονεύει μάλλον πάντα ἡ πιό βρωμερή φιλαργυρία καί ὁ πιό ζυγισμένος ὑπολογισμός, αὐξάνει ὡστόσο μαζί μέ τή συσσώρευσή του καί ἡ σπατάλη του χωρίς νά εἶναι ἀπαραίτητο ἡ μιά νά ἐμποδίζει τήν ἄλλη. Ἔτσι μέσα στά στήθια τοῦ ἀτόμου πού προσωποποιεῖ τό κεφάλαιο ἀναπτύσσεται μιά φαουστική σύγκρουση ἀνάμεσα στό ἔνστιχτο τῆς συσσώρευσης καί στό ἔνστιχτο τῆς ἀπόλαυσης.

«Ἡ βιομηχανία τοῦ Μάντσεστερ—λέει ἕνα βιβλίο πού τό ἔχει ἐκδόσει ὁ δρ Ἔικιν τό 1795—μπορεῖ νά χωριστεῖ σέ τέσσερις περίοδες. Στήν πρώτη οἱ ἐργοστασιάρχες ἦταν ὑποχρεωμένοι νά δουλεύουν σκληρά γιά τή συντήρησή τους». Πλούτιζαν ἰδίως ληστεύοντας τούς γονεῖς πού ἔστελναν τά παιδιά τους σάν apprentices (μαθητευόμενους) καί πού γι' αὐτό τό λόγο ἔπρεπε ν' ἀκριβοπληρώνουν, ἐνῶ τούς μαθητευόμενους τούς ξελίγωναν ἀπό τήν πείνα. Ἀπό τήν ἄλλη, τά μέσα κέρδη ἦταν μικρά καί ἡ συσσώρευση ἀπαιτοῦσε μεγάλη οἰκονομία. Ζοῦσαν σάν θησαυριστές καί δέν ἔτρωγαν οὔτε κάν τούς τόκους τοῦ κεφαλαίου τους. «Στή δεύτερη περίοδο εἶχαν ἀρχίσει ν' ἀποχτοῦν μικρές περιουσίες, ἐργάζονταν ὅμως τό ἴδιο σκληρά ὅπως καί πρῶτα», γιατί ἡ ἄμεση ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας στοιχίζει ἐργασία, πράγμα πού τό ξέρει ὁ κάθε ἐπιστάτης δούλων, «καί ἐξακολουθοῦσαν νά ζοῦν τό ἴδιο λιτά... Στήν τρίτη περίοδο ἄρχισε ἡ πολυτέλεια καί ἡ ἐπιχείρηση ἐπεκτεινόταν μέ τήν ἀποστολή ἱππέων (ἔφιπποι commis voyageurs [περιοδεύοντες παραγγελιοδόχοι]) γιά παραγγελίες σέ κάθε ἐμπορική πόλη τοῦ βασιλείου. Πιθανόν πρίν ἀπό τό 1690 νἆταν πολύ λίγα ἤ νά μήν ὑπῆρχαν καθόλου κεφάλαια ἀποχτημένα στή βιομηχανία πού ξεπερνοῦσαν τίς 3000 ὥς 4000 λίρες στερλίνες. Ὡστόσο τήν ἐποχή ἐκείνη περίπου ἤ λίγο ἀργότερα οἱ βιομήχανοι εἶχαν κιόλας συσσωρεύσει χρῆμα καί ἄρχισαν νά χτίζουν σπίτια ἀπό πέτρα, ἀντί ἀπό ξύλο καί λάσπη... Ἀκόμα καί στίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 18ου αἰώνα ἕνας ἐργοστασιάρχης τοῦ Μάντσεστερ πού θά πρόσφερνε στούς ἐπισκέπτες του μισό κιλό κρασί τοῦ ἐξωτερικοῦ θά γινόταν τό ἀντικείμενο ἐπικρίσεων καί κουτσομπολιοῦ ὅλων τῶν γειτόνων του». Προτοῦ κάνουν τήν ἐμφάνισή τους οἱ μηχανές, ἡ ταχτική βραδινή κατανάλωση πού ἔκαναν οἱ ἐργοστασιάρχες στίς ταβέρνες, ὅπου

συναντιοῦνταν, δέν ξεπερνοῦσε ποτέ τίς 6 πένες γιά ἕνα ποτήρι πόντς καί 1 πένα γιά ἕνα πακέτο καπνό. Μόλις τό 1758 παρουσιάστηκε «ἕνα πρόσωπο πού ἀσχολεῖται πραγματικά μέ τή βιομηχανία νάχει δικό του ἁμάξι!», πράμα πού ἄφησε ἐποχή. «Ἡ τέταρτη περίοδος», τό τελευταῖο τρίτο τοῦ 18ου αἰώνα, «εἶναι ἡ περίοδος τῆς μεγάλης πολυτέλειας καί σπατάλης, πού στηρίζεται στήν ἐπέκταση τῶν ἐπιχειρήσεων»[35]. Τί θάλεγε ὁ ἀγαθός δρ Εἴκιν ἄν ἔβγαινε ἀπό τόν τάφο του σήμερα στό Μάντσεστερ!

Συσσωρεύετε, συσσωρεύετε! Αὐτά λένε οἱ νόμοι καί οἱ προφῆτες! «Ἡ βιομηχανία προσφέρει τό ὑλικό πού συσσωρεύεται μέ τίς οἰκονομίες»[36]. Κάνετε λοιπόν οἰκονομίες, κάνετε οἰκονομίες, δηλ. ξαναμετατρέπετε ὅσο τό δυνατό μεγαλύτερο μέρος τῆς ὑπεραξίας ἤ τοῦ ὑπερπροϊόντος σέ κεφάλαιο! Συσσώρευση γιά τή συσσώρευση, παραγωγή γιά τήν παραγωγή, μ' αὐτό τόν τύπο διακήρυξε ἡ κλασική πολιτική οἰκονομία τήν ἱστορική ἀποστολή τῆς ἀστικῆς περιόδου. Καί δέ γελάστηκε οὔτε στιγμή γιά τά κοιλοπονήματα πού προμηνοῦσαν τή γέννηση τοῦ πλούτου[37]. Ποιό εἶναι ὅμως τό ὄφελος ἀπό τίς θρηνωδίες μπρός στήν ἱστορική ἀναγκαιότητα; Ἄν ἡ κλασική πολιτική οἰκονομία βλέπει τόν προλετάριο μόνο σάν μηχανή γιά τήν παραγωγή ὑπεραξίας, βλέπει ὅμως καί τόν κεφαλαιοκράτη μόνο σάν μηχανή γιά τή μετατροπή αὐτῆς τῆς ὑπεραξίας σέ πρόσθετο κεφάλαιο. Παίρνει πολύ σοβαρά τήν ἱστορική λειτουργία τοῦ κεφαλαιοκράτη. Γιά νά προφυλάξει τήν ψυχή τοῦ κεφαλαιοκράτη ἀπό τήν ὀλέθρια σύγκρουση ἀνάμεσα στίς τάσεις ἀπόλαυσης καί πλουτισμοῦ, ὁ Μάλθους στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας 1820 1830 τασσόταν ὑπέρ ἑνός καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, πού ἀναθέτει τό ἔργο τῆς συσσώρευσης στόν κεφαλαιοκράτη πού ἀσχολεῖται πραγματικά μέ τήν παραγωγή, ἐνῶ στούς ἄλλους πού παίρνουν μερίδιο ἀπό τήν ὑπεραξία, στήν ἀριστοκρατία τῆς γαιοχτησίας, στούς εἰσοδηματίες τοῦ κράτους, τῆς ἐκκλησίας κλπ. ἀναθέτει τό ἔργο τῆς σπατάλης. Ἔχει σπουδαιότατη σημασία, λέει, «νά ξεχωρίζεται τό πάθος τοῦ ξοδέματος ἀπό τό πάθος τῆς συσσώρευσης («the passion for expenditure and the passion for accumulation»)»[38]. Οἱ κύριοι κεφαλαιοκράτες, πού ἀπό καιρό εἶχαν μετατραπεῖ σέ γλεντζέδες καί κοσμικούς κυρίους, βάλαν τίς φωνές. Τί, ἀναφώνησε ἕνας ἀπό τούς ἐκπροσώπους τους, ἕνας ρικαρντιανός, ὁ κύριος Μάλθους κάνει κήρυγμα ὑπέρ τῆς μεγάλης γαιοπροσόδου, τῶν μεγάλων φόρων κλπ. γιά νά κεντρίζονται διαρκῶς οἱ βιομήχανοι ἀπό μή

[35] *Dr. Aikin:* «Description of the Country from 30 to 40 miles round Manchester», London 1795, σελ 182 κ. ἑ.

[36] *A. Smith:* «Wealth of Nations», Βιβλ. III κεφ. III.

[37] Ἀκόμα καί ὁ Σαίη λέει: «Οἱ οἰκονομίες τῶν πλουσίων γίνονται σέ βάρος τῶν φτωχῶν». «Ὁ ρωμαῖος προλετάριος ζοῦσε ἀποκλειστικά σχεδόν σέ βάρος τῆς κοινωνίας... Θά μπορούσαμε σχεδόν νά ποῦμε πώς ἡ σύγχρονη κοινωνία ζεῖ σέ βάρος τῶν προλετάριων, ζεῖ ἀπό τό μέρος τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας τους πού τούς τό ἀφαιρεῖ» (*Sismondi:* «Etudes sur l' Economie Politique», Bruxelles 1837, τόμ. I. σελ. 24).

[38] *Malthus:* «Principles of political Economy», σελ. 319, 320

παραγωγικούς καταναλωτές! Μάλιστα, παραγωγή, παραγωγή σέ ὁλοένα διευρυνόμενη κλίμακα εἶναι τό σύνθημα, «ἔτσι ὅμως ἡ παραγωγή πολύ περισσότερο ἐμποδίζεται παρά προωθεῖται. Ἐπίσης δέν εἶναι καί πολύ σωστό (nor is it quite fair) νά κρατιέται σέ ἀργία ἕνας ἀριθμός ἀτόμων, μόνο καί μόνο γιά νά κεντρίζονται ἄλλοι, πού ἀπό τό χαρακτήρα τους μπορεῖ νά συμπεράνει κανείς (who are likely, from their character) πώς, ἄν μπορούσατε νά τούς ἐξαναγκάσετε νά καταπιαστοῦν μέ τή δουλιά, θά καταπιάνονταν μ' ἐπιτυχία»[39]. Ὅμως, ὅσο ἄδικο κι ἄν θεωρεῖ τό νά κεντρίζει κανείς τό βιομήχανο κεφαλαιοκράτη νά συσσωρεύει ἀφαιρώντας τό λίπος ἀπό τή σούπα του, τόσο ἀναγκαῖο νομίζει πώς πρέπει ὁ ἐργάτης νά περιορίζεται στόν κατώτατο δυνατό μισθό «γιά νά διατηρεῖται ἡ ἐργατικότητά του». Δέν κρύβει ἐπίσης οὔτε στιγμή πώς ἡ ἰδιοποίηση ἀπλήρωτης ἐργασίας ἀποτελεῖ τό μυστικό τοῦ κέρδους. «Αὔξηση τῆς ζήτησης ἀπομέρους τῶν ἐργατῶν δέ σημαίνει τίποτα ἄλλο παρά συγκατάθεσή τους νά παίρνουν γιά τόν ἑαυτό τους ἕνα μικρότερο μέρος ἀπό τό ἴδιο τους τό προϊόν καί ν' ἀφήνουν ἕνα μεγαλύτερο μέρος τοῦ προϊόντος στ' ἀφεντικά τους· καί ὅταν λένε πώς ἔτσι ἡ ἐλάττωση τῆς κατανάλωσης (ἀπομέρους τῶν ἐργατῶν) δημιουργεῖ glut (παραγιόμισμα τῆς ἀγορᾶς, ὑπερπαραγωγή), μπορῶ ν' ἀπαντήσω μόνο πώς ἡ λέξη glut εἶναι συνώνυμη μέ ὑψηλά κέρδη»[40].

Ἡ σοφή διαμάχη γύρω στό ζήτημα πῶς πρέπει νά μοιράζεται ἀνάμεσα στό βιομήχανο κεφαλαιοκράτη καί στόν ἀργόσχολο γαιοχτήμονα κλπ. ἡ ὑπεραξία πού ἀπομυζήθηκε ἀπό τόν ἐργάτη, ἔτσι πού νά προωθεῖται ἡ συσσώρευση, σίγησε μπρός στήν ἐπανάσταση τοῦ Ἰούλη. Λίγο ἀργότερα τό προλεταριάτο τῶν πόλεων σάλπιζε ἔφοδο στή Λυών, ἐνῶ οἱ ἐργάτες γῆς τῆς Ἀγγλίας βάζαν φωτιά στίς θημωνιές. Ἀπό τή μιά μεριά τῆς Μάγχης ἐπικρατοῦσε ὁ ὀουενισμός καί ἀπό τήν ἄλλη ὁ σαιν-σιμονισμός καί ὁ φουριερισμός. Σήμανε ἡ ὥρα τῆς χυδαίας οἰκονομολογίας. Ἀκριβῶς ἕνα χρόνο προτοῦ ὁ Νάσσαου Οὐ. Σένιορ ἀνακαλύψει στό Μάντσεστερ ὅτι τό κέρδος (μαζί καί ὁ τόκος) τοῦ κεφαλαίου εἶναι προϊόν τῆς ἀπλήρωτης «τελευταίας δωδέκατης ὥρας τῆς ἐργασίας», εἶχε ἀναγγείλει στόν κόσμο μιάν ἄλλη ἀνακάλυψη. «Ἐγώ —δήλωνε πανηγυρικά— ἀντικαθιστῶ τή λέξη κεφάλαιο, ἐξετασμένο σάν ὄργανο παραγωγῆς, μέ τή λέξη abstinence (ἐγκράτεια)»[41]. Ὁρίστε,

[39] «An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.», [London 1821], σελ. 67.

[40] Στό ἴδιο, σελ. 59.

[41] *Senior:* «Principes fondamentaux de l' Economie Politique», μετάφραση Arrivabene, Paris 1836, σελ. 309. Σά νά παράγινε ὅμως τό πράγμα γιά τούς ὀπαδούς τῆς παλιᾶς κλασικῆς σχολῆς. «Ὁ κ. Σένιορ ἀντικατασταίνει τήν ἔκφραση: ἐργασία καί κεφάλαιο, μέ τήν ἔκφραση: ἐργασία καί ἐγκράτεια... Ἡ ἐγκράτεια εἶναι ἁπλή ἄρνηση. Ἡ πηγή τοῦ κέρδους δέν εἶναι ἡ ἐγκράτεια, ἀλλά ἡ χρήση τοῦ παραγωγικά χρησιμοποιούμενου κεφαλαίου» (*John Gazenove*, ὑποσημείωση στήν ἔκδοση τοῦ ἔργου τοῦ Μάλθους «Definitions in political Economy», London 1853, σελ. 130, ὑποσημείωση). Ἀντίθετα, ὁ κ. Τζών Στ. Μίλλ ἀντιγράφει στή μιά σελίδα τή θεωρία τοῦ Ρικάρντο γιά τό κέρδος καί κατα-

ἀξεπέραστο δεῖγμα τῶν «ἀνακαλύψεων» τῆς χυδαίας οἰκονομολογίας! Ἀντικατασταίνει μιάν οἰκονομική κατηγορία μέ μιά κατεργάρικη φράση. Voilà tout [Αὐτό εἶναι ὅλο]. «Ὅταν ὁ ἄγριος—μᾶς κανοναρχεῖ ὁ Σένιορ—κατασκευάζει τόξα, ἀσκεῖ μιά βιομηχανία, δέν ἐφαρμόζει ὅμως τήν ἐγκράτεια». Αὐτό μᾶς ἐξηγάει πῶς καί γιατί σέ παλαιότερες κοινωνικές καταστάσεις κατασκευάζονταν μέσα ἐργασίας «χωρίς τήν ἐγκράτεια» τοῦ κεφαλαιοκράτη. «Ὅσο προχωράει ἡ κοινωνία, τόσο μεγαλύτερη ἐγκράτεια ἀπαιτεῖ»[42], δηλ. τήν ἐγκράτεια αὐτῶν πού ἔχουν γιά δουλιά τους νά ἰδιοποιοῦνται τήν ξένη ἐργασία καί τό προϊόν της. Ὅλοι οἱ ὅροι τοῦ προτσές ἐργασίας μετατρέπονται στό ἑξῆς σέ ἄλλες τόσες πράξεις ἐγκράτειας τοῦ κεφαλαιοκράτη. Ἐγκράτεια τοῦ κεφαλαιοκράτη λένε τό γεγονός ὅτι τό στάρι δέν τρώγεται μόνο ἀλλά καί σπέρνεται! Χάρη στήν ἐγκράτεια τοῦ κεφαλαιοκράτη δίνεται καιρός στό κρασί νά βράσει![43] Ὁ κεφαλαιοκράτης ληστεύει τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του ὅταν «δανείζει στόν ἐργάτη τά ἐργαλεῖα τῆς παραγωγῆς»(!), μ' ἄλλα λόγια ὅταν τά ἀξιοποιεῖ σάν κεφάλαιο ἑνώνοντας μ' αὐτά τήν ἐργατική δύναμη, ἀντί νά τρώει τίς ἀτμομηχανές, τό μπαμπάκι, τά τραῖνα, τά λιπάσματα, τά ἄλογα ἕλξης κλπ. ἤ ἀντί, ὅπως τό φαντάζεται παιδαριώδικα ὁ χυδαῖος οἰκονομολόγος, νά κατασπαταλᾶ «τήν ἀξία τους» σέ εἴδη πολυτελείας καί σέ ἄλλα μέσα κατανάλωσης[44]. Πῶς ὅμως θά τό κάνει αὐτό ἡ τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν; Νά ἕνα μυστικό πού ἡ χυδαία οἰκονομολογία τό ἀποσιωπᾶ ὥς τώρα ἐπίμονα. Μέ δυό λόγια, ὁ κόσμος ζεῖ μόνο ἀπό τόν αὐτοβασανισμό τοῦ κεφαλαιοκράτη, αὐτοῦ τοῦ σύγχρονου μετανοητῆ τοῦ Βισνοῦ. Καί ὄχι μόνο ἡ συσσώρευση, μά καί ἡ ἁπλή «διατήρηση ἑνός κεφαλαίου ἀπαιτεῖ διαρκῆ ἔνταση τῶν δυνάμεων γιά ν' ἀντιστέκεται στόν πειρασμό νά τό φάει»[45]. Ὁ ἁπλός ἀνθρωπισμός ἐπιβάλλει λοιπόν ὁλοφάνερα νά λυτρώσουμε τόν κεφαλαιοκράτη ἀπό τό μαρτύριο καί τόν πειρασμό, ἀκριβῶς ὅπως ὁ δουλοχτήτης τῆς Γεωργίας μέ τήν κατάργηση τῆς δουλείας λυτρώθηκε τελευταῖα ἀπ' τό ὀδυνηρό δίλημμα, ἄν πρέπει τό ὑπερπροϊόν πού ἔβγαζε μέ τό μαστίγιο ἀπό τό Μαῦρο δοῦλο νά τό γλεντάει ὅλο σέ σαμπάνια, ἤ νά ξαναμετατρέπει ἕνα μέρος του σέ περισσότερους Μαύρους καί σέ περισσότερη γῆ.

χωρεῖ στήν ἄλλη τή «remuneration of abstinence» [ἀμοιβή τῆς ἐγκράτειας] τοῦ Σένιορ. Ὅσο ξένη τοῦ εἶναι ἡ χεγκελιανή «ἀντίφαση», ἡ πηγή κάθε διαλεχτικῆς, τόσο τοῦ εἶναι οἰκεῖες οἱ ρηχές ἀντιφάσεις.

Προσθήκη στή 2η ἔκδοση. –Ὁ χυδαῖος οἰκονομολόγος δέν ἔχει κάνει ποτέ τήν ἁπλή σκέψη, ὅτι κάθε ἀνθρώπινη πράξη μπορεῖ νά θεωρηθεῖ σάν «ἐγκράτεια» ἀπό τήν ἀντίθεσή της. Τό φαγητό εἶναι ἐγκράτεια ἀπό τή νηστεία, τό περπάτημα ἐγκράτεια ἀπό τό σταμάτημα, ἡ δουλιά ἐγκράτεια ἀπό τήν τεμπελιά, ἡ τεμπελιά ἀπό τή δουλιά κ.ο.κ. Οἱ κύριοι αὐτοί θάκαναν καλά νά θυμηθοῦν λίγο τά λόγια τοῦ Σπινόζα: Determinatio est negatio [Ὁ ὁρισμός εἶναι ἄρνηση].

42 *Senior*, στό ἴδιο, σελ. 342.

43 «Κανένας . . δέ θά σπείρει λ.χ. τό στάρι του καί δέ θά τό ἀφήσει ἕνα χρόνο μέσα στή γῆ, ἤ δέ θ' ἀφήσει χρόνια τό κρασί του στό ὑπόγειο, ἀντί νά καταναλώσει ἀμέσως αὐτά τά πράγματα ἤ τό ἰσοδύναμό τους . . . ἄν δέν περιμένει νά πάρει πρόσθετη ἀξία κλπ.» (*Scrope:* «Political Economy», ἔκδ. A. Potter, New York 1841, σελ. 133).

44 «Ἡ στέρηση πού ἐπιβάλλει στόν ἑαυτό του ὁ κεφαλαιοκράτης, δανείζοντας τά μέσα παραγωγῆς του στόν ἐργάτη» (ὁ εὐφημισμός αὐτός χρησιμοποιεῖται γιά νά ταυτιστεῖ, μέ δοκιμασμένο χυδαῖο οἰκονομολογικό τρόπο, ὁ μισθωτός ἐργάτης, πού τόν ἐκμεταλλεύεται ὁ βιομήχανος κεφαλαιοκράτης, μέ τόν ἴδιο τό βιομήχανο κεφαλαιοκράτη, πού δανείζεται χρήματα ἀπό τόν κεφαλαιοκράτη δανειστή!) «ἀντί νά διαθέσει γιά τή δική του κατανάλωση τήν ἀξία τους μέ τή μετατροπή της σέ εἴδη χρήσης καί ἄνεσης» (G. *de Molinari:* «Etudes Economiques», Paris 1846, σελ. 36).

Στούς πιό διαφορετικούς κοινωνικοοικονομικούς σχηματισμούς δέ γίνεται μόνον ἁπλή ἀναπαραγωγή, ἀλλά, ἄν καί σέ διαφορετικό βαθμό, ἀναπαραγωγή σέ διευρυμένη κλίμακα. Προοδευτικά παράγονται περισσότερα καί καταναλώνονται περισσότερα, ἑπομένως μετατρέπονται περισσότερα προϊόντα σέ μέσα παραγωγῆς. Τό προτσές αὐτό ὅμως δέν ἐμφανίζεται σάν συσσώρευση κεφαλαίου καί ἑπομένως οὔτε καί σάν λειτουργία τοῦ κεφαλαιοκράτη, ἐφόσο στόν ἐργάτη δέν ἀντιπαραθέτονται ἀκόμα μέ τή μορφή κεφαλαίου τά μέσα τῆς παραγωγῆς του, ἑπομένως καί τό προϊόν του, καί τά μέσα τῆς συντήρησής του[46]. Ὁ Ρίτσαρντ Τζόνς, ὁ διάδοχος τοῦ Μάλθους στήν ἕδρα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας τοῦ Κολλέγιου Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν στό Χέιλιμπερι, πού πέθανε πρίν λίγα χρόνια, τό δείχνει αὐτό καλά μέ δυό μεγάλα γεγονότα. Ἐπειδή τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἰνδικοῦ λαοῦ εἶναι αὐτοκαλλιεργητές ἀγρότες, τό προϊόν τους, τά μέσα ἐργασίας καί συντήρησής τους δέν παίρνουν ποτέ «τή μορφή («in the shape») ἑνός κοντυλιοῦ πού ἐξοικονομιέται ἀπό ξένο εἰσόδημα («saved from Revenue») καί πού γιά τό λόγο αὐτό δέ διαγράφει ἕνα προηγούμενο προτσές συσσώρευσης («a previous process of accumulation»)»[47]. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, στίς ἐπαρχίες, ὅπου ἡ ἀγγλική κυριαρχία ἔχει λιγότερο ἀπό ἀλλοῦ διαλύσει τό παλιό σύστημα, τούς μή-ἀγροτικούς ἐργάτες τούς ἀπασχολοῦν ἄμεσα οἱ μεγάλοι, στούς ὁποίους περιέρχεται μιά μερίδα τοῦ ἀγροτικοῦ ὑπερπροϊόντος σάν φόρος ἤ γαιοπρόσοδος. Ἕνα μέρος αὐτοῦ τοῦ ὑπερπροϊόντος καταναλώνεται σέ φυσική μορφή ἀπό

45 «La conservation d' un capital exige... un effort... constant pour résister à la tentation de le consommer» (*Courcelle-Seneuil:* «Traité théorique et pratique des entreprises industrielles», 2η ἔκδ., Paris 1857, σελ. 20.

46 «Οἱ εἰδικές κατηγορίες τοῦ εἰσοδήματος, πού περισσότερο ἀπό καθετί ἄλλο τρέφουν τήν πρόοδο τοῦ ἐθνικοῦ κεφαλαίου, μεταβάλλονται σέ διάφορες φάσεις τῆς ἐξέλιξής τους καί εἶναι γιαυτό τελείως διαφορετικές σέ ἔθνη πού βρίσκονται σέ διάφορες βαθμίδες αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης... Τά κέρδη... ἀποτελοῦν ἀσήμαντη πηγή συσσώρευσης σέ σύγκριση μέ τούς μισθούς καί τίς γαιοπρόσοδες στίς προηγούμενες βαθμίδες τῆς κοινωνίας... Ὅταν ἔχει σημειωθεῖ πραγματικά σημαντική αὔξηση στίς δυνάμεις τῆς ἐθνικῆς ἐργασίας, τά κέρδη ἀποχτοῦν σχετικά μεγαλύτερη σημασία σάν πηγή συσσώρευσης» (*Richard Jones:* «Text-book etc.», σελ. 16, 21).

47 Στό ἴδιο, σελ. 37*.

* Στό σημεῖο αὐτό ὑπάρχει ἡ παρακάτω ὑποσημείωση τοῦ Φ. Ἔνγκελς στήν τέταρτη γερμανική ἔκδοση, πού παραλείπεται στή ρωσική ἔκδοση τοῦ 1950· *[Ὑποσημείωση στήν 4η ἔκδοση.—Πρέπει νά πρόκειται γιά παραδρομή, γιατί δέ βρέθηκε αὐτό τό χωρίο.—Φ. Ε.] Σημ. Μετ.*

τούς μεγάλους, ἕνα ἄλλο μέρος τό μετατρέπουν οἱ ἐργάτες σέ εἴδη πολυτελείας καί σέ ἄλλα μέσα κατανάλωσης γι' αὐτούς, ἐνῶ τό ὑπόλοιπο ἀποτελεῖ τό μισθό τῶν ἐργατῶν πού εἶναι ἰδιοχτῆτες τῶν ἐργαλείων τῆς δουλιᾶς τους. Ἡ παραγωγή καί ἡ ἀναπαραγωγή σέ διευρυμένη κλίμακα τραβοῦν ἐδῶ τό δρόμο τους χωρίς νά παρέμβει καθόλου αὐτός ὁ περίεργος ἅγιος, αὐτός ὁ ἱππότης τῆς ἐλεεινῆς μορφῆς, ὁ «ἐγκρατής» κεφαλαιοκράτης.

4. ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΠΟΥ ΚΑΘΟΡΙΖΟΥΝ ΤΗΝ ΕΚΤΑΣΗ ΤΗΣ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΛΟΓΙΑ ΠΟΥ ΧΩΡΙΖΕΤΑΙ Η ΥΠΕΡΑΞΙΑ ΣΕ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ ΕΙΣΟΔΗΜΑ: ΒΑΘΜΟΣ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΔΥΝΑΜΗΣ – ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΗ ΔΥΝΑΜΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ – ΑΥΞΑΝΟΜΕΝΗ ΔΙΑΦΟΡΑ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΟΥΜΕΝΟ ΚΑΙ ΣΤΟ ΚΑΤΑΝΑΛΩΝΟΜΕΝΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ – ΜΕΓΕΘΟΣ ΤΟΥ ΠΡΟΚΑΤΑΒΛΗΜΕΝΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ.

Ὅταν προϋποθέσουμε δοσμένη τή σχέση, πού σύμφωνα μ' αὐτήν ἡ ὑπεραξία διασπᾶται σέ κεφάλαιο καί εἰσόδημα, εἶναι φανερό πώς τό μέγεθος τοῦ συσσωρευμένου κεφαλαίου ἐξαρτιέται ἀπό τό ἀπόλυτο μέγεθος τῆς ὑπεραξίας. Ἄν ὑποθέσουμε πώς κεφαλαιοποιοῦνται τά 80% καί τρώγονται τά 20%, τότε τό συσσωρευμένο κεφάλαιο θά εἶναι 2400 λίρ. στ. ἤ 1200 λίρ. στ., ἀνάλογα μέ τό ἄν ἡ συνολική ὑπεραξία ἦταν 3000 ἤ 1500 λίρ. στ. Ἔτσι, στόν καθορισμό τοῦ μεγέθους τῆς συσσώρευσης συμβάλλουν ὅλοι οἱ παράγοντες, πού καθορίζουν τή μάζα τῆς ὑπεραξίας. Τούς συνοψίζουμε ἐδῶ ἄλλη μιά φορά, μόνο ὅμως στό βαθμό πού παρουσιάζουν νέες ἀπόψεις σχετικά μέ τή συσσώρευση.

Ὅπως θυμόμαστε, τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας ἐξαρτιέται πρίν ἀπ' ὅλα ἀπό τό βαθμό ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ἡ πολιτική οἰκονομία ἀποδίδει τόσο μεγάλη σημασία στό ρόλο αὐτοῦ τοῦ παράγοντα, πού συχνά τήν ἐπιτάχυνση τῆς συσσώρευσης, πού ὀφείλεται στήν αὐξημένη παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, τήν ταυτίζει μέ τήν ἐπιτάχυνσή της, πού ὀφείλεται στήν αὐξημένη ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργάτη[48]. Στά μέρη πού μιλήσαμε γιά τήν παραγωγή τῆς ὑπεραξίας

[48] «Ὁ Ρικάρντο λέει „Σέ διάφορα στάδια τῆς κοινωνίας ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου ἤ τῶν μέσων γιά τή χρησιμοποίηση (δηλ. τήν ἐκμετάλλευση) τῆς ἐργασίας εἶναι λιγότερο ἤ περισσότερο γρήγορη καί πρέπει σ' ὅλες τίς περιπτώσεις νά ἐξαρτιέται ἀπό τίς παραγωγικές δυνάμεις τῆς ἐργασίας. Οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῆς ἐργασίας εἶναι γενικά πιό μεγάλες ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει ἀφθονία γόνιμης γῆς". Ἄν στή φράση αὐτή οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῆς ἐργασίας δείχνουν πόσο μικρό εἶναι τό πολλοστημόριο κάθε προϊόντος πού περιέρχεται σ' αὐτούς πού τό παράγουν μέ τή δουλιά τῶν χεριῶν τους, τότε ἡ φράση εἶναι ἁπλή ταυτολογία, γιατί τό μέρος πού ἀπομένει εἶναι τό κοντύλι ἀπ' ὅπου μπορεῖ νά συσσωρευθεῖ κεφάλαιο, ἄν τό ἐπιθυμεῖ αὐτό ὁ κάτοχός του πού τό ἰδιοποιεῖται («if the owner pleases»). Μά συνήθως αὐτό δέ γίνεται ἐκεῖ ὅπου ἡ γῆ εἶναι πιό γόνιμη» («Observations on certain Verbal Disputes etc.», σελ. 74)

ὑποθέταμε πάντα πώς ὁ μισθός τῆς ἐργασίας εἶναι τουλάχιστον ἴσος μέ τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Τό βίαιο κατέβασμα τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας κάτω ἀπό τήν ἀξία αὐτή παίζει ὡστόσο πολύ σπουδαῖο ρόλο στήν πραχτική κίνηση, ὥστε δέν μπορεῖ παρά νά σταθοῦμε μιά στιγμή σ' αὐτό. Οὐσιαστικά μετατρέπει, μέσα σέ ὁρισμένα ὅρια, τό ἀναγκαῖο καταναλωτικό κοντύλι τοῦ ἐργάτη σέ κοντύλι συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου.

«Οἱ μισθοί τῆς ἐργασίας—λέει ὁ Τζ. Στ. Μίλ—δέν ἔχουν παραγωγική δύναμη, εἶναι ἡ τιμή μιᾶς παραγωγικῆς δύναμης· ὅπως ἡ τιμή τῶν ἴδιων τῶν μηχανῶν ἔτσι καί οἱ μισθοί τῆς ἐργασίας δέ συντελοῦν καθόλου στήν παραγωγή τῶν ἐμπορευμάτων πού γίνεται ἀπό τήν ἴδια τήν ἐργασία. Ἄν ἦταν δυνατόν ἡ ἐργασία ν' ἀποχτιέται χωρίς ν' ἀγοράζεται, τότε θἆταν περιττοί οἱ μισθοί τῆς ἐργασίας»[49]. Ἄν ὅμως οἱ ἐργάτες θά μποροῦσαν νά ζοῦν μέ ἀέρα, δέ θἆταν δυνατό ν' ἀγοραστοῦν μέ καμιά τιμή. Ἑπομένως, τό μή-κόστος τους ἀποτελεῖ ὅριο μέ τή μαθηματική ἔννοια τῆς λέξης, δηλ. ὅριο πού ποτέ δέν μπορεῖ νά τό φτάσει κανείς, μά πού πάντα μπορεῖ νά τό πλησιάζει. Μόνιμη τάση τοῦ κεφαλαίου εἶναι νά ὑποβιβάσει τούς ἐργάτες ἴσαμε αὐτό τό μηδενιστικό ἐπίπεδο. Ὁ συγγραφέας τοῦ «Essay on Trade and Commerce», ἕνας συγγραφέας τοῦ 18ου αἰώνα πού τόν ἔχω ἀναφέρει συχνά, προδίνει μονάχα τό πιό ἐνδόμυχο μυστικό τοῦ ἀγγλικοῦ κεφαλαίου, ὅταν κηρύχνει πώς ἱστορικό ζωτικό καθῆκον τῆς Ἀγγλίας εἶναι νά κατεβάσει τόν ἀγγλικό μισθό ἐργασίας στό γαλλικό καί ὁλλανδικό ἐπίπεδο[50]. Ἀνάμεσα, στ' ἄλλα λέει μέ ἀφέλεια: «Ἄν ὅμως οἱ φτωχοί μας (πρόκειται γιά τεχνική ἔκφραση πού ἐννοεῖ τούς ἐργάτες) θέλουν νά ζοῦν στήν πολυτέλεια... πρέπει φυσικά ἡ ἐργασία τους νἆναι ἀκριβή... Φτάνει μόνο νά ρίξουμε μιά ματιά στόν τρομαχτικό σωρό τῶν περιττῶν πραγμάτων («heap of superfluities») πού καταναλώνουν οἱ ἐργάτες μας τῆς μανουφακτούρας, ὅπως λχ. τό ρακί, τό τζίν, τό τσάι, τή ζάχαρη, τά φροῦτα πού ἔρχονται ἀπό τό ἐξωτερικό, τή δυνατή μπύρα, τά σταμπάτα ὑφάσματα, τόν ταμπάκο, τόν καπνό κλπ.»[51]. Ὁ συγγραφέας παραθέτει ἕνα ἀπόσπασμα ἀπό τό σύγγραμμα ἑνός ἐργοστασιάρχη τοῦ Νόρθχαμπτονσηρ, πού θρηνεῖ λοξοκοιτάζοντας τόν οὐρανό: «Στή Γαλλία ἡ ἐργασία εἶναι κατά

[49] *J. St. Mill*: «Essays on some unsettled Questions of Political Economy», London 1844, σελ. 90.

[50] «An Essay on Trade and Commerce», London 1770, σελ. 44. Ἐπίσης καί οἱ «Τάιμς» τοῦ Δεκέμβρη 1866 καί τοῦ Γενάρη 1867 δημοσίεψαν δηλώσεις ἄγγλων ἰδιοχτητῶν ὀρυχείων πού ἀνοίγανε τήν καρδιά τους καί περιγράφανε τήν εὐτυχισμένη κατάσταση τῶν βέλγων ἐργατῶν ὀρυχείων, πού δέ ζητοῦσαν οὔτε ἔπαιρναν περισσότερα ἤ λιγότερα ἀπό τά ἀπολύτως ἀπαραίτητα πού χρειάζονται γιά νά ζοῦν γιά τά «ἀφεντικά» τους. Οἱ βέλγοι ἐργάτες ὑποφέρουν πολλά, μά ξεπερνοῦσε τά ὅρια νά τούς παρουσιάζουν σάν ὑποδειγματικούς ἐργάτες ἀπό τίς στῆλες τῶν «Τάιμς»! Στίς ἀρχές τοῦ Φλεβάρη 1867 τήν ἀπάντηση τήν ἔδωσε ἡ ἀπεργία τῶν βέλγων ἐργατῶν ὀρυχείων (τοῦ Μαρσιέν) πού τήν πνίξαν μέ καφτό μολύβι.

[51] Στό ἴδιο, σελ. 44, 46.

ἕνα ὁλόκληρο τρίτο φτηνότερη ἀπ' ὅ,τι στήν 'Αγγλία: γιατί οἱ γάλλοι φτωχοί ἐργάζονται σκληρά ἐνῶ ἡ τροφή καί τό ντύσιμό τους εἶναι πενιχρά, καταναλώνουν κυρίως ψωμί, καρπούς, λάχανα, ρίζες καί παστό ψάρι· κρέας τρῶνε πολύ σπάνια, κι ὅταν τό στάρι ἀνέβει στήν τιμή, τρῶνε πολύ λίγο ψωμί»[62]. «Σ' αὐτά—συνεχίζει ὁ συγγραφέας τοῦ «Essay» — πρέπει νά προσθέσουμε πώς πίνουν νερό καί ἄλλα παρόμοια ἀδύνατα ποτά, ἔτσι πού πράγματι ξοδεύουν καταπληχτικά λίγο χρῆμα... Φυσικά εἶναι δύσκολο νά πετύχουμε μιά τέτια κατάσταση, δέν εἶναι ὅμως ἀδύνατο νά τήν πετύχουμε, πράγμα πού τό ἀποδείχνει ἡ ὕπαρξή της τόσο στή Γαλλία, ὅσο καί στήν 'Ολλανδία»[63]. Δυό δεκαετίες ἀργότερα ἕνας ἀμερικανός ἀπατεώνας, ὁ βαρωνοποιημένος γιάγκης Βενιαμίν Θόμψον (alias [ἀλλιῶς] κόμης τοῦ Ράμφορντ), ἀκολουθοῦσε μέ μεγάλη εὐχαρίστηση ἐνώπιον θεοῦ καί ἀνθρώπων τήν ἴδια φιλανθρωπική γραμμή. Τά «Essays» [«Δοκίμια»] του εἶναι ἕνας ὁδηγός μαγειρικῆς μέ ὅλων τῶν εἰδῶν τίς συνταγές γιά ν' ἀντικαταστήσει μέ ὑποκατάστατα τά συνηθισμένα ἀκριβότερα φαγητά τῶν ἐργατῶν. Μιά ἐξαιρετικά πετυχημένη συνταγή αὐτοῦ τοῦ περίεργου «φιλοσόφου» εἶναι ἡ παρακάτω: Πέντε λίβρες κριθάρι, πέντε λίβρες καλαμπόκι, 3 πένες ρέγγες, 1 πένα ἁλάτι, 1 πένα ξύδι, 2 πένες πιπέρι καί χόρτα —σύνολο 20 $^3/_4$ πένες, κάνουν μιά σούπα γιά 64 ἀνθρώπους, ἀκόμα καί μέ βάση τίς μέσες τιμές τῶν σιτηρῶν, μπορεῖ μάλιστα τό κόστος της νά κατέβει ὥς $^1/_4$ τῆς πένας (οὔτε 3 χρυσά λεπτά) κατ' ἄτομο»[64].

[62] 'Ο ἐργοστασιάρχης τοῦ Νόρθχαμπτονσηρ διαπράττει μιά pia fraus [εὐσεβῆ ἀπάτη] πού συγχωριέται ἄν πάρουμε ὑπόψη τήν ψυχική του κατάσταση. Κάνει πώς συγκρίνει τή ζωή τῶν ἄγγλων καί γάλλων ἐργατῶν μανουφακτούρας, ὅμως, ὅπως τ' ὁμολογεῖ ἀργότερα, μέ τά λόγια πού παραθέτουμε περιγράφει γάλλους ἐργάτες γῆς!

[63] «An Essay on Trade and Commerce», London 1770, σελ. 70, 71.

'Υποσημείωση γιά τήν 3η ἐκδ.—Σήμερα προχωρήσαμε πολύ πιό πέρα χάρη στό συναγωνισμό πού γίνεται στήν παγκόσμια ἀγορά*. «Ἄν ἡ Κίνα—λέει ὁ βουλευτής Στάμπλτον στούς ἐκλογεῖς του—ἄν ἡ Κίνα γίνει μεγάλη βιομηχανική χώρα, δέ βλέπω πῶς ὁ ἐργατικός πληθυσμός τῆς Εὐρώπης θ' ἀντέξει στόν ἀγώνα, χωρίς νά κατέβει ἴσαμε τό ἐπίπεδο τῶν ἀνταγωνιστῶν του» («Times», 3 τοῦ Σεπτέμβρη 1873). Ὄχ. πιά ἠπειρωτικά, ἀλλά κινέζικα μεροκάματα, αὐτός εἶναι τώρα ὁ σκοπός πού ἐπιδιώκει τό ἀγγλικό κεφάλαιο.

* Βλέπε τή σχετική σημείωση τῆς Σύνταξης στό τέλος τούτου τοῦ τόμου. *Συντ.*

[64] *Benjamin Thompson:* «Essays Political, Economical and Philosophical etc.», 3 τόμοι, London 1796—1802, τόμ. I, σελ. 294. 'Ο σέρ Φ. Μ. Ἥντεν στό ἔργο του «The State of the Poor, or an History of the Labouring Classes in England etc.» συστήνει θερμά στούς προϊσταμένους τῶν Workhouses [σπίτια δουλιᾶς] τό ἄθλιο νεροζούμι τοῦ Ράμφορντ καί ἐπιπλήττει τούς ἄγγλους ἐργάτες, θυμίζοντάς τους, ὅτι «στή Σκωτία ὑπάρχουν πολλές οἰκογένειες πού ἀντί στάρι, βρίζα καί κρέας ζοῦνε μῆνες συνέχεια μόνο μέ κουρκούτι ἀπό βρώμη καί κριθάλευρο ἀνακατωμένο μονάχα μέ ἁλάτι καί νερό καί περνοῦν μάλιστα πολύ ἄνετα» («and that very comfortably too»). (Στό ἴδιο, τόμ. I, βιβλ. II, κεφάλ. II, σελ. 503). Τέτιου εἴδους «ὑπαινιγμούς» ἔχουμε καί στό 19ο αἰώνα. «Οἱ ἄγγλοι ἐργάτες γῆς—λέει λχ.—δέ θέλουν νά τρῶνε μίγματα κατώτερων εἰδῶν σιτηρῶν. Στή Σκωτία, ὅπου ἡ ἀγωγή εἶναι καλύτερη, φαίνεται πώς εἶναι ἄγνωστη αὐτή ἡ πρόληψη» (*Charles H. Parry, M. D.:* «The Question of the Necessity of the existing Cornlaws considered», London 1816, σελ. 69). 'Ο ἴδιος ὁ Πάρρυ παραπονιέται ὡστόσο ὅτι σήμερα (1815) ὁ ἄγγλος ἐργάτης ἔχει ξεπέσει πολύ σέ σύγκριση μέ τήν ἐποχή τοῦ Ἥντεν (1797).

Μέ τήν πρόοδο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς ἡ νοθεία τῶν ἐμπορευμάτων ἔκανε περιττά τά ἰδανικά τοῦ Θόμψον[55].

Στά τέλη τοῦ 18ου καί στίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰώνα οἱ ἄγγλοι παχτωτές καί μεγαλογαιοχτήμονες πέτυχαν τό ἀπόλυτο κατώτατο μεροκάματο, πληρώνοντας στούς μεροκαματιάρηδες τῆς γεωργίας λιγότερα ἀπό τό κατώτατο αὐτό ὅριο μέ τή μορφή μεροκάματου καί τό ὑπόλοιπο μέ τή μορφή ἐνοριακοῦ ἐπιδόματος. Νά ἕνα παράδειγμα τῆς κωμωδίας μέ τήν ὁποία ἐνέργησαν οἱ ἄγγλοι Ντόγκμπερι κατά τό «νόμιμο» καθορισμό τοῦ μισθολογίου: «Ὅταν οἱ squires [κατώτεροι εὐγενεῖς γαιοχτήμονες] καθόριζαν τό 1795 τά μεροκάματα γιά τό Σπήνχαμλαντ εἶχαν καλοφάει τό μεσημέρι, ὅμως, ὅπως φαίνεται, ἔκριναν πώς οἱ ἐργάτες δέν ἔχουν ἀνάγκη ἀπό τέτια πράγματα... 'Αποφάσισαν τό βδομαδιάτικο νᾶναι 3 σελίνια τό ἄτομο, ἄν ἡ τιμή τοῦ ψωμιοῦ ἦταν 1 σελίνι τό καρβέλι τῶν 8 λιβρῶν καί 11 οὐγγιῶν, καί ὅτι τό βδομαδιάτικο θ' αὐξάνει κανονικά ὥσπου ἡ τιμή τοῦ καρβελιοῦ νά φτάσει τό 1 σελίνι καί τίς 5 πένες. Ἄν ἡ τιμή τοῦ καρβελιοῦ ἀνέβει ἀκόμα περισσότερο, τότε τό βδομαδιάτικο θά πέφτει ἀναλογικά ὥσπου ἡ τιμή τοῦ ψωμιοῦ νά φτάσει τά 2 σελίνια, ὁπότε ἡ τροφή τοῦ ἐργάτη θᾶταν κατά $^1/_5$ λιγότερη ἀπό πρίν»[56]. Ἡ ἐξεταστική ἐπιτροπή τῆς βουλῆς τῶν λόρδων τοῦ 1814 ρωτάει κάποιον Α. Μπένετ, μεγαλοπαχτωτή, εἰρηνοδίκη, διαχειριστή φτωχοκομείου καί ἐπίσημο ρυθμιστή τῶν μισθῶν: «Μήπως παρατηριέται κάποια σχέση ἀνάμεσα στήν ἀξία τῆς ἡμερήσιας ἐργασίας καί στό ἐπίδομα πού δίνει ἡ ἐνορία στούς ἐργάτες;». 'Απάντηση: «Μάλιστα. Οἱ βδομαδιάτικες ἀπολαβές κάθε οἰκογένειας συμπληρώνονται πέρα ἀπό τόν ὀνομαστικό μισθό τους, ὥσπου νά φτάσει τήν τιμή ἑνός καρβελιοῦ (βάρους 8 λιβρῶν καί 11 οὐγγιῶν) σύν 3 πένες κατ' ἄτομο... Ἕνα τέτιο καρβέλι τό θεωροῦμε ἀρκετό γιά τή συντήρηση κάθε μέλους τῆς οἰκογένειας ἐπί μιά ἑβδομάδα· οἱ 3 πένες εἶναι γιά τό ρουχισμό· κι ἄν εὐαρεστηθεῖ ἡ ἐνορία νά δόσει ἡ ἴδια τό ρουχισμό, τότε ἀφαιροῦνται αὐτές οἱ 3 πένες. Αὐτό δέν ἐφαρμόζεται μόνο σ' ὅλο τό δυτικό Οὐίλτσηρ, μά, ὅπως νομίζω, σ' ὅλη τή χώρα»[57]. «Ἔτσι—ἀναφωνεῖ ἕνας ἀστός συγγραφέας ἐκείνης τῆς ἐποχῆς—οἱ

[55] 'Από τίς ἐκθέσεις τῆς τελευταίας κοινοβουλευτικῆς ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς γιά τή νόθευση τῶν τροφίμων βλέπουμε ὅτι στήν 'Αγγλία ἀκόμα καί ἡ νόθευση τῶν φαρμάκων δέν ἀποτελεῖ ἐξαίρεση, ἀλλά κανόνα. Λογουχάρη, ἡ ἐξέταση 34 δειγμάτων ὀπίου, πού ἀγοράστηκαν ἀπό 34 διαφορετικά φαρμακεῖα τοῦ Λονδίνου, ἀπόδειξε ὅτι τά 31 ἦταν νοθευμένα μέ φλοῦδες σπόρων παπαρούνας, μέ σιτάλευρο, μέ γόμα, ἄργιλο, ἄμμο κλπ. Πολλά δέν περιεῖχαν οὔτε ἕνα ἄτομο μορφίνης.

[56] *G. B. Newnham* (barrister at law [δικηγόρος]): «A Review of the Evidence before the Committees of the two Houses of Parliament on the Cornlaws», London 1815, σελ. 20, ὑποσημείωση.

[57] Στό ἴδιο, σελ. 19, 20.

παχτωτές χρόνια συνέχεια ἐξευτέλιζαν μιά ἀξιοσέβαστη τάξη συμπατριωτῶν τους, ἀναγκάζοντάς τους νά καταφεύγουν στά σπίτια δουλιᾶς... Ὁ παχτωτής αὔξησε τά δικά του κέρδη, ἐμποδίζοντας τούς ἐργάτες νά συσσωρεύουν ἀκόμα καί τό πιό ἀπαραίτητο γιά τήν κατανάλωση ποσό»[58]. Ποιό ρόλο παίζει σήμερα ἡ καταλήστευση τοῦ κοντυλιοῦ κατανάλωσης τοῦ ἐργάτη στό σχηματισμό τῆς ὑπεραξίας, ἑπομένως καί τοῦ κοντυλιοῦ συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου, μᾶς τόδειξε λχ. ἡ λεγόμενη δουλιά στό σπίτι (βλ. κεφ. 13ο, 8, δ). Καινούργια στοιχεῖα αὐτοῦ τοῦ εἴδους θά δόσουμε πιό κάτω σέ τοῦτο τό μέρος.

Μόλο πού σ' ὅλους τούς βιομηχανικούς κλάδους τό μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πού ἀποτελεῖται ἀπό μέσα ἐργασίας πρέπει νά ἐπαρκεῖ γιά ἕναν ὁρισμένο ἀριθμό ἐργατῶν πού καθορίζεται ἀπό τό μέγεθος τῆς ἐπιχείρησης, ὡστόσο δέν εἶναι καθόλου ἀπαραίτητο τό μέρος αὐτό ν' αὐξάνει στήν ἴδια ἀναλογία πού αὐξάνει ὁ ἀριθμός τῶν ἀπασχολούμενων ἐργατῶν. Ἄς ὑποθέσουμε, ὅτι σ' ἕνα ἐργοστάσιο ἑκατό ἐργάτες μέ 8ωρη ἐργάσιμη ἡμέρα παρέχουν 800 ὧρες ἐργασίας. Ἄν ὁ κεφαλαιοκράτης θελήσει ν' αὐξήσει κατά τό μισό τόν ἀριθμό αὐτό, μπορεῖ νά προσλάβει 50 καινούργιους ἐργάτες· στήν περίπτωση αὐτή ὅμως πρέπει νά προκαταβάλει καινούργιο κεφάλαιο, ὄχι μόνο γιά μισθούς, μά καί γιά μέσα ἐργασίας. Μπορεῖ ὅμως ἀκόμα νά βάλει τούς παλιούς 100 ἐργάτες νά ἐργάζονται 12 ὧρες ἀντί 8, καί τότε ἀρκοῦν τά ἤδη ὑπάρχοντα μέσα ἐργασίας, πού στήν περίπτωση αὐτή φθείρονται ἁπλῶς γρηγορότερα. Ἔτσι μπορεῖ μιά πρόσθετη ἐργασία πού παράγεται μέ μεγαλύτερη ἔνταση τῆς ἐργατικῆς δύναμης ν' αὐξήσει τό ὑπερπροϊόν καί τήν ὑπεραξία, δηλ. τήν οὐσία τῆς συσσώρευσης, χωρίς ν' αὐξήσει στήν ἴδια ἀναλογία τό σταθερό μέρος τοῦ κεφαλαίου.

Στήν ἐξορυχτική βιομηχανία, λχ. στά μεταλλεῖα, οἱ πρῶτες ὕλες δέν ἀποτελοῦν συστατικό μέρος τοῦ προκαταβλημένου κεφαλαίου. Τό ἀντικείμενο ἐργασίας δέν εἶναι ἐδῶ προϊόν προηγούμενης ἐργασίας, μά χαρισμένο δωρεάν ἀπό τή φύση, ὅπως λχ. τό μετάλλευμα, τά ὀρυκτά γενικά, τό πετροκάρβουνο, ἡ πέτρα κλπ. Ἐδῶ τό σταθερό κεφάλαιο ἀποτελεῖται σχεδόν ἀποκλειστικά ἀπό μέσα ἐργασίας πού μποροῦν πολύ ὡραῖα νά σηκώσουν μιάν αὐξημένη ποσότητα ἐργασίας (λχ. μέ τήν καθιέρωση ἡμερήσιας καί νυχτερινῆς βάρδιας ἐργατῶν). Ὅταν ὅμως ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μένουν ἀμετάβλητοι, ἡ μάζα καί ἡ ἀξία τοῦ προϊόντος θ' αὐξάνει στήν ἴδια ἀναλογία μέ τή χρησιμοποιούμενη ἐργασία. Ὅπως τήν πρώτη μέρα τῆς παραγωγῆς, ἔτσι καί δῶ βαδίζουν χέρι-χέρι οἱ πρωταρχικοί δημιουργοί τοῦ προϊόντος, ἑπομένως καί οἱ δημιουργοί τῶν ὑλικῶν στοιχείων τοῦ κεφαλαίου—ὁ ἄνθρωπος καί ἡ φύση. Χάρη στήν ἐλαστικότητα τῆς ἐργατικῆς δύναμης διευρύνθηκε τό πεδίο τῆς συσσώρευσης χωρίς νά προηγηθεῖ αὔξηση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου.

[58] *Ch. H. Parry:* «The Question of the Necessity of the Existing Corn-laws considered», σελ. 77, 69. Οἱ κύριοι γαιοχτήμονες μέ τή σειρά τους ὄχι μόνο «ἀποζημίωσαν τόν ἑαυτό τους» γιά τόν ἀντιγιακωμπίνικο πόλεμο, πού τόν διεξήγαγαν ἐξονόματος τῆς Ἀγγλίας, μά καί πλούτισαν ἐξαιρετικά. «Μέσα σέ 18 χρόνια οἱ γαιοπρόσοδές τους διπλασιάστηκαν, τριπλασιάστηκαν, τετραπλασιάστηκαν καί σέ ἐξαιρετικές περιπτώσεις ἑξαπλασιάστηκαν» (στό ἴδιο, σελ. 100,101).

Στή γεωργία δέν εἶναι δυνατή ἡ ἐπέκταση τῆς καλλιεργούμενης ἐπιφάνειας, χωρίς τήν προκαταβολή πρόσθετου σπόρου καί λιπασμάτων. Ἅμα γίνει ὅμως πιά αὐτή ἡ προκαταβολή, ἀκόμα καί ἡ ἁπλῶς μηχανική καλλιέργεια τοῦ ἐδάφους ἀσκεῖ θαυματουργό ἐπίδραση στήν ποσότητα τοῦ προϊόντος. Ἔτσι μιά μεγαλύτερη ποσότητα ἐργασίας, πού παρέχει ὁ ἴδιος ἀριθμός ἐργατῶν, αὐξάνει τή γονιμότητα τοῦ ἐδάφους χωρίς ν' ἀπαιτεῖ πρόσθετη προκαταβολή σέ μέσα ἐργασίας. Ἄλλη μιά φορά ἡ ἄμεση ἐπενέργεια τοῦ ἀνθρώπου πάνω στή φύση μετατρέπεται σέ ἄμεση πηγή αὐξημένης συσσώρευσης, χωρίς τή μεσολάβηση πρόσθετου κεφαλαίου.

Τέλος, στήν καθαυτό βιομηχανία κάθε πρόσθετο ξόδεμα ἐργασίας προϋποθέτει ἕνα ἀντίστοιχο πρόσθετο ξόδεμα πρώτων ὑλῶν, ὄχι ὅμως ἀπαραίτητα καί μέσων ἐργασίας. Καί ἐπειδή ἡ ἐξορυχτική βιομηχανία καί ἡ γεωργία προμηθεύουν στήν ἐργοστασιακή βιομηχανία τίς πρῶτες ὕλες της καί τίς πρῶτες ὕλες τῶν μέσων ἐργασίας της, ἡ ἐργοστασιακή βιομηχανία ὠφελεῖται καί ἀπό τήν πρόσθετη ποσότητα προϊόντων πού παράγουν ἡ ἐξορυχτική βιομηχανία καί ἡ γεωργία χωρίς πρόσθετη δαπάνη κεφαλαίου.

Γενικό συμπέρασμα: Τό κεφάλαιο προσαρτώντας τούς δυό πρωταρχικούς δημιουργούς τοῦ πλούτου, τήν ἐργατική δύναμη καί τή γῆ, ἀποχτάει μιά ἐπεκτατική δύναμη πού τοῦ ἐπιτρέπει νά ἐπεκτείνει τά στοιχεῖα τῆς συσσώρευσής του πέρα ἀπό τά ὅρια πού φαινομενικά τοῦ καθορίζει τό μέγεθός του, δηλ. ἡ ἀξία καί ἡ μάζα τῶν παραγμένων πιά μέσων παραγωγῆς, μέσα στά ὁποῖα ὑπάρχει.

Ἕνας ἄλλος σημαντικός παράγοντας στή συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου εἶναι ὁ βαθμός παραγωγικότητας τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας.

Ὅσο ἀναπτύσσεται ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, αὐξάνει ἡ μάζα τῶν προϊόντων πού ἐκφράζουν μιάν ὁρισμένη ἀξία, ἑπομένως καί ὑπεραξία ἑνός δοσμένου μεγέθους. Ὅταν μένει ἴδιο ἤ ἀκόμα κι ὅταν πέφτει τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας, αὐξάνει ἡ μάζα τοῦ ὑπερπροϊόντος, ἐφόσον τό ποσοστό αὐτό πέφτει ἁπλῶς μέ βραδύτερο ρυθμό ἀπ' ὅ,τι ἀνεβαίνει ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας. Ἄρα, ὅταν μένει ἴδια ἡ ἀναλογία πού χωρίζεται τό ὑπερπροϊόν σέ εἰσόδημα καί πρόσθετο κεφάλαιο, μπορεῖ ἡ κατανάλωση τοῦ κεφαλαιοκράτη ν' αὐξάνει χωρίς νά ἐλαττώνεται τό κοντύλι τῆς συσσώρευσης. Τό σχετικό μέγεθος τοῦ κοντυλιοῦ συσσώρευσης μπορεῖ ἀκόμα καί ν' αὐξάνει σέ βάρος τοῦ κοντυλιοῦ κατανάλωσης, ἐνῶ τό φτήναιμα τῶν ἐμπορευμάτων βάζει στή διάθεση τοῦ κεφαλαιοκράτη τά ἴδια μέ προηγούμενα ἤ καί περισσότερα μέσα κατανάλωσης. Χέρι-χέρι ὅμως μέ τήν ἀναπτυσσόμενη παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας πάει, ὅπως εἴδαμε, τό φτήναιμα τοῦ ἐργάτη, ἄρα καί ἡ αὔξηση τοῦ ποσοστοῦ τῆς ὑπεραξίας, ἀκόμα καί στήν περίπτωση πού ἀνεβαίνει ὁ πραγματικός μισθός τῆς ἐργασίας. Ποτέ ὁ μισθός δέν ἀνεβαίνει στήν ἴδια ἀναλογία

πού αὐξάνει ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας. Τό ἴδιο λοιπόν σέ ἀξία μεταβλητό κεφάλαιο βάζει σέ κίνηση περισσότερη ἐργατική δύναμη, ἑπομένως καί περισσότερη ἐργασία. Τό ἴδιο σέ ἀξία σταθερό κεφάλαιο παρασταίνεται μέ περισσότερα μέσα παραγωγῆς, δηλ. μέ περισσότερα μέσα ἐργασίας, ὑλικά ἐργασίας καί βοηθητικές ὕλες, παρέχει ἑπομένως περισσότερα στοιχεῖα καί γιά τήν παραγωγή προϊόντων καί γιά τήν παραγωγή ἀξίας, δηλ. περισσότερα στοιχεῖα πού ἀπορροφοῦν ἐργασία. Γι' αὐτό τό λόγο ὅταν μένει ἴδια, ἤ ἀκόμα κι ὅταν ἐλαττώνεται ἡ ἀξία τοῦ πρόσθετου κεφαλαίου συντελεῖται ἐπιταχυμένη συσσώρευση. Δέ διευρύνεται μόνο στήν ὑλική μορφή της ἡ κλίμακα τῆς ἀναπαραγωγῆς, ἀλλά ἡ παραγωγή τῆς ὑπεραξίας αὐξάνει πιό γρήγορα ἀπό τήν ἀξία τοῦ πρόσθετου κεφαλαίου.

Ἡ ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας ἐπηρεάζει καί τό ἀρχικό κεφάλαιο, δηλ. τό κεφάλαιο πού βρίσκεται κιόλας στό προτσές τῆς παραγωγῆς. Ἕνα μέρος τοῦ λειτουργοῦντος σταθεροῦ κεφαλαίου ἀποτελεῖται ἀπό μέσα ἐργασίας, λχ. ἀπό μηχανές κλπ., πού μόνο σέ σχετικά μεγάλες χρονικές περίοδες μποροῦν ν' ἀναλώνονται καί ἑπομένως ν' ἀναπαράγονται ἤ ν' ἀντικατασταίνονται μέ νέα ἀντίτυπα. Ὅμως, κάθε χρόνο ἕνα μέρος αὐτῶν τῶν μέσων ἐργασίας πεθαίνει ἤ φτάνει στό τέρμα τῆς παραγωγικῆς του λειτουργίας. Γι' αὐτό τό λόγο τοῦτο τό μέρος βρίσκεται κάθε χρόνο στό στάδιο τῆς περιοδικῆς του ἀναπαραγωγῆς ἤ τῆς ἀντικατάστασής του μέ νέα ἀντίτυπα τοῦ ἴδιου εἴδους. Ἄν ἔχει μεγαλώσει ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας στούς κλάδους παραγωγῆς πού εἶναι γενέτειρες αὐτῶν τῶν μέσων ἐργασίας—καί ἀναπτύσσεται συνεχῶς μέ τήν ἀδιάκοπη πρόοδο τῆς ἐπιστήμης καί τῆς τεχνικῆς—τότε στή θέση τῶν παλιῶν μηχανῶν, ἐργαλείων, συσκευῶν κλπ. μπαίνουν πιό ἀποτελεσματικές καί, σχετικά μέ τήν ἀποδοτικότητά τους, πιό φτηνές μηχανές, ἐργαλεῖα, συσκευές κλπ. Τό παλιό κεφάλαιο ἀναπαράγεται μέ πιό παραγωγική μορφή, χωρίς νά παίρνουμε ὑπόψη τίς ἀδιάκοπες μερικότερες ἀλλαγές στά ὑπάρχοντα μέσα ἐργασίας. Τό ὑπόλοιπο μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, πρῶτες καί βοηθητικές ὕλες, ἀναπαράγεται συνεχῶς στή διάρκεια τοῦ ἔτους, ἐνῶ τό μέρος τῶν πρώτων καί βοηθητικῶν ὑλῶν πού προέρχονται ἀπό τή γεωργία ἀναπαράγονται συνήθως μιά φορά τό χρόνο. Κάθε λοιπόν εἰσαγωγή βελτιωμένων μεθόδων κλπ. ἐπηρεάζει ἐδῶ σχεδόν ταυτόχρονα καί τό πρόσθετο κεφάλαιο καί τό κεφάλαιο πού βρίσκεται κιόλας σέ λειτουργία. Κάθε πρόοδος τῆς χημείας δέν πολλαπλασιάζει μόνο τόν ἀριθμό τῶν ὠφέλιμων ὑλικῶν καί τόν τρόπο χρήσης τῶν ἤδη γνωστῶν ὑλικῶν, ἐπεκτείνοντας ἔτσι μαζί μέ τήν αὔξηση τοῦ κεφαλαίου καί τή σφαίρα τῆς τοποθέτησής του. Ἡ πρόοδος τῆς χημείας μᾶς διδάσκει ταυτόχρονα πῶς μποροῦν νά ξαναμπαίνουν στόν κύκλο τοῦ προτσές ἀναπαραγωγῆς τά ἀπορίμματα τοῦ προτσές παραγωγῆς καί κατανάλωσης καί δημιουργεῖ ἔτσι καινούργια κεφαλαιακή ὕλη χωρίς προηγούμενη δαπάνη κεφαλαίου. Ὅπως μιά αὐξημένη ἐκμετάλλευση τοῦ φυσικοῦ πλούτου πετυχαίνεται ἁπλῶς μέ μιά μεγαλύτερη ἔνταση τῆς ἐργατικῆς

δύναμης, ἔτσι καί ἡ ἐπιστήμη καί ἡ τεχνική προικίζουν τό λειτουργοῦν κεφάλαιο μέ μιά δύναμη ἐπέκτασης, ἀνεξάρτητη ἀπό τό δοσμένο μέγεθός του. Ταυτόχρονα ἡ δύναμη αὐτή ἐπηρεάζει καί τό μέρος τοῦ ἀρχικοῦ κεφαλαίου πού ἔχει μπεῖ στό στάδιο τῆς ἀνανέωσής του. Μέ τήν καινούργια του μορφή τό κεφάλαιο ἰδιοποιεῖται δωρεάν τήν κοινωνική πρόοδο πού συντελέστηκε πίσω ἀπό τήν πλάτη τῆς παλιᾶς του μορφῆς. Εἶναι ἀλήθεια πώς ἡ ἀνάπτυξη αὐτή τῆς παραγωγικῆς δύναμης συνοδεύεται ταυτόχρονα ἀπό μιά μερική ὑποτίμηση τοῦ λειτουργοῦντος κεφαλαίου. Ἐφόσον ἐξαιτίας τοῦ συναγωνισμοῦ ἡ ὑποτίμηση αὐτή γίνεται αἰσθητή μέ ὀξύτητα, τό κύριο βάρος πέφτει πάνω στόν ἐργάτη, γιατί ὁ κεφαλαιοκράτης προσπαθεῖ ν' ἀποζημιωθεῖ ἐντείνοντας τήν ἐκμετάλλευσή του.

Ἡ ἐργασία μεταβιβάζει στό προϊόν τήν ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς πού καταναλώνει. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἡ ἀξία καί ἡ μάζα τῶν μέσων παραγωγῆς, πού τά βάζει σέ κίνηση μιά δοσμένη ποσότητα ἐργασίας, αὐξάνουν στήν ἴδια ἀναλογία πού ἡ ἐργασία γίνεται παραγωγικότερη. Ἑπομένως, ἄν καί ἡ ἴδια ποσότητα ἐργασίας προσθέτει πάντα στά προϊόντα της μόνο τό ἴδιο ποσό νέας ἀξίας, μέ τήν ἀναπτυσσόμενη παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας αὐξάνει καί ἡ παλιά κεφαλαιακή ἀξία πού μεταβιβάζει ταυτόχρονα σ' αὐτά.

Ἔτσι λχ., ἄν ἕνας ἄγγλος καί ἕνας κινέζος κλώστης ἐργάζονται τόν ἴδιο ἀριθμό ὡρῶν μέ τήν ἴδια ἐντατικότητα, τότε καί οἱ δυό παράγουν σέ μιά ἑβδομάδα ἴσες ἀξίες. Ὡστόσο παρά τήν ἰσότητα αὐτή ὑπάρχει τεράστια διαφορά ἀνάμεσα στήν ἀξία τοῦ βδομαδιάτικου προϊόντος τοῦ ἄγγλου, πού ἐργάζεται μέ μιά θεόρατη αὐτόματη μηχανή, καί στήν ἀξία τοῦ βδομαδιάτικου προϊόντος τοῦ κινέζου, πού ἐργάζεται μόνο μ' ἕνα ροδάνι. Στό ἴδιο χρονικό διάστημα, πού ὁ κινέζος κλώθει μιά λίβρα μπαμπάκι, ὁ ἄγγλος κλώθει πολλές ἑκατοντάδες λίβρες. Ἕνα ποσό παλιῶν ἀξιῶν, πολλές ἑκατοντάδες φορές μεγαλύτερο, φουσκώνει τήν ἀξία τοῦ προϊόντος τοῦ ἄγγλου, στό ὁποῖο αὐτές οἱ παλιές ἀξίες διατηροῦνται μέ καινούργια ὠφέλιμη μορφή καί μποροῦν ἑπομένως νά λειτουργήσουν ξανά σάν κεφάλαιο. «Τό 1782—μᾶς πληροφορεῖ ὁ Φ. Ἔνγκελς—ἔμενε (στήν Ἀγγλία) ἀκατέργαστη ἀπό ἔλλειψη ἐργατῶν ὁλόκληρη ἡ παραγωγή μαλλιοῦ τῶν προηγούμενων τριῶν χρόνων καί θά ἐξακολουθοῦσε ἀκόμα νά μένει ἀκατέργαστη, ἄν δέν ἔρχονταν γιά βοήθεια καί δέν τό ἔκλωθαν οἱ νέες μηχανές πού εἶχαν ἐφευρεθεῖ»[69]. Ἡ ἐργασία, ἡ ἀντικειμενοποιημένη μέ τή μορφή μηχανῶν, δέ γέννησε φυσικά ἐργάτες, ἐπέτρεψε ὅμως σ' ἕνα μικρό ἀριθμό ἐργατῶν μέ τήν πρόσθεση σχετικά λίγης ζωντανῆς ἐργασίας ὄχι μόνο νά καταναλώσουν παραγωγικά τό μαλλί καί νά προσθέσουν σ' αὐτό νέα ἀξία, ἀλλά καί νά διατηρήσουν τήν παλιά του ἀξία μέ τή μορφή νήματος κλπ. Ἔτσι πρόσφερε ταυτόχρονα τά μέσα καί τό κίνητρο γιά τή διευρυμένη ἀναπαραγωγή μαλλιοῦ. Εἶναι φυσικό χάρισμα τῆς ζωντανῆς ἐργασίας, παράγοντας νέα ἀξία,

[69] *F. Engels:* «Lage der arbeitenden Klasse in England», Leipzig 1845, σελ. 20.

νά διατηρεῖ τήν παλιά ἀξία. Γιαυτό καί μέ τήν αὔξηση τῆς ἀποτελεσματικότητας, τῶν διαστάσεων καί τῆς ἀξίας τῶν μέσων τῆς παραγωγῆς, δηλαδή μέ τή συσσώρευση πού συνοδεύει τήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς της δύναμης, ἡ ἐργασία διατηρεῖ καί διαιωνίζει μέ διαρκῶς νέες μορφές μιά διαρκῶς αὐξανόμενη παλιά κεφαλαιακή ἀξία[60]. Αὐτή ἡ φυσική δύναμη τῆς ἐργασίας ἐμφανίζεται σάν δύναμη αὐτοσυντήρησης τοῦ κεφαλαίου πού προσαρτᾶ τήν ἐργασία, ἀκριβῶς ὅπως οἱ κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις τῆς ἐργασίας ἐμφανίζονται σάν ἰδιότητες τοῦ κεφαλαίου καί ὅπως ἡ διαρκής ἰδιοποίηση τῆς ὑπερεργασίας ἀπό τόν κεφαλαιοκράτη ἐμφανίζεται σάν διαρκής αὐτοαξιοποίηση τοῦ κεφαλαίου. Ὅλες οἱ δυνάμεις τῆς ἐργασίας προβάλλονται σάν δυνάμεις τοῦ κεφαλαίου, ὅπως ὅλες οἱ ἀξιακές μορφές τοῦ ἐμπορεύματος προβάλλονται σάν μορφές τοῦ χρήματος.

[60] Ἐπειδή ἡ κλασική πολιτική οἰκονομία δέν ἀνάλυσε ὅσο χρειαζόταν τό προτσές ἐργασίας καί ἀξιοποίησης, ποτέ δέν κατάλαβε ὅπως πρέπει αὐτό τό σπουδαῖο σημεῖο τῆς ἀναπαραγωγῆς, πράγμα πού μποροῦμε νά τό δοῦμε στό παράδειγμα τοῦ Ρικάρντο. Λέει λχ. ὁ Ρικάρντο: Ὁποιαδήποτε κι ἄν εἶναι ἡ ἀλλαγή στήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, «ἕνα ἑκατομμύριο ἄνθρωποι παράγουν πάντα στά ἐργοστάσια τήν ἴδια ἀξία». Αὐτό εἶναι σωστό, ἄν εἶναι δοσμένα ἡ ἔκταση καί ὁ βαθμός ἐντατικότητας τῆς ἐργασίας τους. Αὐτό ὅμως δέν ἐμποδίζει καθόλου —πράγμα πού διαφεύγει τοῦ Ρικάρντο σέ ὁρισμένα συμπεράσματά του— ἕνα ἑκατομμύριο ἄνθρωποι νά μεταβάλλουν σέ προϊόν πολύ διαφορετικές μάζες μέσων παραγωγῆς, ὅταν εἶναι διαφορετική ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας τους, πού γι' αὐτό τό λόγο διατηρεῖ στό προϊόν της πολύ διαφορετικές μάζες ἀξίας καί πού ἑπομένως παρέχει προϊόντα πολύ διαφορετικῆς ἀξίας. Ἄς σημειωθεῖ, ἀνάμεσα στ' ἄλλα πώς ὁ Ρικάρντο μάταια προσπάθησε μέ βάση τό πιό πάνω παράδειγμα νά ἐξηγήσει στόν Ζ. Μπ. Σαίη τή διαφορά ἀνάμεσα στήν ἀξία χρήσης (πού ἐδῶ τήν ὀνομάζει wealth, ὑλικό πλοῦτο) καί στήν ἀνταλλαχτική ἀξία. Ὁ Σαίη ἀπαντάει: «Ὅσο γιά τή δυσκολία πού τονίζει ὁ Ρικάρντο, ὅταν λέει πώς μέ καλύτερες μέθοδες ἕνα ἑκατομμύριο ἄνθρωποι μποροῦν νά παραγάγουν δυό καί τρεῖς φορές περισσότερα ὑλικά πλούτη, χωρίς νά παραγάγουν περισσότερη ἀξία, ἡ δυσκολία αὐτή ἐξαφανίζεται ὅταν, ὅπως εἶναι ἀπαραίτητο, δοῦμε τήν παραγωγή σάν ἀνταλλαγή, κατά τήν ὁποία παρέχουμε τίς παραγωγικές ὑπηρεσίες τῆς ἐργασίας μας, τῆς γῆς μας καί τῶν κεφαλαίων μας γιά νά πάρουμε σέ ἀντάλλαγμα προϊόντα. Μόνο μέ τίς παραγωγικές αὐτές ὑπηρεσίες ἀποχτοῦμε ὅλα τά προϊόντα πού ὑπάρχουν στόν κόσμο ... Ὥστε ... εἴμαστε τόσο πιό πλούσιοι, οἱ παραγωγικές μας ὑπηρεσίες ἔχουν τόσο μεγαλύτερη ἀξία, ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ ποσότητα τῶν ὠφέλιμων πραγμάτων πού ἀποχτοῦμε κατά τήν ἀνταλλαγή πού ἀποκαλεῖται παραγωγή» (*J. B. Say:* «Lettres à M. Malthus», Paris 1820, σελ. 168, 169). Ἡ «δυσκολία» πού θέλει νά ἐξηγήσει ὁ Σαίη καί πού ὑπάρχει γι' αὐτόν κι ὄχι γιά τόν Ρικάρντο εἶναι ἡ παρακάτω: Γιατί δέν αὐξάνει ἡ ἀξία τῶν ἀξιῶν χρήσης ὅταν αὐξάνει ἡ ποσότητά τους ἐξαιτίας τῆς ἀναπτυγμένης παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας; Ἀπάντηση: Ἡ δυσκολία ἐξαφανίζεται ἄν εὐαρεστηθοῦμε νά ὀνομάσουμε τήν ἀξία χρήσης ἀνταλλαχτική ἀξία. Ἡ ἀνταλλαχτική ἀξία εἶναι κάτι πού μέ τόν ἕνα ἤ τόν ἄλλο τρόπο ἔχει σχέση μέ τήν ἀνταλλαγή. Φτάνει λοιπόν νά ὀνομάσουμε τήν παραγωγή «ἀνταλλαγή» ἐργασίας καί μέσων παραγωγῆς μέ τό προϊόν καί θά γίνει καθαρό σάν τό γάργαρο νερό, πώς θά πάρουμε τόσο περισσότερες ἀνταλλαχτικές ἀξίες, ὅσο περισσότερες ἀξίες χρήσης μᾶς παρέχει ἡ παραγωγή. Μ' ἄλλα λόγια: Ὅσο περισσότερες ἀξίες χρήσης, λχ. κάλτσες, παρέχει μιά ἐργάσιμη ἡμέρα στόν καλτσοβιομήχανο, τόσο πιό πλούσιος εἶναι σέ κάλτσες. Ξαφνικά ὅμως τοὔρχεται τοῦ Σαίη ἡ ἰδέα πώς, ὅταν οἱ κάλτσες, «αὐξάνουν σέ ποσότητα», πέφτει ἡ «τιμή» τους (πού φυσικά δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τήν ἀνταλλαχτική ἀξία),

Μέ τήν αὔξηση τοῦ κεφαλαίου μεγαλώνει ἡ διαφορά ἀνάμεσα στό χρησιμοποιούμενο καί στό καταναλωνόμενο κεφάλαιο. Μ' ἄλλα λόγια: μεγαλώνει ἡ ἀξιακή καί ὑλική μάζα τῶν μέσων ἐργασίας ὅπως τῶν χτιρίων, τῶν μηχανῶν, τῶν ἀποστραγγιστικῶν σωλήνων, τῶν ζώων ἐργασίας, τῶν καθελογῆς συσκευῶν, πού στή διάρκεια μιᾶς μεγαλύτερης ἤ μικρότερης χρονικῆς περιόδου καί σέ διαρκῶς ἐπαναλαβαινόμενα προτσές παραγωγῆς, λειτουργοῦν ἤ χρησιμεύουν μ' ὅλο τους τόν ὄγκο γιά τήν ἐπίτευξη καθορισμένων ὠφέλιμων ἀποτελεσμάτων, ἐνῶ φθείρονται μόνο βαθμιαῖα καί γι' αὐτό τό λόγο μόνο κομματιαστά χάνουν τήν ἀξία τους, καί ἑπομένως μόνο κομματιαστά ἡ ἀξία τους μεταβιβάζεται στό προϊόν. Στό βαθμό πού αὐτά τά μέσα ἐργασίας συμμετέχουν στή δημιουργία τοῦ προϊόντος χωρίς νά προσθέτουν σ' αὐτό ἀξία, μ' ἄλλα λόγια, στό βαθμό πού χρησιμοποιοῦνται ὁλόκληρα ἐνῶ καταναλώνονται ἐνμέρει, προσφέρουν, ὅπως εἴπαμε πιό πάνω, τήν ἴδια δωρεάν ὑπηρεσία πού προσφέρουν οἱ φυσικές δυνάμεις, τό νερό, ὁ ἀτμός, ὁ ἀέρας, ὁ ἠλεκτρισμός κλπ. Αὐτή ἡ δωρεάν ὑπηρεσία τῆς παρωχημένης ἐργασίας, ὅταν τήν ἀδράξει καί τήν ἐμψυχώσει ἡ ζωντανή ἐργασία, συσσωρεύεται μέ τήν αὐξανόμενη κλίμακα τῆς συσσώρευσης.

Ἐπειδή ἡ παρωχημένη ἐργασία μεταμφιέζεται πάντα σέ κεφάλαιο, δηλ. τό παθητικό σέ ἐργασία τῶν ἐργατῶν *Α*, *Β*, *Γ* κλπ. μετατρέπεται σέ ἐνεργητικό τοῦ μή-ἐργάτη *Χ*, οἱ ἀστοί καί οἱ οἰκονομολόγοι ἐξυμνοῦν ὅσο μποροῦν περισσότερο τίς ὑπηρεσίες τῆς παρωχημένης ἐργασίας πού, σύμφωνα μάλιστα μέ τή σκωτική μεγαλοφυΐα τοῦ Μάκ Κοῦλλοχ, πρέπει νά παίρνει καί μιά ἰδιαίτερη ἀμοιβή (τόκο,

«ἐπειδή ὁ συναγωνισμός τούς ἀναγκάζει (τούς παραγωγούς) νά δίνουν τά προϊόντα στό κόστος τους». Ἀπό ποῦ ὅμως βγαίνει τό κέρδος, ὅταν ὁ κεφαλαιοκράτης πουλάει τά ἐμπορεύματα στήν τιμή πού τοῦ κοστίζουν; Μά never mind [δέν πειράζει]. Ὁ Σαίη δηλώνει πώς ἐξαιτίας τῆς αὐξημένης παραγωγικότητας ὁ καθένας παίρνει τώρα σέ ἀντάλλαγμα γιά τό ἴδιο ἰσοδύναμο δυό ζευγάρια κάλτσες ἀντί ἕνα πού ἔπαιρνε πρίν κλπ. Τό ἀποτέλεσμα στό ὁποῖο καταλήγει εἶναι ἴσα-ἴσα ἡ θέση τοῦ Ρικάρντο πού ἤθελε ν' ἀναιρέσει. Καί ὕστερα ἀπ' αὐτή τήν τεράστια διανοητική προσπάθεια ἀποτείνεται θριαμβευτικά στόν Μάλθους μέ τά παρακάτω λόγια: «Αὐτή εἶναι, κύριέ μου, ἡ γερά θεμελιωμένη θεωρία, χωρίς τήν ὁποία εἶναι ἀδύνατο—τό διακηρύχνω αὐτό—νά λυθοῦν τά πιό δύσκολα προβλήματα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, καί ἰδιαίτερα τό πρόβλημα, πῶς εἶναι δυνατό ἕνα ἔθνος νά γίνεται πλουσιότερο, ὅταν τά προϊόντα του χάνουν σέ ἀξία, μόλο πού ὁ πλοῦτος εἶναι ἀξία» (στό ἴδιο, σελ. 170). Σχετικά μ' αὐτά τά τεχνάσματα στά «Lettres» τοῦ Σαίη ἕνας ἄγγλος οἰκονομολόγος παρατηρεῖ: «Αὐτοί οἱ προσποιητοί τρόποι φλυαρίας («those affected ways of talking») ἀποτελοῦν ὅλο αὐτό πού ὁ κύριος Σαίη εὐαρεστεῖται νά τό ὀνομάζει θεωρία του καί πού συστήνει στόν Μάλθους νά τή διδάξει στό Χέρτφορντ, ὅπως γίνεται κιόλας „σέ πολλά μέρη τῆς Εὐρώπης". Λέει: „Ἄν σ' ὅλους αὐτούς τούς ἰσχυρισμούς βρεῖτε κάτι τό παράδοξο, κοιτάχτε τά πράγματα πού ἐκφράζουν καί τολμῶ νά πιστεύω πώς θά σᾶς φανοῦν πολύ ἁπλά καί πολύ λογικά". Ταυτόχρονα, χάρη στό ἴδιο προτσές θά μᾶς φανοῦν τό δίχως ἄλλο ὅ,τι θέλετε. μόνον ὄχι πρωτότυπα καί σπουδαῖα» («An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.» σελ. 110).

κέρδος κλπ.)[61]. Ἑπομένως, ἡ διαρκῶς αὐξανόμενη βαρύτητα τῆς παρωχημένης ἐργασίας πού συμμετέχει στό ζωντανό προτσές τῆς ἐργασίας μέ τή μορφή μέσων παραγωγῆς καί πού ἀποτελεῖ παρωχημένη καί ἀπλήρωτη ἐργασία τοῦ ἐργάτη, δέν ἀποδίδεται στόν ἴδιο τόν ἐργάτη, ἀλλά στήν ἀποξενωμένη ἀπ' αὐτόν μορφή της, στή μορφή της σάν κεφάλαιο. Οἱ πραχτικοί παράγοντες τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς καί οἱ ἰδεολογικοί τους φαφλατάδες εἶναι ἐξίσου ἀνίκανοι νά συλλάβουν μέ τό μυαλό τους τό μέσο παραγωγῆς χωρισμένο ἀπό τήν ἀνταγωνιστική κοινωνική προσωπίδα πού φοράει σήμερα, ὅπως καί ὁ δουλοχτήτης ἦταν ἀνίκανος νά ξεχωρίσει τόν ἴδιο τόν ἐργάτη ἀπό τήν ἰδιότητά του σάν δούλου.

Ὅταν εἶναι δοσμένος ὁ βαθμός ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἡ μάζα τῆς ὑπεραξίας καθορίζεται ἀπό τόν ἀριθμό τῶν ταυτόχρονα ἐκμεταλλευόμενων ἐργατῶν, καί ὁ ἀριθμός αὐτός ἀνταποκρίνεται, ἄν καί σέ μεταβαλλόμενη ἀναλογία, στό μέγεθος τοῦ κεφαλαίου. Ὅσο περισσότερο αὐξάνει λοιπόν τό κεφάλαιο χάρη στήν προοδευτική συσσώρευση, τόσο περισσότερο αὐξάνει καί τό ποσό τῆς ἀξίας πού χωρίζεται σέ κοντύλι κατανάλωσης καί σέ κοντύλι συσσώρευσης. Ὁ κεφαλαιοκράτης μπορεῖ γι' αὐτό τό λόγο νά ζεῖ πιό πλούσια καί ταυτόχρονα ν' «ἀπαρνιέται» περισσότερα. Καί στό κάτω-κάτω, ὅλα τά ἐλατήρια τῆς παραγωγῆς δροῦν τόσο πιό ἐνεργά, ὅσο περισσότερο εὐρύνεται ἡ κλίμακά της μέ τήν αὔξηση τῆς μάζας τοῦ προκαταβαλλόμενου κεφαλαίου.

5. ΤΟ ΛΕΓΟΜΕΝΟ ΚΟΝΤΥΛΙ ΕΡΓΑΣΙΑΣ [ARBEITSFONDS]

Στήν πορεία τῆς ἔρευνάς μας πρόκυψε πώς τό κεφάλαιο δέν εἶναι πάγιο μέγεθος, ἀλλά ἕνα ἐλαστικό μέρος τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου, πού ἀλλάζει συνεχῶς ἀνάλογα μέ τό χωρισμό τῆς ὑπεραξίας σέ εἰσόδημα καί σέ πρόσθετο κεφάλαιο. Εἴδαμε ἐπίσης πώς καί μέ δοσμένο τό μέγεθος τοῦ λειτουργοῦντος κεφαλαίου ἡ ἐργατική δύναμη, ἡ ἐπιστήμη καί ἡ γῆ (μέ τή λέξη γῆ ἐννοοῦμε ἀπό οἰκονομική ἄποψη ὅλα τά ἀντικείμενα ἐργασίας πού ὑπάρχουν στή φύση χωρίς τή συμβολή τοῦ ἀνθρώπου) πού προσαρτάει τό κεφάλαιο, ἀποτελοῦν ἐλαστικές δυνάμεις τοῦ κεφαλαίου πού μέσα σέ ὁρισμένα ὅρια τοῦ ἐπιτρέπουν ἕνα πεδίο δράσης ἀνεξάρτητο ἀπό τό μέγεθός του. Στήν ἔρευνά μας αὐτή ἀφήσαμε κατά μέρος ὅλους τούς ὅρους τοῦ προτσές κυκλοφορίας, χάρη στούς ὁποίους ἡ ἴδια μάζα κεφαλαίου ἀποχτάει πολύ διαφορετικούς βαθμούς δραστικότητας. Ἐπειδή προϋποθέτουμε τά πλαίσια τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, δηλ. μιά μορφή τοῦ κοινωνικοῦ προτσές παραγωγῆς, πού διαμορφώθηκε τελείως αὐθόρμητα,

[61] Ὁ Μάκ Κοῦλλοκ πῆρε δίπλωμα εὑρεσιτεχνίας γιά τό «wages of past labour» [ἀμοιβή γιά παρωχημένη ἐργασία] πολύ πρίν πάρει ὁ Σένιορ δίπλωμα εὑρεσιτεχνίας γιά τό «wages of abstinence» [ἀμοιβή γιά ἐγκράτεια].

δέν πήραμε ὑπόψη κανενός εἴδους ὀρθολογιστικότερο συνδυασμό πού πραγματοποιεῖται ἄμεσα καί σχεδιολογημένα μέ τά ὑπάρχοντα μέσα παραγωγῆς καί τίς ὑπάρχουσες ἐργατικές δυνάμεις. Τῆς κλασικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας τῆς ἄρεσε ἀνέκαθεν ν' ἀντιλαμβάνεται τό κοινωνικό κεφάλαιο σάν πάγιο μέγεθος μέ πάγιο βαθμό δραστικότητας. Ἡ πρόληψη αὐτή ὅμως στέριωσε σάν δόγμα μόνο χάρη στόν ἀρχιφιλισταῖο Ἱερεμία Μπένθαμ, αὐτή τή νηφάλια μικρόλογη, φλύαρη πυθία τοῦ κοινοῦ ἀστικοῦ μυαλοῦ τοῦ 19ου αἰώνα[62]. Ὁ Μπένθαμ ἀνάμεσα στούς φιλόσοφους κατέχει τήν ἴδια θέση πού κατέχει ὁ Μάρτιν Τάπερ ἀνάμεσα στούς ποιητές. Καί οἱ δυό μόνο στήν Ἀγγλία μποροῦσαν νά δημιουργηθοῦν[63]. Μέ τό δόγμα του γίνονται τελείως ἀκατανόητα τά πιό συνηθισμένα φαινόμενα τοῦ προτσές τῆς παραγωγῆς, ὅπως λχ. οἱ ξαφνικές διαστολές καί συστολές του, ἀκόμα κι αὐτή ἡ συσσώρευση[64]. Τό

[62] Πρβλ. ἀνάμεσα στ' *ἄλλα* καί τό ἔργο τοῦ *J. Bentham:* «Théorie des Peines et des Récompenses», μετάφραση Et. Dumont, 3η ἔκδοση, Paris 1826, τόμ. II, βιβλ. IV, κεφ. II.

[63] Ὁ Ἱερεμίας Μπένθαμ εἶναι ἕνα καθαρά ἀγγλικό φαινόμενο. Ἀκόμα καί ἄν δέν ἐξαιρέσουμε τό δικό μας φιλόσοφο Κρίστιαν Βόλφ, ποτέ σέ καμιά ἐποχή καί σέ καμιά χώρα δέν κορδώθηκε κανένας μέ τόση αὐταρέσκεια γιά τίς πιό χυδαῖες κοινοτοπίες. Ἡ ἀρχή τῆς ὠφελιμότητας δέν ἦταν ἐφεύρεση τοῦ Μπένθαμ. Αὐτός ἁπλῶς ἀναμάσησε χωρίς πνεῦμα αὐτά πού εἶχαν πεῖ μέ τόσο πνεῦμα ὁ Ἑλβέτιος καί ἄλλοι γάλλοι τοῦ 18ου αἰώνα. Ἄν λχ. θέλει νά μάθει κανείς τί εἶναι ὠφέλιμο γιά ἕνα σκύλο, δέν ἔχει παρά νά ἐξιχνιάσει τή φύση τοῦ σκύλου. Αὐτή ἡ ἴδια ἡ φύση δέν μπορεῖ νά συγκροτηθεῖ μέ βάση τήν «ἀρχή τῆς ὠφελιμότητας». Ἄν θελήσουμε αὐτή τήν ἀρχή τῆς ὠφελιμότητας νά τήν ἐφαρμόσουμε στόν ἄνθρωπο, ἄν θελήσουμε νά κρίνουμε σύμφωνα μ' αὐτή τήν ἀρχή κάθε ἀνθρώπινη πράξη, κίνηση, σχέση κλπ., τότε πρέπει νά ἐξιχνιάσουμε πρῶτα τήν ἀνθρώπινη φύση γενικά καί ἔπειτα τήν ἀνθρώπινη φύση τήν τροποποιημένη ἱστορικά σέ κάθε ξεχωριστή ἐποχή. Ὁ Μπένθαμ δέν πολυστεναχωριέται. Μέ τήν πιό ἀφελῆ στυγνότητα θεωρεῖ φυσιολογικό ἄνθρωπο τό σύγχρονο φιλισταῖο, εἰδικά τόν ἄγγλο φιλισταῖο. Ὅ,τι εἶναι ὠφέλιμο σ' αὐτόν τόν παραξενιάρη φυσιολογικό ἄνθρωπο καί στόν κόσμο του εἶναι αὐτό καθαυτό ὠφέλιμο. Καί μέ κανόνα αὐτόν, κρίνει κατόπι τό παρελθόν, τό παρόν καί τό μέλλον. Λογουχάρη ἡ χριστιανική θρησκεία εἶναι «ὠφέλιμη», γιατί ἀπαγορεύει θρησκευτικά τά ἴδια κακουργήματα, πού καταδικάζει νομικά ὁ ποινικός κώδικας. Ἡ κριτική τῆς τέχνης «βλάφτει» γιατί ἐνοχλεῖ τούς ἀξιοσέβαστους ἀνθρώπους ὅταν ἀπολαβαίνουν τόν Μάρτιν Τάπερ κλπ. Καί ὁ καλός μας ὁ Μπένθαμ πού ἔχει γιά ἀπόφθεγμά του: «nulla dies sine linea» [οὔτε μιά μέρα χωρίς νά γράψω μιά γραμμή] γέμισε βουνά ἀπό βιβλία μέ τέτιες ἀνοησίες. Ἄν εἶχα τό κουράγιο τοῦ φίλου μου Χ. Χάινε, θά ὀνόμαζα τόν κύριο Ἱερεμία μεγαλοφυΐα τῆ ἀστικῆς βλακείας.

[64] «Οἱ οἰκονομολόγοι παραέχουν τήν τάση νά πραγματεύονται ἕνα ὁρισμένο ποσό κεφαλαίου καί ἕναν ὁρισμένο ἀριθμό ἐργατῶν σάν ἐργαλεῖα παραγωγῆς ὁμοιόμορφης δύναμης πού λειτουργοῦν μέ μιά ὁρισμένη ὁμοιόμορφη ἐντατικότητα... Ὅσοι ἰσχυρίζονται πώς τά ἐμπορεύματα εἶναι οἱ μοναδικοί παράγοντες τῆς παραγωγῆς, ἀποδείχνουν πώς ἡ παραγωγή δέν μπορεῖ καθόλου νά διευρυνθεῖ, γιατί γιά μιά τέτια διεύρυνση θἄπρεπε ν' αὐξηθοῦν προκαταβολικά τά μέσα συντήρησης, οἱ πρῶτες ὗλες καί τά ἐργαλεῖα, κάτι πού πράγματι καταλήγει στό ὅτι δέν μπορεῖ νά σημειωθεῖ αὔξηση τῆς παραγωγῆς χωρίς νά προηγηθεῖ αὔξησή της, ἤ, μ' ἄλλα λόγια, πώς εἶναι ἀδύνατη κάθε αὔξηση» (*S. Bailey:* «Money and its Vicissitudes» σελ. 58 καί 70) Ὁ Μπαίηλη κριτικάρει τό πιό πάνω δόγμα κυρίως ἀπό τήν ἄποψη τοῦ προτσές τῆς κυκλοφορίας.

δόγμα αὐτό χρησιμοποιήθηκε κι ἀπό τόν ἴδιο τόν Μπένθαμ, ὅπως κι ἀπό τούς Μάλθους, Τζέιμς Μίλλ, Μάκ Κοῦλλοχ κλπ. γιά ἀπολογητικούς σκοπούς, ἰδίως γιά νά παρουσιάσουν σάν πάγιο μέγεθος ἕνα μέρος τοῦ κεφαλαίου, τό μεταβλητό κεφάλαιο, δηλ. τό κεφάλαιο πού μπορεῖ νά μετατραπεῖ σέ ἐργατική δύναμη. Δημιούργησαν τό μύθο πώς ἡ ὑλική ὕπαρξη τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, δηλ. ἡ μᾶζα τῶν μέσων συντήρησης πού ἀντιπροσωπεύει γιά τόν ἐργάτη αὐτό τό μεταβλητό κεφάλαιο, ἤ τό λεγόμενο κοντύλι ἐργασίας, εἶναι ἕνα ξεχωριστό μέρος τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου, καθορισμένο αὐστηρά ἀπό τή φύση καί ἀξεπέραστο. Γιά νά μπορέσει νά μπεῖ σέ κίνηση τό μέρος τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου πού πρόκειται νά λειτουργήσει σάν σταθερό κεφάλαιο, ἤ γιά νά τό ἐκφράσουμε ὑλικά, σάν μέσα παραγωγῆς, ἀπαιτεῖται μιά καθορισμένη μᾶζα ζωντανῆς ἐργασίας. Ἡ μᾶζα αὐτή μᾶς δίνεται ἀπό τό ἐπίπεδο ἀνάπτυξης τῆς τεχνολογίας. Ὅμως δέ μᾶς δίνεται οὔτε ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν πού ἀπαιτεῖται γιά νά ρευστοποιηθεῖ αὐτή ἡ μᾶζα ἐργασίας, γιατί ποικίλλει ἀνάλογα μέ τό βαθμό ἐκμετάλλευσης τῆς ἀτομικῆς ἐργατικῆς δύναμης, οὔτε ἡ τιμή αὐτῆς τῆς ἐργατικῆς δύναμης, ἀλλά μόνο τά κατώτατα ὅριά τους, πού ἐπιπλέον εἶναι πολύ ἐλαστικά. Τά γεγονότα πού βρίσκονται στή βάση τοῦ δόγματος πού ἐξετάζουμε εἶναι τά παρακάτω. Ἀπό τή μιά τοῦ ἐργάτη δέν τοῦ πέφτει λόγος στό ζήτημα πῶς θά χωριστεῖ ὁ κοινωνικός πλοῦτος σέ μέσα κατανάλωσης τῶν μή ἐργατῶν καί σέ μέσα παραγωγῆς. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, μόνο σέ εὐνοϊκές ἔκτακτες περιπτώσεις μπορεῖ ὁ ἐργάτης ν' αὐξήσει τό λεγόμενο «κοντύλι ἐργασίας» σέ βάρος τοῦ «εἰσοδήματος τῶν πλουσίων»[65].

Σέ τί ἀνούσια ταυτολογία ὁδηγεῖ ἡ προσπάθεια νά παρουσιάσουν τό κεφαλαιοκρατικό ὅριο τοῦ κοντυλιοῦ ἐργασίας σάν κοινωνικό του ὅριο καθορισμένο ἀπό τή φύση, μᾶς τό δείχνει ἀνάμεσα στούς ἄλλους καί ὁ καθηγητής Φάουσετ. «Τό κυκλοφοροῦν κεφάλαιο[66] μιᾶς

[65] Ὁ Τζ. Στ. Μίλλ, στό ἔργο του «Principles of Political Economy» [βιβλ. II, κεφ. 1, § 3] λέει: «Τό προϊόν τῆς ἐργασίας διανέμεται σήμερα ἀντιστρόφως ἀνάλογα πρός τήν ἐργασία.—Τό μεγαλύτερο μέρος διανέμεται σ' αὐτούς πού δέν ἐργάζονται ποτέ, τό ἀμέσως μικρότερο σ' αὐτούς πού σχεδόν μόνον ὀνομαστικά ἐργάζονται, καί ἔτσι σέ κατιοῦσα κλίμακα ἐλαττώνεται ἡ ἀμοιβή στό βαθμό πού ἡ ἐργασία γίνεται πιό σκληρή καί πιό δυσάρεστη, ὥσπου ἡ πιό κουραστική καί πιό ἐξαντλητική σωματική ἐργασία δέν μπορεῖ νά ὑπολογίζει μέ βεβαιότητα οὔτε καί στήν ἀπόκτηση τῶν ἀναγκαίων γιά τή ζωή». Γιά ν' ἀποφευχθοῦν οἱ παρεξηγήσεις τονίζω πώς ἄν τούς ἀνθρώπους σάν τόν Τζ. Στ. Μίλλ κλπ. πρέπει νά τούς μεμφθεῖ κανείς γιά τήν ἀντίφαση τῶν παλιομένων οἰκονομικῶν δογμάτων τους μέ τίς μοντέρνες τους τάσεις, θἆταν πέρα γιά πέρα ἄδικο νά τούς βάλει κανείς στόν ἴδιο σωρό μέ τούς ἀπολογητές τῆς χυδαίας οἰκονομολογίας.

[66] Θυμίζω ἐδῶ στόν ἀναγνώστη πώς τίς κατηγορίες: μεταβλητό καί σταθερό κεφάλαιο, πρῶτος τίς χρησιμοποίησα ἐγώ. Ἡ πολιτική οἰκονομία ἀπό τόν καιρό τοῦ Α. Σμίθ καί δῶ ἀνακατεύει φύρδην-μίγδην τούς ὁρισμούς πού περιέχονται σ' αὐτές τίς κατηγορίες μέ τίς διαφορετικές μορφές τοῦ πάγιου καί τοῦ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου πού προκύπτουν ἀπό τό προτσές τῆς κυκλοφορίας. Περισσότερα γι' αὐτό τό ζήτημα στό δεύτερο μέρος τοῦ Δεύτερου Βιβλίου.

χώρας—λέει—εἶναι τό κοντύλι της ἐργασίας. Γιά νά ὑπολογίσουμε λοιπόν τό μέσο χρηματικό μισθό πού παίρνει κάθε ἐργάτης δέν ἔχουμε παρά νά διαιρέσουμε τό κεφάλαιο αὐτό μέ τόν ἀριθμό τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ»[67]. Δηλαδή, πρῶτα λογαριάζουμε πόσο εἶναι τό ἄθροισμα τῶν ἀτομικῶν μισθῶν ἐργασίας πού πληρώθηκαν πραγματικά καί ἔπειτα ἰσχυριζόμαστε πώς τό σύνολο αὐτό ἀποτελεῖ τό ἄθροισμα τῆς ἀξίας τοῦ «κοντυλιοῦ ἐργασίας», τοῦ δοσμένου ἀπό τό θεό καί τή φύση. Τέλος, διαιροῦμε τό ἄθροισμα πού βρήκαμε μ' αὐτό τόν τρόπο μέ τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν, γιά ν' ἀνακαλύψουμε ξανά πόσα μποροῦν νά ἀναλογοῦν κατά μέσο ὅρο στόν κάθε ἀτομικό ἐργάτη. Πρόκειται γιά μιά ὑπερβολικά κουτοπόνηρη διαδικασία. Ἡ διαδικασία αὐτή δέν ἐμποδίζει τόν κύριο Φάουσετ νά μᾶς πεῖ χωρίς νά πάρει καθόλου ἀνάσα πώς: «Ὁ συνολικός πλοῦτος πού συσσωρεύεται μέσα σ' ἕνα χρόνο στήν Ἀγγλία χωρίζεται σέ δυό μέρη. Ἕνα μέρος χρησιμοποιεῖται στήν Ἀγγλία γιά τή συντήρηση τῆς δικῆς μας βιομηχανίας. Τό ἄλλο ἐξάγεται σέ ἄλλες χῶρες... Τό μέρος πού χρησιμοποιεῖται στή βιομηχανία μας δέν ἀποτελεῖ σημαντική μερίδα τοῦ πλούτου πού συσσωρεύεται κάθε χρόνο στή χώρα τούτη»[68]. Ὥστε, τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ αὐξανόμενου χρόνο μέ τό χρόνο ὑπερπροϊόντος, πού ἁρπάζουν ἀπό τόν ἄγγλο ἐργάτη χωρίς νά τοῦ δίνουν ἕνα ἰσοδύναμο, δέν κεφαλαιοποιεῖται στήν Ἀγγλία, ἀλλά σέ ξένες χῶρες. Μαζί ὅμως μέ τό ἐξαγόμενο ἔτσι πρόσθετο κεφάλαιο, ἐξάγεται καί ἕνα μέρος τοῦ «κοντυλιοῦ ἐργασίας» πού τό ἐφεῦραν ὁ θεός κι ὁ Μπένθαμ[69].

---

[67] *H. Fawcett*, καθηγητής τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας στό Κέιμπριτς: «The Economic Position of the British Labourer», London 1865, σελ. 120.

[68] Στό ἴδιο, σελ. 122, 123

[69] Θά μπορούσαμε νά ποῦμε πώς κάθε χρόνο ἐξάγονται ἀπό τήν Ἀγγλία ὄχι μόνο κεφάλαιο, μά καί ἐργάτες μέ τή μορφή τῆς μετανάστευσης. Στό κείμενο ὡστόσο δέν πρόκειται καθόλου γιά ἀτομική περιουσία τῶν μεταναστῶν, πού κατά ἕνα μεγάλο μέρος δέν εἶναι ἐργάτες. Πολλοί ἀπ' αὐτούς εἶναι γιοί παχτωτῶν. Ἡ ἀναλογία τοῦ πρόσθετου ἀγγλικοῦ κεφαλαίου πού στέλνεται κάθε χρόνο στά ἐξωτερικό γιά τοκισμό πρός τή χρονιάτικη συσσώρευση εἶναι πολύ πιό μεγάλη ἀπό τήν ἀναλογία τῆς χρονιάτικης μετανάστευσης πρός τή χρονιάτικη αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΙΚΟΣΤΟ ΤΡΙΤΟ

Ο ΓΕΝΙΚΟΣ ΝΟΜΟΣ ΤΗΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ

1. ΑΥΞΗΣΗ ΤΗΣ ΖΗΤΗΣΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΔΥΝΑΜΗΣ ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΑΥΞΗΣΗ ΤΗΣ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ ΜΕ ΑΜΕΤΑΒΛΗΤΗ ΤΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ.

Πραγματευόμαστε σέ τοῦτο τό κεφάλαιο τήν ἐπίδραση πού ἀσκεῖ ἡ αὔξηση τοῦ κεφαλαίου στίς τύχες τῆς ἐργατικῆς τάξης. Ὁ σπουδαιότερος παράγοντας στήν ἐξέταση αὐτή εἶναι ἡ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου καί οἱ ἀλλαγές πού ὑφίσταται στήν πορεία τοῦ προτσές τῆς συσσώρευσης.

Πρέπει νά δοῦμε τή σύνθεση τοῦ κεφαλαίου ἀπό δυό πλευρές. Ἀπό τήν πλευρά τῆς ἀξίας καθορίζεται ἀπ' τήν ἀναλογία πού τό κεφάλαιο χωρίζεται σέ σταθερό κεφάλαιο, ἤ ἀξία τῶν μέσων παραγωγῆς, καί σέ μεταβλητό κεφάλαιο, ἤ ἀξία τῆς ἐργατικῆς δύναμης, συνολικό ἄθροισμα τῶν μισθῶν τῆς ἐργασίας. Ἀπό τήν ὑλική του πλευρά, ἔτσι ὅπως λειτουργεῖ στό προτσές τῆς παραγωγῆς, κάθε κεφάλαιο χωρίζεται σέ μέσα παραγωγῆς καί σέ ζωντανή ἐργατική δύναμη· ἡ σύνθεση αὐτή τοῦ κεφαλαίου καθορίζεται ἀπό τή σχέση ἀνάμεσα στή μάζα τῶν χρησιμοποιούμενων μέσων παραγωγῆς, ἀπό τή μιά μεριά, καί στήν ἀπαιτούμενη γιά τή χρησιμοποίησή τους ποσότητα ἐργασίας, ἀπό τήν ἄλλη. Τήν πρώτη τήν ὀνομάζω ἀξιακή σύνθεση τοῦ κεφαλαίου, τή δεύτερη τεχνική σύνθεση τοῦ κεφαλαίου. Ἀνάμεσα στίς δυό ὑπάρχει στενή ἀλληλοσχέση. Γιά νά ἐκφράσω αὐτή τήν ἀλληλοσχέση, ὀνομάζω τήν ἀξιακή σύνθεση τοῦ κεφαλαίου, στό βαθμό πού καθορίζεται ἀπό τήν τεχνική του σύνθεση καί ἀντανακλάει τίς ἀλλαγές της: ὀργανική σύνθεση τοῦ κεφαλαίου. Κάθε φορά πού γίνεται λόγος ἁπλῶς γιά τή σύνθεση τοῦ κεφαλαίου, ἐννοοῦμε πάντα τήν ὀργανική του σύνθεση.

Τά πολυάριθμα ἀτομικά κεφάλαια, τά τοποθετημένα σέ ἕναν ὁρισμένο κλάδο παραγωγῆς διαφέρουν λίγο-πολύ τόνα ἀπό τ' ἄλλο στή σύνθεσή τους. Ὁ μέσος ὅρος τῶν ἀτομικῶν συνθέσεών τους μᾶς δίνει τή σύνθεση τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ τοῦ κλάδου παραγωγῆς. Τέλος ὁ συνολικός μέσος ὅρος τῶν μέσων συνθέσεων ὅλων τῶν κλάδων τῆς παραγωγῆς μᾶς δίνει τή σύνθεση τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου μιᾶς χώρας, καί σέ τελευταία ἀνάλυση γι' αὐτήν, καί μόνον γι' αὐτήν πρόκειται σέ ὅσα θά ἐκτεθοῦν παρακάτω.

Ἡ αὔξηση τοῦ κεφαλαίου περιλαβαίνει καί τήν αὔξηση τοῦ μεταβλητοῦ του μέρους ἤ τοῦ μέρους πού μετατρέπεται σέ ἐργατική δύναμη. Ἕνα μέρος τῆς ὑπεραξίας πού μετατρέπεται σέ πρόσθετο κεφάλαιο πρέπει πάντα νά ξαναμετατρέπεται σέ μεταβλητό κεφάλαιο ἤ σέ πρόσθετο κοντύλι ἐργασίας. Ἄν ὑποθέσουμε πώς μαζί μέ τούς ἄλλους ὅρους πού μένουν ἀμετάβλητοι, μένει ἀμετάβλητη καί ἡ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου, δηλ. πώς μιά καθορισμένη μάζα μέσων παραγωγῆς ἤ σταθεροῦ κεφαλαίου ἀπαιτεῖ πάντα τήν ἴδια μάζα ἐργατικῆς δύναμης γιά νά τεθεῖ σέ κίνηση, τότε εἶναι φανερό πώς ἡ ζήτηση ἐργασίας καί τό κοντύλι συντήρησης τῶν ἐργατῶν αὐξάνουν ἀνάλογα μέ τήν αὔξηση τοῦ κεφαλαίου καί αὐξάνουν τόσο πιό γρήγορα, ὅσο πιό γρήγορα αὐξάνει τό κεφάλαιο. Ἐπειδή τό κεφάλαιο παράγει κάθε χρόνο μιά ὑπεραξία, ἀπό τήν ὁποία ἕνα μέρος προσθέτεται κάθε χρόνο στό ἀρχικό κεφάλαιο, ἐπειδή ὅσο αὐξάνει τό μέγεθος τοῦ κεφαλαίου, πού βρίσκεται κιόλας σέ λειτουργία, αὐξάνει κάθε χρόνο καί ἡ ἴδια αὐτή προσαύξηση, καί ἐπειδή τέλος μέ ἕνα ἰδιαίτερο κέντρισμα τοῦ πάθους τοῦ πλουτισμοῦ μέ τό ἄνοιγμα καινούργιων ἀγορῶν, νέων σφαιρῶν τοποθέτησης κεφαλαίου σάν συνέπεια νεοεμφανισθέντων κοινωνικῶν ἀναγκῶν κλπ., ἡ κλίμακα τῆς συσσώρευσης μπορεῖ νά διαστέλλεται ἀπότομα ἁπλῶς μέ μιάν ἀλλαγή στόν καταμερισμό τῆς ὑπεραξίας ἤ τοῦ ὑπερπροϊόντος σέ κεφάλαιο καί εἰσόδημα, εἶναι δυνατό οἱ ἀνάγκες συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου νά ὑπερφαλαγγίσουν τήν αὔξηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἤ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν, ἡ ζήτηση ἐργατῶν νά ὑπερφαλαγγίσει τήν προσφορά τους καί ἔτσι ν' ἀνέβουν οἱ μισθοί τῆς ἐργασίας. Τελικά μάλιστα πρέπει νά γίνεται αὐτό, ἐφόσον ἐξακολουθοῦν νά παραμένουν ἀμετάβλητες οἱ πιό πάνω προϋποθέσεις. Ἐπειδή κάθε καινούργιο χρόνο ἀπασχολοῦνται περισσότεροι ἐργάτες ἀπ' ὅ,τι ἀπασχολοῦνταν τόν προηγούμενο, πρέπει ἀργά ἤ γρήγορα νάρθει ἡ στιγμή πού οἱ ἀνάγκες τῆς συσσώρευσης ἀρχίζουν ν' αὐξάνουν πέρα ἀπό τή συνηθισμένη προσφορά ἐργασίας, ἡ στιγμή λοιπόν πού σημειώνεται αὔξηση τῶν μεροκάματων. Παράπονα γι' αὐτή τήν αὔξηση ἀκούονταν στήν Ἀγγλία στή διάρκεια ὅλου τοῦ δέκατου πέμπτου καί στό πρῶτο μισό τοῦ δέκατου ὄγδοου αἰώνα. Ὡστόσο, οἱ περισσότερο ἤ λιγότερο εὐνοϊκές συνθῆκες, πού μέσα σ' αὐτές συντηροῦνται καί αὐξάνουν οἱ μισθωτοί ἐργάτες, δέν ἀλλάζουν σέ τίποτα τό βασικό χαρακτήρα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Ὅπως ἡ ἁπλή ἀναπαραγωγή ἀναπαράγει διαρκῶς αὐτή τήν ἴδια τή σχέση τοῦ κεφαλαίου, κεφαλαιοκράτες ἀπό τή μιά μεριά καί μισθωτούς ἐργάτες ἀπό τήν ἄλλη, ἔτσι καί ἡ ἀναπαραγωγή σέ διευρυμένη κλίμακα, ἤ ἡ συσσώρευση, ἀναπαράγει σέ διευρυμένη κλίμακα τή σχέση τοῦ κεφαλαίου: στόν ἕνα πόλο περισσότερους κεφαλαιοκράτες ἤ μεγαλύτερους κεφαλαιοκράτες, καί στόν ἄλλο περισσότερους μισθωτούς ἐργάτες. Ἡ ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης, πού ὑποχρεωτικά προσαρτιέται ἀδιάκοπα σάν μέσο ἀξιοποίησης στό κεφάλαιο, πού δέν μπορεῖ ν' ἀπαλλαχτεῖ ἀπό τό κεφάλαιο καί πού τήν ὑποταγή της σ' αὐτό τήν κρύβει ἁπλῶς τό γεγονός ὅτι ἀλλάζουν οἱ ἀτομικοί

κεφαλαιοκράτες στούς όποίους πουλιέται, άποτελεῖ στήν πραγματικότητα στοιχεῖο τῆς άναπαραγωγῆς τοῦ ἴδιου τοῦ κεφαλαίου. Ὥστε, συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου θά πεῖ αὔξηση τοῦ προλεταριάτου[70].

Ἡ κλασική πολιτική οἰκονομία κατάλαβε τόσο καλά τή θέση αὐτή, πού, ὅπως εἴπαμε πιό πάνω, ὁ Α. Σμίθ, ὁ Ρικάρντο κλπ. ταυτίζουν λαθεμένα ἀκόμα καί τή συσσώρευση μέ τήν κατανάλωση ἀπό παραγωγικούς ἐργάτες ὁλόκληρου τοῦ κεφαλαιοποιημένου μέρους τῆς ὑπεραξίας ἤ μέ τή μετατροπή του σέ πρόσθετους μισθωτούς ἐργάτες. Τό 1696 κιόλας ὁ Τζόν Μπέλλερς ἔλεγε: «Ἄν κάποιος εἶχε 100 000 ἄκρ γῆ καί ἄλλες τόσες λίρες σέ χρῆμα καί ἄλλα τόσα ζῶα, τί ἄλλο θἆταν χωρίς τόν ἐργάτη ὁ πλούσιος αὐτός ἄνθρωπος, παρά ἐργάτης κι ὁ ἴδιος; Καί μιά πού τούς ἀνθρώπους τούς κάνουν πλούσιους οἱ ἐργάτες, θά ὑπάρχουν τόσο περισσότεροι πλούσιοι, ὅσο περισσότεροι θά εἶναι οἱ ἐργάτες... Ἡ ἐργασία τοῦ φτωχοῦ εἶναι τό μεταλλεῖο τοῦ πλούσιου»[71]. Τά ἴδια λέει καί ὁ Μπέρναρντ ντέ Μάντεβιλ στίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰώνα: «Ἐκεῖ πού προστατεύεται ἀρκετά ἡ ἰδιοχτησία θἆταν πιό εὔκολο νά ζεῖ κανείς χωρίς χρῆμα, παρά χωρίς φτωχούς, γιατί ποιός θά δούλευε;... Ὅπως δέν πρέπει ν' ἀφήνουν τούς ἐργάτες νά πεθαίνουν ἀπό τήν πείνα, ἔτσι δέν πρέπει καί νά τούς δίνουν τίποτα πού θἄξιζε ν' ἀποταμιευτεῖ. Ἄν κάποτε ἕνας πού ἀνήκει στίς κατώτατες τάξεις ἀνυψωθεῖ μέ ἀσυνήθιστη φιλοπονία καί μέ σφίξιμο τοῦ ζωναριοῦ πάνω ἀπό τήν κατάσταση ὅπου μεγάλωσε, κανείς δέν πρέπει νά τόν ἐμποδίζει σ' αὐτό: εἶναι μάλιστα ἀναμφισβήτητα τό πιό σοφό γιά κάθε ἰδιώτη, γιά κάθε οἰκογένεια στήν κοινωνία νά ζεῖ λιτά· συμφέρον ὅμως ὅλων τῶν πλούσιων ἐθνῶν εἶναι νά μή μένει ποτέ ἄπραγο τό μεγαλύτερο μέρος τῶν φτωχῶν καί ὡστόσο νά ξοδεύουν ὅσα κερδίζουν... Ὅσοι βγάζουν τό ψωμί τους μέ τήν καθημερινή τους ἐργασία δέν ἔχουν τίποτ' ἄλλο πού νά τούς

[70] *Karl Marx:* «Lohnarbeit und Kapital».—«Μέ ἴδιο τό βαθμό καταπίεσης τῶν μαζῶν, μιά χώρα εἶναι τόσο πιό πλούσια, ὅσο περισσότερους προλετάριους ἔχει» (*Colins:* «L' Economie Politique, Source des Révolutions et des Utopies prétendues Socialistes», Paris 1857, τόμ. III, σελ. 331). Μέ τή λέξη «προλετάριος» μέ τήν οἰκονομική ἔννοια πρέπει νά ἐννοοῦμε ἀποκλειστικά τό μισθωτό ἐργάτη, πού παράγει καί ἀξιοποιεῖ «κεφάλαιο», καί πού πετιέται στό δρόμο μόλις γίνει περιττός γιά τίς ἀνάγκες ἀξιοποίησης τοῦ «Monsieur Capital» [κυρίου κεφαλαίου] ὅπως ὀνομάζει τό πρόσωπο αὐτό ὁ Πεκέρ. «Ὁ ἀρρωστιάρης προλετάριος τῶν παρθένων δασῶν» εἶναι ἕνα ὡραῖο προϊόν τῆς φαντασίας τοῦ Ρόσερ. Ὁ κάτοικος τοῦ παρθένου δάσους εἶναι ἰδιοχτήτης τοῦ παρθένου δάσους καί χρησιμοποιεῖ τό παρθένο δάσος σάν ἰδιοχτησία του μέ τήν ἴδια ἐλευθερία πού τό χρησιμοποιεῖ κι ὁ οὐραγκοτάγκος. Δέν εἶναι λοιπόν προλετάριος. Θἆταν προλετάριος μόνο στήν περίπτωση πού τό παρθένο δάσος θά τόν ἐκμεταλλευόταν αὐτόν καί ὄχι αὐτός τό παρθένο δάσος. Ὅσο γιά τήν κατάσταση τῆς ὑγείας του, ἀντέχει βέβαια στή σύγκριση ὄχι μονάχα μέ τήν ὑγεία τοῦ σύγχρονου προλετάριου, μά καί μέ τήν ὑγεία τῶν «εὐυπόληπτων» συφιλιδικῶν καί χοιραδικῶν. Μά, ὅπως φαίνεται, ὁ κύριος Βίλχελμ Ρόσερ μέ τή λέξη παρθένο δάσος ἐννοεῖ τό χέρσο ἐρικόκαμπο [Heide] τοῦ Λύνεμπουργκ ἀπ' ὅπου κατάγεται.

[71] «As the Labourers make men rich, so the more Labourers there will be the more rich men... the Labour of the Poor being the Mines of the Rich» (*John Bellers:* «Proposals for raising a College of Industry», London 1696, σελ. 2).

παρακινεῖ νά εἶναι ἐξυπηρετικοί, ἐκτός ἀπό τίς ἀνάγκες τους καί τίς ἀνάγκες εἶναι ἔξυπνο νά τίς ἀπαλύνει κανείς, θἆταν ὅμως τρέλα νά τίς θεραπεύει. Τό μόνο πράγμα πού μπορεῖ νά κάνει τόν ἐργαζόμενο φίλεργο εἶναι ἕνας μέτριος μισθός. Ἕνας πολύ μικρός μισθός τόν κάνει, ἀνάλογα μέ τήν ἰδιοσυγκρασία του, εἴτε λιγόψυχο εἴτε ἀπελπισμένο, ἕνας πολύ μεγάλος μισθός τόν κάνει προπέτη καί ὀκνηρό... Ἀπ' ὅσα εἴπαμε βγαίνει πώς σ' ἕνα ἐλεύθερο ἔθνος, ὅπου δέν ἐπιτρέπεται νά ὑπάρχουν δοῦλοι, ὁ πιό σίγουρος πλοῦτος ἀπαρτίζεται ἀπό ἕνα πλῆθος φιλόπονους φτωχούς. Ἐκτός ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ φτωχοί ἀποτελοῦν τήν ἀστείρευτη πηγή στρατολογίας γιά τό στόλο καί τό στρατό, δίχως αὐτούς δέ θά ὑπῆρχαν ἀπολαύσεις καί δέ θἆταν ἀξιοποιήσιμο τό προϊόν καμιᾶς χώρας. Γιά νά γίνει εὐτυχισμένη ἡ κοινωνία (πού φυσικά ἀποτελεῖται ἀπό τούς μή-ἐργάτες) καί γιά νά μένει εὐχαριστημένος ὁ λαός, ἀκόμα καί σέ συνθῆκες μιζέριας, εἶναι ἀναγκαῖο ἡ μεγάλη πλειονότητα νά μένει καί ἀμαθής καί φτωχή. Ἡ γνώση εὐρύνει καί πολλαπλασιάζει τίς ἐπιθυμίες μας, καί ὅσο λιγότερα ἐπιθυμεῖ ἕνας ἄνθρωπος, τόσο εὐκολότερα μποροῦν νά ἱκανοποιοῦνται οἱ ἀνάγκες του»[72]. Ἐκεῖνο πού δέν καταλαβαίνει ἀκόμα ὁ Μάντεβιλ, ποὖναι τίμιος ἄνθρωπος καί φωτεινό μυαλό, εἶναι ὅτι ὁ μηχανισμός τοῦ ἴδιου τοῦ προτσές τῆς συσσώρευσης, αὐξάνοντας τό κεφάλαιο αὐξάνει μαζί καί τή μάζα τῶν «φίλεργων φτωχῶν», δηλ. τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν πού εἶναι ὑποχρεωμένοι νά μετατρέπουν τήν ἐργατική τους δύναμη σέ αὐξανόμενη δύναμη ἀξιοποίησης τοῦ αὐξανόμενου κεφαλαίου καί ἔτσι ἀκριβῶς νά διαιωνίζουν τή σχέση ἐξάρτησής τους ἀπό τό ἴδιο τό προϊόν τους, πού προσωποποίησή του εἶναι ὁ κεφαλαιοκράτης. Σχετικά μ' αὐτή τή σχέση ἐξάρτησης ὁ σέρ Φ. Μ. Ἤντεν στό ἔργο του «Κατάσταση τῶν φτωχῶν ἤ ἱστορία τῆς ἐργαζόμενης τάξης τῆς Ἀγγλίας» παρατηρεῖ: «Ἡ γεωγραφική μας ζώνη ἀπαιτεῖ ἐργασία γιά τήν ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν, καί γιαυτό τουλάχιστον ἕνα μέρος τῆς κοινωνίας πρέπει νά ἐργάζεται ἀκούραστα... Μερικοί πού δέν ἐργάζονται ἔχουν ὡστόσο στή διάθεσή τους τά προϊόντα τῆς φιλοπονίας. Τοῦτο ὅμως οἱ ἰδιοχτῆτες αὐτοί τό χρωστᾶνε μονάχα στόν πολιτισμό καί στό καθεστώς. Εἶναι καθαρά δημιουργήματα τῶν ἀστικῶν θεσμῶν[73]. Γιατί οἱ θεσμοί αὐτοί ἔχουν ἀναγνω-

[72] *B. de Mandeville* («The Fable of the Bees», 5th ed, London 1728, Remarks, σελ. 212, 213, 328). «Μέτρια ζωή καί μόνιμη ἐργασία εἶναι γιά τό φτωχό ὁ δρόμος πρός τήν ὑλική εὐτυχία (μέ τήν ὁποία ἐννοεῖ ὅσο τό δυνατό μεγαλύτερη ἐργάσιμη ἡμέρα καί ὅσο τό δυνατό λιγότερα μέσα συντήρησης) καί πρός τόν πλοῦτο γιά τό κράτος (δηλ. γιά τούς γαιοχτήμονες, τούς κεφαλαιοκράτες καί τούς πολιτικούς τους ἀξιωματούχους καί πράχτορες)» («An Essay on Trade and Commerce», London 1770, σελ. 54).

[73] Ὁ Ἤντεν θἄπρεπε νά θέσει τό ἐρώτημα: τίνος λοιπόν δημιούργημα εἶναι «οἱ ἀστικοί θεσμοί»; Ἀπό τήν ἄποψη τῆς νομικῆς αὐταπάτης δέν ἐξετάζει τό νόμο σάν προϊόν τῶν ὑλικῶν σχεδίων παραγωγῆς, ἀλλά ἀντίστροφα τίς σχέσεις παραγωγῆς σάν προϊόν τοῦ νόμου. Ὁ Λενγκέ ἀνάτρεψε μέ μιά λέξη τό χιμαιρικό «Esprit des Lois» [πνεῦμα τῶν νόμων] τοῦ Μοντεσκιέ, λέγοντας: «L' esprit des lois, c'est la propriété» [«Τό πνεῦμα τῶν νόμων εἶναι ἡ ἰδιοχτησία»].

ρίσει πώς τούς καρπούς τῆς ἐργασίας μπορεῖ κανείς νά τούς ἰδιοποιεῖται καί κατά τρόπο διαφορετικό, ἐκτός ἀπό τήν ἐργασία. Οἱ περιουσιακά ἀνεξάρτητοι ἄνθρωποι χρωστᾶνε τήν περιουσία τους σχεδόν ὁλοκληρωτικά στήν ἐργασία ἄλλων καί ὄχι στή δική τους ἱκανότητα, πού δέν εἶναι καθόλου ἀνώτερη ἀπό τήν ἱκανότητα τῶν ἄλλων· οἱ πλούσιοι δέ διακρίνονται ἀπό τούς φτωχούς ἐπειδή ἔχουν γῆ καί χρῆμα, μά ἐπειδή ἐξουσιάζουν ἐργασία («the command of labour»). . Αὐτό πού ταιριάζει στό φτωχό δέν εἶναι μιά κατάσταση καταφρόνιας καί δουλείας, ἀλλά μιά ἄνετη καί φιλελεύθερη σχέση ἐξάρτησης («a state of easy and liberal dependence») καί στούς ἀνθρώπους μέ ἰδιοχτησία ταιριάζει ἐπαρκής ἐπιρροή καί κῦρος πάνω σ' ἐκείνους πού ἐργάζονται γι' αὐτούς... Ὅπως ξέρει κάθε γνώστης τῆς ἀνθρώπινης φύσης, μιά τέτια σχέση ἐξάρτησης εἶναι ἀπαραίτητη γιά τό καλό τῶν ἴδιων τῶν ἐργατῶν»[74] Ἄς σημειωθεῖ ἐν παρόδω πώς ὁ σέρ Φ. Μ. Ἥντεν εἶναι ὁ μόνος μαθητής τοῦ Ἄνταμ Σμίθ, πού στή διάρκεια τοῦ δέκατου ὄγδοου αἰώνα ἔγραψε κάτι τό σημαντικό[76].

74 *Eden*: «The State of the Poor, or an History of the Labouring Classes in England», τόμ. I, βιβλ. 1, κεφ. I, σελ. 1, 2 καί πρόλογος, σελ. XX.

75 Ἄν ὁ ἀναγνώστης μοῦ θυμίσει τόν Μάλθους, πού τό ἔργο του «Essay on Population» βγῆκε τό 1798, τοῦ ὑπενθυμίζω πώς τό σύγγραμμα αὐτό στήν πρώτη του μορφή δέν εἶναι παρά μιά μαθητικά ἐπιπόλαιη καί παπαδίστικα ἐξαγγελμένη λογοκλοπή ἀπό τούς Ντεφώ, σέρ Τζέιμς Σιούαρτ, Τάουνσεντ, Φραγκλίνο, Ουάλλας κλπ. καί δέν περιέχει οὔτε μιά θέση πού νά τήν ἔχει σκεφτεῖ ὁ ἴδιος.

Ὁ μεγάλος θόρυβος πού προκάλεσε ὁ λίβελος αὐτός ὀφείλεται ἀποκλειστικά σέ κομματικά συμφέροντα. Ἡ γαλλική ἐπανάσταση εἶχε βρεῖ φανατικούς ὑπερασπιστές στό βρετανικό βασίλειο· ἡ «πληθυσμιακή ἀρχή», πού καταστρώθηκε σιγά-σιγά τό 18ο αἰώνα καί πού μετά, στήν καρδιά μιᾶς μεγάλης κοινωνικῆς κρίσης, διατυμπανίστηκε σάν τό ἀλάθευτο ἀντιφάρμακο ἐνάντια στίς θεωρίες τοῦ Κοντορσέ καί ἄλλων, χαιρετίστηκε μέ ἀλαλαγμούς ἀπό τήν ἀγγλική ὀλιγαρχία σάν ὁ μεγάλος ἐξολοθρευτής κάθε ὄρεξης γιά ἀνθρώπινη πρόοδο. Ὁ Μάλθους, πού τόν ξάφνιασε ἐξαιρετικά ἡ μεγάλη του ἐπιτυχία, ἐπιδόθηκε τότε νά στουμπώνει ἐπιπόλαια ἐρανισμένο ὑλικό στό παλιό σχῆμα καί νά προσθέτει καινούργιο, χωρίς νά τύχει ἀνακαλύψει ὡστόσο ὁ Μάλθους, ἀλλά πού τύχει ἁπλῶς ἰδιοποιηθεῖ ἀπό ἄλλους —Ἄς σημειωθεῖ ἐν παρόδω: Ἄν καί ὁ Μάλθους ἦταν παπάς τῆς Ὑψηλῆς ἀγγλικανικῆς ἐκκλησίας, ἔδωσε τό μοναχικό ὅρκο τῆς ἀγαμίας. Πρόκειται συγκεκριμένα γιά ἕναν ἀπό τούς ὅρους τῆς fellowship (τῆς ἰδιότητας ν' ἀποτελεῖ μέλος τοῦ σώματος τῶν καθηγητῶν) τοῦ προτεστάντικου Πανεπιστημίου τοῦ Καίμπριτς. «Socios collegiorum maritos esse non permittimus, sed statim postquam quis uxorem duxerit, socius collegii desinat esse». [«Δέν ἐπιτρέπουμε ἕνας παντρεμένος νά εἶναι μέλος τοῦ σώματος τῶν καθηγητῶν. Ἀντίθετα, ἄν παντρεφτεῖ κάποιος, πρέπει ἀμέσως νά παύσει νά εἶναι μέλος τοῦ σώματος τῶν καθηγητῶν»] («Reports of Cambridge University Commission», σελ. 172). Τό περιστατικό αὐτό εἶναι ὑπέρ τοῦ Μάλθους καί τόν ξεχωρίζει ἀπό τούς ἄλλους προτεστάντες παπάδες, πού ἀπαρνήθηκαν τήν καθολική ἐντολή τῆς ἀγαμίας τῶν ἱερέων καί πού διεκδικοῦν σέ τέτιο βαθμό σάν ειδική βιβλική ἀποστολή τους τό «αὐξάνεσθε καί πληθύνεσθε», πού παντοῦ συμβάλλουν σέ πραγματικά σκανδαλώδη βαθμό στήν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ, ἐνῶ ταυτόχρονα κηρύχνουν στούς ἐργάτες τήν «πληθυσμιακή ἀρχή». Εἶναι χαρακτηριστικό πώς τό οἰκονομικά παρωδημένο προπατορικό ἁμάρτημα, τό μῆλο τοῦ Ἀδάμ, ἡ «urgent appetite» [«ἐπιταχτική ὄρεξη»], «the checks which tend to blunt the shafts of Cupid» [«τά ἐμπόδια πού προσπαθοῦν νά ἀμβλύνουν τά βέλη τοῦ Ἔρωτα»], ὅπως λέει

Κάτω ἀπό τούς πιό εὐνοϊκούς γιά τούς ἐργάτες ὅρους συσσώρευσης, πού εἴχαμε δεχτεῖ ὥς τώρα σάν προϋπόθεση, ἡ σχέση ἐξάρτησης τῶν ἐργατῶν ἀπό τό κεφάλαιο παίρνει ὑποφερτές ἤ, ὅπως λέει ὁ Ἥντεν, «ἄνετες καί φιλελεύθερες» μορφές. Ἀντί μέ τήν αὔξηση τοῦ κεφαλαίου ἡ σχέση αὐτή νά γίνει πιό ἐντατική, γίνεται μόνο πιό ἐκτατική, δηλ. ἡ σφαίρα ἐκμετάλλευσης καί κυριαρχίας τοῦ κεφαλαίου ἐπεκτείνεται μόνο ὅσο αὐξάνει τό δικό του μέγεθος καί ὁ ἀριθμός τῶν ὑπηκόων του. Ἀπό τό δικό τους ὑπερπροϊόν, πού αὐξάνει καί

εὔθυμα ὁ παπάς Τάουνσεντ, τό γαργαλιστικό αὐτό σημεῖο μονοπωλήθηκε καί μονοπωλεῖται ἀπό τούς κυρίους τῆς προτεστάντικης θεολογίας ἤ πιό σωστά ἐκκλησίας. Ἄν ἐξαιρέσουμε τό βενετσιάνο καλόγερο Ὄρτες, ἕναν πρωτότυπο καί πνευματώδη συγγραφέα, οἱ περισσότεροι θεωρητικοί τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι προτεστάντες παπάδες. Λογουχάρη ὁ *Μπρούκνερ*, πού στό ἔργο του «Théorie du Système animal», Leyden 1767, ἐκθέτεται ἐξαντλητικά ὅλη ἡ σύγχρονη θεωρία τοῦ πληθυσμοῦ καί γιά τό ὁποῖο τίς ἰδέες τίς πρόσφερε ὁ παροδικός καυγάς ἀνάμεσα στόν Κενέ καί στό μαθητή του Μιραμπώ-πατέρα, ἔπειτα ὁ παπάς Ουάλλας, ὁ παπάς Τάουνσεντ, ὁ παπάς Μάλθους καί ὁ μαθητής του, ὁ ἀρχιμανδρίτης Θ. Τσάλμερς, χωρίς νά μιλᾶμε γιά τούς μικρότερους παπάδες γραφιάδες in this line [αὐτοῦ τοῦ εἴδους]. Ἀρχικά, μέ τήν πολιτική οἰκονομία ἀσχολοῦνταν φιλόσοφοι, ὅπως ὁ Χόμπς, ὁ Λόκ, ὁ Χιούμ, ἐπιχειρηματίες καί πολιτικοί, ὅπως ὁ Τόμας Μόρ, ὁ Τέμπλ, ὁ Σύλυ, ὁ ντέ Βίτ, ὁ Νόρθ, ὁ Λώ, ὁ Βάντερλιντ, ὁ Καντιγιόν, ὁ Φραγκλίνος καί ἰδίως θεωρητικά—καί μάλιστα μέ τή μεγαλύτερη ἐπιτυχία—γιατροί, ὅπως οἱ Πέττυ, Μπάρμπον, Μάντεβιλ, Κενέ. Στά μέσα κιόλας τοῦ 18ου αἰώνα ὁ αἰδεσιμότατος Μρ. Τάκερ, σημαντικός οἰκονομολόγος γιά τήν ἐποχή του, ζητάει συγγνώμη, ἐπειδή ἀσχολεῖται μέ τόν Μαμμωνᾶ. Ἀργότερα, καί συγκεκριμένα μέ τήν ἐμφάνιση τῆς «πληθυσμιακῆς ἀρχῆς», σήμανε ἡ ὥρα τῶν προτεστάντων παπάδων. Ὁ Πέττυ, πού πραγματεύεται τόν πληθυσμό σάν βάση τοῦ πλούτου καί πού, ὅμοια μέ τόν Σμίθ, ἦταν ἄσπονδος ἐχθρός τῶν παπάδων, σάν νά προαισθάνθηκε αὐτό τόν κομπογιαννιτισμό καί γιαυτό εἶπε: «Ἡ θρησκεία ἀνθίζει καλύτερα ὅταν οἱ παπάδες ταλαιπωροῦνται περισσότερο, ὅπως ἀκριβῶς τό δίκαιο ἀνθίζει καλύτερα, ἐκεῖ ὅπου πεθαίνουν τῆς πείνας οἱ δικηγόροι». Γιαυτό συμβουλεύει τούς προτεστάντες παπάδες, μιά καί δέ θέλουν ν' ἀκολουθήσουν τό παράδειγμα τοῦ ἀπόστολου Παύλου καί νά «θανατώσουν τή σάρκα» μέ τόν ὅρκο τῆς ἀγαμίας, τουλάχιστο νά μή παράγουν περισσότερους παπάδες («not to breed more Churchmen») ἀπ' ὅσους μποροῦν ν' ἀπορροφήσουν οἱ ὑπάρχουσες ἐνοριακές θέσεις (benefices), δηλαδή ἄν στήν Ἀγγλία καί τήν Ουαλλία ὑπάρχουν μόνο 12 000 ἐνοριακές θέσεις δέν εἶναι συνετό νά ἐκκολαφθοῦν 24 000 παπάδες («it will not be safe to bread 24 000 ministers»), γιατί οἱ 12 000 ἀναποκατάστατοι θά προσπαθοῦν πάντα νά βροῦν πόρους ζωῆς, καί ὁ εὐκολότερος τρόπος πού θά μποροῦσαν νά τό κάνουν αὐτό εἶναι νά πᾶνε στό λαό καί νά τόν πείσουν, πώς οἱ 12 000 καρπωτές τῶν ἐνοριῶν δηλητηριάζουν τίς ψυχές, ὅτι τίς ὁδηγοῦν στήν πείνα καί τίς δείχνουν τό στραβό δρόμο πρός τόν οὐρανό» (*Petty*: «A Treatise on Taxes and Contributions», London 1667, σελ. 57). Ὅσο γιά τή θέση τοῦ Ἄνταμ Σμίθ ἀπέναντι στούς προτεστάντες παπάδες τῆς ἐποχῆς του, χαρακτηρίζεται ἀπό τά παρακάτω. Στό «A Letter to A. Smith, LL.D. On the Life, Death and Philosophy of his Friend David Hume. By One of the People called Christians», 4η ἔκδ. Oxford 1784, ὁ δρ Χόρν, ἐπίσκοπος τῆς Ὑψηλῆς ἀγγλικανικῆς ἐκκλησίας στό Νόρβιτς, τά ψάλλει τοῦ Α. Σμίθ, γιατί σέ ἕνα ἀνοιχτό γράμμα πρός τόν κύριο Στρέχν «ἐξυμνεῖ τό φίλο του Δαβίδ (δηλ. τόν Χιούμ)», ἐπειδή διηγιέται στό κοινό πώς «ὁ Χιούμ στή νεκρική του κλίνη διασκέδαζε διαβάζοντας Λουκιανό καί παίζοντας ούίστ» καί εἶχε μάλιστα τό θράσος νά γράψει: «Θεωροῦσα πάντα τόν Χιούμ, καί ὅσο ζοῦσε καί μετά τό θάνατό του, σάν τόν ἄνθρωπο πού βρισκόταν τόσο κοντά στό ἰδεῶδες ἑνός τέλειου σοφοῦ καί ἐνάρετου ἀνθρώπου, ὅσο τό ἐπιτρέπει αὐτό ἡ ἀδυναμία τῆς ἀνθρώπινης

πού αὐξανόμενο μετατρέπεται σέ πρόσθετο κεφάλαιο, ἐπαναρέει σ' αὐτούς ἕνα μεγαλύτερο μέρος μέ τή μορφή μέσων πληρωμῆς, ἔτσι πού μποροῦν νά εὐρύνουν τόν κύκλο τῶν ἀπολαύσεών τους, νά ἐφοδιάζουν καλύτερα τό καταναλωτικό τους ἀπόθεμα σέ ρουχισμό, ἔπιπλα κλπ. καί νά σχηματίζουν μικρά ἐφεδρικά ἀποθέματα σέ χρῆμα. Ὅπως ὅμως τά καλύτερα ροῦχα, ἡ καλύτερη τροφή καί μεταχείριση, καί ἕνα κάπως μεγαλύτερο peculium [περιουσία, πού ἀνήκει στό δοῦλο] δέν καταργοῦν καθόλου τή σχέση ἐξάρτησης καί τήν ἐκμετάλλευση τοῦ δούλου, ἔτσι δέν καταργοῦν καί τή σχέση ἐξάρτησης καί τήν ἐκμετάλλευση τοῦ μισθωτοῦ ἐργάτη. Ἡ αὔξηση τῆς τιμῆς τῆς ἐργασίας ἐξαιτίας τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου σημαίνει στήν πραγματικότητα μόνο πώς τό μέγεθος καί τό βάρος τῆς χρυσῆς ἁλυσίδας, πού ὁ ἴδιος ὁ μισθωτός ἐργάτης ἔχει κιόλας σφυρηλατήσει γιά τόν ἑαυτό του, ἐπιτρέπουν ἕνα χαλαρότερο σφίξιμό της. Στίς συζητήσεις σχετικά μ' αὐτό τό ἀντικείμενο ἔχουν παραβλέψει συνήθως τό κυριότερο, καί συγκεκριμένα τήν differentia specifica [εἰδοποιό διαφορά] τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Ἡ ἐργατική δύναμη δέν ἀγοράζεται ἐδῶ γιά νά ἱκανοποιήσει μέ τήν ὑπηρεσία της ἤ μέ τό προϊόν της τίς προσωπικές ἀνάγκες τοῦ ἀγοραστῆ. Σκοπός τοῦ ἀγοραστῆ εἶναι ἡ ἀξιοποίηση τοῦ κεφαλαίου του, ἡ παραγωγή ἐμπορευμάτων πού περιέχουν περισσότερη ἐργασία ἀπό τήν ἐργασία πού πληρώνει, δηλ. πού περιέχουν ἕνα μέρος ἀξίας πού δέν τοῦ κοστίζει τίποτα καί πού ὡστόσο πραγματοποιεῖται μέ τήν πούληση τῶν ἐμπορευμάτων. Ἡ παραγωγή ὑπεραξίας ἤ ἡ ἀπόχτηση κέρδους [Plusmacherei, τό κυνήγι τοῦ κέρ-

φύσης». Καί ὁ ἐπίσκοπος ἀναφωνεῖ ἀγαναχτισμένος: «Εἶναι σωστό ἀπό μέρους σας, κύριε, νά μᾶς περιγράφετε σάν τελείως σοφό καί ἐνάρετο τό χαρακτήρα καί τόν τρόπο τῆς ζωῆς ἑνός ἀνθρώπου, πού ἦταν κυριευμένος ἀπό μιά ἀγιάτρευτη ἀντιπάθεια γιά καθετί πού ὀνομάζεται θρησκεία καί πού κατέβαλε ὅλες του τίς προσπάθειες γιά νά σβήσει—ὅσο περνοῦσε ἀπό τό χέρι του—ἀκόμα καί τό ὄνομα τῆς θρησκείας ἀπό τή μνήμη τῶν ἀνθρώπων;» (στό ἴδιο, σελ. 8). «Ὅμως μήν ἀποθαρρύνεστε, ἐραστές τῆς ἀλήθειας, ἡ ἀθεΐα εἶναι ἐφήμερο φαινόμενο» (σελ. 17). Ὁ Ἄνταμ Σμίθ «διαπράττει τό φριχτό ἀνοσιούργημα («the atrocious wickedness») νά προπαγανδίζει τήν ἀθεΐα στή χώρα (καί συγκεκριμένα μέ τή «Theory of moral sentiments»)... Γνωρίζουμε τά τερτίπια σας, κύριε δόκτορ! Οἱ προθέσεις σας εἶναι καλές, μόνο πού τή φορά αὐτή κάνατε τό λογαριασμό χωρίς τόν ξενοδόχο. Μέ τό παράδειγμα τοῦ Δαβίδ Χιούμ θέλετε νά μᾶς πουλήσετε πώς ἡ ἀθεΐα εἶναι τό μοναδικό τονωτικό («cordial») γιά μιά συντριμμένη ψυχή καί τό μοναδικό ἀντιφάρμακο στό φόβο τοῦ θανάτου... Γελᾶτε λοιπόν γιά τή μετατροπή τῆς Βαβυλώνας σέ ἐρείπια καί δίνετε συγχαρητήρια στόν ἀποθηριωμένο κακοῦργο Φαραώ!» (στό ἴδιο, σελ. 21, 22). Ἕνας ἀπό τούς ἀκροατές τοῦ Σμίθ, πού ἦταν ὀρθόδοξος, ἔγραψε ὕστερα ἀπό τό θάνατό του: «Ἡ φιλία τοῦ Σμίθ μέ τόν Χιούμ... τόν ἐμπόδισε νά εἶναι χριστιανός... Πίστευε ἐπιλέξει ὅσα ἔλεγε ὁ Χιούμ. Ἄν ὁ Χιούμ τοὔλεγε πώς τό φεγγάρι εἶναι πράσινο τυρί, θά τό πίστευε. Ἔτσι τόν πίστευε καί ὅταν ἔλεγε πώς δέν ὑπάρχει θεός καί δέ γίνονται θαύματα. Οἱ πολιτικές του ἀντιλήψεις ἄγγιζαν τό ρεπουμπλικανισμό» («The Bee» τοῦ James Anderson, 18 τόμοι, Edinburgh 1791 ὥς 1793, τόμ. III σελ. 166, 165). Ὁ παπάς Θ. Τσάλμερς ὑποψιάζεται πώς ὁ Α. Σμίθ ἁπλῶς ἀπό κακία ἐφεῦρε τήν κατηγορία τῶν «μή παραγωγικῶν ἐργατῶν», εἰδικά γιά τούς προτεστάντες παπάδες, παρ' ὅλη τήν εὐλογημένη τους ἐργασία εἰς τήν ἄμπελον τοῦ Κυρίου.

δους, τοῦ πλουτισμοῦ] εἶναι ὁ ἀπόλυτος νόμος αὐτοῦ τοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ἡ ἐργατική δύναμη μπορεῖ νά πουλιέται μόνον ἐφόσο διατηρεῖ τά μέσα παραγωγῆς σάν κεφάλαιο, ἐφόσον ἀναπαράγει τήν ἀξία της σάν κεφάλαιο καί μέ τήν ἀπλήρωτη ἐργασία παρέχει μιά πηγή πρόσθετου κεφαλαίου[76]. Ἑπομένως, οἱ ὅροι τῆς πούλησής της, ἀδιάφορο ἄν εἶναι περισσότερο ἤ λιγότερο εὐνοϊκοί γιά τόν ἐργάτη, περικλείνουν τήν ἀνάγκη τοῦ διαρκοῦς ξαναπουλήματός της καί τή διαρκῶς διευρυνόμενη ἀναπαραγωγή τοῦ πλούτου σάν κεφαλαίου. Ὅπως εἴδαμε, ὁ μισθός τῆς ἐργασίας προϋποθέτει πάντα ἀπό τή φύση του τήν παροχή ἀπό μέρους τοῦ ἐργάτη μιᾶς ὁρισμένης ποσότητας ἀπλήρωτης ἐργασίας. Τελείως ἀνεξάρτητα ἀπό τήν αὔξηση τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας μέ παράλληλα μειωνόμενη τήν τιμή τῆς ἐργασίας κλπ., ἡ αὔξησή του σημαίνει, στήν καλύτερη περίπτωση, μονάχα τήν ποσοτική ἐλάττωση τῆς ἀπλήρωτης ἐργασίας πού εἶναι ὑποχρεωμένος νά προσφέρει ὁ ἐργάτης. Ἡ ἐλάττωση αὐτή δέν μπορεῖ ποτέ νά συνεχιστεῖ ὥς τό σημεῖο πού θ' ἀπειλοῦσε τό ἴδιο τό σύστημα. Ἄσχετα ἀπό τίς βίαιες συγκρούσεις γιά τό ὕψος τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας—καί ὁ Ἄνταμ Σμίθ ἔχει κιόλας δείξει πώς γενικά στίς τέτιες συγκρούσεις τό ἀφεντικό πάντα παραμένει ἀφεντικό—μιά αὔξηση τῆς τιμῆς τῆς ἐργασίας πού πηγάζει ἀπό τή συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου προϋποθέτει ἕνα ἀπό τά παρακάτω δυό ἐνδεχόμενα:

Εἴτε ἐξακολουθεῖ ν' ἀνεβαίνει ἡ τιμή τῆς ἐργασίας, ἐπειδή ἡ αὔξησή της δέ διαταράζει τήν πρόοδο τῆς συσσώρευσης· ἐδῶ δέν ὑπάρχει τίποτα τό παράξενο, γιατί, ὅπως λέει ὁ Α. Σμίθ, «ἀκόμα καί μέ πεσμένο τό κέρδος τά κεφάλαια ἐξακολουθοῦν ὡστόσο ν' αὐξάνουν· μάλιστα αὐξάνουν πιό γρήγορα ἀπό πρίν... Γενικά ἕνα μεγάλο κεφάλαιο ἀκόμα καί μέ μικρότερο κέρδος αὐξάνει πιό γρήγορα ἀπό ἕνα μικρό κεφάλαιο μέ μεγάλο κέρδος» («Wealth of Nations», I [γαλλική μετάφραση Γκαρνιέ] σελ. 189). Στήν περίπτωση αὐτή εἶναι ὁλοφάνερο πώς μιά μείωση τῆς ἀπλήρωτης ἐργασίας δέν ἐμποδίζει καθόλου τήν ἐπέκταση τῆς κυριαρχίας τοῦ κεφαλαίου.—Εἴτε, κι αὐτό εἶναι τό ἄλλο ἐνδεχόμενο, ἀτονεῖ ἡ συσσώρευση ἐξαιτίας τῆς αὐξανόμενης τιμῆς τῆς ἐργασίας, ἐπειδή στομώνεται τό κεντρί τοῦ κέρδους. Ἡ συσσώρευση μειώνεται. Ἀλλά μαζί μέ τή μείωσή της ἐξαφανίζεται καί ἡ αἰτία τῆς μείωσής της, καί συγκεκριμένα ἡ δυσαναλογία ἀνάμεσα στό κεφάλαιο καί στήν ἐκμεταλλεύσιμη ἐργατική δύναμη. Ἑπομένως, ὁ ἴδιος ὁ μηχανισμός τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς παραμερίζει τά ἐμπόδια πού δημιουργεῖ παροδικά. Ἡ τιμή τῆς ἐργασίας ξαναπέφτει σ' ἕνα ἐπίπεδο πού ἀνταποκρίνεται στίς

[76] *Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση.* «Ὡστόσο τό ὅριο τῆς ἀπασχόλησης ἐργατῶν βιομηχανίας καί ἐργατῶν γῆς εἶναι τό ἴδιο: καί συγκεκριμένα—ἡ δυνατότητα γιά τόν ἐπιχειρηματία νά βγάλει κέρδος ἀπό τό προϊόν τῆς ἐργασίας τους... Ἄν τό ἐπίπεδο τοῦ μισθοῦ ἀνέβει τόσο πολύ πού τό κέρδος τοῦ ἀφεντικοῦ νά πέσει κάτω ἀπό τό μέσο κέρδος, τότε παύει νά τούς ἀπασχολεῖ ἤ τούς ἀπασχολεῖ μόνο μέ τόν ὅρο ὅτι θά συμφωνήσουν μέ μιά ἐλάττωση τοῦ μισθοῦ» (*John Wade*: «History of the Middle and Working Classes», 3η ἔκδ., London 1835, σελ. 240).

ἀνάγκες ἀξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου, ἀδιάφορο ἄν τό ἐπίπεδο αὐτό βρίσκεται στό ἴδιο ἐπίπεδο ἤ κάτω ἤ πάνω ἀπό τό ἐπίπεδο πού θεωροῦνταν κανονικό πρίν πραγματοποιηθεῖ ἡ αὔξηση τῶν μισθῶν. Ἔτσι βλέπουμε πώς: στήν πρώτη περίπτωση δέ γίνεται τό κεφάλαιο περίσσιο ἐπειδή μειώνεται ἀπόλυτα ἤ σχετικά ἡ αὔξηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἤ τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ, ἀλλά ἀντίστροφα ἡ αὔξηση τοῦ κεφαλαίου εἶναι πού κάνει ἀνεπαρκῆ τήν ἐκμεταλλεύσιμη ἐργατική δύναμη. Στή δεύτερη περίπτωση δέ γίνεται τό κεφάλαιο ἀνεπαρκές ἐπειδή μεγαλώνει ἀπόλυτα ἤ σχετικά ἡ αὔξηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἤ τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ, ἀλλά ἀντίστροφα ἡ μείωση τοῦ κεφαλαίου εἶναι πού κάνει περίσσια τήν ἐκμεταλλεύσιμη ἐργατική δύναμη ἤ πιό σωστά τήν τιμή της. Τοῦτες ἀκριβῶς οἱ ἀπόλυτες κινήσεις στή συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου εἶναι πού ἀντικαθρεφτίζονται σάν σχετικές κινήσεις στή μάζα τῆς ἐκμεταλλεύσιμης ἐργατικῆς δύναμης καί πού γιαυτό φαίνονται σά νά ὀφείλονται στήν ἴδια της τήν κίνηση. Καί γιά νά χρησιμοποιήσαυμε μιά μαθηματική ἔκφραση: τό μέγεθος τῆς συσσώρευσης εἶναι ἡ ἀνεξάρτητη μεταβλητή καί τό μέγεθος τοῦ μισθοῦ ἡ ἐξαρτημένη καί ὄχι ἀντίστροφα. Ἔτσι στή φάση τῆς κρίσης τοῦ βιομηχανικοῦ κύκλου ἡ γενική πτώση τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων ἐκφράζεται σάν ἄνοδος τῆς σχετικῆς ἀξίας τοῦ χρήματος, καί στή φάση τῆς ἄνθισης ἡ γενική ἄνοδος τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων σάν πτώση τῆς σχετικῆς ἀξίας τοῦ χρήματος. Ἀπό δῶ ἡ λεγόμενη Currency School [ποσοτική σχολή, πού πρέσβευε τή θεωρία πώς ἡ ἀξία τοῦ χρήματος ἐξαρτιέται ἀπό τήν κυκλοφορία του] συμπεραίνει πώς ὅταν οἱ τιμές εἶναι ψηλές κυκλοφορεῖ πολύ λίγο χρῆμα, καί ὅταν εἶναι χαμηλές—πάρα πολύ*. Ἡ ἄγνοια καί ἡ ὁλοκληρωτική παραγνώριση τῶν γεγονότων[77] ἀπό μέρους της ἔχουν τό ἀντάξιο παράλληλό τους στήν ἀντίληψη τῶν οἰκονομολόγων, πού τά φαινόμενα αὐτά τῆς συσσώρευσης τά ἑρμηνεύουν σά νά ὑπάρχουν τή μιά φορά πολύ λίγοι καί τήν ἄλλη πάρα πολλοί μισθωτοί ἐργάτες.

Ὁ νόμος τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, πού βρίσκεται στή βάση τοῦ δῆθεν «φυσικοῦ νόμου κίνησης τοῦ πληθυσμοῦ», καταλήγει ἁπλούστατα στό ἑξῆς: Ἡ σχέση ἀνάμεσα στό κεφάλαιο, τή συσσώρευση καί τό ἐπίπεδο τῶν μισθῶν δέν εἶναι παρά ἡ σχέση ἀνάμεσα στήν ἀπλήρωτη ἐργασία πού ἔχει μετατραπεῖ σέ κεφάλαιο καί στήν πρόσθετη ἐργασία πού ἀπαιτεῖται γιά τήν κίνηση τοῦ πρόσθετου κεφαλαίου. Ὥστε δέν πρόκειται καθόλου γιά μιά σχέση δυό μεγεθῶν ἀνεξάρτητων τοῦ ἑνός ἀπό τό ἄλλο, δηλ. ἀπό τή μιά τοῦ μεγέθους τοῦ κεφαλαίου καί ἀπό τήν ἄλλη τοῦ ἀριθμοῦ τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ, παρά σέ τελευταία ἀνάλυση μᾶλλον πρόκειται μόνο γιά τή σχέση ἀνάμεσα στήν ἀπλήρωτη καί στήν πληρωμένη ἐργασία τοῦ ἴδιου

* Βλ. τή σχετική σημείωση τῆς Σύντ. στό παράρτημα στό τέλος τοῦ βιβλίου

[77] Πρβλ. *Karl Marx:* «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», σελ. 165 κ. ἑ.

ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ. Ἄν αὐξάνει ἀρκετά γρήγορα ἡ μάζα τῆς παρεχόμενης ἀπό τήν ἐργατική τάξη καί συσσωρευόμενης ἀπό τήν τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν ἀπλήρωτης ἐργασίας, ὥστε νά μπορεῖ νά μετατρέπεται σέ κεφάλαιο μόνο μέ μιά ἔκτακτη προσθήκη πληρωμένης ἐργασίας, τότε αὐξάνει ὁ μισθός καί, ὅταν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μένουν ἀμετάβλητοι, μειώνεται ἀναλογικά ἡ ἀπλήρωτη ἐργασία. Μόλις ὅμως ἡ μείωση αὐτή ἀγγίξει τό σημεῖο πού ἡ ὑπερεργασία, πού τρέφει τό κεφάλαιο, δέν προσφέρεται πιά σέ κανονική ποσότητα, ἐκδηλώνεται μιά ἀντίδραση: κεφαλαιοποιεῖται ἕνα μικρότερο μέρος τοῦ εἰσοδήματος, ἡ συσσώρευση χωλαίνει καί ἡ ἀνοδική κίνηση τῶν μισθῶν δέχεται ἕνα ἀντιχτύπημα. Ἡ ἄνοδος τῆς τιμῆς τῆς ἐργασίας κρατιέται λοιπόν μέσα σέ ὅρια, πού ὄχι μόνον ἀφήνουν ἄθιχτη τή βάση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συστήματος, μά ἐξασφαλίζουν καί τήν ἀναπαραγωγή του σέ ἀναπτυσσόμενη κλίμακα. Ἔτσι ὁ νόμος τῆς κεφαλαιοκρατικῆς συσσώρευσης, πού δόλια τόν ἀνακήρυξαν φυσικό νόμο, ἐκφράζει στήν πραγματικότητα μόνο ὅτι ἡ φύση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς συσσώρευσης ἀποκλείει κάθε ἐλάττωση τοῦ βαθμοῦ ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας ἤ κάθε αὔξηση τῆς τιμῆς τῆς ἐργασίας, πού θά μποροῦσε νά ἀπειλήσει σοβαρά τή διαρκῆ ἀναπαραγωγή τῆς σχέσης τοῦ κεφαλαίου καί τήν ἀναπαραγωγή της σέ διαρκῶς διευρυνόμενη κλίμακα. Καί δέν μποροῦσε νἆναι διαφορετικά τά πράγματα σ' ἕναν τρόπο παραγωγῆς, ὅπου ὁ ἐργάτης ὑπάρχει γιά τίς ἀνάγκες ἀξιοποίησης ὑπαρχουσῶν ἀξιῶν, ἀντί, τό ἐναντίο, ὁ ὑλικός πλοῦτος νά ὑπάρχει γιά τίς ἀνάγκες ἀνάπτυξης τοῦ ἐργάτη. Ὅπως στή θρησκεία ὁ ἄνθρωπος κυριαρχεῖται ἀπό τό δημιούργημα τοῦ κεφαλιοῦ του, ἔτσι στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή κυριαρχεῖται ἀπό τό δημιούργημα τοῦ χεριοῦ του[77a].

2. ΣΧΕΤΙΚΗ ΜΕΙΩΣΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΒΛΗΤΟΥ ΜΕΡΟΥΣ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΣΤΗΝ ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΗΣ ΠΟΥ ΤΗ ΣΥΝΟΔΕΥΕΙ.

Σύμφωνα μέ τούς ἴδιους τούς οἰκονομολόγους, μιά αὔξηση τῶν μισθῶν δέν προκαλεῖται οὔτε ἀπό τόν ὄγκο τοῦ ὑπάρχοντος κοινωνικοῦ πλούτου, οὔτε ἀπό τό μέγεθος τοῦ ἀποχτημένου πιά κεφαλαίου, ἀλλά ἀποκλειστικά ἀπό τή συνεχιζόμενη αὔξηση τῆς συσσώρευσης καί τό βαθμό ταχύτητας τῆς αὔξησής της (Α. Σμίθ [«Πλοῦτος τῶν Ἐθνῶν»],

[77a] «Ἄν ἐπανέλθουμε λοιπόν στήν πρώτη μας ἀνάλυση, ὅπου ἀποδείχτηκε... πώς τό ἴδιο τό κεφάλαιο εἶναι μόνο τό προϊόν ἀνθρώπινης ἐργασίας,... τότε φαίνεται τελείως ἀκατανόητο πῶς ὁ ἄνθρωπος μπόρεσε νά πέσει κάτω ἀπό τήν κυριαρχία τοῦ δικοῦ του προϊόντος—τοῦ κεφαλαίου—καί νά ὑποταχθεῖ σ' αὐτό. Καί ἐπειδή αὐτή εἶναι ἡ ἀδιάψευστη πραγματικότητα, γεννιέται ἄθελα τό ἐρώτημα: πῶς κατάφερε ὁ ἐργάτης ἀπό κυρίαρχος τοῦ κεφαλαίου—μιά πού εἶναι δημιουργός του—νά γίνει δοῦλος τοῦ κεφαλαίου;» (*Von Thünen:* «Der isolierte Staat», Zweiter Teil, Zweite Abteilung Rostock 1863, σελ. 5, 6). Ἡ ἀξία τοῦ Τύνεν βρίσκεται στό ὅτι ἔθεσε τό ἐρώτημα. Ἡ ἀπάντησή του εἶναι ἁπλούστατα παιδαριώδης.

βιβλ. Ι, κεφ. 8). Ὡς τώρα ἔχουμε ἐξετάσει μονάχα μιά φάση αὐτοῦ τοῦ προτσές, τή φάση ἐκείνη ὅπου ἡ αὔξηση τοῦ κεφαλαίου συντελεῖται χωρίς νά μεταβάλλεται ἡ τεχνική σύνθεση τοῦ κεφαλαίου. Τό προτσές ὅμως προχωρεῖ πέρα ἀπ᾽ αὐτή τή φάση.

Ὅταν ὑπάρχουν πιά οἱ γενικές βάσεις τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συστήματος, στήν πορεία τῆς συσσώρευσης παρουσιάζεται πάντα ἕνα σημεῖο, ὅπου ἡ ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικότητας τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας γίνεται ὁ πιό ἰσχυρός μοχλός τῆς συσσώρευσης. «Ἡ ἴδια αἰτία —λέει ὁ Α. Σμίθ—πού ἀνεβάζει τούς μισθούς, καί συγκεκριμένα ἡ αὔξηση τοῦ κεφαλαίου, ὁδηγεῖ στό ἀνέβασμα τῶν παραγωγικῶν ἱκανοτήτων τῆς ἐργασίας καί δίνει τή δυνατότητα σέ μιά μικρότερη ποσότητα ἐργασίας νά παράγει μεγαλύτερη ποσότητα προϊόντων».

Ἄν παραβλέψουμε τούς φυσικούς ὅρους, ὅπως εἶναι ἡ γονιμότητα τοῦ ἐδάφους κλπ., καί τή δεξιοτεχνία τῶν ἀνεξάρτητων καί απομονωμένα ἐργαζόμενων παραγωγῶν, πού ὡστόσο ἐκδηλώνεται περισσότερο ποιοτικά στήν ποιότητα τοῦ προϊόντος, παρά ποσοτικά στή μάζα τοῦ προϊόντος, ὁ κοινωνικός βαθμός παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας ἐκφράζεται στή σχετική ποσοτική ἔκταση τῶν μέσων παραγωγῆς πού ἕνας ἐργάτης τά μετατρέπει σέ προϊόν στή διάρκεια καθορισμένου χρόνου καί μέ τήν ἴδια ἔνταση τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ἡ μάζα τῶν μέσων παραγωγῆς, πού μ᾽ αὐτά ἐργάζεται ὁ ἐργάτης, αὐξάνει μαζί μέ τήν ἄνοδο τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας του. Αὐτά τά μέσα παραγωγῆς παίζουν ἐδῶ διπλό ρόλο. Ἡ αὔξηση τῶν μέν εἶναι συνέπεια, ἡ αὔξηση τῶν δέ ὅρος τῆς αὐξανόμενης παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας. Λογουχάρη, μέ τό μανουφακτουρικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας καί μέ τή χρησιμοποίηση μηχανῶν πετυχαίνεται στό ἴδιο χρονικό διάστημα ἡ κατεργασία περισσότερης πρώτης ὕλης, δηλαδή στό προτσές τῆς παραγωγῆς μπαίνει μιά μεγαλύτερη μάζα πρώτης ὕλης καί βοηθητικῶν ὑλικῶν. Αὐτό εἶναι συνέπεια τῆς αὐξανόμενης παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ μάζα τῶν χρησιμοποιούμενων μηχανῶν, ζώων ἐργασίας, χημικῶν λιπασμάτων, ἀποστραγγιστικῶν σωλήνων κλπ. ἀποτελεῖ ὅρο τῆς ἀναπτυσσόμενης παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τή μάζα τῶν μέσων παραγωγῆς πού εἶναι συγκεντρωμένα σέ χτίρια, γιγάντια καμίνια, μέσα μεταφορᾶς κλπ. Ἀδιάφορο ὅμως ἄν ἀποτελοῦν ὅρο ἤ συνέπεια, οἱ αὐξανόμενες διαστάσεις τῶν μέσων παραγωγῆς σέ σύγκριση μέ τήν ἐργατική δύναμη πού ἑνώνεται μ᾽ αὐτά ἐκφράζουν τήν αὐξανόμενη παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας*. Ἑπομένως, ἡ αὔξηση τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας φανερώνεται στήν ἐλάττωση τῆς μάζας τῆς ἐργασίας σχετικά μέ τή μάζα τῶν μέσων παραγωγῆς πού κινεῖ, ἤ στή μείωση τοῦ μεγέθους τοῦ ὑποκειμενικοῦ παράγοντα τοῦ προτσές ἐργασίας σέ σύγκριση μέ τούς ἀντικειμενικούς του παράγοντες.

* Στή γαλλική ἔκδοση τοῦ «Κεφαλαίου» (Paris 1873), πού τή θεώρησε ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ, ὑπάρχει στό σημεῖο αὐτό ἡ παρακάτω παρεμβολή:

«Κατά τή γέννηση τῆς μεγάλης βιομηχανίας ἀνακάλυψαν στήν Ἀγγλία μιά μέθοδο μετατροπῆς τοῦ λυωμένου μέ κώκ χυτοσίδερου σέ ἐλατοσίδερο. Ἡ μέθοδος αὐτή, πού λέγεται puddling καί πού συνίσταται στό καθάρισμα τοῦ λυωμένου σίδερου μέσα σέ φούρνους εἰδικῆς κατασκευῆς, εἶχε σάν ἀποτέλεσμα νά μεγαλώσουν τεράστια οἱ ὑψικάμινες, νά χρησιμοποιηθοῦν συσκευές γιά τή διοχέτευση θερμοῦ ἀέρα κλπ., τέλος ὁδήγησε σέ τέτια αὔξηση τῶν μέσων ἐργασίας καί τῆς πρώτης ὕλης πού κινοῦσε ἡ ἴδια ποσότητα ἐργασίας, ὥστε ὕστερα ἀπό λίγο τό σίδερο παραγόταν ἀρκετά ἄφθονο καί ἀρκετά φτηνό γιά νά διώξει τήν πέτρα καί τό ξύλο ἀπό ἕνα σωρό ἐφαρμογές τους. Ἐπειδή τό σίδερο καί τό κάρβουνο εἶναι οἱ μεγάλοι μοχλοί τῆς σύγχρονης βιομηχανίας, δέ θά μποροῦσε νά ὑπερβάλλει κανείς τήν τεράστια σημασία αὐτῆς τῆς καινοτομίας.

Ἡ ἀλλαγή αὐτή στήν τεχνική σύνθεση τοῦ κεφαλαίου, ἡ αὔξηση τῆς μάζας τῶν μέσων παραγωγῆς σέ σύγκριση μέ τή μάζα τῆς ἐργασίας πού τά ζωογονεῖ, ἀντικαθρεφτίζεται στήν ἀξιακή του σύνθεση,

Ὡστόσο ὁ puddler, ὁ ἐργάτης πού ἀσχολεῖται μέ τό καθάρισμα τοῦ λυωμένου σίδερου, ἐκτελεῖ χειρωναχτική ἐργασία τέτια, ὥστε τό μέγεθος τῶν φούρνων πού μπορεῖ νά ἐπιμελεῖται περιορίζεται ἀπό τίς προσωπικές του ἱκανότητες, καί ἀκριβῶς αὐτός ὁ περιορισμός εἶναι πού σταματάει σήμερα τή θαυμαστή ἄνοδο τῆς μεταλλουργίας πού σημειώθηκε ἀπό τό 1780 καί δῶ, ἀπό τότε δηλ. πού χρονολογεῖται ἡ ἐφεύρεση τῆς μεθόδου puddling.

„Γεγονός εἶναι—ἀναφωνεῖ τό «Engineering», ἕνα ἀπό τά ὄργανα τῶν ἄγγλων μηχανικῶν,—γεγονός εἶναι πώς ἡ ἀπαρχαιωμένη μέθοδος τοῦ puddling μέ τό χέρι δέν εἶναι παρά ὑπόλειμμα τῆς βαρβαρότητας (the fact is that the old process of hand-puddling is little better than a barbarism)... Ἡ σημερινή τάση τῆς βιομηχανίας μας εἶναι νά ἐπεξεργάζεται διαρκῶς περισσότερα ὑλικά στίς διάφορες βαθμίδες τῆς παραγωγῆς. Γιαυτό, σχεδόν κάθε χρόνο βλέπουμε νά γεννιοῦνται πιό μεγάλες ὑψικάμινες, πιό βαριές ἀτμόσφυρες, πιό ἰσχυρά ἔλαστρα καί πιό γιγάντια ἐργαλεῖα πού χρησιμοποιοῦνται στούς πολυάριθμους κλάδους τῆς μεταλλοβιομηχανίας. Μέσα σ᾽ αὐτή τή γενική αὔξηση—αὔξηση τῶν μέσων παραγωγῆς σέ σχέση μέ τή χρησιμοποιούμενη ἐργασία—ἡ μέθοδος puddling ἔμεινε σχεδόν στάσιμη καί βάζει σήμερα ἀφόρητα ἐμπόδια στή βιομηχανική ἀνάπτυξη... Ἔτσι ἄρχισαν κιόλας σήμερα ν᾽ ἀντικατασταίνουν σ᾽ ὅλα τά ἐργοστάσια τή μέθοδο αὐτή μέ αὐτόματα περιστρεφόμενους φούρνους, πού εἶναι σέ θέση νά δίνουν τεράστιες φουρνιές πού ξεπερνοῦν τελείως τά ὅρια τῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας“ («The Engineering», 13 τοῦ Ἰούνη 1874).

Ἀφοῦ λοιπόν ἡ μέθοδος puddling ἔφερε ἐπανάσταση στή σιδηροβιομηχανία καί προκάλεσε μιά τεράστια αὔξηση τῶν μέσων ἐργασίας καί τῆς μάζας τῆς πρώτης ὕλης πού τήν ἐπεξεργάζεται μιά ὁρισμένη ποσότητα ἐργασίας, μετατράπηκε στήν πορεία τῆς συσσώρευσης σέ οἰκονομικό ἐμπόδιο, ἀπό τό ὁποῖο ἄρχισαν τώρα ν᾽ ἀπαλλάσσονται μέ νέες μέθοδες, κατάλληλες νά παραμερίσουν τά ἐμπόδια πού βάζει ἀκόμα στήν παραπέρα ἀνάπτυξη τῶν ὑλικῶν μέσων παραγωγῆς σέ σχέση μέ τή χρησιμοποιούμενη ἐργασία. Αὐτή εἶναι ἡ ἱστορία ὅλων τῶν ἀνακαλύψεων καί ἐφευρέσεων πού ἐμφανίζονται σάν συνακόλουθο τῆς συσσώρευσης, ὅπως ἐξάλλου τόχουμε ἀποδείξει σκιαγραφώντας τήν πορεία τῆς σύγχρονης παραγωγῆς ἀπό τίς ἀρχές της ὥς τήν ἐποχή μας.

Καθώς λοιπόν προχωρεῖ ἡ συσσώρευση δέν ἔχουμε μόνο ποσοτική καί ταυτόχρονη αὔξηση τῶν διάφορων ὑλικῶν στοιχείων τοῦ κεφαλαίου: ἡ ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας πού φέρνει αὐτή ἡ πρόοδος ἐκδηλώνεται ἐπίσης μέ ποιοτικές ἀλλαγές, μέ βαθμιαῖες ἀλλαγές στήν τεχνική σύνθεση τοῦ κεφαλαίου, πού ὁ ἀντικειμενικός του παράγοντας κερδίζει προοδευτικά σέ μέγεθος σέ σχέση μέ τόν ὑποκειμενικό του παράγοντα, δηλαδή ἡ μάζα τῶν μέσων ἐργασίας καί τῶν πρώτων ὑλῶν αὐξάνει ὁλοένα καί περισσότερο σέ σύγκριση μέ τήν ποσότητα τῶν ἐργατικῶν δυνάμεων πού ἀπαιτοῦνται γιά τή χρησιμοποίησή τους. Στό μέτρο λοιπόν πού ἡ αὔξηση τοῦ κεφαλαίου κάνει πιό παραγωγική τήν ἐργασία, μειώνει τή ζήτηση ἐργασίας σέ σχέση μέ τό μέγεθός του».—*Σύντ.*

στήν αὔξηση τοῦ σταθεροῦ συστατικοῦ τῆς ἀξίας τοῦ κεφαλαίου σέ βάρος τοῦ μεταβλητοῦ της συστατικοῦ. Ἔτσι λχ. ἄν ὑποθέσουμε πώς ἀπό ἕνα κεφάλαιο ξοδεύονται στήν ἀρχή τά 50% γιά μέσα παραγωγῆς καί τά 50% γιά ἐργατική δύναμη, ἀργότερα, μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ βαθμοῦ παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας, θά ξοδεύονται τά 80% γιά μέσα παραγωγῆς καί τά 20% γιά ἐργατική δύναμη κ.ο.κ. Αὐτός ὁ νόμος τῆς προοδευτικῆς αὔξησης τοῦ σταθεροῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου σέ σχέση μέ τό μεταβλητό ἐπιβεβαιώνεται σέ κάθε βῆμα (ὅπως δείξαμε κιόλας πιό πάνω) μέ τή συγκριτική ἀνάλυση τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων, ἀδιάφορο ἄν συγκρίνουμε διάφορες οἰκονομικές ἐποχές τοῦ ἴδιου ἔθνους ἤ διάφορα ἔθνη τῆς ἴδιας ἐποχῆς. Τό σχετικό μέγεθος τοῦ στοιχείου ἐκείνου τῆς τιμῆς, πού ἀντιπροσωπεύει μόνο τήν ἀξία τῶν καταναλωμένων μέσων παραγωγῆς, δηλ. τό σταθερό μέρος τοῦ κεφαλαίου, θά εἶναι ἀπευθείας ἀνάλογο καί τό σχετικό μέγεθος τοῦ ἄλλου στοιχείου τῆς τιμῆς πού πληρώνει τήν ἐργασία, δηλ. ἐκείνου πού ἀντιπροσωπεύει τό μεταβλητό μέρος τοῦ κεφαλαίου, θά εἶναι γενικά ἀντιστρόφως ἀνάλογο πρός τήν πρόοδο τῆς συσσώρευσης.

Ἡ μείωση τοῦ μεταβλητοῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου σέ σχέση μέ τό σταθερό, δηλ. ἡ ἀλλαγμένη σύνθεση τῆς ἀξίας τοῦ κεφαλαίου, δείχνει ὡστόσο μόνο κατά προσέγγιση τήν ἀλλαγή στή σύνθεση τῶν ὑλικῶν συστατικῶν του. Ἄν λχ. σήμερα ἡ ἀξία τοῦ κεφαλαίου πού εἶναι τοποθετημένο στήν κλωστουργία ἀποτελεῖται κατά $^7/_8$ ἀπό σταθερό καί κατά $^1/_8$ ἀπό μεταβλητό κεφάλαιο, ἐνῶ στίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰώνα ἀποτελοῦνταν κατά τό $^1/_2$ ἀπό σταθερό καί κατά τό $^1/_2$ ἀπό μεταβλητό κεφάλαιο, ἀντίθετα ἡ μάζα τῆς πρώτης ὕλης, τῶν μέσων ἐργασίας κλπ., πού καταναλώνει σήμερα παραγωγικά μιά καθορισμένη ποσότητα κλωστουργικῆς ἐργασίας, εἶναι πολλές ἑκατοντάδες φορές μεγαλύτερη ἀπ᾿ ὅ,τι ἦταν στίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰώνα. Ἡ αἰτία αὐτοῦ τοῦ φαινομένου βρίσκεται ἁπλούστατα στό ὅτι ὅταν αὐξάνει ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας δέν αὐξάνει μόνο ὁ ὄγκος τῶν μέσων παραγωγῆς πού καταναλώνει, μά πέφτει καί ἡ ἀξία τους σέ σύγκριση μέ τόν ὄγκο τους. Ἡ ἀξία τους αὐξάνει λοιπόν ἀπόλυτα, ὄχι ὅμως στήν ἴδια ἀναλογία πού αὐξάνει ὁ ὄγκος τους. Γιαυτό, ἡ αὔξηση τῆς διαφορᾶς ἀνάμεσα στό σταθερό καί τό μεταβλητό κεφάλαιο εἶναι πολύ μικρότερη ἀπό τήν αὔξηση τῆς διαφορᾶς ἀνάμεσα στή μάζα τῶν μέσων παραγωγῆς, στά ὁποῖα μετατρέπεται τό σταθερό κεφάλαιο, καί στή μάζα τῆς ἐργατικῆς δύναμης, στήν ὁποία μετατρέπεται τό μεταβλητό κεφάλαιο. Ἡ πρώτη διαφορά αὐξάνει ὅταν αὐξάνει ἡ δεύτερη, ἀλλά σέ μικρότερο βαθμό.

Ἄλλωστε, ἄν ἡ πρόοδος τῆς συσσώρευσης μειώνει τό σχετικό μέγεθος τοῦ μεταβλητοῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου, αὐτό δέ σημαίνει καθόλου πώς ἀποκλείει τήν αὔξηση τοῦ ἀπόλυτου μεγέθους του. Ἄς ὑποθέσουμε πώς μιά κεφαλαιακή ἀξία διασπᾶται στήν ἀρχή σέ 50% σταθερό καί σέ 50% μεταβλητό κεφάλαιο καί ἀργότερα σέ 80% σταθερό καί 20% μεταβλητό. Ἄν στό μεταξύ τό ἀρχικό κεφάλαιο, πού ἦταν λχ. 6000 λίρ. στ., ἔχει αὐξηθεῖ σέ 18 000 λίρ. στ., τό μεταβλητό

του συστατικό θάχει ἐπίσης αὐξηθεῖ κατά $^1/_5$. Ἦταν 3000 λίρ. στ. καί εἶναι τώρα 3600 λίρ. στ. Ἐκεῖ ὅμως πού προηγούμενα θ᾿ ἀρκοῦσε μιά αὔξηση τοῦ κεφαλαίου κατά 20% γιά ν᾿ ἀνεβάσει τή ζήτηση ἐργασίας κατά 20%, τώρα γιά νά γίνει αὐτό χρειάζεται τριπλασιασμός τοῦ ἀρχικοῦ κεφαλαίου.

Στό τέταρτο μέρος δείξαμε πῶς ἡ ἀνάπτυξη τῆς κοινωνικῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας προϋποθέτει τή συνεργασία σέ μεγάλη κλίμακα, πῶς μόνο μ᾿ αὐτή τήν προϋπόθεση μπορεῖ νά ὀργανωθεῖ ὁ καταμερισμός καί ὁ συνδυασμός τῆς ἐργασίας, νά γίνει οἰκονομία σέ μέσα παραγωγῆς μέ τή μαζική συγκέντρωση μέσων ἐργασίας, νά δημιουργηθοῦν τέτια μέσα ἐργασίας, πού ἀπό τήν ἴδια τήν ὑλική σύστασή τους μποροῦν νά χρησιμοποιοῦνται μόνο ἀπό κοινοῦ—λχ. ἕνα σύστημα μηχανῶν—νά μποῦν στήν ὑπηρεσία τῆς παραγωγῆς τεράστιες φυσικές δυνάμεις καί νά μετατραπεῖ τό προτσές παραγωγῆς σέ τεχνολογική ἐφαρμογή τῆς ἐπιστήμης. Πάνω στή βάση τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, ὅπου τά μέσα παραγωγῆς εἶναι ἰδιοχτησία ἰδιωτῶν, ὅπου ὁ χειρωνακτικός ἐργάτης εἴτε παράγει ἐμπορεύματα ἀπομονωμένος καί ἀνεξάρτητος, εἴτε πουλάει σάν ἐμπόρευμα τήν ἐργατική του δύναμη γιατί τοῦ λείπουν τά μέσα γιά δική του ἐπιχείρηση, ἡ προϋπόθεση πού ἀναφέραμε πραγματοποιεῖται μόνο μέ τήν αὔξηση τῶν ἀτομικῶν κεφαλαίων ἤ στό μέτρο πού τά μέσα παραγωγῆς καί συντήρησης τῆς κοινωνίας μετατρέπονται σέ ἀτομική ἰδιοχτησία κεφαλαιοκρατῶν. Στό ἔδαφος τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς ἡ παραγωγή μεγάλης κλίμακας μπορεῖ ν᾿ ἀναπτυχθεῖ μονάχα μέ κεφαλαιοκρατική μορφή. Γιαυτό τό λόγο, προϋπόθεση τοῦ εἰδικά κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς εἶναι μιά κάποια συσσώρευση κεφαλαίου στά χέρια ἀτομικῶν ἐμπορευματοπαραγωγῶν. Γιαυτό ἔπρεπε νά προϋποθέσουμε τήν ὕπαρξη μιᾶς τέτιας συσσώρευσης κατά τό πέρασμα ἀπό τή χειροτεχνία στήν κεφαλαιοκρατική ἐπιχείρηση. Μποροῦμε νά τήν ὀνομάσουμε πρωταρχική συσσώρευση, ἐπειδή δέν εἶναι ἱστορικό ἀποτέλεσμα, ἀλλά ἱστορική βάση τῆς εἰδικά κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Ἐδῶ δέ χρειάζεται ἀκόμα νά ἐξετάσουμε πῶς γεννιέται αὐτή ἡ πρωταρχική συσσώρευση. Ἀρκεῖ μόνο ὅτι ἀποτελεῖ τήν ἀφετηρία. Ὅλες ὅμως οἱ μέθοδες γιά τό ἀνέβασμα τῆς κοινωνικῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας, πού ἀναφύονται πάνω σ᾿ αὐτή τή βάση, εἶναι ταυτόχρονα μέθοδες αὔξησης τῆς παραγωγῆς ὑπεραξίας ἤ ὑπερπροϊόντος, πού μέ τή σειρά του ἀποτελεῖ τό δημιουργό στοιχεῖο τῆς συσσώρευσης. Εἶναι λοιπόν ταυτόχρονα μέθοδες τῆς παραγωγῆς κεφαλαίου μέ κεφάλαιο ἤ μέθοδες ἐπιταχυμένης συσσώρευσής του. Ἡ συνεχής ξαναμετατροπή ὑπεραξίας σέ κεφάλαιο ἐκφράζεται σάν αὐξανόμενο μέγεθος τοῦ κεφαλαίου πού μπαίνει στό προτσές παραγωγῆς. Ἡ συνεχής αὐτή ξαναμετατροπή γίνεται μέ τή σειρά της ἡ βάση μιᾶς διεύρυνσης τῆς κλίμακας τῆς παραγωγῆς, τῶν μεθόδων γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας πού τή συνοδεύουν καί τῆς ἐπιταχυμένης παραγωγῆς ὑπεραξίας. Ἄν λοιπόν ἕνας ὁρισμένος βαθμός συσσώρευσης κεφαλαίου ἐμφανίζεται σάν ὅρος τοῦ εἰδικά κεφα-

λαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ὁ τρόπος αὐτός ἀντεπενεργώντας προκαλεῖ μιά ἐπιταχυμένη συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου. Γιαυτό, μέ τή συσσώρευση τόῦ κεφαλαίου ἀναπτύσσεται ὁ εἰδικά κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς καί μέ τόν εἰδικά κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς ἀναπτύσσεται ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου. Οἱ δυό αὐτοί οἰκονομικοί παράγοντες προκαλοῦν, χάρη στή σύνθετη σχέση τῆς ἀμοιβαίας ὤθησής τους, τήν ἀλλαγή ἐκείνη στήν τεχνική σύνθεση τοῦ κεφαλαίου, μέ τήν ὁποία τό μεταβλητό συστατικό γίνεται ὁλοένα καί πιό μικρό σέ σύγκριση μέ τό σταθερό.

Κάθε ἀτομικό κεφάλαιο ἀποτελεῖ μιά μεγαλύτερη ἤ μικρότερη συγκέντρωση μέσων παραγωγῆς μέ ἀντίστοιχη ἐξουσία πάνω σέ μιά μεγαλύτερη ἤ μικρότερη στρατιά ἐργατῶν. Κάθε συσσώρευση γίνεται τό μέσο νέας συσσώρευσης. Αὐξάνοντας τή μάζα τοῦ πλούτου πού λειτουργεῖ σάν κεφάλαιο, διευρύνει τή συγκέντρωσή του στά χέρια ἀτομικῶν κεφαλαιοκρατῶν, ἑπομένως καί τή βάση τῆς παραγωγῆς σέ μεγάλη κλίμακα καί τῶν εἰδικά κεφαλαιοκρατικῶν μεθόδων παραγωγῆς. Ἡ αὔξηση τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου συντελεῖται μέ τήν αὔξηση πολλῶν ἀτομικῶν κεφαλαίων. Ἄν ὑποθέσουμε πώς μένουν ἀμετάβλητοι ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι, τά ἀτομικά κεφάλαια, καί μαζί τους οἱ συγκεντρώσεις τῶν μέσων παραγωγῆς, αὐξάνουν στήν ἀναλογία πού ἀποτελοῦν πολλοστημόρια τοῦ συνολικοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου. Ταυτόχρονα ἀποσποῦνται καταβολάδες ἀπό τά ἀρχικά κεφάλαια καί λειτουργοῦν σάν καινούργια αὐτοτελῆ κεφάλαια. Ἐδῶ μεγάλο ρόλο παίζει μεταξύ ἄλλων καί τό μοίρασμα τῆς περιουσίας ἀνάμεσα στά μέλη τῶν οἰκογενειῶν τῶν κεφαλαιοκρατῶν. Γιαυτό, ὅταν αὐξάνει ἡ συσσώρευση, αὐξάνει λίγο-πολύ καί ὁ ἀριθμός τῶν κεφαλαιοκρατῶν. Δυό σημεῖα χαρακτηρίζουν αὐτό τό εἶδος τῆς συγκέντρωσης, πού στηρίζεται ἄμεσα στή συσσώρευση ἤ μάλλον πού εἶναι ταυτόσημη μ᾽ αὐτήν. Πρῶτο: Ἡ αὐξανόμενη συγκέντρωση τῶν μέσων παραγωγῆς τῆς κοινωνίας στά χέρια ἀτομικῶν κεφαλαιοκρατῶν περιορίζεται—ὅταν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μένουν ἀμετάβλητοι—ἀπό τό βαθμό αὔξησης τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου. Δεύτερο: Τό μέρος τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου, πού εἶναι τοποθετημένο σέ κάθε ξεχωριστή σφαίρα παραγωγῆς, μοιράζεται ἀνάμεσα σέ πολλούς κεφαλαιοκράτες, πού βρίσκονται ἀντιμέτωποι ὁ ἕνας στόν ἄλλο σάν ἀνεξάρτητοι καί συναγωνιζόμενοι μεταξύ τους ἐμπορευματοπαραγωγοί. Ἑπομένως, ἡ συσσώρευση καί ἡ συγκέντρωση πού τή συνοδεύει ὄχι μόνο κατακομματιάζονται σκορπισμένες σέ πολλά σημεῖα, ἀλλά καί ἡ αὔξηση τοῦ λειτουργοῦντος κεφαλαίου παρεμποδίζεται μέ τό σχηματισμό καινούργιων καί τή διάσπαση παλιῶν κεφαλαίων. Γιαυτό, ἄν ἀπό τή μιά μεριά ἡ συσσώρευση παρουσιάζεται σάν αὐξανόμενη συγκέντρωση τῶν μέσων παραγωγῆς καί τῆς ἐξουσίας πάνω στήν ἐργασία, ἀπό τήν ἄλλη παρουσιάζεται σάν ἀμοιβαία ἀπώθηση πολλῶν ἀτομικῶν κεφαλαίων.

Ἐνάντια σ᾽ αὐτό τό κατακομμάτιασμα τοῦ συνολικοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου σέ πολλά ἀτομικά κεφάλαια ἤ ἐνάντια στήν ἀμοιβαία ἀπώθηση τῶν κλασμάτων του δρᾶ ἡ ἕλξη τους. Αὐτή πιά δέν εἶναι ἁπλή,

ταυτόσημη μέ τή συσσώρευση συγκέντρωση μέσων παραγωγῆς καί ἐξουσίας πάνω σέ ἐργασία. Εἶναι συγκέντρωση σχηματισμένων πιά κεφαλαίων, κατάργηση τῆς ἀτομικῆς τους αὐτοτέλειας, ἀπαλλοτρίωση ἑνός κεφαλαιοκράτη ἀπό ἄλλον, μετατροπή πολλῶν μικρῶν κεφαλαίων σέ λίγα μεγάλα. Τό προτσές αὐτό διακρίνεται ἀπό τό πρῶτο κατά τό ὅτι προϋποθέτει μόνο μιά διαφορετική κατανομή τῶν κεφαλαίων πού ἤδη ὑπάρχουν καί λειτουργοῦν, τό πεδίο δράσης του, ἑπομένως, δέν περιορίζεται ἀπό τήν ἀπόλυτη αὔξηση τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου ἤ ἀπό τά ἀπόλυτα ὅρια τῆς συσσώρευσης. Τό κεφάλαιο αὐξάνει ἐδῶ κατά μεγάλες μάζες σ᾽ ἕνα χέρι, ἐπειδή ἐκεῖ χάνεται ἀπό πολλά χέρια. Αὐτή εἶναι ἡ καθαυτό συγκεντροποίηση [Zentralisation] σέ διάκριση ἀπό τή συσσώρευση καί τή συγκέντρωση [Konzentration].

Ἐδῶ δέν μποροῦμε ν᾽ ἀναπτύξουμε τούς νόμους αὐτῆς τῆς συγκεντροποίησης τῶν κεφαλαίων, δηλ. τῆς ἕλξης κεφαλαίου ἀπό κεφάλαιο. Ἀρκεῖ ν᾽ ἀναφέρουμε σύντομα μερικά γεγονότα. Ἡ πάλη τοῦ συναγωνισμοῦ διεξάγεται μέ τό φτήναιμα τῶν ἐμπορευμάτων. Ἡ φτήνια τῶν ἐμπορευμάτων ἐξαρτιέται, caeteris paribus [ὅταν ὅλοι οἱ ἄλλοι ὅροι μένουν ἀμετάβλητοι], ἀπό τήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, καί ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας ἐξαρτιέται ἀπό τήν κλίμακα τῆς παραγωγῆς. Γιαυτό τά μεγάλα κεφάλαια νικοῦν τά μικρά. Ἄς θυμηθοῦμε ἀκόμα πώς μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς αὐξάνει τό ἐλάχιστο μέγεθος τοῦ ἀτομικοῦ κεφαλαίου, πού ἀπαιτεῖται γιά νά διεξαχθεῖ κάτω ἀπό κανονικούς ὅρους μιά ἐπιχείρηση. Γιαυτό τά μικρότερα κεφάλαια ὠθοῦνται πρός σφαῖρες παραγωγῆς πού ἡ μεγάλη βιομηχανία τίς ἔχει καταχτήσει μόνο σποραδικά ἤ ἀτελῶς. Ἐδῶ ἡ μανία τοῦ συναγωνισμοῦ εἶναι ἀπευθείας ἀνάλογη πρός τόν ἀριθμό καί ἀντιστρόφως ἀνάλογη πρός τό μέγεθος τῶν ἀνταγωνιζόμενων κεφαλαίων. Τελειώνει πάντα μέ τόν ἀφανισμό πολλῶν μικρῶν κεφαλαιοκρατῶν, πού τά κεφάλαιά τους ἐνμέρει περνᾶνε στά χέρια τοῦ νικητῆ καί ἐνμέρει ἀφανίζονται. Ἐκτός ἀπ᾽ αὐτό μαζί μέ τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή σχηματίζεται μιά τελείως καινούργια δύναμη, τό πιστωτικό σύστημα, πού στίς ἀρχές του εἰσχωρεῖ λαθραῖα σάν μετριόφρων βοηθός τῆς συσσώρευσης, προσελκύει μέ ἀόρατα νήματα στά χέρια ἀτομικῶν ἤ συνεταιρισμένων κεφαλαιοκρατῶν τά μεγαλύτερα ἤ μικρότερα χρηματικά ποσά πού εἶναι σκόρπια πάνω στήν ἐπιφάνεια τῆς κοινωνίας, γίνεται ὅμως σέ λίγο ἕνα καινούργιο καί τρομερό ὅπλο στήν πάλη τοῦ συναγωνισμοῦ καί τελικά μετατρέπεται σέ ἕνα τεράστιο κοινωνικό μηχανισμό γιά τή συγκεντροποίηση τῶν κεφαλαίων.

Στό βαθμό πού ἀναπτύσσεται ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή καί συσσώρευση, στόν ἴδιο βαθμό ἀναπτύσσονται καί ὁ συναγωνισμός καί ἡ πίστη, αὐτοί οἱ δυό ἰσχυρότεροι μοχλοί τῆς συγκεντροποίησης. Παράλληλα, ἡ πρόοδος τῆς συσσώρευσης αὐξάνει τή συγκεντροποιήσιμη ὕλη, δηλ. τά ἀτομικά κεφάλαια, ἐνῶ ἡ διεύρυνση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς δημιουργεῖ ἀλλοῦ τήν κοινωνική ἀνάγκη καί ἀλλοῦ τά τεχνικά μέσα γιά κεῖνες τίς τεράστιες βιομηχανικές ἐπιχειρήσεις, πού ἡ πραγματοποίησή τους ἐξαρτιέται ἀπό μιά προηγούμενη συγκεντρο-

ποίηση τοῦ κεφαλαίου. Σήμερα λοιπόν εἶναι πιό δυνατή ἀπό κάθε ἄλλη φορά ἡ ἀμοιβαία δύναμη ἕλξης τῶν ἀτομικῶν κεφαλαίων καί ἡ τάση πρός συγκεντροποίηση. Ὅμως, ἄν καί ἡ σχετική ἔκταση καί ἔνταση τῆς συγκεντροποιητικῆς κίνησης καθορίζεται ὥς ἕνα βαθμό ἀπό τό μέγεθος τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ πλούτου, πού ἔχει κιόλας ἐπιτευχθεῖ, καί ἀπό τήν ὑπεροχή τοῦ οἰκονομικοῦ μηχανισμοῦ, ὡστόσο ἡ πρόοδος τῆς συγκεντροποίησης δέν ἐξαρτιέται καθόλου ἀπό τή θετική ποσοτική αὔξηση τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου. Καί αὐτό ξεχωρίζει είδικά τή συγκεντροποίηση ἀπό τή συγκέντρωση, πού δέν εἶναι παρά μιά διαφορετική ἔκφραση γιά τήν ἀναπαραγωγή σέ διευρυμένη κλίμακα. Ἡ συγκεντροποίηση μπορεῖ νά ἐπέλθει μέ μιά ἁπλή διαφορετική κατανομή τῶν κεφαλαίων πού ὑπάρχουν πιά, μέ μιά ἁπλή ἀλλαγή τῆς ποσοτικῆς διάταξης τῶν συστατικῶν μερῶν τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου. Τό κεφάλαιο μπορεῖ ν' αὐξάνει ἐδῶ σέ τεράστιες μάζες στά χέρια ἑνός ἀτόμου, ἐπειδή ἀφαιρεῖται ἐκεῖ ἀπό πολλά ἀτομικά χέρια. Σέ ἕνα δοσμένο κλάδο παραγωγῆς ἡ συγκεντροποίηση θάφτανε τά ἔσχατα ὅριά της, ἄν ὅλα τά κεφάλαια πού εἶναι τοποθετημένα σ' αὐτόν συγχωνεύονταν σέ ἕνα μοναδικό κεφάλαιο[77β]. Σέ μιά δοσμένη κοινωνία τό ὅριο αὐτό θά πετυχαινόταν μόνο τή στιγμή πού τό συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο θά συνενωνόταν στά χέρια εἴτε ἑνός μόνον κεφαλαιοκράτη, εἴτε μιᾶς μόνης ἑταιρίας κεφαλαιοκρατῶν.

Ἡ συγκεντροποίηση συμπληρώνει τό ἔργο τῆς συσσώρευσης, δίνοντας στούς βιομήχανους κεφαλαιοκράτες τή δυνατότητα νά ἐπεκτείνουν τήν κλίμακα τῶν ἐπιχειρήσεών τους. Εἴτε τό τελευταῖο αὐτό ἀποτέλεσμα εἶναι συνέπεια τῆς συσσώρευσης ἤ τῆς συγκεντροποίησης εἴτε ἡ συγκεντροποίηση συντελεῖται μέ τό βίαιο τρόπο τῆς προσάρτησης—ὅπου ὁρισμένα κεφάλαια γίνονται τόσο ἰσχυρά κέντρα ἕλξης γιά ἄλλα, πού σπᾶνε τήν ἀτομική τους συνοχή καί κατόπι ἕλκουν τά ξεχωριστά τους κομμάτια—εἴτε ἡ συγχώνευση ἑνός πλήθους σχηματισμένων πιά ἤ σχηματιζόμενων κεφαλαίων γίνεται μέ τήν ὁμαλότερη μέθοδο τῆς συγκρότησης μετοχικῶν ἑταιριῶν—τό οἰκονομικό ἀποτέλεσμα παραμένει τό ἴδιο. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν διαστάσεων τῶν βιομηχανικῶν ἱδρυμάτων ἀποτελεῖ παντοῦ τήν ἀφετηρία γιά μιά εὐρύτερη ὀργάνωση τῆς συνολικῆς ἐργασίας πολλῶν, γιά μιά πιό πλατιά ἀνάπτυξη τῶν ὑλικῶν κινητήριων δυνάμεών της, δηλαδή γιά τήν προοδευτική μετατροπή κομματιασμένων καί ρουτινιασμένων προτσές παραγωγῆς σέ κοινωνικά συνδυασμένα καί ἐπιστημονικά διευθυνόμενα προτσές παραγωγῆς.

Εἶναι ὅμως φανερό πώς ἡ συσσώρευση, ἡ βαθμιαία αὔξηση τοῦ κεφαλαίου μέ τήν ἀναπαραγωγή, πού ἡ κίνησή της μετατρέπεται ἀπό κυκλική σέ σπειροειδῆ, εἶναι μιά πολύ ἀργή διαδικασία σέ σύγκριση

77β [*Ὑποσημείωση στήν 4η ἔκδοση.*—Τά νεότατα ἀγγλικά καί ἀμερικάνικα «τράστ» τείνουν κιόλας πρός αὐτό τό σκοπό, προσπαθώντας νά συνενώσουν σέ μιά μεγάλη μετοχική ἑταιρία, πού στήν πράξη θά ἀσκεῖ τό μονοπώλιο, τουλάχιστον ὅλα τά μεγάλα ἐργοστάσια ἑνός βιομηχανικοῦ κλάδου.—*Φ. Ε.*]

μέ τή συγκεντροποίηση, πού δέ χρειάζεται παρά ν' ἀλλάξει μόνο τήν ποσοτική διάταξη τῶν συστατικῶν μερῶν τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου. Ὁ κόσμος θάμενε ἀκόμα χωρίς σιδηροδρόμους, ἄν ἦταν ὑποχρεωμένος νά περιμένει ὥσπου ἡ συσσώρευση ν' αὔξαινε μερικά ἀτομικά κεφάλαια ὥς τίς διαστάσεις πού νά εἶναι σέ θέση ν' ἀνταποκριθοῦν στήν κατασκευή μιᾶς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς. Ἀντίθετα, ἡ συγκεντροποίηση τό κατάφερε αὐτό στό ἄψε-σβῆσε μέσω τῶν μετοχικῶν ἑταιριῶν. Καί ἐνῶ ἡ συγκεντροποίηση αὐξάνει καί ἐπιταχύνει ἔτσι τ' ἀποτελέσματα τῆς συσσώρευσης, πλαταίνει καί ἐπιταχύνει ταυτόχρονα τίς ἀνατροπές ἐκεῖνες στήν τεχνική σύνθεση τοῦ κεφαλαίου, πού αὐξάνουν τό σταθερό του μέρος σέ βάρος τοῦ μεταβλητοῦ του μέρους καί μειώνουν ἔτσι τή σχετική ζήτηση ἐργασίας.

Οἱ μάζες τῶν κεφαλαίων, πού συγκολλήθηκαν μέ τή συγκεντροποίηση ἐν μιᾷ νυκτί, ἀναπαράγονται καί πληθαίνουν ὅπως καί τά ἄλλα κεφάλαια, μόνο πού ἀναπαράγονται καί πληθαίνουν πιό γρήγορα καί μετατρέπονται ἔτσι σέ νέους ἰσχυρούς μοχλούς τῆς κοινωνικῆς συσσώρευσης. Ὅταν λοιπόν γίνεται λόγος γιά πρόοδο τῆς κοινωνικῆς συσσώρευσης, ὑπονοοῦνται—σήμερα—σιωπηρά καί τά ἀποτελέσματα τῆς συγκεντροποίησης.

Τά πρόσθετα κεφάλαια, πού σχηματίστηκαν στήν πορεία τῆς κανονικῆς συσσώρευσης (βλ. κεφ. 22ο, 1), χρησιμεύουν κατά προτίμηση σάν βοηθητικά μέσα γιά τήν ἐκμετάλλευση νέων ἐφευρέσεων καί ἀνακαλύψεων καί γενικά βιομηχανικῶν τελειοποιήσεων. Μά καί γιά τό παλιό κεφάλαιο φτάνει μέ τόν καιρό ἡ ὥρα τῆς ἀνανέωσής του ἀπό τήν κορφή ὥς τά νύχια, ἡ ὥρα πού ἀποβάλλει τήν παλιά του μορφή καί πού ἐπίσης ξαναγεννιέται μέ τελειοποιημένη τεχνική μορφή, ἡ ὥρα πού μιά μικρότερη ποσότητα ἐργασίας θἆταν ἀρκετή νά κινεῖ μιά μεγαλύτερη μάζα μηχανῶν καί πρώτων ὑλῶν. Εἶναι αὐτονόητο πώς ἡ ἀπόλυτη μείωση τῆς ζήτησης ἐργασίας, πού πηγάζει ἀναγκαστικά ἀπό τό γεγονός αὐτό, θά εἶναι τόσο πιό μεγάλη, ὅσο περισσότερο τά κεφάλαια πού διατρέχουν αὐτό τό προτσές ἀνανέωσης ἔχουν κιόλας σωρευτεῖ κατά μάζες χάρη στή συγκεντροποιητική κίνηση.

Ἑπομένως, τό πρόσθετο κεφάλαιο πού σχηματίζεται στήν πορεία τῆς συσσώρευσης, ἀπό τή μιά μεριά, προσελκύει ἀνάλογα μέ τό μέγεθός του ὁλοένα λιγότερους ἐργάτες. Ἀπό τήν ἄλλη, τό παλιό κεφάλαιο πού ἀναπαράγεται περιοδικά μέ νέα σύνθεση ἀπωθεῖ ὁλοένα καί περισσότερους ἀπό τούς ἐργάτες πού ἀπασχολεῖ.

3. ΠΡΟΟΔΕΥΤΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΝΟΣ ΣΧΕΤΙΚΟΥ ΥΠΕΡΠΛΗΘΥΣΜΟΥ, Ἡ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟΥ ΕΦΕΔΡΙΚΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ.

Ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου, πού ἀρχικά ἐμφανίστηκε σάν ποσοτική του διεύρυνση, συντελεῖται, ὅπως εἴδαμε, μέσα σέ διαρκῆ ποιο-

τική ἀλλαγή τῆς σύνθεσής του, σέ ἀδιάκοπη αὔξηση τοῦ σταθεροῦ του συστατικοῦ σέ βάρος τοῦ μεταβλητοῦ[77γ].

Ὁ εἰδικά κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς, ἡ ἀντίστοιχή του ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας, ἡ ἀλλαγή στήν ὀργανική σύνθεση τοῦ κεφαλαίου πού προκαλεῖ δέ συμβαδίζουν μόνο μέ τήν πρόοδο τῆς συσσώρευσης ἤ μέ τήν αὔξηση τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου. Προχωροῦν ἀσύγκριτα πιό γρήγορα, γιατί ἡ ἁπλή συσσώρευση ἤ ἡ ἀπόλυτη ἐπέκταση τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου συνοδεύεται ἀπό τή συγκεντροποίηση τῶν ἀτομικῶν του στοιχείων, ἐνῶ ἡ τεχνική ἀνατροπή τοῦ πρόσθετου κεφαλαίου συνοδεύεται ἀπό τήν τεχνική ἀνατροπή τοῦ ἀρχικοῦ κεφαλαίου. Ἔτσι μέ τήν πρόοδο τῆς συσσώρευσης ἀλλάζει ἡ σχέση τοῦ σταθεροῦ πρός τό μεταβλητό μέρος τοῦ κεφαλαίου, ἄν ἀρχικά ἦταν 1 : 1, γίνεται σέ συνέχεια 2 : 1, 3 : 1, 4 : 1, 5 : 1, 7 : 1 κλπ., ἔτσι πού, μέ τήν αὔξηση τοῦ κεφαλαίου, μετατρέπεται σέ ἐργατική δύναμη προοδευτικά ἀντί τό $^1/_2$ τῆς συνολικῆς του ἀξίας μόνο τό $^1/_3$, $^1/_4$, $^1/_5$, $^1/_6$, $^1/_8$, κλπ., ἐνῶ ἀντίθετα μετατρέπονται σέ μέσα παραγωγῆς τά $^2/_3$, $^3/_4$, $^4/_5$, $^5/_6$, $^7/_8$ κλπ. Ἐπειδή λοιπόν ἡ ζήτηση ἐργασίας δέν καθορίζεται ἀπό τό μέγεθος τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου, μά ἀπό τό μέγεθος τοῦ μεταβλητοῦ συστατικοῦ του μέρους, ἡ ζήτηση ἐργασίας πέφτει προοδευτικά ὅταν αὐξάνει τό συνολικό κεφάλαιο, ἀντί ν' αὐξάνει στήν ἴδια ἀναλογία μέ τήν αὔξησή του, ὅπως εἴχαμε ὑποθέσει προηγούμενα. Πέφτει σχετικά μέ τό μέγεθος τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου καί πέφτει μέ ἐπιταχυνόμενη πρόοδο ὅταν αὐξάνει τό μέγεθος αὐτό. Μέ τήν αὔξηση τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου αὐξάνει βέβαια καί τό μεταβλητό του συστατικό, ἤ ἡ ἐργατική δύναμη πού ἑνώνεται μ' αὐτό, αὐξάνει ὅμως σέ διαρκῶς φθίνουσα ἀναλογία. Γίνονται πιό σύντομες οἱ ἀνάπαυλες, ὅπου ἡ συσσώρευση δρᾶ σάν ἁπλή διεύρυνση τῆς παραγωγῆς πάνω σέ δοσμένη τεχνική βάση. Δέν ἀπαιτεῖται μόνο μιά ἐπιταχυμένη κατά αὐξανόμενη πρόοδο συσσώρευση τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου, γιά ν' ἀπορροφηθεῖ ἕνας πρόσθετος ἀριθμός ἐργατῶν δοσμένου μεγέθους, ἤ ἀκόμα καί γιά ν' ἀπασχολεῖται ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν πού ἤδη ἐργάζονται, παρά τή διαρκῆ μεταμόρφωση τοῦ παλιοῦ κεφαλαίου. Αὐτή ἡ ἴδια αὐξανόμενη συσσώρευση καί συγκεντροποίηση ξαναμετατρέπεται μέ τή σειρά της σέ πηγή νέων ἀλλαγῶν τῆς σύνθεσης τοῦ κεφαλαίου ἤ σέ ἐκ νέου ἐπιταχυμένη μείωση τοῦ μεταβλητοῦ συστατικοῦ του μέρους σέ σύγκριση μέ τό σταθερό. Αὐτή ἡ σχετική μείωση τοῦ μεταβλητοῦ συστατικοῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου, πού ἐπιταχύνεται μέ τήν αὔξηση τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου

[77γ] *[Ὑποσημείωση στήν 3η ἔκδοση.*—Σέ ἕνα ἀτομικό ἀντίτυπο τοῦ Μάρξ ὑπάρχει στό σημεῖο αὐτό ἡ παρακάτω ἰδιόχειρη παρατήρηση στό περιθώριο: «Ἐδῶ πρέπει νά σημειωθεῖ γιά μελλοντική χρήση: ἄν ἡ διεύρυνση εἶναι μόνο ποσοτική, τότε ἡ σχέση τῶν κερδῶν ἀνάμεσα σ' ἕνα μεγαλύτερο καί σ' ἕνα μικρότερο κεφάλαιο τοῦ ἴδιου κλάδου εἶναι ἡ ἴδια μέ τή σχέση ἀνάμεσα στά μεγέθη τῶν προκαταβλημένων κεφαλαίων. Ἄν ἡ ποσοτική διεύρυνση προκαλεῖ τήν ποιοτική ἀλλαγή, τότε ἀνεβαίνει ταυτόχρονα τό ποσοστό κέρδους γιά τό μεγαλύτερο κεφάλαιο».—*Φ. Ε.]*

καί μάλιστα μέ ρυθμό πιό γοργό ἀπό τή δική του αὔξηση, ἐμφανίζεται ἐξάλλου ἀντίστροφα σάν διαρκῶς πιό γρήγορη ἀπόλυτη αὔξηση τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ ἀπό τήν αὔξηση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου ἤ τῶν μέσων ἀπασχόλησης τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ. Πιό σωστά, ἡ κεφαλαιοκρατική συσσώρευση παράγει διαρκῶς, καί μάλιστα σέ σχέση μέ τήν ἔνταση καί τήν ἔκτασή της, ἕνα σχετικό, δηλ. γιά τίς μέσες ἀνάγκες ἀξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου, περίσσιο, ἑπομένως περιττό ἤ πρόσθετο ἐργατικό πληθυσμό.

Ὅταν ἐξετάζουμε τό συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο, βλέπουμε πώς ἡ κίνηση τῆς συσσώρευσής του προκαλεῖ πότε περιοδική ἀλλαγή, πότε τά στοιχεῖα τῆς συσσώρευσης κατανέμονται ταυτόχρονα στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς. Σέ μερικές σφαῖρες συντελεῖται ἀλλαγή στή σύνθεση τοῦ κεφαλαίου χωρίς ν' αὐξηθεῖ τό ἀπόλυτο μέγεθός του, ἀπό λόγους ἁπλῆς συγκέντρωσης· σέ ἄλλες ἡ ἀπόλυτη αὔξηση τοῦ κεφαλαίου συνδέεται μέ ἀπόλυτη μείωση τοῦ μεταβλητοῦ του συστατικοῦ ἤ τῆς ἐργατικῆς δύναμης πού ἀπορροφᾶ· σέ ἄλλες πάλι τό κεφάλαιο αὐξάνει πότε πάνω στή δοσμένη τεχνική του βάση καί προσελκύει πρόσθετη ἐργατική δύναμη στήν ἴδια ἀναλογία μέ τήν αὔξησή του, πότε συντελεῖται ὀργανική ἀλλαγή τοῦ κεφαλαίου καί συστέλλεται τό μεταβλητό του συστατικό· σέ ὅλες τίς σφαῖρες ἡ αὔξηση τοῦ μεταβλητοῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου, ἄρα καί τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀπασχολούμενων ἐργατῶν, συνδέεται πάντα μέ σφοδρές διακυμάνσεις καί μέ τή δημιουργία παροδικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ, ἀδιάφορο ἄν ἡ δημιουργία του παίρνει τήν πιό χτυπητή μορφή τῆς ἀπώθησης τῶν ἤδη ἀπασχολούμενων ἐργατῶν ἤ τήν περισσότερο ἀφανῆ, ὄχι ὅμως λιγότερο ἀποτελεσματική μορφή τῆς δυσχερεμένης ἀπορρόφησης τοῦ πρόσθετου ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ ἀπό τά συνηθισμένα ἀποχετευτικά κανάλια του[78]. Μαζί μέ τό

[78] Ἡ ἀπογραφή τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἀγγλίας καί τῆς Οὐαλλίας δείχνει ἀνάμεσα στ' ἄλλα:

Ὁ ἀριθμός ὅλων τῶν ἀτόμων πού ἐργάζονταν στήν ἀγροτική οἰκονομία (συμπεριλαβαίνονται καί οἱ ἰδιοχτῆτες, παχτωτές, κηπουροί, βοσκοί κλπ.) ἦταν 2 011 447 τό 1851 καί 1 924 110 τό 1861. Μείωση: 87 337. Στήν ἐριουργία —102 714 τό 1851 καί 79 242 τό 1861. Στή μεταξουργία—111 940 τό 1851 καί 101 678 τό 1861. Στό σταμπάρισμα μπαμπακερῶν—12 098 τό 1851 καί 12 556 τό 1861, αὐτή ἡ μηδαμινή αὔξηση, παρ' ὅλη τήν τεράστια ἐπέκταση τοῦ κλάδου, δείχνει μεγάλη σχετική μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀπασχολούμενων ἐργατῶν. Στήν πιλοποιία—15 957 τό 1851 καί 13 814 τό 1861. Στήν παραγωγή ψάθινων καπέλων καί σκούφων—20 393 τό 1851 καί 18 176 τό 1861. Στή ζυθοποιία—10 566 τό 1851 καί 10 677 τό 1861. Στήν κηροποιία—4949 τό 1851 καί 4686 τό 1861. Ἡ μείωση αὐτή ὀφείλεται ἀνάμεσα στ' ἄλλα καί στή διάδοση τοῦ φωταερίου. Στή χτενοποιία 2038 τό 1851 καί 1478 τό 1861. Στά πριονιστήρια—30 552 τό 1851 καί 31 647 τό 1861, ἐδῶ ἡ μικρή αὔξηση ὀφείλεται στή διάδοση τῶν ξυλοπριονιστικῶν μηχανῶν. Στήν καρφοβελονοποιία—26 940 τό 1851 καί 26 130 τό 1861, ἡ μείωση ἐδῶ ὀφείλεται στό συναγωνισμό τῶν μηχανῶν. Στά μεταλλεῖα κασσίτερου καί χαλκοῦ—31 360 τό 1851 καί 32 041 τό 1861. Ἀντίθετα στά κλωστήρια καί στά ὑφαντήρια μπαμπακιοῦ—371 777 τό 1851 καί 456 646 τό 1861. Στά ἀνθρακορυχεῖα 183 389 τό 1851 καί 246 613 τό 1861. «Γενικά ἡ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τό 1851 καί δῶ στούς κλάδους ἐκείνους, ὅπου δέν ἔχουν ἀκόμα χρησιμοποιηθεῖ μ' ἐπιτυχία οἱ μηχανές» («Census of England and Wales for 1861», τόμ. III, London 1863, σελ. 35—39).

αὐξανόμενο μέγεθος τοῦ ἤδη λειτουργοῦντος κοινωνικοῦ κεφαλαίου καί τό βαθμό τῆς αὔξησής του, μαζί μέ τήν ἐπέκταση τῆς κλίμακας τῆς παραγωγῆς καί τῆς μάζας τῶν ἐργαζόμενων ἐργατῶν, μαζί μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας τους, μαζί μέ τό πλατύτερο καί ἀφθονότερο ρεῦμα ὅλων τῶν πηγῶν τοῦ πλούτου, μεγαλώνουν καί οἱ διαστάσεις τοῦ φαινομένου, ὅπου μιά μεγαλύτερη προσέλκυση τῶν ἐργατῶν ἀπό τό κεφάλαιο συνδέεται μέ μιά μεγαλύτερη ἀπώθησή τους, αὐξάνει ἡ ταχύτητα τῶν ἀλλαγῶν στήν ὀργανική σύνθεση τοῦ κεφαλαίου καί στήν τεχνική του μορφή καί πλαταίνει ἡ περιοχή τῶν σφαιρῶν παραγωγῆς, πού ἀγκαλιάζονται πότε ταυτόχρονα πότε διαδοχικά ἀπό τίς ἀλλαγές αὐτές. Ἑπομένως ὁ ἐργατικός πληθυσμός, παράγοντας ὁ ἴδιος τή συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου, παράγει ταυτόχρονα σέ αὐξανόμενη ἔκταση τά μέσα πού τόν κάνουν σχετικά ὑπεράριθμο[79]. Πρόκειται γιά ἕνα νόμο κίνησης τοῦ πληθυσμοῦ, χαρακτηριστικό γιά τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς, ὅπως πραγματικά κάθε ἰδιαίτερος ἱστορικός τρόπος παραγωγῆς ἔχει τούς δικούς του ἰδιαίτερους νόμους κίνησης τοῦ πληθυσμοῦ πού ἔχουν ἱστορική ἰσχή. Ἕνας ἀφηρημένος νόμος τοῦ πληθυσμοῦ ὑπάρχει μόνο γιά τά φυτά καί τά ζῶα, κι αὐτό ἐφόσον ὁ ἄνθρωπος δέν ἐπεμβαίνει ἱστορικά.

Ἄν ὅμως ὁ ἐργατικός ὑπερπληθυσμός εἶναι ἀναγκαῖο προϊόν τῆς συσσώρευσης ἤ τῆς ἀνάπτυξης τοῦ πλούτου πάνω σέ κεφαλαιοκρατική βάση, ἀντίστροφα, ὁ ὑπερπληθυσμός αὐτός γίνεται μέ τή σειρά του μοχλός τῆς κεφαλαιοκρατικῆς συσσώρευσης, ἤ κι ἀκόμα ὅρος ὕπαρξης τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ὁ ἐργατικός αὐτός ὑπερπληθυσμός ἀποτελεῖ ἕνα διαθέσιμο βιομηχανικό ἐφεδρικό στρατό, πού ἀνήκει στό κεφάλαιο τόσο ἀπόλυτα, σά νά τόν εἶχε φτιάξει μέ δικά του ἔξοδα. Δημιουργεῖ γιά τίς ἐναλλασσόμενες ἀνάγκες ἀξιοποίησής του τό πάντα ἕτοιμο ἐκμεταλλεύσιμο ἀνθρώπινο ὑλικό, ἀνεξάρτητα ἀπό τά ὅρια τῆς πραγματικῆς αὔξησης τοῦ πληθυσμοῦ. Μέ τή συσσώρευση καί τήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας, πού τή συνοδεύει, μεγαλώνει ἡ ἀπότομη ἐπεκτατική δύναμη τοῦ κεφαλαίου, ὄχι μόνο ἐπειδή μεγαλώνουν ἡ ἐλαστικότητα τοῦ λειτουργοῦντος κεφαλαίου καί ὁ ἀπόλυτος πλοῦτος, πού τό κεφάλαιο ἀποτελεῖ ἁπλῶς ἕνα ἐλαστικό μέρος του, ὄχι μόνο ἐπειδή ἡ πίστη ὕστερα ἀπό κάθε ἰδιαίτερο κίνητρο βάζει μονομιᾶς στή διάθεση τῆς παραγωγῆς σάν πρόσθετο κεφάλαιο ἕνα ἐξαιρετικά μεγάλο μέρος αὐτοῦ τοῦ πλούτου. Μά καί οἱ τεχνικοί ὅροι τοῦ ἴδιου τοῦ προτσές παραγωγῆς, οἱ μηχανές, τά μέσα μεταφορᾶς κλπ. κάνουν δυνατή σέ πλατύτατη κλίμακα τήν ταχύτατη μετατροπή ὑπερπροϊόντος σέ πρόσθετα μέσα παραγωγῆς. Ἡ μάζα τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου, πού μέ τήν πρόοδο τῆς συσσώρευσης ξεχειλίζει καί μπορεῖ νά μετατραπεῖ σέ πρόσθετο κεφάλαιο, τείνει ξέφρενα πρός τούς παλιούς κλάδους παραγωγῆς, πού ἡ ἀγορά τους εὐρύνεται μονομιᾶς, ἤ πρός νέους κλάδους, πού ἔχουν μόλις ἐγκαινιαστεῖ, ὅπως εἶναι οἱ σιδηρόδρομοι κλπ., πού ἡ ἀνάγκη τους προκύπτει ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῶν παλιῶν. Σ' ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις πρέπει στ' ἀποφασιστικά σημεῖα νά μποροῦν νά ρίχνουν ξαφνικά καί χωρίς περιορισμό τῆς παραγωγῆς σέ ἄλλες σφαῖρες μεγάλες μάζες ἀνθρώπων. Ὁ ὑπερπληθυσμός προσφέρει αὐτές τίς μάζες. Ἡ χαρακτηριστική πορεία ζωῆς τῆς σύγχρονης βιομηχανίας, πού ἔχει τή μορφή ἑνός διακοπτόμενου ἀπό μικρότερες διακυμάνσεις δεκάχρονου κύκλου περιόδων μέσης ζωογόνησης, παραγωγῆς μέ μεγάλη ἔνταση, κρίσης καί στασιμότητας, στηρίζεται στό διαρκῆ σχηματισμό τοῦ βιομηχανικοῦ ἐφεδρικοῦ στρατοῦ ἤ τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ, στή μεγαλύτερη ἤ μικρότερη ἀπορρόφησή του καί στό μεγαλύτερο ἤ μικρότερο ξανασχηματισμό του. Μέ τή σειρά τους οἱ ἐναλλαγές τοῦ βιομηχανικοῦ κύκλου αὐξάνουν τόν ὑπερπληθυσμό καί γίνονται ἕνας ἀπό τούς πιό δραστικούς παράγοντες ἀναπαραγωγῆς του.

Αὐτή ἡ ἰδιόμορφη πορεία τῆς σύγχρονης βιομηχανίας, πού δέν τή συναντοῦμε σέ καμιά προηγούμενη ἐποχή τῆς ἀνθρωπότητας, δέν

[78] Μερικοί ἄριστοι οἰκονομολόγοι τῆς κλασικῆς σχολῆς περισσότερο μάντεψαν παρά κατάλαβαν τό νόμο τῆς προοδευτικῆς μείωσης τοῦ σχετικοῦ μεγέθους τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, καθώς καί τ' ἀποτελέσματα αὐτοῦ τοῦ νόμου στήν κατάσταση τῆς τάξης τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν. Τή μεγαλύτερη ὑπηρεσία στό ζήτημα αὐτό τήν πρόσφερε ὁ Τζών Μπάρτον, μόλο πού μπερδεύει ὅπως καί ὅλοι οἱ ἄλλοι τό σταθερό κεφάλαιο μέ τό πάγιο, καί τό μεταβλητό μέ τό κυκλοφοριακό. Ὁ Μπάρτον λέει: «Ἡ ζήτηση ἐργασίας ἐξαρτιέται ἀπό τήν αὔξηση τοῦ κυκλοφοριακοῦ καί ὄχι τοῦ πάγιου κεφαλαίου. Ἄν ἦταν ἀλήθεια πώς ἡ σχέση ἀνάμεσα στά δυό αὐτά εἴδη τοῦ κεφαλαίου εἶναι ἴδια σ' ὅλες τίς ἐποχές καί σ' ὅλες τίς χῶρες, τότε πραγματικά ἡ συνέπεια θἆταν ὁ ἀριθμός τῶν ἀπασχολούμενων ἐργατῶν νά εἶναι ἀνάλογος μέ τόν πλοῦτο τοῦ κράτους. Μιά τέτια ὑπόθεση ὅμως δέ φαίνεται πιθανή. Στό βαθμό πού διαμορφώνονται τά ἐπαγγέλματα κι ἐπεκτείνεται ὁ πολιτισμός, τό πάγιο κεφάλαιο ἀποτελεῖ ἕνα διαρκῶς αὐξανόμενο μέρος σέ σύγκριση μέ τό κυκλοφοριακό. Τό ποσό τοῦ πάγιου κεφαλαίου, πού χρησιμοποιεῖται γιά τήν παραγωγή ἑνός κομματιοῦ βρετανικῆς μουσελίνας, εἶναι τουλάχιστο ἑκατό φορές, καί πιθανόν χίλιες φορές μεγαλύτερο ἀπό τό πάγιο κεφάλαιο πού χρησιμοποιεῖται γιά τήν παραγωγή ἑνός παρόμοιου κομματιοῦ ἰνδικῆς μουσελίνας. Μά καί ἡ ἀναλογία τοῦ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου εἶναι ἑκατό ἤ χίλιες φορές μικρότερη... Ἄν ὅλες οἱ χρονιάτικες οἰκονομίες προσθέτονταν στό πάγιο κεφάλαιο, δέ θά ἐπηρέαζαν τήν αὔξηση τῆς ζήτησης ἐργασίας» (*John Barton:* «Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society», London 1817, σελ. 16, 17). «Ἡ ἴδια αἰτία, πού προκαλεῖ τήν αὔξηση τοῦ καθαροῦ εἰσοδήματος τῆς χώρας, μπορεῖ, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, νά παράγει ἕνα περίσσεμα πληθυσμοῦ καί νά ἐπιδεινώσει τήν κατάσταση τοῦ ἐργάτη» (*Ricardo:* «Principles of Political Economy», 3η ἔκδ., London 1821, σελ. 469). Ὅσο θ' αὐξάνει τό κεφάλαιο «ἡ ζήτηση (ἐργασίας) θά κινεῖται σέ φθίνουσα ἀναλογία» (στό ἴδιο, σελ. 480, ὑποσημείωση). «Τό ποσό τοῦ κεφαλαίου, πού προορίζεται γιά τή συντήρηση τῆς ἐργασίας, μπορεῖ ν' ἀλλάζει, ἀνεξάρτητα ἀπό ὁποιεσδήποτε ἀλλαγές τοῦ συνολικοῦ ποσοῦ τοῦ κεφαλαίου... Οἱ μεγάλες διακυμάνσεις στόν ἀριθμό τῶν ἀπασχολούμενων ἐργατῶν καί ἡ μεγάλη δυστυχία μποροῦν νά γίνονται συχνότερες στό μέτρο πού γίνεται ἀφθονότερο τό ἴδιο τό κεφάλαιο» (*Richard Jones:* «An introductory Lecture on Political Economy», London 1833, σελ. 12). «Ἡ ζήτηση (ἐργασίας) θ' ἀνεβαίνει... ὄχι ἀνάλογα μέ τή συσσώρευση τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου... Γιαυτό, στήν πορεία τῆς κοινωνικῆς προόδου κάθε αὔξηση τοῦ ἐθνικοῦ κεφαλαίου πού προορίζεται γιά τήν ἀναπαραγωγή θά ἀσκεῖ διαρκῶς μικρότερη ἐπίδραση στήν κατάσταση τοῦ ἐργάτη» (*G. Ramsay:* «An Essay on the Distribution of Wealth», Edinburgh 1836, σελ. 90, 91).

ἦταν δυνατό νά παρουσιαστεῖ οὔτε καί στήν παιδική περίοδο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Ἡ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου μεταβαλλόταν μόνο μέ πολύ ἀργό ρυθμό. Ἑπομένως, στή συσσώρευσή του ἀντιστοιχοῦσε συνολικά μιά ἀναλογική αὔξηση τῆς ζήτησης ἐργασίας. Ὅσο ἀργή κι ἄν ἦταν ἡ πρόοδος τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου σέ σύγκριση μέ τή σύγχρονη ἐποχή, σκόνταφτε πάντως στά φυσικά ὅρια τοῦ ἐκμεταλλεύσιμου ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ. Τά ὅρια αὐτά μποροῦσαν νά παραμεριστοῦν μόνο μέ βίαια μέσα, πού θά τ᾿ ἀναφέρουμε ἀργότερα. Ἡ ἀπότομη καί σπασμωδική διαστολή τῆς κλίμακας τῆς παραγωγῆς εἶναι ἡ προϋπόθεση τῆς ἀπότομής της συστολῆς· ἡ δεύτερη μέ τή σειρά της προκαλεῖ τήν πρώτη, ἡ πρώτη ὅμως εἶναι ἀδύνατη χωρίς διαθέσιμο ἀνθρώπινο ὑλικό, χωρίς αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν, ἀνεξάρτητη ἀπό τήν ἀπόλυτη αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ αὔξηση αὐτή δημιουργιέται ἀπό τό ἁπλό προτσές, πού «ἐλευθερώνει» διαρκῶς ἕνα μέρος τῶν ἐργατῶν μέ μέθοδες πού μειώνουν τόν ἀριθμό τῶν ἀπασχολούμενων ἐργατῶν σέ σχέση μέ τήν αὐξανόμενη παραγωγή. Ἑπομένως, ἡ ὅλη μορφή κίνησης τῆς σύγχρονης βιομηχανίας προκύπτει ἀπό τή διαρκῆ μετατροπή ἑνός μέρους τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ σέ μή ἀπασχολούμενα ἤ μισοαπασχολούμενα χέρια. Ἡ ἐπιπολαιότητα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας φανερώνεται ἀνάμεσα στ᾿ ἄλλα καί στό ὅτι θεωρεῖ αἴτιο τῶν ἐναλλασσόμενων περιόδων τοῦ βιομηχανικοῦ κύκλου τή διαστολή καί τή συστολή τῆς πίστης, δηλαδή ἕνα ἁπλό σύμπτωμά τους. Ἀπαράλλαχτα ὅπως τά οὐράνια σώματα ἐπαναλαβαίνουν πάντα μιά καθορισμένη κίνηση πού τούς ἔχει δοθεῖ, ἔτσι καί ἡ κοινωνική παραγωγή ἐπαναλαβαίνει τήν κίνηση τῆς ἐναλλασσόμενης διαστολῆς καί συστολῆς ὅταν πιά ριχτεῖ στήν κίνηση αὐτή. Τ᾿ ἀποτελέσματα γίνονται μέ τή σειρά τους αἴτια καί οἱ ἐναλλασσόμενες φάσεις τοῦ ὅλου προτσές, πού ἀναπαράγει διαρκῶς τούς δικούς του ὅρους, ἀποχτοῦν τή μορφή τῆς περιοδικότητας*. Ὅταν ἔχει πιά ἑδραιωθεῖ ἡ μορφή αὐτή τῆς περιοδικότητας, ἀκόμα καί ἡ πολιτική οἰκονομία ἀντιλαμβάνεται σάν ὅρο ζωῆς τῆς σύγχρονης βιομηχανίας τή δημιουργία ἑνός σχετικοῦ περίσσιου πληθυσμοῦ, δηλ. σχετικοῦ σέ σχέση μέ τή μέση ἀνάγκη ἀξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου.

«Ἄς ὑποθέσουμε—λέει ὁ Χ. Μέριβαιηλ, πρώην καθηγητής τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας στήν Ὀξφόρδη καί ἀργότερα ὑπάλληλος τοῦ ἀγγλικοῦ ὑπουργείου τῶν Ἀποικιῶν—ἄς ὑποθέσουμε πώς ἀπ᾿ ἀφορμή μιᾶς κρίσης τό ἔθνος ἀνασκουμπώνεται καί ἐντείνει ὅλες τίς δυνάμεις του γιά νά ξεφορτωθεῖ μέ τή μετανάστευση κάμποσες ἑκατοντάδες χιλιάδες περίσσια χέρια· ποιά θἄταν ἡ συνέπεια; Ἡ συνέπεια θἄταν πώς μέ τήν πρώτη ἀποκατάσταση τῆς ζήτησης ἐργασίας θά παρουσιαζόταν ἔλλειψη ἐργατικῶν χεριῶν. Ὅσο γρήγορη κι ἄν εἶναι ἡ ἀναπαραγωγή τῶν ἀνθρώπων, χρειάζεται ὁπωσδήποτε τό χρονικό διάστημα μιᾶς γενεᾶς γιά ν᾿ ἀναπληρώσει τούς ἐνήλικους ἐργάτες. Τά

* Βλ. τή σχετική σημείωση τῆς Σύνταξης, στό τέλος τούτου τοῦ τόμου. *Συντ.*

κέρδη ὅμως τῶν ἐργοστασιαρχῶν μας ἐξαρτιοῦνται κυρίως ἀπό τό ἄν ἔχουν τή δυνατότητα νά ἐκμεταλλευτοῦν τήν εὐνοϊκή στιγμή τῆς ζωηρῆς ζήτησης γιά ν᾿ ἀποζημιωθοῦν ἔτσι γιά τήν περίοδο τῆς χαλάρωσης. Τή δυνατότητα αὐτή τούς τήν ἐξασφαλίζει μονάχα ἡ ἐξουσία τους πάνω στίς μηχανές καί στά ἐργατικά χέρια. Πρέπει νά βρίσκουν διαθέσιμα χέρια. Πρέπει νά εἶναι σέ θέση, ὅταν χρειάζεται, νά ἐντείνουν περισσότερο ἤ νά χαλαρώνουν τή δραστηριότητα τῶν ἐπιχειρήσεών τους, ἀνάλογα μέ τήν κατάσταση τῆς ἀγορᾶς, διαφορετικά εἶναι ὁλοφάνερο πώς στό κυνήγι τοῦ συναγωνισμοῦ δέν μποροῦν καθόλου νά κρατήσουν τήν ὑπεροχή, πού σ᾿ αὐτήν στηρίζεται ὁ πλοῦτος τῆς χώρας μας»[80]. Ἀκόμα καί ὁ Μάλθους θεωρεῖ ἀναγκαῖο γιά τή σύγχρονη βιομηχανία τόν ὑπερπληθυσμό, πού μέ τή στενοκεφαλιά του τόν ἀποδίδει στήν ἀπόλυτη αὔξηση τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ καί ὄχι στό γεγονός ὅτι ὁ ἐργατικός πληθυσμός γίνεται σχετικά ὑπεράριθμος. Ὁ Μάλθους λέει: «Συνετές συνήθειες σχετικά μέ τό γάμο θ᾿ ἀπόβαιναν ἐπιζήμιες γιά μιά χώρα πού ἐξαρτιέται κυρίως ἀπό τή μανουφακτούρα καί τό ἐμπόριο, ἄν ἡ ἐργατική της τάξη τίς ἀσκοῦσε πέρα ἀπό ἕνα ὁρισμένο σημεῖο... Σύμφωνα μέ τή φύση τοῦ πληθυσμοῦ μιά αὔξηση τῶν ἐργατῶν, πού προκαλεῖται ἀπό ἔκτακτη ζήτηση, δέν μπορεῖ νά προσφερθεῖ στήν ἀγορά, ἄν δέν περάσουν 16 ὥς 18 χρόνια, ἐνῶ ἡ μετατροπή εἰσοδήματος σέ κεφάλαιο μέ τήν ἀποταμίευση μπορεῖ νά συντελεστεῖ πολύ πιό γρήγορα. Μιά χώρα εἶναι πάντα ἐκτεθειμένη στόν κίνδυνο τό κοντύλι της ἐργασίας ν᾿ αὐξάνει γρηγορότερα ἀπό τόν πληθυσμό»[81]. Καί ἀφοῦ ἡ πολιτική οἰκονομία ἀνακήρυξε ἔτσι τή διαρκῆ δημιουργία ἑνός σχετικοῦ ἐργατικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ ἀναγκαῖο ὅρο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς συσσώρευσης, βάζει—παίρνοντας μάλιστα ἀνάλογη ὄψη γεροντοκόρης—στό στόμα τοῦ «beau idéal» [ἰδανικοῦ] της κεφαλαιοκράτη τά παρακάτω λόγια, πού τ᾿ ἀπευθύνει στούς «ὑπεράριθμους» πού πετάχτηκαν στούς πέντε δρόμους ἀπό τό πρόσθετο κεφάλαιο πού οἱ ἴδιοι τό δημιούργησαν: «Ἐμεῖς οἱ ἐργοστασιάρχες κάνουμε γιά σᾶς ὅ,τι περνάει ἀπό τό χέρι μας,

[80] *H. Merivale:* «Lectures on Colonization and Colonies», London 1841 καί 1842, τόμ. I., σελ. 146.

[81] «Prudential habits with regard to marriage, carried to a considerable extent among the labouring class of a country mainly depending upon manufactures and commerce, might injure it .. From the nature of a population, an increase of labourers cannot be brought into market, in consequence of a particular demand till after the lapse of 16 or 18 years, and the conversion of revenue into capital, by saving, may take place much more rapidly; a country is always liable to an increase in the quantity of the funds for the maintenance of labour faster than the increase of population» *(Malthus:* «Principles of Political Economy», σελ. 215, 319, 320). Σ᾿ αὐτό τό ἔργο καί ὁ Μάλθους ἀνακαλύπτει ἐπιτέλους μέ τή βοήθεια τοῦ Σισμόντι τήν τριάδα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς: ὑπερπαραγωγή—ὑπερπληθυσμός—ὑπερκατανάλωση, αὐτά τά three very delicate monsters indeed! [τά τρία πολύ ντελικάτα τέρατα, στ᾿ ἀλήθεια!] Πρβλ. *F. Engels:* «Umrisse zu einer Kritik der Nationalokonomie», Deutsch-Französische Jahrbücher», ἔκδοση Ἄρνολντ Ροῦγκε καί Κάρλ Μάρξ, Paris 1844, σελ. 107 κ.έ.

αὐξάνοντας τό κεφάλαιο ἀπ' τό ὁποῖο πρέπει νά ζήσετε· καί σεῖς ὀφείλετε νά κάνετε ὅ,τι περνάει ἀπό τό δικό σας χέρι, προσαρμόζοντας τόν ἀριθμό σας στά μέσα ὕπαρξης»[82].

Στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή δέν ἀρκεῖ καθόλου ἡ ποσότητα τῆς διαθέσιμης ἐργατικῆς δύναμης πού προσφέρει ἡ φυσική αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή γιά νά κινεῖται ἐλεύθερα χρειάζεται ἕναν ἐφεδρικό βιομηχανικό στρατό ἀνεξάρτητο ἀπό τά φυσικά αὐτά ὅρια.

Ὡς τώρα ὑποθέταμε πώς στήν αὔξηση ἤ τή μείωση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου ἀντιστοιχεῖ ἐπακριβῶς ἡ ἴδια αὔξηση ἤ μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀπασχολούμενων ἐργατῶν.

Ὡστόσο, κι ὅταν μένει ἴδιος ἤ ἀκόμα κι ὅταν πέφτει ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν πού ἐξουσιάζει τό μεταβλητό κεφάλαιο, τό κεφάλαιο αὐτό αὐξάνει, ὅταν ὁ ἀτομικός ἐργάτης παρέχει περισσότερη ἐργασία καί ἑπομένως αὐξάνει ὁ μισθός του, παρά τό γεγονός ὅτι ἡ τιμή τῆς ἐργασίας μένει ἀμετάβλητη ἤ καί πέφτει ἀκόμα, πέφτει ὅμως μέ ἀργότερο ρυθμό ἀπ' ὅ,τι αὐξάνει ἡ παρεχόμενη μάζα ἐργασίας. Στήν περίπτωση αὐτή ἡ αὔξηση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου γίνεται δείχτης περισσότερης ἐργασίας, ὄχι ὅμως καί περισσότερων ἀπασχολούμενων ἐργατῶν. Κάθε κεφαλαιοκράτης ἔχει ἀπόλυτο συμφέρο νά στίβει μιάν ὁρισμένη ποσότητα ἐργασίας ἀπό ἕνα μικρότερο παρά ἀπό ἕνα μεγαλύτερο ἀριθμό ἐργατῶν, κι ἄν ἀκόμα ὁ μεγαλύτερος αὐτός ἀριθμός ἐργατῶν στοιχίζει τό ἴδιο φτηνά ἤ ἀκόμα καί φτηνότερα. Στή δεύτερη περίπτωση τά ἔξοδα σέ σταθερό κεφάλαιο αὐξάνουν στήν ἴδια ἀναλογία μέ τή μάζα τῆς κινητοποιημένης ἐργασίας, στήν πρώτη αὐξάνουν πολύ πιό ἀργά. Ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ κλίμακα τῆς παραγωγῆς, τόσο πιό ἀποφασιστική σημασία ἀποχτάει αὐτό τό κίνητρο. Ἡ βαρύτητά του αὐξάνει ταυτόχρονα μέ τή συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου.

Εἴδαμε πώς ἡ ἀνάπτυξη τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς καί τῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας—ποὖναι ταυτόχρονα αἰτία καί ἀποτέλεσμα τῆς συσσώρευσης—ἐπιτρέπει στόν κεφαλαιοκράτη νά κινητοποιεῖ μέ τήν ἴδια δαπάνη μεταβλητοῦ κεφαλαίου περισσότερη ἐργασία, ὑποβάλλοντας σέ μεγαλύτερη ἐκτατική ἤ ἐντατική ἐκμετάλλευση τίς ἀτομικές ἐργατικές δυνάμεις. Εἴδαμε ἀκόμα πώς μέ τήν ἴδια κεφαλαιακή ἀξία ἀγοράζει περισσότερες ἐργατικές δυνάμεις, ἐκτοπίζοντας προοδευτικά τούς πιό ἐπιδέξιους ἐργάτες μέ λιγότερο ἐπιδέξιους, τούς ὥριμους μέ ἀνώριμους, τούς ἄνδρες μέ γυναῖκες, τήν ἐργατική δύναμη τῶν ἐνήλικων μέ τήν ἐργατική δύναμη τῶν νέων καί τῶν παιδιῶν.

Ἀπό τή μιά μεριά, λοιπόν, στήν πορεία τῆς συσσώρευσης ἕνα μεγαλύτερο μεταβλητό κεφάλαιο κινητοποιεῖ περισσότερη ἐργασία, χωρίς νά στρατολογεῖ περισσότερους ἐργάτες, ἀπό τήν ἄλλη, μεταβλητό κεφάλαιο τοῦ ἴδιου μεγέθους κινητοποιεῖ περισσότερη ἐργασία μέ

[82] *Harriet Martineau*: «A Manchester Strike», London 1832, σελ. 101.

τήν ἴδια μάζα ἐργατικῆς δύναμης καί, τέλος, ἐκτοπίζοντας ἀνώτερες ἐργατικές δυνάμεις, κινητοποιεῖ περισσότερες κατώτερες ἐργατικές δυνάμεις.

Γιαυτό, ἡ δημιουργία ἑνός σχετικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ ἤ ἡ ἐλευθέρωση ἐργατῶν προχωρεῖ ἀκόμα πιό γρήγορα ἀπ' ὅ,τι προχωρεῖ ἡ τεχνική ἀνατροπή τοῦ προτσές παραγωγῆς—πού ἔτσι ἤ ἀλλιῶς ἐπιταχύνεται μέ τήν πρόοδο τῆς συσσώρευσης—καί ἡ ἀντίστοιχη ἀναλογική μείωση τοῦ μεταβλητοῦ μέρους τοῦ κεφαλαίου σέ σύγκριση μέ τό σταθερό. Ὅταν τά μέσα παραγωγῆς, ἔτσι ὅπως αὐξάνουν σέ ἔκταση καί ἀποτελεσματικότητα, γίνονται σέ διαρκῶς μικρότερο βαθμό μέσα ἀπασχόλησης τῶν ἐργατῶν, ἡ ἴδια αὐτή σχέση τροποποιεῖται ἀκόμα καί ἀπό τό γεγονός ὅτι στό μέτρο πού αὐξάνει ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, τό κεφάλαιο αὐξάνει πιό γρήγορα τήν προσφορά ἐργασίας ἀπ' ὅ,τι τή ζήτηση ἐργατῶν ἀπό μέρους του. Ἡ ὑπερβολική ἐργασία τοῦ ἀπασχολημένου μέρους τῆς ἐργατικῆς τάξης πληθαίνει τίς γραμμές τῆς ἐφεδρείας της, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ αὐξημένη πίεση, πού ἡ ἐφεδρεία ἀσκεῖ μέ τό συναγωνισμό της στούς ἀπασχολημένους ἐργάτες, τούς ὑποχρεώνει νά ἐργάζονται ὑπερβολικά καί νά ὑποτάσσονται στίς προσταγές τοῦ κεφαλαίου. Ἡ καταδίκη ἑνός μέρους τῆς ἐργατικῆς τάξης σέ ἀναγκαστική ἀργία ἐξαιτίας τῆς ὑπερβολικῆς ἐργασίας τοῦ ἄλλου μέρους, καί ἀντίστροφα, μετατρέπεται σέ μέσο πλουτισμοῦ τοῦ ξεχωριστοῦ κεφαλαιοκράτη[83] καί ἐπιταχύνει ταυτόχρονα τή δημιουργία τοῦ βιομηχανικοῦ ἐφεδρικοῦ στρατοῦ σέ κλίμακα πού ν' ἀνταποκρίνεται στήν πρόοδο τῆς κοινωνικῆς συσσώρευσης. Πόσο σπουδαῖο εἶναι αὐτό τό στοιχεῖο στό σχηματισμό τοῦ σχετικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ, μᾶς τό δείχνει λχ. ἡ Ἀγγλία. Τά τεχνικά της μέσα γιά τήν «ἐξοικονόμηση» ἐργασίας εἶναι κολοσσιαῖα. Παρ' ὅλα αὐτά, ἄν αὔριο ἡ ἐργασία περιοριζόταν γενικά σ' ἕνα λογικό μέτρο κι ἄν ἀκόμα διαβαθμιζόταν κατά ἡλικία καί γένος γιά τά διάφορα στρώματα τῆς ἐργατικῆς τάξης, ὁ ὑπάρχων ἐργατικός πληθυσμός θἄταν ἀπόλυτα ἀνεπαρκής γιά τή συνέχιση τῆς ἐθνικῆς παραγωγῆς στήν τωρινή της κλίμακα. Ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν «μή παραγωγικῶν» σήμερα ἐργατῶν θάπρεπε νά μετατραπεῖ σέ «παραγωγικούς».

[83] Ἀκόμα καί στή διάρκεια τῆς ἔλλειψης μπαμπακιοῦ τοῦ 1863 βρίσκουμε σέ ἕνα φυλλάδιο τῶν μπαμπακοκλωστουργῶν τοῦ Μπλάκμπορν ἔντονες καταγγελίες γιά ὑπερβολική ἐργασία, πού λόγω τοῦ νόμου γιά τά ἐργοστάσια ἀφοροῦσε φυσικά μόνο ἐνήλικους ἐργάτες. «Στό ἐργοστάσιο αὐτό ζήτησαν ἀπό τούς ἐνήλικους ἐργάτες νά ἐργάζονται 12—13 ὧρες τήν ἡμέρα, ἄν καί ὑπάρχουν ἑκατοντάδες πού ἐξαναγκάζονται νά μένουν ἀργοί, ἐνῶ εὐχαρίστως θά ἐργάζονταν ἕνα μέρος τοῦ χρόνου ἐργασίας γιά νά μποροῦν νά συντηρήσουν τίς οἰκογένειές τους καί γιά νά προφυλάξουν τούς συναδέλφους τους ἀπό πρόωρο θάνατο ἐξαιτίας ὑπερβολικῆς ἐργασίας». «Θά θέλαμε νά ρωτήσουμε—λέει παρακάτω—ἄν ἡ μέθοδος αὐτή νά ἐργάζονται ὑπερωρίες κάνει δυνατές κάπως ὑποφερτές σχέσεις ἀνάμεσα σ' ἀφεντικά καί στούς „ὑπηρέτες". Τά θύματα τῆς ὑπερβολικῆς ἐργασίας αἰσθάνονται τήν ἀδικία ἐξίσου μέ τούς ἐργάτες πού καταδικάζονται ἔτσι σέ ἀναγκαστική ἀργία (condemned to forced idleness). Ἄν ἡ ἐργασία καταμεριζόταν δίκαια σ' αὐτή τήν περιφέρεια, ἡ δουλιά πού εἶναι γιά

Σέ χοντρές γραμμές, οἱ γενικές κινήσεις τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας ρυθμίζονται ἀποκλειστικά ἀπό τή διαστολή καί συστολή τοῦ ἐφεδρικοῦ βιομηχανικοῦ στρατοῦ πού ἀντιστοιχοῦν στήν ἐναλλαγή τῶν περιόδων τοῦ βιομηχανικοῦ κύκλου. Ἑπομένως, δέν καθορίζονται ἀπό τήν κίνηση τοῦ ἀπόλυτου ἀριθμοῦ τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ, ἀλλά ἀπό τήν ἐναλλασσόμενη σχέση, στήν ὁποία ἡ ἐργατική τάξη χωρίζεται σέ ἐνεργό καί ἐφεδρικό στρατό, ἀπό τήν αὔξηση καί τή μείωση τῆς σχετικῆς ἔκτασης τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ, ἀπό τό βαθμό πού πότε ἀπορροφιέται, πότε πάλι ἀπολύεται. Γιά τή σύγχρονη βιομηχανία μέ τό δεκάχρονο κύκλο της καί μέ τίς περιοδικές του φάσεις, πού ἐπιπλέον στήν πορεία τῆς συσσώρευσης τίς διακόπτουν ὁλοένα γρηγορότερα διαδεχόμενες ἡ μιά τήν ἄλλη ἄταχτες διακυμάνσεις, θἆταν πραγματικά ὡραῖος ἕνας νόμος πού τή ζήτηση καί τήν προσφορά τῆς ἐργασίας δέ θά τή ρύθμιζε μέ τή διαστολή καί τή συστολή τοῦ κεφαλαίου, δηλαδή σύμφωνα μέ τίς κάθε φορά ἀνάγκες ἀξιοποίησής του, ἔτσι πού ἡ ἀγορά ἐργασίας πότε νά παρουσιάζεται σχετικά ὑποκορεσμένη, ἐπειδή τό κεφάλαιο διαστέλλεται, καί πότε πάλι νά παρουσιάζεται ὑπερκορεσμένη, ἐπειδή συστέλλεται, μά πού ἀντίθετα θά ἐξαρτοῦσε τήν κίνηση τοῦ κεφαλαίου ἀπό τήν ἀπόλυτη κίνηση τοῦ μεγέθους τοῦ πληθυσμοῦ. Αὐτό εἶναι ὡστόσο τό δόγμα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Σύμφωνα μ᾽ αὐτό ὁ μισθός τῆς ἐργασίας ἀνεβαίνει λόγω τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου. Ὁ αὐξημένος μισθός ἐργασίας ἀποτελεῖ κίνητρο γρηγορότερου πολλαπλασιασμοῦ τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ καί ὁ πολλαπλασιασμός αὐτός συνεχίζεται ὥσπου νά παραγεμώσει ἡ ἀγορά ἐργασίας, δηλ. ὥσπου τό κεφάλαιο νά γίνει ἀνεπαρκές σέ σύγκριση μέ τήν προσφορά ἐργατῶν. Ὁ μισθός πέφτει καί τότε ἔχουμε τήν ἄλλη ὄψη τοῦ νομίσματος. Μέ τήν πτώση τοῦ ἐργατικοῦ μισθοῦ ὁ ἐργατικός πληθυσμός ἀποδεκατίζεται σιγά-σιγά, ἔτσι πού περισσεύει πάλι τό κεφάλαιο σέ σύγκριση μ᾽ αὐτόν, ἤ ἐπίσης—ὅπως τό ἐξηγοῦν ἄλλοι—ἡ πτώση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας καί ἡ ἀντίστοιχη αὐξημένη ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργάτη ἐπιταχύνουν πάλι τή συσσώρευση, ἐνῶ ταυτόχρονα

νά γίνει εἶναι ἀρκετή γιά ν' ἀπασχολεῖ μερικά ὅλους. Δέ διεκδικοῦμε παρά τό δίκιο μας, όταν καλοῦμε τ᾽ ἀφεντικά νά ἐλαττώσουν τήν ἐργάσιμη ἡμέρα, τουλάχιστο ὅσον καιρό συνεχίζεται ἡ σημερινή κατάσταση πραγμάτων, ἀντί, ὅπως γίνεται τώρα, νά τσακίζουν τό ἕνα μέρος στή δουλιά, ἐνῶ τό ἄλλο ἀπό ἔλλειψη ἐργασίας νά ἐξαναγκάζεται ν᾽ ἀποζεῖ ἀπό τή φιλανθρωπία» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1863», σελ. 8). Τήν ἐπίδραση τοῦ σχετικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ πάνω στούς ἐργαζόμενους ἐργάτες τήν ἀντιλαμβάνεται ὁ συγγραφέας τοῦ «Essay on Trade and Commerce» μέ τό συνηθισμένο ἀλάθητο ἀστικό του ἔνστικτο. «Μιά ἄλλη αἰτία τῆς τεμπελιᾶς (idleness) στό Βασίλειό μας εἶναι ἡ ἔλλειψη ἀρκετοῦ ἀριθμοῦ ἐργαζόμενων χεριῶν. Κάθε φορά, πού λόγω μιᾶς ὁποιασδήποτε ἀσυνήθιστης ζήτησης ἐργοστασιακῶν προϊόντων ἡ μάζα τῆς ἐργασίας γίνεται ἀνεπαρκής, οἱ ἐργάτες νιώθουν τήν ἀξία τους καί θέλουν νά κάνουν νά τή νιώθουν καί τ᾽ ἀφεντικά τους· εἶναι ἐκπληχτικό· εἶναι ὅμως τόσο χαλασμένα τά μυαλά αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων, πού σε τέτιες περιπτώσεις συνενώθηκαν ὁμάδες ἐργατῶν γιά νά φέρουν σέ δύσκολη θέση τ᾽ ἀφεντικά τους, τεμπελιάζοντας μιάν ὁλόκληρη μέρα» («An Essay on Trade and Commerce», London 1770, σελ. 27, 28). Δηλαδή, οἱ ἄνθρωποι ζητοῦσαν αὔξηση τῶν μεροκαμάτων.

ὁ χαμηλός μισθός φρενάρει τήν αὔξηση τῆς ἐργατικῆς τάξης. Ἔτσι παρουσιάζεται πάλι ἡ σχέση, ὅπου ἡ προσφορά ἐργασίας εἶναι μικρότερη ἀπό τή ζήτηση ἐργασίας, ὁ μισθός ἀνεβαίνει κλπ. Τί ὡραία μέθοδος κίνησης γιά τήν ἀναπτυγμένη κεφαλαιοκρατική παραγωγή! Προτοῦ μπορέσει ἐξαιτίας τῆς αὔξησης τῶν μισθῶν νά ἐπέλθει κάποια θετική αὔξηση τοῦ πραγματικά ἱκανοῦ γιά ἐργασία πληθυσμοῦ, θἆχε ἑκατό φορές περάσει ἡ προθεσμία, μέσα στήν ὁποία πρέπει νά διεξαχθεῖ ἡ βιομηχανική ἐκστρατεία, νά δοθεῖ καί νά κριθεῖ ἡ μάχη.

Ἀνάμεσα στά 1849 καί 1859 στίς ἀγροτικές περιφέρειες τῆς Ἀγγλίας, ταυτόχρονα μέ τήν πτώση τῶν τιμῶν στά σιτηρά, σημειώθηκε μιά αὔξηση τῶν μισθῶν, πού ἀπό πραχτική ἄποψη δέν ἦταν παρά ὀνομαστική, λχ. στό Οὐίλτσηρ ὁ βδομαδιάτικος μισθός ἀνέβηκε ἀπό 7 σέ 8 σελίνια, στό Ντόρσετσηρ ἀπό 7 ἤ 8 σέ 9 σελίνια κλπ. Ἡ αὔξηση αὐτή ἦταν συνέπεια μιᾶς ἐντελῶς ἀσυνήθιστης διαρροῆς τοῦ ἀγροτικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ, πού προκλήθηκε ἀπό τήν πολεμική ζήτηση, τήν τεράστια ἐπέκταση τῶν σιδηροδρόμων, τῶν ἐργοστασίων, τῶν ὀρυχείων κλπ. Ὅσο πιό χαμηλός εἶναι ὁ μισθός, τόσο μεγαλύτεροι εἶναι οἱ ἀριθμοί τῶν ποσοστῶν πού ἐκφράζουν κάθε αὔξησή του, ὅσο ἀσήμαντη κι ἄν εἶναι ἡ αὔξηση αὐτή. Ἄν ὁ βδομαδιάτικος μισθός ἦταν λχ. 20 σελίνια καί ἔχει ἀνέβει σέ 22, τότε ἡ αὔξησή του εἶναι 10%, ἄν ἀντίθετα ἦταν μόνο 7 σελίνια καί ἔχει ἀνέβει σέ 9, τότε ἡ αὔξησή του εἶναι $28^{4}/_{7}\%$, μιά αὔξηση πού φαίνεται σημαντική. Πάντως οὔρλιαξαν οἱ παχτωτές καί φλυάρισε ἀκόμα καί τό «London Economist» μ᾽ ὅλη του τή σοβαρότητα γιά «a general and substantial advance» [γιά μιά γενική καί οὐσιαστική αὔξηση][84] σχετικά μ᾽ αὐτά τά μεροκάματα πείνας. Καί τί κάναν λοιπόν οἱ παχτωτές; Μήπως περίμεναν ὥσπου οἱ ἐργάτες γῆς νά πληθαίνουν τόσο ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς λαμπρῆς πληρωμῆς, ὥστε ὁ μισθός τους νά πέσει ξανά ἀναγκαστικά, δηλ. ὥσπου νά ἐξελιχτοῦν τά πράγματα ἔτσι, ὅπως τά φαντάζονται μέ τό δογματικό μυαλό τους οἱ οἰκονομολόγοι; Εἰσήγαγαν περισσότερες μηχανές καί στό λεφτό οἱ ἐργάτες ξανάγιναν «ὑπεράριθμοι» καί μάλιστα σέ ἀναλογία πού ἱκανοποιοῦσε ἀκόμα καί τούς παχτωτές. Τώρα στή γεωργία ἦταν τοποθετημένο «περισσότερο κεφάλαιο» ἀπό πρίν καί μέ μορφή πιό παραγωγική. Ἔτσι ἡ ζήτηση ἐργασίας ἔπεσε ὄχι μόνο σχετικά, μά καί ἀπόλυτα.

Αὐτό τό πλάσμα φαντασίας τῶν οἰκονομολόγων συγχέει τούς νόμους πού ρυθμίζουν τή γενική κίνηση τοῦ μισθοῦ ἐργασίας ἤ τή σχέση ἀνάμεσα στήν ἐργατική τάξη, δηλαδή τή συνολική ἐργατική δύναμη, καί στό συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο, μέ τούς νόμους πού κατανέμουν τόν ἐργατικό πληθυσμό στίς διάφορες σφαῖρες παραγωγῆς. Ἄν λχ. ἐξαιτίας κάποιας εὐνοϊκῆς συγκυρίας ἡ συσσώρευση εἶναι ἐξαιρετικά ζωηρή σέ μιά δοσμένη σφαίρα παραγωγῆς, ἄν τά κέρδη σ᾽ αὐτήν εἶναι μεγαλύτερα ἀπό τά μέσα κέρδη καί τό πρόσθετο κεφάλαιο τείνει πρός τά κεῖ, τότε φυσικά μεγαλώνουν ἡ ζήτηση ἐργασίας καί ὁ

---

[84] «Economist», 21 τοῦ Γενάρη 1860.

μισθός. Ὁ μεγαλύτερος μισθός ἐργασίας προσελκύει ἕνα μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ στήν εὐνοούμενη σφαίρα, ὥσπου νά κορεστεῖ μέ ἐργατική δύναμη καί μέ τόν καιρό ξαναπέσει ὁ μισθός στό προηγούμενο μέσο ἐπίπεδό του ἤ κάτω ἀπό αὐτό, ἄν ἡ συρροή ἐργατῶν εἶναι πολύ μεγάλη. Τότε δέ σταματάει μόνο ὁ ἐρχομός ἐργατῶν στόν πιό πάνω κλάδο, μά ἀρχίζει καί ἡ ἀποχώρηση ἐργατῶν ἀπ' αὐτόν. Ἐδῶ ὁ οἰκονομολόγος νομίζει ὅτι βλέπει «ποῦ καί πῶς» μέ τήν αὔξηση τῶν μισθῶν σημειώνεται ἀπόλυτη αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν, καί «ποῦ καί πῶς» μέ τήν ἀπόλυτη αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν σημειώνεται μείωση τῶν μισθῶν, στήν πραγματικότητα ὅμως βλέπει μονάχα τήν τοπική διακύμανση τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας σέ μιά εἰδική σφαίρα παραγωγῆς, βλέπει μόνο φαινόμενα τῆς κατανομῆς τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ στίς διάφορες σφαῖρες τοποθέτησης τοῦ κεφαλαίου, ἀνάλογα μέ τίς ἐναλλασσόμενες ἀνάγκες του.

Στίς περίοδες τῆς στασιμότητας καί τῆς μέσης εὐημερίας ὁ βιομηχανικός ἐφεδρικός στρατός πιέζει τόν ἐν ἐνεργεία ἐργατικό στρατό, ἐνῶ στήν περίοδο τῆς ὑπερπαραγωγῆς καί τοῦ παροξυσμοῦ βάζει χαλινάρι στίς διεκδικήσεις του. Ἑπομένως, ὁ σχετικός ὑπερπληθυσμός εἶναι τό φόντο πού πάνω του κινεῖται ὁ νόμος ζήτησης καί προσφορᾶς τῆς ἐργασίας. Στριμώχνει τό πεδίο δράσης αὐτοῦ τοῦ νόμου μέσα στά ὅρια πού ἀνταποκρίνονται ἀπόλυτα στήν ἐκμεταλλευτική ἀπληστία καί ἀρχομανία τοῦ κεφαλαίου. Φτάσαμε στό σημεῖο ὅπου πρέπει νά ἐπανέλθουμε σέ ἕναν ἀπό τούς ἄθλους τῆς οἰκονομικῆς ἀπολογητικῆς. Θυμούμαστε πώς ἄν μέ τήν εἰσαγωγή καινούργιων μηχανῶν ἤ μέ τή διάδοση τῶν παλιῶν ἕνα μέρος τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου μετατρέπεται σέ σταθερό, τότε τήν πράξη αὐτή, πού «δεσμεύει» κεφάλαιο καί πού ἴσα-ἴσα μ' αὐτό τόν τρόπο «ἐλευθερώνει» ἐργάτες, ὁ ἀπολογητής οἰκονομολόγος τήν ἑρμηνεύει ἀνάποδα, ὅτι δηλ. ἐλευθερώνει κεφάλαιο γιά τόν ἐργάτη. Μόνο τώρα μποροῦμε νά ἐκτιμήσουμε πλέρια τήν ἀδιαντροπιά τοῦ ἀπολογητῆ. Ἐκεῖνοι πού ἐλευθερώνονται δέν εἶναι μόνο οἱ ἐργάτες πού ἐκτοπίζονται ἄμεσα ἀπό τίς μηχανές, μά ἐπίσης καί οἱ ἀναπληρωτές τους καί οἱ πρόσθετοι ἐργάτες πού ἀπορροφιοῦνται κανονικά μέ τή συνηθισμένη ἐπέκταση τῆς παραγωγῆς πάνω στήν παλιά της βάση. Τώρα ὅλοι τους εἶναι «ἐλευθερωμένοι» καί μπορεῖ νά τούς διαθέτει κάθε νέο κεφάλαιο πού εἶναι πρόθυμο νά λειτουργήσει. Ἄσχετα ἀπό τό ἄν τό νέο αὐτό κεφάλαιο προσελκύσει αὐτούς τούς ἴδιους εἴτε ἄλλους ἐργάτες, ἡ ἐπίδραση στή γενική ζήτηση ἐργασίας θά ἰσοῦται μέ μηδέν, ἐφόσον τό νέο αὐτό κεφάλαιο ἀρκεῖ ἴσα-ἴσα μόνο γιά ν' ἀπελευθερώσει τήν ἀγορά ἀπ' ὅσους ἐργάτες ἔριξαν οἱ μηχανές σ' αὐτήν. Ἄν ἀπασχολήσει μικρότερο ἀριθμό ἐργατῶν, θά μεγαλώσει ὁ ἀριθμός τῶν ὑπεράριθμων· ἄν ἀπασχολήσει μεγαλύτερο ἀριθμό, θ' αὐξήσει ἡ γενική ζήτηση ἐργασίας μόνο κατά τόν ἀριθμό πού οἱ ἀπασχολούμενοι ξεπερνοῦν τούς «ἐλευθερωμένους». Ἔτσι ἡ

ἄνοδος πού θάδιναν κατά τά ἄλλα στή γενική ζήτηση ἐργασίας τά κεφάλαια, τά ὁποῖα ζητοῦν νά τοποθετηθοῦν, ἐξουδετερώνεται πάντως στό μέτρο πού ἐπαρκοῦν γι' αὐτή τή ζήτηση οἱ ἐργάτες πού πετιοῦνται στό δρόμο ἀπό τίς μηχανές. Ἑπομένως, ὁ μηχανισμός τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς φροντίζει νά μή συνοδεύεται ἡ ἀπόλυτη αὔξηση τοῦ κεφαλαίου ἀπό ἀντίστοιχη αὔξηση τῆς γενικῆς ζήτησης ἐργασίας. Καί αὐτό ὁ ἀπολογητής τό ὀνομάζει ἀντιστάθμισμα γιά τή δυστυχία, τά βάσανα καί τόν πιθανό ἀφανισμό τῶν ἐκτοπισμένων ἐργατῶν στή διάρκεια τῆς μεταβατικῆς περιόδου πού τούς πετάει στίς γραμμές τοῦ βιομηχανικοῦ ἐφεδρικοῦ στρατοῦ! Ἡ ζήτηση ἐργασίας δέν εἶναι ταυτόσημη μέ τήν αὔξηση τοῦ κεφαλαίου, ἡ προσφορά ἐργασίας δέν εἶναι ταυτόσημη μέ τήν αὔξηση τῆς ἐργατικῆς τάξης, ἔτσι πού νά ἀλληλοεπηρεάζονται ἐδῶ δυό ἀνεξάρτητες ἡ μιά ἀπό τήν ἄλλη δυνάμεις. Les dés sont pipés [τά ζάρια εἶναι κάλπικα]. Τό κεφάλαιο ἐνεργεῖ ταυτόχρονα καί πρός τίς δυό κατευθύνσεις. Ἄν ἡ συσσώρευσή του αὐξάνει ἀπό τή μιά μεριά τή ζήτηση ἐργασίας, ἀπό τήν ἄλλη αὐξάνει τήν προσφορά ἐργατῶν μέ τήν «ἐλευθέρωσή» τους, ἐνῶ ταυτόχρονα ἡ πίεση τῶν ἀνέργων ἐξαναγκάζει τούς ἐργαζόμενους νά κινητοποιοῦν περισσότερη ἐργασία, δηλ. ὥς ἕνα βαθμό κάνει τήν προσφορά ἐργασίας ἀνεξάρτητη ἀπό τήν προσφορά ἐργατῶν. Ἡ κίνηση τοῦ νόμου ζήτησης καί προσφορᾶς τῆς ἐργασίας πάνω σ' αὐτή τή βάση ὁλοκληρώνει τή δεσποτεία τοῦ κεφαλαίου. Γιαυτό, μόλις οἱ ἐργάτες ἀνακαλύψουν τό μυστικό τοῦ πῶς συμβαίνει ὥστε, ὅσο περισσότερο ἐργάζονται, ὅσο περισσότερο ξένο πλοῦτο παράγουν καί ὅσο περισσότερο αὐξάνει ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας τους, τόσο πιό ἐπισφαλής νά γίνεται γι' αὐτούς ἀκόμα καί ἡ λειτουργία τους σάν μέσο ἀξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου· μόλις ἀνακαλύψουν πώς ὁ βαθμός ἐντατικότητας τοῦ συναγωνισμοῦ μεταξύ τους ἐξαρτιέται ὁλότελα ἀπό τήν πίεση τοῦ σχετικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ· ἑπομένως, μόλις ἐπιχειρήσουν μέ τά ἐργατικά σωματεῖα κλπ. νά ὀργανώσουν μιά σχεδιασμένη συνεργασία ἐργαζομένων καί ἀνέργων γιά νά σπάσουν ἤ νά ἐξασθενίσουν τίς καταστρεπτικές γιά τήν τάξη τους συνέπειες αὐτοῦ τοῦ φυσικοῦ νόμου τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς,—βάζουν τίς φωνές τό κεφάλαιο καί ὁ συκοφάντης οἰκονομολόγος του γιά καταπάτηση τοῦ «αἰώνιου» καί σά νά λέμε «ἱεροῦ» νόμου τῆς ζήτησης καί τῆς προσφορᾶς. Γιατί κάθε ἀλληλεγγύη ἀνάμεσα στούς ἐργαζόμενους καί τούς ἄνεργους διαταράζει τό «καθαρό» παιχνίδι αὐτοῦ τοῦ νόμου. Ἐνῶ ἀπό τήν ἄλλη, λχ. στίς ἀποικίες, μόλις δυσμενεῖς συνθῆκες ἀρχίζουν νά παρεμποδίζουν τή δημιουργία τοῦ βιομηχανικοῦ ἐφεδρικοῦ στρατοῦ καί μαζί του τήν ἀπόλυτη ἐξάρτηση τῆς ἐργατικῆς τάξης ἀπό τήν τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν, ξεσηκώνεται τό κεφάλαιο μαζί μέ τόν ξεφτισμένο Σάντσο Πάνσα του ἐνάντια στόν «ἱερό» νόμο τῆς ζήτησης καί προσφορᾶς καί προσπαθεῖ νά τά βγάλει πέρα μέ μέσα βίας.

4. ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΥΠΑΡΞΗΣ ΤΟΥ ΣΧΕΤΙΚΟΥ ΥΠΕΡΠΛΗΘΥΣΜΟΥ. Ο ΓΕΝΙΚΟΣ ΝΟΜΟΣ ΤΗΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ.

῾Ο σχετικός ὑπερπληθυσμός ὑπάρχει σ' ὅλες τίς πιθανές ἀποχρώσεις. Κάθε ἐργάτης ἀνήκει σ' αὐτόν στό χρονικό διάστημα πού τόν μισοαπασχολοῦν ἤ πού μένει τελείως χωρίς δουλιά. Ἄσχετα ἀπό τίς μεγάλες, περιοδικά ἐπαναλαμβανόμενες μορφές, πού ἡ ἐναλλαγή τῶν φάσεων τοῦ βιομηχανικοῦ κύκλου προσδίδει στό σχετικό ὑπερπληθυσμό, ἔτσι ὥστε νά ἐμφανίζεται πότε μέ ὀξεία μορφή—στίς κρίσεις—καί πότε μέ χρονία—στίς περίοδες τῶν χαλαρῶν ἐργασιῶν—ὁ σχετικός ὑπερπληθυσμός παρουσιάζεται πάντα μέ τρεῖς μορφές: ρευστή, λανθάνουσα καί στάσιμη.

Στά κέντρα τῆς σύγχρονης βιομηχανίας—ἐργοστάσια, μανουφακτοῦρες, χυτήρια καί μεταλλεῖα κλπ.—οἱ ἐργάτες πότε ἀπωθοῦνται καί πότε πάλι προσελκύονται σέ μεγαλύτερο ἀριθμό, ἔτσι πού γενικά ὁ ἀριθμός τῶν ἐργαζομένων αὐξάνει, ἄν καί σέ διαρκῶς φθίνουσα ἀναλογία, σέ σύγκριση μέ τήν κλίμακα τῆς παραγωγῆς. ῾Ο ὑπερπληθυσμός ὑπάρχει ἐδῶ σέ ρευστή μορφή.

Τόσο στά καθαυτό ἐργοστάσια, ὅσο καί σ' ὅλα τά μεγάλα ἐργαστήρια, ὅπου χρησιμοποιοῦνται μηχανές ἤ ὅπου ἐφαρμόζεται τουλάχιστο ὁ σύγχρονος καταμερισμός τῆς ἐργασίας, δέ χρησιμοποιοῦν κατά μάζες ἄνδρες ἐργάτες παρά μόνο ὅσο εἶναι ἀκόμα νέοι. Ὅταν ἐνηλικιωθοῦν, μόνο ἕνα πολύ μικρό μέρος ἀπ' αὐτούς βρίσκουν ἀπασχόληση στούς ἴδιους κλάδους, ἐνῶ κατά κανόνα στήν πλειοψηφία τους ἀπολύονται. Οἱ ἀπολυόμενοι ἀποτελοῦν στοιχεῖο τοῦ ρευστοῦ ὑπερπληθυσμοῦ πού μεγαλώνει, ὅσο μεγαλώνουν οἱ διαστάσεις τῆς βιομηχανίας. Ἕνα μέρος ἀπ' αὐτούς μεταναστεύει καί στήν πραγματικότητα ἀκολουθεῖ τό μεταναστεῦον κεφάλαιο. Μιά ἀπό τίς συνέπειες εἶναι ν' αὐξάνει πιό γρήγορα ὁ γυναικεῖος πληθυσμός ἀπό τόν ἀνδρικό, ἀπόδειξη ἡ Ἀγγλία. Τό γεγονός ὅτι ἡ φυσική αὔξηση τῆς μάζας τῶν ἐργατῶν δέν ἱκανοποιεῖ πέρα γιά πέρα τίς ἀνάγκες συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου, ἐνῶ ταυτόχρονα τίς ξεπερνάει, ἀποτελεῖ ἀντίφαση τῆς ἴδιας τῆς κίνησης τοῦ κεφαλαίου. Χρειάζεται μεγαλύτερες μάζες ἐργατῶν νεαρῆς ἡλικίας καί μικρότερες ἀνδρικῆς ἡλικίας. ῾Η ἀντίφαση αὐτή δέν εἶναι πιό κραυγαλέα ἀπό τήν ἄλλη πού συνίσταται στό ὅτι ἀκούγονται παράπονα γιά ἔλλειψη ἐργατικῶν χεριῶν τή στιγμή πού χιλιάδες ἐργάτες μένουν ἄνεργοι στούς δρόμους, ἐπειδή ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας τούς ἔχει ἀλυσοδεμένους σ' ἕνα καθορισμένο κλάδο παραγωγῆς[85]. Ἐπιπλέον ἡ κατανάλωση τῆς ἐργατικῆς δύναμης

[85] Ἐνῶ στό δεύτερο ἑξάμηνο τοῦ 1866 στό Λονδίνο διώχτηκαν ἀπό τή δουλιά 80 000 ὥς 90 000 ἐργάτες, ἡ ἔκθεση τοῦ ἐπιθεωρητῆ ἐργασίας γιά τό ἴδιο ἑξάμηνο λέει: «Δέ φαίνεται νά εἶναι ἀπόλυτα σωστό ὅταν λένε πώς ἡ ζήτηση προκαλεῖ πάντα προσφορά ἀκριβῶς τή στιγμή πού χρειάζεται. Αὐτό δέν ἴσχυε γιά τήν ἐργασία, γιατί πέρσι πολλές μηχανές δέ λειτούργησαν ἀναγκαστικά, ἐπειδή ὑπῆρχε ἔλλειψη ἐργατικῶν δυνάμεων» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1866», σελ. 81).

ἀπό τό κεφάλαιο συντελεῖται τόσο γρήγορα, πού ὁ ἐργάτης μέσης ἡλικίας συνήθως ἔχει λίγο-πολύ φάει τό ψωμί του. Περνᾶ στίς γραμμές τῶν ὑπεράριθμων, ἤ ἀπωθεῖται ἀπό μιά ἀνώτερη σέ μιά κατώτερη βαθμίδα. Ἴσα-ἴσα στούς ἐργάτες τῆς μεγάλης βιομηχανίας βρίσκουμε τή συντομότερη διάρκεια ζωῆς. «῾Ο δρ Λῆ—ὁ νομίατρος τοῦ Μάντσεστερ—διαπίστωσε πώς στήν πόλη αὐτή ἡ μέση διάρκεια ζωῆς τῆς εὔπορης τάξης εἶναι 38 χρόνια, ἐνῶ τῆς ἐργατικῆς τάξης εἶναι μόνο 17. Στό Λίβερπουλ γιά τήν πρώτη εἶναι 35 καί γιά τή δεύτερη 15 χρόνια. ῾Επομένως βγαίνει τό συμπέρασμα πώς ἡ προνομιοῦχα τάξη ἔχει διαταχτική γιά τή ζωή (had a lease of life) διπλάσιας διάρκειας ἀπό τή διαταχτική πού ἔχουν οἱ λιγότερο εὐνοούμενοι συμπολίτες της»[85a]. Κάτω ἀπ' αὐτούς τούς ὅρους ἡ ἀπόλυτη αὔξηση αὐτοῦ τοῦ τμήματος τοῦ προλεταριάτου ἀπαιτεῖ νά συντελεῖται μέ μορφή πού αὐξάνει τόν ἀριθμό του, μόλο πού τά στοιχεῖα του φθείρονται γρήγορα. ῾Επομένως ἔχουμε γρήγορη διαδοχή τῶν ἐργατικῶν γενεῶν. (῾Ο ἴδιος νόμος δέν ἰσχύει γιά τίς ὑπόλοιπες τάξεις τοῦ πληθυσμοῦ.) ῾Η κοινωνική αὐτή ἀνάγκη ἱκανοποιεῖται μέ πρόωρους γάμους, ἀναγκαία συνέπεια τῶν συνθηκῶν ὅπου ζοῦν οἱ ἐργάτες τῆς μεγάλης βιομηχανίας, καί μέ τό βραβεῖο πού πληρώνει ἡ ἐκμετάλλευση τῶν ἐργατόπαιδων γιά τή γέννησή τους.

Ὅταν ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή καταχτήσει τή γεωργία, ἤ στό βαθμό πού τήν ἔχει καταχτήσει, παράλληλα μέ τή συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου πού λειτουργεῖ σ' αὐτό τόν τομέα ἐλαττώνεται ἀπόλυτα ἡ ζήτηση ἐργατῶν γῆς, χωρίς ἡ ἀπώθηση αὐτῶν τῶν ἐργατῶν νά συμπληρώνεται μέ μιά μεγαλύτερη προσέλκυσή τους, ὅπως γίνεται στή μή γεωργική βιομηχανία. Γιαυτό, ἕνα μέρος τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ εἶναι πάντα ἕτοιμο νά μετατραπεῖ σέ προλεταριάτο τῆς πόλης ἤ τῆς μανουφακτούρας καί καραδοκεῖ νά βρεῖ τούς κατάλληλους ὅρους γι' αὐτή τή μετατροπή. (Μέ τόν ὅρο μανουφακτούρα ἐννοοῦμε ἐδῶ κάθε μή γεωργική βιομηχανία.)[86] Ἔτσι ἀναβρύζει διαρκῶς ἡ πηγή αὐτή τοῦ σχετικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ. ῾Η μόνιμη ὅμως ροή της πρός τίς πόλεις προϋποθέτει πώς στό χωριό τό ἴδιο ὑπάρχει ἕνας μόνιμος λανθάνων ὑπερπληθυσμός, πού οἱ διαστάσεις του φανερώνονται μόλις οἱ ἀποχετευτικοί ἀγωγοί ἀνοίξουν διάπλατα. Γιαυτό περιορίζουν

[85a] Ἐναρκτήριος λόγος στήν ὑγειονομική συνδιάσκεψη τοῦ Μπίρμιγχαμ, στίς 15 τοῦ Γενάρη 1875, πού τόν ἔβγαλε ὁ τότε δήμαρχος [καί τώρα (τό 1883) ὑπουργός Ἐμπορίου] Ι. Τσάμπερλαιν.

[86] Στήν ἀπογραφή τοῦ 1861 ἀπαριθμοῦνται στήν Ἀγγλία καί τήν Οὐαλλία «781 πόλεις μέ 10 960 998 κατοίκους, ἐνῶ τά χωριά καί οἱ ἀγροτικές ἐνορίες ἔχουν μόνο 9 105 226 κατοίκους ... Στήν ἀπογραφή τοῦ 1851 ὑπῆρχαν 580 πόλεις πού ὁ πληθυσμός τους ἦταν σχεδόν ἴσος μέ τόν πληθυσμό τῶν γύρω τους ἀγροτικῶν περιοχῶν. Ἐνῶ ὅμως στά 10 χρόνια πού ἀκολούθησαν ὁ πληθυσμός τῶν δεύτερων αὐξήθηκε μόνο κατά μισό ἑκατομμύριο, στίς 580 πόλεις αὐξήθηκε κατά 1 554 067. Τό ποσοστό αὔξησης στίς ἀγροτικές ἐνορίες εἶναι 6,5% καί στίς πόλεις 17,3%. ῾Η διαφορά στό ποσοστό αὔξησης ὀφείλεται στή μετανάστευση ἀπό τήν ὕπαιθρο στίς πόλεις. Τά τρία τέταρτα τῆς συνολικῆς αὔξησης τοῦ πληθυσμοῦ ἀνήκουν στίς πόλεις» («Census etc.», τόμ. III, σελ. 11, 12).

τόν ἐργάτη γῆς στό ἐλάχιστο ὅριο τοῦ μεροκάματου, ἔτσι πού βρίσκεται πάντα μέ τό ἕνα του πόδι στό βάλτο τῆς ἐξαθλίωσης.

Ἡ τρίτη κατηγορία τοῦ σχετικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ, ὁ στάσιμος ὑπερπληθυσμός, ἀποτελεῖ τμῆμα τοῦ ἐν ἐνεργείᾳ ἐργατικοῦ στρατοῦ, ἀλλά μέ τελείως ἄταχτη ἀπασχόληση. Ἡ κατηγορία αὐτή προσφέρει ἔτσι στό κεφάλαιο μιάν ἀνεξάντλητη παρακαταθήκη διαθέσιμης ἐργατικῆς δύναμης. Τό ἐπίπεδο τῆς ζωῆς της πέφτει κάτω ἀπό τό μέσο κανονικό ἐπίπεδο τῆς ἐργαζόμενης τάξης καί ἀκριβῶς αὐτό τό γεγονός τή μετατρέπει σέ πλατιά βάση κλάδων ἰδιαίτερης κεφαλαιοκρατικῆς ἐκμετάλλευσης. Χαρακτηριστικό γιά τήν κατηγορία αὐτή εἶναι τό ἀνώτατο ὅριο τοῦ χρόνου ἐργασίας καί τό ἐλάχιστο ὅριο τοῦ μισθοῦ. Ἔχουμε κιόλας γνωρίσει τήν κύρια της μορφή στό μέρος πού μιλήσαμε γιά τή δουλιά στό σπίτι. Στρατολογεῖ διαρκῶς τούς ἀνθρώπους της ἀπό τούς ὑπεράριθμους τῆς μεγάλης βιομηχανίας καί γεωργίας, καί ἰδίως ἀπό ἀφανιζόμενους κλάδους τῆς βιομηχανίας, ὅπου ἡ χειροτεχνική παραγωγή ὑποκύπτει στή μανουφακτουρική καί ἡ μανουφακτουρική στή μηχανική. Ἡ ἔκτασή της αὐξάνει στό μέτρο πού μέ τήν αὔξηση καί τήν ἔνταση τῆς συσσώρευσης προχωρεῖ ἡ «δημιουργία ὑπεράριθμων». Ταυτόχρονα ὅμως ἀποτελεῖ ἕνα αὐτοαναπαραγόμενο καί αὐτοδιαιωνιζόμενο στοιχεῖο τῆς ἐργατικῆς τάξης, πού συμμετέχει ατή συνολική αὔξησή της σέ σχετικά μεγαλύτερη ἀναλογία ἀπ᾽ ὅ,τι τά ὑπόλοιπα στοιχεῖα. Πράγματι, ὄχι μόνο ὁ ἀριθμός τῶν γεννήσεων καί τῶν θανάτων, μά καί τό ἀπόλυτο μέγεθος τῶν οἰκογενειῶν εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογο πρός τό ὕψος τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας, δηλ. πρός τή μάζα τῶν μέσων συντήρησης πού διαθέτουν οἱ διάφορες κατηγορίες τῶν ἐργατῶν. Ὁ νόμος αὐτός τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας θά φαινόταν παράλογος στούς ἄγριους, ἤ ἀκόμα καί στούς πολιτισμένους ἀποίκους. Θυμίζει τήν μαζική ἀναπαραγωγή τῶν ἀτομικά ἀδύνατων καί ἄγρια κυνηγημένων εἰδῶν ζώων[87].

Τέλος, τό κατώτατο κατακάθισμα τοῦ σχετικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ ἔχει τό ἐνδιαίτημά του στή σφαίρα τοῦ παουπερισμοῦ [pauperismus, ἔσχατη ἐξαθλίωση]. Ἄν ἀφήσουμε κατά μέρος τούς ἀλῆτες, τούς ἐγκληματίες, τίς πόρνες, μέ δυό λόγια τό καθαυτό λουμπενπρολεταριάτο, τό κοινωνικό αὐτό στρῶμα ἀποτελεῖται ἀπό τρεῖς κατηγορίες. Πρῶτα,

[87] «Ἡ φτώχια φαίνεται νά εὐνοεῖ τόν πολλαπλασιασμό» (*A. Σμίθ:* «Wealth of Nations», βιβλίο I, κεφ. VIII, ἔκδ. Wakefield, τόμ. I, σελ. 195). Σύμφωνα μέ τόν εὐγενικό καί πνευματώδη ἀββά Γκαλιάνι πρόκειται μάλιστα γιά ἕνα ἐξαιρετικά σοφό θεσμό τοῦ θεοῦ: «Ὁ θεός ὅρισε ὥστε οἱ ἄνθρωποι πού ἀσκοῦν τά πιό ὠφέλιμα ἐπαγγέλματα νά γεννιοῦνται ὑπεράφθονοι» (*Galiani:* «Della Moneta», τόμ. III. Συλλογή Custodi: «Scrittori Classici italiani di Economia Politica». Parte Moderna, Milano 1801, σελ. 78). «Μιά ἀθλιότητα ὥς τά ἀκρότατα ὅρια τῆς πείνας καί τοῦ λοιμοῦ εὐνοεῖ μάλλον παρά ἐμποδίζει τήν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ» (*S. Laing:* «National Distress», 1844, σελ. 69). Καί ἀφοῦ ὁ Λένγκ ὑποστηρίζει μέ στατιστικά στοιχεῖα αὐτή τή θέση, συνεχίζει: «Ἄν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ζοῦσαν σέ συνθῆκες εὐπορίας, σέ λίγο ὁ κόσμος θάμενε χωρίς κατοίκους» («If the people were all in easy circumstances, the world would soon be depopulated»).

ἀπό τούς ἱκανούς πρός ἐργασία. Ἀρκεῖ νά ρίξει κανείς μιά πρόχειρη ματιά στή στατιστική τοῦ ἀγγλικοῦ παουπερισμοῦ καί θά δεῖ πώς ἡ μάζα του αὐξάνει κάθε φορά πού ὑπάρχει κρίση καί ἐλαττώνεται κάθε φορά πού ἀναζωογονοῦνται οἱ δουλιές. Δεύτερο: ἀπό τά ὀρφανά καί τά παιδιά ἐξαθλιωμένων. Τά παιδιά αὐτά εἶναι ὑποψήφιοι τοῦ βιομηχανικοῦ ἐφεδρικοῦ στρατοῦ καί σέ περίοδες μεγάλης βιομηχανικῆς ἀνόδου, ὅπως λχ. τό 1860, τά ἐντάσσουν στά γρήγορα καί κατά μάζες στίς γραμμές τοῦ ἐνεργοῦ ἐργατικοῦ στρατοῦ. Τρίτο: ἀπό τούς ξεπεσμένους, ἀπαθλιωμένους, ἀνίκανους πρός ἐργασία. Εἶναι κυρίως ἄτομα πού ἀφανίζονται ἐξαιτίας τῆς δυσκαμψίας τους, πού προκλήθηκε ἀπό τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας, εἶναι ἀκόμα αὐτοί πού ζοῦν περισσότερα χρόνια ἀπ᾽ ὅσα ζοῦν κανονικά οἱ ἐργάτες, τέλος ἀπό τά θύματα τῆς βιομηχανίας πού ὁ ἀριθμός τους αὐξάνει ὅσο αὐξάνουν οἱ ἐπικίνδυνες μηχανές, τά ὀρυχεῖα, τά χημικά ἐργοστάσια, εἶναι οἱ ἀκρωτηριασμένοι, οἱ ἄρρωστοι, οἱ χῆρες κλπ. Ὁ παουπερισμός εἶναι τό σπίτι ἀναπήρων τοῦ ἐργατικοῦ στρατοῦ καί τό νεκρό φορτίο τοῦ βιομηχανικοῦ ἐφεδρικοῦ στρατοῦ. Ἡ δημιουργία του συμπεριλαβαίνεται στή δημιουργία τοῦ σχετικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ, ἡ ἀναγκαιότητά του στήν ἀναγκαιότητα τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ αὐτοῦ· μαζί μέ τό σχετικό ὑπερπληθυσμό ὁ παουπερισμός ἀποτελεῖ ὅρο ὕπαρξης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς καί ἀνάπτυξης τοῦ πλούτου. Ἀνήκει στά faux frais [μή παραγωγικά ἔξοδα] τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, πού τό κεφάλαιο ὡστόσο κατορθώνει καί τά ξεφορτώνεται στό μεγαλύτερό τους μέρος καί τά φορτώνει στήν πλάτη τῆς ἐργατικῆς τάξης καί τῆς μικρῆς μεσαίας τάξης.

Ὅσο μεγαλύτερος εἶναι ὁ κοινωνικός πλοῦτος, τό κεφάλαιο πού λειτουργεῖ, ἡ ἔκταση καί ἡ ἔνταση τῆς αὔξησής του, ἑπομένως καί τό ἀπόλυτο μέγεθος τοῦ προλεταριάτου καί ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας του, τόσο μεγαλύτερος εἶναι ὁ βιομηχανικός ἐφεδρικός στρατός. Ἡ αὔξηση τῆς διαθέσιμης ἐργατικῆς δύναμης προκαλεῖται ἀπό τίς ἴδιες αἰτίες πού προκαλοῦν τήν αὔξηση τῆς ἐπεκτατικῆς δύναμης τοῦ κεφαλαίου. Ἑπομένως, τό σχετικό μέγεθος τοῦ βιομηχανικοῦ ἐφεδρικοῦ στρατοῦ αὐξάνει μαζί μέ τίς δυνάμεις τοῦ πλούτου. Ὅσο μεγαλύτερος ὅμως εἶναι αὐτός ὁ ἐφεδρικός στρατός σέ σχέση μέ τόν ἐν ἐνεργείᾳ ἐργατικό στρατό, τόσο μαζικότερος εἶναι ὁ σταθεροποιημένος ὑπερπληθυσμός, πού ἡ φτώχια του εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογη πρός τά βάσανα τῆς δουλιᾶς του. Τέλος, ὅσο πιό μεγάλο εἶναι τό ἐξαθλιωμένο στρῶμα τῆς ἐργατικῆς τάξης καί ὁ βιομηχανικός ἐφεδρικός στρατός, τόσο πιό μεγάλος εἶναι ὁ ἐπίσημος παουπερισμός. *Αὐτός εἶναι ὁ ἀπόλυτος, γενικός νόμος τῆς κεφαλαιοκρατικῆς συσσώρευσης.* Ὅπως ὅλοι οἱ ἄλλοι νόμοι, ἔτσι κι αὐτός τροποποιεῖται ἀπό πολλαπλά περιστατικά, πού ἡ ἀνάλυσή τους δέν μπορεῖ νά γίνει ἐδῶ.

Καταλαβαίνουμε τή μωρία τῆς οἰκονομολογικῆς ἐκείνης σοφίας πού κηρύχνει στούς ἐργάτες νά προσαρμόσουν τόν ἀριθμό τους στίς ἀνάγκες ἀξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου. Λές καί ὁ μηχανισμός τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς καί συσσώρευσης δέν προσαρμόζει διαρκῶς

τόν ἀριθμό τους σ᾽ αὐτές τίς ἀνάγκες ἀξιοποίησης. Ἡ πρώτη λέξη αὐτῆς τῆς προσαρμογῆς εἶναι ἡ δημιουργία ἑνός σχετικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ ἤ βιομηχανικοῦ ἐφεδρικοῦ στρατοῦ, καί ἡ τελευταία της λέξη —ἡ ἀθλιότητα διαρκῶς αὐξανόμενων στρωμάτων τοῦ ἐν ἐνεργεία ἐργατικοῦ στρατοῦ καί τό νεκρό φορτίο τοῦ παουπερισμοῦ.

Ὁ νόμος, σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο μιά διαρκῶς αὐξανόμενη μάζα μέσων παραγωγῆς μπορεῖ, χάρη στήν πρόοδο τῆς παραγωγικότητας τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας, νά τίθεται σέ κίνηση ἀπό μιά προοδευτικά μειωνόμενη δαπάνη ἀνθρώπινης δύναμης—ὁ νόμος αὐτός στό ἔδαφος τοῦ καπιταλισμοῦ, ὅπου δέ χρησιμοποιεῖ ὁ ἐργάτης τά μέσα ἐργασίας, ἀλλά τά μέσα ἐργασίας χρησιμοποιοῦν τόν ἐργάτη, ἐκφράζεται μέ τό ὅτι ὅσο ἀνώτερη εἶναι ἡ παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, τόσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ πίεση τῶν ἐργατῶν πάνω στά μέσα ἀπασχόλησής τους, ἄρα τόσο πιό ἐπισφαλής εἶναι ὁ ὅρος τῆς ὕπαρξής τους: ἡ πούληση τῆς δικῆς τους δύναμης γιά τήν αὔξηση τοῦ ξένου πλούτου, δηλ. γιά τήν αὐτοαξιοποίηση τοῦ κεφαλαίου. Ἔτσι, ἡ αὔξηση τῶν μέσων παραγωγῆς καί τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας πιό γρήγορα ἀπό τήν αὔξηση τοῦ παραγωγικοῦ πληθυσμοῦ ἐκφράζεται ἀπό κεφαλαιοκρατική ἄποψη μέ ἀντίστροφη μορφή, μέ τό ὅτι ὁ ἐργατικός πληθυσμός αὐξάνει πάντα πιό γρήγορα ἀπό τίς ἀνάγκες ἀξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου.

Στό τέταρτο μέρος, ὅταν ἀναλύαμε τήν παραγωγή τῆς σχετικῆς ὑπεραξίας, εἴδαμε πώς μέσα στό κεφαλαιοκρατικό σύστημα ὅλες οἱ μέθοδες αὔξησης τῆς κοινωνικῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας ἐφαρμόζονται σέ βάρος τοῦ ἀτομικοῦ ἐργάτη· ὅλα τά μέσα γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς μετατρέπονται σέ μέσα κυριάρχησης καί ἐκμετάλλευσης τοῦ παραγωγοῦ, κολοβώνουν τόν ἐργάτη καί τόν κάνουν μερικό ἄνθρωπο, τόν ὑποβιβάζουν σέ ἐξάρτημα τῆς μηχανῆς, μαζί μέ τό βάσανο τῆς ἐργασίας του ἀφαιροῦν τό περιεχόμενό της, τόν ἀποξενώνουν ἀπό τίς πνευματικές δυνάμεις τοῦ προτσές ἐργασίας στόν ἴδιο βαθμό πού ἡ ἐπιστήμη προσαρτιέται σ᾽ αὐτό σάν αὐτοτελής δύναμη· παραμορφώνουν τούς ὅρους τῆς δουλιᾶς του, στή διάρκεια τοῦ προτσές τῆς ἐργασίας τόν ὑποτάσσουν στήν πιό μικρόλογη ἀπαίσια δεσποτεία, μετατρέπουν ὅλο τό χρόνο τῆς ζωῆς του σέ χρόνο ἐργασίας, ρίχνουν τή γυναίκα καί τό παιδί του κάτω ἀπό τόν τροχό Τζάγκερνατ τοῦ κεφαλαίου. Ὅμως ὅλες οἱ μέθοδες παραγωγῆς ὑπεραξίας εἶναι ταυτόχρονα μέθοδες συσσώρευσης, καί κάθε ἐπέκταση τῆς συσσώρευσης γίνεται ἀντίστροφα μέσο ἀνάπτυξης αὐτῶν τῶν μεθόδων. Καί τό ἀποτέλεσμα εἶναι, στό μέτρο πού συσσωρεύεται τό κεφάλαιο, νά χειροτερεύει ὑποχρεωτικά ἡ κατάσταση τοῦ ἐργάτη, ἀδιάφορο ἄν εἶναι καλή ἤ κακή ἡ πληρωμή του. Τέλος, ὁ νόμος, πού κρατάει πάντα σέ ἰσορροπία τό σχετικό ὑπερπληθυσμό ἤ τό βιομηχανικό ἐφεδρικό στρατό μέ τήν ἔκταση καί ἔνταση τῆς συσσώρευσης, καρφώνει τόν ἐργάτη στό κεφάλαιο πιό γερά ἀπ᾽ ὅ,τι τά καρφιά τοῦ Ἥφαιστου κάρφωσαν τόν Προμηθέα στό βράχο. Φέρνει μιά συσσώρευση ἀθλιότητας ἀντίστοιχη μέ τή συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου. Ἑπομένως ἡ συσσώρευση πλούτου στόν ἕνα πόλο εἶναι ταυτόχρονα συσσώρευση ἀθλιότητας, βασάνου ἐργασίας, σκλαβιᾶς, ἀμάθειας, ἀποχτήνωσης καί ἠθικῆς κατάπτωσης στόν ἀντίπολο, δηλ. στήν πλευρά τῆς τάξης, πού παράγει μέ τή μορφή κεφαλαίου τό δικό της προϊόν.

Τόν ἀνταγωνιστικό αὐτό χαρακτήρα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς συσσώρευσης[88] τόν ἐκφράσανε μέ διάφορες μορφές οἱ οἰκονομολόγοι, μόλο πού ἐνμέρει ἀνακατώνουν μαζί του ἀνάλογα μέν, ἀλλά ὡστόσο διαφορετικά στήν οὐσία φαινόμενα προκεφαλαιοκρατικῶν τρόπων παραγωγῆς.

Ὁ βενετσιάνος καλόγερος Ὄρτες, ἕνας ἀπό τούς μεγάλους οἰκονομολόγους συγγραφεῖς τοῦ 18ου αἰώνα, θεωρεῖ τόν ἀνταγωνισμό τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς γενικό φυσικό νόμο τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου. «Τό οἰκονομικά καλό καί τό οἰκονομικά κακό κρατοῦν πάντα τήν ἰσορροπία σ᾽ ἕνα ἔθνος (il bene ed il male economico in una nazione sempre all' istessa misura), ἡ ἀφθονία τῶν ἀγαθῶν γιά ὁρισμένους εἶναι πάντα ἴση μέ τήν ἔλλειψη ἀγαθῶν γιά ἄλλους (la copia dei beni in alcuni sempre eguale alla mancanza di essi in altri). Ὁ μεγάλος πλοῦτος ὁρισμένων συνοδεύεται πάντα ἀπό τήν ἀπόλυτη καταλήστευση τοῦ ἀναγκαίου γιά ἄλλους πολύ περισσότερους. Ὁ πλοῦτος ἑνός ἔθνους ἀνταποκρίνεται στόν πληθυσμό του, καί ἡ φτώχια του ἀνταποκρίνεται στόν πλοῦτο του. Ἡ ἐργατικότητα τῶν μέν ἐπιβάλλει τήν ἀργία τῶν δέ. Οἱ φτωχοί καί οἱ ἀργοί εἶναι ἀναγκαῖος καρπός τῶν πλούσιων καί τῶν δραστήριων» κλπ.[89] Δέκα χρόνια περίπου ὕστερα ἀπό τόν Ὄρτες ὁ προτεστάντης παπάς τῆς ὑψηλῆς ἀγγλικανικῆς ἐκκλησίας Τάουνσεντ ἐξυμνοῦσε μέ ὁλότελα χοντροκομμένο τρόπο τή φτώχια σάν ἀναγκαῖο ὅρο τοῦ πλούτου. «Ὁ ἐξαναγκασμός πρός ἐργασία μέ νόμο συνδέεται μέ πάρα πολύ κόπο, βιαιότητα καί θόρυβο, ἐνῶ ἡ πείνα δέν ἀποτελεῖ μόνο μιάν εἰρηνική, σιωπηρή, συνεχῆ πίεση, ἀλλά, ἐπειδή εἶναι τό πιό φυσικό κίνητρο τῆς βιομηχανίας καί τῆς ἐργασίας, προκαλεῖ τήν πιό γιγάντια προσπάθεια». Ὅλα λοιπόν συνοψίζονται στό νά κάνουν διαρκῆ τήν πείνα γιά τήν ἐργατική τάξη καί γι᾽ αὐτό τό πράγμα φροντίζει, κατά τόν Τάουνσεντ, ἡ πληθυσμιακή ἀρχή πού δρᾶ ἰδίως ἀνάμεσα στούς φτωχούς. «Φαίνεται νἆναι φυσικός νόμος τό γεγονός ὅτι οἱ φτωχοί εἶναι

---

[88] «Ἀπό μέρα σέ μέρα γίνεται λοιπόν σαφέστερο πώς οἱ σχέσεις παραγωγῆς, μέσα στίς ὁποῖες κινεῖται ἡ ἀστική τάξη, δέν ἔχουν χαρακτήρα ἑνιαῖο καί ἁπλό, ἀλλά χαρακτήρα διττό· πώς στήν ἴδια ἀναλογία πού παράγεται ὁ πλοῦτος παράγεται καί ἡ ἀθλιότητα· πώς στήν ἴδια ἀναλογία πού ἀναπτύσσονται οἱ παραγωγικές δυνάμεις ἀναπτύσσεται καί μιά παραγωγική δύναμη καταπίεσης· πώς οἱ σχέσεις αὐτές δέν ἀναπτύσσουν τόν ἀστικό πλοῦτο, δηλ. τόν πλοῦτο τῆς ἀστικῆς τάξης, παρά μόνο ἐκμηδενίζοντας συνεχῶς τόν πλοῦτο μελῶν αὐτῆς τῆς τάξης καί δημιουργώντας ἕνα διαρκῶς αὐξανόμενο προλεταριάτο» (*Karl Marx:* «Misère de la Philosophie», σελ. 116)

[89] *G. Ortes:* «Della Economia Nationale libri sei 1774», Συλλογή *Custodi*, Parte Moderna, τόμ. XXI, σελ. 6—9, 22, 25 κλπ. Στό ἴδιο, σελ. 32, ὁ Ὄρτες λέει: «Ἀντί νά φτιάχνω ἀνωφελῆ συστήματα γιά τήν εὐτυχία τῶν λαῶν, θά περιοριστῶ μονάχα στό νά διερευνήσω τά αἴτια τῆς δυστυχίας τους».

ὡς ἕνα βαθμό ἀπρονόητοι (improvident) (εἶναι δηλαδή τόσο ἀπρονόητοι, πού δέ φροντίζουν νά γεννιοῦνται μέ ἕνα χρυσό κουτάλι στό στόμα), ὥστε νά ὑπάρχουν πάντα μερικοί (that there always may be some) γιά νά κάνουν τίς πιό ταπεινές, τίς πιό βρώμικες καί βάναυσες δουλιές τῆς κοινότητας. Ἔτσι αὐξάνει πολύ τό ἀπόθεμα τῆς ἀνθρώπινης εὐτυχίας (the stock of human hapiness), οἱ πιό ντελικάτοι ἄνθρωποι (the more delicate) εἶναι ἀπαλλαγμένοι ἀπό τό βάσανο καί μποροῦν νά ἐπιδίδονται ἀνενόχλητοι σέ ἀνώτερους προορισμούς κλπ. ... Ὁ νόμος γιά τούς φτωχούς ἔχει τήν τάση νά καταστρέφει τήν ἁρμονία καί τήν ὀμορφιά, τή συμμετρία καί τήν τάξη αὐτοῦ τοῦ συστήματος, πού τό ἐγκαθίδρυσαν στόν κόσμο ὁ θεός καί ἡ φύση»[90]. Ἄν ὁ βενετσιάνος καλόγερος στό οἰκονομικό πεπρωμένο πού διαιωνίζει τή φτώχια ἔβρισκε τή δικαίωση ὕπαρξης τῆς χριστιανικῆς ἀγαθοεργίας, τῆς ἀγαμίας τοῦ κλήρου, τῶν μοναστηριῶν καί τῶν εὐαγῶν ἱδρυμάτων, ἀντίθετα ὁ προτεστάντης καρπωτής ἐκκλησιαστικοῦ εἰσοδήματος βρίσκει αὐτοῦ τό πρόσχημα γιά ν' ἀναθεματίσει τούς ἀγγλικούς νόμους πού δίναν δικαίωμα στό φτωχό σ' ἕνα πενιχρό ἐπίδομα τοῦ δημοσίου. «Ἡ πρόοδος τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου—λέει ὁ Στόρχ—δημιουργεῖ ἐκείνη τή χρήσιμη τάξη τῆς κοινωνίας... πού ἀσκεῖ τίς πιό ἀνιαρές, βάναυσες καί ἀηδιαστικές δουλιές, μέ δυό λόγια φορτώνεται στούς ὤμους της ὅ,τι δυσάρεστο καί ὑποδουλωτικό ἔχει ἡ ζωή καί ἀκριβῶς μ' αὐτό τόν τρόπο παρέχει στίς ἄλλες τάξεις τή σχόλη, τήν εὐθυμία τοῦ πνεύματος καί τή συμβατική (c' est bon [αὐτό εἶναι ὡραῖο]!) ἀξιοπρέπεια τοῦ χαρακτήρα κλπ.»[91]. Ὁ Στόρχ διερωτᾶται, ποιό λοιπόν εἶναι κυρίως ἀπέναντι στή βαρβαρότητα τό προτέρημα αὐτοῦ τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ πολιτισμοῦ μέ τήν ἀθλιότητα καί τόν ἐξευτελισμό τῶν μαζῶν; Καί βρίσκει μόνο μιάν

[90] «A Dissertation on the Poor Laws. By a Wellwisher of Mankind (The Rev. Mr. J. Townsend), 1786», ἐπανέκδοση, Λονδίνο 1817, σελ. 15, 39, 41. Αὐτός ὁ «ντελικάτος» παπάς, πού ἀπό τό σύγγραμμά του, πού μόλις ἀναφέραμε, καθώς καί ἀπό τό Ταξίδι του τῆς Ἱσπανίας ὁ Μάλθους ἀντιγράφει ὁλόκληρα κατεβατά, δανείστηκε τό μεγαλύτερο μέρος τῆς θεωρίας του ἀπό τόν σέρ Τζ. Στιούαρτ, πού ὡστόσο τόν διαστρέφει. Ὅταν λχ. ὁ Στιούαρτ λέει: «Ἐδῶ, στή δουλεία, ὑπῆρχε μιά βίαιη μέθοδος νά κάνουν τήν ἀνθρωπότητα φιλόπονη (γιά τούς μή ἐργαζόμενους)... Οἱ ἄνθρωποι ἐξαναγκάζονται τότε νά ἐργάζονται (δηλ. νά ἐργάζονται δωρεάν γιά ἄλλους), ἐπειδή ἦταν δοῦλοι ἀλλονῶν. Σήμερα, οἱ ἄνθρωποι ἐξαναγκάζονται νά ἐργάζονται (δηλ. νά ἐργάζονται δωρεάν γιά τούς μή ἐργαζόμενους), ἐπειδή εἶναι δοῦλοι τῶν δικῶν τους ἀναγκῶν»—δέν συμπεραίνει ὡστόσο, ὅπως κάνει ὁ παχύς καρπωτής ἐκκλησιαστικοῦ εἰσοδήματος, πώς οἱ μισθωτοί ἐργάτες πρέπει πάντα νά ψοφᾶνε τῆς πείνας. Ἀντίθετα θέλει ν' αὐξήσει τίς ἀνάγκες τους καί τόν αὐξανόμενο ἀριθμό τῶν ἀναγκῶν τους νά τόν μετατρέψει ταυτόχρονα σέ κεντρί τῆς ἐργασίας τους γιά τούς «πιό ντελικάτους».

[91] *Storch*: «Cours d' Economie Politique», ἔκδ. Πετρούπολη 1815, τόμ. III, σελ. 223.

ἀπάντηση: ἡ ἀσφάλεια!—«Χάρη στήν πρόοδο τῆς βιομηχανίας καί τῆς ἐπιστήμης—λέει ὁ Σισμόντι—κάθε ἐργάτης μπορεῖ κάθε μέρα νά παράγει πολύ περισσότερα ἀπ' ὅσα χρειάζεται γιά τήν καθημερινή του κατανάλωση. Ταυτόχρονα ὅμως, ἐνῶ ἡ ἐργασία του παράγει τόν πλοῦτο, ὁ πλοῦτος μέ τή σειρά του θά τόν ἔκανε ἀκατάλληλο γιά ἐργασία, ἄν ἦταν προορισμένος νά τόν καταναλώνει ὁ ἴδιος». Σύμφωνα μέ τόν Σισμόντι, «οἱ ἄνθρωποι (δηλ. οἱ μή ἐργάτες) πιθανόν νά παραιτοῦνταν ἀπό κάθε τελειοποίηση τῶν τεχνῶν, καθώς καί ἀπ' ὅλες τίς ἀπολαύσεις πού μᾶς παρέχει ἡ βιομηχανία, ἄν ἦταν ὑποχρεωμένοι νά τίς ἐξαγοράζουν μέ τόσο πολλή ἐργασία, ὅπως εἶναι ἡ ἐργασία τοῦ ἐργάτη... Σήμερα οἱ προσπάθειες εἶναι χωρισμένες ἀπό τήν ἀμοιβή τους. Δέν εἶναι ὁ ἴδιος ἄνθρωπος πού πρῶτα ἐργάζεται καί ἔπειτα ἀναπαύεται· ἀντίθετα, ἀκριβῶς ἐπειδή ὁ ἕνας ἐργάζεται, πρέπει ὁ ἄλλος νά ἀναπαύεται... Τό ἀποτέλεσμα τοῦ ἀτέλειωτου πολλαπλασιασμοῦ τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς ἐργασίας δέν μπορεῖ λοιπόν νά εἶναι ἄλλο ἀπό τήν αὔξηση τῆς πολυτέλειας καί τῶν ἀπολαύσεων τῶν ἀργόσχολων πλουσίων»[92].—Τέλος ὁ Ντεστύτ ντέ Τρασύ, ὁ ψυχρός ἀστός δογματικός, τό λέει ὠμά: «Τά φτωχά ἔθνη εἶναι ἐκεῖνα ὅπου ὁ λαός περνάει καλά, καί τά πλούσια ἔθνη εἶναι ἐκεῖνα ὅπου συνήθως ὁ λαός εἶναι φτωχός»[93].

5. ΠΑΡΑΣΤΑΤΙΚΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΝΟΜΟΥ ΤΗΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ.

α) Ἀγγλία τῆς περιόδου 1846—1866.

Καμιά περίοδος τῆς σύγχρονης κοινωνίας δέν εἶναι τόσο κατάλληλη γιά τή μελέτη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς συσσώρευσης, ὅσο ἡ περίοδος τῶν τελευταίων 20 χρόνων. Μοιάζει σά νάχει βρεῖ τό μαγικό πουγγί τοῦ Φορτουνάτου. Ἀπ' ὅλες τίς χῶρες ὅμως τό κλασικό παράδειγμα μᾶς τό παρέχει πάλι ἡ Ἀγγλία, ἐπειδή κατέχει τήν πρώτη θέση στήν παγκόσμια ἀγορά, ἐπειδή μόνον ἐδῶ εἶναι πέρα γιά πέρα ἀναπτυγμένος ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς καί ἐπειδή, τέλος, ἡ καθιέρωση ἀπό τό 1846 τοῦ χιλιόχρονου βασιλείου τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου ἔχει ἀφαιρέσει ἀπό τή χυδαία οἰκονομολογία καί τό τελευταῖο της καταφύγιο. Στό τέταρτο μέρος ἔχουμε κιόλας περιγράψει ἀρκετά τήν τιτάνια πρόοδο τῆς παραγωγῆς στή διάρκεια αὐτῆς τῆς εἰκοσαετίας, πού στό δεύτερο μισό ξεπερνάει πάλι κατά πολύ τό πρῶτο μισό της.

[92] *Sismondi*: «Nouveaux Principes d' Economie Politique», τόμ I, σελ. 79, 80, 85.

[93] *Destutt de Tracy*: «Traité de la Volonté et de ses Effets», Paris 1826, σελ. 231. «Les nations pauvres, c' est là ou le peuple est à son aise, et les nations riches, c' est là où il est ordinairement pauvre».

Μόλο πού ἦταν πολύ μεγάλη ἡ ἀπόλυτη αὔξηση τοῦ ἀγγλικοῦ πληθυσμοῦ στά τελευταῖα πενήντα χρόνια, ὡστόσο ἡ σχετική αὔξηση ἤ τό ποσοστό τῆς αὔξησης ἔπεφτε διαρκῶς, πράγμα πού τό δείχνει ὁ παρακάτω πίνακας πού τόν ἔχουμε πάρει ἀπό τήν ἐπίσημη ἀπογραφή τοῦ πληθυσμοῦ:

Χρονιάτικη αὔξηση σέ ποσοστά τοῦ πληθυσμοῦ τῆς 'Αγγλίας καί τῆς Οὐαλλίας κατά δεκαετίες

1811—1821	1,533%
1821—1831	1,446%
1831 -1841	1,326%
1841—1851	1,216%
1851—1861	1,141%

Ἄς δοῦμε τώρα ἀπό τήν ἄλλη τήν αὔξηση τοῦ πλούτου. Τό πιό ἀσφαλές σημεῖο στήριξης μᾶς τό προσφέρει ἐδῶ ἡ κίνηση τῶν κερδῶν, τῶν γαιοπροσόδων κλπ. πού ὑπόκεινται στό φόρο εἰσοδήματος. Ἡ αὔξηση τῶν φορολογούμενων κερδῶν (οἱ παχτωτές καθώς καί μερικές ἄλλες κατηγορίες δέν συμπεριλαβαίνονται ἐδῶ) ἦταν στή Μεγάλη Βρετανία ἀπό τό 1853 ὥς τό 1864 50,47% (ἤ 4,58% κατά μέσο ὅρο τό χρόνο)[94], ἐνῶ ἡ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ στή διάρκεια τῆς ἴδιας αὐτῆς περιόδου ἦταν κάπου 12%. Ἡ αὔξηση τῶν φορολογητέων γαιοπροσόδων (συμπεριλαβαίνονται τά σπίτια, οἱ σιδηρόδρομοι, τά ὀρυχεῖα, τά ἰχθυοτροφεῖα κλπ.) ἦταν ἀπό τό 1853 ὥς τό 1864 38% ἤ $3^5/_{12}$% τό χρόνο. Στήν αὔξηση αὐτή τή μεγαλύτερη συμμετοχή τήν εἶχαν οἱ παρακάτω κατηγορίες:

	Αὔξηση τῆς χρονιάτικης προσόδου ἀπό τό 1853 ὥς τό 1864	Ἐτήσια αὔξηση
Σπίτια	38,60%	3,50%
Λατομεῖα	84,76%	7,70%
Ὀρυχεῖα	68,85%	6,26%
Χυτήρια	39,92%	3,63%
Ἰχθυοτροφεῖα	57,37%	5,21%
Ἐργοστάσια φωταερίου	126,02%	11,45%
Σιδηρόδρομοι	83,29%	7,57% [95]

[94] «Tenth Report of the Commissioners of H. M.' s. Inland Revenue», London 1866, σελ. 38.
[95] Στό ἴδιο.

Ἄν συγκρίνουμε μεταξύ τους τίς τετραετίες τῆς περιόδου 1853—1864, θά δοῦμε ὅτι μεγαλώνει διαρκῶς τό ποσοστό αὔξησης τοῦ εἰσοδήματος. Λογουχάρη γιά τά εἰσοδήματα πού προέρχονται ἀπό τά κέρδη τῆς τετραετίας 1853—1857 εἶναι 1,73% τό χρόνο, τῆς τετραετίας 1857—1861 2,74% τό χρόνο καί τῆς τετραετίας 1861—1864 9,30% τό χρόνο. Τό συνολικό ποσό τῶν εἰσοδημάτων τοῦ Ἑνωμένου Βασιλείου, πού ὑπόκεινταν στό φόρο εἰσοδήματος, ἦταν τό 1856 : 307 068 898 λίρ. στ., τό 1859 : 328 127 416 λίρ. στ., τό 1862 : 351 745 241 λίρ. στ., τό 1863 : 359 142 897 λίρ. στ., τό 1864 : 362 462 279 λίρ. στ. καί τό 1865 : 385 530 020 λίρ. στ.[96].

Ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου συνοδευόταν ταυτόχρονα ἀπό τή συγκέντρωση καί συγκεντροποίησή του. Ἄν καί δέν ὑπῆρχε ἐπίσημη γεωργική στατιστική γιά τήν Ἀγγλία (ἐνῶ ὑπῆρχε γιά τήν Ἰρλανδία), 10 κομητεῖες φτιάξανε τέτια στατιστική μέ δική τους πρωτοβουλία. Ἡ στατιστική αὐτή ἔδειξε πώς ἀπό τό 1851 ὥς τό 1861 οἱ παχτώσεις μέ κάτω ἀπό 100 ἄκρ γῆ ἀπό 31 583 μειώθηκαν σέ 26 567, δηλ. 5016 παχτώσεις συγχωνεύτηκαν μέ μεγαλύτερες[97]. Ἀπό τό 1815 ὥς τό 1825 ἀπό τίς κινητές περιουσίες, πού πλήρωσαν φόρο κληρονομίας, δέν ὑπῆρχε οὔτε μιά μέ πάνω ἀπό 1 ἑκατομμύριο λίρες στερλίνες, ἐνῶ ἀπό τό 1825 ὥς τό 1835 ὑπῆρχαν 8 τέτιες περιουσίες καί ἀπό τό 1856 ὥς τόν Ἰούνη τοῦ 1859, δηλ. μέσα σέ $4^1/_2$ χρόνια, ὑπῆρχαν 4[98]. Θά δοῦμε ὅμως τή συγκεντροποίηση πιό καλά, ἀναλύοντας σύντομα τό φόρο εἰσοδήματος τῆς κατηγορίας Δ (κέρδη βιομηχάνων καί ἐμπόρων χωρίς τούς παχτωτές κλπ.) στά χρόνια 1864 καί 1865. Σημειώνω προκαταβολικά πώς τά εἰσοδήματα πού προέρχονται ἀπ' αὐτή τήν πηγή πληρώνουν income tax [φόρο εἰσοδήματος] ἀπό 60 λίρ. στ. καί πάνω. Αὐτά τά εἰσοδήματα πού ὑπόκεινται σέ φορολογία ἦταν τό 1864 στήν Ἀγγλία, τήν Οὐαλλία καί τή Σκωτία: 95 844 222 λίρ. στ. καί τό 1865 : 105 435 579 λίρ. στ.[99]. Ὁ ἀριθμός

[96] Οἱ ἀριθμοί αὐτοί εἶναι ἀρκετοί γιά τή σύγκριση, ἄν ὅμως τούς ἐξετάσουμε ἀπόλυτα, εἶναι λαθεμένοι, γιατί «ἀποσιωποῦνται» κάθε χρόνο εἰσοδήματα πού φτάνουν ἴσως τά 100 ἑκατομμύρια λίρες στερλίνες. Σ' ὅλες τίς ἐκθέσεις τῶν ὑπαλλήλων, πού εἶναι ἐπιφορτισμένοι νά ἐξακριβώνουν τά εἰσοδήματα τοῦ ἐσωτερικοῦ [Commissioners of Inland Revenue], ἐπαναλαβαίνονται τά παράπονα ὅτι τούς ἐξαπατοῦν συστηματικά, ἰδίως οἱ ἔμποροι καί οἱ βιομήχανοι. Γράφουν λογουχάρη: «Μιά μετοχική ἑταιρία ἀνάφερε πώς τά φορολογητέα κέρδη της εἶναι 6000 λίρ. στ., ἐνῶ ὁ ἐκτιμητής τοῦ φόρου τά ὑπολόγισε σέ 88 000 λίρ. στ., καί τελικά ὁ φόρος πληρώθηκε γι' αὐτό τό ποσό. Μιά ἄλλη ἑταιρία παρουσίασε 190 000 λίρ. στ. κέρδη, ἀναγκάστηκε ὅμως νά ὁμολογήσει πώς στήν πραγματικότητα τά κέρδη της ἦταν 250 000 λίρ. στ» (στό ἴδιο, σελ. 42).
[97] «Census etc», τόμ. III, σελ. 29. Δέν ἀναιρέθηκε ἡ βεβαίωση τοῦ Τζόν Μπράιτ, πώς 150 γαιοχτήμονες ἔχουν τή μισή γῆ τῆς Ἀγγλίας καί 12 τή μισή τῆς Σκωτίας.
[98] «Fourth Report etc. of Inland Revenue», London 1860, σελ. 17.
[99] Πρόκειται γιά τά καθαρά εἰσοδήματα, δηλ. ἀφοῦ ἔγιναν ὁρισμένες κρατήσεις πού προβλέπονται ἀπό τό νόμο.

τῶν φορολογουμένων τό 1864 ἦταν 308 416 ἄτομα σέ συνολικό πληθυσμό 23 891 009 καί τό 1865 : 332 431 σέ συνολικό πληθυσμό 24 127 003. Ὁ παρακάτω πίνακας δείχνει πῶς κατανέμονται τά εἰσοδήματα τοῦτα στά δυό αὐτά χρόνια:

	Χρόνος πού λήγει στίς 5 τοῦ Ἀπρίλη 1864		Χρόνος πού λήγει στίς 5 τοῦ Ἀπρίλη 1865	
	Εἰσοδήματα ἀπό κέρδη σέ λίρ. στ.	Ἄτομα	Εἰσοδήματα ἀπό κέρδη σέ λίρ. στ.	Ἄτομα
Συνολικό εἰσόδημα	95 844 222	308 416	105 435 738	332 431
ἀπ' αὐτά	57 028 289	23 334	64 554 297	24 265
ἀπ' αὐτά	36 415 225	3 619	42 535 576	4 021
ἀπ' αὐτά	22 809 781	832	27 555 313	973
ἀπ' αὐτά	8 744 762	91	11 077 238	107

Τό 1855 εἶχαν παραχθεῖ στό Ἑνωμένο Βασίλειο 61 453 079 τόννοι κάρβουνο ἀξίας 16 113 167 λιρ. στ., τό 1864 : 92 787 873 τόννοι ἀξίας 23 197 968 λιρ. στ. Τό 1855 : 3 218 154 τόννοι χυτοσίδηρο ἀξίας 8 045 385 λιρ. στ. Τό 1864 : 4 767 951 τόννοι ἀξίας 11 919 877 λιρ. στ. Τό 1854 τό μῆκος τῶν ἐν λειτουργία σιδηροδρομικῶν γραμμῶν ἦταν στό Ἑνωμένο Βασίλειο 8054 μίλια μέ κατατεθειμένο κεφάλαιο 286 068 794 λίρ. στ., τό 1864 τό μῆκος ἦταν 12 789 μίλια μέ κατατεθειμένο κεφάλαιο 425 719 613 λίρ. στ. Τό 1854 οἱ συνολικές ἐξαγωγές καί εἰσαγωγές τοῦ Ἑνωμένου Βασιλείου ἦταν 268 210 145 λίρ. στ., τό 1865 : 489 923 285 λίρ. στ. Ὁ παρακάτω πίνακας δείχνει τήν κίνηση τῶν ἐξαγωγῶν:

Τό 1846	58 842 377	λίρ. στ.
» 1849	63 596 052	» »
» 1856	115 826 948	» »
» 1860	135 842 817	» »
» 1865	165 862 402	» »
» 1866	188 917 563	» » [100]

Ὕστερα ἀπ' αὐτά τά λίγα στοιχεῖα καταλαβαίνουμε τή θριαμβευτική κραυγή τοῦ γενικοῦ ληξίαρχου τοῦ βρετανικοῦ λαοῦ: «Ὅσο γρήγορα κι ἄν αὔξανε ὁ πληθυσμός, δέ συμβάδισε μέ τήν πρόοδο τῆς βιομηχανίας καί τοῦ πλούτου»[101]. Ἄς στραφοῦμε τώρα στούς

[100] Αὐτή τή στιγμή, Μάρτης 1867, ἡ ἰνδική καί ἡ κινέζικη ἀγορά εἶναι πάλι παραγεμισμένες μέ ἀποθηκευμένα ἐμπορεύματα τῶν βρετανῶν ἐργοστασιαρχῶν μπαμπακουργίας. Τό 1866 ἄρχισε μιά ἐλάττωση τῶν μεροκάματων τῶν ἐργατῶν μπαμπακουργίας κατά 5%. Τό 1867 ἔγινε στό Πρέστον ἀπεργία 20 000 ἐργατῶν γιά τόν ἴδιο λόγο. [Ἦταν τό προανάκρουσμα τῆς κρίσης πού ξέσπασε ἀμέσως μετά.—*Φ Ε*]

[101] «Census etc.», τόμ. III, σελ. 11.

ἄμεσους παράγοντες αὐτῆς τῆς βιομηχανίας, δηλ. στούς παραγωγούς αὐτοῦ τοῦ πλούτου, στήν ἐργατική τάξη. «Ἕνα ἀπό τά πιό μελαγχολικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα τῆς κοινωνικῆς κατάστασης τῆς χώρας—λέει ὁ Γλάδστον—εἶναι πώς ταυτόχρονα μέ τή μείωση τῆς καταναλωτικῆς δύναμης τοῦ λαοῦ καί τήν αὔξηση τῶν στερήσεων καί τῆς φτώχιας τῶν ἐργαζόμενων τάξεων συντελεῖται μιά διαρκής συσσώρευση πλούτου στίς ἀνώτερες τάξεις καί μιά διαρκής αὔξηση τοῦ κεφαλαίου»[102]. Ἔτσι μίλησε αὐτός ὁ γεμάτος κατάνυξη ὑπουργός στή βουλή τῶν Κοινοτήτων στίς 13 τοῦ Φλεβάρη 1843. Στίς 16 τοῦ Ἀπρίλη 1863, εἴκοσι χρόνια ἀργότερα, στό λόγο πού ἔβγαλε ὅταν κατάθεσε τόν προϋπολογισμό του, εἶπε: «Ἀπό τό 1842 ὥς τό 1852 τό φορολογητέο εἰσόδημα τῆς χώρας μας αὐξήθηκε κατά 6%... Στά 8 χρόνια, ἀπό τό 1853 ὥς τό 1861, αὐξήθηκε κατά 20%, ἄν πάρουμε σάν βάση τό 1853. Τό γεγονός αὐτό εἶναι τόσο ἐκπληχτικό, πού εἶναι σχεδόν ἀπίστευτο... Αὐτή ἡ ἰλιγγιώδης αὔξηση πλούτου καί δύναμης... περιορίζεται ὁλοκληρωτικά στίς ἰδιοχτήτριες τάξεις, ὅμως... ὅμως, πρέπει ἔμμεσα ν' ἀποβαίνει πρός ὄφελος τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ, γιατί φτηναίνει τά εἴδη τῆς γενικῆς κατανάλωσης—ἐνῶ οἱ πλούσιοι ἔγιναν πιό πλούσιοι, οἱ φτωχοί ἔγιναν πάντως λιγότερο φτωχοί. Δέν τολμῶ νά πῶ πώς μειώθηκαν τά ἄκρα τῆς φτώχιας»[103]. Τί ἀξιοθρήνητη ἀντικλίμακα! Ἄν ἡ ἐργατική τάξη ἔμεινε «φτωχή», «λιγότερο φτωχή» μόνο σχετικά μέ τό ὅτι παρήγαγε μιά «ἰλιγγιώδη αὔξηση τοῦ πλούτου καί τῆς δύναμης», γιά τήν τάξη τῶν ἰδιοχτητῶν, αὐτό θά πεῖ πώς σχετικά ἔμεινε τό ἴδιο φτωχή. Ἄν τά ἄκρα τῆς φτώχιας δέ μειώθηκαν, τότε αὔξησαν, γιατί αὔξησαν τά ἄκρα τοῦ πλούτου. Ὅσο γιά τό φτήναιμα τῶν μέσων συντήρησης, ἡ ἐπίσημη στατιστική, λχ. τά στοιχεῖα τοῦ Orphan Asylum [ἄσυλο ὀρφανῶν] τοῦ Λονδίνου, δείχνει μιά μέση αὔξηση τῶν τιμῶν κατά 20% γιά τήν τριετία 1860—1862 σέ σύγκριση μέ τήν τριετία 1851—1853. Στά ἑπόμενα τρία χρόνια, 1863—1865, ἔχουμε προοδευτική αὔξηση τῶν

[102] *Γλάδστον*, στή Βουλή τῶν Κοινοτήτων, στίς 13 τοῦ Φλεβάρη τοῦ 1843: «It is one of the most melancholy features in the social state of this country that we see, beyond the possibility of denial, that while there is at this moment, a decrease in the consuming powers of the people, an increase of the pressure of privations and distress; there is at the same time a constant accutmulation of wealth in the upper classes, an increase in the luxuriousness of heir habits and of their means of enjoyment» («Times», 14 τοῦ Φλεβάρη 1843.—Hansard, 13 τοῦ Φλεβάρη).

[103] «From 1842 to 1852 the taxable income of the country increased by 6 per cent... In the 8 years from 1853 to 1861, it had increased from the basis taken in 1853 20 per cent! The fact is so astonishing as to be almost incredible... this intoxicating augmentation of wealth and power... entirely confined to classes of property... must be of indirect benefit to the labouring population, because it cheapens the commodities of general consumption. While the rich have been growing richer, the poor have been growing less poor! at any rate, whether the extremes of poverty are less, I do not presume to say». *Γλάδστον*, στή Βουλή τῶν Κοινοτήτων, στίς 16 τοῦ Ἀπρίλη 1863 («Morning Star», 17 τοῦ Ἀπρίλη).

τιμῶν τοῦ κρέατος, τοῦ βουτύρου, τοῦ γάλατος, τῆς ζάχαρης, τοῦ ἁλατιοῦ, τοῦ κάρβουνου καί πολλῶν ἄλλων ἀναγκαίων μέσων συντήρησης[104]. Ὁ ἑπόμενος λόγος γιά τόν προϋπολογισμό, πού ἔβγαλε στίς 7 τοῦ Ἀπρίλη 1864 ὁ Γλάδστον, εἶναι ἕνας πινδαρικός διθύραμβος στήν πρόοδο τοῦ πλουτισμοῦ καί στήν εὐτυχία τοῦ λαοῦ, εὐτυχία πού μετριάζεται ἀπό τή «φτώχια». Μιλάει γιά μάζες πού βρίσκονται «στό χεῖλος τοῦ παουπερισμοῦ», γιά τούς κλάδους ἐκείνους τῆς παραγωγῆς, «ὅπου δέν ἀνέβηκαν οἱ μισθοί», καί συνοψίζει τελικά τήν εὐτυχία τῆς ἐργατικῆς τάξης μέ τά λόγια: «Ἡ ζωή τοῦ ἀνθρώπου εἶναι στίς ἐννιά ἀπό τίς δέκα περιπτώσεις ἁπλός ἀγώνας γιά τήν ὕπαρξη»[105]. Ὁ καθηγητής Φάουσετ, πού δέν δεσμεύεται ὅπως ὁ Γλάδστον ἀπό ὑπηρεσιακούς λόγους, λέει ὀρθά-κοφτά: «Δέν ἀρνοῦμαι φυσικά πώς ὁ μισθός σέ χρῆμα ἀνέβηκε μαζί μέ τήν αὔξηση αὐτή τοῦ κεφαλαίου (στίς τελευταῖες δεκαετίες), αὐτό ὅμως τό φαινομενικό ὄφελος χάνεται πάλι κατά ἕνα μεγάλο μέρος, γιατί πολλά ἀπαραίτητα γιά τή ζωή εἴδη γίνονται διαρκῶς πιό ἀκριβά (κατά τή γνώμη του, ἐξαιτίας τῆς ὑποτίμησης τῶν εὐγενῶν μετάλλων)... Οἱ πλούσιοι γίνονται γρήγορα πιό πλούσιοι (the rich grow rapidly richer), ἐνῶ δέν παρατηριέται καμιά αὔξηση στίς ἀνέσεις τῶν ἐργαζόμενων τάξεων... Οἱ ἐργάτες γίνονται σχεδόν δοῦλοι τῶν μπακάληδων, γιατί εἶναι χρεῶστες τους»[106].

---

[104] Βλ. τά ἐπίσημα στοιχεῖα στή Γαλανή Βίβλο: «Miscellaneous Statistics of the United Kingdom». Μέρος VI, London 1866, σελ. 260—273, σέ πολλά σημεῖα. Στή θέση τῆς στατιστικῆς τῶν ὀρφανοτροφείων κλπ. θά μποροῦσαν νά παρθοῦν σάν τεκμήρια οἱ διαβεβαιώσεις τῶν κυβερνητικῶν ἐφημερίδων, ὅταν αἰτιολογοῦν τό ὕψος τῆς προικοδότησης τῶν παιδιῶν τοῦ βασιλικοῦ οἴκου. Σ' αὐτές τίς διαβεβαιώσεις δέν ξεχνιέται ποτέ τό ἀκρίβαιμα τῶν μέσων συντήρησης.

[105] «Think of those who are on the border of that region (pauperism)», «wages... in others not increased... human life is but, in nine cases out of ten, a struggle for existence» *(Γλάδστον,* στή Βουλή τῶν Κοινοτήτων, στίς 7 τοῦ Ἀπρίλη 1864). Ἡ ἐκδοχή τοῦ Hansard λέει: «Again and yet more at large, what is human life but, in the majority of cases, a struggle for existence» [«Γιά νά μιλήσουμε πιό γενικά—τί ἄλλο εἶναι στίς περισσότερες περιπτώσεις ἡ ζωή τοῦ ἀνθρώπου, παρά ἀγώνας γιά τήν ὕπαρξη;»] —Τίς συνεχεῖς κατάφωρες ἀντιφάσεις, πού ὑπάρχουν στούς λόγους τοῦ Γλάδστονα γιά τούς προϋπολογισμούς, τίς χαρακτηρίζει ἕνας ἄγγλος συγγραφέας μέ τήν παρακάτω περικοπή ἀπό τόν Μολιέρο:

«Voilà l' homme en effet. Il va du blanc au noir.
Il condamne au matin ses sentiments du soir.
Importun à tout autre, à soi même incommode,
Il change à tous moments d'esprit comme de mode».

[«Νάτος ὁ ἄνθρωπος. Ταλαντεύεται ἀνάμεσα στό ἄσπρο καί τό μαῦρο.
Τό πρωί καταδικάζει τά χτεσινοβραδινά του αἰσθήματα·
Ὀχληρός γιά ὅλους τούς ἄλλους, στενάχωρος γιά τόν ἑαυτό του,
Ἀλλάζει κάθε στιγμή τίς διαθέσεις του, σάν τή μόδα».]

(«The Theory of the Exchanges etc.», London 1864, σελ. 135).

[106] *H. Fawcett:* «The Economic Position of the British Labourer», London 1865, σελ. 67, 82. Ὅσο γιά τήν αὐξανόμενη ἐξάρτηση τῶν ἐργατῶν ἀπό τό μπακάλη, εἶναι συνέπεια τῶν αὐξανόμενων διακυμάνσεων καί διακοπῶν στήν ἀπασχόλησή τους.

Στά μέρη πού μιλήσαμε γιά τήν ἐργάσιμη ἡμέρα καί τίς μηχανές ἀποκαλύφτηκαν μπροστά στά μάτια μας οἱ συνθῆκες, μέσα στίς ὁποῖες ἡ βρετανική ἐργατική τάξη δημιουργοῦσε γιά τίς ἰδιοχτήτριες τάξεις μιά «ἰλιγγιώδη αὔξηση πλούτου καί δύναμης». Ὅμως τότε μᾶς ἀπασχολοῦσε κυρίως ὁ ἐργάτης κατά τήν ἄσκηση τῆς κοινωνικῆς του λειτουργίας. Γιά νά φωτιστοῦν πέρα γιά πέρα οἱ νόμοι τῆς κεφαλαιοκρατικῆς συσσώρευσης, πρέπει νά ληφθεῖ ὑπόψη καί ἡ κατάσταση τοῦ ἐργάτη ἔξω ἀπό τόν τόπο τῆς δουλιᾶς, ἡ κατάσταση τῆς διατροφῆς καί τῆς κατοικίας του. Τά ὅρια τούτου τοῦ βιβλίου μᾶς ἐπιβάλλουν νά λάβουμε ἐδῶ ὑπόψη προπαντός τό χειρότερα πληρωνόμενο μέρος τοῦ βιομηχανικοῦ προλεταριάτου καί τῶν γεωργικῶν ἐργατῶν, δηλ. τήν πλειοψηφία τῆς ἐργατικῆς τάξης.

Πρῶτα ὅμως ἄς ποῦμε δυό λόγια ἀκόμα γιά τόν ἐπίσημο παουπερισμό, δηλ. γιά τό μέρος τῆς ἐργατικῆς τάξης πού ἔχει χάσει τόν ὅρο τῆς ὕπαρξής του, τή δυνατότητα νά πουλάει ἐργατική δύναμη, καί φυτοζωεῖ μέ ἐλεημοσύνες τοῦ δημοσίου. Ὁ ἐπίσημος κατάλογος τοῦ παουπερισμοῦ [τῆς ἔσχατης ἐξαθλίωσης] ἀριθμοῦσε στήν Ἀγγλία[107] τό 1855: 851 369 ἄτομα, τό 1856: 877 767, τό 1865: 971 433. Λόγω τῆς ἔλλειψης μπαμπακιοῦ ἀνέβηκε σέ 1 079 382 καί 1 014 978 ἄτομα τό 1863 καί 1864. Ἡ κρίση τοῦ 1866, πού χτύπησε περισσότερο ἀπ' ὅλα τό Λονδίνο, προκάλεσε τό 1866 στήν ἕδρα αὐτή τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς, πού ἔχει περισσότερους κατοίκους ἀπό τό βασίλειο τῆς Σκωτίας, μιά αὔξηση τοῦ παουπερισμοῦ κατά 19,5% σέ σύγκριση μέ τό 1865 καί κατά 24,4% σέ σύγκριση μέ τό 1864, καθώς καί μιά ἀκόμα μεγαλύτερη αὔξηση στούς πρώτους μῆνες τοῦ 1867 σέ σύγκριση μέ τό 1866. Κατά τήν ἀνάλυση τῆς στατιστικῆς τοῦ παουπερισμοῦ πρέπει νά τονιστοῦν δυό σημεῖα. Ἀπό τή μιά μεριά, ἡ κίνηση τῶν αὐξομειώσεων τῆς μάζας τῶν πάουπερ ἀντανακλᾶ τίς περιοδικές ἐναλλαγές τοῦ βιομηχανικοῦ κύκλου. Ἀπό τήν ἄλλη, ἡ ἐπίσημη στατιστική μᾶς ξεγελάει ὅλο καί περισσότερο σχετικά μέ τήν πραγματική ἔκταση τοῦ παουπερισμοῦ, στό βαθμό πού μαζί μέ τή συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου ἀναπτύσσεται ἡ πάλη τῶν τάξεων, ἑπομένως καί ἡ αὐτεπίγνωση τῶν ἐργατῶν. Λογουχάρη, ἡ βαρβαρότητα στή μεταχείριση τῶν πάουπερ, γιά τήν ὁποία φώναζε τόσο δυνατά τά τελευταῖα δυό χρόνια ὁ ἀγγλικός τύπος («Times», «Pall Mall Gazette», etc.), χρονολογεῖται ἀπό παλιά. Ὁ Φ. Ἔνγκελς διαπιστώνει τό 1844 τίς ἴδιες ἀκριβῶς φρικαλεότητες καί τίς ἴδιες ἀκριβῶς παροδικές, φαρισαϊκές φωνασκίες πού ἀνήκουν στήν «ἐντυπωσιακή φιλολογία». Ὅμως ἡ φοβερή αὔξηση τῶν θανάτων ἀπό τήν πείνα («deaths by starvation»), πού σημειώθηκαν στό Λονδίνο στά τελευταῖα δέκα χρόνια,

---

[107] Στήν Ἀγγλία συμπεριλαβαίνεται πάντα καί ἡ Οὐαλλία, στή Μεγάλη Βρετανία ἡ Ἀγγλία, ἡ Οὐαλλία καί ἡ Σκωτία, στό Ἑνωμένο Βασίλειο οἱ τρεῖς αὐτές χῶρες καί ἡ Ἰρλανδία.

ἀποδείχνει ἀναμφισβήτητα τήν αὐξανόμενη ἀποστροφή τῶν ἐργατῶν πρός τή σκλαβιά τοῦ workhouse [σπιτιοῦ δουλιᾶς][108], αὐτοῦ τοῦ κάτεργου τῆς φτώχιας.

β) Τά κακοπληρωνόμενα στρώματα τῆς βρετανικῆς βιομηχανικῆς ἐργατικῆς τάξης.

Ἄς δοῦμε τώρα τά κακοπληρωνόμενα στρώματα τῆς βιομηχανικῆς ἐργατικῆς τάξης. Τόν καιρό τῆς ἔλλειψης μπαμπακιοῦ, τό 1862, τό Privy Council [Μυστικοσυμβούλιο] ἐπιφόρτισε τό δρα Σμίθ νά κάνει μιά ἔρευνα γιά τήν κατάσταση τῆς διατροφῆς τῶν ἐξαθλιωμένων ἐργατῶν μπαμπακουργίας τοῦ Λάνκασηρ καί τοῦ Τσέσηρ. Μακρόχρονες προηγούμενες παρατηρήσεις τόν εἶχαν ὁδηγήσει στό συμπέρασμα, πώς «γιά ν' ἀποφεύγονται ἀρρώστιες ἀπό τήν πεῖνα (starvation diseases)» ἡ ἡμερήσια τροφή μιᾶς μέσης γυναίκας πρέπει νά περιέχει τουλάχιστο 3900 gran (κόκκους) ἄνθρακα καί 190 κόκκους ἄζωτο, καί ἡ ἡμερήσια τροφή ἑνός μέσου ἄνδρα τουλάχιστο 4300 κόκκους ἄνθρακα καί 200 κόκκους ἄζωτο, δηλ. γιά τίς γυναῖκες χρειάζονται περίπου τόσες θρεπτικές οὐσίες, ὅσες περιέχουν δυό λίβρες καλό σταρένιο ψωμί, καί γιά τούς ἄνδρες $^1/_9$ περισσότερο, ἔτσι ἡ μέση βδομαδιάτικη τροφή ἐνήλικων γυναικῶν καί ἀνδρῶν πρέπει νά περιέχει τουλάχιστο 28 600 κόκκους ἄνθρακα καί 1330 κόκκους ἄζωτο. Ἡ πράξη ἐπικύρωσε καταπληχτικά τόν ὑπολογισμό του, γιατί συνέπιπτε μέ τήν πενιχρή ἐκείνη ποσότητα τροφῆς, στήν ὁποία ἡ ἀνάγκη εἶχε περιορίσει τήν κατανάλωση τῶν ἐργατῶν μπαμπακουργίας. Τό Δεκέμβρη τοῦ 1862 ἔπαιρναν 29.211 κόκκους ἄνθρακα καί 1295 κόκκους ἄζωτο τήν ἑβδομάδα.

Τό 1863 τό Privy Council διέταξε νά γίνει ἔρευνα γιά τήν ἄθλια κατάσταση τοῦ χειρότερα διατρεφόμενου τμήματος τῆς ἀγγλικῆς ἐργατικῆς τάξης. Ὁ δρ Σάιμον, γιατρός στήν ὑπηρεσία τοῦ Privy Council, διάλεξε γιά τή δουλιά αὐτή τό δρα Σμίθ πού ἀναφέραμε πιό πάνω. Ἡ ἔρευνα τοῦ δρα Σμίθ περιλαβαίνει ἀπό τή μιά μεριά τούς ἐργάτες γεωργίας καί ἀπό τήν ἄλλη τούς μεταξοϋφαντουργούς, τίς ράφτρες, τούς κατασκευαστές πέτσινων γαντιῶν, τούς καλτσοπλέχτες, τούς κατασκευαστές πάνινων γαντιῶν καί τούς τσαγκαράδες. Ἄν ἐξαιρέσουμε τούς καλτσοπλέχτες, οἱ τελευταῖες αὐτές κατηγορίες κατοικοῦν ἀποκλειστικά σέ πόλεις. Ἔγινε κανόνας στίς ἔρευνες

[108] Γιά τήν πρόοδο πού σημειώθηκε ἀπό τόν καιρό τοῦ Α. Σμίθ μᾶς φωτίζει κάπως τό γεγονός ὅτι γιά τόν Σμίθ ἡ λέξη workhouse ἰσοδυναμεῖ κάποτε μέ τή λέξη manufactory [μανουφακτούρα]. Λογουχάρη, στήν ἀρχή ἑνός κεφαλαίου, ὅπου πραγματεύεται τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας, λέει: «Those employed in every different branch of the work can often be collected into the same workhouse» [«Στό ἴδιο σπίτι δουλιᾶς μποροῦν συχνά νἆναι συγκεντρωμένα πρόσωπα πού ἀπασχολοῦνται σέ διάφορους κλάδους δουλιᾶς»].

νά διαλέγονται σέ κάθε κατηγορία οἱ πιό ὑγιεῖς καί σχετικά πιό καλοστεκούμενες οἰκογένειες.

Τό γενικό πόρισμα ἦταν πώς «μόνο μιά ἀπό τίς κατηγορίες τῶν ἐργατῶν τῶν πόλεων πού ἐξετάστηκαν ξεπερνοῦσε λίγο στήν κατανάλωση ἀζώτου τό ἀπόλυτο κατώτατο ὅριο, κάτω ἀπό τό ὁποῖο ἀρχίζουν οἱ ἀρρώστιες τῆς πείνας, πώς σέ δυό κατηγορίες σημειώνονταν ἔλλειψη καί μάλιστα πολύ μεγάλη ἔλλειψη στή λήψη τόσο ἀζωτούχων, ὅσο καί ἀνθρακούχων τροφῶν, πώς ἀπό τίς γεωργικές οἰκογένειες πού ἐξετάστηκαν πάνω ἀπό τό ἕνα πέμπτο ἔπαιρναν λιγότερη ἀπό τήν ἀπαραίτητη ἀνθρακούχα τροφή, πάνω ἀπό τό $^1/_3$ ἔπαιρναν λιγότερη ἀπό τήν ἀπαραίτητη ἀζωτούχα τροφή, καί πώς σέ τρεῖς κομητεῖες (Μπέρκσηρ, Ὄξφορντσηρ καί Σόμερσετσηρ) δέν ἔπαιρναν κατά μέσον ὅρο οὔτε τό κατώτατο ὅριο τῆς ἀζωτούχας τροφῆς»[109]. Ἀπό τούς ἐργάτες γεωργίας, οἱ ἐργάτες γεωργίας τῆς Ἀγγλίας, τοῦ πιό πλούσιου τμήματος τοῦ Ἑνωμένου Βασιλείου, τρέφονταν χειρότερα ἀπ' ὅλους[110]. Γενικά, στούς ἐργάτες γῆς ὑποσιτίζονταν κυρίως ἡ γυναίκα καί τά παιδιά, ἐπειδή «ὁ ἄνδρας πρέπει νά τρώει γιά νά μπορεῖ νά δουλεύει». Ἀκόμα μεγαλύτερη ἔλλειψη μάστιζε τίς κατηγορίες τῶν ἐργατῶν τῆς πόλης πού ἐξετάστηκαν. «Διατρέφονται τόσο ἄσχημα, πού κατανάγκην ὑπάρχουν πολλές περιπτώσεις καταστρεπτικῶν γιά τήν ὑγεία στερήσεων» (ὅλα αὐτά εἶναι «ἀπάρνηση» τοῦ κεφαλαιοκράτη! δηλ. ἀπάρνηση πληρωμῆς τῶν μέσων συντήρησης πού εἶναι ἀπαραίτητα ἴσα-ἴσα γιά νά φυτοζωοῦν τά ἐργατικά του χέρια!)[111].

Ὁ παρακάτω πίνακας δείχνει τή σχέση τῆς κατάστασης διατροφῆς τῶν προαναφερμένων κατηγοριῶν ἐργατῶν—πού εἶναι ἀποκλειστικά ἐργάτες τῆς πόλης—πρός τό κατώτατο ὅριο, πού δέχτηκε ὁ δρ Σμίθ, καί πρός τήν κατάσταση διατροφῆς τῶν ἐργατῶν μπαμπακουργίας τόν καιρό τῆς πιό μεγάλης τους δυστυχίας[112]:

Καί τά δυό φύλα	Μέση βδομαδιάτικη ποσότητα ἄνθρακα σέ κόκκους	Μέση βδομαδιάτικη ποσότητα ἀζώτου σέ κόκκους
Πέντε κλάδοι παραγωγῆς τῆς πόλης	28 876	1 192
Ἄνεργοι ἐργοστασιακοί ἐργάτες τοῦ Λάνκασηρ	28 211	1 295
Ἐλάχιστη ποσότητα πού προτάθηκε γιά τούς ἐργάτες τοῦ Λάνκασηρ κατά μέσον ὅρο γιά ἄνδρες καί γυναῖκες	28 600	1 330

[109] «Public Health. 6th Report etc. for 1863», London 1864, σελ. 13.
[110] Στό ἴδιο, σελ. 17.
[111] Στό ἴδιο, σελ. 13.
[112] Στό ἴδιο, Παράρτημα, σελ. 232.

Οἱ μισοί, τά $^{60}/_{125}$, τῶν κατηγοριῶν τῶν ἐργατῶν βιομηχανίας πού ἐξετάστηκαν δέν ἔπιναν ἀπολύτως καθόλου μπύρα, 28% δέν ἔπιναν καθόλου γάλα. Ἡ μέση βδομαδιάτικη ποσότητα ὑγρῶν μέσων διατροφῆς κατά οἰκογένεια κυμαινόταν ἀπό 7 οὐγγιές γιά τίς ράφτρες ὥς $24^3/_4$ οὐγγιές γιά τούς καλτσοπλέχτες. Ἡ πλειοψηφία ἐκείνων πού δέν ἔπιναν καθόλου γάλα ἀποτελοῦνταν ἀπό τίς ράφτρες τοῦ Λονδίνου. Ἡ ποσότητα τοῦ ψωμιοῦ πού καταναλωνόταν τήν ἑβδομάδα κυμαινόταν ἀπό $7^3/_4$ λίβρες γιά τίς ράφτρες ἴσαμε $11^1/_4$ λίβρες γιά τούς τσαγκαράδες καί ἦταν συνολικά κατά μέσο ὅρο 9,9 λίβρες τήν ἑβδομάδα κατά ἐνήλικο. Ἡ ποσότητα ζάχαρης (σιρόπια κλπ.) κυμαινόταν ἀπό 4 οὐγγιές τήν ἑβδομάδα γιά τούς κατασκευαστές πέτσινων γαντιῶν ὥς 11 οὐγγιές γιά τούς καλτσοπλέχτες· ὁ συνολικός μέσος ὅρος τήν ἑβδομάδα γιά ὅλες τίς κατηγορίες ἦταν κατά ἐνήλικο 8 οὐγγιές. Ὁ συνολικός μέσος ὅρος τήν ἑβδομάδα σέ βούτυρο (λίπος κλπ.) ἦταν 5 οὐγγιές κατ' ἄτομο. Ὁ μέσος ὅρος γιά τό κρέας (λαρδί κλπ.) τήν ἑβδομάδα κυμαινόταν κατά ἐνήλικο ἀπό $7^1/_4$ οὐγγιές γιά τούς μεταξοϋφαντουργούς ὥς $18^1/_4$ οὐγγιές γιά τούς κατασκευαστές πέτσινων γαντιῶν· ὁ συνολικός μέσος ὅρος γιά τίς διάφορες κατηγορίες ἦταν 13,6 οὐγγιές. Τά βδομαδιάτικα ἔξοδα γιά τροφή κατά ἐνήλικο ἐκφράζονταν μέ τούς παρακάτω γενικούς μέσους ἀριθμούς: μεταξοϋφαντουργοί 2 σελίνια καί $2^1/_2$ πένες, ράφτρες 2 σελίνια καί 7 πένες, κατασκευαστές πέτσινων γαντιῶν 2 σελίνια καί $9^1/_2$ πένες, τσαγκαράδες 2 σελίνια καί $7^3/_4$ πένες, καλτσοπλέχτες 2 σελίνια καί $6^1/_4$ πένες. Γιά τούς μεταξοϋφαντουργούς τοῦ Μάκλσφηλντ τά μέσα βδομαδιάτικα ἔξοδα γιά τροφή ἦταν μόλις 1 σελίνι καί $8^1/_2$ πένες. Οἱ χειρότερα διατρεφόμενες κατηγορίες ἦταν οἱ ράφτρες, οἱ μεταξοϋφαντουργοί καί οἱ κατασκευαστές πέτσινων γαντιῶν[113].

Στή γενική ὑγειονομική του ἔκθεση ὁ δρ Σάιμον λέει σχετικά μ' αὐτή τήν κατάσταση διατροφῆς: «Ὅποιος ἔχει πείρα ἀπό τήν ἄσκηση τοῦ ἰατρικοῦ ἐπαγγέλματος ἀνάμεσα σέ φτωχούς ἤ ἀπό ἀρρώστους νοσοκομείων, εἴτε ἐσωτερικοί εἶναι εἴτε ἐξωτερικοί οἱ ἄρρωστοι αὐτοί, θά πιστοποιήσει πώς εἶναι ἀναρίθμητες οἱ περιπτώσεις πού ἡ ἀνεπάρκεια τροφῆς προκαλεῖ ἤ ὀξύνει ἀσθένειες... Ὡστόσο, ἀπό ὑγειονομική ἄποψη ἐδῶ πρέπει νά προστεθεῖ ἄλλο ἕνα ἐξαιρετικά ἀποφασιστικό περιστατικό... Πρέπει νά θυμούμαστε πώς ἡ καταλήστευση τῶν μέσων διατροφῆς γίνεται ἀνεκτή μόνο ὕστερα ἀπό πολύ μεγάλη ἀντίσταση καί πώς κατά κανόνα ἡ μεγάλη πενιχρότητα τοῦ διαιτολογίου ἀκολουθεῖ χωλαίνοντας μόνο ὕστερα ἀπό ἄλλες στερήσεις πού προηγήθηκαν. Πολύ πρίν ἀρχίσει ἡ ἀνεπάρκεια τῆς τροφῆς νά βαρύνει στήν ὑγεία τῶν ἀνθρώπων, πολύ πρίν σκεφθεῖ ὁ φυσιολόγος νά μετρήσει τούς κόκκους τοῦ ἀζώτου καί τοῦ ἄνθρακα πού ἀπ' αὐτούς ἐξαρτιέται ἡ ζωή ἤ ὁ θάνατος ἀπό τήν πείνα, πολύ πρίν ἀπ' ὅλα αὐτά τό νοικοκυριό θάχει ἀπογυμνωθεῖ πέρα γιά πέρα ἀπό κάθε ὑλική ἄνεση. Τό ντύσιμο καί ἡ θέρμανση θάχουν γίνει

[113] Στό ἴδιο, σελ. 232, 233.

ἀκόμα πιό πενιχρά ἀπό τό φαΐ. Δέν θά ὑπάρχει ἀρκετή προστασία ἀπό τή δριμύτητα τοῦ καιροῦ. Ὁ χῶρος κατοικίας θάχει περιοριστεῖ ἴσαμε τό σημεῖο πού προκαλεῖ ἤ ὀξύνει ἀρρώστιες. Μόλις καί μετά βίας θά ὑπάρχουν ἴχνη εἰδῶν οἰκιακῆς χρήσης ἤ ἐπίπλων. Ἀκόμα καί ἡ καθαριότητα θάχει γίνει ἀκριβή καί δύσκολη. Ἄν ἀπό αὐτοσεβασμό οἱ ἄνθρωποι καταβάλλουν προσπάθειες νά διατηρήσουν τήν καθαριότητα, τότε κάθε τέτια προσπάθεια σημαίνει πρόσθετο βάσανο πείνας. Ἡ κατοικία θά βρίσκεται ἐκεῖ πού ἡ στέγη εἶναι πιό φτηνή, σέ συνοικίες ὅπου τά μέτρα τῆς ὑγειονομικῆς ἀστυνομίας εἶναι λιγότερο ἀποτελεσματικά, ὅπου ὑπάρχει ἡ πιό ἀξιοθρήνητη ἀποχέτευση, ἡ χειρότερη συγκοινωνία, ἡ περισσότερη βρωμιά στούς δρόμους, ἡ πενιχρότερη καί χειρότερη ὕδρευση, καί, στίς πόλεις, ἡ πιό μεγάλη ἔλλειψη φωτός καί ἀέρα. Αὐτοί εἶναι οἱ κίνδυνοι γιά τήν ὑγεία, στούς ὁποίους εἶναι ἀναπόφευχτα ἐκτεθειμένη ἡ φτώχια, ὅταν ἡ φτώχια αὐτή συνοδεύεται καί ἀπό ἀνεπάρκεια τροφῆς. Ἄν τό σύνολο αὐτῶν τῶν κακῶν ἀποτελοῦν ἕνα φοβερό βάρος γιά τή ζωή, καί μόνη ἡ ἔλλειψη τῆς τροφῆς εἶναι αὐτή καθαυτή φριχτή... Αὐτές εἶναι βασανιστικές σκέψεις, ἰδίως ὅταν ἀναλογίζεται κανείς πώς ἡ φτώχια, γιά τήν ὁποία πρόκειται ἐδῶ, δέν εἶναι ἡ θεληματική φτώχια τῆς τεμπελιᾶς. Εἶναι ἡ φτώχια τῶν ἐργατῶν. Καί μάλιστα, σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τούς ἐργάτες τῶν πόλεων, ἡ ἐργασία, μέ τήν ὁποία ἐξαγοράζεται ἡ μικρή μπουκιά τροφῆς, παρατείνεται συνήθως πέρα ἀπό κάθε μέτρο. Καί ὡστόσο μόνο μέ πολύ συμβατική ἔννοια μποροῦμε νά ποῦμε, πώς ἡ ἐργασία αὐτή ἀρκεῖ γιά τήν αὐτοσυντήρηση... Σέ πολύ μεγάλη κλίμακα αὐτή ἡ ὀνομαστική αὐτοσυντήρηση δέν μπορεῖ νά εἶναι παρά ἕνας συντομότερος ἤ μακρύτερος πλάγιος δρόμος πού ὁδηγεῖ στόν παουπερισμό»[114].

Ἡ ἐσωτερική σχέση ἀνάμεσα στό βάσανο τῆς πείνας τῶν πιό φιλόπονων ἐργατικῶν στρωμάτων καί στή χοντροκομμένη ἤ ραφιναρισμένη σπάταλη κατανάλωση τῶν πλούσιων, πού στηρίζεται στήν κεφαλαιοκρατική συσσώρευση, ἀποκαλύπτεται μονάχα μέ τή γνώση τῶν οἰκονομικῶν νόμων. Διαφορετικά ἔχει τό ζήτημα μέ τίς συνθῆκες κατοικίας. Κάθε ἀμερόληπτος παρατηρητής βλέπει πώς ὅσο πιό μαζική εἶναι ἡ συγκεντροποίηση τῶν μέσων παραγωγῆς, τόσο πιό μεγάλος εἶναι ὁ ἀντίστοιχος συνωστισμός ἐργατῶν στόν ἴδιο χῶρο, πώς ἑπομένως ὅσο πιό γοργή εἶναι ἡ κεφαλαιοκρατική συσσώρευση, τόσο πιό ἄθλιες εἶναι οἱ συνθῆκες κατοικίας τῶν ἐργατῶν. Ἡ «βελτίωση» (improvements) τῶν πόλεων μέ τήν κατεδάφιση κακοχτισμένων συνοικιῶν, μέ τήν ἀνέγερση μεγάρων γιά τίς τράπεζες, γιά τά ἐμπορικά καταστήματα κλπ., μέ τό ἄνοιγμα δρόμων γιά τίς ἐμπορικές μεταφορές καί γιά τά ἁμάξια πολυτελείας, μέ τήν εἰσαγωγή τροχιοδρόμων μέ ἄλογα κλπ., ἡ «βελτίωση» αὐτή πού συνοδεύει τήν πρόοδο τοῦ πλούτου διώχνει ὁλοφάνερα τούς φτωχούς σέ διαρκῶς χειρότερες καί διαρκῶς πιό πυκνοκατοικημένες τρῶγλες. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὁ καθένας ξέρει πώς ἡ ἀκρίβεια τῶν κατοικιῶν εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογη

[114] Στό ἴδιο, σελ. 14, 15.

πρός τήν ποιότητά τους καί πώς τά μεταλλεῖα τῆς ἀθλιότητας τά ἐκμεταλλεύονται οἱ κερδοσκόποι σπιτιῶν μέ μεγαλύτερο κέρδος καί μικρότερα ἔξοδα ἀπ' ὅ,τι ἔχουν ἐκμεταλλευθεῖ ποτέ τά μεταλλεῖα ἀργύρου τοῦ Ποτόζι. Ὁ ἀνταγωνιστικός χαρακτήρας τῆς κεφαλαιοκρατικῆς συσσώρευσης, ἑπομένως καί τῶν κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων ἰδιοχτησίας γενικά[115], γίνεται ἐδῶ τόσο χειροπιαστός, πού ἀκόμα καί οἱ ἐπίσημες ἀγγλικές ἐκθέσεις σχετικά μ' αὐτό τό θέμα βρίθουν ἀπό ἑτερόδοξες ἐπιθέσεις ἐνάντια στήν «ἰδιοχτησία καί στά δικαιώματά της». Τόσο συμβάδιζε τό κακό μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας, τή συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου, τό μεγάλωμα καί τόν «ἐξωραϊσμό» τῶν πόλεων, πού ὁ ἁπλός φόβος μπρός στίς κολητικές ἀρρώστιες, πού δέ φείδονται οὔτε τούς «εὐυπόληπτους», προκάλεσε ἀπό τό 1847 ὥς τό 1864 ὄχι λιγότερες ἀπό 10 κοινοβουλευτικές πράξεις σχετικά μέ τήν ὑγειονομική ἀστυνομία, ἐνῶ σέ μερικές πόλεις, ὅπως στό Λίβερπουλ, στή Γλασκόβη κλπ., οἱ τρομαγμένοι ἀστοί ἐπέμβηκαν στόν τομέα αὐτό μέσω τῶν δημαρχιῶν τους. Ὅμως ὁ δρ. Σάιμον στήν ἔκθεσή του τοῦ 1865 ἀναφωνεῖ: «Γιά νά μιλήσουμε γενικά, τό κακό αὐτό στήν Ἀγγλία μένει ἀνεξέλεγκτο». Κατά διαταγή τοῦ Privy Council ἔγινε μιά ἔρευνα τό 1864 γιά τίς συνθῆκες κατοικίας τῶν ἐργατῶν γῆς, καί τό 1865 γιά τίς συνθῆκες κατοικίας τῶν φτωχότερων τάξεων στίς πόλεις. Οἱ θαυμάσιες ἐργασίες τοῦ δρα Τζούλιαν Χάντερ βρίσκονται στήν ἕβδομη καί ὄγδοη ἔκθεση γιά τήν «Public Health» [Δημόσια ὑγεία] (1865). Γιά τούς ἐργάτες γῆς θά μιλήσω ἀργότερα. Σχετικά μέ τίς συνθῆκες κατοικίας στίς πόλεις προτάσσω μιά γενική παρατήρηση τοῦ δρα Σάιμον: «Μόλο πού ἡ ἐπίσημη ἄποψή μου—λέει—εἶναι ἀποκλειστικά ἄποψη γιατροῦ, ὡστόσο ὁ πιό κοινός ἀνθρωπισμός δέν μοῦ ἐπιτρέπει ν' ἀγνοήσω τήν ἄλλη πλευρά αὐτοῦ τοῦ κακοῦ. Σ' ἕναν ἀνώτερο βαθμό τό κακό αὐτό συνεπάγεται σχεδόν μέ ἀναγκαιότητα τέτια ἄρνηση κάθε αἰσθήματος αἰδοῦς, τέτιο βρωμερό ἀνακάτωμα σωμάτων καί σωματικῶν λειτουργιῶν, τέτια ἀποκάλυψη σεξουαλικῆς γύμνιας, πού ὅλα αὐτά εἶναι χτηνώδη καί ὄχι ἀνθρώπινα. Τό νά ὑπόκειται κανείς σ' αὐτές τίς ἐπιδράσεις ἰσοδυναμεῖ μέ ταπείνωση πού μεγαλώνει, ὅσο περισσότερο διαρκεῖ. Γιά τά παιδιά, πού ἔχουν γεννηθεῖ μέσα σ' αὐτή τήν κατάρα, ἡ κατάσταση αὐτή ἀποτελεῖ βάφτισμα στήν ἀτιμία (baptism into infamy). Καί θἆταν πέρα ἀπό κάθε μέτρο μάταιο νά περιμένει κανείς οἱ ἄνθρωποι πού ζοῦν κάτω ἀπό τέτιες συνθῆκες νά τείνουν ἀπό ἄλλες ἀπόψεις πρός τήν ἀτμόσφαιρα ἐκείνη τοῦ πολιτισμοῦ, πού ἡ οὐσία της συνίσταται στή φυσική καί ἠθική ἁγνότητα»[116].

[115] «Πουθενά τά δικαιώματα τοῦ ἀτόμου δέ θυσιάστηκαν τόσο ἀνοιχτά καί τόσο ξεδιάντροπα στό δικαίωμα τῆς ἰδιοχτησίας, ὅσο στίς συνθῆκες κατοικίας τῶν ἐργαζόμενων τάξεων. Κάθε μεγάλη πόλη εἶναι ἕνα θυσιαστήριο ἀνθρώπων. εἶναι ἕνας βωμός, ὅπου σφάζονται κάθε χρόνο χιλιάδες καί προσφέρονται θυσία στήν ἀπληστία τοῦ Μολόχ» (*S. Laing:* «National Distress», 1844, σελ. 150).

[116] «Public Health. 8th Report», London 1866, σελ. 14, ὑποσημείωση.

«Ὅσο γιά τίς κατοικίες τίς παραγεμισμένες ἤ ἀκόμα καί τίς ἀπολύτως ἀκατάλληλες γιά στέγαση ἀνθρώπων, τήν πρώτη θέση τήν κατέχει τό Λονδίνο. «Δυό σημεῖα—λέει ὁ δρ Χάντερ—εἶναι βέβαια: πρῶτο, στό Λονδίνο ὑπάρχουν κάπου 20 μεγάλοι συνοικισμοί, μέ 10000 περίπου κατοίκους ὁ καθένας, πού ἡ ἄθλια κατάστασή τους ξεπερνάει καθετί ἀπ' ὅσα ἔχει παρουσιάσει ποτέ καί ὁπουδήποτε ἡ Ἀγγλία, καί ἡ κατάσταση αὐτή εἶναι σχεδόν ὁλότελα τό ἀποτέλεσμα τῆς κακῆς διαρύθμισης τῶν κατοικιῶν τους. Δεύτερο, τό παραγέμισμα καί ὁ βαθμός ἐρείπωσης τῶν σπιτιῶν σ' αὐτούς τούς συνοικισμούς εἶναι σήμερα πολύ χειρότερος ἀπ' ὅ,τι ἦταν πρίν 20 χρόνια»[117]. «Δέν εἶναι ὑπερβολή ἄν ποῦμε πώς ἡ ζωή σέ πολλά μέρη τοῦ Λονδίνου καί τοῦ Νιούκασλ εἶναι ζωή κόλασης»[118].

Στό Λονδίνο ἀκόμα καί τό μέρος τῆς ἐργατικῆς τάξης πού βρίσκεται σέ σχετικά καλύτερη οἰκονομική κατάσταση, μαζί μέ τούς μικρομαγαζάτορες καί ἄλλα στοιχεῖα τῆς μικροαστικῆς τάξης, πέφτει ὅλο καί περισσότερο κάτω ἀπό τήν κατάρα αὐτῶν τῶν ἐξευτελιστικῶν συνθηκῶν στέγασης, στό μέτρο πού προχωροῦν οἱ «βελτιώσεις» καί μαζί μ' αὐτές ἡ κατεδάφιση παλιῶν δρόμων καί σπιτιῶν, στό μέτρο πού πληθαίνουν οἱ φάμπρικες καί μεγαλώνει τό ρεῦμα τῶν ἀνθρώπων πού συρρέουν στή μητρόπολη, τέλος στό μέτρο πού ἀνεβαίνουν τά νοίκια μαζί μέ τήν αὔξηση τῆς γαιοπροσόδου τῶν πόλεων. «Τά νοίκια ἔφτασαν σέ τέτια ὕψη, πού μόνο λίγοι ἐργάτες μποροῦν νά πληρώνουν νοίκι γιά περισσότερα ἀπό ἕνα δωμάτιο»[119]. Στό Λονδίνο δέν ὑπάρχει σχεδόν οὔτε ἕνα ἀκίνητο πού νά μήν ἐπιβαρύνεται μέ ἕνα σωρό «middlemen» [μεσίτες]. Γιατί ἡ τιμή τῆς γῆς στό Λονδίνο εἶναι πάντα πολύ ψηλή σέ σύγκριση μέ τά χρονιάτικα εἰσοδήματά του, γιατί κάθε ἀγοραστής ὑπολογίζει πώς ἀργά ἤ γρήγορα θά τήν ξεπουλήσει ξανά σέ Jury Price (σέ τιμή πού τήν καθορίζουν ἔνορκοι, ὅταν γίνονται ἀπαλλοτριώσεις) ἤ πώς θά πετύχει μιά ἐξαιρετική ὕψωση τῆς τιμῆς της μέ τή γειτνίαση κάποιας μεγάλης ἐπιχείρησης. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ διεξαγωγή κανονικοῦ ἐμπορίου μέ τήν ἀγορά συμβολαίων ἐνοικίασης πού πλησιάζει ἡ λήξη τους. «Ἀπό τούς τζέντλεμαν πού ἀπασχολοῦνται μ' αὐτή τή δουλιά μπορεῖ νά περιμένει κανείς πώς θά ἐνεργοῦν ὅπως ἐνεργοῦν, πώς θά βγάζουν ἀπό τούς ἐνοίκους τοῦ σπιτιοῦ ὅσο τό δυνατό περισσότερα καί πώς τό ἴδιο τό σπίτι θά τό

[117] Στό ἴδιο, σελ. 89 Σχετικά μέ τά παιδιά σ' αὐτούς τούς συνοικισμούς ὁ δρ Χάντερ λέει: «Δέν ξέρουμε πῶς ἀνατρέφονταν τά παιδιά πρίν ἀπ' αὐτή τήν ἐποχή τοῦ μεγάλου συνωστισμοῦ τῶν φτωχῶν, καί θἆταν τολμηρός προφήτης ἐκεῖνος πού θἄθελε νά προβλέψει τί διαγωγή μπορεῖ νά περιμένει κανείς ἀπό παιδιά πού στή χώρα μας ἀνατρέφονται σήμερα μέσα σέ συνθῆκες χωρίς προηγούμενο, συναναστρεφόμενα τή μισή νύχτα μέ κάθε ἡλικίας πρόσωπα, μεθυσμένα, ἀσχημονώντας καί φιλονικώντας, καί πού τήν ἀνατροφή αὐτή θά τήν ἐφαρμόσουν μελλοντικά στήν πράξη σάν μέλη ἐπικίνδυνων τάξεων» (στό ἴδιο, σελ. 56).

[118] Στό ἴδιο, σελ 62.

[119] «Report of the Officer of Health of St. Martin's-in the Fields», 1865.

ἀφήνουν στούς διαδόχους τους σέ ὅσο τό δυνατό πιό ἄθλια χάλια»[120]. Τά νοίκια εἶναι βδομαδιάτικα καί οἱ κύριοι δέ διακινδυνεύουν τίποτα. Λόγω τῆς κατασκευῆς σιδηροδρομικῶν γραμμῶν μέσα στήν περιοχή τῆς πόλης «εἴδαμε τελευταῖα στό Ἀνατολικό Λονδίνο πλῆθος οἰκογένειες διωγμένες ἀπό τά παλιά σπίτια τους νά περιπλανιοῦνται ἕνα σαββατόβραδο μέ φορτωμένα στήν πλάτη τους τά λίγα ἐπίγεια ὑπάρχοντά τους, χωρίς νά μποροῦν νά βροῦν ἄλλο καταφύγιο ἐκτός ἀπό τό workhouse [σπίτι δουλιᾶς]»[121]. Τά workhouses εἶναι πιά παραγεμισμένα καί οἱ «βελτιώσεις» πού ψήφισε κιόλας ἡ βουλή βρίσκονται μόλις στήν ἀρχή τῆς ἐκτέλεσής τους. Ὅταν διώχνονται οἱ ἐργάτες μέ τήν καταστροφή τῶν παλιῶν σπιτιῶν τους, δέν ἐγκαταλείπουν τήν ἐνορία τους ἤ τό πολύ-πολύ ἐγκατασταίνονται στά σύνορά της, στή γειτονική ἐνορία. «Προσπαθοῦν φυσικά νά κάθονται ὅσο τό δυνατό πιό κοντά στούς τόπους τῆς δουλιᾶς τους. Ἡ συνέπεια εἶναι πώς ἐκεῖ πού ἡ οἰκογένεια εἶχε δυό δωμάτια ὑποχρεώνεται νά παίρνει μέ νοίκι μόνο ἕνα. Ἀκόμα καί μέ ἀνεβασμένο τό νοίκι ἡ κατοικία γίνεται χειρότερη ἀπό τήν κακή ἀπ' ὅπου τή διώξανε. Οἱ μισοί ἀπό τούς ἐργάτες τοῦ Στράντ εἶναι κιόλας ὑποχρεωμένοι νά κάνουν δυό μίλια δρόμο γιά νά φτάσουν στόν τόπο τῆς δουλιᾶς τους». Τό Στράντ αὐτό, πού ὁ κεντρικός του δρόμος προξενεῖ στόν ξένο ἐπιβλητική ἐντύπωση γιά τόν πλοῦτο τοῦ Λονδίνου, μπορεῖ νά χρησιμεύσει σάν παράδειγμα γιά τό πῶς στιβάζονται οἱ ἄνθρωποι στό Λονδίνο. Σέ μιά ἐνορία τοῦ Στράντ ὁ ὑπάλληλος τῆς ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίας μέτρησε 581 πρόσωπα κατά ἄκρ, μόλο πού στό ἄκρ αὐτό εἶχε συμπεριληφθεῖ καί τό μισό πλάτος τοῦ Τάμεση. Εἶναι αὐτονόητο πώς κάθε μέτρο πού παίρνει ἡ ὑγειονομική ἀστυνομία καί πού, ὅπως γίνεται ὥς τώρα στό Λονδίνο, μέ τήν κατεδάφιση τῶν ἀκατάλληλων σπιτιῶν διώχνει τούς ἐργάτες ἀπό μιά συνοικία—στήν πράξη χρησιμεύει μόνο γιά νά τούς στιβάξει ἀκόμα πιό πυκνά σέ μιάν ἄλλη συνοικία. «Εἴτε—λέει ὁ δρ Χάντερ—πρέπει νά σταματήσει κατανάγκην ὅλη αὐτή ἡ διαδικασία, γιατί εἶναι ἀνόητη, εἴτε πρέπει νά ξυπνήσει ἡ συμπάθεια (!) τῆς κοινωνίας γιά ὅ,τι μπορεῖ νά ὀνομαστεῖ σήμερα χωρίς ὑπερβολή ἐθνική ὑποχρέωση, δηλ. γιά τή δημιουργία στέγης γιά τούς ἀνθρώπους πού ἀπό ἔλλειψη κεφαλαίου δέν μποροῦν νά βροῦν μόνοι τους στέγη, πού ὅμως μέ περιοδική πληρωμή εἶναι σέ θέση νά ἀποζημιώνουν τούς σπιτονοικοκύρηδες»[122]. Θαυμάστε τήν καπιταλιστική δικαιοσύνη! Ὁ ἰδιοχτήτης τοῦ οἰκοπέδου, ὁ σπιτονοικοκύρης, ὁ ἐπιχειρηματίας, ὅταν ἀπαλλοτριώνονται λόγω «improvements» [βελτιώσεων], ὅπως εἶναι ἡ κατασκευή μιᾶς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς, τό ἄνοιγμα δρόμων κλπ., ὄχι μόνο εἰσπράττουν πλέρια ἀποζημίωση, μά ἐπιπλέον ἐν ὀνόματι τοῦ θεοῦ καί τοῦ νόμου πρέπει νά τούς παρηγορήσουν γιά τήν ἀναγκαστική «ἀπάρνησή» τους, παραχωρώντας τους καί ἕνα σημαντικό κέρδος. Τόν ἐργάτη ὅμως τόν πετᾶνε στό δρόμο μαζί μέ τή γυναίκα του, τά παιδιά του καί τά ὑπάρχοντά του, καί ὅταν στριμώχνεται κατά πολύ μεγάλες μάζες σέ συνοικίες πού ἡ δημαρχία ἐνδιαφέρεται νά εἶναι εὐπρεπεῖς, τόν κυνηγάει ἡ ὑγειονομική ἀστυνομία!

[120] «Public Health. 8th Report», London 1866, σελ. 91.
[121] Στό ἴδιο, σελ. 88.
[122] Στό ἴδιο, σελ. 89.

Στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα ἐκτός ἀπό τό Λονδίνο δέν ὑπῆρχε οὔτε μιά πόλη στήν Ἀγγλία πού νά φτάνει τούς 100 000 κατοίκους. Μονάχα πέντε εἶχαν πάνω ἀπό 50 000 κατοίκους. Σήμερα ὑπάρχουν 28 πόλεις μέ πάνω ἀπό 50 000 κατοίκους ἡ καθεμιά. «Τό ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς ἦταν ὄχι μόνο μιά τεράστια αὔξηση τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ, μά καί τό γεγονός ὅτι οἱ παλιές πυκνοκατοικημένες μικρές πόλεις εἶναι σήμερα κέντρα περίχτιστα ἀπ' ὅλες τίς μεριές, χωρίς νά παίρνουν ἀέρα ἀπό πουθενά. Καί οἱ πλούσιοι, ἐπειδή δέν τούς εἶναι πιά εὐχάριστες, τίς ἐγκαταλείπουν καί μετακομίζουν στά πιό χαρούμενα προάστια. Οἱ διάδοχοι αὐτῶν τῶν πλουσίων στά μεγάλα σπίτια πιάνουν ἀπό ἕνα δωμάτιο κάθε οἰκογένεια, πού συχνά ἔχει καί ὑπενοικιαστές. Ἔτσι ἕνας ὁλόκληρος πληθυσμός στριμώχτηκε σέ σπίτια πού δέν ἦταν προορισμένα γι' αὐτόν καί γιά τόν ὁποῖο εἶναι τελείως ἀκατάλληλα, μέσα σ' ἕνα περιβάλλον πού εἶναι πραγματικά ταπεινωτικό γιά τούς ἐνήλικους καί ὀλέθριο γιά τά παιδιά»[123]. Ὅσο πιό γρήγορα συσσωρεύει τό κεφάλαιο σέ μιά βιομηχανική καί ἐμπορική πόλη, τόσο πιό γρήγορη εἶναι ἡ συρροή τοῦ ἐκμεταλλεύσιμου ἀνθρώπινου ὑλικοῦ, τόσο πιό ἄθλιες οἱ αὐτοσχεδιασμένες κατοικίες τῶν ἐργατῶν. Γιαυτό, τό Νιούκασλ-άπον-Τάιν, τό κέντρο μιᾶς ὅλο καί πιό ἀποδοτικῆς ἀνθρακοφόρου καί μεταλλευτικῆς περιοχῆς, κατέχει τή δεύτερη θέση ὕστερα ἀπό τό Λονδίνο στό ζήτημα τῆς κατοικίας-κόλασης. Ὄχι λιγότεροι ἀπό 34 000 ἄνθρωποι στεγάζονται αὐτοῦ σέ μοναχικά δωματιάκια. Γιά λόγους ἀπόλυτου κινδύνου γιά τή δημόσια ὑγεία ἡ ἀστυνομία κατεδάφισε τελευταῖα στό Νιούκασλ καί στό Γκέιτσχεντ σημαντικό ἀριθμό σπιτιῶν. Τό χτίσιμο καινούργιων σπιτιῶν προχωρεῖ πολύ ἀργά, ἐνῶ οἱ δουλιές προχωροῦν πολύ γρήγορα. Γι' αὐτό τό λόγο, τό 1865 ἡ πόλη ἦταν πιό παραγεμισμένη ἀπό κάθε ἄλλη φορά. Μόλις καί μετά βίας ἔβρισκε κανείς νά νοικιάσει ἕνα δωματιάκι. Ὁ δρ Ἔμπλτον, γιατρός τοῦ νοσοκομείου λοιμωδῶν νόσων τοῦ Νιούκασλ, λέει: «Δέ χωράει καμιά ἀμφιβολία ὅτι ἡ αἰτία τῆς συνέχισης καί τῆς διάδοσης τοῦ τύφου βρίσκεται στό παραστίβαγμα τῶν ἀνθρώπων καί στή βρωμιά τῶν κατοικιῶν τους. Τά σπίτια ὅπου κατοικοῦν συνήθως οἱ ἐργάτες βρίσκονται σέ κλειστά σοκάκια καί αὐλές. Ἀπό τήν ἄποψη τοῦ φωτός, τοῦ ἀέρα, τοῦ χώρου καί τῆς καθαριότητας εἶναι σωστά ὑποδείγματα ἀνεπάρκειας καί ἀνθυγιεινῶν συνθηκῶν καί ἀποτελοῦν ὄνειδος γιά κάθε πολιτισμένη χώρα. Στά σπίτια αὐτά μένουν τή νύχτα ἀνάκατα ἄνδρες, γυναῖκες καί παιδιά. Ὅσο γιά τούς ἄνδρες, ἡ νυχτερινή βάρδια ἀκολουθεῖ τή βάρδια τῆς ἡμέρας σέ ἕνα συνεχές ρεῦμα, ἔτσι πού τά κρεβάτια δέν προλα-

[123] Στό ἴδιο, σελ. 56.

βαίνουν καλά-καλά νά κρυώσουν. Τά σπίτια εἶναι ἄσχημα ἐφοδιασμένα μέ νερό καί ἀκόμα χειρότερα μέ ἀποχωρητήρια, εἶναι βουτηγμένα στή βρωμιά, δέν ἀερίζονται καί εἶναι ἑστίες μολυσματικῶν ἀσθενειῶν»[124]. Τό βδομαδιάτικο νοίκι γι' αὐτές τίς τρῶγλες κυμαίνεται ἀπό 8 πένες ὥς 3 σελίνια. «Τό Νιούκασλ-άπον-Τάιν—λέει ὁ δρ Χάντερ—ἀποτελεῖ παράδειγμα γιά τό πῶς μιά ἀπό τίς πιό ὄμορφες ράτσες τῶν συμπατριωτῶν μας βυθίζεται συχνά σέ μιά σχεδόν ἄγρια ἐκφύλιση λόγω ἐξωτερικῶν συνθηκῶν κατοικίας καί δρόμων»[126].

Ἐξαιτίας τῶν παλιρροιῶν κεφαλαίου καί ἐργασίας οἱ συνθῆκες κατοικίας μιᾶς βιομηχανικῆς πόλης μποροῦν νά εἶναι σήμερα ὑποφερτές καί αὔριο ἀπαίσιες. Ἤ οἱ δημοτικές ἀρχές μπορεῖ ἐπιτέλους ν' ἀνασκουμπωθοῦν γιά νά παραμερίσουν τίς χειρότερες ἀσχημίες. Αὔριο ὅμως μεταναστεύουν κι ἔρχονται σάν σμῆνος ἀπό ἀκρίδες ἀλητοποιημένοι ἰρλανδοί ἤ ξεπεσμένοι ἄγγλοι ἐργάτες τῆς γεωργίας. Τούς στιβάζουν μέσα σέ ὑπόγεια καί ἀποθῆκες ἤ μετατρέπουν τό πρώην ἀξιόπρεπο σπίτι τοῦ ἐργάτη σέ κατάλυμα, ὅπου οἱ ἔνοικοι ἀλλάζουν τόσο γρήγορα, ὅσο οἱ στρατοπεδεύσεις τόν καιρό τοῦ Τριακονταετοῦς πολέμου. Παράδειγμα: τό Μπράντφορντ. Ἐδῶ ὁ φιλισταῖος τῆς δημαρχίας ἀσχολοῦνταν ἴσα-ἴσα μέ τήν ἀναδιαρύθμιση τῆς πόλης. Ἐπιπλέον τό 1861 ὑπῆρχαν ἀκόμα ἐδῶ 1751 ἀκατοίκητα σπίτια. Ἦρθε ὅμως ἡ περίοδος πού οἱ δουλιές πᾶνε καλά, ἡ περίοδος πού γι' αὐτήν λάλησε τελευταῖα τόσο φρόνιμα ὁ ἤπιος φιλελεύθερος κύριος Φόρστερ, ὁ φίλος τῶν Μαύρων. Μαζί μέ τίς καλές δουλιές ἦρθε φυσικά καί ἡ πλημμυρίδα ἀπό τά κύματα τοῦ διαρκῶς κυμαινόμενου «ἐφεδρικοῦ στρατοῦ» ἤ «σχετικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ». Οἱ ἀπαίσιες ὑπόγειες κατοικίες καί κάμαρες, οἱ καταγραμμένες στόν κατάλογο (βλ. ὑποσημείωση [126]), πού ὁ δρ Χάντερ τόν ἔχει πάρει ἀπό τόν πράκτορα μιᾶς ἀσφαλιστικῆς ἑταιρίας, κατοικοῦνταν συνήθως ἀπό καλοπληρωνόμενους ἐργάτες. Οἱ ἐργάτες αὐτοί δήλωσαν πώς θά πλήρωναν εὐχαρίστως καλύτερες κατοικίες, ἄν ὑπῆρχαν. Στό μεταξύ ἀλητοποιοῦνται καί ἀρρωσταίνουν σύν γυναιξί καί τέκνοις, ἐνῶ ὁ ἤπιος φιλελεύθερος βουλευτής Φόρστερ χύνει δάκρια σχετικά μέ τ' ἀγαθά τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου καί τά κέρδη πού βγάζουν ἀπό τήν ἐριουργία οἱ διακεκριμένες προσωπικότητες τοῦ Μπράντφορντ. Στήν ἔκθεση τῆς 5 τοῦ Σεπτέμβρη 1865 ὁ δρ Μπέλ, ἕνας ἀπό τούς γιατρούς γιά τούς φτωχούς τοῦ Μπράντφορντ, ἐξηγάει μέ τίς συνθῆκες κατοικίας τους τήν τρομερή θνησιμότητα τῶν ἀρρώστων ἀπό τύφο τῆς περιοχῆς του: «Σέ ἕνα ὑπόγειο 1500 κυβικῶν ποδῶν κάθονται 10 ἄτομα. Ἡ ὁδός Βίνσεντ, ἡ πλατεία Γκρήν Ἄιρ καί τό Λέυς ἔχουν 223 σπίτια μέ 1450 ἐνοίκους, 435 κρεβάτια καί 36 ἀποχωρητήρια... Τά κρεβάτια, καί μέ τή λέξη αὐτή ἐννοῶ κάθε σωρό βρώμικα κουρέλια ἤ κάθε χούφτα ροκανίδια, δέχονται κατά μέσο ὅρο 3,3 πρόσωπα καί μερικά 4 καί 6 πρόσωπα

[124] Στό ἴδιο, σελ. 149.

[125] Στό ἴδιο, σελ. 50

[126] Κατάλογος παρμένος ἀπό τόν πράκτορα μιᾶς ἀσφαλιστικῆς ἑταιρίας γιά τούς ἐργάτες τοῦ Μπράντφορντ:

τό καθένα τήν ἡμέρα. Πολλοί κοιμοῦνται χωρίς κρεβάτι πάνω στό γυμνό πάτωμα χωρίς νά γδύνονται, νέοι ἄνδρες καί γυναῖκες, παντρεμένοι καί λεύτεροι, ὅλοι τους σ' ἕνα παρδαλό ἀνακάτωμα. Χρειάζεται μήπως νά προσθέσουμε ἀκόμα πώς τά ἐνδιαιτήματα αὐτά εἶναι συνήθως σκοτεινές, ὑγρές, ἀκάθαρτες, βρωμερές τρῶγλες, τελείως ἀκατάλληλες γιά κατοικία ἀνθρώπων; Εἶναι οἱ ἑστίες ἀπ' ὅπου ξεκινοῦν οἱ ἀρρώστιες καί ὁ θάνατος, πού ἁρπάζουν τά θύματά τους καί ἀπό τούς οἰκονομικά εὐκατάστατους (of good circumstances), πού ἐπέτρεψαν σ' αὐτά τά ἀποστήματα νά πυορροοῦν ἀνάμεσά μας»[127].

Τό Μπρίστολ κατέχει τήν τρίτη θέση ὕστερα ἀπό τό Λονδίνο στό ζήτημα τῆς ἀθλιότητας τῆς κατοικίας. «Ἐδῶ, σέ μιά ἀπό τίς πλουσιότερες πόλεις τῆς Εὐρώπης, ὑπάρχει ἡ μεγαλύτερη πληθώρα τῆς πιό ἀπροκάλυπτης φτώχιας («blankest poverty») καί ἀθλιότητας στό ζήτημα τῆς κατοικίας»[128].

Vulcan Street ἀριθ. 122	1 δωμάτιο	16 ἄτομα
Lumley Street ἀριθ. 13	1 »	11 »
Bower Street ἀριθ. 41	1 »	11 »
Potland Street ἀριθ. 112	1 »	10 »
Hardy Street ἀριθ. 17	1 »	10 »
North Street ἀριθ. 18	1 »	16 »
» » ἀριθ 17	1 »	13 »
Wymer Street ἀριθ. 19	1 »	8 ἐνήλικοι
Jowett Street ἀριθ. 56	1 »	12 ἄτομα
George Street ἀριθ. 150	1 »	3 οἰκογένειες
Rifle-Cour-Marygate ἀριθ. 11	1 »	11 ἄτομα
Marshall Street ἀριθ 28	1 »	10 »
» » ἀριθ. 49	3 »	3 οἰκογένειες
George Street ἀριθ. 128	1 »	18 ἄτομα
» » ἀριθ. 130	1 »	16 »
Edward Street ἀριθ. 4	1 »	17 »
George Street ἀριθ. 49	1 »	2 οἰκογένειες
York Street ἀριθ. 34	1 »	2 »
Salt-Pie Street	2 »	26 ἄτομα
Ὑπόγεια		
Regent Square	1 ὑπόγειο	8 ἄτομα
Acre Street	1 »	7 »
Robert's Court ἀριθ. 33	1 »	7 »
Back Pratt Street χρησιμοποιεῖται σάν ἐργαστήρι χαλκωματᾶ	1 »	7 »
Ebenezer Street ἀριθ. 27	1 »	6 »

(«Public Health. 8th Report», London 1866, σελ. 111).

[127] «Public Health. 8th Report», London 1866, σελ. 114.

[128] Στό ἴδιο, σελ. 50.

γ) Ὁ περιπλανόμενος πληθυσμός.

Περνοῦμε τώρα σ᾿ ἕνα λαϊκό στρῶμα, πού ἡ καταγωγή του εἶναι ἀγροτική καί ἡ ἀπασχόλησή του στό μεγαλύτερό της μέρος βιομηχανική. Ἀποτελεῖ τό ἐλαφρό πεζικό τοῦ κεφαλαίου πού, ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες του, τό ρίχνει πότε στό ἕνα, πότε στό ἄλλο σημεῖο! Ὅταν δέ βρίσκεται σέ πορεία, εἶναι «στρατοπεδευμένο». Οἱ πλανόδιοι ἐργάτες χρησιμοποιοῦνται γιά διάφορα ἔργα οἰκοδόμησης καί ἀποστράγγισης, γιά τήν παραγωγή τούβλων καί ἀσβέστη, γιά τήν κατασκευή σιδηροδρομικῶν γραμμῶν κλπ. Σάν περιπλανόμενη φάλαγγα ἐπιδημιῶν, οἱ ἐργάτες αὐτοί μεταφέρουν τήν εὐλογιά, τόν τύφο, τή χολέρα, τή σκαρλατίνα κλπ. στά μέρη πού στή γειτονιά τους στρατοπεδεύουν[129]. Ὅταν πρόκειται γιά ἐπιχειρήσεις, ὅπου ἔχουν διατεθεῖ σημαντικά κεφάλαια, ὅπως εἶναι λχ. ἡ κατασκευή σιδηροδρομικῶν γραμμῶν κλπ., συνήθως ὁ ἴδιος ἐπιχειρηματίας προσφέρει στό στρατό του ξύλινες παράγκες κλπ., αὐτοσχέδια χωριά δίχως καμιά ὑγειονομική πρόνοια, ἔξω ἀπό τόν ἔλεγχο τῶν τοπικῶν ἀρχῶν, μέ πολύ ἐπικερδεῖς ὅρους γιά τόν ἀφέντη τόν ἐργολάβο πού ἐκμεταλλεύεται τούς ἐργάτες διπλά: καί σάν στρατιῶτες τῆς βιομηχανίας καί σάν ἐνοικιαστές. Ἀνάλογα μέ τό πόσες τρύπες ἔχει ἡ ξύλινη παράγκα, ἀνάλογα μέ τό ἄν ἔχει 1, 2 ἤ 3 τρύπες, ὁ ἔνοικός της, σκαφτιάς κλπ., πληρώνει 1, 3 ἤ 4 σελίνια τήν ἑβδομάδα[130]. Ἀρκεῖ ἕνα παράδειγμα. Ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ δρ Σάιμον, τό Σεπτέμβρη τοῦ 1864 ὁ πρόεδρος τῆς Nuisance Removal Committee [Ἐπιτροπή ὑγειονομικῆς ἀστυνομίας] τῆς ἐνορίας Σέβενοκς κατάγγειλε στόν ὑπουργό τῶν Ἐσωτερικῶν σέρ Τζώρτζ Γκρέυ τά παρακάτω: «Ἴσαμε πρίν 12 μῆνες ἡ εὐλογιά ἦταν τελείως ἄγνωστη στήν ἐνορία μας. Λίγο πρίν ἀπό τήν ἐποχή αὐτή ἄρχισαν οἱ ἐργασίες γιά τήν κατασκευή τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς ἀπό τό Λούισχαμ στό Τένμπριτζ. Ἐκτός ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ κύριες ἐργασίες διεξάγονταν στήν ἄμεση γειτονιά αὐτῆς τῆς πόλης, ἐγκαταστάθηκε ἐδῶ καί ἡ κεντρική ἀποθήκη ὅλου τοῦ ἔργου. Γιαυτό τό λόγο ἀπασχολεῖται ἐδῶ μεγάλος ἀριθμός προσώπων. Ἐπειδή ἦταν ἀδύνατο νά στεγαστοῦν ὅλοι σέ σπίτια, ὁ ἐργολάβος κύριος Τζαίη ἔστησε παράγκες σέ διάφορα σημεῖα κατά μῆκος τῆς γραμμῆς γιά νά στεγάσει τούς ἐργάτες. Οἱ παράγκες αὐτές δέν εἶχαν οὔτε ἐγκατάσταση ἀερισμοῦ οὔτε ἀποχέτευσης, καί χώρια ἀπ᾿ αὐτό ἦταν κατανάγκην παραγεμισμένες, γιατί κάθε ἐνοικιαστής ἦταν ὑποχρεωμένος νά δεχθεῖ καί ἄλλους σύνοικους, ὅσο πολυάριθμη κι ἄν ἦταν ἡ οἰκογένειά του καί παρά τό γεγονός ὅτι ὅλες οἱ παράγκες εἶχαν μόνο ἀπό δυό δωμάτια. Σύμφωνα μέ τήν ἰατρική ἔκθεση πού λάβαμε, τό ἀποτέλεσμα ἦταν οἱ δυστυχισμένοι αὐτοί ἄνθρωποι νά ὑπομένουν τή νύχτα ὅλα τά βάσανα τῆς ἀσφυξίας, γιά ν᾿ ἀποφύγουν τίς μολυσματικές ἀναθυμιάσεις πού ἀναδίδουν κάτω ἀπό τά παράθυρά τους τά στεκούμενα

[129] «Public Health. 7th Report», London 1865, σελ. 18.
[130] Στό ἴδιο, σελ. 165.

βρώμικα νερά καί οἱ ἀπόπατοι. Τέλος στήν ἐπιτροπή μας διαβιβάστηκαν καταγγελίες ἀπό ἕνα γιατρό πού εἶχε τήν εὐκαιρία νά ἐπισκεφθεῖ αὐτές τίς παράγκες. Ὁ γιατρός αὐτός μιλοῦσε γιά τήν κατάσταση αὐτῶν τῶν λεγόμενων κατοικιῶν μέ τίς πιό πικρές ἐκφράσεις καί φοβόταν πολύ σοβαρές συνέπειες, ἄν δέν παίρνονταν ὁρισμένα ὑγειονομικά μέτρα. Πρίν ἕνα χρόνο περίπου ὁ προαναφερθείς Τζαίη ἀνάλαβε τήν ὑποχρέωση νά ἑτοιμάσει ἕνα σπίτι, ὅπου θά ἀπομονώνονταν ἀμέσως τά πρόσωπα πού ἀπασχολεῖ σέ περίπτωση πού θά προσβάλλονταν ἀπό κολητικές ἀρρώστιες. Τήν ὑπόσχεση αὐτή τήν ἐπανέλαβε στά τέλη τούτου τοῦ Ἰούλη, δέν ἔκανε ὅμως οὔτε τό παραμικρό γιά νά τήν ἐκπληρώσει, μόλο πού ὕστερα ἀπό τήν πιό πάνω ἡμερομηνία παρουσιάστηκαν διάφορες περιπτώσεις εὐλογιᾶς μέ δυό θανατηφόρα κρούσματα. Στίς 9 τοῦ Σεπτέμβρη ὁ γιατρός Κέλσον μέ πληροφόρησε γιά νέα κρούσματα εὐλογιᾶς στίς ἴδιες παράγκες καί μοῦ περιέγραψε φριχτή τήν κατάστασή τους. Πρός ἐνημέρωσή σας (τοῦ ὑπουργοῦ) ὀφείλω νά προσθέσω πώς ἡ ἐνορία μας διαθέτει ἕνα ἀπομονωμένο σπίτι, τό λεγόμενο σπίτι τῶν ἐπιδημιῶν, ὅπου θεραπεύονται οἱ κάτοικοι τῆς ἐνορίας πού πάσχουν ἀπό μολυσματικές ἀσθένειες. Ἐδῶ καί μῆνες τό σπίτι αὐτό εἶναι διαρκῶς παραγεμισμένο ἀπό ἀρρώστους. Σέ μιά καί μόνη οἰκογένεια πέθαναν πέντε παιδιά ἀπό εὐλογιά καί τύφο. Ἀπό τήν 1 τοῦ Ἀπρίλη ὥς τήν 1 τοῦ Σεπτέμβρη τ. ἔ. εἴχαμε ὄχι λιγότερα ἀπό 10 θανατηφόρα κρούσματα εὐλογιᾶς, 4 στίς πιό πάνω παράγκες, τίς ἑστίες τῶν ἐπιδημιῶν. Εἶναι ἀδύνατο ν᾿ ἀναφέρω τόν ἀριθμό τῶν περιπτώσεων ἀσθενείας, γιατί οἱ οἰκογένειες πού προσβάλλονται τίς κρατοῦν ὅσο μποροῦν μυστικές»[131].

Οἱ ἐργάτες πού ἐργάζονται σέ ἀνθρακορυχεῖα καί σ᾿ ἄλλα μεταλλεῖα ἀνήκουν στίς πιό καλοπληρωνόμενες κατηγορίες τοῦ βρετανικοῦ προλεταριάτου. Προηγούμενα, σέ ἄλλο σημεῖο, δείξαμε μέ ποιό ἀντίτιμο οἱ ἐργάτες αὐτοί ἐξαγοράζουν τό μισθό τους[132]. Ἐδῶ θά ρίξω μιά πεταχτή ματιά στίς συνθῆκες κατοικίας τους. Κατά κανόνα ὁ ἐκμεταλλευτής τοῦ ὀρυχείου, εἴτε ἰδιοχτήτης του εἶναι εἴτε ἐνοικιαστής του, χτίζει ὁρισμένον ἀριθμό κατοικιῶν γιά τά ἐργατικά του χέρια. Οἱ

[131] Στό ἴδιο, σελ. 18, ὑποσημείωση. Ὁ ἐπιφορτισμένος μέ τήν περίθαλψη τῶν φτωχῶν τῆς Τσάπλ-άν-λέ-Φρίτ Γιούνιον σέ μιά ἔκθεσή του στόν Registrar General [γενικό ληξίαρχο] λέει: «Στό Ντόβχολς ἔσκαψαν καί ἄνοιξαν πολλές σπηλιές σ᾿ ἕνα λόφο ἀπό ἀσβεστόλιθο. Οἱ σπηλιές αὐτές χρησιμεύουν σάν κατοικίες γιά τούς σκαφτιάδες καί ἄλλους ἐργάτες πού ἐργάζονται στήν κατασκευή τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς. Οἱ σπηλιές εἶναι στενές καί ὑγρές, χωρίς ἀποχέτευση τῶν ἀκαθαρσιῶν καί χωρίς ἀποχωρητήρια. Δέν ἔχουν κανενός εἴδους μέσα ἀερισμοῦ, ἐκτός ἀπό μιά τρύπα στό θόλο πού χρησιμεύει καί σάν καπνοδόχος. Ἡ εὐλογιά θερίζει ἐδῶ κι ἔχει προκαλέσει κιόλας ἀρκετούς θανάτους (στούς τρωγλοδύτες)» (στό ἴδιο, ὑποσημείωση 2).

[132] Οἱ λεπτομέρειες πού ἀκολουθοῦν ἀπό τή σελ. 512 κ.ἑ. ἀφοροῦν κυρίως τούς ἐργάτες ἀνθρακορυχείων. Σχετικά μέ τήν ἀκόμα χειρότερη κατάσταση στά μεταλλορυχεῖα πρβλ. τήν εὐσυνείδητη ἔκθεση τῆς Royal Commission [Βασιλικῆς Ἐπιτροπῆς] τοῦ 1864.

ἐργάτες παίρνουν «δωρεάν» τά σπίτια καί κάρβουνο γιά θέρμανση, δηλ. παίρνουν σέ εἶδος ἕνα μέρος τοῦ μισθοῦ τους. Ὅσοι δέν εἶναι δυνατό νά στεγαστοῦν μ᾽ αὐτό τόν τρόπο παίρνουν ἀποζημίωση 4 λίρ. στ. τό χρόνο. Οἱ περιφέρειες τῆς ἐξορυχτικῆς βιομηχανίας προσελκύουν γρήγορα ἕνα μεγάλο πληθυσμό, πού ἀποτελεῖται ἀπό τόν ἴδιο τόν ἐργατικό πληθυσμό πού δουλεύει στά ὀρυχεῖα καί ἀπό βιοτέχνες, μπακάληδες κλπ. πού τόν περιστοιχίζουν. Ὅπως παντοῦ ὅπου ὁ πληθυσμός εἶναι πυκνός, ἔτσι καί δῶ ἡ γαιοπρόσοδος εἶναι μεγάλη. Γιαυτό ὁ ἐπιχειρηματίας τοῦ ὀρυχείου προσπαθεῖ σέ ὅσο τό δυνατό μικρότερα οἰκόπεδα κοντά στήν εἴσοδο τοῦ ὀρυχείου νά χτίσει τόσα ἀκριβῶς σπίτια, ὅσα χρειάζονται γιά νά στιβάξει τά ἐργατικά του χέρια μέ τίς οἰκογένειές τους. Ἄν ἀνοίξουν καινούργια ὀρυχεῖα ἐκεῖ γύρω ἤ ἄν ξαναρχίσει ἡ ἐκμετάλλευση τῶν παλιῶν, τότε ὁ συνωστισμός μεγαλώνει. Ἡ ἀρχή πού ἐπικρατεῖ στό χτίσιμο τῶν σπιτιῶν εἶναι μιά «ἀπάρνηση» τοῦ κεφαλαίου ἀπό κάθε δαπάνη μετρητῶν πού δέν εἶναι ἀπολύτως ἀπαραίτητη. «Οἱ κατοικίες τῶν ἐργατῶν πού δουλεύουν στά ὀρυχεῖα καί τῶν ἄλλων ἐργατῶν πού συνδέονται μέ τά ὀρυχεῖα τοῦ Νορθέμπερλαντ καί Ντάρχαμ—λέει ὁ δρ Τζούλιαν Χάντερ—εἶναι ἴσως γενικά τό χειρότερο καί τό ἀκριβότερο πού ἔχει νά παρουσιάσει ἡ Ἀγγλία σέ μεγάλη κλίμακα σ᾽ αὐτό τό εἶδος, ἐκτός βέβαια ἀπό τίς παρόμοιες περιοχές τοῦ Μόνμαουθσηρ. Τό χειρότερο κακό βρίσκεται στό μεγάλο ἀριθμό ἀτόμων πού μένουν σ᾽ ἕνα δωμάτιο, στή στενότητα τῶν οἰκοπέδων πού πάνω τους ἔχει ἀνεγερθεῖ μεγάλος ἀριθμός σπιτιῶν, στήν ἔλλειψη νεροῦ καί στήν ἔλλειψη ἀποχωρητηρίων, στή συχνά χρησιμοποιούμενη μέθοδο νά χτίζουν τόνα σπίτι πάνω στ᾽ ἄλλο ἤ νά τά χωρίζουν σέ flats (ἔτσι πού οἱ διάφορες κατοικίες ν᾽ ἀποτελοῦν πατώματα κάθετα τόνα πάνω στ᾽ ἄλλο)... Ὁ ἐπιχειρηματίας μεταχειρίζεται ὅλο τό συνοικισμό σά νά πρόκειται γιά ἀνθρώπους στρατοπεδευμένους κι ὄχι μόνιμα ἐγκαταστημένους»[183]. «Ἐκτελώντας τίς ἐντολές πού εἶχα—λέει ὁ δρ Στῆβενς—ἐπισκέφθηκα τούς περισσότερους μεγάλους συνοικισμούς ἀνθρακορύχων τῆς Ντάρχαμ-Γιούνιον... Ἐκτός ἀπό πολύ λίγες ἐξαιρέσεις ἰσχύει γιά ὅλους τό γεγονός ὅτι παραμελεῖται κάθε μέσο γιά τήν ἐξασφάλιση τῆς ὑγείας τῶν κατοίκων... Ὅλοι οἱ ἐργάτες ὀρυχείων εἶναι δεμένοι γιά 12 μῆνες μέ τόν ἐνοικιαστή («lessee») ἤ ἰδιοχτήτη τοῦ ὀρυχείου (γιά νά χαραχτηριστεῖ τό δέσιμο αὐτό χρησιμοποιεῖται ἡ λέξη «bound» πού, ὅπως καί ἡ λέξη bondage, κατάγεται ἀπό τόν καιρό τῆς δουλοπαροικίας) Ἄν ἐκδηλώσουν τή δυσαρέσκειά τους ἤ ἄν ἐνοχλήσουν κατά ὁποιοδήποτε τρόπο τόν ἐπιστάτη («viewer»), ὁ ἐπιστάτης βάζει στό βιβλίο ἐπιστασίας δίπλα στ᾽ ὄνομά τους ἕνα σημάδι ἤ μιά σημείωση καί τούς ἀπολύει τόν ἐρχόμενο χρόνο ὅταν κλείνεται τό νέο ἐτήσιο συμβόλαιο... Μοῦ φαίνεται πώς κανένα εἶδος truck-system [σύστημα πληρωμῆς τοῦ ἐργάτη σέ εἶδος] δέν μπορεῖ νά εἶναι χειρότερο ἀπ᾽ αὐτό πού ἐπικρατεῖ σ᾽ αὐτές τίς πυκνοκατοι-

[183] «Public Health. 7th Report», London 1865, σελ. 180, 182.

κημένες περιφέρειες. Ὁ ἐργάτης εἶναι ἀναγκασμένος νά πάρει σάν μέρος τοῦ μισθοῦ του ἕνα σπίτι πού περιβάλλεται ἀπό μολυσματικές ἀναθυμιάσεις. Δέν εἶναι σέ θέση νά βοηθήσει τόν ἑαυτό του. Εἶναι ἀπ᾽ ὅλες τίς ἀπόψεις δουλοπάροικος (he is to all intents and purposes a serf). Φαίνεται προβληματικό ἄν μπορεῖ νά τόν βοηθήσει κανένας ἄλλος ἐκτός ἀπό τόν ἰδιοχτήτη του, καί ὁ ἰδιοχτήτης αὐτός συμβουλεύεται προπαντός τόν ἰσολογισμό του, καί τό ἀποτέλεσμα εἶναι ἀρκετά ἀλάθευτο. Ὁ ἐργάτης προμηθεύεται καί τό νερό πού χρειάζεται ἀπό τόν ἰδιοχτήτη. Εἴτε τό νερό εἶναι καλό εἴτε ἄσχημο, εἴτε τοῦ τό προμηθεύουν εἴτε δέν τοῦ τό προμηθεύουν, εἶναι ὑποχρεωμένος νά τό πληρώνει ἤ, πιό σωστά, νά δεχθεῖ μιά κράτηση ἀπό τό μισθό του»[184].

Στή σύγκρουση μέ τήν «κοινή γνώμη», ἤ ἀκόμα καί μέ τήν ὑγειονομική ἀστυνομία, τό κεφάλαιο δέ διστάζει καθόλου νά «δικαιολογήσει» τούς ἐνμέρει ἐπικίνδυνους καί ἐνμέρει ἐξευτελιστικούς ὅρους στούς ὁποίους καταδικάζει τή δουλιά καί τήν οἰκογενειακή ζωή τοῦ ἐργάτη μέ τόν ἰσχυρισμό ὅτι εἶναι ἀπαραίτητοι γιά νά μπορεῖ νά τόν ἐκμεταλλεύεται μέ μεγαλύτερο κέρδος. Αὐτό γίνεται λχ. ὅταν «ἀπαρνεῖται» νά ἐγκαταστήσει ἐξαρτήματα γιά τήν προστασία τῶν ἐργατῶν ἀπό ἐπικίνδυνες μηχανές στό ἐργοστάσιο, μέσα ἀερισμοῦ καί ἀσφάλειας στά ὀρυχεῖα κλπ. Αὐτό γίνεται λχ. κι ἐδῶ στό ζήτημα τῆς στέγασης τῶν ἐργατῶν τῶν ὀρυχείων. «Σάν δικαιολογία—λέει στήν ἐπίσημη ἔκθεσή του ὁ δρ Σάιμον, γιατρός ὑπάλληλος τοῦ Privy Council [Μυστικοσυμβούλιου]—σάν δικαιολογία γιά τούς ἐξευτελιστικούς ὅρους κατοικίας ἀναφέρεται πώς συνήθως τά ὀρυχεῖα τά νοικιάζουν γιά νά τά ἐκμεταλλευτοῦν, πώς ἡ διάρκεια τοῦ συμβολαίου μίσθωσης (στά ἀνθρακορυχεῖα εἶναι συνήθως 21 χρόνια) εἶναι πολύ μικρή γιά νά θεωρεῖ ὁ μισθωτής τοῦ ὀρυχείου πώς ἀξίζει τόν κόπο νά χτίσει καλά σπίτια γιά τούς ἐργάτες καί τούς βιοτέχνες κλπ. πού προσελκύει ἡ ἐπιχείρηση. Κι ἄν ἀκόμα ὁ μισθωτής τοῦ ὀρυχείου εἶχε ὁ ἴδιος σκοπό νά ἐνεργήσει ἀπλόχερα πρός τήν κατεύθυνση αὐτή, τά σχέδιά του θά ματαιώνονταν ἀπό τό γαιοχτήμονα. Γιατί ὁ γαιοχτήμονας ἔχει τήν τάση νά ζητάει ἀμέσως ἐξωφρενική συμπληρωματική γαιοπρόσοδο γιά τό προνόμιο πού ἐπιτρέπει νά χτιστεῖ ἕνα ἀξιοπρεπές καί ἄνετο χωριό στήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους γιά τή στέγαση τῶν ἐργατῶν πού ἐπεξεργάζονται τήν ὑπόγεια ἰδιοχτησία του. Αὐτή ἡ ἀπαγορευτική τιμή, ἄν ὄχι ἄμεση ἀπαγόρευση, ἀποτρέπει πολλούς ἄλλους νά χτίσουν, πού ὅμως κατά τά ἄλλα θά εἶχαν τή διάθεση νά χτίσουν... Δέ θέλω νά ἐξετάσω περισσότερο τήν ἀξία αὐτῆς τῆς δικαιολογίας, οὔτε ἐπίσης θέλω νά ἐξετάσω ποιόν θά βάρυναν τελικά τά πρόσθετα ἔξοδα γιά μιά καθώς πρέπει κατοικία, τό γαιοχτήμονα, τόν ἐνοικιαστή τοῦ ὀρυχείου, τόν ἐργάτη ἤ τό κοινό... Μπρός ὅμως σέ τέτια ἐπαίσχυντα γεγονότα, ὅπως τ᾽ ἀποκαλύπτουν οἱ ἐπισυναπτόμενες ἐκθέσεις (τοῦ δρα Χάντερ, Στῆβενς κλπ.), πρέπει νά χρησιμοποιηθεῖ ἕνα μέσο θεραπείας... Οἱ τίτλοι γαιοχτησίας χρησιμοποιοῦνται ἔτσι πού διαπράττεται

[184] Στό ἴδιο, σελ. 515, 517.

μιά μεγάλη κοινωνική ἀδικία. Μέ τήν ἰδιότητα τοῦ ἰδιοχτήτη τοῦ ὀρυχείου ὁ γαιοχτήμονας προσκαλεῖ μιά βιομηχανική ἀποικία νά ἐργαστεῖ στή γῆ του καί ἔπειτα μέ τήν ἰδιότητα τοῦ ἰδιοχτήτη τῆς ἐπιφάνειας τοῦ ἐδάφους κάνει ἀδύνατο στούς ἐργάτες πού μάζεψε νά βροῦν τίς κατάλληλες καί ἀπαραίτητες γιά τή ζωή τους κατοικίες. Ὁ μισθωτής τοῦ ὀρυχείου (ὁ κεφαλαιοκράτης ἐκμεταλλευτής) δέν ἔχει κανένα χρηματικό συμφέρον νά ἐναντιωθεῖ σ᾽ αὐτό τό χωρισμό τῆς ἐπιχείρησης, γιατί ξέρει θαυμάσια πώς ἄν οἱ τελευταῖες ἀξιώσεις εἶναι ἐξωφρενικές οἱ συνέπειες δέ θά βαρύνουν αὐτόν, πώς οἱ ἐργάτες πού πάνω τους βαρύνουν οἱ συνέπειες αὐτές εἶναι τόσο ἀμόρφωτοι, πού δέ γνωρίζουν τά δικαιώματά τους γιά τήν προστασία τῆς ὑγείας τους, καί πώς οὔτε καί ἡ πιό ἀπαίσια κατοικία, οὔτε καί τό πιό βρωμερό πόσιμο νερό μποροῦν ν' ἀποτελέσουν ἀφορμή γιά ἀπεργία»[135].

δ) Ἐπίδραση τῶν κρίσεων στό καλύτερα πληρωνόμενο τμῆμα τῆς ἐργατικῆς τάξης.

Προτοῦ περάσω στούς καθαυτό ἐργάτες γεωργίας, θά δείξω μέ ἄλλο ἕνα παράδειγμα, πῶς οἱ κρίσεις ἐπιδροῦν ἀκόμα καί στό καλύτερα πληρωνόμενο τμῆμα τῆς ἐργατικῆς τάξης, στήν ἀριστοκρατία της. Θυμόμαστε: τό 1857 ἔφερε μιά ἀπό τίς μεγάλες κρίσεις μέ τίς ὁποῖες κλείνει κάθε φορά ὁ βιομηχανικός κύκλος. Ἡ ἑπόμενη κρίση ἦρθε τό 1866. Ἡ κρίση αὐτή, πού εἶχε κιόλας προεξοφληθεῖ στίς καθαυτό ἐργοστασιακές περιφέρειες ἀπό τήν ἔλλειψη μπαμπακιοῦ, ἔλλειψη πού ἔδιωξε πολύ κεφάλαιο ἀπό τίς συνηθισμένες σφαῖρες τοποθέτησής του στίς μεγάλες κεντρικές ἕδρες τῆς ἀγορᾶς τοῦ χρήματος, τή φορά αὐτή πῆρε κυρίως χαρακτήρα χρηματιστικῆς κρίσης. Τό ξέσπασμά της τό Μάη τοῦ 1866 σημειώθηκε μέ τήν πτώση μιᾶς γιγάντιας τράπεζας τοῦ Λονδίνου, πού τήν ἀκολούθησε κατά πόδας ἡ κατάρευση πολυάριθμων κερδοσκοπικῶν χρηματιστικῶν ἑταιριῶν. Ἕνας ἀπό τούς μεγάλους κλάδους τῆς βιομηχανίας τοῦ Λονδίνου πού ἔπληξε ἡ καταστροφή ἦταν ἡ ναυπήγηση σιδερένιων καραβιῶν. Στή διάρκεια τῆς πολύ μεγάλης ἄνθισης οἱ μεγιστάνες αὐτοῦ τοῦ κλάδου ὄχι μόνο εἶχαν παραγάγει πέρα ἀπό κάθε μέτρο, μά ἐπιπλέον εἶχαν κλείσει καί συμβόλαια παράδοσης τεράστιων παραγγελιῶν, σπεκουλάροντας στό ὅτι ἡ πηγή τῆς πίστης θά ἐξακολουθοῦσε νά ρέει ἐξίσου πλουσιοπάροχα. Τώρα ἄρχισε μιά φοβερή ἀντίδραση πού συνεχίζεται ὥς αὐτή τή στιγμή, τέλη τοῦ Μάρτη 1867, καί σέ ἄλλες βιομηχανίες τοῦ Λονδίνου[136]. Γιά νά δόσουμε μιάν εἰκόνα τῆς κατάστασης τῶν ἐργατῶν, παρα-

[135] «Public Health. 7th Report», London 1865, σελ. 16.

[136] «Μαζική λιμοκτονία τῶν φτωχῶν τοῦ Λονδίνου! («Wholesale starvation of the London Poor!») ... Τίς τελευταῖες μέρες οἱ τοῖχοι τοῦ Λονδίνου γέμισαν μέ ἀφίσες πού εἶχαν τό παρακάτω ἀξιοσημείωτο περιεχόμενο: „Παχιά βόδια, ἄνθρωποι πού πεθαίνουν ἀπό τήν πεινα! Τά παχιά βόδια ἐγκατάλειψαν τά κρυστάλινα παλάτια τους γιά νά παχαίνουν τούς πλούσιους στά πολυτελῆ

θέτουμε τό ἀκόλουθο χωρίο ἀπό μιά λεπτομερειακή περιγραφή ἑνός ἀνταποκριτῆ τῆς «Μόρνινγκ Στάρ», πού στίς ἀρχές τοῦ 1867 ἐπισκέφθηκε τίς κύριες ἕδρες τῆς δυστυχίας. «Στό Ἀνατολικό Λονδίνο, στά διαμερίσματα Πόπλαρ, Μιλλουώλ, Γκρήνουϊτς, Ντέτφορντ, Λάιμχαουζ καί Κάννινγκ Τάουν τουλάχιστον 15000 ἐργάτες μαζί μέ τίς οἰκογένειές τους βρίσκονται σέ κατάσταση ἔσχατης ἔνδειας, ἀνάμεσα σ᾽ αὐτούς ὑπάρχουν καί 3000 εἰδικευμένοι μηχανουργοί. Οἱ οἰκονομίες τους ἐξαντλήθηκαν ὕστερα ἀπό ἑξάμηνη ἤ ὀχτάμηνη ἀνεργία... Κατέβαλα πολύ κόπο γιά νά φτάσω ὥς τήν εἴσοδο τοῦ workhouse [σπιτιοῦ δουλιᾶς] (τοῦ Πόπλαρ), γιατί ἦταν πολιορκημένη ἀπό ἕνα πεινασμένο πλῆθος. Τό πλῆθος αὐτό περίμενε νά πάρει κουπόνια γιά ψωμί, δέν εἶχε ὅμως ἔρθει ἀκόμα ἡ ὥρα τῆς διανομῆς τους. Ἡ αὐλή σχηματίζει ἕνα μεγάλο τετράγωνο μέ ἕνα στενό ὑπόστεγο γύρω-γύρω στόν τοῖχο. Μεγάλοι σωροί χιόνι σκέπαζαν τό λιθόστρωτο στό κέντρο τῆς αὐλῆς. Ἐδῶ ὑπῆρχαν ὁρισμένοι μικροί χῶροι πού τούς χώριζαν πλεχτοί φράχτες ἀπό λυγαριά, ὅπως χωρίζονται οἱ στάνες γιά τά πρόβατα. Στούς χώρους αὐτούς ἐργάζονται οἱ ἄνδρες, ὅταν ὁ καιρός εἶναι κάπως καλύτερος. Τή μέρα τῆς ἐπίσκεψής μου οἱ χῶροι αὐτοί εἶχαν τόσο σκεπαστεῖ ἀπό τό χιόνι πού δέν μποροῦσε ψυχή νά μείνει ἐκεῖ. Καί ὅμως οἱ ἄνδρες κάτω ἀπό τήν προστασία τοῦ κολητοῦ στόν τοῖχο ὑπόστεγου ἀσχολοῦνταν νά πελεκοῦν πέτρες γιά τό δρόμο. Ὅλοι τους εἶχαν ἀπό μιά χοντρή πέτρα γιά κάθισμα καί πελεκοῦσαν μέ βαριά σφυριά τό σκεπασμένο μέ πάγο γρανίτη, ὥσπου νά σπάσει ὁ καθένας ἀπ' αὐτόν πέντε μποῦσελ πέτρες. Τότε θεωροῦνταν πώς ἐκπλήρωσε τή δουλιά τῆς ἡμέρας καί ἔπαιρνε 3 π. (6 χρυσά λεπτά) καί ἕνα κουπόνι γιά ψωμί. Σέ μιά ἄλλη ἄκρη τῆς αὐλῆς βρισκόταν ἕνα ραχιτικό μικρό ξύλινο σπιτάκι. Ὅταν ἀνοίξαμε τήν πόρτα του τό βρήκαμε γεμάτο ἄνδρες πού κάθονταν κολητά ὁ ἕνας μέ τόν ἄλλο γιά νά ζεσταίνονται. Ξεφτίζανε παλαμάρια καί συζητούσανε μεταξύ τους, ποιός μπορεῖ νά δουλεύει περισσότερη ὥρα μέ ἕνα ἐλάχιστο ποσό τροφῆς, γιατί ἡ ἀντοχή ἦταν ἐδῶ τό point d'honneur [ζήτημα τιμῆς]. Σ᾽ αὐτό καί μόνο τό σπίτι δουλιᾶς ἔπαιρναν βοηθήματα 7000, ἀνάμεσά τους καί πολλές ἑκατοντάδες, πού 6 ἤ 8 μῆνες πρωτήτερα ἔπαιρναν τά μεγαλύτερα στή χώρα μας μεροκάματα εἰδικευμένης ἐργασίας. Ὁ ἀριθμός τους θἆταν διπλάσιος, ἄν δέν ἦταν τόσο πολλοί ἐκεῖνοι, πού ὕστερα ἀπό τήν ἐξάντληση ὅλου τοῦ χρηματικοῦ τους ἀποθέματος ἀποφεύγουνε ὡστόσο μέ τρόμο νά καταφύγουν στήν ἐνορία, ἐφόσον

ἐνδιαιτήματά τους, ἐνῶ οἱ λιμοκτονοῦντες ἄνθρωποι ἀφανίζονται καί πεθαίνουν στίς ἄθλιες τρῶγλες τους". Οἱ ἀφίσες μέ τό περιεχόμενο αὐτό πού μηνοῦν τόν ὄλεθρο ἀνανεώνονται διαρκῶς. Μόλις ἕνα μέρος ἀπό τίς ἀφίσες αὐτές ξεσκιστεῖ ἤ σκεπαστεῖ μέ ἄλλες, κάνει τήν ἐμφάνισή της μιά νέα δόση στό ἴδιο ἤ σέ ἄλλο, ἐξίσου δημόσιο σημεῖο... Θυμίζουν τά omina [προμηνύματα] πού προετοίμασαν τό γαλλικό λαό γιά τά γεγονότα τοῦ 1789... Τή στιγμή αὐτή πού οἱ ἄγγλοι ἐργάτες πεθαίνουν σύν γυναιξί καί τέκνοις ἀπό τό κρύο καί τήν πείνα, ἑκατομμύρια λίρες ἀγγλικό χρῆμα, προϊόν τῆς ἀγγλικῆς ἐργασίας, τοποθετοῦνται σέ ρωσικά, ἱσπανικά, ἰταλικά καί ἄλλα ξένα δάνεια» («Reynolds' Newspaper», 20 τοῦ Γενάρη 1867).

ἔχουν ἀκόμα κάτι νά β'άλουν στό ἐνεχυροδανειστήριο... Ὅταν ἔφυγα ἀπό τό σπίτι δουλιᾶς, ἔκανα μιά βόλτα στούς δρόμους μέ τά μονόπατα κυρίως σπίτια, ποῦναι τόσο πολλά στό Πόπλαρ. Ὁ ὁδηγός μου ἦταν μέλος τῆς ἐπιτροπῆς βοήθειας τῶν ἀνέργων. Τό πρῶτο σπίτι ὅπου μπήκαμε ἦταν ἑνός σιδηρουργοῦ, πού 27 ἑβδομάδες ἦταν ἄνεργος. Τόν βρῆκα νά κάθεται μαζί μ' ὅλη του τήν οἰκογένεια σ' ἕνα δωμάτιο πρός τήν αὐλή. Τό δωμάτιο δέν εἶχε ἀκόμα ἀπογυμνωθεῖ ὁλότελα ἀπό τά ἔπιπλά του καί ἔκαιγε φωτιά στό τζάκι. Ἡ φωτιά χρειαζόταν γιά νά προστατευτοῦν τά γυμνά πόδια τῶν μικρῶν παιδιῶν ἀπό τήν παγωνιά, γιατί ἔκανε τρομερό κρύο κείνη τήν ἡμέρα. Σέ μιά πιατέλα ἀντίκρυ στή φωτιά ὑπῆρχε μιά ποσότητα στουπί πού τό ξέφτιζαν ἡ γυναίκα καί τά παιδιά, σάν ἀνταπόδοση γιά τό ψωμί πού παίρνανε ἀπό τό σπίτι δουλιᾶς. Ὁ ἄνδρας δούλευε σέ μιά ἀπό τίς αὐλές πού περιγράψαμε πιό πάνω γιά 3 π. καί ἕνα κουπόνι ψωμιοῦ τήν ἡμέρα. Μόλις εἶχε ἔρθει στό σπίτι γιά νά φάει τό μεσημέρι, πολύ πεινασμένος, ὅπως μᾶς εἶπε μ' ἕνα πικρό χαμόγελο, καί τό μεσημεριανό φαγητό του ἀποτελοῦνταν ἀπό μερικές φέτες ψωμί ἀλειμμένες μέ λίγδα καί ἀπό ἕνα κύπελο τσάι χωρίς γάλα... Τήν ἑπόμενη πόρτα πού χτυπήσαμε τήν ἄνοιξε μιά μεσόκοπη γυναίκα πού, χωρίς νά πεῖ λέξη, μᾶς ὁδήγησε σ' ἕνα μικρό δωμάτιο στό βάθος, ὅπου καθόταν ὁλόκληρη ἡ οἰκογένειά της, σωπαίνοντας καί μέ τό μάτι καρφωμένο σέ μιά φωτιά πού γρήγορα ἔσβηνε. Τέτια ἐρήμωση καί τέτια ἀπόγνωση ἦταν ζωγραφισμένη στά πρόσωπα αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων, πού δέν ἐπιθυμῶ νά ξαναδῶ μιά τέτια σκηνή. „Ἐδῶ καί 26 ἑβδομάδες δέν κέρδισαν τίποτα, κύριέ μου, —εἶπε ἡ γυναίκα δείχνοντας τά παιδιά της—καί τέλειωσαν τά λεφτά μας, ὅλα τά λεφτά πού εἴχαμε βάλει στήν πάντα ἐγώ κι ὁ ἄντρας μου σέ καλύτερους καιρούς, μέ τήν τρελή σκέψη πώς θάχαμε κάποιο στήριγμα σέ περίοδο πού οἱ δουλιές πᾶνε ἄσχημα. Κοιτάχτε" φώναξε σχεδόν ἔξω φρενῶν, δείχνοντάς μας ἕνα βιβλιάριο καταθέσεων στήν τράπεζα μ' ὅλες τίς κανονικές ἐγγραφές τῶν καταθεμένων καί ἀποσυρμένων χρημάτων, ἔτσι πού μπορέσαμε νά δοῦμε πῶς εἶχε ἀρχίσει νά σχηματίζεται ἡ μικρή περιουσία μέ τήν πρώτη κατάθεση τῶν 5 σελινιῶν, πῶς σιγά-σιγά μεγάλωνε κι ἔφτασε τίς 20 λίρες στερλίνες καί πῶς ἔπειτα ἔσβηνε, πῶς οἱ λίρες γινόταν σελίνια, ὥσπου ἡ τελευταία καταχώρηση ἔκανε τό βιβλιάριο χωρίς ἀξία, σάν ἕνα λευκό κομμάτι χαρτί. Ἡ οἰκογένεια αὐτή ἔπαιρνε κάθε μέρα ἕνα τελείως ἀνεπαρκές φαγητό ἀπό τό σπίτι δουλιᾶς... Ἡ ἑπόμενή μας βίζιτα μᾶς ἔφερε στή γυναίκα ἑνός Ἰρλανδοῦ πού εἶχε ἐργαστεῖ στά ναυπηγεῖα. Τή βρήκαμε ἄρρωστη ἀπό ὑποσιτισμό, ξαπλωμένη μέ τά ροῦχα της σ' ἕνα στρῶμα καί μισοσκεπασμένη μ' ἕνα κομμάτι χαλί, γιατί ὅλα τά κρεββατοστρωσίδια της βρίσκονταν στό ἐνεχυροδανειστήριο. Τήν περιποιοῦνταν τά κακομοιριασμένα παιδιά της, πού εἶχαν τήν ὄψη παιδιῶν πού αὐτά τά ἴδια εἶχαν ἀνάγκη ἀπό τή μητρική περιποίηση. Δεκαεννιά ἑβδομάδες ἀναγκαστικῆς ἀργίας τήν εἶχαν καταντήσει σ' αὐτό τό χάλι, καί ἐνῶ διηγόταν τήν ἱστορία τοῦ πικροῦ παρελθόντος ἀναστέναζε, λές καί εἶχε χάσει κάθε ἐλπίδα γιά ἕνα καλύτερο μέλλον...

Ὅταν βγαίναμε ἀπ' αὐτό τό σπίτι, ἦρθε τρεχάτος κατ' ἐπάνω μας ἕνας νέος καί μᾶς παρακάλεσε νά πᾶμε σπίτι του γιά νά κοιτάξουμε μήπως μπορεῖ νά γίνει τίποτα καί γιαυτόν. Μιά νεαρή γυναίκα, δυό ὄμορφα παιδάκια, μιά ἀρμαθιά ἀποδείξεις τοῦ ἐνεχυροδανειστηρίου καί ἕνα θεόγυμνο δωμάτιο, αὐτά ἦταν ὅλα ὅσα εἶχε νά μᾶς δείξει».

Σχετικά μέ τούς ὑστερόπονους τῆς κρίσης τοῦ 1866 παραθέτουμε τά παρακάτω, παρμένα ἀπό μιά ἐφημερίδα τῶν τόρυ. Δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε πώς τό ἀνατολικό τμῆμα τοῦ Λονδίνου, γιά τό ὁποῖο πρόκειται ἐδῶ, εἶναι ἡ ἕδρα ὄχι μόνο τῶν ἐργατῶν πού ἐργάζονται στή ναυπήγηση σιδερένιων καραβιῶν καί πού ἀναφέρονται πιό πάνω στό κείμενο, μά ἐπίσης καί τῆς λεγόμενης «δουλιᾶς στό σπίτι», πού πληρώνεται πάντα κάτω ἀπό τό ἐλάχιστο ὅριο. «Ἕνα φριχτό θέαμα ξετυλίχτηκε χτές σ' ἕνα μέρος τῆς μητρόπολης. Παρά τό γεγονός ὅτι οἱ χιλιάδες ἄνεργοι τοῦ Ἀνατολικοῦ Λονδίνου δέν παρέλασαν σύσσωμοι μέ μαῦρες πένθιμες σημαῖες, ὁ χείμαρος τῶν ἀνθρώπων ἦταν ἀρκετά ἐπιβλητικός. Ἄς θυμηθοῦμε τί τραβάει αὐτός ὁ πληθυσμός. Πεθαίνει τῆς πείνας. Αὐτό εἶναι τό ἁπλό καί φοβερό γεγονός. Ὁ ἀριθμός του φτάνει τίς 40 000... Μπροστά στά μάτια μας, σέ μιά συνοικία αὐτῆς τῆς θαυμάσιας μητρόπολης, δίπλα στήν πιό τεράστια συσσώρευση πλούτου πού εἶδε ποτέ ὁ κόσμος, ὑπάρχουν 40 000 ἄνθρωποι πού πεθαίνουν τῆς πείνας χωρίς καμιά βοήθεια! Οἱ χιλιάδες αὐτές εἰσβάλλουν τώρα στίς ἄλλες συνοικίες· οἱ ἄνθρωποι αὐτοί πού πάντα εἶναι μισοπεινασμένοι μᾶς φωνάζουν τόν πόνο τους, τόν φωνάζουν ὡς τά οὐράνια, μᾶς διηγοῦνται γιά τίς ἄθλιες κατοικίες τους, πώς τούς εἶναι ἀδύνατο νά βροῦν δουλιά καί πώς εἶναι ἀνώφελο νά ζητιανεύουν. Ἀκόμα καί οἱ κάτοικοι τῶν συνοικιῶν πού ὑπόκεινται στό φόρο γιά τούς φτωχούς ἔχουν ὁδηγηθεῖ στό χεῖλος τοῦ παουπερισμοῦ ἐξαιτίας τῶν ἀπαιτήσεων ἀπομέρους τῶν ἐνοριῶν» («Standard», 5 τοῦ Ἀπρίλη 1867).

Ἐπειδή εἶναι μόδα οἱ ἄγγλοι κεφαλαιοκράτες νά περιγράφουν τό Βέλγιο σάν τόν παράδεισο τοῦ ἐργάτη, ἐπειδή ἐκεῖ «ἡ ἐλευθερία τῆς ἐργασίας» ἤ, πράγμα πού εἶναι τό ἴδιο, «ἡ ἐλευθερία τοῦ κεφαλαίου» δέν περιορίζεται οὔτε ἀπό τό δεσποτισμό τῶν ἐργατικῶν σωματείων οὔτε ἀπό νόμους γιά τά ἐργοστάσια, θά ποῦμε ἐδῶ δυό λόγια γιά τήν «εὐτυχία» τοῦ «ἐλεύθερου» βέλγου ἐργάτη. Ἀσφαλῶς, κανένας δέν ἦταν περισσότερο μυημένος στά μυστήρια αὐτῆς τῆς εὐτυχίας ἀπ' ὅ,τι ὁ μακαρίτης κύριος Ντυκπεσιώ, γενικός ἐπιθεωρητής τῶν βελγικῶν φυλακῶν καί ἀγαθοεργῶν ἱδρυμάτων καί μέλος τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς τῆς βελγικῆς στατιστικῆς. Ἄς πάρουμε τό ἔργο του: «Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique», Bruxelles 1855. Στό ἔργο αὐτό βρίσκουμε ἀνάμεσα στ' ἄλλα μιά μέση βελγική ἐργατική οἰκογένεια, πού τά χρονιάτικα ἔσοδα καί ἔξοδά της ὑπολογίζονται μέ βάση πολύ ἀκριβολογημένα στοιχεῖα, καί ἔπειτα οἱ συνθῆκες διατροφῆς της συγκρίνονται μέ τίς συνθῆκες διατροφῆς τοῦ φαντάρου, τοῦ ναύτη τοῦ πολεμικοῦ στόλου καί τοῦ φυλακισμένου. Ἡ οἰκογένεια «ἀποτελεῖται ἀπό πατέρα, μητέρα καί τέσσερα παιδιά». Ἀπ' αὐτά τά ἔξι πρόσωπα «τά τέσσερα μποροῦν ν' ἀπασχολοῦνται ὠφέλιμα ὁλόκληρο τό χρόνο».

Ὑποτίθεται «πώς δέν ὑπάρχουν ἀνάμεσά τους οὔτε ἄρρωστοι, οὔτε ἀνίκανοι γιά ἐργασία», οὔτε «ἔξοδα γιά θρησκευτικούς, ἠθικούς καί πνευματικούς σκοπούς, ἐκτός ἀπό κάτι ἐλάχιστα γιά τά στασίδια τῆς ἐκκλησίας», οὔτε «εἰσφορές στά ταμιευτήρια ἤ στά ταμεῖα περίθαλψης γήρατος», οὔτε «ἔξοδα πολυτελείας ἤ ἄλλα περιττά ἔξοδα». Ὅμως ὁ πατέρας καί ὁ μεγαλύτερος ἀπό τούς γιούς ἐπιτρέπεται νά καπνίζουν καί τήν Κυριακή μποροῦν νά πηγαίνουν στήν ταβέρνα, πράγμα πού τούς στοιχίζει ὅλο-ὅλο 86 λεφτά τήν ἑβδομάδα. «Ἀπό τή συνολική συνόψιση τῶν μεροκαμάτων πού πληρώνονται στούς ἐργάτες τῶν διάφορων κλάδων παραγωγῆς βγαίνει... πώς τό μεγαλύτερο μέσο μεροκάματο εἶναι: 1 φράγκο καί 56 λεφτά γιά τούς ἄνδρες, 89 λεφτά γιά τίς γυναῖκες, 56 λεφτά γιά τά ἀγόρια καί 55 λεφτά γιά τά κορίτσια. Ὑπολογισμένα μ' αὐτή τή βάση, τά χρονιάτικα ἔσοδα τῆς οἰκογένειας μπορεῖ νά φτάνουν τό πολύ-πολύ τά 1068 φράγκα... Στό ἐργατικό νοικοκυριό, πού πήραμε σάν χαρακτηριστικό, συνυπολογίσαμε ὅλα τά πιθανά ἔσοδα. Ἄν ὅμως ὑπολογίσουμε καί γιά τή μητέρα ἕνα μεροκάματο, τότε τῆς ἀφαιροῦμε τή διαχείριση τοῦ νοικοκυριοῦ· ποιός ὅμως θά φροντίσει τό νοικοκυριό, ποιός τά μικρά παιδιά; Ποιός θά μαγειρεύει, θά πλένει, θά μπαλώνει; Αὐτό τό δίλημμα μπαίνει κάθε μέρα μπρός στούς ἐργάτες».

Σύμφωνα μέ ὅλα αὐτά, ὁ προϋπολογισμός τῆς οἰκογένειας εἶναι:

ὁ πατέρας	300	ἐργάσιμες	μέρες	πρός	1,56 φρ.	468	φρ.
ἡ μητέρα	»	»	»	»	0,89 »	267	»
τό ἀγόρι	»	»	»	»	0,56 »	168	»
τό κορίτσι	»	»	»	»	0,55 »	165	»
					Σύνολο	1068	»

Τά χρονιάτικα ἔξοδα τῆς οἰκογένειας καί τό ἔλλειμμά της θἆταν, ἄν ὁ ἐργάτης ἔτρωγε τήν τροφή:

τοῦ ναύτη τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ	1828	φρ.	ἔλλειμμα	760	φρ.
τοῦ φαντάρου	1473	»	»	405	»
τοῦ φυλακισμένου	1112	»	»	44	»

«Ὥστε βλέπουμε πώς λίγες ἐργατικές οἰκογένειες μποροῦν νά προμηθεύονται τήν τροφή ὄχι βέβαια τοῦ ναύτη ἤ τοῦ φαντάρου, μά οὔτε ἀκόμα καί τοῦ φυλακισμένου. Τό 1847/49 στό Βέλγιο κάθε φυλακισμένος στοίχιζε κατά μέσον ὅρο 63 λεφτά τήν ἡμέρα, πράγμα πού ξεπερνάει κατά 13 λεφτά τά ἡμερήσια ἔξοδα συντήρησης τοῦ ἐργάτη. Τά ἔξοδα διοίκησης καί φρούρησης τῶν φυλακῶν ἰσοφαρίζονται μέ τό ὅτι ὁ φυλακισμένος δέν πληρώνει νοίκι... Πῶς γίνεται ὡστόσο ἕνας μεγάλος ἀριθμός, θά μπορούσαμε νά ποῦμε ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν ἐργατῶν, νά ζοῦν σέ συνθῆκες ἀκόμα μεγαλύτερης οἰκονομικῆς στενοχώριας; Τά φέρνουν βόλτα μόνο καταφεύγοντας σέ ἔκτακτα μέτρα, πού μονάχα ὁ ἐργάτης ξέρει τό μυστικό τους, κόβοντας τή μερίδα τῆς ἡμέρας· τρώγοντας ψωμί ἀπό βρίζα ἀντί ἀπό στάρι· τρώγοντας λιγότερο ἤ καθόλου κρέας· τό ἴδιο γίνεται μέ τό βούτυρο καί τά μπαχαρικά· διατηρώντας ἕνα ἤ δυό δωμάτια, ὅπου στριμώχνεται ἡ οἰκογένεια καί ὅπου τά κορίτσια καί τ' ἀγόρια κοιμοῦνται μαζί, συχνά στήν ἴδια ἀχυροστρωμνή· κάνοντας οἰκονομία στό ντύσιμο, στ' ἀσπρόρουχα, στά εἴδη καθαριότητας· ἀπαρνούμενοι τήν κυριακάτικη ψυχαγωγία, μέ δυό λόγια, δεχόμενοι τίς πιό ὀδυνηρές στερήσεις. Κι ὅταν πιά ὁ ἐργάτης φτάσει σ' αὐτό τό ἔσχατο ὅριο, ἡ παραμικρότερη ὕψωση τῶν τιμῶν τῶν τροφίμων, ἕνα σταμάτημα τῆς δουλιᾶς, μιά ἀρρώστια αὐξάνουν τήν ἀθλιότητα τοῦ ἐργάτη καί τόν καταστρέφουν ὁλοκληρωτικά. Τά χρέη μαζεύονται, τά βερεσέδια κόβονται, τά ροῦχα, τά πιό ἀπαραίτητα ἔπιπλα τραβοῦν γιά τό ἐνεχυροδανειστήριο καί τέλος ἡ οἰκογένεια κάνει αἴτηση νά τή γράψουν στόν κατάλογο τῶν φτωχῶν»[137]. Πράγματι, σ' αὐτό τόν «παράδεισο τῶν κεφαλαιοκρατῶν» καί τήν παραμικρότερη ἀλλαγή στήν τιμή τῶν πιό ἀπαραίτητων μέσων συντήρησης τήν ἀκολουθεῖ μιά ἀλλαγή στόν ἀριθμό τῶν θανάτων καί ἐγκλημάτων! (βλ. τή διακήρυξη τῆς Maatschappij [ἑταιρίας]: «De Vlamingen Vooruit!», Brussel 1860, σελ. 15, 16). Ὅλο τό Βέλγιο ἔχει 930 000 οἰκογένειες, ἀπ' αὐτές, σύμφωνα μέ τήν ἐπίσημη στατιστική, οἱ 90 000 εἶναι πλούσιες (ἐκλογεῖς) = 450 000 ἄτομα, 390 000 οἰκογένειες ἀνήκουν στή μικροαστική τάξη τῆς πόλης καί τοῦ χωριοῦ, ἕνα μεγάλο μέρος ἀπ' αὐτές περνάει διαρκῶς στίς γραμμές τοῦ προλεταριάτου = 1 950 000 ἄτομα. Τέλος ὑπάρχουν 450 000 ἐργατικές οἰκογένειες = 2 250 000 ἄτομα, καί ἀπ' αὐτές μόνο οἱ καλύτερες οἰκογένειες ἀπολαβαίνουν τήν εὐτυχία πού περιγράφει ὁ Ντυκπεσιώ. Ἀπό τίς 450 000 ἐργατικές οἰκογένειες πάνω ἀπό 200 000 εἶναι ἐγγραμμένες στούς καταλόγους τῶν φτωχῶν!

ε) Τό βρετανικό γεωργικό προλεταριάτο.

Ὁ ἀνταγωνιστικός χαρακτήρας τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς καί συσσώρευσης πουθενά δέν ἐκδηλώνεται μέ πιό χτηνώδικο τρόπο ὅσο στήν πρόοδο τῆς ἀγγλικῆς γεωργίας (μαζί καί τῆς χτηνοτροφίας) καί στήν πισωδρόμηση τοῦ ἄγγλου ἐργάτη γῆς. Προτοῦ περάσω στή σημερινή του κατάσταση, ἄς κάνουμε μιά σύντομη ἀνασκόπηση. Ἡ σύγχρονη γεωργία χρονολογεῖται στήν Ἀγγλία ἀπό τά μέσα τοῦ 18ου αἰώνα, ἄν καί ἡ ἀνατροπή τῶν σχέσεων γαιοχτησίας, πού ἀποτελεῖ τήν ἀφετηριακή βάση τῆς ἀλλαγῆς στόν τρόπο παραγωγῆς, εἶναι πολύ πιό παλιά.

Ἄν πάρουμε τά στοιχεῖα πού δίνει ὁ Ἄρθουρ Γιούνγκ, ἕνας προσεχτικός παρατηρητής ἄν καί ἐπιπόλαιος στοχαστής, σχετικά μέ τόν

---

[137] *Ducpétiaux:* «Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique», Bruxelles 1855, σελ. 151, 154, 155.

ἐργάτη γῆς τοῦ 1771, θά δοῦμε πώς ὁ ἐργάτης γῆς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης παίζει πολύ ἀξιοθρήνητο ρόλο σέ σύγκριση μέ τόν προκάτοχό του τοῦ τέλους τοῦ 14ου αἰώνα, «πού μποροῦσε νά ζεῖ στήν ἀφθονία καί νά συσσωρεύει πλοῦτο»[138], χωρίς νά μιλᾶμε πιά γιά τό 15ο αἰώνα, «τό χρυσό αἰώνα τῶν ἄγγλων ἐργατῶν τῆς πόλης καί τοῦ χωριοῦ». Ὡστόσο δέ χρειάζεται νά κάνουμε μιά τόσο μεγάλη ἀναδρομή. Σέ ἕνα πολύ περιεχτικό σύγγραμμα τοῦ 1777 διαβάζουμε: «Ὁ μεγάλος παχτωτής ἔχει ἀνυψωθεῖ σχεδόν ὥς τό ἐπίπεδο τοῦ τζέντλεμαν, ἐνῶ ὁ φτωχός ἐργάτης γῆς ἔχει σχεδόν συνθλιβεῖ... Ἡ δυστυχία του φαίνεται καθαρά, ἄν κάνουμε μιά συγκριτική ἐπισκόπηση τῆς κατάστασής του σήμερα καί πρίν 40 χρόνια... Οἱ γαιοχτήμονες καί οἱ παχτωτές συνεργάζονται στενά γιά νά καταπιέζουν τόν ἐργάτη»[139]. Σέ συνέχεια ὁ συγγραφέας ἀποδείχνει λεπτομερειακά, πώς ἀπό τό 1737 ὥς τό 1777 τό πραγματικό μεροκάματο στό χωριό ἔπεσε περίπου κατά ¹/₄ ἤ κατά 25%. «Ἡ σύγχρονη πολιτική—λέει ταυτόχρονα ὁ δρ Ρίτσαρντ Πράις—εὐνοεῖ τίς ἀνώτερες τάξεις τοῦ λαοῦ· ἡ συνέπεια θά εἶναι πώς ἀργά ἤ γρήγορα ὁλόκληρο τό βασίλειο θ' ἀποτελεῖται μονάχα ἀπό τζέντλεμαν καί ζητιάνους, ἀπό μεγιστάνες καί δούλους»[140].

Καί ὅμως ἡ κατάσταση τοῦ ἄγγλου ἐργάτη γῆς τοῦ 1770 1780 σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τόσο τίς συνθῆκες διατροφῆς καί κατοικίας του, ὅσο καί τήν αὐτεπίγνωσή του, τήν ψυχαγωγία του κλπ., ἀποτελεῖ ἕνα ἰδεῶδες, πού ποτέ δέν τό ξανάφτασε ἀργότερα. Ἄν τό μέσο μισθό του τόν ἐκφράσουμε σέ πίντ στάρι, τό 1770—1771 ἦταν 90 πίντ, τόν καιρό τοῦ Ἤντεν (1797) ἦταν μόνο 65 πίντ, ἐνῶ τό 1808 ἦταν 60 πίντ[141].

---

[138] *James E. Th. Rogers* (καθηγητής τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας στό Πανεπιστήμιο τῆς Ὀξφόρδης): «A History of Agriculture and Price in England», Oxford 1866, τόμ. I, σελ. 690. Τό σύγγραμμα αὐτό, πού εἶναι πρόσεχτικά δουλεμένο, στούς δυό πρώτους τόμους πού ἐκδόθηκαν ὥς τώρα περιλαβαίνει μονάχα τήν περίοδο ἀπό τό 1259 ὥς τό 1400. Ὁ δεύτερος τόμος περιέχει μονάχα στατιστικό ὑλικό. Εἶναι ἡ πρώτη αὐθεντική «History of Prices» [Ἱστορία τῶν τιμῶν] πού ἔχουμε γιά τήν ἐποχή ἐκείνη.

[139] «Reasons for the late Increase of the Poor-Rates; or, a comparative View of the Price of Labour and Provisions», London 1777, σελ. 5, 11.

[140] *Dr. Richard Price:* «Observations on Reversionary Payments», 6η ἔκδ. By W. Morgan, London 1803, τόμ. II, σελ. 158. Στή σελ. 159 ὁ Πράις παρατηρεῖ: «Ἡ ὀνομαστική τιμή τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας τούτη τή στιγμή δέν εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τό τετραπλάσιο, τό πολύ πενταπλάσιο τῆς τιμῆς τοῦ 1514. Ἡ τιμή τοῦ σταριοῦ ὅμως ἀνέβηκε 7 φορές καί ἡ τιμή τοῦ κρέατος καί τῶν ρούχων περίπου 15 φορές. Ἔτσι, ἡ τιμή τῆς ἐργασίας ἔχει μείνει τόσο πίσω σέ σύγκριση μέ τήν αὔξηση τῶν ἐξόδων συντήρησης, πού τώρα, σέ σχέση μέ τά ἔξοδα αὐτά, δέ φαίνεται νά φτάνει οὔτε στό μισό τῆς παλιᾶς της τιμῆς».

[141] *Barton:* «Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classe of Society», London 1817, σελ. 26. Γιά τό τέλος τοῦ 18ου αἰώνα πρβλ. *Eden*: «The State of the Poor».

Ἀναφέραμε κιόλας πιό πάνω ποιά ἦταν ἡ κατάσταση τῶν ἐργατῶν γῆς στά τέλη τοῦ ἀντιγιακωμπίνικου πολέμου, πού στή διάρκειά του πλούτισαν τόσο ἐξαιρετικά οἱ γαιοχτήμονες ἀριστοκράτες, οἱ παχτωτές, οἱ ἐργοστασιάρχες, οἱ ἔμποροι, οἱ τραπεζίτες, οἱ ἱππότες τοῦ χρηματιστηρίου, οἱ προμηθευτές τοῦ στρατοῦ κλπ. Ὁ ὀνομαστικός μισθός ἀνέβηκε ἐνμέρει λόγω τῆς ὑποτίμησης τῶν τραπεζογραμματίων καί ἐνμέρει λόγω ἀνεξάρτητης ἀπό τήν ὑποτίμηση τῶν τραπεζογραμματίων αὔξησης τῶν τιμῶν στά κυριότερα μέσα συντήρησης. Τήν πραγματική ὅμως κίνηση τῶν μισθῶν μποροῦμε νά τή διαπιστώσουμε μ' ἕναν πολύ ἁπλό τρόπο, χωρίς νά προσφύγουμε σέ ἀπαράδεχτες ἐδῶ λεπτομέρειες. Ὁ νόμος γιά τούς φτωχούς καί ἡ διαχείρισή του ἦταν ἴδια στά 1795 καί στά 1814. Θυμόμαστε πῶς ἐφαρμόστηκε ὁ νόμος αὐτός στήν ὕπαιθρο: ἡ ἐνορία συμπλήρωνε μέ τή μορφή ἐλεημοσύνης τόν ὀνομαστικό μισθό ἴσαμε πού νά φτάνει τό ἀπαιτούμενο ὀνομαστικό ποσό γιά μιά ἁπλή φυτοζώηση τοῦ ἐργάτη. Ἡ σχέση ἀνάμεσα στό μισθό πού πληρώνει ὁ παχτωτής καί στό ἔλλειμμα τοῦ μισθοῦ πού τό συμπληρώνει ἡ ἐνορία μᾶς δείχνει δυό πράγματα: πρῶτα, τήν πτώση τοῦ μισθοῦ τῆς ἐργασίας κάτω ἀπό τό ἐλάχιστο ὅριό του, δεύτερο, σέ ποιό βαθμό ὁ ἐργάτης γῆς ἀπαρτιζόταν ἀπό μισθωτό ἐργάτη καί ἀπό πάουπερ, ἤ τό βαθμό πού τόν εἶχαν μετατρέψει σέ δουλοπάροικο τῆς ἐνορίας του. Διαλέγουμε μιά κομητεία πού ἀντιπροσωπεύει τό μέσο ὅρο αὐτῆς τῆς σχέσης σέ ὅλες τίς ἄλλες κομητεῖες. Τό 1795 ὁ μέσος βδομαδιάτικος μισθός στό Νόρθαμπτονσηρ ἦταν 7 σελίνια καί 6 πένες, τά χρονιάτικα συνολικά ἔξοδα μιᾶς ἑξαμελοῦς οἰκογένειας 36 λίρ. στ., 12 σελίνια καί 5 πένες, τά συνολικά της ἔσοδα 29 λίρ. στ. καί 18 σελίνια καί τό ἔλλειμμα πού συμπλήρωνε ἡ ἐνορία: 6 λίρ. στ., 14 σελίνια καί 5 πένες. Στήν ἴδια κομητεία τό 1814 ὁ βδομαδιάτικος μισθός ἦταν 12 σελίνια καί 2 πένες, τά συνολικά ἐτήσια ἔξοδα μιᾶς πενταμελοῦς οἰκογένειας 54 λίρ. στ., 18 σελίνια καί 4 πένες, τά συνολικά της ἔσοδα 36 λίρ. στ. καί 2 σελίνια καί τό ἔλλειμμα πού συμπλήρωνε ἡ ἐνορία: 18 λίρ. στ., 16 σελίνια καί 4 πένες[142]. Τό 1795 τό ἔλλειμμα ἦταν μικρότερο ἀπό τό ¹/₄ τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, ἐνῶ τό 1814 ἦταν πάνω ἀπό τό μισό. Εἶναι αὐτονόητο πώς κάτω ἀπ' αὐτές τίς συνθῆκες οἱ λίγες ἀνέσεις πού ἔβρισκε ἀκόμα ὁ Ἤντεν στά σπίτια τῶν ἐργατῶν γῆς εἶχαν ἐξαφανιστεῖ τό 1814[143]. Ἀπ' ὅλα τά ζῶα πού συντηρεῖ ὁ παχτωτής στό ἑξῆς ὁ ἐργάτης, τό instrumentum vocale [ὁμιλοῦν ἐργαλεῖο] ἔγινε ἐκεῖνο πού μοχθεῖ περισσότερο, πού τό ταΐζουν λιγότερο καί πού τό μεταχειρίζονται μέ τόν πιό βάναυσο τρόπο.

---

[142] *Parry:* «The Question of the Necessity of the Existing Cornlaws Considered», London 1816, σελ. 86.

[143] Στό ἴδιο, σελ. 213.

Ἡ ἴδια κατάσταση πραγμάτων ἐξακολουθοῦσε αἰσίως ὥσπου «οἱ θυελώδικες ἐξεγέρσεις τοῦ 1830 μᾶς (δηλ. στίς κυρίαρχες τάξεις) ἀποκάλυψαν στό φῶς πού ἔριχναν οἱ φλόγες τῶν θημωνιῶν πώς ἡ δυστυχία καί ἡ σκοτεινή στασιαστική δυσαρέσκεια κρυφόκαιε τό ἴδιο ἄγρια κάτω ἀπό τήν ἐπιφάνεια τόσο τῆς γεωργικῆς, ὅσο καί τῆς βιομηχανικῆς Ἀγγλίας»[144]. Ὁ Σάντλερ βάφτισε τότε στήν Κάτω Βουλή τούς ἐργάτες γῆς «λευκούς σκλάβους» («white slaves»), ἕνας ἐπίσκοπος ἐπανέλαβε τό ἐπίθετο αὐτό στήν Ἄνω Βουλή. Ὁ διαπρεπέστερος οἰκονομολόγος τῆς περιόδου ἐκείνης, ὁ Ε. Τζ. Οὐέκφηλντ, λέει: «Ὁ ἐργάτης γῆς τῆς Νότιας Ἀγγλίας δέν εἶναι δοῦλος, δέν εἶναι ἐλεύθερος ἄνθρωπος, εἶναι πάουπερ»[145].

Ἡ περίοδος ἀμέσως πρίν ἀπό τήν κατάργηση τῶν νόμων γιά τά σιτηρά ἔριξε καινούργιο φῶς στήν κατάσταση τῶν ἐργατῶν γῆς. Ἀπό τή μιά οἱ ἀστοί προπαγανδιστές εἶχαν κάθε συμφέρο ν' ἀποδείχνουν πόσο λίγο οἱ προστατευτικοί ἐκεῖνοι νόμοι προστατεύουν τόν πραγματικό σιτοπαραγωγό. Ἀπό τήν ἄλλη, ἡ βιομηχανική ἀστική τάξη ἄφριζε ἀπό τό κακό της γιά τίς καταγγελίες τῶν γαιοχτημόνων ἀριστοκρατῶν σχετικά μέ τίς συνθῆκες στά ἐργοστάσια, γιά τήν προσποιητή συμπάθεια πού ἔδειχναν αὐτοί οἱ κατάβαθα διεφθαρμένοι, ἄκαρδοι καί καθώς πρέπει ἀργόσχολοι σχετικά μέ τά βάσανα τοῦ ἐργοστασιακοῦ ἐργάτη, καί γιά τό «διπλωματικό τους ζῆλο» ὑπέρ μιᾶς ἐργοστασιακῆς νομοθεσίας. Μιά παλιά ἀγγλική παροιμία λέει: ὅταν ἁρπάζονται μεταξύ τους δυό κλέφτες, πάντα βγαίνει κάποιο ὄφελος. Καί πραγματικά, ὁ θορυβώδικος, γεμάτος ἐμπάθεια καυγάς ἀνάμεσα στίς δυό ὁμάδες τῆς κυρίαρχης τάξης γιά τό ζήτημα, ποιά ἀπό τίς δυό ἐκμεταλλεύεται πιό ξετσίπωτα τόν ἐργάτη, ἐκμαίευσε καί ἀπ' τά δεξιά καί ἀπ' τ' ἀριστερά τήν ἀλήθεια. Ὁ κόμης Σέφτσμπερυ, πού λέγεται καί λόρδος Ἄσλεϋ, ἦταν πρόμαχος τῆς φιλανθρωπικῆς ἐκστρατείας τῶν ἀριστοκρατῶν ἐνάντια στούς ἐργοστασιάρχες. Γιαυτό ἀπό τό 1844 ὥς τό 1845 ἀποτελεῖ τό ἀγαπημένο θέμα τῶν ἀποκαλύψεων τῶν «Πρωινῶν Χρονικῶν» σχετικά μέ τήν κατάσταση τῶν ἐργατῶν γεωργίας. Ἡ ἐφημερίδα αὐτή, πού τότε ἦταν τό σπουδαιότερο ὄργανο τῶν φιλελευθέρων, ἔστειλε στίς ἀγροτικές περιφέρειες δικούς της ἀπεσταλμένους, πού δέν ἀρκοῦνταν καθόλου μόνο σέ γενικές περιγραφές καί στατιστικές, μά δημοσίευαν τά ὀνόματα τόσο τῶν ἐξεταζόμενων ἐργατικῶν οἰκογενειῶν, ὅσο καί τῶν γαιοχτημόνων τους. Ὁ παρακάτω πίνακας δείχνει τούς μισθούς πού πληρώθηκαν σέ τρία χωριά στή γειτονική περιοχή τῶν πόλεων Μπλάνκφορντ, Οὔιμπορν καί Πούλ. Τά τρία αὐτά χωριά εἶναι ἰδιοχτησία τοῦ κ. Τζ. Μπένκς καί τοῦ κόμητα Σέφτσμπερυ. Βλέπουμε πώς ὁ πάπας αὐτός τῆς «low church» [Χαμηλῆς ἐκκλησίας], ὁ ἀρχηγός αὐτός τῶν ἄγγλων πιετιστῶν, καθώς καί ὁ συνέταιρός του Μπένκς, μέ τό πρόσχημα τῆς προσόδου ἀπό τά σπίτια, ξανατσεπώνουν ἕνα σημαντικό μέρος ἀπό τούς ἄθλιους μισθούς τῶν ἐργατῶν.

144 *S. Laing:* «National Distress», 1844, σελ. 62.

145 «England and America», London 1833, τόμ. I, σελ. 47.

Ἀριθμ. παιδιῶν	Ἀριθμ. μελῶν τῆς οἰκογ.	Βδομαδ μισθός τῶν ἀνδρῶν	Βδομαδ. μισθός τῶν παιδιῶν		Βδομαδ. μισθός ὅλης τῆς οἰκογ.		Βδομαδ. νοίκι γιά τό σπίτι		Σύνολο μισθοῦ ἀφοῦ ἀφαιρεθεῖ τό νοίκι		Βδομαδ. μισθός κατά ἄτομο	
α	β	γ	δ		ε		στ		ζ		η	
		Πρῶτο χωριό										
		σελ.	σελ.	πέν.	σελ.	πέν.	σελ.	πέν.	σελ.	πέν.	σελ.	πέν.
2	4	8	—	—	8	—	2	—	6	—	1	6
3	5	8	—	—	8	—	1	6	6	6	1	3½
2	4	8	—	—	8	—	1	—	7	—	1	9
2	4	8	—	—	8	—	1	—	7	—	1	9
6	8	7	1—1	6	10	6	2	—	8	6	1	0¼
3	5	7	1—2	—	7	—	1	4	5	8	1	1½
		Δεύτερο χωριό										
		σελ.	σελ.	πέν.	σελ	πέν.	σελ.	πέν.	σελ.	πέν.	σελ.	πέν.
6	8	7	1—1	6	10	—	6	6	8	6	1	0¾
6	8	7	1—1	6	7	—	1	3½	5	8½	—	8½
8	10	7	—	—	7	—	1	3½	5	8½	—	7
4	6	7	—	—	7	—	1	6½	5	5½	—	11
3	5	7	—	—	7	—	1	6½	5	5½	1	1
		Τρίτο χωριό										
		σελ.	σελ.	πέν.	σελ.	πέν.	σελ.	πέν.	σελ.	πέν.	σελ.	πέν.
4	6	7	—	—	7	—	1	—	6	—	1	—
3	5	7	1—2	—	11	6	—	10	10	8	2	1½
0	2	5	1—2	6	5	—	1	—	4	—	2[146]	—

Ἡ κατάργηση τῶν νόμων γιά τά σιτηρά ἔδοσε τεράστια ὤθηση στήν ἀγγλική γεωργία. Ἀποξηράνσεις γαιῶν σέ πλατύτατη κλίμακα[147], νέο σύστημα διατροφῆς τῶν ζώων στούς σταύλους καί τεχνητῆς καλλιέργειας χτηνοτροφικῶν χόρτων, εἰσαγωγή λιπαντικῶν μηχανοσυσκευῶν, νέος τρόπος καλλιέργειας τῶν ἀργιλωδῶν χωμάτων, αὐξημένη χρήση χημικῶν λιπασμάτων, χρησιμοποίηση τῆς ἀτμομηχανῆς καί καθελογῆς νέων ἐργασιομηχανῶν κλπ. καί γενικά ἐντατικότερη καλλιέργεια χαρακτηρίζουν αὐτήν τήν ἐποχή. Ὁ πρόεδρος τῆς βασιλικῆς Γεωργικῆς Ἑταιρίας κ. Πιούζεϋ ὑποστηρίζει πώς χάρη στίς νεοεισαγμένες μηχανές ἔχουν περιοριστεῖ σχεδόν στό μισό τά (σχετικά)

146 «Economist» τοῦ Λονδίνου, 29 τοῦ Μάρτη 1845, σελ. 290.

147 Γιά τό σκοπό αὐτό ἡ ἀριστοκρατία τῆς γαιοχτησίας δάνεισε ἡ ἴδια στόν ἑαυτό της λεφτά τοῦ δημόσιου ταμείου, φυσικά μέσω τοῦ κοινοβουλίου, μέ πολύ χαμηλό τόκο πού οἱ παχτωτές θά τῆς τόν πληρώσουν διπλό.

ἔξοδα τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά αὐξήθηκε γρήγορα ἡ θετική ἀπόδοση τοῦ ἐδάφους. Ὁ βασικός ὅρος τῆς νέας μεθόδου ἦταν μεγαλύτερη δαπάνη κεφαλαίου κατά ἄκρ, ἑπομένως καί ἐπιταχυμένη συγκέντρωση τῶν παχτωμάτων[148]. Ταυτόχρονα ἀπό τό 1846 ὥς τό 1865 ἡ καλλιεργούμενη ἔκταση μεγάλωσε κατά 464 119 ἄκρ, χωρίς κάν νά μιλᾶμε γιά τίς μεγάλες ἐκτάσεις τῶν ἀνατολικῶν κομητειῶν, πού, ὡς διά μαγείας, ἀπό κουνελοτροφεῖα καί φτωχές βοσκές μεταμορφώθηκαν σέ πλούσια σταροχώραφα. Ξέρουμε κιόλας πώς μειώθηκε ταυτόχρονα ὁ ἀριθμός τῶν ἀτόμων πού ἀπασχολοῦνται στή γεωργία. Ὅσο γιά τούς καθαυτό γεωργούς καί τῶν δυό φύλων καί ὅλων τῶν ἡλικιῶν, ὁ ἀριθμός τους ἔπεσε ἀπό 1 241 269 τό 1851 στούς 1 163 227 τό 1861[149]. Γιαυτό, ἄν ὁ γενικός ληξίαρχος τῆς Ἀγγλίας παρατηρεῖ μέ τό δίκιο του πώς: «Ἡ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν παχτωτῶν καί τῶν ἐργατῶν γῆς ἀπό τό 1801 καί δῶ δέν εἶναι καθόλου ἀνάλογη μέ τήν αὔξηση τοῦ γεωργικοῦ προϊόντος»[150], ἡ δυσαναλογία αὐτή ἰσχύει ἀκόμα πιό πολύ γιά τήν τελευταία περίοδο, ὅπου ἡ ἀπόλυτη μείωση τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ τῆς ὑπαίθρου συμβάδιζε μέ τήν ἐπέκταση τῆς καλλιεργημένης ἔκτασης, μέ τήν πιό ἐντατική καλλιέργεια, μέ μιά πρωτάκουστη συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου πού ἔχει τοποθετηθεῖ στή γῆ καί προορίζεται γιά τήν καλλιέργειά της, μέ μιά αὔξηση τοῦ προϊόντος τῆς γῆς χωρίς προηγούμενο στήν ἱστορία τῆς ἀγγλικῆς γεωπονίας, μέ διόγκωση τῆς γαιοπροσόδου τῶν γαιοχτημόνων καί μέ τήν αὔξηση τοῦ πλούτου τῶν κεφαλαιοκρατῶν παχτωτῶν. Ἄν σ' ὅλα αὐτά προσθέσουμε καί τήν ἀκατάπαυστη γρήγορη διεύρυνση τῆς ἀγορᾶς πούλησης τῶν πόλεων καί τῆς κυριαρχίας τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου, θά δοῦμε πώς ὁ ἐργάτης γῆς post tot discrimina rerum [ὕστερα ἀπό τόσες μεταπτώσεις] περιῆλθε τελικά στήν κατάσταση πού, secundum artem [σύμφωνα μέ τούς τύπους], θάπρεπε νά τόν κάνουν τρελό ἀπό εὐτυχία.

Ὁ καθηγητής Ρότζερς καταλήγει ἀντίθετα στό συμπέρασμα πώς ὁ σημερινός ἐργάτης γῆς τῆς Ἀγγλίας, συγκρινόμενος ἔστω καί μόνο μέ τόν προκάτοχό του τῆς περιόδου 1770—1780, χωρίς νά γίνεται καθόλου λόγος γιά τόν προκάτοχό του τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 14ου αἰώνα καί γιά τόν προκάτοχό του τοῦ 15ου αἰώνα, ζεῖ σέ πολύ χειρότερη

[148] Τή μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μεσαίων παχτωτῶν τή βλέπουμε ἰδίως στίς στῆλες τῆς «ἀπογραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ» πού ἀφοροῦν «Τοῦ παχτωτῆ τό γιό, ἐγγονό, ἀδερφό, ἀνεψιό, τήν κόρη, ἐγγονή, ἀδερφή, ἀνεψιά», μέ δυό λόγια, τά μέλη τῆς οἰκογένειας τοῦ παχτωτῆ πού τ' ἀπασχολεῖ ὁ ἴδιος. Οἱ στῆλες αὐτές περιλάβαιναν τό 1851: 216 851 ἄτομα, τό 1861 μόνο 176 151. Ἀπό τό 1851 ὥς τό 1871 τά παχτωμένα νοικοκυριά μέ λιγότερα ἀπό 20 ἄκρ μειώθηκαν κατά 900 καί πάνω· μέ 50 ὥς 75 ἄκρ μειώθηκαν ἀπό 8253 σέ 6370· τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά ὅλα τά παχτωμένα νοικοκυριά μέ λιγότερα ἀπό 100 ἄκρ. Ἀντίθετα, τά τελευταῖα 20 χρόνια αὐξήθηκε ὁ ἀριθμός τῶν μεγάλων παχτωμένων νοικοκυριῶν. Τά νοικοκυριά μέ 300—500 ἄκρ αὐξήθηκαν ἀπό 7771 σέ 8410, μέ πάνω ἀπό 500 ἄκρ—ἀπό 2755 σέ 3914 καί μέ πάνω ἀπό 1000 ἄκρ ἀπό 492 σέ 582.

[149] Ὁ ἀριθμός τῶν προβατοβοσκῶν αὐξήθηκε ἀπό 12 517 σέ 25 559.

[150] «Census etc.», τόμ. III, σελ. 36.

κατάσταση, πώς «ξανάγινε δουλοπάροικος» καί μάλιστα δουλοπάροικος πού τρέφεται καί στεγάζεται ἄσχημα[151]. Ὁ δρ Τζούλιαν Χάντερ στήν περίφημη ἔκθεσή του γιά τίς συνθῆκες κατοικίας τῶν ἐργατῶν γῆς λέει: «Τά ἔξοδα συντήρησης τοῦ hind (ὀνομασία τοῦ ἐργάτη γῆς στήν ἐποχή τῆς δουλοπαροικίας) ἔχουν καθοριστεῖ στό ὅσο τό δυνατό μικρότερο ποσό, μέ τό ὁποῖο μπορεῖ νά ζήσει... Ὁ μισθός καί ἡ στέγασή του δέ συμπεριλαβαίνονται στό κέρδος πού βγάζουν ἀπ' αὐτόν. Στούς ὑπολογισμούς τοῦ παχτωτῆ τά ἔξοδα αὐτά ἰσοῦνται μέ μηδέν[152]... Τά ἔξοδα συντήρησής του θεωροῦνται πάντα πάγιο μέγεθος»[153]. «Ὅσο γιά ὁποιαδήποτε παραπέρα μείωση τῶν ἐσόδων του μπορεῖ νά πεῖ: nihil habeo, nihil curo [τίποτα δέν ἔχω, γιά τίποτα δέ νοιάζομαι]. Δέ φοβᾶται τό μέλλον, γιατί δέν ἔχει τίποτα ἐκτός ἀπό τά ἀπολύτως ἀπαραίτητα γιά τήν ὕπαρξή του. Ἔχει φτάσει στό σημεῖο ψύξης, ἀπ' ὅπου ξεκινοῦν ὅλοι οἱ λογαριασμοί τοῦ παχτωτῆ. Ἄς γίνει ὅ,τι θέλει, ὁ ἴδιος δέ συμμετέχει οὔτε στήν εὐτυχία, οὔτε στή δυστυχία»[154].

Τό 1863 ἔγινε μιά ἐπίσημη ἔρευνα σχετικά μέ τήν κατάσταση διατροφῆς καί ἀπασχόλησης τῶν ἐγκληματιῶν πού εἶχαν καταδικαστεῖ σέ ἐξορία καί δημόσια καταναγκαστικά ἔργα. Τ' ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας αὐτῆς συμπεριλήφθηκαν σέ δυό χοντρές Γαλανές Βίβλους. Στίς Βίβλους αὐτές λέγεται ἀνάμεσα στ' ἄλλα: «Μιά προσεχτική σύγκριση τοῦ συσσιτίου τῶν ἐγκληματιῶν στίς φυλακές τῆς Ἀγγλίας καί τῶν πάουπερ στά σπίτια δουλιᾶς, καθώς καί τῶν ἐλεύθερων ἐργατῶν γῆς τῆς ἴδιας χώρας, δείχνει ἀναμφισβήτητα πώς οἱ πρῶτοι τρέφονται πολύ καλύτερα καί ἀπό τίς δυό ἄλλες κατηγορίες»[155], ἐνῶ «ἡ ποσότητα τῆς ἐργασίας πού ζητοῦν ἀπό ἕνα καταδικασμένο σέ δημόσια καταναγκαστικά ἔργα εἶναι περίπου ἡ μισή ἀπό τήν ἐργασία πού κάνει ὁ συνηθισμένος ἐργάτης γῆς»[156]. Νά μερικές χαρακτηριστικές μαρτυρικές καταθέσεις: Κατάθεση τοῦ Τζόν Σμίθ, διευθυντῆ τῆς φυλακῆς τοῦ Ἐδιμβούργου. Ἀριθ. 5056: «Τό συσσίτιο στίς ἀγγλικές φυλακές εἶναι πολύ καλύτερο ἀπό τήν τροφή τοῦ συνηθισμένου ἐργάτη γῆς». Ἀριθ. 5075: «Γεγονός εἶναι πώς οἱ συνηθισμένοι ἐργάτες

[151] *Rogers:* «A History of Agriculture and Price in England». Oxford 1866, τόμ. I, σελ. 693. Ὁ Rogers ἀνήκει στή φιλελεύθερη σχολή, εἶναι προσωπικός φίλος τοῦ Κόμπντεν καί τοῦ Μπράιτ, ἑπομένως δέν εἶναι laudator temporis acti [ἐξυμνητής τῶν περασμένων].

[152] «Public Health. 7th Report», London 1868, σελ. 242. «The cost of the hind is fixed at the lowest possible amount on which he can live... the supplies of wages on shelter are not calculated on the profit to be derived from him. He is a zero in farming calculations». Γιαυτό δέν εἶναι καθόλου ἀσυνήθιστο ὁ σπιτονοικοκύρης ν' ἀνεβάζει τό νοίκι τοῦ ἐργάτη, μόλις μάθει πώς ὁ ἐργάτης κερδίζει κάτι παραπάνω, ἤ ὁ παχτωτής νά κατεβάζει τό μισθό τοῦ ἐργάτη «ἐπειδή ἡ γυναίκα του ἔπιασε δουλιά» (στό ἴδιο).

[153] Στό ἴδιο, σελ. 135.

[154] Στό ἴδιο, σελ. 134.

[155] «Report of the Commissioners... relating to Transportation and Penal Servitude», London 1863, σελ. 42, ἀριθ. 50.

[156] Στό ἴδιο, σελ. 77. Memorandum by the Lord Chief Justice.

γεωργίας τῆς Σκωτίας δέν τρῶνε σχεδόν καθόλου κρέας». Ἀριθ. 3047: «Μήπως γνωρίζετε κανένα λόγο πού ἐπιβάλλει νά διατρέφονται οἱ ἐγκληματίες πολύ καλύτερα (much better) ἀπό τούς συνηθισμένους ἐργάτες γῆς; — Ἀσφαλῶς ὄχι». Ἀριθ. 3048: «Μήπως νομίζετε πώς εἶναι σωστό νά γίνουν παραπέρα πειράματα γιά νά πλησιάσει τό συσσίτιο τῶν φυλακισμένων, πού εἶναι καταδικασμένοι σέ δημόσια καταναγκαστικά ἔργα, στήν τροφή τῶν ἐλεύθερων ἐργατῶν γῆς;»[157]. «Ὁ ἐργάτης γῆς—λένε οἱ καταθέσεις—μποροῦσε νά πεῖ: δουλεύω σκληρά καί τό φαγητό μου δέν εἶναι ἀρκετό. Ὅταν βρισκόμουν στή φυλακή δέ δούλευα τόσο σκληρά καί εἶχα μπόλικο φαγητό, καί γι' αὐτό τό λόγο εἶναι καλύτερα γιά μένα νά βρίσκομαι στή φυλακή παρά νά εἶμαι ἐλεύθερος»[158]. Ἀπό τούς πίνακες τοῦ πρώτου τόμου τῆς ἔκθεσης φτιάξαμε μιά συγκριτική ἐπισκόπηση.

Βδομαδιάτικη ποσότητα τροφῆς [158a]

	Ἀζωτοῦχα συστατικά	Μή ἀζωτοῦχα συστατικά	Ὀρυχτά συστατικά	Συνολική ποσότητα
	σέ οὐγγιές	*σέ οὐγγιές*	*σέ οὐγγιές*	*σέ οὐγγιές*
Ἐγκληματίας τῶν φυλακῶν τοῦ Πόρτλαντ	28,95	150,06	4,68	183,69
Ναύτης τοῦ βασιλικοῦ πολεμικοῦ στόλου	29,63	152,91	4,52	187,06
Φαντάρος	25,55	114,49	3,94	143,98
Καροποιός (ἐργάτης)	24,53	162,06	4,23	190,82
Στοιχειοθέτης	21,24	100,83	3,12	125,19
Ἐργάτης γῆς	17,73	118,06	3,29	139,08

Εἶναι κιόλας γνωστό στόν ἀναγνώστη τό γενικό πόρισμα τῆς ἰατρικῆς ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ 1863 γιά τήν κατάσταση διατροφῆς τῶν χειρότερα σιτιζόμενων λαϊκῶν τάξεων. Ὁ ἀναγνώστης θυμᾶται πώς τό σιτηρέσιο ἑνός μεγάλου μέρους τῶν οἰκογενειῶν τῶν ἐργατῶν γῆς βρίσκεται κάτω ἀπό τό κατώτατο ὅριο πού ἀπαιτεῖται «γιά τήν ἀποτροπή ἀσθενειῶν ἀπό τήν πείνα». Αὐτό γίνεται ἰδίως σέ ὅλες τίς καθαρά γεωργικές περιφέρειες τοῦ Κόρνουωλ, τοῦ Ντέβον, τοῦ Σόμερσετ, τοῦ Οὐίλτς, τοῦ Στάφφορντ, τῆς Ὀξφόρδης, τοῦ Μπέρξ καί τοῦ Χέρτς. «Ἡ τροφή πού τρώει ὁ ἐργάτης γῆς—λέει ὁ δρ Σάιμον—εἶναι περισσότερη ἀπ' ὅ,τι δείχνει ὁ μέσος ἀριθμός, ἐπειδή παίρνει ὁ ἴδιος ἕνα πολύ μεγαλύτερο μέρος τῶν τροφίμων, ἀπ' ὅ,τι τά ἄλλα μέλη τῆς οἰκογένειάς του, γιατί τοῦ εἶναι ἀπαραίτητα γιά τήν ἐργασία του· στίς πιό φτωχές περιφέρειες τρώει σχεδόν ὅλο τό κρέας ἤ τό λαρδί. Ἡ ποσότητα τροφῆς πού πέφτει στό μερτικό τῆς γυναίκας, καθώς καί τῶν παιδιῶν στήν περίοδο τῆς γρήγορης

[157] Στό ἴδιο, τόμ. II, «Evidence».
[158] Στό ἴδιο, τόμ. I, Παράρτημα, σελ. 280
[158a] Στό ἴδιο, σελ. 274, 275.

ἀνάπτυξής τους, εἶναι σέ πολλές περιπτώσεις, καί μάλιστα σ' ὅλες σχεδόν τίς κομητεῖες, ἀνεπαρκής, ἰδίως σέ ἄζωτο»[159]. Οἱ ἐργάτες καί οἱ ἐργάτριες πού κάθονται στό σπίτι τοῦ ἴδιου τοῦ παχτωτῆ τρέφονται πλούσια. Ὁ ἀριθμός τους ἔπεσε ἀπό 288 277 τό 1851 σέ 204 962 τό 1861. «Ἡ δουλειά τῶν γυναικῶν στό χωράφι—λέει ὁ δρ Σμίθ—ὅσο κακό κι ἄν κάνει, στίς σημερινές συνθῆκες εἶναι πολύ ὠφέλιμη γιά τήν οἰκογένεια, γιατί τῆς δίνει τά μέσα γιά τήν ὑπόδηση, τό ντύσιμο, τήν πληρωμή τοῦ ἐνοικίου τοῦ σπιτιοῦ καί τῆς ἐπιτρέπει ἔτσι νά τρώει καλύτερα»[160]. Ἕνα ἀπό τά πιό ἀξιοσημείωτα πορίσματα αὐτῆς τῆς ἔρευνας ἦταν πώς στήν Ἀγγλία ὁ ἐργάτης γῆς τρέφεται πολύ χειρότερα ἀπ' ὅ,τι στά ἄλλα τμήματα τοῦ Ἑνωμένου Βασιλείου («is considerably the worst fed»), πράγμα πού φαίνεται ἀπό τόν παρακάτω πίνακα:

Βδομαδιάτικη κατανάλωση ἄνθρακα καί ἀζώτου ἀπό τό μέσο ἐργάτη γῆς[161]

	Ἄνθρακας	Ἄζωτο
Ἀγγλία	40 673 κόκκοι	1 594 κόκκοι
Οὐαλλία	48 354 »	2 031 »
Σκωτία	48 980 »	2 348 »
Ἰρλανδία	43 366 »	2 434 »

[159] «Public Health. 6th Report 1863», σελ. 238, 249, 261, 262.
[160] Στό ἴδιο, σελ. 262.
[161] «Public Health. 6th Report 1863», σελ. 17. Ὁ ἄγγλος ἐργάτης γῆς παίρνει μόνο τό $1/4$ τοῦ γάλατος καί τό $1/2$ τοῦ ψωμιοῦ πού παίρνει ὁ ἰρλανδός ἐργάτης γῆς. Τήν καλύτερη διατροφή τοῦ δεύτερου τήν εἶχε παρατηρήσει καί ὁ A. Γιούνγκ στίς ἀρχές τούτου τοῦ αἰώνα στό ἔργο του «Tour in Ireland». Ὁ λόγος εἶναι ἁπλούστατα πώς ὁ φτωχός ἰρλανδός παχτωτής εἶναι ἀσύγκριτα πιό ἀνθρωπιστής ἀπό τόν πλούσιο ἐγγλέζο παχτωτή. Σχετικά μέ τήν Οὐαλλία τά στοιχεῖα πού ἀναφέρονται στό κείμενο δέν ἰσχύουν γιά τή νοτιοδυτική της περιοχή. «Ὅλοι οἱ ἐκεῖ γιατροί συμφωνοῦν πώς ἡ αὔξηση τοῦ ποσοστοῦ τῶν θανάτων ἀπό φυματίωση, χοιράδες κλπ. ἐντείνεται ὅσο χειροτερεύει ἡ σωματική κατάσταση τοῦ πληθυσμοῦ, καί ὅλοι ἀποδίδουν στή φτώχια τή χειροτέρεψη αὐτή. Ἡ ἡμερήσια συντήρηση τοῦ ἐργάτη γῆς ὑπολογίζεται ἐκεῖ 5 πένες, σέ πολλές περιφέρειες ὁ παχτωτής (πού κι ὁ ἴδιος εἶναι ἐξαθλιωμένος) πληρώνει ἀκόμα λιγότερα. Μιά μπουκιά παστό κρέας, ξερό σάν μαόνι, πού ζήτημα εἶναι ἄν ἀξίζει τό δύσκολο προτσές τῆς χώνεψης, ἤ λαρδί χρησιμεύει σάν καρίκευμα μιᾶς μεγάλης ποσότητας σούπας ἀπό ἀλεύρι καί πράσα ἤ χυλοῦ ἀπό βρώμη, πού ἀποτελεῖ τό καθημερινό μεσημεριανό φαγητό τοῦ ἐργάτη γῆς... Ἡ πρόοδος τῆς βιομηχανίας εἶχε γι' αὐτόν σάν συνέπεια σέ τοῦτο τό δριμύ καί ὑγρό κλίμα τό φτηνό μπαμπακερό πανί νά ἐκτοπίσει τό γερό μάλλινο ὕφασμα πού τό ὑφαίνουν στό σπίτι καί τό „κατ' ὄνομα" τσάι νά ἐκτοπίσει τά πιό δυνατά ποτά... Ὕστερα ἀπό πολύωρη παραμονή στόν ἀέρα καί τή βροχή ὁ γεωργός γυρίζει στό σπίτι του γιά νά κάτσει δίπλα σέ μιά φωτιά ἀπό τύρφη ἤ ἀπό μπάλες φτιαγμένες ἀπό λάσπη καί καρβουνόσκονη καί πού ἀναδίδουν σύννεφα ἀνθρακικό καί θειϊκό ὀξύ. Οἱ τοῖχοι τῆς καλύβας εἶναι καμωμένοι ἀπό λάσπη καί πέτρες, τό πάτωμα εἶναι τό γυμνό χῶμα, ὅπως ὑπῆρχε προτοῦ χτιστεῖ ἡ καλύβα, καί ἡ σκεπή ἀποτελεῖται ἀπό μιά μάζα ἀραιό καί μαδημένο ἄχυρο. Γιά νά διατηρεῖται ἡ ζεστασιά, εἶναι βουλωμένες ὅλες οἱ χαραμάδες, καί σέ μιά ἀτμόσφαιρα πού βρωμάει διαβολεμένα, μέ τό λασποπάτωμα ἀπό κάτω καί μέ βρεμένα τά ροῦχα πού συχνά στεγνώνουν πάνω του, ὁ γεωργός τρώει τό βραδινό του φαγητό μέ τή γυναίκα καί τά παιδιά του. Μάμμοι, πού ὑποχρεώθηκαν νά

«Κάθε σελίδα τῆς ἔκθεσης τοῦ δρα Χάντερ—λέει ὁ δρ Σάιμον στήν ἐπίσημη ὑγειονομική ἔκθεσή του—μαρτυράει γιά τήν ἀριθμητική ἀνεπάρκεια καί τήν ἄθλια ποιότητα τῆς κατοικίας τοῦ ἐργάτη μας γῆς. Ἐδῶ ὅμως καί πολλά χρόνια ἡ κατάστασή του ἀπό τήν ἄποψη αὐτή ἔχει χειροτερέψει προοδευτικά. Σήμερα εἶναι πολύ πιό δύσκολο γι' αὐτόν νά βρεῖ κατοικήσιμο χῶρο, κι ἄν βρεῖ, ἀνταποκρίνεται πολύ λιγότερο στίς ἀνάγκες του ἀπ' ὅ,τι γινόταν ἴσως αἰῶνες συνέχεια. Ἰδιαίτερα στά τελευταῖα 30 ἤ 20 χρόνια τό κακό αὐτό μεγαλώνει γρήγορα, καί σήμερα οἱ συνθῆκες κατοικίας τοῦ ἀγρότη εἶναι στόν ἀνώτατο βαθμό ἀξιοθρήνητες. Στό ζήτημα αὐτό μένει τελείως ἀβοήθητος, ἐκτός ἄν ἐκεῖνοι πού πλουτίζουν ἀπό τήν ἐργασία του θεωρήσουν πώς ἀξίζει τόν κόπο νά τόν μεταχειριστοῦν μέ ἕνα εἶδος συμπονετικῆς ἐπιείκειας. Ἄν τώρα καταφέρει νά βρεῖ στέγη στή γῆ πού καλλιεργεῖ, ἄν ἡ στέγη αὐτή εἶναι κατάλληλη γιά ἀνθρώπους ἤ γιά γουρούνια, ἄν ἡ στέγη αὐτή ἔχει κάποιο κηπάκι πού ἀνακουφίζει τόσο πολύ τό βάρος τῆς φτώχιας, ὅλα αὐτά δέν ἐξαρτιοῦνται ἀπό τήν προθυμία ἤ τήν ἱκανότητά του νά πληρώσει ἕνα λογικό νοίκι, ἀλλά ἀπό τόν τρόπο τῆς χρήσης τοῦ δικαιώματος πού ἔχουν ἄλλοι νά κάνουν ὅ,τι τούς καπνίσει μέ τήν ἰδιοχτησία τους. Ὅσο μεγάλο κι ἄν εἶναι ἕνα παχτωμένο χτῆμα, δέν ὑπάρχει κανένας νόμος πού νά λέει πώς στό χτῆμα αὐτό πρέπει

μείνουν ἕνα μέρος τῆς νύχτας σ' αὐτές τίς καλύβες, διηγοῦνται πώς τά πόδιτ τους βούλιαζαν στή λάσπη τοῦ πατώματος, καί πώς ἀναγκάζονταν—εὔκολη δουλιά!—ν' ἀνοίγουν μιά τρύπα στόν τοῖχο, γιά νά μποροῦν ν' ἀναπνέουν λίγο. Πολλοί μάρτυρες κάθε κατηγορίας βεβαιώνουν πώς ὁ ὑποσιτιζόμενος (underfed) χωρικός κάθε νύχτα εἶναι ἐκτεθειμένος σ' αὐτές ἤ σέ ἄλλες ἀνθυγιεινές ἐπιδράσεις, καί πράγματι δέ λείπουν οἱ ἀποδείξεις πώς τό ἀποτέλεσμα ὅλων αὐτῶν εἶναι ἕνας λαός ἀσθενικός καί χοιραδικός... Οἱ ἀνακοινώσεις τῶν ἐνοριακῶν ὑπαλλήλων τοῦ Κάρμαρτενσηρ καί τοῦ Κάρντινγκανσηρ δείχνουν μέ χτυπητό τρόπο πώς καί κεῖ ἐπικρατεῖ ἡ ἴδια κατάσταση πραγμάτων. Σ' ὅλα αὐτά πρέπει νά προσθέσουμε ἕνα ἀκόμα πιό μεγάλο κακό, τή διάδοση τῆς ἠλιθιότητας [τοῦ κρετινισμοῦ]. Τέλος, λίγα ἀκόμα γιά τίς κλιματικές συνθῆκες. Δυνατοί νοτιοδυτικοί ἄνεμοι σαρώνουν ὅλη τή χώρα ἐπί 8 ὥς 9 μῆνες τό χρόνο, συνέπειά τους εἶναι οἱ χειμαρρώδεις βροχές, πού πέφτουν κυρίως στίς δυτικές πλαγιές τῶν λόφων. Τά δέντρα εἶναι σπάνια, ἐκτός ἀπό τά προστατευόμενα μέρη. Στά μή προστατευόμενα μέρη τά καταστρέφουν οἱ ἄνεμοι. Οἱ καλύβες εἶναι χωμένες κάτω ἀπό κάποια προεξοχή τοῦ βουνοῦ καί συχνά μέσα σέ μιά χαράδρα ἤ μέσα σ' ἕνα λατομεῖο· στά λειβάδια μποροῦν καί ζοῦν μόνο τά πιό μικροσκοπικά πρόβατα καί ντόπια κερασφόρα ζῶα... Οἱ νέοι φεύγουν γιά τήν περιοχή τῶν μεταλλείων τοῦ Γκλάμοργκαν καί τοῦ Μόνμαουθ πού βρίσκεται ἀνατολικότερα... Τό Κάρμαρτενσηρ εἶναι τό φυτώριο τῶν μεταλλορύχων καί τό σπίτι τῶν ἀναπήρων τους... Ὁ πληθυσμός μόλις καί μετά βίας διατηρεῖ τήν ἀριθμητική του δύναμη. Ἔτσι λχ. στό Κάρντινγκανσηρ ἔχουμε:

	1851	1861
Πληθυσμός ἀνδρικοῦ φύλου	45 155	44 446
» γυναικείου φύλου	52 459	52 955
	97 614	97 401»

(Ἔκθεση τοῦ δρα Χάντερ στό «Public Health. 7th Report 1864», London. 1865, σελ. 498—502, σέ πολλά σημεῖα).

νά ὑπάρχουν τόσες καί τόσες ἐργατικές κατοικίες καί μάλιστα καθώς πρέπει κατοικίες· ἐπίσης ὁ νόμος δέν ἐπιφυλάσσει στόν ἐργάτη οὔτε καί τό παραμικρότερο δικαίωμα στή γῆ, γιά τήν ὁποία ἡ δουλιά του εἶναι τόσο ἀναγκαία ὅσο ἡ βροχή καί τό φῶς τοῦ ἥλιου... Ἕνα πασίγνωστο γεγονός ρίχνει στήν πλάστιγγα ἄλλο ἕνα βαρύ βαρίδι ἐναντίον του... ἡ ἐπίδραση τοῦ νόμου γιά τούς φτωχούς μέ τίς διατάξεις του πού ἀφοροῦν τό δικαίωμα ἐγκατάστασης καί τήν ἐπιβάρυνση μέ τό φόρο γιά τούς φτωχούς[162]. Μέ βάση τό νόμο αὐτό κάθε ἐνορία ἔχει χρηματικό συμφέρο νά περιορίζει στό ἐλάχιστο τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν γῆς πού εἶναι ἐγκαταστημένοι σ' αὐτήν, ἐπειδή δυστυχῶς ἡ γεωργική ἐργασία, ἀντί νά ἐγγυᾶται στό σκληρά ἐργαζόμενο ἐργάτη καί στήν οἰκογένειά του ἀσφαλῆ καί διαρκῆ ἀνεξαρτησία, ὁδηγεῖ συνήθως ἀπό μακρύτερο ἤ συντομότερο πλαγιόδρομο στόν παουπερισμό, σ' ἕναν παουπερισμό πού σ' ὅλη τή διάρκεια τῆς ζωῆς τοῦ ἐργάτη βρίσκεται τόσο κοντά, πού κάθε ἀρρώστια ἤ ὁποιαδήποτε παροδική ἀναδουλιά τόν ἐξαναγκάζει νά προσφύγει στή βοήθεια τῆς ἐνορίας· καί γιαυτό κάθε ἐγκατάσταση γεωργικοῦ πληθυσμοῦ στήν περιοχή μιᾶς ἐνορίας σημαίνει γι' αὐτήν ὁλοφάνερα πρόσθετη συνεισφορά στό φόρο γιά τούς φτωχούς... Οἱ μεγάλοι γαιοχτήμονες[163] δέν ἔχουν παρά ν' ἀποφασίσουν πώς δέν πρέπει νά ὑπάρχουν σπίτια γιά τούς ἐργάτες στό ἔδαφός τους καί ἀπαλλάσσονται μέ μιᾶς ἀπό τή μισή εὐθύνη τους γιά τούς φτωχούς. Κατά πόσο τό ἀγγλικό σύνταγμα καί ὁ νόμος ἐπιδιώκουν αὐτό τό εἶδος ἀπόλυτης ἰδιοχτησίας πού ἐπιτρέπει σ' ἕνα λόρδο γαιοχτήμονα, „πού κάνει ὅ,τι θέλει τήν ἰδιοχτησία του", νά μεταχειρίζεται σάν ξένους τούς καλλιεργητές τῆς γῆς καί νά τούς διώχνει ἀπό τό ἔδαφός του, εἶναι ἕνα ζήτημα, πού ἡ συζήτησή του δέν ἀνήκει στή δικαιοδοσία μου... Αὐτό τό δικαίωμα τῆς ἔξωσης δέν εἶναι ἁπλή θεωρία. Ἐφαρμόζεται στήν πράξη σέ πλατύτατη κλίμακα. Εἶναι ἕνας ἀπό τούς παράγοντες πού ἐξουσιάζουν τίς συνθῆκες κατοικίας τοῦ ἐργάτη γῆς... Τήν ἔκταση τοῦ κακοῦ αὐτοῦ μποροῦμε νά τή συμπεράνουμε ἀπό τήν τελευταία ἀπογραφή τοῦ πληθυσμοῦ, σύμφωνα μέ τήν ὁποία στά τελευταῖα 10 χρόνια, παρά τήν αὐξημένη τοπική ζήτηση, ἡ κατεδάφιση σπιτιῶν συνεχίστηκε σέ 821 διάφορες περιφέρειες τῆς Ἀγγλίας, ὥστε, ἄσχετα ἀπό τά πρόσωπα πού ἐξαναγκάστηκαν νά μή διαμένουν στήν ἐνορία ὅπου ἐργάζονται, τό 1861 σέ σύγκριση μέ τό 1851 ἕνας πληθυσμός κατά $5^1/_3\%$ μεγαλύτερος στριμώχτηκε σέ κατοικήσιμο χῶρο κατά $4^1/_2\%$ μικρότερο... Μόλις τό προτσές τῆς ἀπογύμνωσης ἀπό τόν πληθυσμό πετύχει τό σκοπό του, τό ἀποτέλεσμα εἶναι—ὅπως λέει ὁ δρ Χάντερ—ἕνα χωριό-βιτρίνα (show-

[162] Τό 1865 ὁ νόμος αὐτός καλυτέρεψε κάπως. Ἡ πείρα θά δείξει γρήγορα πώς δέ βοηθοῦν σέ τίποτα κάτι τέτιοι τσαρλατανισμοί.

[163] Γιά νά κατανοηθοῦν ὅσα ἀκολουθοῦν: close villages (κλειστά χωριά) ὀνομάζονται τά χωριά πού ἰδιοχτῆτες τους εἶναι ἕνας μόνο ἤ ἕνας-δυό γαιοχτήμονες· open villages (ἀνοιχτά χωριά) ὀνομάζονται τά χωριά πού ἡ γῆ τους ἀνήκει σέ πολλούς μικροϊδιοχτῆτες. Τά χωριά αὐτά εἶναι τά μέρη ὅπου χτίζουν μονοκατοικίες καί καταλύμματα οἱ σπεκουλάντες σπιτιῶν.

village), ὅπου οἱ κατοικίες ἔχουν περιοριστεῖ σέ λίγες καί ὅπου δέν ἐπιτρέπεται νά μένει κανείς ἄλλος ἐκτός ἀπό προβατοβοσκούς, περιβολάρηδες καί φύλακες θηραμάτων, πού εἶναι σωστοί ὑπηρέτες καί ἀπολαβαίνουν τή συνηθισμένη γιά τό συνάφι τους καλή περιποίηση ἀπομέρους τῶν ἀφεντικῶν τους[164]. Ἡ γῆ ὅμως ἔχει ἀνάγκη νά καλλιεργεῖται, καί βλέπουμε πώς οἱ ἐργάτες πού δουλεύουν σ' αὐτήν δέν κάθονται στό ὑποστατικό τοῦ γαιοχτήμονα, ἀλλά ἔρχονται ἀπό ἕνα ἀνοιχτό χωριό πού βρίσκεται ἴσως 3 μίλια μακριά, ὅπου τούς δέχτηκαν οἱ πολυάριθμοι μικροσπιτονοικοκύρηδες ὕστερα ἀπό τήν κατεδάφιση τῶς κατοικιῶν τους στά κλειστά χωριά. Ἐκεῖ ὅπου τά πράγματα τείνουν πρός αὐτό τό ἀποτέλεσμα, οἱ κατοικίες μαρτυροῦν μέ τή συνηθισμένη ἐλεεινή ὄψη τους τή μοίρα στήν ὁποία ἔχουν καταδικαστεῖ. Τά σπίτια τά βλέπουμε νά βρίσκονται σέ διάφορες βαθμίδες φυσικῆς κατάρευσης. Ὅσο κρατάει ἡ στέγη, ἐπιτρέπεται στόν ἐργάτη νά πληρώνει νοίκι γιά τό σπίτι, καί εἶναι συχνά πολύ εὐχαριστημένος πού τοῦ τό ἐπιτρέπουν αὐτό, ἀκόμα κι ὅταν πληρώνει τήν τιμή πού θά πλήρωνε γιά μιά καλή κατοικία. Δέ γίνεται ὅμως καμιά ἐπισκευή, καμιά βελτίωση τῶν σπιτιῶν, ἐκτός ἀπό κεῖνες πού μπορεῖ νά κάνει ὁ ἀπένταρος νοικάρης τους. Ὅταν λοιπόν τελικά τό σπίτι γίνει ἐντελῶς ἀκατάλληλο γιά κατοικία, αὐτό σημαίνει πώς ὑπάρχει ἄλλο ἕνα καταστραμμένο σπίτι καί πώς θά μειωθεῖ στό μέλλον ἀντίστοιχα ὁ φόρος γιά τούς φτωχούς. Ἐνῶ οἱ μεγάλοι ἰδιοχτῆτες ξεφορτώνονται ἔτσι τό φόρο γιά τούς φτωχούς, ἀπογυμνώνοντας ἀπό κατοίκους τήν περιοχή πού ἐλέγχουν, ἡ πιό κοντινή πολιτειούλα ἤ τό πιό κοντινό ἀνοιχτό χωριό δέχεται τούς ξεσπιτωμένους ἐργάτες. Ἡ πιό κοντινή, λέω, ὅμως αὐτή ἡ „πιό κοντινή" μπορεῖ νά βρίσκεται 3 καί 4 μίλια μακριά ἀπό τό νοικοκυριό τού παχτωτῆ, ὅπου μοχθεῖ καθημερινά ὁ ἐργάτης. Ἔτσι στήν καθημερινή του δουλιά προσθέτεται—σάν νά ἐπρόκειτο γιά μικροπράγματα—ἡ ἀνάγκη νά περπατάει 6—8 μίλια τήν ἡμέρα γιά νά κερδίζει τό καθημερινό του ψωμί. Ὅλη ἡ γεωργική ἐργασία πού κάνουν ἡ γυναίκα του καί τά παιδιά του συντελεῖται τώρα κάτω ἀπό τίς ἴδιες δύσκολες συνθῆκες. Κι αὐτό δέν εἶναι ὅλο τό κακό πού τοῦ προξενεῖ ἡ ἀπόσταση. Στά ἀνοιχτά χωριά σπεκουλάντες σπιτιῶν ἀγοράζουν λουρίδες γῆς πού τίς γεμίζουν ὅσο τό δυνατό πιό πυκνά μέ τίς πιό φτηνές καί πιό ἀπίθανες τρῶγλες. Καί σ' αὐτές τίς ἄθλιες κατοικίες, πού ἀκόμα κι ὅταν βλέπουν πρός τό ὕπαιθρο παρουσιάζουν τά πιό τερατώδικα χαρακτηριστικά γνωρίσματα τῶν χειρότερων κατοικιῶν τῶν

164 Ἕνα τέτιο χωριό-βιτρίνα ἔχει πολύ καλή ὄψη, εἶναι ὅμως τόσο μή πραγματικό, ὅσο καί τά χωριά πού εἶδε ἡ Αἰκατερίνη Β' στό ταξίδι της πρός τήν Κριμαία. Τόν τελευταῖο καιρό διώχνουν ἀκόμα καί τόν προβατοβοσκό ἀπ' αὐτά τά χωριά-βιτρίνες. Λογουχάρη, κοντά στό Μάρκετ Χάρμπορο ὑπάρχει ἕνα προβατοτροφεῖο μέ κάπου 500 ἄκρ γῆ, πού ἀπαιτεῖ τή δουλιά ἑνός μονάχα ἄνδρα. Γιά νά ἐλαττώνονται οἱ μεγάλες πορεῖες πάνω σ' αὐτές τίς μεγάλες ἐκτάσεις, στά ὡραῖα λειβάδια τοῦ Λέστερ καί τοῦ Νόρθαμπτον, τούδιναν τοῦ βοσκοῦ ἕνα σπίτι στή στάνη. Τώρα τοῦ δίνουν ἕνα δέκατο τρίτο σελίνι γιά νά πληρώνει τήν κατοικία του, πού εἶναι ὑποχρεωμένος νά τήν ἀναζητήσει μακριά στό ἀνοιχτό χωριό.

πόλεων, κουρνιάζουν οἱ ἐργάτες γεωργίας τῆς Ἀγγλίας[165]... Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, δέν πρέπει νά φανταζόμαστε πώς ἀκόμα καί ὁ ἐργάτης πού στεγάζεται ἐπιτόπου, δηλ. στή γῆ πού καλλιεργεῖ, μπορεῖ νά βρεῖ σ' αὐτή μιά κατοικία ὅπως ταιριάζει στή ζωή του, ζωή παραγωγικῆς ἐργασίας. Ἀκόμα καί στά πιό πριγκηπικά χτήματα ἡ κατοικία του εἶναι τοῦ χειρίστου εἴδους. Ὑπάρχουν λόρδοι γαιοχτήμονες πού θεωροῦν ἕνα σταῦλο κατάλληλο γιά τούς ἐργάτες τους καί τίς οἰκογένειές τους καί πού ὡστόσο δέν ἀπαξιοῦν ν' ἀπομυζοῦν ὅσο τό δυνατό περισσότερα μετρητά ἀπό τούς νοικάρηδες τοῦ σταύλου[166]. Μπορεῖ νά πρόκειται μόνο γιά μιά ρημαγμένη καλύβα πού

165 «Τά σπίτια τῶν ἐργατῶν (στά ἀνοιχτά χωριά, πού φυσικά εἶναι πάντα παραγεμισμένα ἀπό ἐνοίκους) εἶναι συνήθως χτισμένα στή γραμμή τόνα δίπλα στ' ἄλλο καί μέ τόν πίσω τοῖχο στήν ἄκρη-ἄκρη τῆς λουρίδας γῆς πού ἀνήκει σέ σπεκουλάντη σπιτιῶν. Γι' αὐτό τό λόγο δέν ἔχουν οὔτε φῶς οὔτε ἀέρα παρά μόνο ἀπό τήν πρόσοψη» (*Dr. Hunter*, στήν «Public Health. 7th Report 1864», London 1865, σελ. 135). «Πολύ συχνά ὁ ξυθοπώλης ἤ ὁ μπακάλης τοῦ χωριοῦ εἶναι ταυτόχρονα καί σπιτονοικοκύρης. Στήν περίπτωση αὐτή ὁ ἐργάτης γῆς ἔχει στό πρόσωπό του ἕνα δεύτερο ἀφεντικό δίπλα στόν παχτωτή. Ὁ ἐργάτης ὀφείλει ταυτόχρονα νἆναι πελάτης του. Μέ 10 σελίνια τήν ἑβδομάδα, πλήν 4λίρ. στ. τό χρόνο γιά νοίκι, εἶναι ὑποχρεωμένος ν' ἀγοράζει τή μικρή του μερίδα σέ τσάι, ζάχαρη, ἀλεύρι, σαπούνι, κεριά καί μπύρα σέ τιμές πού τίς ὑπαγορεύει ὁ μπακάλης» (στό ἴδιο, σελ. 132). Πράγματι, αὐτά τά ἀνοιχτά χωριά ἀποτελοῦν στήν πραγματικότητα τούς «καταυλισμούς κατέργων» τοῦ ἀγγλικοῦ γεωργικοῦ προλεταριάτου. Πολλά ἀπό τά σπίτια εἶναι καθαυτό καταυλισμοί, ἀπ' ὅπου περνάει ὅλος ὁ ἀλητεύων συρφετός τῆς περιοχῆς. Ἐδῶ πᾶνε ὁπωσδήποτε κατά διαβόλου ὁ γεωργός καί ἡ οἰκογένειά του, πού πολλές φορές στ' ἀλήθεια εἶχαν διατηρήσει μέ θαυμαστό τρόπο τήν εὐθύτητα καί τήν καθαρότητα τοῦ χαρακτήρα τους μέσα στίς πιό βρωμερές συνθῆκες. Ἔγινε φυσικά τῆς μόδας οἱ καθώς πρέπει Σάυλοκ νά σηκώνουν φαρισαϊκά τούς ὤμους γιά τούς σπεκουλάντες τῶν σπιτιῶν καί γιά τούς μικρούς ἰδιοχτῆτες καθώς καί γιά τά ἀνοιχτά χωριά. Ξέρουν πολύ καλά πώς τά «κλειστά χωριά τους καί τά χωριά τους βιτρίνα» εἶναι οἱ γεννέτειρες τῶν «ἀνοιχτῶν χωριῶν» καί πώς ταυτόχρονα τά πρῶτα δέ θά μποροῦσαν νά ὑπάρχουν χωρίς τά δεύτερα. «Χωρίς τούς μικροϊδιοχτῆτες τῶν ἀνοιχτῶν χωριῶν, οἱ πιό πολλοί ἐργάτες γῆς θἆταν ὑποχρεωμένοι νά κοιμοῦνται κάτω ἀπό τά δέντρα τῶν χτημάτων ὅπου ἐργάζονται» (στό ἴδιο σελ. 135). Τό σύστημα τῶν «ἀνοιχτῶν» καί «κλειστῶν» χωριῶν ἐπικρατεῖ σ' ὅλες τίς κομητεῖες τῆς Κεντρικῆς Ἀγγλίας καί σ' ὅλη τήν Ἀνατολική Ἀγγλία.

166 «Ὁ σπιτονοικοκύρης (ὁ παχτωτής ἤ ὁ λόρδος γαιοχτήμονας) πλουτίζει ἄμεσα ἤ ἔμμεσα ἀπό τή δουλιά ἑνός ἀνθρώπου, πού τόν πληρώνει 10 σελίνια τήν ἑβδομάδα καί πού ἔπειτα ἀποσπᾶ ἀπ' αὐτόν τό φουκαρά 4 ὥς 5 λίρ. στ. τό χρόνο μέ τή μορφή ἐνοικίου γιά σπίτια πού, ἄν πουλιοῦνταν στήν ἐλεύθερη ἀγορά, δέ θἄπιαναν οὔτε 20 λίρ. στ. καί πού ὡστόσο διατηροῦν τήν τεχνητή τους τιμή, ἐπειδή ὁ ἰδιοχτήτης τους ἔχει τήν ἐξουσία νά πεῖ στόν ἐργάτη: „Ἤ πάρε τό σπίτι μου ἤ μάζευέ τα καί κοίταξε νά βρεῖς ἀλλοῦ στέγη, χωρίς πιστοποιητικό ἐργασίας ἀπό μένα"... Ἄν κάποιος θελήσει νά βελτιώσει τή θέση του καί νά πάει νά ἐργαστεῖ στήν κατασκευή μιᾶς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς ἤ σ' ἕνα λατομεῖο, πάλι ἡ ἴδια ἐξουσία τοῦ λέει: „Ἤ δούλεψε γιά μένα μ' αὐτό τό χαμηλό μεροκάματο ἤ μάζευέ τα μέσα σέ μιά ἑβδομάδα· πάρε μαζί σου τό γουρούνι σου, ἄν βέβαια ἔχεις ἕνα γουρούνι, καί κοίταξε πόσες πατάτες μπορεῖς νά ξεσκάψεις στό διάστημα αὐτό ἀπό τό περιβόλι σου". Ἄν ὅμως τό συμφέρον τοῦ ἰδιοχτήτη ἐπιβάλλει ἄλλη ταχτική, τότε ὁ ἰδιοχτήτης (ἤ ὁ παχτωχτής) προτιμάει κάποτε νά εἰσπράττει ἀπό τόν ἐργάτη ἕνα ἀνεβασμένο νοίκι σάν πρόστιμο γιά τήν ἀποστασία του ἀπό τήν ὑπηρεσία τοῦ ἰδιοχτήτη». (*Dr. Hunter*, στό ἴδιο, σελ. 132).

ἀποτελεῖται ἀπό ἕνα ὑπνοδωμάτιο, χωρίς τζάκι, χωρίς ἀποχωρητήριο, χωρίς παράθυρο πού ν' ἀνοίγει, χωρίς ἐγκατάσταση νεροῦ, ἐκτός ἀπό τό νερό κάποιου χαντακιοῦ, χωρίς κῆπο—ὁ ἐργάτης ὅμως εἶναι ἀνίσχυρος μπρός σ' αὐτή τήν ἀδικία. Καί οἱ νόμοι μας πού ἀφοροῦν τήν ὑγειονομική ἀστυνομία (The Nuisances Removal Acts) μένουν γράμμα νεκρό. Ἡ ἐφαρμογή τους ἔχει ἀνατεθεῖ ἴσα-ἴσα στούς σπιτονοικοκύρηδες, πού νοικιάζουν τέτιες τρύπες... Δέν πρέπει οἱ φωτεινότερες σκηνές πού ἀποτελοῦν ἐξαίρεση νά μᾶς ξεγελοῦν σχετικά μέ τά γεγονότα πού ἡ ὑπεροχή τους εἶναι καταθλιπτική καί ἀποτελοῦν κηλίδα ἀτίμωσης τοῦ ἀγγλικοῦ πολιτισμοῦ. Πράγματι, φριχτή πρέπει νἆναι ἡ κατάσταση πραγμάτων, ἄν, παρά τήν ὁλοφάνερη τερατωδία τῆς σημερινῆς στέγασης, ἁρμόδιοι παρατηρητές καταλήγουν ὁμόφωνα στό ἴδιο συμπέρασμα, πώς ἀκόμα καί ἡ γενική ἐπαίσχυντη κατάσταση τῶν κατοικιῶν εἶναι ἕνα κακό ἀπείρως μικρότερο ἀπ' ὅ,τι εἶναι ἡ ἁπλή ἀριθμητική τους ἀνεπάρκεια. Ἐδῶ καί πολλά χρόνια ὁ ὑπερσυνωστισμός στίς κατοικίες τῶν ἐργατῶν γῆς ἔγινε ἀντικείμενο βαθιᾶς ἔγνοιας ὄχι μόνο γιά τά πρόσωπα πού δίνουν σημασία στά ζητήματα τῆς ὑγείας, μά καί γιά ὅλους γενικά πού νοιάζονται γιά μιά κόσμια καί ἠθική ζωή. Γιατί, ἐπανειλημμένα καί μέ ἐκφράσεις τόσο ὁμοιόμορφες, πού λές κι ἔχουν γίνει στερεότυπες, οἱ ἐκθέσεις τῶν εἰδικῶν σχετικά μέ τή διάδοση ἐπιδημικῶν ἀσθενειῶν στίς ἀγροτικές περιφέρειες ἀναφέρουν σάν μιά ἀπό τίς αἰτίες τόν ὑπερσυνωστισμό στά σπίτια, πού ματαιώνει τελείως κάθε προσπάθεια ν' ἀνακόψουν τήν πρόοδο μιᾶς ἐπιδημίας, ὅταν ἔχει πιά κάνει τήν ἐμφάνισή της. Κι ἔχει ἀποδειχτεῖ ξανά καί ξανά πώς, παρά τήν καλή ἐπίδραση τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς στήν ὑγεία, ὁ συνωστισμός τῶν ἐνοίκων, πού ἐπιταχύνει τόσο πολύ τή διάδοση μολυσματικῶν ἀσθενειῶν, εὐνοεῖ καί τή γέννηση μή μολυσματικῶν ἀσθενειῶν. Καί τά πρόσωπα πού κατάγγειλαν αὐτή τήν κατάσταση δέν ἀπόκρυψαν πώς μπορεῖ νάρθουν κι ἄλλες συμφορές. Ἀκόμα κι ἐκεῖ πού τό ἀρχικό τους θέμα ἦταν μονάχα ἡ διατήρηση τῆς ὑγείας, ἦταν σχεδόν ὑποχρεωμένοι νά ἐπεκταθοῦν καί στίς ἄλλες πλευρές τοῦ ζητήματος. Ἀποδείχνοντας πόσο συχνά συνέβηκε ἐνήλικα πρόσωπα καί τῶν δυό φύλων, παντρεμένα καί λεύτερα, νά στριμώχνονται ἀνάκατα (huddled) σέ στενά ὑπνοδωμάτια, οἱ ἐκθέσεις τους δέν μποροῦσαν παρά νά δημιουργήσουν τήν πεποίθηση πώς μέσα στίς συνθῆκες πού περιγράφονται καταπατιέται μέ τόν πιό χοντροκομμένο τρόπο τό αἴσθημα τῆς αἰδοῦς καί τῆς εὐπρέπειας καί πώς σχεδόν ἀναγκαστικά καταστρέφεται κάθε ἠθικότητα[167]...

[167] «Τά νιόπαντρα ζευγάρια δέν ἀποτελοῦν ἀντικείμενο ἠθοπλαστικῆς μελέτης γιά τά ἐνήλικα ἀδέρφια καί ἀδερφές πού μένουν στό ἴδιο ὑπνοδωμάτιο. Καί μόλο πού δέν ἐπιτρέπεται νά καταγράφονται τά σχετικά παραδείγματα, ὡστόσο ὑπάρχουν ἀρκετά στοιχεῖα πού μᾶς δίνουν τό δικαίωμα νά κάνουμε τή διαπίστωση ὅτι ἡ τύχη τῶν γυναικῶν πού συμμετέχουν στό ἔγκλημα τῆς αἱμομιξίας εἶναι ὁ μεγάλος πόνος καί συχνά ὁ θάνατος» (*δρ Χάντερ*, στό ἴδιο. σελ. 137). Ἕνας ἀστυνομικός χωριοῦ, πού προηγούμενα εἶχε ἀσκήσει τό λειτούργημά του σάν ντέτεκτιβ ἐπί τέσσερα χρόνια στίς χειρότερες συνοικίες τοῦ Λονδίνου, λέει σχετικά μέ τά κορίτσια τοῦ χωριοῦ του: «Ἡ ἀγροίκα τους ἀνηθικότητα σέ μικρή ἡλικία, ἡ θρασύτητα καί ἡ ξετσιπωσιά τους εἶναι κάτι πού δέν τόδα ποτέ σ' ὅλη τή διάρκεια πού ἔκανα ἀστυνόμος στίς χειρότερες συνοικίες τοῦ Λονδίνου... Ζοῦνε σάν γουρούνια, μεγάλα παλικάρια καί κοπέλες, μανάδες καί πατεράδες, ὅλοι τους κοιμοῦνται μαζί στό ἴδιο δωμάτιο» («Children's Employment Commission. 6th Report», London 1867. Παράρτημα, σελ. 77, ἀρ.θ. 155)

Λογουχάρη, στό παράρτημα τῆς τελευταίας μου ἔκθεσης, λέει ὁ δρ Ὄρντ στήν ἔκθεσή του σχετικά μέ τήν ἐμφάνιση τοῦ τύφου στό Οὐίνγκ τοῦ Μπούκινγκχαμσηρ, ἀναφέρεται πώς εἶχε ἔρθει ἐκεῖ ἀπό τό Οὐίνγκρεϊβ ἕνας νέος μέ τύφο. Τίς πρῶτες μέρες τῆς ἀρρώστιας του κοιμόταν σ' ἕνα δωμάτιο μαζί μέ 9 ἄλλα ἄτομα. Ὕστερα ἀπό δυό ἑβδομάδες προσβλήθηκαν μερικοί ἀπό τήν ἀρρώστια καί μέσα σέ λίγες ἑβδομάδες ἔπεσαν ἄρρωστοι ἀπό τύφο οἱ 5 ἀπό τούς 9 καί ἕνας πέθανε! Ταυτόχρονα, ὁ γιατρός τοῦ νοσοκομείου Ἅγιος Γεώργιος, δρ Χάρβεϊ, πού εἶχε ἐπισκεφθεῖ σάν ἰδιώτης γιατρός τό Οὐίνγκ στή διάρκεια τῆς ἐπιδημίας, μοῦ γράφει στό ἴδιο πνεῦμα: „Μιά νεαρή γυναίκα, ἄρρωστη ἀπό τύφο, κοιμόταν τή νύχτα στό ἴδιο δωμάτιο μέ τόν πατέρα, τή μητέρα, τό νόθο παιδί της, δυό νέους, τούς ἀδελφούς της καί τίς δυό ἀδελφές της, πού ἡ καθεμιά εἶχε καί ἀπό ἕνα νόθο παιδί, συνολικά 10 πρόσωπα. Λίγες ἑβδομάδες πρωτήτερα στόν ἴδιο χῶρο κοιμοῦνταν 13 παιδιά"»[168].

Ὁ δρ Χάντερ ἐξέτασε 5375 σπίτια ἐργατῶν γῆς, ὄχι μόνο στίς καθαρά γεωργικές περιφέρειες, μά σ' ὅλες τις κομητεῖες τῆς Ἀγγλίας. Ἀπ' αὐτά τά 5375 σπίτια τά 2195 εἶχαν μόνο ἀπό ἕνα ὑπνοδωμάτιο (πού πολλές φορές ἦταν καί δωμάτιο ὅπου ἔμεναν τήν ἡμέρα), τά 2930 εἶχαν μόνο ἀπό δυό καί τά 250 πάνω ἀπό δυό ὑπνοδωμάτια. Θά δόσω ἕνα σύντομο ἀπάνθισμα ἀπό μιά δωδεκάδα κομητεῖες.

1. *Μπέντφορντσηρ.*

Ρέσλινγκουωρθ: Διαστάσεις ὑπνοδωματίων περίπου 12 πόδια μῆκος καί 10 πόδια πλάτος, ἄν καί ὑπάρχουν καί πολλά μικρότερα. Ἡ μικρή μονόροφη καλύβα χωρίζεται συχνά μέ σανίδια σέ δυό ὑπνοδωμάτια, συχνά ὑπάρχει ἕνα κρεβάτι στήν κουζίνα πού τό ὕψος της εἶναι 5 πόδια καί 6 ἴντσες. Τό νοίκι εἶναι 3 λίρ. στ. Οἱ ἐνοικιαστές εἶναι ὑποχρεωμένοι νά χτίσουν μόνοι τ' ἀποχωρητήριά τους, ὁ σπιτονοικοκύρης προσφέρει μόνο ἕνα λάκκο. Ἄφταστη ἦταν ἡ ὀμορφιά ἑνός σπιτιοῦ κάποιου Ρίτσαρτζον. «Οἱ τοῖχοι του ἀπό πλιθιά φούσκωναν σάν τό φουστάνι μιᾶς κυρίας τήν ὥρα πού ὑποκλίνεται, ἡ στέγη ἦταν ἡ μισή κυρτή καί ἡ μισή κοίλη. Στό μέρος πού ἦταν κοίλη στεκόταν ἄγαρμπα μιά καμινάδα, ἕνα στραβό μπουρί, φτιαγμένο ἀπό λάσπη καί ξύλο, πού ἔμοιαζε μέ προβοσκίδα ἐλέφαντα. Ἕνα μεγάλο ραβδί ἔπαιζε τό ρόλο στηρίγματος γιά νά μήν πέσει ἡ καμινάδα. Ἡ πόρτα καί τό παράθυρο εἶχαν σχῆμα ρόμβου». Ἀπό τά 17 σπίτια πού ἐπισκέ-

[168] «Public Health. 7th Report 1864», σελ. 9—14, σέ πολλά σημεῖα.

φθηκα μόνον 4 ἔχουν πάνω ἀπό 1 ὑπνοδωμάτιο καί αὐτά τά 4 εἶναι παραγεμισμένα. Τά cots [χαμόσπιτα] μέ ἕνα ὑπνοδωμάτιο στεγάζουν 3 ἐνήλικους μέ 3 παιδιά, ἕνα ἀνδρόγυνο μέ 6 παιδιά κ.ο.κ.

Ντέντον: Μεγάλα νοίκια ἀπό 4 ὥς 5 λίρ. στ., βδομαδιάτικος μισθός τῶν ἀνδρῶν 10 σελίνια. Οἱ οἰκογένειες ἐλπίζουν νά βγάλουν τά ἔξοδα γιά τό νοίκι πλέκοντας εἴδη ἀπό χόρτο. Ὅσο πιό μεγάλο εἶναι τό νοίκι, τόσο πιό μεγάλος εἶναι ὁ ἀριθμός τῶν προσώπων πού πρέπει νά συνεταιριστοῦν γιά νά τό πληρώσουν. Ἕξι ἐνήλικοι πού μένουν σ' ἕνα ὑπνοδωμάτιο μαζί μέ 4 παιδιά πληρώνουν γι' αὐτό 3 λίρες καί 10 σελίνια. Τό πιό φτηνό σπίτι στό Ντέντον, πού οἱ ἐξωτερικές διαστάσεις του εἶναι 18 πόδια μῆκος καί 10 πλάτος, νοικιάζεται πρός 3 λίρ. στ. Μόνο ἕνα ἀπό τά 14 σπίτια πού ἐπισκεφθήκαμε εἶχε δυό ὑπνοδωμάτια. Λίγο ἔξω ἀπό τό χωριό ὑπάρχει ἕνα σπίτι πού οἱ ἔνοικοί του τό πασάλειψαν μέ λάσπη ἀπ' ἔξω, τό κάτω μέρος τῆς πόρτας σέ ὕψος 5 ἰντσῶν ἔχει ἐξαφανιστεῖ, ἐπειδή ἁπλούστατα ἔχει σαπίσει, τό βράδυ σπρώχνουν μέ ἔξυπνο τρόπο μερικά τοῦβλα πίσω ἀπό τήν πόρτα ὅταν τήν κλείνουν καί καλύπτουν τό ἄνοιγμα μέ ἕνα κομμάτι ψάθα γιά παραπέτασμα. Τό μισό παράθυρο, μαζί μέ τό τζάμι καί τό πλαίσιο, ἔχει ἀκολουθήσει κι αὐτό τό δρόμο τῶν πεπρωμένων κάθε θνητοῦ. Ἐδῶ, σ' αὐτό τό χῶρο καί χωρίς ἔπιπλα ἦταν στριμωγμένοι 3 ἐνήλικοι καί 5 παιδιά. Τό Ντέντον δέν εἶναι χειρότερο ἀπό τό ὑπόλοιπο μέρος τῆς Μπίγκλσουεϊντ Γιούνιον.

2. *Μπέρκσηρ.*

Μπήνχαμ: Τόν Ἰούνη τοῦ 1864 ἕνας ἄνδρας, μιά γυναίκα καί 4 παιδιά ζοῦσαν σ' ἕνα cot (χαμόσπιτο). Ἡ μιά κόρη γύρισε ἀπό τή δουλιά μέ σκαρλατίνα. Πέθανε. Μετά ἀρρώστησε ἕνα ἀπό τά παιδιά καί πέθανε κι αὐτό. Ἡ μάνα καί ἕνα ἄλλο ἀπό τά παιδιά εἶχαν ἀρρωστήσει ἀπό τύφο, ὅταν κάλεσαν τό δρα Χάντερ. Ὁ πατέρας καί τό ἕνα παιδί κοιμοῦνταν ἔξω, ἐδῶ ὅμως φάνηκε ἡ δυσκολία νά ἐξασφαλιστεῖ ἡ ἀπομόνωση, γιατί στήν παραγιομισμένη πλατεία τοῦ ἄθλιου τούτου χωριοῦ βρίσκονταν τ' ἀσπρόρουχα τῆς ἄρρωστης ἀπό τύφο οἰκογένειας καί περίμεναν τή σειρά τους γιά τή μπουγάδα.—Τό νοίκι πού πληρώνει ὁ Χ. εἶναι ἕνα σελίνι τήν ἑβδομάδα. Στό μοναδικό ὑπνοδωμάτιο μένουν ἕνα ἀνδρόγυνο μέ 6 παιδιά. Ἕνα σπίτι πού νοικιάζεται πρός 8 πένες (τήν ἑβδομάδα) ἔχει μῆκος 14 πόδια καί 6 ἴντσες καί πλάτος 7 πόδια, τό ὕψος τῆς κουζίνας εἶναι 6 πόδια. Τό ὑπνοδωμάτιο δέν ἔχει οὔτε παράθυρο, οὔτε τζάκι, οὔτε πόρτα, οὔτε ἄνοιγμα, ἐκτός ἀπό ἕνα πού βλέπει πρός τήν εἴσοδο, δέν ἔχει οὔτε κῆπο. Ἐδῶ ἔμενε ὥς τελευταῖα ἕνας ἄνδρας μέ τά δυό μεγάλα κορίτσια του καί μ' ἕνα ἀνήλικο γιό. Ὁ πατέρας καί ὁ γιός κοιμοῦνταν στό κρεβάτι, τά κορίτσια κοιμοῦνταν στήν εἴσοδο. Καί οἱ δυό κόρες εἶχαν ἀπό ἕνα παιδί, ὅσο ἡ οἰκογένεια ἔμενε ἐδῶ, ἡ μιά ὅμως εἶχε πάει στό σπίτι δουλιᾶς γιά νά ξεγεννήσει καί ξαναγύρισε μετά σπίτι

3. *Μπούκινγκχαμσηρ.*

30 σπίτια—σέ μιά ἔκταση 1000 ἄκρ—κατοικοῦνται ἐδῶ ἀπό 130—140 ἄτομα. Ἡ ἐνορία τοῦ Μπράντενχαμ ἔχει ἔκταση 1000 ἄκρ. Τό 1851 εἶχε 36 σπίτια καί πληθυσμό 84 ἄνδρες καί 54 γυναῖκες. Αὐτή ἡ ἀριθμητική ἀνισότητα τῶν φύλων θεραπεύτηκε τό 1861 ὅταν ὑπῆρχαν ἐδῶ 98 ἄνδρες καί 87 γυναῖκες. Ἡ αὔξηση πού σημειώθηκε μέσα σέ 10 χρόνια ἦταν 14 ἄνδρες καί 33 γυναῖκες. Στό μεταξύ ὁ ἀριθμός τῶν σπιτιῶν ἔχει μειωθεῖ κατά 1.

Οὐίνσλω: Μεγάλο μέρος εἶναι καινουργιοχτισμένο σέ ρυθμό καλό. Ἡ ζήτηση σπιτιῶν φαίνεται νἆναι μεγάλη, γιατί πολύ ἄθλια σπίτια νοικιάζονται πρός 1 σελίνι ὥς 1 σελίνι καί 3 πένες τήν ἑβδομάδα.

Οὐώτερ Ἤτον: Ἐδῶ οἱ ἰδιοχτῆτες κατεδάφισαν κάπου 20% τῶν σπιτιῶν πού ὑπῆρχαν, κι αὐτό τή στιγμή πού ὁ πληθυσμός αὐξάνει. Ἕνας φτωχός ἐργάτης, πού ἦταν ὑποχρεωμένος νά περπατάει κάπου 4 μίλια γιά νά πηγαίνει στή δουλιά του, στήν ἐρώτηση ἄν μποροῦσε νά βρεῖ ἕνα πιό κοντινό σπίτι ἀπάντησε: «Ὄχι, ἀποφεύγουν σάν τό διάβολο νά μπάσουν στό σπίτι ἕναν ἄνθρωπο μέ τόση μεγάλη οἰκογένεια».

Τίνκερς Ἔντ, κοντά στό Οὐίνσλω: 4 ἐνήλικοι καί 4 παιδιά μένουν σ' ἕνα ὑπνοδωμάτιο μήκους 11 πόδια καί πλάτους 9 πόδια, τό πιό ψηλό σημεῖο τοῦ δωματίου εἶναι 6 πόδια καί 5 ἴντσες. Ἕνα ἄλλο δωμάτιο, πού οἱ διαστάσεις του ἦταν 11 πόδια καί 3 ἴντσες μῆκος, 9 πόδια πλάτος καί 5 πόδια καί 10 ἴντσες ὕψος, στέγαζε 6 πρόσωπα. Κάθε μιά ἀπ' αὐτές τίς οἰκογένειες εἶχε λιγότερο χῶρο ἀπό τό χῶρο πού ἀναλογεῖ σ' ἕναν καταδικασμένο σέ κάτεργα. Κανένα σπίτι δέν εἶχε περισσότερα ἀπό ἕνα ὑπνοδωμάτιο, κανένα δέν εἶχε δεύτερη πόρτα καί πολύ σπάνια εἶχε νερό. Τό βδομαδιάτικο νοίκι κυμαινόταν ἀπό 1 σελίνι καί 4 πένες ὥς 2 σελίνια. Σέ 16 ἀπό τά σπίτια πού ἐξετάσαμε ὑπῆρχε μονάχα ἕνας ἄνδρας πού κέρδιζε 10 σελίνια τήν ἑβδομάδα. Τό ἀπόθεμα ἀέρα πού ἀναλογεῖ κατ' ἄτομο στήν πιό πάνω περίπτωση ἀντιστοιχεῖ μέ τόν ἀέρα πού θά εἶχε τό ἄτομο στή διάθεσή του, ἄν τή νύχτα κλεινόταν μέσα σ' ἕνα κουτί πού ἡ κάθε μιά ἀπό τίς τρεῖς διαστάσεις του θἆταν 4 πόδια. Εἶναι ὅμως ἀλήθεια πώς οἱ παλιές καλύβες εἶναι γεμάτες χαραμάδες κι ἔτσι ἀερίζονται.

4. *Καίμπριτζσηρ.*

Γκέμπλινγκαιη: Ἀνήκει σέ διάφορους ἰδιοχτῆτες. Ἔχει τά πιό ἀπαίσια χαμόσπιτα πού μπορεῖ νά βρεῖ κανείς. Πολλοί ἀσχολοῦνται μέ τή χορτοπλεχτική. Θανάσιμη ἀτονία καί ἀπελπιστική ὑποταγή στή βρωμιά, νά τί κυριαρχεῖ στό Γκέμπλινγκαιη. Ἡ ἐγκατάλειψη πού παρατηρεῖται στό κέντρο του καταντᾶ μαρτύριο στή βορεινή καί νότια ἄκρη, ὅπου τά σπίτια σαπίζουν καί γκρεμίζονται κομμάτι-κομμάτι. Οἱ ἀπόντες λόρδοι γαιοχτήμονες κάνουν ἄγρια ἀφαίμαξη αὐτῆς

τῆς φτωχῆς φωλιᾶς. Τά νοίκια εἶναι πολύ μεγάλα· 8 ὥς 9 ἄτομα στριμωγμένα σ' ἕνα ὑπνοδωμάτιο γιά ἕνα ἄτομο, σέ δυό περιπτώσεις σέ ἕνα μικρό ὑπνοδωμάτιο κοιμοῦνται 6 ἐνήλικοι μέ 1—2 παιδιά.

5. *Έσσεξ.*

Στήν κομητεία αὐτή σέ πολλές ἐνορίες συμβαδίζει ἡ μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κατοίκων μέ τή μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν σπιτιῶν. Ὡστόσο, σέ ὄχι λιγότερες ἀπό 22 ἐνορίες ἡ κατεδάφιση τῶν σπιτιῶν δέν ἀνάκοψε τήν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ, ἤ δέν εἶχε σάν ἀποτέλεσμα τήν ἐκδίωξή του, πού παντοῦ συντελεῖται μέ τό ὄνομα: «μετανάστευση στίς πόλεις». Στό Φίνγκρινγκχο, μιά ἐνορία μέ 3443 ἄκρ, τό 1851 ὑπῆρχαν 145 σπίτια, τό 1861 μονάχα 110, ὁ λαός ὅμως δέν ἤθελε νά φύγει καί τά κατάφερε ν' αὐξάνει ἀκόμα καί μέ μιά τέτια μεταχείριση. Στό Ράμσντεν Κράγκς τό 1851 ὑπῆρχαν 252 κάτοικοι στεγασμένοι σέ 61 σπίτια, τό 1861 ὑπῆρχαν 262 κάτοικοι στριμωγμένοι σέ 49 σπίτια. Στό Μπάσιλντεν σέ 1827 ἄκρ τό 1851 ζοῦσαν 157 ἄτομα σέ 35 σπίτια καί στό τέλος τῆς ἴδιας δεκαετίας 180 ἄτομα σέ 27 σπίτια. Στίς ἐνορίες Φίνγκρινγκχο, Σάουθ Φάνμπριτς, Οὔιντφορντ, Μπάσιλντεν καί Ράμσντεν Κράγκς σέ 8449 ἄκρ τό 1851 ζοῦσαν 1392 ἄτομα σέ 316 σπίτια, καί τό 1861 πάνω στήν ἴδια ἔκταση ζοῦσαν 1473 ἄτομα σέ 249 σπίτια.

6. *Χέρφορντσιρ.*

Ἡ μικρή αὐτή κομητεία ἔχει ὑποφέρει περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλη κομητεία τῆς Ἀγγλίας ἀπό τό «πνεῦμα τῆς ἐκδίωξης». Στό Νέντμπυ τά παραγεμισμένα σπίτια, μέ δυό συνήθως ὑπνοδωμάτια, ἀνήκουν στό μεγαλύτερό τους μέρος στούς παχτωτές. Τά νοικιάζουν εὔκολα πρός 3 ἤ 4 λίρ. στ. τό χρόνο καί πληρώνουν 9 σελίνια βδομαδιάτικο μισθό στούς ἐργάτες τους!

7. *Χάντινγκντονσιρ.*

Τό *Χάρτφορντ* τό 1851 εἶχε 87 σπίτια, λίγο ἀργότερα κατεδαφίστηκαν 19 κατοικίες στή μικρή αὐτή ἐνορία μέ τά 1720 ἄκρ· ὁ ἀριθμός τῶν κατοίκων ἦταν: 452 τό 1831, 832 τό 1852 καί 341 τό 1861. Ἐξετάστηκαν δεκατέσσερα σπίτια μέ ἕνα ὑπνοδωμάτιο τό καθένα. Σ' ἕνα ἀπ' αὐτά μένει 1 ἀνδρόγυνο, 3 ἐνήλικοι γιοί, 1 ἐνήλικο κορίτσι καί 4 παιδιά, σύνολο 10 ἄτομα. Σ' ἕνα ἄλλο μένουν 3 ἐνήλικοι καί 6 παιδιά. Ἕνα ἀπό τά δωμάτια αὐτά, στό ὁποῖο κοιμοῦνταν 8 ἄτομα, εἶχε μάκρος 12 πόδια καί 10 ἴντσες, πλάτος 12 πόδια καί 2 ἴντσες καί ὕψος 6 πόδια καί 9 ἴντσες· κατά μέσον ὅρο, χωρίς νά ὑπολογιστοῦν οἱ προεξοχές, ἀναλογοῦσαν κάπου 130 κυβικά πόδια κατ' ἄτομο. Στά 14 ὑπνοδωμάτια ἔμεναν 34 ἐνήλικοι καί 33 παιδιά. Τά σπίτια αὐτά σπάνια ἔχουν κηπάκι, πολλοί ὅμως ἀπό τούς

ἐνοίκους μποροῦν νά νοικιάσουν μικρές λουρίδες γῆς πρός 10 ὥς 12 σελίνια τό ρούντ ($^1/_4$ τοῦ ἄκρ). Οἱ λουρίδες αὐτές βρίσκονται μακριά ἀπό τά σπίτια, πού εἶναι χωρίς ἀποχωρητήριο. Ἡ οἰκογένεια εἶναι ὑποχρεωμένη ἤ νά πηγαίνει στή λουρίδα της γιά νά ἐναποθέτει τά περιττώματά της ἤ, ὅπως τό λένε ἐδῶ μέ τό συμπάθειο, νά γεμίζει μέ τά περιττώματά της τό συρτάρι τῆς ντουλάπας της. Ὅταν γεμίζει τό συρτάρι τό βγάζουν καί τό ἀδειάζουν ἐκεῖ πού χρειάζεται τό περιεχόμενό του. Στήν Ἰαπωνία ὁ κύκλος τῶν φυσιολογικῶν αὐτῶν ἀναγκῶν τῆς ζωῆς διαγράφει τήν πορεία του μέ μεγαλύτερη καθαριότητα.

8. *Λίνκολνσιρ.*

Λάνγκτοφτ: Ἐδῶ, στό σπίτι τοῦ Ράιτ, μένει ἕνας ἄνδρας μέ τή γυναίκα του, τή μητέρα της καί 5 παιδιά. Τό σπίτι ἔχει μιά κουζίνα, ἕνα πλυντήριο καί ἕνα ὑπνοδωμάτιο πάνω ἀπό τήν κουζίνα. Ἡ κουζίνα καί τό ὑπνοδωμάτιο μαζί ἔχουν μῆκος 12 πόδια καί 2 ἴντσες, πλάτος 9 πόδια καί 5 ἴντσες· ὅλο τό οἰκόπεδο ἔχει μῆκος 21 πόδια καί 2 ἴντσες καί πλάτος 9 πόδια καί 5 ἴντσες. Τό ὑπνοδωμάτιο εἶναι μιά σοφίτα, οἱ τοῖχοι του σμίγουν πρός τό ταβάνι σάν κεφάλια ζάχαρης καί ἔχει ἕνα παραθυράκι πού βλέπει πρός τήν πρόσοψη. Γιατί κάθεται ἐδῶ; Γιά τόν κῆπο; Εἶναι ἐξαιρετικά μικροσκοπικός. Γιά τό νοίκι; Εἶναι μεγάλο, 1 σελίνι καί 3 πένες τήν ἑβδομάδα. Μήπως ἐπειδή εἶναι κοντά στό μέρος πού δουλεύει; Ὄχι, ἀπέχει 6 μίλια, ἔτσι πού κάθε μέρα κάνει 12 μίλια δρόμο γιά νά πάει καί νάρθει. Κάθεται ἐδῶ, ἐπειδή ἦταν σπίτι πού νοικιαζόταν καί ἐπειδή ἤθελε νάχει ἕνα σπίτι μονάχος του, ὁπουδήποτε, σέ ὁποιαδήποτε τιμή καί σέ ὁποιαδήποτε κατάσταση. Παραθέτουμε τή στατιστική 12 σπιτιῶν τοῦ Λάνγκτοφτ μέ 12 ὑπνοδωμάτια, 38 ἐνήλικους καί 36 παιδιά:

12 σπίτια τοῦ Λάνγκτοφτ

Σπίτι	Ὑπνοδωμάτια	Ἐνήλικοι	Παιδιά	Σύνολο ἀτόμων	Σπίτι	Ὑπνοδωμάτια	Ἐνήλικοι	Παιδιά	Σύνολο ἀτόμων
Ἀρθ. 1	1	3	5	8	Ἀρθ. 7	1	3	3	6
» 2	1	4	3	7	» 8	1	3	2	5
» 3	1	4	4	8	» 9	1	2	0	2
» 4	1	5	4	9	» 10	1	2	3	5
» 5	1	2	2	4	» 11	1	3	3	6
» 6	1	5	3	8	» 12	1	2	4	6

9. *Κέντ*

Τό *Κέννινγκτον* ἦταν τό 1859 πολύ θλιβερά παραγεμισμένο, ὅταν παρουσιάστηκε ἡ διφθερίτιδα καί ὁ γιατρός τῆς ἐνορίας ἔκανε μιά ἐπίσημη ἔρευνα γιά τήν κατάσταση τῆς φτωχότερης λαϊκῆς τάξης. Ὁ γιατρός αὐτός βρῆκε πώς σέ τοῦτο τό χωριό, πού χρειάζεται πολλά

ἐργατικά χέρια, ἔχουν κατεδαφιστεῖ διάφορα σπίτια χωρίς νάχουν χτιστεῖ καινούργια. Σέ ἕνα μέρος βρίσκονταν 4 σπίτια πού τά λένε bird-cages [κλουβιά γιά πουλιά]· τό καθένα ἀπ' αὐτά εἶχε 4 δωμάτια μέ τίς παρακάτω διαστάσεις σέ πόδια καί ἴντσες:

Κουζίνα	9.5 × 8,11 × 6,6
Πλυντήριο	8,6 × 4,6 × 6,6
Ὑπνοδωμάτιο	8.5 × 5,10 × 6,3
Ὑπνοδωμάτιο	8,3 × 8,4 × 6,3

10. *Νόρθαμπτονσηρ.*

Μπρίνουωρθ, Πίκφορντ καί *Φλούρ*: Στά χωριά αὐτά 20—30 ἄνδρες χαζεύουν τό χειμώνα στούς δρόμους, ἐπειδή δέν ἔχουν δουλιά. Οἱ παχτωτές δέν καλλιεργοῦν πάντα ὅσο χρειάζεται τά σταροχώραφα καί τά χωράφια γιά κοντυλόριζα καί ὁ λόρδος γαιοχτήμονας βρῆκε πώς εἶναι πιό βολικό νά συνενώσει σέ 2 ἤ 3 κομμάτια ὅλη τή γῆ πού δίνει μέ νοίκι σέ παχτωτές. Γιαυτό ὑπάρχει ἔλλειψη δουλιᾶς. Ἐνῶ ἀπό τή μιά μεριά τοῦ χαντακιοῦ τό χωράφι ζητάει δουλιά, ἀπό τήν ἄλλη οἱ ἄνεργοι ἐργάτες τοῦ ρίχνουν ματιές γεμάτες λαχτάρα. Τσακισμένοι ἀπό τήν ὑπερβολική ἐργασία τό καλοκαίρι καί πεινασμένοι τό χειμώνα, δέν εἶναι καθόλου παράξενο ἄν στή δική τους διάλεχτο λένε: «the parson and gentlefolks seem frit to death at them»[168a]

Στό Φλούρ ὑπάρχουν παραδείγματα ἀνδρογύνων μέ 4, 5 καί 6 παιδιά, πού μένουν σ' ἕνα ὑπνοδωμάτιο ἐλάχιστων διαστάσεων, ἤ 3 ἐνήλικων μέ 5 παιδιά, ἤ ἑνός ἀνδρογύνου μέ τόν παπού καί μέ 6 παιδιά ἄρρωστα ἀπό σκαρλατίνα κλπ. Σέ 2 σπίτια μέ 2 ὑπνοδωμάτια τό καθένα μένουν 2 οἰκογένειες μέ 8 ἐνήλικα μέλη ἡ μιά καί 9 ἡ ἄλλη.

11. *Οὐίλτσηρ.*

Στράττον: Ἐπισκεφθήκαμε 31 σπίτια, τά 8 ἀπ' αὐτά εἶχαν μόνο ἀπό ἕνα ὑπνοδωμάτιο. *Πέντιλ*, πού ἀνήκει στήν ἴδια ἐνορία: Ἕνα cot (χαμόσπιτο) νοικιάστηκε πρός 1 σελίνι καί 3 πένες τήν ἑβδομάδα σέ 4 ἐνήλικους καί 4 παιδιά· ἐκτός ἀπό τά καλά ντουβάρια του δέν εἶχε τίποτα τό καλό, ἀρχίζοντας ἀπό τό πάτωμα πού εἶναι ἀπό χοντροπελεκημένη πέτρα ἴσαμε τή σκεπή πού ἀποτελεῖται ἀπό σαπισμένη καλαμιά.

12. *Οὐέρσεστερσηρ.*

Ἡ κατεδάφιση τῶν σπιτιῶν δέν εἶναι ἐδῶ τόσο μεγάλη. Καί ὅμως ἀπό τό 1851 ὥς τό 1861 οἱ ἔνοικοι κατά σπίτι αὐξήθηκαν ἀπό 4,2 σέ 4,6 ἄτομα.

[168a] «Ὁ παπάς καί ὁ εὐγενής φαίνεται πώς συνωμότησαν γιά νά τούς πεθάνουν».

Μπέντσυ: Ἔχει πολλά σπιτάκια καί κηπάκια. Μερικοί παχτωτές λένε πώς τά σπιτάκια ἀποτελοῦν «a great nuisance here, because they bring the poor» (μεγάλο κακό, γιατί φέρνουν ἐδῶ τούς φτωχούς). Σχετικά μέ τά λόγια ἑνός τζέντλεμαν: «Πῶς δέ θά καλυτερέψει ἡ θέση τῶν φτωχῶν κι ἄν ἀκόμα χτίσουμε 500 σπιτάκια, γιατί φεύγουν στή στιγμή σάν τά φραντζολάκια, πράγματι ὅσο περισσότερα χτίζουμε, τόσο περισσότερα χρειάζονται»—σύμφωνα μ' αὐτόν τά σπίτια γεννοῦν τούς κατοίκους, πού μέ τή δύναμη φυσικοῦ νόμου ἀσκοῦν πίεση πάνω «στά μέσα στέγασης»,—ὁ δρ Χάντερ παρατηρεῖ: «Μά αὐτοί οἱ φτωχοί πρέπει νάρχονται ἀπό κάπου, καί ἐπειδή στό Μπέντσυ δέν ὑπάρχει τίποτα πού νά τούς τραβᾶ ἰδιαίτερα, ὅπως λχ. ἡ φιλανθρωπία, πρέπει νά ἀπωθοῦνται ἀπό ἕνα ἀκόμα πιό ἄβολο τόπο καί νά τρέπονται ἔτσι πρός τά δῶ. Ἄν ὁ καθένας μποροῦσε νά βρεῖ ἕνα σπιτάκι κι ἕνα κομματάκι γῆ κοντά στόν τόπο τῆς δουλιᾶς του, τότε ἀσφαλῶς θά τό προτιμοῦσε ἀπό τό Μπέντσυ, ὅπου γιά μιά πιθαμή γῆ πληρώνει διπλάσια ἀπ' ὅσα πληρώνει ὁ παχτωτής γιά τή δική του».

Ἡ ἀδιάκοπη μετανάστευση πρός τίς πόλεις, ἡ ἀδιάκοπη «ὑπεραριθμοποίηση» στήν ὕπαιθρο μέ τή συγκέντρωση τῶν παχτώσεων, μέ τή μετατροπή τῶν ἀγρῶν σέ βοσκές, μέ τή χρησιμοποίηση μηχανῶν κλπ. πᾶνε χέρι-χέρι μέ τήν ἀδιάκοπη ἐκδίωξη τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ σάν ἀποτέλεσμα τῆς κατεδάφισης τῶν κατοικιῶν. Ὅσο πιό ἔρημη ἀπό ἀνθρώπους εἶναι ἡ περιφέρεια, τόσο μεγαλύτερος εἶναι ὁ «σχετικός ὑπερπληθυσμός» της, τόσο μεγαλύτερη ἡ πίεση πού ἀσκεῖ πάνω στά μέσα ἀπασχόλησης, τόσο μεγαλύτερο τό ἀπόλυτο περίσσευμα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ πάνω ἀπό τά μέσα στέγασής του, ἐπομένως τόσο μεγαλύτερος εἶναι στά χωριά ὁ τοπικός ὑπερπληθυσμός καί τό στίβαγμα τῶν ἀνθρώπων, ἔτσι πού μεγαλώνει στόν ἀνώτατο βαθμό ὁ κίνδυνος μολυσματικῶν ἀσθενειῶν. Ὁ μεγάλος συνωστισμός τῶν ἀνθρώπων σέ σκόρπια μικρά χωριά καί κεφαλοχώρια ἀντιστοιχεῖ στή βίαιη ἐρήμωση ἀπό ἀνθρώπους τῆς ἐπιφάνειας τῆς χώρας. Ἡ ἀδιάκοπη «ὑπεραριθμοποίηση» τῶν ἐργατῶν γῆς, παρά τό μειωνόμενο ἀριθμό τους καί τήν παράλληλη αὔξηση τῆς μάζας τοῦ προϊόντος τους, ἀποτελεῖ τό λίκνο τοῦ παουπερισμοῦ τους. Ὁ ἐνδεχόμενος παουπερισμός τους ἀποτελεῖ κίνητρο τῆς ἐκδίωξής τους καί τήν κύρια πηγή τῆς στεγαστικῆς τους ἀθλιότητας, πού σπάει τήν τελευταία τους ἱκανότητα ἀντίστασης καί τούς μετατρέπει σέ καθαυτό δούλους τῶν γαιοχτημόνων[169] καί τῶν παχτωτῶν, ἔτσι πού τό ἐλάχιστο

[169] «Ἡ εὐλογημένη ἀπό τό θεό (heaven-born) ἀπασχόληση τοῦ hind [ἐργάτη γῆς] δίνει ἀξιοπρέπεια ἀκόμα καί στή δική του θέση. Δέν εἶναι δοῦλος, ἀλλά στρατιώτης τῆς εἰρήνης καί δικαιοῦται νά τοῦ δοθεῖ μιά κατοικία γιά παντρεμένους, πού ὀφείλει νά τήν παραχωρεῖ ὁ γαιοχτήμονας πού ζητάει ἀπ' αὐτόν καταναγκαστική ἐργασία, ἀπαράλλαχτα ὅπως ἡ χώρα ἀπό τό στρατιώτη. Ὅπως ὁ στρατιώτης ἔτσι κι αὐτός δέν πληρώνεται τήν τιμή τῆς ἐργασίας του. Ὅπως τό φαντάρο, ἔτσι κι αὐτόν τόν στρατολογοῦν νεαρό καί ἀμαθῆ, ὅταν δέν γνωρίζει τίποτ' ἄλλο ἐκτός ἀπό τό ἐπάγγελμα καί τόν τόπο τῆς κατοικίας του. Ὁ

ὅριο τοῦ μισθοῦ παγιώνεται σάν φυσικός νόμος γι' αὐτούς. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ ὕπαιθρος, παρά τό διαρκῆ «σχετικό ὑπερπληθυσμό» της, εἶναι ταυτόχρονα καί ὑποκατοικημένη. Αὐτό φανερώνεται ὄχι μόνο τοπικά, στά σημεῖα ἐκεῖνα ὅπου ἡ διαρροή τῶν ἀνθρώπων πρός τίς πόλεις, τά ὀρυχεῖα, τίς κατασκευές σιδηροδρομικῶν γραμμῶν κλπ. συντελεῖται πολύ γρήγορα, ἀλλά φανερώνεται παντοῦ, τόσο τόν καιρό τῆς συγκομιδῆς, ὅσο καί τήν ἄνοιξη καί τό καλοκαίρι στίς πολυάριθμες ἐκεῖνες στιγμές ὅπου ἡ πολύ ἐπιμελημένη καί ἐντατική ἀγγλική γεωργία χρειάζεται πρόσθετα χέρια. Ὑπάρχουν πάντα πάρα πολλοί ἐργάτες γῆς γιά τίς μέσες, καί πάντα πολύ λίγοι ἐργάτες γῆς γιά τίς ἔκτακτες ἤ παροδικές ἀνάγκες τῆς γεωργίας[170]. Γιαυτό, στά ἐπίσημα ντοκουμέντα βρίσκουμε καταχωρημένο τό ἀντιφατικό παράπονο τῶν ἴδιων χωριῶν γιά ταυτόχρονη ἔλλειψη καί ὑπερπληθώρα ἐργασίας. Ἡ παροδική ἤ τοπική ἔλλειψη ἐργασίας δέν προκαλεῖ αὔξηση τῶν μεροκαμάτων, ἀλλά βίαιο πέρασμα τῶν γυναικῶν καί τῶν παιδιῶν στίς γεωργικές δουλιές καί μάλιστα σέ διαρκῶς μικρότερη ἡλικία. Ἀπό τή στιγμή πού ἡ ἐκμετάλλευση τῶν γυναικῶν καί τῶν παιδιῶν παίρνει μεγάλες διαστάσεις, γίνεται μέ τή σειρά της ἕνα νέο μέσο ὑπεραριθμοποίησης τῶν ἀνδρῶν ἐργατῶν γῆς καί διατήρησης τῶν μεροκαμάτων τους σέ χαμηλά ἐπίπεδα. Στήν Ἀνατολική Ἀγγλία

πρόωρος γάμος καί ἡ ἐφαρμογή τῶν διάφορων νόμων πού ρυθμίζουν τά ζητήματα τῆς ἐγκατάστασής του ἐπενεργοῦν πάνω στόν ἐργάτη γῆς, ὅπως ἐπενεργοῦν πάνω στό στρατιώτη ἡ ἐπιστράτευση καί ἡ στρατιωτική ποινική νομοθεσία» (δρ *Χάντερ*, στήν «Public Health. 7th Report 1864», London 1865, σελ. 132) Καμιά φορά κάποιος κατ' ἐξαίρεση εὐαίσθητος λόρδος γαιοχτήμονας συγκινεῖται γιά τήν ἐρήμωση πού ἔχει δημιουργήσει ὁ ἴδιος. «Εἶναι μελαγχολικό νά μένει κανείς μόνος στή γῆ του», εἶπε ὁ κόμης Λέστερ, ὅταν τόν συγχάρηκαν γιά τό χτίσιμο τοῦ πύργου του στό Χόλκχαμ: «Κοιτάζω γύρω καί δέ βλέπω ἄλλο σπίτι ἐκτός ἀπό τό δικό μου. Εἶμαι ὁ γίγας τοῦ πύργου τῶν γιγάντων κι ἔχω φάει ὅλους τούς γειτόνους μου».

[170] Παρόμοια κίνηση παρατηριέται τίς τελευταῖες δεκαετίες καί στή Γαλλία στό μέτρο πού ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή καταχτᾶ καί κεῖ τή γεωργία καί διώχνει στίς πόλεις τόν «ὑπεράριθμο» πληθυσμό τῆς ὑπαίθρου. Καί δῶ ἐπίσης πηγή τῶν «ὑπεράριθμων» εἶναι ἡ χειροτέρευση τῶν συνθηκῶν κατοικίας κλπ. Σχετικά μέ τό ἰδιόμορφο «prolétariat foncier» [προλεταριάτο τῆς γῆς], πού τό ἔχει ἐκκολάψει τό σύστημα τοῦ μικροῦ κλήρου, βλ. ἀνάμεσα στ' ἄλλα τό ἔργο τοῦ Κολέν, πού τό ἀναφέραμε πιό πάνω καί τό ἔργο τοῦ Κάρλ Μάρξ: «Ἡ 18η Μπρυμαίρ τοῦ Λουδοβίκου Βοναπάρτη», New York 1852, σελ. 56 κ. ἑ. Τό 1846 ὁ ἀστικός πληθυσμός τῆς Γαλλίας ἦταν 24,42% καί ὁ ἀγροτικός 75,58%. τό 1861 ὁ ἀστικός 28,86% καί ὁ ἀγροτικός 71,14%. Στά τελευταῖα 5 χρόνια εἶναι ἀκόμα πιό μεγάλη ἡ μείωση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ. Τό 1846 ὁ ποιητής Πιέρ Ντυπόν ἔγραφε στό ποίημά του «Ouvriers»:

«Mal vêtus, logés dans des trous.
Sous les combles, dans les décompres,
Nous vivons avec les hiboux
Et les larrons, amis des ombres».

[«Κακοντυμένοι, μένουμε σέ τρῶγλες,
Κάτω ἀπό τά κεραμίδια, στά χαλάσματα,
Ζοῦμε μαζί μέ τίς κουκουβάγιες
καί τούς κλέφτες, φίλοι τοῦ σκοταδιοῦ».]

εὐδοκιμεῖ ἕνας ὡραῖος καρπός αὐτοῦ τοῦ cercle vicieux [φαύλου κύκλου]—τό λεγόμενο Gangsystem (σύστημα ὁμάδων ἤ συνεργείων), στό ὁποῖο ἐπανέρχομαι ἐδῶ μέ λίγα λόγια[171].

Τό Gangsystem ὑπάρχει σχεδόν ἀποκλειστικά στό Λίνκολνσηρ, Χάντινγκντονσηρ, Καίμπριτζσηρ, Νόρφολκ, Σάφφολκ καί Νόττινγκχαμσηρ καί σποραδικά στίς γειτονικές κομητεῖες τοῦ Νόρθαμπτονσηρ, Μπέντφορντ καί Ρότλαντ. Ἄς πάρουμε ἐδῶ σάν παράδειγμα τό Λίνκολνσηρ. Μεγάλο μέρος αὐτῆς τῆς κομητείας εἶναι καινούργια γῆ, εἶναι παλιό ἀποξηραμένο ἕλος ἤ ἀκόμα, ὅπως ἔγινε καί σέ ἄλλες ἀνατολικές κομητεῖες πού ἀναφέραμε, ἀποτελεῖται ἀπό ἐκτάσεις πού μόλις ἀποσπάστηκαν ἀπό τή θάλασσα. Στό ζήτημα τῆς ἀποξήρανσης ἡ ἀτμομηχανή ἔχει κάνει θαύματα. Ἀπό ἕλος καί ἀμμούδα πού ἦταν βλασταίνει πάνω της μιά θάλασσα ἀπό στάρι καί ἀποδίδει τίς πιό μεγάλες γαιοπρόσοδες. Τό ἴδιο ἰσχύει γιά τίς προσχωματικές ἐκτάσεις πού κερδήθηκαν μέ τεχνικά ἔργα, λχ. στό νησί Ἄξχολμ καί στίς ἄλλες ἐνορίες στίς ὄχθες τοῦ Τρέντ. Στό μέτρο πού δημιουργοῦνταν οἱ καινούργιες φάρμες, ὄχι μόνο δέν χτίζονταν καινούργια σπίτια, μά κατεδαφίζονταν τά παλιά, ἐνῶ τούς ἐργάτες τούς προμηθεύονταν ἀπό τά ἀνοιχτά χωριά πού βρίσκονται μίλια μακριά κατά μῆκος τῶν δημοσιῶν πού ἑλίσσονται στίς πλαγιές τῶν λόφων. Σ' αὐτά μόνο ἔβρισκε παλιά ὁ πληθυσμός καταφύγιο ἀπό τίς μακρόχρονες χειμωνιάτικες πλημμύρες. Οἱ ἐργάτες πού μένουν στίς φάρμες μέ 400 ὥς 1000 ἄκρ γῆ (ἐδῶ τούς λένε «confined labourers» [«στεριωμένους ἐργάτες»]) χρησιμοποιοῦνται ἀποκλειστικά στήν ἀδιάκοπη βαριά γεωργική δουλιά πού γίνεται μέ ἄλογα. Μόλις καί μετά βίας ἀναλογεῖ κατά μέσο ὅρο ἕνα σπίτι σέ κάθε 100 ἄκρ (1 ἄκρ = 40,49 ἄρ ἤ 4,49 στρέμματα). Ἕνας παχτωτής ἑλώδους ἔκτασης [Fenland] λέει λχ. στήν ἐξεταστική ἐπιτροπή: «Ἡ φάρμα μου ἔχει πάνω ἀπό 320 ἄκρ, πού̃ναι ὅλα σταροχώραφα. Δέν ἔχει σπίτια. Ἕνας μόνον ἐργάτης μένει τώρα μαζί μου. Ἔχω τέσσερις ἐργάτες γιά τά ἄλογα, πού μένουν στά περίχωρα. Τίς ἐλαφριές δουλιές πού ἀπαιτοῦν πολλά χέρια τίς κάνουν συνεργεῖα»[172]. Τό ἔδαφος ἐδῶ ἀπαιτεῖ πολύ ἐλαφριά δουλιά, ὅπως τό βοτάνισμα, τό τσάπισμα, ὁρισμένες δουλιές λίπανσης, μάζεμα τῆς πέτρας κλπ. Τίς δουλιές αὐτές τίς κάνουν οἱ ὁμάδες ἤ τά ὀργανωμένα συνεργεῖα πού μένουν στά ἀνοιχτά χωριά.

Τό συνεργεῖο [gang] ἀποτελεῖται ἀπό 10 ὥς 40 ἤ 50 ἄτομα, καί συγκεκριμένα ἀπό γυναῖκες, νέους καί νέες (13—18 χρονῶν), μόλο πού συνήθως τ' ἀγόρια φεύγουν ὅταν κλείσουν τά 13 χρόνια, τέλος ἀπό παιδιά καί τῶν δυό φύλων (6—13 χρονῶν). Ἐπικεφαλῆς βρίσκεται ὁ gangmaster (συνεργειάρχης), πού εἶναι πάντα ἕνας συνηθισμένος ἐργάτης γῆς, συνήθως ἕνας ἀπ' αὐτούς πού τούς λένε ἀχρείους, ἔκλυ-

---

[171] Ἡ ἕκτη καί τελευταία ἔκθεση τῆς Children's Employment Commission, πού δημοσιεύτηκε στά τέλη τοῦ Μάρτη 1867, πραγματεύεται μόνο τό Gangsystem στή γεωργία.

[172] «Children's Employment Commission. 6th Report», Evidence, σελ. 37, ἀριθ. 173.—Fenland=ἑλώδης ἔκταση

τους, ἄστατους, μέθυσους, ὅμως εἶναι προικισμένος μέ κάποιο ἐπιχειρηματικό πνεῦμα καί μέ savoir faire [καπατσοσύνη]. Αὐτός στρατολογεῖ τήν ὁμάδα, πού ἐργάζεται κάτω ἀπό τίς δικές του διαταγές καί ὄχι κάτω ἀπό τίς διαταγές τοῦ παχτωτῆ. Μέ τόν παχτωτή κλείνει συμβόλαιο συνήθως γιά δουλιά μέ τό κομμάτι, καί τό εἰσόδημά του, πού κατά μέσον ὅρο δέν ξεπερνάει πολύ τίς ἀπολαυές ἑνός συνηθισμένου ἐργάτη γῆς[173], ἐξαρτιέται σχεδόν ὁλότελα ἀπό τή δεξιότητα, μέ τήν ὁποία σέ συντομότατο χρονικό διάστημα καταφέρνει νά ρευστοποιήσει ὅσο τό δυνατό περισσότερη ἐργασία ἀπό τήν ὁμάδα του. Οἱ παχτωτές ἀνακάλυψαν πώς οἱ γυναῖκες μόνο κάτω ἀπό τή διχτατορία τοῦ ἄνδρα ἐργάζονται ὅπως χρειάζεται, πώς ὅμως ὅταν οἱ γυναῖκες καί τά παιδιά καταπιαστοῦν πιά μέ τή δουλιά ξοδεύουν πραγματικά μέ τά ὅλα τους τίς σωματικές τους δυνάμεις, πράγμα πού τόξερε κιόλας ὁ Φουριέ, ἐνῶ ὁ ἐνήλικος ἄνδρας ἐργάτης εἶναι τόσο πονηρός, πού κάνει ὅσο μπορεῖ οἰκονομία στίς δυνάμεις του. Ὁ συνεργειάρχης τραβάει ἀπό τό ἕνα χτῆμα στό ἄλλο καί ἀπασχολεῖ ἔτσι τήν ὁμάδα του 6—8 μῆνες τό χρόνο. Γιαυτό ἡ δουλιά σ᾽ αὐτόν εἶναι πολύ πιό ἀποδοτική καί πιό ἀσφαλής γιά τίς ἐργατικές οἰκογένειες ἀπό τή δουλιά στό μεμονωμένο παχτωτή, πού μόνο ποῦ καί ποῦ ἀπασχολεῖ παιδιά. Τό γεγονός αὐτό στεριώνει τήν ἐπιρροή τοῦ συνεργειάρχη στ᾽ ἀνοιχτά χωριά τόσο πολύ, πού συνήθως μόνο μέ τή μεσολάβησή του βρίσκονται παιδιά γιά μίσθωση. Ἡ ἀτομική ἐκμίσθωση παιδιῶν, ἔξω ἀπό τό συνεργεῖο, ἀποτελεῖ γι᾽ αὐτόν δευτερεύουσα πηγή κέρδους.

Οἱ «σκοτεινές πλευρές» τοῦ συστήματος εἶναι ἡ ὑπερεργασία τῶν παιδιῶν καί τῶν νέων, οἱ τεράστιες πορεῖες πού κάνουν κάθε μέρα γιά τό πᾶνε κι ἔλα στά χτήματα πού ἀπέχουν 5, 6 καί κάποτε 7 μίλια, τέλος ὁ ἐκφυλισμός τῆς ὁμάδας. Μόλο πού ὁ συνεργειάρχης—πού σέ μερικά μέρη τόν λένε «the driver» (ἀγωγιάτη)—εἶναι ὁπλισμένος μέ μιά μακριά μαγκούρα, ὡστόσο τή χρησιμοποιεῖ μόνο πολύ σπάνια κι ἀποτελοῦν ἐξαίρεση τά παράπονα γιά βάναυση μεταχείριση. Εἶναι ἕνα εἶδος δημοκρατικός αὐτοκράτορας ἤ ἕνα εἶδος Rattenfänger von Hameln [ἐξολοθρευτής τῶν ποντικῶν τοῦ Χάμελν, πού, σύμφωνα μέ τήν παράδοση, τό 1284 ἀπήγαγε τά παιδιά τῆς περιοχῆς, ἐπειδή δέν τόν πλήρωσαν τό μισθό του]. Χρειάζεται λοιπόν νἆναι δημοφιλής στούς ὑπηκόους του πού τούς μαγεύει καί τούς προσελκύει μέ τά τσιγκάνικα ἤθη πού εὐδοκιμοῦν κάτω ἀπό τήν αἰγίδα του. Ἀγροίκα ἐλευθεριότητα, εὔθυμη ἀκολασία καί ἄσεμνη ξετσιπωσιά—δίνουν φτερά στήν ὁμάδα. Συνήθως ὁ συνεργειάρχης κάνει τήν πληρωμή σ᾽ ἕνα καπελιό, κι ἔπειτα, παραπατώντας καί στηριγμένος δεξιά κι ἀριστερά σέ δυό γεροδεμένες γυναῖκες, ἐπιστρέφει στό χωριό ἐπικεφαλῆς τῆς ὁμάδας, πίσω του ἀκολουθοῦν τά παιδιά καί οἱ νέοι θορυβώντας καί τραγουδώντας σατιρικά καί ἄσεμνα τραγούδια. Κατά τήν ἐπιστροφή βρίσκεται στήν ἡμερήσια διάταξη αὐτό πού ὁ Φουριέ τό ὀνομάζει «φανερογαμία». Συχνά συμβαίνει νά μένουν ἔγκυα κορίτσια 13 καί 14 χρονῶν ἀπό τούς συνομήλικους συντρόφους τους. Τά ἀνοιχτά χωριά πού προσφέρουν τό ἔμψυχο ὑλικό τῶν συνεργείων μετατρέπονται σέ Σόδομα καί Γόμορα[174] καί ἔχουν διπλάσια νόθα παιδιά ἀπ᾽ ὅλο τό ὑπόλοιπο βασίλειο. Ἐξιστορίσαμε πιό πάνω ποιά εἶναι τά κατορθώματα στό ζήτημα τῆς ἠθικῆς τῶν κοριτσιῶν πού διαπαιδαγωγήθηκαν σ᾽ αὐτό τό σχολειό, ὅταν ἀργότερα παντρευτοῦν. Τά παιδιά τους, ἐφόσον δέν τά ἐξολοθρεύει τό ὄπιο, εἶναι ἀπό γεννησιμιοῦ τους ὑποψήφιοι γιά τό συνεργεῖο.

Τό συνεργεῖο [gang] στήν κλασική του μορφή, ὅπως τό περιγράψαμε πρίν ἀπό λίγο, ὀνομάζεται δημόσιο, κοινό ἤ πλανόδιο συνεργεῖο (public, common or tramping gang). Γιατί ὑπάρχουν καί ἰδιωτικά συνεργεῖα (private gangs). Ἡ σύνθεσή τους εἶναι ὅπως τοῦ κοινοῦ συνεργείου, ἔχουν ὅμως λιγότερα μέλη κι ἐργάζονται κάτω ἀπό τίς διαταγές ὄχι τοῦ συνεργειάρχη, ἀλλά ἑνός γέρου ὑπηρέτη χτήματος, πού ὁ παχτωτής δέν ξέρει πῶς νά τόν χρησιμοποιήσει ἀλλιῶς. Ἐδῶ ἐξαφανίζεται τό τσιγκάνικο χιοῦμορ, ὅμως, σύμφωνα μ᾽ ὅλες τίς μαρτυρίες, χειροτερεύουν ἡ πληρωμή καί ἡ μεταχείριση τῶν παιδιῶν.

Εἶναι φανερό πώς τό σύστημα τοῦ συνεργείου, πού τά τελευταῖα χρόνια ὁλοένα διαδίδεται[175], δέν ὑπάρχει γιά χατήρι τοῦ συνεργειάρχη. Ὑπάρχει γιά νά πλουταίνουν οἱ μεγάλοι παχτωτές[176] ἤ οἱ γαιοχτήμονες[177].

Γιά τόν παχτωτή δέν ὑπάρχει πιό ἔξυπνη μέθοδος γιά νά κρατάει τό ἐργατικό προσωπικό του πολύ κάτω ἀπό τό κανονικό ἐπίπεδο καί ὡστόσο νάχει πάντα στή διάθεσή του γιά κάθε ἔκτακτη ἐργασία τά πρόσθετα χέρια πού χρειάζεται, γιά νά βγάζει περισσότερη δουλιά μέ ὅσο τό δυνατό λιγότερο χρῆμα[178] καί νά κάνει «ὑπεράριθμο» τόν ἐνήλικο ἄνδρα ἐργάτη. Ἀπ᾽ ὅσα ἐκθέσαμε προηγούμενα καταλαβαίνουμε πῶς εἶναι δυνατό ἀπό τή μιά μεριά νά παραδέχονται τήν ὕπαρξη

---

[173] Μεμονωμένοι συνεργειάρχες κατόρθωσαν ὡστόσο νά ἐξελιχθοῦν σέ παχτωτές μέ 500 ἄκρ ἤ σέ ἰδιοχτῆτες ὁλόκληρων σειρῶν ἀπό σπίτια.

[174] Τά μισά κορίτσια τοῦ Λιούντφορντ τά κατάστρεψε τό συνεργεῖο [gang] (στό ἴδιο, παράρτημα, σελ. 6, ἀριθ. 32).

[175] «Τό σύστημα ἔχει διαδοθεῖ πολύ τά τελευταῖα χρόνια. Σέ μερικά μέρη μόλις τελευταῖα ἔχει εἰσαχθεῖ, σέ ἄλλα, ὅπου εἶναι παλιότερο, ἐντάσσονται στό συνεργεῖο διαρκῶς περισσότερα καί μικρότερα παιδιά» (στό ἴδιο, σελ. 79, ἀριθ. 174).

[176] «Οἱ μικροπαχτωτές δέ χρησιμοποιοῦν τήν ἐργασία τῶν συνεργείων». Ἡ ἐργασία αὐτή δέν χρησιμοποιεῖται σέ φτωχή γῆ, ἀλλά σέ γῆ πού δίνει γαιοπρόσοδο ἀπό 2 λίρ. στ. ὥς 2 λίρ. στ. καί 10 σελ. κατά ἄκρ» (στό ἴδιο, σελ. 17 καί 14).

[177] Σ᾽ ἕναν ἀπ᾽ αὐτούς τούς κυρίους ἀρέσουν τόσο πολύ τά εἰσοδήματά του, πού δηλώνει ἀγαναχτισμένος στήν ἐξεταστική ἐπιτροπή πώς ὅλος ὁ θόρυβος ὀφείλεται στό ὄνομα τοῦ συστήματος. Ἄν ἀντί «gang» τό βάφτιζαν «βιομηχανο αγροτική ἕνωση αὐτοσυντήρησης νέων», τότε ὅλα θἆταν all right [ἐν τάξει].

[178] «Ἡ δουλιά τῶν συνεργείων εἶναι πιό φτηνή ἀπό κάθε ἄλλη δουλιά, αὐτός εἶναι ὁ λόγος πού χρησιμοποιεῖται»—λέει ἕνας πρώην συνεργειάρχης (στό ἴδιο, σελ. 17, ἀριθ. 14). «Τό σύστημα τῶν συνεργείων εἶναι ὁπωσδήποτε τό πιό φτηνό γιά τόν παχτωτή καί ἐπίσης ὁπωσδήποτε τό πιό καταστρεφτικό γιά τά παιδιά»—λέει ἕνας παχτωτής (στό ἴδιο, σελ. 16, ἀριθ. 3).

μιᾶς μεγαλύτερης ἤ μικρότερης ἀνεργίας τοῦ ἐργάτη γῆς, ἐνῶ ἀπό τήν ἄλλη νά δηλώνουν ταυτόχρονα πώς εἶναι «ἀναγκαῖο» τό σύστημα τοῦ συνεργείου, γιατί ὑπάρχει ἔλλειψη ἀνδρικῆς ἐργασίας καί γιατί οἱ ἄνδρες μεταναστεύουν στίς πόλεις[179]. Τά χωράφια πού τάχουν καθαρίσει ἀπό τά ζιζάνια καί τά ἀνθρώπινα ζιζάνια τοῦ Λίνκολνσηρ κλπ. ἀποτελοῦν τόν πόλο καί τόν ἀντίπολο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς[180].

---

[179] «Δέ χωράει ἀμφιβολία πώς πολλές ἀπό τίς δουλιές πού κάνουν τώρα τά παιδιά τίς κάναν προηγούμενα ἄνδρες καί γυναῖκες. Ἐκεῖ πού χρησιμοποιοῦνται γυναῖκες καί παιδιά εἶναι τώρα ἄνεργοι περισσότεροι ἄνδρες ἀπ' ὅ,τι προηγούμενα (more men are out of work)» (στό ἴδιο, σελ. 43, ἀριθ. 202). Ἀντίθετα, διαβάζουμε ἀνάμεσα στ' ἄλλα: «Τό ζήτημα τῆς ἐργασίας (labour question) σέ πολλές γεωργικές περιφέρειες, ἰδίως στίς σιτοπαραγωγικές, γίνεται τόσο σοβαρό λόγω τῆς μετανάστευσης καί τῆς εὐκολίας πού προσφέρουν οἱ σιδηρόδρομοι γιά τή μετακίνηση στίς μεγάλες πόλεις, πού ἐγώ (τό «ἐγώ» αὐτό εἶναι κάποιου πράχτορα ἑνός μεγάλου γαιοχτήμονα) θεωρῶ ἀπολύτως ἀναγκαῖες τίς ὑπηρεσίες τῶν παιδιῶν» (στό ἴδιο, σελ. 80, ἀριθ. 180). Μ' ἄλλα λόγια the labour question (τό ζήτημα τῆς ἐργασίας) στίς ἀγγλικές γεωργικές περιφέρειες, σέ διάκριση ἀπό τόν ὑπόλοιπο πολιτισμένο κόσμο, δέν εἶναι παρά the landlords' and farmers' question (τό ζήτημα τῶν γαιοχτημόνων καί τῶν παχτωτῶν): τό ζήτημα πῶς, παρά τό αὐξανόμενο φευγιό τῶν ἀγροτῶν, μπορεῖ νά διαιωνίζεται ἕνας ἐπαρκής «σχετικός ὑπερπληθυσμός» στήν ὕπαιθρο, ἐπομένως καί τό «κατώτατο ὅριο μεροκάματου» γιά τόν ἐργάτη γῆς;

[180] Ἡ «Public Health Report», πού ἀνάφερα προηγούμενα καί ὅπου ἀπ' ἀφορμή τή θνησιμότητα τῶν παιδιῶν πραγματεύεται ἀνάμεσα στ' ἄλλα καί τό σύστημα τῶν συνεργείων, ἔμεινε ἄγνωστη στόν τύπο, ἐπομένως καί στό ἀγγλικό κοινό. Ἀντίθετα, ἡ τελευταία ἔκθεση τῆς «Children's Employment Commission» πρόσφερε εὐπρόσδεχτη «ἐντυπωσιακή» τροφή γιά τόν τύπο. Ἐνῶ ὁ φιλελεύθερος τύπος ρωτοῦσε πῶς οἱ λεπτοί τζέντλεμαν καί λαίντυ καί οἱ καρπωτές εἰσοδημάτων τῆς ἐπίσημης ἐκκλησίας, ἀπό τούς ὁποίους βρίθει τό Λίνκολνσηρ, δηλ. οἱ ἄνθρωποι πού στέλνουν στούς ἀντίποδές τους δικές τους «ἀποστολές γιά τήν ἠθική καλυτέρευση τῶν ἀγρίων τῆς Ὠκεανίας», μπόρεσαν κι ἐπέτρεψαν ν' ἀναπτυχθεῖ ἕνα τέτιο σύστημα στά χτήματά τους καί μπρός στά μάτια τους, ὁ πιό καθώς πρέπει τύπος διατύπωνε ἀποκλειστικά σκέψεις σχετικά μέ τή βάναυση διαφορά τῶν κατοίκων τοῦ χωριοῦ, πού εἶναι ἱκανοί νά πουλᾶνε τά παιδιά τους σέ μιά τέτια σκλαβιά! Μέ τήν ἀναθεματισμένη κατάσταση, στήν ὁποία οἱ «πιό ντελικάτοι» καταδίκασαν τόν κάτοικο τοῦ χωριοῦ, θά ἐξηγοῦνταν ἀκόμα κι ἄν ἔτρωγε τά ἴδια του τά παιδιά. Αὐτό πού πρέπει πραγματικά νά θαυμάζει κανείς εἶναι ἡ ἀκεραιότητα τοῦ χαραχτήρα του πού διατήρησε κατά τό μεγαλύτερο μέρος ὁ κάτοικος τοῦ χωριοῦ. Οἱ ἐπίσημες ἐκθέσεις ἀποδείχνουν πώς οἱ ἴδιοι οἱ γονεῖς στίς περιοχές πού ὑπάρχει τό σύστημα τῶν συνεργείων ἀπεχθάνονται τό σύστημα αὐτό. «Στίς μαρτυρικές καταθέσεις πού μαζέψαμε ὑπάρχουν πολυάριθμες ἀποδείξεις πού δείχνουν πώς οἱ γονεῖς σέ πολλές περιπτώσεις θἆταν εὐγνώμονες ἄν ἐκδιδόταν ἕνας ἀναγκαστικός νόμος, πού νά τούς ἐπέτρεπε ν' ἀντισταθοῦν στούς πειρασμούς καί στήν πίεση, στούς ὁποίους ὑποβάλλονται συχνά. Πότε τούς πιέζει ὁ ὑπάλληλος τῆς ἐνορίας, πότε ὁ παχτωτής πού τούς ἀπασχολεῖ μέ τήν ἀπειλή πώς θ' ἀπολυθοῦν οἱ ἴδιοι ἄν δέν στείλουν τά παιδιά τους στή δουλιά ἀντί στό σχολειό... Κάθε σπατάλη χρόνου καί δύναμης, κάθε πόνος πού προκαλεῖται στόν κάτοικο τοῦ χωριοῦ καί στήν οἰκογένειά του ἀπό τήν ἐξαιρετική καί ἀνώφελη κούραση, κάθε περίπτωση πού οἱ γονεῖς ἀνάγουν τήν ἠθική καταστροφή τοῦ παιδιοῦ τους στόν ὑπερσυνωστισμό στίς κατοικίες ἤ στίς βέβηλες ἐπιδράσεις τοῦ συστήματος τῶν συνεργείων, γεννοῦν στά στήθια τῶν ἐργαζόμενων φτωχῶν εὔλογα αἰσθήματα πού δέ χρειάζεται νά τ' ἀναλύσουμε. Ἔχουν τή συναίσθηση πώς τούς προκαλοῦν μεγάλο σωματικό καί πνευματικό βάσανο οἱ συνθῆκες ἐκεῖνες, γιά τίς ὁποῖες σέ καμιά περίπτωση δέ φέρνουν οἱ ἴδιοι τήν εὐθύνη, γιά τίς ὁποῖες, ἄν ἦταν στό χέρι τους, δέ θάδιναν ποτέ τή συγκατάθεσή τους καί πού ἐνάντιά τους εἶναι ἀνίσχυροι νά παλαίψουν» (στό ἴδιο, σελ. XX, ἀριθ. 82 καί σελ. XXIII, ἀριθ. 96)

στ) Ἰρλανδία.

Κλείνοντας τό μέρος αὐτό πρέπει ἀκόμα νά μεταφερθοῦμε γιά μιά στιγμή στήν Ἰρλανδία. Καί πρῶτα-πρῶτα τά γεγονότα, γιά τά ὁποῖα πρόκειται ἐδῶ.

Ὁ πληθυσμός τῆς Ἰρλανδίας εἶχε αὐξηθεῖ τό 1841 σέ 8 222 664 κατοίκους, τό 1851 εἶχε περιοριστεῖ σέ 6 623 985, τό 1861 σέ 5 850 309 καί τό 1866 σέ $5^{1}/_{2}$ ἑκατομμύρια, δηλ. περίπου στό ἐπίπεδό του τοῦ 1801. Ἡ ἐλάττωση τοῦ πληθυσμοῦ ἄρχισε τό 1846, πού ἦταν χρόνος πείνας, ἔτσι πού μέσα σέ 20 χρόνια ἡ Ἰρλανδία ἔχασε πάνω ἀπό τά $^{5}/_{16}$ τοῦ πληθυσμοῦ της[181]. Ἡ συνολική μετανάστευση ἀπό τήν Ἰρλανδία ἀπό τό Μάη τοῦ 1851 ὥς τόν Ἰούλη τοῦ 1865 ἔφτασε τά 1 591 487 ἄτομα, ἐνῶ στήν τελευταία πενταετία 1861—1865 ξεπέρασε τό μισό ἑκατομμύριο. Ὁ ἀριθμός τῶν κατοικημένων σπιτιῶν μειώθηκε ἀπό τό 1851 ὥς τό 1861 κατά 52 990. Ἀπό τό 1851 ὥς τό 1861 ὁ ἀριθμός τῶν παχτωμένων ἀγροχτημάτων μέ 15—30 ἄκρ αὐξήθηκε κατά 61 000, ὁ ἀριθμός τῶν παχτωμένων ἀγροχτημάτων μέ πάνω ἀπό 30 ἄκρ αὐξήθηκε κατά 109 000, ἐνῶ ὁ συνολικός ἀριθμός ὅλων τῶν παχτώσεων ἐλαττώθηκε κατά 120 000, ἄρα ἔχουμε μιά ἐλάττωση πού ὀφείλεται ἀποκλειστικά στήν καταστροφή τῶν παχτώσεων μέ κάτω ἀπό 15 ἄκρ, μ' ἄλλα λόγια στή συγκεντροποίησή τους.

Φυσικά, ἡ μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κατοίκων συνοδευόταν γενικά ἀπό μιά μείωση τῆς μάζας τῶν προϊόντων. Γιά τό σκοπό μας εἶναι ἀρκετό νά δοῦμε τήν πενταετία 1861—1865, πού στή διάρκειά της μετανάστευσαν πάνω ἀπό $^{1}/_{2}$ ἑκατομμύριο καί ὁ ἀπόλυτος ἀριθμός τῶν κατοίκων ἔπεσε περισσότερο ἀπό $^{1}/_{3}$ τοῦ ἑκατομμυρίου (βλ. τόν πίνακα Α).

Πίνακας Α

Ἀριθμός ζώων

Χρόνος	Ἄλογα		Μεγάλα κερασφόρα ζῶα		
	Συνολικός ἀριθμός	Ἐλάττωση	Συνολικός ἀριθμός	Ἐλάττωση	Αὔξηση
1860	619 811		3 606 374	—	—
1861	614 232	5 579	3 471 688	134 686	—
1862	602 894	11 338	3 254 890	216 798	—
1863	579 978	22 916	3 144 231	110 659	—
1864	562 158	17 820	3 262 294	—	118 063
1865	547 867	14 291	3 493 414	—	231 120

---

[181] Πληθυσμός τῆς Ἰρλανδίας: τό 1801. 5 319 867 κάτοικοι· τό 1811: 6 084 996· τό 1821: 6 869 544· τό 1831: 7 828 347 καί τό 1841: 8 222 664.

Χρόνος	*Πρόβατα*			*Γουρούνια*		
	Συνολικός αριθμός	Ἐλάττωση	Αὔξηση	Συνολικός αριθμός	Ἐλάττωση	Αὔξηση
1860	3 542 080	—	—	1 271 072	—	—
1861	3 556 050	—	13 970	1 102 042	169 030	—
1862	3 456 132	99 918	—	1 154 324	—	52 282
1863	3 308 204	147 928	—	1 067 458	86 866	—
1864	3 366 941		58 737	1 058 480	8 978	—
1865	3 688 742	—	321 802	1 299 893	—	241 413

Ἀπό τόν πιό πάνω πίνακα βγαίνει:

Ἄλογα	*Μεγάλα κερασφόρα ζῶα*	*Πρόβατα*	*Γουρούνια*
Ἀπόλυτη ἐλάττωση	Ἀπόλυτη ἐλάττωση	Ἀπόλυτη αὔξηση	Ἀπόλυτη αὔξηση
71 944	112 960	146 662	28 821[182]

Ἄς δοῦμε τώρα τή γεωργία πού παράγει τά μέσα διατροφῆς γιά τά ζῶα καί τούς ἀνθρώπους. Στόν παρακάτω πίνακα ἔχει ὑπολογιστεῖ ἡ αὐξομείωση γιά κάθε χρόνο ξεχωριστά σέ σχέση μέ τόν ἀμέσως προηγούμενο χρόνο. Στά γεννήματα περιλαβαίνονται τό στάρι, ἡ βρώμη, τό κριθάρι, ἡ σίκαλη, τά φασόλια καί τά μπιζέλια, στά χλωρά προϊόντα ἡ πατάτα, τά γογγύλια, τά λευκά τεῦτλα, τά κοκκινογούλια, τά λάχανα, τά κίτρινα τεῦτλα, τά καρότα, ὁ βίκος κλπ.

Πίνακας Β

Αὐξομείωση τῆς ἐπιφάνειας πού καλλιεργεῖται καί πού χρησιμοποιεῖται σάν λειβάδι (ἤ σάν βοσκή) σέ ἄκρ

	Γεννήματα	Χλωρά προϊόντα		Γρασίδι καί τριφύλλι		Λινάρι		Ὅλη ἡ γῆ πού χρησιμοποιεῖται γιά τή γεωργία καί κτηνοτροφία	
Χρόνος	—	—	+	—	+	—	+	—	+
1861	15 701	36 974	—	47 969		—	19 271	81 873	—
1862	72 731	74 785	—	—	6 623	—	2 055	138 841	—
1863	144 719	19 358	—	—	7 724	—	63 922	92 431	—
1864	122 437	2 317	—		47 486	—	87 761	—	10 493
1865	72 450	—	25 241	—	68 970	50 159	—	28 218	—
1861/5	426 041	108 193	—	—	82 834	—	122 850	330 870	—

Τό 1865 στή στήλη «γρασίδι» προστέθηκαν ἄλλα 127 470 ἄκρ, κυρίως ἐπειδή περιορίστηκε ἡ στήλη: «ἀχρησιμοποίητη χέρσα γῆ καί

182 Τό ἀποτέλεσμα θά παρουσιαζόταν ἀκόμα πιό δυσμενές, ἄν ἀνατρέχαμε ἀκόμα πιό πίσω. Ἔτσι τό 1865 ὑπῆρχαν 3 688 742 πρόβατα ἐνῶ τό 1856 ὑπῆρχαν 3 694 294. Γουρούνια ὑπῆρχαν τό 1865: 1 299 893 ἐνῶ τό 1858: 1 409 883.

Πίνακας Γ

Αὐξομειώσεις τῆς καλλιεργούμενης ἐπιφάνειας, ποσότητα προϊόντος κατά ἄκρ καί συνολικό προϊόν τό 1865 σέ σύγκριση μέ τό 1864[183]

Προϊόν	Καλλιεργημένη ἔκταση σέ ἄκρ		Αὐξομειώσεις τό 1865		Προϊόν κατά ἄκρ		Αὐξομειώσεις τό 1865		Συνολικό προϊόν			
	1864	1865	+	—	1864	1865	+	—	1864	1865	Αὐξομειώσεις τό 1865 +	Αὐξομειώσεις τό 1865 —
					στατῆρες	*στατῆρες*	*στατῆρες*	*στατῆρες*	*κουάρτερ*	*κουάρτερ*	*κουάρτερ*	*κουάρτερ*
Στάρι	276 483	266 989	—	9 494	13,3	13,0	—	0,3	875 782	826 783	—	48 999
Βρώμη	1 814 886	1 745 228	—	69 658	12,1	12,3	0,2	—	7 826 332	7 659 727	—	166 605
Κριθάρι	172 700	177 102	4 402	—	15,9	14,0	—	1,0	761 909	732 017	—	29 892
Bere (εἶδος κριθ.)	8 894	10 091	1 197	—	16,4	14,8	—	1,6	15 160	13 989	—	1 171
Σίκαλη					8,5	10,4	1,9	—	12 680	18 364	5 684	—
					τόννοι	*τόννοι*	*τόννοι*	*τόννοι*	*τόννοι*	*τόννοι*	*τόννοι*	*τόννοι*
Πατάτες	1 039 724	1 068 260	26 536	—	4,1	3,6	—	0,5	4 312 388	3 865 990	—	446 398
Γογγύλια	337 355	334 212		3 143	10,3	9,9	—	0,4	3 467 659	3 301 683	—	165 976
Τεῦτλα	14 073	14 389	316	—	10,5	13,3	2,8	—	147 284	191 937	44 653	—
Λάχανο	31 821	33 622	1 801	—	9,3	10,4	1,1	—	297 375	350 252	52 877	—
Λινάρι	301 693	251 433	—	50 260	34,2*	25,2*		9,0*	64 506	39 561		24 945
Χόρτο	1 609 569	1 678 493	68 924	—	1,6	1,8	0,2		2 607 153	3 068 707	461 554	—

* Στόν τῶν 14 λιβρῶν.

183 Τά στοιχεῖα τοῦ πίνακα εἶναι παρμένα ἀπό τίς παρακάτω ἐκδόσεις: «Agricultural Statistics. Ireland. General Abstracts, Dublin, γιά τά χρόνια 1860 κ. ἑ., καί «Agricultural Statistics. Ireland. Tables showing the Estimated Average Produce etc. Dublin 1866». Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ στατιστική αὐτή εἶναι ἐπίσημη καί ὑποβάλλεται κάθε χρόνο στή βουλή.

Προσθήκη στή 2η Ἔκδοση.—Σέ σύγκριση μέ τό 1871 ἡ ἐπίσημη στατιστική παρουσιάζει γιά τό 1872 μιά μείωση τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης κατά 134 915 ἄκρ «Αὔξησε» ἡ καλλιέργεια χλωρῶν προϊόντων—γογγυλιῶν, τεύτλων κλπ. Μειώθηκε ἡ καλλιεργούμενη ἐπιφάνεια κατά 16 000 ἄκρ γιά τό στάρι, κατά 14 000 ἄκρ γιά τή βρώμη, κατά 4 000 ἄκρ γιά τό κριθάρι καί τή σίκαλη, κατά 66 632 ἄκρ γιά τήν πατάτα, κατά 34 667 ἄκρ γιά τό λινάρι καί κατά 30 000 ἄκρ μειώθηκαν οἱ ἐκτάσεις τῶν λειβαδιῶν, τοῦ τριφυλλιοῦ, τοῦ βίκου καί τῆς ἐλαιοκράμβης. Ἡ καλλιεργημένη μέ στάρι ἔκταση παρουσιάζει τήν παρακάτω φθίνουσα ἐξέλιξη τά τελευταῖα 5 χρόνια: 1868—285 000 ἄκρ, 1869—280 000 ἄκρ, 1870—259 000 ἄκρ, 1871—244 000 ἄκρ, 1872—228 000 ἄκρ. Γιά τό 1872 ἔχουμε σέ στρογγυλούς ἀριθμούς ἐλάττωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀλόγων κατά 2 600, τῶν μεγάλων κερασφόρων ζώων κατά 80 000, τῶν προβάτων κατά 68 600 καί τῶν γουρουνιῶν κατά 236 000.

ἕλη τύρφης» κατά 101 543 ἄκρ. Ἄν συγκρίνουμε τό 1865 μέ τό 1864, ἔχουμε μείωση στήν παραγωγή γεννημάτων κατά 246 667 κουάρτερ, ἀπ' τά ὁποῖα τά 48 999 κ. εἶναι στάρι, τά 166 605 κ. βρώμη, τά 29 892 κ. κριθάρι κλπ.· στήν παραγωγή πατάτας ἔχουμε μείωση κατά 446 398 τόννους, μόλο πού ἡ καλλιεργημένη μέ πατάτα ἐπιφάνεια αὐξήθηκε τό 1865 κλπ. (βλ. πίνακα Γ στή σελ. 725).

Ἀπό τήν κίνηση τοῦ πληθυσμοῦ καί τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς τῆς Ἰρλανδίας ἅς περάσουμε στήν κίνηση πού γίνεται μέσα στό βαλάντιο τῶν λόρδων γαιοχτημόνων της, τῶν μεγαλοπαχτωτῶν καί τῶν βιομήχανων κεφαλαιοκρατῶν της. Ἡ κίνηση αὐτή καθρεφτίζεται στίς αὐξομειώσεις τοῦ φόρου εἰσοδήματος. Γιά νά κατανοηθεῖ δ. πίνακας Δ πού ἀκολουθεῖ, ἄς σημειωθεῖ πώς ἡ στήλη Δ (κέρδη ἐκτός ἀπό τά κέρδη τῶν παχτωτῶν) περιλαβαίνει καί τά λεγόμενα «ἐπαγγελματικά» κέρδη, δηλ. τά εἰσοδήματα τῶν δικηγόρων, τῶν γιατρῶν κλπ., ἐνῶ οἱ στῆλες Γ καί Ε, πού δέν ἀναλύονται χωριστά, περιλαβαίνουν τίς ἀπολαβές τῶν δημόσιων ὑπαλλήλων, τῶν ἀξιωματικῶν, τῶν ἀργόμισθων τοῦ δημοσίου, τῶν πιστωτῶν τοῦ δημοσίου κλπ.

Πίνακας Δ

Τά εἰσοδήματα πού στήν Ἰρλανδία πληρώνουν φόρο εἰσοδήματος σέ λίρες στερλίνες[184]

	1860	1861	1862	1863	1864	1865
Στήλη Α. Γαιοπρόσοδος	12 893 829	13 003 554	13 398 938	13 494 091	13 470 700	13 801 616
Στήλη Β. Κέρδη παχτωτῶν	2 765 387	2 773 644	2 937 899	2 938 923	2 930 874	2 946 072
Στήλη Δ. Βιομηχανικά κλπ. κέρδη	4 891 652	4 836 203	4 858 800	4 846 497	4 546 147	4 850 199
Σύνολο ὅλων τῶν στηλῶν Α—Ε	22 962 885	22 998 394	23 597 574	23 658 631	23 236 298	23 930 340

Στή στήλη Δ ἡ μέση χρονιάτικη αὔξηση τοῦ εἰσοδήματος ἦταν στήν περίοδο 1853—1864 μόνο 0,93%, ἐνῶ τήν ἴδια περίοδο στή Μεγάλη Βρετανία ἦταν 4,58%. Ὁ πίνακας πού ἀκολουθεῖ δείχνει τήν κατανομή τῶν κερδῶν (ἐκτός ἀπό τά κέρδη τῶν παχτωτῶν) γιά τά χρόνια 1864 καί 1865:

[184] «Tenth Report of the Commissioners of Ireland Revenue», London 1866

Πίνακας Ε

Στήλη Δ. Εἰσοδήματα ἀπό κέρδη (πάνω ἀπό 60 λίρ. στ.) στήν Ἰρλανδία[185]

	1864		1865	
	Λίρ. στ.	κατανέμονται σέ ἄτομα	Λίρ. στ.	κατανέμονται σέ ἄτομα
Συνολικό χρονιάτικο εἰσόδημα . . .	4 368 610	17 467	4 669 979	18 081
Χρονιάτικο εἰσόδημα ἀπό 60 ὥς 100 λίρ. στ.	238 726	5 016	222 575	4 703
Ἀπό τό συνολικό χρονιάτικο εἰσόδημα	1 979 066	11 321	2 028 471	12 184
Ὑπόλοιπο τοῦ συνολικοῦ χρονιάτικου εἰσοδήματος	2 150 818	1 131	2 418 933	1 194
Πιό ἀναλυτικά	1 073 906	1 010	1 098 027	1 044
	1 076 912	121	1 320 906	150
	923 397	75	1 034 881	72
	646 377	26	736 448	28
	262 819	3	274 528	3

Ἡ Ἀγγλία, χώρα ἀναπτυγμένης κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς καί κατ' ἐξοχήν βιομηχανική, θά πέθαινε ἀπό αἱμορραγία, ἄν τῆς γινόταν μιά ἀφαίμαξη τοῦ λαοῦ της σάν τήν ἀφαίμαξη πού ἔγινε στήν Ἰρλανδία. Ἡ Ἰρλανδία ὅμως εἶναι σήμερα μόνο μιά γεωργική περιοχή τῆς Ἀγγλίας, χωρισμένη ἀπ' αὐτήν ἀπό ἕναν πλατύ νεροβραχίονα, περιοχή πού τῆς προμηθεύει σιτηρά, μαλλί, ζῶα καί ἔμψυχο ὑλικό γιά τή βιομηχανία καί τό στρατό.

Ἡ ἀπογύμνωση ἀπό τόν πληθυσμό ἔγινε αἰτία νά μείνει ἀκαλλιέργητη πολλή γῆ, νά ἐλαττωθεῖ κατά πολύ τό προϊόν τῆς γῆς[186] καί, παρά τήν αὔξηση τῆς ἐπιφάνειας πού χρησιμοποιεῖται γιά τή κτηνοτροφία, προκάλεσε σέ μερικούς κλάδους της ἀπόλυτη μείωση καί σέ ἄλλους πρόοδο, πού ζήτημα εἶναι ἄν ἀξίζει τόν κόπο νά σημειωθεῖ καί πού διακόπτεται ἀπό διαρκεῖς ὑποχωρήσεις. Ὡστόσο, παράλληλα μέ τήν ἀριθμητική ἐλάττωση τοῦ πληθυσμοῦ, μεγαλώνουν διαρκῶς οἱ γαιοπρόσοδες καί τά κέρδη τῶν παχτωτῶν, ἄν καί τά δεύτερα ὄχι τόσο σταθερά ὅσο οἱ πρῶτες. Ὁ λόγος εἶναι εὐκολονόητος. Ἀπό τή μιά μεριά μέ τή συγχώνευση τῶν παχτώσεων καί τή μετατροπή καλλιεργημένης ἔκτασης σέ βοσκές μετατρεπόταν σέ ὑπερπροϊόν ἕνα μεγαλύτερο μέρος τοῦ συνολικοῦ προϊόντος. Τό ὑπερπροϊόν αὔξανε, ἄν καί λιγόστευε τό συνολικό προϊόν πού τό ὑπερπροϊόν ἀποτελεῖ ἕνα μέρος του. Ἀπό τήν ἄλλη, ἡ χρηματική ἀξία αὐτοῦ τοῦ ὑπερπροϊόντος αὔξανε ἀκόμα πιό γρήγορα ἀπό τή μάζα του, ἐπειδή ὑψώνον-

[185] Τό συνολικό χρονιάτικο εἰσόδημα τῆς στήλης Δ ἀποκλίνει ἐδῶ ἀπό τόν προηγούμενο πίνακα ἐξαιτίας ὁρισμένων κρατήσεων πού ἐπιτρέπονται ἀπό τό νόμο.

[186] Ἄν μειώνεται καί σχετικά τό προϊόν κατά ἄκρ, δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε πώς ἐδῶ καί 1½ αἰώνα ἡ Ἀγγλία ἐξήγαγε ἔμμεσα τή γῆ τῆς Ἰρλανδίας χωρίς κάν νά δίνει στούς καλλιεργητές της ἔστω καί μόνο τά μέσα γιά τήν ἀναπλήρωση τῶν συστατικῶν τοῦ ἐδάφους.

ταν ἐδῶ καί 20 χρόνια, ἰδιαίτερα στά τελευταῖα 10 χρόνια, στήν ἀγγλική ἀγορά οἱ τιμές τοῦ κρέατος, τοῦ μαλλιοῦ κλπ.

Τά κομματιασμένα μέσα παραγωγῆς, πού χρησιμεύουν στόν ἴδιο τόν παραγωγό σάν μέσα ἀπασχόλησης καί ὕπαρξης καί δέν ἀξιοποιοῦνται μέ τή συνένωσή τους μέ ξένη ἐργασία, εἶναι τόσο λίγο κεφάλαιο, ὅσο εἶναι ἐμπόρευμα τό προϊόν πού τό καταναλώνει ὁ ἴδιος ὁ παραγωγός του. Ἄν καί μαζί μέ τήν ἐλάττωση τοῦ πληθυσμοῦ μειώθηκε καί ἡ μάζα τῶν μέσων παραγωγῆς πού χρησιμοποιοῦνται στή γεωργία, αὐξήθηκε ὡστόσο ἡ μάζα τοῦ κεφαλαίου πού χρησιμοποιεῖται σ᾿ αὐτήν, ἐπειδή μετατράπηκε σέ κεφάλαιο ἕνα μέρος τῶν μέσων παραγωγῆς πού πρωτήτερα ἦταν κομματιασμένα.

Τό συνολικό κεφάλαιο τῆς Ἰρλανδίας, πού ἦταν τοποθετημένο ἔξω ἀπό τή γεωργία, στή βιομηχανία καί στό ἐμπόριο, τίς τελευταῖες δυό δεκαετίες συσσωρευόταν ἀργά καί μέ διαρκεῖς μεγάλες διακυμάνσεις. Ἀντίθετα, τόσο πιό γρήγορα ἀναπτυσσόταν ἡ συγκέντρωση τῶν ἀτομικῶν του συστατικῶν. Τέλος, ὅσο μικρή κι ἄν ἦταν πάντως ἡ ἀπόλυτη αὔξησή του, εἶχε αὐξηθεῖ σχετικά, δηλ. σέ σχέση μέ τήν ἀριθμητική μείωση τοῦ πληθυσμοῦ.

Ἐδῶ λοιπόν ξετυλίγεται μπροστά στά μάτια μας καί σέ μεγάλη κλίμακα ἕνα τέτιο προτσές, πού ἡ ὀρθόδοξη πολιτική οἰκονομία δέν μποροῦσε νά εὐχηθεῖ καλύτερο γιά νά ἐπαληθεύσει τό δόγμα της, σύμφωνα μέ τό ὁποῖο ἡ ἀθλιότητα πηγάζει ἀπό τόν ἀπόλυτο ὑπερπληθυσμό καί ἡ ἰσορροπία ξαναποκατασταίνεται μέ τήν ἐλάττωση τοῦ πληθυσμοῦ. Πρόκειται γιά ἕνα πείραμα πολύ πιό σημαντικό ἀπό τήν πανούκλα τῶν μέσων τοῦ δέκατου τέταρτου αἰώνα, πού τήν ἔχουν ἐκθειάσει τόσο πολύ οἱ μαλθουσιανοί. Ἄς σημειωθεῖ ἐν παρόδῳ: ἄν ἦταν μαθητική ἀφέλεια ἡ χρησιμοποίηση μέτρων τοῦ 14ου αἰώνα στίς σχέσεις παραγωγῆς, ἑπομένως καί στίς ἀντίστοιχες πληθυσμιακές σχέσεις τοῦ 19ου αἰώνα, ἡ ἀφέλεια αὐτή παράβλεψε ἐπιπλέον πώς ἄν δῶθε ἀπό τή Μάγχη, στήν Ἀγγλία, τήν πανούκλα ἐκείνη καί τήν ἀποδεκάτιση τοῦ πληθυσμοῦ πού ἐπέφερε τήν ἀκολούθησε ἡ ἀπελευθέρωση καί ὁ πλουτισμός τῶν ἀγροτῶν, πέρα ἀπ᾿ τή Μάγχη, στή Γαλλία, τήν ἀκολούθησε κατά πόδας μεγαλύτερη ὑποδούλωση καί αὐξημένη ἀθλιότητα[186α].

Ἡ πείνα τοῦ 1846 στήν Ἰρλανδία σκότωσε τή ζωή σέ πάνω ἀπό ἕνα ἑκατομμύριο ἀνθρώπους, ἐπρόκειτο ὅμως μόνο γιά φουκαράδες. Δέν προκάλεσε οὔτε καί τήν παραμικρότερη ζημιά στόν πλοῦτο τῆς χώρας. Ἡ διαρκῶς αὐξανόμενη ἔξοδος τοῦ πληθυσμοῦ ἀπό τήν Ἰρ-

[186α] Ἐπειδή ἡ Ἰρλανδία θεωρεῖται ἡ γῆ τῆς ἐπαγγελίας τῆς «πληθυσμιακῆς ἀρχῆς», ὁ Θ. Σάντλερ, προτοῦ δημοσιεύσει τό ἔργο του γιά τόν πληθυσμό, τύπωσε τό περίφημο βιβλίο του: «Ireland, its Evils and their remedies», 2η ἔκδ., London 1829, ὅπου συγκρίνοντας τή στατιστική τῶν διάφορων ἐπαρχιῶν, καί σέ κάθε ἐπαρχία τή στατιστική τῶν διάφορων κομητειῶν, ἀποδείχνει πώς ἡ ἀθλιότητα πού ἐπικρατεῖ ἐκεῖ δέν εἶναι ἀπευθείας ἀνάλογη πρός τόν ἀριθμό τοῦ πληθυσμοῦ, ὅπως τό θέλει ὁ Μάλθους, ἀλλά ἀντιστρόφως ἀνάλογη πρός αὐτόν.

λανδία, πού ἀκολούθησε καί συνεχίζεται ἐδῶ καί εἴκοσι χρόνια, δέν ἀποδεκάτισε μαζί μέ τούς ἀνθρώπους καί τά μέσα παραγωγῆς τους, ὅπως ἔκαμε λχ. ὁ Τριακονταετής πόλεμος. Ἡ ἰρλανδική ἰδιοφυΐα ἐφεῦρε μιά τελείως καινούργια μέθοδο γιά νά ξαποστείλει ἕνα φτωχό λαό χιλιάδες μίλια μακριά ἀπό τό θέατρο τῆς δυστυχίας του. Οἱ μετανάστες πού ἐγκαταστάθηκαν στίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες στέλνουν κάθε χρόνο χρήματα στά σπίτια τους, τά ναῦλα γιά ὅσους ἀπόμειναν στήν Ἰρλανδία. Κάθε φουρνιά πού μεταναστεύει τόν ἕνα χρόνο τραβάει μιά δεύτερη φουρνιά τόν ἑπόμενο. Ἔτσι ἡ μετανάστευση, ἀντί νά στοιχίζει κάτι τῆς Ἰρλανδίας, ἀποτελεῖ ἕναν ἀπό τούς πιό προσοδοφόρους κλάδους τοῦ ἐξαγωγικοῦ της ἐμπορίου. Τέλος ἀποτελεῖ ἕνα συστηματικό προτσές πού δέν ἀνοίγει ἁπλῶς ἕνα προσωρινό κενό στή μάζα τοῦ λαοῦ, ἀλλά ἀντλεῖ ἀπ᾿ αὐτόν κάθε χρόνο περισσότερους ἀνθρώπους ἀπ᾿ ὅσους μπορεῖ ν᾿ ἀναπληρώσει ἡ αὔξησή του, ἔτσι πού χρόνο μέ τό χρόνο πέφτει ὁ ἀπόλυτος ἀριθμός τοῦ πληθυσμοῦ[186β].

Ποιές ἦταν οἱ συνέπειες γιά τούς ἐργάτες τῆς Ἰρλανδίας πού ἔμειναν στόν τόπο τους ἀπαλλαγμένοι ἀπό τόν ὑπερπληθυσμό; Οἱ συνέπειες ἦταν πώς ὁ σχετικός ὑπερπληθυσμός εἶναι σήμερα τόσο μεγάλος, ὅσος ἦταν καί πρίν ἀπό τό 1846, πώς ὁ μισθός τῆς ἐργασίας βρίσκεται τόσο χαμηλά, ὅσο καί τότε, ἐνῶ ἔχει αὐξηθεῖ ὁ μόχθος τῆς δουλιᾶς, καί πώς ἡ ἀθλιότητα στήν ὕπαιθρο σπρώχνει τά πράγματα πάλι πρός μιά καινούργια κρίση. Τά αἴτια εἶναι ἁπλά. Ἡ ἐπανάσταση στή γεωργία συμβάδισε μέ τή μετανάστευση. Ἡ παραγωγή τοῦ σχετικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ ὄχι μόνο συμβάδισε, ἀλλά καί ξεπέρασε τήν ἀπόλυτη μείωση τοῦ πληθυσμοῦ. Μιά ματιά στόν πίνακα Γ δείχνει πώς ἡ μετατροπή τῶν καλλιεργούμενων ἐκτάσεων σέ βοσκές θάχει κατ᾿ ἀνάγκην στήν Ἰρλανδία ἀκόμα ὀξύτερες συνέπειες ἀπ᾿ ὅ,τι στήν Ἀγγλία. Ἐδῶ, στήν Ἀγγλία, μαζί μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς κτηνοτροφίας αὐξάνει καί ἡ καλλιέργεια χλωρῶν προϊόντων, ἐνῶ ἐκεῖ, στήν Ἰρλανδία, ἐλαττώνεται. Τή στιγμή πού μεγάλες ἐκτάσεις πού καλλιεργοῦνταν παλαιότερα ἀφήνονται χέρσες ἤ μετατρέπονται σέ μόνιμα λειβάδια, ἕνα μεγάλο μέρος πρώην ἀχρησιμοποίητης χέρσας γῆς καί τυρφοελῶν χρησιμοποιεῖται γιά τήν ἐπέκταση τῆς κτηνοτροφίας. Οἱ μικρότεροι καί μεσαῖοι παχτωτές—σ᾿ αὐτούς συμπεριλαβαίνω ὅσους δέν καλλιεργοῦν πάνω ἀπό 100 ἄκρ—ἐξακολουθοῦν ν᾿ ἀποτελοῦν κάπου τά $^8/_{10}$ τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ[186γ]. Ὁ συναγωνισμός τῆς γεωργίας πού διεξάγεται μέ κεφαλαιοκρατικό τρόπο συνθλίβει αὐτούς τούς παχτωτές προοδευτικά πολύ περισσότερο ἀπ᾿ ὅ,τι γινόταν προηγούμενα, κι ἔτσι προμηθεύουν διαρκῶς καινούργιους ἀνθρώπους στήν τάξη τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν. Ἡ μοναδική μεγάλη βιομηχανία τῆς Ἰρλανδίας, ἡ λινουργία, χρειάζεται σχετικά λίγους ἐνήλικους ἄνδρες καί γενικά, παρά

[186β] Ἀπό τό 1851 ὥς τό 1874 μετανάστευσαν συνολικά 2 325 922 ἄτομα.

[186γ] *Ὑποσημείωση στή 2η ἔκδοση.*—Σύμφωνα μέ ἕνα πίνακα τοῦ *Μόρφυ* στό βιβλίο του «Ireland, Industrial, Political and Social», 1870 (σελ. 103), τά 94,6% τῆς γῆς ἀποτελοῦνται ἀπό παχτώσεις ἴσαμε 100 ἄκρ καί τά 5,4% ἀπό παχτώσεις μέ πάνω ἀπό 100 ἄκρ.

τήν ἐπέκτασή της ὕστερα ἀπό τό ἀκρίβαιμα τοῦ μπαμπακιοῦ στήν περίοδο 1861—1866, ἀπασχολεῖ μόνο ἕνα σχετικά ἀσήμαντο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ. Ὅπως κάθε ἄλλη βιομηχανία, παράγει κι αὐτή διαρκῶς καί μέ συνεχεῖς διακυμάνσεις στή δική της σφαίρα ἕναν σχετικό ὑπερπληθυσμό, ἀκόμα καί ὅταν αὐξάνει ἀπόλυτα ἡ ἀνθρώπινη μάζα πού ἀπορροφᾶ. Ἡ ἀθλιότητα τῶν ἀγροτῶν ἀποτελεῖ τό βάθρο γιγάντιων ἐργοστασίων πουκάμισων κλπ., πού ὁ ἐργατικός στρατός τους στό μεγαλύτερό του μέρος εἶναι διασπαρμένος στήν ὕπαιθρο χώρα. Ἐδῶ ξαναβρίσκουμε τό σύστημα τῆς δουλιᾶς στό σπίτι, πού τό περιγράψαμε πιό πάνω, πού τά μεθοδολογικά του μέσα «ὑπεραριθμοποίησης» τῶν ἐργατῶν εἶναι ἡ ὑποπληρωμή καί ἡ ὑπερβολική ἐργασία. Τέλος, μόλο πού ἡ μείωση τοῦ πληθυμοῦ δέν ἔχει ἐδῶ τόσο καταστρεπτικές συνέπειες, ὅπως σέ μιά χώρα μέ ἀναπτυγμένη κεφαλαιοκρατική παραγωγή, ὡστόσο δέν συντελεῖται χωρίς διαρκῆ ἀντίχτυπο στήν ἐσωτερική ἀγορά. Τό κενό πού δημιουργεῖ ἐδῶ ἡ μετανάστευση λιγοστεύει ὄχι μόνο τήν τοπική ζήτηση ἐργασίας, μά καί τίς εἰσπράξεις τῶν μικρομαγαζατόρων, τῶν βιοτεχνῶν καί γενικά τῶν μικροεπαγγελματιῶν. Ἔτσι ἐξηγιέται ἡ μείωση τῶν εἰσοδημάτων ἀπό 60 ὥς 100 λίρ. στ. στόν πίνακα Ε.

Στίς ἐκθέσεις τῶν ἰρλανδῶν ἐπιθεωρητῶν γιά τήν περίθαλψη τῶν φτωχῶν (1870) ὑπάρχει μιά γλαφυρή περιγραφή τῆς κατάστασης τῶν μεροκαματιάρηδων τῆς ὑπαίθρου στήν Ἰρλανδία[1865]. Σάν ὑπάλληλοι μιᾶς κυβέρνησης, πού κρατιέται μόνο μέ τίς λόγχες καί μέ τήν πότε ἀνοιχτή, πότε συγκαλυμμένη κατάσταση πολιορκίας, εἶναι ὑποχρεωμένοι νά τηροῦν ὅλες τίς ἐπιφυλάξεις τῆς γλώσσας, πού τίς περιφρονοῦν οἱ συνάδελφοί τους στήν Ἀγγλία. Κι ὡστόσο παρ' ὅλα αὐτά δέν ἐπιτρέπουν στήν κυβέρνησή τους νά βαυκαλίζεται μέ αὐταπάτες. Σύμφωνα μ' αὐτούς τό καί σήμερα ἀκόμα χαμηλό ἐπίπεδο τῶν μισθῶν στήν ὕπαιθρο ἔχει ὡστόσο ἀνεβεῖ τά τελευταῖα 20 χρόνια κατά 50—60% καί σήμερα κατά μέσον ὅρο εἶναι 6—9 σελίνια τήν ἑβδομάδα. Πίσω ὅμως ἀπ' αὐτή τή φαινομενική αὔξηση κρύβεται μιά πραγματική πτώση τῶν μισθῶν, γιατί ἡ αὔξηση αὐτή δέν ἰσοφαρίζει οὔτε κάν τήν αὔξηση τῶν τιμῶν στά πιό ἀναγκαῖα μέσα συντήρησης πού σημειώθηκε στό μεταξύ. Σάν ἀπόδειξη παραθέτουμε τά παρακάτω στοιχεῖα, παρμένα ἀπό τούς ἐπίσημους ὑπολογισμούς ἑνός ἰρλανδικοῦ workhouse [σπιτιοῦ δουλιᾶς]:

Βδομαδιάτικο μέσο κόστος συντήρησης κατά κεφαλή

Χρόνος	Τροφή	Ρουχισμός	Σύνολο
29/9/1848—29/9/1849	1 σελ. καί 3 1/4 πέν	0 σελ. καί 3 πέν.	1 σελ. καί 6 1/4 πέν.
29/9/1868—29/9/1869	2 σελ. καί 7 1/4 πέν.	0 σελ. καί 6 πέν.	3 σελ. καί 1 1/4 πέν.

1865 «Reports from the Poor Law Inspectors on the Wages of Agricultural Labourers in Ireland», Dublin 1870.—Βλ. ἐπίσης «Agricultural Labourers (Ireland). Return etc.», 8th March 1861.

Ἑπομένως, ἡ τιμή τῶν ἀναγκαίων μέσων διατροφῆς ἔχει σχεδόν διπλασιαστεῖ, ἐνῶ τοῦ ρουχισμοῦ εἶναι ἀκριβῶς διπλάσια ἀπ' ὅ,τι ἦταν πρίν εἴκοσι χρόνια.

Κι ἄν ἀκόμα παραβλέψουμε αὐτή τή δυσαναλογία, μιά ἁπλή σύγκριση τῶν ἐκφρασμένων σέ χρῆμα μισθῶν καθόλου δέ θά ὁδηγοῦσε σ' ἕνα σωστό συμπέρασμα. Πρίν ἀπό τήν πείνα τά μεροκάματα στήν ὕπαιθρο πληρώνονταν κατά τό μεγαλύτερο μέρος τους in natura [σέ εἶδος], ἐνῶ σέ χρῆμα πληρώνονταν μονάχα ἕνα πολύ μικρό μέρος τους. Σήμερα ἡ πληρωμή σέ χρῆμα εἶναι κανόνας. Ἀπ' αὐτό καί μόνο βγαίνει τό συμπέρασμα, πώς ὅποια κι ἄν εἶναι ἡ κίνηση τοῦ πραγματικοῦ μισθοῦ, ἡ ἔκφρασή του σέ χρῆμα ἔπρεπε ν' ἀνέβει. «Πρίν ἀπό τήν πείνα ὁ μεροκαματιάρης τῆς γεωργίας εἶχε ἕνα κομματάκι γῆ, ὅπου ἔσπερνε πατάτες καί συντηροῦσε γουρούνια καί πουλερικά. Σήμερα δέν εἶναι μόνο ὑποχρεωμένος ν' ἀγοράζει ὅλα τά τρόφιμά του, μά τοῦ λείπουν καί τά ἔσοδα ἀπό τήν πούληση γουρουνιῶν, πουλερικῶν καί αὐγῶν»[187]. Πράγματι, παλιότερα οἱ ἐργάτες γῆς συγχωνεύονταν μέ τούς μικροπαχτωτές καί ἀποτελοῦσαν συνήθως τήν ἀκολουθία τῶν μεσαίων καί μεγάλων παχτώσεων, ὅπου ἔβρισκαν δουλιά. Μόνο ὕστερα ἀπό τήν καταστροφή τοῦ 1846 εἶχαν ἀρχίσει ν' ἀποτελοῦν κομμάτι τῆς τάξης τῶν καθαρά μισθωτῶν ἐργατῶν, μιᾶς ἰδιαίτερης τάξης πού μονάχα χρηματικές σχέσεις τή συνδέουν μέ τ' ἀφεντικά της πού τή μισθώνουν.

Ξέρουμε κιόλας ποιές ἦταν οἱ συνθῆκες κατοικίας τους τό 1846. Ἀπό τότε χειροτέρεψαν κι ἄλλο. Ἕνα μέρος τῶν μεροκαματιάρηδων στά χωριά, πού ὡστόσο ὁ ἀριθμός τους πέφτει ἀπό μέρα σέ μέρα, κατοικοῦν ἀκόμα στά χτήματα τῶν παχτωτῶν σέ παραγεμισμένες καλύβες, πού ἡ ἀηδιαστική τους κατάσταση ξεπερνάει ὅ,τι χειρότερο μᾶς παρουσίασαν στόν τομέα αὐτό οἱ ἀγγλικές ἀγροτικές περιφέρειες. Κι αὐτό ἰσχύει παντοῦ ἐκτός ἀπό μερικά μέρη τοῦ Ὤλστερ· στό Νότο: στίς κομητεῖες Κόρκ, Λίμερικ, Κίλκενυ κλπ., στήν Ἀνατολή: στό Οὐίκλοου καί Οὐέξφορντ κλπ.· στό Κέντρο τῆς Ἰρλανδίας: στό Κίνγκς καί Κούινς Κάουντυ, στό Δουβλίνο κλπ.· στό Βορρά: στό Ντόουν, Ἄντριμ, Τάιρον κλπ.· τέλος στή Δύση: στό Σλάιγκο, Ρόσκομον, Μέγιο, Γκαίλγουαιη κλπ. «Εἶναι—ἀναφωνεῖ ἕνας ἀπό τούς ἐπιθεωρητές—εἶναι αἶσχος γιά τή θρησκεία καί τόν πολιτισμό τῆς χώρας μας». Γιά νά κάνουν στούς μεροκαματιάρηδες πιό ὑποφερτή τή στέγαση στίς τρῶγλες τους, δημεύουν συστηματικά τά συνεχόμενα κομματάκια γῆς πού τούς ἀνήκουν ἀπό ἀμνημόνευτους χρόνους. «Ἡ συναίσθηση αὐτοῦ τοῦ εἴδους τῆς προγραφῆς, πού τούς καταδίκασαν οἱ γαιοχτήμονες καί οἱ ἐπιστάτες τους, γέννησε στούς μεροκαματιάρηδες τοῦ χωριοῦ ἀνάλογα αἰσθήματα ἀντίθεσης καί μίσους ἐνάντια σέ κείνους πού τούς μεταχειρίζονται σάν μιά φυλή χωρίς δικαιώματα»[187a]

187 Στό ἴδιο, σελ. 29, 1.

187a Στό ἴδιο, σελ. 12.

Ἡ πρώτη πράξη τῆς ἐπανάστασης στή γεωργία ἦταν νά σαρώσει στήν πιό πλατιά κλίμακα καί σά νἆχε δοθεῖ τό σύνθημα ἀπ' τά πάνω τίς καλύβες πού βρίσκονταν στόν τόπο τῆς δουλιᾶς. Πολλοί ἐργάτες ἀναγκάστηκαν ἔτσι νά καταφύγουν σέ χωριά καί σέ πολιτεῖες. Ἐκεῖ τούς πετάξανε σάν σκουπίδια σέ σοφίτες, τρύπες, ὑπόγεια καί στίς τρῶγλες τῶν χειρότερων συνοικιῶν. Χιλιάδες ἰρλανδικές οἰκογένειες, πού, σύμφωνα ἀκόμα καί μέ μαρτυρίες ἐγγλέζων διαποτισμένων ἀπό ἐθνικές προκαταλήψεις, διακρίνονταν γιά τή σπάνια ἀφοσίωση στήν οἰκογενειακή τους ἑστία, γιά τήν ξέγνοιαστη εὐθυμία τους καί γιά τήν καθαρότητα τῶν οἰκογενειακῶν τους ἠθῶν, βρέθηκαν μέ μιᾶς μεταφυτεμένοι στά θερμοκήπια αὐτά τῆς διαφθορᾶς. Οἱ ἄνδρες εἶναι τώρα ὑποχρεωμένοι ν' ἀναζητοῦν ἐργασία σέ γειτονικούς παχτωτές πού τούς μισθώνουν μόνο μέ τήν ἡμέρα, δηλ. μέ τήν πιό ἐπισφαλῆ μορφή μισθοῦ· ἐπιπλέον «ἔχουν τώρα νά κάνουν μεγάλο δρόμο γιά νά πηγαίνουν στά χτήματα τῶν παχτωτῶν καί γιά νά ἐπιστρέφουν σπίτια τους συχνά βρεμένοι σάν ποντίκια καί ἐκτεθειμένοι καί σ' ἄλλες κακουχίες, πού πολλές φορές ἐπιφέρουν τήν ἐξασθένιση, τήν ἀρρώστια καί μαζί τους καί τίς στερήσεις»[187β].

«Οἱ πόλεις ἦταν ὑποχρεωμένες χρόνο μέ τό χρόνο νά δέχονται ὅσους ἐργάτες θεωροῦνταν περίσσιοι στίς γεωργικές περιφέρειες»[187γ], κι ἔπειτα ἀποροῦν ἀκόμα, γιατί «στίς πόλεις καί στά κεφαλοχώρια πλεονάζουν οἱ ἐργάτες, ἐνῶ στά χωριά ἐπικρατεῖ ἔλλειψη ἐργατῶν!»[187δ]. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πώς ἡ ἔλλειψη αὐτή γίνεται αἰσθητή μονάχα «τόν καιρό πού ἐπείγουν οἱ γεωργικές ἐργασίες, τήν ἄνοιξη καί τό φθινόπωρο, ἐνῶ τό ὑπόλοιπο διάστημα τοῦ ἔτους πολλά χέρια μένουν ἀργά»[187ε], πώς «ὕστερα ἀπό τή συγκομιδή, ἀπό τόν Ὀχτώβρη ὥς τήν ἄνοιξη, ζήτημα εἶναι ἄν ὑπάρχει γι αὐτούς κάποια δουλιά»[187στ], καί πώς ἀκόμα καί στή χρονική περίοδο πού ἔχουν δουλιά «χάνουν συχνά ὁλόκληρες ἡμέρες καί εἶναι ἐκτεθειμένοι σέ κάθε λογῆς διακοπές τῆς ἐργασίας»[187ζ].

Αὐτές οἱ συνέπειες τῆς ἐπανάστασης στή γεωργία, δηλ. τῆς μετατροπῆς τῶν καλλιεργημένων ἐκτάσεων σέ βοσκές, τῆς χρησιμοποίησης μηχανῶν, τῆς πιό αὐστηρῆς οἰκονομίας σέ ἐργασία κλπ., ὀξύνονται ἀκόμα περισσότερο ἀπό τούς ὑποδειγματικούς γαιοχτήμονες, ἀπ' ἐκείνους πού, ἀντί νά ροκανίζουν τίς γαιοπρόσοδές τους στό ἐξωτερικό, εὐαρεστοῦνται νά μένουν στά χτήματά τους στήν Ἰρλανδία. Γιά νά μή θίξουν καθόλου τό νόμο τῆς ζήτησης καί τῆς προσφορᾶς, οἱ κύριοι αὐτοί καλύπτουν «τώρα σχεδόν ὅλες τίς ἀνάγκες τους σέ ἐργασία ἀπό τούς μικροπαχτωτές τους, πού ἀναγκάζονται ἔτσι νά ξεθεώνονται στή δουλιά γιά τούς γαιοχτήμονές τους γιά ἕνα μισθό γενικά μικρότερο

[187β] Στό ἴδιο, σελ. 25.
[187γ] Στό ἴδιο, σελ. 27.
[187δ] Στό ἴδιο, σελ. 26.
[187ε] Στό ἴδιο, σελ. 1.
[187στ] Στό ἴδιο, σελ. 32.
[187ζ] Στό ἴδιο, σελ. 25.

ἀπό τό μισθό τῶν συνηθισμένων μεροκαματιάρηδων, κι αὐτό χωρίς νά παίρνουμε καθόλου ὑπόψη τίς δυσκολίες καί τίς ζημιές πού προξενοῦνται ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ μικροπαχτωτές εἶναι ὑποχρεωμένοι νά παραμελοῦν τά δικά τους χωράφια τήν κρίσιμη περίοδο τῆς σπορᾶς ἤ τῆς συγκομιδῆς»[187η].

Ἡ ἀβεβαιότητα καί ἡ ἀταξία στήν ἀπασχόληση, ἡ συχνή ἐπανάληψη καί μεγάλη διάρκεια τῶν σταματημάτων στή δουλιά, ὅλα αὐτά τά συμπτώματα ἑνός σχετικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ φιγουράρουν λοιπόν στίς ἐκθέσεις τῶν ἐπιθεωρητῶν τῆς περίθαλψης γιά τούς φτωχούς σάν ἰσάριθμα παράπονα τοῦ ἰρλανδικοῦ γεωργικοῦ προλεταριάτου. Θυμούμαστε πώς καί στό ἀγγλικό ἀγροτικό προλεταριάτο εἴχαμε δεῖ παρόμοια φαινόμενα. Ἡ διαφορά ὅμως βρίσκεται στό ὅτι στήν Ἀγγλία, χώρα βιομηχανική, οἱ ἔμψυχες ἐφεδρεῖες τῆς βιομηχανίας στρατολογοῦνται στήν ὕπαιθρο, ἐνῶ στήν Ἰρλανδία, χώρα γεωργική, οἱ ἐφεδρεῖες τῆς γεωργίας στρατολογοῦνται στίς πόλεις, τά καταφύγια αὐτά τῶν ἐκτοπισμένων ἐργατῶν γῆς. Ἐκεῖ, στήν Ἀγγλία, οἱ ὑπεράριθμοι τῆς γεωργίας μετατρέπονται σέ ἐργοστασιακούς ἐργάτες· ἐδῶ, στήν Ἰρλανδία, οἱ διωγμένοι στίς πόλεις παραμένουν ἐργάτες γῆς, ἐνῶ ταυτόχρονα ἀσκοῦν πίεση πάνω στά μεροκάματα τῶν ἐργατῶν τῆς πόλης καί ξαναστέλνονται διαρκῶς στήν ὕπαιθρο πρός ἀναζήτηση ἐργασίας.

Οἱ ἐπίσημοι εἰσηγητές συνοψίζουν μέ τά παρακάτω λόγια τήν ὑλική κατάσταση τῶν μεροκαματιάρηδων τῆς γεωργίας: «Παρά τό γεγονός ὅτι εἶναι ἐξαιρετικά λιτοδίαιτοι, ζήτημα εἶναι ἄν ὁ μισθός τους φτάνει γιά νά καλύψει τίς ἀνάγκες σέ τροφή καί κατοικία γιά τίς οἰκογένειές τους· γιά τό ντύσιμο χρειάζονται ἄλλα συμπληρωματικά ἔσοδα... Ἡ ἀτμόσφαιρα τῶν κατοικιῶν τους, σέ συνδυασμό μέ τίς ἄλλες στερήσεις, ἐκθέτει στό ἔπακρο τήν τάξη αὐτή στόν τύφο καί τή φθίση»[187θ]. Ὕστερα ἀπ' ὅλα αὐτά δέν εἶναι παράξενο πώς, σύμφωνα μέ τίς ὁμόφωνες μαρτυρίες τῶν εἰσηγητῶν, τίς γραμμές αὐτῆς τῆς τάξης τίς διαπερνάει μιά σκοτεινή δυσαρέσκεια, πώς ἡ τάξη αὐτή λαχταράει τήν ἐπιστροφή τοῦ παρελθόντος, ἀπεχθάνεται τό παρόν, ἔχει χάσει κάθε ἐλπίδα γιά τό μέλλον, «παραδίδεται στίς κακές ἐπιδράσεις τῶν δημαγωγῶν» κι ἔχει μονάχα μιά ἔμμονη ἰδέα, νά μεταναστεύσει στήν Ἀμερική. Αὐτή εἶναι ἡ χώρα τῆς ἐπαγγελίας, στήν ὁποία μετάτρεψε τήν αἰώνια πράσινη Ἰρλανδία ἡ μαλθουσιανή πανάκεια, ἡ ἀπογύμνωση ἀπό τόν πληθυσμό της!

Γιά τό τί εἴδους καλοπέραση κάνουν οἱ εἰδικευμένοι ἰρλανδοί ἐργάτες βιομηχανίας ἀρκεῖ ἕνα παράδειγμα:

«Κατά τήν πρόσφατή μου ἐπιθεώρηση τῆς Βόρειας Ἰρλανδίας —λέει ὁ ἄγγλος ἐπιθεωρητής ἐργασίας Ρόμπερτ Μπαῖκερ—μοῦ ἔκανε ἐντύπωση ἡ προσπάθεια ἑνός εἰδικευμένου ἰρλανδοῦ ἐργάτη νά ἐξασφαλίσει μέ τά πιό πενιχρά μέσα τήν ἐκπαίδευση τῶν παιδιῶν του.

[187η] Στό ἴδιο, σελ. 30.
[187θ] Στό ἴδιο, σελ. 21, 13.

Παραθέτω ἐπιλέξει τήν κατάθεσή του, ὅπως τήν ἄκουσα ἀπό τό στόμα του. Ὅτι πρόκειται γιά ἱκανό ἐργοστασιακό ἐργάτη φαίνεται ἀπό τό ὅτι τόν χρησιμοποιοῦν γιά τήν παραγωγή εἰδῶν πού προορίζονται γιά τήν ἀγορά τοῦ Μάντσεστερ.—Τζόνσον: Εἶμαι beetler [κοπανιστής λιναριοῦ] καί δουλεύω ἀπό τίς 6 τό πρωί ὥς τίς 11 τή νύχτα, ἀπό τή Δευτέρα ὥς τήν Παρασκευή· τό Σάββατο σταματᾶμε τή δουλιά στίς 6 τό βράδυ κι ἔχουμε 3 ὧρες γιά τό φαγητό καί γιά ξεκούραση. Ἔχω 5 παιδιά. Γιά τή δουλιά αὐτή παίρνω 10 σελ. καί 6 πένες τήν ἑβδομάδα· καί ἡ γυναίκα μου δουλεύει καί βγάζει 5 σελίνια τήν ἑβδομάδα. Τό μεγαλύτερο κορίτσι μας, 12 χρονῶ, φροντίζει τό σπίτι. Εἶναι ἡ μαγείρισσα καί ἡ μόνη βοηθός μας. Ἑτοιμάζει τά πιό μικρά γιά τό σχολειό. Ἡ γυναίκα μου σηκώνεται μαζί μου καί φεύγουμε τήν ἴδια ὥρα γιά τή δουλιά. Ἕνα κορίτσι πού περνάει ἔξω ἀπό τό σπίτι μας μέ ξυπνάει στίς 5½ τό πρωί. Δέν τρῶμε τίποτα προτοῦ πᾶμε στή δουλιά. Τό δωδεκάχρονο κορίτσι μας νοιάζεται ὅλη τήν ἡμέρα γιά τά μικρά. Παίρνουμε τό πρωινό μας στίς 8 καί γιά τό σκοπό αὐτό πᾶμε σπίτι. Πίνουμε τσάι μιά φορά τήν ἑβδομάδα. Τίς ἄλλες μέρες τρῶμε ἕνα κουρκούτι (stirabout) φτιαγμένο πότε ἀπό ἀλεύρι βρώμης πότε ἀπό καλαμποκίσιο ἀλεύρι, ἀνάλογα μέ τά λεφτά πού ἔχουμε. Τό χειμώνα βάζουμε λίγη ζάχαρη καί νερό στό καλαμποκάλευρο. Τό καλοκαίρι μαζεύουμε λίγες πατάτες πού τίς καλλιεργοῦμε μόνοι μας σέ μιά πιθαμή γῆς, κι ὅταν οἱ πατάτες τελειώσουν, ξαναγυρνᾶμε στό κουρκούτι. Αὐτό γίνεται μέρα μπαίνει μέρα βγαίνει ὅλο τό χρόνο συνέχεια, εἴτε Κυριακή εἶναι εἴτε καθημερινή. Τό βράδυ, ὕστερα ἀπό τή δουλιά τῆς ἡμέρας, εἶμαι πάντα πολύ κουρασμένος. Σέ ἐξαιρετικές περιπτώσεις συμβαίνει νάχουμε καμιά μπουκιά κρέας, ἀλλά κι αὐτό πολύ σπάνια. Τρία ἀπό τά παιδιά μας πᾶνε σχολειό, καί γι' αὐτό πληρώνουμε 1 πένα τήν ἑβδομάδα γιά τό κάθε παιδί. Τό νοίκι μας εἶναι 9 πένες τήν ἑβδομάδα, ἡ τύρφη καί ἡ θέρμανση μᾶς στοιχίζουν τουλάχιστον 1 σελ. καί 6 πένες τό δεκαπενθήμερο»[188]. Αὐτά εἶναι τά ἰρλανδικά μεροκάματα, αὐτή εἶναι ἡ ἰρλανδική ζωή!

Πράγματι, ἡ ἀθλιότητα τῆς Ἰρλανδίας εἶναι πάλι τό θέμα τῆς ἡμέρας στήν Ἀγγλία. Στά τέλη τοῦ 1866 καί στίς ἀρχές τοῦ 1867, ἕνας ἀπό τούς μεγιστάνες γαιοχτήμονες τῆς Ἰρλανδίας, ὁ λόρδος Ντάφεριν, καταπιάστηκε ἀπό τίς στῆλες τῶν «Τάιμς» μέ τή λύση τοῦ προβλήματος. «Wie menschlich von solch' grossem Herrn!»* [«Πόσο ἀνθρώπινο ἀπό μέρους ἑνός τόσο μεγάλου κυρίου!»]

Ἀπό τόν πίνακα Ε εἴδαμε πώς ἐνῶ τό 1864 ἀπό 4 368 610 λίρ. στ. συνολικό κέρδος 3 μόνο κυνηγοί τοῦ κέρδους τσέπωσαν τίς 262 610, ἀντίθετα τό 1865 οἱ ἴδιοι βιρτουόζοι τῆς «ἀπάρνησης» ἀπό 4 669 979 λίρ. στ. συνολικό κέρδος τσέπωσαν τίς 274 448 λίρ. στ. Τό 1864 26

[188] «Reports of Insp. of fact. for 31st October 1866, σελ. 96.

* Ἀπό τό «Φάουστ» τοῦ Γκαῖτε. Λόγια τοῦ Μεφιστοφελῆ ἀπό τόν «Πρόλογο στόν Οὐρανό». *Σημ. Μετ.*

κεφαλαιοκράτες τσέπωσαν 646 377 λιρ. στ. κέρδη καί τό 1865 28 κεφαλαιοκράτες τσέπωσαν 736 448 λίρ. στ. Τό 1864 121 κεφαλαιοκράτες τσέπωσαν 1 076 912 λίρ. στ. καί τό 1865 186 κεφαλαιοκράτες 1 320 906 λίρ. στ. Τό 1864 1131 κεφαλαιοκράτες τσέπωσαν 2 150 818 λίρ. στ., δηλ. σχεδόν τό μισό τοῦ συνολικοῦ χρονιάτικου κέρδους, καί τό 1865 1194 κεφαλαιοκράτες τσέπωσαν 2 418 933 λίρ. στ., δηλ. περισσότερο ἀπό τό μισό συνολικό χρονιάτικο κέρδος. Ὅμως ἡ μερίδα τοῦ λέοντος πού καταβροχθίζει κάθε χρόνο ἀπό τό ἐθνικό εἰσόδημα ἕνας μηδαμινός ἀριθμός μεγιστάνων τῆς γῆς στήν Ἀγγλία, στή Σκωτία καί στήν Ἰρλανδία εἶναι τόσο τερατώδης, πού ἡ ἀγγλική κρατική σοφία θεωρεῖ πρέπον νά μήν παρέχει γιά τήν κατανομή τῆς γαιοπροσόδου τό ἴδιο στατιστικό ὑλικό πού παρέχει γιά τήν κατανομή τοῦ κέρδους. Ὁ λόρδος Ντάφεριν εἶναι ἕνας ἀπ' αὐτούς τούς μεγιστάνες τῆς γῆς. Ἡ ἀντίληψη ὅτι οἱ γαιοπρόσοδες καί τά κέρδη μποροῦν κάποτε νά γίνουν «ὑπεράριθμα», ἤ ὅτι ἡ πληθώρα τους ἔχει μιά κάποια σχέση μέ τήν πληθώρα τῆς λαϊκῆς φτώχιας, εἶναι φυσικά τόσο «ἀσεβής» ὅσο καί «μή ὑγιής» (unsound) ἀντίληψη. Ὁ λόρδος αὐτός στηρίζεται στά γεγονότα. Γεγονός εἶναι πώς στό μέτρο πού ἐλαττώνεται ἀριθμητικά ὁ ἰρλανδικός λαός, στό ἴδιο μέτρο φουντώνουν οἱ ἰρλανδικές γαιοπρόσοδες, πώς ἡ ἀπογύμνωση τῆς Ἰρλανδίας ἀπό τόν πληθυσμό της «κάνει καλό» στό γαιοχτήμονα, ἑπομένως καί στή γῆ, ἑπομένως καί στό λαό πού δέν εἶναι παρά ἐξάρτημα τῆς γῆς. Ἔτσι δηλώνει πώς ἡ Ἰρλανδία ἐξακολουθεῖ ἀκόμα νά εἶναι ὑπερκατοικημένη καί πώς τό ρεῦμα τῆς μετανάστευσης κυλάει ἀκόμα πολύ ἀργά. Γιά νἆναι ἡ Ἰρλανδία πέρα γιά πέρα εὐτυχισμένη, πρέπει νά χάσει τουλάχιστο ἀκόμα ⅓ τοῦ ἑκατομμυρίου ἐργάτες. Δέν πρέπει νά νομιστεῖ πώς αὐτός ὁ τόσο ποιητικός κιόλας λόρδος εἶναι γιατρός τῆς σχολῆς τοῦ Σανγκράντο, πού κάθε φορά πού δέν ἔβρισκε καλύτερα τόν πελάτη του διέτασσε νά τοῦ γίνει ἀφαίμαξη, καί ξανά ἀφαίμαξη, ὥσπου ὁ ἄρρωστος μαζί μέ τό αἷμα του ἔχανε καί τήν ἀσθένειά του. Ὁ λόρδος Ντάφεριν ζητάει μιά καινούργια ἀφαίμαξη μόνο ⅓ τοῦ ἑκατομμυρίου, ἀντί 2 ἑκατομμύρια περίπου, γιατί χωρίς τήν ἀφαίμαξη αὐτή δέν μπορεῖ πράγματι νά ἐγκαθιδρυθεῖ στήν Ἰρλανδία τό χιλιόχρονο βασίλειο. Ἡ ἀπόδειξη εἶναι εὔκολη.

Ἀριθμός καί ἔκταση τῶν παχτώσεων στήν Ἰρλανδία τό 1864

1 Παχτώσεις κάτω ἀπό 1 ἄκρ		2 Παχτώσεις ἀπό 1 ὥς 5 ἄκρ		3 Παχτώσεις ἀπό 5 ὥς 15 ἄκρ		4 Παχτώσεις ἀπό 15 ὥς 30 ἄκρ	
Ἀριθμός	*Ἄκρ*	*Ἀριθμός*	*Ἄκρ*	*Ἀριθμός*	*Ἄκρ*	*Ἀριθμός*	*Ἄκρ*
48 653	25 394	82 037	288 916	176 368	1 836 310	136 578	3 051 343

5 Παχτώσεις ἀπό 30 ὥς 50 ἄκρ		6 Παχτώσεις ἀπό 50 ὥς 100 ἄκρ		7 Παχτώσεις μέ πάνω ἀπό 100 ἄκρ		8 Συνολική ἔκταση
Ἀριθμός	*Ἄκρ*	*Ἀριθμός*	*Ἄκρ*	*Ἀριθμός*	*Ἄκρ*	*Ἄκρ*
71 961	2 906 274	54 247	3 983 880	31 927	8 227 807	20 319 924[188a]

[188a] Ἡ συνολική ἔκταση περιλαβαίνει καί τά «τυρφοέλη καί τή χέρσα γῆ».

Ἀπό τό 1851 ὥς τό 1861 ἡ συγκεντροποίηση ἐκμηδένισε κυρίως τίς παχτώσεις τῶν τριῶν πρώτων κατηγοριῶν μέ γῆ κάτω ἀπό 1 καί ὄχι πάνω ἀπό 15 ἄκρ. Αὐτές οἱ παχτώσεις ἐξαφανίζονται ὑποχρεωτικά πρῶτες. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι 307 058 «ὑπεράριθμοι» παχτωτές, κι ἄν ὑπολογίσουμε τήν οἰκογένεια τουλάχιστον 4 ἄτομα κατά μέσον ὅρο, ἔχουμε 1 228 232 «ὑπεράριθμα» ἄτομα. Κι ἄν κάνουμε τήν ἀπίθανη ὑπόθεση πώς τό $^1/_4$ ἀπ' αὐτούς μποροῦν ν' ἀπορροφηθοῦν ξανά ὕστερα ἀπό τήν ὁλοκλήρωση τῆς ἐπανάστασης στή γεωργία, μένουν γιά μετανάστευση 921 174 ἄτομα. Ὅπως εἶναι ἀπό καιρό γνωστό στήν Ἀγγλία, τά ἀγροχτήματα τῶν κατηγοριῶν 4, 5 καί 6, μέ γῆ ἀπό 15 ὥς 100 ἄκρ, εἶναι πολύ μικρά γιά τήν κεφαλαιοκρατική σιτοπαραγωγή, ἐνῶ γιά τήν προβατοτροφία εἶναι σχεδόν μηδαμινά μεγέθη. Ἑπομένως, μέ βάση τούς πιό πάνω συλλογισμούς πρέπει νά μεταναστεύσουν 788 761 ἄτομα. Συνολικό ἄθροισμα: 1 709 532. Καί, comme l' appétit vient en mangeant (μιά πού ἡ ὄρεξη ἔρχεται τρώγοντας), τά μάτια τῶν μεγαλογαιοχτημόνων θ' ἀνακαλύψουν γρήγορα, πώς ἡ Ἰρλανδία μέ $3^1/_2$ ἑκατομμύρια κατοίκους ἐξακολουθεῖ ἀκόμα νἆναι ἐξαθλιωμένη, καί μάλιστα νἆναι ἐξαθλιωμένη, ἐπειδή εἶναι ὑπερκατοικημένη, πώς ἑπομένως ἡ ἀπογύμνωση ἀπό τόν πληθυσμό της πρέπει νά τραβήξει πολύ πιό μακριά γιά νά ἐκπληρώσει ἡ Ἰρλανδία τόν πραγματικό προορισμό της, τόν προορισμό νἆναι προβατοβοσκή καί λειβάδι γιά τήν Ἀγγλία[188β].

[188β] Στό Τρίτο Βιβλίο τούτου τοῦ ἔργου, στό μέρος πού πραγματεύομαι τή γαιοχτησία θ' ἀποδείξω πιό λεπτομερειακά πώς τήν πείνα καί τήν κατάσταση πού δημιούργησε τίς ἐκμεταλλεύτηκαν σχεδιασμένα οἱ ξεχωριστοί γαιοχτήμονες, καθώς καί ἡ ἀγγλική νομοθεσία, γιά νά ἐπιβάλουν μέ τή βία τήν ἐπανάσταση στή γεωργία καί γιά ν' ἀραιώσουν τόν πληθυσμό τῆς Ἰρλανδίας στό μέτρο πού βολεύει τούς γαιοχτήμονες. Ἐκεῖ ἐπανέρχομαι καί στήν κατάσταση τῶν μικροπαχτωτῶν καί τῶν ἐργατῶν γῆς. Παραθέτω μόνο μιά περικοπή. Ὁ Νάσσαου Οὐ. Σένιορ στό ἔργο του: «Journals, Conversations and Essays relating to Ireland», 2 τόμοι, London 1868, τόμ. II, σελ. 282, πού βγῆκε ὕστερα ἀπό τό θάνατό του, λέει ἀνάμεσα στ' ἄλλα: «Πολύ πετυχημένα λέει ὁ δρ Γκ. πώς ἔχουμε τό νόμο μας γιά τούς φτωχούς, πού εἶναι ἕνα γερό ὅπλο γιά νά χαρίσουμε τή νίκη στούς γαιοχτήμονες. Ἕνα ἄλλο ὅπλο εἶναι ἡ μετανάστευση. Κανένας φίλος τῆς Ἰρλανδίας δέν μπορεῖ νά ἐπιθυμεῖ τήν παράταση τοῦ πολέμου (ἀνάμεσα στούς λόρδους γαιοχτήμονες καί στούς κέλτες μικροπαχτωτές) κι ἀκόμα λιγότερο μπορεῖ νά ἐπιθυμεῖ νά λήξει ὁ πόλεμος αὐτός μέ τή νίκη τῶν παχτωτῶν... Ὅσο πιό γρήγορα τελειώσει αὐτός ὁ πόλεμος, ὅσο πιό γρήγορα ἡ Ἰρλανδία μετατραπεῖ σέ χώρα λειβαδιῶν (grazing country) μέ τό σχετικά μικρό πληθυσμό πού ἀπαιτεῖ μιά χώρα πού ἀποτελεῖται ἀπό βοσκές, τόσο τό καλύτερο γιά ὅλες τίς τάξεις». Οἱ ἀγγλικοί νόμοι τοῦ 1815 γιά τά σιτηρά ἐξασφάλιζαν στήν Ἰρλανδία τό μονοπώλιο τῆς ἐλεύθερης ἐξαγωγῆς σιτηρῶν στή Μεγάλη Βρετανία. Ἑπομένως εὐνοοῦσαν τεχνητά τή σιτοκαλλιέργεια. Τό 1846, ὅταν καταργήθηκαν οἱ νόμοι γιά τά σιτηρά, τό μονοπώλιο αὐτό ἐξαλείφθηκε μέ μιᾶς. Κι ἄν ἀκόμα παραβλέψουμε ὅλους τούς ἄλλους παράγοντες, καί μόνο αὐτό τό γεγονός εἶναι ἀρκετό γιά νά δώσει μιά γερή ὤθηση στή μετατροπή τῆς καλλιεργημένης ἰρλανδικῆς γῆς σέ βοσκότοπο, στή συγκέντρωση τῶν παχτωμένων ἀγροχτημάτων καί στήν ἐκτόπιση τῶν μικροαγροτῶν. Κι ἀφοῦ ἀπό τό 1815 ὥς τό 1846 ἐξύμνησαν τή γονιμότητα τῆς ἰρλανδικῆς γῆς καί διαλάλησαν πώς ἀπό τή φύση τήν ἴδια εἶναι προορισμένη γιά τή σιτοπαραγωγή, ὕστερα ἀπό τό 1846

Ὅπως κάθε καλό σ' αὐτό τόν κόσμο, ἡ προσοδοφόρα αὐτή μέθοδος ἔχει καί τήν ἀνάποδή της ὄψη. Παράλληλα μέ τή συσσώρευση τῆς γαιοπροσόδου στήν Ἰρλανδία συμβαδίζει ἡ συσσώρευση τῶν ἰρλανδῶν στήν Ἀμερική. Ὁ ἰρλανδός πού τόν ἐκτοπίζουν μέ τά πρόβατα καί τά βόδια ἐμφανίζεται σάν ὀπαδός τῆς Φένιαν* στίς ἀντίπερα ἀκτές τοῦ ὠκεανοῦ. Καί ἀντίκρυ στή γερασμένη βασίλισσα τῶν θαλασσῶν ὀρθώνεται ἀπειλητικά καί ὁλοένα ἀπειλητικότερα ἡ νεαρή γιγάντια δημοκρατία.

Acerba fata Romanos agunt
Scelusque fraternae necis**.

οἱ ἄγγλοι γεωπόνοι, οἰκονομολόγοι καί πολιτικοί ἀνακάλυψαν ξαφνικά, πώς δέν εἶναι κατάλληλη παρά μόνο γιά νά παράγει χλωρή χορτονομή! Ὁ κ. Λεόνς ντέ Λαβέρν βιάστηκε νά τό ἐπαναλάβει αὐτό στην ἀντίπερα ὄχθη τῆς Μάγχης. Πρέπει νἆναι κανείς «σοβαρός» ἄνθρωπος σάν τόν Λαβέρν γιά νά πέσει θύμα τέτιων ἀνοησιῶν.

* Φένιαν—ἕνωση ἐπαναστατῶν ἰρλανδῶν πού ἱδρύθηκε τό 1861 μέ σκοπό τήν ἀπόσπαση τῆς Ἰρλανδίας ἀπό τήν ἀγγλική κυριαρχία. Ἡ ὀργάνωση αὐτή εἶχε διαδοθεῖ καί στήν Ἀμερική. *Σημ. Μετ.*

** [Σκληρή μοίρα βασανίζει τούς ρωμαίους
καί τό ἔγκλημα τῆς ἀδελφοκτονίας (Ὁράτιος)]. *Σημ. Μετ.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΙΚΟΣΤΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΛΕΓΟΜΕΝΗ ΠΡΩΤΑΡΧΙΚΗ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗ

1. ΤΟ ΜΥΣΤΙΚΟ ΤΗΣ ΠΡΩΤΑΡΧΙΚΗΣ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ.

Εἴδαμε πῶς τό χρῆμα μετατρέπεται σέ κεφάλαιο, πῶς ἀπό τό κεφάλαιο παράγεται ὑπεραξία καί πῶς ἀπό τήν ὑπεραξία παράγεται περισσότερο κεφάλαιο. Ὡστόσο ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου προϋποθέτει τήν ὑπεραξία, ἡ ὑπεραξία τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή, κι αὐτή πάλι τήν ὕπαρξη σχετικά μεγάλων μαζῶν κεφαλαίου καί ἐργατικῆς δύναμης στά χέρια ἐμπορευματοπαραγωγῶν. Ἔτσι ὅλη αὐτή ἡ κίνηση φαίνεται νά περιστρέφεται σ' ἕνα φαῦλο κύκλο, ἀπό τόν ὁποῖο βγαίνουμε μόνο ἄν ὑποθέσουμε μιά «πρωταρχική» συσσώρευση («previous accumulation» τή λέει ὁ Ἄνταμ Σμίθ), πού προηγεῖται ἀπό τήν κεφαλαιοκρατική συσσώρευση, μιά συσσώρευση πού δέν εἶναι τό ἀποτέλεσμα τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ἀλλά ἡ ἀφετηρία του.

Ἡ πρωταρχική αὐτή συσσώρευση παίζει στήν πολιτική οἰκονομία τόν ἴδιο περίπου ρόλο πού παίζει τό προπατορικό ἁμάρτημα στή θεολογία. Ὁ Ἀδάμ δάγκασε τό μῆλο κι ἔτσι ἔπεσε τό κρίμα πάνω σ' ὅλο τό ἀνθρώπινο γένος. Γιά νά ἐξηγήσουν τήν προέλευση τῆς πρωταρχικῆς συσσώρευσης, τή διηγοῦνται σάν ἀνέκδοτο τοῦ παρελθόντος. Σέ μιά πολύ παλιά ἐποχή ὑπῆρχαν, ἀπό τή μιά μεριά, μιά ἐπίλεχτη μερίδα ἀνθρώπων ἐργατικῶν, ἔξυπνων καί προπάντων οἰκονόμων καί, ἀπό τήν ἄλλη, τεμπέλικα χαμένα κορμιά πού σπαταλοῦσαν σέ γλέντια ὅλα ὅσα εἶχαν κι ἀκόμα παραπάνω. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ μύθος τοῦ θεολογικοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος μᾶς διηγιέται πῶς ὁ ἄνθρωπος καταδικάστηκε νά τρώει τό ψωμί του μέ τόν ἱδρώτα τοῦ προσώπου του· ἀντίθετα ἡ ἱστορία τοῦ οἰκονομικοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος μᾶς αποκαλύπτει πῶς γίνεται καί ὑπάρχουν ἄνθρωποι πού δέν ἔχουν καθόλου ἀνάγκη νά τό κάνουν αὐτό. Ἐξάλλου τό ἴδιο κάνει. Ἔτσι συνέβηκε, ὥστε οἱ πρῶτοι νά συσσωρεύσουν πλοῦτο καί οἱ δεύτεροι τελικά νά μήν ἔχουν τίποτα ἄλλο νά πουλήσουν ἐκτός ἀπό τό τομάρι τους. Κι ἀπό τό προπατορικό αὐτό ἁμάρτημα χρονολογεῖται ἡ φτώχια τῆς μεγάλης μάζας, πού παρ' ὅλη τήν ἐργασία της ἐξακολουθεῖ νά μήν ἔχει τίποτα ἄλλο νά πουλήσει ἐκτός ἀπό τόν ἴδιο τόν ἑαυτό της, καί ὁ πλοῦτος τῶν λίγων, πού διαρκῶς αὐξάνει, παρ' ὅλο πού ἀπό πολύ-πολύν καιρό ἔχουν παύσει νά ἐργάζονται. Τέτια ἄνοστα παραμύθια σερβίρει ἀκόμα λχ. ὁ κ. Θιέρσος μέ ἐπίσημη σοβαρότητα γιά τήν ὑπεράσπιση τῆς **propriété** [ἰδιοχτησίας] στούς κάποτε τόσο πνευματώδεις γάλλους. Μόλις ὅμως διακυβεύεται ἡ ὑπόθεση τῆς ἰδιοχτησίας, γίνεται ἱερή ὑποχρέωση νά ὑποστηριχτεῖ ἡ ἄποψη τοῦ παιδικοῦ ἀλφαβηταρίου, σάν ἡ μόνη πού ἀνταποκρίνεται σ' ὅλες τίς ἡλικίες καί βαθμίδες ἀνάπτυξης. Ὅπως εἶναι γνωστό, στήν πραγματική ἱστορία τόν πρῶτο ρόλο τόν παίζουν ἡ κατάχτηση, ἡ ὑποδούλωση, ὁ φόνος μετά ληστείας, μέ δυό λόγια ἡ βία. Στήν ἤπια ὅμως πολιτική οἰκονομία ἐπικρατεῖ ἀπό ἀνέκαθεν τό εἰδύλλιο. Τό δίκαιο καί ἡ «ἐργασία» ἦταν ἀπό ἀνέκαθεν τά μοναδικά μέσα πλουτισμοῦ, ἐξαιρῶντας φυσικά κάθε φορά τό «φετεινό χρόνο». Στήν πραγματικότητα οἱ μέθοδες τῆς πρωταρχικῆς συσσώρευσης κάθε ἄλλο παρά εἰδυλλιακές ἦταν.

Ὅπως τά μέσα παραγωγῆς καί τά μέσα συντήρησης, ἔτσι καί τό χρῆμα καί τό ἐμπόρευμα δέν εἶναι καθόλου ἀπό μιᾶς ἐξαρχῆς κεφάλαιο. Χρειάζεται νά μετατραποῦν σέ κεφάλαιο. Ἡ μετατροπή ὅμως αὐτή μπορεῖ νά συντελεστεῖ μονάχα κάτω ἀπό ὁρισμένους ὅρους, πού συνοψίζονται στά παρακάτω: πρέπει ν' ἀντικρυστοῦν καί νάρθουν σ' ἐπαφή δυό λογιῶν, πολύ διαφορετικοί ὁ ἕνας ἀπό τόν ἄλλο, κάτοχοι ἐμπορευμάτων: ἀπό τή μιά μεριά, κάτοχοι χρήματος, μέσων παραγωγῆς καί μέσων συντήρησης, πού σκοπός τους εἶναι ν' ἀξιοποιήσουν τό ποσό ἀξίας πού κατέχουν, ἀγοράζοντας ξένη ἐργατική δύναμη· ἀπό τήν ἄλλη, ἐλεύθεροι ἐργάτες, πουλητές τῆς δικῆς τους ἐργατικῆς δύναμης κι ἑπομένως πουλητές ἐργασίας. Ἐλεύθεροι ἐργάτες μέ τή διπλή ἔννοια, μέ τήν ἔννοια πώς οὔτε αὐτοί οἱ ἴδιοι ἀνήκουν ἄμεσα στά μέσα παραγωγῆς, ὅπως οἱ δοῦλοι, οἱ δουλοπάροικοι κλπ., καί μέ τήν ἔννοια πώς οὔτε σ' αὐτούς ἀνήκουν τά μέσα παραγωγῆς, ὅπως γίνεται λχ. στούς ἀγρότες πού διαχειρίζονται μόνοι τό νοικοκυριό τους κλπ., ἀπεναντίας εἶναι ἐλεύθεροι, ἀπαλλαγμένοι ἀπ' αὐτά, τά στεροῦνται. Μέ τήν πόλωση αὐτή τῆς ἀγορᾶς ἐμπορευμάτων δημιουργοῦνται οἱ βασικοί ὅροι τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Ἡ σχέση τοῦ κεφαλαίου προϋποθέτει τό χωρισμό τῶν ἐργατῶν ἀπό τήν ἰδιοχτησία τῶν ὅρων πραγματοποίησης τῆς ἐργασίας. Ἀπό τή στιγμή πού ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή στέκει πιά στά δικά της τά πόδια, δέ διατηρεῖ μόνο αὐτό τό χωρισμό, μά καί τόν αναπαράγει σέ ὁλοένα αὐξανόμενη κλίμακα. Ἑπομένως, τό προτσές πού δημιουργεῖ τή σχέση τοῦ κεφαλαίου δέν μπορεῖ νά εἶναι ἄλλο ἀπό τό προτσές χωρισμοῦ τοῦ ἐργάτη ἀπό τήν ἰδιοχτησία στούς ὅρους τῆς ἐργασίας του, ἕνα προτσές πού, ἀπό τή μιά μεριά, μετατρέπει σέ κεφάλαιο τά μέσα συντήρησης καί παραγωγῆς τῆς κοινωνίας, καί, ἀπό τήν ἄλλη, τούς ἄμεσους παραγωγούς σέ μισθωτούς ἐργάτες. Ἑπομένως, ἡ λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση δέν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρά τό ἱστορικό προτσές χωρισμοῦ τοῦ παραγωγοῦ ἀπό τά μέσα παραγωγῆς. Ἐμφανίζεται σάν «πρωταρχικό», γιατί ἀποτελεῖ τήν προϊστορία τοῦ κεφαλαίου καί τοῦ ἀντίστοιχοῦ του τρόπου παραγωγῆς.

Ἡ οἰκονομική διάρθρωση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας πρόκυ-

ψε ἀπό τήν οἰκονομική διάρθρωση τῆς φεουδαρχικῆς κοινωνίας. Ἡ διάλυση τῆς δεύτερης ἔχει ἀπελευθερώσει τά στοιχεῖα τῆς πρώτης.

Ὁ ἄμεσος παραγωγός, ὁ ἐργάτης, ἀπόχτησε τή δυνατότητα νά διαθέτει τό ἄτομό του μονάχα ἀφοῦ εἶχε παύσει νἄναι δεμένος μέ τή γῆ καί νά εἶναι δουλοπάροικος ἤ ὑποτελής σ' ἕνα ἄλλο πρόσωπο. Γιά νά γίνει ἐλεύθερος πουλητής ἐργατικῆς δύναμης πού μεταφέρει τό ἐμπόρευμά του παντοῦ ὅπου βρίσκει ἀγοραστές, ἔπρεπε ἀκόμα νάχει ξεφύγει ἀπό τήν κυριαρχία τῶν συντεχνιῶν, τῶν κανονισμῶν τους σχετικά μέ τούς μαθητευόμενους καί τούς καλφάδες καί ἀπό τίς ἄλλες περιοριστικές διατάξεις σχετικά μέ τήν ἐργασία. Ἔτσι ἡ ἱστορική κίνηση πού μετατρέπει τούς παραγωγούς σέ μισθωτούς ἐργάτες ἐμφανίζεται ἀπό τή μιά σάν ἀπελευθέρωσή τους ἀπό τίς φεουδαρχικές ὑποχρεώσεις καί ἀπό τό συντεχνιακό ἐξαναγκασμό· καί γιά τούς ἀστούς ἱστοριογράφους μας ὑπάρχει μονάχα αὐτή ἡ πλευρά. Ἀπό τήν ἄλλη ὅμως αὐτοί οἱ νεοαπελευθερωμένοι γίνονται πουλητές τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ τους μόνον ἀφοῦ τούς ἔχουν πρῶτα ληστέψει ὅλα τά μέσα τους παραγωγῆς καί τούς ἔχουν ἀποστερήσει ὅλες τίς ἐγγυήσεις γιά τήν ὕπαρξή τους, πού τούς παραχωροῦσαν οἱ παλιοί φεουδαρχικοί θεσμοί. Καί ἡ ἱστορία αὐτῆς τῆς ἀπαλλοτρίωσής τους εἶναι γραμμένη στά χρονικά τῆς ἀνθρωπότητας μέ γράμματα ἀπό αἷμα καί φωτιά.

Οἱ βιομήχανοι κεφαλαιοκράτες, αὐτοί οἱ νέοι κυρίαρχοι, ἦταν μέ τή σειρά τους ὑποχρεωμένοι νά ἐκτοπίσουν ὄχι μόνο τούς συντεχνιακούς χειροτέχνες μαστόρους, μά καί τούς φεουδάρχες ἄρχοντες πού κατεῖχαν τίς πηγές τοῦ πλούτου. Ἀπό τήν πλευρά αὐτή ἡ ἄνοδός τους παρουσιάζεται σάν καρπός ἑνός νικηφόρου ἀγώνα ἐνάντια στή φεουδαρχική ἐξουσία καί στά ἐξοργιστικά προνόμιά της, καθώς κι ἐνάντια στίς συντεχνίες καί στά δεσμά πού εἶχαν βάλει οἱ συντεχνίες στήν ἐλεύθερη ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς καί στήν ἐλεύθερη ἐκμετάλλευση τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τόν ἄνθρωπο. Οἱ ἱππότες ὅμως τῆς βιομηχανίας κατάφεραν νά ἐκτοπίσουν τούς ἱππότες τοῦ ξίφους μόνο γιατί ἐκμεταλλεύτηκαν γεγονότα, γιά τά ὁποῖα ἦταν τελείως ἀθῶοι. Ἀνέβηκαν μέ μέσα ἐξίσου πρόστυχα μέ τά μέσα πού ὁ ρωμαῖος ἀπελεύθερος εἶχε κάποτε μετατραπεῖ σέ ἀφέντη τοῦ patronus [κυρίου] του.

Ἡ ἀφετηρία τῆς ἐξέλιξης πού παράγει καί τό μισθωτό ἐργάτη καί τόν κεφαλαιοκράτη ἦταν ἡ ὑποδούλωση τοῦ ἐργάτη. Ἡ ἐξέλιξη συνίστατο σέ μιά ἀλλαγή στή μορφή αὐτῆς τῆς ὑποδούλωσης, στή μετατροπή τῆς φεουδαρχικῆς ἐκμετάλλευσης σέ κεφαλαιοκρατική. Γιά νά κατανοήσουμε τήν πορεία της δέ χρειάζεται ν' ἀνατρέξουμε τόσο πίσω. Μόλο πού τίς πρῶτες ἀρχές τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς τίς βρίσκουμε κιόλας σποραδικά στό 14ο καί 15ο αἰώνα σέ μερικές πόλεις τῆς Μεσογείου, ἡ κεφαλαιοκρατική ἐποχή χρονολογεῖται μόλις ἀπό τό 16ο αἰώνα καί δῶ. Ἐκεῖ πού κάνει τήν ἐμφάνισή της ἔχει συντελεστεῖ ἀπό καιρό ἡ κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας κι ἀπό ἀρκετό καιρό ἔχει ἀρχίσει νά σβήνει τό πιό λαμπρό πούχει δόσει ὁ μεσαίωνας, ἡ ὕπαρξη κυρίαρχων πόλεων.

Στήν ἱστορία τῆς πρωταρχικῆς συσσώρευσης ἐκεῖνο πού ἄφησε ἐποχή εἶναι ὅλες οἱ ἀνατροπές πού χρησίμευσαν σάν μοχλοί γιά τή σχηματιζόμενη τάξη τῶν κεφαλαιοκρατῶν, ἰδίως ὅμως οἱ στιγμές ὅπου ξαφνικά καί μέ τή βία μεγάλες μάζες ἀνθρώπων ἀποσπῶνται ἀπό τά μέσα ὕπαρξής τους καί πετιοῦνται στήν ἀγορά ἐργασίας σάν προγραμμένοι προλετάριοι. Τή βάση τοῦ ὅλου προτσές τήν ἀποτελεῖ ἡ ἀπαλλοτρίωση τοῦ παραγωγοῦ τῆς ὑπαίθρου, τοῦ χωρικοῦ, ἀπό τή γῆ του. Ἡ ἱστορία αὐτῆς τῆς ἀπαλλοτρίωσης παίρνει διαφορετικές ἀποχρώσεις στίς διάφορες χῶρες καί διατρέχει τίς διάφορες φάσεις σέ διαφορετική διαδοχική σειρά καί σέ διάφορες ἱστορικές ἐποχές. Μόνο στήν Ἀγγλία πῆρε τήν κλασική της μορφή καί γιαυτό τήν παίρνουμε σάν παράδειγμα[189].

2. ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΗ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΑΠΟ ΤΗ ΓΗ ΤΟΥ.

Στήν Ἀγγλία ἡ δουλοπαροικία εἶχε οὐσιαστικά ἐξαφανιστεῖ στά τέλη τοῦ 14ου αἰώνα. Ἡ τεράστια πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ[190] ἀποτελοῦνταν τότε, κι ἀκόμα περισσότερο στό 15ο αἰώνα, ἀπό ἐλεύθερους ἀγρότες πού διαχειρίζονταν οἱ ἴδιοι τό νοικοκυριό τους, ἀνεξάρτητα ἀπό τό ποιά ἐξωτερική φεουδαρχική ταμπέλα ἔκρυβε τήν ἰδιοχτησία τους. Στά μεγάλα ἀρχοντικά χτήματα ὁ bailiff (βάιλος, ἐπιστάτης), πού κι ὁ ἴδιος παλιά ἦταν δουλοπάροικος, εἶχε ἐκτοπιστεῖ ἀπό τόν ἐλεύθερο παχτωτή. Οἱ μισθωτοί ἐργάτες τῆς γεωργίας ἀποτελοῦνταν ἐνμέρει ἀπό ἀγρότες πού ἀξιοποιοῦσαν τόν ἐλεύθερο καιρό τους πιάνοντας δουλιά σέ μεγάλους γαιοχτήμονες, ἐνμέρει

---

189 Στήν Ἰταλία, ὅπου ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή ἀναπτύχθηκε νωρίτερα ἀπό ἀλλοῦ, συντελέστηκε νωρίτερα καί ἡ διάλυση τῶν σχέσεων δουλοπαροικίας. Στή χώρα αὐτή ὁ δουλοπάροικος χειραφετήθηκε προτοῦ ἐξασφαλίσει κάποιο δικαίωμα χρησικτησίας στή γῆ. Γιαυτό ἡ χειραφέτησή του τόν μετάτρεψε ἀμέσως σέ προγραμμένο προλετάριο, πού ἐπιπλέον βρῆκε ἕτοιμα τά καινούργια ἀφεντικά στίς πόλεις πού στό μεγαλύτερό τους μέρος κληρονομήθηκαν ἀπό τή ρωμαϊκή ἐποχή. Ὅταν ἡ ἐπανάσταση τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς ἀπό τό 15ο αἰώνα καί δῶ κατάστρεψε τήν ἐμπορική ὑπεροχή τῆς Βόρειας Ἰταλίας, ἄρχισε μιά κίνηση πρός τήν ἀντίθετη κατεύθυνση. Οἱ ἐργάτες τῶν πόλεων διώχτηκαν κατά μάζες στήν ὕπαιθρο κι ἔβαλαν ἐκεῖ τίς βάσεις μιᾶς πρωτόφαντης ἀνόδου τῆς μικροκαλλιέργειας πού διεξάγεται μέ τό σύστημα τῆς κηπουρικῆς.

190 «Οἱ μικροί ἰδιοχτῆτες γῆς, πού καλλιεργοῦσαν μέ τά δικά τους χέρια τά δικά τους χωράφια καί πού ζοῦσαν μέσα σέ μιά μέτρια εὐημερία, ... ἀποτελοῦσαν τότε ἕνα πολύ σημαντικότερο κομμάτι τοῦ ἔθνους ἀπ' ὅ,τι τώρα... Ὄχι λιγότεροι ἀπό 160 000 ἰδιοχτῆτες γῆς, πού μαζί μέ τίς οἰκογένειές τους πρέπει ν' ἀποτελοῦσαν πάνω ἀπό τό $^1/_7$ τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ, ζοῦσαν ἀπό τή διαχείριση τῶν δικῶν τους freehold στρεμμάτων (freehold θά πεῖ τελείως ἐλεύθερη ἰδιοχτησία). Τό μέσο εἰσόδημα αὐτῶν τῶν μικρῶν γαιοχτητῶν... ὑπολογίζεται 60 ὥς 70 λίρ. στ. Ὑπολογίστηκε πώς ὁ ἀριθμός ἐκείνων πού καλλιεργοῦσαν τήν ἰδιόχτητη γῆ τους ἦταν μεγαλύτερος ἀπό τόν ἀριθμό τῶν παχτωτῶν ξένης γῆς» (*Macaulay:* «History of England», 10η ἔκδ., London 1854, τόμ. I, σελ. 333, 334).—Στό τελευταῖο ἀκόμα τρίτο τοῦ 17ου αἰώνα τά $^4/_5$ τῶν ἀγγλικῶν λαϊκῶν μαζῶν ἀποτελοῦνταν ἀπό ἀγρότες (στό ἴδιο, σελ. 413).—Παραθέτω περικοπές ἀπό τόν Μάκωλαιη, γιατί, σάν συστηματικός πλαστογράφος τῆς ἱστορίας πού εἶναι, «περιτέμνει» ὅσο μπορεῖ περισσότερο τά γεγονότα αὐτοῦ τοῦ εἴδους.

ἀπό μιά αὐτοτελῆ, σχετικά καί ἀπόλυτα ὀλιγάριθμη τάξη καθαυτό μισθωτῶν ἐργατῶν. Στήν οὐσία καί οἱ τελευταῖοι ἦταν ταυτόχρονα καί αὐτοτελεῖς ἀγρότες, γιατί, ἐκτός ἀπό τό μισθό τους, τούς παραχωροῦσαν μαζί μέ τά σπίτια καί χωράφια ἀπό 4 καί πάνω ἄκρ. Ἐπιπλέον, μαζί μέ τούς καθαυτό ἀγρότες, χρησιμοποιοῦσαν καί τήν κοινοτική γῆ ὅπου ἔβοσκαν τά ζῶα τους καί πού ταυτόχρονα τούς προμήθευε τά μέσα θέρμανσης, τήν ξυλεία, τήν τύρφη κλπ.[191]. Σ' ὅλες τίς χῶρες τῆς Εὐρώπης τή φεουδαρχική παραγωγή τή χαρακτηρίζει τό μοίρασμα τῆς γῆς ἀνάμεσα σέ ὅσο τό δυνατό περισσότερους ὑποτελεῖς ἀγρότες. Ἡ δύναμη τοῦ φεουδάρχη ἄρχοντα, ὅπως καί κάθε ἡγεμόνα, δέ στηριζόταν στό μέγεθος τῶν γαιοπροσόδων του, ἀλλά στόν ἀριθμό τῶν ὑπηκόων του, καί ὁ ἀριθμός αὐτός ἐξαρτιόταν ἀπό τόν ἀριθμό τῶν ἀγροτῶν πού διαχειρίζονταν οἱ ἴδιοι τό νοικοκυριό τους[192]. Ἔτσι, μόλο πού τό ἀγγλικό ἔδαφος ὕστερα ἀπό τήν κατάχτηση τῶν νορμανδῶν εἶχε χωριστεῖ σέ γιγάντιες βαρωνίες, πού συχνά μιά μόνο ἀπ' αὐτές περιλάβαινε 900 παλιές ἀγγλοσαξωνικές λορδίες, ἦταν κατάσπαρτο ἀπό μικρά ἀγροτικά νοικοκυριά, πού μόνο ποῦ καί ποῦ διακόπτονταν ἀπό σχετικά μεγαλύτερα ἀρχοντικά τσιφλίκια. Οἱ σχέσεις αὐτές, μαζί μέ τήν ταυτόχρονη ἄνθιση τῶν πόλεων, πού χαρακτηρίζει τό 15ο αἰώνα, ἔκαναν δυνατό τό λαϊκό ἐκεῖνο πλοῦτο πού τόν περιγράφει τόσο εὔγλωττα ὁ καγκελάριος Φόρτεσκιου στό «Laudibus Legum Angliae», ὅμως ἀπόκλειαν τόν πλοῦτο τοῦ κεφαλαίου.

Τό προανάκρουσμα τῆς ἀνατροπῆς, πού δημιούργησε τή βάση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, παίχτηκε στό τελευταῖο τρίτο τοῦ 15ου καί στίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 16ου αἰώνα. Μέ τή διάλυση τῶν ἀκολουθιῶν τῶν φεουδαρχῶν πού, ὅπως πολύ σωστά παρατηρεῖ ὁ σέρ Τζέιμς Στιούαρτ, «γιόμιζαν παντοῦ ἀνώφελα τά σπίτια καί τίς αὐλές», ἐκσφενδονίστηκαν στήν ἀγορά ἐργασίας μιά μάζα προγραμμένοι προλετάριοι. Ἄν καί ἡ βασιλική ἐξουσία, πού κι ἡ ἴδια ἦταν προϊόν τῆς ἀστικῆς ἀνάπτυξης, στήν τάση της πρός τήν ἀπόλυτη κυριαρχία ἐπιτάχυνε τή βίαιη διάλυση αὐτῶν τῶν ἀκολουθιῶν, δέν ἦταν ὡστόσο καθόλου ἡ μόνη αἰτία αὐτῆς τῆς διάλυσης. Μάλλον ὁ μεγάλος φεουδάρχης ἀφέντης, πού βρισκόταν σέ ὀξύτατη ἀντίθεση πρός

191 Δέν πρέπει ποτέ νά ξεχνᾶμε πώς ἀκόμα κι ὁ δουλοπάροικος δέν ἦταν μόνο ἰδιοχτήτης, ἔστω καί φόρου ὑποτελής ἰδιοχτήτης, τῶν λουρίδων γῆς πού ἀνῆκαν στό σπίτι του, μά καί συνιδιοχτήτης τῆς κοινοτικῆς γῆς. «Ὁ ἀγρότης εἶναι ἐκεῖ (στή Σιλεσία) δουλοπάροικος». Καί ὅμως αὐτοί οἱ serfs [δουλοπάροικοι] κατέχουν κοινοτικά χτήματα. «Δέν μπόρεσαν ἀκόμα νά πείσουν τούς σιλεσιανούς νά μοιράσουν τά κοινοτικά χτήματα, ἐνῶ στή Νόυμαρκ ζήτημα εἶναι ἄν ὑπάρχει ἕνα χωριό, ὅπου νά μήν ἔχει γίνει μέ τή μεγαλύτερη ἐπιτυχία αὐτή ἡ διανομή» (*Mirabeau*: «De la Monarchie Prussienne», London 1788, τόμ. II, σελ. 125, 126).

192 Ἡ Ἰαπωνία μέ τήν καθαρά φεουδαρχική της ὀργάνωση τῆς γαιοχτησίας καί μέ τό ἀναπτυγμένο μικρό ἀγροτικό νοικοκυριό της προσφέρει μιά εἰκόνα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ μεσαίωνα πολύ πιό πιστή ἀπ' ὅλα μαζί τά ἱστορικά μας βιβλία, πού τάχουν συνήθως ὑπαγορεύσει οἱ ἀστικές προκαταλήψεις. Εἶναι βέβαια πολύ εὔκολο πράγμα νά εἶναι κανείς «φιλελεύθερος» σέ βάρος τοῦ μεσαίωνα.

τή βασιλεία καί τό κοινοβούλιο, δημιούργησε ἕνα ἀσύγκριτα μεγαλύτερο προλεταριάτο μέ τό βίαιο διώξιμο τῆς ἀγροτιᾶς ἀπό τή γῆ, στήν ὁποία ἡ ἀγροτιά εἶχε τό ἴδιο μ' αὐτόν φεουδαρχικό νομικό τίτλο ἰδιοχτησίας, καί μέ τό σφετερισμό τῆς κοινοτικῆς της γῆς. Ἡ ἄμεση ὤθηση γι' αὐτό δόθηκε στήν Ἀγγλία ἀπό τήν ἄνθιση τῆς μανουφακτούρας μάλλινων ὑφασμάτων στή Φλάντρα καί ἀπό τήν ἀντίστοιχη ἀνατίμηση τοῦ μαλλιοῦ. Τήν παλιά φεουδαρχική ἀριστοκρατία τήν εἶχαν καταβροχθίσει οἱ μεγάλοι φεουδαρχικοί πόλεμοι, ἐνῶ ἡ καινούργια ἦταν τέκνο τῆς ἐποχῆς της, γιά τήν ὁποία τό χρῆμα εἶναι ἡ ἐξουσία ὅλων τῶν ἐξουσιῶν. Ἔτσι ἡ μετατροπή τῶν χωραφιῶν σέ προβατοβοσκές ἔγινε τό σύνθημά της. Ὁ Χάρισον στό ἔργο του «Description of England. Prefixed to Holinshed's Chronicles» περιγράφει πῶς ἡ ἀπαλλοτρίωση τῶν μικρῶν ἀγροτῶν καταστρέφει τή χώρα. «What care our great incroachers!» (Τί τούς νοιάζει τούς μεγάλους μας σφετεριστές;). Οἱ κατοικίες τῶν ἀγροτῶν καί τά σπίτια τῶν ἐργατῶν κατεδαφίστηκαν μέ τή βία ἤ ἀφέθηκαν νά καταρεύσουν. «Ἄν θελήσουμε—λέει ὁ Χάρισον—νά συγκρίνουμε τά παλαιότερα ἐφόδια κάθε ἀρχοντικοῦ χτήματος μέ τά σημερινά, θά δοῦμε ὅτι ἔχουν ἐξαφανιστεῖ ἀναρίθμητα σπίτια καί μικρά ἀγροτικά νοικοκυριά, ὅτι ἡ γῆ τρέφει πολύ λιγότερους ἀνθρώπους, ὅτι πολλές πόλεις ἔχουν ξεπέσει, μόλο πού μερικές ἀνθίζουν καινούργιες... Θά μποροῦσα ν' ἀφηγηθῶ πολλά γιά πόλεις καί γιά χωριά πού τάχουν καταστρέψει γιά νά τά μετατρέψουν σέ προβατοβοσκές καί ὅπου μένουν ὄρθιοι μονάχα οἱ ἀρχοντικοί πύργοι». Τά παράπονα ἐκείνων τῶν παλιῶν χρονικῶν ἔχουν πάντα ὑπερβολές, ζωγραφίζουν ὅμως μέ ἀκρίβεια τήν ἐντύπωση πού προκάλεσε στούς σύγχρονούς τους ἡ ἐπανάσταση στίς σχέσεις παραγωγῆς. Μιά σύγκριση τῶν συγγραμμάτων τοῦ καγκελαρίου Φόρτεσκιου καί τοῦ Τόμας Μόρ δείχνει παραστατικά τό χάσμα πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στό 15ο καί τό 16ο αἰώνα. Ἡ ἀγγλική ἐργατική τάξη γκρεμίστηκε χωρίς ἐνδιάμεσα μεταβατικά στάδια ἀπό τό χρυσό αἰώνα της στό σιδερένιο, ὅπως λέει σωστά ὁ Θόρντον.

Ἡ νομοθεσία τρόμαξε μπρός σ' αὐτή τήν ἀνατροπή. Δέ βρισκόταν ἀκόμα στό ὕψος ἐκεῖνο τοῦ πολιτισμοῦ, ὅπου ὁ «Wealth of the Nation» [«πλοῦτος τοῦ ἔθνους»], δηλ. ἡ δημιουργία κεφαλαίου καί ἡ ἀνελέητη ἐκμετάλλευση καί ἐξαθλίωση τῆς λαϊκῆς μάζας θεωροῦνται τό ultima Thule [ἄκρον ἄωτον] κάθε κρατικῆς σοφίας. Ὁ Βάκων στήν ἱστορία του τοῦ Ἐρρίκου Ζ΄ λέει: «Τήν ἐποχή ἐκείνη (1489) πολλαπλασιάζονταν τά παράπονα γιά τή μετατροπή τῶν χωραφιῶν σέ βοσκές (σέ προβατοβοσκές κλπ.), πού μποροῦν εὔκολα νά τίς ἐπιβλέπουν λίγοι τσομπάνηδες. Ἐπίσης χτήματα πού δίνονταν μέ νοίκι γιά ἰσόβια χρήση ἤ γιά ἕνα χρόνο (ὅπου ζοῦσε ἕνα μεγάλο μέρος τῶν yeomen [ἐλεύθερων γεωργῶν]) προσαρτίστηκαν στ' ἀρχοντικά χτήματα. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν ὁ ξεπεσμός τοῦ λαοῦ, καί ἡ συνέπεια αὐτοῦ τοῦ ξεπεσμοῦ—ἡ παρακμή πόλεων καί ἐκκλησιῶν, ἡ ἐλάττωση τῆς δεκάτης... Ἀξιοθαύμαστη ἦταν τότε ἡ σοφία τοῦ βασιλιᾶ καί τοῦ κοινοβουλίου γιά τή θεραπεία αὐτοῦ τοῦ κακοῦ... Πῆραν μέτρα ἐνάν-

τια σ' αὐτό τό σφετερισμό τῶν κοινοτικῶν γαιῶν, πού ἐρήμωνε τόν τόπο ἀπό τόν πληθυσμό του (depopulating inclosures), καί ἐνάντια στή μετατροπή τους σέ βοσκές, πού ἀκολούθησε κατά πόδας τό σφετερισμό τους καί πού ἐπίσης ἐρήμωνε τόν τόπο ἀπό τόν πληθυσμό του (depopulating pasture)». Ἕνας νόμος τοῦ Ἑρρίκου Ζ΄, 1489, κεφ. 19, ἀπαγόρευε τήν καταστροφή ὅλων τῶν ἀγροτικῶν σπιτιῶν, πού εἶχαν τουλάχιστον 20 ἄκρ γῆ. Μέ τήν πράξη 25 τοῦ Ἑρρίκου Η΄ ἀνανεώνεται ὁ ἴδιος νόμος. Ἡ πράξη αὐτή λέει ἀνάμεσα στ' ἄλλα πώς «πολλές παχτώσεις καί μεγάλα κοπάδια ζώων, ἰδιαίτερα προβάτων, συγκεντρώνονται σέ λίγα χέρια, πώς ἔτσι οἱ γαιοπρόσοδες αὐξήθηκαν πολύ, ἐνῶ ἡ γεωργία (tillage) ξέπεσε πολύ, πώς κατεδαφίστηκαν ἐκκλησιές καί σπίτια καί πώς τεράστιες μάζες λαοῦ ἔγιναν ἀνίκανες νά συντηροῦν τόν ἑαυτό τους καί τίς οἰκογένειές τους». Γιαυτό ὁ νόμος διατάζει νά ξαναχτιστοῦν τά κατεστραμμένα ἀγροτικά νοικοκυριά, ὁρίζει τή σχέση ἀνάμεσα στή γῆ πού καλλιεργεῖται μέ σιτηρά καί στή γῆ πού χρησιμοποιεῖται γιά βοσκή κλπ. Ἕνας νόμος τοῦ 1533 μέμφεται μερικούς ἰδιοχτῆτες πού ἔχουν 24 000 πρόβατα καί περιορίζει τόν ἀριθμό τους σέ 2000[193]. Ἔμειναν ἄκαρπα τό παράπονο τοῦ λαοῦ καί ἡ νομοθεσία ἐνάντια στήν ἀπαλλοτρίωση τῶν μικρῶν παχτωτῶν καί ἀγροτῶν πού, ἀρχίζοντας ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Ἑρρίκου Ζ΄, συνεχίστηκε ἐπί 150 χρόνια. Τό μυστικό τῆς ἀποτυχίας τους μᾶς τό φανερώνει χωρίς νά τό θέλει ὁ Βάκων. «Ὁ νόμος τοῦ Ἑρρίκου Ζ΄—λέει στά «Essays, civil and moral», μέρος 20ό—ἦταν βαθύς καί ἀξιοθαύμαστος, γιατί δημιούργησε ἀγροτικά καί γεωργικά νοικοκυριά ὁρισμένου μεγέθους, δηλ. καθόριζε μιά τέτια ἀναλογία γῆς γι' αὐτά, πού τούς ἔδινε τή δυνατότητα νά φέρνουν στόν κόσμο ὑπηκόους μέ ἀρκετό πλοῦτο καί χωρίς νά βρίσκονται σέ κατάσταση ὑποδούλωσης καί γιατί διατηροῦσε τό ἀλέτρι στό χέρι ἰδιοχτητῶν καί ὄχι μισθωτῶν» («to keep the plough in the hand of the owners and not hirelings»)[193a]. Ἀντίθετα, αὐτό

[193] Στήν «Οὐτοπία» του ὁ Τόμας Μόρ μιλάει γιά τήν παράδοξη χώρα, ὅπου τά «πρόβατα τρῶνε τούς ἀνθρώπους» («Utopia», μετάφραση Robinson, ἔκδ. Arbor. London 1869, σελ. 41).

[193a] Ὁ Βάκων ἐξηγάει τή σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα σέ μιά ἐλεύθερη καί εὔπορη ἀγροτιά καί σ' ἕνα καλό πεζικό. «Γιά τή δύναμη καί τήν ἰσχύ τοῦ βασιλείου ἦταν ἐξαιρετικά σπουδαῖο νάχει παχτωμένα ἀγροχτήματα ἀρκετῶν διαστάσεων, γιά νά διατηρεῖ μακριά ἀπό τή δυστυχία γερούς ἀνθρώπους καί γιά νά κατοχυρώσει μεγάλο μέρος τοῦ ἐδάφους τοῦ βασιλείου στήν κυριότητα τῆς yeomanry, δηλ. τῶν ἀνθρώπων μέσης κατάστασης πού βρίσκονται ἀνάμεσα στούς εὐγενεῖς καί στούς χωρικούς μέ ἰδιόχτητα σπιτάκια χωρίς δική τους γῆ (cottagers) καί τούς παρακεντέδες... Γιατί γενική εἶναι ἡ γνώμη τῶν ἁρμόδιων στρατιωτικῶν... πώς ἡ κύρια δύναμη ἑνός στρατοῦ συνίσταται στό πεζικό ἤ στούς φαντάρους του. Γιά νά συγκροτηθεῖ ὅμως ἕνα καλό πεζικό, ἀπαιτοῦνται ἄνθρωποι, πού νάχουν μεγαλώσει ὄχι σέ συνθῆκες ὑποδούλωσης ἤ φτώχιας, ἀλλά σέ συνθῆκες ἐλευθερίας καί μέσα σέ κάποια εὐπορία. Γιαυτό, ἄν ἕνα κράτος παρέχει εὐγενεῖς καί λεπτούς κυρίους, ἐνῶ ὁ ἀγροτικός του πληθυσμός καί οἱ καλλιεργητές του ἀποτελοῦνται μονο ἀπό μεροκαματιάρηδες ἤ ἐργάτες γῆς αὐτῶν τῶν εὐγενῶν καί λεπτῶν κυρίων ἤ ἀκόμα ἀπό cottagers, δηλ. ἀπό σπιτωμένους ζητιάνους, μπορεῖ τό κράτος αὐτό νάχει καλό ἱππικό, ποτέ ὅμως δέ θάχει καλό καί γερό πεζικό... Αὐτό τό βλέπουμε στή Γαλλία καί στήν Ἰταλία καί σέ μερικές ἄλλες χῶρες στό ἐξωτερικό, ὅπου πραγματικά ὅλος ὁ πληθυσμός ἀποτελεῖται τόσο πολύ ἀπό ἀριστοκράτες καί ἐξαθλιωμένους ἀγρότες... πού ἀναγκάζονται νά χρησιμοποιοῦν γιά τά τάγματα τοῦ πεζικοῦ τους ἔμμισθες συμμορίες ἀπό ἐλβετούς κλπ. Καί αὐτή εἶναι ἡ αἰτία πού τά ἔθνη αὐτά ἔχουν πολύ πληθυσμό καί λίγους φαντάρους» («The Reign of Henry VII etc. Verbatim Reprint from Kennet's England», ἔκδ. 1719, London 1870, σελ. 308).

πού ἀπαιτοῦσε τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα ἦταν νά βρίσκονται οἱ λαϊκές μάζες σέ κατάσταση δουλείας, νά μετατραποῦν σέ μισθωτούς ἐργάτες καί τά μέσα τους ἐργασίας νά μετατραποῦν σέ κεφάλαιο. Στή διάρκεια αὐτῆς τῆς μεταβατικῆς περιόδου ἡ νομοθεσία προσπαθοῦσε νά διασώσει καί τά 4 ἄκρ γῆς τῶν κατοικιῶν τοῦ μισθωτοῦ ἐργάτη γῆς καί τοῦ ἀπαγόρεψε νά δέχεται νοικάρηδες στό σπίτι του. Τό 1627 ἀκόμα, ἐπί βασιλείας Ἰακώβου Α΄, ὁ Ρότζερ Κρόκερ ἀπό τό Φρόντμιλλ καταδικάστηκε, γιατί ἔχτισε ἕνα σπίτι στό manor [τσιφλίκι] τοῦ Φρόντμιλλ χωρίς τό μόνιμο συμπλήρωμα τῶν 4 ἄκρ. Ἀκόμα καί τό 1638, ἐπί Καρόλου Α΄, διορίστηκε μιά βασιλική ἐπιτροπή γιά νά ἐπιβάλει τήν ἐφαρμογή τῶν παλιῶν νόμων, ἰδίως τοῦ νόμου γιά τά 4 ἄκρ γῆς. Ἀκόμα καί ὁ Κρόμβελ ἀπαγόρεψε σέ ἀχτίνα 4 μιλλίων γύρω ἀπό τό Λονδίνο τό χτίσιμο σπιτιῶν χωρίς νάχουν τό συμπλήρωμα τῶν 4 ἄκρ γῆς. Ἀκόμα καί στό πρῶτο μισό τοῦ 18ου αἰώνα ἀκούονται παράπονα, ὅταν ἡ κατοικία τοῦ ἐργάτη γῆς δέν ἔχει σάν συμπλήρωμα 1 ὥς 2 ἄκρ γῆς. Σήμερα εἶναι εὐτυχής ἄν ἡ κατοικία του ἔχει ἕνα κηπάκι ἤ ἄν μακριά ἀπ' αὐτήν μπορεῖ νά νοικιάσει μερικές πιθαμές γῆ. «Οἱ γαιοχτήμονες καί οἱ παχτωτές—λέει ὁ δρ Χάντερ—ἐνεργοῦν ἐδῶ χέρι-χέρι. Μερικά ἄκρ γῆς σάν συμπλήρωμα τῆς κατοικίας του παραέκαναν τόν ἐργάτη ἀνεξάρτητο»[194].

Μιά καινούργια φοβερή ὤθηση δέχτηκε ἡ βίαιη ἀπαλλοτρίωση τῶν λαϊκῶν μαζῶν τό 16ο αἰώνα μέ τή μεταρύθμιση καί μέ τήν κολοσιαία καταλήστευση τῶν ἐκκλησιαστικῶν χτημάτων πού τήν ἀκολούθησε. Τόν καιρό τῆς μεταρύθμισης ἡ καθολική ἐκκλησία ἦταν φεουδαρχική ἰδιοχτήτρια μεγάλου μέρους τῆς ἀγγλικῆς γῆς. Ἡ κατάργηση τῶν μοναστηριῶν κλπ. μετάτρεψε σέ προλετάριους τούς κατοίκους τους. Τά ἴδια τά ἐκκλησιαστικά χτήματα στό μεγαλύτερο μέρος τους τά χάρισαν σέ ἅρπαγες εὐνοούμενους τοῦ βασιλιᾶ ἤ τά πούλησαν σέ ἐξευτελιστική τιμή σέ κερδοσκόπους, παχτωτές καί κατοίκους τῶν πόλεων, πού ἔδιωχναν κατά μάζες τούς πρώην κληρονομικούς ὑποτελεῖς ἀγρότες καί συνένωναν τά νοικοκυριά τους. Τό ἐγγυημένο μέ νόμο δικαίωμα τῶν ἐξαθλιωμένων ἀγροτῶν νά παίρνουν ἕνα μέρος τῆς δεκάτης τῶν ἐκκλησιῶν τούς ἀφαιρέθηκε σιωπηρά[195]. «Pauper ubique

[194] *Δρ Χάντερ*, στήν «Public Health. 7th Report 1864», London 1865, σελ. 134.—«Ἡ ἔκταση τῆς γῆς πού εἶχε ἀπονεμηθεῖ (σύμφωνα μέ τούς παλιούς νόμους) θά θεωροῦνταν σήμερα πάρα πολλή γιά ἐργάτες καί μᾶλλον θἆταν κατάλληλη γιά νά τούς μετατρέψει σέ μικρούς παχτωτές (farmers)» (*George Roberts:* «The Social History of the People of the Southern Counties of England in Past Centuries», London 1856, σελ. 184, 185).

[195] «Τό δικαίωμα τῶν φτωχῶν νά παίρνουν μερτικό ἀπό τή δεκάτη τῶν ἐκκλησιῶν καθορίζεται ἀπό τά παλιά καταστατικά» (*J. D. Tuckett:* «A History

jacet» [παντοῦ ὑπάρχουν φτωχοί], ἀναφώνησε ἡ βασίλισσα Ἐλισάβετ ὕστερα ἀπό μιά περιοδεία της στήν Ἀγγλία. Τέλος, τό 43ο ἔτος τῆς βασιλείας της ἀναγκάστηκαν ν' ἀναγνωρίσουν ἐπίσημα τόν παουπερισμό μέ τήν καθιέρωση τοῦ φόρου γιά τούς φτωχούς. «Οἱ πρωτεργάτες αὐτοῦ τοῦ νόμου ντράπηκαν νά ποῦν ἀνοιχτά τούς λόγους πού τόν ἐπέβαλαν καί, παρά τά καθιερωμένα, τόν δημοσίευσαν χωρίς καμιά preamble (προεισαγωγή)[196]. Μέ τό νόμο 4 τοῦ 16ου ἔτους τῆς βασιλείας τοῦ Καρόλου Α΄ ὁ νόμος αὐτός μετατράπηκε σέ ταχτικό νόμο καί πράγματι μόνο τό 1834 πῆρε μιά καινούργια, πιό αὐστηρή μορφή[197].

---

of the Past and Present State of the Labouring Population», London 1846, τόμ. II, σελ. 804, 805).

[196] *William Cobbett:* «A History of the Protestant Reformation», § 471.

[197] Τό προτεστάντικο «πνεῦμα» φαίνεται ἀνάμεσα σ' ἄλλα καί ἀπό τά παρακάτω. Στή Νότια Ἀγγλία συγκεντρώθηκαν σέ σύσκεψη κάμποσοι γαιοχτήμονες καί εὔποροι παχτωτές καί διατύπωσαν 10 ἐρωτήματα σχετικά μέ τή σωστή ἑρμηνεία πού ἔπρεπε νά δοθεῖ στό νόμο τῆς Ἐλισάβετ γιά τούς φτωχούς. Τά ἐρωτήματα αὐτά τά ὑπόβαλαν γιά γνωμοδότηση σ' ἕνα διάσημο νομικό τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τό λοχία Σνίγκ (ἀργότερα, ἐπί Ἰακώβου Α', ἔγινε δικαστής). *Ἔνατη ἐρώτηση:* «Μερικοί πλούσιοι παχτωτές τῆς ἐνορίας ἔχουν ἐπινοήσει ἕνα ἔξυπνο σχέδιο, μέ τό ὁποῖο μποροῦν νά παραμεριστοῦν ὅλες οἱ συγχύσεις σχετικά μέ τήν ἐφαρμογή τοῦ νόμου. Προτείνουν νά χτιστεῖ μιά φυλακή στήν ἐνορία. Πρέπει νά κόβεται τό ἐπίδομα ἀπό κάθε φτωχό πού δέ δέχεται νά κλειστεῖ στήν πιό πάνω φυλακή. Ἔπειτα πρέπει νά γνωστοποιηθεῖ στή γύρω περιοχή πώς ἄν κανένας εἶναι διατεθειμένος νά μισθώσει τούς φτωχούς αὐτῆς τῆς ἐνορίας πρέπει μιά καθορισμένη μέρα νά στείλει ἐνσφράγιστες προτάσεις πού νά ἀναφέρουν τήν κατώτατη τιμή μέ τήν ὁποία ἐπιθυμεῖ νά μισθώσει ἀπό μᾶς τούς φτωχούς. Οἱ πρωτεργάτες αὐτοῦ τοῦ σχεδίου ὑποθέτουν πώς στίς γειτονικές κομητεῖες ὑπάρχουν ἄνθρωποι πού δέν ἔχουν ὄρεξη νά δουλέψουν καί πού δέν ἔχουν περιουσία ἤ πίστωση γιά ν' ἀποχτήσουν ἕνα παχτωμένο ἀγρόχτημα ἤ ἕνα καράβι, ὥστε νά μποροῦν νά ζοῦνε χωρίς νά δουλεύουν («so as to live without labour»). Οἱ ἄνθρωποι αὐτοί θά μποροῦσαν νἆταν διατεθειμένοι νά κάνουν πολύ ἐπωφελεῖς προτάσεις στήν ἐνορία. Ἄν ποῦ καί ποῦ πέθαινε κανένας ἀπό τούς φτωχούς πού βρίσκεται κάτω ἀπό τήν προστασία τοῦ συμβαλλομένου, τότε ἡ ἁμαρτία θά βάρυνε τό σπίτι του, γιατί ἡ ἐνορία θἆχε ἐκπληρώσει τίς ὑποχρεώσεις της ἀπέναντι σ' αὐτούς τούς φτωχούς. Ὡστόσο φοβούμαστε πώς ὁ σημερινός νόμος δέν ἐπιτρέπει τέτιου εἴδους μέτρα σύνεσης (Prudential measure), πρέπει ὅμως νά γνωρίζετε πώς οἱ ὑπόλοιποι freeholders [ἐλεύθεροι μικροϊδιοχτῆτες ἀγρότες] τούτης τῆς κομητείας καθώς καί τῶν γειτονικῶν κομητειῶν θά ταχθοῦν μέ τό μέρος μας γιά νά ὑποκινήσουν τούς ἐκπροσώπους τους στήν Κάτω Βουλή νά προτείνουν ἕνα νόμο πού νά ἐπιτρέπει τή φυλάκιση καί τήν ἀναγκαστική ἐργασία τῶν φτωχῶν, ἔτσι ὥστε κάθε ἄτομο πού ἀντιστέκεται στή φυλάκιση νά μήν ἔχει δικαίωμα νά παίρνει ἐπίδομα. Ἐλπίζουμε πώς αὐτό θά ἐμποδίσει ὅσους ζοῦν στή φτώχεια νά διεκδικοῦν ἐπιδόματα» («will prevent persons in distress from wanting relief») (*R. Blakey:* «The History of Political Literature from the Earliest Times», London 1855, τόμ. II, σελ. 84, 85). —Στή Σκωτία ἡ κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας ἔγινε μερικούς αἰῶνες ἀργότερα ἀπό τήν Ἀγγλία. Ἀκόμα τό 1698 ὁ Φλέτσερ ἀπό τό Σάλτουν εἶπε στή βουλή τῆς Σκωτίας: «Ὁ ἀριθμός τῶν ζητιάνων στή Σκωτία ὑπολογίζεται ὄχι μικρότερος ἀπό 200 000. Τό μόνο φάρμακο πού ἔχω νά προτείνω ἐγώ, ἕνας ρεπουμπλικάνος μέ ἀρχές, εἶναι νά παλινορθωθεῖ ἡ παλιά κατάσταση τῆς δουλοπαροικίας καί νά κάνουμε σκλάβους ὅλους ἐκείνους πού εἶναι ἀνίκανοι νά φροντίζουν γιά τήν ὕπαρξή τους». Τά ἴδια λέει καί ὁ Ἥντεν στό «The State of the Poor», Βιβλίο Ι, κεφ. Ι, σελ. 60, 61: «Ὁ παουπερισμός χρονολογεῖται ἀπό τότε πού ἐλευθερώθηκε ὁ ἀγρότης... Οἱ μανουφακτοῦρες καί τό ἐμπόριο εἶναι οἱ πραγματικοί γεννήτορες τῶν φτωχῶν τῆς χώρας μας». Ὅπως ὁ σκῶτος ρεπουμπλικάνος μέ ἀρχές, ἔτσι καί ὁ Ἥντεν γελιέται μόνο στό ὅτι τόν ἀγρότη τόν ἔκανε προλετάριο ἤ πάουπερ ἡ κατάργηση τῆς ἰδιοχτησίας του στή γῆ του καί ὄχι ἡ κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας. Στή Γαλλία, ὅπου ἡ ἀπαλλοτρίωση συντελέστηκε μέ διαφορετικό τρόπο, στόν ἀγγλικό νόμο γιά τούς φτωχούς ἀντιστοιχεῖ ὁ κανονισμός τοῦ Μουλέν τοῦ 1571 καί τό διάταγμα τοῦ 1656.

Αὐτά τά ἄμεσα ἐπακόλουθα τῆς μεταρρύθμισης δέν ἦταν τά διαρκέστερα. Ἡ ἐκκλησιαστική ἰδιοχτησία ἀποτελοῦσε τό θρησκευτικό φρούριο τῶν ἀρχαϊκῶν σχέσεων γαιοχτησίας. Μέ τήν πτώση της δέν μποροῦσαν νά κρατηθοῦν ἄλλο οἱ σχέσεις αὐτές[198].

Ἀκόμα καί στίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 17ου αἰώνα ἡ yeomanry ἦταν μιά ἀνεξάρτητη ἀγροτιά, πιό πολυάριθμη ἀπό τήν τάξη τῶν παχτωτῶν. Εἶχε ἀποτελέσει τήν κύρια δύναμη τοῦ Κρόμβελ καί, σύμφωνα ἀκόμα καί μέ τήν ὁμολογία τοῦ Μάκωλαιη, βρισκόταν σέ πλεονεχτική ἀντίθεση πρός τούς μεθύστακες μικροευγενεῖς τῆς ὑπαίθρου καί τούς ὑπηρέτες τους, τούς παπάδες τοῦ χωριοῦ, πού ἕνα ἀπ' τά καθήκοντά τους ἦταν νά παντρεύουν τήν «εὐνοούμενη ὑπηρέτρια» τοῦ ἀφέντη. Ἀκόμα κι οἱ ἴδιοι οἱ μισθωτοί ἐργάτες γῆς ἦταν συνιδιοχτῆτες τῆς κοινοτικῆς ἰδιοχτησίας. Γύρω στά 1750 εἶχε πιά ἐξαφανιστεῖ ἡ yeomanry[199] καί στίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 18ου αἰώνα ἐξαφανίστηκε καί τό τελευταῖο ἴχνος κοινοτικῆς ἰδιοχτησίας τῶν ἀγροτῶν. Ἀφήνουμε κατά μέρος ἐδῶ τά καθαρῶς οἰκονομικά ἐλατήρια τῆς ἐπανάστασης στή γεωργία. Μᾶς ἐνδιαφέρουν μόνο οἱ βίαιοι μοχλοί της.

Τόν καιρό τῆς παλινόρθωσης τῶν Στούαρτ οἱ γαιοχτήμονες ἐπέβαλαν μέ νόμο ἕνα σφετερισμό, πού συντελέστηκε παντοῦ καί στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη χωρίς τίς παραμικρότερες νομοθετικές περιστροφές. Κατάργησαν τό φεουδαρχικό καθεστώς τῆς γῆς, δηλ. ἀπάλλαξαν τή γῆ ἀπό τίς ὑποχρεώσεις πρός τό κράτος πού δημιουργεῖ ἡ κατοχή της, «ἀποζημίωσαν» τό κράτος, ἐπιβάλλοντας φόρους στήν ἀγροτιά καί στήν ὑπόλοιπη μάζα τοῦ λαοῦ, μετάτρεψαν αὐθαίρετα σέ σύγχρονη ἀτομική ἰδιοχτησία τους χτήματα πού πάνω τους εἶχαν μονάχα τίτλους φεουδαρχικούς καί, τελικά, θέσπισαν τούς νόμους ἐκείνους σχε-

---

[198] Ἄν καί ὁ κ. Ρότζερς ἦταν τότε καθηγητής τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας στό Πανεπιστήμιο τῆς Ὀξφόρδης, τήν ἕδρα αὐτή τῆς προτεστάντικης ὀρθοδοξίας, στόν πρόλογό του στήν «History of Agriculture» τονίζει πώς ὁ παουπερισμός τῆς μάζας τοῦ λαοῦ ὀφείλεται στή μεταρρύθμιση.

[199] «A Letter to Sir T. C. Bunbury, Brt.: On the High Price of Provisions. By a Suffolk Gentleman», Ipswich 1795, σελ. 4. Ἀκόμα καί ὁ φανατικός συνήγορος τῶν μεγάλων παχτώσεων, ὁ συγγραφέας τοῦ «Inquiry into the Connection between the Present Price of Provisions and the Size of Farms etc.», London 1773, σελ. 139, λέει: «Μέ τή μεγαλύτερη εἰλικρίνεια κλαίω τήν ἀπώλεια τῆς yeomenry μας, τῆς ὁμάδας ἐκείνης τῶν ἀνθρώπων, πού πράγματι διατηροῦσαν τήν ἀνεξαρτησία τούτου τοῦ ἔθνους· καί λυπᾶμαι πού βλέπω σήμερα τή γῆ τους στά χέρια λόρδων μονοπωλητῶν πού τή δίνουν μέ νοίκι σέ μικροπαχτωτές. Οἱ μικροπαχτωτές αὐτοί παίρνουν τίς παχτώσεις τους μέ τέτιους ὅρους πού μόλις καί μετά βίας βρίσκονται σέ καλύτερη κατάσταση ἀπό τούς ὑποτελεῖς ἀγρότες καί πού στήν πρώτη κακοτυχιά μπορεῖ νά διωχτοῦν»

τικά μέ τήν ἐγκατάσταση («laws of settlement») πού mutatis mutandis [τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν] ἄσκησαν στούς ἄγγλους γεωργούς τήν ἴδια ἐπίδραση πού ἄσκησε τό διάταγμα τοῦ τάταρου Βόρι Γκοντουνόφ στή ρωσική ἀγροτιά.

Ἡ «glorious Revolution» (ἔνδοξη ἐπανάσταση) μαζί μέ τό Γουλιέλμο Γ΄ τῆς Ὀράγγης[200] ἔφερε στήν ἐξουσία τούς γαιοχτήμονες καί κεφαλαιοκράτες κυνηγούς τοῦ κέρδους. Αὐτοί ἐγκαινίασαν τή νέα ἐποχή, ἀσκώντας σέ κολοσσιαία κλίμακα τή λήστευση τῶν κρατικῶν γαιῶν πού ὥς τότε γινόταν σέ μέτριο βαθμό. Οἱ γαῖες αὐτές χαρίστηκαν, πουλήθηκαν σ᾿ ἐξευτελιστικές τιμές ἤ καί προσαρτήθηκαν σέ ἰδιωτικά χτήματα μέ ἄμεσο σφετερισμό[201]. Ὅλα αὐτά ἔγιναν χωρίς καί τήν παραμικρότερη τήρηση τῶν νόμιμων τύπων. Ἡ κρατική περιουσία, πού τήν ἰδιοποιήθηκαν μέ τέτιες ἀπάτες, μαζί μέ τήν καταλήστευση τῶν ἐκκλησιαστικῶν χτημάτων, ἐφόσον δέν τάχασαν ἀργότερα στή διάρκεια τῆς δημοκρατικῆς ἐπανάστασης, ἀποτελεῖ τή βάση τῶν σημερινῶν πριγκηπικῶν χτημάτων τῆς ἀγγλικῆς ὀλιγαρχίας[202]. Οἱ ἀστοί κεφαλαιοκράτες εὐνόησαν τήν ἐπιχείρηση αὐτή, ἀνάμεσα σ᾿ ἄλλα γιά νά μετατρέψουν τή γῆ σέ συνηθισμένο ἀντικείμενο ἐμπορίου, γιά νά ἐπεκτείνουν τήν περιοχή τῆς γεωργικῆς μεγαλοεπιχείρησης, γιά ν᾿ αὐξήσουν τήν προσφορά προγραμμένων προλετάριων ἀπό τήν ὕπαιθρο κλπ. Ἐπιπλέον ἡ καινούργια ἀριστοκρατία τῆς γῆς ἦταν ἡ φυσική σύμμαχος τῆς νέας τραπεζοκρατίας, τῶν μεγιστάνων τοῦ χρήματος, πού μόλις εἶχαν βγεῖ ἀπό τό αὐγό, καί τῶν μεγάλων ἐπιχειρηματιῶν μανουφακτούρας, πού τότε στηρίζονταν στούς προστατευτικούς δασμούς. Στήν περίπτωση αὐτή ἡ ἀγγλική ἀστική τάξη ἐνέργησε σωστά γιά τά συμφέροντά της, ἀπαράλλαχτα ὅπως εἶχαν ἐνεργήσει οἱ σουηδοί ἀστοί πού, ἀντίθετα, χέρι-χέρι μέ τόν οἰκονομικό τους προμαχώνα, τήν ἀγροτιά, ὑποστήριξαν τούς βασιλιάδες νά ξαναπάρουν μέ τή

[200] Σχετικά μέ τήν ἰδιωτική ἠθική αὐτοῦ τοῦ ἀστοῦ ἥρωα μποροῦμε νά κρίνουμε ἀπό τά παρακάτω: «Οἱ μεγάλες δωρεές γῆς στή λαίδη Ὄρκνεϋ πού ἔγιναν τό 1695 στήν Ἰρλανδία ἀποτελοῦν πασίγνωστο δεῖγμα τῆς ἀφοσίωσης τοῦ βασιλιᾶ καί τῆς ἐπιρροῆς τῆς λαίδης... Οἱ πολύτιμες ὑπηρεσίες τῆς λαίδης Ὄρκνεϋ φαίνεται πώς ἦταν foeda labiorum ministeria [βρώμικες ὑπηρεσίες τῶν χειλέων]». (Στή Sloane Manuscript Collection τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, ἀριθ. 4224. Ὁ τίτλος τοῦ χειρογράφου εἶναι: «The Character and Behaviour of King William. Sunderland etc as represented in Original Letters to the Duke of Shrewsbury from Somers, Halifax Oxford, Secretary Vernon etc». Εἶναι γεμάτο ἀπό ἀξιοπερίεργα).

[201] «Ἡ παράνομη ἐκποίηση χτημάτων τοῦ στέμματος, ἐνμέρει μέ τήν πούληση καί ἐνμέρει μέ τό χάρισμά τους, ἀποτελεῖ ἕνα σκανδαλῶδες κεφάλαιο τῆς ἀγγλικῆς ἱστορίας... μιά γιγάντια ἀπάτη σέ βάρος τοῦ ἔθνους (gigantic fraud on the nation)» (*E. W. Newman:* «Lectures on Political Economy», London 1851, σελ. 129, 130) [Σχετικά μέ τό πῶς οἱ σημερινοί ἄγγλοι μεγαλογαιοχτήμονες ἀπόχτησαν τήν ἰδιοχτησία τους, βλέπε λεπτομέρειες στό «Our old Nobility. By Noblesse Oblige, London 1879. *Φ. Ε*].

[202] Βλ. λχ. τό λίβελλο τοῦ Β. Ε. Burke σχετικά μέ τό δουκικό οἶκο τοῦ Μπέντφορντ, πού γόνος του εἶναι ὁ λόρδος Τζόν Ράσελ, «the tomtit of liberalism» [ὁ βασιλίσκος τοῦ φιλελευθερισμοῦ]·

βία στήν κατοχή τους τίς γαῖες τοῦ στέμματος πού εἶχε σφετεριστεῖ ἡ ὀλιγαρχία (ἀρχίζοντας ἀπό τό 1604, καί ἀργότερα ἐπί Καρόλου Ι΄ καί Καρόλου ΙΑ΄).

Ἡ κοινοτική ἰδιοχτησία—ὁλότελα διαφορετική ἀπό τήν κρατική ἰδιοχτησία πού μόλις ἐξετάσαμε—ἦταν ἀρχαῖος γερμανικός θεσμός πού ἐξακολουθοῦσε νά ὑπάρχει κάτω ἀπό τή σκέπη τῆς φεουδαρχίας. Εἴδαμε πώς ὁ βίαιος σφετερισμός της, πού συνοδεύεται συνήθως ἀπό τή μετατροπή τῶν χωραφιῶν σέ βοσκές, ἀρχίζει στά τέλη τοῦ 15ου αἰώνα καί συνεχίζεται τό 16ο. Τότε ὅμως τό προτσές αὐτό συντελοῦνταν σάν ἀτομική πράξη βίας, πού ἡ νομοθεσία μάταια τήν καταπολεμοῦσε 150 ὁλόκληρα χρόνια. Ἡ πρόοδος τοῦ 18ου αἰώνα φανερώνεται στό γεγονός ὅτι ὁ ἴδιος ὁ νόμος γίνεται τό μέσο γιά τήν καταλήστευση τῆς λαϊκῆς γῆς, μόλο πού οἱ μεγάλοι παχτωτές χρησιμοποιοῦν παράλληλα καί τίς μικρές ἀνεξάρτητες ἰδιωτικές τους μέθοδες[203]. Ἡ κοινοβουλευτική μορφή αὐτῆς τῆς ληστείας εἶναι ἡ μορφή τῶν «Bills for Inclosures of Commons» (νόμοι γιά τήν περίφραξη τῆς κοινοτικῆς γῆς), μ᾿ ἄλλα λόγια διατάγματα, μέ τά ὁποῖα οἱ γαιοχτήμονες δωρίζουν στόν ἴδιο τόν ἑαυτό τους σάν ἀτομική τους ἰδιοχτησία τή λαϊκή γῆ, δηλ. διατάγματα ἀπαλλοτρίωσης τοῦ λαοῦ. Ὁ σέρ Φ. Μ. Ἥντεν ὁ ἴδιος ἀντικρούει τήν κατεργάρικη δικολαβική συνηγορία του, ὅπου προσπαθεῖ νά παρουσιάσει τήν κοινοτική ἰδιοχτησία σάν ἀτομική ἰδιοχτησία τῶν μεγάλων γαιοχτημόνων πού πῆραν τή θέση τῶν φεουδαρχῶν—ὅταν ζητάει ὁ ἴδιος «ἕνα γενικό νόμο τῆς βουλῆς γιά τήν περίφραξη τῶν κοινοτικῶν γαιῶν», δηλ. ὅταν ὁμολογεῖ πώς εἶναι ἀναγκαῖο ἕνα κοινοβουλευτικό πραξικόπημα γιά τή μετατροπή τους σέ ἀτομική ἰδιοχτησία, ἐνῶ ἀπό τήν ἄλλη μεριά ζητάει ἀπό τό νομοθετικό σῶμα «ἀποζημίωση» γιά τούς ἀπαλλοτριωμένους φτωχούς[204].

Τόν καιρό πού στή θέση τῶν ἀνεξάρτητων yeomen μπαίνουν οἱ tenants-at-will, μικροί παχτωτές πού νοικιάζουν τή γῆ γιά ἕνα χρόνο, δηλ. ἕνα πλῆθος δουλοπρεπές κι ἐξαρτημένο ἀπό τήν αὐθαιρεσία τῶν λόρδων γαιοχτημόνων, τόν ἴδιο καιρό, παράλληλα μέ τήν καταλήστευση τῶν κρατικῶν χτημάτων, συνετέλεσε ἰδίως ἡ συστηματικά διεξαγόμενη λεηλασία τῆς κοινοτικῆς ἰδιοχτησίας στό μεγάλωμα τῶν μεγάλων ἐκείνων παχτωμένων ἀγροχτημάτων, πού τό 18ο αἰώνα τά ὀνόμαζαν

[203] «Οἱ παχτωτές ἀπαγορεύουν στούς κατοίκους τῶν cottages νά συντηροῦν ὁποιοδήποτε ἄλλο ζωντανό ὄν, ἐκτός ἀπό τόν ἑαυτό τους, μέ τό πρόσχημα πώς ἄν συντηροῦσαν ζῶα ἤ πουλερικά θάκλεβαν ζωοτροφές ἀπό τούς ἀχυρῶνες. Ἐπίσης λένε: κρατᾶτε τούς κατοίκους τῶν cottages φτωχούς καί θά τούς κρατᾶτε φιλόπονους. Ἡ πραγματικότητα ὅμως εἶναι πώς ἔτσι οἱ παχτωτές σφετερίζονται ὅλο τό δικαίωμα στίς κοινοτικές γαῖες» («A Political Inquiry into the Consequences of Enclosing Waste Lands», London 1785, σελ. 75).

[204] *Eden:* «The State of the Poor», πρόλογος.

«κεφαλαιακές φάρμες»[205], ἤ «φάρμες τῶν ἐμπόρων»[206], καί πού «ἐλευθερώνουν» τόν ἀγροτικό πληθυσμό καί τόν μετατρέπουν σέ προλεταριάτο γιά τή βιομηχανία.

Ὡστόσο ὁ 18ος αἰώνας δέν καταλάβαινε ἀκόμα στόν ἴδιο βαθμό μέ τό 19ο αἰώνα πώς ὁ ἐθνικός πλοῦτος εἶναι ταυτόσημος μέ τή λαϊκή φτώχια. Γιαυτό καί στήν οἰκονομική φιλολογία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης διεξάγεται ἡ πιό ἔντονη πολεμική ἐνάντια στήν «inclosure of commons» [περίφραξη τῆς κοινοτικῆς γῆς]. Ἀπό τό τεράστιο σχετικό ὑλικό πού ἔχω μπροστά μου παραθέτω μερικά ἀποσπάσματα, γιατί ἔτσι δίνεται μιά ζωντανή εἰκόνα τῆς κατάστασης.

«Σέ πολλές ἐνορίες τοῦ Χέρτφορντσηρ—γράφει ἕνας ἀγαναχτισμένος κοντυλοφόρος—24 παχτωμένα ἀγροχτήματα, μέ 50—150 ἄκρ γῆ κατά μέσον ὅρο τό καθένα, συγχωνεύτηκαν σέ 3»[207]. «Στό Νόρθαμπτονσηρ καί στό Λίνκολνσηρ πῆρε μεγάλες διαστάσεις ἡ περίφραξη τῶν κοινοτικῶν γαιῶν, καί οἱ περισσότερες λορδίες πού πρόκυψαν ἀπό τίς περιφράξεις μετατράπηκαν σέ βοσκές. Ἡ συνέπεια εἶναι σέ πολλές λορδίες νά μήν καλλιεργοῦν σήμερα οὔτε 50 ἄκρ, ἐνῶ παλιά καλλιεργοῦσαν 1500... Τά χαλάσματα πρώην κατοικιῶν, ἀχυρώνων, σταύλων κλπ.» εἶναι τά μοναδικά ἴχνη τῶν πρώην κατοίκων. «Σέ πολλά μέρη ἀπό ἑκατό σπίτια καί οἰκογένειες ἀπόμειναν... 8 ἤ 10... Στίς περισσότερες ἐνορίες, ὅπου ἡ περίφραξη ἔγινε μόλις πρίν 15 μέ 20 χρόνια, ὑπάρχουν πολύ λίγοι ἰδιοχτῆτες γῆς, σέ σύγκριση μέ τόν ἀριθμό πού ὑπῆρχε πρῶτα, ὅταν ἡ καλλιέργεια γινόταν σέ ἀπερίφραχτη γῆ. Δέν εἶναι ἀσυνήθιστο τό φαινόμενο 4 ὥς 5 πλούσιοι χτηνοτρόφοι νά σφετερίζονται ὁλόκληρες λορδίες, πού μόλις εἶχαν περιφραχτεῖ καί πού προηγούμενα βρίσκονταν στά χέρια 20—30 παχτωτῶν καί ἰσάριθμων μικρότερων ἰδιοχτητῶν καί ἄλλων κατοίκων. Ὅλοι αὐτοί διώχτηκαν μαζί μέ τίς οἰκογένειές τους ἀπό τά χτήματά τους, μαζί μέ πολλές ἄλλες οἰκογένειες, πού τίς ἀπασχολοῦσαν καί τίς συντηροῦσαν αὐτοί»[208]. Ἡ γῆ πού προσαρτοῦσε ὁ γειτονικός λόρδος γαιοχτήμονας μέ τό πρόσχημα τῆς περίφραξης δέν ἦταν μονάχα χέρσα γῆ, ἀλλά συχνά ἦταν γῆ πού τήν καλλιεργοῦσαν ἔναντι μιᾶς ὁρισμένης πληρωμῆς στήν κοινότητα ἤ γῆ πού τήν καλλιεργοῦσαν ἀπό κοινοῦ. «Μιλῶ ἐδῶ γιά τήν περίφραξη ἀνοιχτῶν ὥς τότε ἀγρῶν καί γαιῶν, πού καλλιεργοῦνται κιόλας. Ἀκόμα καί οἱ συγγραφεῖς πού συνηγοροῦν ὑπέρ τῶν περιφράξεων [inclosures] ὁμολογοῦν πώς οἱ περιφράξεις δυναμώνουν τό μονοπώλιο τῶν μεγάλων παχτώσεων, ὑψώ-

---

205 «Capital-farms» («Two Letters on the Flour Trade and the Dearness of Corn. By a Person in Business», London 1767, σελ. 19, 20).

206 «Merchant-farms» («An Inquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions». London 1767, σελ. 11, ὑποσημείωση). Τό καλό αὐτό σύγγραμμα πού ἐκδόθηκε ἀνώνυμα τόχει γράψει ὁ αἰδ. Ναθάνιελ Φόρστερ.

207 *Thomas Wright:* «A Short Address to the Public on the Monopoly of Large Farms», 1779, σελ. 2. 3.

208 Αἰδ. *Addington:* «Inquiry into the Reasons for and against Inclosing Open Fields», London 1772, σελ. 37—43 σέ πολλά σημεῖα.

νουν τίς τιμές τῶν τροφίμων καί ἐρημώνουν τόν τόπο ἀπό τόν πληθυσμό του... ἀκόμα καί ἡ περίφραξη χέρσων γαιῶν, ὅπως γίνεται σήμερα, στερεῖ τό φτωχό ἀπό ἕνα μέρος τῶν μέσων ὕπαρξής του καί μεγαλώνει παχτώσεις πού εἶναι κιόλας πολύ μεγάλες»[209]. «Ἂν—λέει ὁ δρ Πράις—ἡ γῆ περάσει στά χέρια λίγων μεγάλων παχτωτῶν, οἱ μικροί παχτωτές (πού προηγούμενα τούς χαρακτήρισε ὁ ἴδιος σάν «ἕνα πλῆθος μικροϊδιοχτῆτες καί μικροπαχτωτές, πού συντηροῦν τούς ἑαυτούς τους καί τίς οἰκογένειές τους μέ τό προϊόν τῆς γῆς πού καλλιεργοῦν, μέ πρόβατα, πουλερικά, γουρούνια κλπ. πού τά στέλνουν νά βοσκήσουν στήν κοινοτική γῆ, κι ἔτσι ἀγοράζουν πολύ λίγα τρόφιμα») θά μετατραποῦν σέ ἀνθρώπους, πού τά μέσα ὕπαρξής τους εἶναι ὑποχρεωμένοι νά τά κερδίζουν ἐργαζόμενοι γιά ἄλλους καί πού εἶναι ὑποχρεωμένοι νά πηγαίνουν στήν ἀγορά γιά τό καθετί πού χρειάζονται... Ἴσως νά συντελεῖται περισσότερη ἐργασία, γιατί χρησιμοποιεῖται περισσότερος ἐξαναγκασμός... οἱ πόλεις καί οἱ μανουφακτοῦρες θά μεγαλώνουν γιατί διώχνονται πρός αὐτές περισσότεροι ἄνθρωποι πού ζητοῦν ἐργασία. Αὐτός εἶναι ὁ τρόπος πού ἐπενεργεῖ μέ φυσικότητα ἡ συγκέντρωση τῶν παχτώσεων, καί μ' αὐτό τόν τρόπο ἐπενέργησε πραγματικά ἐδῶ καί πολλά χρόνια σέ τοῦτο τό βασίλειο»[210]. Τό συνολικό ἀποτέλεσμα τῶν περιφράξεων [inclosures] τό συνοψίζει μέ τά παρακάτω λόγια: «Γενικά ἡ κατάσταση τῶν κατώτερων λαϊκῶν τάξεων χειροτέρεψε σχεδόν ἀπό κάθε ἄποψη, οἱ μικροί γαιοχτῆτες καί παχτωτές ὑποβιβάστηκαν στήν κατάσταση μεροκαματιάρηδων καί μισθωτῶν, ἐνῶ ταυτόχρονα σ' αὐτή τήν κατάσταση ἔγινε πιό δύσκολο νά βγάζουν τό ψωμί τους»[211]. Στήν πραγματικότητα ὁ σφετερισμός

---

209 *Dr. R. Price:* «Observations on Reversionary Payments», 6η ἔκδ. By W. Morgan, London 1805, τόμ. II, σελ. 155. Διάβασε τούς Φόρστερ, Ἄντινγκτον Κέντ, Πράις καί Τζέιμς Ἄντερσον καί παράβαλε μ' αὐτούς τήν ἀξιοθρήνητη συκοφαντική φλυαρία τοῦ Μάκ Κοῦλλοκ στόν κατάλογό του: «The Literature of Political Economy», London 1845.

210 *Dr. R. Price:* «Observations etc.», τόμ. II, σελ. 147.

211 Στό ἴδιο, σελ 159. Αὐτό μᾶς θυμίζει τήν ἀρχαία Ρώμη.

«Οἱ γάρ πλούσιοι, τῆσδε τῆς ἀνεμήτου γῆς τήν πολλήν καταλαβόντες, καί χρόνω θαρροῦντες, οὔ τινα σφᾶς ἔτι ἀφαιρήσεσθαι, τά τε ἀγχοῦ σφίσιν, ὅσα τε ἦν ἄλλα βραχέα πενήτων, τά μέν ὠνούμενοι πειθοῖ, τά δέ βία λαμβάνοντες, πεδία μακρά ἀντί χωρίων ἐγεώργουν· ὠνητοῖς ἐς αὐτά γεωργοῖς καί ποιμέσι χρώμενοι, τοῦ μή τούς ἐλευθέρους ἐς τάς στρατείας ἀπό τῆς γεωργίας περισπᾶν· φερούσης ἅμα καί τῆσδε τῆς κτήσεως αὐτοῖς πολύ κέρδος ἐκ πολυπαιδίας θεραπόντων, ἀκινδύνως αὐξομένων διά τάς ἀστρατείας. Ἀπό δέ τούτων οἱ μέν δυνατοί πάμπαν ἐπλούτουν, καί τό τῶν θεραπόντων γένος ἀνά τήν χώραν ἐπλήθυε. Τούς δ' Ἰταλιώτας ὀλιγότης καί δυσανδρία κατελάμβανε, τρυχομένους πενία τε καί ἐσφοραῖς καί στρατείαις. Εἰ δέ καί σχολάσειαν ἀπό τούτων, ἐπί ἀργίας διετίθεντο, τῆς γῆς ὑπό τῶν πλουσίων ἐχομένης, καί γεωργοῖς χρωμένων θεράπουσιν ἀντί ἐλευθέρων».

[«Οἱ πλούσιοι εἶχαν ἰδιοποιηθεῖ τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀδιανέμητης γῆς. Καί, ἐπειδή λόγω τῶν περιστάσεων πίστευαν πώς δέ θά τούς ἔπαιρναν πιά αὐτή τή γῆ, ἀγόραζαν τά γειτονικά χωράφια τῶν φτωχῶν, ἄλλα μέ τήν πειθώ, καί ἄλλα πάλι τάπαιρναν μέ τή βία, καί ἔτσι καλλιεργοῦσαν πολύ ἐκτεταμένες γαῖες ἀντί μεμονωμένα χωράφια. Στίς γαῖες αὐτές χρησιμοποιοῦσαν δούλους γεωργούς καί βοσκούς, γιατί τούς ἐλεύθερους ἀνθρώπους θά τούς ἔπαιρναν ἀπό τή γεωρ-

τῆς κοινοτικῆς γῆς καί ἡ ἐπανάσταση στή γεωργία πού τή συνοδεύει ἐπενέργησαν μέ τόση ὀξύτητα πάνω στούς ἐργάτες γεωργίας, πού, σύμφωνα μέ τόν ἴδιο τόν Ἤντεν, ἀνάμεσα στό 1765 καί τό 1780 ὁ μισθός τους ἄρχισε νά πέφτει κάτω ἀπό τό κατώτατο ὅριο καί νά συμπληρώνεται μέ ἐπίσημη ἐπιδότηση τῶν φτωχῶν. Ὁ μισθός τους, λέει, «μόλις ἀρκοῦσε πιά γιά τίς ἀπόλυτες ἀνάγκες τῆς ζωῆς».

Ἄς ἀκούσουμε ἀκόμα μιά στιγμή ἕνα συνήγορο τῶν inclosures [περιφράξεων] καί ἀντίπαλο τοῦ δρα Πράις. «Δέν εἶναι σωστό τό συμπέρασμα ὅτι ἐρημώνεται ὁ τόπος ἀπό τόν πληθυσμό ἐπειδή δέ βλέπουμε νά σπαταλιέται ἄλλο ἡ ἐργασία ἀνθρώπων στούς ἀπερίφραχτους ἀγρούς... Ἄν ὕστερα ἀπό τή μετατροπή τῶν μικρῶν ἀγροτῶν σέ ἀνθρώπους ὑποχρεωμένους νά ἐργάζονται γιά ἄλλους ρευστοποιεῖται περισσότερη ἐργασία, πρόκειται γιά ἕνα ὄφελος πού πρέπει νά τό ἐπιθυμεῖ τό ἔθνος (στό ὁποῖο δέν ἀνήκουν φυσικά οἱ ἀγρότες πού μετατράπηκαν σέ ἐργάτες)... Τό προϊόν θἆναι μεγαλύτερο, ἄν χρησιμοποιηθεῖ σ' ἕνα ἀγρόχτημα ἡ συνδυασμένη ἐργασία τους: ἔτσι δημιουργιέται ὑπερπροϊόν γιά τίς μανουφακτοῦρες καί μ' αὐτό τόν τρόπο σέ σχέση μέ τήν παραγόμενη ποσότητα σιτηρῶν αὐξάνουν οἱ μανουφακτοῦρες, τά χρυσορυχεῖα αὐτά τοῦ ἔθνους τούτου»[212].

Τή στωική ψυχική ἠρεμία μέ τήν ὁποία ὁ οἰκονομολόγος ἀντικρύζει τήν πιό θρασεία βεβήλωση τοῦ «ἱεροῦ δικαιώματος τῆς ἰδιοχτησίας» καί τήν πιό βάναυση βιαιοπραγία σέ βάρος ἀνθρώπων, ὅταν ἐπιβάλλονται ἀπό τήν ἀνάγκη τῆς δημιουργίας τῶν βάσεων τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, μᾶς τή δείχνει ἀνάμεσα στ' ἄλλα καί ὁ «φιλάνθρωπος» σέρ Φ. Μ. Ἤντεν, πού ἐπιπλέον συμπαθεῖ τούς τόρυ. Ὅλη ἡ σειρά τῶν ληστρικῶν πράξεων, φρικαλεοτήτων καί βιαιοπραγιῶν σέ βάρος τοῦ λαοῦ, πού συνοδεύουν τή βίαιη ἀπαλλοτρίωσή του ἀπό τό τελευταῖο τρίτο τοῦ 15ου ὥς τό τέλος τοῦ 18ου αἰώνα ὠθοῦν τόν Φ. Μ. Ἤντεν μονάχα στό παρακάτω «βολικό»

-γία γιά τίς ἐκστρατεῖες. Ἡ κατοχή τῶν δούλων τούς ἔφερνε συνάμα μεγάλο κέρδος, λόγω τοῦ ὅτι οἱ δοῦλοι ἔκαναν πολλά παιδιά καί μποροῦσαν νά πολλαπλασιάζονται ἀκίνδυνα, ἐπειδή ἦταν ἀπαλλαγμένοι ἀπό τή στρατιωτική ὑπηρεσία. Ἔτσι οἱ δυνατοί γίνονταν πάμπλουτοι κι ὅλος ὁ τόπος ἔβριθε ἀπό δούλους. Ἀντίθετα, οἱ ἰταλιῶτες λιγόστευαν ὁλοένα καί περισσότερο, ἐπειδή κατατρύχονταν ἀπό τή φτώχια, ἀπό τίς εἰσφορές καί ἐκστρατεῖες. Μά κι ὅταν ἔρχονταν χρόνια εἰρήνης ἦταν καταδικασμένοι σέ ἀργία, ἐπειδή τή γῆ τήν κατεῖχαν οἱ πλούσιοι πού χρησιμοποιοῦσαν δούλους γεωργούς ἀντί ἐλεύθερους».] (*Ἀππιανοῦ*: «Ρωμαϊκοί ἐμφύλιοι πόλεμοι» 1, 7). Τό χωρίο αὐτό ἀναφέρεται στήν ἐποχή πρίν ἀπό τό νόμο τοῦ Λικίνιου. Ἡ στρατιωτική ὑπηρεσία, πού ἐπιτάχυνε τόσο τήν καταστροφή τῶν ρωμαίων πληβείων, ἦταν ἐπίσης ἕνα ἀπό τά κύρια μέσα πού χρησιμοποίησε ὁ Κάρολος ὁ Μέγας γιά νά προωθήσει ἐξαιρετικά τή μετατροπή τῶν ἐλεύθερων γερμανῶν ἀγροτῶν σέ ὑποτελεῖς καί δουλοπάροικους.

[212] «An Inquiry into the Connection between the Present Price of Provisions etc.», σελ. 124, 129. Τίς ἴδιες σκέψεις μέ ἀντίθετες ὅμως τάσεις βρίσκουμε καί σ' ἕναν ἄλλο συγγραφέα: «Οἱ ἐργάτες διώχνονται ἀπ' τά σπίτια τους κι ἀναγκάζονται νά γυρεύουν δουλιά στίς πόλεις -μά τό ἀποτέλεσμα εἶναι μεγαλύτερη πληθώρα κι ἔτσι αὐξάνει τό κεφάλαιο» («The Perils of the Nation», 2η ἔκδ., London 1843, σελ. XIV).

συμπέρασμα: «Ἔπρεπε ν' ἀποκατασταθεῖ ἡ δέουσα (due) ἀναλογία ἀνάμεσα στούς ἀγρούς καί τίς βοσκές. Ἀκόμα σ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ 14ου καί στό μεγαλύτερο μέρος τοῦ 15ου αἰώνα ἕνα ἄκρ βοσκή ἀναλογοῦσε σέ 2, 3 καί 4 ἄκρ ἀγρό. Στά μέσα τοῦ 16ου αἰώνα ἡ ἀναλογία ἄλλαξε σέ 2 ἄκρ βοσκή καί 2 ἄκρ ἀγρό· ἀργότερα σέ 2 ἄκρ βοσκή καί 1 ἄκρ ἀγρό, ὥσπου τελικά πρόκυψε ἡ σωστή ἀναλογία: 3 ἄκρ βοσκή καί 1 ἄκρ ἀγρός».

Τό 19ο αἰώνα χάθηκε φυσικά ἀκόμα καί ἡ ἀνάμνηση τῆς σχέσης τοῦ γεωργοῦ μέ τήν κοινοτική ἰδιοχτησία. Χωρίς νά μιλᾶμε καθόλου γιά κατοπινές ἐποχές. Πόσα φαρδίνια ἀποζημίωση πῆρε ἀλήθεια ὁ γεωργικός πληθυσμός γιά τά 3 511 770 ἄκρ κοινοτικῆς γῆς πού τοῦ ἔχουν ἁρπάξει ἀπό τό 1801 ὥς τό 1831 καί πού οἱ λόρδοι γαιοχτήμονες τά χάρισαν μέσω τοῦ κοινοβουλίου στούς λόρδους γαιοχτήμονες;

Τό τελευταῖο μεγάλο προτσές ἀπαλλοτρίωσης τῆς γῆς τῶν γεωργῶν εἶναι τέλος τό λεγόμενο Clearing of Estates (ἀραίωμα τῶν κτημάτων, στήν πραγματικότητα σάρωμα τῶν ἀνθρώπων ἀπ' αὐτά). Ὅλες οἱ ἀγγλικές μέθοδες πού ἐξετάσαμε ὥς τώρα κορυφώνονται στό «ἀραίωμα». Ὅπως εἴδαμε στό προηγούμενο μέρος, κατά τήν περιγραφή τῶν σύγχρονων συνθηκῶν, σήμερα, πού δέν ὑπάρχουν πιά ἄλλοι ἀνεξάρτητοι ἀγρότες γιά σάρωμα, ἡ ὑπόθεση φτάνει ὥς τό «ἀραίωμα» τῶν κατοικιῶν, ἔτσι πού οἱ ἐργάτες γεωργίας νά μήν ἔχουν πιά τόν ἀπαραίτητο χῶρο γιά τή στέγασή τους πάνω στή γῆ πού οἱ ἴδιοι καλλιεργοῦν. Τί θά πεῖ ὅμως στήν κυριολεξία «Clearing of Estates», τό μαθαίνουμε μόνο στή γῆ τῆς ἐπαγγελίας τῆς σύγχρονης μυθιστοριογραφίας, στήν Ἄνω Σκωτία. Ἐκεῖ τό προτσές αὐτό διακρίνεται γιά τό συστηματικό χαρακτήρα του, γιά τό μέγεθος τῆς κλίμακας πού συντελεῖται μονοκοπανιά (στήν Ἰρλανδία οἱ γαιοχτήμονες κατάφεραν νά σαρώσουν ταυτόχρονα πολλά χωριά, στήν Ἄνω Σκωτία πρόκειται γιά ἐδαφικές ἐκτάσεις πού ἔχουν τό μέγεθος γερμανικῶν δουκάτων), τέλος διακρίνεται γιά τήν ἰδιαίτερη μορφή τῆς σφετερισμένης γαιοχτησίας.

Οἱ κέλτες τῆς Ἄνω Σκωτίας ἀποτελοῦνταν ἀπό κλάν [clans, φυλές] πού ἡ καθεμιά ἦταν ἰδιοχτήτρια τοῦ ἐδάφους ὅπου κατοικοῦσε. Ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ κλάν [clan], ὁ ἀρχηγός του, ἤ ὁ «μεγάλος ἄνθρωπος», ἦταν μόνο ὑψηλῷ ὀνόματι ἰδιοχτήτης τούτου τοῦ ἐδάφους, ἀκριβῶς ὅπως ἡ βασίλισσα τῆς Ἀγγλίας εἶναι ὑψηλῷ ὀνόματι ἰδιοχτήτρια ὅλου τοῦ ἐθνικοῦ ἐδάφους. Ὅταν ἡ ἀγγλική κυβέρνηση κατάφερε νά καταστείλει τούς ἐσωτερικούς πολέμους αὐτῶν τῶν «μεγάλων ἀνθρώπων» καί τίς συνεχεῖς ἐπιδρομές τους στίς πεδιάδες τῆς Κάτω Σκωτίας, οἱ ἀρχηγοί τῶν κλάν δέν παράτησαν καθόλου τό παλιό ληστρικό ἐπάγγελμά τους, ἄλλαξαν μόνο τή μορφή του. Μετάτρεψαν αὐθαίρετα τό ὑψηλῷ ὀνόματι δικαίωμά τους ἰδιοχτησίας σέ δικαίωμα ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας κι ἐπειδή συνάντησαν ἀντίσταση ἀπό μέρους τῶν ἀνθρώπων τοῦ κλάν πού οἱ ἀρχηγοί αὐτοί δέν τούς χρειάζονταν πιά γιά νά χύνουν τό αἷμα τους γι' αὐτούς—ἀποφάσισαν νά τούς διώξουν, χρησιμοποιώντας ἀνοιχτή βία. Ὁ καθηγητής Νιούμαν λέει: «Ἕνας

βασιλιάς τῆς Ἀγγλίας θά μποροῦσε πάνω στήν ἴδια βάση νά ἰσχυριστεῖ πώς ἔχει τό δικαίωμα νά ρίξει τούς ὑπηκόους του στή θάλασσα»[213]. Τήν ἐπανάσταση αὐτή, πού ἄρχισε στή Σκωτία ὕστερα ἀπό τήν τελευταία ἐξέγερση τοῦ μνηστήρα τοῦ θρόνου, μποροῦμε νά τήν παρακολουθήσουμε στίς πρῶτες της φάσεις στά ἔργα τοῦ σέρ Τζέιμς Στιούαρτ[214] καί τοῦ Τζέιμς Ἄντερσον[215]. Τό 18ο αἰώνα μαζί μέ τό διώξιμο τῶν γαέλων ἀπό τή γῆ τους ἀπαγορεύτηκε ἡ μετανάστευση, γιά νά τούς στείλουν μέ τή βία στή Γλασκόβη καί σ' ἄλλες βιομηχανικές πόλεις[216]. Σάν παράδειγμα τῆς μεθόδου πού ἐπικρατοῦσε τό 19ο αἰώνα[217] ἀρκοῦν ἐδῶ τ' «ἀραιώματα» τῆς δούκισσας τοῦ Σάθερλαντ. Ἡ γυναίκα αὐτή πού ἦταν οἰκονομολογικά καταρτισμένη ἀποφάσισε ἀμέσως μετά τήν ἄνοδό της στήν ἐξουσία νά θεραπεύσει ρι-

---

213 «A King of England might as well claim to drive all his subjects into the sea» (*F. W. Newman*: «Lectures on Political Economy», London 1851, σελ. 132).

214 Ὁ Στιούαρτ λέει: «Οἱ γαιοπρόσοδες αὐτῶν τῶν γαιῶν (κάνει τό λάθος καί μεταφέρει τήν οἰκονομική αὐτή κατηγορία στό φόρο πού πλήρωναν οἱ taskmen [ὑποτελεῖς] στόν ἀρχηγό τοῦ κλάν) εἶναι τελείως ἀσήμαντες σέ σύγκριση μέ τό μέγεθός τους, ὅσο ὅμως γιά τόν ἀριθμό τῶν προσώπων πού διατρέφει ἕνα παχτωμένο χτῆμα, θά δοῦμε ἴσως πώς στά ὑψίπεδα τῆς Σκωτίας ἕνα κομμάτι γῆς διατρέφει δέκα φορές περισσότερους ἀνθρώπους ἀπ' ὅσους διατρέφει γῆ ἴσης ἀξίας στίς πιό πλούσιες ἐπαρχίες» (Works etc. ed. by General Sir James Steuart, his son, London 1801, τόμ. I, κεφ. XVI, σελ. 104).

215 *James Anderson*: «Observations on the Means of exciting a Spirit of National Industry etc.», Edinburgh 1777.

216 Τό 1860 μέ τή βία ἀπαλλοτριωμένοι ἀγρότες ἐξήχθηκαν μέ ψεύτικες ὑποσχέσεις στόν Καναδᾶ. Μερικοί κατάφυγαν στά βουνά καί στά γειτονικά νησιά. Καταδιώχτηκαν ἀπό ἀστυνομικούς, ἦρθαν στά χέρια μαζί τους καί ξέφυγαν.

217 «Στά ὑψίπεδα—λέει τό 1814 ὁ Μπούχαναν, ὁ σχολιαστής τοῦ Α. Σμίθ—ἀνατρέπονται καθημερινά μέ τή βία οἱ παλιές σχέσεις ἰδιοχτησίας... Ὁ λόρδος γαιοχτήμονας, χωρίς νά παίρνει ὑπόψη του τούς κληρονομικούς παχτωτές (πρόκειται πάλι γιά μιά ἐσφαλμένα χρησιμοποιούμενη κατηγορία) προσφέρει τή γῆ στόν πλειοδοτοῦντα, κι ἄν τοῦτος εἶναι κάποιος βελτιωτής (improver) ἐφαρμόζει ἄμεσα ἕνα καινούργιο σύστημα καλλιέργειας. Ἡ γῆ, πού παλιά ἦταν κατάσπαρτη ἀπό μικρούς ἀγρότες, κατοικοῦνταν ἀνάλογα μέ τό προϊόν της. Μέ τό νέο σύστημα τῆς βελτιωμένης καλλιέργειας καί τῶν αὐξημένων γαιοπροσόδων παίρνεται ὅσο τό δυνατό μεγαλύτερο προϊόν μέ ὅσο τό δυνατό μικρότερα ἔξοδα καί γι' αὐτό τό σκοπό ἀπομακρύνονται τά χέρια πού ἔχουν γίνει τώρα ἄχρηστα.. Οἱ διωγμένοι ἀπό τήν πατρική τους γῆ προσπαθοῦν νά βροῦν πόρους ὕπαρξης στίς βιομηχανικές πόλεις κλπ.» (*David Buchanan*: «Observations on etc. A. Smith's Wealth of Nations», Edinburgh 1814, τόμ. IV, σελ. 144). «Οἱ σκῶτοι μεγιστάνες ἔχουν ἀπαλλοτριώσει οἰκογένειες ὅπως θά ξεπάτωναν ζιζάνια. Μεταχειρίστηκαν τά χωριά καί τόν πληθυσμό τους ὅπως μεταχειρίζονται οἱ ἰνδοί τίς σπηλιές τῶν ἄγριων ζώων, ὅταν εἶναι κυριευμένοι ἀπό τό αἴσθημα τῆς ἐκδίκησης... Τόν ἄνθρωπο τόν πουλᾶνε γιά μιά προβιά ἤ γιά ἕνα μπούτι κριαριοῦ ἤ καί γιά λιγότερα ἀκόμα... Κατά τήν εἰσβολή τῶν μογγόλων στίς βόρειες ἐπαρχίες τῆς Κίνας ὑποβλήθηκε στό συμβούλιο τῶν μογγόλων ἡ πρόταση νά ξεπατώσουν τούς κατοίκους καί νά μετατρέψουν τή γῆ τους σέ βοσκές. Τήν πρόταση αὐτή τήν ἔχουν ἐφαρμόσει πολλοί λόρδοι γαιοχτήμονες τῆς Ἄνω Σκωτίας στή δική τους τή χώρα ἐνάντια στούς δικούς τους συμπατριῶτες» (*George Ensor*: «An Inquiry concerning the Population of Nations», London 1818, σελ. 215, 216)

ζικά τά οἰκονομικά της καί νά μετατρέψει σέ προβατοβοσκή ὁλόκληρη τήν κομητεία πού ὁ πληθυσμός της, ἐξαιτίας προηγούμενων παρόμοιων μέτρων, εἶχε κιόλας περιοριστεῖ σέ 15 000. Ἀπό τό 1814 ὥς τό 1820 αὐτοί οἱ 15 000 κάτοικοι, κάπου 3000 οἰκογένειες, διώχτηκαν καί ξεπατώθηκαν συστηματικά. Καταστράφηκαν καί κάηκαν ὅλα τους τά χωριά κι ὅλα τους τά χωράφια μετατράπηκαν σέ βοσκές. Βρετανοί στρατιῶτες στάλθηκαν γιά νά ἐκτελέσουν τήν ἀπόφαση καί συγκρούστηκαν μέ τούς αὐτόχθονες. Μιά γριά κάηκε στίς φλόγες τῆς καλύβας της πού ἀρνήθηκε νά τήν ἐγκαταλείψει. Ἔτσι ἡ κυρία Σάθερλαντ ἰδιοποιήθηκε 794 000 ἄκρ γῆ, πού ἀπό ἀμνημόνευτους χρόνους ἀνῆκε στό κλάν. Στούς διωγμένους αὐτόχθονες δόσαν συνολικά 6 000 ἄκρ στήν παραλιακή περιοχή, 2 ἄκρ κατά οἰκογένεια. Αὐτά τά 6 000 ἄκρ ἔμεναν ὥς τότε χέρσα καί δέν ἀπόδιδαν καθόλου εἰσόδημα στούς ἰδιοχτῆτες τους. Τά εὐγενικά αἰσθήματα τῆς δούκισσας προχώρησαν τόσο, πού τά νοίκιασε πρός 2 σελίνια καί 6 πένες γαιοπρόσοδο τό ἄκρ στούς ἀνθρώπους τοῦ κλάν πού ἐπί αἰῶνες συνέχεια ἔχυναν τό αἷμα τους γιά τήν οἰκογένειά της. Ὅλη ἡ ἁρπαγμένη γῆ τοῦ κλάν μοιράστηκε σέ 29 μεγάλες παχτώσεις γιά προβατοβοσκή, πού ἡ καθεμιά κατοικοῦνταν ἀπό μιά καί μόνη οἰκογένεια, πού ἀποτελοῦνταν συνήθως ἀπό ἄγγλους ἐργάτες παχτωτῶν. Τό 1825 οἱ 15 000 γαέλοι εἶχαν κιόλας ἀντικατασταθεῖ ἀπό 131 000 πρόβατα. Οἱ αὐτόχθονες (aborigines) πού εἶχαν πεταχτεῖ στήν παραλιακή περιοχή προσπαθοῦσαν νά ζήσουν ἀπό τήν ἁλιεία. Μετατράπηκαν σέ ἀμφίβια καί ζοῦσαν, ὅπως λέει ἕνας ἄγγλος συγγραφέας, μισό στήν ξηρά καί μισό στό νερό, καί παρ' ὅλα αὐτά κάλυπταν μονάχα τίς μισές ἀνάγκες τους[218].

Οἱ γενναῖοι γαέλοι ὅμως ἔμελλαν νά πληρώσουν ἀκόμα πιό ἀκριβά τή βουνίσια ρωμαντική εἰδωλολατρεία τους γιά τούς «μεγάλους ἀνθρώπους» τῆς φυλῆς. Ἡ μυρωδιά τῶν ψαριῶν ἔφτασε ὥς τή μύτη τῶν μεγάλων ἀνθρώπων. Μυρίστηκαν κέρδη καί νοίκιασαν τήν παραλία στούς μεγάλους ἰχθυεμπόρους τοῦ Λονδίνου. Οἱ γαέλοι διώχτηκαν γιά δεύτερη φορά[219].

---

218 Ὅταν ἡ σημερινή δούκισσα τοῦ Σάθερλαντ ὑποδέχτηκε στό Λονδίνο μέ μεγάλη ἐπίδειξη πολυτέλειας τήν κυρία Μπῆτσερ-Στόου, συγγραφέα τοῦ ἔργου «Uncle Tom's Cabin» [«Ἡ καλύβα τοῦ Μπάρμπα-Θωμᾶ»], γιά νά κάνει ἐπίδειξη τῆς συμπάθειάς της πρός τούς Μαύρους δούλους τῆς ἀμερικάνικης δημοκρατίας—πράγμα πού μαζί μέ τίς ἄλλες συναριστοκράτισσές της ἀπόφυγε γιά εὐνόητους λόγους νά τό κάνει τόν καιρό τοῦ ἀμερικάνικου ἐμφυλίου πολέμου, ὅταν κάθε «εὐγενική» ἀγγλική καρδιά χτυποῦσε γιά τούς δουλοχτῆτες—περιέγραψα στή «New-York Tribune» τήν κατάσταση τῶν δούλων τῶν Σάθερλαντ (ἕνα μέρος τοῦ ἄρθρου μου τό ἀναδημοσίεψε ὁ Κέρυ στό «the Slave Trade», Philadelphia 1853, σελ. 202, 203). Τό ἄρθρο μου δημοσιεύτηκε σέ μιά ἐφημερίδα τῆς Σκωτίας καί προκάλεσε μιά ἔντονη πολεμική ἀνάμεσα στήν ἐφημερίδα καί στούς συνήγορους τῶν Σάθερλαντ.

219 Ἐνδιαφέροντα πράγματα σχετικά μ' αὐτό τό ἰχθυεμπόριο ὑπάρχουν στό «Portfolio, New Series» τοῦ κ. Ντάβιντ Οὔρκχαρτ. Ὁ Νάσσαου Οὐ. Σένιορ στό σύγγραμμά του, πού ἐκδόθηκε ὕστερα ἀπό τό θάνατό του καί πού τό ἀναφέραμε

Τελικά ὅμως ἕνα μέρος τῶν προβατοβοσκῶν μετατρέπεται μέ τή σειρά του σέ περιοχή γιά κυνήγι. Εἶναι γνωστό πώς στήν Ἀγγλία δέν ὑπάρχουν καθαυτό δάση. Τά θηράματα στά πάρκα τῶν μεγάλων εἶναι συνταγματικά κατοικίδια ζῶα, παχιά σάν τούς aldermen [μέλη τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου] τοῦ Λονδίνου. Γιαυτό ἡ Σκωτία εἶναι τό τελευταῖο ἄσυλο αὐτοῦ τοῦ «εὐγενικοῦ πάθους». «Στίς ὀρεινές περιοχές —λέει ὁ Σόμερς τό 1848—ἔχουν ἐπεκταθεῖ πολύ τά δασωμένα μέρη. Ἀπό τή μιά μεριά τοῦ Γκέικ ὑπάρχει τό νέο δάσος τοῦ Γκλένφεσι καί ἀπό τήν ἄλλη τό νέο δάσος τοῦ Ἄρντβερικη. Στήν ἴδια γραμμή ὑπάρχει τό Μπλάκ Μάουντ, μιά τεράστια ἐρημιά πού δημιουργήθηκε τελευταῖα. Ἀπό τήν Ἀνατολή ὡς τή Δύση, ἀπό τά πέριξ τοῦ Ἄμπερντην ὥς τά βράχια τοῦ Ὄμπαν ἐκτείνεται τώρα μιά συνεχής γραμμή δάσους, ἐνῶ στ' ἄλλα μέρη τῆς ὀρεινῆς περιοχῆς ὑπάρχουν τά καινούργια δάση τοῦ Λόκ Ἄρκεϊγκ, Γκλένγκαρυ, Γκλένμοριστον κλπ... Μέ τή μετατροπή τῆς γῆς τους σέ προβατοβοσκές... οἱ γαέλοι διώχτηκαν σέ λιγότερο γόνιμα ἐδάφη. Τώρα ἀρχίζουν τά θηράματα νά παίρνουν τή θέση τῶν προβάτων καί ἔτσι σπρώχνουν τούς γαέλους σέ ἀκόμα πιό καταθλιπτική φτώχεια... Τά ἄλση γιά κυνήγι[219a] καί ὁ λαός δέν μποροῦν νά ὑπάρχουν τό ἕνα δίπλα στ' ἄλλο. Τό ἕνα ἀπό τά δυό πρέπει ὁπωσδήποτε ν' ἀδειάσει τή γωνιά. Ἀφῆστε καί στήν ἑπόμενη 25ετία τά ἄλση γιά κυνήγι ν' αὐξηθοῦν σέ ἀριθμό καί ἔκταση ὅπως ἔχουν αὐξηθεῖ στήν προηγούμενη 25ετία, καί δέ θά βρῆτε κανένα γαέλο νά ζεῖ στήν πατρική του γῆ. Ἡ κίνηση αὐτή πού παρατηριέται ἀνάμεσα στούς ἰδιοχτῆτες τῶν ὀρεινῶν περιοχῶν ὀφείλεται ἐνμέρει στή μόδα, στήν ἀριστοκρατική λόξα, στό πάθος τοῦ κυνηγιοῦ κλπ., ἐνμέρει ὅμως ἐμπορεύονται τό κυνήγι, ἀποβλέποντας ἀποκλειστικά στό κέρδος. Γιατί εἶναι γεγονός πώς ἕνα κομμάτι ὀρεινή γῆ ὅταν μετατραπεῖ σέ ἄλσος γιά κυνήγι σέ πολλές περιπτώσεις εἶναι ἀσύγκριτα πιό κερδοφόρο παρά σάν προβατοβοσκή... Ὁ ἐρασιτέχνης κυνηγός πού ζητάει μιά περιοχή γιά κυνήγι περιορίζει τήν προσφορά του μόνο ἀνάλογα μέ τό βαλάντιό του... Στά ὀρεινά μέρη ἔχουν ἐνσκήψει βάσανα ὄχι λιγότερο φριχτά ἀπό τά βάσανα πού εἶχε προκαλέσει στήν Ἀγγλία ἡ πολιτική τῶν νορμανδῶν βασιλιάδων. Στ' ἀγρίμια παραχώρησαν μεγαλύτερο πεδίο κίνησης, ἐνῶ τούς ἀνθρώπους τούς στρίμωχναν σέ στενό καί διαρκῶς στενότερο χῶρο... Ἀφαιροῦν ἀπό τό λαό τή μιά ἐλευθερία ὕστερ' ἀπό τήν ἄλλη... Καί ἡ καταπίεση ἐξακολουθεῖ ν' αὐξάνει καθημερινά. Οἱ ἰδιοχτῆτες ἐπιδιώκουν τό ἀραίωμα καί τό διώξιμο τοῦ λαοῦ σάν σταθερή ἀρχή, σάν τεχνική ἀγροτική ἀνάγκη, ἀκριβῶς ὅπως σαρώνονται τά δέντρα καί οἱ θάμνοι στίς παρθένες περιοχές τῆς Ἀμερικῆς καί τῆς Αὐστραλίας, καί ὅλη ἡ ἐπιχείρηση ἀκολουθεῖ τήν ἤρεμη, ἐμπορική πορεία της»[220].

πιό πάνω, χαρακτηρίζει «τή διαδικασία στό Σάθερλαντσηρ σάν ἕνα ἀπό τά πιό εὐεργετικά ἀραιώματα (clearings) πού ἔγιναν ἀπό ἀμνημόνευτους χρόνους» («Journals, Conversations and Essays relating to Ireland», London 1868).

[219a] Τά «deer forests» (πάρκα ἤ ἄλση γιά κυνήγι) τῆς Σκωτίας δέν ἔχουν οὔτε ἕνα δέντρο. Διώχνουν τά πρόβατα καί φέρνουν τά ἐλάφια στά γυμνά βουνά, κι αὐτό τό λένε «deer forest». Δηλαδή δέν ἐπιδιώκουν οὔτε κάν τήν ἀναδάσωση!

Ἡ λεηλασία τῶν ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων, ἡ καταχρηστική ἐκποίηση τῶν κρατικῶν γαιῶν, ἡ κλοπή τῆς κοινοτικῆς ἰδιοχτησίας, ἡ σφετεριστική μετατροπή τῆς φεουδαρχικῆς ἰδιοχτησίας καί τῆς ἰδιοχτησίας τῶν κλάν σέ σύγχρονη ἀτομική ἰδιοχτησία, μετατροπή πού ἔγινε μέ τήν πιό ἀνελέητη τρομοκρατία, ὅλα αὐτά ἦταν ἰσάριθμες εἰδυλλιακές μέθοδες τῆς πρωταρχικῆς συσσώρευσης. Κατάχτησαν τό πεδίο γιά τήν κεφαλαιοκρατική γεωργία, προσάρτησαν τή γῆ στό κεφάλαιο καί δημιούργησαν γιά τή βιομηχανία τῶν πόλεων τήν ἀναγκαία προσφορά προγραμμένου προλεταριάτου.

[220] *Robert Somers:* «Letters from the Highlands; or, the Famine of 1847», London 1848, σελ. 12—28, σέ πολλά σημεῖα. Τά γράμματα αὐτά δημοσιεύτηκαν ἀρχικά στούς «Τάιμς». Φυσικά, οἱ ἄγγλοι οἰκονομολόγοι ἐξήγησαν τήν πεῖνα τῶν γαέλων τό 1847 μέ τόν ὑπερπληθυσμό τους. Πάντως, κατά τούς οἰκονομολόγους, οἱ γαέλοι «ἀσκοῦσαν πίεση» πάνω στά μέσα διατροφῆς τους.—Τό «Clearing of Estates» ἤ, ὅπως τό λέγαν στή Γερμανία, τό «Bauernlegen» [ἅρπαγμα τῆς ἰδιοχτησίας τῶν ἀγροτῶν ἀπό τούς μεγαλογαιοχτήμονες], ἐκδηλώθηκε στή Γερμανία ἰδιαίτερα ὕστερα ἀπό τόν Τριακονταετῆ πόλεμο καί προκαλοῦσε ἀκόμα τό 1790 ἀγροτικές ἐξεγέρσεις στό ἐκλεκτοράτο τῆς Σαξωνίας. Ἐπικρατοῦσε κυρίως στήν Ἀνατολική Γερμανία. Στίς περισσότερες ἐπαρχίες τῆς Πρωσίας μόλις ὁ Φρειδερίκος Β' ἐξασφάλισε τό δικαίωμα ἰδιοχτησίας στούς ἀγρότες. Ὕστερα ἀπό τήν κατάχτηση τῆς Σιλεσίας ὑποχρέωσε τούς γαιοχτήμονες νά ξαναχτίσουν τίς καλύβες τῶν ἀγροτῶν, τούς ἀχυρῶνες κλπ., νά ξαναπροικίσουν τ' ἀγροτικά νοικοκυριά μέ ζῶα καί σύνεργα. Ὁ Φρειδερίκος Β' χρειαζόταν στρατιῶτες γιά τό στρατό του καί φορολογούμενους γιά τό κρατικό του ταμεῖο. Ἐξ ἄλλου, γιά τό πόσο εὐχάριστη ζωή ἔκανε ὁ ἀγρότης μέσα στά δημοσιονομικά χάλια τοῦ Φρειδερίκου καί στό κυβερνητικό του κράμα δεσποτισμοῦ, γραφειοκρατίας καί φεουδαρχίας, τό βλέπουμε ἀπό τό παρακάτω χωρίο τοῦ θαυμαστῆ του Μιραμπώ: «Τό λινάρι λοιπόν εἶναι μιά ἀπό τίς μεγάλες πηγές πλούτου τοῦ καλλιεργητῆ στίς βορεινές περιοχές τῆς Γερμανίας. Δυστυχῶς γιά τό ἀνθρώπινο γένος, εἶναι ἁπλῶς βοηθητικός πόρος ἐνάντια στήν ἀθλιότητα καί ὄχι μέσο εὐημερίας. Οἱ ἄμεσοι φόροι, οἱ ἀγγαρεῖες καί οἱ κάθε λογῆς ἄλλες ὑποχρεωτικές ὑπηρεσίες τσακίζουν τό γερμανό καλλιεργητή πού πληρώνει ἀκόμα καί ἔμμεσους φόρους γιά τό καθετί πού ἀγοράζει... καί σάν ὁλοκλήρωση τῆς καταστροφῆς του δέν τοῦ ἐπιτρέπεται νά πουλάει τά προϊόντα του ἐκεῖ πού θέλει καί ὅπως θέλει· ἐπίσης δέν τολμάει ν' ἀγοράζει αὐτά πού χρειάζεται ἀπό τούς ἐμπόρους πού θά μποροῦσαν νά τοῦ τά προμηθεύσουν πιό φτηνά. Ὅλες αὐτές οἱ αἰτίες τόν καταστρέφουν σιγά-σιγά, καί χωρίς τήν κλωστική δέ θἄταν σέ θέση νά πληρώνει τούς ἄμεσους φόρους τή μέρα τῆς πληρωμῆς. Ἡ κλωστική τοῦ προσφέρει μιά βοηθητική πηγή, ἀποσχολώντας μέ ὠφέλιμο τρόπο τή γυναίκα του, τά παιδιά του, τίς κοπελιές καί τά κοπέλια του. Καί ὅμως, παρ' ὅλους τούς βοηθητικούς αὐτούς πόρους, τί ἐπίμοχθη ζωή! Τό καλοκαίρι δουλεύει σάν κατάδικος στό ὄργωμα καί στή συγκομιδή. Πλαγιάζει στίς 9 τό βράδυ καί σηκώνεται στίς 2 τό πρωί γιά νά προλάβει τίς δουλιές του. Τό χειμώνα θἄπρεπε ν' ἀναπληρώσει τίς δυνάμεις του μέ περισσότερη ἀνάπαυση, δέ θά τοὔφτανε ὅμως τό γέννημα γιά τό ψωμί καί γιά τό σπόρο, ἄν ἦταν ὑποχρεωμένος νά ἐκποιήσει, νά ξεπουλήσει τά τρόφιμά του γιά νά πληρώσει τούς φόρους. Γιά νά βουλώσει λοιπόν αὐτή τήν τρύπα εἶναι ὑποχρεωμένος νά κλώθει... καί μάλιστα νά κλώθει μέ τή μεγαλύτερη ἔνταση. Ἔτσι ὁ ἀγρότης τό χειμώνα πλαγιάζει τά μεσάνυχτα ἤ στή 1 καί σηκώνεται στίς 5 ἤ 6 τό πρωί, ἤ πάλι πλαγιάζει στίς 9 καί σηκώνεται στίς 2, κι αὐτό γίνεται ὅλες τίς μέρες τῆς ζωῆς του, ἐκτός ἀπό τίς Κυριακές. Αὐτή ἡ ὑπερβολική ξαγρύπνια καί ἐργασία φθείρει τόν ἄνθρωπο

3. ΑΙΜΑΤΗΡΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΕΝΑΝΤΙΑ ΣΤΟΥΣ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΜΕΝΟΥΣ ΑΠΟ ΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 15ου ΑΙΩΝΑ. ΝΟΜΟΙ ΓΙΑ ΤΟ ΚΑΤΕΒΑΣΜΑ ΤΟΥ ΜΙΣΘΟΥ ΕΡΓΑΣΙΑΣ.

῞Οσοι διώχτηκαν μέ τή διάλυση τῶν φεουδαρχικῶν ἀκολουθιῶν καί μέ τήν ἀπότομη, βίαιη ἀπαλλοτρίωση τῆς γῆς τους, τό προγραμμένο αὐτό προλεταριάτο σέ καμιά περίπτωση δέν μποροῦσε ν᾿ ἀπορροφηθεῖ ἀπό τή γεννώμενη μανουφακτούρα τόσο γρήγορα, ὅσο γρή-

καί γιαυτό στά χωριά οἱ ἄνδρες καί οἱ γυναῖκες γερνοῦν πολύ πιό γρήγορα παρά στίς πόλεις» (*Mirabeau:* «De la Monarchie Prussienne», Londres 1788, τόμ. III, σελ. 212 κ. ἑ.).

Προσθήκη στή 2η ἔκδοση.—Τόν ᾿Απρίλη τοῦ 1866, 18 χρόνια ὕστερα ἀπό τή δημοσίευση τοῦ προαναφερμένου συγγράμματος τοῦ Ρόμπερτ Σόμερς, ὁ καθηγητής Λέον Λεβί ἔκανε μιά διάλεξη στή Society of Arts [῾Εταιρία τῶν Τεχνῶν] σχετικά μέ τή μετατροπή τῶν προβατοβοσκῶν σέ πάρκα γιά κυνήγι, ὅπου περιέγραψε τήν πρόοδο τῆς ἐρήμωσης στήν ὀρεινή Σκωτία. ᾿Ανάμεσα στ᾿ ἄλλα λέει: «῾Η ἐρήμωση ἀπό τόν πληθυσμό καί ἡ μετατροπή τῆς γῆς σέ σκέτες προβατοβοσκές πρόσφεραν τό πιό εὔκολο μέσο γιά τήν ἀποκόμιση εἰσοδημάτων χωρίς ἔξοδα... ῾Η ἀντικατάσταση τῆς προβατοβοσκῆς μέ ἄλση γιά κυνήγι [deer forests] εἶναι συνηθισμένο φαινόμενο στίς ὀρεινές περιοχές. Τά πρόβατα διώχνονται ἀπό τ᾿ ἀγρίμια, ὅπως προηγούμενα διώχνανε τούς ἀνθρώπους γιά νά κάνουν τόπο στά πρόβατα... Μπορεῖ κανείς νά πάει ἀπό τά χτήματα τοῦ κόμητα Ντάλχαουζι στό Φόρφαρσηρ ὥς τοῦ Τζόν ό-Γκρότ χωρίς νά βγεῖ καθόλου ἀπό τή δασωμένη περιοχή.—Σέ πολλές ἀπ᾿ αὐτές τίς περιοχές ἔχουν πολιτογραφηθεῖ ἡ ἀλεπού, ὁ ἀγριόγατος, τό κουνάβι, ἡ ἰκτίς, ἡ νυφίτσα καί ὁ λαγός τῶν ῎Αλπεων· τελευταῖα βρῆκαν τό δρόμο τους πρός τά κεῖ τό κουνέλι, ἡ βερβερίτσα καί ὁ ἀρουραῖος. Τεράστιες ἐκτάσεις γῆς, πού στή στατιστική τῆς Σκωτίας φιγούραραν σάν ἐξαιρετικά γόνιμες καί ἐκτεταμένες βοσκές, ἔχουν ἀποκλειστεῖ τώρα ἀπό κάθε καλλιέργεια καί βελτίωση καί ἔχουν διατεθεῖ ἀποκλειστικά στή διασκέδαση τοῦ κυνηγιοῦ λίγων προσώπων καί αὐτή ἡ διασκέδαση βαστάει μιά μικρή μόνο περίοδο τοῦ χρόνου».

Τό «᾿Εκόνομιστ» τοῦ Λονδίνου τῆς 2 τοῦ ᾿Ιούνη 1866 γράφει: «Μιά σκωτσέζικη ἐφημερίδα ἀναφέρει τήν περασμένη ἑβδομάδα ἀνάμεσα στά ἄλλα νέα καί τά παρακάτω: „Μιά ἀπό τίς καλύτερες φάρμες γιά πρόβατα τοῦ Σάθερλαντσηρ, γιά τήν ὁποία πρόσφεραν τελευταῖα, ὅταν ἔληξε τό συμβόλαιο πάχτωσης, νοίκι 1200 λίρ. στ. τό χρόνο, μετατρέπεται σέ ἄλσος γιά κυνήγι!“ Τά φεουδαρχικά ἔνστιχτα δροῦν... ὅπως τόν καιρό πού ὁ νορμανδός καταχτητής... κατάστρεψε 36 χωριά γιά νά δημιουργήσει τό New Forest (Νέο δάσος)... Δυό ἑκατομμύρια ἄκρ, πού περιλαβαίνουν μερικές ἀπό τίς πιό γόνιμες ἐκτάσεις τῆς Σκωτίας, ἐρημώθηκαν τελείως. Τό φυσικό χορτάρι τοῦ Γκλέν Τίλτ ἦταν ἀπό τά πιό θρεφτικά τῆς κομητείας Πέρθ ῾Η περιοχή κυνηγιοῦ τοῦ Μπέν ῎Ολντερ ἦταν τό καλύτερο λειβάδι στήν ἐκτεταμένη περιοχή τοῦ Μπάντενοκ. ῞Ενα μέρος τοῦ δάσους τοῦ Μπλάκ Μάουντ ἦταν ἡ πιό λαμπρή βοσκή τῆς Σκωτίας γιά μαυροκέφαλα πρόβατα. Μιάν εἰκόνα γιά τήν ἔκταση τῆς γῆς, πού ἔχει ἐρημωθεῖ γιά νά μετατραπεῖ σέ χῶρο κυνηγετικῆς διασκέδασης, μπορεῖ ν᾿ ἀποχτήσει κανείς ἀπό τό γεγονός ὅτι περιλαβαίνει μιά περιοχή πολύ μεγαλύτερη ἀπ᾿ ὅλη τήν κομητεία Πέρθ Τήν ἀπώλεια τῆς χώρας σέ παραγωγικές πηγές ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς βίαιης ἐρήμωσης μποροῦμε νά τήν ἐκτιμήσουμε ἄν πάρουμε ὑπόψη πώς ἡ γῆ τοῦ δάσους Μπέν ῎Ολντερ μποροῦσε νά θρέψει 15 000 πρόβατα καί πώς ἀποτελεῖ μονάχα τό $^1/_{30}$ τῆς συνολικῆς κυνηγετικῆς περιοχῆς τῆς Σκωτίας... ῞Ολη αὐτή ἡ κυνηγετική περιοχή εἶναι τελείως μή παραγωγική... θά μποροῦσαν μιά χαρά νά τήν εἶχαν βουλιάξει χωρίς ζημιά στά κύματα τῆς Βόρειας Θάλασσας. Τό στιβαρό χέρι τοῦ νόμου ἔπρεπε νά βάλει τέλος σ᾿ αὐτές τίς «αὐτοσχέδιες ἐρημιές».

γορα δημιουργήθηκε. ᾿Από τήν ἄλλη μεριά, οἱ ἀπότομα ἐκσφενδονισμένοι ἀπό τή συνηθισμένη τροχιά τῆς ζωῆς τους ἄνθρωποι δέν μποροῦσαν νά προσαρμοστοῦν ἐξίσου ἀπότομα στήν πειθαρχία· τῆς νέας κατάστασής τους. Μετατράπηκαν μαζικά σέ διακονιάρηδες, ληστές, ἀλῆτες, ἐνμέρει ἀπό κλίση καί στίς περισσότερες περιπτώσεις ἀπό τήν ἀνάγκη τῶν πραγμάτων. Γιαυτό, στά τέλη τοῦ 15ου καί στή διάρκεια ὅλου τοῦ 16ου αἰώνα σ᾿ ὅλες τίς χῶρες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης ἐκδίδονται αἱματηροί νόμοι ἐνάντια στήν ἀλητεία. Οἱ πατέρες τῆς σημερινῆς ἐργατικῆς τάξης ἦταν οἱ πρῶτοι πού τιμωρήθηκαν, γιατί τούς μετάτρεψαν μέ τή βία σέ ἀλῆτες καί πάουπερ. ῾Η νομοθεσία τούς μεταχειριζόταν σάν «ἐθελοντές» ἐγκληματίες, ξεκινώντας ἀπό τήν προϋπόθεση πώς ἐξαρτιόταν ἀπό τήν καλή τους θέληση νά ἐξακολουθοῦν νά ζοῦν στίς παλιές συνθῆκες πού δέν ὑπῆρχαν πιά.

῾Η νομοθεσία αὐτή ἄρχισε στήν ᾿Αγγλία ἐπί ῾Ερρίκου Ζ΄.

῾Ερρίκος Η΄ 1530: Στούς γέρους καί ἀνίκανους γιά ἐργασία ζητιάνους δίνεται ἄδεια ἐπαιτείας. ᾿Αντίθετα, οἱ σωματικά γεροί ἀλῆτες μαστιγώνονται καί φυλακίζονται. Σύμφωνα μέ τό νόμο τούς δένουν πίσω ἀπ᾿ ἕνα κάρο καί τούς μαστιγώνουν ὥς πού νά τρέξει αἷμα ἀπό τό κορμί τους, ἔπειτα τούς βάζουν καί ὁρκίζονται πώς θά ἐπιστρέψουν στόν τόπο πού γεννήθηκαν, ἤ ἐκεῖ ὅπου κατοικοῦσαν τά τελευταῖα τρία χρόνια, γιά «νά δουλέψουν» (to put himself to labour). Τί φριχτή εἰρωνεία! Μέ τό νόμο 27 τοῦ ῾Ερρίκου Η΄ ἐπαναλαβαίνεται αὐτός ὁ νόμος, μόνο πού γίνεται αὐστηρότερος μέ συμπληρωματικές διατάξεις. ῞Οταν συλληφθεῖ κανείς γιά δεύτερη φορά ν᾿ ἀλητεύει, τό μαστίγωμα ἐπαναλαβαίνεται καί τοῦ κόβουν τό μισό αὐτί. Σέ περίπτωση ὅμως νέας ὑποτροπῆς χαρακτηρίζεται μεγάλος ἐγκληματίας καί ἐχθρός τῆς κοινωνίας καί ἐκτελεῖται.

᾿Εδουάρδος Στ΄: ῞Ενας νόμος τοῦ πρώτου ἔτους τῆς βασιλείας του, 1547, ὁρίζει πώς, ἄν κάποιος ἀρνιέται νά ἐργαστεῖ, πρέπει νά δίνεται σκλάβος στό πρόσωπο πού τόν κατάγγειλε σάν ἀργόσχολο. ῾Ο ἀφέντης πρέπει νά τρέφει τό σκλάβο του μέ ψωμί καί νερό, μέ ἀδύνατα ποτά καί μέ ὅ,τι ἀπορίμματα κρεάτων κρίνει αὐτός κατάλληλα. ῎Εχει τό δικαίωμα νά τόν βάζει νά κάνει ὁποιαδήποτε ἐργασία, ὅσο ἀηδιαστική κι ἄν εἶναι, μαστιγώνοντας κι ἁλυσοδένοντάς τον. ῎Αν ὁ σκλάβος λείψει 15 μέρες, πρέπει νά καταδικαστεῖ σέ ἰσόβια σκλαβιά καί μέ πυρακτωμένο σίδερο νά χαραχτεῖ στό μέτωπο ἤ στό μάγουλό του τό γράμμα «S»*, ἄν φύγει γιά τρίτη φορά, ἐκτελεῖται σάν ἔνοχος ἐσχάτης προδοσίας. ῾Ο ἀφέντης του μπορεῖ νά τόν πουλήσει, νά τόν κληροδοτήσει καί νά τόν ἐκμισθώσει σάν δοῦλο, ἀπαράλλαχτα ὅπως καί κάθε ἄλλο κινητό ἀγαθό ἤ ζῶο. Οἱ σκλάβοι ἐκτελοῦνται ἐπίσης, ἄν ἐπιχειρήσουν κάτι ἐνάντια στόν ἀφέντη τους. Οἱ εἰρηνοδίκες ἔχουν ὑποχρέωση, μόλις πληροφορηθοῦν ὅτι δραπέτευσαν σκλάβοι, νά ψάχνουν νά τούς βροῦν. ῎Αν ἀποδειχτεῖ πώς ἕνας τους ἀλή-

* *S* εἶναι τό ἀρχικό γράμμα τῆς ἀγγλικῆς λέξης *Slave*, πού σημαίνει σκλάβος. *Σημ. Μετ.*

τεψε τρεῖς μέρες, πρέπει νά μεταφερθεῖ στόν τόπο πού γεννήθηκε, νά τοῦ χαράξουν μέ καυτό σίδερο τό σημάδι «V» στό στῆθος καί νά χρησιμοποιεῖται άλυσοδεμένος σέ δουλιές τοῦ δρόμου ἤ καί σέ ἄλλες ἐργασίες. Ἄν ὁ ἀλήτης δηλώσει ψεύτικο τόπο γέννησης, γιά τιμωρία του γίνεται ἰσόβιος σκλάβος τοῦ τόπου αὐτοῦ, τῶν κατοίκων ἤ τῆς συντεχνίας του καί στιγματίζεται μέ τό γράμμα «S». Ὁ καθένας ἔχει τό δικαίωμα νά παίρνει τά παιδιά τῶν ἀλητῶν καί νά τά χρησιμοποιεῖ σάν μαθητευόμενους, τούς νέους ὥς 24 χρονῶν καί τά κορίτσια ὥς 20. Ἄν δραπετεύσουν, ὑποχρεώνονται ὥς αὐτή τήν ἡλικία νά εἶναι σκλάβοι τῶν μαστόρων τους πού ἔχουν τό δικαίωμα νά τούς ἁλυσοδένουν, νά τούς μαστιγώνουν κλπ. κατά βούληση. Κάθε μάστορας ἔχει τό δικαίωμα νά περνάει ἕνα σιδερένιο χαλκά στό λαιμό, στά χέρια ἤ στά πόδια τοῦ σκλάβου του, γιά νά μπορεῖ νά τόν γνωρίζει πιό εὔκολα καί γιά νά τόν κρατάει πιό σίγουρα[221]. Τό τελευταῖο μέρος τούτου τοῦ νόμου προβλέπει πώς ὁρισμένοι φτωχοί πρέπει νά χρησιμοποιοῦνται ἀπό τόν τόπο ἤ ἀπό πρόσωπα πού τούς ταΐζουν, τούς ποτίζουν καί τούς βρίσκουν δουλιά. Τέτιου εἴδους σκλάβοι τῶν ἐνοριῶν διατηρήθηκαν στήν Ἀγγλία ὥς τά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα μέ τό ὄνομα roundsmen (περιφερόμενοι).

Νόμος τῆς Ἐλισάβετ, 1572: οἱ ζητιάνοι πού δέν ἔχουν ἄδεια ἐπαιτείας καί εἶναι πάνω ἀπό 14 χρονῶν μαστιγώνονται σκληρά καί καυτηριάζονται στό ἀριστερό ἀφτί, ἄν δέν ὑπάρχει κανένας πού νά θέλει νά τούς πάρει στήν ὑπηρεσία του γιά δυό χρόνια. Σέ περίπτωση ὑποτροπῆς, κι ἄν εἶναι πάνω ἀπό 18 χρονῶν, ἐκτελοῦνται, ἄν δέν ὑπάρχει κανένας πού νά θέλει νά τούς πάρει στήν ὑπηρεσία του γιά δυό χρόνια. Σέ περίπτωση ὅμως νέας ὑποτροπῆς, ἐκτελοῦνται χωρίς οἶκτο σάν ἔνοχοι ἐσχάτης προδοσίας. Παρόμοιες διατάξεις περιέχει ὁ νόμος 18, κεφ. 13, τῆς Ἐλισάβετ καί ὁ νόμος τοῦ 1597[221α].

[221] Ὁ συγγραφέας τοῦ «An Essay on Trade and Commerce» 1770, παρατηρεῖ: «Ἐπί βασιλείας Ἐδουάρδου Στ´ φαίνεται πώς οἱ ἐγγλέζοι καταπιάστηκαν πράγματι στά σοβαρά νά ἐνθαρρύνουν τίς μανουφακτοῦρες καί τήν ἀπασχόληση τῶν φτωχῶν. Αὐτό τό βλέπουμε ἀπό ἕνα ἀξιοσημείωτο νόμο πού λέει πώς πρέπει νά στιγματίζονται ὅλοι οἱ ἀλῆτες» κλπ. («An Essay on Trade and Commerce», London 1770, σελ. 5).

[221α] Ὁ Τόμας Μόρ στό ἔργο του «Οὐτοπία» λέει: «Ἔτσι συμβαίνει ἕνας ἄπληστος καί ἀχόρταγος πλεονέχτης, πραγματική πανούκλα τῆς γενέτειράς του, νά μαζεύει χιλιάδες ἄκρ γῆ πού τήν περιφράζει μέ παλούκια ἤ μέ φράχτη, ἤ νά κατατρέχει μέ τή βία εἴτε μέ ἀνομίες τούς ἰδιοχτῆτες τους σέ τέτιο βαθμό, ὥστε ν᾽ ἀναγκάζονται νά τά ξεπουλᾶνε ὅλα. Μέ τόν ἕνα ἤ τόν ἄλλο τρόπο, μέ τό καλό ἤ μέ τό στανιό, ἐξαναγκάζονται νά φύγουν φτωχές, ἀπλοϊκές, κακόμοιρες ψυχές! Ἄνδρες, γυναῖκες, ἀνδρόγυνα, ὀρφανά ἀπό πατέρα παιδιά, χῆρες, μανάδες πού μοιρολογοῦν μέ τά βυζανιάρικά τους, μαζί μ᾽ ὅλο τους τό νοικοκυριό φτωχά σέ μέσα μά πολλές οἱ ψυχές, ἐπειδή ἡ γεωργία χρειαζόταν πολλά χέρια. Σέρνονται λέω—καί τραβᾶνε μακριά ἀπό τίς συνηθισμένες ἑστίες τους, χωρίς νά βρίσκουν ποῦ νά ξαποστάσουν. Κάτω ἀπό ἄλλες συνθῆκες θά τούς ἀνακούφιζε κάπως ἡ πούληση ὅλων τῶν οἰκιακῶν τους σκευῶν, ἄν καί δέν εἶναι μεγάλης ἀξίας. Πεταγμένοι ὅμως ξαφνικά στούς πέντε δρόμους εἶναι ὑποχρεωμένοι νά τά ξεπουλᾶνε σ᾽ ἐξευτελιστικές τιμές. Κι ἀφοῦ περιπλανηθοῦν ὥς πού νάχουν φάει καί τήν τελευταία δεκάρα, τί ἄλλο, θεέ μου, μπο-

Ἰάκωβος Α´: Ἕνας ἄνθρωπος πού περιπλανιέται καί ζητιανεύει θεωρεῖται ἀλήτης καί μπαγαπόντης. Οἱ εἰρηνοδίκες τῶν Petty Sessions [τοπικῶν δικαστηρίων] εἶναι ἐξουσιοδοτημένοι νά διατάζουν τή δημόσια μαστίγωσή του καί νά τόν κλείνουν 6 μῆνες στή φυλακή στήν πρώτη ἐπαυτοφώρῳ σύλληψή του καί δυό χρόνια στή δεύτερη σύλληψή του. Στή διάρκεια τῆς φυλάκισής του πρέπει νά μαστιγώνεται ὅσες φορές καί ὅσο κρίνουν οἱ εἰρηνοδίκες... Τούς ἀδιόρθωτους καί ἐπικίνδυνους ἀλῆτες πρέπει νά τούς χαράζουν μέ καυτό σίδερο τό γράμμα R* στόν ἀριστερό ὦμο καί νά τούς στέλνουν σέ καταναγκαστικά ἔργα, κι ἄν τούς ξαναπιάσουν ἐπαυτοφώρῳ νά ζητιανεύουν νά τούς ἐκτελοῦν χωρίς οἶκτο. Οἱ διατάξεις αὐτές τῶν νόμων ἴσχυαν ὥς τίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰώνα καί ἀκυρώθηκαν μόνο μέ τό νόμο 12 τῆς Ἄννας, κεφ. 23.

Παρόμοιοι νόμοι ὑπῆρχαν καί στή Γαλλία, ὅπου στά μέσα τοῦ 17ου αἰώνα εἶχε ἱδρυθεῖ στό Παρίσι ἕνα βασίλειο ἀλητῶν (royaume des truands). Στίς ἀρχές ἀκόμα τῆς βασιλείας τοῦ Λουδοβίκου ΙΣτ´ (ordonnance [διάταγμα] τῆς 13 τοῦ Ἰούλη 1777) κάθε σωματικά ὑγιής ἄνθρωπος ἀπό 16 ὥς 60 χρονῶν στέλνονταν στά κάτεργα, ἄν δέν εἶχε μέσα συντήρησης καί δέν ἀσκοῦσε κανένα ἐπάγγελμα. Τά ἴδια θέσπιζε γιά τίς Κάτω Χῶρες ὁ νόμος τοῦ Καρόλου Ε´ πού ἐκδόθηκε τόν Ὀχτώβρη τοῦ 1537, τό πρῶτο διάταγμα τῶν κρατῶν καί τῶν πόλεων τῆς Ὁλλανδίας τῆς 19 τοῦ Μάρτη 1614, τό Plakat [Διακήρυξη] τῶν Ἑνωμένων Ἐπαρχιῶν τῆς 25 τοῦ Ἰούνη 1649 κλπ.

Ἔτσι ὁ ἀγροτικός πληθυσμός, πού μέ τή βία τόν ἀπαλλοτρίωσαν, τόν κυνήγησαν καί τόν μετάτρεψαν σέ ἀλῆτες, ὑποτάχθηκε μέ τερατώδικους τρομοκρατικούς νόμους, μέ μαστιγώσεις, μέ στιγματισμούς

ροῦν νά κάνουν ἐκτός ἀπό τό νά κλέβουν, γιά νά καταντήσουν ἔπειτα στήν κρεμάλα, σύμφωνα μ᾽ ὅλους τούς νόμιμους τύπους, ἤ ν᾽ ἀρχίσουν νά διακονεύουν; Μά καί τότε τούς ρίχνουν στή φυλακή σάν ἀλῆτες, γιατί περιπλανιοῦνται χωρίς νά ἐργάζονται, αὐτούς πού κανένας δέ θέλει νά τούς πάρει στή δούλεψή του, μ᾽ ὅσο ζῆλο κι ἄν προσφέρονται γιά δουλιά». Ἀπ᾽ αὐτούς τούς φτωχούς πρόσφυγες, γιά τούς ὁποίους ὁ Τόμας Μόρ λέει πώς τούς ἐξανάγκασαν νά τραποῦν πρός τήν κλοπή, «ἐκτελέστηκαν ἐπί βασιλείας Ἑρρίκου Η´ 72 000 μεγάλοι καί μικροί κλέφτες» (*Holinshed:* «Description of England», τόμ. I, σελ. 186). Στά χρόνια τῆς Ἐλισάβετ «ἀπαγχονίζανε στή σειρά ἀλῆτες καί δέν περνοῦσε χρόνος πού νά μήν κρεμάγανε στό ἕνα ἤ στό ἄλλο μέρος 300 ἤ 400 ἀνθρώπους» (*Strype:* «Annals of the Reformation and Establishment of Religion and other Various Occurrences in the Church of England during Queen Elisabeth's Happy Reign», 2η ἔκδοση, 1725, τόμ. II). Σύμφωνα μέ τόν ἴδιο αὐτόν Στράιπ μέσα σ᾽ ἕνα μόνο χρόνο στό Σόμερσετσηρ ἐκτελέστηκαν 40 ἄνθρωποι, στιγματίστηκαν 35, μαστιγώθηκαν 37 καί ἀπελευθερώθηκαν 183 «ἀδιόρθωτοι κατεργάρηδες». Κι ὡστόσο, λέει αὐτός ὁ φιλάνθρωπος, «ὁ μεγάλος αὐτός ἀριθμός τῶν κατηγορουμένων δέν περιλαβαίνει οὔτε τό $^1/_6$ τῶν ποινικῶν ἐγκληματιῶν, χάρη στήν ἀμέλεια τῶν εἰρηνοδικῶν καί τήν ἠλίθια συμπόνια τοῦ λαοῦ». Καί προσθέτει: «Δέ βρίσκονταν καθόλου σέ καλύτερη κατάσταση ἀπό τό Σόμερσετσηρ οἱ ἄλλες κομητεῖες τῆς Ἀγγλίας, πολλές μάλιστα βρίσκονταν σέ χειρότερα χάλια».

* R τό ἀρχικό γράμμα τῆς λέξης rogue πού σημαίνει κλέφτης, κατεργάρης, ἀλήτης. *Σημ. Μετ.*

καί μέ βασανιστήρια σέ μιά πειθαρχία τέτια πού ἀπαιτεῖ τό σύστημα τῆς μισθωτῆς ἐργασίας.

Δέ φτάνει πού οἱ ὅροι τῆς ἐργασίας ἐμφανίζονται στόν ἕνα πόλο σάν κεφάλαιο, ἐνῶ στόν ἀντίθετο πόλο ὑπάρχουν μόνο ἄνθρωποι πού δέν ἔχουν τίποτα νά πουλήσουν ἐκτός ἀπό τήν ἐργατική τους δύναμη. Δέ φτάνει ἐπίσης πού ἐξαναγκάζονται ἄνθρωποι νά πουλοῦν θεληματικά τόν ἑαυτό τους. Στήν παραπέρα πορεία τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς ἀναπτύσσεται μιά ἐργατική τάξη, πού ἀπό ἀγωγή, παράδοση καί συνήθεια ἀναγνωρίζει σάν αὐτονόητους φυσικούς νόμους τίς ἀπαιτήσεις τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ἡ ὀργάνωση τοῦ διαμορφωμένου κεφαλαιοκρατικοῦ προτσές παραγωγῆς σπάει κάθε ἀντίσταση, ἡ διαρκής δημιουργία ἑνός σχετικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ κρατάει σέ μιά τροχιά, πού ἀνταποκρίνεται στίς ἀνάγκες ἀξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου, τό νόμο τῆς προσφορᾶς καί τῆς ζήτησης ἐργασίας, ἑπομένως καί τό μισθό ἐργασίας, ὁ βουβός ἐξαναγκασμός τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων ἐπισφραγίζει τήν κυριαρχία τοῦ κεφαλαιοκράτη πάνω στόν ἐργάτη. Εἶναι ἀλήθεια πώς ἐξακολουθεῖ νά χρησιμοποιεῖται ἐξωοικονομική, ἄμεση βία, μόνο ὅμως σάν ἐξαίρεση. Γιά τή συνηθισμένη πορεία τῶν πραγμάτων ὁ ἐργάτης μπορεῖ ν' ἀφεθεῖ στήν ἐπενέργεια τῶν «φυσικῶν νόμων τῆς παραγωγῆς», δηλ. στήν ἐξάρτησή του ἀπό τό κεφάλαιο, ἐξάρτηση πού ξεπηδάει ἀπό τούς ἴδιους τούς ὅρους τῆς παραγωγῆς πού τήν ἐγγυοῦνται καί τή διαιωνίζουν. Διαφορετικά ἔχει τό ζήτημα τόν καιρό τῆς ἱστορικῆς γένεσης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Ἡ κεφαλαιοκρατία πού γεννιόταν χρειάζεται καί χρησιμοποιεῖ τήν κρατική ἐξουσία γιά νά «ρυθμίζει» τό μισθό τῆς ἐργασίας, δηλ. γιά νά τόν στριμώχνει μέσα στά ὅρια πού εὐνοοῦν τήν παραγωγή κέρδους, γιά νά παρατείνει τήν ἐργάσιμη ἡμέρα, καί γιά νά κρατάει τόν ἴδιο τόν ἐργάτη σέ κανονικό βαθμό ἐξάρτησης. Αὐτό εἶναι ἕνα οὐσιαστικό στοιχεῖο τῆς λεγόμενης πρωταρχικῆς συσσώρευσης.

Ἡ τάξη τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν πού γεννήθηκε στό δεύτερο μισό τοῦ 14ου αἰώνα ἀποτελοῦσε τότε καί στόν ἑπόμενο αἰώνα μονάχα ἕνα πολύ μικρό κομμάτι τοῦ λαοῦ, πού ἡ θέση του προστατευόταν πολύ ἀπό τό αὐτοτελές ἀγροτικό νοικοκυριό στό χωριό καί ἀπό τή συντεχνιακή ὀργάνωση τῆς πόλης. Καί στό χωριό καί στήν πόλη τό ἀφεντικό καί ὁ ἐργάτης βρίσκονταν ἀπό κοινωνική ἄποψη ὁ ἕνας κοντά στόν ἄλλο. Ἡ ὑποταγή τῆς ἐργασίας στό κεφάλαιο ἦταν μονάχα τυπική, δηλ. ὁ ἴδιος ὁ τρόπος παραγωγῆς δέν εἶχε ἀκόμα εἰδικά κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα. Τό μεταβλητό στοιχεῖο τοῦ κεφαλαίου ξεπερνοῦσε πολύ τό σταθερό μέρος τοῦ κεφαλαίου. Γιαυτό καί ἡ ζήτηση μισθωτῆς ἐργασίας αὔξανε γρήγορα κάθε φορά πού αὔξανε ἡ συσσώρευση, ἐνῶ ἡ προσφορά μισθωτῆς ἐργασίας ἀκολουθοῦσε μόνον ἀργά. Μεγάλο μέρος τοῦ ἐθνικοῦ προϊόντος, πού ἀργότερα μετατράπηκε σέ κοντύλι συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου, πήγαινε ἀκόμα τότε στό κοντύλι κατανάλωσης τοῦ ἐργάτη.

Ἡ νομοθεσία, ἡ σχετική μέ τή μισθωτή ἐργασία, πού μιᾶς ἐξαρ-

χῆς ἀπόβλεπε στήν ἐκμετάλλευση τοῦ ἐργάτη καί πού στήν παραπέρα ἐξέλιξή της εἶναι πάντα ἐξίσου ἐχθρική ἀπέναντί του[222], ἐγκαινιάζεται στήν Ἀγγλία τό 1349 μέ τό Statute of Labourers [Καταστατικό γιά τούς ἐργάτες] τοῦ Ἐδουάρδου Γ'. Στή Γαλλία, στό Καταστατικό αὐτό ἀντιστοιχεῖ ἡ ordonnance [διάταγμα] τοῦ 1350 πού ἐκδόθηκε ἐξ ὀνόματος τοῦ βασιλιᾶ Ἰωάννη. Ἡ ἀγγλική καί γαλλική νομοθεσία βαδίζουν παράλληλα καί εἶναι ταυτόσημες στό περιεχόμενο. Ἐφόσον τά Καταστατικά γιά τούς ἐργάτες ἐπιδιώκουν νά ἐπιβάλουν τήν παράταση τῆς ἐργάσιμης ἡμέρας, δέν ἐπανέρχομαι σ' αὐτά, ἐπειδή τό σημεῖο αὐτό τό ἐξέτασα προηγούμενα (στό 8ο κεφάλαιο, 5).

Τό Statute of Labourers [Καταστατικό γιά τούς ἐργάτες] εἶχε ἐκδοθεῖ ὕστερα ἀπό ἐπίμονη αἴτηση τῆς Βουλῆς τῶν Κοινοτήτων. «Παλιότερα—λέει μέ ἀφέλεια ἕνας τόρυ—οἱ φτωχοί ζητοῦσαν τόσο μεγάλο μεροκάματο, πού ἔβαζαν σέ κίνδυνο τή βιομηχανία καί τόν πλοῦτο. Τώρα ὁ μισθός τους εἶναι τόσο χαμηλός, πού ἀπειλεῖ ἐπίσης τή βιομηχανία καί τόν πλοῦτο, ὅμως ἀλλιώτικα καί ἴσως πιό ἐπικίνδυνα ἀπό τότε»[223]. Εἶχε καθοριστεῖ μέ νόμο ἕνα μισθολόγιο γιά τήν πόλη καί τό χωριό, γιά τή δουλιά μέ τό κομμάτι καί τή δουλιά μέ τήν ἡμέρα. Οἱ ἐργάτες τῶν χωριῶν καθορίζεται νά μισθώνονται γιά ὁλόκληρο τό χρόνο, καί οἱ ἐργάτες τῆς πόλης «στήν ἀνοιχτή ἀγορά». Ἀπαγορεύεται μέ ποινές φυλάκισης νά πληρώνεται μεγαλύτερος μισθός ἀπό τό μισθό πού προβλέπει τό Καταστατικό, ὅμως τιμωρεῖται πιό βαριά τό πρόσωπο πού εἰσπράττει μεγαλύτερο μισθό παρά τό πρόσωπο πού τόν πληρώνει. Ἔτσι ἀκόμα καί μέ τά ἄρθρα 18 καί 19 τοῦ Καταστατικοῦ τῆς Ἐλισάβετ γιά τούς μαθητευόμενους ἐπιβάλλεται δέκα μέρες φυλάκιση σέ κεῖνον πού πληρώνει μεγαλύτερο μεροκάματο, ἐνῶ ἐπιβάλλεται εἰκοσιμία μέρες φυλάκιση σέ κεῖνον πού τό εἰσπράττει. Ἕνα Καταστατικό τοῦ 1360 καθόριζε ἀκόμα πιό αὐστηρές ποινές καί ἐξουσιοδοτοῦσε μάλιστα τό ἀφεντικό νά ὑποχρεώνει τούς ἐργάτες μέ φυσικό ἐξαναγκασμό νά δουλεύουν μέ βάση τό ἐπίσημο μισθολόγιο. Ὅλες οἱ ἑνώσεις, τά συμβόλαια, οἱ ὅρκοι κλπ. πού συνέδεαν ἀμοιβαῖα τούς χτίστες καί τούς μαραγκούς οἰκοδομῶν ἀκυρώνονταν. Ἀπό τό 14ο αἰώνα ὥς τό 1825, τό χρόνο πού καταργήθηκαν οἱ νόμοι ἐνάντια στό δικαίωμα τοῦ συνεταιρίζεσθαι, τιμωροῦνταν σάν βαρύ ἔγκλημα ἡ ὀργάνωση ἐργατῶν. Τό πνεῦμα τοῦ Καταστατικοῦ τοῦ 1349 γιά τούς ἐργάτες καθώς καί τό πνεῦμα ὅλων τῶν νόμων πού ἀκολούθησαν φαίνεται πεντακάθαρα στό ζήτημα ὅτι, ναί μέν τό κράτος ὑπαγορεύει ἕνα ἀνώτατο ὅριο μισθοῦ, δέν καθορίζει ὅμως καθόλου ἕνα κατώτατο ὅριό του.

[222] «Κάθε φορά πού ἡ νομοθεσία ἐπιχειρεῖ νά ρυθμίσει τίς διαφορές ἀνάμεσα στ' ἀφεντικά (masters) καί στούς ἐργάτες τους, συμβουλάτορές της εἶναι πάντα τ' ἀφεντικά», λέει ὁ Α. Σμίθ. «L' esprit des lois, c' est la propriété» [«Τό πνεῦμα τῶν νόμων εἶναι ἡ ἰδιοχτησία»], λέει ὁ Λενγκέ.

[223] «Sophisms of Free Trade. By a Barrister», London 1850, σελ. 235. Και προσθέτει μέ πονηριά: «Εἴμασταν πάντα πρόθυμοι νά ἐπέμβουμε ὑπέρ τοῦ ἐπιχειρηματία. Δέν μπορεῖ νά γίνει τίποτα καί ὑπέρ τοῦ ἐργάτη;» [σελ. 236].

Ὅπως εἶναι γνωστό, τό 16ο αἰώνα εἶχε χειροτερέψει πολύ ἡ κατάσταση τῶν ἐργατῶν. Τό μεροκάματο σέ χρῆμα ἀνέβαινε, ὄχι ὅμως στήν ἴδια ἀναλογία πού ὑποτιμιόταν τό χρῆμα καί ὄχι ἀντίστοιχα μέ τήν ὕψωση τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων. Στήν πραγματικότητα λοιπόν ἔπεφτε τό μεροκάματο. Καί ὅμως ἐξακολουθοῦσαν νά ἰσχύουν οἱ νόμοι πού ἀπέβλεπαν στήν ἐλάττωσή του καί ταυτόχρονα συνεχίζονταν τά κοψίματα τῶν ἀφτιῶν καί ὁ στιγματισμός μέ καυτό σίδερο ἐκείνων «πού κανένας δέν ἤθελε νά τούς πάρει στή δούλεψή του». Μέ τό Καταστατικό 5, κεφ. 3, τῆς Ἐλισάβετ γιά τούς μαθητευόμενους ἐξουσιοδοτήθηκαν οἱ εἰρηνοδίκες νά καθορίζουν ὁρισμένους μισθούς καί νά τούς τροποποιοῦν ἀνάλογα μέ τίς ἐποχές τοῦ ἔτους καί τίς τιμές τῶν ἐμπορευμάτων. Ὁ Ἰάκωβος Α΄ ἐπέκτεινε αὐτή τή ρύθμιση τῆς ἐργασίας καί στούς ὑφαντές, τούς κλῶστες καί σ' ὅλες τίς ἄλλες κατηγορίες ἐργατῶν[224], καί ὁ Γεώργιος Β΄ ἐπέκτεινε σ' ὅλες τίς μανουφακτοῦρες τούς νόμους πού ἀπαγόρευαν τήν ὀργάνωση τῶν ἐργατῶν.

Στήν καθαυτό περίοδο τῆς μανουφακτούρας ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς εἶχε δυναμώσει ἀρκετά ὥστε νά κάνει καί ἀκατόρθωτη καί περιττή τή ρύθμιση μέ νόμο τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, ὅμως γιά κάθε ἐνδεχόμενο δέ θέλαν νά στερηθοῦν τά ὅπλα τοῦ παλιοῦ ὁπλοστασίου. Καί ὁ νόμος 8 ἀκόμα τοῦ Γεωργίου Β΄ ἀπαγόρευε στούς καλφάδες ραφτάδες τοῦ Λονδίνου καί τῶν περιχώρων του νά παίρνουν περισσότερα ἀπό 2 σελίνια καί $7^1/_2$ πένες μεροκάματο, ἐκτός ἀπό τίς περιπτώσεις γενικοῦ πένθους. Καί ὁ νόμος 13 ἀκόμα τοῦ Γεωργίου Γ΄, κεφ. 68, ἀνάθετε στούς εἰρηνοδίκες τή ρύθμιση τῶν μεροκαμάτων τῶν μεταξοϋφαντουργῶν. Καί τό 1796 ἀκόμα χρειά-

[224] Ἀπό μιά διάταξη τοῦ Καταστατικοῦ 2, κεφ. 6, τοῦ Ἰακώβου Α΄ βλέπουμε πώς ὁρισμένοι ὑφαντουργοί ἐπιχειρηματίες, πού ἦταν ταυτόχρονα καί εἰρηνοδίκες, ἀνάλαβαν νά ὑπαγορεύουν ἐπίσημα τό μισθολόγιο στά δικά τους ἐργαστήρια. -Στή Γερμανία τά Καταστατικά γιά τήν ἐλάττωση τῶν μεροκαμάτων ἔγιναν συχνό φαινόμενο, ἰδίως ὕστερα ἀπό τόν Τριακονταετῆ πόλεμο. «Πολύ ὀχληρή ἦταν γιά τούς γαιοχτήμονες ἡ ἔλλειψη ὑπηρετῶν καί ἐργατῶν στήν ἐρημωμένη ἀπό ἀνθρώπους ὕπαιθρο. Σ' ὅλους τούς κατοίκους τῶν χωριῶν εἶχε ἀπαγορευτεῖ νά νοικιάζουν δωμάτια σέ ἀνύπανδρους ἄνδρες καί γυναῖκες, ὅλους αὐτούς τούς ἔνοικους ἔπρεπε νά τούς δηλώνουν στίς ἀρχές καί νά ρίχνονται στίς φυλακές σέ περίπτωση πού θ' ἀρνιοῦνταν νά γίνουν ὑπηρέτες, κι ἄν ἀκόμα συντηροῦνταν ἀπό ἄλλη δουλιά, λχ. ἄν δούλευαν μεροκαματιάρηδες σέ ἀγρότες ἤ κι ἀκόμα ἄν ἐμπορεύονταν σιτηρά (Kaiserliche Privilegien und Sanctiones für Schlesien, I, 125). Ἕνα ὁλόκληρο αἰώνα τά διατάγματα τῶν ἡγεμόνων δέν παύουν νά εἶναι γεμάτα πικρά παράπονα γιά τό μοχθηρό καί θρασύ συρφετό πού δέ θέλει νά ὑποταχθεῖ στούς αὐστηρούς ὅρους καί νά ἀρκεστεῖ στό νόμιμο μισθό. Στούς μεμονωμένους γαιοχτήμονες ἀπαγορεύεται νά πληρώνουν περισσότερα ἀπ' ὅσα ἔχει καθορίσει τό μισθολόγιο τῶν ἀρχῶν τῆς περιοχῆς. Καί ὅμως οἱ ὅροι δουλιᾶς ὕστερα ἀπό τόν πόλεμο ἦταν ποῦ καί ποῦ ἀκόμα πιό καλοί ἀπ' ὅ,τι ἦταν 100 χρόνια ἀργότερα. Ἀκόμα τό 1652 στή Σιλεσία οἱ ὑπηρέτες τρώγανε δυό φορές τήν ἑβδομάδα κρέας, ἐνῶ στόν αἰώνα μας στήν ἴδια Σιλεσία ὑπῆρχαν περιφέρειες πού τρώγανε κρέας μόνο τρεῖς φορές τό χρόνο. Ἐπίσης καί τό μεροκάματο ὕστερα ἀπό τόν πόλεμο ἦταν μεγαλύτερο ἀπ' ὅ,τι ἦταν στούς αἰῶνες πού ἀκολούθησαν» (*G. Freytag:* [«Neue Bilder aus dem Leben des deutschen Volkes», Leipzig 1862, σελ. 34, 35]).

στηκαν δυό ἀποφάσεις ἀνώτατων δικαστηρίων γιά ν' ἀποφασίσουν ἄν οἱ ἀποφάνσεις τῶν εἰρηνοδικῶν σχετικά μέ τά μεροκάματα ἰσχύουν καί γιά τούς μή γεωργικούς ἐργάτες. Καί τό 1799 ἀκόμα ἕνας νόμος τῆς βουλῆς καθόριζε πώς ὁ μισθός τῶν ἀνθρακορύχων τῆς Σκωτίας ρυθμίζεται ἀπό ἕνα Καταστατικό τῆς Ἐλισάβετ καί ἀπό δυό σκωτικούς νόμους τοῦ 1661 καί 1671. Πόσο πολύ εἶχαν ἀλλάξει στό μεταξύ τά πράγματα, τό ἀποδείχνει ἕνα γεγονός πρωτάκουστο γιά τήν ἀγγλική Κάτω Βουλή. Στή βουλή αὐτή, ὅπου ἐδῶ καί πάνω ἀπό 400 χρόνια φτιάχναν νόμους σχετικά μέ τό ἀνώτατο ὅριο πού ὁπωσδήποτε δέν πρέπει νά τό ξεπερνᾶ ὁ μισθός τῆς ἐργασίας, ὁ Οὐάιτμπρεντ πρότεινε τό 1796 νά καθοριστεῖ μέ νόμο ἕνα κατώτατο ὅριο μισθοῦ γιά τούς μεροκαματιάρηδες τῆς γεωργίας. Ὁ Πήτ ἀντιτάχθηκε, παραδέχτηκε ὅμως πώς «ἡ κατάσταση τῶν φτωχῶν εἶναι φριχτή (cruel)». Τέλος, τό 1813 καταργήθηκαν οἱ νόμοι πού ρύθμιζαν τούς μισθούς. Οἱ νόμοι αὐτοί ἀποτελοῦσαν μιά γελοία ἀνωμαλία ἀπό τότε πού ὁ κεφαλαιοκράτης ρύθμιζε μέ τήν ἀτομική του νομοθεσία τή δουλιά στό ἐργοστάσιο καί κανόνιζε νά συμπληρώνεται ἀπό τό φόρο γιά τούς φτωχούς ὁ μισθός τοῦ ἐργάτη γῆς, ὥστε νά φτάνει τό ἀπαραίτητο κατώτατο ὅριο. Οἱ διατάξεις τῶν Καταστατικῶν ἐργασίας σχετικά μέ τά συμβόλαια ἀνάμεσα σ' ἀφεντικά καί μισθωτούς ἐργάτες, σχετικά μέ τούς ὅρους καταγγελίας τῶν συμβολαίων αὐτῶν κλπ., διατάξεις πού ἐπιτρέπουν μόνο μήνυση στά πολιτικά δικαστήρια ἐνάντια στόν παραβάτη τοῦ συμβολαίου, ὅταν ὁ παραβάτης αὐτός εἶναι ἀφεντικό, ἐνῶ προβλέπουν παραπομπή στά ποινικά δικαστήρια, ὅταν ὁ παραβάτης εἶναι ἐργάτης, οἱ διατάξεις αὐτές ἰσχύουν μέχρι στιγμῆς ἀπόλυτα.

Οἱ ἀπάνθρωποι νόμοι ἐνάντια στό δικαίωμα τοῦ συνεταιρίζεσθαι ἔπεσαν τό 1825 μπρός στήν ἀπειλητική στάση πού πῆρε τό προλεταριάτο. Καί ὅμως ἔπεσαν μόνο ἐν μέρει. Μόλις τό 1859 ἐξαφανίστηκαν μερικά ὡραῖα ὑπολείμματα τῶν παλιῶν Καταστατικῶν. Τέλος, ὁ νόμος πού ψήφισε ἡ βουλή στίς 29 τοῦ Ἰούνη 1871 ἐξαφάνιζε στά λόγια καί τό τελευταῖο ἴχνος αὐτῆς τῆς ταξικῆς νομοθεσίας, δίνοντας νομική ἀναγνώριση στά τρέιντγιουνιον [ἐργατικά συνδικάτα]. Ὅμως ἕνας νόμος τῆς βουλῆς τῆς ἴδιας ἡμερομηνίας (an act to amend the criminal law relating to violence, threats and molestation [ἕνας νόμος γιά τή συμπλήρωση τῆς ποινικῆς νομοθεσίας σχετικά μέ τή χρησιμοποίηση βίας, ἀπειλῶν καί ἐνόχλησης]) στήν οὐσία ἀποκατάσταινε τήν παλιά κατάσταση πραγμάτων μέ καινούργια μορφή. Μέ τήν κοινοβουλευτική αὐτή ταχυδακτυλουργία ὅλα τά μέσα πού μποροῦν νά χρησιμοποιήσουν οἱ ἐργάτες σέ περίπτωση ἀπεργίας ἤ λοκάουτ (ἀπεργία τῶν συνασπισμένων ἐργοστασιαρχῶν μέ ταυτόχρονο κλείσιμο τῶν ἐργοστασίων τους) ἀφαιρέθηκαν ἀπό τό κοινό δίκαιο καί ὑπάχθηκαν σέ μιά ἔκτακτη νομοθεσία πού ἡ ἑρμηνεία της πέρασε στούς ἴδιους τούς ἐργοστασιάρχες μέ τήν ἰδιότητά τους σάν εἰρηνοδίκες. Δυό χρόνια πρωτήτερα στήν ἴδια Κάτω Βουλή ὁ ἴδιος κύριος Γλάδστον πρότεινε μέ τό γνωστό ἔντιμο τρόπο ἕνα νομοσχέδιο γιά τήν κατάργηση ὅλων τῶν

ἔκτακτων ποινικῶν νόμων πού στρέφονταν ἐνάντια στήν ἐργατική τάξη. Τό νομοσχέδιο ὅμως αὐτό δέν μπόρεσε νά προχωρήσει πέρα ἀπό τή δεύτερη ἀνάγνωση κι ἔτσι τράβηξαν τήν ὑπόθεση σέ μάκρος, ὥσπου τελικά τό «μεγάλο φιλελεύθερο κόμμα», συμμαχώντας μέ τούς τόρυ, ἀπόχτησε τό σθένος νά ταχθεῖ κατηγορηματικά ἐνάντια στό ἴδιο ἐκεῖνο προλεταριάτο πού εἶχε ἀνεβάσει τό κόμμα αὐτό στήν ἐξουσία. Κι ἐπειδή δέν ἱκανοποιήθηκε μ' αὐτήν τήν προδοσία, τό «μεγάλο φιλελεύθερο κόμμα» ἐπέτρεψε στούς ἄγγλους δικαστές, πού πάντα ἐξυπηρετοῦσαν δουλικά τίς κυρίαρχες τάξεις, νά ξεθάψουν τούς παλιωμένους νόμους σχετικά μέ τή «συνωμοσία» καί νά τούς ἐφαρμόσουν ἐνάντια στά ἐργατικά σωματεῖα. Ἔτσι βλέπουμε πώς μόνο δυστροπώντας καί κάτω ἀπό τήν πίεση τῶν μαζῶν ἡ ἀγγλική βουλή παραιτήθηκε ἀπό τούς νόμους ἐνάντια στίς ἀπεργίες καί τά τρέιντγιουνιον, ἀφοῦ προηγούμενα ἡ ἴδια βουλή ἐπί πέντε αἰῶνες συνέχεια μέ ξετσίπωτο κυνισμό ἔπαιζε τό ρόλο ἑνός μόνιμου τρέιντγιουνιον τῶν κεφαλαιοκρατῶν ἐνάντια στούς ἐργάτες.

Ἀμέσως ἀπό τήν ἀρχή κιόλας τῆς ἐπαναστατικῆς θύελας ἡ γαλλική ἀστική τάξη τόλμησε νά ξαναφαιρέσει ἀπό τούς ἐργάτες τό δικαίωμα τοῦ συνεταιρίζεσθαι πού μόλις τό εἶχαν καταχτήσει. Μέ τό διάταγμα τῆς 14 τοῦ Ἰούνη 1791 χαρακτήρισε ὅλες τίς ἐργατικές ἑνώσεις σάν «ἐπιβουλή ἐνάντια στήν ἐλευθερία καί τή διακήρυξη τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου», ἐπιβουλή πού τιμωροῦνταν μέ 500 λίβρες [φράγκα] πρόστιμο καί ἕνα χρόνο στέρηση τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων τοῦ ἐνεργοῦ πολίτη[225]. Ὁ νόμος αὐτός, πού τήν πάλη τοῦ ἀνταγωνισμοῦ ἀνάμεσα στό κεφάλαιο καί στήν ἐργασία τή στριμώχνει μέ κρατικά ἀστυνομικά μέτρα μέσα στά ὅρια πού βολεύουν τό κεφάλαιο, ἐπέζησε τῶν ἐπαναστάσεων καί τῶν δυναστικῶν ἀλλαγῶν. Ἀκόμα καί ἡ κυβέρνηση τῆς τρομοκρατίας τόν ἄφησε ἄθιχτο. Μόλις τελευταῖα ἀφαιρέθηκε ἀπό τόν Code Pénal [Ποινικό κώδικα]. Δέν ὑπάρχει τίποτα πιό χαρακτηριστικό ἀπό τήν πρόφαση πού χρησιμοποιήθηκε γι' αὐτό τό ἀστικό πραξικόπημα. «Ἄν καί θάπρεπε—λέει ὁ εἰσηγητής τοῦ νόμου Λέ Σαπελιέ—ὁ μισθός ἐργασίας νἆναι λίγο ἀνώτερος ἀπ' ὅ,τι εἶναι σήμερα, ὥστε αὐτός πού τόν παίρνει ν' ἀπαλλαχτεῖ ἀπ' ἐκείνη τήν ἀπόλυτη ἐξάρτηση πού δημιουργεῖ ἡ στέρηση τῶν ἀναγκαίων μέσων συντήρησης καί πού εἶναι σχεδόν ἴδια μέ τήν ἐξάρτη-

225 Τό ἄρθρο 1 αὐτοῦ τοῦ νόμου λέει: «Ἐπειδή μιά ἀπό τίς βάσεις τοῦ γαλλικοῦ Συντάγματος εἶναι ἡ κατάργηση κάθε λογῆς σωματείων τῶν πολιτῶν τῆς ἴδιας τάξης καί τοῦ ἴδιου ἐπαγγέλματος, ἀπαγορεύεται ἡ ἐπανασύστασή τους μέ ὁποιοδήποτε πρόσχημα καί ὁποιαδήποτε μορφή». Τό ἄρθρο 4 λέει. «Ἄν... πολίτες πού ἀνήκουν στό ἴδιο ἐπάγγελμα, κλάδο καί χειροτεχνία συσκέφτονται μέ σκοπό τή συμφωνία ν' ἀρνηθοῦν νά προσφέρουν τίς ὑπηρεσίες τοῦ ἐπαγγέλματός τους ἤ τῆς ἐργασίας τους ἤ νά τίς προσφέρουν μόνο μέ μιά καθορισμένη τιμή, οἱ συσκέψεις καί οἱ συμφωνίες αὐτές χαρακτηρίζονται ἀντισυνταγματικές καί ἐπίβουλες ἐνάντια στήν ἐλευθερία καί τά δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου κλπ.», ἑπομένως χαρακτηρίζονται σάν ἔγκλημα κατά τοῦ κράτους, ἀπαράλλαχτα ὅπως χαρακτηρίζονται στά παλιά Καταστατικά γιά τούς ἐργάτες («Révolutions de Paris», Paris 1791, τόμ. VIII, σελ. 523).

ση τῆς δουλείας», ὡστόσο δέν ἐπιτρέπεται στούς ἐργάτες νά συνεννοοῦνται μεταξύ τους γιά τά συμφέροντά τους, νά δροῦν ἀπό κοινοῦ καί νά μετριάζουν ἔτσι τήν «ἀπόλυτή τους ἐξάρτηση πού εἶναι σχεδόν δουλεία», γιατί ἔτσι παραβιάζουν «τήν ἐλευθερία τῶν ci-devant maîtres [πρώην μαστόρων] τους καί σημερινῶν ἐπιχειρηματιῶν» (τήν ἐλευθερία νά κρατοῦν τούς ἐργάτες στή δουλεία!) καί γιατί μιά ἕνωση ἐνάντια στή δεσποτεία τῶν πρώην μαστόρων τῶν συντεχνιῶν ἀποτελεῖ—μαντέψτε το!—ξανασύσταση τῶν συντεχνιῶν πού τίς ἔχει καταργήσει τό γαλλικό Σύνταγμα![226].

4. ΓΕΝΕΣΗ ΤΩΝ ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΩΝ ΠΑΧΤΩΤΩΝ.

Ἀφοῦ ἐξετάσαμε τή βίαιη δημιουργία προγραμμένων προλετάριων, τήν αἱματηρή πειθαρχία, πού τούς μετατρέπει σέ μισθωτούς ἐργάτες, τή βρώμικη δράση τῶν ἀρχῶν καί τοῦ κράτους, πού, αὐξάνοντας μέ ἀστυνομικά μέτρα τό βαθμό ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας, αὐξάνουν τή συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου, μπαίνει τό ἐρώτημα, ἀπό ποῦ προῆλθαν ἀρχικά οἱ κεφαλαιοκράτες; Ἐπειδή ἡ ἀπαλλοτρίωση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ δημιουργεῖ ἄμεσα μόνο μεγάλους γαιοχτήμονες. Ὅσο γιά τή γένεση τοῦ παχτωτῆ, μποροῦμε σά νά λέμε νά τήν παρακολουθήσουμε βῆμα πρός βῆμα ψηλαφώντας την, γιατί πρόκειται γιά ἕνα σιγανό προτσές πού ξετυλίγεται στή διάρκεια πολλῶν αἰώνων. Οἱ ἴδιοι οἱ δουλοπάροικοι, πού δίπλα τους ὑπῆρχαν καί ἐλεύθεροι μικροχτηματίες, βρίσκονταν σέ πολύ διαφορετική περιουσιακή κατάσταση ὁ ἕνας ἀπό τόν ἄλλο καί γι' αὐτό τό λόγο χειραφετήθηκαν κάτω ἀπό πολύ διαφορετικές οἰκονομικές συνθῆκες.

Στήν Ἀγγλία ἡ πρώτη μορφή τοῦ παχτωτῆ εἶναι ὁ βάιλος, πού κι ὁ ἴδιος ἦταν δουλοπάροικος. Ἡ θέση του εἶναι ἴδια μέ τή θέση τοῦ ἀρχαίου ρωμαίου villicus [ἐπιστάτη], μόνο πού εἶχε μικρότερη σφαίρα δράσης. Στό δεύτερο μισό τοῦ 14ου αἰώνα ἀντικατασταίνεται ἀπό ἕναν παχτωτή, πού ὁ λόρδος γαιοχτήμονας τόν ἐφοδιάζει μέ σπόρο, ζῶα καί γεωργικά ἐργαλεῖα. Ἡ κατάστασή του δέ διαφέρει καί πολύ ἀπό τήν κατάσταση τοῦ ἀγρότη. Μόνο πού ἐκμεταλλεύεται περισσότερη μισθωτή ἐργασία. Σέ λίγο γίνεται metayer [μισακάρης], μισοπαχτωτής. Διαθέτει ἕνα μέρος τοῦ ἀπαραίτητου γιά τήν καλλιέργεια κεφαλαίου καί ὁ γαιοχτήμονας διαθέτει τό ὑπόλοιπο. Τό συνολικό προϊόν τό μοιράζονται οἱ δυό τους σέ ἀναλογία καθορισμένη μέ συμβόλαιο. Στήν Ἀγγλία ἡ μορφή αὐτή ἐξαφανίζεται γρήγορα γιά νά κάνει τόπο στή μορφή τοῦ καθαυτό παχτωτῆ, πού ἀξιοποιεῖ τό δικό του κεφάλαιο, χρησιμοποιώντας μισθωτούς ἐργάτες, καί πού πληρώνει στό λόρδο γαιοχτήμονα σέ χρῆμα ἤ σέ εἶδος ἕνα μέρος τοῦ ὑπερπροϊόντος σάν γαιοπρόσοδο.

Στό 15ο αἰώνα, ὅσο ὁ ἀνεξάρτητος ἀγρότης καί ὁ ἐργάτης γεωρ-

226 *Buchez et Roux:* «Histoire Parlementaire», τόμ. X, σελ. 193—195, σέ πολλά σημεῖα.

γίας, πού παράλληλα μέ τή δουλιά πού ἔκανε σάν μισθωτός εἶχε καί δικό του αὐτοτελές νοικοκυριό, πλουταίνουν μέ τή δική τους ἐργασία, μένουν μέτριες καί ἡ οἰκονομική κατάσταση τοῦ παχτωτῆ καί ἡ σφαίρα του παραγωγῆς. Ἡ ἐπανάσταση στή γεωργία στό τελευταῖο τρίτο τοῦ 15ου αἰώνα, πού συνεχίζεται σχεδόν σ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ 16ου αἰώνα (ἐξόν βέβαια ἀπό τίς τελευταῖες του δεκαετίες), τόν πλουταίνει τόσο γρήγορα, ὅσο γρήγορα φτωχαίνει τόν ἀγροτικό πληθυσμό[227]. Ὁ σφετερισμός κοινοτικῶν βοσκοτόπων κλπ. δίνει τή δυνατότητα στόν παχτωτή ν' αὐξήσει πολύ καί σχεδόν ἀνέξοδα τόν ἀριθμό τῶν ζώων του, ἐνῶ τά ζῶα τοῦ προσφέρουν ἀφθονότερα τά μέσα λίπανσης γιά τήν καλλιέργεια τοῦ ἐδάφους.

Τό 16ο αἰώνα προσθέτεται σ' ὅλα αὐτά ἕνα στοιχεῖο ἀποφασιστικῆς σημασίας. Τότε τά συμβόλαια πάχτωσης τῆς γῆς ἦταν μακροπρόθεσμα, συχνά κλείνονταν γιά 99 χρόνια. Ἡ συνεχιζόμενη πτώση τῆς ἀξίας τῶν εὐγενῶν μετάλλων, ἑπομένως καί τοῦ χρήματος, ἔφερνε χρυσούς καρπούς στούς παχτωτές. Ἄν ἀφήσουμε κατά μέρος ὅλους τούς ἄλλους ὅρους πού ἀναφέραμε πιό πάνω, ἐλάττωνε πρίν ἀπ' ὅλα τό μισθό τῆς ἐργασίας. Ἕνα μέρος αὐτοῦ τοῦ μισθοῦ προσθέτονταν στό κέρδος τοῦ παχτωτῆ. Ἡ διαρκής ἄνοδος τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν, τοῦ μαλλιοῦ, τοῦ κρέατος, μέ δυό λόγια ὅλων τῶν γεωργικῶν προϊόντων, αὔξανε τό χρηματικό κεφάλαιο τοῦ παχτωτῆ χωρίς δική του συμβολή, ἐνῶ ἡ γαιοπρόσοδος πού ἦταν ὑποχρεωμένος νά πληρώνει ἦταν συμφωνημένη μέ βάση τήν παλιά ἀξία τοῦ χρήματος[228]. Ἔτσι

---

[227] «Παχτωτές—λέει ὁ Χάρρισον στό ἔργο του «Description of England»—πού παλιά δυσκολεύονταν νά πληρώνουν 4 λίρ. στ. γαιοπρόσοδο πληρώνουν τώρα 40, 50 καί 100 λίρ. στ. κι ὡστόσο ἔχουν τή γνώμη πώς δέν πῆγαν καλά οἱ δουλιές τους, ἄν μέ τή λήξη τοῦ συμβολαίου ἐνοικίασης τῆς γῆς δέν ἔχουν βάλει στήν μπάντα ἕνα χρηματικό ποσό ἀντίστοιχο πρός 6—7 ἐτῶν γαιοπρόσοδες».

[228] Σχετικά μέ τήν ἐπίδραση τῆς ὑποτίμησης τοῦ χρήματος τό 16ο αἰώνα στίς διάφορες τάξεις τῆς κοινωνίας βλ. «A Compendious or Briefe Examination of Certayne Ordinary Complaints of Diverse of our Countrymen in these our Days By W. S., Gentleman» (London 1851). Τό γεγονός ὅτι τό σύγγραμμα αὐτό εἶναι γραμμένο μέ τή μορφή διαλόγου συνετέλεσε ὥστε γιά πολύν καιρό ν' ἀποδίδεται στόν Σαίξπηρ καί ἀκόμα τό 1751 τό εἶχαν ἐκδόσει σάν ἔργο τοῦ Σαίξπηρ. Συγγραφέας του εἶναι ὁ Οὐίλλιαμ Στάφφορντ. Σ' ἕνα σημεῖο ὁ ἱππότης (knight) ἀναπτύσσει τίς παρακάτω σκέψεις:

Ἱππότης: «Ἐσεῖς, γειτονά μου ἀγρότη, ἐσεῖς, κύριε μπακάλη, κι ἐσεῖς, κύριε μάστορα χαλκωματά, καθώς κι ἐσεῖς οἱ ἄλλοι χειροτέχνες, ξέρετε νά κάνετε καλά τή δουλιά σας. Γιατί, ἄν ὅλα τά πράγματα εἶναι σήμερα πιό ἀκριβά ἀπ' ὅ,τι ἦταν προηγούμενα, αὐτό γίνεται ἐπειδή ἐσεῖς αὐξάνετε τίς τιμές τῶν ἐμπορευμάτων καί τῆς ἐργασίας σας, πού τά ξαναπουλᾶτε. Ἐμεῖς ὅμως δέν ἔχουμε τίποτα νά πουλήσουμε, ὥστε νά μποροῦμε ν' ἀνεβάσουμε τήν τιμή του γιά νά ἰσοφαρίσουμε τά πράγματα πούμαστε ὑποχρεωμένοι ν' ἀγοράζουμε». Σ' ἕνα ἄλλο σημεῖο ὁ ἱππότης ρωτάει τό δόκτορα: «Συγγνώμην, τί λογῆς ὁμάδες ἀνθρώπων ἐννοεῖτε; Καί πρῶτο, ποιοί κατά τή γνώμη σας δέ θά ὑποστοῦν ἐδῶ καμιά ζημιά;»—*Δόκτορας:* «Ἐννοῶ ὅλους ἐκείνους πού ζοῦνε ἀπό τήν πούληση καί τήν ἀγορά, γιατί ὅπως ἀγοράζουν ἀκριβά, πουλᾶνε μετά ἀκριβά».—*Ἱππότης:* «Ποιά εἶναι ἡ ἑπόμενη ὁμάδα, πού, ὅπως λέτε, θά κερδίσει;» *Δόκτορας:* «Νά, ὅλοι ὅσοι ἔχουν παχτώσεις ἤ φάρμες πού τίς ἐκμεταλλεύονται (δηλ. τίς καλλιεργοῦν) μόνοι τους καί πληρώνουν γαιοπρόσοδο μέ βάση τό παλιό συμβόλαιο, γιατί, ἐνῶ πληρώνουν τό νοίκι τῆς γῆς μέ τήν παλιά τιμή, πουλᾶνε μέ τήν καινούργια—αὐτό σημαίνει πώς πληρώνουν πολύ λίγο γιά τή γῆ τους καί πώς πουλᾶνε ἀκριβά ὅ,τι φυτρώνει πάνω της...»—*Ἱππότης:* «Ποιά εἶναι ἡ ὁμάδα πού, ὅπως λέτε, χάνει περισσότερα ἀπ' ὅσα κερδίζει;»—*Δόκτορας:* «Εἶναι ὅλοι οἱ εὐγενεῖς, οἱ κύριοι (noblemen, gentlemen) καί ὅλοι οἱ ἄλλοι πού ζοῦνε εἴτε ἀπό μιά σταθερή πρόσοδο εἴτε ἀπό ἕνα ἐπίδομα, ἤ ὅσοι δέν καλλιεργοῦν οἱ ἴδιοι τή γῆ τους, ἤ ὅσοι δέν ἀσχολοῦνται μέ ἀγοραπωλησίες».

πλούταινε ταυτόχρονα καί σέ βάρος τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν του καί σέ βάρος τοῦ γαιοχτήμονά του. Δέν εἶναι λοιπόν παράξενο ἄν ἡ Ἀγγλία στά τέλη τοῦ 16ου αἰώνα εἶχε μιά τάξη πλούσιων γιά τίς τοτινές συνθῆκες «κεφαλαιοκρατῶν παχτωτῶν»[229].

5. ΑΝΤΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΣΤΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ. ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΓΙΑ ΤΟ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ.

Ἡ ἀλματική καί διαρκῶς ἀνανεωνόμενη ἀπαλλοτρίωση καί ἐκδίωξη τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ἀπό τή γῆ του προμήθευε, ὅπως εἴδαμε, ὁλοένα στή βιομηχανία τῆς πόλης μάζες ἀπό προλετάριους πού

---

[229] Στή Γαλλία ὁ régisseur [ἐπιμελητής, διαχειριστής χτήματος], ὁ ἐπιστάτης καί εἰσπράχτορας τῶν δοσιμάτων στό φεουδάρχη ἀφέντη τῶν ἀρχῶν τοῦ μεσαίωνα γίνεται γρήγορα homme d' affaires [ἐπιχειρηματίας] πού μέ ἐκβιασμούς, ἀπάτες κλπ. ἐξελίσσεται σέ κεφαλαιοκράτη. Αὐτοί οἱ régisseurs ἦταν κάποτε πολύ καθώς πρέπει ἄνθρωποι. Λογουχάρη: «Τό λογαριασμό αὐτό τόν ὑποβάλλει ὁ κύριος Ζάκ ντέ Τοραίς, ἱππότης καστελλάνος τοῦ πύργου τοῦ Μπεζιυνσόν, στόν κύριο πού κρατάει στή Ντιζόν τούς λογαριασμούς τοῦ κυρίου δούκα καί κόμητα τῆς Βουργουνδίας σχετικά μέ τίς πρόσοδες πού ἀνήκουν στήν πιό πάνω πυργοδεσποτεία ἀπό τίς 25 τοῦ Δεκέμβρη 1359 ὥς τίς 28 τοῦ Δεκέμβρη 1360» (*Alexis Monteil:* «Traité des Matériaux Manuscrits etc.», τόμ. I, σελ 234) Ὅπως σ' ὅλες τίς σφαῖρες τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ἔτσι καί δῶ βλέπουμε πώς ἡ μερίδα τοῦ λέοντος περιέρχεται στό μεσάζοντα. Στόν οἰκονομικό τομέα λχ. τήν κρέμα τῶν ἐπιχειρήσεων τήν ξαφρίζουν οἱ ἄνθρωποι τοῦ χρήματος, οἱ χρηματιστές, οἱ ἔμποροι, οἱ μικρομπακάληδες· στό ἀστικό δίκαιο ὁ δικηγόρος ἀπομυζάει τίς δυό ἀντίπαλες μερίδες· στήν πολιτική ὁ βουλευτής ἔχει περισσότερη σημασία ἀπό τόν ἐκλογέα, ὁ ὑπουργός περισσότερη ἀπό τόν ἡγεμόνα· στή θρησκεία ὁ θεός ἀπωθεῖται στό βάθος τῆς σκηνῆς ἀπό τό «μεσάζοντα» κι αὐτός μέ τή σειρά του ἀπό τούς παπάδες, πού μέ τή σειρά τους πάλι εἶναι οἱ ἀναπόφευχτοι μεσάζοντες ἀνάμεσα στόν καλό ποιμένα καί στό ποίμνιό του. Ὅπως στήν Ἀγγλία, ἔτσι καί στή Γαλλία οἱ μεγάλες φεουδαρχικές περιοχές ἦταν χωρισμένες σέ ἀπειράριθμα μικρά νοικοχυριά, μά σέ συνθῆκες ἀσύγκριτα πιό δυσμενεῖς γιά τόν ἀγροτικό πληθυσμό. Τό 14ο αἰώνα κάναν τήν ἐμφάνισή τους οἱ παχτώσεις, οἱ fermes [φάρμες] ἤ terriers, ὅπως λέγονταν. Ὁ ἀριθμός τους αὔξανε διαρκῶς καί ξεπέρασε σημαντικά τίς 100 000. Πλήρωναν γαιοπρόσοδο σέ χρῆμα ἤ σέ εἶδος πού ποίκιλλε ἀπό τό $1/12$ ὥς τό $1/5$ τοῦ προϊόντος. Τά terriers ἦταν τιμάρια ἤ ὑποτιμάρια κλπ. (fiefs, arrière-fiefs), ἀνάλογα μέ τήν ἀξία καί τήν ἔκταση τῶν χτημάτων, ἀπό τά ὁποῖα μερικά εἶχαν μονάχα λίγα arpents [1 arpent=περίπου 5 στρέμματα] γῆ. Ὅλοι οἱ κάτοχοι αὐτῶν τῶν terriers εἶχαν δικαστική δικαιοδοσία κάποιου βαθμοῦ πάνω στούς κατοίκους πού ἔμεναν στήν περιοχή τους. Ὑπῆρχαν τέσσερις τέτιοι βαθμοί. Καταλαβαίνουμε τήν πίεση πού ἀσκοῦνταν πάνω στό λαό τῆς ὑπαίθρου ἀπ' ὅλους αὐτούς τούς μικροτυράννους. Ὁ Μοντέιγ λέει πώς στή Γαλλία ὑπῆρχαν τότε 160 000 δικαστήρια, τή στιγμή πού σήμερα ἐπαρκοῦν 4 000 δικαστήρια (μαζί μέ τά εἰρηνοδικεῖα).

βρίσκονταν ὁλότελα ἔξω ἀπό τίς συντεχνιακές σχέσεις. Πρόκειται γιά μιά εὐτυχῆ σύμπτωση, πού ἔκανε τό γέρο Α. Ἄντερσον (δέν πρέπει νά τόν συγχέουμε μέ τόν Τζέιμς Ἄντερσον) στήν ἱστορία του τοῦ ἐμπορίου νά πιστεύει πώς πρόκειται γιά ἄμεση ἐπέμβαση τῆς θείας πρόνοιας. Πρέπει νά σταθοῦμε ἀκόμα μιά στιγμή στό στοιχεῖο αὐτό τῆς πρωταρχικῆς συσσώρευσης. Στό ἀραίωμα τοῦ ἀνεξάρτητου ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, πού διαχειρίζεται δικά του αὐτοτελῆ νοικοκυριά, δέν ἀντιστοιχοῦσε μόνο ἡ πύκνωση τοῦ βιομηχανικοῦ προλεταριάτου, ἀκριβῶς ὅπως ὁ Ζοφρουά Σαίντ-Ἰλέρ ἐξηγάει τή συμπύκνωση τῆς παγκόσμιας ὕλης στό ἕνα σημεῖο μέ τό ἀραίωμά της σέ ἄλλο[230]. Παρά τό μειωμένο ἀριθμό τῶν καλλιεργητῶν της ἡ γῆ ἔδινε τό ἴδιο μέ προηγούμενα ἤ καί περισσότερο προϊόν, ἐπειδή ἡ ἐπανάσταση στίς σχέσεις ἰδιοχτησίας τῆς γῆς συνοδευόταν ἀπό βελτίωση τῶν μεθόδων καλλιέργειας, ἀπό μεγαλύτερη συνεργασία, ἀπό τή συγκέντρωση τῶν μέσων παραγωγῆς κλπ., καί ἐπειδή οἱ μισθωτοί ἐργάτες τῆς ὑπαίθρου ὄχι μόνο ὑποχρεώνονταν νά δουλεύουν πιό ἐντατικά[231], μά περιοριζόταν ἐπίσης ὅλο καί περισσότερο τό πεδίο παραγωγῆς ὅπου ἐργάζονταν γιά τόν ἴδιο τόν ἑαυτό τους. Ἔτσι, μαζί μέ τό μέρος ἐκεῖνο τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ πού ἐλευθερώνεται, ἐλευθερώνονται καί τά προηγούμενα μέσα διατροφῆς του. Μετατρέπονται τώρα σέ ὑλικά στοιχεῖα τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου. Ὁ πεταμένος στούς πέντε δρόμους χωρικός εἶναι ὑποχρεωμένος νά ἐξαγοράζει τήν ἀξία τους, μέ τή μορφή τοῦ μισθοῦ ἐργασίας, ἀπό τόν καινούργιο του ἀφέντη, τό βιομήχανο κεφαλαιοκράτη. Ὅ,τι συνέβηκε μέ τά μέσα συντήρησης, συνέβηκε καί μέ τίς ντόπιες πρῶτες ὕλες πού προμηθεύεται ἡ βιομηχανία ἀπό τή γεωργία. Μετατράπηκαν σέ στοιχεῖο τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου.

Ἄς ὑποθέσουμε λχ. πώς ἕνα μέρος τῶν ἀγροτῶν τῆς Βεστφαλίας, πού τόν καιρό τοῦ Φρειδερίκου Β΄ ἔκλωθαν ὅλοι τους λινάρι, χωρίς βέβαια νά ζοῦν πλουσιοπάροχα*, ἀπαλλοτριώνονται μέ τή βία καί διώχνονται ἀπό τή γῆ τους, ἐνῶ τό ὑπόλοιπο μέρος αὐτῶν τῶν ἀγροτῶν πού μένουν μετατρέπονται σέ μεροκαματιάρηδες μεγαλοπαχτωτῶν. Ταυτόχρονα χτίζονται μεγάλα κλωστήρια καί ὑφαντήρια λινῶν, ὅπου οἱ «ἐλευθερωμένοι» δουλεύουν μέ μισθό. Τό λινάρι ἔχει ἀκριβῶς τήν ἴδια ὄψη ποὖχε καί προηγούμενα. Δέν ἔχει ἀλλάξει οὔτε μιά ἴνα του, καί ὅμως στό σῶμα του ἔχει μπεῖ μιά καινούργια κοινωνική ψυχή. Ἀποτελεῖ τώρα μέρος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου τῶν κατόχων τῆς μανουφακτούρας. Ἐκεῖ πού πρῶτα ἦταν μοιρασμένο σέ ἕνα ἄπειρο πλῆθος μικροπαραγωγῶν, πού τό καλλιεργοῦσαν καί τό κλῶθαν οἱ

---

[230] Στό ἔργο του «Notions de Philosophie Naturelle», Paris 1838.

[231] Ἕνα σημεῖο πού τό τονίζει ὁ σέρ Τζέιμς Στιούαρτ.

* Ἐδῶ ὁ Μάρξ κάνει ἕνα λογοπαίγνιο πού δέν μπορεῖ νά μεταφραστεῖ: «Bauern, die... alle Flachs, wenn auch keine Seide spannen», ἐπιλέξει θά πεῖ: «ἀγρότες πού... ὅλοι τους κλῶθαν λινάρι, ἔστω κι ἄν δέν κλῶθαν μετάξι». Ἡ ἔκφραση ὅμως «Keine Seide spinnen» πού ἐπιλέξει θά πεῖ «δέν κλώθω μετάξι» ἔχει τή μεταφορική ἔννοια «δέν ζῶ πλουσιοπάροχα» ἤ «δέν κερδίζω τίποτα». *Σύντ.*

ἴδιοι κατά μικρές ποσότητες μαζί μέ τίς οἰκογένειές τους, εἶναι τώρα συγκεντρωμένο στά χέρια ἑνός κεφαλαιοκράτη πού βάζει ἄλλους νά κλώθουν καί νά ὑφαίνουν γιά λογαριασμό του. Πρῶτα ἡ πρόσθετη ἐργασία πού ξοδεύεται στό λινοκλωστήριο πραγματοποιοῦνταν μέ τή μορφή πρόσθετου εἰσοδήματος ἀναρίθμητων ἀγροτικῶν οἰκογενειῶν ἤ ἐπίσης, τόν καιρό τοῦ Φρειδερίκου Β΄, μέ τή μορφή φόρων πού εἰσπράττονταν pour le roi de Prusse [ἐπί λέξει=γιά τό βασιλιά τῆς Πρωσίας. Μέ τή μεταφορική ἔννοια—χωρίς λόγο, ἄσκοπα]. Τώρα πραγματοποιεῖται μέ τή μορφή κέρδους λίγων κεφαλαιοκρατῶν. Τ' ἀδράχτια κι οἱ ἀργαλιοί, πού πρωτήτερα ἦταν σκορπισμένοι στήν ὕπαιθρο, ἔχουν τώρα συγκεντρωθεῖ σέ λίγες μεγάλες καζέρνες δουλιᾶς, ὅπως καί οἱ ἐργάτες, ὅπως καί οἱ πρῶτες ὕλες. Καί τ' ἀδράχτια, καί οἱ ἀργαλιοί, καί οἱ πρῶτες ὕλες, ἀπό μέσα πού ἐξασφάλιζαν μιάν ἀνεξάρτητη ὕπαρξη στούς κλῶστες καί στούς ὑφαντές, ἔχουν μετατραπεῖ ἀπό τή στιγμή αὐτή σέ μέσα γιά νά τούς ἐξουσιάζουν[232] καί γιά ν' ἀπομυζοῦν ἀπό αὐτούς ἀπλήρωτη ἐργασία. Ἀπό τήν ἐξωτερική ὄψη τόσο τῶν μεγάλων μανουφακτούρων, ὅσο καί τῶν μεγάλων παχτωμένων ἀγροχτημάτων δέν μπορεῖ νά δεῖ κανείς ὅτι συμπήχθηκαν ἀπό πολλές μικρές παραγωγικές μονάδες καί ὅτι συγκροτήθηκαν μέ τήν ἀπαλλοτρίωση πολλῶν μικρῶν ἀνεξάρτητων παραγωγῶν. Καί ὅμως ὁ μή προκατειλημμένος παρατηρητής δέ γελιέται. Τόν καιρό τοῦ Μιραμπώ, αὐτοῦ τοῦ λιονταριοῦ τῆς ἐπανάστασης, οἱ μεγάλες μανουφακτοῦρες ὀνομάζονταν ἀκόμα manufactures réunies, ἑνωμένα ἐργαστήρια, ὅπως μιλᾶνε γιά ἑνωμένα χωράφια. «Προσέχουν—λέει ὁ Μιραμπώ—μονάχα τίς μεγάλες μανουφακτοῦρες, ὅπου ἐργάζονται ἑκατοντάδες ἄνθρωποι κάτω ἀπό τίς προσταγές ἑνός διευθυντῆ καί πού συνήθως τίς λένε ἑνωμένες μανουφακτοῦρες (manufactures réunies). Ἀντίθετα, μόλις καί δίνουν κάποια προσοχή στά ἐργαστήρια ἐκεῖνα, ὅπου εἶναι σκόρπιος μεγάλος ἀριθμός ἐργατῶν καί ὅπου ὁ καθένας ἐργάζεται γιά δικό του λογαριασμό. Τά ἐργαστήρια αὐτά τά παραμερίζουν τελείως στό βάθος τῆς σκηνῆς. Πρόκειται γιά μιά πολύ μεγάλη πλάνη, γιατί αὐτά μόνο ἀποτελοῦν ἕνα πραγματικά σημαντικό συστατικό τοῦ λαϊκοῦ πλούτου... Τό ἑνωμένο ἐργοστάσιο (fabrique réunie) θά πλουταίνει θαυμάσια ἕναν ἤ δυό ἐπιχειρηματίες, οἱ ἐργάτες ὅμως εἶναι ἁπλῶς καλύτερα ἤ χειρότερα πληρωνόμενοι μεροκαματιάρηδες καί δέ συμμετέχουν καθόλου στήν εὐημερία τοῦ ἐπιχειρηματία. Ἀντίθετα, στό ξέχωρο ἐργοστάσιο (fabrique séparée) κανένας δέ γίνεται πλούσιος, ὅμως πλῆθος ἐργάτες εὐποροῦν... Ὁ ἀριθμός τῶν φίλεργων καί οἰκονόμων ἐργατῶν θ' αὐξάνει, γιατί στό συνετό τρόπο ζωῆς καί στή δράση βλέπουν τό μέσο νά καλυτερέψουν οὐσιαστικά τήν κατάστασή τους, καί ὄχι στό νά πετύχουν μιά μικρή αὔξηση τοῦ μεροκά-

---

[232] «Θά σᾶς ἐπιτρέψω—λέει ὁ κεφαλαιοκράτης—νάχετε τήν τιμή νά μέ ὑπηρετεῖτε, μέ τόν ὅρο ὅτι θά μοῦ δίνετε τό λίγο πού σᾶς μένει γιά τόν κόπο πού κάνω νά σᾶς διοικῶ» (*J. J. Rousseau:* «Discours sur l' Economie Politique» [Genève 1756, σελ. 70]).

ματου, πού ποτέ δέν μπορεῖ ν' ἀποτελεῖ κάτι τό σημαντικό γιά τό μέλλον, μά τό πολύ-πολύ νά δόσει τή δυνατότητα στούς ἀνθρώπους νά ζοῦν κάπως καλύτερα μεροδούλι-μεροφάι. Οἱ ξέχωρες ἀτομικές μανουφακτοῦρες, πού συνήθως συνδυάζονται μ' ἕνα μικρό ἀγροτικό νοικοκυριό, εἶναι οἱ ἐλεύθερες»[233]. Ἡ ἀπαλλοτρίωση καί ἡ ἐκδίωξη ἀπό τό χωριό μεγάλου μέρους τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ὄχι μονάχα ἐλευθερώνουν γιά τό βιομηχανικό κεφάλαιο τούς ἐργάτες μαζί μέ τά μέσα συντήρησης καί τίς πρῶτες ὕλες τους, ἀλλά δημιουργοῦν καί τήν ἐσωτερική ἀγορά.

Πράγματι, τά ἴδια γεγονότα, πού μετατρέπουν τούς μικροαγρότες σέ μισθωτούς ἐργάτες καί τά μέσα τους συντήρησης καί ἐργασίας σέ ὑλικά στοιχεῖα τοῦ κεφαλαίου, δημιουργοῦν ταυτόχρονα τήν ἐσωτερική ἀγορά γιά τό κεφάλαιο. Πρωτήτερα ἡ ἀγροτική οἰκογένεια μόνη παρῆγε καί ἐπεξεργαζόταν τά μέσα συντήρησης καί τίς πρῶτες ὕλες, πού μετά στό μεγαλύτερό τους μέρος τά κατανάλωνε ἡ ἴδια. Τώρα αὐτές οἱ πρῶτες ὕλες κι αὐτά τά μέσα συντήρησης ἔγιναν ἐμπορεύματα. Τά πουλάει ὁ μεγαλοπαχτωτής πού βρίσκει ἀγορά γι' αὐτά στίς μανουφακτοῦρες. Τό νῆμα, τό πανί, τά χοντροειδῆ μάλλινα ὑφάσματα —πράγματα πού οἱ πρῶτες τους ὕλες βρίσκονταν μέσα στά πλαίσια κάθε ἀγροτικῆς οἰκογένειας καί πού τάκλωθε καί τά ὕφαινε γιά δική της χρήση—μετατρέπονται τώρα σέ εἴδη μανουφακτούρας, πού ἔχουν γιά ἀγορά πούλησής τους ἴσα-ἴσα τίς ἀγροτικές περιοχές. Ἡ πολυάριθμη σκόρπια πελατεία, πού ὥς τώρα ἐξυπηρετιοῦνταν ἀπό ἕνα πλῆθος μικροπαραγωγῶν πού ἐργάζονταν γιά δικό τους λογαριασμό, συγκεντρώνεται τώρα σέ μιά μεγάλη ἀγορά πού τήν ἐφοδιάζει τό βιομηχανικό κεφάλαιο[234]. Ἔτσι, χέρι-χέρι μέ τήν ἀπαλλοτρίωση ἄλλοτε αὐτοτελῶν ἀγροτῶν καί μέ τό χωρισμό τους ἀπό τά μέσα τους παραγωγῆς προχωρεῖ καί ἡ καταστροφή τῆς ἀγροτικῆς οἰκοτεχνίας πού ἀσκοῦνταν σάν πάρεργο, τό προτσές τοῦ χωρισμοῦ τῆς μανουφακτούρας ἀπό τή γεωργία. Καί μονάχα ἡ καταστροφή τῆς ἀγροτικῆς οἰκοτεχνίας μπορεῖ νά δόσει στήν ἐσωτερική ἀγορά μιᾶς χώρας

[233] *Mirabeau:* «De la Monarchie Prussienne», Londres 1788, τόμ. III, σελ. 20—109, σέ πολλά σημεῖα. Τό γεγονός ὅτι ὁ Μιραμπώ θεωρεῖ τά σκόρπια ἐργαστήρια καί πιό οἰκονομικά καί πιό παραγωγικά ἀπό τά «ἑνωμένα», ἐνῶ στά δεύτερα βλέπει μονάχα τεχνητά φυτά θερμοκηπίου πού ἀναπτύσσονται χάρη στή φροντίδα τῶν κυβερνήσεων, τό γεγονός αὐτό ἐξηγιέται μέ τήν τοτινή κατάσταση πού παρουσίαζαν πολλές μανουφακτοῦρες τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης.

[234] «Εἴκοσι λίβρες μαλλί, πού μετατρέπονται σιγά-σιγά σέ ροῦχα γιά νά καλύψουν τίς ἀνάγκες μιᾶς ἐργατικῆς οἰκογένειας γιά ἕνα χρόνο, καί πού μετατρέπονται μέ τή δική της ἐργασία στά διάκενα ἀνάμεσα στίς ἄλλες δουλιές της—εἶναι κάτι πού δέν προκαλεῖ τήν προσοχή. Φέρτε ὅμως τό μαλλί στήν ἀγορά, στεῖλτε το στό ἐργοστάσιο, ἔπειτα στό μεσίτη, ὕστερα στόν ἔμπορο καί τότε ἔχετε μεγάλες ἐμπορικές πράξεις καί χρησιμοποιούμενο ὀνομαστικό κεφάλαιο πού φτάνει τό εἰκοσαπλάσιο τῆς ἀξίας τοῦ μαλλιοῦ . . . Ἔτσι ἐκμεταλλεύονται τήν ἐργαζόμενη τάξη γιά νά συντηροῦν ἕναν ἐξαθλιωμένο ἐργοστασιακό πληθυσμό, μιά παρασιτική τάξη ἀπό μαγαζάτορες καί ἕνα πλασματικό ἐμπορικό, χρηματικό καί χρηματιστικό σύστημα» (*David Urquhart:* «Familiars Words», London 1855, σελ. 120).

τήν ἔκταση καί τή σταθερότητα πού ἀπαιτεῖ ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς.

Ὡστόσο, ἡ καθαυτό περίοδος τῆς μανουφακτούρας δέ φέρνει κανένα ριζικό μετασχηματισμό. Ἄς θυμηθοῦμε πώς ἡ μανουφακτούρα μόνο πολύ κομματιαστά καταχτάει τήν ἐθνική παραγωγή καί στηρίζεται πάντα σάν σέ πλατιά βάση της (Hintergrund) στή χειροτεχνία τῶν πόλεων καί στήν ἀγροτική οἰκοτεχνία πού ἀσκεῖται σάν πάρεργο. Ἄν τήν καταστρέφει μέ τή μιά της μορφή σέ μερικούς κλάδους καί σέ ὁρισμένα σημεῖα, προκαλεῖ ξανά τή γέννησή της σέ ἄλλα σημεῖα, γιατί τή χρειάζεται γιά τήν ἐπεξεργασία τῶν πρώτων της ὑλῶν ἴσαμε ἕνα ὁρισμένο βαθμό. Γι' αὐτό τό λόγο δημιουργεῖ μιά καινούργια τάξη μικροαγροτῶν πού ἀσκοῦν σάν δευτερεῦον ἐπάγγελμα τήν καλλιέργεια τῆς γῆς, ἐνῶ τή βιομηχανική ἐργασία, πού τό προϊόν της τό πουλᾶνε—ἄμεσα ἤ ἔμμεσα μέσω τοῦ ἐμπόρου—στή μανουφακτούρα, τήν ἀσκοῦν σάν κύριο ἐπάγγελμα. Αὐτή εἶναι μιά ἀπό τίς αἰτίες—ἄν καί ὄχι ἡ κύρια αἰτία—ἑνός φαινομένου πού μπερδεύει ἀρχικά τό μελετητή τῆς ἀγγλικῆς ἱστορίας. Ἀπό τό τελευταῖο τρίτο τοῦ 15ου αἰώνα καί δῶ βρίσκει συνεχῶς νά γίνονται παράπονα, πού διακόπτονται μόνο κατά ὁρισμένα διαλείμματα, γιά τήν ἀναπτυσσόμενη κεφαλαιοκρατική οἰκονομία στό χωριό καί γιά τήν προοδευτική καταστροφή τῆς ἀγροτιᾶς. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ὅμως ξαναβρίσκει πάντα τήν ἴδια ἀγροτιά νά ὑπάρχει, ἄν καί σέ μειωμένο ἀριθμό καί σέ διαρκῶς χειρότερες συνθῆκες[235]. Ὁ κύριος λόγος εἶναι: ἡ Ἀγγλία εἶναι κατά προτίμηση πότε σιτοπαραγωγός, πότε χτηνοτρόφος σέ ἐναλλασσόμενες περίοδες, καί ἀνάλογα μέ τίς περίοδες αὐτές κυμαίνονται οἱ διαστάσεις τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ. Μόνο ἡ μεγάλη βιομηχανία μέ τίς μηχανές της προσφέρει τή σταθερή βάση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς γεωργίας, ἀπαλλοτριώνει ριζικά τήν τεράστια πλειοψηφία τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ καί ὁλοκληρώνει τό χωρισμό ἀνάμεσα στή γεωργία καί στήν ἀγροτική οἰκοτεχνία, ξεπατώνοντας τίς ρίζες της—τήν κλωστική καί τήν ὑφαντική[236]. Μά γιαυτό ἀκριβῶς ἡ μεγάλη βιομη-

[235] Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἐδῶ ἡ περίοδος τοῦ Κρόμβελ. Ὅσο ὑπῆρχε ἡ δημοκρατία ὅλα τά στρώματα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ἀνυψώνονταν ἀπό τόν ξεπεσμό στόν ὁποῖο εἶχαν κυλήσει στήν περίοδο τῶν Τοῦντορ.

[236] Ὁ Τάκετ ξέρει πώς ἀπό τίς καθαυτό μανουφακτοῦρες καί ἀπό τήν καταστροφή τῆς ἀγροτικῆς ἤ οἰκιακῆς χειροτεχνίας ξεπηδάει μέ τήν εἰσαγωγή τῶν μηχανῶν ἡ μεγάλη ἐριουργία (*Tuckett:* «A History of the Past and Present State of the Labouring Population», London 1846, τόμ. I, σελ. 144). «Τό ἀλέτρι καί ὁ ζυγός ἦταν ἐφευρέσεις θεῶν καί ἀπασχόληση ἡρώων: μήπως ὁ ἀργαλιός, τό ἀδράχτι καί τό ροδάνι ἔχουν λιγότερο εὐγενική καταγωγή; Χωρίζετε τό ροδάνι ἀπό τό ἀλέτρι, τό ἀδράχτι ἀπό τό ζυγό, κι ἀποχτᾶτε ἐργοστάσια καί φτωχοκομεῖα, πίστη καί κρίσεις, δυό ἐχθρικά ἔθνη, ἕνα ἀγροτικό καί ἕνα ἐμπορικό» (*David Urquhart:* «Familiar Words», London, 1855, σελ. 122). Ἔρχεται ὅμως τώρα ὁ Κέρυ καί, ἀσφαλῶς ὄχι ἄδικα, κατηγορεῖ τήν Ἀγγλία πώς πασχίζει νά μετατρέψει σέ ἀποκλειστικά ἀγροτική κάθε ἄλλη χώρα, ἔτσι πού ἐργοστασιάρχης της νά εἶναι ἡ Ἀγγλία. Ἰσχυρίζεται πώς μ' αὐτό τόν τρόπο καταστράφηκε ἡ Τουρκία, ἐπειδή «στούς κατόχους καί καλλιεργητές τῆς γῆς δέν ἔχει ἐπιτραπεῖ ποτέ (ἀπό τήν Ἀγγλία) νά δυναμώσουν οἱ ἴδιοι μέ τή φυσική συμμαχία τοῦ

χανία εἶναι ἐκείνη πού καταχτάει ὅλη τήν ἐσωτερική ἀγορά γιά τό βιομηχανικό κεφάλαιο[237].

6. ΓΕΝΕΣΗ ΤΟΥ ΒΙΟΜΗΧΑΝΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΗ.

Ἡ γένεση τοῦ βιομήχανου[238] κεφαλαιοκράτη δέ συντελέστηκε μέ τόν ἴδιο βαθμιαῖο τρόπο, ὅπως καί τοῦ παχτωτῆ. Χωρίς ἀμφιβολία, κάμποσοι μικροί συντεχνιακοί μαστόροι κι ἀκόμα περισσότεροι ἀνεξάρτητοι μικροί χειροτέχνες ἤ ἀκόμα καί μισθωτοί ἐργάτες μετατράπηκαν ἀρχικά σέ μικρούς κεφαλαιοκράτες, καί ἔπειτα, μέ τή βαθμιαία πιό ἐκτεταμένη ἐκμετάλλευση μισθωτῆς ἐργασίας καί μέ ἀντίστοιχη συσσώρευση, σέ κεφαλαιοκράτες sans phrase [ἀπερίφραστα]. Στήν περίοδο τῆς παιδικῆς ἡλικίας τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς τά πράγματα γίνονταν ὅπως στήν περίοδο τῆς παιδικῆς ἡλικίας τῶν μεσαιωνικῶν πόλεων, ὅπου τό ζήτημα, ποιός ἀπό τούς φυγάδες δουλοπάροικους πρέπει νά γίνει μάστορας καί ποιός ὑπηρέτης, κρινόταν συνήθως ἀπό τήν ἡμερομηνία τῆς φυγῆς τους, ἄν ἦταν παλιά ἤ πρόσφατη. Ὡστόσο ἡ ἀσυνήθιστη βραδύτητα αὐτῆς τῆς μεθόδου δέν ἀνταποκρινόταν καθόλου στίς ἐμπορικές ἀνάγκες τῆς καινούργιας παγκόσμιας ἀγορᾶς, πού τήν εἶχαν δημιουργήσει οἱ μεγάλες ἀνακαλύψεις τοῦ τέλους τοῦ 15ου αἰώνα. Ὁ μεσαίωνας ὅμως ἄφησε κληρονομιά δυό διαφορετικές μορφές τοῦ κεφαλαίου, πού ὡριμάζουν στούς πιό διαφορετικούς κοινωνικο-οικονομικούς σχηματισμούς καί πού πρίν ἀπό τήν ἐποχή τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς θεωροῦνται κεφάλαιο quand même [παρ' ὅλα αὐτά]—τό τοκογλυφικό καί τό ἐμπορικό κεφάλαιο. «Σήμερα ὅλος ὁ πλοῦτος τῆς κοινωνίας περνάει πρῶτα στά χέρια τοῦ κεφαλαιοκράτη... αὐτός πληρώνει τή γαιοπρόσοδο στό γαιοχτήμονα, τό μεροκάματο στόν ἐργάτη, καί στούς εἰσπράχτορες τῶν φόρων καί τῆς δεκάτης τίς ἀπαιτήσεις τους καί κρατάει γιά τόν ἑαυτό του ἕνα μεγάλο, στήν πραγματικότητα τό μεγαλύτερο καί διαρκῶς αὐξανόμενο μέρος τοῦ χρονιάτικου προϊόντος τῆς ἐργασίας.

ἀλετριοῦ καί τοῦ ἀργαλιοῦ, τοῦ σφυριοῦ καί τῆς σβάρνας» («The Slave Trade», σελ. 125). Κατά τή γνώμη τοῦ Κέρυ ὁ ἴδιος ὁ Οὔρκχαρτ εἶναι ἕνας ἀπό τούς κύριους παράγοντες τῆς καταστροφῆς τῆς Τουρκίας, ὅπου ἐκπροσωπώντας τά ἀγγλικά συμφέροντα προπαγάνδιζε τό ἐλεύθερο ἐμπόριο. Τό πιό ὡραῖο εἶναι πώς ὁ Κέρυ, πού ἀνάμεσα στ' ἄλλα εἶναι καί μεγάλος ρωσόδουλος, θέλει μέ τό προστατευτικό σύστημα νά ἐμποδίσει ἐκεῖνο τό προτσές χωρισμοῦ πού ἐπιταχύνεται ἀπ' αὐτό τό σύστημα.

[237] Οἱ φιλάνθρωποι ἄγγλοι οἰκονομολόγοι, σάν τούς Μίλλ, Ρότζερ, Γκόλντουϊν Σμίθ, Φάουσετт κλπ., καί οἱ φιλελεύθεροι ἐργοστασιάρχες, σάν τούς Τζόν Μπράιτ καί Κόνς, ρωτᾶνε τούς ἄγγλους γαιοχτήμονες ἀριστοκράτες,—ὅπως ρωτοῦσε ὁ θεός τόν Κάιν γιά τόν ἀδερφό του Ἄβελ,—τί ἀπόγιναν οἱ χιλιάδες μας freeholders [ἐλεύθεροι ἀγρότες]; Μά ἀπό ποῦ ἔχετε βγεῖ ἐσεῖς οἱ ἴδιοι; Ἀπό τήν καταστροφή ἐκείνων τῶν freeholders. Γιατί δέ ρωτᾶτε παραπέρα τί ἀπόγιναν οἱ ἀνεξάρτητοι ὑφαντουργοί, κλῶστες, χειροτέχνες;

[238] Ὁ ὅρος «βιομήχανος» χρησιμοποιεῖται ἐδῶ σέ ἀντίθεση πρός τόν ὅρο «ἀγροτικός». Μέ τήν ἔννοια τῶν οἰκονομικῶν «κατηγοριῶν» ὁ παχτωτής εἶναι τό ἴδιο βιομήχανος κεφαλαιοκράτης ὅπως καί ὁ ἐργοστασιάρχης.

Ὁ κεφαλαιοκράτης μπορεῖ νά θεωρεῖται σήμερα κάτοχος ἀπό πρῶτο χέρι ὅλου τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου, ἄν καί κανένας νόμος δέν τοῦ ἔχει δόσει δικαίωμα πάνω σ' αὐτή τήν ἰδιοχτησία... Ἡ ἀλλαγή αὐτή στήν ἰδιοχτησία ἐπιτεύχθηκε μέ τήν εἴσπραξη τόκου γιά κεφάλαιο... καί εἶναι ἀρκετά ἀξιοσημείωτο ὅτι οἱ νομοθέτες ὅλης τῆς Εὐρώπης θέλησαν νά ἐμποδίσουν τό γεγονός αὐτό μέ νόμους ἐνάντια στήν τοκογλυφία... Ἡ ἐξουσία τοῦ κεφαλαιοκράτη πάνω σ' ὅλο τόν πλοῦτο τῆς χώρας εἶναι πλέρια ἐπανάσταση στό δίκαιο τῆς ἰδιοχτησίας, ὅμως ποιός νόμος, ἤ ποιοί νόμοι δημιούργησαν αὐτή τήν ἐξουσία;»[239]. Ὁ συγγραφέας θάπρεπε ν' ἀποκριθεῖ στόν ἑαυτό του πώς οἱ ἐπαναστάσεις δέ γίνονται μέ νόμους.

Τό φεουδαρχικό καθεστώς στό χωριό καί τό συντεχνιακό στίς πόλεις ἐμπόδιζαν τό χρηματικό κεφάλαιο πού σχηματίστηκε μέ τήν τοκογλυφία καί μέ τό ἐμπόριο νά μετατραπεῖ σέ βιομηχανικό κεφάλαιο[240]. Οἱ φραγμοί αὐτοί πέσαν μέ τή διάλυση τῶν φεουδαρχικῶν ἀκολουθιῶν, μέ τήν ἀπαλλοτρίωση καί τή μερική ἐκδίωξη τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ καινούργια μανουφακτούρα ἱδρύθηκε σέ παραθαλάσσια λιμάνια ἐξαγωγῆς ἤ σέ ὁρισμένα σημεῖα τῆς ὑπαίθρου πού βρίσκονταν ἔξω ἀπό τόν ἔλεγχο τῶν παλιῶν πόλεων καί τοῦ συντεχνιακοῦ καθεστῶτος τους. Σ' αὐτό ὀφείλεται ἡ λυσσασμένη πάλη τῶν corporate towns [παλιές πόλεις μέ συντεχνιακό σωματειακό καθεστώς] τῆς Ἀγγλίας ἐνάντια σ' αὐτά τά καινούργια φυτώρια τῆς βιομηχανίας.

Ἡ ἀνακάλυψη τῶν χρυσοφόρων καί ἀσημοφόρων περιοχῶν στήν Ἀμερική, ἡ ἐξόντωση, τό σκλάβωμα καί τό παράχωμα τοῦ ἰθαγενοῦς πληθυσμοῦ στά μεταλλεῖα, ἡ ἔναρξη τῆς κατάχτησης καί τῆς λεηλασίας τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν, ἡ μετατροπή τῆς Ἀφρικῆς σέ περιφραγμένη περιοχή κυνηγιοῦ Μαύρων γιά τό δουλεμπόριο—χαρακτηρίζουν τή χαραυγή τῆς ἐποχῆς τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Αὐτά τά εἰδυλλιακά προτσές εἶναι κύρια στοιχεῖα τῆς πρωταρχικῆς συσσώρευσης. Ἀκολουθεῖ κατά πόδας ὁ ἐμπορικός πόλεμος τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐθνῶν μέ θέατρο τήν ὑδρόγειο. Ὁ πόλεμος αὐτός ἀρχίζει μέ τήν ἀποσκίρτηση τῶν Κάτω Χωρῶν ἀπό τήν Ἱσπανία, παίρνει γιγάντιες διαστάσεις μέ τόν ἀντιγιακωμπίνικο πόλεμο τῆς Ἀγγλίας, συνεχίζεται μέ τέτιες πειρατικές ἐκστρατεῖες, ὅπως εἶναι ὁ πόλεμος τοῦ ὀπίου ἐνάντια στήν Κίνα κ. ο. κ.

Οἱ διάφορες μέθοδες τῆς πρωταρχικῆς συσσώρευσης κατανέμονται λοιπόν σέ λίγο-πολύ διαδοχική σειρά, ἰδίως στήν Ἱσπανία, στήν Πορτογαλία, στήν Ὁλλανδία, στή Γαλλία καί στήν Ἀγγλία. Στά τέλη

[239] «The Natural and Artificial Right of Property Contrasted», London 1832, σελ. 98, 99. Συγγραφέας αὐτοῦ τοῦ ἀνώνυμου ἔργου εἶναι ὁ Θ. Χότζκιν.

[240] Ἀκόμα καί τό 1794 οἱ μικροί ὑφαντουργοί τοῦ Λῆτς ἔστειλαν μιά ἀντιπροσωπεία στή βουλή γιά νά ζητήσουν τήν ψήφιση ἑνός νόμου, πού ν' απαγορεύει σέ ὁποιοδήποτε ἔμπορο νά γίνει ἐργοστασιάρχης (*Dr. Aikin*: «Description of the Country from thirty to forty miles round Manchester», London 1795).

τοῦ 17ου αἰώνα στήν Ἀγγλία συνοψίζονται συστηματικά στό ἀποικιακό σύστημα, στό σύστημα δημοσίων χρεῶν, στό σύγχρονο φορολογικό σύστημα καί στό προστατευτικό σύστημα. Οἱ μέθοδες αὐτές στηρίζονται ἐνμέρει στήν πιό ὠμή βία, ὅπως εἶναι λχ. τό ἀποικιακό σύστημα. Ὅλες ὅμως χρησιμοποιοῦν τήν κρατική ἐξουσία, τή συγκεντρωμένη καί ὀργανωμένη βία τῆς κοινωνίας, γιά νά ἐπιταχύνουν σάν σέ θερμοκήπιο τό προτσές τῆς μετατροπῆς τοῦ φεουδαρχικοῦ τρόπου παραγωγῆς σέ κεφαλαιοκρατικό. Ἡ βία εἶναι ἡ μαμή κάθε παλιᾶς κοινωνίας πού κυοφορεῖ μιά καινούργια. Ἡ ἴδια ἡ βία εἶναι οἰκονομική δύναμη.

Ὁ Οὐ. Χόουϊτ, ἕνας ἄνθρωπος πού ἔχει κάνει εἰδικότητά του τό χριστιανισμό, λέει σχετικά μέ τό χριστιανικό ἀποικιακό σύστημα: «Οἱ βαρβαρότητες καί οἱ ἀνόσιες φρικαλεότητες, πού διέπραξαν οἱ λεγόμενες χριστιανικές φυλές σ' ὅλες τίς περιοχές τοῦ κόσμου κι ἐνάντια σέ κάθε λαό πού μπόρεσαν νά ὑποδουλώσουν, δέν ἔχουν τό ὅμοιό τους σέ καμιά ἐποχή τῆς παγκόσμιας ἱστορίας καί σέ καμιά φυλή, ὅσο ἄγρια κι ἀμόρφωτη, ὅσο ἀνελέητη καί ξετσίπωτη κι ἄν εἶναι»[241]. Ἡ ἱστορία τῆς ὀλλανδικῆς ἀποικιακῆς πολιτικῆς—καί ἡ Ὀλλανδία ἦταν τό ὑποδειγματικό κεφαλαιοκρατικό ἔθνος τοῦ 17ου αἰώνα—«ξετυλίγει μπροστά μας μιά ἀνυπέρβλητη εἰκόνα προδοσίας, δωροδοκίας, δολοφονιῶν καί ἀχρειότητας»[242]. Δέν ὑπάρχει τίποτα τό πιό χαρακτηριστικό ἀπό τή μέθοδο ἁρπαγῆς ἀνθρώπων πού ἐφάρμοσε ἡ Ὀλλανδία στό νησί Κελέβη γιά νά βρίσκει δούλους γιά τή Γιάβα. Γι' αὐτό τό σκοπό γύμναζαν εἰδικούς κλέφτες ἀνθρώπων. Ὁ κλέφτης, ὁ διερμηνέας καί ὁ πουλητής ἦταν οἱ κύριο. παράγοντες αὐτοῦ τοῦ ἐμπορίου, καί κύριοι πουλητές ἦταν οἱ ἰθαγενεῖς πρίγκηπες. Τούς νέους πού ἅρπαζαν τούς κλείνανε στίς μυστικές φυλακές τῆς Κελέβης, ὥσπου νά γίνουν ὥριμοι γιά νά σταλοῦν μέ τά καράβια τῶν δουλεμπόρων. Μιά ἐπίσημη ἔκθεση λέει: «Καί μόνο αὐτή ἡ πόλη Μακασάρ λχ. εἶναι γεμάτη ἀπό μυστικές φυλακές, τή μιά πιό φριχτή ἀπό τήν ἄλλη, παραγεμισμένες μέ δυστυχισμένους, θύματα τῆς πλεονεξίας καί τῆς τυραννίας, ἁλυσοδεμένους κι ἀποσπασμένους μέ τή βία ἀπό τίς οἰκογένειές τους». Γιά ν' ἁρπάξουν τή Μαλάκκα οἱ ὀλλανδοί ἐξαγόρασαν τόν πορτογάλο διοικητή. Αὐτός τούς ἄφησε καί μπῆκαν στήν πόλη τό 1641. Οἱ ὀλλανδοί τρέξαν κατ' εὐθείαν σπίτι του καί τόν δολοφόνησαν γιά «ν' ἀπαρνηθεῖ» τίς 21875 λίρ. στ., τά συμφωνημένα ἀργύρια τῆς προδοσίας του πού ἔπρεπε νά τοῦ πληρώσουν. Παντοῦ ὅπου

[241] *William Howitt:* «Colonization and Christianity. A Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in all their Colonies», London 1838, σελ. 9. Σχετικά μέ τή μεταχείριση τῶν δούλων ὑπάρχει ἕνα καλό ἀπάνθισμα στό ἔργο τοῦ *Charles Comte:* «Traité de la Législation», 3η ἔκδ., Bruxelles 1837. Πρέπει νά μελετήσει κανείς ἐπισταμένα αὐτό τό ἔργο, γιά νά δεῖ σέ τί εἶναι ἱκανός ὁ ἀστός νά μετατρέψει τόν ἑαυτό του καί τόν ἐργάτη παντοῦ ὅπου μπορεῖ νά μεταπλάσει ἀνενόχλητος τόν κόσμο κατ' εἰκόνα καί ὁμοίωσή του.

[242] *Thomas Stamford Raffles,* πρώην ὑποκυβερνήτης τοῦ νησιοῦ Γιάβα: «The History of Java», London 1817 [τόμ. II, παράρτημα, σελ. CXC—CXCI].

πατοῦσαν τό πόδι τους ἀκολουθοῦσε ἡ ἐρήμωση καί τό ξεκλήρισμα τοῦ πληθυσμοῦ. Τό Μπανγιουβάνγκι, μιά ἐπαρχία τῆς Γιάβας, τό 1750 ἀριθμοῦσε πάνω ἀπό 800000 κατοίκους, τό 1811 εἶχε μόνο 8000. Αὐτό εἶναι τό doux commerce [τό ἤπιο ἐμπόριο].

Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ ἀγγλική ἑταιρία τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν, ἐκτός ἀπό τήν πολιτική κυριαρχία στίς Ἀνατολικές Ἰνδίες, ἀπόχτησε καί τό ἀποκλειστικό μονοπώλιο τοῦ ἐμπορίου τσαγιοῦ καί τοῦ κινέζικου ἐμπορίου γενικά, καθώς καί τό μονοπώλιο τῆς μεταφορᾶς ἐμπορευμάτων στήν Εὐρώπη καί ἀπό τήν Εὐρώπη. Ὅμως ἡ ἀκτοπλοΐα τῶν Ἰνδιῶν καί ἡ ναυσιπλοΐα ἀνάμεσα στά νησιά, καθώς καί τό ἐμπόριο στό ἐσωτερικό τῶν Ἰνδιῶν ἔγιναν μονοπώλιο τῶν ἀνώτερων ὑπαλλήλων τῆς ἑταιρίας. Τά μονοπώλια τοῦ ἁλατιοῦ, τοῦ ὄπιου, τοῦ μπετέλ καί ἄλλων ἐμπορευμάτων ἦταν ἀνεξάντλητα μεταλλεῖα πλούτου. Οἱ ἴδιοι οἱ ὑπάλληλοι καθόριζαν τίς τιμές καί γδέρναν κατά βούληση τούς δυστυχισμένους ἰνδούς. Ὁ γενικός διοικητής συμμετεῖχε σ' αὐτό τό ἰδιωτικό ἐμπόριο. Οἱ εὐνοούμενοί του κλείνανε συμβόλαια μέ ὅρους πού τούς ἐπέτρεπαν, πιό ἔξυπνα ἀπό τούς ἀλχημιστές, νά φτιάχνουν χρυσό ἀπ' τό τίποτα. Μεγάλες περιουσίες ξεφύτρωναν μέσα σέ μιά μέρα σάν τά μανιτάρια ὕστερα ἀπό τή βροχή καί ἡ πρωταρχική συσσώρευση συντελοῦνταν χωρίς νά προκαταβληθεῖ οὔτε ἕνα σελίνι. Ἡ δίκη τοῦ Οὐῶρεν Χάστινγκς εἶναι γεμάτη ἀπό τέτια παραδείγματα. Νά μιά περίπτωση. Ἕνα συμβόλαιο προμήθειας ὀπίου ἐκχωρεῖται σέ κάποιον Σάλλιβαν τή στιγμή τῆς ἀναχώρησής του—μέ ἐπίσημη ἐντολή—γιά μιά περιοχή πού βρισκόταν σέ μιά ἄκρη τῶν Ἰνδιῶν, τελείως ἀπομακρυσμένη ἀπό τίς περιοχές τοῦ ὀπίου. Ὁ Σάλλιβαν πουλάει τό συμβόλαιό του πρός 40000 λίρ. στ. σέ κάποιο Μπίν, ὁ Μπίν τό πουλάει τήν ἴδια μέρα πρός 60000 λίρ. στ. καί ὁ τελικός ἀγοραστής καί ἐκτελεστής τοῦ συμβολαίου δηλώνει πώς ὕστερα ἀπ' αὐτό ἔβγαλε ἀκόμα ἕνα τεράστιο κέρδος. Σύμφωνα μέ ἕναν κατάλογο πού ὑποβλήθηκε στή βουλή, ἡ ἑταιρία καί οἱ ὑπάλληλοί της ἀπό τό 1757 ὥς τό 1766 ἔβαλαν τούς ἰνδούς καί τούς χάρισαν 6 ἑκατομμύρια λίρες στερλίνες! Στά 1769—1770 οἱ ἐγγλέζοι προκάλεσαν λιμό, ἀγοράζοντας ὅλο τό ρύζι καί ἀρνούμενοι νά τό ξαναπουλήσουν παρά μόνο σέ μυθικές τιμές[243].

Φυσικά, ἡ μεταχείριση τῶν ἰθαγενῶν ἦταν πιό ἐξωφρενική στίς φυτεῖες πού προορίζονταν γιά τό ἐξαγωγικό ἐμπόριο, ὅπως λχ. στίς Δυτικές Ἰνδίες καί στίς πλούσιες καί πυκνοκατοικημένες χῶρες, ὅπως τό Μεξικό καί οἱ Ἀνατολικές Ἰνδίες, πού εἶχαν παραδοθεῖ στό ἔλεος τῆς ληστείας καί τῶν δολοφονιῶν. Ὡστόσο οὔτε καί στίς καθαυτό ἀποικίες δέν διάψευσε τόν ἑαυτό του ὁ χριστιανικός χαρακτήρας τῆς πρωταρχικῆς συσσώρευσης. Οἱ νηφάλιοι ἐκεῖνοι βιρτουόζοι

[243] Τό 1866 μόνο στήν ἐπαρχία Ὀρίσσα πέθαναν ἀπό τήν πείνα πάνω ἀπό ἕνα ἑκατομμύριο ἰνδοί. Καί ὅμως οἱ ἐγγλέζοι προσπαθοῦσαν νά πλουταίνουν τό δημόσιο ταμεῖο τῶν Ἰνδιῶν, πουλώντας σέ πολύ ψηλές τιμές τά τρόφιμα στούς πεινασμένους.

τοῦ προτεσταντισμοῦ, οἱ πουριτανοί τῆς Νέας 'Αγγλίας, καθόρισαν τό 1703 μέ ἀποφάσεις τῆς Assembly [Συνέλευσής] τους βραβεῖο 40 λίρ. στ. γιά κάθε ἰνδιάνικο «σκάλπ» [scalp—τό πετσί τοῦ κρανίου μέ τό τρίχωμα] καί γιά κάθε ἐρυθρόδερμο αἰχμάλωτο, τό 1720 καθόρισαν βραβεῖο 100 λίρ. στ. γιά κάθε σκάλπ, τό 1744, ἀφοῦ πρῶτα τό Μασσάχουσετς-Μπαίη χαρακτήρισε ἀντάρτικη μιά φυλή, καθόρισε τίς παρακάτω τιμές: γιά ἕνα ἀνδρικό σκάλπ ἀπό 12 χρονῶν καί πάνω 100 λίρ. στ. σέ νέο συνάλλαγμα, γιά ἄνδρες αἰχμαλώτους 105 λίρ. στ., γιά γυναῖκες αἰχμάλωτες καί παιδιά 55 λίρ. στ., γιά σκάλπ γυναικῶν καί παιδιῶν 50 λίρ. στ.! Μερικές δεκαετίες ἀργότερα ἐκδικήθηκε τό ἀποικιακό σύστημα τούς ἀπόγονους τῶν εὐσεβῶν piligrim fathers [προσκυνητῶν]. πού στό μεταξύ εἶχαν ἐξεγερθεῖ. Μέ ἀγγλική ὑποκίνηση καί ἀγγλικό χρῆμα τούς tomahawked [τούς σφάζανε μέ ἕνα εἶδος ἰνδιάνικο τσεκούρι πού λέγεται tomahawk]. Τό βρετανικό κοινοβούλιο ἀνακήρυξε τά αἱμοβόρα σκυλιά καί τό «σκάλπισμα» σάν «μέσα πού τοῦ δόθηκαν ἀπό τό θεό καί τή φύση».

Τό ἀποικιακό σύστημα ἀνάπτυξε σάν φυτό θερμοκηπίου τό ἐμπόριο καί τή ναυσιπλοΐα. Οἱ «Gesellschaften-Monopolia» [«ἑταιρίες-μονοπώλια»] (Λούθηρος) ἦταν ἰσχυροί μοχλοί συγκέντρωσης τοῦ κεφαλαίου. Οἱ ἀποικίες ἐξασφάλιζαν ἀγορές κατανάλωσης στή μανουφακτούρα, πού ἀναπτυσσόταν γρήγορα, ἐνῶ ἡ μονοπωλιακή κατοχή αὐτῶν τῶν ἀγορῶν ἐξασφάλιζε μιά ἐντατική συσσώρευση. Ὁ θησαυρός πού ληστευόταν ἔξω ἀπό τήν Εὐρώπη ἄμεσα μέ λεηλασίες, ὑποδουλώσεις καί φόνους ἔρεε στή μητρόπολη καί μετατρεπόταν ἐδῶ σέ κεφάλαιο. Ἡ Ὁλλανδία, πού πρώτη ἀνάπτυξε ὁλοκληρωτικά τό ἀποικιακό σύστημα, τό 1648 κιόλας βρισκόταν στόν κολοφώνα τοῦ ἐμπορικοῦ της μεγαλείου. «Κρατοῦσε στά χέρια της σχεδόν ἀποκλειστικά τό ἐμπόριο τῶν 'Ανατολικῶν 'Ινδιῶν καί τίς συγκοινωνίες ἀνάμεσα στή Νοτιοδυτική καί Βορειοανατολική Εὐρώπη. Ἡ ἁλιεία της, τό ναυτικό της καί οἱ μανουφακτοῦρες της ξεπερνοῦσαν κάθε ἄλλη χώρα. Τά κεφάλαια αὐτῆς τῆς δημοκρατίας ἦταν ἴσως σημαντικότερα ἀπό τό σύνολο τῶν κεφαλαίων ὅλης μαζί τῆς ὑπόλοιπης Εὐρώπης». [*G. Gülich:* «Geschichtliche Darstellung etc.», Jena 1830, τόμ. I, σελ. 371]. Ὁ Γκύλιχ ξεχνάει νά προσθέσει πώς οἱ λαϊκές μάζες τῆς Ὁλλανδίας τό 1648 κιόλας ἦταν πιό τσακισμένες ἀπό τή δουλιά, πιό ἐξαθλιωμένες καί πιό χτηνώδικα καταπιεσμένες ἀπό τίς λαϊκές μάζες ὅλης τῆς ὑπόλοιπης Εὐρώπης.

Σήμερα ἡ ὑπεροχή στή βιομηχανία συνεπάγεται τήν ὑπεροχή στό ἐμπόριο. 'Αντίθετα, στήν καθαυτό περίοδο τῆς μανουφακτούρας ἡ ὑπεροχή στό ἐμπόριο εἶναι ἐκεῖνο πού ἐξασφαλίζει τή βιομηχανική κυριαρχία. 'Από δῶ προέρχεται ὁ πρωταρχικός ρόλος πού ἔπαιζε τότε τό ἀποικιακό σύστημα. Ἦταν «ὁ ξένος θεός», πού θρονιάστηκε στό βωμό δίπλα στά παλιά εἴδωλα τῆς Εὐρώπης καί πού ἕνα ὡραῖο πρωί μέ μιά σπρωξιά τ' ἀνάτρεψε ὅλα. Τό ἀποικιακό σύστημα ἀνακήρυξε τό κυνήγι τοῦ κέρδους ὕστατο καί μοναδικό σκοπό τῆς ἀνθρωπότητας.

Τό σύστημα τῆς δημόσιας πίστης, δηλ. τῶν κρατικῶν χρεῶν, πού τίς ἀρχές του τίς ἀνακαλύπτουμε κιόλας στό μεσαίωνα στή Γένουα καί στή Βενετία, διαδόθηκε σ' ὅλη τήν Εὐρώπη στή διάρκεια τῆς περιόδου τῆς μανουφακτούρας. Τό ἀποικιακό σύστημα μέ τό θαλάσσιο ἐμπόριό του καί μέ τούς ἐμπορικούς του πολέμους τοῦ χρησίμευσε σάν θερμοκήπιο. Ἔτσι στέριωσε πρῶτα στήν Ὁλλανδία. Τό δημόσιο χρέος, δηλ. τό ξεπούλημα τοῦ κράτους—ἀδιάφορο ἄν εἶναι ἀπολυταρχικό, συνταγματικό ἤ δημοκρατικό κράτος βάζει τή σφραγίδα του στήν κεφαλαιοκρατική ἐποχή. Τό μοναδικό κομμάτι τοῦ λεγόμενου ἐθνικοῦ πλούτου, πού στούς σύγχρονους λαούς ἀνήκει πραγματικά στό σύνολο τοῦ λαοῦ εἶναι τό δημόσιο χρέος τους[243α]. Γιαυτό εἶναι πέρα γιά πέρα συνεπής ἡ σύγχρονη θεωρία πού λέει πώς ἕνας λαός γίνεται τόσο πιό πλούσιος, ὅσο πιό βαθιά βουτιέται στά χρέη. Τό δημόσιο χρέος γίνεται τό credo [πιστεύω] τοῦ κεφαλαίου. Καί ἀπό τή στιγμή πού ἐμφανίζεται ἡ χρέωση τοῦ δημοσίου, τή θέση τοῦ ἁμαρτήματος ἐνάντια στό ἅγιο πνεῦμα, γιά τό ὁποῖο δέν ὑπάρχει ἄφεση, τήν παίρνει ἡ καταπάτηση τῆς πίστης ἀπέναντι στό δημόσιο χρέος.

Τό δημόσιο χρέος γίνεται ἕνας ἀπό τούς πιό δραστικούς μοχλούς τῆς πρωταρχικῆς συσσώρευσης. Σάν μέ μαγικό ραβδί προικίζει τό μή παραγωγικό χρῆμα μέ παραγωγική δύναμη καί τό μετατρέπει ἔτσι σέ κεφάλαιο, χωρίς νἆναι ὑποχρεωμένο νά ἐκτεθεῖ στούς κόπους καί στούς κινδύνους πού εἶναι ἀχώριστοι ἀπό τή βιομηχανική μά ἀκόμα κι ἀπό τήν τοκογλυφική τοποθέτηση. Οἱ πιστωτές τοῦ δημοσίου στήν πραγματικότητα δέ δίνουν τίποτα, γιατί τό ποσό πού δανείζουν μετατρέπεται σέ κρατικά εὐκολομεταβιβάσιμα χρεώγραφα, πού στά χέρια τους ἐξακολουθοῦν νά λειτουργοῦν, ὅπως θά λειτουργοῦσαν ἄν ἦταν ἰσόποσο μετρητό χρῆμα. Ἄσχετα ὅμως κι ἀπό τήν τάξη τῶν ἀργόσχολων εἰσοδηματιῶν πού δημιουργιέται μ' αὐτό τόν τρόπο καί τόν αὐτοσχέδιο πλοῦτο τῶν χρηματιστῶν πού παίζουν τό ρόλο τοῦ μεσίτη ἀνάμεσα στήν κυβέρνηση καί στό ἔθνος—καθώς καί τῶν φοροενοικιαστῶν, τῶν ἐμπόρων, τῶν ἰδιωτῶν ἐργοστασιαρχῶν, πού μιά καλή μερίδα κάθε κρατικοῦ δανείου τούς προσφέρει τήν ὑπηρεσία ἑνός κεφαλαίου πεσμένου ἀπό τόν οὐρανό—τό δημόσιο χρέος ἔχει δημιουργήσει τίς μετοχικές ἑταιρίες, τό ἐμπόριο μέ συναλλάξιμες ἀξίες ὅλων τῶν εἰδῶν, τήν ἐπικαταλλαγή, μέ δυό λόγια: τό παιχνίδι στό χρηματιστήριο καί τή σύγχρονη τραπεζοκρατία.

Οἱ στολισμένες μέ ἐθνικούς τίτλους μεγάλες τράπεζες ἦταν ἀπό τή γέννησή τους ἁπλῶς ἑταιρίες ἰδιωτῶν σπεκουλάντηδων, πού στάθηκαν στό πλευρό τῶν κυβερνήσεων καί πού, χάρη στά προνόμια πού πῆραν, ἦταν σέ θέση νά δανείζουν σ' αὐτές χρήματα. Γιαυτό ἡ διόγκωση τοῦ δημόσιου χρέους δέν ἔχει ἄλλον πιό ἀλάθητο μετρητή ἀπό τήν προοδευτική ἄνοδο τῶν μετοχῶν αὐτῶν τῶν τραπεζῶν, πού ἡ

[243α] Ὁ Οὐίλλιαμ Κόμπετ παρατηρεῖ πώς στήν 'Αγγλία ὅλα τά δημόσια ἱδρύματα τά λένε «βασιλικά», ὡστόσο σάν ἀντιστάθμισμα ὑπάρχει τό «ἐθνικό» χρέος (national debt).

πλέρια ἀνάπτυξή τους χρονολογεῖται ἀπό τήν ἵδρυση τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας (1694). Ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας ἄρχισε τή δράση της δανείζοντας στήν κυβέρνηση τά χρήματά της μέ τόκο 8%. Ταυτόχρονα εἶχε ἐξουσιοδοτηθεῖ ἀπό τή βουλή ἀπό τό ἴδιο κεφάλαιο νά κόβει νόμισμα, δανείζοντάς το ἀκόμα μιά φορά στό κοινό μέ τή μορφή τραπεζογραμματίων. Μέ τά τραπεζογραμμάτια αὐτά εἶχε τό δικαίωμα νά προεξοφλεῖ συναλλαγματικές, νά δανείζει ἐπί ἐνεχύρῳ ἐμπορευμάτων καί ν' ἀγοράζει εὐγενῆ μέταλλα. Δέν πέρασε πολύς καιρός καί τό πιστωτικό αὐτό χρῆμα, πού δημιούργησε ἡ ἴδια, ἔγινε τό νόμισμα, μέ τό ὁποῖο ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας ἔδινε δάνεια στό κράτος καί πλήρωνε γιά λογαριασμό τοῦ κράτους τούς τόκους τοῦ δημόσιου χρέους. Καί σά νά μήν ἦταν ἀρκετό ὅτι ἔδινε μέ τό ἕνα χέρι γιά νά εἰσπράττει περισσότερα μέ τ' ἄλλο, ἔμενε, ἀκόμα καί τή στιγμή πού εἰσέπραττε, αἰώνιος πιστωτής τοῦ ἔθνους ὥς τήν τελευταία πεντάρα πού εἶχε δώσει. Σιγά-σιγά ἔγινε ὁ ἀναπόφευκτος φύλακας τοῦ μεταλλικοῦ θησαυροῦ τῆς χώρας καί τό κέντρο ἕλξης ὅλης τῆς ἐμπορικῆς πίστης. Τόν ἴδιο καιρό πού ἔπαψαν στήν Ἀγγλία νά καῖνε μάγισσες, ἄρχισαν νά κρεμοῦν παραχαράκτες τραπεζογραμματίων. Ποιά εἶναι ἡ ἐντύπωση πού προκάλεσε στούς συγχρόνους τους ἡ ξαφνική ἐμφάνιση αὐτῆς τῆς φάρας τῶν τραπεζοκρατῶν, χρηματιστῶν, εἰσοδηματιῶν, μεσιτῶν, σπεκουλάντηδων καί σκυλόψαρων τοῦ χρηματιστηρίου, τό δείχνουν τά γραφτά τοῦ καιροῦ ἐκείνου, λχ. τοῦ Μπόλινμπροκ[243β].

Μαζί μέ τά δημόσια χρέη δημιουργήθηκε ἕνα διεθνές πιστωτικό σύστημα, πού συχνά γιά τοῦτον ἤ γιά κεῖνον τό λαό ἀποτελεῖ μιάν ἀπό τίς κρυφές πηγές τῆς πρωταρχικῆς συσσώρευσης. Ἔτσι, οἱ προστυχιές τοῦ βενετσιάνικου ληστρικοῦ συστήματος ἀποτελοῦν μιά τέτια κρυφή βάση τοῦ κεφαλαιϊκοῦ πλούτου τῆς Ὁλλανδίας, πού ἡ Βενετία τῆς παρακμῆς τῆς δάνειζε μεγάλα χρηματικά ποσά. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τίς σχέσεις Ὁλλανδίας καί Ἀγγλίας. Στίς ἀρχές κιόλας τοῦ 18ου αἰώνα ἔχουν ὑπερφαλαγγιστεῖ κατά πολύ οἱ μανουφακτοῦρες τῆς Ὁλλανδίας, πού ἔχει παύσει νά εἶναι κυρίαρχο ἐμπορικό καί βιομηχανικό ἔθνος. Γιαυτό ἀπό τό 1701 ὥς τό 1776 μιά ἀπό τίς κύριες ἐπιχειρήσεις τῆς Ὁλλανδίας εἶναι νά δανείζει τεράστια κεφάλαια εἰδικά στόν ἰσχυρό ἀνταγωνιστή της, τήν Ἀγγλία. Κάτι παρόμοιο γίνεται σήμερα καί ἀνάμεσα στήν Ἀγγλία καί τίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες. Πολλά κεφάλαια, πού ἐμφανίζονται σήμερα στίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες χωρίς πιστοποιητικό γέννησης, εἶναι αἷμα παιδιῶν πού μόλις χτές ἔχει κεφαλαιοποιηθεῖ στήν Ἀγγλία.

Ἐπειδή τό δημόσιο χρέος στηρίζεται στά κρατικά ἔσοδα, πού ὀφείλουν νά καλύπτουν τίς χρονιάτικες τοκοχρεωλυτικές κλπ. πληρωμές, τό σύγχρονο φορολογικό σύστημα ἔγινε ἀναγκαῖο συμπλήρωμα τοῦ συστήματος τῶν ἐθνικῶν δανείων. Τά δάνεια δίνουν τή δυνατότητα στήν κυβέρνηση ν' ἀντεπεξέρχεται σέ ἔκτακτα ἔξοδα, χωρίς νά γίνεται αὐτό ἀμέσως αἰσθητό στόν φορολογούμενο, μετά ὅμως ἀπαιτοῦν αὐξημένους φόρους. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ αὔξηση τῶν φόρων, πού προκλήθηκε μέ τή συσσώρευση ἀπανωτῶν δανείων, ἀναγκάζει τήν κυβέρνηση σέ κάθε περίπτωση καινούργιων ἔκτακτων ἐξόδων νά καταφεύγει διαρκῶς σέ καινούργια δάνεια. Ἔτσι, τό σύγχρονο φορολογικό σύστημα, πού ἄξονάς του εἶναι οἱ φόροι στά πιό ἀναγκαῖα μέσα συντήρησης (ἑπομένως καί τό ἀκρίβαιμά τους), κρύβει μέσα του τό σπέρμα τῆς αὐτόματης προοδευτικῆς αὔξησης. Ἡ ὑπερφορολόγηση δέν εἶναι ἐπεισόδιο, ἀλλά μάλλον ἀρχή. Γιαυτό στήν Ὁλλανδία, ὅπου πρωτοεγκαινιάστηκε τό σύστημα αὐτό, ὁ μεγάλος πατριώτης Ντέ Βίττ τό ἐξύμνησε στά «Ἀξιώματά» του καί τό χαρακτήρισε σάν τό καλύτερο σύστημα γιά νά γίνει ὁ ἐργάτης ὑπάκουος, λιτοδίαιτος, φιλόπονος καί.. γιά νά παραφορτωθεῖ μέ δουλιά. Ὡστόσο, ἡ καταστρεφτική ἐπίδραση πού ἀσκεῖ στήν κατάσταση τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ λιγότερο ἀπό τή βίαιη ἀπαλλοτρίωση τοῦ ἀγρότη, τοῦ χειροτέχνη, μέ δυό λόγια ὅλων τῶν συστατικῶν μερῶν τῆς μικρῆς ἀστικῆς τάξης, πού προκαλεῖ. Πάνω στό ζήτημα αὐτό δέν ὑπάρχουν δυό γνῶμες, οὔτε ἀκόμα καί στούς ἀστούς οἰκονομολόγους. Ἡ ἀπαλλοτριωτική ἀποτελεσματικότητα τοῦ φορολογικοῦ συστήματος ἐντείνεται ἐπιπλέον μέ τό προστατευτικό σύστημα, πού ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά συστατικά του μέρη.

Ὁ μεγάλος ρόλος, πού τό δημόσιο χρέος καί τό ἀντίστοιχό του φορολογικό σύστημα παίζουν στήν κεφαλαιοποίηση τοῦ πλούτου καί στήν ἀπαλλοτρίωση τῶν μαζῶν, ὤθησε πλῆθος συγγραφεῖς, ὅπως τόν Κόμπετ, τόν Ντάμπλνταιη καί ἄλλους, νά κάνουν τό λάθος ν' ἀναζητοῦν σ' αὐτό τή βασική αἰτία τῆς ἀθλιότητας τῶν σύγχρονων λαῶν.

Τό προστατευτικό σύστημα ἦταν ἕνα τεχνητό μέσο γιά νά κατασκευάζονται ἐργοστασιάρχες, ν' ἀπαλλοτριώνονται ἀνεξάρτητοι ἐργάτες, νά κεφαλαιοποιοῦνται τά ἐθνικά μέσα παραγωγῆς καί συντήρησης καί γιά νά συντομευθεῖ μέ τή βία τό πέρασμα ἀπό τόν ἀρχαϊκό στό σύγχρονο τρόπο παραγωγῆς. Τά εὐρωπαϊκά κράτη ἁμιλλῶνταν γιά τό δίπλωμα εὑρεσιτεχνίας αὐτῆς τῆς ἐφεύρεσης καί, ὅταν πιά μπῆκε στήν ὑπηρεσία τῶν κυνηγῶν τοῦ κέρδους, λεηλατοῦσαν γιά τό σκοπό αὐτό ὄχι μόνο τό δικό τους λαό, ἔμμεσα μέ τούς προστατευτικούς δασμούς, ἄμεσα μέ τά πρίμ γιά τίς ἐξαγωγές κλπ. Στίς ἐξαρτημένες γειτονικές χῶρες ξεπάτωσαν μέ τή βία κάθε βιομηχανία, ὅπως λχ. ἡ Ἀγγλία ξεπάτωσε τήν ἰρλανδική ἐριουργία. Στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη ἁπλοποιήθηκε ἀκόμα πιό πολύ τό προτσές αὐτό, σύμφωνα μέ τή μέθοδο τοῦ Κολμπέρ. Τό πρωταρχικό κεφάλαιο τοῦ βιομήχανου προέρχεται ἐδῶ ἐνμέρει κατ' εὐθείαν ἀπό τό δημόσιο ταμεῖο. «Γιατί —ἀναφωνεῖ ὁ Μιραμπώ –νά ἀναζητοῦν τόσο μακριά, πρίν ἀπό τόν Ἑπταετῆ πόλεμο, τήν αἰτία τῆς λαμπρότητας τῆς μανουφακτούρας στή Σαξωνία; Ἀρκεῖ νά δοῦμε τά 180 ἑκατομμύρια κρατικά δάνεια!»[244]

[243β] «Ἄν οἱ τάταροι κατάκλυζαν σήμερα τήν Εὐρώπη, θά ἦταν δύσκολο νά τούς δώσουμε νά καταλάβουν τί ἐννοοῦμε ἐμεῖς ὅταν λέμε χρηματιστής» (*Montesquieu*: «Esprit des lois», ἔκδ. Londres 1769, τόμ. IV, σελ. 99).

[244] «Pourquoi aller chercher si loin la cause de l' éclat manufacturier de

ʼΑποικιακό σύστημα, δημόσια χρέη, φορολογικό βάρος, προστατευτισμός, ἐμπορικοί πόλεμοι κλπ., αὐτοί οἱ βλαστοί τῆς καθαυτό μανουφακτουρικῆς περιόδου αὐξάνουν γιγάντια τήν περίοδο τῆς παιδικῆς ἡλικίας τῆς μεγάλης βιομηχανίας. Ἡ γέννησή της γιορτάστηκε μέ τό μεγάλο ἡρώδιο παιδομάζωμα. Ὅπως τό βασιλικό πολεμικό ναυτικό, ἔτσι καί τά ἐργοστάσια στρατολογοῦν τό προσωπικό τους μέ τό στανιό. Ὅσο ἀναίσθητος κι ἄν μένει ὁ σέρ Φ. Μ. Ἦντεν μπρός στίς φρίκες τῆς ἀπολλοτρίωσης τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ἀπό τή γῆ του, πού ἄρχισε στό τελευταῖο τρίτο τοῦ 15ου αἰώνα καί συνεχίστηκε ὥς τήν ἐποχή του, ὥς τό τέλος δηλ. τοῦ 18ου αἰώνα, μ᾽ ὅση αὐταρέσκεια κι ἄν χαιρετίζει αὐτό τό προτσές, τό «ἀναγκαῖο» γιά τή δημιουργία «μιᾶς σωστῆς ἀναλογίας ἀνάμεσα στήν καλλιεργούμενη γῆ καί στίς βοσκές», ὡστόσο δέ δείχνει τήν ἴδια οἰκονομική κατανόηση τῆς ἀνάγκης τοῦ παιδομαζώματος καί τῆς παιδικῆς σκλαβιᾶς γιά τή μετατροπή τῆς μανουφακτουρικῆς παραγωγῆς σέ ἐργοστασιακή καί γιά τή δημιουργία τῆς σωστῆς ἀναλογίας ἀνάμεσα στό κεφάλαιο καί τήν ἐργατική δύναμη. Λέει: «Ἴσως ν᾽ ἀξίζει τόν κόπο νά ἐπισύρουμε τήν προσοχή τοῦ κοινοῦ στό ζήτημα: ἄν μιά ὁποιαδήποτε βιομηχανία, πού γιά νά λειτουργήσει μ᾽ ἐπιτυχία εἶναι ὑποχρεωμένη ν᾽ ἁρπάζει τά φτωχά παιδιά ἀπό τίς κατοικίες κι ἀπό τά σπίτια δουλιᾶς, γιά νά τά χρησιμοποιεῖ ὁμαδικά κατά βάρδιες καί νά τά ξεθεώνει στή δουλιά τό μεγαλύτερο μέρος τῆς νύχτας, στερώντας τους τήν ἀνάπαυση· ἄν μιά βιομηχανία, πού ἐπιπλέον ἀνακατώνει μπουλούκια καί τῶν δυό φύλων καί διάφορων ἡλικιῶν καί κλίσεων, ἔτσι πού ἡ μετάδοση τοῦ παραδείγματος νά ὁδηγεῖ ἀναγκαστικά στή διαφθορά καί τήν ἀκολασία—ἄν μιά τέτια βιομηχανία μπορεῖ ν᾽ αὐξήσει τήν ἐθνική καί ἀτομική εὐτυχία»[246]. «Στό Ντέρμπυσηρ, στό Νόττινγκχαμσηρ καί ἰδιαίτερα στό Λάνκασηρ—λέει ὁ Φῆλντεν—οἱ νεοεφεύρετες μηχανές χρησιμοποιήθηκαν σέ μεγάλα ἐργοστάσια πού βρίσκονται στίς ὄχθες ποταμῶν ἱκανῶν νά κινοῦν τή φτερωτή. Ξαφνικά χρειάστηκαν στούς τόπους αὐτούς, μακριά ἀπό τίς πόλεις, χιλιάδες ἐργατικά χέρια· καί ἰδίως χρειαζόταν πληθυσμό τό Λάνκασηρ, πού ὥς τότε ἦταν συγκριτικά ἀραιοκατοικημένο καί ἄγονο. Ἰδίως ἐπιτάσσονταν τά μικρά κι εὐλύγιστα δάχτυλα. Ἀμέσως ἐπικράτησε ἡ συνήθεια νά προμηθεύονται μαθητευόμενους (!) ἀπό τά σπίτια δουλιᾶς τῶν διάφορων ἐνοριῶν τοῦ Λονδίνου, τοῦ Μπίρμινγκχαμ κλπ. Πολλές, πολλές χιλιάδες ἀπ᾽ αὐτά τά μικρά ἀνήμπορα πλάσματα ἀπό 7 ὥς 13 καί 14 χρονῶν στάλθηκαν ἔτσι στό Βορρά. Εἶχε ἐπικρατήσει ἡ συνήθεια—ὁ μάστορας (δηλ. ὁ ἅρπαγας τῶν παιδιῶν) νά ντύνει, νά τρέφει καί νά στεγάζει τούς μαθητευόμενούς του σ᾽ ἕνα „σπίτι μαθητευομένων" κοντά στό ἐργοστάσιο. Ὁρίστηκαν ἐπιστάτες γιά νά ἐπιβλέπουν τήν

ἐργασία τῶν παιδιῶν. Συμφέρο αὐτῶν τῶν δουλεμπόρων ἦταν νά ξεθεώνουν στό ἔπακρο τά παιδιά, γιατί ἡ πληρωμή τους ἦταν ἀνάλογη μέ τήν ποσότητα προϊόντος πού μποροῦσαν νά στίβουν ἀπό τό παιδί. Σκληρότητα ἦταν ἡ φυσική συνέπεια... Σέ πολλές ἐργοστασιακές περιοχές, ἰδιαίτερα τοῦ Λάνκασηρ, ὑποβλήθηκαν στά πιό φριχτά βασανιστήρια τ᾽ ἀθῶα αὐτά πλάσματα, πού δέν ἔνιωσαν τή χαρά καί πού εἶχαν παραδοθεῖ στούς ἐργοστασιάρχες. Τά ξεθέωναν μέχρι θανάτου ἀπό τήν πολλή δουλιά... τά μαστίγωναν, τ᾽ ἁλυσόδεναν, τά βασάνιζαν μέ τήν πιό ἐξεζητημένη καί ραφιναρισμένη σκληρότητα. Σέ πολλές περιπτώσεις τά κατάντοῦσαν πετσί καί κόκκαλο ἀπό τήν πείνα, ἐνῶ τά κρατοῦσαν μέ τό καμουτσί στή δουλιά... Σέ μερικές μάλιστα περιπτώσεις τάσπρωξαν στήν αὐτοχτονία! Οἱ ὄμορφες καί ρωμαντικές κοιλάδες τοῦ Ντέρμπυσηρ, τοῦ Νόττινγκχαμσηρ καί τοῦ Λάνκασηρ, μακριά ἀπό τά μάτια τῆς κοινωνίας, μετατράπηκαν σέ φριχτούς ἐρημότοπους βασανιστηρίων—καί συχνά φόνων!... Τά κέρδη τῶν ἐργοστασιαρχῶν ἦταν τεράστια, πράγμα πού ἀκόνιζε μόνο τή δρακόντια βουλιμία τους. Ἄρχιζαν νά ἐφαρμόζουν τή μέθοδο τῆς „νυχτερινῆς ἐργασίας", δηλ., ἀφοῦ παράλυαν μιά ὁμάδα χέρια μέ τή δουλιά τῆς ἡμέρας, κρατοῦσαν ἕτοιμη μιάν ἄλλη ὁμάδα γιά τή δουλιά τῆς νύχτας. Ἡ ὁμάδα τῆς ἡμέρας τράβαγε γιά τά κρεβάτια πού μόλις τά εἶχε ἐγκαταλείψει ἡ ὁμάδα τῆς νύχτας καί vice versa [ἀντίστροφα]. Εἶναι λαϊκή παράδοση στό Λάνκασηρ, νά μήν κρυώνουν ποτέ τά κρεβάτια»[246].

Μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς στή διάρκεια τῆς μανουφακτουρικῆς περιόδου ἡ κοινή γνώμη τῆς Εὐρώπης ἔχασε καί τό τελευταῖο ὑπόλειμμα τοῦ αἰσθήματος τῆς ντροπῆς καί

la Saxe avant la guerre? Cent quatre vingt millions de dettes faites par les souverains» (*Mirabeau:* «De la Monarchie Prusienne», Londres 1788, τόμ. VI, σελ. 101).

245 *Eden:* The State of the Poor», βιβλ. II, κεφ. 1, σελ 421.

246 *John Fielden:* «The Curse of the Factory System», London 1836, σελ. 5, 6. Γιά τίς ἀρχικές ἀτιμίες τοῦ ἐργοστασιακοῦ συστήματος πρβλ. *Dr. Aikin:* Description of the Country from thirty to forty miles round Manchester», «London 1795, σελ. 219, καί *Gisborne:* «Inquiry into the Duties of Men». 1795, τόμ. II. —Ἐπειδή ἡ ἀτμομηχανή μεταφύτευσε τά ἐργοστάσια μακριά ἀπό τίς ὑδατοπτώσεις, στό κέντρο τῶν πόλεων, ὁ «ἐρασιτέχνης τῆς ἀπάρνησης» κεφαλαιοκράτης βρῆκε πρόχειρο τό παιδικό ὑλικό χωρίς τή βίαιη προσκόμιση σκλάβων ἀπό τά σπίτια δουλιᾶς.—Ὅταν ὁ σέρ Ρ. Πήλ (ὁ πατέρας τοῦ «ὑπουργοῦ τοῦ εὐπαράδεχτου») ὑπόβαλε τό 1815 τό νομοσχέδιό του γιά τήν προστασία τῶν παιδιῶν, ὁ Φ. Χόρνερ (lumen [φωστήρας] τῆς Bullion Committee καί στενός φίλος τοῦ Ρικάρντο) δήλωσε στήν Κάτω Βουλή: «Εἶναι πασίγνωστο πώς μαζί μέ τίς ἀξίες κάποιου χρεωκοπημένου ἐργοστασιάρχη πού βγῆκαν στό σφυρί βγάλαν καί πούλησαν στή δημοπρασία σάν μέρος τῆς περιουσίας του καί ἕνα τσοῦρμο—ἄν ἐπιτρέπεται νά χρησιμοποιήσουμε αὐτή τήν ἔκφραση—ἀπό παιδιά ἐργοστασίου. Πρίν δυό χρόνια (τό 1813) ἔφτασε ὥς τό King's Bench [Βασιλικό ἑδώλιο—ἀνώτατο δικαστήριο] μιά ἀπαίσια περίπτωση. Ἐπρόκειτο γιά κάμποσα ἀγόρια. Μιά ἐνορία τοῦ Λονδίνου τά παράδωσε σ᾽ ἕναν ἐργοστασιάρχη, πού μέ τή σειρά του τά μεταβίβασε σ᾽ ἕναν ἄλλο. Τέλος, μερικοί φιλάνθρωποι τ᾽ ἀνακάλυψαν σέ κατάσταση ἀπόλυτης ἐξάντλησης ἀπό τήν πεῖνα (absolute famine). Μιά ἄλλη ἀκόμα πιό ἀποτρόπαια περίπτωση τήν πληροφορήθηκα σάν μέλος τῆς κοινοβουλευτικῆς ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς. Πρίν ἀπό λίγα χρόνια μιά ἐνορία τοῦ Λονδίνου κι ἕνας ἐργοστασιάρχης τοῦ Λάνκασηρ κλεῖσαν ἕνα συμβόλαιο πού καθόριζε πώς ὁ ἐργοστασιάρχης ἦταν ὑποχρεωμένος μαζί μέ κάθε 20 ὑγιῆ παιδιά νά παίρνει κι ἕνα ἠλίθιο».

τῆς συνείδησης. Τά ἔθνη κομπάζανε μέ κυνισμό γιά κάθε ἀτιμία, πού ἦταν μέσο συσσώρευσης κεφαλαίου. Διαβάστε λχ. τά ἀφελῆ ἐμπορικά χρονικά τοῦ ἀνθρωπάκου Α. Ἄντερσον Σ' αὐτά διασαλπίζεται σάν θρίαμβος τῆς ἀγγλικῆς κρατικῆς σοφίας τό γεγονός πώς, ὅταν ὑπογράφτηκε ἡ εἰρήνη τῆς Οὐτρέχτης, ἡ Ἀγγλία μέ τό σύμφωνο asiento [σύμφωνο σχετικά μέ τό δουλεμπόριο] ἀπόσπασε ἀπό τούς Ἱσπανούς τό προνόμιο νά διεξάγει τό ἐμπόριο τῶν Μαύρων καί ἀνάμεσα στήν Ἀφρική καί τήν ἱσπανική Ἀμερική, ἐνῶ ὥς τότε τό διεξῆγε μόνο ἀνάμεσα στήν Ἀφρική καί τίς ἀγγλικές Δυτικές Ἰνδίες. Ἡ Ἀγγλία ἀπόχτησε τό δικαίωμα νά ἐφοδιάζει ὥς τό 1743 τήν ἱσπανική Ἀμερική μέ 4800 Μαύρους τό χρόνο. Ἔτσι προσφερόταν ταυτόχρονα ἕνα ἐπίσημο προπέτασμα γιά τό βρετανικό λαθρεμπόριο. Τό Λίβερπουλ ἀναπτύχθηκε κι ἔγινε μεγάλο πάνω στή βάση τοῦ δουλεμπορίου. Τό δουλεμπόριο ἀποτελεῖ γιά τό Λίβερπουλ τή δική του μέθοδο τῆς πρωταρχικῆς συσσώρευσης. Κι ὥς τά σήμερα οἱ «εὐυπόληπτοι» τοῦ Λίβερπουλ παράμειναν Πίνδαροι τοῦ δουλεμπορίου πού—πρβλ. τό προαναφερμένο ἔργο τοῦ 1795 τοῦ Ἔικιν—«τό ἐμπορικό ἐπιχειρηματικό πνεῦμα τό φτάνει μέχρι πάθους, διαμορφώνει θαυμάσιους ναυτικούς καί ἀποφέρει τεράστια χρηματικά ποσά». Τό Λίβερπουλ ἀπασχολοῦσε τό 1730 στό δουλεμπόριο 15 καράβια, τό 1751: 53, τό 1760: 74, τό 1770: 96 καί τό 1792: 132.

Ἡ μπαμπακοβιομηχανία, ἐνῶ εἰσήγαγε τή σκλαβιά τῶν παιδιῶν στήν Ἀγγλία, ἀποτέλεσε ταυτόχρονα τό κίνητρο γιά τή μετατροπή τῆς παλαιότερα λίγο-πολύ πατριαρχικῆς δουλοχτητικῆς οἰκονομίας τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν σέ ἐμπορικό σύστημα ἐκμετάλλευσης. Γενικά ἡ συγκαλυμμένη δουλεία τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν στήν Εὐρώπη χρειαζόταν γιά βάθρο τή sans phrase [ἀπροκάλυπτη] δουλεία στό Νέο Κόσμο[247].

Tantae molis erat [τόσοι κόποι χρειάστηκαν] γιά νά ξεγεννηθοῦν οἱ «αἰώνιοι φυσικοί νόμοι» τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, γιά νά συντελεστεῖ τό προτσές χωρισμοῦ τῶν ἐργατῶν ἀπό τούς ὅρους τῆς ἐργασίας, γιά νά μετατραποῦν στόν ἕνα πόλο τά κοινωνικά μέσα παραγωγῆς καί συντήρησης σέ κεφάλαιο καί στόν ἀντίπολο ἡ μάζα τοῦ λαοῦ σέ μισθωτούς ἐργάτες, σέ ἐλεύθερους «ἐργαζόμενους φτωχούς» [«labouring poor»], σ' αὐτό τό τεχνητό δημιούργημα τῆς νεότερης ἱστορίας[248]. Ἄν, σύμφωνα μέ τόν Ὠζιέ, τό χρῆμα

[247] Τό 1790 στίς ἀγγλικές Δυτικές Ἰνδίες σέ 1 ἐλεύθερο ἀναλογοῦσαν 10 δοῦλοι, στίς γαλλικές 14 καί στίς ὁλλανδικές 23 (*Henry Brougham:* «An Inquiry into the Colonial Policy of the European Powers», Edinburgh 1803, τόμ. II, σελ. 74).

[248] Ἡ ἔκφραση «labouring poor» [ἐργαζόμενοι φτωχοί] βρίσκεται στούς ἀγγλικούς νόμους ἀπό τή στιγμή πού ἡ τάξη τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν αὐξήθηκε σέ βαθμό πού γίνεται αἰσθητή. Οἱ «labouring poor» βρίσκονται σέ ἀντίθεση ἀπό τή μιά πρός τούς «idle poor» [ἀργόσχολους φτωχούς], ζητιάνους κλπ., κι ἀπό τήν ἄλλη πρός τούς ἐργάτες πού δέν εἶναι ἀκόμα μαδημένα κοτόπουλα, ἀλλά ἰδιοχτῆτες τῶν μέσων τους ἐργασίας. Ἡ ἔκφραση «labouring poor» ἀπό τή νομοθεσία πέρασε στήν πολιτική οἰκονομία, ἀρχίζοντας ἀπό τον Κάλπεπερ,

«γεννιέται μέ φυσικές κηλίδες αἵματος στό ἕνα μάγουλο»[249], τό κεφάλαιο γεννιέται βουτηγμένο ἀπό τήν κορυφή ὥς τά νύχια στό αἷμα καί στή βρωμιά καί στάζοντας αἷμα ἀπ' ὅλους τούς πόρους[250].

7. Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΤΑΣΗ ΤΗΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ.

Ποῦ ὁδηγεῖ ἡ πρωταρχική συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου, δηλ. ἡ ἱστορική γένεσή του; Ἐφόσον δέν πρόκειται γιά ἄμεση μετατροπή δούλων καί δουλοπάροικων σέ μισθωτούς ἐργάτες, δηλαδή γιά ἁπλή ἀλλαγή στή μορφή, σημαίνει μονάχα τήν ἀπαλλοτρίωση τῶν ἄμεσων παραγωγῶν, δηλ. τή διάλυση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας πού στηρίζεται στήν προσωπική ἐργασία.

Ἡ ἀτομική ἰδιοχτησία, σάν ἀντίθεση πρός τήν κοινωνική, συλλογική ἰδιοχτησία, ὑπάρχει μονάχα ἐκεῖ πού τά μέσα ἐργασίας καί οἱ ἐξωτερικοί ὅροι τῆς ἐργασίας ἀνήκουν σέ ἰδιῶτες. Ἀνάλογα ὅμως μέ τό ἄν αὐτοί οἱ ἰδιῶτες εἶναι οἱ ἐργάτες ἤ οἱ μή ἐργάτες, ἔχει καί ἡ ἀτομική ἰδιοχτησία ἕναν ἄλλο χαρακτήρα. Οἱ ἄπειρες ἀποχρώσεις, πού παρουσιάζει στήν πρώτη ματιά, δέν ἀντανακλοῦν παρά μόνο τίς διάμεσες καταστάσεις πού βρίσκονται ἀνάμεσα στά δυό αὐτά ἄκρα.

τόν Τζ. Τσάιλντ κλπ. ὥς τόν Σμίθ καί τόν Ἤντεν. Ἀπ' αὐτό μποροῦμε νά κρίνουμε τήν bonne foi [καλή πίστη] τοῦ «execrable political cantmonger» [ἀηδιαστικοῦ πολιτικοῦ ὑποκριτῆ] Ἔντμοντ Μπιούρκ, ὅταν τήν ἔκφραση «labouring Poor» τή χαρακτηρίζει «execrable political cant» [βδελυρή πολιτική ὑποκρισία]. Ὁ συκοφάντης αὐτός, πού πληρωμένος ἀπό τήν ἀγγλική ὀλιγαρχία ἔπαιζε τό ρόλο τοῦ ρωμαντικοῦ ἀπέναντι στή γαλλική ἐπανάσταση, ἀπαράλλαχτα ὅπως, εἶχε παίξει τό ρόλο τοῦ φιλελεύθερου ἀπέναντι στήν ἀγγλική ὀλιγαρχία στίς ἀρχές τῶν ἀμερικάνικων ταραχῶν, πληρωμένος ἀπό τίς βορειοαμερικάνικες ἀποικίες, ἦταν πέρα γιά πέρα κοινός ἀστός: «Οἱ νόμοι τοῦ ἐμπορίου εἶναι οἱ νόμοι τῆς φύσης, ἑπομένως καί οἱ νόμοι τοῦ θεοῦ» (*E. Burke:* «Thoughts and Details on Scarcity», ἔκδ. London 1800, σελ. 31, 32). Δέν εἶναι παράξενο πώς, πιστός στούς νόμους τοῦ θεοῦ καί τῆς φύσης, πουλοῦσε πάντα τόν ἑαυτό του στόν πλειοδοτοῦντα! Στά ἔργα τοῦ αἰδ. Τάκερ—ὁ Τάκερ ἦταν παπάς καί τόρυ, κατά τά ἄλλα ὅμως ἦταν καθώς πρέπει ἄνθρωπος καί ἱκανός οἰκονομολόγος—βρίσκουμε ἕναν πολύ καλό χαρακτηρισμό αὐτοῦ τοῦ Ἔντμοντ Μπιούρκ τόν καιρό πού ἦταν φιλελεύθερος. Μπρός στήν πρόστυχη ἔλλειψη χαρακτήρα πού ἐπικρατεῖ σήμερα καί στήν ὑποκριτική πίστη στούς «νόμους τοῦ ἐμπορίου», ἔχουμε ὑποχρέωση νά στιγματίζουμε ξανά καί ξανά τούς Μπιούρκ, πού ἕνα μόνο πράγμα τούς ξεχωρίζει ἀπό τούς ἀπογόνους τους—τό ταλέντο!

[249] *Marie Augier:* «Du Crédit public», Paris 1842, σελ. 265.

[250] «Τό κεφάλαιο—γράφει τό «Quarterly Reviewer»—ἀποφεύγει τίς φασαρίες καί τούς καυγάδες καί εἶναι ἀπό τή φύση του φοβιτσιάρικο. Αὐτό εἶναι πολύ ἀληθινό, δέν εἶναι ὅμως ὁλόκληρη ἡ ἀλήθεια. Τό κεφάλαιο τό τρομάζει ἡ ἔλλειψη κέρδους ἤ τό πολύ μικρό κέρδος, ὅπως τό κενό τρομάζει τή φύση. Ὅταν τό κεφάλαιο ἔχει τό ἀνάλογο κέρδος, γίνεται τολμηρό. Μέ δέκα τά ἑκατό κέρδος αἰσθάνεται τόν ἑαυτό του σίγουρο καί μπορεῖ νά τό χρησιμοποιήσει κανείς παντοῦ· μέ 20% γίνεται ζωηρό· μέ 50% γίνεται θετικά παράτολμο· μέ 100% τσαλαπατάει ὅλους τούς ἀνθρώπινους νόμους· μέ 300% δέν ὑπάρχει ἔγκλημα πού νά μή ριψοκινδυνεύει νά τό διαπράξει, ἀκόμα καί μέ κίνδυνο νά πάει στήν κρεμάλα. Ἄν ἡ φασαρία καί ὁ καυγάς ἀποφέρουν κέρδος, τό κεφάλαιο θά ἐνθαρρύνει καί τά δυό. Ἀπόδειξη: τό λαθρεμπόριο καί τό δουλεμπόριο» (*P. J. Dunning:* «Trades Unions and Strikes», London 1860, σελ. 35, 36).

Ἡ ἀτομική ἰδιοχτησία τοῦ ἐργάτη στά μέσα του παραγωγῆς εἶναι ἡ βάση τῆς μικρῆς ἐπιχείρησης, ἡ μικρή ἐπιχείρηση εἶναι ὁ ἀπαραίτητος ὅρος γιά τήν ἐξέλιξη τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς καί τῆς ἐλεύθερης ἀτομικότητας τοῦ ἴδιου τοῦ ἐργάτη. Βέβαια, αὐτός ὁ τρόπος παραγωγῆς ὑπάρχει καί μέσα στή δουλεία, στή δουλοπαροικία καί σ' ἄλλες σχέσεις ἐξάρτησης. Ἀνθίζει ὅμως, ἀναπτύσσει ὅλη του τήν ἐνεργητικότητα, ἀποχτᾶ τήν ταιριαστή κλασική μορφή μονάχα ἐκεῖ πού ὁ ἐργάτης εἶναι ἐλεύθερος ἀτομικός ἰδιοχτήτης τῶν ὅρων τῆς ἐργασίας του πού τούς χειρίζεται ὁ ἴδιος, ἐκεῖ πού ὁ ἀγρότης εἶναι ἐλεύθερος ἀτομικός ἰδιοχτήτης τοῦ χωραφιοῦ πού καλλιεργεῖ κι ἐκεῖ πού ὁ χειροτέχνης εἶναι ἰδιοχτήτης τοῦ ἐργαλείου—ἀριστοτέχνης χειριστής του.

Αὐτός ὁ τρόπος παραγωγῆς προϋποθέτει τό κομμάτιασμα τῆς γῆς καί τῶν ἄλλων μέσων παραγωγῆς. Ὅπως ἀποκλείει τή συγκέντρωση τῶν τελευταίων, ἔτσι ἀποκλείει καί τή συνεργασία, τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας μέσα στά ἴδια τά προτσές τῆς παραγωγῆς, ἀποκλείει τήν κοινωνική κυριάρχηση καί ρύθμιση τῆς φύσης, τήν ἐλεύθερη ἀνάπτυξη τῶν κοινωνικῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Συμβιβάζεται μονάχα μέ τούς στενούς αὐτοφυεῖς περιορισμούς τῆς παραγωγῆς καί τῆς κοινωνίας. Τό νά θέλουμε νά τόν διαιωνίσουμε, θά σήμαινε, ὅπως λέει μέ τό δίκιο του ὁ Πεκέρ, «νά θεσπίσουμε τή γενική μετριότητα». Σέ ἕνα ὁρισμένο βαθμό ἀνάπτυξης δημιουργεῖ ὁ ἴδιος τά ὑλικά μέσα τῆς καταστροφῆς του. Ἀπό τή στιγμή αὐτή στούς κόλπους τῆς κοινωνίας μπαίνουν σέ κίνηση δυνάμεις καί πάθη πού αἰσθάνονται τόν ἑαυτό τους δεσμευμένο ἀπό τήν κοινωνία. Πρέπει νά καταστραφεῖ αὐτός ὁ τρόπος παραγωγῆς, καί θά καταστραφεῖ. Ἡ καταστροφή του, δηλ. ἡ μετατροπή τῶν ἀτομικῶν καί κομματιασμένων μέσων παραγωγῆς σέ κοινωνικά συγκεντρωμένα, ἑπομένως ἡ μετατροπή τῆς μικροσκοπικῆς ἰδιοχτησίας τῶν πολλῶν σέ μαζική ἰδιοχτησία τῶν λίγων, δηλ. ἡ ἀπαλλοτρίωση τῆς μεγάλης μάζας τοῦ λαοῦ ἀπό τή γῆ, τά μέσα συντήρησης καί τά ἐργαλεῖα δουλιᾶς, αὐτή ἡ φοβερή καί δύσκολη ἀπαλλοτρίωση τῆς μάζας τοῦ λαοῦ ἀποτελεῖ τήν προϊστορία τοῦ κεφαλαίου. Περιλαβαίνει μιά σειρά μεθόδους βίας, ἀπό τίς ὁποῖες παρουσιάσαμε μονάχα τίς μέθοδες ἐκεῖνες πού ἄφησαν ἐποχή σάν μέθοδες τῆς πρωταρχικῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου. Ἡ ἀπαλλοτρίωση τῶν ἄμεσων παραγωγῶν πραγματοποιεῖται μέ τόν πιό ἀμείλιχτο βανδαλισμό καί μέ κίνητρο τά πιό ἄνομα, τά πιό βρωμερά καί τά πιό μικρόπρεπα ἀπεχθῆ πάθη. Ἡ ἀτομική ἰδιοχτησία, πού ἀποχτήθηκε μέ τή δουλιά καί πού στηρίζεται σάν νά λέμε στή σύμφυση τοῦ μεμονωμένου, ἀνεξάρτητα ἐργαζόμενου ἀτόμου μέ τούς ὅρους τῆς δουλιᾶς του, παραμερίζεται ἀπό τήν κεφαλαιοκρατική ἀτομική ἰδιοχτησία, πού βασίζεται στήν ἐκμετάλλευση ξένης, μά τυπικά ἐλεύθερης ἐργασίας[251].

[251] «Βρισκόμαστε σέ ἕνα ὁλότελα νέο καθεστώς τῆς κοινωνίας. Προσπαθοῦμε νά χωρίσουμε κάθε εἶδους ἰδιοχτησία ἀπό κάθε εἶδους ἐργασία» (*Sismondi:* «Nouveaux Principes de l' Economie Politique», τόμ. II, σελ. 434).

Ἀπό τή στιγμή πού αὐτό τό προτσές τῆς μετατροπῆς ἔχει ἀποσυνθέσει ἀρκετά σέ βάθος καί ἔκταση τήν παλιά κοινωνία, ἀπό τή στιγμή πού οἱ ἐργάτες ἔχουν μετατραπεῖ σέ προλετάριους καί οἱ ὅροι τῆς δουλιᾶς τους σέ κεφάλαιο, ἀπό τή στιγμή πού ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς στέκεται στά δικά του τά πόδια, ἀπό τή στιγμή αὐτή ἀποχτοῦν μιά νέα μορφή ἡ παραπέρα κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας καί ἡ παραπέρα μετατροπή τῆς γῆς καί τῶν ἄλλων μέσων παραγωγῆς σέ μέσα παραγωγῆς πού τά ἐκμεταλλεύονται κοινωνικά, δηλαδή σέ κοινά μέσα παραγωγῆς, ἑπομένως ἀποχτάει νέα μορφή καί ἡ παραπέρα ἀπαλλοτρίωση τῶν ἀτομικῶν ἰδιοχτητῶν. Αὐτός πού εἶναι τώρα ν' ἀπαλλοτριωθεῖ δέν εἶναι πιά ὁ ἐργάτης πού διευθύνει μόνος τό νοικοκυριό του, ἀλλά ὁ κεφαλαιοκράτης πού ἐκμεταλλεύεται πολλούς ἐργάτες.

Ἡ ἀπαλλοτρίωση αὐτή συντελεῖται μέ τό παιχνίδι τῶν ἐσωτερικῶν νόμων τῆς ἴδιας τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, μέ τή συγκεντροποίηση τῶν κεφαλαίων. Κάθε κεφαλαιοκράτης σκοτώνει πολλούς ἄλλους κεφαλαιοκράτες. Χέρι-χέρι μ' αὐτή τή συγκεντροποίηση, δηλ. μέ τήν ἀπαλλοτρίωση πολλῶν κεφαλαιοκρατῶν ἀπό λίγους, ἀναπτύσσεται σέ διαρκῶς αὐξανόμενη κλίμακα ἡ συνεργατική μορφή τοῦ προτσές τῆς ἐργασίας, ἡ συνειδητή τεχνική ἐφαρμογή τῆς ἐπιστήμης, ἡ σχεδιασμένη ἐκμετάλλευση τῆς γῆς, ἡ μετατροπή τῶν μέσων ἐργασίας σέ μέσα ἐργασίας πού μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν μονάχα ἀπό κοινοῦ, ἡ οἰκονομία σ' ὅλα τά μέσα παραγωγῆς μέ τή χρησιμοποίησή τους σάν μέσων παραγωγῆς συνδυασμένης, κοινωνικῆς ἐργασίας, ἡ περιπλοκή ὅλων τῶν λαῶν στό δίχτυ τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς καί μαζί μ' αὐτό ὁ διεθνής χαρακτήρας τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ καθεστῶτος. Μαζί μέ τή διαρκῆ ἐλάττωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μεγιστάνων τοῦ κεφαλαίου, πού σφετερίζονται καί μονοπωλοῦν ὅλα τά ὀφέλη αὐτοῦ τοῦ προτσές μετατροπῆς, αὐξάνει ἡ μάζα τῆς ἀθλιότητας, τῆς καταπίεσης, τῆς ὑποδούλωσης, τοῦ ἐκφυλισμοῦ, τῆς ἐκμετάλλευσης, ἀλλά αὐξάνει μαζί καί ἡ ἀγανάχτηση τῆς ἐργατικῆς τάξης, πού διαρκῶς πληθαίνει καί πού διαπαιδαγωγεῖται, συνενώνεται καί ὀργανώνεται ἀπ' αὐτό τόν ἴδιο τό μηχανισμό τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προτσές παραγωγῆς. Τό μονοπώλιο τοῦ κεφαλαίου μετατρέπεται σέ δεσμά τοῦ τρόπου παραγωγῆς πού ἄνθισε μαζί του καί κάτω ἀπ' αὐτό. Ἡ συγκεντροποίηση τῶν μέσων παραγωγῆς καί ἡ κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας φτάνουν σέ ἕνα σημεῖο, ὅπου δέ συμβιβάζονται μέ τό κεφαλαιοκρατικό τους περίβλημα. Τό περίβλημα αὐτό σπάει. Σημαίνει τό τέλος τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας. Οἱ ἀπαλλοτριωτές ἀπαλλοτριώνονται.

Ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος ἰδιοποίησης, πού προέρχεται ἀπό τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς, ἄρα καί ἡ κεφαλαιοκρατική ἀτομική ἰδιοχτησία, ἀποτελεῖ τήν πρώτη ἄρνηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας πού βασίζεται στήν προσωπική ἐργασία. Μά ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή παράγει μέ τήν ἀναγκαιότητα φυσικοῦ προτσές τήν ἴδια της τήν ἄρνηση. Πρόκειται γιά ἄρνηση τῆς ἄρνησης. Ἡ ἄρνηση αὐτή

δέν ἀποκαθιστᾶ ξανά τήν ἀτομική ἰδιοχτησία, ἀποκαθιστᾶ ὅμως τήν προσωπική ἰδιοχτησία πάνω στή βάση τῶν ἐπιτεύξεων τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἐποχῆς: τῆς συνεργασίας καί τῆς κοινῆς κατοχῆς τῆς γῆς καί τῶν μέσων παραγωγῆς πού τά παράγει ἡ ἐργασία ἡ ἴδια.

Ἡ μετατροπή τῆς κομματιασμένης ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας, πού βασίζεται στήν προσωπική ἐργασία τῶν ἀτόμων, σέ κεφαλαιοκρατική ἀτομική ἰδιοχτησία εἶναι φυσικά ἕνα προτσές ἀσύγκριτα πιό μακρόχρονο, πιό σκληρό καί πιό δύσκολο ἀπό τή μετατροπή σέ κοινωνική ἰδιοχτησία τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἰδιοχτησίας, πού πραγματικά βασίζεται κιόλας σέ κοινωνικό τρόπο παραγωγῆς. Ἐκεῖ ἐπρόκειτο γιά τήν ἀπαλλοτρίωση τῆς μάζας τοῦ λαοῦ ἀπό λίγους σφετεριστές, ἐδῶ πρόκειται γιά τήν ἀπαλλοτρίωση λίγων σφετεριστῶν ἀπό τή μάζα τοῦ λαοῦ[252].

---

[252] «Ἡ πρόοδος τῆς βιομηχανίας, πού ἡ ἀστική τάξη εἶναι ὁ ἄβουλος καί παθητικός της φορέας, στή θέση τῆς ἀπομόνωσης τῶν ἐργατῶν μέ τό συναγωνισμό βάζει τήν ἐπαναστατική τους συνένωση μέ τήν ὀργάνωση. Ἔτσι, μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης βιομηχανίας ἀφαιρεῖται κάτω ἀπό τά πόδια τῆς ἀστικῆς τάξης τό ἔδαφος πού πάνω στή βάση του παράγει καί ἰδιοποιεῖται τά προϊόντα. Πρίν ἀπ' ὅλα ἡ ἀστική τάξη παράγει τούς νεκροθάφτες της. Ἡ πτώση της καί ἡ νίκη τοῦ προλεταριάτου εἶναι τό ἴδιο ἀναπόφευχτες... Ἀπ' ὅλες τίς τάξεις, πού βρίσκονται σήμερα ἀντιμέτωπες μέ τήν ἀστική τάξη, μόνο τό προλεταριάτο εἶναι τάξη ἀληθινά ἐπαναστατική. Οἱ ἄλλες τάξεις χάνονται κι ἐξαφανίζονται ἀπό τή μεγάλη βιομηχανία, τό προλεταριάτο εἶναι τό πιό γνήσιο προϊόν της. Οἱ μεσαῖες τάξεις, ὁ μικροβιομήχανος, ὁ μικρέμπορος, ὁ χειροτέχνης, ὁ ἀγρότης, ὅλοι αὐτοί καταπολεμοῦν τήν ἀστική τάξη γιά νά διατηρήσουν τήν ὕπαρξή τους σάν μεσαῖες τάξεις καί νά σωθοῦν ἀπό τόν ἀφανισμό..., εἶναι ἀντιδραστικές, γιατί ζητοῦν νά γυρίσουν πρός τά πίσω τόν τροχό τῆς ἱστορίας» (*Karl Marx und Friedrich Engels*: «Manifest der Kommunistischen Partei», London 1848, σελ. 119).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΙΚΟΣΤΟ ΠΕΜΠΤΟ

Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΑΠΟΙΚΙΟΠΟΙΗΣΗΣ[253]

Ἡ πολιτική οἰκονομία συγχέει καταρχήν δυό πολύ διαφορετικά εἴδη ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας, ἀπό τά ὁποῖα τό ἕνα στηρίζεται στήν προσωπική ἐργασία τοῦ παραγωγοῦ καί τό ἄλλο στήν ἐκμετάλλευση ξένης ἐργασίας. Ξεχνάει ὅτι τό δεύτερο δέν ἀποτελεῖ μονάχα τήν ἄμεση ἀντίθεση τοῦ πρώτου, ἀλλ' ὅτι ἐπίσης φυτρώνει μόνο πάνω στόν τάφο του.

Στή Δυτική Εὐρώπη, τήν πατρίδα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, ἔχει ὁλοκληρωθεῖ λίγο-πολύ τό προτσές τῆς πρωταρχικῆς συσσώρευσης. Ἐδῶ τό κεφαλαιοκρατικό καθεστώς εἴτε ἔχει ὑποτάξει ἄμεσα ὁλόκληρη τήν ἐθνική παραγωγή, εἴτε, ἐκεῖ πού οἱ συνθῆκες εἶναι ἀκόμα λιγότερο ἐξελιγμένες, ἐλέγχει τουλάχιστο ἔμμεσα ἐκεῖνα τά κοινωνικά στρώματα, πού ἐξακολουθοῦν νά ὑπάρχουν δίπλα του, πού ἀφανίζονται καί ἀνήκουν στόν παλιωμένο τρόπο παραγωγῆς. Σ' αὐτόν τόν ἕτοιμο κόσμο τοῦ κεφαλαίου ὁ οἰκονομολόγος ἐφαρμόζει μέ τόσο πιό περίφοβο ζῆλο καί μέ τόσο πιό μεγάλη κατάνυξη τίς ἀντιλήψεις γιά τό δίκαιο καί γιά τήν ἰδιοχτησία τοῦ προκεφαλαιοκρατικοῦ κόσμου, ὅσο πιό δυνατά φωνάζουν τά γεγονότα ἐνάντια στήν ἰδεολογία του.

Διαφορετικά ἔχει τό ζήτημα στίς ἀποικίες. Ἐκεῖ τό κεφαλαιοκρατικό καθεστώς σκοντάφτει παντοῦ στό ἐμπόδιο τοῦ παραγωγοῦ, πού ὄντας κάτοχος τῶν δικῶν του ὅρων ἐργασίας πλουτίζει μέ τήν ἐργασία του τόν ἑαυτό του, ἀντί νά πλουτίζει τόν κεφαλαιοκράτη. Ἡ ἀντίφαση αὐτῶν τῶν δυό διαμετρικά ἀντίθετων οἰκονομικῶν συστημάτων ἐκδηλώνεται ἐδῶ πραχτικά στήν πάλη τους. Ἐκεῖ πού ὁ κεφαλαιοκράτης ἔχει πλάτες τή δύναμη τῆς μητρόπολης, προσπαθεῖ νά παραμερίσει μέ τή βία τόν τρόπο παραγωγῆς καί ἰδιοποίησης πού στηρίζεται στήν προσωπική ἐργασία τοῦ παραγωγοῦ. Τά ἴδια συμφέροντα πού στή μητρόπολη ὠθοῦν τόν ἀπολογητή τοῦ κεφαλαίου, τόν οἰκονομολόγο, νά διακηρύχνει θεωρητικά πώς ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς εἶναι τό ἀντίθετο ἐκείνου πού εἶναι στήν πραγματικό-

---

[253] Ἐδῶ πρόκειται γιά πραγματικές ἀποικίες, γιά παρθένο ἔδαφος, πού ἀποικίζεται ἀπό ἐλεύθερους μετανάστες. Ἀπό οἰκονομική ἄποψη οἱ Ἑνωμένες Πολιτεῖες ἐξακολουθοῦν νά εἶναι ἀποικία τῆς Εὐρώπης. Ἐξάλλου ἐδῶ ἀνήκουν καί τέτιοι παλιοί ἀποικισμοί, ὅπου ἡ κατάργηση τῆς δουλείας ἔχει ἀνατρέψει ὁλοκληρωτικά τίς ὑπάρχουσες σχέσεις.

τητα, τά ἴδια συμφέροντα τόν ὠθοῦν ἐδῶ «to make a clean breast of it» [νά πεῖ ἀνοιχτά τά πράγματα] καί νά διακηρύξει φωναχτά τήν ἀντίθεση αὐτῶν τῶν δυό τρόπων παραγωγῆς. Γιά τό σκοπό αὐτό ἀποδείχνει ὅτι χωρίς τήν ἀπαλλοτρίωση τῶν ἐργατῶν καί τήν ἀντίστοιχη μετατροπή τῶν μέσων τους παραγωγῆς σέ κεφάλαιο εἶναι ἀδύνατη ἡ ἀνάπτυξη τῆς κοινωνικῆς παραγωγικῆς δύναμης τῆς ἐργασίας, ἡ συνεργασία, ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας, ἡ χρησιμοποίηση μηχανῶν σέ μεγάλη κλίμακα κλπ. Πρός τό συμφέρον τοῦ λεγόμενου ἐθνικοῦ πλούτου ἀναζητεῖ τεχνητά μέσα γιά τή δημιουργία τῆς λαϊκῆς φτώχιας. Ὁ ἀπολογητικός του θώρακας καταθρυματίζεται ἐδῶ σάν σαπισμένη ἴσκα.

Ἡ μεγάλη ὑπηρεσία πού πρόσφερε ὁ Ε. Τζ. Οὐέκφηλντ δέν εἶναι ὅτι ἔχει ἀνακαλύψει κάτι τό καινούργιο σχετικά μέ τίς ἀποικίες[254], ἀλλ᾽ ὅτι ἔχει ἀνακαλύψει στίς ἀποικίες τήν ἀλήθεια σχετικά μέ τίς κεφαλαιοκρατικές σχέσεις τῆς μητρόπολης. Ὅπως τό προστατευτικό σύστημα στίς ἀρχές του[255] ἐπιδίωκε τή δημιουργία κεφαλαιοκρατῶν στή μητρόπολη, ἔτσι ἡ θεωρία τῆς ἀποικιοποίησης τοῦ Οὐέκφηλντ, πού γιά ἕνα χρονικό διάστημα προσπάθησε ἡ Ἀγγλία νά τήν ἐφαρμόσει μέ νόμο, ἐπιδιώκει τή δημιουργία μισθωτῶν ἐργατῶν στίς ἀποικίες. Αὐτό τό ὀνομάζει «systematic colonization» (συστηματική ἀποικιοποίηση).

Πρίν ἀπ᾽ ὅλα ὁ Οὐέκφηλντ ἀνακάλυψε στίς ἀποικίες πώς ἡ κατοχή χρήματος, μέσων συντήρησης, μηχανῶν καί ἄλλων μέσων παραγωγῆς δέν ἀρκεῖ γιά νά κάνει ἕναν ἄνθρωπο κεφαλαιοκράτη, ὅταν λείπει τό συμπλήρωμα, ὁ μισθωτός ἐργάτης, ὁ ἄλλος ἄνθρωπος, πού εἶναι ἀναγκασμένος νά πουλάει θεληματικά τόν ἑαυτό του. Ἀνακάλυψε πώς τό κεφάλαιο δέν εἶναι πράγμα, ἀλλά κοινωνική σχέση ἀνάμεσα σέ πρόσωπα, πού πραγματοποιεῖται μέ τή μεσολάβηση πραγμάτων[256]. Μᾶς λέει μέ παράπονο πώς ὁ κύριος Πήλ πῆρε μέσα συντήρησης καί μέσα παραγωγῆς ἀξίας 50 000 λιρ. στ. ἀπό τήν Ἀγγλία καί τά μετάφερε στό Σβάν-Ρίβερ [Swan-River] τῆς Νέας Ὁλλανδίας*. Ὁ κύριος Πήλ ἦταν τόσο προβλεπτικός, πού πῆρε μαζί του καί 3000 ἄτομα τῆς ἐργαζόμενης τάξης, ἄνδρες, γυναῖκες καί παιδιά.

[254] Ὅσο γιά τό λίγο φῶς πού ἔριξε ὁ Οὐέκφηλντ στή φύση τῶν ἴδιων τῶν ἀποικιῶν, ἐδῶ προηγοῦνται ἀπόλυτα ὁ Μιραμπώ-πατέρας, ὁ φυσιοκράτης, καί, ἀκόμα πολύ νωρίτερα, ἄγγλοι οἰκονομολόγοι.

[255] Ἀργότερα γίνεται προσωρινή ἀναγκαιότητα στή διεθνῆ πάλη τοῦ συναγωνισμοῦ. Ὁποιοδήποτε ὅμως κι ἄν εἶναι τό κίνητρό του, οἱ συνέπειες παραμένουν οἱ ἴδιες.

[256] «Ἕνας Μαῦρος εἶναι ἕνας Μαῦρος. Μόνο μέσα σέ δρισμένες σχέσεις γίνεται δοῦλος. Μιά μπαμπακοκλωστική μηχανή εἶναι μιά μηχανή γιά τό κλώσιμο τοῦ μπαμπακιοῦ. Μόνο μέσα σέ δρισμένες σχέσεις γίνεται κεφάλαιο. Ἀποσπασμένη ἀπ᾽ αὐτές τίς σχέσεις, εἶναι τόσο λίγο κεφάλαιο, ὅσο ὁ χρυσός αὐτός καθαυτός εἶναι χρῆμα ἤ ἡ ζάχαρη εἶναι ἡ τιμή τῆς ζάχαρης... Τό κεφάλαιο εἶναι μιά κοινωνική σχέση παραγωγῆς. Εἶναι μιά ἱστορική σχέση παραγωγῆς» (*Karl Marx:* «Lohnarbeit und Kapital» στή «Neue Rheinische Zeitung» No 226, 7 τοῦ Ἀπρίλη 1849).

* Σβάν-Ρίβερ—εἶναι ὁ ποταμός τῶν Κύκνων στή Δυτική Αὐστραλία. Νέα Ὁλλανδία—λεγόταν παλιότερα ἡ Αὐστραλία. *Σημ. Μετ.*

Ὅταν ἔφτασε ὅμως στόν τόπο τοῦ προορισμοῦ του, «ὁ κύριος Πήλ ἔμεινε χωρίς ὑπηρέτη νά τοῦ στρώνει τό κρεβάτι ἤ νά τοῦ κουβαλάει νερό ἀπό τό ποτάμι»[257]. Τόν καημένο τόν κύριο Πήλ, πού ὅλα τά πρόβλεψε, ἐκτός ἀπό τήν ἐξαγωγή τῶν ἀγγλικῶν σχέσεων παραγωγῆς στό Σβάν-Ρίβερ!

Γιά νά κατανοηθοῦν οἱ ἀνακαλύψεις τοῦ Οὐέκφηλντ πού ἀκολουθοῦν, κάνω τίς παρακάτω δυό προεισαγωγικές παρατηρήσεις. Ξέρουμε πώς ὅταν τά μέσα παραγωγῆς καί τά μέσα συντήρησης εἶναι ἰδιοχτησία τοῦ ἄμεσου παραγωγοῦ, δέν εἶναι κεφάλαιο. Γίνονται κεφάλαιο μονάχα κάτω ἀπό ὅρους πού χρησιμεύουν ταυτόχρονα σάν μέσα ἐκμετάλλευσης καί ἐξουσίασης τοῦ ἐργάτη. Στό κεφάλι ὅμως τοῦ οἰκονομολόγου αὐτή ἡ κεφαλαιοκρατική τους ψυχή εἶναι τόσο στενά συζευγμένη μέ τήν ὑλική τους ὑπόσταση, πού σ᾽ ὅλες τίς περιπτώσεις τά βαφτίζει κεφάλαιο, ἀκόμα καί στήν περίπτωση πού εἶναι ἀκριβῶς τό ἀντίθετο τοῦ κεφαλαίου. Αὐτό ἔκανε καί ὁ Οὐέκφηλντ. Δεύτερο: Τό κομμάτιασμα τῶν μέσων παραγωγῆς σάν ἀτομική ἰδιοχτησία πολλῶν ἀνεξάρτητων μεταξύ τους ἐργατῶν, πού διαχειρίζονται δικό τους αὐτοτελές νοικοκυριό, τό ὀνομάζει ἴση κατανομή τοῦ κεφαλαίου. Ὁ οἰκονομολόγος τήν παθαίνει ὅπως καί ὁ νομικός τῆς φεουδαρχίας. Ὁ δεύτερος κόλλαγε τίς φεουδαρχικές νομικές ἐτικέτες του καί σέ καθαρά χρηματικές σχέσεις.

«Ἄν—λέει ὁ Οὐέκφηλντ—τό κεφάλαιο ἦταν μοιρασμένο σέ ἴσες μερίδες ἀνάμεσα σ᾽ ὅλα τά μέλη τῆς κοινωνίας, τότε κανένας ἄνθρωπος δέ θἄχε συμφέρον νά συσσωρεύει περισσότερο κεφάλαιο, ἀπ᾽ ὅσο μπορεῖ νά χρησιμοποιεῖ μέ τά δικά του τά χέρια. Αὐτό γίνεται ἴσαμε ἕνα βαθμό στίς νέες ἀμερικάνικες ἀποικίες, ὅπου τό πάθος τῆς γαιοχτησίας ἐμποδίζει νά ὑπάρχει μιά τάξη μισθωτῶν ἐργατῶν»[258]. Ἐφόσον λοιπόν ὁ ἐργάτης μπορεῖ νά συσσωρεύει γιά τόν ἑαυτό του, κι αὐτό μπορεῖ νά τό κάνει ἐφόσον παραμένει ἰδιοχτήτης τῶν μέσων του παραγωγῆς, εἶναι ἀδύνατο νά ὑπάρχει ἡ κεφαλαιοκρατική συσσώρευση καί ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς. Λείπει ἡ ἀπαραίτητη γι᾽ αὐτό τό σκοπό τάξη τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν. Πῶς συντελέστηκε τότε στήν παλιά Εὐρώπη ἡ ἀπαλλοτρίωση τοῦ ἐργάτη ἀπό τούς ὅρους τῆς ἐργασίας του, ἑπομένως, πῶς δημιουργήθηκαν τό κεφάλαιο καί ἡ μισθωτή ἐργασία; Μέ ἕνα contrat social [κοινωνικό συμβόλαιο] ἐντελῶς πρωτότυπο. «Ἡ ἀνθρωπότητα... υἱοθέτησε μιά ἁπλή μέθοδο γιά τήν προώθηση τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου», τῆς συσσώρευσης πού ἀπό τόν καιρό φυσικά τοῦ Ἀδάμ πρόβαλλε μπροστά της σάν ὕστατος καί μοναδικός σκοπός τῆς ὕπαρξής της· «χωρίστηκε σέ κατόχους κεφαλαίου καί κατόχους ἐργασίας... ὁ χωρισμός αὐτός ἦταν τό ἀποτέλεσμα ἐθελοντικῆς συνεννόησης καί συμφωνίας»[259]. Μέ δυό λόγια: ἡ μάζα τῆς ἀνθρωπότητας ἀπαλλοτρίωσε τόν

[257] *E. G. Wakefield:* «England and America», London, 1833, τόμ. II σελ. 33

[258] Στό ἴδιο, τόμ. I, σελ. 17.

[259] Στό ἴδιο, σελ. 18.

ἴδιο τόν ἑαυτό της πρός τιμήν τῆς «συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου». Στήν περίπτωση ὅμως αὐτή θἄπρεπε νά περιμένει κανείς πώς τό ἔνστιχτο αὐτοῦ τοῦ φανατισμοῦ αὐτοαπάρνησης θά ἐκδηλωνόταν μ' ὅλη του τή δύναμη, ἰδίως στίς ἀποικίες, γιατί μονάχα ἐκεῖ ὑπάρχουν τέτιοι ἄνθρωποι καί τέτιες συνθῆκες, πού θά μποροῦσαν τό κοινωνικό συμβόλαιο νά τό μεταφέρουν ἀπό τό βασίλειο τῶν ὀνείρων στό βασίλειο τῆς πραγματικότητας. Μά τότε τί χρειάζεται στ' ἀλήθεια ἡ «συστηματική ἀποικιοποίηση» σέ ἀντίθεση πρός τήν αὐθόρμητη ἀποικιοποίηση; Ὅμως, ὅμως: «στίς βόρειες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικάνικης Ἕνωσης εἶναι ἀμφίβολο ἄν τό ἕνα δέκατο τοῦ πληθυσμοῦ ἀνήκει στήν κατηγορία τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν... Στήν Ἀγγλία... ἡ μεγάλη μάζα τοῦ λαοῦ ἀποτελεῖται ἀπό μισθωτούς ἐργάτες»[260]. Κάτι παραπάνω, τό ἔνστιχτο τῆς αὐτοαπαλλοτρίωσης τῆς ἐργαζόμενης ἀνθρωπότητας πρός τιμήν τοῦ κεφαλαίου ὑπάρχει τόσο λίγο πού, ἀκόμα καί κατά τή γνώμη τοῦ Οὐέκφηλντ, ἡ δουλεία εἶναι ἡ μόνη φυσική βάση τοῦ ἀποικιακοῦ πλούτου. Ἡ συστηματική του ἀποικιοποίηση εἶναι ἕνα ἁπλό pis aller [ἀναγκαῖο κακό], μιά κι ἔχει νά κάνει μέ ἐλεύθερους ἀνθρώπους ἀντί μέ δούλους. «Οἱ πρῶτοι ἱσπανοί ἄποικοι στό Σάντο Ντομίνγκο δέν μπόρεσαν νά πάρουν οὔτε ἕνα ἐργάτη ἀπό τήν Ἱσπανία. Ὅμως χωρίς ἐργάτες (δηλ. χωρίς δουλεία) τό κεφάλαιο θά εἶχε καταστραφεῖ ἤ τουλάχιστο θά εἶχε περιοριστεῖ στίς μικρές ἐκεῖνες διαστάσεις, πού κάθε ἄτομο μπορεῖ νά τό χρησιμοποιεῖ μέ τά δικά του τά χέρια. Κι αὐτό ἔγινε πραγματικά στήν τελευταία ἀποικία πού ἵδρυσαν οἱ ἐγγλέζοι, ὅπου ἕνα μεγάλο κεφάλαιο, πού ἀποτελοῦνταν ἀπό σπόρους, ζῶα καί ἐργαλεῖα, χάθηκε, ἐπειδή δέν ὑπῆρχαν οἱ μισθωτοί ἐργάτες καί ὅπου κανένας ἀπό τούς ἀποίκους δέν κατέχει περισσότερο κεφάλαιο, ἀπ' ὅσο μπορεῖ νά χρησιμοποιήσει μέ τά δικά του τά χέρια»[261].

Εἴδαμε ὅτι ἡ ἀπαλλοτρίωση τῆς μάζας τοῦ λαοῦ ἀπό τή γῆ ἀποτελεῖ τή βάση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ἀντίθετα ἡ οὐσία μιᾶς ἐλεύθερης ἀποικίας συνίσταται στό ὅτι ἡ μάζα τοῦ ἐδάφους εἶναι ἀκόμα λαϊκή ἰδιοχτησία, καί γιαυτό κάθε ἄποικος μπορεῖ νά μετατρέψει σέ ἀτομική του ἰδιοχτησία καί σέ ἀτομικό του μέσο παραγωγῆς ἕνα μέρος τοῦ ἐδάφους, χωρίς νά ἐμποδίζει τόν κατοπινό ἄποικο νά κάνει τό ἴδιο[262]. Αὐτό εἶναι τό μυστικό καί τῆς ἄνθισης τῶν ἀποικιῶν καί τοῦ καρκινώματός τους—τῆς ἀντίστασής τους ἐνάντια στήν ἐγκατάσταση τοῦ κεφαλαίου. «Ἐκεῖ πού ἡ γῆ εἶναι πάρα πολύ φτηνή καί ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἐλεύθεροι, ἐκεῖ πού ὁ καθένας μπορεῖ κατά βούληση νά παίρνει γιά τόν ἑαυτό του ἕνα κομμάτι γῆ, δέν εἶναι μόνο πολύ ἀκριβή ἡ ἐργασία, ἄν πάρουμε ὑπόψη τό μερτικό τοῦ ἐργάτη στό προϊόν του, ἀλλά εἶναι γενικά δύσκολο νά βρεῖ κανείς συνδυασμένη ἐργασία ὅποια τιμή κι ἄν προσφέρει»[263].

[260] Στό ἴδιο, σελ. 42, 43, 44.

[261] Στό ἴδιο, τόμ. II, σελ. 5.

[262] «Γιά νά γίνει ἡ γῆ στοιχεῖο ἀποικιοποίησης, δέν πρέπει μόνο νά εἶναι χέρσα, ἀλλά καί δημόσια ἰδιοχτησία, πού μπορεῖ νά μετατραπεῖ σέ ἀτομική ἰδιοχτησία» (στό ἴδιο, τόμ. II, σελ. 125)

Ἐπειδή στίς ἀποικίες δέν ὑπάρχει ἀκόμα ὁ χωρισμός τοῦ ἐργάτη ἀπό τούς ὅρους τῆς ἐργασίας καί ἀπό τίς ρίζες της, ἀπό τή γῆ, ἤ ὑπάρχει μόνο σποραδικά, ἤ μόνο σέ πολύ περιορισμένο χῶρο, δέν ὑπάρχει ἐπίσης ἀκόμα ἡ ἀπόσπαση τῆς γεωργίας ἀπό τή βιομηχανία, δέν ὑπάρχει ἀκόμα ἡ καταστροφή τῆς οἰκοτεχνίας στά χωριά, ἀπό ποῦ λοιπόν θά προκύψει ἡ ἐσωτερική ἀγορά γιά τό κεφάλαιο; «Καμιά μερίδα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἀμερικῆς δέν εἶναι ἀποκλειστικά ἀγροτική, ἐκτός ἀπό τούς δούλους καί τούς δουλοχτῆτες, πού συνδυάζουν κεφάλαιο καί ἐργασία γιά μεγάλα ἔργα. Οἱ ἐλεύθεροι ἀμερικάνοι, πού καλλιεργοῦν μόνοι τους τή γῆ, ἀσχολοῦνται ταυτόχρονα καί μέ πολλές ἄλλες δουλειές. Ἕνα μέρος τῶν ἐπίπλων καί τῶν ἐργαλείων πού χρησιμοποιοῦν τά φτιάχνουν συνήθως μόνοι τους. Συχνά χτίζουν οἱ ἴδιοι τά σπίτια τους καί οἱ ἴδιοι φέρνουν τά προϊόντα τῆς βιομηχανίας τους στήν ἀγορά, ὅσο μακριά κι ἄν βρίσκεται. Εἶναι κλῶστες καί ὑφαντές, παράγουν σαπούνι καί κεριά, φτιάχνουν παπούτσια καί ράβουν τά ροῦχα γιά τή δική τους χρήση. Ἡ γεωργία στήν Ἀμερική συχνά εἶναι δευτερεῦον ἐπάγγελμα κάποιου σιδερᾶ, μυλωνᾶ ἤ μπακάλη»[264]. Ποῦ νά βρεθεῖ μέ τέτιους παραξενιάρηδες «πεδίο ἀπάρνησης» γιά τόν κεφαλαιοκράτη;

Ἡ μεγάλη ὀμορφιά τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς συνίσταται ὄχι μόνο στό ὅτι ἀναπαράγει διαρκῶς τό μισθωτό ἐργάτη σάν μισθωτό ἐργάτη, ἀλλά στό ὅτι ἀνάλογα μέ τή συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου παράγει πάντα ἕνα σχετικό ὑπερπληθυσμό ἀπό μισθωτούς ἐργάτες. Ἔτσι ὁ νόμος τῆς ζήτησης καί προσφορᾶς τῆς ἐργασίας κρατιέται στή σωστή τροχιά, οἱ διακυμάνσεις τῶν μισθῶν διατηροῦνται μέσα στά πλαίσια πού ἀνταποκρίνονται στήν κεφαλαιοκρατική ἐκμετάλλευση, καί τέλος ἐγγυᾶται τήν τόσο ἀπαραίτητη κοινωνική ἐξάρτηση τοῦ ἐργάτη ἀπό τόν κεφαλαιοκράτη, μιά σχέση ἀπόλυτης ἐξάρτησης, πού ὁ οἰκονομολόγος στόν τόπο του, στή μητρόπολη, μπορεῖ μέ παχιά λόγια νά τήν παρουσιάζει τάχα σάν ἐλεύθερη σχέση συμβολαίου ἀνάμεσα σέ ἀγοραστή καί πουλητή, ἀνάμεσα σέ δυό ἐξίσου ἀνεξάρτητους κατόχους ἐμπορευμάτων, ἀνάμεσα σέ κατόχους τοῦ ἐμπορεύματος κεφάλαιο καί σέ κατόχους τοῦ ἐμπορεύματος ἐργασία. Στίς ἀποικίες ὅμως σωριάζεται αὐτή ἡ ὄμορφη ὀνειροφαντασία. Ὁ ἀπόλυτος πληθυσμός αὐξάνει ἐδῶ πολύ πιό γρήγορα ἀπ' ὅ,τι στή μητρόπολη, γιατί πολλοί ἐργάτες γεννιοῦνται ἐνήλικοι, καί ὡστόσο ἡ ἀγορά ἐργασίας ἔχει πάντα λιγότερους ἐργάτες ἀπ' ὅ,τι χρειάζεται. Ὁ νόμος τῆς ζήτησης καί προσφορᾶς ἐργασίας καταρρέει. Ἀπό τή μιά μεριά, ὁ Παλαιός Κόσμος φέρνει διαρκῶς στίς ἀποικίες κεφάλαιο πού ὀρέγεται ἐκμετάλλευση καί αἰσθάνεται τήν ἀνάγκη τῆς «ἀπάρνησης»· ἀπό τήν ἄλλη, ἡ κανονική ἀναπαραγωγή τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν σάν μισθωτῶν ἐργατῶν σκον-

[263] Στό ἴδιο, τόμ. I, σελ. 247.

[264] Στό ἴδιο, σελ 21, 22.

τάφτει στά πιό ἀνάρμοστα καί ἐνμέρει ἀνυπέρβλητα ἐμπόδια. Καί φανταστεῖτε τώρα τί γίνεται μέ τήν παραγωγή ἐργατῶν ὑπεράριθμων σέ σχέση μέ τή συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου! Ὁ σημερινός μισθωτός ἐργάτης γίνεται αὔριο ἀνεξάρτητος ἀγρότης ἤ χειροτέχνης μέ αὐτοτελές νοικοκυριό πού τό διαχειρίζεται μόνος του. Ἐξαφανίζεται ἀπό τήν ἀγορά ἐργασίας—ὄχι ὅμως γιά νά πάει στό workhouse [σπίτι δουλιᾶς]. Αὐτή ἡ διαρκής μετατροπή τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν σέ ἀνεξάρτητους παραγωγούς, πού ἀντί νά ἐργάζονται γιά τό κεφάλαιο ἐργάζονται γιά τόν ἑαυτό τους, καί ἀντί νά πλουταίνουν τόν κεφαλαιοκράτη πλουταίνουν τόν ἴδιο τόν ἑαυτό τους, ἀσκεῖ μέ τή σειρά της μιάν ἀπολύτως βλαβερή ἐπίδραση στήν κατάσταση τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας. Δέν εἶναι μόνο ὅτι μένει ἀνάρμοστα χαμηλά ὁ βαθμός ἐκμετάλλευσης τοῦ μισθωτοῦ ἐργάτη. Ἐπιπλέον μαζί μέ τή σχέση ἐξάρτησής του ὁ μισθωτός ἐργάτης χάνει καί τό αἴσθημα τῆς ἐξάρτησής του ἀπό τόν «ἀπαρνητή» κεφαλαιοκράτη. Αὐτοῦ ὀφείλονται ὅλα τά κακά πού περιγράφει τόσο ὄμορφα, τόσο εὐγλώττα καί τόσο συγκινητικά ὁ καλός μας Ε. Τζ. Οὐέκφηλντ.

Ἡ προσφορά μισθωτῆς ἐργασίας, παραπονιέται ὁ Οὐέκφηλντ, δέν εἶναι οὔτε σταθερή, οὔτε κανονική, οὔτε ἀρκετή. «Εἶναι πάντα ὄχι μόνο πολύ μικρή, μά καί ἀβέβαιη»[265]. «Ἄν καί εἶναι μεγάλο τό προϊόν πού ἔχουν νά μοιραστοῦν ὁ ἐργάτης καί ὁ κεφαλαιοκράτης, ὁ ἐργάτης παίρνει τόσο μεγάλο μερτικό, πού γρήγορα γίνεται κεφαλαιοκράτης... Ἀντίθετα, λίγοι μποροῦν, ἀκόμα κι ὅταν ζήσουν πάρα πολύ, νά συσσωρεύσουν μεγάλα πλούτη»[266]. Οἱ ἐργάτες δέν ἐπιτρέπουν καθόλου στόν κεφαλαιοκράτη νά «ἀπαρνηθεῖ» τήν πληρωμή τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῆς ἐργασίας τους. Δέν τόν ὠφελεῖ ἐδῶ οὔτε καί ἡ πονηριά νά εἰσάγει μαζί μέ τό κεφάλαιό του καί τούς δικούς του μισθωτούς ἐργάτες ἀπό τήν Εὐρώπη. «Σέ λίγο παύουν νά εἶναι μισθωτοί ἐργάτες, σέ λίγο μετατρέπονται σέ ἀνεξάρτητους ἀγρότες ἤ ἀκόμα καί σέ ἀνταγωνιστές τῶν παλιῶν τους ἀφεντικῶν στήν ἴδια τήν ἀγορά μισθωτῆς ἐργασίας»[267]. Γιά φανταστεῖτε, τί φρίκη! Ὁ ἀγαθός κεφαλαιοκράτης νά ἔχει εἰσαγάγει ἀπό τήν Εὐρώπη μέ δικά του λεφτά τούς δικούς του ἀνταγωνιστές! Αὐτό πιά εἶναι ἀπό τ' ἄγραφα! Δέν εἶναι παράξενο πού ὁ Οὐέκφηλντ παραπονιέται γιά ἔλλειψη τῆς σχέσης ἐξάρτησης καί γιά ἔλλειψη τοῦ αἰσθήματος ἐξάρτησης τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν στίς ἀποικίες. «Ἐξαιτίας τῶν ὑψηλῶν μεροκαμάτων—λέει ὁ μαθητής του Μέριβαλ—στίς ἀποικίες ὑπάρχει ἡ πιό λαχταριστή δίψα γιά πιό φτηνή καί πιό πειθήνια ἐργασία, γιά μιά τάξη πού ὁ κεφαλαιοκράτης νά μπορεῖ νά τῆς ὑπαγορεύει αὐτός τούς ὅρους, ἀντί νά τοῦ ὑπαγορεύει ἡ τάξη αὐτή τούς ὅρους... Στίς χῶρες μέ παλιό πολιτισμό ὁ ἐργάτης, ἄν καί ἐλεύθερος, ἐξαρτιέται μέ φυσική νομοτέλεια ἀπό τόν κεφαλαιοκράτη, στίς ἀποικίες ἡ ἐξάρτηση αὐτή πρέπει νά δημιουργηθεῖ μέ τεχνητά μέσα»[268].

Ποιά εἶναι λοιπόν, κατά τόν Οὐέκφηλντ, ἡ συνέπεια αὐτοῦ τοῦ κακοῦ στίς ἀποικίες; Ἕνα «βάρβαρο σύστημα διασπορᾶς» τῶν παραγωγῶν καί τῆς ἐθνικῆς περιουσίας[269]. Τό κομμάτιασμα τῶν μέσων παραγωγῆς ἀνάμεσα σέ ἀπειράριθμους ἰδιοχτῆτες πού διαχειρίζονται αὐτοτελῆ νοικοκυριά καταστρέφει κάθε βάση συνδυασμένης ἐργασίας, γιατί καταστρέφει τή συγκεντροποίηση τοῦ κεφαλαίου. Κάθε ἐπιχείρηση μακρᾶς πνοῆς, πού διαρκεῖ χρόνια καί ἀπαιτεῖ μεγάλη δαπάνη πάγιου κεφαλαίου, σκοντάφτει σέ ἐμπόδια κατά τήν πραγματοποίησή της. Στήν Εὐρώπη τό κεφάλαιο δέ διστάζει οὔτε στιγμή, γιατί ἡ ἐργατική τάξη ἀποτελεῖ τό ζωντανό ἐξάρτημά του, πού ὑπάρχει πάντα ἄφθονο καί εἶναι πάντα διαθέσιμο. Στίς ἀποικιακές χῶρες ὅμως! Ὁ Οὐέκφηλντ διηγιέται ἕνα ἐξαιρετικά ὀδυνηρό ἀνέκδοτο. Συζητοῦσε μέ μερικούς κεφαλαιοκράτες τοῦ Καναδᾶ καί τῆς Πολιτείας Νέας Ὑόρκης, ὅπου, ἄς σημειωθεῖ, συνωστίζονται συχνά τά κύματα τῶν μεταναστῶν καί ἀφήνουν ἕνα κατακάθισμα «ὑπεράριθμων» ἐργατῶν. «Τό κεφάλαιό μας—λέει ἀναστενάζοντας ἕνα ἀπό τά πρόσωπα τοῦ μελοδράματος—ἦταν διαθέσιμο γιά πολλές ἐργασίες, πού χρειάζον-

[265] Στό ἴδιο, τόμ. II, σελ. 116.
[266] Στό ἴδιο, σελ. 131.
[267] Στό ἴδιο, σελ. 5.

[268] *Merivale:* «Lectures on Colonization and Colonies», London 1841 καί 1842, τόμ. II, σελ. 235—314 κ. ἑ. Ἀκόμα καί ὁ ἤπιος ὀπαδός τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου καί χυδαῖος οἰκονομολόγος Μολιναρί λέει: «Στίς ἀποικίες ὅπου ἔχει καταργηθεῖ ἡ δουλεία, χωρίς νάχουν ἀντικαταστήσει τήν ἀναγκαστική ἐργασία μέ μιά ἀντίστοιχη ποσότητα ἐλεύθερης ἐργασίας, εἴδαμε νά ξετυλίγεται τό ἀντίθετο ἐκείνου πού διαδραματίζεται καθημερινά μπροστά στά μάτια μας. Εἴδαμε τούς ἁπλούς ἐργάτες νά ἐκμεταλλεύονται ἀπό τήν πλευρά τους τούς βιομήχανους ἐπιχειρηματίες, ἀπαιτώντας ἀπ' αὐτούς μεροκάματα πού δέν ἀνταποκρίνονται καθόλου στό νόμιμο μερτικό (part légitime) πού τούς ἀνήκει ἀπό τό προϊόν. Ἐπειδή οἱ κάτοχοι φυτειῶν δέν ἦταν σέ θέση νά πετύχουν γιά τή ζάχαρή τους μιά τιμή πού νά ἐπαρκεῖ, γιά νά μποροῦν νά καλύψουν τήν αὔξηση τῶν μεροκαμάτων, ἀναγκάστηκαν νά καλύπτουν τήν ἐπιπλέον διαφορά πρῶτα ἀπό τά κέρδη τους καί κατόπι ἀπό τά ἴδια τά κεφάλαιά τους. Ἔτσι καταστράφηκαν πολλοί ἰδιοχτῆτες φυτειῶν, ἐνῶ ἄλλοι ἔκλεισαν τίς ἐπιχειρήσεις τους γιά ν' ἀποφύγουν τήν ἐπικείμενη καταστροφή... Δέ χωράει ἀμφιβολία πώς εἶναι προτιμότερο νά βλέπουμε νά χάνονται συσσωρεύσεις κεφαλαίου, παρά γενεές ἀνθρώπων (πόσο μεγαλόψυχο ἀπό μέρους τοῦ κυρίου Μολιναρί!), ὅμως δέ θἆταν προτιμότερο νά μή χάνονταν οὔτε οἱ πρῶτες οὔτε οἱ δεύτερες;» (*Molinari:* «Etudes Economiques» Paris 1846, σελ. 51, 52). Κύριε Μολιναρί, κύριε Μολιναρί! Τί θά γίνει μέ τίς δέκα ἐντολές, τί θά γίνει μέ τούς νόμους καί τούς προφῆτες, τί θά γίνει μέ τό νόμο τῆς ζήτησης καί τῆς προσφορᾶς, ἄν στήν Εὐρώπη ὁ «entrepreneur» [ἐπιχειρηματίας] μπορεῖ νά περικόβει τό part légitime [νόμιμο μερτικό] τοῦ ἐργάτη, ἐνῶ στίς Δυτικές Ἰνδίες ὁ ἐργάτης μπορεῖ νά περικόβει τό part légitime τοῦ entrepreneur! Καί τί εἶναι, ἄν ἀγαπᾶτε, αὐτό τό «part légitime», πού κατά τήν ὁμολογία σας στήν Εὐρώπη κάθε μέρα δέν τό πληρώνει ὁ κεφαλαιοκράτης; Τόν κύριο Μολιναρί τόν γαργαλάει ἐξαιρετικά ἡ ἰδέα: ἐκεῖ πέρα, στίς ἀποικίες, ὅπου οἱ ἐργάτες εἶναι τόσο «simples» [ἄξεστοι], πού «ἐκμεταλλεύονται» τόν κεφαλαιοκράτη, νά βάλει μέ ἀστυνομικά μέτρα στή σωστή τροχιά του τό νόμο τῆς προσφορᾶς καί τῆς ζήτησης πού ἐξάλλου λειτουργεῖ αὐτόματα.

[269] *Wakefield:* «England and America», London 1833, τόμ. II, σελ. 52.

ται σημαντική χρονική περίοδο γιά τήν ἐκτέλεσή τους· μπορούσαμε ὅμως ν' ἀρχίσουμε τέτιες ἐργασίες μέ ἐργάτες, πού ξέραμε πολύ καλά πώς σέ λίγο θά μᾶς γύριζαν τήν πλάτη; Ἄν εἴμασταν βέβαιοι πώς θά μπορούσαμε νά κρατήσουμε στή δουλιά αὐτούς τούς μετανάστες, εὐχαρίστως θά τούς προσλαβαίναμε ἀμέσως καί μάλιστα σέ καλή τιμή. Κάτι ἀκόμα, θά τούς προσλαβαίναμε καί παρά τή βεβαιότητά μας πώς θά τούς χάσουμε, ἄν εἴμασταν βέβαιοι πώς θά 'χαμε καινούργια προσφορά μεταναστῶν ἀνάλογη μέ τίς ἀνάγκες μας»[270].

Κι ἀφοῦ ὁ Οὐέκφηλντ ἀντιπαράθεσε πομπώδικα τήν ἀγγλική κεφαλαιοκρατική γεωργία μέ τή «συνδυασμένη» της ἐργασία στό κομματιασμένο ἀμερικάνικο ἀγροτικό νοικοκυριό, τοῦ ξεφεύγει καί ἡ ἀνάποδη ὄψη τοῦ νομίσματος. Περιγράφει τήν ἀμερικάνικη λαϊκή μάζα εὔπορη, ἀνεξάρτητη, ἐπιχειρηματική καί σχετικά μορφωμένη, ἐνῶ «ὁ ἄγγλος ἐργάτης γεωργίας εἶναι ἕνα ἄθλιο ράκος (a miserable wretch), ἕνας πάουπερ ... Σέ ποιά χώρα, ἐκτός ἀπό τή Βόρεια 'Αμερική καί μερικές καινούργιες ἀποικίες, τά μεροκάματα γιά τήν ἐλεύθερη ἐργασία πού χρησιμοποιεῖται στήν ὕπαιθρο ξεπερνοῦν ἀξιόλογα τά ἀπαραίτητα μέσα ὕπαρξης τοῦ ἐργάτη; ... Δέ χωράει ἀμφιβολία πώς στήν 'Αγγλία τά ἄλογα πού χρησιμοποιοῦνται στή γεωργία τρέφονται πολύ καλύτερα ἀπό τόν ἄγγλο γεωργό, γιατί τά ἄλογα ἀποτελοῦν πολύτιμη ἰδιοχτησία»[271]. Ὅμως, never mind [δέν πειράζει], ἀφοῦ ὁ ἐθνικός πλοῦτος εἶναι ἀπό τή φύση του ταυτόσημος μέ τήν ἀθλιότητα τοῦ λαοῦ.

Πῶς λοιπόν μπορεῖ νά θεραπευθεῖ τό ἀντικεφαλαιοκρατικό καρκίνωμα τῶν ἀποικιῶν; Ἄν ἤθελε κανείς νά μετατρέψει μέ μιᾶς ὅλη τή γῆ ἀπό λαϊκή ἰδιοχτησία σέ ἀτομική ἰδιοχτησία, θά κατάστρεφε βέβαια τίς ρίζες τοῦ κακοῦ, ἀλλά μαζί θά κατάστρεφε καί τήν ἀποικία. Ἡ τέχνη εἶναι νά σκοτώσει κανείς μ' ἕνα σμπάρο δυό τριγόνια. Ἡ κυβέρνηση πρέπει νά ὁρίσει γιά τήν παρθένα γῆ μιά τεχνητή τιμή, ἀνεξάρτητη ἀπό τό νόμο τῆς ζήτησης καί τῆς προσφορᾶς, πού νά ὑποχρεώνει τό μετανάστη νά ἐργάζεται κάμποσο καιρό μέ μισθό, ὥσπου νά κερδίσει ἀρκετά χρήματα γιά ν' ἀγοράσει γῆ[272] καί νά μετατραπεῖ σέ ἀνεξάρτητο ἀγρότη. Τά χρήματα πού θά συγκεντρώνονται ἀπό τήν πούληση τῶν γαιῶν σέ τιμή σχετικά ἀπαγορευτική γιά τό μισθωτό ἐργάτη, δηλαδή τά χρήματα αὐτά πού θ' ἀποσποῦνται ἀπό τό μισθό ἐργασίας μέ τήν καταπάτηση τοῦ ἱεροῦ νόμου τῆς ζήτησης καί τῆς προσφορᾶς, θά τά χρησιμοποιεῖ μέ τή σειρά της ἡ κυβέρνηση γιά νά εἰσάγει, στό βαθμό πού θ' αὐξάνουν τά χρήματα αὐτά, ἀπόρους ἀπό τήν Εὐρώπη στίς ἀποικίες, κι ἔτσι νά κρατάει γεμάτη γιά τόν κύριο κεφαλαιοκράτη τήν ἀγορά του μισθωτῆς ἐργασίας. Κάτω ἀπ' αὐτούς τούς ὅρους tout sera pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles [ὅλα θἆναι μέ τόν καλύτερο τρόπο ταχτοποιημένα στόν καλύτερο ἀπό τούς δυνατούς κόσμους]. Αὐτό εἶναι τό μεγάλο μυστικό τῆς «συστηματικῆς ἀποικιοποίησης». «Σύμφωνα μ' αὐτό τό σχέδιο—ἀναφωνεῖ ὁ Οὐέκφηλντ θριαμβολογώντας—ἡ προσφορά ἐργασίας πρέπει νά εἶναι σταθερή καί ταχτική. Πρῶτο, ἐπειδή κανένας ἀπό τούς ἐργάτες πού μεταναστεύουν δέ θἆναι σέ θέση ν' ἀποχτήσει γῆ προτοῦ δουλέψει ἐπί μισθῷ, ὅλοι αὐτοί οἱ ἐργάτες θά παρῆγαν γιά τούς ἐπιχειρηματίες τους κεφάλαιο γιά τή χρησιμοποίηση περισσότερης ἐργασίας, γιατί θἆναι ὑποχρεωμένοι νά ἐργάζονται συνδυασμένα σάν μισθωτοί ἐργάτες. Δεύτερο, ἐπειδή ὅποιος θά παρατοῦσε τή μισθωτή ἐργασία καί θά γινόταν γαιοχτήμονας θά ἐξασφάλιζε ἴσα-ἴσα μέ τήν ἀγορά τῆς γῆς τή δημιουργία ἑνός χρηματικοῦ ποσοῦ γιά τή μεταγωγή φρέσκιας ἐργασίας στίς ἀποικίες»[273]. Ἡ τιμή τῆς γῆς πού ἐπιβάλλει τό κράτος πρέπει φυσικά νά εἶναι «ἐπαρκής» (sufficient price), δηλ. πρέπει νά εἶναι τόσο μεγάλη, «ὥστε νά ἐμποδίζει τούς ἐργάτες νά γίνουν ἀνεξάρτητοι ἀγρότες, ὥσπου νάρθουν ἄλλοι γιά νά πάρουν τή θέση τους στήν ἀγορά ἐργασίας»[274]. Αὐτή ἡ «ἐπαρκής τιμή τῆς γῆς» δέν εἶναι παρά εὐφημιστική περίφραση γιά τά λύτρα πού πληρώνει ὁ ἐργάτης στόν κεφαλαιοκράτη γιά νά πάρει τήν ἄδεια ν' ἀποσυρθεῖ ἀπό τήν ἀγορά τῆς μισθωτῆς ἐργασίας στήν ὕπαιθρο. Εἶναι ὑποχρεωμένος πρῶτα νά δημιουργήσει «κεφάλαιο» γιά τόν κύριο κεφαλαιοκράτη, γιά νά μπορεῖ ὁ κεφαλαιοκράτης αὐτός νά ἐκμεταλλεύεται περισσότερους ἐργάτες, κι ἔπειτα νά φέρει στήν ἀγορά ἐργασίας τόν «ἀναπληρωτή» τοῦ ἐργάτη, πού ἡ κυβέρνηση τόν εἰσάγει μέ δικά του ἔξοδα γιά τόν προηγούμενο ἀφέντη του κεφαλαιοκράτη.

Εἶναι ἐξαιρετικά χαραχτηριστικό τό γεγονός ὅτι ἡ ἀγγλική κυβέρνηση ἐφάρμοσε χρόνια συνέχεια τή μέθοδο αὐτή τῆς «πρωταρχικῆς συσσώρευσης», πού ὁ κύριος Οὐέκφηλντ τή συστήνει εἰδικά γιά νά χρησιμοποιηθεῖ στίς ἀποικιακές χῶρες. Ἡ χρεωκοπία της ἦταν φυσικά ἐξίσου ἐπαίσχυντη μέ τή χρεωκοπία τοῦ νόμου τοῦ Πήλ γιά τίς τράπεζες. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν τό ρεῦμα τῆς μετανάστευσης ν' ἀποκλίνει ἁπλῶς ἀπό τίς ἀγγλικές ἀποικίες πρός τίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες. Στό μεταξύ ἡ πρόοδος τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς στήν Εὐρώπη, πρόοδος πού συνοδευόταν ἀπό μιά ἔνταση τῆς κυβερνητικῆς πίεσης, ἔκανε περιττή τή συνταγή τοῦ Οὐέκφηλντ. 'Από τή μιά μεριά, τό τεράστιο καί συνεχές ρεῦμα τῶν ἀνθρώπων, πού χρόνο μέ τό χρόνο

---

[270] Στό ἴδιο, τόμ. II, σελ. 191, 192.

[271] Στό ἴδιο, τόμ. I, σελ. 47, 246.

[272] «Λένε πώς ὀφείλεται στήν ἰδιοποίηση τῆς γῆς καί τῶν κεφαλαίων τό γεγονός ὅτι βρίσκει ἀπασχόληση καί ἐξασφαλίζει ἕνα εἰσόδημα ὁ ἄνθρωπος πού δέν κατέχει παρά μόνο τά χέρια του ... 'Αντίθετα, ἀκριβῶς στήν ἀτομική ἰδιοποίηση τῆς γῆς ὀφείλεται τό γεγονός ὅτι ὑπάρχουν ἄνθρωποι πού κατέχουν μόνο τά χέρια τους ... Ὅταν ἕναν ἄνθρωπο τόν βάλετε σ' ἕνα χῶρο κενό ἀπό ἀέρα, τότε τοῦ στερεῖτε τόν ἀέρα. Τό ἴδιο κάνετε ὅταν ἰδιοποιεῖστε τή γῆ ... Δηλαδή, ὅταν ἕναν ἄνθρωπο τόν βάζετε σ' ἕνα χῶρο κενό ἀπό κάθε πλοῦτο, ἔτσι πού νά μή μπορεῖ νά ζεῖ διαφορετικά, παρά σύμφωνα μέ τή δική σας θέληση» (*Colins*: «L' Economie Politique, Source des Révolutions et des Utopies prétendues socialistes», Paris 1887, τόμ. III, σελ. 267—271, σέ πολλά σημεῖα)

[273] *Wakefield*: «England and America», London 1833, τόμ. II, σελ. 192.

[274] Στό ἴδιο, σελ. 45.

κατευθύνεται πρός τήν Ἀμερική, ἀφήνει λιμνάζοντα κατακαθίσματα στίς ἀνατολικές περιοχές τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν, γιατί τό κύμα τῆς μετανάστευσης ἀπό τήν Εὐρώπη ρίχνει τούς ἐργάτες στήν ἀγορά ἐργασίας αὐτῶν τῶν περιοχῶν πιό γρήγορα ἀπ᾿ ὅ,τι μπορεῖ νά τούς τραβήξει τό ἄλλο κύμα τῆς μετανάστευσης πρός τίς δυτικές περιοχές τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν. Ἀπό τήν ἄλλη, ὁ ἀμερικάνικος ἐμφύλιος πόλεμος εἶχε ἐπακόλουθο νά δημιουργηθεῖ ἕνα κολοσσιαῖο δημόσιο χρέος πού ἔφερε τά φορολογικά βάρη, τή δημιουργία μιᾶς χρηματικῆς ἀριστοκρατίας τοῦ χειρίστου εἴδους, τό χάρισμα τεράστιου μέρους τῶν κρατικῶν γαιῶν σέ κερδοσκοπικές ἑταιρίες γιά τήν κατασκευή σιδηροδρομικῶν γραμμῶν, γιά τήν ἐκμετάλλευση μεταλλείων κλπ.—μέ λίγα λόγια τήν ταχύτατη συγκεντροποίηση τοῦ κεφαλαίου. Ἔτσι ἡ μεγάλη δημοκρατία ἔπαψε νά εἶναι ἡ γῆ τῆς ἐπαγγελίας γιά τούς μετανάστες ἐργάτες. Ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή προχωρεῖ ἐκεῖ μέ γιγάντια βήματα, μόλο πού ἡ πτώση τῶν μεροκαμάτων καί ἡ ἐξάρτηση τοῦ μισθωτοῦ ἐργάτη ἀπέχουν ἀκόμα πολύ ἀπό τό κανονικό εὐρωπαϊκό ἐπίπεδο. Τό ἐπαίσχυντο ξεπούλημα σέ ἐξευτελιστικές τιμές τῆς ἀκαλλιέργητης γῆς τῶν ἀποικιῶν σέ ἀριστοκράτες καί κεφαλαιοκράτες ἀπό μέρους τῆς ἀγγλικῆς κυβέρνησης, ξεπούλημα πού τό κατάκρινε τόσο ἔντονα ὁ ἴδιος ὁ Οὐέκφηλντ, δημιούργησε, ἰδίως στήν Αὐστραλία[275], —μαζί μέ τό ρεῦμα τῶν ἀνθρώπων πού προσελκύουν τά χρυσορυχεῖα καί μαζί μέ τό συναγωνισμό πού κάνουν καί στόν πιό μικρό ἀκόμα χειροτέχνη τά εἰσαγόμενα ἀγγλικά ἐμπορεύματα—ἕναν ἐπαρκῆ «σχετικό ὑπερπληθυσμό», ἔτσι πού σχεδόν κάθε ἐπιβατικό ἀτμόπλοιο φέρνει τό θλιβερό μαντάτο τῆς ὑπερπληθώρας τῆς αὐστραλιανῆς ἀγορᾶς ἐργασίας—«glut of the Australian labour-market»—καί ἡ πορνεία εὐδοκιμεῖ ἐκεῖ σέ ὁρισμένα μέρη τόσο πολύ, ὅσο καί στό Χάιμαρκετ τοῦ Λονδίνου.

Ὡστόσο τό θέμα πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ δέν εἶναι ἡ κατάσταση τῶν ἀποικιῶν. Τό μόνο πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι τό μυστικό πού ἀνακάλυψε στό Νέο Κόσμο ἡ πολιτική οἰκονομία τοῦ Παλαιοῦ Κόσμου καί πού τό διακήρυξε φωναχτά: ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς καί συσσώρευσης, ἑπομένως, καί ἡ κεφαλαιοκρατική ἀτομική ἰδιοχτησία προϋποθέτουν τήν καταστροφή τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας πού στηρίζεται στήν προσωπική ἐργασία, δηλ. προϋποθέτουν τήν ἀπαλλοτρίωση τοῦ ἐργάτη.

---

[275] Ἀπό τή στιγμή πού ἡ Αὐστραλία ἔγινε νομοθέτης τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ της, ἄρχισε φυσικά νά ἐκδίδει νόμους πού εὐνοοῦν τούς μετανάστες, παραμένει ὅμως ἐμπόδιο τό ξεπούλημα σέ ἐξευτελιστικές τιμές πού εἶχαν κάνει οἱ ἐγγλέζοι. «Ὁ πρῶτος καί σπουδαιότερος σκοπός πού ἐπιδιώκει ὁ νέος νόμος τοῦ 1862 γιά τή γῆ συνίσταται στή δημιουργία μεγαλύτερων εὐκολιῶν γιά τήν ἐγκατάσταση τοῦ λαοῦ» («The Land Law of Victoria» by the Hon. G. Duffy, Minister of Public Lands, London 1862 [σελ. 3]).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ὁ κατάλογος αὐτός περιλαβαίνει μόνο τά βιβλία πού ἀναφέρονται στό 1ο Βιβλίο τοῦ «Κεφαλαίου» καί στούς προλόγους τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς. Ἔργα πού δημοσιεύτηκαν ἀνώνυμα, μά πού ὁ Μάρξ ἀναφέρει τούς συγγραφεῖς τους, μπαίνουν κι αὐτά ἀνάμεσα στούς ἀναφερόμενους συγγραφεῖς. Στίς περιπτώσεις αὐτές τά ὀνόματα τῶν συγγραφέων μπαίνουν σέ παρένθεση. Ὅπου ὁ Μάρξ δέν ἀναφέρει τήν ἔκδοση, μπαίνουν τά στοιχεῖα αὐτά σέ παρένθεση. Οἱ ἑλληνικές μεταφράσεις τῶν τίτλων μπαίνουν σέ ἀγκύλες.

I. ΕΡΓΑ ΑΝΑΦΕΡΟΜΕΝΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

ADDINGTON, Stephen: *„An Inquiry into the Reasons for and against Enclosing Open-Fields"* [Ἔρευνα τῶν λόγων ὑπέρ καί κατά τῆς περίφραξης ἀνοιχτῶν χωραφιῶν], 2η ἐκδ., London 1772. — Σελ. 750.

AIKIN, John: *„Description of the Country from 30 to 40 miles round Manchester"* [Περιγραφή τοῦ τόπου σέ ἀχτίνα 30 ὥς 40 μιλίων γύρω ἀπό τό Μάντσεστερ], London 1795.—Σελ. 616, 775, 784.

ANDERSON, Adam: *„An Historical and Chronological Deduction of the Origin of Commerce from the earliest Accounts to the Present Time"* [Μιά ἱστορική καί χρονολογική ἀπαγωγή τῆς καταγωγῆς τοῦ ἐμπορίου ἀπό τίς πρῶτες πληροφορίες ὥς τήν ἐποχή μας], London 1764.—Σελ. 770, 784.

ANDERSON, James: *„Observations on the means of exciting a spirit of National Industry, chiefly intended to promote the Agriculture, Commerce, Manufactures, and Fisheries of Scotland. — In a series of letters, to a friend written in the year 1775"* [Παρατηρήσεις γιά τά μέσα πρός ἀφύπνιση τοῦ πνεύματος μιᾶς ἐθνικῆς βιομηχανίας, κυρίως μέ σκοπό νά προωθηθεῖ ἡ γεωργία, τό ἐμπόριο, ἡ μανουφακτούρα καί ἡ ἁλιεία τῆς Σκωτίας.— Σέ μιά σειρά γράμματα, γραμμένα τό 1775 σ' ἕνα φίλο], Edinburgh 1777.— Σελ. 579, 754.

— *„The Bee"* [Ἡ μέλισσα], 18 τόμοι, Edinburgh 1791—93, τόμ. 3ος.— Σελ. 640.

ΑΠΠΙΑΝΟΣ ὁ ἐξ Ἀλεξανδρείας: *Römische Geschichten* [Ρωμαϊκές ἱστορίες]. Ἀναφέρεται σάν *„Römische Bürgerkriege"* [Ρωμαϊκοί ἐμφύλιοι πόλεμοι]. — Σελ. 752.

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ: *„Ἠθικά Νικομάχεια"* [Ethicorum ad Nicomachum libri decem]. (Lib. I. edit. Bekkeri, Berlin 1831).—Σελ. 73.

— *„Πολιτικά"* [De Republica]. (Lid. I. edit. Bekkeri, Berlin 1831).—Σελ. 99, 165, 177.

ASHLEY, Lord: *„Ten Hours' Factory Bill. — The Speech of Lord Ashley. March 15th 1844"* [Νομοσχέδιο γιά τή δεκάωρη εργάσιμη μέρα στά εργοστάσια. Ὁ λόγος τοῦ λόρδου Ashley, 15 τοῦ Μάρτη 1844], London 1844.—Σελ. 418, 429.

ΑΘΗΝΑΙΟΣ ὁ ἐκ Ναυκράτεως: *«Δειπνοσοφισταί, δεκαπέντε βιβλία»* [„Deipnosophistarum libri quindecim"]. Βιβλίο 4ο, ἔκδ. Schweighäuser, Strassburg 1802. — Σελ. 113, 145.

AUGIER, Marie: *„Du Crédit Public et de son histoire depuis les temps anciens jusqu'à nos jours"* [Γιά τή δημόσια πίστη καί γιά τήν ἱστορία της ἀπό τήν ἀρχαιότητα ὥς τίς ἡμέρες μας], Paris 1842.—Σελ. 785.

BABBAGE, Charles: *„On the Economy of Machinery and Manufactures"* [Περί τῆς οἰκονομίας τῶν μηχανῶν καί τῆς μανουφακτούρας], 1η ἔκδ., London 1832. — Σελ. 362, 365, 391, 406, 420.

BACO. Βλ. Bacon.

BACON, Francis. Lord Verulam: *„The Reign of Henry VII: Verbatim reprint from Kennel's «England» ed. 1719"* [Ἡ βασιλεία Ἑρρίκου τοῦ Ζ'. Ἐπί λέξει ἀνατύπωση ἀπό τήν „Ἀγγλία" τοῦ Κέννετ, ἔκδ. 1719], London 1870.—Σελ. 743.

— *„Essays or Councils, civil and moral"* [Δοκίμια ἤ συμβουλές, ἀστικά καί ἠθικά], London 1597.—Σελ. 744.

(BAILEY, Samuel): *„A Critical Dissertation on the Nature, Measure, and Causes of Value, chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the author of Essays on the formation and publication of opinions etc."* [Μιά κριτική διατριβή γιά τή φύση, τό μέτρο καί τήν αἰτία τῆς ἀξίας. Κυρίως σχετικά μέ τά ἔργα τοῦ κυρίου Ρικάρντο καί τῶν διαδόχων του. Ἀπό τό συγγραφέα τῶν δοκιμίων γιά τή διαμόρφωση καί τή δημοσίευση γνωμῶν κλπ.], London 1825.—Σελ. 76—77, 96, 552.

BAILEY, Samuel: *„Money and its Vicissitudes in Value; as they affect National Industry and pecuniary Contracts: with a Postscript on Joint Stock Banks"* [Τό χρῆμα καί οἱ ἀλλαγές τῆς ἀξίας του, πῶς ἐπηρεάζουν τήν ἐθνική βιομηχανία καί τά χρηματικά συμβόλαια: μ' ἕνα παράρτημα γιά τίς μετοχικές τράπεζες], London 1837.—Σελ. 64, 631.

BARBON, Nicolas: *„A Discourse concerning Coining the new Money lighter. In answer to Mr. Locke's Considerations about raising the value of money"* [Δοκίμιο γιά τήν εὐκολότερη νομισματοκόπηση τοῦ νέου χρήματος, ἀπάντηση στίς παρατηρήσεις τοῦ κυρίου Locke γιά τήν ἀνύψωση τῆς ἀξίας τοῦ χρήματος], London 1696.—Σελ. 49, 50, 52, 142, 157, κ.ἑ.

BARTON, John: *„Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society"* [Παρατηρήσεις γιά τίς συνθῆκες πού ἐπηρεάζουν τήν κατάσταση τῶν ἐργαζόμενων τάξεων τῆς κοινωνίας], London 1817.—Σελ. 654, 698.

BECCARIA, Cesare: *„Elementi di Economia Pubblica"* [Στοιχεῖα δημόσιας οἰκονομίας], στούς Scrittori Classici Italiani di Economia Politica, Parte Moderna, τόμ. 11ος, ἔκδ. Custodi, Milano 1804.—Σελ. 381.

BELLERS, John: *„Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations and Immorality"* [Δοκίμια γιά τούς φτωχούς, τίς μανουφακτοῦρες, τό ἐμπόριο, τίς φυτεῖες καί τήν ἀνηθικότητα], London 1699.—Σελ. 143, 151, 497.

— *„Proposals for raising a Colledge of Industry of all useful Trades and Husbandry"* [Προτάσεις γιά τήν ἵδρυση μιᾶς ἀνώτατης σχολῆς βιομηχανίας γιά ὅλα τά χρήσιμα ἐπαγγέλματα καί τήν ἀγροτική οἰκονομία], London 1696.—Σελ. 151, 158, 341, 506, 638.

BENTHAM, Jeremias (Jeremy): *„Théorie des Peines et des Récompenses."* [Θεωρία τῶν ποινῶν καί ἀμοιβῶν], μετ. Et. Dumont, τόμ. 1, 3η ἔκδ., Paris 1826.—Σελ. 631.

BERKELEY, George: *„The Querist"* [Ὁ ἐρωτῶν], London 1750. — Σελ. 351, 370.

BIDAUT, J. N.: *„Du Monopole qui s'établit dans les arts industriels et le commerce, au moyen des grands appareils de fabrication. Deuxième livraison. Du Monopole de la fabrication et de la vente"* [Γιά τό μονοπώλιο. πού δημιουργιέται μέσα στίς βιομηχανικές τέχνες καί τό ἐμπόριο μέ τίς μεγάλες μηχανές, τεῦχος 2. Γιά τό μονοπώλιο τῆς παραγωγῆς καί τῆς πώλησης], Paris 1828.—Σελ. 335.

BIESE, Franz: *„Die Philosophie des Aristoteles in ihrem innern Zusammenhange, mit besonderer Berücksichtigung des philosophischen Sprachgebrauchs, aus dessen Schriften entwickelt"* [Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη στήν ἐσωτερική της συνοχή, ἄν παρθεῖ ἰδιαίτερα ὑπόψη ἡ φιλοσοφική χρήση τῆς γλώσσας, βγαλμένη ἀπό τά ἔργα του], τόμ. 2, Berlin 1842.—Σελ. 423.

BLACKEY, Robert: *„The History of Political Literature from the earliest Times"* [Ἡ ἱστορία τῆς πολιτικῆς φιλολογίας ἀπό τούς ἀρχαιοτάτους χρόνους], τόμ. 2, London 1855.—Σελ. 746.

BLANQUI, Jerôme Adolphe: *„Cours d'Economie Industrielle. Année 1837/38"* [Μαθήματα βιομηχανικῆς οἰκονομίας 1837/38]. Συγκεντρωμένα ἀπό τόν Ad. Blaise. Paris 1838/39.—Σελ. 353.

— *„Des classes ouvrières en France pendant l'année 1848"* [Γιά τίς ἐργαζόμενες τάξεις στή Γαλλία κατά τό ἔτος 1848], 1—2 μέρος. Paris 1849.—Σελ. 290.

BLOCK, Maurice: *„Les Théoriciens du Socialisme en Allemagne." Extrait du Journal des Economistes, juillet et août 1872* [Οἱ θεωρητικοί τοῦ σοσιαλισμοῦ στή Γερμανία. Παρμένο ἀπό τό Journal des Economistes. [Ἐφημερίδα τῶν οἰκονομολόγων], Ἰούλης καί Αὔγουστος 1872], Paris 1872.—Σελ. 23.

BOILEAU, Etienne: *„Réglements sur les arts et métiers de Paris, rédigés au 13ème siècle et connus sous le nom du Livre des Métiers"* [Κανονισμοί γιά τίς τέχνες καί τά ἐπαγγέλματα στό Παρίσι, συνταγμένοι τό 13ο αἰώνα καί γνωστοί μέ τό ὄνομα βιβλίο τῶν ἐπαγγελμάτων]. Δημοσιεύτηκε ἀπό τόν G. B. Depping. Paris 1837. — Σελ. 503.

BOISGUILLEBERT, Pierre de: *„Dissertation sur la nature des richesses de l'argent et des tributs."* [Διατριβή γιά τή φύση τοῦ πλούτου, τοῦ χρήματος καί τῶν φόρων]. Στό Collection des principaux économistes, τόμ. I: Economistes Financiers du XVIIIème siècle. Ἔκδ. Daire, Paris 1843. — Σελ. 153.

BOXHORN, M. S.: *„Institutiones Politicae"* [Πολιτικοί θεσμοί], Leyden 1663. — Σελ. 444.

BROADHURST, J.: *„Treatise on Political Economy"* [Διατριβή περί πολιτικῆς οἰκονομίας], London 1842. — Σελ. 69.

BROUGHAM, Henry: *„An Inquiry into the Colonial Policy of the European Powers"* [Μιά ἔρευνα γιά τήν ἀποικιακή πολιτική τῶν εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων], τόμ. 2, Edinburgh 1803.—Σελ. 784.

BRUCKNER, J.: *„Théorie du système animal"* [Θεωρία τοῦ ζωικοῦ συστήματος], Leyden 1767. — Σελ. 639.

BUCHANAN, David: *„Inquiry into the Taxation and Commercial Policy of*

Great Britain" [Ἔρευνα γιά τήν φορολογική καί ἐμπορική πολιτική τῆς Μεγάλης Βρετανίας], Edinburgh 1844. — Σελ. 139.

— *Adam Smith „Wealth of Nations". With notes and an additional volume by D Buchanan* [Ἄνταμ Σμίθ, «Πλοῦτος τῶν ἐθνῶν». Μέ σημειώσεις καί ἕνα συμπληρωματικό τόμο τοῦ Δ. Μπούχαναν], τόμ. 1—4, Edinburgh 1814. —Σελ. 578, 754.

BUCHEZ, Philippe, et ROUX-LAVERGNE, Pierre: *„Histoire Parlementaire de la Révolution Française ou Journal des assemblées nationales depuis 1789 jusqu'en 1815"* [Κοινοβουλευτική ἱστορία τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, ἤ Ἡμερολόγιο τῶν Ἐθνοσυνελεύσεων ἀπό τό 1789 ὥς τό 1815], τόμ. 10, Paris 1834. — Σελ. 767.

BURKE, Edmund: *„A letter frome the Rt. Hon. Ed. Burke to a noble Lord, on the attacks made upon him and his pension in the House of Lords, by the Duke of Bedford and the Earl of Lauderdale"* [Ἕνα γράμμα τοῦ ἐντιμότατου Ἔντ. Μπιούρκ σ' ἕναν εὐγενῆ λόρδο, γιά τίς ἐπιθέσεις πού ἔκαμαν ἐνάντιά του καί ἐνάντια στή σύνταξή του στή Βουλή τῶν λόρδων ὁ δούκας τοῦ Μπέντφορντ καί ὁ κόμης τοῦ Λώντερνταλ], London 1796. — Σελ. 748.

— *„Thoughts and Details on Scarcity, originally presented to the Rt. Hon. W. Pitt in the Month of November 1795"* [Σκέψεις καί λεπτομέρειες γιά τή φτώχια, πού ὑποβλήθηκαν ἀρχικά στόν ἐντιμότατο Οὐ. Πίτ τό Νοέμβρη τοῦ 1795], London 1800. — Σελ. 219, 246, 338, 785.

CAIRNES, J. E.: *„The Slave Power"*, London 1862. — Σελ. 209, 279, 348.

CAMPBELL, George: *„Modern India. A sketch of the system of civil government"* [Οἱ σύγχρονες Ἰνδίες. Σκιαγραφία τοῦ συστήματος τῆς ἀστικῆς κυβέρνησης], London 1852. — Σελ. 374.

CANTILLON, Richard: *„Essai sur la Nature du Commerce en Général"* [Δοκίμιο γιά τή φύση τοῦ ἐμπορίου γενικά], Amsterdam 1756.—Σελ. 574.

— *„The Analysis of Trade, Commerce, Coin, Bullion, Banks and Foreign Exchanges"* [Ἔρευνα γιά τά ἐπαγγέλματα, τό ἐμπόριο, τό χρῆμα, τίς ράβδους, τίς τράπεζες καί τό ἐξωτερικό συνάλλαγμα], London 1759. — Σελ. 574.

CARD. Βλ. Rouard du Card.

CAREY, Henry Charles: *„Essay on the Rate of Wages: with an Examination on the Causes of the Differences in the Condition of the labouring Population throughout the World"* [Δοκίμιο γιά τό ἐπίπεδο τῶν μισθῶν: μέ μιά ἐξέταση τῶν αἰτιῶν γιά τίς διαφορές στήν κατάσταση τοῦ ἐργαζόμενου πληθυσμοῦ σ' ὅλον τόν κόσμο], Philadelphia 1835. — Σελ. 582.

— *„The Slave Trade, Domestic and Foreign: Why it exists, and how it may be extinguished"* [Τό δουλεμπόριο στό ἐσωτερικό καί στό ἐξωτερικό: Γιατί ὑπάρχει καί πῶς μπορεῖ νά καταργηθεῖ], Philadelphia 1853. — Σελ. 755, 774.

CARLI, G. R.: Σημειώσεις στό βιβλίο τοῦ *P. Verri, „Meditazioni sulla Economia Politica"* [Σκέψεις γιά τήν πολιτική οἰκονομία]. Στούς Scrittori Classici Italiani di Economia Politica. Parte Moderna, τόμ. 15. Ἐκδ. Custodi, Milano 1804. — Σελ. 345.

CARLYLE, Thomas: *„Ilias Americana in nuce"* [Ἀμερικάνικη Ἰλιάδα σέ σμικρογραφία], „Macmillan's Magazine", Αὔγουστος 1863. —Σελ. 267.

CAZENOVE, John: Σημειώσεις γιά τήν ἔκδοσή του τοῦ: *Malthus „Definitions in Political* Economy" [Ὁρισμοί στήν πολιτική οἰκονομία], London 1853. — Σελ. 588, 600, 617.

CHALMERS, Thomas: *„On Political Economy in connection with the Moral State and Moral Prospects of Society"* [Γιά τήν πολιτική οἰκονομία σέ σχέση μέ τήν ἠθική κατάσταση καί τίς ἠθικές προοπτικές τῆς κοινωνίας], 2η ἔκδ., 1832. — Σελ. 166.

CHAMBERLAIN, Joseph: *„Speech at Sanitary Congress, Birmingham"* [Ἐναρκτήριος λόγος στό ὑγειονομικό συνέδριο, Μπίρμινγκχαμ], „Times", 15-1-1875. — Σελ. 665.

CHERBULIEZ, A. E.: *„Riche ou Pauvre"* [Πλούσιος ἤ φτωχός], Paris 1840. Ὁ Μάρξ παίρνει τίς παραπομπές του ἀπό τή νέα ἔκδοση „Richesse ou Pauvreté", Paris 1841. — Σελ. 198, 605.

COBBETT, William: *„A History of the Protestant „Reformation" in England and Ireland. Showing how that event has impoverished and degraded the main body of the people in those countries. In a series of Letters, addressed to all sensible and just Englishmen"* [Ἱστορία τῆς προτεσταντικῆς «μεταρρύθμισης» στήν Ἀγγλία καί τήν Ἰρλανδία, πού δείχνει πῶς τό γεγονός αὐτό φτώχυνε καί ταπείνωσε τή μεγάλη μάζα τοῦ λαοῦ στίς χῶρες αὐτές. Σέ μιά σειρά γράμματα ἀπευθυνόμενα πρός ὅλους τούς λογικούς καί δίκαιους ἄγγλους], Dublin 1868. — Σελ. 746.

COLINS, H.: *„L'Economie Politique. Source des Révolutions et des Utopies prétendues socialistes"* [Ἡ πολιτική οἰκονομία, πηγή τῶν ἐπαναστάσεων καί τῶν οὐτοπιῶν πού διατείνονται πώς εἶναι σοσιαλιστικές], τόμ. 3, Paris 1857. — Σελ. 636, 718, 796.

COLUMBUS: Γράμμα ἀπό τήν Ἰαμαϊκή, 1503. Σελ. 144.

COMTE, Charles: *„Traité de la Législation"* [Πραγματεία γιά τή νομοθεσία], τόμ. III καί IV, 3η ἔκδ., Bruxelles 1837. — Σελ. 776.

CONDILLAC, E. B. de: *„Le Commerce et le Gouvernement"* [Τό ἐμπόριο καί ἡ κυβέρνηση] (1776). Στήν: Collection des principaux économistes, τόμ. XIV. Mélanges d'Economie Politique Ἐκδ. Daire καί Molinari, Paris 1847. — Σελ. 172.

CORBET, Th.: *„An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained"* [Ἔρευνα γιά τά αἴτια καί τά εἴδη τοῦ πλούτου τῶν ἀτόμων, ἤ ἐξήγηση τῶν ἀρχῶν τοῦ ἐμπορίου καί τῆς κερδοσκοπίας], London 1841. — Σελ. 163, 610.

CORBON, A.: *„De l'enseignement professionnel"* [Γιά τήν ἐπαγγελματική ἐκπαίδευση], 2η ἔκδ., Paris 1860. — Σελ. 505.

COURCELLE-SENEUIL, J. R.: *„Traité théorique et pratique des entreprises industrielles, commerciales et agricoles ou Manuel des affaires"* [Θεωρητική καί πρακτική πραγματεία σχετικά μέ τίς βιομηχανικές, ἐμπορικές καί ἀγροτικές ἐπιχειρήσεις ἤ ἐγχειρίδιο τῶν ἐμπορικῶν ὑποθέσεων], 2η ἔκδ., Paris 1857. Σελ 244, 619.

CUVIER, George: *„Discours sur les révolutions de la surface du globe"* [Πραγματεία γιά τίς μεταβολές στήν ἐπιφάνεια τῆς γῆς]. Σύντ. Höfer, Paris 1863. — Σελ. 530.

DANTE ALIGHIERI. *„Divina Comedia"* [Θεία Κωμωδία]. — Σελ. 116.

DARWIN, Charles: *„On the Origin of Species by means of Natural Selection"* [Γιά τήν καταγωγή τῶν εἰδῶν μέσω τῆς φυσικῆς ἐπιλογῆς], London 1859. — Σελ. 357

DE QUINCEY, Thomas: *„The Logic of Political Economy"* [Ἡ λογική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας], London 1844. — Σελ. 411.

DESCARTES, René: *„Discours de la Méthode pour bien conduire sa raison"* [Πραγματεία γιά τή μέθοδο νά ὁδηγεῖ κανείς καλά τό λογικό του], Paris 1668. — Σελ. 405.

DESTUTT DE TRACY: *„Eléments d'idéologie. IVème et Vème Parties Traité de la Volonté et de ses effets"* [Στοιχεῖα ἰδεολογίας 4ο καί

5ο μέρος: Πραγματεία γιά τή βούληση καί τά ἀποτελέσματά της], Paris 1826. — Σελ. 170, 176, 340, 343, 671.

DIETZGEN, Josef: *„Das Kapital. Kritik der Politischen Oekonomie etc."* [Τό Κεφάλαιο. Κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας κλπ.], ἄρθρο στό „Demokratisches Wochenblatt", σύντ. W. Liebknecht, Leipzig, 1, 22, 29 Αὐγούστου 1868 (ἀρ. 31, 34 κ. ἑ.). — Σελ. 22.

ΔΙΟΔΩΡΟΣ Ο ΣΙΚΕΛΙΩΤΗΣ *(Diodorus Siculus)*: Ἱστορική βιβλιοθήκη. (Μετ. J. Fr. Wurm, τόμ. I καί III, Stuttgart 1828—1829). — Σελ. 247, 356, 529.

DUCPETIAUX, Ed.: *„Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique. Subsistances, salaires, population"* [Οἰκονομικοί προϋπολογισμοί τῶν ἐργαζόμενων τάξεων στό Βέλγιο. Διατροφή, μισθοί, πληθυσμός], Bruxelles 1855. — Σελ. 695, 697.

DUFFY, Gavan: *„The Land Law of Victoria"* [Ὁ νόμος τῆς Βικτωρίας γιά τή γῆ], London 1862. — Σελ. 798.

DUNNING, T. I.: *„Trades'Unions and Strikes: their Philosophy and Intention"* [Συνδικάτα καί ἀπεργίες: ἡ φιλοσοφία τους καί ὁ σκοπός τους], London 1860. — Σελ. 570, 573, 785.

DUPONT, Pierre: *„Chant des Ouvriers"* [Τραγούδι τῶν ἐργατῶν] (1846). Στήν ἔκδοση τῶν ἔργων του, Paris 1854. — Σελ. 718.

EDEN, Frederic Morton: *„The State of the Poor: or an History of the Labouring Classes in England, from the conquest to the present period"* [Ἡ κατάσταση τῶν φτωχῶν: ἡ ἱστορία τῶν ἐργαζόμενων τάξεων στήν Ἀγγλία ἀπό τήν κατάχτηση ὥς τήν ἐποχή μας], τόμ. 1—3, London 1797. — Σελ. 622, 638, 747, 749, 782.

ENGELS, Friedrich: *„Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie"* [Σχεδιαγράφημα γιά μιά κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας]. Στά „Deutsch-Französische Jahrbücher" [Γερμανογαλλικά χρονικά], ἔκδ. ἀπό τόν Ἄρνολντ Ροῦγκε καί τόν Κάρλ Μάρξ, 1ο καί 2ο τεῦχος, Paris 1844. — Σελ. 88, 164, 177, 657.

— *„Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigner Anschauung und authentischen Quellen"* [Ἡ κατάσταση τῆς ἐργαζόμενης τάξης στήν Ἀγγλία. Κατά προσωπική ἀντίληψη καί αὐθεντικές πηγές], Leipzig 1845. — Σελ. 251, 256, 281, 316, 415, 439 κ. ἑ. 441, 461, 627.

— *„Die englische Zehnstundenbill"* [Ὁ ἀγγλικός νόμος γιά τό δεκάωρο]. Στή „Neue Rheinische Zeitung" Politisch ökonomische Revue [Νέα ἐφημερίδα τῆς Ρηνανίας. Πολιτική οἰκονομική ἐπιθεώρηση], φύλλο τοῦ Ἀπρίλη, Hamburg 1850. — Σελ. 305, 316.

ENSOR, George: *„An Inquiry concerning the Population of Nations, containing a refutation of Mr. Malthus's Essay on Population"* [Ἔρευνα σχετικά μέ τόν πληθυσμό τῶν ἐθνῶν: περιέχει μιά ἀναίρεση τοῦ δοκιμίου τοῦ κυρίου Μάλθους γιά τόν πληθυσμό], London 1818. — Σελ. 754.

FAWCETT, Henry: *„The Economic Position of the British Labourer"* [Ἡ οἰκονομική κατάσταση τοῦ βρετανοῦ ἐργάτη], Cambridge καί London 1865. — Σελ. 557, 632, 633, 676.

FERGUSON, Adam: *„An Essay on the History of Civil Society"* [Δοκίμιο γιά τήν ἱστορία τῆς ἀστικῆς κοινωνίας], Edinburgh 1767. — Σελ. 370, 378—379.

FERRIER, F. L. A.: *„Du Gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce"* [Παρατηρήσεις σχετικά μέ τήν κυβέρνηση στίς σχέσεις της μέ τό ἐμπόριο], Paris 1805. — Σελ. 74.

FIELDEN, John: *„The Curse of the Factory System: or, a short account of the origin of factory cruelties, etc."* [Ἡ κατάρα τοῦ ἐργοστασιακοῦ συστήματος: ἡ σύντομος ἀπολογισμός γιά τήν καταγωγή τῶν φρικαλεοτήτων στά ἐργοστάσια, κλπ.], London 1836. — Σελ. 419, 428, 783.

FLEETWOOD, William: *„Chronicon Preciosum: or, an Account of English Gold and Silver Money"* [Χρονικό τῶν τιμῶν: ἡ ἀπολογισμός σχετικά μέ τό χρυσό καί ἀσημένιο ἀγγλικό νόμισμα], London 1707, 2η ἔκδ., London 1745. — Σελ. 285.

FONTERET, A. L.: *„Hygiène physique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en général, et dans la ville de Lyon en particulier"* [Σωματική καί ἠθική ὑγεία τοῦ ἐργάτη στίς μεγάλες πόλεις γενικά καί εἰδικά στή Λυώνα], Paris 1858. — Σελ. 379.

FORBONNAIS, Fr. Veron de: *„Eléments du commerce"* [Στοιχεῖα τοῦ ἐμπορίου], τόμ. II, νέα ἔκδ., Leyden 1766. — Σελ. 104.

(FORSTER, Nathaniel): *„An Enquiry into the Causes of Present High Price of Provisions"* [Ἔρευνα γιά τά αἴτια τῶν τωρινῶν ψηλῶν τιμῶν τῶν τροφίμων], London 1767. — Σελ. 287, 444, 530, 750.

FORTESCUE, John: *„De laudibus Legum Angliae"* [Ἔπαινοι στούς νόμους τῆς Ἀγγλίας]. Γραμμένο γύρω ἀπό τό 1470. Πρώτη ἔκδ., 1537. — Σελ. 742.

FRANKLIN, Benjamin: *„The Works"* [Ἔργα], ἔκδ. Sparks, Boston 1836. — Σελ. 65, 177.

FULLARTON, John: *„On the Regulation of Currencies, being an examination of the principles on which it is proposed to restrict within certain fixed limites the future issues on credit of the Bank of England and of the other banking establishments throughout the country"* [Σχετικά μέ τή ρύθμιση τῶν μέσων κυκλοφορίας, μιά ἔρευνα τῶν ἀρχῶν πού μέ βάση αὐτές προτείνεται νά περιοριστοῦν, μέσα σέ καθορισμένα ὅρια, οἱ παραπέρα ἐκδόσεις ἐπί πιστώσει τῆς Τράπεζας τῆς Ἀγγλίας καί τῶν ἄλλων τραπεζιτικῶν ἱδρυμάτων σέ ὅλη τή χώρα], 2η ἔκδ., London 1845. — Σελ. 141, 154, 157.

GALIANI, Ferdinando, *„Della Moneta"* [Γιά τό χρῆμα] (1750). Στούς Scrittori Classici Italiani di Economia Politica, Parte Moderna, τόμ. 3, ἔκδ. Custodi, Milano 1803. — Σελ. 87, 103 κ. ἑ., 112, 166, 171, 330, 666.

GANILH, Charles: *„La théorie de l'Economie Politique"* [Ἡ θεωρία τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας], Paris 1815. — Σελ. 192.

— *„Des systèmes d'Economie politique, de la valeur comparative de leurs doctrines et de celle qui parait la plus favorable aux progrès de la Richesse"* [Γιά τά συστήματα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, γιά τή συγκριτική ἀξία τῶν θεωριῶν της καί γιά κεῖνη πού φαίνεται νἆναι ἡ πιό εὐνοϊκή γιά τήν πρόοδο τοῦ πλούτου], τόμ. 1—2, ἔκδ. Paris 1821. — Σελ. 74, 186, 464.

GARNIER, Germain: *„Abrégé élémentaire des principes de l'économie politique"* [Στοιχειώδης ἐπιτομή τῶν ἀρχῶν τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας], Paris 1796. — Σελ. 571.

— *Noten zur französischen Uebersetzung von A. Smiths „Wealth of Nations"* [Σημειώσεις στή γαλλική μετάφραση τοῦ «Πλούτου τῶν Ἐθνῶν» τοῦ Α. Σμίθ], Paris 1802. — Σελ. 379 κ. ἑ.

GASKELL, P.: *„The Manufacturing population of England with an examination of infant labour"* [Ὁ βιομηχανικός πληθυσμός τῆς Ἀγγλίας μέ μιά ἔρευνα γιά τήν παιδική ἐργασία], London 1833. — Σελ. 452, 461.

GENOVESI, Antonio: *„Lezioni di Economia Civile"* [Παραδόσεις ἀστικῆς οἰκονομίας]. Στούς Scrittori Classici Italiani di Economia Politica, Parte Moderna, τόμ. 8, ἔκδ. Custodi, Milano 1803. — Σελ. 166.

GEOFFROY SAINT-HILAIRE, Etienne: *„Notions synthétiques, historiques et physiologiques de Philosophie Naturelle"* [Συνθετικές, ἱστορικές καί φυσιολογικές ἔννοιες τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας], Paris 1838. — Σελ. 770.

GISBORNE, Thomas: *„Inquiry into the Duties of Men in the Higher Rank and Middle Classes of Society in Great Britain"* ["Ερευνα γιά τά καθήκοντα τῶν ἀνθρώπων στίς ἀνώτερες καί τίς μεσαῖες τάξεις τῆς κοινωνίας στή Μεγάλη Βρετανία], τόμ. 2, 1795. — Σελ. 783.

(GREG, R. H.): *„The Factory Question, considered in relation to its effects on the health and morals of those employed in Factories. And the Ten Hours Bill"* [Τό ἐργοστασιακό πρόβλημα σέ σχέση μέ τίς ἐπιδράσεις του στήν ὑγεία καί τό ἠθικό ἐκείνων πού δουλεύουν σέ ἐργοστάσια. Καί τό νομοσχέδιο γιά τό δεκάωρο], London 1837. — Σελ. 305.

GREGOIR, H.: *„Les Typographes devant le Tribunal correctionnel de Bruxelles"* [Οἱ τυπογράφοι μπροστά στό ποινικό δικαστήριο τῶν Βρυξελλῶν], Bruxelles 1865. — Σελ. 574.

GROVE, W. R.: *„On the Correlation of Physical Forces"* [Γιά τίς ἀμοιβαῖες σχέσεις τῶν σωματικῶν δυνάμεων], London 1846. — Σελ. 542.

GUELICH, Gustav v.: *„Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unserer Zeit"* ['Ιστορική περιγραφή τοῦ ἐμπορίου, τῶν ἐπαγγελμάτων καί τῆς γεωργίας τῶν κυριότερων ἐμπορικῶν κρατῶν τῆς ἐποχῆς μας], τόμ. 1—2, 'Ιένα 1830. — Σελ. 19.

HALLER, Carl Ludwig v.: *„Restauration der Staatswissenschaften, oder Theorie des natürlich-geselligen Zustandes, der Chimäre des künstlich-bürgerlichen gegenübergestellt"* ['Αποκατάσταση τῶν πολιτικῶν ἐπιστημῶν, ἤ θεωρία τῆς φυσικῆς-συντροφικῆς κατάστασης, σέ ἀντιπαράθεση μέ τή χίμαιρα τῆς τεχνητῆς ἀστικῆς κατάστασης], Bern 1816 — 1834. — Σελ. 405.

HAMM, Wilhelm: *„Die landwirtschaftlichen Geräte und Maschinen Englands. Ein Handbuch der landwirtschaftlichen Mechanik und Maschinenkunde, mit einer Schilderung der britischen Agrikultur"* [Τά ἀγροτικά σύνεργα καί οἱ ἀγροτικές μηχανές τῆς 'Αγγλίας. 'Εγχειρίδιο τῆς ἀγροτικῆς μηχανικῆς καί μηχανολογίας, μέ περιγραφή τῆς βρετανικῆς γεωργίας], 2η ἔκδ., Braunschweig 1856 — Σελ. 521

HANSSEN, Georg: *„Die Aufhebung der Leibeigenschaft und die Umgestaltung der gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse überhaupt in den Herzogtümern Schleswig und Holstein"* ['Η κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας καί ἡ μεταμόρφωση τῶν τσιφλικάδικων-χωρικῶν συνθηκῶν γενικά στά δουκάτα τοῦ Σλέσβιγκ καί Χόλσταϊν], Petersburg 1861. —. Σελ. 248.

HARRIS, James: *„Dialogue concerning Happiness"* [Διάλογος γιά τήν εὐτυχία], London 1741. Ξανατυπωμένο στό „Three Treatises κλπ.", 3η ἔκδ., London 1772. — Σελ. 381.

HARRISON, William John: *„Description of England. Prefixed to Holinshed's «Chronicles»"* [Περιγραφή τῆς 'Αγγλίας. Τοποθετημένη μπροστά ἀπό τά «Χρονικά» τοῦ Holinshed], London 1578. — Σελ. 743, 764.

HASALL, A. H.: *„Adulterations Detected or plain instructions for the discovery of frauds in food and medicine"* [Νοθεῖες πού ἀνακαλύφτηκαν ἤ σαφεῖς ὁδηγίες γιά τήν ἀνακάλυψη νοθειῶν σέ τρόφιμα καί φάρμακα], 2η ἔκδ., London 1861. — Σελ. 187, 260.

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich: *„Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften"*, Ιο μέρος: „Die Wissenschaft der Logik" ['Εγκυκλοπαίδεια τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν, μέρος Ιο. 'Η ἐπιστήμη τῆς λογικῆς], Berlin 1840. — Σελ. 192, 275, 323.

— *„Grundlinien der Philosophie des Rechts"* [Βασικές γραμμές τῆς φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου], Berlin 1840. — Σελ. 58, 104, 181.

HOBBES, Thomas: *„Leviathan; or the Matter, Form and Power of a Commonwealth, Ecclesiastical and Civil"* [Λεβιάθαν, ἤ εἶδος, μορφή καί δύναμη μιᾶς ἐκκλησιαστικῆς καί ἀστικῆς κοινότητας]. Στά Works, ἔκδ., Will. Molesworth, London 1839—44. — Σελ. 183.

(HODGSKIN, Thomas): *„Labour defended againts the Claims of Capital; or the unproductiveness of capital proved. By a Labourer"* ['Υπεράσπιση τῆς ἐργασίας ἐνάντια στίς ἀπαιτήσεις τοῦ κεφαλαίου, ἤ ἀπόδειξη τῆς μή παραγωγικότητας τοῦ κεφαλαίου. 'Από ἕναν ἐργάτη], London 1825. — Σελ. 371, 594.

— *„The Natural and artificial Rights of Property contrasted"* [Τά φυσικά καί τά τεχνητά δικαιώματα τῆς ἰδιοχτησίας σέ ἀντιπαράθεση], London 1832. — Σελ. 775.

HODGSKIN, Thomas: *„Popular Political Economy"* ['Εκλαϊκευτική πολιτική οἰκονομία], London 1827. — Σελ. 355, 368, 554.

HOLINSHED, Raphael: *„Chronicles of England, Scotland and Ireland"* [Χρονικά τῆς 'Αγγλίας, τῆς Σκωτίας καί τῆς 'Ιρλανδίας], ἔκδ., F. Harrison, London 1578. — Σελ. 743, 761.

HOPKINS, Thomas: *„On Rent of Land and its Influence on Subsistence and Population: with observations on the operating causes of the Condition of the Labouring Classes in various Countries"* [Γιά τή γαιοπρόσοδο καί τήν ἐπίδρασή της στούς πόρους ζωῆς καί τόν πληθυσμό: μέ παρατηρήσεις γιά τά αἴτια πού ἐπιδροῦν στήν κατάσταση τῶν ἐργαζόμενων τάξεων σέ διάφορες χῶρες], London 1828. — Σελ. 241.

(HORNE, George): *„A letter to Adam Smith; L. L. D. on the Life, Death and Philosophy of his Friend David Hume. By one of the People called Christians"* ["Ενα γράμμα στόν "Αντam Σμίθ, διδάκτορα τοῦ Δικαίου, γιά τή ζωή, τό θάνατο καί τή φιλοσοφία τοῦ φίλου του Ντάβιντ Χιούμ. Γραμμένο ἀπό ἕναν ἀπό τούς ἀνθρώπους πού τούς λένε χριστιανούς], 4η ἔκδ., Oxford 1784. — Σελ. 639.

HORNER, Leonhard. *„A letter to Mr. Senior etc."* ["Ενα γράμμα στόν κύριο Σένιορ κλπ.], London 1837. — Σελ. 236.

— *„Suggestions for amending the Factory Acts to enable the Inspectors to prevetn illegal working, now becoming very prevalent"* [Προτάσεις γιά τή συμπλήρωση τῶν νόμων γιά τά ἐργοστάσια γιά νά γίνει δυνατό στούς ἐπιθεωρητές νά ἐμποδίζουν τήν παράνομη ἐργασία, πού τώρα πάει νά ἐπικρατήσει]. Στά Factories Regulation Acts. Ordered by the House of Commons to be printed. 9 Αὐγ. 1859. - Σελ. 252, 308.

HOUGHTON, John: *„Husbandry and Trade improved"* [Βελτίωση τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας καί τῶν ἐπαγγελμάτων], τόμ. 1—4, London 1727. — Σελ. 444.

HOWITT, William: *„Colonization and Christianity. A Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in all their Colonies"* ['Αποικισμός καί χριστιανισμός: 'Εκλαϊκευτική ἱστορία τῆς μεταχείρισης τῶν ἰθαγενῶν ἀπό τούς Εὐρωπαίους σέ ὅλες τίς ἀποικίες τους], London 1838. — Σελ. 776.

HUNTER, Julian: 'Ανακοινώσεις. Πρβλ. *„Public Health"*, 6th, 7th, 8th Report, London 1864, 1865, 1866. — Σελ. 414, 683, 686, 690, 703, 706, 707—711, 717, 718.

HUTTON, Charles: *„Course of Mathematics"* [Παραδόσεις μαθηματικῶν], τόμ. 1—2, 12η ἔκδ., London 1841—1843. — Σελ. 386.

ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ: *«Βούσιρις»*. Στό *«Λόγοι καί ἐπιστολαί»* [Orationes et Epistolae]. — Σελ. 384.

JACOB, William: *„An Historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals"* [Ἱστορική ἔρευνα γιά τήν παραγωγή καί κατανάλωση τῶν εὐγενῶν μετάλλων], London 1831. — Σελ. 54, 231.

JONES, Richard: *„An Essay on the Distribution of Wealth, and on the sources of Taxation"* [Δοκίμιο γιά τή διανομή τοῦ πλούτου καί τίς πηγές τῆς φορολογίας], London 1831.—Σελ. 344, 654.

— *„An Introductory Lecture on Political Economy"* [Μιά εἰσαγωγική παράδοση πολιτικῆς οἰκονομίας], London 1833. — Σελ. 608, 654.

— *„Textbook of Lectures on the Political Economy of Nations"* [Κείμενο μαθημάτων πολιτικῆς οἰκονομίας τῶν ἐθνῶν], Hertford 1852. — Σελ. 323, 336, 349, 589, 619.

К. Н. И.: *„Точка зрения политико-экономической критики у Карла Маркса"* [Ἡ ἄποψη τῆς κριτικῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας στόν Κάρλ Μάρξ], ἄρθρο στό: Вестник Европы ['Αγγελιοφόρος τῆς Εὐρώπης] (J. J. Kaufmann), Αὔγ. 1827. — Σελ. 23 κ. ἑ.

KOPP, H: *„Entwicklung der Chemie in der neueren Zeit"* [Ἐξέλιξη τῆς χημείας στούς νεότερους χρόνους], München 1871—1874. (Geschichte der Wissenschaften in Deutschland [Ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν στή Γερμανία], τόμ. 12) — Σελ. 323.

LABORDE, Alexandre de: *„De l'esprit d'Association dans tous les intérêts de la Communauté"* [Γιά τό συνεταιριστικό πνεῦμα σ' ὅλα τά πεδία τῆς κοινότητας], Paris 1818. — Σελ. 549.

LAING, Samuel: *„National Distress; its Causes and Remedies"* [Ἡ ἐθνική δυστυχία τά αἴτιά της καί τά μέσα θεραπείας της], London 1844. — Σελ. 210, 666, 682, 700.

LANCELLOTTI, Secondo: *„Farfalloni de gli Antichi Historici"* [Ψευτιές τῶν ἀρχαίων ἱστοριογράφων], Venetia 1636. — Σελ. 444.

— *„L'Hoggidì, overo gl'ingegni non inferiori a' passati"* [Σήμερα, ἤ τά σύγχρονα πνεύματα δέν εἶναι κατώτερα ἀπό τά πνεύματα τοῦ παρελθόντος]. Στό L'Hoggidì, overo il mondo non peggiore ne più calamitoso del passato etc. Parte Seconda, τόμ. II, Venetia 1658. [Ἡ περικοπή πού παραθέτει ὁ Μάρξ βρίσκεται στή σελ. 457 αὐτοῦ τοῦ ἔργου]. — Σελ. 444.

LASSALLE, Ferdinand: *„Die Philosophie Herakleitos des Dunklen von Ephesos. Nach einer neuen Sammlung seiner Bruchstücke und der Zeugnisse der Alten dargestellt"* [Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἡράκλειτου τοῦ Σκοτεινοῦ ἀπό τήν Ἔφεσο. Διατυπωμένη σύμφωνα μέ μιά νέα συλλογή τῶν ἀποσπασμάτων του καί σύμφωνα μέ τίς μαρτυρίες τῶν Ἀρχαίων], τόμ. I, Berlin 1858. — Σελ. 118.

— *„Herr Bastiat-Schulze von Delitzsch, der ökonomische Julian, oder Kapital und Arbeit"* [Ὁ κύριος Μπαστιά-Σοῦλτσε φόν Ντέλιτς, ὁ Ἰουλιανός τῆς οἰκονομολογίας, ἤ Κεφάλαιο καί Ἐργασία], Berlin 1864. — Σελ. 11.

LAW, John: *„Considérations sur le numéraire et le commerce"* [Σκέψεις γιά τήν ἀξία τῶν νομισμάτων καί τό ἐμπορίο]. Στήν Collection des principaux économistes, τόμ. I: Economistes Financiers du XVIIIème siècle, ἔκδ. Daire, Paris 1843. — Σελ. 104.

LE TRONSE: *„De l'intérêt social"* [Γιά τό κοινωνικό συμφέρον]. Στήν Collection des principaux économistes, τόμ. II: Physiocrates, ἔκδ. Daire. Paris 1846. — Σελ. 50, 54, 104, 114, 124, 128, 132, 158, 170 κ. ἑ., 174, 176, 222.

LEVI, Leone: *„Lecture before the Society of Arts"* [Διάλεξη στήν ἑταιρία τῶν τεχνῶν], Ἀπρίλης 1866. — Σελ. 758.

LIEBIG, Justus v.: *„Über Theorie und Praxis in der Landwirtschaft"* [Γιά τή θεωρία καί τήν πράξη στήν ἀγροτική οἰκονομία], Braunschweig 1856. — Σελ. 343.

— *„Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie"* [Ἡ χημεία στήν ἐφαρμογή της στή γεωργία καί τή φυσιολογία], τόμ. I, 7η ἔκδ., Braunschweig 1862. — Σελ. 251, 523, 593.

LINGUET, N.: *„Théories des Lois Civiles ou Principes fondamentaux de la Société"* [Θεωρία τῶν ἀστικῶν νόμων ἤ θεμελιακές ἀρχές τῆς κοινωνίας], τόμ. II, London 1767. — Σελ. 244, 349.

LOCKE, John: *„Some considerations on the Consequences of the Lowering of Interest and raising the value of money"* [Μερικές σκέψεις γιά τίς συνέπειες τῆς ἐλάττωσης τῶν τόκων καί τήν αὔξηση τῆς ἀξίας τοῦ χρήματος] (1691). Στά: Works, τόμ. II, 8η ἔκδ., London 1777. — Σελ. 49 κ. ἑ., 137.

LUTHER, Martin: *„An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen. Vermanung"* [Στούς κυρίους παπάδες γιά νά κηρύττουν ἐνάντια στήν τοκογλυφία. Νουθεσία], Wittenberg 1540. — Σελ. 148, 205, 614.

MACAULAY, Thomas Babington: *„History of England from the Accession of James the Second"* [Ἱστορία τῆς Ἀγγλίας ἀπό τήν ἄνοδο στό θρόνο τοῦ Ἰάκωβου Β'], 10η ἔκδ., London 1854. — Σελ. 286, 741.

MACCULLOCH, John Ramsay: *„The Principles of Political Economy with a sketch of the Rise and Progress of the Science"* [Οἱ ἀρχές τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας: μέ σκιαγράφημα τῆς γένεσης καί τῆς προόδου τῆς ἐπιστήμης], 2η ἔκδ., London 1830. — Σελ. 166, 458.

— *„The Literature of Political Economy, a classified Catalogue of select publications in the different departments of that science"* [Ἡ φιλολογία τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, ἕνας ταξινομημένος κατάλογος ἐκλεκτῶν δημοσιευμάτων ἀπό τά διάφορα μέρη αὐτῆς τῆς ἐπιστήμης], London 1845. — Σελ. 157, 751.

— *„A Dictionary, practical, theoretical and historical of Commerce and Commercial Navigation"* [Πρακτικός, θεωρητικός καί ἱστορικός ὁδηγός ἐμπορίου καί ἐμπορικῆς ναυτιλίας], London 1847. — Σελ. 163.

MACLAREN, James: *„A Sketch of the History of the Currency"* [Σκιαγράφημα τῆς ἱστορίας τῶν μέσων κυκλοφορίας], London 1858. — Σελ. 110.

MACLEOD, Henry Dunning: *„The Theory and Practice of Banking: with the elementary Principles of Currency, Prices, Credit and Exchanges"* [Θεωρία καί πράξη τοῦ τραπεζιτικοῦ συστήματος μέ τίς στοιχειώδεις ἀρχές τῶν μέσων κυκλοφορίας, τῶν τιμῶν, τῆς πίστης καί τῶν συναλλαγῶν], τόμ., I, London 1855. — Σελ. 167.

MALTHUS, Thomas Robert: *„Essay on the Principle of Population"* [Πραγματεία γιά τήν ἀρχή τοῦ πληθυσμοῦ], London 1798. [Βγῆκε ἀνώνυμα]. — Σελ. 368, 638.

— *„An Inquiry into the Nature and Progress of Rent and the Principles by which it is regulated"* [Ἔρευνα γιά τή φύση καί τήν πρόοδο τῆς γαιοπροσόδου καί τίς ἀρχές πού τή ρυθμίζουν], London 1815. — Σελ. 328, 544, 576.

— *„Principles of Political Economy considered with a view to the practical application"* [Ἀρχές πολιτικῆς οἰκονομίας ἀπό τήν ἄποψη τῆς πρακτικῆς ἐφαρμογῆς], 2η ἔκδ., London 1836. Σελ. 225, 600, 608, 609. 816, 657.

— *„Definitions in Political Economy"* [Ὁρισμοί στήν πολιτική οἰκονομία] ἔκδ. Cazenove, London 1853. — Σελ. 588, 593, 600.

MANDEVILLE, Bernard de: *„The Fable of the Bees, or Private Vices,*

Public Benefits" [Ὁ μύθος γιά τίς μέλισσες, ἤ ἀτομικά ἐλαττώματα, δημόσιες εὐεργεσίες], 1η ἔκδ., χωρίς Remarks [παρατηρήσεις] 1706, μέ Remarks 1714. — Σελ. 371. — 5η ἔκδ., London 1728. — Σελ. 637.

MARTINEAU, Harriet: *„A Manchester Strike. A Tale"* [Μιά ἀπεργία στό Μάντσεστερ. Διήγημα]. Illustrations of Political Economy ἀρ. VII, London 1832. — Σελ. 658.

MARX, Karl: *„Misère de la Philosophie. Réponse à la Philosophie de la Misère par M. Proudhon"* [Ἡ ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας. Ἀπάντηση στή φιλοσοφία τῆς ἀθλιότητας τοῦ κυρίου Προυντόν], Paris καί Bruxelles 1847. — Σελ. 94—95, 373, 376, 436, 554, 669.

— καί ENGELS, Friedrich: *„Manifest der Kommunistischen Partei"* [Μανιφέστο τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος], London 1848. — Σελ. 504, 788.

— „Lohnarbeit und Kapital" [Μισθωτή ἐργασία καί κεφάλαιο] στή „Neue Rheinische Zeitung", Ἀπρίλης 1849, Koeln — Σελ. 599, 636, 790.

— *„Der achzehnte Brumaire des Louis Bonaparte"* [Ἡ 18η Μπρυμαίρ τοῦ Λουδοβίκου Βοναπάρτη], 2η ἔκδ., Hamburg 1869. — Σελ. 718.

— *„Zur Kritik der politischen Oekonomie"* [Κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας], Berlin 1859. — Σελ. 11, 18, 20, 23, 49, 54, 55, 89 κ. ἑ., 95, 101, 103, 107 κ. ἑ., 114, 126, 135 κ. ἑ., 149, 151, 155, 156, 205, 556, 642.

— *Inauguraladresse der Internationalen Arbeiterassoziation* [Ἱδρυτική διακήρυξη τῆς Διεθνοῦς Ἕνωσης τῶν Ἐργατῶν] (1864). *Address and Provisional Rules of the International Working Men's Association, established September 28, 1864, at a public Meeting held at St Martin's Hall, Long Acre, London"* [Διακήρυξη καί προσωρινοί κανονισμοί τῆς Διεθνοῦς Ἕνωσης τῶν ἐργατῶν, πού ψηφίστηκαν στίς 28 τοῦ Σεπτέμβρη τοῦ 1864, σέ δημόσια συγκέντρωση πού ἔγινε στό St. Martin's Hall, Long Acre, London], London 1864. — Σελ. 41 κ. ἑ., 43 κ. ἑ.

— *„Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie"* [Τό Κεφάλαιο. Κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας], Berlin 1859. — Σελ. 19, 22 κ. ἑ., 34, 43, 120, 553. Βιβλ. 1ο — 37. — Βιβλ. 2ο — 17, 37, 612. Βιβλ. 3ο — 17, 37, 228, 423, 585, 612, 736. Βιβλ. 4ο — 17, 321.

— *„Das Kapital etc."* [Τό Κεφάλαιο κλπ.], τόμ. I, 1η ἔκδ., Hamburg 1867. — Σελ. 11, 29, 32, 34.

— 2η ἔκδ., Hamburg 1872. — Σελ. 18 κ. ἑ., 30, 35, 53, 60, 65, 69, 74 κ. ἑ., 85, 87, 109, 111, 113, κ. ἑ., 125, 149, 157, 193, 227, 230 κ. ἑ., 311, 371, 408, 433, 449, 641, 725, 729.

— 3η ἔκδ., Hamburg 1883. — Σελ. 31 κ. ἑ., 35, 39, 41, 151, 228, 248, 264, 323, 367, 403, 534, 548, 652.

— 4η ἔκδ., Hamburg 1890. —Σελ. 39, 55, 61, 157, 446, 521 κ. ἑ., 619, 650.

— *Капитал. Критика политической экономии"*, τόμ. I, μετ. Νικολάι—ον (Ντάνιελσον), Petersburg 1872. — Σελ. 22, 120, 553.

— *„Le Capital, Critique de l'économie politique"*, τόμ. I, μετ. J. Roy, Paris 1873. — Σελ. 29 κ. ἑ., 31, 35 κ. ἑ., 39, 547, 664.

— *„Capital. A critical Analysis of Capitalist Production"*, τόμ. I. Μεταφράστηκε ἀπό τούς S. Moore καί Ed. Aveling, ἐκδόθηκε ἀπό τόν Φ. Ἔνγκελς, London 1887. — Σελ. 34, 61.

(MASSIE, Joseph): *„An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest"* [Πραγματεία γιά τίς αἰτίες πού καθορίζουν τό φυσικό ὕψος τοῦ τόκου], London 1750. — Σελ. 531.

MAURER, Georg' Ludwig v.: *„Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadtverfassung und der öffentlichen Gewalt"* [Εἰσαγωγή στήν ἱστορία τοῦ συστήματος τῆς κοινότητας, τῶν ἀγροκτημάτων, τῶν χωριῶν καί τῶν πόλεων καί τῆς δημόσιας ἐξουσίας], München 1854. — Σελ. 85.

— *„Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland"* [Ἱστορία τῶν δουλοπάροικων νοικοκυριῶν, τῶν νοικοκυριῶν τῶν ἀγροτῶν καί τοῦ συστήματος τῶν ἀγροκτημάτων στή Γερμανία], τόμ. 4, Erlangen 1863. — Σελ. 248.

MAYER, Sigmund: *„Die soziale Frage in Wien. Studie eines «Arbeitsgebers»"* [Τό κοινωνικό πρόβλημα στή Βιέννη. Μελέτη ἑνός «ἐργοδότη»], Βιέννη 1871. — Σελ. 19.

MEITZEN, August: *„Der Boden und die landwirtschaftlichen Verhältnisse des Preussischen Staates nach dem Gebietsumfange von 1866"* [Ἡ γῆ καί οἱ συνθῆκες τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας τοῦ πρωσικοῦ κράτους σύμφωνα μέ τήν ἐδαφική ἔκταση τοῦ 1866], Atlas. Berlin 1871. — Σελ. 248.

MERCIER DE LA RIVIERE: *„L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques"* [Τό φυσικό καί οὐσιαστικό καθεστώς τῶν πολιτικῶν κοινωνιῶν]. Στήν Collection des principaux économistes, τόμ. II, Physiocrates, ἔκδ. Daire, Paris 1846. — Σελ. 123 κ. ἑ., 143, 160, 163, 170 κ. ἑ., 174, 204.

MERIVALE, Herman: *„Lectures on Colonisation and Colonies"* [Παραδόσεις γιά τήν ἀποικιοποίηση καί τίς ἀποικίες], τόμ. 1—2, London 1841—1842. — Σελ. 657, 795.

MILL, James: *„Elements of Political Economy"* [Στοιχεῖα πολιτικῆς οἰκονομίας], London 1821. — Σελ. 167, 199, 368. — Γαλλ. μετάφρ. Parisot, Paris 1823. — Σελ. 587, 591, 593.

— *„Colony"*, ἄρθρο στό Supplement of the Encyclopaedia Britannica, 1831. — Σελ. 211.

MIL, John Stuart: *„System of Logic"* [Σύστημα Λογικῆς], London 1843. — Σελ. 611.

— *„Essays on some unsettled Questions of Political Economy"* [Δοκίμια γιά μερικά ἀξεκαθάριστα προβλήματα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας], London 1844. — Σελ. 137, 621.

— *„Principles of Political Economy with some of their applications to social philosophy"* [Ἀρχές τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας μέ μερικές ἐφαρμογές στήν κοινωνική φιλοσοφία]. — Σελ. 386. London 1848. — Σελ. 147. London 1868. — Σελ. 532.

— *„Reports on Bank-Acts. J. St. Mill's Evidence"* [Ἐκθέσεις γιά τούς τραπεζιτικούς νόμους. Κατάθεση τοῦ J. St. Mill], 1857. — Σελ. 147.

MIRABEAU, Victor de: *„De la Monarchie Prussienne sous Frédéric le Grand"* [Γιά τήν Πρωσική Μοναρχία ἐπί Φρειδερίκου τοῦ Μεγάλου], τόμ. 2—4 London 1788. — Σελ. 742, 757—758, 772, 782.

MOLINARI, Gustave de: *„Etudes Economiques"* [Οἰκονομικές μελέτες], Paris 1846. — Σελ. 439, 618, 795.

MOMMSEN, Theodor: *„Römische Geschichte"* [Ρωμαϊκή ἱστορία], τόμ. 1—3, 2η ἔκδ., Berlin 1856—1857. — Σελ. 180, 183.

MONTEIL, Amans Alexis: *„Traité de matériaux manuscrits de divers genres d'histoire"* [Πραγματεία περί τῶν χειρόγραφων ὑλικῶν τῶν διάφορων κλάδων τῆς ἱστορίας], νέα ἔκδ., τόμ. I, Paris 1836. — Σελ. 769.

MONTESQUIEU, Charles de: *„De l'esprit des Lois"* [Γιά τό πνεῦμα τῶν νόμων], Στά Oeuvres, London 1767. — Σελ. 104, 137, 780.

MORTON, John C.: *„Labourer"* [Ἐργάτης], ἄρθρο στήν A Cyclopaedia of Agriculture, practical and scientific, London 1855. — Σελ. 573.

— *Aufsatz über die in der Agrikultur angewandten Kräfte, Vorgelesen in*

der „Society of Arts" [Πραγματεία γιά τίς δυνάμεις πού χρησιμοποιοῦνται στή γεωργία, διαβάστηκε στήν Ἑταιρία τῶν τεχνῶν], Γενάρης 1861. — Σελ. 391.

MORE, Thomas: „Utopia". Originally printed in Latin, 1516. Transl. into English by Ralph Robinson [Οὐτοπία. Ἀρχικά τυπώθηκε λατινικά τό 1516. Μεταφράστηκε στά ἀγγλικά ἀπό τόν Ralph Robinson], ἔκδ. Edw. Arbor, London 1869. — Σελ. 744, 760.

MUELLER, Adam Heinrich: „Die Elemente der Staatskunst" [Τά στοιχεῖα τῆς πολιτικῆς], τόμ. 2, Berlin 1809. — Σελ. 137.

MUN, Thomas: „England's Treasure by Foreign Trade. Or the Balance of our Foreign Trade is the Rule of our Treasure" [Τά οἰκονομικά τῆς Ἀγγλίας καί τό ἐξωτερικό ἐμπόριο. Ἤ τό ἰσοζύγιο τοῦ ἐξωτερικοῦ μας ἐμπορίου εἶναι ὁ κανόνας γιά τά οἰκονομικά μας], London 1669. — Σελ. 529.

MURPHY, John Nicholas: „Ireland Industrial, Political and Social" [Ἡ Ἰρλανδία ἀπό βιομηχανική, πολιτική καί κοινωνική ἄποψη], 1870. — Σελ. 729.

MURRAY, Hugh, WILSON, James, etc.. „Historical and descriptive Account of British India etc" [Ἱστορική καί περιγραφική ἔκθεση γιά τίς Βρετανικές Ἰνδίες κλπ.], τόμ. 2, Edinburgh 1832. — Σελ. 356.

NEWMAN, Francis William: „Lectures on Political Economy" [Παραδόσεις πολιτικῆς οἰκονομίας], London 1851. — Σελ. 748, 754.

NEWMAN, Samuel Phillips: „Elements of Political Economy" [Στοιχεῖα πολιτικῆς οἰκονομίας], Andover καί New York 1835. — Σελ. 172, 220.

NEWMARCH, W. Βλ. Tooke, Th.

NEWNHAM, G. B.: „A review of the Evidence before the Comittees of the two Houses of Parliament on the Cornlaws" [Ἐπισκόπηση καταθέσεων πού ἔγιναν στίς ἐπιτροπές καί τῶν δυό Βουλῶν σχετικά μέ τούς νόμους γιά τά σιτηρά], London 1815. — Σελ. 623.

NIEBUHR, Berthold Georg: „Römische Geschichte" [Ρωμαϊκή ἱστορία], Berlin 1863. — Σελ. 246.

(NORTH, Sir Dudley): „Discourses upon Trade; principally directed to the cases of the Interest, coynage, clipping, increase of money" [Πραγματεῖες γιά τό ἐμπόριο, κυρίως γιά τόν τόκο, τό νόμισμα, τή χειροτέρεψη τῶν νομισμάτων, τήν αὔξηση τοῦ χρήματος], London 1691. — Σελ. 134, 138, 147, 406.

OLMSTED, Frederic Law: „A Journey in the Seabord Slave States with remarks on their economy" [Ταξίδι στίς παράκτιες δουλοχτητικές Πολιτεῖες μέ παρατηρήσεις γιά τήν οἰκονομία τους], New York 1856. — Σελ. 209.

ΟΜΗΡΟΣ: Ὀδύσσεια — Σελ 381.

OPDYKE, George: „A Treatise on Political Economy" [Πραγματεία γιά τήν πολιτική οἰκονομία], New York 1851 — Σελ. 176.

ORTES, Giammaria: „Della Economia Nazionale Libri sei" [Γιά τήν ἐθνική οἰκονομία. Βιβλία 6] (1777). Στούς Scrittori Classici Italiani di Economia Politica, Parte Moderna, ἔκδ. Custodi, Milano 1804 — Σελ. 669.

OTWAY, J. H.: „Judgement of Mr. J. H. Otway, Belfast Hilary Sessions. County Antrim" [Δικαστική ἀπόφαση τοῦ κυρίου J. H. Otway, στό Belfast, στό δικαστήριο τοῦ Hilary, Κομητεία τοῦ Antrim], 1860. — Σελ. 291.

OWEN, Robert: „Observations on the Effects of the Manufacturing System" [Παρατηρήσεις γιά τά ἀποτελέσματα τοῦ βιομηχανικοῦ συστήματος], 2η ἔκδ., London 1817. — Σελ. 418.

PAGNINI, Gio. Francesco. „Saggio sopra il giusto pregio delle cose, la giusta valuta della moneta et sopra il commercio dei romani" [Δοκίμιο γιά τήν ὀρθή τιμή τῶν πραγμάτων, τή σωστή ἀξία τοῦ νομίσματος καί γιά τό ἐμπόριο τῶν Ρωμαίων] (1751). Στούς Scrittori Classici Italiani di Economia Politica, Parte Moderna, τόμ. II, ἔκδ. Custodi, Milano 1803. — Σελ. 105.

PARRY, Charles Henry: „The Question of the Necessity of the Existing Corn Laws considered, in their relation to the agricultural labourer, the tenantry, the landholder and the country" [Παρατηρήσεις γιά τό πρόβλημα τῆς ἀνάγκης τῶν ὑπαρχόντων νόμων γιά τά σιτηρά στή σχέση τους μέ τόν ἐργάτη γῆς, τήν πάχτωση, τό γαιοχτήμονα καί τή γῆ], London 1816. — Σελ. 622 κ. ἑ., 699.

PETTY, William: „A Treatise of Taxes and Contributions" [Πραγματεία γιά τούς φόρους καί τίς εἰσφορές], London 1667. — Σελ 105, 135, 639.

— „Political Anatomy of Ireland" [Πολιτική ἀνατομία τῆς Ἰρλανδίας] (1672), London 1691. — Σελ. 154, 158, 286, 328.

— „Quantulumcunque concerning Money, 1682, To the Lord Marquess of Halifax" [Διάφορα σχετικά μέ τό χρῆμα, 1862. Στό λόρδο Μαρκήσιο τοῦ Halifax], London 1695. — Σελ. 114, 158.

PINTO, Isaac: „Traité de la Circulation et du Crédit" [Πραγματεία γιά τήν κυκλοφορία καί τήν πίστη], Amsterdam 1771. — Σελ. 163.

ΠΛΑΤΩΝ: „Πολιτεία" I. Στά Platonis opera omnia, ἔκδ. J. G. Baiter, J. C. Orelli, A. G. Winckleman, τόμ. 21. Zürich 1839—41. — Σελ. 381.

POSTLETHWAYT. Malachy: „First Preliminary Discourse, also supplement to Universal Dictionary of Trade and Commerce" [Πρώτη εἰσαγωγική πραγματεία, ἐπίσης συμπλήρωμα στό γενικό ἐγχειρίδιο τῶν ἐπαγγελμάτων καί τοῦ ἐμπορίου], London 1751. — Σελ. 287 κ. ἑ.

— „Britain's Commercial Interest explained and improved" [Ἐξήγηση καί ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορικοῦ συμφέροντος τῆς Ἀγγλίας], London 1757. — Σελ. 287.

PRICE, Richard: „Observations on Reversionary Payments" [Παρατηρήσεις γιά τίς πληρωμές ἐπικαρπίας], τόμ. II, 6η ἔκδ. London 1803. — Σελ. 698, 751.

QUESNAY, François: „Dialogues sur le Commerce et les Travaux des Artisans" [Διάλογοι γιά τό ἐμπόριο καί τίς ἐργασίες τῶν τεχνιτῶν]. Στήν Collection des principaux économistes, τόμ. II, Physiocrates, ἔκδ. Daire, Paris 1846. — Σελ. 121, 335.

— „Maximes générales du gouvernement économique d'un royaume agricole" [Γενικές ἀρχές τῆς οἰκονομικῆς διακυβέρνησης ἑνός ἀγροτικοῦ Βασιλείου] (1758). Στήν Collection des principaux économistes, τόμ. II: Physiocrates, ἔκδ. Daire, Paris 1846. — Σελ. 121.

RAFFLES, Thomas Stamford: „The History of Java" [Ἱστορία τῆς Ἰάβας], τόμ. 1, London 1817. — Σελ. 374, 776.

RAMAZZINI, Bernardini: „De morbis artificum diatriba" [Διατριβή γιά τίς ἀρρώστιες τῶν τεχνιτῶν (1713), γαλλ. μετάφρ. 1781, ἀναδημοσιευμένο στήν Encyclopédie des Sciences Médicales. 7ème Discours. Auteurs Classiques. 1841. — Σελ. 379.

RAMSAY, George: „An Essay on the Distribution of Wealth" [Δοκίμιο γιά τή διανομή τοῦ πλούτου], Edinburgh 1836. — Σελ. 174, 178, 331, 527. 587, 654.

RAVENSTONE, Piercy: „Thoughts on the Funding System and its Effects" [Σκέψεις γιά τό σύστημα τῶν κρατικῶν χρεῶν καί τ' ἀποτελέσματά του], London 1824. — Σελ. 446, 527.

READ, George: „*The History of Baking*" [Ἱστορία τῆς ἀρτοποιίας], London 1848. — Σελ. 262, 263.

REDGRAVE, Alexander: „*Report of a lecture delivered at Mechanic's Institute in Bradford*" [Ἔκθεση γιά ἕνα μάθημα πού ἔγινε στό ἰνστιτοῦτο μηχανικῆς στό Μπράντφορντ], Δεκέμβρης 1871. Στό „Journal of the Society of Arts", London, 15 τοῦ Γενάρη 1872. — Σελ. 465.

REGNAULT, Elias: „*Histoire politique et sociale des Principautés Danubiennes*" [Πολιτική καί κοινωνική ἱστορία τῶν Παραδουναβίων Ἡγεμονιῶν], Paris 1855. — Σελ. 250.

REICH, Eduard: „*Ueber die Entartung des Menschen*" [Γιά τήν ἐκφύλιση τοῦ ἀνθρώπου], Erlangen 1868. — Σελ. 379.

RICARDO, David: „*On the Principles of Political Economy and Taxation*" [Γιά τίς ἀρχές τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας καί τή φορολογία], 3η ἔκδ., London 1821. — Σελ. 93, 179, 200, 241, 403, 407, 409, 447 κ. ἑ., 454, 593, 610, 654.

RICHARDSON, B. W.: „*Work and Overwork*" [Ἐργασία καί Ὑπερεργασία]. Στή „Social Science Revue", 18 τοῦ Ἰούλη 1863, London. — Σελ. 266, 268.

ROBERTS, George: „*The Social History of the People of the Southern Counties of England in past centuries*" [Ἡ κοινωνική ἱστορία τοῦ λαοῦ τῶν νότιων κομητειῶν τῆς Ἀγγλίας σέ περασμένους αἰῶνες], London 1856. — Σελ. 745.

RODBERTUS-JAGETZOW, Karl: „*Soziale Briefe an v. Kirchmann. Dritter Brief: «Widerlegung der Ricardoschen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie»*" [Κοινωνικές ἐπιστολές στό φόν Κίρχμαν. Τρίτη ἐπιστολή: «Ἀναίρεση τῆς θεωρίας τοῦ Ρικάρντο γιά τή γαιοπρόσοδο καί θεμελίωση μιᾶς νέας θεωρίας γιά τήν πρόσοδο»], Berlin 1851. — Σελ. 548.

— „*Briefe und sozialpolitische Aufsätze*" [Ἐπιστολές καί κοινωνικοπολιτικές μελέτες], ἔκδ. Rudolf Meyer, τόμ. 1, Berlin 1881. — Σελ. 548.

ROGERS, James E. Thorold: „*A History of Agriculture and Prices in England from the year after the Oxford Parliament (1259) to the Commencement of the Continental war — 1793*" [Ἱστορία τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας καί τῶν τιμῶν στήν Ἀγγλία ἀπό τό ἔτος μετά τό κοινοβούλιο τῆς Ὀξφόρδης (1259) ὥς τήν ἀρχή τοῦ ἠπειρωτικοῦ πολέμου (1793)], τόμ. 1, Oxford 1866. — Σελ. 698—703, 747.

ROSCHER, Wilhelm: „*Die Grundlagen der Nationalökonomie*" [Οἱ βάσεις τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας]. Στό „System der Volkswirtschaft", τόμ. I, 3η ἔκδ., Stuttgart und Augsburg 1853. — Σελ. 106, 172, 218, κ. ἑ., 229.

ROSSI, P.: „*Cours d'Economie Politique*" [Μαθήματα πολιτικῆς οἰκονομίας], Bruxelles 1842. — Σελ. 186.

ROUARD DU CARD, François, Pie Marie: „*De la falsification des substances sacramentales*" [Γιά τή νοθεία τῶν ἱερῶν οὐσιῶν], Paris 1856. — Σελ. 261.

ROUSSEAU, Jean Jacques: „*Discours sur l'Economie Politique*" [Πραγματεία γιά τήν πολιτική οἰκονομία] (νέα ἔκδ. Genève 1760). — Σελ 771.

RUMFORD, Benjamin Count of. (Benjamin Thompson): „*Essays, political, economical and philosophical*" [Πολιτικά, οἰκονομικά καί φιλοσοφικά δοκίμια], τόμ. 1—3, London 1796—1802. — Σελ. 622.

SADLER, Michael Thomas: „*Ireland, its Evils and their Remedies*" [Ἡ Ἰρλανδία, ἡ κακή της κατάσταση καί τά μέσα θεραπείας της], 2η ἔκδ., London 1829. — Σελ. 728.

SAY, Jean Baptiste: „*Traité d'Economie Politique, ou simple Exposition de la Manière dont se forment, se distribuent et se consomment les Richesses*" [Πραγματεία πολιτικῆς οἰκονομίας, ἤ ἁπλή ἔκθεση τοῦ τρόπου πού δημιουργεῖται, διανέμεται καί καταναλώνεται ὁ πλοῦτος], 3η ἔκδ., τόμ. I καί II, Paris 1817. — Σελ. 167, 176, 218.

— „*Lettres à M. Malthus sur différents sujets d'Economie Politique, notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce*" [Γράμματα στόν κύριο Μάλθους γιά διαφορα θέματα πολιτικῆς οἰκονομίας, ἰδίως γιά τά αἴτια τῆς γενικῆς στασιμότητας τοῦ ἐμπορίου], Paris 1820. — Σελ. 628—629.

SCHORLEMMER, Carl: „*The Rise and Development of Organic Chemistry*" [Γένεση καί ἀνάπτυξη τῆς ὀργανικῆς χημείας], London 1879. — Σελ. 323.

SCHOUW, Joakim Frederik: „*Die Erde, die Pflanzen und der Mensch*" [Ἡ γῆ, τά φυτά καί ὁ ἄνθρωπος], μετάφρ. ἀπό τά δανικά H. Zeise, 2η ἔκδ. Leipzig 1854. — Σελ. 531.

SCHULZ, Wilhelm: „*Die Bewegung der Produktion. Eine geschichtlich-statistische Abhandlung zur Grundlegung einer neuen Wissenschaft des Staats und der Gesellschaft*" [Ἡ κίνηση τῆς παραγωγῆς. Ἱστορικο-στατιστική μελέτη γιά τή θεμελίωση μιᾶς νέας ἐπιστήμης τοῦ κράτους καί τῆς κοινωνίας], Zürich καί Winterthur 1843. — Σελ. 387.

SCROPE, *G. P.*: „*Political Economy*" [Πολιτική οἰκονομία], ἔκδ. A. Potter, New York 1841. — Σελ. 618.

SENIOR, William Nassau: „*Three Lectures on the Rate of Wages*" [Τρεῖς παραδόσεις γιά τό μέγεθος τῶν μισθῶν], London 1830. — Σελ. 562, 566.

— „*Outlines of Political Economy*" [Βασικές γραμμές τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας], London 1836. — Σελ. 240.

— „*Principes Fondamentaux de l'Economie Politique*" [Βασικές ἀρχές τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας], μετάφρ. I. Arrivabene, Paris 1836. — Σελ. 240, 617.

— „*Letters on the Factory Act, as it affects the Cotton Manufacture*" [Γράμματα σχετικά μέ τό νόμο γιά τά ἐργοστάσια, στό βαθμό πού ἐπηρεάζει τή βιομηχανία μπαμπακερῶν], London 1837. — Σελ. 236, 240, 421.

— *Vortrag auf dem 7. Kongress der „National Association for the Promotion of Social Science"* [Διάλεξη στό 7ο Συνέδριο τῆς «Ἐθνικῆς Ἕνωσης γιά τή διάδοση τῆς κοινωνικῆς ἐπιστήμης». Στά Reports of Proceedings, London 1863. — Σελ. 500 κ. ἑ., 510.

— „*Journals, Conversations and Essays relating to Ireland*" [Ἡμερολόγια, συνομιλίες καί δοκίμια γιά τήν Ἰρλανδία], London 1868. — Σελ. 736, 755.

SHAKESPEARE: „*Timon of Athens*" [Τίμων ὁ Ἀθηναῖος] (μετάφρ. Schlegel—Tieck, Berlin 1832). — Σελ. 144, 145.

SIEBER, N. I.: „**Теория Ценности и капитала Д. Рикардо**" [Ἡ θεωρία τῆς ἀξίας καί τοῦ κεφαλαίου τοῦ Δ. Ρικάρντο], Κίεβο 1871. — Σελ. 22.

SISMONDI, I. Ch L. Simonde de: „*De la richesse Commerciale ou Principes d'Economie Politique, appliqués à la législation du Commerce*" [Γιά τόν ἐμπορικό πλοῦτο ἤ ἀρχές πολιτικῆς οἰκονομίας ἐφαρμοσμένες στήν ἐμπορική νομοθεσία], τόμ. I, Genève 1803. — Σελ. 553.

— „Nouveaux Principes de l'Economie Politique" [Νέες ἀρχές τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας], τόμ. I καί II, Paris 1819. — Σελ. 168, 186, 587, 598, 602, 606 κ. ἑ., 671, 786.

— „*Etudes sur l'Economie Politique*" [Μελέτες γιά τήν πολιτική οἰκονομία], νέα ἔκδ., τόμ. I, Bruxelles 1836. — Σελ. 330, 616.

SKARBEK, Frédéric: „*Théorie des Richesses Sociales*" [Θεωρία τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου], τόμ. I, 2η ἔκδ., Paris 1840. — Σελ. 342, 367.

SMITH, Adam: „*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of*

Nations" [Ἔρευνα γιά τή φύση καί τίς αἰτίες τοῦ πλούτου τῶν ἐθνῶν]*. Σελ. 60, 135, 368, 371, 378, 589, 616, 641, 643, 666. Ἐκδ. E. G. Wakefield, London 1835/1839. Σελ. 553. Ἐκδ. David Buchanan, Edinburgh 1814. 2 Σελ. 578, 754.

SOMERS, Robert: *„Letters from the Highlands, or the Famine of 1847"* [Γράμματα ἀπό τίς ὀρεινές περιοχές, ἤ ἡ πείνα τοῦ 1847], London 1848. — Σελ. 757.

ΣΟΦΟΚΛΗΣ: *Ἀντιγόνη* (γερμ. μετάφρ. J. A. Hartung. Leipzig 1850, ἑλλην. μετ. Κ. Μάνου). — Σελ. 145.

(STAFFORD, William): *„A Compendious or brief Examination of Certain ordinary Complaints of Divers of our Countrymen in these our Days. By W. S. Gentleman"* [Μιά συμπτυγμένη ἤ σύντομη ἐξέταση ὁρισμένων γενικῶν παραπόνων πολλῶν συμπατριωτῶν μας σέ τοῦτες τίς ἡμέρες μας. Τοῦ W. S. Gentleman], London 1581. — Σελ. 768.

STEUART, James: *„An Inquiry into the Principles of Political Economy. Being an Essay on the Science of Domestic Policy in Free Nations"* [Ἔρευνα γιά τίς ἀρχές τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Δοκίμιο γιά τήν ἐπιστήμη τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς τῶν ἐλεύθερων ἐθνῶν], τόμ. I, London 1767, 2η ἔκδ., Dublin 1770. — Σελ. 191, 348, 446.

— *„Works"* [Ἔργα], ἔκδ. Sir J. Steuart, London 1801. — Σελ. 161, 754.

STEWART, Dugald: *„Lectures on Political Economy"* [Παραδόσεις πολιτικῆς οἰκονομίας]. Στά The Collected Works of Dugald Stewart, τόμ. VIII, ἔκδ. Sir W. Hamilton, Edinburgh 1855. — Σελ. 335, 361, 376, 503.

STOLBERG, Christian Graf zu: *„Gedichte aus dem Griechischen übersetzt"* [Ποιήματα μεταφρασμένα ἀπό τά ἑλληνικά], Hamburg 1782. — Σελ. 424.

STORCH, H. Fr.: *„Cours d'Economie Politique; ou Exposition des Principes qui déterminent la prospérité des nations"* [Μαθήματα πολιτικῆς οἰκονομίας ἤ ἔκθεση τῶν ἀρχῶν πού καθορίζουν τήν εὐημερία τῶν ἐθνῶν], τόμ. 2 καί 3, Petersburg 1815. — Σελ. 187, 377, 612, 670. Paris 1823.— Σελ. 367, 376.

STRANGE, W.: *„Gesundheit"* [Ὑγεία], 1864. — Σελ. 270.

STRYPE, John: *„Annals of the Reformation and Establishment of Religion and other various Occurences in the Church of England during Queen Elizabeth's Happy Reign"* [Χρονικά τῆς μεταρρύθμισης καί τῆς ἐγκαθίδρυσης τῆς θρησκείας καί ἄλλα διάφορα γεγονότα στήν Ἐκκλησία τῆς Ἀγγλίας κατά τή διάρκεια τῆς εὐτυχισμένης βασιλείας τῆς βασίλισσας Ἐλισάβετ], 2η ἔκδ., 1725. — Σελ. 761.

THIERS, Adolphe: *„De la Propriété"* [Γιά τήν ἰδιοχτησία] (Paris 1848). — Σελ. 459.

THOMPSON, William: *„Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, most conductive to Human Happiness, applied to the newly proposed system of voluntary equality of Wealth"* [Ἔρευνα γιά τίς ἀρχές τῆς κατανομῆς τοῦ πλούτου πού συντελοῦν περισσότερο στήν ἀνθρώπινη εὐτυχία, ἐφαρμοσμένες στό πρόσφατα προταθέν σύστημα ἐθελοντικῆς ἰσότητας τοῦ πλούτου], London 1824. - Σελ. 377.

THOMPSON, Benjamin: Βλ. Rumford.

THORNTON, William Thomas: *„Over Population and its Remedy"* [Ὁ ὑπερπληθυσμός καί ἡ θεραπεία του], London 1846. — Σελ. 184, 282.

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ: *„Ἱστορία τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου"* [γερμ. μετάφρ. A. Wahrmund, Stuttgart 1864]. - Σελ. 382.

* Ὅπου ὁ Μάρξ δέν ἀναφέρει ὁρισμένη ἔκδοση, ἔχουν προστεθεῖ στό κείμενο—σέ ἀγκύλες—οἱ σελίδες σύμφωνα μέ τήν ἔκδοση τοῦ Wakefield.

THUENEN, Johann Heinrich v.: *„Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie"* [Τό ἀπομονωμένο κράτος σχετικά μέ τήν ἀγροτική οἰκονομία καί τήν ἐθνική οἰκονομία], Rostock 1863. — Σελ. 643.

TOOKE, Thomas, καί NEWMARCH, W.: *„A History of Prices and of the State of the Circulation from 1793 to 1856"* [Ἱστορία τῶν τιμῶν καί τῆς κατάστασης τῆς κυκλοφορίας ἀπό τό 1793 ὥς τό 1856], London 1838—1857. — Σελ. 309.

TORRENS, Robert: *„An Essay on the external Corn Trade"* [Δοκίμιο γιά τό ἐξωτερικό ἐμπόριο σιτηρῶν], London 1815. — Σελ. 184.

— *„An Essay on the Production of Wealth; with an Appendix, in which the Principles of Political Economy are applied to the actual circumstances of this country"* [Δοκίμιο γιά τήν παραγωγή τοῦ πλούτου μέ παράρτημα ὅπου ἐφαρμόζονται οἱ ἀρχές τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας στίς τωρινές συνθῆκες τούτης τῆς χώρας], London 1821. — Σελ. 174, 197.

— *„On Wages and Combination"* [Γιά τούς μισθούς καί τίς Ἑνώσεις], London 1834. — Σελ. 421.

(TOWNSEND, Joseph): *„A Dissertation on the Poor Laws. By a Well-Wisher of Mankind"* [Διατριβή σχετικά μέ τούς νόμους γιά τούς ἀπόρους. Ἀπό ἕναν φίλο τῆς ἀνθρωπότητας], London 1786. — Νέα ἔκδ. London 1817. — Σελ. 670.

TREMENHEERE, H. S.: *„The Grievances complained of by the Journeymen Bakers etc."* [Τά παράπονα τῶν ἀρτεργατῶν κλπ.], London 1862. — Βλ. „Report etc. relative to the grievances etc." 187, 261, 276.

TSCHERNYSCHEWSKIJ, N. „Очерки политической экономии по Миллю" [Βασικές γραμμές τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας κατά τόν Μίλλ], Petersburg 1865. — Σελ. 21.

TUCKETT, J. D.: *„A History of the Past and Present State of the Labouring Population, including the Progress of Agriculture, Manufactures and Commerce, showing the Extremes of Opulence and Destitution among the operative classes, with practical means for their employment and future prosperity"* [Ἱστορία τῆς παλαιότερης καί τωρινῆς κατάστασης τοῦ ἐργαζόμενου πληθυσμοῦ, συμπεριλαμβανόμενης τῆς προόδου τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας, τῆς βιομηχανίας καί τοῦ ἐμπορίου. Δείχνει τά ὅρια τῆς ἀφθονίας καί τῆς ἔνδειας τῶν ἐργαζόμενων τάξεων καί περιέχει πραχτικούς τρόπους γιά τήν ἀπασχόλησή τους καί τή μελλοντική τους εὐημερία], London 1846. — Σελ. 378, 745—746, 773.

TURGOT, A. R. J.: *„Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses"* [Σκέψεις γιά τή δημιουργία καί τή διανομή τοῦ πλούτου] (1766). Στά Oeuvres, ἔκδ. Daire, τόμ. I, Paris 1844. — Σελ. 192, 328, 550.

URE, Andrew: *„The Philosophy of Manufactures: or an Exposition of the Scientific, Moral and Commercial Economy of the Factory System of Great Britain"* [Ἡ φιλοσοφία τῆς μανουφακτούρας, ἤ ἔκθεση τῆς ἐπιστημονικῆς, ἠθικῆς καί ἐμπορικῆς οἰκονομίας τοῦ ἐργοστασιακοῦ συστήματος τῆς Μεγάλης Βρετανίας], 2η ἔκδ., London 1835.—Σελ. 366, 384. 395, 420, 436, κ. ἑ., 440, 449 κ. ἑ., 453 κ. ἑ., 572, 576, 580.

— *„Philosophie des Manufactures ou Economie Industrielle de la Fabrication du coton, de la laine, du lin et de la soie, avec la description des diverses machines employées dans les Ateliers anglais"* [Φιλοσοφία τῆς μανουφακτούρας, ἤ βιομηχανική οἰκονομία τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ μπαμπακιοῦ, τοῦ μαλλιοῦ, τοῦ λιναριοῦ καί τοῦ μεταξιοῦ, μέ περιγραφή τῶν διάφορων μηχανῶν πού χρησιμοποιοῦνται στά ἀγγλικά ἐργαστήρια], Paris 1836. — Σελ. 313.

URQUHART, David: *„Portfolio. Diplomatic Review. New Series"* [Χαρτο-

φύλαχας. Διπλωματική ἐπιθεώρηση. Νέα σειρά], London 1843. — Σελ. 755.
— *„Familiar Words as affecting England and the English"* [Οἰκεῖα λόγια, πού ἀφοροῦν τήν 'Αγγλία καί τούς "Αγγλους], London 1855. — Σελ. 113, 380, 522, 772 κ. ἑ.
VANDERLINT, Jacob: *„Money answers all things"* [Τό χρῆμα κάνει τό πᾶν], London 1734. — Σελ. 136, 143, 158, 287, 328, 346.
VERRI, Pietro: *„Meditazioni sulla Economia Politica"* [Παρατηρήσεις σχετικά μέ τήν πολιτική οἰκονομία] (1773). Στούς Scrittori Classici Italiani di Economia Politica, Parte Moderna, τόμ. 15, Milano 1804. —Σελ. 57, 103, 146, 345.
VISSERING, S.: *„Handbook van Praktische Staatswishoudkunde"* ['Εγχειρίδιο πρακτικῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας], Amsterdam 1860 ὥς 1865 — Σελ. 520.
(WADE, John): *„History of the Middle and Working Classes etc."* ['Ιστορία τῶν μεσαίων καί τῶν ἐργαζόμενων τάξεων κλπ.], 3η ἔκδ. London 1835. — Σελ. 255, 285, 641.
WAKEFIELD, Edward Gibbon: *„England and America. A comparison of the social and political state of both nations"* ['Αγγλία καί 'Αμερική. Μιά σύγκριση τῆς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς κατάστασης τῶν δυό ἐθνῶν], London 1833. — Σελ. 282, 603, 700,791, 792, 797.
— *Noten zu seiner Ausgabe von Smiths „Wealth of Nations"* [Σημειώσεις στή δική του ἔκδοση τοῦ «Πλούτου τῶν ἐθνῶν» τοῦ Σμίθ]. Βλ. Σμίθ.
— *„A View of the Art of Colonization"* [Μιά ἄποψη σχετικά μέ τήν τέχνη τῆς ἀποικιοποίησης], London 1849. — Σελ. 341.
WARD, John: *„History of the Borough of Stoke-upon-Trent"* ['Ιστορία τοῦ κεφαλοχωριοῦ Stoke-upon-Trent], London 1843. — Σελ. 280.
WATSON: *„Paper read before the Society of Arts"* [Διάλεξη πού διαβάστηκε στήν 'Εταιρία τῶν τεχνῶν], 17 'Απρίλη 1860. — Σελ. 407.
WATTS, John: *„Facts and Fictions of Political Economists, being a review of the principles of the science"* [Γεγονότα καί φαντασίες τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, ἐπισκόπηση τῶν ἀρχῶν τῆς ἐπιστήμης], Manchester 1842. — Σελ. 569.
— *„Trade Societies and Strikes, Machinery and Co-operative Societies"* [Συνδικάτα καί ἀπεργίες, μηχανές καί συνεταιρισμοί], Manchester 1865.— Σελ. 569.
WAYLAND, F.: *„The Elements of Political Economy"* [Τά στοιχεῖα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας], Boston 1853. — Σελ. 176, 220.
(WEST, Edward): *„Essay on the Application of Capital to Land. By a Fellow of University College Oxford"* [Δοκίμιο γιά τή χρησιμοποίηση τοῦ κεφαλαίου στή γῆ. 'Από ἕνα μέλος τοῦ University College τῆς 'Οξφόρδης], London 1851. — Σελ. 561.
— *„Price of Corn and Wages of Labour, with observations upon Dr. Smith's, Mr. Ricardo's and Mr. Malthus's doctrines upon those subjects etc."* [Τιμή τῶν σιτηρῶν καί μισθοί, μέ παρατηρήσεις γιά τίς θεωρίες τοῦ δρα Σμίθ, τοῦ κυρίου Ρικάρντο καί τοῦ κυρίου Μάλθους πάνω σ' αὐτό τό θέμα κλπ.], London 1826. — Σελ. 561.
WILKS, *Mark: „Historical Sketches of the South of India from the origin of the Hindoo Government of that state to the extinction of the Mahommedan Dynasty in 1799"* ['Ιστορικά σκίτσα γιά τίς Νότιες 'Ινδίες ἀπό τίς ἀρχές τῆς κυριαρχίας τῶν 'Ινδοῦ σ' αὐτό τό κράτος ὥς τό σβήσιμο τῆς μωαμεθανικῆς δυναστείας τό 1799], London 1817. — Σελ. 374.
WILSON, James. Βλ. Murray.
WRIGHT, Thomas: *„A short Address to the Public on the Monopoly of large Farms"* [Μιά σύντομη προσφώνηση στό κοινό γιά τό μονοπώλιο τῶν μεγάλων παχτώσεων], London 1779. — Σελ. 750.

ΞΕΝΟΦΩΝ: *«Κύρου Παιδεία».* — Σελ. 383.
YOUNG, Arthur: *„Political Arithmetic, containing observations on the present state of Great Britain, and the Principles of her Policy in the encouragement of Agriculture"* [Πολιτική ἀριθμητική, περιέχει παρατηρήσεις γιά τήν παρούσα κατάσταση τῆς Μεγάλης Βρετανίας καί τίς ἀρχές τῆς πολιτικῆς της στήν προώθηση τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας], London 1774. — Σελ. 135, 241.
— *„A Tour in Ireland, with general observations on the present state of that kingdom, made in the years 1776, 1777 and 1778 and brought down to the end of 1779"* [Ταξίδι στήν 'Ιρλανδία, μέ γενικές παρατηρήσεις γιά τό βασίλειο αὐτό, ἀρχίζοντας ἀπό τό 1776, 1777 καί 1778 καί τελειώνοντας τό 1779], 2η ἔκδ., London 1780. — Σελ. 705.

II. ΑΝΩΝΥΜΑ ΕΡΓΑ*

„The Advantages of the East India-Trade to England" [Τά πλεονεχτήματα τοῦ ἐμπορίου τῶν 'Ανατολικῶν 'Ινδιῶν γιά τήν 'Αγγλία] (St. Addington), London 1720. — Σελ. 334, 360, 361, 364, 381, 444, 528.
„The Case of our English Wool" ['Η περίπτωση τοῦ ἀγγλικοῦ μας μαλλιοῦ], London 1685. — Σελ. 263.
„The Character and Behaviour of King William, Sunderland etc. as represented in Original Lettres to the Duke of Shrewsbury from Somers, Halifax, Oxford, Secretary Vernon etc." [Χαραχτήρας καί ἦθος τοῦ βασιλιᾶ Γουλιέλμου, Σάντερλαντ κλπ., ὅπως παρουσιάζεται σέ πρωτότυπα γράμματα στό δούκα τοῦ Σριούσμπορυ τοῦ Σόμερς, Χάλιφαξ, "Οξφορντ, στό γραμματέα Βέρνον κλπ.]. Στή Sloane-Manuscript Collection τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, ἀριθ. 4224. — Σελ. 748.
„On Combination of Trades" [Γιά τή συνένωση τῶν ἐπαγγελμάτων] (H. J Collins), νέα ἔκδ., London 1834. — Σελ. 577.
„A Compendious or brief Examination etc." Βλ. Stafford, William.
„Considerations concerning Taking off the Bounty on Corn exported" [Παρατηρήσεις σχετικά μέ τήν ἄρση τῶν ἐξαγωγικῶν πρίμ γιά τά σιτηρά], London 1753. — Σελ. 335.
„Considerations on Taxes as they are supposed to affect the prise of labour" [Παρατηρήσεις γιά τούς φόρους, πῶς ἐπηρεάζουν τήν τιμή τῆς ἐργασίας] (J. Cunningham), London 1765. — Σελ. 287.
„A Critical Dissertation on the Nature, Measure and Causes of Value etc.". Βλ. Bailey.
„The Currency Theory Reviewed; in a Letter to the Scottish People. By a Banker in England" ["Ελεγχος τῆς θεωρίας τῶν μέσων κυκλοφορίας σ' ἕνα γράμμα στό λαό τῆς Σκωτίας. 'Από ἕναν τραπεζίτη στήν 'Αγγλία], Edinburgh 1845. — Σελ. 152.
„A Defense of the Landowners and Farmers of Great Britain" ['Υπεράσπιση τῶν γαιοχτημόνων καί τῶν παχτωτῶν τῆς Μεγ. Βρετανίας], London 1814. — Σελ. 576.
„A Discourse concerning Trade and that in particular of the East Indies" [Πραγματεία γιά τό ἐμπόριο καί ἰδίως γιά τό ἐμπόριο τῶν 'Ανατολικῶν 'Ινδιῶν], London 1689. — Σελ. 104.
„A Discourse on the General Notions on Money, Trade and Exchange.

* Οἱ γνωστοί ἤ ὑποτιθέμενοι συγγραφεῖς ἔχουν προστεθεῖ σέ παρένθεση.

as they stand in relation to each other. By a Merchant" [Πραγματεία γιά τή γενική ἀντίληψη περί χρήματος, ἐμπορίου καί συναλλάγματος στίς ἀμοιβαῖες σχέσεις τους. Ἀπό ἕναν ἔμπορο], London 1695. — Σελ. 104.

A Discourse on the Necessity of Encouraging Mechanic Industry" [Πραγματεία γιά τήν ἀνάγκη νά ὑποστηριχθεῖ ἡ μηχανική βιομηχανία], London 1689. — Σελ. 286.

„The East India Trade a most Profitable Trade" [Τό ἐμπόριο τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν εἶναι πολύ ἐπικερδές ἐμπόριο] (Thomas Papillon), London 1677. — Σελ. 104.

„Essay on the Application of Capital to Land". Βλ. West, Edward.

„An Essay on Credit and the Bankrupt Act" [Δοκίμιο γιά τήν πίστη καί τό νόμο περί χρεωκοπίας], London 1707. — Σελ. 148.

„An Essay on the Political Economy of Nations" [Δοκίμιο γιά τήν πολιτική οἰκονομία τῶν ἐθνῶν], London 1821. — Σελ. 213, 322.

„Essays on Political Economy in which are illustrated the Principal Causes of the Present National Distress" [Δοκίμια γιά τήν πολιτική οἰκονομία, ὅπου φωτίζονται τά κύρια αἴτια τῆς σημερινῆς ἐθνικῆς δυστυχίας], London 1830. — Σελ. 545.

„An Essay upon Public Credit" [Δοκίμιο γιά τή δημόσια πίστη], 3η ἔκδ., London 1710. — Σελ. 153.

„An Essay on Trade and Commerce containing Observations on Taxation etc." [Δοκίμιο περί ἐπαγγελμάτων καί ἐμπορίου, περιέχει παρατηρήσεις γιά τή φορολογία κλπ.], (J. Cunningham), London 1770. — Σελ. 243 κ. ἑ. 287—289, 385, 562, 621,637, 660, 760.

„The Essential Principles of the Wealth of Nations" [Οἱ οὐσιαστικές ἀρχές τοῦ πλούτου τῶν ἐθνῶν] (John Gray), London 1797. — Σελ. 173.

„The Factory Question etc." Βλ. Greg, R. H.

„History of the Middle and Working classes etc." Βλ. Wade, John.

„The Industry of Nations. Part II. A Survey of the existing state of arts, machines and manufactures" [Ἡ βιομηχανία τῶν ἐθνῶν. Μέρος II. Ἐπισκόπηση τῆς σημερινῆς κατάστασης στίς τέχνες, τίς μηχανές καί τίς μανουφακτοῦρες], London 1855. — Σελ. 360, 400.

„An Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions and the size of farms etc. By a Farmer" [Ἔρευνα γιά τή σχέση ἀνάμεσα στή σημερινή τιμή τῶν τροφίμων καί στό μέγεθος τῶν ἀγροκτημάτων. Ἀπό ἕναν φάρμερ] (J. Arbuthnot), London 1773. — Σελ. 323, 341 κ. ἑ., 747, 752.

Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand and Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus" [Ἔρευνα γιά τίς ἀρχές σχετικά μέ τήν οὐσία τῆς ζήτησης καί τήν ἀναγκαιότητα τῆς κατανάλωσης, ὅπως τίς ὑποστήριξε τόν τελευταῖο καιρό ὁ κύριος Μάλθους], London 1821. — Σελ. 175, 457, 617, 629.

„Die Krankheiten, welche verschiedenen Ständen, Altern und Geschlechtern eigentümlich sind" [Οἱ ἀρρώστιες πού ἰδιάζουν στίς διάφορες τάξεις καί ἡλικίες καί τῶν δυό φύλων], τόμ. 6, Ulm 1860. — Σελ. 379.

„Labour defended against the Claims of Capital". Βλ. Hodgskin, H.

„A Letter to Adam Smith etc." Βλ. Horne, George.

„A Letter to Sir T. C. Bunbury, Bart. On the poor Rates and the High Price of Provisions. — By a Suffolk Gentleman" [Γράμμα στό Sir T. C. Bunbury, Bart. Γιά τή φορολογία ὑπέρ τῶν φτωχῶν καί τίς ὑψηλές τιμές τῶν τροφίμων.—Ἀπό ἕναν τζέντλεμαν τοῦ Σάφολκ], Ipswich 1795.— Σελ. 747.

„The natural and artificial Rights of Property contrasted". Βλ. Hodgskin Th.

„Observations on certain verbal disputes in Political Economy, particularly relating to value and to demand and supply" [Παρατηρήσεις σχετικά μέ μερικές συζητήσεις στήν πολιτική οἰκονομία, ἰδίως σχετικά μέ τήν ἀξία, καθώς καί μέ τή ζήτηση καί τόν ἐφοδιασμό], London 1821. — Σελ. 96, 217, 553, 620.

„Our old Nobility. By Noblesse Oblige" [Οἱ παλιοί μας εὐγενεῖς. Ἀπό τό Noblesse Oblige (Ἡ εὐγένεια ὑποχρεώνει)] (N. Howart Evans), London 1879. — Σελ. 748.

„Outlines of Political Economy etc." [Βασικές ἀρχές τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας κλπ.], London 1832. — Σελ. 211, 333, 539.

„The Perils of the Nations. An Appeal to the Legislature etc." [Κίνδυνοι γιά τά ἔθνη. Ἔκκληση στή νομοθεσία κλπ.] (K. B. Seeley), 2η ἔκδ., London 1843. — Σελ. 752.

„A political Inquiry into the Consequences of Enclosing Waste Lands and the causes of the present high price of butchers meat" [Μιά πολιτική ἔρευνα γιά τίς συνέπειες τῆς περίφραξης ἀκαλλιέργητων γαιῶν καί οἱ λόγοι τῆς τωρινῆς ὑψηλῆς τιμῆς τοῦ κρέατος], London 1785. — Σελ. 749.

„Price of Corn and Wages of Labour etc." Βλ. West Edward.

„A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Co-operation" [Βραβευμένο δοκίμιο γιά τά συγκριτικά πλεονεχτήματα τοῦ συναγωνισμοῦ καί τῆς συνεργασίας], London 1834. — Σελ. 335, 448.

„Public Economy concentrated, or a connected view of Currency, agriculture and manufactures. By an enquirer into first principles". [Περιληπτική δημόσια οἰκονομία, ἤ συσχετισμένη ἐποπτεία γιά τήν κυκλοφορία τοῦ χρήματος, τή γεωργία καί τίς μανουφακτοῦρες. Ἀπό ἕναν ἐρευνητή τῶν πρώτων ἀρχῶν], Carlisle 1833. — Σελ. 411.

„Reasons for a limited Exportation of Wool" [Λόγοι πού συνηγοροῦν γιά μιά περιορισμένη ἐξαγωγή μαλλιοῦ], London 1677. — Σελ. 591.

„Reasons for the late increase of the Poor Rates: or a comparative view of the Prices of Labour and Provisions etc." [Αἰτίες τῆς πρόσφατης αὔξησης τοῦ ἀριθμοῦ τῶν φτωχῶν ἤ μιά συγκριτική ματιά στίς τιμές τῆς ἐργασίας καί τῶν τροφίμων], London 1777. — Σελ. 591, 698.

„Remarks on the Commercial Policy of Great Britain" [Παρατηρήσεις γιά τήν ἐμπορική πολιτική τῆς Μεγάλης Βρετανίας], London 1815. — Σελ. 575.

„Sophisms of Free-Trade and popular Political Economy examined by a Barrister" [Σοφίσματα τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου καί ἐκλαϊκευμένη πολιτική οἰκονομία, ἐξετασμένα ἀπό ἕνα δικηγόρο] (I. B. By.es), 5η ἔκδ., London 1850. [Ὁ Μάρξ ἀναφέρει τήν 7η ἔκδ.]. — Σελ. 285, 763.

„The Source and Remedy of National Difficulties. - A Letter to Lord John Russel" [Πηγή καί θεραπεία τῶν ἐθνικῶν δυσχερειῶν. — Γράμμα στό λόρδο John Russel], London 1821. — Σελ. 609.

The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844" [Ἡ θεωρία τοῦ συναλλάγματος. Ὁ νόμος γιά τίς τράπεζες τοῦ 1844], London 1864. — Σελ. 151, 676.

„Some Thoughts on the Interest of Money in general, and particularly in the Public Funds etc." [Μερικές σκέψεις γιά τόν τόκο τοῦ χρήματος γενικά καί εἰδικά γιά τά δημόσια χρέη], London, γύρω ἀπό τό 1739/40. [Καταλ. τοῦ Βρετ. Μουσ.: 1750]. — Σελ. 53, 61.

„Точка зрения политико-экономической критики у Карла Маркса". Βλ. К-Н. И.

„*Two Letters on the Flour Trade and the Dearness of Corn. — By a Person in Business*" [Δυό γράμματα γιά τό ἐμπόριο τοῦ ἀλευριοῦ καί τήν ἀκρίβεια τῶν σιτηρῶν.—'Από ἕναν ἐμπορευόμενο], London 1767. — Σελ. 750.

III. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΚΑΙ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

BAYERISCHE ZEITUNG, 9 τοῦ Μάη 1862. — Σελ. 250.

BENGAL HURKARU. Bi-monthly Overland Summary of News, 22 τοῦ 'Ιούλη 1861. — Σελ. 344.

BURY GUARDIAN, 12 τοῦ Μάη 1860. — Σελ. 280.

CONCORDIA. Περιοδικό γιά τό ἐργατικό ζήτημα. 7 τοῦ Μάρτη 1872. — Σελ 40. 4 τοῦ 'Ιούλη 1872. — Σελ. 42. 11 τοῦ 'Ιούλη 1872. — Σελ. 43 κ. ἑ.

DAILY TELEGRAPH, 17 τοῦ Γενάρη 1860. — Σελ. 256.

DEMOKRATISCHES WOCHENBLATT, Λειψία, 1868. Βλ. Ντῆτσγκεν.

DEUTSCH-FRANZOESISCHE JAHRBUECHER. 'Εκδιδόταν ἀπό τόν "Αρνολντ Ροῦγκε καί τόν Κάρλ Μάρξ. 1ο καί 2ο τεῦχος. Παρίσι 1844.—Σελ. 88, 164.

ECONOMIST, London, 29 τοῦ Μάρτη 1845. — Σελ. 701.

— 15 τοῦ 'Απρίλη 1848. — Σελ. 240.

— 19 τοῦ 'Ιούλη 1859. — Σελ 609.

— 21 τοῦ Γενάρη 1860. — Σελ. 661.

— 2 τοῦ 'Ιούνη 1866. — Σελ. 758.

THE ENGINEERING, 12 τοῦ 'Ιούνη 1874. — Σελ. 645.

EVENING STANDARD, London, 1 τοῦ Νοέμβρη 1886. — Σελ. 37.

GLASGOW DAILY MAIL, 25 τοῦ 'Απρίλη 1849. — Σελ. 325.

HANSARD PARLIAMENTARY DEBATES [Τά πραχτικά τῆς Βουλῆς, τοῦ Χάνσαρντ]. Λόγος τοῦ *κυρίου Γλάδστον* γιά τόν προϋπολογισμό, 14 τοῦ Φλεβάρη 1843, Λονδίνο 1843. — Σελ. 469.

— «Λόγος τοῦ *κυρίου Γλάδστον* γιά τόν προϋπολογισμό, 16 τοῦ 'Απρίλη 1863, Λονδίνο 1863. — Σελ. 41—45.

— «Λόγος τοῦ *κυρίου Φέραντ*, 27 τοῦ 'Απρίλη 1863, Λονδίνο 1863. — Σελ. 280, 432, 594.

— «Λόγος τοῦ *κυρίου Γλάδστον*, 7 τοῦ 'Απρίλη 1864, Λονδίνο 1864. — Σελ. 44, 676.

JOURNAL OF THE SOCIETY OF ARTS, London, 5 τοῦ Γενάρη 1872. — Σελ. 433.

MACMILLAN'S MAGAZINE, Αὔγουστος 1863. — Σελ. 267.

MORNING ADVERTISER, London, 17 τοῦ 'Απρίλη 1863. — Σελ. 42.

MORNING CHRONICLE. — Σελ. 700.

MORNING STAR, London, 1861-1865. — Σελ. 557

— 17 τοῦ 'Απρίλη 1863. — Σελ. 42, 675.

— 23 τοῦ 'Ιούνη 1863. — Σελ. 267

— 7 τοῦ Γενάρη 1867. — Σελ. 693.

NEUE RHEINISCHE ZEITUNG. "Οργανο τῆς Δημοκρατίας. Κολωνία, 7 τοῦ 'Απρίλη 1849. — Σελ. 790.

NEUE RHEINISCHE ZEITUNG. Πολιτικο-οικονομική ἐπιθεώρηση. 'Αμβοῦργο 'Απρίλης 1850. — Σελ. 305.

NEW YORK DAILY TRIBUNE, 9 τοῦ Φλεβάρη 1853. — Σελ. 755.

THE OBSERVER, London, 24 τοῦ 'Απρίλη 1864. — Σελ. 151.

PALL MALL GAZETTE. — Σελ. 677.

С.-ПЕТЕРБУРГСКИЕ ВЕДОМОСТИ ('Εφημερίδα τῆς Πετρούπολης), 20 τοῦ 'Απρίλη 1872. — Σελ. 22.

PHILOSOPHIE POSITIVE, Paris, Νοέμβ./Δεκέμβρ. 1863. — Σελ. 23.

REVOLUTIONS DE PARIS, Paris 1791 — 'Αριθ. 101. — Σελ. 766.

REVUE POSITIVISTE. Βλ. Philosophie positive.

REYNOLDS NEWSPAPER, Γενάρης 1866. — Σελ. 265.

— 4 τοῦ Φλεβάρη 1866. — Σελ. 265.

— 20 τοῦ Γενάρη 1867. — Σελ. 693.

SATURDAY REVIEW. — Σελ. 22.

SOCIAL SCIENCE REVIEW, 18 τοῦ 'Ιούλη 1863. — Σελ. 267.

SPECTATOR, 3 τοῦ 'Ιούνη 1866. — Σελ. 346.

STANDARD. — Σελ. 267.

— 26 τοῦ 'Οχτώβρη 1861. — Σελ. 577.

— 5 τοῦ 'Απρίλη 1867. — Σελ. 695.

TIMES, London, 14 τοῦ Φλεβάρη 1843. — Σελ. 675.

— 5 τοῦ Νοέμβρη 1861. — Σελ. 283.

— 26 τοῦ Νοέμβρη 1862. — Σελ. 219, 420.

— 24 τοῦ Μάρτη 1863. — Σελ. 309, 594, 597.

— 17 τοῦ 'Απρίλη 1863. — Σελ. 41—44.

— 2 τοῦ 'Ιούλη 1863. — Σελ. 267.

— 25 τοῦ Φλεβάρη 1864. — Σελ. 489.

— (Τέλος) 1866. — Σελ. 621, 734.

— ('Αρχές) 1867. — Σελ. 621, 734.

— 26 τοῦ Γενάρη 1867. — Σελ. 519.

— 3 τοῦ Σεπτέμβρη 1873. — Σελ. 622.

— 29 τοῦ Νοέμβρη 1883. — Σελ. 43.

TO-DAY, Φλεβάρης 1884. — Σελ. 44 κ. ἑ.

VOLKSSTAAT, Λειψία. — Σελ. 22. [Βλ. Ντῆτσγκεν]. 1 τοῦ 'Ιούνη 1872. — Σελ. 41. 7 Αὐγούστου 1872. — Σελ. 42.

ВЕСТНИК ЕВРОПЫ ['Αγγελιοφόρος τῆς Εὐρώπης], Μάης 1872. — Σελ. 23

WORKMAN'S ADVOCATE, 13 τοῦ Γενάρη 1866. — Σελ. 264.

WESTMINSTER REVIEW. — Σελ. 77.

IV. ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΕΣ ΕΚΘΕΣΕΙΣ, ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ ΑΡΧΩΝ ΚΑΙ ΕΝΩΣΕΩΝ

„*Agricultural Labourers (Ireland). Return of the Average Rate of Weekly Earnings of Agricultural Labourers in Ireland*" [Οἱ ἐργάτες γῆς ('Ιρλανδία). "Εχθεση γιά τίς μέσες βδομαδιάτικες ἀπολαβές τῶν ἐργατῶν γῆς στήν 'Ιρλανδία], 1862. — Σελ. 730.

„*Agricultural Statistics, Ireland. General Abstracts*" [Γεωργικές στατιστικές, 'Ιρλανδία. Γενική ἐπισκόπηση], Dublin 1860 κ. ἑ. — Σελ. 725.

„*Agricultural Statistics, Ireland. Tables showing the Estimated Average Produce of the crops for the year 1866*" [Γεωργικές στατιστικές, 'Ιρλανδία.

Πίνακες πού δείχνουν τόν ὑπολογιζόμενο μέσο ὅρο ἀπόδοσης τῆς σοδιᾶς τοῦ 1866], Dublin 1867. — Σελ. 725.

„*Arbeiten der Kaiserlich Russischen Gesandtschaft zu Peking über China, sein Volk, seine Religion, seine Institutionen, sozialen Verhältnisse usw*" [«Ἐργασίες τῆς αὐτοκρατορικῆς ρωσικῆς πρεσβείας στό Πεκίνο γιά τήν Κίνα, τό λαό της, τή θρησκεία της, τούς θεσμούς της, τίς κοινωνικές της συνθῆκες κλπ.»]. Μετ. δρα Carl Abel καί F. A. Mecklenburg ἀπό τό ρωσικό πρωτότυπο, πού δημοσιεύτηκε στήν Πετρούπολη τό 1852—57, τόμ. I, Berlin 1858. — Σελ. 140.

Beschlüsse der Arbeiter zu Dunkirk, Staat New York, 1866 ['Αποφάσεις τῶν ἐργατῶν τῆς Ντάνκερκ, Πολιτεία Νέας Ὑόρκης, 1866]. — Σελ. 315.

„*Census of England and Wales for the year 1861. Vol. 3: General Report*" ['Απογραφή τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἀγγλίας καί τῆς Οὐαλλίας τό 1861, τόμ. 3ος. Γενική Ἔκθεση], London 1863. — Σελ. 460, 478, 653, 665, 672—674, 702, 707.

„*Children's Employment Commission. Report I—6 of the Commissioners on the employment of children and young persons in trades and manufactures not already regulated by law*" ['Εξεταστική Ἐπιτροπή γιά τήν παιδική ἐργασία. Ἔκθεση τῆς Ἐπιτροπῆς γιά τήν ἀπασχόληση παιδιῶν καί νέων σέ βιοτεχνίες καί βιομηχανίες, πού δέν ἔχουν ἀκόμα ρυθμιστεῖ μέ νόμο]. — Σελ. 188, 251, 256, 312, 412, 442, 461.

— 1η Ἔκθεση, London 1863. — Σελ. 256 κ. ἑ. 260, 283, 487, 564, 573.

— 2η Ἔκθεση, London 1864. — Σελ. 479, 483—485, 487—491, 494, 507, 564, 572.

— 3η Ἔκθεση, London 1864. — Σελ. 188, 269, 412, 483, 495, 509, 565 κ. ἑ., 572.

— 4η Ἔκθεση, London 1865. — Σελ. 269, 274, 276 κ. ἑ., 278, 365, 418, 452, 496 κ. ἑ.

— 5η Ἔκθεση, London 1866. — Σελ. 271, 412, 449, 471, 480, 482, 497 κ. ἑ., 501, 502, 507—509, 565.

— 6η Ἔκθεση, London 1867. — Σελ. 711, 719—723.

„*Committee of 1855 on the Adulterations of Bread*" ['Επιτροπή τοῦ 1855 γιά τήν ἐξέταση τῆς νοθείας τοῦ ψωμιοῦ]. — Σελ. 187.

Compte Rendu des Internationalen Statistischen Kongresses zu Paris 1864 [Ἔκθεση τοῦ Διεθνοῦς Στατιστικοῦ Συνεδρίου τοῦ Παρισιοῦ 1864]. — Σελ. 313.

„*Correspondence with Her Majesty's Missions Abroad, regarding Industrial Questions and Trades'-Unions*" ['Αλληλογραφία μέ τίς ἀντιπροσωπεῖες τῆς Αὐτῆς Μεγαλειότητας στό Ἐξωτερικό σχετικά μέ ζητήματα τῆς βιομηχανίας καί τῶν τρέιντ-γιούνιονς]. — 1867. — Σελ. 16.

„*Factories Inquiry Commission. First Report of the Central Board of His Majesty's Commissioners on the Employment of Children in Factories. With Minutes of Evidence*" ['Επιτροπή γιά τήν ἔρευνα στά ἐργοστάσια. Πρώτη ἔκθεση τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς τῶν ἀντιπροσώπων τῆς Αὐτῆς Μεγαλειότητας σχετικά μέ τήν ἀπασχόληση παιδιῶν στά ἐργοστάσια. Μέ πρωτόκολο καταθέσεων], London 1833. — Σελ. 236, 298 κ. ἑ.

„*Factories Regulation Acts. Ordered by the House of Commons to be printed 9 August 1859*" [Νόμος γιά τή ρύθμιση τῶν ἐργοστασίων. Τυπώθηκε μέ ἐντολή τῆς Βουλῆς τῶν Κοινοτήτων στίς 9 Αὐγούστου 1859]. — Σελ. 252, 308.

„*First and second Report from the Lords Committee, into the State of the Growth, Commerce and Consumption of Grain, and all laws relating thereto*" [1η καί 2η ἔκθεση τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Βουλῆς τῶν Λόρδων γιά τήν κατάσταση τῆς ἀνάπτυξης, τοῦ ἐμπορίου καί τῆς κατανάλωσης τῶν σιτηρῶν καί ὅλοι οἱ σχετικοί νόμοι], 1814/15. — Σελ. 575.

„*General Statutes of Massachusetts*". — Σελ. 284

„*House of Lords Committee*" ['Επιτροπή τῆς Βουλῆς τῶν Λόρδων], 1848. — Σελ. 140.

„*Jahresbericht der Handelskammer zu Essen*" ['Ετήσια ἔκθεση τοῦ ἐμπορικοῦ ἐπιμελητηρίου τοῦ Ἔσσεν], 1863. — Σελ. 406.

Manifest der Maatschappij De Vlamingen Vooruit! Gerigt tot alle de Voorstands van de eerlijke en regtzinnige uitvoering der Belgische Grondwet, gestemd door het National Congress van 1830. Brussel, 1860. — Σελ. 697.

„*The Master Spinners' and Manufacturers' Defence Fund. Report of the Committee*" [Ταμεῖο ὑπεράσπισης τῶν κλωστουργῶν μαστόρων καί ἐργοστασιαρχῶν. Ἔκθεση τῆς Ἐπιτροπῆς], Manchester, 1854. — Σελ. 440.

„*Miscellaneous Statistics of the United Kingdom*" [Μικτές στατιστικές τοῦ Ἑνωμένου Βασιλείου], μέρος VI, London 1866. — Σελ. 676.

„*Parliamentary Return*" [Κοινοβουλευτική ἔκθεση], 1839, 1850, 1856, 1862.— Σελ. 430 κ. ἑ.

„*Public Health. Report of the Medical officer of the Privy Council*" [Δημόσια ὑγεία. Ἔκθεση τοῦ γιατροῦ ὑπαλλήλου τοῦ Μυστικοσυμβουλίου]. — Σελ. 379, 411, 415, 482, 691.

— 3η Ἔκθεση, 1860, London 1861. — Σελ. 256.

— 4η Ἔκθεση, 1861, London 1863. — Σελ. 482.

— 6η Ἔκθεση, 1863, London 1864. — Σελ. 187, 282, 413, 482, 565, 679 κ. ἑ., 705.

— 7η Ἔκθεση, 1864, London 1865. — Σελ. 682, 688—692, 703, 706, 709—711, 745.

— 8η Ἔκθεση, 1865, London 1866. — Σελ. 480, 682—687.

„*Report from the Select Committee on Petitions relating to the Cornlaws of this Kingdom; together with the Minutes of Evidence and an Appendix of accounts*" [Ἔκθεση τῆς εἰδικῆς ἐπιτροπῆς γιά τίς αἰτήσεις σχετικά μέ τούς νόμους αὐτοῦ τοῦ Βασιλείου γιά τά σιτηρά. Μαζί μέ τό πρωτόκολο τῶν μαρτυρικῶν καταθέσεων καί ἕνα παράρτημα μέ ἐκθέσεις], 1813/14. — Σελ. 575.

„*First and Second Report from the Select Committee on the Adulteration of Food, etc.*" [1η καί 2η ἔκθεση τῆς Εἰδικῆς Ἐπιτροπῆς γιά τή νοθεία τῶν τροφίμων κλπ.], 1855. — Σελ. 260.

„*Report from the Select Committee on the Bankacts*" [Ἔκθεση τῆς Εἰδικῆς Ἐπιτροπῆς γιά τούς νόμους περί τραπεζῶν], Ἰούλης 1858. — Σελ. 153.

„*Report from the Select Committee on Mines*" [Ἔκθεση τῆς Εἰδικῆς Ἐπιτροπῆς γιά τά ὀρυχεῖα], 1866. — Σελ. 251, 512.

„*Report of the Commissioners... relating to Transportation and Penal Servitude*" [Ἔκθεση τῶν ἐπιτρόπων... γιά τήν ἐκτόπιση καί τήν ποινή εἱρκτῆς], London 1863. — Σελ. 703.

„*Report of the Committee on Baking Trade in Ireland for 1861*" [Ἔκθεση τῆς ἐπιτροπῆς ἔρευνας στό ἐπάγγελμα τοῦ ἀρτοποιοῦ στήν Ἰρλανδία γιά τό ἔτος 1861]. — Σελ. 264 κ. ἑ.

„*Report etc. relative to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers; with Appendix of Evidence*" [Ἔκθεση κλπ. σχετικά μέ τά παράπονα πού ὑπόβαλαν οἱ ἀρτεργάτες. Μέ παράρτημα μαρτυρικῶν καταθέσεων], London 1862. — Σελ. 187, 261—263, 567.

„*Report of the Officer of Health of St. Martin's in the Fields*" [Ἔκθεση τοῦ ὑπαλλήλου τῆς ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίας στό St. Martin's in the Fields] 1865. — Σελ. 683.

„*Report of the Registrar General of birth, deaths and marriages in England for October 1861*" [Ἔκθεση τοῦ γενικοῦ ληξίαρχου γιά τίς γεννήσεις, τούς θανάτους καί τούς γάμους στήν Ἀγγλία τόν Ὀχτώβρη 1861]. — Σελ. 283.

„*Report of the Social Science Congress at Edinburgh*" [Ἔκθεση τοῦ συνεδρίου τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν στό Ἐδιμβοῦργο], 1863. — Σελ. 409.

„*Fourth Report of the Commissioners of Her Majesty's Inland Revenue*" [Τέταρτη ἔκθεση τῶν ἐπιτρόπων γιά τά ἔσοδα τῆς Αὐτῆς Μεγαλειότητας ἀπό τό ἐσωτερικό], London 1860. — Σελ. 673.

„*Tenth Report of the Commissioners of Her Majesty's Inland Revenue*" [Δέκατη ἔκθεση τῶν ἀντιπροσώπων γιά τά ἔσοδα τῆς Αὐτῆς Μεγαλειότητας ἀπό τό ἐσωτερικό], London 1866. — Σελ. 672, 726.

„*Reports by Her Majesty's Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce etc. of the Countries, in which they reside*" [Ἐκθέσεις τῶν γραμματέων τῶν πρεσβειῶν καί ἀντιπροσωπειῶν τῆς Αὐτῆς Μεγαλειότητας σχετικά μέ τή βιομηχανία, τό ἐμπόριο κλπ. στίς χῶρες ὅπου διαμένουν], ἀριθ. 6, 1863. — Σελ. 359.

„*Reports from the Poor Law Inspectors on the Wages of Agricultural Labourers in Dublin*" [Ἐκθέσεις τῶν ἐπιθεωρητῶν πού παρακολουθοῦσαν τήν ἐφαρμογή τῶν νόμων πού ἀφοροῦν τούς φτωχούς, γιά τούς μισθούς τῶν ἐργατῶν γῆς στό Δουβλίνο], 1870. — Σελ. 730—733.

„*Reports of the Inspectors of Factories etc.*" [Ἐκθέσεις τῶν ἐπιθεωρητῶν ἐργασίας κλπ.]. — Σελ. 187.

— γιά τό ἑξάμηνο πού τελειώνει στίς 31 τοῦ Δεκέμβρη 1841, London, 1842. — Σελ. 291.

— γιά τό 1844 καί γιά τό τρίμηνο πού τελειώνει στίς 30 τοῦ Ἀπρίλη 1844, London 1844. — Σελ. 296, 306, 426, 430.

— γιά τό 1844 καί γιά τό τρίμηνο πού τελειώνει στίς 30 τοῦ Ἀπρίλη 1845, London 1845. — Σελ. 296, 306, 426, 430.

— γιά τίς 31 τοῦ Ὀχτώβρη 1848, London 1849. — Σελ. 240, 295, 298, 300, 304, 305, 565.

— γιά τίς 31 τοῦ Ὀχτώβρη 1848, London 1849. — Σελ. 304, 542.

— γιά τίς 30 τοῦ Ἀπρίλη 1849, London 1849. — Σελ. 301—304, 325.

— γιά τίς 31 τοῦ Ὀχτώβρη 1849, London 1850. — Σελ. 294, 303.

— γιά τίς 30 τοῦ Ἀπρίλη 1850, London 1850. — Σελ. 305, 315.

— γιά τίς 31 τοῦ Ὀχτώβρη 1850, London 1851. — Σελ. 301.

— γιά τίς 30 τοῦ Ἀπρίλη 1852, London 1852. — Σελ. 306.

— γιά τίς 30 τοῦ Ἀπρίλη 1853, London 1853. — Σελ. 308.

— γιά τίς 31 τοῦ Ὀχτώβρη 1853, London 1854. — Σελ. 187, 282.

— γιά τίς 30 τοῦ Ἀπρίλη 1855, London 1855. — Σελ. 239

— γιά τις 31 τοῦ Ὀχτώβρη 1855, London 1856. Σελ. 281, 416, 443, 541.

— γιά τίς 31 τοῦ Ὀχτώβρη 1856, London 1856. — Σελ. 252, 254, 395 417, 431, 449, 465, 467.

— γιά τίς 30 τοῦ Ἰούνη 1857, London 1857. — Σελ. 417.

— γιά τίς 31 τοῦ Ὀχτώβρη 1857, London 1857/58. — Σελ. 309, 420.

— γιά τις 30 τοῦ Ἀπρίλη 1858, London 1858. — Σελ. 252, κ. ἑ., 573, 576

— γιά τίς 31 τοῦ Ὀχτώβρη 1858, London 1859. — Σελ. 409, 412, 416, 449.

— γιά τίς 30 τοῦ Ἀπρίλη 1859, London 1859. — Σελ. 570.

— γιά τίς 31 τοῦ Ὀχτώβρη 1859, London 1860. — Σελ. 295, 316 κ. ἑ.

— γιά τίς 30 τοῦ Ἀπρίλη 1860, London 1860. — Σελ. 254, 281, 292, 308, 431, 565.

— γιά τίς 31 τοῦ Ὀχτώβρη 1860, London 1861. — Σελ. 253, 570.

— γιά τίς 30 τοῦ Ἀπρίλη 1861, London 1861. — Σελ. 253.

— γιά τίς 31 τοῦ Ὀχτώβρη 1861, London 1862. — Σελ. 307, 314.

— γιά τίς 31 τοῦ Ὀχτώβρη 1862, London 1863. — Σελ. 253, 309 κ. ἑ., 314, 415, 421, 430, 432, 435, 465, 473, 497.

— γιά τίς 30 τοῦ Ἀπρίλη 1863, London 1863. — Σελ. 311, 316, 476, 564.

— γιά τίς 31 τοῦ Ὀχτώβρη 1863, London 1864. — Σελ. 253, 438, 450, 475, 500, 565, 660.

— γιά τίς 30 τοῦ Ἀπρίλη 1864, London 1864. — Σελ. 475.

— γιά τίς 31 τοῦ Ὀχτώβρη (Δεκέμβρη) 1864, London 1865. — Σελ. 312, κ. ἑ., 316.

— γιά τίς 31 τοῦ Ὀχτώβρη 1865, London 1866. — Σελ. 426, 438, 465. 475 κ. ἑ., 477, 493, 494 κ. ἑ., 499 κ. ἑ., 507.

— γιά τίς 30 τοῦ Ἀπρίλη 1866, London 1866. — Σελ. 392, 438.

— γιά τίς 31 τοῦ Ὀχτώβρη (Δεκέμβρη) 1866, London 1867. — Σελ. 438, 443, 580 κ. ἑ., 664, 734.

„*Revised Statutes of the State of Rhode Island*" [Ἀναθεωρημένοι νόμοι τῆς Πολιτείας Ρόντ Ἄϊλαντ]. 1857. — Σελ. 284.

„*Royal Commission 1864*" [Βασιλική Ἐπιτροπή 1864]. Ἔκθεση γιά τά μεταλλορυχεῖα. — Σελ. 689.

„*Royal Commission on Railways. Minutes of Evidence taken before the Commissioners March 1865 to May 1866*" [Βασιλική Ἐπιτροπή γιά τούς σιδηροδρόμους. Πρωτόκολο τῶν καταθέσεων πού ἔγιναν μπροστά στά μέλη τῆς ἐπιτροπῆς ἀπό τό Μάρτη τοῦ 1865 ὥς τό Μάη τοῦ 1866], London 1867. — Σελ. 449, 580.

„*State of New Jersey. An Act to limit the hours of labour etc.*" [Πολιτεία Νέα Ἰερσέη. Νόμος γιά τόν περιορισμό τῶν ὡρῶν ἐργασίας κλπ.], 1855. — Σελ. 284.

„*Statistical Abstract for the United Kingdom*" [Στατιστική ἐπισκόπηση γιά τό Ἑνωμένο Βασίλειο], ἀριθ. 8. Ἀπό τό 1846 ὥς τό 1860, London 1861. — Σελ. 435. Ἀριθ. 13. Ἀπό τό 1857 ὥς τό 1865. London 1866. — Σελ. 435.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

Δέν περιλήφθηκαν τά πρόσωπα πού άναφέρονται μόνο σέ έκθέσεις καί ειδήσεις έφημερίδων. Τά όνόματα άπό τή μυθολογία καί τή λογοτεχνία βρίσκονται σέ ιδιαίτερο κατάλογο στό τέλος του πίνακα τών όνομάτων.

Α

Β

53. Κ. Μάρξ, «Τό Κεφάλαιο», τόμος Ι.

D

E

H

I. J.

K

L

M

Q

R

Τ

U

V

W

X

Y

ΟΝΟΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗ ΜΥΘΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

Τό εὑρετήριο τοῦτο περιλαβαίνει μόνο τίς σπουδαιότερες ἐνδειχτικές λέξεις. Τό λεπτομερειακό εὑρετήριο πραγμάτων ὅλου τοῦ ἔργου βρίσκεται στό τέλος τοῦ ΙΙΙ τόμου.

Γ

Δ

Ε

Η

Θ

Ι

Κ

Λ

Μ

ΛΕΞΙΛΟΓΙΟ

Α

᾿Αγνωστικισμός, διδασκαλία μιᾶς σχολῆς φιλοσόφων «πού ἀμφισβητοῦν τή δυνατότητα γνώσης τοῦ κόσμου ἤ τή δυνατότητα τῆς ἐξαντλητικῆς γνώσης του. Σ' αὐτούς ἀνήκουν ἀπό τούς νεώτερους φιλόσοφους ὁ Χιούμ καί ὁ Κάντ» (῎Ενγκελς).

᾿Αντιγιακομπίνικοι πόλεμοι, οἱ πόλεμοι πού διεξήγαγε ἡ ᾿Αγγλία ἐνάντια στή γαλλική ἐπανάσταση (1793—1815).

᾿Αντινομία, ἄλυτη σύγκρουση δύο νόμων.

᾿Αντικλίμακα, ρητορικό σχῆμα πού περιλαβαίνει μιά ἀνιούσα καί μιά κατιούσα κλίμακα, στήν ἀνιούσα ἐπιτείνεται ἡ σημασία ὅσων εἰπώθηκαν προηγούμενα, στήν κατιούσα μειώνονται ὅσα λέγονται στήν ἀνιούσα.

Anti—Cornlaw League, ῞Ενωση τῶν ἄγγλων ἐργοστασιαρχῶν στόν ἀγώνα γιά τήν κατάργηση τῶν δασμῶν στά σιτηρά. ῾Η ἕνωση αὐτή ἱδρύθηκε τό 1838 στό Μάντσεστερ ἀπό τούς Κόμπντεν, Μπράιτ καί Βίλμερς, διαλύθηκε τό 1846—1849.

᾿Απαγωγή (déduction), μέθοδος τῆς λογικῆς, πού συμπεραίνει τό εἰδικό, τό συγκεκριμένο ἀπό γενικές (ἀφηρημένες) θέσεις (ἡ ἀντίθετη μέθοδος εἶναι ἡ ἐπαγωγή induction). «῾Η ἐπαγωγή καί ἡ ἀπαγωγή ἀλληλοσυνδέονται κατά τόν ἴδιο ἀναγκαστικό τρόπο πού ἀλληλοσυνδέονται ἡ σύνθεση καί ἡ ἀνάλυση» (῎Ενγκελς)

῎Αρνηση τῆς ἄρνησης, χεγκελιανή ἔκφραση «ἑνός νόμου ἀνάπτυξης τῆς φύσης, τῆς ἱστορίας καί τῆς σκέψης μέ ἐξαιρετική εὐρύτητα δράσης καί σπουδαιότητα . . . ᾿Αρνοῦμαι δέ σημαίνει ἁπλῶς ὅτι λέω ὄχι, ἤ ὅτι λέω πώς ἕνα πράγμα δέν ὑπάρχει, ἤ ὅτι τό καταστρέφω μέ ἕνα ὁποιοδήποτε τρόπο. Τό εἶδος τῆς ἄρνησης καθορίζεται ἐδῶ πρῶτο ἀπό τή γενική καί δεύτερο ἀπό τήν εἰδική φύση τοῦ προτσές... Κάθε εἶδος πραγμάτων ἔχει . . . τόν ἰδιόμορφο τρόπο του νά τό ἀρνοῦνται ἔτσι ὥστε νά προκύπτει μιά ἀνάπτυξη» (῎Ενγκελς).

᾿Αριοστικός, ρωμαντικός, ἡρωικός. ᾿Από τόν ἰταλό ποιητή ᾿Αριόστο (1474—1533) πού φημίστηκε ἀπό τό ρωμαντικό, ἡρωικό ποίημά του «᾿Ορλάνδος ὁ μαινόμενος».

᾿Ασσινιάτα, χαρτονόμισμα μέ ἀναγκαστική κυκλοφορία στή Γαλλία (1780—1796) μέ τή μορφή εντολῶν πάνω στίς εἰσπράξεις ἀπό τήν πούληση τῶν ἐθνικῶν κτημάτων. «Στήν πράξη τό φράγκο ἀσσινιάτο κυκλοφοροῦσε σάν σύμβολο ἀξίας τοῦ ἀσημένιου χρήματος καί ἔτσι μ' αὐτό τό ἀσημένιο μέτρο μετριοῦνταν ἡ ὑποτίμησή του» (Μάρξ).

Β

Βιομηχανική ἐπανάσταση, ἡ ἀνατροπή στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς στό 18ο αἰώνα στήν ᾿Αγγλία, πέρασμα ἀπό τή μανουφακτούρα στή μεγάλη βιομηχανία.

Γ

Γιάνκης, χλευαστικό ὄνομα γιά τούς ἀγγλόφωνους κατοίκους τῶν ῾Ενωμένων Πολιτειῶν.

Γκουανό, κοπριά θαλασσινῶν πουλιῶν πούχει μαζευτεῖ στά νησιά τῆς ἀκτῆς τοῦ Περοῦ καί τῆς Χιλῆς. ᾿Από τό 1840 τό μεταφέρουν στήν Εὐρώπη σάν λίπασμα.

Δ

Διαλεχτική, «ἐπιστήμη τῶν γενικῶν νόμων τῆς κίνησης τόσο τοῦ ἔξω-

τερικοῦ κόσμου, ὅσο καί τῆς ἀνθρώπινης σκέψης» (Ἔνγκελς). Ἡ ὑλιστική διαλεχτική μελετᾶ τά πράγματα ὁλόπλευρα, συγκεκριμένα στήν ἀνάπτυξή τους καί «πρέπει νά περικλείνει ὅλη τήν πράξη τῆς ἀνθρωπότητας» (Λένιν).

Διεθνής Ἕνωση Ἐργατῶν. Ἡ Ι Διεθνής πού τήν ἵδρυσε καί τή διεύθυνε ὁ Μάρξ (1864—1872).

Διμεταλλισμός. Θεωρία γιά τό χρῆμα. Ἡ θεωρία αὐτή παίρνει γιά νομισματική βάση ταυτόχρονα τόν χρυσό καί τό ἀσήμι.

Ε

Ἐμποροκρατικό σύστημα (μερκαντιλισμός), οἰκονομική θεωρία πού διαμορφώθηκε τό 17ο αἰώνα, κυρίως στή Γαλλία καί τήν Ἀγγλία. Τό νομισματοκρατικό σύστημα «διακήρυξε σωστά τήν παραγωγή γιά τήν παγκόσμια ἀγορά καί τή μετατροπή τοῦ προϊόντος σέ ἐμπόρευμα, ἑπομένως καί σέ χρῆμα, σάν προϋπόθεση καί ὅρο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Στήν παραπέρα ἐξέλιξη τοῦ νομισματοκρατικοῦ συστήματος σέ ἐμποροκρατικό, ἀποφασιστικό ρόλο δέν παίζει πιά ἡ μετατροπή τῆς ὑπεραξίας σέ χρῆμα, ἀλλά ἡ παραγωγή ὑπεραξίας, καί τοῦτο ἀπό τήν χωρίς νόημα ἄποψη τῆς σφαίρας τῆς κυκλοφορίας καί ταυτόχρονα μέ τέτιον τρόπο πού ἡ ὑπεραξία αὐτή νά ἐκφράζεται μέ περισσότερο χρῆμα, σάν περίσσευμα τοῦ ἐμπορικοῦ ἰσοζυγίου» (Μάρξ). Τό ἐμποροκρατικό σύστημα, πού διακηρύχνει πώς ἡ ὑπεραξία βγαίνει ἀπό τό ἐμπόριο, εἶναι ἡ καθαυτό χυδαία πολιτική οἰκονομία ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. «Μέ τό πρόσχημα ὅτι ἀσχολοῦνται μόνο μέ τόν πλοῦτο τοῦ ἔθνους καί μέ τούς βοηθητικούς πόρους τοῦ κράτους διακηρύχνουν (οἱ ἐμποροκράτες) στήν πραγματικότητα τά συμφέροντα τῆς τάξης τῶν κεφαλαιοκρατῶν καί τόν πλουτισμό γενικά σάν ὕστατο σκοπό τοῦ κράτους» (Μάρξ).

Ἐξέγερση τοῦ Ἰούνη, ἐξέγερση τοῦ Παρισινοῦ προλεταριάτου στίς 23 τοῦ Ἰούνη 1848, πού προκλήθηκε ἀπό τήν ἀστική τάξη ὑπό δυσμενεῖς ὅρους γιά τό προλεταριάτο. Ὕστερα ἀπό 5 ἡμερῶν ἀγῶνες στά ὁδοφράγματα ὁ ρεπουμπλικάνος στρατηγός Καβενιάκ ἔπνιξε στό αἷμα τήν ἐξέγερση αὐτή.

Ἐπανάσταση τοῦ Ἰούλη, ἐπανάσταση τῆς 27—29 τοῦ Ἰούλη 1830 στή Γαλλία. Μέ τήν ἐπανάσταση αὐτή γκρεμίστηκε ἡ παλινορθωμένη τό 1815 ἀπολυταρχία τῶν Βουρβόνων καί πῆρε τήν ἐξουσία μιά μερίδα τῆς ἀστικῆς τάξης, τό μεγάλο κεφάλαιο, μέ τόν «ἀστό βασιλιά» Λουδοβίκο Φίλιππο.

Ἐπανάσταση τοῦ Φλεβάρη, ἀστικοδημοκρατική ἐπανάσταση στή Γαλλία στίς 23—24 τοῦ Φλεβάρη 1848. Μέ τήν ἐπανάσταση αὐτή οἱ ἐργάτες τοῦ Παρισιοῦ ἐκθρόνισαν τόν ἀστό βασιλιά Λουδοβίκο Φίλιππο, τόν ἐκπρόσωπο τοῦ μεγάλου κεφαλαίου.

Ι

Ἰνδοί, ἰνδός, ἀρχικός κάτοικος τῶν Ἰνδιῶν.

Κ

Καβαλιστικός, μυστηριώδης.

Κίνημα τῶν λουντιτῶν, μαζικό κίνημα τοῦ ἀγγλικοῦ προλεταριάτου στίς δυό πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰώνα, πού ἀγωνιζόταν ἐνάντια στό κεφάλαιο, καταστρέφοντας τίς μηχανές.

Κλασικός, ὑποδειγματικός, τέλειος. Κλασική πολιτική οἰκονομία εἶναι ἡ ἀστική πολιτική οἰκονομία στή Δυτική Εὐρώπη ἀπό τά μέσα τοῦ 17ου αἰώνα ὥς τίς ἀρχές τοῦ 19ου, «πού ἀντίθετα ἀπό τή χυδαία οἰκονομολογία ἐρευνάει τήν ἐσωτερική ἀλληλουχία τῶν ἀστικῶν σχέσεων παραγωγῆς» (Μάρξ).

Κοινωνικό συμβόλαιο (contrat social). Σύμφωνα μέ τή διδασκαλία τοῦ Ρουσσώ πρέπει τό ἄτομο νά παραιτηθεῖ ἐθελοντικά ἀπό τά δικαιώματά του ὑπέρ τοῦ συνόλου, μέ ἕνα λεγόμενο κοινωνικό συμβόλαιο. Τό ἄτομο ὅμως αὐτό βλέπει νά ἐκφράζεται ἡ θέλησή του στή «γενική θέληση» τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας. Ἡ θεωρία αὐτή διατυπώθηκε ἀρχικά στήν πάλη ἐνάντια στήν ἀπολυταρχία, γρήγορα ὅμως οἱ ἀστοί θεωρητικοί τή χρησιμοποίησαν ἐνάντια στό προλεταριάτο.

Λ

Λόμπαρντστρητ, δρόμος στό Λονδίνο, ὅπου βρίσκονται ὅλο τράπεζες καί μεγάλα καταστήματα.

Μ

Μάγκνα Κάρτα (Magna Charta), ὁ καταστατικός χάρτης πού ἀναγκάστηκε νά ὑπογράψει τό 1215 ὁ ἄγγλος βασιλιάς Ἰωάννης (Ἰωάννης ὁ Ἀκτήμων). Ἡ Μάγκνα Κάρτα καθόριζε τά δικαιώματα τῶν τάξεων. Ἦταν ἡ ἀρχή ἑνός συντάγματος στήν Ἀγγλία.

Μανδαρίνος, ἀνώτερος ὑπάλληλος τοῦ κράτους στήν Κίνα τόν καιρό τῆς αὐτοκρατορίας.

Μεταφυσική, φιλοσοφική κατεύθυνση, μέθοδος σκέψης πού, ἀντίθετα ἀπό τή διαλεχτική, ἐξετάζει «τά πράγματα καί τίς ἀπεικονίσεις τους στό μυαλό, τίς ἔννοιες, ἀπομονωμένα, τό ἕνα ὕστερα ἀπό τό ἄλλο καί χωρίς τό ἄλλο» καί βλέπει σ' αὐτά «σταθερά, ἀκίνητα, μιά γιά πάντα δοσμένα ἀντικείμενα τῆς ἔρευνας». Ὁ μεταφυσικός «σκέφτεται ὅλο μέ ἄμεσες ἀντιθέσεις». (Ἔνγκελς).

Ν

Νιχιλιστής (ἀπό τό Nihil=τίποτα), αὐτός πού δέν ἀναγνωρίζει τίποτα καί δέν πιστεύει σέ τίποτα, μηδενιστής.

Νομισματοκρατικό σύστημα (Monetarsystem), οἰκονομική θεωρία τοῦ 16ου καί 17ου αἰώνα. «Ὅπως τό 16ο καί 17ο αἰώνα, τήν παιδική ἡλικία τῆς νεότερης ἀστικῆς κοινωνίας, ἡ γενική δίψα τοῦ χρυσοῦ ἔστελνε λαούς καί ἡγεμόνες σέ ὑπερπόντιες σταυροφορίες γιά νά βροῦν τό χρυσό θησαυρό, ἔτσι καί οἱ πρῶτοι διερμηνεῖς τοῦ νεότερου κόσμου, οἱ πρωτουργοί τοῦ νομισματοκρατικοῦ συστήματος (τό ἐμποροκρατικό σύστημα δέν εἶναι παρά μιά παραλλαγή του) διακήρυξαν πώς μοναδικός πλοῦτος εἶναι ὁ χρυσός καί τό ἀσήμι, δηλ. τό χρῆμα. Διατύπωσαν σωστά σάν προορισμό τῆς ἀστικῆς κοινωνίας νά κερδίζει χρήματα», ὅμως, «μπέρδευαν τό χρῆμα μέ τό κεφάλαιο» (Μάρξ).

Ντεϊσμός, πίστη σ' ἕναν ἀπρόσωπο θεό, θρησκεία τῆς λογικῆς μερικῶν διαφωτιστῶν τοῦ 18ου αἰώνα.

Ο

Οὔίγοι (wighs), κόμμα τῆς ἀγγλικῆς βιομηχανικῆς ἀστικῆς τάξης, ἱδρύθηκε ταυτόχρονα μέ τό κόμμα τῶν τόρυ. Εἶναι τό κατοπινό φιλελεύθερο κόμμα.

Ὀουενισμός, ἡ θεωρία τοῦ οὐτοπιστῆ σοσιαλιστῆ Ρόμπερτ Ὄουεν.

Π

Πανδέκτες, συλλογή νόμων τῆς ἐποχῆς τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουστινιανοῦ (533). Περιέχουν τό ρωμαϊκό δίκαιο πού ἴσχυε ἀκόμα τότε.

Παουπερισμός, ἔσχατη ἐξαθλίωση, μαζική φτώχια, μαζική ἀθλιότητα, ἀναγκαῖο προϊόν τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου.

Παχτωτής, ἐνοικιαστής γῆς. Πρόκειται γιά κεφαλαιοκράτη ἐπιχειρηματία πού νοίκιαζε γῆ ἀπό τούς γαιοχτήμονες καί τήν ἐκμεταλλευόταν μέ κεφαλαιοκρατικό τρόπο, δηλ. μέ τή χρησιμοποίηση μισθωτῶν ἐργατῶν καί σύγχρονων τεχνικῶν μέσων. Ὁ παχτωτής λέγεται καί φάρμερ.

Ποσοτική ἀρχή (currency principle), μιά «σχολή» ἄγγλων θεωρητικῶν τοῦ τραπεζιτικοῦ συστήματος στά μέσα τοῦ περασμένου αἰώνα. (Σ' αὐτούς ἀνήκουν ὁ λόρδος Ὄβερστον, ὁ συνταγματάρχης Τόρρενς, ὁ Νόρμαν κλπ.) Αὐτοί, μέ βάση τή λαθεμένη θεωρία τοῦ Ρικάρντο, πώς τό χρῆμα εἶναι μονάχα μέσο κυκλοφορίας καί πώς ἡ ἀξία του καθορίζεται ἀπό τήν ὑπάρχουσα ποσότητα χρήματος, ἔφτιαξαν τήν ἀγγλική νομοθεσία τοῦ 1844—1845 γιά τίς τράπεζες, τούς νόμους τοῦ Πήλ. Οἱ νόμοι αὐτοί ρύθμιζαν τήν ἔκδοση τραπεζογραμματίων σύμφωνα μέ τήν ἐξαγωγή καί τήν εἰσαγωγή τῶν εὐγενῶν μετάλλων ἤ σύμφωνα μέ τήν τιμή τοῦ συναλλάγματος. Οἱ νόμοι αὐτοί χρεωκόπησαν καί τόν καιρό τῆς κρίσης τοῦ 1847 καί τοῦ 1857 ἡ κυβέρνηση τούς κατάργησε. Ἀντίπαλοι τῆς ποσοτικῆς ἀρχῆς ἦταν ὁ Τόκ, ὁ Φούλλαρτον κλπ., ἡ λεγόμενη τραπεζιτική σχολή. Ὁ Μάρξ στό ΙΙΙ βιβλίο (Κεφάλαιο 28 καί 34) κάνει κριτική καί στίς δυό σχολές.

Πουριτανοί, αὐστηρά θρησκευτική, ἀστική τάση μέσα στόν ἀγγλικό προτεσταντισμό, πού γύρω ἀπό τό 1600 ξεχώρισε ἀπό τήν προτεστάντικη ἐκκλησία.

Προτεσταντισμός, οἱ μορφές τῆς χριστιανικῆς θρησκείας πού δημιουργήθηκαν τό 16ο αἰώνα στήν Εὐρώπη μέ τήν ἀστική μεταρύθμιση.

Προτσές, βλ. τήν ὑποσημ. στή σελ. 191.

Σ

Σαινσιμονισμός, σοσιαλιστική αἵρεση στή Γαλλία πού στηριζόταν στή διδασκαλία τοῦ μεγάλου οὐτοπιστῆ Σαίν-Σιμόν καί πού, ὕστερα ἀπό τό θάνατό του, προπαγάνδιζε ἕνα «μισοαστικό, μισοπρολεταριακό σοσιαλιστικό σύστημα» (Μάρξ) (μεταρύθμιση τῶν τραπεζῶν καί πίστη σάν κύριοι μοχλοί τῆς κοινωνικῆς μεταρύθμισης). Ὁ σαινσιμονισμός δροῦσε κυρίως στήν τρίτη δεκαετία τοῦ περασμένου αἰώνα. Τά μέλη του συμμετεῖχαν στίς ἐπαναστατικές συνωμοσίες. Γύρω στό 1850 εἶχαν πιά σβήσει.

Σοφιστής, ὀπαδός τῆς σοφιστικῆς, μιᾶς φιλοσοφικῆς κατεύθυνσης τῆς ἀρχαιότητας (ἤ ἐκεῖνος πού ἐφαρμόζει τόν τρόπο σκέψης τῆς σοφιστικῆς). Ὁ σοφιστής ἐξωτερικά μιμεῖται τή διαλεκτική, στήν πραγματικότητα ὅμως διαστρέφει τήν ἀλήθεια, παίζοντας μέ τίς ἀντιφάσεις τῶν ἐννοιῶν, καί «ἀποδείχνει» ὅ,τι θέλει ἤ ὅ,τι ἐπιθυμεῖ ὁ ἴδιος ἤ ὁ ἐντολοδότης του. «Ἤδη ὁ Χέγκελ ἔλεγε μέ τό δίκιο του πώς μπορεῖ κανείς νά βρεῖ ὁπωσδήποτε „ἀποδείξεις" γιά ὅλα τά πράγματα στόν κόσμο... Σέ ὅλες τίς ἐποχές εἶναι μέθοδος ὅλων τῶν σοφιστῶν νά διαλέγουν παραδείγματα πού ολοφάνερα ἀναφέρονται σέ περιπτώσεις κατ' ἀρχήν διαφορετικές» (Λένιν).

Σχολαστικός, ὀπαδός τῆς σχολαστικῆς, τῆς ἀφηρημένης, σοφιστικῆς σχολικῆς φιλοσοφίας πού ἀνήκει στή μεσαιωνική ἐκκλησία ἤ κάτι ἀνάλογο, σχολικός, χωρίς σύνδεση μέ τά γεγονότα, μέ τήν πράξη.

Τ

Τόρυ, κόμμα τῶν μεγάλων καί μικρῶν γαιοχτημόνων στήν Ἀγγλία. Ἱδρύθηκε γύρω στό 1660 τόν καιρό τῆς παλινόρθωσης τῶν Στιούαρτ. Ἀπό τό 1830 ἐμφανίζεται μέ τό ὄνομα Συντηρητικό Κόμμα (τά τελευταῖα χρόνια ἔχει χάσει τόν κυρίως ἀγροτικό χαρακτήρα του).

Τροχός Τζάγκερνατ, τροχός τῶν ἁμαξῶν μέ τόν ὁποῖο οἱ Ἰνδοί μετάφεραν στίς τελετές τό ἄγαλμα τοῦ θεοῦ Βισνοῦ. Οἱ φανατικοί πιστοί ρίχνονταν τήν ὥρα τῆς τελετῆς κάτω ἀπό τόν τροχό αὐτό καί κομματιάζονταν.

Φ

Φυσιοκράτες, ὀπαδοί μιᾶς σχολῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας τοῦ 18ου αἰώνα στή Γαλλία (Φρ. Κεναί, Μερσιέ ντέ λά Ριβιέρ, Λέ Τρόν, Τυργκό κλπ.), πού, ἀντίθετα ἀπό τό ἐμποροκρατικό σύστημα, «μετάθεσαν τήν ἔρευνα γιά τήν προέλευση τῆς ὑπεραξίας ἀπό τή σφαίρα τῆς κυκλοφορίας στή σφαίρα τῆς ἴδιας τῆς ἄμεσης παραγωγῆς, κι ἔτσι ἔβαλαν τή βάση γιά τήν ἀνάλυση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς» (Μάρξ). Εἶναι ἀλήθεια πώς θεωροῦν τή γαιοπρόσοδο μοναδική μορφή τῆς ὑπεραξίας, καί ἐπομένως θεωροῦν σάν μοναδικά παραγωγική τήν ἀγροτική ἐργασία. Ὅμως αὐτή «ἡ φαινομενική ἐξύμνηση τῆς γαιοχτησίας μετατρέπεται σέ οἰκονομική ἄρνηση τῆς γαιοχτησίας καί σέ ἀναγνώριση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς» (Μάρξ), ἐπειδή οἱ φυσιοκράτες θέλουν ὅλους τούς φόρους νά τούς φορτώσουν στή γαιοπρόσοδο, ἀπαιτοῦν τήν ἀπαλλαγή τῆς βιομηχανίας ἀπό τήν κρατική κηδεμονία καί διακηρύχνουν τόν ἐλεύθερο συναγωνισμό.

Χ

Χάρτα (Charter), τά 6 σημεῖα προγράμματος τῆς ἀγγλικῆς ἐργατιᾶς τοῦ 1837 (γενικό ἐκλογικό δικαίωμα κλπ.), τό πολιτικό πρόγραμμα τοῦ *χαρτισμοῦ,* «τοῦ πρώτου πλατιοῦ, πραγματικά μαζικοῦ κινήματος, ἑνός πολιτικά θεμελιωμένου προλεταριακοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος» (Λένιν).

Χυδαία πολιτική οἰκονομία, εἶναι ἡ ἀστική πολιτική οἰκονομία πού (σέ ἀντίθεση μέ τήν κλασική) δέν ἐρευνάει τίς ἀστικές σχέσεις παραγωγῆς, ἀλλά «περιορίζεται στό νά συστηματοποιεῖ, νά ψιλοκοσκινίζει καί νά διακηρύχνει σάν αἰώνιες ἀλήθειες τίς τριμμένες καί αὐτάρεσκες παραστάσεις τῶν πραχτόρων τῆς ἀστικῆς παραγωγῆς σχετικά μέ τόν κόσμο τους» (Μάρξ).

ΜΕΤΡΑ ΚΑΙ ΣΤΑΘΜΑ ΠΟΥ ΑΝΑΦΕΡΟΝΤΑΙ ΣΤΟ «ΚΕΦΑΛΑΙΟ»

Σταθμά

Σταθμά γιά τό ἐμπόριο:

Τόννος = 20 hundredweights	1016,0475	χλγρ.
Στατήρας (hundredweight) = 4 κουάρτερ	50,802	»
Λίβρα (πάουντ) — 16 οὐγγιές	453,5924	γραμμάρια
Οὐγγιά = 16 δράμια	28,349	»
Δράμι (dram)	1,772	»
Στόν — 14 λίβρες	6,350	χλγρ.

Σταθμά γιά φάρμακα, εὐγενῆ μέταλλα καί πολύτιμους λίθους:

Λίβρα (troypound) = 12 οὐγγιές	372,242	γραμμάρια
Οὐγγιά (troy ounce) = 12 pennyweights	31,0135	»
Pennyweight = 24 κόκκοι	1,5552	»
Κόκκος	0,0648	»

Μέτρα

Μέτρα μήκους:

Γιάρδα = 3 πόδια	91,44	ἑκατοστόμετρα
Πόδι = 12 ἴντσες	30,48	»
Ἴντσα = 12 λάιμπ	2,54	»
Μίλι (ἀγγλικό)	1609	μέτρα
Πήχυς (γερμανικός)	$^2/_3$	τοῦ μέτρου

Μέτρα ἐπιφανείας:

Ἄκρ = 4840 τετραγωνικές γιάρδες	4,0467	στρέμματα
Ρούντ = $^1/_4$ τοῦ ἄκρ	1,0117	στρέμματα

Μέτρα χωρητικότητας:

Κυβικό πόδι = 28, 3 κυβικά δεκατόμετρα	28,3	λίτρες
Κουάρτερ = 8 μποῦσελ	290,79	»
Μποῦσελ = 8 γαλόνια	36,35	»
Γαλόνι = 10 λάιμπ	4,543	»
Πίντ	0,567	»
Σέφελ (Πρωσικό)	44,96	»

Ἱπποδύναμη:

Ἀγγλική: Ἡ δύναμη πού ἀπαιτεῖται γιά ν' ἀνυψωθοῦν 33 000 λίβρες μέσα σ' ἕνα λεφτό σέ ὕψος ἑνός ἀγγλικοῦ ποδιοῦ ἤ 1 λίβρα σέ ὕψος 33 000 ποδιῶν (βλ. ὑποσημ. 109α, στή σελ. 403—404).

Μετρική: Ἡ δύναμη πού ἀπαιτεῖται γιά ν' ἀνυψωθοῦν 75 χιλιόγραμμα μέσα σ' ἕνα δευτερόλεπτο σέ ὕψος 1 μέτρου ἤ 1 χλγρ. σέ ὕψος 75 μ.

Μέτρα θερμότητας:

t° Φάρεναϊτ = $^5/_9$ (t—32)° Κελσίου. Λχ. 100° Φ. = 38° C.

Νομίσματα*

Λίρα στερλίνα £ (λίρ. στ.) = 20 σελίνια		20,43	μάρκα
Σελίνι = 12 πένες		1,021	»
Πένα		8,51	πφένιγκ
Φυρδίνι (ή μικρότερη ύποδιαίρεση τής λίρας) = 1/4 τής πένας		2,12	»
Σοβερέιν (χρυσό νόμισμα) = 1 λίρα στερλίνα			
Γουϊνέα (παλιό άγγλικό χρυσό νόμισμα) = 21 σελίνια		21,45	μάρκα
Γκρόσεν = 4 πένες		34	πφένιγκ
Γκρόσεν (γερμανικό)		12	»
Φράγκο (γαλλικό) = 100 σαντίμια	περίπου	81	»
Σαντίμι	»	0,81	»
Λίβρα (γαλλική) = 1 φράγκο	»	81	»
Μαρσβέντι (παλιό ίσπανικό χάλκινο νόμισμα)	»	6	»
Ρέις (πορτογαλικό νόμισμα)	»	0,454	»
Δουκάτο (χρυσό νόμισμα πολλών εύρωπαϊκών χωρών στά τέλη τοῦ μεσαίωνα)	»	9	μάρκα
Τάληρο (παλιό άσημένιο νόμισμα διαφορετικής άξίας καί μέ διαφορετικά όνόματα) γενικά	»	3	»
Δολάριο $ = 100 σέντς	»	4,20	»

---

* Ὁ ὑπολογισμός σέ μάρκα ἔγινε μέ βάση τό 1871 (1 μάρκο = 1/2790 χλγρ. καθαρός χρυσός). Τοῦ δολαρίου ὁ ὑπολογισμός ἔγινε μέ βάση τό 1878.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σελ.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ ΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΟΣ ΣΕ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΑΠΟΛΥΤΗΣ ΥΠΕΡΑΞΙΑΣ

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΣΧΕΤΙΚΗΣ ΥΠΕΡΑΞΙΑΣ

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ

Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΑΠΟΛΥΤΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΧΕΤΙΚΗΣ ΥΠΕΡΑΞΙΑΣ

ΜΕΡΟΣ ΕΚΤΟ

Ο ΜΙΣΘΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

ΜΕΡΟΣ ΕΒΔΟΜΟ

ΤΟ ΠΡΟΤΣΕΣ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΦΩΤΟΤΥΠΙΕΣ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗ

Πρέπει νά γίνουν οἱ παρακάτω διορθώσεις:

Στή σελ. 432, σειρά 3η ἀπό πάνω:

Ἐδῶ ἔγινε μιά παραδρομή. Οἱ ἀριθμοί 32 καί 86 δέν ἀφοροῦν τό ποσοστό τῆς αὔξησης, ἀλλά τόν ἀπόλυτο ἀριθμό τῶν νέων ἐργοστασίων πού ἀναγείρονταν κάθε χρόνο. Ὁ Μάρξ πῆρε τά στοιχεῖα αὐτά ἀπό τήν «Report of insp. of Fact. for 31st Oct. 1856» (σελ. 12) καί τά παράθεσε στό ἄρθρο πού ἔγραψε στίς 10 τοῦ Ἀπρίλη 1857 καί δημοσιεύτηκε στή «New York Daily Tribune» μέ τόν τίτλο «Τό ἀγγλικό ἐργοστασιακό σύστημα».

Στή σελ. 538, σειρά 27η ἀπό πάνω:

Ἡ λέξη: κατώτατο, νά διαβαστεῖ: ἀνώτατο. Πρόκειται γιά διόρθωση πού τήν ἔκανε ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ στό ἀντίτυπο πού ἑτοίμασε γιά τήν 2η ἔκδοση τοῦ I τόμου τοῦ «Κεφαλαίου».

Στή σελ. 622, ὑποσημείωση 53, σειρά 2η τῆς ὑποσημείωσης:

Στή γαλλική ἔκδοση τοῦ I τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» (Paris 1873) ἡ ὑποσημείωση αὐτή συμπεριλήφθηκε στό κείμενο καί προστέθηκε στό σημεῖο αὐτό (σελ. 263) ἡ παρακάτω παρεμβολή: «...στόν ὁποῖο ἡ ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς ἔριξε τούς ἐργάτες ὅλου τοῦ κόσμου. Δέν πρόκειται τώρα πιά γιά τό κατέβασμα τῶν ἀγγλικῶν μισθῶν στό ἐπίπεδο τῶν μισθῶν τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης, ἀλλά γιά τό κατέβασμα στό λίγο-πολύ κοντινό μέλλον τῶν εὐρωπαϊκῶν μισθῶν στό κινέζικο ἐπίπεδο».

Στή σελ. 642, σειρά 26η ἀπό πάνω:

Νά διαβαστεῖ: *Ὅταν οἱ τιμές εἶναι ὑψηλές, κυκλοφορεῖ πάρα πολύ χρῆμα, καί ὅταν εἶναι χαμηλές, πολύ λίγο.* – Προφανῶς πρόκειται γιά παραδρομή στό γράψιμο.

Στή σελ. 656, σειρά 30η ἀπό πάνω:

Στή γαλλική ἔκδοση (Paris 1873) στό σημεῖο αὐτό ὑπάρχει ἡ παρακάτω παρεμβολή τοῦ Μάρξ:

«Ὅμως μόνάχα ἀπό τήν ἐποχή πού ἡ μηχανική βιομηχανία ρίζωσε τόσο βαθιά, ὥστε νά ἀσκεῖ μιά κυρίαρχη ἐπίδραση πάνω σ' ὅλη τήν ἐθνική παραγωγή, ἀπό τήν ἐποχή πού χάρη στή μηχανική βιομηχανία τό ἐξωτερικό ἐμπόριο ἄρχισε νά διεκδικεῖ τά πρωτεῖα ἀπέναντι στό ἐσωτερικό ἐμπόριο· ἀπό τήν ἐποχή πού ἡ παγκόσμια ἀγορά προσάρτησε διαδοχικά ἐκτεταμένες περιοχές τοῦ Νέου Κόσμου, τῆς Ἀσίας καί τῆς Αὐστραλίας· ἀπό τήν ἐποχή τέλος πού τά βιομηχανικά ἔθνη πού μπῆκαν στήν κονίστρα ἔγιναν ἀρκετά πολυάριθμα, μόνο ἀπό τήν ἐποχή αὐτή χρονολογοῦνται οἱ ἐπαναλαβαι-νόμενοι ἐκεῖνοι κύκλοι, πού οἱ διαδοχικές τους φάσεις ἀγκαλιάζουν ὁλόκληρα χρόνια καί πού πάντα καταλήγουν σέ μιά γενική κρίση — τό τέλος ἑνός κύκλου καί τήν ἀφετηρία ἑνός καινούργιου. Ὥς τώρα ἡ διάρκεια αὐτῶν τῶν κύκλων εἶναι δεκάχρονη ἤ ἑντεκάχρονη, ὅμως δέν ἔχουμε κανένα λόγο νά θεωροῦμε σταθερό τόν ἀριθμό αὐτό. Ἀπεναντίας, ἀπό τούς νόμους τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, ὅπως τούς ἐκθέσαμε πρίν λίγο, πρέπει νά συμπεράνουμε ὅτι εἶναι μεταβλητός καί ὅτι ἡ διάρκεια τῶν κύκλων θά περιορίζεται βαθμηδόν».

Στή σελίδα 667, σειρές 12-15 άπό κάτω, ή φράση:

«Όσο μεγαλύτερος είναι, όμως, αυτός ό έφεδρικός στρατός σέ σχέση μέ τόν ένεργό έργατικό στρατό, τόσο πιό μαζικός είναι ό μόνιμος υπερπληθυσμός, πού ή άθλιότητά του είναι άντιστρόφως άνάλογη πρός τά βάσανα τής δουλιάς του».

άποδίδεται στή ρωσική μετάφραση (βλ. 23ος τόμος τών έργων Μάρξ-Ένγκελς, σελ. 659 τής έκδοσης τού Ινστιτούτου μαρξισμού-λενινισμού τής Μόσχας) ώς έξής:

«Όσο μεγαλύτερος είναι αυτός ό έφεδρικός στρατός σέ σχέση μέ τόν έν ένεργεία έργατικό στρατό, τόσο μεγαλύτερος είναι ό μόνιμος υπερπληθυσμός, ή φτώχεια τού όποίου είναι εύθέως άνάλογη μέ τά βάσανα τής δουλιάς τού ένεργού έργατικού στρατού».

Ή διατύπωση αυτή είναι παρμένη άπό τήν πρώτη γαλλική μετάφραση τού πρώτου τόμου τού «Κεφαλαίου» πού τήν έκανε ό Roy άμέσως μετά τήν έκδοσή του καί πού τή θεώρησε ό ίδιος ό Μάρξ. (Βλ. «Le Capital», traduction de M.J. Roy, Paris, 1873, editeurs Maurice Lachatre et Cie, σελ. 284, δεύτερη στήλη). Πρόκειται δηλαδή γιά μιά διατύπωση πού τήν έκανε ό ίδιος ό Μάρξ γιά νά κάνει πιό προσιτό τό νόημα στόν γάλλο άναγνώστη.

Καί οί δυό διατυπώσεις, όμως, έννοιολογικά είναι σωστές.

Στή νέα γαλλική έκδοση τού πρώτου τόμου τού «Κεφαλαίου» τής Editions Sociales πού τυπώθηκε στή Λειψία τό 1976 διατηρήθηκε ή πρώτη διατύπωση τού Μάρξ, δηλαδή, ή διατύπωση τού γερμανικού κειμένου, άναφέρεται όμως σέ σημείωση ή διατύπωση στή μετάφραση τού Roy.

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ
ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ
Τόμος Πρώτος

Εκτύπωση: Α. Χονδρορρίζος & Σία ΟΕ
Βιβλιοδεσία: Ε. Χασαπάκη
Ανατύπωση: Μάης 2002
ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΕΒΕ

